

THE MAHABHARATA

BHISMA PARVA

DRONA PARVA

VANA PARVA

VOL. 2

	वाक्यं	१८४	१२
	५. छतराङ्गं प्रति दुर्व्याधनवाक्यं	१८४	१३
	६. गान्धारीं प्रति छतराङ्गवाक्यं	१८४	१४
	७. दुर्व्याधनभक्त्या रूपं गान्धारीवाक्यं ...	१८४	१५
	८. छतराङ्गं प्रति व्यासवाक्यं	१८४	१७
	९. श्रीकृष्णज्ञानोपाये छतराङ्गप्रश्नः ...	१८४	१९
	१०. यक्षयक्ष श्रीकृष्णज्ञानोपायकथनं ..	१८४	२३
	११. वासुदेवादिनाम्नामर्थज्ञाने छतराङ्गप्रश्नः	१८४	२८
	१२. यक्षयक्ष वासुदेवादिनाम्नां निर्व्ययकथनं	१८४	३०
	१३. वासुदेवप्रकाशे छतराङ्गवाक्यं	१८५	१५
	१४. यानवन्धिपर्वसमाप्तिः	१८५	२३
	१५. भगवत्पञ्चपञ्चारकाः	१८५	२४
	१६. कथं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं वैश्वनाभिः	१८५	२५
	१७. युधिष्ठिरं प्रति भगवद्वाक्यं	१८५	२८
	१८. भगवन्नां प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	१८६	१
	१९. युधिष्ठिरस्य प्रार्थनीयपञ्चपञ्चपञ्चनामकथनं	१८६	१०
	२०. जीमादीनां प्रश्नादिनामकथनं	१८६	१३
	२१. दुरवस्थासंशयकथनं	१८६	१७
मुनि	१८१		
अकुन्तानिदेशार्थं विदुरवाक्यं	१८१		
इदमन्यन् प्रवक्ष्यामीत्यादि दुर्व्याधनं			
प्रति विदुरवाक्यं	१८१		
किरातादिभिः सह विदुरस्य गन्धमादन			
दर्शनं	१८१		
गन्धमादने संपरिचितमाचिकदर्शनं	१८१		
चिकित्सुगुणकथनं	१८१		
इत्यर्थे गतांशो किराता नाम्नः	१८१		
श्लोके छतराङ्गं प्रति विदुरवाक्यं	१८१		
पापं गन्धमादनेष्वकथनादि	१८१		
न प्रति छतराङ्गवाक्यं	१८१		
...	१८२		
...	१८२		
...	१८२		
...	१८२		
...	१८२		

॥ श्रीमद्भागवतगीताद्वितीयोऽध्यायः ॥ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ॥

१८

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तिः	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तिः
युधिष्ठिरस्य भयप्रसङ्गादि १८६	१८	१८	सात्यकिर्वाक्येन श्रीधर्मा सर्ववैभवायनोक्तिः १८५	२५	२५
निर्धनितानामवस्थाकथनं १८६	२०	२०	कृष्णं प्रति श्रेयसोवाक्यं वैभवायनोक्तिः १८५	२८	२८
श्रीकृष्णस्यार्जुनस्यप्रतिपत्तिकथनं १८६	२५	२५	श्रीकृष्णं प्रति श्रेयसोवाक्यं १८६	१	१
श्रीकृष्णस्यार्जुनस्यप्रतिपत्तिकथनादि १८६	२८	२८	श्रेयसाः स्वपरिभवकथनादि १८६	१०	१०
युधिष्ठिरस्य युद्धनिवारणप्रतिपत्तिकथनं १८७	८	८	अर्जुनादीन् प्रति श्रेयसावेष्टवाक्यादि १८६	२८	२८
शुद्धादीनां कृतिकथनादि १८७	१२	१२	श्रेयसोवाक्ये वैभवायनोक्तिः १८६	२०	२०
युद्धकरणे देवकथनादि १८७	१४	१४	दुःशासनस्य कृत्यद्वन्द्वेन श्रेयसोवाक्ये वैभवायनोक्तिः १८७	२	२
युधिष्ठिरं प्रति कणाद्वन्द्वेन वैभवायनोक्तिः १८८	१५	१५	श्रेयसाभिमावेष्टवाक्यं १८७	८	८
युधिष्ठिरस्य कृष्णस्योः संवादः १८८	१८	१८	कृष्णादीनां समाप्ते श्रेयसोवाक्ये १८७	८	८
युधिष्ठिरं प्रति युद्धकरणाद्यैः कृष्णोपदेशः १८८	१	१	श्रेयसोवाक्ये कृष्णस्य वाक्यवाक्यं १८७	११	११
दुःशासनस्यार्जुनां पापावरणकथनादि १८८	१४	१४	दुःशासनस्यार्जुनां प्रति श्रीकृष्णस्य प्रतिज्ञा १८७	१५	१५
कृष्णस्य दुःशासनस्यप्रतिपत्तिकथनं १८८	२५	२५	भगवन् प्रत्यर्जुनवाक्यं १८७	२८	२८
कृष्णस्य युद्धानुक्रमनिरूपितकथनं १८८	८	८	अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं १८८	२२	२२
श्रीकृष्णं प्रति श्रीमद्वेदवाक्यं १८८	१४	१४	श्रीकृष्णस्य गमनमात्रस्य करणे वैभवायनोक्तिः १८८	२२	२२
श्रीमत्स्यार्जुनस्यप्रतिपत्तिकथनं १८८	२४	२४	सात्यकिं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं १८८	२८	२८
श्रीमत्स्य दुःशासनस्यप्रतिपत्तिकथनादि १८९	१	१	सात्यकिरेयस्यवाक्यं १८८	१	१
कृष्णस्य श्रीमद्वेदस्यप्रतिपत्तिकथनादि, वैभवायनोक्तिः १८९	८	८	श्रीकृष्णस्य रथारोहणं १८८	८	८
श्रीमत्स्यार्जुनस्यप्रतिपत्तिकथनं १८९	११	११	श्रीकृष्णस्य गमने वाक्यादीनामात्रकथनं १८८	१०	१०
वैभवायनोक्तिः १८९	२	२	वशिष्ठादीनां प्रदक्षिणकरणं १८८	१४	१४
कृष्णं प्रति श्रीमद्वेदवाक्यं १८९	४	४	श्रीकृष्णस्य कौरवसद्वन्द्वगमनं १८८	१६	१६
श्रीमत्स्यार्जुनस्यप्रतिपत्तिकथनादि १८९	८	८	युधिष्ठिरादीनां श्रीकृष्णानुगमनं १८८	१७	१७
श्रीमत्स्य प्रति भगवद्वचनं १८९	२२	२२	युधिष्ठिरस्य कृष्णानुगमनादेः वैभवायनोक्तिः १८८	२०	२०
भगवद्वचनार्थं कृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं १८९	१५	१५	श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरस्य वन्द्यवाक्यं १८८	२४	२४
श्रीकृष्णस्य दुःशासनस्यप्रतिपत्तिकथनं १८९	१	१	युधिष्ठिरस्य अनुगमननिवृत्तिः १८८	२४	२४
श्रीकृष्णस्यार्जुनस्यप्रतिपत्तिकथनादि १८९	२२	२२	गच्छन् श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं १८८	२४	२४
भगवन् प्रति भगवद्वचनं १८९	२८	२८	अर्जुनवाक्येन श्रीमत्स्यार्जुनादि १८८	२८	२८
युद्धार्थं श्रीकृष्णं प्रति वन्द्यवाक्यं १८९	१८	१८	कृष्णानुगमने अर्जुनादीनां निवृत्तिः १८८	२८	२८
श्रीकृष्णं प्रति सात्यकिवाक्यं १८९	२२	२२	श्रीकृष्णस्य पश्चिमेषु चरितेनार्जुनादि १८८	२८	२८

मुनि	...	१८१
मनुनातिदेशार्थं विदुरवाक्यं	...	१८१
इदमन्यत् प्रवक्ष्यामीत्यादि दुर्योधनं	...	१८१
प्रति विदुरवाक्यं	...	१८१
किरातादिभिः सह विदुरस्य गन्धमादन	...	१८१
इष्टं	...	१८१
गन्धमादने उपरिचितनासिकद्वर्गं	...	१८१
शिकस्य गुणकथनं	...	१८१
इत्यर्थे गतां किराता नाशः	...	१८१
गन्धमादनं प्रति विदुरवाक्यं	...	१८१
वाप गन्धमादनकथनादि	...	१८१
न प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं	...	१८१
...	...	१८१
...	...	१८१
...	...	१८१
...	...	१८१

वाक्यं	...	१८४	१२
धृतराष्ट्रं प्रति दुर्योधनवाक्यं	...	१८४	१२
गान्धारी प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं	...	१८४	१४
दुर्योधनमतेनारूपं गान्धारीवाक्यं	...	१८४	१४
धृतराष्ट्रं प्रति व्यासवाक्यं	...	१८४	१७
श्रीकृष्णज्ञानोपाये धृतराष्ट्रप्रश्नः	...	१८४	२२
सञ्जयस्य श्रीकृष्णज्ञानोपायकथनं	...	१८४	२२
वासुदेवादिनामार्थज्ञाने धृतराष्ट्रप्रश्नः	...	१८४	२८
सञ्जयस्य वासुदेवादिनामार्थं ज्ञानेन कथनं	...	१८४	२०
वासुदेवप्रणयार्थं धृतराष्ट्रवाक्यं	...	१८५	१५
यामधन्विपर्वसमाप्तिः	...	१८५	२२
भगवद्गीतापर्वारम्भः	...	१८५	२४
कृष्णं प्रति युधिष्ठिरवाक्ये वेदार्थं ज्ञानं	...	१८५	२५
युधिष्ठिरं प्रति भगवद्वाक्यं	...	१८५	२८
भगवन् प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	...	१८५	१
युधिष्ठिरस्य प्रार्थनोत्तरपक्षयामनामकथनं	...	१८५	१०
शोभादीनां प्रज्ञादिनामकथनं	...	१८५	१२
दुरवस्थासंलक्षणकथनं	...	१८५	१७

॥ श्रीमहाभारतवीरद्वितीयखण्डान्तर्गतयोगपर्वण्युपपन्नं ॥

१८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युधिष्ठिरस्तवप्रसन्नवादि	१८६	१८	वात्सकिंवाक्येन बोधानां सर्ववैभवाद्यनोक्तिः	१८५	२५
निर्धनितानामवस्थाकथनं	१८६	२०	कृष्णं प्रति द्वैपदीवाक्ये वैभवाद्यनोक्तिः	१८५	२८
श्रीभीमकावचनप्रसन्नकथनं	१८६	२५	श्रीकृष्णं प्रति द्वैपदीवाक्यं	१८६	१
श्रीभीमकावचनप्रसन्नकथनादि	१८६	२८	द्वैपद्याः स्वपरिभवकथनादि	१८६	१०
युधिष्ठिरस्य युद्धनिवारणमिष्टावकथनं	१८७	८	अर्जुनादीन् प्रति द्वैपद्याः शेषवाक्यादि	१८६	२८
पुत्रादीनां हृत्तिकथनादि	१८७	१२	द्वैपदीविषादे वैभवाद्यनोक्तिः	१८६	३०
युद्धकारणे दोषकथनादि	१८७	१४	दुःशासनहृतकेन्द्रवर्मेन द्वैपदीविषादवाक्यं	१८७	३
युधिष्ठिरं प्रति कनाह्ननवाक्यं वैभवाद्यनोक्तिः	१८८	१५	द्वैपद्याभीमसेनवाक्यं	१८७	८
युधिष्ठिरकृष्णयोः संवादः	१८८	१८	कृष्णादीनां समापे द्वैपदीरोदनं	१८७	८
युधिष्ठिरं प्रति युद्धकारणार्थं कृष्णोपदेशः	१८८	१९	द्वैपदीं प्रति कृष्णस्य वात्सनावाक्यं	१८७	११
दुःशासनादीनां पापाचरणकथनादि	१८८	२०	दुर्व्योधनादिनाम्ने श्रीकृष्णस्य प्रतिज्ञा	१८७	१५
कृष्णस्य दुर्व्योधनवधमिष्टावकथनं	१८८	२५	भगवन् प्रत्यर्जुनवाक्यं	१८७	१८
कृष्णस्य युद्धानुकूलनिमित्तकथनं	१८९	८	अर्जुने प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	१८८	२२
श्रीकृष्णं प्रति भीमसेनवाक्यं	१८९	१४	श्रीकृष्णस्य गमनमाह्वयकरणेवैभवाद्यनोक्तिः	१८७	२३
भीमस्य चार्थाधिकराजाणां नामकथनं	१८९	२४	वात्सकिं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	१८७	२८
भीमस्य दुर्व्योधननिन्दाकथनादि	१८९	१	वात्सकेरयव्याकरणं	१८८	१
कृष्णस्य भीमवाक्यमवसादो वैभवाद्यनोक्तिः	१८९	८	श्रीकृष्णस्य रथारोहणं	१८८	८
भीमस्योपवर्णनार्थं भगवत्वाक्यं	१८९	११	श्रीकृष्णगमने वाक्यादीनामनुकूलकथनं	१८८	१०
वैभवाद्यनोक्तिः	१८९	३	वसिष्ठादीनां प्रदक्षिणकरणं	१८८	१४
कृष्णं प्रति भीमसेनवाक्यं	१८९	४	श्रीकृष्णस्य कौरवसदनगमनं	१८८	१६
भीमस्यात्मवचकथनादि	१८९	८	युधिष्ठिरादीनां श्रीकृष्णानुगमनं	१८८	१७
भीमं प्रति भगवत्वाक्यं	१८९	२२	युधिष्ठिरस्य कृष्णानुगमनादौ वैभवाद्य		
असविधानार्थं कृष्णप्रत्यर्जुनवाक्यं	१८९	२५	नोक्तिः	१८८	२०
अर्जुनं प्रति भगवत्वाक्यं	१८९	३	श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरस्य सन्देशवाक्यं	१८८	२३
श्रीकृष्णस्य दुर्व्योधनादिनिन्दाकथनं	१८९	११	युधिष्ठिरस्यानुगमननिवृत्तिः	१८८	२५
श्रीकृष्णस्य अर्जुनोत्साहकथनं	१८९	२२	गच्छन् श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं	१८८	२७
भगवन् प्रति नकुलवाक्यं	१८९	२८	अर्जुनवाक्येन भीमस्य सर्वोद्वेगः	१८८	३०
पुत्रार्थं श्रीकृष्णं प्रति सर्वदेववाक्यं	१८९	१८	कृष्णानुगमने अर्जुनादीनां निवृत्तिः	१८८	३२
श्रीकृष्णं प्रति वात्सकिवाक्यं	१८९	२२	श्रीकृष्णस्य पश्चिमये स्वयोः दर्शनं	१८८	३५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
श्वधीन् प्रति ओष्ठवाक्वाक्यं ...	१८८	१८	नोक्तिः ...	२०३	१४
ओष्ठवाक् प्रति कामदम्बवाक्वाक्यं ...	१८८	२३	धृतराष्ट्रस्य दुर्व्योधनानुमयः ...	२०३	१५
दशमहारथाणां लक्ष्मणानुगमने वैशम्पाय			दुर्व्योधननिन्दाकृतं भीष्मवाक्यं ...	२०३	१७
नोक्तिः ...	२००	१	भीष्मस्य क्रोधेन सभाधीनिर्गमनं ...	२०३	२१
ओष्ठवाक्प्रयाणनिमित्तश्रवणे जनमेजयप्रश्नः ...	२००	२	ओष्ठवागमने वैशम्पायनोक्तिः ...	२०३	२३
वैशम्पायनोक्तिः ...	२००	४	ओष्ठवागनयनार्थं भीष्मादीनां प्रत्युद्गमनादि ...	२०३	२५
ओष्ठवाक्प्रयाणनिमित्तानां कथनं ...	२००	५	ओष्ठवाक्यस्य धृतराष्ट्रस्य प्रवेशः ...	२०४	३
यथि पुरवाशिभिः ओष्ठवाक्पूजादि ...	२००	१८	धृतराष्ट्रादीनामभ्युत्थानादि ...	२०४	५
दृक्कक्षेत्रे ओष्ठवाक्यस्य रथादवरोहणसम्यग्			ओष्ठवाक्यास्यनोपवेशादि ...	२०४	१०
करणादि ...	२००	२०	दुरस्य ओष्ठवाक्पूजादि ...	२०४	१५
दृक्कक्षेत्रे ओष्ठवाक्यस्य रात्रिवादि ...	२००	२१	विदुरस्य पाण्डवकुशलप्रश्नः ...	२०४	१७
तद्गामवासिभ्योऽपि ओष्ठवाक्पूजादि ...	२००	२५	विदुरं प्रति ओष्ठवाक्यस्य पाण्डवकुशलकथनं ...	२०४	१८
वैशम्पायनोक्तिः ...	२००	२९	लक्ष्मणस्य पृथासमीपगमने वैशम्पायनोक्तिः ...	२०४	२१
भीष्मादीन् प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं ...	२०१	२	ओष्ठवाक् प्रति पृथावाक्यं ...	२०४	२५
धृतराष्ट्रस्य ओष्ठवाक्प्रशंसावाक्यं ...	२०१	४	वन पाण्डवाः कथ्यन्पूरित्यादि कुन्तीवाक्यं ...	२०४	२८
सभारचनार्थं धृतराष्ट्रानुज्ञा ...	२०१	८	कुन्तीकृतयुधिष्ठिरप्रश्नः ...	२०५	३
सभारचनार्थं दुर्व्योधनयज्ञः ...	२०१	११	कुन्तीकृतभीमप्रश्नः ...	२०५	१२
धृतराष्ट्रं प्रति दुर्व्योधनवाक्यं ...	२०१	१७	भीमविषये कुन्तीजिज्ञासा ...	२०५	१८
विदुरं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं ...	२०१	१८	कुन्तीकृतार्जुनप्रश्नवादि ...	२०५	१८
ओष्ठवाक्यस्य नार्थं रथादिदाने धृतराष्ट्र			कुन्तीकृतवृद्धदेवप्रश्नवादि ...	२०५	२६
मन्त्रणा ...	२०१	२३	कुन्तीकृतनकुलप्रश्नवादि ...	२०५	२०
धृतराष्ट्रप्रशंसारूपं विदुरवाक्यं ...	२०२	११	कुन्तीकृतद्रौपदीप्रश्नवादि ...	२०५	४
धृतराष्ट्रं प्रति विदुरोपदेशः ...	२०२	१६	कुन्तीविषादवाक्यं ...	२०५	८
धृतराष्ट्रं प्रति दुर्व्योधनवाक्यं ...	२०२	२८	कुन्तीकृतविदुरप्रश्नः ...	२०५	१४
धनस्य ओष्ठवाक्यसत्कारादिनिवारणं ...	२०२	२०	कुन्तीदुःखकीर्तने वैशम्पायनोक्तिः ...	२०५	१४
शवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः ...	२०२	५	लक्ष्मणं प्रति कुन्तीविषादवाक्यं ...	२०५	१५
द्रुपदं प्रति भीष्मवाक्यं ...	२०३	६	युधिष्ठिरं प्रति वक्रव्ये लक्ष्मणं प्रति पृथावाक्यं ...	२०७	५
वन्धनमभिप्राये दुर्व्योधनवाक्यं ...	२०३	१७	धनञ्जयादीन् प्रति वक्रव्ये लक्ष्मणं प्रति पृथा		
नवाक्येन धृतराष्ट्रविषादे वैशम्पाय			वाक्यं ...	२०७	७

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युद्धकरणाथ कुन्तीवाक्यं ...	२०७	१२	विदुरवाक्याभिमन्त्रणेन श्रीकृष्णवाक्यं ...	२१०	२४
कृष्णस्य वृथाशब्दे वैशम्पायनोक्तिः ...	२०७	२३	श्रीकृष्णस्यागमनहेतुकथनं ...	२१०	२६
कुन्तीप्रशंसाकृतं वासुदेववाक्यं ...	२०७	२४	बिराधभञ्जकस्य फलप्राप्तिकथनादि ...	२१०	२८
कृष्णस्य पाण्डवानां युद्धोत्साहताकथनं ...	२०७	२८	श्रीकृष्णवचने वैशम्पायनोक्तिः ...	२११	१५
कुन्ती प्रति पाण्डवाभिवादनकथनं ...	२०८	१	शर्वरोगमनादौ वैशम्पायनोक्तिः ...	२११	१७
श्रीकृष्णं प्रति कुन्तीवाक्यं ...	२०८	४	सूतमागधादिभिः श्रीकृष्णप्रबोधनं ...	२११	२०
कृष्णस्य दुर्योधनगृहगमने वैशम्पायनोक्तिः ...	२०८	८	श्रीकृष्णस्य प्रातःकृत्यादिकरणं ...	२११	२१
श्रीकृष्णस्य दुर्योधनगृहप्रवेशः ...	२०८	८	श्रीकृष्णसमोपे शकुनिदुर्योधनयोगमनं ...	२११	२३
श्रीकृष्णस्य दुर्योधनादिदर्शनं ...	२०८	१४	श्रीकृष्णं प्रति शकुनिदुर्योधनयोर्वाक्यं ...	२११	२४
दुर्योधनादीनामभ्युत्थानादि ...	२०८	१६	श्रीकृष्णस्य ब्राह्मणैश्चैव शिरसादिदानं ...	२११	२६
श्रीकृष्णस्य दुर्योधननिमग्नपाक्षीकारः ...	२०८	२१	श्रीकृष्णस्य शिरस्यारोहणं ...	२१२	१
श्रीकृष्णं प्रति दुर्योधनवाक्यं ...	२०८	२२	विदुरस्य श्रीकृष्णारथारोहणं ...	२१२	१
श्रीकृष्णप्रत्युत्तरे वैशम्पायनोक्तिः ...	२०८	२६	दुर्योधनादीनां श्रीकृष्णानुगमनं ...	२१२	३
दुर्योधनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ...	२०८	२८	श्रीकृष्णागमने वाद्योद्यमादि ...	२१२	७
पूनायवर्णार्थं दुर्योधनवाक्यं ...	२०८	२८	श्रीकृष्णस्य कौरवसभाप्रवेशः ...	२१२	१८
पाण्डवानुग्रहप्रकाशेन श्रीकृष्णवाक्यं ...	२०८	४	वासुदेवस्य गमनरोतिकथनं ...	२१२	१८
श्रीकृष्णस्य कृत्वेन दुर्योधननिन्दादि ...	२०८	८	श्रीकृष्णदर्शनेन धृतराष्ट्रादीनामुत्थानं ...	२१२	२२
श्रीकृष्णस्य दुर्योधनगृहनिर्गमनं ...	२०८	१३	आकाशस्य विगणदर्शनेन भीष्मं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ...	२१२	२७
विदुरगृहं प्रति श्रीकृष्णस्य गमनं ...	२०८	१४	भीष्मस्य अविभ्यश्चासनदानं ...	२१३	१
द्रोणादिभिः श्रीकृष्णस्योक्तिप्रत्युत्तौ ...	२०८	१६	दुःशासनादीनां सात्यकिप्रभृतिभ्यश्चासनदानादि ...	२१३	४
विदुरस्य श्रीकृष्णपूजनादि ...	२०८	१७	श्रीकृष्णवाक्यान्ते वैशम्पायनोक्तिः ...	२१३	१५
श्रीकृष्णस्य विदुराश्रमभोजनं ...	२०८	२१	स्य गमनाभिप्रायकथनं ...	२१३	१४
कृष्णं प्रति दुर्योधननिन्दारूपं विदुरवाक्यं ...	२०८	२३	श्रीकृष्णकृतकौरवकुलप्रशंसा ...	२१३	१६
विदुरस्य कौरवाणां सन्ध्यभिप्रायाभावकथनं ...	२०८	२८	धृतराष्ट्रं प्रति शर्मवधानार्थं श्रीकृष्णवाक्यं ...	२१३	१८
कृष्णं प्रति सन्ध्यज्ञवारणार्थं विदुरवाक्यं ...	२१०	६	श्रीकृष्णस्य युद्धे दोषकथनं ...	२१४	८
दुर्योधनसभागमनवारणार्थं विदुरवाक्यं ...	२१०	१७	श्रीकृष्णस्य धृतराष्ट्रं प्रति पाण्डवोक्तकथनं ...	२१४	२१
श्रीकृष्णदर्शनेन विदुरस्य प्रतिकथनं ...	२१०	२१			

प्रकरणं .	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सभायामधर्माचरणे सभायां दोषकथनं	२१४	२८	मातलेदेवादि लोकान्वेषणे कलवाक्यं	२१७	२८
धृतराष्ट्रं प्रति कृष्णस्य हितवाक्यं	२१५	३	कन्यया सह मातलेर्नागलोकगमनं	२१८	१
युधिष्ठिरादीनां धैर्यकथनादि	२१५	७	पश्चि मातलेर्नारददर्शनं	२१८	४
राज्ञां तृष्णीभावे वैशम्पायनोक्तिः	२१५	१५	नारदमातल्योर्वर्णप्रत्युत्तौ	२१८	५
राज्ञां चिन्तने वैशम्पायनोक्तिः	२१५	१७	नारदमातल्योर्वर्णलोकदर्शनादि	२१८	८
दम्भोद्भवराजस्य वृत्तान्तेन जामदग्न्योपदेशः	२१५	२०	मातलिनारदयोर्नागलोकभ्रमणं	२१८	११
ब्राह्मणान् प्रति युद्धार्थं दम्भोद्भवप्रश्नः	२१५	२२	मातलिं प्रति नारदस्य वरुणपुत्रादीनां		
नरनारायणाभ्यां युद्धार्थं ब्राह्मणानां वाक्यं	२१५	२६	नामरूपादिकथनं	२१८	१३
दम्भोद्भवस्य नरनारायणवृत्तान्तजिज्ञासा	२१५	२८	नारदस्य वरुणलोकधर्मनिकथनं	२१८	१७
ब्राह्मणानां नरनारायणवृत्तान्तकथनं	२१५	३०	नारदस्य पातालस्थानवर्णनं	२१८	२०
दम्भोद्भवस्य नरनारायणप्रमगमनं	२१६	२	पातालनामनिर्हन्तिः	२१८	५
दम्भोद्भवायातिथ्यदानादि	२१६	५	नारदस्य मातलिं प्रति पातालवृत्तान्त		
नरनारायणौ प्रति दम्भोद्भववाक्यं	२१६	७	कथनं	२१८	६
युद्धनिवारणार्थं नरनारायणवाक्यं	२१६	८	पाताले गोत्रतिनां वासप्राप्तिकथनं	२१८	१२
नरनारायणाभ्यां दम्भोद्भवयुद्धे रामवाक्यं	२१६	११	गोत्रतल्लक्षणकथनं	२१८	१३
तौ प्रति दम्भोद्भववाक्यं	२१६	१५	ऐरावतादिनागराजवसतिकथनादि	२१८	१४
ताभ्यां दम्भोद्भवयुद्धे रामवाक्यं	२१६	१६	अन्यत्र गमनार्थं मातलेरनुज्ञा	२१८	१८
दम्भोद्भवस्य तत्पादयोः पतनं	२१६	३०	नारदस्य हिरण्यपुरनिर्घोषादिकथनं	२१८	२१
दम्भोद्भवं प्रति नरस्योपदेशः	२१६	२१	हिरण्यपुरे कालकञ्जादीनां वसतिकथनं	२१८	२५
धनञ्जयं शरणं गच्छत्यादि रामवाक्यं	२१६	२८	नारदस्य हिरण्यपुरमृदादिवर्णनं	२१८	२८
अर्जुनस्याजैयत्वकथनं	२१७	४	अत्र ते रुचिर्भवेदिति मातलिं प्रति नारद		
जामदग्न्यस्य श्रमोपदेशः	२१७	६	जिज्ञासा	२२०	६
कलवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	२१७	१२	अन्यत्र गमनार्थं मातलिवाक्यं	२२०	७
योधनं प्रति कृष्णाध्वजप्रशंसाकृतं कल			नारदस्य सुपर्णलोकवृत्तान्तकथनं	२२०	११
वाक्यं	२१७	१२	नारदस्य सुपर्णकुलप्रशंसाकथनं	२२०	१७
कलस्य मादलोयोपाख्यानकथनं	२१७	२२	सुपर्णचूडादीनां सुपर्णानां नामकथनं	२२०	१८
कन्याप्रदानार्थं मातलिचिन्ता	२१७	२५	नारदस्य रसातलवृत्तान्तकथनं	२२०	२८
अनुरूपवराभावे मातलिहृतकन्याजन्म			नारदस्य सुरभिप्रशंसाकथनादि	२२०	२८
निन्दादि	२१७	२६	दिक्पौरभीनां नामकथनादि	२२१	४

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
नारदस्य रसातलप्रशंसाकथनं ...	२२१	११	गर्ह्यं प्रतिभगवत्प्रसादादि ...	२२४	१२
शेषपालिभगवतोपुरोदत्तान्तकथनं	२२१	१४	गतदर्पस्य गर्ह्यस्य दृष्टान्तेन दुर्योधन प्रति		
वासुकिप्रभृतीनां नागानां नामकथनं	२२१	२२	कलौपदेशः ...	२२४	१५
अत्र कश्चिद्रेषत इति मातलिं प्रति गुरद .			श्रमविधानार्थं कलस्य दुर्योधनानुनयः	२२४	१८
वाक्यं ...	२२१	२०	तदाक्यश्रवणेन दुर्योधनहास्यादौ वैशम्पाय		
नारदं प्रति मातलिप्रश्ने कलवाक्यं	२२२	२	नोक्तिः ...	२२४	२०
नारदं प्रति मातलिजिज्ञासा ...	२२२	१	कलं प्रति दुर्योधनस्य सक्रोधवाक्यं ...	२२४	२२
नारदनिवेदेन कल्लोक्तिः ...	२२२	५	वैशम्पायने प्रति जनमेजयप्रश्नः ...	२२४	२४
नारदस्य सुमुखनागजम्बूतान्तकथनं	२२२	६	दुर्योधनं प्रति नारदोपदेशः ...	२२४	२८
एष मे वंचितोवर इत्यादि मातलिवाक्यं	२२२	८	नारदस्य गालवचरितरूपेतिहासकथनं	२२४	३०
आर्यकसमीपे नारदकृतमातलिप्रशंसा	२२२	११	विश्वामित्रममीपे वशिष्ठवशेन धर्मस्यागमनं	२२५	१
सुमुखेन विवाहार्थं आर्यकं प्रति नारदवाक्यं	२२२	१६	धर्मस्यातिथ्यर्थं विश्वामित्रस्य चरुपाकः	२२५	३
आर्यककथने कल्लोक्तिः ...	२२२	२३	भुक्तं मे तिष्ठ तावत्त्वमित्युक्त्वा धर्मस्य गमनं	२२५	५
नारदं प्रति आर्यकनागवाक्यं ...	२२२	२४	अश्वघोषोत्तमतो विश्वामित्रस्य श्रतवर्षस्थितिः	२२५	६
आर्यकं प्रति मातलिवाक्ये कल्लोक्तिः	२२२	२८	पुनरागतस्य धर्मस्य भोजनादि ..	२२५	८
शकसमीपे सुमुखस्य गमनार्थं मातलिवाक्यं	२२३	२	गालवं प्रति विश्वामित्रवाक्यं ...	२२५	१३
सुखादीनां शकसमीपोगमनं ...	२२३	३	दक्षिणाः काः प्रयच्छामोति गालववाक्यं	२२५	१४
शकभार्यां नारदस्यविवाहादितृप्तान्तकथनं	२२३	४	गालवस्य दक्षिणादानफलकथनं ...	२२५	१५
अमृतदानार्थं विष्णुवासवयोर्व्यं क्ये वैशम्पाय			किं ददामोति बह्वशा गालववाक्यं ...	२२५	१८
नोक्तिः ...	२२३	५	एकतः श्यामकर्णानां हृद्यानामष्टौ शतानि		
शकं प्रति विष्णुवाक्यं ...	२२३	८	देहोति विश्वामित्रवाक्यं ...	२२५	२०
शकस्य सुमुखायापुर्दानं ...	२२३	८	दक्षिणार्थं गालवस्याहारादिपरित्यागे		
मातलिकन्यया सह सुमुखस्य विवाहादि	२२३	१०	नारदवाक्यं ...	२२५	२२
शकं प्रति गर्ह्योपद्रवे कल्लोक्तिः ...	२२३	१३	दक्षिणाया अलाभे गालवविलापः ...	२२५	२४
शकं प्रति गर्ह्यवाक्यं ...	२२३	१५	गालवसमीपे गर्ह्यस्यागमनं ...	२२६	
विष्णोर्गर्ह्यवाक्यश्रवणे कल्लोक्तिः ...	२२३	२०	गालवं प्रति गर्ह्यवाक्यं ...	२२६	१०
गर्ह्यं प्रति विष्णुवाक्यं ...	२२४	१	को दिष्टं यामीत्यादि सुपर्णवाक्यं ...	२२६	१४
भगवद्वाङ्मारेण गर्ह्यस्य पतनादि	२२४	४	गर्ह्यस्य सुपर्णदिग्वृत्तान्तकथनं	२२६	१६
विष्णुं प्रति गतदर्पस्य गर्ह्यस्य वाक्यं	२२४	८	सुपर्णस्य दक्षिणदिग्वृत्तान्तकथनं	२२७	३

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सभायामध्याचरणे सभायां होषकथनं	२१४	२८	मातृदेव्यादिकोष्ठाशेषे कस्तुबाक्यं	२१७	२८
सुतराष्ट्रं प्रति कस्तुबाक्यं हितवाक्यं	२१५	३	कस्तुबाक्यं मातृदेवीनामकोशकथनम्	२१८	१
पुष्टिचिह्नार्थीनां वैधर्म्यकथनादि	२१५	७	पथि मातृदेवीनारदवचनं	२१८	४
राज्ञां द्यूष्योक्त्याये वैजम्पायनोक्तिः	२१५	१५	नारदमातृकोटिप्रसङ्गो	२१८	५
राज्ञां चिन्तने वैजम्पायनोक्तिः	२१५	१७	नारदमातृकोटिप्रसङ्गोत्तरादि	२१८	८
दक्षोद्भवराज्यकृतानामेव कामदम्बोपदेशः	२१५	२०	मातृचिन्तारद्वयोनामकोशकथनम्	२१८	११
ब्राह्मणान् प्रति पुत्रार्थं दक्षोद्भवप्रश्नः	२१५	२२	मातृचिन्तिं प्रति नारदस्य वक्ष्यपुत्रार्थीनां		
नरनारायणयोः पुत्रार्थं ब्राह्मणानां वाक्यं	२१५	२६	नामकथादिकथनं	२१८	१२
दक्षोद्भवस्य नरनारायणकृतानामभिज्ञाया	२१५	२८	नारदस्य वक्ष्यकोशकथनमित्यर्थम्	२१८	१७
ब्राह्मणानां नरनारायणकृतानामकथनं	२१५	३०	नारदस्य पाताळस्नानवर्णनं	२१८	२०
दक्षोद्भवस्य नरनारायणप्रसंगमननं	२१५	३२	पाताळनामनिर्दिष्टिः	२१८	५
दक्षोद्भववायानिष्पदानादि	२१५	५	नारदस्य मातृचिन्तिं प्रति पाताळकृतानाम्		
नरनारायणो प्रति दक्षोद्भववाक्यं	२१५	७	कथनं	२१८	६
पुत्रनिवारणार्थं नरनारायणवाक्यं	२१५	८	पाताळे गोत्रतिनां वाच्यप्रसङ्गकथनं	२१८	१२
नरनारायणयोः दक्षोद्भवपुत्रे रामवाक्यं	२१५	११	गोत्रतत्त्वकथनं	२१८	१३
तौ प्रति दक्षोद्भववाक्यं	२१५	१५	ऐरावपादिनामराजव्यतिकथनादि	२१८	१४
ताभ्यां दक्षोद्भवपुत्रे रामवाक्यं	२१५	१६	अन्यथ ममनार्थं मातृदेवीनाम्	२१८	१८
दक्षोद्भवस्य तस्यादयोः पतनं	२१५	२०	नारदस्य चिरञ्जयपुरनिर्वाणदिकथनं	२१८	२१
दक्षोद्भवे प्रति नरयोपदेशः	२१५	२१	चिरञ्जयपुरे ब्राह्मणकथादीनां व्यतिकथनं	२१८	२५
धनस्यार्थं वरुणं गच्छेत्त्यादि रामवाक्यं	२१५	२८	नारदस्य चिरञ्जयपुरव्यादिवर्णनं	२१८	२८
अर्जुनस्यभिषयकथनं	२१७	४	अथ ते वणिभेदेदिति मातृचिन्तिं प्रति नारद		
कामदम्बस्य प्रसंगोपदेशः	२१७	६	निज्ञाया	२२०	६
कस्तुबाको वैजम्पायनोक्तिः	२१७	१२	अन्यथ ममनार्थं मातृचिन्तित्वं	२२०	७
दक्षोद्भवे प्रति कस्तुबाक्यप्रसङ्गकथनं	२१७	१२	नारदस्य सुपथ्यकोशकृतानामकथनं	२२०	११
वाक्यं	२१७	१३	नारदस्य सुपथ्यकोशप्रसङ्गकथनं	२२०	१७
कस्तुबाक्यमावस्योपोपाख्यानकथनं	२१७	२२	सुपथ्यपूजादीनां सुपथ्यार्थं नामकथनं	२२०	१८
कस्तुबाप्रदानार्थं मातृचिन्तिनां	२१७	२५	नारदस्य वसन्तकृतानामकथनं	२२०	२८
अनुकूपवर्णनाये मातृचिन्तित्वकथनात्	२१७	२६	नारदस्य वसन्तकृतानामकथनादि	२२०	२८
निष्पत्तिः	२१७	२६	दिक्षुवैरभीनां नामकथनादि	२२१	४

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
नारदस्य रसातलप्रवेशकथनं	२२१	११	महर्षेः प्रतिभगवत्प्रसादादि	२२४	१२
श्रेयसाक्षितभोगवतीपुरीदत्तात्मककथनं	२२१	१४	मतदर्पक गदउल्ल दृष्टान्तेन दुर्योधन प्रति		
वायुमित्रादीनां नागानां नासिककथनं	२२१	२२	कलौपदेभ्यः	२२४	१५
अथ कश्चिद्विद्वानिति मातङ्गि प्रति नारद			ब्रह्मविधानार्थं कल्लव दुर्योधनानुनयः	२२४	१८
वाक्यं	२२१	२०	तदाकथमवसेन दुर्योधनहास्यादौ वैशम्पाय		
नारदं प्रति मातङ्गिप्रभे कल्लवाक्यं	२२२	२	नोक्तिः	२२४	२०
नारदं प्रति मातङ्गिनिश्चया	२२२	१	कल्लं प्रति दुर्योधनस्य वक्रोद्धवाक्यं	२२४	२२
नारदनिवेदनं कल्लोक्तिः	२२२	५	वैशम्पायने प्रति जनमेजयप्रश्नः	२२४	२४
नारदस्य सुमुखनामकगदत्तात्मककथनं	२२२	६	दुर्योधने प्रति नारदोपदेयः	२२४	२८
इयं मे दक्षितोत्तर इत्यादि मातङ्गिवाक्यं	२२२	८	नारदस्य गाक्षवचरितकृतेतिहासकथनं	२२४	३०
आर्यकथनीपि नारदकृतमातङ्गिप्रश्नसा	२२२	११	विश्वामित्रसमीपे वज्रिष्ठवेगेन धर्मसागमनं	२२५	१
सुमुखेन विवाहार्थं आर्यकं प्रति नारदवाक्यं	२२२	१६	धर्मसातिन्यार्थं विश्वामित्रस्य चक्षुषाकः	२२५	३
आर्यककथने कल्लोक्तिः	२२२	२३	भुक्तं मे तिष्ठ तावन्मित्रित्वा धर्मस्य गमनं	२२५	५
नारदं प्रति आर्यकनामवाक्यं	२२२	२४	अक्षं पश्यीतवतो विश्वामित्रस्य व्रतवर्षस्थितिः	२२५	६
आर्यकं प्रति मातङ्गिवाक्ये कल्लोक्तिः	२२२	२८	पुनरागतस्य धर्मस्य भोजनमदि	२२५	८
ब्रह्मसमीपे सुमुखस्य गमनार्थं मातङ्गिवाक्यं	२२३	२	गाक्षवं प्रति विश्वामित्रवाक्यं	२२५	१२
सुमुखादीनां ब्रह्मसमीपगमनं	२२३	३	दक्षिणाः काः प्रयच्छामीति गाक्षववाक्यं	२२५	१४
ब्रह्मसभायां नारदस्यविवाहादिदत्तात्मककथनं	२२३	४	गाक्षवस्य दक्षिणादानफलकथनं	२२५	१५
अमृतदानार्थं विश्वामित्रवक्त्रोक्त्या वैशम्पाय			किं ददामीति वज्रयो गाक्षववाक्यं	२२५	१८
नोक्तिः	२२३	५	एकतः श्यामकषाणां दद्यामानोऽपि ज्ञातानि		
ब्रह्मं प्रति विश्ववाक्यं	२२३	८	देहीति विश्वामित्रवाक्यं	२२५	२०
ब्रह्मस्य सुमुखाद्यायुर्देनं	२२३	८	दक्षिणार्थं गाक्षवस्याहारादिपरित्यागं		
मातङ्गिकथन्या अथ सुमुखस्य विवाहादि	२२३	१०	नारदवाक्यं	२२५	२२
ब्रह्मं प्रति गदउपपद्वे कल्लोक्तिः	२२३	१३	दक्षिणायां अक्षमे गाक्षवविवाहः	२२५	२४
ब्रह्मं प्रति गदउवाक्यं	२२३	१५	गाक्षवसमीपे गदउल्लगमनं	२२५	२८
विश्वामित्रदक्षवाक्यमवसे कल्लोक्तिः	२२३	२०	गाक्षवं प्रति गदउवाक्यं	२२५	३०
महर्षेः प्रति विश्ववाक्यं	२२४	१	क्वा दिशं चामीत्यादि सुपर्षवाक्यं	२२५	३४
भगवदाज्ञाभारस्य गदउल्ल प्रत्यादि	२२४	४	गदउल्ल पूर्वदिग्गदत्तात्मककथनं	२२५	३६
विश्वं प्रति मतदर्पक गदउल्ल वाक्यं	२२४	६	सुपर्षस्य दक्षिणदिग्गदत्तात्मककथनं	२२७	२

प्रकरणं	पङ्के	पङ्क्ति	प्रकरणं	पङ्के	पङ्क्ति
सुपर्णस्य पश्चिमदिग्भुजान्तकथनं	२२७	२१	कन्या गृहीत्वा गच्छगालवयोः प्रत्यगमनं	२२९	११
सुपर्णस्योत्तरदिग्भुजान्तकथनं	२२८	१७	गच्छस्य समवनगमनं	२२९	१२
कामाग्रां गन्तुमिच्छतीत्यादि सुपर्णवाक्यं	२२८	१४	हव्यंशराजसमीपे कन्यायाश्च गच्छित्वैव गमनं	२२९	१४
पूर्वदिग्गमनार्थं गच्छं प्रति गालववाक्यं	२२८	१७	हव्यं प्रति गालववाक्यं	२२९	१६
गालवस्य गच्छगृहारीरूपे नारदवाक्यं	२२८	२१	हव्यं चिन्तादैः नारदोक्तिः	२२९	१८
गच्छगतिप्रवृत्त्यां गालववाक्यं	२२८	२२	हव्यं प्रति गालवस्य इच्छाकथनं	२२९	२१
वेगमूलकरूपार्थं गालवस्य प्रार्थना	२२८	२७	गालवं प्रति हव्यं वाक्यं	२२९	२६
गालवं प्रति गच्छवाक्ये नारदोक्तिः	२२९	६	गालवं प्रति कन्यायाः चात्नवरकथनादि	२२९	२८
गालवं प्रति गच्छवाक्यं	२२९	७	हव्यस्य यथातिकन्यायमिकसुतोत्पादनं	२२९	३४
अश्वमेधपर्यन्ते गच्छगालवयोः ब्राह्मिणी			हव्यस्य समीपे पुनर्गतवती गालवस्य वाक्यं	२२९	३७
ब्राह्मणीदर्शनं	२२९	११	पुनः कन्यां गृहीत्वा गालवस्य अग्रमं	२२९	४८
ब्राह्मिण्या आश्रमे तथैर्भोगादि	२२९	१३	कन्यां प्रति गालववाक्यं	२२९	१२
गच्छस्य गमनप्रतिराहित्यकथनं	२२९	१४	गालवस्य दिवोदाससमीपगमनादौ नारदोक्तिः	२२९	१४
मांसपिष्टाकारं गच्छं प्रति गालवजिज्ञासा	२२९	१५	गालवं प्रति दिवोदासवाक्यं	२२९	१५
सुपर्णस्य तदवस्थायाः कारणकथनं	२२९	१८	गालवस्य दिवोदासाय कन्यादानं	२२९	१८
ब्राह्मिणीं प्रति सुपर्णस्य प्रार्थना	२२९	२०	यथातिकन्यायां दिवोदासरतेर्दुष्काल		
गच्छगालवो प्रति ब्राह्मिणीवाक्यं	२२९	२२	कथनं	२२९	२८
ब्राह्मिणीकृताचारप्रवृत्त्यादि	२२९	२५	माधव्यां दिवोदासस्य सुतोत्पत्तिः	२२९	२८
अश्वमेधस्य गालवस्य प्रत्यागमनं	२२९	२८	कन्यापक्षार्थं दिवोदासं प्रति गालववाक्यं	२२९	१
गच्छस्य जिघां गालवं प्रति विश्वामित्रवाक्यं	२२९	३०	कन्यायाः पुनर्गालवानुगमने नारदोक्तिः	२२९	४
गालवं प्रति सुपर्णवाक्यं	२२९	२	कन्यायाश्च गालवस्य भोजराजसमीपगमनं	२२९	५
गालवं प्रति सुपर्णवाक्येन नारदोक्तिः	२२९	५	भोजराजमौजोनरं प्रति गालववाक्यं	२२९	६
यथातिसमीपे गच्छगालवयोर्गमनं	२२९	१४	गालवं प्रति भोजराजवाक्यं	२२९	१२
यथातिप्रतिगच्छं गालवद्विषाप्रार्थना	२२९	१६	भोजराजस्य कन्यापक्षार्थं	२२९	२०
यथातिप्रतिगच्छं गालवद्विषाप्रार्थना	२२९	१७	माधव्यां भोजराजस्य सुतोत्पत्तिः	२२९	२२
सुपर्णं प्रति यथातिवाक्यं	२२९	१	कन्यां गृहीत्वा गालवस्य गच्छकन्यापानगमनं	२२९	२४
यथातैर्याचकुभैराश्वे दोषकथनं	२२९	४	गालववैगतेयकथोपकथने नारदोक्तिः	२२९	२६
गालवाय कन्यादानार्थं यथातिवाक्यं	२२९	७	सुपर्णादिभिः सह गालवस्य विश्वामित्रसमीप		
			गमनं	२२९	३६

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तिः	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तिः
विशामिधं प्रति शास्त्रवाक्यं	२३५	७	यथाति प्रति दौहित्राणां वाक्यं	२३८	२
शास्त्रं प्रति विशामिधवाक्यं	२३५	११	यथातिस्वर्गभोगे नारदोक्तिः	२३८	४
विशामिधस्य गुणद्विधापर्यवर्त्य	२३५	१२	यथाति प्रति पितामहवाक्यं	२३८	१०
यथातिक्रियाणां विशामिधस्य पुनोत्पत्तिः ...	२३५	१३	मम पतनकारणं भूयैतिपितामहं प्रति		
स्वर्गा प्रति शास्त्रवाक्यं	२३५	१६	यथातिवाक्यं	२३८	१४
यथातये पुनः कन्याप्रदायशास्त्रस्य वैमर्गमनं	२३५	१८	पितामहस्य यथातिपतनकारणकथनं ...	२३८	१८
कन्यास्यस्मरार्थं कृष्णातिद्वेषोऽनः ...	२३५	२१	शास्त्रवयथातिदृष्टान्तेन दुर्व्योधनं प्रति		
मन्मथमार्थं कन्यायावरप्रार्थना	२३५	२५	नारदोपदेशः	२३८	२३
यथातिक्रियावाक्यपञ्चरथं	२३५	२६	नारदं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं	२३८	१
यथातिस्वर्गवादि	२३६	४	कृष्णं प्रति धृतराष्ट्रस्य भ्रमे वैशम्पायनोक्तिः	२३८	२
यथातिं दृष्टवतीं ब्रह्मादीनां विचारः ...	२३६	७	ब्रह्मार्थं दुर्व्योधनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ..	२३८	८
स्वर्गोत्थं यथातिपतने नारदोक्तिः	२३६	१४	दुर्व्योधनं प्रति श्रीकृष्णकृतभोगप्रशंसा ...	२४०	१८
महीं प्राप्तवतोयथातिरजुनापः	२३६	१७	दुर्व्योधनं प्रति श्रीकृष्णकृतार्जुनप्रशंसादि	२४०	२०
यथातिं प्रति देवदूतवाक्यं	२३६	२०	वैशम्पायनोक्तिः	२४१	७
दौहित्राणां बह्वक्षस्य यथातिपतनं	२३६	२२	भोगस्य दुर्व्योधनानुनयवाक्यं	२४१	८
यथातिं प्रति दौहित्राणां प्रश्नः	२३६	२८	दुर्व्योधनं प्रति श्रेष्ठवाक्यं	२४१	१५
तान् प्रति यथातिरात्मपरिषृष्टदानं ...	२३७	१	विदुरवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	२४१	२५
यथातिं प्रति राज्ञा वाक्यं	२३७	२	दुर्व्योधनं प्रति विदुरवाक्यं	२४१	२६
यथातिवाक्यास्त्रीकारः	२३७	३	धृतराष्ट्रस्य दुर्व्योधनानुनयवाक्यं ...	२४१	२८
राज्ञा माधवीदृष्टेन नारदोक्तिः	२३७	४	दुर्व्योधनं प्रति ब्रह्मार्थं भोगश्रेष्ठयोक्तृवाक्यं	२४२	६
भारतं माधवीं प्रति राज्ञोऽवयव्यं	२३७	५	दुर्व्योधनप्रतिषेधने वैशम्पायनोक्तिः ...	२४२	२६
पितरं यथातिं प्रति माधवीवाक्यं	२३७	७	श्रीकृष्णं प्रति दुर्व्योधनस्य संकोचवाक्यं ..	२४२	२७
यथातिं प्रति दौहित्राणां वाक्यं	२३७	१२	श्रीकृष्णवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	२४२	२३
पुनर्यथातिः स्वर्गरोषणे नारदवाक्यं ...	२३७	१५	दुर्व्योधनं प्रति श्रीकृष्णस्य संकोचवाक्यं ..	२४२	२४
मातामहं यथातिं प्रति वसुधामनोवाक्यं	२३७	१८	दुःशासनवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	२४४	१४
मातामहं यथातिं प्रति प्रतर्दनवाक्यं ...	२३७	२०	दुर्व्योधनं प्रति दुःशासनवाक्यं	२४४	१५
मातामहं यथातिं प्रति त्रिविवाक्यं	२३७	२२	दुर्व्योधनोत्थने वैशम्पायनोक्तिः	२४४	१७
मातामहं यथातिं प्रति प्रत्यष्टवाक्यं ...	२३७	२७	दुःशासनादीनां दुर्व्योधनानुगमनं	२४४	२०
यथातिः पुनः स्वर्गमनं	२३७	२८	गच्छन्तं दुर्व्योधनं प्रति भीमवाक्यं	२४४	२२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
भोगादीन् प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ...	२४४	२६	कौरवाणां श्रीकृष्णानुगमनं ...	२४८	३०
धृतराष्ट्रवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः ...	२४५	१४	गच्छन्तं कृष्णं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं ...	२५०	६
गान्धार्थानयने विदुरं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं	२४५	१५	धृतराष्ट्रादीन् प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ...	२५०	११
गान्धारीं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं ...	२४५	२०	कृष्णस्य प्रयासमोपगमने वैशम्पायनोक्तिः	२५०	१७
गान्धारीवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः ...	२४५	२२	पृथां प्रति कृष्णस्य सर्ववृत्तान्तकथनं ...	२५०	१८
धृतराष्ट्रं प्रति गान्धारीवाक्यं ...	२४५	२३	युधिष्ठिरं प्रति वक्रत्ये कृष्णं प्रति कुन्तीवाक्यं	२५०	२१
दुर्योधनस्य पुनः सभाप्रवेशः ...	२४६	१	मुचुकुन्ददृष्टान्तेन कुन्त्या राजनीतिकथनं	२५०	२४
दुर्योधनं प्रति शमार्थं गान्धारीवाक्यं	२४६	३	कुन्त्या विदुसापुत्रसंवादरूपेतिहासकथनं	२५१	२३
दुर्योधनस्य सभायाभिर्गमने वैशम्पायनोक्तिः	२४७	१०	पुत्रं प्रति तत्रिन्दारूपं विदुसावाक्यं	२५१	२७
मौवलादिभिर्दुर्योधनस्य मन्त्रणा	२४७	११	विदुसां प्रति पुत्रवाक्यं	२५३	१
श्रीकृष्णस्य बन्धनार्थं दुर्योधनादीनां मन्त्रणा	२४७	१३	पुत्रं प्रति विदुसाया उपदेशः ...	२५३	२
श्रीकृष्णादीन् प्रति सात्यकेर्दुर्योधनाभिप्रायकथनं	२४७	२२	विदुसाया अनुग्रहमचक्षिप्यनिन्दादि ..	२५३	८
सात्यकिवाक्यश्रवणेन धृतराष्ट्रं प्रति विदुरवाक्यं	२४७	२७	विदुसाया दारिद्र्यावस्थानिन्दाकथनादि	२५३	२०
धृतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२४८	३	विदुसाया युद्धोत्साहजनकवाक्यं ...	२५४	१
दुर्योधनानयने विदुरं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं	२४८	१०	पुत्रविदुसयोः संवादः	२५४	२१
धृतराष्ट्रस्य कर्णादिसमीपे दुर्योधनभर्त्सना	२४८	१३	कुन्त्या जयभातेतिहासश्रवणफलकथनं ...	२५६	१८
धृतराष्ट्रस्य श्रीकृष्णविक्रमकथनं ...	२४८	१४	अर्जुनं प्रति वक्रत्ये कुन्तीवाक्यं	२५६	२७
विदुरस्य दुर्योधनं प्रति कृष्णविक्रमकथनं	२४८	२१	द्रौपदीं प्रति वक्रत्ये कुन्तीवाक्यं	२५७	८
श्रीकृष्णवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः ...	२४८	५	माद्रीपुत्रीं प्रति वक्रत्ये कुन्तीवाक्यं	२५७	१०
दुर्योधनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२४८	६	द्रौपदीसभागमनादौ कुन्तीखेदवाक्यं ...	२५७	१३
श्रीकृष्णस्य विश्वात्मकरूपधारणं ...	२४८	८	कुन्तीगृहान् श्रीकृष्णनिर्गमने वैशम्पायनोक्तिः	२५७	२१
श्रीकृष्णस्य विश्वात्मकरूपवर्णनं ..	२४८	८	श्रीकृष्णस्य पाण्डवसमीपगमनं ...	२५७	२२
तद्रूपदर्शनेन दाक्षा त्रावः	२४८	१८	कौरवाणां कथोपकथनं	२५७	२३
भगवद्रूपदर्शनार्थं धृतराष्ट्रस्य प्रार्थना	२४८	२१	वैशम्पायनोक्तिः	२५८	१
धृतराष्ट्रस्य दिव्यचक्षुषोलोभः	२४८	२३	दुर्योधनं प्रति भोगादिहाणयोर्वाक्यं	२५८	२
पार्थिवानां विस्मयादि	२४८	२६	भोगादिहतार्जुनप्रवेशा	२५८	७
श्रीकृष्णस्य सभाया निर्गमनं	२४८	३	दुर्योधनं प्रति शमार्थं भोगादिवाक्यं	२५८	११

प्रकरणं	पृष्ठ	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठ	पंक्तौ
दुष्टनिवारणार्थं भीष्मादीनां वाक्यं	२५८	२०	विदुरं प्रति कुन्तीविषादवाक्यं	२६५	१७
दुर्योधननिहतरे वैशम्पायनोक्तिः	२५८	२०	विदुरं प्रति कुन्त्याः कर्णजम्घटतान्तकथनं	२६५	२५
भीष्मस्य विषादवाक्यं ...	२५८		पृथाया गङ्गासमीपे कर्णदण्डनादि	२६६	२
द्रोणस्य विषादवाक्यं ...	२५८		कुन्तीं प्रति कर्णवाक्यं ...	२६६	१०
द्रोणस्य दुर्योधनभर्त्सना ...	२५८		कर्णं प्रति जम्घटतान्ते कुन्तीवाक्यं	२६६	११
पाण्डवानामजयलक्ष्यं	२५८	१२	पाण्डवसहाय्यार्थं कर्णं प्रति कुन्तीवाक्यं	२६६	१५
कृष्णः कर्णं किमब्रवीदिति सञ्जयं प्रति			कर्णस्य दुर्योधनोत्तरवेषे वैशम्पायनोक्तिः	२६६	२३
धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	२५८	२३	कर्णस्य मतिस्वैर्यं वैशम्पायनोक्तिः	२६६	२५
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं ...	२५८	२६	कुन्तीं प्रति कर्णोत्तेपवाक्यं ...	२६६	२६
कर्णं प्रति वासुदेववाक्यं ...	२५८		अर्जुनाद्विदितं तव सुतान् न हनिष्यामीति		
वासुदेवं प्रति कर्णवाक्यं ...	२६०	२३	कर्णप्रतिज्ञा ...	२६७	१२
कर्णस्य युधिष्ठिरसहकारिणां नामकथनं	२६१	१५	कर्णं प्रति कुन्तीवाक्यं ...	२६७	१७
कर्णस्य यक्षरूपेण कुरुपाण्डवयुद्धवर्णनं	२६१	२२	कुन्तीकर्णयोः स्वस्नानगमनं ...	२६७	१८
कर्णं प्रति भगवदाक्षो सञ्जयोक्तिः	२६२	२२	पाण्डवान् प्रति कृष्णस्य सर्ववृत्तान्तकथनं		
कर्णं प्रति भगवदाक्षं ...	२६२	२३	वैशम्पायनोक्तिः ...	२६७	२१
कृष्णस्य पाण्डवजयनिश्चयकथनं ...	२६२	२४	ओकृष्णं प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः	२६७	२५
अर्जुनादिपुत्रप्रशंसायां भगवदाक्षं	२६२	२८	युधिष्ठिरं प्रति ओकृष्णवाच	२६७	२६
भीष्मं प्रति वक्तव्ये कर्णं प्रति भगवदाक्षं	२६३		भीष्मादयः किमुक्तवन्त इति युधिष्ठिरप्रश्नः	२६७	२७
ओकृष्णं प्रति कर्णवाक्ये सञ्जयोक्तिः	२६३	१४	युधिष्ठिरं प्रति वासुदेवस्य दुर्योधनं प्रत्युक्त		
ओकृष्णं प्रति कर्णवाक्यं ...	२६३	१५	वाक्यकथनं ...	२६८	
कर्णस्य दुर्योधनपराजयनिमित्तकथनादि	२६३	१८	वासुदेवस्य दुर्योधनं प्रत्युक्तभीष्मादि		
कर्णस्य कौरवपराभवलक्षणकथनं ...	२६४	४	वाक्यानां कथनं ...	२६८	
युधिष्ठिरजये कर्णस्य स्वप्नकथनं ...	२६४	१२	दुर्योधनं प्रति भीष्मस्य सान्त्वयनप्रभृतीनां		
कौरवपराजये कर्णस्य स्वप्नकथनं ...	२६४	२५	राज्यकथनं ...	२६८	८
कर्णं प्रति ओकृष्णवाक्यं ...	२६४	२८	भीष्मं प्रति प्रजानां वाक्यं ..	२६८	१८
ओकृष्णं प्रति कर्णवाक्यं ...	२६५	१	दुर्योधनं प्रति भीष्मवाक्यं ...	२६८	२१
कर्णस्य ओकृष्णरथादवरोहणे सञ्जयोक्तिः	२६५	३	दुर्योधनं प्रति द्रोणवाक्ये कृष्णोक्तिः	२६८	८
पृथां प्रति विदुरवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	२६५		दुर्योधनं प्रति द्रोणवाक्ये ...	२६८	८
पृथां प्रति कौरवगिन्दारूपं विदुरवाक्यं	२६५		विदुरवाक्ये वासुदेवोक्तिः ...	२६८	२४

॥ श्रीमहाभारतीयदिनोद्यखण्डान्तर्गतयोगपर्वसूचीपत्रं ॥

प्रकरणं .	पृष्ठे	पंक्तौ प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
भोगं प्रति दुर्योधननिन्दारूपं विदुरवाक्यं	२६८	२६ युधिष्ठिरस्य सेनानिवेशकथनं ...	२७५	४
दुर्योधनं प्रति गान्धार्थ्याः सकोपवाक्यं ...	२७०	२७ दृष्टद्युम्नादीनां शिविरनिर्माणार्थं यत्नः	२७५	८
दुर्योधनं प्रति धृतराष्ट्रवाक्ये लक्ष्मणोक्तिः	२७०	२७ कुरुक्षेत्रे परिखाकरणं ...	२७५	११
दुर्योधनं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं	२७०	२८ कर्णादीनां सङ्घयकरणादि ...	२७५	१२
धृतराष्ट्रस्य सङ्घवंशविवरणकथनं ..	२७०	२८ व्याधनुर्वीणादीनां शिविरे स्थापनं	२७५	१६
धृतराष्ट्रस्यात्मनोराज्याधिकाराभावकथनं	२७१	२५ पाण्डवसेनानिवेशं श्रुत्वा दुर्योधनः किमकरो		
युधिष्ठिरस्य राज्यार्थं धृतराष्ट्रवाक्यं ..	२७१	२८ दित्यादि जनमेजयप्रश्नः ...	२७५	२२
दुर्योधनासौधे वासुदेवोक्तिः	२७१	२६ कर्णादीनप्रतिदुर्योधनाज्ञायां वैशम्पायनोक्तिः	२७५	३०
कुरुक्षेत्रगमनार्थं राज्ञः प्रति दुर्योधनाज्ञा	२७१	२८ कर्णादीन् प्रति दुर्योधनवाक्यं ..	२७६	१
युधिष्ठिरं प्रति लक्ष्मणस्य स्तौत्रप्रकारकथनं	२७२	शिविरादिकरणार्थं दुर्योधनानुज्ञा	२७६	६
भगवद्दानपर्वसमाप्तिः	२७२	२६ आसनेभ्यः राज्ञामुत्थानादि	२७६	११
सैन्यनिर्धानपर्वारम्भः	२७२	धार्तराष्ट्राणां युद्धोत्सवः	२७६	१२
अर्जुनादीन् प्रति युधिष्ठिरवाक्ये वैशम्पाय		२८ दुर्योधनः कथमिदमवबोदित्यादि युधिष्ठिर		
नोक्तिः	२७२	प्रश्नः	२७६	२२
सेनाविभागार्थं भ्रातृन् प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	२७२	२८ युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२७६	२८
द्रुपदादीनां सम्राज्येणानां सेनापतिलकथनं	२७२	२० वैशम्पायनवाक्यं	२७७	३
विराटस्य सर्वसेनापतित्वार्थं सहदेववाक्यं	२७२	२२ भीमार्जुनौ प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ...	२७७	११
नकुलवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	२७३	२८ युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनस्य श्रीकृष्णोक्तकथनं	२७७	१४
द्रुपदस्य सेनापतित्वार्थं नकुलवाक्यं ..	२७३	श्रीकृष्णस्यार्जुनवाक्यानुमोदनं ...	२७७	१७
दृष्टद्युम्नस्य सेनापतित्वार्थमर्जुनवाक्यं ..	२७३	युद्धार्थे कृतनिश्चयानां पाण्डवानां कुरुक्षेत्र		
शिखण्डिनः सेनापतित्वार्थं भीमवाक्यं ..	२७३	वासः	२७७	१८
कृष्णभिमत्तन्त्रानाय युधिष्ठिरवाक्यं	२७३	२८ दुर्योधनसेनाविभागदौ वैशम्पायनोक्तिः	२७७	२०
वैशम्पायनवाक्यं	२७३	२३ दुर्योधनसैन्यवर्णनं	२७७	२२
दृष्टद्युम्नस्य सेनापतित्वार्थं कृष्णवाक्यं ..	२७३	२८ सेनादीनां लक्षणकथनं	२७८	१३
पाण्डवानां हर्षं वैशम्पायनवाक्यं ..	२७४	३० पत्तिप्रभृतीनां लक्षणकथनं ...	२७८	१७
कुरुक्षेत्रे पाण्डवानां बलसमागमकथनं ..	२७४	१० कुरादीनां सेनापतिलकथनं ...	२७८	२१
पाण्डवानां कुरुक्षेत्रयात्रा	२७४	२२ वैशम्पायनवाक्यं	२७८	२६
रथादीनां सङ्ख्याकथनं	२७४	१४ सेनापत्यार्थं भोगं प्रति दुर्योधनवाक्यं	२७८	२७
		२६ दुर्योधनं प्रति भीमवाक्यं	२७८	११

॥ श्रीमहाभारतीयद्वितीयखण्डान्तर्गतायोगपञ्चदशी ॥

२८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अयुतसेनानाशने भोक्षप्रतिज्ञा	२७८	२६	धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	२८३	३
भोक्षस्य कर्णार्थेपवाक्यं	२७८	२८	सेन्यनिर्याणपञ्चममार्तिः	२८३	१०
भोवति गाङ्गेये नाहं योस्यामीति कर्ण					
प्रतिज्ञा	२७८	२०	उलूकदूतागमनपर्यारम्भः	२८३	१२
भोक्षसैन्यापत्याभिषेके वैशम्पायनोक्तिः	२७८	२१	धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयस्य दुर्योधनमन्त्रणा		
कौरवाणां दुर्निमित्तकथनं	२७८	२३	कथनं	२८३	१३
युद्धार्थं कौरवाणां निर्याणं	२७८	२७	उलूकदूतं प्रति दुर्योधनवाक्यं	२८३	१८
कौरवाणां शिविरादिकरणं	२८०	१	दुर्योधनस्य विडालस्य तात्यानकथनं	२८३	२७
भोक्षप्रभंसापूर्वकं जनमेजयप्रश्नः	२८०	४	विडालसमोपे मूषिकाणामागमनादि	२८४	३
वैशम्पायनवाक्यं	२८०	८	विडालं प्रति मूषिकाणां वाक्यं	२८४	६
आश्वादीन् प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	२८०	१०	मूषिकान् प्रति विडालस्य प्रत्युत्तरं	२८४	८
युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२८०	१२	मार्जारस्य मूषिकभक्षणदि	२८४	१५
द्रुपदादीनां सैन्यापत्याभिषेके वैशम्पायनोक्तिः	२८०	१४	मूषिकाणां परस्परमन्त्रणा	२८४	१६
पाण्डवस्ये अक्रूरादिभिः सह बलदेवस्य			मूषिकान् प्रति कोकिलमूषिकावाक्यं	२८४	२१
गमनं	२८०	२०	मूषिकाणां विडालस्य च खयानगमनं	२८४	२४
बलदेवदर्शनेन युधिष्ठिरादीनामुत्थानं	२८०	२४	तद्विद्वान्नेन युधिष्ठिरं प्रति वक्तव्ये उलूकं		
श्रीकृष्णं प्रति बलदेववाक्यं	२८०	२८	प्रति दुर्योधनवाक्यं	२८४	२५
दलामस्य शौर्ययाचार्थं गमनं	२८१	८	वासुदेवं प्रति वक्तव्ये दुर्योधनवाक्यं	२८५	६
युधिष्ठिरसाहाय्यार्थं रुक्मिराजस्यागमने			भोमं प्रति वक्तव्ये दुर्योधनवाक्यं	२८५	१८
वैशम्पायनोक्तिः	२८१	१२	नकुलं प्रति वक्तव्ये दुर्योधनवाक्यं	२८५	२३
रुक्मिणः पाण्डवसमूहप्रवेशः	२८१	२८	सहदेवं प्रति वक्तव्ये दुर्योधनवाक्यं	२८५	२५
रुक्मिदर्शनेन युधिष्ठिरस्य प्रत्युद्गमनं	२८१	३०	विराटद्रुपदौ प्रति वक्तव्ये दुर्योधनवाक्यं	२८५	२६
अर्जुनं प्रति रुक्मिप्रगल्भवाक्यं	२८२	२	धृष्टद्युम्नं प्रति वक्तव्ये दुर्योधनवाक्यं	२८५	२८
रुक्मिणं प्रति धनञ्जयवाक्यं	२८२	७	अर्जुनं प्रति वक्तव्ये दुर्योधनवाक्यं	२८६	४
रुक्मिणो दुर्योधनसमोपगमनं	२८२	१८	उलूकस्य पाण्डवसमोपगमने सञ्जयोक्तिः	२८७	२४
दुर्योधनकृतरुक्मिप्रत्याख्यानं	२८२	१८	युधिष्ठिरं प्रत्युलूकवाक्यं	२८७	२५
कुरवः किमवुर्ध्वमिति जनमेजयप्रश्नः	२८२	२४	उलूकं प्रति युधिष्ठिरस्य भयदनादि	२८७	२६
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	२८२	२५	युधिष्ठिरं प्रत्युलूकस्य दुर्योधनोक्तकथनं	२८७	२८
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं	२८२	२६	अर्जुनं प्रत्युलूकस्य दुर्योधनोक्तकथनं	२८८	१७

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
पाण्डवक्रोधे धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं ...	१८८	८	युधिष्ठिरसेनानिधापणे सञ्जयवाक्यं	१८३	१६
उलूकदूतं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	१८८	१४	युधिष्ठिरस्याञ्जुनादिसेनानां वय्यावधं		
कृष्णाधिवेषेण राज्ञां क्रोधादि ...	१८८	१९	विभागः	१८३	१०
भीमस्य सभाया उत्यानं	१८८	२६	उलूकदूतागमनपर्व्वसनातिः	१८३	२८
उलूकदूतं प्रति भीमवाक्यं	१८८	२८			
उलूकदूतं प्रति सहदेववाक्यं	१८०	८	रथातिरथसंख्यामपर्व्वारम्भः	१८४	१
भीमं प्रत्यञ्जुनवाक्यं	१८०	१६	सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	१८४	२
धृष्टद्युम्नादीन् प्रत्यञ्जुनवाक्यं	१८०	१८	वैजम्पायनवाक्यं	१८४	६
अञ्जुनवाक्यश्रवणेन राज्ञां विस्मयादि ...	१८०	२४	धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयस्य भीष्मात्मककथनं	१८४	७
दुर्योधनं प्रति वक्तव्ये उलूकं प्रत्यञ्जुनवाक्यं	१८०	३०	दुर्योधनं प्रति भीष्मस्य समाश्लाघवाक्यं ...	१८४	८
दुर्योधनं प्रति वक्तव्ये उलूकं प्रति श्रीकृष्ण			भीष्मं प्रति दुर्योधनवाक्यं	१८४	१३
वाक्यं	१८१	७	रथातिरथसंख्याश्रवणार्थं दुर्योधनवाक्यं	१८४	१६
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	१८१	१५	दुर्योधनं प्रति भीष्मवाक्यं	१८४	१८
उलूकं प्रति पुनर्धनसञ्जयवाक्यं	१८१	१७	भीष्मस्य कौरवमुख्यमहाराथादीनां संख्या		
भीष्महन्तरे धनसञ्जयस्य प्रतिज्ञादि ...	१८१	२२	कथनं	१८४	१८
दुर्योधनं प्रति वक्तव्ये उलूकं प्रत्यञ्जुनवाक्यं	१८१	३०	भीष्मस्य दुर्योधनादीनां पराक्रमकथनं	१८४	२१
दुर्योधनं प्रति वक्तव्ये उलूकं प्रति युधिष्ठिर			भीष्मस्यात्मविक्रमकथनं	१८४	२५
वाक्यं	१८२	८	भीष्मस्य कृतवर्त्मादीनां पराक्रमकथनं	१८४	२६
दुर्योधनं प्रति वक्तव्ये उलूकं प्रति भीमवाक्यं	१८२	१५	भीष्मस्य सिन्धुराजपराक्रमकथनादि	१८४	२१
दुर्योधनं प्रति वक्तव्ये उलूकं प्रति गुरुल			काम्बोजादीनां पराक्रमकथनं	१८५	७
वाक्यं	१८२	२२	भीष्मस्य विन्दानुविन्दयोः पराक्रमकथनं	१८५	१२
दुर्योधनं प्रति वक्तव्ये सहदेववाक्यं ...	१८२	२४	भीष्मस्य चिग्नानां पराक्रमकथनं ...	१८५	१५
दुर्योधनं प्रति वक्तव्ये विराटद्रुपदयोर्वाक्यं	१८२	२६	भीष्मस्य दुर्योधनपुत्रादीनां पराक्रमकथनं	१८५	२०
दुर्योधनं प्रति वक्तव्ये शिखण्डिवाक्यं ...	१८२	२७	भीष्मस्य कृपादीनां पराक्रमकथनं ...	१८५	२६
दुर्योधनं प्रति वक्तव्ये धृष्टद्युम्नवाक्यं ...	१८३	१	शकुनिपराक्रमकथने भीष्मवाक्यं ...	१८६	१
दुर्योधनं प्रति वक्तव्ये युनयुधिष्ठिरवाक्यं	१८३	३	भीष्मस्यासत्यामपराक्रमकथनं ...	१८६	३
उलूकस्य दुर्योधनसमीपगमनं	१८३	६	भीष्मस्य श्रेणपराक्रमकथनं	१८६	२६
दुर्योधनं प्रति उलूकस्याञ्जुनादिसमादेशकथनं	१८३	८	भीष्मस्य पौरवादीनां पराक्रमकथनं ...	१८६	१८
सेनाप्रस्थानं कर्णादीन् प्रति दुर्योधनाज्ञा	१८३	११	भीष्मस्य दृष्टसेनादीनां पराक्रमकथनं	१८६	२३

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
भोग्यसाम्प्रदादीनां पराक्रमकथनं ...	२८७	३	गमनं ...	२०२	१२
अचलवृषकयोः पराक्रमकथने भोग्यवाक्यं	२८७	१०	भोग्यस्य काश्चिपतिकन्यानां हरणं ...	२०२	१८
कर्णनिन्दारूपं भोग्यवाक्यं ...	२८७	१२	कन्याहरणसमये राजभिर्भीष्मस्य युद्धादि	२०२	२०
कर्णनिन्दारूपं द्रोणवाक्यं ...	२८७	१७	मातरं प्रति भोग्यवाक्यं ...	२०३	१
भीष्मं प्रति कर्णस्य सकोधवाक्यं ...	२८७	१८	भीष्मं प्रत्यम्बावाक्यं ...	२०३	५
दुर्योधनं प्रति कर्णस्य भीष्मनिन्दावाक्यं	२८७	२८	अम्बायाः शाल्वसमोपगमने भोग्यवाक्यं ...	२०३	१२
कर्णं प्रति भीष्मस्य सकोधवाक्यं ...	२८८	८	शाल्वं प्रत्यम्बावाक्यं ...	२०३	१५
भीष्मं प्रति दुर्योधनवाक्यं ...	२८८	१८	अम्बां प्रति शाल्वस्य प्रत्याख्यानवाक्यं ...	२०३	१६
परेषां रथसन्तमानं श्रोतुमिच्छामीति			शाल्वं प्रति अम्बावाक्यं ...	२०३	२१
दुर्योधनप्रश्नः ...	२८८	२०	शाल्वस्त्रीम्बायाः प्रत्याख्यानं ...	२०४	५
भोग्यस्य पाण्डुरथातिरथसंख्याकथनं ...	२८८	२२	अम्बाचिन्तनादौ भोग्यवाक्यं ...	२०४	७
भोग्यस्य युधिष्ठिरादिपराक्रमकथनं ...	२८८	२५	अम्बायास्त्रापसाश्रमवासः ...	२०४	१७
भोग्यस्यार्जुनपराक्रमकथनं ...	२८८	८	तापसान् प्रत्यम्बायावृत्तान्तकथनं ...	२०४	१८
वैशम्पायनवाक्यं ...	२८८	२०	अम्बां प्रति शैखावत्यमुनिवाक्यं ...	२०४	२०
द्रौपदेयादीनां पराक्रमकथने भोग्यवाक्यं	२८८	२४	शैखावत्यं प्रत्यम्बावाक्यं ...	२०४	२२
भोग्यस्य विराटद्रुपदयोः पराक्रमकथनं ...	२९०	१	कन्यार्थं तापसानां चिन्ता ...	२०४	२८
शिखण्डिपराक्रमकथने भोग्यवाक्यं ...	२९०	१०	अम्बां प्रति तापसानां वाक्यं ...	२०५	३
भोग्यस्य धृष्टद्युम्नादीनां पराक्रमकथनं ...	२९०	१३	तापसान् प्रत्यम्बावाक्यं ...	२०५	१०
भोग्यस्य कैकेयादीनां पराक्रमकथनं ...	२९०	२२	होत्रवाहनस्य तत्र गमनादौ भोग्यवाक्यं	२०५	१४
भोग्यस्य काश्यादीनां पराक्रमकथनं ...	२९१	२	अम्बां प्रति होत्रवाहनवाक्यं ...	२०५	२२
कुन्तिभोजादीनां पराक्रमकथने भोग्यवाक्यं	२९१	१०	होत्रवाहनं प्रत्यम्बावाक्यं ...	२०५	२७
भोग्यस्य शिखण्डिना सह युद्धाभावकथनं	२९१	२५	रामसमीपगमनार्थमम्बां प्रति होत्रवाहन		
रथातिरथसंख्यापर्वसमाप्तिः ...	२९२	२	वाक्यं ...	२०६	१
अम्बापाख्यानपर्वारम्भः ...	२९२	४	रामानुचरस्याकृतव्रणस्य तत्र गमनं ...	२०६	६
शिखण्डिनं कथं नैव हन्यादित्यादि भीष्मं			अकृतव्रणं प्रति होत्रवाहनवाक्यं ...	२०६	१०
प्रति दुर्योधनप्रश्नः ...	२९२	५	होत्रवाहनं प्रत्यकृतव्रणवाक्यं ...	२०६	१२
दुर्योधनं प्रति भोग्यवाक्यं ...	२९२	७	होत्रवाहनस्याम्बावृत्तान्तकथनं ...	२०६	१५
विचित्रवीर्यस्य विवाहार्थं भोग्यस्य काश्यां			अकृतव्रणं प्रत्यम्बावाक्यं ...	२०६	२८
			अकृतव्रणस्याम्बोः संवादः ...	२०७	१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
तत्र परशुरामस्यागमनादौ भोगवाक्यं	३०७	१५	भोगं प्रति रामवाक्यं	३१२	८
रामं प्रति शोचवाहनवाक्यं	३०७	३१	भोगरामयोस्तुमुलपुङ्खं	३१२	१३
रामसमीपे श्रम्याचारोदनं	३०७	३४	रामं प्रति भोगस्य सक्रोधवाक्यादि ...	३१२	१७
श्रम्या प्रति परशुरामवाक्यं	३०७	३६	रामे पीडिते भोगस्य पस्यास्तापः ...	३१२	३०
रामं प्रत्यन्वावाक्यं	३०६	२७	दुर्योधनं प्रति पुनर्युद्धारम्भे भोगवाक्यं ...	३१३	५
रामस्य चिन्तादौ भोगवाक्यं	३०७	२८	रामवाणेन भोगस्य मोहः	३१३	१८
श्रम्यां प्रति रामवाक्यं	३०८	२	प्रकृतम्रणप्रवृत्तीनां हर्षः	३१३	२१
भोगसमर्थं रामं प्रत्यन्वावाक्यं	३०८	५	भोगस्य संज्ञाशाभादि	३१३	२२
रामात्मनोः संवादः	३०८	१५	भोगवाणेन रामस्य मोहः	३१३	२८
रामं प्रति मुनिवाक्ये भोगवाक्यं	३०८	२२	रामानुचराणां पलायनं	३१३	३०
रामं प्रति मुनिवाक्यं	३०८	२३	संज्ञां लब्धवती रामस्य भोगं प्रति वाक्यादि	३१४	२
स्वर्धं प्रति रामवाक्यं	३०८	१	भोगरामयोः पुनर्युद्धे दुर्योधनं प्रति भोग		
कन्यया सह रामस्य कुरुक्षेत्रगमनं	३०८	७	वाक्यं	३१४	१४
रामागमनादौ भोगवाक्यं	३०८	१०	रामस्य पुनर्युद्धे भोगवाक्यं	३१५	८
श्रम्यापहणार्थं भोगं प्रति रामवाक्यं	३०८	१४	भोगसारथेः पतनं	३१५	१०
भोगरामयोः रक्तिप्रत्युत्थो	३०८	१८	रामवाणेन भोगस्य पुनर्मोहादि	३१५	१५
रामं प्रति भोगस्य श्लेषवाक्यं	३१०	१	भोगवाणेन रामस्य पुनर्मोहः	३१५	३०
भोगस्य युद्धाभिप्रायकथनादि	३१०	५	रामे पतिते जातानामैवात्पातिकाणां कथनं	३१६	१
भोगकृतराममर्त्यना	३१०	१२	भोगस्यात्मचिन्ताकथनं	३१६	१३
भोगं प्रति रामस्य सक्रोधवाक्यं	३१०	२२	भोगस्य स्वप्नावस्थायां ब्राह्मणानां वाक्यं	३१६	२०
युद्धार्थं रामस्य कुरुक्षेत्रगमनं	३१०	२८	रामभोगयोः पुनस्तुमुलपुङ्खं	३१७	४
भोगरामयोः युद्धकथनं	३११	८	प्रत्यापास्तं प्रयुञ्जानं भोगं प्रति नारदवाक्यं	३१७	२८
युद्धवारणार्थं भोगं प्रति गङ्गावाक्यं	३११	१३	रामं प्रति पिहृणां वाक्यं	३१८	७
युद्धवारणार्थं रामं प्रति गङ्गावाक्यं	३११	१८	पिहृण् प्रति रामवाक्ये भोगोक्तिः	३१८	१८
गङ्गायाः पुनर्भोगसमोपागमने वैश्रव्याय			युद्धनिवृत्त्यर्थं भोगं प्रति मुनीनां वाक्यं ...	३१८	२०
नोक्तिः	३११	२२	मुनीन् प्रति भोगवाक्यं	३१८	२१
भोगरामयोः रक्तिप्रत्युत्थो	३११	२५	युद्धनिवृत्त्यर्थं रामं प्रति मुनीनां वाक्यं ...	३१८	२४
रामभोगयोः युद्धवर्धनं	३१२	४	भोगरामयोः युद्धनिवृत्तिः	३१८	२८
रामं प्रति भोगवाक्यं	३१२	७	भोगकृतरामवन्दनं	३१८	२

॥ श्रीमहाभारतीयद्वितीयखण्डान्तर्गतयोगपर्वस्योपचर्च ॥

४३

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
रामकृतभीमप्रशंसा	३१८	३	दर्शार्थकन्यायाः शिखण्डिनः स्त्रीलज्जानादि	३२२	१४
श्रद्धा प्रति रामवाक्यं	३१८	७	शिखण्डिनः स्त्रीलं श्रुतवतो दर्शार्थस्य		
रामं प्रत्यग्वाक्यं	३१८	१२	कोधादि	३२२	१८
तपसा भीमवधं चिन्तयन्त्यासक्त्या गमनं	३१८	१६	द्रुपदसमीपे दर्शार्थस्य दूतप्रेषणं	३२२	२१
भीमं प्रति व्यासनामद्वयोवाक्यं	३१८	२३	द्रुपदं प्रति दूतवाक्यं	३२२	२२
श्रद्धायास्तपस्यार्थाकथनं	३१८	२४	द्रुपदस्योत्तराभावादौ भीमवाक्यं	३२२	२७
वत्सभूम्याश्रमे श्रद्धाया आगमनं	३१८	३०	भार्या प्रति द्रुपदवाक्यं	३२३	८
मन्दाश्रमादिस्त्रियास्तपस्यरथं	३२०	२	द्रुपदं प्रति शिखण्डिमातुर्वाक्यं	३२३	२०
गङ्गाम्बयोक्तियत्युक्ती	३२०	६	द्रुपदस्य मन्त्रिभिर्मन्त्रणादि	३२३	२५
श्रद्धा प्रति तापसानां वाक्यं भीमोक्तिः	१२०	२०	द्रुपदं प्रति भार्यायावाक्यं	३२४	१
तापसान् प्रति कन्यायावाक्यं	३२०	२१	प्राणत्यागे शिखण्डिनश्चिन्ता	३२४	७
श्रद्धाया महादेवदर्शनं	३२०	२६	दुःखेन शिखण्डिनो वनगमनादि	३२४	८
श्रद्धाया भीमपराजयवरप्राप्तिः	३२०	२७	शिखण्डिनं प्रति स्त्रुणाकर्णयत्तस्य वाक्यादि	३२४	१३
रुद्रं प्रति कन्यावाक्यं	३२०	२८	स्त्रुणाकर्णं प्रति शिखण्डिवाक्यं	३२४	१७
श्रद्धां प्रति महादेववाक्यं	३२१	१	शिखण्डिनं प्रति यत्तवाक्यं भीमोक्तिः	३२४	२२
महादेवस्नानार्थं	३२१	५	शिखण्डिनं प्रति यत्तस्य वाक्यं	३२४	२३
श्रद्धाया श्रद्धा प्राणत्यागः	३२१	७	शिखण्डिनः समयकरणं	३२४	२७
कन्या भूत्वा कथं पुरुषोऽभवदिति दुर्योधन			यत्तशिखण्डिनोरन्योन्यस्त्रिपुपरिवर्तने		
प्रश्नः	३२१	१०	भीमवाक्यं	३२४	२८
भीमस्य शिखण्डिजन्मदृष्टान्तकथनं	३२१	११	पुंस्त्वं सन्ध्या शिखण्डिनः स्वपुरागमनं	३२५	१
अपत्यार्थे महादेवं प्रति द्रुपदप्रार्थना	३२१	१२	दर्शार्थस्य द्रुपदराज्यागमनं	३२५	५
स्त्रीपुंसां भविष्यतीत्यादि महादेववाक्यं	३२१	१४	द्रुपदसमीपे दर्शार्थस्य दूतप्रेषणं	३२५	६
भार्या प्रति द्रुपदस्य वरकथनं	३२१	१६	द्रुपदं प्रति दर्शार्थदूतवाक्यं	३२५	११
शिखण्डिनोऽजन्मादिदृष्टान्तकथनं	३२१	२३	दर्शार्थसमीपे द्रुपदस्य दूतप्रेषणं	३२५	१६
शिखण्डिनोऽस्तशिवादौ भीमवाक्यं	३२२	१	दर्शार्थं प्रति द्रुपददूतवाक्यं	३२५	१७
कन्याया दौवनादस्त्रादर्शनेन भार्या प्रति			दर्शार्थस्य शिखण्डिसमीपे युवतीप्रेषणं	३२५	१८
द्रुपदवाक्यं	३२२	५	दर्शार्थस्य युक्तीमुखात् शिखण्डिनः पुरुषार्थं		
भार्याया द्रुपदसमाश्रयनं	३२२	६	अवर्णं	३२५	२०
दर्शार्थकन्यया सह शिखण्डिनो विवाहादि	३२२	७	वृष्टस्य दर्शार्थस्य द्रुपदस्य वाचादि	३२५	२१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सूक्तार्कषमीपे कुवेरस्यागमनं	३२५	२४	युधिष्ठिरस्य दृष्टद्युक्तादिसैन्यप्रेषणे वैशम्पा		
यज्ञान् प्रति कुवेरवाक्यं	३२५	२८	यनोक्तिः	३२८	१९
कुवेरं प्रति यज्ञाणां वाक्यं	३२६	२	युधिष्ठिरस्य भीमादिप्रेषणं	३२८	२०
अस्य स्त्रीत्वं तिष्ठन्निति सूक्तार्कषे प्रति			विराटादिभिः सह युधिष्ठिरस्य गमनं	३२८	२९
कुवेरशायः	३२६	७	भीमादेः सैन्यानामस्यादिपरिमाणकथनं	३२८	२६
त्रिखण्डिन इति अयं पुरुषो भवेदिति			अम्बोपाख्यानपर्वसमाप्तिः	३३०	१७
कुवेरस्य वरदानं	३२६	१२	उद्योगपर्वसमाप्तिः	३३०	१७
यज्ञसमीपे त्रिखण्डिन आगमनादि	३२६	१५			
त्रिखण्डिनं प्रति यज्ञवाक्यं	३२६	१८	भोग्नपर्वारम्भः	३३१	१
त्रिखण्डिनः प्रत्यागमनादौ भोग्नवाक्यं	३२६	२०	अम्बुखण्डविनिर्वाणपर्वारम्भः	३३१	२
भोग्नस्यास्त्ययागप्रतिज्ञावाक्यं	३२६	२१	वैशम्पायनं प्रति जनमेजयप्रश्नः	३३१	२
वैशम्पायनवाक्यं	३२७	२	तदुत्तरत्वेन वैशम्पायनवाक्यं	३३१	३
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	३२७	५	युधिष्ठिरस्य सैन्यानां नामकरणं	३३१	१२
भीमं प्रति दुर्योधनप्रश्नः	३२७	६	सैन्यानां हर्षदर्शनेन युधिष्ठिरादीनां हर्षः	३३२	२
भोग्नस्यात्मबलकथनं	३२७	१२	वासुदेवार्जुनयोः शङ्खवादनं	३३२	३
द्रोणं प्रति दुर्योधनप्रश्ने सञ्जयवाक्यं	३२७	१८	कुरुक्षेत्रे रक्तवृक्षादि	३३२	७
द्रोणस्यात्मबलकथनं	३२७	२१	युद्धार्थं कुरुपाण्डवयोः समयकरणं	३३२	१२
रुपादीनामात्मबलकथनं	३२७	२२	धृतराष्ट्रसमीपे व्यासागमने वैशम्पायनोक्तिः	३३२	२२
कर्णवाक्येन भोग्नस्य हास्यादि	३२७	२४	धृतराष्ट्रं प्रति व्यासवाक्यं	३३२	२५
भ्रातृन् प्रति युधिष्ठिरवाक्ये वैशम्पाय			व्यासं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं	३३२	२८
नोक्तिः	३२७	२८	धृतराष्ट्रस्य युद्धश्रवणेष्वाद्यां वैशम्पायनोक्तिः	३३२	२८
भ्रातृन् प्रति युधिष्ठिरस्य भीमादिप्रतिज्ञा			सञ्जयं प्रति व्यासस्य वरदानं	३३२	३०
कथनं	३२७	३०	वैशम्पायनवाक्यं	३३२	५
युधिष्ठिरं प्रत्यङ्मनसात्मबलकथनं	३२८	७	धृतराष्ट्रं प्रति व्यासखानिभित्तकथनं	३३२	६
पाण्डवसैन्यानां पराक्रमेऽर्जुनवाक्यं	३२८	१४	अग्निमिक्षादर्शनेन व्यासवाक्यं	३३२	२५
पाण्डवान् प्रति दुर्योधनस्य सैन्यप्रेषणे			व्यासं प्रति धृतराष्ट्रवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	३३५	१२
वैशम्पायनोक्तिः	३२८	२२	व्यासचित्तने वैशम्पायनवाक्यं	३३५	१५
दुर्योधनस्य शिविरादिकरणं	३२८	३	युद्धवारणार्थं धृतराष्ट्रं प्रति व्यासवाक्यं	३३५	१६
ससैन्यानां राज्ञां प्रिविरप्रवेशादि	३२८	६	व्यासं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं	३३५	२५

॥ श्रीमहाभारतीयद्वितीयखण्डान्तर्गतभीष्मपर्वसूचीपत्रं ॥

२५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
यत्ते मनसि वर्तते तत्कथयेति व्यासवाक्यं	३३५	२८	रेगावतादिवर्षवृत्तान्तकथनं ...	३३८	१५
विजयित्वा चिह्नानि आतुमिच्छामोति			केलासादिपर्वतवृत्तान्तकथनं ...	३३८	१८
धृतराष्ट्रवाक्यं	३३५	३०	विन्दुमरोमाहृत्यकथनं ...	३३८	२१
व्यासस्य भाविजयचिह्नकथनादि	३३६	१	हिमालयादिपर्वतेषु राक्षसादीनां वास		
व्यासस्य त्रिविधप्रथमकथनादि ...	३३६	१८	कथनं ...	३३८	२८
व्यासगमने वैशम्पायनोक्तिः ...	३३६	२६	सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	३४०	७
धृतराष्ट्रस्य चिन्तादि	३३६	२७	सञ्जयस्य सुमेरोरुत्तरपार्श्वदेशवृत्तान्त		
भौमगुणादिश्रवणार्थं सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्र			कथनं ...	३४०	८
प्रश्नः ...	३३६	२८	सुमेरोः पूर्वार्धस्य देशवृत्तान्तकथनं ...	३४०	२१
भौमगुणकथनार्थं सञ्जयप्रतिष्ठा	३३७	४	मौलपर्वतस्य दक्षिणस्य जम्बूद्वीपवृत्तान्त		
भूतानां द्विधिवत्कथनादि ...	३३७	५	कथनं ...	३४०	२६
सञ्जयस्य पशूनां चतुर्दशभेदकथनं	३३७	७	मान्यवत्पर्वतवृत्तान्तकथनं	३४१	५
आरक्ष्यसप्तपशूनां नामकथनं ...	३३७	८	वर्षादीनां नामानि कथयेति धृतराष्ट्रप्रश्नः	३४१	१२
ग्राम्यसप्तपशूनां नामकथनं ...	३३७	८	सञ्जयस्य रमणकवर्षवृत्तान्तकथनं	३४१	१३
स्त्रावराणां गुल्मादिपञ्चजातिकथनं ...	३३७	१७	हिरण्यवर्षवृत्तान्तकथनं ...	३४१	१५
सञ्जयस्य भूमिप्रशंसाकथनं ...	३३७	१५	रेगावतवर्षवृत्तान्तकथनं ...	३४१	२१
नदीनां नामधेयानि कथयेत्यादि धृतराष्ट्र			धृतराष्ट्रचिन्तनादौ वैशम्पायनोक्तिः	३४१	३०
प्रश्नः ...	३३७	१८	भारतवर्षस्य शुश्रूषायां धृतराष्ट्रप्रश्नः	३४२	५
सञ्जयस्य चित्वादीनां पञ्चानां गुणकथनादि	३३७	२०	सञ्जयस्य दुर्योधनादीनां दोषकथनं	३४२	७
सञ्जयस्य सुदर्शनद्वीपवृत्तान्तकथनं	३३७	३०	सञ्जयस्य भारतवर्षवृत्तान्तकथनं	३४२	८
विस्तरं ब्रूहीत्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	३३८	७	भारतवर्षस्य पर्वतानां नामकथनं	३४२	१४
सञ्जयस्य हिमालयादिपर्वतवृत्तान्तकथनं	३३८	१०	भारतवर्षस्य नदीनां नामकथनं	३४२	१७
सुमेरुपर्वतस्य परिमाणादिकथनं	३३८	१७	भारतवर्षस्य जनपदानां नामकथनं	३४३	१२
सुमेरुपार्श्वस्थानां दीपानां वृत्तान्तकथनं	३३८	२०	भारतवर्षार्थं राज्ञां परस्परामिलासकथनं	३४४	१५
सुमेरुपर्वतं देवादीनां वसतिकथनं	३३८	२३	भारतवर्षस्यायुःप्रमाणं कथयेत्यादि धृतराष्ट्र		
सुमेरुपश्चिमपार्श्वदेशवृत्तान्तकथनं	३३८	८	प्रश्नः ...	३४४	२२
तत्त्वजनानामायुःपरिमाणादिकथनं	३३८	१०	सञ्जयस्य चतुर्वर्गस्य मनुष्याणां परिमायुःकथनं	३४४	२४
गन्धमादनपार्श्वस्थजनानामायुःपरिमाणादि			जम्बूखण्डविनिर्माणपर्वसमाप्तिः	३४५	८
कथनं ...	३३८	१३			

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
भूमिपर्वारम्भः	३४५	१०	सञ्जयस्य भीष्मप्रशंसाकथनं ...	३४८	२२
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	३४५	११	भीष्मः कथं हत इत्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	३४८	४
सञ्जयस्य जम्बूखण्डपरिमाणदिकथनं ...	३४५	१४	धृतराष्ट्रकृतभीष्मप्रशंसा	३४८	१५
शाकद्वीपस्य विस्तरं ब्रूहीति धृतराष्ट्रप्रश्नः	३४५	२३	भीष्मार्थधृतराष्ट्रानुत्तीप	३४८	२८
सञ्जयस्य शाकद्वीपवृत्तान्तकथनं	३४५	२४	हते भीष्मे के युद्धारोऽभवन्नित्यादि धृतरा		
प्रज्ञाः कथं श्यामतां प्राप्ता इति धृतराष्ट्रप्रश्नः	३४६	२	इप्रश्नः	३५०	२
तदुत्तरत्वेन सञ्जयवाक्यं	३४६	३	भीष्मः कथं हत इत्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	३५०	१२
शाकद्वीपस्य नदीनां नामकथनादि	३४६	१२	हतभीष्मश्रवणेन धृतराष्ट्रानुतापः ...	३५०	१८
शाकद्वीपस्य जनपदानां नामकथनं	३४६	१७	शंस मे तद्यथा चासीद्युद्धमित्यादि धृतराष्ट्र		
सञ्जयस्योत्तरद्वीपानां वृत्तान्तकथनं	३४६	२४	प्रश्नः	३५०	२६
सञ्जयस्य कुशद्वीपवृत्तान्तकथनं	३४६	२८	पुनर्धृतराष्ट्रानुतापः	३५०	३०
सञ्जयस्य कौशद्वीपवृत्तान्तकथनं	३४६	३०	हते भीष्मे दुर्व्याधनादयः किमनुवन्नित्यादि		
कुशद्वीपस्य पर्वतानां नामकथनं	३४७	३	धृतराष्ट्रप्रश्नः	३५१	१२
अङ्गिदादिद्वर्षनामकथनं	३४७	५	पुनर्धृतराष्ट्रानुतापः	३५१	१६
सञ्जयस्य कौश्यादिपर्वतनामकथनं	३४७	१०	धृतराष्ट्रप्रश्नाभिनन्दनेन सञ्जयवाक्यं ...	३५१	२५
कौश्यादिदेशानां नामकथनं	३४७	१४	सञ्जयस्य धृतराष्ट्रमात्स्वनावाक्यं ...	३५१	३०
पुष्करद्वीपादिवृत्तान्तकथनं	३४७	१७	सञ्जयस्य व्यासाय नमस्करणादि ...	३५२	१
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	३४८	२	भारतयुद्धं विस्तरेण शृण्वित्यादि सञ्जय		
सञ्जयस्य स्वर्भानुयक्षाणां परिमाणकथनादि	३४८	३	वाक्यं	३५२	४
नन्दमयः परिमाणकथनं	३४८	६	भीष्मरक्षार्थं दुःशासनं प्रति दुर्व्याधनवाक्यं	३५२	६
सूर्यस्य परिमाणकथनं	३४८	७	सञ्जयस्य युद्धारम्भकालाहलकथनादि	३५२	१६
सन्त्रसूर्यवर्षदहनवृत्तान्तकथनं	३४८	१०	युद्धेऽनुखानां सैन्यानां शोभाकथनं ...	३५२	२१
भूमिपर्वश्रवणफलश्रुतिकथनं	३४८	१२	शकुनिसौख्यवादीनामवैद्विणोमेतत्त्वकथनं	३५२	३०
भूमिपर्वसमाप्तिः	३४८	१७	भीष्मस्य सर्वभेनापतिलकथनादि ...	३५३	६
			कुरुपाण्डवसहस्रसमागमकथनं	३५३	८
भगवद्गीतापर्वारम्भः	३४८	१८	धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	३५३	१५
सञ्जयस्य भीष्ममरणकथनेऽश्रुश्यामनोक्तिः	३४८	१८	सञ्जयस्य भीष्मद्वेष्टाणकृतपाण्डवाशीर्वाद्कथनं	३५३	१८
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयस्य भीष्ममरणश्यामकथनं			राज्ञः प्रति भीष्मस्य मोतिकथनं	३५३	२२
कथनं	३४८	२१	युद्धार्थं कुरुसैन्यानां निर्माणं	३५३	२६

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
कुरुसैन्यवर्णनं ३५४	१	दुर्गास्तत्रपाठफलश्रुतिकथनं ३५८	१७		
सैन्यवर्णने सञ्जयवाक्यं ३५४	२६	दुर्योधननिन्दारूपं सञ्जयवाक्यं ३६०	२		
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः ३५५	१६	केषां योधा प्रहृष्टा इत्यादि धृतराष्ट्रवाक्यं ३६०	७		
सञ्जयवाक्यं ३५५	१८	उभययोधानां हर्षादौ सञ्जयोक्तिः ३६०	१०		
अर्जुनं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ३५५	१८	कुरुर्वेति मत्पुत्राः पाण्डवाश्च किमकुर्वन्तेति			
युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनवाक्यं ३५५	२२	धृतराष्ट्रप्रश्नः ३६०	१६		
भीमस्य व्यूहाययोधिलकथनं ३५५	२२	सञ्जयस्य तदुत्तरकथनं ३६०	१७		
अर्जुनस्य युद्धार्थं निर्गमनं ३५५	२८	तत्र द्रोणाचार्य्यं प्रति पाण्डवसैन्यकथने			
पाण्डवसैन्यवर्णनं ३५६	१	दुर्योधनोक्तिः ३६०	१८		
पाण्डवानां व्यूहरचनाकथनं ३५६	११	आत्मसैन्यप्राधान्यनिरूपणे दुर्योधनोक्तिः ३६०	२२		
सैन्येषु सञ्जीभूतेषु सूर्यस्य निम्नभादि ... ३५६	२७	द्रोणादौन् प्रति भीमरचार्य्यं दुर्योधनवाक्य ३६०	२६		
सैन्यप्रसन्नतायां सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः ३५७	५	दुर्योधनहर्षार्थं भीमस्य शङ्खवादनं ... ३६०	२७		
सञ्जयस्योभयसैन्ययोर्निमित्तानिमित्त		कृष्णाः कर्जुनादौनां शङ्खवादनं ३६०	३०		
कथनं ३५७	८	उभयसेनयोर्मध्ये रथस्थापनार्थं श्रीकृष्णं			
भीमस्य सैन्यव्यूहकथनं ३५७	२३	प्रत्यर्जुनवाक्यं ३६१	७		
कुरुसैन्यं दृष्टवतो युधिष्ठिरस्य विषादे सञ्ज		कृष्णस्य सेनयोर्मध्ये रथस्थापनादौ			
योक्तिः ३५७	२८	सञ्जयोक्तिः ३६१	१०		
धनसञ्जयं प्रति युधिष्ठिरविषादवाक्यं ... ३५८	१	अर्जुनस्य युद्धार्थिनां पितृव्यादौनां दर्शनं ३६१	१२		
युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनस्य समाश्रयवाक्यं ... ३५८	४	युद्धार्थिनां बन्धून् दृष्ट्वाः कर्जुनस्य विषादः ३६१	१३		
युधिष्ठिरविषादापनयनादौ सञ्जयवाक्यं ३५८	१७	कृष्णं प्रत्यर्जुनस्य विषादवाक्यं ३६१	१५		
अर्जुनरथस्य वर्णनादि ३५८	२६	अर्जुनस्य कुलचरस्य बद्धदोषताकथनादि ३६१	२७		
भीमं दृष्टवतां कुरुसैन्यानां समर्थक्यमादि ३५८	३०	धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं ३६२	८		
अर्जुनं प्रति वासुदेववाक्यं ३५८	२	विषादोन्तमर्जुनं प्रति भगवद्वाक्यं ... ३६२	८		
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं ३५८	७	भीमादौन् प्रति वापैः कथं योत्स्यामीत्याद्य			
दुर्गास्तोत्रपाठार्थमर्जुनं प्रति भगवद्वाक्यं ३५८	८	र्जुनवाक्यं ३६२	११		
अर्जुनस्य रथादवरोहणादौ सञ्जयवाक्यं ३५८	८	अयाजययोर्यतश्रेयः स्थानदूरीत्यर्जुनवाक्यं ३६२	१३		
जयार्थं अर्जुनकृतदुर्गास्तवः ३५८	१०	अर्जुनकृष्णोभावे सञ्जयोक्तिः ३६२	१७		
दुर्गाया आविर्भावे सञ्जयवाक्यं ३५८	२३	अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्य तत्त्वोपदेशः .. ३६२	१८		
अर्जुनं प्रति देव्याजयाशोर्निर्गमनं ... ३५८	२४	कृष्णस्य देवानामवयवनाशकथनादि ... ३६२	२०		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे
विषयैरभिभूतस्य मोक्षकथनादि	२६२	२२	अयुक्तस्य बुद्ध्याद्यभावकथनादि	२६४ १८
सदसतोर्भावाभावकथनादि	२६२	२४	कर्मनापरित्यागे शान्तिप्राप्तिकथन	२६४ २२
देहानामवश्यनाशयत्वकथनं	२६२	२६		
आत्मनो हननकर्तृत्वकर्मत्वाभावकथनं ...	२६२	२७	वाक्यं	२६४ २७
आत्मनो जन्मादिषड्भावविकाराभाव			तदुत्तरत्वेन भगवद्वाक्यं	२६४ २८
कथनादि	२७२	२८	कर्मणामनारम्भाच्चैष्कर्म्यं न भवतीत्यादि	
देहे जीर्णे आत्मनो देहान्तरप्राप्तिकथनं	२६३		भगवद्वाक्यं	२६४ ३०
शस्त्रादिभिरात्मनोऽप्येष्टाद्यादिकथनं ...	२६३		निष्कामकर्मकरणार्थमर्जुनं प्रत्युपदेशः...	२६५ ४
जन्यपदार्थस्य मृत्योरवश्यभावि			कर्मकरणे दोषकथनं	२६५ ६
कथनादि	२६३	७	ब्रह्मणः सर्वगतस्य कार्याभावकथनं ...	२६५ १०
आत्मनो दुर्ज्ञेयत्वकथनं	२६३		आत्मानरतस्य कार्याभावकथनं	२६५ १३
चत्त्रियाणां युद्धेन धर्मकथनं	२६३	१२	निष्कामकर्मणा भगवत्प्राप्तिकथनं ...	२६५ १५
युद्धपरित्यागेऽर्जुनस्य प्रत्यवायादिकथनं	२६३	१५	श्रेष्ठाचारदर्शनेन लोकानां प्रवृत्तिकथनं	२६५ १७
सुखदुःखादीनां समत्वे पापाभावकथनं	२६३		लोकसंग्रहार्थं श्रीकृष्णस्यात्मनः कर्माचार	
अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्य कर्मयोगोपदेशः	२६३	२१	कथनं	२६५ १८
निष्कामकर्मयोगोऽतिक्रमनाशाभावकथनं	२६३	२२	अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्य तत्त्वोपदेशः ...	२६५ २२
निष्कामकामिनोर्बुद्धिवैषम्यकथनं ...	२६३	२३	मयि सर्वकर्मणि संन्यस्य युद्धं कृत्यादि	
कामिनां व्यवसायात्मिकाबुद्ध्याभावकथनं	२६३	२४	भगवद्वाक्यं	२६५ २६
वेदानां त्रैगुण्यविषयत्वकथनादि	२६३	२७	परधर्मस्यानाश्रयणोपलक्षकथनं	२६६ १
काम्यकर्मणां प्रमादस्य कथनादि	२६३	२८	केन प्रयुक्तो जीवः पापं चरतीत्यर्जुनप्रश्नः	२६६ २
कर्मफलत्यागे फलकथनादि	२६४	३	तदुत्तरत्वेन भगवद्वाक्यं	२६६ ३
स्थितप्रज्ञस्य लक्षणादिज्ञानार्थमर्जुनप्रश्नः	२६४		योगाचरणस्य पूर्व्यभंप्रदायप्रसिद्धत्वकथनं	२६६ १२
श्रीकृष्णस्य स्थितप्रज्ञलक्षणकथनं ...	२६४		स एव योगो मया प्रोक्त इत्यादि भगव	
श्रीकृष्णस्य स्थितधीलक्षणकथनं ...	२६४		द्वाक्यं	२६६ १४
खेदादिरहितस्य प्रज्ञाप्रतिष्ठाकथनं ...	२६४		त्वमादौ प्रोक्तवान् कथनेतद्विजानीयामित्या	
दृष्ट्वा यानामवशत्वकथनादि	२६४	१२	यर्जुनप्रश्नः	२६६ १५
विषयध्यायिनः सङ्गाद्यनर्थप्रसक्तिकथनं ...	२६४	१४	आत्मजस्य हृत्मान्ते भगवद्वाक्यं	२६६ २६
रागदोषादिदृष्टिमानां प्रसादकथनं ...	२६४	१६	यदा धर्मस्य म्लानमिवति तदात्मानं सज्जा	
प्रसादस्य सर्वज्ञः खनाशकत्वकथनं ...	२६४	१७	मोत्यादिभगवद्वाक्यं	२६६ १८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
ये यथा मां प्रपद्यन्त इत्यादि भगवद्वाक्यं	२६६	२२	तदुत्तरत्वेन भगवदुपदेशः	२७०	१
भगवदात्मतत्त्वोपदेशः	२६६	२४	अयतिः शुद्धयोपेतः कां गतिं गच्छतीत्याद्य		
कर्म्मयोगश्चनगतिलक्षणं	२६६	२७	ऊर्जुनप्रश्नः	२७०	३
निष्कामकर्म्मिणः प्रशंसाकथनं	२६६	२८	अर्जुनं प्रति भगवद्वाक्यं	२७०	६
ब्रह्मयज्ञश्चतान्तकथनं	२६७		योगभ्रष्टस्य पुनर्जन्मादिकथनं	२७०	७
द्रव्ययज्ञादिकथनं	२६७		योगिनः प्रशंसायां भगवद्वाक्यं	२७०	११
कर्म्मयज्ञाजज्ञानयज्ञस्य श्रेष्ठलक्षणं	२६७	१४	युक्ततमस्य लक्षणकथनं	२७०	१३
ज्ञानयज्ञप्रशंसाकथनं	२६७	१६	भगवतः साकल्येनात्मज्ञानोपायकथनं	२७०	१६
भगवन्तं प्रत्यर्जुनप्रश्नः	२६७	२६	विज्ञानोपदेशार्थं श्रीकृष्णस्य प्रतिज्ञादि	२७०	१७
तदुत्तरत्वेन भगवदुपदेशः	२६७	२७	भूम्याद्यष्टप्रकृतिकथनादि	२७०	१८
कर्म्मसंन्यासयोगोपदेशः	२६८		जलादिश्वात्मनोरसादिस्वरूपताकथनं	२७०	२३
निष्कामयोगिनः प्रशंसाकथनं	२६८		मायया स्वस्य दुर्ज्ञेयताकथनं	२७०	२८
निष्कामयोगिनां मोक्षकथनं	२६८	१२	गवच्छरणागतानां भावाभावकथनादि	२७०	२८
ब्राह्मणादिषु पण्डितानां समदर्शनकथनं	२६८	१३	आर्त्तादिचतुर्णां भजनाधिकारिताकथनं	२७१	१
समदर्शिनां प्रशंसाकथनं	२६८	१४	भजनाधिकारिणां चतुर्णां ज्ञानो विशिष्ट		
इन्द्रियभोगानां दुःखदातृत्वकथनं	२६८	१७	इत्यादि भगवद्वाक्यं	२७१	२
कामादिविषयचरणीयानां सुखकथनादि	२६८	१८	कामिनामात्मज्ञानाभावकथनं	२७१	५
निष्कामिनां भ्रंशपूर्णकोभगवदुपदेशः	२६८	२७	सर्वेषामात्मानोऽप्रकाशत्वकथनादि	२७१	१०
योगाकृतस्य लक्षणकथनं	२६८		मोहाद्यनभिभूतानां भगवद्भजनकथनं	२७१	१३
आत्मनः स्वप्नभ्रमिचलकथनं	२६८		किन्तु ब्रह्मोत्थाद्यर्जुनप्रश्नः	२७१	१८
युक्तयोगिनो लक्षणकथनं	२६८	३	ब्रह्मादि स्वरूपकथने भगवद्वाक्यं	२७१	२०
योगिनो योगाभ्यासकथनं	२६८		जीवोयं यं भावं स्मरन् कलेवरं त्यजति तमा		
युक्तयोगिनां लक्षणकथनं	२६८	१४	प्राप्तीत्यादि भगवद्वाक्यं	२७१	२३
यथा दीपेनिवातस्य इत्यादि भगवदुपदेशः	२६८	१५	अभ्यासयोगयुक्तचेतसा परमपुरुषप्राप्तिकथनं	२७१	२५
योगस्य लक्षणकथनं	२६८	१८	अनन्यचेतसः सुलभो हमित्यादि भगवद्वाक्यं	२७२	१
कामादिध्यागपूर्वकैश्चिदर्थसंयमकथनं	२६८		ब्रह्मणो दिवारात्रिप्रमाणकथनं	२७२	४
भगवत्संयमेन ब्रह्मज्ञानसुखप्राप्तिकथनं	२६८	२२	ब्रह्मणो दिनरात्र्येवार्जुनानां सृष्टिप्रलयकथनं	२७२	५
परमयोगिनो लक्षणकथनं	२६८	२५	प्रलयोऽयनधरस्य भगवत्स्वरूपताकथनं	२७२	८
योगस्य योगस्वरूपा मोक्ष इत्याद्यर्जुनप्रश्नः	२६८	२८	उत्तरायणदक्षिणायनयोर्मरणफलकथनं	२७२	११

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
योगप्रशंसारूपं भगवद्वाक्यं २७२	१४	अर्जुनं प्रति भगवद्वाक्यं २७६	१६	१६	
राजविद्याराजगुह्ययोगोपदेशार्थं भगवत्प्रतिज्ञा २७२	१८	श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्ये सञ्जयोक्तिः ... २७६	२२	२२	
अर्जुनं प्रति राजविद्याराजगुह्ययोगोपदेशः २७२	१८	अर्जुनकृतश्रीकृष्णसूक्तः २७६	२४	२४	
भगवतः कलादिस्वरूपताकथनं ... २७३	२	श्रीकृष्णं प्रति चमत्प्रार्थनारूपमर्जुनवाक्यं २७६	२०	२०	
कामिनां गतिकथनं २७३	७	पूर्वस्वरूपधारनार्थमर्जुनप्रार्थना ... २७७	४	४	
अन्यदेवयानिनामेव यजन्तोत्यादि भगवद्वाक्यं २७३	११	अर्जुनमानवत्वरूपं श्रीकृष्णवाक्यं ... २७७	६	६	
देवव्रतादीनां देवादिलोकप्राप्तिकथनं २७३	१२	श्रीकृष्णस्य चतुर्भुजरूपधारणे सञ्जयोक्तिः २७७	१०	१०	
भक्तदत्तपञ्चपुष्पाद्यहमन्नामोत्यादिभगवद्वाक्यं २७३	१२	चतुर्भुजरूपदर्शनेनार्जुनवाक्यं २७७	१२	१२	
भगवद्भक्तानां नाशभावकथनं २७३	१२	देवैरदृष्टरूपं दृष्टवानित्यादि भगवद्वाक्यं २७७	१३	१३	
मन्थनाभवद्व्यादिभगवद्वाक्यं २७३	१४	योगवित्तमानां ज्ञानार्थमर्जुनप्रश्नः ... २७७	१८	१८	
अर्जुनं प्रति भगवद्वाक्यं २७३	१४	भगवतो युक्तमानां लक्षणकथनं ... २७७	२०	२०	
सुरादीनां स्वस्य दुर्धन्यताकथनं ... २७३	१८	ब्रह्मोपासकानामवसेव प्राप्य इत्यादि भगवद्वाक्यं २७७	२१	२१	
जीवस्य बुद्ध्यादिस्वरूपभावकथनं ... २७३	२५	ब्रह्मोपासकानां दुःखकथनं २७७	२३	२३	
अर्जुनस्य सख्यस्य प्रभव इत्यादि भगवद्वाक्यं २७४	२६	श्रीकृष्णविष्टित्तानामुद्धारकथनं २७७	२४	२४	
विभूतियोगज्ञानार्थमर्जुनप्रश्नः २७४	२८	मयैव मनश्चाधत्सेत्यादि भगवदुपदेशः २७७	२६	२६	
अर्जुनं प्रति भगवतो विभूतियोगोपदेशः २७४	२	अभ्यासादीनामुत्तरोत्तरविशेषकथनं ... २७७	३०	३०	
विश्वरूपदर्शनार्थमर्जुनप्रश्नः २७५	६	भगवत्प्रियस्य निरूपणं २७८	१	१	
अर्जुनवाक्याभिनन्दनरूपं भगवद्वाक्यं २७५	१३	प्रकृत्यादीनां ज्ञानार्थमर्जुनप्रश्नः ... २७८	११	११	
अर्जुनस्य दिव्यचतुषोर्लभः २७५	८	चेन्नचेन्नज्ञादीनां ज्ञानार्थमर्जुनं प्रति भगवदुपदेशः २७८	१२	१२	
अर्जुनस्य विश्वरूपदर्शने सञ्जयवाक्यं २७५	१६	भगवतः क्षेत्रलक्षणकथनं २७८	१६	१६	
विश्वरूपस्य वर्णनं २७५	१७	भगवतो ज्ञानलक्षणकथनं २७८	१८	१८	
अर्जुनस्य श्रीकृष्णशरीरे जगद्दर्शनं ... २७५	१८	भगवतोऽज्ञेयलक्षणकथनं २७८	२३	२३	
विश्वरूपदर्शनेनार्जुनविस्मयः २७५	२१	भगवतोऽज्ञेयलक्षणकथनं २७८	२८	२८	
भगवन्तं प्रत्यर्जुनस्य दृष्टरूपीणां कथनं २७५	२२	प्रकृत्यादीनामनादित्वकथनं २७८	३०	३०	
अर्जुनकृतविश्वरूपसूक्तः २७५	२३	पुरुषस्वरूपनिरूपणं २७८	१	१	
विश्वरूपदर्शनेन भोक्तृत्वार्जुनस्य वाक्यं ... २७६	३८	पुरुषं जानतां मोक्षकथनं २७८	२	२	
		चेन्नचेन्नज्ञयोर्विशेषं जानतां मोक्षकथनं २७८	१४	१४	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
उत्तमज्ञानोपदेशाथ भगवदाक्यं	३७८	१७	सात्विकयज्ञादिकथनं	३८२	१५
गुणत्रयाणां प्रकृतिस्मभवकथनं	३७८	२१	शारीरतत्त्वादीनां कथनं	३८२	१८
स्वस्वगुणस्वरूपकथनं	३७८	२२	सात्विकदानादिकथनं	३८२	२४
रजोगुणस्वरूपकथनं	३७८	२३	श्रौतत्यादितिनिर्देश इत्यादि भगवदुपदेशः	३८२	२७
तमोगुणस्वरूपकथनं	३७८	२४	संन्यासतत्त्वज्ञानसाधयामर्जुनप्रश्नः	३८३	५
स्वस्वगुणकार्यकथनं	३७८	२७	संन्यासत्यागधोर्लक्षणकथनं ...	३८३	६
रजोगुणकार्यकथनं	३७८	२८	कर्मणां त्यज्यात्यज्यत्वकथनादि	३८३	७
तमोगुणकार्यकथनं	३७८	२८	यज्ञादीनामवश्यकरणोपलक्षकथनादि	३८३	८
सत्त्वादिषु प्रसृतं गतामां लोकप्राप्तिकथनं	३७८	३०	कर्मणामनिष्टादित्रिविधफलकथनं	३८३	१६
सत्त्वादीनां फलकथनादि	३८०	२	कर्मसिद्ध्यर्थमधिष्ठानादिप्रसङ्गकारणकथनं	३८३	१७
सात्विकादीनां प्राप्यलोककथनं ...	३८०	४	सात्विकादित्रिविधज्ञानकथनं	३८३	२४
कैलिङ्गैर्गुणातीतो भवतीत्याद्यर्जुनप्रश्नः	३८०	७	सात्विकादित्रिविधकर्मकथनं ..	३८३	२७
भगवतोऽगुणातीतलक्षणकथनं	३८०	८	कर्तव्यां सात्विकादिभेदकथनं ...	३८३	३०
वेदस्यष्टस्वरूपफलकथनरूपादिभगवदुपदेशः	३८०	१६	सात्विक्यादित्रिविधबुद्धिकथनं ...	३८४	४
पुरुषोक्तमयोगोपदेशः	३८०	२६	सात्विक्यादित्रिविधधृतिकथनं ...	३८४	७
द्वैवपुरुषस्याभयादिकथने भगवदाक्यं	३८१	८	सात्विकादित्रिविधमुखकथनं ...	३८४	१०
असुरपुरुषस्य दम्भादिकथने	३८१	१२	ब्राह्मणानां स्वाभाविककर्मकथनं	३८४	१६
असुरपुरुषाणं स्वभावकथनं	३८१	१५	क्षत्रियाणां स्वाभाविककर्मकथनं	३८४	१७
कामिनामाज्ञाप्रकारकथनं	३८१	२१	वैश्यगृहस्थोः स्वाभाविककर्मकथनं	३८४	१८
कामिनां गतिकथनादि	३८१	२४	स्वकर्माचारेण सिद्धिकथनं ...	३८४	२८
अविधिपूर्वकं यज्ञकारिणामासुरभाव			स्वकर्मासिद्धस्य ब्रह्मप्राप्तिकथनं	३८४	२४
कथनं	३८१	२५	ब्रह्मभूतस्य भगवद्भक्तिलाभकथनं	३८४	२८
कामादीनां निरपहारत्वकथनादि ...	३८१	२८	भक्तियुक्तस्य नित्यप्रदाप्तिकथनं	३८४	२८
श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनप्रश्नः	३८२	५	चेतसा सर्वकर्मणीत्यादि भगवदुपदेशः	३८५	१
अब्रह्मण्यस्त्रैविध्यकथने भगवदाक्यं	३८२	६	मन्त्राणां भव इत्यादि भगवदुपदेशः	३८५	८
निगुणाधिकारिणां यजनोपदेवकथनं	३८२	८	इदं ज्ञानं तपोरहितेभ्यो न वाच्यमिति		
सात्विकप्रियाहारकथनं	३८२	१२	भगवदाक्यं	३८५	११
राजसप्रियाहारकथनं	३८२	१३	कृष्णार्जुनसंवादाध्ययनेन भगवन्नोति		
तामसप्रियाहारकथनं	३८२	१४	कथनं	३८५	१३

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ति	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ति
कृष्णाङ्गुनसंवादश्रवणफलकथनं	३८५	१५	युधुत्सु प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	३८८	२८
श्रीकृष्णं प्रत्यङ्गुनवाक्यं	३८५	१७	युधुत्साः कौरवसैन्यपरित्यागे सञ्जयोक्तिः	३८८	२
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	३८५	१८	युधिष्ठिरस्य कवचधारणादि	३८८	३
भगवद्गीतापञ्चसमाप्तिः	३८५	२३	पाण्डवदर्शनेन धृष्टदुष्सादीनां हर्षादि	३८८	६
भोश्रवधपर्वारम्भः	३८५	२५	पूर्व के प्राहरञ्जिति धृतराष्ट्रप्रश्नः	३८८	१३
अर्जुनस्य गाण्डोवधारणादौ सञ्जयोक्तिः	३८५	२६	धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	३८८	१४
पुनः पाण्डवादीनां शङ्खवादनं	३८५	२७	सेनयोस्तुमुलशब्दः	३८८	१६
कुरुपाण्डवयुद्धदर्शनाय देवादीनामागमनं	३८५	२८	भीमसेनकृतशब्दस्य वर्णनं	३८८	२०
भोश्रवसमीपगमनार्थं युधिष्ठिरस्य रथादव रोहणं	३८६	३	दुर्योधनादीनां भीमं प्रति वाणत्यागः	३८८	२७
अर्जुनादीनां युधिष्ठिरानुगमनं	३८६	५	दुर्योधनादिभिर्द्रौपदीपुत्रादीनां युद्धं	३८९	१
युधिष्ठिरं प्रत्यङ्गुनादीनां वाक्यं	३८६	७	उभयसैन्ययोर्युद्धं	३८९	१०
युधिष्ठिरनिरुत्तरे सञ्जयोक्तिः	३८६	११	युद्धारम्भे सञ्जयवाक्यं	३८९	१७
अर्जुनादीनां प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	३८६	१२	भीष्माङ्गुनयोर्युद्धारम्भः	३८९	२४
युधिष्ठिरनिन्दारूपं कुरुसैन्यवाक्यं	३८६	१७	सात्यकिशतवर्षेणोर्युद्धं	३८९	२७
भीष्मं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	३८६	२८	अभिमन्युवृहत्सलयोर्युद्धं	३८९	१
युधिष्ठिरं प्रति भीष्मवाक्यं	३८६	२८	भीमसेनदुर्योधनयोर्युद्धं	३८९	५
युधिष्ठिरभीष्मयोः संवादः	३८७	४	दुःशासनकुलयोर्युद्धं	३८९	७
युधिष्ठिरस्य द्रोणसमीपगमने सञ्जयोक्तिः	३८७	११	दुर्मुखसहदेवयोर्युद्धं	३८९	११
युधिष्ठिरद्रोणयोः संवादः	३८७	१२	युधिष्ठिरशल्ययोर्युद्धं	३८९	१४
युधिष्ठिरस्य कपसमीपगमने सञ्जयोक्तिः	३८७	२८	धृष्टद्युम्नद्रोणयोर्युद्धं	३८९	१७
युधिष्ठिरकपयोः संवादः	३८८	१	भीमदन्तिशंखयोर्युद्धं	३८९	२१
युधिष्ठिरं प्रति कपवाक्ये सञ्जयोक्तिः	३८८	६	वाह्मीकधृष्टकेल्योर्युद्धं	३८९	२४
युधिष्ठिरस्य शल्यसमीपगमनं	३८८	८	अलम्बुषघटोत्कचयोर्युद्धं	३८९	२८
युधिष्ठिरशल्ययोः संवादः	३८८	१०	अश्वत्थामशिशुखण्डिनोर्युद्धं	३८९	१
पाण्डवार्थं कर्णं प्रति वासुदेवताक्यं	३८८	२१	विराटभगदत्तयोर्युद्धं	३८९	४
श्रीकृष्णं प्रति कर्णवाक्यं	३८८	२४	कैकेयकपयोर्युद्धं	३८९	७
युधिष्ठिरं प्रति न्ययुत्सुवाक्यं	३८८	२७	द्रुपदअथद्रुपयोर्युद्धं	३८९	१०
			विकर्णश्रुतसोमयोर्युद्धं	३८९	१२
			सुशर्माचेकितानयोर्युद्धं	३८९	१५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
शकुनिप्रतिबिम्बयोर्युद्धं	३८२	१८	कुरुभिः श्वेतस्य तुमुलयुद्धकथनं	३८८	२
	३८२	२२	भोगस्य पाण्डवसैन्यमारणं	३८८	१०
विन्दानुविन्दकुन्तिभोजानां	३८२	२७	भोगश्चेतयोर्युद्धकथनं	३८६	१५
वीरबाह्वत्तरयोर्युद्धं	३८३	२	सैन्यस्य दुर्योधनस्य युद्धं	३८८	२०
चेदिपत्यलूकयोर्युद्धं	३८३	४	श्वेतस्य दुर्योधनसैन्यनाशनं	३८८	२१
उभयसेनयोर्द्वन्द्वयुद्धकथनं	३८३	६	पुनर्भोगश्चेतयोर्युद्धं	३८८	२३
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	३८३	१५	श्वेतस्य भोगधनुरादिच्छेदनं	३८८	२८
तत्र युद्धकारिणां पितृपुत्रसम्बन्धभावः			भोगस्यार्थं दुर्योधनस्य सैन्यप्रेषणं	३८८	२
कथनं	३८३	१६	बाह्वत्तरादिभिर्भोगेण च श्वेतस्य युद्धं	३८८	५
युद्धरीतिकथनं	३८३	१८	भोगश्चेतयोः पुनस्तुमुलयुद्धं	३८८	१०
सकुलयुद्धकथनं	३८४	१	भोगं प्रति श्वेतस्य शक्तित्यागः	३८८	२२
पितादिभिः पुत्रादिनाशकथनं	३८५	१	भोगस्य श्वेतशक्तिच्छेदनं	३८८	२८
भोगदर्शनेन पार्थसेनानां कत्यादि	३८५	२	भोगं प्रति श्वेतस्य गदाप्रवेगः	४००	२
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	३८५	७	श्वेतस्य गदया समस्तस्य भोगरथस्य नाशः	४००	५
तत्र भोगरथार्थं दुर्युधादीनां नियोगः	३८५	८	श्वेतस्य नाशाय भोगस्याकाशवाणीश्रवणं	४००	८
भोगयुद्धकथनं	३८५	८	आकाशवाणीकथनं	४००	८
भोगेन युद्धार्थमभिमन्योगैर्मनं	३८५	१३	आकाशवाणीश्रवणेन श्वेतवधार्थं भोगयज्ञः	४००	११
क्षत्रवर्मादिभिर्भोगेण चाभिमन्योर्युद्धं	३८५	१५	श्वेतस्य खड्गेन भोगधनुस्छेदनं	४००	१५
अभिमन्युरचार्यं पाण्डवमहारथानां गमनं	३८६	५	अन्यद्वन्द्वं हीलायान्तं भोगं प्रति भोगस्य		
भोगस्य भोगरथध्वजच्छेदनं	३८६	८	वाणत्यागः	४००	१७
भोगभोगयोर्युद्धं	३८६	१०	भोगादीन् प्रति भोगस्य वाणत्यागः	४००	२१
उत्तरशख्ययोर्युद्धं	३८६	११	श्वेतं प्रति भोगस्य ब्रह्मास्त्रत्यागः	४००	२४
शख्यशक्तिपीडितस्योत्तरस्य पतनं	३८६	१४	ब्रह्मास्त्रेण श्वेतस्य पतनं	४००	२८
उत्तरभ्रातुः श्वेतस्य शख्यादिभिर्युद्धं	३८६	१८	श्वेतस्य मरणेन पाण्डवानां शोकः कौरवाणां		
शख्यरचार्यं भोगादीनां गमनं	३८७	२	हर्षादि	४००	२८
भोगस्य भोगादिभिस्तुमुलयुद्धं	३८७	२	श्वेते हते पाण्डवाः किमकुर्वन्नित्यादि धृत		
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	३८७	८	राष्ट्रप्रश्नः	४०१	६
शख्यरथं प्रति श्वेतस्य गमने सञ्जयोक्तिः	३८७	१०	दुर्योधनप्रशंसाकृतं धृतराष्ट्रवाक्यं	४०१	८
भोगादिभिर्भोगस्य तुमुलयुद्धकथनं	३८७	१४	श्वेतं हते धनस्यैव किमकरोदित्यादि		

प्रकरणं .	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
धृतराष्ट्रप्रश्नः	४००	१८	संस्थानादीनां भोक्तराद्यर्थं दुर्योधननिधोगः	४०४	१०
अर्जुनप्रश्नारूपं धृतराष्ट्रवाक्यं	४०१	२०	कौरवाणां व्यूहरचनाप्रकारकथनं	४०५	३
येते हते धृष्टद्युम्नः किमकरोदित्यादि			कौरवाणां शङ्खवादनं	४०५	१४
धृतराष्ट्रवाक्यं	४०१	२४	कौरवान् हर्षयतो भीमस्य शङ्खवादनं	४०५	१५
धृतराष्ट्रवर्त्नारूपं सञ्जयवाक्यं	४०१	२८	श्रीकृष्णादीनां शङ्खवादेशे	४०५	१८
शङ्खं प्रति शङ्खस्य गमनं	४०२		कुरूपपाण्डवानां पुनर्युद्धारम्भः	४०५	२२
शङ्खस्य रक्षणार्थं कौरवमहारथानां गमनं	४०२		कथं प्रहारं कृतवन्त इति धृतराष्ट्रप्रश्नः	४०५	२५
शङ्खवधार्थं भीमस्य गमनं	४०२		युद्धार्थं दुर्योधनस्य ज्ञादाने सञ्जयोक्तिः	४०५	२६
शङ्खस्य रक्षार्थमर्जुनस्य गमनं भीमार्जुन			उभयभैरवयोस्तुमुल्लयुद्धं	४०५	२८
योर्महद्युद्धञ्च	४०२		सौमद्रादौनं प्रति भीमस्य वाणत्यागः ..	४०६	१
द्रुपदं प्रति भीमस्य गमनं	४०२	१४	भीमप्रमोपगमनार्थं कृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं	४०६	६
भीमदर्शनेन पाण्डवसेनानां भयादि	४०२	१७	अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	४०६	१०
पाण्डवानां सैन्यावहारकरणं	४२०	२२	अर्जुनस्य कौरवसैन्यमारणं	४०६	१३
कुरूपपाण्डवयोः प्रथमदिवसीययुद्धनिवृत्तिः	४०२	२४	अर्जुनसमोपे भीमस्यागमनं	४०६	१६
भ्रातृभिः सह युधिष्ठिरस्य कृष्णसमोपगमने			अर्जुनं प्रति भीमादीनां वाणत्यागः ..	४०६	१७
सञ्जयोक्तिः	४०२	२५	भीमादौनं प्रत्यर्जुनस्य वाणत्यागः ..	४०६	२१
श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरविषादवाक्यं	४०२	२७	सात्यकिप्रभृतोनामर्जुनरवार्थमगमनं	४०६	२३
भीमप्रश्नारूपं युधिष्ठिरवाक्यं	४०३	२९	धृष्टद्युम्नद्रोणयोर्पुङ्गवं	४०६	२४
भीमवधोपायजिज्ञासायां युधिष्ठिरवाक्यं	४०३	१७	अर्जुनं प्रति भीमस्याशोतिवाणत्यागः ..	४०६	२५
युधिष्ठिरसमाश्रयारूपं कृष्णवाक्यं	४०३	२९	महारथानां मध्यागतस्यार्जुनस्य महद्युद्धं	४०६	२७
धृष्टद्युम्नं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	४०३	२६	अर्जुनयुद्धदर्शनेनभीमं प्रति दुर्योधनवाक्यं	४०६	२८
युधिष्ठिरं प्रति धृष्टद्युम्नवाक्यं	४०४		द्रोणिदुर्योधनादीनां भोक्तराद्यर्थं यज्ञः	४०७	४
धृष्टद्युम्नं प्रति कौसल्यव्यूहकरणार्थं युधिष्ठिर			भीमार्जुनयोर्महद्युद्धं	४०७	६
वाक्यं	४०४		श्रीकृष्णं प्रति भीमस्य वाणत्यागः	४०७	१५
कौसल्यव्यूहरचनाप्रकारकथनं.	४०४		शरविद्धश्रीकृष्णाद्दर्शनेनार्जुनस्य क्रोधादि	४०७	१६
दुर्योधनस्य कौसल्यव्यूहदर्शने सञ्जयोक्तिः	४०४	२४	भीमार्जुनयोर्पुङ्गवदर्शनेन सर्वेषां विस्मयः	४०७	२५
आचार्यादीन् प्रति दुर्योधनवाक्ये			तवार्थयुद्धदर्शनेन देवादीनां वाक्यं	४०७	२७
सञ्जयोक्तिः	४०४	२५	कुरूपपाण्डवभैरवानां युद्धं	४०८	४
आचार्यादीन् प्रति दुर्योधनवाक्यं	४०४	२७	सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	४०८	८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अर्जुनाजेयमे सञ्जयोक्तिः ...	४०८	१२	धृष्टद्युम्नस्य हर्षेण शङ्खवादनादि	४१२	२६
सञ्जयस्य द्रोणधृष्टद्युम्नयोर्द्वन्द्वकथनं ...	४०८	१३	सात्यकिः पार्थपार्श्वतयोः पार्श्वग्रहणं	४१२	३०
द्रोणरक्षार्थं दुर्योधनस्य सैन्यप्रेषणं ...	४०८	१५	सञ्जयैव्यानि नाशयन्तं भीमं प्रति भीष्मादीना		
भीमेन कलिङ्गराजस्य किंरूपं युद्धमिति			मागमनं	४१३	०५
धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	४०८	२१	भीमरथं प्रति सात्यकिप्रभृतोनां गमनं	४१३	६
भीमरथं प्रति कलिङ्गस्य गमने सञ्जयोक्तिः	४०८	२३	भीमेण सात्यकिप्रभृतोनां तुमुलयुद्धं	४१३	७
श्रुतायुःप्रभृतोनां भीमसमोपागमनं ...	४०८	२६	भीमं प्रति सात्यकिवाक्यं ...	४१३	१८
कलिङ्गभीमसैन्यानां तुमुलयुद्धं ...	४०८	२८	युद्धस्य पूर्वार्द्धकालगमने सञ्जयोक्तिः	४१३	२६
कलिङ्गभीमयोर्युद्धं ...	४१०	८	सञ्जयस्याश्रत्यामप्रभृतिभिर्धृष्टद्युम्नस्य युद्ध		
कलिङ्गपुत्रस्य शक्रदेवस्य भीमसमोपागमनं	४१०	१२	कथनं	४१३	२७
भीमस्य गदया शक्रदेवस्य पतनं ...	४१०	१४	धृष्टद्युम्नसाहाय्यार्थमभिमन्युरागमनं	४१३	३०
कालिङ्गभीमयोर्महद्युद्धं	४१०	१८	शल्यादीन् प्रति भीमद्रस्य वाणघातः	४१४	१
भानुमद्भीमयोर्युद्धं ...	४१०	२४	भीमद्रेण युद्धार्थं लक्ष्मणस्य गमनं	४१४	३
भीमकृतभानुमद्वधः ...	४१०	२८	लक्ष्मणसौभद्रयोस्तुमुलयुद्धं ...	४१४	४
भीमस्य गजादिभ्यस्त्वमारणं ...	४११	१	सौभद्रं प्रति दुर्योधनादीनां गमनं	४१४	८
भीमस्य भ्रान्तादियुद्धगतिवर्णनं ...	४११	८	महाराथैः संसक्तं पुत्रं दृष्ट्वाऽभिमन्युरागमनं	४१४	१२
भीमस्याश्रुदिभ्यस्त्वमारणं ...	४११	१७	अभिमन्युरक्षार्थमर्जुनस्य तुमुलयुद्धं	४१४	१५
भीमयुद्धदर्शनेनान्येषां विस्मयः ...	४११	२२	अर्जुनयुद्धं दृष्ट्वा द्रोणेन प्रति भीष्माकां	४१५	२
श्रुतायुषा भीमस्य महद्युद्धं ...	४११	२७	भीष्मस्य सैन्यावहारार्थमभिप्रायः	४१५	६
भीमस्य रथारोहणं ...	४११		द्वितीयदिवसीययुद्धनिवृत्तिकथनं	४१५	८
भीमकृतकलिङ्गराजादिबधः ...	४१२		प्रभाते सेनाः प्रति भीष्मादेशे सञ्जयोक्तिः	४१५	१०
कलिङ्गसैन्यानां भीमसमोपागमनं ...	४१२		गार्हज्यवृत्तवर्चनप्रकारकथनं	४१५	११
भीमस्य गदया सप्तशतादिकलिङ्गसैन्यमारणं	४१२		पाण्डवरचितार्द्धचन्द्रव्यूहप्रकारकथनं	४१५	२०
भीमस्य शङ्खवादनं ...	४१२	१४	तृतीयदिवसीययुद्धारम्भः ...	४१५	२८
सैन्यानां			अर्जुनकृतरथानोक्तवधे सञ्जयोक्तिः	४१६	४
वृत्तव्यूहः ...	४१२	१५	उभयसैन्ययोस्तुमुलयुद्धकथनं ...	४१६	८
धृष्टद्युम्नस्य बोधान् प्रत्याज्ञा ...	४१२		युद्धनियमकथनं	४१६	१४
शिखण्डिप्रमुखानां भीमसमोपागमनं	४१२	२१	नरशोणितैः शयिव्यारंजः शान्तिकथनं	४१६	२८
धृष्टद्युम्नस्य भीमपार्श्वस्थितिः ...	४१२	२३	भीष्मादिभिः पाण्डवसैन्यनाशकथनं	४१७	१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
भीमादिभिः कौरवसैन्यनाशकथनं ...	४१७		भीमस्यार्जुनप्रशंसाकथनं ...	४२०	२५
अर्जुनं प्रति राज्ञां वाणादित्यागे सञ्जयोक्तिः	४१७	१२	भीमस्य कृष्णार्जुनौ प्रति वाणत्यागः	४२०	२७
अर्जुनस्य तदस्त्राणां निवारणं ...	४१७	१६	भीमपराक्रमं दृष्ट्वा कृष्णस्य/चक्रमनं	४२१	३
देवीदीनामर्जुनप्रशंसाकरणं ...	४१७	१७	पुनर्भीमवाणैर्दिशामाः	४२१	१२
सात्यक्यभिमन्युभ्यां सौबलानां युद्धं ...	४१७	१८	द्रोणादीनामर्जुनं प्रति/युगपदाणत्यागः	४२१	१४
द्रोणभीमाभ्यां युधिष्ठिरादीनां युद्धं ...	४१७	२२	शनिप्रवीरस्यार्जुनमाहाय्यकरणं	४२१	१७
दुर्योधनादिभिर्घटोत्कचभीमयोर्युद्धं ...	४१७	२५	पलायनपरं पाण्डवबलं प्रति शनिप्रवीर		
दुर्योधनस्य मोहदर्शनेन कौरवसैन्यभङ्गः	४१७	२८	वाक्यं ...	४२१	२०
भीमद्रोणवारितानां सैन्यानां पलायनं	४१८	३	शैनेयं प्रति श्रीकृष्णस्य सक्रोधवाक्यं	४२१	२४
अर्जुनस्य कौरवसैन्यनाशनं ...	४१८	७	चक्रं धत्वा श्रीकृष्णस्य भीमसमूलगमनं	४२१	२८
गतमोहस्य दुर्योधनस्य सैन्यनिवर्त्तनं ...	४१८		युद्धार्थं धृतचक्रस्य श्रीकृष्णस्य भीमाकथनं	४२२	२
पुनरावर्त्तनां सैन्यानां वेगकथनं ...	४१८	१३	श्रीकृष्णं दृष्ट्वा भीमस्य स्तुतिवाक्यं	४२२	७
भीमं प्रति दुर्योधनवाक्यं ...	४१८	१४	भीमं प्रति श्रीकृष्णस्य क्रोधावाक्यं	४२२	१०
दुर्योधनं प्रति भीमस्य सक्रोधवाक्यं	४१८	२२	अर्जुनस्य श्रीकृष्णपादधारणादि	४२२	१३
भीमवाक्यश्रवणेन दुर्योधनस्य हर्षात्			अर्जुनस्य श्रीकृष्णानुनयवाक्यं ...	४२२	१६
शङ्खादिवादनं ...	४१८	२६	अर्जनानुनयेन पुनः श्रीकृष्णस्य रथारोहणं	४२२	१८
कौरवशङ्खशब्दश्रवणेन पाण्डवानां शङ्खादि			श्रीकृष्णादीनां शङ्खवादनं ...	४२२	१८
वादनं ...	४१८	२७	भूरिश्रवसादिभिरर्जुनस्य युगपद्युद्धं	४२२	२४
तत्र भीमः किमकरोदित्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	४१८	२८	गाण्डोवशब्दं श्रुत्वा विराटादीनां तत्र गमनं	४२३	३
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं ...	४१८		अर्जुनवाणेन वज्रसैन्यानां पतनं	४२३	५
कुहपाण्डवयोस्तुभुलयुद्धकथनं ...	४१८		अर्जुनस्य युद्धभूमिवर्णनं	४२३	८
रक्तनदीप्रावर्त्तनादिकथनं ...	४१८		अर्जुनास्त्रभयेन समीपकौरवाणामपयानं	४२३	१७
सञ्जयस्य कुहपाण्डवयुद्धप्रशंसाकथनं	४१८	१२	अर्जुनादीनां शिविरगमनं	४२३	१८
योधानां नानाविधध्वनिकथनं	४१८	१६	अर्जुनप्रशंसारूपः कौरवाणां शब्दः	४२३	१८
भीमस्यस्वर्णयुद्धकथनं	४१८	१८	तृतीयदिवसीययुद्धनिवृत्तिकथनं	४२३	२३
भीमस्यप्रेत पाण्डवसैन्यभङ्गः	४२०	२	चतुर्थदिवसीययुद्धारम्भे सञ्जयोक्तिः	४२३	२७
सैन्यभङ्गदर्शनेनार्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	४२०		द्रोणादीनां भीमेण युद्धभूमिगमनं	४२३	२८
श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनस्य सक्रोधवाक्यं	४२०	१६	अर्जुनस्य कुहसैन्यदर्शनं	४२४	४
अर्जुनस्य भीमसमूलखेदनं	४२०	२२	ससैन्यस्यार्जुनस्य निर्गमनं	४२४	५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
उभयसैन्येषु भेर्यादीनां शब्दः ...	४२४	८	भीमहननार्थं दुर्योधनस्य सैन्यप्रेषणे सञ्च		
उभयसैन्यानां युद्धकमकथनं ...	४२४	१२	योक्तिः ...	४२८	११
भीष्मस्य युध्यमानार्जुनदर्शनं ...	४२४	१७	भीमपराक्रमप्रशंसा ...	४२८	१५
भीष्मादीनामर्जुनाभिमखागमनं ...	४२४	१८	भीमस्य मत्स्ययुद्धकथनं ...	४२८	२१
अर्जुनसाहाय्यार्थमभिमन्युस्तयुद्धकथनं	४२४	२०	रणार्जुनस्य मेदादिभिर्नरकतुल्याकथनं	४२८	२८
अर्जुनभीष्मयोर्महायुद्धं ...	४२४	२३	भीमस्य गदायुधं दृष्ट्वा कौरवाणां विषादः	४२८	२
द्रौपिप्रेक्षतिभिर्भिमन्योर्युद्धकथने			सैन्यानि घममानं भीमं दृष्ट्वा भीष्मस्यागमनं	४२८	५
सञ्जयोक्तिः ...	४२४	२८	सात्यकिप्रभृतीनां भीष्मं प्रति वाणत्यागः	४२८	८
दुर्योधनस्याभिमन्युं प्रति पञ्चसहस्रबलप्रेषणं	४२५	८	सात्यकिं प्रति भूरिश्रवणगमनं ...	४२८	१५
मद्राणीकादिभिर्दृष्टुमस्य युद्धं ..	४२५	११	सात्यकिभूरिश्रवणयुद्धे सञ्जयोक्तिः ...	४२८	१८
सांघमनिपुत्रेण दृष्टुमस्य युद्धं ..	४२५	१८	भूरिश्रवणोरवार्थं दुर्योधनादीनामागमनं	४२८	२०
सांघमनिपुत्रस्य पतनं ...	४२५	२७	सात्यकिरवार्थं पाण्डवानामागमनं ..	४२८	२१
सांघमनिपुत्रे हते कौरवाणां हाहाकारः	४२५	२८	सारथिं प्रति भीमवाक्यं ...	४२८	२६
दृष्टुमुक्त्वा प्रति सांघमनेर्गमनं ...	४२५	३०	दुर्योधनादिभिर्भीमस्य वाणयुद्धं ..	४२८	२८
सांघमनिधृष्टुमस्योर्महायुद्धं ...	४२६	१	दुर्योधनवाणेन भीमस्य मूर्च्छा ..	४३०	७
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रानुतापवाक्यं	४२६	५	भीमं मूर्च्छितं दृष्ट्वाभिमन्युप्रभृतीनां युद्धं	४३०	८
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं ...	४२६	११	भीमवाणपोषितस्य दुर्योधनस्य पलायनं	४३०	११
धृष्टद्युम्नशस्ययोर्युद्धकथनं ...	४२६	१२	सेनापतिसुषेणादीनां भीमं प्रति गमनं	४३०	१२
अभिमन्युशस्ययोर्युद्धकथनं ..	४२६	१७	भीमवाणेन सेनापतिसुषेणादीनां नाशः	४३०	१६
शस्त्ररक्षार्थं दुर्योधनादीनां गमनं ...	४२६	२०	धार्तराष्ट्रान् निहतान् दृष्ट्वा महारथान्		
दुर्योधनादीन् प्रति भीमादीनां गमनं	४२६	२२	प्रति भीमवाक्यं ...	४३०	२४
दुर्योधनादिभिर्भीमादीनां मत्स्ययुद्धं ...	४२६	२४	भगदत्तस्य भीमसमीपगमनं ...	४३०	२७
भीमस्य गदाधारणं ..	४२७	६	अभिमन्युप्रभृतिभिर्भगदत्तस्य युद्धं ...	४३०	२८
धृतगदं भीमं दृष्ट्वा कौरवाणां पलायनं	४२७	७	भीमं मूर्च्छितं दृष्ट्वा भगदत्तस्य सिंघनाद		
भीमस्य सैन्यमारणं ...	४२७	११	करणं	४३१	
भीमरक्षार्थं द्रौपदीपुत्रादीनां युद्धं ...	४२७	१४	घटोत्कचस्य मायया मत्स्ययुद्धं ...	४३१	८
भीमस्य सैन्यमारणं ...	४२७	२३	आर्त्तनादं श्रुत्वा द्रौणादीन् प्रति भीमवाक्यं	४३१	१७
भीमगदापोषितानां गजानां पलायनं ...	४२८	१	भगदत्तरक्षार्थं द्रौणादीनां गमनं ...	४३१	२४
भीमस्य महायुद्धकथनं ...	४२८	२	द्रौणादीन् दृष्ट्वा युधिष्ठिरादीनामागमनं	४३१	२५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
घटोत्कचयुद्धं दृष्ट्वा द्रोणं प्रति भीष्मवाक्यं	४३१	२७	ब्रह्मणा भगवदवज्ञानविषयवाक्यं	... ४३५	१७
भीष्मवाक्येन कौरवाणां युद्धाश्विष्ठितिः ...	४३२	२	ब्रह्मणः स्वभवनगमने भीष्मवाक्यं	... ४३५	२३
नवतान् कौरवान् दृष्ट्वा पाण्डवानां			दुर्योधनं प्रति भीष्मोपदेशः	... ४३५	२५
नादादिकरणं ...	४३२	३	युद्धनिषेधार्थं भीष्मवाक्यं	... ४३५	२८
चतुर्थदिवसीययुद्धनिष्ठितिः ...	४३२	४	भीष्मस्य श्रीकृष्णसमोक्त्यापदेशः	... ४३६	२
पराजितानां कौरवाणां शिविरगमनं	... ४३२	५	पाण्डवानां अथै कारणकथनं	... ४३६	४
पाण्डवानां स्वशिविरगमनं ...	४३२	६	वासुदेवप्रशंसारूपं भीष्मवाक्यं	... ४३६	७
शिविरगतस्य दुर्योधनस्य चिन्ता	... ४३२	१०	भगवत्तत्त्वज्ञानार्थं दुर्योधनप्रश्नः	... ४३६	१२
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रस्यानुतापवाक्यं	... ४३२	१४	भीष्मस्य दुर्योधनं प्रति वासुदेवतत्त्वकथनं	४३६	१३
स्नानं विमुखान् दृष्ट्वा दुर्योधनादयः किं			श्रीकृष्णप्रसादादिफलकथनं	... ४३७	१
कृतवन्त इत्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	... ४३२	२५	भीष्मस्य नारदादिकृतश्रीकृष्णस्तवकथनं	४३७	६
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं ...	४३२	२८	दुर्योधनस्य केशववज्रमाने सञ्जयोक्तिः	४३७	१७
पाण्डवप्रशंसारूपं सञ्जयवाक्यं ...	४३२	२८	शमविधानार्थं भीष्मवाक्यं	४३७	१८
कौरवनिन्दारूपं सञ्जयवाक्यं ...	४३३	२	पञ्चमदिवसीययुद्धारम्भे सञ्जयोक्तिः	४३७	२६
धृतराष्ट्रभक्त्यनारूपं सञ्जयवाक्यं	... ४३३	६	भीष्मस्य युद्धाय निर्गमनं	४३७	३०
पाण्डवजयकारणकथने सञ्जयस्य दुर्योधन			अन्येषां भीष्मानुगमनं	४३८	६
भीष्मसंवादकथनं ...	४३३	१०	पाण्डवानां श्येनव्यूहरचनाप्रकारकथनं	४३८	३
भीष्मं प्रति दुर्योधनप्रश्नः ...	४३३	१४	भीष्मं प्रति भीमस्य वाणत्यागः	४३८	८
दुर्योधनं प्रति शमविधानार्थं भीष्मवाक्यं	४३३	१८	भीष्मस्य पाण्डवसैन्यं प्रति वाणत्यागः	४३८	८
भीष्मस्य पाण्डवानामवधत्वाकारणकथनं	४३३	२२	अर्जुनस्य भीष्मं प्रति वाणत्यागः	४३८	१०
भीष्मस्य दुर्योधनं प्रति विश्लेषापाठ्यानुकथनं	४३३	२५	द्रोणं प्रति दुर्योधनवाक्यं	... ४३८	१२
गन्धमादने ऋषिभिः सहोपितस्य ब्रह्मणे			सात्यकिप्रभृतिभिर्द्रोणस्य युद्धं	४३८	१६
विमानदूषणं ...	४३३	२६	भीष्मादिभिरभिमन्युप्रभृतीनां युद्धं	४३८	२०
ब्रह्महतविश्वरूपभगवत्स्तवः ...	४३३	३०	भीष्मस्य तुमुलयुद्धे सञ्जयवाक्यं	४३८	१
ब्रह्माणं प्रति भगवद्वाक्ये भीष्मोक्तिः	... ४३४	३०	किञ्चमस्तकादिभिर्युद्धभूमिशोभाकथनं	४३८	२
ब्रह्माणं प्रति भगवद्वाक्यं ...	४३५	१	कुरुपाण्डवयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं	४३८	१२
देवर्षिप्रभृतीनां ब्रह्माणं प्रति जिज्ञासा	४३५	२	दुर्योधनस्य भीष्मं पुरस्कृत्य युद्धकरणं	४३८	२८
ऋष्यादीन् प्रति पितामहस्य वरनारायण			भीष्मं पुरस्कृत्य पाण्डवानां युद्धकरणं	४३८	२८
योः परिचयकथनादि ...	४३५		भीष्मं प्रत्यर्जुनागमने सञ्जयोक्तिः	४४०	१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अर्जुनरथध्वजवर्णनं	४४०	३	सात्यकिपुत्राणां पतनं	४४४	२६
गाण्डीवशब्दं श्रुतवतां योधानां भयकथनं	४४०	११	सात्यकिभूरिश्रवणोर्महायुद्धं	४४४	२८
कामोजादीनां युद्धार्थमागमनं ...	४४०	१३	अर्जुनहतपञ्चविंशतिसहस्रमहारथनाशः	४४५	४
योधप्रतिधोयोनौमकथनं	४४०	२०	पञ्चमदिवषीययुद्धावहारः	४४५	७
तद्विवषीययुद्धानिमित्तकथनं	४४०	२५	कुरुपाण्डवयोर्युद्धाद्य निर्गमने सञ्जयोक्तिः	४४५	१३
हतसैन्यादीनां पतनकथनं ...	४४१	१	व्यूहरचनार्थं धृष्टद्युम्नं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	४४५	१६
भीष्मादिभिः शिखण्डिप्रभृतीनां युद्धे			मकरव्यूहरचनाप्रकारकथनं ...	४४५	१८
सञ्जयोक्तिः	४४१	१५	भीष्मस्य व्यूहरचना	४४५	२७
द्रोणादिभिरर्जुनस्य युद्धं ...	४४१	१६	कौञ्चव्यूहरचनाप्रकारकथनं ...	४४५	२८
दुर्योधनादिभिर्ममस्य युद्धं ...	४४१	१८	षष्ठदिवषीययुद्धारम्भः	४४६	५
शकुन्यलूकाभ्यां सहदेवस्य युद्धं	४४१	१८	उभयसेनाशोभाकथनं	४४६	८
त्रिगर्तादिभिर्नकुलादीनां युद्धं	४४१	२१	भीमद्रोणयोर्युद्धवर्णनं	४४६	११
शल्यादीनां प्रभाभिर्दिशां शोभाकथनं	४४२	१	धृतराष्ट्रस्यानुतापवाक्यं	४४६	२१
भीष्मभीमयोर्युद्धकथनं	४४२	५	दुर्योधननिन्दारूपं धृष्टद्युम्नवाक्यं ...	४४७	११
सात्यकिभीष्मयोर्युद्धकथनं ...	४४२	१०	धृतराष्ट्रनिन्दारूपं सञ्जयवाक्यं ..	४४७	१५
भीष्मवाणेन सात्यकिसारथेः पतनं	४४२	१२	भीमस्य दुःशासनादीन् प्रति गमनं ...	४४७	२०
पाण्डवानां तुमुलशब्दः	४४२	१४	भीमस्य कौरवचमूमाध्यप्रवेशः	४४७	२३
भीष्मादिभिर्धृष्टद्युम्नादीनां युद्धं	४४२	१७	भीमं दृष्टवतां दुःशासनादीनां वाक्यं	४४७	२४
विराटभीष्मयोर्युद्धे सञ्जयोक्तिः	४४२	२१	जिघृक्षतां दुःशासनादीनां बधार्थं भीमस्य		
द्रौप्यार्जुनयोर्युद्धवर्णनं	४४२	२३	चिन्ता	४४७	२८
दुर्योधनभीमयोर्युद्धं	४४३	७	रथमुत्सृज्य गदामादाय भीमस्य युद्धकरणं	४४७	३०
चित्रसेनादिभिः सौभद्रस्य युद्धं ...	४४३	१४	धृष्टद्युम्नस्य भीमशून्यरथदर्शनं .	४४८	२
लक्ष्मणसौभद्रयोर्युद्धं	४४३	२२	भीमसारथिं प्रति धृष्टद्युम्नवाक्यं .	४४८	३
लक्ष्मणस्य युद्धात् पलायनं ...	४४३	२८	धृष्टद्युम्नं प्रति भीमसारथिवाक्यं .	४४८	५
सात्यकिमुल्लयुद्धे सञ्जयोक्तिः	४४४	५	धृष्टद्युम्नस्य स्नेहवाक्यं	४४८	१०
सात्यकिं प्रति दुर्योधनस्य सैन्यप्रेषणं	४४४	८	धृष्टद्युम्नस्य कौरवव्यूहमध्ये गमनं .	४४८	१६
सात्यकिभूरिश्रवणोर्महायुद्धं ...	४४४	११	धृष्टद्युम्नस्य भीमसमाश्रायनं	४४८	२१
उपश्रवणं प्रति सात्यकिपुत्राणां वाक्यं	४४४	१७	धृष्टद्युम्नं दृष्ट्वा भाटिनं प्रति दुर्योधनवाक्यं	४४८	२४
सात्यकिपुत्रैरुपश्रवणोर्महायुद्धं ...	४४४	२२	धृष्टद्युम्नं प्रति दुःशासनादीनां गमनं ...	४४८	२६

॥ श्रीमद्भाभारतीयद्वितीयखण्डान्तर्गतभीष्मपर्वसूचीपत्रं

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
धृष्टद्युम्नस्य प्रमोहणाख्येण दुःशासनादीनां			भीष्मकृतपाण्डवसैन्यनाशः	४५३	१
मोहः	४४८	२८	भीष्मस्य सैन्यावहारः	४५३	१
कौरवाणां पलायनं	४४८	१	युधिष्ठिरादीनां शिविरगमनं	४५३	१
धृष्टद्युम्नं प्रति द्रोणस्यागमनं	४४८	५	शूराणां स्वशिविरगमने सक्रियोक्तिः	४५३	१
द्रोणस्य प्रज्ञाख्येण दुःशासनादीनां मोह			भीष्मं प्रति दुर्योधनप्रश्नः	४५३	१
नाशः	४४८	८	दुर्योधनं प्रति भीष्मवाक्यं	४५३	२
सौमद्रादीन् प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	४४८	८	दुर्योधनाज्ञया योधानां निर्गमनं	४५४	३
सौमद्रप्रस्थतीनां भीमवाहायार्थं गमनं	४४८	१२	सञ्जयस्य कौरवसैन्यशोभाकथनं	४५४	१
सौमद्रादीन् दृष्ट्वा भीमधृष्टद्युम्नयोर्हर्षः	४४८	१८	भीष्मवाक्यं सञ्जयोक्तिः	४५४	१
धृष्टद्युम्नद्रोणयोर्युद्धं	४४८	२०	दुर्योधनं प्रति भीष्मस्य वाक्यं	४५४	१
द्रोणवाणेन धृष्टद्युम्नयादीनां नाशः	४४८	२५	भीष्मस्य पाण्डवानामजेयत्वकथनं	४५४	१
धृष्टद्युम्नस्याभिमन्युरथारोहणं	४४८	२७	भीष्मस्य व्यूहरचनाप्रकारकथनं	४५४	२
दुर्योधनयुद्धे सञ्जयवाक्यं	४५०	४	कौरवाणां महाशब्दादिकरणं	४५५	१
भीमदुर्योधनयोर्युद्धकथनं	४५०	६	युधिष्ठिरस्य व्यूहरचनादि	४५५	४
भीमनिग्रहार्थं दुःशासनादीनां यत्नः	४५०	११	योधप्रतियोधयोनान्निरूपणं	४५५	६
चित्रसेनादीन् प्रति भीमस्य वाणत्यागः	४५०	१४	श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं	४५५	१६
अभिमन्युप्रस्थतीनां युद्धे सञ्जयोक्तिः	४५०	२२	सप्तमदिवसीययुद्धारम्भः	४५५	१८
अभिमन्युविकर्णयोर्युद्धं	४५०	२५	अर्जुनस्य महद्युद्धं	४५५	२३
द्रौपदेयैर्दुर्योधनस्य युद्धं	४५१	१	अर्जुनं प्रति भीष्मस्य गमने सञ्जयोक्तिः	४५५	२८
योधानां युद्धात्साहकथनं	४५१	१०	अर्जुनपराकर्मं दृष्ट्वा दुर्योधनस्य वाक्यं	४५६	१
भीमं प्रति दुर्योधनगमने सञ्जयोक्तिः	४५१	१४	अर्जुनं प्रति भीष्मस्य गमनं	४५६	६
दुर्योधनं प्रति भीमवाक्यं	४५१	१५	भीष्मार्जुनौ दृष्ट्वा सैन्यानां त्रासादि	४५६	८
भीमस्य दुर्योधनक्राभं कादिच्छेदनं	४५१	२४	द्रोणविराटयोर्युद्धकथनं	४५६	१२
दुर्योधनरक्षार्थं विभुपत्यादीनामागमनं	४५१	३०	द्रोणकृतशङ्खबधः	४५६	१८
विकर्णादिभिरभिमन्योर्महद्युद्धं	४५२	८	विराटापयानं	४५६	२२
दुर्मखादिभिः श्रुतकर्षप्रस्थतीनां युद्धं	४५२	१५	अश्वत्थामशिशुपिनेर्युद्धकथनं	४५६	२४
श्रुतकीर्त्यादिभिर्जयसेनस्य युद्धं	४५२	२२	अलम्बुषसात्यक्योर्युद्धकथनं	४५७	७
शतानीकेन दुष्कर्णबधः	४५३	२	अलम्बुषस्य पलायनं	४५७	१३
केकयः सह दुर्मखादीनां युद्धं	४५३	५	धृष्टद्युम्नदुर्योधनयोर्युद्धवर्णनं	४५७	१६

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
कृतवर्षाभीमयोयुद्धवर्णनं ...	४५७	२४	त्रिगर्त्तराजादीनामर्जुनसमीपगमनं	४६२	११
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	४५८	३	अर्जुनकृतत्रिगर्त्तादिपराजयः ...	४६२	१२
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं ...	४५८	६	युधिष्ठिरस्य भोगेण युद्धार्थं गमनं	४६२	१५
धृतराष्ट्रभर्त्सनाकृतं सञ्जयवाक्यं ...	४५८	१०	अयद्रथादिभिर्युधिष्ठिरादीनां युद्धं	४६२	१८
दरावदावन्धयोयुद्धवर्णनं ...	४५८	१४	शिखण्डिनं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	४६२	२२
हैडिम्नभगदत्तये ...	४५८	२८	युधिष्ठिरवाक्येन शिखण्डिप्रत्यावर्त्तनं	४६२	२८
भगदत्तनमन्त्रापाण्डवसैन्यानां पलायनं ...	४५८	२	शल्यशिक्ष	४६२	२८
पुनर्घटोत्कचभगदत्तयोयुद्धकथनं ...	४५८	५	गदा गृहीत्वा अयद्रथं प्रति भीमस्य गमनं	४६३	५
घटोत्कचस्य युद्धादपयानं ...	४५८	१२	गदापातभयेन कौरवसैन्यानां पलायनं ...	४६३	८
भगदत्तकृतपाण्डवसैन्यानां ...	४५८	१५	भीमगदया चित्रसेनरथभङ्गः ...	४६३	११
शल्येन सह नकुलसहदेवयोयुद्धकथनं ...	४५८	१६	चित्रसेनस्य विकर्णरथारोहणे सञ्जयोक्तिः	४६३	१५
सहदेववाणेन शल्यस्य मोहः ...	४५८	२४	भीमयुधिष्ठिरयोयुद्धवर्णनं ...	४६३	१७
नकुलसहदेवयोः शङ्खादिवादनं ...	४५८	३०	भीमवाणेन महारथानां नाशकथनं ...	४६४	५
श्रुतायुधं प्रति युधिष्ठिरगमने सञ्जयोक्तिः	४६०	३	सञ्जयैः सह भीमस्य युद्धकथनं ...	४६४	१०
युधिष्ठिरश्रुतायुधोयुद्धकथनं ...	४६०	४	सात्यकिधृष्टद्युम्नयोः कौरवसैन्यमारणं ...	४६४	१२
कुङ्कुं युधिष्ठिरं दृष्टवतां देवादोनां			विन्दानुविन्दादिभिर्धृष्टद्युम्नादीनां युद्धं	४६४	१७
व्याकुलता	४६०	११	युद्धस्थानस्य शोभावर्णनं ...	४६४	२५
युधिष्ठिरकृतश्रुतायुधनुःप्रभृतिच्छेदनं ...	४६०	१६	अर्जुनादीनां स्वशिविरगमनं ...	४६४	२८
युधिष्ठिरभयात् श्रुतायुधः पलायनं ...	४६०	१८	दुर्योधनादीनां स्वशिविरगमनं ...	४६५	१
चेकितानकृतपयोयुद्धं ...	४६०	२२	सप्तमदिवसोययुद्धनिवृत्तिकथनं ...	४६५	४
चेकितानकृतपयोः खड्गयुद्धं ...	४६१	१	अष्टमदिवसोययुद्धाद्योगे सञ्जयोक्तिः ...	४६५	१२
शैमदत्तिधृष्टकेलोयुद्धवर्णनं	४६१	८	भीमस्य बृहत्तनाप्रकारकथनं ...	४६५	१६
किचसेनादिभिरभिमन्योयुद्धवर्णनं ...	४६१	१२	कौरवव्यूहदर्शनेन धृष्टद्युम्नं प्रति युधिष्ठिर		
श्रीकृष्णं प्रति रथप्रणयार्थमर्जुनवाक्यं	४६१	१८	वाक्यं ...	४६५	२६
सुशर्माणं प्रत्यर्जुनवाक्यं ...	४६१	२२	धृष्टद्युम्नस्य शृङ्गाटकबृहत्तनाप्रकारकथनं	४६५	२८
सुशर्माणप्रभृतीनामर्जुनावरणं ...	४६१	२६	अष्टमदिवसोययुद्धारम्भः ...	४६६	७
अर्जुनस्य महायुद्धकरणे सञ्जयोक्तिः ...	४६२	१	पततां वाणादीनां प्रभाकथनं ...	४६६	८
अर्जुनवाणेन महारथानां नाशः ...	४६२	८	भीमस्य युद्धार्थमागमनं ...	४६६	१८
अर्जुनस्य भीमसमीपगमनं ...	४६२	१०	धृष्टद्युम्नादीनां युद्धार्थमागमनं	४६६	२०

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
भोक्प्रभाकथने सञ्जयोक्तिः	४६६	२३	गजगवाक्षादीनां युद्धार्थमागमनं	४७०	१५
भोक्प्रकृतसञ्जयादिबधः	४६६	२५	हरावता सह गजादीनां युद्धकथनं	४७०	१८
भोक्भोक्प्रयोयुद्धकथनं	४६७	१	हरावत्प्रकृतगजादिसैन्यबधः	४७१	३
भोक्प्रकृतसुनामबधकथनं	४६७	५	आर्य्यशृङ्गं राक्षसं प्रति दुर्धनवाक्यं	४७१	६
आदित्यकेतुप्रभृतीनां भीमेन सह युद्धं	४६७	७	आर्य्यशृङ्गराक्षसस्य युद्धार्थमागमनं	४७१	१०
भोक्प्रकृतापराजितप्रभृतिभिरवबधः	४६७	१३	हरावदार्थशृङ्गयोयुद्धकथनं	४७१	१३
अन्यैकैरवाणां युद्धादपयानं	४६७	२२	आर्य्यशृङ्गपुत्रस्येरावता सह युद्धस्य वर्णनं	४७२	२७
भ्रातृबधदर्शनेन सैन्यं प्रति दुर्धनवाक्यं	४६७	२३	आर्य्यशृङ्गपुत्रकृतेरावद्वधः	४७२	४
सञ्जयस्य धृतराष्ट्रभर्त्सनारूपवाक्यं	४६७	२५	हरावति हते सैन्योर्थतिक्रमकथनं	४७२	७
भोक्प्रं प्रति दुर्धनविलापवाक्यं	४६७	२८	पुत्रबधमजानतोऽर्जुनस्य मीमादिभिर्युद्धं	४७२	१०
दुर्धनभर्त्सनारूपभोक्प्रवाक्ये सञ्जयोक्तिः	४६८	१	देशपराक्रमदर्शनेन पाण्डवानां समयवाक्यं	४७२	१६
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रस्यानुतापवाक्यं	४६८	८	हरावन्नाशदर्शनेन पार्थाः किमकुर्वन्तेति धृतं	४७२	२३
दुर्धननिन्दारूपं धृतराष्ट्रवाक्यं	४६८	१३	राष्ट्रप्रश्नः	४७२	२३
धृतराष्ट्रभर्त्सनारूपं सञ्जयवाक्यं	४६८	१६	घटोत्कचस्य शब्दकरणादौ सञ्जयोक्तिः	४७२	२४
भोक्प्रं प्रति धृष्टद्युम्नादीनां गमनं	४६८	२२	घटोत्कचशब्देन शयिव्यादीनां कथादि	४७२	२५
अर्जुनादीनां कैरवान् प्रति गमनं	४६८	२६	घटोत्कचं प्रति दुर्धनस्य युद्धार्थं गमनं	४७३	१
सञ्जयैः सह द्रोणस्य युद्धकथनं	४६८	२८	दुर्धननादिभिर्घटोत्कचस्य महघुद्धं	४७३	४
भोक्प्रकृतकैरवसैन्यबधः	४६८	३	दुर्धनं प्रति घटोत्कचस्य सकोधवाक्यं	४७३	१७
भोक्प्रस्य हस्तिमूहनाशनं	४६८	६	दुर्धनघटोत्कचयोयुद्धे सञ्जयोक्तिः	४७३	२६
नकुलसहदेवयोरश्वमूहनाशनं	४६८	८	दुर्धनमहाव्याथं वज्रराजस्यागमनं	४७४	२
हतेरयादिभिर्युद्धभूमिशोभाकथनं	४६८	१२	घटोत्कचप्रेषितशत्र्या वज्रराजगजस्य नाशः	४७४	५
शकुनिमौवलादीनां पाण्डवान् प्रति गमने सञ्जयोक्तिः	४६८	१८	गजनाशदर्शनेन दुर्धनविषादादि	४७४	८
हरावतोऽर्जुनपुत्रस्य जन्मवृत्तान्तकथनं	४६८	२५	घटोत्कचशब्दश्रवणेन द्रोणं प्रति भोक्प्रवाक्यं	४७४	१३
अर्जुनं प्रति दृष्टावतोवाक्यं	४७०	१	भोक्प्रवाक्येन घटोत्कचसमीपे द्रोणादौ	४७४	१७
अर्जुनस्य युद्धकाले हरावतः आवाह्यं	४७०	५	नामागमनं	४७४	१७
प्रार्थना	४७०	५	द्रोणादिभिर्घटोत्कचस्य तुमुल्युद्धं	४७४	२१
हरावतोऽयैः कैरवाश्चानां नाशः	४७०	६	दुर्धनं प्रति वैडित्यस्य गमने सञ्जयोक्तिः	४७५	१०
हयसादीनां परस्परयुद्धकथनं	४७०	१०	घटोत्कचकृतशब्दश्रवणेन भोक्प्रं प्रति	४७५	१६

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
घटोत्कचवाक्यार्थं भीमस्य गमनं ...	४७५	२०	भीमकृतभगदत्तसैन्यानाशकथनं ...	४७८	२०
सत्यधृतिप्रवृत्तीनां भीमानुगमनं ...	४७५	२२	भीमस्य प्रति भगदत्तस्य नागप्रेषणं	४७८	२१
उभयोः शङ्खलघुद्वयकथनं ...	४७५	२६	भीमादीनां वाणेन नागस्य पलायनं	४७८	२३
तत्र स्वरश्चानामावकथनं ...	४७६	३	पाण्डवमहारथानां सिंहनादादिकरणं	४८०	४
योधानामन्योन्यधावनादि	४७६	८	भगदत्तनागेन पाण्डवसेनाभङ्गः	४८०	८
भीमं प्रति दुर्योधनागमने सञ्जयोक्तिः	४७६	२४	नागनाशार्थं घटोत्कचस्य शूलप्रहारं	४८०	१२
दुर्योधनभीमयोर्द्वयवर्णनं ...	४७६	२५	भगदत्तवाणेन शूलस्य च्छेदनं ...	४८०	१५
भीममोहदर्शनेन घटोत्कचादीनामागमनं	४७६	२८	भगदत्तप्रेषितशत्र्याविफलोकरणं ...	४८०	१८
कौरवान् प्रति द्रोणवाक्यं ...	४७७	२	घटोत्कचकर्म दृष्ट्वा देवादीनां विस्मयादि	४८०	२१
द्रोणवाक्येन कृपादीनामागमनं ...	४७७	५	भीमादीनं प्रति भगदत्तस्य वाणत्यागः	४८०	२५
द्रोणभीमयोर्द्वयवर्णनं ...	४७७	८	विरथस्य भीमस्य गदाप्रहारं ...	४८१	१
भीमवाणेन द्रोणस्य मोहः ...	४७७	१२	सगदं भीमं दृष्ट्वा कौरवाणां भयादि ...	४८१	२
द्रोणस्य मोहदर्शनेन दुर्योधनस्यागमनं ..	४७७	१३	भगदत्तेन युद्धार्थमर्जुनस्यागमनं ...	४८१	३
दुर्योधनदर्शनेन भीमस्य गदाप्रहारं ...	४७७	१४	अर्जुनागमनदर्शनेन दुर्योधनस्यागमनं	४८१	६
सगदं भीमं दृष्ट्वा कौरवाणामागमनं ...	४७७	१८	युधिष्ठिरेण युद्धार्थं भगदत्तस्य गमनं ...	४८१	८
अश्वत्यामानं प्रति नीलस्य गमनं ...	४७७	२२	भीमादर्जुनस्येरावद्धधटतान्तश्रवणं ...	४८१	१०
नीलाश्वत्याख्योर्द्वयकथनं ...	४७७	२३	दरावद्धश्रवणेनार्जुनविप्रादे सञ्जयोक्तिः	४८१	१२
द्रौणिं प्रति घटोत्कचस्य गमनं ...	४७७	३०	श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनस्मानुतापवाक्यं ...	४८१	१३
द्रौणिघटोत्कचयोर्द्वयवर्णनं ...	४७८	२	अर्जुनवाक्येन कौरवान् प्रति कृष्णस्य रथ		
भीमनिवारितानां सैन्यानां पलायनं ...	४७८	८	प्रेषणं	४८१	२४
गाङ्गेयं प्रति दुर्योधनस्य गमने सञ्जयोक्तिः	४७८	१५	अर्जुनं प्रति भीमादीनां गमनं ...	४८१	२८
भीमं प्रति दुर्योधनवाक्यं ...	४७८	१८	भीमकृतव्यूढारक्तादिबधः ...	४८२	४
दुर्योधनं प्रति भीमवाक्यं ...	४७८	२३	अन्येषां दुर्योधनानुज्ञानां पलायनं	४८२	१०
भगदत्तं प्रति भीमस्य वाक्यं ...	४७८	१	द्रोणवारितस्यापि भीमस्य महायुद्धं	४८२	१२
भीमवाक्येन भगदत्तस्य घटोत्कचं प्रति			भीमादिभिरर्जुनादीनां युद्धं ...	४८२	१७
गमनं ...	४७८	५	युद्धसमये पितृपुत्रज्ञानाभावकथनं	४८२	२५
आद्यान्तं भगदत्तं प्रति भीमादीनां गमनं	४७८	७	धनुरादीनां प्रतीककथनं ...	४८२	२८
भीमादिभिर्भगदत्तस्य महायुद्धकथनं ...	४७८	८	मृतसैन्यादिभिः पृथिव्याः शोभाकथनं	४८३	७
भीमं प्रति भगदत्तस्य गमनं ...	४७८	१६	अष्टमदिवसीययुद्धावधारककथनं	४८३	३०

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
दुर्योधनादीनां मन्त्रणायां सञ्जयवाक्यं	४८४	४	अभिमन्युना युद्धार्थमार्थ्यशङ्केर्गमनं	४८८	८
कर्णे प्रति दुर्योधनवाक्यं	४८४	६	आर्यशृङ्गिषौभद्रयोर्युद्धकथनं	४८८	१३
दुर्योधनं प्रति भीष्मनिन्दारूपं कर्णवाक्यं	४८४	११	द्रौपदेयादिभोरात्रस्य युद्धकथनं	४८८	२०
अनुयायिसञ्जीकरणार्थं दुःशासनं प्रति			अभिमन्युरात्रस्ययोर्युद्धकथनं	४८०	३
दुर्योधनवाक्यं	४८४	१८	अभिमन्युशत्रुस्ययोर्युद्धे धृतराष्ट्रप्रश्नः	४८०	८
भीष्ममनुमान्य पुनरागमिष्ये इत्यादि दुर्यो			धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	४८०	१३
धनवाक्यं	४८४	२०	अलम्बुषाभिमन्योर्युद्धे सञ्जयोक्तिः	४८०	१६
भीष्मसमीपं गच्छतो दुर्योधनस्य शोभाकथनं	४८४	२२	अलम्बुषस्य पलायनं	४८१	८
भीष्मं प्रति दुर्योधनानुनयवाक्यं	४८५	१०	भीष्मादिभिः सौभस्य युद्धकथनं	४८१	१०
दुर्योधनवाक्येन भीष्मोधादौ सञ्जयोक्तिः	४८५	१८	शारदताम्रजयोर्युद्धवर्णनं	४८१	१८
दुर्योधनं प्रति भीष्मवाक्यं	४८५	२२	गौतमशैनेययोर्युद्धवर्णनं	४८१	२०
अर्जुनप्रशंसारूपं भीष्मवाक्यं	४८५	२४	शैनेयद्रौप्योर्युद्धवर्णनं	४८१	२३
दुर्योधनभर्त्सनारूपं भीष्मवाक्यं	४८६		शैनेयं प्रति द्रोणस्य युद्धार्थं गमनं	४८२	४
दुर्योधनस्य स्त्राविरगमनं	४८६	१२	सात्यकिद्रोणयोर्युद्धकथनं	४८२	६
सेनायोजनार्थं दुर्योधनाज्ञा	४८६	१५	अर्जुनद्रोणयोः समागमः	४८२	७
दुःशासनं प्रति दुर्योधनवाक्यं	४८६	१८	सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	४८२	१०
दुर्योधनवाक्येन दुःशासनादीनां भीष्म			द्रोणाञ्जुनयुद्ध सञ्जयोक्तिः	४८२	१३
रत्नाथं यतः	४८७		दुर्योधनाज्ञया सुवर्षप्रभृतीनां द्रोणस्य		
पुनर्दुःशासनं प्रति दुर्योधनवाक्यं	४८७		हाय्यार्थमागमनं	४८२	१८
युद्धार्थं भीष्मादीनां निर्याणे सञ्जयोक्तिः	४८७	१२	त्रिगर्त्तराजादिभिरर्जुनस्य युद्धं	४८२	२२
द्रोणादीनां व्यूहस्य वामपार्श्ववर्णनं	४८७	१५	अर्जुनेन युद्धार्थं दुर्योधनादीनामागमनं	४८३	२
दुर्योधनादीनां व्यूहमध्यस्थितिः	४८७	१७	गदामादाश्च भीमस्य रथात् पतनं	४८३	८
युधिरादीनां व्यूहवचनया स्थितिः	४८७		भीमकृतगजानोकवधः	४८३	११
युद्धार्थं कौरवपाण्डवयोः समागमः	४८७	२६	भीमभयात् महागजानां पलायनं	४८३	१७
युद्धार्थिनाभनिमित्तदर्शनं	४८८		मध्यन्दिनयुद्धे सञ्जयोक्तिः	४८३	२०
नवमदिव्धीययुद्धारम्भे सञ्जयोक्तिः	४८८	१४	भीमकृतपाण्डववैजयन्तवधः	४८३	२१
सौभद्रस्य युद्धदर्शनेन राक्ष्सां हर्षादि	४८८	१८	भीमेण धृष्टद्युम्नादीनां युद्धकथनं	४८३	२३
सौभद्रवाणपोडितानां येनानामार्त्तनादः	४८८		भीमादीनां युद्धार्थं भीष्मसमीपगमनं	४८४	२
आर्यशृङ्गिं प्रति दुर्योधनवाक्यं	४८८		कौरवपाण्डवयोस्तुल्ययुद्धकथनं	४८४	५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युद्धे शोषितनदीप्रावर्त्तनं	४८४	२२	भीष्मभयेन पाण्डवसेनाभङ्गः	४८८	२०
दुर्योधनहृतराष्ट्रयोर्निन्दारूपं बलिपाशा			सैन्यभङ्गं दृष्ट्वा कर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	४८८	२५
वाक्यं	४८४	२८	श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं	४८८	३०
भीष्मादीन् प्रति दुर्योधनस्य संज्ञाधवाक्यं	४८५	१	श्रीकृष्णस्य भीष्मसमीपे रथप्रेषणं	४८८	२
धृतराष्ट्रनिन्दारूपं सञ्जयवाक्यं	४८५	४	भीष्मवाणेनार्जुनरथाच्छादनं	४८८	४
सञ्जयस्यार्जुनयुद्धकथनं	४८५	८	अर्जुनभीष्मयोर्युद्धवर्णनं	४८८	७
सुशर्मप्रभृतीभरर्जुनस्य युद्धं	४८५	८	अर्जुनस्य मृदुयुद्धतां दृष्ट्वा श्रीकृष्णस्य भोषं		
अर्जुनभयेन महारथासां पलायनं	४८५	११	प्रति धावनं	४८८	१७
विद्रुतं सैन्यं दृष्ट्वा कर्जुनं प्रति दुर्योधनस्य			कुङ्कं श्रीकृष्णं प्रति भीष्मानुनयवाक्यं	४८८	२५
गमनं	४८५	१६	अर्जुनस्य बाह्मभ्यां श्रीकृष्णधारणं	४८८	२८
अर्जुनसहाय्यार्थं पाण्डवानां गमनं	४८५	१८	श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं	५००	१
तालध्वजरादीनां सकुलयुद्धकथनं	४८५	२१	पुनः श्रीकृष्णस्य रथारोहणं	५००	७
द्रोणमया द्रुपदापयानं	४८६	१	भीष्मस्य शरवृष्टिकरणं	५००	८
भीमवाहिकयोर्युद्धवर्णनं	४८६	२	भीष्मभयेन सैन्यानां पलायनं	५००	१०
सात्यकिभीष्मयोर्युद्धवर्णनं	४८६	४	नवमदिवसीययुद्धनिवृत्तौ सञ्जयोक्तिः	५००	१८
भीष्मकेधि सञ्जयोक्तिः	४८६	१७	युधिष्ठिरस्य सैन्यावहारकरणं	५००	१८
दुःशासनं प्रति दुर्योधनवाक्यं	४८६	१८	भीष्मयुद्धं दृष्टुवतां पाण्डवानां चिन्ता	५००	२४
ससैन्यस्य दुःशासनस्य भीष्मसहाय्यार्थं गमनं	४८६	२३	रात्रौ वृष्णिभिः पाण्डवानां मन्त्रणा	५००	२७
पाण्डवनिवारणार्थं दुर्योधनस्य सैन्यप्रेषणं	४८६	२७	श्रीकृष्णं प्रति भीष्मपराक्रमे युधिष्ठिरवाक्यं	५०	३०
कौरवसैन्यैर्युधिष्ठिरादीनां युद्धं	४८७	२	युधिष्ठिरं प्रति सान्त्वनारूपं श्रीकृष्णवाक्यं	५०१	१२
सैन्यं पराजितं दृष्ट्वा शस्त्रं प्रति दुर्योधन			श्रीकृष्णप्रशंसारूपं युधिष्ठिरवाक्यं	५०१	२८
वाक्यं	४८७	११	युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं सञ्जयोक्तिः	५०२	८
दुर्योधनवाक्येन युधिष्ठिरं प्रति ब्रह्मस्य			बधोपायजिज्ञासार्थं भीष्मं प्रति युधिष्ठिरा		
गमनं	४८७	१५	दीनां गमनं	५०२	१३
युधिष्ठिरादिभिः ब्रह्मस्य युद्धवर्णनं	४८७	१७	युधिष्ठिरादीन् प्रति भीष्मस्य स्वागतप्रश्नः	५०२	१६
सञ्जयस्य भीष्मयुद्धकथनं	४८७	२२	युधिष्ठिरस्य भीष्मं प्रति बधोपायजिज्ञासा	५०२	१८
भीष्मादीन् प्रति भीष्मस्य वाणत्यागः	४८७	२४	मयि जीवति जयोन भवेदित्यादि भीष्म		
भीष्मं प्रति नकुलादीनां वाणत्यागः	४८७	२६	वाक्यं	५०२	२७
भीष्मस्य महायुद्धकथनं	४८८	४	ब्रूहि तस्मादुपायमित्यादियुधिष्ठिरवाक्यं	५०२	१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
भीष्मात्मबधोपायकथनं ...	५०३	३	भीष्महतपाण्डवसैन्याग्रः ...	५०७	१०
भीष्मबधोपायं ज्ञाना युधिष्ठिरादीनां			शिखण्डिनं प्रत्यर्जुनवाक्ये सञ्जयोक्तिः	५०७	१८
शिविरगमने सञ्जयोक्तिः ...	५०३	१७	अर्जुनवाक्येन भीष्मं प्रति शिखण्डिनागमनं	५०७	२१
श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनस्य सकलवाक्यं ...	५०३	१८	दृष्टद्युम्नादीनां भीष्मं प्रति गमनं ...	५०७	२२
भीष्मेण युद्धमनिच्छन्तमर्जुनं प्रति वासुदेवो			योधप्रतियोधयोर्नामनिरूपणेन युद्धकथनं	५०७	२५
पदेशः ...	५०३	२४	दृष्टद्युम्नस्यार्जुनप्रशंसारूपवाक्यं ...	५०८	८
श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं ...	५०४	१	दुःशासनार्जुनयोर्दुर्वर्णनं ...	५०८	१५
नवमदिवसावहारोत्तरमन्त्रणासमाप्तिः	५०४	५	आर्यशृङ्गिसात्यक्योर्दुष्टे सञ्जयोक्तिः	५०८	६
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	५०४	७	भगदत्तसात्यक्योर्दुर्वर्णनं ...	५०८	१२
पाण्डवानां युद्धार्थं निर्गमने सञ्जयोक्तिः	५०४	८	आहूतं प्रति दुर्योधनवाक्यं ...	५०८	२०
पाण्डवानां व्यूहरचनोपायप्रकारकथनं	५०४	१०	दुर्योधनवाक्येन कौरवाणां युद्धं ...	५०८	२२
कौरवाणां युद्धार्थमागमनं ...	५०४	१७	अभिमन्युकाभोजराजयोर्दुष्टं ...	५०८	२४
दशमदिवसीययुद्धारम्भः ...	५०४	२३	अश्वत्थामा विराटद्रुपदयोर्दुष्टं ...	५०८	२८
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	५०४	३०	रूपसहदेवयोर्दुर्वर्णनं ...	५१०	४
सञ्जयस्य भीष्मयुद्धकथनप्रतिज्ञा ...	५०५	२	विकर्णकुसयोर्दुर्वर्णनं ...	५१०	८
भीष्महतमहायुद्धवर्णनं ...	५०५	५	दुर्मुखघटोत्कचयोर्दुर्वर्णनं ...	५१०	१३
भीष्मयुद्धं दृष्टवतां कौरवपाण्डवानां हर्ष			भीमभूरिश्रवणयोर्दुर्वर्णनं ..	५१०	१०
विषादो ...	५०५	१२	द्रोणयुधिष्ठिरयोर्दुर्वर्णनं ...	५१०	२६
भीष्मं प्रति शिखण्डिनोवाणत्यागः ...	५०५	१६	द्रोणयुद्धे सञ्जयोक्तिः ...	५११	५
शिखण्डिनं प्रति भीष्मवाक्यं ...	५०५	१८	अश्वत्थामानं प्रति द्रोणवाक्यं ...	५११	८
भीष्मं प्रति शिखण्डिनोवाक्यं ...	५०५	२०	द्रोणस्य नानाविधानिमित्तकथनं ..	५११	११
भीष्मं प्रति शिखण्डिनोवाणत्यागे सञ्जयोक्तिः	५०५	२६	पुत्रं प्रति द्रोणस्यार्जुनयुद्धसंशयवाक्यादि	५११	१८
भीष्मं प्रति शिखण्डिप्रेषणार्थमर्जुनवाक्यं	५०५	२८	पुत्रं प्रति द्रोणस्य भीष्मप्रतिज्ञाकथनं ..	५११	२२
कथं शिखण्डो गाङ्गेयमित्यादि धृतराष्ट्र			द्रोणस्यार्जुनाजयवकथनं ...	५११	२६
प्रश्नः ...	५०६	८	अर्जुनसमोपे प्रेषणार्थमश्वत्थामानं प्रति		
धृतराष्ट्रे प्रति सञ्जयवाक्यं ...	५०६	१३	द्रोणवाक्यं ...	५११	२८
अर्जुनभयात् कौरवसैन्यापयानं ...	५०६	२१	युधिष्ठिरप्रशंसारूपं द्रोणवाक्यं ..	५१२	४
भीष्मं प्रति दुर्योधनस्य वाक्यं ...	५०६	२२	दुर्योधननिन्दारूपं द्रोणवाक्यं ..	५१२	६
दुर्योधनं प्रति भीष्मवाक्यं ...	५०७	३	अर्जुनेन युद्धार्थं पुत्रं प्रति द्रोणवाक्यं ..	५१२	७

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ
त्राणवाक्यं श्रुतवतां भगदत्तादीनां युद्धे			गमनं	५१६	१८
सञ्चयोक्तिः ५१२	५१२	१७	अश्वत्थामप्रभृतिभिः सात्यकिप्रभृतीनां युद्धं	५१६	२१
भोमं प्रति शल्यादीनां वाणत्यागः ... ५१२	५१२	२०	उभयमेनयोर्धनुःप्रभृतीनां शब्दः ... ५१७	५१७	२
भोमस्य शल्यादिभिर्युद्धवर्णनं ... ५१२	५१२	२४	अभिमन्युद्वयोर्धनयोर्धनुः सञ्चयोक्तिः ... ५१७	५१७	८
भोमसाहाय्यार्थमर्जुनस्यागमनं ... ५१३	५१३	३०	सात्यकिद्रौण्योर्धनुःवर्णनं ... ५१७	५१७	१५
अर्जुनं प्रति प्रेषणार्थं सुशर्षाणं प्रति दुर्योधनं			कौरवधृष्टकेतयोर्धनुःवर्णनं ... ५१७	५१७	१८
धनवाक्यं ५१४	५१४	५	सुशर्षाचित्रसेनयोर्धनुःवर्णनं ... ५१८	५१८	३
अर्जुनभोमाभ्यां युद्धार्थं सुशर्षाणोगमनं ५१४	५१४	७	भौमद्रुपदृढस्योर्धनुःवर्णनं ... ५१८	५१८	६
शल्यादिभिरर्जुनयुद्धे सञ्चयोक्तिः ... ५१४	५१४	१०	भोमसेनुरयानोकोयोर्युद्धवर्णनं ... ५१८	५१८	१३
कौरवैर्भोमाज्जुनयोर्धनुःवर्णनं ... ५१४	५१४	२०	धृष्टिष्ठिरशल्ययोर्धनुःवर्णनं ... ५१८	५१८	१६
अर्जुनपराक्रमं दृष्ट्वा दुर्योधनादीनां भोमस्य			विगटसैन्यवयोर्धनुःवर्णनं ... ५१८	५१८	१८
समीपगमनं ५१४	५१४	२७	त्राणधृष्टद्युम्नयोर्धनुःवर्णनं ... ५१८	५१८	२१
भोमाज्जुनहतकौरवमेत्यनाशः ... ५१४	५१४	२८	त्राणेन पार्थतस्य धनुःकदनं ... ५१८	५१८	२२
शल्याज्जुनयोर्धनुःवर्णनं ५१५	५१५	२	त्राणं प्रति पार्थतस्य गदाक्षेपणं ... ५१८	५१८	२३
त्राणमागधयोरर्जुनसमीपगमनं ... ५१५	५१५	६	त्राणक्लिन्नायाः पार्थतगदाया भूमौ निपतनं ५१८	५१८	२५
भोमसागधयोर्धनुःवर्णनं ५१५	५१५	८	निहतां गदां दृष्ट्वा त्राणस्पति पार्थतस्य शक्तिं		
त्राणभोमयोर्धनुःवर्णनं ५१५	५१५	११.	क्षेपणं ५१८	५१८	२६
भोमादीनां भोमाज्जुनसमीपगमनं ... ५१५	५१५	१४	त्राणेन नवभिर्व्याणैः शक्तिं क्लिप्त्वा पार्थत		
पाण्डवादीनां भोमसमीपगमनं ... ५१५	५१५	१५	पीडनं ५१८	५१८	२७
कौरवपाण्डवयोर्महायुद्धवर्णनं ... ५१५	५१५	१८	भोमं योधयितुमर्जुनस्य गमनं ... ५१८	५१८	२८
भोमयुद्धज्ञानाय धृतराष्ट्रप्रश्नः ... ५१५	५१५	२५	युद्धार्थमर्जुनं प्रति भगदत्तस्य प्रयाणं ... ५१८	५१८	३०
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्चयवाक्यं ५१५	५१५	२७	आयान्तं नागं प्रत्यर्जुनस्य वाणत्यागः ... ५१८	५१८	१
भोमाज्जुनसमागमे युद्धकथनं ५१६	५१६		शिखण्डिनं प्रति यादोति भोमं प्रति जज्ञे		
सञ्चयस्य भोमस्यात्मनाशमिप्रायकथनं ५१६	५१६		नमिति चार्जुनस्योक्तिः ... ५१८	५१८	२
युधिष्ठिरं प्रत्यात्मनाशाय भोमवाक्यं ... ५१६	५१६	७	अर्जुनं हित्वा द्रुपदरथं प्रति प्राग्ग्यातिषस्य		
पाण्डवसेनाः प्रति धृष्टद्युम्नवाक्यं ... ५१६	५१६	१२	गमनं	५१८	३
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य पाण्डवानां भोमं प्रति			अर्जुनस्य भोमं प्रति गमनं शिखण्डिनम		
गमनं ५१६	५१६	१६	क्लृत्वा युद्धप्रवर्त्तनञ्च	५१८	४
दुर्योधनादेशेन दुःशासनदीनामर्जुनं प्रति			कौरवशूराणामर्जुनाभिमुखे गमनं	५१८	५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ता	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अर्जुनस्य कौरवसेनायां निग्रहः	५१८	६	दुर्योधनवाक्येन योधानां युद्धारम्भः	५२०	२४
भीष्ममासाद्य शिखण्डिनोवाणवर्षणं	५१८	७	योधानां नामोद्धृतपूर्वकमर्जुनाभिमुख		
क्रोधाविष्टस्य भीष्मस्यास्त्रविषणं	५१८	८	गमनकथनं	५२०	२६
भीष्मस्य सोमकानां वधः	५१८	१०	योधानां प्रत्यर्जुनस्य वाणत्यागः	५२०	२८
क्षीणकृतघोरयुद्धवर्षणं	५१८	११	वाणं विष्टजतोऽर्जुनस्य गाण्डीववर्षणं	५२०	३०
चेदिकाशिकरूपकुलपुत्राणां तनुत्यागः	५१८	१७	अर्जुनवाणेन योधानां यथावस्थस्त्यक्तयनं	५२१	२
अपरावर्तिनां शूराणां भीष्ममासाद्य पर			दुःशासनं प्रत्यर्जुनस्य शरप्रेरणं	५२१	४
लोकगमनं	५१८	१८	अर्जुनप्रहितवाणैः पृथ्वीं प्रविश्य दुःशासनस्य		
भीष्मपराक्रमं दृष्ट्वा जनायां वितर्कः	५१८	२१	सहयसारथ्येनपातनं	५२१	६
दशभस्त्रैर्भीष्मवचसि शिखण्डिनस्ताडये			अर्जुनेन कृपादीनां विरथीकरणं	५२१	८
सञ्जयोक्तिः	५१८	२४	विरथानां कृपादीनां युद्धात् पलायनं	५२१	८
स्त्रीलं ज्ञातवती भीष्मस्य शिखण्डिनं प्रति			युध्यमानस्यार्जुनस्य स्वरूपवर्णनं	५२१	११
प्रहाराभावकथनं	५१८	२६	कुरुपाण्डवसैन्यमध्ये शोणितनदीप्रवाह		
भीष्ममारणे शिखण्डिनं प्रत्यर्जुनवाक्यं	५१८	२७	कथनं	५२१	१३
भीष्मं प्रति शिखण्डिनः शरवर्षणं	५१८		नेमिनिलक्षणां गजास्यादीनां निपतनं	५२१	१७
शिखण्डिनोवाणानचिन्तयित्वा भीष्मस्यार्जुनं			शोणितसमुच्चितरणभूमिवर्णनं	५२१	१८
प्रति वाणविषेपः	५२०		अथार्जुनमभिभीष्मस्यागमनं	५२१	२४
सैन्यपाण्डवानां भीष्माच्छादनं	५२०		रणे यान्तं भीष्ममभि शिखण्डिनो गमनं	५२१	२५
पाण्डवसैन्यपरिवृतस्य भीष्मस्य शूरमारणं	५२०		भीष्मं मोहयित्वाऽर्जुनस्य सैन्यमारणं	५२१	२६
दुःशासनस्य युद्धप्रशंसा	५२०		युद्धे सैन्यमरणपरात्माविवेकशून्यतोक्तौ		
दुःशासनं निर्जित्यार्जुनस्य भीष्माभिमुख			सञ्जयवचनं	५२१	२८
गमनं	५२०	१३	रथमारुह्य शल्यादीनां पाण्डवसेनात्रासनं	५२२	२
विजितस्य दुःशासनस्य पुनर्युद्धं	५२०	१४	शल्यादिभिर्बन्धमानपाण्डवसेनावर्णनं	५२२	४
वाणैः शिखण्डिनोभीष्मपीडनं	५२०	१५	भीष्मनिलक्षितमर्श्याणां पाण्डवानां वर्णनं	५२२	५
उष्णार्तस्य जलाधारावद्भीष्मस्य शिखण्डि			पार्थस्य धार्तराष्ट्रसेनामारणादि	५२२	६
वाणधारासहनं	५२०	१७	पराक्रान्तं भीष्मालोक्य धार्तराष्ट्राणां गमनं	५२२	१०
युद्धार्थमर्जुनाभिमुखगमने सर्वसैन्यं प्रति			सपुत्रघृतराष्ट्रकृतक्रोधान् सख्या पाण्डवानां		
दुर्योधनोक्तिः	५२०	१८	निर्भयेन युद्धप्रवृत्तिः	५२२	१३
तत्र सर्वेषां रक्षाकर्तृभिर्भीष्मप्रशंसा	५२०	२०	भीष्माभिमुखगमने सेनां प्रति सेनापतिवचनं	५२२	१४

॥ श्रीमहाभारतीयद्वितीयखण्डान्तर्गतभीष्मपर्वस्यचोपचं ॥

५८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सेनापतिवचनात् सेनानां भीष्ममभिगमनं			शिखण्डिप्रक्षितवाणानां भीष्मशरीरे प्रवेशः	५२४	४
शरवर्षणञ्च ५२२	१६		शिखण्डिनं पुरस्तात्पार्श्वेन भीष्मधनुश्छेदनं	५२४	५
क्षुब्धस्य भीष्मस्य रामदत्तास्तृशिवं सखा			भीष्मधनुश्छेदनमसहमानानां द्रोणादीनाम		
गजान्नादिमारणं ५२२	१७		ऋणानां भिम्मुखगमनादि ५२४	६	
भीष्मेण शतानीकस्य बधः ५२२	२४		अर्जुनं परोक्षानां सात्यकिमुखानामागमनं	५२४	१०
बहुशः सेनां मारयतो भीष्मस्यावस्थानादि . ५२२	२५		उभयसेनयोर्धुक्कथनं ५२४	१३	
भीष्मं पराक्रान्तं दृष्ट्वा धनञ्जयं प्रति श्रीकृष्ण			अर्जुनरक्षितेन शिखण्डिना भीष्मधनुरादि		
वचनं ५२२	२०		च्छेदनं ५२४	१४	
श्रीकृष्णवाक्येनार्जुनस्य भीष्मोपरिवाणत्यागः ५२२	२		अर्जुनेन भीष्मधृतान्यधनुश्छेदनं ... ५२४	१६	
भीष्मस्यार्जुनवाणखण्डनं ५२२	४		पुनः पुनः श्वेते धनुषि भीष्मस्य शक्तिप्रहरणं	५२४	१७
भीष्मसायकैः पाञ्चालराजादीनां पोडनं ५२३	५		अर्जुनं प्रति भीष्मस्य शक्तिवेपथं ... ५२४	१८	
अर्जुनेन रक्ष्यमाणस्य शिखण्डिनोऽस्त्रं			अर्जुनेन किन्नायाः शक्तः पतनं ... ५२४	२१	
दृष्ट्वा भीष्मं प्रति गमनं ५२३	८		किन्ना शक्तिं विलोक्य भीष्मस्य चिन्ता ५२४	२२	
सात्यकिप्रभृतीनां भीष्ममभिद्रवणादि ... ५२३	११		स्वमृत्युं बहुमन्यमानं भीष्मं प्रति वियतस्त्रिभि		
ताम् वाणान् विधूय भीष्मस्य सेनावगाहनं . ५२३	१५		वस्त्रानां समतिवचनं ५२४	२६	
स्त्रोत्वं सखा शिखण्डिनं प्रति भीष्मस्यान			देवदुन्दुभिवादनां भीष्मोपरि पुष्पवृष्टिश्च	५२४	२८
भिमन्वानं ५२३	१६		रथात् पतित्यति भीष्मे देवानां सम्भ्रमः	५२५	१
मत्स्यादीनां वाणैर्भीष्मस्याच्छन्नताकरणं ५२३	१८		भीष्मस्यार्जुनमभिगमनाभावः ५२५	३	
शिखण्डिनमपेक्ष्यार्जुनस्य भीष्माभिमुखयानं ५२३	२१		भीष्मोपरि शिखण्डिनोवाणप्रहारः ... ५२५	४	
शिखण्डिपुरस्सरानां पाण्डवानां भीष्मवेधने			शिखण्डिवाणेन भीष्मस्य चलत्कथनं ... ५२५	५	
सञ्जयोक्तिः ५२३	२३		अर्जुनस्य भीष्मोपरि वाणत्यागः ... ५२५	६	
पाण्डवानां वाणैर्भीष्मताडनं ५२३	२४		अर्जुनवाणैर्भीष्मस्य मर्त्यवधनं ५२५	७	
बहुभिक्षाद्यमानस्यापि भीष्मस्य व्यथाभावः ५२३	२७		भीष्मेणार्जुनवाणानां निवारणं ... ५२५	८	
भीष्मस्य युगान्ताग्निसमताकथनं ... ५२३	२८		शिखण्डिव. णैर्भीष्मस्य व्यथाभाव. ... ५२५	१०	
पाञ्चालराजादीनवमस्य भीष्मस्य पाण्डवसेना			अर्जुनस्य भीष्मध्वजादिच्छेदनं ... ५२५	१२	
मध्यगमनं ५२३	३०		अर्जुनवाणेन विद्धस्य भीष्मस्य दुःशासनं प्रति		
सेनामध्यस्थेन भीष्मेण सात्यक्यादीनां वेधनं ५२४	१		वाक्यं ५२५	१५	
भीष्मवाणान् निवार्य सात्यकिप्रभृतीनां			अर्जुनस्य भीष्मं प्रति वाणत्यागः ... ५२५	१८	
वाणत्यागः ५२४	३		विद्धस्य भीष्मस्य पुनर्दुःशासनं प्रति वाक्यं	५२५	२०

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
भोक्तास्यार्जुनं प्रति शक्तिवेपथं ...	५२५	२८	वादिनेषु वाद्येषु भोक्तृस्य नृत्यं . . .	५२७	१८
शक्तिवेपथं भोक्तृशक्तिवेपथं ...	५२५	२९	पतिते भोक्ते सेनयोरुभयोः शस्त्रसंन्यासादि	५२७	१९
भोक्तृस्य चर्मधारणं ...	५२५		अधीणां पितृणाञ्च भोक्तृप्रशंसा	५२७	२१
रथादनवच्छेदस्य भोक्तृस्य चर्मच्छेदनं ...	५२६		महोपनिषदं जपतेभोक्तृस्य कालं प्रतीत्य		
बुधिविष्टरस्य भोक्तृं प्रति स्वसेनाप्रेरणं ...	५२६		स्थितिः	५२७	२२
बुधिविष्टरप्रेरितायाः सेनाया भोक्तृमभि			कथमाभंस्तदायेषा इत्यादि सञ्चयं प्रति		
गमनं	५२६	३	धृतराष्ट्रस्य प्रश्नः	५२७	२४
भोक्तृजयैषिणां धार्तराष्ट्राणां गमनं ...	५२६		धृतराष्ट्रं प्रति सञ्चयवाक्यं	५२८	१
उभयोस्तुमुल्लस्यद्विवर्णनं ...	५२६	६	तत्र भोक्तृस्य मेदिनीमसृष्टा शयनकरणं	५२८	२
शक्तिवेपथं कुरुसेनाद्रावणं ...	५२६	१०	भूतानां हाहेतिशब्दस्य कथनादि ..	५२८	३
सौवीरादिभिर्भोक्तृस्यपरित्यागः ...	५२६	१२	अथं ब्रह्मविदां श्रेष्ठ इत्यादि भोक्तृप्रशंसा	५२८	६
भोक्तृस्य रथात्पतनं	५२६	१७	हते भोक्ते दुर्योधनादोनमप्रतिपत्त्यादि	५२८	८
रथात् पतितस्य भोक्तृस्य दिव्यभावप्राप्तिः	५२६	२३	जयं लब्धवतां पाण्डवानां हेममयशङ्खवाद		
भोक्तृस्य दक्षिणायनदर्शनं	५२६	२४	नादि	५२८	१२
भोक्तृस्य देववाणीश्रवणं	५२६	२५	कर्णदुर्योधनयुधिष्ठिरस्यसत्यागादि ..	५२८	१५
उत्तरायणं प्रतीत्य भोक्तृस्य प्राणधारणं	५२६	२७	पतितं भोक्तृं दृष्ट्वा दुःशासनस्य द्रोणसमीप		
गङ्गाया भोक्तृसमीपे महर्षीणां प्रेषणं ...	५२६	२८	गमनं	५२८	१६
हंसरूपिणां महर्षीणां भोक्तृसन्निधावा			किमयं वक्ष्यतीति दुःशासनमायान्तं दृष्ट्वा ,		
गमनं	५२६	२९	कौरवसेनानां परिवारणं	५२८	१८
तेषां शरतल्पस्थस्य भोक्तृस्य दर्शनं ...	५२६	३०	द्रोणसमीपे दुःशासनस्य भोक्तृवधकथनं	५२८	१९
भोक्तृं दृष्टवतां तेषां परस्परं वाक्यं ...	५२७	१	भोक्तृवधं श्रुत्वा द्रोणस्य रथान्निपतनं ...	५२८	२०
तेषां दक्षिणदिगभिर्गमनं	५२७	३	संज्ञां लब्ध्वा द्रोणस्य स्वसेनानिवारणं ...	५२८	२१
हंसान् प्रति भोक्तृवचनं	५२७	४	युद्धं त्यक्त्वा योधानां भोक्तृसमीपगमनं ...	५२८	२३
भोक्तृस्य शरशय्याशयनं	४२७	८	भोक्तृं प्राप्य तेषामभिवाद्यावस्थानं ...	५२८	२५
पतिते भोक्ते पाण्डवानां सिंहनाद . . .	५२७	१०	उपगतान् कुरुपाण्डववीरान् प्रति भोक्तृस्य		
कुरुणा संस्मृतादि	५२७	११	स्वागतप्रश्नादि	५२८	२६
हृत्पदयुधमादीनां रोदनं	५२७	१२	लम्बमाने शिरसि भोक्तृलोपधानप्रार्थना	५२८	२७
विषादनिर्षां युद्धोदास्यादि	४२७	१३	मृदून्पुधानानि ददतोराज्ञः प्रति भोक्तृ		
जयं लब्धवतां पाण्डवानां शङ्खवादं ...	५२७	१७	वाक्यं	५२८	२८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अर्जुनसमीपे भीमस्योपधानप्रार्थना	५२८	३०	कुरुपाण्डवानां भोग्यस्यान्तिकगमनं	५३०	१४
भीमं प्रत्यर्जुनवाक्ये सञ्जयोक्तिः	५२८		भीममुपासमानानां राज्ञां सभावर्षणं	५३०	१६
मया किं कियतामितिभीमसमीपे ऽर्जुनस्य			धीरतया वेदनां निवृत्त्य जलं पिपासोर्भाष		
काकूतिः	५२८		स्वभोग्योपस्थान् राज्ञः प्रतिभाषणं	५३०	१८
मम शिरस्युपधानं दीयतामित्यर्जुनं प्रति			राज्ञां जलकुम्भोपानयनं	५३०	२०
भीमवाक्यं	५२८		उपनीतं पानाथं दृष्ट्वा भीमवचनं	५३०	२१
त्रिभिर्बाणैरर्जुनस्य भीमशिरस्युपधानप्रदानं	५२८	८	पाथिवाग्निन्दोभीमस्यार्जुनं द्रष्टुमिच्छा		
तादृशोपधानेन भीमस्य सन्तोषः	५२८	११	मोति भाषणं	५३०	२३
सर्वान् समुदीक्ष्य भीमस्यार्जुनप्रशंसा	५२८	१२	भीममागम्य किङ्करोमोत्यर्जुनवचनं	५३०	२४
अन्यथा श्रेयमित्यर्जुनं प्रति भीमवाक्यं	५२८	१३	अपनः स्थितमर्जुनं दृष्ट्वा भीमस्यजलप्रार्थना	५३०	२५
राज्ञः प्रत्यर्जुनदत्तमुपधानं पश्यन्भित्त्यादि			तथेत्युक्तवतोऽर्जुनस्य रथमारुह्य गाण्डोबा		
भीमवचनं	५२८	१६	कर्षणं	५३०	२८
सूर्यमुपासिष्येऽत्र परिखा खन्यतामित्यादि			भीमदक्षिणपार्श्वेऽर्जुनस्य पार्श्वेयास्तेन		
राज्ञः प्रति भीमस्य वचनं	५२८	१८	पृथोनेदनं	५३१	१
शन्याद्वरणवैद्यानामागमने सञ्जयोक्तिः	५२८	२१	अर्जुनवाणविद्वयाया भूभेदः रिधारेत्यतनं	५३१	२
वैद्यान् दृष्ट्वा दुर्योधनं प्रति भीमवचनं	५३८	२२	तच्छीतलजलधारयाऽर्जुनस्यभीमसन्तोषणं	५३१	३
भीमवाक्यं श्रुत्वा दुर्योधनस्यैवैद्यानां			अर्जुनस्य तेन कर्षणा राज्ञां विस्मयः	५३१	५
विसर्जनं	५२८	२५	श्रीतार्दितानां गवाभिव कौरवाणां प्रवेपनं	५३१	६
वैद्यविसर्जनेन सर्वेषां विस्मयः	५२८	२६	अर्जुनं प्रति हस्तस्य भीमस्य वाक्यं	५३१	७
भीमस्योपधानं दत्त्वा रत्नास्त्रं विधाय कुरु			भीमस्यार्जुनप्रशंसनं	५३१	११
वाण्डादीनां स्तनिवेशगमनं	५२८	२७	दुर्योधनं प्रति भीमस्योवाचनं	५३१	१४
भीमपतने हृष्ट्यन् पाण्डवानुपगम्य युधिष्ठिरं			भीमवचनेन दुर्योधनस्य दोनमनस्त्वं	५३१	१६
प्रति श्रीकृष्णवचनं	५३०	१	तथाविधं दुर्योधनं प्रति भीमवाक्यं	५३१	१७
तव प्रसादादिजय इत्यादि युधिष्ठिरवाक्यं	५३०	४	भीमस्य पाण्डवानामजेयत्वकथनं	५३१	२१
युधिष्ठिरवाक्येन सम्यमानस्य कृष्णस्यवाक्यं	५३०	७	पाण्डवैः सहसन्धिकरणे दुर्योधनं प्रति भो		
राज्ञौ व्युथायां पाथिवानां भीमसन्निधिः			भववाक्यं	५३१	२२
गमनं सञ्जयोक्तिः	५३०	८	राज्याङ्गं पाण्डवेभ्योदियताभित्याद्युक्तिः	५३२	१
कन्यानां भोग्योपरि चन्दनचूर्णलेपणं	५३०	११	एतदुक्ता भीमस्य तृष्णाभावः	५३२	६
स्त्रोहृद्वादीनां भोग्यसमीपगमनं	५३०	१२	भीमवचनं दुर्योधनाय नारोचतेति		

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तिः	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तिः
सञ्जयोक्तिः	५३२	७	भीष्मज्ञात्वेन कर्णस्य दुर्योधनं प्रति गमने		
दृष्ट्वाभीष्मं भोऽसौ राज्ञां स्वालयगमने			धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	५३३	१७
सञ्जयोक्तिः	५३२	८	भीष्मवधपर्वसमाप्तिर्भीष्मपर्वसमाप्तिश्च	५३३	१८
भीष्मं निहतं श्रुत्वा कर्णस्य तत्समीपगमनं	५३२	१०	—		
कर्णस्य भीष्मदर्शनं	५३२	११	अथ द्रोणपर्वारम्भः	५३५	१
भीष्मं प्रति कर्णस्य विनयवचनं	५३२	१३	द्रोणाभिषेकपर्वारम्भः	५३५	२
कर्णवचनादुन्मीलिताक्षस्य भीष्मस्य वाक्यं	५३२	१४	भीष्मं हतं श्रुत्वा धृतराष्ट्रादयः किमकुर्वन्तेति		
कर्णं प्रति भीष्मस्य वाक्यं	५३२	१७	वैशम्पायनं प्रति जनमेजयप्रश्नः ..	५३५	२
धर्मलोपेन जातवात्से गुणिदेशिणो बुद्धि			जनमेजयं प्रति वैशम्पायनस्योत्तरं ..	५३५	६
रित्यादि भीष्मवाक्यं	५३२	२०	तत्र चिन्तयतो धृतराष्ट्रस्य समीपे सञ्जया		
कुलभेदभयात्त्वामहं पुरुषमुक्तवानिति वचनं	५३२	२३	गमनं	५३५	७
कर्णप्रशंसा रूपं भीष्मवाक्यं	५३२	२४	शिविरान्निशि हस्तिनापुरमागतं सञ्जयं प्रति		
पाण्डवास्ते भ्रातरोऽतस्तान् सङ्गच्छेति कर्णं			धृतराष्ट्रस्य जिज्ञासा	५३५	८
प्रति भीष्मवचनं	५३२	२८	भीष्मनिधनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य विलापः ...	५३५	
भीष्मं प्रति कर्णस्योत्तरं	५३३	१	भीष्मं संशोच्य कुरुवः किमकारुरिति सञ्जयं		
तत्र कुन्या त्यक्तोऽहमिति्यादिवचनं	५३३	२	प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	५३५	१०
कृष्णेण पाण्डवार्थं वस्त्रादिकं त्यक्तमिति			धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयस्योत्तरं	५३५	१४
कथनं	५३३	३	तत्र कुरुपाण्डवयोः पृथक् चिन्ताकथनं ..	५३५	१५
दुर्योधनार्थं सर्वं त्यक्तमयेत्यादि कर्णवचनं	५३३	४	स्वधर्ममनुसरतां राज्ञां भीष्मायोपधाना		
पुरुषकारेण दैवं न निवर्धत इति वचनं	५३३	६	दिकं दत्त्वा पुनर्युद्धाय गमनकथनं ..	५३५	१६
अन्यैरजेयान् पाण्डवानहं विजयिष्ये इति			वाच्यं वादयित्वा कुरुपाण्डवानां युद्धस्थान		
कर्णवाक्यं	५३३	८	गमनं	५३६	१
धनञ्जयेनाहं येत्येतेऽनेमामनुज्ञाय मत्कृत			तत्र भीष्महीनानां कौरवाणामुपभानं ...	५३६	५
दोषो नैव ह्येतयोर्भवतीति कर्णवचनं	५३३	१०	पाण्डवैरर्द्धितानां कौरवाणामवस्थाकथनं	५३६	१०
कर्णं प्रति भीष्मस्य प्रत्युत्तरवाक्यं	५३३	१२	कौरवाणां भीष्मोपस्थेन कर्णभरणं ...	५३६	१३
तत्रावृष्ट्युमशक्यं चेदैर तदा युद्धस्थिति			कौरवाणां कर्णकर्णेत्याक्रोशनं	५३६	१४
भीष्मानुज्ञा	५३३	१३	कौरवाणां कर्णं प्रत्येकानुरागकथनं ...	५३६	१५
धर्मयुद्धात् चत्विजस्यान्यत् प्रेथेनास्तीति			तत्राङ्कुरयः कर्ण इति कौरवाणां भीष्मोत्पन्न		
भीष्मवचनं	५३३	१५	कथनं	५३६	१६

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
भीष्मवाक्येन क्रुद्धस्य कर्णस्य सति भीष्मे युद्ध			तपस्तपसा बलं बलमेव बाध्यते मनस्विभिरिति		
त्यागप्रतिज्ञा ५३६	१८		कर्णवचनं ५३७	३०	
भीष्मेण हृतेषु पाण्डवेषु कर्णस्य वनगमन			मित्रद्वेष्टो न मर्षणीय इति सारथिं प्रति		
प्रतिज्ञा ५३६	२१		कर्णवाक्यं ५३८	१	
पाण्डवैर्हते भीष्मे कर्णस्य स्वबलेनैव हतत्वं			तत्र भीष्मे वानुयास्यामि शत्रून् वा घातयि		
बलमारणे प्रतिज्ञा ५३६	२१		य्यामोति वचनं ५३८	२	
कर्णस्य दशाक्षयुद्धनिष्ठितिकथनं ... ५३६	२२		शत्रून् हत्वा धार्तराष्ट्राय राज्यं दास्यामि		
भीष्मस्य पाण्डवधेनाहमनानुवादः ... ५३६	२३		त्यादिवचनं ५३८	४	
हृते भीष्मे धार्तराष्ट्राणां कर्णस्मरणदि ५३६	१४		सारथिं प्रति कर्णस्य निबध्तां मे कवच		
कर्णं कीर्त्तयन्ते सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रवाक्ये			मित्यादिवचनं ५३८	७	
वैशम्पायनोक्तिः ५३६	२८		तत्र द्रुपदादियोजनेऽनुज्ञा ५३८	८	
तत्र धृतराष्ट्रवचनं ५३६	२८		अयं विशिष्यमानयनानुमतिः ५३८	१२	
भीष्मं हतं विदित्वा कर्णस्य कौरवसमीप			हेममालादियुक्तस्य रथस्थानयनकथनं ... ५३८	१४	
गमने सञ्जयोक्तिः ५३७	४		प्रायाणिकमङ्गलद्रव्यानयने कर्णस्यादेशः ५३८	१७	
तत्र कर्णवचनं ५३७	८		पाण्डवाभिमुखगमने सूतं प्रति कर्णस्या		
तत्र भीष्मप्रशंसारूपादिकर्णवाक्यं ... ५३७	८		नुमतिः ५३८	१८	
कर्णवचनेन कौरवायुक्पुण्ड्रित्वादि सञ्जय			तत्र कर्णस्य युधिष्ठिराद्यधिष्ठितबलमज्यमि		
वाक्यं ५३७	१४		त्याद्याशंसा ५३८	२१	
पुनःप्रवृत्ते युद्धे कौरवान् प्रति कर्णस्य शेष			कर्णस्य रथमारुह्य युद्धार्थगमने सञ्जय		
हाशोक्तिः ५३७	१८		वचनं ५३८	२७	
तत्र तिष्ठत्सु भवत्सु कथं भीष्मनिपातित			तत्र तस्य कौरवैः पूज्यताकथनं ... ५३८	२८	
इत्यादि ५३७	१८		रथारूढस्य कर्णस्यापमानकथनं ... ५३८	३०	
पातिते भीष्मे राजानो धनसञ्चयं सोढुमस्य			कर्णस्य शरतत्पस्त्रभीष्मदर्शने सञ्जय		
मिति वचनं ५३७	२०		वाक्यं ५३८	४	
भीष्मवचन्या कुरुधेना रक्षणीयेति कर्ण			तत्र भीष्मं विशिष्य कथनं ५३८	७	
वचनं ५३७	२१		भीष्मं दृष्ट्वा कर्णस्य रथादवरोहणादि ... ५३८	११	
समाहितमात्मनि भारनित्यादि कर्णवाक्यं ५३७	२२		कर्णस्य भीष्माभिमुखीकरणं ५३८	१३	
कर्णस्य युधिष्ठिरादीनां बन्धमुक्त्वा तेषामने			सुतिशक्येन कर्णस्य भीष्मप्रसादनं ... ५३८	१४	
थलकथनं ५३७	२६		तत्राद्यप्रभृति पाण्डवाः कुरुक्षेत्रं करिष्यन्ती		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
त्यादिवाक्यं	५३८	१७.	वचनं	५४०	१२
तत्र समिद्धाग्निवत्पाण्डवानां कुरुक्ष्य			योनिसम्बन्धात् सङ्घिः सङ्गतं विशिष्टमिति		
करणं	५३८	२०	कथनं	५४०	१३
तत्र मिलितयोर्व्याख्यार्गुल्यादिदाह			कर्णं प्रति भीष्मस्य प्रत्यसङ्गतोभूत्वा कुरुन्		
प्रकारकथनं	५३८	२१	पालयति वचनं	५४०	१४
कृष्णाञ्जनयोर्व्याख्यस्वरूपलारोपणं ...	५३८	२२	भीष्मवचनं श्रुत्वा कर्णस्य योद्धृषमोप		
त्वां विना कुरुक्षेत्रानि त्रामं यास्यन्तीति			गमनं	५४०	१५
भीष्मं प्रति कर्णस्य वचनं	५३८	२३	कर्णस्य सेनादर्शनं	५४०	१६
तत्र त्वदन्यः कोऽञ्जनं योधयितुमर्हतीति			कर्णभागतः दृष्ट्वा कौरवाणां हर्षः ...	५४०	१७
वचनं	५३८	२५	उपस्थितं कर्णं दृष्ट्वा मिहनादादिभिः		
शिवसकाशादर्जुनस्य वरप्राप्तिमनूद्य कृष्ण			कौरवाणां पूजा	५४०	१८
रचितममं कः शक्नोतेतुमिति वचनं	५३८	२६	कर्णं दृष्ट्वा हृष्टोदुर्योधनोऽत्रोदिति		
कर्णस्यात्मशूरत्वाख्यापनं	५३८	२८	सञ्चयवाक्यं	५४०	२१
एवं मुहुर्लपन् कर्णं प्रति भीष्मस्य कालो			तत्र कर्णं प्रति दुर्योधनस्य त्वया सनायमिव		
चितवाक्यं	५४०	१	बलमित्युक्तिः	५४०	२२
तत्रोपमानेन कर्णस्य प्रतिष्ठाकथनं ...	५४०	२	दुर्योधनं प्रोत्साहयतः कर्णस्य तं प्रत्युत्तरं	५४०	२३
ञ्चनूतनवमस्य सुहृदमानन्दयेत्याशो रूपं			तत्र वयं तव वचः श्रातुकामा भवानपि		
भीष्मवाक्यं	५४०	४	नान्यायं ब्रूयादिति कर्णवचनं ...	५४०	२४
नाञ्जबलाख्यापनेन भीष्मस्य कर्णोत्साहनं	५४०	५	कर्णवाक्ये दुर्योधनस्योत्तरं	५४०	२५
तत्र नम्रजिदादीनां जयकथनं	५४०	६	तत्र भीष्मस्य दशहानि सेनापालनकथनं	५४०	२६
दिमालयस्थितकिरातजयाख्यापनं	५४०	७	तत्र दिवमास्थिते भीष्मेऽन्यसेनापतिर्मे		
उत्कलादीनां जयाशंसनं	५४०	८	न्तव्यदिति कर्णं प्रति दुर्योधनवाक्यं	५४०	२७
दुर्योधनश्चितैषिणा त्वया बहुवानिर्जिता			सेनापतिं विना सेना मुहूर्त्तमपि न तिष्ठती		
इति कर्णं प्रति भीष्मवाक्यं	५४०	८	त्यादिकथनं	५४०	२८
तत्र दुर्योधनवत्त्वमपि कौरवाणां गतिर्भवेति			दुर्योधनस्य कर्णं प्रति मामकेषु सर्वेषु मध्ये		
वचनं	५३८	१०	सेनापतिं पश्यति वचनं	५४१	१
कर्णं प्रति गच्छ शत्रुभिः संह.युद्धस्तेति भीष्म			तत्र ये भवान् द्रक्ष्यति स एवास्माभिः सेना		
स्यादेशः	५४०	११	पतिते वरणीयदितिवाक्यं	५४१	२
भवानस्माकं पौत्रसम इति कर्णं प्रति भीष्म			इमे सर्वे सेनापतित्वमर्हन्तीति दुर्योधनाय		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ता	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ता
कर्णोत्तरं	५४१		स्वगुणव्यापनार्थं पाण्डवान् बोधयिष्यामीति		
तत्रोपस्थितानां राज्ञां सेनापतियोग्यलक्षणं			द्रोणवचनं	५४१	२८
कथनं	५४१	४	तत्र पार्श्वतः न हनिष्यामि स तु मद्विषयं स्पष्टं		
एकदा सर्वे सेनापतयः कर्णं न शक्याश्रितो,			इति वचनं	५४१	३०
गुणाधिकः कर्णव्यतिरिक्तं वचनं	५४१	५	द्रोणस्य सर्वभोमकान् नाशयन् सैन्यानि		
तुल्यानां तेषामेकस्य सत्करणे शेषाविमनसो,			बोधयिष्यामीति कथनं	५४२	१
भविष्यन्तीति कर्णवचनं	५४१	६	द्रोणस्य सेनापतित्वे मञ्जुशक्तिः	५४२	२
सर्वधाधानामाचार्योऽयं द्रोणः सेनापतिः			तत्र दुर्योधनादीनां द्रोणाभिषेकः	५४२	३
कर्णयुक्त इति दुर्योधनं प्रति कर्णोप			द्रोणे सेनापतौ कृते वादिवादिवादनं	५४२	४
देशः	५४१	७	सूतमागधवन्दिप्रसूतीनां जयशब्दादि	५४२	५
कर्णस्य द्रोणप्रशंसाकथनं	५४१	११	सेनापत्यम्प्राप्य द्रोणस्य व्यूहोक्त्य युद्धे,		
अथमेव सेनापतिः कर्णव्यतिरिक्तकथनं	५४१	१२	च्छया गमने मञ्जुशक्त्यं	५४२	७
कर्णवचनात् दुर्योधनो द्रोणमब्रवीदिति			तत्र सैन्यवादीनां द्रोणस्य दक्षिणपार्श्व		
मञ्जुशक्त्यं	५४१	१३	स्थितिः	५४२	८
तत्र दुर्योधनवचनं	५४१	१४	सैन्यवादीनां प्रपन्नतया गात्रारैः साङ्गे		
दुर्योधनस्य द्रोणात्साहजनकगुणकथनं	५४१	१५	शकुनगमनं	५४२	९
तत्र भवान्नः पातु भवन्नायक्यं वयं जेतु			कृपादीनां द्रोणवामपार्श्वपालनं	५४२	१०
मिच्छाम इति वचनं	५४१	१६	कृपादीनां प्रपन्नतया कामोजादीनां गमनं	५४२	११
तत्रोपमानानि	५४१	१७	मद्रादीनां द्रोणपृष्ठतो गमनं	५४२	१२
द्रोणं प्रति दुर्योधनस्यैकादशचौहि			सर्वधन्विनामये कर्णस्य गमनं	५४२	१४
ण्यस्ते वज्रगाः सन्ति इति वचनं	५४१	२०	गच्छतः कर्णस्य दक्षिणकथनं	५४२	१५
तत्र वयमपि त्वामनुयास्याम इत्याद्युक्तिः	५४१		कर्णं दृष्ट्वा बोधधानां भोग्यमनादि		
अग्रसरं द्रोणं दृष्ट्वाऽर्जुनस्य प्रहाराभाव			विस्मरणं	५४२	१६
कथनं	५४१	२२	बोधधानां कर्णं दृष्ट्वा पाण्डवा रणेन स्यात्		
भवति सेनापतौ युधिष्ठिरं जेष्यामीति दुर्यो			न्तीत्यादि कर्णममाननवाक्यं	५४२	१७
धनवाक्यं	५४१	२३	अस्माकं शकटव्यूहो द्रोणेन विहितः धर्म		
एवमुक्ते सैनिका द्रोणं जयेत्युचुरिति मञ्जु			राजेन तु कौश्लव्यूह इति मञ्जुशक्तिः	५४२	२१
वचनं	५४१	२४	तत्र पाण्डवानां व्यूहस्य कृष्णाऽर्जुनयोः		
तत्र दुर्योधनं प्रति द्रोणवचनं	५४१	२६	स्थितिः	५४२	२२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अश्विनस्य रथध्वजवर्णनं	५४२	२४	युध्यमानं द्रोणं प्रति पाञ्चालानामागमनं	५४४	१३
अश्विनस्य श्वेतहयरथवर्णनं	५४२	२६	द्रोणेनाचिरैषैव सक्तुञ्जरपत्न्ययानां तेषां		
कर्णाश्विनयोः परस्परदर्शनं	५४२	२८	वधादि	५४४	१४
आगतं द्रोणे योधानामार्त्तनादः ..	५४२	३०	युध्यमानस्य द्रोणस्य युधिष्ठिरसेनाभि		
कुरुपाण्डवयोर्युद्धारम्भे योधानां लयकार			गमनं	५४४	१७
षोत्पातवर्णनं	५४३	१	द्रोणेन सह भीमादीनां युद्धारम्भादि	५४४	१८
तत्र युद्धारम्भः	५४३	८	द्रोणस्य स्वर्गमनकथनादि	५४४	२३
तत्र योधानां परस्परप्रहारः	५४३	८	हते द्रोणे जयं लब्ध्वा पाण्डवानां सिंहनादः	५४५	१
द्रोणस्य पाण्डवसैन्यं प्रहत्यागमनं ..	५४३	१०	किंकुर्वाणं द्रोणं पाण्डवसञ्ज्ञया जगु		
आगतं द्रोणं दृष्ट्वा पाण्डवानां शरवर्षणं	५४३	११	रिति सञ्ज्ञयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	५४५	४
द्रोणेन संतोभ्यमाणानां महासमूहानां विशी			तत्र रयभङ्गो बभूवस्थेत्यादिवितर्कः	५४५	५
णता	५४३	१२	युद्धपण्डिततया द्रोणस्य विशेषणं	५४५	७
अस्त्राणि विकिरता द्रोणेन पाण्डवसञ्ज्ञ			पौरुषाद्देवं बलवदित्यस्य कथनादि	५४५	८
यानां पीडनं	५४३	१३	धृतराष्ट्रस्यात्मनिर्वेदादि	५४५	१२
द्रोणेन बध्यमानानां पाण्डवसञ्ज्ञयानां कथः	५४३	१४	द्रोणपतनस्यासम्भाव्यताप्रतिपादनादि	५४५	१४
धृष्टद्युम्नस्य द्रोणसेनामारणं	५४३	१५	धृतराष्ट्रस्य द्रोणप्रशंसादि	५४५	१७
द्रोणस्य पार्षतवाणां निवार्य तेन सह संग्रामः	५४३	१६	एवं सञ्ज्ञयं पृच्छतो धृतराष्ट्रस्य भूमिपतने		
अभिघ्ननं द्रोणं दृष्ट्वा पाण्डवाव्यथिता			वैशम्पायनवचनं	५४६	२०
इति सञ्ज्ञयवाक्यं	५४३	२४	पञ्चिचारकादिभिर्विचेतनस्य धृतराष्ट्रस्य		
तत्र धृष्टद्युम्नाश्विनौ प्रति कुम्भयोनिर्निवार्य			जलमेचनादि	५४६	२१
तामिति युधिष्ठिरवाक्यं	५४३	२५	क्रमप्राप्तभञ्जस्य धृतराष्ट्रस्य सञ्ज्ञयं प्रति पुनः		
द्रोणस्य गिर्यज्ञार्जुनादीनां युद्धं	५४३	२६	प्रश्नः	५४६	२५
पाण्डवैरक्ष्यमाणानां सेनां दृष्ट्वा क्रुद्धस्य द्रोणस्य			धृतराष्ट्रस्य द्रोणप्रशंसापूर्वकं विलाप		
युद्धकरणं	५४३	३०	वचनं	५४६	२६
क्रुद्धं द्रोणं दृष्ट्वा पाण्डवसेनानामागमनं	५४४	४	तत्र भीमशैथिल्यकथनादि	५४७	३
प्रह्वयन्तीनां पाण्डवसेनानां शब्देन द्यावा			अश्विनपराक्रमकथनादि	५४७	४
भूमौ पूरणं	५४४		मकुलस्य प्रशंसादि	५४७	१८
नामविश्रावयतो द्रोणस्य रौद्रात्मतादि •			सहस्रेवस्य शैथिल्यादिकथनं	५४७	२०
करणं	५४४	७	धौवीरराजसेनाप्रमथनरूपयुयुधानप्रशंसा	५४७	२२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सात्यकिं प्रशस्य धृतराष्ट्रस्य विलपनं ...	५४७	२६	मञ्जयाय धृतराष्ट्रस्य श्रीकृष्णकृतमिश्रपाला		
उक्तमौजसं स्मृत्वा धृतराष्ट्रस्य शोचनं ...	५४७	२७	दिवधकथनं	५४८	१८
धृतराष्ट्रस्य धृष्टकेतुप्रशंसारूपपरिदेवनं ...	५४७	२	धृतराष्ट्रस्य श्रीकृष्णकृतवत्सपञ्चजनसंधत्वा		
धृतराष्ट्रस्य केतुमन्प्रशंसारूपशोचनं ...	५४८	३	ण्डादाहाद्यिप्रमत्तोषपारिजातहरणा		
शिखिण्डिपराक्रमसूचनेन धृतराष्ट्रस्य शोकः	५४८	४	दिकथनं	५४८	२५
अभिमन्युप्रशंसारूपशोचनं	५४८	६	धृतराष्ट्रस्य युद्धे गदादीनां पाण्डवबलाश्रयण		
द्रौपदेयान् स्मृत्वा धृतराष्ट्रस्य शोकः ...	५४८	१०	कथनादि	५५०	३
धृतराष्ट्रस्य धृष्टद्युम्नात्मजान् वत्सञ्चयादीन्			बलरामस्य श्रीकृष्णानुगतकथनं ...	५५०	७
स्मृत्वा शोकः	५४८	११	धृतराष्ट्रस्य श्रीकृष्णस्य पाण्डववहायताञ्जुन		
चेकितानुस्मरणेन धृतराष्ट्रस्य शोकः ...	५४८	१४	सचैकात्मतादिकथनं	५५०	८
धृतराष्ट्रस्य पाण्डवमातृस्य सुसुतान् कैकेयान्			मञ्जयस्य धृतराष्ट्रं प्रति त्रिशक्तिं द्रोणवध		
वदन्त्यांश्च स्मरं स्मरं शोकः	५४८	१५	कथनारम्भः	५५०	३०
धृतराष्ट्रस्य शैथानुस्मरणे तत्पितामहस्यौ शी			तत्र सैन्यापत्यं प्राप्य द्रोणस्य दुर्योधनं प्रति		
नरस्य कोत्तिवर्जनं	५४८	२२	ययेच्छं प्रवृणोष्येति वचनं ...	५५१	१
घटोत्कचवर्णनरूपशोचनं	५४८	२०	द्रोणं प्रति युधिष्ठिरं धृत्वा जीवन्तं मत्स्यमप		
धृतराष्ट्रस्य श्रीकृष्णसाहाय्यान् पाण्डवानां			मानयेति दुर्योधनस्य वरप्रार्थना ...	५५१	४
मञ्जयप्रतिपादनं	५४८	३	दुर्योधनं प्रति द्रोणस्य कथं जीवयुधिष्ठिरस्य		
मञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रस्य श्रीकृष्णबाल्याच			ग्रहणनिष्कसीत्यादि प्रत्युत्तरं ...	५५१	६
रिताहुतकर्मादिकथनं	५४८	७	द्रोणाय दुर्योधनस्य जीवयुधिष्ठिरधारणे पुन		
तत्र हयराजबधः	५४८	८	धूनक्रीडाकृतिरूपहस्तिभवावप्रकाशनं	५५१	१२
दृषासुरबधकथनं	५४८	१०	दुर्योधनाय द्रोणस्य युधिष्ठिरधारणरूपवर		
धृतराष्ट्रस्य श्रीकृष्णकृतप्रलम्बाद्यसुरमारणान्			प्रदानं	५५१	१८
वादः	५४८	११	द्रोणस्य दुर्योधनं प्रति यद्यञ्जुंगोम तिष्ठति		
मञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रस्य श्रीकृष्णकृतकंसासुर			तदा युधिष्ठिरनामयामोत्यादिवचनं	५५१	१८
बधकथनं	५४८	१२	द्रोणस्यार्जुनाजेशत्वकथनं	५५१	२०
धृतराष्ट्रस्य सुनाभासुरबधरूपश्रीकृष्णप्रशंसा	५४८	१३	युधिष्ठिरधारणे द्रोणस्योपायकथनं ...	५५१	२५
श्रीकृष्णाय दुर्योधस्यो वरप्रदानानुवादः ...	५४८	१५	प्रतिज्ञाने द्रोणे युधिष्ठिरं धृत्वा मित्रं मन्य		
धृतराष्ट्रस्य गान्धारराजकन्यास्वयम्बरं			मानोदुर्योधन इति मञ्जयवचनं ...	५५१	२८
श्रीकृष्णकृतराजभेषजयकथनं	५४८	१६	तत्र प्रतिज्ञास्वीकार्यं मन्त्रस्य वदन्तीकरणं	५५१	३०

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
दुय्योधनेन युधिष्ठिरधारणरूपद्रोणप्रतिज्ञा			विविंशतिना भीमस्य युद्धवर्णनं ...	५५३	२०
याः सैन्येषु सुघोषणं ५५२		१	विविंशतिना भीमस्याद्यादिभारणं	५५४	१
सञ्जयस्य युधिष्ठिरधारणं द्रोणेन प्रतिज्ञातं			कुट्टस्य भीमस्य गदाया विविंशत्यस्यादि		
श्रुत्वा सेनानां विद्वन्नादादिकथनं ... ५५२		३	सधः ५५४		२
आत्ममुखायुधिष्ठिरेण तद्धारणरूपद्रोणप्रति			शल्यमकुलधोर्युद्धवर्णनं ५५४		४
ज्ञायाः श्रवणं ५५२		४	धृष्टकेतुहपथोर्युद्धवर्णनं ५५४		६
युधिष्ठिरस्यार्जुनसमोपे द्रोणप्रतिज्ञाकथ			सात्यक्यादिभिः कृतवर्मादीनां दम्भयुद्ध		
नादि ५५२		५	कथनं	५५४	८
युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनस्योत्तरं ५५२		१०	हेडिम्नालम्बयोर्युद्धवर्णनं	५५४	१८
मयि जीवति द्रोणेन त्वां निगृह्योयादित्या			चेकितानामुविन्दोर्युद्धवर्णनं ५५४		२१
द्यर्जुनप्रतिज्ञा ५५२		१३	भौमद्रुपौरवथोर्युद्धवर्णनं ५५४		२३
अर्जुनप्रतिज्ञानन्तरं सञ्जयस्य पाण्डवानां			पौरवपराभवं दृष्ट्वा जयद्रथस्यागमनं ... ५५५		५
शङ्खादिवादनकथनं ५५२		१८	अभिमन्युजयद्रथोर्युद्धवर्णनं ५५५		७
पाण्डवपूरितवाद्यं श्रुत्वा कौरवाणां वादित्र			अभौ भग्नौ अभिमन्योरथारोहणं ... ५५५		१०
घातनं ५५२		२०	जयद्रथं दृष्ट्वा अभिमन्योः शब्दकरणं ... ५५५		१८
ततो व्यहीकृतोभयसैन्यानां युद्धार्थमुपगमनं			२१ अभिमन्युं प्रति शल्यस्य शक्तिवेगः ... ५५५		२१
कुरुपाण्डवसैन्योर्युद्धारम्भः ... ५५२		२२	तथा शक्त्या अभिमन्युकृतशल्यवारविषातनं	५५५	२४
तत्र परस्परमुभयोरशक्यत्वकथनं ... ५५२		२३	विराटादिहताभिमन्युप्रशंसा ५५५		२६
सेनां निष्पिष्य द्रोणस्य युद्धार्थभागमनं ... ५५२		२६	अभिमन्युं प्रति बहूनां वीराणां वाणत्यागः	५५५	२८
द्रोणमुक्तशराणां पाण्डवचासनं ... ५५२		२८	दम्भयुद्धश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः ... ५५६		३
युधमानद्रोणस्य रूपवर्णनं ५५२		२८	शल्यस्य गदाग्रहणे सञ्जयोक्तिः ५५६		६
सञ्जयस्य द्रोणकृततुमुलयुद्धकथनं ... ५५३		४	शल्यं प्रति भीमस्य गमनं ५५६		७
तत्र द्रोणमुक्तशरस्य दिविनाशकथनं ५५३		७	भीमशल्यसमागमे तृथैनिनादादि ... ५५६		११
द्रोणघृतपापस्य विद्युत्त्वेन वर्णनं ... ५५३		१०	भीमशल्ययोगेदाशोभाकथनं ५५६		१५
द्रोणकृतयुद्धस्य नदीरूपेण वर्णनं ... ५५३		११	भीमशल्ययोगेदायुद्धकथनं ५५६		१७
युधिष्ठिरपुरोगमाणां द्रोणमभिगमनं ... ५५३		१३	भीमशल्ययोर्युगपत्पतनं ५५७		२
आगच्छतस्तान् प्रति कुरुसेनानां गमनं ५५३		१४	मुच्छिन्नं शल्यं गृह्योवा कृतवर्माणः पलायनं	५५७	३
अकुनिषद्देवथोर्युद्धवर्णनं ५५३		१५	भीमस्य पुनस्त्यान	५५७	६
द्रोणस्य पाञ्चालराजिन युद्धवर्णनं ... ५५३		१८	अपयातशल्यं दृष्ट्वा तं कौरवाणां कथः	५५७	७

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्ती	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्ती
पाण्डुवार्हितानां कौरवसेनानां पलायनं	५५७		अर्जुनसंधाये त्रिगर्तादिकृतप्रपञ्चकथनं	५६१	६
दृष्टसेनयुद्धे सञ्जयोक्तिः	५५७	१२	त्रिगर्तादिकृतार्जुनाज्ञानं	५६१	१५
दृष्टसेनबाणेन नयिप्रभृतीनां पतनं	५५७	१५	संश्रप्तकाङ्क्षताञ्जुनस्य युधिष्ठिरं प्रति वाक्यं	५६१	१७
शतानीकदृष्टसेनयोर्युद्धं	५५७	१८	अर्जुनं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	५६०	२०
शतानीकषाहाय्यार्थे द्रौपदेयानां गमनं	५५७	१८	युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनवाक्यं	५६०	२२
कौरवपाण्डवयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं	५५७	२३	युधिष्ठिरानुज्ञादौ सञ्जयोक्तिः	५६०	२४
युधिष्ठिरं प्रति द्रोणस्य गमनं	५५७	२०	त्रिगर्तादौ प्रत्यर्जुनस्य गमनं	५६०	२५
कुमारेण युधिष्ठिरं प्रति धावमानस्य द्रोणस्य			अर्जुनगमनेन दुर्योधनसैन्यानां हर्षः	५६०	२६
निवारणं	५५८	२	संश्रप्तकानां व्यहरचनादौ सञ्जयोक्तिः	५६०	२८
त्रिखण्डिप्रभृतीन् प्रति द्रोणस्य वाणत्यागः	५५८	७	तेषां हर्षं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं	५६१	२
युधिष्ठिरं परीक्षुनां विराटादीनां द्रोणं			अर्जुनकृतदेवदत्तशङ्खध्वनिः	५६१	६
प्रति वाणत्यागः	५५८	१३	शङ्खशब्दश्रवणेन त्रिगर्तसैन्यानां त्रासादि	५६१	७
द्रोणबाणेन सिंहसेनादीनां शिरस्छेदनं	५५८	१८	अर्जुनं प्रति युगपदाणत्यागः	५७१	८
युधिष्ठिररथसमीपे द्रोणस्य स्थितिः	५५८	१८	अर्जुनकृततरीयवाणच्छेदनं	५६१	१०
द्रोणपराक्रमं दृष्ट्वा पाण्डवसेनानामात्तनाद'			संश्रप्तकार्जुनयोर्महद्युद्धवर्णनं	५६१	११
करणं	५५८	२०	अर्जुनबाणेन सुधन्वोनाशः	५६१	२०
बह्वज्यस्तुभ्योऽप्यु द्रोणं प्रत्यर्जुनस्यागमनं	५५८	२३	अर्जुनभयेन त्रिगर्तसैन्यानां पलायनं	५६१	२१
अर्जुनबाणेन दिगाधाच्छादनं	५५८	२८	सेनाः प्रति त्रिगर्ताराजस्य वाक्यं	५६१	२५
तद्विषयोययुद्धावहारकरणं	५५८	१	धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	५६२	१
द्रोणाभिषेकपूर्वसमाप्तिः	५५८	६	त्रिगर्तान् पुनर्निहतान् दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रत्य		
			र्जुनवाक्यं	५६२	२
संश्रप्तकवधपर्वारम्भः	५५८	७	अर्जुनरथप्रभाकथनं	५६२	५
उभयसेनानां त्रिविरगमने सञ्जयोक्तिः	५५८	८	पुनः संश्रप्तकार्जुनयोर्युद्धवर्णनं	५६२	७
तिष्ठत्यर्जुने युधिष्ठिरो जेतुमशक्य इत्यादि			अर्जुनं प्रति मोहितस्तेन श्रीकृष्णस्य वाक्यं	५६२	२१
द्रोणवाक्यं	५५८	१०	अर्जुनस्य वायव्यास्त्रेण संश्रप्तकानां नाशः	५६२	२२
द्रोणवाक्यं श्रुतवतान्येधा कथने सञ्जयोक्तिः	५५८	१८	ज्ञैः सैन्यादिभिर्द्युद्धभूमिशोभाकथनं	५६३	१
दुर्योधनं प्रति त्रिगर्तादीनां वाक्यं	५५८	१८	एतस्मिन्मन्त्रं युधिष्ठिरनिषेधार्थं द्रोणस्य		
त्रिगर्तादीनां प्रपञ्चार्थमागमनं	५५८	२५	, यज्ञः	५६३	८
त्रिगर्तादीनां प्रपञ्चस्य पूर्वक्रियाकरणं	५५८	२८	पाण्डवनिषेधार्थं द्रोणयने सञ्जयोक्तिः	५६३	११

पञ्चरात्रं	एते	पक्षौ प्रकरणं	एते	पक्षौ
द्रोणस्य सुपर्णस्य हारचनप्रकारकथनं ...	५६२	१५ द्रोणस्य शिखण्डिप्रभृतीनां जयकरणं ...	५६३	८
द्रोणरचितस्य हार्यस्य प्रभाकथनं	५६३	१५ द्रोणभयासुधिष्ठिरस्य पलायनं ...	५६३	१२
कौरवस्य दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नं प्रति युधिष्ठिर		द्रोणवाणेन पाञ्चालस्य वधः ...	५६३	१३
वाक्यं ...	५६४	१ सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	५६३	२१
युधिष्ठिरं प्रति धृष्टद्युम्नवाक्यं ...	५६४	३ द्रोणकृतपाञ्चालादिजये सञ्जयोक्तिः ...	५६३	२३
द्रोणं प्रति धृष्टद्युम्नस्य गमने सञ्जयोक्तिः	५६४	५ कर्णं प्रति दृष्टस्य दुर्व्याधनस्य वाक्यं ...	५६८	२
धृष्टद्युम्नदुर्मुखयोर्युद्धवर्णनं ...	५६४	८ भीमादिप्रशंसारूपं कर्णवाक्यं	५६८	१०
निर्भर्यादयुद्धप्रवृत्तिवर्णनं ...	५६४	१२ द्रोणरथं प्रति दुर्व्याधनस्य गमने सञ्जयोक्तिः	५६८	२१
पतितगजशिभिर्युद्धभूमिशोभाकथनं ...	५६५	१ पाण्डवानां रथचिह्नज्ञानाय धृतराष्ट्रप्रश्नः	५६८	२४
शकुनयुद्धकथनं ...	५६५	७ भीमादीनां रथचिह्ने सञ्जयोक्तिः ...	५६८	२५
युधिष्ठिरं प्रति द्रोणस्य वाणत्यागसञ्ज		सहदेवादीनां वाहकस्य चिह्नकथनं ...	५६८	२
योक्तिः ...	५६५	१६ पाण्डवसैन्यानां युद्धगमनस्य नियमकथनं	५६८	५
युधिष्ठिररत्नार्थं द्रोणेन सत्यजितोयुद्धं	५६५	१८ शिखण्डिद्वयाणां चिह्नकथनं ...	५६८	१३
द्रोणभत्यजितोयुद्धवर्णनं ...	५६५	१८ शिखण्डिभैरव्यानां सङ्ख्याकथनं ...	५६८	१४
द्रोणेन युद्धार्थं वृकस्य गमनं ...	५६५	२८ धृष्टकेतुप्रभृतीनां वाहकस्य चिह्नकथनं	५६८	१५
द्रोणवाणेन वृकस्य नाशः ...	५६५	३० शतानीकप्रभृतीनां वाहकस्य चिह्नकथनं	५६८	२४
पुनः सत्यजिद्वेणयोर्युद्धं ...	५६६	१ श्रेष्ठिमत्प्रभृतीनां वाहकस्य चिह्नकथनं ...	५७०	१
द्रोणवाणेन सत्यजिद्वधः ...	५६६	५ चैकितानप्रभृतीनां वाहकस्य लवणकथनं	५७०	८
सत्यजिद्वधं दृष्ट्वा द्रोणभीतस्य युधिष्ठिरस्य		पाञ्चालादीनां वाहकस्य चिह्नकथनं ...	५७०	१३
पलायनं ...	५६६	पाण्ड्यास्य वृत्तान्तकथनं ...	५७०	२०
युधिष्ठिररत्नार्थं द्रोणं प्रति पाञ्चालादीनां		पाण्ड्यानुयायिनां रथसङ्ख्याकथनं ...	५७१	५
गमनं ..	५६६	७ द्रोणस्य ध्वजचिह्नकथनं ...	५७१	१३
द्रोणेन युद्धार्थं शतानीकस्य गमनं ...	५६६	८ भीमादीनां ध्वजचिह्नकथनं ..	५७१	१४
द्रोणवाणेन शतानीकस्य नाशः ...	५६६	१२ सहदेवप्रभृतीनां ध्वजचिह्नकथनं ...	५७१	१८
द्रोणस्य मत्स्यादिजयकरणं ...	५६६	१२ युधिष्ठिरादीनां धनर्जवणकथनं ...	५७१	२२
द्रोणकृतपाण्डवसैन्यनाशः ...	५६६	२१ पाण्डवसेनापराक्रमकथने धृतराष्ट्रवाक्यं ...	५७२	१
द्रोणयुद्धप्रवृत्तशोणितनदीवर्णनं ...	५६६	२२ धृतराष्ट्रस्यानुतापवाक्यं ...	५७२	५
युधिष्ठिरप्रभृतीनां द्रोणं प्रति गमनं ...	५६६	२० दुर्व्याधननिन्दारूपं धृतराष्ट्रवाक्यं ..	५७२	१३
शिखण्डिप्रभृतीनां द्रोणं प्रति वाणत्यागः	५६७	३ युद्धवृत्तान्तसमर्पणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	५७२	१७

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
पाण्डवानां पुनर्युद्धगमने सञ्जयोक्तिः ...	५७२	२२	मात्यकिरशं प्रति भगदत्तस्य हस्तिनिषेधं	५७६	६
पाण्डवैराट्यं द्रौप्या दुर्व्याधनस्य सैन्य			हस्तिना रथे सिते युयुधानस्य पलायनं	५७६	७
प्रेषणं	५७२	२४	भगदत्तहस्तिना पार्थिवानां क्षेपणं	५७६	८
भीमं प्रति दुर्व्याधनस्य गमनं	५७२	२६	पाण्डवसैन्येषु भग्नैः पुनर्भगदत्तं प्रति		
दुर्व्याधनभीमयोर्युद्धवर्णनं	५७२	२७	भीमस्यागमनं	५७६	१३
क्षतवर्त्मसैन्ययोर्युद्धवर्णनं	५७२	२८	भगदत्तवाणेन हस्तिपर्वणोनाशः	५७६	१५
युधुत्सुप्रभृतिभिर्धुधिरादीनां युद्धं	५७३		भगदत्तं प्रति भीमद्रादीनामागमनं	५७६	१६
लक्ष्मणसौभद्रयोर्युद्धवर्णनं	५७३	२२	सौभद्रादीन् प्रति दुर्व्याधनस्य वाणत्यागः	५७६	२१
विकर्णशिखण्डिनोर्युद्धवर्णनं	५७३	२५	भगदत्तं प्रति सौभद्रादीनां युगपदाणत्यागः	५७६	२३
अङ्गदादिभिर्हस्तमौजसादीनां युद्धवर्णनं	५७३	२७	भगदत्तहस्तिना सौभद्रादीनां क्षेपणं	५७६	२५
केकथैः सह कर्णस्य युद्धवर्णनं	५७४		भगदत्तहस्तिना पाण्डवानां चासादि	५७६	२७
दुर्जयादिभिर्नीलादीनां दन्दयुद्धं	५७४		सञ्जयस्यार्जुनयुद्धप्रश्लोक्तप्रकरणं	५७७	५
सौमदत्तमणिमतेर्युद्धवर्णनं	५७४	१३	जननिस्त्रयं श्रुत्वा श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं	५७७	६
घटोत्कचालम्बुधोर्युद्धवर्णनं	५७४	१८	अर्जुनवाक्येन भगदत्तयुद्धस्थाने श्रीकृष्णस्य		
सञ्जयस्य दृष्टप्रशंसाकथनं	५७४	२३	रथानयनं	५७७	१३
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	५७४	२६	भगदत्तं प्रत्यागच्छतोऽर्जुनस्य संशयकै		
भीमं प्रति दुर्व्याधनस्य गमने सञ्जयोक्तिः	५७४	२८	राज्ञानं	५७७	१४
नागानोकेन भीमस्य युद्धवर्णनं	५७४	२८	उभयकार्यव्याकुलस्यार्जुनस्य चिन्ता	५७७	१६
सौमवर्णेन नागानोकपोडनं	५७५		प्रत्यावृत्त्य संशयकं प्रत्यर्जुनागमनं	५७७	१८
दुर्व्याधनभीमयोर्युद्धवर्णनं	५७५		संशयकैर्जुनस्य तुमुनयुद्धकथनं	५७७	२१
दुर्व्याधनसहाध्यायस्य सञ्जयगमनं ...	५७५	८	अर्जुनवाणहतानां राज्ञां पतनं	५७७	२५
सौमवर्णेन सगजस्य नाशः	५७५	१०	अर्जुनवाणच्छिन्नानां शिरसां शोभाकथनं	५७७	२८
अङ्गे हतं कौरवसैन्यानां पलायनं ...	५७५	१३	अर्जुनयुद्धं दृष्ट्वा विमर्शयेन् श्रीकृष्णवाक्यं	५७८	२
सैन्यभङ्गं दृष्ट्वा भीमं प्रति भगदत्तस्य गमनं	५७५	१४	संशयकान् हत्वा भगदत्तं प्रति याज्ञोत्यर्जुन		
भगदत्तहस्तिना भीमस्य युद्धवर्णनं ...	५७५	१५	वाक्यं	५७८	५
भगदत्तेन पाण्डवसैन्यत्रासनं	५७५	२४	द्रौप्यानीकं प्रति कृष्ण उच्यते सञ्जयोक्तिः	५७८	७
भीमधनं मत्वा युधिष्ठिरादीनां भगदत्तं			अगच्छन्तमर्जुनं प्रति पथि सुशङ्क्य आगमनं	५७८	८
प्रति वाणवर्षणं	५७५	२५	सुशङ्कां दृष्ट्वा कृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं	५७८	८
दशार्जराजस्य भगदत्तं प्रति गमनं ...	५७५	२६	अर्जुनवाक्येन कृष्णस्य रथप्रत्यावर्तनं	५७८	१२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सुशर्मप्रसूतिभिरर्जुनस्य युद्धकथनं ...	५७८	१३	अर्जुनं प्रति कौरवाणां युगपदस्त्वेषः ...	५८१	८
सुशर्मणा मोहयित्वा कौरवान् प्रत्यर्जुनस्य			मायासृष्टानां खरोद्वादीनामर्जुनं प्रति		
गमनं	५७८	१७	धावनं	५८१	१४
कौरवाणामर्जुनवेगामहनं	५७८	१८	अर्जुनवाणेन सर्वेषां नाशः	५८१	१६
प्राग्ज्योतिषं प्रत्यर्जुनस्य गमनं	५७८	२०	मायाविना अकुनिना सहार्जुनस्य युद्धं	५८१	१८
अर्जुनभगदत्तयोर्युद्धवर्णनं	५७८	२८	अर्जुनभयात् शकुनेः पलायनं	५८१	२३
अर्जुनमाधवयोर्नाशार्थं भगदत्तस्य हस्तिप्रेषणं	५७८	३	ततोऽर्जुनवाणेन कौरवमैन्यभङ्गादि ...	५८१	२४
भगदत्तहस्तिना पाण्डवनागादीनां नाशं			कौरवाणामर्जुननिवारणासमर्थताकथनं	५८१	१
दृष्टार्जुनस्य क्रोधः	५७८	६	अर्जुनवाणपराक्रमकथनं	५८२	३
पार्थः क्रुद्धः किमकरोदित्यादिधृतराष्ट्रप्रश्नः	५७८	८	अर्जुनवाणहतैर्युद्धभूमिशोभाकथनं ...	५८२	६
भगदत्तार्जुनयोर्युद्धे मञ्जयोक्तिः	५७८	८	मञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	५८२	१०
अर्जुनं प्रति भगदत्तस्य वैष्णवास्त्वेषः	५७८	२४	मञ्जयस्य तदुत्तरवाक्यं	५८२	१२
श्रीकृष्णस्य वचसि वैष्णवास्त्वधारणं	५७८	२५	द्रोणार्थमुभयोरुत्तुमुत्तुयुद्धकथनं ...	५८२	१५
श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं	५७८	२६	मञ्जयस्य कुरुपाण्डवयुद्धप्रशंसावाक्यं ...	५८२	२२
अर्जुनं प्रति कृष्णस्य वैष्णवास्त्वृत्तान्तकथनं	५७८	३०	कुरुवादिनोनाशार्थं नोलस्यागमनं ...	५८२	२८
तवात्मनस्तुमुर्त्तिताकथनं	५८०	१	नोलं प्रति द्रोणपुत्रस्य वाक्यं	५८२	२८
नरकार्थं प्रयिव्यावरप्रार्थनाकथनं	५८०	५	नोलायत्याज्ञार्युद्धवर्णनं	५८३	१
प्रयिवोवाक्येन नरकाय वैष्णवास्त्वदानकथनं	५८०	७	द्रोण्यस्त्रेण नोलस्य वधः	५८३	४
नरकात् भगदत्तस्य तदस्त्रप्रति कथनादि	५८०	११	नोले हते पाण्डवमैन्यानां चिन्तनं ...	५८३	६
श्रीकृष्णवाक्येन भगदत्तं प्रत्यर्जुनस्य दाण			वाङ्मिककर्णौ प्रति भीमस्य वाणत्यागे		
वर्षणं	५८०	१४	मञ्जयोक्तिः	५८३	१०
अर्जुनवाणेन भगदत्तहस्तिनः पवनं	५८०	१६	भीमं प्रति द्रोणादीनां युगपदाणत्यागः	५८३	११
अर्जुनवाणेन भगदत्तस्य राज्ञो हृदयभेदनं	५८०	१८	तडाणान् निष्कलोक्त्य भीमस्य द्रोणादीन्		
गतासामभगदत्तस्य जितौ पवनं	५८०	२०	प्रति वाणत्यागः	५८३	१३
प्राग्ज्योतिषमरणादौ मञ्जयोक्तिः	५८०	२६	भीमरत्नार्थं युधिष्ठिरस्य धैर्यप्रेषणं ...	५८३	१६
गात्वारराजसुतयोरर्जुनेन युद्धकथनं	५८०	२७	युयुधानादिभिर्द्रोणादीनां युद्धकथनं ...	५८३	१७
अर्जुनकृतपञ्चगतगात्वारवीरनाशः	५८१	१	सङ्कुल्युद्धवर्णनं	५८३	२८
पुनरर्जुनेन दृषकाचल्यर्थार्युद्धवर्णनं ...	५८१	३	योधानां नानाविधवाक्यकथनं	५८४	२
अर्जुनस्यैकवाणेन दृषकाचल्यर्थो पवनं ...	५८१	६	कोशपरामर्शरूपादिनानाविधयुद्धकथनं ...	५८४	६

प्रकरणं	एते	पंक्तौ	प्रकरणं	एते	पंक्तौ
इतान् वीरान् दृष्ट्वा दुर्बलानां मोहादि	५८४	१२	सञ्जयस्य तत्कथनारम्भः	५८७	४
सेनापतिवाक्येन पाण्डवानां द्रोणरथं प्रति			तत्रादौ क्रमेण पाण्डवानां प्रशंसा	५८७	८
गमनं	५८४	१४	पुनस्तदर्थमेव धृतराष्ट्रस्य प्रश्नः	५८७	१८
द्रोणादीनां पाण्डवसेनानिवारणं	५८४	१७	तत्रादौ सञ्जयस्य द्रोणव्यूहनिर्माणप्रकार		
द्रोणस्य पाण्डवसैन्याग्रजं	५८४	१८	कथनं	५८७	१८
संश्रमकान् विजित्य द्रोणं प्रत्यर्जुनस्यागमनं	५८४	२१	पाण्डवानां युद्धार्थं कुहमैत्र्याभिगमनकथनं	५८८	४
कौरवैरर्जुनदर्शनं	५८४	२२	द्रोणस्य तन्निवारणकथनं	५८८	१०
अर्जुनवाणेन कौरवसैन्याग्रजं	५८४	२५	सकलव्यूहभेदार्यमभिमन्युं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	५८८	१७
अर्जुनवाणपीडितानामार्त्तस्वरादि	५८४	२७	तत्र युधिष्ठिरं प्रत्यभिमन्युवचनं	५८८	२१
कौरवसैन्यानां कर्णकर्षद्वय्याक्रोशनं	५८४	२८	अभिमन्युं प्रति पुनर्युधिष्ठिरवचनं	५८८	२३
सैन्याक्रोशं श्रुत्वा कर्णस्यार्जुनमुखाभिगमनं	५८४	३०	अभिमन्युं प्रति भैरववाक्यं	५८८	२५
कर्णाज्जुनयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं	५८५	१	विपक्षचक्षुष्यार्थमभिमन्योः प्रतिज्ञा	५८८	२७
अर्जुनहतशत्रुञ्जयादिबधः	५८५	८	प्रतिजानतेऽभिमन्युर्युधिष्ठिररेणोत्साहदान		
भीमस्य कर्णपक्षोयनाशनं	५८५	१२	कथनं	५८८	२
धृष्टद्युम्नादीनां कर्णं प्रति वाणत्यागः	५८५	१४	व्यूहभेदाद्योद्यतमभिमन्युं प्रति तत्प्रसारयि		
कर्णसाहाय्यार्थं दुर्योधनादीनामागमनं	५८५	१८	वाक्यं	५८८	८
दुर्योधनादिभिर्धृष्टद्युम्नादीनां युद्धं	५८५	२०	सारथ्यं प्रत्यभिमन्योः सोपहासमुत्तरं	५८८	१०
सकुलयुद्धवर्णनं	५८५	२२	अभियान्तमभिमन्युं प्रति द्रोणादीनामभि		
संश्रमकबधपर्वसमाप्तिः	५८६	४	गमनं	५८८	१६
			उभयभैरवयोरितरेतरतुमुलयुद्धवर्णनं	५८८	२१
अभिमन्युबधपर्वारम्भः	५८६	५	व्यूहं भित्त्वाभिमन्योः सैन्यान्तरप्रवेशवर्णनं	५८८	२२
तद्विषयोययुद्धावहारे सञ्जयोक्तिः	५८६	६	अभिमन्योः कौरवसेनाक्रमणवर्णनं	५८८	२७
प्रभाते द्रोणं प्रति दुर्योधनवाक्यं	५८६	१०	अभिमन्युं प्रति दुर्योधनाक्रमणे सञ्जयोक्तिः	५८९	२४
अर्जुनप्रशंसारूपं द्रोणवाक्यं	५८६	१५	पुनर्द्रोणादीनामभिमन्युभिगमनं	५८९	२
पाण्डववीरपातमार्थं द्रोणप्रतिज्ञा	५८६	१८	अभिमन्योः कौरवसेनाः प्रति शरक्षेपः	५८९	१२
द्रोणस्य व्यूहनिर्माणं	५८६	२२	अभिमन्युनाशकेशरवधकथनं	५८९	१६
युधिष्ठिराज्ञयाभिमन्युव्यूहभेदवर्णनं	५८६	२४	कर्णादीनामभिमन्युमभिगमनकथनं	५८९	१८
अभिमन्योः प्राणत्यागकथनं	५८६	२६	कर्णादिभिरभिमन्युर्महायुद्धकथनं	५८९	२०
अभिमन्युबधप्रकारश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः	५८६	२८	अपं प्रति द्रोणस्य वचनं	५८९	५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
कर्णे प्रति दुर्योधनवाक्यं	५८३	११	स्वबलप्रमवलोक्य द्रोणादीनामभिमन्यु		
दुर्योधनवाक्यं श्रुत्वा दुःशासनस्य तं प्रत्युक्तिः	५८३	१७	मभिममनं	५८८	१६
दुःशासनस्याभिमन्युमभिममनकथनं ...	५८३	२३	अभिमन्युना लक्ष्मणनामदुर्योधनपुत्रबधः	५८८	२७
दुःशासनं प्रत्यभिमन्यौ सञ्चयवाक्यं ...	५८३	२८	अभिमन्युना काथपुत्रबधः	६००	५
दुःशासनं प्रत्यभिमन्योः शरसन्धानं ...	५८४	८	अभिमन्युना कौरवबलानां पुनर्विपुलयुद्धं	६००	१३
पाण्डवानां द्रोणानोक्तं प्रत्यभिममनं ...	५८४	१८	कर्णेनसहाभिमन्योर्युद्धं	६०१	१
कर्णस्याभिमन्युं प्रति शरलेपादिकथनं ...	५८४	२३	दुःशासनस्यनोरभिमन्युना युद्धं	६०१	१३
कर्णं प्रत्यभिमन्योराक्रमणं	५८४	२५	अभिमन्युना पराभूतस्य तस्य पलायनकथनं	६०१	१८
कर्णे भूमिपतिने तद्गातुरभिमन्युमभिममनं	५८५	४	अभिमन्युबधोपायचिन्तनार्थं दुर्योधनं प्रति		
अभिमन्युनाकर्णानुजस्य शिरश्छेदः ...	५८५	१०	धौवलिवाक्यं	६०१	२०
कर्णं विमुखोक्त्याभिमन्योरन्याभिममनं	५८५	१२	तत्र द्रोणं प्रति राधेयवाक्यं	६०१	२२
अथद्रुपस्य पाण्डवसेनाभिमखगमनं ...	५८६	११	अभिमन्युप्रसंगाभं द्रोणस्य प्रतिवचनं	६०१	२३
अथद्रुपस्य पाण्डवाभिममने धृतराष्ट्रस्य संशय			द्रोणोपदिष्टमुपायमवलम्ब्य कर्णं युद्धारम्भः	६०२	६
गर्भःप्रश्नः	५८६	१३	अभिमन्योरश्रुत्यामानं प्रत्याक्रमणं ...	६०२	२१
सञ्चयस्य अथद्रुपतपः कथनगर्भमुत्तरं ..	५८६	१६	दौःशासनैरभिमन्युं प्रत्याक्रमणं	६०२	२६
अथद्रुपस्य शिवात्मवर्षपाण्डवजयरूपवर			दुःशासनसुतगदाघतिनाभिमन्युबधः ...	६०३	१
प्रार्थना	५८६	२०	अभिमन्युशोकाकुलं स्वबलं प्रति युधिष्ठिर		
शिवस्यार्जुनमन्त्रेण तादृशवरप्रदानं ...	५८६	२२	वाक्यं	६०३	२१
अथद्रुपयुद्धसञ्ज्ञादिकथनं	५८६	२७	सञ्चयस्यागते सायाह्ने शिविरगमनकथनं	६०३	२८
अथद्रुपस्य पाण्डवधैर्यं प्रत्याक्रमणं ...	५८७	४	समरभूमिपरिवर्णनं	६०४	४
अभिमन्योः कौरवसेनाविलोडनं	५८७	१८	युधिष्ठिरस्याभिमन्युमविज्ञाय विलापः	६०४	२१
अभिमन्युना कौरवाणां तुमुलयुद्धकथनं	५८७	२१	युधिष्ठिरं विलपन्नामालक्ष्य दैपायनागमनं	६०५	११
अभिमन्युना वसन्तीयबधकथनं	५८७	२७	दैपायनं प्रति युधिष्ठिरविलापवाक्यं ...	६०५	१२
अभिमन्युना एत्यश्रवणे विवेचः	५८८	१२	विलपन्तं युधिष्ठिरं प्रति दैपायनस्य प्रबोध		
अभिमन्युना बले विलोडिते मद्देश्वरस्य			वाक्यं	६०५	१८
तदाश्वसर्पं	५८८	१८	दैपायनं प्रति युधिष्ठिरस्य कस्य नृत्पूरित्यादि		
अभिमन्युना मद्देश्वरशिरश्छेदकथनं ..	५८८	२१	प्रश्नापक्रमः	६०५	२२
अभिमन्युनिपातितं बलमवलोक्य दुर्योधन			इति द्वापमुखेन दैपायनस्य युधिष्ठिरं प्रत्यु		
भयादि	५८८	७	न्तरदानोपक्रमः	६०६	१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तिः। प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तिः
तथाकम्पनपरतेष्टान्तराक्षः	६०६	७ मृत्योर्धेनुकाश्रममभिगम्य परमतपोऽनुष्ठानं	६०८	१०
अकम्पनपुत्रस्य शत्रुभिर्युद्धे निपातनं	६०६	१० मृत्योरनेकतपोभिः परितुष्टस्य प्रजापतेस्तं		
पुत्रशोकसन्तप्तमकम्पनमवगत्य नारदागमनं	६०६	१२ प्रति प्रीतिवाक्यं	६०८	२१
अकम्पनस्य देवर्षये शोकादिविज्ञापनं	६०६	१४ प्रजापतिं प्रति मृत्योर्वराभ्यर्थनगर्भं प्रति		
अकम्पनस्य देवर्षिसन्निधौ मृत्युस्वरूप		कथं	६०८	२२
जिज्ञासा	६०६	१६ पुनः प्रजापतेर्मृत्युं प्रति प्रजासंहारार्थमनु		
अकम्पनं प्रति नारदस्यान्तरकथनं	६०६	१८ ज्ञानं	६०८	२५
ब्रह्मणो रोषेणाकाशादनलोत्पत्तिकथनं	६०६	२१ प्रजापतिमानुज्ञाताया मृत्योः संहारप्रकारा		
उत्पत्तेर्मानलेन चराचरदाहकथनं	६०६	२२ र्थमभ्यर्थना	६०८	१
सृष्टिलोपेकांतरस्य गङ्गाधरस्य ब्रह्मसन्निधि		प्रजापतेर्मृत्युं प्रति संहारप्रकारकथनं	६०८	४
गमनं	६०६	२४ मृत्योः प्रजासंहाराज्ञाकरणे नारदवाक्यं	६०८	१०
आगते गङ्गाधरे ब्रह्मणस्तं प्रति प्रश्नवाक्यं	६०६	२५ अकम्पनं प्रति नारदस्य सत्त्वनावाक्यं	६०८	१२
तत्र गङ्गाधरस्य स्वाभिप्रायप्रकाशनं	६०६	२८ नारदवचनं श्रुत्वा तं प्रत्यकम्पनस्य प्रत्युत्तरे		
तत्र ब्रह्मवाक्यं	६०६	३० व्यासवाक्यं	६०८	२०
ब्रह्मणोरोषशान्त्यर्थं शिवस्य विनयोक्तिः	६०७	३ इतिहासं श्रुत्वा युधिष्ठिरस्य शोकमपनोय		
ब्रह्मरोषसंहारपूर्वकं मृत्युत्पत्तिगर्भं नारद		युद्धोद्यमः	६०८	२७
वचनं	६०७	१२ सञ्जयस्य धृतराष्ट्रं प्रति वाक्यं	६०८	३०
आकाशनिःसृताया मृत्योर्दक्षिणाशस		पुरातननरपतीनां चरितश्रवणार्थं युधिष्ठि		
माश्रयणं	६०७	१६ रस्य व्यासं प्रति प्रश्नः	६१०	१
ब्रह्मणो मृत्युं प्रति प्रजासंहाराभ्यनुज्ञानं	६०७	१८ व्यासस्य युधिष्ठिरं प्रति श्रेयानुपापाख्याना		
प्रजानामनिष्टमभिलक्ष्य मृत्योरोदनं	६०७	२० ख्यानं	६१०	४
प्रजापतिं प्रति मृत्योर्विनयवाक्यं	६०७	२४ नारदपर्वताभ्यां सहासीनं श्रेयात्मजं सञ्जयं		
प्रजासंहारकातराया मृत्योर्धेनुकाश्रमे तपो		प्रति तत्तनुजाया वराभिलाषेणागमनं	६१०	६
ऽनुष्ठानार्थमभ्यर्थना	६०७	३० सञ्जयस्य कन्यां दृष्ट्वा पर्वतस्य वितर्कगर्भवाक्यं	६१०	८
पुनः प्रजापतेः प्रजासंहारार्थं मृत्युं प्रत्यनुज्ञा	६०८	३ पर्वतं प्रति सञ्जयस्य प्रतिवाक्यं	६१०	१०
संहारविरतायां मृत्यौ प्रजापतिप्रसाद		नारदस्य तत्कन्याविवाहेच्छया नृपं प्रति		
वर्णनं	६०८	प्रार्थना	६१०	११
प्रजापतौ निवृत्तरीषे मृत्योः सात्त्वमीपादप		नारदप्रार्थनां श्रुत्वा नृपस्य प्रदानाङ्गी		
वरणं	६०८	करणं	६१०	१२

प्रश्नसंख्या	पृष्ठ	पंक्तौ	पृष्ठ	पंक्तौ
पर्वतं प्रति नारदस्य प्रत्युत्तरं ...	११०	१४	शोकापनोदनं ...	११३ ३०
पुत्रकामस्य राज्ञो विप्रपूजाकरणं ...	११०	१७	दिलोपवृत्तान्तकथनेन सञ्जयशोकापनो	
पूजितानां विप्राणां नारदं प्रति वाक्यं ...	११०	१८	दने नारदोक्तिः ...	११४ १५
सञ्जयरजं प्रति नारदवाक्यं ...	११०	२०	मान्धातवृत्तान्तकथनेन सञ्जयशोकापनोदे	
नारदसमोपे सञ्जयस्य पुत्रप्रार्थना ...	११०	२१	नारदोक्तिः ...	११४ २५
नारदवरेण सञ्जयस्य पुत्रसम्पत्तिकथनं	११०	२४	तत्र मान्धातवृत्तान्तकथनं ...	११४ २६
राज्ञः सम्यग्निदर्शनेन दसूनां चिन्ता ...	११०	२६	मान्धातरं प्रतीहानुग्रहकथनं ...	११४ २८
दस्युभिर्भूतस्य सुवर्णघोविनो नाशः ...	११०	२८	मान्धातवनाशो यौगिकार्थकथनं ...	११४ ३०
नाशिते सुवर्णघोविनि सुवर्णमप्राप्तानां			मान्धातराज्यजयादिकथनं ...	११५ ३
दसूनां परस्परनाशः ...	१११	१	मान्धातुरश्वमेधे ब्राह्मणादिपूजाकथनं	११५ ६
पुत्रनाशेन सञ्जयस्य विलापः ...	१११	२	ययातिवृत्तान्तकथनेन सञ्जयशोकापनो	
विश्वपन्तं सञ्जयं प्रति नारदवाक्यं ...	१११	४	दने नारदोक्तिः ...	११५ १६
तत्र सञ्जयं प्रति नारदस्य महत्तत्त्वज्ञानं			तत्र ययातिवृत्तपण्डरोकादियज्ञकथनं	११५ १७
कथनेन शोकापनोदनं ...	१११	६	ययातिर्देवसहायितादिकथनं ...	११५ १८
नारदस्य सुहोत्रराजवृत्तान्तकथनेन सञ्जय			ययातिर्देवाधिकार्थकथनं ...	११५ २०
शोकापनोदनं ...	१११	२१	अश्वत्थामस्य ययातिर्गोपाकथनादि ...	११५ २२
पौरवराजवृत्तान्तकथनेन नारदस्य सञ्जय			अम्बरीषवृत्तान्तकथनेन सञ्जयशोकापनो	
शोकापनोदनं ...	११२	४	दने नारदोक्तिः ...	११५ २८
शिविराजवृत्तान्तकथनेन नारदस्य सञ्जय			तत्र अम्बरीषस्य शत्रुजयादिकथनं ...	११५ २८
शोकापनोदनं ...	११२	१८	अम्बरीषस्य यज्ञे ब्राह्मणादिपूजाकथनं ...	११६ २
श्रीरामवृत्तान्तकथनेन नारदस्य सञ्जय			अम्बरीषवृत्ततयज्ञस्य प्रशंसाकथनं ...	११६ १२
शोकापनोदनं ...	११२	४	शशविन्दुवृत्तान्तकथनेन सञ्जयशोकापनो	
तत्र पित्राज्ञापालनेन वनशासनादिकथनं ...	११३	५	दने नारदोक्तिः ...	११६ १७
तत्र सीताहरणरावणबन्धादिकथनं ...	११३	७	तत्र शशविन्दोर्भाष्यापुत्रादिसम्पत्तिकथनं	११६ १८
तत्र रामस्य राज्यप्राप्त्यादिकथनं ...	११३	११	शशविन्दुवृत्तान्तकथनेन ब्राह्मणादिपूजाकथनं	११६ २४
श्रीरामराज्ये प्रजाणां सुखकथनादि ...	११३	१६	गयराजवृत्तान्तकथनेन सञ्जयशोकापनो	
श्रीरामराज्यकरणकालसंख्याकथनं ...	११३	२४	दने नारदोक्तिः ...	११७ १
प्रजाभिः सहश्रीरामस्य स्वर्गति कथनं ...	११३	३६	तत्र अग्निमोपे गयस्य वरप्रार्थनाकथनं	११७ २
भगीरथवृत्तान्तकथनेन नारदस्य सञ्जय			गयवृत्तदर्शनपौरुषमासादियज्ञकथनं ...	११७ ७

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
गयहृतयज्ञे वेदोपमाणकथनं	६१७	१६	असुराणां मद्यार्थं पृथिवीदोहने दोम्भादि		
गयहृतयज्ञे द्रव्यादिभिर्ग्राह्यपूजाकथनं	६१७	१७	नामकथनं	६१८	२३
रन्तिदेववृत्तान्तकथनेन सृञ्जयशोकापनोद			दोह्यद्रव्यविशेषे दोम्भादिविशेषनामकथनं	६१८	२४
ने नारदोक्तिः	६१७	२४	पृथोग्राह्यपूजासात्करणोपहृत्तीर्णा संख्या		
तत्र रन्तिदेवस्याश्वय्यादिकथनं	५१७	२५	कथनादि	६२०	४
रन्तिदेवस्य ब्राह्मणभ्यां धनदानादिकथनं	६१७	२८	परशुरामवृत्तान्तकथनेन सृञ्जयशोकाप		
निष्कपरिमाणस्य लक्षणकथनं	६१८	३	नोदने नारदोक्तिः	६२०	८
अपिभ्यः करकादिदानकथनं	६१८	५	तत्र परशुरामपराक्रमकथनं	६२०	१०
रन्तिदेवैश्वर्यदर्शनेन प्रज्ञां विस्मयः	६१८	७	पितृवधजातरोषेण परशुराममृतचक्षुषि		
रन्तिदेवयज्ञे देवादीनां प्रत्यक्षेण हव्यादि			नःशक्यं	६२०	१७
पहणकथनं	६१८	१२	परशुराममृतयज्ञस्य वृत्तान्तकथनं	६२०	२२
भरतराजवृत्तान्तकथनेन सृञ्जयशोकाप			कश्यपाज्ञयापरशुरामस्य महेश्वर्यवर्तिवासः	६२०	२८
नोदने नारदोक्तिः	६१८	१६	सृञ्जयतृष्णीभावादौ व्यासवाक्यं	६२१	५
तत्र भरतस्य बाह्यपराक्रमकथनं	६१८	१७	सृञ्जयं प्रति नारदवाक्ये व्यासोक्तिः	६२१	६
भरतस्याश्वमेधादियज्ञकार्यकथनं	६१८	२३	सृञ्जयस्य प्रत्युत्तरे व्यासोक्तिः	६२१	७
भरतमृतयज्ञोत्सङ्कारादिभिर्ग्राह्यपूजा			सृञ्जयं प्रति नारदवाक्यं	६२१	१०
कथनं	६१८	२८	नारदं प्रति सृञ्जयस्य सादरवाक्यं	६२१	११
पृथुराजवृत्तान्तकथनेन सृञ्जयशोकापनी			मृतपुत्रप्रदानाद्य सृञ्जयं प्रति नारदवाक्यं	६२१	१२
दने नारदोक्तिः	६१८	४	मृतपुत्रप्रादुर्भावे व्यासोक्तिः	६२१	१३
वैष्णवस्य पृथुप्रभृतिनाम्नां निर्वृत्तिकथनं	६१८	५	पुत्रसङ्गेन सृञ्जयप्रोत्साहौ व्यासोक्तिः	६२१	१४
पृथोराजस्य प्रशंसाकथनं	६१८	७	अभिमन्योर्लोकप्राप्तिकथनं	६२१	१७
तोषितानां वनस्थितिप्रभृतीनां पृथुं प्रति			अभिमन्युप्राप्तलोककथनेन व्यासस्य युधिष्ठि		
कथनं	६१८	१३	राश्यासनं	६२१	२४
वनस्थितिप्रभृतीनां वाक्येन धृतकार्यकथनं			युधिष्ठिरमुपदिश्य व्यासस्यान्तर्धानं	६२१	२८
पृथोः पृथिवीं प्रति कथनं	६१८	१६	अभिमन्युवधपर्वसमाप्तिः	६२२	३
पृथुं प्रति वसुधायावाक्यं	६१८	१८			
वसुधावाक्येन कल्पितविधानस्य पृथोराज्ञया			अथप्रतिज्ञापस्वीकरणः	६२२	५
पृथिवीदोहने	६१८	१८	तद्विवरोध युद्धनिवृत्त्यादौ सञ्जयोक्तिः	६२२	६
दोहमार्थं निहितानां वत्सादीनां नामकथनं	६१८	२०	प्रिविरे गच्छतोऽर्जुनस्य श्रीकृष्णं प्रति वाक्यं	६२२	८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्ति
वासुदेवस्यार्जुनसमाश्रयवाक्यं ...	६२२	१२	कथनं ...	६२५	१६
वासुदेवोऽर्जुनयोःस्वग्निरिवरगमेन सञ्जयोक्तिः	६२२	१२	युधिष्ठिरवाक्यं मुलाहापुल्लहत्याद्यर्जुन		
ग्निरिवरगमेन निरुत्थाहर्षनेन कृष्णं प्रति			विलापनं ...	६२५	२३
दुःखितस्यार्जुनस्य वाक्यं ...	६२२	१५	संज्ञां लब्धवतोऽर्जुनस्य क्रोधवर्षनं	६२५	२४
कृष्णोऽर्जुनयोरसुखपाण्डवदर्शने सञ्जयोक्तिः	६२२	२३	जयद्रथहननार्थमर्जुनस्य प्रतिज्ञाकरणं	६२५	२७
सौभद्रमपश्यतोऽर्जुनस्य पाण्डवान् प्रति			सक्रोधस्य श्रीकृष्णस्य ब्रह्मवादं	६२६	२३
प्रश्नः ...	६२२	२४	पाण्डजन्यध्वनिना जगदादिकम्पनं	६२६	२४
सौभद्रप्रशंसारूपमर्जुनविषादवाक्यं ...	६२२	२८	प्रतिज्ञां श्रुतवतो जयद्रथस्य श्लोके सञ्जयोक्तिः	६२६	२७
अभिमन्युबधमाश्रयमानस्यार्जुनस्य विलाप			सभां गत्वा जयद्रथस्यार्जुनप्रतिज्ञाकथनं	६२६	२८
वाक्यं ...	६२२	३	आत्मरक्षार्थं जयद्रथस्य प्रार्थना	६२७	२
विलपतोऽर्जुनस्य युधिष्ठिरं प्रति प्रश्नः	६२३	२३	भीतं जयद्रथं प्रति दुर्योधनाश्रासनं	६२७	८
तत्र स्वर्गिताभिमुखः संख्येय्यादिजिज्ञासा	६२३	२४	दुर्योधनेन सह जयद्रथस्य द्रोणसमीपगमने		
अर्जुनस्य विलापवाक्यं ...	६२३	२८	सञ्जयोक्तिः ...	६२७	१७
वीरान् प्रति युयुत्सोरुपासभनं ...	६२४	६	द्रोणं प्रति जयद्रथस्य फाल्गुनपराक्रम		
पुल्लशोकाद्विमतमर्जुनं प्रति वासुदेववाक्ये			जिज्ञासा ...	६२७	१८
सञ्जयोक्तिः ...	६२४	१२	त्वतोऽर्जुनोऽधिक इति जयद्रथं प्रति द्रोण		
शोकसन्तप्तमर्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्योपदेशः	६२४	१३	वाक्यं ...	६२७	२१
कृष्णसमाश्रयितस्यार्जुनस्याभिमन्युबध			जयद्रथं प्रति द्रोणस्याश्रासनं	६२७	२२
वृत्तान्तश्रवणेष्वहा ...	६२४	२१	जयद्रथप्रशंसारूपदिद्रोणवाक्यं	६२७	२५
पाण्डवाक्षेपकूपमर्जुनवाक्यं	६२४	२४	द्रोणाश्रासेन जयद्रथस्य निर्भयता	६२७	३०
क्रुद्धस्यार्जुनस्य दर्शने पाण्डवानामशक्यता			कौरवसेनानां हर्षकथनं	६२८	१
कथनं ...	६२५	१	धनञ्जयं प्रति श्रीकृष्णवाक्ये सञ्जयोक्तिः	६२८	३
अर्जुनं प्रति युधिष्ठिरस्याभिमन्युबधवृत्तान्त			धनञ्जयं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	६२८	४
कथनं ...	६२५	७	तत्र कौरवाणां सिंहनादादिकथनं	६२८	८
तत्र स्त्रीयानां द्रोणनिवारणामर्थताकथनं	६२५	८	तत्र श्रीकृष्णस्य सुयोधनजयद्रथसंवादकथनं	६२८	१४
पाण्डुप्रेषितस्याभिमन्युव्यूहमध्ये प्रवेश			श्रीकृष्णस्यार्जुनप्रशंसारूपजयद्रथवाक्यकथनं	६२८	२०
कथनं ...	६२५	११	जयद्रथस्य द्रोणरक्षितत्वकथनं	६२८	२६
अनुयायिनामस्माकं जयद्रथकृतनिवारणं	६२५	१४	कर्पादीनामविवक्षिते श्रीकृष्णवाक्यं	६२८	२८
द्रोणादिभिः सप्तमहाउद्यैरभिमन्युनाञ्च			श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं	६२८	५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
पुनर्जयद्रव्यवधार्थमर्जुनप्रतिज्ञा	६२८	८	दारुकं प्रति प्रबुद्धस्य कृष्णस्यार्जुनप्रतिज्ञा		
अर्जुनस्यात्मपराक्रमकथनं	६२८	१२	कथनं	६२९	५
गाण्डीवस्रधनुरित्याद्यर्जुनवाक्यं	६२८	२४	कृष्णस्यार्जुनसाहाय्या	कथनं	६२९ १२
केशवं प्रत्यर्जुनादेशे सञ्जयोक्तिः	६२८	३०	रथस्य सञ्जीकरणार्थं दारुकं प्रति श्रीकृष्णप्रनुज्ञा	...	६२९ १८
वासुदेवार्जुनयोर्निद्राभावे सञ्जयोक्तिः	६३०	४	श्रीकृष्णं प्रति दारुकवाक्यं	...	६३० २८
वासुदेवार्जुनयोः क्रोधेन देवानां चिन्ता	६३०	४	अर्जुनस्य प्रतिज्ञास्मरणदौ सञ्जयोक्तिः	६३४	१
बाय्यादीनां हृत्ताकथनं	६३०	५	शोकसन्तप्तस्यार्जुनस्य समीपे श्रीकृष्णस्य		
सुभद्रायाः सनार्थं श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं	६३०	११	गमनं	६३४	२
श्रीकृष्णस्यार्जुनगृहगमनं	६३०	१२	श्रीकृष्णयाजुनस्यासनदानं	...	६३४ ४
सुभद्रां प्रति वासुदेवस्य समाश्वासवाक्यं	६३०	१४	शोकसन्तप्तमर्जुनं प्रति श्रीकृष्णोपदेशः	६३४	६
सुभद्राविलापे सञ्जयोक्तिः	६३१	१	श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनस्य प्रतिज्ञाया दुर्घटन		
सुभद्राया विलापवाक्यं	६३१	२	कथनं	६३४	१०
तत्र सुभद्राया भीमबलाद्याचेपवाक्यं	६३१	१२	अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्य जयद्रव्यवधोपाय		
कुषामुद्दिश्य सुभद्राया विलापनं	६३१	१७	कथनं	६३४	१८
मृतपुत्रं प्रति सुभद्राया उत्तमलोकप्राप्ति			२। श्रीकृष्णवाक्येनार्जुनस्य मनसाशिवरूप		
रूपाशोर्विदः	६३१	२।	चिन्तनं	६३४	२२
सुभद्रासमीपे वैराटीसहिताया द्रौपद्या			५। कृष्णेन सहाजुनस्य हिमालयैकदेशगमनादि	६३४	२४
आगमनं	६३२	६	कृष्णेन सहाजुनस्य स्वर्गद्वारदर्शनं	...	६३४ २७
द्रौपद्यादिदर्शनेन सुभद्रायाः चित्तौ पतनं	६३२	७	अर्जुनस्य कालपर्वतादिदर्शनं	...	६३५ १
सुभद्रामुखे श्रीकृष्णस्य जलसेकादि	६३२	८	अर्जुनस्य ध्यानपरदृष्टमध्वजदर्शनं	...	६३५ ८
भूर्ध्वःस्तुतां सुभद्रां प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	६३२	१२	दृष्टमध्वजस्य रूपवर्णनं	...	६३६ ८
श्रीकृष्णस्यार्जुनसमीपगमनं	६३२	१५	अर्जुनवासुदेवकृतशिवप्रणामः	...	६३५ १३
श्रीकृष्णस्यार्जुनभवनप्रवेशदौ सञ्जयोक्तिः	६३२	१६	वासुदेवार्जुनकृतशिवस्तुतिकथनं	...	६३५ १४
अर्जुनभवेन श्रीकृष्णस्य नैऋत्याकरणं	६३२	१६	वासुदेवार्जुनैः प्रति शिवस्य वाक्यं	...	६३५ २०
अर्जुनदक्षभैषोपहारं गृहीत्वार्जुनं प्रति			१८. णार्जुनकृतमहादेवस्तवः	...	६३५ २५
श्रीकृष्णवाक्यं	६३२	२१	तेन स्तवेन शिवप्रसादे सञ्जयोक्तिः	...	६३६ ६
श्रीकृष्णस्य स्वशिविरगमनादि	६३२	२४	अर्जुनस्य शिवरूपदर्शने सञ्जयोक्तिः	...	६३६ ८
तद्दिने शिविरस्थानां सर्वेषां चिन्ताकथनं	६३२	२७	शिवसमीपे पार्थस्य पाण्डुपतास्तप्रार्थना	६३६	१०
पाण्डवसौच्यानामर्जुनं प्रति जवाशोर्वचनं	६३२				

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
वासुदेवाङ्गुनौ प्रति शिववाक्यं ...	६३६	११	युधिष्ठिरसभायामङ्गुनागमने सञ्जयोक्तिः	६३८	८
अस्त्रानयनार्थं वासुदेवाङ्गुनयोर्महादेव			युधिष्ठिरस्याङ्गुनास्त्रिङ्गमादि ...	६३८	१०
निर्दिष्टसुरोगमनं ...	६३६	१५	अङ्गुनं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ...	६३८	१२
जलमध्ये कृष्णाङ्गुनयोरस्तरचक्रनागदर्शनं	६३६	१७	युधिष्ठिरसभायामङ्गुनस्य पाशुपतास्त्रपाप्ति		
सर्पदर्शनेन कृष्णाङ्गुनस्तमहादेवस्थानं	६३६	१८	वृत्तान्तकथनं ...	६३८	१३
महादेवमाहात्म्यात् सर्पधोर्धनुर्वाणाकारता			युधिष्ठिरानुज्ञया सर्वेषां युद्धाय निर्गमनं	६३८	१६
प्राप्तिः ...	६३६	२१	युयुधानजनाईनयोरङ्गुनगटहगमनं ...	६३८	१८
महादेवादङ्गुनस्यास्त्रलाभः ...	६३६	२२	श्रीकृष्णस्य रथसञ्चारकरणादि ...	६३८	१८
अङ्गुनं प्रति महादेवस्य वरदानं ...	६३६	२८	रथारूढस्याङ्गुनस्य शोभाकथनं ...	६३८	२३
शिवानुज्ञया कृष्णाङ्गुनयोः स्वशिविरागमनं	६३७	१	श्रीकृष्णस्य रथिग्रहणादि ...	६३८	२७
युधिष्ठिरप्रबोधादौ सञ्जयोक्तिः ...	६३७	४	अङ्गुनप्रयाणे मातृलोककथनं	६३८	३०
युधिष्ठिरप्रबोधादौ मागधादीनां स्तुति			शुभनिमित्तानि वृष्ट्या सार्थाकिं प्रत्यङ्गुन		
पाठादि ...	६३७	५	वाक्यं ...	६४०	५
प्रतिबुद्धस्य राज्ञ आवश्यककार्यकरणादि	६३७	१०	अङ्गुनवाक्येन युधिष्ठिरस्यार्थं सात्यकर्ममनं	६४०	१३
तत्र युधिष्ठिरस्य स्नानसञ्चारकथनादि ...	६३७	११	प्रतिज्ञापर्वसमाप्तिः ...	६४०	१५
अग्निगृहप्रविष्टस्य राज्ञो होमकरणादि	६३७	१६			
ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिरस्य काञ्चनदानादि	६३७	२१	अथ जयद्रथवधपर्वारम्भः ...	६४०	१६
वाक्चक्रे युधिष्ठिरस्य भूषणग्रहणादि ...	६३७	२६	सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	६४०	१७
वन्दिप्रभृतोनां शब्दश्रवणादि ...	६३८	२	तत्र हतपुत्रमङ्गुनं वृष्ट्या युद्धे मामकाः		
युधिष्ठिरसमीपे दारपालस्य श्रीकृष्णगमन			किमकुर्वन्तीत्यादिप्रश्नः	६४०	२०
निवेदनं	६३८	४	पुत्राणां निवेशनमुत्साहदीनं लक्षये इत्यादि		
दारपालं प्रति युधिष्ठिरस्य श्रीकृष्णानयन			प्रश्नः ...	६४०	२६
रातिकथनं ...	६३८	६	द्रोणपुत्रादीनां निरुत्साहतायां धृतराष्ट्र		
श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरवाक्ये सञ्जयोक्तिः	६३८	१०	प्रश्नः	६४१	२
श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ...	६३८	११	सन्निविधानार्थमागते कृष्णे धृतराष्ट्रस्य		
विराटादीनां युधिष्ठिरगृहप्रवेशः ...	६३८	१३	दुर्योधनं प्रत्युक्तस्य कथनेनानुनापः ...	६४१	८
श्रीकृष्णसात्यक्यैरेकासनोपवेशः ...	६३८	१७	द्यूतनिन्दाकथनेन धृतराष्ट्रस्यानुतापः ...	६४१	१३
सर्वेषां समले श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	६३८	१८	भीमाङ्गुनादीनां प्रशंसाकृतं धृतराष्ट्रवाक्यं	६४१	२५
युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णस्य प्रत्युत्तरवाक्यं	६३८	३०	धृतराष्ट्रस्य पाण्डवपराजयाभावकथनं ...	६४२	१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं .	पृष्ठे	पंक्तौ
धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां श्लोकाशंसनं ...	६४२	३	कौरवाणां भयेन सर्वत्रार्जुनदर्शनादि	६४५	२५
आपस्व मम तत् सर्वमित्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	६४२	६	अर्जुनयुद्धं दृष्ट्वा सर्वेषां विस्मयादि ...	६४६	३
दुर्योधननिन्द्याकथनेन धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	६४२	१०	युद्धस्थलेऽर्जुनस्य दुष्प्रेत्यलकथनं ...	६४६	८
सर्ववृत्तान्तकथनार्थं सञ्जयस्य प्रतिज्ञा ...	६४२	१२	अर्जुनभयेन कौरवसैन्यानां पलायनं ...	६४६	१२
तच्च धृतराष्ट्राक्षेपकूपेण सञ्जयस्य समाश्वासनं	६४२	१४	प्रभये सैन्ये के वीरा धनञ्जयं प्रत्युदीचुरिति		
धृतराष्ट्रनिन्दारूपसञ्जयवाक्यं ...	६४२	२०	धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	६४६	१६
पाण्डवप्रशंसारूपसञ्जयवाक्यं ...	६४२	१	तदुत्तरत्वेन सञ्जयवाक्यं ...	६४६	१८
द्रोणस्य सेनाक्रमणादौ सञ्जयोक्तिः ...	६४३	७	अर्जुनं प्रति दुःशासनस्य गमने सञ्जयोक्तिः	६४६	२०
उभयसैन्यानां परस्परगर्जनादिवर्णनं ...	६४३	८	अर्जुनेन दुःशासनस्य तुमुलयुद्धकथनं	६४६	२१
जयद्रथं प्रति द्रोणवाक्यं ...	६४३	१७	अर्जुनवाणेन गजादीनां नाशः ...	६४७	९
द्रोणाश्वस्तस्य जयद्रथस्य बह्वनां साहाय्येन			अर्जुनस्यैकवाणेन द्वित्रिशिरसां च्छेदनादि	६४७	८
युद्धे स्थितिः ...	६४३	२२	अर्जुनवाणपीडितानां सैन्यानां पतनादि	६४७	१२
द्रोणस्य सचक्रसकटव्यूहनिर्माणं	६४३	२८	हतसैन्यादिभिर्धुक्कभूमिशोभाकथनं ...	६४७	१५
कृतवर्षप्रश्रुतीनां व्यूहस्थितिकथनं ...	६४४	१	अर्जुनभोतस्य दुःशासनस्य द्रोणसमीपगमनं	६४७	१८
द्रोणं दृष्टवतां कौरवादीनां प्रहर्षादि ...	६४४	७	द्रोणानोकं प्रत्यर्जुनस्य गमने सञ्जयोक्तिः	६४७	२१
कौरवव्यूहरचनादौ सञ्जयोक्तिः ...	६४४	१२	द्रोणं प्रति विनयेनार्जुनवाक्यं ...	६४७	२२
युद्धस्थले सव्यसाचिनो दर्शनं ...	६४४	१४	मामजिला जयद्रथो जेतुमशक्य इति द्रोण		
सव्यसाचिनोऽप्ये बलवायसादीनां क्रीडादि	६४४	१५	वाक्ये सञ्जयोक्तिः ...	६४७	२७
प्रतापीकष्टदृष्टुंश्रयोः पाण्डवव्यूहरचना			द्रोणार्जुनयोर्महायुद्धवर्णनं ...	६४७	२८
प्रकारकथनं ...	६४४	१८	अर्जुनवाणेन द्रोणसैन्यानां नाशः ...	६४८	५
सर्वसैन्याः प्रति दुर्भर्षणवाक्यं ...	६४४	२१	द्रोणस्यार्जुनवचमि वाणत्यागः ...	६४८	१३
युद्धस्थले धनञ्जयस्य प्रभाकथनं ...	६४४	२६	अर्जुनद्रोणयोर्महायुद्धवर्णनं ...	६४८	१४
धनञ्जयकृपायोः शङ्खवादनं ...	६४५	१	उभययुद्धं दृष्ट्वाऽर्जुनं प्रति श्रोत्रणवाक्यं	६४८	२०
शङ्खध्वनिश्रवणेन कौरवाणां त्रासादि	६४५	३	द्रोणं त्यक्त्वा गच्छन्तमर्जुनं प्रति द्रोणवाक्यं	६४८	२३
श्रीकृष्णं प्रत्ययप्रेषणार्थं दृष्ट्वाऽर्जुनस्य			द्रोणं प्रत्यर्जुनवाक्यं ...	६४८	२४
वाक्यं ...	६४५	१२	जयद्रथं प्रत्यर्जुनस्य गमने सञ्जयोक्तिः ...	६४८	२५
दुर्भर्षणसमीपेऽर्जुनरथप्रेषणे सञ्जयोक्तिः	६४५	१३	युधामन्यूषमौजसोरार्जुनानुगमनं ...	६४८	२६
तच्च अर्जुनयुद्धारम्भकथनं ...	६४५	१४	जयकृतवर्षादीनामर्जुनावरणं ...	६४८	२७
अर्जुनवाणच्छिरोभिः प्रथियाच्छादनं	६४५	१७	जयद्रथरविभिरर्जुनस्य महायुद्धं ...	६४८	३

प्रकरणं	पृष्ठ	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठ	पंक्तौ
अर्जुनस्य जयद्रथसमीपगमने सञ्जयोक्तिः	६४८	६	अर्जुनवाणच्छिखीः शिरोभिः प्रथिव्याच्छादनं	६५१	१८
अर्जुनशण्डहतानामश्वदीनां पतनं	६४८	८	अर्जुनं प्रति श्रुतायुरश्रुतायुषोरागमनं	६५१	२०
जयद्रथं प्रति गच्छतार्जुनेन सह द्रोणस्य			ताभ्यामर्जुनस्य महायुद्धवर्णनं	६५२	१
युद्धं	६४८	१२	तत्रार्जुनं प्रति श्रुताभोक्ताभिरास्त्रपरित्यागः	६५२	४
कृतवर्षादिसमीपेऽर्जुनस्य गमनं	६४८	१२	श्रुतायुधोऽस्तेष्वर्जुनस्य मोहः	६५२	५
भोजराजार्जुनयोर्युद्धवर्णनं	६४८	२३	मोहप्राप्तमर्जुनं प्रत्यच्युतायुषः प्रहृत्यागः	६५२	६
कृतवर्षार्जुनयोर्युद्धं दृष्ट्वा श्रीकृष्णस्य			अर्जुनं हतं मत्वा कौरवाणां सिंहनादकरणं	६५२	
चिन्तनं	६४८	२८	पार्थं विचेतनं दृष्ट्वा सन्तप्तस्य श्रीकृष्णस्यार्जु		
अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	६४८	३०	नाश्यासनं	६५२	८
कृतवर्षाणं मोहयित्वाऽर्जुनस्य काम्बोजान्			प्रत्याश्रितस्य वीरभोमहायुद्धकृत्यं	६५२	१२
प्रति गमनं	६५०	१	अर्जुनवाणेन श्रुतायुरश्रुतायुषोर्नाशः	६५२	१७
कृतवर्षाणां युधामन्युत्तमौजसोर्युद्धं	६५०	२	तौ हवार्जुनस्य भारतीभेनां प्रत्यागमनं	६५२	१८
जयद्रथं प्रति गच्छन्तमर्जुनं प्रतिश्रुतायुधस्य			तत्पुत्रयोर्नियतायुर्दीर्घायुषोरर्जुनं प्रति		
वाणवर्षणं	६५०		गमनं	६५२	२०
श्रुतायुधार्जुनयोर्महायुद्धवर्णनं	६५०	११	अर्जुनवाणेन नियतायुर्दीर्घायुषोर्नाशः	६५२	२२
श्रुतायुधपराक्रमस्य वृत्तान्तकथनं	६५०	१८	अर्जुनवाणहतैः सैन्यैः प्रथिव्यावरणं	६५२	२६
श्रीकृष्णं प्रति श्रुतायुधस्य वरुणदत्तगदायाः			अर्जुनवाणविद्धनां गजानामसूखमनादि	६५२	२
क्षेपणं	६५०	२७	यवनपारदादीनामर्जुनं प्रति वाणवर्षणं	६५२	५
श्रीकृष्णस्य स्कन्धेन श्रुतायुधगदाया धारणं	६५०	२८	अर्जुनशरैर्वेवनादीनां नाशः	६५२	८
प्रत्युद्यान्त्या गदया श्रुतायुधस्य नाशः	६५०	२८	अर्जुनकृतशोणितमदीवर्णनं	६५२	१२
श्रुतायुधमरणेन सैन्यानां हाहाकारादि	६५१		अर्जुनकृतहयादिनाशसंख्याकथनं	६५२	१६
कौरवसेनानां पलायनं	६५१		भारतीभेनां प्रविशन्तमर्जुनं प्रति श्रुता		
अर्जुनं प्रति काम्बोजराजपुत्रस्य गमनं	६५१	६	युरग्विषयोरगमनं	६५२	२३
अर्जुनकाम्बोजराजपुत्रयोर्महायुद्धवर्णनं	६५१	७	श्रुतायुधार्जुनस्य युद्धवर्णनं	६५२	२४
अर्जुनवाणेन काम्बोजराजपुत्रस्य नाशः	६५१	१६	अम्बुषार्जुनयोर्युद्धवर्णनं	६५२	२५
अर्जुनं प्रति कौरवसेनानामागमने सञ्ज			अर्जुनस्य द्रोणानोक्तप्रवेशे सञ्जयोक्तिः	६५४	६
योक्तिः	६५१	२४	सुदक्षिणादौ हते दुष्योधनस्य द्रोणसमीपा		
अभोषादस्त्ररसेनादिभिरर्जुनस्य युद्ध			गमनं	६५४	७
वर्णनं	६५१	२५	द्रोणं प्रति दुष्योधनस्य वाक्यं	६५४	१०

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
तत्र द्रोणाचेपरूपं दुर्योधनवाक्यं	६५४	१६	कुरुपाण्डवयोस्तुमलयुद्धवर्णनं ...	६५६	२६
दुर्योधनं प्रति द्रोणवाक्यं ...	६५४	२४	उभयसेनयोर्वैगकयनं ...	६५७	१
तत्रार्जुनप्रशंसारूपं द्रोणवाक्यं	६५४	२५	तत्र धृष्टद्युम्नद्रोणयोर्युद्धकयनं ...	६५७	८
यूधमखं हिलाञ्जुनं न योत्यामीति द्रोण- वाक्यं	६५४	२८	धृष्टद्युम्नेन-कौरवसैन्यानां मोहादिकयनं	६५७	१७
अञ्जुनेन युद्धार्थं दुर्योधनं प्रति द्रोणवाक्यं	६५४	३०	द्रोणवाणपोडितानां पाण्डवसैन्यानां भ्रमणं	६५७	२३
मया धनञ्जयो जेतुमशक्य इत्यादि दुर्यो- धनवाक्यं ...	६५५	२	उभयसैन्यानां मयुगत्यागाभावकयनं ...	६५७	२७
दुर्योधनं प्रति द्रोणवाक्यं ...	६५५	८	भोमनिवारणार्थं विविंशतिप्रभृतीनां यत्नः	६५७	२८
द्रोणस्ततदुर्योधनकवचबन्धने सञ्जयोक्तिः	६५५	१४	द्वन्द्वयुद्धकारिणोरुभयोरनामकयनं ...	६५८	१
दुर्योधनरचाकवचबन्धने द्रोणवाक्यं ...	६५५	१६	तत्र युधिष्ठिरादीन् प्रति शल्यादीनां गमनं	६५८	२
कवचवृत्तान्तकयनार्थं द्रोणस्येतिहासकयनं	६५५	२४	शिखण्डिप्रभृतीन् प्रति वाह्मीकादीनां गमनं	६५८	७
ब्रह्माणं प्रति दैत्यभोतानां देवानां वाक्यं	६५५	२६	कपप्रभृतीनां जयद्रथरत्निकयनं ...	६५८	११
देवान् प्रति ब्रह्मणोवाक्यं ...	६५५	२८	उभययुद्धकयनप्रतिज्ञार्थं सञ्जयोक्तिः	६५८	१६
तत्र शङ्करसमीपगमनार्थं देवान् प्रति	६५५	२७	विन्दानुविन्दाभ्यां विराटस्य युद्धवर्णनं ...	६५८	१८
ब्रह्मणो वाक्यं ...	६५५	२९	याज्ञमेनिवाह्मीकयोर्युद्धवर्णनं ...	६५८	२२
ब्रह्मणा सद्य देवानां शङ्करदर्शनार्थं मन्दर- पर्वतगमनं ..	६५६	२	शैल्यादिभिः काश्यपपुत्रादीनां युद्धवर्णनं	६५८	२६
अर्घ्यादीन् प्रति शङ्करस्य स्वागतप्रश्नादि	६५६	२	शकुनिप्रभृतिभिर्नकुलादीनां युद्धवर्णनं	६५८	३६
शङ्करसमीपेदेवानां स्वाभिप्रायप्रकाशेन प्रार्थना	६५६	३	युद्धस्याहुतलकयने सञ्जयोक्तिः ...	६५८	१८
देवानां प्रार्थनया शक्राय शङ्करस्य कवचदानं	६५६	५	तत्र जलसन्धादिभिर्भमादीनां युद्धवर्णनं	६५८	१८
शङ्करदत्तकवचेनेन्द्रप्रभावे द्रोणवाक्यं ...	६५६	७	उभयोः सेनयोः सङ्कुनयुद्धवर्णनं ...	६५८	२४
तत्कवचस्य पारमर्थ्येण प्राप्तिकयनं ...	६५६	१०	गृध्रादीनां युद्धस्थानस्थितिकयनं ...	६५८	३०
दुर्योधनं प्रति पुनर्द्रोणवाक्ये सञ्जयोक्तिः	६५६	१२	जयं प्रार्थयतां वीराणां युद्धरीतिकयनं	६६०	३
दुर्योधनं प्रति कवचबन्धनार्थं द्रोणवाक्यं	६५६	१४	द्रोणं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नस्य खड्गयुद्धकयनं	६६०	११
अञ्जुनेन युद्धार्थं बद्धकवचस्य दुर्योधनस्य	६५६	१६	द्रोणवाणेन धृष्टद्युम्नस्य खड्गादिच्छेदनं ...	६६०	१६
प्रेरणं ...	६५६	१८	धृष्टद्युम्नरक्षार्थं सात्यकिद्रोणवाणच्छेदनं ...	६६०	१८
अञ्जुनसमीपे दुर्योधनगमनोद्देशे सञ्ज- योक्तिः	६५६	२४	द्रोणयुद्धश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	६६०	२५
			क्रुद्धस्य द्रोणस्य सात्यकिं प्रति गमने		
			सञ्जयोक्तिः ...	६६०	२७
			आगच्छन्तं द्रोणं दृष्ट्वा सारथिं प्रति		
			सात्यकिवाक्यं ...	६६१	

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ
द्रोणसमीपे सात्यकर्मनं ६६१	५	५	श्रीकृष्णस्याञ्जनमतस्वीकारः ६६४	१	१
सात्यकिद्वे।णयोस्तुमल्ययुद्धवर्णनं ... ६६१	६	६	श्रीकृष्णं प्रति पुनरञ्जनवाक्यं ६६४	२	२
सात्यकिद्वे।णयोर्द्वंद्वं दृष्टान्तेषां युद्धोपरतिः ६६१	१८	१८	अञ्जनस्य रथादवरोहणे सञ्जयोक्तिः ... ६६४	३	३
मुक्ताविद्रुमादिभिः सात्यकिद्वे।णयोः शोभा कथनं ६६१	२२	२२	अवतीर्णेऽञ्जुने योधानां हर्षणे तं प्रति वाणवर्षणं ६६४	४	४
सात्यकिद्वे।णयोर्द्वंद्वदर्शनार्थं ब्रह्मादीनामा गमनं ६६१	२७	२७	योधानां धनञ्जयभुजबलदर्शनं ६६४	८	८
सात्यकिवाणेन द्रोणधनुषां च्छेदनं ... ६६२	१	१	समुद्ररूपकेण रणस्थानवर्णनं ६६४	१३	१३
पुनःपुनश्चिक्षे धनुषि द्रोणस्य चिन्ताकथनं ६६२	३	३	अञ्जनं प्रति श्रीकृष्णस्य रणस्थलेऽश्वपेयोदकाभावकथनं ६६४	१६	१६
द्रोणकृतमानसिकसात्यकिप्रशंसा ... ६६२	५	५	वाणेन मेदिनो भित्त्वाञ्जनस्याश्वपानसरो निर्माणं ६६४	१८	१८
सात्यकियुद्धं दृष्ट्वा देवादीनां हर्षादि ... ६६२	७	७	अञ्जननिर्मिताश्वपानसरो वार्णनं ... ६६४	१८	१८
कुद्वस्य द्रोणस्य सात्यकिबधाय दिव्यास्त धारणं ६६२	१२	१२	अञ्जनजनितमलिलादौ सञ्जयोक्तिः ६६४	२४	२४
द्रोणस्याग्नेयास्त्रं दृष्ट्वा सात्यकेर्वाहणास्त परित्यागः ६६२	१४	१४	अदृष्टपूर्व्वं सरो दृष्ट्वा सिद्धादीनां साधुवादप्रदानं ६६४	२६	२६
दिव्यास्तधारिणौ दृष्ट्वा सर्वेषां विषादादि ६६२	१५	१५	पार्थिवप्रेषितशरैरञ्जनस्य व्याथाभावः .. ६६४	२८	२८
तदा युधिष्ठिरादीनां सात्यकिरचार्यं यत्नः ६६२	१६	१६	कौरवाणां पार्थविक्रमप्रशंसा ६६५	३	३
मत्स्यादीनां द्रोणरचार्यं यत्नः ६६२	१८	१८	श्रीकृष्णकृताश्वविश्लोकरणादि ... ६६५	६	६
दिवावसानादौ सञ्जयोक्तिः ६६२	२३	२३	पुनः श्रीकृष्णस्य रथेऽश्वानां योजनं ... ६६५	१०	१०
जयद्रथबधार्थमञ्जनवासुदेवयोगमनं ... ६६२	२५	२५	अञ्जनरथाश्वयोजनं दृष्ट्वतां कौरवाणां विमनस्त्रं ६६५	१२	१२
अञ्जनरथस्य गतिप्रशंसा ६६३	२	२	विमनसां कौरवाणां वाक्यं ६६५	१३	१३
अञ्जनं प्रत्यावन्त्यधोरागमनं ६६३	८	८	प्रयातौ कृष्णाञ्जनौ दृष्ट्वा कौरवसेनानां वाक्यं ६६५	१६	१६
आवन्त्याभ्यामञ्जनस्य युद्धकथनं ... ६६३	१०	१०	जयद्रथं प्रति गच्छतोऽञ्जनस्यानिवार्थत्वं कथनं ६६५	२४	२४
अञ्जनवाणेन ज्येष्ठस्य विन्दस्य नाशः ... ६६३	१७	१७	अश्वान् प्रेषयित्वा श्रीकृष्णस्य शङ्खवादनं ६६५	२६	२६
ज्येष्ठस्य नाशं दृष्ट्वा नुविन्दस्यं गदायुद्धकरणं ६६३	१८	१८	अञ्जनं प्रति दुर्योधनादीनामागमनं ... ६६५	२८	२८
अञ्जनवाणेनानुविन्दस्य नाशादि ... ६६३	२९	२९	कौरवबलानां अमादौ सञ्जयोक्तिः ... ६६६	३	३
अञ्जनं दृष्ट्वा कौरवाणां भयावेशः ... ६६३	२५	२५			
जयद्रथं दूरस्थं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रत्यञ्जनं वाक्यं ६६३	२७	२७			

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
कौरवबलैः श्रीकृष्णार्जुनदर्शनं	६६६	७	अर्जुनस्य वाणत्यागे सञ्जयोक्तिः	६६८	१७
कौरवाणां जयद्रथजीविताश्रमनं	६६६	१३	त्यक्तवाणानां व्यर्थतां दृष्ट्वाऋतवाक्यं	६६८	१८
जयद्रथवधार्थं कृष्णार्जुनयोः परस्परवाक्यं	६६६	१७	कृष्णार्जुनौ प्रति दुर्योधनस्य वाणवर्षणं	६६८	२०
कृष्णार्जुनौ प्रति कौरवाणामाक्रोशनं ...	६६६		क्रुद्धस्यार्जुनस्य वाणैर्दुर्योधनस्य दानां		
कृष्णार्जुनयोः प्रभावरणनं	६६६	२४	नाशः	६६८	२३
जयद्रथदर्शनेन कृष्णार्जुनयोः सिंहनादादि.			आपत्प्राप्तस्य दुर्योधनस्य रक्षिभिरर्जुनावरणं	६६८	२७
करणं	६६७		अर्जुनस्य दुर्योधनसेनानाशनं ...	६६८	३०
जयद्रथरक्षार्थं दुर्योधनस्यागमनं	६६७	८	पाञ्चजन्यध्वनिश्रवणेन युधानां विना पतनं	६७०	५
कृष्णार्जुनयोरपि दुर्योधनदर्शनेन कौरव			अर्जुनदर्शनेन जयद्रथरक्षिणां सिंहनादादि	६७०	७
बलानां हर्षः	६६७	१२	कृष्णार्जुनौ प्रति कौरववोराणां गमने		
दुर्योधनं दृष्ट्वाऋजुनं प्रति तद्वधार्थं वासुदेव			सञ्जयोक्तिः	६७०	१५
वाक्यं	६६७	१७	तत्र सैन्यानां प्रभावकथनं	६७०	१६
दुर्योधननिन्दारूपं श्रीकृष्णवाक्यं ...	६६७	२१	भूरिश्रवमादिभिरर्जुनावरणं	६७०	१८
अर्जुनस्य श्रीकृष्णवाक्यस्रोकारादौ सञ्ज			भूरिश्रवमादीनामर्जुनसमीपे शङ्खवादनं	६७०	२४
योक्तिः	६६८	५	तन्निनादश्रवणेन कृष्णार्जुनयोः शङ्खवाद		
दुर्योधनं प्रति कृष्णार्जुनयोरश्वप्रवेशं ...	६६८	८	नादि	६७०	२५
दुर्योधनसमागमे सर्वसैन्याभ्यं महानादः	६६८	११	दुर्योधनकर्णादिभिरर्जुनस्य तुमुलयुद्ध		
अर्जुनसमीपे निर्भयदुर्योधनदर्शनेन कौर			वर्षणं	६७१	७
वाणां श्लाकादि	६६८	१७	ध्वजानां विशेषज्ञानार्थं प्रश्नः	६७१	२१
जनशब्दं श्रुत्वा सेनाः प्रति दुर्योधनवाक्यं	६६८	२०	ध्वजानां रूपादिनिरूपणे सञ्जयोक्तिः ...	६७१	२२
अर्जुनं प्रति सकोपस्य दुर्योधनस्य दम्भवाक्यं	६६८	२१	अर्जुनध्वजस्य लक्षणकथनं	६७१	२८
अर्जुनं प्रति दुर्योधनस्य वाणत्यागे सञ्जयोक्तिः	६६८	२६	अश्वत्थामध्वजस्य लक्षणकथनं	६७१	३०
वासुदेवं प्रति दुर्योधनस्य वाणत्यागः ...	५६८	२७	कर्णादिध्वजानां लक्षणकथनं	६७२	३
दुर्योधनं प्रत्यर्जुनप्रेषितवाणानां निष्फलता	६६८	२८	जयद्रथादिध्वजानां लक्षणकथनं	६७२	१०
अर्जुनवाणैर्नष्कस्य दृष्ट्वाऋजुनं प्रति श्रीकृष्ण			धृतराष्ट्राच्चैरूपं सञ्जयवाक्यं	६७२	२२
वाक्यं	६६८	३०	अर्जुनप्रशंसारूपं सञ्जयवाक्यं	६७२	२४
अर्जुनस्य द्रोणदत्ताभेद्यकवचवृत्तान्तकथ			पाञ्चालाः कुरुभिः सार्द्धं किमकुर्वन्तेति धृत्		
नादि	५६८	६	राष्ट्रप्रश्नः	६७३	१
अर्जुनस्य कवचप्राप्तिपरम्पराकथनं ..	६६८	१४	पाञ्चालादीनां युद्धे सञ्जयोक्तिः ...	६७३	२

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ
द्रोणादिभिः पाञ्चालादीनां तुमुलयुद्धं			नदस्वपीडितस्य राक्षसस्य पलायनं	६७७	११
वर्णनं ६७३			अलम्बुषं प्रति घटोत्कचस्य गमने सञ्चयोक्तिः	६७७	१६
तत्र दृहतत्त्वमेधधूर्त्यादीनां युद्धकथनं	६७३	७	अलम्बुषघटोत्कचयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं ...	६७७	१७
युधिष्ठिरादिभिर्द्रोणादीनां युद्धवर्णनं	६७३	११	युध्यमानमलम्बुषं प्रति भीमादीनां गमनं	६७७	२५
भीमसेनार्यप्रह्लादयुद्धवर्णनं ६७३		१६	भीमादिभिर्घटोत्कचेन चालम्बुषस्य युद्धं		
विशेषेण द्रोणयुधिष्ठिरयोर्युद्धवर्णनं ... ६७३		१८	करणं	६७७	२७
द्रोणभयाद्युधिष्ठिरस्यापयानं ६७४		१७	अलम्बुषनादेन पृथिवीकम्पनं ६७८		३
दृहतत्त्वमेधधूर्त्यायुद्धकथने सञ्चयोक्तिः	६७४		घटोत्कचस्यालम्बुषवधापायकरणं ...	६७८	११
दृहतत्त्वत्वाणेन चेमधूर्त्तर्ताशः ६७४		२४	घटोत्कचस्यालम्बुषमारणं ६७८		१५
धृष्टकेतुवोरधन्वनोर्युद्धकथनं ... ६७४		२८	अलम्बुषे हते पाण्डवानां सिंहनादकरणं	६७८	१७
धृष्टकेतुशक्त्या वोरधन्वनोनाशः ... ६७५			सर्वेषां घटोत्कचस्य सम्मानकरणं ... ६७८		२१
सहदेवदुर्मुखयोर्युद्धवर्णनं ६७५			सात्यकिर्द्रोणं कथं न्यवारयदिति धृतराष्ट्र		
विरथस्य दुर्मुखस्य निरमित्वररथारोहणं	६७५	१४	प्रश्नः ६७८		२५
सहदेववाणेन निरमित्वरस्य नाशः ... ६७५		१५	द्रोणयुद्धकथने सञ्चयोक्तिः ६७८		२६
सात्यकियाघ्नदत्तयोर्युद्धवर्णनं ... ६७५			तत्र सात्यकिर्द्रोणयोर्युद्धकथनं ... ६७८		२८
सात्यकिना व्यघ्नदत्ते हते तं प्रति मागधानां			द्रोणयुद्धं दृष्ट्वा सात्यकेर्विषमता ... ६७८		४
गमनं ६७५		२१	सात्यकिविषादं दृष्ट्वा कौरवाणां हर्षादि	६७८	६
मागधैः सह सात्यकेर्युद्धकथनं ६७५		२२	कौरवनिनादं श्रुत्वा सैन्यं प्रति युधिष्ठिर		
सात्यकिना सैन्ये विद्राविते तं प्रति द्रोणस्या			वाक्यं	६७८	७
गमनं ६७५		२७	द्रोणेन युद्धार्थं पृथग्युधं प्रति युधिष्ठिर		
द्रोणदेवसोमदत्तोर्युद्धे सञ्चयोक्तिः ... ६७६			वाक्यं	६७८	८
सहदेवपुत्रेण सोमदत्तेर्ताशः ६७६			सात्यकिरक्षणार्थं सैन्यस्य युधिष्ठिरस्य गमनं	६७८	१४
अलम्बुषभीमसेनयोर्युद्धवर्णनं ६७६		१३	युधिष्ठिरादिभिर्द्रोणस्य युद्धकथनं ... ६७८		१६
भीमं प्रति क्रुद्धस्यालम्बुषस्य वाक्यं ... ६७६		२३	द्रोणकृतपञ्चालादिजयकथनं ६७८		२३
सायां कृत्वा लम्बुषस्य भीमेन युद्धकरणं	६७६	२५	युधिष्ठिरस्य पाञ्चजन्यध्वनिश्रवणादि	६७८	३०
अलम्बुषकृतशस्त्रवृष्टिकथनं ६७६			सात्यकिं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ६८०		७
अलम्बुषयुद्धे शोणितनदीवर्णनं ... ६७७			तत्र सात्यकिप्रशंसारूपं युधिष्ठिरवाक्यं	६८०	८
कौरवनिनादं श्रुत्वा क्रुद्धस्य भीमस्यालम्बुषं			अर्जुनसाहाय्यार्थं युधिष्ठिरस्य प्रार्थना ... ६८०		१२
प्रति त्वाङ्गास्तप्रचेपः ६७७			युधिष्ठिरस्यार्जुनसात्यक्योर्गुणकथनं ... ६८०		२०

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सात्यकिप्रशंसारूपं पुनर्युधिष्ठिरवाक्यं ...	६८०	२८	युधिष्ठिरमभिवाद्य सात्यकेरयारोहणं ..	६८६	८
सात्यकिं प्रति युधिष्ठिरस्त्राञ्जुनयुद्धवृत्तान्तं			सात्यकिं सद्य भोमस्य गमनं ...	६८६	११
कथनं	६८१	६	भोमं प्रति सात्यकिवाक्यं ...	६८६	१४
अर्जुनार्थं युधिष्ठिरानुतापवाक्यं ...	६८१	१६	भोमसात्यकोक्तिप्रत्युक्तौ ...	६८६	१७
क्षणाभ्युद्दिश्य सात्यकिं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	६८१	२३	कौरवसैन्यमध्ये सात्यकेः प्रवेशः ...	६८६	२२
सात्यकिप्रशंसारूपं पुनर्युधिष्ठिरवाक्यं ...	६८१	२७	सात्यकेर्ममनादौ सञ्जयोक्तिः ...	६८६	२६
सात्यकिप्रत्युत्तरे सञ्जयोक्तिः ...	६८२	११	तत्र धृष्टद्युम्नस्य द्रोणरथं प्रति गमनादि	६८६	२७
युधिष्ठिरं प्रति सात्यकिवाक्यं ...	६८२	१३	सात्यकेः कौरवसैन्यनाशनं ..	६८७	१
दुष्योधनबलजयार्थं सात्यकिप्रतिज्ञा ...	६८२	१६	सात्यकिवाणमृतमेनादिभिः पृथिवीशोभा		
युधिष्ठिरं प्रति सात्यकेरर्जुनोक्तकथनं ...	६८२	२१	कथनं	६८७	८
युधिष्ठिरस्थान्यसाहाय्यार्थं सात्यकिवाक्यं	६८३	३	अर्जुनपथं जिगमिषोः सात्यकेर्द्रोणकृत		
अर्जुनप्रशंसारूपं सात्यकिवाक्यं ...	६८३	७	निवारणं	६८७	१६
युधिष्ठिराश्वासार्थं सात्यकिवाक्यं ...	६८३	१२	द्रोणसात्यकेर्युद्धवर्णनं ...	६८७	१८
अर्जुनं प्रति सात्यकेर्ममनार्थं युधिष्ठिर			सात्यकिं प्रति द्रोणस्य सकोधवाक्यं ...	६८७	२५
वाक्यं	६८३	२०	द्रोणं प्रति सात्यकिविनयवाक्यं ..	६८७	२८
युधिष्ठिरस्य स्वरचिणं नामकथनं ...	६८३	२३	द्रोणं हिला सात्यकिगमनादौ सञ्जयोक्तिः	६८७	३०
धृष्टद्युम्नप्रशंसारूपं युधिष्ठिरवाक्यं ...	६८३	२८	अर्जुनसमोपगमनार्थं सारथिं प्रति सात्यकि		
युधिष्ठिरवाक्येन सात्यकिचिन्तने सञ्जयोक्तिः	६८४	४	वाक्यं	६८८	१
युधिष्ठिरं प्रति सात्यकिवाक्यं ...	६८४	७	गच्छन्तं सात्यकिं प्रति द्रोणस्य क्रोधादनु		
तत्र युधिष्ठिरसम्मानरूपं वाक्यं ...	६८४	१०	गमनं	६८८	८
अर्जुनसमोपगमनार्थं सात्यकिप्रतिज्ञा	६८४	१५	सात्यकेर्भारतोसेनामध्यप्रवेशः ...	६८८	१०
कौरवबलमारणार्थं सात्यकिप्रतिज्ञा ...	६८४	१८	प्रविष्टस्य सात्यकेः कृतवर्षकृतावरणं ...	६८८	११
कौरवबलप्रशंसापूर्वकमारणप्रतिज्ञा ...	६८४	२२	कृतवर्षसात्यकेर्युद्धवर्णनं ...	६८८	१२
किरातवधार्थं सात्यकिप्रतिज्ञा ...	६८५	१	कृतवर्षाणं वाणैश्चादयित्वा तत्सारथिं प्रति		
कुञ्जरमारणार्थं सात्यकिप्रतिज्ञा ...	६८५	६	वाणत्यागः	६८८	२१
काम्बाजमारणार्थं सात्यकिप्रतिज्ञा ...	६८५	१६	सात्यकिवाणेन हार्दिकमारथेर्नाशादि	६८८	२२
रथसञ्चारार्थं सात्यकिवाक्यं ...	६८५	१८	काम्बाजसेनाः प्रति सात्यकेर्ममनादि ...	६८८	२६
सात्यकिरथसञ्चारार्थं सञ्जयोक्तिः ...	६८५	२७	सात्यकिं प्रति जिगमिषोर्द्रोणस्य पाण्डव		
अर्जुनसाहाय्यार्थं सात्यकेरथीगकथनं ...	६८६	४	सैन्यकृतनिवारणं	६८८	२८

॥ श्रीमहाभारतीयद्वितीयखण्डान्तर्गतद्वेणपर्वस्योपपन्नं

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सञ्चयं प्रति धृतराष्ट्रस्य विस्मयवाक्यं ...	६८८		विश्वस्य सञ्चयस्य सात्यकियुद्धकथनं	६८९	२७
तत्र धृतराष्ट्रस्यात्मीयसैन्यविशेषणकथनं	६८८		सारथिं प्रति सात्यकिवाक्यं ...	६८९	२८
सैन्यरक्षिणं नामोद्देशेन धृतराष्ट्रवाक्यं ...	६८८	१२	सात्यकिवाक्येन चिगर्त्तसमीपे सारथेरथा		
सैन्यसागररूपकेण धृतराष्ट्रवाक्यं ...	६८८	१७	मयम	६८९	४
अर्जुनसात्यक्योः सैन्यार्थवशेदेन गमनकथनं	६८८		चिगर्त्तैः सह सात्यकैर्युद्धकथनं	६८९	७
अर्जुनसात्यक्योः प्रशंसारूपं धृतराष्ट्रवाक्यं	६८८	२२	सात्यकिवाणपोडितानां गजानां पलायनं	६८९	८
अर्जुनं सात्यकिञ्च दृष्ट्वा दुर्व्योधनः किं			सात्यकिवाणपोडितानां सैन्यानां गतिकथनं	६८९	१२
कृतवानित्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	६८०		गजानोके हते सात्यकिं प्रति जलसन्धस्या		
पुत्राणां शोकं सम्भाव्य धृतराष्ट्रस्यानुताप			गमनं	६८९	१५
वाक्यं	६८०		जलसन्धसात्यक्यैर्युद्धवर्णनं	६८९	२१
अर्जुनसात्यक्योः सैन्यमध्यप्रवेशेन धृतराष्ट्रानु			सात्यकिवाणेन जलसन्धस्य बाह्वद्वयच्छेदनं	६८९	५
तापः	६८०	१५	सात्यकिवाणेन जलसन्धस्य शिरश्छेदनं ...	६८९	८
द्रोणयुद्धश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः ..	६८०	१८	जलसन्धे हते कौरवसैन्यानां विवादकथनं	६८९	१२
जयद्रथबधवृत्तान्तश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः	६८०	२०	सैन्यभङ्गं दृष्ट्वा सात्यकिं प्रति कौरवैः सह		
धृतराष्ट्रविषरूपं सञ्चयस्य प्रत्युत्तरवचनं	६८०	२१	द्रोणस्यागमनं	६८९	१४
आगतान् भोमाद्रीन् प्रति कृतवर्म्माणोगमनं	६८१		द्रोणादिभिः सात्यकियुद्धे सञ्चयोक्तिः	६८९	१८
हार्दिकस्य पाण्डवसैन्यवारणकथनं ...	६८१		तत्र द्रोणादीनां सप्तमहारथानां सात्यकिं		
कृतवर्म्माणं प्रति भोमस्य वाणत्यागः ..	६८१		प्रति युगपद्वाणत्यागः	६८९	२०
हार्दिकं प्रति सहदेवादीनां वाणत्यागः	६८१		द्रोणादीन् प्रति सात्यकैर्वाणवर्षणं ...	६८९	२४
द्रौपदेयादीनां कृतवर्म्माणं प्रति वाणवर्षणं	६८१		तत्र सात्यकिदुर्व्योधनयोर्युद्धवर्णनं ...	६८९	२८
भोमादिभिः कृतवर्म्माणो युद्धवर्णनं ...	६८१		सात्यकिवाणविद्धस्य दुर्व्योधनस्थापयानं	६८९	१२
कृतवर्म्मयाज्ञसेन्याः प्रशंसनं	६८२		आर्त्तनिनादं श्रुत्वा सात्यकिं प्रति कृतवर्म्माण		
कृतवर्म्मवाणेन धृष्टद्युम्नस्य मोहादि ...	६८२		आगमनं	६८९	१४
कौरवाणां हार्दिकवाच्य पारितोषिकदानं	६८२		आगच्छन्तं कृतवर्म्माणं दृष्ट्वा सारथिं प्रति		
हार्दिकशस्पीडितस्य शिखिन्दिनोऽपयानं	६८२	११	सात्यकिवाक्यं	६८९	१६
हार्दिक्युक्तपार्थादिजयकथनं ...	६८२	१३	पुनः कृतवर्म्मसात्यक्यो	६८९	१८
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्चयवाक्यं '	६८२	१८	सात्यकिवाणपोडितस्य कृतवर्म्माणः पतनं	६८९	२८
निनादं श्रुत्वा कृतवर्म्मसमीपे सात्यकिरागमनं	६८२	२१	कृतवर्म्माणं विजित्यार्जुनदर्शनार्थं सात्यके		
कृतवर्म्मसात्यक्यैर्युद्धवर्णनं	६८२	२२	गमनं	६८९	१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सात्यकिभयेन सैन्यानां कम्पनादौ सञ्जयोक्तिः	६८६	६	कथनं	७००	१
तत्र द्रोणसात्यक्योर्युद्धवर्णनं	६८६	७	सात्यकेर्ऋजुनसमोपप्राप्तौ सञ्जयोक्तिः	७००	४
सात्यकिवाणेन द्रोणसारथेर्नाशादि	६८७	४	ऋजुनसमोपगतस्य सात्यकेः प्रभाकथनं	७००	५
विद्ववन्तं द्रोणरथं प्रति कौरवसैन्यानां गमनं	६८७	७	दुर्योधनादिभिः सात्यकेरावरणकथनं	७००	१३
पुनर्युद्धदारे द्रोणस्य स्थितिकथनं	६८७	८	दुर्योधनादीन् दृष्ट्वा सारथिं प्रति सात्यकि		
सात्यकिवृत्तद्रोणजयादौ सञ्जयोक्तिः	६८७	१३	वाक्यं	७००	१६
सारथिं प्रति सात्यकिवाक्यं	६८७	१५	दुर्योधनादिभिः सात्यकेसुमुल्लयुद्धकथनं	७००	२४
सैन्यमध्ये गच्छतः सात्यकेरनिवार्यत्वकथनं	६८७	१८	तत्र सञ्जयस्य सात्यकियुद्धप्रशंसावाक्यं	७००	२७
सात्यकं प्रति सुदर्शनस्यागमनं	६८७	२०	सात्यकिं प्रति दुर्योधनादीनां क्रमेणवाण		
सुदर्शनसात्यक्योर्युद्धवर्णनं	६८७	२१	वर्षणं	७०१	
सात्यकिवाणेन सुदर्शनहथादीनां नाशः	६८७	३०	तद्वाणान् निवार्य दुर्योधनादीन् प्रति सात्य		
सात्यकिवाणेन सुदर्शनस्य नाशः	६८८	१	कौरवाणत्यागः	७०१	८
सुदर्शनं निहत्यार्जुनस्य पथा सात्यकेर्गम			शकुनिप्रसूतिभिः सात्यकेर्महायुद्धवर्णनं	७०१	११
नादि	६८८	३	सात्यकिवृत्तदुर्योधनसारथिनाशः	७०१	१५
सारथिं प्रति सात्यकिवाक्ये सञ्जयोक्तिः	६८८	७	दुर्योधनस्य युद्धादपयानं	७०१	१७
सारथिं प्रति सात्यकिवाक्यं	६८८	८	सैन्यानां दुर्योधनस्य पश्चाद्भावनं	७०१	१८
अर्जुनहतसैन्यस्य दर्शनार्थं सारथिं प्रति			दुर्योधनादीन् जित्वाऋजुनरथं प्रति सात्यके		
सात्यकिवाक्यं	६८८	१४	गमनं	७०१	२०
दुर्योधनादिजयार्थं तेषां समीपे रथप्रेष			सात्यकिं दृष्ट्वा मत्पुत्राः किमकुर्वन्तेत्यादि		
णाय सात्यकिवाक्यं	६८८	१८	धृतराष्ट्रप्रश्नः	७०१	२३
सात्यकिं प्रति सारथेः साहसवाक्यं	६८८	२४	सात्यकियुद्धप्रशंसारूपं धृतराष्ट्रवाक्यं	७०१	२७
सात्यकिप्रशंसारूपं सारथिवाक्यं	६८८	२६	गृष्टुखावहितोराजजित्यादिसञ्जयवाक्यं	७०२	३
मुण्डादीनां नाशार्थं सारथिं प्रति सात्यकि			तत्र सात्यकिं प्रति सभैरन्यानां दुर्योधना		
वाक्यं	६८८	३	दीनां गतिकथनं	७०२	५
सात्यकिरथप्रेषणे सञ्जयोक्तिः	६८८	१४	सात्यकिवृत्ततद्वलनाशकथनं	७०२	११
यवनैः सह सात्यकेर्युद्धकथनं	६८८	१६	सात्यकिवृत्तहस्तिभैरननाशकथनं	७०२	१६
सात्यकिवृत्तकाभोजादिवधकथनं	६८८	२२	प्रभयान् दत्तून् प्रति दुःशासनवाक्यं	७०२	२०
हतसैन्यैर्दुःभूमिशोभाकथनं	६८८	२४	सात्यकिसमीपे दुःशासनस्य पाषाणयोधिनां		
सात्यकिपराक्रमेण सारणाद्वृत्ततत्सम्मान			प्रेषणं	७०२	२२

॥ श्रीमहाभारतौषदिनीयखण्डान्तर्गतद्रोणपर्वसप्तोपचं ॥

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
दुःशासनवाक्येन सात्यकिं प्रति पाषाणयोः			द्रोणधृष्टद्युम्नयुद्धप्रसंगेन सञ्चयोक्तिः	७०५	२३
धिनां गमनं ७०२	२५		मण्डलादिकरणेनाभययुद्धकथनं	७०५	२४
सात्यकिवाणपीडितानां तेषां पतनं ... ७०२	२८		द्रोणस्य वाणेन धृष्टद्युम्नसारथेर्नाशः	७०५	२८
कौरवबालानां सात्यकिना सप्त युद्धत्यागः ७०३	७		इति सारथौ धृष्टद्युम्नहत्यानां प्रवृत्तयः	७०५	२८
कौरवार्त्तनादं श्रुत्वा स्मृतं प्रति द्रोणवाक्यं ७०३	८		पाञ्चालान् विजित्य स्वयूहद्वारे द्रोणस्य		
द्रोणं प्रति स्मृतस्य प्रत्युत्तरवचनं ... ७०३	१४		पुनरागमनं ७०६		१
भीतानां कौरवबालानां द्रोणरथं प्रति गमनं ७०३	१८		सात्यकिं प्रति दुःशासनगमने सञ्चयोक्तिः	७०६	४
द्रोणस्य दुःशासनरथदर्शने सञ्चयोक्तिः ७०३	२२		सात्यकिं प्रति दुःशासनस्य वाणवर्षणं	७०६	५
दुःशासनं प्रति द्रोणवाक्यं ७०३	२३		दुःशासनादीन् प्रति सात्यकिर्वाणवर्षणं	७०६	७
तत्र दुःशासनाचेपरूपं द्रोणवाक्यं ... ७०३	२५		सात्यकिभयात् दुःशासनसैन्यानां पलायनं	७०६	८
पाण्डवैः शमविधानार्थं दुःशासनं प्रति द्रोणवाक्यं ७०४			दुःशासनसात्यक्योस्तुमुलयुद्धवर्धनं	७०६	१०
द्रोणवाक्यस्योत्तरमदत्त्वा सात्यकिं प्रति दुःशासनस्य गमनं ७०४	१६		दुःशासनसाहाय्यार्थं त्रिगर्त्तानामागमनं	७०६	१४
द्रोणस्य पाण्डवसैन्यमध्यप्रवेशः ... ७०४	१८		सात्यकिं प्रति त्रिगर्त्तानां शरवर्षणं	७०६	१६
द्रोणेन युद्धार्थं पाञ्चालपुत्रस्य वीरकेतोरगमनं ७०४	२१		सात्यकिवाणेन त्रिगर्त्तानां बहूनां नाशः	७०६	१७
द्रोणं प्रति वीरकेतोर्वाणवर्षणं ७०४	२२		मृतसैन्याभिः प्रयिवीशेभाकथनं	७०६	१८
पाञ्चालैर्द्रोणस्यावरणं शरवर्षणञ्च ... ७०४	२४		सात्यकिवाणपीडितानां त्रिगर्त्तानां द्रोणरथं प्रत्यागमनं	७०६	२१
तद्वापान् निहत्य वीरकेतोरथं प्रति द्रोणस्य वाणत्यागः ७०४	२६		पञ्चशतान् योधान् हत्वार्जुनरथं प्रति सात्यके गमनं	७०६	२२
द्रोणवाणेन वीरकेतुमरणं ७०४	२८		पथि दुःशासनसात्यक्योर्युद्धवर्धनं	७०६	२३
तद्वाटणां चित्रकेतुप्रभृतीनां द्रोणं प्रति गमनं ७०५	२८		सात्यकिवाणेन दुःशासनवाहनादीनां नाशकथनं	७०७	४
तद्वाणपीडितस्य द्रोणस्य तद्वधार्थं चिन्ता ७०५	१		भीमवाक्यस्मरणेन दुःशासनवधाभावः	७०७	७
द्रोणवाणेन चित्रकेतुप्रभृतीनां नाशः ७०५	३		दुःशासनं जित्वा सात्यकेर्गमनं ७०७		८
पाञ्चालान् जितान् दृष्ट्वा द्रोणं प्रति धृष्टद्युम्नस्य आगमनं ७०५	४		मत्सेनायां किं सात्यकिनिवारकोनास्तीति धृतराष्ट्रप्रश्नः	७०७	१२
धृष्टद्युम्नद्रोणयोर्युद्धवर्धनं ७०५	१०		धृतराष्ट्रवाक्यस्योत्तररूपं सञ्चयवाक्यं	७०७	१६
	१२		तत्र कौरवसैन्यमध्ये तुमुलग्रन्थकथनं	७०७	१७

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्ती	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्ती
द्रोणरचितयूद्धप्रशंसाकथनं ७०७	१६		द्रोणं प्रति पाञ्चलादीनां गमनं ... ७१०	१८	
भीमादीनामास्त्रालनं ७०७	२३		द्रोणवाणेन चेदिश्रेष्ठानां बधः ... ७१०	२३	
अर्जुनसात्यक्याः सुखेन जयद्रथसमीपगमनार्थं सेनाः प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ... ७०७	२४		द्रोणपराक्रमभीतानां पाञ्चालानां भीमाद्याकृतं ... ७१०	२४	
भीमार्जुनप्रतिवलेः कौरवबलनाशनं ... ७०७	२७		द्रोणप्रशंसारूपं भीतानां पाञ्चालानां वाक्यं ७१०	२६	
पाण्डवसमीपे दुर्योधनस्यागमनं ... ७०८	३		तदाक्येन द्रोणं प्रति वचधर्म्मिण्णागमनं ७१०	३०	
सञ्जयं प्रति दुर्योधनयुद्धे धृतराष्ट्रप्रश्नः ... ७०८	५		वचधर्म्मद्रोणयोर्युद्धवर्णनं ... ७११	२	
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयस्योत्तरवाक्यं ... ७०८	८		द्रोणवाणेन वचधर्म्मिणि हते पाञ्चालानां कम्पादि ... ७११	३	
दुर्योधनविलोडितां सेनां दृष्ट्वा भीमादीनामागमनं ... ७०८	१०		चेकितानद्रोणयोर्युद्धवर्णनं ... ७११	५	
भीमादिभिर्दुर्योधनस्य युद्धवर्णनं ... ७०८	११		सूते हते चेकितानहत्यानां द्रवणं ... ७११	७	
तत्र युधिष्ठिरदुर्योधनयोर्युद्धकथनं ... ७०८	१६		द्रोणं प्रकान्तं दृष्ट्वा द्रुपदवाक्यं ... ७११	१२	
युधिष्ठिरं प्रति गच्छन्तं दुर्योधनं प्रति पाञ्चालानामागमनं ... ७०८	२०		पार्यानां व्यूहभेदादौ सञ्जयोक्तिः ... ७११	१८	
द्रोणस्य पाञ्चालानां ग्रहणं ... ७०८	२१		युधिष्ठिरचिन्तादौ सञ्जयोक्तिः ... ७११	२१	
सङ्कुलयुद्धकथनं ... ७०८	२२		युधिष्ठिरस्यार्जुनदर्शनाभावकथनं ... ७११	२२	
अपराङ्गं तुमुलमंघामि सञ्जयोक्तिः ... ७०८	२८		ततो गाण्डीवश्चन्द्रश्रवणादिभिर्युधिष्ठिरस्य शान्त्यभावकथनं ... ७११	२३	
तत्रद्रोणपराक्रमकथनं ... ७०८	२८		युधिष्ठिरस्य चिन्ताकथनं ... ७११	२६	
वृहत्तत्रद्रोणयोर्युद्धवर्णनं ... ७०८	२		भीमसमीपगमनार्थं सारथिं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ... ७१२	१४	
द्रोणवाणेन वृहत्तत्रस्याद्यादिभिः सह नाशः ७०८	१७		युधिष्ठिरवाक्येन भीमसमीपे स्थानयनं ७१२	१५	
वृहत्तत्रे हते सारथिं प्रति शिशुपालपुत्रस्य वाक्यं ... ७०८	२०		भीमं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ... ७१२	१६	
द्रोणरथं प्रति शिशुपालिष्टकेतोर्मनं ७०८	२३		युधिष्ठिरं प्रति भीमस्य स्वान्वनावाक्यं ... ७१२	१८	
ष्टकेतुद्रोणयोर्युद्धवर्णनं ... ७०८	२४		अर्जुनं हतमाशंक्य युधिष्ठिरवाक्यं ... ७१२	२१	
द्रोणवाणेन शिशुपालिष्टकेतोर्नाशः ... ७१०	४		अर्जुनसमीपगमनार्थं भीमं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ... ७१२	२	
चेदिराजे हते द्रोणं प्रति गतस्य तत्पुत्रस्य नाशः ... ७१०	७		युधिष्ठिरस्य भीमानुनयः ... ७१२	३	
जरासन्धसुतद्रोणयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं ७१०			युधिष्ठिरं प्रति भीमवाक्यं ... ७१२	७	
द्रोणवाणेन पाण्डवसैन्यनाशः ... ७१०	१४		भीमस्यार्जुनसमीपगमनादौ सञ्जयोक्तिः ७१२	८	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युधिष्ठिररक्षणार्थं धृष्टद्युम्नं प्रति भीमवाक्यं	७१३	१०	अर्जुनं दृष्ट्वा भीमस्य सिंहनादकरणादि	७१६	१८
भीमं प्रति धृष्टद्युम्नवाक्यं	७१८	१५	क्षणाकुम्भयोर्भीमकृतशब्दश्रवणादि ...	७१६	२१
धृष्टद्युम्ने राजानं निक्षिप्य भीमस्यार्जुनसमी			भीमकृतशब्दश्रवणेनार्जुनस्य शब्दकरणादि	७१६	२३
पगमनोद्योगकथनं ...	७१३	१७	अर्जुनादीनां सिंहनादं श्रुत्वा युधिष्ठिरस्य		
पाञ्चजन्यध्वनिं श्रुत्वा पुनर्भीमं प्रति युधिष्ठिर			हर्षः	७१६	२४
वाक्यं ...	७१३	२७	प्रीतस्य युधिष्ठिरस्य मानसिकार्जुनप्रशंसा		
युधिष्ठिरवाक्येन भीमस्यार्जुनसमीपगमन			वाक्यं	७१६	२७
रीतिकथनं ...	७१४	२	नर्दमानं भीमं के पर्य्यवारयन् इत्यादि		
पाञ्चालादीनां गच्छतो भीमस्यानुगमनं	७१४	८	धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	७१७	१७
दुःशलादीनां गच्छन्तं भीमं प्रत्यागमनं	७१४	८	तत्र भीमपराक्रमकथनेन धृतराष्ट्रवाक्यं	७१७	१८
दुःशलादीनतीत्य भीमस्य द्रोणसमीपगमनं	७१४	१३	भीमं प्रति कर्णगमने सञ्जयोक्तिः	७१७	२६
भीमकृतगजानोकमारणं ...	७१४	१६	कर्णकृतभीमगमनाधरोधः ...	७१७	२७
द्रोणस्य भीमावरणं ...	७१४	१८	कर्णं दृष्ट्वा भीमस्य कोपादि ...	७१७	२८
भीमं प्रति द्रोणवाक्यं ...	७१४	२१	कर्णभीमसमागमदर्शनेन प्रेक्षतां योधानां		
द्रोणं प्रति भीमस्य सक्रोधवाक्यं ...	७१४	२४	कम्पादि ...	७१७	३०
भीमनिक्षिप्तगदया द्रोणस्याद्यादीनां नाशः	७१४	२८	कर्णभीमयोस्तुमुल्ययुद्धवर्णनं ...	७१८	६
रथान्तरारूढस्य द्रोणस्य व्यूहदारस्थितिकथनं	७१५	१	तत्र भीमवाणेन कर्णरथादीनां नाशः	७१८	१७
दुःशलादिभिर्मिमस्य युद्धकथनं ...	७१५	२	कर्णं जित्वा भीमस्य सिंहनादकरणं	७१८	२०
भीमवाणेन सुदर्शनस्य बधः ...	७१५	१३	भीमस्य ध्वनिं श्रुत्वा युधिष्ठिरस्य हर्षः	७१८	२१
भीममथात् कैरवाणां पलायनं ...	७१५	१५	दुर्योधनस्य द्रोणसमीपगमने सञ्जयोक्तिः	७१८	२७
कैरवान् दुःशलादीन्जित्वा भीमस्य सिंह			द्रोणं प्रति दुर्योधनवाक्यं ...	७१८	३०
नादादिकरणं ...	७१५	१८	दुर्योधनं प्रति द्रोणवाक्यं ...	७१८	८
द्रोणस्य भीमनिवारणेच्छायां सञ्जयोक्तिः	७१५	२३	तत्र द्यूतमनूय दुर्योधनतिरस्काररूपं		
भीमप्रेषितगदादर्शनेन कैरवाणां पलायनं	७१५	२७	द्रोणवाक्यं ...	७१८	१३
भीमस्य कैरवव्यूहमध्यप्रवेशः ...	७१६	३	जयद्रथरक्षणार्थं द्रोणवाक्यं ...	७१८	१८
द्रोणभीमयोर्महायुद्धवर्णनं ...	७१६	५	द्रोणवाक्येन जयद्रथरक्षणार्थं दुर्योधनस्य		
भीमस्य भोजानोकमारणं ...	७१६	१४	गमनं ...	७१८	२१
भीमस्य काम्बोजादिवचानतिक्रमणं ...	७१६	१६	पथि युधामन्युत्तमोजोभ्यां दुर्योधनस्य युद्ध		
सात्यकिं दृष्ट्वा अर्जुनदर्शनार्थं भीमस्य गमनं	७१६	१७	कथनं ...	७१८	२५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
विरथस्य दुर्योधनस्य शल्यरथारोहणं ...	७२०	८	विश्वेन सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	७२३	२६
युधामन्यूत्तमौजधोरज्जुनसमीपगमनं ...	७२०	१०	कर्णपराजयेन धृतराष्ट्रस्यानुतापवाक्यं	७२३	२८
भीमं प्रति पुनः कर्णस्यागमने सञ्जयोक्तिः ...	७२०	१२	दुर्योधनचित्पुरुषं धृतराष्ट्रवाक्यं ...	७२४	२
कर्णभीमयोर्युद्धः कीदृश इत्यादि धृतराष्ट्रं			कर्णभीमयोर्युद्धश्रवणार्थं पुनर्धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	७२४	८
प्रश्नः	७२०	१४	कर्णभीमयोः पुनर्युद्धकथने सञ्जयोक्तिः ...	७२४	८
कर्णपराक्रमप्रशंसारूपं धृतराष्ट्रवाक्यं ...	७२०	१७	भीमवाणेन कर्णभारयेनाशः	७२४	१२
भीमकर्णयोः केन प्रकारेण युद्धमिति धृत			उभयोर्वाणयुद्धकथनं	७२४	१८
राष्ट्रप्रश्नः	७२०	२०	उभयोर्युद्धनादादिवर्णनं	७२४	२२
दुर्योधननिन्दारूपं धृतराष्ट्रवाक्यं ...	७२०	२३	भीमवाणेन कर्णस्याद्यादौनाशः ...	७२४	२८
कर्णं त्यक्त्वा भीमस्यार्जुनसमीपगमनेच्छायां			अथादिनाशेन कर्णस्य चिन्तनं	७२४	२८
सञ्जयोक्तिः	७२०	२०	कर्णं मोहितं दृष्ट्वा दुर्जयं प्रति दुर्योधना		
कर्णस्य भीमपश्चाद्भावनं शरवर्षणञ्च ...	७२१	१	देशः	७२५	१
भीमं प्रति कर्णस्याचेपवाक्यं	७२१	३	भीमं प्रति दुर्जयस्यागमनं	७२५	३
कर्णाङ्गानमसहमानस्य भीमस्य कर्णेन सह			भीमवाणेन दर्जयवधः	७२५	५
युद्धकथनं	७२१	५	सृतस्य दुर्जयस्य कर्णहतप्रदविणीकरणादि ...	७२५	६
भीमकर्णयोर्युद्धवर्णनं	७२१	१३	रयान्तरमारुह्य पुनः कर्णागमने सञ्जयोक्तिः ...	७२५	१०
भीमहतकर्णपराजयकथनं	७२२	८	पुनः कर्णभीमयोर्युद्धवर्णनं	७२५	१२
विमुखं कर्णं दृष्ट्वा दुर्योधनः किमब्रवीदि			कर्णं विरथं दृष्ट्वा दुर्मुखं प्रति दुर्योधनवाक्यं ...	७२५	२५
त्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	७२२	११	दुर्योधनवाक्येन भीमं प्रति दुर्मुखस्य गमनं ...	७२५	२६
रथान्तरमारुह्य कर्णस्य पुनरागमनादौ			भीमवाणेन दुर्मुखस्य नाशः	७२५	२८
सञ्जयोक्तिः	७२२	१४	दुर्मुखे हते कर्णस्य तद्व्यथारोहणं	७२५	३०
पुनः कर्णभीमयोस्तुल्ययुद्धवर्णनं ...	७२२	१७	मृतं दुर्मुखं दृष्ट्वा कर्णस्य शोकादि	७२६	१
तत्र भीमस्यावधूतादिसम्भवक्लेशानुस्मरणे			शोचन्तं कर्णं प्रति भीमस्य वाणवर्षणं ...	७२६	४
सञ्जयोक्तिः	७२२	२१	भीमवाणपोडितस्य कर्णस्य रणादपयानं ...	७२६	११
क्लेशान् स्मरत्वा सक्रोधस्य भीमस्य कर्णं प्रति			कर्णपलायनेन धृतराष्ट्रस्यानुतापवाक्यं ...	७२६	१६
धावनं	७२२	३०	तत्र दुर्योधनोत्कर्णप्रशंसाकथनेनानुतापः ...	७२६	१७
भीमकर्णयोः परस्परपराक्रमप्रकाशकरणं	७२३	१	कर्णात्मात्मप्रशंसाकथनेन धृतराष्ट्रानुतापः ...	७२६	१८
उभयोर्वाणेनोभयसैन्यनाशकथनं	७२३	२	भीमपराक्रमकथनेन धृतराष्ट्रानुतापः ...	७२६	२२
भीमस्य युद्धं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य विश्वयवाक्यं	७२३	२४	दुर्योधननिन्दारूपं धृतराष्ट्रवाक्यं ...	७२७	२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
धृतराष्ट्रभर्षनारूपं सञ्जयवाक्यं ... ७२७	१०	१०	दुर्योधनवाक्येन कर्णरचार्यं सर्वेषां यत्नः ७२८	२६	२६
कर्णापयानेन दुर्भर्षणादीनां भीमसमीपा			भीमवाणेन शत्रुञ्जयादीनां सप्तानां दुर्यो		
गमने सञ्जयोक्तिः ... ७२७	१४	१४	धनभ्रातृणां भागः ... ७३०	१	१
दुर्भर्षणादीनां भीमसमीपगमनदर्शनेन			सप्तानां मध्ये विकर्णनाशेन भीमस्य शोचनं ७३०	८	८
कर्णस्य पुनरागमनं ... ७२७	१८	१८	कर्णसमीपे भीमस्य सिंहनादकरणं ... ७३०	१२	१२
कर्णसमचे भीमवाणेन दुर्भर्षणादीनां			भीमस्य सिंहनादेन युधिष्ठिर प्रीतिकथ		
पञ्चानां पतनं ... ७२७	२१	२१	नादि ... ७३०	१४	१४
भीमकर्णयोः संरक्षेन परस्परदर्शनं ... ७२७	२४	२४	एकाविंशद्भातान् निहतान् दृष्ट्वा दुर्योधनस्य		
हतदुर्भर्षणादिदर्शनेन कर्णस्य क्रीडाधिक्ये			विदुरवाक्यस्मृतिः ... ७३०	१६	१६
सञ्जयोक्तिः ... ७२७	२७	२७	दुर्योधनादीनां निन्दारूपेण सञ्जयवाक्यं ७३०	१८	१८
भीमकर्णयोः परस्परवाणवर्षणं ... ७२७	२८	२८	धृतराष्ट्राचेपरूपं सञ्जयवाक्यं ... ७३०	२४	२४
भीमकर्णयोस्तुमलयुद्धवर्णनं ७२८	१	१	सञ्जयं प्रति शोकसन्तप्तस्य धृतराष्ट्रस्य प्रश्नः ७३१	१	१
भीमभयात् पुनः कर्णापयानं ... ७२८	१३	१३	पुनः कर्णभीमयोर्युद्धकथने सञ्जयोक्तिः ७३१	४	४
अपयातं कर्णं दृष्ट्वा भीमसमीपे दुर्योधनस्य			भीमवाणपोडितस्य सैन्यस्य पलायनकथनं ७३१	१०	१०
भ्रातृणां प्रेषणं ... ७२८	१४	१४	योधानां भीमकर्णयुद्धदर्शनाथैः स्थिति		
भीमस्यैकैकेन वाणेन दुर्योधनभ्रातृणां			कथनं ... ७३१	१३	१३
पतनं ... ७२८	१७	१७	तद्विषमोययुद्धे शानितनदीवर्णनं ... ७३१	१५	१५
तान् निहतान् दृष्ट्वा विदुरवाक्यं स्मृत्वा च			हतेर्मनुष्यादिभिः प्रयित्तोशोभाकथनं ... ७३१	१६	१६
शोकमन्तप्तस्य कर्णस्य पुनरागमनं .. ७२८	१८	१८	कर्णभीमयोर्युद्धं दृष्ट्वा चारणमिद्वानां विस्मय		
पुनः कर्णभीमयोर्युद्धवर्णनं .. ७२८	२१	२१	कथनं ... ७३१	२६	२६
भीमपराक्रमदर्शनेन कौरवाणां वैमनस्यं ७२८	६	६	पुनः कर्णभीमयोर्युद्धे सञ्जयोक्तिः ... ७३२	१	१
भीमस्य व्यातलनिखनं श्रुत्वा कर्णक्रोधे			भीमवाणेन कर्णस्य मोहकथनं ... ७३२	८	८
सञ्जयोक्तिः ... ७२८	८	८	संज्ञां लब्ध्वा कर्णस्य पुनर्युद्धकरणं ... ७३२	१०	१०
भीमहतान् दुर्योधनभ्रातृन् दृष्ट्वा सन्तप्तस्य			कर्णभीमयोर्युद्धप्रभाववर्णनं ... ७३२	१४	१४
कर्णस्य युद्धकरणं ... ७२८	८	८	कर्णवर्षणमविगणय्य कर्णं प्रति धावनं ... ७३३	८	८
भीमविक्रमं दृष्ट्वा सर्वेषां हर्षो भीमं प्रति			भीमकर्णयोर्वाणेनाकाशपयाच्छादनं ... ७३३	६	६
साधुवादस्य ... ७२८	२१	२१	उभयोर्नानाविधशब्दकरनादि ... ७३३	१८	१८
तुमुलशब्दश्रवणेन भीमेन योधानाथं			उभयोर्युद्धदर्शनां देवर्षिप्रभृतीनां पुष्पवृष्टि		
दुर्योधनस्य सेनाप्रेषणं ... ७२८	२४	२४	करणादि ... ७३३	२१	२१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
उभयोस्तुमलयुद्धवर्णनं	७३३	२१	विरथं भीमं प्रति सात्यकिर्मनादौ सञ्च		
कर्णवाणेन भीमस्य धनुःप्रभृतोनां स्फेदनं	७३३	२८	योक्तिः	७३६	१२
विधन्वो भीमस्य कर्णे प्रति शक्तित्यागः	७३४	१	सैन्यमध्यं प्रविशतः सात्यकिरनिवार्यत्वकथनं	७३६	१४
कर्णवाणेन भीमशक्तेस्फेदनं	७३४	३	सात्यकिं प्रत्यक्षम्बुषस्यागमनं	७३६	१६
भीमत्यक्तखड्गेन कर्णस्य धनुस्फेदनं	७३४	६	अलम्बुषसात्यक्योर्ध्ववर्णनं	७३६	१७
कौरवाणां भीमकृतकर्म्मप्रशंसादि	७३४	१३	सात्यकिवाणेन हयादिसहितस्यालम्बुषस्य		
कर्णभीमयोः संप्रहारकथनं	७३४	१६	क्रमेण नाशः	७३६	२०
विशस्त्वस्य भीमस्य कर्णे प्रति मृतहस्यादि			दुःशामनमपेक्ष्य दुर्योधनभ्रातृणांमागमनं	७३६	२८
क्षेपणं	७३४	२०	दुर्योधनभ्रातृन् निवार्य सात्यकिर्मनं	७३७	१
अर्जुनकृतप्रतिज्ञां स्मृतवता समर्थेन भीमेन			सात्यकिं दृष्ट्वाऽर्जुनस्य हर्षप्राप्तिः	७३७	२
कर्णस्य नाशाभावः	७३४	२५	दुःशामनरथं प्रति सात्यकिर्मनादौ सञ्च		
कुन्तीवाक्यस्मरणेन कर्णकृतभीमनाशाभावः	७३४	२८	योक्तिः	७३७	
धनुषोद्यस्पर्शेन क्रुद्धस्य भीमस्य कर्णमस्तके			सात्यकिनिवारणार्थं विगर्त्तराजप्रभृतौ		
प्रहारकरणं	७३४	२८	नामागमनं	७३७	
ताडितस्य कर्णस्य क्रोधेन भीमं प्रति पुरुष			विगर्त्तान् जित्वा सात्यकिर्भारतीयैः		
वाक्यं	७३४	३०	प्रवेगादि	७३७	७
पुनर्भीमं प्रति कर्णस्य परुषवाक्यं	७३५	८	सात्यकेर्ध्वविशारदत्वकथनं	७३७	८
कर्णे प्रति भीमस्य पुरुषवाक्यं	७३५	१२	शूरेभेनशूराणां सात्यकिनिवारणार्थमा		
भीमस्य मतं ज्ञात्वा कर्णस्य युद्धान्निवृत्तिः	७३५	१५	गमनं	७३७	१२
विकल्पमानं कर्णे प्रत्यर्जुनस्य वाणत्यागः	७३५	१७	सात्यकिकृतकलिङ्गसैन्यजयकथनं	७३७	१३
अर्जुनवाणपोडितस्य कर्णस्यापयानं ..	७३५		सात्यकिं दृष्ट्वाऽर्जुनं प्रति सात्यकिप्रशंसारूपं		
सात्यकिरथमारुह्य भीमस्यार्जुनमभीपगमनं	७३५	२३	श्रीकृष्णवाक्यं	७३७	१५
द्वेणपुत्रस्य कर्णे प्रति त्याक्तानामर्जुनवाणा			युधिष्ठिरार्थं दुःखितस्यार्जुनस्य श्रीकृष्णं प्रति.		
नां क्षेदं	७३५	२४	वाक्यं	७३७	२८
अर्जुनवाणपोडितस्य द्वेणपुत्रस्य सैन्यमध्य			आगच्छन्तं सात्यकिं प्रति भूरिश्रवण आग.		
प्रवेशः	७३५	२८	मने सञ्चयोक्तिः	७३८	१२
अर्जुनवाणेन कौरवसैन्यदेहविदारणं	७३५	३०	सात्यकिं प्रति भूरिश्रवणोविकल्पनवाक्यं	७३८	१३
सञ्चयं प्रति धृतराष्ट्रस्यक्षेपवाक्यं	७३६	४	भूरिश्रवणं प्रति सात्यकेः प्रत्युत्तरं	७३८	२५
दृष्टिपीडितस्य युद्धं ब्रूहीत्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	७३६	१०	भूरिश्रवणसात्यक्योर्ध्ववर्णनं	७३८	१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सर्वसैन्यानामुभयोर्युद्धदर्शनं ७३८	१९	१	कृष्णादिभिर्वार्यमाणेन सात्यकिनाभूरिश्रवः		
परस्परहयनाशेन विरथयोस्तथोरसियुद्ध			शिरश्छेदनं ७४९	१८	१८
कथनं ७३८	१४	१४	भूरिश्रवसः कर्म दृष्ट्वा देवानां प्रशंसाकरणं	७४९	२३
परस्परासिचर्मच्छेदेनोभयोर्युद्ध			कौरवान् प्रति सात्यकिराचेपवाक्यं ... ७४९	२६	२६
कथनं ७३८	२१	२१	सात्यकिनैवमुक्ते सर्वेषां निरुत्तरादौ		
युध्यमानयोरुभयोर्द्वित्रिंशत्कारदर्शनं ७३८	२८	२८	सञ्जयोक्तिः ७४३		
युध्यमानं सात्यकिं दृष्ट्वाऋजुनं प्रति श्रीकृष्ण			द्रोणादिभिरजितस्य सात्यकिः कथं भूरिश्रवः		
वाक्यं ७३८	२८	२८	कृतनिग्रह इति धृतराष्ट्रप्रश्नः ... ७४३	१०	१०
पश्यतोः कृष्णाऋजुनयोः समवे सात्यकिं			सात्यकिभूरिश्रवसोरुत्पत्तिकथने सञ्जयोक्तिः ७४३	१२	१२
प्रति भूरिश्रवसोऽगदाघातः ... ७४०	२	२	तत्र शिनिपर्यन्तं चन्द्रवंशपरम्पराकथनं ७४३	१३	१३
सौमदत्तवशप्राप्तं सात्यकिं दृष्ट्वाऋजुनं प्रति			वसुदेवार्थं शिनेर्देवककन्यायाद्वरणं ... ७४३	१८	१८
श्रीकृष्णवाक्यं ७४०	४	४	शिनिषोमदत्तयोर्युद्धे सोमदत्तस्य पराभवः ७४३	२१	२१
भूरिश्रवसः प्रशंसारूपं श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं ७४०	७	७	पराभूतस्य सोमदत्तस्य महादेवप्रसादनं ७४३	२४	२४
भूरिश्रवः कृतसात्यकिप्रहारे सैन्यानां हाहा			महादेवात्सोमदत्तस्य शिनिपुत्रजैतुपुत्र		
कारादि ७४०			प्रार्थना ७४३	२६	२६
केशेषु परिहृष्यन्तं सात्यकिं दृष्ट्वाऋजुनं प्रति			महादेववरेण भूरिश्रवसो अन्नाकथनं ... ७४३	२८	२८
पुनः श्रीकृष्णवाक्यं ७४०	१४	१४	सञ्जयस्य सान्त्वतस्याज्यत्वकथनं ... ७४३	३०	३०
अर्जुनस्य मानसिकभूरिश्रवः प्रशंसाकथनं ७४०	१७	१७	दृष्ट्वाऋजुनं प्रशंसारूपं सञ्जयवाक्यं ... ७४४	१	१
अर्जुनकृतभूरिश्रवोवाजच्छेदनं ७४०	२२	२२	युद्धश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः ७४४	११	११
भूरिश्रवोवाजच्छेदे सैन्यानां दुःखे सञ्ज			युद्धान्तरकथनार्थं सञ्जयवाक्यं ... ७४४	१२	१२
योक्तिः ७४०	२५	२५	अश्वप्रेषणार्थं श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं ... ७४४	१३	१३
अर्जुननिन्दारूपं भूरिश्रवसो वाक्यं ... ७४०	२८	२८	अर्जुननिवारणार्थं दुर्योधनादीनामागमनं ७४४	१८	१८
भूरिश्रवसं प्रत्यर्जुनस्य प्रत्युत्तरदानं ... ७४१	११	११	जयद्रथवधार्थिनमर्जुनं दृष्ट्वा कर्णं प्रति		
भूरिश्रवसः प्रायोपवेशादौ सञ्जयोक्तिः ... ७४१	१८	१८	दुर्योधनवाक्यं ७४४	२१	२१
सर्वजनकृतकृष्णाऋजुननिन्दनं ७४२	१	१	दुर्योधनाश्वमारूपं कर्णवाक्यं ७४५	५	५
निन्दन्तः कौरवान् प्रत्यर्जुनस्त्वाचेपवाक्यं ७४२	४	४	अर्जुनकृतकौरवसैन्यमारणं ७४५	१४	१४
भूरिश्रवसं प्रत्यर्जुनयाशोर्वचनं ७४२	११	११	जयद्रथरक्षणार्थं दुर्योधनादिभिरर्जुना		
भूरिश्रवसं प्रति वासुदेवस्याशोर्वचनं ... ७४२	१३	१३	वरणं ७४५	२२	२२
सात्यकिस्त्यानादौ सञ्जयोक्तिः ... ७४२	१५	१५	द्रौणिप्रसूतिभिरर्जुनस्य युद्धकथनं ७४६	२	२

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ
अर्जुनादिभिः कर्णस्य युद्धकथनं	७४६	१०	अर्जुनयुद्धप्रशंसाकथनं	७५०	१८
अर्जुनकर्णयोस्तुल्ययुद्धवर्णनं	७४६	२५	कौरवबलानां भ्रमादिकथनं	७५०	२२
विरथस्य कर्णस्य द्रौणिण्यारोहणं	७४७		जयद्रथरत्निणः प्रत्यर्जुनस्य बाणवर्षणं	७५१	१
पुनः कर्णादिभिरर्जुनयुद्धवर्णनं	७४७		जयद्रथवधार्थमर्जुनस्यास्त्योजनं	७५१	७
सङ्कुलयुद्धवर्णनं	७४७	११	अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्य जयद्रथवृत्तान्तकथनं	७५१	१०
गाण्डोर्वनिस्वनं श्रुत्वा बलानां क्षोभे					
सञ्जयोक्तिः	७४७	२६	श्रीकृष्णवाक्येनार्जुनस्य जयद्रथं प्रति बाणत्यागः	७५१	२६
अर्जुनस्यैन्द्रास्त्रेण कौरवबलनाशः	७४८		अर्जुनत्यक्तबाणेन जयद्रथशिरोहरणं	७५१	२८
क्षिप्रदेहादिभिराधोभगोभाकथनं	७४८		अर्जुनस्य बाणैर्जयद्रथशिरमस्तत्पितुः क्रोडे		
अर्जुनक्रान्तशणितमदोवर्णनं	७४८	२७	स्यापनं	७५२	१
अर्जुनकर्म दृष्टवतां कौरवाणां भयावेशः	७४८	४	क्रोडात् जयद्रथशिरसि पतिते तत्पितुर्मलकस्य शतधाभेदः	७५२	५
अर्जुनस्य कौरवमहारथातिक्रमणं	७४८	१०	तत्पितुर्नाशं दृष्ट्वा सैन्यानां विस्मयादि	६५२	६
जयद्रथं प्रति गच्छन्तमर्जुनं प्रति बाणत्यागः	७४८	१५	जयद्रथे हते श्रीकृष्णस्य तमःसंहारः	७५२	८
द्रौण्यादीन् प्रत्यर्जुनस्य बाणत्यागः	७४८	१८	जयद्रथनाशं दृष्ट्वा दुर्योधनादीनां दुःखकथनं	७५२	१०
अर्जुनजयद्रथयोयुद्धवर्णनं	७४८	२१	वासुदेवादीनां शङ्खनादनं	७५२	११
अर्जुनबाणेन जयद्रथमारथेर्नाशः	७४८	२६	शङ्खनिस्वनं श्रुत्वा युधिष्ठिरस्य हर्षादि	७५२	१३
सुस्थीवरणार्थमर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	७४८	२८	धौमकेः सह द्रोणस्य युद्धवर्णनं	७५२	१६
अर्जुनस्य श्रीकृष्णमतस्त्रोकारः	७५०		सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	७५२	२२
सुस्थीष्वादानार्थं श्रीकृष्णस्य तमःसर्जनं	७५०		जयद्रथे हते हृष्टद्रोणैरर्जुनं प्रति गमने		
जयद्रथे सुस्थीं पश्यत्यर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	७५०	७	सञ्जयोक्तिः	७५२	२३
श्रीकृष्णवाक्येन कृपादीन् प्रत्यर्जुनस्य बाणत्यागः	७५०	१०	हृष्टद्रौणिभ्यामर्जुनस्य युद्धकथनं	७५२	२५
जयद्रथसमीपगतमर्जुनं दृष्ट्वा योधानां संशयः	७५०	१३	मूर्च्छितस्य हृष्टस्यापयानं	७५३	१
अर्जुनस्य शरजालकरणं	७५०	१६	हृष्टं मूर्च्छितं दृष्ट्वा अर्जुनस्य विलापः	७५३	४
अर्जुनशरजालं दृष्ट्वा जयद्रथरत्निणां पलायनं	७५०	१८	विलपन्तमर्जुनं प्रति कर्णस्यागमनं	७५३	१८
			कर्णेन युद्धार्थं पाञ्चालाभ्यां सह सात्विकेरागमनं	७५३	२०

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
कर्णे दृष्टार्जुनस्य श्रीकृष्णं प्रति वाक्यं ...	७५३	२१	श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनस्य प्रत्युत्तरवाक्यं ..	७५६	२४
अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्य प्रत्युत्तरं ...	७५३	२४	अर्जुनवाणहतसैन्यानि प्रदर्शयार्जुनं प्रति		
कर्णसात्यक्योर्युद्धप्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	७५३	२८	श्रीकृष्णवाक्यं	७५६	२८
तदुत्तरत्वेन सञ्जयवाक्यं	७५४	१	युद्धमूर्ध्नि प्रदर्श्य श्रीकृष्णस्य शङ्खध्वनिकरणे		
श्रीकृष्णप्रशंसारूपं सञ्जयवाक्यं	७५४	३	सञ्जयोक्तिः	७५७	२६
विरथं सात्यकिं दृष्ट्वा माधवस्य शङ्खध्वनि			श्रीकृष्णस्य युधिष्ठिरवन्दने सञ्जयोक्तिः ...	७५७	२८
करणं	७५४	६	युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	७५७	२८
माधवशङ्खध्वनिं श्रुत्वा दारुकस्य रथानयनं	७५४	८	रथादासुय युधिष्ठिरस्य कृष्णधारालिङ्गनं	७५७	३०
कृष्णानुमतेन सात्यकेन्द्रायारोहणं ...	७५४	८	कृष्णार्जुनौ प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ...	७५८	२
कर्णे प्रति सात्यकेशमनं	७५४	११	श्रीकृष्णमृतिरूपं युधिष्ठिरवाक्यं ...	७५८	५
कर्णसात्यक्ययुद्धप्रशंसाकथनं	७५४	१३	युधिष्ठिरं प्रति कृष्णार्जुनयोर्वाक्यं ...	७५८	२२
कर्णसात्यक्योस्तुमुलयुद्धवर्णनं	७५४	१८	भीमसात्यक्योर्युधिष्ठिराभिवन्दनं ...	७५८	२८
सात्यकिहते कर्णस्य विरथीकरणं ...	७५४	२५	सात्यकिभीमौ प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ...	७५८	१
विरथे कर्णे वृषभेनादीनां सात्यकिं प्रत्या			सैन्ये निहते दुर्योधनशोकादौ सञ्ज		
गमनं	७५४	२८	योक्तिः	७५८	१२
विह्वलस्य कर्णस्य दुर्योधनरथारोहणादि	७५४	३०	सञ्जयस्य दुर्योधनमाननिकार्जुनप्रशंसा		
सात्यकेन्द्राणिप्रभृतिविजयकथनं ...	७५५	६	कथनं	७५८	१५
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	७५५	१०	कौरवान् प्रति दुर्योधनस्यानुतापवाक्यं	७५८	२३
सात्यकेरथान्तरारोहणादौ सञ्जयोक्तिः ...	७५५	१३	दुर्योधनोक्तो द्रोणः किमप्रवोदिति धृतराष्ट्र		
विरथस्य कर्णस्य रथान्तरारोहणादिकथनं	७५५	१७	प्रश्नः	७६०	१८
भीमकृतैकविंशत्कौरवनाशने सञ्जयोक्तिः	७५५	२०	तदुत्तरत्वेन सञ्जयोक्तिः	७६०	२०
भीमः किमकार्षीदिति धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	७५५	२४	दुर्योधनं प्रति दुःखितस्य द्रोणस्य वाक्यं	७६०	२३
भीमयुद्धवृत्तान्तं सञ्जयोक्तिः	७५५	२५	द्युताद्यनुद्य दुर्योधनान्तेष्वेकं द्रोणवाक्यं	७६०	२६
अर्जुनं प्रति कर्णवाक्यस्यपीडितस्य भीमस्य			पुनर्युद्धकरणार्थं द्रोणवाक्यं	७६१	२०
वाक्यं	७५५	२६	दुर्योधनं प्रति द्रोणस्याश्रयत्वात्मानं प्रति		
भीमवाक्येन कर्णे प्रत्यर्जुनवाक्यं ...	७५६	१	वक्तव्यस्य कथनं	७६१	२२
कर्णसुतवधे ऽर्जुनप्रतिज्ञां श्रुत्वा रथिनं			पाण्डवसञ्जयान् प्रति द्रोणस्य गमने		
तुमुलशब्दः	७५६	१४	सञ्जयोक्तिः	७६१	२८
अस्त्रं गते सूर्येऽर्जुनप्रशंसारूपं श्रीकृष्णवाक्यं	७५६	१७	दुर्योधनस्य युद्धोद्योगादौ सञ्जयोक्तिः	७६१	३०

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
कर्णे प्रति द्रोणनिन्दारूपं दुर्योधनवाक्यं	७६२	१	भीमकृतदुर्मदमारयिवधः	७६७	२
दुर्योधनं प्रति द्रोणस्य दोषाभावे कर्णवाक्यं	७६२	१३	दुर्मददुष्कर्णाभ्यां भीमस्य युद्धवर्णनं	७६७	३
दुर्योधनाज्ञेपरूपं कर्णवाक्यं	७६२	२६	भीमं दृष्ट्वा कौरवमैत्र्यानां पलायनादि	७६७	८
पुनर्युद्धारम्भे सञ्जयोक्तिः	७६३	३	पुत्रे हते सोमदत्तक्रोधादौ सञ्जयोक्तिः	७६७	२०
जयद्रथबधपर्वसमाप्तिः	७६३	५	सात्यकिं प्रति पुत्रशोकमन्त्रस्य सोमदत्तस्य		
			वाक्यं	७६७	२१
अथघटोत्कचबधपर्वारम्भः	७६३	७	सोमदत्तस्य शपथकरणं	७६७	२६
पाञ्चालैः सह कौरवाणां युद्धे सञ्जयोक्तिः	७६३	८	सोमदत्तं प्रति कुट्टस्य सात्यकिर्वाक्यं	७६७	२८
गजादिभिर्गजादीनां युद्धवर्णनं	७६३	१२	सोमदत्तबधार्थं सात्यकिः शपथकरणं	७६८	८
जयद्रथबधमन्त्रस्य दुर्योधनस्य पाण्डवमै			सोमदत्तमाहात्म्यार्थं दुर्योधनादीनामा		
न्यावगाहनं	७६३	१८	गमनं	७६८	११
भीमादीन् प्रति दुर्योधनस्य वाणवर्णनं	७६३	२८	सात्यकिमाहात्म्यार्थं ममैवष्टयुद्धस्यागमनं	७६८	१५
युधिष्ठिरदुर्योधनयोर्युद्धवर्णनं	७६४	५	सोमदत्तसात्यकिोत्तमुनयुद्धवर्णनं	७६८	१६
द्रोणादीनां युद्धे धृतराष्ट्रप्रश्नः	७६४	१६	सात्यकिवाणमोहितस्य सोमदत्तस्य रणाद		
सायाङ्गेद्रोणं प्रत्यर्जुनादीनां गमने सञ्ज			पयानं	७६८	१८
योक्तिः	७६४	२३	विभंजं सोमदत्तं दृष्ट्वा सात्यकिं प्रति द्रोणस्या		
रात्रावुभयोस्तुमलयुद्धवर्णनं	७६५	६	गमनं	७६८	३०
द्रोणकृतपाण्डवमैत्र्यविमुखीकरणादि	७६५	२५	द्रोणमायान्तं दृष्ट्वा युधिष्ठिरादीनामा		
तस्मिन् प्रविष्टे दुर्द्वये इत्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	७६५	२८	गमनं	७६८	२१
रात्रि युद्धे द्रोणं प्रति पाण्डवानां गमने सञ्ज			युधिष्ठिरादीन् प्रति द्रोणस्य वाणवर्णनं	७६८	२३
योक्तिः	७६६	११	स्वमैत्र्यं विद्रुतं दृष्ट्वा द्रोणं प्रत्यर्जुनस्या		
द्रोणकृतकैकयादिनाशकथनं	७६६	१२	गमनं	७६८	२८
मैत्र्यानि नाशयन्तं द्रोणं प्रति शिविराजस्य			पाण्डवैः सार्द्धं द्रोणस्य तुमलयुद्धवर्णनं	७६८	२३
गमनं	७६६	१४	द्रोणं प्रत्यर्जुनभीमयोगार्तं दृष्ट्वा पाञ्चाला		
द्रोणशिविराजयोर्युद्धवर्णनं	७६६	१५	दीनां पश्चाद्गमनं	७६८	६
द्रोणकृतशिविराजबधः	७६६	१७	सात्यकिं प्रत्यायानं द्रोणिं प्रति घटोत्कच		
कलिङ्गसुतभीमयोर्युद्धवर्णनं	७६६	१८	स्यागमनं	७६८	१५
भीमस्य मुष्टिना कलिङ्गसुतबधः	७६६	२१	घटोत्कचरथादिद्रवणं	७६८	१६
पुनः कौरवसैन्यं प्रति भीमस्य गमनं	७६६	३०	घटोत्कचस्य रूपवर्णनं	७६८	२१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
घटोत्कचदर्शनादिना कौरवसेनानां भयादि	७६८	२६	अश्वत्यास्त्रो युद्धश्रेणितनदीवर्णनं	७७३	१३
घटोत्कचयुद्धं दृष्ट्वा सकर्णकौरवाणां			भीमादीन् प्रति द्रौणैर्वाणवर्षणं	७७३	२०
प्रद्वरणं ७६८	३०		द्रौणिवाणेन सुतायुः शत्रुस्ययोर्नाशः	७७३	२४
द्रौणिघटोत्कचयोर्युद्धवर्णनं ७७०	१		द्रौणिवाणेन घटोत्कचपराजयः	७७३	२६
घटोत्कचसुताश्वत्यासोर्युद्धवर्णनं ७७०	८		राक्षसं जितं ज्ञात्वा धृष्टद्युम्नादीनां रथपरा		
द्रौणिवाणेन घटोत्कचसुतबधः ७७०	१८		सुखीकरणं ७७३	२८	
पुत्रबन्धं दृष्ट्वा शोकज्वलितस्य घटोत्कचस्य			सिद्धादिहताश्वत्यामप्रशंसा ७७४	३	
द्रौणिं प्रत्यागमनं ७७०	२०		युधिष्ठिरस्य द्रुपदपुत्रादीनां नाशदर्शनं		
अश्वत्यामानं प्रति घटोत्कचवाक्यं ७७०	२२		सञ्जयोक्तिः ७७४	५	
घटोत्कचं प्रत्यश्वत्यास्त्रोवाक्यं ७७०	२३		युधिष्ठिरादीनां युगपद्युद्धप्रवृत्तिः	७७४	६
घटोत्कचक्रोधादौ सञ्जयोक्तिः ७७०	२५		सकुलयुद्धवर्णनं ७७४	८	
अश्वत्यामानं प्रति घटोत्कचस्य सक्रोधवाक्यं	७७०	२६	सात्यक्यादीनां वणिः सोमदत्तस्य मोहः	७७४	१०
मायाविनोघटोत्कचस्याश्वत्यास्त्रा युद्धकथनं	७७०	३०	सोमदत्ते मुग्धे युद्धार्थे बाह्योक्त्या		
विषसं दुर्व्याधनं प्रति द्रौणिवाक्यं ७७१	१५		गमनं ७७४	१५	
अश्वत्यामानं प्रति दुर्व्याधनस्य सम्मानवाक्यं	७७१	१८	भोमवाक्कीकयोर्युद्धवर्णनं ७७४	१६	
सौबलं प्रति दुर्व्याधनवाक्ये सञ्जयोक्तिः	७७१	१८	भोमवाणेन बाह्योक्तबधः ७७४	१८	
पाण्डवान् प्रति युद्धार्थं सभैत्यस्य सौबलस्य			तत्पुत्रैर्नागदत्तादिभिर्भीमस्य युद्धवर्णनं	७७४	२१
गमनं ७७१	२६		भोमवाणेन नागदत्तादीनां बधादि ७७४	२३	
द्रौणिघटोत्कचयोस्तुमुल्युद्धवर्णनं ७७१	२७		युधिष्ठिरस्य कौरवसैन्यनाशकथनं	७७४	३०
घटोत्कचाज्ञयाद्रौणिं प्रति राक्षससेनानां			सेना नाशयन्तं युधिष्ठिरं प्रति द्रोणस्या		
गमनं ७७२	७		गमनं ७७५	५	
राक्षसैः सह द्रौणैर्युद्धकथनं ७७२	१०		द्रोणयुधिष्ठिरयोर्युद्धवर्णनं ७७५	६	
अश्वत्यास्त्रोद्भूतविक्रमकथनं ७७२	१८		सैन्यानां द्रोणयुधिष्ठिरप्रशंसाकरणं	७७५	१५
पुनर्घटोत्कचस्य द्रौणिं प्रति वञ्जत्यागः ७७२	२६		युधिष्ठिरं विमुच्य पाञ्चालान् प्रति द्रोण		
परारुत्तेन खवज्जेन घटोत्कचरयादिनाशः	७७२	२८	स्यागमनं ७७५	१६	
धृष्टद्युम्नरथमारुह्य द्रौणिं प्रति घटोत्कचस्य			द्रोणं प्रति भीमार्जुनयोगमनादि ७७५	१८	
धृष्टद्युम्नस्य च वाणवर्षणं ७७३	१		भीमार्जुनवाणव्यथितानां कौरवसेनानां		
द्रौणिवाणपतनां राक्षसादीनां पतनं	७७२	७	विशोषिता ७७५	२१	
हतसैन्यादिभिः पृथिवीशोभाकथनं	७७३	१२	कथं प्रति दुर्व्याधनोक्तौसञ्जयोक्तिः	७७५	२४

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ
कर्णं प्रति युद्धकरणार्थं दुर्योधनवाक्यं	७७५	२५	अर्जुनं दृष्ट्वा कर्णः किं प्रत्यपद्यत इत्यादि		
दुर्योधनं प्रति कर्णस्य समाश्रयवाक्यं	७७५	२८	धृतराष्ट्रप्रश्नः	७७८	२५
कर्णं प्रति कृपानौ सञ्जयोक्तिः	७७६	५	अर्जुनं प्रति कर्णस्य गमनादौ सञ्जयोक्तिः	७७८	२८
कर्णं प्रति कृपस्य भर्त्सनावाक्यं	७७६	६	अर्जुनकर्णयोस्तुमुल्युद्धवर्णनं	७७८	२८
कृपं प्रति कर्णप्रगल्भवाक्यं	७७६	१८	अर्जुनवाणेन कर्णस्य धनुरादिच्छेदनं	७८०	८
पुनः कर्णाचेपरूपं कृपवाक्यं	७७६	२७	विरयस्य कर्णस्य कृपरयोरौहणं ...	७८०	११
तत्र पाण्डवप्रशंसारूपं कृपवाक्यं	७८२	२८	कर्णं पराजितं दृष्ट्वा कौरवाणां पलायनं	७८०	१२
कृपं प्रति कर्णानौ सञ्जयोक्तिः	७७७	१२	प्रव्रतस्तान् प्रति दुर्योधनस्य समाश्रय		
कृपं प्रति कर्णस्य प्रगल्भवाक्यं	७७७	१४	वाक्यं	७८०	१४
कौरवप्रशंसारूपं कर्णवाक्यं	७७७	२३	दुर्योधनस्यात्मसाधाकरणं	७८०	१७
कृपाधिचेपरूपं कर्णवाक्यं	७७७	२८	अर्जुनं प्रति क्रुद्धस्य दुर्योधनस्य गमनं ...	७८०	२१
कृपाधिचेपेष्टाश्रयामक्रोधे सञ्जयोक्तिः	७७८	७	युद्धोद्यतं दुर्योधनं दृष्ट्वाश्रयत्वात्मानं प्रति		
कर्णं प्रति भर्त्सनारूपमश्रयत्वाक्रोधावाक्यं	७७८	८	कृपवाक्यं	७८०	२२
क्रुद्धस्याश्रयत्वाक्रोधा दुर्योधनकृतनिवारणे			कृपवाक्येन दुर्योधनं प्रत्यश्रयत्वाक्रोधावाक्यं	७८०	३०
सञ्जयोक्तिः	७७८	१६	अश्रयत्वात्मानं प्रति दुर्योधनस्य सखेदवाक्यं	७८१	
कर्णाश्रयत्वाक्रोधाप्रत्युक्तौ	७७८	१७	पाण्डवभेनानाश्रयमश्रयत्वात्मानं प्रति दुर्यो		
अश्रयत्वात्मसात्त्वनाथं दुर्योधनानुनय			धनवाक्यं	७८१	७
वाक्यं	७७८	१८	अश्रयत्वात्मप्रशंसारूपं दुर्योधनवाक्यं	७८१	१२
अश्रयत्वात्मप्रसादे सञ्जयोक्तिः	७७८	२२	पाण्डवभेनानाश्रयमश्रयत्वात्मयत्ने सञ्जयोक्तिः	७८१	१८
कर्णं प्रति कृपस्य चान्तिवाक्यं	७७८	२४	दुर्योधनं प्रत्यश्रयत्वाक्रोधावाक्यं	७८१	२०
पाण्डवान् प्रति कर्णस्य युद्धार्थं गमनादौ			कैकयपाञ्चालादीन् प्रति युद्धार्थमश्रयत्वाक्रो		
सञ्जयोक्तिः	७७८	२५	वाक्यं	७८२	७
कर्णं दृष्ट्वा तां पाण्डवयोधानां वाक्यं	७७८	२८	पाञ्चालादिभिरश्रयत्वाक्रोधा युद्धवर्णनं	७८२	८
पाण्डवयोधैः कर्णस्य युद्धवर्णनं	७७८	६	द्रुवतः पाञ्चालादीन् दृष्ट्वाश्रयत्वात्मानं प्रति		
कर्णपराक्रमं दृष्ट्वा तुष्टस्य दुर्योधनस्याश्रयत्वा			धृष्टद्युम्नस्यागमनं	७८२	१२
मानं प्रति वाक्यं	७७८	१७	योधान् निपातितान् दृष्ट्वाश्रयत्वात्मानं प्रति		
कर्णरक्षणार्थं अश्रयत्वात्मप्रवृत्ती नामर्जुनसमीप			धृष्टद्युम्नवाक्यं	७८२	१४
गमनं	७७८	२२	अश्रयत्वात्मधृष्टद्युम्नयोः कोपेनेतिप्रत्युक्तौ	७८२	१८
पाञ्चालैरावृत्तस्य अर्जुनस्य कर्णं प्रत्यागमनं	७७८	२३	अश्रयत्वात्मधृष्टद्युम्नयोस्तुमुल्युद्धवर्णनं ...	७८२	२८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
उभयोर्युद्धं दृष्टवतां सैन्यानां हर्षादि ...	७८३	८	दीपादिभोरणभूमिशोभाकथनादि ...	७८८	१
अश्वत्थामवाणेन धृष्टद्युम्नस्य धनुस्केदादि	७८३	११	तस्मिन् प्रविष्टे संगामे इत्यादि धृतराष्ट्र		
अश्वत्थामानं प्रति युधिष्ठिरादीनां गमने			प्रश्नः	७८८	८
सञ्जयोक्तिः	७८३	२२	भ्रातृन् प्रति दुर्योधनोक्तौ सञ्जयोक्तिः	७८८	१८
पाण्डवान् प्रति दुर्योधनस्य गमनं ...	७८३	२३	भ्रातृन् प्रति दुर्योधनवाक्यं	७८८	२०
युधिष्ठिरादीनां युद्धवर्णनं	७८३	२४	उभयसैन्ययोस्तुमुलयुद्धवर्णनं	७८८	१
सोमदत्तं प्रति सात्यक्यागमने सञ्जयोक्तिः	७८४	१३	रात्रियुद्धादौ सञ्जयोक्तिः	७८८	८
सोमदत्तसात्यक्यास्तुमुलयुद्धवर्णनं ...	७८४	१७	पाण्डवान् प्रति द्रोणसमीपगमनार्थं युधि		
सात्यकिवाणेन सोमदत्तस्य बधः ...	७८५	१४	ष्ठिरवाक्यं	७८८	१०
सोमदत्तं निहतं दृष्ट्वा सात्यकिं प्रति कौरव			द्रोणे प्रत्यागच्छतां सैन्यानां प्रतियेद्धनामा		
योधानां गमनं	७८५	१५	कथनं	७८८	११
द्रोणसैन्यं नाशयन्तं युधिष्ठिरं प्रति द्रोणस्या			तत्र कृतवर्मायुधिष्ठिरयोर्युद्धवर्णनं ...	७८०	१
गमनं	७८५	१८	हार्दिकशरपीडितस्य युधिष्ठिरस्य रणाद		
द्रोणयुधिष्ठिरयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं ..	७८५		पयानं	७८०	१८
द्रोणेन युध्यमानं युधिष्ठिरं प्रति वासुदेव			भूरिभक्तसात्यकिवारणे सञ्जयोक्तिः	७८०	२१
वाक्यं	७८५	२८	भूरिसात्यक्यास्तुमुलयुद्धवर्णनं ...	७८०	२२
श्रीकृष्णवाक्येन द्रोणं त्यक्त्वा युधिष्ठिरस्य			सात्यकिशत्रत्वा भूरेर्बधकथनं ...	७८१	२
स्थानान्तरगमनं	७८६	४	भूरिं हतं दृष्ट्वा सात्यकिं प्रत्यश्वत्थान्ना		
रात्रौ तुमुलयुद्धे सञ्जयोक्तिः	७८६	८	गमनं	७८१	
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रप्रश्नः	७८६	१७	सात्यकिं प्रति गच्छन्तमश्वत्थामानं प्रति		
कौरवव्यूहरचनाप्रकारकथने सञ्जयोक्तिः	७८६	१८	घटोत्कचवाक्यं	७८१	५
सेनां प्रति प्रदीपग्रहणार्थं दुर्योधनवाक्यं	७८६	२२	घटोत्कचाश्वत्थान्नैर्धुद्धवर्णनं	७८१	७
दुर्योधनवाक्येन सर्वेषां प्रदीपग्रहणं ..	७८६	२४	घटोत्कचवाणेन द्रौणिं मुग्धं दृष्ट्वा सैन्यानां		
दीपादिभिर्युद्धस्थानप्रभाकथनं ..	७८७		हाहाकारादि	७८१	२१
पाण्डवानामपि प्रदीपैस्तथासेनाप्रकाश			मञ्जां लब्ध्वाश्वत्थान्नः पुनर्युद्धकरणं ...	७८१	२५
करणं	७८७	१३	द्रौणिशरपीडितस्य घटोत्कचस्यापयानं	७८१	२८
रात्रियुद्धदर्शनार्थं गन्धर्व्वादीनामागमनं	७८७	२२	दुर्योधनभीमयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं ...	७८२	२
दीपैर्लोकं प्रकाशिते परस्परबधैषिणां योधा			भीमस्य गदया दुर्योधनरथादीनां नाशः	७८२	१७
नामागमने सञ्जयोक्तिः	७८७	२८	दुर्योधनस्य भीमभयान्नन्दकरथारोहणं	७८२	१७

प्रकरणं	पृष्ठ	पंक्तौ प्रकरणं	पृष्ठ	पंक्तौ
दुर्योधनं हतं मत्वा भीमस्य भिन्नादादि	७८२	१८ प्रतिविन्ध्यं विरथं दृष्ट्वा तद्गाहणां दुःशामनं		
दुर्योधनं हतं मत्वा कौरवाणां शासनं ...	७८२	२१ प्रत्यागमनं	७८६	४
सहदेवं प्रति कर्णस्य गमने सञ्जयोक्तिः ...	७८२	२७ नकुलं प्रति मौबलस्यागमने सञ्जयोक्तिः	७८६	८
सहदेवकर्णयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं ...	७८२	२८ नकुलधौवलशौर्युद्धवर्णनं ...	७८६	१०
पराजितं सहदेवं प्रति कर्णप्रगल्भवाक्यं	७८३	१२ नकुलवाणपोडितस्य शकुनेरपयानं	७८६	२५
कर्णाकश्लयपोडितस्य सहदेवस्य जनमेजय		शकुनिं निर्जितं दृष्ट्वा पाण्डवानामाक्रोशनं	७८६	२६
रथान्गाहणं	७८३	१८ शकुनिं निर्जित्य नकुलस्य द्रोणसमीपागमनं	७८६	२८
विराटं प्रति मद्राजस्य गमने सञ्जयोक्तिः	७८३	२० शिखण्डिकपयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं	७८६	३०
विराटश्लयस्तुमुलयुद्धवर्णनं ...	७८३	२१ शिखण्डिकपरगतिना परस्परयुद्धकथनं	७८७	१३
विराटं विरथं दृष्ट्वा शतानोकस्यागमनं ...	७८३	२७ संकुलयुद्धवर्णनं	७८७	१८
श्लयवाणं शतानोकवधः	७८३	२८ छष्टयुद्धस्य द्रोणान्तिकागमने सञ्जयोक्तिः	७८७	३०
शतानोकस्यमारुह्य विराटस्य पुनर्युद्ध		छष्टयुद्धद्रोणयोर्युद्धवर्णनं	७८८	५
करणं	७८३	२८ छष्टयुद्धं प्रति कर्णादीनां वाणवर्धनं ..	७८८	१४
श्लयवाणपोडितस्य विराटस्यापयानं ...	७८४	२ कर्णादीन् मम महारथान् प्रति छष्टयुद्धस्य		
मेना विद्रवन्तो दृष्ट्वा कृष्णार्जुनयोः श्लय		वाणवर्धनं ..	७८८	१७
समीपागमनं	७८४	४ छष्टयुद्धं प्रति द्रुममेनस्य वाणवर्धनं ..	७८८	२०
कृष्णार्जुनौ प्रत्यलम्बपराक्षस्यगमनं ..	७८४	५ छष्टयुद्धवाणं द्रुममेनवधः	७८८	२२
अलम्बपराक्षस्य रथवर्णनं	७८४	६ वज्रभिर्युध्यमानस्य छष्टयुद्धस्य रथार्थं सात्य		
अलम्बपार्जुनयोर्युद्धवर्णनं	७८४	१२ केरागमनं	७८८	२८
अलम्बपं विजित्यार्जुनस्य द्रोणान्तिकागमनं	७८४	१५ सात्यकिर्कर्णयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं ...	७८८	३०
शतानोकं प्रति चित्रसेनस्यागमने सञ्ज		गाण्डोविन्धनं श्रुत्वा दुर्योधनं प्रति कर्ण		
योक्तिः	७८४	वाक्यं	७८८	१५
शतानोकचित्रसेनयोर्युद्धवर्णनं ...	७८४	२१ कर्णवाक्येन मौबलं प्रत्यर्जुनजयार्थं दुर्योधन		
याज्ञमेनवृषमेनयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं ...	७८५	वाक्यं	७८८	३०
वृषमेनवाणमोहितस्य याज्ञमेनस्यापयानं	७८५	१४ मदैन्यस्य मौबलस्यार्जुनेन युद्धवर्धनं गमनं	८००	५
द्रुपदेऽपयाते तद्वलानां प्रवर्धनं ..	७८५	१६ मौबले प्रयाते सात्यकिं प्रति कर्णादीनामा		
पाण्डवबलान् निर्जित्य वृषमेनस्य युधिष्ठिरा		गमनं		७
न्तिकागमनं	७८५	२१ युयुधानरथं प्रति सञ्जयोः गमने सञ्जयोक्तिः	८००	१२
प्रतिविन्ध्यदुःशासनयोर्युद्धवर्णनं ...	७८५	२४ कर्णादिभिर्युयुधानस्य युद्धवर्णनं ...	८००	१५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सात्यकिवाणेन बह्वशां कौरवसैन्यानां नाशः	८००	१७	कर्णकृतपाञ्चालसेनापीडनादि	८०४	१
सात्यकिरयं प्रति दुर्योधनस्यागमनं	८००	२३	ससैन्यं विद्रुतं दृष्ट्वाऽर्जुनं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	८०४	११
सात्यकिदुर्योधनयोर्युद्धवर्णनं	८००	२६	युधिष्ठिरवाक्यं श्रुत्वा श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं	८०४	१६
विरथादेर्दुर्योधनस्य कृतवर्षरथारोहणं	८०१	४	कर्णं प्रति घटोत्कचप्रेषणार्थमर्जुनं प्रति		
शकुनिधनञ्जययोर्युद्धवर्णनं	८०१	६	वामुदेववाक्यं	८०४	२३
अर्जुनवाणस्त्रिभुजादिभिः प्रथिवीशोभा			श्रीकृष्णवाकोनाऽर्जुनकृतघटोत्कचाङ्गानादि	८०४	३०
कथनं	८०१	१३	कर्णेन युद्धार्थं घटोत्कचं प्रति वामुदेववाक्यं	८०५	४
विरथस्य शकुनेरुलूकरथारोहणं	८०१	१८	घटोत्कचं प्रति धनञ्जयवाक्येन मञ्जयोक्तिः	८०५	१८
अर्जुनभयात् कौरवबलानां पलायनादि	८०१	२४	कृष्णार्जुनौ प्रति घटोत्कचसमाश्रयासवाक्यं	८०५	२२
धृष्टद्युम्नद्रोणयोर्युद्धवर्णनं	८०१	२६	कर्णं प्रति घटोत्कचस्य गमने मञ्जयोक्तिः	८०५	२५
धृष्टद्युम्नादीनां शङ्खवादनं	८०२	३	कर्णमभीषे गालमं दृष्ट्वा दुःशासनं प्रति		
स्वबलं विद्रुतं दृष्ट्वा दुर्योधनक्रोधे मञ्जयोक्तिः	८०२	८	दुर्योधनवाक्ये मञ्जयोक्तिः	८०५	२८
द्रोणकर्णौ प्रति दुर्योधनस्य वाक्यं	८०२	८	दुर्योधनं प्रति जटामुरमुतस्यालम्बस्यवाक्यं	८०६	३
दुर्योधनवाक्येन द्रोणकर्णयोः पाण्डवान्			दुर्योधनवाक्येन घटोत्कचं प्रत्यलम्बस्य		
प्रत्यागमनं	८०२	१६	गमनं	८०६	१०
द्रोणादीनां सात्यकिं प्रति वाणवर्षणं	८०२	१८	कर्णालम्बुपादिभिर्घटोत्कचस्य युद्धवर्णनं	८०६	१२
पाण्डवसेना नाशयन्तं द्रोणं प्रति भीमकानां			तत्रालम्बुषघटोत्कचयोर्युद्धवर्णनं	८०६	२०
गमनादि	८०२	२१	घटोत्कचकृतालम्बुपबधः	८०७	३
पाञ्चालेषु प्रभेदेषु फाल्गुनं प्रति दीनमनसः			अलम्बुषं हत्वा दुर्योधनं प्रति घटोत्कचवाक्यं	८०७	८
श्रीकृष्णस्य वाक्यं	८०२	३०	कर्णघटोत्कचयोर्युद्धे धृतराष्ट्रप्रश्नः	८०७	१६
विद्रुतता जनान् प्रति कृष्णार्जुनयोर्वाक्यं	८०३	३	घटोत्कचरूपादिवर्णने मञ्जयोक्तिः	८०७	
भीममागच्छन्तं दृष्ट्वाऽर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	८०३	५	घटोत्कचमुतस्य विरूपाक्षस्य युद्धार्थं हय		
द्रोणकर्णौ प्रति युधिष्ठिरबलानां पुनरा			ग्रहणादि	८०८	१
गमने मञ्जयोक्तिः	८०३	८	आगच्छन्तं घटोत्कचं प्रति कर्णस्य गमनं	८०८	८
तुमुलमङ्कुदयुद्धवर्णनं	८०३	१०	घटोत्कचस्य मायायुद्धवर्णनं	८०८	१०
धृष्टद्युम्नं प्रति कर्णस्य गमने मञ्जयोक्तिः	८०३	१८	घटोत्कचकर्णयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं		१२
धृष्टद्युम्नकर्णयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं	८०३	१८	कर्णं प्रति घटोत्कचस्य प्रगल्भवाक्यं	८०८	२२
धृष्टद्युम्नं पराजितं दृष्ट्वा कर्णं प्रति पाञ्चालां			पुनर्घटोत्कचकर्णयोर्युद्धवर्णनं	८०८	२४
दीनामागमनादि	८०३	२७	घटोत्कचसेनानाशकस्य कर्णस्य शोभावर्णनं	८१०	१४

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
मायारचितरथेन पुनर्घटोत्कचस्य गमनादि	८१०	१८	अलायुधसैन्यादिभिर्युधनादीनां युद्ध		
पुनरभयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं	८१०	२१	कथनं	८१३	२८
घटोत्कचस्य मायया नानारूपधारणं	८११	१	अलायुधघटोत्कचयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं	८१४	४
कर्णस्य वाणेन मायादिनाशनं	८११	६	घटोत्कचकृतालायुधबधः	८१४	२४
पुनर्घटोत्कचस्यान्तर्धानं	८११	८	अलायुधं हते पाञ्चालादीनां मित्रनादादि	८१४	२६
दुर्योधनसमीपे अलायुधराक्षसस्यागमनादौ			अलायुधं हतं दृष्ट्वा दुर्योधनस्योदेगादि	८१४	३०
सञ्जयोक्तिः	८११	११	घटोत्कचप्रहर्षादौ सञ्जयोक्तिः	८१५	५
दुर्योधनं प्रत्यलायुधराक्षसस्य वाक्यं	८११	१५	पाञ्चालादिभिः कर्णस्य युद्धकथनं	८१५	७
अलायुधवाक्यं श्रुत्वा हृष्टस्य दुर्योधनस्य			स्वबलं भग्नं दृष्ट्वा कर्णसमीपे घटोत्कचस्य		
प्रतिवचनं	८११	२१	गमनं	८१५	१८
दुर्योधनवाक्येनालायुधस्य भीमेन युद्धार्थं			कर्णघटोत्कचयोर्युद्धवर्णनं	८१५	२०
गमनं	८११	२३	घटोत्कचान्तर्धाने सञ्जयोक्तिः	८१५	२५
घटोत्कचस्येनालायुधस्य रूपादिवर्णनं	८११	२४	तस्मिन्नन्तर्हिते मामकैः किं प्रतिपन्नमिति		
राक्षसं दृष्टवतां दुर्योधनादीनां हर्षादौ			धृतराष्ट्रप्रश्नः	८१५	२७
सञ्जयोक्तिः	८१२	४	कौरवाणां घटोत्कचनाशमन्त्रणादौ		
कर्णराक्षसयोर्युद्धप्रशंसाकथनं	८१२	७	सञ्जयोक्तिः	८१५	२८
कर्णमार्त्तं दृष्ट्वालायुधं प्रति दुर्योधनवाक्यं	८१२	११	घटोत्कचस्य माययुद्धवर्णनं	८१६	२
दुर्योधनवाक्येनालायुधस्य घटोत्कचसमीप			घटोत्कचयुद्धं दृष्ट्वा दुर्योधनादीनां		
गमनादि	८१२	१६	भयादि	८१६	१४
अलायुधघटोत्कचयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं	८१२	१८	माययुद्धेन कौरवसैन्यभङ्गादि	८१६	२१
घटोत्कचसाहाय्यार्थं भीमस्य गमनं	८१२	२०	युद्धे कर्णस्य मोहाभावादिकथनं	८१६	२६
अलायुधभीमयोर्युद्धवर्णनं	८१२	२२	घटोत्कचवधार्थं कर्णं प्रति कौरवाणां		
घोरयुद्धं दृष्ट्वा कर्णेन प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	८१३	५	वाक्यं	८१७	२
श्रीकृष्णवाक्येनार्जुनस्य सेनानां यथायथं			कौरववाक्येन घटोत्कचं प्रति कर्णस्यैकपुरुष		
नियोगः	८१३	१०	घातिनोश्चित्तोपेयः	८१७	१०
पुनरलायुधभीमयोर्युद्धवर्णनं	८१३	१२	शत्रिं दृष्ट्वा घटोत्कचादीनां भयादिवर्णनं	८१७	१३
राक्षसपक्षं भीमं दृष्ट्वा घटोत्कचं प्रति वासु			कर्णप्रेषितशक्रशब्दा घटोत्कचबधः	८१७	१८
देववाक्ये सञ्जयोक्तिः	८१३	२३	घटोत्कचदेहपतनेन कौरवाणामधौहिणी		
घटोत्कचस्यालायुधेन सह युद्धं	८१३	२६	सेनानाशः	८१७	२४

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ
घटोत्कचे हते कौरवाणां सिंहनादादि	८१७	२६	छण्डोर्जुने वा शक्तिः कथं न त्यजेत्यादि धृत		
घटोत्कचे हते पाण्डवानां शोके श्रीकृष्णस्य			राष्ट्रप्रश्नः	८२२	३
च हर्षे मञ्जयोक्तिः	८१८	१	युद्धकाले सर्वेषां शक्तित्यागविस्मृतौ		
श्रीकृष्णस्य हर्षं दृष्ट्वाऽर्जुनवाक्यं	८१८	६	मञ्जयोक्तिः	८२२	६
अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्य हर्षकारणकथनं	८१८	१२	कौरवाक्षेपेण धृतराष्ट्रानुतापवाक्यं	८२२	१२
तत्र शक्तिमहितस्य कर्णस्याजेयत्वकथनं	८१८	१४	पुनर्दुःश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः	८२२	१४
श्रीकृष्णस्य कर्णपराक्रमकथनं	८१८	२५	घटोत्कचे हते कौरवाणां हर्षादौ मञ्जयोक्तिः	८२२	२१
कर्णनाशार्थं श्रीकृष्णस्यापायकथनं	८१८	२	कर्णविक्रमभीतस्य युधिष्ठिरस्य भोमं प्रति		
जगामन्वप्रसृतयः कथं घातितादिति श्रीकृष्णं			वाक्यं	८२२	२३
प्रत्यर्जुनप्रश्नः	८१८	८	दुःखितं युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	८२२	२६
जगामन्वबधाद्युपकारानुभादेन श्रीकृष्ण			घटोत्कचकृतोपकारस्मरणेन युधिष्ठिरवाक्यं	८२२	२८
वाक्यं	८१८	८	कौरवपराक्रमदर्शनेन युधिष्ठिरवाक्यं	८२३	७
तत्र जगामन्वविक्रमादिकथनं	८१८	१५	घटोत्कचबधेन युधिष्ठिरानुतापवाक्यं	८२३	११
नैपादिविक्रमकथनादि	८१८	२४	अभिमन्युबधस्मरणेन युधिष्ठिरानुतापः	८२३	१३
अर्जुनं विनैकवीरघातिनाशक्तिर्घटोत्कचे			द्रोणकर्णयोर्बधार्थं श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिर		
कथं त्यजेत्यादिधृतराष्ट्रप्रश्नः	८२०	१३	वाक्यं	८२३	१८
धृतराष्ट्रवाक्यस्योत्तरे मञ्जयोक्तिः	८२०	२४	कर्णं प्रति युद्धार्थं युधिष्ठिरस्य जमनादि	८२३	२३
दुःश्रीधनाद्याक्षेपरूपधृतराष्ट्रप्रश्नः	८२०	३०	गच्छन्तं युधिष्ठिरं दृष्ट्वाऽर्जुनं प्रति श्रीकृष्ण		
धृतराष्ट्रं प्रति मञ्जयवाक्यं	८२१		वाक्यं	८२३	२६
तत्र शक्तित्यागार्थं कर्णं प्रति कथितवाक्यानां			अर्जुनस्य युधिष्ठिरपश्चाद्भावनं	८२३	२८
कथनं	८२१	४	कर्णं प्रति युद्धाय गच्छन्तं युधिष्ठिरं प्रति		
युद्धकाले शक्तित्यागे कर्णस्य विस्मृतिकथ			व्यासवाक्यं	८२४	१
नादि	८२१	१२	घटोत्कचबधपर्वप्रमाप्तिः	८२४	११
कर्णशक्तिविषये श्रीकृष्णं प्रति सात्यकिप्रश्ने					
मञ्जयोक्तिः	८२१	१७	अथद्रोणबधपर्वारम्भः	८२४	१३
दुःशमनादौनां शक्तित्यागार्थं मन्त्रणायां			व्यासवाक्येन कर्णबधाद्युधिष्ठिरनिवृत्त्यादौ		
वासुदेवाक्तिः	८२१	१८	मञ्जयोक्तिः	८२४	१४
श्रीकृष्णस्य पृथक्कर्णमेवादि कथनं	८२१	२४	द्रोणनिवारणार्थं धृष्टद्युम्नं प्रति युधिष्ठिर		
श्रीकृष्णकथोपसंहारे मञ्जयोक्तिः	८२२		वाक्यं	८२४	१७

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युधिष्ठिरवाक्येन पाण्डवानां द्रोणबोधार्थं			विराटद्रुपदादीनां द्रोणं प्रति गमनादि	८२८	२३
निर्गमनं ८२४	२२		विराटद्रुपदद्रोणानां युद्धवर्णनं ... ८२८	२७	
कुरुपाण्डवयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं ... ८२४	२५		द्रोणं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नस्य प्रथमकरणं ... ८२८	७	
रात्रियुद्धे सैन्यानां निद्रान्धताकथनं ... ८२५	२		धृष्टद्युम्नं प्रति भीमस्य सक्रोधवाक्यं ... ८२८	१४	
निद्राकुलाः सेना दृष्ट्वा ताः प्रत्यर्जुनवाक्यं ८२५	८		द्रोणेन युद्धार्थं भीमधृष्टद्युम्नं योगमनं ... ८२८	१८	
अर्जुनवाक्येन सैन्यानां शयनं ... ८२५	१५		सूर्योदये तथैव युद्धप्रवृत्त्यादौ मञ्जयोक्तिः ८२८	२५	
प्राप्तिनिद्राणां सैन्यानामर्चनं प्रत्याशीर्ष्वचनं ८२५	१८		शङ्खभेर्यादीनां तुमुलशब्दवर्णनं ... ८३०	१	
मर्षसैन्यानां निद्रास्थानवर्णनादि ... ८२५	२२		दुर्योधनादीनां चतुर्णां नकुलादीन् प्रति		
चन्द्रोदयवर्णनं ... ८२६	१		गमनं ... ८३०	२८	
द्रोणं प्रति दुर्योधनवाक्ये मञ्जयोक्तिः ८२६	१३		किञ्चरणादिभीरणभूमिशोभाकथनं ... ८३१	७	
द्रोणं प्रति दुर्योधनवाक्यं ... ८२६	१४		दुर्योधननकुलयोर्युद्धवर्णनं ... ८३१	१४	
दुर्योधनवाक्येन द्रोणक्रोधादौ मञ्जयोक्तिः ८२६	२१		महदेवं प्रति दुःशामनस्य गमने मञ्जयोक्तिः ८३१	२२	
दुर्योधनं प्रति द्रोणस्य सक्रोधवाक्यं ... ८२६	२२		महदेवदुःशामनयोर्युद्धवर्णनं ... ८३१	२३	
तत्र अर्जुनप्रशंसारूपं द्रोणवाक्यं ... ८२६	२६		भीमकर्णयोर्युद्धवर्णनं ... ८३२	१	
द्रोणकृतार्जुनप्रशंसया दुर्योधनक्रोधादौ			द्रोणार्जुनयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं ... ८३२	१५	
मञ्जयोक्तिः ... ८२७	४		द्रोणार्जुनयुद्धदर्शनार्थं देवादीनामागमनं ८३२	२८	
द्रोणं प्रति दुर्योधनस्य विकृत्यनवाक्यं ... ८२७	५		द्रोणार्जुनयुद्धदर्शनेन भिद्वादीनां विस्मय		
दुर्योधनवाक्यमुपस्य पुनर्द्रोणस्य तद्बल्यना			वाक्यं ... ८३३	२	
रूपवाक्यं ... ८२७	६		ब्रह्मास्त्रेणोभयोर्युद्धकथनं ... ८३३	८	
पात्रैः शेषयामे उभयसैन्ययोर्युद्धे			धृष्टद्युम्नं प्रति दुःशामनस्य गमने मञ्जयोक्तिः ८३३	१७	
मञ्जयोक्तिः ... ८२७	२१		दुःशामनधृष्टद्युम्नयोर्युद्धवर्णनं ... ८३३	१८	
द्वैधीकृतान् कुरून् दृष्ट्वा अर्जुनं प्रति श्रीकृष्ण			दुःशामनं जिवा द्रोणं प्रत्यागच्छन्तं धृष्टद्युम्नं		
वाक्यं ... ८२७	२८		प्रति कृतवर्षाणश्चामनं ... ८३३	२१	
श्रीकृष्णमिप्रायं ज्ञात्वा अर्जुनं प्रति भीम			युद्धस्य कलादिदोषराहित्यकथनं ... ८३३	२६	
वाक्यं ... ८२८	१		सकुलयुद्धवर्णनं ... ८३४	१	
भीमवाक्येनार्जुनस्य द्रोणकर्णातिक्रमादौ			दुर्योधनमात्यक्याः संसागमकथनं ... ८३४	५	
मञ्जयोक्तिः ... ८२८	४		दुर्योधनमात्यक्याः संवादः ... ८३४	८	
दुर्योधनादिभिरर्जुनस्य युद्धवर्णनं ... ८२८	६		पियवृदिनं दुर्योधनं प्रति मात्यक्रियाक्ये		
द्रोणं दृष्ट्वा पाण्डवसैन्यानां चासादि ८२८	१७		मञ्जयोक्तिः ... ८३४	१७	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
दुर्योधनसात्यकौस्तुमुलयुद्धवर्णनं	८३४	२२	धृष्टद्युम्नं प्रति भीमवाक्यं	८४०	१७
सकुलदुद्धवर्णनं	८३५	२	पुनर्धृष्टद्युम्नयोर्युद्धवर्णनं	८४०	२२
दुर्योधनसाहाय्यार्थं गच्छन्तं कर्णं प्रति			द्रोणं प्रति भीमवाक्यं	८४०	२७
भीमस्य गमनं	८३५	६	कर्णादीनाञ्च द्रोणस्यास्वत्यागादि	८४१	३
कर्णभीमयोर्युद्धवर्णनं	८३५	७	योगमास्थाय द्रोणस्य स्थितिकथनं	८४१	११
स्वसेनाः प्रति युधिष्ठिरपदेशवाक्यं	८३५	१३	द्रोणस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिकथनं	८४१	१७
युधिष्ठिरवाक्येन सैन्यानां द्रोणं प्रति			ब्रह्मलोकगतस्य द्रोणस्य धृष्टद्युम्नकृतशिर		
गमनादि	८३५	१८	श्लेहनं	८४१	२३
पाञ्चालैः सह द्रोणस्य युद्धे सञ्जयोक्तिः	८३५	२५	क्षिन्नं द्रोणशिरौ दृष्ट्वा कौरवाणां पलायनं	८४२	२
द्रोणवाणपीडिताम् दृष्ट्वा कर्णं प्रति श्रीकृष्ण			पाण्डवानां भिंहनादादिकरणं	८४२	८
वाक्यं	८३६	३	धृष्टद्युम्नं प्रति भीमवाक्यं	८४२	११
अश्वत्यामा हत इति द्रोणं प्रति भीमवाक्यं	८३६	१०	द्रोणबधपर्वसमाप्तिः	८४२	१६
भीमवाक्येन कुड्मस्य द्रोणस्य युद्धवर्णनं	८३६	१४			
युद्धस्थाने विश्रामिनादीनामृषीणामागमनं	८३६	२७	अथ नारायणास्त्रमोक्षपर्वारम्भः	८४२	१७
द्रोणस्य मरणनिश्चये श्वषीणां वाक्यं	८३६		हते द्रोणे कौरवशोकादौ सञ्जयोक्तिः	८४२	१८
द्रोणयुद्धं दृष्ट्वा व्यथितस्य कृष्णस्य युधिष्ठिरं			पाण्डवभयात् शकुनिकर्णशल्यादीनां क्रमेण		
प्रति मित्याकथनेऽपेक्षकथनं	८३७		पलायनं	८४२	२६
संवदनौ कृष्णयुधिष्ठिरौ प्रति भीमवाक्यं	८३७	१४	बलभङ्गं दृष्ट्वा दुर्योधनं प्रत्यश्वत्यामवाक्यं	८४३	१६
भीमवाक्येनाश्वत्यामा हत इति गज इत्यादि			अश्वत्यामानं प्रति पितृबधकथनार्थं कृपं प्रति		
युधिष्ठिरवाक्यं	८३७	१८	दुर्योधनवाक्यं	८४३	२३
युधिष्ठिरवाक्येन द्रोणस्य विषन्नता	८३७	२२	कृपस्य द्रोणबधवृत्तान्त कथनं	८४३	२६
विषन्नं द्रोणं प्रति धृष्टद्युम्नस्यागमने			पितृबधं श्रुत्वाश्वत्यामक्रोधे सञ्जयोक्तिः	८४४	२७
सञ्जयोक्तिः	८३७	२७	अधर्मेण हतं श्रुत्वाश्वत्यामा किमब्रवीदित्यादि		
धृष्टद्युम्नद्रोणयोर्युद्धवर्णनं	८३८	८	धृतराष्ट्रप्रश्नः	८४५	
सात्यकिं प्रति दुर्योधनादीनामागमने			द्रोणप्रश्नापूर्वकधृतराष्ट्रप्रश्नः	८४५	
सञ्जयोक्तिः	८३८	२२	अश्वत्यामशोकादौ सञ्जयोक्तिः	७४५	१७
दुर्योधनादिभिः सात्यकेर्युद्धवर्णनं	८३८	२६	दुर्योधनं प्रत्यश्वत्यामवाक्यं	८४५	१८
सेनाः प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	८४०	३	युधिष्ठिरबधार्थमश्वत्यामः अपथकरणादि	८४५	२८
द्रोणयुद्धे सण्डवातांशुनिमित्तकथनं	८४०	८	दुर्योधनसमीपे अश्वत्यामश्रुत्वासाक्षात्कारं	८४६	८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ
नारायणास्त्रप्रतिवृत्तान्तकथनं ...	८४६	१६	दुर्योधनममीपेक्ष्यत्याक्षः पुनः प्रतिज्ञाकरणं	८५२	३
अश्वत्थामवाक्येन कौरवाणां प्रत्यावर्त्तनं	८४७		पुनः कुरुपाण्डवसमागमादिकथनं ...	८५२	७
नारायणास्त्रे प्रादुर्भूते दुर्निमित्तादौ			द्रौणिष्विप्रस्य नारायणास्त्रस्य प्रभाकथनं	८५३	१३
सञ्जयोक्तिः ...	८४७		नारायणास्त्रेभीतानां पाण्डवानां पलायनं	८५३	२०
तदाधृष्टद्युम्नरक्षणे पाण्डवानां कामन्त्रणेत्यादि			द्रवमाणं सैन्यं दृष्ट्वा विस्मितस्य युधिष्ठिरस्य		
धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	८४७	१४	धृष्टद्युम्नादीन् प्रति वाक्यं	८५३	२३
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयोक्तिः ...	८४७	१६	तत्र युधिष्ठिरस्य विलापवाक्ये	८५३	२६
पुनर्दुःखं श्रुत्वाऋजुनं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ...	८४७	१७	नारायणास्त्रान्मोक्षार्थं श्रोत्रेणोपदेशः	८५४	५
युधिष्ठिरं प्रत्यश्रुत्यामप्रशंभारूपमर्जुनवाक्यं	८४८	४	श्रोत्रेणवाक्येनास्त्रमुत्सृज्यमानं स्वजनान्		
द्रोणवधेन दुःखितस्याऋजुनस्य युधिष्ठिरं			प्रति भीमवाक्यं ...	८५४	१२
प्रत्याज्ञेपवाक्यं ...	८४८	१०	त्यक्तगाण्डोवमर्जुनं प्रति भीमवाक्यं ...	८५४	२०
अर्जुनवाक्येन महारथानां तूष्णीम्भावे			भीमं प्रत्यर्जुनस्यात्मव्रतकथनं ...	८५४	२१
सञ्जयोक्तिः ...	८४८	४	भीमद्रौणिषास्तुमुत्सृज्यद्वर्वणं ...	८२४	२२
क्रुद्धस्य भीमस्याऋजुनं प्रत्याज्ञेपवाक्यं ...	८४८	५	पाण्डवसैन्यानामस्त्रादित्यागः ...	८५४	२८
द्रोणवधमसहमानमर्जुनं प्रति धृष्टद्युम्नस्याचे			नारायणास्त्रव्याप्तं भीमं दृष्ट्वाऋजुनस्य वारुणा		
पवाक्यं ...	८४८	२७	स्वत्यागे सञ्जयोक्तिः ...	८५५	३
चेत्रधर्मनिन्दापुरःसरं धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	८५०	१८	रथादवमुत्सृज्य कृष्णाऋजुनयोर्भीमं प्रति धावनं	८५५	१२
धृष्टद्युम्नवाक्येनान्येषां तूष्णीम्भावेऋजुनकोधा			दृष्ट्वादविरतं भीमं प्रति वासुदेववाक्यं	८५५	१७
दौ च सञ्जयोक्तिः ...	८५०	२४	पाण्डवैरस्त्रे त्यक्ते नारायणास्त्रशान्त्यादौ		
धृष्टद्युम्निन्दारूपं सात्यकिवाक्यं ...	८५०	२७	सञ्जयोक्तिः ...	८५५	२२
सात्यकिं प्रति धृष्टद्युम्नस्याज्ञेपवाक्यं ...	८५१	१४	दुर्योधनाश्रयत्याक्षोऽस्तिप्रत्युक्ती ...	८५५	२७
कौरवनिन्दारूपं धृष्टद्युम्नवाक्यं ...	८५१	२७	तस्मिन्स्त्रे प्रतिहते द्रौणिः किमकरो		
धृष्टद्युम्नं प्रति गदामादाय सात्यकिर्गमनादौ			दिति धृतराष्ट्रप्रश्नः		
सञ्जयोक्तिः ...	८५२	४	धृष्टकेतुं प्रत्यश्रुत्याक्षो गमने सञ्जयोक्तिः	८५६	६
वासुदेवप्रेषितेन भीमेन सात्यकिनिवारणं	८५२	८	धृष्टद्युम्नाश्रयत्याक्षोऽर्जुनं ...	८५६	८
सात्यकिं प्रति सद्देवस्य विनयवाक्यं ...	८५२	११	दुर्योधनरूपदिभिः सात्यकिर्दृष्टवर्णनं	८५६	२२
सात्यकिं जमापयन्तं भीमं प्रति धृष्टद्युम्नस्य			सात्यकिवाणपोडितस्य द्रौणिः सात्यकिं प्रति		
सोपश्रववाक्यं ...	८५२	१८	वाक्यं	८५७	
अश्वत्थामकृतसैन्यनाशादौ सञ्जयोक्तिः ...	८५२	२८	द्रौणिवाणविद्धस्य सात्यकेरपयानं	८५७	

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ
द्रौणिवाणेन धृष्टद्युम्ने मुग्धेऽर्जुनादीनां			तत्कथाच्छलेनाश्रयत्वात्मानं प्रति व्यासोपदेशः	८६२	२४
तत्र गमनादि ८५७	१२		व्यासवाक्यंश्रुत्वाद्रौणेः सैन्यावहारे सञ्जयोक्तिः	८६३	६
अश्वत्याम्नाऽर्जुनादीनां युद्धवर्णनं ... ८५७	२०		द्रौणे हते पाण्डवानामपि सैन्यावहारः ... ८६३		८
पौरवादीनां नाशं दृष्ट्वाकुद्वस्य भीमस्य द्रौ			द्रौणे हते मामकाः पाण्डवाश्च किमकुर्वन्नि		
णिना युद्धवर्णनं ८५७	३०		ति धृतराष्ट्रप्रश्नः ८६३		११
द्रौणिवानेन भीमसारथौ मुग्धे हयानां			अर्जुनसमोपे व्यासस्य यदृच्छागमनादौ		
प्रद्वर्णनं ८५८	१०		सञ्जयोक्तिः ८६३		१२
भीमस्यापयानं दृष्ट्वा पाञ्चालादीनां पलायनं ८५८	१३		युद्धसमये मदगतार्थं लब्धे स कदत्यादि		
अर्जुनकृतबलनिवारणादौ सञ्जयोक्तिः ८५८	१८		अर्जुनप्रश्नः ८६३		१४
अश्वत्याम्नानं प्रत्यर्जुनस्य सकोधवाक्यं ८५८	२१		स एव सङ्कर इत्युक्त्वा व्यासस्य महादेवस्वरूप		
भामार्हे आचार्यपुत्रेऽर्जुनः कथं रुचमन्नवो			कथनं ८६३		१८
दिति धृतराष्ट्रप्रश्नः ८५८	२६		महादेवपारिषदानां नामकथनादि ... ८६३		२८
युवराजादौ हनेऽर्जुनकोधेऽसञ्जयोक्तिः ८५८	२८		अर्जुनं प्रति व्यासस्य महादेवस्तवकथनं ८६४		७
अर्जुनवाक्येन कुद्वस्य द्रौणेरग्नेयास्तत्यागः ८६०	२		महादेवकृतचित्रजयवृत्तान्तकथनं ... ८६५		१५
द्रौणिनास्त्रे त्यक्ते उल्कापातादिकथनं ... ८६०	७		बालमङ्गे कृत्वा कोयमिति देवान् प्रति		
द्रौण्यस्त्रप्रभावेण पाण्डवसैन्यानां पतनादि ८६०	१५		पार्वतीजिज्ञासा ८६६		
अर्जुनस्य ब्रह्मास्त्रं द्रौण्यस्त्रनामादि ८६०	२४		अस्त्रयुतो वज्रंयुक्तकामस्यऽस्त्रेभ्यश्चवाङ्म		
केशवाऽर्जुनौ विभुतौ दृष्ट्वास्त्राणि न्यस्य			स्त्राभ्यामादि ८६६		३
द्रौणेः पलायनं ८६१			इन्द्रादिदेवब्रह्मणोरुक्तिप्रत्युक्ती ... ८६६		६
पथि व्यासं दृष्ट्वा तं प्रति द्रौणेरस्त्रस्य मित्या			शकाय प्रसादाय ब्रह्मकृतमहादेवस्तवः ८६६		१५
ले कारणजिज्ञासा ८६१			ब्रह्मणोवाक्येन महादेवप्रसादादौ व्यासोक्तिः ८६६		१८
अश्वत्याम्नानं प्रति व्यासस्य नरनारायणवृत्ता			पशुपति प्रभृतोनां नास्तीतिरुक्तिरुच्यते ८६७		११
नकथनं ८६१	१४		महादेवस्तवश्रवणादिफलकथनं ... ८६८		६
तत्र नारायणपथे वरदानार्थं महादेवस्या			अर्जुनमुपदिश्य व्यासस्य गमनेसञ्जयोक्तिः ८६८		१२
गमनं ८६१	२०		द्रौणपर्वफलश्रुतिकथनं ८६८		१४
व्यासस्य महादेवस्वरूपवर्णनं ८६१	२१		नारायणास्त्रमोक्षपर्वसमाप्तिः ... ८६८		१७
नारायणकृतमहादेवस्तुतिः ८६२	४		द्रौणपर्वसमाप्तिश्च ८६८		१८
महादेवस्य वरदाने व्यासोक्तिः ८६२	१८		द्वितीयभागसूची समाप्ता च ८६८		१८
वरदानार्थं नारायणं प्रति शिववाक्यं ... ८६२	१८				

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्ता	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्ता
दुष्याधनं प्रति मैत्रेयशापः ...	४२३		भोमस्य किष्कीरिताडनं ...	४२४	२५
धृतराष्ट्रस्य मैत्रेयप्रसादनं ...	४२३		किष्कीरिभोमयोर्वृतद्वारा युद्धं	४२४	२६
मैत्रेयवाक्यं ...	४२३		किष्कीरिभोमयोर्बाहुयुद्धं ...	४२५	५
मैत्रेयं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं ...	४२३		भोमस्य किष्कीरिभ्रामणादि	४२५	१४
मैत्रेयस्य किष्कीरिवधकयनास्त्रीकारादि	४२३	७	भोमस्य किष्कीरिवधः ...	४२५	१८
मैत्रेयगमनं	४२३		पाण्डवानां गमनं ...	४२५	२०
आरण्यकपर्वसमाप्तिः ...	४२३		धृतराष्ट्रममोपे विदुरवाक्यं ...	४२५	२१
			किष्कीरिवधपर्वसमाप्तिः ...	४२५	२८
किष्कीरिवधपर्वारम्भः ...	४२३				
विदुरं प्रति धृतराष्ट्रवाक्यं ...	४२३	११	अञ्जुनाभिगमनपर्वारम्भः ...	४२६	१
विदुरस्य किष्कीरिवधवृत्तान्तकथनं	४२३	१२	भोजादीनां पाण्डवदर्शनार्थं वनगमनं	४२६	२
द्युतनिर्जितपाण्डवानां काम्यकवनगमनं	४२३	१३	श्रीकृष्णवाक्यं ...	४२६	६
रात्रौ पाण्डवानां वनप्रवेशसमये रत्नपा			अञ्जनस्य दुर्योधनादिमारणेद्युतकृष्ण		
मार्गरोधः ...	४२३	१७	निवारणं ...	४२६	८
राक्षसस्य बोर्यादिकथनं ...	४२३	१८	अञ्जनस्य केशवपूर्वकृष्णोत्तनं	४२६	१२
पथि गच्छमायादर्शनेन द्रौपद्यास्त्रासादि	४२३	२६	अञ्जनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ...	४२७	१७
धौम्यस्य रत्नोन्नमनद्वारा मातृनाशनं ...	४२३	२८	द्रौपद्याः कृष्णस्वपकथनं ...	४२७	२३
मायानाशात् क्रुद्धकिष्कीरस्य पाण्डवसंमुखं			कृष्णममोपे द्रौपदोत्तिलापः ...	४२८	४
उत्थितिः ...	४२४		द्रौपद्या भोमरीर्यकथनं ...	४२८	२४
राक्षसं प्रति युधिष्ठिरजिज्ञासा	४२४		कृष्णममोपे द्रौपद्याहिडिम्बवधवृत्तान्तकथनं	४२८	७
किष्कीरस्य स्वपरिचयादिकथनं	४२४		हिडिम्बवाक्यं ...	४२८	१५
युधिष्ठिरममोपे किष्कीरजिज्ञासा	४२४		द्रौपद्या हिडिम्बवधकथनं ...	४२८	२२
युधिष्ठिरस्य किष्कीरममोपे परिचयादि			द्रौपद्या वनगतपाण्डववृत्तान्तकथनं	४२८	२३
कथनं ...	४२४	७	द्रौपद्याः श्रीकृष्णममोपे शोकः ...	४३०	१
विदुरस्य किष्कीरवाक्यकथनं	४२४		द्रौपदीं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ...	४३०	११
युधिष्ठिरस्य किष्कीरभर्तृनं	४२४	१८	द्रौपदीं प्रत्यञ्जनवाक्यं ...	४३०	१७
भोमस्य किष्कीरवधोद्योगः ...	४२४		धृष्टद्युम्नवाक्यं ...	४३०	१८
अञ्जनस्य किष्कीरवधार्थमुद्यमः	४२४	२२	श्रीकृष्णवाक्यं ...	४३०	२३
भोमस्य अञ्जननिवारणं ...	४२४	२३	श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः	४३१	११

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तिः	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तिः
द्युतकीडासमये कृष्णानुपस्थितिकारणं			प्रद्युम्नं प्रति सौतिवाक्यं	४३५	५
कथनं	४३१	१२	प्रद्युम्नस्य सौत्युपदेशः	४३५	१०
कृष्णस्य दारकावभिभिः सह शाल्वयुद्धादि			श्रीकृष्णस्य सौतिवाक्यकथनं	४३६	४
कथनं	४३१	१५	भैतेः पुनः शाल्वं प्रति रथवाहनं	४३६	८
श्रीकृष्णस्य शाल्ववधार्थं गमनादिकथनं	४३१	२८	शाल्वप्रद्युम्नयोर्धुं	४३६	१६
श्रीकृष्णस्य सौभादिवधकथनं	४३२	१	प्रद्युम्नवाणेन शाल्वस्य पतनं	४३६	२१
सौभादिवधविस्तरश्रवणार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः	४३२	५	प्रद्युम्नस्य शाल्वमारणार्थं वाणग्रहणं	४३६	२२
कृष्णस्य विस्तरेण सौभवधोपाख्यानकथनं	४३२	६	प्रद्युम्नमोपे देवानां नारदवायुप्रेषणं	४३६	२२
शाल्वस्य दारकारोधादिः	४३२	७	प्रद्युम्नं प्रति वायुनारदयोर्वाक्यं	४३६	२४
वृष्ण्यन्धकूपरीवर्णनं	४३२	८	वायुनारदयोर्वाक्यप्रत्येन प्रद्युम्नस्य		
शाल्वस्य बलमस्त्रिवेद्यादिकथनं	४३३	१	वाणमहारः	४३६	२७
शाल्वभैरवदर्शनेन वृष्णोनां युद्धार्थं गमनं	४३३	६	शाल्वस्य रणादपयानं	४३६	२८
शाल्वमच्चित्रशाल्वयोर्धुं	४३३	८	युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	४३७	१
शाल्वात् चेमवृद्धिपराजयः	४३३	१४	श्रीकृष्णस्य शाल्वराजमारणार्थं मतिः	४३७	६
वेगवच्छाम्बयोर्धुं	४३३	१५	श्रीकृष्णस्य शाल्ववधार्थं यात्रादि	४३७	१४
शाल्वस्य वेगवन्मारणं	४३३	१८	श्रीकृष्णस्य शाल्वदर्शनं	४३७	१७
चारुदेष्णविविन्ध्ययोर्धुं	४३३	२०	शाल्वस्य युद्धार्थं कृष्णाज्ञानं	४३७	१८
विविन्ध्यवधः	४३३	२४	शाल्वकृष्णयोर्धुं	४३७	२०
शाल्वस्य पुनर्युद्धोपक्रमः	४३३	२५	कृष्णात् दानवानां बधः	४३७	२८
प्रद्युम्नवाक्यं	४३३	२८	शाल्वस्य मायायुद्धादि	४३८	२
प्रद्युम्नस्य युद्धोपक्रमः	४३४	३	कृष्णं प्रति मायामयाज्जकरिचारक		
प्रद्युम्नयुद्धवर्णनं	४३४	६	वाक्यादि	४३८	२६
शाल्वप्रद्युम्नयोर्धुं	४३४	१२	शाल्वत्रायावर्णनं	४३८	६
प्रद्युम्नवाणेन शाल्वपतनं	४३४	२०	पुनः कृष्णयुद्धं	४३८	१६
शाल्वस्य पुनः संज्ञाप्राप्तिपूर्वकं प्रद्युम्नेन सह			पुनः सौभमायाविर्भवः	४३८	१८
युद्धं	४३४	२३	कृष्णस्य शब्दमाहात्म्यागादि	४३८	२०
शाल्ववाणाघातेन प्रद्युम्नमोहादि	४३४	२६	शाल्वस्य कृष्णं प्रति शिलावर्षणादि	४३८	२५
रणादपवाहनसमये प्रद्युम्नस्य संज्ञाप्राप्ति			शिलावर्षणे कृष्णभैरवज्जादि	४३८	२७
पूर्वकं सारयिं प्रति वाक्यं	४३५	३	श्रीकृष्णं प्रति सारयिवाक्यं	४४०	६

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
कृष्णस्य शाल्ववधायाग्नेयास्त्वयोजनं	... ४४०	१४	विस्मितमार्कण्डेयं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	४४३	६
कृष्णस्याग्नेयास्त्वयागः	... ४४०	१७	युधिष्ठिरं प्रति मार्कण्डेयवाक्यं	... ४४३	८
कृष्णस्य सौभपाटनं	... ४४०	१८	मार्कण्डेयस्य पाण्डवाद्यामन्त्रणपुरःसरमुत्तर		
कृष्णस्य शाल्ववधार्थं चक्रप्रेषणं	... ४४०	२१	दिग्गमनं	... ४४३	२०
शाल्ववधः	... ४४०	२२	ब्राह्मणानां वामार्थं दैतवनगमनं	... ४४३	२२
कृष्णस्य प्रत्यागमनं	... ४४०	२६	मन्ध्याकाले युधिष्ठिरं प्रति वक्रदाल्मवाक्यं	४४३	२७
कृष्णस्य दारकागमनार्थं पाण्डवामन्त्रणादिः	४४०	२८	ब्राह्मणानां वक्रदाल्मप्रशंसा	... ४४४	१३
सुभद्रासहितकृष्णस्य दारकागमनं	... ४४१		द्वैपायननारदादिमुनीनां युधिष्ठिरप्रशंसा	४४४	१४
द्रौपदीपुत्रैः सह छट्टयुवस्य स्वपुरगमनं	४४१		मायाक्ते द्रौपदीपाण्डवानां दुःखादिप्रकाशक		
धृतकेतुप्रभृतीनां स्वपुरगमनं	... ४४१		वाक्यं	४४४	१८
युधिष्ठिरस्य दैतवनगमनार्थं रथयोजनादिः	४४१		द्रौपद्याः परितापवाक्येन कौरवापराध		
युधिष्ठिरादीनां दैतवनयात्रादि	... ४४१	११	स्मरणी	... ४४४	२१
कुहजाङ्गलानां कौरवनिन्दादि	... ४४१		युधिष्ठिरं प्रति द्रौपदीवाक्यं	४४५	८
पौरान् प्रत्यर्जुनवाक्यं	... ४४१	२५	द्रौपद्या युधिष्ठिरपदेशः	४४५	२६
पौरनिवृत्तिः	... ४४१	२८	द्रौपद्याः प्रह्लादबलिर्निवाद् रूपेतिहासकथनं	४४५	३०
भ्रातृन् प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	... ४४२	१	प्रह्लादममोपे वनेः प्रश्नः	... ४४६	२
युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनवाक्यं	... ४४२		प्रह्लादस्योत्तरं	... ४४६	५
अर्जुनस्य दैतवनवामार्थमिच्छा	... ४४२		युधिष्ठिरस्य क्रोधे दोषकथनं	४४७	७
युधिष्ठिरस्य दैतवनवामार्थमनुमतिः	... ४४२	११	युधिष्ठिरस्य द्रौपद्युपदेशः	४४७	१५
पाण्डवानां दैतवनयात्रा	... ४४२	१२	युधिष्ठिरस्य द्रौपदीममोपे क्रोधे दोष		
ब्राह्मणसहितपाण्डवानां दैतवनगमनं	... ४४२	१५	कथनं	... ४४७	२५
युधिष्ठिरस्य दैतवनदर्शनं	... ४४२	१६	युधिष्ठिरस्य काश्यपगोतचमाप्रशंसारूप		
भ्रात्रादिमहितयुधिष्ठिरस्य दैतवनप्रवेशार्थं			गाथाकथनं	... ४४८	१३
यानादवरोहणादि	... ४४२		युधिष्ठिरस्य द्रौपदीप्रबोधनं	... ४४८	२२
भ्रात्रादिमहितयुधिष्ठिरस्य दैतवनप्रवेशादिः	४४२	२२	युधिष्ठिरं प्रति द्रौपद्या धर्माक्षेपेणापह्वासः	४४८	
दैतवने पाण्डवानां विहारदिः	... ४४२	२७	द्रौपद्या नास्ति क्वावलम्बनेन विधत्तचरित		
पाण्डवाश्रमे अतिथिरूपेण मार्कण्डेयागमनं	४४३	१	रूपेतिहासकथनं	... ४४८	२२
युधिष्ठिरस्य मार्कण्डेयपूजादिः	... ४४३	२	द्रौपदीं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	... ४५०	१६
पाण्डवदर्शनेन मार्कण्डेयविस्मयः	... ४४३	४	युधिष्ठिरस्य द्रौपदीं प्रत्युपदेशः	... ४५०	२७

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युधिष्ठिरं प्रति त्रैपदीवाक्यं	४५१	३०	अर्जुनस्य वृक्षमूले तपस्विदर्शनं	४६२	७
त्रैपद्याः कर्मप्रशंसा	४५२		अर्जुनं प्रति तपस्विवाक्यं	४६२	८
भीमकृतयुधिष्ठिरमहर्षिना	४५४		अर्जुनमभीषे तपस्विरूपोद्भूतस्य वरदत्तापरि		
वैशम्पायनवाक्यं	४५७		चयादिकथनं	४६२	१३
भीमं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	४५७	७	दम्भसमीपेऽर्जुनस्यास्वरूपवरप्रार्थना	४६२	१५
युधिष्ठिरस्य भीमप्रबोधनं	४५७	१२	दम्भार्जुनसंवादः	४६२	१६
भीमस्य युधिष्ठिरकोपजनकवाक्यं	४५८		दम्भान्तर्द्धानपर्यायतपस्ये	४६२	२३
वैशम्पायनवाक्यं	४५८	८	अर्जुनाभिगमनपर्वममाप्तिः	४६२	२४
युधिष्ठिरस्य भीमविभोषिकाप्रदर्शनं	४५८	१२			
वैशम्पायनवाक्यं	४५८	२८	कैरातपर्वारम्भः	४६२	२५
पाण्डवसमीपे व्यासगमनं	४५८	२८	जनमेजयप्रश्नः	४६२	२६
युधिष्ठिरं प्रति व्यासवाक्यं	४६०		वैशम्पायनवाक्यं	४६३	५
निर्जने युधिष्ठिरं प्रति व्यासवाक्यं	४६०		अर्जुनगमनकथनं	४६३	७
युधिष्ठिरस्य व्यासान् प्रतिस्मृतिनामक			वनप्रविष्टार्जुनदर्शनेन स्वर्गे पटहशब्दपुष्प		
विद्याप्राप्तिः	४६०	१५	वृक्षादिः	४६३	१२
व्यासस्थान्तर्द्धानं	४६०	१६	अर्जुनतपस्याकथनं	४६३	१८
युधिष्ठिरदीनां काम्यकवनगमनं	४६०	१८	महर्षिणा महादेवसमीपगमनार्जुनतपस्या		
ब्राह्मणादिसंहितयुधिष्ठिरस्य काम्यक			कथनादिः	४६३	२४
वनवासः	४६०	२१	महर्षिन् प्रति महादेववाक्यं	४६३	२८
वैशम्पायनवाक्यं	४६०	२४	महादेववाक्येन महर्षिनिवृत्तिः	४६४	१
निर्जने अर्जुनं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	४६०	२७	उमामहेश्वरयोः किरातवेशधारणपुरःसर		
युधिष्ठिरस्यार्जुनाय प्रतिस्मृतिनामक			मिन्द्रकोत्तगमनं	४६४	
विद्यादानं	४६१		अर्जुनसमीपे वराहरूपेण भूकनामकदानव		
अर्जुनस्य तपस्याद्यर्थं उत्तरदिग्गमनं	४६१	१३	पुत्तागमनादिः	४६४	१०
प्रस्थितार्जुनं प्रति ब्राह्मणादिवाक्यं	४६१	१५	वराहं प्रत्यर्जुनवाक्यं	४६४	१२
अर्जुनं प्रति त्रैपदीवाक्यं	४६१	१७	वराहवधायतार्जुनं प्रति किरातरूपिप्रह्वर		
वैशम्पायनवाक्यं	४६१		वाक्यं	४६४	१४
अर्जुनस्य हिमालयगमनं	४६२		वराहं प्रत्यर्जुनप्रह्वरयोर्युगपत्सायकत्यागः	४६४	१५
दम्भकोलेऽर्जुनस्याकाशवाणोऽश्वणादि	४६२		वाणाघातेन वराहरूपराक्षसस्य प्राणत्यागः	४६४	१८

॥ श्रीमहाभारतीयप्रथमखण्डान्तर्गतवनपर्वखचीपत्र ॥

५५

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ
अर्जुनस्य स्त्रीगणादिपरिहृतकिरातरूपि			वैशम्पायनवाक्यं	४६६	१४
शङ्करदर्शनं	४६४	१८	अर्जुनकृतमहादेवस्तवः	४६६	१६
किरातं प्रत्यर्जुनवाक्यं	४६४	२०	वैशम्पायनवाक्यं	४६६	२६
किराताऽर्जुनयोः संवादः	४६४	२५	अर्जुनं प्रति महादेववाक्यं	४६६	२८
किरातवाक्येनाऽर्जुनकोपः	४६५	४	महादेवस्याऽर्जुनाय गाण्डीवादिप्रतिदानं		
किरातरूपिमहादेवं प्रत्यर्जुनस्य वाणत्यागः	४६५	६	वरदित्सादिः	४६७	२
किराताऽर्जुनयोर्युद्धं	४६५	७	अर्जुनस्य महादेवसमीपेवरंप्रार्थना	४६७	६
अक्षतशरीरेण किरातस्याऽर्जुनवाणग्रहणं	४६५	८	महादेववाक्यं	४६७	१२
गाण्डीवमुक्त्वाणाविद्धकिरातदर्शनेनाऽर्जुनं			अर्जुनस्य महादेवादस्तप्राप्तिः	४६७	१७
विस्मयः	४६५	११	भूमिकम्पादि	४६७	२०
पुनरर्जुनस्य कोपाद्वाणत्यागः	४६५	१५	त्यम्बकस्याऽर्जुनगात्रस्यर्थादिः	४६७	२३
महादेवस्याऽर्जुनमुक्त्वाणयामः	४६५	१६	महादेवस्त्यानं	४६७	२५
वाणचयदर्शनेनाऽर्जुनचिन्ता	४६५	१८	वैशम्पायनवाक्यं	४६७	३०
अर्जुनस्य धनुष्कोट्या महादेवकर्षणमुष्टिं			अर्जुनस्य विस्मयादिः	४६८	१
पातनादिः	४६५	२१	अर्जुनसमीपे समुद्रागमनं	४६८	५
महादेवस्याऽर्जुनगाण्डीवयामः	४६५	२२	वरुणकुवेरयोरर्जुनदर्शनार्थमागमनं	४६८	६
खड्गग्रहणपूर्वकमर्जुनस्य महादेवं प्रति			यमस्यागमनं	४६८	८
गमनं	४६५	२३	इन्द्रस्याऽर्जुनसमीपागमनं	४६८	१३
महादेवशिरस्यर्जुनस्य खड्गपातनादिः	४६५	२४	अर्जुनं प्रति यमवाक्यं	४६८	१६
अर्जुनस्य वृत्तादिद्वारा युद्धं	४६५	२५	यमस्याऽर्जुनाय दण्डदानं	४६८	२५
अर्जुनकिरातयोर्मुष्टामुष्टियुद्धं	४६५	२६	अर्जुनस्य यमाद्विष्णुस्तप्राप्तिः	४६८	२६
अर्जुनकिरातयोर्बाहावहवियुद्धं	४६६		अर्जुनं प्रति वरुणवाक्यं	४६८	२८
किरातस्याऽर्जुनपीडनं	४६६		वरुणस्याऽर्जुनाय पाशदानादिः	४६८	२८
किरातपीडिताऽर्जुनस्य भूमितले पतनं	४६६		अर्जुनं प्रति कुवेरवाक्यं	४६८	४
अर्जुनस्य संज्ञाप्राप्त्यनन्तरं मान्द्यद्वारा			अर्जुनस्य कुवेरादिव्यास्तप्राप्तिः	४६८	११
महादेवपूजा	४६६	७	अर्जुनं प्रतौन्द्रवाक्यं	४६८	१३
किरातशिरसि तन्माख्यदर्शनेनाऽर्जुनस्य महा			समेतलोकपालदर्शनेनाऽर्जुनविस्मयः	४६८	१६
देवपादयोः पतनं	४६६	८	अर्जुनस्यागतलोकपालपूजनादिः	४६८	१७
अर्जुनं प्रति परिहृतमहादेववाक्यं	४६६	१०	देवानां स्वर्गप्रस्थानं	४६८	१८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अर्जुनतुष्टिः ...	... ४६८	१८	अर्जुनस्य भ्रात्रादिस्मरणेन चिन्ता	४७२	२०
कैरातपर्वसमाप्तिः	... ४६८		उर्व्वश्यानयनार्थं चित्रसेनं प्रति शक्रवाक्यं	४७२	२२
—			चित्रसेनस्य उर्व्वश्रीसमीपगमनादिः ...	४७२	२५
दम्भलोकाभिगमनपर्व्वारम्भः	... ४६८	२१	उर्व्वशीं प्रति चित्रसेनवाक्यं	४७२	२७
वैशम्पायनवाक्यं	... ४६८	२२	उर्व्वश्याश्चित्रसेनवाक्यस्त्रीकारादिः	४७३	७
दम्भप्रेरितमातस्त्रिभुक्तयागमनं	... ४६८	२३	अर्जुनसमीपगमनार्थं उर्व्वश्या वैशम्पादि		
रथवर्णनं ...	... ४६८	२४	करणं ...	४७३	११
अर्जुनं प्रति रथादवकूटमातस्त्रिवाक्यं	... ४७०		उर्व्वश्या अर्जुनसमीपयात्रा	४७३	१५
मातस्त्रिं प्रत्यर्जुनवाक्यं	... ४७०	७	उर्व्वश्या अभिभारसमये शोभादिः	४७३	१६
अर्जुनवाक्यश्रवणेन मातस्त्रिरयारोहपुरः			उर्व्वश्या अर्जुनसमीपगमनादिः	४७३	२८
सरमश्वबंधमनादिः ...	... ४७०	११	अर्जुनस्य उर्व्वशीदर्शनेन लज्जया पूजादि	४७३	२८
अर्जुनस्येन्द्रलोकगमनार्थं मन्दरपर्व्वता			उर्व्वशीं प्रत्यर्जुनवाक्यं	४७४	१
मन्त्रणं ...	... ४७०	१४	अर्जुनसमीपे उर्व्वश्याश्चित्रसेनकथितवाक्य		
अर्जुनस्य रथारोहादिः ...	... ४७०	२२	कथनं ...	४७४	३
अर्जुनस्य स्वर्गादिदर्शनं	... ४७०	२४	उर्व्वशीवाक्यश्रवणेन कर्णपिधानपुरःसर		
वज्रविधासुर्यदर्शनेन विस्मृतार्जुनं प्रति			मर्जुनवाक्यं	४७४	१७
मातस्त्रिवाक्यं	... ४७०		अर्जुनेऽर्जुनसंवादः	४७४	१८
अर्जुनस्य शक्रपुरीदर्शनं	... ४७१		अर्जुनवाक्यश्रवणेनोर्व्वशीकोपः	४७४	२८
वैशम्पायनवाक्यं	... ४७१		अर्जुनं प्रत्युर्व्वशीशापः	४७४	३०
दम्भपुरीनन्दनवनादिवर्णनं	... ४७१		उर्व्वश्याः कोपात् गृहगमनं	४७५	२
अर्जुनस्य शक्रपुरीप्रवेशः	... ४७१	१२	अर्जुनस्य चित्रसेनसमीपे रात्रिवृत्तान्त		
अर्जुनस्य देवादिभिः समागमः	... ४७१	१५	कथनं ...	४७५	३
अर्जुनस्येन्द्रदर्शनं	... ४७१	२१	चित्रसेनस्येन्द्रसमीपेऽर्जुनशापादिकथनं	४७५	५
अर्जुनेन्द्रसमागमः	... ४७१	२४	अर्जुनं प्रतीन्द्रवाक्यं	४७५	६
एकासनगतेन्द्रार्जुनसमीपे महोत्सवादिः	४७२		दम्भवाक्यश्रवणेनार्जुनहर्षादिः	४७५	११
इन्द्रानुमत्या देवादीनामर्जुनपूजादिः	... ४७२		लोमशस्य शक्रपुरीगमनं	४७५	१५
अर्जुनस्यामरावतीवासस्त्रिशिवादिः	... ४७२	११	इन्द्रासनगतार्जुनदर्शनेन लोमशचिन्ता	४७५	१८
अर्जुनं प्रतीन्द्रवाक्यं	... ४७२	१४	लोमशं प्रतीन्द्रवाक्यं	४७५	२१
अर्जुनस्य चित्रसेनाश्रयादिशिवा	... ४७२	१६	लोमशं प्रतीन्द्रस्यार्जुनपरिचयादिकथनं	४७५	२२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
लोमशं प्रतीक्ष्मिणोः ...	४७६	८	युधिष्ठिरं प्रति भीमवाक्यं ...	४८०	१५
इन्द्रमन्देष्टः ...	४७६	८	युधिष्ठिरकृतभीमवाक्यना ...	४८१	१६
लोमशस्य काम्यकवनगमनं ...	४७६	१८	युधिष्ठिरनिकटे वृहदश्वस्यागमनं	४८१	१८
लोमशस्य युधिष्ठिरसन्दर्शनं ...	४७६	१८	युधिष्ठिरकर्तृकात्मवृत्तान्तकथनं	४८१	२१
जनमेजयप्रश्नः ...	४७६	२१	युधिष्ठिरं प्रति वृहदश्ववाक्यं ..	४८१	२०
वैशम्पायनवाक्यं ...	४७६	२२	वृहदश्वयुधिष्ठिरसंवादः	४८२	२
इन्द्रलोकगतार्जुनवृत्तान्तश्रवणेन सञ्जयं प्रति			वृहदश्वकर्तृकनलोपाख्यानकथनं	४८२	११
धृतराष्ट्रवाक्यं ...	४७६	२३	वृहदश्वकृतनलप्रशंसा ...	४८२	१२
सञ्जयधृतराष्ट्रसंवादः ...	४७७	१०	भीमराजस्य दमयन्तीकन्यालाभः	४८२	१८
धृतराष्ट्रखेदः ...	४७७	२३	नलकर्तृकहंसदर्शनं ...	४८२	१८
जनमेजयप्रश्नः ...	४७८		हंसानां विदर्भनगरगमनं ...	४८३	२
वैशम्पायनस्य पाण्डवाहारादिकथनं ...	४७८	७	दमयन्तीं प्रति हंसवाक्यं ..	४८३	७
पाण्डवचरितश्रवणेन धृतराष्ट्रशोकादिकथनं	४७८	१७	दमयन्तीविरहवर्णनं ...	४८३	१४
सञ्जयसमीपे धृतराष्ट्रविलापः ...	४७८	१८	दमयन्तीस्वयम्बरार्यं भीमस्योद्योगः	४८३	२२
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं ...	४७८		इन्द्रं प्रति नारदकर्तृकदमयन्तीस्वयम्बर		
पाण्डवानां सारथ्ये कृष्णनियोगादिः ...	४७८		कथनं	४८३	२८
युधिष्ठिरसमीपे कृष्णवाक्यं ...	४७८	७	इन्द्रनारदसंवादः ...	४८४	१
कृष्णसमीपे युधिष्ठिरप्रार्थना ..	४७८	१८	स्वयम्बरे देवानामागमनं ...	४८४	८
धृष्टद्युम्नप्रभृतीनां कृष्णसान्त्वना ...	४७८	२१	पथमध्ये देवकर्तृकनलदर्शनं ...	४८४	११
द्रौपदीं प्रति धृष्टद्युम्नादिवाक्यं ...	४७८	२३	दौत्यार्यं नलसमीपे देवानां प्रार्थना ..	४८४	१४
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं ...	४७८	२८	देवान् प्रति नलस्य जिज्ञासा ...	४८४	१७
धृतराष्ट्रविलापः ...	४८०		नलं प्रति देवानां वाक्यं ...	४८४	२४
इन्द्रलोकाभिगमनपर्वसमाप्तिः ...	४८०		नलकर्तृकदमयन्तीदर्शनं ...	४८४	२७
<hr/>					
नलोपाख्यानपर्वारम्भः	४८०		नलं प्रति दमयन्त्याः परिचयजिज्ञासा	४८५	५
जनमेजयप्रश्नः	४८०		नलस्य परिचयादिकथनं ...	४८५	७
वैशम्पायनस्य अर्जुनविरहितपाण्डववृत्तान्त			१० दमयन्तीनलसंवादः ...	४८५	१२
कथनं ...	४८०	११	नलं प्रति दमयन्त्याः सद्गुणायकथनं	४८५	३०
अर्जुनशोकार्त्तपाण्डवानां द्रौपद्या सहोपवेशनं	४८०	१२	प्रस्थायमनं : ..	४८६	

प्रकरणं	एके	पक्षौ	प्रकरणं	एके	पक्षौ
नलं प्रति देवानां जिज्ञासा ४८६	५	कलिवाक्यं ४८८	५		
देवान् प्रति नलवाक्यं ४८६	६	कलिं प्रतीश्रवाक्यं ४८८	६		
दमयन्तीस्यम्बरः ४८६	१४	इन्द्रवाक्यश्रवणेन कोपात् देवान् प्रति			
राजादीनामागमनादिः ४८६	१५	कलिवाक्यं ४८८	८		
रत्नवर्णनादिः ४८६	१६	देवानां कलिसान्त्वना ४८८	९		
दमयन्त्या रत्नप्रवेशः ४८६	२१	देवानां स्वर्गगमनं ४८८	१५		
दमयन्त्या नलतुल्याकृतिकपञ्चदेवदर्शनादिः ४८६	२२	द्वापरं प्रति कलिवाक्यं ४८८	१६		
नलतुल्याकृतिदेवदर्शनेन दमयन्तीचिन्ता ४८६	२६	द्वापरमहितकलेर्निषधागमनं ४८८	१८		
देवान् प्रति नमस्कारपूर्वकदमयन्ती		क्षिप्रान्वेषिकलेर्निषधागमनः ४८८	२०		
प्रार्थना ४८६	३०	दादशवर्षानन्तरं नले कलिप्रवेशः ४८८	२१		
दमयन्तीपरिदेवितश्रवणेन देवानां स्वरूप		कलेः पुष्करसमीपगमनमश्रावणे ४८८	२२		
धारणं ४८७	७	पुष्करस्य नलसमीपागमनं ४८८	२४		
दमयन्त्या देवादिरिचिज्ञानं ४८७	८	पुष्करस्य क्रीडार्थं नलाङ्गानं ४८८	२५		
दमयन्त्या नलवरणं ४८७	१०	नलपुष्करयोः पणपूर्वकक्रीडायां			
नलस्य दमयन्तीसमाश्रासनं ४८७	१४	नलपराजयः ४८८	२७		
इन्द्रस्य नलाय वरदानं ४८७	१८	पौरादीनां नलनिवारणार्थमागमनं ४८८	२८		
अग्नेर्नलाय वरदानं ४८७	२०	सूतस्य दमयन्तीसमीपगमनमश्रावणे ४८८	३०		
यमवह्ण्योर्नलाय वरदानं ४८७	२१	नलं प्रति दमयन्तीवाक्यं ४८८	३		
देवानां स्वर्गगमनं ४८७	२२	सूतक्रीडासकलदर्शनेन पौरनिवृत्त्यादिः ४८८	६		
राज्ञा स्वस्वद्वहगमनं ४८७	२३	दमयन्तीचिन्तादिः ४८८	८		
नलदमयन्त्यार्विवाहः ४८७	२४	धार्त्रिं प्रति दमयन्तीवाक्यं ४८८	१८		
दमयन्तीमादाय नलस्य स्वयद्वहगमनं ४८७	२५	धात्र्या वार्ष्णेयनामकसूतानयनं ४८८	१८		
नलरमणादिः ४८७	२६	वार्ष्णेयं प्रति दमयन्तीवाक्यं ४८८	२१		
नलस्याश्वमेधादियज्ञकरणं ४८७	२८	दमयन्तीसन्निविष्टवार्ष्णेयस्य विदर्भ			
वनादिषु दमयन्त्या सह नलस्य विहारः ४८७	२८	नगरगमनं ४८८	३०		
नलस्य दमयन्त्या पुत्रकन्योत्पत्तिः ४८७	३०	वार्ष्णेयस्य विदर्भे नलकन्यापुत्रस्वापनं ४८९	१		
देवानां स्वर्गगमनसमये द्वापरमहितकलि		वार्ष्णेयस्यायोध्यागमनानन्तरं ऋतुपर्णसारथ्यं ४८९	२		
दर्शनं ४८८	३	सूते नलस्य सर्वस्वपराजयः ४८९	५		
कलिं प्रतीश्रजिज्ञासा ४८८	४	नलं प्रति पुष्करवाक्यं ४८९	६		

प्रकरणं	पृष्ठे	पक्षौ	प्रकरणं	पृष्ठ	पक्षा
पुष्करवाक्येन नलस्य कोपः ...	४८०	८	दमयन्तीरूपदर्शनेन व्याधस्य कामोत्पत्तिः	४८३	१५
एकवस्त्रनलस्य पुराजिर्गमणं ...	४८०	१०	दुष्टभावव्याधदर्शनेन दमयन्तीकोपः ...	४८३	१६
एकवस्त्रदमयन्त्या नलपञ्चाङ्गमनादिः ...	४८०	११	व्याधस्य दमयन्तीविलापकारचष्टा ...	४८३	१७
पौरान् प्रति पुष्करघोषणा ...	४८०	१२	दमयन्त्या व्याधं प्रति श्रापः ...	४८३	१८
दमयन्तीसहितनलस्य वनवासः ...	४८०	१४	दमयन्तीश्रापेन व्याधमृत्युः ...	४८३	२०
नलस्य धिरण्यशकुनदर्शनं ...	४८०	१६	दमयन्त्या वनभ्रमणं ...	४८३	२२
नलस्य परिधानवाससा शकुनाच्छादनं	४८०	१८	वनमध्ये दमयन्तीविलापः ...	४८४	५
वस्त्रं गृहीत्वोत्पतितस्वगानां नग्ननलं प्रति			दमयन्त्यास्तापसाश्रमदर्शनं ...	४८५	२६
वाक्यं ...	४८०	१८	दमयन्त्यास्तापसाश्रमप्रवेशः ...	४८५	२८
दमयन्तीं प्रति नलवाक्यं ...	४८०	२२	दमयन्त्यास्तापसाभिवदनादिः ...	४८५	२८
दमयन्त्याः करुणवाक्यं ...	४८०	३०	दमयन्तीं प्रति तपस्त्रिवाक्यं ...	४८६	३
नलदमयन्तीसंवादः ...	४८१	४	श्रवणं प्रति दमयन्तीवाक्यं ...	४८६	६
एकवस्त्रसंवृतनलदमयन्त्याः सभागमनं	४८१	१५	श्रविसमीपे दमयन्त्याः रूपपरिचयादिकथनं	४८६	८
दमयन्तीनिद्रा ...	४८१	१८	तापससमीपे दमयन्तीविलापः ...	४८६	१७
नलचिन्ता ...	४८१	२१	तापसानां दमयन्तीसमाश्रासनं ...	४८६	२३
नलस्य खड्गद्वारा वस्त्रार्द्धावकर्तनं ...	४८१	२८	आश्रमादिसंहितापमानामन्तर्द्वानं ...	४८६	२८
सुप्तदमयन्तीं त्यक्त्वा नलस्य गमने ...	४८१	३०	आश्चर्यदर्शनेन दमयन्तीविस्मयः ...	४८६	२८
पुनर्नलस्य सभाप्रत्यागमनरोदनादिः ...	४८२	१	दमयन्तीचिन्ता ...	४८६	३०
नलविलापादिः ...	४८२	२	दमयन्तीविलापः ...	४८७	२
नलस्य दमयन्तीं त्यक्त्वा वनगमनं ...	४८२	१०	अशोकवृक्षं प्रति दमयन्तीवाक्यं ...	४८७	५
दमयन्तीनिद्राभङ्गादिः ...	४८२	१२	दमयन्त्या वनभ्रमणं ...	४८७	८
दमयन्तीविलापः ...	४८२	१४	दमयन्त्या नामाविधपर्वतादिदर्शनं ...	४८७	१०
सर्पस्य दमयन्तीग्रासः ...	४८३	२	दमयन्त्या वणिक्समूहदर्शनं ...	४८७	१२
दमयन्तीविलापः ...	४८३	४	दमयन्त्या वणिग्जनमध्यप्रवेशः ...	४८७	१५
मृगव्याधस्य क्रन्दनश्रवणेन दमयन्ती			तथाविधदमयन्तीदर्शनेन वणिजां पला		
समीपागमनं ...	४८३	७	थन्दिः ...	४८७	१७
मृगव्याधस्यास्त्रेण सर्पमुखपाटनं ...	४८३	८	दमयन्तीं प्रति वणिजां वाक्यं ...	४८७	१८
दमयन्तीसर्पपासमेवचनं ...	४८३	१०	वणिगादिदमयन्तीसमीपपरिचयादिकथनं	४८७	२५
दमयन्तीसमीपे व्याधजिज्ञासा ...	४८३	११	सार्थवाङ्मदमयन्तीसंवादः ...	४८७	२८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
दमयन्त्याः सार्थेन सह गमनं ४८८	५	१	नलस्य नलाय वासोयुगदानादिः	५०१	१६
परिश्रान्तस्यार्थानां वनमध्ये निवेशः ... ४८८	८	८	नलस्य ऋतुपर्णनगरगमनं ५०१	१८	१८
वनगजैर्निश्चितसार्थोपमर्दः ४८८	१०	१०	ऋतुपर्णसमीपे नलस्य बाहुकनाका परि		
सार्थादीनां पलायनादिः ४८८	१५	१५	चयादिदानं ५०१	१८	१८
कोलाहलश्रवणेन दमयन्तोचेतना ... ४८८	२३	२३	बाहुकरूपिनसं प्रति ऋतुपर्णवाक्यं .. ५०१	२३	२३
सार्थानां मन्त्रणादिः ४८८	२६	२६	नलस्य ऋतुपर्णनगरवामः ५०१	२६	२६
दमयन्तीं प्रति सार्थानां कोपः ४८८	२	२	नित्यं रात्रौ नलस्य विलापः ५०१	२८	२८
सार्थवाक्यश्रवणेन दमयन्तीपलायनं ... ४८८	४	४	बाहुकं प्रति जीवलवाक्यं ५०१	३०	३०
दमयन्तोपरिदेवता ४८८	५	५	जीवलं प्रति नलवाक्यं ५०२	१	१
दमयन्त्या ब्राह्मणैः सह चेदिराजपुरोगमनं ४८८	१८	१८	भोमराजस्य नलायन्वेषणार्थं ब्राह्मणप्रेषणं ५०२	१०	१०
पुरोप्रविष्टतथाविधदमयन्तीदर्शनेन पौरपाल			नलदयन्त्यन्वेषणार्थं ब्राह्मणानां नाना		
कादीनामागमनादिः ४८८	२२	२२	दिग्गमनं ५०२	१४	१४
राजमातुर्दमयन्तीदर्शनधानीप्रेषणादिः ४८८	२३	२३	सुदेवनामकब्राह्मणस्य चेदिराजपुरगमन		
धाढ्या सह दमयन्त्याचेदिराजगृहप्रवेशादिः ४८८	२५	२५	दमयन्तीदर्शने ५०२	१६	१६
दमयन्तीं प्रति राजमातुर्किञ्चासा . ४८८	२६	२६	दमयन्तीदर्शनेन सुदेवतर्कः ५०२	१८	१८
राजमातृदिशसमीपे दमयन्तीवाक्यं . ४८८	२८	२८	सुदेवस्य दमयन्तीसमीपगमनसम्भाषणे	५०३	७
दमयन्तीं प्रति राजमातृवाक्यं ५००			दमयन्तीरोदनादिः ५०३	११	११
दमयन्तीसमयः ५००	१२	१२	सुदेवं प्रति चेदिराजमातृवाक्यं ... ५०३	१६	१६
राजमातुर्दमयन्तीसमयस्वीकारादिः . ५००	१६	१६	सुदेवस्य राजमातृसमीपे दमयन्तोपरिचया		
सुनन्दा प्रति राजमातृवाक्यं ५००	१७	१७	दिकथनं ५०३	२१	२१
दमयन्त्याचेदिराजगृहवासः ५००	२०	२०	सुदेववाक्यश्रवणेन सुनन्दाया दमयन्ती		
व्याकदमयन्तीकनलस्य दावदह्यमानवने			पितृप्रच्छादनमलशोधनादिः ... ५०३	३०	३०
आक्रान्तादश्रवणं ५००	२३	२३	दमयन्तीं प्रति राजमातृवाक्यं ५०४	३	३
नलस्याभयदानपुरःपरमग्निमध्यप्रवेशादिः ५००	२४	२४	राजमातरं प्रति दमयन्त्याः प्रणामपुरःसर		
नलं प्रति दह्यमानकौटकात्मकनागवाक्यं ५००	२५	२५	वाक्यादिः ५०४	८	८
कौटकाटके गृहीता नलस्य बह्निमध्याग्निर्गमः ५००	३०	३०	राजमातुर्विदर्भनगरे दमयन्तीप्रस्थाप		
नलं प्रति कौटकाटकाक्यं ५०१			नादिः ५०४	१३	१३
कौटकाटके नलदर्शनादिः ५०१			दमयन्त्या विदर्भनगरगमनादिः ... ५०४	१४	१४
नलं प्रति कौटकाटकापदेशः ५०१			सुदेवस्य गोषहस्तप्राप्तिः ५०४	१७	१७

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	
मातरं प्रति दमयन्तीवाक्यादिः	५०४	१८	अश्वगमनदर्शनेन चतुर्ष्वसिद्धयः	५०७	४	
भीमराजं प्रति दमयन्तीमातृवाक्यादिः	५०४	२२	बाह्वृकस्य हयव्रतादर्शनेन चतुर्ष्वसिद्धयः	५०७	६	
नलान्वेषणाय पुनर्भीमराजस्य ब्राह्मणं			रथस्य वेगाद्विक्रयनं	५०७	१८	
प्रपणं	५०४	२४	चतुर्ष्वस्य रथादुत्तरीयपटपतनं	५०७	१८	
नलान्वेषणार्थंप्रेरितब्राह्मणानां दमयन्ती			पतितात्तरीयपटदर्शनेन नलं प्रति चतुर्ष्वसिद्धयः			
समीपगमनादिः	५०४	२५	वाक्यं	५०७	२०	
ब्राह्मणसमीपे दमयन्तीवाक्यं	५०४	२६	चतुर्ष्वसिद्धयः प्रति नलवाक्यं	५०७	२२	
दमयन्तीवाक्यश्रवणेन ब्राह्मणानां नलान्वेषणार्थं गमनादिः	५०५	८	वाक्यं	५०७	२४	
ब्राह्मणानां नलान्वेषणं	५०५	८	रथस्थापनपुरःसरं चतुर्ष्वसिद्धयः प्रति बाह्वृकं			
बाह्वृकालानन्तरं पर्णादनामकब्राह्मणस्य दमयन्तीसमीपप्रत्यागमनं	५०५	१२	विभीतकफलपत्रगणनार्थं चतुर्ष्वसिद्धयः			
दमयन्तीसमीपे पर्णादस्य नलवार्त्ताक्यनं	५०५	१३	संवादः	५०८	३	
मातरं प्रति दमयन्तीवाक्यं	५०५	२६	रथादवहन् नलस्य विभीतककृद्वदनपत्रादि			
दमयन्त्याः पर्णादब्राह्मणतोषणं	५०५	३०	गणने	५०८	१०	
सुदेवनामकब्राह्मणं प्रति दमयन्तीवाक्यं	५०६	४	पत्रादिगणनेन जातविस्मयनलस्य वाक्यं	५०८	१२	
सुदेवस्य चतुर्ष्वसमीपे भाविदमयन्तीस्य			नलं प्रति चतुर्ष्वसिद्धयः	५०८	१३	
स्मरक्यनं	५०६	८	चतुर्ष्वसिद्धयः नलयोर्विद्यापरिवर्त्तनार्थं संवादः	५०८	१४	
बाह्वृकनामधारिनलं प्रति चतुर्ष्वसिद्धयः	५०६	११	चतुर्ष्वसिद्धयः नलयोर्विद्याप्राप्तिः	५०८	१६	
चतुर्ष्वसिद्धयः श्रवणेन नलचिन्ता	५०६	१३	अथविद्याप्रवेशेन नलशरीरात् कलिनिर्गमणं	५०८	१७	
चतुर्ष्वसिद्धयः नलस्य एकेनाह्ना विदर्भगमनं			१८	श्रापोद्यतनलं प्रति कलिवाक्यं	५०८	२०
स्त्रीकारः	५०६	२०	भीतकलोर्विभीतककृद्वदनपत्रादिः	५०८	२६	
बाह्वृकस्य विदर्भगमनार्थमश्वपरीचादिः	५०६	२४	पुनर्नलस्य रथारोहादिः	५०८	२८	
परीक्षितशत्रुशत्रुदर्शनेन बाह्वृकं प्रति चतुर्ष्वसिद्धयः			२४	नलगमनानन्तरं कलेः खट्वहगमनादिः	५०८	२
वाक्यं	५०६	२६	चतुर्ष्वसिद्धयः सायाह्ने विदर्भनगरगमनं	५०८	४	
बाह्वृकर्तुर्ष्वसंवादः	५०६	२८	भीमराजाश्रया चतुर्ष्वसिद्धयः कुण्डिनपुर			
नलस्य रथयोजनादिः	५०६	३०	प्रवेशादिः	५०८	५	
विदर्भगमनार्थमृतुपर्णस्य रथारोहादिः	५०६	३	रथनिर्घातश्रवणेन दमयन्तीवाक्यं	५०८	११	
रथवेगक्यनं	५०७					

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ
दमयन्त्या विलापपुरःसरं नलदिदृक्षया			केशिनीं प्रति नलवाक्यं	५१२	१२
हृम्यारोहः	५०८	२०	केशिन्या दमयन्तीसमीपगमननलविकारा		
चतुर्णोदीनां रथाद्वरोहणादिः	५०८	२१	दिकथने	५१२	१६
चतुर्णं प्रति भोमराजस्यागमनकारणादि			दमयन्त्या मातृसमीपे केशिनीप्रेरणादिः	५१२	१७
कथनं	५०८	२६	दमयन्तीमातुर्भीमराजविज्ञापनादिः	५१२	२०
चतुर्णवाक्यादिः	५०८	२८	नलस्य दमयन्तीसमीपगमनं	५१२	२१
चतुर्णवाक्यश्रवणेन भोमराजचिन्ता	५०८		परस्परसन्दर्शनेन दमयन्तीनलयोःशोकादिः	५१२	२२
वार्षेयसहितबाहुकस्य रयस्थापनादिः	५१०		नलसमीपे दमयन्तीवाक्यं	५१२	२५
तथाविधाबाहुकादिदर्शनेन दमयन्तीचिन्ता	५१०		दमयन्तीवाक्यश्रवणेन नलस्य रोदनादिः	५१२	३०
केशिनीं प्रति दमयन्तीवाक्यं	५१०	१३	दमयन्तीं प्रति नलवाक्यं	५१३	२
केशिन्या बाहुकसमीपगमनं	५१०	१७	दमयन्त्या नलानुनयः	५१३	११
केशिनीबाहुकसंवादः	५१०	१८	नलं प्रत्यन्तरिवाद्यायुवाक्यं	५१३	२१
बाहुकसमीपे केशिन्या दमयन्तीगायाकथनं	५१०	२८	वायुवाक्यानन्तरं पुष्पवृष्टिपतनादिः ..	५१३	२५
गाथाश्रवणेन नलशोकादिः	५११		नलस्य बाहुविधास्यर्थदर्शनेन दमयन्ती		
बाहुकस्य दमयन्तीगाथाप्रत्युत्तरं	५११	७	दोषशङ्कानिवृत्तिः	५१३	२६
गाथाप्रत्युत्तरादिश्रवणेन केशिन्या दमयन्ती			नलस्य कर्कोटकनागदत्तवस्त्रादश्रवणेन		
समीपगमनसम्भाषणे	५११	१३	स्वरूपप्राप्तिः	५१३	२७
केशिनीं प्रति पुनर्दमयन्तीवाक्यं	५११	१५	दमयन्तीनलयोः परस्परालिङ्गनादिः ..	५१३	२८
केशिनीसमीपे दमयन्त्या नलपरीचोपाय			दमयन्तीमातुर्भीमराजसमीपे नलदमयन्ती		
कथनं	५११	१७	वृत्तान्तकथनं	५१४	२
केशिन्या बाहुकसमीपगमनादिः	५११	२२	भोमराजवाक्यं	५१४	३
केशिन्या दमयन्तीसमीपप्रत्यागमनबाहुक			नलस्य भोमराजगृहवामादिः	५१४	५
स्वभावादिकथनं	५११	२३	नलदमयन्तीमेलनं	५१४	६
पुनर्बाहुकसमीपगमनार्थं केशिनीं प्रति दम			दमयन्तीसहितनलस्य भोमराजसमीप		
यन्तीवाक्यं	५१२		गमनादिः	५१४	१०
दमयन्तीवाक्येन केशिन्या नलपक्षभासानयनं	५१२		नलदमयन्तीर्भीमराजाभिवादानादिः .	५१४	११
दमयन्त्या नलपक्षभासप्राश्ननादिः	५१२		भोमस्य नलदमयन्तीसमाश्रयणादिः .	५१४	१२
दमयन्त्या नलसमीपे कन्यापुच्छप्रेषणं	५१२	८	नलदर्शनेन भोमराजपुरे महोत्सवादिः	५१४	१५
बाहुकस्य कन्यापुच्छदर्शनेन रोदनादिः	५१२	१०	चतुर्णस्य नलवृत्तान्तश्रवणादिः .	५१४	१७

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
नक्षत्रमोपे चतुर्णस्य जमाप्रार्थनादिः ...	५१४	१८	तीर्थयात्रापूर्वकारः ...	५१७	४
मलं प्रति चतुर्णवाक्यं ...	५१४	२०	जन्मजयप्रश्नः ...	५१७	५
नक्षत्राकं ...	५१४	२३	वैशम्पायनवाक्यं ...	५१७	८
नक्षत्र चतुर्णस्य ह्यज्ञानविद्यादानं ...	५१४	२७	पाण्डवमृगयादिकथनं ...	५१७	१२
चतुर्णस्य नलायाचहृदयविद्यादानं ...	५१४	२८	द्रौपदीवाक्यं ...	५१७	१६
चतुर्णस्य स्वदेशगमनं ...	५१४	२९	द्रौपदी प्रति भोमवाक्यं ...	५१७	२१
नक्षत्रभोमराजामन्त्रणपुरःसरं स्वदेशगमनं	५१५	१	नकुलस्यार्जुनानुशोचनं ...	५१७	२८
नक्षत्र पुष्करसमोपगमनसम्भाषणे ...	५१५	४	सहदेवस्यार्जुनानुशोचनं ...	५१८	३
मलं प्रति पुष्करवाक्यं ...	५१५	१२	अर्जुनार्जुनकृष्णात्रादिदर्शनेन युधिष्ठिर		
पुष्करवाक्यश्रवणेन नक्षत्र क्रोधादिः ...	५१५	१७	चिन्ता ...	५१८	८
पुष्करनलधोर्ध्वतक्रोडा ...	५१५	१८	युधिष्ठिरस्य नारददर्शनं ...	५१८	९
पुष्करं जिला नलवाक्यं ...	५१५	२०	भ्रातृसहितयुधिष्ठिरस्य प्रत्युत्थानादिः ...	५१८	१०
नक्षत्र पुष्करपुरप्रवेशादिः ...	५१५	२६	नारदस्य युधिष्ठिराश्वामनादिः ...	५१८	१३
पुष्करस्य नलाभिवादनसम्भाषणे	५१५	२७	नारदयुधिष्ठिरयोः परस्परसमाभाषणादिः	५१८	१४
पुष्करस्य स्तुपुरगमनादिः ..	५१५	२८	नारदममीपे युधिष्ठिरप्रश्नः ...	५१८	१८
नक्षत्र पुरप्रवेशादिः ...	५१६	१	नारदवाक्यं ...	५१८	१९
मलं प्रति पौरवाक्यं ...	५१६	३	भोमस्य गङ्गातीरवामकथनं ...	५१८	२०
नक्षत्र दमयन्त्यानयनं ...	५१६	६	भोमस्य पुलस्त्यदर्शनादिः ...	५१८	२३
नक्षत्र राज्यशासनादिः ...	५१६	८	भोमस्य पुलस्त्यपूजनादिः ...	५१८	२५
युधिष्ठिरं प्रति वृहदश्ववाक्यं	५१६	१३	पुलस्त्यं प्रति भोमवाक्यं ...	५१८	२७
नक्षत्रचरितश्रवणादिफलकथनं ...	६१६	२०	भोमं प्रति पुलस्त्यप्रोतिः ...	५१८	२८
युधिष्ठिरायाचहृदयदानार्थं वृहदश्ववाक्यं	५१६	२३	भोमममीपे पुलस्त्यवाक्यं ...	५१९	१
वृहदश्वं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ...	५१६	२५	भोमवाक्यं ...	५१९	४
वृहदश्वस्य युधिष्ठिरायाचहृदयविद्यादानं	५१६	२६	पुलस्त्यसमीपे भोमप्रश्नः ...	५१९	७
वृहदश्वगमनानन्तरं युधिष्ठिरस्यार्जुनतपस्यः				५१९	८
श्रवणं ..	५१६	२७	पुलस्त्यस्य तीर्थप्रशंसादिः ...	५१९	१७
अर्जुनतपस्याश्रवणेन युधिष्ठिरशोकादिः	५१७	१	पुलस्त्यस्य पुष्करतीर्थगमनादिफलकथनं	५२०	१
नक्षोपाख्यानपर्वसमाप्तिः ..	५१७	३	जम्भूमर्गगमनादिफलं ...	५२०	१०
			तद्भूलिकाश्रमगमनादिफलं ...	५२०	१३

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ। प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
कणाश्रमगमनादिफलं ...	५२०	१५ अन्नाजन्मतीर्थादिस्नानादिफलं	५२५	३०
ययातिपतनगमनादिफलं ...	५२०	१८ फलकीवनादितोर्थगमनादिफलं	५२६	५
स्थाणुतीर्थगमनादिफलं ...	५२०	२० मिश्रकतीर्थगमनादिफलं ..	५२६	१०
नर्मदादिनदीस्नानादिफलं ...	५२०	२२ व्यासवनादितोर्थगमनादिफलं	६२६	१२
प्रभासतीर्थादिगमनादिफलं	५२०	२८ मृगधूमादितोर्थगमनादिफलं ..	५२६	२०
हारवत्यादितोर्थगमनादिफलं ...	५२१	५ पवनहृदादिस्नानादिफलं ...	५२६	२४
दमोतीर्थादिगमनादिफलं ...	५२१	१२ नैमिषकुञ्जस्नानादिफलं	५२६	२८
मिथुदत्ततीर्थादिगमनादिफलं ...	५२१	१८ सप्तसारस्तनतीर्थकथनं	५२७	४
वितस्तास्नानादिफलं ...	५२१	२८ मङ्गणकमन्युत्तान्तः ...	५२७	५
वडवातीर्थगमनादिफलं ...	५२२	२ मङ्गणकस्य कुशागस्तकरात् शाकरम्		
देविकास्नानादिफलं ...	५२२	१२ स्ववर्णं	५२७	६
विनशनतीर्थगमनादिफलं ...	५२२	२० परिस्तुतशाकरसदर्शनेन मङ्गणकमृत्यं ...	५२७	७
रुद्रकोटितोर्थवृत्तान्तकथनं ...	५२२	२८ प्रनृत्तमङ्गणकं प्रति महादेववाक्यं ...	५२७	१०
सरस्वतीसङ्गमनादिफलकथनं ...	५२३	५ महादेवं प्रति मङ्गणकवाक्यं ...	५२७	११
सुरुचेन्नगमनादिफलकथनं ...	५२३	१० अविवाक्यश्रवणात् महादेवस्याङ्गुलिद्वारा		
सततनामकतीर्थादिगमनादिफलं ...	५२३	१८ अङ्गुष्ठताडनं ...	५२७	१४
वाराहतीर्थादिगमनादिफलं ...	५२३	२६ ताडिताङ्गुष्ठाङ्गुष्ठानर्गिमदर्शनेन मङ्गणकस्य		
मुञ्जवटतीर्थोपवासादिफलं ...	५२४	१ महादेवपादपतनं	५२७	१५
रामहृदगमनफलं ...	५२४	५ मङ्गणकस्य महादेवस्तवः	५२७	१६
जामदग्न्यस्य रुधिरदारा पितृतर्पणं ...	५२४	७ महादेवं प्रति मङ्गणकप्रार्थना ...	५२७	२०
जामदग्न्यं प्रति पितृणां वाक्यं ...	५२४	८ मङ्गणकं प्रति महादेववाक्यं ...	५२७	२१
पितृन् प्रति जामदग्न्यवाक्यं ...	५२४	११ महादेवान्तर्द्धानं ...	५२७	२४
पितृणां जामदग्न्याय वरादिदानं ...	५२४	१४ औशनसतीर्थवृत्तान्तः ...	५२७	२५
पितृणामन्तर्द्धानादिः ...	५२४	१८ अग्नितीर्थादिगमनादिफलकथनं ..	५२७	२७
दंशमूलादितोर्थस्नानादिफलं ...	५२४	२० ब्रह्मयोनितोर्थस्नानादिफलं ...	५२७	३०
मानुषतीर्थगमनादिफलं ...	५२५	१४ पृथूदकतीर्थस्नानादिफलं ...	५२८	१
आपगानामकनद्यां दानादिफलं ...	५२५	१७ सरस्वतीरुणासङ्गमकतीर्थोपवासादिफलं	५२८	११
ब्रह्माडुम्बरतीर्थगमनादिफलं ...	५२५	२० अर्द्धकीलनामकतीर्थवृत्तान्तः ..	५२८	१३
सरकतीर्थगमनादिफलं ...	५२५	२४ रेणुकातीर्थगमनादिफलं ...	५२८	२०

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
पञ्चवटोगमनादिफलं	५२८	२२	धेनुकन्तीर्थगमनादिफलं	५२३	६
कुरुतीर्थादिस्थानादिफलं	५२८	२६	गृध्रवटादितीर्थगमनादिफलं	५२३	१०
नरकतीर्थगमनादिफलं	५२८	२८	गयावासादिफलं	५२३	१५
खस्तिपुरादिगमनादिफलं	५२८	४	बहुपुच्छेच्छाकारणकथनं	५२३	१६
स्वर्णवटवदरीपचनादिगमनादिफलं	५२८	८	फलानुतीर्थगमनादिफलं	५२३	१७
दधीचतीर्थगमनादिफलं	५२८	१७	धर्मप्रस्थगमनादिफलं	५२३	१८
कन्याश्रमगमनादिफलं	५२८	१८	ब्रह्मस्थानादिगमनादिफलं	५२३	२२
सन्निहतीर्थगमनादिफलं	५२८	२१	गोतमवनगमनादिफलं	५२३	२७
कुरुक्षेत्रप्रशंसा	५३०	३	विनशनादितीर्थगमनादिफलं	५२४	१
धर्मतीर्थादिगमनादिफलं	५३०	१०	भोमपदतीर्थगमनादिफलं	५२४	८
सौगन्धिकवनदिगमनादिफलं	५३०	१३	नारायणस्थानगमनादिफलं	५२४	१२
शाकम्भरीस्थानवृत्तान्तः	५३०	२२	जातिस्मरूपस्थानादिफलं	५२४	१७
सुवर्णाख्यस्थानगमनादिफलं	५३०	२७	माहेन्द्रपुरादिगमनादिफलं	५२४	१८
धूमावतोगमनादिफलं	५३१	१	जैष्ठिलतीर्थगमनादिफलं	५२४	२३
रथावर्त्ताद्यारोहणादिफलं	५३१	३	कन्यासन्नेद्यतीर्थगमनादिफलं	५२४	२५
गङ्गादारादिस्थानादिफलं	५३१	६	निर्व्वीरतीर्थगमनादिफलं	५२४	२८
कपिलवाटादिगमनादिफलं	५३१	१०	देवकूटगमनादिफलं	५२५	१
रुद्रावर्त्तादिगमनादिफलं	५३१	१६	कौशिकिहृदगमनादिफलं	५२५	२
अष्टिकुल्यागमनादिफलं	५३१	२७	अग्निधारादितीर्थगमनादिफलं	५२५	६
वीरप्रभोचगमनादिफलं	५३१	३०	गौरीशिखरगमनादिफलं	५२५	११
महाश्रमवासादिफलं	५३२	२	ताम्यारुणादिगमनादिफलं	५२५	१४
वेतसिकादितीर्थगमनादिफलं	५३२	५	उद्दालकतीर्थादिगमनादिफलं	५२५	२१
नैमिषक्षेत्रगमनादिफलं	५३२	८	चम्पादितीर्थगमनादिफलं	५२५	२३
गङ्गाद्विदादितीर्थपवासादिफलं	५३२	१४	सन्नेद्यतीर्थगमनादिफलं	५२५	२६
गोप्रतारतीर्थगमनादिफलं	५३२	१८	कर्तोद्यावासादिफलं	५२५	२८
रामतीर्थगमनादिफलं	५३२	२२	गङ्गासागरसङ्गमवासादिफलं	५२५	२८
वाराणस्यादिगमनादिफलं	५३२	२७	विराटादितीर्थगमनादिफलं	५२६	२
गयातीर्थगमनादिफलं	५३३	१	सुवर्णादितीर्थवासादिफलं	५२६	६
ब्रह्मसरस्वतीर्थगमनादिफलं	५३३	४	श्रीपर्व्वतगमनादिफलं	५२६	१४

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
श्वषभपर्षतादिगमनादिफलं ...	५३६	१८	॥म्यस्य दक्षिणदिगवस्थिततीर्थकथनं	५४२	४
गोकार्षपर्षतवृत्तान्तादिकथनं ...	५३६		सुराश्वदेशस्थिततीर्थकथनं ...	५४२	२२
गायत्रीस्नानगमनादिफलं ...	५३६	२५	धौम्यस्य प्रतोच्यामवन्तीदे शस्थिततीर्थ		
वेणानद्युपवासादिफलं ...	५३६	२८	कथनं	५४३	२
गोदावर्यादिगमनादिफलं ...	५३६		गर्भदानदोषतत्त्वान्तकथनं ...	५४३	४
ब्रह्मस्नानादिगमनादिफलं ...	५३७		वैदूर्यशिखरपर्षतवृत्तान्तकथनं	५४३	८
दण्डकारण्यदिगमनादिफलं ...	५३७		विश्वामित्रनद्यादिवृत्तान्तः ...	५४३	११
सप्तगोदावरादिस्नानादिफलं ...	५३७	१०	धौम्यस्य उत्तरदिगवस्थिततीर्थकथनं	५४३	२२
तुङ्गकारण्यवृत्तान्तादिकथनं ...	५३७	१२	सरस्वतीनद्यादिवृत्तान्तकथनं ...	५४३	२४
तुङ्गकारण्यवासादिफलं ...	५३७	१८	लोमशस्य धौम्यसमीपागमनं ...	५४४	२८
काश्याश्वरादिपर्षतगमनादिफलं	५३७	२२	लोमशदर्शनेन युधिष्ठिरादीनां प्रत्युत्था		
कोटितोर्थस्नानादिफलं ...	५३७	२८	नादिः ...	५४४	२८
ज्येष्ठस्नानगमनादिफलं ...	५३७	२८	युधिष्ठिरसमीपे लोमशस्यागमनकारणादि		
श्रृङ्गवेरपुरगमनादिफलं ...	५३८	१	कथनं ...	५४५	
गङ्गास्नानादिफलं ...	५३८	३	युधिष्ठिरसमीपे लोमशस्यार्जुनास्त्रप्राप्ति		
मुञ्चवटगमनादिफलं ...	५३८	४	कथनं ...	५४५	७
प्रयागतोर्थवृत्तान्तादिकथनं ...	५३८	६	अर्जुननृत्यादिशिवाकथनं ...	५४५	११
प्रयागतोर्थगमनादिफलं ...	५३८	१६	लोमशस्य युधिष्ठिरसमीपे इन्द्रवाक्यकथनं	५४५	१४
युगभेदे पुण्यतीर्थकथनं ...	५३८	२६	युधिष्ठिरं प्रति लोमशस्यार्जुनवाक्यकथनं	५४५	२४
गङ्गादिमाहात्म्यकीर्तनं ...	५३८	२८	युधिष्ठिरं प्रति लोमशवाक्यं ...	५४६	१
भोगं प्रति पुण्यस्थानपदेशः ...	५३८	१२	युधिष्ठिरवाक्यं ...	५४६	७
युधिष्ठिरं प्रति नारदवाक्यं ...	५३८	१८	तीर्थयात्रार्थं लोमशस्य युधिष्ठिरोपदेशः	५४६	११
नारदस्नानार्हानं ...	५४०		युधिष्ठिरवाक्यं ...	५४६	१२
धौम्यं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ...	५४०	१२	युधिष्ठिरवाक्यश्रवणेन बभूवुरपोरादीनां		
उत्सुकपाण्डवाग्रामनपुरःसरं धौम्यवाक्यं	५४१	५	हस्तिनापुरप्रत्यागमनं ...	५४६	१७
धौम्यस्य नैमिषतीर्थवृत्तान्तकथनं ...	५४१	८	तीर्थयात्राप्रवृत्तयुधिष्ठिरं प्रति वनवाशि		
पाञ्चालदेशे उत्पलावनतीर्थवृत्तान्तकथनं	५४१		ब्राह्मणानां वाक्यं ...	५४६	२२
विश्वामित्रवृत्तान्तकथनं ...	५४१	१८	युधिष्ठिरस्य ब्राह्मणवाक्यलोकारः ...	५४७	७
प्रयागे अगस्त्याश्रमादिकथनं ...	५४१	२३	व्यासादीनां काम्यकवनागमनं ...	५४७	८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे
पाण्डवान् प्रति चषीणां वाक्यं ...	५४७	११	लोपामुद्रां प्रत्यगस्त्यवाक्यं ...	५५१ २७
द्रौपद्यादिष्वहितपाण्डवानां तीर्थयात्रा .	५४७	१६	अगस्त्यवाक्येन लोपामुद्राया वक्तुं त्यक्त्वा	
पाण्डवानां पूर्वदिग्गमनं ...	५४७	२०	वल्कलादिपक्षं ...	५५० २८
लोमशं प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः ...	५४७	२३	अगस्त्यस्य भार्यया सह तपस्या ...	५५० ३०
युधिष्ठिरं प्रति लोमशवाक्यं ...	५४७	२५	अगस्त्यस्य अतुष्टान्तलोपामुद्राङ्गानं .	५५१ ३
पाण्डवादीनां नैमिषारण्यगमनं ...	५४८	१७	अगस्त्यं प्रति लोपामुद्रावाक्यं ...	५५१ ४
गोमत्यादितीर्थेषु पाण्डवानामभिषेकादिः	५४८	१८	अगस्त्यलोपामुद्रासंवादः ...	५५१ ८
पाण्डवादीनां गयश्चिरःपर्वतवासः ...	५४८	२५	अगस्त्यस्य भित्तिार्थं श्रुतव्यसमीपगमनादिः	५५१ १६
पाण्डवादीनामच्यवटसमीपे उपवासादिः	५४८	१	श्रुतव्याणं प्रत्यगस्त्यवाक्यं ...	५५१ १८
अच्यवटसमीपे ब्राह्मणानामगमनं .	५४८	२	पूर्णाद्यव्ययदर्शनेन श्रुतव्याणा सहागस्त्यस्य ब्रह्म	
ब्रमठस्य गययज्ञकथनं ...	५४८	५	श्वसमीपगमनादिः ...	५५१ २२
पाण्डवादीनामगस्त्याश्रमगमनान्तरं दुर्जं			ब्रह्मश्वं प्रत्यगस्त्यवाक्यं ...	५५१ २४
याथां वासः ...	५४८	१८	पूर्णाद्यव्ययदर्शनेन ब्रह्मश्वेन सहागस्त्यश्रुतव्यं	
लोमशं प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः ...	५४८	२०	लोमशसदस्यसमीपगमनादिः ...	५५१ २७
लोमशस्य वातापिष्टक्षान्तकथनं ...	५४८	२२	त्रयसदस्यं प्रत्यगस्त्यवाक्यं ...	५५१ ३०
वातापोल्लस्येर्निर्झरित्याकथनं ...	५४८	२५	लोमशवाक्यं ...	५५२ १
अगस्त्यस्य पितृलोकादर्शनं ...	५५०	२	पौरकुत्यायव्ययदर्शनेनागस्त्यस्य चिन्ता	५५२ २
अगस्त्यपितृलोकसंवादः ...	५५०	३	अगस्त्यं प्रति नृपाणां वाक्यं ...	५५२ ३
पितृलोकवाक्ये नागस्त्यचिन्तादिः ...	५५०	७	नृपैः सहागस्त्यलोल्लससमीपगमनं ...	५५२ ५
अगस्त्यस्य स्त्रीनिर्वाणं ...	५५०	८	इल्लस्य समानतागस्त्यादिपूजा ...	५५२ ७
विदर्भराजाद्यागस्त्यस्य निर्मितकन्यादानं	५५०	८	संस्कृतमेव रूपवातापिदर्शनेन नृपाणां	
विदर्भराजस्यागस्त्यदत्तलोपामुद्रानामक			चिन्ता ...	५५२ ८
कन्यात्पत्तिः ...	५५०	१०	चिन्ताश्रितनृपान् प्रत्यगस्त्यवाक्यं .	५५२ १०
द्यौवनस्यकन्यादर्शनेन विदर्भराजचिन्ता	५५०	१८	अगस्त्यस्य भोजनार्थमुपवेशनादिः ...	५५२ ११
अगस्त्यस्य विदर्भराजसमीपगमनसम्भावणे	५५०	२०	अगस्त्यस्य वातापिभक्षणदिः ...	५५२ १२
अगस्त्यवाक्यसंवादेन विदर्भराजस्य भार्या			इल्लस्य वाताप्याङ्गानादिः ...	५५२ १२
समीपगमनादिः, ...	५५०	२३	इल्लस्य प्रत्यगस्त्यवाक्यं ...	५५२ १५
दुःखितपितरं प्रति लोपामुद्रावाक्यं ...	५५०	२४	अगस्त्यं प्रतीकल्लस्यागमनकारणजिज्ञासा	५५२ १६
विदर्भराजस्यागस्त्याय लोपामुद्रादानं	५५०	२६	इल्लस्य प्रत्यगस्त्यवाक्यं ...	५५२ १७

॥ श्रीमहाभारतोद्यप्रथमखण्डान्तर्गतवनपर्वसूचीपत्रं ॥

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अगस्त्यस्य धनादिप्रार्थना ...	५५२	२०	लोमशस्यागस्त्यचरितकथनं ...	५५४	२३
अगस्त्यस्य धनानयनं ...	५५२	२४	कालकेयगणवृत्तान्तकथनं ...	५५४	२४
लोपामुद्रागस्त्यसंवादः ...	५५२	२६	कालकेयादिसंहितवृत्तस्य देवोपद्रवः ...	५५४	२५
अगस्त्यस्य लोपामुद्रासङ्गमः ...	५५२	३०	इन्द्रादिदेवानां ब्रह्मलोकगमनं ...	५५४	२६
अगस्त्यस्य वृद्धसुनामकपुत्रोत्पत्तिः ...	५५३	२	देवान् प्रति ब्रह्मवाक्यं ...	५५४	५७
वृद्धस्यैरिषवाहाख्याप्राप्तिः ...	५५३	४	ब्रह्मवाक्येन देवानां दधोचस्याश्रमे गतिः ...	५५५	४
लोमशस्य अगस्त्याश्रमवृत्तान्तकथनं ...	५५३	६	दधोचाश्रमवर्णनं ...	५५५	५
युधिष्ठिरं प्रति लोमशवाक्यं ...	५५३	११	देवानां दधोचमुनिदर्शनं ...	५५५	१०
षाण्डवादीनां भृगुभोर्थस्नानादिः ...	५५३	१४	देवानां दधोचप्रणामपुरःसरमस्थिप्रार्थना ...	५५५	११
लोमशसमीपे युधिष्ठिरजिज्ञासा ...	५५३	१७	दधोचस्य देवाक्यस्वीकारप्राप्त्यागौ ...	५५५	१२
लोमशस्य जामदग्न्यरामतेजोहानिवृत्तान्तकथनं ...	५५३	१८	देवानां दधोचास्थिग्रहणं ...	५५५	१३
अथोध्यायां दाम्रधेरामस्योत्पत्तिः ...	५५३	१८	देवानां वज्रनिर्माणार्थं विश्वकर्म्मसमीपे	५५५	१४
जामदग्न्यस्य रामदर्शनार्थमयोध्यागमनं ...	५५३	२०	दधोचास्थिदानादिः ...	५५५	१४
अथोध्यागतजामदग्न्यसमीपे दशरथस्य रामप्रेषणं ...	५५३	२०	विश्वकर्म्मणे दधोचास्थिद्वारा वज्रनिर्माणं ...	५५५	१५
जामदग्न्यरामयोः संवादः ...	५५३	२३	इन्द्रस्य वज्रग्रहणं ...	५५५	१६
रामस्य जामदग्न्यधनुर्विज्यारोपणादिः ...	५५३	२४	इन्द्रस्य वृत्रासुरसमीपगमनादिः ...	५५५	१८
रामजामदग्न्यसंवादः ...	५५४	२४	देवानां वृत्रासुरादिभिः सह युद्धं ...	५५५	२०
जामदग्न्यं प्रति रामस्य क्रोधादाक्यं ...	५५४	२८	कश्यपाविष्टपुरन्दरस्य नारायणशरणगमनं ...	५५५	२६
रामस्य जामदग्न्याय दिव्यचतुःप्रदानं ...	५५४	१	विष्णोरिन्द्रस्य बलविधानादिः ...	५५५	२७
जामदग्न्यस्य रामशरीरं जगद्दर्शनं ...	५५४	३	इन्द्रस्य वृत्रवधाय वज्रत्यागादिः ...	५५६	१
रामस्य वाणन्यागजामदग्न्यतेजोहरणादिः ...	५५४	४	वृत्रवधः ...	५५६	२
जामदग्न्यस्य रामप्रणामादिः ...	५५४	५	देवानामसुरमारणं ...	५५६	४
जामदग्न्यं प्रति पितृणां वाक्यं ...	५५४	८	कालकेयादीनां देवभयात् समुद्रप्रवेशः ...	५५६	५
जामदग्न्यस्य पितृवाक्येन भृगुभोर्थस्नाना	५५४	१३	कालकेयादीनां जगदिनाशनाय मन्त्रणा ...	५५६	६
तेजःप्राप्तिः ...	५५४	१५	रात्रौ कालेयादीनां मुनिमारणं ...	५५६	१२
अगस्त्यचरितश्रवणार्थं लोमशसमीपे	५५४	१८	कालेयघातितस्यत्यादिभ्यस्त्याकथनं ...	५५६	१४
युधिष्ठिरप्रार्थना ...	५५४	२२	कालेयभयान्मनुष्याणां पर्वतगुहाप्रवेशादिः ...	५५६	२४
			जगदुपशमदर्शनेन देवानां विष्णुसमीपगमनादिः ...	५५६	२८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
देवानां विष्णुस्तवः	५५७	१	देवादीनामगस्त्यपीयमानसमुद्रदर्शनेन		
विष्णुसमीपे देवानां प्रार्थना	५५७	८	विस्मयः	५५८	२७
देवान् प्रति विष्णुवाक्यं	५५७	१४	देवानामगस्त्यस्तवादिः	५५८	२८
कालेयवधार्थं समुद्रशोषणोपायकथनं	५५७	१८	निःसलिलसमुद्रदर्शनेन देवानां दानवबधः	५५८	२०
विष्णुवाक्येन देवानामगस्त्याश्रमगमनं	५५७	२०	कालेयदेवानां युद्धं	५५८	२
देवानामगस्त्यस्तवः	५५७	२३	हतशेषकालेयानां पातालप्रवेशादिः	५५८	५
लोमशसमीपे विन्ध्यपर्वतवृत्तान्तश्रवणार्थं			देवानामगस्त्यस्तवः	५५८	६
युधिष्ठिरप्रश्नः	५५७	२८	समुद्रपूरणार्थं देवानां प्रर्थना	५५८	८
लोमशस्य विन्ध्यपर्वतवृत्तान्तकथनं	५५७	२८	देवान् प्रत्यगस्त्यवाक्यं	५५८	८
सूर्य्यं प्रति विन्ध्यवाक्यं	५५७	३०	देवानां समुद्रपूरणमन्त्रणा	५५८	१२
विन्ध्यं प्रति सूर्य्यवाक्यं	५५८	२	देवान् प्रति पितामहवाक्यं	५५८	१५
सूर्य्यवाक्येन क्रोधादिन्ध्यस्य सूर्य्याचन्द्रमार्गं			लोमशस्मिन् युधिष्ठिरप्रश्नः	५५८	१८
रोधार्थं वृद्धिः	५५८	३	लोमशस्य सगरवृत्तान्तकथनं	५५८	२१
देवानां विन्ध्यसमीपगमनसम्भाषणादिः	५५८	४	पत्नोदयसहितसगरस्य पत्नार्थं कैलास		
देवानामगस्त्यसमीपगमनं	५५८	५	पर्वते तपस्या	५५८	२४
अगस्त्यसमीपे देवानां प्रार्थना	५५८	६	सगरस्य महादेवदर्शनादिः	५५८	२५
सदारोगस्त्यस्य विन्ध्यसमीपगमनसम्भाषणे	५५८	८	महादेवस्य सगराय एकपत्न्यां षष्टिसहस्र		
विन्ध्येन समयं कृत्वाऽगस्त्यस्य दक्षिणदि			पुत्नरूपवरदानं	५५८	२८
गमनं	५५८	११	महादेवस्य सगरायापरपत्न्यामेकपुत्नरूप		
लोमशस्य देवकर्तृककालेयवधकथनं	५५८	१३	वरदानादिः	५५८	३०
अगस्त्यस्य देवान् प्रति जिज्ञासा	५५८	१४	वैदर्भीनामकसगरपत्न्या अलावुप्रसवः	५६०	३
अगस्त्यसमीपे देवानां प्रार्थनाकथनं	५५८	१६	त्रैव्याया एकपुत्नप्रसवः	५६०	४
अगस्त्यस्य समुद्रपानस्वीकारः	५५८	१७	अलावुत्यागेष्कुसगरं प्रत्याकाशवाणी	५६०	५
अगस्त्यस्य समुद्रसमीपगमनं	५५८	१८	आकाशवाणीश्रवणेन सगरस्य घृतकुम्भेज्जला		
मनुष्यादीनां आसुर्य्यदर्शनार्थमगस्त्यानु			वुवोजस्थापनं	५६०	११
गमनं	५५८	१८	सगरस्य घृतकुम्भेभ्यः षष्टिसहस्रपुत्रोत्पत्तिः	५६०	१२
देवादिषु हितागस्त्यस्य समुद्रगमनं	५५८	२२	सगरपुत्नविक्रमादिकथनं	५६०	१४
देवादीन् प्रत्यगस्त्यवाक्यं	५५८	२५	सगरसन्तत्युपद्रुतलोकाणां देवैः सह ब्रह्मा		
अगस्त्यस्य समुद्रपानं	५५८	२६	लोकगमनं	५६०	१६

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
देवादीन् प्रति ब्रह्मवाक्यादिः ...	५६०	१७	भगीरथतपस्या ...	५६३	५
सगरस्याश्वमेधयज्ञकरणं ...	५६०	२०	सहस्रवर्षानन्तरं भगीरथं प्रति गङ्गावाक्यं	६६३	७
निस्तोयसमुद्रे अश्वान्द्वानादिः ...	५६०	२२	गङ्गासमीपे भगीरथस्य प्रार्थना ...	५६३	८
सगरपुत्राणामश्वान्वेषणानन्तरं पितृसमीपे			भगीरथं प्रति गङ्गावाक्यं ...	५६३	१४
वाक्यं ...	५६०	२६	गङ्गावाक्येन भगीरथस्य महादेवतोषणार्थं		
पुत्रान् प्रति सगरस्य क्रोधावाक्यं ..	५६०	२८	तपस्यादिः ...	५६३	१८
सगरपुत्राणां समुद्रमध्ये विलदर्शनसमुद्र			भगीरथं प्रति महादेववाक्यं ...	५६३	२१
स्नने ...	५६१	२	महादेवस्य हिमालयगमनादिः ...	५६३	२२
सगरपुत्राणां पातालप्रवेशाश्चादिदर्शनादिः	५६१	७	भगीरथं प्रति गङ्गाज्ञानाय महादेववाक्यं	५६३	२४
कपिलक्रोधदृष्ट्याऽसगरपुत्रदाहः ...	५६१	१२	भगीरथचिन्तनेन गङ्गावतरणं ...	५६३	२७
नारदस्य सगरसमीपे भस्मीभूतपुत्रकथनं	५६१	१३	महादेवस्य गङ्गावेगधारणादिः ...	५६३	२८
सगरस्यांशुमन्तं प्रति वाक्यं ...	५६१	१५	भगीरथं प्रत्यवतीर्णगङ्गावाक्यं ...	५६४	४
लोमशसमीपे युधिष्ठिरप्रश्नः ...	५६१	१८	गङ्गासहितभगीरथस्य समुद्रगमनादिः	५६४	७
लोमशस्यासमञ्जोऽवृत्तान्तकथनं ...	५६१	१८	पाण्डवानां हेमकूटपर्वतगमनादिः ...	५६४	१४
अंशुमन्तं प्रति सगरवाक्यं ...	५६१	२७	युधिष्ठिरं प्रति लोमशवाक्यं ...	५६४	१८
सगरवाक्येनांशुमतोऽज्ञानयनार्थं गमनं	५६१	३०	अवभनामकृतपस्विवृत्तान्तः ...	५६४	२१
अंशुमतः कपिलादिदर्शनादिः ...	५६२	१	लोमशस्य अवभकूटपर्वतवृत्तान्तकथनं	५६४	२६
अंशुमन्तं प्रति कपिलस्य वरदानादिः ...	५६२	३	पाण्डवानां कौशिकीनदीगमनं ...	५६५	३
अश्वसहितांशुमतः सगरसमीपागमनादिः	५६२	८	लोमशस्य कौशिकीनद्यादिवृत्तान्तकथनं	५६५	४
सगरस्य यज्ञसमाप्त्यादिः ...	५६२	१३	लोमशं प्रति अव्यग्रज्ज्वरितश्रवणार्थं		
अंशुमतो राज्यशासनदिलीपनामकपुत्रो			युधिष्ठिरप्रश्नः ...	५६५	८
त्पादने ...	५६२	१५	उर्वशीदर्शनेन विभाण्डकस्य सरोवरे रेतः		
दिलीपस्य राज्यप्राप्त्यनन्तरं गङ्गावतरणार्थं			पतनं ...	५६५	१७
चेष्टादिः ...	५६२	१७	रेतःसहितजलपानेन मृग्या गर्भः ..	५६५	१८
दिलीपस्य भगीरथराज्याभिषेकादिः ...	५६२	२०	मृगोऽवृत्तान्तः ..	५६५	१८
लोमशस्य भगीरथवृत्तान्तकथनं ...	५६२	२३	मृग्या अव्यग्रज्ज्वरितः	५६५	२०
भगीरथस्य गङ्गावतारणार्थं हिमालयपर्वत			अव्यग्रज्ज्वरितपक्षा ...	५६५	२३
गमनं ...	५६२	२५	लोमपादानामकाङ्क्षाराजवृत्तान्तः ...	५६५	२४
हिमालयपर्वतवर्षणं ..	५६२	२७	लोमपादादीनामनाट्टिकाखे मन्त्राणादिः	५६५	२७

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
लोमपादस्य मन्त्रिभिः सह ऋष्यशृङ्गानयनार्थं मन्त्रणादिः	५६६	४	विभाण्डकस्य ऋष्यशृङ्गान्वेषणार्थं चम्पानदी गमनादिः	५६८	२८
लोमपादस्य ऋष्यशृङ्गानयनार्थं वेश्या नयनादिः	५६६	५	आन्तविभाण्डकस्य घोषवासादिः	५६८	२८
स्त्रीभिः सह वेश्यायां ऋष्यशृङ्गानयनार्थं वनगमनं	५६६	११	विभाण्डकघोषसंवादः	५६८	१
वेश्याया नौकाश्रमरचनादिः	५६६	१२	विभाण्डस्याङ्गराजसमीपगमनपुल्लदर्शनादिः	५६८	२
ऋष्यशृङ्गसमीपे वेश्याया दूहितप्रेषणादिः	५६६	१३	ऋष्यशृङ्गं प्रति विभाण्डकवाक्यं	५६८	५
ऋष्यशृङ्गं प्रति वेश्यावाक्यं	५६६	१४	विभाण्डकस्याश्रमगमनं	५६८	६
ऋष्यशृङ्गवेश्यासंवादः	५६६	१७	ऋष्यशृङ्गशान्तावृत्तान्तः	५६८	७
वेश्याया ऋष्यशृङ्गाय भक्ष्यादिदानादिः	५६७	१८	वेश्यायसुवाक्यं	५६८	११
अग्निहोत्रकरणच्छलेन वेश्यागमनादिः	५६७	२३	युधिष्ठिरं प्रति लोमशवाक्यं	५६८	१४
ऋष्यशृङ्गचिन्ता	५६७	१	पाण्डवानां वैतरणीस्नानतर्पणादिः	५६८	२३
विभाण्डकस्याश्रमगमनं	५६७	६	युधिष्ठिरवाक्यं	५६८	२४
ऋष्यशृङ्गं प्रति विभाण्डकवाक्यं	५६७	७	लोमशस्य स्त्रायश्रुतवनवृत्तान्तकथनं	५६८	२६
विभाण्डकसमीपे ऋष्यशृङ्गस्य वेश्याचरिता दिकथनं	५६७	८	लोमशस्य युधिष्ठिरस्य कथनं	५७०	६
ऋष्यशृङ्गं प्रति विभाण्डकवाक्यं	५६८	११	युधिष्ठिरस्य महेन्द्राचलवासः	५७०	१०
विभाण्डकस्य वेश्यान्वेषणादिः	५६८	१६	युधिष्ठिरस्य रामानुचरातनव्रणदर्शनादिः	५७०	१५
विभाण्डकस्य फलानयनार्थं गमनं	५६८	१६	अकृतव्रणयुधिष्ठिरसंवादः	५७०	१७
तदवसरागतवेश्यां प्रति ऋष्यशृङ्गवाक्यं	५६८	१०	युधिष्ठिरसमीपे अकृतव्रणस्य जामदग्न्यवृत्तान्तः	५७०	१९
ऋष्यशृङ्गमहितवेश्याया नौकारोहपुरःसर मञ्जुदेशगमनं	५६८	१६	कथनं	५७०	२१
लोमपादस्यान्तःपुरे ऋष्यशृङ्गप्रवेशनादिः	५६८	१७	कार्त्तवीर्यार्जुनवृत्तान्तः	५७०	२३
लोमपादस्य ऋष्यशृङ्गाय शान्तानामक कन्यादानं	५६८	१८	कार्त्तवीर्योपद्रुतदेवानां विष्णुसमीपगमनादिः	५७०	२७
लोमपादस्य विभाण्डकौपशान्त्यर्थं लोक नियोगादिः	५६८	१८	कार्त्तवीर्यवधार्थं मन्त्रणादिः	५७०	२८
फल न्यादाय विभाण्डकस्याश्रमगमनादिः	५६८	२१	कृष्णस्य वदरिकाश्रमगमनं	५७१	१
		२१	वनवासिगाधिराजस्य कन्योत्पत्तिः	५७१	३
		२२	अचौकस्य विवाहार्थं गाधिकन्यावरणं	५७१	४
		२२	अचौकं प्रति गाधेः कन्याशुल्ककथनं	५७१	५
		२२	अचौकस्य शुल्कदानलोकारः	५७१	७
		२७	अचौकस्य वरुणसमीपे शुल्करूपसङ्क्षेपौक्त प्राथम्या	५७१	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
बह्वर्ण्यश्चक्षीकायश्चामैककर्णपाण्डुरघोटक			वृत्तिविनाशार्थं जामदग्न्यस्य प्रतिज्ञादिः	५७२	६
सहस्रदानं ५७१	१०		परशुरामस्य निःवृत्तिप्रयत्नोत्तरादिः	५७३	८
श्चक्षीकविवाहादिः ५७१	११		परशुरामस्य यज्ञे काश्यपाय पृथिवी		
श्चक्षीकसमीपे भृगुरागमनादिः ... ५७१	१४		दानादिः ५७३	१२	
भृगुसमीपे स्त्रुवाया वरप्रार्थना ... ५७१	१७		युधिष्ठिरादीनां परशुरामदर्शनादिः ... ५७३	१६	
भृगुवाक्यादिः ५७१	१८		युधिष्ठिरस्य नानातीर्थगमनादिः ... ५७३	२०	
जमदग्न्युत्पत्तिः ५७१	२६		पाण्डवानां प्रभासतीर्थगमनं ५७४	६	
जमदग्निवृत्तान्तः ५७२	१		वृष्णीनां पाण्डवदर्शनादिः ५७४	१०	
जमदग्नेः पञ्चपुत्रोत्पत्तिः ५७२	४		जनमेजयप्रश्नः ५७४	१७	
रेणुकायाः स्नानार्थं सरोवरगमनं ... ५७२	५		कृष्णं प्रति बलरामवाक्यं ५७४	२१	
रेणुकाया जलक्रीडाप्रवृत्तचित्रवर्णनेन			बलरामं प्रति सात्यकिवाक्यं ५७५	१४	
चित्तचाञ्चल्यादिः ५७२	६		कृष्णवाक्यं ५७६	८	
रेणुकाया आश्रमागमनं ५७२	७		कृष्णं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ५७६	१४	
जमदग्नेरेणुकामर्शनादिः ५७२	८		वृष्णिगमनादिः ५७६	१८	
जमदग्नेरेणुकामारणार्थं चतुरः पुत्रान्			लोमशस्य गययज्ञकथनं ५७६	२४	
प्रत्याज्ञा ५७२	११		लोमशस्य पयोष्णोस्नानफलकथनं ... ५७७	४	
मातृवधास्त्रोक्तपुत्रान्प्रति जमदग्निशपः ५७२	१२		युधिष्ठिरादीनां पयोष्णोस्नानादिः ... ५७७	६	
परशुरामं प्रति रेणुकामारणार्थं जमदग्नि			लोमशस्य वैदूर्यपर्वनादिदर्शनादिफल		
वाक्यं ५७२	१३		कथनं ५७७	८	
परशुरामस्य मातृशिरश्छेदः ५७२	१४		लोमशं प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः ५७७	१४	
परशुरामस्य पिबतो वरप्राप्तिः ५७२	१८		लोमशस्य अयवनतपस्याकथनं ५७७	१७	
कार्तवीर्यार्जुनस्य जमदग्न्याश्रमागमनादिः ५७२	१९		श्रार्थतिनामकस्य राज्ञः स्त्रीभिः सह क्रीडाार्थं		
कार्तवीर्यस्य जमदग्निश्रमाधेनुवत्सहरणादिः ५७२	२१		सरोवरगमनं ५७७	२१	
जमदग्निवाक्येन परशुरामकोपः ... ५७२	२२		मत्स्योपहितमुकन्यायाश्चयवनवल्मीकदर्शनं ५७७	२३	
परशुरामस्य कार्तवीर्यवाञ्छाच्छेदनं ... ५७२	२४		वल्मीकस्य अयवनस्य मुकन्यादर्शनादिः ... ५७७	२६	
परशुरामविरहिताश्रमदर्शनेन कार्त			मुकन्याया वल्मीकस्य भार्गवचक्षुर्भेदनादिः ५७७	२८	
वीर्यपुत्राणां जमदग्निवधः ५७२	२६		भार्गवस्य क्रोधान् श्रार्थतिवेन्यमूत्रपुरीष		
परशुरामस्याश्रमागमनमृतपितृदर्शनादिः ५७२	२८		रोधनं ५७७	३०	
परशुरामवाक्यं ५७३	१		वेन्यं प्रति श्रार्थतिवाक्यं ५७८	२	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
पितरं प्रति सुकन्यावाक्यं	५७८	६	मदखेत्रमवधार्य गमनादिः	५८०	८
कन्यावाक्यप्रयोगेन श्रुत्यातिवर्त्तनीकसमीपगमनादिः	५७८	७	मदभोतेष्टस्य श्रवणं प्रति वाक्यं	५८०	१२
श्रुत्यातिं प्रति भार्गववाक्यं	५७८	१०	श्रवणखेत्रमीशनादिः	५८०	१७
श्रुत्यातिश्चवनाथ सुकन्यादानं	५७८	१२	युधिष्ठिरं प्रति सोमब्रह्म श्रवणशरीरशरीरदिः	५८०	२०
श्रवणस्य सुकन्याविवाहादिः	५७८	१३	शानादिफलकथनं	५८०	२०
श्रुतिनीकुमारयोः सुकन्यादर्शनं	५७८	१७	सोमब्रह्म श्रवणखीर्युत्तानकथनं	५८०	२६
सुकन्या प्रत्यक्षिनीकुमारयोश्चाक्यं	५७८	१८	सोमब्रह्म प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः	५८१	८
सुकन्याश्रिनीकुमारसंवादः	५७८	२०	सोमब्रह्म मान्यातृवरितकथनं	५८१	११
श्रुतिनीकुमारवाक्यप्रयोगेन सुकन्यायाश्च	५७८	२०	युवनाथकुत्तान्तः	५८१	१२
वृत्तसमीपगमनादिः	५७८	२०	वृत्तगतयुवनाथस्य भूमाश्रमगमनं	५८१	१६
श्रवणश्रुतिश्रिनीकुमारयोः शरीरवत्	५७८	२०	श्रीशुचिपुत्रार्थप्रकरणश्रवणकर्तारं श्रुतीणां	५८१	१८
मन्त्रनादिः	५७८	२४	निद्रादिः	५८१	१८
शरीरशरीरवत्प्रत्यक्षश्रवणश्रुतिनीकुमारतुल्य	५७८	२४	युवनाथस्य दृष्ट्याश्रमप्रवेशे वेदीस्यकुम्भाज्जलपानादिः	५८१	२७
रूपप्राप्त्यादिः	५७८	२४	श्रुतीणां चैतन्यान्तर्गतं निर्जलकलसदृशेन	५८१	२७
सुखरूपसम्पत्तिं सुकन्या प्रति वाक्यं	५७८	२४	निद्रादिः	५८१	२७
सुकन्यायाः स्वभर्तृवरणादिः	५७८	२४	युवनाथं प्रति श्रुतीणां वाक्यं	५८१	२७
श्रुतिनीकुमारौ प्रति वृत्तश्रवणवाक्यं	५७८	२४	युवनाथस्य नामपात्रभेदपुरःसरं पुत्रनिर्गमणं	५८२	५
श्रुतिनीकुमारयोः स्वर्गगमनादिः	५७८	२४	इन्द्रादीनां युवनाथसमीपगमनं	५८२	६
वयःश्रवणदर्शनार्थं श्रुत्यातिर्गमनादिः	५७८	२४	पुत्रस्य मान्यातृनामप्राप्तिकारणं	५८२	८
श्रुत्यातिं प्रति श्रवणवाक्यं	५७८	२४	मान्यातृकुत्तान्तः	५८२	८
श्रुत्यातिवर्त्तनकरणं	५७८	२४	सोमब्रह्मपि युधिष्ठिरप्रश्नः	५८२	२६
श्रुतिनीकुमारसोमार्थं इन्द्रश्रवणसंवादः	५७८	२४	सोमब्रह्म सोमकलकुत्तान्तकथनं	५८२	२७
श्रवणं प्रतीक्ष्य कोपादाक्यं	५७८	२४	सोमकलस्य धार्ष्ट्यावस्थायां जन्तुनामकपुत्रोत्पत्त्यादिः	५८२	२८
श्रवणश्रुतिश्रिनीकुमारार्थं सोमरूपपदं	५७८	२४	जन्तुकुत्तान्तः	५८२	२९
श्रवणस्य वज्रप्रहारप्रवृत्तेर्वाज्रसम्भनं	५७८	२४	सोमकलवाक्यं	५८२	३०
श्रवणखेत्रमारणार्थं सोमः	५८०	२९	श्रुतिकुलीमकसंवादः	५८२	३२
यज्ञकुप्यादनामकासुरोत्पत्तिः	५८०	२९			
मदस्य रूपवर्णनादिः	५८०	३२			

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सोमकस्य जन्तुवपादारा यज्ञकरणादिः	५८३	१८	येनकेतुं प्रत्याष्टावक्रवाक्यं ...	५८८	३
सोमकस्य शतपुत्रोत्पत्तिः ...	५८३	२४	येनकेल्लष्टावक्रयोर्जनकतनुरगमनं ...	५८८	४
अलिकसोमकयोर्दृष्टान्तः ...	५८३	२७	अष्टावक्रजनकसंवादः	५८८	७
धर्मसोमकसंवादः ...	५८४	१	दारपालाष्टावक्रसंवादः ...	५८८	१४
सोमकस्य अलिजा सह नरकवासादिः	५८४	५	राजानं प्रत्याष्टावक्रवाक्यं ...	५८८	३
सोमकाश्रमवाचकलकयनं ...	५८४	८	जनकाष्टावक्रयोः प्रश्नोत्तरादिः ...	५८८	७
प्रजापत्यादियज्ञस्थानादिवृत्तान्तकथनं	५८४	११	वन्दिनं प्रति क्रोधादष्टावक्रवाक्यं ...	५८८	२८
सभ्रातृकयुधिष्ठिरस्य स्रवावतरणस्थानं	५८४	२८	वन्दाष्टावक्रसंवादः ...	५८९	१
सोमशं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ...	५८४	२८	वादे वन्दिपराजयः ...	५८९	२५
सोमशस्य सरस्वतीनदीवृत्तान्तकथनं ...	५८५	१	अष्टावक्रस्य वाक्यं	५८९	२८
विनशनादितोर्थकथनं ...	५८५	७	वन्दिवाक्यं ...	५८९	१
सोमशस्य शेनकपोतोयवृत्तान्तकथनं ...	५८५	२८	अष्टावक्रजनकसंवादः ...	५८९	४
शेनभयात् कपोतस्य राजसमीपे शरणं			वन्दिवाक्यं ...	५८९	११
गमनं ...	५८५	२८	मष्णितविप्राणां जनकसमीपे उत्थानं ...	५८९	१३
शेनस्य राजानं प्रति वाक्यं ...	५८६	१	कहोडवाक्यं ...	५८९	१४
कपोतार्थं राजशेनयोः संवादः ...	५८६	३	जनकवन्दिनः सागरप्रवेशः ...	५८९	१८
राज्ञः स्वामोक्तकर्त्तनादिः ...	५८६	२७	येनकेतुमहिताष्टावक्रस्याश्रमगमनादिः	५८९	२१
राजानं प्रति शेनवाक्यं ...	५८६	३०	सोमशस्य समज्जावृत्तान्तकथनं ...	५८९	२७
सोमशस्य येनकेलाश्रमादिकथनं ...	५८७	८	सोमशसमीपे युधिष्ठिरप्रश्नः ...	५८९	६
सोमशसमीपे युधिष्ठिरप्रश्नः ...	५८७	१४	सोमशस्य भरद्वाजैर्भयोर्दृष्टान्तकथनं	५८९	८
उद्दालकशिशुकहोडवृत्तान्तकथनं ...	५८७	१६	भरद्वाजपुत्रयवक्रोतस्य परितापान्तरस्या		
उद्दालकस्य कहोडाय कन्यादानं ...	५८७	१८	करणं ...	५८९	११
कहोडं प्रति तत्पत्नीगमनं खलकवाक्यं	५८७	२१	इन्द्रस्य यवक्रोतसमीपगमनसम्भाषणं ...	५८९	१४
खलकं प्रति कहोडशपादिः ...	५८७	२३	यवक्रोतेन्द्रसंवादः ...	५८९	१५
कहोडं प्रति सुजातानामकपत्नीवाक्यं	५८७	२५	इन्द्रगमनानन्तरं यवक्रोतस्य पुनस्तपस्या	५८९	१८
वित्तानयनार्थं कहोडस्य जनकसमीपा			पुनरिन्द्रस्य यवक्रोतसमीपगमनसम्भाषणं	५८९	२१
गमनादिः ...	५८७	२७	इन्द्रसमीपे यवक्रोतवाक्यं ...	५८९	२३
अष्टावक्रोत्पत्त्यादिः ...	५८७	२८	इन्द्रस्य वृद्धाभ्यां रूपधारणपुरःसरं खलुका		
अष्टावक्रस्य मातृसमीपे पितृवृत्तान्तश्रवणं	५८८	२	मृष्टिभिर्गङ्गायां सेतुकरणचेष्टादिः ...	५८९	२८

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ
यवकीतस्य तथाविधविप्रदर्शनसम्भाषणे	५८२	२०	अर्वावसोर्वावस्थाप्रायस्त्रिणाशरणादिः	५८५	१८
ब्राह्मणरूपोऽयवकीतसंवादः ...	५८३	२	अर्वावसोर्वावस्थाप्रायस्त्रिणाशरणादिः	५८५	१८
यवकीतस्यैवावस्थाप्रायस्त्रिणाशरणादिः ...	५८३	७	परावसुवाक्यं ...	५८५	२०
यवकीतस्य पितृसमीपागमनसम्भाषणे	५८३	८	अर्वावसोर्वावस्थाप्रायस्त्रिणाशरणादिः	५८५	२३
यवकीतं प्रति भरद्वाजवाक्यं ...	५८३	१०	अर्वावसोर्वावस्थाप्रायस्त्रिणाशरणादिः	५८५	२५
भरद्वाजस्य बालधिनामकमुनिवृत्तान्तकथनं	५८३	११	अर्वावसुं प्रति देवानां प्रीतिः ...	५८५	२७
कथनं ...	५८३	११	अर्वावसोर्वावस्थाप्रायस्त्रिणाशरणादिः	५८५	२७
बालधेस्तपस्यया देवानां परितोषः	५८३	१२	प्रत्युज्जीवनरूपपरप्रार्थना ...	५८५	२८
देवान् प्रति बालधिवक्त्रं ...	५८३	१४	देवानां वरदानात् रैभ्यादीनां प्रत्युज्जीवनं	५८६	१
बालधेः पुत्रोत्पत्तिः	५८३	१५	यवकीतसंवादः ...	५८६	२
बालधेः पुत्रवृत्तान्तकथनं ...	५८३	१६	देवानां स्वर्गगमनादिः ...	५८६	६
पितरं प्रति यवकीतवाक्यादिः ...	५८३	२५	युधिष्ठिरं प्रति लोमशस्य तोयवृत्तान्तकथनं	५८६	८
यवकीतस्य रैभ्याश्रमगमनं ...	५८३	२८	युधिष्ठिरवाक्यं ...	५८६	२६
रैभ्यस्तुषां प्रति यवकीतवाक्यं ...	५८३	३०	भीमं प्रीति युधिष्ठिरवाक्यं ...	५८६	२८
रैभ्यस्तुषावृत्तान्तः ...	५८४	१	युधिष्ठिरं प्रति भीमवाक्यं ...	५८७	१०
रैभ्यस्तुषाश्रमगमनादिः ...	५८४	२	युधिष्ठिरस्य भीमाभिनन्दनादिः ...	५८७	२०
रैभ्यस्य यवकीतवधार्थं कृत्याह्वयकादिः	५८४	७	युधिष्ठिरं प्रति द्रौपदीवाक्यादिः	५८७	२३
रैभ्यस्तुषालस्य यवकीतवधार्थं गमनं	५८४	११	लोमशद्रौपदीवहितपाण्डवानां सुवाक्यं	५८७	२६
यवकीतवधादिः ...	५८४	१६	विषयगमनादिः ...	५८७	२६
भरद्वाजस्य श्रमगमनादिमृष्टप्रवेशादिः	५८४	१८	भीमादीन् प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ...	५८८	५
मृष्टपालं प्रति भरद्वाजवाक्यं ...	५८४	२१	पाण्डवानां गन्धमादनप्रवेशः ...	५८८	२
यवकीतं प्रति मृष्टपालशूद्रवाक्यं ...	५८४	२४	पाण्डवान् प्रति लोमशवाक्यादिः	५८८	४
भरद्वाजविलापः ...	५८४	२८	पाण्डवानां नरकासुरास्त्रिदर्शनादिः	५८८	१८
भरद्वाजस्य पुत्रदाहमृष्टताशनप्रवेशौ	५८५	७	लोमशस्य नरकासुरवृत्तान्तकथनं	५८८	२१
तृह्युद्युतयो रैभ्यपुत्रयोः बाह्याय करणादिः	५८५	नरकोपद्रुतदेवानां विष्णुसमीपगमनादिः	५८८	२५	
परावसुनामकरैभ्यपुत्रस्याश्रमगमनमृष्टगन्धर्व	५८५	इन्द्रं प्रति विष्णुवाक्यं ...	५८८	२८	
संवृतपितृदर्शने ...	५८५	१२	विष्णोर्नरकवधादिः ...	५८८	३०
परावसोर्वावस्थाप्रायस्त्रिणाशरणादिः	५८५	१४	नरकवधविलासश्रवणार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः	६००	३
अर्वावसुं प्रति परावसुवाक्यं ...	५८५	१६	लोमशस्य नरकवधवृत्तान्तकथनं	६००	७

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ता	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ते
देवदेवस्य यमत्वकरणसमये प्राप्तिजीवनं	६००		घटोत्कचादीनां त्रैपद्यादिवहनादिः	६०३	१०
प्राणमरणेन भाराकान्तप्रथिव्या नारायण			पाण्डवादीनां गन्धमादने नामाविधदेश		
शरणगमनं	६००	१३	दृष्टानादिः	६०३	१३
विष्णुं प्रति प्रथिवीवाक्यं	६००	१४	गन्धमादने पाण्डवानां वासः	६०४	१८
विष्णोः प्रथिवीसमाश्वासनादिः	६००	१७	त्रैपद्या भूमिपतितपद्मदर्शनं	६०५	१
श्रीभारावताराय विष्णोर्वाराहरूपता	६००	१८	भीमं प्रति त्रैपदीवाक्यं	६०५	३
वराहरूपपिच्छास्य धरण्युद्धरणदिकं	६००	२०	सधनुष्कभीमस्य पद्मनयनार्थं गमनादिः	६०५	८
ततः संयुज्यदेवनां गमनं ब्रह्मणोऽन्तिके	६००	२३	भीमस्य पथि गजाद्युपमर्हः	६०६	१६
ब्रह्मसमीपे देवानां वाक्यं	६००	२५	भीमस्य कदलीखण्डे सरोवरगमनादिः	६०६	२८
देवान् प्रति ब्रह्मवाक्यं	६००	२८	हनुमतो भीमनिवारणार्थं दिवङ्गममार्ग		
वराहस्थानजिज्ञासा देवनां ब्रह्मणोऽन्तिके	६०१	२	रोधः	६०७	५
देवान् प्रति ब्रह्मणो वराहरूपपिच्छास्थाना			हनुमतो लाङ्गूलास्फोटनादिः	६०७	८
दिकथनं	६०१	३	भीमस्य हनुमद्वर्जनं	६०७	१४
देवानां विष्णुसमीपागमनादिः	६०१	६	भीमस्य हनुमत्समीपे सिंहनादकरणादिः	६०७	२४
सह सर्वैः पाण्डवानां यात्रादिगन्धमादने	६०१		भीमं प्रति हनुमद्वाक्यं	६०७	२६
पाण्डवानां पर्वतप्रवेशसमये चण्डवातादि			भीमघेन हनुमत्संवादः	६०८	८
वर्णना	६०१	१५	भीमसमीपे मर्कटरूपिहनुमर्तो जिज्ञासा	६०८	१७
त्रैपदीमोहः	६०२	४	भीमस्य हनुमत्परिचयदानादिः	६०८	१८
बकुलस्य त्रैपदीधारणादिः	६०२	७	हनुमन्तं प्रति भीमवाक्यं	६०८	२१
युधिष्ठिरस्य त्रैपदीसमाश्वासनं	६०२	१०	भीमं प्रति हनुमतः पुष्कोत्तोलनार्थं वाक्यं	६०८	२३
युधिष्ठिरपरिदेवना	६०२	१२	भीमस्य चिन्ता	६०८	२४
धौन्यप्रभृतीनां त्रैपदीसमीपागमनादिः	६०२	१७	भीमस्य हनुमत्पुष्कोत्तोलनचेष्टादिः	६०८	२६
भीमं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	६०२	२४	हनुमन्तं प्रति प्रणतिपुरःसरं भीमवाक्यं	६०८	३०
भीमवाक्यं	६०२	२५	भीमसमीपे हनुमतः स्तूपपरिचयादिकथनं	६०८	३
भीमस्य घटोत्कचस्मरणं	६०२	२७	हनुमतो दाम्बरयिरामहृत्तान्तकथनं	६०८	८
घटोत्कचस्य भीमसमीपागमनसम्भाषणे	६०२	२८	हनुमतो रामादरप्राप्तादिकथनं	६०८	२८
भीमं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	६०२	३	हनुमतो भीमोपदेशः	६१०	३
घटोत्कचं प्रति भीमोपदेशः	६०२	६	भीमस्य हनुमत्समीपे प्रणतिपुरःसरं वसु		
घटोत्कचवाक्यं !	६०२		त्रैपदिकम्पद्वर्जनार्थं प्रार्थना	६१०	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
भीमं प्रति हनुमदाक्षं	६१०	१२	पुनर्भीमं प्रति राक्षसवचनं तत्र पर्यटनवारणं	६१५	१०
युगसंख्यादिश्रवणार्थं हनुमन्तं प्रति भीम			भीमं प्रति राक्षसस्य कुबेरनिकटप्रार्थनापदेशः	६१५	१४
प्रश्नः	६१०	१६	भीमस्य प्रार्थनानिषेधवचनं	६१५	१५
भीमसमीपे हनुमतो युगस्वरूपसंख्यादि			राक्षसवारणं मश्रुत्वा भीमस्य कुबेरसंसि		
कथनं	६१०	१७	यथेष्टाचरणं	६१५	१८
भीमस्य हनुमत्समीपे पूर्वस्वरूपदर्शनार्थं			भीमं प्रति राक्षसानां वारणं भयप्रदर्शनञ्च	६१५	२२
पुनः प्रार्थना	६११	१८	राक्षसान् प्रति भीमस्य गदाप्रहारः ...	६१५	२४
हनुमतो भीमसमीपे पूर्वस्वरूपधारणं	६११	२०	राक्षसास्त्रिमृत्तं तत्र पुष्करिण्यां स्नात्वा पीत्वा		
भीमस्य हनुमद्रूपदर्शनेन विस्मयादिः ...	६११	२५	च भीमस्य पद्माचरणं	६१६	१
हनुमन्तं प्रति भीमवाक्यं	६११	३०	कुबेरं प्रति भीमहस्तशेष राक्षस निवेदनं	६१६	३
भीमं प्रति हनुमदाक्षं	६१२	६	राक्षसान् प्रति भीमस्य सौगन्धिकादिहरणं		
हनुमतो भीमं प्रति सौगन्धिकवनपथ			कुबेरोपदेशः	६१६	५
प्रदर्शनादिः	६१२	१०	कुबेरसमीपादागत्य राक्षसानां भीमदर्शनं	६१६	६
भीमं प्रति हनुमदुपदेशः	६१२	११	सौगन्धिकान्याह्वयागच्छतो भीमस्य पथि		
हनुमतः पूर्वस्वरूपसंहारादिः ...	६१२	१३	प्रचण्डवायूपस्थितिः	६१६	८
भीमं प्रति हनुमदाक्षादिः	६१३	१६	प्रचण्डवायादि दृष्ट्वा युधिष्ठिरस्य भ्रात्रा		
भीमस्य हनुमदगुनयः	६१३	२४	यन्त्रेण	६१६	१३
हनुमतः कौरवमारणे साहाय्यस्त्रीकारादिः	६१३	२८	भीममदृष्ट्वा युधिष्ठिरस्य द्रौपदीं प्रति प्रश्नः	६१६	१७
भीमसिंहनाददृष्ट्वा हनुमत्प्रतिज्ञाश्रमज्ञान			सौगन्धिकाहरणाय भीमं प्रस्थापयन्त्यद्रौप		
ध्वजस्थोदं सिंहनादं करिष्यामीति च प्रतिज्ञा	६१३	१३	पद्या वचनं	६१६	२०
हनुमदन्तधोनं	६१४	१	युधिष्ठिरस्य भीमं प्रति गमनोद्योगः ...	६१६	२३
गन्धमादने भीमस्य नानाश्रय्यपश्यतोऽटनं	६१४	४	युधिष्ठिरादीनां सर्वेषां सौगन्धिकसरः समो		
			प्रेभीमदर्शनं	६१६	२८
नदीदर्शनं	६१४	१४	भीमं परिष्वज्य युधिष्ठिरस्य प्रश्नः ...	६१७	५
भीमस्य सौगन्धिकदर्शनं	६१४	१६	भीमं प्रति युधिष्ठिरस्यैतादृश साक्ष्यकर्म		
कौशासनिकटे सौगन्धिकसरः संरक्षकराक्षस			निषेधः	६१७	६
किन्मरकटैक भीमदर्शनं	६१४	२८	सौगन्धिकमरोरक्षकराक्षसानां युधिष्ठिरादि		
भीमं प्रति तत्राक्षप्रश्नः	६१५	४	दर्शनं	६१७	८
ताम् राक्षसान् प्रति भीमस्य उत्तरदानं	६१५	७	युधिष्ठिरस्य भ्रातृन् ज्ञाततृतीयैर्कर्मकथनं	६१७	१४

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ	पृष्ठं	पंक्तौ
युधिष्ठिरस्याकाशवा षोडशवर्षं	६१७	२६	तत्समीपे युधिष्ठिरस्य वृषपर्वद्वयं	६२१ १५
युधिष्ठिरोपरिपुष्पवृष्टिः	६१७	२८	वृषपर्वनिष्कटे युधिष्ठिरस्य सप्तरात्रवासः	६२१ १७
आकाशवाणीश्रवणाद् युधिष्ठिरादीनां विस्मयः	६१८	१	वृषपर्वश्रमे यज्ञप्राचादि विन्यासः	६२१ २०
आकाशवाणीश्रवणोत्तरं धौम्यस्य तदुत्तरं			वृषपर्वोपदिष्टमार्गेण युधिष्ठिरस्य गन्धमादन	
दाननिषेधः	६१८	२	गमनं	६२१ ५
युधिष्ठिरस्य धौम्योपदेशग्रहणं	६१८	३	गन्धमादन वर्णना	६२१ ६
युधिष्ठिरस्य पुनर्नरनारायणाश्रमगमनं	६१८	७	तत्रयुधिष्ठिरस्यार्द्धिषेणाश्रमदर्शनं	६२२ ८
युधिष्ठिरं प्रति जटासुरागमनं	६१८	८	आर्द्धिषेणेन युधिष्ठिरस्यालापः	६२४ ११
कापटेन जटासुरकटकयुधिष्ठिरास्त्रग्रहणं	६१८	१६	आर्द्धिषेणाश्रमे युधिष्ठिरादयः किमकुर्वन्नि	
द्रौपदीं हरन्तं जटासुरं प्रति युधिष्ठिरभर्त्सनं	६१८	१७	तिजमभेजप्रश्नः	६२५ १५
सहदेववचनं	६१८	८	युधिष्ठिरस्यार्द्धिषेणाश्रमग्रहणं	६२५ २१
द्रौपद्यादीन् हरतो जटासुरस्य पुरोभीमा			आर्द्धिषेणाश्रमेयुधिष्ठिरस्यपञ्चमवर्षप्रवृत्तिः	६२५ २४
गमनं	६१८	१४	आर्द्धिषेणाश्रमेमुनयस्यारणास्य युधिष्ठिरं	
जटासुरं प्रति भीमवचनं	६१८	१८	द्रष्टुमागताः	६२५ २८
जटासुरस्य द्रौपद्यादीन् त्यक्त्वा भीमेन युद्धे			आर्द्धिषेणाश्रमेमहीपे महाद्रुदे सुपर्णेन	
उद्योगः	६१८	२५	नागोद्धतः	६२५ २८
कुट्टस्य जटासुरस्य भीमं प्रति वचनं	६१८	२६	शैलान्तमायात् मारुतः पाण्डवान् प्रति	
भीमेन जटासुरस्य युद्धं	६१८	२८	पुण्यवर्ष	६२६ १
तत्रागच्छन्तौ नकुलसहदेवोप्रतिभीमवारणं	६२०	१	द्रौपदी भीमं प्रशस्यतत् पर्वतोपरिगमनं	
भीमजटासुरयोर्बौद्धयुद्धं	६२०	४	याचे	६२६ ३
भीमजटासुरयोर्दृष्टवानुत्पाटयतोर्युद्धं	६२०	६	भीमरूपवर्णना	६२६ १२
भीमजटासुरयोः शिलायुद्धं	६२०	११	भीमसेनस्य गन्धमादनोपरिगमनं	६२६ १७
जटासुरवधः	६२०	१६	तच्छिलामभीमेन कुवेरपुरादिद्रुष्टं	६२६ २१
पुनर्युधिष्ठिरस्य नरनारायणाश्रमवासः	६२०	२४	भीमेगन्धमादनोपरिगत्वावोर्यप्रकाशं	
भ्रातृभिः सह युधिष्ठिरस्य परामर्शः	६२०	२५	सिंहनादादिचकार	६२७ १
श्वेतपर्वत वर्णना	६२०	२८	भीमसिंहनादादि श्रुत्वायत्तराक्षगन्धर्वान्	
युधिष्ठिरस्योत्तरदिग्गमनं	६२१	११	आगताः	६२७ २
युधिष्ठिरादेः कैलासादि दर्शनं	६२१	१२	तैर्मिमस्य युद्धं	६२७ ३
सप्तदशदिवसेन युधिष्ठिरस्य सिमवत्पृष्ठगमनं	६२१	१४	भीमोवहन् राक्षसकिन्नरगन्धर्वान् किञ्च	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
भिन्नाङ्गकार	६२७	६	कुवेरं प्रतिकथं शापदत्त्यादि युधिष्ठिरस्य		
भीमास्त्रताडिताराचसादयः दक्षिणदि			प्रश्नः :... ..	६२८	२४
शृङ्गमुः	६२७	१२	कुवेरोत्तरं अगस्त्यशापवृत्तान्तः	६२८	२७
कुवेरस्य सखामणिमान् राक्षसः पौरुषं			महापद्मं शतत्रययक्षसहितस्यागस्त्यं पश्यतो		
प्रकाशयामास	६२७	१४	ममसखामणिमानगस्त्यापरिव्यञ्जीवत् ततो		
मणिमताभिमस्य युद्धं	६२७	१८	गस्त्यामानुषाद्वरूपः शापोदत्तः	६३०	१
भीमोगदयामणिमन्तं पातयामास	६२७	२८	कुवेरोयुधिष्ठिरस्य नीत्यादि प्रश्नशंस	६३०	८
तं तथादृष्ट्वामहत्वं राक्षसाः प्राचीदिशंशृङ्गमुः ६२८		२	युधिष्ठिरं प्रति भीमशापनाम्नाकुवेरस्य	६३०	१८
मह्यामशब्दं श्रुत्वाभीममपश्यतां युधिष्ठिरा			भोमस्य कुवेरप्रणामादिः	६३१	७
दीनां द्वैपदीमाष्टिवेषेसमर्थं तत्रगमनं ६२८		५	कुवेरस्य भीमाशीर्वादः	६३१	८
रणस्यलेयुधिष्ठिरादीनां भीमदर्शनं	६२८	७	कुवेरस्यस्वाचलगमनं	६३१	१०
युधिष्ठिरादयस्तत्र रणस्यले हतान् प्रश्नान्श्रु			युधिष्ठिरसमीपे धौम्यस्य मन्दरपर्वतादिवृ		
राक्षसादीन् ददृशुः	६२८	८	त्तान्तकथनं	६३१	२१
भीममालिङ्गयुधिष्ठिरादयस्तत्र उपवि			मेरुपर्वतवृत्तान्तकथनं पाण्डवान्तिके	६३१	२८
विश्रुः	६२८	१०	पाण्डवादीनां गन्धमादने वामः	६३३	१
भीमं राजदिष्टं नकार्यमिष्टादि युधिष्ठिरस्य			गन्धर्वादीनां पाण्डवसमीपागमनं	६३३	३
मर्त्यना ६२८		१३	पाण्डवादीनां पर्वतदर्शनादिः	६३३	५
हतशेषाराक्षसाः कुवेरं जग्मुः भीमकर्षकयया			अर्जुनसिन्धुविष्ट पाण्डववृत्तान्तः	६३३	१४
मासुस्य	६२८	१८	अर्जुनस्येन्द्रसमीपात् गन्धमादनपर्वतागमनं	६३३	२१
कुवेरः भीमकर्षश्रुत्वा स्वगणान् युद्धायादि			यलयुद्धपर्वसमाप्तिः	६३३	२२
देश	६२८	२६	निवातकवचयुद्धपर्वारम्भः	६३३	२३
कुवेरस्य रथसज्जा	६२८	२७	दम्भविमानदर्शनेन पाण्डवानां हर्षादिः	६३३	२४
रथमारुह्य कुवेरस्य गमनं तदनुचराणाञ्चस			विमानारुढाङ्गनस्य पर्वतागमनं	६३३	२७
हसस्य	६२८	२८	विमानादवरोहार्जुनस्य धौम्यादिपादवन्द		
पाण्डवाः कुवेरं ददृशुः ६२८			नादिः	६३३	२८
पाण्डवाः कुवेरं प्रणम्य परिवार्यतस्युः	६२८	८	युधिष्ठिरादीनां मातलिपूजादिः	६३४	३
कुवेरोपि पुष्पकेतयौ	६२८	१०	मातलि गमनादिः	६३४	४
भीमयुधिष्ठिरादीन् कुवेरश्चाक्षपराहमगस्त्येन			अर्जुनवृत्तान्तः	६३४	५
प्रश्नः तस्मात् शापादप्यमृत इत्यादि ६२८		१६	पाण्डवादिषमीपेन्द्रागमनं	६३४	१३

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ
भार्तृभिः सह युधिष्ठिरस्यैश्वर्यसमीपगमनादिः	६२४	१८	मातल्लरञ्जुनप्रसथा	६४३	१२
युधिष्ठिरं प्रतीक्ष्वाक्यं ...	६२४	२४	अर्जुनस्य निवातकवचनगरभवेशादिः ...	६४३	१४
इन्द्रस्य स्वर्गगमनादि ...	६२४	२७	मातलेर्निवातकवचस्थानवृत्तान्तकथनं ...	६४३	२०
अर्जुनं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ...	६२५		अर्जुनस्य प्रत्यागमनसमये हिरण्यपुरदर्शनं	६४३	२८
युधिष्ठिरसमीपे अर्जुनस्य स्वरूपान्तकथनं	६२५		अर्जुनसमीपे मातलेर्हिरण्यपुरवृत्तान्तकथनं	६४४	५
अर्जुनस्य किरातरूपिमहादेवेन सह युद्ध			कालकञ्जवधार्थं मातलेरर्जुनं प्रत्यादेशः	६४४	१३
कथनं ...	६२५	२०	मातलिं प्रत्यर्जुनवाक्यं ...	६४४	१५
अर्जुनस्येन्द्रेण सह समागमादिकथनं ...	६२७	१०	अर्जुनस्य कालकञ्जवधार्थं गमनं	६४४	१६
अर्जुनस्य इन्द्रवाक्यादिकथनं ...	६२७	२२	अर्जुनदर्शनेन कालकञ्जानां युद्धार्थमागमनं	६४४	१७
अर्जुनस्य स्वर्गगमनादिकथनं ...	६२८	४	अर्जुनेन सह कालकञ्जानां युद्धं	६४४	१८
अर्जुनस्य मरावतीवर्णनादि ...	६२८	१४	अर्जुनस्य कालकञ्जवधार्थं रौद्रास्त्रत्यागः	६४५	१०
अर्जुनस्यैश्वर्यसमीपगमनादिकथनं	६२८	२३	अर्जुनस्य कालकञ्जवधः ...	६४५	२४
अर्जुनस्यैश्वर्यवाक्य कथनं ...	६२८		अर्जुनं प्रति मातलिवाक्यं ...	६४५	२८
निवातकवचवृत्तान्त कथनं ...	६२८		कालकञ्जस्त्रीणां रौद्रनादिकथनं ...	६४६	१
अर्जुनस्य निवातकवचवधार्थं गमनादिकथनं	६२८	१५	अर्जुनस्य मरावतीप्रत्यागमनं ...	६४६	५
देवादीनामर्जुनाश्रीर्वादादि ...	६२८	१८	इन्द्रसमीपे मातलेरर्जुनवीर्यादिकथनं	६४६	८
अर्जुनस्य समुद्रदर्शनारि ...	६२८	२७	अर्जुनं प्रतीक्ष्वाक्यं ...	६४६	११
अर्जुनस्य दानवपुरादि दर्शनं ...	६४०		अर्जुनसमीपे युधिष्ठिरवाक्यं	६४६	२७
अर्जुनश्छद्मशब्दश्रवणेन निवातकवचानां			युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनवाक्यादिः ...	६४७	२
युद्धार्थं पुरास्त्रिगमादि ...	६४०		युधिष्ठिरस्य अर्जुनं प्रत्यस्त्रदर्शनाभवाक्यं	६४७	७
निवातकवचैः सह अर्जुनस्य युद्धं	६४०	१७	युधिष्ठिरस्यार्जुनास्त्रदर्शनं ...	६४७	८
ब्रह्मर्षिप्रभृतोनामर्जुनाश्रीर्वादाः	६४०		अर्जुनस्य दिव्यास्त्रयोजनादिः ...	६४७	१२
अर्जुनस्य निवातकवचयुद्धकथनं	६४०	२२	अर्जुनसमीपे देवादीनामस्त्रनिवारणप्रयत्नं	६४७	२४
निवातकवचानां मायायुद्धकथनं	६४१	११	अर्जुननिवारणानन्तरं देवादीनां यथा		
निवातकवचच्छृणुतमोदर्शनेन भोतार्जुनं			स्थानं गमनं ...	६४७	२०
प्रतिमातलिवाक्यं ...	६४२		निवातकवचयुद्धपर्वसमाप्तिः ...	६४८	३
मातलिं प्रत्यर्जुनवाक्यं ...	६४२	१४			
अर्जुननिवातकवचानां पुनर्मायायुद्धं	६४२	१६	आजगरपर्वारम्भः	६४८	४
अर्जुनस्य निवातकवचवधः	६४२		जन्मभयप्रश्नः	६४८	५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
वैशम्पायनस्य पाण्डवस्य विहारादिकथनं	६४८	७	युधिष्ठिरं प्रति भीमवाक्यं	६५२	२
युधिष्ठिरसमीपे भीमादीनां वाक्यं	६४८	१२	अजगरसमीपे युधिष्ठिरप्रार्थना	६५२	३
युधिष्ठिरस्य दैतवन्मगमनार्थं पर्वतात्मनः			सर्ववाक्यं	६५२	४
वादिः	६४८	२२	अजगरं प्रति युधिष्ठिरस्य परिचयादिजिज्ञासा	६५२	७
दैतवन्मगमनार्थं षटोत्कचस्य पाण्डववचः			युधिष्ठिरसमीपे अजगरस्य खट्वत्तान्तकथनं	६५२	८
वादिः	६४८	२८	प्रेमश्रोतारकरणार्थं युधिष्ठिरप्रार्थना	६५२	१६
पाण्डवामनस्य कपूरः सरं सोमव्रजस्य स्वर्गगमनं	६४८	२९	सर्वस्य युधिष्ठिरसमीपे प्रथमप्रश्नः	६५२	१८
पाण्डवानां प्रत्यागमनसमये कौसाधपर्वण			युधिष्ठिरस्य सर्वज्ञत प्रथमप्रश्नोत्तरं	६५२	१८
दर्शनं वादिः	६४८		सर्वस्य द्वितीयप्रश्नः	६५२	२१
पाण्डवानां षटोत्कचविषमर्जनामनारं यामुन			युधिष्ठिरस्य द्वितीयप्रश्नोत्तरं	६५२	२४
पर्वतगमनादिः	६४८	२८	सर्वस्य तृतीयप्रश्नः	६५२	२८
पाण्डवानां दैतवन्मगमनादिः ...	६४८	२६	युधिष्ठिरस्य तृतीयप्रश्नोत्तरं	६५२	३०
जनमेजयप्रश्नः	६४८	३०	युधिष्ठिरस्य सर्वयोः प्रश्नोत्तरक्रमेण सर्ववादः	६५४	८
वैशम्पायनस्य अजगरवृत्तान्तकथनं	६५०	३	युधिष्ठिरस्य सर्वप्रश्नां	६५५	६
धनुष्पाणिभीमस्य वने स्तुत्यादिः	६५०	४	सर्वस्य युधिष्ठिरं प्रति वाक्यं	६५५	८
भीमस्य भुजङ्गदर्शनं	६५०	२३	युधिष्ठिरसमीपे सर्वस्य पूर्ववृत्तान्तकथनं	६५५	११
अजगरस्य भीमभुजङ्गदृश्यं ...	६५०	२७	सर्वस्य युधिष्ठिरसम्भाषणादिः	६५४	२०
भीमस्याजगरमोचनार्थं चेष्टादिः	६५०	३०	नङ्गवस्य आजगरदेहत्यागपुरः सरं स्वर्ग		
अजगरं प्रति भीमस्य परिचयादिजिज्ञासा	६५१	५	गमनं	६५५	२३
भीमं प्रत्यजगरवाक्यं	६५१	१३	भीमयोऽभ्यासवद्युधिष्ठिरस्याभ्यागमनादि	६५५	२४
अजगरस्य आपादिकथनं	६५१	१६	तिः	६५५	२८
अजगरस्य आपमोचनोपायादिकथनं	६५१	२४			
अजगरं प्रति भीमवाक्यं	६५१	२८	मार्कण्डेयसमाख्यापर्वारम्भः	६५६	१
अजगरसमीपे भीमस्य पाण्डववृत्तान्तकथनं	६५२	३	दैतवने पाण्डवानां वर्षाकालप्राप्तिः	६५६	२
भीमादर्शनेन युधिष्ठिरोद्देशादिः ...	६५२	१३	तर्थावर्णनं	६५६	३
धौम्यवर्हितयुधिष्ठिरस्य भीमाभिप्रायार्थं			अरुद्धर्षणं	६५६	११
गमनं	६५२	२०	धौम्यादिनृपितपाण्डवानां काम्यकवचगमनं	६५६	१८
अजगरवृत्तधीतभीमदर्शनं युधिष्ठिरस्य	६५२	२७	युधिष्ठिरादीनां काम्यकवासादिः	६५६	२१
भीमं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	६५२		पाण्डवान् प्रत्यर्जुनप्रियव्रातापवाक्यं	६५६	२३

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
पाण्डवानां दूरात् कृष्णदर्शनं	६५६	२६	तार्क्ष्यस्य ब्राह्मणमाहात्म्यकथनं	६६०	१६
पाण्डवदर्शनार्थं सत्यभामासहितं कृष्णस्यका म्यकवनागमनं	६५६	२७	तत्प्रकरणं , ...	६६०	२५
रथादवस्तु कृष्णस्य युधिष्ठिराभिवादानादि	६५६	२८	वनगमनाथ पत्न्यादीन् प्रत्यञ्चिकाकं	६६०	२७
सत्यभामाया द्रौपद्याल्लिङ्गानादिः	६५७	१	दैन्ययज्ञं गत्वा धनानयनार्थमर्चिं प्रति		
युधिष्ठिरं प्रति कृष्णवाक्यं	६५७	७	पत्नीवाक्यं	६५०	२८
धौम्यादीन् प्रति कृष्णवाक्यं	६५७	१४	पत्नीं प्रत्यञ्चिकाकं	६६१	२
द्रौपदीं प्रति कृष्णवाक्यं	६५७	१५	अत्रैवेत्ययज्ञगमनं	६६१	६
युधिष्ठिरं प्रति कृष्णवाक्यं	६५७	२४	वैज्यं प्रत्यञ्चिकाकं	६६१	७
कृष्णं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	६५७	३०	अत्रिवाक्यश्रवणेन क्रोधाद्भोगतमवाक्यं ..	६६१	८
कृष्णादिसमीपे मार्कण्डेयगमनं ..	६५८	४	अत्रिगोतनयोर्विवादः	६६१	१०
कृष्णादीनां मार्कण्डेयपूजादिः	६५८	५	गोतमस्य सद्यस्यान् प्रति विवादकारणकथनं	६६१	१७
मार्कण्डेयं प्रति कृष्णवाक्यं	६५८	७	सद्यस्यमुनीनां संशयापनोदार्थं सनत्कुमार		
कृष्णादिसमीपे नारदागमनं	६५७	१०	समीपगमनं	६६१	१८
पाण्डवादीनां नारदपूजादिः	६५८	११	सद्यस्यमुनीन् प्रति सनत्कुमारवाक्यं	६६१	२०
मार्कण्डेयं प्रति नारदवाक्यं	६५८	१२	वैज्यदर्शः	६६१	२७
पाण्डवादीनामबधानार्थं मार्कण्डेयवाक्यं	६५८	१४	अर्चिं प्रति वैज्यवाक्यं	६६१	२८
कथासञ्जनार्थं मार्कण्डेयं प्रति युधिष्ठिर वाक्यं	६५८	१६	वैज्यदत्तधनादिग्रहणपुरःसरमत्रैराश्रमप्रत्या गमनं	६६१	१
मार्कण्डेयकथा	६५८	२३	पुत्रेभ्यो धनं दत्त्वाऽवैवर्तगमनं	६६१	३
मार्कण्डेयसमीपे पाण्डवानां प्रश्नः ..	६५८	२८	मार्कण्डेयस्य तार्क्ष्यपरस्वतीसंवादकथनं	६६२	४
मार्कण्डेयस्य हेहयराजं स्तुतयकथनं ..	६६०	१	परस्वतीसमीपे तार्क्ष्यप्रश्नः	६६२	५
हेहयराजस्य स्तुतधर्मेण मुनिमारणादिः	६६०	२	तार्क्ष्यं प्रति परस्वतीवाक्यं	६६२	१०
हेहयानां अरिष्टनेमिसमुत्थाश्रमगमनं ...	६६०	७	तार्क्ष्यपरस्वत्याः प्रश्नोत्तरक्रमेण संवादः	६६२	२६
हेहयमुनिसेवादः	६६०	८	युधिष्ठिरादिसमीपे मार्कण्डेयस्य वैवस्वत मनुचरितादिकथनं	६६२	२१
हेहयानां स्तुतमुन्येषणादिः	६६०	११	मनेस्तापस्या	६६२	२३
हेहयान् प्रति तार्क्ष्यवाक्यं	६६०	१२	तपस्यन्तं वैवस्वतमनुं प्रति जुद्धमत्स्यवाक्यं	६६२	२६
जीवितमुनिदर्शनेन हेहयानां विस्मयः ...	६६०	१३	मनेरारिष्टिरे तपस्यस्य चरणं	६६२	२०
तार्क्ष्यं प्रति हेहयानां प्रश्नः	६६०	१४			

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
मत्स्यस्यालिञ्चिरे वृद्धिः ...	६६४	१	निश्चितवाक्यकदशनादिः ...	६६८	२०
अलिञ्चिरस्यमत्स्यस्य मनुं प्रति वाक्यं	६६४	२	मार्कण्डेयं प्रति वाक्यकवाक्यं ...	६६८	२७
मनोवाक्यां तन्मत्स्यवेपथुः ...	६६२	४	वाक्यकमुखे मार्कण्डेय प्रवेशः ...	६६८	३०
मनुसमीपे मत्स्यस्य गङ्गागमनार्थं वाक्यं	६६४	८	वाक्यकमुखे मार्कण्डेयस्य जगद्दर्शनं	६६८	१
मनोर्गङ्गायां मत्स्यवेपथुं ...	६६४	१०	वाक्यकमुखे मार्कण्डेयस्य भ्रमणादिः	६६८	२३
मनुं प्रति समुद्रगमनार्थं मत्स्यवाक्यं	६६४	१२	मार्कण्डेयस्य वाक्यकमुखान्निर्गमनं ...	६६८	२६
मनोः समुद्रे मत्स्यवेपथुं ..	६६४	१३	मुखाग्निर्गतमार्कण्डेयं प्रति वाक्यकवाक्यं	६६८	३०
मनुं प्रति मत्स्यस्य भाविप्रलयकथनं	६६४	१६	मार्कण्डेयस्य वाक्यकगदवन्दनादिः ...	६७०	२
मत्स्यस्य मनुपदेशः	६६४	२०	वाक्यकं प्रति मार्कण्डेयवाक्यं	६७०	५
वोजाचिन्तनेन मत्स्यस्य नौकासमीपगमनं	६६४	२६	मार्कण्डेयं प्रति नारायणस्य परिचयादि .		
मनुचिन्तनेन मत्स्यस्य नौकासमीपगमनं	६६४	२८	कथनं	६७०	१६
मनोर्वाक्यमूर्द्धनि नौकाबन्धनादिः	६६४	२८	मार्कण्डेयं प्रति नारायणस्योपदेशः ...	६७२	२
मत्स्यस्य प्रलयकाले नौकाकर्षणादिः	६६५	१	युधिष्ठिरं प्रति मार्कण्डेयवाक्यं	६७२	५
मनुं प्रति मत्स्यस्य हिमालयशृङ्गे नौकाबन्ध			मार्कण्डेयवाक्यश्रवणेन युधिष्ठिरादोनां कृष्ण		
नोपदेशः	६६५	८	प्रणामादिः ;... ..	६७३	१३
मनोर्हिमालयशृङ्गेनौकाबन्धनादिः ...	६६५	८	मार्कण्डेयसमीपे युधिष्ठिरप्रश्नः ...	६७२	१७
मत्स्यसमीपे मत्स्यस्य परिचयार्थकथनं	६६५	११	मार्कण्डेयस्य युगे युगे धर्मादिकथनं	६७२	२४
मत्स्यस्यान्तर्द्वानादिः	६६५	१४	मार्कण्डेयस्य कलियुगवृत्तान्तकथनं ...	६७२	२८
प्रजासर्व्वेनार्थं मनोस्तपसादिः ...	६६५	१५	मार्कण्डेयं प्रति युधिष्ठिरस्य भविष्यद्विषयक		
मनोः प्रजासृष्ट्यादिः	६६५	१६	प्रश्नः	६७२	१६
मत्स्यवृत्तान्तश्रवणफलं	६६५	१८	पूर्व्वकलियुगेयथादृष्टंयथाश्रुतंमार्कण्डेयः		
मार्कण्डेयं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ..	६६५	२१	क्रमशः कथयितुं युगधर्मानुवाच ...	६७२	२२
मार्कण्डेयस्य विष्णुप्रणामादिः	६६६	६	कलिधर्मः	६७३	२७
मार्कण्डेयस्य युगधर्म्यादिकथनं	६६६	११	कलियुगान्तखण्डं	६७४	१
युगान्ते भाविवृत्तान्तकथनं	६६६	१८	अत्यन्तकलिस्रोतखण्डं यद्वहणमपर्व्वणोत्थादि	६७५	८
मार्कण्डेयस्य युधिष्ठिरसमीपे प्रलयवृत्तान्त			पुनर्थादास्तु ख्यञ्जितियगुरवकरागौमवि		
कथनं	६६७	२४	ख्यन्तितामत्ययुगारम्भः	६७५	१६
मार्कण्डेयस्य प्रलयावस्थायां वृत्तान्तकथनं	६६८	१७	सम्प्रदाये विष्णुयोजनामाकल्पो भविष्यति	६७५	१८
मार्कण्डेयस्य प्रलयावस्थायां न्यनोधृतखोपरि			सकल्पोऽश्वमेधधर्मागे दिजेभ्यः प्रथिवोदास्यति	६७५	२५

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्तौ	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्तौ
तदादि चर्धर्कचयधर्कट्टी	६७६	१	नामात्यः समीपस्थास्त्रीरपृच्छत्ताजपुर		
सत्ययुगधर्माः	६७६	१	पूर्वं पश्याम उदकं नात्रनोयते ...	६७७	१७
कस्मिन् धर्ममयास्त्रेयमिति मार्कण्डेयं प्रति			सोमात्यस्तस्मिन्नुदकं वनं कृत्वा पार्श्वे मुहुः ...		...
युधिष्ठिरस्योपदेशग्रहणेच्छा ...	६७६	१६	वापीसकृत्वा परिचितमाश्रमाचानुदक		
मार्कण्डेयो युधिष्ठिरं स्वधर्माचरणउपदिदेश	६७६	१७	वनेविहरति	६७७	१८
युधिष्ठिरस्योपकार	६७६	२५	सपरिचित् कदाचित् तदने तथा विहरन्		
मार्कण्डेयवचः श्रुत्वा युधिष्ठिरादयः सर्वे			तांवापीमपश्यन्	६७७	२१
तुतुषुः	६७६	२७	राजातां कन्यामाह्वय वापीं लज्जामवनरेति		
मार्कण्डेयोऽन्तर्वाङ्मनामाहाय्यं पुनः श्रोतुं जन			सावापीं न्यमज्जन् पुनर्नोदमज्जन् ...	६७७	२६
मेजयो वैशम्पयनादियेष	६७७	१	तांस्त्वयमाणे		
अयोध्यायां परिचिन्नामाराजामृगयायां गत ...	...	...	क्रुद्धादिदेशमण्डूकवधाय सर्वान् राज		
इत्युपकन्यमार्कण्डेयोऽन्तर्वाङ्मनामाहाय्यं वक्तु			कीयान्	६७७	२७
मुपचक्रमे			मृतशेषाभी तामण्डूकवधं यजेदयन् ...	६७७	२७
सपरिचित् आन्तः सरोविवेश	६७७		मण्डूकराट् द्विजकूपः सत्वाजानमाह्वयमण्डूक		
तस्मान्मृणालमश्नाद्यदौ परिचित्	६७७		वधोनकार्यं इति	६७७	२८
परिचित् सरस्वतीरे संविष्टो गतमश्रुणोत्	६७७		मण्डूकाभातिष्ठिच्छापकास्तदधिकेति न्यपौतुषं	६७८	१
परिचित् पुष्याणि सरसश्चिन्तीं गायत्रीं च			मग्निशाम्बकामण्डूकामयावय्यः इत्याह्वयन्		
काञ्चित् कन्यामपश्यन्	६७७	१०	कराजं राजा	६७८	
साकन्यापरिचितमाजगाम	६७७	१०	आयुर्नामामण्डूकराजं सुगोभनाख्यासाम		
परिचित् कन्या मुवाचाहंवां प्रार्थयेत्	६७७	११	त्युताः शनैरेतया प्रतारिता इत्याह्वयमण्डू		
कन्योवाच समयेनमां गृह्णानान्यथा ...	६७७	१२	कराट्	६७८	
परिचित् कन्यामुवाचकः समसदृशि ...	६७७	१२	आयुः परिचिते कन्या ददौ राजानं शूश्रुवा		
कन्या उदकं नदर्थमित्य मितिसमर्थस्त्रीका			स्त्रेत्याह्वयतां	६७८	
रयामास परिचिन्तं	६७७	१२	कन्यायादौः श्रिन्यात् तांश्चापतवापत्यः नि		
परिचित् कन्यामुपयेन	६७७	१२	द्विजद्वेषकाणि भविष्यन्तीति ...	६७८	१०
तत्र सेनाराजसमीपे आगत	६७७	१४	यथास्त्रानं गच्छन्तं मण्डूकराजं परिचिदुवा		
राजापरिचित् तां कन्यां शिविकामारोप्य स्व			चानुगृहीतोऽस्तीति	६७८	१२
नगरं गत्वा तयारहसि स्थितः	६७७	१२	ब्रह्मदत्तवक्त्राख्या पुत्राजस्य परिचिरो जाताः	६७८	१४
तत्र निकटस्थाः पिकसिद्धाजानं नापश्यन् प्रधा			ब्रह्मं रक्ष्ये मिविष्य परिचिदानप्रक्षिभून्	६७८	१५

॥ श्रीमहाभारतीयप्रथमखण्डान्तर्गतवनपर्वसूचीपत्रं

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ। प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
मृगयायां श्लोधावन्तं मृगं प्रतिभानयेति		मृगयायां चिदिजापययातिर्गोषहसंहदौ	६८२	१६
सूतमाहस्य ६७८	१५	वृषदर्भेदुक्तयोऽहंतामाः ६८२	१८	
सूतश्चाहवात्यैविनानाथं मृगोपशीतं ब्रह्मः ६७८	१७	कश्चिद्ब्राह्मणः सेदुक्तमस्यहसंययाचे		
वामदेवश्चपरस्यै वाम्यैमनोजवौ ... ६७८	१८	सेदुक्त आहस्य वृषदर्भेयाचक्षेति	६८२	२१
वामदेवाश्चमंगला वात्यैतं श्लोययाचे ६७८		याचमानायतस्यैदिजायकमेन ताश्चमानाय		
वामदेवोदत्ताहस्य प्रतिदेयाविति ६७८	२२	वृषदर्भेयाचितंददौ ६८२	२४	
श्लोवाभ्याभ्यां युक्तेनरयेनतं मृगमगच्छत् ६७८	२२	अग्निः कपोतरूपः श्येनरूपश्चक्षौशिविमा		
अश्वरत्नावेतौनप्रतिदेयावितिश्लःसूतमाह		गतौवुभुत्सुशिविः श्येनायस्त्वामंसदत्ता		
स्य अचरत्नशब्दःपुंलिङ्गः ... ६७८	२३	कपोतं रचितवान् ६८३	२	
मायोत्तरं वामदेवः श्रियंतदर्थं प्रैयत् ... ६७८	२५	शिविचरितसमाप्तिः ६८४	१२	
श्लः श्रौतकमाहश्वरत्नाभ्यामुनेः किंकार्यै ६७८	२७			
श्रियविज्ञापितः सख्यंजगाम . ६७८	२८	अष्टकप्रतर्दनवसुमनः प्रभृतीनांनारदेनसह		
श्लश्चाहानडुदादीनमृगहाणाभ्यामश्याभ्यां		कथाः ६८४	१४	
तेकिमिति ६७८		शिविः स्तपुषंविनाशयतश्चांसंस्कृत्य तंयाच		
वामदेव आहस्यराक्षसास्त्वंवहत्वितिततो		मानब्राह्मणममृगयत ६८५	१२	
राक्षसाणांजगुः ६७८	१८	सब्राह्मणः शिवेष्टेहादिदहाह ... ६८५	१६	
श्लभ्नातादलोपिराजाम्बासौप्रादात्ततस्त		शिविः स्तपुषमांसपक्षमन्त्रादितयाश्रितद्वा		
तत्सुतो नष्टः ६७८	२२	ह्मणाचददौ ६८५	१८	
दत्तपत्नीश्रम्यैदत्तास्तुलामुनिवरं जग्राह ६७८	२३	ब्राह्मणः शिविमाहस्य तमेतदज्ञानेत्यनुज्ञातः		
वामदेवचरित समाप्तिः ६८०	१६	शिविस्तथाकर्तुमुद्यतः ६८५	२१	
चिरायुषोवकस्यवृत्तंप्रकृमार्कण्डेयमुधिष्ठिरः ६८०	१७	ब्राह्मण रूपेण ब्रह्मणाशिविवैवं परीक्षितः ६८५	२५	
असुरान् जितेष्टीवकं पप्रक्षचिरायुषोदुःखं ६८०	२२	मार्कण्डेयंप्रतिततोऽपिचिरजोवोकरतिप्रश्नः ६८५	२८	
अनधीनत्वंसुखं ५८१	२४	स्वर्गात्पतन्तमिन्द्रद्युषं प्रतिमार्कण्डेय आहस्य		
मार्कण्डेयं राजन्यधर्मं पप्रक्षपार्थः ... ६८१	२५	मत्तसिरजीवो प्राकारकर्णजत्यूकरति ६८६	१	
सुहोचवृत्तं वक्तुमुपचक्रमे ६८१	२६	तस्मादऽपिचिरजोवो इन्द्रद्युषश्चरत्विनाडो		
मिथश्चासुपतोः सुहोत्रोशीनर्योर्नारदागतिः ६८२	१	जङ्घावकः ६८६	१०	
नारदसौधर्ममुपदिदेश ६८२	२	मार्कण्डेयमलूकश्चादयिन्द्रद्युषोर्नाडो जङ्घाव		
पार्थययाति वृत्तंवक्तुं मार्कण्डेयउपचक्रमे ६८२	१०	यौविति ६८६	१०	

प्रकरणं	एके	पंक्तौ	प्रकरणं	एके	पंक्तौ
तेषां मार्कण्डेयानाञ्जीजां पप्रच्छत्वमिन्द्रद्युम्नं			तदुत्तरं यमदूतैर्यथानीचतेवर्त्मादियथे		
जानासिन्नाहस्मनेति ६८६	११		त्यादि ६८८	१७	
पुनःपप्रच्छत्वमिन्द्रजोवोक इति आहस्मना			पुण्यात्मानस्तस्मादध्या तैर्नीयन्तोपापिन		
ञ्जीजाः । अस्मिन् चरसिन्नाकूपारनामा			स्यतत्कथा ६८८	२०	
कक्षपः सद्यदोन्द्रद्युम्नं जानातीति ... ६८६	१२		विप्रपदधावनफलं ६८८	८	
सकच्छपश्चाहस्म अभिनेन्द्रद्युम्नसहसं यूपा			अर्द्धप्रसूतधेनुदानफलं ६८८	११	
आरोपिताइत्यादि ६८६	१७		गोप्रतिगृह्यदातुःफलं ६८८	१५	
अथदेवलोकाद्भयप्रागत इन्द्रद्युम्नं स्मर्त्तु			अन्तर्ज्जानुभुजामूकोथो द्विजोभुङ्क्ते तत्फलं	६८८	१७
मित्यादि ६८६	२०		हयकच्यार्क्षब्राह्मणाइत्यादि ६८८	१८	
षाण्डवामार्कण्डेयंप्रशंसुरित्यादिकृष्येनयथा			विप्रामन्वरस्ताइत्यादि ६८८	२०	
नृगः स्वः प्रापितस्तथाभवतेत्यादिच ६८६	२७		पूर्वोक्तकथामाहात्यं ६८८	२२	
निन्दितानि दानानि निन्दितानि जन्मादी			विप्रशौचं वक्रमनुहरोधमार्कण्डेयं युधिष्ठिरः	६८८	२३
नित्येत्यादि ६८७	४		तत्सम्प्राप्तवाक्शौचादि ६८८	२४	
प्रतिपादकादिजाः कोदुष्प्रेदातारंतरयन्ति			सायं प्रातर्गायत्रोत्तमफलं ६८८	२५	
स्वयञ्चतुरन्तोत्यादिप्रश्नामार्कण्डेयं प्रति			ब्राह्मणेनावसन्त्यइत्यादि ६८८	२८	
युधिष्ठिरस्य तदनुत्तरमुत्तरञ्च ... ६८७	१२		विदोषोविप्रायवसन्ति तत्सगरं तोयैतेपूज्या		
आहोकोदुशोयाह्वाब्राह्मणाभयाह्वासे			इत्यादि ६८०	३	
त्यादि ६८७	१७		भावानिर्मलले ब्रह्मचर्यादिसर्ववृथेत्यादि	६८०	८
प्रतिपक्षीहस्तचणं ६८७	२०		इन्द्रियनिग्रहं विनासर्वं मित्येत्यादि ... ६८०	१०	
अतिथिभेजप्रशंसा ६८७	२३		यावज्जीवदयावत्प्रशंसा ६८०	१४	
गोदानमाहात्म्यम् ६८७	२६		ज्ञानकर्मान्यतरदारेण पापशुद्धिः ... ६८०	१८	
दत्तांगा यदि प्रति गृहीताविकीर्णानि तदा			संशयिजनस्य उभयलोके सुखाभावः ... ६८०	२४	
दोषेद्भ्रातृभ्येत्यादि ६८७	२८		साधनविपर्ययेण ज्ञानलाभाभावः ... ६८०	२७	
शुद्धस्वर्णदानफलं ६८८	१		इन्द्रियप्रसादेन सर्वसाधनलाभः ६८०	३०	
अनडुदानफलं ६८८	२		तपश्चादिना स्वर्गादिलाभः ६८१	१	
अन्नदानमकथनान्नदानफलं ६८८	३		युधिष्ठिरप्रश्नः ६८१	२	
त्रैवप्रसङ्गाज्जगत्प्रश्नं दानफलं ... ६८८	४		मार्कण्डेयस्य युधिष्ठिरं प्रतिदानरक्षसकथनं	६८१	४
मार्कण्डेयं प्रति युधिष्ठिरस्य यमलोकपय			अयनादिपुदानस्य फलाधिक्यं ६८१	८	
प्रश्नः ६८८	१४		अग्नेरपत्यं प्रथमंसुवर्णं भूवर्णोऽस्य सुनास्रगावः ।		

प्रकरण	पृष्ठ	पंक्तौ	प्रकरण	पृष्ठ	पंक्तौ
लोकपथंतेगभवेष्टदत्तयःकाञ्चनंगाश्चमहीच			तदस्ताणिभचयन् धुम्बुरास्यादग्निमनकुव		
दद्यात् । ६८१			लाञ्छपुत्रानददाह ६८५ २५		
अयंलोकलासशशनःदौपुष्पैराजमिर्वज्रधा			कुवलाशोत्रह्नास्त्रेणधुम्बुददाह ... ६८६ १		
लिखितः			कुवलाशोधुम्बुवधाद्रुम्बुमारख्यातिलेभे ६८६ २		
मार्कण्डेयंप्रतिपुधिष्ठिरस्यदृष्टाकुक्कथाप्रश्नः ६८१ १६			ततःप्रीतादेवाःकुवलाश्याय वज्रनवरान्ददुः ६८६ ४		
युधिष्ठिरं प्रतिमार्कण्डेयवाक्यं ... ६८१ २२			कुवलाशस्य धुम्बुदग्धावशिष्टास्तयःबुवा		
धुम्बुमारस्य उत्पत्तिप्रस्तावः ... ६८१ २४			दृढाश्च कपिलाश्च चन्द्राश्चाख्याः ... ६८६ १०		
उतङ्कंस्तपदद्यादि ६८१ २६			धुम्बुमारोपाख्यानश्रवणफलं ६८६ १४		
उतङ्कंस्तविष्णुसृतिः ... ६८१ १४			युधिष्ठिरोमार्कण्डेयं पतिव्रतामाहात्म्यंप्रक ६८६ १८		
उतङ्कंप्रतिविष्णोर्ध्वरदानं ... ६८२ १४			देवविप्रभिंचन्द्रस्यैवायु पृथिवीवक्रिपिह		
विष्णोरन्तर्धानं ६८२ २१			माहगुरुपति व्रताशताःप्रत्यचदेवतामान्याः ६८६ २१		
पुनर्मार्कण्डेयवाक्यं ६८२ २२			भनेनिहृद्यपतिशुश्रूषास्त्रीणांपरमोधर्मः ६८६ २२		
दृष्टाकुवशकयनं ६८२ २३			याःस्त्रियःपरि शुश्रूषन्तिगर्भेभ्रंधायन्ति		
कुवलाश्वत्तान्तः ६८२ २७			तामाधर्मादधिकोधर्मानान्ति ६८६ २३		
उतङ्ककथा ६८२ २७			अतिदुःखेनपितामाताचपुत्रं प्राप्यविन्ययतः		
धुम्बुमारजन्मादिप्रश्नः ... ६८२ ३			कोदगर्थमभितेत्यादिमार्कण्डेयवचनं ६८७ ३		
ब्रह्मात्पत्तिः ६८४ ८			पुत्रयेत्तयोरिच्छाःनरूपः साधुः ... ६८७ ८		
विष्णुदशनेन मधुकैटभयोर्विस्मयः ६८४ १४			कौशिकनामाकोपितपंखीविप्रश्नासीदित्या		
मधुकैटभाभ्यां ब्रह्मवासः ... ६८४ १५			दिमार्कण्डेयवचनं ६८७ १३		
मधुकैटमौप्रतिविष्णुवाक्यं ... ६८४ २०			तृत्तमूलवेदं पठतःकौशिकस्य शिरसिकयाचि		
धुम्बुत्पत्ति तत्तपोऽब्रह्मवराप्राप्त्यादि ६८५ १			दलाकयापुंरोषमसुः ६८७ १४		
धुम्बुर्विष्णुदेवान् अन्योऽस्रववाध			कुद्रस्य कौशिकस्यदृष्ट्याबलाकाम्बुनाकौशिक		
परद्वैपद प्रयोगः ६८५ ६			सायामूतां तांदुष्टामनस्यं चकार ६८७ १५		
वालुकान्तर्हितोधुम्बुस्तङ्काश्रमंवाधे ६८५ ८			कौशिकोभिचार्यं प्रियट्टहंगवाभिवां		
शोतङ्कःसकविशंतिमहसपुत्रकः कुवलाशो			देहीतियथाचे ६८७ १८		
धुम्बुधैा ६८५ ११			तद्गृहेपतिताकौशिकंतिष्ठेपुक्तापतिंभोजयि		
कुवलाश्वपुत्राः सप्तभिर्दिवसैर्वालुकांस्वावा			लान्यकर्षाणिचक्ष्वाचिरकालान्तरंवा		
धुम्बुददृष्टः ६८५ १२			प्रापं दृष्टुमिचामादायट्टहाजिर्जगाम ६८७ २०		
कुवलाश्ववास्तताडितोधुम्बुस्तस्या ... ६८५ २२			कौशिकोऽमाहसक्यंविजलनः कृतइति ६८७ २८		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
कुट्टं तं कौशिकं दृष्ट्वा सान्त्वयामास साधीपति			प्राणान्तिके विवाहे चानृतकथने दोषाभाव		
मैत्रानाः सुधासंस्तत् शुश्रूषार्थमहंस्त्रि			इत्यादिः ७०३	२८	
तेत्युवाच चः ६८८	२		मूढो दुःखं प्राप्य देवतां निन्दतो त्यादिना दृष्ट्य		
विदुषो ब्राह्मणान् दन्त्रोऽपि प्रणमते तानवज्ञाय			प्रवृत्तत्वं दृष्ट्वा नेनाहस्यव्याधः कौशिकं ७०४	४	
साध्वी गृहकर्षणस्थितेति कौशिकस्तामा			शुभकृतं शुभयोगिन्स्वशुभकृतं शुभयोगिन्सूय		
हस्य ६८८	३		पद्यत इत्यादि ७०४	२८	
यापति प्रतापस्य नाहं वलाकारुदूः किं त्वं करि			शमोदमश्च मोचहेतुरन्येषां शुभानामि		
व्यसीत्यादि ब्राह्मणानां कृतकर्माणि कर्तव्यानि			त्यादि ७०५	२९	
चमिथिलायां धर्मव्याधं गच्छेति च ६८८	६		दन्त्रियनिग्रहोपायस्तत् फलज्ञाहस्यव्याधः		
कौशिकस्तो प्रशस्य भिचां गृहीत्वा गृहं गत्वा			कौशिकं ७०५	२४	
मिथिलायां धर्मव्याधं जगाम ... ६८८	२८		रागद्वेषादेर्दोषानाहस्यव्याधः कौशिकं ... ७०५	२८	
मिथिलावर्णना ६८८	८		पञ्चमहाभूतानितदगुणाश्च इत्यादि भूमिः		
सव्याधो ब्राह्मणं कौशिकं दृष्ट्वा भिवाद्याहस्य			पञ्चगुणा उदकं चतुर्गुणं तेजस्त्रिगुणमाका		
सर्वमज्ञानमिति ६८८	१५		श्रवायूश्च पितृगुणावित्यादि ... ७०५	२९	
विस्मया विष्टो ब्राह्मणो व्याध गृहं गत्वा व्याध			निगृहीतेन्द्रियस्यैव तपोभवतो त्यादि ... ७०७	७	
तस्य स्कारं स्वीचकार ६८८	१७		दन्त्रियप्रसक्तस्य दोष इवेत्यादि ... ७०७	१०	
व्याधः कौशिकं स्त्रिलधर्माचरणं शलमित्युप			सत्तादि त्रिगुणतत्त्वप्रश्नः ... ७०७	१८	
कर्मवर्णनां धर्ममाहस्य ६८८	२२		सत्तादिगुणादि कृतगुणदोषो ... ७०७	२८	
जनकराजधर्ममाहस्यव्याधः कौशिकं ... ६८८	२८		पार्थिवधातावनलाग्निस्थितिप्रश्नः ... ७०७	१	
परहृतमृगादिभं सान्यहं विकीर्णमिनाहं			मूर्ध्नि स्थितान्यनि लादि स्थित्या चेष्टन		
हस्योतिव्याधः कौशिकमाहस्यराजधर्मा			मित्युत्तरं ७०८	४	
दिपापं कृत्वा पियथापापाभ्युद्यते तदपि ७००	४		प्राणादि वायुस्थितिस्थानं ७०८	७	
कौशिकेऽप्याधमाहस्यशिष्टाचारं कथमहं वि			प्राणादि वायुकर्ष ७०८	१३	
द्यामिति ७०१	४		एकादशविकारात्मनाग्निस्थितिः ... ७०८	१८	
अज्ञानतपो वेदमत्येः पञ्चभिर्मुक्तः शिष्ट इत्या			जीवमात्मगुणं विद्धीत्यादि जीवस्वरूपकथना ७०८	२२	
हस्यकौशिकं व्याधः श्रन्यान्पि धर्मव्याधौ च			निगृहीतक्रोधस्य धर्मादिरक्षणं ... ७०८	३०	
धर्मव्याधौ च नानाविधं शिष्टलक्षणं च ७०१	६		आमृशं स्यादपरमधर्मादि ... ७०८	१	
व्याधस्त्रिलकर्माख्यापनामुतापप्रस्तावे शिबेर			आकिञ्चन्यादि परमज्ञानमित्यादि ... ७०८	६	
न्ति देवस्य च प्रशंसा ७०२	१३		त्यक्तगुणा गुणसुखदः खादि ब्रह्मप्रापणं ... ७०८	८	

प्रकरणं	एके	पंक्तौ	प्रकरणं	एके	पंक्तौ
ब्राह्मणं प्रतिधर्मव्याधस्यपाचादूर्ध्वदिदर्शनं	७०८	१५	मार्कण्डेयं प्रति युधिष्ठिरस्याग्नेर्वनगमनादि		
धर्मव्याधस्य पित्रोश्चरणप्रणामः	७०८	२०	कथांप्रश्नः	७१२	२८
धर्मव्याधं प्रतिवृद्धयोःपित्रोराग्रीर्ष्यादादि	७०८	२१	अस्यात्तरं वक्तुमितिहासः	७१३	१
गृहीतपूजननःपुत्राण्यवृद्धौप्रतिकुशलप्रश्नादि	७०८	२७	अङ्गिरसोपादर्धनेनाग्निचिन्ता	७१३	७
वृद्धयो ब्राह्मणं प्रति कुशलादिकथनं	७०८	२८	अङ्गिरसोऽग्निं प्रति पुत्रवरणं	७१३	१२
धर्मव्याधस्य ब्राह्मणं प्रति पित्रोश्चरणभेदना			देवान् प्रति वृहस्पतेः पुत्रवकारणकथनं	७१३	१७
दिसर्वधर्म्यादिनामकथनं	७१०	१	अङ्गिरसः पुत्रनामादिकथनं	७१३	२०
पुनर्ब्राह्मणं प्रति धर्मव्याधस्य मिथिलागमनो			अङ्गिरसः कन्याजन्मनामादिकथनं	७१३	२३
पदेशः	७१०	१५	वृहस्पतिर्नशादिः	७१३	२८
पितृमातृपत्न्यागेन तपश्चरणदिदावः	७१०	२३	अग्निपुत्रादिः	७१४	१
पित्रोःशुश्रूषणपरमधर्म्यादि	७१०	२७	नानाविधानामग्नीनामुत्पत्तिस्तेषां स्थानेस्थाने		
ब्राह्मणकृतधर्मव्याधमङ्गप्रश्नादि	७१०	३०	नामभेदाः	७१४	८
धर्मव्याधस्य गृहद्रव्येनिजन्मकारणप्रश्नः	७११	१	काश्यपादयः पञ्चाग्नयस्तेषां पाञ्चजन्यः पञ्च		
ब्राह्मणं प्रतिधर्मव्याधस्य पूर्वजन्मादिवृत्तान्त			वंशकरः पुत्रः	७१४	२५
कथनं	७११	६	तस्य पुत्रः पावकः सपितृणां प्रजाः सृजन्		
पूर्वजन्मनि आत्मानं प्रति ब्रह्मशापः	७११	१६	पितृणां पञ्च सुतानसृजत्	७१४	२८
शरपीडितब्राह्मणधर्मदत्तकर्तृकपितृमातृभे			अत्येषामपि बह्वनामग्नीनामुत्पत्त्यादि	७१५	४
वादिकथनं	७११	२२	गुरुनियमजातोभरतनामाग्निः । पुष्टिमतिना		
दुर्वृत्ता ब्राह्मणोऽपि गृहद्रव्यैःसृजतःगृहद्रव्येऽपि			माग्निमुष्टः पुष्टिदः	७१५	१६
ब्राह्मणदत्त्यादि	७११	३०	अश्विनामाग्निः शक्तिपूजापरः	७१५	१७
अत्यबुद्धीनां दुःखतप्राप्तिमानं	७१२	५	अश्वामिदुःखिनांशिवज्रतु मनुनामाग्निः प्राजा		
सुखदुःखपरित्यागे ज्ञानवर्द्धनं	७१२	८	पत्यमकारयदित्यादि	७१५	२०
अमन्तोषे सर्वदा दुःखमित्यादि	७१२	१०	दीप्तान् दिवा आवमथ्यमाकृत्यादि	७१५	२१
शोचनहीनस्थान्तमगत्यादि	७१२	१५	भानो रग्नेर्भार्या सुप्रजा तत्पुत्रा वृहद्वासा	७१५	२४
धर्मव्याधं प्रति ब्राह्मणकृतप्रश्ना	७१२	१७	विष्णुनामाग्नेरिन्द्रेण हविर्ग्राहणमित्यादि	७१५	२८
ब्राह्मणगमनं	७१२	१८	भानोऽर्या पञ्च पुत्रान् सुतुभे स्यात्सुखे		
ब्राह्मणस्य वृद्धपित्रोःशुश्रूषादि	७१२	२०	यमि पावकाग्निः पूज्यतइत्यादिच	७१६	२
धर्मव्याधस्य वृत्तान्तसमाप्तिः	७१२	२२	मयर्ज्याग्निर्वैश्वानरः सर्वप्रभुः	७१६	३
			मनोर्वैश्वानरः सुतां स्विथकृदित्यादि	७१६	४

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ति	प्रकरणं	पृष्ठे
आङ्गिरसे पुनर्माकेण्डय आह स्या ...	७१६	२०	इन्द्रोमाभैषोरित्युक्ता कन्या हरन्तं केशिनं	
आपस्य दुहिता सहस्य भार्येत्यादि ...	७१६	२१	न्यपेधत् ७१८	२
भूपत्यादिप्रस्तावः ७१६	२२	केशीन्द्रमाहसैषामयावृतेतियोद्धुमुपक्रमेच	७१८	५
अग्निष्टोमे नियताग्निर्देवैरन्वेषमाणोऽस्मिं		केशीन्द्रयोर्युद्धं ७१८		६
प्रविवेश ७१६	२६	इन्द्रताडितः केशी कन्या त्यक्ता पलायाश्चक्रे	७१८	८
देवाअपि समुद्रं गताइत्यादि ७१६	२७	कन्येन्द्रमाह स्या प्रजापतिकन्या देवसेनाहनि		
अग्निर्देवहविष्वोदुमसमर्थः शरीरं त्यक्ताभूमिं		त्यादिमङ्गिनी केशिहता दैत्यसेना केशी		
विवेश तस्माद्धातवेजाताइत्यादि ..	७१७	१ माहर्षमुद्यतइत्यादिव ७१८	१२	
तस्मात्पूयाङ्गन्वतेजसो अश्विभ्योदेवदारु	७१७	४ इन्द्रआहन्मेमातुःस्वभात्मवरमन्यंष्टणित्यादि	७१८	१६
तत् श्रेष्ठणः स्फाटिकं पिप्पलां नमस्कृतमणिरि		सर्वोत्तमेवलवान् मम पतिर्भवतित्यादि		
त्यादि ७१७		कन्येन्द्रमाह स्या ७१८	१८	
त्यक्तदेहोऽग्निर्धृग्वदिभिस्तपसि स्थापितोभृशं		इन्द्रश्चिन्तावानमावास्याः समुद्रं च त्रय		
जज्वाल ७१७	७	सामिं जहति इत्यद्भुतये गैः क्रोषुत्यस्यते		
सोऽग्निर्महाणवं विवेश अषिभयादित्यादि	७१७	८ सोऽस्याः पतिर्भावोति ७१८	२१	
तस्मिन्नष्टे देवाअयर्ब्धोऽणमर्चयामासुः ...	७१७	९ अषिपत्नोर्दुष्टाग्निः कामुकलाज्वालाभिः		
अयर्ब्धोऽणवं प्रमथ्याङ्गतोऽग्निर्धिष्यानवह		सृष्ट्वा स्वाहं स्वपत्नोर्चक्रमे स शिवारूपा		
नमजत् ७१७	१०	शुकं पाणिना जघाहइत्यादि ७१८	१४	
देवैर्विष्वाढाभोग्निर्देशान्विहरस्रगवादींश्चालि	७१७	१२ मा शिवा तच्छुक्रं काश्चने कुण्डे चिबेप ७२०	७	
देविकादयोनयोष्टृण्यानां मातरः ७१७	१२	प्रतिपदि तेन षट्शिरादादशकर्णः द्वादशालि		
अद्भुताग्नेः प्रियायां भार्यायां पुत्रोविभूरभिः	७१७	१७ भुजःस्कन्देजातइत्यादि ७२०	१२	
यावन्तोऽग्नयस्तावन्तः भोमाः ७१७	१७	द्वितीयायाभिभ्यक्तलृतीयायां शिशुः चतुर्थ्या		
अत्रैरन्वयेन ब्रह्मणो मानसाः पुत्राजाताइत्यादि	७१७	१८ मङ्गप्रत्यङ्गयुक्तः ७२०	१३	
इत्यग्निर्वैश्वक्येन विस्तारमयात्सर्वं नलिखि		मकुमारः कुकुटवाहनो धनुर्वाणादिगृहीत्वा		
तमाङ्गिरमं ७१७	१८	कौशं शैलं विभेदइत्यादि ७२०	२७	
युधिष्ठिरं प्रतिक्वात्तिकेयजन्मवत्सुभारभेभुनिः	७१७	२५ तहृष्ट्यान्वे शैलानेदुरित्यादि ७२०	२८	
दैत्यजितइन्द्रः सनात्ये मानसशैलं गत्वा र्त्तस्त्रं		ततः ये शैलादयः स्कन्दं नवाष्टयित्रीं गता		
स्तियामुक्तं शूरावा ७१७	२७	इत्यादि ७२१		
कश्चिन्नाभं धावतु चातु पतिं दिशतु स्वष्टं		मार्केण्डेय आह स्या तस्मिन् नरामनेजाते सर्वे		
वा पति भवतु इत्याह स्या सा कन्या ७१८		विमनवोऽर्ध्याः प्रादि	७२१	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अथः शान्तिमकुर्वन्निद्यादि ७२१	८	८	हरन्तिकन्याश्रितादृश्यः ७२२	२६	२६
षड्भिर्हृषिपत्नीभिर्गण्डो ज्ञेयं त्वयानयं			तेषां तामांश्च तितुलेन स्कन्दः कल्पितः ... ७२२	२७	२७
आहतइत्यादि ७२१	१०	१०	तैःकुमारैःकुमारोभिश्चतुस्तस्कन्दं पितरश्चाहुः ७२२	२८	२८
स्वाहयार्तत् कर्ष्यतमतिकेपिनजानाति ७२१	११	११	पुत्रकामाःपुत्रिणश्चतं पूजयन्ति ... ७२३	१	१
मुपर्णं स्कन्दमाहाहतवजननोतिस्वाहापि ७२१	१२	१२	स्कन्देयाःकन्या अजनयतताःपूज्या इत्यादि ७२३	२	२
सप्तर्षयः स्कन्दंजातं श्रुत्वारुन्धतोर्विनाषट्			काको हलिमा मालिनो वृहिला आर्या		
पत्नीस्तथजः ७२१	१३	१३	पलाला वैमित्रा रताःसप्तशिंशुमातरः ७२३	५	५
विश्वामित्रस्तं स्कन्दंमुत्वा जातकर्ष्यादि कृत्वा			सप्तमातृवोयमस्यनृणाःशिग्रुःस्कन्दप्रमादजः ७२३	६	६
स्वाहायारूपास्तत्तुक्तमस्रर्षिनाहस्यच्च			कागवक्त्रेण सहितोनावकः स्कन्दस्य षष्ठःपुत्रं		
पिपत्नीनां जदोषइत्यादि ७२१	१५	१५	कागमयं ७२३	७	७
देवाइन्द्रमूचुः स्कन्दं जहि न चेदयमिन्द्रो			स्कन्दकपं लक्ष्मोस्तंभजे ७२३	१२	१२
भावोत्यादि ७२१	२२	२२	अथयजुःस्कन्दं भवानिन्द्रास्त्विति ... ७२३	१७	१७
इन्द्रप्रेषितलोकांमातरःस्कन्दं गत्वा चुस्त्वनः			स्कन्दश्चाहस्मिन्द्रः कथंपालयतोत्यादि ... ७२३	१८	१८
पुत्रइत्यादि ७२१	२६	२६	अथयइन्द्रकृत्यमाहुःस्र त्वमथेवं कुर्वित्या		
स्कन्दलाभां स्तनं पिपासुरग्निं पितरं ददर्श	७२१	२८	दिव ७२३	२०	२०
शिषोमाहृषामेकाच नारो स्कन्दं रचतःस्र			इन्द्रोयाहस्र तं त्वमिन्द्रोभवेत्यादि ... ७२३	२४	२४
लोहितोदधेः कन्याच ७२२	२	२	इन्द्रंस्कन्दश्चाहस्रत्वं वैलोक्यशोधोत्यादि ७२३	२५	२५
अन्येपि ग्रहादयः स्कन्दं परिवार्यस्थिताः ७२२	६	६	पुनरिन्द्रश्चाहस्रत्मावयोर्भेदे लोकभयमि		
शैरावतस्यइन्द्रो जिघांसुःस्कन्दमाजगाम ७२२	८	८	त्यादि नाहमिन्द्रत्वयोग्य इत्यादिच ७२३	२६	२६
इन्द्रमिहनादं शृण्वन्स्कन्दं व्यनदत् ... ७२२	१४	१४	पुनः स्कन्दश्चाहस्मिन्द्रं त्वं वैलोक्यस्यममापिच		
इन्द्रो दोन्देवान् जिघांसुःस्रन इष्टुःस्कन्दः पाव			राज्यादि ७२३	२८	२८
कार्ष्णिषःसमर्जः ७२२	१४	१४	पुनरिन्द्रस्तमाहस्रत्वं यदि मेनापतिः स्यादह		
तद्गन्धादेवाःस्कन्दं शरणं ययुः ... ७२२	१५	१५	मिन्द्रःस्यामित्यादि ७२३	२८	२८
इन्द्रत्यक्तवज्रभिन्नस्कन्दं दक्षिणां सादिसाखा			स्कन्दस्य मेनापतित्वेनाभिषेकः ७२४	३	३
जातः ७२२	१८	१८	देवैत्यशिवस्वप्नादत्तामायां स्कन्देवबन्ध ७२४	६	६
विश्वामिन्द्रः शरणं गतइतिस्कन्दशक्रवमा			अग्निरष्टपुर्तः शिवस्य मूर्तिरतोऽग्निमुतः		
गमाध्यायः ७२२	२३	२३	स्कन्दः शिवमुतः ७२४	७	७
इन्द्रवज्रप्रहारातस्कन्दपाणिषदा येकुमारो			इन्द्राग्निः स्वाहायाः पश्चात्स्त्रोणःसमुतःस्कन्द		
जातास्तेर्गन्धान्जाताःस्य शिवपूजयापि			इत्यादि ७२४	११	११

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अग्निदत्तः कुक्कुटः स्कन्दस्यकेतुः अजरैरर्के			इत्यादि	७२५	२२
वामसीच	७१४	१२	प्रजारचामइत्यादिमातृप्रत्युक्तिः	७२५	२३
मर्कभूतचेष्टादिरूपाशक्तिः स्कन्दस्य	७२४	१४	मनुष्याणां तरुणप्रजायूयं धावतेत्यादिस्कन्द		
सहजं कवचं शक्त्यादयः स्कन्दस्य	७२४	१५	वचनं मातुः प्रति	७२५	२४
देवादिभिर्गभिषिक्तः स्कन्देभातिष्ठा	७२४	१८	मनुष्याणां प्रजाभोक्तुंस्कन्दकायादग्निमः		
सहस्रशो देवधेनाः स्कन्दमभ्ययुः	७२४	२२	पुमान्निर्गतेइत्यादिमार्कण्डेयब्राह्मण	७२५	२६
इन्द्रानुज्ञातः स्कन्दस्त्वा देवमेनामुपयमे	७२४	२४	यहविशेषाणां विनतादीनाञ्च विशेषधञ्जा		
पठोरुक्तोमिनीवाल्यादयोपिस्कन्दभेजुः	७२४	३०	कर्माच गर्भहरणबालहरणादि	७२५	२८
पूर्वमृषिभिस्त्यक्ता अरुन्धत्यन्याः षट्प्रभ			स्कन्दस्यग्रहविशेषाणां विनतादीनाञ्च शान्ति		
धिपत्यः स्कन्दमाजगुः	७२५	३	प्रयोगः	७२६	१७
षण्मासपक्षीनां प्रार्थनास्कन्दं प्रति त्वनः			मानुषबालानां भोडमर्षात्तरयेयहामवन्ति		
पुत्रइत्यादि	७२५	४	तेषांमन्त्राकर्मादिकयनं	७२६	१८
स्कन्दब्राह्मण भवत्यामेमातरोहंचवःपुत्र			शिवभक्तानामेतेग्रहानानिष्टकरादितिमनुष्य		
इत्यादि	७२५	८	ग्रहकयनं	७२७	२
विवचनमिन्द्रं स्कन्दब्राह्मणकिंवाच्यमि			मातृणामेवंप्रियंकुर्ष्वनोस्कन्दं स्वाहाइहम् त्वं		
त्यादि	७२५	९	मेपुत्रः अग्निनापत्या इवस्तुमिन्नामोत्यादि	७२७	४
अभिजिद्रोहिण्याः स्वर्गजिष्ठतामीषुस्तप्तुवनं			दिजाहव्यादिस्त्रोहेत्युक्ताहोर्वातोतिस्त्राहा		
गतेत्यादीन्द्रवचनं	७२५	८	माहस्मस्कन्दः अग्निस्तथाग्रहवत्यतीतिच	७२७	८
एवमस्त्रित्यादिस्कन्दवचनं	७२५	१५	ब्रह्मास्कन्दमाहपितरंशिवेगं ज्येत्याहस्मार्क		
वयं सर्वमेमातरस्तवापिमातरोभवाभ्यइत्यादि			ण्डेयः	७२७	११
मातृवचनं	७२५	१७	अग्न्याविष्टशिवस्त्राहाविष्टोमाभ्यांस्कन्देजातः	७२७	१२
यूयं मन्मातरइत्यादिमातृराहस्मस्कन्दः	७२५	१७	उमाथोनौशिवेनभित्तंशुक्रंगिरौपतिपञ्च		
पूर्वध्यामातरस्तवापिमातरोभवाभ्यःताभिर्नः			धा तत्र विविधाकारागणाःस्कन्द शरिष		
प्रजाहनास्ताः प्रजा नः मन्विद्यादिमातृ			दाजाताः	७२७	१३
वचनं	७२५	१८	स्कन्दः पितरंशिवमपूजयत्	७२७	१७
दत्ताः प्रजाइत्यादिस्कन्दवचनं	७२५	२	धनार्थिभिरर्कपुष्यःस्कन्दस्यपञ्चगणाःपूज्या		
तामांमातृणां प्रजाबुभुवामइत्यादिमातृवाक्			इत्यादि	७२७	१८
स्कन्दं प्रति	७२५	२१	बालहितार्थिभिर्मन्त्रिकाभिर्मन्त्रियुनं		
स्कन्देमातृराहस्त्रेतिवचनं कथं प्रजारवत			ममस्वन्	७२७	१८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
एवंस्कन्दस्यासंख्यागणा विशेषार्थिभिः पूज्याः ७२७			२० असत्यः स्त्रियश्चापधादिना स्वामिनः रोगिणः		
देवदत्तभूषणैः क्रीडनकैश्चस्कन्दः शुश्रूभे			कुर्वन्तीत्यादिद्रौपदीवचनं	७३२	८
स्कन्देन च श्वेतपर्वतः श्वेतपर्वतवर्णना ... ७२७			२२ महाबलान् पाण्डवानहं यथावशी करोमि		
स्कन्दाभिषेकसमये शिवः पार्वत्यागतस्तस्य			तच्छृणुइत्यादिद्रौपदीवचनं ... ७३२		१२
रथादिवर्णना ... ७२८			१ यदेतदुक्तं तद्यदिकरोषि तदाकृष्णत्वेव शो		
शिवः स्कन्दमाहस्ममत्तमं माहृतस्कन्धं रचेति ७२८			२८ भावोत्यादिसत्यभामां द्रौपद्याहस्म ... ७३३		२८
स्कन्दस्तत्त्वोचकारान्यदयदपिमया कथं			स्त्रीणां सर्वसुखानि स्वामिनो भवन्तीत्याहस्म		
तदप्याज्ञापयेति शिवं प्राहस्म च ... ७२८			३० द्रौपदी सत्यभामां ... ७३३		३०
त्वमया कथं पुदुश्य इत्युक्ता शिवः स्कन्दं विमर्शजं ७२८			१ न हि सुखं दुःखैर्विना लभ्यते यौ हृदयमिना कृष्ण		
स्कन्दे विमर्शिते दानवकृतमौताति किं बभूव			माराधय इत्यादि च द्रौपदीवचनं ... ७३४		३
तदौत्पाति केन प्रायशो देवा विमुखा इन्द्रदत्त			स्वामिनः प्रियाः स्त्रियः प्रियाः स्वामिनो द्वेष्टाः		
साहस्येन युयुत्सवस्तत्र महिना स्वासुरेण			स्त्रियो द्वेष्टा इत्यादि च द्रौपदीवचनं	७३४	६
देवाः पराङ्मुखो कृताः स्कन्द एत्यशक्त्या			मतीभिस्तव सख्यममु न दुष्टाभिरित्यादि		
महिषपातयामास श्वपरे दानवाः स्कन्द			द्रौपदीवचनं ... ७३४		११
पारिषदे दैर्हता इत्यादि ... ७२८			२ मार्कण्डेयादिकथामिदं युधिष्ठिरसभायां कृष्णः		
युधिष्ठिरस्य स्कन्दनामश्रुत्या ... ७३०			२८ स्त्रिया रथमारुहन्तुः सत्यभामां माजुहाव	७३४	१२
स्कन्दनामान्याहस्म मार्कण्डेयः तत्पाठफलञ्च ७३१			१ सत्यभामा द्रौपदीसन्तोष्य पाण्डवानां राज्यं		
मार्कण्डेयकृतस्कन्दस्तवः तत्फलश्रुतिश्च ... ७३१			८ भविष्यति तवाप्रियं यैराचरितं तेममा		
मार्कण्डेयसमाख्यापर्वसमाप्तिः स्कन्दोपाख्यान			तिथयो भविष्यन्ति प्रतिविन्ध्य सुतेषाम		
समाप्तिश्च ... ७३१			२२ श्रुतकर्षग्रतानीकश्रुतसेनास्तव पञ्च पुत्रा		
अथ द्रौपदीसत्यभामासंवादपर्व ... ७३१			अभिमन्युरिव कुशलिन इत्याद्युक्ता रथं		
विशेषेण पाण्डवेषु चासीनेषु द्रौपदीसत्यभामे			२३ गन्तुं मम शक्ते ... ७३४		१६
आश्रमं विविशति ... ७३१			कृष्णादारकां प्रायात् द्रौपदीसत्यभामापर्व		
ते कुरुषु दुकथाः कथयामासतुः ... ७३१			२४ समाप्तिः ... ७३५		२
केन चरित्रेण पाण्डवान धितिष्ठसीति द्रौपदी					
सत्यभामापप्रश्नं केन मन्त्रेणैष धेनचेत्यादि ७३१			२७ घोषया चापर्वारम्भः ... ७३५		५
द्रौपद्याहस्मासत्स्वीणां शीलं मां शृङ्खलीत्या			२७ वने श्रोतोष्णं द्युपद्रुताः सरोवनञ्च प्रेत्य		
दिमन्त्रादिवशः स्वामी न इत्यादि च ७३२			पाण्डवाः किमकुर्वन्ति जिनमेजयप्रभः ७३५		६
			४ पाण्डवाजनं विस्मृत्य वेगं कृत्वा शैलादींश्चिह्नः ७३५		८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
वनेसमेतान् वेदविदः पाण्डवाभ्यां नृपुः ...	७३५	१०	यथाभवेत्तयाकर्तव्यमित्यादि ...	७३७	२१
इत्यवसरे कश्चिदाग्नीध्रराष्ट्रमेत्यपाण्डवानां			तथेत्युक्ता सर्वे स्वस्थानं जग्मुः ...	७३७	२३
दुःखमुवाच	७३५	११	रात्रौ गतायां कर्पयत्यहमन्निदमाह कौदवः		
धृतराष्ट्रः पाण्डवानां दुःखं श्रुत्वा बभूव तेपे	७३५	१४	गमनानुज्ञा धृतराष्ट्रस्य भविष्यति उपायो		
धृतराष्ट्रस्य पाण्डवदुःखानुतापः	७३५	१५	स्मिदैतवने गोरचक्राः सन्ति घोषयानां		
इतः परं पाण्डवा मम पुत्रादीन् हनित्यक्तो			जिगमिषवो वयमिति वाच्यं ...	७३७	२४
त्यादि धृतराष्ट्रचेपः	७३५	२२	इति घोषयानां पदेशमन्त्रणा ध्यायः ...	७३८	२
दुष्पुत्रवशेन मया किंकृतमित्यादि			दुर्योधनादयः सर्वे धृतराष्ट्रं गत्वा शृङ्गं स्पृष्ट्वा		
धृतराष्ट्राचेपः ७३६	७३६	२	तेन शृङ्गं पृष्ट्वा आसन्	७३८	३
अञ्जुनः स्वर्गत्वा स्त्राणि प्राप्य पुनर्युधिष्ठिरं			तेषां शकुनिकर्णैः धृतराष्ट्रमाह तुर्धोषयानां मृग		
प्रपन्न एवं न दृष्ट्वा दयायाचेपश्च ...	७३६	६	याश्च कर्तुं दैतवर्गं जिगमिषति दुर्योधन		
शकुनिर्धृतराष्ट्राचेपं श्रुत्वा दुर्योधनमब्रवीत्	७३६	१३	इत्यादि	७३८	७
पाण्डवानप्राज्यसर्व्वदिकपतीन् करदानं कृत्वा			धृतराष्ट्रादोषं दर्शयित्वा न्यवारयत् ...	७३८	८
कैश्वभूमोऽसन् सुखं भुङ्क्ते इत्यादि च ...	७३६	१४	शकुनिराह स्य युधिष्ठिरादयो धार्मिका		
तवानां श्रवाः पाण्डवावनेव सन्तो त्यादि दुर्योधन			न क्रोधं करिष्यन्ति दुर्योधनोऽपि तत्र न		
धनं प्रतिकर्णं शकुनिवाच्यं	७३६	२५	गमिष्यतीत्यादि	७३८	२०
श्रिया परमया युक्तो दैतवने गत्वा श्रीभट्टान्			शकुनिनेका धृतराष्ट्रादुर्योधनमनुशङ्गेन काम		
पाण्डवानैश्च दुर्योधनोऽपि तापयेत्यादि	७३६	२६	तस्यादि	७३८	२४
सुवासमस्तवभार्या बल्लवसमं द्रौपदीं			दुर्योधनघोषयानां वर्णना	७३८	२८
पश्यन्तु इत्यादि च	७३७	३	दैतवने घोषाभिर्तापयित्वा दुर्योधनो निवेशनं चक्रे		
कर्णशकुनिवाचं श्रुत्वा दुर्योधनः तावाह स्य पितृ			तत्परिजना अपि कर्णशकुनिदुःशासनान्		
नुशो विनैतत् कर्तुं न शक्नोमीत्यादि च ...	७३७	८	दयस्तत् समीपे गृहं शकुः	७३८	३
द्रौपद्यामहभोमार्ज्जुनौ क्रिष्टौ दृष्ट्वा यथामम			दुर्योधनस्तत्र गदादंशं तस्मात्स्वहयामाभेत्यादि	७३८	६
हर्षस्तयानराज्येनापीत्यदि च	७३७	१५	गोपागोपकन्याश्च गीला दुर्योधनाद्धनाद्यापुः	७३८	१०
दुःशासनं न सहितौ कर्णशकुनी धृतराष्ट्रानुज्ञां			दुर्योधनस्तत्र गथा	७३८	१२
गृहीता ततो दैतवर्गं यत्तु शक्नोमीत्या			दुर्योधनो वनशोभं पश्यन् दैतवर्गं जगाम		
दिच	७३७	२०	दैतवर्गं वर्णना	७३८	१५
अहमपि धृतराष्ट्रसमीपं गमिष्यामि तत्र भो			दुर्योधनस्तत्राक्रोडावस्य करणाय परिजना		
सति शकुनिना च सतो दैतवर्गं गमनानुज्ञा			मादिदेश	७३८	२०

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
परिजनाशक्रोडावस्थाशङ्कः	७३८	२१	युधुधेः कुत्तमिः	७४०	२७
तत्रदारिद्र्यविश्रमं दुर्योधनसेनायं गन्धर्वः			चित्रसेनमायया कौरव्यामुमुक्तः पलायनाय	७४०	२८
समवारयन्	७३८	२२	कौरवेषु पराङ्मुखेषु कर्णदुर्योधनशकुनयो		
दैतवनसरमिक्रीडितुं गन्धर्वराजोऽपराभिस्त			गन्धर्वान् योधयामासुः	७४१	१
चागतइत्यादिगन्धर्ववारिताजनादुर्यो			जिघांसवोऽवहवोगन्धर्वानानास्त्रैरयाङ्गादि		
धनसाङ्गः	७३८	२३	क्लिप्ता कर्णविरथं चक्रुः	७४१	५
दुर्योधनस्तच्छ्रुत्वापरिजनानादिदेश गन्धर्वान्			कर्णस्य युद्धात् पलायनं	७४१	७
त्सारणाय	७३८	२६	कर्णे पराङ्मुखे दुर्योधनानपराङ्मुखः	७४१	११
गन्धर्वदुर्योधनपरिजनोक्तोर्निगम्याङ्गः			रथाङ्गादिक्लिप्तादुर्योधनं विरयोकृत्य भुवि		
दुर्योधनोयूयञ्च समूर्ध्वदद्यादि	७३८	२८	पतितं चित्रसेनोऽप्यर्क्षोदुःशासनादींश्च	७४१	१३
गन्धर्वैरेवमुक्तादुर्योधनानुयायिनोदुर्योधनं			दुर्योधनानुयायिनः पूर्वैरेवमुक्ताः पाण्डवान्		
गताः	७४०		शरण्योऽस्य वृत्तं न्यवेदयन्	७४१	१८
प्रियायूयं गन्धर्वान्शासतइत्यानुयायिनो			युधिष्ठिर्भित्तमाणान् दुर्योधनानुयायिनो		
दुर्योधनश्चादिदेश	७४०	८	दृष्ट्वाभोमोऽभ्यभाषत	७४१	१९
दुर्योधनादिष्टास्तत्सेनागन्धर्वान् प्रमथ्यदैत			विपत्कालेशरणगतं विपन्नमपि नैवं वेद		
वनं गन्धर्वैर्वारिताश्रयिनादुत्यविशिष्टः	७४०	९	दितिभोमं युधिष्ठिर उक्तादुर्योधना		
गन्धर्वस्तच्चित्रसेनं गन्धर्वराजं न्यवेदयन्	७४०	१३	दीनं मोचयितुं प्रतिजज्ञे	७४२	१
गन्धर्वराजा गन्धर्वानादिदेश दुर्योधन			पाण्डवा दुर्योधनरथानारुह्य दुर्योधना		
तदनुयायिशासनाय	७४०	१४	दीनं मोचयन्ति युधिष्ठिराङ्गा	७४२	३
चित्रसेनादिष्टासुधुधगन्धर्वदुर्योधनादीन्			गन्धर्वदुर्योधनादीन् मोचयिष्यामोत्यर्जुन		
भधावन्	७४०	१५	प्रतिज्ञा	७४२	२३
गन्धर्वान् सायुधानभिधावतो दृष्ट्वादुर्योधना			पाण्डवान् दृष्ट्वा गन्धर्वान्यवर्तन्त	७४३	१
नयायिनः प्राद्रवन्	७४०	१५	युधिष्ठिरानुग्रिह्यस्तुरः पाण्डवान् व्यूढानो		
दुर्योधनानुयायिनः पराङ्मुखान् दृष्ट्वा गन्ध			कागन्धर्वान् प्रतिष्ठन्	७४३	३
र्वान् कर्णेधावत	७४०	१६	अदौ मृदुयुद्धं दुर्योधनमोचनायादेशश्चाङ्गु		
कर्णेनानास्त्रैर्गन्धर्वान् प्रजहार	७४०	१८	नस्य	७४३	५
दुर्योधनादधोपि गन्धर्वान् त्यहनन्	७४०	२२	वयं न तवाधीनाः किन्तु चित्रसेनस्येति वचनं		
कौरवैर्गन्धर्वाणामहदयुद्धं	७४०	२५	गन्धर्वाणां	७४३	८
गन्धर्वैस्त्रासितान् दृष्ट्वा चित्रसेनो मायया			प्रतिज्ञायार्जुनस्य गन्धर्वैर्न हदयुद्धं	७४३	१५

करणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
वज्र	पाण्डवानां युद्धं	७४३	१८	मृतान् गन्धर्वान्जीवयत्	७४५ ७
अर्जुनरुद्रजांलाद्यस्ताणिगन्धर्वान्ससर्ज	७४४	५	युधिष्ठिरामृतं दुर्योधनमेवंसाहसंनकार्यं		
वासितान् गन्धर्वान् दृष्ट्वाचित्रसेनोर्जुनमथा			मृहंगच्छत्याद्यादिदेश	७४५	११
बद्धदामादाय	७४४	८	अनुज्ञातस्य दुर्योधनस्यपुरगमनं	७४५	१४
अर्जुनेनगदाकिन्ना दृष्ट्वाचित्रसेनोदेवास्ताणि			अवनिपोदुर्योधनस्तथावमानितः कथंस्वपुरं		
ससर्जअर्जुनोपिदेवास्तेर्देवास्ताण्यवार			विवेशेत्यादि अनमेजयप्रश्नः	७४५	१८
यत्	७४४	८	दुर्योधनोमानीतथावमानितः कुत्रचित्		
चित्रसेनं माययान्तर्हितं प्रहरन्तमर्जुनोम			सुहृणजलदेशेयानानिविमुच्यययास्यानं		
स्मितदेवास्तेः प्रजहार	७४४	१२	न्यवेशयदित्यादिवैशम्पायनवचनं	७४५	२३
अर्जुनं शब्दवेधाद्यस्तेस्माडितःचित्रसेनः सखा			अज्ञातपराभवादिर्दुर्योधनंमोदन्तमेत्यपला		
त्मानमदर्शयत्	७४४	१४	यितःकर्णआहस्मदिष्टाजीवमोत्यादिअहं		
अर्जुनःसखायंदृष्ट्वास्ताणिसञ्जहारगन्धर्व			विद्रुतस्त्वयागन्धर्वस्वजिताइत्यादिच	७४५	२७
पराभवः	७४४	१५	दुर्योधनःकर्णस्त्वपरिभवादिसर्षमाहस्म	७४६	४
अर्जुनः सखायं चित्रसेनमाहस्म त्वं कथंकौर			अस्मान् विमोच्यार्जुनश्चित्रसेनंयदाहस्म		
वनिगृहेप्रवृत्तइत्यादि	७४४	२१	तदपि	७४६	२४
दुर्योधनं कर्णादिभिः पाण्डवान् स्त्रैश्चर्यदंष्ट्रं			अत्यनुतप्तोदुर्योधनोदुःशामनंराज्योभिवेकुमा		
यितुमागतं बद्धानथेतोन्द्रादिदृष्टव्य			दिश्यप्रायोपवेशनमिषेय	७४७	१
ववन्व बद्धमेनंस्वर्नेष्यामीतिचित्रसेनआह			अमृतापादिश्रुत्वादुर्मनादुःशामनोदुर्योधन		
स्मार्जुनं	७४४	२३	माहस्म नाहंराजाभवाभामोत्यादि	७४७	२१
अर्जुनआहस्मममभ्रातादुर्योधनः सपरि			कर्णोप्याहस्मदुर्योधनंत्वदिषयवासिनःप्रजारूप		
वारोमुच्यतामिति	७४४	२८	पाण्डवाउपाकुर्वन्नेतेन कःखेदइत्याद्यम्		
पापोयंमोचनाहंःत्रैपद्यायुधिष्ठिरस्य क्लेशा			रञ्जनं	७४८	६
तयोः साक्षाद्यच्छेदितयाकुर्वित्य			प्रायोपविष्टंदुर्योधनं शकुनिरपि कर्णानुरञ्ज		
ज्जुनंचित्रसेन आहस्म	७४४	३०	नमनुमोदयन्नाहस्म	७४८	२१
सर्वेयुधिष्ठिरमाज्जमुत्ततोयुधिष्ठरोदुर्योधना			भ्राताद्यमात्यैस्तयावोधितोपिदुर्योधनोमप्रा		
दीनमोर्चयद्भस्वान् प्रशंसयच्चवलिभिर्यु			थोपवेशाद्विचाक्यते	७४८	७
स्माभिःपापोदुर्योधनोर्नर्हंसितइत्याद्यां			दृष्ट्याविधिप्रायोपवेशनंकुर्वन्तंदुर्योधनंज्ञात्वा		
हस्मच	७४५		दानवाभ्रागताः	७४८	८
अनुज्ञाताश्चित्रसेनादसदन्त्ययुरिन्द्रेपियुधि			अथर्वविधिनादानवाः क्रियाः प्रावर्त्तयन्		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
पाताले ७४८	११	करादि जग्राह ७५२	१६		
साङ्गवेदपारगा विप्रा श्रौता जुहन्तः कृत्यां		ततः कर्णस्थान्तरादिदिग्विजयादि ... ७५२	१८		
समुद्रस्थापयन् ७४८	१४	कर्णस्य हस्तिनापुरागमनं ७५३	७		
दानवाः कृत्यां प्रायोपविष्टं दुर्योधनमानेतु		कर्णप्रसंभारूपे दुर्योधनवाक्यं ७५३	८		
मादिदेश ७४८	१४	ततो हाहःकरशब्देऽभूत् केचित् कर्णं			
सा कृत्या निमेषाङ्गेन दुर्योधनमादाय रसा		सुवन्ति केचिन्निन्दन्ति केचिन्मुक्तादित्यादि ७५३	१४		
तलं प्रविवेश ७४८	१५	ततः सर्वदिग्जयो कर्णः प्रचुरधनं गृह्णीता			
तत्र दानवा बहुविधवचोभिर्दुर्योधनं प्रायो		धृतराष्ट्रं जगाम स तमास्त्रिय प्रशंस्य ७५३	१६		
पवेशाश्रयवर्त्तयन् ७४८	२२	कर्णे दुर्योधनमाहस्य सर्वभूमिपतिस्तु			
दानवैः प्रायोपवेशान्निवर्त्य राज्याय विवृष्टं		मिमं पृथ्वीं पालयेत्यादि वशम्यायनोक्तिः ७५३	२२		
दुर्योधनं भव कृत्या तत्स्थानमनयत् ७५०	१८	कर्णं दुर्योधनो राजसूयचिकीर्षां			
कृत्याह्वयत्वा दुर्योधनानुज्ञातान्तरधीयत ७५०	१८	ज्ञापयामास ७५३	२६		
कृत्यायां गतायां दुर्योधनः सप्रवत् सर्वं		कर्णं आहस्य दुर्योधनं सर्वं नृपालव वश्या			
लाञ्छावनवासादागमिष्यतः पाण्डवान्		राजसूयकरणे योग्यस्त्वमिदानीं दिजवरा			
जेष्ठाभोति कर्णादिभिः परासृष्य स्वनैत्यस		आह्वयन्तां ७५३	२८		
मृद्धिर्हस्तिनापुरं प्रविशेत् ७५०	२९	अलिक दुर्योधनमाहस्य धृतराजसूये			
वने वसतस्तु पाण्डवेषु धार्तराष्ट्राः किमकुर्वन्ति		मृपिण्डेति राजसूयः कर्तुमशक्यः राज			
निति जनेमजयप्रभः ७५१	१६	सूय तुल्यो लाङ्गलयागः क्रियतामित्यादि ७५४	५		
भीष्मो दुर्योधनं भर्त्सयामास सन्धिर्भवलित्या		अलिवैवमुक्तो दुर्योधनो भ्रात्रादीनाहस्य			
हस्य च इत्यादि वैशम्यायनवाक्यं ... ७५१	१८	भ्रातृपर्ययं दूतं तन्मन्त्रं रोचते युष्मभ्यं			
भीष्मेण सन्धिर्भवत्युक्ते मशकुनिर्दुर्योधनः		किमित्यादि ७५४	१५		
नः प्रहस्य प्रतस्थे ७५१	२६	विदुरादयो धृतराष्ट्रं लाङ्गलयागं चिकीर्षन्तं			
भीष्मात् प्रसितं दुर्योधनं कर्णदुःशासनादयः		दुर्योधनं न्यवेदयन् ७५४	१८		
आजगमुः भीष्मश्च सज्जितः स्मृष्टं विवे		लाङ्गलयागप्रवर्त्तने धृतराष्ट्रादयः सर्वे कृष्टा			
श्रेत्यादि ७५१	२७	निमग्नणाय दूतान् प्रेषयामास च दुर्यो			
भीष्मे गते दुर्योधनो मन्त्रिभिर्मन्त्रयामास ७५१	२८	धनः ७५४	२३		
दिग्विजयाय दुर्योधनं प्रति कर्णवाक्यादि ७५२	१	कश्चिद्दूतं दुःशाम्पिः दैतवने पाण्डवान् तत्र			
ततः कर्णो महाबलावृत्तो द्रुपदपुरं दृष्ट्वा		स्थितान् ब्राह्मणान् शनिमन्त्रयितुं प्रेषयत् ७५४	२५		
वशीकृत्य द्रुपदात् तदनुगेषो राजभ्यश्च		स दूतो गत्वा पाण्डवानाहस्य दुर्योधनो			

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ / प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
लाङ्गलयागे युष्मास्मिन्वप्यतोत्यादि	७५४	२६ तथाप्रतिज्ञानानं कर्णं सचिपं ज्ञात्वा धार्तं		
शुला युधिष्ठिर आहस्म जयोदशवर्धमथे		राज्ञः पाण्डवान् विजितानमन्यन्त	७५६	५
हस्तिनापुरं गन्तुमसमर्थं वयमित्यादि	७५५	दुर्योधनोऽन्येच, वेष्म जग्मुः ...	७५६	५
भीम आहस्म दूतं यदाऽस्त्वग्रस्तप्रदीपे रणे		पाण्डवाः कर्णप्रतिज्ञां दूतमुखाच्छ्रुत्वा		
सत्राग्नौ दुर्योधनं पातयिष्यति तदा		दिविजः	७५६	
राजागमिष्योतत्यादि ...	७५५	पाण्डवा दैतवनं त्यक्तुमीषुः । सामात्योदुर्यो		
ध्रुवाः पाण्डवाः किमपि नोचुः ...	७५५	धन, सुखी भूरिदक्षिणैः कृतुभिर्दिग्वा		
स दूतो दुर्योधनं सर्वान्यरेदयत्	७५५	लोषयामास दत्तभक्तफलं धनमिति		
तत्र यश्चेराजानो दिजाश्चागता हृष्टाऽमन्	७५५	बोध च घोषयात्रापर्वसमाप्तिः ...	७५६	१
धृतराष्ट्रादिष्टा पिदुरस्तवागतान् ब्राह्मणा				
दीन् वस्त्रादिभिरस्त्रादिभिश्चानर्चं ...	७५५	८ मृगस्त्रप्रोद्धवपर्वारम्भः	७५६	१६
ब्राह्मणान् राज्ञश्च वसु दत्त्वा सन्तोष्य वि		रात्रौस्वप्नेनदर्शयन्तो मृगायुधिष्ठिरमूचुस्तत्र		
सर्व्य कर्णोदिभिः सह दुर्योधनः पुरं		भ्रातृभिरस्त्रदंशयः कर्तुमारब्धः स्नाना		
जिगमिषतिस्म	७५५	१३ क्तरं	७५६	१८
प्रविशन्तदुर्योधनं वन्दिनस्तुष्टुवर्जनाश्च अपरे		दयालुर्धुधिष्ठिरस्तथा चकार	७५६	२४
ऊचुः युधिष्ठिरस्य क्रतोः धोऽङ्गो कलामपि		युधिष्ठिरो मरुभूमिः शिरसि हण्विन्दुसरः		
नायमर्हतीत्यादि	७५५	१७ समोपे काम्यकं वनं जिगमिषामास	७५७	१
केचिदाङ्गयर्थातिनङ्गवाम्नात्रादिक्रु		मृगस्त्रप्रोद्धवपर्वसमाप्तिः	७५७	६
रिति	७५५	२१		
पितरौ भोऽन्नादौश्चाभिवादयन् दुर्योधनः पुरं		अथ ब्रौहिद्वैणिकपर्वारम्भः	७५७	७
विवेक	७५५	२२ काम्यकवनेदुःखिनं युधिष्ठिरं द्रष्टुं व्यासागमनं	७५७	८
आमो न दुर्योधनं कर्ण आहस्म राजसूये		प्रणिपातादिभिः प्रीणितो दः खिनः पौत्तान्		
लः मंहं योजयिष्यामीति साऽपि तथा		पाण्डवान् दृष्ट्वा विमना वक्तुमुपचक्रमे	७५७	१५
ऽनुमुमाद	७५५	२५ नराणां सुखदुःखादि न चिरस्थायि इति		
दुर्योधन आहस्म पाण्डवास्त्रिहृत्य राजसूयं		तपधोमाहात्म्यञ्चाहस्मव्यासः यमादेश	७५७	१८
कदा हरिष्यामीति	७५६	१ तपोदानयोः किं महदिति युधिष्ठिरप्रश्नः	७५८	५
कर्ण आहस्मार्जुनमहत्वा पादौ नवः खयिष्या		दानाश्च दुष्करं भवोत्यदि व्यासोक्तिः	७५८	६
निजसर्जनं खदायेयं याचितो नास्ती		मुद्रलोत्रोद्दिष्टेयं दत्त्वा महत्फलमापेति च	७५८	१४
ति न वक्ष्यामीत्यादि	७५६	मुद्रलक्षरितश्रुत्वायां युधिष्ठिरप्रश्नः ...	७५८	१५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युधिष्ठिरं प्रति व्यासस्य मुद्रलक्षरितकथनं	७५८	१७	शिवानुक्ता स्वरीषं संस्मारे मुनिः ...	७६३	१७
श्रीहिद्रेणिकपर्वसमाप्तिर्थासगमनञ्च ...	७६१	१३	दुर्व्यासाः शिष्याश्चभीताः पलायान्चकुरित्वा		
			हस्तं वैशम्पायनः ...	७६३	२१
अथद्रौपदीहरणपर्वारम्भः ...	७६१	१४	भीमाज्ञात्वा युधिष्ठिरं सर्वं न्यवेदयत्	७६३	२२
वैशम्पायनं प्रति जनमेजयप्रश्नः ...	७६१	१५	कलपरोदुर्व्यासा क्रोधो किं करिष्यतीति		
पाण्डवानां कथं पापं भवेदिति चिन्तयन्			विषीदतः पाण्डवान् कृष्णः पूर्ववत्तनुक्ता		
सामत्या दुर्धोधनोदुर्व्याससमातिथ्यन			सान्त्वयामास ...	७६३	२२
न्यमन्वयदित्यादि वैशम्पायनोक्तिः ...	६६१	१८	द्रौपदीसहिताः पाण्डवाः कृष्णकृतं कर्म		
क्रोधिनमागतं दुर्व्याससंभवा षष्ठद्राक्षेत्रिणं			ज्ञात्वातं तुष्टुः ...	७६३	३०
दासवदुर्व्यासधनश्चिरं पूजयामास ...	७६१	२४	दुरात्मभिर्धानीतराद्वैर्वने एवं प्रयुक्ताति व्यजे		
शुश्रूषया तुष्टस्य दुर्व्याससो वरदेऽस्मोत्युक्तिः	७६२	१	कानि वृथाऽभवन्नित्यादि वैशम्पायनोक्तिः	७६४	५
द्रौपदीभोजनान्तोऽप्यतिथ्यन युधिष्ठिरं			रम्भेयं न्यक्वने विचरन्तः पाण्डवा एकदा		
प्राप्नुवतीति दुर्व्यासप्रार्थना ...	७६२	५	द्रौपदीं गृहे स्थापयित्वा मृगयायां गताः	७६४	७
दुर्व्यासकथादीनां हर्षोक्तिः ...	७६२	१०	जयद्रथो वने द्रौपदीं दृष्ट्वा कोटिकास्थं		
द्रौपदीभोजनान्ते दुर्व्यास अतिथ्यप्रार्थना	७६२	१६	राजान माहेत्युक्ता इत्यादि ...	७६४	१२
युधिष्ठिरा दुर्व्यासं सायुतशिश्वमभिवाद्य			कोटिकास्थ एव द्रौपदीं पप्रच्छ त्वं केत्यादि	७६४	२५
स्वालागच्छेत्याहम् ...	७६२	१७	कोटिकास्थं प्रति द्रौपदीवाक्यं	७६५	११
द्रौपदीकृतश्रीकृष्णस्तवः ...	७६२	२१	द्रौपद्युक्तं कोटिकास्थो जयद्रथमाहम्		
भक्तानुकम्पो कृष्णो द्रौपदीमेत्याद्यं ययाचे	७६३	२	इत्यादि ...	७६५	२३
सूर्यदेवतायां स्थात्वा मङ्गेजनोत्तरमखं			जयद्रथो द्रौपदोऽसौपमेत्यपाण्डवानां कुश		
नास्तिकं देयमिति द्रौपद्याहम् कृष्णं	७६३	६	लादि पप्रच्छ ...	७६५	३०
कृष्णो द्रौपदीमाहस्यालो दर्शयेति ...	७६३	८	द्रौपद्यपि जयद्रथस्य कुशलं पप्रच्छ पाण्ड		
विश्रान्ता कृष्णः स्थालीकण्डलं शकाक्षं भुक्त्वा			वानां कुशलाद्याहमातिथ्यं देदौ च	७६६	२
तृप्ताभीममाहस्यशिश्वदुर्व्याससमाह्वयेति	७६३	८	द्रौपदीं कामयमानस्य जयद्रथस्य तां प्रति		
आकारयितुं गतो भीमो मुनान् स्वातान्			विलोभनवचनं ...	७६६	८
भुक्त्वत इवापश्यत् ...	७६३	१२	जयद्रथं प्रति तस्या वैमत्यकथनं	७६६	१३
तृप्ताः सर्वे शिष्या दुर्व्याससमेत्याचुर्वय			द्रौपदीजयद्रथेऽप्युत्तरप्रत्युत्तरवचनं	७६६	१७
माकण्ड तृप्ताः किं भुञ्जाम इत्यादि	७६३	१४	जयद्रथेन द्रौपदीवचनं ...	७६७	१३
पाण्डवा वैश्याः कृतास्त्रा अस्मान्धाचुरिति			जयद्रथं प्रति धैर्यवचनं ...	७६७	१८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
धौमस्य द्रौपद्युगमनं ...	७६७	२०	नकुलेन चेमङ्गरमहामुखयोर्युद्धं ...	७७०	१६
वैशम्पायनवाक्यं ...	७६७	२२	कोटिकाखेन भीमस्य युद्धं ...	७७०	२४
भ्रातृन् प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ...	७६७	२४	द्वादशसौवोरैः महाकुंनस्य युद्धं ...	७७०	२७
युधिष्ठिरादीनां अश्रमगमनं ...	७६७	२८	द्रौपदीं त्यक्ताजयद्रथस्य पलायनं ...	७७१	९
भीमार्जुनौ प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ...	७६७	२८	द्रौपद्या नकुलरथारोहणं ...	७७१	४
धानैयिकां प्रति इन्द्रसेनवाक्यं ..	७६८	२	सैन्यवान् नाशयन्तं भीमं प्रति अर्जुनवाक्यं	७७१	७
इन्द्रसेनं प्रति धानैयिकावाक्यं ...	७६८	१०	युधिष्ठिरं प्रति भीमवाक्येन वैशम्पायनोक्तिः	७७१	८
इन्द्रसेनं प्रति द्रौपदीहरणकथनं ...	७६८	११	भीमं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ...	७७१	१३
धानैयिकां प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ...	७६८	२१	भीमार्जुनौ प्रति द्रौपदीवाक्येन वैशम्पा		
भीमादीनां जयद्रथस्य पक्षाद्गमनं	७६८	२३	यनोक्तिः ...	७७१	१४
भीमादिभिर्धौम्यदर्शनं ..	७६८	२५	जयद्रथनधार्थं भीमार्जुनयोगमनं द्रौपद्या		
जयद्रथसैन्यं प्रति भीमादीनां गमनं ...	७६८	६	सह युधिष्ठिरस्याश्रमागमनञ्च ...	७७१	१७
भीमादीनां द्रौपदीसहितजयद्रथदर्शनं	७६८	२७	पलायनपरं जयद्रथं प्रत्यर्जुनवाक्यं ...	७७१	२७
वैशम्पायनवाक्यं ...	७६८	३०	द्रौपदीहरणपर्वसमाप्तिः ...	७७२	३
द्रौपदीं प्रति जयद्रथवाक्यं ...	७६८	१			
जयद्रथं प्रति द्रौपदीवाक्यं ...	७६८	४	जयद्रथविमोक्षणपञ्चारम्भः ...	७७२	५
जयद्रथं प्रति युधिष्ठिरादीनां पञ्चिथदानं	७६८	८	भीमकर्तृकजयद्रथग्रहणं ...	७७२	६
पार्थकृतशरवृष्टिः ...	७६८	२८	जयद्रथं प्रति भीमकृतपादप्रहारदिः ...	७७२	७
वैशम्पायनवाक्यं ...	७७०	१	अर्जुनकृतभीमवारणं ...	७७२	१०
पार्थसैन्ययोर्युद्धं ...	७७०	२	अर्जुनं प्रति भीमवाक्यं ...	७७२	११
शिविसौवोरादीनां विषादः ...	७७०	३	जयद्रथं प्रति भीमवाक्यं ...	७७२	१४
सैन्यं प्रति भीमस्य गमनं ...	७७०	४	बह्वस्य जयद्रथस्य भीमरथारोपणं ...	७७२	१७
सैन्यवर्माभ्याम्युद्धं ...	७७०	५	जयद्रथेन सह भीमार्जुनयोरश्रमागमनं	७७२	१८
भीमकृतसैन्यनाशः ...	७७०	६	जयद्रथमाचने युधिष्ठिराद्यनुमतिः ..	७७२	१८
अर्जुनकृतसैन्यनाशः ...	७७०	७	बन्धनान्मुक्तं जयद्रथं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	७७२	२४
युधिष्ठिरकृतसैन्यनाशः ...	७७०	८	दुःखितस्य जयद्रथस्य तपस्वरणं ...	७७२	२८
नकुलकृतसैन्यनाशः ...	७७०	१०	जयद्रथस्य पाण्डवविजयवरप्रार्थना ...	७७३	३
सहदेवकृतसैन्यनाशः ...	७७०	११	अर्जुनं विना सर्वान् वारयिष्यतीति महादेव		
रथादवरोहतस्त्रिगर्त्सस्य युद्धं ...	७७०	१२	वाक्यं ...	७७३	४

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
महादेवकृतार्जुनप्रबन्धादि ...	७७३	५	ब्रह्माणं प्रत्यग्निवाक्यं ... ' ...	७७७	१७
महादेवकृतश्रीकृष्णप्रभावादिवर्णनं	७७३	७	अग्निं प्रति ब्रह्मणो वाक्यं ...	७७७	१८
अर्जुनस्य श्रीकृष्णसाहाय्यकथनं	७७४	२१	वानरीषु सुतान् जनयितुं इन्द्रं प्रति ब्रह्मणो		
शिवस्थानार्धानं ...	७७४	२६	वाक्यं	७७७	२१
अयद्रथविमोक्षणपर्वसमाप्तिः ...	७७४	२८	देवादीनां मन्त्रवताराय मन्त्रणादि ...	७७७	२२
			रामादीनां वनवासे युधिष्ठिरप्रश्नः ...	७७८	३
अथ रामोपाख्यानपर्वारम्भः ...	७७५		युधिष्ठिरं प्रति मार्कण्डेयवाक्यं ...	७७८	५
द्रौपदीहरणादूर्ध्वं पाण्डवाः किमकुर्वन्त			रामराज्याभिषेकाय दशरथस्य मन्त्र		
इति जनमेजयप्रश्नः ...	७७५	२	णादि	७७८	
वैशम्पायनवाक्यं ..	७७५	३	राजवचनं श्रुतवत्याः मन्त्रराथाः कैकेयीं		
मार्कण्डेयं प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः ...	७७५	५	प्रति कथनं	७७८	१८
मार्कण्डेयकर्तृकरामोपाख्यानकथनं	७७५	१६	दशरथं प्रति कैकेयीवाक्यं ...	७७८	२३
युधिष्ठिरकृतारामरावणवृत्तान्तप्रश्नः	७७५	१८	कैकेयीं प्रति दशरथवाक्यं ...	७७८	२४
मार्कण्डेयकर्तृकरामादिजन्मकथनं	७७५	२२	कैकेयोक्तारामवनवासप्रार्थना ...	७७८	२८
रावणजन्मवृत्तान्तकथनं ...	७७५	२६	रामस्य वनगमनं	७७८	३०
पुष्पोत्कटायां कुम्भकर्णरावणयोजनम्	७७६	११	सीतालक्ष्मणेया रामस्यानुगमनं ...	७७८	१
मालिन्गं विभोषणजम् राकायां खरग्रह्णं			भरतं प्रति कैकेयीवाक्यं ...	७७८	४
नखयोरपि ...	७७६	१२	कैकेयीं प्रति भरतवाक्यं ...	७७८	५
विभोषणादीनां चरित्रकथनं ..	७७६	१३	रामानयनार्थं भरतस्य चित्रकूटगमनं ...	७७८	८
रावणादीनां तपश्चरणं ...	७७६	१८	रामपादुके गृहीतवतो भरतस्य राज्यकरणं	७७८	११
रावणादीन् प्रति वरान् दिसोर्ब्रह्मणो			रामस्य शरभङ्गाश्रमादिगमनं ...	७७८	१२
वाक्यं	७७६	२६	रामकृतखरादिराक्षसवधः	७७८	१४
रावणस्य गन्धर्वादिभ्यो अभयप्रार्थना	७७६	२८	शूर्पनखाया रावणसमीपगमनं ...	७७८	१७
मनुष्याधु ते एतेभ्यो भयं न भवेदिति वर			शूर्पनखां प्रति रावणवाक्यं ...	७७८	२०
दानं	७७६	३०	मारोचरावणयोः संवादः ...	७८०	२
कुम्भकर्णस्य निद्रारूपवरप्राप्तिः ...	७७७	२	रावणमारोचयो रामाश्रमागमनादि ...	७८०	१४
विभोषणस्य वरप्राप्तिः ...	७७७	४	रामस्य मारोचपशङ्कनादि ...	७८०	१७
रावणं प्रति कुबेरशपः ...	७७७	८	लक्ष्मणं प्रति सीतायाः पुरुषवाक्यं ...	७८०	२६
ब्रह्मार्थादीनां ब्रह्मणः समीपगमनं ...	७७७	१६	सीतां प्रति रावणस्यात्मपरिचयदानं ...	७८१	४

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
रावणं प्रति सीताया वाक्यं ...	७८१	७	रामस्य माख्यवत्पर्वतवासादि ...	७८६	२०
रावणकृतसीताहरणं ...	७८१	११	लक्ष्मणं प्रति श्रीरामवाक्यं ...	७८६	२४
रावणं प्रति जटायुषो वाक्यं ...	७८१	१७	रामवचनात् लक्ष्मणस्य सुग्रीवसमीपगमनं	७८७	१
जटायुषः पञ्चश्लोकः ...	७८१	२०	सुग्रीवं प्रति लक्ष्मणकर्तृकरामोक्तकथनं ...	७८७	४
सीताया सह रावणस्य लङ्काप्रवेशः ...	७८१	२५	लक्ष्मणं प्रति सुग्रीववाक्यं ...	७८७	६
लक्ष्मणं प्रति श्रीरामवाक्यं ...	७८१	२८	सीतान्वेषणार्थं गतस्य मनूमत आगमनादि	७८७	१६
रामस्य जटायुषो दर्शनादि ...	७८२	२	हनूमन्तं प्रति श्रीरामवाक्यं ...	७८७	२३
लक्ष्मणस्य विलापादिः	७८२	१५	श्रीरामं प्रति मनूमतः सीतान्वेषणवृत्तान्त		
रामकृतकवन्धबधः ...	७८२	२०	कथनं ...	७८७	२६
कवन्धदेहादुद्धतं पुरुषं प्रति रामवाक्यं ...	७८२	२४	हनूमत्कर्तृकसम्प्रातिवृत्तान्तकथनादि ...	७८८	६
रामस्य तस्मात्सीताप्राप्त्युपायश्रवणं ...	७८२	२७	सम्प्रातिमुखात् हनूमतो रावणवृत्तान्त		
विश्वावधोरन्तर्धानं ...	७८३	२	श्रवणादि ...	७८८	१६
रामेक्षणयोः पश्यान्दीगमनं ...	७८३	४	सीतां प्रति हनूमद्वचनं ...	७८८	२२
विलपन्तं रामं प्रति लक्ष्मणवाक्यं ...	७८३	७	हनूमन्तं प्रति सीताया वाक्यं ...	७८८	२७
रामलक्ष्मणयोश्चैवमूकपर्वतगमनादि	७८३	१२	रामं प्रति सीताकथितप्रत्ययजनकवाक्यकथनं	७८८	१
सुग्रीवेण रामस्य सख्यादि ...	७८३	१४	श्रीरामसमीपे वनराणां गमनं मार्कण्डेय		
तारावालिनोरुक्तिप्रत्युक्ती ...	७८३	२०	वाक्यं ...	७८८	४
सुग्रीवं प्रति वालिवाक्यं ...	७८३	३०	सुषेणादीनां वानराणां सैन्यसंख्यावर्णनं	७८८	५
वालिने प्रति सुग्रीववाक्यं ...	७८४	२	वानराणां रूपवर्णनं ...	७८८	१३
वालिमुग्रीवयोर्युद्धं	७८४	३	लङ्कागमनार्थं सैन्यस्य रामस्य यात्रा ...	७८८	१७
श्रीरामकृतवालिबधः ...	७८४	१०	सर्वेषां समुद्रवेलायां निवासकरणं ...	७८८	२५
रावणश्चे सीताया व्यवहारकथनं ...	७८४	१५	समुद्रलंघनोपाये श्रीरामवाक्यं ...	७८८	२७
राक्षसीः प्रति सीताया वाक्यं	७८४	२३	समुद्ररामयोः संवादः ...	७८९	८
सीतां प्रति विजटायः मानवनावाक्यं ...	७८४	२८	समुद्रे सेतुकरणे नलं प्रति श्रीरामाज्ञा	७८९	१६
सीतायाः समीपे रावणस्य गमनादि ...	७८५	१८	रामसमीपे विभोषणागमनं ...	७८९	१८
सीतां प्रति रावणवाक्यं ...	७८५	२५	रामस्य रावणसमीपे अङ्गदप्रवेशं ...	७८९	२७
रावणेनोक्तायाः सीताया दुःखकथनं ...	७८६	४	रावणस्य सैन्योद्योगादि ...	७८९	३०
राक्षसं प्रति सीताया वाक्यं ...	७८६	७	अङ्गदस्य रावणसमीपगमनादि ...	७८९	५
पुनः सीतां प्रति रावणवाक्यं ...	७८६	१४	रावणं प्रति अङ्गदवाक्यं ...	७८९	८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ति	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ति
अङ्गदप्रत्यागमनादि	७८१	१७	मोयानाङ्गने रामं प्रति लक्ष्मणवाक्यं	७८७	१०
लक्ष्मणायाः प्राकारभङ्गादि ...	७८१	२१	श्रीरामं प्रति मातुलिकावाक्यं ...	७८७	१२
राक्षसवानराणां युद्धं ...	७८२	१	रामं प्रति विभीषणवाक्यं ...	७८७	१५
युद्धार्थं रावणस्यागमनं ...	७८२	१५	रामरावणयोर्महायुद्धं ...	७८७	१७
रावणादिभिः सह रामादीनां युद्धं ...	७८२	१८	रामकृतरावणबधः ...	७८७	२८
रामरावणयोर्युद्धवर्णनं ...	७८२	२१	मार्कण्डेयवाक्यं ...	७८८	४
प्रहस्यविभीषणयोर्युद्धं ...	७८२	२७	देवादीनां हर्षेण रामपूजनं ...	७८८	६
राक्षसैः सह हनूमत्प्रभृतोनां युद्धं ...	७८३	३	विभीषणाय राज्यदानं ...	७८८	८
हनूमत् धुध्रावयोर्युद्धं ...	७८३	७	रामस्य सीतादर्शनं ...	७८८	११
हनूमत्कृतधुध्रावबधः ...	७८३	१०	सीतां प्रति रामस्य प्रत्याख्यानवचनं ...	७८८	१३
कुम्भकर्णस्य निद्राभङ्गाय रावणाज्ञा ...	७८३	१५	रामवचः श्रुतव्याः सीतायाः पतनं ...	७८८	१७
कुम्भकर्णं प्रति रावणवाक्यं ...	७८३	१८	वानराणां विषादः ...	७८८	१८
कुम्भकर्णस्य महायुद्धकथनं ...	७८३	२८	रामस्य सीते ब्रह्मादीनामागमनं ...	७८८	२०
लक्ष्मणेन सह कुम्भकर्णस्य युद्धं ...	७८४	८	दशरथः सीतामागमनं ...	७८८	२२
लक्ष्मणकृतकुम्भकर्णबधः ...	७८४	१६	श्रीरामं प्रति सीतावाक्यं ...	७८८	२५
दूषणानुजाभ्यां लक्ष्मणस्य युद्धं ...	७८४	१८	रामं प्रति वायुवाक्यं ...	७८८	३०
युधिष्ठिरं प्रति मार्कण्डेयवाक्यं ...	७८४	२८	रामं प्रत्यग्निवाक्यं ...	७८८	१
दम्भजितं प्रति रावणवाक्यं ...	७८४	२८	रामं प्रति वरुणवाक्यं ...	७८८	२
दम्भजिलक्ष्मणयोर्युद्धं ...	७८५	६	रामं प्रति ब्रह्मणे वाक्यं ...	७८८	३
माययाऽन्तर्हितस्येन्द्रजितो युद्धं ...	७८५	१७	रामं प्रति दशरथवाक्यं ...	७८८	८
मार्कण्डेयवाक्यं ...	७८५	२६	दशरथं प्रति रामवाक्यं ...	७८८	१०
श्रीरामं प्रति विभीषणवाक्यं ...	७८६	४	मार्कण्डेयवाक्यं ...	७८८	११
दम्भजिलक्ष्मणयोर्युद्धवर्णनं ...	७८६	१२	रामं प्रति ब्रह्मादीनां वरदानं ...	७८८	१४
लक्ष्मणनेन्द्रजिद्वधः ...	७८६	१६	हनूमन्तं प्रति सीताया वरदानं ...	७८८	१७
सीताहननार्थं रावणस्य गमनं ...	७८६	२१	शक्रादीनामन्तर्धानं ...	७८८	२०
अविन्ध्यकृतरावणकोधशान्तिः ...	७८६	२३	रामं प्रति शक्रमारयिवाक्यं ...	७८८	२१
रावणं प्रति अविन्ध्यवाक्यं ...	७८६	२४	समेत्यस्य रामस्य लक्ष्मणादिभिः सहागमनं ...	७८८	२४
युद्धार्थं रावणस्य निर्गमनं ...	७८६	३०	रामस्य पुनः किष्किन्त्यागमनं ...	७८८	२८
रावणकृतमायावृष्टिः ...	७८७	४	रामादीनां श्रयोध्या प्रत्यागमनं ...	८००	२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	पृष्ठे	पंक्तौ
भरतं प्रति शुभमन्त्रेण ...	८००		सावित्रीं प्रति शुभमन्त्रेण ...	८०४ १८
रामस्य राज्याभिषेकः ...	८००	७	शुभमन्त्रेण प्रति सावित्रीवाक्यं ...	८०४ २०
गृहगमनाय विभोषणादीन् प्रत्यनुज्ञा ...	८००		पुनर्दुःखमन्त्रेण वाक्यं ...	८०४ २१
रामस्य दशाश्वमेधयज्ञकरणं ...	८००	१२	युधिष्ठिरं प्रति मार्कण्डेयवाक्यं ...	८०४ २२
युधिष्ठिरं प्रति मार्कण्डेयस्याश्वसवाक्यं ...	८००	१५	सावित्रीं प्रति अश्वशृङ्गारयोवाक्यं ...	८०४ २०
वैशम्पायनवाक्यं ...	८००	२८	सावित्रीसत्यवतोः संवादः ...	८०५ ३
रामोपाख्यानपर्वसमाप्तिः ...	८००		भर्ता सह वनगमनार्थं सावित्र्याः प्रार्थना	८०५ ७
			शुभमन्त्रस्य सावित्रीं प्रत्यनुज्ञा ...	८०५ ११
पतिव्रतामाहात्म्यपञ्चारम्भः ...	८०१		सावित्रीवनदर्शनं ...	८०५ १४
पतिव्रताविषये युधिष्ठिरप्रश्नः ...	८०१		सावित्रीं प्रति षोडशसत्यवतो वाक्यं ...	८०५ २१
युधिष्ठिरं प्रति मार्कण्डेयवाक्यं ...	८०१		सावित्र्याश्रद्धे सत्यवतः श्रयणं ...	८०५ २४
अश्वपतिराजस्य वृत्तान्तकथनं ...	८०१		सावित्र्या यमदर्शनं ...	८०५ २६
सावित्र्यश्वपतिबंधवादः ...	८०१	१२	सावित्रीयमयोः संवादः ...	८०५ २८
अश्वपतेः सावित्रीनामककन्यालाभादि ...	८०१	२३	सत्यवन्तं गृहीत्वा यमस्य गमनं	८०६ ५
सावित्रीं प्रति स्वयम्भराय अश्वपतिवाक्यं	८०२		सावित्र्या यमस्य सञ्चालनं ...	८०६ ७
सावित्र्यास्वयंवागमनं ...	८०२	१०	पतिव्रताधर्मं यमपावित्र्याः संवादः ...	८०६ ८
सावित्र्याः प्रत्यागमनं ...	८०२	१६	सावित्र्यं यमस्य वरदानां साहः	८०७ २८
अश्वपतिं प्रति नारदवाक्यं ...	८०२	१८	पतिर्भो जीवतु इति सावित्रीप्रार्थना	८०८ १
नारदं प्रत्यश्वपतिवाक्यं ...	८०२	१८	सावित्रीं प्रति यमस्य वरदानं ...	८०८ ७
स्वयम्भरविषये पितरं प्रति सावित्रीवाक्यं	८०२	२१	सत्यवतो जीवनलाभः ...	१५
नारदाश्वपत्योः संवादः ...	८०२	२५	सत्यवत्सावित्र्याहक्तिप्रत्युक्ती ...	८०८ १६
पितरं प्रति सावित्रीवाक्यं ...	८०३		अ. त्ममरणवृत्तान्ते सत्यवतो जिज्ञासा	२०
नारदाश्वपत्योः संवादः ...	८०३	१३	श्लेष्म वक्तव्यमित्यादि सावित्र्या वाक्यं	२४
सावित्र्याविवाहोद्योगः ...	८०३	१८	सत्यवत्सावित्र्याहक्तिप्रत्युक्ती ...	८०८ २८
कन्यया सहाश्वपतेर्दुःखमन्त्रेणाश्रमगमनं	८०३	२१	पितृरदर्शने सत्यवतः खेदः ...	८०८ ४
अश्वपतिशुभमन्त्रेणोः संवादः ...	८०३	२६	सावित्र्याः अश्वशृङ्गारो जीवनप्रार्थना	८०८ १८
सत्यवता सह सावित्रीविवाहः ...	८०४		सावित्रीं प्रति सत्यवतो वाक्यं ...	८०८ २१
भर्तृगृहे सावित्र्या व्यवहारकथनं ...	८०४		तथोपाश्रमं प्रत्यागमनं ...	८०८ २४
सावित्र्यास्तिराश्रमंतकरणं ...	८०४	१७	शुभमन्त्रस्य भाष्यया सह पुनःश्लेषणं	८१० ४

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तिः	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तिः
तौ प्रति सुवर्षे वाक्यं ...	८१०	१३	शरीराविरोधेन कीर्त्तिः प्रशंसनीयेत्यादि		
तौ प्रति गौतमस्य वाक्यं ...	८१०	१४	सूर्योक्तिः ...	८१३	२४
तौ प्रति श्रियस्य वाक्यं ...	८१०	१७	कर्णसूर्ययोः संवादः ...	८१४	२३
तौ प्रति ऋषीणां वाक्यं ...	८१०	१८	कर्णं प्रति सूर्यस्य शक्तिविनिमयेन कुण्डल		
तौ प्रति भरद्वाजस्य वाक्यं ...	८१०	१८	दानाभ्यनुज्ञा ...	८१४	२६
तौ प्रति दाल्भ्यस्य वाक्यं ...	८१०		वैशम्पायनवाक्यं ...	८१४	३०
तौ प्रति धौम्यस्य वाक्यं ...	८१०	२२	किन्तु श्रुतित्यादि जनमेजयप्रश्नः ..	८१५	५
सावित्र्या सह सत्यवतो आश्रमप्रवेशः	८१०	२४	वैशम्पायनवाक्यं ...	८१५	७
सत्यवन्तं दृष्टवतां ब्राह्मणानां वाक्यं	८१०	२५	कुन्तिभोजमभ्युपे ब्राह्मणस्य गमनं ...	८१५	८
सत्यवन्तं प्रति ऋषीणां जिज्ञासा	८११		कुन्तिभोजं प्रति ब्राह्मणवाक्यं ...	८१५	१०
ऋषीन् प्रति सत्यवतो वाक्यं ...	८११		ब्राह्मणं प्रति कुन्तिभोजवाक्यं ...	८१५	१३
सावित्रीं प्रति गौतमस्य जिज्ञासा	८११		ब्राह्मणस्य सेवार्थं प्रयां प्रति कुन्तिभोजस्य		
सावित्रीकर्मकसर्ववृत्तान्तकथनं	८११		वाक्यं	८१५	१७
ऋषीणां सावित्रीप्रशंसादि ...	८११		शतकृतप्रयाप्रशंसा ...	८१५	२३
युधिष्ठिरं प्रति मार्कण्डेयवाक्यं ...	८११	२२	पितरं प्रति प्रयावाक्यं ...	८१६	५
द्युमत्सेनस्य राज्यप्राप्तिः ...	८१२	२	कुन्तिभोजवाक्यं ...	८१६	१६
वैशम्पायनवाक्यं ...	८१२	७	ब्राह्मणं प्रति कुन्तिभोजवाक्यं ...	८१६	१८
पतिव्रतामाहात्म्यपर्वसमाप्तिः ...	८१२	८	प्रयाया ब्राह्मणाराधनं	८१६	२४
			प्रयाया ब्राह्मणाराधने वैशम्पायनवाक्यं	८१६	२६
॥ पञ्चारम्भः ॥	१२	११	वरदानार्थं कुन्तीं प्रति ब्राह्मणवाक्यं .	८१७	७
जनमेजयप्रश्नः	१२	१२	ब्राह्मणं प्रति कुन्तीवाक्यं ...	८१७	१०
वैशम्पायनवाक्यं ...	१२	१५	प्रयाया देवाकर्षणमन्त्रप्राप्तिः ...	८१७	११
पाण्डुवह्नितां शक्रस्य कुण्डलभिचार्यमुद्ये	१२	१६	कुन्तिभोजं प्रति ब्राह्मणवाक्यं ...	८१७	१६
कुण्डलदाननिषेधार्थं कर्णे प्रति ब्राह्मण	१२		ब्राह्मणेऽन्तर्हिते राज्ञो विषयः	८१७	१८
सूर्यवाक्यं ...	८१२	२१	ब्राह्मणे गते प्रयायाश्रिता ...	८१७	२०
कर्णस्य ब्राह्मणरूपिसूर्यपरिचयजिज्ञासा	८१३	३	मन्त्रेण कुन्तीकर्तृकसूर्याकर्षणं .	८१७	२६
कर्णमभ्युपे सूर्यस्य परिचयदानादि ...	८१३	४	कुन्तीं प्रति सूर्यवाक्यं ...	८१७	३०
कर्णसूर्ययोः संवादः ...	८१३	५	कुन्तीसूर्ययोः संवादः ...	८१८	१
कर्णकृतकीर्त्तिप्रशंसादि ...	८१३	१३	कुन्त्या दिव्यचतुःप्राप्ता देवादिदर्शन	८१८	११

प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठं	पंक्तौ
सूर्यस्य कुन्त्यनुनयः	८१८	१६	बुधिष्ठिरादीन् प्रति नकुलप्रभः	८२३	२१
वैशम्पायनस्य कुन्तीवृत्तान्तकथनं ...	८१८	२२	बुधिष्ठिरादीनां क्रमेणोत्तरदानं ..	८२३	२४
कुन्तीसूर्ययोः संवादः	८१८	२८	जलानयनार्थं न कुलस्य गमनं ...	८२४	४
कुन्त्याः सूर्यसङ्गमे अगमतिः ...	८१८	११	जलानयने यथाऽर्हकनिवारणं ...	८२४	६
कुन्तीसूर्ययोः सङ्गमः	८८१	१४	जलपानेन न च जलपतनं	८२४	७
त्यक्तिकथनं	८१८	२१	तत्र सद्यदेवा तां क्रमेण गमनं पतनञ्च	८२४	१०
नद्यां मञ्जुवधा प्रक्षिप्तं कर्णं प्रति कुन्त्या			बुधिष्ठिरं न गमनं	८२५	८
आशीर्वादाः	८१८	३०	बुधिर् मिपतित भ्रातृद्वन्द्वेन	८२५	१२
सूतभार्यायाः राधायाः मञ्जुवाद्गमनं ...	८२०	२१	आः तद्दृष्ट्वा बुधिष्ठिरस्य विस्मा		
कर्णं दृष्टवतः सूतस्य राधां प्रति वाक्यं	८२०	२७	... ..	८२५	१५
कर्णस्य वसुषेण इति नामकदूषणं ...	८२१	१	तीमादिपतनकारणचिन्ता	८२५	२८
द्रौणादिभ्यः कर्णस्यास्त्रप्रिकादि ...	८२१	६	योः संवादः	८२६	८
कर्णसमीपे ब्राह्मणवेष्टेन शक्रस्यागमनं ...	८२१	१३	योः प्रश्नोत्तरौ	८२६	२६
कर्णशक्रयोः संवादः	८२१	१६	सन्धेया मत्तः । दीनां उत्थानाय यत्तवाक्यं	८२८	२५
शक्रात् कर्णस्य एकवार्तिनीवृत्तिप्राप्तिः ...	८२२	१८	भीमादीनां जीवनप्राप्तिः	८२८	२७
कर्णस्य शक्राय कुप्यसक्तवचनोद्दानं ..	८२२	२२	को भवानित्यादिष्वं प्रति बुधिष्ठिरजिज्ञासा	८२८	२८
तानि दृष्ट्वा शक्रस्यागमनं	८२२	२३	धर्मोऽस्ति यस्य परिचयदानं ...	८३०	२
कर्णं दृष्ट्वा बुध्नीधनादीनामनुतापः ...	८२२	२४	वरं यत्तवाक्यं	८३०	७
दादृष्ट्वा च्यवतीते पाण्डवाः किमकार्षु रिति			बुधिष्ठिरस्य वरप्रार्थनादि	८३०	८
जनमेजयप्रभः	८२२	२५	धर्मस्यान्तर्धा	८३०	२२
बुधिष्ठिरादीनां दैतवनागमनं	८२२	२७	पाण्डवानां च तवावकाशं	८३०	२७
कुण्डलाहरवपर्वसमाप्तिः	८२२		तपस्विनः च उवाचां वार्त्ता	८३०	२८
आरण्येऽपर्वारम्भः	८२३		बुधिष्ठिरं प्रति तवाक्यं	८३१	७
जनमेजयप्रभः	८२३		बुधिष्ठिरं प्रति तवाक्यं	८३१	२०
वैशम्पायनस्योत्तरं	८२३		दैतवनात् सन्धेयां गमनं	८३१	२५
पाण्डवानां पुनर्दैतवने वाधः	८२३	४	पाण्डवानां ज्ञानवाचा	८३१	२७
बुधिष्ठिरं प्रति ब्राह्मणवाक्यं	८२३	१३	आरण्येऽपर्वसमाप्तिः	८३१	२८
पाण्डवानां भृगुवचनं	८२३	१६	वनपर्वसमाप्तिः	८३१	२८

श्रीमहाभारतं

॥ वनपर्व ॥

॥ नारायणं नमस्कृत्य नरैश्च नरोत्तमं । देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः । धार्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निहत्या द्विजसत्तम ।
आविताः पुरुषा वाचः सृजद्विष्वैरमुत्तमं । किमकुर्वत कौरव्या मम पूर्वपितामहाः ।
कथञ्चैत्यर्थ्यभिष्टाः सहसा दुःखमेयुषं । वने विजहिषे पार्थाः शक्रप्रतिभतेजसः ।
के वै तानन्ववर्त्तन् प्राप्तान् व्यसनमुत्तमं । किमाक्षराः किमाहाराः क्व च वासो महात्मनां ।
कथञ्च दादश भमा वने तेषां महामुने । व्यतीयुर्ब्राह्मणश्चैव प्रहाराणामरिघातिनां ।
कथञ्च राजपुत्री सा प्रवरा सर्व्योषितां । पतिव्रता महाभागा सततं सत्यवादिनी ।
वनवासमदुःखार्हा दारुणं प्रत्यपद्यत । एतदाचक्ष मे सर्व्यं विस्तरेण तपोधन ।
श्रोतुमिच्छामि चरितं भरिद्रविणतेजसां । कथ्यमानं त्वया विप्र परं कौतूहलं हि मे ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं द्यूतजिताः पार्थाः कोपिताश्च दुरात्मभिः । धार्तराष्ट्रैः सहामात्यैर्निर्वयुर्गजसाङ्गयात् ।
वर्द्धमानपुरंदारादभिनिष्क्रम्य पाण्डवाः । उदङ्मुखाः शस्त्रभृतः प्रययुः सह कृष्णया ।
दह्मसेनादयैश्च सख्याः परि चतुर्दश । रथैरनुययुः शीघ्रैः स्त्रिय आदाय सर्व्यशः ।
गतानेतान् विदित्वा तु पौराः शोकाभिपीडिताः । गर्हयन्तो ऽसहज्जीभविदुरद्रेणगैतमान् ।
ऊर्ध्वगंतमन्वासाः समागम्य परस्परं । पौराऊर्धुः नेदमस्ति कुलं सर्व्यं न वयं नच नो गृहाः ।
यत्र दुर्व्योधनः पापः सौबलेथेन पालितः । कर्षेदुःशासनाभ्याञ्च राज्यमेतत्तिकीर्षति ।
नैतत् कुलं नचाचारो न धर्मोऽर्थः कुतः सुखं । यत्र पापसहायोऽयं पापी राज्यञ्चिकीर्षति ।
दुर्व्योधनो गुरुद्वेषी त्यक्ताचारसुहृज्जनः । अर्थलुब्धो ऽभिमानो च नीचः प्रकृतिनिवृणः ।
नेयमस्ति महो हतत्त्वा यत्र दुर्व्योधनो नृपः । साधु गच्छामहि सर्व्यं यत्र गच्छन्ति पाण्डवाः ।

सानुक्रोश महात्मानो विजितेन्द्रियश्च वः । ह्रीमन्तः कीर्त्तिमन्तश्च धर्माचारपरायणाः ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा ऽनुजग्मुस्ते पाण्डवाँस्तान् समेत्य च । ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे कौन्तेयान्माद्भिनन्दनान् ।
 क गमिष्यथ भद्रं वस्त्यक्ताऽस्मान् दुःखभागिनः । वयमप्यनयास्यामो यत्र यूयं गमिष्यथ ।
 अधर्मेण जितान् श्रुत्वा युष्मांस्त्यक्तवृणैः परैः । उदिग्धाः स्मो भृशं सर्वे नास्मान् हातुमिहार्हय ।
 भक्तानुरक्तान् मुहुरः सदा प्रियहिते रतान् । कुराजाधिष्ठिते राज्ये न विनश्येम सर्व्वशः ।
 श्रूयन्ताञ्चाभिधास्यामो गुणदोषान्नरर्षभाः । शुभाशुभाधिवासेन संसर्गः कुरुते यथा ।
 वस्तमापस्तितान् भूमिं गन्धो वासयते यथा । पुष्याणामधिवासेन तथा संसर्गजा गुणाः ।
 मोहजालस्य यो निर्निर्हं मूढैरेव समागमः । अहन्यहनि धर्मस्य योनिः साधुसमागमः ।
 तस्मात् प्राञ्जैश्च वृद्धैश्च सुखभावैस्तपस्त्रिभिः । सद्भिश्च सह संसर्गः कार्य्यः श्रमपरायणैः ।
 येषां त्रीण्वदतानि विद्या योनिश्च कर्म च । तान् सेवेत्तैः समास्था हि शास्त्रेभ्यो हि गरीयसो ।
 निरागन्धा ह्यपि वयं पुण्यशौलेषु साधुषु । पुण्यमेवाप्नुयामेह पापं पापोपमेवनात् ।
 अस्मतां दर्शनान् स्पर्शान् संजल्प्याश्च महासनात् । धर्माचाराः प्रहोयन्ते सिद्ध्यन्ति च न मानवाः ।
 बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सह समागमात् । मध्यमैर्धर्मश्रुतां याति श्रेष्ठतां याति चोत्तमैः ।
 अनीकनायविषयैर्नाधर्मिष्ठैर्विशेषतः । ये गुणाः कीर्त्तिता लोके धर्मकामार्थसम्भवाः । लोकाचारेषु सम्भूता वेदाक्ताः श्रिये
 सम्भवाः ।

ते युष्मासु समस्ताश्च व्यस्ताश्चैवेह सङ्गृह्याः । इच्छामो गुणवन्मथे वस्तु श्रेयोऽभिकाङ्क्षिणः ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ धन्या वयं यदस्माकं स्नेहकारुण्यम्वन्विताः । अस्मतोऽपि गुणानां ऊर्त्तनाङ्गणप्रमुखाः प्रजाः ।
 तदहं भ्रातृमहितः सर्व्वान् विज्ञापयामि वः । नान्यथा तद्धि कर्त्तव्यमस्मत्स्नेहानुकम्पया ।
 भीष्मः पितामहो राजा विदुरो जननी च मे । सुहृज्जनस्य प्राप्यो मे नगरे नागमाङ्गये ।
 ते लक्षद्वितकामार्थं पालनीयाः प्रयत्नतः । युष्माभिः सहिताः सर्व्वे शोकसन्तापविह्वलाः ।
 निवर्त्ततागता दूरं समागमनश्चापिताः । स्त्रजने न्यासभृते मे कार्थ्या स्नेहान्विता मतिः ।
 एतद्धि मम कार्थ्याणां परमं हृदि संस्थितं । कृता तेन तु तुष्टिर्मे भक्ताकरस्य भविष्यति ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तथाऽनुमन्वितस्तेन धर्मराजेन ताः प्रजाः । चक्रुरात्तस्वरं धीरं हा राजव्रिति संहताः ।
 गुणान् पार्थस्य संस्मृत्य दुःखार्त्ताः परमातुराः । अकामाः संन्यवर्त्तन्त समागम्याथ पाण्डवान् ।
 निवृत्तेषु तु पौरेषु रथानास्त्राय पाण्डवाः । आजग्मुर्जाह्नवीतीरे प्रमाणस्थं महावटं ।
 ते तं दिवसशेषेण वटं गत्वा तु पाण्डवाः । ऊषुस्तां रजनीं वीराः संस्पृश्य सलिलं शुचि ।
 उदकेनैव तां रात्रिमूषुस्तं दुःखकर्षिताः । अनुजग्मुस्य तत्रैतान् स्नेहात् केचिद्विजातयः ।
 ॥ साम्नयोऽनग्रयश्चैव सन्धिष्यगणवान्भवाः । स तैः पङ्क्तितो राजा शुश्रूभे ब्रह्मवादिभिः ।
 तेषां प्रादुर्भूतग्रीवाणां मुहुर्त्तं रम्यदरुणे । ब्रह्मदोषपुरस्कारः संजल्पः समजायत ।
 राजानन्तु कुरुश्रेष्ठ ते हंसमधुरस्वराः । आश्रमयन्तो विप्राश्र्याः क्षपां सर्व्वा व्यनोदयन् ।
 इति श्रीमहाभारते आरण्यके पर्व्वणि आरण्यपर्व्वणि पौरप्रत्यागमने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रभातायान्तु शर्व्वथा तेषामक्लिष्टकर्मणां । वनं धिवासतां विप्रास्तस्युर्भिचाभुजो ऽयतः ।

तानुवाच ततो राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । वयं हि हृतमर्व्वखां हृतराज्या हृतश्रियः ।

फलमूलामिषाहारा वनं गच्छाम दुःखिताः । वनञ्च दोषबहुलं बह्व्यालसरीरम् ।

परिक्षेपश्च वो मन्ये भुवं तच्च भविष्यति । ब्राह्मणानां परिक्षेपो दैवतान्यपि मादयेत् ।

१०

किं पुनर्भामितो विप्रा निवर्त्तध्वं यथेष्टतः ॥ ब्राह्मणा ऊचुः । गतिर्या भवतां राजन् वयं हि गन्तुमुद्यताः ।

नार्हस्यस्मान् परित्यक्तुं भक्तान् सद्गुणैर्दर्शितः । अनुकर्त्या हि भक्तेषु देवता ह्यपि कुर्व्वते ।

विशेषतो ब्राह्मणेषु सदाचारावलम्बिषु ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ममापि परमा भक्तिर्ब्राह्मणेषु सदा दिज्ञाः ।

सहायविपरिग्रहं स्वयं सादयतीव मां । आहरेयुर्गिमे येऽपि फलमूलमृगांस्तथा ।

त इमे शोकजैर्दुःखैर्भ्रातरौ मे विमोहिताः । द्रौपद्या विप्रकर्षेण राज्यापहरणेन च ।

१५

दुःखाद्विदितानिमानं क्रैशैर्नाहं योक्तुमिहोत्तमहे ॥ ब्राह्मणा ऊचुः । अस्मत्पोषणजा चित्ता माभूतुं हृदि पार्थिव ।

स्वयमाहृत्य चान्नानि उपयोक्ष्यामहे वयं । अनुधानेन जयेन त्रिधास्यामः शिवं तव ।

कथाभिज्ञाभिरग्न्याभिः सह रंस्यामहे वयं ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एवमेतन्न सन्देहो रमेऽहं सन्ततं दिजैः ।

नूनभावात्तु पश्यामि प्रत्यादेशमिवात्मतः । कथं द्रव्यामि वः सर्व्वान् स्वयमाहृत्य भोजिनः ।

मद्गत्वा क्षिप्रतोऽनर्हान् धिक्पापान् धृतराष्ट्रजान् ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा स नृपः शोचन् निषसाद् महीतले ।

१०

तमध्यात्मगतौ विद्वान् शौनको नाम वै दिजः । योगे भोऽस्ये च कुशलो राजानमिदमब्रवीत् ।

शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च । दिवसे दिवसे मूढमात्रिणन्ति न पण्डितं ।

न हि ज्ञानविरुद्धेषु बहुदोषेषु कर्मसु । श्रेयोघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ।

अष्टाङ्गा बुद्धिमाज्ज्यैः सर्वाश्रेयोऽभिघातिनीं । अतिस्त्रुतिसमायुक्तां राजन् सा लयवस्थिता ।

अर्थकृच्छ्रेषु दुर्गेषु व्यापत्सु सज्जनस्य च । शारीरमानमैर्दुःखैर्न सोदन्ति भवद्विधाः ।

१५

अयताञ्चाभिधास्यामि जनकेन यथा पुरा । आत्मव्यवस्थानकरो गीताः श्लोका महात्मना ।

मनोदेहसमुत्थाभ्यां दुःखाभ्यामर्द्दितं जगत् । तयोर्व्याससमासाभ्यां शमोपायमिमं शृणु ।

व्याधेरनिष्टमं स्पृशात् अमादिष्टविवर्ज्जनात् । दुःखं चतुर्भिः शारीरं कारणैः संप्रवर्त्तते ।

तदा तत्प्रतिकाराच्च सततं वाऽविचिन्तनात् । आधिव्याधिप्रशमनं क्रियायोगद्वयेन च ।

मतिमन्तो ह्यतो वैद्याः शमं प्रागेव कुर्व्वते । मानसस्य प्रियाख्यानैः सभोगोपनयैर्नृणां ।

१०

मानसेन हि दुःखेन शरीरमुपतप्यते ! अथः पिण्डेन तत्रेन कुम्भसंस्थमिवोदकं ।

मानसं शमयेत्तस्माज्ज्ञानेनाग्निमिवास्मना । प्रशान्ते मानसे सत्यं शारीरमुपशान्यति ।

गमसो दुःखमलन्तु खेह इत्युपलभ्यते । खेहात्तु सज्जते जन्तुर्दुःखयोगमुपैति च ।

खेहमूलानि दुःखानि खेहजानि भयानि च । शोकहर्षौ तस्यायामः सर्व्वे खेहात् प्रवर्त्तते ।

खेहाद्भावोऽनुरागस्य प्रशमो विषये तथा । अश्रेयस्कावभावोऽपि पूर्व्वस्तत्र गुरुः स्यतः ।

१०

कोटराग्निर्व्यथाऽग्निं समूलं पादपं हरति । धर्मार्थौ तु तथाऽप्येवाऽपि रागदोषो विनाशयेत् ।

विप्रयोगे न तु त्यागो दोषदर्शी समागमे । विरागं भजते जन्तुर्निर्वैरो निरवयहः ।
 तस्मात् खेहं न लिप्तेन मित्रेभ्यो धनसञ्चयात् । स्वशरीरसमुत्पन्नं ज्ञानेन विनिवर्त्तयेत् ।
 ज्ञानान्वितेषु युक्तेषु शास्त्रज्ञेषु कृतात्मसु । न तेषु सज्जते खेहः पद्मपद्मेऽप्येवमदकं ।
 रागामिभूतः पुरुषः कामेन परिक्रम्यते । इच्छा संजायते तस्य ततस्तृष्णा विवर्द्धते ।
 तृष्णा हि सर्वपापिष्ठा नित्याद्देगकरो ह्युता । अधर्मवज्रला चैव घोरा पापानुबन्धिनी ।
 या दुस्त्यजा दुर्घतिभिर्था न जोर्यति जोर्यतः । योऽमौ प्राणान्तिको रोगस्तो तृष्णा त्यजतः सुखं ।
 अमाद्यन्ता तु सा तृष्णा अन्तर्देहगता नृणां । विनाशयति भूतानि अथो निज इवामलः
 यथैधः स्वसमुत्पन्नं वज्रिणा नाशमर्च्छति । तथाऽकृतात्मा लोभेन सहजेन विनश्यति ।
 राजतः सलिलादग्नेश्चैरतः स्वजनादपि । भयमर्थवतां नित्यं मृत्योः प्राणभृतामिव ।
 यथा ह्यामिषमाकाशे पक्षिभिः व्यापदैर्भुवि । भक्ष्यते सलिले मत्स्यैस्तथा सर्वत्र वित्तवान् ।
 अर्थ एव हि केषाञ्चिदनर्थं भजते नृणां । अर्थश्रेयसि चासक्तो न श्रेयो बिन्दते मरः ।
 तस्मादर्थोगमाः सर्वे लोभमेहविवर्द्धनाः । कार्पण्यं दर्पमानौ च भयमुद्देग एव च ।
 अर्थजानि विदुः प्राज्ञा दुःखान्येतानि देहिनां । अर्थस्थात्यादने चैव पालने च तथा चये ।
 सहन्ति च महदुःखं घ्नन्ति चैवार्थकारणात् । अर्थादुःखं पणित्यक्तुं पालिताश्चैव शत्रवः ।
 दुःखेन चाधिगम्यन्ते तस्मान्नाशं न चिन्तयेत् । असन्तोषपरा मूढाः सन्तोषं यान्ति पण्डिताः ।
 अन्तो नास्ति पिपासायाः सन्तोषः परमं सुखं । तस्मात् सन्तोषमेवेह परं पश्यन्ति पण्डिताः ।
 अनित्यं यौवनं रूपं जीवितं रत्नसञ्चयः । ऐश्वर्यं प्रियसंवाभो गृह्येत्तत्र न पण्डितः ।

त्यजेत सञ्चयं तस्मात्तज्ज्ञानं केशान् महेत च । न हि सञ्चयवान् कस्यिद्दृश्यते निरुपद्रवः । अतश्च धार्मिकैः पुम्भिरनीहार्गः प्रश्न
 स्यते ।

धर्मार्थं यस्य वित्तेहा वरन्तस्य निरीहता । प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य श्रेयो न स्वर्गं नृणां ।
 युधिष्ठिरैव सर्वेषु न स्पृहां कर्तुमर्हसि । धर्मेण यदि ते कार्यं विमुक्तेच्छा भवायेत ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ नार्थोपभोगलिप्सार्थमियमर्थेषुता मम । भरणार्थं नु त्रिप्राणां ब्रह्मन् काङ्क्षे न लोभतः ।
 कथमस्मद्विधो ब्रह्मन् वर्त्तमानो गृह्णाश्रमे । भरणं पालनं वाऽपि न कुर्व्यादनुयायिनां ।
 सखिभागो हि भूतानां सर्वेषामेव दृश्यते । तथैवापचमानेभ्यः प्रदेयं गृह्णमेधना ।
 नृणानि भूमिहृदकं वाक्चतुर्थी च स्रज्जुता । सतामेतानि गेहेषु नोच्छिद्यन्ते कदाचन ।
 देयमार्त्तस्य शयनं स्थितः आत्मस्य चासनं । तृषितस्य च पानीयं क्षुधितस्य च भोजनं ।
 चक्षुर्दृष्टान्नो दद्यादाद्यं दद्यात् सुभाषितां । उत्थाय चासनं दद्यादेव धर्मः सनातनः ।
 प्रत्युत्थायाभिगमनं कुर्यात्प्रायेण चार्चनं । अग्निहोत्रमनङ्गां ज्ञातयोऽतिथिबान्धवाः ।

पुत्रा दाराश्च भृत्याश्च निर्द्वेष्यरपूजिताः । आत्मने पाचयेन्नाश्रं न दद्याद्घातयेत् पशून् । न च तत् स्वयमग्नीयादिधिवयश्च
 निर्व्वपेत् ।

श्वभ्यश्च अपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेक्षुर्वि । वैश्वदेवं हि नामैतत् सायं प्रातश्च दीयते । १०५
 विघषाशो भवेन्मस्मान्निष्ठाश्वतभोजनः । विघषो भुक्त्वेषन्तु यज्ञेष्वेवं तथाऽऽहृतः ।
 चक्षुर्दद्यान्मनो दद्यादायं दद्याच्च सुनृतां । अनुव्रजेदुपासोत सयज्ञः पञ्चदक्षिणः ।
 यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्त्तते । आन्ताद्यादृष्टपूर्वाद्य तस्य पुण्यफलं महत् ।
 एवं यो वर्त्तते वृत्तिं वर्त्तमानो गृहाश्रमे । तस्य धर्मं परं प्राहुः कथं वा विप्रमन्यसे ।
 ॥ शौनक उवाच ॥ अशो वत महत्कष्टं विपरीतमिदं जगत् । येनापन्नपते साधुरसाधुस्तेन तुष्यति । ११०
 शिश्रादरहतेऽप्राज्ञः करोति विघषं बद्ध । मोहरागवशाकान् इन्द्रिषार्थवशानुगः । ..
 ह्रियते बन्धमानोऽपि नरो हारिभिरिन्द्रियैः । विमूढसंज्ञो दुष्टाश्चैरुद्धानैरिव सारथिः ।
 षडिन्द्रियाणि विषयं समागच्छन्ति वै यदा । तदा प्रादुर्भवत्येषां पूर्वमङ्गल्यजं मनः ।
 मनो यत्स्थेन्द्रियस्यैव विषयान् याति सेवितुं । तस्यैवात्मन्यं सम्भवति प्रवृत्तिश्चापजायते ।
 ततः सङ्कल्पवीजेन कामेन विषयेषुभिः । विद्धः पतति लोभाग्रौ ज्योतिर्लोभात् पतन्नृवत् । ११५
 ततो विशारैराहारैर्कौहितश्च यथेषुया । महाभोहे सुखे मग्ना नात्मानमवबुध्यते ।
 एवं पतति संसारे तासु तास्त्रिह योनिषु । अविद्याकर्मक्षय्याभिर्धाम्यमाणोऽथ चक्रवत् ।
 ब्रह्मादिषु तृणान्तेषु भूतेषु परिवर्त्तते । जले भुवि तथाकाशे जायमानः पुनः पुनः ।
 अबुधानां गतिस्त्वेषा बुधानामपि मे शृणु । ये धर्मं श्रेयसि रता विमोचरतयो जनाः ।
 तदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च । तस्माद्बुद्धानिमान् सर्वान्नाभिमानात् समाचरेत् । ११०
 इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं चमा दमः । अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः ।
 अत्र पूर्वैश्चतुर्वर्गैः पितृयानपथे स्थितः । कर्त्तव्यमिति धत्वायै नाभिमानात् समाचरेत् ।
 उत्तरो देवयानस्तु सङ्गिराचरितः सदा । अष्टाङ्गेनैव मार्गेण विशुद्धात्मा समाचरेत् ।
 सम्यक्सङ्कल्पसम्बन्धात् सम्यक्चेन्द्रियनिग्रहात् । सम्यग्गतविशेषाच्च सम्यक्च गुरुसेवनात् ।
 सम्यगाहारयोगाच्च सम्यक्साध्यधनागमात् । सम्यक्कर्मापसंन्यासात् सम्यक्चित्तनिरोधनात् । ११५
 एवं कर्माणि कुर्वन्ति संसारविजिगीषवः । रागद्वेषविनिर्मुक्ता ऐश्वर्यं देवता गताः ।
 रुद्राः साध्यास्तथादित्या वषवोऽथ तथाऽश्विनौ । योगैश्वर्येण संयुक्ता धारयन्ति प्रजा इमाः ।
 तथा त्वमपि कैनेत्य श्रममास्त्याय पुष्कलं । तपसा सिद्धिमन्विच्छ योगसिद्धिञ्च भारत ।
 पितृमातृमयो सिद्धिः प्राप्ता कर्ममयी च ते । तपसा सिद्धिमन्विच्छ द्विजानां भरणाय वै ।
 सिद्धा हि यद्यदिच्छन्ति कुर्वन्ते तदनुग्रहात् । तस्मात्तपः समाख्याः कुरुष्व्वात्ममनोरथं । ११०
 इति श्रीमहाभारते आरण्यापर्वणि आरण्याके पर्वणि पाण्डवानां प्रव्रजन्तुं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २० ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शौनकेनैवमुक्तस्तु कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । पुरोहितमुपागम्य भ्रातृमध्येऽब्रवीदिदं ।
 प्रस्थितं माऽनुयान्तीमे ब्राह्मणा वेदपारगाः । नचास्मि पोषणे शक्नो बद्धुः स्वमन्थितः ।
 परित्यक्तुं न शक्नोऽस्मि दानशक्तिस्य नास्ति मे । कथमत्र मया कार्यं प्रवृत्तिं भगवन्मम ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ मुङ्गर्त्तमिव स ध्यात्वा धर्मेणान्विष्य तां गतिं । युधिष्ठिरमुवाचेदं धौम्यो धर्मभृताम्बरः ।

॥ धौम्य उवाच ॥ पुरा सृष्टानि भूतानि धोषान्नु कुधया भृशं । ततोऽनुकम्पया तेषां सविता स्वपिता यथा ॥ १९५

गत्वोत्तरायणं तेजोरसानुद्धृत्य रश्मिभिः । दक्षिणायनमावृत्तो महीं निविशते रविः ।

क्षेत्रभूते ततस्सस्मिन् श्रोषधोरोषधीपतिः । दिक्स्तेजः समुद्धृत्य जनयामास वारिणा ।

निषिक्तश्चन्द्रतेजोभिः स्वयोनौ निर्गते रविः । श्रोषधः षड्रसा मेधासदन्नं प्राणिनां भुवि ।

एवं भानुमयं ह्यन्नं भूतानां प्राणधारणं । पितैष सर्वभूतानां तस्मात्तं शरणं ब्रज ।

राजानो हि महात्मानो योनिकर्म्मविशोधिताः । उद्धरन्ति प्रजाः सर्व्यास्तप आस्थाय पुष्कलं । १९६

भौमेन कार्त्तवीर्येण वैश्वेन नक्षत्रेण च । तपोयोगसमाधिर्यैरुद्धृता ह्यापदः प्रजाः ।

तथा त्वमपि धर्म्मात्मन् कर्म्मणा च विशोधितः । तप आस्थाय धर्मेण द्विजातीन् भर भारत ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं कुरूणामृषभः स तु राजा युधिष्ठिरः । विप्रार्थमारोधितवान् सूर्य्यमहुतदर्शनं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणुष्वारहितो राजन् शूचिर्भूत्वा समाहितः । क्षणञ्च कुरु राजेन्द्र संप्रवक्ष्याम्यशेषतः ।

धौम्येन तु यथापूर्वं पार्थाय सुमहात्मने । नामावृत्तमाख्यातं तच्छृणुष्व महामते । १९७

॥ धौम्य उवाच ॥ आं सूर्य्याऽर्य्यमा भगस्त्वष्टा पूषाऽर्कः सविता रविः । भगस्तिमानजः कालो मृत्युधाता प्रभाकरः ।

पृथिव्यापश्च तेजश्च खं वायुश्च परायणं । सोमो बृहस्पतिः शूक्रो बुधोऽङ्गारक एव च ।

इन्द्रो विवस्वान् दीनांशुः शूचिः शौरिः शनैश्चरः । ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च स्कन्दो वैवर्हणे यमः ।

वैद्युतो जाठरश्चाग्निरैश्वर्यस्तेजसां पतिः । धर्म्मध्वजो वेदकर्त्ता वेदार्ज्जो वेदवाहनः ।

कृतं चेता द्वापरश्च कलिः सर्व्वमलाश्रयः । कला काष्ठा मुङ्गर्त्ताश्च क्षपा यामस्तथा क्षणः । १९८

सम्पत्सरकरोऽश्वत्थः कालचक्रो विभावसुः । पुरुषः श्वाश्वतो योगो व्यक्तायकः सनातनः ।

कालाध्यक्षः प्रजाध्यक्षो विश्वकर्म्मा तमेतनुदः । वरुणः सागरोऽंशश्च जीमूना जीवोऽरिहा ।

भूताश्रयो भूतपतिः सर्व्वलोकनमस्कृतः । स्वष्टा सम्बर्त्तको वज्रिः सर्व्वस्यादिरलोलुपः ।

अनन्तः कपिलो भानुः कामदः सर्व्वतोमुखः । जयो विशालो वरदः सर्व्वधातुनिषेचिता ।

मनः सुपर्णो भूतादिः शीघ्रगः प्राणधारणः । धन्वन्तरिर्धूमकेतुरादिदेवो दितेः सुतः । १९९

दादशात्माऽरविन्दाशः पिता माता पितामहः । स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं मोक्षद्वारं चित्रिष्टपं ।

देहकर्त्ता प्रशान्तात्मा विश्वात्मा विश्वतोमुखः । चराचरात्मा सूक्ष्मात्मा मैत्रेयः कर्हणान्वितः ।

एतदे कीर्त्तनीयस्य सूर्य्येष्ट्यामिततेजसः । नामावृत्तकक्षिदं प्रोक्तमेतत् स्वयम्भुवा ।

सुरगणपितृयजमेवितं ह्यसुरनिशाचरसिद्धवन्दिनं । वरकनकज्जताशनप्रभं प्रणिपतितोऽस्मि हिताय भास्करं ।

सूर्य्यादये यः सुसमाहितः पठेत् स पुच्छदरान् धनरत्नमञ्जयान् । लभेत् जातिस्मरतां नरः सदा धृतिश्च मेधाश्च स बिन्दते

पुमान् । १९०

इमं स्तवं देववरस्य मानवः प्रकीर्त्तयेच्छुचिसुमनाः समाहितः । विमुच्यते शोकदवाग्निसागराक्षभेत् कामात्मनसा यथेष्टि

तान् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तुस्तु धौम्येन तत्कालमदृशं वचः । विप्रत्यागसमाधिस्थः संयतात्मा दृढव्रतः ।

धर्मराजो विशुद्धात्मा तपश्चातिष्ठदुत्तमं । पुष्पोपहारैर्बलिभिरर्चयित्वा दिवाकरं ।

सोऽवगाह्य जलं राजा देवस्याभिमुखोऽभवत् । योगमास्थाय धर्मात्मा वायुभक्ष्ये जितेन्द्रियः ।

गाङ्गेयं पथ्युपमृश्य प्राणायामेन तस्थिवान् । शुचिः प्रयतवाग्भूत्वा, स्नानमारब्धवांस्ततः ।

१९३

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ त्वं भानो जगतश्चक्षुस्त्वमात्मा सर्वदेहिनी । त्वं धोनिः सर्वभूतानां त्वमाचारः क्रियावतां ।

त्वं गतिः सर्वमाह्वानां योगिनां त्वं परायणं । अनाद्यतार्गलदारं त्वं गतिस्त्वं मुमुक्षतां ।

तथा संधार्यते लोकस्त्वया लोकः प्रकाशयते । तथा पवित्रीक्रियते निर्व्याजं पान्यते तथा ।

त्वामुपस्थाद्य काले तु ब्राह्मणा वेदपारगाः । स्वशाखाविहितैर्मन्त्रैरर्चन्मृषिगणार्चिताः ।

तव दिव्यं रथं यान्तमनुयान्ति वगार्थिनः । सिद्धचारणगन्धर्वा यच्चगुह्यकपन्नगाः ।

१९०

चर्यस्तिशब्दं वै देवास्तथा वैमानिका गणाः । सेपेन्द्राः समहेन्द्राश्च त्वामिष्टा सिद्धिमागताः ।

उपयान्यर्चयित्वा तु त्वां वै प्राप्तमगोरथाः । दिव्यमन्दारमालाभिस्त्वर्षं विद्याधरोत्तमाः ।

गुह्याः पितृगणाः सप्त ये दिव्या ये च मानवाः । ते पूजयित्वा त्वामेव गच्छन्त्याशुप्रधानतां ।

वसवो मरुतो रुद्रा ये च साध्या मरीचिपाः । बालिखित्यादयः सिद्धाः श्रेष्ठत्वं प्राणिनां गताः ।

सत्रह्यकेषु लोकेषु भस्मस्वणखिलेषु च । न तद्भूतमहं मन्ये यदर्क्षादतिरिच्यते ।

१९५

मन्ति चान्यानि सत्त्वानि वीर्यवन्ति महान्ति च । न तु तेषां तथा दीप्तिः प्रभावे वा यथा तव ।

ज्योतीषित्वयि सर्वाणि त्वं सर्वज्योतिषां पतिः । त्वयि सत्यञ्च सत्त्वञ्च सर्वं भावाश्च सात्त्विकाः ।

त्वत्तेजसा हतश्चक्रे सुबाभं विश्वकर्माणा । देवारीणां मदेन नाशितः शार्ङ्गधन्वना ।

त्वमादायांशुभित्तोजो निदाधे सर्वदेहिनां । सर्वैषधिरसानाञ्च पुनर्वर्षासु मुञ्चसि ।

तपन्यन्ते दहन्यन्ते गर्जन्यन्ते तथा घनाः । विद्येतन्ने प्रवर्षन्ति तव प्रावृषि रश्मयः ।

१९०

न तथा सुखयत्यग्निर्न प्रावारा न कम्बलाः । शीतवातार्द्रितं लोकं यथा तव मरीचयः ।

त्रयोदशदीपवतीं गोभिर्भासयसे महीं । त्रयाणामपि लोकानां हितार्थैकः प्रवर्तसे ।

तव यद्युदयो न स्यादन्धं जगदिदं भवेत् । न च धर्मार्थकामेषु प्रवर्तेरन्मनीषिणः ।

आधानपशुबन्धेष्टिमन्त्रयज्ञतपःक्रियाः । तत्प्रसादादवाप्यन्ते ब्रह्मचर्यविश्रां गणैः ।

यदहो ब्रह्मणः प्रोक्तं सहस्रयुगसंश्रितं । तस्य त्वमादिरन्तश्च कालज्ञैः परिकीर्तितः ।

१९५

मनूनां मनुपुत्राणां जगते मानवस्य च । मन्वन्तराणां सर्वेषामीश्वराणां त्वमीश्वरः ।

संहारकाले सम्प्राप्ते तव क्रोधविनिःसृतः । मन्वर्त्तकामिस्त्वैलोकं भस्मीकृत्वाऽवतिष्ठते ।

त्वदीधितिममुत्पन्ना नानावर्णा महाघनाः । सैरावताः शाशनयः कुर्वन्त्याभूतसंज्ञं ।

कृत्वा दादशधात्मानं दादशादित्यतां गतः । संहत्यैकार्षवं सर्वं त्वं शोषयसि रश्मिभिः ।

त्वामिष्टमाहुस्त्वं विष्णुस्त्वं रुद्रास्त्वं प्रजापतिः । त्वमग्निस्त्वं सृणः सृक्षं भृशुस्त्वं ब्रह्म शाश्वतं ।

१९०

त्वं ईशः सविता भानुरंशुमाली वृषाकपिः । विवस्वानिन्द्रिः पूषा मित्रा धर्मस्तथैव च ।

महस्तरश्मिरादित्यस्तपनस्त्वं गवात्मनिः । मार्त्तण्डोऽङ्की रविः सूर्यः शरशो दिनकृतथा ।

दिवाकरः सप्तसर्पिर्धामकेशी विरोचनः । आशुगामी तमोग्रश्च हरिताम्यश्च कीर्त्यसे ।

सप्तम्यामथ वा षष्ठ्या भक्त्वा पूजां करोति यः । अग्निर्विष्णोऽनहंकारी तं लक्ष्मीर्भजते नरः ।

न तेषामापदः सन्ति नाधयोऽप्यधयस्तथा । ये तवानन्यमनसः कुर्वन्ते ह्यभिवन्दनं ।

१८५

सर्वरोगैर्बिरहिताः सर्वपापविवाञ्छिताः । लङ्कावभक्ताः सुखिनो भवन्ति चिरजीविनः ।

त्वं ममायन्नकामस्य सर्वानित्यश्चिकोषतः । अन्नमन्नपते दातुमभितः श्रद्धयाऽर्हसि ।

ये च तेऽनुचराः सर्वे पादोपान्नं समाश्रिताः । माठरारूणदण्डाद्यास्तांस्तान् वन्देऽग्निचुभान् ।

क्षुभया सहिता मैत्रेयास्तान्या भूतमातरः । तांश्च सर्वा नमस्यामि पान्क्तु मां शरणागतं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो दिवाकरः प्रीतो दर्शयामास पाण्डवं । दीप्यमानः स्वपुषा ज्वलन्निव ज्जताशनः ।

१८६

॥ विवस्वानुवाच ॥ यत्तुऽभिलषितं किञ्चित्त्वं सर्वमवाप्स्यसि । अहमन्नं प्रदास्यामि सप्तपञ्च च ते समाः ।

गृह्णीष्व पिठरं ताभं मया दत्तं नराधिप । यावद्वर्तम्यति पाञ्चालो पत्रिणनेन सुप्रत ।

फलमूलामिषं शाकं संस्कृतं यन्महानभे । चतुर्भिर्धं तदन्नाद्यमक्षय्यन्ते भविष्यति ।

इतश्चतुर्दशे वर्षे भूया राज्यमवाप्स्यसि ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ।

इमं स्तवं प्रयतमनाः समाधिना पठेद्दिहान्योऽपि वरं समर्थयन् । तत्तस्य दद्याच्च रविर्मनीषितं तदाप्नुयाद्यद्यपि तत् सुदुर्लभं ।

१८७

यश्चेदं धारयेन्नित्यं शृणुयाद्वाऽप्यभीष्टेण्यः । पुत्तार्थी लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनं ।

विद्यार्थी लभते विद्यां पुरुषोऽप्यथ वा स्त्रियः । उभे सन्ध्ये पठेन्नित्यं नारो वा पुरुषो यदि ।

आपदं प्राप्य मुच्येत बद्धो मुच्येत बन्धनात् । एतद्ब्रह्मा ददौ पूर्वं शक्राय सुमहात्मने ।

सक्राच्च नारदः प्राप्तो धौम्यस्तु तदनन्तरं । धौम्याद्युधिष्ठिरः प्राप्य सर्वान् कामानवाप्तवान् ।

संग्रामे च जयेन्नित्यं विपुलञ्चाप्नुयादसु । मुच्यते सर्वपापेभ्यः सूर्यलोकं च गच्छति ।

१८८

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ लब्ध्वा वरन्तु कौन्तेयो जलादुत्तीर्य धर्मवित् । जयाह पादौ धौम्यस्य भ्रातृश्च परिष्वजे ।

द्रौपद्या सह सङ्गम्य वन्द्यमानस्तथा प्रभो । महानभे तदानीन्तु साधयामास पाण्डवः ।

संस्कृतं प्रसवं याति स्वल्पमन्नञ्चतुर्भिर्धं । अक्षय्यं वर्द्धते चान्नं तेन भोजयते द्विजान् ।

भुङ्क्तेऽनसु च विप्रेषु भोजयित्वाऽनुजानपि । शेषं विधससंजन्तु पश्चाद्बुद्धे युधिष्ठिरः ।

युधिष्ठिरं भोजयित्वा शेषमन्नाति पार्थिवी । द्रौपद्यां भुज्यमानायां तदक्षं क्षयमेति च ।

१८९

एवं दिवाकरात् प्राप्य दिवाकरसमप्रभः । कामान् मनोऽभिलषितान् ब्राह्मणेभ्योऽददात् प्रभुः ।

पुरोहितपुरोगाश्च तिथिनक्षत्रपर्वेषु । यज्ञियार्थाः प्रवर्त्तन्ते विधिमन्त्रप्रमाणतः ।

ततः कृतस्वस्त्ययना धौम्येन सह पाण्डवाः । द्विजसंघैः परिहृताः प्रययुः काम्यकं वनं ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि काम्यवनप्रवेगे ढतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ वनं प्रविष्टेऽस्य पाण्डवेषु प्रज्ञाचक्षुस्तपमानोऽम्बिकेयः । धर्मोत्तमानं विदुरमगाधबुद्धिं सुखासीनो वाक्यमुवाच राजा ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ प्रज्ञा च ते भार्गवस्यैव शुद्धा धर्मज्ञ त्वं परमं वेत्स्य स्वस्मि । समस्त त्वं समस्तः कौरवाणां पथ्यश्रेयां मम चैव ब्रवीहि ।

२२०

एवं गते विदुर यदद्य कार्यं पौराश्रेमे कथमस्मान् भजेरन् । ते चाप्यस्मान्निद्वेरेयुः समूलास्तत्त्वं ब्रूयाः साधु कार्याणि वेत्सि ।

॥ विदुर उवाच ॥ त्रिवर्गोऽयं धर्ममूलो मरेन्द्र राज्यक्षेदे धर्ममूलं वदन्ति । धर्मो राजन् वर्त्तमानः स्वशक्त्या पुत्रान् सर्वान् पाहि पाण्डोः सुतांश्च ।

स वै धर्मो विप्रलब्धः सभायां पापात्मभिः सौबलेयप्रधानैः । आह्वय कुन्तोसुतमचवत्यां पराऽजैषीत् सत्यमभ्यं सुतले ।

एतस्य ते दुष्प्रणीतस्य राजन् श्रेष्ठस्याहं परिपश्याम्युपायं । यथा पुत्रस्तव कौरव्य पापान्मुक्तो लोकेऽप्रतिष्ठितः साधु ।

तदै सर्वं पाण्डुपुत्रा लभन्तां यत्तद्राजान्नभिष्टष्टं त्वयासीत् । एष धर्मः परमो यत्स्वकेन राजा तुल्येऽपि परस्त्रेऽपि गृह्येत् । २२५

यशो न नश्येज्ज्ञातिभेदस्य न स्याद्धर्मो न स्यात्सर्वे चैवं कृते त्वा । एतत् कार्यं तव सर्वप्रधानं तेषां तुष्टिः शकुनेऽश्ववमानः ।

एवं श्रेष्ठं यदि पुत्रेषु ते स्यादेतद्राजंस्वरमाणः कुरुष्व । तथैतदेवं न करोषि राजन् भ्रुवं कुरुणां भविता विनाशः ।

न हि क्रुद्धो भीमसेनोऽर्जुनो वा श्रेष्ठं कुर्यात् शात्रवाणामनीके । येषां योद्धा सव्यसाची कृतास्ते धनुर्येषां गाण्डिवं लोकमारं ।

येषां भीमो बाहुशाली च योद्धा तेषां लोके किञ्च न प्राप्यमस्ति । उक्तं पूर्वं जातमात्रे सुतेते मया यत्ते हितमासीत्तदानीं ।

पुत्रं त्यजेममहितं कुलस्य हितं परं न च तत्त्वं चकर्थ । इदञ्च राजन् हितमुक्तं न चेत्त्वेमेवं कर्त्ता परितप्राऽपि पश्चात् । २३०

यद्येतदेवमनुमन्ता सुतस्ते संप्रीयमाणः पाण्डवैरेकराज्यं । तापो न ते भविता प्रीतियोगान्न चेन्निगृहीष्व सुतं सुखाय ।

दुर्योधनन्वहितं वै निगृह्य पाण्डोः पुत्रं प्रकुरुष्वधिपत्ये । अजातशत्रुर्हि विमुक्तरागो धर्मेणैमां पृथिवीं शास्तु राजन् ।

ततो राजन् पार्थिवाः सर्वे एव वैश्या इवास्मानुपतिष्ठन्तु सद्यः । दुर्योधनः शकुनिः सुतपुत्रः प्रीत्या राजन् पाण्डुपुत्रान् भजन्तु ।

दुःशासनो याचतु भीमसेनं सभामध्ये द्रुपदस्यात्मजाञ्च । युधिष्ठिरं त्वं परिसान्त्वयस्व राज्यं चैनं स्थापयस्वामिपूज्य । त्वया पृष्टः किमहमन्यददेयमेतत् कृत्वा कृतकृत्योऽसि राजन् ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ एतद्वार्त्तं विदुर यत्ते सभायामिह प्रोक्तं पाण्डवान् प्राप्य माञ्च । हितं तेषामहितं मामकानामेतत् सर्वं मम नावैति चेत्तः ।

२३५

इदं निश्चिदानीं गत एव निश्चितं तेषामर्थे पाण्डवानां यदात्यन्तेनाह मन्ये नासि हितो ममेति कथं हि पुत्रं पाण्डुवार्त्तं त्यजेयं ।

असंशयं तेऽपि ममैव पुत्रा दुर्योधनस्तु मम देहात्प्रसृतः । सर्वे वै देहं परहेतोस्त्यजेति कोऽनु ब्रूयात् समतामन्वेदित्य ।

स मां जिह्वा विदुर सर्वं ब्रवीषि मानञ्च तेऽहमधिकं धारयामि । श्रेष्ठेष्वाकं गच्छ वा तिष्ठ वा त्वं सुसान्त्वयमाना ह्यपती स्त्री जहाति ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतावदुक्ता धृतराष्ट्रोऽन्वपद्यदन्तर्ध्वं सहस्रोत्थाय राजन् । नेदमस्तीत्यथो विदुरो भावमाणः सम्प्राद्र
वद्यन्न पार्था बभूवुः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि आरण्यकपर्वणि विदुरवाक्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पाण्डवास्तु वने वासमुद्दिश्य भरतर्षभाः । प्रययुर्ज्जाह्नवीकूलात् कुरुचेनं सहानुगाः । ९४०

सरस्वतीदृशदत्तौ यमुनाञ्च निषेव्य ते । यधुर्व्वेनेनैव वनं सततं पश्चिमां दिशं ।

ततः सरस्वतीकूले समेषु मरुध्वंसु । काम्यकं नाम ददृशुर्व्वनं मुनिजनप्रियं ।

तत्र ते न्यवसन् वीरा वने बह्वृगद्विजे । अन्वास्थमाना मुनिभिः सांख्यमानाश्च भारत ।

विदुरस्त्वपि पाण्डूनां सदा दर्शनलालसः । जगामैकरथेनैव काम्यकं वनमृद्धिमत् ।

ततो गत्वा विदुरः काम्यकं तच्छीघ्रैरश्वैर्वाहिना सन्दनेन । ददर्शासीनं धर्मात्मानं विविक्ते साङ्गं द्रौपद्या भ्रातृभि
ब्राह्मणैश्च । ९४५

ततोऽपश्यद्विदुरं तर्लमारादभ्यायान्तं सत्यमन्त्रः स राजा । अथाब्रवोद्भातरं भीमसेनं किं नु चत्ता वक्ष्यति नः समेत्य ।

कश्चिन्नायं वचनात् मौबलस्य समाज्ञाता देवनायोपयातः । कश्चित्चुद्दः शकुनिर्नायुधानि जेष्यत्यस्मान् पुनरेवाच वत्यां ।

समाहृतः केनचिदाद्रवेति नाहं शक्नो भीमसेनापयातुं । गाण्डीवे च संशयिते कथं नु राज्यप्राप्तिः संशयिता भवेन्नः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत उत्थाय विदुरं पाण्डवेयाः प्रत्यगृह्णन्नुपते सर्व एव । तैः सत्कृतः स च तानाजमीढो यथोचितं
पाण्डुपुत्रान् समेयात् ।

समाश्रुत्सं विदुरं ते नरर्षभास्ततोऽपृच्छन्नागमनाय चेत्तुं । स चापि तेभ्यो विस्तरतः शशंभ यथावृत्तो धृतराष्ट्रोऽम्बिकेयः । ९४०

॥ विदुर उवाच ॥ अत्रोचन्मा धृतराष्ट्रोऽनुगुप्तमजातशत्रो परिगृह्णाभिपूज्य । एवं गते ससतामभ्युपेत्य पथ्यन्तेषां मम चैव
ब्रवीहि ।

मयाऽप्युक्तं यत्तच्चमं कौरवाणां हितं पथ्यं धृतराष्ट्रस्य चैव । तदै तस्मै न रुचामभ्युपैति ततश्चाहं लममन्यन्न मन्ये ।

परं श्रेयः पाण्डवेया मयोक्तं न मे तच्च श्रुतवानाम्बिकेयः । यथातुरस्येव हि पथ्यमन्नं न रोचतेस्मास्य तदुच्यमानं ।

न श्रेयसे नीयते जातशत्रो स्तो श्रोत्रियस्येव गृहे प्रदुष्टा । ध्रुवं न रोचेद्भरतर्षभस्य पतिः कुमार्या इव षष्टिवर्षः ।

ध्रुवं विनशिा नृप कौरवाणां नवै श्रेयो धृतराष्ट्रः परेति । यथा च पर्षे पुस्करखावसिक्तं जलं न तिष्ठेत् पथ्यमुक्तं तथाऽस्मिन् । ९४५

ततः कुड्रो धृतराष्ट्रोऽब्रवीन्मा यस्मिन् अद्वा भारत तत्र याहि । नाहं भूयः कामये त्वां सहायं महीमिमां पालयितुं पुरं वा ।

मोऽहं त्यक्तो धृतराष्ट्रेण राज्ञा प्रशासितुं लामुपयातो नरेन्द्र । तदै सर्वं यन्मयोक्तं सभायां तद्धार्यतां तत्प्रवक्ष्यामि भूयः ।

क्षेत्रैस्तीक्ष्णैर्युज्यमानः सपत्नैः क्षमां कुर्वन् कालमुपासते यः । संवर्द्धयन्लोकमिवाग्निमात्मवान् स वै भुङ्क्ते पृथिवीमेक एव ।

यस्याविभक्तं वसु राजन् सहायैस्तस्य दुःखेऽप्यंशभाजः सहायाः । सहायानामेव संग्रहणेऽमुपायः सहायाप्तौ पृथिवो
प्राप्तिमाहुः ।

सत्यं श्रेयः पाण्डव विप्रलापं तुल्यस्त्रान्नं सह भोज्यं सहायैः । आत्मा चैवामयतो न स पूज्य एवं वृत्तिर्बद्धते भूमिपालः । ९५०

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एवं करिष्यामि यथा ब्रवीषि परां मुद्धिमुपगम्याप्रमत्तः । यथायन्यद्देशकालोपपन्नं तदै वाच्यं तत्करि
ष्यामि कृत्स्नं ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि आरण्यकपर्वणि विदुरनिर्वासे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ गते तु विदुरे राज्ञाश्चमं पाण्डवान् प्रति । धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः पथ्यतयत् भारत ।

विदुरस्य प्रभावश्च सन्निविष्टहकारितं । विद्वद्धिश्च परं मत्वा पाण्डवानां भविष्यति ।

स समाहारमागम्य विदुरस्सारमोहितः । समचं पार्थिवेन्द्राणां पपाताविष्टचेतनः ।

स तु लब्ध्वा पुनः संज्ञां समुत्थाय महोत्तलात् । समीपोपस्थितं राजा सञ्जयं वाक्यमब्रवीत् ।

२१५

भ्राता मम सुहृदैव साक्षाद्भूमि इवापरः । तस्य स्मृत्वाऽद्य सुभ्रष्टं हृदयं दीर्य्यतीव मे ।

तमानयस्व धर्मज्ञं मम भ्रातरमाशु वै । इति ब्रुवन् स नृपतिः कृपणं पथ्यदेवयत् ।

पश्चात्तापाभिसन्तप्तो विदुरस्सारमोहितः । भ्रातृखेहादिदं राजा सञ्जयं वाक्यमब्रवीत् ।

गच्छ सञ्जय जानोहि भ्रातरं विदुरं मम । यदि जीवति रोषेण मया पापेन भिक्षुतः ।

नृहि तेन मम भ्रात्रा सुसूक्ष्ममपि किञ्चन । व्यलीकं कृतपूर्व्वं वै प्राज्ञेनामितबुद्धिना ।

२१०

स व्यलीकं परं प्राप्नोति मत्तः परमबुद्धिमान् । त्यक्त्यामि जीवितं प्राज्ञं तं गच्छानय सञ्जय ।

तस्य तदचनं श्रुत्वा राज्ञस्तमनुमान्य च । सञ्जयो वाढमित्युक्ता प्राब्रूवत् काम्यकं प्रति ।

सोऽचिरेण समासाद्य तद्वनं यत्र पाण्डवाः । रौरवाजिनसंवीतं ददृशीय युधिष्ठिरं ।

विदुरेण सहामोर्न ब्रह्मणैश्च सहस्रशः । भावभिक्षाभिसंगुप्तं देवैरिव पुरन्दरं ।

युधिष्ठिरमुपागम्य पूजयामास सञ्जयः । भीमार्जुनयमाद्यापि तद्युक्तं प्रतिपेदिरे ।

२०५

राज्ञा पृष्टः स कुशलं सुखासीनश्च सञ्जयः । ग्रन्थसागमने हेतुमिदं चैवाब्रवीद्वचः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ राजा स्मरति ते क्षतधृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः । तं पश्य गत्वा त्वं क्षिप्रं संजीवय च पार्थिवं ।

सोऽनुमान्य नरश्रेष्ठान् पाण्डवान् कुरुनन्दन । निबोगाद्राजसिंहस्य गन्तुमर्हसि सत्तम ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु विदुरो धीमान् स्वजनवत्सलः । युधिष्ठिरस्यानुमते पुनरायाद्राजाङ्गथं ।

तमब्रवीन्महातेजा धृतराष्ट्रः प्रतापवान् । दिक्षा प्राप्नोऽसि धर्मज्ञ दिक्षा स्मरसि मे ऽनघ ।

२००

अद्य चाहं दिवारात्रौ लल्लते भरतर्षभ । प्रजागरे प्रपश्यामि विचित्रं देहमात्मनः ।

सोऽङ्गमानोऽपि विदुरं मुहुर्न्याप्राप्य चैव ह । क्षम्यतामिति चोवाच यदुक्तोऽसि मया ऽनघ ।

॥ विदुर उवाच ॥ चान्तेमेव मया राजन् गुरुर्क्षे परमो भवान् । शोऽहमागतः शीघ्रं लब्धं न परायणः ।

भवन्ति हि नरव्याघ्र पुरुषा धर्मचेतसः । दीनाभिपातिनो राज्ञाञ्च कार्याविचारणा ।

पाण्डोः सुता यादृशा मे तादृशास्तव भारत । दीना इतीव मे बुद्धिरभिपन्नाऽद्य तान् प्रति ।

२०५

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अन्योऽन्यमनुमीयेवं भ्रातरौ द्वौ महाद्युतौ । विदुरो धृतराष्ट्रस्य लेभंते परमां मुदं ।

इति श्री महाभारते आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि विदुरप्रत्यगमनं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वा च विदुरं प्राप्तं राज्ञां च परिसान्त्वितं । धृतराष्ट्रात्मजो रज्जा पथ्यतयत् दुर्मतिः ।

स शौबलेयमानाय कर्षदुःशासनौ तथा । अब्रवीद्वचनं राजा प्रविश्याबुद्धिजं तमः ।

एष प्रत्यागतो मन्त्री धृतराष्ट्रस्य धीमतः । विदुरः पाण्डुपुत्राणां सुहृदिद्वान् धिते रतः ।

यावदस्य पुनर्बुद्धिं विदुरो नापकर्षति । पाण्डवानयने तावन्मन्त्रयध्वं क्षितं मम ।

२१०

अथ पश्याम्यहं पार्थान् प्राप्तानिह कथञ्चन । पुनः शेषं गमिष्यामि निरम्बुर्निरवयहः ।

विषमदुःखं चैव शस्त्रमग्निप्रवेशनं । करिष्ये न हि तानृद्धान् पुनर्द्रष्टुमिहोत्सहे ।

॥ शकुनिस्वाच ॥ किं वालिशमर्तिं राजन्नास्थितोऽसि विश्वास्यते । गतास्ते समयं कृत्वा नैतदेवं भविष्यति ।

सत्यवाक्ये स्थिताः सर्वे पाण्डवा भरतर्षभ । पितुस्ते वचनं तात न ग्रहीष्यन्ति कर्हिचित् ।

अथ वा ते ग्रहीष्यन्ति पुनरेष्यन्ति वा पुरं । निरस्य समयं सर्वे पणोऽस्माकं भविष्यति ।

१८५

सर्वे भवामो मध्यस्था राज्ञश्चन्दानुवर्तिनः । किद्रं वज्र प्रपश्यन्तः पाण्डवानां सुसंहताः ।

॥ दुःशासन उवाच ॥ एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि मातुल । नित्यं हि मे कथयतस्तव बुद्धिर्हि रोचते ।

॥ कर्ण उवाच ॥ काममीचामहे सर्वे दुर्योधन तवेप्सितं । ऐकमत्यं हि नो राजन् सर्वेषामेव लक्ष्ये ।

नागमिष्यन्ति ते धीरा अकृत्वा कालमंविदे । आगमिष्यन्ति चेन्मोहात् पुनर्दूतेन तान् जय ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा । नातिहृष्टमनाः विप्रमभवत् स पराङ्मुखः ।

१००

उपलभ्य ततः कर्णेन विवृत्य नयने श्रुमे । रोषाद्दुःशासनश्चैव सौबलञ्च तमेव च ।

जवाच परमक्रुद्ध उद्यम्यात्मानमात्मना । अथो मम मतं यत्तु तन्निबोधत भूमिपाः ।

प्रियं सर्वे करिष्यामो राज्ञः किङ्करपाणयः । नचास्य शत्रुमः स्थातुं प्रिये सर्वे ह्यतन्विताः ।

वयन्तु शस्त्राण्यादाय रथानास्तथा दंशिताः । गच्छामः संहिता हन्तुं पाण्डवान् वनगोचरान् ।

तेषु सर्वेषु शान्तेषु गतेष्वविदितां गतिं । निर्विवादा भविष्यन्ति धार्तराष्ट्रास्तथा वयं ।

१०५

यावदेव परिद्यूना यावच्छेकपरायणाः । यावन्निव्रविहीनास्त तावच्छक्या मतं मम ।

तस्य तदचनं श्रुत्वा पूजयन्तः पुनः पुनः । वाढमित्येव ते सर्वे प्रत्यूचुः सूतजं तदा ।

एवमुक्त्वा सुसंस्था रथैः सर्वे पृथक् पृथक् । निर्ययुः पाण्डवान् हन्तुं संहिताः कृतनिश्चयाः ।

तान् प्रस्थितान् परिज्ञाय कृष्णदैपायनः प्रभुः । आजगाम विशुद्धात्मा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ।

प्रतिषिध्याथ तान् सर्वान् भगवान् लोकपूजितः । प्रज्ञाचक्षुषमासीनमुवाचाभ्येत्य सत्वरं ।

११०

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि व्यासागमने सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ धृतराष्ट्र महाप्राज्ञ निबोध वचनं मम । वक्ष्यामि त्वां कौरवाणां सर्वेषां हितमुत्तमं ।

न मे प्रियं महाबाहो यद्गताः पाण्डवा वनं । निहता निहताश्चैव दुर्योधनपुरोगमैः ।

ते स्मरन्तः परिक्षिप्तान् वर्षे पूर्णे त्रयोदशे । विमोक्ष्यन्ति विषं क्रुद्धाः कौरवेयेषु भारत ।

तदयं किन्तु पापात्मा नव पुत्रः सुमन्दधीः । पाण्डवान्निहत्यमंक्रुद्धो राज्यहेतोर्जघामति ।

वार्यतां साध्यं मूढः शमं गच्छतु ते सुतः । वनस्थास्तानयं हन्तुमिच्छन् प्राणान् विमोक्ष्यति ।

११५

यथारि विदुरः प्राज्ञो यथा भीष्मो यथा वयं । तथा कृपश्चर्द्राण्यस्य तथा साधुर्भवानपि ।

विग्रहो हि महाप्राज्ञ स्वजनेन विगर्हितः । अधर्म्यमयश्चैव मा राजन् प्रतिपद्यथाः ।

समीचा सादृशी यस्य पाण्डवान् प्रति भारत । उपेक्ष्यमाणं सा राजन् महान्मनयं स्पृशेत् ।

अथ वाऽयं सुमन्दात्मा वनं गच्छतु ते सुतः । पाण्डवैः संहितो राजन्नेक एवामहायवान् ।

ततः संसर्गजः स्नेहः पुत्तस्य तव पाण्डवैः । यदि स्यात् कृतकार्योऽद्य भवेत्सं मनुजेश्वर ।

१९०

अथ वा जायमानस्य यच्छीलमनुजायते । श्रूयते तन्महाराज नामृतस्यापमर्षति ।

कथं वा मन्यते भोभो द्रोणेऽपि विदुरोऽपि वा । भवान् वाऽत्र क्षमं कार्यं पुरा वोऽर्थो निर्वर्त्तते ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि व्यासवाक्येऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ भगवन्नाहमप्येतद्रोचये द्यूतसम्भवं । मन्ये तदिधिनाह्वय कारितोऽस्मीति वै मुने ।

नैतद्रोचयते भोभो न द्रोणे विदुरे न च । गान्धारी नेच्छति द्यूतं तत्र मोहान् प्रवर्त्तितं ।

परित्यक्तं न शक्नोमि दुर्योधनमचेतनं । पुत्तस्नेहेन भगवन् जानन्नपि प्रियव्रत ।

१९५

॥ व्यास उवाच ॥ वैचित्रवैर्यं नृपते सद्यमाह यथा भवान् । दृढं विद्मः परं पुत्तं परं पुत्तान्न विद्यते ।

इन्द्रोऽप्यश्रुनिपातेन सुरभ्या प्रतिबोधितः । अन्यैः समृद्धैरर्थैर्न सुतात्मन्यते परं ।

अत्र ते वर्त्तयिष्यामि महदाख्यानमुत्तमं । सुरभ्याश्चैव संवादमिन्द्रस्य च विद्यामते ।

त्रिपिष्टपगता राजन् सुरभी प्राहदत् किल । गवां माता पुरा तात तामिन्द्रोऽन्वक्षपायत ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ किमिदं रोदिषि शुभे कश्चित् क्षेमं दिवौकसा । मनुष्येष्वथ नागेषु नैतदल्पं भविष्यति ।

१९०

॥ सुरभिरुवाच ॥ त्रिनिपातेन न ते कसिद्दृश्यते चिदशाधिप । अहं तु पुत्तं शोचामि तेन रोदिमि कौशिक ।

पश्यैनं कर्षकं क्षुद्रं दुर्बलं मम पुत्तकं । प्रतोदिनाभिनिघ्नन्तं लाज्जलेन च पीडितं ।

निषीदमानं मोत्कण्ठं बध्यमानं सुराधिप । कृपाविष्टोऽस्मि देवेन्द्र मनसोदिजते मम ।

एकस्त्वन बलोपेतो धुरमुदहतेऽधिकां । अपरोऽप्यबलप्राणः कृषो धमनिमन्ततः ।

कृच्छ्रादुदहते भारं तं वै शोचामि वासव । बध्यमानः प्रतोदेन तुद्यमानः पुनः पुनः ।

१९५

नैव शक्नोति तं भारमुदोढुं पश्य वासव । ततोऽहं तस्य शोकात्तां विरौमि भृशदुःखिता । अश्रूणावर्त्तयन्ती च नेत्राभ्यां कण्ठ्या यती ।

॥ शक्र उवाच ॥ गव पुत्तसहस्रेषु पीड्यमानेषु शोभने । किं कृपायितमस्त्यत्र पुत्त एकत्र हन्यति ।

॥ सुरभिरुवाच ॥ यदि पुत्तसहस्राणि सर्वत्र समतैव मे । दीनस्य तु सतः शक्र पुत्तस्याभ्यधिका कृपा ।

॥ व्यास उवाच ॥ तद्विदुः सुरभीवाक्यं निशम्य भृशविस्मितः । जीवितेनापि कौरव्य मेनेऽभ्यधिकमात्मजं ।

प्रववर्ष च तत्रैव सहसा तोयमुल्लङ्घनं । कर्षकस्याचरन् विघ्नं भगवान् पाकशासनः ।

१९०

तद्यथा सुरभिः प्राह सममेवासु ते तथा । सुतेषु राजन् सर्वेषु होनेष्वभ्यधिका कृपा ।

यादृशो मे सुतः पाण्डुस्तादृशो मेऽसि पुत्तक । विदुरश्च महाप्राज्ञः स्नेहादेतद्भवोम्यहं ।

चिराय तव पुत्ताणां शतमेकस्य भारत । पाण्डोः पञ्चैव लब्धन्ते तेऽपि मन्दाः सुदुःखिताः ।

कथं जीवेयुरत्यन्तं कथं वर्द्धेयुरित्यपि । इति दीनेषु पार्थेयुं मनो मे परितप्यते ।

यच्च पार्थिव कौरव्यान् जीवमानानिहेच्छसि । दुर्योधनस्तव सुतः शमं गच्छतु पाण्डवैः ।

१९५

इति श्री महाभारते आरण्यपर्वणि आरण्यकपर्वणि सुरभ्युपाख्यानं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि नो मुने । अहञ्चैव विज्ञानामि सर्वं क्षेमं नराधिपाः ।

भवांस्य मन्यते साधु यत्कुरूणां महोदयं । तदेव विदुरोऽप्याह भोभो द्रोणस्य मां मुने ।
यदि त्वहमनुयाह्वः कौरव्येषु दया यदि । अनुग्राधि दुरात्मानं पुत्रं दुर्व्याधनं मम ।
॥ व्यासउवाच ॥ अयमायाति वै राजन् मैत्रेयो भगवानृषिः । अन्विष्य पाण्डवान् भ्रातृनिहत्यस्मदिदृक्षया ।
एष दुर्व्याधनं पुत्रं तव राजन् महानृषिः । अनुग्राह्या यथान्यायं शमायास्य कुलस्य च । ११०
ब्रूयाद्यदेष कौरव्य तत्कार्यमविशङ्कया । श्रुक्रियायान्तु कार्यस्य पुत्रं ते शस्यते रषा ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा ययौ व्यसो मैत्रेयः प्रत्यदृश्यत । पूजया प्रतिजघाह सपुत्रसं नराधिपः ।
अर्घाद्याभिः क्रियाभिर्वै विश्रान्तं मुनिसत्तमं । प्रश्रयेणाब्रवीद्राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
सुखेनागमनं कश्चिद्भगवन् कुरुजाङ्गलात् । कश्चित् कुशलिनो वीरा भ्रातरः पश्य पाण्डवाः ।
समये स्थातुमिच्छन्ति कश्चिच्च भरतर्षभाः । कश्चित् कुरूणां सौभ्राचमव्युच्छिन्नं भविष्यति । १११
॥ मैत्रेय उवाच ॥ तोर्ययात्रामनुकामन् प्राप्नोऽस्मि कुरुजाङ्गलान् । यदृच्छ्या धर्मराजं दृष्टवान् काम्यके वने ।
तं जटाशिरसंवीतं तपोवननिवासिनं । समाजगुम्भहात्मानं द्रष्टुं मुनिगणाः प्रभो ।
तत्राश्रयं महाराज पुत्राणां तव विभ्रमं । अनयं द्यूतरूपेण महाभयमुपस्थितं ।
ततोऽहं त्वामनुप्राप्तः कौरवाणामवेक्षया । सदा ह्यभ्यधिकः खेदः प्रीतिश्च त्वयि मे प्रभो ।
नैतदौपयिकं राजंस्त्वयि भोभे च जीवति । यदन्योऽन्येन ते पुत्रा विरोधेन कथञ्चन । ११२
मेढोभूतः स्वयं राजन्विग्रहप्रपहं भवान् । किमर्थमनयं घोरमुत्पद्यन्तमुपेक्षसे ।
दस्यूनामिव यदृप्तं सभायां कुरुनन्दन । तेन न भ्राजसे राजंस्त्वापसानां समागमे ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो व्यावृत्त्य राजानं दुर्व्याधनममर्षणं । उवाच सन्नयया वाचा मैत्रेयो भगवानृषिः ।
॥ मैत्रेय उवाच ॥ दुर्व्याधन महाबाहो निषेधं वदताम्वर । वचनं मे महाभाग ब्रुवतो यद्विहितं तव ।
मादृष्टः पाण्डवान् राजन् कुरुस्व प्रियमात्मनः । पाण्डवानां कुरूणाञ्च लोकस्य च नरर्षभ । ११३
ते हि सर्वे नरव्याघ्राः शूरा विक्रान्तयोधिनाः । सर्वे नागायुतप्राणा वज्रसंहनना दृढाः ।
सत्यव्रतधराः सर्वे सर्वे पुरुषमार्गिनः । हन्तारो देवशत्रूणां रक्षसां कामरूपिणा ।
हिडिम्बवकमुख्यानां किर्षीरिख च रक्षसः । इतः प्रवृत्तां रात्रौ यः स तेषां महात्मानां ।
आवृत्त्य मार्गं रौद्रात्मा तस्मै गिरिरिवाचलः । तं भोमः समरस्त्राघो बलेन बलिनाम्वरः ।
जघान पशुमारेण व्याघ्रः चुद्रुष्टगं यथा । पश्य दिग्विजये राजन् यथा भोभेन पातितः । ११४
जरासन्धो महेष्वासो नागायुतबलो युधि । सम्बन्धो वासुदेवस्य श्यामाः सर्वे च पार्षताः ।
कस्तान् युधि समासीत जरामरणवाज्ररः । तस्य ते शम एवास्तु पाण्डवैर्भरतर्षभ ।
कुरु मे वचनं राजन् मा मन्युवज्रमन्वगाः ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमु ब्रुवतस्तस्य मैत्रेयस्य विश्राग्यते ।
जहं गजकराकारं करेणाभिजघान सः । दुर्व्याधनः क्षितं कृत्वा चरणेनोत्तिष्ठन्महीं ।
न किञ्चिदुक्ता दुर्व्याधास्तस्यै किञ्चिदवाप्नुयुः । तमशुश्रूषमापण्णु विलिखन् वसुन्धरां । ११५
दृष्ट्वा दुर्व्याधनं राजमैत्रेयं कोप आविशत् । स कोपवज्रमापन्नो मैत्रेयो मुनिसत्तमः ।

विधिना सम्प्रणुदितः शापायास्त्रमनो दधे । ततः स वार्युपसृश्य कोपसंरक्तोत्तमः ।

मैत्रेयो धार्तराष्ट्रं तमश्वपटुचेतसं । यस्मात्तं मामनादृत्य नेमां वाचं चिकीर्षसि । तस्मादस्याभिमानस्य सद्यः फलमवाप्नुहि ।

त्वदभिद्रोहसंयुक्तं युद्धमुत्पत्स्यते ममत् । तत्र भीमो गदाघातैस्तवाहं भेत्स्यते बली ।

इत्येवमुक्ते वचने धृतराष्ट्रो महोपनिः । प्रसादयामास मुनिं नैतदेवं भविष्यति ।

१८०

॥ मैत्रेय उवाच ॥ शर्म यास्यति चेत्पुत्रस्यैव राजन् यदा तदा । श्रपो न भविता तात विपरोते भविष्यति ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विलस्यंस्तु राजेन्द्रो दुर्व्याघनपिता तदा । मैत्रेयं प्राह किर्मीरः कथं भीमेन पातितः ।

॥ मैत्रेय उवाच ॥ नाहं वक्ष्यामि ते श्रूयो न ते शृणुषते सुतः । एष ते विदुरः सर्वमास्यास्यति गते मयि ।

इत्येवमुक्त्वा मैत्रेयः प्रातिष्ठत यथागतं । किर्मीरबधमन्विष्टो वहिर्दुर्व्याघनो यथा ।

इति श्री महारते आरण्यपर्वणि दशमोऽध्यायः समाप्तश्चारण्यकपर्व ॥ १० ॥

॥ अथ किर्मीरबधपर्व ॥ २ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ किर्मीरस्य बधं क्षतः श्रोतुमिच्छामि कथं तां । रक्षसा भीमधेनस्य कथमासीत् समागमः । १८१

॥ विदुर उवाच ॥ शृणु भीमस्य कर्मेदमतिमानुषकर्मणः । श्रुतपूर्वं मया तेषां कथान्तेषु पुनः पुनः ।

इतः प्रयाता राजेन्द्र पाण्डवा द्यूतनिर्जिताः । अग्नस्तुभिरहोरात्रैः काम्यकं नाम तदनं ।

रात्रौ निशीथे स्वाभोले गतेऽर्द्धमये नृप । प्रचारे पुरुषादानां रक्षसां घोरकर्मणां ।

तदनं तापसा नित्यं गोपास्य वनचारिणः । दूरात् परिहरन्ति स्म पुरुषादभयात् किल ।

तेषां प्रविशतां तत्र मार्गमादृत्य भारत । दीप्ताक्षं भोषणं रचः सोल्लभुं प्रत्यपद्यत ।

१८२

बाह्वृक्षमहानौ हन्ता च तथासञ्च भयानकं । स्थितमादृत्य पन्थानं येन यान्ति कुरुदहाः ।

स्पष्टाष्टदंष्ट्रं तासाञ्च प्रदीप्तोर्ध्वशिरोरुहं । सार्क्षरस्मितं डिक्कं सबलाकमिवाम्बुदं ।

सृजन्तं राक्षसीं मायां महानादनिनादितं । मुञ्चन्तं विपुलान्नादान् सतोयमिव तोयदं ।

तस्य नादेन सन्वस्ताः पक्षिणः सर्वे तो दिशं । विमुक्तनादाः सम्युतः खलजा जलजैः सह ।

सम्प्रद्रुतमृगदोपिमहिषैश्च समाकुलं । तदनं तस्य नादेन सम्प्रस्थितमिवाभवत् ।

१८३

तस्योत्सवाताभिहतास्तासपक्षवबाहवः । विदूरजाताश्च लताः समास्त्रिभन्ति पादपान् ।

तस्मिन् क्षणेऽथ प्रववौ माहूतो भृशदारुणः । रजसा संवृतं तेन नष्टञ्चातिरभून्नभः ।

पञ्चानां पाण्डुपुत्राणामविज्ञातो महारिपुः । पञ्चानामिन्द्रियार्थानां श्लोकवेष्ट इवातुलः ।

स दृष्ट्वा पाण्डवान् दूरात् कृष्णाजिनसमावृतान् । आवृणोत्तदनदारं भेनाक इव पर्वतः ।

तं समासाद्य विचक्षा कृष्णा कमललोचना । श्रुदृष्टपूर्वं संज्ञासाध्य नीलयत लोचने ।

कुःशसनकरोत्सृष्टविप्रकीर्णशिरोरुहा । पक्षपर्वतमध्यस्था नदीवाकुलतां गता ।

भोमुञ्चमानां तां तत्र जम्बुजः पक्ष पाण्डवाः । इन्द्रियाणि प्रसक्तानि विषयेषु यथा रतिं ।

अथ तां राक्षसीं मायामुत्थितां घोरदर्शनां । रजोन्नैर्विविधैर्भक्ष्यैर्धैर्यैः सम्यक्प्रयोजितैः ।

पश्यतां पाण्डुपुत्राणां नाशयामास वीर्यवान् । सनष्टमाधोऽतिबलः क्रोधविस्फारितेक्षणः ।

काममूर्त्तिधरः क्रूरः कालकल्पो व्यदृश्यत । तमुवाच ततो राजा दीर्घप्रज्ञो युधिष्ठिरः ।

४०५

को भवान् कस्य वा किं ते क्रियतां कार्यमुच्यतां । प्रत्युवाचाय तद्रुचो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

अहं वकस्य वै भ्राता किर्मीर इतिविश्रुतः । वनेऽस्मिन् काम्यके शून्ये निवसामि गतज्वरः ।

युधि निर्जित्य पुरुषानाहारं नित्यमाचरन् । के यूयमभिसंप्राप्ता भक्ष्यभृता ममान्तिकं ।

युधि निर्जित्य वः सर्वान् भक्षयिष्ये गतज्वरः ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ युधिष्ठिरस्तु तच्छ्रुत्वा वचसस्तस्य दुरात्मनः ।

आसक्तचे ततः सर्वं गोत्रनामादि भारत ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पाण्डवो धर्मराजोऽहं यदि ते ओचमागतः ।

४१०

सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्भीमसेनाकुलादिभिः । हृतराज्यो वने वासं वस्तुं कृतमतिस्ततः ।

वनमभ्यागतो घोरमिदं तव परिग्रहं ॥ विदुर उवाच ॥ किर्मीरस्त्वब्रवीदेनं दिष्ट्या देवैरिदं मम ।

उपपादितमद्यैव चिरकालान्ननोगतं । भीमसेनबधार्थं हि नित्यमभ्युद्यतायुधः ।

चरामि पृथिवीं कृत्स्नां नैनञ्चासादयाम्यहं । सोऽयमासादितो दिष्ट्या भ्रातृहा काङ्क्षितस्थिरः ।

अनेन हि मम भ्राता बको विनिहतः प्रियः । वेत्तकीयवने राजन् ब्राह्मणच्छत्ररूपिण ।

४१५

विद्याबलमुपाश्रित्य नष्टास्त्यसौरसं बलं । हिडिम्बस्य सखा मत्तं दयितो वनगोचरः ।

हतो दुरात्मनाऽनेन स्वसाचास्य हता पुरा । सोऽयमभ्यागतो मूढो ममेदं ग्रहं वनं ।

प्रचारसमयेऽस्माकमङ्दुरात्रे स्थिते सभे । अद्यास्य पातयिष्यामि तदैवं चिरसमृत्तं ।

तर्पयिष्यामि च बकं रुधिराण्यस्य भूरिणा । अद्याहममृणो भूला भ्रातुः सख्युत्तयै व च ।

शान्तिं लब्ध्वाऽस्मि परमां हत्वा राक्षसकण्टकं । यदि तेन पुरामुक्तो भीमसेनो बकेन वै ।

४२०

अद्यैनं भक्षयिष्यामि पश्यतस्ते युधिष्ठिर । एनं हि विपुलप्राणमद्य हत्वा वृकोदरं ।

संभक्ष्य जरयिष्यामि यथाऽगच्छे महासुरं । एवमुक्तस्तु धर्मात्मा सत्यसन्धो युधिष्ठिरः ।

नैतदस्तीति संकुट्टो भर्त्सयामास राक्षसं । ततो भीमो महाबाहुराक्ष्य तरसा द्रुमं ।

दृश्याममथोद्विद्धं निष्पन्नमकरोत्तदा । चकार सज्यं गाण्डोवं वज्रनिष्पेयगौरवं ।

निमेषान्तरमात्रेण तथैव विजयेऽर्जुनः । निवार्य भीमो विजयं तं तद्रुचो भेषधनिस्त्वेन ।

४२५

अभिद्रुत्याब्रवीद्वाक्यं तिष्ठतिष्ठेति भारत । इत्युत्तौनमभिकुट्टः कलामुत्पीड्य पाण्डवः ।

निष्पिष्य पाणिना पाणिं मंदशैष्ठपुटो बलौ । तमभ्यधावदेगेन भीमो वृचायुधस्तदा ।

यमदण्डप्रतीकायं तत्तत् तस्य मूर्द्ध्नि । पातयामास वेगेन कुलिशं मघवानिव ।

अरम्भान्तनु तुद्रकः समरे प्रत्यदृश्यत । चिच्छेप चोत्सुकं दीप्तमग्नं ज्वलितामिव ।

तदुदस्तमलातनु भीमः प्रहरतां वरः । पदा सख्येन चिच्छेप तद्रुचः पुनराव्रजत् ।

४३०

किर्मीरश्चापि सहसा वृक्षमुत्पात्य पाण्डवं । दण्डपाणिरिव कुट्टः समरे प्रत्यधावत ।

तदृक्षयुद्धमभ्यवसरीरुहविनाशनं । बालिसुपीवयोर्भाञ्चर्यथा स्त्रीकाङ्क्षिणोः पुरा ।

शीर्षयोः पतिता वृक्षा विभिदुर्नैकधा तयोः । यथैवात्पलमासानि मत्तयोर्दिपथोस्तथा ।

मुञ्जवज्जरीभूता बहवस्तत्र पादपाः । चीराणीव व्युत्स्रानि रेजुस्तत्र महावने ।
 तदृक्ष्युद्धमभवमुद्धर्त्त भरतर्षभ । राक्षसानाञ्च मुख्यस्य नराणामुत्तमस्य च । ४११
 ततः शिलां समुत्क्षिप्य भीमस्य रुधि तिष्ठतः । प्राहिणाद्राक्षसः क्रुद्धोभीमस्य नचक्षाल ह ।
 तं शिलाताडनजडं पर्यधावत राक्षसः । बाहुविचित्रकिरणः स्वभानुरिव भास्करं ।
 तावन्वोऽन्यं समाश्लिष्य प्रकर्षन्मौ परस्परं । उभावपि चकाशेते प्रहृष्टौ वृषभावि ।
 तयोरशीत् स्रुतमुलः संप्रसारः सुदारुणः । नखदंष्ट्रायुधवतीर्यान्त्रयोरिव हृत्तयोः ।
 दुर्योधननिकाराच्च बाहुवोर्याश्च दर्पितः । कृष्णानयनदृष्टश्च व्यवहृतं वृकोदरः । ४१२
 अभिपद्य च बाहुभ्यां प्रत्यगृह्णादमर्षितः । मातङ्गमिव मातङ्गः प्रभिन्नकरटामुखं ।
 स चाप्येनं ततो रक्षः प्रतिजयाच्च वीर्यवान् । तमाक्षिपद्भीमसेनो बलेन बलिनाम्बरः ।
 तयोर्भुजविनिष्पेषादुभयोर्भेलिनोत्सदा । शब्दः समभवद्गोरो वेणुस्फोटसमो युधि ।
 अथैनमालिष्य बलाद्गुह्य मध्ये वृकोदरः । धूनयामास वेगेन वायुश्चण्ड इव द्रुमं ।
 स भीमेन परानृष्टो दुर्बलो बलिना रणे । व्यस्यन्दत यथाप्राणं विचर्क्य च पाण्डवं । ४१३
 तत एनं परिश्रान्तमुपलक्ष्य वृकोदरः । योक्तयामास बाहुभ्यां पशुं रश्मनया यथा ।
 विनदन्तं महानादं भिन्नभेरीस्वनं बली । भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरन्ममचेतनं ।
 तं विषीदन्तमाज्ञाय राक्षसं पाण्डुनन्दनः । प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां पशुमारममारयत् ।
 आक्रम्य च कटीदेशे जानुना राक्षसाधमं । पीडयामास पाणिभ्यां तस्य कण्ठं वृकोदरः ।
 अथ जर्जरसर्वाङ्गं व्यभिचुनयनाम्बरं । भूतले भ्रामयामास वाक्यश्चेदमुवाच ह । ४१४
 हिडिम्बवकयोः पाप न त्वमश्रुप्रमार्जनं । करिष्यसि गतश्चापि यमस्य सदनं प्रति ।

इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरसं राक्षसं क्रोधपरीतचेताः । विस्मस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्तमुद्गामचित्तं व्यसुमुत्ससर्ज ।

तस्मिन् हते तोयदतुल्यरूपे कृष्णां पुग्ल्हात्य नरेन्द्रपुत्राः । भीमं प्रशस्यथ गुणैरनेकैर्हृष्टास्ततो दैतवनाय जग्मुः ।

॥ विदुर उवाच ॥ एवं विनिहतः संख्ये किर्मीरो मनुजाधिप । भीमेन वचनात्तस्य धर्मराजस्य कौरव ।

ततो निष्कण्टकं कृत्वा वनं तदपराजितः । द्रौपद्या सह धर्मज्ञो वसतिं तामुवाच ह । ४१५

समाश्लिष्य च ते सर्वे द्रौपदीं भरतर्षभा । प्रहृष्टमनसः प्रीत्या प्रशंसंस्तुष्टिकोदरं ।

भीमबाहुबलात्पिष्टे विनष्टे राक्षसे ततः । विविशुस्ते वनं वीराः चेत्तं निहतकण्टकं ।

स मया गच्छता मार्गे विनिकीर्षो भयावहः । वने महति दुष्टात्मा दृष्टो भीमबलाद्धतः ।

तत्राश्रयं महश्चेतत् कर्म भीमस्य भारत । ब्राह्मणानां कथयतां ते तवासनं समागताः ।

एव विनिहतं संख्ये किर्मीरं रक्षसां वरं । श्रुत्वा ध्यानपरो राजा निश्वसात्सर्ववच्चदा । ४१६

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि किर्मीरवधपर्वणि विदुरवाक्ये एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ समाप्तश्चकिर्मीरवधपर्वः ॥

॥ अथार्जुनाभिगमनपर्व ॥ ३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ भोजाः प्रव्रजितान् श्रुत्वा दृष्ट्वा यस्यान्धकैः सह । पाण्डवान् दुःखसन्तप्तान् समाजगुर्मुखं हावने ।

पञ्चालस्य च दायादा धृष्टकेतुश्च चेदिपः । कैकेयाश्च महावीर्या भ्रातरौ लोकविश्रुताः ।

वने द्रष्टुं ययुः पार्थान् क्रोधा मर्षसमन्विताः । गर्हयन्तो धार्तराष्ट्रान् किं कुर्म इति चाब्रुवन् ।

वासुदेवं पुरस्कृत्य सर्वे ते चत्तिर्यभः । परिवार्यापविशुर्द्वैर्धर्मराजं युधिष्ठिरं । अभिवाद्य कुरुश्रेष्ठ त्रिषणः केशवोऽब्रवीत् ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेश्च दुरात्मनः । दुःशासनचतुर्थानां भूमिः पास्यति शोणितं । ४६५

एतान्निहत्य समरे ये च तेषां पदानुगाः । तांश्च सर्वान् विनिर्जित्य सहितान् मनराधिपान् ।

ततः सर्वेऽभिषिञ्चामो धर्मराजं युधिष्ठिरं । निहत्योपचरन् बध्य एष धर्मः समातनः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पार्थानामभिषङ्गे तथा क्रुद्धं जनार्दनं । अर्जुनः शमयामास दिधचन्तमिव प्रजाः ।

संकुद्धं केशवं दृष्ट्वा पूर्वदेहेषु फाल्गुनः । कीर्त्तयामास कर्माणि मत्प्रकीर्त्तमहात्मनः ।

पुरुषस्याग्रमेवस्य मत्प्रस्यमिततेजसः । प्रजापतिपतेर्विश्वेण लोकनाथस्य धीमतः । ४६०

॥ अर्जुन उवाच ॥ दशवर्षसहस्राणि यच्च सायंगृहो मुनिः । व्यचरस्त्वं पुरा कृष्ण पर्वते गन्धमादने ।

दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च । पुष्करेऽस्य वसः कृष्ण त्वमपो भवयन् पुरा ।

ऊर्ध्ववाङ्मृगानायां वदथ्या मधुसूदन । अतिष्ठ एकपादेन वायुभक्तः शतं समाः ।

अत्रकृष्टोत्तरासङ्गः कशो धमनिसन्ततः । आमीः कृष्ण मरुस्त्वया मने दादशवर्षिके ।

प्रभासमण्यथासाद्य तीर्थं पुण्यजनोचितं । तथा कृष्ण महातेजा दिव्यं वर्षमहत्सिकं । अतिष्ठस्त्वं यथैकेन पादेन नियमं स्थितः । ४६५

लोकप्रवृत्तिहेतोस्त्वमिति व्यासो ममाब्रवीत् । चेचञ्जः सर्वभूतानामादिगन्तस्य केशव ।

निधानं तपसां कृष्ण यज्ञस्त्वञ्च सनातनः । निहत्य नरकं भौममाहृत्य मणिकुण्डले । प्रथमेत्पादितं कृष्ण मेध्यमयम् वासुजः ।

कृत्वा तत्कर्म्म लोकानामृषभः सर्वलोकजित् । अवधीस्त्वं रणे सर्वान् समेतान् दैत्यदानवान् ।

ततः सर्वैश्वरत्वञ्च सम्प्रदाय शचीपतेः । मानुषेषु महाबाहो प्रादुर्भूतोऽसि केशव ।

मत्वं नारायणो भूत्वा हरिर्गामीः परन्तप । ब्रह्मा सोमश्च सूर्यश्च धर्मो धाता यमोऽनलः । ४६०

वार्युर्ध्वश्रवणो रुद्रः कालः खं पृथिवी दिशः । अजस्रराचरगुरुः स्वष्टा त्वं पुरुषोत्तम ।

परायणं देवमूर्द्धं क्रतुर्भिर्धुसूदन । अयजो भूरितेजा वै कृष्ण चैवरथे वने ।

शतं शतसहस्राणि सुवर्षस्य जनार्दन । एकैकस्मिंस्तदा यज्ञे परिपूर्णानि भागशः ।

अदितेरपि पुत्रत्वमेव यादवनन्दन । त्वं विष्णुरिति विख्यातं इन्द्रादवरजो विभुः ।

शिशुर्भूत्वा दिवं खञ्ज पृथिवीञ्च परन्तप । त्रिभिर्विक्रमणैः कृष्ण क्रान्तवानसि तेजसा । ४६५

संप्राप्य दिवसाकाशमादित्यसदने स्थितः । अत्युरोचश्च भूतात्मन् भास्करं खल तेजसा ।

प्रादुर्भावसहस्रेषु तेषु तेषु त्वया विभो । अधर्मरुचयः कृष्ण निहताः शतशोऽसुराः ।

सादिता सौरवाः पाशा निसुन्दनरौ हतौ । कृतः चेम् पुनः पन्थाः पुरं प्रागज्योतिषं प्रति ।

जाह्यामाकृतिः काथः शिशुपालो जनैः सह । जगमन्त्यश्च ग्रैयश्च शतध्वजा च निर्जितः ।

तथा पर्जन्यधोषेण रथेनादित्यवर्चसा । अवाप्सोर्म्महिषीं भोज्या रणे निर्जित्य रुक्मिणं ।

४६०

दन्द्रद्युधो हतः कोपाद्यवनश्च कसेरुमान् । हतः सौभयतिः शाल्वस्त्वष्टा सौभश्च पातितं ।

द्वरावत्यां हतो भोजः कार्त्तवीर्यममे युधि । गोपतिस्तानकेतुश्च त्वया विनिहतावुभौ ।

ताञ्च भोगवतीं पुष्पामृषिकां तां जनार्दन । द्वारकामात्ममान् कृत्वा ममुद्गमयिष्यमि ।

न कोधो न च मातमर्थं नानृतं मधुसूदन । त्वयि तिष्ठति दाशार्ह न नृशंख कुतोऽनृजुः ।

आसीनं चैत्यमध्ये त्वा दीपमानं स्वतेजसा । आगम्य ऋषयः सर्वे ऽयाचन्ताभयमच्युत ।

४६५

युगान्ते सर्वभूतानि संक्षिप्य मधुसूदन । आत्मनैवात्मसात्कृत्वा जगदासोः परन्तप ।

युगादौ तव वार्ष्णेय नाभिपद्मादजायत । ब्रह्मा चराचरगुरुर्ह्यस्येदं सकलं जगत् ।

तं हन्तुमुद्यतौ धौर्वा दानवौ मधुकैटभौ । तयोर्व्यतिक्रमं दृष्ट्वा क्रुद्धस्य भवतो हरः ।

ललाटाज्जातवान् शम्भुः शूलपाणिस्तिलोचनः । दत्तं तावपि देवेशौ त्वच्छरीरसमुद्भवौ ।

तन्नियोगकरवेताविति मे नारदोऽब्रवीत् । तथा नागायण पुरा क्रतुभिर्भूतिदक्षिणैः ।

४७०

दृष्ट्वांस्त्व महामत्रं कृष्ण चैचरथे वने । नैवं पूर्वं नापरे वा कश्चिद्विद्विष्यति कृतानि वा ।

यानि कर्माणि देव त्वं बाल एव महाबलः । कृतवान् पुण्डरीकाक्ष बलदेवसहायवान् ।

कैलासभवने चापि ब्राह्मणैर्न्यत्रमः सह ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा महात्मानमात्मा कृष्णस्य पाण्डवः ।

तुष्णीमासीत्ततः पार्थमित्युवाच जनार्दनः । ममैव त्वं तवैवाहं धे मदीयास्तवैव ते ।

यस्त्वा देष्टि स मां देष्टि यस्मांनु स मामनु । नरस्त्वमसि दुर्द्धर्ष हरिर्नारायणे ह्यहं ।

४७५

काले लोकमिमं प्राप्नो नरनारायणादृषी । अनन्यः पार्थ मत्तस्त्वं तत्तस्माहं तथैव च ।

नावयारन्तरं शक्यं वेदितुं भगवत्तव ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्ते तु वचने केशेन महात्माना ।

तस्मिन् वीरसमावाये संरब्धेऽथ राजसु । दृष्टद्युक्त्वमुखैर्विभ्रातृभिः परिवारिता ।

पाञ्चाली पुण्डरीकाक्षमासीनं भानृभिः सह । अभिगम्याब्रवीत् क्रुद्धा शरण्यं शरणैषिणी ।

॥ द्रौपद्युवाच ॥ पूर्वं प्रजाभिर्गं तामाकुरेकं प्रजापतिं । सृष्टारं सर्वलोकानामसितो देवलोऽब्रवीत् ।

४८०

विष्णुत्वमसि दुर्द्धर्ष त्वं यज्ञो मधुसूदन । यष्टा त्वमसि यष्ट्यो यामदन्तो यथाऽब्रवीत् ।

ऋषयस्त्वां चमामाहुः सत्यश्च पुरुषोत्तम । सत्याद्यज्ञोऽसि संभूतः कश्यपस्त्वां यथाऽब्रवीत् ।

साध्यानामपि देवानां शिवानामोत्थरेश्वर । भूतभावन भूतेश यष्ट्वां त्वां नारदोऽब्रवीत् ।

ब्रह्मशङ्करशक्राद्यैर्विष्टन्दैः पुनः पुनः । क्रीडसे त्वं नरव्याघ्र बालः क्रीडनकैरिव ।

द्यौश्च ते शिरसा व्याप्ता पद्भ्याश्च पृथिवी प्रभो । जठरं ते इमे लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः ।

४८५

विद्यातपोऽभितप्तानां तपसा भावितात्मनां । आत्मदर्शनद्वयानां ऋषीणामसि सत्तमः ।

राजर्षीणां पुण्यकृतामाक्षेयनिवर्तिनां । सर्वधर्मापन्नानां त्वं गतिः पुरुषर्षभ ॥ त्वं प्रभुस्त्वं विभुश्च त्वं भूतात्मा त्वं विचेष्टसे ।

लोकपालाश्च लोकाश्च नचवाणि दिवो दद्व । नभश्चक्षुः सूर्यश्च त्वयि सर्व्वं प्रतिष्ठितं ।
 मर्त्येता चैव भूतानाममरत्वं दिवौकसां । त्वयि सर्व्वं महाबाहो लोककार्य्यं प्रतिष्ठितं ।
 सा तेऽहं दुःखमाख्यास्ये प्रणयात्प्रभुसूदन । ईदृशं सर्व्वभूतानां ये दिव्या ये च मानुषाः । ५९०
 कथं न भार्या पार्थानां तव कृष्ण सखी विभो । दृष्टुं कृष्णस्य भगिनी सर्भा कथ्यते मादृशो ।
 स्त्रीधर्म्मिणी वेपमाना शोणितेन समुचिता । एकवस्त्रा विकृष्टाऽस्मि दुःखिता कुरुसंसदि ।
 राक्षसां मध्ये सभायान्नु रजसाऽभिरिजुता । दृष्ट्वा च मां धार्तराष्ट्राः प्रादुर्गन् पापचेतसः ।
 दासीभावेन मां भोक्तुमीषुसे मधुसूदन । जीवत्सु पाण्डुपुत्रेषु पाञ्चालेषु च वृष्णिषु ।
 नन्वहं कृष्ण भोक्तव्यं दृतराष्ट्रस्य चोभयोः । क्षुषा भवामि धर्म्मैष साऽहं दासीकृता बलात् । ५९५
 गर्हये पाण्डवांस्त्वैव युधि श्रेष्ठान्महाबलान् । यत्किञ्चिन्मनां प्रेक्षन्ते धर्म्मपत्नीं यश्चिन्मि ।
 धिग्वलं भीममेनस्य धिक्पार्थस्य च गाण्डिवं । धौ मां विप्रहतां जुद्धैर्धर्म्मेयतां जगार्हन् ।
 शश्वतोऽयं धर्म्मपयः सङ्गिराचरितः सदा । यद्भार्या परिरक्षन्ति भर्त्सरोऽप्यबला अपि ।
 भार्यायां रक्ष्यमाणायाम् प्रजा भवति रक्षिता । प्रजायां रक्ष्यमाणायामात्मा भवति रक्षितः ।
 आत्मा हि जयते तस्यां तस्मात् जया भवत्युत । भर्त्सा च भार्य्याया रक्ष्यः कथं जायाम्नोदरे । ५९०
 नन्विमे शरणं प्राप्तं न त्यजन्ति कदाचन । ते मां शरणमापन्नां नान्यपद्यन् पाण्डवाः ।
 पञ्चभिः पतिभिर्जताः कुमारो मे महौजसः । एतेषामथवेत्तार्यं चातव्याऽस्मि जगार्हन् ।
 प्रतिविन्ध्यो युधिष्ठिरात् सुतप्तोमो वृकोदरात् । अर्जुनात् श्रुतकीर्त्तिस्तु शतानीकस्तु नाकुलिः ।
 कनिष्ठात् श्रुतकर्मा च सर्व्वं सत्यपराक्रमाः । प्रयुक्तो यावृशः कृष्ण तादृशसे महारथाः ।
 नन्विमे धनुषि श्रेष्ठो अजेया युधि शत्रवैः । किमर्थं धार्तराष्ट्राणां सहने दुर्बलोयसां । ५९५
 अधर्म्मैष हतं राक्ष्यं सर्व्वं दासाः कृतास्तथा । सभायां परिकृष्टाऽहमेकवस्त्रा रजस्रला ।
 नाधिज्यमपि यत् शक्यं कर्त्तुमन्येन गाण्डिवं । अन्यत्रार्जुनभीमाभ्यां त्वया वा मधुसूदन ।
 धिग्वलं भीमसेनस्य धिक्पार्थस्य च पौरुषं । यत्र दुर्योधनः कृष्ण मुहुर्त्तमपि जीवति ।
 य एतानाञ्चिप्राङ्गात् सह माचाऽविहिंसकान् । अधीयानान् पुरा बालान् व्रतस्थान्मधुसूदन
 भोजने भीमसेनस्य पापः प्राक्षेपयद्विषं । कालकूटं नवनीत्स्वं सम्भृतं लोमहर्षणं । ५९०
 तज्जीर्णमविकारेण महात्मेन जगार्हन् । सशेषत्वान्महाबाहो भीमस्य पुरुषोत्तम ।
 प्रमाणकोत्यां विषं सन् तथा सुप्तं वृकोदरं । बह्वैर्न कृष्ण गङ्गायां प्रक्षिप्य पुनराज्जित् ।
 यदा त्रिविद्धः कौन्तेयस्तदा संवृद्धिं बभूव । उदतिष्ठन्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ।
 आशेषैः कृष्ण सर्व्वैर्भीमसेनमदंशयत् । सर्व्वैर्वेवाङ्गदेशेषु न ममार च ब्रजहा ।
 प्रतिबुद्धस्तु कौन्तेयः सर्व्वान् सर्पान्प्रापयत् । सारथिञ्चास्य दयितमपहसेन जज्ञिवान् । ५९५
 पुनः सुप्तानुपाधाचीडालकान् वारणावते । शयानानार्थ्यया सार्द्धं को नु तत् कर्त्तुमर्हति ।
 यचार्या ददती भीता पाण्डवानिदमब्रवीत् । महद्भयममापन्ना शिखिणा परिवारिता ।

हा हताऽस्मि कुतो न्यथ भवेच्छान्तिरिहानलात् । अनाथा विनश्रित्यामि बालकैः पुत्रकैः सह ।

तत्र भीमो महाबाहुर्ध्यायवेगपराक्रमः । आर्ध्यामाश्वासयामास भ्रातृं सपि ट्टकोदरः ।

वैनतेयो यथा पत्नी गुरुत्मान् पतताम्बरः । तथैवाभिपतित्यामि भयं वो नेह विद्यते ।

५१०

आर्ध्यामङ्गेन वामेन राजानं दक्षिणेन च । अस्योस्र यमौ कृत्वा पृष्ठे वीभत्सुमेव च ।

सहस्रोत्पथ्य वेगेन सर्वानादाय वीर्यवान् । भ्रातृनार्ध्यास्र बलवान् मोक्षयामास पावकात् ।

ते राजौ प्रस्रिताः सर्वे सह माचा यशस्विनः । अभ्यगच्छन्महारथं हिडिम्बेनमनिकात् ।

श्रान्ताः प्रसुप्तास्तत्रैव माचा सह सुदुःखिताः । सुप्तंश्चैनानभ्यगच्छद्विडिम्बा नाम राक्षसी ।

सा दृष्ट्वा पाण्डवांस्तत्र सुप्तान्माचा सह चितौ । हृच्छयेनाभिभूतात्मा भीमसेनमुकामयत् ।

५१५

भीमस्य पादौ कृत्वा तु स्व उत्सङ्गे ततोऽबला । पर्यमर्दत सञ्चष्टा कल्याणी मृदुपाणिना ।

तामबुध्यदमेयात्मा बलवान् सत्यविक्रमः । पर्यपृच्छत तां भीमः किमिदं कस्य निन्दिते ।

एवमुक्ता तु भीमेन राक्षसी कामरूपिणी । भीमसेनं महात्मानमाह धैर्यमनिन्दिता ।

पलायध्वमितः चिप्रं मम भ्रातैव वीर्यवान् । आगमिष्यति वो हन्तुं तस्मादगच्छत मा चिरं ।

अथ भीमोऽभ्युवाचैनोऽसिभिमानमिदं वचः । नोदिजयमहं तस्मान्निहन्निष्येऽसुगतं ।

५१०

तयोः श्रुत्वा तु संजल्पमागच्छद्राक्षसाधर्मः । भीमरूपो महानादानं विष्टजन् भीमदर्शनः ।

॥ राक्षस उवाच ॥ केन सार्द्धं कथयसि श्रानयेनं ममान्तिकं । हिडिम्बे भवयिष्यामि न चिरं कर्तुमर्हसि ।

सा कृपासंगृहीतेन हृदयेन मनस्विनी । नैनमेच्छतदाख्यातुमनुकोशादनिन्दिता ।

स नादानं विनदन् धीरान् राक्षसः पुरुषादकः । अभ्यद्रवत वेगेन भीमसेनं तदा किल ।

तमभिद्रुत्य संक्रुद्धो वेगेन महता बली । अगृह्णात् पाणिना पाणिं भीमसेनस्य राक्षसः ।

५१५

दम्भाश्रितिसमस्यं वज्रसंहरनं दृढं । सञ्चत्य भीमसेनाय व्याचिपत् सहसा करं ।

गृहीतं पाणिना पाणिं भीमसेनस्य राक्षसा । नास्मृत्यत महाबाहुस्तचाक्रुध्यदृकोदरः ।

तदासीत्तुमुलं युद्धं भीमसेनहिडिम्बयोः । सर्वस्वविदुषोर्घोरं दृत्रवासवयोरिव ।

विक्रीड्य सुचिरं भीमो राक्षसेन सहानघ । निजघान महावीर्यसं तदा निर्व्वलं बली ।

हत्वा हिडिम्बं भीमोऽथ प्रस्रितो भ्रातृभिः सह । हिडिम्बामगतः कृत्वा यस्यां जातो घटोत्कचः ।

५२०

ततः संप्राद्रवन् सर्वे सह माचा परम्पराः । एकचक्रामभिमुखाः संवृता ब्राह्मणव्रजैः ।

प्रस्थाने व्याम एषाञ्च मन्वी प्रियहिते रतः । ततोऽगच्छन्नेकचक्रा पाण्डवाः शंसितव्रताः ।

तत्रायासादयामासुर्बलं नाम महाबलं । पुरुषार्दं प्रतिभयं हिल्लिषेनैव शक्तितं ।

तस्मापि विनिहत्योयं भीमः प्रहरताम्बरः । सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्दुपदस्य पुरं ययौ ।

लब्ध्वाऽहमपि तत्रैव वसता सत्यसाहिना । यथा तया जिता कृष्णः कृष्णिणो भीमकात्मजा ।

५२५

एवं सुयुद्धे पार्थेन जिताऽहं मधुसूदन । स्वयम्बरे महत्कर्षं कृत्वा न सुकरं परैः ।

एवं क्रोधैः सुवज्रभिः क्षिप्यमाना सुदुःखिता । निवसाभ्यर्चयथा शीना कृष्ण धौम्यपुरःसरा ।

त इमे सिंहविक्रान्ता वीर्येणाभ्यधिकाः परैः । निहीनैः परिक्रिश्यन्तीं समुपेक्षन्ति मां कथं ।

एतादृशानि दुःखानि सहन्ती दुर्बलीयसां । दीर्घकालं प्रदीप्ताऽस्मि पापानां पापकर्षणां ।

क्ले महति जाताऽस्मि दिव्येन विधिना किल । पाण्डवानां प्रिया भार्याः क्षुधा पाण्डोर्गहात्मनः ।

४८०

कचग्रहमनुप्राप्ता साऽस्मि कृष्ण वरा सतो । पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां प्रेक्षतां मधुसूदन ।

इत्युक्त्वा प्रारूढत् कृष्ण मुखं प्रच्छाद्य पाणिना । पद्मकोषप्रकाशेन मृदुना मृदुभाषिणी ।

स्तनावपत्तितौ पीनौ सुजातौ शुभलक्षणौ । अभ्यवर्षत पाञ्चाली दुःखजैरश्रुविस्तुभिः ।

चक्षुषी परिमार्ज्यन्ती निश्चसन्ती पुनः पुनः । वाष्पपूर्णैः कण्ठेन क्रुद्धा वचनमब्रवीत् ।

नैव मे पतयः सन्ति न पुत्रा न च बान्धवाः । न भ्रातरो न च पिता नैव त्वं मधुसूदन ।

४८५

ये मां विप्रकृतां क्षुरैरुपेक्षन्ति विशोकवत् । न च मे शम्यते दुःखं कर्षो यत् प्राहमत्तदा ।

चतुर्भिः कारणैः कृष्ण त्वया रक्ष्याऽस्मि नित्यशः । सम्बन्धादगौरवात् सख्यात् प्रभुत्वेनैव केशव ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथ तामब्रवीत् कृष्णस्तस्मिन् वीरसमागमे ॥ वासुदेव उवाच ॥ रोदिष्यन्ति स्त्रियो स्त्रेवं येषां क्रुद्धाऽसि भाविनि ।

बोभक्षुशरपञ्चक्रान् शोणितौघपरिभुतान् । निहतान् वल्लभान् वीक्ष्य शयानान् वसुधातले ।

यत्समर्थं पाण्डवानां तत्करिष्यामि मा शूच । सत्यं ते प्रतिजानामि राज्ञां राज्ञो भविष्यमि ।

४९०

पतेद्वौर्हिमवान् शोथ्येत् पृथिवी शकलीभवेत् । शूथ्येत्तायनिधिः कृष्ण न मे मोघं वचो भवेत् ।

तच्छ्रुत्वा द्रौपदी वाक्यं प्रतिवाक्यमथाच्युतात् । साचीकृतमवैचत् सा पाञ्चाली मध्यमं पतिं ।

आवभोष महाराजद्रौपदीमर्जुनस्तदा । मारोदीः शुभताम्राक्षि यथाह मधुसूदनः ।

तथा तद्भविता देवि नान्यथा वरवर्णिनि ॥ धृष्टद्युम्न उवाच ॥ अहं द्रोणं हनिष्यामि शिखण्डो तु पितामहं ।

दुर्योधनं भीममेनः कर्षं हन्ता धनञ्जयः । रामकृष्णौ व्यपाश्रित्य अजयाः स्मरणे स्वसः ।

४९५

अपि वृत्रहणा युद्धे किं पुनर्धृतराष्ट्रजैः ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्ते ऽभिमुखा वीरा वासुदेवमुपस्थिताः । तेषां मध्ये महा बाहुः केशवो वाक्यमब्रवीत् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्रौपद्याश्रमने द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ वासुदेव उवाच ॥ नैतत्कृच्छ्रमनुप्राप्तौ भवान्स्यादसुधाधिप । यद्यहं द्वारकायां स्यां राजनसन्निहितः पुरा ।

आगच्छेयमहं द्यूतमनाहृतो ऽपि कौरवैः । आम्बिकेयेन दुर्द्वर्षं राज्ञा दुर्योधनेन च ।

वारयेयमहं द्यूतं बल्लभं दोषान् प्रदर्शयन् । भीमद्रोणौ समानाव्य रूपं बाह्योक्तमेव च ।

वैचित्रवीर्यं राजानमलं द्यूतेन कौरव । पुत्राणां तव राजेन्द्र तन्निमित्तमिति प्रभा ।

५००

तत्राधत्तमहं दोषान् यैर्भवान् व्यतिरोपितः । वीरसेनसुतो यैस्तु राज्यात् प्रभंशितः पुरा ।

अर्तकीर्तिविनाशश्च देवनेन विज्ञाप्यते । सातत्यञ्च प्रसङ्गस्व वर्षयेयं यथातथं ।

स्त्रियोऽवा मृगया पानमेतत् कामसमुत्थितं । दुःखं चतुष्टयं प्राक्तं यैर्नरो भ्रश्यते श्रियः ।

तत्र सर्वत्र वक्तव्यं मन्यन्ते शास्त्रकेन्द्रिदाः । विशेषतश्च वक्तव्यं द्यूतं पश्यन्ति तद्भिदः ।

रकाहाद्वयनशोऽत्र भुवं व्यमनमेव च । अभुक्ताश्वार्थानां वाक्पास्यश्च केन ।

६०५

एतच्चान्यच्च कौरव्य प्रसङ्गिकटुकोदयं । द्यूते ब्रूयां महाबाहो समासाद्याविकासुते ।

एवमुक्त्वा यदि मया गृहीयादचनं नृम । अनामयं स्याद्धृक्ष्य कुरूणां कुरुवर्द्धन ।

नचेत् स मम राजेन्द्र गृहीयान्मधुरं वचः । पथ्यश्च भरतश्रेष्ठ निगृहीयां बलेन ते ।

अथैनमपनीनेन सुहृदो नाम दुर्हृदः । सभासदोऽनुत्तरेस्तांश्च हन्यां दुरोदरान् ।

असन्निधन्तु कौरव्य ममानर्त्तैस्त्वभूत्तदा । येनेदं व्यमनं प्राप्ता भवन्तो द्यूतकारिते ।

६१०

मोऽहमेत्य कुरुश्रेष्ठ दारकां पाण्डुनन्दन । अश्रैषं त्वां व्यमनिनं युयुधानाद्यथातथं ।

शुलैव चाहं राजेन्द्र परमोद्विग्नमानसः । तर्लभभ्यागतोऽस्मि त्वां द्रष्टुकाभे विशास्यते ।

अहो कृच्छ्रमनुप्राप्ताः सर्वे स्म भरतर्षभ । सोऽहं त्वां व्यमने मग्नं पश्यामि सह मोदरैः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणिवासुदेववाक्ये चयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अमान्निथं कथं कृष्ण तत्रामोदृष्णिनन्दन । कचामोदिप्रवासते किञ्चाकार्षीः प्रवासतः ।

॥ कृष्ण उवाच ॥ शाल्वस्य नगरं सौमं गतोऽहं भरतर्षभ । निहन्तुं कौरवश्रेष्ठ तत्र मे शृणु कारणं ।

६१५

महातेजा महाबाहुर्यः स राजा महायशः । दमघोषात्मजो वीरः शिशुपालो मया हतः ।

यज्ञे ते भरतश्रेष्ठ राजसूयेऽर्हणां प्रति । स रोषवशमापन्नो नामृष्यत दुरात्मवान् ।

श्रुत्वा तं निहतं शाल्वस्तीव्ररोषममन्वितः । उपायाद्वारकां गृह्णामिषस्थे मयि भारत ।

स तत्र योधितो राजन कुमारैर्दृष्टिपुङ्गवैः । आगतः कामगं सौभमाहत्यैवं नृशंसवत् ।

ततो दृष्टिप्रवीरांस्तान् बालान् हत्वा बह्वलदा । पुरोधानानि सर्वानि भेदयामास दुर्मतिः ।

६२०

उक्तवांश्च महाबाहो कामौ दृष्टिपुलाधमः । वासुदेवं स मन्दात्मा वसुदेवसुतो गतः ।

तस्य युद्धार्थिनो दर्पं युद्धे नाशयिताऽस्म्यहं । आनर्त्ताः सत्यमाख्यत तत्र गत्वाऽस्मि यत्र सः ।

तं हत्वा विनिवर्त्तियं कंसकेशिनिसूदनं । अहत्वा न निवर्त्तिये सत्येनायुधमालभे ।

कामौ कासाविनि पुनस्तत्र तत्र प्रधर्वाति । मया किल रणे योद्धुं काङ्क्षमाणः स सौभराट् ।

अथ तं पापकर्म्मणं क्षुद्रं विश्वासघातिनं । शिशुपालबधामर्षाद्गमयिष्ये यमचरं ।

६२५

मम पापस्वभावेन भ्राता येन निपातितः । शिशुपालो महीपालस्तं बधिये महीतले ।

भ्राता वालश्च राजा च नच संयाममूर्द्धनि । प्रमत्तश्च हतो वीरस्तं हनिष्ये जनार्दन ।

एवमादि महाराज विलप्य दिवमास्थितः । कामगेन स सौभेन विप्रा मां कुरुनन्दन ।

तमश्रेष्ठमहं गत्वा यथावृत्तः स दुर्मतिः । मयि कौरव्यदुष्टात्कः मार्त्तिकावतको नृपः ।

तद्वोऽहमपिकौरव्य रोषव्याकुलमानसः । निश्चित्य मनसा राजन् बधायाम्म मनोदधे ।

६३०

आनर्त्तैषु विमर्द्धश्च क्षेपस्त्रात्मनि कौरव । प्रवृद्धमवलेपश्च तस्मादुष्कृतकर्म्मणः ।

ततः सौभबधायहं प्रतस्थे प्रथिवीपते । स मया सागरावर्त्ते बृष्ट आसीत् परीक्षता ।

ततः प्रभाष्य जलजं पाञ्चजन्यमहं नृप । आह्वय शाल्वं समरे युद्धाय समवस्थितः ।

तन्मुहूर्त्तमभ्युद्वं तत्र मे दानवैः सह । वशीभूतास्तु मे सर्वभूतले च निपातिताः ।

एतत्कार्यं महाबाहो येनाहं नागमं तदा । श्रुत्वा ह्यस्तिनपुरं द्यूतञ्चाविनयोत्थितं । द्रुतमागतवान् युष्मान्द्रयुकामः

सदुःखितान् ।

१२५

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौमवधोपाख्याने चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ वासुदेव महाबाहो विस्तरेण महामते । सौमस्य बधमाचक्ष्व नहि तृणामि कथ्यतः ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ हतं श्रुत्वा महाबाहो मया श्रौतश्रवं नृप । उपायाङ्गरतश्रेष्ठ शाल्वो दारवर्ती पुरी ।

अरुन्धन्ता सदुष्टात्मा सर्वतः पाण्डुनन्दन । शाल्वो वैहायसश्चापि तत् पुरं व्यूह्य धिहितः ।

तत्रस्थोऽयं महीपालो योधयामास तां पुरीं । अभिसारेण सर्वेण तत्र युद्धमवर्त्तत ।

पुरी समन्तादिहिता सपताका सतोरणा । सचका सञ्जडा चैव सयन्त्रखनका तथा ।

१२६

सोपशन्धप्रतोलीका साट्टाट्टालकगोपुरा । सचकयहणी चैव सोत्कालातावपोथिका ।

साद्रिका भरतश्रेष्ठ सभेरोपनवानका । सतोमराङ्कुशा राजन् मशतन्नीकलाङ्गला ।

समुष्णुण्डाभगुडका सायुधा सपरश्वधा । लोहचर्म्मवती चापि माग्निः सगुडशटङ्गिका ।

शास्त्रदृष्टेन विधिना संयुक्ता भरतर्षभ । रथैरनेकैर्बलविधैर्गदशस्त्रोद्भवादिभिः ।

पुरुषैः कुरुशार्दूल समर्थैः प्रतिवारणे । अतिख्यातकुलैर्बैरैर्दृष्टवैर्यैश्च संयुगे ।

१२७

मध्यमेन च गुल्मेन रत्निभिः सा सुरक्षिता । उन्मिन्नगुल्मैश्च तथा हयैश्च सपताकिभिः ।

आघोषितश्च नगरे न पातव्या सुरेति वै । प्रमादं परिरुद्धि त्रयसेनोद्भवादिभिः ।

प्रमत्तेष्वभिधातं हि कुर्याच्छाल्वो नराधिपः । इति कृत्येऽप्रमत्तास्ते सर्वे दृष्टव्यन्धकाः स्थिताः ।

आनर्त्ताश्च तथा सर्वे नटनर्त्तकगायनाः । वह्निर्निर्वाप्तिताः क्षिप्रं रुद्धिर्विचक्षस्वयं ।

संक्रमा भेदिताः सर्वे नावद्य प्रतिषेधिताः । परिखास्यापि कैरव्य कीलैः सुनिचिताः कृताः ।

१२८

उदपानाः कुरुश्रेष्ठ तथैवाप्यम्बरीषकाः । समन्तात् क्रोशमात्रश्च कारिता विषमा च भूः ।

प्रकृत्याविषमं दुर्गं प्रकृत्या च सुरक्षितं । प्रकृत्या चायुधोपेतं विशेषेण तदाज्ञघ ।

सुरक्षितं सुगुप्तञ्च सर्व्वायुधसमन्वितं । तत्पुरं भरतश्रेष्ठ यथेन्द्रभवनं तथा ।

नचामुष्टोऽभिनिर्याति न चामुद्रः प्रवेश्यते । दृष्टव्यन्धकपुरे राजसदा सौमसमागमे ।

अनुरथ्यासु सर्व्वासु चत्वरेषु च कैरव । बलं बभूव राजेन्द्र प्रभूतगजवाजिमत् ।

१२९

दन्तवतनभक्तश्च दन्तायुधपरिच्छदं । कृतोपधानश्च तदा बलमासीन्महाभुज ।

न कुप्येवतनी कश्चिन्नचातिक्रान्तेवतनी । नानुग्रहभूतः कश्चिन्नचादुष्टपराक्रमः ।

एवं सुविदिता राजन्दीरका भूरिदक्षिणा । आऊकेन सुगुप्ता च राज्ञा राजीवलोचन ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौमवधोपाख्याने पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ कृष्ण उवाच ॥ तां दृष्टयातो राजेन्द्र शाल्वः सौमपतिस्तदा । प्रभूतनरनागेन बलमोपविशे ह ।

मम निविष्टा सा सेना प्रभूतमन्त्रिणाशये । चतुरङ्गबलोपिता शाल्वराजाभिप्राप्तिता ।

१३०

वर्जयित्वा गृहानानि देवतायतनानि च । वल्मीकांश्चैत्यवृक्षांश्च तन्निविष्टमभूद्वलं ।
 अनीकानां विभागेन पथानः संवृताभवन् । प्रवणाय च नैवासन् शास्वस्य शिविरे नृप ।
 सर्व्वायुधसमेपेतं सर्व्वशस्त्रविशारदं । रथनागाश्वकलिलं पदातिध्वजसङ्कुलं ।
 तुष्टपुष्टबलोपेतं वीरलक्षणललितं । विचित्रध्वजसन्नाहं विचित्ररथकामुकं ।
 सन्निविष्टश्च कौरव्य दारकायां नरर्षभ । अतिमारयामास तदा वेगेन पतगेन्द्रवत् । १९५
 तदापतनं संदृश्य बलं शास्वपतेस्तदा । निर्याय योधयामासुः कुमारौ दृष्टिर्नन्दनाः ।
 असहन्तो ऽभियानं तत् शास्वराजस्य कौरव । चारुदण्यश्च शाम्भश्च प्रद्युम्नश्च महारथः ।
 ते रथैर्दृशिताः सर्व्वे विचित्राभरणध्वजाः । संसक्ताः शास्वराजस्य सङ्गभिर्व्योधपुङ्गवैः ।
 गृहीत्वा कार्मुकं शाम्भः शास्वस्य सचिवं रणे । योधयामास संहृष्टः चेमदृष्टिश्चमूपतिं ।
 तस्य वाणमयं वर्षं जाम्बवत्याः सुतो महत् । मुमोच भरतश्रेष्ठ यथा वर्षं सहस्रदृक् । १९०
 तदाणवर्षं तुमुलं विषेहे स चमूपतिः । चेमदृष्टिर्भृङ्गाराज हिमवानिव निखलः ।
 ततः शाम्बाय राजेन्द्र चेमदृष्टिर्नृपि ख्यं । मुमोच मायाविहितं शरजालं महत्तरं ।
 ततो मायामयं जालं माययैव विदीर्य्य सः । शाम्भः शरसहस्रेण रथमस्याभ्यवर्षत ।
 ततः स विद्धः शाम्बेन चेमदृष्टिश्चमूपतिः । अपायाञ्जवनैरथैः शाम्बवाणप्रपीडितः ।
 तस्मिन् विप्रद्रुते कूर्गे शास्वस्याथ चमूपतौ । वेगवान्नाम दैतेयः सुतं मेऽभ्यद्रवद्वनी । १९५
 अभिपन्नसु राजेन्द्र शाम्बो दृष्टिर्कुलोद्धतः । वेगं वेगवतो राजस्तस्यौ वीरो विधारयन् ।
 स वेगवति कौन्तेय शाम्बो वेगवतीं गदां । चित्तेप तरसा वीरो व्याविध्य सत्यविक्रमः ।
 तथा लम्बिहो राजन् वेगवान् न्यपतद्बहुवि । वातरुग्ण इव चुष्णा जीर्षमूढो वनस्थितिः ।
 तस्मिन् विनिहते वीरे गदानुन्ने महासुरे । प्रविश्य महतीं मेनां योधयामास मे सुतः ।
 चारुदण्येन संसक्तो विविन्ध्यो नाम दानवः । महारथः समाज्ञतो महाराज महाधनुः । १९०
 ततः सुतुमुलं युद्धं चारुदण्यविविन्ध्ययोः । वृत्रवासवयो राजन् यथा पूर्वं तथाऽभवत् ।
 अन्येऽन्यस्याभिसंक्रुद्धावन्योऽन्यं जघ्नतुः शरैः । विनदनौ महारावान् भिन्नाविव महाबलौ ।
 रौक्मिणेयस्ततो वाणमन्यैर्कापमवर्चसं । अभिमन्यु महास्त्रेण मन्दध्वं श्रुत्वाशनं ।
 स विविन्ध्याय संकोधः समाह्वय महारथः । चित्तेप मे सुतो राजन् स गतासुरथापतत् ।
 विविन्ध्यं निहतं दृष्ट्वा तास्तु विचोभितां चमूं । कामगेन स सौमेन शास्वः पुनरुपागमत् । १९५
 ततो व्याकुलितं सर्व्वं दारकावासि तद्वलं । दृष्ट्वा शालं महाबाहो भैषण्यं नृपते तदा ।
 ततो निर्याय कौरव्य अवस्थाप्य च तद्वलं । आनैतानां महाराज प्रद्युम्नो वाक्यमब्रवीत् ।
 सर्व्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु सर्व्वे पश्यन्तु मां युधि । निवारयन्तं संग्रामे बलात् सौमेन शराजकं ।
 अयं सौभपतेः सेनामायभैर्भुजगैरिव । धनुर्भुजविनिर्मुक्तैर्नाशयाम्यद्य यादवाः ।
 आश्वसध्वं न भीः कार्या सौभराड्य नश्यति । मयाऽभिपन्नो दृष्टात्मा सौभो विनश्यति । १९०

एवं भ्रुवति संहृष्टे प्रद्युम्ने पाण्डुनन्दन । धिष्ठितं तद्वलं वीर युयुधे च यथासुतम् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौमबधोपाख्याने शाउषोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ वासुदेव उवाच ॥ एवमुक्त्वा सौक्लिण्येया यादवान्भरतर्षभ । दर्शितैर्हर्गमिभुक्तं रथमास्थाय काञ्चनं ।

उच्छ्रित्य मकरं केतुं व्यात्ताननमिवान्तकं । उत्पतद्भिरिवाकाशं तैर्हथैरन्वयात् परान् ।

विचिपन्नादयंश्चापि धनुः श्रेष्ठं महाबलैः । तूष्णस्वप्नधरः शूरो बद्धगोधाङ्गुलिचिवान् ।

स विद्युच्छ्रुतिश्चापं विहरन् वै तलात्तलं । मोहयामास दैतेयान् सर्वान्सौमनिवापिनः ।

१८५

तस्य विक्षिपतश्चापं सन्दधानस्य चासकृतम् । नान्तरं ददृशे कश्चिन्निप्रतः शत्रुमाश्रयम् ।

मुखस्य वर्णो न विकल्पतेऽस्य चेत्तस्य गात्राणि नचापि तस्य । सिंहाव्रतं चाप्यभिगर्जतेऽस्य शुश्राव लोकोऽद्भुतगौर्यमयम् ।

जलेचरः काञ्चनयष्टिसंस्था व्यात्ताननः सर्व्वतिमिप्रमाथो । वित्रासयन्वाजति वाहमुत्थे शाल्वस्य सेनाप्रमुखे ध्वजाग्रः ।

तत्स्वर्णं विनिष्पत्य प्रद्युम्नः शत्रुकर्षणः । शाल्वमेवाभिदुद्राव विधितुः कलहं नृप ।

अतियानक्तु वीरेण प्रद्युम्नेन महारणे । नामर्षयत संक्रुद्धः शाल्वः कुरुकुलोदहम् ।

३००

स रौप्यमदमन्तो वै कामगादवरुह्य च । प्रद्युम्नं योधयामास शाल्वः परपुरञ्जयः ।

तथोः सुतमुलं युद्धं शाल्वदृष्टिप्रवीरधोः । समेता ददृशुर्लोका बलिवासवयोरिव ।

तस्य माथामथो वीर रथो हेमपङ्क्तिरुतः । सपताकः सध्वजश्च सानुकर्षः स तूष्णवान् ।

स तं रथवरं श्रीमान् समारुह्य किल प्रभो । मुमोच वाणान् कौरव्य प्रद्युम्नाय महाबलः ।

ततो वाणमयं वर्षं व्यक्षज्जतरसा रणे । प्रद्युम्नो भुजवेगेन शाल्वं संमोहयन्निव ।

३०५

स तैरभिहतः संख्ये नामर्षयत सौभराट् । शरान्दीप्ताग्निस्फुल्लान् मुमोच तनये मम ।

तानापतत वाणैघान् सन्निच्छेद महाबलः । ततश्चान्यान् शरान् दीप्तान् प्रचिक्षेप सुते मम ।

स शाल्ववाणैराजेन्द्र विद्धो रुक्मिणिनन्दनः । मुमोच वाणं लरितो मर्षमैदिनमाहवे ।

तस्य वर्ष्वविभिदागु स वाणो मत्सुतेरितः । विव्याध च्चदयं पञ्च स मुमोह पपात च ।

तस्मिन्निपतिते वीरे शाल्वराजे विचेतसि । संप्राद्ववन् दानवेन्द्रा दारयन्तो वसुध्वरा ।

३१०

हाहाकृतमभूत् सैन्यं शाल्वस्य पृथिवीपते । नष्टसंज्ञे निपतिते तदा सौभपते नृपे ।

तत उत्थाय कौरव्य प्रतिष्ठभ्य च चेतनां । मुमोच वाणान् सहसा प्रद्युम्नाय महाबलः ।

तैः स विद्धो महाबाहुः प्रद्युम्नः समरे स्थितः । जवुदंशे भृशं वीरो व्यासीददृष्टे तदा ।

तं स विद्धा महाराज शाल्वो रुक्मिणिनन्दनं । नगाद सिंहनादं वै नादेनापूरयन्मर्षी ।

ततो मोहं समापन्ने तनये मम भारत । मुमोच वाणांस्तरितः पुनरन्यान् दुरासदान् ।

१५

स तैरभिहतो वासैर्बहुभिस्तेन मोहितः । निक्षेष्टः कौरवश्रेष्ठ प्रद्युम्नोऽभद्रुणाजिरे ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौमबधोपाख्याने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ वासुदेव उवाच ॥ शाल्ववाणाह्निं तस्मिन् प्रद्युम्ने बलिनाम्बरे । दृष्ट्वेया भग्नसङ्कल्पा त्रियथुः घृतनागताः ।

हाहाकृतमभूत् सर्व्वं दृष्ट्वन्मकबलं ततः । प्रद्युम्ने मोहिते राजन् परे च मुदिता भृशं ।

तं तथा मोहितं दृष्ट्वा सारथिर्ज्वनैर्हयैः । रणादपाह्नं चूः शिंचितो दारुतिस्त्रिदा ।

नातिदूरापथाते तु रथे रथवरप्रणुत् । धनुर्गृहीता यत्नारं लब्धसंभोऽब्रवीद्दिदं ।

७९०

सौते किन्ति व्यवसितं कस्माद्यामि पराङ्मुखः । नैष वृष्णिप्रवीराणां महावे धर्म उच्यते ।

कश्चित् सौते न ते मोहः शाल्वं दृष्ट्वा महाहवे । विषादो वा रणं दृष्ट्वा ब्रूहि मे त्वं यथातथं ।

॥ सौतिरुवाच ॥ जानाद्देने न मे मोहो नापि मां भयमाविशन् । अतिभारन्तु ते मन्ये शाल्वं केशवनन्दन ।

सोऽपयामि शनैर्वीर बलवानेष पापकृत् । मोहितश्च रणे शूरो रक्ष्यः सारथिना रथी ।

आयुष्मस्त्वं मया नित्यं रचितयस्त्वयाऽप्यहं । रचितव्यो रथी नित्यमिति कृत्वाऽपयाम्यहं ।

७९५

एकस्यामि महाबाहो बह्वश्वापि दानवाः । न समं रौक्मिण्याहं रणे मत्वाऽपयामि वै ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ एवं ब्रुवति स्म ते तु तदा मकरकेतुमान् । उवाच स्मृतं कौरव्य निवर्त्तय रथं पुनः ।

॥ प्रद्युम्न उवाच ॥ दारुकात्मज मैवं त्वं पुनः कार्षीः कथञ्चन । व्यपयानं रणात् भौते जीवतो मम कर्हिचित् ।

न स वृष्णिकुले जातो यो वै त्यजति सङ्गरं । यो वा निपतितं हन्ति तवास्मीति च वादिनं ।

तथा स्त्रियश्च यो हन्ति बालं वृद्धं तथैव च । विरथं विप्रकोर्णश्च भग्नशस्त्रायुधं तथा ।

७९०

लक्ष्म स्तकुले जातो विनीतः स्तकर्मणि । धर्मज्ञस्यामि वृष्णीनामाहवेष्वपि दारुके ।

म जानंश्चरितं कृत्स्नं वृष्णीनां वृत्तनामुखं । अपयानं पुनः सौते मैवं कार्षीः कथञ्चन ।

अपयानं हतं पृष्ठे भ्रान्तं रणपलायितं । गदायजो दुराधर्षः किं मां वक्ष्यति माधवः ।

केशवस्यायजो वापि नीलवासा मदोत्कटः । किं वक्ष्यति महाबाहोऽम्बलदेवः समागतः ।

किं वक्ष्यति शिनेर्नृपा नरसिंहो महाधनुः । अपयानं रणात् स्तुत शान्मस्य समितिञ्चयः ।

७९५

चारुदेष्णश्च दुर्द्धर्षस्तथैव गदसारणौ । अक्रूरश्च महाबाहुः किं मां वक्ष्यति सारथे ।

शूरं सम्भावितं शान्तं नित्यं पुरुषमानिनं । स्त्रियश्च वृष्णिवीराणां किं मां वक्ष्यन्ति संहताः ।

प्रद्युम्नोऽयमुपायाति भीतस्यक्ता महाहवं । धिगेनमिति वक्ष्यन्ति नतु वक्ष्यन्ति साध्विति ।

धिम्माचा परिहासोऽपि मम वा मद्विधस्य वा । मृत्युनाऽभ्यधिकः सौते स त्वं मा व्यपयाः पुनः ।

भारं हि भयि संन्यस्य यतो मधुनिहा हरिः । यत्र भारतसिंहस्य नहि शक्योऽयं मर्षितुं ।

७९०

कृतवर्मा मया वीरो नित्यास्थत्रैव वारितः । शाल्वं निवारयिष्येऽहं तिष्ठन्मिति स्तुतज ।

सच सम्भावयस्यां वै निवृत्तो हृदिकात्मजः । तं समेत्य रणं त्यक्त्वा किं वक्ष्यामि महारथं ।

उपयानं दुराधर्षं शङ्खचक्रगदाधरं । पुरुषं पुण्डरीकाक्षं किं वक्ष्यामि महाभुजं ।

सात्यकिं बलदेवश्च धे चाप्येऽन्यकवृष्णयः । मया स्पर्द्धन्ति स्तुतं किं न वक्ष्यामि तानहं ।

त्यक्त्वा रणमिमं सौते पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः । त्वयाऽपनीतो विजग्मे न जीवेयं कथञ्चन ।

७९५

सन्निवर्त्त रथेनाशु पुनर्हार्त्कगन्दन । न चैतदेवं कर्त्तव्यमथापशु कथञ्चन ।

न जीवितमहं सौते बहून् मन्ये कथञ्चन । अययातो रणाङ्गीतः पृष्ठतोऽभ्याहतः शरैः ।

कदाच स्तुतपुत्र त्वं जानीषे मां भयार्द्रितं । अपयानं रणं हिला यथा कापुरुषं तथा ।

न युक्तं भवता त्यक्तुं संग्रामं दारुकात्मज । मयि युद्धार्थिनि भृशं स त्वं याहि यतो रणं ।
 इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभबधापाख्याने अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥
 ॥ वासुदेव उवाच ॥ एवमुक्त्वा कौन्तेय सुतपुत्रस्ततो ऽब्रवीत् । प्रद्युम्नं बलिनां श्रेष्ठं मधुरं स्रष्टुममर्हसि । ७५०
 न मे भयं रौक्मिणेय संग्रामे यच्छतो हयान् । युद्धज्ञानोऽस्मि वृष्णीनां नात्र किञ्चिदतो ऽन्यथा ।
 आयुभ्रानुपदेशस्तु सारथ्ये वर्त्तता स्मृतः । सर्वार्थेषु रथी रथ्यस्त्वञ्चापि भृशपीडितः ।
 त्वं हि शाल्वप्रदुक्तेन शरेणाभिहतो भृशं । कम्पलाभिहतो वीर ततोऽहमपयातवान् ।
 स त्वं मालतमुत्थाद्य लब्धसंग्रामो यदुच्छ्रया । पश्य मे हयसंयाने शिवां केशवनन्दन ।
 दारुकेणाहमुत्पन्नो यथापचैव शिञ्चितः । वीतभीः प्रविशाम्येतां शाल्वस्य प्रथितां चमूं । ७५१
 ॥ वासुदेव उवाच ॥ एवमुक्त्वा ततो वीर हयान् सञ्चोद्य सङ्करे । रग्निभिस्तु समुद्यम्य जवनोऽभ्यपतत्तदा ।
 मण्डनानि विचित्राणि यमकानीतराणि च । मयानि च विचित्राणि दक्षिणानि च सर्वशः ।
 प्रतोदेनाहता राजन् रग्निभिर्यु समुद्यताः । उत्पतन्त इवाकाशे व्यचरंस्ते हयोत्तमाः ।
 ते हस्तलाघवोपेतं विज्ञाय नृप दारुकिं । दह्यमाना इव तदा नास्पृशंश्चरणैर्महो ।
 सोऽपसंय्यां चमूं तस्य शाल्वस्य भगतर्षभ । चकार नातियत्नेन तदद्भुतमिवाभवत् । ७५०
 अमृद्यमाणाऽपसंय्य प्रद्युम्नेन च सौभराट् । यन्तारमस्य सहसा त्रिभिर्बाणैः समाह्वयन् ।
 दारुकस्य सुतस्तत्र बाणवेगमचिन्तयन् । भूय एव महाबाहो प्रयथावपस्यतः ।
 ततो वाणान् बद्धविधान पुनरेव स सौभराट् । मुभोच तनये वीर मम रूक्मिणिनन्दने ।
 तानप्राप्तान् श्रितैर्व्याणैश्चिच्छेद परवीरहा । रौक्मिणेय! स्मितं कृत्वा दर्शयन् हस्तलाघवं ।
 किञ्चान् दृष्ट्वा तु तान् वाणान् प्रद्युम्नेन स सौभराट् । आसुरीं दारुणीं मायामास्थाय व्यसृजत् शरान् । ७५१
 प्रयुज्यमानमाश्रय देतयास्तं महाबलं । ब्रह्मास्त्रेणान्तरा च्छित्वा मुभोचान्यान् पतन्निणः ।
 ते तदस्त्रं विधूयाग्रं विव्यधूरुधिराश्रनाः । शिरस्युगमि वक्त्रे च स मुमोह पपात च ।
 तस्मिन्निपतिते जुद्धे शाल्वे बाणप्रपीडिते । रौक्मिणेयोऽपरं बाणं सन्दधे श्रुनाशनं ।
 तमर्चितं सर्वदशार्हपूगैराशीविषाग्निज्वलनप्रकाशं । दृष्ट्वा शरं व्यामभिनीयमानं बभूव हाहाकृतमन्तरोद्यं ।
 ततो देवगणाः सर्वे स्रग्नाः सहधनेश्वराः । नारदं प्रवथामासुः श्वसनञ्च मनोजवं । ७५०
 तौ रौक्मिणेयमागम्य वक्षोऽमृता दिवौकसां । नैव बध्यस्त्वया वीर शाल्वराजः कथञ्चन ।
 मंहरस्व पुनर्व्याणमवथोऽयं त्वया रणे । एतस्य च शरस्याजौ नावथोऽस्ति पुमान् कश्चित् ।
 मृत्युरस्य महाबाहो रणे देवकिनन्दनः । कृष्णः संकल्पितो धात्रा तन्न मिथ्या भवेदिति ।
 ततः परमसंहृष्टः प्रद्युम्नः शरमुत्तमं । संजहार धनुःश्रेष्ठान्तूणे चैव न्यवेशयत् ।
 तत उत्थाय राजेन्द्र शाल्वः समरदुर्भनाः । व्यापायात्सबलसूर्णं प्रद्युम्नशरपीडितः । ७५१
 स दारुकां परित्यज्य क्रूरो वृष्णिभिरर्द्धितः । सौभमास्थाय राजेन्द्र दिवमाचक्रमे तदा ।
 इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभबधापाख्याने ऊनविशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ वासुदेव उवाच ॥ आनर्त्तनगरं मुक्तं ततोऽहमगमं तदा । महाकतो राजसूये निवृत्ते नृपते तव ।

अपश्यं दारकाच्चन्द्रं महाराज हतलिषं । निःस्वाधायवष्टकारं निर्भूषणवरस्थितं ।

अनभिज्ञेरुपाणि दारकोपवनानि च । दृष्ट्वा शङ्कोपपन्नोऽहमष्टच्छं हृदिकात्मजं ।

अस्वस्थनरनारीकमिदं दृष्ट्वाकुलं भृशं । किमिदं नरशार्दूल श्रोतुमिच्छामि तत्ततः ।

७८०

एवमुक्तः स तु मया विस्तरेणेदमब्रवीत् । रोधं मोक्षश्च शाल्वेन हार्दिक्यो राजसत्तम ।

ततोऽहं भरतश्रेष्ठ श्रुत्वा सर्वमशेषतः । विनाशे शाल्वराजस्य तदैवाकरवं मतिं ।

ततोऽहं भरतश्रेष्ठ समास्यस्य पुरे जनं । राजानमाङ्ककश्चैव तथैवानकदुन्दुभिं ।

सर्वान् दृष्ट्वाप्रवोरांश्च हर्षयन्ब्रुवं तदा । अप्रमादः सदा कार्यो नगरे यादवर्षभाः ।

शाल्वराजविनाशाय प्रयातं मां निबोधत । नाहत्वा तं निवर्त्तिष्ये पुरीं दारवतीं प्रति ।

७८१

सशाल्वं सौभगनगरं हत्वा द्रष्टाऽस्मि वः पुनः । त्रिःशामा हन्यतामेषा दुन्दुभी शत्रुभीषणा ।

ते मयाश्रायिता वीरा यथावद्भरतर्षभ । सर्वे मामब्रुवन् दृष्ट्वाः प्रयाहि जहि शानवान् ।

तैः प्रहृष्टात्मभिर्वीरैराशोभिर्भिनन्दितः । वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठान् प्रणम्य शिरसा भवं ।

शैत्यसुयीवयुक्तेन रथेनामादयन् दिशः । प्रभाय शङ्खप्रवरं पाञ्चजन्यमहं नृप ।

प्रयातोऽस्मि नरव्याघ्र बलेन महता वृतः । कृत्तेन चतुरङ्गेण यत्तेन जितकाशिना ।

७८२

समतीत्य बह्वन् देशान् गिरींश्च बज्रपादपान् । सरांसि सरितश्चैव मार्त्तिकीवतमासदं ।

तत्राश्रयं नरव्याघ्र शाल्वं सागरमन्तिकात् । प्रयान्तं सौभमास्थाय तमहं पृष्ठतोऽन्विष्यां ।

ततः सागरमासाद्य कुक्षौ तस्य महोर्मिणः । समुद्रनाभ्यां शाल्वोऽभूत् सौभमास्थाय शत्रुहन् ।

स समालोक्य दूराभ्यां स्मर्यधिव युधिष्ठिर । आह्वयामास दुष्टात्मा युद्धयैव मुञ्चमुञ्चः ।

तस्य शार्ङ्गविनिर्मुक्तैर्बह्वभिर्मर्मभेदिभिः । पुरं नासाद्यत शरैस्ततो मां रोष आविशत् ।

७८३

स चापि पापप्रकृतिर्द्वैतेयापसदो नृप । मय्यवर्षत दुर्द्धर्षः शरधाराः सहस्रशः ।

सैनिकान्मम सूतश्च हयांस्य स समाकिरत् । अचिन्तयन्मम शरान् वयं युधाम भारत ।

ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणां । चिच्छिपुः समरे वीरा मयि शाल्वपदामुगाः ।

ते हयांस्य रथश्चैव तदा दाहकमेव च । क्वाद्यामासुरसुरासैर्वाणैर्मर्मभेदिभिः ।

न हया न रथो वीर न यन्ता मम दाहकः । अदृश्यन्त शरैश्चक्रास्तथा ऽहं सैनिकाश्च मे ।

८००

ततोऽहमपि कौन्तेय शराणामयुतान् बह्वन् । आमन्त्रितानां धनुषा दिव्येन विधिनां ऽक्षिपं ।

न तत्र विषयस्त्वामीन्मम सैन्यस्य भारत । खे विषक्तं हि तत् शोभं क्रोशमाच द्वाभभवत् ।

ततस्ते प्रेलकाः सर्वे रङ्गवाट इव स्थिताः । हर्षयामासुस्त्वर्चभां सिंहनादतलखबैः ।

मत्करायविनिर्मुक्ता दानवानां शरास्तथा । अङ्गेषु हचिरापाङ्गा विविक्ताः श्लभा इव ।

ततो हलहलाशब्दः सौभमथे व्यवहृत । बध्यतां विशिखेलीकृणैः पतताश्च महाखेव ।

८०१

ते निहन्तभुजस्कन्धाः कवन्धाकृतिदर्शनाः । नदन्तो भैरवासादाभिपतन्ति स्म दानवाः ।

पतितास्तेऽपि भवन्ते समुद्राभोनिवासिभिः । ततो योक्षीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभं ।
जलजं पाञ्चजन्यं वै प्राणेनाहमपूरयं । तान् दृष्ट्वा पतितांस्तत्र शाल्वः शोभपतिसतः ।
मायायुद्धेन महता योधयामास मां युधि । ततो गदा हलाः प्राप्ताः शूलशक्तिपरशधाः ।
असयः शक्तिकुलिशपाशैर्धनपाः शराः । पट्टिशश्च भुषुण्डश्च प्रपतन्मणिशं मयि ।
तामहं माययैवाशु प्रतिगृह्य व्यनाशयं । तस्यां हतायां मायायां गिरिशृङ्गैरयोधयत् ।
ततो ऽभवत्तम इव प्रकाश इव चाभवत् । दुर्दिनं सुदिनञ्चैव शीतमुष्णञ्च भारत ।
अङ्गारपाशुवर्षञ्च शस्त्रवर्षञ्च भारत । एवं मायां प्रकुर्व्वाणो योधयामास मां रिपुः ।
विज्ञाय तदहं सर्वं माययैव न्यनाशयं । यथाकालन् युद्धेन व्यधमं सर्वतः शरैः ।
ततो योम महाराज शतसूर्यमिवाभवत् । शतच्छस्त्रं कौन्तेय सहस्रायुततारकं ।
ततो नाद्यायत तदा दिवारावं तथा दिशः । ततोऽहं मोहमापन्नः प्रज्ञास्त्वं समयोजयं ।

८१०

८११

ततस्तदस्त्वं कौन्तेय धूर्तं त्वलमिवानिलैः । तथा तदभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणं । लम्बालोकसु राजेन्द्र पुनः ब्रुमयोधयं ।

इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभबधापात्याने विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

॥ वासुदेव उवाच ॥ एवं स पुरुषधाम्नः शाल्वराजो महारिपुः । युध्यमानो मया संख्ये विद्यदभ्यगमत् पुनः ।

ततः शतघ्नीश्च महागदाश्च दोषांश्च शूलान्कुशलानमोश्च । चित्तेषु रोषान्मयि मन्दबुद्धिः शाल्वो महाराज जयाभिकाङ्क्षी ।

तानाशुगैरापततोऽहमाशु निवार्य हन्तुं खगमान्ख एव । दिधा त्रिधा चाच्छिन्नमाशु मुक्तेस्ततो ऽन्तरीचे निनदा
बभूव ।

८१०

ततः शतसहस्रेण शराणां नतपर्वणां । दारुकं वाजिनश्चैव रथश्च समवाकिरत् ।

ततो मामब्रवीदोऽहं दारुको विह्वलस्त्रिव । स्यात्तव्यमिति तिष्ठामि शाल्ववाणप्रपीडितः ।

अवस्थातुं नशक्नोमि अङ्गं मे व्यक्सीदति इति तस्य निश्चम्याहं मारयेः कर्णं वचः ।

अवेक्षमाणो यन्तारमपश्यं शरपीडितं । न तस्यैरमि नो मूर्ध्नि न काये न भुजद्वये ।

अन्तरं पाण्डवश्रेष्ठ पश्याम्यनिश्चितं शरैः । स तु वाणवगेतृणोडादिस्रवत्यष्टगुल्लणं ।

८१५

अतिदृष्टे ययामेघे गिरिगैरिकधातुमान् । अभीषुहसं तं दृष्ट्वा सोदन्नं मारयिं रणे ।

सप्तभयं महाबाहो शाल्ववाणप्रपीडितं । अथ मां पुरुषः कश्चिद्द्वारकानिलयोऽब्रवीत् ।

लङ्गिता रथमारोप्य सौहृदादिव भारत । आङ्गकस्य वचो वीर तस्यैव परिचारकः ।

विषयः मन्त्रकण्ठेन तन्निषोध युधिष्ठिर । दारुकाधिपतिर्ष्वीर आह त्वामाङ्गको वचः ।

केशवैरि विजानीस्व यत्नां पितृसखोऽब्रवीत् । उपयायाद्य शाल्वेन दारुकां वृष्टिणमन्दन ।

८१०

विषक्ते मयि दुर्द्धर्ष हतः शूलसुतो बलात् । तदलं साधुयुद्धेन निवर्त्तस्व जनाईन ।

दारुकोमेव रचस्व कार्यभेतन्महत्तव । इत्थहं तस्य वचनं श्रुत्वा परमदुर्मनाः ।

निश्चयं नाधिगच्छामि कर्त्तव्यम्येतत्स वा । सात्त्विकं बलदेवश्च प्रयुज्यश्च महारथं ।

जगर्हे मनसा वीर तच्छ्रुत्वा महदप्रियं । अहं हि दारुकायाश्च पितुश्च कुरुनन्दन ।

तेषु रक्षां समाधाय प्रयातः सौभपातने । बलदेवो महाकाऊः कश्चिज्जीवति शत्रुहा ।
 सात्यकीर्गैस्त्रिणयस्य चारुदेणस्य वीर्यवान् । शान्मप्रभृतयश्चैवेत्यहमामं मुदुर्भनाः ।
 एतेषु हि नरत्रात्र जीवसु न कथञ्चन । शत्रुः प्रहूरसुतो हन्तुमपि वज्रभृता स्वयं ।
 हतः प्रहूरसुतो व्यक्तं व्यक्तक्षेत्रे परासवः । बलदेवमुखाः सर्व्व इति मे निश्चिता मतिः ।
 मोऽहं सर्व्वविनाशं तं चिन्तयानो मुहुर्मुहुः । सुविह्वलो महाराज पुनः शाल्वमयोधयं ।
 ततोऽपश्यं महाराज प्रपन्नमहं तदा । सौभात् प्रहूरसुतं वीरं ततो मां मोह आविष्टत् ।
 तस्य रूपं प्रपततः पितुर्भ्रमं नराधिप । ब्रथातेः क्षीणपुण्यस्य स्वर्गादिव महोत्तलं ।
 विशीर्षमलिनोऽणीषः प्रकीर्णस्मरमूर्द्धजः । प्रपतन् दृश्यते हृष्टं क्षीणपुण्य इव यत्नः ।
 ततः शार्ङ्गं धनुः श्रेष्ठं करात् प्रपतितं मम । मोहापन्नस्य कौन्तेय रथोपस्थ उपविष्टं ।
 ततो हाहाकृतं सर्व्वं मैत्र्यं मे गतचेतनं । मां दृष्ट्वा रथनीडस्थं गतामुमिव भारत ।
 प्रमार्थं बाहू पततः प्रमार्थं चरणवपि । रूपं पितुर्मे विबभौ शत्रुनेः पततो यथा ।
 तं पतन्तं महाबाहो प्रहूलपट्टिप्रपाणयः । अभिन्नलो भृशं वीरं मम चेता ह्यकम्पयन् ।

८२५

८४०

८४५

ततो मुहुर्ज्ञातप्रतिलभ्य सज्जामहं तदा वीरं मञ्जुविमर्द्दं । न तत्र सौभं न रिपुस्य शाल्वं पश्यामि वृद्धं पितरं नचापि ।
 ततो ममामीश्वरमि मायेयमिति निश्चितं । प्रबुद्धोऽस्मि ततो भूयः शत्रोऽवाकिरन्शरान् ।
 इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि अर्जुनाभिगमनपर्व्वणि सौभबधोपाख्याने एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥
 ॥ वासुदेव उवाच ॥ ततोऽहं भरतश्रेष्ठ प्रष्टव्यं त्वचिरं धनुः । शरैरपातयं सौभात् शिरांसि विवृधादवा ।
 शरांस्यशीविषाकागानूर्द्ध्वगान्तिगमनेजसः । प्रेषयं शाल्वराज्यं शार्ङ्गमुक्तान् सुवाससः ।
 ततो नादृश्यत तदा सौभं कुरुकुलोदह । अन्तर्हितं माययाऽभूत्ततोऽहं विस्मितोऽभवम् ।
 अथ दानवसंघासे विह्वताननमूर्द्ध्वजाः । उदकोशस्त्रहाराज धिष्ठिते मयि भारत ।
 ततोऽस्त्वं शब्दसाहं वै लरमाणो महारणे । अयोजयं तद्वधाय ततः शब्द उपारमत् ।
 हतास्ते दानवाः सर्व्वे चैः स शब्द उदीरितः । शरैरादित्यसङ्काशैर्ज्वलितैः शब्दसाधनैः ।
 तस्मिन्नुपरते शब्दे पुनरेवान्यतोऽभवत् । शब्देऽपरो महाराज तत्रापि प्राहरं शरैः ।
 एवं दशदिशः सर्व्वस्तिर्य्यगूर्द्ध्वं भारत । नादयामासुरसुगणैश्चापि निहता मया ।
 ततः प्राग्ज्योतिषं गत्वा पुनरेव व्यदृश्यत । सौभं कामगमं वीरो मोहयन्मम चक्षुषी ।
 ततो लोकान्तकरणो दानवो दारुणाकृतिः । शिलावर्षेण महता सहसा मां समावृणोत् ।
 सोऽहं पर्व्वतवर्षेण बध्यमानः पुनः पुनः । बल्लोके इव राजेन्द्र पर्व्वतोपचितोऽभवम् ।
 ततोऽहं पर्व्वतचित्तः सहयः सहमारयिः । अप्रख्यातिमियां राजन् सर्व्वतः पर्व्वतैश्चितः ।
 ततो वृष्णिप्रवीरा ये ममासन् सैनिकास्तदा । ते भयार्त्ता दिशः सर्व्वे सहमाविप्रदुद्रुवुः ।
 ततो हाहाकृतमभूत् सर्व्वं किल विश्रान्तं । दौष्ट्यं भूमिश्च स्वर्द्धेवादृश्यमाने तथा मयि ।
 ततो विषममनसो मम राजन् सुहृज्जनाः । रुद्रदुःसुहृदश्चैव दुःखशोकसमन्विताः ।

८५०

८५५

८६०

दिषताञ्च प्रह्वोऽभूदन्तिश्चादिषतामपि । एवं विजितवान् वीर पश्चादशौचमच्युत ।

ततोऽहमिन्द्रदयितं सर्वपाषाणभेदनं । वञ्चमुद्यम्य तान् सर्वान् पर्वतान् समश्रातयं ।

८१६

ततः पर्वतभारार्त्ता मन्दप्राणविचेष्टिताः । हया मम महाराज वेपमाना इवाभवन् ।

मघजाल इवाकाशे विदार्याभ्युदितं रविः । दृष्ट्वा मां बान्धवाः सर्वे हर्षमाहारयन् पुनः ।

ततः पर्वतभारार्त्तान् मन्दप्राणविचेष्टितान् । हयान् सन्दृश्य मां स्मृतः प्राह तत् कालिकं वचः ।

साधु सम्पश्य वार्ष्णेय शाल्वं सौभर्पातं स्थितं । अलं कृष्णवमन्येन साधु यत्नं समाचर ।

मार्दवं भखिताञ्चैव शाल्वादद्य व्यपाहर । जहि शाल्वं महाबाहो भैरं जीवय केशव ।

८१७

सर्वैः पराक्रमैर्वीरि बध्यः शत्रुरभिचहन् । नञ्चनुरवमन्यो दुर्बलोऽपि बलीयसा ।

योऽपि स्यात् पोठगः कश्चित् किं पुनः समरे स्थितः । स त्वं पुरुषशार्दूल सर्वयत्नैरिमं प्रभो ।

जहि वृष्णिकुलश्रेष्ठ मा त्वां कालोऽत्यगात् पुनः । नैव मार्द्ववसाधो वै मतो नापि सखा तव ।

येन त्वं योधितो वीर दारका चावमर्हिता । एवमादि तु कौन्तेय श्रुत्वाऽहं शारथ्यैर्वचः ।

तत्त्वमेतदिति ज्ञात्वा युद्धमतिमधारयं । बधाय शाल्वराजस्य सौभस्य च निपातने ।

८१८

दारुकञ्चाब्रुवं वीर मूर्ध्न्तं स्थीयतामिति । ततोऽप्रतिहतं दिव्यमभेद्यमतिवीर्यवान् ।

आग्नेयमस्त्रं दयितं सर्वसाहं महाप्रभं । योजयं तत्र धनुषा दानवान्मकरं रणे ।

यचाणां राक्षसानाञ्च दानवानाञ्च संयुगे । राक्षाञ्च प्रतिलोमानां भस्मान्तकरणं महत् ।

चुरान्तममलं चक्रं कालान्तकयमोपमं । अनुमन्याहमतुलं दिषतां विनिवर्हणं ।

जहि सौभं स्वतीर्थेण ये चात्र रिपवो मम । इत्युक्त्वा भुजवीर्येण तस्मै प्रादिष्टवन् रथां ।

८१९

रूपं सुदर्शनस्यासीदाकाशे पततस्तदा । द्वितीयस्त्रेण स्वर्थस्य युगान्ते प्रतपिष्यतः ।

तत्समासाद्य नगरं सौभं व्यपगतं त्रिषं । मध्येन पाटयामास क्रकचो दार्ष्णिवोऽश्रितः ।

दिधा कृतं ततः सौभं सुदर्शनबलाद्धतं । महेश्वरश्चरोद्धृतं पपात त्रिपुरं यथा ।

तस्मिन्निपतिते सौभे चक्रमागात् करं मम । पुनश्चादाय वेगेन शाल्वायेत्यहमब्रुवं ।

ततः शाल्वं गदां गुर्वीमाविध्यन्तं महाहवे । दिधाचकार सहसा प्रजञ्जाल च तेजसा ।

८२०

तस्मिन् विनिहते वीरे दानवाः खलचेतसः । हाहाभूता दिशो जगमुरर्हिता मम प्राचकैः ।

ततोऽहं समवस्थाय 'यं सौभसमीपतः । शङ्खं प्रभाष्य हर्षेण सुहृदः पथ्येहर्षयं ।

तस्मै हर्षशिवराकारं विध्वस्ताङ्गालगोपुर्न । दहमानमभिप्रेक्ष्य स्त्रियस्ताः संप्रदुद्रुवुः ।

एवं निहत्य समरे सौभं शाल्वं निपात्य च । आनर्त्तान् पुनरागम्य सुहृदं प्रीतिमावहं ।

तदेतत् कारणं राजन् यदहं नागमाङ्गर्थं । नागमं परवीरघ्नं जहि जीवेत्सुयोधनः ।

८२१

मय्यंगतेऽथ वा कीर द्यूतं न भविता तथा । अद्याहं किं करिष्यामि भिषमेतु रिवोदकं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुः क्रौरवं पुरुषोत्तमः । आनस्य प्रययौ श्रीमान् पाण्डवान्धुसुदनः ।

अभिवाद्य महाबाहुधर्मैरात्रं युधिष्ठिरं । राज्ञा मूर्धन्युपाश्रितो भीमेन च महाभुजः ।

परिवृत्तशार्ङ्गेन यमाभ्याश्चाभिवादितः । सम्मानितश्च धौम्येन द्वैपद्या चाक्षितोऽश्रुभिः ।

सुभद्रामभिमन्युश्च रथमारोय काञ्चनम् । आहरोह रथं कृष्णः पाण्डवैरभिवृजितः ।

२८५

शैव्यसुवीर्युक्तेन रथेनादित्यवर्षसा । द्वारकां प्रययौ कृष्णः समाश्रास्य युधिष्ठिरम् ।

ततः प्रस्थिते दार्शार्हे दृष्टद्युम्नोऽपि पार्श्वतः । द्वैपदेयानुपादाय प्रययौ स्त्रपुरं तदा ।

दृष्टकेतुः स्वमारश्च समादायाथ चेदिराट् । जगाम पाण्डवान् दृष्ट्वा रथ्यां शूक्तिमतीं पुरीम् ।

कैकेयाश्चाप्यनुज्ञाताः कौन्तेयेनामितौजसा । आमन्य पाण्डवान् सर्वान् प्रययुस्तेऽपि भारत ।

ब्राह्मणाश्च विश्वैव तथा विषयवासिनः । विस्मयमानाः सुभृशं न त्यजन्ति स्म पाण्डवान् ।

२८६

समवायः स राजेन्द्र सुमहाहृतदर्शनः । आसीन्महात्मनां तेषां काम्यके भरतर्षभ ।

युधिष्ठिरस्तु विप्रास्त्वननुमान्य महामनाः । शशास पुरुषान् कालेरथान् योजयतेति वै ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि सौभवाधोपाख्याने द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मिन् दशार्हाधिपतौ प्रयाते युधिष्ठिरो भीमसेनाजुनौ च । यमौ च कृष्णा च पुरोहितश्च रथान्महार्हान्

परमाश्रयकान् ।

आख्याय वीराः संहिता वनाय प्रतस्थिरे भृतपतिप्रकाशाः । हिरण्यनिष्कान् वनानि गात्रं प्रदाय शिवाचरमन्त्रविज्ञाः ।

प्रेक्षाः पुरोविंशतिरात्रशस्त्राधनैर्विशस्त्राणि शरांश्च दोष्टान् । मौर्वीश्च यन्त्राणि च सायकांश्च सर्वे समादाय जघन्यमोयुः । २८७

ततश्च वामं च राजपुत्र्या धाव्यश्च दास्यश्च विभूषणश्च । तदिन्द्रमेनस्वरितः प्रष्टव्यं जघन्यमेवापययौ रथेन ।

ततः कुरुश्रेष्ठमुपेत्य पौराः प्रदक्षिणश्चक्रुर्दोनसत्त्वाः । तं ब्राह्मणाश्याभ्यवदन् प्रसन्ना मुख्याश्च सर्वे कुरुजाङ्गलानां ।

सचापि तानभ्यवदत् प्रसन्नः सदैव तैर्भ्रातृभिर्धर्मराजः । तस्यौ च तत्राधिपतिर्महात्मा दृष्ट्वा जनौघं कुरुजाङ्गलानां ।

पितेव पुत्रेषु स तेषु भावस्ते कुरुणामृषभो महात्मा । ते चापि तस्मिन् भरतप्रवर्गे तदा बभूवुः पितरीव पुत्राः ।

ततस्तमासाद्य महाजनौघाः कुरुप्रवीरं परिवार्य तस्युः । हानाय हाधर्म्यं इतिब्रुवाणा ह्रीताश्च सर्वेऽश्रुमुखाश्च राजन् । २८९

वरः कुरुणामधिपः प्रजानां पितेव पुत्तानपहाय चास्मान् । पौरानिमान् जानपदांश्च सर्वान् हिला प्रयातः क नु

धर्मराजः ।

धिगधार्तराष्ट्रं सुलृशंसबुद्धिं धिक् सौबलं पापमतिश्च कर्षं । अनर्थमिच्छन्ति नरेन्द्र पापा ये धर्मनित्यस्य सतस्तवैः ।

स्वयं जिवेद्याप्रतिभं महात्मा पुरं महादेवपुरप्रकाशं । शतशतुपस्थममेयकर्षां हिला प्रयातः क नु धर्मराजः ।

चकार यामप्रतिभां महात्मा सभां मयेा देवसभाप्रकाशं । तां देवगुप्तामिव देवमायां हिला प्रयातः क नु धर्मराजः ।

तान् धर्मकामार्थविदुस्तमौजा बोभतसुखैः संहितानुवाच । आदास्यते वाचमिमं निरुध्य वनेषु राजा द्विषतां यशंसि । २९१

द्विजातिमुख्याः संहिताः पृथक् च भवद्भिरासाद्य तपस्विनश्च । प्रसाद्य धर्मार्थविदश्च वाच्या यथाऽर्थमिद्धिः परमा भवेन्नः ।

इत्येवमुक्ते वचनेऽश्रुनेन ते ब्राह्मणाः सर्ववर्णाश्च राजन् । मुदाऽभ्यनन्दन् संहिताश्चक्रुः प्रदक्षिणं धर्मभूतां वरिष्ठं ।

आमन्य पार्थश्च द्वेकादरश्च धनञ्जयं याज्ञसेनौ यमौ च । प्रतस्थिरे रात्रमपेतर्हषा युधिष्ठिरेणानुमत्ता यथाश्रं ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्वैतवनप्रवेशे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्तेषु प्रयातेषु कौन्तेयः सत्यवज्ररः । अभ्यभाषत धर्मात्मा भ्रातृन् सर्वान् युधिष्ठिरः ।

दादशेमाः समाऽऽमाभिर्व्यस्त्यं निर्जने वने । समीकध्वं महारण्ये देशं बह्वृगद्विजं ।

८९०

बह्वृगपुष्पफलं रम्यं शिं पुण्यजनादृतं । यत्नेमाः शरदः सर्व्याः सुखं प्रतिवसेमहि ।

एवमुक्ते प्रत्युवाच धर्मराजं धनञ्जयः । गुरुवन्मानवगुरुं मानयित्वा मनस्विनं ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ भवानेव महर्षीणां वृद्धानां पर्युपासिता । श्रद्धातं मानुषे लोके भवतो नास्ति किञ्चन ।

त्वया ह्युपासिता नित्यं ब्राह्मणा भरतर्षभ । दैपाद्यनप्रभृतयो नारदश्च महातपाः ।

यः सर्वलोकाद्वाराणि नित्यं सञ्चरते वशी । देवलोकाद्ब्रह्मलोकं गन्धर्व्याश्चरसामपि ।

८९१

अनुभावांश्च जानासि ब्राह्मणानां न संशयः । प्रभावांश्चैव वेत्य त्वं सर्वेषामेव पार्थिव ।

त्वमेव राजन् जानासि श्रेयः कारणमेव च । यत्रेच्छामि महाराज निवासं तत्र कुर्महे ।

इदं दैतवनं नाम सरः पुण्यजलोचितं । बह्वृगपुष्पफलं रम्यं नानादिजनिषेवितं ।

यत्नेमा द्वादश समा विहरेमेति रोचये । यदि तेऽनुमतं राजन् किमन्यन्यते भवान् ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ममाथेतन्मतं पार्थ त्वया यत् समुदाहृतं । गच्छामः पुण्यविख्यातं महद्वैतवनं सरः ।

८९२

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततले प्रययुः सर्व्यं पाण्डवा धर्मचारिणः । ब्राह्मणैश्चञ्जभिः सार्द्धं पुण्यं दैतवनं सरः ।

ब्राह्मणाः सान्निहोत्राश्च तथैव च निरग्नयः । स्वाध्यायिनो भित्तवश्च तथैव वनवासिनः ।

बह्वेवा ब्राह्मणास्तत्र परिव्रज्युर्धुधिष्ठिरं । तपः मिद्धा महात्मानः शतशः संश्रितव्रताः ।

ते यात्वा पाण्डवास्तत्र बह्वभिर्ब्राह्मणैः सह । पुण्यं दैतवनं रम्यं विविशुर्भरतर्षभाः ।

तमालतालासमधूकनीपकदम्बसर्ज्जाञ्जनकर्षिकारैः । तपात्यये पुष्यधरैरुपेतं महावनं राष्ट्रपतिर्ददर्श ।

८९३

महाद्रुमाणां शिखरेषु तस्त्रुर्धनोरमां वाचमुदीरयन्तः । मयूरदात्यूहचक्रोरसहास्तस्मिन् वने वर्द्धिणकोक्रिन्नाश्च ।

करेणुयूयैः सह यूथपानां मदोत्कटानामचलप्रभाणां । महान्ति यूथानि महादिपानां तस्मिन् वने राष्ट्रपतिर्ददर्श ।

मनोरमां भोगवतीमुपेत्य पूतात्मनां चौरजटाधराणां । तस्मिन् वने धर्मभृतां निवासं ददर्श सिद्धार्थगणनानेकान् ।

ततः स यानादवहन् राजा सभादकः सजनः कामनन्तत् । विवेश धर्मात्मवतां वरिष्ठस्त्रिविष्टपं शक्र इवामिताजाः ।

तं सत्यसन्धं सहिताऽभिपेतुर्दिदृक्षवश्चारणभिद्रुमहाः । वनौकसयापि नरेन्द्रसिंहं मनीस्विनं तं परिवार्य तस्युः ।

८९४

स तत्र सिद्धानभिवाद्य सर्वान् प्रत्यर्चितो राजवदेववच्च । विवेश सर्व्यैः सहितो दिजायैः कृताञ्चनिर्धर्मभृतां वरिष्ठः ।

स पुण्यशीलः पितृवन्महात्मा तपस्विभिर्धर्मपरैरुपेत्य । प्रत्यर्चितः पुष्यधरस्य मूले महाद्रुमस्योपविवेश राजा ।

भीमश्च कृष्णा च धनञ्जयश्च यमौ च ते चानुचरा नरेन्द्र । विमुच्यवाहानवशाश्च सर्व्यं तत्रोपतस्थुर्भरतप्रवर्हाः ।

लतावतान्मवनतः स पाण्डवैर्बर्हद्द्रुमः प्रक्षभिरिवधन्विभिः । बभौ निवासोपगतैर्बर्हद्द्रुमभिर्बर्हद्गिरिर्व्यारणयूपैरिव ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि दैतवनप्रवेशे चतुर्ध्वजितितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत् काननं प्राप्य नरेन्द्रपुत्राः सुखोसिता वसमुपेत्य कृच्छ्रं । विजडुरिन्द्रप्रतिमाः शिषेष् सरस्वतीशाल

वनेषु तेषु ।

८९५

यन्तोश्च राजा स मुनींश्च सर्वान् तस्मिन् वने मूलफलैर्हृदयैः । दिजातिमुत्थानृषभः कुरुणां सन्तपर्यामास महानुभावः ।

इष्टोश्च पित्र्याणि तथाक्रियाश्च महावने व्रतां पाण्डवानां । पुरोहितस्तत्र समृद्धूतेनाश्चकार धैर्यः पितृवन्नृपाणां ।

अपेत्य राश्रादसत्तानु तेषामृषिः पुराणेऽतिथिराजगाम । तमाश्रमे तीव्रममृद्धतेजा मार्कण्डेयः श्रीमता पाण्डवानां ।
तमागतं ज्वलितकृताशनप्रभं महामनाः कुरुवृषभो युधिष्ठिरः । अपूजयत् सुरसृष्टिमानवार्चितं महामुनिं ह्यनुपममत्त
वीर्यवान् ।

स सर्वविद्वैपदीं वीक्ष्य कृष्णा युधिष्ठिरं भोमसेनाकुनौ च । संसृत्य रामं मनसा महात्मा तपस्त्रिमये ऽस्मयतऽ
मितौजाः ।

ते धर्मराजो विमना इवाब्रवीत् सर्वे द्विया सन्ति तपस्त्रिणोऽमी । भवानिदं किं स्मयतीव चक्षुस्तपस्त्रिणां पश्यतां माम्
दीक्ष्य ।

॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ न तात ह्यामि न च स्मयामि प्रहर्षजो मां भजते न दर्पः । तवापदं त्वद्य समीक्ष्य रामं सत्यव्रतं दाश
रथिं स्मरामि ।

स चापि राजा सह लक्षणेन वने निवासं पितुरेव शासनात् । धन्वो चरन् पार्थ मयैव दृष्टो गिरिः पुरा स्रक्ष्यमृकस्य सानैः ।

सहस्रनेत्रप्रतिभो महात्मा यमस्य नेता नमु चेश्वर हन्ता । पितुर्निदेशादनघः स्वधर्मं वासं वने दाशरथिश्चकार ।

स चापि शक्रस्य समप्रभावो महानुभावः समरेष्वजेयः । विहाय भोगानचरदनेषु नेशे बलस्येति चरेदधर्मं ।

नृपाय नाभागभगीरथादयो महीनिमां सगरान्तां विजित्य । सत्येन तेऽप्यजयंस्तात लोकात्रेण बलस्येति चरेदधर्मं ।

अलर्कमाज्जनरवर्यं सन्तं सत्यव्रतं काशिकरूपराजं । विहाय राज्यानि वसुनि चैव नेशे बलस्येति चरेदधर्मं ।

धात्रा विधिर्विहितः पुण्यैस्तैः पूजयन्तो नरवर्यं सन्तः । सप्तर्षयः पार्थ दिवि प्रभान्ति नेशे बलस्येति चरेदधर्मं ।

महाबलान् पर्वतकूटमात्रान् विषाणिनः पश्य गजाक्षरेन्द्र । स्थितान्निदेशे नरवर्यं धातुर्नेशे बलस्येति चरेदधर्मं ।

सर्वाणि भूतानि नरेन्द्र पश्य तथा यथावद्विहितं विधात्रा । स्वधोनिनः कर्म सदा चरन्ति नेशे बलस्येति चरेदधर्मं ।

सत्येन धर्मैण यथाऽदृष्टया द्विया तथा सर्वभूतान्यतीत्य । यश्च तेजस्य तवापि दीप्तं विभावसोर्भास्करस्येव पार्थ ।

यथाप्रतिज्ञाश्च महानुभाव कच्छं वने वासमिमं निरुध्य । ततः श्रियं तेजसातेन दीप्तमादास्यसे पार्थिव कौरवेभ्यः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तमेवमुक्त्वा वचनं महर्षिस्तपस्त्रिमये सहितं सुहृद्भिः । आमस्य धाम्यं सहितांश्च पार्थास्ततःप्रतस्थे दिश
मुत्तरां सः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि दैतवनप्रवेशे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ वसन्तु वै दैतवने पाण्डवेषु महात्मसु । अनुकीर्षं महारथं ब्राह्मणैः समपयत ।

ईर्यमाणेन सततं ब्रह्मघोषेण सर्वत्रः । ब्रह्मलोकसमं पुण्यमासीद्वैतवनं सरः ।

यजुषामृचां सामाश्च गद्यानाश्चैव सर्वत्रः । आसीदुच्चार्यमाणानां निस्त्रिनो हृदयज्वनः ।

ज्याघोषश्चैव पार्थानां ब्रह्मघोषश्च धीमतां । संस्पृष्टं ब्रह्मणा चक्षं भूय एव व्यरोचत ।

अथाऽब्रवीदको दाल्भ्यो धर्मराजं युधिष्ठिरं । संन्या कौन्तेयमासीनमृषिभिः परिवारितं ।

पश्य दैतवने पार्थ ब्राह्मणानां तपस्त्रिणां । होमवेलां कुरुश्रेष्ठ संप्रज्वलितपात्रकां ।

चरन्ति धर्मं पुण्येऽस्मिन्स्वया गुप्ता धृतव्रताः । भगवोऽङ्गिरसस्यैव वाशिष्ठाः काश्यपैः सह ।

आगस्त्याश्च महाभागा श्रिवेद्यास्तमव्रताः । सर्वस्य जगतः श्रेष्ठाः ब्राह्मणाः सदास्त्वया ।

इदन्तु वचनं पार्थ षट्पुण्य गदतो मम । भ्रातृभिः सह कौन्तेय यत्नां वक्ष्यामि कौरव ।

ब्रह्म चक्षेण मंष्ट्रं चक्षस्य ब्रह्मणा सह । उदीर्षं दहताः शत्रून् वनानोवाग्निमारुता ।

नाब्राह्मणस्मात् विरं बुभूवेदिच्छत्रिमं लोकममुच्च जेतुं । विनीतधर्मार्यमपेतमोहं लब्ध्वा दिजं नुदति नृपः सपत्नान् ।

चरन्निःश्रेयसं धर्मं प्रजापालनकारितं । नाध्यगच्छदलिलैकीके तीर्थमन्यत्र वै दिजात् ।

८७५

अनूनमासीदमुरस्य कामैर्वैरोचने श्रीरपि चाचयाऽसीत् । लब्ध्वा महीं ब्राह्मणसंप्रयोगात्तेष्वाचरन् दृष्टमयो व्यनश्यत् ।

नाब्राह्मणं भूमिरियं सभर्तिर्न द्वितीयं भजने विराय । समुदनेभिर्नमते तु तस्मै यं ब्राह्मणः शान्तिं नयैर्विनीतं ।

कुञ्जरस्येव संग्रमे परिगृह्णाद्गुणग्रहं । ब्राह्मणैर्विप्रहीनस्य चक्षस्य चीयते बलं ।

ब्राह्मण्याऽनुपमा दृष्टिः चाक्षमप्रतिमं बलं । तौ यदा चरतः सार्द्धं तदा लोकः प्रसीदति ।

यथा हि सुमहानग्निः कचं दहति सानिलः । तथा दहति राजस्यो ब्राह्मणेन ममं रिपुं ।

८८०

ब्राह्मणेष्वेव मेधावी बुद्धिपर्येषणश्चरेत् । अलम्बस्य च लाभाय लम्बस्य परिदृढ्ये ।

अलम्बताभाय च लम्बदृढ्ये यथार्हतीर्थप्रतिपादनाय । यशस्विनं वेदविदं विपश्चिंतं बह्वश्रुतं ब्राह्मणमेव वासय ।

ब्राह्मणेदृत्ता दृष्टिस्तव नित्यं युधिष्ठिर । तेन ते सर्वलोकेषु दीप्यते प्रचिंतं यशः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततोस्त ब्राह्मणाः सर्वे वकं दाल्भ्यमपूजयन् । युधिष्ठिरे स्तूयमाने भूयः सुमनसोऽभवन् ।

द्वैपायनो नारदश्च जामदग्न्यः पृथुश्रवाः । इन्द्रद्युम्नो भानुकुशश्च कृतचेताः सहस्रपात् ।

८८५

कर्षश्चाश्व मुञ्चस्य लवणाश्वस्य काश्यपः । हारीतः स्थूलकृत्स्नश्च अग्निवेशोऽप्यश्विनकः ।

कृतवाक्च सुवः कृत्स्नश्च दृढदयो विभावसुः । ऊर्ध्वरेता वृषामित्रः सुहोत्रो होत्रवाहनः ।

एते चाथे च बहवो ब्राह्मणाः संश्रितव्रताः । अजातशत्रुमानसुः पुरन्दरमिवर्षयः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि अञ्जुनाभिगमनपर्वणि द्वैतवनप्रवेशे षष्ठिविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो वनगताः पार्थाः सायाह्ने सह कृष्णया । उपविष्टाः कथायुक्तुर्दुःखशोकपरायणाः ।

प्रिया च दर्शनीया च पण्डिता च पतिव्रता । अय कृष्णा धर्मराजमिदं वचनमब्रवीत् ।

८९०

॥ द्वौपद्युवाच ॥ न नूनं तस्य पापस्य दुःखमस्मासु किञ्चन । विद्यते धार्तराष्टस्य नृशंसस्य दुरात्मनः ।

यस्त्वा राजन् मया सार्द्धमजिनैः प्रतिवासितं । वनं प्रस्थाप्य दुरात्मा गान्तव्यत दुर्धतिः ।

आयमं हृदयं नूनं तस्य दुष्कृतकर्षणः । यस्त्वा धर्मपरं ज्येष्ठं रूक्षाण्यश्रवयत्तदा ।

सुखोचितमदुःखार्हं दुरात्मा समुहङ्गणः । ईदृशं दुःखमानीय मोदते पापपूरुषः ।

चतुर्णामेव पापानामस्य न पतितं तदा । त्वयि भारत निष्क्रान्ते वनायाजिनवाससि ।

८९५

दुर्व्योधनस्य कर्षस्य शत्रुनेश्च दुरात्मनः । दुर्भोतुस्तस्य चोगस्य राजन् दुःशासनस्य च ।

इतरेष्वानु सर्वेषां कुरूणां कुरुसन्तमः । दुःखेनाभिपरीतानां निचेभ्यः प्रापतञ्जलं ।

इदञ्च शयनं दृष्ट्वा यथासीते पुरातनं । शोचामि त्वा महाराज दुःखानर्हं सुखोचितं ।

दान्तं यच्च सभामथै आसनं रत्नभूषितं । दृष्ट्वा कुशदृषीक्षे मां शोको मां हन्मथत्ययं ।

यदपश्यं सभायां त्वां राजभिः परिवारितं । तच्च राजन्प्रपश्यन्त्याः का शान्तिर्हृदयस्य मे ।

९००

या त्वाऽहं चन्दनादिग्धमपश्यं स्मर्यवर्चसं । मा त्वे पङ्कमलादिग्धं दृष्ट्वा मुञ्चामि भारत ।
 या त्वाऽहं कौशिकैर्भक्षैः शुभैरास्कादितं पुरा । दृष्टवत्यस्मि राजेश्च मा त्वां पश्यामि चौरिणं ।
 यच्च तद्रूपापत्रीभिर्ब्राह्मणेभ्यः महस्वशैः । द्वियते ते गृहादन्नं संस्कृतं सार्वकामिकं ।
 सतीनामगृहाणां ते तथैव गृहमेधिनां । दीयते भोजनं राजस्रतोवभुण्वन् प्रभो ।
 सक्तानि महस्त्राणि सर्वकामैः पुरा गृहे । सर्वकामैः सुविहितैर्यदपूजं यथ्य द्विजान् ।
 तच्च राजन्नपश्यन्त्याः का शान्तिर्हृदयस्य मे । यत्ते भ्रातृन्महाराज युवानो मृष्टकुण्डलाः ।
 अभोजयन्त मृष्टास्त्रैः सदाः परमसंस्कृतैः । सर्वान्स्नानद्य पश्यामि वने वन्येन जीविनः ।
 अदुःखार्हान्मनुष्येभ्य नोपशाम्यति मे मनः । भोमसेनमिमञ्चापि दुःखितं वनवामिनं ।
 ध्यायतः किं न मन्यस्ते प्राप्ते काले विवर्द्धते । भोमसेनं हि कर्माणि स्तुयं कुर्वाणमच्युतं ।
 सुर्वाह दुःखितं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्द्धते । सक्तं त्रिविधैर्यथानैर्व्यस्त्रैरुच्चावचैस्तथा ।
 तन्ने वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्द्धते । अयं कुरूक्षणे सर्वान् हन्तुमुत्सृजते प्रभुः ।
 त्वत्प्रतिष्ठां प्रतीचंस्तु सहतेऽयं वृकोदरः । योऽर्जुनेनार्जुनस्तुन्यो दिवाऽर्ज्वज्जवाज्जना ।
 शरावमर्द्धं शीघ्रत्वात् कालान्तकयमोपमः । यस्य शस्त्रप्रतापेन प्रणताः सर्वपाथिवाः ।
 यज्ञे तव महाराज ब्राह्मणानुपतस्थिरे । तमिमं पुरुषव्याघ्रं पूजितं देवदानवैः ।
 ध्यायन्तमर्जुनं दृष्ट्वा कस्माद्राजन्न कुर्यसि । दृष्ट्वा वनगतं पार्थमदुःखार्हं सुखचितं ।
 न च ते वर्द्धते मन्युलेन मुञ्चामि भारत । यो देवाश्च मनुष्याश्च मर्षास्यैकरथोऽजयत ।
 तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्द्धते । यो यानैर्गृह्णताकारैर्हयैर्नागैश्च मण्डतः ।
 प्रसह्य वित्तान्यादत्त पार्थिवेभ्यः परन्तपः । क्षिपत्येकेन वेगेन पशुवाणशतानि यः ।
 तं ते वनगतं दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्द्धते । श्यामं वृहन्तं तरुणं चर्मिणामुत्तमं रणे ।
 नकुलं ते वने दृष्ट्वा कस्मान्मन्युर्न वर्द्धते । दर्शनीयश्च शूरश्च माद्रीपुत्रं युधिष्ठिर ।
 महदेवं वने दृष्ट्वा कस्मात् क्षमसि पार्थिव । नकुलं सहदेवश्च दृष्ट्वा ते दुःखितावुभौ ।
 अदुःखार्हा मनुष्येभ्य कस्मान्मन्युर्न वर्द्धते । द्रुपदस्य कुले जाता स्तुषा पाण्डोर्माहात्मनः ।
 दृष्ट्वाश्वस्य भगिनीं वीरपत्नीमनुव्रतां । मां वै वनगतां दृष्ट्वा कस्मात् क्षमसि पार्थिव ।
 नूनश्च तव वै नास्ति मन्युर्भगतस्तप्तम । यत्ते भ्रातृन्स माश्चैव दृष्ट्वा न व्यथते मनः ।
 न निर्मन्युः क्षत्रियोऽस्ति लोके निर्व्यचनं स्मृतं । तदस्य त्वयि पश्यामि क्षत्रिये विपरीतवत् ।
 यो न दृश्यते तेजः क्षत्रियः काल आगते । सर्वभूतानि तं पार्थ सदा परिभवन्त्युत ।
 तथैवा न क्षमा कार्या शूचन् प्रति कथञ्चन । तेजसेव हि ते शक्या निहन्तुं नात्र संशयः ।
 तथैव यः क्षमाकाले क्षत्रियो नोपशाम्यति । अप्रियः सर्वभूतानां सोऽमुत्रैव च न शर्षति ।
 इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्रौपदीपरितापवाक्ये सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ २७ ॥
 ॥ द्रौपद्युवाच ॥ अत्रापुदाहरन्तोममितिहासं पुरातनं । प्रह्लादस्य च संज्ञादं बलेर्बैरोचनस्य च ।

असुरेन्द्रं महाप्राज्ञं धर्षाणामागतागमं । बलिः पप्रच्छ दैत्येन्द्रं प्रह्लादं पितरं पितुः ।

१०९०

॥ बलिहता च ॥ चमा स्विच्छ्रेयसो तात उताहो तेज इत्युत । एतन्मे संशयं तात यथावद्बुद्धिं वृच्छते ।

श्रेयो यदत्र धर्मज्ञा ब्रूहि मे तदसंशयं । करिष्यामि हि तत्सर्वं यथावदभुक्त्वाशनं ।

तस्मै प्रोवाच तत्सर्वमेवं पृष्ठः पितामहः । सर्वनिश्चयवित्प्राज्ञः संशयं परिपृच्छते ।

॥ प्रह्लाद उवाच ॥ न श्रेयः सततं तेजो न नित्यं श्रेयसो चमा । इति तात विजानीहि इयमेतदसंशयं ।

यो नित्यं क्षमते तात बद्धन् दोषान् स विन्दति । भृत्याः परिभवन्त्येनमुदासीनास्तथाऽरयः ।

१०९१

सर्वभृतानि चाप्यस्य न नमन्ते कदाचन । तस्मान्नित्यं चमा तात पण्डितैरपवादिता ।

अवज्ञाय हि तं भृत्या भजन्ते बद्धदोषतां । आदातुश्चास्य वित्तानि प्रार्थयन्तेऽप्यचेतसः ।

यानं वस्ताप्लङ्कारान् शयनान्यासनानि च । भोजनान्यथ पानानि सर्वोपकरणानि च ।

आददोरत्रधिक्ता यथाकाममचेतसः । प्रदिष्टानि च देयानि न दद्युर्भर्तृशासनात् ।

न चैनं भर्तृपूजाभिः पूजयन्ति कथञ्चन । अवज्ञानं हि लोकेऽस्मिन् मरणादपि गर्हितं ।

१०९२

क्षमिणं तादृशं तात भुवन्ति कटुकान्यपि । प्रेम्णाः पुत्राश्च भृत्याश्च तथोदासीनवृत्तयः ।

अथास्य दारानिच्छन्ति परिभूय क्षमावतः । दाराश्चास्य प्रवर्त्तन्ते यथाकाममचेतसः ।

तथाच नित्यमुदिता यदि नाख्यमपीश्वरात् । दण्डमर्हन्ति दुष्टानि दुष्टाश्चाप्यपकुर्वन्ते ।

एते चान्ये च बहवो नित्यं दोषाः क्षमावतां । अथ वैरोचने दोषानिमान् विद्वन्क्षमावतां ।

अस्थाने यदि वा स्थाने सततं रजसावृतः । कुड्डो दण्डान् प्रणयति विविधान् स्वेन तेजसा ।

१०९३

मित्रैः सह विरोधश्च प्राप्नोते तेजसा वृतः । आप्नोति देव्यताश्चैव लोकात् स्वजनतस्तथा ।

सोऽवमानादर्थहानिमुपालभमनादरं । सन्तापदेषमोहांश्च शब्दंश्च लभते नरः ।

क्रोधाद्दण्डान् मनुष्येषु विविधान् पुरुषोऽजयात् । भक्ष्यते शीघ्रमेश्वर्यात् प्राणैश्च स्वजनादपि ।

योपकर्तृश्च हन्तृश्च तेजसैवोपगच्छति । तस्मादुद्विजते लोकः सर्पादेश्चगतादिव ।

यस्मादुद्विजते लोकः कथं तस्य भवो भवेत् । अन्तरं तस्य दृष्ट्वैव लोको विकुरुते भुवं ।

१०९४

तस्मान्नात्युत्सृजेत्तेजो न च नित्यं मृदुर्भवेत् । काले काले तु संप्राप्ते मृदुस्तीक्ष्णोऽपि वा भवेत् ।

काले मृदुर्भवेत् भवति काले भवति दारुणः । स वै सुखमवाप्नोति लोकोऽमुष्मिन्निधैव च ।

क्षमाकालांस्तु वक्ष्यामि शृणु मे विस्तरेण तान् । ये ते नित्यमसंत्याज्या यथाप्राज्ञमनीषिणः ।

पूर्वोपकारी यस्ते स्यादप्यर्धे गरीयसि । उपकारेण तप्तस्य क्षन्तव्यमपराधिनः ।

अबुद्धिमाश्रितानान्तु क्षन्तव्यमपराधिनः । न हि सर्वत्र पाण्डित्यं सुलभं पुरुषेण वै ।

१०९५

अथ ये बुद्धिजं कृता मृगुस्ते तदबुद्धिजं । पापान् स्वल्पेऽपि तान् हन्यादपराधे तथाऽनूजन् ।

सर्वस्यैकोपराधस्ते क्षन्तव्यः प्राणिनो भवेत् । द्वितीये सति तृथ्यस्तु क्षलेऽप्यपहते भवेत् ।

अज्ञानता भवेत् कसिदपराधः कृतो यदि । क्षन्तव्यमेव तस्माज्जः सुपरीक्ष्य परीक्षया ।

मृदुना दारुणं हन्ति मृदुना हन्तुं दारुणं । नासाध्यं मृदुना किञ्चित्संक्षान्तीप्रतरं मृदु ।

देवकालौ तु संप्रेक्ष्य बलावलमयात्मनः । नादेशकाले किञ्चित्स्याद्देशकालौ प्रतीक्षतां ।

१०९०

तथा लोकभयाच्चैव चान्त्यमपराधिनः । एत एवविधाः कालाः क्षमायाः परिकीर्तिताः ।

अतोऽन्यथानुवर्तसु तेजसः काल उच्यते । तदहं तेजसःकालं तव मन्ये नराधिप ।

धार्तराष्ट्रेषु नुम्येषु सन्तस्तथापकारिषु । नहि कश्चित्क्षमाकालो विद्यतेऽद्य कुङ्कुन् प्रति ।

तेजसस्यागते काले तेज उच्छेद्यमर्हसि । मृदुर्भवत्यवज्ञातस्त्रीरूपादुद्धिजते जनः । काले प्राप्ते ह्ययश्चैतयो वेद स महीपतिः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्वौपदीवाक्ये अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ क्रोधो हन्ता मनुष्याणां क्रोधो भावयिता पुनः । इति विद्धि महाप्राज्ञे क्रोधमूलो भवाभवौ । १०९१

यो हि संहरते क्रोधं भवस्तस्य सुशोभने । यः पुनः पुरुषः क्रोधं नित्यं न सहते शुभे । तस्याभावाद्य भवति क्रोधः परमदारुणः ।

क्रोधमूलो विनाशो हि प्रजानामिह दृश्यते । तत्कथं मादृशः क्रोधमुत्सृजेन्नोक्तनाशनं ।

कुङ्कुः पापं नरः कुर्यात् कुङ्को हन्यादुक्कनपि । कुङ्कुः पुरुषया वाचा श्रेयसोऽप्यवमन्यते ।

वाच्यावाच्ये हि कुपितो न प्रजानाति किञ्चित् । नाकार्यमस्ति कुङ्कुस्य नावाच्यं विद्यते तथा ।

हिंस्यात् क्रोधादवस्थास्तु बन्धान् संपृजयति च । आत्मानमपि च कुङ्कुः प्रेत्येद्यमसादनं ।

१०९०

एतान् दोषान् प्रपश्यद्विर्जितः क्रोधो भनोविभिः । इच्छद्भिः परमं श्रेय इह चामुन चोत्तमं ।

तं क्रोधं वर्ज्यतं धीरैः कथमस्मद्विधस्यरेत् । एतद्वैपदि सन्धाय न मे मन्युः प्रवर्द्धते ।

आत्मानञ्च परांश्चैव चायते महतो भयात् । कुथन्तमप्रतिकुथन् दयोरेष चिकित्सकः ।

मूढो यदि क्रिश्यमानः क्रिश्यतेऽग्नित्माक्षरः । बलीयसां मनुष्याणां त्यजत्यात्मानमात्मना ।

तस्यात्मानं संत्यजतो लोका न गन्तव्यनात्मनः । तस्माद्वैपद्यञ्चकस्य मन्योर्नियमनं स्मृतं ।

१०९१

विदांस्तथैव यः शक्तः क्रिश्यमानो न कुप्यति । अनाश्रयित्वा क्रोष्टारं परलोके च नन्दति ।

तस्माद्वलवता चैव दुर्म्भेलेन च नित्यदा । सन्तव्यं पुरुषेणाङ्गरापतस्त्वपि विजानता ।

मन्योर्हि विजयं कृष्ये प्रशंसन्तीह साधवः । क्षमावतो जयो नित्यं साधोरिह सतां मतं ।

सत्यज्ञानृततः श्रेयो नृशशाचानृशसता । तमेवं बह्वदोषस्तु क्रोधं साधुविवर्जितं ।

मादृशः प्रहजेत् कस्मात् सुयोधनबन्धादपि । तेजस्वीति यमाङ्गर्वै पण्डिता दीर्घदर्शिनः ।

१०९०

नक्रोधोऽन्यन्तरस्तस्य भवतीति विनिश्चितं । यस्तु क्रोधं समुत्पन्नं प्रशया प्रतिबाधते । तेजस्विनं तं विदांशो मन्यन्ते तत्तदर्थिनः ।

कुङ्को हि कार्यं सुश्रेणि न यथावत् प्रपश्यति । न कार्यं न च मर्यादां नरः कुङ्कोऽनुपश्यति ।

हन्यवस्थानपि कुङ्को गुरुन् कुङ्कुस्तदत्यपि । तस्मात्तेजसि कर्त्तव्यः क्रोधो दूरे प्रतिष्ठितः ।

इच्छत्यैव शर्मणः शौच्यं च शोचन्मिति तेजसः । गुणाः क्रोधाभिभूतेन न शक्याः प्राप्तुमश्च सा ।

क्रोधं त्यक्त्वा तु पुरुषः सम्यक्तेजोऽभिपद्यते । कालयुक्तं महाप्राज्ञे कुङ्कोजः सुदुः सह ।

१०९१

क्रोधस्तपण्डितैः शस्यते इत्यभिनिश्चितं । रजस्तु लोकनाम्नाश्च विहितं मानुषं प्रति ।

तस्माच्छस्यते क्रोधं पुरुषः सम्यगाचरन् । श्रेया मस्तधर्मानपगो न कुङ्कु इति निश्चितं ।

यदि सर्वमबुद्धीनामतिक्रान्तमचेतसं । अतिक्रमे मदिधस्ये कथं स्यात्स्विदनिन्दिते ।

यदि न स्युर्मनुषेषु क्षमिणः पृथिवीसमाः । न स्यात्सन्धिर्मनुष्याणां क्रोधमूलो हि विग्रहः ।

अभिषेता ह्यभिषेदाहत्याङ्गुणा हतः । एवं विनाशो भूतानामधर्मः प्रथितो भवेत् ।

१०८०

आक्रुष्टः पुरुषः सर्वं प्रत्याक्रोशेदनन्तरं । प्रतिहन्याद्भुतस्यैव तथा हिंसा च हिंसितः ।

हन्युर्हि पितरः पुत्रान् पुत्रास्त्रापि तथा पितृन् । हन्युश्च पतये भार्याः पतीन् भार्यास्तथैव च ।

एवं संकुपिते लोके जन्म कृष्णे न विद्यते । प्रजानां सन्धिर्मूलं हि जन्म विद्धि शुभानने ।

ताः क्षिपेरन् प्रजाः सर्व्याः क्षिप्रं द्रौपदि तादृशे । तस्मान्मन्युर्विनाशाय प्रजानामभवाय च ।

यस्मात्तु लोके दृश्यन्ते क्षमिणः पृथिवीसमाः । तस्माज्जन्म च भूतानां भवश्च प्रतिपद्यते ।

१०८४

क्षन्तव्यं पुरुषेणैव सर्वपापसु सुशोभने । क्षमावतो हि भूतानां जन्मवै प्रकीर्तितं ।

आक्रुष्टस्ताडितः दुःखः क्षमते यो बलीयसः । यस्य नित्यं जितक्रोधो विद्वानुत्तमपूरुषः ।

प्रभाववानपि नरस्तस्यलोकाः सनातनाः । क्रोधनस्त्वल्पविज्ञानः प्रेत्य चहे च नश्यति ।

अत्रापुदाहरन्तीमा गाथा नित्यं क्षमावता । गीता क्षमावतां कृष्णे काश्यपेन महात्मना ।

क्षमा धर्मः क्षमा यज्ञः क्षमा वेदाः क्षमा श्रुतं । य एतदेवं जानाति स सर्वं क्षन्तुमर्हति ।

११००

क्षमा ब्रह्म क्षमा मयं क्षमा भूतश्च भावि च । क्षमा तपः क्षमा शौचं क्षमयेदं धृतं जगत् ।

अति यज्ञविदां लोकान् क्षमिणः प्राप्नुवन्ति च । अति ब्रह्मविदां लोकानतिचापि तपस्विनां ।

अन्ये वै यजुषां लोकाः कर्मिणामपरे तथा । क्षमावतां ब्रह्मलोके लोकाः परमपूजिताः ।

क्षमा तेजस्विनां तेजः क्षमा ब्रह्म तपस्विनां । क्षमा सत्यं सत्यवतां क्षमा यज्ञः क्षमा श्रमः ।

तां क्षमां तादृशीं कृष्णे कथमस्मदिधस्यजेत् । यस्यां ब्रह्म च सत्यश्च यज्ञा लोकाश्च धिष्ठिताः ।

११०४

क्षन्तव्यमेव सततं पुरुषेण विजानता । यदाहि क्षमते सर्वं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ।

क्षमावतामयं लोकः परस्यैव क्षमावतां । इह सन्मानमिच्छन्ति परत्र च शुभां गतिं ।

धेपां मन्युर्क्षनुष्याणां क्षमयाऽभिहतः सदा । तेषां परतरे लोकास्तस्मात् क्षान्तिः परा मता ।

इति गीताः काश्यपेन गाथा नित्यं क्षमावतां । श्रुत्वा गाथा क्षमायास्त्वं तुभ्य द्रौपदि माक्रुधः ।

पितामहः शान्तनवः श्रमं सम्यजयिष्यति । कृष्णश्च देवकीपुत्रः श्रमं सम्यजयिष्यति ।

१११०

आचार्या विदुरः क्षमा श्रममेव वदिष्यतः । कृपश्च सञ्जयस्यैव श्रममेव वदिष्यतः ।

रामेन्द्रोऽपि युयुत्सुश्च द्रोणपुत्रस्तथैव च । पितामहश्च नो व्यासः श्रमं वदति नित्यशः ।

एतैर्हि राजा नियतश्चाद्यमानः श्रमं प्रति । राज्यं दातेति मे बुद्धिर्न चेलोभाश्चिष्यति ।

कालोऽयं दारुणः प्राप्नो भवतामभ्युदये । निश्चितं मे सदैवेतत् पुरस्तादपि भाविन ।

सुयोधनो नार्हतीति क्षमामेवं न बिन्दति । अर्हत्वाहमित्येवं तस्मान्मां बिन्दते क्षमा ।

१११४

एतदात्मवतां वृत्तमेष धर्मः सनातनः । क्षमा चैवानुशंस्य तत्कर्ता स्वयममम्रा ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्रौपदीयुधिष्ठिरसंवादे ऊर्ध्वविशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ द्रौपद्युवाच ॥ नमो धात्रे विधात्रे च यौ मोहयकतुस्तव । पितृपैतामहे हृत्ते वाढ्ये तेऽन्यथा मतिः ।

कर्मेभिश्चिन्तिता लोको गत्या गत्या पृथग्विधः । तस्मात् कर्माणि नित्यानि लोभाभ्यां च यियासति ।

मेह धर्मो नृगंस्थाभ्यां न क्षान्ता मार्कण्डेन च । पुरुषः श्रियमाप्नोति न वृण्वेन कर्हचिन् ।

त्वास्तेऽक्षयनमभ्यागादिदं भारत दुःसहं । यस्त्वं नार्हसि नापीमे भ्रातरसे महेजसः ।

११९०

न हि तेऽध्यगमन् जातु तदानीं नाद्य भारत । धर्मात् प्रियतरं किञ्चिदपि चेज्जीवितादिह ।

धर्मार्थमेव ते राज्ञं धर्मार्थं जीवितञ्च ते । ब्राह्मणा गुणवत्यैव जानन्त्यपि च देवताः ।

भीमसेनार्जुनौ चेनौ माद्रैषो च मया सह । त्यजेस्त्वमिति मे बुद्धिर्नत धर्मं परित्यजेः ।

राजानं धर्मगोप्तारं धर्मो रक्षति रक्षितः । इति मे श्रुतमाख्याणं त्वान्तु मन्ये नररक्षित ।

अनन्या हि नरव्याघ्र नित्यदा धर्ममेव ते । बुद्धिः सततमर्षेति श्चायेव पुरुषं निजा ।

११९१

नावमंशा हि सङ्गशास्त्रावरान् श्रेयसः कुतः । अवाप्य प्रथिषीं कृत्वा न ते शृङ्गमवर्द्धत ।

खाद्वाकारैः स्वाधामिष पूजाभिरपि च द्विजान् । देवतानि पितृभ्यैव सततं पार्थ सेवसे ।

ब्राह्मणाः सर्वकाभ्येते सततं पार्थ तर्पिताः । यतयो मांश्चिण्यैव गृहस्थाश्चैव भारत ।

भुञ्जते रक्षापात्रोभिर्यवाहं परिचारिका । आरण्यकेभ्यो लौहानि भाजनानि प्रयच्छसि ।

गदेयं ब्राह्मणेभ्यस्ते गृहे किञ्चन विद्यते । यदिदं वैश्वदेवं ते शान्तये कियते गृहे ।

११९२

तद्वा त्पिथिभूतेभ्यो राजन् शिष्टेन जीवसि । इत्यथः पश्यन्वास्व काम्यैर्भक्तिकाश्च ये ।

वर्तन्ते पाकवशाच्च यश्चकथं च नित्यदा । अस्मिन्नपि महारथे विजने दक्षुमेविते ।

राष्ट्रादपेत्य वसतो धर्मस्ये मावस्येदिति । अश्वमेधो राजसूयः पुण्डरीकोऽथ गोसवः ।

एतैरपि महायज्ञैरिष्टं ते भूरिदक्षिणैः । राजन् परोतयां बुद्ध्या विषमेऽक्षपराजये ।

राज्यं वसुन्यायुधानि भ्रातृभ्रातृपि निश्चितः । अजोर्ध्वदोर्ध्वदान्यस्य ह्योमतः सत्यकदिनः ।

११९३

कथमचयस्यनजा बुद्धिरापतिता तव । अतीव मोहमायाति मनश्च परिदूयते ।

निशाम्य ते दुःखमिदमिमांशापदमीदृशीं । अचायुदाहरन्तीममितिहामं पुरातनं ।

दैत्यस्य वशं लोकास्त्रिष्टाने नात्मानो वया । धातैव खलु भूतानां सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।

दधाति सर्वमीश्वरः पुरस्तात् शुकमुच्यते । यथा दाहमयी योषा नरवोर समहिता ।

दैत्ययज्ञमज्जानि तथा राजजिमाः प्रजाः । आकाश इव भूतानि व्याप्य सर्वेऽपि भारत ।

११९४

दैत्यरो विदधातीह कल्याणं यच्च पापकं । शकुनिसन्नुषट्को वा नियतोऽयमनीश्वरः ।

दैत्यस्य वशे तिष्ठेकान्येषां नात्मानः प्रभुः । मणिःसूच इव प्रोतो गच्छात इव गोदृषः ।

धातुरादेऽब्रुमेति तन्मयो हि तदर्पणः । नात्माधीनो मनुष्योऽयं कायं भजति कश्चन । क्षोतसो मध्यमापन्नः कूलादृच इव

च्युतः ।

अज्ञो जन्मरुनोऽयमात्मानः सुखदुःखयोः । दैत्यप्रीरितो गच्छेत् स्वर्गं नरकमेव च ।

यथा वायोऽक्षुण्णायानि वशं यान्ति बलीयसः । धातुरेवं वशं यान्ति सर्वभूतानि भारत ।

११९५

आर्यकर्मणि युञ्जानः पापे वा पुनरीश्वरः । व्याप्य भूतानि चरते न चायमिति लक्ष्यते ।

हेतुमात्रनिर्दं धातुः शरीरं चेवमंजितं । येन कारयत कर्म शुभाशुभफलं विभुः ।

पश्य मायाप्रभावेऽयमीश्वरेण यथा कृतः । यो हन्ति भूतैर्भूतानि मोहयित्वात्ममायया ।

अन्यथा परिदृष्टानि मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । अन्यथा परिवर्त्तन्ते वेगा इव नभस्वतः ।

अन्यथैव हि मन्यन्ते पुरुषास्त्रानि तानि च । अन्यथैव प्रभुस्त्रानि करोति विकरोति च ।

११५०

यथा काष्ठेन वा काष्ठमग्निनाश्चाग्निना पुनः । अथसा चाप्यथश्चिन्त्यान्निर्व्विचेष्टमचेतनं ।

एवं स भगवान् देवः स्वयम्भूः प्रपितामहः । हिनस्ति भूतैर्भूतानि च्छद्य कृत्वा युधिष्ठिर ।

संभ्रयाज्य विभ्रयाज्यं कामकारकरः प्रभुः । क्रीडते भगवान् भूतैश्चालक्रीडनकैरिव ।

न मादृषित्वद्वज्रान् धाता भूतेषु वर्त्तते । रोषादिव प्रवृत्तोऽयं यथाऽयमिदं जनः ।

आर्यान् शीलवतो दृष्ट्वा ह्रीमतो वृत्तिकर्षितान् । अनार्यान् सुखिनैश्च विह्वलानिव चिन्तया ।

११५१

तवेमामापदं दृष्ट्वा समृद्धिञ्च सुयोधने । धातारं गर्ह्ये पार्थ विषमं योऽनु पश्यति ।

आर्यशास्त्रातिगे क्रूरे लुब्धे धर्मापचायिनि । धार्तराष्ट्रे श्रियं दत्त्वा धाता किं फलमश्नुते ।

कर्म चेत् कृतमन्वेति कर्त्तारं नान्यमृच्छति । कर्मण तेन पापेन लिप्यते नूनमीश्वरः ।

अथ कर्मकृतं पापं न चेत् कर्त्तारमृच्छति । कारणं बलमेवेह जनानां शोचामि दुष्कृतान् ।

इति श्रीमहाभारते आरष्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि युधिष्ठिरद्रौपदीसंवादे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ वत्सु चित्रपदं स्रष्टुं याश्चमेनि लया वचः । उक्तं तत् श्रुतमस्माभिर्नास्ति क्वन्यु प्रभाषसे ।

११५२

नार्हं कर्मफलान्वेषो राजपुत्ति चराम्युत । ददामि देयमित्येव यजे यष्टव्यमितुत ।

अस्तु वाऽत्र फलं मा वा कर्त्तव्यं पुरुषेण यत् । गृहे वा वसता कृष्णे यथाशक्ति करोमि तत् ।

धर्मश्चरामि सत्रेणि न धर्मफलकारणात् । आगमाननतिक्रम्य सतां वृत्तमवेक्ष्य च ।

धर्म एव मनः कृष्णे स्वभावाच्चैव मे धृतं । धर्मवाणिज्यको हीनो जघन्यो धर्मवादिनां ।

न धर्मफलमाप्नोति यो धर्मं दोषमुनिच्छति । यद्यैनं शङ्कते कृत्वा नास्ति क्वात् पापचेतनः ।

११५३

अतिवादाददाम्येष मा धर्ममभिप्रक्षिप्याः । धर्माभिप्रक्षिप्य पुरुषसिर्ध्वगतिपरायणः ।

धर्मा यस्याभिप्रक्षिप्यः स्वादार्थं वा दुष्कृत्वात्मनः । वेदात् गूढ इवापेयात् स लोकादजरामरात् ।

वेदाध्यायी धर्मपरः कुले जातो मन्त्रिणि । स्वविरेषु स योक्तव्यो राजपि धर्मचारिभिः ।

प्रापोयान् स हि गूढ्रेभ्यश्चक्रेभ्यो विश्रियते । शास्त्रातिगो मन्दबुद्धिर्धो धर्ममभिप्रक्षिप्यते ।

प्रत्यक्षं हि लया दृष्ट्वा स्वविर्गच्छन् महातपाः । मर्कण्डेयोऽप्रभयात्मा धर्मेण चिरजीविता ।

११५४

व्यासो वशिष्ठो मैत्रेयो नारदो सोमश्चः शुक्रः । अन्ये च ऋषयः सर्वे धर्ममेव सुचेतसः ।

प्रत्यक्षं पश्यमि स्नेतान् दिव्ययोगसमन्वितान् । शपानुग्रहणे शक्तान् देवेभ्योऽपि गरीयसः ।

एते हि धर्ममेवादौ वर्षयन्ति सदाऽनघे । कर्त्तव्यममरप्रस्थाः प्रत्यक्षागमबुद्धयः ।

अतो नार्हसि कन्याणि धातारं धर्ममेव च । राशि मूढेन मनसा क्षेप्तुं ब्रह्मिण्येव च ।

उत्पत्तात्मन्यते बालः सर्वानागतनिश्चयान् । धर्माभिगच्छते नान्यस्मात् प्रमाणमधिगच्छति ।

११०५

आत्मप्रमाण उन्नद्धः श्रेयसो ह्यवमन्यकः । इन्द्रियप्रीतिसम्बद्धं यदिदं लोकसाक्षिकं । एतावन्मन्यते बालो मोहमन्यव गच्छति ।

प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति यो धर्ममभिगच्छते । ध्यायन् स कृपणः पापो न लोकान् प्रतिपद्यते ।

प्रमाणाद्धि निवृत्तो हि वेदशास्त्रार्थनिन्दकः । कामलोभातिगो मूढो नरकं प्रतिपद्यते ।

यस्तु नित्यं कृतमतिधर्ममेवाभिपद्यते । अशङ्कमानः कन्याणि सोऽमुवानन्यमश्रुते ।

आर्थं प्रमाणमुक्तस्य धर्मं न प्रतिपालयन् । सर्वशास्त्रातिगो मूढः शं जन्मसु न विन्दति ।

११०७

यस्य नार्थं प्रमाणं स्याच्छिष्टाचारश्च भाविनि । नैव तस्य परो लोको नायमस्तीति निश्चयः ।

श्रैष्टेराचरितं धर्मं कृष्णे मा स्माभिगच्छिथाः । पुराणमृषिभिः प्रोक्तं सर्वज्ञैः सर्वदर्शभिः ।

धर्म एव श्रवो नान्यः स्वर्गं द्रौपदि गच्छतां । सैव नैः सागरस्यैव वणिजः पारमिच्छतः ।

अफलो यदि धर्मः स्याच्चरितो धर्मचारिभिः । अप्रतिष्ठे तमस्ये तज्जगन्मज्जेदनिन्दिते ।

निर्व्याणं नाधिगच्छेयुर्जाविद्युः पशुजीविकां । विद्यां ते नैव युज्येयुर्न चार्थं केचिदाप्नुयुः ।

११०९

तपश्च ब्रह्मचर्यश्च यज्ञः स्नाथाय एव च । दानमार्जवमेतानि यदि स्युरफलानि वै ।

नाचरिष्यन् परे धर्मं परे परतरे च ये । विप्रलम्भोऽयमत्यन्तं यदि स्युरफलाः क्रियाः ।

अपयथैव देवास्य गन्धर्वासुरराक्षसाः । ईश्वराः कस्य हेतोस्ते चरेयुर्द्धर्ममादृताः ।

फलदन्विह विज्ञाय धातारं श्रेयसि भुवं । धर्मेनैव्यचरन् कृष्णे तद्धि शर्म सनातनं ।

स नायमफलो धर्मो नाधर्मोऽफलवानपि । दृश्यन्ते पि हि विज्ञानां फलानि तपसां तथा ।

१११०

त्वमात्मनो विजानीहि जन्म कृष्णे यथाश्रुतं । वेत्य चापि यथाजातो धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।

एतावदेव पथ्यामपुमपानं शुचिस्मिने । कर्मणां फलमाप्नोति धीरोऽत्येनापि तुष्यति ।

बज्रनाऽपि ह्यविदंभो नैव तुष्यन्त्यनुद्धयः । तेषां न धर्मजं किञ्चित् प्रेत्य शर्मास्ति वा पुनः ।

कर्मणां श्रुतपुण्यानां पापानाञ्च फलोदयः । प्रभवन्त्यात्ययस्यैव देवगुह्यानि भाविनि ।

एतानि वेद यः कश्चिन्मुह्यन्तेऽत्र प्रजा इमाः । अपि कल्पसहस्रेण न स श्रेयोऽधिगच्छति ।

१११५

रक्ष्याण्येतानि देवानां गूढमाथा हि देवताः । कृताशाश्च व्रताशाश्च तपसा दग्धकिन्षिपाः ।

प्रसादैर्मानभैर्युक्ताः पश्यन्त्येतानि वै द्विजाः । न फलादर्शनाद्धर्मः शङ्कितस्यो न देवताः ।

यद्यव्यञ्ज प्रयत्नेन दातव्यञ्चानसूयता । कर्मणां फलमस्तीह तथैतद्धर्मशाश्वतं ।

ब्रह्मा प्रोवाच पुत्राणां यद्विर्वेद कश्यपः । तस्मात्ते शंसयः कृष्णे नीक्षार इव नश्यतु ।

व्यवस्य सर्वमस्तीति नास्ति कथं भावमुत्सृज । ईश्वरश्चापि भूतानां धातारं मा च वै त्विप । शिचखैनं नमस्त्वेनं मा ते भूदुद्धि

११००

रीदृशी ।

यस्य प्रसादात्तद्भक्ता मर्त्या गच्छत्यमर्त्यता । उत्तमां देवतां कृष्णे माऽवमंस्थाः कथञ्चन ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि युधिष्ठिरद्रौपदीसंवादे एकविंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

॥ द्रौपद्युवाच ॥ नावमन्ये न गर्हे च धर्मं पार्थ कथञ्चन । ईश्वरं कुत एवाहमवमंसे प्रजापतिं ।

आर्त्ताऽहं प्रलपामीदमिति मां विद्धि भारत । भूयश्च विष्णुपिब्यामि सुमनास्त्वं निबोध मे ।

कर्म खल्विह कर्त्तव्यं जानताऽमित्रकर्षण । अकर्मणाणो हि जीवन्ति स्वावरा नेतरे जनाः ।

यावद्भोक्तृपानाच्च यावच्छ्रेयोपसेवनात् । जन्तवः कर्मणा वृत्तिमाप्नुवन्ति युधिष्ठिर ।

१९१४

जङ्गमेषु विशेषेण मनुष्या भरतर्षभ । इच्छन्ति कर्मणा वृत्तिमवाप्नुं प्रेत्य चेह च ।

उत्थानमभिजानन्ति सर्व्वभूतानि भारत । प्रत्यक्षं फलमश्रन्ति कर्मणां लोकसाक्षिकं ।

सर्व्वे हि स्वं समुत्थानमुपजीवन्ति जन्तवः । अपि धाता विधाता च यथायमुदके वक्ता ।

अकर्मणां वै भूतानां वृत्तिः स्यान्नहि काचन । तदेवाभिप्रपद्येत न विहन्यात् कदाचन ।

स कर्म कुरु मास्त्राधीः कर्मणा भव दंष्ट्रितः । कृतं हि वोऽभिजानाति सहस्रे वोऽस्ति नास्ति च ।

१९१०

तस्य चापि भवेत् कार्य्यं विवृद्धौ रक्षणे तथा । भक्ष्यमाणो ह्यनादानात् कोयेन हिमवानपि ।

उसीदेरन् प्रजाः सर्व्वा न कुर्युः कर्म चेद्भुवि । तथा ज्ञेता न वर्द्धेरन् कर्मभेदफलं भवेत् ।

अपि चाप्यफलं कर्म पश्यामः कुर्व्वन्तो जगन् । नान्यथा ह्यपि गच्छन्ति वृत्तिं लोकाः कथञ्चन ।

यस्य दिष्टपरो लोके यस्यापि हठवादिकः । उभावपि शठावेतौ कर्मबुद्धिः प्रव्रज्यते ।

यो हि दिष्टमुपासीनो निर्व्विषेष्टः सुखं श्रयेत् । अवसीदेत् सुदुर्भुद्धिरामो घट इवोदके ।

१९१४

तथैव हठदुर्बुद्धिः शक्तः कर्मण्यकर्मकृत् । आसीत न चिरं जीवेदनाथ इव दुर्बलः ।

अकस्मादिह यः कस्यिदर्थं प्राप्नोति पूरुषः । तं हठेनेति मन्यन्ते स हि यज्ञो न कस्यचित् ।

यद्यापि किञ्चित् पूरुषो दिष्टं नाम भजत्युत । दैवेन विधिना पार्थ तदैवमिति निश्चितं ।

यत्सुखं कर्मणा किञ्चित् फलमाप्नोति पूरुषः । प्रत्यक्षमेतल्लोकेषु तत्पौरुषमिति स्मृतं ।

स्वभावतः प्रवृत्तो यः प्राप्नोत्यर्थं न कारणात् । तत् स्वभावात्मकं विद्धि फलं पूरुषसत्तम ।

१९१०

स्वं हठाच्च दैवाच्च स्वभावात् कर्मणस्तथा । याति प्राप्नोति पूरुषसत्फलं पूर्व्वकर्मणां ।

धाताऽपि हि स्वकर्मैव तैलैर्व्वेतुमिरोत्तरः । विदधति विभज्येह फलं पूर्व्वकृतं नृणां ।

यद्ययं पूरुषः किञ्चित् कुरुते वै शूभाशूभं । तद्वाटविहितं विद्धि पूर्व्वकर्मफलोदयं ।

कारणं तस्य देहोऽयं धातुः कर्मणि वर्त्तते । स यथा प्रेरयत्येनं तथाऽयं कुरुतेऽवशः ।

तेषु तेषु हि कृत्येषु विनियोक्ता महेत्तरः । सर्व्वभूतानि कौमोय कारयत्यवशान्यपि ।

१९१४

मनसाऽर्थान् विनिश्चित्य पश्चात् प्राप्नोति कर्मणा । बुद्धिपूर्व्वं स्वयं वीर पूरुषस्तत्र कारणं ।

संख्यातुं नैव शक्याणि कर्माणि पूरुषर्षभ । अगारनगराणां हि मिद्धिः पूरुषदेतुकी ।

तिले तैले गवि कीरं काष्ठे पावकमन्ततः । धिया धीरो विजामीयादुपायश्चास्य सिद्धये ।

ततः प्रवर्त्तते पश्चात् कारणैस्तत्र सिद्धये । तां सिद्धिमुपजीवन्ति कर्मजामिह जन्तवः ।

कुशलैर्न कृतं कर्म कर्त्ता साधु स्वनुष्ठितं । इदं तत्कुशलैर्नेति विशेषादुपलभ्यते ।

१९१०

दृष्टापूर्व्वफलं न स्यात् विद्यो न गुह्यमेवेत् । पूरुषः कर्मसाधेषु स्यात्तदर्थमकारणं ।

कर्त्तृत्वादेव पूरुषः कर्मसिद्धौ प्रव्रज्यते । असिद्धौ निन्दते चापि कर्त्ता नावीक्ष्यन्निह ।

सर्वमेव हठनैके दैवैकै वदन्त्युत । पुंसः प्रथमजं किञ्चिन्नैधमेतन्निरुच्यते ।

न चैवेतावता कार्यं मन्यन्त इति चापरे । अस्ति सर्वमदृश्यन् दिष्टं चैव तथा हठः ।

दृश्यते हि हठाच्चैव दिष्टाचार्यस्य मन्मतिः । किञ्चिद्देवाङ्गुठात् किञ्चित् किञ्चिदेव स्खभावतः ।

१२२१

पुरुषः फलमाप्नोति चतुर्थं नात्र कारणं । कुशलाः प्रतिजानन्ति ये वै तत्त्वविदो जनाः ।

तथैव धाता भूतानामिष्टानिष्टफलप्रदः । यदि न स्यान्न भूतानां कृपणा नाम कश्चन ।

यं यमर्थमभिप्रेषुः कुरुते कर्म पूरुषः । तत्तत्फलमेव स्याद्यदि न स्यात्पुराकृतं ।

त्रिद्वारामर्थमिद्विन्नु नानुपश्यन्ति ये नराः । तथैवानर्थमिद्विन्नु यथैवात्मा तथैव ते ।

कर्त्तव्यमेव कर्मेति मनोरेष विनिश्चयः । एकान्तेन ह्यनोद्देश्यं पराभवति पूरुषः ।

१२४०

कुर्वन्तो हि भवत्येव प्रायेण ह युधिष्ठिर । एकान्तफलमिद्विन्नु न विन्दत्यलमः क्वचित् ।

अमम्येव तस्य हेतुः प्रायश्चित्तन्तु लक्षयेत् । कृते कर्मणि राजेन्द्र तथानृष्यमवाप्नुते ।

अलक्ष्मीराविशत्येनं शयानमलसं नरः । निःसंशयं फलं लब्ध्वा दक्षो भूतिमुपाप्नुते ।

अनर्थाः संशयावस्थाः सिध्यन्ते मुक्तसंशयाः । धीरा नराः कर्मरता ननु निःसंशयाः क्वचित् ।

एकान्तेन ह्यनर्थोऽयं वर्त्ततेऽस्मासु साम्प्रतं । स तु निःसंशयं न स्यात्तथि कर्मण्यवस्थिते ।

१२४५

अथवाऽभिद्विरेव स्यादभिमानं तदेव ते । वृकोदरस्य वीभत्सोर्भावेऽपि यमयोरपि ।

अन्येषां कर्म फलमस्माकमपि वा पुनः । विप्रकर्षेण बुध्येत कृतकर्मा यथाफलं ।

पृथिवीं लाङ्गुलेनेह भिक्षा वीजं वपत्युत । आस्तेऽयं कर्षकस्तृष्णीं पञ्जन्यस्तत्र कारणं ।

दृष्टिश्चान्नगृह्णीयादनेनास्तत्र कर्षकः । यदन्यः पुरुषः कुर्यात् कृतं तत् सकलं मया ।

तच्चेदफलमस्माकमपराधा न मे क्वचित् । इति धीरोऽन्ववेत्यैव नात्मानं तत्र गर्हयेत् ।

१२५०

कुर्वन्तो नार्थमिद्विर्मे भवतोति ह भारत । निर्वेदे नात्र कर्त्तव्यो दावन्त्यौ ह्यत्र कारणं ।

मिद्विर्वाऽप्यथ वा ऽभिद्विरप्रवृत्तिरतोऽन्यथा । बहूनां समवाये हि भावानां कर्मसिद्धयः ।

गुणाभावे फलं न्यूनं भवत्यफलमेव च । अनारम्भे तु न फलं न गुणो दृश्यते क्वचित् ।

देशकालावुपायांश्च मङ्गलं खल्विदृश्ये । युनक्ति मेधया धीरो यथाशक्ति यथाबलं ।

अः मत्तेन तत् कार्यमुपदेष्टा पराक्रमः । भूयिष्ठं कर्मयोगेषु दृश्यमेव पराक्रमः ।

१२५५

यत्र धीमानवेचेत श्रेयांसं बद्धभिर्गुणैः । साक्षैवार्थं ततो लिप्सेत् कर्म साक्षै प्रयोजयेत् ।

व्यसनश्चास्य काङ्क्षेत विवासं वा युधिष्ठिर । अपि सिन्धोर्गिरेर्वापि किं पुनर्मेत्यधर्षिणः ।

उत्थानयुक्तः सततं परेषामन्तरैषणे । आनृष्यमप्राप्तिं नरः परस्तात्मन एव च ।

नवैवात्माऽवमन्यव्यः पुरुषेण कदाचन । न ह्यात्मपरिभृतस्य भूतिर्भवति शोभना ।

एवं संस्थितिका मिद्विर्गिं लोकस्य भारत । तत्र मिद्विर्गतिः प्रोक्ता कालावस्था विभागतः ।

१२५०

ब्राह्मणं मे पिता पूर्वं वासयामास पण्डितं । सोऽपि सर्वामिमी प्राह पित्रे मे भरतर्षभ ।

नीतिं वृहस्पतिप्राक्तां भ्रातृन् मे ऽयाहयत् पुरा । तेषां सकाशादशौभममेतत्तदा गृहे ।

स मां राजन् कर्मवतीमागतामाह सास्वयन् । शुश्रूषमाणामासीनां पितुरेह युधिष्ठिर ।

इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि द्रौपदीवाक्यं नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा भीमसेनो ह्यमर्षणः । निःशेषजुपकस्य क्रुद्धो राजानमब्रवीत् ।

राज्यस्य पदवीं धर्म्यां ब्रज सत्पुरुषोचितां । धर्मकामार्थहीनानां किं नो वस्तु तपोवने ।

१२६५

नैव धर्मेण तद्राज्यं नार्यवेन नचौजसा । अचकूटमधिष्ठाय हृतं दुर्योधनेन वै ।

गोमायुनेव धिंरानां दुर्बलेन बलीयसां । आमिषं विघमाशेन तदद्राज्यं हि नो हृतं ।

धर्मलेशप्रतिच्छन्नः प्रभवं धर्मकामयोः । अर्थमुत्सृज्य किं राजन् दुःखेषु परित्यजे ।

भवतोऽनवधानेन राज्यं नः पश्यतां हृतं । अहार्यमपि शक्रेण गुप्तं गाण्डीवधन्वा ।

कुलीनामिव विल्वानि पङ्कनामिव धेनवः । हृतमैश्वर्यमस्माकं जीवतां भवतः कृते ।

१२७०

भवतः प्रियमित्येवं महद्भ्रमनमोदृशं । धर्मकामे प्रतीतस्य प्रतिपन्नाः स्म भारत ।

कर्षयामस्य मित्राणि नन्दयामस्य शात्रवान् । आत्मानं भवतां शास्त्रैर्निग्रयस्य भरतर्षभ ।

यदयं न तदैवैतान् धार्तराष्ट्रान्निहन्महि । भवतः शास्त्रमादाय तन्नलपति दुष्कृतं ।

अथैनानमन्वेच्छस्य मृगचर्यामिवात्मनः । दुर्बलेनचरितं राजन्न बलस्यैर्निषेवितं ।

यां न कृष्णे न वीभत्सुर्नाभिमन्युर्न सञ्जयाः । नचाहमभिनन्दामि नच माद्रीसुतायुधैः ।

१२७५

भवान् धर्मो धर्म इति मततं व्रतकर्षितः । कश्चिद्राजन्न निर्वेदादापन्नः क्षीवजोविकां ।

दुर्मनुष्या हि निर्वेदमफलं स्वार्थघातकं । अशक्ताः अथमाहर्तुमात्मनः कुर्वन्ते प्रियं ।

स भवान् दृष्टिमान् शक्रः पश्यन्नस्मासु पौरुषं । आमृशंस्यपरो राजन्नानर्थमवबुध्यसे ।

अस्मानमी धार्तराष्ट्राः क्षममाणानलं मतः । अशक्तामिव मन्यन्ते तदुःखं नाहवे बधः ।

तत्र चेद्युध्यमानानामजिह्वमनिवर्त्तिनां । सर्वशो हि बधः श्रेयान् प्रेत्य लोकान् लभेमहि ।

१२८०

अथवा वयमेवैतान् निहत्य भरतर्षभ । आददीमहि गां सर्वां तथाऽपि श्रेय एव नः ।

सर्वथा कार्यमेतन्नः स्वधर्ममनुतिष्ठतां । काङ्क्षतां त्रिपुलां कीर्त्तिं वैरं प्रतिचिकीर्षतां ।

आत्मार्यं युध्यमानानां विदिते कृत्यलक्षणे । अन्यैरपि हने राज्ये प्रशमेव न गर्हणा ।

कर्षणार्थो हि यो धर्मो मित्राणामात्मनस्तथा । व्यमनं नाम तद्राजन् धर्मः स कुलधर्मस्तत् ।

सर्वथा धर्मनित्यान् पुरुषं धर्मदुर्बलं । त्यजतस्मात् धर्मार्थी प्रेतं दुःखमुखे यथा ।

१२८५

यस्य धर्मो हि धर्मार्थो क्लेशभाङ्ग स पण्डितः । न स धर्मस्य वेदार्थं सुख्यस्यान्धः प्रभामिव ।

यस्यचात्मार्यमेवार्थः स च नार्थस्य कोविदः । रक्षेत श्रुतकोऽरण्ये यथा गास्वादुगेव सः ।

अतिवेले हि योऽर्थार्थो नेतरावनुतिष्ठति । स बध्यः सर्वभूतानां ब्रह्महेव जुगुप्सितः ।

मततं यस्य कामार्थो नेतरावनुतिष्ठति । मित्राणि तस्य नश्यन्ति धर्मार्थाभ्याञ्च होयते ।

तस्य धर्मार्थहीनस्य कामान्ते निधनं भुवं । कामतो रममाणस्य मीनस्येवाभ्रमः क्षये ।

१२९०

तस्माद्दुर्धर्मार्थेऽनित्यं न प्रमादयन्ति पण्डिताः । प्रकृतिः सा हि कामस्य पावकस्वारण्यधया ।

सर्वथा धर्ममनोऽर्थो धर्मस्वार्थपरिग्रहः । इतरैर्गर्थैर्नतौ विद्धि मेघोदधो यथा ।
 द्रव्याद्यर्थसंश्लेषे या प्रीतिरुपजायते । स कामयित्तमङ्गल्पः शरीरं नास्य दृश्यते ।
 अर्थार्थी पुरुषो राजन् वृहन् धर्ममिच्छति । अर्थमिच्छति कामार्थी न कामादन्यमिच्छति ।
 न हि कामेन कामोऽन्यः साध्यते फलमेव तत् । उपयोगात् फलमेव काष्ठाङ्गमेव पण्डितः । १९८४
 इमान् शकुनकावाजन् हन्ति वैर्मिको यथा । एतद्रूपमधर्मस्य भूतेषु हि विहिंसता ।
 कामाक्षोभाच्च धर्मस्य प्रकृतिं यो न पश्यति । स बध्यः सर्वभूतानां प्रेत्य चेह च दुर्मतिः ।
 व्यक्ते ते विदितो राजन्नार्थो द्रव्यपरिग्रहः । प्रकृतिश्चापि वेत्यास्य विकृतिश्चापि भूयमी ।
 तस्य नाशे विनाशे वा जरया मरणेन वा । अनर्थ इति मन्यन्ते मोऽयमस्मात्सुवर्तते ।
 इन्द्रियाणाञ्च पञ्चानां मनसो हृदयस्य च । विषये वर्त्तमानानां या प्रीतिरुपजायते । १९९०
 स काम इति मे बुद्धिः कर्मणा फलमुत्तमं । एवमेव पृथग्दृष्टा धर्मार्थो काममेव च ।
 न धर्मपर एव स्थान् चार्थपरमो नरः । न कामपरमो वा स्यात् सर्वान् भवेत् सर्वदा ।
 धर्मं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये काममाचरेत् । अहन्यनुचरेदेवमेष शास्त्रकृतो विधिः ।
 कामं पूर्वं धनं मध्ये जघन्ये धर्ममाचरेत् । वयस्यनुचरेदेवमेष शास्त्रकृतो विधिः ।
 धर्मस्वार्थश्च कामश्च यथावददत्तावर । विभज्य काले कालज्ञः सर्वान् भवेत् पण्डितः । १९९५
 मोक्षो वा परमं श्रेय एषां राजन् सुखार्थिनां । प्राप्तिं वा बुद्धिमास्य य सोपायां कुरुनन्दन ।
 तदाशु कियतां राजन् प्राप्तिर्व्याप्यधिगम्यतां । जीवितं ह्यातुरस्येव दुःखमन्तरवर्त्तिनः ।
 विदितश्चैव ते धर्मः मतं चरितश्च ते । जानन्नस्त्वयि शंसन्ति सुहृदः कर्मचोदनां ।
 दानं यज्ञो सतां पूजा वेदधारणमार्जवं । एष धर्मः परो राजन् बलवान् प्रेत्य चेह च ।
 एष नार्थविहीनेन शक्यो राजन्निषेवितुं । अखिलाः पुरुषव्याघ्र गुणाः सुयुधपोतरे । १९९०
 धर्ममूलमिदं राजन् नान्यद्वर्मादिश्रित्यते । धर्मस्वार्थेन महता शक्यो राजन्निषेवितुं ।
 न चार्थो भैक्ष्यचर्येण नापि क्लैवेन कश्चित् । वेत्तुं शक्यः सदा राजन् केवलं धर्मबुद्धिना ।
 प्रतिषिद्धा हि ते याचन्ना यथा सिध्यति वै द्विजः । तेजसैवार्थलिप्सायां यतस्व पुरुषर्षभ ।
 भैक्ष्यचर्या न विदिता न च विट्पूजजीविका । क्षत्रियस्य विशेषेण धर्मस्तु बलभौरसं ।
 स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व अहि शत्रून् समागतान् । धार्तराष्ट्रबलं पार्थ मया पार्थेन नाशय । १९९५
 उदारमेव विद्वांसो धर्मं प्राङ्मर्षनीषिणः । उदारं प्रतिपद्यस्व नावरे स्थातुमर्हसि ।
 अतुबुध्यस्व राजेन्द्र वेत्य धर्मान् सनातनान् । क्रूरकर्माभिजातोऽसि यस्मादुद्विजते जनः ।
 प्रजौपालनमभूतं फलं तव न गर्हितं । एष ते विदितो राजन् क्षत्रधर्मो सनातनः ।
 तस्मादपचितः पार्थ लोके हास्यं गमिष्यसि । स्वधर्माद्धि मनुष्याणां चलनं न प्रशस्यते ।
 स चाक्षं हृदयं कृत्वा त्योक्तं श्रियि लं मनः । वीर्यमास्थाय कौरव्य धुरमुदह धुष्यत । १९९०
 नहि केवलधर्मात्मा पृथिवीं जातु कश्चन । पार्थिवो व्यजयद्राजन् भूतिं न पुनः श्रियं ।

जिह्वा दत्त्वा बह्मणां हि जुद्धाणां लुब्धचेतसां । निरुत्था लभते राज्यमाहारमिव शन्यकः ।

भ्रातरः पूर्वजाताश्च सुसमृद्धाश्च सर्वशः । निरुत्था निर्जिता देवैरसुराः पार्थिवर्षभ ।

एवं बलवतः सर्वमिति बुद्ध्या महीपते । जहि शत्रून् महाबाहो पराव्रिक्तनिमास्यितः ।

न ह्यर्जुनममः कश्चिद्युधि योधो धनुर्धरः । भविता वा पुनः कश्चिन्मत्समो वा गदाधरः ।

१०२५

मत्त्वेन कुरुते युद्धं राजन् सुबलवानपि । न प्रमाणेन नोत्साहात् मत्तस्यो भव पाण्डु ।

मत्त्वं हि मूलमर्थस्य वितथं यदतोऽन्यथा । न तु प्रसक्तं भवति वृत्तच्छायेव हैमनी ।

अर्थत्यागोऽपि कार्यः स्यादर्थं श्रेयाममिच्छता । वीजौपमेयं कौन्तेय मा तेऽभूदत्र मंशयः ।

अर्थेन तु समो नार्यो यत्र लभ्येत नोदयः । न तत्र विपणः कार्यः खरकाण्डूयितं हि तत् ।

एवमेतन्मनुष्येन्द्र धर्मं त्यक्त्वाऽन्यकं नरः । वृहन्तं धर्ममाप्नोति स बुद्ध इति निश्चितं ।

१०२६

अमित्रं भित्तमश्वं मित्रैर्भिन्दन्ति पण्डिताः । भिन्नैर्मित्रैः परित्यक्तं युवानं कुरुते ऽवशं ।

मत्त्वेन कुरुते युद्धं राजन् सुबलवानपि । नोद्यमेन न होत्राभिः सर्व्याः स्त्रीकुरुते प्रजाः ।

सर्वथा मंहतैरेव दुर्बलैस्त्वलवानपि । अमित्रः शक्यते हन्तुं मधुहा भ्रमरैरिव ।

यथा राजन् प्रजाः सर्व्याः सूर्याः पाति गर्भस्तिभिः । अन्ति चैव तथैव त्वं मद्दृशः मवितुर्भव ।

एतच्चापि तपो राजन् पुगणमिति नः श्रुतं । विधिना पालनं भुमेधत्कान्तं नः पितामहैः ।

१०२७

न तथा तपसा राजन् लोकान् प्राप्नोति क्षत्रियः । यथा दृष्टेन युद्धेन विजयेनेतरेण वा ।

अपेयात् किल भा सूर्यात् लक्ष्मीश्चन्द्रमस्तथा । इति लोको व्यवमिता दृष्टेर्मा भवतो व्यथा ।

भवतश्च प्रशंसाभिर्निन्दाभिरितरस्य च । कथा युक्ताः परिषदः प्रथयाजन् समागताः ।

ददमत्यधिकं राजन् ब्राह्मणाः कुरवश्च ते । समेताः कथयन्तीह मुदिताः सत्यमन्धतां ।

यत्र मोहान्न कार्पण्यान्न लोभाच्च भयादपि । अनृतं किञ्चिदुक्तं ते न कामान्नार्थकारणान् ।

१०२८

यदेनः कुरुते किञ्चिद्राजा भूमिमवाप्नुवन् । सर्वं तन्मुदते पश्चाद्यङ्गं विपुलदक्षिणैः ।

ब्राह्मणेभ्यो ददद्वाप्तान् गाश्च राजन् महस्वशः । मुच्यते सर्वपापेभ्यस्तपोभाभ्यः इव चन्द्रमाः ।

पौरजानपदाः सर्वे प्रायशः कुरुनन्दन । मृदूबालमहिताः शंसन्ति त्वां दुधिष्ठिर ।

शूद्रतौ चोरमासक्तं ब्रह्म वा वृषणे यथा । सत्यं स्तेनं बलं नार्थ्या राज्यं दुर्व्याधने तथा ।

इति लोके निर्वचनं पुनश्चरति भारत । अपि चैताः स्त्रियो बालाः स्वाध्यायमधिकुर्वन्ते ।

१०२९

इमामवस्थाञ्च गते महास्त्राभिर्गरिन्दम । हन्त नष्टाः स्म सर्वे वै भवतोपद्रवे सति ।

स भवावययमास्थाय सर्वोपकरणान्वितं । त्वरमाणोऽभिनिध्यातु विप्रेभ्योऽर्थविभावकः ।

वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठानधैव गजसाङ्केयं । अस्त्रविद्धिः परितृतो भ्रातृभिर्दुग्धधन्भिः ।

आशीविषमभैर्वैरैर्महद्भिर्गिव वृत्रहा । अमित्रान् तेजसा मृदूस्त्रसुरानिव वृत्रहा । श्रियमादत्स्व कौन्तेय धार्तराष्ट्रा

न्महाबल ।

नहि गाण्डीवमुक्ताणां शराणां गार्द्रिवासं । स्पृशेमाशोविषाभाणां मर्त्यः कश्चन संसहेत् ।

१०३०

न म वीरो न मातङ्गो न च सोऽश्वोऽस्ति भारत । यः महते गदावेगं मम क्रुद्धस्य संयुगे ।

सृञ्चयैः सह कैकेयैर्दृष्टीनां दृष्टमेण च । कथं खिद्युधि कौन्तेय न राज्यं प्राप्नुयामहे ।

ब्रह्महत्यां राजन् कथं खिन्नाहरेर्महो । इह यत्नमुपाह्वय बलेन महताऽन्वितः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि भीमवाक्ये चर्यासंज्ञोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स एवमुक्तस्तु महानुभावः सत्यव्रतो भीमसेनेन राजा । अजातशत्रुपुत्रदन्तरं वै धैर्याश्विनो वाक्यमिदं बभाषे ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ असंख्यं भारत सत्यमेतद्यत्नां तुदन् वाक्यश्रव्यैः क्षिणेषु । न त्वं त्रिणहं प्रतिकूलमेव ममानयाद्वि व्यमनं व आगात । १२५५

अहं ह्यज्ञानम्वपद्यं जिहीर्षन् राज्यं मया द्रुतगदास्य पुत्नात् । तस्मां शठः कितवः प्रत्यदेवीन् सुयोधनार्थं सुबलस्य पुत्तः ।

महामायः शकुनिः पार्ष्वतोयः सभामध्ये प्रपन्नचपूगान् । अमायिनं माश्रया प्रयजैषीत्ततोऽपश्यं वृजिनं भीमसेन ।

अचांस दृष्ट्वा शकुनेयंथावत् कामानुकूलानयुजो युजश्च । शक्यं नियन्तुमभविष्यदात्मा मन्युस्तु हन्यात् पुरुषस्य धैर्यं ।

यन्तुं नात्मा शक्यते पौरुषेण मानेन वीर्येण च तात नद्वः । न ते वाचो भीमसेनाभ्यस्ये मन्ये तथा तद्भवितव्यमासीत् ।

स नो राजा द्रुतगदास्य पुत्रो न्यपातयद्वासने राज्यमिच्छन् । दाम्यच्च नोऽगमयद्भीमसेन यत्राभवच्छरणं द्रौपदी नः । १२६०

त्वच्चापि तदेतस्य धनञ्जयस्य पुनर्धृतायागतोऽस्मां सभो नः । यन्माऽत्रोद्धृतगदास्य पुत्तः एकलहायं भरतानां समलं ।

वने ममा दादश राजपुत्र यथाकामं विजितमजातशत्रो । तथाऽपरश्चाविदितशरेयाः सर्वैः सह भ्रातृभिश्च ग्राह्यः ।

त्वाञ्चेत्श्रुत्वा तात तथाचरन्तमवभाष्यन्ते भारतानाञ्चराश्च । अन्याश्चरेयास्तावतोऽब्दांस्तथा त्वं निश्चित्य तत्प्रतिजानीहि पार्थ ।

चरैश्चेन्ने विदितः कालमेतं युक्तो राजन्मोहयित्वा मदीयान् । ब्रवीमि सत्यं कुरुसंसदीह तवैव ता भारत पञ्चनयः ।

वयञ्चैतद्भारत सर्व एव तयाजिताः कालमपास्य भोगान् । वसेम इत्याह पुरा स राजा मध्ये कुरूणां स मयोक्तव्येति १२६५

तत्र द्यूतमभवन्ने जघन्यं तस्मिन् जिताः प्रव्रजिताश्च सर्वे । इत्यञ्च देशाननुसञ्चरामो वनानि कृच्छ्राणि च कृच्छ्ररूपाः ।

सुयोधनस्यापि न शान्तिमिच्छन् भूयः स मन्योर्व्यग्रमन्वगच्छत् । उद्योजयामास कुरुंश्च सर्वान् ये चास्य केचिदग्रमन्वगच्छन् ।

तं सन्धिमाख्याय सतां सकात्रे को नाम जह्वादिह राज्यहेतोः । आर्यस्य मन्ये मरणाद्वरीयो यद्वर्धमानत्वं महीं प्रशासेत् ।

तदैव चेदीरकर्मकारिष्ये यदा द्यूते परिघं पर्यवृत्तः । बाह्वुर्दिधक्षन्वारितः फाल्गुनेन किं दुष्कृतं भीम तदाऽभविष्यत् ।

प्रागेव चैवं समयक्रियायां किं नाब्रवीः पौरुषमाविदानः । प्राप्तन्तु कालं त्वमिषय पश्चात् किं मामिदानीमतिबलमात्यं १२७०

भूयोऽपि दुःखं मम भीमसेन दूये विषस्येव रसं हि पीत्वा । यद्याञ्चसेनो परिक्षिप्यमानां संदृश्य तत्त्वान्तमिति स्म भीम ।

नलव्य शक्यं भरतप्रवीर कृत्वा यदुक्तं कुरुवीरमध्ये । कालं प्रतीक्षस्व सुखोदयस्य पङ्क्तिं फलानामिव वीजवापः ।

यदा हि पूर्वं निहन्ता निहन्ते वरं सपुण्यं सफलं विदित्वा । महागुणं हरति हि पौरुषेण तदा वीरो जीवति जोकलौके ।

अथिद्य लोके लभते समयां मन्ये चास्मै शत्रवः संनमन्ते । मित्राणि चैनमचिराद्भजन्ते देवा देवैश्चमुपजीवन्ति चैनं ।

मम प्रतिज्ञाञ्च निबोध सत्यां वृणे धर्मममृताजीविताय । राज्यञ्च पुत्राश्च यशो धनञ्च सर्वं न सत्यस्य कल्पमुपैति । १२७५

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये चतुर्लिंगोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

॥ भीम उवाच ॥ सन्धिं कृत्वा कालेन ह्यन्तर्केन पतन्निषा । अनन्तेनाग्नेयेण श्रोतया सर्वहारिणा ।

प्रत्यक्षं मन्यसे कालं मर्त्यः सन् कालबन्धनः । केनधर्मा महाराज फलधर्मा तथैव च ।

निमेषादपि कैलेय यस्यायुरपचीयते । सूचेवाञ्जनचूर्णस्य किमिति प्रतिपालयेत् ।

यो नूनममितायुः स्यादथ वाऽतिप्रमाणवित् । स कालं वै प्रतीचेत सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ।

प्रतीक्षमाणः कालो नः समा राज्ञस्तेयादश्न । आयुषोऽपचयं कृत्वा मरणायोपनेष्यति ।

१९८०

शरीरिणां हि मरणं शरीरे नित्यमाश्रितं । प्रागेव मरणान्तस्माद्राज्यायैव घटामहे ।

यो न याति प्रसङ्गानमस्पृष्टो भूमिवर्द्धनः । अयातयित्वा वैराणि सोऽवसीदति गौरिव ।

यो न यातयते वैरमल्पसत्त्वाद्यमः पुमान् । अफलं जन्म तस्याहं मन्ये दुर्ज्ञातजायिनः ।

हैरक्षौ भवतो बाह्य श्रुतिर्भवति पार्थिवी । हत्वा दिषन्तं संयामे भुङ्क्त्व बाहुर्जितं वसु ।

हत्वा वै पुरुषो राजन् विकर्त्तारमरिन्दम् । अन्नाय नरकं गच्छेत् स्वर्गेणास्य स सन्धितः ।

१९८५

अमर्षजो हि सन्तापः पावकाद्दीप्तिमत्तरः । येनाहमभिसन्तप्तो न नक्तं न दिवा श्रये ।

अथञ्च पार्थो बोभत्सुर्वरिष्ठो व्याविकर्षणे । आस्ते परमसन्तप्तो नूनं भिहं दवाश्रये ।

योऽयमेकोऽभिमनुते सर्वान् लोके धनुर्मतः । सोऽयमात्मजमुष्माणं महाहस्तीव यच्छति ।

नकुलः सहदेवश्च वृद्धा माता च वीरसुतः । तथैव प्रियमिच्छन् आसते जडमूकवत् ।

सर्वे ते प्रियमिच्छन्ति बान्धवाः सह सञ्जयैः । अहमेकश्च सन्तप्तो माता च प्रतिविन्ध्यतः ।

१९९०

प्रियमेव तु सर्वेषां यद्वोस्युत किञ्चन । सर्वे हि व्यसनं प्राप्ताः सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ।

नातः पापयथो काचिदापद्राजन् भविष्यति । यन्मो भीषैरल्पबलैराज्यमाच्छिद्य भुञ्ज्ये ।

श्रीबदेऽषाढृणाविष्ट आनृशंस्यात् परन्तप । क्लेशास्तिचक्षुषे राज्ञान्यः कश्चित् प्रशंसति ।

श्रोत्रियस्त्वैव ते राजन्मन्दकस्याविपश्चितः । अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्कार्यदर्शिनो ।

घृणो ब्राह्मणरूपोऽसि कथं चक्षुषु जायथाः । अस्यां हि योनौ जायन्ते प्रायशः क्रूरबुद्धयः ।

१९९५

अश्रौषीस्त्वं राजधर्मान् यथा वै मनुरब्रवीत् । क्रूराविकृतिसम्यन्त्रान् विहितानग्रमात्मकान् ।

धातृराष्ट्रान्महाराज क्षमसे किं दुरात्मनः । कर्त्तव्ये पुरुषव्याघ्र किमात्म पीठसम्यवत् ।

बुद्ध्या वीर्येण संयुक्तः श्रुतेनाभिजनेन च । दृष्टानां मुष्टिर्नैकेन हिमवन्तश्च पर्वतं ।

क्षत्रमिच्छसि कैलेय योऽस्मान् संवर्त्तुमिच्छसि । अज्ञातार्थ्या गूढेन प्रथित्या विभ्रुतेन च ।

दिवीव पार्थ सूर्येण न शब्दा चरितुं त्वया । दृढतश्चाल इवानूपे आस्त्रापुष्पपलाशवान् ।

१९९०

हस्ती श्वेत इवाज्ञातः कथं जिष्णुश्चरिष्यति । इमौ च सिंहसङ्घाग्रौ भ्रातरौ सहितौ गिरीषू ।

नकुलः सहदेवश्च कथं पार्थ चरिष्यतः । पुण्यकोर्त्ती राजपुत्री द्वैपदी वीरसुरिषं ।

विश्रुता कथमज्ञाता कृष्णा पार्थ चरिष्यति । मास्त्रापि राजन् जानन्ति आकुमारभिमः प्रजाः ।

नाज्ञातार्थ्या पश्यामि मेरोरिव निगूहनं । तथैव सहवोऽस्माभीराग्नेभ्य विप्रवासिताः ।

राजानो राजपुत्राश्च धृतराष्ट्रमनुव्रताः । नहि तेऽप्युपग्राम्यन्ति निकृता वा निराकृताः ।

१९९५

अवश्यं तैर्निकर्तयमस्माकं तत्प्रियेषिभिः । तेष्यस्मासु प्रयुञ्जीरन् प्रच्छन्नान् सुबह्वंशरान् । आचचोरंश्च नो ज्ञात्वा ततः

स्यात् सुमहद्भयं ।

अस्माभिरुपिताः सम्यग्भवे मासास्त्रयेदश । परिमाणेन तान्यश्य तावतः परिवत्सरान् ।

अस्ति मामः प्रतिनिधिर्यथा प्राङ्मूर्धनोषिणः । पूतिकानिव सोमस्य तथेदं क्रियतामिति ।

अथवाऽनडुहे राजन् साधवे साधुवाहिने । सौहित्यदानादेतस्मादेनयः प्रतिमुच्यते ।

तस्माच्छत्रुबधे राजन् क्रियतां निश्चयस्त्वया । चत्तियस्य हि सर्वस्य नान्यो धर्मोऽस्ति संयुगात् ।

१४१०

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि अञ्जनाभिगमनपर्वणि भीमवाक्ये पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ भीमसेनवचः श्रुत्वा कुन्तोपुत्रो युधिष्ठिरः । निश्चयः पुरुषार्थाच्च संप्रदध्या परन्तपः ।

श्रुता मे राजधर्माश्च वर्षानाश्च विनिययाः । आद्यत्याश्च तदाले च यः पश्यति स पश्यति ।

धर्मस्य जानमानोऽहं गतिमय्यां सुदुर्विदां । कथं बलात् करिष्यामि मेरोरिव विमर्दनं ।

स मुहूर्तमिव ध्यात्वा विनिश्चित्येति कृत्यतां । भीमसेनमिदं वाक्यमपदान्तरमब्रवीत् ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत । इदमन्यत् समाधत्स्व वाक्यं मे वाक्यकोविद ।

१४१५

महापापाणि कर्माणि यानि केवलसाहस्यत् । आरभ्यन्ते भीमसेन व्यथन्ते तानि भारत ।

सुमन्त्रिते सुविक्रान्ते सुकृते सुविचारिते । सिद्धान्तरथा महाबाहो देवश्चात्र प्रदक्षिणं ।

यत्तु केवलचापन्याह्नलदर्पोत्थितः स्वयं । समारम्भमिदं कार्यं मन्यसे शृणु तत्र मे ।

भृगुश्रवाः शलस्यैव जलसन्धस्य वीर्यवान् । भीमो द्रोणश्च कर्षश्च द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् ।

धार्तराष्ट्रा दुराधर्षा दुर्व्योधनपुरोगमाः । सर्वे एव कृतास्त्राश्च सततश्चाततायिनः ।

१४२०

राजानः पार्थिवाश्चैव येऽस्माभिरुपतापिताः । संश्रिताः कौरवं पक्षं जातस्त्रेहाश्च तं प्रति ।

दुर्व्योधनहिते युक्ता न तथाऽस्मासु भारत । पूर्णकोषबलोपेताः प्रथतिथ्यन्ति सङ्गरे ।

सर्वे कौरवसैन्यस्य सपुत्रामात्यसैनिकाः । संविभक्ता ह मात्राभिर्भोगैरपि च सर्वशः ।

दुर्व्योधनेन ते वीरा मानिताश्च विप्रतः । प्राणांस्त्यज्यन्ति संग्रामे इति मे निश्चिता मतिः ।

समा यद्यपि भीमस्य वृत्तिरस्मासु तेषु च । द्रोणस्य च महाबाहोः रूपस्य च महात्मनः ।

१४२५

अवश्यं राजपिण्डस्तैर्निवेश्य इति मे मतिः । तस्मात्प्रत्यज्यन्ति संग्रामे प्राणानपि सुदुस्त्वजान् ।

सर्वे दिव्यास्त्रविदांसः सर्वे धर्मपरायणाः । अजेयाश्चेति मे बुद्धिरपि देवैः सवासवैः ।

अमर्षा नित्यमरम्भस्तत्र कर्षो महारथः । सर्व्वास्त्रविदनाष्ट्रया ह्यभेद्यकवचावृतः ।

अनिर्जित्यरणे सर्वानेतान् पुरुषसप्तमान् । अग्रकोऽह्यध्यायेन हन्तुं दुर्व्योधनस्त्वया ।

नू निद्रामधिगच्छामि चिन्तयागो वृकोदर । अति सर्वान् धनुर्गोहान् सतपुत्रस्य लाघवं ।

१४३०

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतद्दृचनमाश्राय भीमसेनोऽत्यमर्षणः । बभूव विमनास्त्रस्तो न चैवोवाच किञ्चन ।

तथोः संवदतोरैवं तदा पाण्डवयोर्द्वयोः । आजगाम महायोगी व्यासः सत्यवतीसुतः ।

योऽभिगम्य यथान्यायं पाण्डवैः प्रतिपूजितः । युधिष्ठिरमिदं वाक्यमुवाच वदताम्बरः ।

॥ व्यास उवाच ॥ युधिष्ठिर महाबाहो वेदि ते हृदयस्थितं । मनोवया ततः क्षिप्रमाजतोऽस्मि नरर्षभ ।

भीष्मात् द्रोणात् कृपात् कर्णात् द्रोणपुत्राच्च भारत । दुर्योधनाचूषसतात्तथा दुःशासनादपि ।

१४४४

यत्ते भयममित्रघ्न हृदि समग्रिवर्त्तते । तत्तेऽहं नाशयिष्यामि विधिदृष्टेन कर्मणा ।

तच्छ्रुत्वा धृतिमास्थाय कर्मणा प्रतिपादय । प्रतिपाद्य तु राजेन्द्र ततः क्षिप्रं ज्वरं जहि ।

तत एकान्तमुन्नीय पाराशर्य्यो युधिष्ठिरं । अत्रवीदुपपन्नार्थमिदं वाक्यविशारदः ।

श्रेयस्ते परः कालः प्राप्तो भरतसत्तम । येनाभिभविता शत्रून्ते पार्थो धनञ्जयः ।

मृहाणेमां मया प्रोक्तां भिक्षुं मूर्त्तिमतीनिव । विद्यां प्रतिस्मृतिं नाम प्रपन्नाय ब्रवीमि ते ।

१४४५

यामवाप्य महाबाहुरर्जुनः साधयिष्यति । अस्त्रहेतोर्भेदेन्द्रश्च रुद्रश्चैवाभिगच्छतु ।

वरुणश्च कुबेरश्च धर्मराजश्च पाण्डव । शक्रो ह्येष सुगन् द्रष्टुं तपसा विक्रमेण च ।

क्षत्रेणैव महतेजा नारायणसहायवान् । पुराणः शाश्वतो देवस्त्वजेयो जिष्णुरच्युतः ।

अस्ताणोद्गाच्च रुद्राश्च लोकपालेभ्य एव च । समादाय महाबाहुरर्षहतकर्म कथिष्यति ।

वनादस्माच्च कौन्तेय वनमन्यदिचिन्वतां । निवासार्थाय यद्युक्तं भवदः पृथिवीपते ।

१४४६

एकत्र चिरवासे हि न प्रीतिजननो भवेत् । तापसानाञ्च सर्वेषां भवेदुद्वेगकारकः ।

मृगाणामुपयोगश्च वीरुदार्षधिभञ्जयः । विमर्षं च बहून् विप्रान् वेदवेदाङ्गपारगान् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा प्रपन्नाय शुचये भगवान् प्रभुः । प्रोवाच लोकतत्त्वज्ञो योगी विद्यामनुत्तमः ।

धर्मराजाय धीमान् स व्यासः सत्यवतीसुतः । अनुज्ञाय च कौन्तेयं तवैवान्तरधीयत ।

युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा तद्ब्रह्म मनसा यतः । धारयामास मेधावी काले काले सदाऽभ्यसन् ।

१४४७

स व्यासवाक्यमुदिता वनाद्वैतवनात्ततः । यथैव सरस्वतीकूले काम्यकं नाम तद्वनं ।

तमन्वयुर्महाराज शिवाक्षरविशारदाः । ब्राह्मणाक्षपसा युक्ता देवेन्द्रमृषयो यथा ।

ततः काम्यकमासाद्य पुनस्ते भरतर्षभाः । न्यवसन् महात्मानः सामात्याः सपरिच्छदाः ।

तत्र ते न्यवसन्नाजन् कश्चित्कालं ममस्निनः । धनुर्वेदपरा वीराः शृणुवन्तो वेदमुत्तमं ।

चरन्तो मृगयां नित्यं शूङ्खैर्वाणैर्मृगार्थिनः । पितृदेवतविप्रेभ्यो निर्व्यपन्तो यथाविधि ।

१४४८

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि काम्यकवनप्रवेशे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कस्य चित्तव्य कालस्य धर्मराजो युधिष्ठिरः । संसृत्य मुनिचन्द्रेणमिदं वचनमब्रवीत् ।

विविक्ते विदितप्रज्ञमर्जुनं पुंष्वर्षभं । सान्त्वयिष्ये स्मितं हृत्वा पाणिना परिसंस्पृशन् ।

स मुहूर्त्तमिव ध्यात्वा वनवासमरिन्दमः । धनञ्जयं धर्मराजो रघुसौदमुवाच च ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भीमेन्द्रोणे रूपे कर्णे द्रोणपुत्रे च भारत । धनुर्वेदस्तुभ्याद एतेष्वद्य प्रतिष्ठितः ।

ब्राह्मं देवं मानुषञ्च ययनं सचिकित्सितं । सर्व्वास्त्राणां प्रयोगश्च तेऽभिजानन्ति कृतज्ञः ।

१४४९

ते सर्व्वे धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण परिशान्विताः । संविभक्ताश्च तुष्टाश्च गुह्यक्षेपु वर्त्तते ।

सर्व्वयोधेषु चैवास्त्य सदा प्रीतिरनुत्तमा । आचार्या मानितास्तुष्टाः प्राप्तिं व्यवहरन्त्युत ।

शक्तिं न क्षापयिष्यन्ति ते काले प्रतिपूजिताः । अद्य चेवं महो, कृत्स्ना दुर्योधनवशान्मुगा ।
मगामनगरा पार्थ समागरवमाकरा । भवानेव प्रियोऽस्माकं त्वयि भारः समाहितः ।
अत्र कृत्यं प्रपश्यामि प्राप्तकालमरिन्दम । कृष्णद्वैपायनात्तात गृहीतोपनिषन्मया । १४६४
तथा प्रयुक्तया मय्यक् जगत् सर्वं प्रकाशते । तेन त्वं ब्रह्मणा तात, मय्युक्तः सुममाहितः ।
देवतानां यथाकालं प्रसादं प्रतिपालय । तपसा योजयात्मानमुयेण भरतर्षभ ।
धनुश्चान् कवचो खड्गो मुनिः साधुव्रते स्थितः । न कस्यचिद्दुर्भागं गच्छ तातोत्तरं दिशं ।
इन्द्रे ह्यस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि धनञ्जय । वृत्राह्नीतैर्बलं देवैस्तदा शक्ते समर्पितं ।
तान्येकस्यानि सर्वाणि ततस्त्वं प्रतिपश्यसे । शक्रमेव प्रपद्यस्व म तेऽस्त्राणि प्रदोष्यति । १४६५
दीक्षितोऽद्यैव गच्छ त्वं द्रष्टुं देवं पुरन्दरं ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा धर्मराजस्तमध्यापयत् प्रभुः ।
दीक्षितं विधिनाऽनेन धृतवाक्कायमानसं । अनुजज्ञे तदा वीरं, भ्राता भ्रातरमयजः ।
निदेशाद्धर्मराजस्य द्रष्टुकामः पुरन्दरं । धनुर्गाण्डोत्तमादाय तथाऽन्वये महेषुधो ।
कवचो सतनुवाणे बद्धगोधाङ्गुलिद्वान् । ऊताग्नित्राह्मणान्निष्कैः खस्ति वाच्य महाभुजः ।
प्रतिष्ठत महाबाहुः प्रगृहीतशरामनः । बधाय धार्तराष्ट्राणां निश्वस्योर्ध्वमुदीक्ष्य च । १४६६
तं दृष्ट्वा तत्र कौन्तेय प्रगृहीतशरामनं । अनुवन् ब्राह्मणाः सिद्धा भूतान्यन्तर्दितानि च ।
क्षिप्रमागृहि कौन्तेय मनसा यद्यदिच्छसि । अनुवन् ब्राह्मणाः पार्थमिति कृत्वा जयाश्रियः ।
संसाधयस्व कौन्तेय ध्रुवोऽस्तु विजयस्तव । तं तथा प्रस्थितं वीरं शालस्वभारमर्जुनं ।
मनास्यादाय सर्वेषां कृष्णा वचनमप्रवीत ॥ कृष्णोवाच ॥ यत्ते कुन्ती महाबाहो जात, वैच्छद्गुनञ्जय ।
तत्तेऽस्तु सर्वं कौन्तेय यथा च स्वयमिच्छसि । माऽस्माकं क्षत्रियकुले जन्म कथिदवाप्नुयात् । १४६७
ब्राह्मणेभ्यो नमो नित्यं येषां भैरयेण जीविका । इदं मे परमं दुःखं यः स पापः सुधाधनः ।
दृष्ट्वा मां गौरिति प्राह प्रहसन्वाजसंसदि । तस्माद्दुःखादिदं दुःखं गरीय इति मे मतिः ।
यत्तत् परिषदे मध्ये बह्व्युक्तमभाषत । नूनं ते भ्रातरः सर्वे तत्त्वयाभिः प्रजागरे ।
रंश्यन्ते वीर कर्माणि कथयन्तः पुनः पुनः । नैव नः पार्थ भोगेषु न धने नात जीविते ।
तुष्टिर्बुद्धिर्भवित्री वा त्वयि दीर्घप्रवासिनि । त्वयि नः पार्थ सर्वेषां सुखदुःखे समाहिते । १४६८
जीवितं मरणञ्चैव राज्यभैरथ्यमेव च । आष्टष्टो मेऽसि कौन्तेय खस्ति प्राप्नुहि भारत ।
बलवद्भिर्बिहङ्गु न कार्यमेतत्त्वयाऽनघ । प्रयाह्यविघ्नेनैवाशु विजयाय महाबल ।
नमो धात्रे विधात्रे च खस्ति गच्छ ह्यनामयं । ह्रीः श्रीः कीर्तिर्धैर्यं पुष्टिरुमा लक्ष्मीः सरस्वती ।
दुष्मा वै तव पाण्यस्य पालयन्तु धनञ्जय । ज्येष्ठापचाथो ज्येष्ठस्य भ्रातुर्व्यवृणकारकः ।
प्रपद्येहं बहून् रुद्रानादित्यान् समरुद्राणान् । विश्वेदेवांस्तथा साध्यान् शत्रुर्थं भरतर्षभ । १४६९
खस्ति तेऽस्त्वन्तरीचेभ्यः पार्थिवेभ्यश्च भारत । दिव्येभ्यश्चैव भूतैर्भ्यो ये चाप्ये परिपश्विनः ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वाश्रियः कृष्ण विरराम यशस्विनी । ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भ्रातृन् यौमयश्च पाण्डवः ।

प्रातिष्ठत महाबाहुः प्रगृह्य रुचिरं धनुः । तस्य मार्गादपाक्रामन् सर्वभूतानि गच्छतः ।
 युक्तैस्त्रेण योगेन पराक्रान्तस्य इन्द्रिणः । सोऽगच्छत् पर्वतांस्तात तपोधननिषेवितान् ।
 दिव्यं हेमवतं पुण्यं देवजुष्टं परन्तप । अगच्छत् पर्वतं पुण्यमेकाक्षैव महामनाः । १४८५
 मनोजवगतिर्भूत्वा योगयुक्तो यथाऽग्निलः । हिमवन्तमतिक्रम्य गन्धमादनमेव च ।
 अत्यक्रामत् सुदुर्गाणि दिवाराचमतन्धितः । इन्द्रकीलं समासाद्य ततोऽतिष्ठद्वनञ्चयः ।
 अन्तरोच्चेऽतिशुश्राव तिष्ठेति स वचस्तदा । तच्छ्रुत्वा सर्वतो दृष्टिं चारयामास पाण्डवः ।
 अथापश्यत् मयसाचो वृत्तमूले तपस्विनं । ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानं पित्रुलं जटिलं कृशं ।
 सोऽब्रवीदर्जुनं तत्र स्थितं दृष्ट्वा महातपाः । कस्त्वं तातेह सम्प्राप्तो धनुश्वानकवचो व्रतो । १४९०
 निबद्धामितलचाणः चात्वं धर्ममनुव्रतः । नेह शस्त्रेण कर्त्तव्यं शान्तानामिष आलयः ।
 विनीतक्रोधवर्धपाणां ब्राह्मणानां तपस्विनां । नेहास्ति धनुषा कार्यं न संयामोऽत्र कर्हिचित् ।
 निक्षिपैतद्वनस्तात प्राप्तोऽसि परमां गतिं । श्रेयसा तेजसा वीर यथा नान्यः पुमान् कश्चित् ।
 तथा हसन्निवाभीष्टं ब्राह्मणोऽर्जुनमब्रवीत् । नचैनश्चालयामास धैर्यात् सुष्टतनिश्चयं ।
 तमुवाच ततः प्रीतः स दिजः प्रहसन्निव । वरं वृणोष्व भद्रन्तो शक्रोऽहमरिसूदन । १४९५
 एवमुक्तः सहसाचं प्रत्युवाच धनञ्जयः । प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा शूरः कुरुकुलोदहः ।
 ईक्षितो ह्येष वै कामो वरश्चैनं प्रयच्छ मे । ततोऽद्य भगवन्नस्त्वं हस्तमिच्छामि वेदितुं ।
 प्रत्युवाच महेन्द्रस्तं प्रीतात्मा प्रहसन्निव । इह प्राप्तस्य किं कार्यमस्त्वैस्ताव धनञ्जय ।
 कामान् वृणोष्व लोकांस्त्वं प्राप्तोऽसि परमां गतिं । एवमुक्तः प्रत्युवाच सहसाचं धनञ्जयः । १५००
 न लोभान्न पुनः कामान्न देवं कुतः सुखं । नच सर्व्यामरैश्चर्यं कामये निदशाधिप ।
 आहंस्तान् विपिनं त्यक्त्वा वैरमप्रतियात्य च । अकीर्त्तिं सर्वलोकेषु गच्छेयं शश्वतोः समाः ।
 एवमुक्तः प्रत्युवाच वृत्रहा पाण्डुनन्दनं । सान्त्वयन् शत्रूण्या वाचा सर्वलोकेनमस्तुतः ।
 यदा द्रुत्यमि भूतेशं व्यचं शूलधरं शिवं । तदा दाताऽस्मि ते तात दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ।
 क्रियतां दर्शने यन्मो देवस्य परमेष्ठिनः । दर्शनात्तस्य कौन्तेय संसिद्धः सर्वमेष्टमि ।
 इत्युक्त्वा फाल्गुनं शक्रो जगामादर्शनं पुनः । अर्जुनोऽप्यथ तत्रैव तस्यो योगसमन्वितः । १५०५

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि अर्जुनाभिगमनपर्वणि इन्द्रदर्शने सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ समाप्तश्च अर्जुनाभिगमनपर्वः ।

अथ कौरवपर्वः ॥ २ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ भगवन् आतुमिच्छामि पार्थस्याक्रिष्टकर्षणः । विस्तरेण कथामेतां यथाऽस्त्राण्युपलभ्यवान् ।
 यथा च पुरुषयोश्चो दीर्घबाहुर्धनञ्जयः । वनं प्रविष्टस्तेजस्वी निर्मोनुष्यमभीतवत् ।
 किञ्च तेन कृतं तत्र वपता ब्रह्मविन्तम । कथञ्च भगवान् स्थाणुर्द्विराजस्य तोषितः ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्पदाद्विजोत्तम । त्वं हि सर्वज्ञ दिव्यञ्च मानुषञ्चैव वेत्यह ।

अत्यहुततमं जहान् लोमहर्षणमर्जुनः । भवेन सप्त संयासं चकाराप्रतिमं किल ।
 पुरा प्रहरतां श्रेष्ठः संयामेष्टपराजितः । यच्छ्रुत्वा नरसिंहानां दैन्यहर्षानि विज्ञयात् ।
 शूराणामपि पार्थानां हृदयाणि चकम्पिरे । यद्यच्च कृतवानन्यत् पार्थस्तदखिलं वद ।
 नद्यास्य निन्दितं जिष्णोः सुसूक्तमपि लक्षये । चरितं तस्य शूरास्य दम्भे सर्व्वं प्रकीर्त्तये ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कथयिष्यामि ते तात कथामेतां महात्मनः । दिव्यां कौरवशाद्रेल महतीमद्भुतोपमां ।
 गात्रसंस्पर्शमन्त्रं ब्रह्मकेण सहानघ । पार्थस्य देवदेवेन शृणु सत्यक् समागमं ।
 ॥ युधिष्ठिरनियोगात् स जगामामितविक्रमः । शक्रं सुरेश्वरं ब्रह्मं देवदेवञ्च ब्रह्मरं ।
 दिव्यं तद्वनुरादाय खड्गञ्च कनकसहं । महाबलो महाबाहुरर्जुनः कार्त्तविरूढे ।
 दिशं श्रुदोषीं कौरव्यो हिमवच्छिखरं प्रति । ऐन्द्रिः स्थिरमना राजन् सर्व्वलोकमहारथः ।
 त्वरया परया युक्तस्तपश्चेधतनिश्चयः । वनं कष्टकितं घोरभेकं संवाग्वपद्यत ।
 नानापुष्पफलोपेतं नानापचिन्निषेवितं । नानामृगगणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितं ।
 ततः प्रयाते कौन्तेये वनं मानुषवर्जितं । ब्रह्मणो पटहानाञ्च शब्दः समभवद्दिवि ।
 पुष्पवर्षश्चानु महन्निपपात महोतले । मेघजालञ्च विततं ह्लादयामास सर्व्वतः ।
 सोऽतोत्य वनदुर्गाणि सन्निकर्षं महागिरैः । शूश्रुभे हिमवत्पृष्ठे वसमानोऽर्जुनस्तदा ।
 तत्रापश्यद्गुमान् फुल्लान् विश्वैर्बल्लुनादितान् । नदीश्च विपुलावर्त्ता वैदुर्यविमलप्रभाः ।
 हंसकारण्डवोद्गीताः सारमाभिरुतास्तथा । पुंस्कोकिलरुताश्चैव कौश्वार्द्विण्णादिताः ।
 मनोहरवनेपेतास्त्रिभ्रतिरथोऽर्जुनः । पुण्यशीतामलजलाः पश्यन् प्रीतमनाऽभवत् ।
 रमणीये वनेद्दिशे रममाणोऽर्जुनस्तदा । तपस्युये वर्त्तमान उयतेजा महामनाः ।
 दर्भंचोरं निवसाथ दण्डाजिनविभूषितः । शीर्षञ्च पतितं भूभौ पर्षं समुपयुक्तवान् ।
 पूर्णं पूर्णं त्रिरात्रे तु मासमेकं फलाञ्जनः । दिगुणेन हि कालेन द्वितीयं मासमत्ययात् ।
 तृतीयमपि मासं स पक्षेणाहारमाचरन् । चतुर्थे त्वथ संप्राप्ते मासे भरतसत्तमः ।
 वायुभञ्जो महाबाहुरभवत् पाण्डुनन्दनः । जङ्गबाह्वर्निरालम्बः पादाङ्गुष्ठायधिष्ठितः ।
 सदापस्पर्शनाचास्य बभूवुरमितौजसः । विद्युदभ्रोत्हनिभा जटालस्य महात्मनः ।
 ततो महर्षयः सर्व्वे जम्बूद्वीपं पिनाकिनं । निवेदयिषवः पार्थं तपस्युये समास्थितं ।
 तं प्रणम्य महादेवं श्रशंसुः पार्थकर्म तत् । एष पार्थो महातेजा हिमवत्पृष्ठमास्थितः ।
 उये तपमि दुष्पारे स्थितो धूमाययन्दिशः । तस्य देवेश न वयं विप्रः सर्व्वे चिकीर्षितं ।
 सन्नापयति नः सर्व्वानसौ साधु निवार्य्यतां । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा मुनीनां भावितात्मनां ।
 उभापतिर्भूतपतिर्व्याकृतदुवाच ॥ महादेव उवाच ॥ न वो विषादः कर्त्तव्यः फाल्गुनं प्रति सर्व्वश्रः ।
 शीघ्रं गच्छत संज्ञता यथागतमतन्निताः । अहमस्य विज्ञानामि सङ्कल्पं मनसि स्थितं ।
 नास्य स्वर्गसृष्टा काचिन्नैर्बल्यस्य तथायुषः । यत्तस्य काङ्क्षितं सर्व्वं तत्करिष्येऽहमद्य वै ।

१५२

१५५

१५६

१५७

१५८

१५९

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तच्छुत्वा शर्व्ववचनमृषयः सत्यवादिनः । प्रहृष्टमनसो जग्मुर्यथा खान् पुनरालयान् । १४५०
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि किरातपर्व्वणि मुनिश्चक्ररसंवादे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ गतेषु तेषु सर्व्वेषु तपस्त्रिषु महात्मसु । पिनाकपाणिर्भगवान् सर्व्वपापहरो हरः ।

किरातं वेश्मास्याय काञ्चनद्रुमसन्निभं । विभ्राजमानो विपुलो गिरिर्मेहरिवापरः ।

श्रीमद्भनुरूपादाय शरांश्चाग्नीविषोपमान् । निष्पपात महावेगो दहनो देहवानिव ।

देव्या सहोमया श्रीमान् समानव्रतवेश्या । नानावेशधरैर्बृष्टैर्भूतैरनुगतस्तदा ।

किरातवेशसंस्कृतः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः । अश्रोभत तदा राजन् स देशोऽतीव भारत । १४५१

चण्णेन तदनं सर्व्वं निःशब्दमभवत्तदा । नादः प्रस्वणानाञ्च पक्षिणाञ्चाप्युपारमत ।

स सन्निकर्षमागम्य पार्थस्याक्षिष्टकर्मणः । मूकं नाम दनोः पुत्रं ददर्शाद्भुतदर्शनं ।

वाराहं रूपमास्याय तर्कयन्तमिवाञ्जुनं । हन्तुं परमदुष्टात्मा तमुवाचाय फाल्गुनः ।

गाण्डीवं धनुरादाय शरांश्चाग्नीविषोपमान् । सञ्च धनुर्व्वरं कृत्वा आधेयिणं निनादयन् ।

यन्मां प्रार्थयसे हन्तुमनागममिहागतं । तस्मात्त्वा पूर्व्वमेवाहं नेताऽद्य यमसादनं । १४५२

दृष्ट्वा तं प्रहरित्यन्तं फाल्गुनं दृढधन्विनं । किरातरूपी सहसा वारयामास शङ्करः ।

मथेष प्रार्थितः पूर्व्वमिन्द्रकीलसमप्रभः । अनादृत्य च तदाक्यं प्रजहाराय फाल्गुनः ।

किरातश्च समं तस्मिन्नेकलब्धे महाद्युतिः । प्रमुमोचाशनिप्रख्यं शरमग्निशिखोपमं ।

तौ मुक्तौ सायकौ ताभ्यां समन्तत्र निपेततुः । मूकस्य गात्रे त्रिस्त्रीर्षे श्लेधं हनने तदा ।

यथाऽश्ननेर्ब्विनिर्घोषो वज्रस्येव च पर्व्वते । तथा तयोः स्मृतिपातः शरयोरभवत्तदा । १४५३

स विद्धो बज्रमिब्याणैर्हृष्टिस्तैः पन्नगैरिव । ममारराक्षसं रूपं भूयः कृत्वा विभीषणं ।

मददर्शं ततो जिष्णुः पुरुषं काञ्चनप्रभं । किरातवेशसंस्कृतं स्त्रीसहायमभिचहा ।

तमब्रवीत् प्रीतमनाः कौन्तेयः प्रहसन्निव । को भवानटते भूय्ये वने स्त्रीगणमंतृतः ।

न त्वमस्मिन् वने घोरे विभेषि कनकप्रभ । किमर्थंश्च त्वया विद्धो वराहो मत्परिग्रहः ।

मथाऽभिपन्नः पूर्व्वं हि राक्षसोऽयमिहागतः । कामात् परिभवाद्वाऽपि न मे जीवन् विमोक्ष्यसे । १४५४

न क्षेप मृगयाधर्मो यस्त्वयाऽद्य कृतो मयि । तेन त्वां भ्रंशयिष्यामि जीप्तितात् पर्व्वताश्रयं ।

दद्युक्तः पाण्डवेधेन किरातः प्रहसन्निव । उवाच सन्नयथा वाचा पाण्डवं सख्यसाक्षिणं ।

न मल्लते त्वया वीर भोः कार्य्या वनमन्त्रिकात् । इयं भूमिः सदाऽस्माकमुचिता वसतो वने ।

त्वया तु दुष्करः कस्मादिह वासः प्ररोचितः । वयन्तु बज्रसत्त्वेऽस्मिन्निवसामस्त्रोपधन ।

भवांसु कृष्णवर्त्माभः सुकुमारः सुखोचितः । कथं भूयन्मिमं देशमेकाकी विचरिष्यति । १४५५

॥ अञ्जुन उवाच ॥ गाण्डीवमाश्रयं कृत्वा नाराचांश्चाग्निसन्निभान् । निवसामि महारणे द्वितीय इव पावकैः ।

एष चापि महाजन्तुर्मृगरूपं समाश्रितः । राक्षसो निहतो घोरो हन्तुं मामिह चागतः ।

॥ किरात उवाच ॥ मथेष धनुर्निर्भुक्तोऽस्माद्विभः पूर्व्वमेव हि । वाणैरभिहतः श्वेते नीतय यमसादनं ।

ममैव लक्ष्यभूतो हि मम पूर्वपरिग्रहः । ममैव च प्रहारेण जीविताद्भूपरोपितः ।
 दोषान् स्वान्नाशयेऽन्यस्मै वक्तुं खल्वलदर्पितः । अवलितोऽपि मन्दात्मन् न मे जीवन् विमोक्ष्यसे ।
 स्थिरा भवस्व मोक्ष्यामि मायकानश्चमीरिव । घटस्व परया शक्त्या मुञ्च त्वमपि मायकान् ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा किरातस्याऽङ्गुनस्तदा । रोषमाहारयामास ताडयामास चेषुभिः ।
 ततो हृष्टेन मनसा प्रतिजयाह मायकान् । भूयोभूय इति प्राह मन्दमन्देत्युवाच ह ।
 प्रहरस्व शरानेतान्नाराचात्मर्षभेदिनः । इत्युक्तो वाणवर्षं स मुमोच सहसाऽङ्गुनः ।
 ततस्तौ तच्च संरञ्ज्यौ राजमानौ मुहुर्मुहुः । शरैराशीविषाकारैस्ततश्चाते परस्परं ।
 ततोऽङ्गुनः शरवर्षं किराते समवाहजत । तत्प्रसन्नेन मनसा प्रतिजयाह शङ्करः ।
 मुहुर्भूतं शरवर्षं तत् प्रतिगृह्य पिनाकधृक् । अक्षतेन शरोरेण तस्मै गिरिरिवाचलः ।
 स दृष्ट्वा वाणवर्षन्तु मोघोभूतं धनञ्जयः । परमं विश्रवश्चक्रे साधु साध्विति चाब्रवीत् ।
 अहोऽयं सुकुमाराङ्गो हिमवच्छिखराश्रयः । गण्डोवमुक्ताभाराचान् प्रतिगृह्णात्यविह्वलः ।
 कोऽयं देवो भवेत् साक्षात् रुद्रे यच्च सुरोऽसुरः । विद्यते हि गिरिश्रेष्ठे त्रिदशानां समागमः ।
 नहि मद्वाणजालानामुत्पृष्टानां सहस्रशः । शक्तोऽन्यः सहितुं वेगमृते देवं पिनाकिनं ।
 देवो वा यदि वा यक्षो रुद्रादन्यो व्यवस्थितः । अहमेनं शरैस्तौह्निर्नयामि यमसादनं ।
 ततो हृष्टमना जिष्णुर्नाराचात्मर्षभेदिनः । व्यसृजच्छतधा राजन् मयूखानिव भास्करः ।
 तान् प्रसन्नेन मनसा भगवान् लोकभावनः । शून्यपाणिः प्रत्यगृह्णाच्छिलावर्षमिवाचलः ।
 क्षणेन क्षीणवाणोऽयं संतप्तः फाल्गुनस्तदा । भीत्यैनमाविशन्नोत्रा तं दृष्ट्वा शरसंचयं ।
 चिन्तयामास जिष्णुश्च भगवन्तं कृताश्रनं । पुरस्तादक्षयौ दसौ तृणौ येनास्य खाण्डवे ।
 किं नु मोक्ष्यामि धनुषा यन्मे वाणाः क्षयं गताः । अथस्य पुरुषः कोऽपि वाणान् यमति सर्वशः ।
 हत्वा चैनं धनुष्कोट्या शूलायेणैव कुञ्जरं । नयामि दण्डधारस्य यमस्य सदनं प्रति ।
 प्रगृह्णात्य धनुष्कोट्या व्यापाशेनावलस्य च । मुष्टिभिश्चापि हतवान् वज्रकल्पैर्महाद्युतिः ।
 संप्रयुद्धो धनुष्कोट्या कौन्तेयः परवीरहा । तदप्यस्य धनुर्द्वयं जयाह गिरिगोचरः ।
 ततोऽङ्गुनो यस्तधनुः खड्गपाणिरतिष्ठत । युद्धस्यात्ममभीष्टान् वै वेगेनाभिजगाम तं ।
 तस्य मूर्ध्नि श्रितं खड्गमसक्तं पर्वतेष्वपि । मुमोच भुजवीर्येण विक्रम्य कुहून्न्दनः ।
 तस्य मूर्ध्निानमासाद्य पफालासिवरो हि सः । ततो वृचैः शिलाभिश्च योधयामास फाल्गुनः ।
 तदा वृचान्महाकायः प्रत्यगृह्णादथो शिलाः । किरातरूपो भगवांस्ततः पार्थो महाबलः ।
 मुष्टिभिर्वज्रमङ्कुरैश्च धूममुत्पादयन् मुखे । प्रजहार दुराधर्षं किरातसमरूपिणि ।
 ततः शक्राश्रितसमैर्भुष्टिभिर्वज्रदहणैः । किरातरूपी भगवानर्दयामास पाण्डवं ।
 ततश्चतुष्टाशब्दः सुघोरः समपद्यत । पाण्डवस्य च मुष्टीनां किरातस्य च युध्यतः ।
 समुद्भूतान्तु तद्युद्धमभवल्लोमहर्षणं । भुजप्रहारसंयुक्तं वृचवासवयोरिव ।

अघानाथ ततो जिष्णुः किरातमुरसा बली । पाण्डवश्च त्रिवेष्टनं किरातोऽप्यहनइली ।

तयोर्भुजविनिष्पेषात् सर्वेष्वोरमोस्तथा । समजायत गात्रेषु पात्रकोऽङ्गारधूमवान् ।

440

तत एनं महादेवः पीड्य गात्रैः सुपीडितं । तेजसा व्यक्रमद्रोषाच्चेतस्तस्य विमोहयन् ।

ततोऽभिषिञ्चितैर्गात्रैः पिण्डोद्धत इवावभौ । फाल्गुने गात्रसंरुद्धो देवदेवेन भारत ।

निरुच्छासो ऽभवच्चैव सन्निरुद्धो महात्मना । पपात भूयं निखिष्टो गतसत्त्व इवाभवत् ।

स मुहूर्त्तन्तथा भूत्वा सचेताः पुनरुत्थितः । रुधिरेणाश्रुताङ्गस्तु पाण्डवो भग्नदुःखितः ।

444

अरण्यं शरणं गत्वा भगवन्तं पिनाकिनं । मृन्मयं स्पर्ण्डितं हत्वा मात्सेनापूजयद्भवं ।

तच्च माल्यं तदा पार्यः किरातगिरिसि स्थितं । अपश्यत् पाण्डवश्रेष्ठो हर्षेण प्रहृतिज्वलतः ।

पपात पादयोस्तस्य ततः प्रीतोऽभवद्भवः । उवाच सैमं तस्मा मेघगम्भीरगोर्धरः ।

जातविस्मयमालोक्य तपःवीणाङ्गसंहरति ॥ भव उच्यते ।
 "आत्मानं तुष्टोऽस्मि कथं एषा प्रतिभेन ते ।

शौर्येणानेन धृत्या च क्षत्रियो नास्ति ते समः । समं तेजश्च वीर्यञ्च ममाद्य तव चानघ ।

प्रोतस्ते ऽहं महाबाहो पश्य मां भरतर्षभ । ददामि ते विशालान् सन्तुः पूर्वञ्चपिर्भवान् ।

१११०

विजेयसि रणे शत्रून्पि सर्वान् दिवौकसः । प्रीत्या च तेऽहं दास्यामि .यदस्ममनिवारितं ।

त्वं हि शक्तो मदीयं तदस्त्वं धारयितुं क्षणात् ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो देवं महादेवं गिरिम् शूलपाणिनम् ।

ददृशं फाल्गुनस्तत्र सह देव्या महाद्युतिं । स जानुभ्यां महीं गत्वा शिरसा प्रणिपत्य च ।

प्रसादयामास हरं पार्थः परंपरञ्चयः ॥ अर्जुन उवाच ॥ कपर्दिन् सर्वदेवेभ्य भगनेन निपातन ।

देवदेव महादेव नीलग्रीव जटाधर । कारणनाश परमं जाने त्वां व्यम्बकं विभं ।

4422

देवानाञ्च गतिं देव त्वत्प्रसूतमिदं जगत् । अजेयत्वं विभिर्लोकैः स देवासुरमानुषैः ।

श्रीवाय विष्णुरूपाय विष्णवे शिवरूपिणे । दक्षवज्रविनाशाय हरिद्रुघाय वै नमः ।

सलाटाक्षाय सर्वाय मोदुषे गूलपाणये । पिनाकगोत्रे स्वर्याय मार्जालीयाय वेधये ।

प्रमादये त्वां भगवन् सर्वभूतमहेश्वर । गणेशं जगतः प्रभुं लोककारणकारणं ।

प्रधानपुरुषातीतं परं सूक्ष्मातरं हरं । व्यतिक्रमं मे भगवन् क्षणमुपैषि ब्रह्म ।

2574

भगवद्दर्शनाकाङ्क्षी प्राप्नोऽस्मीमं महागिरिं । इयितं तव देवेश तापशालयमुत्तमं ।

प्रमादये त्वां भगवन् सर्वलोकनमस्कृतं । न मे स्यादपराधोऽयं महादेवातिशयात् ।

हृता मयाऽयमज्ञानात् विमर्शो यस्त्वया सह । वरणं प्रतिपन्नाय तस्मै नमः ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तमुवाच महातेजाः प्रहस्य वृषभध्वजः । प्रमुञ्च हस्तिं बाहुं चानमित्येव फाल्गुनम् ।

परिवर्त्य च बाहुभ्यां प्रीतात्मा भगवान् हरः । पुनः पार्थ साम्बपुर्वमवाच वृषभध्वजः ।

444

इति श्रीमहाभारति आरण्यपर्वणि कैरातपर्वणि महादेवसत्वे श्कोनसत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

॥ देवदेव उवाच ॥ नरत्सुं पूर्वदेहे वै नारायणसहायवान् । वदथी तत्प्रवाणयं तपो वर्षायुतान् बभूवन् ।

त्वयि वा परमं तेजो विष्णो वा पुरुषोत्तमे । युवाभ्यां पुरुषाभ्यां तेजसा धार्यते जगत ।

शक्राभिषेके सुमहद्भुजैलदनिःस्त्रनं । प्रगृह्य दानवाः शस्त्रास्त्रया कृष्णेन च प्रभो ।
तदेतदेव गाण्डीवं तव पार्थ करोचितं । मायामास्याय यद्गुप्तं मया पुरुषसत्तम ।
तृणैः चाप्यक्षयौ भूयसाव पार्थ यथोचितौ । भविष्यति शरीरञ्च निहृजं कुरुनन्दन ।
प्रोतिमानस्त्रि ते पार्थ भवान् सत्यपराक्रमः । गृहाण वरमस्त्रतः काङ्क्षितं पुरुषोत्तम ।
न त्वया पुरुषः कश्चित् पुमान्मर्त्येऽपि मानद । दिवि वा वर्त्तते च त्वं त्वन्प्रधानमरिन्दम ।

११४०

॥ अर्जुन उवाच ॥ भगवन् ददासि चेन्मया कामं प्रीत्या वृषभञ्ज । कामये दिव्यमस्त्रं तद्गौरं पाशुपतं प्रभो ।

यत्तु ब्रह्माशिरा नाम रौद्रं भीमपराक्रमं । युगान्ते दारुणे प्राप्ते कृत्स्नं संहरते जगत् ।

कर्णभीमकृपद्रोणैर्भविता तु महाहवः । त्वत्प्रसादान्महादेव जयेयं तान् यथाविधि ।

११४५

दंहेयं येन संयामे दानवाणाचसांस्तथा । भूतानि च पिशाचांश्च गन्धर्वाण्यपन्नगान् ।

यस्मिन् शूलसहस्राणि गदासोपप्रदर्शनाः । त्वं विष्णुः सारः सत्त्वगन्धर्वाण्यनुमन्त्रितः ।

युध्येयं येन भीमेण द्रोणेन च कृपेण च । सुतपुत्रेण च रणे नित्यं कटुकभाषिणा ।

एष मे प्रथमः कामो भगवन् भगनेचहन् । त्वत्प्रसादादिनिर्वृत्तः समर्थः स्यामहं यथा ।

॥ भव उवाच ॥ ददामि ते ऽस्त्रं दयितमहं पाशुपतं प्रभो । समर्थो धारणे मोक्षे संहारे चासि पाण्डव ।

११५०

नैतदेव महेन्द्रेऽपि न यमो नच यक्षराट् । वरुणोऽप्यथ वा वायुः कुतो केष्यन्ति मानवाः ।

नत्वेतत् सहसा पार्थ मोक्षयं पुरुषे कश्चित् । जगद्दिनाशयेत् सर्वमल्पतेजसि पातितं ।

अवधो नाम नास्त्वस्य चैलोक्तेऽस्य चराचरे । मनसा चक्षुषा वाचा धनुषा च निपात्यते ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा त्वरितः पार्थः शुक्तिर्भूत्वा समाहितः । उपसङ्गम्य विश्वेभ्योऽप्येत्यथ सोऽब्रवीत् ।

तत्तत्स्वस्थापथामास सरहस्यनिर्वर्तनं । तदस्त्रं पाण्डवश्रेष्ठं मूर्त्तिमन्ममिवान्नकं ।

११५५

उपतस्थे च तत्पार्थ यथा ब्रह्ममुमापतिं । प्रतिजयाह तच्चापि प्रोतिमानर्जुनसूता ।

ततश्चाक्षुषं वृथिवी सपत्न्यैतवन्नुमा । सभागरवनोद्देशा संयामनगराकरा ।

ब्रह्मदुर्मुभिषोषास्य भेरीणाञ्च सहस्रतः । तस्मिन् मुहूर्त्ते संप्राप्ते निर्घातास्यापतकुण्डः ।

अथास्त्रं जाज्जलद्गौरं पाण्डवस्याभितौजसः । मूर्त्तिमदे स्त्रितं पार्थे ददृशुर्देवदानवाः ।

स्युष्टस्य ब्रह्मकेनाथ फाल्गुनस्याभितौजसः । यत्किञ्चिदशुभं देहे तत्कथं नाशमोयिवान् ।

११६०

स्त्रीं गच्छेत्तनुज्ञातस्त्रयन्मकेन तदाऽर्जुनः । प्रणम्य शिरसा राजन् प्राञ्जलिर्देवमेव ।

ततः प्रभुस्त्रिदिवनिवासिनां वशी महाद्युतिर्गिरिष उमापतिः त्रिवः । धनुर्बद्धद्विजपिशाचसूदनं ददौ भवः पुरुषवराय
गाण्डिवं ।

ततः शुभं गिरिवरमोक्षरसदा संश्रमया सिततटशानुकन्दरं । विहाय तं पतंगमहर्षिसेवितं जगाम खं पुरुषवराय
पश्यतः ।

इति श्रीमहाभारते आरक्षपर्वणि कैरातपर्वणि शिवप्रस्थाने स्वार्तिभोऽध्यायः ॥ ४० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य सम्पश्यतस्तेव पिनाकी वृषभञ्जः । जगामादर्शनं भानुर्लोकसेवासमीधिवान् ।

ततोऽर्जुनः परश्वक्रं विस्मयं परवीरहा । मया साक्षात्सहादेवो दृष्ट इत्येव भारत । ११९१
 धन्योऽस्यनुगृहीतोऽस्मि यन्मया व्यम्बको हरः । पिनाकी वरदो रूपी दृष्टः सृष्टश्च पाणिना ।
 कृतार्थश्चावगच्छामि परमात्मानमाहवे । शत्रूंश्च विजितान् सर्वान् निर्दृष्टश्च प्रयोजनं ।
 इत्येवं चिन्तयानस्य पार्थस्यामिततेजसः । ततो वैदूर्यवर्षाभो भासयन् सर्वतो दिशः ।
 यादोगणहृतः श्रीमानाजगाम जलेश्वरः । नागैर्नर्देनदीभिश्च दैत्यैः साधैश्च देवतैः ।
 वरुणे यादसं भर्ता वशी तं देशमागमत् । अथ जाम्बूनदवपुर्विमानेन महाऽर्षिषा । ११९२
 कुबेरः समनुप्राप्तो यच्चैरनुगतः प्रभुः । विद्योतयन्निवाकाशमद्भुतोपमदर्शनः ।
 धनानामोश्वरः श्रीमानर्जुनं द्रष्टुमागतः । तथा लोकान्तकृत् श्रीमान् यमः साक्षात् प्रतापवान् ।
 मर्त्यमूर्त्तिधरैः सार्द्धं पितृभिलोकभावनैः । दण्डपाणिरचिन्त्यात्मा सर्वभूतविनाशकृत् ।
 वैवस्वतो धर्मराजो विमानेनावभासयन् । जीज्ञोकान् गुह्यकांश्चैव गन्धर्व्याश्च सपत्न्यान् ।
 द्वितीय इव मार्त्तण्डो युगान्ते समुपस्थितः । ते भानुमन्ति चित्राणि शिखराणि महागिरिः । ११९३
 सभास्थायाऽर्जुनं तत्र ददृशुस्तपसाऽन्वितं । ततो मुहूर्त्ताङ्गवानैरावतश्चिरोगतः ।
 आजगाम महेश्वराणां शक्रः सुरगणैर्हृतः । पाण्डुरेणतपचेण भ्रियमाणेन मूर्द्धनि ।
 शूशुभे तारकाराजः सितमभ्रमिवास्थितः । संख्यमानो गन्धर्वैर्हृषिभिश्च तपोधनैः ।
 शृङ्गं गिरेः समासाद्य तस्मै सूर्य्य इवोदितः । अथ मेघस्वनो धीमान् व्याजहार शुभां गिरं ।
 यमः परमधर्मज्ञो दक्षिणं दिशमास्थितः । अर्जुनार्जुन पश्यास्मान् लोकपालान् समागतान् । ११९४
 दृष्टिं ते वितरामोऽद्य भवानर्हति दर्शनं । पूर्व्वर्षिरमितात्मा त्वं नरो नाम महाबलः ।
 नियोगाद्ब्रह्मणस्मात् मर्त्यतां समुपागतः । तया च वसुसंभूतो महावीर्य्यः पितामहः ।
 भोजः परमधर्मात्मा संसाध्यश्च रणेऽनघ । क्षत्रक्षामिप्रसम्पन्नं भारद्वाजेन रचितं ।
 दानवाश्च महावीर्य्या ये मनुज्यत्वमागताः । निवातकवचाश्चैव दानवाः कुरुगन्दन ।
 पितृर्षमांशो देवस्य सर्वलोकप्रतापिनः । कर्षश्च सुमहावीर्य्यस्त्वया बध्ना धनञ्जय । ११९५
 अंशश्च क्षितिसम्प्राप्ता देवदानवरक्षसां । तया निपातिता युद्धे स्वकर्मफलनिर्जितां ।
 गतिं प्राप्स्यन्ति कैनेय यथा स्नामरिकर्षण । अत्रया तव कीर्त्तिश्च लोके स्थास्यति फाल्गुन ।
 तया साक्षात्सहादेवलोपितो हि महामृधे । लब्धो वसुमती चापि कर्त्तव्या विष्णुना सह ।
 गृह्णाणास्तं महाबाहो दण्डमप्रतिभारणं । अनेनास्त्रेण सुमहत्त्वं हि कर्म करिष्यसि ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रतिजग्राह तत्पार्था विधिवत् कुरुनन्दन । समन्त्रं सोपचारश्च समोचविनिवर्त्तनं । ११९६
 ततो जनधरश्यामो वरुणोऽयादसं पुनः । पश्चिमा दिशमास्थाय गिरमुच्चारयन् प्रभुः ।
 पार्थ क्षत्रियमुख्यस्त्वं क्षत्रधर्मे व्यवस्थितः । पश्य मां प्रयुतास्त्राच्च वरुणोऽस्मि जलेश्वरः ।
 मया समुद्युतान् पाशान् वारुणाननिवारितान् । प्रतिगृह्णीष्व कैनेय सरहस्यनिवर्त्तनान् ।
 शभिसदा मया वीर संघामे तारकामये । दैतेयानां सङ्घस्याणि संघतानि महात्मना ।

तस्मादिमान् महासत्त्व मन्त्रसादसमुत्थितान् । गृहाण भर्हि ते मुचेदन्कोऽप्याततायिनः ।

१८६५

अनेन त्वं यदाऽस्तेषु संग्रामे विस्तरिष्यसि । तदा निःसन्निधा भूमिर्भविष्यति न संग्रहः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः कैलासनिलयो धनाध्यक्षोऽभ्यभाषत । दत्तेष्वेतेषु दिव्येषु वरुणेन यमेन च ।

प्रीतोऽहमपि ते प्राञ्च पाण्डवेय महाबल । त्वया सह समागम्य अजितेन तथैव च ।

सव्यसाचिन्महाबाहो पूर्वदेव सनातन । सहास्त्राभिर्भवान् आन्तः पुराकल्पेषु नित्यशः ।

दर्शनान्ते त्विदं दिव्यं प्रदिशामि नरर्षभ । अमन्यन्महाबाहो दुर्जयानपि जेष्यसि ।

१८६६

मत्तयैव भवानाशु गृह्णात्वस्त्रमनुत्तमं । अनेन त्वमनीकानि धार्तराष्ट्रस्य ध्वक्ष्यसि ।

तदिदं प्रतिगृहीष्व अन्तर्द्वान् प्रियं मम । ओजस्तेजो द्युतिकरं प्रस्वापनमरातिनुत् ।

महात्मना ब्रह्मरेण त्रिपुरं निहतं यदा । तदैतदस्त्रं निर्मेकं येन दग्धा महासुराः ।

त्वदर्धमुद्यतश्चेदं मया सत्यपराक्रम । त्वमर्हो धारणे चास्य मेरुप्रतिमगौरव ।

ततोऽर्जुनो महाबाहुर्विधिवत् कुरुनन्दनः । कैविरमभिजयाद् दिव्यमस्त्रं महाबलः ।

१८६७

ततोऽब्रवीद्देवराजः पार्थमस्त्रिकारिणं । सास्त्रयन् सन्नृणा वाचा मेघदुन्दुभिनिखनः ।

कुन्तीमातर्म्हाबाहो त्वभीष्टानः पुरातनः । परां सिद्धिमनुप्राप्तः साक्षाद्देवगतिङ्गतः ।

देवकार्यन्तु सुमहत्त्वा कार्यमरिन्दम । आगोढव्यस्त्रया स्वर्गः सक्तीभव महाद्युते ।

रथो मातलिसंयुक्त आगन्ता तत्कृते-मर्हो । तत्र तेऽहं प्रदास्यामि दिव्यान्वस्त्राणि कौरव ।

तान् दृष्ट्वा लोकपालास्तु समेतान् गिरिमूर्ध्नि । जगाम विस्मयं धीमान् कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।

१८६८

ततोऽर्जुनो महातेजः लोकपालान् सभ्यः । पश्यामास विधिवद्वाग्मिरद्भिः फलैरपि ।

ततः प्रतिययुर्देवाः प्रतिमान्य धनञ्जयं । यथा गतेन विबुधाः सर्वे काममनोजवाः ।

ततोऽर्जुनो मुदं लेभे लब्धास्त्रः पुरुषर्षभ । कृतार्थमथ चात्मानं स मेने पूर्षमानसं ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि कैरातपर्वणि देवप्रस्थाने एकचत्वारिंशोऽध्यायः । समाप्तश्च कैरातपर्वः ॥ ४१ ॥

अथ इन्द्रलोकाभिगमन पर्वः ॥ ५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ गतेषु लोकपालेषु पार्थः ब्रह्मनिर्वर्णः । चिन्तयामास राजेन्द्र देवराजरथं प्रति ।

ततश्चिन्तयमानस्य गुडाकेशस्य धीमतः । रथो मातलिसंयुक्त आजगाम महाप्रभः ।

१८६९

गमे वितिमिरं कुर्वन् जलदान् पाटयन्निष । दिशः संपूरयन्नादैर्मेहाभेधरवोपमैः ।

अस्यः शक्तयो भीमा गदाशेषप्रदर्शनाः । दिव्यप्रभावाः प्रासास्य विद्युतश्च महाप्रभाः ।

तद्भ्रैवाग्रनयस्यैव शक्त्युक्तास्तुलागुडाः । वायुस्फोटाः सनिर्घाता महाभेधज्ञनास्तथा ।

तत्र नागा महाकाया ज्वालिताः सुदारुणाः । सिताभ्रकूटप्रतिमाः संहताश्च तथोपलाः ।

द्वजवाजिसदृक्षाणि हरीणां वातरहसां । वहन्ति येनेत्रमुषं दिव्यं मायामयं रथं ।

१८७०

तत्रापश्यन्महानोलं वैजयन्तं महाप्रभं । ध्वजमिन्दीवरश्म्यामं वंशं कनकभूषणं ।

तस्मिन्वथ स्थितं सूतं तत्र देमविभूषितं । दृष्टुं पार्थो महाबाहुर्द्विभेवाश्वतर्कयत् ।

तथा तर्कयतस्तस्य फाल्गुनस्याथ मातलिः । सञ्जतः प्रश्नितो भूत्वा वाक्यमर्जुनमब्रवीत् ।

॥ मातलिर्वाच ॥ भो भोः शक्रात्मज श्रीमन् शक्रस्त्वं द्रष्टुमिच्छति । आरोहतु भवान् शीघ्रं रथमिन्द्रस्य सञ्जतं ।

आह माममरश्रेष्ठः पिता तव शतक्रतुः । कुन्तीसुतमिह प्राप्तं पश्यन्तु त्रिदशालयाः ।

१०१५

एष शक्रः परिवृतो देवैर्धृगिगणैस्तथा । गन्धर्वैरप्सररोभिश्च त्वां दिदृक्षुः प्रतीकते ।

अस्माल्लोकाद्देवलोकं पाकशाधनशासनात् । आरोह त्वं मया सार्द्धं लब्ध्वास्तः पुनरेत्यसि ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ मातलि गच्छ शीघ्रं तमारोहस्य रथोत्तमं । राजसूयाश्वमेधानां व्रतैरपि सुदुर्लभं ।

पाथिवैः सुमहाभागैर्यज्वभिर्भूरिदक्षिणैः । देवैर्वैष्णवैश्च समारोढुं दानवैश्च रथोत्तमं ।

नातन्ततपसा शक्य एष दिव्यो महारथः । द्रष्टुं वाऽप्यथवा अष्टुमारोढुं कुत एव च ।

१०१६

त्वयि प्रतिष्ठिते साधो रथस्ये स्थिरवाचिनि । पश्चादहमप्यारोह्ये सुकृती सत्पथं यथा ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मातलिः शक्रसारथिः । आरोह रथं शीघ्रं हयान् येमे च रश्मिभिः ।

ततोऽर्जुनो हृष्टमना गङ्गायामाभुतः प्रह्विः । जज्ञाप जयं कौन्तेयो विधिवत् कुहनन्दनः ।

ततः पितृन् यथान्यायं तर्पयित्वा यथाविधि । मन्दरं शैलराजन्तमाप्रभुमुपसकमे ।

साधूनां पुण्यश्रीलानां मुनीनां पुण्यकर्माणां । त्वं सदा संश्रयः शैल स्वर्गमार्गाभिकाङ्क्षिणा ।

१०१७

त्वत्प्रसादात् सदा शैल ब्राह्मणाः क्षत्रिया विश्वः । स्वर्गं प्राप्ताश्चरन्ति सा देवैः सह गतव्यथाः ।

अद्रिराज महाशैल मुनिर्वाक्यं तीर्थवन् । गच्छाम्यामन्त्रयित्वा त्वां सुखमस्युषितस्तस्यि ।

तव मानूनि कुञ्जाश्च नद्यः प्रसवणानि च । तीर्थानि च सुपुण्यानि मया दृष्टान्यनेकशः ।

फलानि च सुगन्धीनि भक्षितानि ततस्ततः । सुसुगन्धाश्च वाय्वैश्चास्त्वत्कीरविनिःसृताः ।

अमृतास्त्रादनीया मे पीताः प्रसवणोदकाः । शिशुर्यथा पितुरङ्गे सुसुखं वर्तते नगः ।

१०१८

तथा तवाङ्गे ललितं शैलराज मया प्रभो । अप्सरोगणचङ्दीर्षे ब्रह्मघोषानुनादिते ।

सुखमस्युषितः शैल तव मानुषु नित्यदा । एवमुक्त्वाऽर्जुनः शैलमामन्त्र्य परवीरहा ।

आरोह रथं दिव्यं द्योतयन्निव भास्करः । स तेनादित्यरूपेण दिव्येनाद्भुतकर्मेणा ।

ऊर्द्धमाचक्रमे धीमान् प्रहृष्टः कुहनन्दनः । सोऽदर्शनपथं यातो मर्त्यानां धर्मचारिणा ।

ददर्शाद्भुतरूपानि विमानानि सङ्कस्रजः । न तत्र सूर्यः सोमो वा द्योतते न च पावकः ।

१०१९

स्वयैव प्रभया तत्र द्योतन्ते पुण्ड्रलम्बा । तारारूपाणि यानो ह दृष्ट्यन्ते द्युतिमनि वै ।

दीपवद्विप्रकृष्टलान्तर्भूनि सुमहान्धपि । तानि तत्र प्रभास्त्रानि रूपवन्ति च पाण्डवः ।

ददर्श स्त्रेषु धिष्येषु दीप्तिमन्नि स्त्र्याऽर्चिषा । तत्र राजर्षयः सिद्धा वीराश्च निहता युधि ।

तपसा च जितं स्वर्गं मपेतुः ब्रतसंघशः । गन्धर्व्याणां सहस्राणि सूर्य्यज्वलिततेजसां ।

गुह्यकानाम्ब्रवीणाश्च तथैवाप्सरसां गणान् । लोकानात्मप्रभान् पश्यन् फाल्गुनो विस्मयान्वितः ।

१०२०

पप्रच्छ मातलिं प्रीत्या स सायेलमुवाच ह । एते सुकृतिनः पार्थ स्त्रेषु धिष्येष्ववस्थिताः ।

यान् दृष्टवानमि विभो ताराकपाणि भूतले । ततोऽपश्यत् स्थितं द्वारि शुभं वैजयिन् गजं ।

शेरावतस्तुतुर्दन्तं कैलाममिव शृङ्गिणं । स मिद्वर्गमाक्रम्य कुरुपाण्डवसन्तमः ।

व्यरोचत यथा पूर्व्यं मान्वाता पार्थिवोत्तमः । अतिचक्राम लोकान् स राज्ञा राजीवलोचनः ।

एवं स संक्रमन्तश्च स्वर्गलोके महायशाः । ततो ददर्श शक्रस्य पुत्रीं ताममरावतीं ।

१०५५

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि शक्रपुत्रीदर्शने, द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स ददर्श पुत्रीं रम्यां मिद्वर्गारणसेवितां । सर्व्वर्त्तुसुसुमैः पुष्पैः पादपैरुपशोभितां ।

तत्र सौगन्धिकानाञ्च पुष्पाणां पुष्पगन्धिनां । उद्धीज्यमानो मित्रेण वायुना पुष्पगन्धिना ।

नन्दनञ्च वनं दिव्यमप्यरण्येणसेवितं । ददर्श दिव्यकुसुमैराकृत्यङ्गिरिवद्रुमैः ।

नातत्रतपसा शक्यो द्रष्टुं नानाहिताग्निना । स लोकः पुष्पकर्तृणां नपि युद्धे पराङ्मुखैः ।

नायज्वह्निर्नाव्रतिकैर्न वेदश्रुतिवर्जितैः । नानाभुताङ्गैस्तोत्रेषु यज्ञदानवहृकृतैः ।

१०६०

नापि यज्ञधनैः चूदैर्द्रष्टुं शक्यः कथञ्चन । पानपैर्गुरुतल्पैश्च मांसादैर्वा दुरात्मभिः ।

स तद्विच्यं वनं पश्यन् दिव्यगोतलिनादितं । प्रविवेश महाबाहुः शक्रस्य दयितां पुत्रीं ।

तत्र देवविमानानि कामगानि सहस्रशः । संस्थितान्यभिघातानि ददर्शयुतशस्तदा ।

संस्तूयमानो गन्धर्व्वैरसुरोभिश्च पाण्डवः । पुष्पगन्धर्व्वैः पुष्पैर्वायुभिश्चानुवीजितः ।

ततो देवाः सगन्धर्व्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । जघ्नाः संपूजयामासुः पार्थमल्लिकारिणं ।

१०६५

आशोर्वादैः स्तूयमानो दिव्यवादिर्जनस्वनैः । प्रतिपेदे महाबाहुः ब्रह्मदुन्दुभिनादितं ।

नचक्रमार्गं विपुलं सुरवीथीतिविश्रुतं । इन्द्राक्षया यथो पार्थः स्तूयमानः समन्ततः ।

तत्र साध्यास्तथा विश्वे मरुतोऽद्याद्यिनौ तथा । आदित्या वसवो रुद्रास्तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ।

राजर्षयश्च बहवो दिलोपप्रमुखा नृपाः । तुम्बुहर्नारदश्चैव गन्धर्व्वा च हाहाह्वह ।

तान् सर्व्वान् स समागम्य विधिवत्कुरुनन्दनः । ततोऽपश्यद्देवराजं शतक्रतुमरिन्दमः ।

१०७०

ततः पार्थो महाबाहुरवतोर्ध्वं रथोत्तमात् । ददर्श साचाद्विवेकं पितरं पाकशासनं ।

पाण्डुरेणातपनेण हेमदण्डेन चारुणा । दिव्यगन्धाधिवासेन व्यजनेन विधूयता ।

विश्वामसुप्रभृतिभिर्गन्धर्व्वैस्तुतिवन्दिभिः । स्तूयमानं द्विजायैश्च श्रग्वन्तुःसामसम्भवैः ।

ततोऽभिगम्य कौन्तेयः शिरसाऽभ्यगमद्बली । स चैनं वृक्षपीनाभ्यां बाहुभ्यां प्रत्यगृह्यत ।

ततः शक्रासने पुष्पे देवाङ्गणसेविते । शक्रः पार्थां गृहीत्वैनमुपावेशयदलिके ।

१०७५

मूर्द्ध्नि चैनमुपात्राय देवेन्द्रः परवीरसा । अङ्गमारोपयामास प्रशयावनतं तदा ।

सङ्कुलाचनियोगात्स पार्थः शक्रासने गतः । अथक्रामदमेयात्मा द्वितीया इव वासवः ।

ततः प्रेक्षां वृत्रशत्रुरक्ष्युनस्य शुभं मुखं । पश्यन् पुष्पगन्धेन करेण परिसाम्बयन् ।

प्रमार्ज्यमानः शनकैर्वाह्यं चास्त्रायतो शुभौ । ज्याश्वरचेपकठिनौ सन्भाविव हिरण्यधौ ।

वज्रयष्टण्डिलेन करेण परिसाम्बयन् । मुकुटं कूर्ज्वज्रधरो बाहू चास्त्राटयच्छनैः ।

१०८०

स्मयन्निव गुडाकेशं प्रेक्षमाणः सहस्रदृक् । तर्षणीतपुस्तनयभो न चादृष्यत दृक्चक्ष ।
 एकामनोपविष्टौ तौ शोभयाच्चक्रतुः सभां । सूर्याचन्द्रमसौ योम चतुर्दृश्यामिवोदितौ ।
 तत्र स गाथा गायन्ति साक्षा परमवल्लुना । गन्धर्व्यास्तुमुह्येष्टाः कुशला गीतसामसु ।
 धृताची मेनका रम्भा पूर्वचिन्तिः स्वयम्प्रभा । उर्वशी मित्रकेशी च दण्डगैरो वरूथिनी ।
 गोपाली सहजान्या च कुम्भयोनिः प्रजागरा । चित्रसेना चित्रलेखा सदा च मधुरस्वना ।

१७५

एतास्यान्याश्च ननृतुस्तत्र तत्र सहस्रशः । चित्तप्रसादने युक्ताः सिद्धानां पद्मलोचनाः ।
 महाकटितटश्रेष्ठः कम्पमानैः पयोधरैः । कटाक्षहावमाधुर्य्येक्षेतोबुद्धिमनोहरैः ।
 इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि इन्द्रसभादर्शने त्रयश्लारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो देवाः सगन्धर्व्यै समादायार्धमुत्तमं । शक्रस्य मतमाज्ञाय पार्थमानर्चुरक्षसा ।

पाद्यमाचमनीयञ्च प्रतियाह्व नृपात्मजं । श्रवेशयामासुरथो पुरन्दरनिवेशनं ।
 एवं सम्पूजितो जिष्णुर्वास भवने पितुः । उपश्लिचक्रास्त्राणि संहारारणि पाण्डवः ।
 शक्रस्य हस्तादयितं वज्रमस्त्रञ्च दुःसहं । अश्विनोश्च महानादा मेघवर्हिणलक्षणाः ।
 गृहीतास्तस्य कौन्तेयो भ्रातृन् सस्मार पाण्डवः । पुरन्दरनियोगश्च पञ्चाब्दानवमत् सुखी ।
 ततः शक्रोऽब्रवीत् पार्थ कृतास्त्रं काल आगते । नृत्यं गीतञ्च कौन्तेय चित्रसेनादवाप्नुहि ।
 वादित्रं देवविहितं नृलोके यत्र विद्यते । तदर्क्ष्यस्व कौन्तेय श्रेयो वै ते भविष्यति ।
 सखायं प्रददौ चास्य चित्रसेनं पुरन्दरः । स तेन सह सङ्गम्य रेमे पार्थो निरामयः ।
 गीतवादित्रनृत्यानि भूय एवादिदेश ह । तथाऽपि नालभच्छस्य तरस्वी द्यूतकारितं ।
 दुःशासनबधामर्षी शक्रुनेः सौबलस्य च । ततस्तेमातुलां प्रीतिमुपागम्य क्वचित् क्वचित् ।
 गान्धर्व्वमनुलं नृत्यं वादित्रश्चोपलभ्यवान् ।

१७६

१७७

स श्रितितो नृत्यगुणाननेकान् वादित्रगीतार्थगुणंश्च सर्वान् । न शर्षे लेभे पर वीरहन्ता भ्रातृन् स्मरन्मातरश्चैव कुन्ती ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि अर्जुनास्त्रादित्रिचाथां चतुश्लारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ आदिवेवाय तं शक्रश्चित्रसेनं रक्षोऽब्रवीत् । पार्थस्य सक्षुर्दृष्ट्या सक्तं विज्ञाय वासवः ।

१७८

गन्धर्व्वराज गच्छाद्य प्रहितोऽप्सरसां वरां । उर्वशीं पुरुषव्याघ्रं सोपतिष्ठतु फाल्गुनं ।
 यथाऽर्चिता गृहीतास्तो विद्यथा मन्त्रियोगतः । तथा तया विधातव्यः स्त्रीषु सङ्गविभारदः ।
 एवमुक्तस्तथेत्युक्ता सोऽनुज्ञां प्राप्य वासवात् । गन्धर्व्वराजोऽप्सरसमभ्यगादुर्वशीं वरां ।
 तां दृष्ट्वा विदितो हृष्टः स्वागतेनार्चितस्तया । सुखासीनः सुखासीनां स्नातपूष्य वचोऽब्रवीत् ।
 विदितं तेऽस्तु सुश्रोणि प्रहितोऽहमिहागतः । त्रिदिवस्त्रैकराजेन त्वंप्रसादाभिगन्दिना ।
 यस्तु देवमनुष्येषु प्रख्यातः सहजैर्गुणैः । श्रिया शीलेन रूपेण व्रतेन च दमेन च ।
 प्रख्यातो बलवीर्य्येण समतः प्रतिभानवान् । वर्चस्वी तेजसा युक्तः क्षमावान् वीतमत्सरः ।
 साङ्गोपनिषदान् वेदान् चतुरास्थानपञ्चमान् । योऽधीते गुरुश्रुषां मेधाश्चाष्टगुणाश्रयां ।

१७९

ब्रह्मचर्येण दास्येण प्रसवैर्व्ययसाऽपि च । एको वै रक्षिता चैव त्रिदिवं मघवानिव ।

अकस्यनो मानयिता स्थूललक्ष्यः प्रियम्बदः । सुहृदसास्त्रपानेन विविधेनाभिवर्षति ।

१८१०

सत्यवाक् पूजितो वक्ता रूपवाननहंस्तः । भक्तानुकम्पो काम्यस्य प्रियस्य स्थिरसङ्गरः ।

प्रार्थनीयैर्गुणगणैर्भवेद्भक्तवत्प्रेमः । विदितसेऽङ्गुनो वीरः स स्वर्गफलमाप्नुयात् ।

तव शक्राभ्यनुज्ञातः पादावय प्रपद्यतां । तदेवं कुरु कल्याणि प्रपन्नसंता धनमन्यः ।

एवमुक्त्वा स्मितं कृत्वा सम्मानं वज्र मन्य च । प्रत्युवाचोर्ध्वशी प्रीत्या चित्रसेनमनिन्दिता ।

यत्स्यस्य कथितः सत्यो गुणैर्द्देशस्त्वया मम । तं श्रुत्वाऽव्यययं पुंसो वृणुयां किमतोऽङ्गुनं ।

१८१५

महेन्द्रस्य नियोगेन तप्तः संप्रणयेन च । तस्य चार्हं गुणैर्घेन फाल्गुने जातमन्मथा । गच्छ त्वं हि यथाकाममागमिव्याम्यहं

सुखं ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि चित्रसेनोर्ध्वशीसंवादे पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो विस्मज्य गन्धर्व्यं कृतकृत्यं शुचिस्मिता । उर्ध्वशी चाकरोत् स्नानं पार्थप्रार्थनलाभसा ।

स्नानालङ्कारैर्हृद्यैर्गन्धमात्यैश्च सुप्रभैः । धनञ्जयस्य रूपेण शरैर्भक्त्यथचेदितैः ।

अतिविद्वेन मनसा मन्मथेन प्रदीपिता । दिव्यास्तरणसंस्तीर्णैर्विस्तीर्णैश्चयनोत्तमे ।

चित्तसंकल्पभावेन स्वचित्तानन्यमानसा । मनोरथेन संप्राप्तं रमत्येनं हि फाल्गुनं ।

१८२०

निर्गम्य चन्द्रादयने विगाढे रजनोमुखे । प्रस्थिता सा पृथुश्रीणां पार्थस्य भवनं प्रति ।

मृदुकुञ्चितदर्पेण कुसुमोत्करधारिणा । केवलसेन ललना जगामाथ विराजती ।

भूषेणालापमाधुर्यैः काम्या बौस्यतवाऽपि च । शशिनं वक्त्रचन्द्रेण सा ऋयन्तीव गच्छती ।

दिव्याङ्गरागे सुमुखौ दिव्यचन्दनरूपितौ । गच्छन्त्या हारविकचौ स्वनौ तस्या वक्त्रगतः ।

स्नानोदहनसंघोभास्त्रयमाना पदे पदे । त्रिबलीदामचित्रेण मध्येनातीव शोभिना ।

१८२५

अधोभूधरविस्तीर्णैर्नितम्बेस्नतपोवरं । मन्मथायतनं शुभ्रं रसमादामभूषितं ।

स्त्रवीणामपि दिव्यानां मनोव्याघातकारणं । सुस्त्रवस्त्रधरं रेजे जघनं निरवद्यवत् ।

गूढगुल्फधरौ पादौ तास्त्रायततलाङ्गुली । कूर्मपृष्ठोन्नतौ चापि शोभेते किङ्किणीकणौ ।

सीधुपानेन चात्येन तुष्टाऽय मदनेन च । विलासनेश्च विविधैः प्रेक्षणीयतगाऽभवत् ।

मिद्वचचारणगन्धर्व्यैः सा प्रयाता विलासिनी । बह्मस्यैऽपि वै स्वर्गे दर्शनीयतमाकृतिः ।

१८३०

सुसुक्ष्मेणोत्तरीयेण मेघवर्णेन राजता । तनुरभ्रावृता योषि चन्द्रलेखेव गच्छती ।

ततः प्राप्ता चण्डेनैव मनःपवनगामिनी । भवनं पाण्डुपुत्रस्य फाल्गुनस्य शुचिस्मिता ।

तच्च द्वारमनुप्राप्ता द्वारक्षेत्र निवेदिता । अर्जुनस्य नरश्रेष्ठ उर्ध्वशी शुभलोचना ।

उपातिष्ठत तदेव निर्मलं सुमनोहरं । स शङ्कितमना राजन् प्रत्युद्भूततां निजि ।

इद्वैव चोर्ध्वशीं पार्थो लब्ध्वासङ्गतलोचनः । तदाभिवादनं कृत्वा, गुहपूजां प्रयुक्तवान् ।

१८३५

॥ अर्जुन उवाच ॥ अभिवादे त्वां शिरसा प्रवेराऽस्मरंसां वरं । किमाज्ञापयसे देवि प्रेयंस्तेऽहमुपस्थितः ।

फाल्गुनस्य वचः श्रुत्वा गतसंज्ञा तदोर्व्वशो । गन्धर्व्ववचनं सर्व्वं श्रावयामास तं तदा ।

॥ उर्व्वशुवाच ॥ यथा मे चित्रकेनेन कथितं मनुजोत्तम । तत्तेऽहं प्रवक्ष्यामि यथासाहमिहागता ।

उपस्थाने महेन्द्रस्य वर्त्तमाने मनोरमे । तवागमनतो दृष्टे स्वर्गस्य परमेष्ठिवे ।

रुद्राणाञ्चैव सान्निध्यमादित्यानाञ्च सर्व्वशः । समागमेऽश्विनोऽथैव वसूनाञ्च नरोत्तम ।

१८४०

महर्षिणाञ्च संघेषु राजर्षिप्रवरेषु च । सिद्धचारणयज्ञेषु महोरगगणेषु च ।

उपविष्टेषु सर्व्वेषु स्थानमानप्रभावतः । खड्गा प्रज्वलमानेषु अग्निर्गोमार्कवर्ग्सु ।

वीणासु वाद्यमानासु गन्धर्व्वैः शक्रनन्दन । दिव्ये मनोरमे गेये प्रष्टते पृथुलोचन ।

सर्व्वोष्णः सु मुत्थासु प्रनृत्तासु कुरुदह । त्वं किल निमिषः पार्थ मामेकां तव दृष्टवान् ।

तत्र चावश्ये तस्मिन्नुपस्थाने दिवौकसा । तव पित्राभ्यनुज्ञाता गताः स्वं स्वं गृहं सुरः ।

१८४१

तथैवास्मरतः सर्व्वा विशिष्टाः स्वगृहं गताः । अपिचान्याश्च शत्रुन् तव पित्रा विस्मृताः ।

ततः शक्रेण सन्दिष्टश्चिकेनो ममान्तिकं । प्राप्तः कमलपत्राक्ष स च मामब्रवीदथ ।

लल्लोऽहं सुरेशेन प्रेषितो वरवर्णिनि । प्रियं कुरु महेन्द्रस्य मम त्रैशक्त्यनस्य ह ।

शक्रतुल्यं रणे शूरं सदैवार्थगुणान्वितं । पार्थ प्रार्थय सुश्रेणि त्वमित्येव तदाऽब्रवीत् ।

ततोऽहं प्रमनुज्ञाता तेन पित्रा च तेऽनघ । तवान्तिकः नुप्राप्ता शुश्रूषितुमरिन्दम ।

१८४२

तद्गुणाकृष्टाचिताऽहमनङ्गवशमागता । चिराभिलषितो वीर ममाप्येष मनोरथः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तां तथा ब्रुवतीं श्रुत्वा श्वं लज्जादृतेऽर्जुनः । उवाच कैशैः हस्ताभ्यां पिपाथ चिदब्रुवसे ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ दुःश्रुतं मेऽस्तु शुभगे यन्मां वदसि भाविनि । गृहदारैः समाना मे निस्पृहेन वरानने ।

यथा कुन्ती महाभागा यथेन्द्राणी मची मम । तथात्वमपि कल्याणि नात्र कार्त्थ्या विचारणा ।

यच्चेलिताऽमि विष्यष्टं विशेषेण मया श्रुते । तच्च कारणपूर्वं हि प्रष्टुं सत्यं शुचिस्मृते ।

१८४३

द्वयं पौरवर्गस्य जननी मुदितेति च । त्वामहं दृष्ट्वास्तत्र विज्ञायेत्फुल्ललोचन ।

न मामर्हमि कल्याणि अन्यथा ध्यातुमश्रुतः । गुरोर्गृहतरा मे त्वं मम त्वं वंशवर्द्धिनी ।

॥ उर्व्वशुवाच ॥ अनादृताश्च सर्व्वाः स्म देवराजाभिनन्दन । गृहस्थाने न मां वीर नियोक्तुं त्वमिहार्हसि ।

पुरोर्व्वेशे हि ये पुत्रा नप्रापे वा लिहागताः । तपसा रमयन्त्यस्मान् च तेषां व्यतिक्रमः ।

त्वत्प्रमोद न मामार्त्ता विस्मर्त्तयितुमर्हसि । चक्ष्येन च सन्तप्ता भक्ताश्च भज मानद ।

१८४४

॥ अर्जुन उवाच ॥ प्रष्टुं सत्यं वरारोहे यत्त्वा वक्ष्याम्यनिन्दिते । प्रष्टवन्तु मे दिशश्चैव विदिशश्च सदेवताः ।

यथा कुन्ती च माद्री च शची चेह ममानघे । तथा च वंशजननी त्वं हि मेऽद्य गरीयशी ।

गच्छ मूर्द्ध्ना प्रपन्नाऽस्मि पादौ ते वरवर्णिनि । त्वं हि मे माहवन् पृथ्वा रक्ष्योऽहं पुत्रवत्कथा ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्ता तु पार्थेन उर्व्वशी क्रोधमूर्च्छिता । वेपन्ती भुकुटीवक्त्रा शशापाथ धनञ्जयं ।

॥ उर्व्वशुवाच ॥ तव पित्राभ्यनुज्ञातां स्वयञ्च गृहमागता । यस्मान्मां नाभिनन्देयाः कामवाणवशङ्गनां ।

१८४५

तस्मात् नर्तनः पार्थ स्त्रीमथे मानवर्जितः । अपमानिति विख्यातः षण्णवद्विचरिष्यसि ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं दत्त्वाऽर्जुने शापं स्फुरदोष्ठी श्वमन्थय । पुनः प्रत्यागता त्रिप्रमुख्यो ग्री मृहमात्मनः ।

ततोऽर्जुनस्वरमाणश्चित्रसेनमरिन्दमः । संप्राप्य रजनीवृत्तं तदुर्वश्या यथा तथा ।

निवेदयामास तदा चित्रसेनाय पाण्डवः । तत्र चैवं यथावृत्तं शापञ्चैव पुनःपुनः ।

न्यवेदयच्च शक्रस्य चित्रसेनाऽपि सर्वशः । तत आनाय्य तनयं विविके हृदिवाहनः ।

१८०

सान्त्वयित्वा शुभैर्वाक्यैः क्षयमानोऽभ्यभाषत । सुपुत्राऽयं पृथा तात त्वया पुत्रेण सत्तम ।

षष्ठ्योऽपि हि धैर्येण जिता वै ते महाभुज । यत्तु दत्तवती शापमुख्यो ग्री तव मानद ।

स चापि तेऽप्येकतात साधकस्य भविष्यति । अज्ञातवासो वस्त्यो भवद्भिर्भृत्येनघ ।

वैष त्रयोदशे वीर तं तत्र लपयिष्यसि । तेन नर्तनवेशेन अपुंस्त्वेन तथैव च ।

वर्षभेके विद्यैवं ततः पुंस्त्वमवाप्स्यसि । एवमुक्तस्तु शक्रेण फाल्गुनः परवीरहा ।

१८१

मुदं परमिकां लोभे नच शापं यच्चिन्तयत् । चित्रसेनेन सहितो गन्धर्वेण यशस्विना ।

रेभे स स्वर्गभवने पाण्डुपुत्रो धनञ्जयः । य इदं शृणुयान्नित्यं वृत्तं पाण्डुसुतस्य वै । न तस्य कामः कामेषु पापकेषु प्रवर्त्तते ।

इदममरवरात्मजस्य घोरां शुचिचरितं विनिश्चयः फाल्गुनस्य । व्यपगतमददक्षगगदोषास्त्रिदिवगताऽभिरमन्ति मानवेन्द्राः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि उर्व्यो ग्रीषे षट्त्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कदाचिदटमानस्तु महर्षिरुत लोमशः । जगाम शक्रभवनं पुरन्दरदिदृक्षया ।

स समेत्य नमस्कृत्य देवराजं महाभुजिः । ददर्शाद्वासनगतं पाण्डवं वामवक्ष्ये हि ।

१८२

ततः शक्राभ्यनुज्ञात आसने विष्टरोत्तरे । निषसादं द्विजश्रेष्ठः पूज्यमानो महर्षिभिः ।

तस्य हृष्टाऽभवद्बुद्धिः पार्थमिन्द्रासने स्थितं । कथन्तु चक्षियः पार्थः शक्रासनमवाप्तवान् ।

किं तस्य सुकृतं कर्म के लोका वै विनिर्जिताः । स एवमनुमम्याप्तः स्थानं देवनमस्कृतं ।

तस्य विज्ञाय सङ्कल्पं शक्रो वृत्तनिस्तदनः । लोमशं प्रहसन् वाक्यमिदमाह शचीपतिः ।

ब्रह्मर्षे श्रूयतां यत्ते मनसैतद्विचरितं । नायं केवलमर्था वै मानुषत्वमुपागतः ।

१८३

महर्षे मम पुत्रोऽयं कुन्ध्या जातो महाभुजः । अस्त्रेतिरिह प्राप्तः कस्माच्चित् कारणान्तरात् ।

अहो नैनं भवान् वेत्ति पुराणमृषिसत्तमं । शृणु मे वदतो ब्रह्मन् योऽयं यश्चास्य कारणं ।

नरनारायणो यो तौ पुराणावृषिसत्तमौ । ताविमावनुजानीहि ऋषीकेशधनञ्जय ।

विख्यातौ त्रिषु लोकेषु नरनारायणावृषौ । कार्थार्थमवतीर्थौ तौ पृथ्वीं पुण्यप्रतिश्रया ।

यत्र शक्रं सुरैर्द्रुष्टुमिच्छन्ति महात्मभिः । तदाश्रमपदं पुण्यं वदरीनाम विश्रुतं ।

१८४

निवासोऽभवद्विप्र विष्णोर्जिष्णोस्तथैव च । यतः प्रवृत्ते गङ्गा सिद्धचारणसेविता ।

तौ मन्त्रियोगाद्ब्रह्मर्षे चितौ जातौ महाद्युतौ । भूमेर्भारावतरणं महावीर्या करिष्यतः ।

उदुत्ता ह्यसुराः केचिन्निवातकवचा इति । विप्रियेषु स्थिताऽस्माकं वरदानेन मोहिताः ।

तर्कयन्ते सुरान् हन्तुं बलदर्पयमन्त्रिताः । देवान् गणयन्ते तथा दत्तवरा हि ते ।

पातालवासिनो रौद्रा दनोः पुत्रा महाबलाः । सर्वदेवेनिकायां हि नालं योधयितुं हि तान् । १८८९
 योऽयौ भूमिगतः श्रीमान् विष्णुर्धुनिस्तदनः । कपिलो नाम देवोऽसौ भगवानजितो हरिः ।
 येन पूर्वं महात्मानः खनमाना रसातलं । दर्शनादेव निहताः सगरस्थात्मजा विभो ।
 तेन कार्यं महत्कार्यमस्माकं दिजसत्तम । पार्थेन च महायुद्धे समेताभ्यां न संशयः ।
 योऽसुरान् दर्शनादेव ब्रह्मो हन्तुं सहानुगान् । निवातकवचान् सर्वान् नागानिव महाहृदे ।
 किन्तु नात्येन कार्येण प्रबोधा मधुस्तदनः । तेजसः सुमहाराशिः प्रबुद्धः प्रदहेज्जगतः । १८९०
 अयं तेषां समस्तानां शत्रुः प्रतिसमासने । तान्निहत्य रणे शूरः पुनर्यास्यति मानुषान् ।
 भवानस्त्रियोगेन यातु तावन्नहीतलं । काम्यके द्रुपदे वीरं निवसन्तं युधिष्ठिरं ।
 स वाच्या मम सन्देशाद्ब्रह्मात्मा सत्यमङ्गरः । नोत्कण्ठा फाल्गुने कार्या कृतास्तः प्रीष्टमेव्यति ।
 नाशुद्धबाहुवोर्येण नाकृतास्तेन वा रणे । भैरवद्रोणादयो युद्धे शक्याः प्रतिसमासितुं ।
 गृहीतास्ते गुडाकेशो महाबाहुर्महामनाः । नृत्यादि ऋगीतानां दिव्यानां पारमोयिवान् । १८९१
 भवानपि विविक्तानि तीर्थानि मनुजेश्वर । भ्रातृभिः सहितः सर्वैर्द्रुमहृत्यरिन्दम ।
 तीर्थेष्वामृत्य पुष्पेषु विपाशा विगतज्वरः । राज्यं भोक्ष्यसि राजेश्वर सुखी विगतकलशः ।
 भ्रातृभ्येन दिजश्रेष्ठ पथ्यटनं महीतलं । जातुमहंति विप्राग्र्य तपोबलसमन्वितः ।
 गिरिदुर्गेषु च सदा देशेषु विषमेषु च । वसन्ति राजसा रौद्रास्तेभ्यो रक्षां विधास्यति ।
 एवमुक्ते महर्द्रेण बोभत्सुरपि लोमशः । उवाच प्रयतो वाक्यं रक्षेथाः पाण्डुनन्दनं । १८९२
 यथागुप्तस्त्वया राजा चरेत्तीर्थानि सत्तम । दानं दद्याद्यथा चैव तथा कुरु महामुने ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तथेति सम्प्रतिज्ञाय लोमशः सुमहातपाः । काम्यकं वनमुद्दिश्य समुपायान्नहीतलं ।
 ददर्श तत्र कौन्तेयं धर्मराजमग्निन्दमं । तापशैर्भ्रातृभिश्चैव सर्वैः परिवारितं ।
 इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि लोमशगमने सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥
 ॥ जनमेजय उवाच ॥ अत्यहुतमिदं कर्म पार्थस्यामिततेजसः । धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः श्रुत्वा विप्र किमब्रवीत् ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ब्रह्मलोकगतं पार्थं श्रुत्वा राजाऽन्विकासुतः । दैपायनाद्विप्रेष्ठान् सञ्चयं वाक्यमब्रवीत् । १८९३
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ श्रुतं मे सुत कात्स्न्येन कर्म पार्थस्य धीमतः । कश्चित्तवापि विदितं याथातथ्येन सारथे ।
 प्रमत्तो गाम्यधर्मस्य मन्दात्मा पापनिश्चयः । मम पुत्रः सुदुर्बुद्धिः पृथिवीं घातयिष्यति ।
 यस्य नित्यमृता वाचः सैर्यस्यपि महात्मनः । वैभोक्त्रमपि तस्य स्थायोद्धा यस्य धनञ्जयः ।
 अस्यतः कर्णिनारयचौत्सीरुण्यंश्च शिलाश्रितान् । कोऽर्जुनस्यायतसिद्धेदपि मृत्युर्जरातिगः ।
 मम पुत्रो दुरात्मानः सर्वे मृत्युवश्वनुगाः । येषां युद्धं दुराधर्मैः पाण्डवैः प्रत्युपसितं । १८९४
 तथैव च न पश्यामि युधि गाण्डोवधन्वनः । अनिशस्त्रिस्तयानोऽपि य एनमुदियाद्रथो ।
 द्रोणकर्णौ प्रतोयातां यदि भोभोऽपि वा रणे । महान् स्थात् संशयो लोके तत्र पश्यामि नो कथं ।
 घृणी कथं प्रमादो च आचार्यः स्वविरो गुरुः । अमर्षी बलवान् पार्थः संरक्षी दृढविक्रमः ।

सम्भवेत्तुमुषं युद्धं सर्वशोऽप्यपराजितं । सर्वे ह्यस्त्रविदः पूराः सर्वे प्राप्ता महद्ययः ।
अपि सर्वेश्वरत्वं हि ते वाञ्छन्त्यपराजिताः । बधे नूनं भवेच्छान्तिरेतेषां फाल्गुनस्य वा ।
नतु हन्ताऽङ्गैर्मह्यसि जेता वाऽस्य न विद्यते । मनुस्यस्य कथं ब्रान्तेष्माञ्चैव प्रतिबन्धितः ।
त्रिदशैश्चसमो वीरः खण्ड्येऽग्रिमतर्पयत् । जिगाय पार्थिवान् सर्वान् राजसूये महाकृतौ ।
शेषं कुर्व्याद्भिरैवैवा निपतन्मूर्द्ध्नि सञ्जय । नतु कुर्युः शराः शेषं चित्तास्तात किरीटिना ।
यथा हि किरण भानोस्तपनीह चराचरं । तथा पार्थभजोत्सृष्टाः शरास्तस्यन्ति मत्सुतान् ।
अपि तद्ग्रधोषेण भयार्त्ताः सव्यसाचिनः । प्रतिभाति विदीर्णव सर्वतो भारती चमूः ।

१८९१

१८९०

यदुद्धमनप्रवर्षेणैव वाणान् स्थाताततायो समरे किरीटी । सृष्टोऽन्तकः सर्वहरो विधात्रा भवेद्यथा तद्ददपारणीयः ।

इति श्रीमहाभारते आरक्ष्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि धृतराष्ट्रविलापे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ यदेतत् कथितं राजस्त्वया दुर्योधनं प्रति । सर्वमेतद्यथा तत्त्वं नैतन्मिथ्या महिम्नते ।

मनुना हि समाविष्टाः पाण्डवास्ते महौजसः । दृष्ट्वा कृष्णां सभां नीता धर्मपत्नीं यशस्विनीं ।

दुःशासनस्य ता वाचः श्रुत्वाते दारुणादयाः । कर्णस्य च महाराज जुगुप्सुनोति मे मतिः ।

श्रुतं हि मे महाराज यथा पार्थेन संयुगे । एकादशतनुः स्थानुर्धनुषा परितोषितः ।

१८९४

केरातं वेत्रमास्त्राय योधयामास फाल्गुनं । जिज्ञासुः सर्वदेवेशः कपर्दी भगवान् स्वयं ।

तत्रैनं लोकपालास्ते दर्शयामासुरच्युतं । अस्त्रहृताः पराक्रान्तं तपसा कौरवर्षभं ।

नैतदुत्सहते चान्यो सभुमन्यत्र फाल्गुनात् । साचाद्दर्शनमेतेषामीश्वराणां नरो भुवि ।

महेत्यरेण यो राजन्न जीर्षो ह्यष्टमूर्त्तिना । कस्तमुत्सहते वीरो युद्धे जरयितुं पुमान् ।

आसादितमिदं घोरं तुमुलं लोमहर्षणं । द्रौपदीं परिकर्षद्भिः कोपयद्भिश्च पाण्डवान् ।

१८९०

यत्तु प्रस्फुरमाणैष्ठो भीमः प्राह वचोऽर्थवत् । दृष्ट्वा दुर्योधनेनोक्तं द्रौपद्या दर्शितावुभौ ।

ऊर्ध्वं भेक्षामि ते पाप गदया भीमवेगया । चयोदशानां वर्षाणामन्ते दुर्धूतदेविनः ।

सर्वे प्रहरतां प्रेष्टाः सर्वे चामिततेजसः । सर्वे सर्वस्त्रविदांसो देवैरपि सुदुर्जयाः ।

मन्ये मनुष्यमुद्धूताः पुत्राणां तव संयुगे । अन्नं पार्थाः करिष्यन्ति भार्याऽमर्षसमन्विताः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ किं कृतं सूत कर्षेण वदता परुषं वचः । पथ्याप्तं वैरमेतावत् यत् कृष्णा सा सभा गता ।

१८९५

अपीदानीं मम सुतास्तिष्ठेरन्मन्दचेतसः । येषां भ्राता गुरुर्ज्येष्ठो विनये नावतिष्ठते ।

ममापि वचनं सूत न शृणुषति मन्दभाक् । दृष्ट्वा मां चक्षुषा हीनं निर्विषेष्टमचेतनं ।

ये चास्य सचिवा मन्दाः कर्षषीबलकादयः । ते तस्य भूयशो दोषान् वर्द्धयन्ति विचेतसः ।

खैरभूक्ता अपि शराः पार्थेनामिततेजसा । निर्दहेत्यर्थमसुतान् किंपुनर्भन्युषेजिताः ।

पार्थबाहुबलोत्सृष्टा महाचापविनिःसृता । दिव्यास्त्रमन्त्रमुदिताः सादयेयुः सुरानपि ।

१८९०

यस्य मन्त्री च गोप्ता च सुहृद्वैव जनार्दनः । हरिश्चैलोक्यनाथः स किं नु तस्य न निज्जितं ।

इदं हि सुमहच्चिबमर्ष्युनस्त्रेह सञ्जय । महादेवेन बाहुभ्यां यत्समेत इति श्रुतिः ।

प्रत्यक्षं सर्वलोकस्य खाण्डवे यत्कृतं पुरा । फाल्गुनेन सहायार्थं वज्रैर्दामोदरेण च ।

समर्था नहि मे पुत्राः सहामात्याः सधौबलाः । क्रुद्धे भीमे च पार्थे च वासुदेवे च सात्त्वते ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि धृतराष्ट्रेदे एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ यदिदं शोचितं राज्ञा धृतराष्ट्रेण वै मुने । प्रब्राज्य पाण्डवान् वीरान् सर्वमेतन्निरर्थकं । १८५५

कथञ्च राजा पुत्रं तमुपेक्षेतात्पचेतसं । दुर्योधनं पाण्डुपुत्रान् कोपयामं महारथान् ।

किमासीत् पाण्डुपुत्राणां वने भोजनमुच्यतां । वनियमद्यवा कृष्टमेतदाख्यातु नो भवान् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ वनियञ्च मृगांश्चैव शूद्रैर्व्याधैर्निपातितान् । ब्राह्मणानां निवेद्याग्रमभुञ्जन्पुत्रवर्षभाः ।

तांश्च शूरान् महेष्वासांस्तदा निवसतो वने । अन्वयुर्ब्राह्मणा राजान् साग्रयोऽनग्रयस्तथा ।

ब्राह्मणानां सहस्राणि स्वातकानां महात्मनां । दश भोक्तृविदां तत्र यान् विभर्ति युधिष्ठिरः । १८५०

रुक्मं कृष्णमृगांश्चैव मेध्यास्यान्यान् वनेचरान् । वणिक्स्मृत्य विविधैर्ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयत् ।

न तत्र कश्चिदुर्वर्णो व्याधितो वाऽपि दृश्यते । कृशो वा दुर्बलो वाऽपि दोनो भीतोऽपि वा पुनः ।

पुत्रानिव प्रियान्भ्रातृन् ज्ञातीनिव सहोदरान् । पुषोष कौरवश्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

पतींश्च दौपदी सर्वान् दिजातींश्च यज्ञस्त्रिणी । मातृवङ्गैर्जयित्वाऽपि शिष्टमाहारयत्तदा ।

प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो यभी प्रतीचोमथ वाऽप्युदीचीं । धनुर्द्धरा भांसहेतोर्मृगाणां स्यञ्चकुर्नित्यभेवापगम्य । १८५५

तथा तेषां वसतां काम्यके वै विहो नानामर्जुनेनोत्सुकामां । पञ्चैव वर्षाणि तथैव्यतीयुरधीयतां अपतां जुह्वताञ्च ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि पार्थाहारकथने पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तेषां तत्परितं श्रुत्वा मनुष्यातीतमद्भुतं । चिन्ताशोकपरीतात्मा मनुजोऽभिपरिभुतः ।

दीर्घमुष्णञ्च निश्चय्य धृतराष्ट्रोऽस्मिन्कासुतः । अन्नवोत् सञ्जयं सुतमामय्य पुत्रवर्षभः ।

न रात्रौ न दिवा सुतं ज्ञान्तिं प्राप्नोमि वै क्षणं । सञ्चिन्त्य दुर्नयं घोरां पुत्राणां धूतजं हि यत् ।

तेषामसह्यवीर्याणां शौर्यं धैर्यं धृतिं परां । अन्योऽप्यमनुरागञ्च भ्रातृणामतिमानुषं । १८५०

देवपुत्रौ महाभागौ देवराजसमद्युतौ । मकुलः सहदेवश्च पाण्डवो युद्धदुर्बदौ ।

दृढायुधौ दूरपातौ युद्धे च कृतनिश्चयौ । श्रीवहसौ दृढकोधौ नित्ययुक्तौ तरस्त्रिनौ ।

भीमार्जुनौ पुरोधाय यदा तौ रणमूर्ध्नि । स्थास्येते सिंहविक्रान्तावधिनविव दुःसहौ ।

न श्रेयं हि प्रपश्यामि मम सैन्यस्य सञ्जय । तौ ह्यप्रतिरथौ युद्धे देवपुत्रौ महारथौ ।

द्वौपद्यास्तं परिक्रमं नलंक्ष्येते त्वमर्षिणौ । वृष्णयोऽथ महेष्वासाः पाञ्चाला वा महौजसः । १८५५

युधि सत्याभिसन्धेभ वामुदेवेन रक्षिताः । प्रधक्ष्यन्ति रणे पार्थाः पुत्राणां मम वाहिनिं ।

रामकृष्णप्रणीतानां वृष्णीनां सुततन्दन । न ब्रह्मः सहितं वेगः सर्वैस्त्रैरपि संयुगे ।

तेषां मध्ये महेष्वासे भीमो भीमपराक्रमः । त्रैक्यायावीरघातिन्या गदया विचरिष्यति ।

तथा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाश्वनेः । गदवेगस्य भीमस्य नालं रोढुं नराधिपाः ।

ततोऽहं सुहृदां वाचो दुर्योधनवशानुगः । स्मरणीयाः स्मरिष्यामि मया धा न कृताः पुरा । १८५०

॥ सञ्जय उवाच ॥ व्यतिक्रमोऽयं सुमहोत्सवा राजन्नुपेक्षितः । समर्थेनापि यन्मोहात् पुत्रस्ते न निवारितः ।

श्रुत्वा हि निर्जितान् धृते पाण्डवान् मधुसूदनः । त्वरितः काम्यके पार्थान् समभावयदच्युतः ।

द्रुपदस्य तथा पुत्रा धृष्टद्युम्नपुरोगमः । विराटो धृष्टकेतुश्च कैकेयाश्च महारथाः ।

तेषु यत्कथितं राजन् दृष्ट्वा पार्थान् पराजितान् । चरेण विदितं सर्वं तन्मया विदितञ्च ते ।

समागम्य वृत्तस्तत्र पाण्डवैर्मधुसूदनः । सारथ्ये फाल्गुनस्याजौ तथेत्याह च तान् हरिः ।

१२५५

अभिमर्षितो हि कृष्णोऽपि दृष्ट्वा पार्थास्तथागतान् । कृष्णाजिनोत्तरासङ्गानब्रवीच्च युधिष्ठिरं ।

या सा मष्टद्विः पार्थानामिन्द्रप्रस्थे बभूव ह । राजसूये मया दृष्टा नृपैरन्यैः सुदुर्लभा ।

यत्र सर्व्वाम्नादीपालान् शस्त्रतेजोभयाद्वितान् । सबङ्गाङ्गान् सपौण्ड्रान् सर्व्वोल्लाविडाभ्रकान् ।

सागरानूपकांश्चैव ये च प्रान्तिनिवासिनः । सिंहलान् बर्बरान् केषुक्कान् ये च लङ्कानिवासिनः ।

पश्चिमनि च राष्ट्राणि शतशः सागरान्तिकान् । पञ्चानन्दरद्वान् सर्व्वान् किरातान् यवनाञ्चकान् ।

१२६०

हारह्मणस्य चीनांस्य तुषारान् सैन्धवांस्तथा । जागुडावमटान्गूणान् स्त्रीराज्यान्तथ तङ्गणान् । कैकेयान्मालिंश्चैव तथा काश्रीर
कानपि ।

अद्राक्षमहमाहूतान् यज्ञे ते परिवेशकान् । सा ते मष्टद्विर्धैरात्ता चपला प्रतिहारिणी ।

आदाय जीवितं तेषामाहरिष्यामि तामहं । रामेण सह कैरव्य भीमार्जुनयमैस्तथा ।

अक्रूरगदसामैश्च प्रद्युम्नेनाञ्जकेन च । धृष्टद्युम्नेन वीरेण मिश्रपात्मात्मजेन च ।

दुर्य्योधनं रणे हत्वा सहः कर्षेच्च भारत । दुःश्रामनं सौबलेयं यश्चान्यः प्रतियोत्स्यते ।

१२६५

ततस्त्वं शान्तिनपुरे भ्रातृभिः सहितो वसन् । धार्तराष्ट्रं त्रियं प्राप्य प्रमाधि पृथिवीमिमं ।

अथैनमब्रवीद्राजा तस्मिन् वीरसमागमे । शृणुष्व तु तेषु वीरेषु धृष्टद्युम्नमुखेषु च ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ प्रतिगृह्णामि ते वाचमिमं सत्यं जगार्हन् । अभिनाम्ने महाबाहो सानुबन्धान् हनिष्यमि ।

वर्षाक्षयादद्वादूर्ध्वं सत्यं मां कुरु केशव । प्रतिज्ञातो वने वासे राजमध्ये मया ह्ययं ।

तद्वर्षराजत्वनं प्रतिश्रुत्य सभासदः । धृष्टद्युम्नपुरोगास्ते शमयामासुरञ्जसा ।

१०००

केशवं मधुरैर्वाक्यैः कालयुक्तैरभिमर्षितं । पाञ्चालीं प्राञ्जरकिष्टां वासुदेवस्य शृणुततः ।

दुर्य्योधनस्तत्र क्रोधादेव त्वत्स्थितिं जीवितं । प्रतिजानीमहे सत्यं माशुचो वरवर्षिणि ।

ये स्म तेऽजजितां कृष्णे दृष्ट्वा त्वां प्राहसंस्तदा । मांसानि तेषां खादन्तो हसिष्यन्ति वृकदिजाः ।

पास्यन्ति रुधिरं तेषां गृध्रा गोमायवस्तथा । उत्तमाङ्गानि कर्षन्तो यैः कृष्टाऽसि सभातले ।

तेषां द्रव्यसि पाञ्चालि गात्राणि पृथिवीतले । क्रव्यादैः कृत्स्नमाणानि भक्ष्यमाणानि ज्ञासकृत् ।

१००५

पुनरिष्टाऽसि यैस्तत्र यैसापि समुपेक्षिता । तेषामुत्कृष्टशिरसां भूमिः पास्यति शोणितं ।

एवं बहुविधा वाचस्त ऊर्चुर्भरतर्षभाः । सर्व्वे तेजस्विनः प्रूराः सर्व्वे चाहवलयणाः ।

ते धर्मराजेन वृता वर्षादूर्ध्वं त्रयोदशात् । पुरस्कृत्योपयास्यन्ति वासुदेवं महारथाः ।

रामस्य कृष्णस्य धनञ्जयस्य प्रद्युम्नसाम्ना युयुधानभीमौ । माद्रीसुतौ कैकयराजपुत्राः पाञ्चालपुत्राः सह मत्स्यराजा ।

एतान् सर्वान् लोकवीरानजेयान् महात्मनः सानुबन्धान् ससैन्यान् । को जीवितार्थी समरेऽभ्युदीयात् क्रुद्धान् सिंहान् केन
रिणे ययैव । २०१०

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यन्मा ब्रवीद्विदुरो द्यूतकाले त्वं पाण्डवान् जेष्यसि चेन्नरेऽह् । ध्रुवं कुरूणामयमन्तकालो महाभयो भविता
शोणितौघः ।

मन्ये तथा तद्भवितेति स्मृत यथा क्षप्ता प्राह वचः पुरा मां । अशंशयं भविता युद्धमेतद्गते काले पाण्डवानां यथोक्तं ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि इन्द्रलोकाभिगमनपर्वणि धृतराष्ट्रविलापे एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ समाप्तश्च इन्द्रलोकाभि
गमनपर्वः ॥

अथ नलोपाख्यानपर्वः ॥ ६ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ अस्वहेतोर्गते पार्थे शकलोकं महात्मनि । युधिष्ठिरप्रभृतयः किमकुर्वन्त पाण्डवाः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अस्वहेतोर्गते पार्थे शकलोकं महात्मनि । आवसन् कृष्णया सार्द्धं काम्यके भरतर्षभाः ।

ततः कदाचिदेकान्ते विविक्षु इव शादले । दुःखार्ता भरतश्रेष्ठा निषेदुः सह कृष्णया । २०१५

धनञ्जयं शोचमानाः माश्रुकण्ठाः सुदुःखिताः । तद्वियोगादितान् सर्वान् शोकः समभिपुशुवे ।

धनञ्जयवियोगाच्च राज्यभ्रंशाच्च दुःखिताः । अथ भीमो महाबाहुर्धुधिष्ठिरमभाषत ।

निदेशन्ते महाराज गतोऽसौ भरतर्षभः । अर्जुनः पाण्डुपुत्राणां यस्मिन् प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।

यस्मिन् विनष्टे पाञ्चालाः सहपुत्रैस्तथा वयं । मात्यकिञ्चासुदेवस्य विनश्येयुर्न संशयः ।

योऽसौ गच्छति धर्मात्मा बहून् क्रेशान् विचिन्तयन् । भवन्नियोगाद्भीमस्तुलितो दुःखतरं नु किं । २०२०

यस्य बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः । मन्यामहे जितानाजौ परान् प्राप्ताश्च मेदिनीं ।

यस्य प्रभावान्न मया भभामध्ये धनुश्चतः । नीता लोकममुं सर्वे धार्तराष्ट्राः ससौबलाः ।

ते वयं बाहुबलिनः क्रोधमुत्थितमात्मनः । सहामेह भवन्मूलं वासुदेवेन पालिताः ।

वयं हि सह कृष्णेन हत्वा कर्णमुखान् परान् । स्वबाहुर्विजितां कृत्वा प्रशासेम वसुन्धरां ।

भवतो द्यूतदोषेण सर्वे वयमुपश्रुताः । अहीनपौरुषा बाला बलिभिर्बलवत्तराः । २०२५

• त्वात्त धर्मं महाराज त्वमेवेच्छितुमर्हसि । नहि धर्मो महाराज क्षत्रियस्य वनाश्रयः ।

राज्यमेव परं धर्मं क्षत्रियस्य विदुर्बुधाः । स क्षत्रधर्मविद्राजा धर्मान्मानीनश्च पथः ।

प्राग्ददशममा राजन् धात्तराष्ट्रान्निहन्महि । निर्वर्त्य च वनात् पार्थमानाय्य च जनार्दनं ।

व्यूढानीकान्महाराज जवेनैव महामते । धात्तराष्ट्रानमुं लोकं गमयामि विश्वास्यते ।

सर्वानहं हनियामि धात्तराष्ट्रान् ससौबलान् । दुर्योधनश्च कर्णश्च यो वाऽन्यः प्रतियोत्स्यते । २०३०

मया प्रशंसिते पश्चात्तमेत्यसि वनं पुनः । एवं कृते न दोषाश्च भविष्यन्ति विश्वास्यते ।

यज्ञैश्च विविधैश्चात कृते पापमग्निन्दम । अवधूय महाराज गच्छेम स्वर्गमुत्तमं ।

एवमेतद्भवेद्राजन् यदि राजा न वालिशः । अस्माकं दीर्घसूचः स्याद्भवान् धर्मपरायणः ।

निकृत्या निकृतिप्रज्ञा हन्त्या इति निश्चयः । न हि नैकृतिकं हत्वा निकृत्या पापमुच्यते ।

तथा भारत धर्मेषु धर्मैरिह दृश्यते । अहारात्रं महाराज तुल्यं समस्तरिण ह ।

२०२५

तथैव वेदवचनं श्रूयते नित्यदा विभो । संवत्सरो महाराज पूर्णः भवति कच्छतः ।

यदि वेदाः प्रमाणस्ते दिवमादृज्जमच्युत । त्रयोदशसमाः कालो ज्ञाधतां परिनिष्ठितः ।

कालो दुय्योधनं हन्तुं मानुबन्धमरिन्दम । एकायां पृथिवीं सर्व्वां पुरा राजन् करोति मः ।

द्यूतप्रियेण राजेन्द्र तथा तद्भवता कृतं । प्रायेणाज्ञातचर्यायां वयं सर्व्वे निपातिताः ।

न तं देवं प्रपश्यामि यत्र सोऽस्मान् सुदुर्जनः । न विज्ञास्यति दुष्टात्मा चारेरिति सुयोधनः ।

२०४०

अधिगम्य च सर्व्वान्ने वनवासमिमं ततः । प्रजाजयिष्यति पुनर्निकृत्याऽधमपूषः ।

यद्यस्मान्भगिष्कृत पापः स हि कथञ्चन । अज्ञातचर्यामुत्तीर्णान् दृष्ट्वा च पुनराकृत्येत् ।

द्यूतेन ते महाराज पुनर्द्यूतमवर्त्तत । भवांश्च पुनराकृत्यो द्यूतेनैवपिनेत्यति ।

स तथाऽप्येषु कुशलो निद्रितो गतचेतनः । चरिष्यसि महाराज वनेषु वसतोः पुनः ।

यद्यस्मान् न महाराज रूपणन् कर्त्तुमर्हसि । यावज्जीवमवेक्षस्व वेदधर्मैः कृतज्ञः ।

२०४५

निकृत्या निकृतिप्रज्ञा हन्त्या इति निश्चयः । अनुज्ञातस्त्वया गत्वा यावच्छक्तिं सुयोधनं ।

यथैव कचमृष्टो दहेदनिलसारथिः । हनिष्यामि तथा मन्दमनुजानातु मे भवान् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं ब्रुवाणं भीमन्तु धर्मराजो युधिष्ठिरः । उवाच मान्त्वयन् राजा मूढैरुपाघ्राय पाण्डवं ।

असंशयं महाबाहो हनिष्यसि सुयोधनं । वर्षाक्षयोद्दशादृज्जं सह गाण्डोवधम्बना ।

यत्त्वं मां भाषसे पार्थ प्राप्तः काल इति प्रभो । अनृतं नेत्सहे वक्तुं नञ्चेतन्मयि विद्यते ।

२०५०

अन्तरेणपि कौन्तेय निकृतिं पापनिश्चयं । हन्ता त्वमपि दुर्द्धर्षं मानुबन्धं सुयोधनं ।

एवं ब्रुवति भीमन्तु धर्मराजो युधिष्ठिरे । आजगाम महाभागो वृहदश्वो महानृषिः ।

तमभिप्रेक्ष्य धर्मात्मा सम्प्राप्तं धर्मचारिणं । शास्त्रवन्मधुपर्कं पूजयामास धर्मराट् ।

आशस्त्यैनमासीनमुपासीनो युधिष्ठिरः । अभिप्रेक्ष्य महाबाहुः रूपं बहूभाषत ।

अक्षयूते च भगवन् धनं राज्यश्च मे दत्तं । आकृत्य निकृतिप्रज्ञैः कितवैरक्षकोविदैः ।

२०५५

अनक्षयस्य हि सतो निकृत्या पापनिश्चयैः । भार्या च मे सभा नीता प्राणेश्याऽपि गरीयसी ।

पुनर्द्यूतेन मां जिह्वा वनवासं सुदारुणं । प्राजाजयन्महारण्यमजिनैः परिवारितं ।

अहं वने दुर्व्वसतीर्षमन् परमदुःखितः । अक्षयूताधिकारे च गिरः शृङ्गान् सुदारुणाः ।

आत्मानां सुहृदां वाचो द्यूतप्रभृतिं श्रमतां । अहं हृदि श्रिताः स्मृत्वा सर्व्वरात्रोर्विचिन्तयन् ।

यस्मिंश्चैव समस्तानां प्राणा गाण्डोवधम्बनि । विना महात्मना तेन गतसत्य इवाभव ।

२०६०

कदा द्रक्ष्यामि बीभत्सुं कृतास्त्रं पुनरागतं । प्रियवादिनमलुङ्गं दयायुक्तमतञ्जितः ।

अस्ति राजा मया कयिदल्पभाग्यतरो भुवि । भवता दृष्टपूर्व्वं वा श्रुतपूर्व्वोऽपि वा क्वचित् ।

न मत्तो दुःखिततरः पुमानस्तीति मे मतिः ॥ वृहदश्व उवाच ॥ यद्भवोऽपि महाराज न मत्तो विद्यते क्वचित् ।

अल्पभाग्यतरः कश्चित् पुमानस्तीति पाण्डव । अथ ते वर्णयिष्यामि यदि शुश्रूषसेऽनघ ।

यस्त्वत्तो दुःखिततरो राजासौ तु पृथिवीपते ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथैनमब्रवीद्राजा ब्रवीतु भगवानिति । २०१५

दमामवस्थां संप्राप्तं श्रोतुमिच्छामि पार्थिवं ॥ बृहदश्व उवाच ॥ शृणु राजन्भवन्तिः सह भ्रातृभिरभ्युत ।

यस्त्वत्तो दुःखिततरो राजासौ तु पृथिवीपते । निषधेषु महोपालो वीरसेन इति श्रुतः ।

तस्य पुत्रोऽभवन्नाम्ना नलो धर्मार्थकोविदः । स निहत्या जितो राजा पुष्करेणेति नः श्रुतं ।

वनवासं सुदुःखार्तो भार्यया न्यवसत्सह । न तस्य दासा न गयो न भ्राता न च बान्धवाः ।

वने निवसतो राजन् शिष्येणैस्म कदाचन । भवान् हि संवृतो वीरैर्भ्रातृभिर्देवसन्निभैः । २०००

ब्रह्मकल्पैर्दिजायैश्च तस्मान्नाहंमि शोचितुं ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ विसरेण ह मीच्छामि नलस्य सुमहात्मनः । चरितं वदतां श्रेष्ठ

तन्ममाख्यातुमर्हसि ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि बृहदश्वयुधिष्ठिरसंवादे द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

॥ बृहदश्व उवाच ॥ श्रीमीद्राजा नलो नाम वीरसेनसुतो बली । उपपन्नो गुणैरिष्टैरूपवानश्वकोविदः ।

अतिष्ठन्नुज्ज्वलाणां मुहूर्तिं देवपतिर्यथा । उपर्युपरि सर्वेषामादित्य इव तेजसा ।

ब्रह्मणो वेदवित् शूरो निषधेषु महोपतिः । अचप्रियः सत्यवादी महानकौहिणीपतिः ।

ईक्षितो नरनारीणामुदारः संयतेन्द्रियः । रक्षिता धन्विनां श्रेष्ठः साक्षादिव मनुःस्वयं । २००५

तथैवाभीद्विदभेषु भीमो भीमपराक्रमः । शूरः सर्वगुणैर्युक्तः प्रजाकामः स चाप्रजः ।

स प्रजायै परं यत्नमकरोत् सुसमाहितः । तमभ्यगच्छद्ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत ।

तं स भीमः प्रजाकामलोषयामास धर्मवित् । महिष्या सह राजेन्द्र सत्कारेण सुवर्चसं ।

तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्याय वरं ददौ । कन्यारत्नं कुमारान्श्च चीनुदारांश्च महायशः ।

दमयन्तीं दमं दान्तं दमनश्च सुवर्चसं । उपपन्नान् गुणैः सर्वैर्भीमान् भीमपराक्रमान् । २०१०

दमचन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया । सौभाग्येषु च लोकेषु यशः प्राप सुमथ्यमा ।

अथ तां वयमि प्राप्ते दासीनां समलङ्कृतं । शतं शतं सखीनांश्च पर्युपासच्छ्रुमिव ।

तत्र स्म राजते भैमी सर्वभरणभूषिता । सखीमथ्येऽनवद्याह्नी विद्युत्सौदामनी यथा ।

अतीव रूपसम्पन्ना श्रीरिवायतलोचना । न देवेषु न यक्षेषु तादृग्युपवती क्वचित् ।

मानुषेभ्यश्च चाम्भेषु बृहद्रुपाय वा श्रुता । चित्तप्रमादनी बाला देवानामपि सुन्दरी २०१५

नलश्च नरशार्दूलो लोकेश्वरप्रतिभो भुवि । कन्दर्प इव रूपेण मूर्त्तिमानभवत् स्वयं ।

तस्याः समीपे तु नलं प्रशंसुः कुठहलात् । नैषधस्य समीपे तु दमयन्तीं पुनः पुनः ।

तयोर्बृहदः कामोऽभूत् शृण्वतोः सततं गुणान् । अन्योऽन्यं प्रति कौमेश स व्यवर्द्धत इच्छयः ।

अशक्नुवन्नलः कामं तदा धारयितुं हृदा । अन्तःपुरसमीपस्थे वन आसीत् रहोगतः ।

स ददर्श ततो हंसान् जातरूपपरिष्कृतान् । वने विचरतां तेषामेकं अयाह पक्षिणं । २०२०

ततोऽन्तरीक्षगो वाचं व्याजहार नलं तदा । हन्तव्योऽस्मि न ते राजन् करिष्यामि तव प्रियं ।

दमयन्तीमकाशे त्वां कथयिष्यामि नैषध । यथा तदन्त्यं पुरुषं न सा मंस्यति कर्हिचित् ।

एवमुक्तास्तां हंसमुत्सर्ज्य महीपतिः । ते तु हंसाः समुत्पत्य विदर्भानगमंस्ततः ।

विदर्भनगरीं गत्वा दमयन्त्यास्तदन्तिके । निपेतुस्ते गरुत्मन्तः सा ददर्श च तान् गणान् ।

सा तान्भुतकृपान् वै दृष्ट्वा सखिगणावृता । दृष्ट्वा यहीतुं खगमांस्त्रयमाणोपचक्रमे ।

००४

अथ हंसा विमंस्तपुः सर्वदा प्रमदावने । एकैकशस्तदा कन्यास्तान् हंसान् सस्रुपाद्रवन् ।

दमयन्ती तु यं हंसं समुपाधावदन्तिके । स मानुषीं गिरं कृत्वा दमयन्तीमयाव्रवीत् ।

दमयन्ति नलो नाम निषधेषु महीपतिः । अश्विनोः सदृशो रूपे न समास्तस्य मानुषाः ।

तस्य वै यन्नि भाय्या त्वं भवेद्या वरवर्णिनि । सफलन्ते भवञ्जन्म रूपश्रेष्ठं सुमध्यमे ।

वंयं हि देवगन्धर्वमनुष्योरगराक्षसान् । दृष्टवन्तो न चास्माभिर्दृष्टपूर्वस्तथाविधः ।

११००

त्वञ्चापि रत्नं नारोणां नरेषु च नलो वरः । विशिष्टाया विशिष्टेन सङ्गभो गुणवान् भवेत् ।

एवमुक्ता तु हंसेन दमयन्ती विश्रान्यते । अव्रवीत्तत्र तं हंसं त्वमप्येवं नले वद ।

तथेत्युक्त्वाऽऽजः कन्या विदर्भस्य विश्रान्यते । पुनरागम्य निषधान्नले सर्वं न्यवेदयत् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि हंसवाक्ये त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

॥ वृहदस्य उवाच ॥ दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वचो हंसस्य भारत । ततः प्रभृति न स्त्रिया नयं प्रति बभूव सा ।

ततश्चिन्तापरा दीना विवर्णवदना कृशा । बभूव दमयन्ती तु निश्चामपरमा तदा ।

११०५

उद्धृष्टिर्ध्यानपरा बभूवोन्मत्तदर्शना । पाण्डुवर्णा क्षणेनाथ हृक्ष्याद्विचेतना ।

न शय्यासनभोगेषु रतिं बिन्दति कर्हिचित् । न नक्तं न दिवा श्रेते हाहेति रुदती पुनः ।

तामस्वस्थां तदाकारां सख्यस्ता जग्मुर्गिरिजैः । ततो विदर्भपतये दमयन्त्याः सखीगणः ।

न्यवेदयन्तामस्वस्थां दमयन्तीं नरेश्वरे । तच्छ्रुत्वा नृपतिर्भीतिं दमयन्तीसखीगणात् ।

चिन्तयामास तत्कार्यं सुमहत् स्त्रां सुतां प्रति । किमियं दुहिता मेऽद्य नातिस्वस्तेव लक्ष्यते ।

१११०

स ममोदय महीपालः स्त्रां सुतां प्राप्तयौवना । अपश्यदात्मना कार्यं दमयन्त्याः स्वयम्बरं ।

सर्भनिमन्त्रयामास महीपालान् विश्रान्यतिः । अनुभूयतामयं वीराः स्वयम्बर इति प्रभो ।

श्रुत्वा तु पार्थिवाः सर्वे दमयन्त्याः स्वयम्बरं । अभिजग्मुस्ततो भीमं राजानो भीमशसनात् ।

हस्त्यश्वरथधौषेण पूरयन्तो वसुन्धरां । विचित्रमाख्याभरणैर्ध्वजैश्चैः खलङ्कृतैः ।

तेषां भीमा महाबाहुः पार्थिवानां महात्मनां । यथाऽहमकरोत्पूजां तेऽवसस्तत्र पूजिताः ।

१११५

एतस्मिन्नेव काले तु सुराणां पृथिवी । अटमानौ महात्माना विश्वलोकमितौ गतौ ।

नन्दः पर्वतश्चैव महाप्राज्ञौ महाव्रतौ । देवराजस्य भवनं विश्रान्ते सुपूजितौ ।

तावच्चैयिला मधवा ततः कुञ्जलमव्ययं । पप्रच्छानाथस्य । पि तयोः सर्वगतं त्रिभुः ।

॥ नारद उवाच ॥ आरयोः कुञ्जलं देव सर्वत्र गतमीश्वर । लोके च मधवन् हस्तस्य नृपाः कुञ्जलिनी विभो ।

॥ वृहदस्य उवाच ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा पप्रच्छ बलवृत्तहा । धर्मज्ञाः पृथिवीपालास्त्वत्कीर्तितयोधिनः ।

११२०

शस्त्रेण निधनं काले ये गच्छन्त्यपराङ्मुखाः । अयं लोकोऽन्त्येक्षेयं यथैव मम कामधुक् ।
 क नु ते चक्षित्याः शूरा नहि पश्यामि तानहं । आगच्छतो महीपालान् दधितानतिथीन् मम ।
 एवमुक्तस्तु शक्रेण नारदः प्रत्यभाषत ॥ नारद उवाच ॥ शृणु मे मघवन् चेन न दृश्यन्ते महीक्षितः ।
 विदर्भराज्ञो दुहित्वा दमयन्तीति विस्तृता । रूपेण समतिक्रान्ता पृथिव्या सर्व्वयोषितः ।
 तस्याः स्वयम्बरः शक्र भविता मक्षिरादिव । तत्र गच्छन्ति राजानो राजपुत्राश्च सर्व्वशः । २१२५
 तां रत्नभृतां लोकस्य प्रार्थयन्तो महीक्षितः । काङ्क्षन्ति स्म विशेषेण बलवृत्रनिस्तृदन ।
 एतस्मिन् कथ्यमाने तु लोकपालाश्च साग्रिकाः । आजगमुर्द्वैवराजस्य समीपममरोत्तमाः ।
 ततस्ते शृणुवुः सर्व्वे नारदस्य वचा महत् । शुभैव चाब्रुवन् दृष्ट्वा गच्छामो वयमयुत ।
 ततः सर्व्वे महाराज सगणाः सहवाहनाः । विदर्भानभिजग्मुस्ते यतः सर्व्वे महीक्षितः ।
 नलोऽपि रज्ज्वा कौन्तेय श्रुत्वा राज्ञां समागमं । अभ्यगच्छद्ददीनात्मा दमयन्तीमनुव्रतः । २१२६
 अथ देवाः पथि नलं ददृशुर्भूतले स्थितं । साक्षादिव स्थितं मूर्त्या मगधं रूपसम्पदा ।
 तं दृष्ट्वा लोकपालास्ते भ्राजमानं यथा रविं । तस्युर्व्विगतसङ्कल्पा विस्मित्य रूपसम्पदा ।
 ततोऽन्तरोक्षे विष्टभ्य विमानानि दिवौकसः । अब्रवीद्वैषधं राजन्मवतीर्य्य नभस्तलान् ।
 भोभो निषधराजेन्द्र नल सत्यव्रतो भवान् । अस्माकं कुरु साहाय्यं दूतो भव नरोत्तम ।
 इति श्री महाभारते आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि नवद्वैत्ये चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥
 ॥ वृहदश्व उवाच ॥ तेभ्यः प्रतिज्ञाय नलः करिष्य इति भारत । अथैतान् परिपश्यन् कृताञ्चनिरुपस्थितः । २१२७
 के वै भवन्तः कस्यासौ यस्याहं दूत ईक्षितः । किञ्च तदो मया कार्य्यं कथयध्वं यथातथं ।
 एवमुक्तो नैषधेन मघवानभ्यभाषत । अमरान् वै निबोधास्मान् दमयन्त्यर्थमागताम् ।
 अहंमिन्द्रे यमोऽग्निश्च तथैवायमपात्म्यति । शरीरान्तकरो नृणां यमोऽयमपि पार्थिव ।
 त्वं वै समागतान्स्मान् दमयन्त्यै निवेदय । लोकपाला महेन्द्राद्याः सभां यान्ति दिदृक्षवः ।
 प्राप्नुमिच्छन्ति देवास्त्वा शक्रोऽग्निर्व्वरुणे यमः । तेषामन्यतमं देवं पतिले वरचक्ष ह । २१२८
 एवमुक्तः स शक्रेण नलः प्राञ्जलिरब्रवीत् । एकार्थसमुपेतं मां न प्रेषयितुमर्हथ ।
 कथन्तु जातसङ्कल्पः स्त्रियमुत्सहते पुमान् । परार्थमोदुग्रं वक्तुं तत् क्षमन्तु ममेश्वराः ।
 ॥ देवा ऊचुः ॥ करिष्य इति संश्रुत्य पूर्व्वमस्मासु नैषध । न करिष्यसि कस्मान्न ब्रज नैषध मा चिरं ।
 ॥ वृहदश्व उवाच ॥ एवमुक्तः स देवैर्नैषधः पुनरब्रवीत् । सुरचितानि वेश्मानि प्रवेष्टुं कथमुत्सहे ।
 प्रवेक्ष्यसीति तं शक्रः पुनरेवाभ्यभाषत । स जगाम तथेत्युक्त्वा दमयन्त्या निवेष्टनं । २१२९
 ददृश तत्र वैदर्भीं सखीगणसमावृतां । देदीपमानां वपुषा श्रिया च वरवर्षिणीं ।
 अतीवसुकुमारार्त्नीं तनुमध्या सुलोचनां । आक्षिपन्तोमिव प्रभां शशिनः स्नेह तेजसा ।
 तस्य दृष्ट्वैव वष्टधे कामताश्चादृष्टासिनीं । सत्यश्चिकीर्षमाणस्तु धारयामास हृदयं ।
 ततस्ता नैषधं दृष्ट्वा संभ्रान्ताः परमाङ्गनाः । आसनेभ्यः समुत्पेतुस्तेजसा तस्य धर्षिताः ।

प्रशंससुख सुमीता नलं ता विस्मयान्विताः । नचैनमभ्यभाषन् मनीभिस्त्वभ्यपूजयन् ।
 अत्रो रूपमहोकारान्तरिषोदैर्धैर्यं महात्मनः । कोऽयं देवोऽय वा यचो गन्धर्वो वा भविष्यति ।
 न तास्तं शक्रुर्वन्तिस्व व्याहर्तुमपि किञ्चन । तेजसा धर्षितास्तस्य सञ्जावत्यो वराङ्गनाः ।
 अथैनं स्तयमानन्तु स्मितपूर्व्याभिभाषिणी । दमयन्ती नलं वीरमभ्यभाषत विस्मिता ।
 कस्त्वं सर्वानवधाङ्गमम वृक्षयवर्द्धनः । प्राप्नोऽस्यमरवदीर ज्ञातुमिच्छामि, तेऽनघ ।
 कथमागमनश्चेह कथञ्चासि न ललितः । सुरचितं हि मे वेषः राजा चैवायमासनः ।
 एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलस्तं प्रत्युवाच ह ॥ नल उवाच ॥ नलं मां विद्धि कस्याणि देवदूतमिहागतं ।
 देवास्तां प्राप्नुमिच्छन्तिः शक्रोऽग्निर्वैरुणो यमः । तेषामन्यतमं देवं पतिं वरयन् भोभने ।
 तेषामेव प्रभावेन प्रविष्टोऽहमललितः । प्रविशन्तं न मां कश्चिदपश्यन्प्रायवारयत् ।
 एतदर्धमहं भद्रे प्रेषितः सुरसप्तमैः । एतच्छ्रुत्वा शुभे बुद्धिं प्रकुर्वस्व यथेच्छम् ।
 इतिश्रीमहाभारते आरभ्य पर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलस्य देवदैत्ये पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥
 ॥ वृहदस्य उवाच ॥ सा नमस्कृत्य देवेभ्यः प्रहस्य नलमब्रवीत् । प्रणयस्व यथाश्रद्धं राजन् किं करवाणि ते ।
 अहञ्चैव हि यथान्यन्ममास्ति क्स्व किञ्चन । तत्सर्वं तव विश्रब्धं कुरु प्रणयमीश्वर ।
 हंसानां वचनं यत्तु तन्मा दहत्य पार्थिव । तत्कृते हि मया वीर राजानः सविपातिताः ।
 यदि त्वं भजमानां मां प्रत्याख्यास्यसि मानद । विषमग्निं जलं रक्षुमास्त्रास्त्रे तव कारणात् ।
 एवमुक्तस्तु वैदर्भ्या नलस्तं प्रत्युवाच ह । तिष्ठतु लोकपालेषु कथं माणुषमिच्छसि ।
 येषामहं लोककृतामीश्वराणां महात्मानां । न पादरजसा तुल्यो मज्जसेषु प्रवर्षतां ।
 विप्रियं ह्याचरन्मर्त्यो देवानां मृत्युमृच्छति । चाहि मामनवधाङ्गि वरयस्व सुरोत्तमान् ।
 विरजांसि च वासांसि दिव्यास्त्रिजाः सजस्तथा । भूषणानि च मुख्यानि देवान् प्राप्य तु भुङ्क्ष्व वै ।
 य इमां पृथिवीं कृत्स्नां संक्षिप्य गसते पुनः । ज्ञताश्चमोक्षं देवानां का तं न वरयेत् पतिं ।
 यस्य दण्डभयात् सर्वे भूतयामाः समागताः । धर्ममेवानुवृथन्ति का तं न वरयेत् पतिं ।
 धर्मोत्तमानं महात्मानं देत्यदानवमर्हन् । महेन्द्रं सर्वदेवानां का तं न वरयेत् पतिं ।
 क्रियतामविशङ्केन जनसा यदि मन्यसे । वरुणं लोकपालानां सुहृदाक्यमिदं वृणु ।
 नैषधेनैवमुक्ता सा दमयन्ती वचोऽब्रवीत् । समाभुताभ्यां नेत्राभ्यां शोकजेनाथ वारिणा ।
 देवेभ्योऽहं नमस्कृत्य सर्वेभ्यः पृथिवीपते । वृणे त्वामेव भर्तारं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
 तामुवाच ततो राजा वेपमानां कृताञ्जलिं । दौत्येनागत्य कस्याणि तथा भद्रे विधीयतां ।
 कञ्चैह प्रतिश्रुत्य देवानां विशेषतः । परार्थं यत्प्रसारय कथं स्वार्थमिहोत्सहे ।
 एष धर्मो यदि स्वार्थो ममापि भविता ततः । एवं स्वार्थं करिष्यामि तथा भद्रे विधीयतां ।
 ततो वास्याकुलां वाचं दमयन्ती शुचिस्मिता । प्रत्याहरन्ती जनकैर्गलं राजानमब्रवीत् ।
 उपायोऽयं मया दृष्टो निरपायो नरेश्वर । येन दोषो न भविता तव राजन् कथञ्चन ।

२१५०

२१५५

२१६०

२१६५

२१७०

२१७५

लक्ष्मैव हि नरश्रेष्ठ देवासेन्द्रपुरोगमाः । आयाग्न संहिताः सर्वे मम यत्र स्वयम्बरः ।

ततोऽहं लोकपालानां सन्निधौ त्वां नरेश्वर । वरयिष्ये नरव्याघ्र नैवं देवो भविष्यति ।

२१८०

एवमुक्तस्तु वैदर्भी नलो राजा विश्रान्यते । आजगाम पुनस्तत्र यत्र देवाः समागताः ।

तमपश्यंस्तथायानं लोकपाला महेश्वराः । दृष्ट्वा चैनं ततोऽपृच्छन् वृत्तान्तं सर्वमेव तं ।

कश्चिद्दृष्ट्वा त्वया राजन् दमयन्ती शुचिस्मिता । किमब्रवीच्च नः सर्वान् वद भूमिपतेऽनघ ।

॥ नल उवाच ॥ भवद्भिरहमादिष्टो दमयन्त्या निवेक्षणं । प्रविष्टः सुमहाकचं दण्डिभिः स्वविरैर्दृतं ।

प्रविशन्तश्च मां तत्र न कश्चिद्दृष्ट्वाक्षरः । क्षते तां पार्थिवसुतां भवतामेव तेजसा ।

२१८५

सख्यस्यास्या मया दृष्टास्ताभिसाप्यपलक्षितः । विस्मिताश्चाभवन् सर्व्वा दृष्ट्वा मां विबुधेश्वराः ।

वर्धमानेषु च मया भवत्सु वक्षिरानना । मामेव गतसङ्कल्पा वृणोते सा सुरोत्तमाः ।

अब्रवीच्चैव मां बाला आयाग्न संहिताः सुराः । त्वया सह नरव्याघ्र मम यत्र स्वयम्बरः ।

तेवामहं सन्निधौ त्वां वरयिष्यामि नैषध । एवं तव महाबाहो देवो न भवितेति ह ।

एतावदेव विबुधा यथा वृत्तमुदाहृतं । मया श्रेष्ठे प्रमाणम् भवन्तस्त्रिदशेश्वराः ।

२१९०

इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नललदेवदैत्ये षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

॥ वृहदश उवाच ॥ अथ काले शुभे प्राप्ते तिथौ पुण्ये क्षणे तथा । आजुहाव महीपालान् भीमो राजा स्वयम्बरे ।

तच्छ्रुत्वा पृथिवीपालाः सर्वे चक्षुर्यपोजिताः । तरिताः समुपाजग्मुर्दमयन्तीमभीष्टवः ।

कनकस्रग्धरचरं तोरणेन विराजितं । विविश्रुस्ते नृपा रङ्गं महासिंहा इवाचलं ।

तत्रासनेषु विविधेष्वासीनाः पृथिवीक्षितः । सुरभिस्रग्धराः सर्वे प्रष्टुमणिकुण्डलाः ।

तां राजसमितिं पुण्यां नागैर्भोगवतीमिव । सन्ध्यां पुरुषव्याघ्रैर्ध्यायैर्गिरिगुहामिव ।

२१९५

तत्र स्रग्धरीना दृश्यन्ते बाहवः परिघोपमाः । आकारवर्धसुसज्जताः पञ्चश्रीर्षा इवोरगाः ।

सुकेशान्नाति चारुणि सुनासास्त्रिभुवाणि च । मुखानि राज्ञां शोभन्ते नक्षत्राणि यथा दिवि ।

दमयन्ती ततो रङ्गं प्रविवेक्ष शुभानना । मुष्णन्ती प्रभया राज्ञां चक्षुषि च मगंसि च ।

तस्या गात्रेषु पतिता तेषां दृष्टिर्महात्मनां । तत्र तत्रैव सक्ताऽष्टत्रयश्चाल च पश्यतां ।

ततः सङ्कीर्त्यमानेषु राज्ञां नामसु भारत । ददर्श भैमी पुरुषान् पञ्चतुल्याकृतीन् य ।

२२००

तान् समीक्ष्य ततः सर्वान् निर्बिभ्रेषाकृतीन् स्त्रितान् । सन्देहादथ वैदर्भी नाभ्यजानक्षलं नृपं ।

यं यं हि ददृशे तेषां तं तं मेने नलं नृपं । सा चिन्तयन्ती बुद्ध्याऽय तर्कषामास भाविनी ।

वयं हि देवान् जनीयां कथं विद्यां नलं नृपं । एवं संचिन्तयन्ती सा वैदर्भी भृशदुःखिता ।

श्रुतानि देवलिङ्गानि तर्कयामास भारत । देवानां यानि लिङ्गानि स्वविरैभ्यः श्रुतानि मे ।

तानीह तिष्ठतां भूमानेकस्यापि न लक्षये । सा विनिश्चित्य वज्रधा विशर्म्य च पुनः पुनः ।

२२०५

अरणं प्रतिदेवानां प्राप्तकालमन्यत । वाचा च मनसा चैव नमस्कारं प्रयुज्य सा ।

देवेभ्यः प्राञ्जलिर्भूत्वा वेपमानेदमब्रवीत् । वरुणां वचनं श्रुत्वा यथा मे नैषधो वृतः ।

पतिले तेन सत्येन देवास्तं प्रदिशन्तु मे । मनसा वचसा चैव यथा नाभिराम्यहं ।
 तेन सत्येन विबुधास्तमेव प्रदिशन्तु मे । यथा देवैः स मे भर्ता विहितो निषधाधिपः ।
 तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशन्तु मे । यथेदं व्रतमारब्धं नलस्याराधने मया । १११०
 तेन सत्येन मे देवास्तमेव प्रदिशन्तु मे । स्वयैव रूपं कुर्वन्तु लोकप्राला महेश्वराः ।
 यथाऽहमभिजानीयां पुण्यश्लोकं नराधिपं । निश्चय इमयन्यास्तत्कहणं परिदेवितं ।
 निश्चयं परमं तथ्यमनुरागश्च नैषधे । मनोविशुद्धिं बुद्धिश्च भक्तिं रागश्च नैषधे ।
 यथोक्तश्चक्रिरे देवाः सामर्थ्यं लिङ्गधारणे । साऽपश्यद्विबुधान् सर्वानस्त्रेदांस्तन्मलोचनान् ।
 हृषितस्त्रयजोहीनान् स्थितानस्युवतः क्षितिं । ह्यायाद्वितीयो ज्ञानस्त्रयजः स्त्रेदसमन्वितः । १११५
 भूमिष्ठो नैषधश्चैव निमेषेण च सूचितः । सा समीक्ष्य तु तान्देवान् पुण्यश्लोकश्च भारत ।
 नैषधं वरयामास भैमी धर्मेण पाण्डव । विलम्बमाना वत्सान् जयाहायतलोचना ।
 स्त्रेदभेदेऽष्टजत्तस्य स्त्रजं परमशोभनं । वरयामास चैवेनं पतिले वरवर्षिणी ।
 ततो हारहेति सहसा मुक्तः शब्दो नराधिपैः । देवैर्गर्हर्षिभिल्लज साधुसाध्विति भारत ।
 विस्मितैरीरितः शब्दः प्रशंसद्विर्नलं नृपं । इमयन्तीन्तु कौरव्य वीरसेनसुतो नृपः । ११२०
 आश्वासयदगारोहां प्रहृष्टेनान्तरात्मना । यत्तं भजसि कस्याणि पुमांसं देवसन्निधौ ।
 तस्मान्मां विद्धि भर्तारमेतत्ते वचने रतं । यावच्च मे धरिष्यति प्राणा देहे शुचिस्मिते ।
 तावत्त्वयि भविष्यामि सत्यमेतद्वचोमि ते । इमयन्तो तद्या वाम्भिरभिनन्द्य कृताञ्जलिः ।
 तौ परस्परतः प्रीतौ बृष्टा लघ्विपुरोगमान् । तानेव शरणं देवान् जगमतुर्मनसा तदा ।
 वृते तु नैषधे भैम्या लोकपाला महौजसः । प्रहृष्टमनसः सर्वे मलायाष्टौ वरान् ददुः । ११२५
 प्रत्यक्षदर्शनं यज्ञे गतिश्चानुत्तमां शुभां । नैषधाय ददौ शक्रः प्रोद्यमाणः शचीपतिः ।
 अग्निरात्मभवं प्रादाद्यत्र वाञ्छति नैषधः । लोकानात्मप्रभां देव ददौ तस्मै कृताञ्जनः ।
 यमस्त्वन्नरसं प्रादाद्धर्मे च परमां स्थितिं । अपात्यतिरपाञ्चावं यत्र वाञ्छति नैषधः ।
 स्रजस्योत्तमगन्धाब्जाः सर्वे च मिथुनं ददुः । वरानेव प्रादायास्त्य देवास्ते त्रिदिवं गताः ।
 पार्थिवास्तानुभूयास्त्य विवाहं विस्मयान्विताः । इमयन्यास्त्य मुदिताः प्रतिजगमुर्थयागतं । ११३०
 गतेषु पार्थिवेभ्यः भूमिः प्रीतो महामनाः । विवाहं कारयामास इमयन्या नलस्य च ।
 उच्य तत्र यथाकामं नैषधो द्विपदाम्बरः । भीमेन समनुज्ञातो जगाम नगरं स्वकं ।
 अवाप्य नारीरत्नान् पुण्यश्लोकाऽपि पार्थिवः । रमे सह तथा राजन् शक्येव बलवृत्तहा ।
 श्रुतीव मुदिता राजा भ्राजमानोऽशुमानिव । अरञ्जयत् प्रजा वीरो धर्मेण परिपालयन्
 ईजे चाप्यश्वमेधेन यथातिरिच गाऊषः । अन्यैश्च बह्वभिर्भोमान् क्रतुभिश्चाप्यदक्षिणैः । ११३५
 पुनश्च रमणीयेषु वनेषूपवनेषु च । इमयन्या सह नलो विजहारामरोपमः ।
 जनयामास च ततो इमयन्या महामनाः । इन्द्रधनं सुतर्क्षापि इन्द्रसेनाश्च कन्यकां ।

एवं स यजमानश्च विहरंश्च नराधिप । ररञ्च वसुसम्पूर्णां वसुधां वसुधाधिपः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि दमयन्तीस्यध्वरे सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

॥ दृष्टदश्च उवाच ॥ दृते तु नैषधे भैर्या लोकपाला महौजसः । यान्ते ददृशुराया न्नं दापरं कलिना सह ।

अथाब्रवीत् कलिं शक्रः सम्प्रेक्ष्य बलदृत्रहा । दापरेण सहायेन कले ब्रूहि कथास्वसि ।

१९४०

ततोऽब्रवीत् कलिः शक्रं दमयन्त्याः स्वयम्बरं । गत्वा हि वरयिष्ये तां ममो हि मम ताव्रतं ।

तमब्रवीत् प्रहस्येन्द्रो निष्ठितः स स्वयम्बरः । दृतस्तथा नलो राजा पतिरस्त्रासमीपतः ।

एवमुक्तस्तु शक्रेण कलिः कोपसमन्वितः । देवानामख्य तान् सर्वानुवोचं द वक्षसा ।

देवानां मानुषं मध्ये यत् सा पतिमबिन्दत । तत्र तस्या भवेद्याख्यं विपुलं दण्डधारणं ।

एवमुक्ते तु कलिना प्रत्युचुस्ते दिवौकसः । अस्माभिः समनुज्ञाते दमयन्त्या नलो दृतः ।

१९४५

का च सर्व्वगुणोपेतं नाशयेत नलं नृपं । यो वेद धर्मान्खिलान् यथावचरितव्रतः ।

योऽधीते चतुरो वेदान् सर्व्वानाख्यानपञ्चमान् । नित्यं तप्ता यदे यस्य देवा यज्ञेषु धर्षतः ।

आहंसानिरतो यस्य सत्यवादी दृढव्रतः । यस्मिन् सत्यं धृतिर्ज्ञानं तपः शौचं दमः श्रमः ।

ध्रुवाणि पुरुषव्याघ्रे लोकपालसमे नृपे । एवंरूपं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ।

आत्मानं स शपेन्मूढो हन्यादात्मानमात्मना । एवङ्कृतं नलं यो वै कामयेच्छपितुं कले ।

१९५०

कृच्छ्रे स नरके मज्जोदगाधे विपुले दृढे । एवमुक्त्वा कलिं देवा दापरञ्च दिवं ययुः ।

ततो गतेषु देवेषु कलिर्दापरमब्रवीत् । संहर्तुं नोत्सहे कोपं नले वक्ष्यामि दापर ।

भृंश्च यिष्यामि तं राज्यान्न भैर्या सह रंश्यते । त्वमप्यन्नान् समाविश्य साहाय्यं कर्तुमर्हसि ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि कलिदेवसंवादे अष्ट पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

॥ दृष्टदश्च उवाच ॥ एवं स समयं कृत्वा दापरेण कलिः सह । आजगाम ततस्तत्र यत्र राजा स नैषधः ।

स नित्यमन्तरेप्रेक्षुर्निषेधेष्ववसधिरं । अथास्य दादग्ने वर्षे ददर्श कलिरन्तरं ।

१९५५

कृत्वा मूत्रमुपसृश्य सन्ध्यामन्धस्त नैषधः । अकृत्वा पादयोः शौचं तत्रैनं कलिगविशत ।

स समाविश्य च नलं समीपं पुष्करस्य च । गत्वा पुष्करमाहेदमेहि दीप्य नलेन वै ।

अचक्षते नलं जेता भवान्हि संहितो मया । निषधान् प्रतिपद्यस्व जिला राज्यं नलं नृपं ।

एवमुक्तस्तु कलिना पुष्करो नलमभ्यथात् । कलिसैव दृष्टो भूत्वा गवां पुष्करमभ्यगात् ।

आसाद्य तु नलं वीरं पुष्करः परवीरहा । दीव्यावेत्यब्रवीद्वाता दृषेणेति मुञ्जमुञ्जः ।

१९६०

न चचमे ततो राजा समाकृत्य महामनाः । वैदर्भ्याः प्रेक्ष्यमाणायः पणकालममन्यत ।

हिरण्यस्य सुवर्षस्य यानयुग्मस्य वासग्रां । आविष्टः कलिना द्यूते जीयते स्म नलसदा ।

तमचमदसंमत्तं सुहृदां नतु कस्यन । निवारणेऽभवच्छक्तो दीप्यमानमरिन्दमं ।

ततः पौरजनाः सर्व्वे मन्त्रिभिः सह भारत । राजानं द्रष्टुमागच्छन्निवारयितुमातुरं ।

ततः स्रुत उपागम्य दमयन्तौ न्यवेदयत् । एव पौरजनो देवि द्वारि तिष्ठति कार्य्यवान् ।

१९६५

निवेद्यतां नैषधाय सर्व्वाः प्रकृतयः स्थिताः । अमृत्यमाणा व्यसवं राज्ञो धर्मार्थदर्शिनः ।
ततः सा वास्यकलया वाचा दुःखेन कर्षिता । उवाच नैषधं भैमी शोकोपहतचेतना ।
राजन् पौरजो द्वारि त्वां दिदृक्षुरवस्थितः । मन्त्रिभिः सहितः सर्व्वैराजभक्तिपुरस्कृतः ।
तं द्रष्टुमर्हसीत्येवं पुनःपुनरभाषत । तां तथा रुचिरापाङ्गीं क्लिपन्तीं तथाविधां ।
आविष्टः कलिना राजा नाभ्यभाषत किञ्चन । ततस्ते मन्त्रिणः सर्व्वे ते चैव पुरवासिनः ।

१२००

नायमस्तीति दुःखार्त्ता ब्रीडिता जग्मुरालयान् । तथा तदभवद्भूतं पुष्करस्य नलस्य च । युधिष्ठिर बहून् मासान् पुण्यशोकस्य
जीयत ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि नलद्यूते एकोनवष्टितोऽध्यायः ॥ ५८ ॥
॥ वृहदश उवाच ॥ दमयन्ती ततो दृष्ट्वा पुण्यशोकं नराधिपं । उन्मत्तवदनमृत्ता देवेन गतचेतमं ।
भयशोकसमाविष्टा राजन् भीमसुता ततः । चिन्तयामास तत्क्राव्यं सुमहत्पार्थिवं प्रति ।

सा शङ्कमाना तत्पापं चिकीर्षन्ती च तन्निधं । नलञ्च हनसर्व्वस्वमुपलभ्येदमब्रवीत् ।

वृहत्सेनामतियशं तां धार्मीं परिचारिकां । हितां सर्व्वार्थकुशलामनुरक्तां सुभाषितां ।

१२०५

वृहत्सेने व्रजामात्यानानाथ्यं नलश्रासनात् । आचक्ष्य यद्वृतं द्रव्यमवशिष्टञ्च यदसु ।

ततस्ते मन्त्रिणः सर्व्वे विज्ञाय नलश्रासनं । अपि नो भागधेयं स्यादित्युक्ता नलमात्रजन् ।

तास्तु सर्व्वाः प्रकृतयो द्वितीयं समुपस्थिताः । न्यवेदयद्भीमसुता न च स प्रत्यनन्दत ।

वाक्यमप्रतिनन्दन् भर्त्तारमभिवीक्ष्य सा । दमयन्ती पुनर्व्वयं ब्रीडिता प्रविशेह ।

निब्रूय मततं चाचान् पुण्यशोकपराङ्मुखान् । नलञ्च हनसर्व्वस्वं धार्मीं पुनरुवाच ह ।

१२०७

वृहत्सेने पुनर्गच्छ वार्ष्णेयं नलश्रासनान् । सूतमानय कथाणि महत्कार्य्यमुपस्थितं ।

वृहत्सेना तु सा श्रुत्वा दमयन्त्या प्रभाषिते । वार्ष्णेयमानयामास पुरुषैराप्रकारिभिः ।

वार्ष्णेयन्तु ततो भैमी सान्त्वयन् श्रुत्वा गिरा । उवाच देशकालज्ञा प्राप्तकालमनिन्दतां ।

जानोषे त्वं यथा राजा सम्यक्वृत्तः सदा त्वयि । तस्य त्वं विषमस्वस्य साहाय्यं कर्त्तुमर्हसि ।

यथा यथा हि नृपतिः पुष्करेणैव जीयते । तथा तथाऽस्य वै द्यूते रागो भूयोऽभिवर्द्धते ।

१२०९

यथा च पुष्करस्याक्षाः पतन्ति वज्रवर्त्तिनः । तथा विपर्य्ययस्यापि नलस्याक्षेपे दृश्यते ।

सुहृत्स्वजनवाक्यानि यथावत् शृणोति च । ममापि च तथा वाक्यं नाभिनन्दति मोहितः ।

नूनं मन्ये न दोषोऽस्मि नैषधस्य महात्मनः । यत्तु मे वचनं राजा नाभिनन्दति मोहितः ।

शरणं त्वां प्रपन्नाऽस्मि सारथे कुरु मदचः । नहि मे शृण्यते भावः कदाचिदिनश्रेदपि ।

नलस्य दयितानश्चान् योजयित्वा मनोजवान् । इदमारोषं मिथुनं कुण्डिनं यातुमर्हसि ।

१२१०

मम ज्ञातिषु निक्षिप्य दारकौ खन्दनमथा । अश्वंश्चेमान् यथाकामं वस चान्यत्र गच्छ त्वा ।

दमयन्त्यास्तु तदाकौ वार्ष्णेयो नलसमरथिः । न्यवेदयदशेषेण नलमात्येषु मुख्यशः ।

तैः समेत्य विनिक्षिप्य शोऽनुज्ञातो महोपते । यथौ मिथुनमारोषं विदभौक्षेन बाहिना ।

हयांस्तत्र विनिलिप्य सुतो रथवरश्च तं । कन्धसेनाञ्च तां कन्यामिन्द्रसेनञ्च बालकं ।

आमस्य भीमं राजानमार्त्तः शोचन्नलं नृपं । अटमानस्ततोऽयोध्यां जगाम नगरीम्भदा ।

१२६५

क्षतपुष्पं स राजानमुपतस्थे सुदुःखितः । भृतिहोपययौ तस्य सारथ्येन महीपतेः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलद्यूते षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

॥ वृहदस्य उवाच ॥ ततस्तु याते वार्ष्णेये पुण्यश्लोकस्य दीव्यतः । पुष्करेण हतं राज्यं यचान्यदसु किञ्चन ।

क्षतराज्यं नलं राजन् प्रहसन पुष्करोऽब्रवीत् । द्यूतं प्रवर्त्ततां भूयः प्रतिपाणोऽस्ति कस्तव ।

प्रिष्टा ते दमयन्त्येका सर्वमन्यज्जितं मया । दमयन्त्याः पणः साधु वर्त्ततां यदि मन्यसे ।

पुष्करेणैवमुक्तस्य पुण्यश्लोकस्य मन्युना । व्यदीर्यतेव हृदयं नचैनं किञ्चिदब्रवीत् ।

१२६६

ततः पुष्करमालोक्य नलः परममन्यमान् । उत्सृज्य सर्वगात्रेभ्यो भूषणानि महायशः ।

एकवासा द्वासंवीतः सुहृच्छोकविवर्द्धनः । निस्सकाम ततो राजा त्यक्त्वा सुविपुलं श्रियं ।

दमयन्त्येकवस्त्राऽय गच्छन्तं पृष्ठतोऽम्बगात् । स तथा वाञ्छतः सार्द्धं त्रिरात्रं नैषधोऽवसत् ।

पुष्करस्तु महाराज घोषयामास वै पुरे । नले यः सम्यगातिष्ठत् स गच्छेद्व्यतां मम ।

पुष्करस्य तु वाक्येन तस्य निदेषणेन च । पैरा न तस्य सत्कारं कृतवन्तो युधिष्ठिर ।

१२६७

स तथा नगराभ्यसे सत्कारं दत्त्वा न सक्ततः । त्रिरात्रमुषितो राजा जलमात्रेण वर्त्तयन् ।

पीड्यमानः क्षुधा तत्र फलमूलानि कर्षयन् । प्रातिष्ठत ततो राजा दमयन्ती तमम्बगात् ।

क्षुधया पीड्यमानस्तु नलो बभूवतिष्ठति । अपश्यत् शकुनान् कांसिद्विरण्यसदृशच्छदान् ।

स चिन्तयामास तदा निषधधिपतिर्बली । अस्ति भक्त्यो ममाद्यायं वसु चेदं भविष्यति ।

ततस्तान् परिधानेन वाससा स समावृणोत् । तस्य तद्वस्त्रमादाय सर्वे जग्मुर्विहायसा ।

१२६८

उत्पतन्तः खगा वाक्यमेतदाकृतो नलं । दृष्ट्वा दिग्वाससं भूभौ स्थितं दीनमधोमुखं ।

वयमच्चाः सुदुर्बुद्धे तस्मात्तस्य जिहोर्ध्वः । आगता नहि नः प्रीतिः सवाससि गते त्वयि ।

तान् समीपगतान्क्षानात्मानञ्च विवाससं । पुण्यश्लोकस्तदा राजन् दमयन्तीमथाब्रवीत् ।

येषां प्रकोपादित्यर्थात् प्रच्युतोऽहमनिन्दिते । प्राणयात्रान्न बिन्देयं दुःखितः क्षुधयाऽन्वितः ।

येषां कृते न सत्कारमकुर्वन्मयि नैषधाः । इमे ते शकुना भूत्वा वासो भोह हरन्ति मे ।

१२६९

वैषम्यं परमं प्राप्नो दुःखितो गतचेतनः । भर्त्ता तेऽहं निबोधेदं वचनं हितमात्मनः ।

एते गच्छन्ति बहवः पन्थाना दक्षिणापथं । अवन्तीमृचवन्तञ्च समतिक्रम्य पर्वतं ।

एष विन्ध्या महाशैलः पयोध्वनी च समुद्रगाः । आश्रमास्य मध्वर्षिणां बभूवमूलफलान्विताः ।

एष पन्था विदर्भाणामसौ गच्छति कोशलां । अतः परञ्च देशोऽयं दक्षिणे दक्षिणापथः ।

एतदाक्यं नलो राजा दमयन्तीं समाहितः । उवाचासह्यदात्तौहि भैमीमुद्दिश्य भारत ।

१२७०

ततः सां वासकालया वाचा दुःखेन कर्षिता । उवाच दमयन्ती तं नैषधं करुणं वचः ।

उद्देजते मे हृदयं धीदग्धज्ज्ञानि सर्वशः । तव धार्थिव सङ्कल्पं चिन्तयन्त्याः पुनःपुनः ।

हतराज्यं हतद्रव्यं विवस्त्रं क्षुब्धमाश्रितं । कथमुत्सृज्य गच्छेयं त्वामहं निर्जने वने ।

आन्तस्थ ते जुधात्तस्थ चिन्तयानस्य तत्सुखं । वने घोरे महाराज नाशयिष्याम्यहं क्रमं ।

नच भार्यासमं किञ्चिद्विद्यते भिषजां मतं । शौषधं सर्वदुःखेषु सद्यमेतद्भवोमि ते ।

१११५

॥ नल उवाच ॥ एवमेतद्यथात्य त्वं दमयन्ति सुमध्यमे । नास्ति भार्याममं मित्रं नरस्यात्तस्य भेषजं ।

नचाहं त्यक्तकामस्त्वं किमलं भोक् शङ्कसे । त्यजेयमहमात्मानं नचैव त्वामनिन्दिते ।

॥ दमयन्त्युवाच ॥ यदि मां त्वं महाराज न विहातुमिच्छसि । तत्किमर्थं विदर्भाणां पत्न्याः समुपदिश्यते ।

अवैमि चाहं नृपते नतु मां त्यक्तुमर्हसि । चेतसा त्वपकृष्टेन मां त्यजेथा महीपते ।

पत्न्यां हि ममाभीष्टाणामाख्यासि च नरोत्तम । अतो निमित्तं शोकं मे वर्द्धयस्वमरोपम ।

१११६

यदि चायमभिप्रायस्तव ज्ञातो न ब्रजेदिति । सहितावेव गच्छावो विदर्भान् यदि मन्यसे ।

विदर्भराजस्तत्र त्वां पूजयिष्यति मानद । तेन त्वं पूजितो राजन् सुखं वत्ससि नो गृहेह ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलवनयानाचामेकषष्ठोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

॥ नल उवाच ॥ यथा राज्यं तव पितुस्तथा मम न संशयः । नतु तत्र गमिष्यामि विषमस्यः कथञ्चन ।

कथं मष्टद्वौ गत्वाऽहं तव हर्षविवर्द्धनः । परिच्युतो गमिष्यामि तव शोकविवर्द्धनः ।

॥ वृहदश्व उवाच ॥ इतिब्रुवन्नलो राजा दमयन्तो पुनः पुनः । सान्त्वयामास कन्याणां वापसोऽर्द्धेन संवृतां ।

१११७

तावेकवस्त्रधरोतावटमानावितस्ततः । क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ सभां काञ्चिदुपेयतुः ।

तां सभामुपसम्प्राप्य तदा स निषधाधिपः । वैदर्भ्यं सहितो राजा निषसाद महीतले ।

सचैकवस्त्रो मलिनो विकटः पांशुगुण्डितः । दमयन्त्या सह आन्नः सुस्वाप धरणीतले ।

दमयन्त्यपि कन्याणी निद्रयाऽपचता ततः । सहसा दुःखमासाद्य सुकुमारी तपस्विनी ।

सुप्तायां दमयन्त्यान् नलो राजा विश्राम्यते । शोकोन्मथितचित्तात्मा न स्म भ्रमे यथा पुरा ।

१११८

स तद्राज्यापहरणं सुहृन्त्यागञ्च सर्व्वशः । वने च तं परिध्वंसं प्रेक्ष्य चिन्तामुपेयिवान् ।

किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्व्वतः । किं नु मे मरणं श्रेयः परित्यागो जनस्य वा ।

मामिधं ह्यनुरक्तैव दुःखं प्राप्नोति मत्कृते । मद्विहीना लियं गच्छेत्कदाचित्सुखजनं प्रति ।

मयि निःसंशयं दुःखमिमं प्राप्स्यत्यनुव्रत । उत्सर्गं संशयः स्यान्नु बिन्देतापि सुखं कश्चित् ।

स विनिश्चित्य बद्धधा विचार्य्य च पुनः पुनः । उत्सर्गं मन्यते श्रेयो दमयन्त्या नराधिप ।

१११९

न चैषा तेजसा शक्या कैश्चिद्वर्षयितुं पथि । यशस्विनी महाभागा मङ्गलैक्यं पतिव्रता ।

एवं तस्य तदा बुद्धिर्हमयन्त्या न्यवर्त्तत । कलिना दुष्टभावेन दमयन्त्या विसर्ज्जने ।

शोऽवस्थतामात्मनस्य तस्यासायिकवस्त्रतां । चिन्तयित्वा ऽभ्यगाद्राजा वस्त्रार्द्धेऽस्वावकर्त्तनं ।

कथं वासो विकर्त्तयं नच बुध्येत मे प्रिया । विचिन्तयं नलो राजा सभां पथ्यचरत्तदा ।

परिधावन्नथ नल इत्येतस्य भारत । आससाद सभोद्देशे विकोशं खड्गमुत्तमं ।

११२०

तेनार्द्धं वापसं कृत्वा निरस्य च परन्तपः । सुप्तामुत्सृज्य वैदर्भीं प्राद्रवद्गतं चेतनां ।

ततो निवृत्तहृदयः पुनरागम्य तां सभां । दमयन्तीं तदा दृष्ट्वा हरोद् निषधाधिपः ।
 यां न वायुर्नचादित्यः पुरा पश्यति मे प्रियां । सेयमद्य सभामध्ये शेते भूमावनायवत् ।
 दयं वस्त्रावकर्तनं संवीता सारहासिनी । उन्मत्तेव वरारोहा कथं बुद्ध्या भविष्यति ।
 कथमेका सती भैमी मया विगृहिता शूभा । चरिष्यति वने घोरे मृगशालनिषेविते । ११५५
 आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ समरुद्रणौ । रचन्तु त्वां महाभागे धर्मैणासि समावृता ।
 श्वमुक्ता प्रियां भार्या रूपेणाप्रतिभां भुवि । कलिनाऽपञ्चतज्ञानो नलः प्रातिष्ठदुद्यतः ।
 गत्वा गत्वा नलो राजा पुनरेति सभां मुहुः । आकृत्यमाणः कलिना सौहृदेनावकृत्यते ।
 द्विधेव हृदयं तस्य दुःखितस्याभवत्तदा । देलेव मुञ्जरायाति याति चैव सभां प्रति ।
 अवकृत्यस्तु कलिना मोहितः प्राद्रवन्नलः । सुप्तामुत्सृज्य तां भार्या विलप्य कर्णं बद्ध । ११५६
 नष्टात्मा कलिना स्पृष्टस्तत्तद्विगणयन्नृपः । जगामैकां वने शून्ये भार्यामुत्सृज्य दुःखितः ।
 इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलस्य दमयन्तीत्यागे द्विषष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥
 ॥ वृहदस्य उवाच ॥ अपक्रान्ते नले राजन् दमयन्ती गतक्लमा । अबुध्यत वरारोहा संवत्सा विजने वने ।
 अपश्यमाना भर्तारं शोकदुःखसमन्विता । प्राकोशदुःखैः संवत्सा महाराजिति नैषध ।
 हा नाथ हा महाराज हा स्वामिन् किं जहासि मां । हाहताऽस्मि विनष्टाऽस्मि भीताऽस्मि विजने वने ।
 ननु नाम महाराज धर्मज्ञः सत्यवागसि । कथमुक्ता तथा सत्यं सुप्तामुत्सृज्य कानने । ११५७
 कथमुत्सृज्य गन्ताऽसि दत्त्वा भार्यामनुव्रतां । विशेषतोऽनपकृते परेणापकृते सति ।
 शक्यमे ता गिरः सम्यक् कर्तुं मयि नरेश्वर । यास्तेषां लोकपालानां सन्निधौ कार्यताः पुरा ।
 नाकाले विहितो मृत्युर्मर्त्यानां पुरुषर्षभ । यत्र कान्ता त्वयोत्सृष्टा मुञ्जर्त्तमपि जीवति ।
 पर्याप्तः पणिहासोऽयमेतावान् पुरुषर्षभ । भीताऽहमतिदुर्द्धवं दर्शयताम्नानमीश्वर ।
 दृश्यमे दृश्यमे राजन्नेष दृष्टोऽसि नैषध । आचार्यं गुल्मिरात्मानं किं मां न प्रतिभाषसे । ११५८
 नृशंसं वत राजेन्द्र यन्मामेवं गतामिह । विलपन्तीं ममागम्य नाश्यासयसि पार्थिव ।
 न शोचाम्यहमात्मानं न चान्यदपि किञ्चन । कथं नु भवितास्येक इति त्वां नृप शोचिषि ।
 कथं नु राजन्सृषितः लुधितः श्रमकर्षितः । सायाङ्गे वृक्षमूलेषु मामपश्यन् भविष्यसि ।
 ततः सा तोषशोकार्त्ता प्रदीतेव च मन्युना । इतश्चेतस्य रुदतो पर्यधावत दुःखिता ।
 मुञ्जस्त्यतते बाला मुहुः पतति विह्वला । मुञ्जगलीयते भीता मुहुः क्रोशति रोदिति । ११५९
 अतीव शोकमन्त्रा मुहुर्निश्चस्य विह्वला । उवाच भैमी निश्चस्य रुदत्यथ पतिव्रता ।
 यस्याभिशापादुःखार्त्ता दुःखं बिन्दति नैषध । तस्य भूतस्य नो दुःखादुःखमभ्यधिकं भवेत् ।
 अपापचेतसं पापो य एवं कृतवान्नलं । तस्माद्दुःखतरं प्राप्य जीवलसुखजीविकां ।
 श्वन्तु विलपन्ती सा राज्ञो भार्या महात्मनः । अन्वेषमाणा भर्तारं वने आपदसेविते ।
 उन्मत्तवक्त्रो मसुता विलपन्ती इतस्ततः । हाहा राजाव्रति मुञ्जरितश्चेतस्य धावति । ११६०

तां क्रन्दमानामत्यर्थं कुरुरोमित्रवागतीं । करुणं वञ्चं शोचन्तीं विलपन्तीं मुहुर्मुहुः ।
 सहसाऽभ्यागतां भैरोमभ्यासपरिवर्तिनीं । अयाहाजगरो याहो महाकायः क्षुधाऽन्वितः ।
 सा यत्नमाना ग्रहेण शोकेन च परिभृता । नात्मानं शोचति तथा यथा शोचति नैषध ।
 हानाय मामिह वने यत्नमानामनायकम् । ग्रहेणानेन विजने किमर्थं नानुधावमि ।
 कथं भविष्यमि पुनर्मामनुसृत्य नैषध । कथं भवान् जगामास मामुत्सृज्य वत्से प्रभो ।
 शापात्क्रुतः पुनर्लेम्बा बुद्धिश्चेतो धनानि च । आन्तस्य ते क्षुधात्तस्य परिस्त्रानस्य नैषध ।
 कः अमं राजशार्दूल नाशयिष्यति तेऽनघ । ततः कश्चिद्भृगव्याधो विचरन् गहने वने ।
 आक्रन्दमानां संश्रुत्य जवेनाभिससार ह । तां तु दृष्ट्वा तथा यस्यामुरगेणायतेक्षणा ।
 त्वरमाणो मृगव्याधः समभिक्रम्य वेगतः । मुखतः पाटयामास शस्त्रेण निशितेन च ।
 निर्व्विचेष्टं भुजङ्गं तं विशस्य मृगजीवनः । मोक्षयित्वा स तां व्याधः प्रक्षाल्य सलिलेन ह ।
 समाश्रास्य कृताहारामथ पप्रच्छ भारत । कस्य त्वं मृगशावाचि कथञ्चाभ्यागतं वनं ।
 कथञ्चेदं महत्कृच्छ्रं प्राप्तवत्यमि भाविनि । दमयन्ती तथा तेन पृच्छ्यमाना विशास्यते ।
 सर्व्वमेतद्यथावृत्तमाचक्षतेऽस्य भारत । तामर्द्धवस्त्रसंवीतां पीनश्रोणिपयोधरां ।
 सुकुमाराऽनवद्याङ्गीं पूर्णचन्द्रनिभाननां । अरानपक्ष्मनयनां तथा मधुरभाषिणीं ।
 लक्षयित्वा मृगव्याधः कामस्य वज्रभीषिवान् । तामेवं स्रक्ष्मया वाचा लुब्धको मृदुपूर्व्वया ।
 सान्त्वयामास कामार्त्तस्तदबुध्यत भाविनी । दमयन्त्यपि तं दुष्टमुपलभ्य पतिव्रता ।
 तीव्ररोषमविष्टा प्रज्ज्वलेव मन्युना । स तु पापमतिः क्रुद्धः प्रधर्षयितुमातुरः ।
 दुर्द्धर्षान्तर्कयामास दीप्रागग्निशिखामिव । दमयन्ती तु दुःखार्त्ता पतिराज्यविनाशिता ।
 अतीववाक्पथे काले शशापैर्न रुषाऽन्विता । यद्यहं नैषधादन्यं मनसाऽपि न विनये ।

२९८५

२९८०

२९८५

तथाऽयं पततां क्षुरः पगसुमृगजीवनः । उक्तमात्रे तु वचने तथा स मृगजीवनः । असुः पपात मेदिन्यामग्निदग्ध इव
 द्रुमः ।

२९००

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यान पर्व्वणि दमयन्तीसंप्रयासमोचने व्याधिकर्षणित्तमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

॥ वृहदश उवाच ॥ सा निहत्य मृगव्याधं प्रतस्थे कमलेक्षणा । वनं प्रतिभयं प्रुत्न्यं श्लिष्टिकागणनादितं ।

मिहदीपिरुष्याधमहिषर्चमृगैर्धृतं । नानापक्षिगणकोर्षं चैच्छतस्करभेवितं ।

सालवेणधवायत्यतिन्दुकेन्दुदकिंऽऽकौ । अर्जुनारिष्टसंक्षलं स्यन्दनेषु सञ्चाललैः ।

जम्ब्यासलोभ्रक्षदिरसालवेचसमाकुलं । पद्मकामलकञ्जचक्रदम्बाकुम्भराष्टतं ।

वदशीविल्लसंक्षत्रं न्ययोधैश्च समाकुलं । पियालतालखर्जूरचरीतकविभेतकैः ।

२९०५

नानाधातुशतैर्नङ्गान् विविधानपि चाक्षलान् । निकुञ्जान् परिसङ्गृह्यान् दरोक्षाहुतदर्शनाः ।

नदीः सरसि वापीऽ विविधांश्च मृगद्विजान् । सा बह्वन्भीमरूपोश्च पिशाचोरगराक्षसान् ।

पल्लवानि तडागानि गिरिकूटानि सर्व्वशः । सरितो निर्झरांश्चैव ददर्शाहुतदर्शनान् ।

यूथशो ददृशे तत्र विदर्भाधिपमन्दिनी । मेहिषांश्च वराहांश्च च्छलांश्च वनपञ्चगान् ।

तेजसा यशसा लक्ष्म्या स्थित्या च परया युता । वैदर्भी विचरत्येका नलमन्वेषती तदा ।

२४१०

नाविभ्यत्सा नृपसुता भैमी तत्राय कल्पित् । दारुणामटवीं प्राप भर्तृव्यसनपीडिता ।

विदर्भतनया राजन् विललाप सुदुःखिता । भर्तृशोकपरीताङ्गी शिलातलमयाश्रिता ।

॥ दमयन्धुवाच ॥ व्यूढारस्त्रं मत्पावाहो नैवधानां जनाधिप । क नु राजन् गतोऽस्य विमृज्य विजने वने ।

अश्वमेधादिभिर्वीर क्रतुभिर्भरिदक्षिणैः । कथमिष्टा नरव्याघ्र मयि मिथ्या प्रवर्त्तसे ।

यत्त्वयोक्तं नरश्रेष्ठ मत्समचं महायुते । स्मर्त्तुमर्हसि कस्याण वचनं पार्थिवर्षभ ।

२४१५

यद्योक्तं विहगैर्हंसैः समीपे तव भूमिप । मत्समचं यदुक्तं तदवेचितुमर्हसि ।

चत्वार एकतो वेदाः साङ्गोपाङ्गाः सविस्तराः । स्वधीता मनुजव्याघ्र सत्यमेकं किलैकतः ।

तस्मादर्हन्ति शत्रुघ्न सत्यं कर्तुं नरेश्वर । उक्तवानसि यदीर मत्सकाशे पुरा वचः ।

हा वीर नल नामाऽहं नष्टा किल तवानघ । अस्त्रामटव्यां घोरायां किं मां न प्रतिभाषसे ।

भक्षयत्येष मां रौद्रो व्यान्तास्यो दारुणाकृतिः । अरण्यागट्कुधाविष्टः किं मां न चातुमर्हसि ।

२४२०

न मे त्वदन्या काचिद्धि प्रियाऽस्तीत्यमवीः सदा । तामृतां कुरु कस्याण पुरोक्तां भारतीं नृप ।

उन्मत्तां विलपन्तीं मां भार्यामिष्टां नराधिप । दक्षितामीक्षिताऽसि त्वं किं मां न प्रतिभाषसे ।

कृशां दीनां विवर्णांश्च मलिनां वसुधाधिप । क्त्वाह्णप्रावृतामेकां त्रिलपन्तीमनायवत् ।

यूथभ्रष्टामिवैकां मां हरिणीं पृथुलोच्चम । न मानयसि मामार्य्य रुदतीमरिकर्षण ।

महाराज महारथ्ये अहमेकाकिनी सती । दमयन्धुभिर्भाषे त्वां किं मां न प्रतिभाषसे ।

२४२५

कुलशोलापसम्पन्नं चारुसर्व्याङ्गशोभनं । नाद्य त्वामनुपश्यामि गिरावस्त्रिभरोत्तम ।

वने चास्मिन्महाघोरे सिंहव्याघ्रनिषेविते । शयानमुपविष्टं वा स्थितं वा निषधाधिप ।

प्रस्थितं वा नरश्रेष्ठ मम शोकविवर्द्धन । कं नु पृच्छामि दुःखान्तां त्वदर्थं शोककर्षिता ।

कश्चिद्दृष्टस्त्वयाऽरण्ये सङ्गत्येह नलो नृपः । को नु मे वाऽय प्रष्टव्यो वनेऽस्मिन् प्रस्थितं नलं ।

अभिरूपं महात्मानं परव्यूहविनाशनं । यमन्वेषसि राजानं नलं पद्मनिभेक्षणं ।

२४३०

अयं मदति कस्याद्य श्रोत्र्यामि मधुरां गिरं । अरण्याराज्यं श्रीमांसतुर्द्वेष्टो महाबलः ।

शार्दूलोऽभिमुखोऽभ्येति तज्जाम्येनमशङ्कितः । भवान् मृगाणामधिपस्त्वमस्मिन् कामने प्रभुः ।

विदर्भराजतनयां दमयन्तीति विद्धि मां । निषधाधिपतेर्भार्या नलस्यामित्रघातिनः ।

पतिमन्वेषतीमेकां कृपणां शोककर्षितां । आश्रयस्य मृगेन्द्रेद्य यदि दृष्टस्त्वया नलः ।

अथ वा त्वं वनपते नलं यदि न शंससि । मां खादय मृगश्रेष्ठ दुःखादस्मादिमोक्षय ।

२४३५

शुलाऽरण्यविलपितं न मामाश्रयत्ययं । यामीमां खादुसलिलामापगां सागरङ्गमां ।

इमं शिलोच्चयं पुण्यं मृत्तैर्बभ्रुभिर्हस्त्रितं । विराजद्गिरिवानेकैर्नैकवैर्नैकनारभैः ।

नानाधातुसमाकीर्णं विविधोपलभ्यपितं । अश्वारण्यास्य महतः केतुभूतमिवोत्थितं ।

सिंहशार्दूलमातङ्गवराहचर्मगायुतं । पतत्रिभिर्विज्रविधिः समन्तादनुवादितं ।

किंशुकशोकवकुलपुष्पागैरुपशोभितं । कर्षिकारधवल्लैः सुपुष्पैरुपशोभितं ।

२४४०

सरिद्धिः सविहङ्गाभिः शिखरैश्च समालुलं । गिरिराजमिमं तावत् पृच्छामि नृपतिं प्रति ।

भगवन्मन्त्रचलश्रेष्ठ दिव्यदर्शनं विभ्रुत । शरण्यं वज्रकल्याणं नमस्तेऽस्तु महोदधर ।

प्रणमे त्वाऽभंगम्याहं राजपुत्रो निबोध मां । राज्ञः कृपां राजभार्या दमयन्तीति विभ्रुतां ।

राजा विदर्भाधिपतिः पिता मम महारथ्यः । भीमो नाम चितिपतिश्चातुर्वर्ष्यस्य रचिता ।

राजसूयाश्रमेधानां क्रतूनां दक्षिणावतं । आहर्त्ता पार्थिवश्रेष्ठः पृथुचार्वक्षितेक्षणः ।

२४४५

ब्रह्मण्यः साधुवृत्तश्च सत्यवागनम्रयकः । शीलवान् वीर्यमन्त्रः पृथुश्रीधर्मविक्रुचिः ।

सम्यग्गोप्ता विदर्भाणां निर्जिताग्रिणः प्रभुः । तस्य मां विद्धि तनयां भगवंत्सामुपस्थितां ।

निषधेषु महाराजः श्यङ्गरो मे नरोत्तमः । गृहीतनामा विख्यातो वीरसेन इति स्मृतः ।

तस्य राज्ञः सुतो वीरः श्रीमान् सत्यपराक्रमः । क्रमप्राप्तं पितुः स्वं यो राज्यं समनुशालि ह ।

नलो नामाऽग्रिहा श्यामः पुण्यश्लोक इति श्रुतः । ब्रह्मण्या वेदविद्वान्गो पुण्यकृत् भामपोऽग्निमान् ।

२४५०

यष्टा दाता च योद्धा च सम्यक्चैव प्रज्ञामिता । तस्य मामन्तां श्रेष्ठं विद्धि भार्यामिहागतां ।

त्यक्तश्रियं भर्तृहीनामनायां व्यसनान्वितं । अन्वेषमाणां भर्त्तारत्वं मां पर्वन्वसत्तम ।

समुल्लिखद्विरेतैर्हि त्वया शृङ्गघ्नैर्नृपः । कश्चिद्दृष्टोऽचलश्रेष्ठ वनेऽस्मिन्दारुणे नलः ।

गजन्द्रविक्रमो धीमान् दीर्घबाहुरमर्षणः । विक्रान्तः सत्त्वान्वीरो भर्त्ता मम महायशसः ।

निषधानामधिपतिः कश्चिद्दृष्टस्त्वया नलः । किं मां विलपतोभेका पर्वतश्रेष्ठ विङ्गलां ।

२४५५

गिरा नाश्यामयस्यद्य स्तां सुतामिव दुःखितां । वीर विक्रान्त धर्मज्ञ सत्यसन्ध महोपते ।

यद्यस्यस्मिन् वने राजन् दर्शयथात्मानमात्मना । कदा सुस्निग्धगम्भीरां जीमूतघनसन्निभां ।

श्रोत्र्यामि नैषधस्याहं वाचं ताममृतोपमां । वैदर्भ्यैव विष्णुष्टां शुभां राज्ञो महात्मनः ।

आन्वायसारिणीमृद्धां मम शोकविनाशिनीं । भीतामाश्रयत मां नृपते धर्मवत्सल ।

इति सा तं गिरिश्रेष्ठमुक्त्वा पार्थिवनन्दिनी । दमयन्ती ततो भूयो जगाम दिशमुत्तरां ।

२४६०

सा गत्वा चीनहोराचान् ददर्श परमाङ्गना । तापसारथ्यमतुलं दिव्यकाननशोभितं ।

वशिष्ठभृग्वचिसमैस्तापसैरुपशोभितं । नियतैः संवताहारैर्दमशौचसमन्वितैः ।

अन्नचैर्वायुभक्षैश्च पर्णाहारैस्तथैव च । वस्त्रलाजिनसंवीतैर्कुनिभिः संयतेन्द्रियैः ।

तापसाधुषितं रम्यं ददर्श अममण्डलं । नामासृगगणैर्जुष्टं शाखासृगगणायुतं ।

तुषारैः समुपेतश्च सा दृष्ट्वैव समाश्रयत् । सुभूः सुकेशो मुश्रेणी सुकुचा सुदिजानना ।

२४६५

वर्षस्त्रिणी सुप्रतिष्ठा स्वसितायतलोचना । सा विवेक्षाश्रमपदं वीरसेनसुतप्रिया ।

योषिद्वयं महाभागा दमयन्ती तपस्त्रिणी । साऽभिवाद्य तपोवृद्धान् विनयावनता स्मिता ।

स्वागतम् इति प्रोक्त्वा तैः सर्वैस्तापसैश्च सा । पूजां द्वाष्ट्या यथान्यार्थं कृत्वा तत्र तपोधनाः ।

आस्यतामित्यथोचुस्ते ब्रूहि किं करवामहे । तानुवाच वरारोहा कश्चिद्भगवतामिह ।
 तपस्यमिषु धर्मेषु मृगपक्षिषु चानघाः । कुशलं वो महाभागाः स्वधर्माचरणेषु च । २४७०
 तैरुक्ता कुशलं भद्रे सर्वत्रैति यशस्विनी । ब्रूहि सर्वानवद्याङ्गि का त्वं किञ्च चिकीर्षसि ।
 दृष्ट्वैव ते परं रूपं द्युतिञ्च परमामिह । विस्मयो नः समुत्पन्नः समाश्रयिहि मा शुचः ।
 अस्तारण्यस्य देवो त्वमुताहोऽस्य महीश्वरः । अस्मासु नद्याः कन्याणि वद सत्यमनिन्दिते ।
 साऽब्रवीत्तामृषोन्नाहमरण्यस्यास्य देवता । नचाप्यस्य गिरेर्विश्रा नैव नद्याश्च देवता ।
 मानुषीं मां विजानीत धूयं सर्व्वे तपोधनाः । विस्तरेणाभिधास्यामि तन्मे शृणुत सर्व्वशः । २४७१
 विदर्भेषु महीपालो भीमो नाम महीपतिः । तस्य भ्राता तनयां सर्व्वे जानात द्विजसत्तमाः ।
 निषधाधिपतिर्धर्माश्रयो नाम महायशः । वीरः शंयामजिदिदात्मन भर्त्ता विशाश्रुतिः ।
 देवताऽन्यर्धेनपरो द्विज तिनवत्सलः । गोप्ता निषधेशस्य महातेजा महाबलः ।
 सत्यवान् धर्मवित्प्राज्ञः सत्यसन्धोऽरिमर्दनः । ब्रह्मण्यो देवतपरः श्रीमान् परपुरञ्जयः ।
 नलो नाम नृपश्रेष्ठो देवराजसमद्युतिः । मम भर्त्ता विशालाक्षः पूर्व्वेन्दुवदनोऽरिहा । २४७२
 आहर्त्ता क्रतुमुख्यानां वेदवेदाङ्गपारगः । सपत्नानां मृधे हन्ता रविशेमसमप्रभः ।
 स कैश्विन्निरुतिप्रश्नैरनार्थैरकृतात्मभिः । आह्वय प्रथिवीपालः सत्यधर्मपरायणः ।
 देवने कुशलैर्जिह्वैर्जितो राज्यं वसुनि च । तस्य मामवगच्छध्वं भार्या राजर्षभस्य वै ।
 दमयन्तीतिविख्यातां भर्त्तुर्दर्शनलालसां । सावनानि गिरीश्चैव सरांसि सरितस्तथा ।
 पल्लवानि च सर्व्वाणि तथाऽरण्यानि सर्व्वशः । अश्वेषमाणां भर्त्तारं नलं रणविशारदं । २४७३
 महात्मानं कृतास्त्रश्च विश्रामोह दुःखिता । कश्चिद्भगवतां रम्यं तपोवनमिदं नृपः ।
 भवेत्प्राप्ता नलो नाम निषधानां जनाधिपः । यतकृतेऽहमिदं ब्रह्मन् प्रपन्ना भृशदारुणं ।
 वनं प्रतिभयं घोरं शार्दूलमृगशेवितं । यदि कैश्चिदहोरात्रैर्न द्रक्ष्यामि नलं नृपं ।
 आत्मानं श्रेयसा योऽप्ये देहस्यास्य विमोचनात् । कोऽनु मे जीवितेनार्थस्तमृते पुरुषर्षभं ।
 कथं भविष्यान्वद्याहं भर्त्तुशोकाभिषोडिता । तथा विलपतोमेकामरण्ये भीमनन्दिनी । २४७४
 दमयन्तीमथोचुस्ते तापसाः सत्यदर्शिनः । उदकस्तव कन्याणि कन्याणो भविता शुभे ।
 वयं पश्याम तपसा चिप्रं द्रव्यसि नैषधं । निषधानामधिपतिं नलं रिपुनिपातिनं ।
 भैमि धर्मश्रुतां श्रेष्ठं द्रव्यसि विगतज्वरं । विमुक्तं सर्व्वपापेभ्यः सर्व्वरत्नसमन्वितं ।
 तदेव नगरं श्रेष्ठं प्रशासन्ममरिन्दमं । दिषतां भयकर्त्तारं सृष्ट्वा शोकनाशनं ।
 पतिं द्रव्यसि कन्याणि कन्याणाभिजनं नृपं । एवमुक्त्वा नलस्त्रेष्ठः महर्षी पार्थिवात्मजः । २४७५
 तापसान्निर्दिताः सर्व्वे साग्निहोत्राश्रमास्तथा । सा कृष्ट्वा महदास्यर्थं विक्रिता ह्यभवत्तदा ।
 दमयन्त्यनवद्याङ्गी वीरसेननृपकुषा । किं नु स्वप्नो मया कृष्टः कोऽयं विधिरिहाभवत् ।
 क नु ते तापसाः सर्व्वे क तदाश्रममण्डलं । क सा पुण्ड्रजला रम्या नदी द्विजनिषेविता ।

ध्यात्वा चिरं भोमसुता दमयन्ती शुचिस्मिता । भर्तृशोकपरा दीना विवर्णवदनाऽभवत् ।
 सा गत्वाऽथ परं भूमिं वास्यसन्दिग्धया गिरा । विललांपाश्रुपूर्णाक्षी दृष्ट्वाऽशोकतरुमतः । २५००
 उपगम्य तत्तच्छोकशोकं पुष्पितं वने । पल्लवापीडितं हृद्यं विहङ्गैरनुनादितं ।
 अहो वतायमगमः श्रीमानस्मिन् वनाक्षरे । आपीडैर्बभूवभिर्भाति श्रीमान् पर्वतराडिव ।
 विशोकां कुरु मां क्षिप्रमशोक प्रियदर्शन । वीतशोकभयाबाधं कश्चित्त्वं दृष्ट्वाऽनृपं ।
 नलं नामारिदमनं दमयन्त्याः प्रियं पतिं । निषधानामधिपतिं दृष्टवानसि मे प्रियं ।
 एकवस्त्रार्द्धसंवोतं सुकुमारतनुलघं । व्यसनेनार्दितं वीरमरणमिदमागतं । २५०१
 यथा विशोका गच्छेयमशोक नग तत्कुरु । सत्यनामा भवशोक अशोकः शोकनाशनः ।
 एवं साऽशोकदृक्चन्ममार्त्ता वै परिगम्य ह । जगाम दारुणतरं देशं भैमी वराङ्गना ।
 मां ददर्श नगाक्षैकैकाश्च सरितस्तथा । नैकाश्च पर्वतान् रम्यान् नैकाश्च मृगपत्तिनः ।
 कन्दरांश्च नितम्बाश्च नदीद्याहुतदर्शनाः । ददर्श सा भोमसुता र्पतिमन्वेषती तदा ।
 गत्वा प्रकृष्टमध्वानं दमयन्ती शुचिस्मिता । ददर्शथ महासार्थं हस्त्यश्वरथसङ्कुलं । २५०२
 उत्तरान् नदीं रम्या प्रसन्नसलिलां शुभ्राम् । सुश्रान्ततोयां विलीर्यां हृदिनीं वेतयेष्टतां ।
 मोहुर्यां क्रौञ्चकुरैश्चक्रवाकोपकृजितां । कूर्मं यावद्वृक्षसाकीर्णं विपुलदीपशोभितां ।
 सा दृष्ट्वैव महासार्थं नलपत्नी यशस्विनी । उपसर्प वरारोहा जनमथं विवेक ह ।
 'उन्मत्तरूपा शोकात्ता तथा वस्त्रार्द्धसंवृता । कृष्णा विवर्णा मलिना पांशुध्वस्तशिरोरुहा ।
 तां दृष्ट्वा तत्र मनुजाः केचिद्विहीताः प्रदुःखुः । केचित्क्षिप्त्वा परां जग्मुः केचित्तत्र विचक्रुः । २५०३
 प्रहसन्ति स्म तां केचिदभ्यसूयन्ति चापरे । अकुर्वन्त दयां केचित् प्रपच्छुः अपि भारत ।
 काऽसि कस्यासि कस्याणि किं वा मृगयसे वने । त्वां दृष्ट्वा व्यथिताः स्नेह कश्चित्तमसि मानुषी ।
 वद सत्यं वनस्यास्य पर्वतस्याथ वा दिशः । देवता त्वं हि कस्याणि त्वां वयं शरणं गताः ।
 यत्नो वा राक्षसी वा त्वं उताहोऽसि वराङ्गना । सर्वथा कुरु नः स्वस्ति रक्षचास्माननिन्दिते ।
 यथाऽयं सर्वथा सार्थः त्वमो शीघ्रमितो ब्रजेत् । तथा विधत्स्व कस्याणि यथा श्रेयो हि नो भवेत् । २५०४
 तथोक्त्वा तेन सार्थेन दमयन्ती नृपात्मजा । प्रत्युवाच ततः साध्वी भर्तृव्यसनपीडिता ।
 सार्थवाहश्च सार्थश्च जना ये तत्र केचन । युवस्यविरबालास्य सार्थस्य च पुरोगमाः ।
 मानुषीं मां विजानीत मनुजाधिपतेः सुतां । नृपक्षपां राजभार्यां भर्तृदर्शनलालसां ।
 विदर्भराजं मम पिता भक्तो राजा च नैषधः । नलो नाम महाभागसं मार्गाम्यपराजितं ।
 यदि जानीत नृपतिं क्षिप्रं ब्रूयत मे प्रियं । नलं पुरुषशार्दूलमभिचगणसूदनं । २५०५
 तन्मुवाचानवयाङ्गी सार्थस्य महतः प्रभुः । स्वार्थवाहः शुचिर्नाम शृणु कस्याणि मद्वचः ।
 अहं सार्थस्य नेता वै सार्थवाहः शुचिस्मिन् । मनुष्यं नलनामानं न पश्यामि यशस्विनि ।
 कुञ्जरदीपिमहिषशार्दूलचर्मनृगानपि । पश्याम्यस्मिन् वने कृत्स्ने क्षाप्तनुष्मनिषेविते ।

ऋते त्वा मानुषीं मर्त्यं न पश्यामि महावने । तथा नो यच्छराडश्च मणिभद्रः प्रसीदतु ।
 साऽब्रवीदणिजः सर्वान् सार्थवाहस्य तं ततः । क नु यास्यति सार्थाऽयमेतदास्यातुमर्हसि । २४२०
 ॥ सार्थवाह उवाच ॥ सार्थाऽयं चेदिराजस्य सुबाहोः सत्यदर्शिनः । क्षिप्रं जनपदं गन्ता लाभाय मनुजात्मजे ।
 इतिश्री महाभारते आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि दमयन्तीविलासे चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥
 ॥ वृहदश्च उवाच ॥ सा तच्छ्रुत्वाऽनवद्याङ्गो सार्थवाहवचसादा । जगाम, सह तेनैव सार्थेन पतिलाससा ।
 अथ काले बह्व्रतिये वने महति दारुणे । तडागं सर्वतोभद्रं पद्मसौगन्धिकं महत् ।
 ददृशुर्ब्रह्मणिजो रम्यं प्रभूतयवसेम्भनं । बह्व्रतयुष्मकलोपितं नानापचिनिषेवितं ।
 निर्धूलखादुमलिलं मनोहारि सुशीतलं । सुपरिश्रान्तवाहास्ते निवेशाय मनो दधुः । २४२५
 सम्यक्ते सार्थवाहस्य विविशुर्ब्रह्मनमुत्तमं । उवास सार्थः सुमहान् वेलाभासाद्य पश्चिमां ।
 अथाद्वैरात्रसमये निःशब्दस्तिमिते तदा । सुप्ते सार्थे परिश्रान्ते हस्तिव्यूथमुपागमत् ।
 पानीयायै शिरिनर्दो मदप्रसवणात्रिलां । अथापश्यत् सार्थन्तं सार्थजान् सुबह्वन् गजान् ।
 ते तान् ग्राम्यगजान् दृष्ट्वा सर्वे वनगजालदा । समाद्रवन्त वेगेन जिघांसन्तो मदोत्कटाः ।
 तेवामापततां वेगः करिणां दुःसहोऽभवत् । नगायादिव शीर्णानां शृङ्गाणां पततां चितौ । २४३०
 स्यन्दतामपि नागानां मार्गां नष्टा वनोद्धवाः । मार्गं संरुध्य संसृप्तं पश्चिन्याः सार्थमुत्तमं ।
 ते त ममर्दुः महसा चेष्टमानं महीतले । हाहाकारं प्रमुञ्चन्तः सार्थिकाः शरणाग्रिणः ।
 वनगुल्माश्च धावन्तो निद्रान्धा बहवोऽभवन् । केचिद्भूतैः करैः केचित् केचित्पद्मा हता गजैः ।
 निहतोद्वाश्च बह्वलाः पदातिजनमङ्कुलाः । भयादाधावमानाश्च परस्परहतास्तदा ।
 घोरान्नादान् विमुञ्चन्तो निपेतुर्धरणीतले । वृक्षेष्वारुह्य संरुन्धाः पतिता विषमेषु च । २४३५
 एवं प्रकारैर्बभूवुर्भवेनाक्रम्य हस्तिभिः । राजन् विनिहतं सर्वं समृद्धं सार्थमण्डलं ।
 आरावः सुमहंयासीन्त्रैलोक्यभयकारकः । शेषोऽग्निरुत्थितः कष्टस्लायध्वं धावताधुना ।
 रत्नराशिर्विशिर्णोऽयं शृङ्गोर्ध्वं किं प्रधावत । सामान्यमेतद्भूविणं न मिथ्यावचनं मम ।
 श्वमेवाभिभाषन्तो विद्रवन्ति भयान्तदा । पुनरेवाभिधास्यामि चिन्तयध्वं सकातराः ।
 तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने दारुणे जनसंघये । दमयन्ती च बुबुधे भयसंनतमानसा । २४४०
 अपश्यद्वैश्रवं तच्च सर्वलोकभयहृत् । अदृष्टपूर्वै तद्दृष्ट्वा बाला पद्मनिभेक्षणा ।
 संभक्तवदनास्यासा उक्तस्यैः भयविह्वला । ये तु तच्च विनिर्मुक्ताः सार्थात् केचिद्विचिताः ।
 तेऽब्रुवन् महिताः सर्वे कश्चिदं कर्मणः फलं । मूढं न पूजितोऽस्माभिर्मणिभद्रे महायशः ।
 तथा यत्नाधिपः श्रीमान्मरुवैवैश्रवणः प्रभुः । न पूजा विप्रकर्तृणामथवा प्रथमं कृता ।
 शकुनां फलं वाऽय विपरीतमिदं भुवः । यद्वा न विपरीतास्तु किमन्यदिदमागतं । २४४५
 अपरे लववन् दीना ज्ञातिद्वयविनाश्रिताः । याऽसावद्य महासार्थं नारी क्षुण्णतदर्शना ।
 प्रविष्टा शिरुताकारा कृता रूपममानुषं । तथेयं विहिता पूर्वं माया परमदारुणा ।

राक्षसी वा भुवं यकी पिशाची वा भयङ्करी । तस्याः सर्व्वमिदं पापं नात्र कार्या विचारणा ।
 यदि पश्याम तां पापां शार्थग्रीं नैकदुःखदा । लोष्टभिः पांशुभिश्चैव हणैः काष्ठैश्च मुष्टिभिः ।
 अवश्यमेव हन्यामः शार्थस्य किल हत्यकां । दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं तेषां सुदारुणं । १४९०
 द्वीता भोता च संविद्या प्राद्वदथ च काननं । आशङ्कमाना तत्पापमात्मानं पथ्यदेवयत् ।
 अहो ममोपरि विधेः संरम्भा दारुणो महान् । नानुबध्नाति कुशलं कस्येदं कर्मणः फलं ।
 न स्मराम्यशुभं किञ्चित्कृतं कस्यचिदपि । कर्मणा मनसा वाचा कस्येदं कर्मणः फलं ।
 नूनं जन्मान्तरकृतं पापमापतितं महत् । अपश्चिमामिमं कष्टामापदं प्राप्तवत्यहं ।
 भर्तृराज्यापहरणं स्त्रजनाश पराजयः । भर्ता सह वियोगश्च तनयाभ्याश्च विच्युतिः । १४९५
 निर्नाथता वने वासो बभ्रुव्यालनिषेविते । अथापरेद्युः संप्राप्ते हतश्चिष्टा जनास्तदा ।
 देशान्तस्माद्विनिक्रम्य ह्यशेषाश्च न वैश्वं कृतं । भ्रातरं पितरं पुत्रं सखायश्च नराधिप ।
 अशेषाश्च न वैदर्भी किं नु मे दुष्कृतं कृतं । योऽपि मे निर्व्वनेऽरथ्ये संप्राप्तोऽयं जनार्णवः ।
 स हतो हस्तियूथेन मन्दभाग्यान्ममैव तत् । प्राप्तव्यं सुचिरं दुःखं नूनमद्यापि वै मया ।
 ना प्राप्तकालो क्षियते श्रुतं वृद्धानुशासनं । या नाहमद्य मृदिता हस्तियूथेन दुःखिता । १४९९
 न ह्यदैवकृतं किञ्चिन्नराणामिह विद्यते । न च मे बालभावेऽपि किञ्चित् पापकृतं कृतं ।
 कर्मणा मनसा वाचा यदिदं दुःखमागतं । मन्ये स्वयम्बरकृते लोकपालाः समागताः ।
 प्रत्याख्याता मया तत्र नलस्यार्थाय देवताः । नूनं तेषां प्रभावेन वियोगं प्राप्तवत्यहं ।
 एवमादीनि दुःखार्ता सा विलप्य वराङ्गना । प्रलापानि तदा तानि दमयन्ती पतिव्रता ।
 हतशेषैः सह तदा ब्राह्मणैर्व्वेदपारगैः । अगच्छद्भ्राजशार्दूल चन्द्रलेखेव शारदी । १५०५
 गच्छन्ती सा शिराद्वाला पुरमासादयन्महतम् । सायाक्ते चेदिराजस्य सुबाहोः सत्यदर्शिनः ।
 अथ वस्त्रार्द्धसंवेता प्रविवेक्ष पुरोत्तमं । तां विह्वलां कृशां दीनां मुक्तकेशीममार्ज्जितां ।
 उन्मत्तामिव गच्छन्तीं ददृशुः पुरवासिनः । प्रविशन्तीन्तु तां वृष्टा चेदिराजपुरीं तदा ।
 अनुजग्मुस्तत्र बाला यामिपुत्राः कुटूहलात् । सा तैः परिहृताऽगच्छत् समोप राजवैश्वनः । १५१०
 तां प्रासादगतोऽपश्यद्भ्राजमाता जनैर्हृतां । धात्रीमुवाच चैवेनामानयेह ममान्तिकं ।
 जनेन क्षिप्रते बाला दुःखिता शरणार्थिनी । तादृगूपश्च पश्यामि विद्योतयति मे मृहं ।
 उन्मत्तवेशा कन्धाणी श्रीरिवायतलोचना । सा जगं वारयित्वा तं प्रासादतलमुत्तमं ।
 आरोप्य विक्षिता राजन् दमयन्तीभयच्छ्रुत्वा । एवमथ सुखाविष्टा विभर्षि परमं वपुः ।
 भामि विद्युदिवाम्बुषु ग्रस मे काऽसि कस्य वा । नहि ते मानुषं रूपं भूषणैरपि वर्ज्जितं ।
 अह्नाया नरेभ्यश्च नोद्विजस्यमरप्रभे । तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या भैमी वचनमब्रवीत् । १५१५
 मानुषीं मां विजानीहि भर्तारं समनुव्रतां । धैरिञ्चीं जातिसम्पन्नां भुजिष्ठां कामवाहिनीं
 फलमूलाग्रनाभिकां यत्र शार्थप्रतिश्रयां । असङ्ख्येयगुणो भर्ता मास नित्यमनुव्रतः ।

भक्ताऽहमपि तं वीरं ह्ययिवानुगता पथि । तस्य देवात् प्रसङ्गाऽभ्युदतिमात्रं सुदेवेन ।
 द्यूते स निर्जितश्चैव वनमेक उपेयिवान् । तमेकवसनं वीरमुन्मत्तमिव विक्रलं ।
 आश्रमाभयन्ती भर्तारमहमप्यगमं वनं । स कदाचिदने वीरः कश्चिन्सित्कारणान्तरे ।
 क्षुत्परीतस्तु विमनास्तदयेकं व्यसर्जयत् । तमेकवसना मग्नमुन्मत्तवदचेतसं ।
 अनुव्रजन्ती बह्वला न स्वयामि निश्वासादा । ततो बह्व्रतिथे काले सुशामुत्सृज्य मां कश्चित् ।
 वाससोऽहं परिच्छिद्य त्यक्तवान्मामनागसं । तं मार्गमाणा भर्तारं दहन्मामा दिवानिशं ।
 साऽहं कमलगर्भाभमपश्यन्ती हृदि प्रियं । न बिन्दाम्यमरप्रत्वं प्रियं प्राणेश्वरं प्रभुं ।
 तामश्रुपरिपूर्णां विलपकीं तथा बह्व । राजमाताऽब्रवीदार्त्ता भैमीमार्त्तस्वरां स्वयं ।
 वसस्व मयि कल्याणि प्रीतिर्मे परमा त्वयि । मृगयिष्यन्ति ते भद्रे भर्तारं पुरुषा मम ।
 अपि वा स्वयमागच्छेत् परिधावन्नितस्ततः । इहैव वसती भद्रे भर्तारमुपलस्यसे ।
 राजमातुर्वचः श्रुत्वा दमयन्ती वचोऽब्रवीत् । समयेनोत्सृजे वस्तुं त्वयि वीरप्रजायिनि ।
 उच्छिष्टं नैव भुञ्जीथां न कुर्वीथा पादधावनं । न चाहं पुरुषानन्यान् प्रभाषेयं कथञ्चन ।
 प्रार्थयेद्यदि मां कश्चिदृण्णसे स पुमान् भवेत् । बध्यस्व तेऽसृक्तबन्ध इति मे व्रतमाहितं ।
 भर्तुरन्वेषणार्थं पश्येयं ब्राह्मणानहं । यथैवमिह वक्ष्यामि त्वत्सक्ता मे संशयः ।
 अतोऽन्यथा न मे वासो वर्त्तते हृदये कश्चित् । तां प्रच्छेदेन मनसा राजमातेदमब्रवीत् ।
 सर्वमेतत् करिष्यामि दृष्ट्वा ते व्रतमोदृशं । एवमुक्त्वा ततो भैमीं राजमाता विश्राम्यते ।
 उवाचेदं दुहितरं सुनन्दा नाम भारत । यैरिन्धोमभिजानोष्य सुनन्दे देवकपिणीं ।
 वयसा तुल्यतां प्राप्ता सखी तत्र भवत्वियं । एतया सह मोदस्व निरुद्धिग्रमनाः सदा ।
 ततः परमसंहृष्टा सुनन्दा गृहमागमत् । दमयन्तीमुपादाय सखीभिः परिवारिता ।
 सा तत्र पूज्यमाना वै दमयन्ती व्यनन्दत । सर्वकामैः सुविहितैर्निरुद्धेगाऽवमत्तदा ।
 इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि दमयन्तीचेदिराजगृहवासो पञ्चषष्ठोऽध्यायः ॥ ६५ ॥
 ॥ दृष्टदश्च उवाच ॥ उत्सृज्य दमयन्तीन् नलो राजा विश्राम्यते । ददर्श दावं दहन्तं महान्तं गेहने वने ।
 तत्र शुश्राव शब्दं वै मये भूतस्य कस्यचित् । अभिधाव नलेत्युक्तेः पुण्यसोकेति चासकृत ।
 माभैरिति नलसोक्ता मध्यमग्रेः प्रविश्य तं । ददर्श नागराजानं श्रयानं कुण्डलीकृतं ।
 स नागः प्राञ्जलिर्भूत्वा जेपमो नलमदा । उवाच मां विद्धि राजन् नागं कर्कोटकं मृप ।
 मया प्रलभ्यो महर्षिर्गौरवः सुमहातपाः । तेन मन्युपरीतेन श्रोतोऽस्मि मनुजाधिप ।
 तिष्ठ त्वं स्यावरः देव यावेदेव नलः कश्चित् । इतो नेता हि तत्र त्वं श्रापान्मोक्षसि मत्कृतात् ।
 तस्य श्रापान्नशक्तोऽस्मि पदाद्विचलितुं पदं । उपदेक्ष्यामि ते श्रेयस्सातुमर्हति मां भवान् ।
 यस्या च ते भविष्यामि मत्समेनास्ति पन्नगः । लघुश्च ते भविष्यामि शोभनादाय गच्छ मां ।
 एवमुक्त्वा स नागेन्द्रो बभूवाङ्गुष्ठमाचक्रुः । तं गृहीत्वा नलः प्राधादेयं दावविवर्जितं ।

२४८०

२४८१

२४८२

२४८३

२४८४

२४८५

आकाशदेशमादाय विमुक्तं कृष्णवर्त्मना । उत्सृष्टुकामं ते नागः पुनः कर्कोटकोऽब्रवीत् ।
पदानि गणयन् गच्छ स्नानि नैषध कानिचित् । तत्र तेऽहं महाबाहो श्रेयो धास्यामि यत्परं ।
ततः सङ्गातुमारभ्यमदश्दशमे पदे । तस्य दृष्टस्य तद्रूपं विप्रमन्तरधीयत ।

स दृष्ट्वा विस्मितस्तस्यावात्मानं विकृतं नलः । स्वरूपधारिणं नागं ददर्श स महीपतिः ।
ततः कर्कोटको नागः सान्वयन्नलमब्रवीत् । मया तेऽन्तर्हि नं रूपं न त्वं विदर्जना इति ।
यत्कृते चाभि निष्ठतो दुःखेन महता नलः । विषेण स मदीयेन दुःखं त्वयि निश्च्यति ।
विषेण संवृतेर्गात्रैर्यावत्त्वं न विमोक्ष्यति । तावन्त्वयि महाराज दुःखं वै स निवस्यति ।

अनागा येन निरुतस्त्वमनेह जनाधिप । क्रोधादसूययित्वा तं रक्षा मे भवतः कृता ।
न ते भयं नरव्याघ्र दंष्ट्रिभ्यः श्रुतोऽपि वा । ब्रह्मविद्भ्यश्च भविता स्रग्भसादान्मराधिप ।
राजन् विषनिमित्ता च न ते पीडा भविष्यति । संग्रामेषु च राजेन्द्र शशस्त्रयमवास्थसि ।

गच्छ राजन्नितः स्रुतो बाज्जकोऽहमिति ब्रुवन् । समीपमृतुपर्णस्य स हि चैवाचनैपुनः ।
अयोध्यां नगरीं रम्यामद्य वै निषधेश्वर । स तेऽलङ्कृत्यं दाता राजाऽयलङ्कृत्येन वै ।
इच्छाकुकुलजः श्रीमान् मित्रश्चैव भविष्यति । भविष्यसि यदाऽचक्षः श्रेयसा धोक्ष्यसे तदा ।

सममेयसि दारैस्त्वं मास्म शोके मनः कृपाः । राज्येन तनयाभ्याश्च सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
स्वं रूपञ्च यदा द्रष्टुमिच्छेत्तास्त्वं मराधिप । संसर्त्तव्यस्तदा तेऽहं वासश्चेदं निवामये ।
अनेन वामसाच्छन्नः स्वरूपं प्रतिपश्यते । इत्युक्त्वा प्रददौ तस्मै दिव्यं वासो युगं तदा ।

एवं नलश्च सन्दिश्य वासो दत्त्वा च कौरव । नागराजंस्ततो राजंस्तत्रैवान्तरधीयत ।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलकर्कोटकसंवादे षडधिकपष्ठोऽध्यायः ॥ ६६ ॥
॥ वृहदश उवाच ॥ तस्मिन्नन्तर्हिते नागे प्रययौ नैषधो नलः । ऋतुपर्णस्य नगरं प्राविशद्दशमेऽहनि ।

स राजानमुपातिष्ठद्वाज्जकोऽहमिति ब्रुवन् । अस्यान्तां वाहने युक्तः पृथिव्यां नास्ति मत्समः ।
अर्थकृच्छ्रेषु चैवाहं प्रष्टव्यो नैपुणेषु च । अन्नसंस्कारमपि च जानाम्यन्यैर्विशेषतः ।
यानि शिल्पानि लोकेऽस्मिन् यच्चैवान्यत्सुदुष्करं । सर्वं यतिष्ये तत्कर्त्तुमृतुपर्ण भरस्व मां ।

॥ ऋतुपर्ण उवाच ॥ वस बाज्जक भद्रन्ते सर्वमेतत् करिष्यमि । शीघ्रयाने सदा बुद्धिर्धियते मे विशेषतः ।
स त्वमातिष्ठ योगं तं येन शीघ्रा हया मम । भवेयुरस्याध्यक्षोऽसि वेननं ते शतंश्रताः ।
त्वामुपस्थास्यतश्चैव नित्यं वर्षेण्यजीवतौ । एताभ्यां रंस्वसे सार्द्धं तम वै मयि बाज्जक ।

॥ वृहदश उवाच ॥ एवमुक्तो नलस्तेन न्यवसत्तत्र पूजितः । ऋतुपर्णस्य नगरे सहवर्षेण्यजीवतः ।
स वै तत्रावसद्वाजा वैदर्भीमनुचिन्तयन् । सायं सायं सदा चिभं श्लोकमेकं जगाद ह ।
क नु सा क्षुत्पिपासात्तां आन्ता श्रेते तपस्विनी । स्मरन्ती तस्य मन्दस्य कं वा साऽधोपतिष्ठति ।

एवं ब्रुवन्तं राजानं निशायां जावलोऽब्रवीत् । कामेनो शोचसे नित्यं आतुमिच्छामि बाज्जक ।
आयुश्मन् कस्य वा नारी यामेवमनुशोचसि । तमुवाच नलो राजा मन्दप्रहस्य कस्यचित् ।

आसीद्वृजमता नारी तस्यादृढतरं वचः । स वै केनचिदर्थेन तथा मन्दो व्ययुज्यत ।
 विप्रयुक्तः स मन्दात्मा भ्रमत्यसुखपीडितः । दह्यमानः स शोकेन दिवाराचमत्प्रितः ।
 निशाकाले स्मरंस्तस्याः श्लोकमेवं स गायति । स विभ्रमन्महो सर्वा कचिदासाद्य किञ्चन ।
 वसत्यनर्हस्तदुःखं भूय एवानुसंस्मरन् । सा तु तं पुरुषं नारी कृच्छ्रेऽप्यनुगता वने ।
 त्याक्ता तेनाल्पपुण्येन दुष्करं यदि जीवति । एका बालाऽनभिज्ञा च मार्गानामतथोचिता ।
 क्षुत्पिपासापरीताङ्गी दुष्करं यदि जीवति । श्वापदाचरिते नित्यं वने महति दारुणे ।
 त्याक्ता तेनाल्पभाग्येन मन्दप्रज्ञेन मारिष । इत्येवं नैषधो राजा दमयन्तीमनुस्मरन् ।
 अज्ञातवासं न्यवसद्राज्ञस्तस्य निवेशने ।

११५०

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलविलापे सप्तषष्ठोऽध्यायः ॥ ६७ ॥
 ॥ वृहदश्व उवाच ॥ चतराज्ये नलो भीमः सभर्त्यि प्रेथिताङ्गते । दिजान् प्रस्थापयामास नलदर्शनकाङ्क्षया ।
 सन्दिदेश च तान् भीमो वसु दाक्ष च पुष्कलं । ष्टगयध्वं नलश्चैव दमयन्तीश्च मे सुतां ।
 अस्मिन् कर्माणि सप्तमे विज्ञाते निषधाधिपे । गवां सहस्रं दास्यामि यो वत्सावानयिष्यति ।
 अग्रहारांश्च दास्यामि यामं नगरसन्धितं । नचेष्टक्याविहानेतुं दमयन्ती नलोऽपि वा ।
 ज्ञातमात्रेऽपि दास्यामि गवां दशशतं धनं । इत्युक्तास्ते ययुर्दृष्ट्वा ब्राह्मणाः सर्वतो दिशं ।
 पुरुराद्राणि चिन्वन्ता नैषधं सह भार्यया । नैव कापि प्रपश्यन्ति नलं वा भीमपुत्रिकं ।
 ततश्चेदिपुरीं रम्यां सुदेवो नाम वै दिजः । विचिन्वानोऽथ वैदर्भीमपश्यद्राजवेष्मणि ।
 पुण्याहवाचने राज्ञः सुनन्दासहितां स्थितां । मन्दं प्रस्थापयामानेन रूपेण प्रतिमेष तां ।
 निबद्धां धूमजालेन प्रभासिव विभावयोः । तां समीक्ष्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां कृशां ।
 तर्कयामास भैमीति कारणैरुपपादयन् ॥ सुदेव उवाच ॥ यथेयं मे पुरा दृष्ट्वा तथा रूपेयमङ्गना ।
 कृताद्यैऽस्म्यद्य दृष्ट्वेभं लोककान्तामिव त्रियं । पूर्णचन्द्रनिभा श्यामां चारुवृत्तपयोधरां ।
 कुर्वन्तीं प्रभया देवीं सर्वा वितिमिरा दिशः । चारुपद्मविशालाक्षीं मन्मथस्य रतीमिव ।
 इष्टां समस्तलोकस्य पूर्णचन्द्रप्रभासिव । विदर्भेश्वरससस्त्राद्देवदोषादिवोद्धृतां ।
 मलपङ्कानुलिप्ताङ्गीं मृणालीमिव चोद्धृतां । पोर्णमाक्षीमिव निशा राजयस्तनिष्कारं ।
 पतिशोकाकुलादीनां शुष्कलोतां नदीमिव । विध्वस्तपर्शकमलां विज्ञासितविहङ्गमां ।
 हस्तिहस्तपरावृष्टां व्याकुलामिव पद्मिनीं । सुकुमारीं सुजाताङ्गीं रत्नगर्भगृहोचितां ।
 दह्यमानामिवार्कैर्न मृणालीमिव चोद्धृतां । रूपैर्दार्यगुणोपेता मण्डनार्शीममण्डितां ।
 चन्द्रलेखामिव नवां योषिं मोलाभ्रुवृष्टतां । कामभोगैः प्रियैर्हानां हीनां बन्धुजनेन च ।
 देहं धारयतीं दीनं भर्तृदर्शनकाङ्क्षया । भर्ता माम परं नार्थ्य भूषणं भूषणैर्विना ।
 एषा हि रक्षिता तेन शोभमाना न शोभते । दुष्करं कुरुतेऽत्यन्तं हीनो यदनया मलः ।
 धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनावसीदति । इमामसितकेशान्तां शतपत्रायतेक्षणां ।

११५१

११५०

११५५

११००

सुखार्हा दुःखितां दृष्ट्वा ममापि व्यथते मनः । कदा नु खलु दुःखस्य पारं यास्यति वै शुभा ।

११०१

भर्तुः समागमात् साध्वी रोहिणी शशिनो यथा । अस्या नूनं पुनर्लाभाक्षैषधः प्रीतिमेव्यति ।

राजा राज्यपरिभ्रष्टः पुनर्लब्धा च मेदिनी । तुल्यशीलवशेषुक्तां तुल्याभजनसंहतां ।

नैषधोऽर्हति वैदर्भीं तच्च यमक्षितेक्षणा । युक्तस्तस्याप्रमेयस्य वीर्यसत्त्वतो मया ।

ममान्धावयितुं भार्या पतिदर्शनलालसां । अहमाश्रासयाम्येतां पूर्णचन्द्रनिभान्नां ।

अदृष्टपूर्व्याः दुःखस्य दुःखार्त्तां ध्याततत्परं ॥ दृष्टदस्य उवाच ॥ एवं विमृश्य विविधैः कारणैर्लक्ष्यैश्च तां ।

११०२

उपगम्य ततो भैमीं सुदेवो ब्राह्मणोऽब्रवीत् । अहं सुदेवो वैदर्भीं भ्रातुस्तु दयितः सखा ।

भोमस्य वचनाद्राक्षस्वामन्वेष्टुमिहागतः । कुशली ते पिता राक्षि जननी भ्रातरश्च ते ।

आयुष्मनो कुशलिनौ तवस्यैः दारकौ च तौ । तत्कृते बन्धुवर्गाश्च गतसत्त्वा इवासते ।

अन्वेष्टारो ब्राह्मणाश्च भ्रमन्ति शतशो महीं ॥ दृष्टदस्य उवाच ॥ अभिज्ञाय सुदेवं तं दमयन्ती युधिष्ठिर ।

पर्यप्रच्छत तान् सर्वान् क्रमेण सुष्टदः स्वकान् । हरोद च म्भं राजन् वैदर्भीं शोककर्षिता ।

११०३

दृष्ट्वा सुदेवं सद्यसा भ्रातुरिष्टं द्विजोत्तमं । ततो रुदन्तीं तां दृष्ट्वा सुनन्दा शोककर्षिता ।

सुदेवेन सहैकान्ते कथयन्तीश्च भारत । जनिव्याः कथयामास सैर्गिर्भौ रुदतो म्भं ।

ब्राह्मणेन सहागम्य तां वेद यदि मन्यसे । अथ चेदिपतेर्भाता राज्ञश्चान्ताः पुरात्तदा ।

जगाम यत्र सा बाला ब्राह्मणेन सहाभवत् । ततः सुदेवमानाय्य राजमाता विश्रान्त्यते ।

पप्रच्छ भार्या कस्येयं सुता वा कस्य भाविनी । कथञ्च गृष्टा ज्ञातिभ्यो भर्तुर्व्या वामलोचना ।

११०४

त्वया च विदिता विप्र कथमेवम्वृता सती । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्तः सर्वमग्रेषतः ।

तत्त्वेन हि ममाच्छ्रुत्वा पृच्छन्त्या देवरूपिणीं । एवमुक्तस्तथा राजन् सुदेवो द्विजसत्तमः ।

सुखोपविष्ट आचष्ट दमयन्त्या यथातथं ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि मलोपाख्यानपर्वणि दमयन्तीसुदेवसंवादे अष्टषष्ठोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

॥ सुदेव उवाच ॥ विदर्भराजो धर्मात्मा भोमो नाम महाद्युतिः । सुतेयं तस्य कन्याणी दमयन्तीति विश्रुता ।

राजा तु नैषधो नाम वीरसेनसुतो नलः । भार्येयं तस्य कन्याणी पुण्यश्लोकस्य धीमतः ।

११०५

स द्यूतेन जितो भ्रात्रा ह्यतराज्यो महोपतिः । दमयन्त्या गतः सार्द्धं न प्राज्ञायत कस्यचित् ।

ते वयं दमयन्त्यर्थं चरामः पृथिवीमिमं । सेधमासादिता बाला तव पुत्रनिवेशने ।

अस्या रूपेण सदृशी मागवी नहि विद्यते । अस्या स्त्र्येष भुवोर्बन्धे सहजः पित्रुदत्तमः ।

श्यामायाः पद्मसङ्काशो ललितोऽन्तर्हितो मया । मलेन संहृतो ह्यस्याम्बुजोऽम्बुणैव चन्द्रमाः ।

चिह्नभूतो विभूत्यर्थमयं धात्रा विनिर्दिष्टः । प्रतिपत्कलुषस्येन्दोर्लोकं नातिविराजते ।

११०६

न चास्या दृश्यते रूपं वपुर्धूलसमाचितं । असंस्कृतमपि व्यक्तं भाति काञ्चनसन्निभं ।

अनेन वपुषा बाला पिशुनाऽनेन सूक्ष्मिता । ललितेयं मया देवी निम्भतोऽग्निरिवोन्नता ।

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य सुदेवस्य विश्रान्त्यते । सुनन्दा शोधयामास पिशुप्रच्छादनं ममं ।

स मलेनापकृष्टेन पिप्पुलास्या व्यरोचत । दमयन्त्या यथा बन्धे नभसीव निशाकरः ।

पिप्पुं दृष्ट्वा सुमन्दा च राजमाता च भारत । रुदन्या तां परिष्वज्य मुहुर्त्तमिव तत्सुतः ।

१००५

उत्सृज्य वास्यं शनकैराजमातेदमब्रवीत् । भगिन्या दुहिता मे ऽसि पिप्पुलाज्जेन सूचिता ।

अहञ्च तव माता च राज्ञस्तस्य महात्मनः । सुते दशार्णाधिपतेः सुदाह्वयाददर्शने ।

भीमस्य राज्ञः सा दत्ता वीरबाहोरहं पुनः । तन्नु जाता मया दृष्ट्वा दशार्णेषु पितुर्गृहे ।

यथैव ते पितुर्गृहे तथैव मम भाविनि । यथैव च ममैश्वर्यं दमयन्ति तथा तव ।

तां प्रदृष्टेन मनसा दमयन्तो विशास्यते । प्रणम्य मातुर्भगिनीमिदं वचनमब्रवीत् ।

१०१०

अज्ञायमानाऽपि सती सुखमस्त्युषिता त्वधि । सर्व्वकामैः सुविहिता रक्ष्यमाणा सदा त्वया ।

सुखात् सुखतरं वाशे भविष्यति न संशयः । चिरविप्रोषितां मातर्कामनुज्ञातुमर्हसि ।

दारकौ च हि मे नीतौ वसतस्तत्र बालकौ । पित्रा विहीनौ शोकात्तौ मया चैव कथं नु तौ ।

यदि चापि प्रियं किञ्चिन्नायि कर्तुमिहेच्छसि । विदर्भा यातुमिच्छामि शीघ्रं मे यानमादिश ।

वाढमित्येव तामुक्त्वा दृष्ट्वा माहस्वषा नृप । गुप्ता बलेन महता पुत्रस्थानुमते ततः ।

१०१५

प्रास्थापयद्वाजमाता श्रीमतीं नरवाहिना । यानेन भरतश्रेष्ठ ह्यश्वपानपरिच्छदां ।

ततः सा नचिरादेव विदर्भानगमत् पुनः । तान्नु बन्धुजनः सर्व्वः प्रदृष्ट्वा समपूजयत् ।

सर्व्वान् कुशलिनो दृष्ट्वा बान्धवान् दारकौ च तौ । मातरं पितरश्चोभौ सर्व्वश्चैव सखीजनं ।

देवताः पूजयामास ब्राह्मणांश्च यशस्विनी । परेण विधिना देवि दमयन्ती विशास्यते ।

अतर्पयत् सुदेवञ्च गोसहस्रेण पार्थिवः । प्रीतो दृष्ट्वैव तनयां यामेण द्रविणेन च ।

१०२०

सा व्युष्टा रजनीन्तत्र पितुर्वैश्वानि भाविनी । विश्रान्ता मातरं राजन्निदं वचनमब्रवीत् ।

॥ दमयन्त्युवाच ॥ माझेदिच्छमि जीवन्तीं मातः सत्यं ब्रवीमि ते । नरवीरस्य चैतस्य नलस्यानयने यत ।

दमयन्त्या तथोक्त्वा तु सा देवी श्वश्रुदुःखिता । वास्येनापिहिता राज्ञी नोत्तरं किञ्चिदब्रवीत् ।

तदवस्थान्नु तां दृष्ट्वा सर्व्वमन्नःपुरं तदा । हाहाभूतमतीवासोद्भृशञ्च प्रहरोद ह ।

ततो भीमं महाराजं भार्या वचनमब्रवीत् । दमयन्ती तव सुता भर्त्तारमनुशोचति ।

१०२५

अपकृष्ट्य च लज्जां सा स्वयमुक्तवती नृप । प्रयतन्तु तव प्रेय्याः पुण्यश्लोकस्य मार्गणे ।

तथा प्रदेष्टितो राजा ब्राह्मणान् वञ्चवर्त्तिनः । प्रास्थापयद्दिशः सर्व्वा यतश्च नलमार्गणे ।

ततो विदर्भाधिपतेर्नियोगाद्ब्राह्मणास्तदा । दमयन्तीमयो हत्वा प्रस्थितास्ते तथाऽब्रुवन् ।

अथ तानब्रवीद्वैभी सर्व्वराष्ट्रेष्विदं वचः । ब्रूयास्तज्जनसंसक्तु तत्र तत्र पुनः पुनः ।

क नुलं कितव च्छित्वा नस्त्राद्वै प्रस्थिता मम । उत्सृज्य विपिने सुप्राप्तमनुरक्ता प्रियां प्रिय ।

१०३०

सा वै यथा त्वया दिष्टा तथास्ते तत्प्रतीक्षिणी । दह्यमाना श्वश्रुं बाला वत्त्राद्वैनाभिसंष्टता ।

तस्या रुदन्याः शततं तेन शोकेन पार्थिव । प्रमादं कुरु वै वीर प्रतिवाक्यं वदस्व च ।

एवमन्यच्च वक्तव्यं रूपं कुर्याद्यथा मयि । वायुना धूयमानो हि वनं दहति पावकः ।

अर्त्तव्या रक्षणया च पत्नी हि पतिना सदा । तन्मष्टमुभयं कम्पाद्दर्शयन् सतस्तव ।
 ख्यातः प्राज्ञः कुलीनश्च सानुकोशो भवान् सदा । संतप्तो निरनुकोशः शङ्के मद्भाग्यसङ्ख्यात् ।
 तत्कुरुष्व नरव्याघ्र दयां मयि नरर्षभ । आनुग्रहं परो धर्मस्त्वत्त एव हि मे श्रुतः ।
 एवं ब्रुवाणान् यदि वः प्रतिब्रूयात् कथञ्चन । स नरः सर्वथा ज्ञेयः कथसौ क नु वर्त्तते ।
 यज्ञैव वचनं श्रुत्वा ब्रूयात् प्रतिवचो नरः । तदादाय वचस्तस्य ममावेद्यं दिजोत्तमाः ।
 यथा च वो नजानोयाद्भुवतो मम ग्रामनान् । पुनरागमनश्चैव तथा कार्यमतश्चित्तैः ।
 यदि वाऽसौ समृद्धः स्याद्यदि वाऽप्यधेनो भवेत् । यदि वाऽप्यसमर्थः स्याज्ज्ञेयमस्य चिकीर्षितं ।
 एवमुक्तास्त्वगच्छंते ब्राह्मणाः सर्वतो दिशः । नलं मृगयितुं राज्ञस्तदा व्यसन्ति तथा ।
 ते पुराणि सराद्वाणि यामान् घोषास्तथाश्रमान् । अन्वेषन्तो नलं राजन्नाधिगम्युर्दिजातयः ।
 तच्च वाक्यं तथा सर्वे तच्च तच्च विशास्यते । श्रावयाच्चकिरे विप्रा इमयन्था यथेरितं ।
 इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलान्वेषणे एकोनसप्ततोऽध्यायः ॥ ६८ ॥
 ॥ वृक्षद्वय उवाच ॥ अथ दीर्घस्य कालस्य पर्षादो नाम वै द्विजः । प्रत्येत्य नगरं भैमीमिदं वचनमब्रवीत् ।
 नैषधं मृगयाणेन दमयन्ति मया नलं । अयोध्यां नगरीं गत्वा भाङ्गासुरिरुपस्थितः ।
 आवितस्य मया वाक्यं त्वदीयं स महाजने । श्वतुपर्षो महाभागो यथोक्तं वरवर्णिनि ।
 तच्छ्रुत्वा नाब्रवीत् कश्चिद्भुतुपर्षो नराधिपः । नच पारिषदः कश्चिद्वाक्यमाणे मयाऽप्युक्तं ।
 अनुज्ञातान्नु भो राज्ञा विजने कश्चिदब्रवीत् । श्वतुपर्षस्य पुरुषो बाहुको नाम नामतः ।
 सुतस्तस्य नरेन्द्रस्य विरूपो ह्रस्वबाहुकः । शीघ्रयानेषु कुशलो मिष्टकर्त्ता च भोजने ।
 स दिनत्रयस्य बह्वृशो रुदित्वा च पुनः पुनः । कुशलश्चैव मां प्रष्टुं पश्चादिदमभाषत ।
 वैषम्यमपि सम्प्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः । आत्मानमात्मना सत्यो जितः स्वर्गो न संशयः ।
 रहिता भर्तृभिश्चैव न कुप्यन्ति कदाचन । प्राणाश्चारिचक्रवान् धारयन्ति वरस्त्रियः ।
 विषमस्येन मूढेन परिभ्रष्टसुखेन तु । यत् सा तेन परित्यक्ता तच्च न कोद्भुमर्हति ।
 प्राणयानां परिप्रेषाः शकुनैर्हतवाससः । आधिभिर्दंष्ट्रमानस्य श्यामा न कोद्भुमर्हति ।
 सत्कृताऽसत्कृता वाऽपि पतिं दृष्ट्वा यथागतं । भ्रष्टराज्यं श्रियादीनं लुपितं व्यथनाश्रुतं ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लरितोऽहमिहागतः । श्रुत्वा प्रमाणं भवती राज्ञश्चैव निवेदय ।
 इतच्छ्रुत्वाऽश्रुपां चो पर्षादस्य विशास्यते । दमयन्ती रक्षोऽभ्येत्य मातरं प्रत्यभाषत ।
 अयमर्थो न संवेद्यो भीमे मातः कदाचन । लक्ष्मिधौ निघोच्छेद्यं सुदेवं द्विजसत्तमं ।
 इत्या न नृपतिर्भीमः प्रतिपद्येत् मे मतं । तथा त्वया प्रकर्त्तव्यं मम चेत् प्रियमिच्छसि ।
 यथा चाहं समानीता सुदेवेनाशु बान्धवान् । तेनैव मङ्गलनाशु सुदेवो यातु माचिरं ।
 समानेतुं नलं मातरयोध्यां नगरीमितः । विश्रान्तान्नु ततः पश्चात् पर्षादं द्विजसत्तमं ।
 अर्चयामास वैदर्भी धनेनातोव भाविनी । नलं चेहागते विप्र भूयो दास्यामि ते वसु ।

२०११

५०४०

२०१५

५०५०

२०५५

२०६०

तथा हि मे बहू कृतं यदन्या न करिष्यति । यद्वाऽहं समेक्ष्यामि शीघ्रमेव द्विजोत्तम ।
 स एवमुक्तोऽथास्यास्य आशीर्वादैः सुमङ्गलैः । गृहानुपययौ चापि हतार्थः सुमहामनाः ।
 ततः सुदेवमाभाष्य दमयन्तो युधिष्ठिर । अत्रवीत् सन्निधौ मातुर्दुःखोक्तसमन्विता । १०१५
 गत्वा सुदेव नगरीमयोध्यावासिनं नृपं । ऋतुपर्षं वचो ब्रूहि संपतन्निव कामगः ।
 आस्थास्यति पुनर्भूमौ दमयन्तो स्वयम्बरं । न च गच्छन्मि राजानो राजपुत्रास्तु सर्व्वशः ।
 तथा च गणितः कालः शोभते स भविष्यति । यदि सभावनीयन्ते गच्छ शीघ्रमरिन्दम ।
 सुय्यादये द्वितीर्य सा भर्त्तारं वरयिष्यति । नहि स ज्ञायते वीरो नलो जीवति वा नवा ।
 एवं तथा यथोक्तो वै गत्वा राजानमब्रवीत् । ऋतुपर्षं महाराज सुदेवो ब्राह्मणस्तदा । १०२०

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि दमयन्तोपुनःस्वयम्बरकथने मत्तितितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥
 ॥ दृष्टदृष्ट उवाच ॥ श्रुत्वा वचः सुदेवस्य ऋतुपर्षो नराधिपः । सान्त्वयन् क्षणया वाचा बाहुकं प्रत्यभाषत ।

विदर्भो यातुमिच्छामि दमयन्त्याः स्वयम्बरं । एकाङ्गा हयतत्त्वज्ञ मन्यसे यदि बाहुक ।
 एवमुक्तस्य कौन्तेय तेन राज्ञा गलस्य ह । अदीर्य्यत मनो दुःखात् प्रदधौ च महामनाः ।
 दमयन्तो भवेदेतत् कुर्याद्दुःखेन मोहिता । अस्मदर्थे भवेदाऽयमपायश्चिन्तितो महान् ।
 नृशंसं वत वैदर्भो भर्तृकामा तपस्विनी । मया क्षुद्रेण निहता रूपणा पापबुद्धिना । १०२५
 स्त्रीस्वभावस्य लोके मम दोषस्य दाहणः । स्यादिवमपि कुर्यात् सा विवासाद्गतसौहृदा ।
 मम शोकेन संविद्धा नैराश्यात्तनुमध्यमा । नैवं सा कर्हिचित् कुर्यात् सापत्या च विशेषतः ।
 यदत्र सत्यं वाऽसत्यं गत्वा वेत्स्यामि निश्चयं । ऋतुपर्षस्य वै काममात्मार्य्यं करोम्यहं ।
 इति निश्चित्य मनसा बाहुको दीनमानसः । हताञ्जलिस्त्वाचेदं ऋतुपर्षं नराधिपं ।
 प्रतिजानामि ते वाक्यं गमिष्यामि नराधिप । एकाङ्गा पुरुषस्यात्र विदर्भनगरं नृप । १०३०
 ततः परीक्षामन्यानाञ्चके राजन् स बाहुकः । अश्वशालामुपागत्य भाङ्गासुरिनृपाक्षया ।
 स त्वर्थमाणो बहूञ्च ऋतुपर्षेन बाहुकः । अश्वान् जिह्वासमानो वै विशार्थ्य च पुनः पुनः ।
 अश्वगच्छत् कृशानश्वान् समर्थानध्वनिचमान् । तेभ्यो बलसमायुक्तान् कुलशीलसमन्वितान् ।
 वर्ज्जितान् लज्जणैर्हमैः पृथुप्रोथाग्रहाहमूढम् । शुद्धान् दक्षभिरावर्तैः सिन्धुजान् वातरं हसः ।
 दृष्ट्वा तानब्रवीद्वाजा किञ्चित् कोपसमन्वितः । किमिदं प्रार्थितं कर्तुं प्रलब्धया न ते वयं । १०३५
 कथमल्पबलप्राणा वक्ष्यन्तीमे हया मम । महदध्वानमपि च गन्तव्यं कथमीदृशैः ।

॥ बाहुक उवाच ॥ एका ललाटे दौ मूर्ध्नि दौ दौ पार्श्वोपपार्श्वयोः । दौ दौ वक्षसि विक्षेपे प्रयणे चैव एव तु ।

एते ह्या गमिष्यन्ति विदर्भाञ्च संशयः । यान्न्यामन्यसे राजन् ब्रूहि तान् योजयामि ते ।

॥ ऋतुपर्ष उवाच ॥ तमेव हयतत्त्वज्ञ कुशलो ह्यसि बाहुक । यान् मन्यसे समर्थान् क्षिप्रं तानेव योजय ।

ततः मदर्थं स्यतु रः कुलशीलसमन्वितान् । योजयामास कुशलो अवयुक्तावयं नलः । १०४०

ततो युक्तं रथं राजा समारोहत्स्वराश्रितः । अथ पर्य्यपतन् भूमौ जातुमिच्छे द्वयोत्तमाः ।

ततो नरवरः श्रीमासलो राजा विश्राम्यते । सान्त्वयामासं तान्शालोजीबलसमन्वितान् ।
 रश्मिभिश्च समुद्यम्य नलो यातुमियेष सः । सूतमारोप्य वार्ष्णेयं जवमास्थाय वै परं ।
 ते चोद्यमाना विधिवद्वाङ्केन ह्योक्तमाः । समुत्पत्तुरद्याकाशं रथिनं मोहयन्निव ।
 तथा तु दृष्ट्वा तानश्वान् वहतो वातरंहसः । अयोध्याधिपतिः श्रीमान् किमयं परमं यथै । १०१५
 रथघोषान्मु तं श्रुत्वा हयसंग्रहणञ्च तत् । वार्ष्णेयश्चिन्तयामास बाङ्गकस्य हयज्ञतां ।
 किं नु स्यान्मातलिरयं देवराजस्य सारथिः । तथा तल्लक्षणं वीरे बाङ्गके दृश्यते महत् ।
 शास्त्रोक्तोऽथ किञ्च स्याद्दधानां कुलतत्त्ववित् । मानुषं समनुप्राप्ते वपुः परमशोभनं ।
 उताहो खिन्नवेद्राजा नलः परपुरञ्चयः । सोऽयं नृपतिगयात दत्येवं समचिन्तयत् ।
 अयचेह नलो विद्यां वेत्ति तामेव बाङ्गकः । तुल्यं हि लक्षये ज्ञानं बाङ्गकस्य नलस्य च । १०२०
 अपिचेदं वयस्तुल्यं बाङ्गकस्य नलस्य च । मायं नलो महावीर्यस्त्राद्विदुश्च भविष्यति ।
 प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति दृष्टिवीमिमां । दैवेन विधिना युक्ताः शास्त्रोक्तैश्च निरूपणैः ।
 भवेच्च मतिभेदे मे गात्रवैरूप्यतां प्रति । प्रमाणात् परिहीनस्तु भवेदिति मतिर्बलम् ।
 वयःप्रमाणं तत्तुल्यं रूपेण तु विपर्यया । नलं सर्व्वगुणैर्धुक्तं मन्ये बाङ्गकमन्ततः ।
 एवं विचार्य्य वज्रो वाष्णेयः पर्य्यचिन्तयत् । हृदयेन महाराजपुण्यश्लोकस्य सारथिः । १०२५
 अतुपर्णस्य राजेन्द्रो बाङ्गकस्य हयज्ञतां । चिन्तयन्मुमुदे राजा सहवार्ष्णेयसारथिः ।
 रैकाग्र्य्यञ्च तयोस्ताहं हयसंग्रहणं च तत् । परं यत्नञ्च संप्रेक्ष्य परां मुदमवाप ह ।
 इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि नलोपाख्यानपर्व्वणि अतुपर्णविदर्भगमने एकसप्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥
 ॥ दृष्टदृश्य उवाच ॥ स नदीः पर्व्वतांश्चैव वनानि च सरांसि च । अचिरैरेणातिचक्राम खेचरः खेचरन्निव ।
 तथा प्रयाते तु रथे तदा भाङ्गासुरिर्नृपः । उक्तरीयमधोऽपश्यद्भृष्टं परपुरञ्चयः ।
 ततः स त्वरमाणस्तु पटे निपतिते तदा । यद्दीप्यामीति तं राजा नलमाह महामनाः । १०३०
 निमृष्टीश्च महाबुद्धे हयानेतान् महाजवान् । वार्ष्णेयो व्यावेदतं मे पटमानयतामिह ।
 नलस्तं प्रत्युवाचाय दूरे भ्रष्टः पटलव । योजनं समतिक्रान्तो नाहर्षुं शक्यते पुनः ।
 श्वमृको नलोऽयं तदा भाङ्गासुरिर्नृपः । आसन्नाद वने राजन् फलवन्तं विभीतकं ।
 तं दृष्ट्वा बाङ्गकं राजा त्वरमाणोऽभ्यभक्षत । ममापि सूत पश्य त्वं संख्यानि परमं बलं ।
 सर्व्वः सर्व्वं न जानाति सर्व्वज्ञो नास्ति कस्यन । नैकञ्च परिनिष्ठाऽस्ति ज्ञानस्य पुरुषे कश्चित् । १०३५
 दृष्टेऽस्मिन् धानि पर्षाणि फलान्यपि च बाङ्गक । पतितान्यपि स्यान्त्य च तत्रैकमधिकं शतं ।
 रुक्पत्राधिकं पत्रं फलमेकञ्च बाङ्गक । पञ्चकोट्योऽयं पत्राणां दधौरपि च शाखयोः ।
 प्रचिनुह्यस्य शाखे द्वे यास्याप्यन्याः प्रशाखिकाः । आभ्यां फलसहस्रे द्वे पद्मानं शतमेव च ।
 ततो रथमवस्थाप्य राजानं बाङ्गकोऽब्रवीत् । परोक्षमिव मे राजन् कथ्यसे श्चक्रुर्धनम् ।
 प्रत्यक्षमेतत् कर्त्ताऽस्मि ज्ञातयित्वा विभीतकं । अद्याञ्च गच्छितं राजन् विद्यते न परोक्षता । १०४०

प्रत्यक्षं ते महाराज शान्तियुष्ये विभीतकं । अहं हि नाभिजानामि भवेदेवं नवेति वा ।
 संख्यास्यामि फलान्यस्य पश्यतस्ते जनाधिप । मुहूर्त्तमपि वार्षेया रश्मीन् च कृत्य वाजिनः ।
 तमब्रवीन्नृपः सतं नायं कालो विलम्बितुं । बाहुकस्तत्रवोदेनं परं यत्नं समास्थितः ।
 प्रतोचस्व मुहूर्त्तं त्वमथवा त्वरते भवान् । एष याति शिवः पन्थाः याहि वार्षेयसारथिः ।
 अब्रवीद्वृत्तुपुंस्तु शास्त्वयन् कुरुनन्दन । त्वमेव यन्ता मान्याऽस्ति पृथिव्यामपि बाहुक । २८२४
 तत्कृते यातुमिच्छामि विदर्भा ह्यकोविद । शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि न विप्रं कर्तुमर्हसि ।
 कामञ्च ते करिष्यामि यन्मां वृत्त्यसि बाहुक । विदर्भा यदि यात्वाऽयं सूर्यं दर्शयिताऽमि मे ।
 अथाब्रवीद्बाहुकस्तं संख्याय च विभीतकं । ततो विदर्भा यास्यामि कुरुक्षेत्रं वचो मम ।
 अकाम इव तं राजा गणयस्वेत्युवाच ह । एकदेशञ्च शाखायाः समादिष्टं मयाऽनघ ।
 गणयस्वास्त्यन्तञ्च ततस्त्वं प्रीतिमावह । सोऽवतीर्थ रथात्तूर्णं शान्तयामास तं द्रुमं । २८२५
 ततः स विस्मयाविष्टो राजानमिदमब्रवीत् । गणयित्वा यथोक्तानि तावन्त्येव फलानि च ।
 अत्यद्भुतमिदं राजन् दृष्टवानस्मि ते बलं । आतुमिच्छामि ते विद्यां यथैतज्ज्ञायते नृप ।
 ॥ तमुवाच ततो राजा त्वगितो गमने नृपः । विद्यत्तत्तदयज्ञं मां सङ्गाने च विशारदं ।
 बाहुकस्तमुवाचाय देहि विद्यामिमं मम । मत्तोऽपि चाश्वहृदयं गृह्णाण पुरुषर्षभ ।
 अतुपर्णस्तो राजा बाहुकं कार्यगौरवात् । हयज्ञानस्य लोभाच्च तं तथेत्यब्रवीदचः । २८२६
 यथोक्तं त्वं गृह्णाणेदमचाणां हृदयं परं । नित्येपो मेऽश्वहृदयं त्वयि तिष्ठति बाहुक ।
 एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतुपर्णा नलाय वै । तस्याचहृदयज्ञस्य शरीरान्निःसृतः कलिः ।
 कर्कोटकविषं तीक्ष्णं मुखात् सततमुद्धमन् । कलेस्तस्य तदार्त्तस्य शपाभिः स विनिःसृतः ।
 स तेन कथितो राजा दीर्घकालमनात्मवान् । ततो विषविमुक्तात्मा स्वं रूपमकरोत् कलिः । २८२७
 तं शत्रुमैच्छत् कुपितो निषधाधिपतिर्नलः । तमुवाच कलिर्भीतो वेपमानः कृताञ्जलिः ।
 कोपं संयच्छ नृपतेर्कोर्त्तिं दास्यामि ते परं । इन्द्रमेनस्य जननी कुपिता मां शपत् पुरा ।
 यदा त्वया परिगृह्णाता ततोऽहं भृशपीडितः । अक्सं त्वयि राजेन्द्र मुदः खमपराजित ।
 विप्रेण नागराजस्य दह्यमानो दिशनिग्नः । शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि गृह्णु चंदं वचो मम ।
 ये च त्वां मनुरां लोकैर्लोकैरियस्यन्तन्द्रिताः । मत्प्रसृतं भयं तेषां न कदाचिद्विष्यति ।
 भयार्त्तं शरणं यातं यदि मां त्वं न शस्यसे । एवमुक्तो नलो राजा न्ययच्छत् कोपमात्मनः । २८२८
 ततो भोवः कलिः क्षिप्रं प्रविश विभीतकं । कलिस्त्वन्यैस्तद्गृह्यः कथयन्नैषधेनैव ।
 ततो गतज्वरः राजा नैषधः परवीरहा । संप्रनष्टे कलौ राजान संख्यायास्य फलान्युत ।
 मुदा परमया युक्तेजसाऽयं परेण वै । रथमारुह्य तेजस्वी प्रयथैव जवनेर्हयैः ।
 विभीतकश्चाप्रगन्तः मृत्तः कलिर्भययात् । हृद्योत्तमानुत्पततो द्विजानिव पुनः पुनः ।
 नलः सञ्ज्ञादयामास प्रहृष्टनान्तरात्मना । विदर्भाऽभिमुखो राजा प्रयथैव स मन्त्रायणाः । २८२९

नले तु समतिकान्ते कलिरप्यगमदृष्टं । ततो गतञ्जो राजा नलोऽभूत् शयिवीपतिः । विमुक्तः कदिना राजन् रूपमात्र
दियोजितः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलकलित्यागे द्विसप्ततोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

॥ वृहदथ उवाच ॥ ततो विदर्भा अप्राप्तं मायाक्रे सत्यविक्रमं । अतुपर्षं जना राज्ञे भीमाय प्रत्यपाश्यन् ।

स भीमवचनाद्राजा कुण्डिनं प्राविशत् पुरं । नादयन्त्यधोषेण सन्धाः, सविदिशो दिशः ।

ततस्तं रथनिर्धोषं नलाश्वास्तत्र श्रुश्रुवुः । श्रुत्वा तु रुमहयन्त पुरेव नृगसन्निधौ ।

दमयन्ती तु श्रुत्वा रथधोषं नलस्य तं । यथा मेघस्य मदतो गम्भीरं जलदागमे ।

२८५५

परं विस्मयमापन्ना श्रुत्वा नादं महास्वनं । नलेन संयुह्यतेषु पुरेव नलवज्रिषु ।

सदृशं रथनिर्धोषं भेने भैमौ तथा हयाः । प्रासादस्याथ शिखिनः शालास्याश्चैव वारणाः ।

हयाथ श्रुश्रुवुस्तस्य रथधोषं महीपते । ते श्रुत्वा रथनिर्धोषं वारणाः शिखिनस्तथा ।

प्रणेदुन्मुखा राजन् मेघनाद इत्योत्सुकाः ॥ दमयन्त्युवाच ॥ यथाऽभैः रथनिर्धोषः पूर्यन्निव मेदिनीम् ।

ममाह्लादयते चेतो नल एष महीपतिः । अथ चन्द्राभवक्लं तं न पश्यामि नलं यदि ।

२८६०

अप्येयगुणं वीरं निङ्क्षामि न संश्रयः । यदि चैतस्य वीरस्य बाह्वोर्नाद्याहमनरं ।

प्रविशामि सुखस्यैव न भविष्याम्यधश्च । यदि भां नेघनिर्धोषो नेपगच्छति नैषधः ।

अथ चाभीक्ष्णप्रस्थं प्रेक्ष्यामि ऊताशनं । यदि भां विहङ्गिकान्ते मत्तवारणविक्रमः ।

नाभिगच्छति राजेन्द्रा विमङ्क्ष्यामि न संश्रयः । न स्मराम्यनृतं किञ्चिन्स्मराम्यपकारतां ।

न च पर्युषितं वाक्यं खैरेक्ष्यपि कदाचन । प्रभुः क्षमावान् वीरस्य दाता चाभ्यधिको नृपैः ।

२८६५

रहोऽनोचानुवर्त्ती च क्षीयन्मम नैषधः । गुणोत्तमस्य स्मरन्त्या मे तत्पराया दिवानिभं ।

हृदयं दीर्यत इदं प्रोक्तात् प्रियविनाकृतं । एवं त्रिलपमाना सा नष्टसंज्ञेव भारत ।

आहरोह महदेश्म पुष्पश्लोकदिदृक्षथा । ततो मध्यमकल्पायां ददर्शे रथमास्थितं ।

अतुपर्षं महीपालं सहवार्षेयबाहुकं । ततोऽवतोर्ये वार्षेयो बाहुकस्य रथोत्तमात् ।

२८७०

हयंस्ताननुमुच्याथ स्थापयामास वै रथं । सेवतोर्ये रथोपस्थादृतुपर्षो नराधिपः ।

उपतस्थे महाराजं भीमं भीमपराक्रमं । तं भीमः प्रतिजयाह पूजया परया ततः ।

स तेन पूजितो राज्ञा अतुपर्षो नराधिपः । स तत्र कुण्डिने रथे वसमानो महीपतिः ।

न च किञ्चिन्दाऽपश्यत् प्रेक्षमाज्ञो मुञ्जर्मुञ्जः । स तु राज्ञा समागम्य विदर्भपतिना तदा ।

अकस्मात् सहसा प्राप्तं स्त्रीमन्त्रं न स्मरिन्दति । किं कार्यं स्वागतं तेऽस्तु राज्ञा पृष्टः स भारत ।

नाभिजघ्ने स नृपतिर्दुहितर्ये समागतं । अतुपर्षोऽपि राजा स धीमान् सत्यपराक्रमः ।

२८७५

राजानं राजपुत्रं वा न स्म पश्यति कश्चन । नैव स्वयम्बरकथां न च विप्रसमागमं ।

ततो त्रिगण्यवाजा मनसा कोबलाधिपः । आगतोऽस्मीत्युवाचैनं भवन्तमभिवादकः ।

राजाऽपि च सत्यन्भीनो मनसा समक्लिप्तः । अधिकं योजनव्रतं तस्मागमनकारणं ।

राज्ञश्चान्यानतिक्रम्य प्राप्तोऽयमभिवादकः । यामान् बह्वनतिक्रम्य नाध्यगच्छयथातथं ।

अल्पकार्यं विनिर्दिष्टं तस्यागमनकारणं । पश्चादुदकं ज्ञाश्यामि कारणं यद्विविधितं ।

५८८०

नैतदेवं स नृपतिस्तं सक्त्य व्यसर्जयत् । विश्राम्यतामित्युवाच कान्तोऽपीति पुनःपुनः ।

स सक्ततः प्रहृष्टात्मा प्रीतः प्रीतेन पार्थिवः । राजप्रेष्यैरनुगता दिष्टं वेम्न समाविशत् ।

चतुर्ष्वे गते राजन् वर्षेयसहिते नृपे । बाहुको रथमादाय रथशालामुपागमत् ।

स मोक्षयित्वा तानश्वानुपसर्ज्य च शास्त्रतः । स्वयञ्चैतान् समाश्राज्य रथोपस्य उपाविशत् ।

दमयन्तो तु शोकान्ता दृष्ट्वा भाङ्गासुरिं नृपं । स्तुतपुत्रश्च वर्षेयं बाहुकश्च तथाविधं ।

५८८५

चिन्तयामास वैदर्भी कक्षेप रथनिस्त्रगः । नलस्यैव महानामोन्नच पश्यामि नैषधं ।

वर्षेयेन भवेन्नूनं विद्या सेवोपशिक्षिता । तेनाद्य रथनिर्घोषो नलस्यैव महानभूत् ।

आहोस्मिदृतुपर्णोऽपि यथाराजा नलस्तथा । तथाऽयं रथनिर्घोषो नैषधस्यैव नत्थते ।

एवं सानर्कयित्वा तु दमयन्तो विश्राम्यते । दूतौ प्रस्थापयामास नैषधान्वेषणे गृहम् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि नलीपाख्यानपर्वणि भीमपुरप्रवेशे व्याधिकसप्ततोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

॥ दमयन्त्युवाच ॥ गच्छ केचिन्नि जानीहि क एष रथबाहकः । उपविष्टो रथोपस्ये विक्रतो हृस्वबाहुकः ।

५८९०

अभ्येत्य कुशलं भद्रे मृदपूर्वं समाहिता । पृच्छेथाः पुरुषं क्षेमं यथातत्त्वमनिन्दिते ।

अत्र मे महती शङ्का भवेदेष नलो नृपः । यथाच मनसस्तुष्टिर्हृदयस्य च निर्वृतिः ।

ब्रूयाद्यैनं कथाऽन्ते त्वं पर्णादवचनं यथा । प्रतिवाक्यञ्च सुश्रोणि बुध्येथास्त्वमनिन्दिते ।

ततः समाहिता गत्वा दृती बाहुकमब्रवीत् । दमयन्त्यपि कन्याणी प्रासादस्था ह्युपैक्षत ।

॥ केशिन्त्युवाच । स्वागतने मनुष्येन्द्र कुशलन्ते ब्रवोम्यहं । दमयन्त्या वचः साधु निबोध पुरुषर्षभ ।

५८९५

कदा वै प्रस्थिता यूयं किमर्थमिह चागताः । तत्त्वं ब्रूहि यथान्यायं वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ।

॥ बाहुक उवाच । श्रुतः स्वयम्भगे राज्ञां कौशलेन महात्मना । द्वितीयो दमयन्त्या वै भविता य इति द्विजात् ।

श्रुत्वैतत् प्रस्थिता राजा शन्तयाजनयार्थिभिः । हयैर्व्यातजवेर्मुखैरहमस्य च सारथिः ।

॥ केशिन्त्युवाच ॥ अथ योऽसौ हतोयो वः स कुतः कस्य वा पुनः । लक्ष्य कस्य कथञ्चन्दं लब्धि कर्म समाहितं ।

॥ बाहुक उवाच ॥ पुण्यशोकस्य वै सूतो वर्षेय इति विश्रुतः । स नलो विदुते भद्रे भाङ्गासुरिमुपस्थितः ।

५९००

अहमयश्चकुशलः स्तुतत्वे च प्रतिष्ठितः । चतुर्ष्वेन सारथ्ये भोजने च दृतः स्वयं ।

॥ केशिन्त्युवाच ॥ अथ जानाति वर्षेयः क नु राजा नलो गतः । कथञ्च त्वयि चैतेन कथितं स्यात्तु बाहुक ।

॥ बाहुक उवाच ॥ इहैव पुत्रौ निक्षिप्य नलस्य सुभकर्षणः । गतस्ततो यथाकामं नैष जानाति नैषधं ।

नचान्यः पुरुषः कश्चिन्नलं वेत्ति यशस्विनि । गूढश्चरति लोकेऽस्मिन्नष्टकूपो महीपतिः ।

आत्मैव हि ननं वेद याचास्य तद्गमनम् । नहि वै स्वानि लिङ्गानि नलः शंसति किञ्चित् ।

५९०५

॥ केशिन्त्युवाच ॥ योऽसावयोध्यां प्रथमं गतोऽसौ ब्राह्मणस्तदा । इमानि नारीवाक्यानि कथयानः पुनः पुनः ।

क नु त्वं किंनव खित्वा वस्त्राङ्कं प्रस्थितो मम । उत्सृज्य विपिने सुप्तामनुरक्तां प्रियां प्रिय ।

सा वै यथा समादिष्टा तथास्ते तपतीक्षिणी । दह्यमाना दिवारात्रौ क्लृप्ताभिषंष्टता ।

तस्या रुदन्त्याः सततं तेन दुःखेन पार्थिव । प्रमादं कुरु मे वीर प्रतिवाक्यं वदस्व च ।

तस्यास्तत् प्रियमाख्यानं प्रवदस्व महामते । तदैव वाक्यं वैदर्भी श्रोतुमिच्छत्यनिन्दिता ।

२८९०

एतच्छ्रुत्वा प्रतिवचस्तस्य दत्तं लया किल । यत्पुनरा तत्पुनस्तत्तो वैदर्भी श्रोतुमिच्छति ।

॥ दृष्टदश उवाच ॥ एवमुक्तस्य केशिन्या नलस्य कुरुनन्दन । हृदयं व्यथितश्चाक्षीदश्रुपूर्णे चलोचने ।

स निगृह्णात्मनो दुःखं दह्यमानो महीपतिः । वास्यसन्दिग्धया वाचा पुनरेवेदमब्रवीत् ।

॥ बाहक उवाच ॥ वैषम्यमपि सम्प्राप्ता गोपायन्ति कुलस्त्रियः । आत्मानमात्मना सत्या जितः स्वर्गो न संशयः ।

रहिता भर्तृभिश्चापि न क्रुध्यन्ति कदाचन । प्राणाश्चाग्निक्वचान् धारयन्ति वरस्त्रियः ।

२८९१

विषमस्थेन मृडेन परिभ्रष्टमुखेन च । यत् सा तेन परित्यक्ता तत्र न क्रोद्धुमर्हति ।

प्राणयात्रां परिप्रेषोः शत्रुनैर्हतेवाससः । आधिभिर्दह्यमानस्य श्यामा न क्रोद्धुमर्हति ।

भक्तताऽभक्तता वाऽपि पतिं दृष्ट्वा तथाविधं । राज्यभ्रष्टं श्रिया कीर्तं लुधितं व्यसनामुतं ।

एवं ब्रुवाणस्तदाकं नलः परमदुर्मनाः । न वास्यमशकत् सोढुं प्रहरोद स भारत ।

ततः सा केशिनी गत्वा दमयन्यै न्यवेदयत् । तत्सर्वं कथितञ्चैव विकारान्तस्य चैव तं ।

२८९०

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि केशिनीवाक्ये चतुःसप्ततेश्चाध्यायः ॥ ७४ ॥

॥ दृष्टदश उवाच ॥ दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा भृशं शोकपरायणा । शङ्कमाना नलं तं वै केशिनीमिदमब्रवीत् ।

गच्छ केशिनि भूयस्त्वं परीक्षां कुरु बाहके । अब्रुवाणा ममोपस्था चरितान्यस्य लज्य ।

यदा च किञ्चित् कुर्यात् स कारणान्तत्र भाविनि । तत्र सञ्चेष्टमानस्य लज्यन्ती विवेष्टितं ।

न चास्य प्रतिबन्धेन देयोऽग्निरपि केशिनि । याचते न जलं देयं सर्वथा त्वरमाणया ।

एतत् सर्वं समीक्ष्य त्वं चरितं मे निवेदय । निमित्तं यन्त्वया दृष्टं बाहके देवमानुषं ।

२८९५

यद्यान्यदपि पश्येथास्तच्छाख्येयं लया मम । दमयन्यैवमुक्ता सा जगामाद्य च केशिनी ।

निश्मत्याथ हयज्ञस्य लिङ्गानि पुनरागमत् । सा तत्सर्वं यथावृत्तं दमयन्यै न्यवेदयत् ।

निमित्तं यत्तत्र दृष्टं बाहके देवमानुषं । केशिन्युवाच । दृढं श्रुत्युपचारोऽसौ न मया मानुषः कश्चित् ।

दृष्टपूर्वः श्रुतो वाऽपि दमयन्ति तथाविधः । ह्रस्वमाक्षाय सञ्चारं नासौ विनमते कश्चित् ।

तन्तु दृष्ट्वा यथासङ्गमुत्सर्पति यथासुखं । सङ्कटेऽप्यस्य सुमहान् विवरो जायते ऽधिकः ।

२८९०

हृत्पर्वस्य चार्थाय भोजनोयन्त्वेनकशः । प्रेषितं तत्र राज्ञा तु मांसं बद्ध च पाशं ।

तस्य प्रचालनार्थाय कुम्भास्तत्रापकल्पिताः । ते तेनावेक्षिताः कुम्भाः पूर्णा एवामवेस्ततः ।

ततः प्रचालनं कृत्वा समधिश्चित्य बाहकः । दणमुष्टिं समादाय भवितुस्तं समादधत् ।

अथ प्रञ्चनितस्तत्र सहसा हव्यवाहनः । तदद्भुततमं दृष्ट्वा विस्मिताऽहमिहागता ।

अन्यच्च तस्मिन् समहदाश्चर्यं ललितं मया । यदग्निमपि संस्पृश्य नैवासौ दह्यते शुभे ।

२८९५

कन्देन चोदकं तस्य वहत्यावर्जितं द्रुतं । अतीव चान्यत् समहदाश्चर्यं दृष्टव्यहं ।

यत् स पुष्पाण्युपादाय हस्ताभ्यां ममृदे शनैः । मृद्यमानानि पाणिभ्यां तेन पुष्पाणि नान्यथा ।
 भूय एव सुगन्धीनि हृषितानि भवन्ति हि । एतान्यद्भुतानि ज्ञानि दृष्ट्वाऽह द्रुतमाश्रता ।
 ॥ वृहदश्र उवाच ॥ दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा पुण्यश्लोकस्य चेष्टितं । अमन्यत नलं प्राप्तं कर्म चेष्टामिच्छति ।
 सा शङ्कमाना भर्तारं बाहकं पुनरिज्जितैः । केशिनीं अत्थया वाच्यं हृदती पुनरब्रवीत् । १८४०
 पुनर्गच्छ प्रमत्तस्य बाहकस्योपसंस्कृतं । महानसाच्छृतं मंसमानयस्त्रेह भाविनि ।
 सा गत्वा बाहकस्याये तस्मांसमुपस्थ च । अत्युष्णमेव त्वरिता तत्क्षणात् प्रिवकारिणी ।
 दमयन्यै ततः प्रादात् केशिनीं कुरुनन्दन । सोषितानलसिद्धस्य नामस्य बज्रघ्नः पुरा ।
 प्राप्य मत्वा नलं स्मृतं प्रक्रोशद्बृशदुःखिता । वैक्रथं परमं गत्वा प्रतान्य च मुखं ततः ।
 मिथुनं प्रेषयामास केशिन्या सह भारत । इन्द्रमेनां सह भ्रात्रा समभिज्ञाय बाहकः । १८४५
 अभिद्रुत्य ततो राजा परिष्वज्याङ्गमानयत् । बाहकस्तु समासाद्य सुतो मुरमुनेः पमौ ।
 मध्यं दुःखपरीतात्मा सुखरं प्रहरोद ह । नैषधा दर्शयित्वा तु विकारमभक्तदा ।
 उत्सृज्य सहसा पुत्त्रौ केशिनीमिदमब्रवीत् । इदञ्च सदृशं भद्रे मिथुनं मम पुत्रयेः ।
 ततो दृष्ट्वैव सहसा वास्यमुत्सृष्टवानहं । बज्रघ्नः सप्ततन्त्रीं त्वां जनः शङ्केतं दोषतः ।
 वयञ्च देशान्धिययो गच्छ भद्रे नमोऽस्तु ते । १८५०

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलकन्यापुत्रदर्शने पञ्चसप्तोऽध्यायः ॥ ७५ ॥
 ॥ वृहदश्र उवाच ॥ सर्वं विकारं दृष्ट्वा तु पुण्यश्लोकस्य धीमतः । आगत्य केशिनीं सर्वं दमयन्यै न्यवेदयत् ।
 दमयन्ती ततो भूयः प्रेषयामास केशिनीं । मातुः सकाशं दुःखार्त्ता नलदर्शनकाङ्क्षया ।
 परीक्षितो मे बज्रघ्ना बाहको नलशङ्कया । रूपे मे संश्रयस्लेकः स्वयमिच्छामि वेदितुं ।
 स वा प्रवेक्ष्यतां मातर्भा वाऽनुज्ञातुमर्हसि । विदितं वाऽथ वाऽज्ञातं पितुर्मे मन्विधीयतां ।
 एवमुक्ता तु वैदर्भ्या सा देवी भीममब्रवीत् । दुहितुस्तमभिप्रायमन्वजानात् स पार्थिवः । १८५५
 सा वै पित्राभ्यनुज्ञाता माता च भरतर्षभ । नलं प्रवेक्षयामास यत्र तस्याः प्रतिश्रयः ।
 तां स्म दृष्ट्वैव सहसा दमयन्तीं नलो नृपः । आविष्टः शोकदुःखाभ्यां बभूव आश्रुगिरिमुतः ।
 तन्नु दृष्ट्वा तथायुक्तं दमयन्ती नलं तदा । तीव्रशोकसेमाविष्टा बभूव वरवर्णिनी ।
 ततः काषायवसना जटिला मलपङ्क्तिनी । दमयन्ती महाराज बाहकं वाच्यमब्रवीत् ।
 पूर्वं दृष्टस्त्वया कथिद्धर्षशो नाम बाहक । सुप्रामुक्त्य विपिने गतो यः पुरुषः स्त्रियं । १८६०
 अनागमं प्रियां भार्यां विजने अममोहितां । अपहाय तु को गच्छेत् पुण्यश्लोककृते नलं ।
 कम तुभ्य मया ब्रान्यादपरार्द्धं महीपतेः । यो मामुत्सृज्य विपिने गतवान्निद्रयाऽर्दितां ।
 मायाद्देवानपाहाय वृभो यः स पुरा मया । अनुव्रतां माभिकामां पुत्रिणीं त्यक्तवान् कथं ।
 अग्रां पाणिं गृहीत्वा तु देवानामग्रतस्तथा । भविष्यामीति सत्यन्तु प्रतिश्रुत्य क तद्गतं ।
 दमयन्त्या ब्रुवन्त्यास्तु सर्वमेतदरिन्दम । शोकजं वारि नेचाभ्याममुखं प्रास्वददृज । १८६५

अतीव कृष्णसारभ्यां रक्तीनाभ्यां जलन्तु तत् । परिस्रवन्नेलो दृष्ट्वा शोकार्त्तामिदमब्रवीत् ।

मम राज्यं प्रनष्टं यन्नाहं तत्कृतवान् स्वयं । कनिना तत्कृतं भीरु यच्च त्वामहमत्यजं ।

यत्तयाऽधर्मोऽच्छ्रेतुं श्रपेनाभिहतः पुग । वनस्थया दुःखितया शोचन्त्या मां दिवानिशं ।

स मच्छरीरे तच्छापादस्त्रभानोऽवप्रकृतिः । तच्छापदग्धः सततं गोऽग्रावग्निरिवाहितः ।

मम च व्यवसायेन तपसा चैव निर्जितः । दुःखस्यान्तेन चानेन भवितव्यं हि नो शुभे ।

१८००

विमुच्य मां गतः पापस्तनोऽहमिह चागतः । तदर्थं विपुलश्रेणि नहि मेऽन्यत्प्रयोजनं ।

कथं नु नारी भर्तारमनुरक्तमनुव्रतं । उत्सृज्य वरयेदन्यं यथा त्वं भीरु कर्हिचित् ।

दृताश्चरन्ति पृथिवीं कृत्स्नां नृपतिशासनात् । भैमो किल स भर्तारं द्वितीयं वरयिष्यति ।

स्वैरुत्तथा यथा काममनुरूपमिवात्मनः । श्रुत्वैव चैवं लरितो भ्रात्रासुररूपस्थितः ।

दमयन्तो तु तच्छ्रुत्वा नलस्य परिदेवितं । प्राञ्चलिर्वैपमाना च भीता वचनमब्रवीत् ।

१८०५

॥ दमयन्त्युवाच ॥ न मामहंसि कल्याण दोषेण परिशङ्कितुं । मया हि देवानुत्सृज्य वृत्तस्त्वं निषधाधिप ।

तवाभिगमनार्थन्तु सर्वतो ब्राह्मणा गताः । वाक्यानि ममगाथाभिर्गायमाना दिशो दश ।

ततस्त्वा ब्राह्मणे विद्वान् पर्षादो नाम पार्थिव । अभ्यगच्छत् कोशलायामृतुपर्षन्निवेशने ।

तेन वाक्ये कृते सम्यक् प्रतिवाक्ये तथा कृते । उपायोऽयं मया दृष्टो नैषधानयने तव ।

त्वामृते नहि लोकेऽन्य एकाक्रा पृथिवोषते । समर्थो योजनघनं गन्तुमश्वैर्नराधिप ।

१८०६

स्पृश्यन्नेन सत्येन पादावेतौ महीपते । यथा नासक्तं किञ्चिन्मनसाऽपि चराम्यहं ।

अयश्चरति लोकेऽस्मिन् भूतसाक्षी मदागतिः । एष मे मुञ्चतु प्राणान् यदि पापं चराम्यहं ।

तथा चरति तिग्माशुः परेण भुवनं सदा । स मुञ्चतु मम प्राणान् यदि पापं चराम्यहं ।

चन्द्रमाः सर्वभूतानामन्तश्चरति साक्षिवत् । स मुञ्चतु मम प्राणान् यदि पापं चराम्यहं ।

एते देवास्तयः कृत्स्नं त्रैलोक्यं धारयन्ति वै । विप्रवन्तु यथासत्यमेतद्देवास्यजन्तु मां ।

१८१०

एवमुक्तस्ततो वायुरन्तरीचादभाषत । नैषा कृतवती पापं नल सत्यं ब्रवीमि ते ।

राजन् शीलनिधिः स्मृतो दमयन्त्या सुरक्षितः । साक्षिणो रक्षिणश्चास्या वयं त्रीन् परिवत्सरान् ।

उपायो विहितश्चायं तदर्थमतुलोऽनया । नक्षोकाक्रा घ्नतं गन्ता त्वामृतेऽन्यः पुमानिह ।

उपपन्ना त्वया भैमी लघ्न भैम्या महीपते । नात्र शङ्का त्वया कार्या सङ्गच्छ सव्य भार्यया ।

ततो ब्रुवति वाथै तु पुष्पवृष्टिः पपात ह । देवदुन्दुभयो नेदुर्व्यवौ स पवनः शिवः ।

१८१५

तदद्भुतमयं दृष्ट्वा नलो राजाऽथ भारत । दमयन्त्यां विशङ्कां तामुपाकर्षदरिन्दमः ।

ततस्तदस्त्रमरजः प्राट्णोदसुधाधिपः । संसृत्य नागराजं तं ततो लेभे स्वकं वपुः ।

स्वरूपिणन्तु भर्तारं दृष्ट्वा भीमसुता तदा । प्राकोशदुर्ध्वैरालिङ्ग्य पुण्यशोकमनिन्दिता ।

भैमीमपि नलो राजा भ्राजमानो यथा पुरा । सस्त्रजे स्वसुतौ चापि यथावत् प्रत्यनन्दत ।

ततः स्त्रोरसि विन्यस्य वक्त्रं तस्य शुभानना । परीता तेन दुःखेन निश्चायायतेक्षणा ।

१०००

तथैव मलदिग्धाङ्गो परिष्वज्य शुचिस्मितां । सुचिरं पुरुषव्याघ्र तस्मै शोकपरिभुतः ।

ततः सर्वं यथावृत्तं दमयन्त्या नलस्य च । भीमायाकथयत् प्रीत्या वैदर्भीजननी नृप ।

ततोऽब्रवीन्महाराजः कृतशौचमहं नलं । दमयन्त्या संशोपेतं कथं द्रष्टा सुखोषितं ।

ततस्तौ सहितौ रात्रिं कथयन्तौ पुरातनं । वने विचरितं सर्वमूषतुर्मुदितौ नृप ।

गृहे भीमस्य नृपतेः परस्परसुखेक्षिणौ । वसेतां हृष्टमङ्गलौ वैदर्भी च नलस्य च ।

१००५

स चतुर्थे ततो वर्षे भङ्गस्य महं भार्यया । सर्वकामः सुसिद्धार्यो लब्धवान् परमां मुदं ।

दमयन्त्यपि भर्तारमासाद्याप्ययिता श्वश्रुः । अर्द्धसञ्ज्ञातश्चैव तोयं प्राप्य वसुधरा ।

सैवं समेत्य व्यपनोय तन्नां ज्ञानज्वरा र्षविष्टदृष्टत्वा । रराज भैमो समवाप्तकामा प्रीतांशुना रात्रिरिवोदितेन ।

इतिश्री महाभारते आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि नलदमयन्तोर्मेलने षट्सप्ततोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

॥ दृष्टदृष्टत्वा च ॥ अथ तां व्युषितौ रात्रिं नलो राजा स्वलङ्कृतः । वैदर्भ्या सहितः काले ददर्श वसुधाधिपं ।

ततोऽभिवादयामास प्रयतः श्वशुरं नलः । ततोऽनु दमयन्तो च ववन्दे पितरं शुभा ।

१०१०

तं भीमः प्रतिजयाह पुलकते परया मुदा । यथाऽहं पूजयित्वा च समाश्वासयत प्रभुः ।

नलेन सहितान्तां च दमयन्तीं पतिव्रतां । तामर्हणां नलो राजा प्रतिशृणु यथाविधि ।

परिचर्यां स्वकां तस्मै यथावत् प्रत्येवदयत् । ततो बभूव नगरे सुमहान् हर्षजः स्वनः ।

जनस्य सम्प्रहृष्टस्य नलं दृष्ट्वा तथागतं । अशोभयच्च नगरं पताकाध्वजमालिनं ।

शिक्षाः सुगृहपुण्याद्या राजमार्गाः स्वलङ्कृताः । दारि दारि च पौराणां पुष्यभङ्गोपकल्पिताः ।

१०१५

अर्चितानि च सर्व्याणि देवतायतनानि च । अतुर्पणोऽपि शुश्राव बाङ्गकञ्चस्मिन् नलं ।

दमयन्त्या समायुक्तं जह्वे च नराधिपः । तमानायं नलं राजा चमयामास पार्थिवं ।

स च तं चमयामास हेतुभिर्बुद्धिसमयतः । स सत्कृतो महीपालो नैषधं विस्मिताननः ।

उवाच वाक्यं तल्लोका नैषधं वदताम्बरः । दिक्षा समेतो दारैः स्वैर्भवानित्यभ्यनन्दत ।

किञ्चित्तु नापराधान्ते कृतवानस्मि नैषध । अज्ञातवासं वसतो मद्गृहे वसुधाधिप ।

१०२०

यदि वा बुद्धिपूर्व्याणि यद्यबुद्ध्याऽपि कानिचित् । मया कृतान्यकार्याणि तानि लंघन्मुमर्हसि ।

॥ नल उवाच ॥ न मेऽपराधं कृतवीत्स्वं स्वल्पमपि पार्थिव । कृतेऽपि च न मे कोपः क्षन्तव्यं हि मया तव ।

पूर्वं ह्यपि मया मेऽग्निं सम्पन्वो च जनाधिप । अतज्जङ्गन्तु भूयस्त्वं प्रीतिमाहर्तुमर्हसि ।

सर्वकामैः भुविहितैः सुखमस्त्युषितस्त्वयि । न तथा स्वगृहे राजन् यथा तव गृहे यदा ।

इदञ्चैव हयज्ञानं लदीयं मयि तिष्ठति । तदुपाकर्तुमिच्छामि मन्यसे यदि पार्थिव ।

१०२५

स्वंमुक्ता ददौ विद्यामृतपुष्पाय नैषधः । स च तां प्रतिजयाह विधिवद्वेन कर्मणा ।

गृहीत्वा चाश्वद्वयं राजन् भाङ्गासुरिर्नृपः । निषधाधिपतेष्वपि दत्त्वाऽस्य हृदयं नृपः ।

सूतमन्यमुपादाय ययौ स्वपुरमेव ह । अतुर्पणं गते राजन् नलो राजा विश्रान्तते ।

नगरे कुण्डने कालं नातिदीर्घमिवावसत् ।

इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि अतुर्पणस्वदेशगमने सप्तषप्ततोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

॥ वृहदस्य उवाच ॥ स मासमुष्य कौन्तेय भीममामस्य नैषधः । पुरादल्पपरीवारो जगाम निषधान् प्रति । २०१०
 रथेनैकेन शुभ्रेण दन्तिभिः परिषोडकैः । पञ्चाशद्भिर्हथैश्चैव षट्शतैश्च पदानिभिः ।
 स कम्पयन्निव मर्षो त्वरमाणो महोपतिः । प्रविवेश सुसंरञ्जस्तरसैव महामनाः ।
 ततः पुष्करमासाद्य वीरभेनसुतो नलः । उवाच दिव्याव पुनर्बन्धुं वित्तं मयाऽर्जितं ।
 दमयन्ती च यस्यान्यन्मम किञ्चन विद्यते । एष वै मम सञ्चासत्तव राज्ञस्तु पुष्कर ।
 पुनः प्रवर्त्ततां द्यूतमिति मे निश्चिता मतिः । पणेनैकेन भद्रन्ते प्राणयोश्च पणवहे । २०१५
 जित्वा परस्वमाश्च त्वं राज्यं वा यदि वा वसु । प्रतिपाणः प्रदातव्यः परमो धर्म उच्यते ।
 न चेदाञ्क्षसि द्यूतं त्वं युद्धद्यूतं प्रवर्त्ततां । दैरथेनासु वै शान्तिस्तव वा मम वा मृप ।
 वंशभोज्यमिदं राज्यमर्थितव्यं यथा तथा । येन केनाप्युपायेन वृद्धानामिति शासनं ।
 द्वयोरेकतरे बुद्धिः क्रियतामद्य पुष्कर । कैतवेनासवत्यान्तु युद्धे वा नाभ्यन्तां धनुः ।
 नैषधेनैवमुक्तस्तु पुष्करः प्रहसन्निव । भुवमात्मजयं मत्वा प्रत्याहृष्टयिषीपतिं । २०२०
 दिष्ट्वा त्वयाऽर्जितं वित्तं प्रतिपाणाय नैषध । दिष्ट्वा च दुष्कृतं कर्म दमयन्त्याः चयं गतं ।
 दिष्ट्वा च प्रियमे राजन् सदरोऽद्य महाभुज । धनेनानेन वै भैमी जितेन समसङ्कृतं ।
 मामुपस्थास्यति व्यक्तं दिवि शक्रमिवाप्सराः । नित्यशो हि स्मरामि त्वां प्रतीक्षेऽपि च नैषध ।
 देवेनेन मम प्रतिनिर्भवत्यसु वृद्धलैः । जित्वा त्वद्य वरागेहा दमयन्तोमनिन्दितां ।
 छतछत्या भविष्यामि सा हि मे नित्यशो हृदि । श्रुत्वा तस्य तु ता वाधो बह्वबद्धप्रलापिनः । २०२५
 दयेष स शिरश्चेत्तुं खड्गेन कुपितो नलः । स्मयंस्तु रोषताश्चाचक्षुमुवाच नलो नृपः ।
 पणावः किं व्याहरसे जितो न व्याहरिष्यसि । ततः प्रावर्त्तत द्यूतं पुष्करस्य नलस्य च ।
 एकपाणेन भद्रं ते नलेन स पराजितः । स रत्नकोषनिचयैः प्राणेन पणितोऽपि च ।
 जित्वा च पुष्करं राजा प्रहसन्निदमब्रवीत् । मम सर्वमिदं राज्यमयं हतकण्टकं ।
 वेदर्भा न त्वया शक्या राजापसद वीक्षितुं । तस्यास्त्वं सपरीवारो मूढ दासत्वमागतः । २०३०
 न त्वया तत्कृतं कर्म येनाहं विजितः पुरा । कलिना तत्कृतं कर्म त्वञ्च मूढ न बुध्यसे ।
 नाहं परकृतं दोषं त्वयाधास्ये कथञ्चन । यथासुखं वै जीव त्वं प्राणानवसृजामि ते ।
 तथैव सर्वसम्भारं स्वमंगं वितरामि ते । तथैव च मम प्रीतिस्त्वयि वीर न संशयः ।
 सैहाह्नुंश्चापि मे त्वत्तो न कदाचित् प्रहास्यति । पुष्कर त्वं हि मे भ्राता सञ्जीव शरदः शतं ।
 एवं नलः सान्त्वयित्वा भ्रातरं सत्यविक्रमः । स्वपुरं प्रेषयामास परित्वञ्च पुनः पुनः । २०३५
 सान्त्वितो नैषधेनैवं पुष्करः प्रत्युवाच तं । पुण्यं किं तदा राजन्निवाद्य कृताञ्जलिः ।
 कीर्त्तिरस्तु तवाचक्ष्या जीव वर्षायुतं सुखी । यो मे वितरसि प्राणानधिष्ठानञ्च पार्थिव ।
 स तथा सत्कृतो राजा मासमुष्य तदा नृपः । प्रययौ स्वपुरं हृष्टः पुष्करः स्त्रजनाट्टतः ।
 महत्या सेनया सार्द्धं विनीतैः परिचारकैः । आजमान इवदित्यो वेषा पुरुषवेषम् ।

प्रस्थाप्य पुष्करं राजा वित्तवन्तमनामयं । प्रविवेश पुरीं श्रीमानत्यर्थमुपशोभितां ।

१०९

प्रविश्य सान्त्वयामास पौरांश्च निषधाधिपः । पौरजानपदाश्चापि सम्प्रहृष्टतनुरुहाः ।

जञुः प्राञ्चलयः सर्वे सामात्यप्रमुखा जनाः । अथ स निवृत्ता राजन् पुरे जनपदेऽपि च । उपासितुं पुनः प्राप्ता देवा इव शतक्रतुं ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि पुष्कराश्रमने अष्टमप्रनेऽध्यायः ॥ ७८ ॥

॥ वृहदश उवाच ॥ प्रशान्ते तु पुरे हृष्टे सम्प्रवृत्ते महात्मेव । महत्या सेनया राजा दमयन्तीमुपानयत् ।

दमयन्तीमपि पिता सत्कृत्य परवीरहा । प्रास्थापयदमेयात्मा भीभो भीमपराक्रमः ।

आगतायान् वैदर्भी सपुत्रायां नलो नृपः । वर्त्तयामास मुदितो देवराडिव नन्दने ।

१०९५

ततः प्रकाशतां यातो जम्बुद्वीपे रराज सः । पुनः शशास तद्राज्यं प्रत्याहृत्य महायशः ।

द्वेजे च विप्रिधैर्व्यज्ञैर्विधिवच्चान्द्रचिणैः । तथा त्वमपि राजेन्द्र समुद्धृत्य भेऽचिरात् ।

दुःखमेतादृशं प्राप्तो नलः परपुरञ्चयः । देवनेन नरश्रेष्ठ सभार्य्या भरतवर्षेभ ।

शकाकिनैव सुमहन्नलेन प्रथिवीपते । दुःखमासादितं घोरं प्राप्तस्याभ्युदयः पुनः ।

त्वं पुनर्भ्रातृसहितः कृष्ण्या चैव पाण्डव । रमभेऽस्मिन्महारेण्ये धर्ममेवानुचिन्तयन् ।

१०९०

ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वैदेवाङ्गपारगैः । नित्यमन्वास्यमे राजंस्तत्र का परिदेवना ।

कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च । ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाम्बनं ।

इतिहासमिमं चापि कलिनाम्बनमच्युत । शक्यमाश्रयितुं श्रुत्वा त्वदिधेन विश्राम्यते ।

अस्थिरत्वञ्च मञ्जिन्य पुरुषार्थस्य नित्यदा । तस्योदये व्यये चापि न चिन्तयितुमर्हसि ।

श्रुतेतिहासं नृपते समाश्रयिषि माशुच । व्यसने त्वं महाराज नविषीदितुमर्हसि ।

१०९५

विषमावस्थिते देवे पौरुषेऽफलताङ्गते । विषादयन्ति नात्मानं मत्त्वापश्रयिणे नराः ।

ये चेदं कथयिष्यन्ति नलस्य चरितं महत् । श्रोष्यन्ति चाप्यभीक्ष्णं वै नालङ्घीस्तान् भजिष्यति ।

अर्थास्तस्योपपत्त्यन्ते धन्यताञ्च गमिष्यति । इतिहासमिमं श्रुत्वा पुराणं श्रवदुत्तमं ।

पुत्तान् पौत्तान् पण्डुंश्चापि लभते नृप चाश्रयतां । संरोग्यः प्रीतिमांश्चैव भविष्यति न संशयः ।

भयात्तस्यमि यच्च त्वमाङ्गयिष्यसि मां पुनः । अक्षस्य इति तत्तेऽहं नाश्रयिष्यामि पार्थिव ।

१०८०

वेदाच्च हृदयं कृत्स्नमहं — यपराक्रम । उपपद्यस्व कौन्तेय प्रसन्नोऽहं ब्रवीमि ते ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो हृष्टमना राजा वृहदशमुवाच ह । भगवन्नच हृदयं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ।

ततोऽच हृदयं प्रादयत् पाण्डवाय महात्मने । तन्वा चाश्रयिरोऽगच्छदुपसङ्गं महातपाः ।

वृहदशं गते पार्थमश्रौषीत् सव्यसाचिनं । वर्त्तमानं तपस्युये वायुभक्ष्य मनीषिणं ।

ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यः सम्पतद्भास्तस्ततः । तीर्थशैलवनेभ्यश्च समेतेभ्यो दृढव्रतः ।

१०७५

इति पार्थः महाबाहुर्दुर्गापं तप आश्रितः । न तथा दृष्टपूर्व्याऽन्यः कश्चिदुद्यतता इति ।

यथा धनञ्जयः पार्थस्तपस्वी नियतव्रतः । मुनिरेकचरः श्रीमान् धर्मो विद्यहवानिव ।

तं श्रुत्वा पाण्डवो राजंस्तथमानं महावने । अन्वेषासतकौन्तेयं प्रियं वै भातरं जयं ।

दक्षमानेन तु हृदा शरणार्थी महावने । ब्राह्मणान् विविधज्ञानान् पथ्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि नलोपाख्यानपर्वणि वृहदश्वगमने एकोनाश्रोतीऽध्यायः समाप्तश्चनलोपाख्यानपर्वः ॥ ७८ ॥

॥ अथ तीर्थयात्रापर्वः ॥ ७ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ भगवन् काम्यकात् पार्थ गते मे प्रपितामहे । पाण्डवाः किमकुर्वन्ते तस्मृते सव्यमाचिनं । १०८०

सहि तेषां महेष्वायो गतिरासीदनीकजित् । आदित्यानां यथा विष्णुस्तथैव प्रतिभाति मे ।

तेनेन्द्रसमवीर्येण संगामेव्यनिवर्तिना । विनाभूता वने वीराः कथमासन् पितामहाः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ गते तु पाण्डवे तात काम्यकात् सत्यविक्रमे । बभूवुः पाण्डवेयास्ते दुःखशोकपरायणाः ।

आक्षिप्तस्तत्रा मणयस्त्रिदशैश्च द्रुपदिजाः । अप्रीतमनसः सर्वे बभूवुरथ पाण्डवाः ।

वनन्तु तदभूत्तेन हीनमक्लिष्टकर्मणा । कुवेरेण यथा हीनं वनञ्चैत्रयं तथा । १०८१

तस्मृते ते नरव्याघ्राः पाण्डवा जनमेजय । मुदमप्राप्नुवन्तो वै काम्यके न्यवसंतदा ।

ब्राह्मणार्थं पराक्रान्ताः शुद्धैर्वाणैर्महारथाः । निव्रजन्तो भरतश्रेष्ठ मेधान् बह्विधान् मृगान् ।

नित्यं हि पुरुषव्याघ्रा वन्याहारमरिन्दमाः । उपाहृत्य समाहृत्य ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयन् ।

सर्वे मन्थवर्मस्तत्र सौत्कण्ठाः पुरुषधमाः । अष्टयमनसः सर्वे गते राजन् धनञ्जये ।

विशेषतस्तु पाञ्चालो स्मरन्तो मध्यमं पतिं । उदिग्रं पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् । १०८२

योऽङ्गुनेनाङ्गुनस्तुभ्यो दिवाऽऽर्च्यैर्वाऽऽजना । तस्मृते पाण्डवश्रेष्ठ वनं न प्रतिभाति मे ।

शूत्यामित्र प्रपश्यामि तत्र तत्र महोभिसां । बह्नाश्चर्यमिदञ्चापि वनं कुसुमितद्रुमं ।

न तथा रमणीयं वै तस्मृते सव्यमाचिनं । नीलाम्बुदसमप्रख्यं मत्तमातङ्गगामिनं ।

तस्मृते पुण्डरीकाक्षं काम्यकं नातिभाति मे । यस्य स्रग्धनुषो घोषः श्रूयतेऽशनिनिखनः ।

न लेभे शर्म वै राजन् स्मरन्तो सव्यमाचिनं । तथा लालयमानान्तां निशम्य परवीरहा । १०८३

भीममेवो महाराज द्रौपदीमिदमब्रवीत् ॥ भीममेव उवाच ॥ मनः प्रीतिकरं भद्रे यद्वीर्यं सुमध्यमे ।

तन्मे प्रीणति हृदयममृतप्राशनोपमं । यस्य दीर्घा सभो पौनो भुजौ परिघसन्निभौ ।

भौर्वीकृतिकणौ वृत्तौ खड्गायुधधनुर्द्वरौ । निष्काङ्गदहतापीडौ पञ्चशीर्षाविवोरगौ ।

तस्मृते पुरुषव्याघ्रं नष्टसूर्यमिवाम्बरं । यमाश्रित्य महाबाहू पाञ्चालाः कुरवन्तथा ।

सुराणामपि यत्नानां घृतनासु न बिभ्यति । यत्नं बाहू समाश्रित्य वयं सर्वे महात्मनः । १०८४

मन्यामहे जितनाजौ परान् प्राप्तास्तु मेदिनीं । तस्मृते फाल्गुनं वीरं न लभे काम्यके धृतिं ।

प्रश्यामि च दिशः सर्वस्त्रिमिरेणावृता इव । ततोऽब्रवीत् भाश्रुकृष्टो नकुलः पाण्डुनन्दनः ।

॥ नकुल उवाच ॥ यस्मिन् दिव्यानि कर्माणि कथयन्ति रणाजिरे । देवा अपि युधां श्रेष्ठ तस्मृते का रतिर्वने ।

उदोर्ध्वं यो दिशं गत्वा जित्वा युधि महाबलान् । गन्धर्वसमुखाञ्कृतशो हयान् लेभे महाद्युतिः ।

राज्ञे नित्तिगिक्त्वाषान् श्रीमतोऽनिलरंहमः । प्रादाद्वात्रे प्रियप्रेम्ना राजसूये महाकौतौ । ८०१६
 तस्य ते भीमधन्वानं भीमादवर्जं वने । कामये काम्यके वासं नेदानोममरोपमं ।
 ॥ महदेव उवाच ॥ यो धनानि च कैत्याश्च युधि जिना महारथः । आजहार पुरा राज्ञो राजसूये महाकौतौ ।
 यः समेतान् मृधे जिना यादवानमित्युतिः । सुभद्रामाजहारैको वासुदेवस्य सस्यते ।
 तस्य जिष्णेष्टृषीं दृष्ट्वा शून्या मम निवेशने । हृदयं मे महाराज न शान्यति कदाचन ।
 वनादस्मादिवासन्तु रोच्येऽहमग्निन्दम । नहि नस्तस्य ते शीरं रमणीयमिदं वनं । ८०१७
 इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तोर्थयात्रापर्वणि अर्जुनानुशोचनेऽशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ धनञ्जयोत्सुकानान्तु भ्रातॄणां कृष्णया सह । श्रुत्वा वाक्यानि विमना धर्मराजोऽप्यजायत ।
 अथापश्यन्महात्मानं देवर्षिन्तत्र नारदं । दीप्यमानं श्रिया ब्राह्म्या ऊर्ताक्षिषमिवानलं ।
 तमागतमृभिप्रेक्ष्य भ्रातृभिः सह धर्मराट् । प्रत्युत्थाय यथान्यायं पूजाञ्चक्रे महात्मने ।
 स तैः परितृतः श्रीमान् भ्रातृभिः कुरुसत्तमः । विबभावतिदोमौजा देवैरिव शतक्रतुः ।
 यथा च वेदान् सावित्री याज्ञमेनो तथा पतीन् । न जहौ धर्मतः पार्थान् मेरुमर्कप्रभा यथा । ८०१८
 प्रतिगृह्य च तां पूजां नारदो भगवानृषिः । आश्रमयद्वर्धमुतं युक्कूपमिवानघ ।
 उवाच च महात्मानं धर्मराजं युधिष्ठिरं । ब्रूहि धर्मभृतां श्रेष्ठ केनार्थः किं ददानि ते ।
 अथ धर्मभृता राजा प्रणम्य भ्रातृभिः सह । उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा तारदं देवमस्यतं ।
 त्वयि तुष्टे महाभाग सर्वलोकामिपूजिते । कृतमित्येव मन्येऽहं प्रसादात्तव सुव्रत ।
 यदि लहमनयाह्ना भ्रातृभिः सहितोऽनघ । सन्देहं मे मुनिश्रेष्ठ तत्त्वतश्चेत्तुमर्हसि । ८०१९
 प्रदक्षिणां यः कुरुते पृथिवीं तीर्थतत्परः । किं फलं तस्य कातर्क्ष्येन तद्भवान् वक्तुमर्हति ।
 ॥ नारद उवाच ॥ गृह्णु राजन्वह्निता यथा भीमेण धोमता । पुनस्त्यस्य सकाशादैः सर्व्वमेतदुपश्रुतं ।
 पुरा भागोरथोतीरे भीमो धर्मभृताम्बरः । पिव्य व्रतं समास्थाय न्यवमन्मुनिभिः सह ।
 शुभे देशे तथा राजन् पुण्ये देवर्षिसेविते । गङ्गाद्वारे महाभाग देवगन्धर्व्वसेविते ।
 स पितृस्तरपथामास देवांश्च परमद्युतिः । शर्व्वींश्च तर्पथामास विधिदृष्टेन कर्मणा । ८०२०
 कस्यचित्त्य कालस्य जपन्नेव महायशः । ददर्शाहुतसङ्काशं पुलस्त्यमृषिमत्तमं ।
 स तं दृष्ट्वायतपतं ढोणमानमिव श्रिया । प्रहर्षमतुलं लेभे त्रिस्त्रयं परमं यथै ।
 उपस्थितं महाभाग पूजयामास भारत । भीमो धर्मभृतां श्रेष्ठो विधिदृष्टेन कर्मणा ।
 शिरसा चार्य्यमाहाय शुचिः प्रथतमानमः । नाम सङ्कीर्त्तयामास तस्मिन् ब्रह्मर्षिसत्तमे ।
 भीमोऽहमिति भट्टने दासोऽस्मि तव सुव्रत । तव सन्दर्शनादेव मुक्तोऽहं सर्व्वकिल्बिषैः । ८०२१
 श्वमुक्त्वा महाराज भीमो धर्मभृताम्बरः । वाग्यतः प्राञ्जलिर्भूत्वा दृष्ट्वाभीमो युधिष्ठिर ।
 तं दृष्ट्वा नियमेनाथ स्वाध्यायास्त्रायकर्षितं । भीमं कुरुकुलश्रेष्ठं मुनिः प्रीतमनाभवत् ।
 इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तोर्थयात्रापर्वणि पार्थनारदसंवादे सकाशीतोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

॥ पुनस्त्य उवाच ॥ अनेन तव धर्मज्ञ प्रश्नेन दमेन च । सत्येन च महाभाग तुष्टोऽस्मि तव सुव्रत ।

यत्वेदृशस्ते धर्मोऽयं पितृभक्त्याश्रितोऽनघ । तेन पश्यामि मां पुनः प्रीतिश्च परमा लघि ।

अभोघदर्श भोक्ताहं ब्रूहि किं कर्वाणि ते । यदहमि कुरुश्रेष्ठ तस्य दाताऽस्मि तेऽनघ ।

४०४३

॥ भोम उवाच ॥ प्रीते लघि महाभाग सर्वलोकामिपूजिते । कृतमेतावता मन्ये यदहं दृष्टवान् प्रभुं ।

यदि लहमनुया ह्यस्तव धर्मभृताम्बर । मन्दहन्तं प्रवक्ष्यामि तस्मै त्वं केन मूर्धमि ।

अस्मि मे हृदये कथितोऽर्थोऽयं धर्ममंशयः । तमहं श्रोतुमिच्छामि तद्भवान् वक्तुमर्हमि ।

प्रदक्षिणां यः पृथिवीं करोत्यमरमन्त्रिभ । किं फलं तस्य विप्रैश्च तस्मै ब्रूहि मुनिश्रितं ।

॥ पुनस्त्य उवाच ॥ हन्त ते कथयिष्यामि यदृषीणां परायणं । तदेकाग्रमनाः पुत्र इष्टान् तीर्थेषु यत्फलं ।

४०४५

धस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतं । विद्या तपश्च कर्त्तुं च तीर्थफलमश्नुते ।

प्रतिशहादापटुतः सन्तुष्टो येन केनचित् । अहङ्कारनिवृत्तश्च गः तीर्थफलमश्नुते ।

अक्लृप्तो निगरश्चो लब्धाहारो जितेन्द्रियः । विमुक्तः सर्वपापेभ्यः स तीर्थफलमश्नुते ।

अक्रोधनश्च राजेन्द्र मत्प्रभो लो वृद्धव्रतः । आत्मोपमस्य भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते ।

अभिषिः क्रतवः प्रोक्ता देवैश्चिह्न यथाक्रमं । फलञ्चैव यथातथ्यं प्रेत्य चेह च सर्वशः ।

४०४६

न ते शक्या दग्निरे यज्ञाः प्राप्तुं महोपते । बह्व्यकरणा यज्ञा नानामभारविस्ताराः ।

प्राप्यन्ते पाथिप्रैरेतैः समृद्धैश्चा नरैः क्वचित् । नार्थन्यूनैर्नावगणैरेकात्मभिरमाधनैः ।

यो दग्निरेपि विधिः शक्यः प्राप्तुं नरैश्च । तुल्या यज्ञफलैः पुण्यैस्तन्निबोध युधाम्बर ।

अधीनां परमं गुह्यमिदं भरतसत्तम । तीर्थाभिगमनं पुण्यं यज्ञैरपि विशिष्यते ।

अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च । अदत्त्वा काञ्चन गास्य दग्निरे नाम जायते ।

४०४७

अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टा विपुलदक्षिणैः । न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत् ।

नृलोके देवदेवस्य तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतं । पुष्करं नाम विख्यातं महाभागः समाविशेत् ।

दशकोटिमहत्माणि तीर्थानां वै महामते । सान्निध्यं पुष्करे येषां त्रिसन्ध्यं कुरुनन्दन ।

आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्च समरुद्रणाः । गन्धर्वाश्चरसश्चैव नित्यं सन्निहिता विभो ।

यच्च देवास्तपस्तप्ता दैत्या ब्रह्मर्षयस्तथा । दिव्ययोगा महाराज पुण्येन महताऽश्विताः ।

४०४८

मनसाऽप्यभिकामस्य पुष्कराणि मनस्विनः । दूयन्ते सर्वपापानि नाकपृष्ठे च पूज्यते ।

अस्मिन्तीर्थे महाराज नित्यमेव पितामहः । उवाच परमप्रोतो भगवान् कमनासनः ।

पुष्करेषु महाभाग देवाः सर्धगणाः पुरा । सिद्धिं परमिकां प्राप्ता पुण्येन महताऽश्विताः ।

तुवाभिषेकं यः कुर्व्यात् पितृदेवार्चने रतः । अश्वमेधादृशगुणं फलं प्राप्नुयान्नीषिणः ।

अथेकं भोजयेद्विप्रं पुष्करारण्यमाश्रितः । तेनासौ कर्मणा भोम प्रेत्य चेह च मोदते ।

४०५०

शार्ङ्गभूलैः फलैश्चापि येन वर्त्तयते स्वयं । तदै दद्याद्वाङ्माणाय श्रद्धावाननसूयकः ।

तेनैव प्राप्नुयात् प्राप्नो ह्यश्वमेधफलं नरः । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वा राजसत्तम ।

न वै योनौ प्रजायन्ते स्नातास्तीर्थे महात्मनः । कार्तिकीन् विशेषेण योऽभिगच्छति पुष्करं ।

प्राप्नुयात् स नरो लोकान् ब्रह्मणः सद्नेऽक्षयान् । सायं प्रातः स्मरेद्यस्तु पुष्कराणि कृताञ्चलिः ।

उपस्पृष्टं भवेत्तेन सर्वतोर्थेषु भारत । जन्मप्रभृति यत् पापं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ।

॥ १०३ ॥

पुष्करे स्नातमाचस्य सर्वमेव प्रणश्यति । यथा सुराणां सर्वेषामादिस्तु मधुसूदनः ।

तथैव पुष्करं राजंस्तीर्थानामादिरुच्यते । उष्ट्रा दादश्रवणाणि पुष्करे नियतः शुचिः ।

कृत्स्नं सर्वानवाप्नोति ब्रह्मलोके स गच्छति । यस्तु वर्षशतं पूर्णमग्निहोत्रमुपासते ।

कार्तिकीं वा वसेदेकां पुष्करे सममेव तत् । त्रीणि शृङ्गाणि शुभ्राणि त्रीणि प्रश्रवणानि च ।

पुष्कराण्यादिसिद्धानि न विद्वान्मत्त कारणं । दुष्करं पुष्करे गन्तुं दुष्करं पुष्करे तपः ।

॥ १०५ ॥

दुष्करं पुष्करे दानं वस्तुञ्चैव सदुष्करं । उष्ट्रं दादशरात्रन्तु नियतो नियताशनः ।

प्रदक्षिणमुपावृत्य जम्बूमार्गं समाविशेत् । जम्बूमार्गं समाविश्य देवर्षिपितृभेजितं ।

अश्वमेधमवाप्नोति सर्वकामसमन्वितः । तत्रैव रजनीः पञ्च पूतात्मा जायते नरः ।

न दुर्गतिमवाप्नोति सिद्धिं प्राप्नोति चोत्तमां । जम्बूमार्गदुपावृत्य गच्छेत्तण्डूलिकाश्रमं ।

न दुर्गतिमवाप्नोति ब्रह्मलोकश्च गच्छति । आगस्थं सर आसाद्य पितृदेवार्चने रतः ।

॥ १०८ ॥

विरात्रोपोषितो राजन्मग्निष्टोमफलं लभेत् । शाकट्यः फलैर्ब्याऽपि कुमारं विन्दते पदं ।

कणाश्रमं ततो गच्छेत् श्रीजुष्टं लोकपूजितं । धर्म्मरण्यं हि तत्पुण्यमाश्रयश्च भरतर्षभ ।

यत्र प्रविष्टमात्रो वै सर्वपापैः प्रमुच्यते । अर्चयित्वा पितृन् देवान् नियतो नियताशनः ।

सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते । प्रदक्षिणं ततः कृत्वा यथातिपतनं व्रजेत् ।

हयमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति तत्र वै । महाकालं ततो गच्छन्नियतो नियताशनः ।

॥ ११० ॥

कोटितोर्थमुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत् । ततो गच्छेत् धर्म्मज्ञः स्थाण्णोस्तीर्थमुमापतेः ।

नाम्ना रुद्रवटं नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतं । तत्राभिगम्य चेशानं गोमहसफलं लभेत् ।

महादेवप्रसादाच्च गाणपत्यश्च विन्दति । समृद्धमसपन्नश्च त्रियायुकं नरोत्तमः ।

नर्म्मदां स समासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रुतां । तर्पयित्वा पितृन् देवान्मग्निष्टोमफलं लभेत् ।

दक्षिणं सिन्धुसामाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । अग्निष्टोममवाप्नोति विमानञ्चाधिरोहति ।

॥ ११३ ॥

चर्मण्वतीं समासाद्य निःशतो नियताशनः । रन्तिदेवाभ्यनुज्ञातो अग्निष्टोमफलं लभेत् ।

ततो गच्छेत् धर्म्मज्ञः हिमवत्समतमर्बुदं । प्रययिष्यां यत्र वै छिद्रं पूर्वमाशीघ्रधिष्ठिरं ।

तत्राश्रमा वशिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः । तत्रैव रजनीमेकां गोमहसफलं लभेत् ।

पिङ्गुतोर्थमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । कपिलानां नरश्रेष्ठ शतस्य फलमश्नुते ।

ततो गच्छेत् राजेन्द्र प्रभासं तीर्थमुत्तमं । तत्र मन्निहितो नित्यं स्वयमेव कृताशनः ।

॥ ११५ ॥

देवतानां भुवं वीर ज्वलनोऽज्जिह्वारयिः । तस्मिंस्तीर्थं नरः काला शुचिः प्रयतमानसः ।

अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः । ततो गत्वा सरस्वत्याः सागरस्य च सङ्गमे ।

गोमहस्रफलं तस्य स्वर्गलोकश्च विन्दति । प्रभया दीयते नित्यमग्निवद्भरतर्षभ ।
 तीर्थं मलिलराजस्य स्नात्वा प्रथतमानमः । विराचमुषितः स्नातस्पर्षयेत् पितृदेवताः ।
 प्रभासते यथा मोतः सोऽयमेधश्च विन्दति । वरदानं ततो गच्छेत्तीर्थं भरतसत्तम ५००५
 विष्णोर्दुर्व्यासमा यत्र वरे दत्तो युधिष्ठिर । वरदानं नरः स्नात्वा गोमहस्रफलं लभेत् ।
 ततो द्वारवतीं गच्छेन्नियतो नियताशनः । पिण्डारके नरः स्नात्वा लभेद्भुक्तसुवर्षकं ।
 तस्मिंस्तीर्थे महाभाग पद्मलक्षणलजिताः । अद्यापि मुद्रा दृश्यन्ते तदद्भुतमग्नन्दम ।
 त्रिशूलाङ्गानि पद्मानि दृश्यन्ते कुरूनन्दन । महादेवस्य सान्निध्ये तत्र वै पुरुषर्षभ ।
 सागरस्य च सिन्धेयस्य मङ्गलं प्राप्य भारत । तीर्थं मलिलराजस्य स्नात्वा प्रथतमानमः । ५०१०
 तर्पयित्वा पितृन्देवानृषींश्च भरतर्षभ । प्राप्नोति वारुणे लोकं दीप्यमानं स्वेजमा ।
 शङ्कुकर्णेश्वरं देवमर्चयित्वा युधिष्ठिर । अश्वमेधादृशगुणं प्रवदन्ति मनोषिणः ।
 प्रदक्षिणमुपाट्य गच्छेत् भरतर्षभ । तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ त्रिषु लोकेषु विश्रुतं ।
 दमीति नाम्ना विख्यातं सर्वपापप्रणाशनं । तत्र ब्रह्मादयो देवा उपामन्ते महेश्वरं ।
 तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च रुद्रं देवगणैर्हृतं । जन्मप्रमृतिं यत् पापं तत्स्नातस्य प्रणश्यति । ५०१५
 दमी चात्र नरश्रेष्ठ सर्वदेवैरभिपुतः । तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र हयमेधमाप्नुयात् ।
 गत्वा यत्र महाप्राज्ञ विष्णुना प्रभविष्णुना । पुरा शौचं कृतं राजन् हत्वा दैतेयदानवान् ।
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ वसेधारांमभिपुतां । गमनादेव तस्यां हि हयमेधफलं लभेत् ।
 स्नात्वा कुरुवरश्रेष्ठ प्रयतात्मा समाहितः । तर्प्य देवान् पितृंश्चैव त्रिणुलोकं मनीष्यते ।
 तीर्थं चात्र मरः पुण्यं वसुनां भरतर्षभ । तत्र स्नात्वा च पीत्वा च वसुनां सम्पत्ता भवेत् । ५०२०
 सिन्धूत्तममिति ख्यातं सर्वपापप्रणाशनं । तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ लभेद्भुक्तसुवर्षकं ।
 भद्रतुङ्गं समामाद्य शुचिः शीलममन्वितः । ब्रह्मलोकमवाप्नोति गतिञ्च परमां व्रजेत् ।
 कुमारिवाणां शक्रस्य तीर्थं सिद्धनिषेवितं । तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ।
 रेणुकायाश्च तत्रैव तीर्थं सिद्धनिषेवितं । तत्र स्नात्वा भवेद्विप्रो निर्मलश्चन्द्रमा यथा ।
 अथ पद्मनदं गत्वा नियतो नियताशनः । पद्मयज्ञानवाप्नोति कमशो येऽनुकीर्तिताः । ५०२५
 ततो गच्छेत् राजेश्च भीमायाः स्थानमुत्तमं । तत्र स्नात्वा तु धोत्या वै नरो भरतसत्तम ।
 देव्याः पुत्रो भवेद्राजंस्तत्रकुण्डलविग्रहः । गवां शतसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।
 ओकुण्डन्तु समामाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतं । पितामहं नमस्कृत्य गोमहस्रफलं लभेत् ।
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ विमलं तीर्थमुत्तमं । अद्यापि यत्र दृश्यन्ते मत्स्याः सौवर्णराजताः ।
 तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं वासवं लोकमाप्नुयात् । सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत् परमां गतिं । ५०३०
 वितस्ताश्च समामाद्य सन्तर्प्य पितृदेवताः । नरः फलमवाप्नोति वाजपेयस्य भारत ।
 काश्मीरेष्वेव नागस्य भवनं तक्षकस्य च । वितस्तास्थमिति ख्यातं सर्वपापप्रमोचनं ।

तत्र स्नात्वा नरो नूनं वाजपेयमवाप्नुयात् । सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेच्च परमां गतिं ।
 ततो गच्छेत् वडवां त्रिषु लोकेषु विश्रुतां । पश्चिमायान् सन्ध्यायामुपसृष्ट्य यथाविधि ।
 चरं सप्ताक्षिं राजन् यथाशक्ति निवेदयेत् । पित्राणामक्षयं दानं प्रवदन्ति मनोविणः । ५०२५
 स्वयः पितरो देवा गन्धर्वाभिरसां गणाः । गुह्यकाः किन्नरा यक्षाः सिद्धा विद्याधरा नराः ।
 राक्षसा दिविजा रुद्रा ब्रह्मा च मनुजाधिप । नियतः परमां दीक्षामस्थायाम्बुसहस्रकीं ।
 विष्णोः प्रसादनं कुर्व्यस्वरुद्ध अपर्यस्तथा । सप्तभिः सप्तभिश्चैव ऋग्भिस्तुष्टाव केचन ।
 ददावष्टगुणैर्यथै तेषां तुष्टस्तु केशवः । यथाऽभिलषितानन्यान् कामान् दत्त्वा महीपते ।
 तत्रैवान्नाहं देवो विद्युदक्षेषु वै यथा । नात्मा सप्तचरं तेन ख्यातं लोकेषु भारत । ५०२६
 गवां शतसहस्रेण राजसूयशतेन च । अश्वमेधसहस्रेण श्रेयान् सप्ताक्षिं चरः ।
 ततो निवृत्तो राजेन्द्र रुद्रं पदमथाविशेत् । अर्चयित्वा महादेवमश्वमेधफलं लभेत् ।
 मणिमन्तं मेमासाद्य ब्रह्माचारी समाहितः । एकरात्रोषितो राजन्निष्ठोऽमफलं लभेत् ।
 अथ गच्छेत् राजेन्द्र देविकां लोकविश्रुतां । प्रसूतिर्यत्र विप्राणां श्रूयते भरतर्षभ ।
 त्रिशूलपाणेः स्थानञ्च त्रिषु लोकेषु विश्रुतं । देविकायां नरः स्नात्वा समभ्यर्च्य महेश्वरं । ५०२७
 यथाशक्ति चरं तत्र निवेद्य भरतर्षभ । सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य लभते फलं ।
 कामाख्यं तत्र रुद्रस्य तीर्थं देवनिषेवितं । तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं सिद्धिं प्राप्नोति मानवः ।
 यजनं याजनश्चैव तथैव ब्रह्मबालकं । पुण्यान्धस्य उपसृष्ट्य न शोचेंमरणां गतः ।
 अर्द्धयोजनविस्तारा पञ्चयोजनमायता । एतावती देविका तु पुण्या देवविषेविता ।
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ दीर्घमन्त्रं यथाक्रमं । तत्र ब्रह्मादयो देवाः सिद्धाश्च परमर्षयः । ५०२८
 दीर्घमन्त्रमुपासन्ते दीक्षिता नियतव्रताः । गमनादेव राजेन्द्र दीर्घमन्त्रमग्निन्दम ।
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति भारत । ततो विनश्यन् गच्छेन्नियतो नियताग्रजः ।
 गच्छत्यन्तर्हिता यत्र मेरुपृष्ठे सरस्वती । चममेच शिवोद्भेदे नागोद्भेदे च दृश्यते ।
 स्नात्वा तु चमसोद्भेदे अग्निष्टोमफलं लभेत् । शिवोद्भेदे नरः स्नात्वा गोमहस्रफलं लभेत् ।
 नागोद्भेदे नरः स्नात्वा नागलोकमवाप्नुयात् । शशयानश्च राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभं । ५०२९
 शशकपप्रतिच्छन्नाः पुष्करा यत्र भारत । सरस्वत्या महापराज अनुसम्पत्करश्च ते ।
 दृश्यन्ते भरतश्रेष्ठ वृत्ता वै कार्तिकी सदा । तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र शीतने शशिवत् सदा ।
 गोमहस्रफलश्चैव प्राप्नुयाद्भरतर्षभ । कुमारकोटीमासाद्य नियतः कुहनन्दन ।
 तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः । गवामयुतमाप्नोति कुलधैव समुद्धरेत् ।
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ रुद्रकोटिं समाहितः । पुरा यत्र महाराज मुनिकोटिः समागता । ५०३०
 हर्षेण महताविष्टा रुद्रदशनकाङ्क्षया । अहं पूर्वमहं पूर्वं द्रक्ष्यामि वृषभध्वजं ।
 एवं संप्रस्थिता राजनृपयः किल भारत । ततो योगीश्वरेणापि योगमास्त्राय भूपते ।

तेषां मन्युप्रणाशार्थं वृषीणां भावितात्मनां । सृष्टा कोटीति रुद्राणां वृषीणामयतः स्थिता ।
मया पूर्वतनं दृष्टवति ते मे निरे पृथक् । तेषां तुष्टे महादेवो मुनीनां भावितात्मनां ।
भक्ता परमया राजन् वरं तेषां प्रदिष्टवान् । अद्य प्रस्थति युष्माकं धर्मदृष्टिर्भवति ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र रुद्रकौल्यां नगरं गच्छि । अश्वमेधमवाप्नोति कुलक्षेत्रं समुद्धरेत् ।
ततो गच्छेत् राजेन्द्र मङ्गलं लोकविश्रुतं । सरस्वत्या महापुण्यं केशवं समुपासते ।
यत्र ब्रह्मादयो देवाः श्रवणं तपोधनाः । अभिगच्छन्ति राजेन्द्र चैत्रशुक्लचतुर्दशीं ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र बिन्देद्भक्तसुवर्षकं । सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकश्च गच्छति ।
श्रवणीं यत्र सत्राणि समाप्ताणि नराधिप । तत्रावसानमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् ।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि नानातीर्थकथने द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ८२ ॥
॥ पुनस्त्य उवाच ॥ ततो गच्छेत् राजेन्द्र कुरुक्षेत्रमभिष्टुतं । पापेभ्यो यत्र मुच्यन्ते दर्शनान् सर्वजन्तवः ।
कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रं वसाम्यहं । य एवं सततं ब्रूयात् सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
पांश्वोऽपि कुरुक्षेत्रे वायुना समुदीरिताः । अपि दुष्कृतकर्माणां नयन्ति परमां गतिं ।
दक्षिणेन सरस्वत्या वृषदत्तपुत्रेण च । ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिपष्टपे ।
तत्र मासं वसेद्वीर सरस्वत्या युधिष्ठिर । यत्र ब्रह्मादयो देवाः श्रवणः सिद्धचारणाः ।
गन्धर्व्याप्सरसा यक्षाः पञ्चगाय महीपते । ब्रह्मक्षेत्रं महापुण्यमभिगच्छति भारत ।
मनसाऽप्यभिकामस्य कुरुक्षेत्रं युधिष्ठिर । पापानि विप्रणश्यन्ति ब्रह्मलोकश्च गच्छति ।
गत्वा हि श्रद्धया युक्तः कुरुक्षेत्रं कुरुद्वह । फलं प्राप्नोति च तदा राजसूयाश्वमेधयोः ।
ततो मङ्गलकं नाम दारपालं महाबलं । यत्र समभिवाद्यैव गोसहस्रफलं लभेत् ।
ततो गच्छेत् धर्मज्ञ विष्णोः स्थानमनुत्तमं । सततं नाम राजेन्द्र यत्र सन्निहितो हरिः ।
तत्र स्नात्वा च नत्वा च त्रिलोकप्रभवं हरिं । अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकश्च गच्छति ।
ततः पारिप्लवं गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतं । अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति भारत ।
पृथिवीतीर्थमासाद्य गोसहस्रफलं लभेत् । ततः शालूकिनीं गत्वा तीर्थसेवो नराधिप ।
दशाश्वमेधे स्नात्वा च तदेव फलमाप्नुयात् । सर्पदेवीं समासाद्य नागानां तीर्थमुत्तमं ।
अग्निष्टोममवाप्नोति नागलोकश्च बिन्दति । ततो गच्छेत् धर्मज्ञ दारपालं तरन्तुकं ।
तत्रोत्थ रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् । ततः पञ्चनदं गत्वा नियतो नियतान्ननः ।
कोटितीर्थमुपस्यश्च श्वमेधफलं लभेत् । अश्विनोत्तीर्थमासाद्य रूपवानभिजायते ।
ततो गच्छेत् धर्मज्ञ वाराहं तीर्थमुत्तमं । विष्णुर्धारास्वरूपेण पूर्वं यत्र स्थितोऽभवत् ।
तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ अग्निष्टोमफलं लभेत् । ततो अयन्था राजेन्द्र सोमतीर्थं समाविशेत् ।
स्नात्वा फलमवाप्नोति राजसूयस्य मानवः । एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
कृतशेषं समासाद्य तीर्थसेवो नराधिप । पुण्डरीकमवाप्नोति कृतशेषो भवेच्च सः ।

५०१५

५०७०

५०७५

५०८०

५०८५

५०९०

ततो मुञ्चवटं नाम स्थाणोः स्थानं महात्मनः । उपोष्य रजनीमेकां गाणपत्यमवाप्नुयात् ।
 तत्रैव च महाराज यचिणीं लोकविश्रुतां । स्नात्वाऽभिगम्य राजेन्द्र सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
 कुरुचेत्रस्य तदारं विश्रुतं भरतर्षभ । प्रदर्शितमुपावृत्य तीर्थसेवी समाहितः ।
 समितं पुष्कराणाञ्च स्नात्वाऽर्घ्यं पितृदेवताः । जामदग्न्येन रामेण कृतं ननु सुमहात्मना । ५०२५
 कृतकृत्या भवेद्राजन्ममेषधञ्च विन्दति । ततो रामहृदयान् गच्छेत्तीर्थमेवो समाहितः ।
 तत्र रामेण राजेन्द्र तस्मा दीप्तकेसरा । चाक्षमुत्साद्य वीरेण हृदाः पञ्च निवेशिताः ।
 पूरयित्वा नगव्याघ्र रुधिरिणेति विश्रुतं । पितरस्तर्पिताः सर्वे तथैव प्रपितामहाः ।
 ततस्ते पितरः प्रीता राममूलवर्णगाधिप ॥ पितर ऊचुः ॥ रामराम महाभाग प्रीताः स्म तव भार्गव ।
 अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते विभो । वरं वृणीष्व भद्रं ते किमिच्छामि महाद्युते । ५०००
 एवमुक्तः स राजेन्द्र रामः प्रहरताम्वरः । अत्रोत् प्राञ्जलिर्व्याकं पितॄन् स गगने स्थितान् ।
 भवन्त्यो यदि मे प्रीता यद्यनुयाहता मयि । पितृप्रसादमिच्छेयं तप आध्यायनं पुनः ।
 यच्च रोषाभिभूतेन चक्षुःमुत्सादितं मया । ततश्च पापान्मुच्येयं युष्माकं तेजसाऽयहं ।
 हृदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विश्रुताः । एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं रामस्य पितरस्तदा ।
 प्रत्यूचुः परमप्रीता रामं हर्षसमन्विताः । तपस्ते वर्द्धतां भूयः पितृभक्त्या विशेषतः । ५००५
 यच्च रोषाभिभूतेन चक्षुःमुत्सादितं मया । ततश्च पापान्मुक्तस्त्वं पतितासे स्वकर्माभिः ।
 हृदाश्च तव तीर्थलं गमिष्यन्ति न संशयः । हृदेषु तेषु यः स्नात्वा पितॄन् सन्तर्पयिष्यति ।
 पितरस्तस्य वै प्रीता दास्यन्ति भुवि दुर्लभं । दत्सितञ्च मनःकामं स्वर्गेनाकञ्च शाश्वतं ।
 एवं दत्त्वा वरा राजा जयामस्य पितरस्तदा । आसक्त्य भार्गवं प्रीत्या तत्रैवान्तर्हितास्ततः ।
 एवं रामहृदाः पुण्या भार्गवस्य महात्मनः । स्नात्वा हृदेषु रामस्य ब्रह्मचारी शुभव्रतः । ५०१०
 रामसमभ्यर्च्य राजेन्द्र लभेद्भुजवर्णकं । वंशमूलकमासाद्य तीर्थमेवो कुरुद्वह ।
 स्ववंशमुद्धरेद्राजन् स्नात्वा वै वंशमूलकं । कायशोधनमासाद्य तीर्थं भरतसत्तम ।
 शरीरशुद्धिः स्नातस्य तस्मिन्तीर्थं न संशयः । शुद्धदेहस्य संयाति शुभाशोकाननुत्तमान् ।
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतं । लोका यत्रोद्भूताः पूर्व विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 लोकैकाद्वारं समासाद्य तीर्थं त्रैलोक्यपूजितं । स्नात्वा तीर्थवरे राजन् लोकानुद्धरते स्वकान् । ५०१५
 श्रीतीर्थञ्च समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः । अर्चयित्वा पितॄन् देवान् विन्दते श्रियमुत्तमां ।
 कपिलातीर्थमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः । तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च पितॄन् स्नानं देवतान्यपि ।
 कपिलानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः । सूर्यतीर्थं समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः ।
 अर्चयित्वा पितॄन् देवानुपवासपरायणः । अग्निष्टोममवाप्नोति सूर्यलोकञ्च गच्छति ।
 गवां भवनमासाद्य तीर्थमेवो यथाक्रमं । तत्राभिषेकं कुर्व्याणो गोसहस्रफलं लभेत् । ५०२०
 शङ्खिनीं तत्र आसाद्य तीर्थमेवो कुरुद्वह । देव्यास्तीर्थं नरः स्नात्वा लभते रूपमुत्तमं ।

ततो गच्छेत् राजेन्द्र द्वारपालं तरण्डकं । तच्च तीर्थं सरस्वत्यां यत्नेन्द्रस्य महात्मनः ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन्नग्निष्टोमफलं लभेत् । ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मावर्त्तं नरोत्तमः ।
ब्रह्मावर्त्तं नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् । ततो गच्छेत् राजेन्द्र सुतीर्थकमनुत्तमं ।
तत्र सन्निहिता नित्यं पितरो देवतैः सह । तत्राभिषेकं कुर्वति पितृदेवाश्चने रतः । १०९४
अश्वमेधमवाप्नोति पितृलोकश्च गच्छति । ततोऽम्बुमत्या धर्मज्ञः सुतीर्थकमनुत्तमं ।
कामीश्वरस्य तीर्थं च स्नात्वा भरतसत्तम । सर्वव्याधिविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ।
मातृतीर्थश्च तत्रैव यत्र स्नातस्य भारत । प्रजा विवर्द्धते राजन्नतस्थीं त्रियमश्रुते ।
ततः शीतवनं गच्छेन्नियतो नियताशनः । तीर्थं तत्र महाराज महदन्यत्र दुर्लभं ।
पुनानि गमनादेव दृष्टमेकं नराधिप । केशानभ्युक्ष्य वै तस्मिन् पूतो भवति भारत । १०९५
तीर्थं तत्र महाराज श्याविक्षोमापहं स्यते । यत्र विप्रा नरव्याघ्र विद्वांसस्तीर्थतत्पराः ।
प्रीतिं गच्छन्ति परमां स्नात्वा भरतसत्तम । श्याविक्षोमापनयनं तीर्थं भरतसत्तम ।
प्राणायामैर्निर्हरन्ति खलोमानि द्विजोत्तमाः । पूतात्मानश्च राजेन्द्र प्रयान्ति परमाङ्गतिं ।
दशाश्वमेधिकश्चैव तस्मिंस्तीर्थे महीयते । तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र गच्छेत् परमाङ्गतिं ।
ततो गच्छेत् राजेन्द्र मानुषं लोकविश्रुतं । यत्र कृष्णभृगा राजन् व्याधेन शरपोडिताः । १०९६
विगाह्य तस्मिन् सरसि मानुषत्वमुपागताः । तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी समाहितः ।
सर्वपापशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते । मानुषस्य तु पूर्वेण क्रोशमात्रे महीयते ।
आपगा नाम विख्याता नदी मिद्धनिषेविता । श्यामाकं भोजनं तत्र यः प्रयच्छति मानवः ।
देवान् पितॄन् समुद्दिश्य तस्य धर्मफलं महत् । एकस्मिन् भोजिते विप्रे कोटिर्भवति भोजिता ।
तत्र स्नात्वाऽर्षयित्वा च पितॄन् वै देवतानि च । उषित्वा रजनीभेकामग्निष्टोमफलं लभेत् । १०९७
ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मणः स्थानमुत्तमं । ब्रह्मोद्भुम्बरमित्येवं प्रकाशं भुवि भारत ।
तत्र सप्तर्षिकुण्डेषु स्नातस्य नरपुङ्गव । केदारे चैव राजेन्द्र कपिलस्य महात्मनः ।
ब्रह्माणमधिगत्य च शुचिः प्रयतमानसः । सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ।
कपिलस्य च केदारं समासाद्य सुदुर्लभं । अन्तर्द्धानमवाप्नोति तपसा दग्धकिल्बिषः ।
ततो गच्छेत् राजेन्द्र सरकं लोकविश्रुतं । कृष्णपक्षे चतुर्दश्यामधिगम्य दृषध्वजं । १०९८
लभेत् स्वर्गकामान् हि स्वर्गलोकश्च गच्छति । तिस्रः कोट्यसु तीर्थानां सरके कुरुनन्दन ।
रुद्रकोट्यां तथा कृपे द्विदेषु च महीयते । इलास्यदक्षं तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
तत्र स्नात्वाऽर्षयित्वा च देवतानि पितॄन् य । न दुर्गतिमवाप्नोति वाजपेयश्च बिन्दति ।
किन्दाने च नरः स्नात्वा किंजये च महीयते । अप्रमेयमवाप्नोति दानं जयश्च भारत ।
कलश्या वार्धुपस्पृश्य शङ्खधनो जिनेन्द्रियः । अग्निष्टोमस्य जज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः । १०९९
सरकस्य तु पूर्वेण नारदस्य महात्मनः । तीर्थं कुरुकुलश्रेष्ठ अम्बाजम्भेति विश्रुतं ।

तत्र तीर्थं नरः स्नात्वा प्राणानुत्तुञ्ज्य भारत । नारदेनाभ्यनुज्ञातो लोकान् प्राप्नोत्यनुत्तमान् ।

शुक्रपत्ने दशम्याञ्च पुण्डरीकं समाविशेत् । तत्र स्नात्वा नरो राजन् पुण्डरीकफलं लभेत् ।

ततस्त्रिपिष्टपं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विभ्रुतं । तत्र वैतरणी पुण्या नदी पापप्रणाशिनी ।

तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च शूलपाणिं दृषध्वजं । सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेत् परमां गतिं ।

१०५

ततो गच्छेत् राजेन्द्र फलकीवनमुत्तमं । तत्र देवाः सदा राजन् फलकीवनमाश्रिताः ।

तपस्यरन्ति विपुलं वज्रवर्षसहस्रकं । दृषद्व्यां नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ।

अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं बिन्दति भारत । तीर्थं च सर्वदेवानां स्नात्वा भरतसत्तम ।

गोसहस्रस्य राजेन्द्र फलं बिन्दति मानवः । पाणिखाते नरः स्नात्वा तर्पयित्वा च देवताः ।

अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं बिन्दति भारत । राजसूयमवाप्नोति ऋषिलोकञ्च बिन्दति ।

१०६

ततो गच्छेत् राजेन्द्र मिश्रकं तीर्थमुत्तमं । तत्र तीर्थानि राजेन्द्र मिश्रितानि महात्मना ।

व्यासेन नृपशार्दूल दिजार्थमिति नः श्रुतं । सर्वतीर्थेषु स स्नाति मिश्रके स्नाति यो नरः ।

ततो व्यामवनं गच्छेन्नियतेः नियताशनः । मनोजवे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।

गत्वा मधुवटीञ्चैव देव्यास्तीर्थं नरः शुचिः । तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च पितृन् देवान् पूषः ।

स देव्या समनुज्ञातो गोसहस्रफलं लभेत् । कौशिक्याः सङ्गमे यस्तु दृषद्व्याञ्च भारत ।

१०७

स्नाति वै नियताहारः सर्वपापैः प्रमुच्यते । ततो व्यामखलो नाम यत्र व्यासेन धीमता ।

पुत्रशोकाभितप्तेन देवत्यागे कृता मतिः । ततो देवेस्तु राजेन्द्र पुनस्त्यापितस्तदा ।

अभिगत्वा स्थानं तस्य गोसहस्रफलं लभेत् । किन्दतं कूपमामाद्य तिलप्रस्थं प्रदाय च ।

गच्छेत् परमां मिद्धिस्तृणैर्मुक्तः कुरुद्वह । वेदीतीर्थं नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।

अहस्य सुदिनश्चैव दे तीर्थं लोकविश्रुते । तयोः स्नात्वा नरव्याघ्र सूर्यलोकमवाप्नुयात् ।

१०८

मृगधूमं ततो गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विभ्रुतं । तत्राभिषेकं कुर्वीत गङ्गायां नृपसत्तम ।

अर्चयित्वा महादेवमश्वमेधफलं लभेत् । देव्यास्तीर्थं नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।

ततो वामनकं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विभ्रुतं । तत्र विष्णुपदे स्नात्वा अर्चयित्वा च वामनं ।

सर्वपापविशुद्धात्मा त्रिगुलोकं स गच्छति । कुलपुत्रे नरः स्नात्वा पुनाति स्वकुलं ततः ।

पवनस्य हृदे स्नात्वा मरुतां तीर्थमुत्तमं । तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र वायुलोके महीयते ।

१०९

अमराणां हृदे स्नात्वा समभ्यर्थामराधिपं । अमराणां प्रभावेण स्वर्गलोके महीयते ।

शालिहोत्रस्य तीर्थं च शालिस्तूर्यं यथाविधि । स्नात्वा नरव्याघ्र गोसहस्रफलं लभेत् ।

श्रीकुञ्जश्च सरस्वत्या तीर्थं भरतसत्तम । तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र अग्निष्टोमफलं लभेत् ।

ततो नैमिषकुञ्जश्च समामाद्य कुरुद्वह । ऋषयः किल राजेन्द्र नैमिषेयास्तपस्विनः ।

तीर्थयात्रां पुरस्त्रात्य कुरुष्वेच गताः पुरा । ततः कुञ्जः सरस्वत्याः कृतो भरतसत्तम ।

११०

ऋषीणामवकाशः स्थापय्या तुष्टिकरो महान् । तस्मिन् कुञ्जे नरः स्नात्वा अग्निष्टोमफलं लभेत् ।

ततो गच्छेत् धर्मज्ञ कन्यातीर्थमनुत्तमं । कन्यातीर्थं नरः स्नात्वा गोमहसफलं लभेत् ।
ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मणस्तीर्थमनुत्तमं । तेन वर्षावरः स्नात्वा ब्राह्मण्यं लभते नरः ।
ब्राह्मणस्य विष्णुद्राक्षा गच्छेत् परमाङ्गतिं । ततो गच्छेन्नरश्रेष्ठ भोमतीर्थमनुत्तमं ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् भोमलोकमवाप्नुयात् । सप्तसारस्वतं तीर्थं ततो गच्छेन्नराधिप ।
यत्र मङ्गलकः सिद्धो महर्षिर्लौकविभूतः । पुरा मङ्गलको राजन् कुशाग्रोऽनेन नः श्रुतं ।
ततः किल करे राजंस्तस्य शाकरभोऽस्त्वत् । स वै शाकरसं दृष्ट्वा हर्षाविष्टः प्रनृत्यमान् ।
ततस्तस्मिन् प्रनृत्ये तु स्यावरं जङ्गमश्च यत् । प्रनृत्तमुभयं वीर तेजसा तस्य मोहितं ।
ब्रह्मादिभिः सुरैराजान्नृषिभिश्च तपोधनैः । विज्ञातो वै महादेव ऋषेरर्थं नराधिप ।
मायं नृत्येद्यथा देव तथा त्वं कर्तुमर्हसि । तं प्रनृत्यं समासाद्य हर्षाविष्टं चेतसा ।
सुराणां हितकामार्थं तृषिं देवोऽभ्यभाषत । भोभो महर्षे धर्मज्ञ किमर्थं नृत्यते भवान् ।
हर्षस्थानं किमर्थं वा तवाद्य मुनिपुङ्गव ॥ ऋषिरुवाच ॥ तपस्विनो धर्मपथे स्थितस्य दिजसत्तम ।
किञ्च पश्यसि मे ब्रह्मन् कराङ्काकरसं श्रुतं । यं दृष्ट्वा संप्रनृत्तोऽहं हर्षेण महताऽश्रितः ।
तं प्रहस्याब्रवीद्देव ऋषिं रागेण मोहितं । अहन्तु विममयं विप्र न गच्छामीति पश्य मां ।
एवमुक्त्वा नरश्रेष्ठ महादेवेन धीमता । अङ्गुल्येण राजेन्द्र स्वाङ्गुष्ठस्ताडितोऽनेन ।
ततो भस्म क्षताद्राजज्जिर्गंतं क्षिप्तमग्निम् । तं दृष्ट्वा प्रीडितो राजन् स मुनिः पादयोगतः ।
नान्यद्देवात् परं मेने रुद्रात् परतरं महत् । सुरासुरस्य जगतो गतिस्त्वमसि शूलशृङ्ग ।
त्वया सर्वमिदं सृष्टं त्रैलोक्यं सचराचरं । तमेव सर्वान् यंससि पुनरेव युगचये ।
देवैरपि न शक्यं त्वं परिज्ञातुं कुतो मया । त्वयि सर्वे प्रदृश्यन्ते सुरा ब्रह्मादयोऽनेन ।
सर्वस्त्वमसि लोकानां कर्ता कारयिता च ह । तत्प्रसादात् सुराः सर्वे मोदन्तीहाकुतोभयाः ।
एवं स्तुत्वा महादेवस्तृषिं च नम्रवीत् । तत्प्रसादान्महादेव तपो मे न क्षरेत वै ।
ततो देवः प्रहृष्टात्मा ब्रह्मर्षिमिदमब्रवीत् । तपस्ते वङ्कृतां विप्र तत्प्रसादात् सदृशधा ।
आश्रमे चेह कस्यामि त्वया सह महामुने । सप्तसारस्वते स्नात्वा अर्चयिष्यन्ति ये तु मां ।
न तेषां दुर्लभं किञ्चिदिह लोके परत्र च । सारस्वतश्च ते लोकं गमिष्यन्ति न संशयः ।
एवमुक्त्वा महादेवस्तत्रैवान्तरधीयत । ततस्त्वौशनसं गच्छेत्त्रिषु लोकेषु विभ्रतं ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः । कार्तिकेयश्च भगवान् त्रिसन्ध्यं किल भारत ।
सुस्निध्यमकरोन्नित्यं भार्गवप्रियकाम्यथा । कपालमोचनं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनं ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र सर्वपापैः प्रमुच्यते । अग्नितीर्थं ततो गच्छेत्तत्र स्नात्वा नरर्षभ ।
अग्निलोकमवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् । विश्वामित्रस्य तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।
तत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ ब्राह्मणमधिगच्छति । ब्रह्मयोगं समासाद्य शूराः प्रयतमानसः ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र ब्रह्मलोकं प्रपद्यते । पुनात्यासप्तमञ्चैव कुलं नाक्षय्यं संव्रजः ।

१०८५

१०८०

१०८५

००००

०००५

००१०

ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविभुतं । पृथूदकमिति ख्यातं कार्तिकेयस्य वै नृप ।
 तत्राभिवेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः । अज्ञानाजज्ञानतो वाऽपि स्त्रिया वा पुरुषेण वा ।
 यत्किञ्चिदृश्यं कर्म कृतं मानुषबुद्धिना । तत्सर्वं नश्यति तत्र स्नातमात्रस्य भारत ।
 अश्वमेधफलस्यास्य स्वर्गलोकश्च गच्छति । पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रात् सरस्वती । ०११
 सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च पृथूदकं । उत्तमं सर्वतीर्थानां यस्यजेदात्मनस्तनं ।
 पृथूदके जप्यपरो न तस्य मरणं भवेत् । गीतं सनत्कुमारेण व्यासेन च महात्मना ।
 एवं स नियतं राजस्रधिगच्छेत्पृथूदकं । पृथूदकात्तीर्थतमं नान्यत्तीर्थं कुरुदह ।
 तन्मेधं तत्पवित्रश्च पावनश्च न संशयः । तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति येऽपि पापकृतो नराः ।
 पृथूदके नृश्रेष्ठ एवमाहुर्भनीषिणः । मधुसूतश्च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम । ०१२
 तत्र स्नात्वा नरो राजन् गोसहस्रफलं लभेत् । ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं मेघं यथाक्रमं ।
 सरस्वत्या रुणायक मङ्गलं लोकविभुतं । त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा मुच्यते ब्रह्महत्याया ।
 अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फलं बिन्दति मानवः । आसप्तमं कुलञ्चैव पुनानि भरतर्षभ ।
 अर्द्धकीलश्चतत्रैव तीर्थं कुरुकुलोदह । विप्राणामनुकम्पार्थं दर्भिणा निर्मितं पुरा । ०१३
 व्रतोपनयनाभ्याश्चाप्युपवासेन चाप्युत । क्रियामन्त्रैश्च संयुक्तो ब्राह्मणः स्नानं संशयः ।
 क्रियामन्त्रविहीनोऽपि तत्र स्नात्वा नरर्षभ । चीर्षव्रतो भवेद्विद्वान् दृष्टमेतत् पुरातनैः ।
 समुद्राद्यापि चत्वारः समानीताश्च दर्भिणा । तेषु स्नातो नरश्रेष्ठ न दुर्गतिमवाप्नुयात् ।
 फलानि गोसहस्राणां चतुर्णां बिन्दते तु सः । ततो गच्छेत् धर्मश्च तीर्थं शतसहस्रकं ।
 साहस्रकश्च तत्रैव द्वे तीर्थे लोकविभुते । उभयोर्हि नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
 दानश्चाप्युपवासे वा सहस्रगुणितो भवेत् । ततो गच्छेत् राजेन्द्र रेणुकातीर्थमुत्तमं । ०१४
 तीर्थानिभेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः । सर्वपापविशुद्धात्मा अग्निष्टोमफलं लभेत् ।
 विमोचनमुपस्पृश्य जितमन्युर्जितेन्द्रियः । प्रतिपद्यते देवैः सर्वैः स परिमुच्यते ।
 ततः पञ्चवटीं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । पुण्येन महता युक्तः सतां लोके महीयते ।
 यत्र योगेश्वरः स्थाणुः स्वयमेव दृषध्वजः । तमर्चयित्वा देवेशं गमनादेव सिध्यति ।
 तैजसं वारुणं तीर्थं दीप्यमानं स्खतेजसा । यत्र ब्रह्मादिभिर्देवैर्दक्षिभिश्च तपोधनैः । ०१५
 सैनापत्येन देवानामभिषिक्तो गुह्यसदा । तैजसस्य तु पूर्व्येण कुरुतीर्थं कुरुदह ।
 कुरुतीर्थं नरः स्नात्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ।
 स्वर्गद्वारं ततो गच्छेन्नियतो नियताग्रजः । स्वर्गलोकमवाप्नोति ब्रह्मलोकं स गच्छति ।
 ततो गच्छेत् नरकं तीर्थसेवी नराधिप । तत्र स्नात्वा नरो राजस्रदुर्गतिमवाप्नुयात् ।
 तत्र ब्रह्मा स्वयं नियं देवैः सह महीयते । अस्मास्ते पुरुषयात्र नारायणपुरोगमैः । ०१६
 सान्निध्यं तत्र राजेन्द्र रुद्रपत्न्याः कुरुदह । अभिगम्य च तां देवीं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ।

तत्रैव च महाराज विश्वेश्वरमुमापतिं । अभिगम्य महादेवं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ।
 नारायणश्चाभिगम्य पद्मनाभमरिन्दम । रोचमानो महाराज विष्णुलोकश्च गच्छति ।
 तीर्थेषु सर्वदेवानां स्नातः स पुरुषर्षभ । सर्वदुःखैः परित्यक्तो द्योतते, श्रविष्वक् ।
 ततः स्वस्तिपुरं गच्छेत्तीर्थसेवी नराधिप । प्रदक्षिणमुपाट्टत्य गोमहस्रफलं लभेत् ।
 पावनं तीर्थमासाद्य तर्पयेत् पितृदेवताः । अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति भारत ।
 गङ्गाह्रदस्य तत्रैव कृपस्य भरतर्षभ । तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां तस्मिन् कूपे महीपते ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन् स्वर्गलोकं प्रपद्यते । आपगानां नरः स्नात्वा अर्चयित्वा महेश्वरं ।
 गाणपत्यमप्राप्नोति कुलक्षेत्र समुद्धरेत् । ततः स्थाण्वटं गच्छेत्त्रिपुल्लोकेषु विश्रुतं ।
 तत्र स्नात्वा स्थितो रात्रिं रुद्रलोकमवाप्नुयात् । वदरीपाचनं गच्छेद्भिक्षुस्त्याग्रमं गतः ।
 वदरीं भक्षयेत्तत्र त्रिरात्रोपोषितो नरः । सम्यग्द्वादशवर्षाणि वदरीं भक्षयेत्तु यः ।
 त्रिरात्रोपोषितस्तेन भवेत्तुल्यो नराधिप । इन्द्रमार्गं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप ।

अहोरात्रोपवासनेन श्रकलोकं महोयते । एकरात्रं समासाद्य एकरात्रोपितो नरः । नियतः सत्यवादी च ब्रह्मलोके मही
 यते ।

ततो गच्छेत् राजेन्द्र तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतं । आदित्यस्याश्रमे यत्र तेजोराशेर्ब्रह्मात्मनः ।
 तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा पूजयित्वा विभावसुं । आदित्यलोकं व्रजति कुलक्षेत्र समुद्धरेत् ।
 सोमतीर्थे नरः स्नात्वा तीर्थसेवी नराधिप । सोमलोकं मवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः ।
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ दधोचस्य महात्मनः । तीर्थं पुण्यतमं राजन् पावनं लोकविश्रुतं ।
 यत्र सारस्वतो यातः सोऽङ्गिरास्तपसो निधिः । तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ।
 सारस्वतीं गतिक्षेत्रं लभते नात्र संशयः । ततः कन्याश्रमं गच्छेन्नियतो ब्रह्मचर्यवान् ।
 त्रिरात्रोपोषितो राजन्निद्यतो निश्चयाग्रतः । लभेत् कन्याश्रमं दिव्यं स्वर्गलोकश्च गच्छति ।
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ तीर्थं सन्निहतीमपि । तत्र ब्रह्मादयो देवाः क्षयस्य तपोधनाः ।
 मासि मासि ममायान्ति पुण्येन महताऽन्विताः । सन्निहत्यामुपसृश्य राज्ञयस्ते दिवाकरे ।
 अश्वमेधशतं तेन तत्रैवं श्राप्यते भवेत् । पृथिव्यां यानि तीर्थानि अन्तरीचचराणि च ।
 नद्यो ह्रदास्तडागाश्च सर्वप्रसवणानि च । उदपानानि वाण्यश्च तीर्थान्यायतनानि च ।
 निःसंशयममावास्यां समेध्यन्ति नराधिप । मासि मासि नरव्याघ्र सन्निहत्यां न संशयः ।
 तीर्थसन्निहनादेव सन्निहत्येति विश्रुता । तत्र स्नात्वा च पीत्वा च स्वर्गलोके महीयते ।
 अमावास्यान्तु तत्रैव राज्ञयस्ते दिवाकरे । यः श्राद्धं कुरुते मर्त्यस्य पुण्यफलं श्रुत्वा ।
 अश्वमेधसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत्फलं । स्नात एव समाप्नोति कृत्वा श्राद्धं मानवः ।
 यत्किञ्चिदुक्तं कर्म स्त्रिया वा पुरुषस्य वा । स्नातमाचस्य तत्सर्वं नश्यते नात्र संशयः ।
 पञ्चवर्षेण यत्नेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते । अभिवाद्य ततो वचं दारपालं भचक्रुः ।

काटितीर्थमुपस्पृश्य लभेद्भक्तसुवर्षकं । गङ्गाहृदस्य तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।

तत्र स्नायीत धर्मज्ञ ब्रह्मचारी समाहितः । राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं बिन्दति मानवः ।

पृथिव्यां नैमिषं तीर्थमन्तरोक्षे च पुष्करं । त्रयःषामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विशिष्यते ।

पांशवोऽपि कुरुक्षेत्रादायुना समदोरिताः । अपि दुष्कृतकर्माणां नयन्ति परमाकृतिं ।

उत्तरेण दृषदत्या दक्षिणेन सरस्वती । ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिपिष्टये ।

००४

कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे, वसाम्यहं । अयेकां वाचमुत्सृज्य सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।

ब्रह्मवेदी कुरुक्षेत्रं पुण्यं ब्रह्मर्षिर्भवेति । तस्मिन् वसन्ति ये मर्त्या न ते शोच्याः कथञ्चन ।

तस्मन्नुत्तरेण ननु कथार्यदन्तरं गमद्गङ्गायाश्च मन्त्रकृत्स्नश्च । एतत् कुरुक्षेत्रसमस्तपञ्चकं पितामहस्योत्तरवेदिह्यते ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि नानातीर्थकथने अष्टीतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

॥ पुलस्त्य उवाच । ततो गच्छेन्महाराज धर्मतीर्थमनुत्तमं । यत्र धर्मो महाभागस्तत्प्रवानुत्तमं तपः ।

तेन तीर्थं कृतं पुण्यं स्नेन नास्तीति विस्तृतं । तत्र स्नात्वा नरो राजन् धर्मशीलः समाहितः ।

००५

आसन्नं कुलक्षेत्रं पुनर्नैव नात्र संशयः । ततो गच्छेत् राजेन्द्र ज्ञानपावनमुत्तमं ।

अग्निष्टोममवाप्नोति मुनिलोकश्च गच्छति । भौगन्धिकत्वनं राजंस्ततो गच्छेत् मानवः ।

तत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः । सिद्धचारणगन्धर्वाः किन्नराश्च महोरगाः ।

तद्वनं प्रविशन्नेव सर्व्वपापैः प्रमुच्यते । ततश्चापि सरिच्छ्रेष्ठा नदीनामुत्तमा नदी ।

प्रचा देवी स्मृता राजन् पुण्या देवो सरस्वती । तत्राभिषेकं कुर्व्वीत वल्मीकाद्विःकृते जले ।

००६

अर्धयित्वा पितृन् देवानश्च मेधफलं लभेत् । ईशानांशुषितं नाम तत्र तीर्थं सुदुर्लभं ।

षट्सु शस्यानिपातेषु वल्मीकादिति निश्चयः । कपिलाणां सहस्रान्नु वाजिमेधश्च बिन्दति ।

तत्र स्नात्वा नरयात्रा दृष्टमेतत् पुरातनैः । सुगन्धांश्चतुर्भुजाश्च पञ्चयथाश्च भारत ।

अभिगम्य नरश्रेष्ठ स्वर्गलोके महीयते । त्रिपूलस्नातं तत्रैव तीर्थमासाद्य भारत ।

तत्राभिषेकं कुर्व्वीत पितृदेवार्चने रतः । गाणपत्यश्च लभते देहं त्यक्त्वा न संशयः ।

००७

ततो गच्छेत् राजेन्द्र देव्याः स्थानं सुदुर्लभं । शाकम्भरीति विख्याता त्रिषु लोकेषु विस्तृता ।

द्विष्यं वर्षसहस्रं हि भूकेन किल सुव्रता । आहारं सा कृतवती मासि मासि नराधिप ।

ऋषयोऽभ्यागतस्तत्र देव्या भक्त्या तपोधनाः । आतिथ्यश्च कृतं तेषां शाकेन किल भारत ।

ततः शाकम्भरीति नाम तस्याः प्रतिष्ठितं । शाकम्भरीं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।

त्रिपात्रमुपितः शाकं भक्षयित्वा नरः शुचिः । शाकाहारस्य यत्किञ्चिद्वैर्देहादत्रभिः कृतं ।

००८

तत्फलं तस्य भवति देव्याश्चन्द्रेण भारत । ततो गच्छेत्सुवर्णाख्यं त्रिषु लोकेषु विस्तृतं ।

तत्र विष्णुः प्रसादार्थं रुद्रमाराधयत् पुरा । वरांसु सुबह्वन् लेभे दैवतेषु सुदुर्लभान् ।

उक्तश्च त्रिपुरघ्नेन परितुष्टेन भारत । अपि त्वत्वं प्रियतरो लोके कृष्ण भविष्यसि ।

तन्मुखश्च जगत् सर्व्वं भविष्यति न संशयः । तत्राभिगम्य राजेन्द्र पूजयित्वा हृषध्वजं ।

अश्वमेधमवाप्नोति गाणपत्याश्च बिन्दति । धुमावतीं ततो गच्छेच्चिरात्रोपोषितो नरः ।
मनसा प्रार्थितान् कामाक्षभते नात्र संशयः । देव्यास्तु दक्षिणाद्वैन रथावर्त्ता नराधिप ।
तत्रारोहेत धर्मज्ञ श्रद्धधानो जितेन्द्रियः । महादेवप्रसादाद्वि गच्छेत् परमाङ्गतिं ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत् भरतर्षभ । धारां नाम महाप्राज्ञ सर्वपापप्रमोचनीं ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र न श्रोचति नराधिप । ततो गच्छेत् धर्मज्ञ नमस्कृत्य महागिरिं ।
स्वर्गदारेण यत्तु न्ये गङ्गादारं न संशयः । तत्राभिषेकं कुर्वीत कोटितीर्थे समाहितः ।
पुण्डरीकमवाप्नोति कुलं चैव समुद्धरेत् । उद्येकां रजनीं तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ।
मग्नगङ्गे त्रिगङ्गे च शक्रावर्त्तं च तर्पयन् । देवान् पितृंश्च विधिवत् पुष्पलोके महीयते ।
ततः कनखले स्नात्वा चिरात्रोपोषितो नरः । अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकश्च बिन्दति ।
कपिलावटं ततो गच्छेत्तीर्थमेवो नराधिप । उपोष्य रजनीं तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ।
नागराजस्य राजेन्द्र कपिलस्य महात्मनः । तीर्थं कुहवरश्रेष्ठ सर्वलोकेषु विश्रुतं ।
तथाऽभिषेकं कुर्वीत नागतोर्थे नराधिप । कपिलानां सहस्रस्य फलं बिन्दति मानवः ।
ततो ललितिकं गच्छेत् शान्तनोस्तीर्थमुत्तमं । तत्र स्नात्वा नरो राजन् दुर्गतिमवाप्नुयात् ।
गङ्गायमुनयोऽर्धे स्नाति यः सङ्गमे नरः । दशाश्वमेधानाप्नोति कुलचैव समुद्धरेत् ।
ततो गच्छेत् राजेन्द्र सुगन्धं लोकविश्रुतं । सर्वपापविगुह्यात्मा ब्रह्मलोके महीयते ।
रुद्रावर्त्तं ततो गच्छेत्तीर्थमेवो नराधिप । तत्र स्नात्वा नरो राजन् स्वर्गजाते च गच्छति ।
गङ्गायाश्च नरश्रेष्ठ सरस्वत्याश्च सङ्गमे । स्नात्वाऽश्वमेधं प्राप्नोति स्वर्गलोकश्च गच्छति ।
भद्रकर्षेश्वरं गत्वा देवमर्त्यं यथाविधि । न दुर्गतिमवाप्नोति नाकष्टे च पूज्यते ।
ततः कुशाक्षिकं गच्छेत्तीर्थमेवो नराधिप । गोसहस्रमवाप्नोति स्वर्गलोकश्च गच्छति ।
अरुन्धतोवटं गच्छेत्तीर्थमेवो नराधिप । सामुद्रकमुपस्पृश्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
अश्वमेधमवाप्नोति चिरात्रोपोषितो नरः । गोसहस्रफलं बिन्देत् कुलचैव समुद्धरेत् ।
ब्रह्मावर्त्तं ततो गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः । अश्वमेधमवाप्नोति सोमलोकश्च गच्छति ।
यमुनाप्रभवं गत्वा समुपस्पृश्य यामुनं । अश्वमेधफलं लब्ध्वा स्वर्गलोके महीयते ।
दर्बीशंक्रमणं प्राप्य तीर्थं त्रैलोक्यपूजितं । अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकश्च गच्छति ।
मिन्धोश्च प्रभवं गत्वा सिद्धगन्धर्वसेवितं । तत्रोष्य रजनीः पञ्च बिन्देद्दृष्टसुवर्धकं ।
अथ वेदीं समासाद्य नरः परमदुर्गमां । अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकश्च गच्छति ।
अश्विकुल्यां समासाद्य वाग्निष्ठश्चैव भारत । वाग्निष्ठीं समतिक्रम्य सर्वं व्रथां दिजातयः ।
अश्विकुल्यां समासाद्य नरः स्नात्वा विकल्पायः । देवान् पितृंश्चार्चयिषा अश्विलोके प्रपद्यते ।
यदि तत्र वनेऽप्यश्वं ब्राकाहारो नराधिप । भृगुतुङ्गं समासाद्य वाग्निमेधफलं लभेत् ।
गत्वा धीरप्रभोजश्च सर्वपापैः प्रमुच्यते । हस्तिकामधोश्चैव तीर्थमासाद्य भारत ।

अग्निष्टोमतिरात्राभ्यां फलमाप्नोति मानवः । तत्र सन्ध्या समासाद्य विशातीर्थमनुत्तमं ।

८०३०

उपसृश्य च वै विद्यां यत्र तत्रोपपद्यते । महाश्रम वसेद्वाचिं सर्वपापप्रमोक्षणे ।

एककालं निराहारे लोकानावसते शुभान् । षष्ठकालोपवासने मासमुद्य महालये ।

सर्वपापविशुद्धात्मा बिन्देद्भुजमुत्सृज्यं दशापरान् दशपूर्वां नरानुद्धुरते कुलं ।

अथ वेतसिकां गत्वा पितामहनिषेवितं । अश्वमेधमवाप्नोति गच्छेदौशनसीं गतिं ।

अथ सुन्दरिकातीर्थं प्राप्य सिद्धनिषेवितं । रूपस्य भागो भवति दृष्टमेतत् पुरातनैः ।

८०३१

ततो वै ब्राह्मणीं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । पद्मवर्षेण यत्नेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ।

ततस्तु नैमिषं गच्छेत् पुण्यं सिद्धनिषेवितं । तत्र नित्यं निवसति ब्रह्मा देवगणैः सह ।

नैमिषं मृगयानस्य पापस्याहुं प्रणश्यति । प्रविष्टमात्रस्तु नरः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

तत्र मांसं वसेद्दीर्घं नैमिषे तीर्थतत्परः । पृथिव्यां यानि तीर्थानि तानि तीर्थानि नैमिषे ।

कृताभिषेकस्तत्रैव नियतो नियताशनः । गां मेघस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति भारत ।

८०४०

पुनात्यासन्नमैव कुलं भरतसत्तम । यस्य ज्ञेयमिषे प्राणानुवासपरायणः ।

स मोदेत् सर्वलोकेषु एवमाहुर्षर्नोषिणः । नित्यं मेधश्च पुण्यश्च नैमिषं नृपसत्तम ।

गङ्गाद्विन्दं समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः । वाजपेयमवाप्नोति ब्रह्मभूतो भवेत् मदा ।

सरस्वतीं समासाद्य तर्पयेत् पितृदेवताः । मारुतैषु लोकेषु मोदते नात्र भंशयः ।

ततश्च बाहुदं गच्छेद्ब्रह्मचारी समाहितः । तत्रैव रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते ।

देवसत्तम्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति कौरव । ततः क्षीरवतीं गच्छेत् पुण्यां पुण्यतैर्हृतां ।

पितृदेवार्चनपरो वाजपेयमवाप्नुयात् । विमलाशोकमासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।

तत्रैव रजनीमेकां स्वर्गलोके महीयते । गोप्रतारं ततो गच्छेत् सरस्वातीर्यमुत्तमं ।

यत्र रामो गतः स्वर्गं ममृत्युबलवाहनः । देहं त्यक्त्वा महाराज तस्य तीर्थस्य तेजसा ।

रामस्य च प्रसादेन व्यवसायाच्च भारत । तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा गोप्रतारे नराधिप ।

८०५०

सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते । रामतीर्थे नरः स्नात्वा गोमत्यां कुरुनन्दन ।

अश्वमेधमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः । श्रतसाहस्रकं तीर्थं तत्रैव भरतर्षभ ।

तत्रोपसृश्र्णं कृत्वा नियतो नियताशनः । गोमहस्रफलं पुण्यं प्राप्नोति भरतर्षभ ।

ततो गच्छेत् राजेन्द्र भर्तृश्वानमनुत्तमं । अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ।

कोटितीर्थे नरः स्नात्वा अर्धयिवा गुहं नृप । गोसहस्रफलं विश्वात्तेजस्वी च भवेत्तरः ।

८०५५

ततो वाराणसीं गत्वा अर्धयिला दृषध्वजं । कपिलाद्वदे नरः स्नात्वा राजसूयमवाप्नुयात् ।

अविमुक्तं समासाद्य तीर्थमेवी कुरुदह । दर्शनाद्देवदेवस्य मुच्यते ब्रह्महत्याया ।

प्राणानुत्सृज्य तत्रैव मोक्षं प्राप्नोति मानवः । मार्कण्डेयस्य राजेन्द्र तीर्थमासाद्य दुर्लभं ।

गोमतीगङ्गयोश्चैव सङ्गमे लोकविश्रुते । अग्निष्टोममवाप्नोति कुलश्चैव समुद्धुरेत् ।

ततो गथां समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः । अश्वमेधमवाप्नोति गमनादेव भारत ।
 तत्राल्लयवटो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतः । तत्र दत्तं पितृभ्यस्तु भवत्यल्लयमुच्यते ।
 महानद्यामुपस्पृश्य तर्पयेत् पितृदेवताः । अल्लयान् प्राप्नुयात् लोकान् कुलञ्चैव समुद्धरेत् ।
 ततो ब्रह्मरौ गत्वा धर्म्मरक्षेणापेशाभितं । ब्रह्मलोकमवाप्नोति प्रभातैर्मत्र शश्वरौ ।
 ब्रह्मणा तत्र सरमि यूपः श्रेष्ठः समुच्छितः । यूपं प्रदक्षिणं कृत्वा वाजपेयफलं लभेत् ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र धेनुकं लोकविश्रुतं । शकरात्रोषितो राजन् प्रयच्छेत्तिलधेनुकां ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकं व्रजेद्भुवं । तत्र चिक्रे महद्राजस्रद्यापि सुमहद्भुजं ।
 कपिलायाः सवत्सायाश्चरन्त्याः पर्वते कृतं । सवत्सायाः पदानि स्म दृश्यन्तेऽद्यापि भारत ।
 तेषूपस्पृश्य राजेन्द्र पदेषु नृपमत्तम । यत्किञ्चिदशुभं कर्ष्य तत्प्रणश्यति भारत ।
 ततो गृध्रवटं गच्छेत् स्थानं देवस्य धीमतः । स्नायीत भस्मना तत्र अभिगम्य वृषध्वजं ।
 ब्राह्मणेन भवेच्छीर्षं व्रतं दादश्ववार्षिकं । इतरेषाम्नु वर्षानां सर्वपापं प्रणश्यति ।
 उद्यन्तश्च ततो गच्छेत् पर्वतं गीतनादितं । सावित्र्यास्तु पदं तत्र दृश्यते भरतर्षभ ।
 तत्र मन्थ्यामुपासीत ब्राह्मणः संश्रितव्रतः । तेन क्षुपास्ता भवति मन्थ्या दादश्ववार्षिकी ।
 योनिद्वारश्च तत्रैव विश्रुतं भरतर्षभ । तत्राभिगम्य मुच्येत पुरुषो योनिमङ्कटात् ।
 कृष्णशुक्लावभौ पक्षौ गयायां यो वसेन्नरः । पुनात्यासप्तमं राजन् कुलं नास्त्यत्र संशयः ।
 यष्टव्या बहवः पुत्रा यष्टयेका गथां व्रजेत् । यजेत वाऽश्वमेधेन नीलं वा वृषमनुजेत् ।
 ततः फलं व्रजेद्राजंतीर्थमेवो नराधिप । अश्वमेधमवाप्नोति सिद्धिञ्च महतीं व्रजेत् ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र धर्म्मप्रस्थं समाहितः । तत्र धर्म्मा महाराज नित्यमासे युधिष्ठिर ।
 तत्र कृपादकं कृत्वा ततः स्नातः शुचिस्तथा । पितृन्देवांस्तु सन्तर्प्य मुक्तपापी दिवं व्रजेत् ।
 मतङ्गस्याश्रमस्तत्र महर्षेर्भावितात्मनः । तं प्रविश्याश्रमं श्रोमच्छ्रमशोकविनाशनं ।
 गवामयनयज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः । धर्म्मन्तत्राभिसंपृश्य वाजिमेधमवाप्नुयात् ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मस्थानमनुत्तमं । तत्राभिगम्य राजेन्द्र ब्रह्माणं पुरुषर्षभ ।
 राजस्तु याश्चमेधाभ्यां फलं बिन्दति मानवः । ततो राजगृहं गच्छेत्तीर्थमेवो नराधिप ।
 उपस्पृश्य ततस्तत्र काचीवानिव भेदते । यत्किञ्चा नैत्यकं तत्र प्राप्नोत पुरुषः शुचिः ।
 यत्किञ्चास्तु प्रसादेन मुच्यते ब्रह्महत्याया । मणिनागं ततो गत्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
 तैर्यिकं भुञ्जते यस्तु मणिनागस्य भारत । दष्टस्याशौविषेणापि न तस्य क्रमते विषं ।
 तत्रैव रजनीमेकां गोसहस्रफलं लभेत् । ततो गच्छेत् ब्रह्मर्षिगौतमस्य वनं प्रियं ।
 अहस्याया द्वे स्नात्वा व्रजेत परमाङ्गतिं । अभि गत्वाश्रमं राजन् बिन्दते श्रियमात्मनः ।
 तत्रोदपानं धर्म्मज्ञ त्रिषु लोकेषु विश्रुतं । तत्राभिषेकं कृत्वा तु वाजिमेधमवाप्नुयात् ।
 जनकस्य तु राजर्षेः कूर्पस्त्रिदशपूजितः । तत्राभिषेकं कृत्वा तु विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।

ततो विनश्यन् गच्छेत् सर्वपापप्रमोचनं । वाजपेयमवाप्नोति सोमलोकञ्च गच्छति । ८०८०
 गण्डकीन्तु समासाद्य सर्वतीर्थजलोद्भवां । वाजपेयमवाप्नोति सूर्यलोकञ्च गच्छति ।
 ततो विश्वामासाद्य नदीं त्रैलोक्यविश्रुतां । अग्निष्टोममवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ।
 तेताडधिवङ्गं धर्मज्ञ समाविश्य तपोवनं । गुह्यकेषु महाराज मोदते ज्ञात्र संशयः ।
 कम्पनान्तु समासाद्य नदीं सिद्धनिषेवितां । पुण्डरीकमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ।
 अथ माहेश्वरीं धारां समासाद्य धराधिप । अश्वमेधमवाप्नोति कुलधैव समुद्धरेत् । ८०८५
 दिवौकसं पुष्करिणीं समासाद्य नराधिप । न दुर्गतिमवाप्नोति वाजिमेधञ्च बिन्दति ।
 अथ सोमपदं गच्छेत् ब्रह्मचारी समाहितः । माहेश्वरपदे स्नात्वा वाजिमेधफलं लभेत् ।
 तत्र कोटी तु तीर्थानां विश्रुता भरतर्षभ । कूर्मरूपेण राजेन्द्र ह्यसुरेण दुरात्मना ।
 द्विह्यमानां कृता राजन् विष्णुना प्रभविष्णुना । तत्राभिषेकं कुर्वीत तीर्थकोट्या नराधिप ।
 पुण्डरीकमवाप्नोति विष्णुलोकञ्च गच्छति । ततो गच्छेत् राजेन्द्र स्थानं नारायणस्य च । ८०९०
 सदा सन्निहितो यत्र विष्णुर्व्यसति भारत । यत्र ब्रह्मादयो देवा षष्ठयस्य तपोधनाः ।
 आदित्या वसवो रुद्रा जनाद्भिर्नमुपासते । शालग्राम इति ख्यातो विष्णुरहुतकर्मकः ।
 अभिगम्य त्रिलोकेशं वरदं विष्णुमव्ययं । अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकञ्च गच्छति ।
 तत्रोदपानं धर्मज्ञ सर्वपापप्रमोचनं । समुद्रास्तत्र चत्वारः कूपे सन्निहिताः सदा ।
 तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र न दुर्गतिमवाप्नुयात् । अभिगम्य महादेवं वरदं रुद्रमव्ययं । ८०९५
 विराजति यथा भोमो मेघैर्मुक्तो नराधिप । जातिस्मरमुपस्पृश्य शुचिः प्रयतमानसः ।
 जातिस्मरत्वमाप्नोति स्नात्वा तत्र न संशयः । माहेश्वरपुरं गत्वा अर्चयित्वा वृषध्वजं ।
 ईप्सितान्नभते कामानुपवासान् संशयः । ततस्तु वामने गत्वा सर्वपापप्रमोचनं ।
 अभिगम्य हरिं देवं न दुर्गतिमवाप्नुयात् । कुम्भिकस्याश्रमं गच्छेत् सर्वपापप्रमोचनं ।
 कौशिकीं तत्र गच्छेत् महापापप्रणाशिनीं । राजसूयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः । ८१००
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र चण्डकारण्यमुत्तमं । तत्रोच्च रजनीमेकां गोमहम्मफलं लभेत् ।
 अथ जेष्ठलमासाद्य तीर्थं परमदुर्लभं । तत्रोच्च रजनीमेकां गोमहम्मफलं लभेत् ।
 तत्र विद्येश्वरं दृष्ट्वा देव्या सह महाद्युतिं । मित्रावरुणयोर्लोकानाप्नोति पुरुषर्षभ ।
 त्रिरात्रोपायितस्तत्र अग्निष्टोमफलं लभेत् । कन्यामन्वेद्यमासाद्य नियतो नियताशनः ।
 मन्त्रैः प्रजापतेर्लोकानाप्नोति पुरुषर्षभ । कन्यायां ये प्रयच्छन्ति दानमण्डपि भारत । ८१०५
 तदक्षयमिति प्राङ्मुखः संश्रितव्रताः । ततो निर्व्वीरमासाद्य त्रिपुल्लोकेषु विश्रुतं ।
 अश्वमेधमवाप्नोति विष्णुलोकञ्च गच्छति । ये तु दानं प्रयच्छन्ति निर्व्वीरासङ्गमे नराः ।
 ते यान्ति नरशार्दूल शकलोकमनामयं । तत्राश्रमो वशिष्ठस्य त्रिपुल्लोकेषु विश्रुतः ।

तत्राभिषेकं कुर्वाणे वाजपेयमवाप्नुयात् । देवकूटं समामाद्य देवविगणमेवितं ।
 अश्वमेधमवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् । ततो गच्छेत् राजेन्द्र कौशिकस्य मुनेर्द्वंद्वं ।
 यत्र सिद्धिं परां प्राप्नोति विश्वामित्रोऽथ कौशिकः । तत्र मामं वभेदोर कौशिक्या भरतर्षभ ।
 अश्वमेधस्य यत्पुण्यं तन्नासेनाधिगच्छति । सर्व्वतीर्थवरे चैव यो वभेत महाहृदे ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति विन्त्याद्दृष्टसुवर्णकं । कुमारमभिगम्याय वीराश्वमिनिरासिनं ।
 अश्वमेधमवाप्नोति नरो नास्त्यत्र संशयः । अग्निधारां समामाद्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतां ।
 तत्राभिषेकं कुर्वाणे अग्निष्टोममवाप्नुयात् । अभिगम्य महादेवं वरदं विष्णुमव्यथं ।
 पितामहमरो गत्वा शैलराजमभीषतः । तत्राभिषेकं कुर्वाणे अग्निष्टोममवाप्नुयात् ।
 पितामहस्य सरसः प्रसूता लोकपावनी । कुमारधारा तत्रैव त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।
 यत्र स्नात्वा कृतार्थोऽस्मीत्यात्मानमवगच्छति । षष्ठकालोपवासेन मुच्यते ब्रह्महत्याया ।
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ तीर्थमेवनतत्परः । शिखरं वै महादेव्या गौर्यास्तैलोक्यविश्रुतं ।
 समारुह्य नरश्रेष्ठ स्नानकुण्डेषु संविशेत् । स्नानकुण्डमुपसृष्ट्य वाजपेयफलं लभेत् ।
 तत्राभिषेकं कुर्वाणः पितृदेवाश्चने रतः । अश्वमेधमवाप्नोति शक्रलोकञ्च गच्छति ।
 ताम्बारुणं समामाद्य ब्रह्मचारी समाहितः । अश्वमेधमवाप्नोति ब्रह्मलोकञ्च गच्छति ।
 नन्दिन्याञ्च समामाद्य कूपं देवतिषेवितं । नरमेधस्य यत्पुण्यं तदाप्नोति नराधिप ।
 कालिकासङ्गमे स्नात्वा कौशिकाक्षणेयोरगतः । त्रिरात्रोपोषितो राजन् सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।
 उर्व्वशीतीर्थमामाद्य ततः सोमाश्रमं बुधः । कुम्भकर्षाश्रमं गत्वा पूज्यते भुवि मानवः ।
 कोकामुग्धमुपसृष्ट्य ब्रह्मचारी यतव्रतः । जातिस्मरलमाप्नोति दृष्टमेतत् पुरातनैः ।
 सकृन्नन्दं समामाद्य कृतात्मा भवति दिजः । सर्व्वपापविशुद्धात्मा शक्रलोकञ्च गच्छति ।
 ऋषभद्वीपमामाद्य भेष्यं क्रौञ्चनिस्रदकं । सरस्वत्यामुपसृष्ट्य विमानस्थो विराजते ।
 श्रीदालकं महाराज तीर्थं मुनिनिषेवितं । तत्राभिषेकं कृत्वा वै सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।
 धर्मतीर्थं समामाद्य पुण्यं ब्रह्मर्षिभेवितं । वाजपेयमवाप्नोति विमानस्थश्च पूज्यते ।
 अथ चत्वार्य्यं समामाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः । दण्डार्त्तमभिगत्वा तु गोसहस्रफलं लभेत् ।
 ललीतिकां ततो गच्छेत् पुण्यां पुण्यापशोभितां । राजसूयमवाप्नोति विमानस्थश्च पूज्यते
 इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि तीर्थकथने चतुरशीतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥
 ॥ पुलस्त्य उवाच ॥ अथ सन्ध्यां समामाद्य सन्नेहं तीर्थमुत्तमं । उपसृष्ट्य नरो विद्यां लभते नात्र संशयः ।
 रामस्य च प्रभावेण तीर्थं राजन् कृतं पुरा । तस्मैर्दत्तं समामाद्य विन्त्याद्दृष्टसुवर्णकं ।
 करतोऽथा समामाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः । अश्वमेधमवाप्नोति प्रजापतिकृतो विधिः ।
 गङ्गायास्त्वथ राजेन्द्र सागरस्य च सङ्गमे । अश्वमेधं दशगुणं प्रवदन्ति तनीषिणः ।

८१९०

८१९५

८१९०

८१९५

८१९०

८१९४

गङ्गायास्त्वपरं पारं प्राप्य यः स्नाति मानवः । त्रिरात्रमुषितो राजन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 तता वतरणीं गच्छेत् सर्वपापप्रमोचनीं । विराजं तीर्थमासाद्य विराजति यथा शशी ।
 प्रतरेच कुलं पुण्यं सर्वपापं व्यपोहति । गोमहस्त्रफलं लब्ध्वा पुनान्ति स्त्रकुलं नरः ।
 शोणस्य ज्योतिरथायाः सङ्गमे नियतः शुचिः । तर्पयित्वा पितृन् देवानग्निष्टोमफलं लभेत् । ८१५०
 शोणस्य नर्मदायाश्च प्रभवे कुरुनन्दन । वंशगुल्फ उपस्पृश्य वाजिमेधफलं लभेत् ।
 ऋषभं तीर्थमासाद्य कोशलायां नराधिप । वाजपेयमवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 गोमहस्त्रफलं विन्द्यात् कुलं त्वैव समुद्धरेत् । कोशलाक्तु समासाद्य कान्ततीर्थमुपस्पृशेत् ।
 वृषभैकादशफलं लभते नात्र संशयः । पुष्पदत्यामुपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 गोमहस्त्रफलं लब्ध्वा पुनान्ति स्त्रकुलं नृप । ततो वदरिकातीर्थं स्नात्वा भरतमत्तम । ८१५५
 दीर्घमायुरवाप्नोति स्वर्गलोकश्च गच्छति । तथा चर्या समासाद्य भागोरथ्यां कृतोदकः ।
 दण्डाख्यमभिगम्यैव गोमहस्त्रफलं लभेत् । लपेटिकां ततो गच्छेत् पुण्यां पुण्योपशोभितां ।
 वाजपेयमवाप्नोति देवैः सर्वैश्च पूज्यते । ततो महन्द्रेमासाद्य जामदग्न्यनिषेवितं ।
 रामतीर्थं नरः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत् । मतङ्गस्य तु केदारस्तत्रैव कुरुनन्दन ।
 तत्र स्नात्वा कुरुश्रेष्ठ गोमहस्त्रफलं लभेत् । श्रीपर्वतं समासाद्य नदीतीरमुपस्पृशेत् ८१६०
 अश्वमेधमवाप्नोति पूजयिषा वृषध्वजं । श्रीपर्वते महादेवो देव्या सह महाद्युतिः ।
 न्यवसत् परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदशैः सह । तत्र देवहृदे स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति परां भिद्विष्य गच्छति । ऋषभं प्रव्रजं गत्वा ऋषभं देवपूजितं ।
 वाजपेयमवाप्नोति नाकपृष्ठे च मोदते । ततो गच्छेत् कावेरीं वृतामप्युरभां गणैः ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन् गोमहस्त्रफलं लभेत् । ततस्तोरे समुद्रस्य कन्यातीर्थमुपस्पृशेत् । ८१६५
 तत्रोपस्पृश्य राजेन्द्र सर्वपापैः प्रमुच्यते । अथ गोकर्णमासाद्य त्रिषु लोकेषु त्रिभुतं ।
 समुद्रमध्ये राजेन्द्र सर्वलोकनमस्कृतं । यत्र ब्रह्मादयो देवा ऋषयश्च तपोधनाः ।
 भूतयक्षपिशाचाश्च किन्नराः ममहोरगाः । मिद्वचारणगन्धर्व्वमानुषाः पन्नगास्तथा ।
 मरुतिः सागराः शैला उपासन्त उमापतिं । तत्रेशानं समभ्यर्च्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति गाणपत्यश्च विन्दति । उष्य दादशरात्रन्तु पूतात्मा च भवेन्नरः । ८१७०
 तत एव च गायत्र्याः स्थानं त्रैलोक्यपूजितं । त्रिरात्रमुषितस्तत्र गोमहस्त्रफलं लभेत् ।
 निदर्शनश्च प्रत्यक्षं ब्राह्मणानां नराधिप । गायत्रीं पठते यस्तु योनिमङ्करजस्तथा ।
 गाथा च गीतिका चापि तस्य सम्यग्यते नृप । अत्राह्मणस्य सावित्रीं पठतस्तु प्रणश्यति ।
 सम्बर्त्तस्य तु विर्यैर्वापोमासाद्य दुर्लभं । रूपस्य भागो भवति सुभगश्च प्रजायते ।
 ततो वेणां समासाद्य त्रिरात्रोपोषितो नरः । मयूरहंससंयुक्तं विमानं लभते नरः । ८१७५
 ततो गोदावरींप्राप्य नित्यं मिद्वनिषेवितं । गवामयमवाप्नोति वासुकेलीकमुत्तमं ।

वेणायाः सङ्गमे स्नात्वा वाजिमेषफलं लभेत् । वरदासङ्गमे स्नात्वा गोमहसफलं लभेत् ।
 ब्रह्मस्थानं समासाद्य त्रिरात्रोपेक्षितो नरः । गोमहसफलं बिन्द्यात् स्वर्गलोकश्च गच्छति ।
 कुशप्रवनमामाद्य ब्रह्मचारी समाहितः । त्रिरात्रमुषितः स्नात्वा अश्वमेधफलं लभेत् ।
 ततो देवद्वन्द्वेऽरण्ये कृष्णवेणाजलोद्भवे । जातिस्मरद्वन्द्वे स्नात्वा भवेज्जातिस्मरौ नरः ।
 यत्र क्रतुशतैरिष्टा देवराजो दिवं गतः । अग्निष्टोमफलं बिन्द्याद्रमनादेव भारत ।
 ततः सर्वद्वन्द्वे स्नात्वा गोमहसफलं लभेत् । ततो वापौ महापुण्यं पयोध्यां मरिताम्बरां ।
 पितृदेवाचनं गतो गोमहसफलं लभेत् । दण्डकारण्यमामाद्य पुण्यं राजन्नुपसृजेत् ।
 गोमहसफलं तस्य स्नातमाचस्य भारत । शरभङ्गाश्रमं गत्वा प्रुकस्य च महात्मनः ।
 नं दुर्गतिमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः । ततः पूर्णारकं गच्छेज्जगदम्यनिषेवितं ।
 रामतीर्थे नरः स्नात्वा बिन्द्याद्भस्मवर्णकं । सप्तगोदावरे स्नात्वा नियतो नियताशनः ।
 महत्पुण्यमवाप्नोति देवलोकश्च गच्छति । ततो देवपथं गत्वा नियतो नियताशनः ।
 देवसचस्य यत्पुण्यं तदेवाप्नोति मानवः । तुङ्गकारण्यमामाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 वेदान्धापयत्तत्र ऋषिः सारस्वतः पुरा । तत्र वेदेषु नष्टेषु मुनेरङ्गिरसः सुतः ।
 ऋषीणामुत्तरीयेषु सूपविष्टो यथासुखं । शृङ्गेरौ यथान्यायं मन्मद्युच्चारितेन ह ।
 येन यत्पूर्वमभ्यस्तं तत्सर्वं समुपस्थितं । ऋषयस्तत्र देवाश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः ।
 हरिर्नारायणस्तत्र महादेवस्तथैव च । पितामहश्च भगवान् देवैः सह महाद्युतिः ।
 भृगुं नियोजयामास याजनाथं महाद्युतिं । ततः स चक्रे भगवानृषीणां विधिवत्तदा ।
 सर्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्षणा । आज्यभागेन तत्राग्निं तर्पयित्वा यथाविधि ।
 देवाः स्वभवनं याता ऋषयश्च यथाक्रमं । तदरण्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राजमत्तम ।
 पापं प्रणश्यत्यखिलं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा । तत्र मांसं दमेद्धीरो नियतो नियताशनः ।
 ब्रह्मलोकं व्रजेद्राजन् कुलश्चैव समुद्धरेत् । मेधाविकं समासाद्य पितृन् देवांश्च तर्पयेत् ।
 अग्निष्टोममवाप्नोति स्थितिं मेधाश्च बिन्दति । अत्र कालञ्चरं नाम पर्वतं लोकविश्रुतं ।
 तत्र देवद्वन्द्वे स्नात्वा गोमहसफलं लभेत् । यो स्नातस्त्वापयेत्तत्र गिरौ कालञ्चरे नृप ।
 स्वर्गलोके महीयते नरो नास्त्यत्र संशयः । ततो गिरिवरश्रेष्ठे चित्रकूटे विशास्यते ।
 मन्दाकिनीं समासाद्य सर्वपापप्रणाशिनीं । तत्राभियेकं कुर्वाणः पितृदेवाचने रतः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति गतिञ्च परमां व्रजेत् । ततो गच्छेत् धर्मज्ञ भस्मस्थानमनुत्तमं ।
 यत्र नित्यं महाभेनो गृहः सन्निहितो नृप । तत्र गवा नृपयेत्त गभतादेव मिथ्यति ।
 कोटितोर्थे नरः स्नात्वा गोमहसफलं लभेत् । प्रदक्षिणमुपाटत्य ज्येष्ठस्थानं व्रजेन्नरः ।
 अभिगम्य महादेवं विराजति यथा शशी । तत्र कूपे महाराज विश्रुता भरतर्षभ ।
 समुदास्तत्र चत्वारो निवसन्ति युधिष्ठिर । तत्रोपसृश्य राजेन्द्र पितृदेवाचने रतः ।

८१८०

८१८५

८१९०

८१९५

८१९०

८१९५

[नयतात्मा नरः पूतो गच्छेत् परमां गतिं । ततो गच्छेत् राजेन्द्र शृङ्गधरपुरं महत् ।
 यत्र तीर्थं महाराज रामो दाशरथिः पुरा । तस्मिंसीर्थे महाबाहो खाला पापैः प्रमुच्यते ।
 गङ्गायान्तु नरः खाला ब्रह्मचारी समाहितः । विधूतपाप्मा भवति वाजपेयश्च बिन्दति ।
 ततो मुञ्चवटं गच्छेत् स्थानं देवस्य धीमताः । अभिगम्य महादेवमभिवाद्य च भारत ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्य गाणपत्यमवाप्नुयात् । तस्मिंसीर्थेतु जाङ्गल्या खाला पापैः प्रमुच्यते ।
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र प्रयागमृषिसंस्तुतं । यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च सदिगीश्वराः ।
 लोकपालाश्च साध्याश्च पितुरो लोकसंमताः । सनत्कुमारप्रमुखास्तथैव परमर्षयः ।
 अङ्गिरःप्रमुखाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयो ऽमलाः । तथा नागाः सुपर्णाश्च सिद्धाश्चक्रवरास्तथा ।
 सरितः सागराश्चैव गन्धर्वाश्चरसो ऽपि च । हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिपुरस्कृतः ।
 तत्र त्रीण्यग्निकुण्डानि येषां मध्येन जाङ्गवी । वेगेन समतिक्रान्ता सर्व्वतीर्थपुरस्कृता ।
 तपनस्य सुता देवो त्रिषु लोकेषु विश्रुता । यमुना गङ्गायां सार्द्धं सङ्गता लोकपावनी ।
 गङ्गायमुनयोर्मध्ये इष्टिया जघनं स्मृतं । प्रयागं जघनस्थानमुपस्यमृषयो विदुः ।
 प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्रितरौ तथा । तीर्थं भोगवतीचैव वेदिरेषा प्रजापतेः ।
 तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्त्तिमन्तो युधिष्ठिर । प्रजापतिमुपामन्ते ऋषयश्च तपोधनाः ।
 यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रधरा नृपाः । ततः पुण्यतमं नाम त्रिषु लोकेषु भारत ।
 प्रयागं सर्व्वतीर्थेभ्यः प्रवदन्मधिकं विभो । गमनात्तस्य तीर्थस्य नाम सङ्कीर्त्तनादपि ।
 मृत्तिकालभनाच्चापि नरः पापात् प्रमुच्यते । तत्राभिषेकं यः कुर्यात् सङ्गमे लोकविश्रुते ।
 पुण्यं मकलमाप्नोति राजसूयाश्वमेधेयाः । एषा यजन्भूमिर्हि देवानामभिषंस्कृता ।
 तत्र दत्तं सूक्ष्ममपि महद्भवति भारत । न वेदवचनात्तात न लोकवचनादपि ।
 मतिरुत्कमणीया ते प्रयागमरणं प्रति । दशतीर्थसहस्राणि षष्टिकोऽप्यस्तथा पराः ।
 येषां सास्त्रिभ्यमत्रैव कीर्त्तितं कुरुनन्दन । चातुर्विधे च यत् पुण्यं सत्यवादिषु चैव धत् ।
 स्नात एव तदाप्नोति गङ्गायमुनसङ्गमे । तत्र भोगवती नाम वासुकेसीर्थमुत्तमं ।
 तत्राभिषेकं यः कुर्यात् साऽश्वमेधफलं लभेत् । तत्र हंसप्रपतनं तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतं ।
 दशाश्वमेधकश्चैव गङ्गायां कुरुनन्दन । कुरुचेचममा गङ्गा यत्र तत्रावगाहिता ।
 विश्वेपो वै कनखले प्रसङ्गे परमं महत् । यत्राकार्य्यशतं कृत्वा कृतं गङ्गावसेचनं ।
 सर्व्वं तत्तस्य गङ्गापो दहत्यग्निरिवेन्धनं । सर्व्वं कृतयुगे पुण्यं चेतायां पुष्करं स्मृतं ।
 द्वापरं ऽपि कुरुचेचं गङ्गा कलियुगे स्मृता । पुष्करे तु तपसायेद्दानं दद्यान्महालये ।
 मलयेलग्निसमारेहेद्भुगुतुङ्गे त्वनाशनं । पुष्करे तु कुरुचेचे गङ्गायां मगधेषु च ।
 खाला तारयते जन्तुः सप्त सप्तावरास्तथा । पुनाति कीर्त्तिता पापं बृष्टा भद्रं प्रयच्छति ।
 अवगाढा च पीता च पुनात्यासप्तमं कुलं । धावदस्त्रि मनुष्यस्य गङ्गायाः स्मृते जलं ।

५९१

५९१५

५९२

५९२५

५९३०

५९३५

तावत् स पुरुषो राजन् स्वर्गलोके महीयते । यथा पुण्यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
 उपास्य पुण्यं लब्ध्वा च भवत्यमरलोकाभाक् । न गङ्गासदृशं तीर्थं न देवः केचिन्नातपरः ।
 ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति एवमाह पितामहः । यत्र गङ्गा महाराज स देशस्तत्तपोवनं ।
 सिद्धचेवञ्च तज्ज्ञेयं गङ्गातीरसमाश्रितं । इदं सत्यं दिजातीनां साधूनामात्मजस्य च । ८२४०
 सुहृदाश्च जपेत् कर्णे शिष्यस्थानुगतस्य च । इदं धन्यमिदं मेध्यमिदं स्वर्गमनुत्तमं ।
 इदं पुण्यमिदं रम्यं पावनं धर्म्यमुत्तमं । महर्षीणामिदं गुह्यं सर्वपापप्रमोचनं ।
 अघीत्य दिजमध्ये च निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात् । श्रीमत्स्वर्गं तथा पुण्यं सपञ्चममनं शिवं ।
 मेधाजननमयं वै तीर्थवंशानुकीर्तनं । अपुलो लभते पुत्रमधनो धनमाप्नुयात् ।
 मंहो विजयते राजा वैश्वे धनमवाप्नुयात् । शूरो यथेष्टितान् कामान् ब्राह्मणः पारगः पठन् । ८२४१
 यस्मिन् ऋणयान्त्रित्यं तीर्थपुण्यं नरः शुचिः । जातोः स स्मरते बहूनां कष्टे च मोदते ।
 गम्यान्पि च तीर्थानि कीर्तितान्यगमानि च । मनसा तानि गच्छेत् सर्वतीर्थसमीचीया ।
 एतानि वसुभिः सार्द्धैरादित्यैर्मरुदग्निभिः । ऋषिभिर्देवकल्पैश्च स्नातानि सुकृतैषिभिः ।
 एवं त्वमपि कौरव्य विधिना जनेन सुव्रत । व्रज तीर्थानि नियतः पुण्यं पुण्येन वर्द्धयन् ।
 भावितैः करणैः पूर्वमास्तिकाच्छ्रुतिदर्शनात् । प्राप्यन्ते तानि तीर्थानि सद्भिः शास्त्रानुदर्शिभिः । ८२४२
 नाश्रमी नाहतात्मा च नाशुचिर्न च तस्करः । स्नाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ।
 लया तु सम्यग्मुत्तेन नित्यं धर्मार्थदर्शिना । पिता पितामहस्यैव सर्वैश्च प्रपितामहाः ।
 पितामहपुरोगास्य देवाः सर्षिगणा नृप । तव धर्मेण धर्मज्ञ नित्यमेवाभितोषिताः ।
 अवाप्स्यसि त्वं लोकान् वै वस्त्रान् वासवोपम । कीर्त्तिञ्च मंहतीं भीष्म प्राप्स्यसे भुवि शाश्वतीं ।
 ॥ नारद उवाच ॥ एवमुक्त्वाभ्यनुज्ञाय पुलस्त्यो भगवानृषिः । प्रीतः प्रीतेन मनसा तत्रैवान्तरधीयत । ८२४३
 भीष्मस्य कुरुशार्दूल शास्त्रतत्त्वार्थदर्शिवान् । पुलस्त्यवचनाच्चैव पृथिवीं परिचक्रमे ।
 एवमेवा महाभागा प्रतिष्ठाने प्रतिष्ठिता । तीर्थयात्रा महापुण्या सर्वपापप्रमोचनी ।
 अनेन विधिना यस्तु पृथिवीं सञ्चरिष्यति । अश्वमेधश्चतान्यथ्यं फलं प्रेत्य स भोक्ष्यति ।
 ततश्चाष्टगुणं पार्थ प्राप्स्यसे धर्ममुत्तमं । भीष्मः कुरुणां प्रवरो यथा पूर्वमवाप्तवान् ।
 नेता च लम्बवीन् यस्मात्तेन तेऽष्टगुणं फलं । रजोगणविकीर्णाणि तीर्थान्येतानि भारत । ८२४४
 न गतानि मनुष्यैस्त्वामृते कुरुनन्दन । इदं देवर्षिचरितं सर्वतीर्थामिसंवृतं ।
 यः पठेत् कल्पमृत्याय सर्वपापैः प्रमुच्यते । ऋषिमुखाः सदा यत्र वाल्मीकिस्त्वय कश्यपः ।
 ऋचियः कुण्डजठरो विश्वामित्रोऽथ गौतमः । अश्विनी देवलस्यैव मार्कण्डेयोऽथ गालवः ।
 भरद्वाजो वशिष्ठस्य मुनिरुद्दालकस्तथा । शौनकः सह पुत्रेण व्यासश्च तपतामरः ।
 दुष्सासाश्च मुनिश्रेष्ठो जाबालिश्च महातपाः । एत ऋषिवराः सर्वे लभ्यन्तीति साधुधनाः । ८२४५
 शभिः सह महाराज तीर्थान्येतान्यनुव्रज । एष ते लोकेशो नाम महर्षिरमितद्युतिः ।

समेत्यति महाराज तेन मार्द्धमनुव्रज । मयाऽपि सद् धर्मज्ञ तीर्थान्वेतान्यनुक्रमात् ।

प्राप्त्यमे महतीं कीर्त्तिं यथा राजा महाभिषः । यथा यथातिर्धर्मात्मा यथा राजा पुरुरवाः ।

तथा त्वं राजशार्दूल खेन धर्मेण शोभसे । यथा भगोरथो राजा यथा रामश्च विश्रुतः ।

तथा त्वं सर्व्वराजभ्यो भ्राजसे रश्मिवाग्निव । यथा मनुर्व्येष्ठाकुर्व्यथा पूरुर्मेहायशाः ।

८५०

यथा वैश्वो महाराज तथा त्वमपि विश्रुतः । यथा च वृत्रहा सर्व्वान् सपत्नान्निर्देहन् पुरा ।

त्रैलोक्यं पालयामास देवराड्विगंतञ्चरः । तथा शत्रुक्षयं कृत्वा त्वं प्रजाः पालयिष्यसि ।

स्वधर्मविजितामुर्व्वीं प्राप्य राजीवलोचन । ख्यातिं यास्यसि धर्मेण कार्त्तवीर्याञ्जुने यथा ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमास्यास्य राजानं नारदो भगवानृषिः । अनुज्ञाय महाराज तत्रैवान्तरधीयत ।

युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा तमेवार्थं विचिन्तयन् । तीर्थयात्राश्रितं पुण्यमृषीणां प्रत्यवेदयत् ।

८५१

इतिश्रीमहाभारते आरण्यकपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि तीर्थयात्रायां नारदवाक्ये पञ्चाशोतेऽध्यायः ॥ ८५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ भादृणां मतमाज्ञाय नारदस्य च धीमतः । पितामहसमं धैर्य्यं प्राह राजा युधिष्ठिरः ।

मया स पुरुषयाघो जिष्णुः सत्यपराक्रमः । अस्त्वहेतोर्महाबाहुर्मितात्मा विवासितः ।

स हि वीरो ऽनुरक्तश्च समर्थश्च तपोधन । कृती च स्रष्टमयस्ते वासुदेव इव प्रभुः ।

अहं ह्येतावुभौ ब्रह्मन् कृष्णवर्गिविधातिनौ । अभिजानामि विक्रान्तौ तथा व्यासः प्रतापवान् ।

त्रियुगौ पुण्डरीकाक्षौ वासुदेवधनञ्जयौ । नारदोऽपि तथा वेद योऽप्यऽशंसत् सदा मम ।

८५२

तथाऽहमपि जानामि नरनारायणावृषौ । शक्नोऽयमित्यतो मत्वा मया स प्रेषितोऽञ्जुनः ।

इन्द्रादनवरः शक्रं सुरसूनुः सुगधिपं । द्रष्टुमस्ताणि चादातुमिच्छादिति विवासितः ।

भीमद्रेणावतिरथौ कृषो द्रौणिश्च दुर्जयः । धृतराष्ट्रश्च पुत्रेण वृता युधि महारथाः ।

सर्व्वे वेदविदः प्रहाराः सर्व्वास्त्रविदुषसाया । योद्धुकामाश्च पार्थेन सततं ते महाबलाः ।

स च दिव्यास्त्रवित् कर्षः सूतपुत्रो महारथः । मोऽस्त्रवेगानिलबलः शरार्चिसलनिस्त्रनः ।

८५३

रजोधूमोऽस्त्रमप्यतो धार्तराष्ट्रानिलोद्धृतः । निश्छट्ट इव कालेन युगान्ते ज्वलनो महान् ।

मम मैत्र्यमर्थं कर्त्तुं प्रथम्यति न मंशयः । तं स कृष्णानिलोद्धृतो दिव्यास्त्रज्वलनो महान् ।

श्रुतवाजिबलाकाशद्वण्डोवेन्द्रायुधोत्पन्नः । मंशयः शरधारामिः सुदीप्तं कर्षपावकं ।

अञ्जनोदीरितो मेघः शमयिष्यति मंशुगे । स मासादेव सर्व्वाणि शक्नात् परपुरञ्चयः ।

दिव्यान्यस्ताणि वीभक्षुः सत्त्वतः प्रतिपश्यते । अलं स तेषां सर्व्वेषामिति मे धीयतेमतिः ।

८५४

नार्त्तलं त्वत्कृतार्थानां रणे ऽरीणां प्रतिक्रिया । ते वयं पाण्डवं सर्व्वे गृहीतास्त्रमरिन्दमं ।

द्रष्टारो नहि वीभक्षुर्भाषमुद्यम्य षीदति । वयन्तु तस्मिन् वीरं वनेऽस्मिन् द्विपदाम्बरं ।

अवधानं न गच्छामः कान्यके सह कृष्णया । भवानन्यदनं साधु बह्वज्रं फलवन्कुचि ।

आख्यातुः रमणीयञ्च मेवितं पुण्यकर्म्मभिः । यत्र कश्चिदयं कालं वसन्तः सत्यविक्रमं ।

प्रतीक्षामोऽञ्जुनं वीरं वृष्टिकामा इवाब्जुदं । विविधानाश्रमान् काञ्चिद्विजातिभ्यः प्रतिश्रुतान् ।

८५५

सरांसि सरितश्चैव रमणीयांश्च पर्वतान् । आचक्षन् नदि मेऽब्रह्मन् रीचते तमृतेऽर्जुनं । वनेऽस्मिन् काम्यके वासो गच्छामोऽन्यां
दिशं प्रति ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि धौम्ययुधिष्ठिरकथायां षडशीतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तान् सर्वानुत्सुकान् दृष्ट्वा पाण्डवान् दीनचेतसः । आश्रमस्थोऽसौ धौम्यो दृढस्थतिशमेऽब्रवीत् ।

ब्राह्मणानुमतान् पुण्यानां श्रमान् भरतर्षभ । दिशस्तीर्थानि शैलांश्च शृणु मे वदतोऽनघ ।

यान् श्रुत्वा गदतो राजन् विशोको भवितासि ह । द्रौपद्या चानया साङ्गं भ्रातृभिर्य नरेश्वर ।

अवणाश्चैव तेषां त्वं पुण्यमास्थसि पाण्डव । गत्वा शतगुणैश्चैव तेभ्य एव नरोत्तम ।

८६००

पूर्वं प्राचीं दिशं राजन् राजर्षिगणसेवितां । रम्यां ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर यथास्मति ।

तस्यां देवर्षिजुष्टायां नैमिषं नाम भारत । यत्र तीर्थानि देवानां पुण्यानि च पृथक् पृथक् ।

यत्र सा गोमतो पुण्या रम्या देवर्षिसेविता । यच्च भूमिश्च देवानां श्रामिचञ्च विवस्वतः ।

तस्यां गिरिवरः पुष्पो गथां राजर्षिस्ततः । शिवं ब्रह्मसरो यत्र सेवितं त्रिदर्शभूमिः ।

यदर्थं पुरुषव्याघ्र कीर्त्तयन्ति पुरातनाः । दृष्टव्या बहवः पुत्रा यथेत्येको गथां व्रजेत् ।

८६०१

यजेत वाऽश्वमेधेन नीलं वा दृषमुत्सृजेत् । उत्तारयति सन्तत्या दग्धं पूर्वान् दद्यापरान् ।

महानदी च तत्रैव तथा गयश्चिरो नृप । यत्रासौ कीर्त्त्यते विप्रैरक्षय्यकरेण वटः ।

यत्र दत्तं पित्रभ्योऽश्वमघं भवति प्रभो । सा च पुण्यजला तत्र फल्गुनामा महानदी ।

बहुमूलफला चापि कौशिकी भरतर्षभ । विश्वामित्रोऽध्यगाद्यत्र ब्राह्मणत्वं तपोधनः ।

गङ्गा यत्र नदी पुण्या यस्यास्तीरे भगोरथः । अयजन्तश्च बहुभिः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ।

८६०२

पाञ्चालेषु च कौरव्य कथयन्त्युत्पलावनं । विश्वामित्रोऽध्यजद्यत्र पुत्रेण सह कौशिकः ।

यत्रानुवंशं भगवान् जामदग्न्यस्तथा जगौ । विश्वामित्रस्तथा तां दृष्ट्वा विभूतिमतिमानुषीं ।

कन्यकुञ्जोऽपिवत्सोऽममिन्त्रेण सह कौशिकः । ततः क्षत्त्रादपाकामद्वाह्मणेऽस्मीति चाब्रवीत् ।

पवित्रमृषिभिर्जुष्टं पुण्यं पावनमुत्तमं । गङ्गायमुनयोर्वीर सङ्गमं लोकविश्रुतं ।

यत्रायजत भूतात्मा पूर्वमेव पितामहः । प्रयागमिति विख्यातं तस्माद्भूतसत्तम ।

८६०३

अगस्त्यश्च तु राजेन्द्र तत्राश्वमेवरो नृप । तत्तथा तापसारश्च तापसैरुपशोभितं ।

हिरण्यबिन्दुः कथितो गिरौ कालञ्चरे महान् । अगस्त्यपर्वतो रम्यः पुष्पो गिरिवरः शिवः ।

महेन्द्रो नाम कौरव्य भार्गवस्य महात्मनः । अयजन्तश्च कौन्तेय पूर्वमेव पितामहः ।

यत्र भागोरथो पुण्या सरस्वतीयुधिष्ठिर । यत्र सा ब्रह्मबालेति पुण्या ख्याता विश्राम्यते ।

धूतपापप्रभिराकीर्णं पुण्यं तस्याश्च दर्शनं । पवित्रो मङ्गलीयश्च ख्यातो लोके महात्मनः ।

८६०४

केदारस्य मतङ्गस्य महानाश्रम उत्तमः । कुण्डोदः पर्वतो रम्यो बहुमूलफलोदकः ।

नैषधसृषितो यत्र जलं शर्षं च लब्धवान् । यत्र देववनं रम्यं तापसैरुपशोभितं ।

बाह्मदा च नदी यत्र नन्दा च गिरिमूर्धनि । तीर्थानि सरितः शैलाः पुण्यान्याद्यतनानि च ।

प्राच्यां दिशि महाराज कीर्त्तितानि मया तव । तिस्रस्वन्यासु पुण्यानि दिक्षु तीर्थानि मे शृणु ।

स्मृतः पर्वतांश्चैव पुण्यान्यायतनानि च ।

८८०४

इति श्रीमहाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि धौम्यतीर्थकथने मन्नाश्रोतोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

॥ धौम्य उवाच ॥ दक्षिणस्यान्तु पुण्यानि शृणु तीर्थानि भारत । विस्तरेण यथाबुद्धिं कीर्त्तमानानि तानि वै ।

यस्यामाख्यायते पुण्या दिशि गोदावरी नदी । बङ्गागमा बङ्गजला तापसाचरिता शिवा ।

वेणा भीमरथी चैव नद्यौ पापभयापहे । मृगदिजसमाकीर्णं तापमालयभूषिते ।

राजर्षेस्तस्य च मरिचूगस्य भरतर्षभ । रम्यतीर्थौ बङ्गजला पयोष्णी द्विजसेविता ।

अपिचात्र महायोगी मार्कण्डेयो महायशः । अनुवांश्यां जगौ गाथां नृगस्य धरणीपते ।

८८०५

नृगस्य यजमानस्य प्रत्यक्षमिति नः श्रुतं । अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ।

पयोष्ण्यां यजमानस्य वाराहे तीर्थं उक्तमेव । उद्धृतं भूतन्त्रं वा वायुना समुदीरितं ।

पयोष्ण्यां हरते तोयं पापमामरणान्तिकं । स्वर्गादुत्तुङ्गममनं विषाणं यत्र शूलिनः ।

स्वमात्मविहितं दृष्ट्वा मर्त्यैः शिवं परं ब्रजेत् । एकतः स्मृतः सर्वैः गङ्गाद्याः सन्निधौ च यः ।

पयोष्णी चैकतः पुण्या तीर्थेभ्यो हि मता मम । माठरस्य वनं पुण्यं बङ्गमूलफलं शिवं ।

८८०६

यूपय भरतश्रेष्ठ वरुणश्रोतमे गिरौ । प्रवेष्टुं तत्तमार्गं तु पुण्ये कण्ठाश्रेमे तथा ।

तापसानामरण्यानि कीर्त्तितानि ययाश्रुति । वेदो गृह्णारके तात जमदग्निर्हतात्मनः ।

रम्या पाषाणतीर्थं च पुनश्चन्द्रा च भारत । अशोकतीर्थं तत्रैव कौन्तेय बङ्गलाश्रमं ।

अगस्त्यतीर्थं पाण्डोषु वारुणञ्च युधिष्ठिर । कुमार्यः कथिताः पुण्याः पाण्डोश्चैव नरर्षभ ।

ताम्रपर्षन्तु कौन्तेय कीर्त्तयिष्यामि तां शृणु । यत्र देवैस्तपस्ततं महदिच्छद्भिर्गाश्रमे ।

८८०७

गोकर्ण इति विख्यातन्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः । शीततोयो बङ्गजलः पुण्यस्तात शिवः शुभः ।

हृद्ः परमदुष्प्रापो मानुषैरकृतात्मभिः । तत्र वृक्षलणाद्यैश्च सम्यक्फलमूलवान् ।

आश्रमाऽगस्त्यश्रित्यस्य पुण्यो देवममो गिरिः । वैदूर्यपर्वतस्तत्र श्रीमात्मणिमयः शिवः ।

अगस्त्यश्रमश्चैव बङ्गमूलफलोदकः । सुगन्धेष्वापि वक्ष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ।

आश्रमान् स्मृतश्चैव मरुगमि च नगाधिप । चमभेद्भेदनं विप्रास्तत्रापि कथयन्त्युत ।

८८०८

प्रभासश्चोदधौ तीर्थं त्रिदशानां युधिष्ठिर । तत्र शिण्डारकं नाम तापसाचरितं शिवं ।

उज्जयन्तश्च शिखरी चित्रं सिद्धिकरो महान् । तत्र देवर्षितीर्थेण मारदेनानुकीर्त्तितः ।

पुराणः श्रूयते श्रोकस्तस्मिन्निबोध युधिष्ठिर । पुण्ये गिरौ सुगन्धेषु मृगपक्षिनिषेविते ।

उज्जयन्तं स तप्राज्ञो भक्तपृष्ठे महीयते । पुण्या दारवतो तत्र यत्रासौ मधुसूदनः ।

माचाद्देवः पुराणोऽसौ म हि धर्मः सनातनः । ये च वेदविशे विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः ।

८८०९

ते वदन्ति महात्मानं ह्येषं धर्मं सनातनं । पवित्राणां हि गोविन्दः पवित्रं परमुच्यते ।

पुण्यानामपि पुण्योऽसौ मङ्गलानाञ्च मङ्गलं । त्रैलोक्ये पुण्डरीकाक्षो देवदेवः सनातनः ।

अश्यात्मा व्यथात्मा च क्षेत्रज्ञः परमेश्वरः । आसीं हरिरचिन्त्यात्मा तत्रैव मधुसूदनः ।

इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि धौम्यतीर्थकथने अष्टाशीतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

॥ धौम्य उवाच ॥ अवनित्पुं प्रतीच्या वै, कीर्त्तयिष्यामि ते दिशि । यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च ।

प्रियङ्गुस्त्रास्रवनेपेता वानोरफनमानिनी । प्रत्यक्स्मेता नदी पुण्या नर्मदा तत्र भारत ।

८८५

वैलाक्ये यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च । मरिदनानि शैलेन्द्रा देवाश्च मपितामहाः ।

नर्मदायां कुरुश्रेष्ठ सह भिर्द्वर्षिचारणैः । स्नातुमायान्ति पुण्यैर्धैः सदा वारिषु भारत ।

निकेतः श्रूयते पुण्यो यत्र विश्रवसो मुनेः । जज्ञे धनपतिर्यत्र कुबेरो नरवाहनः ।

वैदूर्यशिवरे । नाम पुण्यो गिरिवरः शिवः । नित्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ।

तस्य शैलस्य शिवरे सरः पुण्यं महोपते । फुल्लपद्मं महाराज देवगन्धर्वभूषितं ।

८८६

वज्राश्चर्यं महाराज दृश्यते तत्र पर्वते । पुण्ये स्वर्गोपमे चैव देवविगणमेवितं ।

हृदिनी पुण्यतीर्था च राजर्षिस्तत्र वै सरित् । विश्वामित्रनदी राजन् पुण्या परपुरञ्चय ।

यस्यास्तीरे भतां मध्ये ययातिर्नङ्गवात्मजः । पपात स पुनर्लोकालोभे धर्मान् सनातनान् ।

तत्र पुण्यो हृदः ख्यातो भैनाकयैत्र पर्वतः । वज्रमूलफलोपेतस्त्वमितो नाम पर्वतः ।

आश्रमः कचमेनस्य पुण्यस्तत्र युधिष्ठिर । च्यवनस्याश्रमश्चैव विख्यातस्तत्र पाण्डव ।

८८७

तत्रान्येनैव मिथ्यन्ति मानवास्तपसा विभो । जम्बूमार्गे । महाराज ऋषीणां भावितात्मनां ।

आश्रमः शास्यतां श्रेष्ठ मृगद्विजनिषेवितः । ततः पुण्यतमा राजन् सततं तापमैर्युता ।

केतुमाला च मेध्या च गङ्गादारञ्च भूमिप । ख्यातश्च सैन्धवारण्यं पुण्यं द्विजनिषेवितं ।

पितामहसरः पुण्यं पुष्करं नाम नामतः । वैखानसानां भिडूनामृषीणामाश्रमः प्रियः ।

अथत्र संश्रयाथेय प्रजापतिरथो जगौ । पुष्करेषु कुरुश्रेष्ठ गाथां सुकृतिनाम्बर ।

८८८

मनमाऽप्यभिकामस्य पुष्कराणि मनस्विनः । विष्णुश्चानि पापानि नाकपृष्ठे च भेदते ।

इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि धौम्यतीर्थकथने एकोनवतोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

॥ धौम्य उवाच ॥ उदीच्यां राजशार्दूल दिशि पुण्यानि यानि वै । तानि ते कीर्त्तयिष्यामि पुण्यान्यायतनानि च ।

गृणुस्वावहितो भूत्वा मम मन्त्रयतः प्रभो । कथाप्रतिग्रहो वीर श्रद्धां जनयते शूभां ।

सरस्वती महापुण्या हृदिनी तीर्थशालिनी । समुद्रगा महविगा यमुना यत्र पाण्डव ।

यत्र पुण्यतमं तीर्थं ज्ञवावतरणं शूभं । यत्र सारस्वतैरिष्टा गच्छन्त्यवभृथैर्दिजाः ।

८८९

पुण्यञ्चाख्यायते दिव्यं शिवमग्निशिरोऽनघ । सहदेवोऽयजयत्र शम्यलोपेण भारत ।

एतस्मिन्नेव चार्थेऽगौ इन्द्रगोता युधिष्ठिर । गाथां चरति लोकेऽस्मिन् गोयमाना द्विजातिभिः ।

अग्रयः सह देवेन सेविता यमुनामनु । ते तस्य कुशशार्दूल महस्रगतदक्षिणाः ।

तत्रैव भरतो राजा चक्रवर्त्ती महायज्ञाः । विंशतिः सप्त चाष्टौ च हयमेधानुपाहरत् ।

कामरूपो द्विजातीनां श्रुतस्ततः यथा पुरा । अत्यन्तमाश्रमः पुण्यः ग्रंथस्तस्य विभ्रतः ।

८९०

सरस्वती नदी सङ्गिः सततं पार्थ पूजिता । बालिखिलैर्भद्राज यन्नेष्टृषिभिः पुरा ।
 दृषदती महापुण्या यत्र ख्याता युधिष्ठिर । न्ययोधाख्यस्य पुण्याख्यः पाश्चात्त्यो दिपदाम्बरः ।
 दाल्भ्यघोषस्य दाल्भ्यस्य धरणीस्थो महात्मनः । कौन्तेयानन्तयज्ञस्यः सुव्रतस्त्रामितौजसः ।
 आश्रमः ख्यायते पुण्ड्रिषु लोकेषु विभ्रुतः । एतावर्णाववर्णौ च विभ्रुतौ मनुजाधिप ।
 वेदज्ञौ वेदविदांसौ वेदविद्याविदावुभौ । ईजते क्रतुभिर्भुङ्क्ष्वैः पुण्यैर्भरतसत्तम । ८१८
 समेत्य वज्रशो देवाः सेवन्तः सवर्णाः पुरा । विशाखयूपेऽतप्यन्त तेन पुण्यतमस्य सः ।
 ऋषिर्भद्रान् महाभगो जमदग्निर्भद्रहायशाः । पलाशकेषु पुण्येषु रम्येष्वयजत प्रभुः ।
 यत्र सर्व्याः सरिच्छ्रेष्ठाः साक्षात्तमृषिसत्तमं । खं खं तोयमुपादाय परिवार्योपतस्थिरे ।
 अपि चात्र महाराज स्वयं विश्वः वसुजंगौ । इमं श्लोकं तदा वीर प्रेत्य दीक्षां महात्मनः ।
 यजमानस्य वै देवान् जमदग्नेर्भद्रहात्मनः । आगम्य सरितो विप्रान् मधुना समतर्पयन् । ८१९
 गन्धर्व्ययज्ञश्चोभिरप्सरोभिश्च सेवितं । किरातकिश्रवावासं शैलं शिखरिणाम्बरं ।
 विभेदं तरसा गङ्गा गङ्गाद्वारं युधिष्ठिर । पुण्यं तस्मायते राजन् ब्रह्मर्षिगणसेवितं ।
 सनत्कुमारः कौरव्यः पुण्यं कनखलं तथा । पर्वतस्य पुरुर्नाम यत्र यातः पुरुवराः ।
 ऋग् यत्र तपस्तेपे महर्षिगणसेविते । राजान स आश्रमः ख्यातो भृगुतुङ्गो महागिरिः ।
 यः स भूतं भविष्यच्च भवच्च भर्तव्यम् । नारायणः प्रभुर्विष्णुः शश्वतः पुरुषोत्तमः । ८२०
 तस्माति यज्ञस्यः पुण्यां विशालां वदरीमुनु । आश्रमः ख्यायते पुण्ड्रिषु लोकेषु विभ्रुतः ।
 उष्णतोयवहा गङ्गा शीततोयावहा पुरा । सुवर्षसिकता राजन् विशालां वदरीमुनु ।
 ऋषयो यत्र देवास्य महाभागमहौजसः । प्राप्य नित्यं नमस्यन्ति देवं नारायणं प्रभुं ।
 यत्र नारायणे देवः परमात्मा मनातनः । तत्र कृत्स्नं जगत् सर्वं तीर्थान्यायतनानि च ।
 तन् पुण्यं परमं ब्रह्म तत्तीर्थं तत्तपोवनं । तत्परं परमं देवं भूतानां परमेश्वरं । ८२१
 शश्वतं परमश्चैव धातारं परमं पदं । यं विदित्वा न शोचन्ति विद्वांसः शास्त्रदृष्टयः ।
 तत्र देवर्षयः सिद्धाः सर्वे चैव तपोधनाः । आदिदेवो महायोगी यत्रास्ते मधुसूदनः ।
 पुण्यानामपि तत्पुण्यमत्र ते संशयोऽस्तु मा । एतानि राजन् पुण्यानि पृथिव्यां पृथिवीपते ।
 कीर्त्तितानि नरश्रेष्ठ तीर्थान्यायतनानि च । एतानि वसुभिः साधैरादित्यैर्भद्रादिभिः ।
 ऋषिभिर्देवकल्पैश्च सेवितानि महात्मभिः । चरन्नेतानि कौन्तेय सहितो ब्राह्मणर्षभैः । ८२२
 भ्रातृभिश्च महाभ्रातृत्कण्ठां विजहिष्यसि ।
 इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि धौम्यतीर्थकथने नवतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं सम्भाष्यमाणे तु धौम्ये कौरवमन्दन । सोमशः स महातेजा ऋषिस्तत्राजगाम ह ।
 तं पाण्डवाय यो राजा सगणो ब्राह्मणाश्च ते । उपातिष्ठन् महाभागं दिविष्मन्निवासराः ।
 समभ्यर्च्य यथान्यायं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । पश्चाद्गमने हेतुमटने च प्रयोजनं ।

म पृष्ठः पाण्डुपुत्रेण प्रीयमाणो महामनाः । उवाच सन्तुष्टा वाचा हर्षयन्निव पाण्डवान् ।

८४०

सञ्चरन्महि कौन्तेय सर्वान् लोकान् यदृच्छया । गतः शक्रस्य भवनं तत्रापश्यं सुरेश्वरं ।

तत्र च भ्रातरं वीरमपश्यं सव्यमाचिनं । शक्रस्यार्द्धासनगतं तत्र मे विस्रयो महान् ।

आसीत् पुरुषशार्दूल दृष्ट्वा पार्थं तथागतं । आह मां तत्र देवेशो गच्छ पाण्डुपुत्रान् प्रति ।

सोऽहमभ्यागतः क्षिप्रं दिदृक्षुस्त्वं महानुजं । वचनात् पुरुहूतस्य पार्थस्य च म्हात्मनः ।

आख्यास्ये ते प्रियं तात समहन् पाण्डुनन्दन । भ्रातृभिः सहितो राजन् कृष्णयात्रैव तच्छृणु ।

८४१

यत्त्वयोक्तो महाबाहुरस्त्वार्थं भरतर्षभ । तदस्त्वमाप्तं पार्थेन रुद्रादप्रतिमं प्रभो ।

यत्तद्ब्रह्मशिरो नाम तपसा रुद्रमागमत् । अमृतादुत्थितं रौद्रं तत्त्वत्वं सव्यमाचिना ।

तत् समस्त्वं समंहारं सप्रायश्चित्तमङ्गलं । वज्रमस्ताणि चान्यानि दण्डादीनि युधिष्ठिर ।

यस्मात् कुबेरादरुणादिन्द्राच्च कुरुनन्दन । अस्ताण्यवाप्तवान् पार्थो दिव्यान्मिति विक्रमः ।

विश्वावसोस्तु तनयादङ्गीतं नृत्यञ्च साम च । वादिचञ्च यथान्यायं प्रत्यबिन्दद्यथाधि ।

८४२

एवं कृतास्तः कौन्तेयो गान्धर्व्यं वेदमाप्तवान् । सुखं वसति वीभत्सुर्ननुजस्यानुजस्रव ।

यदर्थं मां सुरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् । तन्न ते कथयिष्यामि युधिष्ठिर निबोध मे ।

भवान्मनुष्यलोकेऽपि गमिष्यति न संशयः । ब्रूयाद्युधिष्ठिरं तत्र वचनान्मे दिजोत्तम ।

आगमिष्यति ते भ्राता कृतास्तः क्षिप्रमर्जुनः । सुरकार्थं महत् कृत्वा यदश्वं दिवौकसे ।

तपसाऽपि त्वात्मानं योजय्य भ्रातृभिः सह । तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ।

८४३

अहञ्च कर्षं जानामि यथावद्भरतर्षभ । सत्यमन्वं महोत्साहं महावीर्यं महाबलं ।

महाहवेव्यप्रतिभं महायुद्धविशारदं । महाधनुर्द्वरं वीरं महास्तं वरवर्षिणं ।

महेश्वरसुतप्रख्यमादित्यतनयं प्रभुं । तथाऽर्जुनमतिस्कन्धं सहजोत्पन्नपौरुषं ।

न स पार्थस्य संयामे कनामर्हति षोडशं । यथापि ते भयं कर्षात्नमिष्यमरिन्दम ।

तद्याप्यपहरिष्यामि सव्यमाचिन्यतो गते । यच्च ते मानसं वीर तीर्थयात्रामिमं प्रति ।

८४४

स महर्षिर्लोमशस्तै कथयिष्यत्यमंशयं । यच्च किञ्चित्तपोयुक्तं फलं तीर्थेषु भारत । ब्रह्मर्षिरेष ब्रूयान्ते न तच्छ्रद्धेयमन्यथा ।

इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि लोमशसंवादे एकनवतीत्याध्यायः ॥ ८१ ॥

॥ लोमश उवाच ॥ धनञ्जयेन चापुक्तं यत्तच्छृणु युधिष्ठिर । युधिष्ठिरं भ्रातरं मे योजयेद्दुर्मर्यादा श्रिया ।

त्वं हि धर्मान् परान्वेत्य तपांसि च तपोधम । श्रीमताञ्चापि जानासि धर्मं राजां सनातनं ।

म भवान् परमं वेद पावनं पुरुषं प्रति । तेन संयोजयेथास्त्वं तीर्थं मुखेन पाण्डवान् ।

यथा तीर्थानि गच्छेत् गात्रं दद्यात् स पार्थिवः । तथा सर्व्वात्मना कार्यमिति मामर्जुनोऽब्रवीत् ।

८४५

भवता चानुगुप्तोऽसौ चरेत्तीर्थानि सर्व्वशः । रक्षोभ्यो रक्षितयश्च दुर्गेषु विषमेषु च ।

दधोच इव देवेन्द्रं यथाचाप्यङ्गिरा रविं । तथा रक्षस्व कौन्तेयावाचमेभ्यो दिजोत्तम ।

यातुधाना हि बहवो राक्षसाः पर्व्वतोपमाः । त्वयाऽभिगुप्तं कौन्तेयं न विवर्त्तेष्टुरन्तिकं ।

सोऽहमिन्द्रस्य वचनान्वियोगादङ्गुलस्य च । रक्षमाशो भयेभ्यस्त्वा चरिष्यामि तथा भव ।
 द्वितीर्थानि मया पूर्वं दृष्टानि कुरुनन्दन । इदं तृतीयं द्रष्टव्यमि तान्वेव भवता सह ।
 इयं राजर्षिभि र्थाता पुण्यकृद्भि र्युधिष्ठिर । मन्वादिभि र्महाराज तीर्थयात्रा भयापहा ।
 नानृजुर्नाकृतात्मा च नाविद्यो न च पापकृत् । ज्ञाति तीर्थेषु कौरव्य न च वक्रमतिर्नरः ।
 तन्तु धर्ममतिरित्यं धर्मज्ञः सत्यसङ्गरः । विमुक्तः सर्वसङ्गेभ्या भूय एव भविष्यसि ।
 यथा भगीरथो राजा राजानस्य गदादयः । यथा ययातिः कैान्तेय तथा त्वमपि पाण्डव ।

८४४०

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ न हर्षात् संपपश्यामि वाक्यस्यास्यात्तरं क्वचित् । स्मरेद्भु देवराजोऽयं को नामाऽभ्यधिकस्ततः । ८४४५
 भवता मङ्गभो यस्य भ्राता चैव धनञ्जयः । वामवः स्मरते यस्य को नामाभ्यधिकस्ततः ।
 यच्च मां भगवानाह तीर्थानां दर्शनं प्रति । धौम्यस्य वचनादेषा बुद्धिः पूर्वं कृतैव मे ।
 तद्यदा मन्थे ब्रह्मन् गमनस्तीर्थदर्शने । तदैव गन्ताऽस्मि तीर्थान्वेष मे निश्चयः परः ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ गमने कृतबुद्धिस्तं पाण्डवं लोमशोऽब्रवीत् । लघुर्भव महाराज लघुः स्वैरं गमिष्यसि ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भित्ताभुजो निवर्त्तन्तो ब्राह्मणा यतयश्च ये । क्षुत्तृणाध्वश्रमायासशीतार्त्तिमसहिष्यवः । ८४४६
 ते सर्वे विनिवर्त्तन्तो ये च मिष्टभुजो द्विजाः । पक्षाश्लेष्मपानानां मीमांसान्श्च विकल्पकाः ।
 तेऽपि सर्वे निवर्त्तन्तो येऽपि सुदानुयायिनः । मया यथोचिताजीवैः संविभक्ताश्च वृत्तिभिः ।
 ये चायनगताः पौरा राजभक्तिपुरःसराः । धृतराष्ट्रं महाराजमभिगच्छन्तु ते च वै ।
 स दास्यति यथाकालमुचिता यस्य या भूतिः । सचेहाथोचितां वृत्तिं न दद्यान्मनुजेश्वरः ।
 अस्मत्प्रियहितार्थाय पाञ्चाग्न्यो वः प्रदास्यति ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो भूयिष्ठशः पौरा गुरुभारप्रपीडिताः । ८४४७
 त्रिप्राश्रयतयो मुख्या जग्मुर्नागपुरं प्रति । तान् सर्वान् धर्मराजस्य प्रेक्षा राजाऽस्मिकासुतः ।
 प्रतिजयाह प्रिधिवद्भूनेश्च समतर्पयत् । ततः कुन्तोसुतो राजा लघुभिर्ब्राह्मणैः सह । लोमशेन च सुप्रीतस्त्रिरात्रं काव्यकैः
 वसत् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि युधिष्ठिरतीर्थयात्रायां द्विनवतोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः प्रयान्तं कैान्तेय ब्राह्मणा वनवासिनः । अभिगम्य तदा राजश्रिदं वचनमब्रुवन् ।
 राजंस्तीर्थानि गन्ताऽस्मि पुण्यानि भ्रातृभिः सह । श्वषिणा चैव सहितो लोमशेन महात्मना ।
 अस्मानपि महाराज नेतुमर्हसि पाण्डव । अस्माभिर्हि न शक्यानि खट्वे तानि कौरव । ८४४८
 श्वापदैरुपसृष्टानि दुर्गाणि विषमाणि च । अगम्यानि नरैरन्येस्तीर्थानि मनुजेश्वर ।
 भवतो भ्रातरः प्रहृष्टा धनुर्धरवराः सदा । भवद्भिः पालिताः प्रहृष्टैर्गच्छामि वयमप्युत ।
 भवन्ममादाद्भि वयं प्राप्नुयामः सुखं फलं । तीर्थानां पृथिवीपाल वनानाञ्च विशास्यते ।
 तव वोय्यपरिजताः शुद्धास्तीर्थपरिमुताः । भवेम धूमपाप्मानस्तीर्थसन्द्भनाक्षुप ।
 भवानपि नरेन्द्रस्य कार्तवोर्ध्वस्य भारत । अष्टकस्य च राजर्षेर्लोमपादस्य चैव ह । ८४४९
 भरतस्य च वीरस्य सार्वभौमस्य पार्थिव । ध्रुवं प्राश्रयति दुष्प्रापान् लोकांस्तीर्थपरिमुतः ।

८४४९

प्रभासादीनि तीर्थानि महेन्द्रादींश्च पर्वतान् । गङ्गाद्याः सरितश्चैव स्रजादींश्च वनस्थतीन् ।
 त्वया सह महीपाल द्रष्टुमिच्छामहे वयं । यदि ते आह्वयेष्वस्ति काचित् प्रीतिर्जनाधिप ।
 कुरु क्षिप्रं वेषोऽस्माकं ततः श्रेयोऽभिपत्स्यते । तीर्थानि हि महाबाहो तपःविघ्नकरैः सदा ।
 अनुकीर्णानि रजोभिस्तोभ्यो नस्त्रातुमर्हसि तीर्थान्युक्तानि धाम्नेन गारदेन च धीमता ।
 यान्युवाच च देवर्षिर्लोमशः सुमहातपाः । विधिवत्तानि सर्वाणि पर्यटस्य नराधिप ।
 धूतपाश्चा महास्माभिर्लोमशेनाभिपानितः । स राजा पूज्यमानस्तेर्हधादश्रुपरिमुतः ।
 भीमसेनादिभिर्वीरैर्भ्रातृभिः परिवारितः । वाढमित्यब्रवीत् सर्वास्तानृषीन् पाण्डवर्षभ ।
 लोमशं समनुज्ञाथ धौम्यश्चैव पुरोहितं । ततः स पाण्डवश्रेष्ठो भ्रातृभिः सहितो वशी ।
 द्रौपद्या चानवद्याज्ञा गमनाय मनो दधे । अथ व्यासो महाभागस्तथा पर्वतनारदौ ।
 काम्यके पाण्डवं द्रष्टुं समाजग्मुर्मन्त्रनोषिणः । तेषां युधिष्ठिरो राजा पूजाञ्चक्रे यथाविधि ।
 सत्कृतास्ते महाभागा युधिष्ठिरमथानुवन् । ऋषय ऊचुः । युधिष्ठिर यमो भीम मनसा कुरुतार्जवं ।
 मनसा कृतशौचा वै शुद्धास्तीर्थानि यास्यथ । शरीरनियमं प्राङ्मोक्षं मानुषं व्रतं ।
 मनोविशुद्धां बुद्धिञ्च दैवमाहुर्व्रतं द्विजाः । मनो ह्यदृष्टं शौचाय पर्याप्तं वै नराधिप ।
 मैत्रो बुद्धिं समाख्याय शुद्धास्तीर्थानि द्रक्ष्यथ । ते यूयं मानसैः शुद्धाः शरीरनियमव्रतैः ।
 दैवं व्रतं समाख्याय यथोक्तं फलमाप्स्यथ । ते तथेति प्रतिज्ञाय लक्ष्मणा सह पाण्डवाः ।
 कृतस्वस्थयनाः सर्वे मुनिभिर्द्विच्यमानुषैः । लोमशस्तोपसंगृह्य पादौ दैपायनस्य च ।
 नारदस्य च राजेन्द्र देवर्षेः पर्वतस्य च । धाम्नेन सहिता वीरास्तथा तैर्व्वनवासिभिः ।
 मार्गशीर्षमासोत्तमायां पुष्येण प्रययुस्ततः । कटिनानि समादाय चौराजिनजटाधराः ।
 श्रमेद्यैः कञ्चैर्युक्तास्तीर्थान्यनुचरंस्ततः । इन्द्रसेनादिभिर्भृत्यैरथैः परिचतुर्दशैः ।

८४०

८४१

८४२

८४३

महानमयाप्रैतय तथाऽन्यैः परिचारकैः । सायुधा बहुनिस्त्रिंशस्तूणवन्तः समार्गणाः । प्राप्नुवाः प्रययुर्वीराः पाण्डवा
 जनमेजय ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि युधिष्ठिरतीर्थयात्रायां विनवतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ नवैर्निर्गुणमात्मानं मन्ये देवर्षिसत्तम । तथाऽस्मि दुःखसन्तप्तो यथा नान्यो महीपतिः ।
 परांश्च निर्गुणान्मन्ये न च धर्म्मगतानपि । ते च लोमश लोकेऽस्मिन्मृथ्यन्ते केन हेतुना ।
 ॥ लोमश उवाच ॥ नात्र दुःखं त्वया राजन् कार्यं पार्थ कथञ्चन । यदर्धर्म्मण वद्धैरधर्म्मैरुच्यो जनाः ।
 वद्धैर्यधर्म्मैर्ण नरस्ततो भद्राणि पश्यति । ततः सपुत्रान् जयति समूलस्तु विनश्यति ।
 मद्या हि दृष्टा दैतेया दानवाश्च महीपते । वद्धमाना ह्यधर्म्मैर्ण कथञ्चोपगताः पुनः ।
 पुरा देवयुगे चैवं दृष्टं सर्वैर्मया विभो । शरीरचयन् सुरा धर्म्मं धर्म्मं तत्त्वजिरेऽसुराः ।
 तीर्थानि देवा विविशुर्नाविशुर्नभारतासुराः । तानधर्म्मकृतो दर्पः पूर्वमेव समाविशत् ।
 दर्पान्मानः समभवन्मानात् क्रोधो व्यजायत । क्रोधादह्रीकृतोऽलक्ष्णा वृत्तं तेषां ततोऽनशत् ।

८४४

तानलज्जान् गतद्वीकान् हीनवृत्तान् वृथाप्रतान् । चमा लक्ष्मीश्च धर्मश्च नचिरात् प्रजङ्गस्ततः ।

५४८४

लक्ष्मीस्तु देवानगमदलक्ष्मीरसुरानृप । तानलक्ष्मीसमाविष्टान् दर्पोपहतचेतसः ।

दैतेयान् दानवांश्चैव कलिरप्याविशस्ततः । तानलक्ष्मीसमाविष्टान् दामवान् कलिना हतान् ।

दर्पाभिभूतान् कौन्तेय क्रियाहीनानचेतसः । मानाभिभूतानचिरादिनाशः समपद्यत ।

निर्य्यशस्कास्तथा दैत्याः कृत्स्नशो विलयं गताः । देवास्तु सागरांश्चैव सरितश्च मंरांसि च ।

अभ्यगच्छन् धर्मशीलाः पुण्यान्यायतनानि च । तपोभिः क्रतुभिर्दानैराग्नीर्ष्यादैश्च पाण्डव ।

५४८५

प्रजङ्गः सर्वपापानि श्रेयश्च प्रतिपेदिरे । एवमादानवन्तश्च निरादानाश्च सर्वशः ।

तीर्थान्यागच्छन् विबुधास्तेनापुर्भूतिमुत्तमा । तथा त्वमपि राजेन्द्र स्नात्वा तीर्थेषु सानुजः ।

पुनर्व्येत्यसि तां लक्ष्मीमेव पन्थाः सनातनः । यथैव हि नृगो राजा शिविरौघीनरो यथा ।

भगीरथो वसुमना गयः पूरुः पुणेरवाः । चरमाणास्तपो नित्यं स्पर्शनादभ्यस्य ते ।

तीर्थाभिगमनात्पूता दर्शनाच्च महात्मानां । अलम्भन्त यशः पुण्यं धनानि च विश्राम्यते ।

५४८६

तथा त्वमपि राजेन्द्र लब्ध्वा सुविपुलां श्रियं । यथा चेत्साकुरभवत् सपुत्रजनवान्धवः ।

मुचुकुन्दोऽय मन्वाता मरुत्तश्च महीपतिः । कीर्त्तिं पुण्यामबिन्दन्त यथा देवास्तपोबलात् ।

देवर्षयश्च कात्स्न्येन तथा त्वमपि वेत्स्यसि । धार्तराष्ट्रास्तु धर्मेण मोहेन च वशीकृताः ।

नचिरादै विनङ्त्स्यन्ति दैत्या इव न संशयः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि युधिष्ठिरतीर्थगमने चतुर्नवतेऽध्यायः ॥ ८४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ते तथा सहिता वीरा वसन्तस्तत्र तत्र च । क्रमेण पृथिवीपाल नैमिवारण्यमागताः ।

५४८७

ततस्तीर्थेषु पुण्येषु गोमत्याः पाण्डवा नृप । कृताभिषेकाः प्रददुर्गाश्च वित्तश्च भारत ।

तत्र देवान् पितॄन् विप्रांस्तर्पयित्वा पुनः पुनः । कन्यातीर्थं च तीर्थं च गवां तीर्थं च भारत ।

कालकोट्या त्रिषप्रस्ये गिरावुष्य च कौरवाः । बाहुदायां महोपाल चक्रुः सर्वैर्ऽभिषेचनं ।

प्रयागे देवयजने देवानां पृथिवीपते । ऊपुराप्रत्य गात्राणि तपस्यातस्युत्तमं ।

गङ्गायमुनयोश्चैव मङ्गले मत्स्यमङ्गराः । विपाप्रानो महात्मानो त्रिप्रेभ्यः प्रददुर्जसु ।

५४८८

तपस्त्रिजनगुष्टाच्च ततो वेदीं प्रजापते । जग्मुः पाण्डुसुता राजन् ब्राह्मणैः सह भारत ।

तत्र ते न्यवमन् तीरास्तपस्यातस्युत्तमं । सन्तर्पयन्तः सततं वन्येन हविषा दिजान् ।

ततो महीधरं जग्मुर्धर्मश्रेष्ठाभिर्मङ्कतं । राजर्षिणा पुण्यकृता गयेनानुपमयुते ।

नगो गयर्गिरो यत्र पुण्या चैव महानदी । वानीरमालिनी रम्या नदी पुलिनशोभिना ।

द्विष्यं पवित्रकूटश्च पवित्रधरणीधरं । ऋषिजुष्टं सपुण्यन्तर्त्तीर्थं ब्रह्मपरोत्तमं ।

५४८९

अगस्त्यो भगवान् यत्र गतो वैवस्वतं प्रति । उवास च स्वयं तत्र धर्मराजः सनातनः ।

सर्वभां सरिताश्चैव समुद्भेदो विश्राम्यते । यत्र सञ्जिहिता नित्यं महादेवः पिनाकहृक् ।

तत्र ते पाण्डवा वीराः स्नातुर्भालैस्तदेजिरे । ऋषियज्ञेन महता यत्राचक्षवटो महान् ।

अक्षयं देवयजने अक्षयं यत्र वै फलं । ते तु तत्रोपवासांस्तु चक्रुर्निश्चितमानसाः ।

ब्राह्मणास्तत्र शतशः समाजगमुस्तपोधनाः । चातुर्व्यासेनायजन्त आर्वेण विधिना तदा ।

८५२५

तत्र विद्यातपोदृष्ट्वा ब्राह्मण वेदपारगाः । कथां प्रचक्रिरे पुण्यां सद्विद्या महात्मना ।

तत्र विद्यामतस्त्रातः कुमारं त्रतमास्थितः । शमठोऽ कथयद्राजसामूर्त्तरयवं गयं ।

॥ शमठ उवाच ॥ अमूर्त्तरयमः पुत्रो गयो राजर्विसत्तमः । पुण्यानि यस्य कर्माणि तानि मे शृणु भारत ।

यस्य यज्ञो बभूवेह सङ्गो बज्रदक्षिणः । यत्रान्नपर्वता राजन् शतशोऽस्य सहस्रशः ।

धृतकुस्थस्य दक्षस्य नद्यो बज्रशताक्षयो । व्यञ्जनानां प्रवाहाय महाहोणां सहस्रशः ।

८५२०

अहन्यहनि चाप्येवं याचतां संप्रदीयते । अन्ये चाब्राह्मणा राजन् भुञ्जतेऽस्मं सुसंस्कृतं ।

तत्र वै दक्षिणकाले ब्रह्मघोषो दिवं गतः । न च प्रज्ञायते किञ्चिद्ब्रह्मश्चेन भारत ।

पुण्येन चरता राजन् भर्द्दिशः खं नभस्तथा । आपूर्णमामोच्छ्वेन तदयासी महाद्भुतं ।

तत्र स्म गाथा गायन्ति मनस्था भरतर्षभ । अक्षपानैः शुभैस्तप्ता देशे देशे सुवचनैः ।

८५२५

गयस्य यज्ञे केलय प्राणिनो भोक्तुमीश्वरः । तत्र भोजनशिष्टस्य पर्वताः पद्मविंशतिः ।

न तत्पूर्वं जनायुर्कुर्वन् करिष्यन्ति चापरे । गयो यदकरोद्यज्ञे राजर्षिरभितद्युतिः ।

कथन्तु देवा हविषा गयेन परितापिताः । पुनः शब्दमन्युपादातुमर्थैर्दत्तानि कानिचित् ।

मिकता वा यथा लोके यथा वा दिवि तरकाः । यथा वा वर्धते धारा अश्रुक्षोयाः स्म केनचित् ।

तथा गणयितुं शक्या गययज्ञेन दक्षिणाः । एवंविधाः सुबहवस्तस्य यज्ञा महीपते । बभूवुरस्य भरमः समीपे कुरु
नन्दन ।

इति श्रीमहाभारते आरक्ष्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गययज्ञकथने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः संप्रस्थितो राजा कौन्तेयो भूरिदक्षिणः । अगस्त्यश्रममासाद्य दुर्जयायामुवाच ह ।

८५३०

तत्रैव लोमशं राजा पप्रच्छ वदताम्बरः । अगस्त्येनैह वातापिः किमर्थं नुपश्रामितः ।

आसीदा किम्प्रभावस्य स दैत्यो मानवान्तकः । किमर्थं द्यौर्दितो मयुरगस्त्यस्य मज्ञात्मनः ।

॥ लोमश उवाच ॥ इत्यलो नाम दैतेय आसीत् कौरवनन्दन । मणिमन्था पुरि पुरा वातापिस्तस्य चानुजः ।

स ब्राह्मणं तपोयुक्तमुवाच दितिनन्दनः । पुत्रं मे भगवानेकमिच्छतुल्यं प्रयच्छतु ।

तस्मिन् स ब्राह्मणो नादात् पुत्रं वासवसन्तं । चुकोध सोऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भृशं ।

८५३५

तदाप्रभृति राजेभ्य इत्येता ब्रह्महाऽसुरः । मन्युमान् भ्रातरं ह्यगं मायावो ह्यकरोत्ततः ।

मेघरूपो च वातापिः कामरूपभवत् क्षणात् । संस्कृत्य च भोजयत् ततो विप्रं जिघांसति ।

स चाकलयति यं वाचा गतं वैवस्वतचयं । स पुनर्देहमास्थाय जीवन्मस्य प्रत्यदृश्यत ।

ततो वातापिमसुरं ह्यगं हत्वा सुसंस्कृतं । तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाकलयत् ।

तामिष्यलेन महता स्त्रेण वाचमीरितं । श्रुत्वाऽतिमात्रं बलवान् विप्रं ब्राह्मणकण्डकः ।

८५४०

तस्य पार्श्वे विनिर्भेद्य ब्राह्मणस्य महासुरः । वातापिः प्रहसन्नाजविषयकाम विद्यापते ।

एवं स ब्राह्मणवाजन् भोजयित्वा पुनः पुनः । हिंसयामास दैतेय इत्यलो वुष्टचेतनः ।

अगस्त्यस्यापि भगवनेतस्मिन् काल एव तु । पितृन् ददर्श गर्ते वै लम्बमानानधोमुखान् ।

सोऽपृच्छलम्बमानांस्तान् भवन्त इव कम्पिताः । सन्तानहेतोरिति ते प्रत्युचर्षन्नवादिनः ।

ते तस्मै कथयामासुर्व्ययन्ने पितरः स्वकाः । गर्त्तेनेतमनुप्राप्ता लम्बामः प्रसवार्थिनः ।

५५११

यदि नो जनयेयास्वमगस्त्यापत्यमुत्तमं । स्थात्रोऽन्नान्निरयान्मोक्षस्वश्च पुत्राप्तुयां गतिं ।

स तानुवाच तेजस्वी सत्यधर्मपरायणः । करिष्ये पितरः कामं येतु वो मानसो ज्वरः ।

ततः प्रसवसन्तानं चिन्तयन् भगवानृषिः । आत्मनः प्रसवस्यार्थं नापश्यत् सदृशीं स्त्रियं ।

स तस्य तस्य सत्त्वस्य तत्तदङ्गमनुत्तमं । संयुक्त तत्समैरङ्गैर्निर्गमे स्त्रियमुत्तमं ।

स तां विदर्भराजस्य पुत्रार्थं तथतस्तपः । निर्धृतामात्मनोऽर्थाय मुनिः प्रादान्महातपाः ।

५५१०

सा तत्र जज्ञे सुभगा विद्युत्सोदामिनी यथा । विभाजमाना वपुषा व्यवहूतं शुभामना ।

जातमात्राश्च तां दृष्ट्वा वैदर्भः पृथिवीपतिः । प्रहर्षेण द्विजातिभ्यो न्यवेदयत् भारत ।

अभ्यनन्दत तां सर्वे ब्राह्मणा वसुधाधिप । लोपामुद्रेति तस्याश्च चक्रे नाम ते द्विजाः ।

ववृधे सा महाराज विभ्रती रूपमुत्तमं । अप्सिबोत्पलिनी शीघ्रमग्रेरिव शिखा शुभा ।

तां यौवनस्था राजेन्द्र श्रुते कन्याः स्वजडृताः । दास्यः शतञ्च कन्याणीमुपतस्युर्व्यशानुगाः ।

५५११

सा स्म दासीशतवृता मध्ये कन्याशतस्य च । आस्ते तेजस्विनी कन्या रोहिणीव दिवि प्रभा ।

यौवनस्थामपि च तां शोलाचारमम्वितां । न वव्रे पुरुषः कश्चिद्व्याप्तस्य महात्मनः ।

सा तु सत्यवतो कन्या रूपेणाप्सरसोऽप्यति । पोषयामास पितरं शीलेन स्वजनं तथा ।

वैदर्भीन्तु तथायुक्तां युवतीं प्रेत्य वै पिता । मनसा चिन्तयामास कभे दद्यामिमां सुतां ।

इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अगस्त्योपाख्याने वलवतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

॥ लोमश उवाच ॥ यदा लमन्यतागस्त्यो गार्हस्थ्ये तां क्षमामिति । तदाऽभिगम्य प्रोवाच वैदर्भं पृथिवीपतिं ।

५५१०

राजश्रिवेशे बुद्धिर्भवंते पुत्रकारणात् । वरये त्वां महीपाल लोपामुद्रां प्रयच्छ मे ।

एवमुक्त्वा स मुनिना महीपालो विचेतनः । प्रत्याख्यानाय चाशक्तः प्रदातुञ्चेव नैच्छत् ।

ततः स भार्यामभ्येत्य प्रोवाच पृथिवीपतिः । महर्षिर्वीर्यवानेष क्रुद्धः शपाग्निना दहेन् ।

तं तथा दुःखितं दृष्ट्वा सभार्यं पृथिवीपतिं । लोपामुद्राऽभिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ।

न मत्कृते महीपाल शोभामभ्येतुमर्हसि । प्रयच्छ मामगस्त्याय ब्राह्मात्मानं मया पितः ।

५५११

दुहितुर्वचनद्राजा सोऽगस्त्याय महात्मने । लोपामुद्रां ततः प्रादादधिपूर्वं विश्राम्यते ।

प्रप्राप्य भार्यामगस्त्यस्तु लोपामुद्रमभाषत । महार्हास्तुजैतानि वासांस्त्याभरणानि च ।

ततः सा दर्शनीयानि महार्हाणि तनूनि च । समुत्सर्ज्य रत्नोत्सर्ज्यसनाम्यायतेक्षणा ।

तपस्योराणि जपाश्च वन्कलान्यजिनानि च । समानव्रतार्थ्या च बभूवायतनोचना ।

गङ्गाद्वारमथागम्य भगवानृषिसन्तमः । उवमानिष्ठत तपः सच्च पत्न्याऽनुकूलया ।

५५१०

सा प्रीता वज्रमाना च पतिं पर्यचरत्तदा । अगस्त्यं परं प्रीतिं भार्यायामाचरत् प्रभुः ।

ततो वज्रतिथे काले लोपामुद्रं विज्ञाप्यते । तपसा द्योतितां स्नातां ददर्श भगवानृषिः ।

स तस्याः परिचारेण शैशेन च दमेन च । त्रिधा रूपेण च प्रीतो मैथुनायाजुस्त्वाव तां ।

ततः सा प्राञ्जलिं भूत्वा लज्जमानेव भाविनी । सा तदा प्रणयं वाक्च भुगवन्मयाव्रवीत् ।

असंशयं प्रजाहतेभार्या पतिरबिन्दत । या तु त्वयि मम प्रीतिस्त्वामुषे कर्तुमर्हसि ।

८५८

यथा पितुर्गृहे विप्र प्रासादे शयनं मम । तथाविधे त्वं शयने मामुपेतुमिहार्हसि ।

इच्छामि त्वं स्वमित्रश्च भूषणैश्च विभूषितं । उपसर्जं यथाकामं दिव्याभरणभूषिता ।

अन्यथा नोपतिष्ठेयं चोरकाषायवासिनी । नैवापवित्रा विप्रैर्भूषणोऽयं कथञ्चन ।

॥ अगस्त्य उवाच ॥ न ते धनानि विद्यन्ते लोपामुद्रे तथा मम । यथाविधानि कञ्चाणि पितुस्तव सुमध्यमे ।

॥ लोपामुद्रे उवाच ॥ ईशोऽसि तपसा सर्व्वं समाहर्तुं तपोधन । चण्डोऽपि जीवलोके यदसु किञ्चन विद्यते ।

८५९

॥ अगस्त्य उवाच ॥ एवमेतद्यथात्य त्वं तपोव्ययकरन्तु तत् । यथा तु मे न नश्येत् तपस्तन्मा प्रचेदय ।

॥ लोपामुद्रे उवाच ॥ अन्पावशिष्टः कालोऽयमृतोर्मम तपोधन । न चान्यथाऽहमिच्छामि त्वामुपेतुं कथञ्चन ।

न चापि धर्ममिच्छामि विलोभुन्ते कथञ्चन । एकस्मिन् यथाकामं सप्तादथितुमर्हसि ।

॥ अगस्त्य उवाच ॥ यथेष्ट कामः सुभगे तव बुद्ध्या विनिश्चितः । हर्तुं गच्छाम्यहं भद्रे चर काममिह स्थिता ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अगस्त्योपाख्याने सप्ततत्रोऽध्यायः ॥ ६० ॥

॥ लोमश उवाच ॥ ततो जग्मान् कौरव्य सोऽगस्त्यो भित्तितुं वसु । श्रुतत्वाणं महोपालं यं वेदाभ्यधिकं नृपैः ।

८६०

स विदित्वा तु नृपतिः कुम्भयोनिमुपागतं । विषयान्ते सहामात्यः प्रत्यगृह्णत् सुपूजितं ।

तस्मै चार्धं यथान्यायमानीय पृथिवीपतिः । प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा पप्रच्छागमनेऽर्थितां ।

॥ अगस्त्य उवाच ॥ वित्तार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां पृथिवीपते । यथाशक्तविहिंसान्यान् संविभागं प्रयच्छ मे ।

॥ लोमश उवाच ॥ तत आद्यव्यथौ पूर्व्वौ तस्मै राजा न्यवेदयत् । अतो विद्वज्जुपादत्स यदत्र वसु मन्यते ।

तत आद्यव्यथौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्दिजः । सर्व्वथा प्राणिनां पीशमुपादानादमन्यत ।

८६००

स श्रुतत्वाणमादाय ब्रह्मश्चमगमन्ततः । स च तौ विषयस्थान्ते प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ।

तयोरर्थस्य पादस्य ब्रह्मस्यः प्रत्यवेदयत् । अनुज्ञाय च पप्रच्छ प्रयोजनमुपक्रमे ।

॥ अगस्त्य उवाच ॥ वित्तकामाविह प्राप्तौ विद्वांश्च पृथिवीपते । यथाशक्तविहिंसान्यान् संविभागं प्रयच्छ मे ।

॥ लोमश उवाच ॥ तत आद्यव्यथौ पूर्व्वौ ताभ्यां राजा न्यवेदयत् । अतो ज्ञात्वा तु गृह्णते यदत्र व्यतिरिच्यते ।

तत आद्यव्यथौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्दिजः । सर्व्वथा प्राणिनां पीशमुपादानादमन्यत ।

८६०५

पौहकुत्सं ततो जग्मुस्तदस्य महाधनं । अगस्त्यश्च श्रुतत्वा च ब्रह्मश्च महोपतिः ।

तदस्युक्तं तान् दृष्ट्वा प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि । अभिगम्य महाराज विषयान्ते महामनाः ।

अर्चयित्वा यथान्यायमिच्छाकुराजसत्तमः । समस्तान् ततोऽहृक्त् प्रयोजनमुपक्रमे ।

॥ अगस्त्य उवाच ॥ वित्तकामानिह प्राप्तान् विद्धि नः पृथिवीपते । यथाशक्तविहिंसान्यान् संविभागं प्रयच्छ नः ।

॥ लोमश उवाच ॥ तत आथव्ययौ पूर्णौ तेषां राजा न्यवेदयत् । एतज्ज्ञात्वा क्षुपादंष्ट्रं यदत्र व्यतिरिच्यते । ८१०

तत आथव्ययौ दृष्ट्वा समौ रुममतिर्दिजः । सर्व्वेया प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ।

ततः सर्व्वे समेत्याद्य ते नृपास्तं महामुनिं । इदमूर्चुर्ब्रह्मराज समवेक्ष्य परस्परं ।

अयं वै दानवो ब्रह्मन्निस्त्रो वसुमान् भुवि । तमभिकन्य सर्व्वेऽद्य वयस्त्रार्थामहे वसु ।

॥ लोमश उवाच ॥ तेषां तदाकीदृचितमिच्छलस्यैव भिक्षुणं । ततस्ते सहिता राजन्मिच्छलं समुपाद्रवन् ।

इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि अगस्त्योपाख्याने अष्टनवतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

॥ लोमश उवाच ॥ इच्छलस्थानं विदित्वा तु महर्षिसहितामृषान् । उपस्थितान् सहामाद्यो विषयान्ते ह्यपूजयत् ॥ ८११

तेषां ततोऽमुरश्रेष्ठस्त्वातिथ्यमकरोत्तदा । सुसंस्कृतेन कौरव्य भ्रात्रा वातापिना तदा ।

ततो राजर्षयः सर्व्वे विषन्ना गतचेतसः । कत्रापि संस्कृतं दृष्ट्वा मेघभृतं महामुरं ।

अथाऽब्रवीद्गस्त्यस्तायाजर्षेनृषिसत्तमः । विषादो वो न कर्त्तव्यो ह्यहं भोक्ष्ये महामुरं ।

धुर्य्यः सनमयासाधे निषमाद् महानृषिः । तं पर्य्यवेशद्वैत्येन्द्र इच्छलः प्रहसन्निव ।

अगस्त्य एव हृत्तन्नु वातापिं बुभुजे ततः । भुक्त्वामुरो ज्ञानमकरोत्तस्य चेच्छलः । ८१२०

ततो वायुः प्रादुरभृदधस्तस्य महात्मान् । शब्देन महता तात गर्ज्जन्निव यथा घनः ।

वातापे निष्क्रमस्वेति पुनः पुनरुवाच ह । तं प्रहस्याब्रवीद्राजन्मगस्त्यो मुनिसत्तमः ।

कुतो निष्क्रमितुं शक्नो मया जीर्षस्तु सोऽमुरः । इच्छलस्तु विषन्नेऽभूद्दृष्ट्वा जीर्षं महामुरं ।

प्राञ्जलिस्तु सहामात्यैरिदं वचनमब्रवीत् । किमर्थमुपयाताः स्य ब्रूत किं करवाणिषः ।

प्रत्युवाच ततोऽगस्त्यः प्रहसन्मिच्छलं तदा । ईशं ह्यमुरविद्वान्तां वयं सर्व्वे धनेश्वरं । ८१२१

एते च नातिधानिनो धनार्थस्य महान्मम । यथाशक्त्यविहिंस्याम्यान् संविभागं प्रयच्छ नः ।

ततोऽभिवाद्य तमृषिमिच्छलो वाक्यमब्रवीत् । दिक्षितं यदि वेक्षि त्वं ततो दास्यामि ते वसु ।

॥ अगस्त्य उवाच ॥ गवां दशसहस्राणि राज्ञामेकैकशोऽमुर । तावदेव सुवर्णस्य दिक्षितं ते महामुर ।

मन्त्रं ततो वै दिगुणं रथयैव हिरण्मयः । मनोजवौ वाजिनौ च दिक्षितं ते महामुर ।

जिज्ञासुतां रथः सद्यो व्यक्त एष हिरण्मयः । जिज्ञास्यमानः स रथः कौन्तेयासोद्विरण्मयः । ८१२२

ततः प्रव्यधितो दैत्यो ददावभ्यधिकं वसु । विरावस्य सुरावस्य तस्मिन्नयुक्तौ रथे द्वयौ ।

ऊहतुः स्म वसुन्तांस्तु तावगस्त्याश्रमं प्रति । सर्व्वेऽप्यहः सहागस्त्याश्रमेऽपि दिव भारत ।

अगस्त्येनार्थनुज्ञाता जम्बूराजर्षयस्तदा । कृतवांस्य मुनिः सर्व्वं लोपामुद्राचिकीर्षितं ।

॥ लोपामुद्रेश्वर ॥ कृतवानमि तत्सर्व्वं भगवणमम काङ्क्षितं । उत्पादय सहस्रं ह्यमपत्यं वीर्य्यवत्तरं ।

॥ अगस्त्य उवाच ॥ तुष्टोऽहमस्मि कन्याणि तव वृत्तेन शोभने । विचारणामपत्यं तु तव वक्ष्यामि तां प्रह्लु । ८१२३

सहस्रान्तेऽस्तु पुत्राणां शतं वा दशसन्धितं । दश वा शततुल्याः स्युरेको वाऽपि सहस्रजित् ।

॥ लोपामुद्रेश्वर ॥ सहस्रसन्धितः पुत्र एकोऽप्यस्तु तपोधन । एको हि बहूभिः श्रेयान् विद्वान् साधुरसाधुभिः ।

स तथेति प्रतिज्ञाय तया समभवत्पुनिः । समथे समशीलिन्या अद्वावान् अद्वाधानया ।

तत आधाय गर्भेनमगमदनमेव सः । तस्मिन् वनगते गर्भा वटधे सप्त शारदान् ।
 सप्तमेऽब्दे गते चापि प्राच्यत्र स महाकविः । ज्वलन्निव प्रभावेन दृढस्थुर्नाम भारत ।
 साङ्गोपनिषदान् वेदान् जपन्निव महान्तिपाः । तस्य पुत्रोऽभद्रुषेः स तेजस्वी महादिजः ।
 स बाल एव तेजस्वी पितुस्तस्य निवेशने । दध्नानां भारमाजह्रे दध्नाहस्ततोऽभवत् ।
 तथायुक्तन्तु तं दृष्ट्वा मुमुर्दे स मुनिस्तदा । एवं स जनयामास भारतापत्यमुत्तमं ।
 लेभिरे पितरश्चास्य लोकान्वाजन् यथेप्सितान् । तत ऊर्द्धमयं ख्यातस्तगस्यस्याश्रमो भुवि ।
 प्राङ्गादिरेवं वाताग्निगस्थेनोपशामितः । तस्यायमाश्रमो राजचमणीयैर्गुणैर्युतः ।
 रमा भागोरथी पुण्या देवगन्धर्वमेविता । वातेरिता पताकेव विराजति नभस्तले ।
 प्रतार्यमाणान् कूटेषु यथानिषेषु नित्यशः । शिलातलेषु संनस्ता पन्नगेन्द्रवधूरिव ।
 दक्षिणां वै दिशं सर्व्वां प्रावयन्ती च मातवत् । पूर्वं शम्भोर्ऋताभ्रष्टा समुद्रमहिषी प्रिया ।
 अस्यां नद्यां सुपुण्यायां यथेष्टमवगाह्यतां ॥ लोमश उवाच ॥ युधिष्ठिर निबोधेदं त्रिषु लोकेषु विश्रुतं ।
 भृगोस्तीर्थं महाराज महर्षिगणसेवितं । यत्रोपस्पृष्टवाश्रमो ह्यतं तेजस्तदाप्तवान् ।
 तत्र त्वं भ्रातृभिः सार्द्धं कृष्णया चैव पाण्डव । दुर्ध्याधनहन्तं तेजः पुनरादातुमर्हसि ।
 कृतवैरेण रामेण यथाचोपहन्तं पुनः ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स तत्र भ्रातृभिश्चैव कृष्णया चैव पाण्डवः ।
 स्नात्वा देवान्पितृन्सर्वेषु तर्पयामास भारतं । तस्य तीर्थस्य रूपं वै दीप्ताद्दीप्ततरं बभौ ।
 अप्रपृथ्यतरस्यामीच्छाववाणां नगर्यभ । अपृच्छच्चैव राजेन्द्र लोमशं पाण्डुनन्दनः ।
 भगवन् किमर्थं रामस्य हतमाभीदपुः प्रभो । कथं प्रत्याहन्तश्चैव एतदाचक्ष पृच्छतः ।
 ॥ लोमश उवाच ॥ शृणु रामस्य राजेन्द्र भार्गवस्य च धीमतः । जातो दशरथस्याभीतपुत्रो रामो महात्मनः ।
 विष्णुः स्नेह शरीरेण रावणस्य बधाय वै । पश्यामस्तमयोध्यायां जातं दाशरथिं ततः ।
 श्चचीकनन्दनो राज्ञो भार्गवो रेणुकासुतः । तस्य दाशरथेः श्रुत्वा रामश्चाकिष्टकर्षणः ।
 कौतूहलान्वितो रामस्त्वयोध्यामगमत् पुनः । धनुरादाय तद्दिव्यं क्षत्रियाणां निर्वहणं ।
 जिज्ञासमानो रामस्य वीर्यं दाशरथस्तदा । तं वै दशरथः श्रुत्वा विषयान्तमुपागतं ।
 प्रेषयामास रामस्य रामं पुत्रं पुरस्कृतं । स तमभ्यागतं दृष्ट्वा उद्यतात्ममवस्थितं ।
 प्रहसन्निव कौन्तेय रामो वचनमब्रवीत् । कृतकालं हि राजेन्द्र धनुरेतन्मया विभो ।
 समारोपय यत्नेन यदि शक्नोषि पार्थिव । इत्युक्तस्त्वाह भगवंस्त्रचाधिचेत्तुमर्हसि ।
 नाहमप्यधमो धर्मो क्षत्रियाणां द्विजातिषु । इच्छीकूणां विशेषेण बाह्वीर्येण कथ्यते ।
 तमेवंवादिनं तत्र रामो वचनमब्रवीत् । अलं वै व्यपदेशेन धनुरायच्छ राधव ।
 ततो जयाह रोषेण क्षत्रियधर्मसुद्धनं । रामो दाशरथिर्दिव्यं हस्ताद्रामस्य कार्मुकं ।
 धनुरारोपयामास सलील इव भारत । ज्याशब्दमकरोच्चैव स्मयमानः स वीर्यवान् ।
 तस्य शब्दस्य भूतानि विचक्षन् यशनेरिव । अथाब्रवीत्तदा रामो रामं दाशरथिस्तदा ।

इदमारोपितं ब्रह्मन् किमन्यत् करवाणि ते । तस्य रामो ददौ दिव्यं जामदग्न्यो महात्मनः ।

रमाकर्षदेशान्तमयमाकृत्यतामिति ॥ लोमश उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वाऽब्रवीद्रामः प्रदीप्त इव मन्युना ।

८१७०

श्रूयते क्षत्येते चैव दर्पपूर्णोऽसि भार्गव । त्वया ह्यधिगतं तेजः क्षत्तिथेभ्या विशेषतः ।

पितामहप्रसादेन तेन मां क्षिपसि भुवं । पश्य मां खेन रूपेण सक्षुले वितराम्यहं ।

ततो रामश्चरीरे वै रामः पश्यसि भार्गव । आदित्यान् सवस्तुशान् सांध्योऽस्य समरुद्गणान् ।

पितरो ज्ञताशनश्च नक्षत्राणि पहास्तथा । गन्धर्व्या राक्षसा यक्षा नद्यस्तीर्थानि यानि च ।

क्षय्यो बालिखित्याश्च ब्रह्मभूताः समातनाः । देवर्षयश्च कात्स्न्येन समुद्राः पर्वतास्तथा ।

८१७१

वेदाश्च शोपनिषदो वषट्कारैः सहाध्वरैः । चैनामन्ति च सामानि धनुर्ध्वेदश्च भारत ।

मेघवृन्दानि वर्षाणि विद्युतश्च युधिष्ठिर । ततः स भगवान् विष्णुस्तै वै वाणं मुमोच ह ।

शुष्काश्चानिममाकीर्णं महोत्सामिश्च भारत । पांशुर्वर्षेण महता मेघवर्षेण भूतनं ।

भूमिकल्पेऽपि निर्धातेर्भादैश्च विपुलैरपि । स रामं विह्वलं कृत्वा तेजसाक्षिण्य केवलं ।

आगच्छन्ज्वलितो वाणो रामबाहुप्रचेदितः । स तु विह्वलतां गत्वा प्रतिलभ्य च चेतनां ।

८१७२

रामः प्रत्यागतप्राणः प्राणमर्द्धिष्णुतेजसं । विष्णुना सोऽभ्यनुज्ञातो महैन्द्रमगमत् पुनः ।

भीतस्तु तत्र न्यवसत् शोडितस्तु महातपाः । ततः सम्बसरेऽतीते ह्यौ जयमवस्थितं ।

निष्पदं दुःखितं दृष्ट्वा पितरो राममब्रुवन् ॥ पितर ऊचुः ॥ न वै संसृगिदं पुत्र विष्णुमासाद्य वै कृतं ।

सहि पूज्यस्मान्यश्च विषु लोकेषु सर्वदा । गच्छ पुत्र नदीं पुण्यां वधूमरकृताङ्गयां ।

तत्रापस्युश्य तीर्थेषु पुनर्भवपुरवाप्स्यसि । दोषोदं नाम तत्तीर्थं यत्र ते प्रपितामहः ।

८१७३

भृगुर्देवयुगे राम तत्रवानुत्तमं तपः । तत्तथा कृतवाचामः कौन्तेय वचनात्पितुः ।

प्राप्तवाञ्छ पुनस्तेजस्तीर्थोऽस्मिन् पाण्डुनन्दन । एतदीदृशकं तात रामेणास्तिष्टकर्षणा ।

प्राप्तमामोन्महारज विष्णुमासाद्य वै पुनः ।

इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि जामदग्न्यतेजोहानिकथने एकोनशतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भय एवाहमिच्छामि महर्षेस्तस्य धीमतः । कर्षणां विस्तारं श्रोतुमगस्त्यस्य दिजोत्तम ।

॥ लोमश उवाच ॥ शृणु राजन् कथां दिव्यामद्भुतामतिमानुषीं । अगस्त्यस्य महाराज प्रभावमतिौजसः ।

८१७४

आप्तं कृतयुगे घोरं दानवा युद्धदुर्भेदाः । कालकेया इतिख्याता गणाः परमदारुणाः ।

ते तु वृत्रं समाश्रित्य नानाप्रहरणोद्यताः । समन्तात् पर्यधावन्त महैन्द्रप्रमुखान् सुरान् ।

ततो वृत्रबधे यत्नमकुर्वन्निदृशाः पुनः । पुरन्दरं परस्कृत्य ब्रह्माणमुपतस्थिरे ।

कृताञ्जलीस्तु तान् सर्वान् परमेष्ठीत्युवाच ह । विदितं मे सुराः सर्वं यदः कार्यंश्चिकीर्षितं ।

तमुपायं प्रवक्ष्यामि यथा वृत्रं बधिश्यथ । दधीच इति विख्यातो महानृषिर्ददारधोः ।

८१७५

तं गत्वा महिताः सर्वे वरं वै सम्प्राकृततः । स वो दास्यति धर्मात्मा सुप्रीतेनाम्तरात्मना ।

स वाच्यः संहितैः सर्वैर्भवद्भिर्न्यकाङ्क्षिभिः । खान्यस्त्रीणि प्रयच्छति वैलोक्यस्य हिताय वै ।

स शरीरं समुत्सृज्य स्वान्यस्त्रीनि प्रदास्यति । तस्यास्थिभिर्गन्धाघोरं वस्त्रं संक्रियतां दृढं ।

महच्छत्रुहर्तुं घोरं वडसि भीमनिखनं । तेन वस्त्रेण वै दृढं बधियति शतक्रतुः ।

एतदः सर्वमाख्यातं तस्माच्छीघ्रं विधीयतां । एवमुक्तास्तो देवा अनुज्ञाय पितामहं ।

५००

नारायणं पुरस्कृत्य दधीचस्याश्रमं ययुः । सरस्वत्याः परे पारे नानाद्रुमलतावृतं ।

षट्पदोद्गीतनिनदैर्विघुष्टं सामगैरिव । पुंस्कोकिलस्त्रोन्मिश्रं जीवंजीवकनादित ।

महिषैश्च वरादैश्च समरैश्चमरैरपि । तत्र तत्रानुचरितं शार्दूलभयवर्जितैः ।

करेणभिर्व्यारणैश्च प्रभिन्नकरटामुखैः । सरोजगाढैः क्रोडङ्गैः समन्तादनुनादिभिः ।

सिंहैर्यथैर्गह्वानादन्नदङ्गिरनुनादितं । अपरैश्चापि संनौनैर्गुहाकन्दरशायिभिः ।

५०१

तेषु तेस्त्वकाशेषु शोभितं सुमनोरमं । विपिष्टपममप्रख्यं दधीचाश्रममागमन् ।

तत्रापश्यन् दधीचन्ने दिवाक्रममद्युतिं । जाज्वल्यमानं वपुषा यथा लज्जया पितामहं ।

तस्य पादौ सुरा राजन्भविः प्रणम्य च । अथाचलन् वरं सर्व्वेयथोक्तं परमेष्ठिना ।

ततो दधीचः परमः प्रतीतः सुरोत्तमांस्तानिदमभ्युवाच । करोमि यद्ये हितमय देवाः स्वप्नापि देहं स्वयमुत्पृज्यामि ।

स एवमुक्तो द्विपदं वरिष्ठः प्राणान् वशो स्नान् महसोत्तममर्ज्ज । ततः सुरान्ने अट्टकः परामोरख्यो । तस्याय यथोपदेष्टं । ५०२

प्रहृष्टरूपाश्च जयाय देवास्त्वष्टारमागम्य तमर्यमूचुः । त्वष्टा तु तेषां वचनं निशम्य प्रहृष्टकृतः प्रयतः प्रयत्नात् ।

चकार वस्त्रं मृगमृगकपं कृत्वा च शक्रं स उवाच हृष्टः । अनेन वस्त्रप्रवरेण देव भग्नोऽकुरुष्व च सुराग्निमुग्रं ।

ततो हतारिः सगणः सुखं वै प्रधाधि कृत्स्नं विदिवं दिविष्ठः । लघ्वा तथोक्तस्तु पुरन्दरस्तद्वत् प्रहृष्टः प्रयतो ह्यष्टकत् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि वस्त्रनिर्माणकथने शतोऽध्यायः ॥ १०० ॥

॥ लोमश उवाच ॥ ततः स वज्रो बलिभिर्दैवतैरभिरक्षितः । आपसाद् ततो दृढं स्थितनाट्य रोदसी ।

कालकैथैर्गह्वकायैः समन्तादभिरक्षितं । समद्युतप्रहरणैः सगृह्णैरिव पर्व्वतैः ।

५०३

ततो दुर्द्धं समभ्यवहेवानां दानवैः सह । रुद्धं भग्नश्रेष्ठ लोकत्रासकरं महत् ।

उद्यतप्रतिपिष्टानां खड्गानां वीरबाहुभिः । आसीत् सुतुमुलः शब्दः शरीरैश्चभिपाद्यता ।

शिरोभिः प्रयतद्विषाद्यन्तरीचाक्यहोततः । तालैरिव महाराज दृन्ताड्भृष्टैर्दृश्यत ।

ते हेमकचचा भृत्वा कालेयाः परिघायुधाः । त्रिदशानभ्यवर्धन्त दातृदग्धा इवाद्रयः ।

तेषां वेगवतां वेगं शोभमानं प्रधावतां । न श्रेकुस्त्रिदशाः सोढुं ते भग्नाः प्राद्रवन् भयात् ।

५०४

तान् दृष्ट्वा द्रवतो भीतान् सहस्राक्षः पुरन्दरः । दृचे विवर्द्धमाने च कश्मलं महदाविशत् ।

कालिन भयसम्बल्लो देवः साक्षात्पुरन्दरः । जगाम शरणं शीघ्रं तन्नु नारायणं प्रभुं ।

तैश्च कश्मलाविष्टं दृष्ट्वा विष्णुः सनातनः । स्तुतेर्गो व्यदधच्छक्रे बलमस्य विवर्द्धयन् ।

विष्णुना गोपितं शक्रं दृष्ट्वा देवगणस्ततः । सर्व्वे तेजः समादभ्युस्तया अर्द्धर्षयोऽमलाः ।

स समाप्याधितः शक्रो विष्णुना दैवतैः सह । शर्व्वभिश्च महाभागैर्बलवान् समपद्यत ।

५०५

ज्वाला बलस्य चिदशधिपन्तु ननाद् दृचे महतो निनादान् । तस्य प्रणादेन धरा दिशश्च खं धौनभ्यःपि चचाल सर्व्वं ।

ततो महेन्द्रः परमाभितप्तः श्रुत्वा रवं घोररूपं महान्तं । भयं निमग्नस्त्वरितो मुमोच वज्रं महत्तस्य बधाय राजन् ।
 स शक्रवज्राभिहतः पपात महासुरः काञ्चनमाल्यधारी । यथा महाशैलवरः पुरस्तात् स मन्दरो विष्णुकरादिमुक्तः ।
 तस्मिन्वृते दैत्यवरे भयार्त्तः शक्रः प्रदुद्राव सरः प्रवेष्टुं । वज्रं स मेने न करादिमुक्तं वृत्रं भयाद्यापि हतं न मेने ।
 सर्वे च देवा मुदिताः प्रहृष्टा महर्षयश्चेन्द्रमभिष्टुवन्तः । सर्वाश्च दैत्यास्त्वरिताः सभेत्य जघ्नः सुरा वृत्रबधाभितप्तान् । ८०१०
 तैस्त्वास्त्यमानांस्तिदशैः सभेतैः समुद्रमेवाविविशुभयार्त्ताः । प्रविश्य चैवोदधिमप्रभेयं ह्यषाकुलं नक्रसमाकुलञ्च ।
 तदा स्म मन्त्रं सहिताः प्रचक्रुस्तैलोक्यनाशार्थमभिस्रयन्तः । तत्र स्म केचिन्मतिनिश्चयज्ञांस्तानुपायानुपवर्षयन्ति ।
 तेषान्नु तत्र क्रमकालयोगाद्गौरा मतिश्चिन्तयता बभूव । ये सन्ति विद्यातपसोपपन्नास्तेषां विनाशः प्रथमस्तु कार्यः ।
 लोका हि सर्वे तपसा भ्रियन्ते तस्मात्तत्त्वं तपसः क्षयाय । ये सन्ति केचिच्च वसुन्धरायां तपस्विनो धर्मविदश्च तज्ज्ञाः ।
 तेषां बधः क्रियतां क्षिप्रमेव तेषु प्रणष्टेषु जगत्प्रणष्टं । एवं हि सर्वे गतबुद्धिभावा जगद्दिनाग्ने परमप्रहृष्टाः । ८०१५
 दुर्गं समाश्रित्य महोर्क्षमन्तं रत्नाकरं वरुणस्थालयं स्म ।
 इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि वृत्रबधापाख्याने एकशतोऽध्यायः ॥ १०१ ॥
 ॥ लोमश उवाच ॥ समुद्रं समाश्रित्य वारुणं निधिमन्त्रमः । कालेयाः सम्पुवर्त्तन्त नैलोक्यस्य विनाशने ।
 ते रात्रौ समभिकृद्धा भक्षयन्ति मदा मुनीन् । आश्रमेषु च ये सन्ति पुण्येष्ट्यायतनेषु च ।
 वशिष्ठस्याश्रमे विप्रा भचितास्तैर्दृगात्मभिः । अश्वीतिः शतमष्टौ च नव चान्ये तपस्विनः ।
 च्यवनस्याश्रमं गत्वा पुण्यं दिजनिषेवितं । फलमूलाश्रनानां हि मुनीनां भक्षितं शतं । ८०२०
 एवं रात्रौ स्म कुर्वन्ति विश्विष्टुष्यार्णवं दिवा । भरद्वाजाश्रमे चैव नियतब्रह्मचारिणः ।
 वाष्वाहारात्मभक्षाय विश्रुतिः भंसिमुदिताः । एवं क्रमेण सर्वास्तानाश्रमान् दानवात्सदा ।
 निशार्था परिबाधन्ते मत्ता भुजबलाश्रयात् । कालोपसृष्टाः कालेया व्रन्तो दिजगणान् बह्वन् ।
 नचैनानम्बुबन्धन्त मनुजा मनुजोत्तम । एवं प्रवृत्तान् दैत्यांस्तोस्तापेषु तपस्विषु ।
 प्रभाते समदृश्यन्त नियमाहारकर्षिताः । महोत्तलस्था मुनयः शरीरैर्गतजोवितैः । ८०२५
 क्षीणमाभैर्विहृषिगैर्विमज्जान्धैर्विमन्त्रिभिः । आकीर्णैराबभौ भूमिः शङ्कानाभिव राशिभिः ।
 कलषैर्विप्रविद्वैश्च श्रुवैर्भगैस्तथैव च । विकीर्णैर्गमिहोचैश्च भृन्मभूव समावृता ।
 निस्त्राध्यायवषट्कारं नष्टयज्ञोत्सवक्रियं । जगदामोन्निहृत्साहं कालेयभयपीडितं ।
 एवं संक्षीयमाणश्च मानवा मनुजेश्वर । आत्मत्राणपरा भीताः प्राद्रवन्त दिशां भयात् ।
 केचिदुद्धाः प्रधिविशुनिश्चरांश्चापरे तथा । अपरे मरणोदिग्धा भयात्प्राणान् समुत्सृजन् । ८०३०
 केचिदत्र महेष्वासाः शूराः परमहर्षिताः । मार्गमाणाः परं यत्नं दानवानां प्रचक्रिरे ।
 नचैतान्धिजगमुत्से समुद्रं समुपाश्रितान् । अम जग्मुश्च परममाजग्मुः क्षयमेव च ।
 जगत्युपशमं जाते नष्टयज्ञोत्सवक्रिये । आजग्मुः परमामार्त्तिं त्रिदशा मनुजेश्वर ।
 सभेत्य समहेन्द्रश्च भयान्मन्त्रं प्रचक्रिरे । श्ररण्ये शरणं देवं नारायणमजं विभुम् ।
 तेऽभिगम्य नमस्कृत्य वैकुण्ठमपराजितं । ततो देवाः समस्तास्तै तदोचुर्मधुसूदनम् । ८०३५

त्वं नः स्तुष्टा च कर्त्ता च हर्ता च जगतः प्रभो । त्वया सृष्टमिदं विश्वं यच्छेङ्गं यच्च नेङ्गति ।
 त्वया भूमिः पुरा नष्टा समुद्रात् पुष्करेण । वाराहं वपुर्गच्छित्य जगदर्थं समुद्रता ।
 आदिदैत्यो महावीर्यो हिरण्यकशिपुः पुरा । नारमिहं वपुः कृत्वा स्रुजितः पुरुषोत्तम ।
 अबध्यः सर्वभूतानां बलिश्चापि महासुरः । वामनं वपुर्गच्छित्य त्रैलोक्याङ्गुशितस्त्वया ।
 असुरस्य महेष्वासो जम्भइत्यभिविश्रुतः । यज्ञोभकरः क्रूरस्त्वयैव विनिपातितः । ८७०
 एवमादीनि कर्माणि येषां संख्या न विद्यते । अस्माकं भयभीतानां त्वं गतिर्मधुसूदन ।
 तस्मान्नां देवदेवेश लोकार्थं ज्ञापयामहे । रक्ष लोकांश्च देवांश्च शक्रश्च महतो भयात् ।
 इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि विष्णुस्तवे द्वाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०२ ॥
 ॥ देवा ऊचुः ॥ तव प्रसादादङ्गुले प्रजाः सर्व्वास्तुर्व्विधाः । ता भाविता भावयन्ति ह्य्यक्यैर्दिवैकैः ।
 लोका ह्येवं विवर्द्धन्ते ह्यन्यान्यं समुपाश्रिताः । त्वत्प्रसादाग्निरुद्विग्रास्त्वयैव परिगचिताः ।
 इदञ्च समनुप्राप्तं लोकानां भयमुत्तमं । नच जानीम केनेमे रात्रौ बध्यन्ति ब्राह्मणाः । ८७१
 क्षीणेषु च ब्राह्मणेषु पृथिवी चयमेत्यति । ततः पृथिव्यां क्षीणायां चिदिवं चयमेत्यति ।
 त्वत्प्रसादान्महाबाहो लोकाः सर्व्वे जगत्पते । विनाशं नाधिगच्छेयुस्त्वया वै परिगचिताः ।
 ॥ विष्णुरुवाच ॥ विदितं मे सुराः सर्व्वे प्रजानां चयकारणं । भवताश्चापि वक्ष्यामि शृणुध्वं विगतञ्जराः ।
 कालेय इति विख्यातो गणः परमदारुणः । तैश्च वृत्रं समाश्रित्य जगत्सर्व्वं प्रमाथितं ।
 ते वृत्रं निहतं दृष्ट्वा महस्त्राक्षेण धीमता । जीवितं परिरक्षन्तः प्रविष्टा वरुणालयं । ८७२
 ते प्रविश्यादधि घोरं नक्रग्राहसमाकुलं । उत्सादनार्थं लोकानां रात्रौ घ्नन्ति चषोनिह ।
 नतु शक्याः चयं नेतुं समुद्राश्रयगाहिते । समुद्रस्य चये बुद्धिर्भवद्भिः सम्प्रधार्य्यतां ।
 अगस्त्येन विना को हि शक्नोऽन्योऽर्षवशेषणे । अन्यथा हि न शक्यासे विना मागरशेषणं ।
 एतच्छ्रुत्वा तदा देवा विष्णुना समुदाहृतं । परमेष्ठिनमाज्ञाय अगस्त्यस्याश्रमं ययुः ।
 तत्रापश्यन्महातमं वारुणि दीप्ततेजसं । उपास्यमानमृषिभिर्द्वैवैरिव पितामहं । ८७३
 तेऽभिगम्य महात्मानं मैत्रावरुणिमच्युतं । आश्रमस्थं तपोरशिं कर्मभिः खैरभियुवन् ।
 ॥ देवा ऊचुः ॥ नक्षत्रेणाभितप्तानां त्वं लोकानां गतिः पुरा । भंशितश्च सुरैर्यथ्यात स्वर्लोकाक्षोककण्टकः ।
 क्रोधात्प्रवृद्धः सहसा भास्करस्य नगोत्तमः । वचस्तवानतिक्रामन् विन्ध्यः शैलो न वर्द्धते ।
 तमसा चावृते लोके मृत्युनाऽभ्यर्हिताः प्रजाः । लामिव नाथमासाद्य निर्हृतिं परमाङ्गताः ।
 अस्माकं भयभीतानां नित्यशो भगवानगतिः । तत्स्वाप्नोः प्रयाचामो वरं त्वां वरदो ह्यसि । ८७४
 इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अगस्त्यमाहात्म्यकथने द्वाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०३ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किमर्थं सहसा विन्ध्यः प्रवृद्धः क्रोधमूर्च्छितः । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महामुने ।
 ॥ लोमश उवाच ॥ अद्रिराजं महाशैलं मेरुं कनकपर्व्वतं । उदयास्तमनेभानुः प्रदक्षिणमवर्त्तत ।
 तन्तु दृष्ट्वा तथा विन्ध्यः शैलः सूर्य्यमयाऽब्रवीत् । यथा हि मेरुर्भवता नित्यशः परिगम्यते ।

प्रदक्षिणश्च कियते मामेवं कुरु भास्कर । एवमुक्त्वा ततः सूर्यः शैलेन्द्रं प्रत्यभाषत ।

नाहमास्मि क्वच्य शैल करेभ्येनं प्रदक्षिणं । एष मार्गः प्रदिष्टो मे यैरिदं निश्चितं जगत् ।

८७८

एवमुक्त्वा ततः क्रोधात् प्रहृष्टः सहसाऽचलः । सूर्याच्छममोर्ध्वांगं रंद्भुमिच्छन् परन्तप ।

ततो देवाः सहिताः सर्वे एव विन्ध्यं समागम्य महाशिराजं । निवारयामासुरुपायतस्तं न च स्म तेषां वचनञ्चकार ।

अथाभिजगुर्भुनिमाश्रमस्थं तपस्विनं धर्मसूतास्वरिष्ठं । अगस्त्यमत्यद्भुतवीर्यवन्तं तच्चार्यमूचुः सहिताः सुरास्ते ।

॥ देवा ऊचुः ॥ सूर्याच्छममोर्ध्वांगं न च वाणां गतिस्तथा । शैलराजो वृणोत्येष विन्ध्यः कोपवशानुगः ।

८७९

तं निवारयितुं शक्नो नान्यः कश्चिद्भिजोत्तम । श्वते त्वा हि महाभाग तस्मादेनं निवारय ।

तच्छ्रुत्वा वचनं विप्रः सुराणां शैलमभ्यगात् । भोऽभिगम्याव्रोदिन्ध्यं मदारः समुपस्थितः ।

मार्गमिच्छाम्यहं दत्तं भवता पर्वतोत्तम । दक्षिणमभिगम्याऽस्मि दिशं कार्येण केनचित् ।

यावदागमनं मम्यं तावत्त्वं प्रतिपालय । निवृत्ते मयि शैलेन्द्र ततो वद्धस्व कामतः ।

एवं स समयं कृत्वा विन्ध्यनामिवर्द्धय । अद्यापि दक्षिणाद्देशः दारुणिर्न निवर्त्तते ।

एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा विन्ध्ये न वद्धते । अगस्त्य य प्रभावेन यन्मा त्वं परिपृच्छमि ।

८८०

कालेयास्तु यथा राजन् सुरैः सर्वैर्निस्तृदिताः । अगस्त्यादगमापाद्यतमे निगदतः शृणु ।

त्रिदशानां वचः श्रुत्वा मैत्रावरुणिरब्रवीत् । किमर्थमभिधाताः स्म वरं मत्तः कमिच्छथ । एवमुक्त्वा ततस्तेन देवता मुनिमब्रुवन् ।

एवं त्वयिच्छाम कृतं हि कार्यं महाश्वं पोषमानं महात्मन् । ततो वधियाम सहानुबन्धान् कालेयमज्ञानं सुरविदिषस्तान् ।

त्रिदशानां वचः श्रुत्वा तथेति मुनिरब्रवीत् । करिष्ये भवतां कामं लोकानाञ्च महत्सुखं ।

८८०

एवमुक्त्वा ततोऽगच्छन् समुद्रं मृगिताम्यति । अविमिश्रं तपःसिद्धैः सार्द्धं देवैश्च सुव्रत ।

मनुयोरगगन्धर्व्वयचक्रिषुष्पास्तथा । अनुजग्मुर्धर्महात्मानं द्रष्टुकामास्तदद्भुतं ।

ततोऽभ्यगच्छन् सहिताः समुद्रं भीमनिःस्वनं । नृत्यन्तमिव चोर्ध्वं भिर्व्यन्तन्तमिव वायुता ।

हसन्तमिव फेनैर्धैः स्वनन्तं कन्दरेषु च । नानायाहममाकीर्षं नानादिशगणान्वितं ।

अगस्त्यमहिता देवाः सगन्धर्व्वमहोरगाः । अथयश्च महाभागाः समाभेदुर्ध्वोदधिं ।

इति श्रीमहाभारते आरथ्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अगस्त्यमाहात्म्यकथने चतुरधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

॥ लोमश उवाच ॥ समुद्रं स समामाद्य वारुणिर्भगवानृषिः । उवाच सहितान् देवानृषीश्चैव समागतान् ।

८८१

अहं लोकहितार्थं वै पिबामि वरुणालयं । भजद्भिर्यदनुष्ठेयं तच्छ्रोत्रं संविधीयतां ।

एतावदुक्त्वा वचनं मैत्रावरुणिरभ्युतः । समुद्रमपिवत् क्रुद्धः सर्वलोकैश्च पश्यतः ।

पोषमानं समुद्रन्तु दृष्ट्वा श्रेष्ठस्त्वदाऽमराः । विस्मयं परमं जग्मुः स्तुतिभिश्चायपूजयन् ।

तं नस्वाता विधाता च लोकानां लोकभाक्कः । तत्प्रसादात् समुद्रेदं न गच्छेत् क्षमरं जगत् ।

स पूज्यमानस्तदर्थैर्धर्महात्मा गन्धर्व्वैर्धैः । नदस्तु सर्वशः । दिव्यैश्च पुष्पैरवकीर्ष्यमाणो महाश्वं निःशूलिञ्चकार ।

८८२

दृष्ट्वा कृतं निःशूलिं महाश्वं सुराः स्मयन्तः परमप्रहृष्टाः । प्रहृष्टा दिव्यानि वराशुधानि तान् दानवान् अनुरदीनसत्त्वाः ।

ते बध्यमानास्त्रिदशैर्मात्मभिर्महाबलैर्विनिभिरुदङ्गिः । न मेहिरेवेगवतां महात्मनां वेगं तदा धारयितुं दिवौकसम् ।

ते बध्यमानास्त्रिदशैर्दागवा भीमनिस्वनाः । चक्रुः सुतमुलं युद्धं मुहूर्तमिव भारत ।

ते पूर्वं तपसा दग्धा मुनिभिर्भवितात्मभिः । यतमानाः परं शम्वा त्रिदशैर्विनिस्त्रिताः ।

ते हेमनिष्काभरणाः कुण्डलाङ्गदधारिणः । निहता बह्वशोभन्त बुष्णिना इव किंशुकाः ।

८८१५

हतशेषास्ततः केचित् कालेया मनुजोत्तम । विदार्य वसुधां देवो पातालतलमास्थिताः ।

निहतान् दानवान् दृष्ट्वा त्रिदशा मुनिपुङ्गव । तुष्टुर्विविधैर्वाक्त्रिदं वचनमब्रुवन् ।

त्वत्प्रमादात्प्रहाबाशे लोके प्राप्ते महत्सुखं । त्वत्तेजसा च निहताः कालेयाः क्रूरशिकमाः ।

पूरयस्व महाबाहो समुद्रं लोकभावन । यत्त्वया सलिलं पीतं तदस्मिन् पुनरुत्पद्य ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच भगवान् मुनिपुङ्गव । जीर्णं तद्वि मया तोयमुपायोऽन्यः प्रचिन्त्यताम् ।

८८१०

पूरणार्थं समुद्रस्य भवद्विधैर्नमास्थितैः । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं महर्षिर्भवितात्मनः ।

विस्मिताय विषन्नाय बभूवुः सहिताः सुराः । परस्परमनुज्ञाय प्रणम्य मुनिपुङ्गव ।

प्रजाः सर्व्या महाराज विप्रजग्मुर्यथागतं । त्रिदशा शिष्णुना मारुतमुपजग्मुः पितामहं ।

पूरणार्थं समुद्रस्य मन्त्रयित्वा पुनः पुनः । ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे सागरस्य भिरूर्ण ।

इति श्रीमहाभारते आरण्य पर्वणि तीर्थयात्रा पर्वणि समुद्रपूरणमन्त्रेण पञ्चाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

॥ लोमश उवाच ॥ तानुवाच सभेनः स्ते ब्रह्मा लोकपितामहः । गच्छन् विबुधाः सर्वे यथाकामं यथेष्टिषन् ।

८८१५

महता कालयोगेन प्रहर्षिं यात्यतेऽर्षयः । ज्ञातीन् वै कारणं कृत्वा महाराजो भगोरथात् ।

पितामहवरः श्रुत्वा सर्वे विबुधरुत्तमाः । कालयोगं प्रतोचन्तो जग्मुश्चापि यथागतं ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं वै ज्ञातयो ब्रह्मन् कारणञ्चात्र किं मुने । कथं समुद्रः पूर्णश्च भगोरथप्रतिश्रयात् ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्रिस्तरेण तपोधन । कथ्यमानं त्वया विप्र राजाश्चरितमुत्तमं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु विप्रेन्द्रो धर्मराजा महात्मना । कथयामास माहात्म्यं सागरस्य महात्मनः ।

८८१०

॥ लोमश उवाच ॥ इत्याकूर्णो कुले जातः सर्गो नाम पार्थिवः । रूपसत्त्वबलोपेतः सचापुत्रः प्रतापवान् ।

स हेहयान् समुत्सृज्य तालजङ्गांश्च भारत । वशे च कृत्वा राजन्यान् स्वराज्यमन्वशासत ।

तस्य भार्ये लभवतां रूपयौवनदर्पिते । वैदर्भी भरतश्रेष्ठ शैव्या च भरतर्षभ ।

स पुत्रकाभो नृपतिस्तताप सुमहत्तपः । पत्नीभ्यां सह राजेन्द्र कैलासे गिरिमाश्रितः ।

स तथ्यमानः सुमहत्तपो योगसमन्वितः । आससाद् महात्मानं व्यचं त्रिपुरमर्दनं ।

८८१५

शङ्करं भवमीशानं पिनार्किं शूलपाणिनं । व्यम्बकं शिवमुद्येकं बहुरूपमुमार्पितं ।

अतं दृष्ट्वैव वरदं पत्नीभ्यां सहितो नृपः । प्रणिपत्य महाबाहुः पुत्रार्थं समयाचत ।

तं प्रीतिमान् हरः प्राह सभार्यं नृपसत्तमं । यस्मिन् कृते मुहूर्तेऽहं त्वयेह नृपते वरं ।

वष्टिः पुत्रसहस्राणि शूराः परमदर्पिताः । एकस्यां संभविष्यन्ति पत्न्यां नरवरोत्तम ।

ते चैव सर्वे सहिताः कथं यास्यन्ति पार्थिव । एको वंशधरः शूर एकस्यां संभविष्यति ।

८८१०

एवमुक्त्वा तु तं रुद्रस्तत्रैवान्तरधीयत । सचापि सगरो राजा जगाम स्तं निवेशनं ।
 पत्नीभ्यां सहितस्तत्र योऽतिहृष्टमनास्तदा । तस्य ते मनजश्रद्धा भार्यै कमललोचने ।
 वैदर्भीषैश्च श्रेया च गर्भिणी सम्भूवतुः । ततः कालेन वैदर्भी गर्भालावु व्यजायत ।
 श्रेया च सुषुवे पुत्रं कुमारं देवरूपिणं । तदाऽलावुं समुत्सृष्टुं मनश्चक्रे स पार्थिवः ।
 अथान्तरोष्ठाच्छुश्राव वाचं गम्भीरनिस्सृतं । राजन् मा साहसद्वाप्यैः पुत्रान्न त्वत्कुमर्हसि ।
 अलावुमध्यास्त्रिष्वाद्य वीजं यत्नेन गोप्यतां । स्त्रोपखेदेषु पात्रेषु घृतपूर्षेषु भागशः ।
 ततः पुत्रसहस्राणि षष्टिं प्राप्स्यसि भारत । महोदेवेन दिष्टं ते पुत्रजम् नराधिप ।
 अनेन क्रमयोगेन मा ते बुद्धिरतोऽन्यथा ।

८८४

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सगरसन्ततिकथने षडधिकशतोऽध्यायः ॥ १०६ ॥
 ॥ लोमश उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वाऽन्तरीचाच स राजा राजसत्तम । यथोक्तं तच्चकाराथ श्रद्धाङ्गरतर्षभ ।

एकैकशस्ततः कृत्वा वीजं वीजं नराधिपः । घृतपूर्षेषु कुम्भेषु तान् भागान् विदधे ततः ।
 धात्रीष्वैकैकशः प्रादात् पुत्ररक्षणतत्पपरः । ततः कालेन महता समुत्सृष्टुर्महाबलाः ।
 षष्टिः पुत्रसहस्राणि तस्याप्रतिमतेजसः । रुद्रप्रसादाद्राजर्षेः समजास्तन् पार्थिव ।
 ते घोराः क्रूरकर्षाण आकाशपरिसर्पिणः । बह्वलाक्षावजानन्तः सर्वान् लोकान् सहामरान् ।
 त्रिदशंश्चाप्यधावन्त तथा गन्धर्वराक्षसान् । सर्वाणि चैव भूतानि गूढराः समरशालिनः ।
 बाध्यमानास्ततो लोकाः सागरैर्भन्दबुद्धिभिः । ब्रह्माणं शरणं जग्मुः सहिताः सर्वदेवतैः ।
 तानुवाच महाभागः सर्वलोकपितामहः । गच्छध्वं त्रिदशाः सर्वे लोकैः सार्द्धं यथागतं ।
 नातिद्विर्धेण कालेन सागराणां क्षयो महान् । भविष्यति महाघोरः स्तब्धतैः कर्मभिः सुराः ।

८८५

८८६

एवमुक्त्वास्तु ते देवा लोकान् मनुजेश्वर । पितामहमनुज्ञाय विप्रजग्मुर्धथागतं ।
 ततः काले बह्वतिथे व्यतीते भरतर्षभ । द्योतितः सगरो राजा हयमेधेन वीर्यवान् ।
 तस्याश्वो व्यचरद्भूमिं पुनैः स परिरक्षितः । समुद्रं स समासाद्य निस्तोयं भीमदर्शनं ।
 रक्ष्यमाणः प्रयत्नेन तत्रैवान्तरधीयत । ततस्ते सागरास्तात हतं मत्वा हयोत्तमं ।
 आगम्य पितुराचल्युरदृश्यं तुरगं हतं । तेनोक्ता दिक्षु सर्वास्तु सर्वे मार्गेत वाजिनं ।
 ततस्ते पितुराज्ञाय दिक्षु सर्वास्तु तं हयं । अमार्गेन महाराज सर्वेऽपि पृथिवीतलं ।
 ततस्ते सागराः सर्वे समुपेत्य परस्परं । नाध्यगच्छन्त तुरगमश्वहर्षारमेव च ।

८८७

८८८

आगम्य पितरस्तेऽनुसृतः प्राञ्जलयोऽयतः । ससमुद्रवनदीपा समदीनदकन्दरा ।
 सपर्यन्तवनोद्देशे निखिलेन मही नृप । अस्माभिर्भिक्षिता राजन् प्रासनास्तव पार्थिव ।
 नचाश्वमधिगच्छामो नाश्वहर्षारमेव च । मुक्त्वा तु वचनं तेषां स राजा क्रोधमूर्च्छितः ।
 उवाच व वनं सर्व्यास्तदा देवशान्द्रूप । क्षमागमाय गच्छध्वं भूक्षो मार्गेत वाजिनं ।
 यस्मिन् तं विना क्षयं नागम्यथं हि पुत्रकाः । प्रतिगृह्य तु सन्देहं पितुस्ते सगरात्मजाः ।

भय एव महीं कृत्वा विचेतुमुपचक्रमः । अथापश्यन् ते वीराः पृथिवीमवदारिताः ।
समासाद्य विलं तच्चाप्यखनन् सगरात्मजाः । कुहानैर्द्वेषुकैश्च समुद्रं यत्नमास्थिताः ।
स खन्यमानः मर्त्तितैः सागरैर्वहणालयः । अगच्छन् परमार्त्तानि दीर्यमाणः समन्ततः ।
असुरारगरक्षांसि सत्त्वानि विविधानि च । आर्त्तनादमकुर्वन् बर्धमानानि सागरैः ।
क्रिश्नशोर्षा विदेहाश्च भिक्षलग्नसिन्धवः । प्राणिनः समदृश्यन् शतशोऽप्य सहस्रशः ।
एवं हि खनतां तेषां समुद्रं वहणालयं । व्यतीतः समहान् कालो नचाश्वः समदृश्यत ।
ततः पूर्वोत्तरे देशे समुद्रस्य महीपते । विदार्य पातालमथ संक्रुद्धाः सगरात्मजाः ।
अपश्यन् हयं तत्र विचरन्तं महीतले । कपिलश्च महात्मानं तेजोराशिमनुत्तमं ।
तेजसा दीपमानन्तु ज्वालाभिरिव पावकं । ते तं दृष्ट्वा हयं राजन् संप्रहृष्टतनूहः ।
अनादृत्य महात्मानं कपिलं कालचोदिताः । संक्रुद्धाः समधावन्त अश्वयहणकाङ्क्षिणः ।
ततः क्रुद्धो महाराज कपिलो मुनिमत्तमः । वासुदेवेति यं प्राज्ञः कपिलं मुनिपुङ्गवाः ।
स चतुर्विंशतं कृत्वा तेजसेषु समुत्सृजन् । ददाह समहतेजा मन्दबुद्धीन् स सागरान् ।
तान् दृष्ट्वा भस्ममाकृताभ्यारदः समहतेजाः । सगरान्तिकमागच्छन्तश्च तस्मै न्यवेदयन् ।
स तच्छ्रुत्वा वधो घोरं राजा मुनिमुखोद्गतं । मुहूर्त्तं विमना भूत्वा स्थानोर्षाकमचिन्तयत् ।
अंशुमन्तं समाह्वय असमञ्जःसुतं तदा । पौत्रं भरतशार्दूल इदं वचनमब्रवीत् ।
षष्टिस्तानि सहस्राणि पुत्राणाममितीजसां । कपिलं तेज आसाद्य मत्कृते निधनं गताः ।
तव चापि पिता तात परित्यक्तो मयाऽनघ । धर्मं स्वं रक्षमाणेन पौराणां हितमिच्छताम् ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किमर्थं राजशार्दूलः सगरः पुत्रमात्मजं । त्यक्तवान् दुस्वजं वीरं तन्मे ब्रूहि तपोधन ।
॥ लोमश उवाच ॥ असमञ्चादिति ख्यातः सगरस्य सुतो ह्यभूत् । यं श्रैव्या जनयामास पौराणां स हि दारकान् ।
गलेषु क्रोशतो गच्छन् नशास्त्रिण्येप दुर्बलान् । ततः पौराः समाजगुर्भयशोकपरिभुताः ।
सगरश्चाभ्ययाचन् सर्वं प्राञ्जलयः स्थिताः । त्वं नस्ताता महाराज परचक्रादिभिर्भययात् ।
असमञ्जोभयाहोरात्ततो नस्तातुमर्हसि । पौराणां वचनं श्रुत्वा घोरं मृपतिसत्तमः ।
मुहूर्त्तं विमना भूत्वा सचिवानिदमब्रवीत् । असमञ्जाः पुरादद्य सुतो मे विप्रवास्यतां ।
यदि वो मन्त्रियं कार्यमेतच्छोभं विधीयतां । एवमुक्ता नरेन्द्रेण सचिवास्ते नराधिप ।
ययोक्तं लरिताश्चक्रुर्थयाज्ञापितवान्मृपः । एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा पुत्रो महात्मान् ।
पौराणां हितकामेन सगरेण विवासितः । अंशुमांसु महेष्वासो यदुक्तः सगरेण हि ।
तस्मै सर्वं प्रवक्ष्यामि कीर्त्यमानं निबोध मे ॥ सगर उवाच ॥ पितुश्च तेऽहं त्यागेन पुत्राणां निधनेन च ।
अलाभेन तथाऽश्वस्य परितप्यामि पुत्रकम् । तस्माद्दुःखाभिर्भूतं यज्ञविप्राश्च मोहितं ।
हयस्यानघनात् पौत्रं नरकान्तां समुद्धर । अंशुमानेवमुक्तस्य सगरेण महात्मान् ।
जगाम दुःखात्तं देवं यत्र वै दारिता मही । स तु तेनैव मार्गेण समुद्रं प्रविवेश ह ।

अपश्यच्च महात्मानं कपिलनुरगञ्च तं । स हृष्टा तेजसो रात्रिं पुराणवृषिसन्तमं ।
 प्रणम्य शिरसा भूमौ काव्यमसौ न्यवेदयत् । ततः प्रीतो महाराज कपिलोऽंशुमानोऽभवत् ।
 उवाच चैनं धर्मात्मा वरदोऽस्मीति भारत । स वव्रे तुरगं तत्र प्रथमं यज्ञकारणात् ।
 द्वितीयं वरकं वव्रे पितृणां पावने ऋष्या । तमुवाच महातेजाः कपिलो मुनिपुङ्गव ।
 दद नि तव भद्रन्ते यद्यत् प्रार्थयसेऽनघ । त्वयि वमा च धर्मस्य सत्यञ्चापि प्रतिष्ठितं ।
 त्वया कृतार्थः सगरः पुत्रवांश्च त्वया पिता । तव चैव प्रभावेन स्वर्गं यास्यन्ति सागराः ।
 पौत्रश्च ते त्रिपथगां त्रिदिवीदानयिष्यति । पावनार्थं सागराणां तेष्वधिरा महेश्वरं ।
 हयं नयस्व भद्रन्ते यज्ञियं नरपुङ्गव । यज्ञः समाप्यतां तात सगरस्य महात्मनः ।
 अंशुमानेवमुक्तस्तु कपिलेन महात्मना । आजगाम हयं गृह्य यज्ञवाटं महात्मनः ।
 सोऽभिवाद्य ततः पादैः सगरस्य महात्मनः । मूर्द्ध्नि तेनाप्युपाघातस्त्वस्मै सर्व्वे न्यवेदयत् ।
 यथापृष्टं श्रुतञ्चापि सागराणां चयं तथा । तञ्चास्मै हयमाचष्ट यज्ञवाटमुपागतं ।
 तच्छ्रुत्वा सगरो राजा पुत्रजं दुःखमत्यजत् । अंशुमन्तश्च संपूज्य समापयत तं क्रतुं ।
 समाप्तयज्ञः सगरो देवैः सर्व्वैः सभाजितः । पुत्रत्वे कल्पयामास समुद्रं धरुणालयं ।
 प्रशास्य सुचिरं कालं राज्यं राजीवलोचनः । पौत्रे भारं समावेश्य जगाम त्रिदिवं तदा ।
 अंशुमानपि धर्मात्मा महीं सागरमेखलां । प्रशशाम महाराज यथैवांश्च पितामहः ।
 तस्य पुत्रः समभवद्दिलीपो नाम धर्मवित् । तस्मै राज्यं समाधाय अंशुमानपि संस्थितः ।
 दिलीपस्तु ततः श्रुत्वा पितृणां निधनं महत् । पथ्यंत्यत दुःखेन तेषां गतिमचिन्तयत् ।
 गङ्गावतरणे यत्रं समहृष्टाकरोन्मृपः । नचावतारयामास चेट्मानो ययावनं ।
 तस्य पुत्रः समभवत् श्रीमान् धर्मपरायणः । भगीरथ इति ख्यातः सत्यवागनस्रयकः ।

अभिषिच्य तु तं राज्ये दिलीपो वनमाश्रितः । तपःचिह्निसमायोगात् स राजा भरतर्षभ । वनाज्जगाम त्रिदिवं काल
 योगेन भारत ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि गङ्गावतरणे सप्ताधिकशतोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

॥ लोमश्च उवाच ॥ स तु राजा महेश्वरस्य कवर्त्ता महारथः । बभूव सर्व्वलोकस्य मनोनयननन्दनः ।

स श्शुश्राव महाबाहु कपिलेन महात्मना । पितृणां निधने धोरसप्राप्तिं त्रिदिवस्य च ।

स राज्यं पचिवे न्यस्य हृदयेन विदूयता । जगाम हिमवत्पार्श्वं तपस्तप्तुं नरेश्वर ।

आरिगर्धधियुर्गङ्गां तपसा दग्धकिष्किवः । सोऽपश्यत नरश्रेष्ठ हिमवन्तं नगोत्तमं ।

शृङ्गैश्चैव विधाकारैर्धातुमङ्गिरलङ्घितं । पवनालम्बिभिर्भैरवैः परिषिक्तं समन्ततः ।

नदीकुञ्जानितमैश्च प्रामादैरुपशोभितं । गुहाकन्दरुमंलीनसिंहव्याघ्रनिपेधितं ।

शकुनेश्च विचित्राङ्गैः कूङ्गिस्त्रिविधा गिरः । भृङ्गराजैस्तथा हंसैर्दात्यूर्जलकुक्षुटैः ।

मयूरेः शतपत्रैश्च जीवञ्जीवकोकिलैः । चकोरैरसितापाङ्गैस्तथा पुच्छप्रियैरपि ।

जलस्थानेषु रम्येषु पद्मिनीभिश्च मङ्गलं । सारसानाञ्च मधुरैर्याङ्गैः समलङ्कृतं ।
 किन्नरैरप्सरोभिश्च निषेवितशिलातलं । दिम्बारणविषाणयैः समन्तादघृष्टपादपं ।
 विधाधारानुचरितं नानारत्नममाकुलं । विषोत्पलभुजङ्गैश्च दीप्तजिह्वैर्निषेवितं । ८८९०
 कश्चित् कनकमङ्गाग्रं कचिद्रजतमन्निभं । कचिदञ्जनपुञ्जाभं हिमवन्तमुपागमत् ।
 स तु तत्र नरश्रेष्ठस्तपो धोरं समाश्रितः । फलमूलाग्नमभक्षः सहस्रं परिवत्सरान् ।
 समत्सरसहस्रे तु गते दिव्ये महानदी । दर्शयामास तं गङ्गा तदा मूर्त्तिमती स्वयं ।
 ॥ गङ्गोवाच ॥ किमिच्छसि महाराज मत्तः किञ्च ददानि ते । तद्वतीहि नरश्रेष्ठ करिष्यामि वचस्तव ।
 स्वमुक्तः प्रत्युवाच राजा हैमवतीं तदा । पितामहा मे वरदे कपिलेन महानदि । ८८९१
 अन्वेषमाणस्तुरगं नीता वैवस्वतक्षयं । षष्टिस्तानि सहस्राणि सागराणां महात्मनां ।
 कपिलं देवमासाद्य क्षणेन निधनं गताः । तेषामेवं विनष्टानां स्वर्गे वासो न विद्यते ।
 यावत्तानि शरीरानि त्वं जलैर्नाभिषिञ्चसि । तावत्तेषां गतिर्नास्ति सागराणां महानदि ।
 स्वर्गं नय महाभागे मत्पितृन् सगरात्मजान् । तेषामर्थेन याचामि त्वामहं वै महानदि ।
 ॥ लोमश उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा वचो राजा गङ्गा लोकमस्मृता । भगीरथमिदं वाक्यं सुप्रोता समभाषत । ८८९२
 करिष्यामि महाराज वचस्ते नात्र मंशयः । वेगन्तु मम दुर्द्धार्यं पतन्त्या गगनाद्भुवं ।
 न शक्नोस्तिषु लोकेषु कस्यिद्धारयितुं नृप । अन्यत्र विबुधश्रेष्ठालोककण्ठाग्नेहश्चरात् ।
 तं तोषय महाबाहो तपसा वरदं हरं । स तु मां प्रच्युतां देवः शिरसा धारयिष्यति ।
 स करिष्यति ते कामं पितृणां हितकाम्यया । एतच्छ्रुत्वा ततो राजन् महाराजो भगीरथः ।
 कैलासं पर्वतं गत्वा तोषयामास शङ्करं । तपस्वीन्मुपागम्य कालयोगेन केनचित् । ८८९३
 अगृह्णाच्च वरं तस्माद्गङ्गाया धारणे नृप । स्वर्गं वाशं समुद्दिश्य पितृणां स नरोत्तमः ।
 इति श्रीमहाभारते आरण्यकेऽर्चि तीर्थयात्रापर्वणि गङ्गावतरणकथने अष्टाधिकशोऽध्यायः ॥ १०८ ॥
 ॥ लोमश उवाच ॥ भगीरथवचः श्रुत्वा प्रियार्थञ्च दिवौकभं । एवमस्ति राजानं भगवान् प्रथभाषत ।
 धारयिष्ये महाबाहो गगनात् प्रच्युतां त्रिंशं । दिव्यां देवतदीं पुण्यां तत्क्षणे नृपसत्तम ।
 एवमुक्त्वा महाबाहो हिमवन्तमुपागमत् । वृतः पारिषदैर्घोरैर्नानाप्रहरणोद्यतैः ।
 तत्र स्थित्वा नरश्रेष्ठं भगीरथमुवाच ह । प्रयाचस्व महाबाहो शैलराजसुतां नदीं । ८८९४
 पतमानां सरिच्छ्रेष्ठां धारयिष्ये त्रिविष्टपात् । एतच्छ्रुत्वा वचो राजा शर्ष्वेण समुदाहृतं ।
 प्रयतः प्रणतो भूत्वा गङ्गां समनुचिन्तयत् । ततः वृष्यजला रम्यः राजा समनुचिन्तिता ।
 ईशानश्च स्थितं दृष्ट्वा गगनात् सहसा च्युता । तां प्रच्युतामथो वृष्ट्वा देवाः सार्द्धं महर्षिभिः ।
 गन्धर्वैरगयचाश्च समाजमुर्दिदृक्षुः । ततः पपात गगन् गङ्गा हिमवतः सुता ।
 समुद्रतमहावर्त्ता मीनघाहसमाकुला । तां दधार हरो राजन् गङ्गा गमनमेखलां । ८८९५
 ललाटदेवो पतितो मांसा मुक्तामयीमिव । सा बभूव विसर्पेणोचिधा राजन् समुद्रगा ।

फेनपुञ्जाकुलजला हंसानामिव पङ्क्तयः । कचिदाभोगकुटिला प्रस्रवल्ली कश्चित् कश्चित् ।

सा फेनपटसंवीता मत्तेव प्रमदाऽव्रजत् । कश्चित् सा तोयनिनदैर्नदन्ती नादमुत्तमं ।

एवं प्रकारान् सबहन् कुर्वन्तो गगनाच्छ्रुता । पृथिवीतलमासाद्य भंगोरथमयाव्रवीत् ।

दर्शयस्व महाराज मार्गं केन व्रजाम्यहं । त्वदर्थमवतीर्णाऽस्मि पृथिवीं पृथिवीपते ।

८८९०

एतच्छ्रुत्वा वचो राजा प्रातिष्ठत् भगोरथः । यत्र तानि शरीराणि सागराणां महात्मनां ।

प्रावनाथं नरश्रेष्ठ पुण्येन मलितेन च । गङ्गाया धारणं कृत्वा हरो लोकनमस्कृतः ।

कैलासं पर्वतश्रेष्ठं जगाम त्विदशैः सह । समासाद्य समुद्रं गङ्गाया सहितो नृपः ।

पूरयामास वेगेन समुद्रं वरुणालयं । दुहित्वे च नृपतिर्गङ्गां समनकल्पयत् ।

पितृणाञ्चोदकं तत्र ददौ पूर्वमनोरथः । एतत्ते सर्वमाख्यातं गङ्गा त्रिपथगा यथा ।

८८९१

पूरणार्थं समुद्रस्य पृथिवीमवतारिता । समुद्रस्य यथा पोतः कारणार्थं महात्मना ।

वातापिष्य यथा नीतः चयं स ब्रह्महा प्रभो । अगस्त्येन महाराज यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गङ्गावतरणकथने नवाधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः प्रयातः कौन्तेयः क्रमेण भरतर्षभ । नन्द्रासपरनन्दाश्च नद्यौ पापभयाहं ।

पर्वतं स समासाद्य हेमकूटमनामयं । अचिन्थानद्भुतान् भावान् ददर्श सबहन् नृपः ।

वातावद्धा भवन्मेघा उपलास्य सहस्रशः । नाशक्रुवंलमारोढुं विषन्नमनसो जनाः ।

८८९२

वायुर्नृत्यं ववौ तत्र नित्यं देवस्य वर्षति । स्नाध्यायघोषस्य तथा श्रूयते न च दृश्यते ।

सायं प्रातश्च भगवान् दृश्यते हव्यवाहनः । मलिकास्यादंशस्तत्र तपसः प्रतिघातिकाः ।

निर्व्वेदो जायते तत्र गृहाणि स्मरते जनः । एवं बहुविधान् भावानद्भुतान् वीक्ष्य पाण्डवः ।

लोमशं पुनरेवाय पर्यष्टच्छत्तदद्भुतं ॥ लोमश उवाच ॥ यथाश्रुतमिदं पूर्व्वं समाभिररिर्कषणं ।

तदेकापमना राजन् निबोध गदतो मम । अस्मिन्नृषभकूटेऽभूदृषभो नाम तापसः ।

८८९३

अनेकशतवर्षायुस्तपस्वी कोपनो मृगं । स वै सम्भाव्यमाणोऽन्यैः कोपाद्भिरिमुवाच ह ।

य इह व्याहरेत् कसिदुपलानुत्सृजेस्तथा । वातश्चाङ्गय माशब्दमित्युवाच स तापसः ।

व्याहरंश्चैह पुरुषो मेघशब्देन वाक्यते । एवमेतानि कर्माणि राजंस्तेन महर्षिणा ।

कृतानि कानिचित् क्रोधात् प्रतिषिद्धानि कानिचित् । नन्दां त्वभिगता देवा पुरा राजन्निति श्रुतिः ।

अश्वपशुन सहस्रा पुरुषा देवदर्शनः । ते दर्शनं त्वनिच्छन्तो देवाः शक्रपुरोगमाः ।

८८९४

दुर्गच्छक्रुरिमं देशं गिरिप्रत्यूहरूपकं । तदाप्रभृति कौन्तेय नरा गिरिमिमं सदा ।

नाशक्रुवन्निभ्रष्टुं कुत एवाधिरोहितुं । नातप्तपसा शक्यो द्रष्टुमेव महागिरिः ।

आरोढुं वाऽपि कौन्तेय तस्मान्प्रियतवाग्नव । इह देवास्तदा सर्व्वं यज्जानाज्जैरुत्तमान् ।

तेषामेतानि लिङ्गानि दृश्यन्तेऽद्यापि भारत । कुशाकारेव दूर्ब्व्यं संसीर्त्तव च भूरिचं ।

यूपप्रकारा बहवो वृक्षाश्चेमे विशाग्नते । देवाश्च स्वययश्चैव वसन्त्यस्यापि भारत ।

८८९५

तेषां मायं तथा प्रातर्दृश्यते हव्यवाहनः । इहासुतानां कौन्तेय सद्यः पाप्माभिहन्यते ।
 कुरुश्रेष्ठाभिषेकं वै तस्मात् कुरु सहानुजः । ततो नन्दासुताङ्गस्त्वं कौशिकीमभियार्षसि ।
 विश्वामित्रेण यत्रोयं तपस्तप्तमनुत्तमं । ततस्तत्र समाप्नुय गात्राणि सगणैः नृपः ।
 जगाम कौशिकीं पुण्यां रम्यां श्रोतजलां शुभ्रां ॥ लोमश उवाच ॥ एषा देवनदी पुण्या कौशिकी भरतर्षभ ।
 विश्वामित्राश्रमे रम्य एष चात्र प्रकाशते । आश्रमस्यैव पुण्याख्याः काश्यपस्य महात्मनः । ८८८०
 ऋष्यशृङ्गः सुतो यस्य तपस्वी संयतेन्द्रियः । तपसा यः प्रभावेन वर्षयामास वासवं ।
 अनारुह्या भयाद्यस्य वर्ष वर्ष बलवृत्रहा । मृग्यां जातः स तजस्वी काश्यपस्य सुतः प्रभुः ।
 विषये लोमपादस्य यश्चकाराहुतं महत् । निर्वर्त्तितेषु शस्येषु यस्मै शान्ता ददौ नृपः ।
 लोमपादो दक्षितं सवित्रीं सविता यथा ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ऋष्यशृङ्गः कथं मृग्यामुत्पन्नः काश्यपात्मजः ।
 विरुद्धे योनिर्ममर्गे कथञ्च तपसा युतः । किमर्थञ्च भयाच्छक्रस्तस्य बालस्य धीमतः । ८८८५
 अनारुह्यां प्रवृत्तायां वर्ष वर्ष बलवृत्रहा । कथंरूपा च सा शान्ता राजपुत्री यतव्रता ।
 लोमभयामास या चेता मृगभृतस्य तस्य वै । लोमपादस्य राजर्षिर्धदाश्रूयत धार्मिकः ।
 कथं वै विषये तस्य नावर्षत् पाकशामकः । इतस्मै भगवन् सर्वं विश्लेरेण यथातथं ।
 वक्तुमर्हसि शुश्रूषोऽऋष्यशृङ्गस्य चेष्टितं ॥ लोमश उवाच ॥ विभाण्डकस्य विप्रर्षस्तपसा भावितात्मनः ।
 श्रमोद्यवीर्यस्य सतः प्रजापतिसमद्युतेः । शृणु पुत्रो यथा जात ऋष्यशृङ्गः प्रतापवान् । ९०००
 महार्हस्य महातेजा बालः स्वविरसम्मतः । महाद्भुतं समासाद्य काश्यपस्तपसि स्थितः ।
 दीर्घकालं परिश्रान्तः ऋषिः स देवसंश्रितः । तस्य रेतः प्रक्षस्कन्दं दृष्ट्वाऽसुरसमुर्व्वगो ।
 अपूपस्पृशतो राजन् मृगी तस्मात्पवत्तदा । सह तेऽयेन तृषिता गर्भिणी चाभवत्ततः ।
 सा पुरोक्ता भगवता ब्रह्मणा लोककर्तृणा । देवकन्या मृगी भूत्वा मुनिं स्रूय विमोक्ष्यमे ।
 श्रमोद्यत्वादिधेयैव भाविताहैवनिर्म्मितात् । तस्यां मृग्यां समभवत्तस्य पुत्रो महानृषिः । ९००५
 ऋष्यशृङ्गस्तपोनियो वन एवाभ्यवर्त्तत । तस्यर्षेः शृङ्गं शिरसि राजन्नासीत्सहात्मनः ।
 तेनार्थशृङ्ग इत्येवं तदा स प्रथितोऽभवत् । न तेन दृष्टः पूर्व्वोऽन्यः पितुरन्यत्र मानुषः ।
 तस्मान्तस्य मनो नित्यं ब्रह्मचर्य्येऽभवत्पृथक् । एतस्मिन्नेव काले तु सखा दशरथस्य वै ।
 लोमपाद इति ख्यातो अङ्गानामीश्वरोऽभवत् । तेन कामात्कृतं मिथ्या ब्राह्मणस्येति नः श्रुतिः ।
 स ब्राह्मणैः परित्यक्तस्तदा वै जगतः पतिः । पुरोहितापचागाच्च तस्य राज्ञो यदृच्छया । ९०१०
 न वर्ष वर्ष सहस्राचक्षतोऽपीद्यन्त वै प्रजाः । स ब्राह्मणान् पर्य्यष्टुच्छन्तपोयुक्तान् मनोषिणः ।
 प्रवर्षणे सुरेन्द्रस्य समर्थान् पृथिवीपते । कथं प्रवर्षन् पञ्चस्य उपायः परिकृश्यतां ।
 तमूचुश्चेदितस्ते तु स्वमतानि मनोषिणः । तत्र लेको मुनिवरस्तं राजानमुवाच ह ।
 कुपितास्तव राजेन्द्र ब्राह्मणा निष्कृतिश्चरः । ऋष्यशृङ्गं मुनिसुतमानचक्ष च पार्थिव ।
 वानेयमनभिज्ञश्च नारीणामार्थवे रतं । स चेदवतरेद्राजन् विषयमेतं महातपाः । ९१

सद्यः प्रवर्धेत् पर्जन्य इति मे नात्र संशयः । एतच्छ्रुत्वा वचो राजन् कृत्वा निष्कृतिमात्मनः ।

स गत्वा पुनरागच्छत् प्रसन्नेषु दिजातिषु । राजानमागतं श्रुत्वा प्रतिसञ्चक्षुः प्रजाः ।

ततोऽङ्गपतिराह्वय सचिवान्मन्त्रकोविदान् । अथष्टङ्गागमे यत्नमकरोन्मन्त्रनिश्चये ।

सोऽथगच्छदुपायन्तु तैरमात्यैः सहाच्युत । शास्त्रज्ञैरसमर्थज्ञैर्नित्यञ्च परिनिष्ठितैः ।

ततश्चानाययामास वारमुत्था महीपतिः । वेश्याः सर्वत्र निष्णातास्ता उवाच स पार्थिवः ।

१०००

अथष्टङ्गमृषेः पुत्रमानयध्वमुपायनः । लोभयित्वाऽभिविद्यास्य विषयं मम शोभनाः ।

ता राजभयभोगाश्च शापभीताश्च येषितः । न शक्नुमृचस्तत्कार्यं त्रिवर्षा गतचेतसः ।

तत्र त्वेका जग्दोषा राजानमिदमब्रवीत् । प्रयत्निष्ये महाराज तमानेतुं तपोधनं ।

अभिप्रेतोस्तु मे कामांस्त्वमनुज्जातुमर्हसि । ततः ब्रह्माम्यानयितुमृथ्यष्टङ्गमृषेः सुतं ।

तस्याः सर्वमभिप्रेतमस्वजानात्स पार्थिवः । धनञ्च प्रददौ भूरि रत्नानि विविधानि च ।

१००१

ततो रूपेण मयसा वयसा च महीपते । स्त्रिय आदाय काशित् सा जगाम वनमञ्जसा ।

इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अथ्यष्टङ्गापाख्याने दशधिकशतोऽध्यायः ॥ ११० ॥

॥ लोमश उवाच । सा तु नाव्याश्रमश्चक्रे राजकार्यार्थसिद्धये । सन्देशाच्चैव नृपतेः स्वबुद्ध्या चैव भारत ।

नानापुष्पफलैर्द्वैः कृत्रिमैरुपशोभितैः । नानागुल्मलतोपेतैः स्वादुकामफलप्रदैः ।

अतीव रमणीयन्दतीव च मनोहरं । चक्रे नाव्याश्रमं रम्यमद्भुतोपमदर्शनं ।

ततो निबध्य तां नावमदूरे काश्यपाश्रमात् । चारयामास पुरुषैर्विहारं तस्य वै मुनेः ।

१००२

ततो दूहितरं वेश्या समाधायेतिकार्यं सा । दृष्ट्वाऽन्तरं काश्यपय प्राहिणोद्बुद्धिमतां ।

सा तत्र गत्वा कृष्णा तपोनित्यस्य सन्निधौ । आश्रमं तं समासाद्य दर्शयत् तमृषेः सुतं ।

॥ वेश्यावाच ॥ कश्चिन्मुने कुशलं तापसानां कश्चिच्च वो मूलफलं प्रभूतं । कश्चिद्भवाश्रमते चाश्रमेऽस्मिंस्तां वै द्रष्टुं साम्प्रतमाग
तोऽस्मि ।

कश्चित्तपो वद्धंते तापसानां पिता च ते कश्चिदहीनतेजाः । कश्चित्तया प्रीयते चैव विप्र कश्चित् स्वाध्यायः क्रियते चैव
शृङ्ग ।

॥ अथ्यष्टङ्ग उवाच ॥ अद्भ्या भवान् ज्योतिरिव प्रकाशते मन्ये चाहं त्वामभिवादनीयं । पाद्यं वै ते संप्रदास्यामि कामाद्यथाधर्मं
फलमूलानि चैव ।

१००३

कौश्या दृष्ट्यामासस्त्रययोपजोषं कृष्णाजिनादृतायां सुखायां । कृत्वाश्रमस्तत्र किं नाम चेदं व्रतं ब्रह्मेश्वरसि हि देववत् ।

॥ वेश्यावाच ॥ ममाश्रमः काश्यपपुत्र रम्यस्त्रियोन्नमं ब्रह्मभिमं परिण । तत्र स्वधर्मोऽनभिवादनं मे नचोदकं पाद्यमुपसृ
शामि ।

भवतानभिवाद्योऽहमभिवाद्या भवाम्मया । व्रतमेतादृशं ब्रह्मन् परिष्वज्यो भवान्मया ।

॥ अथ्यष्टङ्ग उवाच ॥ फलानि पक्वानि दानानि तेऽहं भक्तातकान्यामलकानि चैव । कक्षकापीकृदधन्वनानि पिप्पलानां काम
कारं कुरुष्व ।

• ॥ लोमश उवाच ॥ सा तानि सर्वानि विवर्जयित्वा भव्यांश्चनर्हाणि ददौ ततोऽस्य ।

१०००

तान्यष्टाङ्गस्य महारमानि ऋषं सुरूपानि रुचिं ददुर्हि । ददौ च मान्यानि सुगन्धानि चित्राणि वासांसि च भानुमन्ति ।
पेयाणि चाय्याणि ततो मुमोद चिकीड चैव प्रअहाम चैव सा कन्दुकेनारमताय मूले विभज्यमाना फलितालतेव ।

गात्रैश्च गात्राणि निषेत्तमाणा समास्त्रिषद्वासकृदष्टाङ्गं । सर्जानशोकांस्तिलकांश्च वृत्तान सुपुष्पानवनानाम्यावभज्य ।
विलज्जमानेव मदाभिभूता प्रलोभयामास सुतं महर्षेः । अथय्यष्टाङ्गं विहृतं समोज्य पुनः पुनः पीय च कायमस्य ।

अत्रैत्यमाणा शनकैर्जगाम कृत्वाऽग्निहोत्रस्य तदापदेशं । तस्यां गतायां मदनने मत्तो विचेतनश्चाभवदष्टाङ्गः । १०००१

तामेव भोवेन गतेन गृह्ये विनिश्चयमन्तर्त्तारूपो बभूव ।

ततो मुहूर्त्ताद्वरिपिङ्गलाचः प्रवेष्टितो रोमभिरानखाद्यात् । स्वाध्यायवान् वृत्तसमाधियुक्तो विभाण्डकः काश्यपः
प्रादुरगमोत् ।

मोऽपश्यदामीनमुपेत्य पुत्रं ध्यायन्तमेकं विपरीतचित्तं । विनिश्चयमन्तं मुहूर्त्तद्विष्टं विभाण्डकः पुत्रमुवाच दीने ।

न कल्पन्ते ममिधः किन्तु तात कच्चिद्भुतश्चाग्निहोत्रं त्वयाऽद्य । सुनिर्णितं सुकृत्स्नं रोमधेनुः कश्चिस्वत्साऽद्य कृता
त्वया च ।

न वै यथापूर्वमिवास्मि पुत्र चिन्तापरस्यास्मि विचेतनस्य । दीनोऽतिमात्रं त्वमिहाद्य किन्तु पृच्छामि त्वां क इहाद्यगतोऽ
भूत् । १०००२

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टाङ्गोपाख्याने एकादशाधिकशतोऽध्यायः ॥ १११ ॥

॥ अष्टाङ्ग उवाच ॥ दहागतो जटिलो ब्रह्मचारी न वै ह्रस्वो नातिदोर्घो मनस्वी । सुवर्णवर्णः कमलायताक्षः स्वनः सुराणां
मिव शोभमानः ।

ममृद्रूपः सवितेव दीप्तः सुशृङ्गकृष्णाक्षरितोव गौरः । नीलाः प्रसन्नाश्च जटाः सुगन्धा हिरण्यरञ्जयिताः सुदीर्घाः ।

आधाररूपा पुनरस्य कण्ठे विभ्राजते विद्युदिवाल्मरीचे । दौ चास्य पिण्डावधरेण कण्ठादजातरोमौ समनोहरौ च ।

विलम्बमध्यस्य स नाभिदेशे कटिस्थ तस्यातिरुतप्रमाण । तथाऽस्य चोगान्तरतः प्रभाति हिरण्यो मेखना मे यथेयं ।

अन्यस्य तस्याद्भुतदर्शनोयं विकूजितं पादयोः संप्रभाति । पाण्डोय तदत् स्वनवन्निबद्धौ कलापकावचमाला यथेयं । १०००३

विचेष्टमानस्य च तस्य तानि कूजन्ति हंभाः सगमीव मत्ताः । चीराणि तस्याद्भुतदर्शनानि नेमानि तद्वत्तम रूपवन्ति

वक्त्रस्य तस्याद्भुतदर्शनोयं प्रस्थातं ह्लादयतीव चेतः । पुंस्कोकिलस्येव च तस्य वाणो तां शृण्वतो मे व्यथितोऽन्तरात्मा ।

यथा वनं माधवमसि मध्ये समोरितं श्वसनेनैव भाति । तथा स भात्युत्तमपुष्पगन्धो निषेव्यमाणः पथेन तात ।

सुखयतास्यापि जटा विषक्ता दैधोक्तता नातिममा ललाटे । कर्णौ च चित्रैरिव चक्रवर्कैः समावृतौ तस्य सुरूपवद्भिः ।

तथा फलं वृत्तमथो विचित्रं समाहरत् पाणिना दक्षिणेन । तद्भूमिमाभ्युच पुनः पुनश्च समुत्पतत्यद्भुतरूपमुच्चैः । १०००४

तच्चाभिहत्वा परिवर्त्ततेऽधौ वातेरितो वृक्ष इवाथ घूर्णेन । न प्रेक्षतः पुत्रमिवामराणां प्रीतिः परा तात रतिस्य जाता ।

स मे समास्त्रिष्य पुनः शरीरं जटासु गृह्णाभ्यवनाम्य वक्त्रं । वक्त्रेण वक्त्रं प्रणिधाय शब्दश्चकार तस्मै जनयत् प्रहर्षं ।

नचापि पादं बद्धमन्यतेऽधौ फलानि चेमानि मया हतानि । एवं व्रतोऽस्मोति च मामवोचत् फलानि चान्यानि समाद
दम् ।

मयोपयुक्तानि फलानि यानि नेमानि तुल्यानि रश्मेन तेषां । नचापि तेषां त्वगियं यथैषां साराणि नैषामिव मन्त्रि
तेषां ।

तोयानि चैवातिरसानि मद्यं प्रादात् स वै पातुमुदाररूपः । पोत्रैव यान्यभ्यधिकः प्रहर्षा ममाभवद्भूषणितेव आसीत् । १००९५
इमानि चित्राणि च गन्धवन्ति मान्यानि तस्येदग्यितानि पट्टैः । यानि प्रकीर्त्येह गतः स्वमेव स आश्रमं तपसा द्योत
मानः ।

गतेन तेनास्मि कृतो विचेता गात्रञ्च मे संपरिदह्यतीव । इच्छामि तस्यान्तिकमागु गन्तुं तस्मै ह नित्यं परिवर्त्तमानं ।
गच्छामि तस्यान्तिकमेव तातं का नाम मा ब्रह्मचर्या च तस्य । इच्छाम्यहं चरितुं तेन सार्द्धं यथा तपः स चरत्यर्थधर्मा ।

चर्त्तुं तथेच्छा हृदये समास्ति ददोति चित्तं यदि ते न पश्ये ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि स्रष्ट्यष्टङ्गोपाख्याने द्वादशधिकशतोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

॥ विभाण्डक उवाच ॥ रक्षांसि चैतानि चरन्ति पुंश्च रूपेण तेनाहुतदर्शनेन । अतुल्यवीर्याण्यभिरूपवन्ति विभ्रं सदा तपस
श्चिन्तयन्ति । १००९०

सुरूपरूपाणि च तानि तात प्रलोभयन्ते विविधैरुपायैः । सुखाच्च लोकाच्च निपातयन्ति तान्युग्ररूपाणि मुनीन् वनेषु ।

न तानि भवेत् मुनिर्धतात्मा स तां लोकान् प्रार्थयानः कथञ्चित् । कृत्वा विभ्रं तापसानां रमन्ते पापाचारास्तापमस्तान्
पश्येत् ।

अमञ्जनेनाचति । नि पुत्र पापान्यपेयानि मधूनि तानि । मान्यानि चैतानि न वै मुनीनां स्मृतानि चित्रोऽज्वलगन्धवन्ति ।

रक्षांसि तानीति निवार्य पुत्रं विभाण्डकस्मां मृगयाम्बभूव । नामादयामास यदा व्यहेण भद्रा स पर्याववृत्ते श्रमाय ।

यदा पुनः काश्यपो वै जगाम फलान्याहर्त्तुं विधिना श्रवणेन । तदा पुनर्लभयितुं जगाम मा वेशयोषा मुनिमृष्ट्यष्टङ्गं । १००९५

दृष्ट्वैव तामृष्ट्यष्टङ्गः प्रहृष्टः संभ्रान्तरूपोऽभ्यपतत्तदानीं । प्रोवाच चैनो भवतोऽश्रमाय गच्छाव यावन्न पिता ममैति ।

ततो राजन् काश्यपस्यैकपुत्रं प्रवेश्य योगेन विमुच्य नावं । प्रमोदयन्त्या विविधैरुपायैराजगृह्णाधिपतेः समीपं ।

संस्थाप्य तामाश्रमदर्शने तु मन्त्रागितां नावमयातिशुभ्रां । नीरादुपादाय तथैव चक्रे नात्याश्रमं नाम वनं विचित्रं ।

अन्तःपुरे तन्तु निवेश्य राजा विभाण्डकस्यात्मजमेकपुत्रं । दर्दश देव महमा प्रहृष्टमापूर्यमाणञ्च जगज्जलेन ।

स लोमपादः परिपूर्णकामः सुतो ददाष्ट्यष्टङ्गाय शान्तां । क्रोधप्रतीकारकरञ्च चक्रे गाथैव मार्गेषु च कर्षकानि । १००९०

विभाण्डकस्याव्रजतः स राजा पशून् प्रभूतान् पशूपांश्च वीरान् । समादिशत् पुत्रमृष्ट्यष्टङ्गो महर्षेर्विभाण्डकः परिपृच्छे

यदा वः ।

सै वक्रव्यः प्राञ्जलिभिर्भवद्भिः पुत्रस्य ते पश्यतः कर्षणञ्च । किन्ते प्रियं वै क्रियतां महर्षे दामाः स्म सर्वे तव वाचि
वद्धाः । १००९५

अथोपायात् स मुनिमृष्ट्यष्टङ्गोऽपः स्वमाश्रमं मूलफलं गृहीत्वा । अन्वेषमाणश्च न तत्र पुत्रं दर्दशं चुक्रोध ततो मृगं सः ।

ततः स कोपेन विदार्यमाण आशङ्कमाणा नृपतेर्विधानं । जगाम चर्यां प्रति धक्ष्यमाणस्तमङ्गराजं सपुरं सराङ्गं ।

स वै आन्तः कुपितः काश्यपस्तान् घोषान् समासादितवान् समृद्धान् । गोपैश्च तैर्विधिवत् पूज्यमानो राजेव तां रात्रि

मुवाच तत्र ।

अवाप्य सत्कारमतीव तेभ्यः प्रोवाच कस्य प्रथिताः स्य गोपाः । ऊचुस्तन्नेऽभ्युपगम्य सर्वे धनं तवेदं विहितं स्तुतय ।
 देशेषु देशेषु स पूज्यमानस्तान्वाचैव शृण्वन् मधुरान् प्रलापान् । प्रशान्तभूयिष्ठरजाः प्रविष्टः समामसादाङ्गपतिं पुरस्थं ।
 स पूजितमेतन् नरर्षभेण ददर्श पुत्रं दिवि देवं यथेन्द्रं । शान्तां स्तुषाञ्चैव ददर्श तत्र भौदामिनीमुच्चरन्तीं यथैव ।
 यामोऽयं घोषोऽयं स्तुतय इष्टा शान्ताश्च शान्ताऽस्य परः स कोपः । चकार तथैव पं प्रसादं विभाण्डको भूमिपतेर्नरेन्द्र ।
 स तत्र निक्षिप्य सतं मरुर्षिर्वाच स्रष्ट्याग्निसमप्रभावः । जाते तु पुत्रे वनमेवाप्रैश्या राज्ञः प्रियाण्यस्य सर्वाणि कृत्वा । १०००
 स तद्वचः कृतवानुत्थशृङ्गो यथैव च यत्रास्य पिता बभूव । शान्तां चैनं पर्य्यचरन्नेन्द्र श्वे रोहिणीं मोमभिवानुकृता ।

अरुन्धती वा सुभगा वशिष्ठं लोपामुद्रा वा यथा ह्यगम्यं । नलस्य वै दमयन्ती यथाऽभूद्यथा शची वज्रधरस्य चैव ।
 नारायणीवेन्द्रमेना बभूव वश्या नित्यं मुद्गलस्याजमीढ । तथा शान्तां च्छृण्वन् वनस्य प्रीत्या युक्ता पर्य्यचरन्नेन्द्र ।
 तस्याग्रमः पुण्य एषोऽवभाति महाहृदं शोभयन् पुण्यकीर्तिः । अत्र स्वातः कृतकृत्यो विगृह्णतीर्थान्यन्यान्यनुभयाहि राजन् ।

✕ इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि च्छृण्वन्नेन्द्रोपाख्याने त्रयोदशाधिकश्लोकाध्यायः ॥ ११३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः प्रयातः कैशिकाः पाण्डवो जनमेजय । आनुपूर्व्येण सर्वाणि जगामायतनान्यथ । १००१
 स सागरं ममासाद्य गङ्गायाः सङ्गमे नृप । नदीशतानां पञ्चानां मध्ये चक्रे समाश्रवं ।

ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधाधिपः । आहूतिः सहितो वीरः कलिङ्गान् प्रति भारत ।

॥ लोमश उवाच ॥ एते कलिङ्गाः कौन्तेय तत्र वैतरणी नदी । यत्रायजत धर्मोऽपि देवाच्छरणमेत्यवै ।

अर्षिभिः समुपायुक्तं यज्ञियं गिरिशोभितं । उत्तरं तोरमेवद्विमतं द्विजमेवितं ।

समानं देवयानेन पथा स्वर्गमुपेयुषः । अत्र वै अयोऽन्येऽपि पुग कतुभिर्गीजरे । ११०००

अत्रैव रुद्रो राजेन्द्र पशुमादाय तवान्मखे । पशुमादाय राजेन्द्र भागोऽयमिति चात्रवीत ।

इते पशौ तदा देवास्तमूचुर्भरतर्षभ । मा परस्वमभिद्रेग्धा मा धर्मान् सकलान् वशीः ।

ततः कल्याणरूपमिर्वाग्निले रुद्रमस्तवन् । दद्याच्चैनं तर्पयित्वा मानयाच्चक्रिरे तदा ।

ततः स पशुमुत्सृज्य देवयानेन जग्मिवान् । तवानुवर्गे रुद्रस्य तन्निबोध युधिष्ठिर ।

अयातयामं सर्वेभ्यः भागेभ्यो भागमुत्तमं । देवाः सङ्कल्पयामासुर्भयाद्गुद्रस्य शाश्वतं । ११००५

इमां गाथामत्र गायन्नपः स्पृशति यो नरः । देवयानोऽस्य पन्थाश्च चतुषाऽभिप्रकाशते ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो वैतरणीं सर्वे पाण्डवा द्वौपदी तथा । अवतीर्य महाभागास्तर्पयाच्चक्रिरे पितृन् ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ उपस्पृश्येह विधिवदस्यां नद्यां तपोवलात् । मानुषादस्मि त्रिषयादपेतः पश्य लोमश ।

सर्वान् लोकान् प्रपश्यामि प्रसादात्तत्र सुव्रत । वैखानसानां जपतामेष शब्दे महात्मनां ।

॥ लोमश उवाच ॥ त्रिशतं वै सहस्राणि योजनानां युधिष्ठिर । यत्र ध्वनिं शृणोष्येन तुष्णीमास्त्व विशास्यते । ११०१०

एतत् स्वयम्भुवो राजन् वनं दिव्यं प्रकाशते । यत्रायजत राजेन्द्र विश्वकर्मा प्रतापवान् ।

यस्मिन् यज्ञे हि भूर्देवता कश्यपाय महात्मने । सपर्वतवनीदेशा दक्षिणार्थे स्वयम्भुवा ।

अवासीदच्च कौन्तेय दत्तमात्रा मही तदा । उवाच चापि क्षुपिता लोकेश्वरमिदं प्रभुं ।

न मां मर्त्याय भगवन् कस्मैचिद्दातुर्हसि । प्रदानं मोघमेतत्ते यास्यामिषो रसीतलं ।

विषोदक्तीन्तु तां कृष्ट्वा काश्यपो भगवानृषिः । प्रसादयात्प्रभूवाय ततो भूमिं विश्राम्यते ।

११०१५

ततः प्रसन्ना पृथिवी तपसा तस्य पाण्डव । पुनरुत्पन्नमलिलादेदीरुपा खिता भभौ ।

सैषा प्रकाशते राजन् वेदी संस्त्रानलक्षणा । आरुह्यात्र महाराज वीर्यवान् वै भविष्यसि ।

सैषा सागरमासाद्य राजन् वेदी समाश्रिता । एतामारुह्य भद्रन्ते त्वमेकसार सागरं ।

अहञ्च ते स्वस्त्ययनं प्रयोद्वेय यथा त्वमेगीमधिरोहसेऽय । स्पृष्ट्वा हि मर्त्येन ततः समुद्रमेवावेदी, प्रविशत्याजमोढ ।

ओं नमो विश्वगुप्ताय नमो विश्वपराय ते । सान्निध्यं कुरु देवेश सागरे लज्जामासि ।

११०१०

अग्निर्भिन्नो योनिरापोऽय देवो विष्णोरितस्त्वमृतस्य नाभिः । एवं ब्रुवन् पाण्डव सत्यवाक्यं वेदीमिमं त्वं तरसाऽधिराह ।

अग्निश्च ते योनिरिडा च देहो रेतोन्धा विष्णोरमृतस्य नाभिः । एवं जपन् पाण्डव सत्यवाक्यं ततोऽवगादेत पतिं नदीनां ।

अन्यथा हि कुरुश्रेष्ठ देवयोनिरपायसिनिः । कुशयेणापि कौन्तेय न प्रष्टव्यो महोदधिः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः कृतस्वस्त्ययनो महात्मा युधिष्ठिरः सागरमभ्यगच्छत् । कृत्वा च तच्छासनमस्य सर्व्यं महेन्द्रमासाद्य निशामुवच ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि महेन्द्राचनगमने चतुर्दश्याधिकशतोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ भ तत्र तामुषिलैकां रजनीं पृथिवीपतिः । तापमानां परश्चक्रे मत्कारं भ्रातृभिः सह । ११०१५

लोमशस्तस्य तान् सर्वानाचख्यौ तत्र तापमान् । भृगूनङ्गिरसश्चैव वार्ष्णिष्ठानथ काश्यपान् ।

तान् समेत्य स राजर्षिर्भविष्य कृताञ्जलिः । रामस्यानुचरं वीरमपृच्छ द्रुतव्रणं ।

कदा तु रामो भगवांस्तापसान्दर्शयिष्यति । तेनैवाहं प्रमज्जनं द्रष्टुमिच्छामि भार्गवं ।

॥ अकृतव्रण उवाच ॥ आयानेवासि त्रिदिशो रामस्य विदितात्मनः । प्रीतिल्लयि च रामस्य बिभ्रं त्वां दर्शयिष्यति ।

चतुर्दशमीयुगींश्च रामं पश्यन्ति तापसाः । अस्यां गात्र्या व्यतीतायां भविषीत्यनुवृद्धी ।

११०१०

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भवाननुगतो रामं जामदग्न्यं महाबलं । प्रत्यक्षदर्शी सर्व्येय पूर्ववृत्तस्य कर्मणः ।

स भवान् कथयत्वथ यथा रामेण निर्जिताः । आहवे क्षत्रियाः सर्व्ये कथं केन च हेतुना ।

॥ अकृतव्रण उवाच ॥ हन्त ते कथयिष्यामि महदाख्यानमुत्तमं । भृगूणां राजशार्दूल वेदो जातस्य भारत ।

रामस्य जामदग्न्यस्य चरितं देवमस्मितं । हैहयाधिपतेष्वैव कार्त्तवीर्यस्य भारत ।

रामेण चाञ्जुनो नाम हैहयाधिपतिर्हतः । तस्य बाहुशतान्यामंखोणि सप्त च पाण्डव ।

११०१५

दत्तात्रेयप्रसादेन विमानं काञ्चनं तथा । ऐश्वर्य्यं सर्व्वभूतेषु पृथिव्यां पृथिवीपते ।

अव्याहतगतिश्चैव रथक्षय महात्मनः । रथेन तेन तु सदा वरदानेन वीर्यवान् ।

समर्द्धं देवान् यन्त्रांश्च श्वघोषैव समन्ततः । भूतांश्चैव स सर्व्वान्मु पीडयामास सर्व्वतः ।

ततो देवाः समंथाऽऽर्च्य्यस्य महाव्रताः । देवदेवं सुरारिंश्च विष्णुं सत्यपराक्रमं ।

भगवन् भूतरचर्यमर्ज्जुनं जह्नि वै प्रभो । विमानेन च दिव्येन हैहयाधिपतिः प्रभुः ।

११०१०

सचोमहायुग्ं क्रौडन्ते धर्म्यमास वासथं । ततस्तु भगवान् देवः शक्रेण सहितस्तदा ।

कार्त्तवीर्य्यविनाशार्थं मन्त्रयामास भारत । यत्तद्भूतहितं कार्त्तं सुरेन्द्रेण निवेदितं ।

स प्रतिश्रुत्य तत्सर्वं भगवान् लोकपूजितः । जगाम वदन् रत्नां स्तमेवाश्रममण्डलं ।

रत्नास्मिन्नेव काले तु पृथिव्यां पृथिवीपतिः । कान्यकुब्जे महानाथीत् पार्थिवः सुमहाबलः ।

गाधीनि विश्रुतो लोके वनवासं जगाम ह । वने तु तस्य वसतः कन्या जज्ञे ऽष्टरःसमा ।

११०५

ऋचोको भार्गवस्तासु वरयामास भारत । तमुवाच ततो गाधिर्ब्राह्मणं संश्रितव्रतं ।

उच्यते नः कुले किञ्चित् पूर्वैर्यत् सम्यक्कृतं । एकतः श्यामकर्षाणां पाण्डुराणां तरस्त्रिणां ।

सहस्रं वाजिनां शुक्लमिति विद्धि द्विजोत्तम । न चापि भगवान् वाच्यो दीयतामिति भार्गव ।

देया मे दुहिता चैव तद्विधाय महात्मने ॥ ऋचोक उवाच ॥ एकतः श्यामकर्षाणां पाण्डुराणां तरस्त्रिणां ।

दास्याम्यश्वमहसं ते मम भार्या सुताऽस्तु ते ॥ अकृतव्रण उवाच ॥ स तथेति प्रतिज्ञाय राजन् वरुणमब्रवीत् ।

११०६

एकतः श्यामकर्षाणां पाण्डुराणां तरस्त्रिणां । सहस्रं वाजिनामेकं शुक्लार्धं प्रतिदीयता ।

तस्मै प्रादात् सहस्रं वै वाजिनां वरुणस्तदा । तदश्वनीर्धं विख्यातमुत्थिता यत्र ते हयाः ।

गङ्गाया कान्यकुब्जे वै ददौ सत्यवतीं तदा । ततो गाधिसुताञ्चास्मै जन्याद्यामन् मुरास्तदा । लब्ध्वा हयसहस्रान्नु तांश्च दृष्ट्वा
दिवौकसः ।

धर्मेण लब्ध्वा तां भार्यामृचोको द्विजमन्तमः । यथाकामं यथायोधं तथा नेमे सुमध्यया ।

तं विवाहे कृते राजन् सभार्यमवलोककः । अजगाम भृगुः श्रेष्ठं पुत्रं दृष्ट्वा ननन्द ह ।

११०७

भार्यापतो तमासीनं गुरुं मृगगणार्चितं । अर्चिता पृथुपासो नौ प्राञ्जली तस्मत्पुत्रस्तदा ।

ततः स्तुधां स भगवान् प्रहृष्टो भृगुरब्रवीत् । वरं वृणोष्व सुभगे दाता ह्यस्मि तवेषितं ।

सा वै प्रसादयामास तं गुरुं पुत्रकारणात् । आत्मनश्चैव मातुश्च प्रसादश्च चकार सः ।

॥ भृगुरवाच ॥ ऋते लब्ध्वैव माता च स्त्रीते पुंमवनाय वै । अलिङ्गितां पृथग्वृद्धौ साऽश्वत्थं लमुदुम्बरं ।

चरुदयमिदं भद्रे जनन्याय तवैव च । विश्वमावर्त्तयित्वा तु मया यत्नेन साधितं ।

११०८

प्राश्रितव्यं प्रयत्नेन ते युक्ताऽदर्शनं गतः । अलिङ्गने च तस्यैव चक्रतुले विपर्ययं ।

ततः पुनः स भगवान् काले बह्मतिथे गते । दिव्यज्ञानाद्विदित्वा तु भगवानागतः पुनः ।

अथोवाञ्ज महतेजा भृगुः सत्यवतीं क्षुषां । उपयुक्तश्चर्मद्रे वृक्षे च लिङ्गनं कृतं ।

विपरीतेन ते सुभ्रु मावा चैवामि वक्षिता । ब्राह्मणः चक्षुर्दृष्टिर्नैव तत्र पुत्रो भविष्यति ।

क्षत्रियो ब्राह्मणचारो मातुस्तव सुतो महान् । भविष्यति महावीर्यः साधूनां मार्गमास्थितः ।

११०९

ततः प्रसादयामास श्वशुरं सा पुनः पुनः । न मे पुत्रो भवेदोदृक् कामं पौत्रो भवेत्ति ।

श्वमस्त्विति सा तेन पाण्डव प्रतिनोन्दता । जमदग्निं ततः पुत्रं जज्ञे सा काल आगते ।

तेजसा वर्धमा चैव युक्तं भार्गवनन्दनं । स वर्द्धमानसिजस्ती वेदस्याध्ययनेन च ।

बह्वैतृषीमहातेजाः पाण्डवेयात्यवर्त्तत । तन्नु कृत्वा धनुर्वेदः प्रत्यभाङ्गरतैषम ।

चतुर्विधानि चास्त्राणि भास्वरोपमवर्धसं ।

१११०

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि जमदग्न्युत्पत्तौ पञ्चदशाधिकश्लोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

॥ अकृतव्रण उवाच ॥ स वेदाध्ययने युक्तो जमदग्निर्महातपाः । तपस्तेपे ततो वेदाः श्रियमादृशमानयत् ।

स प्रमेनजितं राजन्नधिगम्य नगराधिपं । रेणुकां वरयामास स च तस्मै ददौ नृपः ।

रेणुकान्तव्य सम्प्राप्य भार्यां भार्गवनन्दनः । आश्रमस्थस्त्वया सार्द्धं तपस्तेपेऽनुकूलया ।

तस्याः कुमारं श्ववारो जज्ञिरे रामपञ्चमाः । सर्वेषामजघन्यस्तु राम आसीजघन्यजः ।

फलाहारेषु सर्वेषु गतेष्वथ सुतेषु वै । रेणुका स्नातुमगमत् कदाचिन्नियतव्रता ।

११००४

सा तु चित्ररथं नाम मार्त्तिकाकतकं नृपे । ददर्श रेणुका राजन्नागच्छन्ती यदृच्छया ।

क्रौडन्तं सलिले दृष्ट्वा सभार्यं पद्ममालिनं । च्छद्मिन्नं ततस्तस्य स्पृहयामास रेणुका ।

व्यभिचाराच्च तस्मात् सा किन्नाऽभिमि विचेतना । प्रविवेशाश्रमं वप्ता तां वै भर्ताऽश्वबुधत ।

स तां दृष्ट्वा च्युतां धैर्याद्वाह्या लक्ष्या विवर्जितां । धिक्शब्देन महतिजा गर्हयामास वीर्यवान् ।

ततो ज्येष्ठो जामदग्न्यो रुमणवान्नाम नामतः । आजगाम सुषेणश्च वसुर्विधावसुस्तथा ।

११०००

तानां पुण्यां भगवान् बधे मातुर बोदयत् । न च ते जातमखेहाः किञ्चिद्दुःखं चिन्तयन् ।

ततः शशाप तान् क्रोधात्ते शशाप्येतानां जङ्गः । मृगपक्षिमधर्माणः क्षिप्रमामन् जडोपमाः ।

ततो रामोऽभ्ययात् पश्चादाश्रमं परवीरहा । तमुवाच महाबाह्वर्जमदग्निर्महातपाः ।

जहीमां मातरं पापां मा च पुत्रव्ययां कृथाः । तत आदाय परशुं रामो मातुः शिरोऽहरत् ।

ततस्तस्य महाराज जमदग्नेर्महात्मनः । कोपोऽभ्यगच्छत् महमा प्रमन्नयात्रावीदिदं ।

११००४

ममेदं वचनात्तात कृतन्ते कर्म दुष्करं । वृषीष्य कामान् धर्मज्ञ यावतो वाञ्छमे हृदा ।

स वव्रे मातुस्त्यानमस्यतिश्च बधस्य वै । पापेन तेन चास्पृशं भ्रातृणां प्रकृतिं तथा ।

अप्रतिद्वन्दतां युद्धे दीर्घमायुश्च भारत । ददौ च सर्वान् कामांस्तान् जमदग्निर्महातपाः ।

कदाचित्तु तथैवास्य विनिष्क्रान्ताः सुताः प्रभो । अथानूपपतिर्वीरः कार्त्तवीर्याऽभ्यवर्त्तत ।

तमाश्रमपदं प्राप्तमृधेभार्या ममाश्चयत् । स युद्धमदसंमत्तो नाभ्यनन्दत्तथाऽर्चनं ।

११०००

प्रमथ्य चाश्रमात्तस्माद्धिमधेनोस्तथा बलात् । जहार वत्सं क्रोशन्त्या बभञ्च च महाद्रुमान् ।

आगताय च रामाय तदाचष्ट पिता स्वयं । गाञ्च रोरुदतीं दृष्ट्वा कोपो रामं समाविशत् ।

स मृत्युवशमापन्नं कार्त्तवीर्यमुपाद्रवत् । तस्याथ युधि विकस्य भार्गवः परवीरहा ।

चिच्छेद निशितैर्भस्त्रैर्बाहून् परिघमग्निमान् । सहस्रमस्मितावाजन् प्रष्टञ्च रुचिरं धनुः ।

अभिभूतः स रामेण संयुक्तः कालधर्माणा । अञ्जुनस्याथ दायादा रामेण कृतमन्यवः ।

११००४

आश्रमस्थं विना रामं जमदग्निमुपाद्रवन् । ते तं जघ्नुर्महावीर्यमयुधन्तं तपस्विनं ।

अमहद्रामगर्भंति विक्रोशन्तमनायवन् । कार्त्तवीर्यस्य पुत्रीस्तु जमदग्निं युधिष्ठिर ।

पीडयित्वा शरैर्जगुर्थयागतमरिन्दमाः । अपक्रान्तेषु चैतेषु जमदग्नी तथा गते ।

समित्पाणि रूपागच्छदाश्रमं मृगुनन्दनः । स दृष्ट्वा पितरं वीरस्तथा मृत्युवशज्जितं ।

अनर्हं तं तथाभूतं विललाप सुदुःखितः ।

१२०००

इति श्रीमहाभारते आरभ्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि जमदग्निबधे षोडशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

॥ राम उवाच ॥ ममापराधात्तै. जुद्धैर्हतस्त्वं तात बालिशैः । कार्त्तवीर्यस्य दायार्द्धने मृग इवेपुभिः ।

धर्मज्ञस्य कथं तात वर्त्तमानस्य मत्पथे । मृत्युरेवंविधा युक्तः सर्वभूतेश्वनागमः ।

किन्तु तैर्न कृतं पापं येर्भवांस्तपसि स्थितः । अयुध्यमानो वृद्धः मन हतः प्ररगतैः शितैः ।

किन्तु ते तत्र वक्ष्यन्ति सचिवेषु सुहृत्सु च । अयुध्यमानं धर्मज्ञमेकं हत्वाऽनपत्रपाः ।

लालथैवं मकरुणं वज्रं नानाविधं नृप । प्रेतकार्याणि सर्वाणि पितृशुक्ले महातपाः ।

१०९००

ददाह पितरश्चाग्नौ रामः परपुरश्चयः । प्रतिजज्ञे बधश्चापि सर्व्वचक्षस्य भारत ।

मकुटोऽतिबलः संख्ये शस्त्रमादाय वीर्यवान् । जग्निवान् कार्त्तवीर्यस्य सुतानेकोऽन्तिकापमः ।

तेपाञ्चानुगता ये च चक्षिथाः चक्षियर्षभ । तांश्च सर्व्वानवामृदाद्रामः प्रहरताम्बरः ।

त्रिःसप्तकृतः पृथिवीं कृत्वा निःक्षिप्यथा प्रभुः । समन्तपञ्चके पञ्च चकार रौधिरान् हृदान् ।

स तेषु तर्पयामास भृगून् भृगुकुलोद्भवः । साक्षाद्दर्शं चर्षीकं स च गगनं न्यवेदयत् ।

१०९०५

ततो यज्ञेन महता जामदग्न्यः प्रतापवान् । तर्पयामास देवैश्चन्द्रमृत्विग्भ्यः प्रददौ महौ ।

वेदीश्चाण्यददद्वैमीं कश्यपाय महात्मने । दशव्यामायतां कृत्वा नवोत्सेधां त्रिशास्यते ।

तां कश्यपस्यानुमते ब्राह्मणाः खण्डशस्तदा । व्यभजंस्ते तदा राजन् प्रख्याताः स्वाण्डवायनाः ।

स प्रदाय महौ तस्मै कश्यपाय महात्मने । अस्मिन्महेन्द्रे शैलेन्द्रे वसत्यमितविक्रमः ।

एवं वैरमभूत्तस्य चक्षिथैलौकवासिभिः । पृथिवी चापि विजिता रामेणास्मितेजसा ।

१०९१०

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततश्चतुर्दशीं रामः समयेन महामनाः । दर्शयामास तान् विप्रान् धर्मराजश्च सानुजं ।

स तमानर्धं राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितः प्रभुः । दिजानांश्च परां पूजां चक्रे नृपतिसत्तमः ।

अर्चत्वा जामदग्न्यं स पूजितस्तेन चोदितः । महेन्द्र उच्यतां रात्रिं प्रययौ दक्षिणमुखः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि जामदग्न्योपाख्याने सप्तदशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ गच्छन् स तीर्थानि महानुभावः पुण्यानि रम्याणि ददर्श राजा । सर्वाणि विप्रैरुपशोभितानि कचित्

कचिद्भारत सागरस्य ।

स वृत्तवांस्तेषु कृताभिषेकः सहानुजः पार्थिवपुत्रपौत्रः । समुद्रशो पुण्यतमां प्रशन्तो जगाम पारिचित पाण्डुपुत्रः ।

तत्रापि चाप्रत्य महानुभावः सन्तर्पयामास पितृन् सुरांश्च । दिजातिमुखेषु धनं विष्टञ्च गोदावरीं सागर

गामगच्छत् ।

ततो विपाश्ना द्रविडेषु राजन् ममुद्रमासाद्य च लोकपुण्यं । अगस्त्यतीर्थंश्च महापवित्रं नागीतीर्थान्यथ वीरौ ददर्श ।

तत्रार्जुनस्यायधनुर्धरस्य निशम्य तत् कर्म मरैरश्चक्यं । संपूज्य गगनः परमर्षिसंघैः परां मुदं पाण्डुसुतः स लेभे ।

स तेपु तीर्थेष्वभिषिक्तगात्रः कृष्णासहायः सहितोऽनुजैश्च । संपूजयन् विक्रममर्जुनस्य रेभे महीपाल पतिः पृथिव्याः ।

ततः सहस्राणि गवां प्रदाय तीर्थेषु तेष्वाधरोत्तमस्य । वष्टः मह भ्रातृभिरर्जुनस्य संकीर्तयामास गवां प्रदानं ।

स तानि तीर्थानि च सागरस्य पुण्यानि चान्यानि बहूनि राजन् । क्रमेण गच्छन् परिपूर्णकामः स्वर्पारिकं पुण्यतमं ददर्श

तत्रोदधेः कश्चिदनीत्य देशं ख्यातं पृथिव्यां वनमाससाद । तत्रं सुरैरत्र तपः पुरस्तादिष्टं तथा पुण्यपैरभैरैः ।

स तत्र तामय्यधनुर्द्धरस्य वेदीं ददर्शायतपीनवाहः । अक्षीकपुत्रस्य तपस्विमधैः समावृतां पुण्यकदर्वनीयं ।
 ततो वसुनां वसुधाधिपः स महद्गणानाञ्च तथाऽश्विनोश्च । वैरखनादित्यधनेश्वराणामिन्द्रस्य विष्णोः सवितुर्विभोश्च ।
 भवस्य चन्द्रस्य दिवाकरस्य पतेरपां माध्यगणस्य चैव । धातुः पितृणाञ्च तथा महात्मा रुद्रस्य राजन् सगणस्य चैव । १०९९
 सरस्वत्याः सिद्धगणस्य चैव पुण्याश्च ये चायमरास्तथाऽन्ये । पुण्यानि चाप्यायतनानि तेषां ददर्श राजा सुमनोहराणि ।
 तेषूपवामान् विविधानुपोय दत्त्वा च रत्नानि महानि राजा । तीर्थेषु सर्वेषु परिस्रुताङ्गः पुनः स सृष्टारकमाजगाम ।
 स तेन तीर्थेन तु सागरस्य पुनः प्रयातः सह मोदगोथैः । द्विजैः पृथिव्यां प्रथितं महद्भिस्तीर्थं प्रभासं समुपाजगाम ।
 तत्राभिषिक्तः पृथुनोहिताक्षः महानुजैर्देवगणान् पितृञ्च । सन्तर्पयामास तथैव कृष्णा ते चापि विप्राः सह लोमशेन ।
 स द्वादशाहं जलवायुभजः कुर्वन् च पाहः सु तदाऽभियेकं । समन्ततोऽग्नौ रदीपयित्वा तेषु तपो धर्मभूतान् रष्टिः । १०९९
 तमुपमाश्राय तः श्वरन्तं शुश्राव रामश्च जनाईनश्च । तौ सर्व्ववृष्णिप्रवरौ मधेन्यौ युधिष्ठिरं जग्मतुराजमोढं ।
 ते वृष्णयः पाण्डुमुलान् समीक्ष्य भूमौ शयानान् मनदिग्धगात्रान् । अनर्हन्तौ द्रौपदीञ्चापि दृष्ट्वा सदुःखितायुज्जगृह्ण
 र्त्तनादं ।

ततः स रामश्च जनाईनश्च कार्ष्णिश्च शम्भश्च शिनेश्च पौचं । अन्याश्च वृष्णीन् प्रगम्य पूजाञ्चक्रे यथाधर्ममहीनमन्त्रः ।
 ते चापि सर्व्वान् प्रतिपूय पार्थास्तौ सत्तनाः पाण्डुमुत्तस्येव । युधिष्ठिरं मन्त्रिवाक्यं राज्ञापुनाविश्वदेवगणा यथेन्द्रं ।
 तेषां स सर्व्वश्चरितं परेषां वने च वामं परमप्रतीतः । अस्मार्थमिन्द्रस्य गतञ्च पार्थं निवेष्टनं वृष्टमनाः श्वश्रुः । १०९९
 श्रुत्वा तु ते तस्य वचः प्रतीतास्माद्यापि दृष्ट्वा मुकुशानतीव । नेत्रैर्ह्रस्वं संसृज्य चर्माहं दः खार्त्तिजं क्षारि महानुभावाः ।
 इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वेण तीर्थयात्रापर्व्वेण वाष्पेययुधिष्ठिरसंवादे शृष्टादश अधिपतयोऽध्यायः ॥ ११८ ॥
 ॥ जनमेजय उवाच ॥ प्रभासतीर्थमासाद्य पाण्डवा वृष्णयस्तथा । किमकुर्वन् कथाश्रवणं कास्तथासंस्तपोधन ।
 ते हि सर्व्वे महात्मानः सर्व्वशास्त्रविशारदाः । वृष्णयः पाण्डवाश्चैव सुहृदस्य परस्परं ।
 ॥ वैशम्पयन उवाच ॥ प्रभासतीर्थं संप्राप्य पुण्यतीर्थं महोदधेः । वृष्णयः पाण्डवान् वीराः परिवर्त्त्यापतस्थिरे ।
 ततो गोक्षीरकुन्देन्दुमृणालरजतप्रभः । वनमाली हली रामो बभाषे पुष्करेक्ष्णं । १०९९
 ॥ बलदेव उवाच ॥ न कृष्ण धर्मश्चरितो भवाय जन्तोर्धर्मस्य पराभवाय । युधिष्ठिरो यत्र जटो महात्मा वनाश्रयः क्षिप्यति
 शीरवासाः ।

दुर्योधनस्यापि महीं प्रशान्तिं नचास्य भूमिर्ध्वं वरं ददाति । धर्मादधर्मश्चरितो गरीयामिति व मन्थे नरोऽल्पबुद्धिः ।
 दुर्योधने चापि विवर्द्धमाने युधिष्ठिरे चासुखमात्तराज्ये । किन्त्वत्र कर्त्तव्यमिति प्रजाभिः ब्रह्मा मिथः संजनिता नराणां ।
 अयं स धर्मप्रभवो नरेन्द्रा धर्मवृत्तः सत्यवृत्तिः प्रदाता । चलेद्धि राज्याच्च सुखाच्च पार्था धर्मादपेतस्तु कथं विवर्द्धेत् ।
 कथं नु भोमश्च रूपसू विप्रो द्रोणश्च राजा च कुलस्य वृद्धः । प्रब्राज्य पार्थान् सुखमाप्नुवन्ति धिक्पापबुद्धीन् भरत
 प्रधानान् । १०९९

किन्नाम वक्ष्यत्यग्निप्रधानः पितृन् समागम्य परत्र पापः । पुत्रेषु सम्यक् चरितं मयेति पुत्रानपापान् व्यपरोक्ष राजा न ।
 नासौ धिया संप्रति पश्यति स्म किं नाम कृत्वाऽहमचक्षुरेवं । जातः पृथिव्यामिति पार्थिवेषु प्रब्राज्य कौन्ते यमितिक्ष
 राज्यान् ।

नूनं मष्टद्वान् पितृलोकभूमौ चागीकराभान् चित्तिजान् प्रफुल्लान् । विचित्रवीर्यस्य सुतः सपुत्रः कृत्वा नृश्रेष्ठं वनं पश्यति स्म ।
यूढोत्तरांमानं प्रयुनोहितावानिमानं स प्रच्छन् स शृणोति नूनं । प्रास्थापयत् यत् स वनं सशङ्को युधिष्ठिरं मानुजमा
तशस्त्रं ।

योऽयं परेषां वृत्तानां मष्टद्वान् निरायुधो दीर्घभुजो निहन्त्यात् । श्रुत्वा शब्दं हि वृकोदरस्य मुञ्चन्ति भैर्यानि शकृतममृत्वा । १०२४०
स चुत्पिपासाऽध्वरुणस्तस्मै समेत्थ नानायुधवाणपाणिः । वने स्नान् वाममिमं सुघोरं शेषं न कुर्यादिति निश्चिन मे ।

मुञ्च य वीर्यस्य बलेन कश्चित् समः प्रयियामपि विद्यतेऽन्यः । स श्रोतवातातपकर्षिताङ्गो न शेषमाजावमुद्धमु कुर्यात् ।

प्राच्यानृपानेकरथेन जित्वा वृकोदरः मानुचरावलेषु । खन्यागमयोऽतिरथस्तस्मै सोऽयं वने किञ्चित् चोरवामाः ।

यः सिन्धुकुले व्यजयन् वृदेवान् ममागतान् दालिणात्यान् महीपान् । तं पश्यतेमं महदेवमयं तस्मिन् तापमत्रेष्टव्यं ।

यः पार्यवानेकरथेन जिग्मे दिशं प्रतीचीं प्रति युद्धमगडः । सोऽयं वने मूलफलेन जीवन् जटी चरत्याद्य मलाचिताङ्गः । १०२४५

सर्वे मष्टद्वेतिरथस्य राज्ञो वेदीरलादुत्पतिता मुत्रा या । मेयं वने वाममिमं मुदुःखं कथं महत्याय मतो सुस्वार्हा ।

त्रिवर्गमुखस्य समीरणस्य देवेशस्यायथ वाऽग्निनेत्रः । एषां सुराणां तनयाः कथन् वनेऽचरन् ह्यप्तमुखाः सुस्वार्हाः ।

जिते हि धर्मस्य सुते सभायं सभ्रातृके मानुचरे निरस्ते । दुर्ध्याधने चापि विवर्द्धमाने कथं न मोदत्यतिः सौमेना ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि बलरामवाक्ये एकोनविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

॥ मात्यकिरुवाच ॥ न राम कालः परिदेवनाय यदुत्तरं त्वत्तदेव सर्व्वे । समाचराभि ज्ञानतीतकालं युधिष्ठिरा यद्यपि
नाह किञ्चित् ।

ये नाथवन्तोऽथ भवन्ति लोके ते नात्मना कर्म समारभन्ते । तेषान् कार्य्येषु भवन्ति नाथाः श्रेयादेयो राम यथा
यथातेः । १०२५०

येषां तथा राम समारभन्ते कार्य्याणि नाथाः स्वमतेन लोके । ते नाथवन्तः पुत्रप्रयोगानानायत्तं कृच्छ्रमवाप्नुवन्ति ।

कस्मादिमौ रामजनाह्नो च प्रयुज्यशास्त्रौ च मया समेतौ । वसन्त्यरण्ये सह सादरीयैस्तेनोक्तनायानभिगम्य पार्थाः ।

निर्यातु साध्य दशार्हमेना प्रभृतनानायुधचित्रवक्त्रा । यमस्यं गच्छतु धार्तराष्ट्रः सबाण्डवो वृषिबलाभिभूतः ।

तं ज्ञेय कोपात् पृथिवीमपीमां संवेष्ट्येस्तिष्ठतु शार्ङ्गधन्वा । सधार्तराष्ट्रं जहि मानुबन्धं वृत्रं यथा देवपतिर्भेदहृद् ।

भ्राता च मे यः स सखा गुरुश्च जनाह्नस्यात्मसमस्य पार्थः । यदर्थमैच्छन्मनुजाः सपुत्रं शिष्यं गुरुश्चाप्रतिकूलवादं । १०२५५

यदर्थमभ्युद्यतमुत्तमन्तत् करोति कर्माय्यमपारणीयं । तस्यास्त्रवर्षाण्यहमुत्तमास्त्रैर्विहत्य सर्व्वान्पि रणेऽभिभूय ।

कोपाच्छिरः सर्पविषाग्निकल्पैः शरोत्तमैरुन्मथिताऽस्मि राम । खड्गेन चाहं निश्चितेन संख्ये कायाच्छिरस्तस्य बलात्
प्रमथ्य ।

ततोऽस्य सर्व्वाननुगानहनिष्ये दुर्ध्याधनश्चापि कुर्व्वंस्व सर्व्वान् । आत्तयुधं मामिह गैहगिण्य पश्यन् भैमा युधि जातहर्षाः ।

निघ्नन्मेकं कुरुधे धमुख्यानग्नं महाकलमिवान्तकाले । प्रयुज्यमुकान्निशिताक्षकः मोदं कषीणेण विकर्णकर्षाः ।

जानामि वीर्य्यश्च जयात्मजस्य कार्थिर्भवेत्येष यथा रणस्य । शान्त्वं सख्यं सख्यं भुजाभ्यां दुःशासनं शास्तु बजात्प्रमथ्य । १०२६०

न विद्यते आम्बवतीसुतस्य रणे विषयं हि रणेत्कटस्य । एतेन बलेन हि शम्बरस्य दैत्यस्य सैन्यं सहसा प्रणुवं ।

इतोहरत्यायतपीनबाहुरेतेन संख्ये निहतोऽश्वचक्रः । को नम शान्त्वं महाहरथस्य रणे समचं रथमभ्युदीयात् ।

यथा प्रविश्यान्तरमस्य को वै मनस्यो हि विनिष्क्रमेत । तथा प्रविश्यान्तरमस्य संख्ये को नाम जीवन् पुनराव्रजेच्च ।

द्वेणञ्च भोगश्च महारथौ तौ सुतैर्हतश्चायथ सोमदत्तं । सर्वाणि सैन्यानि च वासुदेवः प्रधत्स्यते मायकवज्जिज्ञानैः ।
किञ्चाम लोकेष्वविषञ्चमस्ति कृष्णस्य सर्वेषु मदेवकेषु । आत्तायुधस्थान्तमवाणपाणेष्वक्रायुधस्थाप्रतिमस्य युद्धे । १०२०५
ततोऽनिरुद्धोऽप्यमिचर्मपाणिर्धर्महीमिसां धार्तराष्ट्रैर्विमज्जैः । चतुर्त्तमात्रैर्निहितैः करोतु कीर्णाद्गुणैर्बिदिमिवाध्वरेषु ।
गदोल्लुक्तौ बाहुकभानुनीथाः गृहस्थ संख्ये निष्ठः कुमारः । रणेत्कटौ सारणं चारुदेष्टौ कुनोचितं विप्रययन्तु कर्म ।
सदृष्णिभोजान्धकयोधमुत्था समागता सत्वतसूत्रमेना । हत्वा रणे तान् धृतराष्ट्रपुत्रान् लोकं यशः स्फोटमुपाकरोतु ।

ततोऽभिमन्युः पृथिवीं प्रशास्तु यावद्भूतं धर्मभृतां वरिष्ठः । युधिष्ठिरः पारयते महात्मा द्यूते यथोक्तं कुरुसत्तमेन ।
अस्मत्प्रमुक्तैर्विशिष्यैर्जितारिस्तो महीं भोदयति धर्मराजः । निर्द्वन्द्वोत्ताराष्ट्रं हतसूतपुत्राभेतद्वि नः कृत्यतमं यशस्यं । १०२००
॥ वासुदेव उवाच ॥ अमर्शय माधव सत्यमेतद्ब्रह्म ते वाक्यमदीनसत्त्वं । स्वाभ्यां भुजाभ्यामजितान् भूमिं नैच्छेत् कुरुणामृष
भः कथञ्चित् ।

न ह्येष कामान्नभयान्न लोभायुधिष्ठिरं जातु जज्ञात् स्वधर्मं । भीमाञ्जनौ चातिरथौ यभौ च तथैव कृष्णा द्रुपदात्मजेयं ।
उभौ हि युद्धेऽप्रतिभौ पृथिव्यां वृकोदरथैव धनञ्जयश्च । कम्पान् कृत्स्नां पृथिवीं प्रशमेन्मात्रीसुताभ्याश्च पुनरुत्तौऽयं ।

यदा तु पाञ्चालपतिर्षहात्मा मकेकयथेदिपतिर्वयश्च । युध्येम विकस्य रणे ममेतास्मदैव सर्वं रिपवो हि न स्युः ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ नेदञ्चिव माधव यद्रवीषि सत्यन्तु मे रत्यतमं न राज्ञ्यं । कृष्णस्तु मां वेद यथावेदकः कृष्णश्च वेदाहमयो
यथावत् । १०२०५

यदैव कालं पुरुषप्रवीरवेत्यत्ययं माधव विक्रमस्य । तदा रणे लब्धं शनिप्रवीरस्योपधनं जेयसि केशवश्च ।
प्रतिप्रयान्त्वथ दशार्हवीरा दृष्टोऽस्मि नाथैर्नरलोका नाथैः । धर्मं प्रमादं कुरुताप्रमेया दृष्टोऽस्मि भूयः सुखिनः ममेतान् ।
तेऽन्योन्यमामन्त्र्य तथाऽभिवाद्य दृढान् परिज्वल्य शिग्रून्स्य सर्वान् । यद्रवीराः स्वग्रहाणि जग्मुस्त चापि तीर्थान्यनुमंविचेहः ।
विस्मज्य कृष्णं लब्ध धर्मराजो विदर्भराजोऽपि चिन्तां सुतीर्थी । जगाम पुण्यां मरितं पयोष्णीं मभ्रातृभृत्यः सह लोमशेन ।
सुतेन सोमेन विनिश्चितायां पथः पर्यायणीं प्रति मोऽप्युवासा दिजातिमुखैर्मुदितैर्नहात्मा संख्यमानः स्तुतिभिर्वराभिः ॥ १०२००

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि दृष्टिगमने त्रिंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२० ॥

॥ लोमश उवाच ॥ नृगेण यजमानेन सोमिनेह पुनन्दरः । तर्पितः श्रूयते राजन् स तप्तो मुदमभ्यगात् ।

इह देवैः महेन्द्रैश्च प्रजापतिभिरेव च । दष्टं बह्विधैर्धैर्बह्विर्भूरिदक्षिणैः ।

आमृत्तं रथमस्यैह राजा वज्रधरं प्रभुः । तर्पयामास सोमेन हयमधेषु मत्प्रभु ।

तस्य मत्प्रभु यज्ञेषु सर्वमामीद्विरणमयं । वानस्पत्यश्च भौमश्च यद्व्यं नियतं मखे ।

चवानयूपचमसाः स्थाप्याः पाव्याः स्नुचः स्नुवाः । तेष्वेव चास्य यज्ञेषु प्रयोगाः सप्त विश्रुताः । १०२०५

सप्तैकेकस्य यूपस्य चचालांष्टोपरिस्थिताः । तस्य स्म यूपान् यज्ञेषु भ्राजमानान् हिरण्मयान् ।

स्वयमुत्थापयामासुर्देवाः मेन्द्रा युधिष्ठिर । तेषु तस्य मखाग्रेषु गयस्य पृथिवीपते ।

अमाद्यद्विन्दः सोमेन दक्षिणाभिर्दिजातयः । प्रमेत्स्थानानसंख्येयान् प्रत्यगृह्णन् दिजातयः ।

मिकता वा यथा लोके यथा वा दिवि तारकाः । यथा वा वर्षता धारा अमख्येयाः स्म केनचित् ।

तथैव तदसंख्येयं धनं यत् प्रददौ गयः । सदस्येभ्यो महाराज तेषु यज्ञेषु सप्तसु । १०००

भवेत् संख्ययमेतद्वि यदेतत् परिकीर्तितं । न तस्य श्रद्धाः संख्यातुं दक्षिणा दक्षिणावतः ।
हिरण्ययोभिर्गोभिश्च कृत्वाभिर्विश्वकर्षणा । ब्राह्मणां स्तर्पयामास नानादिग्भ्यः समागतान् ।
अन्त्यावशेषा पृथिवी चैत्यैरामोन्महात्मनः । गयस्य यजमानस्य तत्र तत्र विश्राम्यते ।
स लोकान् प्राप्तवानैत्रान् कर्षणा तेन भारत । सलोकतां तस्य गच्छेत् पयोष्यांश्च उपस्पृशेत् ।

१०१५

तस्मान्त्वमत्र राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितोऽच्युत । उपस्पृश्य महीपाल धूतपाप्मा भविष्यसि ।
॥ वैश्राम्ययन उवाच ॥ स पयोष्यां नरश्रेष्ठ स्नात्वा वै भ्रातृभिः सह । वैदूर्यपर्वतञ्चैव नर्मदाञ्च महानदीं ।
समागमत् तेजस्वी भ्रातृभिः सहितोऽनघ । तत्रास्य सर्वानाचख्यौ लोमशो भगवानृषिः ।
तीर्थानि रमणीयानि पुण्डान्यायतनानि च । यथायोगं यथाप्रीतिं प्रयथौ भ्रातृभिः सह ।

तत्र तत्रादददित्तं ब्राह्मणेभ्यः सहस्रशः ॥ लोमश उवाच ॥ देवानामेति कौन्तेय तथा राज्ञां सलोकतां ।
वैदूर्यपर्वतं दृष्ट्वा नर्मदामवनोर्यं च । मन्त्रिवेष नरश्रेष्ठ त्रेताया द्वापरस्य च ।

१०१६

एनमासाद्य कौन्तेय सर्वपापैः प्रमुच्यते । एष श्रद्धातिथयज्ञस्य देशस्तात प्रकाशते ।
साचाद्यत्रापिवत् सोममश्विभ्यां सह कौशिकः । चुकोप भार्गवस्यापि मेहेन्द्रस्य महातपाः ।
संस्तभयामास च तं वासवं च्यवनः प्रभुः । सुकन्याश्चापि भार्याश्च राजपुत्रीमवाप्तवान् ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं विदुश्चितस्तेन भगवान् पाकशासनः । किमर्थं भार्गवस्यापि कापञ्चके महातपाः ।
नामत्यौ च कथं ब्रह्मन् कृतवान् सोमपोषिणौ । एतत् सर्वं यथावृत्तमाख्यातुं भगवान्मम ।

१०१७

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सुकन्यापाख्याने एकविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२१ ॥

॥ लोमश उवाच ॥ भृगोर्भृहर्षेः पुत्रोऽभूच्छात्रो नाम भारत । समीपे सरसस्तस्य तपस्तेपे महाद्युतिः ।

स्थानुभूतो महातेजा वीरस्थानेन पाण्डव । अतिष्ठत् चिरं कालमेकदेशे विश्राम्यते ।
स वल्मीकोऽभवद्वृषिलताभिरिव संवृतः । कालेन महतां राजन् समाकीर्णः पिपीलिकैः ।
तथा स संवृतो धीमान् मृतपिण्ड इव सर्वशः । तथ्यते स्म तपो धारं वल्मीकेन समावृतः ।
अथ दीर्घस्य कालस्य श्रुतिर्नाम पार्थिवः । आजगाम सरो रम्यं विहर्तुं मिदमुत्तमं ।

१०१८

तस्य स्त्रोणां सहस्राणि चलार्यासनं परिग्रहः । एकैव च सुता सुभूः सुकन्या नाम भारत ।
सा सखीभिः परिवृता दिव्याभरणभूषिता । चक्रम्यमाणा वल्मीके भार्गवस्य समासदत् ।
सा वै वसुमतीं तत्र पश्यन्ती सुमनोरमां । वनस्पतीन् विचिन्वन्ती विजहार सखीवृता ।
रूपेण वयसा चैव मदेनेन मदेन च । बभञ्ज वनवृक्षाणां शाखाः परमपुष्पिताः ।

तां सखीरहितोभेकाभेकवस्त्रामलङ्कृतां । ददर्श भार्गवो धीमांश्चरन्तीमिव विद्युतं ।

१०१९

तां पश्यमानो विजने स रेभे परमद्युतिः । कामकण्डस्य विप्रर्षिस्तपोबलसमन्वितः ।
तामाबभाषे कथाणीं सा चास्य न शृणोति वै । ततः सुकन्या वल्मीके दृष्ट्वा भार्गवचक्षुषी ।
कौतूहलात् कण्ठकेन बुद्धिभोहबलात्कृता । किमु खल्विदमित्युक्ता निर्विभेदास्य सोचने ।
अक्रुध्यत् स तया विद्वेगेन परममन्युमान् । ततः श्रुतिर्नैम्यस्य ब्रह्मसूत्रं समावृणोत् ।

ततो रुद्धे शृङ्गान्त्रे सैन्यमासीत् सुदुःखितं । तथागतमभिप्रेत्य पर्यपृच्छत् स पार्थिवः ।

१०१२०

तपोनित्यस्य दृढस्य रोषणस्य विशेषतः । केनापह्ननमद्येह भार्गवस्य महात्मनः ।

ज्ञातं वा यदि वा ज्ञातं तद्गुप्तं ब्रूत माचिरं । तमूचुः सैनिकाः सर्वे न विद्वोऽपकृतं वयं ।

सर्वोपायैर्यथाकामं भवोत्सदधिगच्छतु । ततः स पृथिवीपालः साम्ना चोद्येण च स्वयं ।

पर्यपृच्छत् सुहृदगं पर्यजानन्नचैव ते । आनाहार्त्तं ततो दृष्ट्वा तत्सैन्यमसुखार्दितं ।

पितरं दुःखितं दृष्ट्वा सुकन्येदमयाब्रवीत् । मयाऽऽटन्त्येह वन्मोके दृष्टं मच्चमभिच्चनत् ।

१०१२५

स्वधोतवदभिज्ञातं तन्मया विद्वमन्ति ज्ञात । एतच्छ्रुत्वा तु वन्मोके शर्धातिस्त्रुषमभ्यधात् ।

तत्रापश्यत्तपोदृष्टं धयोदृढञ्च भार्गवं । अथाचदद्य सैन्यार्थं प्राञ्जनिः पृथिवीपतिः ।

अज्ञानाद्दालया यत्ते कृतं तत्तन्नुमर्हसि । ततोऽब्रवीन्महीपाले च्यवने भार्गवमदा ।

अप्रमानादहं विद्वो ह्यनया दर्पपूर्णया । रूपौदार्य्यममायुक्तं लोभमोहबलतुक्तं ।

तमेव प्रतिगृह्णाहं राजन् दुहितरं तव । संस्यामीति महोपाल मत्समेतद्रुजोमि ते ।

१०१३०

॥ लोमश उवाच ॥ ऋषेर्वचनमाज्ञाय शर्यातिरविचारयन् । ददौ दुहितरं तस्मै च्यवनाय महात्मने ।

प्रतिगृह्ण च तां कन्यां भगवान् प्रमसाद ह । प्रातप्रसादो राजा वै समैन्यः पुरमाब्रजत् ।

सुकन्याऽपि पतिं लब्ध्वा तपस्विनमनिन्दिता । नित्यं पर्यचरत् प्रीत्या तपसा नियमेन च ।

अश्रीनानतिथीनाञ्च शुश्रूषुरनसृयिका । समाराधयत् क्षिप्रं च्यवनं मा शुभानना ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सुकन्यापात्यने दारिद्र्यशक्तिकण्ठोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

॥ लोमश उवाच ॥ कस्यचित्तस्य कालस्य त्रिदशावस्थिनौ नृप । कृताभिवंकां विवृत्तं सुकन्यां तामपश्यतां ।

१०१४५

तां दृष्ट्वा दर्शनीयाङ्गीं देवराजमुतामिव । ऊचतुः समभिद्रुत्य नामत्यावस्थिनाविदं ।

कस्य त्वममि वामोरु वनेऽस्मिन् किङ्करोषि च । दृच्छाव भदे ज्ञातुं त्वां तत्त्वमाग्याहि शोभने ।

ततः सुकन्या सत्रीडा तावुवाच सुरोत्तमौ । शर्यातिव्रतयां वित्तं भार्य्या मां च्यवनस्य च ।

अथाश्विनौ प्रहस्येतामब्रूतां पुनरेव तु । कथं त्वमभि कन्याणि पित्रा दत्ता गताऽधने ।

भ्राजसेऽस्मिन् वने भीरु विद्युत्सौदामिनी यथा । न देवेश्वपि तु न्यां हि त्वया पश्याव भोविनि ।

१०१५०

अनाभरणसम्पन्ना परमास्त्रवर्जिता । शोभयस्यधिकं भद्रे वनमयनलङ्कृता ।

सर्व्वाभरणसम्पन्ना परमास्त्रधारिणी । शोभन्तेनवशान्ति नत्वेवं मनपङ्क्तिनौ ।

कस्मादेवंविधा भूत्या जराजर्जरितं पतिं । त्वमुपास्ते ह कन्याणि कामभोगवह्निवृत्तं ।

अप्रमथं परित्राणे पोषणे च शुचिस्मिते । मा त्वं च्यवनमसृज्य वरयस्वैकमावयोः ।

पत्ययं देवगर्भमे मादृष्टा यौवनं कृथाः । एवमुक्ता सुकन्याऽपि सुरौ ताविदमब्रवीत् ।

१०१५५

रताऽहं च्यवेन पतौ मेवं मां पर्य्यशङ्किथाः । तावद्गुतां पुनस्त्वेनामात्रां देवभिषम्बरी ।

युवानं रूपमप्यन्नं करिष्यावः पतिं तव । तत्तत्संस्वावयोश्चैव वृणीष्वान्यतमं पतिं ।

एतेन समयेनैनमामन्त्रय पतिं शुभे । सा तथोर्वचनाद्वाजश्रुपषङ्गस्य भार्गवं ।

उवाच वाक्यं यत्ताभ्यामुक्तं भृगुमुतं प्रति । तच्छ्रुत्वा च्यवनो भार्यामुवाच क्रियतामिति ।

भर्ता मा ममनुज्ञाता क्रियतामित्यथाब्रवीत् । श्रुत्वा तदाऽश्विनौ वाक्यं तत्तस्याः क्रियतामिति ।

१०१०

ऊचद्वराजपुत्रीं तां पतिस्तव विश्वतः । ततोऽथश्च्यवनः शीघ्रं रूपार्थीं प्रविवेश ह ।

अश्विनावपि तद्राजन् मरः प्राविशतां तदा । ततो मुहूर्त्नादुत्तोर्णाः सर्व्वे ते मरस्तदा ।

दिव्यरूपधराः सर्व्वे युवानो मृष्टकुण्डलाः । तुल्यवेशधराश्चैव मनसः प्रीतिवद्धनाः ।

तेऽब्रुवन्महिताः सर्व्वे वृणीष्वान्यतमं शुभे । अस्माकमीप्सितं भद्रे पतित्वे वरवर्धनि ।

यच्च वाऽप्यभिकामाऽमि तं वृणीष्व सुशोभने । सा समीक्ष्य तु तान् सर्व्वीमुन्मूल्यरूपधरान् स्थितान् ।

१०११

निश्चित्य मनसा बुद्ध्या देवो वव्रे स्वकं पतिं । लब्ध्वा तु च्यवनो भार्यां वयोरूपस्य वाञ्छितं ।

हृष्टोऽब्रवीन्महातेजोऽसौ नामत्याविदं वचः । यथाऽहं रूपसम्यक्त्रो वयसाच समन्वितः ।

हेतो भवद्भ्यां वृद्धः मन् भार्याश्च प्राप्तवानिमं । तस्माद्युवां करिष्यामि प्रीत्याऽहं सोमपीथिनौ ।

मिषतो देवराजस्य सत्यमेतद्वचोमि वां । तच्छ्रुत्वा हृष्टमनसौ रिवं तौ प्रतिजग्मतुः ।

च्यवनस्य मुकन्या च सुराश्रितं विजह्रतुः ।

१०१२

इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि मुकन्यापाख्याने त्रयोविंशत्यधिकश्लोकोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

॥ लोमश उवाच ॥ ततः शुश्राव शर्थातिर्बन्धुः स्यञ्चयवनं कृतं । संहृष्टः मेनया मारुह्यमुपायाद्भार्गवाश्रमं ।

च्यवनस्य मुकन्याश्च दृष्ट्वा देवसुताशिवं । रमे सभार्य्यः शर्थातिः कृत्स्नां प्राप्य महीमिव ।

चक्षिणा सल्लतलेन सभार्य्यः प्रयिशोषतिः । उपोपविष्टः कन्याणीः कयाश्चक्रे मनोरमाः ।

अथैनं भार्गवो राजञ्जनाच्च परिमन्त्रयन् । याजयिष्यामि राजंस्त्वं सम्भारानवकल्पय ।

ततः परमसंहृष्टः शर्थातिरयनीपतिः । च्यवनस्य महाराज तदाक्यं प्रत्युपजयत् ।

१०१३

प्रशस्तोऽहनि यज्ञीये सर्व्वकामसमृद्धिमत् । कारयामास शर्थातिर्यज्ञायतनमुत्तमं ।

तत्रैनं च्यवनो राजन् याजयामास भार्गवः । अहुतानि च तत्रासन् यानि तानि निबोध मे ।

अगृह्णाद्यवनः सोममश्विनोर्देवयोस्तदा । तमिन्द्रो वागयामास गृह्णानं म तयोर्यहं ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ उभावितौ न सोमार्हौ नामत्याविति मे मतिः । भिषजौ दिवि देवानां कर्मणा तेन नार्हतः ।

॥ च्यवन उवाच ॥ महेत्साहौ महात्मानौ रूपद्विणवत्तरौ । यौ चक्रतुभौ मघवनं वृन्दारकमिवाजरं ।

१०१४

स्यते त्वां विबुधाश्चान्यान् कथं वै नार्हतः सवं । अश्विनावपि देवेन्द्र देवौ विद्धि पुरन्दर ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ चिकित्सकौ कर्मकरौ कामरूपसमन्वितौ । लोके चरन्तौ मर्त्यानां कथं सोममिहार्हतः ।

॥ लोमश उवाच ॥ एतदेव यदा वाक्यमाधे उथति देवराट् । अनादृत्य ततः शकं यदं जग्राह भार्गवः ।

यहीयन्तन्तु तं सोममश्विनोर्दत्तमं तदा । समीक्ष्य बलभिद्देव इदं वचनमब्रवीत् ।

आभ्यामर्थाय सोमन्वं यहीयसि यदि स्वयं । वञ्च्ये ते प्रहरिष्यामि घोररूपमनुत्तमं ।

१०१५

एवमुक्तः स्मयन्निद्रमभिवीक्ष्य स भार्गवः । जग्राह विधित् सोममश्विभ्यामुत्तमं यदं ।

ततोऽस्मै प्राहदक्षं घोररूपं शचीपतिः । तस्य प्रहरतां बाहुं स्तम्भयामास भार्गवः ।

तं स्तम्भधित्वा च्यवना जुहुवे मन्त्रोऽनलं । ह्यथार्थी सुमहातेजा देवं हिंसितुमुद्यतः ।
 ततः ह्यथाऽथ संजग्मे मुनेस्तस्य तपोबलात् । भिदो नाम महावीर्यो दृढहातो महासुरः ।
 शरीरं यस्य निर्दंष्टुमशक्यन्तु सुरासुरैः । तस्यास्यमभवद्भारं तीक्ष्णयदश्ननं महत् । १०१८०
 हनुरेका स्थिता तस्य भूमविका दिवं गता । चतस्रश्चायता दंष्ट्रा योजनानां शतं शतं ।
 इतरे तस्य दशना बभूवुर्दशयोजनाः । प्रासादश्चिखराकाराः प्रूलायममदर्शनाः ।
 बाहू पर्वतमङ्काशावायतावयुतं समौ । नचे रविशशिप्रख्ये वक्त्रं कालाग्निस्त्रिभिः ।
 लेलिहञ्जिह्वा वक्त्रं त्रिद्युच्चपललोत्थया । व्यात्ताननो घोरदृष्टिर्यमस्त्रिव जगद्वलात् ।
 म भवयिष्यन् संकुद्धः शतक्रतुमुपाद्रवत् । महता घोररूपेण लोकान् शब्देन नादयन् । १०१८५

इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सुकन्योपाख्याने चतुर्विंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

॥ लोमश उवाच ॥ तं दृष्ट्वा घोरवदनं मदं देवः शतक्रतुः । आद्यान्तं भवयिष्यन्तं व्यात्ताननमिवाम्बकं ।
 भयात् संस्तम्भितभुजः सक्कणी लेलिहन्कुङ्कुः । ततोऽब्रवीद्देवराजस्थवनं भयपीडितः ।
 सोमार्हावश्विनावितावद्यप्रभृति भार्गव । भविष्यतः सत्यमेतद्वचो विप्र प्रसीद मे ।
 न ते मिथ्या समारम्भो भवत्वेष परो विधिः । जानामिचाहं विप्रं न मिथ्या त्वं करिष्यसि ।
 सोमार्हावश्विनावेतौ यथावाऽथ कृतौ त्वया । भूय एव तु ते वीर्यं प्रकाशेदिति भार्गव । १०१९०
 सुकन्यायाः पितुश्चास्य लोके कीर्त्तिः प्रथेदिति । अनो मयैतद्विहितं तव वीर्यप्रकाशनं ।
 तस्मात् प्रसादं कुरु मे भवत्वेवं यथेच्छमि । एवमुक्तस्य शक्रेण भार्गवस्य महात्मनः ।
 स मन्युर्व्यगमच्छीवं मुमोच च पुरन्दरं । मदस्य व्यभजद्राजन् पाने स्त्रीषु च वीर्यवान् ।
 अत्रेपु मृगयायाश्च पूर्वस्रष्टं पुनः पुनः । तदा मदं विनिक्षिप्य शक्रेण सन्नयं चेन्दुना ।
 अश्विभ्यां सहितान् देवान् याजयित्वा च तं नृप । विख्याप्य वीर्यं लोकेषु सर्वेषु वदताम्बरः । १०१९५
 सुकन्यया महारण्ये विजहागनुकूलया । तस्मैतद्विजगद्वृष्टं मरो राजन् प्रकाशते ।
 अत्र त्वं सह सोदर्यैः पितृन् देवांश्च तर्पथ । एतद्वृष्टा महोपाल मिकताच्छ भारत ।
 मैत्रवारण्यमामाद्य कुक्ष्यानां कुरु दर्शनं । पुष्करेषु महाराज सर्वेषु च जलं स्पृश ।
 स्थानेष्वम्बानि च जपन् सिद्धिं प्राप्स्यसि भारत । सन्विर्दयोनरश्रेष्ठ जेताया द्वापरस्य च ।
 अयं हि दृश्यते पार्थ सर्वपापप्रणाशनः । अत्रोपस्पृश्यैव त्वं सर्वपापप्रणाशन । १०१९०
 आर्षीकपर्वतस्यैव निवासो वै मनीषिणां । सदाफलः सदास्त्रोतो महतां स्थानमुत्तमं ।
 यथाश्चैते बह्विधास्त्विदशानां युधिष्ठिर । एतच्चन्द्रमससोद्यन्त्ययः पर्युपासते ।
 वैखानसा बालिखिन्याः पावका वायुभोजनाः । मृगाणि चोषि पुण्यानि चोषि प्रस्रवणानि च ।
 सर्वैः पन्नपत्रिकस्य यथाकाममुपस्पृश । शान्तनुश्चात्र राजेन्द्र शुनकस्य नराधिपः ।
 नरनारायणौ चोभौ स्थानं प्राप्ताः सनातनं । इह नित्यब्रह्मा देवाः पितरश्च महर्षिभिः । १०१९५
 आर्षीकपर्वन्ते तेपुमान् यजस्व युधिष्ठिर । इह ते वै चक्रन् प्राञ्जलूचयश्च विज्ञास्यते ।

यमुना चाक्षयस्वेताः कृष्णस्यैव तपोरतः । यमौ च भीमसेनश्च कृष्णा चामित्रकर्षण ।
सर्वे चात्र गमिष्यामस्तस्यैव सह पाण्डव । एतत् प्रसवणं पुण्यमिन्द्रस्य मनुजेश्वर ।
यत्र धाता विधाता च वरुणश्चार्द्धमागतः । इह तेऽप्यवसन् राजन् चान्ताः परमधर्षिणः ।
मैत्राणामृजुबुद्धीनामयं गिरिवरः शुभः । एषा सा यमुना राजन् महर्षिगणमेविता ।
नाना यज्ञचिन्ता राजन् पुण्या पापभयापहा । अत्र राजा महेष्वासो मान्धाताऽयजत स्वयं ।
साहदेविश्व कौन्तेय भोमको ददताम्बर ।

१०४२०

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सुकन्योपाख्याने पञ्चविंशत्यधिकशतोऽध्यायः । १२५ ॥
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मान्धाता राजशार्दूल चिपु लोकेषु विश्रुतः । कथं जातो महाब्रह्मन् यौवनाशो नृपोत्तमः ।
कथं चैनां परां काष्ठां प्राप्तवानमितद्युतिः । यस्य लोकास्तयो वश्या विष्णोरिव महात्मनः ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं चरितं तस्य धीमतः । यथा मान्धातुश्चन्दस्य तस्य शक्रसमद्युतेः ।

१०४२६

जन्म चाप्रतिवीर्यस्य कुशलो ह्यमि भाषितुं ॥ लोमश उवाच ॥ शृणुस्वावहितो राजाशस्त्रस्य महात्मनः ।

यथा मान्धातुश्चन्दो वै लोकेषु परिगीयते । इत्थाकुर्वंश्च प्रभवो युवनाशो महोपतिः ।

भोऽयजत प्रियवीपालः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः । अश्वमेधसहस्रञ्च प्राप्य धर्मभूताम्बरः ।

अन्यैश्च क्रतुभिर्मयैरयजत् स्वाप्तदक्षिणैः । अनपत्यस्तु राजर्षिः स महात्मा महाव्रतः ।

मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं वननिष्ठो बभूव ह । शास्त्रदृष्टेन विधिना संयोज्यात्मानमात्मवान् ।

१०४३०

स कदाचित् नृपो राजानुपवर्त्तेन दुःखितः । पिपासाशुष्कहृदयः प्रविशे शाश्वतं भृगोः ।

तामेव रात्रिं राजेन्द्र महात्मा भृगुनन्दनः । इष्टिस्कारं भौद्युर्ध्वैर्हर्षिः पुच्छकारणात् ।

समृता मन्त्रपूतेन वाणिना कलशो महान् । तत्रातिष्ठत राजेन्द्र पूर्वमेव समाहितः ।

यत् प्राश्य प्रसवेत्तस्य पद्मो शक्रसमं सुतं । संन्यस्य वेधां कलशं मुषुपुले महर्षयः ।

रात्रिजागरणाच्छान्तान् भौद्युन्निः समतीत्य तान् । शुष्ककण्ठः पिपासार्तः पानीयार्थं भृगं नृपः ।

१०४३६

तं प्रविश्याश्रमं शान्तः पानीयं भोऽभ्ययाचत । तस्य शान्तस्य शुष्केण कण्ठेन क्रोशतस्तदा ।

नाश्रौषीत् कश्चन तदा शकुनेरिव वाश्रतः । ततस्तं कलशं दृष्ट्वा जलपूर्थं स पार्थिवः ।

अभ्यद्रवत वेगेन पीत्वा चाशो व्यवाहजत् । स पीत्वा शीतलं तोयं पिपासार्तः महोपतिः ।

निर्वाणमगमद्भोमान् सुसुखो चामवत्तदा । ततस्ते प्रत्यबुध्यन्त मुनयः सतपोधनाः ।

निस्तोयं तच्च कलशं ददुःशुः सर्वे एव ते । कस्य कर्मेदमिति ते पर्यपृच्छन् समागताः ।

१०४४०

युवनाशो ममेत्येवं सत्यं समभिपद्यत । न युक्तमिति तं प्राह भगवान् भार्गवस्तदा ।

सुतार्थं स्थापिता ह्यापस्तपसा चैव समृताः । मया च्छात्राहितं ब्रह्म तप आस्थाद्यदाहणं ।

पुस्तार्थं तव राजर्षे महाबलपराक्रम । महाबलो महावीर्य्यो बलसमेधितः ।

यः शक्रमपि वीर्य्येण गमयेद्यमसादनं । अनेन विधिना राजश्रमेतदुपपादितं ।

अश्वच्छपात्तया राजश्रयुक्तं हृतमद्य वै । न तद्य शक्यमस्माभिरेतत्कर्तुमतोऽन्यथा ।

१०४४६

नूनं दैवकृतं ह्येतद्यदेवं कृतवानसि । पिपासितेन याः पीतां विधिमन्त्रपुरस्कृताः ।
 आपस्त्वया महाराज मत्तपोवीर्यसमृताः । ताम्भस्वमात्मना पुच्छमीदृशं जनयिष्यसि ।
 विधास्यामो वयन्तव तवेष्टिं परमाहुतं । यथाशक्यमं पुच्छं जनयिष्यसि वीर्यवान् ।
 गर्भधारणञ्च वाऽपि नखेदं समवाप्स्यसि । ततो वर्षशते पूर्वं तस्य राज्ञो महात्मनः ।
 वामपार्श्वे विनिर्भिद्य सुतः सूर्य्य इव स्थितः । निश्चक्राम महातेजा नच तं मृत्युराविशत् । १०४०
 युवनाथं नरपतिं तदहृतमिवाभवत् । ततः शक्रो महतिशसं दिदृक्षुर्हृषागमत् ।
 ततो देवा मंस्रन् तमपृच्छन् धास्यतीति किं । प्रदेशिनीं ततोऽस्यास्य शक्रः समभिसन्दधे ।
 मामयं धास्यतीत्येवं भाषिते चैव वज्रिणा । मान्धातेति च नामास्य चक्रुः सेव्हा दिवौकसः ।
 प्रदेशिनीं शक्रदत्तामास्त्राय स शिशुसदा । अवर्द्धत महातेजाः किष्कूवाजंस्तयोदध ।
 वेदास्तं मधुतुर्वेदा दिव्यान्यस्ताणि चेश्वरं । उपतस्युर्गङ्गां राज ध्यातमावस्य सर्वेशः । १०४१
 आजगवं नाम धनुः शराः शूरोद्भवाश्च ये । अभेद्यं कवचस्यैव सयस्ममुपश्लिष्यतुः ।
 सोऽभिषिक्तो मधवता स्वयं शक्रेण भारत । धर्म्येण व्यजयस्योकांस्तीन्त्रिण्णगिव विक्रमैः ।
 तस्याप्रतिहतश्चक्रं प्रावर्त्तत महात्मनः । रत्नानि चैव राजर्षिं स्वयमेवोपतस्थिरे ।
 तस्येयं वसुसम्पूर्णा वसुधा वसुधाधिप । तेनेष्टं विविधैर्धर्मैश्चैवभिः स्नातदक्षिणैः ।
 चित्तैर्यो महातेजा धर्मान् प्राप्य च पुष्कलान् । शक्रस्यार्द्धमनं राजप्रभवानमित्युतिः । १०४२
 एकाहात् पृथिवी तेन धर्म्मनित्येन धीमता । विजिता शासनादेव सरत्नाकरपत्तना ।
 तस्य चैत्यैर्गङ्गा राजा कृत्वा दक्षिणावतां । चतुरन्ता मंहो व्याप्रा नाभीत् किञ्चिदनादृतं ।
 तेन पद्मसहस्राणि गवां दश महात्मना । ब्राह्मणानां महाराज दत्तानोति प्रचक्षते ।
 तेन द्वादशवार्षिक्यामनादृष्ट्यां महात्मना । दृष्टं शस्यवितृक्ष्यार्थं मिषतो वज्रपाणिनः ।
 तेन सोमकुलोत्पन्नो गान्धाराधिपतिर्गङ्गान् । गर्जन्निव महाभेघः प्रमथ्य निहतः शरैः । १०४३
 प्रजास्यतुर्विधास्तेन चाता राजन कृतात्मना । तेनात्मतपसा लोकास्नापितास्त्यतिनेजसा ।
 तस्यैतद्देवयजनं स्थानमादित्यवर्धसः । यस्य पुण्यतमे देशे कुरुक्षेत्रस्य मध्यतः ।
 एतत्ते सर्वमाख्यातं मान्धातुश्चरितं महत् । जम्ब चाप्यं महोपाल यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तः स कौन्तेयो लोमशेन महर्षिणा । पप्रच्छानन्तरं भूयः सोमकं प्रतिभारत ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि मान्धातुपाख्याने पार्श्वश्रव्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथंवीर्य्यः स राजाऽभूत् सोमको वदताम्बर । कर्माण्यस्य प्रभावश्च श्रोतुमिच्छामि तत्पतः । १०४४

॥ लोमश उवाच ॥ युधिष्ठिराक्षीमृपतिः सोमको नाम धार्मिकः । तस्य भार्याशतं राजन् मृदुशीनामभून्मृदा ।

स वै यत्नेन महता तासु पुत्रं महीपतिः । कश्चिन्नामादयामास कालेन महता ह्यपि ।

कदःचित्तस्य दृढस्य घटमानस्य यत्नतः । जन्तुर्नाम सुतस्तस्मिन् स्त्रीशते समजायत ।

तं ज्ञातं मातरः सर्वाः परिवार्य्य समासते । धनं पृष्ठतः कृत्वा कामभोगान् विश्रान्ते ।

ततः पिपीलिका जन्तुं कदाचिददश्नत् स्किचि । सं दद्यो व्यनदन्नादं तेन दुःखेन बालकः ।

१०४७५

ततस्ता मातरः सर्व्याः प्रक्षोभन् भृशदुःखिताः । प्रवार्य्य जन्तुं स हमा सशब्दस्तमुनोऽभवत् ।

तमार्त्तनादं महसा शुश्राव स महीपतिः । अमात्यपथदो मध्ये उपविष्टः सहर्त्विजः ।

ततः प्रस्थापयामास किमेतदिति पार्थिवः । तस्मै क्षत्ता यथावृत्तमाचचे सुतं प्रति ।

त्वरमाणः स चोत्थाय सोमकः सह मन्त्रिभिः । प्रविश्यान्तःपुरं पुत्रमाश्रयदग्निन्दम ।

मान्वयित्वा तु तं पुत्रं निष्कथ्यान्तःपुरान्नृपः । अलिजा सहितो राजन् महामात्य उपाविशत् ।

१०४८०

॥ सोमक उवाच ॥ धिगस्त्रिहैकपुत्रत्वमपुत्रत्वं वरं भवेत् । नित्यातुरत्वाद्भूतानां शोक एवैकपुत्रता ।

इदं भार्याशतं ब्रह्मन् परीत्य सदृशं प्रभो । पुत्रार्थिना मया वाढं न तामां विद्यते प्रजा ।

एकः कथञ्चिदुत्पन्नः पुत्रोऽजन्तुरयं मम । यतमानासु सर्व्यासु किन्नु दुःखमतः परं ।

वयश्च समतोतं मे सभार्य्यस्य दिजोत्तम । आसां प्राणाः समायत्ता मम चात्रैकपुत्रके ।

स्थान्तु कर्म तथा युक्तं येन पुत्रशतं भवेत् । महता लघुना वाऽपि कर्मणा दुष्करेण वा ।

१०४८५

॥ अलिगुवाच ॥ अस्ति चैतादृशं कर्म येन पुत्रशतं भवेत् । यदि शक्नोषि तत्कर्तुमय वक्ष्यामि सोमक ।

॥ सोमक उवाच ॥ कार्य्यं वा यदि वाऽकार्य्यं येन पुत्रशतं भवेत् । कृतमेवेति तदिदं भगवान् प्रब्रवीतु मे ।

॥ अलिगुवाच ॥ यजस्व जन्तुना राजस्वं मया वितते कृतौ । ततः पुत्रशतं श्रीमद्भविष्यत्यचिरेण ते ।

वपायां ह्यमानायां धूममात्राय मातरः । ततस्ताः सुमहावीर्यान्जनयिष्यान्ति ते सुतान् ।

तस्यामेव तु ते जन्तुर्भविता पुनरात्मजः । उत्तरे चास्य सौवर्णं लक्ष्म पार्थ्यं भविष्यति ।

१०४९०

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थेयात्रापर्वणि जन्तुपाख्याने सप्तविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

॥ सोमक उवाच ॥ ब्रह्मन् यद्ययथा कार्य्यं तत्करुष्व तथा तथा । पुत्रकामतया सर्व्वं करिष्यामि वचस्तुव ।

॥ सोमश्च उवाच ॥ ततः स याजयामास सोमकं तेन जन्तुना । मातरस्तु बन्तात्पुत्रमपाकार्युः कृपाश्रिताः ।

हाहताः स्मेति वाश्रम्यस्तीव्रशोकसमाहताः । रुदन्यः करुणश्चापि गृहीत्वा दक्षिणे करे ।

सद्ये पाणौ गृहीत्वा तु याजकोऽपि स्म कर्षति । कुररीणामिवार्त्तानां समालस्य तु तं सुतं ।

विशस्य चैनं विधिवदपामस्य जुहाव सः । वपायां ह्यमानायां गन्धमात्राय मातरः ।

१०४९५

आर्त्ता निपेतुः सहसा पृथिव्यां कुरुनन्दन । सर्व्वासु गर्भानलभंस्ततस्ताः परमाङ्गनाः ।

ततो दशसु मासेषु सोमकस्य विश्राम्यते । जज्ञे पुत्रशतं पूर्णं तासु सर्व्वासु भारत ।

जन्तुर्ज्यैष्ठः समभवज्जनिव्यामेव पार्थिव । स तासामिष्ट एवासीच्च तथा ते निजाः सुताः ।

तच्च लक्षणमस्यासीत् सौवर्णं पार्थ्यं उत्तरे । तस्मिन् पुत्रशते चायः स बभूव गुणैरपि ।

ततः स लोकमगमत् सोमकस्य गुरुः परं । अथ काले व्यतीते तु सोमकोऽप्यगमत् परे ।

१०५००

अथ तं नरके घोरे पथ्यमानं ददर्श सः । तमपृच्छत् किमर्थं त्वं नरके पथ्यसे द्विज ।

तमब्रवीद्गुरुः सोऽय पथ्यमानोऽग्निना भृशं । त्वं मया याजितो राजस्वस्येदं कर्मणः फलं ।

एतच्छ्रुत्वा तु राजर्षिर्धर्मराजानमब्रवीत् । अहमत्र प्रवेक्ष्यामि मुच्यतां मम याजकः ।

मत्तते हि महाभागः पच्यते नरकाग्निना ॥ धर्म उवाच ॥ नान्यः कर्तुः फलं राजधुपभुङ्क्ते तदाचन ।

दमानि तव दृश्यन्ते फलानि वदताम्बर ॥ सोमक उवाच ॥ पुण्याश्र कामयेवोक्तान्तेऽहं ब्रह्मरादिनं ।

१०१०५

दृष्ट्वास्मदमनेनैव सह वसुं सुरालये । नरको वा धर्मराज कर्मणाऽस्य समो ह्यहं ।

पुण्यापुष्पफलं देव सममस्त्रावयोरिदं ॥ धर्मराज उवाच ॥ यथेवमोक्षितं राजन् भुङ्क्तास्य महितः फलं ।

तुल्यकालं सहानेन पश्चात् प्राप्स्यसि सद्गतिं ॥ लोमश उवाच ॥ स चकार तथा सर्व्वं राजा राजीवलोचनः ।

चीणपापस्य तस्मात् स विमुक्तो गुरुणा सह । लेभे कामान् शुभाश्रान् कर्मणा निर्जितान् स्वयं ।

सह तेनैव विप्रेण गुरुणा स गुरुप्रियः । एष तस्याश्रमः पुण्यो य एषोऽग्रे विराजते ।

१०११०

चान्त उच्यते षड्रात्रं प्राप्नोति सुगतिं नरः । एतस्मिन्नपि राजेऽहं वत्स्यामि विगतश्वराः ।

षड्रात्रं नियतात्मानः सज्जीभव कुरुदह ।

इति श्रीमहाभारते आरक्ष्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि जन्तुपास्थाने अष्टाविंशत्यधिकश्लोकाऽध्यायः ॥ १२८ ॥

॥ लोमश उवाच ॥ अस्मिन् किल स्वयं राजन्निष्ठवान् वै प्रजापतिः । मन्त्रमिष्टाकृतं नाम पुरा वर्ष्वहस्त्रिकं ।

अम्बोपस्य नाभाग इष्टवान् यमुनामनु । यथेष्टा इष्ट पद्मानि मदस्येभ्यो विष्टुष्टवान् ।

यज्ञैश्च तपसा चैव परां बिद्धिमवाप सः । देशश्च नाङ्गवस्थायं यज्वनः पुष्पकग्रणः ।

१०११५

सार्व्वभौमस्य कौन्तेय ययातेरमितौजसः । स्पर्द्धमानस्य शूरेण तेत्यदं यज्ञवास्त्रिह ।

पश्य नानाविधाकारैर्गग्निभिर्निर्जितां महिं । मज्जन्तोमिव चाक्रान्ताः ययातेर्यज्ञकर्त्तृभिः ।

एषा श्रेयैकपत्रा या सरकश्चैतदुत्तमं । पश्य रामद्वन्द्वानितान् पश्य नारायणाश्रमं ।

एतच्चर्चापुत्रस्य योगैर्विचरतो महिं । प्रमर्षणं महीपालं रौप्यायाममितौजसः ।

अत्रानवशं पठतः शृणु मे कुरुनन्दन । उलूखनीरामरणैः पिशाची यदभाषत ।

१०१२०

युगन्तरे दधि प्राश्य उषित्वा चाच्युतस्थले । तदङ्गूतिलये स्नात्वा सपुत्रा वस्तुमहर्षि ।

एकरात्रमुषिलेह द्वितीयं यदि वत्ससि । एतद्दे ते दिवावृत्तं रात्रौ वृत्तमतोऽन्यथा ।

अथ चात्र निवत्स्यामः क्षपां भरतसत्तम । दारमेतत्तु कौन्तेय कुरुक्षेत्रस्य भारत ।

अत्रैव नाङ्गधो राजा राजन् क्रतुभिर्गृष्टवान् । ययातिर्विष्टरक्षौर्घैर्यज्ञैश्चैव मुदमभ्यगात् ।

एतत्प्रभावतरणं यमुनातीर्थमुत्तमं । एतद्दे नाकवृष्टस्य दारमाङ्गर्भनीषिणः ।

१०१२५

अत्र सारस्वतेर्धैरौजसाः परमर्षयः । यूपोलूखलिकास्रात गच्छन्त्यवष्टयन्तं ।

अत्रैव भरतो राजा राजन् क्रतुभिर्गृष्टवान् । हयभेधेन यज्ञेन मेध्यमयमवाहजत् ।

अमकृतकृष्णसारङ्गं धर्मोष्णाप्य च भेदिनां । अत्रैव पुरुषव्याघ्रं मरुतः सचमुत्तमं ।

प्राप चैवर्धिमुत्थेन मन्त्रैर्नाभिपालितः । अत्रोपसृष्ट्य राजेऽहं सर्व्वान् लोकान् प्रपश्यति ।

पूयते दुष्कृताश्चैव अत्रापि समुपसृष्ट ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत्र सभाहकः स्नात्वा स्त्रयमानो महर्षिभिः ।

१०१३०

लोमशं पाण्डवश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् । सर्व्वान् लोकान् प्रपश्यामि तपसा सत्यविक्रम ।

इहस्थः पाण्डवश्रेष्ठं पश्यामि श्वेतवदनं ॥ लोमश उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो पश्यामि परमर्षयः ।

सरस्वतीमिमां पुण्यां पुण्यैकशरणावृतां । यत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ धृतपाप्मा भविष्यसि ।
 इह सरस्वतैर्यज्ञैरिष्टः सन्तः सुरर्षयः । श्वषयैश्च कौन्तेय तथा राजर्षयोऽपि च ।
 वेदी प्रजापतेरेषा समन्तात् पञ्चयोजना । कुरोर्वै यज्ञशीलस्य चेन्नमेतन्महात्मनः । १०४१
 इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अचावतरणगमने एकोनविंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३८ ॥
 ॥ लोमश उवाच ॥ इहमर्त्यास्तनूत्यक्ता स्वर्गं गच्छन्ति भारत । मर्त्तुकामा नरा राजन्निहायान्ति सहस्रशः ।
 एवमाशोः प्रयुक्ता हि दक्षेण यजता पुरा । इह ये वै मरिष्यन्ति ते वै स्वर्गजिता नराः ।
 एषा सरस्वती रम्या दिव्या बौधवतो नदी । एतद्दिग्गमं नाम सरस्वत्या विश्राम्यते ।
 द्वारं निषादराष्ट्रस्य येषां देशात् सरस्वती । प्रविष्टा पृथिवीं वीर मानिषादा हि मां विदुः ।
 एष वै चमभोर्द्धेदा यत्र दृश्या सरस्वती । यत्रैनामभ्यवर्तन्त सर्वाः पुण्याः समुद्रगाः । १०४२
 एतत्स्त्रिभ्योर्हतीर्थं यत्रागस्त्यमरिन्दम । लोपामुद्रा समागम्य भन्तारमवृणोत वै ।
 एतत् प्रकाशते तीर्थं प्रभासं भास्करद्युते । दक्षस्य दयितं पुण्यं पवित्रं पापनाशनं ।
 एतद्दिष्णुपदं नाम दृश्यते तीर्थमुत्तमं । एषा रम्या विपाशा च नदी परमपाविनी ।
 अत्र वै पुल्लोकेन वशिष्ठो भगवानृषिः । ब्रह्मात्मानं निपतितो विपाशाः पुनरुत्थितः ।
 काश्यामपण्डलक्षेत्रं सर्वपुण्यमरिन्दम । महर्षिभिस्त्र्यधुषितं पश्येदं भ्रातृभिः सह । १०४३
 यच्चैतन्नागाणां सर्वेषामृषीणां नाज्जपस्य च । अग्नेश्चैवात्र संवादः काश्यपस्य च भारत ।
 एतद्द्वारं महाराज मानसस्य प्रकाशते । वर्षमस्य गिरेर्मध्ये रामेण श्रीमता कृतं ।
 एष वातिकखण्डो वै प्रख्यातः सत्यविक्रमः । नात्यवर्तन्त यद्द्वारं विदेहादुत्तराक्ष यः ।
 इदमाश्चर्यमपरं देशेऽस्मिन् पुरुषर्षभ । लोणे युगे तु कौन्तेय शर्वस्य सह पार्षदैः ।
 सहोमया च भवति दर्शनं कामरूपिणः । अस्मिन् सरसि सचैर्वै चैत्रे मामि पिनाकिनं । १०४४
 जयन्ते याजकाः सन्त्क परिवारशुभार्थिनः । अत्रोपसृश्य सरसि श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।
 लोणपापः शुभान् लोकान् प्राप्नुते नात्र संशयः । एष उज्जानको नाम पावकियत्र शान्तवान् ।
 अरुन्धतीसहायस्य वशिष्ठो भगवानृषिः । इदस्य कुशवानेष यत्र पश्यं कुशेश्वरं ।
 आश्रमश्चैव रुक्मिण्या यत्राश्रम्यदकोपना । समाधीनां समासक्त पाण्डवेय श्रुतस्तथा ।
 तं द्रक्ष्यमि महाराज शृणुतुं महागिरिं । वितस्तां पश्य राजेन्द्र सर्वपापप्रमोचनीं । १०४५
 महर्षिभिस्त्र्यधुषितां शीततोयां सुनिर्झरां । जलाक्षोपजलाक्षैव यमुनामभितो नदीं ।
 लवोनरो वै यत्रेष्टा वासवादत्यरिच्यत । तां देवसूक्तिं तस्य वाक्वक्ष्य विश्राम्यते ।
 श्रुत्यागच्छन्नुपवरं ज्ञातुमग्निस्य भारत । जिज्ञासमानो वरदो महात्मानमसुग्रीवरं ।
 दक्षः श्येनः कपोतोऽग्निभूला यज्ञेऽभिजग्मतुः । ऊहं राज्ञः समासाद्य कपोतः श्येनजाह्नवात् ।
 श्रवणार्थी तदा राजसिलिले भयभीक्षितः । १०४६
 इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि श्येनकोपतीये विंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३० ॥

॥ श्येन उवाच ॥ धर्मात्मानं लाजरेकं सर्वं राजन् महीक्षितः । सर्वधर्मविरुद्धं त्वं कस्मात् कर्म चिकीर्षसि ।

विहितं भक्षणं राजन् पीड्यमानस्य मे क्षुधा । मारुदीर्घकालेभ्यः धर्ममुत्सृष्टवानसि ।

॥ राजोवाच ॥ सन्तस्तद्वपस्त्राण्यर्थं त्वन्नो भीतो महादिज । मत्सकाशमनुप्राप्तः प्राणगृधुरयं दिजः ।

एवमभ्यागतस्यैह कपोतस्याभयार्थिनः । अप्रदाने परं धर्मं कथं श्येन न पश्यसि ।

प्रत्यन्दमानः सम्भ्रान्तः कपोतः श्येन लक्ष्यते । मत्सकाशे जीवितार्थं तस्य त्यागो विगर्हितः ।

१०४६५

यो हि क्षिप्रं विज्ञानं हन्याद्वा वा लोकस्य मातरं । शरणागतश्च त्यजते तुल्यं तेषां हि पातकं ।

॥ श्येन उवाच ॥ आहारान् सर्वभूतानि सम्भवन्ति महीपते । आहारेण विवर्द्धन्ते तेन जीवन्ति जन्तवः ।

शक्यते द्रव्यजैः चिरं रात्राय जीवितुं । ननु भोजनमुत्सृज्य शक्यं वर्तयितुं चिरं ।

भक्ष्यादियोजितस्याद्य मम प्राणा विश्राम्यते । विस्मज्य कायमेव्यन्ति पन्थानमकुतोभयं ।

प्रमृते मयि धर्मात्मानं पुत्रदारादि नङ्क्ष्यति । रक्षमाणः कपोतं त्वं बह्वन् प्राणाश्च रक्षसि ।

१०४७०

धर्मं यो बाधते धर्मा न स धर्मः कुधर्मं तत् । अविरोधान् यो धर्मः स धर्मः सत्यविक्रमः ।

विरोधिषु महीपाल निश्चित्य गुरुलाघवं । न बाधा विद्यते यत्र तं धर्मं समुपाचरेत् ।

गुरुलाघवमादाय धर्माधर्मविनिश्चये । यतो भूयास्ततो राजन् कुरुष्व धर्मनिश्चयं ।

॥ श्रीराजोवाच ॥ बह्वक्षणाणसंयुक्तं भाषमे विहगोत्तम । सुपर्षः पक्षिगट् किं त्वं धर्मश्रद्धासंशयं ।

तथाहि धर्मसंयुक्तं बह्वक्षित्रञ्च भाषमे । न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिदिति त्वं लक्षयाम्यहं ।

१०४७५

शरणेष्वपि रित्यागं कथं माध्विति मन्यसे । आहारार्थं ममारम्भन्तव चायं विहङ्गम ।

शक्यस्याप्यन्यथा कर्तुमाहारोऽप्यधिकस्तथा । गोवृषो वा वराहो वा मृगो वा महिषोऽपि वा ।

त्वदयमद्य क्रियतां यच्चान्यदिह काङ्क्षमि ॥

॥ श्येन उवाच ॥ न वराहं न चोच्छ्राणं न मृगान् विविधास्तथा । भक्षयामि महाराज किं ममान्येन केनचित् ।

यस्तु मे देवविहितो भक्ष्यः क्षत्रियपुङ्गव । तमुत्सृज्य महीपाल कपोतमिममेव मे ।

१०४८०

श्येनः कपोतानत्तीति स्थितिरेषा मजातनी । सा राजन् सारमज्ञात्वा कदलीस्कन्धमासजः ।

॥ राजोवाच ॥ राष्ट्रं शिवीनामृद्धं वै ददामि तव खेचर । यं वा कामयसे कामं श्येन सर्वं ददामि ते ।

विनेमं पक्षिणं श्येन शरणाधीनमागतं । येनेमं वर्जयेद्यास्त्वं कर्मणा पक्षिमत्तम ।

तदा वक्ष्ये कर्त्रियामि नहि दास्ये कपोतकं ॥ श्येन उवाच ॥ उग्रो नर कपोते ते यदि खेरो नराधिप ।

आत्मनो मांसमुत्कृत्य कपोततुलया धृतं । यदा समं कपोतेन तव मांसं नृपोत्तम ।

१०४८५

तदा देयन्तु तन्माम्नां मा मे तुष्टिर्भविष्यति ॥ राजो वाच ॥ अनुग्रहमिमं मन्ये श्येन यस्याऽभियाचसे ।

तस्मान्नेऽद्य प्रदास्यामि स्वमांसं तुलया धृतं ॥ सोमश्च उवाच ॥ उत्कृत्य स स्वयं मांसं राजा परमधर्मवित् ।

तुलयाभ्यामं क्रौन्त्ये कपोतेन समं विभो । भ्रियमाणः कपोतस्तु मांसेनात्यतिरिच्यते ।

पुनश्चेत्तु कृत्य मांसानि राजा प्रादादुग्रो नरः । न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं धृतं ।

तत उत्कृत्यमांसोऽसावाहणेह स्वयं तुलां ॥ श्येन उवाच ॥ हन्तोऽहमस्मि धर्मेण कपोतो हव्यवाडयं ।

१०४९०

जिज्ञासमानौ धर्मं त्वा यज्ञवाटमुपागतौ । यत्ते भोसानि-गात्रेभ्य उल्कस्तानि विज्ञास्यते ।

एषा ते भास्वती कीर्त्तिलोकानभिभविष्यति । यावन्मोके मनुष्यास्त्वां कथयिष्यन्ति पार्थिव ।

तावत्कीर्त्तय लोकस्य स्यास्यन्ति तव शाश्वताः । इत्येवमुक्त्वा राजानमारुरोह दिवं पुनः ।

उशीनरोऽपि धर्मात्मा धर्मेणावृत्य रोदसी । विभाजमानो वपुषा प्रारुरोह त्रिविष्टपं ।

तदेतत्तदनं राजन् राज्ञस्तस्य महात्मनः । पश्यस्वैनम्यथा सार्द्धं पुण्यं पापप्रमोचनं ।

१०१४

तत्र वै मततं देवा मुनयश्च मनातनाः । दृश्यन्ते ब्राह्मणैराजन् पुण्यवर्द्धिर्महात्मभिः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि श्येनकपोतीये एकत्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

॥ लोमश उवाच ॥ यः कथ्यते मन्त्रविदग्धबुद्धिरौद्दालकिः श्वेतकेतुः पृथिव्यां । तस्याश्रमं पश्य नेरन्ध्र पुण्यं सदा फलैरुपपन्नं महोजैः ।

साक्षादत्र श्वेतकेतुर्ददर्श मरुस्वतीं मानुषदेहरूपां । वेत्स्यामि वाणीमिति संप्रवृत्तां मरुस्वतीं श्वेतकेतुर्वभाषे ।

तस्मिन् युगे ब्रह्मकृतां वरिष्ठावास्तां मुनी मातुलभागिनेयौ । अष्टावकश्चैव कहोडस्तुनरौद्दालकिः श्वेतकेतुः पृथिव्यां ।

विदेहराजस्य मन्त्रीपतेसौ विप्राबुभौ मातुलभागिनेयौ । प्रविश्य यज्ञायनं विवादे वन्दिं निजग्राहतुरग्रमेयौ । १०१००

उपास्य कौन्तेय सद्भानुजस्वं तस्याश्रमं पुण्यतमं प्रविश्य । अष्टावकं यस्य दौहित्रमाज्ययौऽमो वन्दिं जनकस्याथ यज्ञे ।

वादी विप्राग्र्यौ बाल एवाभिगम्य वादे भङ्गा मज्जयामास नद्यौ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथम्प्रभावः स बभूव विप्रस्तथाभूतं ये निजग्राह वन्दिं ।

अष्टावकः केन वाऽसौ बभूव तत्सर्वं मे लोमश श्रमे तत्त्वं ॥ लोमश उवाच ॥ उद्दालकस्य नियतः शिष्य एको नाम्ना कहोड इति विश्रुतोऽभूत् ।

शुश्रूषुराचार्यवशानुवर्त्ती दीर्घं कालं सोऽध्ययनञ्चकार । तं वै विप्रः पर्यचरन् स शिष्यस्ताञ्च ज्ञात्वा परिचर्या गुरुः सः ।

तस्मै प्रादात् सद्य एव श्रुतञ्च भार्याञ्च वै दुहितरं स्त्वां सुजातां । तस्या गर्भः समभवदग्निकल्पः सोऽधीयानं पितरञ्चाप्युवाच । १०१०५

सर्व्यौ रात्रिमध्ययनं कारोषि नेदं पितः सम्यग्वोपवर्त्तते । वेदान् माङ्गान् सर्व्वशास्त्ररूपेतानधीतवानस्मि तव प्रसादात् ।

इहैव गर्भे तेन पितर्द्वयोमि नेदं लज्जः सम्यग्वोपवर्त्तते । उपालम्भः शिष्यमध्ये महर्षिः स तं कोपादुदरस्यं शशाप ।

यस्मात् कुक्षौ वर्त्तमानो ब्रवीषि तस्मादक्रो भविताऽस्यदृष्टलः । स वै तथा वक्र एवाभ्यजायदष्टावकः प्रथितो वै महर्षिः ।

अस्यामीदृ वै मातुलः श्वेतकेतुः स तेन तुल्यो वयसा बभूव । समीक्ष्यमाना तु तदा सुजाता सा वर्द्धमानेन सुनेन कुक्षौ ।

उवाच भर्त्ताग्निमिदं रहोगता प्रसाद्य क्षीनं वसुना धनार्थिनी । कथं कश्चिन्मयधना महर्षे मासस्यायं दशमो वर्त्तते मे ॥ १०११०

नैवास्ति ते वसु किञ्चित् प्रजाता । येनाहमेतामापदं निस्तरयं ।

उक्तस्त्वेवं भार्य्याया वै कहोडो वित्तस्थार्थं जनकमथाभ्यगच्छत् । स वै तदा वादविह्ना निगृह्य निमज्जितो वन्दिनेहापु विप्रः

उद्दालकस्तन्तु तदा निश्चयं सूतेन वादेऽप्यु निमज्जितं तदा । उवाच तं तत्र ततः सुजातामष्टावको गूहितव्योऽयमर्थः ।

ररत्त सा चापि तमस्य मन्त्रं ज्ञातोऽप्यसौ नैव शुश्राव विप्रः । उद्दालकं पितृवक्ष्यपि मेने तथाऽष्टावको भ्रातृवच्छेतकेतुं ।

ततो वर्षे दादंशे श्वेतकेतुरष्टावकं पितुरङ्गे निषन्नं । अपाकर्षेदुच्छ पाणौ रुदन्तं नाथं तत्राङ्गः पितुरित्युक्तं शंस । १०११५

यस्तेनोक्तं दुरक्तं तत्तदानीं यदि स्थितं तस्य सुदुःखमासीत् । गृहं गत्वा मातङ्गं सोऽभिगम्य पप्रच्छंद क्व नु तोता मेमेति ।
 ततः सृजाना परमार्चरूपा शपाङ्गोता रुक्ममेवाचच्छे । तदै तत्त्वं सर्वमाज्ञाय राजावित्यब्रवीत् श्वेतकेतुं सविप्रः ।
 गच्छाव यज्ञं जनकस्य राज्ञो ब्रह्माश्रयः श्रूयते तस्य यज्ञः । श्रोत्या सोऽत्र ब्राह्मणानां त्रिवादमर्थं ध्याय्य तत्र भोत्यावहे च ।
 विचक्षणलक्ष्य भविष्यते नौ शिवस्य भौम्यस्य हि ब्रह्मघोषः । तौ जग्मतुर्घातुलभाग्निनेयौ यज्ञं सप्तद्वं जनकस्य राज्ञः ।
 अष्टावक्रः पथि राज्ञा समेत्य प्रोत्सार्धमाणो वाच्यमिदं जगाद ।

१०१९०

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टावक्रोद्ये द्वाविंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ अन्धस्य पन्थाः त्रधिरस्य पन्थाः स्तियः पन्था भारवाहस्य पन्थाः । राज्ञः पन्था ब्राह्मणेनासमेत्य समेत्य तु
 ब्राह्मणस्यैव पन्थाः ।

॥ राजोवाच ॥ पन्था अयं तेऽय मया निदिष्टो येनेच्छमि तेन कामं व्रजस्व । न पावको विद्यते वै न धीयानिन्द्रोऽपि नित्यं
 नमते ब्राह्मणानां ।

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ प्राप्नो स्य यज्ञं नृप सन्दिदृच्छू कौतूहलं नौ बलवत्सरेन्द्र । प्राप्ताविहावामतिथी प्रवेशं काङ्क्षावहे दारपते
 स्ववाङ्मां ।

येन्द्रधुस्त्रे यज्ञदृष्टाविहावां शिवचूत्रे जनकेन्द्रं दिदृच्छू । तौ वै क्रोधव्याधिना दृष्टमानावयस्य नौ दारपालो हणद्धि ।

॥ दारपाल उवाच ॥ वन्देः समदेशकग वयं स्म निबोध वाक्यस्य मथेय्यमाणं । न वै बालाः प्रविशन्त्यत्र विप्रा दृष्ट्वा विदग्धाः
 प्रविशन्त्यत्र विप्राः ।

१०१९१

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ यद्यत्र दृष्ट्वेपु कृतः प्रवेशो युक्तं प्रवेष्टुं मम दारपाल । वयस्य दृष्टः स्वरितव्रतास्य वेदप्रभावेन समन्ति
 तास्य ।

शुश्रूषवश्चापि जितेन्द्रियाश्च ज्ञानागमे चापि गताः स्म लिष्टाः । न बाल इत्यवमन्त्यमाङ्गर्भानोऽयमिदं हति स्पृश्यमानः ।

॥ दारपाल उवाच ॥ सरस्वतीमीरय वेदजुष्टाभेकाचरां बद्धरूपां विराजं । अज्ञात्मानं समवेक्षस्व बालं किं ज्ञाघमे दुर्लभा वै
 मनीषी ।

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ न ज्ञायते कायदृष्ट्वा विद्वद्विर्यथाऽष्टोलाः शाल्वगेः संप्रदृष्ट्वा । ब्रह्मोऽल्पकायः फलितो विद्वेष्टो यथाफलस्तस्य
 न दृष्टुर्भावः ।

॥ दारपाल उवाच ॥ दृष्ट्वेभ्य एवेह मतिं स्म बाला गृह्णन्ति कालेन भवन्ति दृष्ट्वाः । नहि ज्ञानमल्पकालेन शक्यं कस्माद्बाल
 स्वविर इव प्रभाषमे ।

१०१९२

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ न तेन स्वविरो भवति येनास्य पलितं शिरः । बालोऽपि यः प्रजानाति तं देवाः स्वविरं विदुः ।

न हायनेन पलितैर्न विज्ञेन न बन्धुभिः । श्वयस्यक्रिरे धर्म्मं योऽनूचानः स नो महान् ।

दिदृच्छुरस्मि मंप्राप्तो वन्दिनं राजसंघदि । निवेदयस्व मां दाःस्य राज्ञो पुष्करमालिने ।

दृष्टाऽस्य वदतोऽस्मान् दारपाल मनीषिभिः । सहवादे विद्वेष्टे तु वन्दनश्चापि निज्जितं ।

पश्यन्तु विप्राः परिपूर्णविद्याः सप्तैव राज्ञा सप्तोद्गममुत्थाः । उताहो वाऽप्युचतां नीचतां वा दृष्ट्वाभीष्टमेव सर्वैश्चयाद्य ॥ १०१९३ ॥

॥ द्वारपाल उवाच ॥ कथं यज्ञं दशवर्षो विशेस्त्वं विनीतानां विदुषां संप्रवेशं । उपायतः प्रवृत्तये तवाहं प्रवेशने कुरु यत्नं यथा वत् ।

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ भोभो राजन् जनकानां वरिष्ठस्त्वं वै स्रष्टा त्वयि भव्यं मष्टुं । त्वं वा कर्त्ता कर्मणां यज्ञियानां यथाति रेको नृपतिव्या पुरस्तात् ।

विद्वान् वन्दो वादविदो निगृह्य वादे भद्रान् प्रतिशङ्कमानः । त्वयाऽभिमष्टैः पुरुषैराप्रकृद्भिर्जने मर्व्यान मज्जयतीति नः श्रुतं ।
सोऽहं श्रुत्वा ब्राह्मणानां सकाशे ब्रह्मादिते कथयितुमागतोऽस्मि । कामो वन्दो यावदेनं ममेत्य न च त्राणोव मविता नाशयामि ।

॥ राजोवाच ॥ आशंससे वन्दिनं वै विजेतुमविज्ञाय त्वं वाक्यबलं परस्य । विज्ञातव्यैः शक्यमेवं प्रवक्तुं दृष्ट्याभौ ब्राह्मणैर्वेद शीलैः ।

१०९०

आशंससे त्वं वन्दिनं वै विजेतुमविज्ञात्वा तु बलं वन्दिनोऽस्य । समागता ब्राह्मणस्तेन पूर्वं न शोभन्ते भास्करेणैव ताराः ।
आशंसन्तो वन्दिनं जेतुकामास्तस्यान्तिकं प्राप्य विनम्रशोभाः । विज्ञानमन्तः निःसृताश्च तात कथं सदस्यैर्वचनं विस्तरेयुः ।

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ विवादितोऽसौ न हि मादृशैर्हि मिहोक्तस्तेन वदत्यभीतः । समेत्य मां निहतः श्रेष्ठेऽद्य मार्गं भद्रं शक्यं मिवाचलाचं ।

॥ राजोवाच ॥ त्रिंशकदादशांशस्य चतुर्विंशतिपर्वणः । यस्मिंषष्टिशतारस्य वेदार्थं म परः कविः ।

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ चतुर्विंशतिपर्वं त्वां षण्णाभि द्वादशप्रधि । तत्त्रिषष्टिशतारं वै चक्रं पातु मदागति । १०९५

॥ राजोवाच ॥ वडवे इव भयुक्ते श्रेयनपाते दिवौकसा । कस्त्येयार्गभमाधत्ते गर्भं सुपुत्रतुष्य कं ।

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ माम्भजे ते गृहे राजन् शात्रवाणामपि धुवं । वातमारथिरागन्ता गर्भं सुपुत्रतुष्य तं ।

॥ राजोवाच ॥ किंस्त्रिंस्वपद्मनिमिषति किंस्त्रिज्जाते न चेापति । कस्य स्विदुदयं नास्ति किंस्त्रिंशेन वद्धते ।

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ मत्स्यः सुतो न निमिषत्युड जातं न चेापति । अश्विनो हृदयं नास्ति नदीवेगेन वद्धते ।

॥ राजोवाच ॥ न त्वां मये मानुषं देवमत्त न त्वं बालः स्वयिरः समतो भे । न ते तुभ्यां विद्यते वाक्प्रलापे तस्माद्द्वारं वितराम्येष वन्दो ।

१०९५

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि अष्टावक्रोद्ये चयस्त्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ अत्रोद्यमेन समितेषु राजन् समागतेष्वप्रतिमेषु राजसु । नावैमि वन्दिं वरमत्र वादिनां महाजने हंसमिवाददामि ।

न मेऽद्य वक्ष्यस्यतिवादिमानिन् स्खहं प्रपन्नः सरितामिवागमः । ऊताशनस्येव समिद्धतेजसः स्थिरो भवस्त्वेह समाद्य वन्दिन् ।
व्याघ्रं त्रयानं प्रति मा प्रबोध आशीविषं मृकणो संलिहानं । पदाहतस्येह शिरोऽभिहत्य नादष्टो वै मोक्षमे तन्निबोध ।

यो वै दर्पात् संहननोपपन्नः सुदुर्बलः पर्वतमाविहन्ति । तस्यैव पाणिः मण्डो विदीर्यते न चैव शैलस्य हि दृश्यते व्रणः ।

सर्व्वे राज्ञो भैथिलस्य भैनाकस्येव पर्वताः । निष्कृष्टभूता राजानो वक्ता ह्यनङ्गो यथा ।

१०९५

यथा महेन्द्रः प्रवरः सुराणां नदीषु गङ्गा प्रवरा यथैव । तथः नृपाणां प्रवरस्त्वमेको वन्दिं समाभ्यानय मत्स्यतामं ।

॥ सोम उवाच ॥ एवमष्टावक्रः समितौ हि गर्जनं जातक्रोधो वन्दिनमाह राजन् । उक्तो वाक्ये सोत्तरं मे ब्रवीद्वि वाक्यस्य चाप्युत्तरं ते ब्रवीमि ।

॥ वन्द्युवाच ॥ एक एवाग्निर्व्यज्रधा समिधते एकः सूर्यः सर्वमिदं विभाति । एको वीर्ये देवराजोऽरिहन्ता यमः पितृणामी
श्वरश्चैक एव ।

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ द्वाविंशद्वाग्नी चरतो वै सखायौ द्वौ देवर्षी नारदपर्व्वमौ च । द्वाविंशिनौ द्वे रथस्यापि चक्रे भार्यापती
द्वौ विहितौ विधाना ।

॥ वन्द्युवाच ॥ त्रिः स्रुयते कर्मणा वै प्रजेयं च यो युक्ता वाजपेयं वहन्ति । अध्वर्य्यवस्तिमवनानि तन्वते त्रयो लोकास्तोणि
ज्योतींषि चाहुः । ५०६००

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ चतुष्टयं-ब्राह्मणानां निक्तेतं चलारो वर्षा यज्ञमिमं वहन्ति । दिशश्चतस्रो वर्षचतुष्टयश्च चतुष्टया
गौरपि शशदक्ता ।

॥ वन्द्युवाच ॥ पञ्चाग्नयः पञ्चपदा च पङ्क्तिर्यज्ञाः पञ्चैवाण्यथ पञ्चेन्द्रियाणि । दृष्टा धेदे पञ्चचूडापराश्र्य लोके ख्यातं
पञ्चनदश्च पुण्यं ।

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ षड्वाधाने दक्षिणामाङ्गरेके षट्चैत्रेभ्यो षट्कालचक्रं । षडिन्द्रियाणीत्युत षट्कृतिकाश्च षट्माद्यस्काः
सर्व्वेऽप्येतेषु दृष्टाः ।

॥ वन्द्युवाच ॥ सप्त ग्राम्याः पञ्चवः सप्त वान्याः सप्त च्छन्दांसि क्रतुमेकं वहन्ति । सप्तर्षयः सप्त चाप्यर्हणानि सप्ततन्त्री प्रथिता
चैत्र वीणा ।

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ अष्टौ शाणाः शतमानं वहन्ति तथाऽष्टपादः शरभः सिंहघाती । अष्टौ वसून् गुप्त्रमुम देवतासु यूपयाष्टा
स्त्रिर्विहितः सर्व्वयज्ञे । ५०६१५

॥ वन्द्युवाच ॥ नवैवाक्ताः सामिधेन्यः पितृणां तथा प्राङ्मर्नवयोगं विसर्गं । नवाचरा वृहती सम्प्रदिष्टा नवैव योगा गणनामेति
ब्रूयन् ।

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ दिशो दशैवाक्ताः पुरुषस्य लोके सहस्रमाज्जदशपूर्णं शतानि । दशैव मासान् विभ्रति गर्भवत्यो दशैरे
कादश द्वात्रिंशदशर्हाः ।

॥ वन्द्युवाच ॥ एकादशैकादशिनः पञ्चूनामेकादशैवाच भवन्ति यूपाः । एकादश प्राणभृतां विकाश एकादशैवाक्ता दिवि
देवेषु रुद्राः ।

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ सप्तत्सरं द्वादशमासमाज्जगत्याः पादो द्वादशैवाचराणि । द्वादशारः प्राकृतो यज्ञ उक्ता द्वादशादित्यान्
कथयन्तीह धीराः ।

॥ वन्द्युवाच ॥ त्रयोदशीतिथिरुक्ता प्रसक्ता त्रयोदशद्वीपवती मही च ॥ लोमश उवाच ॥ एतावदुक्ता विरराम वन्दी लोकस्यार्द्धं
व्याजहारोऽष्टावक्रः ॥ अष्टावक्र उवाच ॥ त्रयोदशाहानि सप्तारं केशो त्रयोदशादीत्यतिच्छन्दांसि चाहुः । ५०६००

ततो महानुदतिष्ठजिनादस्त्वष्णीभूतं सूतपुत्रं निब्रूय । अध्वर्य्यमुखं ध्यानपरं तदानीमष्टावक्रश्चाप्युदोर्थ्यन्तमेव ।

तस्मिंस्तथा सङ्कुने वर्त्तमाने स्फोते यज्ञे जनकस्योत राशः । अष्टावक्रं पूजयन्तोऽभ्युपेयुर्विप्राः सर्व्वे प्राञ्जलयः प्रतीताः ।

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ श्रीनैव ब्राह्मणाः शुश्रूवांसो वादे जिवा सलिले मञ्जिताः प्राक् । तोमव धर्म्मन्वमस वन्दी
प्राप्नोतु गृह्णाशु निमज्जयेन ।

॥ वन्द्यवाच ॥ अहं पुत्रो वरुणस्योत राजस्तत्रास भवं दादश्ववार्षिकं वै । सत्रेण ते जनकतुल्यकालं तदर्थं ते प्रहिता मे द्विजाय्याः ।

ते तु सर्व्वे वरुणस्योत यज्ञं द्रष्टुं गता इम आयाजिभ्यः । अष्टावक्रं पूजये पूजनीयं यस्य हेमिर्जनितारं समर्थे । १०१७५

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ विप्राः समुद्राभिमि मज्जिता ये वाचा जिता मेधया वा विद्वानाः । तां मेधया वाचमथोज्जहार यथा वाचमवचिचन्ति सन्तः ।

अग्निर्देहन् जातवेदाः सतां गृहान् विनर्ज्ययंतेजसा नस्म धाचोत् । बोनपु पुत्रेषु रूपेण वदत्सु तथा वाचमवचिचन्ति सन्तः ।
स्रोतावकी क्षीणवर्षाः शृणोषि उतासे त्वां सुतयो मादयन्ति । हस्तो व त्वं जनक विनयमागो नमामि कां वाचमिमां शृणोषि ॥ जनक उवाच ॥ शृणोमि वाचं तव दिव्यरूपाममानुषीं दिव्यरूपोऽसि साचात् । अग्रेषीर्थदन्दिनं त्वं विवादे निष्ठष्ट एष तव कामोऽय वन्दो ।

॥ अष्टावक्र उवाच ॥ नानेन जीवता कश्चिदर्थो मे वन्दिता नृप । पिता यद्यस्य वरुणो मज्जयेनं जलाशये । १०१८०

॥ वन्द्यवाच ॥ अहं पुत्रो वरुणस्योत राज्ञा न मे भयं विद्यते मज्जितस्य । इमं मुहूर्त्तं पितरं द्रव्यतेऽयमष्टावक्रश्चिरनष्टं कर्होऽं ।

॥ लोमश उवाच ॥ ततस्तैः पूजिता विप्रा वरुणेन महात्मना । उदतिष्ठन्तः सर्व्वे जनकस्य समीपतः ।

॥ कर्होऽ उवाच ॥ इत्यर्थमिच्छन्ति सुतान्जना जननकर्म्मणा । यदहं नाशकं कर्त्तुं तत्पुत्रः कृतवान् मम ।

उतावलस्य बलवानुत बालस्य पण्डितः । उतावाऽविदुषो विद्वान् पुत्रो जनक जायते ।

श्रितेन ते परशुना स्वयमेज्जन्तको नृप । शिरांस्यपहरन्नाजौ रिपूणां भद्रमस्तु ते । १०१८५

महदौकर्थं गीयते शम चायं सम्यक् सोमः पीयते चात्र सत्रे । शूचीन् भागान् प्रति जगृह्य हृष्टाः साक्षाद्देवा जनकस्योत राज्ञः ।

॥ लोमश उवाच ॥ समुत्थितेष्वथ सर्व्वेषु राजन् विप्रेषु तेष्वधिकं सुप्रभेषु । अनुज्ञातो जनकेनाथ राज्ञा विवेश तोयं सागर स्यात् वन्दो ।

अष्टावक्रः पितरं पूजयित्वा संपूजितो ब्राह्मणैस्सौर्यथावत् । प्रत्याजगामाश्रममेव चायं जिला शीतिं सहितो मातुलेन ।

नतोऽष्टावक्रं मातुरथान्तिके पिता नदीं समज्जां श्रीधमिमां विशस्र । प्रोवाच चेनं स तथा विवेश समैरङ्गैश्चापि बभूव सदा ।

नदी समज्जाच बभूव पुष्पा यस्यां स्नातो मुच्यते किल्बिषाट्टि । त्वमेपेयां स्नानपानावगाहैः सम्राटकः सहभार्य्या विशस्र । १०१९०

अत्र कौन्तेय सहितो भ्रातृभिरसुखोपितः सहविप्रैः प्रतीतः । पुण्यान्यन्यानि शूचिकर्मैकभक्तिर्मया सार्द्धं श्रिताऽस्याजमीढ ।

इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि अष्टावक्रोऽथ चतुस्तिग्मदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

॥ लोमश उवाच ॥ एषा मधुविला राजन् समज्जा संप्रकाशते । एतत् कर्दमिलं नाम भरतस्याभिषेचनं ।

अलक्ष्म्या किल संयुतो दृष्टं हत्वा शचीपतिः । आश्रुतः सर्व्वपापेभ्यः समज्जायां व्यमुच्यत ।

एतद्विनश्यं कुक्षौ मैनाकस्य नरर्षभ । अदितिर्धनं पुत्रार्थं तदन्नमपचत् पुरा ।

एनं पर्व्वतराजानमावृक्ष भरतर्षभाः । अयश्चक्षामसंशब्धामलक्ष्मीं व्यपनोत्स्यथ । १०१९५

एते कनखला राजकृषीणां दयिता नगाः । एषा प्रकाशते गङ्गा युधिष्ठिर महानदी ।
 सनत्कुमारो भगवानत्र सिद्धिमगात् पुरा । आजमीढावगाह्नीनां सर्वपापैः प्रमोदयसे ।
 अपां हृदश्च पुण्याख्यं भृगुतुङ्गश्च पर्वतं । उष्णीगङ्गे च कैलेय समीपः समुपपृथक् ।
 आश्रमः स्थूलशिरसो रमणीयः प्रकाशते । अत्र मानश्च कैलेय क्रोधश्चैव विवर्ज्य ।
 एष रैभ्याश्रमः श्रीमान् पाण्डवेय प्रकाशते । भारद्वाजो यत्र कविर्यवकीतो व्यनश्यत । १०००

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं युक्तो ऽभवद्दुर्धर्माग्रदाजः प्रतापवान् । किमर्थं यवकीतः पुनोऽनश्यत वै मुनेः ।

एतत् सर्वं यथावृत्तं श्रातुमिच्छामि तत्त्वतः । कर्षभिर्देवकल्पानां कीर्त्यमानैर्धृशं रमे ।

॥ लोमश उवाच ॥ भरद्वाजश्च रैभ्यश्च सखायौ सम्बभूवतुः । तावूषतुरिहात्यन्तं प्रीयमानावनन्तरं ।

रैभ्यश्च तु सुतावास्तामर्वावमुपरावसु । आसीद्यवकीः पुत्रस्तु भरद्वाजस्य भारत ।

रैभ्यो विदाह् सहापत्यस्तपस्वी चेतरेऽभवन् । तयोश्चाप्यतुला कीर्त्तिर्ब्रह्मन्वात् प्रभृति भारत । १००१

यवकीः पितरं दृष्ट्वा तपस्विनमस्तुतं । दृष्ट्वा च मल्लतं विप्रैरैभ्यं पुत्रैः सहानघ ।

पथीतं यत तेजस्वी मन्युनाऽभिपगृह्यतः । तपस्तेपे तेनो घोरां वेदज्ञानाय पाण्डव ।

म समिद्धे महत्यग्नौ शरीरमुपतापयन् । जनयामास मन्तापमिन्द्रस्य सुमहातपा ।

तत दन्द्रो यवकीतमुपगम्य युधिष्ठिर । अत्र गेहं कस्य हेतोस्तस्मात्स्थितस्तप उत्तमं ।

॥ यवकीत उवाच ॥ द्विजानामनधीता वै वेदाः सुरगणार्क्षत । प्रतिभान्स्वितं तप्येऽहमिदं परमकं तपः । १००२

स्वाध्यायार्थं समारम्भो ममायं पाकशासन । तपसा ज्ञातुमिच्छामि सर्वज्ञानानि कैशिक ।

कालेन महता वेदाः शक्या गुरुमुखादिभो । प्राप्तुं तस्मादयं यत्नः परमो मे समास्थितः ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ अमार्ग एष विप्रर्षेयेन त्वं यातुमिच्छसि । किं विघातेन ते विप्र गच्छाधीहि गुरोर्मुखान् ।

॥ लोमश उवाच ॥ एवमुक्त्वा गतः शक्रो यवकीरपि भारत । भूय एवाकरोद्यन्तं तपस्यमितविक्रमः ।

घोरेण तपसा राजस्तप्यमानं महत्तपः । मन्तापयामास मृशं देवेन्द्रमिति नः श्रुतं । १००३

तं तथा तप्यमानन्तु तपस्तोत्रं महामुनिं । उपेत्य बलमिदं वै वाग्यमासा ये पुनः ।

अशक्योऽर्थः समारम्भो नैतदुद्धृष्टं तव । प्रतिभास्यन्ति वै वेदास्तव चैव पितुश्च ते ।

॥ यवकीत उवाच ॥ न चैतदेवं क्रियते देवराज मनेषितं । महता नियमेनार्हं तप्ये घोरातरं तपः ।

समिद्धेऽग्रावपाकृत्याङ्गमग्नं होत्यामि वा मघधंस्तन्निबोध । यद्येतदेवं न करोषि कामं मनेषितं देवराजेह सर्वं ।

॥ लोमश उवाच ॥ निश्चयं तमभिज्ञाय मुनेस्तस्य महात्मानः । प्रतिवारणहेलथं बुद्ध्या सञ्चिन्त्य बुद्धिमान् । १००४

तत दन्द्रोऽकरोद्रूपं ब्राह्मणस्य तपस्विनः । अनेकवर्षस्य दुर्बलस्य सयत्नान् ।

यवकीतस्य दत्तोयमुचिर्न शैश्वकर्षणि । भागीरथ्यां तत्र सेतुं बालुकाभिश्चकार सः ।

यदाऽस्य ददतो वाक्यं न स चक्रे द्विजोत्तमः । बालुकाभिस्ततः शक्रो गङ्गां समभिपूरयन् ।

बालुकामुष्टिमनिशं भागीरथ्यां व्यसर्जयत् । सेतुमभ्यारभच्छक्रो यवकीतं निदर्शयन् ।

तं ददर्श यवकीतो यत्नवन्तं निबन्धने । प्रहसंश्चाब्रवीदाक्यमिदं स मुनिपुङ्गवः । १००५

किमिदं वर्तते ब्रह्मन् किञ्च ते ह चिकीर्षितं । अतीव हि महान् यत्रः क्रियतेऽयं निरर्थकः ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ बन्धिये मेतुना गङ्गां सुखः पन्था भविष्यति । क्रियते हि जनस्तात तस्मात् पुनः पुनः ।

॥ यवकीर्त उवाच ॥ नायं शक्यस्तथा बद्धं महानाघस्तपोधन । अश्वत्थादिनिर्वर्त्तस्य शक्यमर्थं समारभ ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ यथैव भवता चेदं तपो वेदार्थमुद्यतं । अश्वत्थं तद्वदस्माभिरयं भारः समाहितः ।

॥ यवकीर्त उवाच ॥ यथा तव निरर्थोऽयमारम्भस्तद्वदश्वत्थम् । तथा यदि ममापीदं मन्यमे पाकशासन । १०३१०

क्रियतां यद्वैवेक्ष्यस्व लया सुरगणेश्वर । वरांश्च मे प्रयच्छान्यान् यैरन्यान् भविताऽन्यति ।

॥ लोमश उवाच ॥ तस्मै प्रादाद्वरानिन्द्र उक्त्वान् यान् महानपाः । प्रतिभास्यन्ति ते वेदाः पित्रा सह यथेक्षिताः ।

यद्यान्यत् काङ्क्षमे कामं यवकिन् गम्यतानिति । स लब्धकामः पितरमभ्येत्याद्येदमत्रवोत् ।

॥ यवकीर्त उवाच ॥ प्रतिभास्यन्ति वै वेदा मन तातस्य चोभयोः । अतीवान्यान् भविष्यावो वरा लब्धास्तथा मया ।

॥ भरद्वाज उवाच ॥ दर्पस्ते भविता तात वरान् लब्ध्वा यथेक्षितान् । स दर्पपूर्णः कृपणः क्षिप्रमेव विनङ्क्युषि । १०३१५

अत्रापुदाहरन्तीमा गाथा देवैरुदाहृताः । मुनिगसीत् पुरा पुत्र बालधिर्नाम वीर्यवान् ।

स पुत्रशोकादद्विग्रस्तपस्तेषु सुदुष्करं । भवेन्मम सुतोऽमर्त्य इति तं लब्ध्वांश्च सः ।

तस्य प्रसादो वै देवैः कृतो नलमरैः समः । नामत्यों विद्यते मर्त्यो निमित्तायुर्भवति ।

॥ बालधिरुवाच ॥ यद्येमे पर्वताः श्रयस्तिष्ठन्ति सुरभक्तमाः । अत्रयास्तन्निमित्तं मे सुतस्यायुर्भवति ।

॥ भरद्वाज उवाच ॥ तस्य पुत्रस्तदा जज्ञे मेधावो कोधनस्तदा । स तच्छ्रुत्वाऽकरोद्दर्पमृषीधैवावमन्यते । १०३२०

विकुर्व्याणो मुनोनाञ्च यत्परत् स महामिमं । आमसाद महावीर्यं धनुषाच्च मनोषिणं ।

तस्यापचके मेधावो तं शशाप स वीर्यवान् । भव भस्मेति चोक्तः स न भस्म समपद्यत ।

धनुषाच्चस्तु तं दृष्ट्वा मेधाविनमनामयं । निमित्तमस्य महिषैर्भेदयामास वीर्यवान् ।

स निमित्ते त्रिनष्टे तु ममार सहसा शिशुः । तं मृतं पुत्रमादाय विललाप ततः पिता ।

लालथमानं तं दृष्ट्वा मुनयः परमात्तवत् । ऊर्ध्वैर्द्विद्विः सर्वं गाथां यां तां निबोध मे । १०३२५

न दिष्टमर्थमत्येतुमीशो मर्त्यः कथञ्चन । महिषैर्भेदयामास धनुषाच्चो महीधरान् ।

एवं लब्ध्वा वरान् बाला दर्पपूर्णस्तपस्विनः । क्षिप्रमेव विनश्यन्ति यथा नस्यात्तथा भवान् ।

एष रैभ्यो महावीर्यः पुत्रो चास्य तथाविधैः । तं यथा पुत्र नाभ्येषि तथा कुर्व्यास्वतन्त्रितः ।

स हि क्रुद्धः समर्थश्च पुत्र पोडयितुं हृषा । रैभ्यथापि तपस्वी च कोपनश्च महानृषिः ।

॥ यवकीर्त उवाच ॥ एवं करिष्ये मा तापं तात कार्षीः कथञ्चन । यथाहि मे भवान्मान्यस्तथा रैभ्यः प्रिता सम । १०३३०

॥ लोमश उवाच ॥ उक्त्वा स पितरं सन्नृणं यवकीर्तुतोभयः । विप्रकुर्वन्नुषोनन्यानुतुष्यन् परया मुदा ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि यवकीर्तोपाख्याने पञ्चात्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

॥ लोमश उवाच ॥ चक्रम्यमाणः स तदा यवकीर्तुतोभयः । जगाम मांधवे मासि रैभ्याश्चमपदं प्रति ।

स ददर्शाश्रमे रम्ये पुष्पितद्रुमभूषिते । विचरन्तीं क्षुधां तस्य किन्नरीभिव भारत ।

यवकीर्तामुवाचेदमुपातिष्ठस मामिति । निर्लक्ष्मी लब्ध्वा युक्तां कामेन हतचेतनः ।

सा तस्य शीलमाज्ञाय तस्माच्छापाच्च विभ्यती । तेजस्विताश्च रैभ्यस्य तथेत्युक्ता जगाम ह ।

१०७५

तत एकान्तमुन्नीय मञ्जयामास भारत । आजगाम तदा रैभ्यः स्वमाश्रममरिन्दम् ।

इदन्तीश्वरं कृषां दृष्ट्वा भार्यामार्त्तां परावसोः । मान्स्वयन् सन्तण्या वाचा पर्यवृत्त्युधिष्ठिर ।

सा तस्मै सर्वमाचष्ट यवकीभाषितं गुभा । प्रत्युक्तश्च यवकीर्तं प्रेक्षापूर्वं तथात्मना ।

प्रहृष्टानस्त्वेव रैभ्यस्य यवकोलदिचेष्टितं । ददृश्विच तदा चेतः क्रोधः समभवत्प्रज्ञान ।

स तदा मन्युनाविष्टस्यपत्नी कोपनो मृगं । अवलुञ्च्य जटामेकां जुहावाग्नौ सुसंस्कृतैः ।

१०७६

ततः समभवत्क्षारी तस्या रूपेण मग्निना । अवलुञ्च्य पराञ्चाय जुहावाग्नौ जटा पुनः ।

ततः समभवद्द्रक्षो घोरान्तं भीमदर्शनं । अमृतां तौ तदा रैभ्यं किङ्कार्थं कर्मावहे ।

तावन्नवोदृषिः क्रुद्धो यः कीर्त्तयतामिति । जग्मतुस्तौ तथेत्युक्ता यवकीर्तजिघांसया ।

ततस्तं समुपस्थाय कृत्या दृष्ट्वा महात्मना । क्षमण्डलं जहारास्य मोहयित्वेव भारत ।

उच्चिष्टन्तु यवकीर्तमपकृष्टकमण्डलं । तत उद्यतशूलः सन्नाचमः समुपाद्रवत् ।

१०७७

तमाद्रवन्तं शंभेव्य शूलहस्तं जिघांसया । यवकीः सन्नेत्याय प्राद्रव्येन पैसरः ।

जलहीनं सरो दृष्ट्वा यवकीस्तृणितः पुनः । जगाम रुग्णः सर्वान्ताश्चाप्यासन् विभोषिताः ।

स कान्त्यमानो घोरैण शूलहस्तेन रक्तमा । अग्निदोत्रे पितुर्हितः संहमा प्रविशे ह ।

स वै प्रविशमानस्तु शूरेणान्येन रक्षिणा । निगृहीतो बन्धादग्नौ सोऽवातिष्ठत पार्थिव ।

निगृहीतस्तु शूरेण यवकीर्तं स राक्षसः । ताडयामास शूलेन स भिन्नहृदयोऽपतत् ।

१०७८

यवकीर्तं स हत्वा तु राक्षसो रैभ्यमागमत् । अनुजातस्तु रैभ्येण तया नार्थो महावसत् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि यवकीर्तोपाख्याने षट्त्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

॥ लोमश उवाच ॥ भरदाजस्तु कौन्तेय हत्वा स्वाध्यायमाङ्गिकं । समित्कलापमादाय प्रविशे स्वमाश्रमं ।

तं स्म दृष्ट्वा पुरा सर्वे प्रत्युत्तिष्ठन्ति पावकाः । नत्वेनमुपतिष्ठन्ति हतपुत्रं तदाऽग्रयः ।

वैद्यं तस्मिन्नेति स लज्जयित्वा महातपाः । तमन्वं शूद्रमासीनं दृढपालमथाब्रवीत् ।

किन्तु मे नाग्रयः शूद्र प्रतिनन्दन्ति दर्शनं । त्वञ्चापि न यथापूर्वं कश्चित्त्वेमनिहाश्रमे ।

१०७९

कच्चिन्न रैभ्यं पुत्रो मे गतवानन्यचेतनः । एतदाचक्ष मे शोधं नहि शूयति मे मनः ।

॥ शूद्र उवाच ॥ रैभ्यं यातो नूनमयं पुत्रलो मन्दचेतनः । तथा हि निहतः श्वेते राक्षसेन बलीयसा ।

प्रकान्त्यमानस्तैः शूलहस्तेन रक्तसा । अग्न्यागारं प्रति दाग्नौ मया दोर्भ्या मित्रारितः ।

ततः स हिताग्नेऽव जनकानोऽप्युच्चिर्ध्रुवं । निहतः सोऽतिवेगेन शूलहस्तेन रक्तसा ।

भरदाजस्तु तित्कुत्वा शूद्रस्य विप्रियं महत् । गतासुं पुत्रमादाय विललाप सुदुःखितः ।

१०८०

॥ भरदाज उवाच ॥ ब्राह्मणानां किंलार्थाय ननु त्वं तत्प्रवांस्तपः । दिजानामनधोता वै वेदाः शं प्रतिभान्विति ।

तथा कल्याणशीलं ब्राह्मणेषु महात्मसु । अनायाः सर्वभूतेषु कर्कशत्वमुपेयिवान् ।

प्रतिषिद्धो मया तात रैभ्यादमयदर्शनात् । गववनेन तं द्रष्टुं कालान्तकयमोपमं ।

यः स जानन्नहतेजा वृद्धस्थिकं ममात्मजं । गतवानेव कोपस्य वशं परमदुर्मतिः ।

पुत्रशोकमनुप्राप्त एष रैभ्यस्य कर्मणः । त्वत्पुत्रं त्वाम्भुते पुत्रं प्राणानिष्टतमान् भुवि ।

१०८८

यथाऽहं पुत्रशोकेन देहं त्वच्छामि क्लिषो । तथा ज्येष्ठः सुतो रैभ्यं हिंस्याच्छीघ्रमनागमं ।

सुखिनो वै नरा येषां जात्या पुत्रो न विद्यते । ये पुत्रशोकमप्राप्य विचरन्ति यथामुखं ।

ये तु पुत्रकृताश्चेकादभ्युक्तं व्याकुलचेतसः । शपन्तीष्टान् मखीनात्तोभ्यः पापतरां नृकः ।

परासुखं सुतो दृष्टः श्रम्येष्टः मखा मया । ईदृशोमापदं कोऽत्र द्वितीयोऽनुभविष्यति ।

॥ लोमश उवाच ॥ विनयैवं वद्विधिं भरद्वाजोऽदहत् सुतं । सममिद्धं ततः पश्यात् प्रविशेन्न ऊताग्रनं ।

१०८९

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि यवकीतोपाख्याने सप्तत्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

॥ लोमश उवाच ॥ एतस्मिन्नेव काले तु वृहद्युक्को महीपतिः । मत्तं तेने महाभागो रैभ्ययाज्यः प्रतापवान् ।

तेन रैभ्यस्य वै पुत्रावर्थावसुपरावसु । वृत्तौ महाधौ सवार्थं वृहद्युधेन धीमता ।

तव तौ समनुज्ञातौ पित्रा कौन्तेय जग्मतुः । आश्रमे लभवद्वैभ्यो भार्या चैव परावसोः ।

अथावनेककोऽगच्छद्गृहानेकः परावसुः । कृष्णजिनेन संवीतं ददर्श पितरं वने ।

जघन्यरात्रे निद्राऽन्धः सावशेषे तमस्यपि । चरन्तं गृहनेऽरण्ये भेने स पितरं मृगं ।

१०९०

मृगान्तु मन्यमानेन पिता वै तेन हिंसितः । अकामयानेन तदा शरीरत्राणमिच्छता ।

तस्य स प्रेतकार्य्यणि कृत्वा सर्वानि भारत । पुनरागत्य तत्सचमन्नवोद्भूतारं वचः ।

ददं कर्म न शक्तस्त्वं वोढुमेकः कथञ्चन । मया च हिंसितस्मातो मन्यमानेन तं मृगं ।

सोऽस्मदर्थे इतं तात चरत् ब्रह्महिंसनं । समर्थोऽप्यहमेकाकी कर्म कर्तुमिदं मुने ।

॥ अर्वावसुहवाच ॥ करोतु वै भवान् मत्तं वृहद्युधस्य धीमतः । ब्रह्मबध्नाश्चरित्येह लवदर्थं नियतेन्द्रियः ।

१०९१

॥ लोमश उवाच ॥ स तस्य ब्रह्मबध्नायाः पारं गत्वा युधिष्ठिर । अर्वावसुस्तदा सचमाजगाम पुनर्मुनिः ।

ततः परावसुर्दृष्ट्वा भ्रातरं समुपस्थितं । वृहद्युधमुवाचेदं वचनं हर्षगद्गदं ।

एष ते ब्रह्महा यद्यं माद्रष्टुं प्रविशेदिति । ब्रह्महा प्रेक्षितेनापि पाण्डयेत्त्वामभिशयं ।

॥ लोमश उवाच ॥ तत्कुलैव तदा राजा प्रेष्ठानाह स विटपते । प्रेष्ठैरुत्सार्य्यमाणस्तु राजन् अर्वावसुस्तदा ।

न मया ब्रह्महत्येयं कृतेत्याह पुनःपुनः । उच्यमानोऽमकृतं प्रेष्ठैर्ब्रह्महन्त्रिति भारत ।

१०९२

नैव स्म प्रतिजानाति ब्रह्मबध्नां स्वयंकृतां । मम भ्रात्रा कृतमिदं मया स परिमोक्षितः ।

स तथा प्रवदन् क्रोधात्तैश्च प्रेष्ठैः पभाषितः । तृष्णो जगाम ब्रह्मार्थिर्जनमेव महातपाः ।

उग्रं तपः समास्थाय दिवाकरमथाश्रितः । रहस्यवेदं कृतवान् सूर्य्यस्य द्विजसत्तमः ।

मूर्त्तिमांस्तं ददर्शाय स्वयमग्रभुगव्यथः ॥ लोमश उवाच ॥ प्रीतास्तस्याभवन् देवाः कर्मणाऽर्वावसुर्नृप ।

तन्ने प्रवरयामासुर्निर्गामसुखं परावसुं । ततो देवा वगं तस्मै ददुरग्निपुगेगमा ।

१०९३

स चापि वरयामास पितृहत्यानमात्मनः । अनागस्त्वं ततो भ्रातुः पितृश्लाघरणं बधे ।

भरद्वाजस्य चोत्थानं यवकीतस्य चोभयोः । प्रतिष्ठाञ्चापि वेदस्य सौरस्य द्विजसत्तमः ।

एवमस्तिनि तं देवाः प्रोचुस्वापि वरान् ददुः । ततः प्रादुर्बभूवुस्ते सर्वे एव युधिष्ठिर ।

अथाब्रवीद्यवकीतो देवान्प्रिपुरोगमान् । समधीतं मया ब्रह्म व्रतानि चरितानि च ।

कथञ्च रैभ्यः शक्नो मामधीयानं तपस्विनं । तथायुक्तेन विधिना त्रिहन्तुममरोत्तमाः ।

१०७१५

॥ देवाजुचुः ॥ भैवं कृथा यवकीत यथावदसि वै मुने । श्रुते गुरुमधीता हि सुखं वेदास्तथा पुरा ।

अनेन तु गुरुन् दुःखात्तोषयित्वात्मकर्मणा । कालेन महता क्रेशाद्ब्रह्मधिगतमुत्तमं ।

॥ लोमश उवाच ॥ यवकीतमथोक्तेवं देवाः सेन्द्रपुरोगमाः । मञ्जोवयित्वा तान् सर्वान् पुनर्जग्मुस्त्रिविष्टपं ।

आश्रमस्तस्य पुण्योऽयं सदापुष्पफलद्रुमः । अत्रैव राजशार्दूल मर्षं पापं प्रमोक्ष्यमि ।

इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि यवकीतोपाख्याने अष्टत्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

॥ लोमश उवाच ॥ उग्रोऽग्वीजं भैनाकं गिरिं श्वेतञ्च भारत । समनोतोऽमि कौन्तेय कालशैलञ्च पार्थिव ।

१०८१०

एषा गङ्गा सप्तविधा राजते भरतर्षभ । स्थानं विरजमं पुण्यं यत्राग्निर्नित्यमिष्यते ।

एतदे मानुषेणाद्य न शक्यं द्रष्टुमद्भुतं । समाधिं कुरुताम्ययाकीर्यान्वेतानि द्रव्यय ।

एतदृश्यति देवानामाक्रोडञ्चरणद्वितं । अतिक्रान्तोऽमि कौन्तेय कालशैलञ्च पर्वतं ।

श्वेतं गिरिं प्रवेक्ष्यामो मन्दरञ्चैव पर्वतं । यत्र माणिवरे यत्तः कुबेरश्चैव यत्तगराट् ।

अष्टाशीतिसहस्राणि गन्धर्वाः श्रीधरगामिनः । तथा किमरुवा राजभ्यं यत्तश्चैव चतुर्गुणाः ।

१०८१४

अनेकरूपसंस्थाना नानाप्रहरणाय ते । यत्तन्द्रं मनुजप्रेष्ठ माणिभद्रमुपासते ।

तेषाम्द्विहरीतोऽत्र गतौ वायुममाश्रये । स्थानात् प्रस्थावयेद्युर्थं देवराजमपि भुवं ।

तैस्त्रात बलिभिर्गुप्ता यातुधानैश्च रक्षिताः । दुर्गमाः पर्वताः पार्थ समाधिं परमं कुरु ।

कुबेरमचिवायान्ये रौद्रा भैत्राश्च राक्षसाः । तैः समेक्ष्याम कौन्तेय संयतो विक्रमेण च ।

कैलासः पर्वतो राजन् षड्भोजनसमुद्भितः । यत्र देवाः समायाजि विशाला यत्र भारत ।

१०८१०

असंख्येयान् कौन्तेय यत्तगच्छसक्तिवराः । नागाः सुपर्णा गन्धर्वाः कुबेरसदनं प्रति ।

तान् विगाहस्व पार्थाद्य तपसा च दमेन च । रक्ष्यमाणो मया राजन् भीमसेनवनेन च ।

स्त्विति वरुणो राजा यमश्च समितिञ्जयः । गङ्गा च यमुना चैव पर्वतश्च दधातु ते ।

मरुतश्च महायिभ्यां मरितश्च मरुगमि च । स्वस्ति देवामुरेभ्यश्च वसुभ्यश्च महाद्युते ।

इन्द्रश्च जाम्बूनदपर्वतादेः शृणोमि घोषं तव देवि गङ्गे । गोपाययेमं मुभगे गिरिभ्यः सर्व्राजभोढापचितं नरेन्द्र ।

१०८१५

ददस्व शशं प्रविचिन्तोऽस्य शैलानिमाञ्ज्जैलमुते नृपस्य । उक्ता तथा सागरगंगा स विप्रो यत्तो भवस्वेति शशास पार्थ ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अपूर्वोऽयं सम्भ्रमो लोमशस्य कृष्णाश्च सर्वे रक्षत मा प्रसादं । देशोऽत्ययं दुर्गतभो मतोऽस्य तस्मात्

परं शौचमिहाचरञ्जं ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततोऽब्रवीद्धौममुदारवीथ्यं कृष्णा यत्तः पालय भीमभेन । शून्येऽङ्गुने सन्निहिते च तात त्वामिव कृष्णा

भजते भयेषु ।

ततो महात्मा स यमौ समेत्य मूर्ध्न्युपाप्राय विमृज्य गात्रे । उवाच तौ वास्यकलं स राजा माभेष्टमागच्छतमप्रमत्तौ ।

इतिश्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये एकोनचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अन्तर्हितानि भूतानि बलवन्तं महानि च । अग्निना तपसा चैव ब्रह्मं गन्तुं तृकोदर । १०८०

सन्निवर्त्तय कौन्तेय चुत्पिपामे बलाश्रयात् । ततो बलञ्च दाक्ष्यञ्च संश्रयञ्च तृकोदर ।

अपेक्ष्यया श्रुतं वाक्यं कैलाशं पर्वतं प्रति । बुद्ध्या प्रपश्य कौन्तेय कथं कृष्णा गमिष्यति ।

अथ वा सहदेवेन धौम्येन च समं विभो । स्रुतैः पौरोगवैश्वैव सर्वैश्च परिचारकैः ।

रथैरश्वैश्च ये चान्ये विप्राः क्रेशमहाः पथि । सर्वैस्त्वं सहितो भीम निवर्त्तस्वायेतर्ण ।

चयो वयं गमिष्यामो लब्धाहारा यतव्रताः । अहञ्च नकुलश्चैव लोमशश्च महातपाः । १०८१

ममागमनमाकाङ्क्षन् गङ्गादारे समाहितः । वषेह द्रौपदीं रचन् युवदागमनं मम ।

॥ भीम उवाच ॥ राजपुत्रो अमेणात्ता दुःखार्ता चैव भारत । व्रजत्येव हि कृष्णाणी श्वेतवाहदिदृक्षया ।

तव चाण्यरतिस्त्रिधा वर्त्तते तमपश्यतः । गुडाकेशं महात्मानं संयामेव्यपलायिनं ।

किं पुनः सहदेवञ्च माञ्च कृष्णाञ्च भारत । दिवाः कामं निवर्त्तन्तां सर्वं च परिचारकाः ।

स्रुताः पौरोगवाश्चैव यञ्च मन्येव नो भवान् न द्यहं हातुमिच्छामि भवन्तमिह कर्हिचित् । १०८२

श्लेष्मिन्वाचमाकीर्णं दुर्गेषु विषमेषु च । इयञ्चापि महाभागा राजपुत्री पतिव्रता ।

त्वामृते पुरुषस्यात्र नात्सहेदिनिवर्त्तितुं । तथैव सहदेवोऽयं सततं त्वामनुव्रतः ।

न जातु विनिवर्त्तते मनोऽशौ च्छहमस्य वै । अपिचात्र महाराज सव्यमाचिदिदृक्षया ।

सर्वं लालसभृताः स्म तस्मादास्यामहे सह । यद्यश्नो रथैर्गन्तुं श्लेष्मोऽयं बह्मकन्दरः ।

पङ्क्तिरेव गमिष्यामो मा राजन् विमना भव । अहं वहिष्ये पाञ्चालीं यत्र यत्र न शक्यति । १०८३

इति मे वर्त्तते बुद्धिर्भा राजन् विमना भव । सुकुमारौ तथा वीरौ माद्रीनन्दनकावुभौ ।

दुर्गे सन्तारयिष्यामि यत्राश्रितौ भविष्यतः ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एवं ते भाषमाणस्य बलं भीमाभिवर्द्धतां ।

यत्त्वमुत्सहमे वोढुं पाञ्चालोऽयं यशस्विनीं । यमौ चोऽपि भद्रान्ते नैतदन्यत्र विद्यते ।

बलं तव यशश्चैव धर्मः कीर्त्तिश्च वर्द्धतां । यत्त्वमुत्सहमे नेतुं भ्रातरौ सह कृष्णया ।

मा ते स्तानिर्महाबाहो मा च तेऽस्तु पराभवः ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः कृष्णाऽब्रवीद्वक्त्रं प्रहसन्ती भनोरमा । १०८४

गमिष्यामि न सन्तापः कार्यो मां प्रति भारत ॥ लोमश उवाच ॥ तपसा ब्रह्मते गन्तुं पर्वतं गन्धमादनं ।

तपसा चैव कौन्तेय सर्वे योऽप्यामहे वयं । नकुलः सहदेवश्च भीः पेनस्य पार्थिव ।

अहञ्च त्वञ्च कौन्तेय द्रष्टव्यमः श्वेतवाहनं ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं सङ्ग्रासमाणस्तौ सुबाहुविषयं महत् ।

ददृशुर्भुदिता राजन् प्रभूतगजवाजिमत् । किराततङ्गणाकीर्णं पुबिन्द्रशतशकुलं ।

हिमवत्यमरैर्जुष्टं बह्माश्वसमाकुलं । सुबाहुश्चापि तान् दृष्ट्वा पूजया प्रत्यगृह्यत । १०८५

विषयान्ते कुलिन्दानामीश्वरः प्रीतिपूर्वकं । ततस्ते पूजितास्तेन सर्वं एव सुखोपिताः ।

प्रतस्थुर्विमले सूर्ये हिमवन्तं गिरिं प्रति । इन्द्रसेनमुखोऽपि भृत्यान् पौरोगवांस्तथा ।

सदाश्च परिवर्त्तय द्रौपद्याः सर्वश्रेः नृप । राज्ञः वुलिन्दाधिपतेः परिहाय मंहारयाः ।
पङ्क्तिरेव महावीर्या यः कौरवमन्दनाः । ते शनैः प्रव्रवन्सर्वे दृष्टव्या सह पाण्डवाः ।
तस्माद्देशात् सुमंष्ट्रा द्रुपुकामा धनञ्जयं ।

१०४०

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गन्धमादनप्रवेशे चत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४० ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भीमसेन यमौ चेन्मौ पाञ्चालि च निबोधत । नास्ति भूतस्य नाशो वै पश्यतास्मान् वनेचरान् ।

दुर्भन्ताः क्षेमिताः स्मेति यद्वहामेतरेतरं । अशक्नोऽपि म्रजामो यद्वनञ्जयदिदृच्छया ।
तन्मे दहति गात्राणि तलराग्निमिश्रणतः । यच्च वीरं न पश्यामि धनञ्जयमुपान्तिकत् ।
तस्य दर्शनदृष्ट्वा मं सानुजं वनमास्थितं । ज्ञानमेत्याः परामर्शः सच्च वीर दहत्यु ।
नकुलात् पूर्व्वं पार्थं न पश्याम्यमिनोजसं । अजेयमुग्रधन्वानं तेन तथे वृकोदर ।
तीर्थानि चैव रम्याणि वनानि च सरांसि च । चरामि सह युष्माभिसस्य दर्शनकाङ्क्षया ।

१०४१

पञ्चवर्षाण्यहं वीरं सत्यमन्धं धनञ्जयं । यत्र पश्यामि वीभत्सुं तेन तथे वृकोदर ।
तं वै श्यामं गुडाकेशं सिंहविक्रान्तगाभिन् । न पश्यामि महाबाहुं तेन तथे वृकोदर ।

कृतास्त्रं निपुणं युद्धेऽप्रतिमानं धनुष्मतां । न पश्यामि कुरुश्रेष्ठं तेन तथे वृकोदर ।

चरन्तप्रसिद्धेषु काले क्रुद्रमिवान्तकं । प्रभिक्षमिव मातङ्गं सिंहस्कन्धं धनञ्जयं ।

१०४२

यः स शकादनवरो वीर्येण द्रविणेन च । यमयोः पूर्व्वजः पार्थः श्वेताश्वोऽमितविक्रमः ।

दुःखेन महताविष्टस्तत्र पश्यामि फाल्गुनं । अजेयमुग्रधन्वानं तेन तथे वृकोदर ।

मततं यः क्षमाशीलः क्षियमाणोऽप्यणीयसा । अजुसार्गप्रपन्नस्य शर्षदातोऽभयस्य च ।

मत्तु जिह्मप्रवृत्तस्य माययाऽभिजिघांसतः । अपि वज्रधरस्यापि भवेत् कालविधोपमः ।

अत्रोरपि प्रपन्नस्य भोऽनुग्रहं प्रतापवान् । दातोऽभयस्य वीभत्सुरमितात्मा महाबलः ।

१०४३

सर्व्वेषामाश्रयोऽस्माकं रणेऽनीणां प्रमर्दिता । आहन्ता सर्व्वरत्नानां सर्व्वेषां नः सुखावहः ।

रत्नानि यस्य वीर्य्येण दिव्यान्यासन् पुरा मम । बहूनि वज्रजातीनि यानि प्राप्तः सुयोधनः ।

यस्य बाहुबलादीर सभा चाधीत् पुरा मम । सर्व्वरत्नमयी ख्याता त्रिषु लोकेषु पाण्डव ।

वामदेवसमं वीर्य्यं कार्त्तवीर्य्यममं युधि । अजेयममितं युद्धे तं न पश्यामि फाल्गुनं ।

महर्षणं महावीर्य्यं त्वञ्च भीमापराजितं । अनुयातः स्ववीर्य्येण वामदेवञ्च शत्रुहा ।

१०४४

यस्य बाहुबले तुल्यः प्रभावे च पुरन्दरः । जये वायुर्भुजे सोमः क्रोधे मृत्युः सनातनः ।

ते वयं तं नृपव्याघ्रं सर्व्वे वीरं दिदृक्षुः । प्रवेक्ष्यामो महाबाहो पर्व्वतं गन्धमादनं ।

त्रिशूला वदरो यत्र नगरायाणाममः । तं सदाऽप्युदितं यत्पैर्दृष्ट्यामो गिरिमुत्तमं ।

कुङ्किणनिर्गो रम्यां राक्षसैर्गभिषेवितां । पङ्क्तिरेव गमिष्यामस्तथ्यमाना महत्तपः ।

न च यानयता श्रेयो गन्तुं देशो वृकोदर । न नृपयेन लुब्धेन नाप्रशानेन भारत ।

१०४५

तत्र सर्व्वे गमिष्यामो भीमाञ्जनगवेष्टिनः । सायुधा बद्धनिक्षिप्ताः सार्द्धं विप्रैश्चाश्रितैः ।

मलिकादंशमश्रुकान् मिहान् व्याजान् सरोक्षपान् । प्राप्नोत्यनिधतः पार्थ नियतस्नानम् पश्यति ।

ते वयं नियतात्मनाः पर्वतं गन्धमादनं । प्रवेक्ष्यामो मिताहागं धनञ्जयदिदृक्चया ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गन्धमादनप्रवेशएकचलारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

॥ लोमश उवाच ॥ द्रष्टारः पर्वताः सर्वे नयः सपुरकाननाः । तोष्णानि चैव श्रीमन्ति स्पृष्टश्च सलिलं करैः ।

पर्वतं मन्दरं दिव्यनेष पन्थाः प्रयास्यति । समाहिता निहृदिभ्याः सर्वे भवत पाण्डवाः ।

१०८००

अयं देवनिवासो वै गन्तव्यो धो भविष्यति । क्षणोपायैव दिव्यानां निवामः पुण्यकर्मणां ।

एषा शिरजला पुण्या याति सौम्य महानदी । वदग्रीप्रभवा राजन् देवर्षिगणमेविता ।

एषा वैहायधैरित्यं बालिखिल्यैर्महात्मभिः । अर्चिता चोपयाता च गन्धर्वैश्च महात्मभिः ।

अत्र साम स्म गायन्ति सामगाः पुष्पनिःखनाः । मरीचिः पुलहश्चैव भृगुश्चैवाङ्गिरास्तथा ।

अत्राह्निकं सुरश्रेष्ठो जपो समहङ्गणः । साध्यैश्चैवायिनौ चैव परिधावन्ति तं तदा ।

१०८०१

चन्द्रमाः सह सूर्येण ज्योतीषि च सहैः सह । अहोरात्रविभागेन नदीभेनामनुव्रजन् ।

एतस्याः सलिलं मृद्धां वृषाद्भ्यः पथ्यधारयत् । गङ्गादारे महाभाग येन लोकस्थितिर्भवेत् ।

एतां भगवतीं देवीं भवन्तः सर्वे एव हि । प्रयतेनात्मना तात प्रतिगम्याभिवादत ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लोमशश्च महात्मनः । आकाशगङ्गां प्रयतः पाण्डवास्तेऽभ्यवादयन् ।

अभिवाद्य च ते सर्वे पाण्डवा धर्मं वारिणः । पुनः प्रयानाः संचष्टुः सर्वे श्वविगणैः सह ।

१०८०२

ततो दूरात् प्रकाशन्तं पाण्डुरं गेहसन्निभं । ददृशुस्ते नरश्रेष्ठो त्रिकीर्णं सर्वतो दिग्भ ।

तान् प्रष्टुकामान् विज्ञाय पाण्डवान् स तु लोमशः । उवाच वाक्यं वाक्यत्रयं शृणुष्व पाण्डुमन्दनाः ।

एतद्विकीर्णं सुश्रीमत् कैलासशिखरोपमं । यत् पश्यसि नरश्रेष्ठ पर्वतप्रतिमं स्थितं ।

एतान्यस्त्रीनि दैत्यस्य नरकस्य महात्मनः । पर्वतप्रतिमं भाति पर्वतप्रसूराश्रितं ।

पुरातनेन देवेन विष्णुना परमात्मना । दैत्या विनिहतस्तात सुरराजहितैषिणा ।

१०८०३

दशवर्धमहस्याणि तपस्तप्य महात्मनाः । ऐन्द्रं प्रार्थयन्ते स्थानं तपः स्नात्वायविक्रमात् ।

तपोबलेन महता बाहुवेगबलेन च । नित्यमेव दुराधर्षो धर्षयन् स दितेः सुतः ।

स तु तस्य बलं ज्ञात्वा धर्मे च चरितं व्रतं । भयाभिभूतः संविद्यः शक आसीत्तदाऽनघ ।

तेन सञ्चिन्तिता देवो मनसा विष्णुरव्ययः । सर्वत्रगः प्रभुः श्रीमानागतस्य स्थितो बभौ ।

क्षययस्यापि तं सर्वं तुष्टुवुच्य दिवौकसः । तं दृष्ट्वा ज्वलमानश्रीर्भगवान् हव्यमाहनः ।

१०८०४

नष्टेज्जाः समभवत्तस्य तेजोऽभिर्भसितः । तं दृष्ट्वा वरदं देवं विष्णुं देवगणेश्वरं ।

प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा नमस्कृत्य च वन्द्यभृन् । प्राह वाक्यं ततस्तत्त्वं यतस्तस्य भयं भवेत् ।

॥ विष्णुर्वाच ॥ जानामि ते भयं शक दैत्येन्द्राश्रकात्ततः । ऐन्द्रं प्रार्थयन्ते स्थानं तपःसिद्धेन कर्मणा ।

सोऽहमेनं तव प्रीत्या तपःसिद्धमपि भुवं । विद्युनज्जि देहादेवेन्द्र मुकुर्न प्रतिपालय ।

तस्य विष्णुर्देहादेजाः पाणिना चेतनां हरत् । स पपात ततो भूतैः गिरिराज इवावृतः ।

१०८०५

तस्यैतदस्त्रिसंघातं मायाविनिहतस्य वै । इदं द्वितीयमपरं विष्णोः कर्म प्रकाशते ।
 नष्टा वसुमती हस्त्या पाताले चैव मञ्जिता । पुनरुद्धरिता तेन वारोह्यैकगृह्णिता ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भगवन् विस्तरेणेमां कथां कथय तत्त्वतः । कथमेतन् सुरेशेन नष्टा वसुमती तदा ।
 योजनानां शतं ब्रह्मन् पुनरुद्धरिता तदा । केन चैव प्रकारेण जगतो धरणी प्रुवा ।
 शिवा देवो महाभागा सर्व्वशस्त्रप्ररोहिणी । कस्य चैव प्रभावाद्धि योजनानां शतं गता । १०८१०
 केनैतदीर्य्यसर्व्वसं दर्शितं परमात्मनः । एतत् सर्व्वं यथातत्त्वमिच्छामि दिजसत्तम ।
 श्रोतुं विस्तरशः सर्व्वं त्वं हि तस्य प्रतिश्रयः ॥ लोमश उवाच ॥ यत्तेऽहं परिपृष्टोऽस्मि कथाभेता युधिष्ठिर ।
 तत् सर्व्वमखिलेनेह श्रूयतां मम भाषतः । पुरा कृतयुगे तात वर्त्तमाने भयङ्करे ।
 यमत्वं कारयामास आदिदेवः पुरातनः । यमत्वं कुर्व्वन्तस्तस्य देवदेवस्य धीमतः ।
 न तत्र श्रियते कश्चिज्जायते वा तथाऽच्युत । वर्द्धन्ते पचिसंघाद्य तथा पशुगवेडकं । १०८१५
 गवाश्च मृगाश्चैव सर्व्वे ते पिशिताशनाः । तथा पुरुषशार्दूल मानुषाश्च परन्तप ।
 सङ्ख्येशो ह्ययुतेशो वर्द्धन्ते सलिलं यथा । एतस्मिन् सङ्कुले तात वर्त्तमाने भयङ्करे ।
 अतिभारादसुमती योजनानां शतङ्गता । सा वै व्यथितसर्वाङ्गो भारेण कान्तचेतना ।
 नारायणं वरं देवं प्रपन्ना शरणं गता ॥ पृथिव्युवाच ॥ भगवंस्तत्प्रभावाद्धि तिष्ठेयं सुचिरन्विह ।
 भारेणास्मि समाक्रान्ता न शक्नोमि स्म वर्त्तितुं । ममेयं भगवन् भारं व्यपेनेतुं त्वमर्हसि । १०८२०
 शरणगताऽस्मि ते देव प्रसादं कुरु मे विभो । तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा भगवान्प्रचरः प्रभुः ।
 प्रोवाच वचनं हृष्टः श्रव्याचरसमीरितं ॥ विष्णुर्वाच ॥ न ते महि भयं कार्थ्यं भारार्त्ते वसुधारिणि ।
 अथमेवं तथा कुर्मि यथा लब्धो भविष्यमि । स तां त्रिसर्ज्जयित्वा तु वसुधां शैलकुण्डलां ।
 ततो वराहः संवृत्त एकगृह्णो महाद्युतिः । रक्ताभ्यां नयनाभ्याम्भु भयमुत्पादयन्निव ।
 धूमश्च ज्वलयन् लक्ष्म्या तत्र देशे व्यवर्द्धत । स गृहीत्वा वसुमतो गृह्णैकेन भास्वता । १०८२५
 योजनानां शतं वीर समुद्धरति सोऽक्षरः । तस्याश्चाद्भुतार्थमाणायां सङ्क्षोभः समजायत ।
 देवाः सङ्कुभिताः सर्व्वे श्लथयश्च तपोधनाः । हाहाभूतमभूतमर्थं त्रिदिवं त्योम भूस्तथा ।
 न पर्य्यवस्थितः कश्चिद्देशे वा मानुषोऽपि वा । ततो ब्रह्माण्मसीनं ज्वलमानमिव श्रिया ।
 देवाः सर्षपगणश्चैव उपतस्थुरनेकशः । उपसर्प्य च देवेशं ब्रह्मा लोकसाक्षिकं ।
 भूत्वा प्राञ्चलयः सर्व्वे वाक्यमुवाच रथंस्तदा । लोकाः सङ्कुभिताः सर्व्वे व्याकुलश्च चराचरं । १०८३०
 समुद्राणाञ्च सङ्क्षोभस्त्रिदशेश प्रकाशते । येषां वसुमती हस्त्या योजनानां शतं गता ।
 किमेतत् किं प्रभावेन येनेदं व्याकुलं जगत् । आख्यातु नो भवान् शीघ्रं त्रिंशः स्मिह सर्व्वशः ।
 ॥ ब्रह्मोवाच ॥ असुरेभ्यो भयं नास्ति युष्माकं कुत्रचित् क्वचित् । श्रुतां यत्कृते त्वेष सङ्क्षोभो जायतेऽमराः ।
 योऽसौ सर्व्वत्रगः श्रीमानचरात्मा व्यवस्थितः । तस्य प्रभावात् सङ्क्षोभस्त्रिदिवस्य प्रकाशते ।
 येषां वसुमती हस्त्या योजनानां शतं गता । समुद्धृता पुनस्तेन विष्णुना परमात्मना । १०८३५

तस्यामुद्धार्थमाणायां सञ्ज्ञेयः समजायत । एवं भवन्तो जानन्तु द्विदंतां संशयस्य वः ।

॥ देवाजगुः ॥ न तद्भूतं वसुमतीं समुद्धरति चष्टवत् । तं देवं भगवन् ब्रूहि तत्र यास्यामहे वयं ।

॥ ब्रह्मोवाच ॥ इमं गच्छत भद्रं वो नन्दने पश्यत स्थितं । एषोऽत्र भगवान् श्रीमान् सुपर्णः सम्प्रकाशते ।

वाराहेणैव रूपेण भगवान् लोकभावनः । कालानल इवाभाति पृथिवीतलमुद्धरन् ।

एतस्योरसि सुशक्तं श्रीवत्समभिराजते । पश्यध्वं विबुधाः सर्वे भूतमेतदनामयं ।

१०८१०

॥ लोमश उवाच ॥ ततो ब्रूयाद् महात्मानं श्रुत्वा चामस्य चामराः । पितामहं पुरस्कृत्य जग्मुर्देवा यथागतं ।

॥ वैशम्पादन उवाच ॥ श्रुत्वा तु तां कथां सर्वे पाण्डवा जनमेजय । लोमशादेभिर्निगाशु यथाजग्मुः प्रचष्टवत् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गन्धमादनप्रवेशे दिक्षलारिर्ब्रह्मदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

॥ वैशम्पादन उवाच ॥ ते प्रहारास्तधन्वानस्त्रणवन्तः समार्गणाः । बह्वृगोधाङ्गुलिबाणाः खड्गवन्तोऽभितैजसः ।

पङ्क्तिगृह्य दित्र्येष्टान् ज्येष्ठाः सर्वधनुश्रतां । पाञ्चालीसहिता राजन् प्रययुर्गन्धमादनं ।

सरांसि सरितश्चैव पर्वतांश्च वनानि च । वृचांश्च बज्रलच्छायां ददृशुर्गिरिर्मूर्ध्नि ।

१०८१५

नित्यपुष्पफलान् देशान् देवर्षिगणसेवितान् । आत्मन्यात्मानमाधाय वीरा मूलफलाग्निनः ।

चिरहृत्वावकाकारान् देशान् विषमसङ्कटान् । पश्यन्तो मृगजातानि बह्विनि विविधानि च ।

चक्षुषिद्वामरयुतं गन्धर्व्वाप्सरसां प्रियं । विविशुस्ते महात्मानः किन्नराचरितं गिरिं ।

प्रविशन्त्यथ वीरेषु पर्वतं गन्धमादनं । चण्डवातं महर्षे प्रादुरासोद्विश्राम्यते ।

ततो रेणुः समुद्भूतः सपत्रबज्रलो महान् । पृथिवीक्षान्तरीचश्च द्याक्षैव सहसाऽदृष्टोत् ।

१०८२०

न स्य प्रज्ञायते किञ्चिदादृते योषि रेणुना । न चापि श्रेकुस्तत्कर्तुमन्यान्त्याभिभाषणे ।

न चापश्यन्ततोऽन्येन्यं तमसा दृतचक्षुषः । आरुन्धमाणा वांतेन साश्वचूर्लेन भारत ।

द्रुमाणां वातभगानां पततां भूतलेऽनिशं । अन्येषाञ्च महोजानां शब्दः समभवत्प्रह्वान् ।

द्यौः स्मितपति किं भूमिर्दीर्यते पर्वतो नु किं । इति ते मेनिरे सर्वे पवनेनापि बोहिताः ।

ते यथाऽनन्तरान् वृचान् वल्मीकान् विषमाणि च । पाणिभिः परिमार्गन्तो भोता वायोर्निर्लिखिरे ।

१०८२५

ततः कार्मुकमादाय भीमधेनो महाबलः । कृष्णामादाय सङ्गम्य तस्यावाग्रित्य पादपं ।

धर्मराजश्च धौम्यश्च निलिल्याते महावने । अग्निहोत्राण्युपादाय सहदेवस्तु पर्वतं ।

मकुलो ब्राह्मणाश्वान्ये लोमशश्च महातपाः । वृचानासाद्य सन्मस्तास्तत्र तत्र निलिखिरे ।

मन्दीभूते तु पवने तस्मिन् जसि शान्ति । महर्षिर्जलधारी चैवैषं मन्थाजगाम ह ।

भृशं चटचटाशब्दे वज्राणां क्षिप्यतामिव । ततस्तस्य क्षलाभासश्चेत्तरक्षेणु विधुतः ।

१०८३०

ततोऽग्निसहिता धाराः संदृष्टव्यः समन्ततः । प्रपेतुरनिशं तत्र श्रीव्रवातसमोऽरिताः ।

तत्र सागरगा ह्यापः कीर्यमाणाः समन्ततः । प्रादुरासन् सकलुषाः फेनवत्तो विश्राम्यते ।

वह्न्ये वा रिर बज्रं फेनोदुपपरिभुजं । परिभक्षुर्हृदाशब्दाः प्रकर्षन्तो महीरुहान् ।

तस्मिन्नुपरते शब्दे वाते च समतां गते । गते ह्यश्वसि निश्चानि प्रादुर्भूते दिवाकरे ।

निर्जग्मुस्तैः शूनैः सर्वे समाजग्मुश्च भारत । प्रतस्थिरे पुनर्वीराः पर्वतं गन्धमादमं ।

१०८५५

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तोर्थवाचापर्वणि गन्धमादनप्रवञ्चे त्रिचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ क्रोधमात्रं प्रयातेषु पाण्डवेषु महात्मसु । प्रज्ञामनुचिता गन्तुं द्रौपदी समुपाविशत् ।

आन्ता दुःखपरीता च वातवर्षेण तेन च । शौकुमार्याश्च पाञ्चाली संसृमोक्ष तपस्विनी ।

सा कल्पमाना मोहेन बाहुभ्यामसितेक्षणा । वृत्ताभ्यामनुरूपाभ्यामूरुसमलम्बत ।

आलम्बमाना सहितावूरु गजकरोपमौ । पपात सहसा भूमौ वेपन्ती कदली यथा ।

तां पतन्तीं वरारोहं भञ्जमानां लतामिव । नकुलः समभिद्रुत्य परिजग्राह वीर्यवान् ।

१०८६०

॥ नकुल उवाच ॥ राजन् पाञ्चालराजस्य सुतेयमसितेक्षणा । आन्ता निपतिता भूमौ तामवेक्ष्य भारत ।

अदुःखार्हा परं दुश्चं प्राप्तेषु मृदुगामिनी । आश्राय्य महाराज तामिमां श्रमकर्षितां ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ राजा तु वचनात्तस्य शृणुः स्वसमन्वितः । भीमस्य सहदेवश्च सहसा समुपाद्रवत् ।

तामेवेक्ष्य तु कौन्तेयो विवर्णवदनां कृशां । अङ्गमानीय धर्मात्मा पर्यदेव्यदातुरः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं वैश्वसु गुप्तेषु स्नास्तीर्षयनोचिता । भूमौ निपतिता श्वेते सुखार्हा वरवर्हिनी ।

१०८६५

मुकुमारौ कथं पादौ मुखश्च कमलप्रभं । मत्कृतेऽद्य वरार्हायाः श्यामतां समुपागतं ।

किमिदं द्यूतकामेन मया कृतमबुद्धिना । आदाय कृष्णाश्चरतां वने मृगगणायुते ।

सुखं प्राप्स्यति कल्याणी पाण्डवान् प्राप्य वै पतीन् । इति द्रुपदराजेन पित्रा दत्तायतेक्षणा ।

तत्सर्वमनवायेयं श्रमशोकाध्वकर्षिता । श्वेते निपतिता भूमौ पापस्य मम कर्मसिः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तथा लालयमाने तु धर्मराजे युधिष्ठिरे । धौम्यप्रभृतयः सर्वे तत्राजग्मुर्दिजोत्तमाः ।

११०००

ते समाश्राययामासुराग्नीभिस्त्रायपूजयन् । रजोघ्नाश्च तथा मन्त्रान् जेषुश्चक्रुश्च ते क्रियाः ।

पथमानेषु मन्त्रेषु शान्धर्षं परमर्षिभिः । स्पृश्यमाना करैः शीतैः पाण्डवैश्च मुहुर्मुहुः ।

सेव्यमाना च शीतेन जलमिश्रेण वायुना । पाञ्चाली सुखमावाद्य लेभे चेतः शूनैः शूनैः ।

परिर्यञ्च च तां दीनां कृष्णामजिनसंलरे । पार्था विश्रामयामासुर्लब्धसंज्ञां तपस्विनीं ।

तस्या यमौ रक्ततैलौ पादौ पूजितलक्ष्णौ । करान्धा किणजाताभ्यां शनकैः संवहादतुः ।

११००५

पर्याश्राययदयेनां धर्मराजो युधिष्ठिरः । उवाच च कुरुश्रेष्ठो भीमसेनमिदं वचः ।

बहवः पर्यता भीम विषमा हिमदुर्गमाः । तेषु कृष्णा महाबाहो कथं नु विचरिष्यति ।

॥ भीमसेन उवाच ॥ त्वां राजयाजपुत्रीश्च यमौ च पुदुषर्वभ । स्वयं नेयामि राजेश्च मा विषादे मनः कथाः ।

हैडिमस्य महावीर्यो विषगो मदलोपमः । वहेदनघ सन्धाज्ञो वचनात्ते घटोत्कचः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अनुज्ञातो धर्मराज्ञा पुत्रं सस्मर राक्षसं । घटोत्कचस्तु धर्मात्मा स्मृतमाचः पितुस्तदा ।

११०१०

कृताञ्जलिर्पातिष्ठदभिवाद्याश्च पाण्डवान् । ब्राह्मणांश्च महाबाहुः स च तैरभिनन्दितः ।

उवाच भीमसेनश्च पितरं भीमविक्रमं । स्मृतोऽस्मि भवता श्रीर्षं शुश्रूषुरहमागतः ।

आज्ञापय महाबाहो सर्वं कर्त्ताऽस्त्ययं श्रयं । तच्छुल भीमसेनस्तु राक्षसं परिवस्त्रजे ।

इति श्रीमहाभारते आरक्ष्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि गन्धमादनप्रवेशे चतुश्चत्वारिंशदधिकतमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ धर्मज्ञो बलवान् शूरः सत्यो राक्षसपुङ्गवः । भक्तोऽस्मान्नौरसः पुत्रो भीम गृह्णातु माचिरं ।

तव बाहुबलेनाहमतिभीमपराक्रम । अक्षतः सह पाप्मास्या गच्छेयं मन्थमादनं ।

११०१५

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ भ्रातृव्यचनमाज्ञाय भीमसेनो घटोत्कचं । आदिदेश नरस्याघ्नस्तनयं शत्रुकर्षणं ।

॥ भीमसेन उवाच ॥ हेहिमेयं परिभ्राम्ता तव माता पराजिता । त्वञ्च कामंगमस्तात बलवान् वह ता स्त्रग ।

स्त्रन्धमारोप्य भद्रने मध्येऽस्माकं विहायसा । गच्छ नीचिकया गत्या यथा चेनां न पीडयेः ।

॥ घटोत्कच उवाच ॥ धर्मराजश्च धौम्यश्च कृष्णाश्च यमजौ तथा । एकोऽप्यहमलं वोढुं किमुताश्च सहायवान् ।

अन्ये च शतशः शूरा विहगाः कामरूपिणः । सर्वान् वो ब्राह्मणैः शङ्कं वक्ष्यन्ति सहिताऽनघ ।

११०२०

एवमुक्त्वा ततः कृष्णमुवाह स घटोत्कचः । पाण्डूनां मध्यगो वीरः पाण्डवानपि चापरे ।

लोमशः सिद्धमार्गेण जगामानुपमद्युतिः । स्नेनैव स्वप्रभावेन द्वितीय इव भास्करः ।

ब्राह्मणाश्चापि तान् सर्वान् समुपादाय राक्षसाः । नियोगाद्राक्षसेन्द्रस्य जग्मुर्भीमपराक्रमाः ।

एवं सुरमणयानि वनान्युपवनानि च । आलोकयन्मले जग्मुर्ब्रिह्मलोकां वदरीं प्रति ।

ते लाशुगतिभिर्बारा राक्षसैर्कहाजवैः । उद्यमाना ययुः शोघं महदध्वानमच्यवत् ।

११०२५

देशान्क्षेष्कजनाकीर्षास्त्रानारत्नाकरायुतान् । ददृशुर्गिरिपादांश्च नानाधातुसमाचितान् ।

विद्याधरसमाकीर्षाश्चानारत्नाकरायुतान् । तथा किमुहैषैव गन्धर्व्यैश्च समन्ततः ।

मयूरैश्चमरैश्चैव वानरैरुहभिक्षया । वराहैर्गव्यैश्चैव महिषैश्च समावृतान् ।

नदीजालसमाकीर्षाश्चानापचियुतान् बह्वन् । नानाविधमृगैर्जुष्टान् वानरैश्चोपशोभितान् ।

समदंष्ट्रापि विहगैः पादपैरन्वितांस्तथा । तेऽवतीर्य बह्वन् देशानुत्तरांश्च कुरुनपि ।

११०३०

ददृशुर्बिबिधास्रय्यं कैलासं पर्वतोत्तमं । तस्याभ्यासे तु ददृशुर्नरनारायणाश्रमं ।

उपेतं पादपैर्दिव्यैः सदा पुष्पफलोपगैः । ददृशुस्ताश्च वदरीं वृत्तस्कन्धा मनोहरां ।

स्निग्धामविरलच्छायां श्रिया परमया युतां । पत्रैः स्निग्धैरविरलैरुपेतां मृदुभिः शुभ्रां ।

विशालशाखां विस्तीर्णामतिद्युतिसमन्वितां । फलैरुपचितैर्दिव्यैराचितं स्वादुभिर्भक्ष्यं ।

मधुश्रवः सदा दिव्या महर्षिगणसेवितां । मदप्रमुदितैर्नित्यं नानाद्विजगैर्युतां ।

११०३५

अदंशमन्नकं देशे बभ्रुमूलफलोदके । नीलशालसंक्षेत्रे देवगन्धर्व्यसेवितां ।

सुसमीकृतभूभागे स्थावविहिते शुभे । जातां हिमवदुत्सर्गे देशेऽपहतकण्डके ।

तामुपेत्य महात्मानः सह तैर्ब्राह्मणैर्धमैः । अवतेरुस्ततः सर्वे राक्षसस्कन्धतः शनैः ।

ततस्तमाश्रमं रम्यं नरनारायणाश्रितं । ददृशुः पाण्डवा राजन् सहिता दिजपुङ्गवैः ।

तमसा रक्षितं पुष्पमनामृष्टं रवेः करैः । चुम्बुतीतोष्णदोषैश्च वर्जितं शोकनाशनं ।

११०४०

महर्षिगणसम्भावं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समन्वितं । दुश्शवेन महाराज नरैर्दुर्धर्षवहिष्कृतैः ।

बलिहोमाश्रितं दिव्यं सुसंमृष्टानुलेपनं । दिव्यपुष्पापहारैश्च सर्वतोऽभिविराजितं ।

विशालैरग्निशरणैः सुगन्धाण्डराचितं शुभैः । महद्भिलोचकलशैः कठिनैश्चापशोभितं ।

शरणं सर्वभूतानां ब्रह्मघोषजिनादितं । दिव्यमाश्रयणीयन्तमाश्रमं अमनाशनं ।

श्रियायुतमनिर्देश्यं देवचर्योपशोभितं । फलमूलाशनैर्दानैश्चारुहृणाजिनाम्बरैः ।

११०४५

सूर्यवैश्वानरसमेक्षपसा भावितात्मभिः । महर्षिभिर्नैक्षपरैर्यतिभिर्नियतैर्द्विधैः ।

ब्रह्मभूतैर्धर्मदाभागैरुपेतं ब्रह्मवादिभिः । सोऽभ्यगच्छन्महातेजास्तानृषीन् प्रयतः शुचिः ।

भादभिः सहितो धीमान् धर्मपुक्ता युधिष्ठिरः । दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते दृष्ट्वा प्राप्तं युधिष्ठिरं ।

अभ्यगच्छन् सुप्रोताः सर्वे एव महर्षयः । आश्रीञ्चादान् प्रयुञ्जानाः स्वाध्यायनिरताः शुभं ।

प्रोतास्ते तस्य सत्कारं विधिना पावकोपमाः । उपाजह्युश्च सलिलं पुष्पमूलफलं शुचिः ।

११०५०

स तैः प्रीत्याऽथ सत्कारमुपनीतं महर्षिभिः । प्रयतः प्रतिगृह्णाथ धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

तं शक्रसदनप्रपञ्चं दिव्यगन्धं मनोरमं । प्रोतः स्वर्गापमं पुष्पं पाण्डवः सह कृष्णया ।

विवेश शोभया युक्तं भातृभिश्च सहानघ । ब्राह्मणैर्बैदवेदाङ्गपारगैश्च सहस्रशः ।

तत्रापश्यत् धर्मात्मा देवदेवर्षिपूजितं । नरनारायणस्थानं भागीरथ्योपशोभितं ।

पश्यन्तस्ते नरव्याघ्रा रेमिरे तत्र पाण्डवाः । मधुसूतफलं दिव्यं ब्रह्मविंशत्येवितं ।

११०५५

तदुपेत्य महात्मानस्तेऽवसन् ब्राह्मणैः सह । मुदा युक्ता महात्मानो रेमिरे तत्र ते तदा ।

आलोकयन्तो भैरवाकं नानादिजगण्युतं । हिरण्यशिखरश्चैव तच्चविन्दुमरः शिवं ।

तस्मिन् विहरमाणस्य पाण्डवाः सह कृष्णया । मनोज्ञो काननवरे सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वलः ।

पादपैः पुष्पविकचैः फलभारावनामिभिः । शोभिते सर्वतोऽरम्यैः पुंस्त्रोकिलगणायुतैः ।

स्निग्धपत्रैरविरलैः शीतच्छदयैर्धनोरमैः । सरांसि च विचित्राणि प्रसन्नसलिलानि च ।

११०६०

कमलैः सोत्पलैश्चैव भ्राजमानानि सर्व्वशः । पश्यन्तस्यात्करूपाणि रेमिरे तत्र पाण्डवाः ।

पुष्पगन्धसुखस्पर्शा ववौ तत्र समीरणः । ह्लादयन् पाण्डवान् सर्व्वान् द्रौपद्या सहितान् प्रभो ।

भागीरथीं स्तुतीर्याञ्च श्रोतां विमलपङ्कजं । मण्डिप्रबालप्रस्तारं पादपैरुपशोभितं ।

दिव्यपुष्पसमाकीर्णं मनःप्रीतिविवर्द्धनीं । वीक्षमाणा महात्मानो विशालां वदरीमनु ।

तस्मिन् देवर्षिचरिते देशे परमदुर्गमे । भागीरथीपुष्पजले तर्पयाञ्चक्रिरे तदा ।

११०६५

देवानृषींश्च कौन्तेयाः परमं शौचमास्थिताः । तत्र ते तर्पयन्तश्च जपन्तश्च कुरुदहाः ।

ब्राह्मणैः सहिता वीराश्चैव सन् पुरुषर्षभाः । कृष्णायास्तत्र पश्यन्तः क्रीडितान्यमरप्रभाः ।

विचित्राणि नरव्याघ्रा रेमिरे तत्र पाण्डवाः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि गन्धमादनप्रवेशे पञ्चचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत्र ते पुरुषव्याघ्राः परमं शौचमास्थिताः । पञ्चाक्षमवसन् वीरा धनञ्जयदिदृचवः ।

ततः पूर्व्वोत्तरे वायुः प्रवसानो यदुच्छ्रया । सहस्रपञ्चमर्कमात्रं दिव्यं पद्ममुपाहरत् ।

११०७०

तद्वैद्यत पाञ्चाली दिव्यगन्धं मनोरमं । अनिलेनाहृतं भूमौ पतितं जलजं शुचि ।
 तच्छुभा शुभमायाद्य सौगन्धिकमनुत्तमं । अतीव मुदिता राजन् भीमसेनमयाब्रवीत् ।
 पश्य दिव्यं सुहृत्परं भीम पुष्पमनुत्तमं । गन्धसंस्थानसम्पन्नं मनसा मम मन्दनं ।
 इदञ्च धर्मराजाय प्रदास्यामि परमप । हरेदं मम कामाय काम्यकं पुनराश्रमे ।
 यदि तेऽहं प्रिया पार्थ बद्धनीमान्युपाहर । तान्यहं नेतुमिच्छामि काम्यकं पुनराश्रमं । ११०७५
 एवमुक्त्वा शुभापाङ्गो भीमसेनमनिन्दिता । जगाम पुष्पमादाय धर्मराजाय तत्तदा ।
 अभिप्रायन्तु विज्ञाय महिष्याः पुरुषर्षभः । प्रियायाः प्रियकामः स प्राद्याङ्गीमो महाबलः ।
 धातं तमेवाभिमुखो यतस्तत् पुष्पमागतं । आजिहोर्षुर्जगामाशु स पुष्पाप्यपराश्रपि ।
 रुक्माशृष्टं धनुर्दृष्ट्वा शरांश्चाग्नीविधोपमान् । मृगराश्वि संक्रुद्धः प्रमिश्र इव कुञ्जरः ।
 ददृशुः सर्वभूतानि महाबाणधनुर्द्धरं । न स्नानिनं च वैकृत्यं न भयं न च सम्भ्रमः । ११०८०
 कदाचिज्जुषते पार्थमात्मजं मातरिश्वनः । द्रौपद्याः प्रियमन्विच्छन् स बाहुबलमाश्रितः ।
 व्यपेतभयसंशोः ब्रैलमभ्यपतद्दली । स तं द्रुमलतागुल्मच्छन्नं नीलगिलातलं ।
 गिरिश्चचारारिहरः किन्नराचरितं शुभं । नानावर्षधरैस्त्रिं धातुद्रुममृगाण्डजैः ।
 सर्वभूषणसम्पूर्णं भूमेर्भुजमिवोच्छ्रितं । सर्वत्र रमणीयेषु गन्धमादनसानुषु ।
 शक्तचक्षुरभिप्रायान् हृदयेनानुचिन्तयन् । पुंस्त्र्योक्ताकिलिनिनादेषु षट्पदाचरितेषु च । ११०८५
 बद्धश्रेष्ठमनस्युर्जगामामितविक्रमः । आजिघ्नन् स महातेजाः सर्वर्तुकुसुमोद्धव ।
 गन्धमुद्धतमुद्दामो वने मत्त इव द्विपः । वीज्यमानः सुपुण्येन नानाकुसुमगन्धिना ।
 पितुः संस्पर्शश्रोतेन गन्धमादनवायुना । द्विचमाणश्रमः पित्रा संप्रहृतनूहहः ।
 स यच्चगन्धर्वसुरब्रह्मर्षिगणधेवितं । विलोकयामास तदा पुष्पहेतोररिन्दमः ।
 विषमच्छदरचितैरनुलिप्त इवाङ्गुलैः । विमलैर्धातुविच्छेदैः काञ्चनाञ्जनराजतैः । ११०९०
 सपलमिव नृत्यन्तं पार्श्वलग्नैः पयोधरैः । मुक्ताहारैरिव चितं च्युतैः प्रसवणोदकैः ।
 अभिरामदरीकुञ्जनिर्घरोदककन्दरं । असुरोन्मूलपुररवैः प्रनृत्तवरवर्हिणं ।
 दिम्बारणविषाणायैर्षुष्टेपलशिलातलं । स्वस्त्यशुकमिवाचोभैर्निष्कगानिःस्त्रैर्जलैः ।
 सशष्पकलैः स्वस्यैरदूरपरिवर्त्तितैः । भयानभिघ्नैर्हरिणैः कैाद्वहलनिरीक्षितः ।
 चालयानः स वेगेन लताजालान्येकत्र । आक्रीडमानो हृष्टात्मा श्रीमान् वायुसुतो ययौ । ११०९५
 प्रियामनोरथं कर्तुमुद्यतस्याहलोचनः । प्राशुः कनकवर्षाभः सिंहसंहनो युवा ।
 मत्तवारणविक्रान्तो मत्तवारणवेगवान् । मत्तवारणताम्राक्षो मत्तवारणवारणः ।
 प्रियपार्थैपविष्टांभिर्बोद्धताभिर्बिचेष्टितैः । यच्चगन्धर्वयोषाभिरदृश्याभिर्निरीक्षितः ।
 नवावतारं रूपस्य त्रिकोणशिव पाण्डवः । चचार रमणीयेषु गन्धमादनसानुषु ।
 संसरन् विविधान्क्षेत्रान् दुर्धौधनकृतान्बद्धन । द्रौपद्या वनवासिन्याः प्रियं कर्तुं समुद्यतः । १११००

सोऽचिन्त्यद्रुते स्वर्गमर्जुने मयि चागते । पुण्यहेतोः कथं त्वार्थः करिष्यति युधिष्ठिरः ।

क्षेत्राक्षरवरो नूनमविद्यासाहस्य च । नकुलं महेदेवञ्च न मोक्ष्यति युधिष्ठिरः ।

कथन्नु कुसुमावाप्तिः स्याच्छ्रीव्रमिति चिन्तयन् । प्रतस्थे नरशार्दूलः पपात रुचिराननः ।

सज्जमानमनोदृष्टिः फुल्लेषु गिरिसानुषु । द्रौपदीवाक्यपाथेया भीमः प्रीव्रतरं यथा ।

कल्पयन् भेदिनीं पद्मा निघात इव पर्व्वसु । चासयन् गजयूथानि वातरं हो हृकोदरः ।

१११०

सिंहव्याघ्रमृगांश्चैव मर्हयानो महाबलः । उन्मूलयन्महावृक्षान् पोथयंस्तरसा बली ।

लता वक्षीश्च वेगेन विकर्षन् पाण्डुनन्दनः । उपर्य्युपरि शैलायमारुह्यचुरिव दिपः ।

विनर्हमानोऽतिमृशं सत्रियुदिव तोषदः । तेन शब्देन महता भीमस्य प्रतिबोधिताः ।

गुहां सन्तत्युज्यौघा निलिख्यूर्ध्वनवासिनः । समुत्पेतुः खगास्त्वक्सा मृगयूथानि दुद्रुवुः ।

शृचाश्चास्त्रस्रजुर्धृचांस्तत्युर्ध्वरथो गुहां । व्यजृक्षन् महासिंहा महिषाद्यावलोकयन् ।

११११

तेन वित्रासिता नागाः करेणुपरिवारिताः । तदनं संपरित्यज्य जग्मुरन्यन्महावनं ।

वराहमृगसिंहाश्च महिषाश्च वनेचराः । व्याघ्रगोमायुसंघाश्च प्रणेदुर्गवयैः सह ।

रथाङ्गसाङ्गदात्यूहा हंमकारण्डवज्रावाः । शूकाः पुष्पाकिलाः कौश्या विषंघा भेजिरे दिशः ।

तथाऽन्ये दर्पिता नागाः करेणुशरपीडिताः । सिंहव्याघ्राश्च संकुट्टा भीमसेनमयाद्रवन् ।

शङ्खमूत्रञ्च मुद्याना भयविभ्रान्तमानसाः । व्यादितास्या महारौद्रा व्यनदन् भीषणाघ्रतान् ।

१११२

ततो वायुसुतः क्रोधात् स्वबाहुबलमाश्रितः । गजेनान्यान् गजान् श्रीमान् सिंहं सिंहेन वा विभुः ।

तलप्रहारैरन्याश्च व्यहनत् पाण्डवो बली । ते बध्यमाना भीमेन सिंहव्याघ्रतरचवः ।

भयादिसमृजुर्भीमं शङ्खमूत्रञ्च सुस्रुवुः । प्रविवेश ततः क्षिप्रं तानपास्य महाबलः ।

वनं पाण्डुसुतः श्रीमाञ्कब्धेनापूरयन्दिशः । अथापश्यन्महावाङ्मर्गन्धमादनसानुषु ।

सुरन्ध्रं कदलीखण्डं बद्धयोजनविक्षृतं । तमभ्यगच्छद्देगेन क्षोभयित्यन्महाबलः ।

१११३

महागज इवान्तावो प्रभञ्जन विविधान् द्रुमान् । उत्पास्य कदलीसम्भान् बद्धतालसमुच्छ्रयान् ।

चिच्छेप तरसा भीमः समन्तादलिनाम्बरः । विनदन् सुमहातेजा नृसिंह इव दर्पितः ।

ततः सत्त्वान्युत्क्रामन् वङ्गानि सुमहानि च । रुहवानरसिंहांश्च महिषांश्च जलाग्रयान् ।

तेन शब्देन त्रैवाद्य भीमसेनः रवेण च । वनान्तरगताश्चापि विवेसुर्मृगपक्षिणः ।

तं शब्दं महसा श्रुत्वा मृगपक्षिसमीरितं । जलाद्रूपचा विहगाः समुत्पेतुः सहस्रशः ।

१११४

तानौदकान् पक्षिणाश्चिरोक्ष्य भरतर्षभः । तानेवानुसरन्ध्रस्यैव दर्शं सुमहत्सरः ।

काञ्चनैः कदलीखण्डैश्चन्द्रमास्तकल्पितैः । वीज्यमानमिवांक्षोभ्य तीरासीरविषर्पिभिः ।

तत्सरोऽथावतीर्थ्याश्च प्रभूतनलिनोत्पलं । महागज इवोद्दामश्चिक्रीड बलवद्बली ।

विक्रीड्य तस्मिन् सुचिरमुत्तारामित्युतिः । ततोऽध्यगन्तु वेगेन तदनं बद्धप्रादपं ।

दक्षौ च शङ्खं स्वनवस्वर्भ्राजेण पाण्डवः । आसेकाटयच्च बलवान् भीमः सत्पादयन्दिशः ।

१११५

तस्य ब्रह्मस्य ब्रह्मेन भीमसेनरवेण च । बाहुब्रह्मेन चोद्येण नर्दन्तीव गिरेर्गुहाः ।
 तं वञ्चनिषेधसममास्फोटितमहारवं । श्रुत्वा शैलगुहासुप्तैः सिंहैर्भुक्तो महास्त्रजः ।
 सिंहनादभयत्रसैः कुञ्जरैरपि भारत । मुक्तो विरावः सुमहान् पर्वतो येन पूरितः ।
 तन्मु नादं ततः श्रुत्वा मुक्तं वारणपुत्रवैः । भ्रातरं भीमसेनम् विज्ञाथ हनुमान्कपिः ।
 दिवङ्गमं हरोधाथ मार्गे भीमस्य कारणात् । अनेन हि पथा मा वै गच्छेदिति विचार्य सः । ११११४
 आसन्न एकाग्रये मार्गे कदलीखण्डमण्डिते । भ्रातुर्भीमस्य रक्षार्थं तं मार्गमवह्य वै ।
 माऽत्र प्राप्स्यति त्र्यापं वा धर्षणं वेति पाण्डव । कदलीखण्डमथ्येष्टो ह्येवं सञ्चिन्ध्य वानरः ।
 प्राजृम्भत महाकायो हनुमान्नाम वानरः । कदलीखण्डमथ्येष्टो निद्रावशगतस्तदा ।
 जृम्भमाणः सुविपुलं शकध्वजमिवोच्छ्रितं । आस्फोटयच्च लाङ्गूलमिश्राशनिसमस्त्रजं ।
 तस्य लाङ्गूलनिनदं पर्वतः स गुहामुखैः । उद्गारमिव गौर्नर्दन्मुक्तसर्जं समन्ततः । ११११५
 लाङ्गूलास्फोटशब्दाच्च चलितः स महागिरिः । विधूर्षमानशिखरः समन्तात् पर्वथीर्यत ।
 स लाङ्गूलरवस्तस्य मत्तवारणनिस्त्रजं । अन्तर्धाय विचित्रेषु चचार गिरिसानुषु ।
 स भीमसेनस्तु श्रुत्वा सम्प्रहृष्टतनूहः । शब्दप्रभवमन्विच्छन् चचार कदलीवनं ।
 कदलीवनमथ्यत्यय पीने शिलातले । दर्श सुमहाबाहुर्ध्यानराधिपतिं तदा ।
 विद्युत्सम्पातदुष्प्रेक्षं विद्युत्सम्पातपिङ्गलं । विद्युत्सम्पातनिनदं विद्युत्सम्पातचञ्चलं । ११११६
 बाहुस्तस्मिन्निन्यलपीनद्वस्त्रशिरोधरं । स्क्रन्धभृदिधिकायत्वात्तनुमथ्यकटीतटं ।
 किञ्चिन्नाभुश्चक्षीर्षेण दीर्घरोमाश्चितेन च । लाङ्गूलेनोर्द्ध्वगतिना ध्वजेनैव विराजता ।
 द्रुक्षौष्ठं ताञ्जिह्वास्थं रक्तवर्णञ्चलङ्घुवं । विष्टत्तदंद्वादशनं शुकतीक्ष्णायशोभितं ।
 अपश्यददं तस्य रश्मिवक्त्रमिवोत्पुपं । वदनाभ्यन्तरगतैः शुकैर्दन्तैरलङ्कृतं ।
 केशरोत्करसन्निभमशोकानामिवोत्करं । हिरण्मयीनां मथ्यस्थं कदलीनां महाद्युतिं । ११११७
 दीप्यमानेन वपुषा स्पर्धिभक्तमिवानलं । निरीचन्तममिषन्नं लोचनैर्धुपिङ्गलैः ।
 तं वानरवरं धीमान्तिकाथं महाबलं । स्वर्गपञ्चानमावृत्य हिमवन्तमिव स्थितं ।
 दृष्ट्वा चैनं महाबाहुरेकं तस्मिन् महावभे । अर्थोपसृत्य तरसा विभीर्भीमसतो बली ।
 सिंहनादं चकारोद्यं वञ्चाशनिसमं बली । तेन ब्रह्मेन भीमस्य विचेषुर्भगपक्षिणः ।
 हनुमांश्च महासत्त्वं देवदुःश्लोक्षं लोचने । दृष्ट्वा तमय सावज्ञं लोचनैर्धुपिङ्गलैः । ११११८
 स्थितेन चैनमासाद्य हनुमानिदमब्रवीत् ॥ हनुमानुषा च ॥ किमर्थं सरजसोऽहं सुखसुप्तः प्रबोधितः ।
 गर्भु नाम तया कार्था दद्या भूतेषु जानता । वयं धर्मं न जानोमस्तिथ्येभ्योनिमुपाश्रिताः ।
 नरास्तु बुद्धिसम्पन्ना दयां कुर्वन्ति जन्तुषु । क्रूरेषु कर्त्तव्यं कथं देववाक्चित्तदूषिषु ।
 धर्मघातिषु यज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः । न त्वं धर्मं विजानासि बुधा नोपाश्रितास्त्वया ।
 अत्यबुद्धितया बाह्यादुत्सादस्य यन्मृगान् । ब्रूहि कस्मै किमर्थं वा किमिदं वनमागतः । ११११९

वर्जितं मानुषैर्भवैस्त्वथैव पुरुषैरपि । क वा त्वयाऽयं गन्तव्यं प्रवृत्तिं पुरुषर्षभ ।
 अतः परमगन्तोऽयं पर्वतः सुदुरारुहः । विना मिद्विगतिं वीर गतिरत्र न विद्यते ।
 देवलोकास्त्य मार्गोऽयमगम्यो मानुषैः सदा । कारुण्यात्त्वामहं वीर वारयामि निबोध मे ।
 नातः परं त्वया शक्यं गन्तुमाश्रयिहि प्रभो । स्वागतं सर्व्वथैवेह तवाहं मनुजर्षभ ।
 इमान्यमृतकल्पानि मूलानि च फलानि च । भक्षयित्वा निवर्त्तस्व मातृया प्राप्स्यसे बधं ।
 ग्राह्यं यदि वचो मर्द्धा दितं मनुजपुङ्गव ।

१११४

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि भीमकदलीखण्डप्रवेशे षट्षलारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य वानरेन्द्रस्य धीमतः । भीमभेनस्तदा वीरः प्रोवाचामित्रकर्षण ।
 ॥ भीमसूनु उवाच ॥ को भवान् किं निमित्तं वा वानरं वपुरास्त्रितः । ब्राह्मणानन्तरो वर्षः क्षत्त्रियस्त्वान्तु पृच्छति ।
 कौरवः सोमवंशीयः कुन्धा गर्भेण धारितः । पाण्डवो वायुतनयो भीमभेन इति श्रुतः ।
 स वाक्यं कुरुवीरस्य स्मितेन प्रतिगृह्य तत् । हनूमान् वायुतनयो वायुपुत्रमभाषत ।
 ॥ हनूमानुवाच ॥ वानरोऽहं न ते मार्गं प्रदास्यामि यद्येषितं । बाधु गच्छ निवर्त्तस्व मा त्वं प्राप्स्यसि वैश्वसं ।
 ॥ भीमभेन उवाच ॥ वैश्वसं वाऽहं यद्वान्यन्न त्वो पृच्छामि वानर । प्रयच्छ मार्गमुत्तिष्ठ मा मत्तः प्राप्स्यसे व्यथा ।
 ॥ हनूमानुवाच ॥ नास्ति शक्तिर्यमेत्यातुं व्याधिना क्लेशितोऽहं । यद्यवश्यं प्रयातव्यं लङ्घयित्वा प्रयाहि मे ।
 ॥ भीम उवाच ॥ निर्गुणः परमात्मा तु देहं व्याप्यावतिष्ठते । तमहं ज्ञानविशेषं नावमन्ये न लङ्घये ।
 यद्यागभैर्न विद्याञ्च तमहं भूतभावनं । क्रमेण त्वां गिरिश्चैव हनूमानिव सागरं ।
 ॥ हनूमानुवाच ॥ क एष हनुमास्त्राम सागरो येन लङ्घितः । पृच्छामि त्वां नरश्रेष्ठ कथ्यतां यदि शक्यते ।
 ॥ भीमभेन उवाच ॥ भ्राता मम गुणस्त्राद्यो बुद्धिस्तत्त्वज्ञान्वितः । रामायणेऽतिविख्यातः श्रीमान् वानरपुङ्गवः ।
 रामपत्नीकृते येन शतयोजनविस्तृतः । सागरः ज्वलग्नेन क्रमेणैकेन लङ्घितः ।
 स मे भ्राता महावीर्य्यस्तुत्याऽहं तस्य तेजसा । बले पराक्रमे युद्धे शक्तोऽहं तव नियमे ।
 उत्तिष्ठ देहि मे मार्गं पश्य मे चाद्य पौरुषं । मच्छासनमकुर्व्वीणं त्वां वा नेत्ये यमचर्यं ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विशाद्य तं बलान्ममं बाहुवीर्य्येण दर्पितं । हृदयेनावहस्येन हनूमान्वाक्यमब्रवीत् ।
 ॥ हनूमानुवाच ॥ प्रसीद नास्ति मे शक्तिरन्यातुं जरयाऽनघ । ममानुकम्पया त्वेतात् पृच्छमुत्साह्य गम्यतां ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्ते हनुमता हीनवीर्य्यपराक्रमं । मनसाऽक्षितयक्ष्मीमः खबाहुबलदर्पितः ।
 पृच्छे प्रगल्भ तरसा हीनवीर्य्यपराक्रमं । सालोक्यमन्तकस्येन नयाम्यद्येह वानरं ।
 शवज्ञमयं वामेन स्तब्धं जघाह पाणिना । नचाश्रकचालं धितुं भीमः पृच्छं महाकपेः ।
 उच्चैषे पुनर्दोर्भाभिः श्रायुधमिवोद्धितं । नोद्धर्त्तुमशक्यो मो दोर्भाभीमपि महाबलः ।
 उच्छिन्नभुव्यिष्ठत्ताक्षः सेहतधुकुटीमुखः । खिन्नगताचोऽभवद्भीमो नयोद्धर्त्तुं शक्नाक तं ।
 यत्नवानपि तु श्रीमाणाङ्गुलोद्धरणोद्धरः । कपेः पार्श्वगतो भीमस्तस्मै प्रोडानताननः ।
 प्रणिपत्य च कौन्तेयः प्राञ्जलिर्ध्याक्यमब्रवीत् । प्रसीद कपिशार्दूल दुःशक्तं लभ्यतां मम ।

१११५

१११५

सिद्धे वा यदि वा देवो गन्धर्वो वाऽय गन्धर्वः । पृथुमन् काम्यया ब्रूहि कत्वं वानररूपधृक् ।
नचेदुद्धं महाबाहो श्रुतयज्ञैश्चैवैवम । शिष्यवत्त्वान् पृच्छामि उपपन्नाऽस्मि तेऽनघ ।
॥ हनूमानुवाच ॥ यत्ते मम परिज्ञाने कैाढहलमरिन्दम । तत्सर्वमविलेन त्वं गृणु पाण्डवनन्दन ।
अहं केशरिणः चेत्त वायुना जगदायुना । जातः कमलपत्रात् हनूमावाम वानरः ।
सूर्यपुत्रश्च सुग्रीवं शरपुत्रश्च बालिनं । सर्वे वानरराजानस्तथा वानरगृथपाः ।
उपतस्थुर्महावीर्यो मम चामित्रकर्षण । सुग्रीवेणाभवत् प्रीतिरनिलस्याग्निना यथा ।
निरुतः स ततो भ्रात्रा कस्मिंश्चित्कारणान्तरे । स्वथमूके मया सार्द्धं सुग्रीवो न्यवमचिरं ।
अथ दाशरथिर्विरा रामो नाम महाबलः । विष्णुर्मानुषरूपेण चचार वसुधातलं ।
सं पितुः प्रियमन्विच्छन् सहभार्य्यः महानुजः । सधनुर्धन्विनां श्रेष्ठो दण्डकारण्यमाश्रितः ।
तस्य भार्य्या जनस्थानाच्छलेनापहता बलात् । राक्षसेन्द्रेण बलिना रावणेन दुरात्मना ।
सुवर्षरत्नचित्रेण मृगरूपेण रक्षसा । वञ्चयित्वा नरव्याघ्रं मारीचेण तदाऽनघ ।
इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तोर्यथात्रापर्वणि हनूमद्भूमसंवादे सप्तचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४७ ॥
॥ हनूमानुवाच ॥ हतदारः सह भ्रात्रा पत्नीं मार्गन् म राघवः । दृष्टवाञ्छैलशिखरे सुग्रीवं वानरर्षभं ।
तेन तस्याभवत् सख्यं राघवस्य महात्मनः । स हत्वा बालिनं राज्ये सुग्रीवमभिषिक्तवान् ।
स राज्यं प्राप्य सुग्रीवः सीतायाः परिमार्गणे । वानरान् प्रेषयामास शतशोऽय सहस्रशः ।
ततो वानरकोटीभिः सहितोऽहं नरर्षभ । सीतां मार्गन्महाबाहो प्रयतो दक्षिणं दिशं ।
ततः प्रवृत्तिः सीताया गृध्रेण सुमहात्मना । सन्धातिना समाख्याता रावणस्य निवेशने ।
ततोऽहङ्कार्यमिद्वार्यं रामस्याक्षिप्रकर्मणः । शतयोजनविस्तारमर्णवं सहमाव्रुतः ।
अहं स्ववीर्यादुत्तोर्यं सागरं मकरालयं । सुतो जनकराजस्य सीतां सुरसुतोपमां ।
दृष्टवान् भरतश्रेष्ठ रावणस्य निवेशने । समेत्य तामहं देवीं वैदेहीं राघवप्रियां ।
दग्ध्वा लङ्कामशेषेण सावृपाकारतोरण । प्रत्यागतस्यास्य पुनर्नाम तत्र प्रकाश्य वै ।
महाकाश्यावधार्याऽऽ रामो राजीवलोचनः । स बुद्धिपूर्व्यं सैन्याय बद्धा सेतुं महोदधौ ।
वृत्तो वानरकोटीभिः समुत्तीर्णो महार्णवं । ततो रामेण वीरेण हत्वा तानेव राक्षसान् ।
रणे सगराक्षसगणं रावणं लोकरावणं । निशाचरेन्द्रं हत्वा तु सम्प्रादसुतबान्धवं ।
राज्येऽभिषिच्य लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणं । धार्मिकं भक्तिमल्लञ्च भक्तानुगतवत्सलं ।
ततः प्रत्याहता भार्य्या नष्टा वेदश्रुतिर्यथा । तथैव सहितः साध्व्या पत्न्या रामो महायशः ।
गत्वा ततोऽतिलरितः खं पुरीं रघुनन्दनः । अध्यावसत्ततोऽयोध्यामथोत्थां दिवतां प्रभुः ।
ततः प्रतिष्ठितो राज्ये रामो नृपतिस्तमः । वरं मया याचितोऽसौ रामो राजीवलोचनः
थावद्रामकथेयन्म भवेत्लोकेषु शत्रुहन् । तावज्जीवेयमित्येवं तथास्त्विति च सोऽब्रवीत् ।
सीताप्रसादाच्च सदा मामिहस्थमरिन्दम । उपतिष्ठन्नि मे दिव्या भोगा भीम यथेक्षिताः ।

१११६०

१११६१

१११००

१११०१

११११०

११११५

दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च । राज्यं कारितवान् रामस्ततः स्वभजनं गतः ।
 तदिहाप्सरसस्तात गन्धर्वाश्च सदाऽनघ । तस्य वीरस्य चरितं गायन्तो रमयन्ति मां ।
 अयञ्च मार्गी मर्त्यानामगम्यः कुरुनन्दन । ततोऽहं हङ्गवान् मार्गं तवेभं देवसेविनं ।
 धर्मदेवा शपेदाऽपि मा कश्चिदिति भारत । दिव्यो देवपद्योक्षेप नात्र गच्छन्ति मानवाः ।
 यदर्धमागतस्यासि अतएव सरस्य तत् ।

११९९०

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि हनूमन्नीमनेनधवादे अष्टचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुभीमसेनः प्रतापवान् । प्रणिपद्य नतः प्रीत्या भ्रातरं हृष्टमानसः ।

उवाच स्रष्टव्या वाचा हनूमन्तं कपोत्तरं । मया धन्यतरो नास्ति यदर्थं दृष्टवानहं ।

११९९१

अनुग्रहे मे सुमहांस्तृप्तिश्च तव दर्शनात् । एवमुक्त्वा कृतमिच्छामि तयाऽद्य प्रियमात्मनः ।

धत्ते तदाभीतं श्रुतः सागरं मकरालयं । रूपमप्रतिभं वीर तदिच्छामि निगृक्षितुं ।

एवंतुष्टो भविष्यामि श्रद्धास्थामि च ते वचः । एवमुक्तः स तेजस्वी प्रहस्य हरिरब्रवीत् ।

॥ हनूमानुवाच ॥ न तच्छक्यं तया द्रष्टुं रूपं मान्येन केनचित् । कालावस्था तदा ह्यन्या न सा वर्त्तते साम्प्रतं ।

अन्यः कृतयुगे कालस्वेतायां द्वापरे परः । अयं प्रध्वंभनः कालो माद्य तद्रूपमस्ति मे ।

११९९२

भूमिर्मेघो नगाः शैलाः भिद्धा देवा महर्षयः । कालं समनुवर्त्तन्ते यथा भावा युगे युगे ।

बलवत्प्रभावा हि प्रहीयन्त्युद्भवन्ति च । तदलं तत्र तद्रूपं द्रष्टुं कुरुकुलोदह ।

युगं समनुवर्त्तामि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ भीमसेन उवाच ॥ युगधंख्यां समाचारं आचारं च युगे युगे ।

धर्मकामार्थभावांश्च कर्षं वीर्यं भवाभवौ ॥ हनूमानुवाच ॥ कृतं नाम युगं तात यत्र धर्मः सनातनः ।

कृतमेव न कर्त्तव्यं तस्मिन् काले युगोत्तमे । न तत्र धर्माः कीदृन्ति क्षीयन्ते न च वै प्रजाः ।

११९९३

ततः कृतयुगं नाम कालेन गुणतां गतं । देवदानवगन्धर्व्ययवराचसपन्नगाः ।

नासन् कृतयुगे तात तदा न क्रयविक्रयः । न सामख्यमुर्ध्वार्थाः क्रिया नाशी च मानवौ ।

अभिधाय फलं तत्र धर्मः सत्याश्च एव च । न तस्मिन् युगसंयोगे व्याधयो नेन्द्रियक्षयः ।

नासूया नापि रुदितं न दर्पो नापि वैकृतं । न वियहः कुतस्तद्री न देधो न च पैशुनं ।

न भयं नापि सन्तापो न चैर्ष्या न च मत्सरः । ततः परमकं ब्रह्म सा गतिर्योगिनां परा ।

११९९४

आत्मा च सर्वभूतानां शुक्लो नारायणस्तदा । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च कृतलक्षणाः ।

कृते युगे समभवन् स्वकर्मागिरताः प्रजाः । समाश्रयं समाचारं समज्ञानञ्च केवलं ।

तदा हि समकर्षणो वर्षा धर्मानवाप्नुवन् । एकदेवसदायुक्ता एकमन्त्रविधिक्रियाः ।

पृथग्धर्मास्तेकवेदा धर्मैकमनुग्रताः । चातुराश्रम्युक्तेन कर्मणा कालयोगिना ।

अकामफलभोगात् प्राप्नुवन्ति पराङ्मतिं । आत्मयोगसमायुक्तो धर्मोऽयं कृतलक्षणः ।

११९९५

कृते युगे चतुष्पादश्चातुर्ध्वंश्च शाश्वतः । एतत् कृतयुगं नाम वैगुण्यपरिवर्जितं ।

चेतामपि निबोध त्वं तस्मिन् सत्रं प्रवर्त्तते । पादेन ह्रसते धर्मो रक्ततां धाति चाश्रुतः ।

भृत्यप्रवृत्ताश्च नराः क्रियाधर्मपरायणाः । ततो यज्ञाः प्रवर्तन्ते धर्माश्च विविधाः क्रियाः ।
 चेतायां भावसङ्कल्पाः क्रियादानफलोपगाः । प्रवृत्तान्ति न वै धर्मात्तपोदानपरायणाः ।
 स्वधर्मस्थाः क्रियावन्तो नरास्वेतायुगेऽभवन् । दापरे च युगे धर्मा दिभागो न प्रवर्तते । ११९५०
 विष्णुर्वै पीततां याति चतुर्द्धा वेद एव च । ततोऽन्ये च चतुर्वेदा स्त्रिवेदाश्च तथा परे ।
 द्विवेदाश्चैकवेदास्याप्यनृचश्च तथा परे । एवं शास्त्रेषु भिन्नेषु बहधा नीयते क्रिया ।
 तपोदानप्रवृत्ता च राजसी भवति प्रजा । एकादस्य चाज्ञानादेदासो बहवः कृताः ।
 सत्त्वस्य चैव विभ्रंशात् सत्ये कांस्यदवस्थितः । सत्त्वात् प्रच्यवमानानां व्याधयो बहवोऽभवन् ।
 कामाद्यापद्रवाश्चैव तदा वै दैवकारिताः । यैरर्धमाणाः सुखं तपस्यन्ति मानवाः । ११९५५
 कामकामाः स्वर्गकामा यश्चास्तन्ति चापरे । एवं दापरमासाश्च प्रजाः क्षीयन्धर्मतः ।
 पादेनैकेन कौन्तेय धर्मैः कलिद्युगे स्थितः । तामधं युगमासाश्च लंघ्णे भवति केशव ।
 वेदाचाराः प्रशस्यन्ति धर्मवृत्तक्रियास्तथा । ईतयो व्याधयस्तत्रो दोषाः क्रोधादयज्ञया ।
 उपद्रवाश्च वर्तन्ते आधयः दुष्कृत्यं तथा । युगेव्यावर्तमानेषु धर्मो व्यावर्तते पुनः ।
 धर्मै व्यावर्तमानेषु लोको व्यावर्तते पुनः । लोके क्षीये सद्यं यान्ति भावा लोकप्रवर्तकाः । ११९६०
 युगचयकृता धर्माः प्रार्थनानि विकुर्वन्ते । एतत् कलिद्युगे नाम अविराद्यन् प्रवर्तते ।
 युगानुवर्तनत्वेतत् कुर्वन्ति विरजीविनः । यच्च ते मत्परिज्ञाने कौतूहलमरिन्दम ।
 अनर्थकेषु को भावः पुरुषस्य विजानतः । एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
 युगसंख्यां महाबाहो स्त्वस्मि प्राप्नुहि गम्यतां ।

इति श्रीमहाभारते अरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि हनूमन्नीमभवादे एकोनपञ्चादधिकशतोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

॥ भीमसेन उवाच ॥ पूर्वैरूपमदृष्ट्वा ते न यास्यामि कथञ्चन । यदि तेऽहमनुयाया दर्शयामासमात्मना । ११९६५
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु भीमेन स्मितं कृत्वा ब्रह्मणः । तद्रूपं दर्शयामास यदै सागरलङ्घने ।
 भ्रातुः प्रियमभीष्टत् वै शकारं सुमहद्वपुः । देहस्तस्य ततोऽनीव वर्द्धत्यायामविसरैः ।
 स द्रुमं कदलीच्छाडं ह्लादयन्नमितद्युतिः । गिरिच्छोच्छ्रयमाक्रम्य तस्थौ तत्र च वानरः ।
 समुष्कृतमहाकायो द्वितीय इव पर्वतः । तास्त्रेणस्तीक्ष्णदंष्ट्रो भृशकुटोडुट्टिलाननः ।
 दीर्घलाङ्गूलमादिष्य दिशो व्याप्य स्थितः कपिः । तद्रूपं महदालक्ष्य भ्रातुः कौरवनन्दनः । ११९७०
 विस्मिन्नस्थे तदा भीनो जङ्घे च पुनः पुनः । तमकमिव तेजोभिः शैवर्षमिव पर्वतं ।
 प्रदीप्तमिव चाकाशं दृष्ट्वा भीभो न्यमोलयत् । आवभाषे च हनुमान् भीमसेनं सयजिव ।
 एतावदिह शक्तस्त्वं द्रष्टुं रूपं ममानघ । वर्द्धेऽहश्चाप्यतो भूयो यावन्मे मर्गसि स्थितं ।
 भीम शत्रुषु चात्यर्थं वर्द्धते मूर्तिरौजसा ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तदहन्तं महारौद्रं विन्ध्यपर्वतस्यधिभं ।
 दृष्ट्वा हनूमतो वप्रे सम्भ्राज्जः पवनात्मजः । प्रत्युवाच ततो भीमः संप्रहृष्टतनुहः । ११९७५
 कृताञ्जलिर्दीनात्मा हनुमन्तमवस्थितं । दृष्टं प्रमाणं विपुलं शरीरस्यास्य ते विभो ।

संहरस्व महाशीर्षं स्वयमात्मानमात्मना । नहि शक्नोमि त्वा द्रष्टुं दिवाकरमिवोदितं ।

अप्रमेयमनाधृतं भैनाकमिव पर्वतं । विस्मययैव मे वीर सुमहान् मनसोऽद्य वै ।

यद्रामस्त्वयि पार्श्वस्थे स्वयं रावणमभ्ययात् । त्वमेव शक्तस्तौ लङ्का मध्येधां सहवाहनां ।

स्वबाहुबलमाश्रित्य विनाशयितुमश्रमा । नहि ते किञ्चिदप्राप्यं माहतात्मज विद्यते ।

११२५०

तव नैकस्य पर्याप्तो रावणः स गणो युधि ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवंमुक्तस्तु भीमेन हनूमान् भ्रमगोत्तमः ।

प्रत्युवाच ततो वाक्यं स्निग्धगम्भीरया गिरा । एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।

भीमसेन न पर्याप्तो ममाप्तौ राक्षसाधमः । मया तु निहते तस्मिन् रावणे लोककण्टके ।

कीर्त्तिर्नश्येद्राक्षवस्व तत एतदुपेक्षितं । तेन वीरेण तं हत्वा सगणं राक्षसाधमं ।

आनीता स्वपुत्रीं सीता कीर्त्तिश्चाख्यापिता नृप । तद्गच्छ विपुलप्रज्ञ भ्रातुः प्रियहिते रतः ।

११२५५

अरिष्टं चेममध्वानं वायुना परिरक्षितः । एष पन्थाः कुरुश्रेष्ठ मैगन्धिकवनाय ते ।

द्रक्ष्यसे धनदोद्यानं रक्षितं यत्नराक्षसैः । नच ते तरसा कार्यः कुसुमावसयः स्वयं ।

दैवतानि हि मान्यानि पुरुषेण विशेषतः । बलिहोमनमस्कारैर्मन्त्रैश्च भरतर्षभ ।

दैवतानि प्रसादं हि भक्त्या कुर्वन्ति भारत । मा तात साहमं कार्षीः स्वधर्मं परिपालय ।

स्वधर्मस्थः परं धर्मं बुध्यस्व गमयस्व च । नहि धर्ममविज्ञाय वृद्धाननुपमेय च ।

११२६०

धर्मार्थौ वेदितुं शक्यौ वृहस्पतिसमैरपि । अधर्मौ यत्र धर्माख्यो धर्मश्चाधर्ममंजितः ।

स विज्ञेयो विभागेन यत्र मुह्यन्त्यबुद्धयः । आचारमन्भवो धर्मो धर्मो वेदाः प्रतिष्ठिताः ।

वेदैर्धक्षाः समुत्पन्ना यद्भेदाः प्रतिष्ठिताः । वेदाचारविधानोक्तैर्धर्मैर्धर्मार्थं नि देवताः ।

वृहस्पत्युशनोक्तैश्च नैर्धर्मार्थं नि मानवाः । पण्डाकरवणिज्याभिः कृत्वा गोऽजाविपोषणैः ।

वार्त्तया धार्यन्ते सर्वे धर्मैर्गैर्दैर्जिजातिभिः । त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिस्तिस्रो विद्या विज्ञानतां ।

११२६५

ताभिः सम्यक् प्रयुक्ताभिलोकयन्ना विधीयते । सा चेद्धर्मकृता न स्यात्तयोर्धर्ममृते भुवि ।

दण्डनीतिमृते चापि निर्मम्यादमिदं भवेत् । वार्त्ताधर्मं ह्यवर्त्तन्त्या विमश्येकुरिमा प्रजाः ।

सप्रवृत्तैस्त्रिभिर्ज्ञैर्धर्मं सृजन्ति वै प्रजाः । द्विजातीनामृते धर्मो लोकेश्वैकवर्णिकः ।

यज्ञाध्ययनदानानि त्रयः साधारणाः स्युताः । याजनाध्यापनं त्रिषु धर्म्ययैव प्रतिपद्यः ।

पालनं क्षत्रियाणां वै वैश्यधर्मस्य पोषणं । शूद्राणां च द्विजातीनां शूद्राणां धर्म उच्यते ।

११२७०

भैक्ष्यहोमप्रतैर्होमास्तथैव गुरुवासिताः । क्षत्रधर्मोऽत्र कौन्तेय तव धर्मोऽत्र रक्षणं ।

स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व विनीतो नियतेन्द्रियः । वृद्धैः सम्यक् सङ्गिश्च बुद्धिमद्भिः श्रुताश्रितैः ।

आस्थितः शालि दण्डेन त्वमनी परिभूष्यते । नियद्दानुग्रहैः सम्यग्यदा राजा प्रवर्त्तते ।

तदा भवन्ति लोकस्य मर्यादाः सुखवर्द्धिताः । तस्माद्भेदे च दुर्गे च शत्रुदुर्गबलेषु च ।

नित्यश्चारेण बोद्धव्यं स्थानं वृद्धिः क्षयक्षया । राज्ञामुपायसारस्य बुद्धिमन्त्रपराक्रमाः ।

११२७५

नियहप्रपद्यै चैव दास्यं वै कार्यसाधकं । साक्षा दग्निन भेदेन दण्डेनोपेक्षणेन च ।

साधनीयानि कर्माणि समाप्त्यास्योगतः । मन्त्रमूला नयाः सर्वे चाराश्च भरतर्षभ ।
 सुमन्त्रितेन या सिद्धिर्लभा द्विजैः सह मन्त्रयेत् । स्त्रिया मूढेन बालेन लुब्धेन लघुनाऽपि वा ।
 न मन्त्रयीत गुह्यानि येषाञ्चोन्मादलक्षणं । मन्त्रयेत् सह विद्वद्भिः ऋतैः कर्माणि कारयेत् ।
 शिष्येभ्यः नीतिविन्यासान् मूर्खान् सर्वत्र वर्जयेत् । धार्मिकान् धर्मकार्येषु श्रार्थकार्येषु पण्डितान् । ११९०
 स्त्रीषु क्लीवात्रिदुश्चीत क्रूरान् क्रूरेषु कर्मसु । स्नेह्यैव परेभ्यश्च कार्याकार्यमनुज्ज्ञवा ।
 बुद्धिः कर्मसु विज्ञेया रिपूणाञ्च बलाबलं । बुद्ध्या स्वप्रतिपक्षेषु कुर्यात् साधुस्वयनयहं ।
 नियहं चाप्यग्निष्टेपु निर्मर्यादेषु कारयेत् । नियहे प्रयत्ने सम्यग्यदा राजा प्रवर्तते ।
 तदा भवति लोकस्य मर्यादा सुव्यवस्थिता । एष तेऽभिहितः पार्थ घोरो धर्मो दुरन्धर्यः ।
 तं स्वधर्मं विभागेन विनयस्थाऽनुपालय । तपोधर्मदमेज्याभिर्विप्रा यान्ति यथा दिवं । ११९१
 दानातिथ्यक्रियाधर्मैर्यानि वैश्याश्च सद्गतिं । चतुर्थांति तथा स्वर्गं भुवि नियहपालनैः ।
 सम्यक्प्रणीतदण्डा हि कामदेषविवर्जिताः । अलुब्धा विगतक्रोधाः सतां यान्ति सलोकतां ।
 इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि हनूमङ्गीमणेनर्षवादे पञ्चाशदधिकतमोऽध्यायः ॥ १५० ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः संहृत्य विपुलं तदपुः कामतः कृतं । भीमसेनं पुनर्दोषार्थं पर्यव्यजत वानरः ।
 परिष्वक्तस्य तस्याशु भ्रात्रा भीमस्य भारत । अमो नाशमुपागच्छत् सर्वज्ञासीत् प्रदर्शितं ।
 बलञ्चातिबला मेने न मेऽस्ति बद्धो महात्मान् । ततः पुनरयोवाच पर्यव्यजयमो हरिः । ११९२
 भीममाभास्य सौहार्दादाप्यग्राहया गिरा । गच्छ वीर स्वमावाप्तं स्मत्संख्याऽस्मि कथान्तरे ।
 दहस्वस्य कुरुश्रेष्ठ न निवेशोऽस्मि कर्हिचित् । धनदस्यालयाद्यापि विप्रिष्टानां महाबल ।
 देशकाल दहायातुं देवगन्धर्वैर्यापिता । ममापि सफलं शत्रुः स्मारितश्चास्मि राघवं ।
 रामाभिधानं विष्णुं हि जगद्गुदयनन्दनं । सीतावक्त्रारविन्दार्कं दशाश्वध्वान्तभास्करं ।
 मानुषं गात्रमंस्पर्शं गत्वा भीम त्वया सह । तदस्मद्दर्शनं वीर कौन्तेयभोषमस्तु ते । ११९३
 भ्रातृत्वं त्वं पुरस्कृत्य वरं वरय भारत । यदि तावन्मया क्षुरा गत्वा वारणसाक्षयं ।
 धार्तराष्ट्रा निहन्तव्या यावदेतत् करोम्यहं । शिलया नगरञ्चापि मर्द्दितव्यं मया यदि ।
 बद्धा दुर्ध्याधनस्य च आमवाप्तिं तवान्ति कं । यावदेतत् करोम्यस्य कामं तव महाबल ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ भीमसेनस्तु तदाश्व श्रुत्वा तस्य महात्मनः । प्रत्युवाच हनूमन्तं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ।
 कृतमेव त्वया सर्वं मम वानरपुङ्गव । स्वस्ति तेऽस्तु महाबाहो कामथे त्वां प्रसीद मे । ११९४
 सनाथाः पाण्डवाः सर्वे त्वया नाथेन वीर्यवान् । तैव तेजसा सम्भान् विजेष्यामि वयं परान् ।
 एवमुक्तस्तु हनुमान् भीमसेनमभाषत । भ्रातृत्वात् सौहार्दाच्चैव करिष्यामि मिथं तव ।
 शर्मै विगाह्य शत्रूणां परशक्तिममाकुलां । यदा सिंहद्वयं वीर करिष्यथि महाबल ।
 तदाऽहं दृढयिष्यामि स्वरवेण रवन्तव । विजयस्य भजस्यस्य नादाभोक्त्यामि दादृषाम् ।

ब्रह्मणे ये प्राणहराः सुखं चेन हनिष्यथ । एवमाभास्य हनुमास्तदा पाण्डुवनन्दनं ।

११५४

मार्गमाख्यय भीमाय तत्रैवान्तरधीयत ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि भोगन्धिकाहरणे एकपञ्चादधिकश्रुतोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ गते तस्मिन् हरिवरे भीमोऽपि बलिनाम्बरः । तेन मार्गेण विपुलं व्यचरद्गन्धमादनं ।

अनुस्मरन् वपुस्तस्य त्रियञ्चाप्रतिमां भुवि । माहात्म्यमनुभावञ्च स्मरन् दामरधेययो ।

स तानि रमणीयानि वनान्युपवनानि च । विलोकयामास तदा भोगन्धिकवनेषु य ।

कुक्षद्रुमविचित्राणि सरांसि सरितस्तथा । नानाकुसुमचित्राणि पुष्पितानि वनानि च ।

११५५

मत्तवारण्ययूथानि पङ्कजिन्नानि भारत । वर्षतामिव मेघानां वृन्दाणि ददृशे तदा ।

हरिणैश्च पलापाङ्गैर्हरिणीमहितैर्वनं । सशष्पकवलैः श्रीमान् पथि दृष्ट्वा द्रुतं यथै ।

महिषैश्च वराहैश्च शार्ङ्गलैश्च निषेवितं । व्योतभीर्गिरिं शैथ्याङ्गीमधेना व्यग्राहत ।

कुसुमान्तगन्धैश्च ताक्षपलवकोमलैः । याच्यमान इवारण्यैर्दुर्मैर्भास्तकप्यितैः ।

छतपद्माञ्जलिपुटा मत्तषट्पदमेविताः । प्रियतीर्थवना मार्गे पद्मिनीः समतिक्रमन् ।

११५६

मञ्जमानमनोदृष्टिः कुक्षेषु गिरिसानुषु । द्रौपदीवाक्यप्रायेयो भीमः श्रोत्रतरं यथै ।

परिवृत्तेऽहनि ततः प्रकीर्णहरिणे वने । काञ्चनैर्विमलैः पद्मैर्ददर्श विपुलां नदीं ।

हंसकारण्डवयुतां चक्रवाकोपशोभितां । रचितामिव तस्याद्रेर्बालां विमलपङ्कजां ।

तस्यां नद्यां महासलः सौगन्धिकवनं महत् । अपश्यत् प्रीतिजननं बालार्कसदृशमुति ।

तद्दृष्ट्वा त्वय्यकासः स मनसा पाण्डुनन्दनः । वनवासपरिक्रिष्टां जगाम मनसा प्रियां ।

११५७

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि भोगन्धिकाहरणे द्विपञ्चादधिकश्रुतोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स गत्वा बलिनीं रम्यां राक्षसैरभिरचितां । कैलासशिखराभ्यासे ददर्श शुभकाननां ।

कुबेरभवनाभ्यासे जातां पर्वतनिर्झरे । सुरम्यां त्रिपुलच्छायां नानाद्रुमलताकुलां ।

हरिताम्बुजधंच्छङ्गां शिवां कनकपुष्करां । नानापञ्चिजनाकीर्णां सूपतीर्थमकर्मभां ।

अतीवरम्यां सुजलां जातां पर्वतसानुषु । विचित्रभूतां लोकस्य शुभामनुतदर्शनां ।

तत्रामृततरुं शीतं लघु कुन्तीसुतः शुभं । ददर्श विमलं तोयं पिवंश्च बज्र पाण्डवः ।

११५८

तान् पुष्करिणीं रम्यां दिव्यभोगन्धिकावृतां । जानकूपमथैः पद्मैश्चङ्गां परमगन्धिभिः ।

वैदूर्यवर्मालैश्च बज्रविचैर्धनैरारैः । हंसकारण्डवोद्भूतैः सृजङ्गिणमलं रजः ।

आक्रीडं राजराजस्य कुबेरस्य महात्मनः । गन्धर्वैरप्युगोभिश्च देवैश्च परमार्चितां ।

मेवितामृषिभिर्दिव्यैर्यक्षैः किम्पुद्गैस्तथा । राक्षसैः किन्नरैश्चापि गुप्तां देववणेन च ।

ताञ्च दृष्ट्वैव कैन्तेयो भीमधेनो महाबलः । बभूव परमप्रीतो दिव्यं संप्रेक्ष्य तत्पूरः ।

११५९

तच्च क्रोधवशा नाम राक्षसा राजाज्ञासनात् । रक्षन्ति शतसाहस्रास्त्रिचायुधपरिच्छदाः ।

ते तु दृष्ट्वैव कौन्त्यमजिनैः प्रतिवासितं । हस्ताङ्गदधरं वीरं भीमं भीमरराक्रमं ।

सायुधं बद्धनिस्त्रिंशमशङ्कितमग्निन्दमं । पुष्करेषुमुपायान्तमन्योन्यमभिवृक्षुः ।

अथ पुरुषशार्दूलः सायुधोऽग्निमसंवृतः । यत्किंकीर्तिरिह प्राप्तस्तस्म्यष्टुमिहाहय ।

ततः सर्वे महाबाहुं समासाद्य वृकोदरं । तेऽजयकुमपृच्छन्त कस्त्वमाख्यातुमर्हसि ।

१११९

मुनिवेशधरश्चैव सायुधैव सत्यमे । यदर्थमभिमप्राप्तः तदाचक्ष्व महामते ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि भौगन्धिकाद्वारेण त्रिपञ्चाशदधिकतमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

॥ भीमसेन उवाच ॥ पाण्डो भीमसेनोऽहं धर्मराजादनन्तरः । विशालां वदगीं प्रोत्रोऽभ्यादिभिः सह राक्षसाः ।

अपश्यन्तत्र पाञ्चाली भौगन्धिकमनुत्तमं । अनिलोढमितो नूनं सा बद्धनि परोसति ।

तस्या मामनवद्याङ्गा धर्मपत्न्याः प्रिये स्थितं । पुष्पाहारनिह प्राप्तं निबोधत निशाचराः ।

॥ राक्षसा ऊचुः ॥ आक्रोडोऽयं कुवेरस्य दयितः पुरुषधर्म । नेह शत्रुं मनुष्येण विहर्तुं मर्त्यधर्मिणा ।

११२०

देवर्षयस्तथा यत्ता देवास्यां वृकोदर । आमन्य यत्प्रवरं पितृन्नि रमयन्ति च ।

गन्धर्व्वाप्सरसश्चैव विहरन्त्यत्र पाण्डव । अन्यायेनेह यः कश्चिदवमन्य धनेश्वरं ।

विहर्तुमिच्छेदुर्ध्वतः स विनश्येन्न संशयः । तमनादृत्य पद्मानि मिहीर्षमि बलादृतः ।

धर्मराजस्य चात्मानं ब्रवीषि भ्रातरं कथं । अमन्य यत्तराजं वै ततः पितृ हरस्य च ।

मातोऽन्यथा लया शक्यं किञ्चित् पुष्करमोचितं ॥ भीमसेन उवाच ॥ राक्षसास्तं न पश्यामि धनेश्वरमिहान्तिके ।

११२१

दृष्ट्वाऽपि च महाराजं नाहं याचितुमुत्सहे । नहि याचन्ति राजान एष धर्मः सनातनः ।

नचाहं हातुमिच्छामि चात्र धर्मं कथञ्चन । दयञ्च ननिनी रम्या जाता पर्वतनिर्झरे ।

मेयं भुवनमः साद्य कुवेरस्य महात्मानः । तुल्याहि सर्वभूतानामपि यं वैश्रवणस्य च ।

एवं गतेषु द्रष्टेषु कः कं याचितुमर्हति ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा राक्षसान् सर्वान् भीमसेना स्त्वमर्षणः ।

अग्राहत महाबाहुर्नलिनीं तां महाबलः । ततः स राक्षसैर्वाचा प्रतिषिद्धः प्रतापवान् ।

११२२

माभैवमिति स कोपैर्भर्त्सयद्भिः समन्तरः । कदर्थीकृत्य तु स तान् राक्षसान् भीमविक्रमः ।

अग्राहत महातेजास्ते तं सर्वे न्यवारयन् ।

गृहीत वप्रीत प्रकर्त्ततेमं पञ्चाम खादाम च भीमसेनं । कुङ्का भुवन्तोऽभिययुर्जुने ते शस्त्राणि चोद्यन् विवृत्तनेत्राः ।

ततः स गुर्वीं यमदण्डकस्या महागदां काञ्चनपट्टमङ्गं । प्रगृह्य तानभ्यपतत्तरस्त्रो ततोऽग्नौत्तिउत तिष्ठति ।

ते तं तदा तोमरपट्टिशार्थैर्विद्वुः शूलैः सहसा निपेतुः । जिघांसवः क्रोधवशाः सुभीमा भीमं समन्तात् परिवव्रुः शूराः ।

११२३

वातेन कुन्धा बलवान् सुजातः भूरक्षरस्त्री द्विषतां निहन्ता । सत्ये च धर्मे च रतः सचैव परिक्रमे शत्रुभिरप्रधुष्यः ।

तेषां स मार्गान् विविधान्महात्मा विहत्य शस्त्राणि च शत्रवाणां । यथा प्रवीणास्त्रिजघान भीमः परं शतं पुष्करिणी

समीपे ।

ते तस्य वीर्येण बलञ्च दृष्ट्वा विद्याबलं बाहुबलं तथैव । अश्रुवन्तः संहितुं समन्तात् क्रुतं प्रवीराः सहस्रं विवृत्ताः ।

विदोर्ध्माणास्तान् एव हन्तुमाकाशमाख्याय विमूढशंखाः । कैलासशृङ्गाण्यभिदुदुवुसे भीमार्दिताः क्रोधवशाः प्रभगाः ।

स शक्रवह्नावदैत्यसंघान् विक्रम्य जित्वा चरणैरिस्त्रिंशच्चान् । विगाह्य तां पुष्करिणीं जितारिः कामाद्य जयाह ततोऽमुं
जानि । ११९०

ततः स पीत्वाऽमृतकल्पमन्त्रो भूयो बभूवोत्तमवीर्यतेजाः । उत्पास्य जयाह च सोऽमुं जानि सौगन्धिकान्युत्तमगन्धवन्ति ।
ततस्तु ते क्रोधवशाः समेत्य धनेश्वरं भोमबलप्रणवाः । भोमस्य वीर्यं च बलञ्च संख्ये यथावदाचक्षुरतीव भीताः ।
तेषां वचस्तत्तु निश्चय देवः प्रहस्य रक्षांसि ततोऽभ्युवाच । मृच्छातु भीमो जलजानि कामात् कृष्णनिमित्तं विदितं ममैतत् ।
ततोऽभ्यनुज्ञाय धनेश्वरन्ते जग्मुः कुरुणां प्रवरं विरोधाः । भोमश्च तस्या ददृशुर्नलिन्या यथोपजोषं विहरन्तमेकं ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि सौगन्धिकाहरणे चतुःपञ्चाशदधिकशतेऽध्यायः ॥ १५४ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्तानि महाहानि दिव्यानि भरतर्षभ । बह्वनि बह्वरूपाणि विरजांसि समाददे । ११९१

ततो वायुर्ध्वहान्शोभो नोचैः शर्करकर्षणः । प्रादुरासीत् खरस्पर्शः संगाममभिबोदयन् ।
पपात महनी चोत्सा मनिघाता महाभया । निम्नभस्याभवत् सूर्यच्छ्वरस्मितलोढतः ।
निघातश्चाभवद्भीमो भीमे विक्रममास्थिते । चचाल पृथिवी चापि पांशुवर्षं पपात च ।
सलोहिता दिशश्चासन् खरवाचो मृगदिजाः । तमोद्धतमभूत् सर्वं न प्राज्ञायत किञ्चन ।
अन्ये च बहवो भीमा उत्पातास्तत्र जग्निरे । तदद्भुतमभिप्रेक्ष्य धर्मपुत्रो द्युधिष्ठिरः । ११९०

उवाच वदतां श्रेष्ठः कोऽस्मान्ममभिविष्यति । सञ्जीभवत भद्रं वः पाण्डवा युद्धदुर्मदाः ।
यथा रूपाणि पश्यामि स्त्रभ्यो नः पराक्रमः । एवमुक्त्वा ततो राजा वीक्षाञ्चक्रे समन्ततः ।
अपश्यमाना भोमन्तु धर्मपुत्रो द्युधिष्ठिरः । ततः कृष्णो यमो चापि समीपस्थावरिन्दमः ।
पप्रच्छ भ्रातरं भीमं भोमकर्मणमाहवे । कश्चित् क्व भीमः पाञ्चालि किञ्चित् कृत्यस्त्रिकीर्षति ।

कृतवानपि वा वीरः साहसं साहसप्रियः । दमे ह्यकंक्षादुत्पाता महासमरदर्शनाः । ११९१
दर्शयन्तो भयं तोत्रं प्रादुर्भूताः समन्ततः । तं तथा वादिने कृष्णा प्रत्युवाच मनस्विनी ।
प्रिया प्रियस्त्रिकीर्षन्तो महिषी चारुहासिनी ॥ द्रौपद्युवाच ॥ यत्तत् सौगन्धिकं राजन्नाहृतं मातरिम्बना ।

तन्मया भोभेनस्य प्रीतयाऽद्योपपादितं । अपि चोक्तो मया वीरो यदि पश्येत्सर्वज्ञयपि ।
तानि सर्व्वाण्युपादाय शीघ्रमागम्यतामिति । स तु नूनं महाबाहुः प्रियायै मम पाण्डवः ।
प्राग्दीर्घी दिशं राजंस्तान्याहर्तुमिहो गतः । उक्तस्त्वेवं तया राजा यमाविदमथाब्रवीत् । ११९२

गच्छाम संहितास्त्वर्थं येन यातो वृकोदरः । वहन्तु राक्षसा विप्रान् यथा आत्मान् यथा ह्यश्वान् ।
तमप्यमरसङ्काशं वह कृष्णा घटोत्कच । शकं दूरमितो भीमः प्रविष्ट इति मे मतिः ।

चिरञ्च तस्य कालोऽयं स च वायुसमो जवे । तरखी वैमतेयस्य सदृशो भुवि लङ्घने ।
उत्पतेदपि वाकाशं निपतेच्च यथेच्छकं । तमन्वियाम भवतां प्रभावाद्गजनीचराः ।
पुरा स नापराधेति सिद्धानां ब्रह्मवादिनां । तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे हेडिम्बप्रमुखास्तदा । ११९३

उद्देशज्ञाः कुवेरस्य नलिन्या भरतर्षभ । आदाय पाण्डवांश्चैव तांश्च विप्रानेकैश्च ।
सोमश्रेणैव संहिताः प्रययुः प्रीतमानवाः । ते सर्वे तरिता गत्वा ददृशुः शुभकालनां ।

गन्धमौगन्धिकवतीं नलिनीं सुमनोरमां । तच्च भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे मनस्विनं ।
ददृशुर्महतांश्चैव यचांस्य विपुलेक्षणान् । भिक्षकायाचिवाङ्गसञ्चूर्णितशिरोधरान् ।
तच्च भीमं महात्मानं तस्यास्तीरे व्यवस्थितं । सक्रोधं सन्धनयनं सन्दृष्टदशनच्छदं । ११४९०
उद्यम्य च गदां दोर्भा नदीतीरे व्यवस्थितं । प्रजासङ्क्षेपसमये दण्डदृष्टमिवान्तकं ।
तं दृष्ट्वा धर्मराजस्तु परिखण्ड्य पुनः पुनः । उवाच सन्नृण्वा वाचा कौन्तेय किमिदं कृतं ।
साहसं वत भद्रं ते देवानामथ वाऽप्रियं । पुनरेवं न कर्तव्यं मम चेदिच्छसि प्रियं ।
अनुश्रित्य तु कौन्तेयं पद्मानि परिगृह्य च । तस्यामेव नलिन्यान्तु विजह्रुमरोपमाः ।
एतस्मिन्नेव काले तु प्रगृह्योतशिलायुधाः । प्रादुरासम्प्राकायास्तस्योद्यानस्य रचिणः । ११४९१
तं दृष्ट्वा धर्मराजानं महर्षिश्चापि लोमशं । नकुलं सहदेवञ्च तथाऽन्यान् ब्राह्मणवर्षभान् ।
विनयेन गताः सर्वे प्रणिपेतुस्तु भारत । सान्निवता धर्मराजेन प्रसेदुः क्षणदाचराः ।
विदितास्तु कुवेरस्य तत्र ते कुरुपुङ्गवाः । ऊर्ध्वगार्गाचिरं कालं रममाणाः कुरुदहाः ।
प्रतीक्षमाणा वीभत्सु गन्धमादनसामुषु ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि तीर्थयात्रापर्वणि मोगन्धिकारहरे पञ्चपञ्चाशदधिकप्रश्नोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मिन्निवसमानोऽयं धर्मराजो युधिष्ठिरः । लक्ष्म्या सहितान् ब्राह्मणान्वाच सहदिजान् ॥ ११४९०

दृष्टानि तीर्थान्यस्माभिः पुण्यानि च शिवानि च । मनसो ह्यादमीयानि वगानि च प्रथक् प्रथक् ।

देवैः पूर्वैर्विचोर्णानि मुनिभिश्च महात्मभिः । यथाक्रमविशेषेण दिजैः सम्पूजितानि च ।

क्षणीणाम् पूर्वैश्चरितं तथा कथं विचेष्टितं । राजर्षीणाञ्च चरितं कथाञ्च विविधाः शुभाः ।

प्रदृष्ट्वा त्वत्तत्र तत्र स्म आश्रमेषु शिवेषु च । अभिवेकं दिजैः साङ्गैर्लतवन्तो विशेषतः ।

अर्चिताः सततं देवाः पुण्यैरङ्गैः सदा च वः । यथालम्बैर्मूलफलीः पितरश्चापि तर्पिताः । ११४९१

पर्वतेषु च रम्येषु सर्वेषु च सरःसु च । उदधौ च महापुष्पे सुपस्पृष्टं महात्मभिः ।

हला सरस्वती सिन्धुर्यमुना नर्मदा तथा । नानातीर्थेषु रम्येषु सुपस्पृष्टं सह दिजैः ।

गङ्गाद्वारमतिक्रम्य बहवः पर्वताः शुभाः । हिमवान् पर्वतैश्च नानादिजगणायतः ।

विशाला वदरी दृष्टा नरनारायणाश्रमः । दिव्यपुष्करिणी दृष्टा सिद्धदेवर्षिपूजिता ।

यथाक्रमविशेषेण सर्वैः श्रायतनानि च । दर्शितानि दिज्येष्टा लोमशेन महात्मना । ११४९२

इमं वैश्रवणावासं पुण्यं सिद्धनिषेवितं । कथं भीम गमिष्यामि गतिरन्तरधीयतां ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं ब्रुवति राजेन्द्रे वागवाचाश्ररीरिणी । न शक्यो दुर्गमे गन्तुमितो वैश्रवणाश्रमात् ।

अनेनैव पथा राजन् प्रतिगच्छ यथागतं । नरनारायणस्थानं वदरीत्यभिविश्रुतं ।

तस्माद्यास्यसि कौन्तेय सिद्धचारणसेवितं । बह्वपुष्पफलं रम्यमाश्रमं दृष्टपर्वणः ।

अतिक्रम्य च तं पार्थ चाधिषेणाश्रमे वसे । ततो दृष्ट्यसि कौन्तेय निवेष्टं धनदक्ष च । ११४९३

एतस्मिन्मन्तरे वायुर्दिव्यगन्धर्वः श्रुतिः । सुखप्रदादनः श्रोतः पुण्यवर्षं वर्धय च ।

श्रुत्वा तु दिव्यामाकाशादाचं सर्व्वे विसिस्त्रियुः । श्वषीणा ब्राह्मणानाञ्च पार्थिवाणां विशेषतः ।

श्रुत्वा तस्मद्दास्यर्थं दिजो धौम्योऽब्रवीत्तदा । न शक्यमुत्तरं वक्तुमेवं भवतु भारत ।

ततो युधिष्ठिरा राजा प्रतिजयाह तदचः । प्रत्यागम्य पुनस्तन्नु नरनारायणाश्रमं ।

भीमसेनादिभिः सर्व्वभ्रातृभिः परिवारितः । पाञ्चाख्या ब्राह्मणायैव न्यवसक्त सुखं तदा ।

११४०

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि तीर्थयात्रापर्व्वणि नरनारायणाश्रमागमने षट्पञ्चाब्दधिकव्रताध्यायः ॥ समाप्तश्च

तीर्थयात्रापर्व्व ॥ १५६ ॥

॥ अथ जटासुरवधपर्व्व ॥ ८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्तान् परिविश्वस्तान् वसतस्तत्र पाण्डवान् । पर्व्वतेऽग्रे दिजैः सार्द्धं पार्थागमनकाङ्क्षया ।

गतेषु तेषु रक्षसु भीमसेनात्मजेऽपि च । रहितान् भीमसेनेन कदाचित्तान् यदृच्छया ।

जहार धर्मराजानं यमौ कृष्णाञ्च राक्षसः । ब्राह्मणे मन्त्रकुशलः सर्व्वशास्त्रविदुत्तमः ।

इति श्रुत्वा पाण्डवेयान् पथ्युपास्ते स्म नित्यदा । परीक्षमानः पार्थानां कलापानि धनूंषि च ।

अन्तरं स्मरन्निप्रेषुर्द्वैपद्या हरणं प्रति । दुष्टात्मा पापबुद्धिः स नाम्ना ख्यातो जटःसुरः ।

११४१

पोषणं तस्य राजेभ्यश्चक्रे पाण्डवनन्दनः । बुबुधे न च तं पापं भस्मं वृक्षमिवानलं ।

स भीमसेने निष्क्रान्ते मृगयार्थमगिन्दम । घटोत्कर्चं सानुचरं दृष्ट्वा निप्रदुतं दिशः ।

लोमशप्रभृतौस्तान् महर्षीन् समाहितान् । स्नातुं विनिर्गतान् दृष्ट्वा पुष्पाद्यैश्च तपोधमान् ।

रूपमन्यत् समाख्या च विहृतं भैरवं महत् । गृहीत्वा सर्व्वशस्त्राणि द्वौपदीं परिगृह्य च ।

प्रातिष्ठत स दुष्टात्मा त्रीन् गृहीत्वा च पाण्डवान् । सहदेवस्तु यत्नेन ततोऽपक्रम्य पाण्डवः ।

११४२

विक्रम्य कौशिकं खड्गं भोचयित्वा यदं रिपोः । आक्रन्दद्भीमसेनं वै येन यातो महाबलः ।

तमब्रवीद्धर्मराजो द्वियमाणो युधिष्ठिरः । धर्मलो हीयते मूढ न तत्त्वं समवेचने ।

येऽन्ये कश्चिन्नयथेषु तिर्यग्गोनिगतास्तथे । धर्मनो समवेचन्ते रक्षंषि च विशेषतः ।

धर्मस्य राक्षसा मूलं धर्मनो विदुस्तमं । एतत् परीक्ष्य सर्व्वं त्वं समीपे स्नातुमर्हसि ।

देवाश्च ऋषयः ऋद्धा पितरश्चापि राक्षसः । गन्धर्वाः रागराजोऽपि वयंऽपि पञ्चवक्त्राः ।

११४३

तिर्यग्गोनिगताश्चैव अपि कीटपिपीलिकाः । मनुष्यान्पक्षीवन्ति ततस्त्वमपि जीवसि ।

ममृद्वा ह्यस्थलिकस्य लोको वृक्षाकम्बुच्छति । इमन्तु लोकं शोचन्तमनुशोचन्ति देवताः ।

पृथ्व्यानांश्च वृद्धंते ह्यथकथैर्यथाविधि । वयं राक्षस्य गोप्तास्तु रक्षितारश्च राक्षसः ।

राष्ट्रस्यारक्ष्यमाणस्य कुतो भूतिः कुतः सुखं । न च राजाऽवमन्तव्यो रक्षसा जातनागभिः ।

अणुरण्यपचारश्च नास्त्यस्माकं नराग्रज । विषसास्त्रान् यथाशक्त्वा कुर्महे देवतादिषु ।

११४४

गुरुंश्च ब्राह्मणायैव प्रणामप्रवणाः सदा । द्रोणध्वं न च निचेषु न विश्लेषु कर्हसित् ।

यथाश्वाश्वानि भुञ्जीत यत्र च स्नातुं प्रतिश्रयः । स त्वं प्रतिश्रयेऽस्माकं पूज्यमानः सुखोपितः ।

भुक्ता चास्मानि दुष्प्रश्न कथमस्मान् जिहीर्षसि । एवंमेव वृथाचारो वृथावृद्धो वृथामतिः ।
 वृथामरणमर्हस्य वृथाऽद्य न भविष्यसि । अथचेदुष्टमुद्विस्त्रं सर्वैर्धर्मैर्विर्वाजितः ।
 प्रदाय ब्रह्मस्थस्यैव युद्धेन द्रौपदीं हर । अथ चेत्तन्मविज्ञानादिदं कर्म करिष्यसि । ११४०९
 अधर्माश्चाप्यकीर्त्तय लोकं प्राप्स्यसि केवलं । एतामद्य परामृष्य स्त्रियं राक्षस मानुषीं ।
 विषमेतत् समानोद्य बुभुक्षेन प्राशितं लया । ततो युधिष्ठिरस्तस्य गुरुकः समपद्यत ।
 स तु भाराभिभूतात्मा न तथा शीघ्रगोऽभवत् । तथाऽब्रवीत् द्रौपदीश्च गकुलश्च युधिष्ठिरः ।
 माभेष्ट राक्षसांश्चोदाहृतिरस्य मया चता । नातिदूरे महाबाहोर्भविता पवनात्मजः ।
 अस्मिन् मुकुर्ते संप्राप्ते न भविष्यति राक्षसः । सहदेवस्तु तं दृष्ट्वा राक्षसं मूढचेतनं । ११४१०
 ज्वाच वचनं राजन् कुक्कीपुत्रं युधिष्ठिरं । राजन् किं नाम सत्कृत्यं क्षत्रियस्याख्यतोऽधिकं ।
 यद्युद्धाभिमुखः प्राणांश्च जेह्वन् जयेत वा । एष चः स्मान् वयश्चैनं युध्ममानाः परन्तप ।
 सहदेयं महाबाहो देशकालो ह्ययं नृप । क्षत्रधर्मस्य संप्राप्तः कालः सत्यपराक्रम ।
 जयन्तो हन्यमाना वा प्रभुमर्हाम सङ्गतिं । राक्षसे जीवमानेऽद्य रविरस्तमियाद्यदि ।
 नाहं ब्रूयां पुनर्जातु क्षत्रियोऽस्मीति मारत । भोभो राक्षस तिष्ठस्य सहदेवोऽस्मि पाण्डवः । ११४११
 हत्वा वा मां नयस्वैतां हतो वाऽप्येह स्वर्षसि । तदा ब्रुवति माद्रेये भामवेणो यदुच्छ्रया ।
 प्रत्यदृश्यद्गदाहस्तः सहज इव वासवः । सोऽपराङ्मतरौ तत्र द्रौपदीश्च यशस्विनीं ।
 क्षितिस्थं सहदेवश्च क्षिपन्तं राक्षसं तथा । मार्गाच्च रक्षः संमूढं कालोपहतचेतसं ।
 भ्रमन्तं तत्र तत्रैव दैवेन विनिवारितं । भ्रातृस्त्वान् द्वियतो दृष्ट्वा द्रौपदीश्च महाबलः ।
 कोधमाहारयद्भीमो राक्षसश्चेदमब्रवीत् । विज्ञातोऽसि मया पूर्वं पाप शक्तपरीक्षणे । ११४१२
 आस्था तु त्वयि मे नास्ति घतोऽसि न हतस्तदा । ब्रह्मरूपप्रतिच्छन्नो न नो वदसि चाग्रिथं ।
 प्रियेषु रममाणं त्वं न चैवाग्रियकारिणं । अग्रिथं ब्रह्मरूपश्च कथं हन्यामनागसं ।
 राक्षसं जानमानोऽपि यो हन्यान्नरकं व्रजेत् । अपक्वस्य च कालेन बधस्तव न विद्यते ।
 नूनमथासि संधेको यथा ते मतिरीदृशी । दत्तः कृष्णापहरणे कालेनाहुतकर्षणः ।
 दक्षिणोऽयं त्वया यस्तः कालस्तत्रेण लम्बितः । मत्स्योऽस्मदीव स्थूतास्यः कथमद्य भविष्यसि । ११४१३
 यश्चः सि प्रस्थितो देशमतः पूर्वं गतश्च ते । गते गन्ताऽसि गन्ताऽसि मार्गं बकहिडिम्बयोः ।
 श्वमुक्तस्तु भीमेन राक्षसः कालोदादितः । भीत उत्सृज्य तान् सर्वान् युद्धाय समुपस्थितः ।
 अब्रवीच्च पुनर्भीमं रोषात् प्रस्फुरिताधरः । न मे मूढा दिशः पाप त्वदर्थं मे विलम्बितं ।
 श्रुता मे राक्षसा ये त्वया विनिहता रणे । तेषामद्य करिष्यमि तवास्तेषोऽदकक्रियां ।
 श्वमुक्तस्ततो भीमः रुक्मिणी परिभलिहन् । स्मयमान इव क्रोधात् साक्षात् कालान्कोपमः । ११४१४
 बाह्वन्तरमेवैच्छामिदुदाव राक्षसं । राक्षसोऽपि तदा भीमं युद्धार्थिनमवस्थितं ।
 मुकुन्धुर्ज्याददामः रुक्मिणी परिभलिहन् । अभिदुदाव संरब्धो बलिर्बन्धधरं यथा ।

वर्त्तमाने तदा ताभ्यां बाहुयुद्धे सुदारुणे । माद्रीपुत्रावभिक्षुङ्गावुभावप्यभधावतां ।
 न्यवारयत्तौ प्रहमन् कुन्तीपुत्रौ वृकोदरः । शक्रोऽहं राक्षस्येति प्रेषध्वमिति चाब्रवीत् ।
 आत्मना भ्रातृभिश्चैवं धर्मेण सुकृतेन च । इष्टेन च श्रुते राजन् सुदृष्टिभ्यामि राक्षसं ।
 इत्येवमुक्त्वा तौ वीरौ स्पर्द्धमानौ परस्परं । बाहुभ्यां समसज्जेतामुभौ रघोवृकोदरौ ।
 तयोरासीत्संप्रहारः क्रुद्धयोर्भीमरक्षसोः । श्रुष्टव्यमाणयोः संख्ये देवदानवयोरिव ।
 आरुज्यारुज्य तौ वृषानन्योन्यमभिजघ्नतुः । जीमूताविव गर्जनौ विनदनौ महाबलौ ।
 बभञ्जतुर्गृहावृचानूरुभिर्बल्लिनाम्बरी । अन्योन्येनातिसरन्तौ परस्परबधैषिणौ ।
 तद्बल्युद्धमभवत्प्रहरीरुहविनाशनं । बालिसुग्रीवयोर्भ्रातृभ्योः पुरा स्त्रीकाङ्क्षिणेयथा ।
 आविध्याविध्य तौ वृचाश्रुङ्कर्त्तमितरेतरं । ताडयामासतुरुभौ विनदनौ मुहुर्मुहुः ।
 तस्मिन्देशे यदा वृचाः सर्व एव निपातिताः । मुञ्चोक्तस्य शतशः परस्परबधैषुया ।
 ततः शिलाः समादाय मुङ्कर्त्तमिव भारत । महाद्यैरिव शैलेभ्यै युयुधते महाबलौ ।
 शिलाभिरुपारूपाभिर्वृहतीभिः परस्परं । वज्रैरिव महावैगेराजघ्नतुरमर्षणौ ।
 अभिद्रुत्य तु भूयसावेन्यान्यबलदर्पितौ । भुजाभ्यां परिगृह्णाथ चकर्षति गजाविव ।
 मुष्टिभिश्च महाघोरैरन्योन्यमभिजघ्नतुः । ततः कटकटाशब्दे बभूव समहात्मनोः ।
 ततः संहृत्य मुष्टिन्तु पञ्चग्रीधमिवोरगं । वेगेनाभ्यहनङ्गोभौ राक्षसस्य शिरोधरां ।
 ततः आन्तन्तु तद्गच्छो भीमसेनभुजाहतं । सुपरिआन्तमालस्य भीमसेनोऽभ्यवर्त्तत ।
 तत एनं महाबाहुर्बाहुभ्याममरोपमः । समुत्थित्य बलाङ्गो विनिर्व्यथ्य महीतले ।
 तस्य गात्राणि सर्वाणि कूर्णयामास पाण्डवः । अरजिना चाभिहत्य शिरः कायादपाहरत् ।
 सन्दष्टौष्ठं विटृत्ताच्च फलं वृचादिव च्युतं । जटासुरस्य तु शिरो भीमसेनबलाद्धतं ।
 पपात रुधिरादिगन्धं सन्दष्टरदनच्छदं । तं निहत्य महेष्वासो युधिष्ठिरमुपागमत् ।
 स्त्रयमानो दिजायैस्तु मरुद्भिरिव वासवः ।

११४०५

११४१०

११४१५

११४२०

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि जटासुरबधपर्वणि जटासुरबधेनाम सप्तपञ्चाशदधिकतमोऽध्यायः ॥ समाप्तश्च जटासुर
 बधपर्वः ॥ १५७ ॥

॥ अथयज्ञयुद्धपर्वः ॥ ८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ निहते राक्षसे तस्मिन् पुनर्नारायणाश्रमं । श्रुत्वेत्य राजा कौन्तेयो निवासमकरोत्प्रभुः ।
 स संमानीय तान् सर्वान् भ्रातृनित्यश्रवोदयः । द्रौपद्या सहितान् काले संस्मरन् आतरं जयं ।
 समास्यतस्रोऽभिगताः त्रिवेण चरतां वने । कृतोद्देशस्तु वीभत्सुः पञ्चमीमभितःसमा ।
 प्राप्य पर्वतराजागमं श्वेतं शिखरिणाम्बरं । पुष्पितैर्दुमशण्डैश्च मन्त्रकोकिलषट्पदैः ।
 मधुरैश्चातकैश्चापि नित्योत्सवविभूषितं । व्याघ्रैर्नराक्षैर्हृद्वैर्गव्यैर्हंरिणैस्तथा ।

११४२५

आपदैर्धालरूपैश्च रुमिषु निषेवितं । फुलैः सहस्रपत्रैश्च शतपत्रैस्तथोत्पलैः ।
 प्रफुल्लैः कमलैश्चैव तथा नीलोत्पलैरपि । महापुष्पं पवित्रञ्च सुरासुरनिषेवितं । ११५१०
 तत्रापि च कृतोद्देशः समागमदिद्वुलुभिः । कृतस्य समयस्तेन पार्थेनामितेजसा ।
 पञ्चवर्षाणि वत्स्यामि विद्यार्थीति पुरा मयि । अत्र गाण्डोवधस्वानमवाप्तास्त्वमरिन्दभ ।
 देवलोकादिमं लोकं द्रक्ष्यामः पुनरागतं । इत्युक्त्वा ब्राह्मणान् सर्वानामन्वयत पाण्डवः ।
 कारणञ्चैव तत्तेषामाचचचे तपस्विनां । तानुयतपमः प्रीतान् कृत्वा पार्थाः प्रदक्षिणं ।
 ब्राह्मणास्तोऽन्वभेदन्त शिबेन कुशलेन च । सुखोदकमिदं क्लेशमचिराद्भ्रूतवर्षभ । ११५११
 चक्षधर्मेण धर्मज्ञ तीर्था गां पालयिष्यमि । तत्तु राजा वचनेषां प्रतिगृह्य तपस्विनां ।
 प्रतस्ये सह विप्रैस्तेभ्योऽपि परन्तपः । राक्षसैरनुयातो वै लोमशेनाभिरुजितः ।
 क्वचित् पद्भ्यां ततोऽगच्छद्राक्षसैश्च क्वचित् । तत्र तत्र महातेजा भ्रातृभिः सह सुप्रतः ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा बहून् क्लेशान् विचिन्तयन् । सिंहव्याघ्रगजाकीर्णामुदीचीं प्रयया दिशं ।
 अत्रैतमाणः कैलासं मैनाकैश्चैव पर्वतं । गन्धमादनपादांश्च श्वेतञ्चापि शिलोच्चयं । ११५१२
 उपर्युपरि शैलस्य बह्वीश्वरमरितः शिवाः । पृष्ठं हिमवतः पुण्यं यथा सप्रदशेऽहनि ।
 ददृग्ः पाण्डवा राजन् गन्धमादनमन्तिक्रान् । पृष्ठे हिमवतः पुण्ये नानाद्रुमलतावृतैः ।
 सलिलावर्त्तमञ्जरातैः पुष्पितैश्च महीरुहैः । समावृतं पुण्यतममाश्रमं वृषपर्वणः ।
 तमुपागम्य राजर्षिं धर्मात्मानमरिन्दमाः । पाण्डवा वृषपर्वणांमवदन्त गतक्लमाः । ११५१३
 अभ्यनन्दत राजर्षिः पुत्रवद्भ्रूतवर्षभ । पूजिताद्यावत्संस्तव सप्तरात्रमरिन्दमाः ।
 अष्टमेऽहनि संप्रति तस्मिन् लोकत्रिभुवं । आमच्य वृषपर्वणां प्रस्थानं प्रत्यरोचयन् ।
 एकैकश्च तान् विप्रान्विबेद्य वृषपर्वणि । न्यासभूतान् यथाकालं बन्धूनि च सुमत्ततान् ।
 पारिवर्हश्च ते शेषं परिदाय महात्मने । ततस्ते यज्ञपात्राणि रक्षान्याभरणानि च ।
 न्यदधुः पाण्डवा राजन्नाश्रमे वृषपर्वणः । अतीतानागते विद्वान् कुशलः सर्वधर्मवित् ।
 अन्वशासन् स धर्मज्ञः पुत्रवद्भ्रूतवर्षभान् । तेऽनुज्ञाता महात्मानः प्रययुर्दिशुमुत्तरां । ११५१४
 तान् प्रस्थितानभ्यगच्छ वृषपर्व्या महामतिः । उपन्यस्य महातेजा विप्रेभ्यः पाण्डवांस्तदा ।
 अनु संसार्य कौन्तेयानाशीर्भिरभिनन्द्य च । वृषपर्व्या निवृत्ते पन्थानमुपदिश्य च ।
 नानाद्रुमगणैर्युष्टं कौन्तेयः सत्यविक्रमः । पदातिभ्योऽपि सार्द्धं प्रातिष्ठत युधिष्ठिरः ।
 नानाद्रुमनिरोधेषु वसन्तः शैलमानुषु । पर्वतं विविशुः श्वेतं चतुर्थेऽहनि पाण्डवाः । ११५१५
 महाश्वघनमङ्गाश्वं सलिलोपहितं शुभं । मणिकौञ्चनरूपस्य शिलानाञ्च समुच्चयं ।
 ते समासाद्य पन्थानं यथोक्तं वृषपर्वणा । अनुमसुर्यथोद्दिशं पश्यन्तो विविधान्नगान् ।
 उपर्युपरि शैलस्य गुहाः परमदुर्गमाः । सुदुर्गमास्ते सुबहून् सुखेनैवाभिवक्रमः ।
 धौम्यः कृष्णा च पार्थाश्च लोमशश्च महानृषिः । अगच्छन्सहितास्तत्र न कश्चिदवहीयते ।

ते मृगद्विजसंघुष्टं नानाद्रुमलतायुतं । शाखामृगगणैश्चैव सेवितं सुमनोरमं ।

पुण्यं पद्ममरीच्युतं सपल्लवमहावनं । उपतस्थुर्महाभागा माख्यवन्तं महागिरिं ।

१११६०

ततः किमृषावासं मिद्वचारणसेवितं । ददृशुर्दृष्टरोमाणः पर्वतं गन्धमादनं ।

विद्याधरानुचरितं किन्नरीभिल्लयैव च । गजसंघसमावाप्तं सिंहव्याघ्रगणायुतं ।

शरभोद्भादसंघुष्टं नानामृगनिषेवितं । ते गन्धमादनवनं तन्मन्देनवमोपमं ।

मुदिताः पाण्डुतनया मनोहृदयनन्दनं । विविशुः कमशो वीराः शरण्यं शुभकाननं ।

द्रौपदीमहिता वीरासैश्च विप्रैर्महात्मभिः । शृण्वन्तः प्रीतिजननं न वल्लभादकलाङ्कुमान् ।

१११६१

आचरन्त्यन् सुमधुरान् शब्दान् खगमुखेरितान् । सर्व्वर्त्तुफलभाराङ्गान् सर्व्वर्त्तुकुसुमोज्ज्वलान् ।

पश्यन्तः पादपांश्चापि फलभारावनामितान् । आसनास्रातकान् भव्यान् नागिकेलान् सतिन्दुकान् ।

मुञ्जातकांस्तथाञ्जीरान् दाडिमान्धोजीपूरकान् । पनसान् लकुचान् भोचान् खर्व्वूरान्श्चेतमान् ।

पारावतांस्तथा चोद्राञ्जीपांश्चापि मनोरमान् । विल्लान् कपित्थान् जम्बूञ्च काश्मरीर्व्वेदरीस्तथा ।

श्लक्ष्णानुडम्बरवटानश्चत्थान् जीरिकांस्तथा । भस्मातकानामलकीर्धरीतकविभीतकान् ।

१११६०

दङ्गुदान् करमर्द्दांश्च तिन्दुकांश्च महाफलान् । एतानन्यांश्च विविधान् गन्धमादनमानुषु ।

फलैरमृतकन्यैस्तान्चितान् खादुर्भिल्लरून् । तथैव चम्पकाशोकान् केतकान् वकुलांस्तथा ।

पुष्पागान् सप्तपर्णांश्च कर्षिकागान् सकेतकान् । पाटलाः कुटजान् रम्यान् मन्दारेन्दोवरांस्तथा ।

परिजातान् कोविदारान् देवदारुमुमांस्तथा । शालांस्तालांस्तमालांश्च पिप्पलान् िङ्गुकांस्तथा ।

शाल्मलीः किंशुकाशोकान् शिंशपाः सरलांस्तथा । चकोरैः शतपत्रैश्च भृङ्गराजैस्तथा शुकैः ।

१११६१

कोकिलैः कलत्रिङ्गैश्च हारीतैर्जवजीवकैः । प्रियकैश्चातकैश्चैव तथाऽन्यैर्व्विविधैः खगैः ।

आचरन्त्यं सुमधुरं कृजङ्गिश्चाप्यधिष्ठितान् । सरांसि च मनोज्ञानि समन्ताञ्जलचारिभिः ।

कुमुदैः पुण्डरीकैश्च तथा कोकनदोत्पलैः । कङ्कारैः कमलैश्चैव आचितानि समन्ततः ।

कादम्बैश्चक्रवाकैश्च कुररैर्जलकुङ्कुटैः । कारण्डवैः प्रवैर्हर्षैर्व्वैर्हर्षदुर्भिवैश्च ।

एतैश्चान्यैश्च कीर्षानि समन्ताञ्जलचारिभिः । दृष्टैस्तथा तामरसरसावमदालयैः ।

१११६०

पद्मादगन्धुतनजः किञ्चल्लारुणरञ्जितैः । मञ्जुसुरैर्ध्रुवकुरैर्व्विरतान् कमलाकरान् ।

अपश्यन्ते नरव्याघ्रा गन्धमादनमानुषु । तथैव पद्मपण्डैश्च मण्डतांश्च समन्ततः ।

शिखण्डिनीभिः सहितान् लतामण्डलकेषु च । मेघतृथ्वरवोद्दाममदगाकुलितान्मृगं ।

कलैव केकामधुरं सङ्गीतं मधुगन्धरं । चित्रान् कलापान् विस्तीर्य मन्त्रिणास्त्र्यदालमान् ।

मधुरान् ददृशुर्दृष्टाश्च्युत्यो वनलालसान् । कांक्षित् प्रियाभिः सहितान्भ्रममाणान् कजापिनः ।

१११६१

वक्षोलाभमङ्गेषु कुटजेषु स्थितास्तथा । कांक्षिष्व कुटजानान् वितपेष्कटा निव ।

कलापरुचिराटोपनिविताम्बुकुटानिव । विवरेषु तरुणाश्च रुचिं ददृशुश्च ते ।

सिन्धुवारांस्तयोदारान् मन्मथश्चैव तोभरान् । सुवर्ष्वर्ष्वकुसुमान् गिरीणां शिखरेषु च ।

सितासिताब्धप्रतिमाः बालसूर्यसमप्रभाः । एते बज्रविधाः शैलं शोभयन्ति महाप्रभाः ।

गन्धर्वाः सह कान्ताभिर्यथोक्तं वृषपर्वणा । दृश्यन्ते शैलशृङ्गेषु पार्थ किमुरुधैः सह ।

१११९०

गीतानां समतालानां तथा सास्त्राच्च निखनः । श्रूयते बज्रधा भीम सर्वभूतमनोहरः ।

महागङ्गामुदीक्षस्व पुण्यां देवनदीं शुभा । कलहंसगैर्जुष्टासृष्टिकिन्नरभेवितां ।

धातुभिश्च सरिद्धिश्च किन्नरैर्हृगपविभिः । गन्धर्वैरसुरैर्भक्ष कानूनैश्च मनोरमैः ।

व्यालैश्च विविधाकारैः शतशोर्धैः समन्ततः । उपेतं पश्य कौन्तेय शैलगजमरिन्दम ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ते प्रीतमनसः शूराः प्राप्ता गतिमनुत्तमा । नादृष्यन् पर्वतेऽस्य दर्शनेन परन्तपाः । १११९१

उपेतमथ मान्यैश्च फलवृद्धिश्च पादपैः । आर्द्धिषेणस्य राजर्षेराश्रमं ददृशुस्तदा ।

ततस्ते तिग्मतपसं कृशन्धमनिसन्ततः । पारगं सर्वधर्माणामार्द्धिषेणमुपागमन् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि यत्तुद्रुपर्वणि गन्धमादनशोभादर्शननामाष्टपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ युधिष्ठिरस्तमामाद्य तपसा दग्धकिन्विधं । अश्वत्थद्वयत प्रीतः शिरसा नाम कीर्त्तयन् ।

ततः कृष्णा च भीमश्च यमौ च सुतपस्विनौ । शिरोभिः प्राप्य राजर्षिं परिवार्योपतस्थिरे ।

तथैव धौम्यो धर्मज्ञः पाण्डवानां पुणोहितः । यथान्यायमुपाक्रान्तस्तस्यैवं श्रुतिव्रतं ।

१११९०

अन्वजानात् स धर्मज्ञो मुनिर्दिव्येन चक्षुषा । पाण्डोः पुत्रान् कुरुश्रेष्ठानास्तमिति चाब्रवीत् ।

कुरुणासृष्टमं प्राप्तं पूजयित्वा महातपाः । सह भावभिगम्यो न पृथक् पृच्छदनामयं ।

नानृते कुरुषे भावं कश्चिद्धर्मं प्रवर्त्तमे । मातापित्रोश्च ते वृत्तिः कश्चित् पार्थ न सीदति ।

कश्चित्ते गुरवः सर्वे वृद्धा वैद्याश्च पूजिताः । कश्चिन्न कुरुषे भावं पार्थ पितृपुत्रभेदसु ।

सकृत् प्रतिकर्तुंश्च कश्चिद्वातुश्च दुष्कृतं । यथान्यायं कुरुश्रेष्ठ जानामि न विकल्पमे ।

१११९५

यथाहं मानिताः कश्चित्त्वा नन्दन्ति साधवः । वनेष्वपि वसन् कश्चिद्धर्मभेदानुवर्त्तमे ।

कश्चिद्धौम्यस्त्वदाचारैर्न पार्थ परितप्यते । दानधर्मतपःशौचैराज्ज्वेन तितिचया ।

पितृपैतामहं वृत्तं कश्चित्पार्थानुवर्त्तमे । कश्चिद्वाजर्षियातेन पथा गच्छस्व रिन्दम ।

स्नेहे किं कुले जाते पुत्रे न प्ररि वा पुनः । पितरः पितृलोकस्थाः शोचन्ति च हसन्ति च ।

किन्त्वस्य दुष्कृतेऽस्माभिः सम्प्राप्तयं भविष्यति । किञ्चास्य सकृतेऽस्माभिः प्राप्तव्यमिति शोभनं ।

१११९०

पिता माता तथैवाग्निगुरुतामा च पञ्चमः । यत्नैते पूजिताः पार्थ तस्य लोकावुभौ जितौ ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भवन्त्यर्थमाहेतव्यावद्धर्मनिश्चयं । यथाशक्ति यथान्यायं क्रियते विधिवन्मया ।

॥ आर्द्धिषेण उवाच ॥ अश्वत्था वायुभक्षाश्च प्रवमाना विहायसा । जुषन्ते पर्वतश्रेष्ठमृषयः पर्वसन्धिषु ।

कामिनः सह कान्ताभिः परस्परमनुव्रताः । दृश्यन्ते शैलशृङ्गस्था यथा किमुरुषा नृप ।

श्रृंगजामि च वामांसि वसानाः कौशिकानि च । दृश्यन्ते बहवः पार्थ गन्धर्वासुरसां गणाः ।

१११९५

विद्याधरगणाश्चैव सन्निवः प्रियदर्शनाः । महोरगगणाश्चैव सुपर्णाश्चिरगादयः ।

अस्य चोपरि शैलस्य श्रूयते पर्वसन्धिषु । भेरीपणवश्चङ्कानां मृदङ्गानाञ्च निःस्वनः ।

इहस्यैव तत् सर्वं श्रुतव्यं भरतर्षभा । न कार्यः वः कथञ्चित्प्राप्तचाभिगमने मतिः ।
 न चाप्यतः परं श्रद्धं गन्तुं भरतसत्तमाः । विशारो यच्च देवानाममानुषगतिस्तु सा ।
 ईषत्तपलकर्माणं मनुष्यमिह भारत । दिषन्ति सर्वभूतानि ताडयन्ति च राक्षसाः ।
 अस्यातिक्रम्य शिखरं कैलासस्य युधिष्ठिर । गतिः परमसिद्धानां देवर्षीणां प्रकाशते ।
 चापलादिह गच्छन्ते पार्थ यानमतः परं । अयःशूलादिभिर्घ्नन्ति राक्षसाः शत्रुसदन ।
 अश्वरोभिः पवित्रतः समृद्धा नरवाहनः । इह वैश्रवणस्तात पर्वसन्धिषु दृश्यते ।
 शिखरस्थं समासीनमधिपं यच्चरत्तमां । प्रेक्षन्ते सर्वभूतानि भानुमन्ममिवोदितं ।
 देवदानवसिद्धानां तथा वैश्रवणस्य च । गिरेः शिखरमुद्यानमिदं भरतमन्तम ।
 उपासीनस्य धनदं तुम्बुरोः पर्वसन्धिषु । गीतसामखनस्तात श्रूयते गन्धमादने ।
 एतदेवं शिधश्चित्रमिह तात युधिष्ठिर । प्रेक्षन्ते सर्वभूतानि बह्व्रजः पर्वसन्धिषु ।
 भुञ्जाना मुनिभोज्यानि रसवन्ति फलानि च । वसधं पाण्डवश्रेष्ठा यावद्वैकुण्ठदर्शनात् ।
 न तात चपलैर्भाव्यमिह प्रातैः कथञ्चन । उषित्वेह यथाकामं यथाश्रद्धं विहृत्य च ।
 ततः ब्रह्मजितां तात पृथिवीं पालयिष्यमि ।

११६५०

११६५१

११६५२

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि यच्चयुद्धपर्वणि आर्द्धिषेणयुधिष्ठिरसंवाद एकोनषष्ठ्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

॥ जनभेजय उवाच ॥ आर्द्धिषेणश्रुते तस्मिन् मम पूर्वपितामहाः । पाण्डोः पुत्रा महात्मानः सर्वे दिव्यपराक्रमाः ।
 कियन्तं कालमवसन् पर्वते गन्धमादने । किञ्च चक्रुर्महावीर्याः सर्वेऽतिबलपौरुषाः ।
 कानि चाभ्युदयार्थेण तत्र तेषां महात्मानां । वसतां लोकवीराणामाभ्यस्तद्वृद्धिं सत्तम ।
 विलोरेण च मे श्रम भीमभेजपराक्रमं । यद्यचक्रे महाबाहुस्तस्मिन् हैमवते गिरी ।
 नखलासीत् पुनर्युद्धं तस्य ययौर्द्विजोत्तम । कश्चित्समागमलेषामासीदैश्रवणेन च ।
 तत्र ह्याधाति धनद आर्द्धिषेणे यथाऽब्रवीत् । एतदिच्छाम्यहं श्रुतुं विलोरेण तपोधन ।
 नहि मे शृण्वतस्तुष्टिरस्ति तेषां विचेष्टितं ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतदात्महितं श्रुत्वा तस्याप्रतिमतेजसः ।
 ब्राह्मणं सततश्चकुस्तथैव भरतर्षभा । भुञ्जाना मुनिभोज्यानि रसवन्ति फलानि च ।
 शूद्रवाणहताणाञ्च मृगणां पिशितान्यपि । भेष्यानि हिमवतश्छे मधूनि विविधानि च ।
 एवं ते न्यवसन्तश्च पाण्डवा भरतर्षभ । तथा निवसतां तेषां पञ्चमं वर्षमभ्यगात् ।
 शृण्वतां लोमशोक्तानि वाक्यानि विविधान्यत । कृत्यकाल उपस्थास्य इति चोक्ताघटोत्कचः ।
 राक्षसैः सह सर्वैश्च पूर्वमेव गतः प्रभो । आर्द्धिषेणश्रुते तेषां वसतां वै महात्मानां ।
 अगच्छन् बहवो मासाः पश्यतां महदद्भुतं । तैस्तत्र विश्वरद्विद्य रममाणैश्च पाण्डवैः ।
 प्रीतिमन्तो महाभागा मुनयश्चारणस्तथा । आजगमुः पाण्डवान् द्रुपदं शूद्रात्मानो यतव्रताः ।
 ते तैः सह कथाञ्चकुर्द्विष्यं भरतसत्तमाः । ततः कतिपयाहस्य महाहृदनिवासिनः ।
 अद्भिमन्तं महानागं सुपथः सहसाऽहरत् । प्राकल्पत महाशैलः प्राग्दधन्त महाद्रुमाः ।

११६५३

११६५४

ददृशुः सर्वभूतानि पाण्डवाश्च तदङ्गुतं । ततः शैलौत्तमस्ययात् पाण्डवान् प्रति मारुतः ।
 अवहत् सर्वमान्यानि गन्धवन्ति शुभानि च । तत्र पुष्पाणि दिव्यानि सुचङ्घ्रिः सह पाण्डवाः ।
 ददृशुः पञ्चवर्णानि द्रौपदी च यशस्विनी । भीमसेनं ततः कृष्णा काले वचनमब्रवीत् ।
 विविके पर्वतोद्देशे सुखामीनं महाभुजं । सुपर्णानिलवेगेन श्वसनेन महाबलात् । १११०
 पञ्चवर्षानि पात्यन्ते पुष्पाणि भरतर्षभ । प्रत्यक्षं सर्वभूतानां नदीमण्डराणां प्रति ।
 खाण्डवे सत्यमन्वेन भ्रात्रा तव महात्मना । गन्धर्व्यारगरक्षांसि वासवश्च निवारितः ।
 हता मायाविनश्येया धनुः प्राप्तश्च गाण्डिवं । तत्रापि सुमहत्तेजो महद्वाङ्मयं ते ।
 अविषङ्गमनाद्युधं शक्रतुल्यबलोपमं । तद्वाङ्मयवेगेन त्रामिताः सर्वराक्षसाः ।
 हित्वा शैलं प्रपद्यन्तां भीमसेन दिशो दश । ततः शैलौत्तमस्यायं चित्रमान्यधरं शिवं । १११५
 व्यपेतभयसम्प्राहाः पश्यन्तु सुहृदस्तव । एवं प्रणिहितं भीम चिरात् प्रभृति मे मनः ।
 द्रष्टुमिच्छामि शैलायं तद्वाङ्मयपालिता । ततः चित्रमिवात्मानं द्रौपद्या स परमपः ।
 नामृश्यत महाबाहुः प्रहारमिव मद्भवः । सिंहर्षभगतिः श्रीमानुदारकनकप्रभः ।
 मनस्वी बलवान् दृष्टो मामो गूढरश्च पाण्डवः । लोहिताक्षः पृथुव्यंशो मत्तवारणविक्रमः ।
 सिंहदंष्ट्रे वृहत्स्कन्धः शालपोत इवोद्धतः । महात्मा चारुसर्वाङ्गः कर्मुंघीवो महाभुजः । ११२०
 हृक्काष्ठं धनुः खड्गं तूष्णींश्चापि पराभ्यधत् । स केशरीव चोत्क्रिक्तः प्रभिन्न इव वारणः ।
 व्यपेतभयसम्प्राहः शैलमभ्यपतद्गली । तं मृगेन्द्रमिवायान्तं प्रभिन्नमिव वारणं ।
 ददृशुः सर्वभूतानि वाणकामुकधारिणं । द्रौपद्या वर्द्धयन् हर्षं गदामादाय पाण्डवः ।
 व्यपेतभयसम्प्राहः शैलराजं समाश्रितः । न म्लानिर्न च कातर्थं न वैक्रान्तं न मत्सरः ।
 कदाचिज्जुषते पार्थमात्मजं मातरिश्वनः । तदेकायनमासाद्य विषमं भीमदर्शनं । ११२५
 बद्धतालोच्छ्रयं शृङ्गमारुरोह महाबलः । स किञ्चरमहानागमुनिगन्धर्व्यराक्षसान् ।
 हर्षयन् पर्वतस्यायमारुह्य स महाबलः । ततो वैश्रवणावासं ददर्श भरतर्षभ ।
 काञ्चनैः स्फाटिकैश्चैव वेष्टाभिः समलङ्कृतं । प्राकारेण परिचित्रं सौवर्णेन समन्ततः ।
 सर्व्वरत्नद्युतिमता सर्व्वोद्यानवता तथा । शैलादभ्युच्छ्रयवता चयादालकशीभिना ।
 द्वारतोरणनिर्बृहद्भजसंवाहशोभिना । विलासिनीभिरत्यर्थं नृत्यन्तीभिः समन्ततः । ११३०
 दायुना धूयमानाभिः पताकाभिरलङ्कृतं । धनुष्काटीमवष्टभ्य वक्रभावेन बाहुना ।
 पश्यमानः स खेदेन द्रविणाधिपतेः पुरं । मोदयन् सर्व्वभूतानि गन्धमादनसम्भवः ।
 सर्व्वगन्धर्वजस्तत्र मारुतः सुसुखो ववौ । चित्रा विविधवर्षाभाश्चित्रमञ्जरिधारिणः ।
 अचिन्त्या विविधास्तत्र द्रुमाः परमशोभिनाः । रत्नजालपरिलिप्तचित्रमाद्यविभूषितं ।
 राक्षसाधिपतेः स्थानं ददृशे भरतर्षभः । गदाखड्गधनुष्पाणिः समभित्यकजीवितः । ११३५
 भीमसेनो महाबाहुस्तस्यै गिरिरिवाक्षयः । ततः शङ्खमुपाश्रायोद्विषतां सोमहर्षणं ।

व्याघोषतलशब्दश्च कृता भूतान्यमोहयत् । ततः प्रदृष्टरोमाणस्तं शब्दमभिददुवुः ।
 यच्चराचसगन्धर्वैः पाण्डवस्य समीपतः । गदापरिघनिस्त्रिंशुलशक्तिपरश्वधाः ।
 प्रगृहीता व्यरोचन्त यच्चराक्षमाङ्गभिः । ततः प्रवर्तते युद्धं तेषां तस्य च भारत ।
 तैः प्रयुक्तान्महामाथैः शूलशक्तिपरश्वधान् । भूभैर्भीमः प्रचिक्षेद भीमवेगतैस्ततः । ११०१०
 अन्तरीचगतानाञ्च भूमिष्ठानाञ्च गर्जन्तां । शरैर्विविधा गात्राणि राक्षसानां महाबलः ।
 सा मोहितमहावृष्टिरभ्यवर्धन्महाबलं । गदापरिघपाणीनां रक्षसां कायमश्वदां ।
 कथेभ्यः प्रच्युता धारा राक्षसानां समन्ततः । भीमबाहुबलोत्सृष्टैरायुधैर्व्यचरन्तसं ।
 विनिशक्तानि दृश्यन्ते शरोराणि शिरांसि च । प्रच्छाद्यमानं रक्षोभिः पाण्डवं प्रियदर्शनं ।
 ददृशुः सर्वभूतानि सूर्यमक्षगणैरिव । स रश्मिभिरिवादित्यः शरैररिनिघातिभिः । ११०१५
 सर्वानार्क्ष्यन्महाबाहुर्जलवानसत्यविक्रमः । अभितर्ज्यमानाश्च हृशन्तश्च महारवान् ।
 न मोहं भीमसेने च ददृशुः सर्वराक्षसाः । यत्ना विहृतसर्वाङ्गा भीमसेनभयादिताः ।
 भीममात्तस्वरश्चकुर्विप्रकीर्णमहायुधाः । उत्सृज्य ते गदाशूलानसि शक्तिपरश्वधान् ।
 दक्षिणं दिशमाजम्भुस्तासिता दृढधन्वना । तच्च शूलगदापाणिर्व्यूढोरस्त्रौ महाभुजः ।
 सखा वैश्रवणस्यासीन्नृणिमाक्षाम राक्षसः । अदर्शयदधीकारं पौरुषञ्च महाबलः । ११०२०
 स तान् दृष्ट्वा परावृष्टान् स्मयमान इवाब्रवीत् । एकेन बद्धवः संख्ये मानुषेण पराजिताः ।
 प्राप्य वैश्रवणावासं किं वक्तव्यं धनेश्वरं । एवमाभाष्य तान् सर्वानभ्यवर्तन्त राक्षसः ।
 शक्तिशूलगदापाणिरभ्यधावत् स पाण्डवं । तमापतन्तं वेगेन प्रभिन्नमिव वारणं ।
 वत्सदन्तैस्त्रिभिः पार्श्वे भीमसेनः समाईयत् । मणिमानपि संकुद्धः प्रगृह्य महतीं गदां ।
 प्राहिणेङ्गीमसेनाय परिरुद्धश्च महाबलः । विद्युदूपां महाघोरामाकाशे महतीं गदां । ११०२५
 शरैर्बभूवभिरभ्यार्क्ष्ण्णीमसेनः शिलाश्रितैः । प्रत्यहन्यन्त ते सर्वे गदामासाद्य सायकाः ।
 न वेगं धारयामासुर्गदावेगस्य वेगिताः । गदायुद्धसमाचारं बुद्धमानः स वीर्यवान् ।
 व्यसयामास तं तस्य प्रहारं भीमविक्रमः । ततः शक्तिं महाघोरां रक्तादण्डामयस्मयीं ।
 तस्मिन्नेवान्तरं धीमान् प्रजहाराय राक्षसः । सा भुजं भीमनिर्घ्नादा भित्ता भीमस्य दक्षिणं ।
 साग्निस्रजाला महारौद्रा पपात सहसा भुवि । सौर्जतिविद्धो महेष्वासः शत्पादमितपराक्रमः । ११०३०
 गदां जग्राह कौन्तेयः क्रोधपर्याकुलेक्षणः । रक्तापट्टपिण्डान्तां श्रवणां भयवर्द्धिनीं ।
 प्रगृह्णाथ नदङ्गीमः शैल्योः सर्वायसीं गदां । तरसा चाभिदुद्राव मणिमन्तं महाबलं ।
 दीप्यमानं महाशूलं प्रगृह्य मणिमानपि । प्राहिणेङ्गीमसेनाय वेगेन महता नदन् ।
 भङ्गता शूलं गदायेण गदायुद्धविशारदः । अभिदुद्राव तं हन्तुं गह्वरानिव पञ्चगं ।
 सोऽन्तरीचमवपुत्य विधूय सहसा गदां । प्रचिक्षेप महाबाहुर्बिन्दु रणमूर्ध्निः । ११०३५
 सेनाग्रनिरिवेक्ष्य विस्मृष्टा वारंरहसा । हत्वा रक्षः क्षितिं प्राप्य कथेव निपपात ह ।

तं राक्षसं भीमबलं भीमसेनेन पातितं । ददृशुः सर्वभूतानि सिंहेनेव गवांस्पति ।
 तं मे ज्ञे निहतं भूमौ हतशेषाः निशाचराः । भीममार्त्तस्वरं कृत्वा जग्मुः प्राचीं दिशं प्रति ।
 इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि यत्तयुद्धपर्वणि मणिमद्वेधा नामषष्ठ्यधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १६० ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वा बह्विधैः शब्दैर्नाद्यमानां गिरिगुह्यं । अजातशत्रुः पौन्यो माद्रीपुत्रावुभावपि ।
 धौम्यः कृष्णा च विप्राश्च सर्वे च सुहृदस्तथा । भीमसेनमपश्यन्तः सर्वे विमनसोऽभवन् । ११७४०
 द्रौपदीमाधिषेणाय सम्प्रधार्य गहारथाः । सहिताः सायुधाः शूराः शैलमारुह्यस्तदा ।
 ततः संप्राप्य शैलायं वीरमाणा महारथाः । ददृशुस्ते महेष्वासा भीमसेनमरिन्दमाः ।
 स्फुरातश्च महाकायान् गतसंज्ञान् राक्षसान् । महाबलान् महामत्तान् भीमसेनेन पातितान् ।
 शुशुभे स महाबाहुर्गदाखड्गधनुर्धरः । निहत्य समरे सर्वान् दानवान्मघवानिव ।
 ततस्ते भ्रातरं दृष्ट्वा परिच्यज्य महारथाः । तृचेपविबिग्नः पार्थाः प्राप्ता गतिमनुत्तमा । ११७४१
 तैश्चतुर्भिर्महेष्वासाैर्गिरिगुह्यमग्रेभ्यः । लोकपालैर्महाभागैर्दिग्देववरैरिव ।
 कुवेरयदनं दृष्ट्वा राक्षसांश्च निपातितान् । भ्राता भ्रातरमासीनमब्रवीत् पृथिवीपतिः ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ माहसायदि वा मोहाद्वीम पापमिदं कृतं । नैतत्ते मद्दृशं वीर मुनेरिव मृषा बधः ।
 राजद्विष्टं न कर्त्तव्यमिति धर्मविदो विदुः । विदशानामिदं दिष्टं भीमसेन त्वया कृतं ।
 अर्थधर्मावनादृत्य यः पापे कुरुते मनः । कर्मणा पार्थ पापानां स फलं बिन्दते भुवं । ११७४२
 पुनरेवं न कर्त्तव्यं मम चेदिच्छसि प्रियं ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा स धर्मः । भ्राता भ्रातरमच्युतं ।
 अर्थतत्त्वविभागज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । विरराम महतिजास्तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
 ततस्ते हतश्रेष्ठा ये भीमसेनेन राक्षसाः । सहिताः प्रत्यपद्यन्त कुवेरयदनं प्रति ।
 ते ज्वेज महावेगाः प्राप्य वैश्रवणालयं । भीममार्त्तस्वरञ्चक्रुर्भीमसेनमयादिताः ।
 न्यस्तशस्त्रायुधाः क्लान्ता श्रेणिताक्तनुच्छदाः । प्रकीर्त्तमूर्द्धजा राजन् यच्चाधिपतिमनुवन् । ११७४३
 गदापग्निसिंस्त्रिशतोमरप्राशयोधिनः । राक्षसा निहताः सर्वे तव देव पुरःसराः ।
 प्रमृद्य तरसा शैलं मानुषेण धनेश्वर । एकेन सहिताः संख्ये रणे क्रोधवशा गणाः ।
 प्रवरा राक्षसेन्द्राणां यच्चाणाञ्च नराधिप । शेरते निहता देवगतसत्त्वाः परासवः ।
 लभ्यशेषा वयं मुक्ता मणिमंस्त मखा हतः । मानुषेण कृतं कर्म विधत्स्व यदनन्तरं ।
 एतच्छ्रुत्वा सुसंकुटः सर्वथ बगणाधिपः । कोपसंरक्तनयनः कथमित्यब्रवीदचः । ११७४४
 द्वितीयमपराध्यन्त भीमं श्रुत्वा धनेश्वरः । चुक्रोध यच्चाधिपतिर्युज्यतामिति चाब्रवीत् ।
 अथाध्वघनमङ्गाग्रं गिरिगुह्यमिवेच्छितं । रथं संयोजयामासुर्गन्धर्वैर्हममालिभिः ।
 तस्य सर्वगुणपेता विमलाच्चा हयोत्तमाः । तेजोबलगुणपेता नानारत्नविभूषिताः ।
 शोभमाना रथे युक्तास्तस्थिन्त द्वाशुगाः । द्वेषयामासुरन्यान्यं द्वेषितं विजयावहेः ।
 स तमाख्याय भगवान् राजराजो महारथं । प्रययौ देवगन्धर्वैः स्त्रियमानो महाद्युतिः । ११७४५

त प्रयान्तं महात्मानं सर्व्वे यत्ता धनाधिपं । रक्ताक्षा हेममङ्गाशा महाकाया महाबलाः ।

सायुधः बद्धनिस्त्रिंश यत्ता दशशतावराः । ते जवेन महविगाः श्रवमाना विहायमा ।

गन्धमादनमाजगुः प्रकर्षन्त इवाम्बरं । सत् केशरिमहाजालं धनाधिपतिपालितं ।

कुवेरश्च महात्मानं यत्तरत्नो गणावृतं । दृष्ट्वा दृष्टरोमाणः पाण्डवाः प्रियदर्शनं ।

कुवेरस्तु महासत्त्वान् पाण्डोः पुत्तान् महारथान् । आत्तकार्मुकनिस्त्रिंशान् दृष्ट्वा प्रीतोऽभवत्तदा ।

११००

देवकार्थं चिकीर्षन् स हृदयेन तुतोष ह । ते पक्षिण इवोपेतुर्गिरिशृङ्गं महाजवाः ।

तस्युत्तेषां समन्धासे धनेश्वरपुरस्सगाः । ततस्तं दृष्टमनसं पाण्डवान् प्रति भारत ।

समीत्य यत्तगन्धर्व्वी निर्व्विकारमवस्थिताः । पाण्डवाश्च महात्मानः प्रणम्य धनदं प्रभुं ।

नकुलः सहदेवश्च धर्मपुत्तश्च धर्मवित् । अपराद्धमिवात्मानं मन्यमाना महारथाः ।

तस्युः प्राञ्जलयः सर्व्वे परिवार्य्य धनेश्वरं । स ह्यामनवरं श्रीमत्पुष्पकं विश्वकर्मा ।

११०१

विहितश्चित्रपथ्यन्तमातिष्ठ धनाधिपः । तमासीनं महाकायाः शङ्कुर्ण महाजवाः ।

उपोपविश्वर्य्यत्ता राक्षसाश्च रुहस्यशः । शतशस्यापि गन्धर्व्वीस्तयैवास्त्रभङ्गा गणाः ।

परिवार्य्योपतिष्ठन्त यथा देवाः शतक्रतुं । काञ्चनीं शिरसा बिभ्रद्भोमभेनः सज्जं शुभां ।

पाश्वत्कृद्धधनुष्याणि रूद्रे चत धनाधिपं । भीमभेनस्य न स्तानिर्व्विचतस्यापि राक्षसैः ।

आसीत्तस्यामवस्थायां कुवेरमपि पश्यतः । आददानं शिवान् वाणान् योद्धकाममवस्थितं ।

११०२

दृष्ट्वा भोः धर्मसुतमब्रवीन्नरेवाहनः । विदुस्त्वा सर्व्वभूतानि पार्थ भूतहिते रतं ।

निर्भयस्यापि शैलाये वस त्वं भ्रातृभिः सह । नच मन्यस्त्वया कार्य्यो भीमसेनस्य पाण्डव ।

कालेनेते हताः पूर्वं निमित्तमनुजस्तव । ब्रीडा चात्र न कर्त्तव्या साहसं यदिदं कृतं ।

दृष्टस्यापि सुरैः पूर्वं विनाशो यत्तरत्नसं । नभीमसेने कोपो मे प्रीतोऽस्मि भरतर्षभ ।

कर्माणि भीमसेनस्य मम तुष्टिरभूत् पुरा ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्ता तु राजानं भीमसेनमभाषत ।

११०३

नैतन्ममि मे तात वर्त्तते कुरुसत्तम । यदिदं साहसं भीम कृष्णार्थं कृतवानसि ।

मामनादृत्य देवाश्च दिमाशं यत्तरत्नसं । खबाहुबलमाश्रित्य तेनाहं प्रीतिमांस्त्वयि ।

शापादद्य विनिर्मुक्तो घोरार्दस्मि वृकोदर । अहं पूर्व्वमगस्थेन कुड्गेण परमर्षिणा ।

श्रोतोऽपराधे कस्मिंश्चित्तस्यैषा निष्कृतिः कृता । दृष्टो हि मम संक्षेपः पुरा पाण्डवनन्दन ।

न तवात्रापराधोऽस्ति कथञ्चिदपि पाण्डव ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं श्रोतोऽसि भगवन्नगस्थेन महात्मना ।

११०४

श्रोतुमिच्छाम्यहं देव तत्रैतच्छापकारणं । इदञ्चायमभूत्तं मे यत्क्रोधात्तस्य धीमतः ।

तदैव त्वं न निर्देग्धः सबलः सपदानुगः ॥ धनेश्वर उवाच ॥ देवतागामभूयान्तः कुशवत्यां नरेश्वर ।

वृत्तस्तत्राहमगमं महापद्मशतैस्त्रिभिः । यक्षाणां घोररूपाणां विविधायुधधारिणां ।

अध्वन्यहमथापश्यमगस्थमृषिसत्तमं । उयं तपस्तप्यमानं यमुनातीरमाश्रितं ।

मानापक्षिगणाकीर्णं पुष्पितद्रुमशोभितं । तमूर्द्धवाङ्गं दृष्ट्वैव सूर्य्यस्याभिमुखे स्थितं ।

११०५

तेजोराशिं दीपमानं ऊताशनमिवैधितं । राक्षसाधिपतिः श्रीमात्मणिमास्त्राम मे सखा ।

मोर्त्यादज्ञानभावाच्च दर्पान्मोहाच्च पार्थिव । न्यष्टीवदाकाशगतो महर्षेस्तस्य मूर्द्धनि ।

स कोपात्मा मुवाचेदं दिशः सर्वा दहन्निव । मामवज्ञाय दृष्टात्मा यस्मादेष सखा तव ।

धर्षणां कृतवानेतां पश्यतस्ते धनेश्वर । तस्मात् सहैभिः सैन्यैस्ते बधं प्राप्स्यति मानुषात् ।

त्वञ्चाप्यभिर्हतेः सैन्यैः क्लेशं प्राप्येह दुर्कृतिः । तमेव मानुषं दृष्ट्वा किंत्विषादिप्रमोदस्ये ।

११५००

भैन्यानान्तु तवैतेषां पुत्रपौत्रबलान्वितं । न शापं प्राप्स्यते घोरं तत्तवाज्ञां करिष्यति ।

एष शापो मया प्राप्तः प्राक् तस्माद्दुषिषत्तमात् । स भीमेन महाराज भ्रात्रा तव विमोचितः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि यत्तद्वृद्धपर्वणि कुवेरदर्शने एकषष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

॥ धनद उवाच ॥ युधिष्ठिर धृतिर्दान्यं देशकालपराक्रमाः । लोकतन्त्रविधानानामेष पञ्चविधो विधिः ।

धृतिमन्तश्च दद्याच्च स्वे स्वे कर्मणि भारत । पराक्रमविधानज्ञा नराः कृतयुगेऽभवन् ।

धृतिमान् देशकालज्ञः सर्वधर्मविधानवित् । क्षत्रियः क्षत्रियश्रेष्ठ प्रशास्तिं पृथिवीश्वर ।

११५०५

य एवं वर्त्तते पार्थ पुरुषः सर्वकर्मसु । स लोके लभते वीर यशः प्रेत्य च सद्गतिं ।

देशकालान्तरप्रेम्भुः कृत्वा शक्रः पराक्रमं । सम्प्रप्तस्तिदिवे राज्यं वृत्तहा वसुभिः सह ।

यस्तु केवलमंगस्मात् प्रपातं न निरीक्षते । पापात्मा पापबुद्धिर्यः पापमैवानुवर्त्तते ।

कर्म्मणामविभागज्ञः प्रेत्य चेह विनश्यति । अकालज्ञः सुदुर्मैधाः कार्याणामविशेषवित् ।

वृथाचारममारम्भः प्रेत्य चह विनश्यति । साहसे वर्त्तमानानां निहृतीनां दुरात्मनां ।

११५१०

सर्वसामर्थ्यलिप्सूनां पापो भवति निश्चयः । अधर्मोऽवलिप्तश्च बालबुद्धिरमर्षणः ।

निर्भयो भीमसेनोऽयं तं शाधि पुरुषर्षभ । आर्ष्टिपेणस्य राजर्षेः प्राप्य भूयस्त्वमाश्रमं ।

तार्मिस्त्रं प्रथमं पदं वीतशोकभयो वस । अलकाः सह गन्धर्वैर्धृताश्च सह किन्नरैः ।

भद्रियुक्ता मनुष्येन्द्र रूर्ध्वं च गिरिवासिनः । रक्षिष्यन्ति महाबाहो सहितं दिजमत्तभैः ।

साहसादनुमम्याप्तः प्रतिबुध्य वृकोदरः । वार्यते माध्वयं राजंस्त्वया धर्मस्तत्तमर ।

११५१५

अतः परञ्च वो राजन् द्रव्यन्ति वनगोचराः । उपस्थास्यन्ति वो राजन् रक्षिष्यन्ते च वः सदा ।

तथैव चान्नपानानि स्वादूनि च बह्वनि च । आहरिष्यन्ति मनुष्याः सदा वः पुरुषर्षभाः ।

यथा जिष्णुर्गृहेन्द्रस्य यथा वायोऽवृकोदरः । धर्मस्य त्वं यथा तात योगोत्पन्नो निजः सुतः ।

आत्मज्ञावात्प्रसम्यन्नौ यमौ चोमौ यथाऽश्विनौ । रक्ष्यान्तदन्तमापीह यूयं सर्वे युधिष्ठिर ।

अर्थतत्त्वविधानज्ञः सर्वधर्मविधानवित् । भीमसेनादवरजः फाल्गुनः कुशलो दिवि ।

११५२०

याः काश्यप मता लोके स्वर्ग्याः परममप्यदः । जन्मप्रभृति ताः सर्वाः स्थितास्तात धनञ्जये ।

दमो दानं वनं बुद्धिर्द्विर्धृतिस्तेज उत्तमं । एतान्यपि महासत्त्वे स्थितान्यमिततेजसि ।

न मोहान् कुरुते जिष्णुः कर्म पाण्डव गदितं । न पार्थस्य मृषोक्तानि कथयन्ति नरा नृषु ।

सदेवपि त्वगन्धर्वैः कुरुणां कीर्त्तिवर्द्धनः । मानिनः कुरुतेऽस्त्राणि शक्रशस्त्राणि भारत ।

योऽभौ सर्वान्महीपालान् धर्मेण वञ्चयानयत् । स शान्तनुर्भूतः पितुस्तव पितामहः ।
 प्रीयते पार्थ पार्थेन दिवि गाण्डोवधस्वना । सम्यक् चाभौ महावीर्यः कुलधूर्येण पार्थिवः ।
 पितृन् देवानृषीन् विप्रान् पूजयिष्यति महातपाः । सप्त मुख्यान्महामेधानाहरयमुनां प्रति ।
 अधिराजः स राजंस्त्वा शान्तनुः प्रपितामहः । स्वर्गजित् शक्रनोकस्यः कुशन् परिपृच्छति ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं धनदेन प्रभाषितं । पाण्डवाश्च ततस्तेन बभूवुः संप्रहर्षिताः ।
 ततः शक्तिं गदां खड्गं धनुश्च भरतर्षभः । प्राध्वं कृत्वा नमस्कृत्य कुवेराय वृकोदरः ।
 ततोऽब्रवीद्वनाध्यक्षः शरण्यः शरणागतं । मानहा भव शत्रूणां सुहृदां नन्दिवर्द्धनः ।
 स्त्रेषु वैश्वसु रम्येषु वसतामित्रतापनाः । कामान्त्र परिहास्यन्ति यत्त्वा वो भरतर्षभाः ।
 शीघ्रमेव गुडाकेशः कृतास्तः पुनरेष्यति । शत्रूणां घवता सृष्टः संप्राप्यति धनञ्जयः ।
 श्वमुत्तमकर्माणमनुश्रित्य युधिष्ठिरं । अमं गिरिवरश्रेष्ठं प्रययौ गुह्यकाधिपः ।
 तं परिश्रामसङ्कीर्षेणानारब्धविभूषितैः । यानैरनुययुर्यत्त्वा राक्षसाश्च सहस्रशः ।
 पत्निणामिव निर्धोषः कुवेरसदनं प्रति । बभूव परमाश्चानामैरावतपथे यया ।
 ते जग्मुस्पूर्णमाकाशं धनाधिपतिवाजिनः । प्रकर्षन्त इवाध्यापि पिवन्त इव मारुतं ।
 ततस्तानि शरीराणि गतमत्तानि रक्षसां । अपाकृत्यन्त शैलायाद्वनाधिपतिशसनात् ।
 तेषां हि शापकालः स कृतोऽगस्त्येन धीमता । समरे निहतास्तस्माच्छ्वापस्यान्तोऽभवत्तदा ।
 पाण्डवाश्च महात्मानस्तेषु बेगसु ताः क्षपाः । मुखमूर्धनोदेगाः पूजिताः सर्वराक्षसैः ।
 इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि यत्तुपृष्ठपर्वणि कुवेरवाक्ये द्विषष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६२ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः सूर्योदये धौम्यः कृत्वाऽऽक्रमेऽग्निन्दम । आर्ध्रिषेणेन सहितः पाण्डवानभ्यवर्त्तत ।
 तेऽभिवार्धाष्टिषेणस्य पादौ धौम्यस्य चैव ह । ततः प्राञ्जलयः सर्वं ब्राह्मणांस्तान् पूजयन् ।
 ततो युधिष्ठिरं धौम्यो गृहीत्वा दक्षिणे करे । प्राचीं दिशमभिप्रेत्य महर्षिरिदमब्रवीत् ।
 अग्रे सागरपथ्यन्तां भूमिमावृत्य तिष्ठति । ब्रह्मराजो महाराज मन्दरोऽतिविराजते ।
 इन्द्रवैश्रवणवितां दिशं पाण्डव रक्षतः । पर्वतैश्च वनानैश्च काननैश्च शोभितां ।
 एतदाकर्तुं हेन्द्रस्य राशौ वैश्रवणस्य च । श्वषयः सर्वधर्मज्ञाः सप्त तात मनोविणः ।
 ततश्चाद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठन्ति वै द्विजाः । श्वषयश्चापि धर्मज्ञाः सिद्धाः साध्याश्च देवताः ।
 यमस्तु राजा धर्मज्ञः सर्वप्राणभृतां प्रभुः । प्रेतसत्त्वगतिं स्तेनां दक्षिणामाश्रितो दिशं ।
 एतन् संयमनं पुण्यमतीवाहुतदर्शनं । प्रेतराजस्य भवनमृच्छा परमया युतं ।
 तं प्राप्य सविता राजन् सत्येन प्रतितिष्ठति । अस्मै पर्वतराजानमेतमाह्वयन्मनोविणः ।
 एतं पर्वतराजानं समुद्ध्य महोदधिं । आवसन् वरुणो राजा भूतानि परिरक्षति ।
 उदीचीं दीपयन्नेव दिशं तिष्ठति वीर्यवान् । महाभैरवैर्हामागः शिशो ब्रह्मविदां गतिः ।
 यस्मिन् ब्रह्मसदस्यैव भूतात्मा चावतिष्ठते । प्रजापतिः सृजन् सर्वं यत्किञ्चिज्जगत्प्रमाणं ।

११८५

११८६

११८७

११८८

११८९

११९०

यानाङ्गर्जुनः पुत्रान् मानसान् दत्तसप्तमान् । तेषामपि महामेहः शिवं स्थानमगमयं ।

अत्रैव प्रतिष्ठन्ति पुनरत्रोदयन्ति च । सप्त देवर्षयस्तात वशिष्ठप्रमुखास्तदा ।

११८५

देशं विरजसं पश्य मेरेगः शिखरमुत्तमं । यत्रात्मलभैरध्यासो देवैः सह पितामहः ।

यमाङ्गः सर्वभूतानां प्रकृतेः प्रकृतिं ध्रुवं । अनादिनिधनं देवं प्रभुं नारायणं परं ।

ब्रह्मणः सद्मात्तस्य परं स्थानं प्रकाशते । देवापि यं न पश्यन्ति सर्वेतेजोमयं शुभं ।

अत्यर्कानलदीप्तान्तत् स्थानं विष्णोर्गोहात्मनः । स्वयैव प्रभया राजन् दुष्प्रेक्ष्य देवदानवैः ।

प्राच्यां नारायणस्थानं मेरावति विराजते । यत्र भूतेश्वरस्तात सर्वप्रकृतिरात्मभूः ।

११८६

भासयन् सर्वभूतानि सुश्रियाऽभिविराजते । नात्र ब्रह्मर्षयस्तात कुत एव महर्षयः ।

प्राप्नुवन्ति गतिं ह्येतां यतीनां कुरुसत्तम । न तं ज्योतींषि सर्वाणि प्राप्य भासन्ति पाण्डव ।

स्वयं प्रभुर्गच्छत्यात्मा तत्र ह्यतिविराजते । यतयस्तत्र गच्छन्ति भक्ता नारायणं हरिं ।

परेण तपसा युक्ता भाविताः कर्मभिः शुभैः । योगसिद्धा महात्मानस्तमोमोहविर्वर्जिताः ।

तत्र गत्वा पुनर्नैमं लोकमायान्ति भारत । स्वयंभुवं महात्मानं देवदेवं सनातनं ।

११८७

स्थानमेतत्सहाभग ध्रुवमक्षयमव्ययं । ईश्वरस्य सदा ह्येतत् प्रणमात्रं युधिष्ठिर ।

एनं लहरश्मैर्देवैः सूर्याचन्द्रमसौ ध्रुवं । प्रदक्षिणमुपावृत्य कुरुतः कुपनन्दन ।

ज्योतींषि चास्य शेषेण सर्वेऽप्यनघ सर्वतः । परियान्ति महाराज गिरिराजं प्रदक्षिणं ।

एनं ज्योतींषि सर्वाणि प्रकर्षन् भगवानपि । कुरुते वितमस्कन्धा आदित्योऽपि प्रदक्षिणं ।

अस्तं प्राप्य ततः सन्ध्यामतिक्रम्य दिवाकरः । उदीचीं भजते काष्ठां दिशमेव विभावसुः ।

११८८

स मेरुमनुवृत्तः सन् पुनर्गच्छति पाण्डव । प्राप्नुवः सविता देवः सर्वभूतहिते रतः ।

स मार्गविभजन् काले बह्मधा पर्वसन्निधुः । तथैव भगवान् सोमो नक्षत्रैः सह गच्छति ।

एवमेव ह्यतिक्रम्य महाभेरुमतद्भितः । भावयन् सर्वभूतानि पुनर्गच्छति मन्दरं ।

तथा तमिस्रहा देवो मयूखैर्भावयन् अगतः । मार्गमेतदसम्माधमादित्यः परिवर्त्तते ।

मिष्टक्षुः शिशिराश्लेष दक्षिणां भजते दिशं । ततः सर्वाणि भूतानि कालोऽप्यर्हति शैशिरः ।

११८९

स्यावराणाञ्च भूतानां जङ्गमानाञ्च तेजसा । तेजसि समुपादत्ते निवृत्तः स विभावसुः ।

ततः खेदकम्पे तन्द्रीर्शानिश्च भजते नगान् । प्राणिभिः सततं स्तम्भो ह्यभोत्तुञ्च निषेव्यते ।

एवमेतदर्निर्देश्यं मार्गमावृत्य भानुमान् । पुनः सृजति वर्षाणि भगवान् भावयन् प्रजाः ।

वृष्टिमावृतमन्तापैः सृजैः स्यावरजङ्गमान् । वद्ध्वयन् सुमहोतेजाः पुनः प्रतिनिवर्त्तते ।

एवमेव चरन् पार्थ कालचक्रमतद्भितः । प्रकर्षन् सर्वभूतानि सविता परिवर्त्तते ।

११९०

मन्ततां गतिरेतस्य नैष तिष्ठति पाण्डव । आदायैवन्तु भूतानां तेजो विस्मृजते पुनः ।

विभजन् सर्वभूतानामायुः कर्म च भारत । अक्षराचं कलाः काष्ठाः सृष्ट्येष सदा विभुः ।

इति श्रीमद्वाभारते आरण्यपर्वणि यचयुद्धपर्वणि मेरुदर्शने त्रिषष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मिन्नग्रे वृषताश्च तेषां महात्मनां सद्गतमास्थितानां । रतिः प्रमोदश्च बभूव तेषामाकाङ्क्षतां दर्शनं मर्जुनस्य ।

तान् वीर्ययुक्तान् सुविशुद्धकामांस्तेजस्विनः सत्यधृतिप्रधानान् । संप्रोयमाणा बहवोऽभिजग्मुर्गन्धर्वसंघाश्च महर्षयश्च ।
 तं पादपैः पुष्पधरैरुपेतं नगोत्तमं प्राप्य महारथानां । मनःप्रसादः परमो बभूव यथा दिवं प्राप्य मरुद्गणानां । ११८६५
 मथूरहंसखननादितानि पुष्पोपकोषाणि महाचलस्य । शृङ्गाणि सानूनि च पश्यमाना गिरेः परं हर्षमवाप्य तस्युः ।
 मात्मानकुवरेण कृताश्च तस्मिन्नगोत्तमे संवृतकूलरोधसः । कादम्बकारण्डवहंसजुष्टाः पद्माकुलाः पुष्करिणीरपश्यन् ।
 कोडाप्रदेशांश्च समृद्धरूपान् सुचित्रमान्यावृतजातेशाभान् । मणिप्रकोषांश्च मनोरमांश्च यथा भवेयुर्धनदस्य राज्ञः ।
 अनेकवर्षेभ्यः सुगन्धिभिश्च महाद्रुमैः सन्ततमम्बुजालैः । तपःप्रधानाः सततं चरन्तः शृङ्गं गिरेस्त्विन्नयितुं न शक्नुः ।
 स्त्रतेजसा तस्य नगोत्तमस्य महौषधीनाश्च तथा प्रभावात् । विभक्तभावो न बभूव कश्चिदहो निशानां पुरुषप्रवीर । ११८६०
 यमास्थितः स्थावरजङ्गमानि विभावसुर्भावयतेऽमितौजाः । तस्योदयश्चास्तमनश्च वीरास्तत्र स्थितास्ते ददृशुर्गुर्भिमहाः ।
 रवेस्तस्मिन्नागमनिर्गमांस्ते तथोदयश्चास्तमनश्च वीराः । समावृताः प्रेक्ष्य तमोनुदस्य गभस्तिजालैः प्रदिशो दिशश्च ।
 स्वाध्यायवन्तः सततक्रियाश्च धर्मप्रधानाश्च गुरुचित्रताश्च । सत्ये स्थितास्तस्य महारथस्य सत्यव्रतस्यागमनप्रतीक्षाः ।
 इहैव हर्षोऽस्तु समागतानां क्षिप्रं कृतान्तेण धनञ्जयेन । इति ब्रुवन्तः परमाश्रित्य पाथ्यास्तपोयोगपरा बभूवुः ।
 दृष्ट्वा विचित्राणि गिरौ वनानि किरीटिनं चिन्तयतांमभीष्टुं । बभूव रात्रिर्दिवसश्च तेषां सम्मुखरेणैव समानरूपः । ११८६५
 यदेव धाम्न्यानुमते महात्मा कृत्वा जटां प्रव्रजितः स जिष्णुः । तदैव तेषां न बभूव हर्षः कुतो रतिसङ्गतमानसानां ।
 आतुनियगान्तु युधिष्ठिरस्य वनादसौ वारणमत्तगामी । यत्काम्यकात् प्रव्रजितः स जिष्णुस्तदैव ते शोकहता बभूवुः ।
 तथैव तं चिन्तयतां मितान्ममस्वार्थिनं वासवमभ्युपेतं । मासोऽयं कृच्छ्रेण तदा व्यतीतस्तस्मिन्नग्रे भारत भारतानां ।
 उष्षिवा पञ्चवर्षाणि सहस्राचनिवेशने । श्रवाय दिव्यान्वस्तांणि सर्वाणि विबुधेश्वरात् ।
 आग्नेयं वारुणं सौम्यं वायव्यमथ वैष्णवं । ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्म्यं पारमेष्ठ्यं प्रजापतेः । ११८००
 यमस्य धातुः सवितुस्त्वष्टुर्वैश्रवणस्य च । तानि प्राप्य सहस्राक्षादभिवाद्य शतकतुं ।
 अनुज्ञातस्तदा तेन कृत्वा चापि प्रदक्षिणं । आगच्छदमर्जुनः प्रीतः प्रहृष्टो गन्धमादनं ।
 इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि यच्चयुद्धपर्वणि महर्षिगणदर्शने चतुः षष्ठ्यधिकशतोऽध्यायः ॥ समाप्तश्चयच्चयुद्धपर्वः ॥ १६४ ॥

॥ अथ निवातकवचयुद्धपर्वः ॥ ८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः कदाचिद्भूरिषंप्रयुक्तं महेन्द्रवाहं सहस्रोपयातं । विद्युत्प्रभं प्रेक्ष्य महारथानां हर्षोऽर्जुने चिन्तय तां बभूव ।

स दीप्यमानः सहमाऽन्तरीचं प्रकाशयन् मातलिषं गृहीतः । बभौ महोत्केव घनान्तरस्था शिखेव चाग्नेर्ज्वलिता विधूमा ।
 तमास्थितः सैददृग्ने किरीटी सखी नवान्याभरणानि विभ्रत । धनञ्जयो वज्रधरप्रभावः श्रिया ज्वलन् पर्वतमाजगाम । ११८०५
 स शैलमासाद्य किरीटमाली महेन्द्रवाहादवरोह्य तस्मात् । धौम्यस्य पादावभिवाद्य धोमानजातघ्नोस्तदनन्तरम् ।
 ह्रकोदरस्यापि च वक्ष्य पादौ माद्रीसुताभ्यामभिवादितश्च । समेत्य कृष्णां परिषान्ध्य चैनां प्रहोऽभवद्वातुसुपङ्करे यः ।

बभूव तेषां परमप्रहर्षलेनाप्रमेयेण समागतानां । स चापि तान् प्रेक्ष्य किरीटमाली नमन्द राजानमभिप्रशंसन् ।
 यमास्थितः सप्त जघान् पूगान् दिनेः सुतानां नमुचेर्भिक्षता । तमिन्द्रवाचं समुपेत्य पार्थाः प्रदक्षिणञ्चक्रुरदोनमत्वाः ।
 ते मातलेयकुरतीव हृष्टाः सत्कारमयं सुरराजतुल्यं । सर्वान्यथावच्च दिवौकससे पप्रच्छुरेनं कुरुराजपुत्राः । ११८१०
 तानयसौ मातलिरभ्यनन्दत् पितेव पुत्राननुशिष्य पार्थान् । ययौ रथेनाप्रतिमप्रभेण पुनः सकाशं त्रिदिवेश्वरस्य ।
 गते तु तस्मिन्नेव देववर्यः शक्रात्मजः शक्ररिपुप्रमाथी । शक्रेण दत्तानि ददौ महात्मा महाधनान्युत्तमरूपवन्ति ।
 दिवाकराभाणि विभूषणानि प्रियः प्रियायै सुतसोमसोत्र । ततः स तेषां कुरुपुङ्गवानां तेषाञ्च सूर्याग्रिमसप्रभाणां ।
 विप्रर्षभाणामुपविश्य मध्ये सर्वं यथावत् कथयाम्बभूव । एवं मयाऽस्त्राण्युपशिक्षितानि शक्राच्च वाताच्च शिवाच्च साक्षात् ।
 तथैव शीलेन समाधिनाऽथ प्रीताः सुरा मे सहिताः सहेन्द्राः । संक्षेपतो वै स विशुद्धकर्मा तेभ्यः समाख्याय दिवि
 प्रवासं । ११८१५

माद्रीसुतायां सहितः किरीटी सुव्वाप तामावसतिं प्रतीतः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि अर्जुनागमने पञ्चषष्ठ्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो रजन्यां व्युष्टायां धर्मराजे युधिष्ठिरं । भ्रातृभिः सहितः सर्वैरवन्दत धनञ्जयः ।

एतस्मिन्नेव काले तु सर्ववादित्रनिखनः । बभूव तुमुनः शब्दस्वल्गरीचे दिवोक्तां ।

रथनेमिखनश्चैव घण्टाशब्दश्च भारत । पृथग्व्यालमृगाणाञ्च पविणांमिव सर्वशः ।

तं समन्तादन्ययुगन्धर्व्याश्चरसां गणाः । विमानैः सूर्यसङ्काशैर्देवराजमरिन्दमं । ११८२०

ततः स हृग्भिर्भुक्तं जाम्बूनदपरिष्कृतं । मेघनादिनमारुह्य श्रिया परमया ज्वनन् ।

पार्थानभ्याजगामाथ देवराजः पुरन्दरः । आगत्य च सहस्राचो रथादवहरोह वै ।

तं दृष्ट्वैव महात्मानं धर्मराजो युधिष्ठिरः । भ्रातृभिः सहितः श्रीमान् देवराजमुपागमत् ।

पूजयामास वै चाथ विधिवद्भूरिदक्षिणः । यथाहंममितात्मानं त्रिधिवृष्टेन कर्मणा ।

धनञ्जयश्च तेजस्वी प्रणिपत्य पुरन्दरं । भूतवत् प्रणतस्तस्या देवराजसमीपतः । ११८२५

आघ्राय तं महतेजाः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । धनञ्जयमभिप्रेक्ष्य विनोतं स्थितमन्तिके ।

जटिलं देवराजस्य तपोयुक्तमकल्प्यं । हर्षेण महताविष्टः फालगुनस्या दर्शनात् ।

बभूव परमप्रीतो देवराजश्च पूजयन् । तं तथाऽदीनमनसं राजानं हर्षयन्तुं ।

उवाच वचनं धीमान् देवराजः पुरन्दरः । त्वमिमां पृथिवीं राजन् प्रशान्तिं पियाण्डव ।

स्खलि प्राप्नुहि कौन्तेय काश्यपे पुनराश्रमं । ११८३०

अस्त्राणि नभानि च पाण्डवेन सर्वेणि मत्तः प्रयतेन राजन् । कृतप्रियस्त्रास्मि धनञ्जयेन जेतुं न शक्यस्त्रिभिरेव लोकेः ।

एवमुक्त्वा सहस्राचः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं । जगाम त्रिदिवं हृष्टः स्तूयमानो महर्षिभिः ।

धनेश्वरमृष्टस्थानां पाण्डवानां समागमं । शक्रेण च इदं विद्वानधीथीत समाहितः ।

सम्बत्सपं ब्रह्मचारी नियतः संश्रितव्रतः । स जीवेद्वि निराबाधः सुसुखी शरदां शतं ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि इन्द्रागमे षट्षष्ठ्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ यद्वागतं गते शक्ने भ्रातृभिः सह संजितः । कृष्णया चैव वीभत्सुर्धर्मपुत्रमपूजयत् । ११८१५
 अभिवादयमानं तं मूर्ध्नि पात्राय पाण्डवं । हर्षगद्गदया वाचा प्रहृष्टोऽर्जुनमब्रवीत् ।
 कथमर्जुन कालोऽयं स्वर्गे व्यतिगतस्तव । कथञ्चास्ताप्सवाप्तानि देवराजस्य तोषितः ।
 सम्यग्वा ते गृहीतानि कश्चिदस्त्राणि पाण्डव । कश्चित्सुराधिपः प्रीतो रुद्रो वाऽस्ताप्सदात्तव ।
 यथा दृष्टस्य ते शक्नो भगवान् वा पितृकधृक् । यथैवास्ताप्सवाप्तानि यथैवाराधितस्य ते ।
 यथोक्तवांस्त्वं भगवाञ्कृतकतुरगिन्दम । कृतप्रियस्त्वयाऽस्मीति तस्य ते 'किं प्रियं कृतं । ११८१६
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महाद्युते । यथा तुष्टो महादेवो देवराजस्तथाऽनघ ।
 यथापि वज्रपाणेषु प्रियं कृतमरिन्दम । एतदाख्याहि मे सर्वमखिलेन धनञ्जय ।
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ शृणु हन्त महाराज विधिना येन दृष्टवान् । शतक्रतुमहं देवं भगवन्तश्च शङ्करं ।
 विद्यामधीत्य तां राजंस्त्वयाक्तामरिमहान् । भवता च समादिष्टस्तपसे प्रस्थितो वनं ।
 भगुतुङ्गमथो गत्वा काम्यकादास्थितस्तपः । एकरात्रोषितः कश्चिदपश्यं ब्राह्मणं पथि । ११८१७
 स मामपृच्छत् कौन्तेय कामि गन्ता ब्रवीहि मे । तस्मा अवितथं सर्वमब्रुवं कुरुनन्दन ।
 स तथ्यं मम तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणो राजसत्तम । अपूजयत मां राजन् प्रीतिमास्त्राभवन्प्रिय ।
 ततो मामब्रवीत् प्रीतस्तप आतिष्ठ भारत । तपस्वस्त्वचिरेण त्वं द्रव्यसे विबुधाधिपं ।
 ततोऽहं वचनात्तस्य गिरिमारुह्य शैशिरं । ततोऽन्यं महाराज मासं मूलफलाशनः ।
 द्वितीयश्चापि मे मासो जलं भक्षयतो गतः । निराहारस्तृतीयेऽयं मासे पाण्डवनन्दन । ११८१८
 ऊर्ध्वबाहुस्तुर्धनु मासमस्मि स्थितस्तदा । न च मे हीयते प्राणस्तदहृतमिवाभवत् ।
 पञ्चमे त्वथ संप्राप्ते प्रथमे दिवसे गते । वराहसंस्थितं भूतं मत्समीपं समागमत् ।
 निघ्नन् प्रोथेन पृथिवीं विलिखंश्चरणैरपि । संमार्जन् जठरेणोष्णीं विवर्त्तय मुञ्चन्मुकुटः ।
 अनु तस्यापरं भूतं महत्कैरातसंस्थितं । धनुर्वाणासिमत् प्राप्तं स्त्रीगणानुगतं तदा ।
 ततोऽहं धनुर्गदाय तथाऽक्षये महेषुधौ । अताडयं शरेणाथ तद्धूतं लोमहर्षणं । ११८१९
 युगपत्तं किरातस्तु विह्वल्य बलवद्भुजः । अभ्याजघ्ने दृढतरं कल्पयन्निव मे मनः ।
 स तु मामब्रवीत् राजन् मम पूर्वपरिग्रहः । मृगयाधर्ममुत्सृज्य किमर्थं ताडितस्त्वया ।
 एष ते निशितैर्बाणैर्दूषं हन्मि स्थिरो भव । स धनुस्मान् महाकायस्ततो मामभ्यभाषत ।
 ततो गिरिभिवात्यर्थमावृणोन्मां महाशरैः । तस्माहं शरवर्षेण महता समवाकिरं ।
 ततः शरैर्द्विप्रमुखैर्धन्वितैरनुमन्विनैः । प्रत्यविध्यमहं तन्तु वज्रैरिव शिलोच्चयं । ११८२०
 तस्य तच्छतधा रूपमभवत् सहस्रधा । तानि चास्य शरीराणि शरैरहमतडाडयं ।
 धुनस्तानि शरीराणि एकीभूतानि भारत । अदृश्यन्त महाराज तान्यहं व्यधमं पुनः ।
 अणुर्दृष्टश्चिरा भूत्वा दृष्टश्चाणुशिराः पुनः । एकीभूतस्तदा राजन् भोऽन्यवर्त्तत मां युधि ।
 यदाऽभिभवितुं वाणैर्ध्वं च शक्नोमि तं रणे । ततो महास्त्रमातिष्ठं वायव्यं भरतवभ ।

नचैनमशकं हन्तुं तदद्भुतमिवाभवत् । तस्मिन् प्रतिहते चास्ते विस्मयो मे महानभूत् । ११८११
 भूय एव महाराज सर्वशेषमहन्ततः । अस्त्रपूगेन महता रणे भूतमवाकिं ।
 स्थूणाकर्षमथो जालं शरवर्धमथोत्पन्नं । शूलभास्त्रमश्ववर्षं समाख्यादाहमभ्ययां ।
 जयाम प्रभवं तानि सर्वाण्यस्त्राणि मे नृप । तेषु सर्वेषु जग्धेषु ब्रह्मास्त्रमहमादिशं ।
 ततः प्रज्वलितैर्वाणैः सर्वतः सोपचीयते । उपचीयमानस्य मया महास्त्रेण व्यवहृतं ।
 ततः सन्तापिता लोका मत्प्रसूतेन तेजसा । क्षणेन हि दिशः खड्ग सर्वतो हि विदीपितं । ११८१०
 तदप्यस्त्रं महातेजाः ज्ञानैव व्यशातयत् । ब्रह्मास्त्रे तु हते राजन् भयं मां महदाविशत् ।
 ततोऽहं धनुर्गदाय तथाऽक्षय्ये महेषुधी । सहसाऽभ्यहनं भूतं तान्यथस्त्राण्यभचयत् ।
 हतेष्वस्त्रेषु सर्वेषु भचितेष्वायुधेषु च । मम तस्य च भूतस्य बाह्ययुद्धमवर्तत ।
 व्यायामं मुष्टिभिः कृत्वा तलैरपि समागतैः । अपारयंश्च तद्भूतं निश्चेष्टमगमं महीं ।
 ततः प्रहस्य तद्भूतं तत्रैवान्तरधीयत् । सह स्तोभिर्महाराज पश्यतो मेऽद्भुतोपमं । ११८११
 एवं कृत्वा स भगवांस्ततोऽन्यद्रूपमास्थितः । दिव्यमेव महाराज वसानोऽद्भुतमम्बरं ।
 हित्वा किरातरूपञ्च भगवान्निदशेऽश्वरः । स्वरूपं दिव्यमास्थाय तस्थौ तत्र महेश्वरः ।
 अद्भुश्यत ततः साचाङ्गवान् गोष्ठषध्वजः । उमासहायो ब्यालध्वजः स्वरूपः पिनाकधृक् ।
 'स मामभ्येत्य समरे तथैवाभिमुखं स्थितं । शूलपाणिरथोवाच तुष्टोऽस्मीति परन्तप ।
 ततस्तद्भुनगादाय तूष्णे चाक्षय्यसायकौ । प्रादान्ममैव भगवान् धारयस्विति चाब्रवीत् । ११८१०
 तुष्टोऽस्मि तव कौन्तेय ब्रूहि किं करवाणि ते । मनोगतं गौर यत्ते तद्ब्रूहि वितराम्यहं ।
 अमरत्वमपाहाय ब्रूहि यत्ते मनोगतं । ततः प्राञ्जलिरिवाहमस्त्रेषु गतमानसः ।
 प्रणम्य मनसा शर्व्वं ततो वचनमाददे । भगवन्मे प्रसन्नश्चेदीप्सितोऽयं वरः मम ।
 अस्त्राणीच्छाम्यहं ह्यातुं यानि देवेषु कानिचित् । ददानीत्येव भगवानब्रवीत्यम्बकस्य मां ।
 रौद्रमस्त्रं मदीयं त्वामुपस्थास्यति पाण्डव । प्रददौ च मम प्रीतः सोऽस्त्रं पाश्र्वपतं महत् । ११८११
 उवाच च महादेवो दत्त्वा मेऽस्त्रं सनातनं । न प्रयोज्यं भवेदेतन्मानुषेषु कथञ्चन ।
 जगद्भिर्नृहेदेवमल्पतेजसि पातितं । पीड्यमानेन बलवत् प्रयोज्यं स्याद्धनञ्जय ।
 अस्त्राणां प्रतिघाते च सर्वथैव प्रयोजयेत् । तदप्रतिहतं दिव्यं सर्व्वास्त्रप्रतिषेधनं ।
 मूर्तिमन्मे स्थितं पार्श्वे प्रसन्न गोष्ठषध्वजे । उत्सादनममित्राणां परधेनानिकर्षणं ।
 दुरासदं दुष्प्रसहं सुरदानवराक्षसैः । अनुज्ञातस्त्वहं तेन तत्रैव समुपाविशं । ११८१०
 प्रेक्षतश्चैव मे देवस्तत्रैवास्त्ररधीयत् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि अर्जुनयुधिष्ठिर संवादे सप्तषष्ठ्यधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥ ततस्सामवसं प्रीतो रजनीं तत्र भारत । प्रसादाद्देवदेवस्य व्यत्मकस्य महात्मनः ।

युधितो रजनींश्चाहं कृत्वा पोष्याच्छिकीः क्रियाः । अपश्यन्तं दिजश्रेष्ठं दृष्टवानस्मि यं पुरा ।

तस्मै चाहं यथावृत्तं सर्वमेव न्यवेदयं । भगवन्तं महादेवं ममेतोऽस्मीति भारत ।
 समामुवाच राजेन्द्र प्रियमाणे दिजोक्ष्मः । दृष्टस्त्वया महादेवो यथा नान्येन केनचित् ।
 समेत्य लोकपालैस्तु सर्वैर्वैवस्वतादिभिः । द्रष्टाऽस्यनघ देवेन्द्र स च तेऽस्त्राणि दास्यति ।
 एवमुक्त्वा स मां राजन्नाश्रित्य च पुनः पुनः । अगच्छत् स यथाकामं ब्राह्मणः सूर्य्यमग्निभः ।
 अथापराह्णे तस्याहः प्रावातपुण्यः समीरणः । पुनर्नवमिमं लोकं कुर्वन्नपि मपन्नहन् ।
 दिव्यानि चैव मान्यानि सुगन्धीनि नवानि च । शैशिरस्य गिरेः पादे प्रादुरागमन्ममोपमः ।
 वादित्राणि च दिव्यानि सुघोराणि समन्ततः । स्तुतयश्चेन्द्रसंयुक्ता अथूयन्त मनोहराः ।
 गणाश्चास्मरन्तां तत्र गन्धर्वाणां तथैव च । पुरस्ताद्देवदेवस्य जगुर्गीतानि सर्वशः ।
 मरुताश्च गणान्त्र देवयानैरुपागमन् । महेन्द्रानुचरा ये च ये च मद्गनिवासिनः ।
 ततो मरुत्वान् हरिभिर्युक्तेर्वैः खलङ्कृतैः । शचीमहायस्तत्रायात् सह सर्वैस्तदाऽमरैः ।
 एतस्मिन्नेव कावे तु कुर्वेता नरवाहनः । दर्शयामास मां राजसत्पुत्रा परमया युतः ।
 दक्षिणस्यां दिशि यमं प्रत्यपश्य व्यवस्थितं । वरुणं देवराजश्च यथास्थानमवस्थितं ।
 ते मामुचुर्महाराज मन्वयित्वा नर्घभ । सव्यमाचिन्निरीचास्त्रास्त्रोक्पालानवस्थितान् ।
 सुरकार्यार्थमिच्छयं दृष्टवानसि शङ्करं । अस्मत्तोऽपि गृह्णाण त्वमस्त्राणीति समन्ततः ।
 ततोऽहं प्रयतो भूत्वा प्रणिपत्य सुरर्षभान् । प्रत्यगृह्णे तदाऽस्त्राणि महान्ति विधिवदिभो ।
 गृहीतास्तत्तो देवैर्गुह्यतोऽस्मि भारत । अथ देवां ययुः सर्वे यथागतमरिन्दम ।
 मघवानपि देवेशा रथमारुह्य सुप्रभं । उवाच भगवान् स्वर्गं गन्तव्यं फाल्गुन तया ।
 पुरैवागमनादस्माद्देदाहं त्वां धनञ्जय । अतः परं त्वहं वै त्वां दर्शये भरतर्षभ ।
 तया हि तीर्थेषु पुरा समाप्तावः कृतोऽमकृत् । तपश्चेदं महत्तप्तं स्वर्गं गन्ताऽसि पाण्डव ।
 भूयश्चैव च तत्रत्यं तपश्चरणमुत्तमं । स्वर्गं त्वयश्च गन्तव्यं तया शत्रुनिमृदन ।
 मातलिर्मन्त्रियोगात्वां त्रिदिवं प्रापयिष्यति । विदितस्त्वं हि देवानां मुनीनाञ्च महात्मनां ।
 ततोऽहमब्रुवं शक्रं प्रभोद भगवन्मम । आचार्यं वरयेयं त्वामस्त्वार्थं त्रिदेशश्चर ।
 ॥ इन्द्र उवाच ॥ क्रूरकर्माऽस्त्वित्तान् भविष्यसि परन्तप । यदर्थमस्त्राणीषुस्त्वं तं कामं पाण्डवाप्नुहि ।
 ततोऽहमब्रुवन्नाहं दिव्यान्यस्त्राणि शत्रुहन् । मानुषेषु प्रयो ज्ञ्यामि विनास्त्रप्रतिघातनात् ।
 तानि दिव्यानि मेऽस्त्राणि प्रयच्छ विबुधाधिप । लोकांश्चास्त्रजितान् पश्चात्तमेयं सुरपुङ्गव ।
 ॥ इन्द्र उवाच ॥ परीक्षार्थं मयैतत्ते वाक्यमुक्तं धनञ्जय । ममात्मजस्य वृत्तं सुपपन्नमिदं तव ।
 शिव मे भवन् गत्वा सर्वेऽप्यस्त्राणि भारत । वायोरग्नेर्वैसुभ्योऽपि वरुणात् समरुद्गणात् ।
 सार्धं पैतामहश्चैव गन्धर्वैरगरवशां । वैष्णवानि च सर्वानि नैर्हतानि तथैव च ।
 मद्गतानि च जानीहि सर्वास्त्राणि कुरुद्वह । एवमुक्त्वा तु मां शक्रस्तथैवान्तरधीयत ।
 अथापश्यं हरियुजं रथमैन्द्रमुपस्थितं । दिव्यं मायामयं पुण्यं यत्तं मातलिना नृप ।

लोकपालेषु यातेषु मामुवाचाय मातलिः । द्रमुनिच्छति शक्रत्वा देवराजो महाद्युते ।
 संमिथस्य महाबाहो कुरु कार्यमनन्तरं । पश्य पुण्यकृतालोकान् सशरीरो दिवं व्रज । ११०९५
 देवराजः सहस्राक्षत्वा दिदृच्छति भारत । इत्युक्तोऽहं मातलिना गिरिमास्य शैशिरं ।
 प्रदक्षिणमुपाहृत्य समारोहं रथोत्तमं । चेदयामास म हयान् मनामीह नरं हसः ।
 मातलिर्हयतत्त्वज्ञो यथावद्भूरिदक्षिणः । अत्रैतत् च मे वक्तां स्थितस्याथ स सारथिः ।
 तथाभ्रान्ते रथे राजन् विस्मितश्चेदमब्रवीत् । अत्यद्भुतमिदं त्वय विचित्रमप्रतिभाति मे ।
 यदास्थितो रथं दिव्यं पदाक्ष चलितः पदं । देवराजोऽपि हि मया नित्यमगोपलक्षितः । ११०९०
 विचलन् प्रथमात्पते हयानां भरतर्षभ । त्वं पुनः स्थित एवात्र रथे भ्रान्ते कुरुदह ।
 अतिशक्रन्मिदं मय्यं तवेति प्रतिभाति मे । इत्युक्त्वाकाशमाविश्य मातलिर्बिम्बधानयान् ।
 दर्शयामास मे राजन् विमानानि च भारत । स रथो हरिभिर्युक्तो ह्यूर्ध्वमाचक्रमे ततः ।
 क्षय्यो देतायैव पूजयन्ति नरोत्तम । ततः कामगमाल्लोकानपश्यं वै सुरर्षिणां ।
 गन्धर्वाक्षरसाक्षैव प्रभावममितौजसां । नन्दनादीनि देवानां वनान्युत्तमानि च । ११०९५
 दर्शयामास मे शीघ्रं मातलिः शक्रसारथिः । ततः शक्रस्य भवनमपश्यममरावतीं ।
 दिव्यैः कामफलैर्वृचैरनैश्च समलङ्कृतां । न तत्र सूर्यस्तपति न श्रोतस्त्रिण न च क्लानः ।
 न बाधते तत्र रजस्तत्रास्ति न अग्रा नृप । न तत्र श्रेको दैत्यं वा दैर्ध्वस्योपलक्ष्यते ।
 दिदौकसां महाराज न ज्वालनिरिमर्दन । न क्रोधलोभौ तत्रास्ते सुरादीनां दिशम्यते ।
 नित्यं तुष्टास्त ते राजन् प्राणिनः सुरवेश्मनि । नित्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः । ११०९०
 पुष्करिण्यश्च विविधाः पद्मसौगन्धिकायुताः । शीतस्तत्र ववौ वायुः सुगन्धो जीवनः शुचिः ।
 सर्व्वरत्नविचित्रा च भूमिः पुष्पविभूषिता । मृगद्विजास्य बहवो रुचिरा मधुरस्वराः ।
 विमानगामिनश्चात्र दृश्यन्ते बहवोऽम्बरे । ततोऽपश्यं वसून् रुद्रान् साध्याश्च समरुद्धणान् ।
 आदित्यानश्विनौ चैव तान् सर्व्वान् प्रत्यपूजयं । ते भां वीर्येण यशसा तेजसा च बलेन च ।
 अत्रैतस्याथव्यजानन्त रंगामे विजयेन च । प्रविश्य तां पुरीं दिक्षां देवगन्धर्व्वपूजितां । ११०९५
 देवराजं सहस्राक्षमुपातिष्ठं कृताञ्जलिः । ददावर्द्धासनं प्रीतः शक्रो मे ददताम्बरः ।
 बज्रमानाश्च गात्राणि पश्यन् मम वासवः । तत्राहं देवगन्धर्व्वैः सहितो भूरिदक्षिणैः ।
 अस्तार्थमवभं स्त्रीं शिखाणोऽस्त्राणि भारत । विश्वावेशास्य वै पुच्छस्त्रिचवेनाऽभवत् सखा ।
 मच्च गान्धर्व्वमखिलं ग्राहयामः स भां नृप । तत्राहमवमं राजन् गृहीतास्तः सुपूजितः ।
 सुखं शक्रस्य भवने सर्व्वकामसमन्वितः । प्रणवन् वै गीतशब्दश्च तृथ्यशब्दश्च पुष्कलं । ११०९०
 पश्यंश्चाक्षरगः श्रेष्ठा नृत्यन्तीभरतर्षभ । तत्सर्व्वमनवशाय तथ्यं विश्वाय भारत ।
 अत्यर्थं प्रतिगृह्णाहमक्षेप्त्वेव व्यवस्थितः । ततोऽतुष्यत् सहस्राक्षलेन कामेन मे विभुः ।
 एवं मे वसतो राजन्नेव कालोऽत्यगादिवि । कृतास्ममतिविश्रममथ भां हरिवाहनः ।

संयुज्य मूर्ध्नि पाणिभ्यामिदं वचनमब्रवीत् । न त्वमद्युधा जेतुं शक्यः सुरगणैरपि ।
 किं पुनर्मानुषे लोके मानुषैरकृतात्मभिः । अप्रमेयो ऽप्रधृष्यश्च युद्धेष्वप्रतिमस्तथा ।
 अथाब्रवीत् पुनर्देवः संप्रहृष्टतनूरुहः । अस्त्रयुद्धे समो वीर न ते कश्चिद्विविधिति ।
 अप्रमत्तः सदादक्षः सत्यवादी जितेन्द्रियः । ब्रह्माण्डस्यास्त्रविशामि गूरुश्चासि कुरुदह ।
 अस्त्राणि समवाप्तानि त्वया दश च पञ्च च । पञ्चभिर्विधिभिः पार्थ विद्यते न त्वया समः ।
 प्रयोगमुपसंहारमावृत्तिस्र धनञ्जय । प्रायश्चित्तस्र वेत्य त्वं प्रतिघातस्र सर्वशः । ।
 ततो गुर्वर्थकलोऽयं समुत्पन्नः परन्तप । प्रतिजानीष्व तं कर्तुं ततो वेत्स्यास्यदं परं ।
 ततोऽहमब्रुवं राजन् देवराजमिदं वचः । विषह्यं यन्मया कर्तुं कृतमेव निबोध तत् ।
 ततो मामब्रवीद्राजन् प्रहसन् बलवृत्रहा । नाविषह्यं तवाद्यास्ति त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।
 निवातकवचा नाम दानवा मम शत्रवः । समुद्रकुचिमाश्रित्य दुर्गे प्रतिवसन्त्युत ।
 तिस्रः कोट्यः समाख्यातास्तुत्यरूपबलप्रभाः । तांस्तत्र जहि कौन्तेय गुर्वर्थस्ते भविष्यति ।
 ततो मातलिसंयुक्तं मयूरसमरामभिः । हयैरुपेतं प्रादान्ने रथं दिव्यं महाप्रभं ।
 बबन्ध चैव मे मूर्ध्नि किरोटमिदमुत्तमं । स्वरूपसदृशश्चैव प्रादादङ्गवितभूषणं ।
 अभेद्यं कवचक्षेदं स्पर्शरूपवदुत्तमं । अजरां ज्यामिमाश्चापि गाण्डीवे समयाजयत् ।
 ततः प्रायामहन्तेन स्यन्दनेन विराजता । येनाजयद्देवपतिर्बलिवैरोचनि पुरा ।
 ततो देवाः सर्वे एव तेन घोषेण बोधिताः । मन्वाना देवराजं मां समाजग्मुर्विश्राम्यते ।
 दृष्ट्वा च मामपृच्छन्त किङ्करिष्यसि फाल्गुन । तानब्रुवं यथाभूः । मिदं कर्त्ताऽस्मि संयुगे ।
 निवातकवचानान् प्रस्थितं मां वधैषिणं । निबोधत महाभागाः शिवश्चाशास्त्र मे ऽनघाः ।
 तुष्टुवर्ष्म । प्रसन्नास्ते यथादेवं पुरन्दरं । रथेनानेन मघवान् जितवान् शम्बरं युधि ।
 नमुचिं बलवृत्रौ च प्रह्लादनरकावपि । बह्वनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदान्यपि ।
 रथेनानेन दैत्यानां जितवान्मघवा युधि । त्वमप्यनेन कौन्तेय निवातकवचावणे ।
 विजेता युधिविक्रम्य पुरेवं मघवान् वशी । अपञ्च शङ्खप्रवरो येन जेताऽसि दानवान् ।
 अनेन विजिता लोकाः शक्रेणापि महात्मना । प्रदीयमानं देवैस्तं देवदत्तं जलोद्भव ।
 प्रत्यगृह्णं जयायेनं स्तूयमानस्तदाऽमरैः । सशङ्खो कवचो वाणो प्रगृह्योतशरासनः ।
 दानवास्तयमत्युग्रं प्रयातोऽस्मि द्युत्यसा ।
 इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि अर्जुनवाक्ये अष्टषष्ठ्यधिकशतेऽध्यायः ॥ १६८ ॥
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ ततोऽहं स्तूयमानस्तु तत्र महर्षिभिः । अपश्यमुदधिं भीममपाण्यतिमथाऽव्ययं ।
 फेनवत्यः प्रकीर्णाश्च संहताश्च समुत्थिताः । उग्रैर्यश्चात्र दृश्यन्ते वलान्न इव पर्वताः ।
 नावः सहस्रशस्तत्र रत्नपूर्णाः समन्ततः । तिमिङ्गिलाः कक्कपाश्च तथा तिमिर्निमित्तिङ्गिलाः ।
 मकराश्चात्र दृश्यन्ते जले मग्ना द्वाद्द्वयः । शङ्खानाश्च सहस्राणि मग्नान्येषु समन्ततः ।

१९०१५

१९०१०

१९०१५

१९०००

१९००५

१९०००

दृश्यन्ते स्म यथा रात्रौ तारास्तन्वच्चसंवृताः । तथा सहस्रशस्तत्र रत्नसंघाः प्रवक्ष्युत ।

वायुश्च घूर्णते भीमस्तदद्भुतमिवाभवत् । तमुदीक्ष्य महाविगं सर्व्वाभ्यानिधिमुत्तमं ।

अपश्यं दानवाकीर्णं तद्दैत्यपुरमनिकात् । तत्रैव मातलिस्तूर्ध्वं निपत्य पृथिवीमेले ।

१२०८५

रथं तन्तु समाश्रित्य प्राद्रवद्रथयोगवित् । त्रामयन्नयघोषेण तत्पुरं समुपाद्रवत् ।

रथघोषन्तु तं श्रुत्वा स्तनयित्रीरिवाम्बरे । मन्वाना देवराजं मामाविश्रा दानवाभवन् ।

सर्व्वे संभ्रान्तमनसः शरचापधराः स्थिताः । तथाऽसिभ्रूलपरशुगदामुषलपाणयः ।

ततो दाराणि पिदधुर्दानवास्तस्मैतमः । संविधाय पुरे रक्षां न स्म कश्चन दृश्यते ।

ततः शङ्खमुपादाय देवदत्तं महास्वनं । परमां मुदमाश्रित्य प्राधमन्तं शनैरहं ।

१२०८०

स तु शब्देऽदिवं स्तब्ध्वा प्रतिशब्दमजीजनत् । वित्रेसुश्च निलिचुश्च भृतानि सुमहान्यपि ।

ततो निवातकवचाः सर्व्वेऽव खलङ्कताः । दंशिता विविधैस्त्वाणैर्विचित्रायुधपाणयः ।

आयभैश्च महाभ्रूलैर्गदाभिर्मुषलैरपि । पट्टिशैः करबालैश्च रथचक्रैश्च भारत ।

शतघ्नोभिर्भुगुण्डोभिः खड्गैश्चिचैः खलङ्कृतैः । प्रगृहीतैर्द्वितैः पुत्राः प्रादुरासन् सहस्रशः ।

ततो विचार्य्य बज्रैश्च रथमार्गेषु तान् हयान् । प्राचोदयत् समे देशे मातलिर्भरतर्षभ ।

१२०८५

तेन तेषां प्रणुनानामाशुवाष्कीघ्नगामिनां । नान्यपश्यं तदा किञ्चित्कन्मद्भुतमिवाभवत् ।

ततस्ते दानवास्तत्र वादित्राणि सहस्रशः । विहृतस्तररूपाणि शृङ्गं सर्व्वाण्यवादन्यत् ।

तेन शब्देन सहसा समुद्रे पर्व्वतोपमाः । आप्रवन्त गतैः सत्त्वैश्चैतस्याः शतसहस्रशः ।

ततो वेगेन सहता दानवा मामुपाद्रवन् । विमुञ्चन्तः शितान् वाणान् शतशोऽप्य सहस्रशः ।

स संप्रहारस्तुमुल्लंघाश्च मम भारत । आवर्त्तत महाघोरैर्ग निवातकवचान्तकः ।

१२१००

ततो देवर्षयश्चैव दानवर्षिगणाश्च ये । ब्रह्मर्षयश्च सिद्धाश्च समाजग्मुर्गृहामृधे ।

ते वै मामनुरूपाभिर्गन्धुर्गभिर्जयैषिणः । असुवन् मुनयो वाग्भिर्भ्यथेन्द्रं तारकामये ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्व्वणि निवातकवचयुद्धपर्व्वणि निवातकवचबधे एकोनसप्तत्यधिकशतेऽध्यायः ॥ १६८ ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥ ततो निवातकवचाः सर्व्वे वेगेन भारत । अभ्यद्रवन्मां सहिताः प्रगृहीतायुधा रणे ।

आच्छाद्य रथपन्यानमुत्कोश्रन्तो महारथाः । आहत्य सर्व्वतस्ते मां शरवर्षैरवाकिरन् ।

ततोऽपरे महावीर्याः भ्रूलपट्टिशपाणयः । भ्रूलानि च भुगुण्डोश्च मुमुचुर्दानवा मयि ।

१२१०५

तच्छूलवर्षं सुमहत् गदाशकिसमाकुलं । अनिशं सृज्यमानं तैरपतन्मद्रथोपरि ।

अभ्ये ममभ्यधावन्त निवातकवचा युधि । जितशस्त्रायुधा रौद्राः कालरूपाः प्रहारिणः ।

तानहं विविधैस्त्वाणैर्वैगवह्निरजिह्वगैः । गाण्डोवमुत्तैरभ्यघ्नभैकैकं दशभिर्मृधे ।

ते हता विमुखाः सर्व्वे मत्प्रयुक्तैः शिलाश्रितैः । ततो मातलिना दृष्टं हयास्ते संप्रचोदिताः ।

मार्गान् बज्रविधांस्तत्र विचेहन्वातरं हसः । सुषंयता मातलिना ग्रामघ्नान् दितेः सुतान् ।

१२११०

शतंशतास्ते हरयस्तस्मिन् युक्ता महारथे । तदा मातलिना यत्ता व्यचरन्त्यका इव ।

तेषाञ्चरणपातेन रथनेमिस्त्रिनेन च । ममवाणनिपातैश्च हताग्ने शतशोऽसुराः ।
 गतासवस्तथैवान्ये प्रगृहीतशरामनाः । हतसारथयस्तत्र व्यहृष्यन्त तुरङ्गमैः ।
 ते दिशो विदिशः सर्वे प्रतिहृष्यप्रहारिणः । अभ्यघ्नन् विविधैः शस्त्रैस्ततो मे व्यथितं मनः ।
 ततोऽहं मातनेर्वीर्यमपश्यं परमाद्भुतं । अश्वान्स्थया वेगवतो यदयन्नादधारयत् । १९११४
 ततोऽहं लघुभिस्त्रिवैरस्मानसुराश्रणे । चिच्छेद सायुधात्वाजञ्जतशोऽय सहस्रशः ।
 एवं मे चरतस्तत्र सर्वयत्नेन शत्रुहन् । प्रीतिमानभवद्दीरो मातलिः शक्रसारथिः ।
 बध्यमानास्ततस्तेषु हयैस्तेन रथेन च । अगमन् प्रक्षयं केचिद्वर्त्तन्त तथा परे ।
 स्पृङ्गमाना इवास्माभिर्निवातकवचा रणे । शरवैधैः शरार्क्षा मां महद्भिः प्रत्यवारयन् ।
 ततोऽहं लघुभिस्त्रिवैरह्नास्त्वपरिमन्त्रितैः । व्यधमं सायकैराशु शतशोऽय सहस्रशः । १९११५
 ततः संपीड्यामानस्ते क्रोधाविष्टा महासुराः । आपीडयन्मां मर्दिताः शक्तिशूलामिट्टिभिः ।
 ततोऽहमस्त्वमातिष्ठं परमं तिग्मतेजसं । दयितं देवराजस्य माधवं नाम भारत ।
 ततः खड्गत्रिशूलेन तोमरांश्च सहस्रशः । अस्त्रदीर्घेण शतधा तैर्मृकानहमच्छिदं ।
 क्लृप्ता प्रहरणान्येषां ततस्तानपि सर्वशः । प्रत्यविध्यमहं रोषाद्दशभिर्दृशभिः शरैः ।
 गाण्डीवाद्धि तदा मंथि यथा भ्रमरपङ्क्तयः । निष्पतन्ति महावाणास्तन्मातलिरपूजयत् । १९११६
 तेषामपि तु वाणस्ते तन्मातलिरपूजयत् । अवाकिरन्मां बलवत्तानहं व्यधमं शरैः ।
 बध्यमानास्ततस्ते तु निवातकवचाः पुनः । शरवैधैर्बह्विधैर्मां समन्तात् पथ्यवारयन् ।
 शरवेगाच्चिदह्याहमस्त्रैश्च विधातिभिः । ज्वलद्भिः परमैः शीघ्रैस्तानविध्यं सहस्रशः ।
 तेषां क्लृप्तानि गात्राणि शिखजन्ति स्म शोणितं । प्राट्षोवाभिमृष्टानि श्टङ्गाण्यध धराभृतां ।
 दन्दाश्चनिसमस्य शैर्बृंहवद्भिरजिह्वगैः । मद्वाणैर्बध्यमानास्ते समुद्विष्टाः स्म दानवाः । १९११७
 शतधा भिन्नदेहास्ते तीक्ष्णप्रहरणैराजसः । ततो निवातकवचा मामयुधन्त मायया ।
 इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि निवातकवचबधे सप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७० ॥
 ॥ अञ्जुन उवाच ॥ ततोऽश्मवैधैः सुमहत् प्रादुरासीत् समन्ततः । नगमात्रैः शिलाखण्डैस्तन्मां बृढमपीडयत् ।
 तदहं वज्रमङ्काशैर्बृहन्नाम्नप्रचोदितैः । अचूर्णयं वेगवद्भिः शरजालैर्बृहद्भिरैव ।
 चूर्णमाने ऽश्मवैधे तु पावकः समजायत । तत्राश्मचूर्णान्यपतन् पावकप्रकरा इव ।
 ततोऽश्मवैधे विहते जलवैधे महत्तरं । धाराभिरक्षमावाभिः प्रादुरासीन्समान्तिके । १९११८
 नभसः प्रच्युता धारास्निग्धवीर्याः सहस्रशः । आट्टणन् सर्वतो व्योम दिशश्चोपदिशस्तथा ।
 धाराणाञ्च निपातेन वायोर्विष्कूर्जितेन च । गर्जितेन च दैत्यानां न प्राज्ञायत किञ्चन ।
 धारा दिवि च समद्वा वसुधायाञ्च सर्वशः । व्यामोहयन्त मां तत्र निपतन्वोऽनिघ्नं भुवि ।
 तचोपदिष्टमिन्द्रेण दिव्यमस्त्रं विशेषणं । दीप्तं प्राहिणवं घोरमशुश्रूतेन तज्जलं ।
 हते ऽश्मवैधे च मया जलवैधे च शोषिते । मुमुक्षुर्दानवा मायामाग्निं वायुञ्च भारत । १९११९

ततोऽहमग्निं बध्मं सलिलास्त्रेण सर्वशः । ज्ञेनेन च महास्त्रेण वायोऽर्धेगमधारयं ।
 तस्यां प्रतिष्ठतायान्तो दानवा युद्धदुर्षदाः । प्राकुर्वन् विविधां मायां यौगपद्येन भारत ।
 ततो र्वं प्रादुरभूत् सुमहत्सोमहर्षेण । अस्त्राणां घोररूपाणामग्नेर्ब्रह्मयोस्तथाऽश्वनां ।
 सा तु मायामयो वृष्टिः पीडयामास मां युधि । अथ घोरं तमस्तीव्रं प्रादुरासीत् समन्ततः ।
 तमसा संवृते लोके घोरैः पश्येण च । हरयो विमुखाश्चासन् प्रास्वन्लंघापि मातलिः ।

१९१४

हस्ताद्धिरण्यश्चास्य प्रतोदः प्रापतद्भुवि । असह्यसाह मां भीतः कासीति भरतवर्धन ।
 मास्य भीराविव्रजतीव्रा तस्मिन् विगतचेतसि । स च मां विगतज्ञानः सन्तुष्टमिदमब्रवीत् ।
 सुराणामसुराणाञ्च संयामः सुमहानभूत् । अमृतार्थं पुरा पार्थ स च वृष्टो मयाऽनघ ।
 शम्बरस्य बधे घोरः संयामः सुमहानभूत् । सारथ्यं देवराजस्य तत्रापि कृतवानहं ।
 तथैव वृत्रस्य बधे संगृहीता हया मया । वैरोचनेर्महायुद्धं दृष्ट्वापि सुदारुणं ।

१९१५

एते मया महाघोराः संयामाः पर्युपाशिताः । नचापि विगतज्ञानो भूतपूर्वोऽस्मि पाण्डव ।
 पितामहेन संहारः प्रजानां विहितो भुवं । नहि युद्धमिदं युक्तमन्यत्र जगतः कथात् ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संस्तुभ्यात्मनामात्मना । मोहयिष्यन् दानवानामहं मायाबलं महत् ।
 अश्रुवं मातसिं भीतं पश्य मे भुजयोर्ध्वलं । अस्त्राणाञ्च प्रभावं वै धनुषो गाण्डिवस्य च ।
 अद्यास्तमायधैतेषां मायाभितो सुदारुणाः । विनिहन्मि तमद्योगं मा भैः स्तुत स्थिरो भव ।

१९१६

एवमुक्त्वाऽहमसृजमस्त्रमायां नराधिप । मोहनीं सर्वभूतानां हिताय त्रिदिवौकसा ।
 पीडयमानासु मायासु तामु तास्वसुरोत्तमाः । पुनर्बद्धविधा मायाः प्राकुर्वन्मितिौजसः ।
 पुनः प्रकाशमभवत्तमसा यस्यते पुनः । भवत्यदर्शनां लोकः पुनरपु निमज्जति ।
 सुसंगृहीतैर्दृग्भिः प्रकाशे सति मातलिः । व्यचरत् स्यन्दनाय्ये संयामे लोमहर्षणे ।
 ततः पर्यपतन्नुया निवातकवचा मयि । तानहं शिवरं वृष्ट्वा प्राहिणं यमसादनं ।

१९१७

वर्त्तमाने तथायुद्धे निवातकवचान्नके । नाप्यस्य सहसा सर्वान् दानवान् मायया वृत्तान् ।
 इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि मायायुद्धे एकप्रत्ययधिकश्लोकाऽध्यायः ॥ १७१ ॥
 ॥ उज्ज्वल उवाच ॥ अद्भुतश्रयमानास्ते दैत्या यो धयन्ति स्म मायया । अद्भुतश्रयान्स्त्रीर्ध्वे तानप्यहमयोधयं ।

गाण्डीवमुक्ता विशिखाः स्रग्गन्धप्रचोदिताः । अश्लिन्दन्नुत्तमाङ्गानि यत्र तत्र स्म तेऽभवन् ।
 ततो निवातकवचा बध्ममाना मया युधि । संवृत्य मायां सहसा प्राविशन् पुरमात्मनः ।
 व्यपयतेषु दैत्येषु प्रादुर्भूते च दर्शने । अपश्य दानवांस्तत्र कृताश्रुतमहस्रजः ।

१९१८

विनिष्पिष्टानि तत्रैषां शस्त्राण्याभरणानि च । शतशः स्म प्रदृश्यन्ते गात्राणि कवचानि च ।
 हयानां नास्तरं ह्यासीत् पदाद्विचलितं पदं । उत्पत्य सहसा तस्मिन् नारीश्वरमात्मनः ।
 ततो निवातकवचा व्योम संक्राद्य केवलं । अद्भुतश्रयास्त्यवर्त्तन्त स्मिजन्तः शिलोच्चयान् ।
 अन्तर्भूमिगतास्थान्ये हयानां चरणान्यथ । व्यष्टकन् दानवा घोरा रथवक्त्रे च भारत ।

विनिगृह्य हरीनश्चानयश्च गम युध्यतः । सर्वतो मांमविध्यन्त सरथं धरणीधरैः ।

१२१०

पर्वतैरुपचीयद्भिः पतमानैस्तथा परैः । स देशे यत्र वर्त्ताम गुह्येव समपद्यत ।

पर्वतैश्चाद्यमनाऽहं निगृहीतैश्च वाजिभिः । अगच्छं परमामार्त्तिं मातलिस्तदलचयत ।

लचयित्वा च मां भोतमिदं वचनमब्रवीन् । अर्जुनार्जुन माभैस्त्वं वञ्चमस्त्वमुदीरय ।

ततोऽहं तस्य तर्दाक्यं श्रुत्वा वञ्चमुदीरयं । देवराजस्य दयितं भोममस्त्वं मराधिप ।

अचलं स्थानमासाद्य गाण्डोवमनुमन्य च । अमुञ्चं वञ्चयंस्तथागायसः क्षिप्रितान् शरान् ।

१२११

ततो मायाश्रु ताः सर्वा निवातकवचांश्च तान् । ते वञ्चचेदिता वाणा वञ्चभूताः ममांविशन् ।

ते वञ्चवेगविहता दानवाः पर्वतापमाः । इतरेतरमास्त्रिभ्य न्यपतन् प्रयिवीते ।

अन्तर्भूमौ च येऽगृह्णन् दानवा रथवाजिनः । अनुप्रविश्य तान् वाणः प्राहिण्णन् यमसादनं ।

हतेनिवातकवचैर्निरसैः पर्वतोपमैः । समाच्छाद्यत देशः स विकीर्षैरिव पर्वतैः ।

न हयानां क्षतिः काश्चिन्न रथस्य न मातलेः । मम चादृश्यत तदा तदद्भुतमिवाभवत् ।

१२१२

ततो मां प्रहमन्वाजन् मातलिः प्रत्यभाषत । नैतदर्जुन देवेषु त्वयि वीर्यं यदोत्थते ।

हतेभ्यस्वरसंघेषु दारास्तेषान्तु सर्वशः । प्राकीर्णशरगरे तस्मिन् यथा शरदि सारसाः ।

ततो मातलिना सार्द्धमहन्तन् पुरमभ्यथां । आसयन्त्यघोषेण निजातकवचस्त्रिपः ।

तान् दृष्ट्वा दशसाहस्रान् मधूरसदृशान्स्थान् । रथस्य रविषङ्काशं प्राद्वन् गणशः स्त्रियः ।

ताभिराभरणैः शब्दस्त्रासिताभिः समीरितः । शिलानामिव शैलेषु पतन्तीनामभूत्तदा ।

१२१३

वित्रस्ता दैत्यनार्यस्ताः स्वानि वेषमान्यथाविशन् । बह्वरक्षविचित्राणि शतकुक्षमयानि च ।

तदद्भुताकारमहं दृष्ट्वा नगरमुत्तमं । विस्मिष्टं देवनगरादपृच्छं मातलिं ततः ।

इदंभवंविधं कस्माद्देवा नावासयन्त्युत । पुरन्दरपुराद्वीदं विस्मिष्टमुपलब्धये ।

॥ मातलिह्वाच ॥ आसीदिदं पुरा पार्थ देवराजस्य नः पुरं । ततो निवातकवचैरितः प्रच्याविताः सुराः ।

तपस्तप्त्वा महत्तीव्रं प्रसाद्य च पितामहं । इदं वृत्तं निवासाय देवेभ्यश्चाभयं युधि ।

१२१४

ततः शक्रेण भगवान् स्वयम्भूरिति चोदितः । विभक्ता भगवानन्तमत्मानो हितकाम्यथा ।

तत उक्त्वा भगवता दिष्टमन्त्रेति भारत । भविताऽन्तस्त्वमप्येषां देहेनायेन श्रुत्वा ।

तत एषां बधायाय शक्योऽस्त्राणि ददौ तव । नहि शक्याः सुरैर्हेतुं य एते निहनास्तथा ।

कालस्य परिणामेन ततस्त्वमिह भारत । एषामन्तकरः प्राप्तस्तत्त्वा च कृतं तथा ।

दानवानां विनाशाय अस्त्राणां परमं बलं । यादितस्त्वं महेश्वर पुरुषेन्द्र तदुत्तमं ।

१२१५

॥ अर्जुन उवाच ॥ ततः प्रशान्त्य नगरं दानवांश्च निहत्य तान् । पुनर्मातलिना सार्द्धमगच्छं देवसंघं ततः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि निवातकवचयुद्धपर्वणि निजातकवचवधे दिसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥ निवर्त्तमानेन मया महद्दृष्टं ततोऽपरं । पुरं कामचरं दिव्यं पावकार्कसमप्रभं ।

रत्नद्रुममयस्त्रिभैः सुस्त्रैश्च पतत्रिभिः । पौलोभैः कालकञ्जैश्च नित्यहृष्टैरधिष्ठितं ।

गोपुराद्वालकोपेतं चतुर्द्वारं दुर्गासदं । सर्व्वरत्नमयं दिव्यमङ्गुतोपमदर्शनं ।

द्रुमैः पुष्पफलोपेतैः सर्व्वरत्नमयैर्वृतं । तथा पतत्रिभिर्द्विवैरुपेतं सुमनोहरैः ।

१२२००

असुरैर्विज्यमुदितैः शूलैर्हिमुषलायुधैः । चापमुद्गरहस्तैश्च स्वस्त्रिभिः सर्व्यता वृतं ।

तदहं मेदध्य दैत्यानां पुरमहुतदर्शनं । अपृच्छं मातलिं राजन् किमिदं वर्त्ततेऽद्भुतं ।

॥ मातलिहवाच ॥ पुलोमा नाम दैतेयो कालका च महामुरी । दिव्यं वर्षसहस्रमे शेखरतुः परं तपः ।

तपसोऽग्ने ततस्ताभ्यां स्वयम्भूरदददरं । अगृहीतां वरमे तु सुतानामल्पदुःखितां ।

अवध्यताञ्च राजेन्द्र सुररत्नसपञ्चगैः । पुरं सुरमणीयञ्च खचरं सुमहाप्रभम् ।

7.25.64

सर्व्वरत्नैः समुदितं दुर्द्धर्षममरैरपि । महर्षियज्ञगन्धर्व्वपन्नगासुरराक्षसैः ।

सर्व्वकामगुणोपेतं वीतशोकमनामयं । ब्रह्मणा भरतश्रेष्ठ कालकेयकृते कृतं ।

तदेतत्स्वर्गं दिव्यं चरत्यमरवर्जितं । पैलोमाधुषितं वीर कालकञ्जैश्च दानवैः ।

हिरण्यपुरमित्येवं ख्यायते नगरं महत् । रजितं कालकेयैश्च पौलोमैश्च महाऽसुरैः ।

त एते मुदिता राजन्मवध्याः सर्वदैवतैः । निवसन्श्च राजेन्द्र गतेदिगा निरुत्सुकाः ।

५२२२०

मानवान्मत्यरेतेषां निर्दिष्टा ब्रह्मणा पुरा । एतानपि रणे पार्थ कालकृद्भान्द्रासदम् ।

वञ्जस्तेन नयस्त्राशु विनाशं सुमहाबलान् ॥ अर्जुन उवाच ॥ सुगसुगैरबध्यन्तदहं भ्राता विश्वाप्तये ।

अब्रवं मातलिं हृष्टो याच्येतत् परमञ्जसा । निदग्नेशदिषो यावत् लयमैर्नयास्यं ।

न कथञ्चिद्भि मे पापा न बध्ना ये सुरद्विषः । उवाच मां ततः शोचं हिरण्यपुरमन्तिकात् ।

रथेन तेन दिव्येन हरियस्त्रेण मातलिः । ते मामालक्ष्य दैतेया विचित्राभरणम्बराः ।

১২২১৫

ममतातृष्यहविगा रथानास्थाय दंशिताः । ततो मालीकनारारिर्भूतैः शक्यद्विभक्तैः ।

प्रत्यह्न दानेन्द्रा मां कङ्कास्तीव्रपराक्रमाः । तदहं शरवर्षेण महता प्रत्यवारयं ।

शस्त्रवर्षं महद्राजन विद्यावलमपाश्रितः । व्यसोह्यस्य तान् सर्वान् रथमार्गैश्चरन् रणे ।

तेऽन्योन्यमभिसम्प्रदाः पातयन्ति स्म दानवान् । तेषामेवं विमूढानामन्योन्यमभिधावतां ।

शिरांसि विशिखेर्हृत्त्रिन्त्यद्वयं शतसंघशः । ते बध्यमाना दैतेयाः पूरमास्थाय तत्पुनः ।

15555

समत्पेतुः स्नानगरान्मायामास्त्राच्च दानवीं । ततोऽहं प्रवर्षेण महता कुहमन्दन ।

मार्गमावृत्त्य दैत्यानां गतिं चैषामवारयं । तत्परं स्वचरं दिव्यं कामगं सूर्य्यवप्रभं ।

दैतेयैर्व्वरदामेन धार्यते स यथामुखं । अनर्भूमौ निपतितं पुनरुद्धं प्रतिष्ठते ।

पुनर्लब्धे प्रयात्याशु पुनरप्य निमज्जति । अमरावतिसङ्घातं तत्पुनरं कामगे महत् ।

अत्रमन्त्रैर्बहुविधैः प्रत्यगुहं परत्तप । ततोऽहं शरज्जालिन दिव्यास्त्रमुदितेन च ।

●●●●●

व्यगृहं मह दैतैर्यैः त्पुरं पुरुषर्षभ । विघ्नं चायसैर्भ्राणैर्भ्रातृभ्योऽपि ।

महीमभ्यपतद्राजन् प्रभग्नं परमासुरं। ते बध्यमाना मदौर्णव्यञ्जने गैरयक्षयैः ।

पर्यभ्रमन्त वै राजन्मुराः कालचोदिताः । ततो मातविरासश्च पुरस्ताच्चिपतश्चि व ॥

पुनरपि सुसंकुद्धः श्वरैः क्षतसहस्रशः । क्षणायुर्विधिं संरक्ष्य भीष्मश्रावणवर्द्धितः ।

२१००

वार्षिक्यश्च श्वरैस्त्रीक्ष्णैः कम्पयामास गोपितः । मुञ्जरभ्युत्सृज्यन् भीष्मः प्रहस्य स्वनवत्तदा ।

मर्तैः क्षणान्तु समरे दृष्ट्वा भीष्मपराक्रमं । सम्येक्ष्य च महाबाहुः पार्थस्य मृदुयुद्धतां ।

तं भीष्मं श्रवणाणि भुजकान्तमिदं युधि । प्रतपन्तमिवादित्यं मन्त्रमासाद्य सेनयोः ।

वरान् वरान् विनिघ्नन्तं पाण्डुपुत्रस्य सेनिकान् । युगात्तमिव कुर्वान् भीष्मं योधिष्ठिरे बले ।

अमृत्यमाणो भगवान् केचनः परवीरहा । अचिन्त्यदमेयात्मा नास्ति योधिष्ठिरं बलं ।

२१०१

एकाङ्का हि रणे भीष्मो नाशयेत् दैत्यदानवान् । किमु पाण्डुसुतान् युद्धे सवतान् मपदानुगान् ।

द्रवते च महत्सैन्यं पाण्डवस्य महात्मनः । एते च कौरवाण्ये प्रभद्रान् बोध्यं शोभकान् ।

आद्रवन्ति रणे दृष्ट्वा हर्षयन्तः पितामहं । शोभं भीष्मं निहन्त्यस्य पाण्डवार्थाय दंष्ट्रितः ।

भारमेनं विनेष्यामि पाण्डवानां महात्मनां । अर्जुनो हि श्वरैस्त्रीक्ष्णैर्वेष्यमानोऽपि संयुगे ।

कर्त्तव्यं नाभिजानाति रणे भीष्मस्य गौरवात् । तथा चिन्तयतस्तस्य भूय एव पितामहः ।

२१०२

प्रेषयामास संकुद्धः श्वरान् पार्थरथं प्रति ।

तेषां बह्वृतात् सुसंघं श्वराणां दिशोऽय सर्व्याः । रिदिता बभूवुः न चान्तरिक्षं न दिशो न भूमिर्न भास्वरैः । अत्यन्तं रश्मिमाली ।

बभूव वातासुमुलाः सधूमा दिवस्य सर्व्याः क्षुभिता बभूवुः । द्रोणो विकर्णस्य जयद्रथस्य भूरिश्वाः क्षतवर्मा कपयः ।

श्रुतायुरम्बष्ठपतिश्च राजा विन्दारुविन्दैः च सुदर्चिणश्च । प्राञ्चस्य शोबोरगणाश्च सर्वे वज्रातयः क्षुद्रकसालवायः ।

किरीटिनं त्वरमाणा विमकुर्निर्देशगाः ज्ञान्तंशस्य राज्ञः । तं वाग्निपाशातिरयोधजालैरेनकसाहस्रश्वैर्ददृश ।

२१०३

किरीटिनं सम्परिवार्यमाणं श्विनेभिरा वारणयुधैश्च । ततश्च दृष्ट्वा कर्णवानुदेवो पदातिनागाश्वरथैः समन्तात् ।

अभिद्रुतो द्रुपदश्च वरिष्ठः श्विनिप्रवीरः । अभिसारं तृणं । स तान्बनीकानि धनुश्रतां वरः श्विनिप्रवीरः सहस्राभिमथ्य ।

चकार साहाय्यप्रथं ज्ञानस्य विष्णुर्ग्रथा दृष्टनिवृद्धनस्य । विघ्नोर्णनागाश्वरथं ध्वजैश्च भीष्मेण विकसितसर्व्वेयोधं ।

युधिष्ठिरानीकमभिद्रवन्तं प्रोवाच संघस्य श्विनिप्रवीरः । क क्षत्रिया यास्वय नवै धर्मः सतां पुंस्तान् कथितः पुराणैः ।

भा स्त्र्यां प्रतिज्ञां त्यजत प्रवीरः स्वबोरधर्माः । प्रतिपालयध्वं । तान् वामवानन्तरजो निग्रस्य नरेन्द्रमुत्थान् द्रवतः ।

२१०४

समेतान् ।

पार्थस्य दृष्ट्वा मृदुयुध्तां च भीष्मस्य बह्वैः समुदीर्यमाणं । अमृत्यमाणः स ततो महात्मा यशस्विनं सर्व्वदाशार्द्धभर्त्ता ।

उवाच श्वेनेयमभिप्रश्नेषन् दृष्ट्वा कुक्कुटापततः समन्तात् । ये यास्ति शान्तेव श्विनिप्रवीर येऽवस्थिताः सान्त तेषां यान्ति ।

भीष्मं रथात् पश्य निपात्यमानं द्रोणश्च मध्ये सगणं मयाद्य । न मे बले सान्तकौरवाणां कुड्मस्य मृत्पथे रणेऽय कथितः ।

तस्मादहं दृष्ट्वा रथाङ्गमुयं प्राणं हजियामि महाव्रतस्य । निहत्य भीष्मं सगणं तथाजो द्रोणश्च श्वेनेय रथप्रवीर ।

प्रोतिं करिष्यामि धनञ्जयस्य राज्ञश्च भीमस्य तथाश्विनोश्च । निहत्य सश्वान् धृतराष्ट्रपुत्रांस्तत्पवित्रो ये च नरेन्द्र ।

२१०५

मुखाः ।

राज्येन राजानमजातशत्रुं सम्यग्दयिष्याम्यहमद्य दृष्ट्वा । ततः सुगमं वसुदेवपुत्र सूर्य्यप्रभं बह्वसहस्रतु यः ।

क्षुरान्तमुद्गास्य भुजेन चक्रे रथादवमुत्थं विदुष्य वाहान् । सङ्कल्पयन् गाक्षरैर्महात्मा वेगेन क्षयः प्रससार भीष्मं ।

मदान्धमाजो हमुदण्डं पं सिंहा जिघांसन्निव वारणेन्द्र । सोऽभ्यद्रवत् भोगमनोकमध्ये कुक्षे महेन्द्रावरजः प्रमाणो ।
 व्यालन्निपीतान्मपटश्चकाशे घनोयथा खे चिरमापिनद्धः । सुदर्शनस्यास्य रराज शैरेस्तक्षकपद्मं सुभुजोत्तलं ।
 यथादिपद्मं तरुणार्कवर्णं रराज नारायणनाभिजातं । तत्कृष्णकोपोदयस्यैव बुद्धं चुरान्तीति श्लाघ्यमुजातपत्रं । १९००
 तथैव देहोऽस्मरः प्रकृष्टं रराज नारायणबाहुनालं । तमात्तचक्रं प्रणदन्तमुषैः कुक्षं महेन्द्रावरजं समीक्ष्य ।
 सञ्चालि भूतानि भृशं त्रिनेदुः क्षयं कुरूणामिति चिन्तयित्वा । स वासुदेवः प्रगृहीतचक्रः संवर्त्तयिष्यन्निव जीवलोकं ।
 अभ्युत्पतन् लोकगुरुर्ध्वभासे भूतानि धस्यन्निव धूमकेतुः । तमापतन्तं प्रगृहीतचक्रं समीक्ष्य देवं दिपदान्तरिष्ठं ।
 अमम्रमात् कार्मुकवाणपाणोरथे स्थितः शान्तनवोऽभ्युवाच । एतौहि देवेश जगन्निवास नमोऽस्तु ते शार्ङ्गगदासिपाणे ।
 प्रसह्य मां पातय लोकनाथ रथोत्तमात् भूतशरण्य सञ्ज्ञे । तया हतस्यह ममाद्य कृष्ण श्रेयः परस्मिन्निहैव लोके । १९०५
 सन्भावितोऽस्यन्धकटृष्णनाथ लोकैस्त्रिभिस्तु प्रथितप्रभावः । श्रुत्वा वाचः शान्तनवस्य कृष्णो वेगेन धावन्तमथाभ्युवाच ।
 त्वं मूलमस्यैव भुवि चयस्य दुर्योधनस्याद्य समुद्ररिष्यसि । दुर्यतदेवो नृपतिर्निवाय्यः सुभन्विणा धर्मपथि स्थितेन ।
 त्याज्योऽयं वा कालपरोतबुद्धिर्धर्मोतिगो यः कुलपांसनः स्यात् । भोगस्तदाकर्ण्य यदुप्रवीरं राजा परं देवतमित्युवाच ।
 त्यक्तस्तु कंसो यदुभिर्हितायै सन्ध्याधमानो न बुबोध राजा । क्लेशाय दैवादिपरोतबुद्धिः श्रोता हितं यच्च न कश्चिदस्ति ।
 रथादवप्लुत्य ततस्त्वरारान् पार्थः पदा द्रुत्य यदुप्रवीरं । जघाह पीनोन्नतलसबाहुं बाह्वैर्हरिं व्यायतपीनबाहुः । १९१०
 निगृह्यमाणस्तु तमादिदेवो भयं सरोषः किल चात्मयोगो । आदाय वेगेन जगाम जिघां विष्णुर्ब्रह्मावात इवैकदृचं ।
 पार्थस्तु विष्टभ्य बलेन पादौ भोगान्तिकं तृणमभिवृणन् । बलास्त्रिजगद्भनैर्महात्मा पादोऽयं राजन् दशमे कथयिष्ये ।
 अर्वास्थिनश्च प्रणिपत्य कृष्णं प्रीतोऽर्जुनः काञ्चनचित्रमाली । उवाच कोपं प्रतिभहरेति गतिर्भवान् केशव पाण्डवानां ।
 न ह्रास्यते कर्ण्य यथाप्रतिज्ञं पुत्रैः शपे केशव सोदरैश्च । अन्तं गमिष्यामि यथा कुरूणां तयाहमिन्द्रानुज सम्प्रयुक्तः ।
 ततः प्रतिज्ञां समयश्च तस्य जनार्दनः प्रीतमना निश्चयः । स्थितः प्रिये कौरवसत्तमस्य रथं सचक्रः पुनराहरोह । १९१५
 स तानभोषून् पुनराददानः प्रगृह्य शङ्खं दिशतां निहन्ता । निनादयामास दिशो नभस्य स पाञ्चजन्यस्य रणेन शैरिः ।
 आविद्धनिष्काङ्गदकुण्डलं तं रजोविकीर्णोच्चितपङ्कजनेत्रं । विशुद्धदंष्ट्रं प्रगृहीतशङ्खं विचक्रुः प्रेत्य कुरुप्रवीराः ।
 मृदङ्गभरोपटहप्रणादा नेमिखना दुन्दुभिनिःस्त्रनाद्य । समिहनादाद्य बभूवुः सञ्चल्यनोक्तेषु ततः कुरूणां ।
 गाण्डीवघोषः स्तनयिष्युक्त्यो जगाम पार्थस्य नभो दिशश्च । जग्मुश्च वाणा विमलाः प्रसन्नाः सञ्चा दिशः पाण्डवचापमुक्ताः ।
 तं कौरवाणामधिपो बलेन भोगेण भूरिश्रवसा च सार्द्धं । प्रत्युद्ययानुद्यतवाणपाणिः कर्णं दिधक्षन्निव धूमकेतुः । १९२०
 अथाज्जुगाय प्रजहार भलान् भूरिश्रवाः सप्त सुवर्णपुङ्गवान् । दुर्योधनस्तोमरमुपयोगं सञ्ज्ञे गदां शान्तनवस्य शक्तिं ।
 स सप्तभिः सप्तशरप्रवेगान् संवार्थ्य भूगश्रवसा प्रमुक्तान् । श्रितेन दुर्योधनबाहुमुक्तं क्षीणं ततोमरमुत्तमाद्य ।
 ततः शुभाभापततीक्ष्णं शक्तिं विद्युप्रभां शान्तनवेन मुक्तां । गदाञ्च मद्राधिपबाहुमुक्तां दाभ्यां शराभ्यां निचकर्त्त वीरः ।
 ततो भुजाभ्यां बलवदिकृष्य चित्रं धनुर्गाण्डिवसममेयं । माहेन्द्रमस्त्रं विधिवत् सुघोरं प्रादुशकाराहुतमन्तरोक्षे ।
 ततोत्तमास्त्रेण ततो महात्मा सञ्चाल्य न्येकानि महाधनुषान् । शरोघजालैर्बिमलाग्निवर्णैर्निवारयामास किरीट

माली ।

१९२५

शिलीमुखः पार्थधनुर्विच्छेद्या रथान् ध्वजायाणि धनूनि बाहून् । निहत्य देहान् विविधः परेषां नरेन्द्रनागेन्द्रतुरङ्गमणान् ।

ततो दिशः सोऽनदिशः पार्थः शरैः सुधारैर्निश्चितैर्वित्तैः । गाण्डोवशब्देन ममांसि तेषां किरीटमाली व्यययाञ्चकार ।
 तस्मिन्तथा घोरतमास्त्रयुद्धे शङ्कस्त्रना दम्बुभिनिःस्त्रनाश्च । अन्तर्हिता गाण्डिवनिस्त्रनेन बभूवुह्याश्च रयप्रणादाः ।
 गाण्डोवशब्दं तस्यो विदित्वा विराटराजप्रमुखा नृवीराः । पाञ्चालराजो द्रुपदश्च वीरान् देशमाजग्मुर्दीनसत्त्वाः ।
 सर्वेऽपि सैन्यानि तु तावकानि जग्मुर्द्यतो गाण्डिवजः प्रणादः । ततस्ततः सप्ततिमेव जग्मुर्न तं प्रभोतोऽभिसंसारः कश्चित् ॥ १९१० ॥
 तस्मिन् सुघोरे नृपमुप्रहारे हताः प्रवीराः सख्याश्च सूताः । गजाश्च नागचनिपाततप्तः महापताकाः शुभहस्तकचाः ।
 परेतसत्त्वाः सहस्रानिपेतुः किरीटिना तत्र विभिक्षकायाः । दृढाहताः पत्रिभिर्यवगेः पार्थेन भक्षैर्निश्चितैः शितायैः ।
 निहन्तयन्त्वा निहतैश्चाला ध्वजा नृपाणां ध्वजिनीमुखेषु । पदातिमहाश्च रथाश्च मध्ये हयाश्च नागाश्च धनञ्जयेन ।
 वाणाहतास्त्रूणमपेः सत्त्वा विष्टभ्य गात्राणि निपेतुर्हव्याः । ऐश्वरेण तेनास्त्रवरेण राजान् महाहवे भिन्ननृवकायाः ।
 ततः शरीरैर्निश्चितैः किरीटिना नृदेहश्चक्षतलोहितोदा । नदी सुघोरा नरमेदफेना प्रवर्तिता तत्र रणाजिरे वै ॥ १९११ ॥
 वेगेन सातोव प्रयुगवाहा परेतनागाश्च शरीरतोरा । नरास्त्रमज्जोद्धतसांघपङ्का प्रभूतरसो गणदृष्टभूता ।
 शिरः कपालाकुलकेशशङ्खला शरीरसङ्घातसहस्रवाहिनी । विकीर्णनानाकवचोऽर्धसकुला नराश्च नागास्त्रिनिहन्तशर्कराः ।
 गोमायुशालाहककङ्कटैः क्रयादसङ्केतं तरलुभिश्च । उपेतकृष्णं दृष्टुर्मनुष्याः क्रूरा महावैतरणीप्रकाशं ।
 प्रवर्तितामर्जुनवाणसङ्घैर्मदेवमास्त्रकप्रवहां सुभोमां । हतप्रवीरां च तथैव दृष्ट्वा मेनां कुरूणामथ फाल्गुनेन ।
 ते चेदिपाञ्चालकक्षमत्स्याः पार्थाश्च सर्वे सहिताः प्रणेदुः । जयप्रगल्भा पुरुषप्रवीराः संचामयन्तः कुरुवीरयोधान् ॥ १९१२ ॥
 हतप्रदीराणि बलानि दृष्ट्वा किरीटिना शत्रुभयावहेन । विनाश मेनां ध्वजिनोपतोनां विंशे नृगाणां भिव यूथसङ्घान् ।
 विनेदतुस्त्रावनिहर्षयुक्तौ गाण्डोवधश्च च जनाईनश्च । ततो रविं संवृतरश्मिजालं दृष्ट्वा शृङ्गं शस्त्रपरिचक्षाः ।
 तद्वैभवं चित्तं च घोरमसङ्गमुदीत्य युगान्तकल्पं । अथापयानं कुरवः समीक्षाः स्रेष्ठान् दुर्व्याधनवाहिकाश्च ।
 चकुर्निशां सन्निगतां समीत्य विभावभौलौहितरागयुक्तौ । अवाप्य कीर्त्तिं च यश्च लोके विस्मृतं श्रुत्वा धनञ्जयोऽपि ।
 यथानरेभ्यः सहभोदरैश्च समान्नकर्म शिविरं निश्चायां । ततः प्रज्जे तुमलः कुरूणां निशामुखे चोरतमः प्रणादः ॥ १९१३ ॥
 रणे रथानामयुतं निहत्य तथा गजाः मत्तप्रताङ्गुनेन । प्राच्याश्च सौवीरगणाश्च सर्वे निपातिताः क्षुद्रकमलवाश्च ।
 महत्कृतं कर्म धनञ्जयेन कर्तुं यथा नार्हति कश्चिदन्यः । श्रुतायुग्मवृत्तपतिश्च राजंस्तथैव दुर्मर्षणचित्रभेनौ ।
 द्रोणः छपः सैन्धववाहिकौ च भूरिश्रवाः शस्त्रज्ञलौ च राजन् । अन्ये च योध्याः शतशः समताः क्रुद्धेन पार्थेन रणस्य मध्ये ।
 स्वबाहुभोर्येण जिताः समीक्षाः किरीटिना लोकमहारथेन । इतिब्रुवन्तः शिविराणि जग्मुः सर्वे रणात् भारतये

त्वदोयाः ।

उक्तासहस्रैश्च सुसम्पदीपैर्विभ्राजमानैश्च तथा प्रदीपैः । किरीटिना तामितसर्वयोधासुके निवेशं ध्वजिनो कुरूणां ॥ १९१४ ॥

इति श्रीमहाभारते भोगवधोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ शृष्ट्वा निशां भारत भारताभामनीकिनोनां प्रमुखे महात्मा । यथौ सपत्नान् प्रतिज्ञातकोपः ततः समयेन

बलेन भीष्मः ।

तं द्रोणदुर्व्याधनवाहिकाश्च तथैव दुर्मर्षणचित्रभेनौ । जयद्रथस्यातिबलो बलौघैर्नृपास्तथाऽन्ये प्रययुः समन्तात् ।

स तेमहद्भिश्च महारथैश्च तेजस्विभिर्वीर्यवद्भिश्च राजन् । रराज राजोत्तम राजमुख्यैर्भ्यो सुराणामिव देवराजः ।

तस्मिन्ननौकप्रमुखे विषक्ता दोधयमानाश्च महापताकाः । सुरक्तपीताक्षितपाण्डुराभा महागजस्कन्धगता विरेजुः ।
 सा वाहिनी शान्तनवेन राज्ञा महारथैर्वारणवाजिभिश्च । बभौ सविद्युत्स्तनयिष्यकृष्णा जलागमे द्यौरिव जातमेघा । २१५
 ततो रणायामिमुखो प्रयाता प्रत्यर्जुनं शान्तनवाभिगता । समार सेना सहसा कृष्णां वेगो यथा भोम इवापगाथाः ।
 तं श्यामनानाविधगूढमारं गजाश्वपादातरथौघपञ्चं । व्यूहं महाभेषसमं महात्मा ददर्श दूरात्किपिराजकेतुः ।
 स निर्यथै केतुमता रथेन नरर्षभः श्वेतहथेन बोरः । वरूथिनीनां प्रमुखे महात्मा बलैर्हृतः सर्वसपत्नभेजां ।

षोपस्करं शोत्तरबन्धुरीयं यन्म । यदूनान्मृषभेण खड्गे । कपिध्वजं प्रेत्य विषेदुराजौ सहिव पुत्रैस्तव कौरवेयाः ।
 प्रकर्षतां गुप्तमुदायुधेन किरीटिना लोकमहाशयेन । तं व्यूहराजं ददृशुस्त्वदीयाश्चतुष्टयलोलमहस्रकोर्णैः । २१६
 यथा हि पूर्वैः हनि धर्मराजा व्यूहः कृतः कौरवसन्तमेन । तथाभूतो मानुषैश्च लोके न दृष्टपूर्वः न च विभ्रुतश्च ।
 ततो महाविगसमाहतानि भेरीमहस्त्राणि विनेदुराजौ । शङ्खस्वमास्त्रयैरवाश्च जग्मुः सर्वैस्त्वनीकेषु च भिन्नादाः ।

ततः सवाणानि महास्त्रानि विस्फार्यमाणानि धनूंषि बोरैः । क्षणेन भेरीपणवप्रणादानन्तर्दधुः शङ्खमहास्त्रनाश्च ।
 तच्छङ्खशब्दाद्वृतमन्तरीजमुद्भूतभौमद्रुतरेणजालं । महावितानावततप्रकाशमालोक्य बोरः सहसा निपेतुः ।
 रथी रथेनाभिहतः मस्रतः पपात साश्वः मरयः सकेतुः । गजो गजेनाभिहतः पपात पदातिना चाभिहतः पदातिः । २१७
 आवर्त्तमानान्यभिवर्त्तमानैर्धैराक्षतोन्मद्भुतदर्शनानि । प्रापैश्च खड्गैश्च समाहतानि सदश्ववृन्दानि सदश्ववृन्दैः ।
 सुवर्णतारागणभूषितानि सूर्यप्रभाभानि शरावराणि । विदार्यमाणानि परश्वधैश्च प्रागैश्च खड्गैश्च निपेतुर्हृथा ।

गजैर्विपाणैश्चरहस्तहृणा केचित् स सूता रयिनः प्रपेतुः । रथधमायापि रथधमेण निपेतिरे वाणहताः पृथिव्या ।
 गजौघवेगोद्भूतमायकानां श्रुत्वा निधेदुर्ध्वसुधां मनुष्याः । आर्त्तस्त्रं सादिपदातियूनां विषाणगात्रावरताडितानां ।
 सम्रान्तनागाश्वरथे मुहूर्ते महाचये सादिपदातियूनां । महारथैः सम्परिवार्यमाणो ददर्श भोमः करिग्राजकेतुः । २१८
 तं पञ्चतलोच्छ्रितपञ्चकेतुः सदश्ववेगादतिवार्यमाणं । महास्त्रैर्गामनिदीप्तिमन्तं किरीटिनं शान्तनवाभ्यधावत् ।
 तथैव शक्रप्रतिमावकल्पमिन्द्रात्मजं ाणमुखाभिसम्पुः । कृपश्च शल्यश्च विविंशतिश्च दुर्योधनः भौमदत्तिश्च राजन् ।
 ततो रथानीव मुखादपेत्य सर्वास्त्रवित्काञ्चनविजवर्मा । जवेन गुरोऽभिषमार सर्व्वास्तानर्जुनस्यात्मसुतोऽभिमन्युः ।
 तेषां महास्त्राणि महाबलानामसङ्गकर्मा विनिष्टत्य कार्ष्णिः । बभौ महामन्त्रज्जतार्त्तमालो सदो गतः सन् भगवानिवाग्निः ।
 ततः स त्वणं रुधिरादकेन हत्वा नदो तां सररैः रिपूणां । जगाम भौमद्रुमतीत्य भोमो महारथं पार्थमदीनसत्त्वः । २१९
 ततः प्रसङ्गाद्भुतदर्शनेन गाण्डोर्विनिर्द्वादमहास्त्रनेन । विपात्य जालेन महास्त्रजालं विनाशयामास किरीटमाली ।

तमुत्तमं सर्व्वधनुर्धराणामसक्तकर्मा कपिराजकेतुः । भीष्मं महात्मा सर्व्वर्ष भूयः शरैः सुतीक्ष्णैर्विमलैश्च भक्षैः ।
 तथैव भीष्माहतमन्तरीचे महास्त्रजालं करिग्राजनेतः । विशीर्य्यमाणं ददृशुस्त्वदीया दिवाकरेणैव तमोऽभिभूतः ।

एवं पृथि कार्ष्णिकभौमनादमदीनकस्तुर्दुषोत्तमाभ्यां । ददर्श लोकः कुलसञ्जयाय तदै रथं भीष्मधनञ्जयाभ्यां ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मबधपर्व्वणि भीष्मार्जुनद्वैये षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ द्रौणिर्भूरिश्रवाः शन्यश्चित्रसेनश्च मारिष । पुत्रः सांयमनेश्वर्यौ सौभद्रं समयोधयन् । २२०

संयुक्तमरितेजोभिसमेतं ददृशुर्जनाः । पञ्चभिर्मनुजव्याघ्रैर्गजैः भिन्नशिष्टं यथा ।

नातिलक्ष्यतथा कश्चिन् शौर्य्येण पराक्रमे । बभूव सद्दशः कार्ष्ण्यैर्नास्त्रेणापि च साधवे ।

तथा तमात्मजं युद्धे विक्रमन्तमग्निन्दमं । दृष्ट्वा पाण्डो रणे यत्नं सिंहनादमथानदत् ।
 पीडयानश्च तस्यैव पौत्रं तव विशास्यते । दृष्ट्वा तदीया राजेन्द्र समन्तात् पर्यवारयन् ।
 ध्वजिनो धार्तराष्ट्राणां दीनश्चतुरदीनवत् । प्रत्युद्ययो स भौमद्रुक्तेजसा च खेलेन च ।
 तस्य लाघवमार्गस्यमादित्यसदृशप्रभं । व्यट्टस्यत महत्पापं ममरे युध्यतः परैः ।
 स द्रौणिमिदृणैकेन विद्धा शल्यश्च पद्मभिः । ध्वजं सांयमनेषापि भोऽष्टाभिः पर्यपातयत् ।
 रुक्मादण्डा महाशक्तिं प्रेषितां भौमदक्षिणा । श्रितेनोत्तमगमद्वाशां पत्तिणा विजहार तां ।
 शल्यस्य च महाधोरान् पश्यतः शतशः शरान् । निवार्यास्तेन दायादो जघान चतुरो हथान् ।
 भृशश्चावाश्च शल्यश्च द्रौणिः सांयमनिः शलः । नाभ्यवर्त्तन्त संरन्धाः कार्ष्णिबाहुवन्दोदयं ।
 ततस्त्रिगतां राजेन्द्र मद्राश्च मह कैकेयैः । पञ्चविंशतिसाहस्रास्तत्र पुत्तेण चोदिताः ।
 धनुर्वेदविदो मुख्या अजेयाः शत्रुभिर्युधि । सहपुत्रं जिघांसन्तं परिवव्रः किरोटिनं ।
 तौ तत्र च पितापुत्रौ परिचिप्रयावुभौ । ददर्श राजन् पाञ्चान्यः सेनापतिरभिव्रजित् ।
 स वारणरथेधेन महस्यैवैजभित्तनः । वाजिभिः पत्तिभिश्चैव वृतः शतसहस्रशः ।
 धनुर्विस्फार्य संकुडुस्योदयित्वा च वाहिनीं । ययौ तन्मद्रकानोक्तं कैकेयाश्च परन्तप ।
 तेन कीर्त्तिमता गुप्तमनोक्तं बृद्धधन्वना । प्रयत्नरथनागाश्वं योतस्मानमशोभत ।
 भोऽर्जुनं प्रति संयातः पाञ्चालकुलवर्द्धनः । त्रिभिः शारदते वाणैर्जनुदेगे समर्दयत् ।
 ततः स मद्रकान् भित्ता दशभिर्भिषितैः शरैः । पृष्ठरथं जघानाशु भक्षेन कृतवर्षेणः ।
 दमनश्चापि दायादं पौरवस्य महात्मनः । जघान विपुलायेण नाराचेन परन्तपः ।
 ततः सांयमनेः पुत्रः पाञ्चान्यं युद्धदुर्मदं । अविध्यदाशतावाणैर्दशभिश्चास्य सारथिं ।
 भोऽन्तिविद्धा महस्वासः सुक्लिणो परिलेलिह्वन । भक्षेन भृशतीक्ष्णेन निचकत्तोऽस्य कार्मुकं ।
 तथैवं पञ्चविंशत्या चिप्रमेव समर्दयत् । अश्वं द्वाभ्यामधीद्राजन् उभौ तौ पार्श्वेभारथौ ।
 हताश्वे स रथे तिष्ठन् ददर्श भरतर्षभ । पुत्रः सांयमनेः पुत्रं पाञ्चान्यस्य यशस्विनः ।
 सम्पृष्ट्वा महाधारे निस्त्रिंशवरमायमं । पदातिस्फूर्णमानच्छेत् रथस्य द्रुपदात्मजं ।
 तं महौघमिवाद्यान्तं खात्पतन्तमिवोरगं । भ्रान्तावरणनिस्त्रिंशं कालोत्सृष्टमिवान्तकं ।
 दीप्यमानमिवादित्यं मत्तवारणविक्रमं । अपश्यन् पाण्डवास्तत्र धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
 तस्य पाञ्चान्यपुत्रस्तु प्रतीपमभिधावतः । श्रितनिस्त्रिंशहस्तस्य शरावरणधारिणः ।
 वाणवेगव्यतीतस्य रथाभ्यासमुपेयुषः । त्वरन् सांयमनेः कुट्टे बिभेद गदद्या शिरः ।
 तस्य राजन् सनिस्त्रिंशं सुप्रभं शरवारणं । हतस्य पततो हस्तात् सोत्सेधमपतन् भुवि ।
 तं निहत्य गदायेण लेभे स परमं यशः । पुत्रः पाञ्चालराजस्य महात्मा भौमविक्रमः ।
 तस्मिन् हते महस्वाभे राजपुत्रे महारथे । हाहाकारो महानामोत् तव वैज्यस्य मारिष ।
 ततः सांयमनिः कुट्टो दृष्ट्वा निहतमात्मजं । अभिदुद्राव वेगेन पाञ्चान्यं युद्धदुर्मदं ।

१६८५

१६९०

१६९५

१७००

१७०५

१७१०

तौ तत्र समरे वीरौ समेतौ रथिनां वरौ । ददृशुः सर्वराजानः कुरवः पाण्डवास्तथा ।
 ततः सांयमनिः क्रुद्धः पार्थतं परबीरहा । आजघान विभिर्ब्याणैस्त्वैरिव महादिपं ।
 तथैव पार्थतं शूरं शन्यः समितिशोभनः । आजघानोरमि क्रुद्धस्ततो युद्धमवर्त्तत । १०१५
 इति श्रीमहाभारते भोगवधोऽर्च्येण भोगवधोऽर्च्येण सांयमनिपुत्रवधे एकषष्टोऽध्यायः ॥ ६१ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ देवमेव परं मन्ये पौरुषादपि सञ्जय । यत्सेन्यं मम पुत्रस्य पाण्डुसैन्येन बध्यते ।
 नित्यं हि मामकान्मृतं हतानेव हि शंसिभिः । अहतांश्च प्रहृष्टांश्च नित्यं शंससि पाण्डवान् ।
 हतान् पुरुषकारेण मामकान्मृतं सञ्जय । पतितान् पात्यमानांश्च हतानेव च शंससि ।
 युध्यमानान् यथाशक्ति घटमानान् जयम्प्रति । पाण्डवा विजयन्त्येव होयन्ते चैव मामकाः ।
 सोऽहन्तोत्राणि दुःखानि दुर्ध्याधनहतानि च । अश्रौषं सततं तात दुःसहानि बहूनि च । १०२०
 तमुपायं न पश्यामि होयेरन् येन पाण्डवाः । मामका वा जयं युद्धे प्राप्नुयुर्धेन सञ्जय ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ त्वयं मन्युदेहानां गजवाजिरथवयं । शृणु राजन् स्थिरो भूत्वा तवैवापनयो महान् ।
 धृष्टद्युम्नश्च शन्येन पीडितो नवभिः शरैः । पीडयामास संक्रुद्धो मद्राधिपतिमायैषः ।
 तत्राहुतमपश्याम पार्थतस्य पराक्रमं । न्यवारयत यत्तूष्णं शन्यं समितिशोभनं ।
 नान्तरं ददृशे कश्चित्तथोः संरक्ष्यो रणे । मुञ्चर्त्तमिव तद्युद्धं तथोः समभवत्तदा । १०२५
 ततः शन्यो महाराज धृष्टद्युम्नस्य संयुगे । धनुश्चिच्छेद भजेन पीतेन निशितेन च ।
 अथैनं शरवर्षेण क्वाद्यामास भारत । गिरिं जलागमे यदत् जलदां जलधारिणः ।
 अभिमन्युस्तु संक्रुद्धो धृष्टद्युम्ने च पीडिते । अभिदुदाव त्रेगेन मद्राजराजं प्रति ।
 ततो मद्राधिपतरथं कार्ष्णिः सम्प्राप्य कोपनः । आर्त्तः शनिमभेयात्मा विव्याध निशितैस्त्रिभिः ।
 ततस्तु तविका राजन् परीक्षन्तोऽर्जुनिं रणे । मद्राधिपतरथं तूष्णं परिवार्यावतस्थिरे । १०३०
 दुर्ध्याधनो विकर्णश्च दुःशासनविविश्रतो । दुर्धर्षणो दुःसहश्च चित्रमेनश्च दुर्मुखः ।
 सत्यव्रतः पुमित्रो विकर्णश्च महारथः । एते मद्राधिपतरथं पालयन्तः स्थिता रणे ।
 तान् भीममेनः संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नश्च पार्थतः । द्रौपदेयाभिमन्युश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 धार्तराष्ट्रान् दशरथान् दशैव प्रत्यवारयन् । नानारूपाणि शस्त्राणि विस्मज्जन्तो विशास्यते । १०३५
 अभ्यवर्त्तन्त संक्रुद्धाः परस्परबधैषिणः । ते वै समीयुः सङ्ग्रामे राजन् दुर्धर्षस्वते तव ।
 तस्मिन् दशरथे क्रुद्धे वत्सेमाने महाभये । तावकानां परेषाञ्च प्रेचका रथिनाऽभवन् ।
 शस्त्राण्यनेकरूपाणि विस्मज्जन्तो महारथाः । अन्योन्यमभिनर्दन्तः सम्प्राहारं प्रचक्रिरे ।
 ते तदा जातभरश्वाः सर्वेऽन्योन्यं जिघांसवः । अन्येऽन्यमभिनर्दन्तः सङ्कुमानाः परस्परं ।
 अन्येऽन्यसङ्कुष्टा राजन् ज्ञातयः सङ्गता मिथः । महास्त्राणि विमुञ्चन्तः समापेतुरमर्षणाः ।
 दुर्ध्याधनस्तु संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नं भट्टारणे । विव्याध निशितैर्व्याणैस्तुभिः समरेऽहुतं । १०४०
 दुर्धर्षणश्च विंशत्या चित्रमेनश्च पञ्चभिः । दुर्मुखो नवभिर्ब्याणैर्दुःसहस्यापि सप्तभिः ।

विविशतिः पञ्चभिस्तु विभिर्दृशामनस्तथा । तान् प्रत्यविध्यद्रोजेन्द्र पार्श्वतः शत्रुतापनः ।
 एकैकं पञ्चविंशत्या दृश्यन् हस्तलाघवं । सत्यव्रतश्च समरे पुरुमिवश्च भारत ।
 अभिमन्युरविधत्तु दशभिर्दृशभिः शरैः । माद्रीपुत्रौ च समरे मातुलं मातनन्दनौ ।
 क्वादयेतां शरैस्त्रीक्ष्णैस्तदद्भुतमिवाभवत् । ततः शन्यो महाराज स्वस्तीथौ रथिनाम्बरी ।
 शरैर्बलभिरानर्क्यत् कृतप्रतिकृतैर्विणौ । कायमानौ ततस्तौ तु माद्रीपुत्रौ न चेत्ततः ।
 अथ दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः । विधितुः कलहस्यान्तं गदं जगाम पाण्डवः ।
 तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणं । भीमसेनं महाबाहुं पुत्रस्ते प्रादवन् भयात् ।
 दुर्योधनस्तु भङ्कुङ्क्षे मागधं समचोदयत् । शनोर्कं दशमाहसं कुञ्जराणां तर्खिनां ।
 गजानीकेन सहितस्तेन राजा सुयोधनः । मागधं पुरतः कृत्वा भीमसेनमयाम्भयात् ।
 आपतन्तश्च तं दृष्ट्वा गजानीकं वृकोदरः । गदापाणिरवारोहद्रथात् सिंघ इवान्नदन् ।
 अद्रिमारमथीं गुर्वीं प्रयच्छ महतीं गदां । अभ्यधावद्गजानीकं व्यादितास्य दवान्तकः ।
 स गजान् गदया निघ्नन् समरे व्यचरहन् । भीमसेनो महाबाहुर्हन्ता दानवेष्विव ।
 तस्य नादेन सहता मनोहृदयकम्पिना । व्यत्यचेष्टन्तं संहत्य तदा भीमस्य नर्हतः ।
 ततस्तु द्वैपदीपुत्राः भौमद्रश्च महारथः । नकुलः सहदेवश्च दृष्टद्युम्नश्च पार्श्वतः ।
 दृष्टं भीमस्य रक्ततः शरवर्षेण वारयन् । अभ्यधावन्त वर्षन्तो मेघा इव गिरीन्वथा ।
 चुरैः चुरप्रैर्भस्मैश्च पीतैरञ्जलिकैः शितैः । व्याचरन्तुत्तमाङ्गानि पाण्डवा गजयोधिनां ।
 शिरोभिः प्रपतद्भिश्च बाहुभिश्च विभ्रुषितैः । अग्नदृष्टिर्वाभति पाणिभिश्च महाङ्कुशैः ।
 चतोत्तमाङ्गाः स्कन्धेषु गजानां गजयोधिनः । अदृश्यन्ताचलायेषु द्रुमा भग्नशिखा इव ।
 दृष्टद्युम्नहतानन्यानपश्याम महागजान् । पतितान् पात्यमानांश्च पार्श्वेन महात्मना ।
 मागधोऽथ महीपालो गजमैरावतोपमं । प्रेषयामास समरे भौमद्रश्च रथं प्रति ।
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य मागधस्य महागजं । निजघानेषुणा वीरः सौभद्रः परवीरहा ।
 तस्यावर्जितनागस्य कार्ष्णिः परपुरुञ्चयः । राज्ञो रजतपुङ्गेन भस्मेनापाहरच्छिरः ।
 विगाच्छ तद्गजानीकं भीमसेनोऽपि पाण्डवः । व्यचरत् समरे मृदून् गजानिन्द्रो गिरीनिव ।
 एकप्रहारे निहतान् भीमसेनेन दन्तिनः । अपश्याम रणे तस्मिन् गिरीन् वज्रहतानिव ।
 भग्नदन्तान् भग्नकटान् भग्नसर्वांश्च वारणान् । भग्नपृष्ठान् भग्नकुक्षान् निहतान् पर्वतोपमान् ।
 अपश्यन्निहतान्नागान् राजन् निष्ठावतोऽपरान् । वमन्तो रुधिरं चाप्ये भिन्नकुक्षा महागजाः ।
 विह्वलन्तो गता भूमिं शैला इव धरातले । भेदोरुधिरदिग्धाङ्गो वधामञ्जासमुचितः ।
 व्यचरत् समरे भीनो दण्डपाणिरिवान्तकः । गजानां रुधिरार्द्राङ्गीं गदां विभ्रुवृकोदरः ।
 चोरः प्रतिभयश्चाधीतुं पिनाकीव पिनाकपृक् । निर्वन्धयमानाः कुङ्गेन भीमसेनेन दन्तिनः ।

९९५

९९५०

९०५५

९०६०

९०६५

९०७०

सहसा प्राद्रवन् क्रिष्टा मृदून्सखवाहिनीं । तं हि बीरं महेष्वाभाः भोमद्रुप्रमुखा रथाः ।
 पर्यैरक्षन् युध्यन् वज्रायुधमिवामराः । शोणितान्तां गदां विभ्रदक्षितां गजशोणितैः ।
 कृतान् इव गैरात्मा भोमसेनो व्यदृश्यत । व्यायच्छमानं गदया दितु सञ्चासु भारत ।
 भोमसेनमपश्याम नृत्यन्तमिव शङ्करं । यमदण्डोपमां गुर्वीमिन्द्राश्वनिसमस्त्रां ।
 अपश्याम महाराज गैरां विश्वनीं गदां । व्युन्मियां केशमज्जाभिः प्रदिग्धां रुधिरैण च । १०७५
 पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्व्याभिप्रतः पशून् । यथा पशूनां सङ्घातं यस्या पानः प्रकालयेत् ।
 तथा भोमो गजानीकं गदया पर्यैकालयत् । गदया बध्यमानाश्च मार्गैस्ते समन्ततः ।
 स्नानं स्यन्दनान् विमृदून् प्राद्रवन् कुञ्जरास्ततः । महावात इवाभ्राणि विभ्रमित्वा रणाङ्गजान् ।
 अतिष्ठत् समरे भोमः स्मशान इव शूनभृत ।

इति श्रीमहाभारते भोमपर्वणि भोमबधपर्वणि भोमसेनपराक्रमे दिव्येष्टाध्यायः ॥ ६२ ॥
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ हते तस्मिन् गजानीके पुत्रो दुर्व्याधनस्तव । भोमसेनं प्रतेत्येवं सर्वसैन्यान्त्यचोदयत् । १०७६

ततः सर्वान् सैन्यानि पुत्रस्य तव शासनात् । अभ्यद्रवन् भोमसेनं नदन्तं भैरवान् रवान् ।
 तं बलौघमपर्यन्तं देवैरपि मुदुःमहं । आपतन्तं मुदुष्यारं समुद्रमिव पर्वणि ।
 रथनागाश्वकलिलं शङ्खदुन्दुभिनादितं । अनन्तरथपादातं रजसा सर्वतोदृतं ।
 भोमसेनस्तु समरे महोदधिमित्रापरं । सेनासागरमलोभ्यं विलेव समवारयत् ।
 तदाश्चर्यमपश्याम पाण्डवस्य महात्मनः । भोमसेनस्य समरे राजन् कर्मातिमानुषं । १०७७
 उदीर्णान् पार्यिवान् सर्वान् साशान् सरथकुञ्जरान् । असम्भ्रमं भोमसेनो गदया समवारयत् ।
 स संवार्थं बलौघास्तान् गदया बलिनाम्बरः । अतिष्ठत्तुमुले भोमो गिरिर्मेहरिवाचलः ।
 तस्मिन् सुतमुले घोरे रणे परमदारुणे । भ्रातरस्यैव पुत्राश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
 द्रौपदेयाभिमान्युश्च शिखण्डी चापराजितः । न प्राजहन् भोमसेनं भये जाते महाबलाः ।
 ततः शैल्यधरो गुर्वी प्रयत्नमहतीं गदां । अधावत् तावकान् योधान् दण्डपाणिर्विवान्तकः । १०७८
 पोथयन्तश्चन्द्रानि वाजिचन्द्रानि वा विभुः । व्यचरत् समरे भोमो युगान्ते पावको यथा ।
 विनिघ्नन् समरे योधान् युगान्ते कालवर्दिभुः । उरुवेगेन सर्वेष्वन् रथजालानि पाण्डवः ।
 बलानि च समर्द्धांशु नङ्गलानीव कुञ्जरः । मृदून् रथेभ्यो रथिनो गजेभ्यो गजयोधिनः ।
 मादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चापि पदातिनः । गदया व्यहनत् सर्वान् वातो वृक्षानिवौजसा ।
 भोमसेनो महाबाहुस्तव पुत्रस्य वै बले । मेदोमज्जावसामासैः प्रदिग्धा रुधिरैण च । १०७९
 अदृश्यत महारौद्री गदा नागाश्वघातिनी । तत्र तत्र हतैश्चापि मनुजगजघादिभिः ।
 रणाङ्गनं तदभवत् सृष्ट्योगागारमस्त्रिभं । पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्व्याभिप्रतः पशून् ।
 यमदण्डोपमामुशामिन्द्राश्वनिसमप्रभां । ददृशुर्भोमसेनस्य रौद्रां विश्वनीं गदां ।

अविध्यतो गदां तस्य कौन्तेयस्य महात्मनः । बभौ कपं महाघोरं कालस्यैव जगत्स्यै ।
तां तथा महतीं मेनां द्रावयन्तं पुनः पुनः । दृष्ट्वा मृत्युमिवायान्तं सर्वे विमनेषाऽभवत् ।
येता यतः प्रचेतस्म गदामुद्यम्य पाण्डवः । तेन तेन स्म दीर्यन्ते सर्वमैश्यानि भारत ।
प्रदारयन्तं मेन्यानि बलौघेनापराजितं । यद्यमानमनोकानि व्यादितास्यमिवान्तकं ।
तं तथा भीमकर्षाणं प्रवृत्तमहागदं । दृष्ट्वा वृकोदरं भीमः सहस्रैव समभ्ययात् ।
महता मेघघोषेण रथेनादित्यवर्चसा । क्रादयन् शर्वर्षेण पञ्चस्य दत्तं दृष्टिमान् ।

१८००

१८०१

तमायान्तं तथा दृष्ट्वा व्यात्ताननमिवान्तकं । भीममेना महाबाहुः प्रत्युदीयादमर्षितः ।
तस्मिन् वणे सात्यकिः सत्यसन्धः शिनिप्रवीरोऽभ्यपतत् पितामहं । निघ्नस्वमित्रान् धनुषा वृद्धेन संकल्पयन्तव पुत्रस्य
मेना ।

तं यान्तमथैरजतप्रकाशैः शरान् वपन्तं निशितान् सुपुङ्गवन् । नाशकुम्भं वारयितुं तदानीं सर्वे जना भारत ये
त्वदीयाः ।

अविध्यदेनं दशभिः पृथक्कैरलम्बुषा राक्षसोऽसौ तदानीं । शरैश्चतुर्भिः प्रतिविध्य तच्च नम्रा शिरेरभ्यपतद्भयेन ।
अन्वागतं वृष्णिबोरं निशम्य मध्ये रिपूणां परिवर्त्तमानं । प्रवारयन्तं कुरुपुङ्गवांस्य पुनः पुनश्च प्रणदन्तमाजौ ।
योधास्त्वदीयाः शरवर्षैर्वर्षन् मेघा यथा भूधरमम्बुगेः । नाशकुम्भं वारयितुं वरिष्ठं मध्यन्दिने सूर्यमिवातपन्तं ।
न तत्र कश्चिन्नविषम आसौदृते राजन् सोमदत्तस्य पुत्रं । स त्वाददने धनुर्ग्रोगं भूरिश्रवा भारत सोमदन्तिः ।

१८००

दृष्ट्वा रथान् स्वान् व्यपनीयमानान् प्रत्युद्ययौ सात्यकिं योद्धुमिच्छन् ।

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि सात्यकिभूरिश्रवाः सनागने त्रिषष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ ततो भूरिश्रवा राजन् सात्यकिं नवभिः शरैः । अविध्यत् सृग्मकुद्रुतो वैरिव महादिपं ।

कौरवं सात्यकिश्चापि शरैः सन्नतपर्वभिः । अवारयदभेयात्मा सर्वलोकस्य पश्यतः ।

ततो दुर्ध्याधनो राजा सोदर्यैः परिवारितः । सोमदन्तिं रणे यत्तं समन्तात् पर्यवारयत् ।

१८०५

तथैव पाण्डवाः सर्वे सात्यकिं तरसा रणे । परिवार्य स्थिताः सङ्घे समन्तात् सुमहौजसः ।

भीमसेनस्तु संकुट्टो गदामुद्यम्य भारत । दुर्ध्याधनमुखान् सर्वान् पुच्छन्ते पर्यवारयत् ।

रथैरनेकसाहसैः क्रोधाभर्षसमन्वितः । नन्दकस्तव पुत्रस्तु भीमसेनं महाबलं ।

विषाध निशितेस्त्रीह्नेः कद्रुपत्रैः शिलाश्रितैः । दुर्ध्याधनस्तदा राजन् भीमसेनं महाहते ।

आजघानोरभि कुट्टा मार्गणैर्नवभिः श्रितैः । ततो भीमो महाबाहुः स्वरथं सुमहाबलः ।

१८१०

आहुरोह रथं श्रेष्ठं विशाकश्चेदमब्रवीत् । एते महारथाः पूरा धार्तराष्ट्रा महाबलाः ।

मामेव भ्रशङ्कुट्टा हन्तुमभ्युद्यता युधि । एतान्द्य हनिष्यामि पश्यतस्ते न संशयः ।

तस्मात् समानान् मङ्गाने यत्तः संयच्छ सारथे । एवमुक्त्वा ततः पार्थः पुच्छन्तव विशास्यते ।

विषाधं दशभिस्त्रीह्नेः शरैः कनकभूषणैः । नन्दकस्तु त्रिभिर्बाणैः प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे ।

ततो दुर्ध्याधनः पृष्ट्वा विद्धा भीमं महाबलं । त्रिभिरन्यैः सुनिशितैर्विभोक्तं प्रत्यविध्यत् ।

१८१५

भीमस्य चरणे राजन् धनुश्चिच्छेद भास्वरं । मुष्टिंश्च शस्त्रैस्तोत्तैस्त्रिभिराजौ हमन्निव ।
 भीमस्तु प्रेक्ष्य यन्तारं विशोकं संयुगे तदा । पीडितं विशिखैस्तोत्तैस्त्वपुत्रेण ध्वनिना ।
 अमृत्यमाणः संकुद्धो धनुर्द्विच्यं परावृणत् । पुत्रस्य ते महाराज बधार्थं पुरुषर्षभ ।
 समादत्त सधरंश्चः क्षुरप्रेण लोमवाहनं । तेन चिच्छेद नृपतेर्भीमः कामुकमुत्तमं ।
 अपास्य तु धनुश्चिच्छेदं पुत्रस्ते कोधमूर्च्छितः । अन्यत् कार्मुकमादत्त सत्वरं वेगवन्तरं । १८१०
 सन्धाय विशिखं घोरं कालमृत्युमममं । तेनाजघान संकुद्धो भीमसेनं स्तनान्तरे ।
 स गाढविद्धो व्यथितः स्यन्दनोपस्य आविशत् । निषषाद रथोपस्थे मूर्च्छां चाभिजगाम ह ।
 ते दृष्ट्वा व्यथितं भीममभिमन्युपुरोगमाः । नास्त्यन्त महाभागाः पाण्डवानां महारथाः ।
 ततः सुतमुलां दृष्टिं शराणांमुपतेजसां । पातयामासुरव्यथाः पुत्रस्य तव मूर्द्धनि ।
 प्रतिलभ्य ततः संशं भीमसेनो महाबलः । दुर्गोधनं विनिर्व्विद्धा पुनर्व्विब्याध पद्मभिः । १८१५
 शय्यश्च पद्मविंशत्या शरैर्व्विब्याध पाण्डवः । रुक्मगुह्यैश्च देव्यासः स विद्धे व्यपयात् रणात् ।
 प्रत्युद्युक्तो भीमं तव पुत्राश्चतुर्दश । सेनापतिः सुषेणश्च जलमन्थः सुलोचनः ।
 उग्रो भीमाथो भीमो बोरबाज्जरोलुपः । दुर्भुखो दुष्प्रधर्षश्च विविक्त्विकटः समः ।
 विस्मजन्तो बह्वन्वाणान् कोधधरं कनोचनाः । भीमसेनमभिद्रुत्य विव्यधुः सहिता मृगं ।
 पुत्रांस्तु तव सभ्येभ्य भीमसेनो महाबलः । सुक्लिणो त्रिलिङ्गं बोरः पाण्डुमध्ये दृको यथा । १८२०
 अभिपत्य महाबाज्जर्गस्तमानिव वेगितः । सेनापतेः क्षुरप्रेण शिरसिच्छेद पाण्डवः ।
 सम्प्रहृष्य च हृष्टात्मा विभिर्व्वानैर्हहाभुजः । जलमन्थं विनिर्भिय सोऽनयद्यमसादनं ।
 सुषेणश्च ततो हत्वा प्रेषयामास मृत्युव । उग्रस्य सशिरस्ताणं शिरश्चन्द्रोपमं भुवि ।
 पातयामास भलेन कुण्डलाभ्यां विभूषितं । बोरबाज्जश्च सप्तत्या शय्यकेतुं समारयिं ।
 निनाय समरे भीमः परलोकाय पाण्डवः । भीमभीमरथा चोभौ भीमसेनो हमन्निव । १८२५
 भ्रातरौ रभसौ राजन्ननयद्यमसादनं । ततः सुलोचनं भीमः क्षुरप्रेण महामृधे ।
 मिषतां सर्वैसेन्यानामनयद्यमसादनं । पुत्रास्तु तत्र ते दृष्ट्वा भीमसेनपराक्रमं ।
 श्रेयाथेऽन्येऽभ्यस्तत्र ते भीमस्य भयात्तदा । विप्रद्रुता रणाद्राजन् बध्यमाना महात्मना ।
 ततोऽब्रवीच्छान्तनवः सर्वानेव महारथान् । एव भीमो रणे क्रुद्धो धातराशान् महाबजान् ।
 यथाप्रज्ञान् यथाबोरान् यथाभूगंश्च मङ्गतान् । निपातयत्युग्रधत्वा तं प्रवृत्तौ पाण्डवे । १८३०
 एवमुक्तास्ततः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य सैनिकाः । अभ्यद्रवन्त संकुद्धा भीमसेनं महाबलं ।
 भगदत्तः प्रभिन्नेन कुञ्जरेण विशास्यते । अपतन् सहमा तत्र यत्र भीमो व्यगस्थिवः ।
 अपतन्नेव वरणे भीमसेनं शिलाशितैः । अदृश्यं समरे चक्रे जीमूत इव भास्वरं ।
 अभिमन्युमुखास्तत्र नास्त्यन्त महारथाः । भीमस्याच्छादनं सङ्क्षेपे खबाज्जबलमाश्रिताः ।
 तएनं शरवैर्षेण समन्तात् पथ्यवारयन् । शजश्च शरदृष्ट्वा तु विभिद्रुस्ते समन्ततः । १८३५

स शस्त्रवृष्ट्याऽभिहतः समसैलैर्महाराजैः । प्राग्वातिषगजो राजन् नानालिङ्गैः सुतेजनैः ।
 सञ्जातहृदिरोत्पीडैः प्रेचणैथोऽभवद्रणे । गभस्तिभिरिवार्कस्य संस्थेता जलदो महान् ।
 स्रष्टादितो मदखावो भगदत्तेन वारणः । अभ्यधावत् तान् सर्वान् कासोत्सृष्ट इवान्तरुः ।
 दिगुणं जवमास्थाय कथंयश्चरैर्महर्षी । तस्य तत्सुमहद्रूपं दृष्ट्वा सर्वे महाराथाः ।
 अशस्त्रं मन्यमानाश्च तं विप्रमनसोऽभवन् । ततस्तु नृपतिः कुट्टोऽभीमसेनं स्तनान्तरे । १८५०
 आजघान नरव्याघ्रः शरेणानतपर्वणा । सोऽतिविद्धो महेश्वामसेन राज्ञा महारथः ।
 मूर्च्छयाभिपरीताङ्गो ध्वजयष्टिमुपाश्रितः । तांस्तु भीतान् समालक्ष्य भीमसेनश्च मूर्च्छितं ।
 ननाद बलवन्नादं भगदत्तः प्रतापवान् । ततो घटोत्कचो राजन् दृष्ट्वा भीमं तयागतं ।
 मंक्रुद्धो राक्षसो घोरस्तत्रैवान्तरधीयत् । स कृत्वा दारुणो मायां भीरुणा भयवर्द्धिनीं ।
 अदृश्यत निमेषाङ्काद्द्वोररूपं समाश्रितः । ऐरावतं समावृष्ट्य स्थं मायामयं कृतं । १८५१
 तस्य चान्येऽपि दिङ्मगा बभूवुरनुयायिनः । अञ्जनो वामनश्चैव महापद्मश्च सुप्रभः ।
 त्रय एते महानागा राक्षसैः समधिष्ठताः । महाकायास्त्रिधा राजन् प्रसवन्तो मदं वज्र ।
 तेजोवीर्यबलोपेता महाजवपराक्रमाः । घटोत्कचस्तु स्त्रे नागं प्रेषयामास संयुगे ।
 सगजं भगदत्तन्तु हन्तुकामः परन्तप । ते चान्ये चोदिता नागा राक्षसैः सुमहाबनैः ।
 परिपेतुः सुभंक्रुद्वास्तुर्दन्तास्तुर्दिशं । भगदत्तश्च तं नागं विपाणिरवपीडयन् । १८५२
 सम्पीड्यमानसौर्नागैर्बेदनात्तः शराहतः । अनदत् सुमहानादमिन्द्राश्विनसखनः ।
 तस्य तं नदतो नादं सुघोरं भीमनिखलं । श्रुत्वा भीष्मोऽब्रवीद्वोद्वेगं राजानश्च सुयोधनं ।
 एष युध्यति सङ्ग्रामे हैडिमेन दुरात्मना । भगदत्तो महेश्वामः कृच्छ्रे च परिवर्तते ।
 राक्षसश्च महाकायः स व राजाऽतिकोपनः । प्रुवं भीमौ समरे कालमृत्युममावुभौ ।
 श्रूयते ह्येष च्छाणां पाण्डवानां महाखनः । हस्तिनश्चैव सुमहान् भीतस्य रुदितध्वनिः । १८५३
 तत्र गच्छाम भद्रं वो राजानं परिरक्षितुं । अरव्यमाणः समरे चिप्रं प्राणान् विमोक्ष्यति ।
 तत् त्वरध्वं महावीर्य्यः मा चिरं कुरुतानघाः । महान् विवर्द्धते रौरवः सङ्ग्रामो लोमहर्षणः ।
 भक्तश्च कुलपुत्रश्च प्रूरयत् पूतनापतेः । युक्तं तस्य परित्राणं कर्तुमस्माभिरच्युताः ।
 भीष्मस्य तद्वचः श्रुत्वा भारद्वाजपुरोगमाः । सहिताः सर्व्वराजानो भगदत्तपरीक्षया ।
 उत्तमं जवमास्थाय प्रययुर्वच सोऽभवत् । तान् प्रयातान् समालोक्य युधिष्ठिरपुरोगमाः । १८५४
 पाञ्चालाः पाण्डवैः सार्द्धं पृष्ठतोऽनुययुः परान् । तान्यनीका यथालोक्य राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ।
 ननाद सुमहानादं विस्फोटमशनेरिव । तस्यापि निनदं श्रुत्वा दृष्ट्वा नागांश्च युध्यतः ।
 भीष्मः शान्तनवो भूया भारद्वाजसभाषत । न रोक्षते मे सङ्ग्रामो हैडिमेन दुरात्मना ।
 बलवीर्य्यसमाविष्टः ससहायश्च साम्प्रतं । नैव शक्यो युधा जेतुमपि वज्रभृता स्थं ।
 लम्बलचः प्रहारो च वधश्च आन्तवाहनाः । पाञ्चालैः पाण्डवैश्चैव वयश्च चतविंशताः । १८५५

तस्मै न रोचते युद्धं पाण्डवैर्जितकाश्रिभिः । युज्यतामवहारोऽद्य यो योत्स्यामः परैः सह ।

पितामहवचः श्रुत्वा तथा चक्रुः प्रहर्षिताः । उपायेनापयातास्ते घटोत्कचमयार्हिताः ।

कौरवेषु निहृत्तेषु पाण्डवा जितकाश्रिनः । सिंहनादमकुर्वन् शङ्खवेणुखनैः सह ।

एवं तदभवत् युद्धं दिवसं भरतर्षभ । पाण्डवानां कुरूणाञ्च पुरस्त्रास्त्य घटोत्कचं ।

कौरवास्तु ततस्त्रुणं प्रययुः शिविरं खनं । ब्रौडान्विता निशाकालि पाण्डवैर्यैः पराजिताः ।

९८९०

शरविचित्रावास्तु पाण्डुपुत्रा महारथाः । युद्धे समनमो राजन् जग्मुः स्वशिविरं प्रति ।

पुरस्त्रास्त्य महाराज भीममेनघटोत्कचौ । पूजयन्तो महाराज मुदा परमया युताः ।

नदन्तो विविधान्नादान् त्र्यम्बकान्विभूषितान् । सिंहनादांश्च कूर्वाणा विमिश्रान् शङ्खनिःखनैः ।

निनदन्तो महात्मानः कम्पयन्तश्च मेदिनीं । घटयन्तश्च मर्माणि तव पुत्रस्य मारिष ।

प्रयाताः शिविरायैव निशाकाले परन्तपाः । दुर्योधनस्तु नृपतिर्दीनो भ्रातृवधेन च ।

९८९१

मुहूर्तं चिन्तयामास वाष्पशोकममाकुलः ततः कृत्वा विधिं सर्वं शिविरस्य यथाविधि ।

प्रदधौ शोकसन्तप्तो भ्रातृव्यमनकषितः ।

इति श्रीमहाभारते भोमवधपर्वणि भोमवधपर्वणि चतुर्थयुद्धदिवसवहारे चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ भयं मे समहत् जानं विस्मयश्चैव सञ्जय । श्रुत्वा पाण्डुकुमाराणां कर्म देवैः सुदुष्करं ।

पुत्राणाञ्च पराभावं श्रुत्वा सञ्जय मर्त्यशः । चिन्ता मे महती भूता भविष्यति कथन्त्विति ।

ध्रुवं विदुरवाक्यानि धत्स्यन्ति हृदयं मम । तथा हि दृश्यते सर्वं देवयोगेन सञ्जय ।

९८९२

तत्र भोममुखान् शूरांस्तस्त्वज्ञान् योधसत्तमान् । पाण्डवानामनोकेषु योधयन्ति प्रहारिणः ।

किन्तु तपन् महात्मानः पाण्डुपुत्रा महाबलाः । किन्तु दत्तवरास्तात किं वा ज्ञानं विदन्ति ते ।

येन चयं न गच्छन्ति द्वित्रितारागणा इव । पुनः पुनर्न मृश्यामि हन्तैर्येनैव पाण्डवैः ।

मध्येव दण्डः पतति दैवात्परमहर्षणः । यथाबध्नाः पाण्डुमुतास्तथाबध्नाश्च मे मुताः ।

एतन्मै सर्वमाचक्ष्व यथातत्त्वेन सञ्जय । न हि पारं प्रपश्यामि दुःखस्यास्य परन्तप ।

९८९३

समुद्रस्थेव महतो भुजाभ्यां प्रतरन्तरः । पुत्राणां व्यसनं मन्ये ध्रुवं प्राप्ते सुदारुणं ।

घातयिष्यति मे पुत्रान् मूर्खान् भीमो न संशयः । न हि पश्यामि तं बोरं यो मे रचेत् सुतान् रणे ।

ध्रुवं त्रिनाशः समगे पुत्राणां मम सञ्जय । तस्मान्मे कारणं स्मृत युक्तैश्च विवेकतः ।

पृच्छतो वै यथातत्त्वं सर्वम्, अहं तुमर्हमि । दुर्योधनस्तु यच्चक्रे दृष्ट्वा स्वान्तिमुखान् रणे ।

भोमद्वेष्टेणै कृपश्चैव भौबलियो जयद्रथः । दौर्गन्धर्वोऽपि भवेत्स्यामो विकर्णो वा महाबलः ।

९८९४

निश्चयो वाऽपि क्लृप्तयो तदा ह्यासौन्महात्मानां । विमुखेषु महाप्राज्ञ मम पुत्रेषु सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एतन् राजन्नवदितः श्रुत्वा चैववधारय । नैव मन्त्रकृतं किञ्चित्त्रैव मायां तथाविधाम् ।

न वै बिभोषिकां काञ्चिद् राजन् कुर्वन्ति पाण्डवाः । युध्यन्ति ते यथान्यायं शक्तिमन्तश्च संयुगे ।

दर्शय सर्वं कौरवैरपि जीवितादीनि भारत । आरभन्ते सदा पार्थाः प्रार्थयाना महद्ययः ।

ते न युद्धाच्चिर्वर्त्तन्ते धर्मोपेता महाबलाः । श्रिया परमया युक्ता यतो धर्मो नतो जयः ।

२८१४

तेनाबध्ना रणे पार्था जययुक्तास्व पार्थिव । तव पुत्रा दुरात्मानः पापेस्वभिगताः सदा ।

निष्ठुरा ह्येनकर्माणस्तेन हीयन्ति संयुगे । स्वहृदि नृशंमानि पुत्रैस्तव जनेश्वर ।

निहतानीह पाण्डुनां नीचैरिव यथा नरैः । सर्वेऽद्य तदनादृत्य पुत्राणां तव किंस्वियं ।

सापङ्गवास्तु यैवास्मन् पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज । न चैतान् बह्व मय्यन्ते पुत्रास्तव विशास्यते ।

तस्य पापस्य मतं क्रियमाणस्य कर्मणः । सम्प्राप्तस्तु महहोरां फलं किम्याकमन्त्रिभं ।

२८१०

तत्तद्बुद्ध्वा महाराज सपुत्रः ससहजानः । नावबुध्यसि यद्राजन् वार्यमाणः सहजानैः ।

विदुरेणैव भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना । तथा मया चाप्यमकृतं वार्यमाणो न बुधमे ।

वाक्यं हितञ्च पथ्यञ्च मन्दः पथ्यमिषोऽयं । पुत्राणां मतमाख्याय जितान् पश्यसि पाण्डवान् ।

गृण भूयो यथातत्त्वं यस्मां त्वमनुपृच्छसि । कारणं भरतेश्वर पाण्डवानां जयं प्रति ।

तत्तेऽहं कथयिष्यामि यथाश्रुतमरिन्दम । दुर्योधनेन संघट्ट एतमर्थं वितामहः ।

२८१५

दृष्ट्वा भ्रातृन् रणे सर्वान् विजितान् सुमहारथान् । शोकममूढहृदयो निशाकाले स्म कौरव ।

पितामहं महाप्राज्ञं विनयेनोपगम्य ह । यदब्रवीत् सुतस्ते च तन्मे गृणु जनेश्वर ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ द्रोणस्य त्वञ्च शन्यस्य रूपो द्रोणिस्तथैव च । कृतकर्मा च हार्दिकः कामोजस्य सुदर्किनः ।

भूरिश्रवा विकर्णस्य भगदन्तस्य वीर्यवान् । महारथाः समाख्याताः कुनपुत्रास्तनुत्यजः ।

चयाणामपि लोकानां पर्थ्याप्रा इति मे मतिः । पाण्डवानां समस्ताश्च न तिष्ठन्ति पराक्रमे ।

२८१०

तव मे संशयो जातस्तस्माच्चक्षुः पृच्छतः । यं ममाश्रित्य कान्तेया जयन्त्यस्मान् पदे पदे ।

॥ भीष्म उवाच ॥ शृणु राजन् वचो मङ्गं यत्त्वं वक्ष्यामि कौरव । बह्वशस्य मयोक्तोऽसि न च मे तत्त्वया हतं ।

क्रियतां पाण्डवैः भाङ्गं शमो भरतमत्तम । एतत् सममहं मन्ये पृथिव्यास्तव वा विभो ।

भुङ्क्ष्वंमं पृथिवीं राजन् भ्रातृभिः सहितः सुखी । सुहृदस्तर्पयन् सर्वान् नन्दयंश्चापि बान्धवान् ।

न च मे क्रोशतस्मात् श्रुतवानसि वै पुरा । तदिदं समनुप्राप्तं यत् पाण्डून्वमन्यसे ।

२८११

यस्य हेतुरबध्यते तेषामक्रियकर्मणः । तं शृणुस्व महाराज मत्तः कथयतः प्रभो ।

नास्ति लोकेषु तद्भूतं भविता नो भविष्यति । यो जयेत् पाण्डवान् सर्वान् पानितान् शार्ङ्गधन्वन् ।

यत्तु मे कथितं तात मुनिभिर्भावितात्मभिः । पुराणगीतं धर्मज्ञ तच्छृणुस्व यथातथा ।

पुराकिल सुराः सर्वे ऋषयश्च समागताः । पितामहमुपाशेदुः पर्वते गन्धमादने ।

तेषां मध्ये सुखासीनः प्रजापतिरपश्यत । विमानं प्रज्ज्वलन् भासा स्थितं प्रवरमम्बरं ।

२८१०

धामेनावेध तद्ब्रह्मा कृत्वा च नियतोऽञ्जलिं । नमस्कृत्वा चष्टात्मा पुरुषं परमेश्वरं ।

ऋषयस्त्वथ देवाश्च दृष्ट्वाकाशे समुत्थितं । स्थिताः प्राञ्जलयः सर्वे पश्यन्तो महदद्भुतं ।

यथावच्च तमभ्यर्च्य ब्रह्मा ब्रह्मविदा वरः । जगाद् जगतः स्रष्टा परं परमधर्मवित् ।

विश्वावसुर्विश्वमूर्त्तिर्विश्वेश विश्वक्सेनो विश्वकर्मा वशो च । विश्वेश्वरो वांसुदेवोऽसि तस्माद्योगात्मानं देवतं त्वामुपैमि ।

जय विश्व महादेव जय लोकहिते रत । जय योगेश्वर विभो जय योगपरावर ।
 पद्मनाभ विशालाक्ष जय लोकेश्वरेश्वर । भूतभव्यभवन्नाथ जय सौम्यात्मजात्मज ।
 अशङ्क्यगुणाधार जय सर्वपरायण । नारायण सुदुष्पार जय शार्ङ्गधनुर्धर ।
 जय सर्वगुणोपेत विश्वमूर्त्ते निरामय । विश्वेश्वर महाबाहो जय लोकार्थतत्पर ।
 महोरग वराहाय हरिकेश विभो जय । हृत्विश्व दिशामीश विश्वावाममिताव्यय ।
 व्यक्ताव्यक्तामितस्थान नियतेन्द्रिय सत्क्रिय । असङ्ख्येयात्मभावज्ञ जय गम्भीर कामद ।

१८४.

१८५.

अमन्तविदितब्रह्म नित्यं भूतविभावन । कृतकार्यं कृतप्रज्ञ धर्मज्ञ विजयावह ।
 गुह्यात्मन् सर्वयोगात्मन् स्फुटसंभूतसम्भव । भूतात्मतत्त्वलोकेश जय भूतविभावन ।
 आत्मयोगेन महाभाग कल्पसङ्क्षेपतत्पर । उद्गावनमनोभाव जय ब्रह्मजनप्रिय ।
 निसर्गसर्गनिरत कामेश परमेश्वर । अमृतोद्भय सद्भाव युगाग्ने विजयप्रद ।

१८५.

प्रजापतिपते देव पद्मनाभ महाबल । आत्मभूत महाभूत कर्मात्मन् जय सर्वद ।
 पादौ तव धरा देवो दिशो बाहुर्दिवः शिरः । मूर्त्तिलोऽङ्गं सुराः कायश्चादित्यौ च चतुर्वि ।
 बलं तपश्च सत्यञ्च धर्मकर्मात्मजं तव । तेजोऽग्निः पवनः श्याम आपस्तो खेदसम्भवाः ।
 अश्विनौ श्रवणौ नित्यौ देवौ जिह्वा मरुत्ततो । वेदाः संस्कारनिष्ठा हि त्वयेदं जगदाश्रितं ।
 सङ्गां न परिमाणं ते न तेजो न पराक्रमं । न बलं योगयोगीश जानीमहे न सम्भवं ।
 लङ्कानिगता देव नियमैस्त्वं समाश्रिताः । अर्चयामः सदा विष्णो परमेशं महेश्वरं ।
 श्रवणौ देवगन्धर्वा यचराक्षसपन्नगाः । पिशाचा मानुषाश्चैव मृगपक्षिचरोरुपाः ।

१८६.

एवमादि मया सृष्टं पृथिव्यां तत्प्रसादजं । पद्मनाभ विशालाक्ष कृष्ण दुःखप्रणाशन ।
 त्वं गतिः सर्वभूतानां त्वं नेता त्वं जगन्मुखं । तत्प्रसादेन देवेश सुखिनो विबुधाः सदा ।
 पृथिवी निर्भयादेव तत्प्रसादात् सदाऽभवत् । तस्माद्भव विशालाक्ष यद्वंशविवर्द्धनः ।
 धर्मसंस्थापनार्थाय दैतेयानां बधाय च । जगतो धारणार्थाय विज्ञाप्यं कुरु मे विभो ।

१८६.

यत्तत् परमकं गुह्यं तत्प्रसादादिदं प्रभो । वासुदेव तदेतत्ते मयोद्गीतं यथातथं ।
 दृष्ट्वा सङ्कर्षणं देवं स्त्रियमात्मानमात्मना । कृष्ण तमात्मनः साक्षी प्रद्युम्नं स्यात्समम्भवं ।
 प्रद्युम्नश्चानिरुद्धं तु यं विदर्भ्येषुमव्ययं । अनिरुद्धोऽमृजन्मां वै ब्रह्माणं लोकधारिणं ।
 वासुदेवमयः सोऽहं त्वयैवास्मि विनिर्मितः । विषृज्य भागवत्तात्मानं ब्रज मानुषतां विभो ।
 तत्रासुरवधं कृत्वा सर्वलोकसुखाय वै । धर्मं स्थाप्य यशः प्राप्य योगं प्राप्स्यसि तत्त्वतः ।
 त्वां हि ब्रह्मर्षयो लोके देवास्त्रामितविक्रम । तैस्तैः स्त्रीर्नामभिर्भक्ता गायन्ति परमाहुतं ।

१८७.

स्थिताश्च सर्वे त्वयि भूतसङ्गाः कृत्वाश्रयं त्वां वरदं सुबाहो । अनादिमध्यान्तमपारयोगं लोकस्य सेतुं प्रवदन्ति विप्राः ।

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि विश्वोपाख्याने पञ्चषष्ठोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

॥ भीम उवाच ॥ ततः स भगवान् देवो लोकानामीश्वरेश्वरः । ब्रह्माणं प्रत्युवाचेदं श्लिग्गगम्भीरया गिरा ।

विदितं तात योगाग्ने सर्वमेव तवेक्षितं । तथा तद्भवितुं कृत्वा तच्चैवान्तरधीयत ।
 ततो देवर्षिगन्धर्वा विस्मयं परमं गताः । कौटिल्यपराः सर्वे पितामहमथाब्रुवन् । ९८५
 कौन्त्ये यो भगवता प्रणम्य विनयादिभिः । वाग्भिः स्तुतो वरिष्ठाभिः श्रोतुमिच्छामहे वयं ।
 एवमुक्तस्तु भगवान् प्रत्युवाच पितामहः । देवब्रह्मर्षिगन्धर्वान् सर्वान् मधुरया गिरा ।
 यत्तत्परं भविष्यच्च भविता यच्च यत्परं । भूतात्मा यः प्रभुसैव ब्रह्मा यच्च परं पदं ।
 तेनास्मि हृतसंवादः प्रसन्नैर्न सुरर्षभाः । अगतोऽनुग्रहार्थाय याचितो मे अगत्यतिः ।
 मानुषं लोकमातिष्ठ वासुदेव इति श्रुतः । असुरगणां बधार्थाय सम्भवस्व महीतले । ९८६
 सङ्ग्रामे निहता ये ते दैत्यदानवराक्षसाः । त इमे नृषु सम्भूता घोररूपा महाबलाः ।
 तेषां बधार्थं भगवान् नरेण सहितो बली । मानुषीं योनिमास्थाय चरिष्यमि महीतले ।
 नरनारायणौ तौ तु पुराणाद्विपश्चिता । अजेयौ हि रणे ये तौ समेतैरभरैरपि ।
 सहितौ मानुषे लोके सम्भूतावमित्युतौ । मूढास्ते तौ न जानन्ति नरनारायणाद्विभौ ।
 यस्याहमात्मजो ब्रह्मा सर्वस्व जगतःपतिः । वासुदेवोऽनुनेयो वः सर्वलोकमहेश्वरः । ९८७
 तथा मनुष्योऽयमिति कदाचित् सुरसत्तमाः । नावज्ञेयो महाबोधिः ब्रह्मचक्रगदाधरः ।
 एतत्परमकं गुणमेतत्परमकं पदं । एतत् परमकं ब्रह्म एतत् परमकं यशः ।
 एतदचरमव्यक्तमेतच्छाश्वतमेव च । एतत् पुरुषसंज्ञो वै गीयते ज्ञायते न च ।
 एतत्परमकं तेज एतत् परमकं सुखं । एतत् परमकं सत्यं कीर्तितं विश्वकर्माणां ।
 तस्मात् सुरासुरैः सर्वैः मेरैश्चामितविक्रमः । नावज्ञेयो वासुदेवो मानुषोऽयमिति प्रभो । ९८८
 यस्य मानुषमात्रोऽयमिति ब्रूयात् स मन्दधीः । हृषीकेशमवज्ञानात्तमाज्जः पुरुषधमं ।
 तं योगिनं महात्मानं प्रविष्टं मानुषीं तनूं । योऽवमन्येद्वासुदेवं तमाज्जस्लामसं जनाः ।
 देवं चराचरात्मानं श्रवत्साङ्गं सुवर्चसं । पद्मनाभं न जानाति तमाज्जस्लामसं जनाः ।
 किरोटकौस्तुभधरं मित्राणामभयङ्करं । अवजानन् महात्मानं घारे तमसि मज्जति ।
 एवं विदित्वा तत्त्वार्थं लोकानामोश्वरेश्वरः । वासुदेवो नमस्कार्यः सर्वलोकैः सुरोत्तमाः । ९८९
 ॥ भीष्मउवाच ॥ एवमुक्त्वा स भगवान् सदेवर्षिगणान् पुरा । विस्मज्य सर्वभूतानि जगाम भवनं स्वकं ।
 ततो देवाः सगन्धर्वा मुनेर्योऽक्षरसोऽपि च । कथां तां ब्रह्मणा गीतां श्रुत्वा प्रीता दिवं ययुः ।
 एवं श्रुतं मया तात श्वषीणां भावितात्मनां । वासुदेवं कथयतां ममवाचे पुरातनं ।
 जामदग्न्यस्य रामस्य मार्कण्डेयस्य धीमतः । व्यासनारदयोश्चापि श्रुतं श्रुतविशारद ।
 एतदर्थं च विज्ञाय श्रुत्वा च प्रभुमव्ययं । वासुदेवं महात्मानं लोकानामोश्वरं प्रभुं ।
 यस्य स्यादात्मजो ब्रह्मा सर्वस्व जगतःपतिः । कथं न वासुदेवोऽयमर्च्यश्चैव्यश्च मानवैः ।
 वारितोऽसि पुरा तात मुनिभिर्भावितात्मभिः । मा गच्छ संयुगं तेन वासुदेवेन धर्मिना ।
 पाण्डवैः साङ्गमिति यत्तत्तं मोक्षं बुध्यसे । मन्ये त्वां राक्षसं क्रूरं तथा चासितमोदृतः ।

तस्मात् द्विषमि गोविन्दं पाण्डवश्च धनञ्जयं । नरनारायणौ देवौ कोऽप्यो द्विव्याङ्गि मानवः ।
 तस्माद्भूविमि ते राजन्नेषोऽभौ शाश्वतोऽव्ययः । सर्वलोकमयो नित्यः शास्ता धाता धरो भुवः । १०५
 लोकान् धारयते यस्मिंश्चराचरगुरुः प्रभुः । योद्धा जयश्च जेता च सर्वप्रकृतिरीश्वरः ।
 राजन् सत्त्वमयो ह्येष तमोरजविवर्जितः । यतः कृष्णस्तनो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः ।
 तस्य माहात्म्ययोगेन योगेनात्ममयेन च । श्रुताः पाण्डुसुता राजन् जयस्येषां भविष्यति ।
 श्रेयास्तुक्तां सदा बुद्धिं पाण्डवानां दधाति यः । बलञ्चापि रणे नित्यं भयेभ्यश्चैव रक्षति ।
 स एष शाश्वतो देवः सर्वभूतमयः शिवः । वामुदेव इति ख्यातो यन्मां त्वं परिपृच्छसि । १०६
 ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः । सेव्येभ्य रथे चैव नित्ययुक्तैः स्तुतकर्मभिः ।
 द्वापरस्य युगस्यान्ते आदौ कलियुगस्य च । सात्वतं विधिमाम्नाय गीतः सङ्कर्षणेन यः ।
 स एष सर्वं सुरमर्त्यलोकं समुद्रकचान्तरिताः पुरीश्च । युगे युगे मानुषश्चैव वासं पुनः पुनः सृजते विश्वकर्मा ।
 इति श्रीमहाभारते भोगवधपर्वणि भोगवधपर्वणि विश्वोपाख्यानं षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥
 ॥ दुर्योधन उवाच ॥ वामुदेवो महद्भूतं सर्वलोकेषु कथ्यते । तस्यागमं प्रतिष्ठाञ्च ज्ञातुमिच्छे पितामह ।
 ॥ भोग उवाच ॥ वामुदेवो महद्भूतं सर्वदेवतदैवतं । न परं पुण्डरीकाचाहस्यते भरतर्षभ । १०७
 मार्कण्डेयश्च गोविन्दं कथयत्यद्भुतं महत् । सर्वभूतानि भूतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः ।
 आपो वायुश्च तेजश्च त्रयमेतदकल्पयत् । स स्रष्टा पृथिवीं देवः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ।
 अप्सु वै शयनं चक्रे महात्मा पुरुषोत्तमः । सर्वतजोमयो देवो योगात् सुखाप तत्र ह ।
 मुखतः सोऽग्निमसृजत्प्राणादायुमयापि च । सरस्वतीं च वेदांश्च मनसः ससृजेऽच्युतः ।
 एष लोकान् ससृजादौ देवान्सर्षिणैः सह । निधनं चैव मृत्युश्च प्रजानां प्रभवाययौ । १०८
 एष धर्मश्च धर्मज्ञो वरदः सर्वकामदः । एष कर्ता च कार्यं च स वै देवः स्वयं प्रभुः ।
 भूतस्त्वयस्त्वविश्वश्च पूर्वमेतदकल्पयत् । स्रष्टारं जगत्स्यापि महात्मा प्रभुरव्ययः ।
 अग्रजं सर्वभूतामां सङ्कर्षणमकल्पयत् । श्रेष्ठश्चाकल्पयद्देवमनन्तमिति यं विदुः ।
 यो धारयति भूतानि धरां चैव सपर्व्वन्तं । ध्यानयोगेन विज्ञास्य त्वंदन्ति महौजसं ।
 कर्णस्तोतोल्लवश्चापि मधुं नाम महासुरं । तमुग्रमुग्रकर्माणमुग्रं बुद्धिं समास्थितं । १०९
 ब्रह्मणोपचितिं कुर्वन्ब्रह्मण पुरुषोत्तमः । तस्य तात बधादेव देवदानवमानुषाः ।
 मधुसूदनमित्याहुः श्लषयश्च जनार्दनं । वराहश्चैव सिंहश्च त्रिविक्रमगतिः प्रभुः ।
 एष माता पिता चैव सर्वेषां प्राणिनो हरिः । हरिर्हि पुण्डरीकाचाश्च भूतं न भविष्यति ।
 मुखतो ह्यसृजद्विप्रात्याहुर्भ्यां क्षत्रियांस्तथा । वैश्यांश्चाप्यूरुतो राजन् शूद्रान्यद्भ्यां तथैव च ।
 तपसा नियतो देवन्निधानं सर्वदेहिनां । ब्रह्मभूतममावर्ष्या पौर्णमासो तथैव च । ११०
 योगभूतं परिचरन् केशवं महदाप्नुयात् । केशवं परमन्तेजः सर्वलोकपितामहं ।
 एतमाहुर्हृषीकेशं मुनयो वै नराधिप । एतमेव विजानीयादाचार्यं पितरङ्गुहं ।

कृष्णो यस्य प्रसीदेत लोकास्तेनाचया जिताः । यश्चैवेनं भयस्थाने केशवं शरणं ब्रजेत् ।

यदा नरः पठेत्तेदं स्तुतिमांस भवेत्सुखो । ये च कृष्णं प्रपद्यन्ते ते न मुच्यन्ति मानवाः ।

भक्षे महति यो मग्नान्पाति नित्यं जनादेनः । एतद्युधिष्ठिरो ज्ञात्वा याथातथ्येन भारत ।

१०१

सर्वात्मना महदेवं केशवं जगदीश्वरं । प्रपन्नः शरणं राजन्यागोशं पृथिवीश्वर ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मबधपर्वणि विश्वोपाख्याने, सप्तषष्ठोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

॥ भीष्मउवाच ॥ गृणु चेदं महाराज ब्रह्मप्रोक्तं स्तवं मम । ब्रह्मर्षिभिश्च देवेश यः पुरा कथितो भुवि ।

साध्यानामपि देवानां देवदेवेश्वरः प्रभुः । लोकभावनभावज्ञ इति त्वं नारदोऽब्रवीत् ।

भूतशब्धं भविष्यश्च मार्कण्डेयोऽभ्युवाच ह । यज्ञानां चैव यज्ञं त्वाञ्चकं स्थापयंतस्तथा ।

देवदेवोऽसि भूतानामिति देपायनोऽब्रवीत् । पूर्वं प्रजानिसर्गेषु दत्तमाहुः प्रजापतिं ।

१०२

सृष्टारं सर्वभूतानामग्निरास्त्रं ततोऽब्रवीत् । अव्यक्तं ते शरीरोत्पत्त्यं व्यक्तं मनसि स्थितं ।

देवा वाक्छंभवाश्चेति देवलस्त्वं तथाऽब्रवीत् । शिरसा ते दिवं व्याप्तं बाहुभ्यां पृथिवी धृता ।

जठरे च चयो लोकाः पुरुषोऽसि मनातनः । देवन्तामभिजानन्ति तपसामाविता नराः ।

आत्मदर्शनतृप्तानामृषीणां चामि मत्तमः । राजर्षिणामुदाराणामाहवेष्वनिवर्तिनां ।

सर्वधर्मप्रधानानां त्वज्जतिमधुसूदन । इति नित्यं योगविद्विगर्भान् पुरुषोत्तमः ।

१०३

सनत्कुमार प्रमुखैः स्तूयतेऽभ्यर्च्योत्तरे । एष ते विस्तरस्तात सङ्क्षेपश्च प्रकीर्तितः ।

केशवस्य यथातत्त्वं सुप्रीतो भव केशवे ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ पृथं श्रुत्वा तदाख्यानं महाराज सुतस्तव । केशवं ब्रह्मणेन स पाण्डवांश्च महारथान् ।

तमब्रवीन्महाराज भीष्मः ज्ञाननवः पुनः । माहात्म्यन्ते श्रुतं राजन् केशवस्य महात्मनः ।

नरस्य च यथातत्त्वं यन्मां ले परिपृच्छसि । यदर्थं नृषु सम्भूतो नरनारायणानुभौ ।

१०४

अजेयौ च यथा वीरौ संयुगेष्वपराजितौ । यथा च पाण्डवा राजन्नबन्धा युधि कल्यचित् ।

प्रीतिमान् हि दृढं कृष्णः पाण्डवेषु यशस्विषु । तस्माद्ब्रवीमि राजेन्द्र श्रमो भवतु पाण्डवैः ।

पृथिवीं भुङ्क्तु सहितो भ्रातृभिर्बनिभिर्व्यथै । नरनारायणैः देशववज्ञाय विनङ्क्ष्यसि ।

एवमुक्त्वा तव पिता तूष्णीमाधीदृशाम्यते । व्यमर्ज्यश्च राजानं शिविरञ्च विवेश ह ।

राजा च शिविरं प्रायात् प्रणिपत्य महात्मने । शिष्ये च श्रयने शुभ्रे तां रात्रिं भरतर्षभ ।

१०५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मबधपर्वणि विश्वोपाख्याने अष्टषष्ठोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ व्युषितायाश्च श्रव्यं मुनिना च दिवाकरे । उभे स्नेने महाराज युद्धायैव समीयतुः ।

अभ्यधावन् सङ्कुट्टाः परस्परजिगोषवः । ते सर्वे सहिता युद्धे समालोक्य परस्परं ।

पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च राजन् दुर्मन्त्रिते तव । व्यूहै च व्यूहा सन्नद्धाः सम्पृच्छन्तः प्रहारिणः ।

अरचन्मकरं व्यूहं भीष्मो राजन् समन्ततः । तथैव पाण्डवा राजन्नरचन् व्यूहमात्मनः ।

स निधेयो महाराज पिता देवव्रतस्तव । महता रथवर्गेन संवृता रथिनां वरः ।

१०६

इतरे चाव्युः सर्वे यथास्थानमवस्थिताः । रथिनः पत्तयस्यैव दन्तिनः सादिनस्तथा ।
 तान् दृष्ट्वा प्रोद्यतान् मध्ये पाण्डवाश्च यशस्विनः । श्रेणेन व्यूहराजेन तेनाजेयेन संयुगे ।
 अशोभत मुखे तस्य भीमसेना महाबलः । नेत्रे शिखण्डी दुर्द्धर्षा धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
 शीर्षे चास्याभवद्दोरः सात्यकिः सत्यविक्रमः । विधुन्वन् गाण्डिवं पार्षीं योशायामभवत्तदा ।
 अशौहिण्या सबलया वामपक्षोऽभवत्तदा । महात्मा द्रुपदः श्रीमान् महपुत्रेण संयुगे । १०६५
 दक्षिणस्याभवत् पचः कैकेयोऽशौहिणीपतिः । धृष्टतो द्रौपदेयाश्च सौभद्रस्यापि बौर्धवान् ।
 धृष्टे समभवच्छ्रीमान् स्वयं राजा युधिष्ठिरः । भाद्रभ्यां सहितो बीरो यमाभ्याश्चाहविक्रमः ।
 प्रविश्य तु रणे भीमो मकरं मुखतस्तथा । भीष्ममासाद्य सङ्ग्रामे क्वाद्यामास सायकैः ।
 ततो भीष्मो महास्त्राणि पातयामास बौर्धवान् । मोहयन् पाण्डुपुत्राणां व्यूहं सैन्यं महाहवे ।
 संमुह्यति तदा सैन्ये त्वरमाणो धनञ्जयः । भीष्मं शरसहस्रेण विव्याध रणमूर्द्धन । १०६६
 युधि सन्ध्या चास्त्राणि भीष्ममुक्तानि संयुगे । खेनानोकेन धृष्टेन युद्धाय समवस्थितः ।
 ततो दुर््योधनो राजा भारद्वाजमभाषत । पूर्व्वं दृष्ट्वा बधं धोरं बलस्य बलिनां वरः ।
 भाद्रणाञ्च बधं मध्ये त्वरमाणो महारथः । आचार्यं मततं त्वं हि हितकामो ममानघ ।
 वयं हित्वा समाश्रित्य भीष्मं चैव पितामहं । देवानपि रणे जेतुं प्रार्थयामो न मंशयः ।
 किम् पाण्डुसुतान् युद्धे हिनोर्ध्वपराक्रमान् । स तथा कुह भद्रन्ते यथा बध्यन्ति पाण्डवाः । १०६७
 एवमुक्तस्ततो द्रोणस्तव पुत्रेण संयुगे । अभिनत् पाण्डवानीकं प्रचमांणस्य सात्यकिः ।
 सात्यकिश्च ततो द्रोणं वारयामास भारत । ततः प्रवृत्ते युद्धं घोररूपं मयानकं ।
 श्रेनेयन्तु रणे क्रुद्धो भारद्वाजः प्रतापवान् । अविध्यद्दशभिर्बाणैर्जंबुदेशे स्मयन्निव ।
 भीमसेनस्ततः क्रुद्धो भारद्वाजमविध्यत । सरत्तन् सात्यकिं राजन् द्रोणाच्छस्त्रभृताम्बरात् ।
 ततो द्रोणश्च भीष्मश्च तथा शन्यश्च मारिष । भीमसेनं रणे क्रुद्धो क्वाद्याञ्चकिरे शरैः । १०६८
 तथाऽभिमन्युः संक्रुद्धो द्रौपदेयाश्च मारिष । विविधुर्निशितैर्बाणैः सर्वांस्तानुद्यतायुधान् ।
 भीष्मद्रोणौ तु संक्रुद्धावापतन्तौ महाबली । प्रत्युद्ययौ शिखण्डी च महेष्वासो महाहवे ।
 प्रयत्न्य बलवद्दोरो धनुर्जलदनिःस्त्रनं । अभ्यवर्षच्छरैस्तूष्णीं क्वाद्यानो दिवाकरं ।
 शिखण्डिनं तयासाद्य भारतानां पितामहः । अवर्ज्यत सङ्ग्रामे स्त्रीत्वं तस्यानुमंस्मरन् ।
 ततो द्रोणो महाराज अभद्रवत संयुगे । रक्ष्यमाणस्तदा भीष्मं तव पुत्रेण चोदितः । १०६९
 शिखण्डी तु समासाद्य द्रोणं शस्त्रभृतां वरं । अवर्ज्यत सन्त्वस्तो युगान्ताग्निमिवोज्ज्वलं ।
 ततो बलेन महता पुच्छस्तव विश्राम्यते । जुगोप भीष्मसाद्य प्रार्थयानो महद्यशः ।
 तथैव पाण्डवा राजन् पुरस्कृत्य धनञ्जयं । भीष्ममेवाभ्यवर्तन्त जये कृत्वा कृढां मतिं ।
 तद्युद्धमभवत्तद्योरं देवानां दानवैरिव । जयमाश्रंसतां मध्ये यशश्च महदहन्तं ।
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मबंधपर्वणि पञ्चमदिवसयुद्धारम्भे एकोनसप्ततोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अकरोन्मुलं युद्धं भीष्मः शान्तनवस्तदा । भीममेनभयादिच्छन् पुत्त्रांस्तारयितुन्तव ।
 पूर्वाह्ने तु महारौद्रं राक्षां युद्धमवर्त्तत । कुरूणां पाण्डवानाञ्च मुख्यगूरुविनाशनं ।
 तस्मिन्नाकुलमङ्गलं वर्त्तमाने महाभये । अभवत्तुमुलः शब्दः संपृश्नन् गगनं महाम् ।
 नदद्भिश्च महानागैर्घृषमाणैश्च वाजिभिः । भेरीशङ्खनिनादैश्च तुमुलं समपद्यत ।
 युयुत्सवस्ते विक्रान्ता विजयाय महाबलाः । अन्योऽन्यमभिगर्जन्तो गोष्ठेषु वृषभा इव ।
 शिरसां पात्यमानानां समरे निश्चितैः शरैः । अस्मदृष्टिर्वाकाश्च बभूवुर्भगतर्षभ ।
 कण्डलोष्णोषधारीणि जातकूपोज्ज्वलानि च । पतितानि स्म दृश्यन्ते शिरांसि भगतर्षभ ।
 विशिखोन्मथितैर्गात्रैः शिरोभिश्च सकण्डलैः । सहस्ताभरणैश्चान्यैर्भवच्छादिता मही ।
 कवचोपहितैर्गात्रैर्भुजैश्च समलङ्कृतैः । मुखैश्च चन्द्रमङ्काग्रैरक्तान्तनयनैस्तथा ।
 गजवाजिमनुष्याणां सर्वैर्गात्रैश्च भृपते । आसीत् सर्वथा समाकीर्णा मुहूर्त्तान् वसुन्धरा ।
 रजोमघैश्च तुमुलैः शस्त्रविद्युत्प्रकाशिभिः । आयुधानाञ्च निर्घोषः स्तनयितुर्धमाऽभवत् ।
 स संप्रहारस्तुमुलः कटुकः शोणितोदकः । प्रावर्त्तत कुरूणाञ्च पाण्डवानाञ्च भारत ।
 तस्मिन् महाभये घोरे तुमुले लोमहर्षणे । ववर्षुः शरजालानि चक्षिया युद्धदुर्मदाः ।
 क्रोशन्ति कुञ्जराश्चात्र शरवर्षप्रतापिताः । तावकानां परेषाञ्च पर्यधावन् समुद्यताः ।
 भंरन्मानां च बीराणां धीराणामतितेजसा । धनुषां तलघोषेण न प्राज्ञायत किञ्चन ।
 उत्थितेषु कवचेषु सर्वतः शोणितोदके । अपरे पर्यधावन्त नृपा रिपुबधोद्यताः ।
 शरशक्तिगदाभिश्च खड्गैश्चामिततेजसः । निजघ्नुः समरेऽन्योन्यं गूढाः परिघबाहवः ।
 बभ्रमुः कुञ्जराश्चात्र शरैर्विद्धा निरकुशाः । अश्वाश्च पर्यधावन्त इतारोऽहो दिशो दश ।
 उत्पत्य निपतन्त्यन्ते शरघातप्रपीडिताः । तावकानां परेषाञ्च पर्यधावन् समन्ततः ।
 बाह्वनोमुत्तमाङ्गानां कार्मुकानां तथैव च । गदानां परिघाणाञ्च हस्तानाञ्चोरुभिः सह ।
 पादानां भूषणानाञ्च केयूराणाञ्च सर्वशः । राशयश्चात्र दृश्यन्ते भीमभीष्मसमागमे ।
 अश्वानां धावमानानां कुञ्जराणां निवर्त्ततां । सङ्घाताः स्म प्रदृश्यन्ते तत्र तत्र विशास्यते ।
 गदाभिरभिभिः प्रामैर्वाणैश्चानतपर्वभिः । जघ्नः परस्परं तत्र चक्षियाः कालघोदिताः ।
 अपरे बाहुभिर्वीरा निघ्नद्वकुशला युधि । बद्धधा सममज्जन्त आरुधैः परिघैर्विव ।
 मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव तलैः कोलैर्विश्वास्यते । अन्योऽन्यं जघ्नरे बीरास्तावकाः पाण्डवैः सह ।
 पतितैः पात्यमानैश्च विषेष्टद्भिश्च मृतले । घोरमयोधधनं तत्र तत्र तत्र नरेश्वर ।
 विरथा रथिमश्चात्र निखिंश्वरधारिणः । अन्योऽन्यमभ्यधावन्त परस्परबधेषिणः ।
 ततो दुर्योधनो राजा कलिजैर्ब्वज्जभिर्हृतः । पुरस्कृत्य रणे भीष्मं पाण्डवामभ्यवर्त्तत ।
 तथैव पाण्डवाः सर्वे परिवार्य वृकोदरं । भीष्ममभ्यद्रवन् कुड्गा रणे रभसवाहनाः ।
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सकुलधुङ्गे सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

२००

२०१

२१०

२१५

२१२०

२११५

॥ सञ्चय उवाच ॥ दृष्ट्वा भीष्मेण संयुक्तान्भ्रातृनन्यांश्च पार्थिवान् । समभधावद्भ्रातृयमुद्यतास्त्रो धनञ्जयः ।

पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं धनुषो गाण्डिवस्य च । ध्वजश्च दृष्ट्वा पार्थस्य सर्व्वेभ्यो भयमाविशत् ।

११२०

चिंहलाङ्गलमाकाशे ज्वलन्ममिव पश्यंतं । असंख्यमानं दृष्ट्वेधु धूमकेतुमिवात्यंतं ।

बहुवर्णश्च चित्रश्च दिव्यं वानरलक्षणं । अपश्याम महाराज ध्वजं गाण्डोदधन्वनः ।

विद्युतं मेघमध्यस्थां भ्राजमानामिवाम्बरे । दृढशुर्गाण्डिवं योधा रूक्मपृष्ठं महामृधे ।

अशुभ्रम मृगं चास्य शक्रलेवातिगम्लितं । सुघोरं तलयोः शब्दं निपतस्तव वाहिनीं ।

चण्डवातो यथा मेघः सविद्युत्स्तनयिन्नुमान् । दिशः संप्लावयामास शरवैर्घैः समन्ततः ।

११२१

अभ्यधावत गाङ्गेयं भैरवास्त्रो धनञ्जयः । दिशं प्राचीं प्रतीचोच्च न जानीमोऽस्त्रमेहिताः ।

कान्दिग्भूताः आन्तपत्रा हताश्चा हतचेतसः । अन्येऽन्यमभिमंस्त्रिष्य योधास्ते भरतर्षभ ।

भीष्ममेवाभिलीयन्ते सह सर्व्वेक्षवात्मजैः । तेषामार्त्तायममभृङ्गोष्मः शान्तनवो रणे ।

समुत्पतन्ति विवस्त्रा रथेभ्यो रथिनस्तथा । सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चापि पदातयः ।

श्रुत्वा गाण्डोवनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाश्वनेः । सर्व्वमैन्यानि भीतानि अवलीयन्त भारत ।

११२०

अथ कस्मोजैरथैर्महद्भिः शीघ्रगामिभिः । गोपानां बहुषाहस्रैर्बलैर्गोपाथनैर्हतः ।

मद्रसोबीरगात्स्यैस्तेजसैश्च विश्राप्यते । सर्व्वकालिङ्गमुख्यैश्च कलिङ्गाधिपतिर्हतः ।

नानानरगणैश्चैन दुःशासनपुरःसरः । जयद्रथश्च नृपतिः सहितः सर्व्वराजभिः ।

हृद्यारोहः बराहैव तव पुच्छेण चोदिताः । चतुर्दशषट्साणि सौबलं पथ्यवारयन् ।

ततस्ते सहिताः सर्व्वे विभक्तश्चवाहनाः । पाण्डवाः समरे जघ्रस्तावकान् भरतर्षभाः ।

११२५

रथिभिर्व्वारणैरथैः पादातैश्च समीरितं । घोरमायोधनं चक्रे महाभ्रमदृगं रजः ।

तोमरप्रासनाराचगजाश्चरथशधिनां । बलेन महता भीष्मः समसञ्जत्किरीटिना ।

आवन्यः काशिराजेन भीममेनेन सैन्धवः । अजातशत्रुर्भद्राणामृषभेण यशस्विना ।

सहपुत्रः सहामात्यः शन्येन समसञ्जत । विकर्णः सहदेवेन चित्रधेनः शिशुण्डिना ।

मत्स्या दुर्य्योधनं जग्मः शकुनिश्च विश्राप्यते । द्रुपदस्येकितानस सात्यकिश्च महारथः ।

११२६

द्रोणेन समसञ्जन्त मपुच्छेण महात्मना । कृपश्च हतवर्माश्च धृष्टद्युम्नमभिद्रुता ।

धृवं प्रव्राजिताश्चानि भ्रातृनागरथानि च । समसञ्जन्त युद्धानि तत्र तत्र समन्ततः ।

निरभ्रे विद्युतस्तीव्रा दिशश्च रजसा वृताः । प्रादुरासम्भोक्ताश्च सनिर्घोता विश्राप्यते ।

प्रादुर्ध्वंभो महावातः पांशुवर्षः पपात च । नभस्यन्तर्दधे सूर्य्यः सैन्येन रजसा वृतः ।

प्रमोहः सर्व्वभूतानामतोव समपद्यत । रजसा चाभिभूतानामस्त्रजालैश्च युध्यतां ।

११२७

वीरबाहुर्विस्मृष्टानां सर्व्वावरणभेदिना । संघ्नादः शरजालानां तुमुलः समपद्यत ।

प्रकाशं चक्रुराकाशमुद्यतानि भुजोत्तमैः । नक्षत्रविमलाभानि शस्त्राणि भरतर्षभ ।

आर्षभाणि विचित्राणि रूक्मजालकृतानि च । समेतुर्दिशु सर्व्वासु चर्माणि भरतर्षभ ।

सूर्यवर्णस्य निस्त्रिंशैः पात्यमानानि सर्व्वजः । दिक्षु सर्व्वस्वदृश्यन्त शरीराणि शिरांसि च ।
 भग्नचक्राचनीडाश्च निपातितमहाभुजाः । हतायाः पृथिवीं जग्मुस्तत्र तत्र महारथाः ।
 परिपेतुर्हयांश्च केचिच्छस्त्रकृतव्रणाः । रथाश्च परिवर्त्तन्ते हतेषु रथयोधिषु ।
 शराहता भिन्नदेहा बद्धयोक्ता हयोत्तमाः । युगानि पर्य्यकर्षन्त तत्र तत्र हि भारत ।
 अदृश्यन्त सस्रताश्च साक्षाः सरथयोधिनः । एकेन बलिना राजन्वाणेन निहता रणे ।
 गन्धं हस्तिमदस्त्रावमात्राय बहवो रणे । सन्निपाते बलौघानां वातमादर्दरे गजाः ।
 बतोरणमहामात्रैः पतद्भिश्च गतासुभिः । बभ्रुवायोधनं कृच्छं नागाचाभिहतैर्गजैः ।
 सन्निपाते बलौघानां चोदितैर्ध्वजारणैः । निपेतुर्युधि मध्मघ्नाः सयोधाः सर्व्वतो गजाः ।
 नागराजापमेहैस्त्रैर्नागैराचिष्य संयुगे । व्यदृश्यन्त महाराज सभ्रमरथकूटराः ।
 विशीर्णरथजालाश्च केशेष्वचिष्य दन्तिभिः । द्रुमशाखा इवान्वित्य निष्पिष्टा रथिनो रणे ।
 रथेषु च रथा युद्धे संसक्ता बरवारणाः । विकर्षन्तो दिशः सर्व्वाः संपेतुः सर्व्वशब्दगाः ।
 तेषां तथा कर्षताश्च गजानां हारमाबन्धौ । मरुसु नलिनोजालं विषक्तमिव कर्षतां ।
 एवं मज्ज्वाहितं तत्र बभ्रुवायोधनं मरुत् । सादिभिश्च पदानैश्च सध्वजैश्च महारथैः ।
 इति श्रीमहाभारते भोगवधपर्व्वणि भोगवधपर्व्वणि मङ्गलयुद्धे एकपत्रतोऽध्यायः ॥ ७१ ॥
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ शिशुण्डो सह मत्स्येन विराटेन विशास्यते । भोगमग्राह्यं महेश्वासामासमाद सुदुर्जयं ।
 द्रोणं कृपं विकर्णश्च महेश्वासान् महाबलान् । राक्षस्यान्यान् रणे गूरान् बह्वनाच्छेदुनञ्चयः ।
 सैन्यवञ्च महेश्वासं सामात्यं सह बन्धुभिः । प्राच्याश्च दार्चिणात्याश्च भूमिपान् भरतर्षभ ।
 पुत्रश्च ते महेश्वासं दुर्योधनममर्षणं । दुःमहश्चैव समरे भीमसेनोऽभ्यवर्त्तत ।
 सहदेवश्च शकुनिमुलूकश्च महारथं । पितापुत्रौ महेश्वासावभ्यवर्त्तत दुर्जयौ ।
 युधिष्ठिरो महाराज गजानोकं महारथः । समवर्त्तत सङ्ग्रामे पुत्त्रेण निहतस्तव ।
 माञ्जोपुत्रस्त नकुलः गूरुः संक्रन्दनो युधि । त्रिगर्त्तानां रथोदारैः समसञ्जत पाण्डवः ।
 अभ्यवर्त्तन्त दुर्दुर्षाः समरे शाल्वकैकयान् । सात्यकिश्चेकितानश्च सौभद्रश्च महाबलः ।
 धृष्टकेतुश्च समरे राक्षसश्च घटोत्कचः । पुत्राणां ते रथानीकं प्रत्युदाताः सुदुर्जयाः ।
 सेनापतिरमेयात्मा धृष्टद्युम्नो महारथः । द्रोणेन समरे राजन् समीपयोद्यकर्मणा ।
 एवमेतं महेश्वासास्त्रावकाः पाण्डवैः सह । समेत्य समरे गूराः सम्प्रहारश्च चक्रिरे ।
 मध्यन्दिनगते सूर्य्ये नभस्याकुलताङ्गते । कुरवः पाण्डवेयाश्च निजघ्नुरितरेतरं ।
 ध्वजिनो हेमचिचक्रा विचरन्तो रणाजिरे । सपताका रथा रेजुर्ध्वयाव्रपरिवारणाः ।
 समेतानाश्च समरे जगिषूणां परस्परं । बभूव तुमुलः शब्दः सिंहानामिव गर्जतं ।
 तत्राहुत्तमपश्याम सम्प्रहारं सुदारुणं । यमकुर्व्वन्रणे बोराः सञ्जयाः कुरुभिः सह ।
 नैव खं न दिशो राजन्न सूर्य्यं शत्रुतापन । त्रिदिशो वाऽप्यपश्याम शरैर्भुक्तेः समन्ततः ।

११५०

११५५

११६०

११६५

११७०

११७५

शक्तीनां विमलायाणां तोमराणां तथाऽस्यतां । निम्निष्ठानाञ्च पीतानां नीलोत्पलनिभाः प्रभाः ।

कवचाणां विचित्राणां भूषणाणां प्रभास्तथा । खं दिशः प्रदिशश्चैव भाषयामासुरोजंश ।

वपुर्भिक्षं नरेन्द्राणां चन्द्रसूर्यसमप्रभैः । विरराज तदा राज्ञस्तत्र तत्र रणाङ्गनं ।

९१००

रथभिन्हा नरय्याघ्राः सजायाताश्च संयुगे । विरेजुः समरे राजन् गृह्णाद्व नभस्तले ।

भीमस्तु रथिनां श्रेष्ठो भीमसेनं महाबलं । श्वारयत संकुक्कुः सर्वमैन्यस्य पश्यतः ।

ततो भोगविनिमुक्ता रक्तापुङ्खाः शिलाशिताः । अभ्यघ्नन् समरे भीमं तैलंधीताः सुतेजिताः ।

तस्य शक्तिं महावेगां भीमसेनो महाबलः । क्रुद्धाशोविषसङ्काशां प्रेषयामास भारत ।

तामापतन्तीं सहसा रक्तादण्डां दृग्रासदां । चिच्छेद समरे भोगः शरैः सञ्जतपर्वभिः ।

९१०५

ततोऽपरेण भङ्गेन पीतेन निश्चितेन च । कार्मुकं भीमसेनस्य द्विधा चिच्छेद भारत ।

सात्यकिस्तु तत्सूर्णं भोगमासाद्य संयुगे । आकर्णं प्रहितैस्तीक्ष्णैर्निश्चितैस्तिग्मतेजैः ।

शरैर्बहुभिरानच्छेत् पितरं ते जनाधिप । ततः सन्धाय वै तोक्षुं शरं परमदारुणं ।

वर्ष्ण्यस्य रथाङ्गोभः पातयामास सारथिं । तस्याश्वाः प्रदुता राजन् निहते रथसारथौ ।

तेन तेनैव धावन्ति मनोमारातरङ्गहृषः । ततः सैन्यस्य सैन्यं निखनस्तुमुलोऽभवत् ।

९११०

हाहाकारस्य भञ्ज पाण्डवानां महात्मनां । अभिद्रवत गृहीत हयान् यच्छत धावन ।

दत्तासीत्तुमुलः शब्दो युयुधानरथं प्रति । एतस्मिन्नेव काले तु भोगः शान्तनवस्तदा ।

अवधीत् पाण्डवीं सेनामासुरीमिव वृत्रहा । ते वध्यमाना भोगेण पाक्षालाः सोमकैः सह ।

आर्या युद्धे मतिं कृत्वा भोगमेवैभिर्दुद्रुवुः । छष्टयुष्मसुखाद्यापि पार्थाः शान्तनवं रणे ।

अभ्यधावन् जिघांसन्तस्तत्र पुत्रस्य वाहिनीं । तथैव तावका राजन् भोगश्रेणमुखः परान् ।

९११५

अभ्यधावन्त वेगेन ततो युद्धमवर्तत ।

इति श्रीमहाभारते भोगपर्वणि भोगवधपर्वणि भोगपराक्रमे द्विसप्ततोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ विराटोऽथ विभिर्वाणैर्भीष्ममार्कन् महारथं । विव्याध तुरगांश्चास्य विभिर्भ्र्वाणैर्वाहारथः ।

तं प्रत्यविध्यद्दशभिर्भीष्मः शान्तनवः शरैः । रक्तापुङ्खैर्बहेष्वासः कृतहस्ता महाबलः ।

द्रौणिर्गाण्डीवधन्वानं भीमधन्वा महारथः । अविध्यद्विषुभिः षड्विद्धैः कृतहस्तः स्तनान्तरे ।

कार्मुकं तस्य चिच्छेद फाल्गुनः परबीरहा । अविध्यच्च मृगं तोक्षुणैः पञ्चभिः शत्रुकर्षणः ।

९१२०

सोऽन्यत्कार्मुकमादाय वगवान् क्रोधाभूर्च्छितः । अमृष्यमाणः पार्थिवं कार्मुकच्छेदमाहवे ।

अविध्यत् फाल्गुनं राजन् नवत्या निश्चितैः शरैः । वासुदेवश्च सप्तत्या विव्याध परमेषुभिः ।

ततः क्रोधाभितासाच्चः सह कृष्णेन फाल्गुनः । दीर्घमुष्णश्च निश्वस्य चिन्तयित्वा मुहुर्मुहुः ।

धनुः शुम्भो य वामेन करेणामिचकर्षणः । गाण्डीवधन्वा संकुद्धः श्रितान् सञ्जतपर्वणः ।

जीवितान्तकरण्मघोरान् समाधत्त शिलीमुखान् । तैस्तूष्णीं समरेऽविध्यद्द्रौणिं बलवताम्बरः ।

९१२५

तस्य ते कवचं भित्वा पपुः शोणितमाहवे । न विव्यथे विनिर्भिन्ना द्रौणिर्गाण्डीवधन्वा ।

तथैव च शरान् पार्थे प्रतिमुञ्चन्निवृत्तः । तस्या स ममरे राज्ञस्तुमिच्छन् महाव्रतं ।
तस्य तत्समहर्त्कम्य शशंसः कुरुधत्तनाः । यत्कृष्णाभ्यां समेताभ्यामभ्यापतत संयुगे ।
स हि नित्यमनोकेषु युध्यते भयमास्थितः । अस्वशामं समं हारं द्रोणात्पाप्य सुदर्शनं ।
ममाचार्यमुतेः श्रेष्ठं द्रोणस्यातिप्रियं सतः । ब्राह्मणस्य विशेषेण माननीयो ममेति च । ११०
समास्थाय मतिं वीर्ये योभक्तुः शत्रुतापनः । कृपां चक्रे रथश्रेष्ठे भारद्वाजसुतं प्रति ।
द्रौणिं त्यक्त्वा ततो युद्धे कौन्तेयः श्वेतवाहनः । युयुधे तावकान्निघ्नस्त्वरसाणः पराक्रमी ।
दुर्योधनस्य दशभिर्गार्धपत्रैः शिलाश्रितैः । भीमसेनं महेष्वातं रुक्मपुङ्गवः समर्दयत् ।
भीमसेनस्य संक्रुद्धः पराशुरकरणं दृढं । चित्रं कार्मुकमादत्त शरंश्च निशितान्दश ।
आकर्णं प्रतिस्तीक्ष्णैर्वर्गितैस्त्रिगुणैर्जितैः । अव्ययस्तीक्ष्णमाविध्यत्कुरराजं महोरमि । ११५
तस्य काश्चमसूत्रस्तु शरैः परिवृतेन मणिः । रराजोरसि खेसुर्य्यां ग्रहैरिव समारुतः ।
पुत्रस्तु तव तेजस्वी भीमसेनेन ताडितः । नामृश्यत यथा नागस्तलशब्दं समीरितं ।
ततः शरैर्महाराज रुक्मपुङ्गवः शिलाश्रितैः । भीमं विव्याध संक्रुद्धस्तायमाणो वरूथिनीं ।
तौ युध्यमानौ ममरे मृगमन्योऽन्यविचरौ । पुत्रौ ते देवसङ्काशौ विरोचेतां महाबलौ ।
चित्रमेनं नगव्याघ्रः सौभद्रः परबोरहा । अविध्यन्निशितैर्वाणैः पुरुमित्रञ्च सप्तभिः । १२०
सत्यव्रतञ्च सप्रत्या विद्धा शकसमो युधि । नृत्यन्निव रणे वीर आर्त्तिं नः पमजोजनत् ।
तं प्रत्यविध्यद्दशभिस्त्रिवसेनः शिलोमुखैः । सत्यव्रतस्य नवभिः पुरुमित्रञ्च सप्तभिः ।
स दिद्धो विचरन्त्यं शत्रुसंवारणं महत् । चिच्छेद् चित्रमेनस्य चित्रं कार्मुकमार्जुनिः ।
भित्त्वा चास्य तनुचार्णं शरेणोरस्यताडयत् । ततस्ते तावका वीरा राजपुत्रा महारथाः ।
समेत्य युधि संरम्भा विविधुर्निश्रितैस्तदा । तांश्च सर्व्वाञ्छरैस्तीक्ष्णैर्जघान परमास्त्वित् । १२५
तस्य दृष्ट्वा तु तत्कर्म परिव्रजः सुतास्तव । दहन्तं ममरे योधास्तव कंच यथोत्थणं ।
अपेतमिश्रिते काले समिद्धमिव पावकं । अभ्यंराचत सौभद्रस्तव सैन्यानि ज्ञातयन् ।
तत्तस्य चरितं दृष्ट्वा पौत्रस्तव विशास्यते । लक्ष्मणोऽभ्यपतत्तृणं सास्वतीपुत्रमाश्रिते ।
अभिमन्युस्य संक्रुद्धो लक्ष्मणं शुभलक्ष्मणं । विव्याध विशिखैः षड्विधैः सारथिश्च महारथः ।
तथैव लक्ष्मणो राजन् सौभद्रं निशितैः शरैः । अविध्यत महाराज तदह्नुतमिवाभत् । १३०
तस्याश्वोऽस्यतुरां हत्वा सारथिश्च महारथः । अभ्यद्रवत सौभद्रो लक्ष्मणं निशितैः शरैः ।
हताश्वे तु रथे तिष्ठन्लक्ष्मणः परबोरहा । शक्तिं चित्तेप संक्रुद्धः सौभद्रस्य रथं प्रति ।
तामापतन्तीं सङ्क्रुष्टा चोररूपां दुरासदां । अभिमन्युः शरैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद् भुजगोपमां ।
ततः स्वरथमारोप्य लक्ष्मणं गौतमस्तदा । अपोवाह रथेनाजौ सर्व्वमेन्यस्य पायतः ।
ततः समालुले तस्मिन् वर्त्तमाने महाभये । अभ्यद्रवन् जिघांसन्तः परस्परबधैषिणः । १३५
तावकाश्च महेष्वासाः पाण्डवाश्च महारथाः । जुहुतः ममरे प्राणान् निजान्तरितरं ।

मुक्तकेशा विक्रवा विरथाश्चिन्मकामुक्ताः । बाहुभिः समयुधस्त सञ्चयाः कुरुभिः सह ।

ततो भीष्मो महाबाहुः पाण्डवानां महात्मनां । सेनां जघाम संकुटो दिव्यौखैर्महाबलः ।

हतेश्वरैर्गजैस्तत्र नरैरथैश्च पातितैः । रथिभिः सादिभिश्चैव ममास्तीर्यत मेदिनी ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अथ राजन् महाबाहुः पात्यकुर्युद्धदुर्मदः । विक्रम्य समरे चापं भारमाधनमुत्तमं ।

१२३०

प्रामुञ्चत् पुङ्खसंयुक्तान् शरानाम्नीविषोपमान् । प्रगाढं सघुच्चित्रश्च दर्शयन् हस्तालाघवं ।

तस्य विक्षिपतस्यापं शरानन्याश्च मुञ्चतः । आददानस्य भयस्य सन्धानस्य चापारान् ।

क्षिपतस्य शरांस्तस्य रणे शत्रून् विनिघ्नतः । ददृशे रूपमत्यर्थं मेघस्यैव प्रवर्धतः ।

समुदीर्यन्ममालोक्य राजा दुर्ध्याधनस्ततः । रथानामयुतं तत्र प्रेषयामास भारत ।

तांस्तु सन्मन्त्रहेष्वासाम्नात्यकिः सत्यविक्रमः । जघाम परमेस्वामो दिव्येनास्त्रेण बोर्यवान् ।

१२४४

स कृत्वा दारुणं कर्म प्रगृहीतशरासनः । आसमाद ततो बीरो भूरिश्रवसमाहवे ।

स हि सन्दृश्य सेनां ते युयुधानेन पातितं । अभ्यधावत संकुटुः कुरुणां कीर्तिवर्धनः ।

द्वन्द्वयुधसर्वणं तप्त विस्फार्य महद्भुजः । व्यसृजद्वज्रधंकाशान् शरानः शीविषोपमान् ।

सहस्रशो महाराज दर्शयन्पाणिलाघवं । शरांस्तान्मृग्युसंस्पर्शान् सात्यकेस्तु पदानुगाः ।

न विभेजस्तदा राजन्दुद्रुक्ते समन्ततः । विहाय समरे राजन्सात्यकिं युद्धदुर्मदं ।

१२५०

तं दृष्ट्वा युयुधानस्य सुता दश महाबलाः । महारथाः समाख्याताश्चित्तवर्मायुधध्वजाः ।

समासाद्य मेघ्वासं भूरिश्रवसमाहवे । ऊचुः सर्वे सुधरम्भा यूपकेतुं महारणे ।

भोभोः कौरवदायाद महास्त्राभिर्षहाबल । एहि युथस्व संयामे समलैः पृथगेव वा ।

अस्मान्वा तत्परित्यज्य यशः प्राप्स्यसि संयुगे । वयं वा त्वां परित्यज्य प्रीतिं यास्याम वै परां ।

एवमुक्तवादा प्रूरुस्तानुवाच महाबलः । बोर्यस्त्राघो नरश्रेष्ठस्तान् दृष्ट्वा समुपस्थितान् ।

१२५५

माध्विदं कथ्यते वीरा यदिदं परिनद्य वै । युथध्वं सहिता यत्ता निहनिष्यामि वै रणे ।

एवमुक्ता मेघ्वासस्त्रे वीराः क्षिप्रकारिणः । महता शरवर्षेण ह्यभिवर्धस्वरिन्दमं ।

अप्रगाढे महाराज संयामस्तुमुलोऽभवत् । एकस्य च बहूनां च समेतानां रणाजिरे ।

तमिकं रथिनां श्रेष्ठं शरवर्षैर्गवाकिरन् । प्रावृषोव महाशैलं शिविचुर्गलदा नृप ।

तैस्तु मुक्तान् शरीरांस्तान्यमदण्डाग्रनिखनान् । असम्प्राप्तानसंप्राप्तांश्चिच्छेद स महारथः ।

१२६०

परिवार्य महाबाहुं निहन्तुमुपचक्रमुः । सौमदन्तिस्तु संकुटुस्त्रेषां चापानि भारत ।

आच्छेद्य समरे राजंश्चिच्छेद विविधैः शरैः । ते हता न्यपतद्भूमौ वज्रभगा इव द्रुमाः ।

तान् दृष्ट्वा निहतास्त्रीरा रणे पुष्पान्महाबलान् । वार्यैर्यो विनदन् राजन् भूरिश्रवसमभ्यधात् ।

रथं रथेन समरे पीडयित्वा महाबलौ । तावन्वोन्यस्य समरे निहत्य रथवाजिनः ।

विरथावभिवलान्तां समीचातां महारथौ । प्रगृहीतमहाखड्गौ तौ चन्द्रवसुधारिणौ ।

१२६५

इदुभाते नरव्याघ्रो युद्धाय समवस्थितौ । ततः सात्यकिमभ्येत्य निस्त्रिंश्वरधारिणं ।
भीमसेनस्वरन् राजन् रथमारोपयत्सुकं । तवापि तनया राजन् भूरिश्रवमहावते ।
आंगेयपयद्वयं तूष्णं पश्यतां सर्वधन्विनां । तस्मिंस्तदा वर्तमाने रणे भीमं महारथं ।
अयोधयन्त संरम्भाः पाण्डवा भरतर्षभ । लोहितायति चादित्ये त्वरमाणे धनञ्जयः ।
पञ्चविंशतिषाहस्त्रास्त्रिघ्नान् महारथान् । ते हि दुर्योधनादिष्टास्तदा पार्थनिवर्हणे ।
सम्प्राप्यैव गता नाभं शलभा इव पावकं । ततो मत्स्याः केकयाश्च धनुर्भेदविशारदाः ।
परिव्रजस्तदा पार्थं सहपुत्तं महारथं । एतस्मिन्नेव काले तु सूर्योऽस्तमुपगच्छति ।
सर्वेषां चैव सैन्यानां प्रमोहः समजायत । अवहारं ततश्च के पिता देवव्रतस्तव ।

१२००

सन्ध्याकाले महाराज सैन्याः संश्रान्तवाहनाः । पाण्डवानां कुरूणाञ्च परस्परसमागमे ।
ते सेने भयमंविष्टे यशतुः स्त्रिजिह्वेभ्यः । ततः स्त्रिजिविरङ्गत्वा न्यविशंस्तत्र भारत ।
पाण्डवाः सञ्जयैः सार्द्धं कुरवश्च यथाविधि ।

१२०१

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि पञ्चमयुद्धदिवसावहारे चतुःसप्ततोऽध्यायः ॥ ७४ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ विदित्य च ततो रानन्दहिताः कुरूपाण्डवाः । व्यतीतायां तु शर्व्व्यां पुनर्युद्धाय निर्धेयुः ।
तत्र शब्देः महानामोत्तव तेषाञ्च भारत । युज्यानां रथमुख्यानां कथ्यतां चैव दर्शनात् ।
सम्पन्नतां पदातीनां हयानां चैव भारत । ब्रह्मदुन्दुभिर्निर्घोषास्तमुनाः सर्वतोऽभयन् ।
ततो युधिष्ठिरो राजाऽष्टयुधमभाषत । व्यूहं व्यूहं महाबाहो मकरं चतुतापनं ।
एवमुक्तस्तु पार्थेन षष्टयुधो महारथः । आदिदेश महाराज रथिनो रथिनाम्बरः ।
शिरोऽभूद्रूपदस्तस्य पाण्डवश्च धनञ्जयः । चक्षुशी सहदेवश्च नकुलश्च महारथः ।
तुण्डमासीत् महाराज भीमसेनो महाबलः । सोमद्रो द्रौपदेयाश्च राक्षसश्च घटोत्कचः ।
सात्यकिर्द्धर्मराजश्च व्यूहधीर्वा समास्थिताः । षष्ठमासीत् महाराज विराटो वाहिनीपतिः ।

१२०२

षष्टयुधेन सहितो महत्या सेनया वृतः । कैकेया भ्रातरः पञ्च वामं पञ्चं समाश्रिताः ।
धृष्टकेतुर्नरव्याघ्रश्चेकितानश्च वीर्यवान् । दक्षिणं पञ्चमाश्रित्य स्थिता बृहत्स्वरक्षणे ।
पादयोस्तु महाराज स्थितः श्रीमान् महारथः । कुन्तिभोजः प्रतानीको महत्या सेनया वृतः ।
शिशुण्डो तु महेष्वासः सोमकैः संवृतो बली । दुरावांश्च ततः पुष्के मकरस्य व्यवस्थितौ ।
एवमेतं महाव्यूहं व्यूहं भारत पाण्डवाः । सूर्योदये महाराज पुनर्युद्धाय दंशिताः ।
कौरवानभ्ययुस्तूर्णं हस्त्यश्वरथपत्तिभिः । समुच्छितैर्ध्वजैश्चैव शस्त्रैश्च विमलैः श्रितैः ।
व्यूहं दृष्ट्वा तु तस्मैव पिता देवव्रतस्तव । क्रौञ्चेन महत्या राजन् प्रथमव्यूहत वाहिनी ।
तस्य तुष्टे महेष्वासे भारद्वाजोऽभ्यवर्त्तत । अश्वत्यामा कृपस्यैव चक्षुरास्ताम्ररेश्वर ।
वृत्तवर्षो तु सहितः कामोजबरवाहिकैः । शिरस्यासोस्त्ररश्मिः श्रेष्ठः सर्वधनुश्रतां ।
धीवायां प्रहुरसेनस्तु तत्र पुत्तश्च भारत । दुर्योधनो महाराज राजभिर्व्यङ्गभिर्हृतः ।

१२०३

१२०४

प्राग्ज्योतिषस्तु सहितो मद्रसौवीरकेकथैः । उरस्यभूषणश्रेष्ठ महत्या सेनया हृतः ।
 स्वसेनया च सहितः सुशर्मा प्रस्थलाधिपः । वामं पक्षं सम्राज्यस्य दंशितः समर्वास्थितः ।
 तुषारा यवनाश्चैव शकाश्च मह चूलिकैः । दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य भारत ।
 श्रुतायुश्च शतायुश्च सौमदत्तिश्च मारिष । व्यूहस्य जघने तस्मैरुच्यमानाः परस्परं ।
 ततो युद्धाय सञ्चग्न्युः पाण्डवाः कौरवैः सह । सूर्योदये महाराज ततो युद्धमवर्तत ।
 प्रतीयूरथिनो नागा नागांश्च रथिनो ययुः । हयारोहान् हयाश्चैव रथिनश्चापि सादिनः ।
 सादिनश्च हयान् राजन् कुञ्जरांश्च महारणे । हस्त्यारोहान् रथा राजन् गजिनश्चापि सादिनः ।
 रथिनः पत्तिभिः सार्द्धं सादिनश्चापि पत्तिभिः । अन्योऽन्यं समरे राजन् प्रत्यधावन्नमर्षिताः ।
 भीमसेनार्जुनयमैर्गुप्ता चान्यैर्महाराथैः । शोभते पाण्डवो सेना नक्षत्रैरिव शर्वरी ।
 तथा भीमरूपद्वेणशब्ददुर्व्योधनादिभिः । तथापि विबभौ सेना ग्रहेर्धौरिव संवृता ।
 भीमसेनस्तु कौन्तेयो द्रोणं दृष्ट्वा पराक्रमी । अभ्ययाज्जवनैरश्वैर्भारदाजस्य वाहिनीं ।
 द्रोणस्तु समरे क्रुद्धो भीमं नवभिराययैः । विव्याध समरे राजन् मर्षाण्युद्दिश्य बोध्यवान् ।
 दृढाहतस्ततो भीमो भारदाजेन संयुगे । सारथिं प्रेषयामास यमस्य सदनं प्रति ।
 स सङ्गृह्य स्वयं वाहान् भारदाजः प्रतापवान् । व्यधमत् पाण्डवीं सेनां तल्लराग्निमिवानलः ।
 ते बध्यमाना द्रोणेन भीमेण च नरोत्तम । सञ्चयाः कैकथैः सार्द्धं पलायनपराभवन् ।
 तथैव तावकं सेन्यं भीमार्जुनपरिचरितं । मुञ्चते तत्र तत्रैव समदेववराङ्गना ।
 अभियेतां ततः सेने तस्मिन् वीरवरक्षये । आसीद्व्रतिकरो घोरस्त्वैव तेषां भारत ।
 तदद्भुतमपश्याम तावकानां परैः सह । एकायनगताः सर्वे यदयुधस्त भारत ।
 प्रतिस्नभाय चास्त्राणि तेऽन्योन्यस्य विशाम्यते । युयुधुः पाण्डवाश्चैव कौरवाश्च महामुधे ।
 इति श्रीमहाभारते भीमवधपर्वणि भीमवधपर्वणि षष्ठदिवसयुद्धारम्भे पञ्चमप्रतोऽध्यायः ॥ ७५ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ एवं बहूगुणं सैन्यमेवं बह्विधम् । व्यूहमेतद्यथाशास्त्रममोघश्चैव सञ्चय ।
 धृष्टमस्माकमत्यन्तमभिकामञ्च नः सदा । प्रह्वमव्यसनेनोपेतं पुरस्ताद्दृढविक्रमं ।
 नानिदृष्टमबालञ्च न कृशं न च पीवरं । लघुवृत्तायतप्रायं सारगाचमनामयं ।
 आन्तमस्त्राहशस्त्रञ्च बह्वृशस्त्रपरिग्रहं । अस्त्रियुद्धे नियुद्धे च गदादुष्टे च कोविदं ।
 प्राधृष्टिर्नोमरेस्वजौ परिघेष्वायसेषु च । भिन्दिपालेषु शक्तीषु मुशलेषु कृतश्रमं ।
 शस्त्रयद्गणविद्यासु सर्व्वासु परिनिष्ठितं । आरोहे पर्यवस्कन्दे सरणे साम्भरभुते ।
 सम्यक्पहरणे याने व्यययाने च कोविदं । नागाश्चरथयानेषु बह्वृशः सुपरोक्षितं ।
 परीक्ष्य च यथान्यायं वेतनेनोपपादितं । न गोष्ठ्या नोपकारेण न सम्बन्धनिमित्ततः ।
 न दोषार्दवनेनापि न कुलीनपरिग्रहैः । समृद्धजनमार्थ्यञ्च तुष्टमस्तनवान्धवं ।
 कृतोपकारभूयिष्ठं यशस्त्रि च मनस्त्रि च । सजवैश्च नरेर्मुल्यैर्बहुभ्यो मुख्यकर्माभिः ।

२२२५

२२००

२२०५

२२१०

२२१५

२२२०

लोकपालोपमैस्तात पाशितं लोकविश्रुतैः । ब्रह्मभिः क्षत्रियैर्गुप्तं पृथिव्यां लोकसम्पत्तैः ।

अस्त्रानभिगतैः कामात् सभलैः सपदानुगैः । महोदधिमिवापूर्णमापगाभिः समन्ततः ।

४४७

अपलैः पक्षसङ्काशैरथैर्नागैश्च संवृतं । नानासुयोधनं भीमं बाह्नोर्मितरङ्गाणि ।

क्षेपणोभिर्गदाशक्तिशरप्रासैः समाकुलं । ध्वजभूषणसम्बाधं रत्नपट्टमुसञ्चितं ।

वाहनैः परिधावद्विज्ज्वल्युवेगविकल्पितं । अपारमिव गर्जनं सागरप्रतिमं महत् ।

द्रोणभीष्माभिगुप्तञ्च गुप्तञ्च कृतवर्षणा । कृपदुःशासनाभ्याश्च जयद्रथमुखैस्तथा ।

भगदत्तविकर्णोभ्यां द्रोणिभौबलवाह्निकैः । गुप्तं प्रवीरैर्लोकस्य सारवर्द्धिमहात्मभिः ।

४४८

यदहन्त्य संघामे द्रिष्टमत्र पुरातनं । नैतादृशं समुद्योगं दृष्टवन्तोऽथ मानुषाः ।

अथ यो वा महाभागा पुराणा भुवि सञ्चय । दृष्टोऽपि बलौघस्तु युक्तः श्रास्त्रार्थसम्पदा ।

सञ्चते यत्र सङ्ग्रामे किमन्यद्भागधेयतः । विपरीतमिदं सर्व्वं प्रतिभाति स्म सञ्चय ।

उक्ता हि विदुरेणैव हितं पथ्यञ्च नित्यशः । न च गृह्णाति तन्मन्दः पुत्रो दुर्ध्याधनो मम ।

तस्य मन्ये मतिं पूर्व्वं सर्व्वज्ञस्य महात्मनः । आसीद्यथागतं तात येन दृष्टमिदं पुरा ।

४४९

अथ वा भाव्यमेवं हि सञ्चयैतेन सर्व्वथा । पुरा धात्रा यथासृष्टन्तत्तथा न तदन्यथा ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मबधपर्वणि धृतराष्ट्रचिन्तायां षट्सप्ततोलोकाध्यायः ॥ ७६ ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ आत्मदोषात्तया राजन् प्राप्तं व्यसनमोदुशं । न हि दुर्योधनस्तानि पश्यति भरतर्षभ ।

यानि त्वं दृष्टवान् राजन् धर्मसङ्करंकाणि ते । तव दोषात् पुरावृत्तं द्यूतमेतद्विश्रम्यते ।

तव दोषेण युद्धञ्च प्रवृत्तं सह पाण्डवैः । त्वमेवाद्य फलं भुङ्क्ष्व कृत्वा किल्बिषमात्मनः ।

आत्मनैव कृतं कर्म ह्यात्मनैवोपभुज्यते । दह वा प्रेत्य वा राजंस्त्वया प्राप्तं यथा तथा ।

४५०

तस्माद्राजन् स्थिरो भूत्वा प्रायेदं व्यसनं महत् । शृणु युद्धं यथावृत्तं शंसतो मम मारिष ।

भीमसेनः सुनिश्चितैर्वाणैर्भित्त्वा महाचमूं । आससाद ततो वीरः सर्व्वान् दुर्योधनानुजान् ।

दुःशामनं दुर्व्विषहं दुःसहं दुर्महं जयं । जयसेनं विकर्णेन चित्रसेनं सुदर्शनं ।

चारुचित्रं सुवर्णाणं दुःकर्णं कर्णमेव च । एतानन्यांश्च सुबह्वन् समीपस्थान् महारथान् ।

धार्तराष्ट्रान् सुसंकुट्टान् दृष्ट्वा भीमो महाबलः । भीमेण समरे गुप्तां प्रविवेश महाचमूं ।

४५१

अथालोक्य प्रतिष्ठन्तं ऊर्जुस्तैः सर्व्व एव हि । जीवद्याहं निमृक्षोमी वयमेनं नराधिपाः ।

स तैः परिवृतः पार्थी आरुढिभिः कृतनिश्चयैः । प्रजामंहरणे सूर्य्यः क्रूरैरिव महाग्रहैः ।

सम्प्राप्य मथ्यं व्यूहस्य न भीः पाण्डवमाविशत् । यथा देवासुरे युद्धे महेन्द्रः प्राप्य दानवान् ।

ततः शतसहस्राणि रथिनां सर्व्वशस्त्रिणां । उच्यतां नि शरैर्धरैस्तमेकमनुवव्रिरे ।

स तेषां प्रवरान् योधान् हस्त्यश्वरथसादिनः । जघान समरे शूरो धार्तराष्ट्रानचिन्तयन् ।

४५२

तेषां श्वसितं क्षाला भीमसेनो जिघृक्षतां । समस्तानां बधे राजन् मतिं चक्रे महाबलः ।

ततो रथं समस्तञ्च गदामादाय पाण्डवः । जघान धार्तराष्ट्राणां तं बलौघमहार्षिवं ।

भीमसेने प्रविष्टे तु धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः । द्रोणमुत्सृज्य तरसा प्रयथौ यत्र सौबलः ।

निवार्य महतीं सेनां तावकानां नरर्षभः । आसमाद रथं प्रूढ्य भीमसेनस्य संयुगे ।

दृष्ट्वा विशोकं समरे भीमसेनस्य सारथिं । धृष्टद्युम्नो महाराज दुर्माना गतचेतनः ।

११४५

अष्टच्छ्वाभ्यसंरुद्धो निःश्वसन् वाचमीरयन् । मम प्राणैः प्रियतमः क्व भीम इति दुःखितः ।

विशोकस्तमुवाचेदं धृष्टद्युम्नं कृताञ्जलिः । संस्थाप्य मामिह बली पाण्डवः सुमहाबलः ।

प्रविष्टो धार्तराष्ट्राणामेको बलमहार्णवं । मामुक्त्वा पुरुषव्याघ्र प्रीतियुक्तमिदं वक्त्रः ।

प्रतिपालय मां सूत नियम्याश्चान् मुहूर्त्तकं । यावदेतान्निहम्यस्य य इमे महधोक्षताः ।

ततो दृष्ट्वा गदाहस्तं प्रधावन्तं महाबलं । सर्वेषामिव शैल्यानां सङ्घर्षः समग्रायत ।

११४६

तस्मिन् सुतुमुले युद्धे वर्त्तमाने महाभये । भित्त्वा राजन् महाव्यूहं प्रविवेश सखा तव ।

विशोकस्य वचः श्रुत्वा धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः । प्रत्युवाच ततः सूतं रणमध्ये महाबलः ।

न हि मे जीवितेनापि विद्यतेऽद्य प्रयोजनं । भीमसेनं रणे हित्वा खेहमुत्सृज्य पाण्डवेः ।

यदि यामि विना भीमं किं मां चत्तं वदिष्यति । एकायनगते भीमे मयि चावस्थिते युधि ।

अस्मिन् तस्य कुर्वन्ति देवाः शक्रपुरोगमाः । यः सहायान् परित्यज्य खस्तिमान्नाम्रजेदृष्टान् ।

११४७

स मे भीमः सखा चैव सम्बन्धो च महाबलः । भक्तो मे भक्तिमांसाहं तस्मिन्निनिषूदने ।

सोऽहं तत्र गमिष्यामि यत्र यातो वृकोदरः । निघ्नन्तं मां रिपून् पश्य दानवानिव वासवं ।

एवमुक्त्वा ततो वीरो यथौ मध्येन भारत । भीमसेनस्य मार्गेषु गदाप्रमथितैर्गजैः ।

स ददर्श तदा भीमं दहन्तं रिपुवाहिनीं । ततो वृत्तानितं बह्वन् प्रभञ्जन्तं रणे नृपान् ।

तं हन्यमानाः समरे रथिनः सादिनस्तथा । पदाता दन्तिनश्चैव चक्रुर्गार्तस्वरं महत् ।

११४८

हाहाकारंश्च मञ्जुश्चे तव शैत्यस्य मारिष । बध्यतो भीमसेनेन कृतिना चित्रयोधिना ।

ततः कृतास्त्रास्ते सर्वे परिवार्य वृकोदरं । अभीताः समकुर्वन्त शस्त्रवृष्टिं समन्ततः ।

अभिद्रुतं शस्त्रभृतां वरिष्ठं समन्ततः पाण्डवं लोकवीरं । शैत्येन घोरेण सुसंहतेन दृष्ट्वा बली पार्षतो भीमसेनं ।

अथोपगच्छच्छ्वरविशतः पदातिनं क्रोधविषं वमन् । आश्रययत् पार्षतो भीमसेनं गदाहस्तं कालमिवान्तकाले ।

निःश्वस्यमेनश्च चकार तूष्णीमारोपयन्नात्मरथे महात्मा । शृङ्गं परित्यज्य च भीमसेनं आश्रययामास च शत्रुमध्ये ।

११४९

भ्रातृवशोपेत्य तवापि पुत्रस्तस्मिन्निमिदं सहसाऽभ्युवाच । अयं दुरात्मा द्रुपदस्य पुत्रः समागतो भीमसेनेन मारिष्टः ।

तं याम सर्वं सज्जिता निहन्तुं मा नो रिपुः प्रार्थयतामनीकं । श्रुत्वाऽथ वाक्यं तममृत्युमाणा ज्येष्ठाश्रया चोदिता धार्तराष्ट्राः ।

सधाद्य निष्येतुर्दद्याधुक्षते युगक्षये केतवो यद्ददुयाः । प्रयच्छ चित्राणि धनूंषि वीरा ज्ञानेनिघोषैः प्रविकल्पयन्तः ।

शरैरवर्षन् द्रुपदस्य पुत्रं यथाऽभ्युदा भूधरं वारिजालैः । निहन्त्यमानोऽपि शरैः सुनोऽर्जुनैर्न विव्यथे समरे चित्रयोधी ।

समभ्युदीर्णैश्च तवात्मजांस्तथा निश्वस्य वीरानभितः स्मितावर्षणे । जिघांसुरप्यं द्रुपदात्मजो युवा प्रमोहनास्त्रं युयुजे महा

रथः ।

११५०

कुट्टो शृङ्गं तव पुत्रेषु राजन् दैत्येषु यदव्यसरे महेन्द्रः । ततो व्यमुञ्चन्त रणे नृवीराः प्रमोहनास्त्राहतवृद्धिभक्ताः ।

प्रदुःखः कुरवश्चैव सर्वे मवाजिनागाः सरथाः समन्तात् । परीतकालानि नष्टं ज्ञानं मोहाद्यन्तास्तव पुत्राद्विभ्रम्य ।

एतस्मिन्नेव काले तु द्रोणः शस्त्रधृतां वरः । द्रुपदं चिभिरामाद्य शरैर्विधाध दारुणैः ।

सेऽतिविद्धस्तदा राजन् रणात् द्रोणेन पार्थिवः । अपायाद्रुपदो राजन् पृथ्वैरमनुष्मरन् ।

जित्वा द्रोणस्तु द्रुपदं शङ्खं दधौ प्रतापवान् । तस्य शङ्खस्वनं श्रुत्वा विचित्रैः सर्वशोकैः ।

अथ शुश्रात्र तेजस्वी द्रोणः शस्त्रधृतां वरः । प्रमोहनास्त्रेण रणे मोहितानात्मजास्तव ।

ततो द्रोणो राजगृद्धो लङ्घितेऽभ्यायशौ रणात् । तत्रापश्यन् महेष्वाभो भारद्वाजः प्रतापवान् ।

धृष्टद्युम्नश्च भीमश्च विचरन्तौ महारणे । मोहाविष्टाश्च ते पुत्रानपश्यत् स महारथः ।

ततः प्रजास्त्रमादाय मोहनास्त्रमशातयत् । अथ प्रत्यागतप्राणान्तव पुत्रा महारथाः ।

पुनर्युद्धाय समरे प्रययुर्भीमपार्षतौ । ततो युधिष्ठिरः प्राह समाङ्गय स्वभेजिकम् ।

गच्छन्तु पदवीं शक्त्या भीमपार्षतयोर्युधि । भौभद्रप्रमुखा बीरग रथा द्वादश दंष्ट्रिताः ।

प्रवृत्तिमधिगच्छन्तु न हि शुश्रूषति मे मनः । एवं ते स अनुज्ञाताः गृह्णा विकान्तयोधिनः ।

बाढमित्येवमुक्त्वा तु सर्वे पुरुषमानिनः । मथ्यन्दिनगते सूर्ये प्रययुः सर्व एव हि ।

कैकेया द्रौपदेयाश्च धृष्टकेतुश्च धीर्यवान् । अतिमन्यं पुरस्कृत्य महत्या भेनया वृताः ।

तं कृत्वा समरे व्यूहं सृज्यो मुखमरिन्दमाः । बिभिदुर्धार्तराष्ट्राणां तद्व्यापीकमाहवे ।

तान् प्रयातान् महेष्वासानभिमन्यपुरोगमान् । भीममेनभयाविष्टा धृष्टद्युम्नमोहिता ।

न सन्धारयितुं शक्तास्तव मेना नगाधिप । तदा मूर्च्छन्स्वित्वात्मा हि प्रमदेशध्वनिं स्थिता ।

तेऽभियाय महेष्वासाः सुवर्णविकृतध्वजाः । परीसन्तोऽभ्यधावन् धृष्टद्युम्नदृकोदरौ ।

तौ च दृष्ट्वा महेष्वासानभिमन्यपुरोगमान् । बभूवतुर्दुदा युक्ता निघ्नन्ता तव वाहिनीं ।

दृष्ट्वा च रुद्धमयानं पाञ्चाल्यो गुरुमात्मनः । नाशंसत बधं बीरः पुत्राणां तव पार्षतः ।

ततो रथं समागम्य कैकेयस्य दृकोदरं । अभ्यधावत् सुमकुङ्गे द्रोणिमिव तपारगं ।

तस्यापि पततस्तूर्णं भारद्वाजः प्रतापवान् । कुङ्कुमिच्छेद भस्मेन धनुः शत्रुनिस्सदनः ।

अन्यांश्च शतशो बाणान् प्रेषयामास पार्षते । दुर्ध्याधनहितार्थाय भर्तुः पिण्डमनुष्मरन् ।

अथान्यद्भुतमादाय पार्षतः परबीरहा । द्रोणं विव्याध सशत्या रुक्माशुङ्गैः शिनाशितैः ।

तस्य द्रोणः पुनश्चापं चिच्छेदामित्रकर्षणः । हथांश्च चतुरस्तूर्णं चतुर्भिः सायकोत्तमैः ।

वैवस्वतक्षयं घोरं प्रेषयामास भारत । सारथिं चास्य भस्मेन प्रेषयामास मृत्यवे ।

हताश्वान् स रथात्तूर्णमवमुत्य महारथः । आरुरोह महाबाहुरभिमन्योर्महारथं ।

ततः सरथनागाश्च समकम्पत वाहिनी । पश्यतो भीममेनस्य पार्षतस्य च धीमतः ।

तत् प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा द्रोणेनामिततेजसा । नाशक्रुवन् वारयितुं समसास्ते महारथाः ।

बध्यमानान् तत् सैन्यं द्रोणेन निशितैः शरैः । व्यभ्रमन्त च तत्रैव चाभ्यमाण इवाणवः ।

तथा दृष्ट्वा च तत्सैन्यं जघ्ने च वलं तव । दृष्ट्वाचार्यश्च संकुटं दहन्ते रिपुवाहिनी ।

चक्रुः सन्तो योधाः साधु साध्विति भारत ।

इति श्रीमहाभारते भोगवधोऽर्वाणि भोगवधोऽर्वाणि द्वेणपराक्रमे सप्तमप्रतोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ ततो दुर्योधनो राजा मोहात् प्रत्यागतस्तदा । शर्वैर्धैः पुनर्भीमं प्रत्यवारयद्व्युतं ।

एकीभूताः पुनश्चैव तव पुत्रा महारथाः । समेत्य समरे भीमं योधयामासुस्तथा ।

भीमसेनोऽपि समरे संप्राप्य स्वरथं प्रति । समारुह्य महाबाहुर्धैः यत्र तवात्मजः ।

१५१५

प्रगृह्य च महावेगः परासुकुणं दृढं । चित्रं शरामनं मध्ये शरैर्विबाध ते सुतं ।

ततो दुर्योधनो राजा भीममेनं महाबलं । नाराचेन सुतीक्ष्णेन मृगं मर्माण्यताडयन् ।

मोहतिविद्धो महेश्वासमवपुत्सेण धन्विना । संरक्तनयनः क्रोधादेगादाकृत्य कामुकं ।

दुर्योधनं त्रिभिर्बाणैर्बभ्रौ हस्तेन चार्पयत् । स तथाभिहतो राजन् नाचलदिरिगडिव ।

तौ दृष्ट्वा समरे क्रुद्धौ विनिवृत्तौ परस्परं । दुर्योधनानुजाः सर्वे गूढाः सख्यकजोविताः ।

१५२०

संस्तुत्य मन्त्रितं पूर्वं निग्रहं भीमकर्मणः । निश्चयं परमं कृत्वा निगृहीतौ प्रचक्रमुः ।

तानापतत एवाजौ भीमसेनो महाबलः । अभ्युद्यथौ महाराज गजः प्रतिगजानिव ।

मृगं च क्रुद्धस्तेजसौ नाराचेन समर्दयत् । चित्रसेनं महाराज तव पुत्रं महायशः ।

तथेतर्वांस्व सुतास्ताडयामास भारतः । शर्वैर्बभ्रुर्धैः मध्ये हृत्कृद्धैः सुरेगितैः ।

ततः संस्थाप्य समरे स्थान्यनोकानि सर्वशः । अभिमन्युप्रभृतयस्तौ द्वादशं महारथाः ।

१५२५

प्रेषिता धर्मराजेन भीमसेनपदानुगाः । प्रत्युद्युर्भहाराज राजपुत्रान् महारथान् ।

दृष्ट्वा रथस्थांस्तच्छूराण् सूर्याग्निममतेजसः । सर्वानेव महेश्वासान् भ्राजमानान् श्रियावृत्तान् ।

महाहवे दीप्यमानान् सुवर्णविक्रान्ताञ्ज्वलान् । तैत्यजुः समरे भीमं तव पुत्रा महाबलाः ।

तान्नामृष्यत कैकेयो जीवमाना गता इति ।

इति श्रीमहाभारते भोगवधोऽर्वाणि भोगवधोऽर्वाणि भोगवधोऽर्वाणि अष्टमप्रतोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ अन्वीय च पुनः सर्वैस्तव पुत्रानपीडयत् । अभिमन्युश्च समरे भीमसेनेन संयुतः ।

१५२०

पार्पतेन च सम्प्रेक्ष्य तव सैन्यं महारथाः । दुर्योधनप्रभृतयः प्रगृहीतशरासनाः ।

॥ अष्टमस्यः प्रजितैः प्रथमैश्च ते रथाः । अपराहे ततो राजन् प्रावर्तन्ते महारथः ।

तावकानाञ्च बलिनां परेषाञ्चैव भारत । अभिमन्युर्विकर्णस्य हयान् हत्वा महाहवे ।

अथैनं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणं समाचिनोत् । हताशं रथमुत्सृज्य विकर्णस्तु महारथः ।

आरुह्यैव रथं राज्ञिस्त्रिवसेनस्य भास्वरं । स्थितावक्ररथे तौ तु भ्रातरौ कुहवर्द्धनौ ।

१५२५

आर्जुनः शर्ववेण द्वादश्यामास भारत । दुर्जयोऽथ विकर्णस्य कार्ष्णिं पञ्चभिराययैः ।

विबाध तेन नाकस्य कार्ष्णिर्नैरिव स्थितः । दुःशासनस्तु समरे कैकेयान् पञ्च मारिष ।

योधयामास राजेन्द्र तदङ्गुलिमिवाभवत् । द्रौपदेया रणे कृद्धा दुर्योधनमवारयन् ।
 एकैकस्त्रिभिर्गणैश्चैव पुत्रं तत्र विशास्यते । पुत्रोऽपि तत्र दूर्द्धर्षा द्रौपद्यात्तनयात्रणे ।
 मयिकैर्निशितैराजस्राजघान पृथक् पृथक् । तैश्चापि विद्धः शूराभ्यो हृदिरेण रुमुक्षितः ।
 गिरिः प्रस्रवणैर्यदङ्गिरिधातुविमिश्रितैः । भोगोऽपि समरे राजन् पाण्डवानां वरुचिर्नो ।
 कालयामास बलवान् पालः पशुगणानिव । ततो गाण्डोर्वनिर्घोषः प्रादुराभीदिशस्यते ।
 दक्षिणेन वरुचिन्याः पार्श्वस्यार्गेण विनिघ्नतः । उत्तस्युः समरे तत्र कबन्धानि महस्त्रयः ।
 कुरुणाञ्चापि सैन्येषु पाण्डवानाञ्च भारत । शोणितोदशरावर्जं गजदोषं हरेः स्मिन् ।
 रथनौभिर्नरव्याघ्राः प्रतेतः सैन्यमागरं । क्षिप्रहस्ता विक्रवा विदेहाय नरोत्तमाः ।
 पतितास्तत्र दृश्यन्ते शतशोऽथ महस्त्रयः । निहतैर्मत्तमातङ्गैः शोणितौघपरिभ्रुतैः ।
 भूमौति भरतश्रेष्ठ पर्वतैरन्विता यथा । तत्राहुतमपश्यामस्तत्र तेषाञ्च भारत ।
 न तत्राभीत् पुमान् कश्चिथो योद्धुं नाभिकाङ्क्षति । एवं युयुधिरे वीराः प्रार्ययाना महस्त्रयः ।
 तावकाः पाण्डवैः सार्द्धं काङ्क्षमाणा जयं युधि ।
 इति श्रीमहाभारते भौमवधोऽर्च्ये भौमवधोऽर्च्ये मङ्गलध्वजे एतानागोऽथायः ॥ ७८ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ ततो दुर्योधनो राजा मोहितायति भास्करे । मङ्गलमभ्यर्च्य भूमौ हन्तुं कुर्यादध्वजम् ।
 तमायान्तमभिप्रेत्य नृवीरं दृढवैरिणं । भूमिमेतः सुमङ्गलं ददस्वचनमब्रवीत् ।
 अयं स कालः सम्प्राप्तो वर्षागुमाभिकाङ्क्षितः । अयं त्वं निहनिष्यामि यदि नोक्तुर्ममरणं ।
 अयं वृन्त्याः परिक्रेशं वनवामञ्च कृतज्ञः । द्रौपद्याश्च परिक्रेशं प्रणेष्यामि हते त्वयि ।
 यत्पुत्रा मत्पुत्रो भूत्वा पाण्डवानवमन्यसे । तस्य पापस्य गान्धर्वे पश्य व्यसनमागतं ।
 कर्णस्य मतमास्थाय सौबलस्य च यत्पुत्रा । अचिन्त्य पाण्डवान् कामात् यथेष्टं कृतवानसि ।
 याचमानञ्च यन्मोहाद्वाशाहमवमन्यसे । उनूक्तस्य ममदिशं यद्दामि च द्रष्टवत् ।
 तेन त्वं निहनिष्यामि सहितं सर्वबान्धवैः । शमं करिष्ये तत्पापं यत्पुत्रा कृतवानसि ।
 एवमुक्त्वा समाकृष्य धनुरायस्य चासहत । ममादाय शरान् घोरान् महाशनिममप्रभान् ।
 षट्त्रिंशत्तरसा ब्रुद्धो मुमोचाशु सुयोधने । ज्वलिताग्निशिखाकारान् वज्रकण्ठानजिह्वाभान् ।
 ततोऽस्यकार्मुकं दाभ्यां स्रुतं दाभ्याञ्च विव्यधे । चतुर्भजवनानयाननयथमसादनं ।
 दाभ्याञ्च सुविकृष्टाभ्यां शराभ्यामस्मिन्मर्दनः । चिच्छेद समरे कृत्रं राज्ञस्तस्य रथोत्तमात् ।
 त्रिभिश्चैवास्य चिच्छेद ज्वलन्तं ध्वजमुत्तमं । क्लृप्ता तस्य ननादोऽसैस्तत्र पुत्रस्य पश्यतः ।
 रथाश्च स ध्वजः श्रीमान् नानारत्नविभूषितः । पपात सहसा भूमौ त्रिद्युजलधरादिव ।
 ज्वलन्तं सूर्यदङ्काग्रं नागं मणिमयं शूभं । ध्वजं कुरुपतेः शिखरं ददृशुः सर्वपार्थिवः ।
 अथैनं दशभिर्बालैस्तैश्चैव महागजं । आजघान रणे भीमः स्मरन्निव महारथः ।
 ततस्तु राजा सिन्धूनां रथश्रेष्ठो महाबलः । दुर्योधनस्य जघाह पार्श्वं सत्पुत्रपैटुतः ।

४५४०

४५५५

४५६०

४५७५

४५८०

४५९५

कपस्य रथिनां श्रेष्ठः कौरव्यममिनाजमं । आरोपयद्रथं राजन् दुर्व्याधनममर्षणं ।
 स गाढविद्धो व्यथितो भोममेनेन संयुगे । निषमाद् रथोपस्थे राजा दुर्व्याधनस्तदा ।
 परिवार्य ततो भीमं हस्तुकाभो जयद्रथः । रथैरनेकसाहसैर्भीमस्यावारयद्दिशः ।
 धृष्टकेतुस्ततो राजन्नभिमन्युश्च बोध्यवान् । केकया द्रौपदेयाश्च तत्र पुत्तानयोधयन् । ४४०
 आजघान ततस्तूर्णमभिमन्युर्महामनाः । एकैकं पञ्चभिर्विद्धा शरैः सञ्जतपर्वभिः ।
 वज्रस्युप्रतीकाग्रैस्त्रिचायुधविनिस्तैः । असृष्टमाणास्ते सर्वे सौभद्रं रथमुत्तमं ।
 ववर्षुर्मागैस्तीक्ष्णैर्गिरिं मेरुमिवाम्बुदाः । स पीड्यमानः समरे कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः ।
 अभिमन्युर्भद्रा राजतावकं न समकम्पयत् । यथा देवासुरे युद्धे वज्रगणिर्महासुरान् ।
 विकर्णस्य ततो भलान् प्रेषयामास भारत । चतुर्दश रथश्रेष्ठो घोरानाशो विषोपमान् । ४४१
 स तैर्विकर्णस्य रथात् पातयामास बोध्यवान् । ध्वजं सृतं हयाश्यास्य नृत्यमान इवाह्वेव ।
 पुनश्चान्धान् शरान् पीतानकुण्डायानजिह्मगान् । प्रपयामास सौभद्रे । विकर्णाय महारथः ।
 ते विकर्णं समामाय कङ्कवर्हिणवाससः । कित्वा देहं गता भूमिं यमस्त इव पन्नगाः ।
 ते शरा हेमपङ्कजा व्यादृश्यन्त महोत्तमैः । विकर्णरुधिरक्लिप्ता वभन्त इव शणिते ।
 विकर्णं वोढ्य निभिन्नं तस्यैवान्ये सहोदराः । अभ्यवन्त समरे सौभद्रप्रमुखावयान् । ४४२
 अभिधाद्य तथैवागु रथस्यान् सुख्यवर्चसः । अविध्यन् समरेऽन्योन्यं रथस्या युद्धदुर्मदाः ।
 दुर्मखः शुतकृष्णं विद्धा पञ्चभिरागुगैः । ध्वजमेकेन चिच्छेद सारथिञ्चास्य सप्तभिः ।
 अश्वान्मूनदैर्जलैः प्रच्छन्नान्वातरं ह्रमः । जघान पङ्क्तिगमाद्य सारथिञ्च न्यपतयत् ।
 स हताश्वे रथे तिष्ठन् श्रुतकर्मा महारथः । शक्तिं चिच्छप संकुटो मेहाङ्का ज्वलितामिव ।
 सा दुर्मुखस्य विपुलं वर्षं भित्ता यशस्विनः । विदार्य प्राविशद्भूमिं दीप्यमाना सुतेजना । ४४३
 तं दृष्ट्वा विरथं तत्र सुतभोभो महाबलः । पश्यतां सर्वमैतानां रथमारोपयत्ततः ।
 श्रुतकीर्त्तिस्तथा वीरो जयत्सेनं सुतं तव । अभ्ययात् समरे राजन् हस्तुकाभो यशस्वनं ।
 तस्य विचिपतश्चापं श्रुतकोर्त्तैर्महात्मनः । चिच्छेद समरे राजन् जयत्सेनः सुतस्तव ।
 चुरप्रण सुतीक्ष्णेन प्रहमन्निव भारत । तं दृष्ट्वा किन्नधन्वानं शतानीकः सहोदरं ।
 अभ्यपद्यत तेजस्वी भिषग्वन्निदन् मुहुः । शतानीकस्तु समरे दुर्दं विस्कार्य कार्मुकं । ४४४
 विव्याध दशभिसूर्णं जयत्सेनं शिलीमुखैः । ननाद मुमहानाद् प्रभिन्न इव वारणः ।
 अथान्येन सुतीक्ष्णेन सर्व्वावरणभेदिना । शतानीको जयत्सेनं विव्याध हृदये मृगं ।
 तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने दुष्कर्णे भ्रातुरन्तिके । चिच्छेद सशरश्चापं नाकुनेः क्रोधमोहितः ।
 अथान्यर्द्धनुरादाय भारसाधनमुत्तमं । समादत्त शिताम्बाणान् शतानीतो महाबलः ।
 तिष्ठ तिष्ठेति चामक्य दुष्कर्णे भ्रातुरयतः । मुमोच निशिताम्बाणान् ज्वलितान् पन्नगानिव । ४४५
 ततोऽस्य धनुर्गेहन दाभ्या सृतञ्च सारथिः । चिच्छेद समरे तूर्णं तच्च विव्याध पश्चिभिः ।

अथान् मनोजवांस्तस्य कल्पावाप्नोतकल्पावः । जघान निशितैस्त्रिं सर्वान् दादशभिः शरैः ।

अथापरेण भस्मिन् सयुक्तेन निपातिना । दुष्कर्णे समरे क्रुद्धो विवाध हृदये भूषे ।

सपपात ततो भूमौ वज्ररश्म इव द्रुमः । दुष्कर्णे निहतं दृष्ट्वा पञ्च राजन् महारथाः ।

जिघांसन्तः शतानीकं समन्तात् पर्येवारयन् । घातयन्तः शरव्रातैः शतानीकं यशस्विनः ।

११००

अभ्यवर्त्तन्त शक्रुद्धाः केकयाः पञ्च सोदराः । तानभ्यापततः प्रेत्य तव पुत्रा महारथाः ।

अभ्युद्युर्महाराज गजा इव महागजान् । दुर्मुखो दुर्जययैव तथा दुर्धर्षणो युवा ।

शत्रुञ्जयः शत्रुसहः सर्वे क्रुद्धा यशस्विनः । प्रत्युद्गता महाराज केकयान् भ्रातरः समः ।

रथैर्नगरसङ्काशैर्हथैर्युक्तेरलङ्कृतैः । नानावर्णविचित्राभिः पताकाभिरलङ्कृतैः ।

सुरचापधरा बीरा विचित्रकवचध्वजाः । विविशुस्तो परं भैरवं सिंह इव वनाहनं ।

११०१

तेषां तुमुनं युद्धं व्यतिषक्तव्यदिपं । अवर्त्तन्त महारैः त्रिपन्नमितरेतरं ।

अन्योन्यागच्छन्तं राजन् यमगाहविवर्धनं । मुहूर्त्तास्तमिते सूर्ये चक्रुर्धुङ्गं सुदारुणं ।

रथिनः सादिनश्चैव व्यकीर्यन्त महस्त्रजः । ततः शान्तनवः क्रुद्धः शरैः सन्नतपर्वभिः ।

नाशयामास भेनां तां भीमस्तेषां महात्मनां । पाञ्चालानाञ्च भैरवैर्नित्ये यमचर्यं ।

एवं भित्ता त्वनीकानि पाण्डवानां पितामहः । कृत्वाऽवहारं सैन्यानां ययौ स्वशिविरं नृपः ।

११०२

धर्मराजोऽपि सभ्रेत्यष्टदशसहस्रकोदरैः । मूर्द्ध्नि चैतानुपाघ्राय संहृष्टः शिविरं ययौ ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि षष्ठदिवसावहारे अश्वत्थामोऽध्यायः ॥ ८० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अथ गृह्णा महाराज परस्परकृतागमः । जग्मुः स्वशिबिराण्येव रुधिराण्य समुचिताः ।

विश्राम्य च यथास्थायं पूजयित्वा परस्परं । सन्नद्धाः समदृश्यन्त भूयो युद्धचिकीर्षवः ।

ततस्तत्र सुतो राजंश्चिन्तयाऽभिपगम्युतः । विस्रम्भाच्छाणितक्राङ्गः पप्रच्छेदं पितामहं ।

भैरवैर्नित्ये यमचर्यं पाण्डवानां त्वरिता
रथैर्घाताः ।

११०३

सम्प्राप्य सर्वान् युधि कीर्त्तिनान् व्यूहश्च तं मकरं वज्रकल्पं । प्रविश्य भीमेन निवर्हितोऽस्मि घोरैः शरैर्मृत्युदण्डप्र
काशैः ।

क्रुद्धन्तमुदीर्य भयेन राजन् समूर्च्छितो नालथं शान्तिमयः । इच्छे प्रसादान्नव सत्यमन्ध प्राप्नु जयं पाण्डवेयांश्च हन्तुं ।

तेनैवमुक्तः प्रहसन् महात्मा दुर्धर्षेण जातमन्युं विदिता । तं प्रत्युवाच विमना मनस्वी गङ्गासुतः शस्त्रभृताम्बरिष्ठः ।

परेण यत्नेन विगाह्य भेनां सर्वात्मनाऽहं तव राजपुत्र । इच्छामि रातुं विजयं सुखञ्च न चात्मानं च्छादयेऽहं त्वदर्शे ।

एते तु रैरा बहवो महारथा यशस्विनः गूरतमाः कृतास्ताः । ये पाण्डवानां समरे सहाया जितश्रमाः क्रोधविधं
वमन्ति ।

११०४

ते मेह शक्राः महमा विजेतुं वीर्योन्नद्धाः कृतवैरास्तथा च । अहन्तेनान् प्रतियोक्ष्यामि राजन् सर्वात्मना जीवितं त्यज्य
वीरान् ।

रणे त्वदर्थाय महानुभाव न जीवितं रक्षितं ममाद्य । सर्वैस्त्वार्थाय सदेवैत्याप्तोक्तान् द्रष्टव्यं किमु शत्रूंस्त्वहं ।
 तान् पाण्डवान्योधयिष्यामि राजन् प्रियश्च ते सर्वमहं करिष्ये । श्रुत्वा चैतत्परमप्रीतो दुर्व्याधनः प्रीतमना बभूव ।
 सर्वैरपि सैन्यानि ततः प्रहृष्टो निर्गच्छतेत्याह नृपांश्च सर्वान् । तदाज्ञयानिर्धयुर्न बलानि रथाश्चपादातगजायुतानि ।
 प्रहर्षयुक्तानि तु तानि राजन् महान्ति नानायुधशस्त्रवन्ति । स्थितानि नागाश्चपादातिमन्ति विरेजुराजो तव राजन्
 बलानि ।

१५१५

वृन्दैः स्थिताश्चपि सुमम्पयुक्ताश्चकाग्रिरे दन्तिगणाः समन्तात् । शस्त्रास्त्रविह्विनैरदेवयोधैरनुष्ठिताः सैन्यगणास्त्वदीयाः ।
 रथैश्च पादातगजाश्चरहैः प्रयाङ्गिराजो विधिवत्प्रणमैः । समुद्धतं तैस्तदृष्टार्कवर्णै रजो बभौ ह्लादयन् सैन्यैरस्मीन् ।
 रेजुः पदाता रथदन्तिस्त्रिंशो वानेरितां भ्रातृमाणाः समन्तात् । नानारङ्गाः समरे तत्र रेजुः मधेयुक्ता विद्युतः खे यथैव ।
 धनूंषि विस्फारयतां नृपाणां बभूव शस्त्रमुल्लासतिघोरः । निर्मथ्यतो देवमहासुरौघैर्यथार्थवस्यादियुगे तदानीं ।
 तदुपनादं बज्रवर्णरूपं तवात्मजानां समुदीर्णवर्णं । बभूव सैन्यं रिपुसैन्यहन्तृ युगान्तमेषोघनिभन्नदानीं ।

१५१०

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भोमवधपर्वणि भोमर्द्वयाधनसंवादे एकाश्रितोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ अथात्मजं तव पुनः गाङ्गेयो ध्यानमास्थितं । अस्मिन् भरतश्रेष्ठ सम्प्रहर्षकरं वचः ।

अहं द्रोणश्च शक्यश्च कृतदर्शा च सान्ततः । अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तोऽथ सैन्यवैः ।

विन्दानुविन्दावावन्मौ वाङ्मिकैः सह वाङ्मिकैः । विगर्तराजोऽथ बली मागधश्च सुदुर्जयः ।

वृहदलश्च कौशल्यश्चित्रसेनो विविंशतिः । रथाश्च बज्रसाहस्राः शोभमाना महाध्वजाः ।

देशजाश्च हया राजन् साकृढा हयवादिभिः । गजेन्द्राश्च मदेन्द्राः प्रभिन्नकरटामृखाः ।

१५१५

पादाताश्च रथाः शूरा नानाप्रहरणायुधाः । नानादेशसमूपास्त्रदर्थं योद्धुमुद्यताः ।

एते चान्ये च बहवस्त्रदर्थं त्यक्तजीविताः । देवानपि रणे जेतुं समर्था इति मे मतिः ।

अवश्यन्तु मया राजंस्त्व वाच्यं हितं सदा । अश्वत्थाः पाण्डवा जेतुं देवैरपि सवासवैः ।

वासुदेवसहायाश्च महेन्द्रसमविक्रमाः । सर्वथाऽहन्तु राजेन्द्र करिष्ये वचनमव ।

पाण्डवानां रणे जेयं मां वा जेयन्ति पाण्डवाः । एवमुक्त्वा ददौ चास्मै विशल्यकरणीं शूरां ।

१५१५

योधधीं वीर्यसम्पन्नां विशल्यस्त्राभवात्तदा । ततः प्रभाते विमले स्नेन सैन्येन वीर्यवान् ।

अव्यूहतं स्वयं व्यूहं भीमो व्यूहविशारदः । मण्डलं मनुजश्रेष्ठो नानाशस्त्रसमाकुलं ।

सम्पूर्णं योधमुख्यैश्च तथा दन्तिपदातिभिः । रथैरनेकसाहसैः समन्तात् परिवारितं ।

अश्ववृन्दंर्महर्क्षश्च खलितोमरधारिभिः । नागे नागे रथाः सप्त सप्त चाश्वा रथे रथे ।

अश्वं दश धानुष्का धानुष्के सप्त चारिणः । एवं व्यूहं महाराज तव सैन्यं महारथैः ।

१५१५

स्थितं रणाय महते भीम्रेण युधि पालितं । दशानानां सहस्राणि दन्तिनाश्च तथैव च ।

रथानामयुतञ्चापि पुत्राश्च तव दंशिताः । चित्रसेनादयः शूरा अश्वरचन्पितामहं ।

रक्षमाणश्च तेः शूरैर्गोप्यमानाश्च तेन ते । सख्यः समदृश्यन् राजानश्च महाबलाः ।

दुर्व्याधनस्तु समरे दंशितो रथमास्थितः । व्यभ्राजत त्रिधा जुष्टो यथा शर्कास्त्रविष्टपे ।

ततः शब्दो महानासीत्पुष्पाणां तव भारत । रथघोषश्च विपुनो वादित्राणाञ्च निस्वनः ।
 भीष्मेण धार्तराष्ट्राणां व्यूढः प्रत्यङ्मुखो ययौ । मण्डलः स महाव्यूहो दुर्भेद्योऽभिषघातिनां ।
 सर्वतः शुश्रुभे राजन् रणेऽरीणां दुरासदः । मण्डलान् समालोक्य व्यूहं परमदारुणं ।
 स्वयं युधिष्ठिरो राजा व्यूहं वज्रमथाकरोत् । तथा व्यूहस्वनोकेषु यथास्थानमवस्थिताः
 रथिनः सृदिनश्चैव सिंहनादमथानदन् । विभित्सवस्ततो व्यूहं निरययुर्दुष्काङ्क्षिणः ।
 इतरेतरयोः शूराः सहभैर्याः प्रहारिणः । भारदजो ययौ मत्स्यं द्रैणिश्चापि शिखण्डिनं ।
 स्वयं दुर्योधनो राजा पार्श्वतं समुपाव्रवत् । नकुलः सहदेवश्च मद्रराजानमोयतुः ।
 विन्दानुविन्दावावन्थाविरावन्तमभिद्रुतौ । सर्वे नृपास्तु समरे धनञ्जयमयं धयन् ।
 भीमसेनो रणे यत्नो हार्दिकं समवाचयत् । चित्रसेनं विकर्णञ्च तथा दुर्भेषणं विभुः ।
 आर्जुनिः समरे राजंस्तव पुत्त्रानयोधयत् । प्राग्ज्योतिषं महेष्वासं दैदित्मो राक्षसेश्वरः ।
 अभिद्राव वेगेन भक्तो मत्तमिव द्विपं । अलम्बुषस्ततो राजन् सात्यकिं युद्धदुर्मदं ।
 ससेन्यं समरे क्रुद्धो राक्षसः समभिद्रवत् । भूरिश्रवा रणे यत्ता धृष्टकेतुमेयाधयत् ।
 श्रुतायुषन्तु राजानं धर्मपत्नो युधिष्ठिरः । चेकितानस्तु समरे हृपमेवाव्ययोधयत् ।
 शेषाः प्रतिययुर्यत्ता भीममेव संहारयन् । ततो राजसहस्राणि परिवश्रुधनञ्चयन् ।
 शक्तिमोग्रनागचगदापरिषपाणयः । अर्जुनोऽय भूय क्रुद्धो वारूण्यमिदमब्रवीत् ।
 पश्य माधव सैन्यानि धार्तराष्ट्रस्य संयुगे । व्यूढानि व्यूहविदुषा गाङ्गेयेन महात्मना ।
 युद्धाभिकामान् शूरांश्च पश्य माधव चामितान् । त्रिगर्त्तराजं सदितं भ्रातृभिः पश्य कैशव ।
 अस्मैनाग्घातयिष्यामि पश्यतस्ते जनार्दन । य इमे मां यदश्रेष्ठ योद्धुकामा रणाजिरे ।
 श्वमुक्ता तु कौन्तेयो धनुर्यामवमृज्य च । ववर्ष शरवर्षाणि नराधिपगणान् प्रति ।
 तेऽपि तं परमेष्वासाः शरवैर्धरपूरयन् । तडागम्बारिधाराभिर्यथा प्रावृषितोयदाः ।
 हाहाकारो महानासीत्तव सेन्ये विशास्यते । क्लृप्तमानो भूयं कृष्णो शरैर्दृष्ट्वा महारणे ।
 देवा देवर्षयश्चैव गन्धर्वाश्च सहोरगैः । विस्मयं परमं जग्मुर्दृष्ट्वा कृष्णो तथागतौ ।
 ततः क्रुद्धोऽर्जुनो राजशैलमस्त्रमुदैरयत् । तत्राहुतमपश्याम विजयस्य पराक्रमं ।
 अस्त्रहृष्टिं परैर्मुक्तां शस्त्रौघैर्वदवारयत् । न च तत्राप्यनिर्भन्नः कश्चिदासीद्विश्रास्यते ।
 तेषां राजसहस्राणां हयानां दन्तिनां तथा । दाभ्यां त्रिभिः शरैश्चान्यानृपाण्यै विव्याध मारिष ।
 ते हन्यमानाः पार्थेन भीमं शान्तनवं ययुः । अगाधे मञ्जमानानां भीमस्ताताऽभवत्सदा ।
 आपतद्भस्त्र तैस्तत्र प्रभङ्गं तावकं बलं । सञ्जुभे महाराज वातैरिव महर्षेणवः ।
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधोर्वणि सप्तमदिवसयुद्धारम्भे द्वायोत्तरेऽध्यायः ॥ ८२ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तथा प्रवृत्ते सङ्ग्रामे निवृत्ते च सुशर्मणि । प्रभङ्गेषु च वीरेषु प्राण्डेन महात्मना ।
 क्षुभमाने बले तूष्णे सागरप्रतिमे तव । प्रत्युद्यते च गाङ्गेये त्वरितं विजयम्व्रति ।

१५५०

१५५१

१५५२

१५५३

१५५४

१५५५

दृष्ट्वा दुर्योधनो राजा रणे पार्थस्य विक्रमं । त्वरमाणः समभ्येत्य सर्व्वास्तानव्रीकृपान् ।
 तेषाञ्च प्रमुखे शूरे सुशर्माणं महाबलं । मध्ये सर्व्वेऽप्य सैन्यस्य प्राह संहर्षयस्वचः । १४८०
 एष भीष्मः शान्तनवो योद्धुकामो धनञ्जयं । सर्व्वात्मना कुरुश्रेष्ठस्यक्ता जीवितमात्मनः ।
 तं प्रयान्तं परानोकं सह सैन्येन भारतं । मयन्ताः समरे सर्व्वे पालयध्वं पितामहं ।
 वाढमित्येवमुक्ता तु तान्यनीकानि सर्व्वशः । नरेन्द्राणां महाराज समाजग्मुः पितामहं ।
 ततः प्रयातः सहसा भीष्मः शान्तनवोर्जुनं । रणे भारतमायान्तमासमाद महाबलं ।
 महायेताश्चयुक्तेन भीमवानरकेतुना । महता भेषनादेन रथेनातिविराजिना । १४८५
 समरे सर्व्वमैन्यानामुपयातं धनञ्जयं । अभवत्तुमुलो नादो भयाद्दृष्ट्वा किरिटिनं ।
 अभोषुहस्तं कृष्णञ्च दृष्ट्वादित्यमिवापरं । मध्यन्दिनगतं सूर्य्यं नाशुकुः प्रतिवोचितुं ।
 तथा शान्तनवं भीष्मं श्वेताश्वं श्वेतकार्मुकं । न श्रेष्ठः पाण्डवा द्रष्टुं श्वेतघटमिरोदितं ।
 स सर्व्वतः परिवृत्तस्त्रिगर्त्तः सुमहात्मभिः । आहभिः सह पुत्रैश्च तथाऽन्यैश्च महागणैः ।
 भारद्वाजश्च समरे मत्स्यं विव्याध पत्रिणा । ध्वजस्यैश्च श्रेण्याजौ धनुश्चैकेन चिच्छिदे । १४९०
 तदपास्य धनुश्चक्रं विराटो वाहिनीपतिः । अन्यदादत्तवेगेन धनुर्भारसहं दृढं ।
 शरांश्चाशीविषाकारान् ज्वलितान् पद्मगानिव । द्रोणं त्रिभिः प्रविब्याध चतुर्भिश्चास्य वाजिनः ।
 ध्वजमेकेन विव्याध सारथिश्चास्य पञ्चभिः । धनुरेकेषुणाऽविध्यत्त वाक्रुश्चद्विजर्षभः ।
 ततो द्रोणोऽवधीदश्वान् शरैः सन्नतपर्व्वभिः । अष्टभिर्भरतश्रेष्ठ सूतमेकेन पत्रिणा ।
 स हताश्चादवभुत्य खन्दनाद्भूतसारथिः । आरूढो रथं तूर्णं शङ्खस्य रथिनाम्बरः । १४९५
 ततस्तौ तु पितापुत्रौ भारद्वाजं रथे स्थितौ । महता शरवर्षेण वारयामासतुर्ज्ज्वलात् ।
 भारद्वाजस्ततः क्रुद्धः शरमाशीविषोपमं । चिच्छेप समरे तूर्णं शङ्खं प्रति महाबलः ।
 स तस्य हृदयं भित्त्वा पीला शोणितमाहवे । जगाम धरणीं बाणो लोहिताद्रक्षतच्छविः ।
 स पपात रथात्तूर्णं भारद्वाजशराहतः । हित्वा धनुः शरांश्चैव पितुरेव समोपतः ।
 हतं स्वमात्मजं दृष्ट्वा विराटः प्राद्रवद्भयात् । उत्सृज्य समरे द्रोणं व्यात्ताननमिवान्तकं । १५००
 भारद्वाजस्ततस्तूर्णं पाण्डवानां महाचमूं । वारयामास समरे शतशोऽप्य सहस्रशः ।
 शिखण्डापि महाराज द्रोणिमासाद्य संयुगे । आजघान भुवोर्मध्ये नाराचैस्त्रिभिराशुगैः ।
 स वभौ नरशार्दूलो ललाटे संस्थितैस्त्रिभिः । शिखरैः काञ्चनमयैर्षोस्त्रिभिरिवोच्छ्रितैः ।
 अथत्यामा ततः क्रुद्धो निमेषाद्वाच्छिखण्डिनः । सूतं ध्वजमथो राजस्तुरगानायुधमन्या ।
 शरैर्व्वज्रभिर्द्विस्थ पातयामास संयुगे । स हताश्चादवभुत्य रथादौ रथिनाम्बरः । १५०५
 खड्गमादाय सुश्रितं विमलं शरवारणं । श्येनवज्राचरत् क्रुद्धः शिखण्डो शत्रुतापनः ।
 सखड्गस्य महाराज चरतस्तस्य संयुगे । नान्तरं ददृशे द्रोणिस्तदद्भुतमिवाभवत् ।
 ततः शरसहस्राणि बह्वनि भरतर्षभ । प्रेषयामास समरे द्रोणिः परमकोपनः ।

तामापतन्तीं समरे शरवृष्टिं सुदारुणां । अग्निना तीक्ष्णधारेण चिच्छेद बलिनाम्बरः ।
ततोऽतिविमलं द्रौणिः शतचन्द्रं मेनारमं । चर्माच्छिन्दसिञ्चास्य खण्डयामास संयुगे । ७५१०
शरैः सुबद्धशो राजन् तच्च विव्याध पत्रिभिः । शिखण्डी च ततः खड्गं खण्डितं तेन सायकैः ।
आविध्य व्यधजन्तून् ज्वलन्तमिव पद्मगं । तमापतन्तं सहसा कालानलममप्रभं ।
चिच्छेद समरे द्रौणिर्दशैश्च पाणिनाघवं । शिखण्डिनश्च विव्याध शरैर्बलभिरायमैः ।
शिखण्डी तु भृशं राजस्ताड्यमानः शिनैः शरैः । आरुरोह रथन्तूर्णं माधवस्य महात्मनः ।
सात्यकिस्तु ततः कुट्टो राक्षसं क्रूरमाहवे । अलम्बुपं शरैर्घोरैः प्रत्याकिरत सर्व्वतः । ७५१५
राक्षसेन्द्रस्ततस्तस्य धनुश्चिच्छेद भारत । अर्द्धचन्द्रेण समरे तच्च विव्याध सायकैः ।
मायाश्च राक्षसीं कृत्वा शरवर्षैरवाकिरत् । तत्राहुतमपायाम शनैश्च पराक्रमं ।
नामधूमयत्समरे बध्यमानः शितैः शरैः । ऐन्द्रमस्तञ्च वार्ष्णेयो योजयामास भारत ।
विजयाद्यमनुप्राप्तं माधवेन यशस्विना । तदस्त्वस्मस्मात्कृत्वा मायान्तां राक्षसीं तदा ।
अलम्बुपं शरैर्घोरैरभ्याकिरत सर्व्वशः । पर्व्वतं वारिधाराभिः प्राटुषीव बलाहकः । ७५२०
तत्तथा पीडितं तेन माधवेन महात्मनः । प्रदुद्राव भयाद्रुचो हिला सात्यकिमाहवे ।
तमजेयं राक्षसेन्द्रं स्वयं मघवताऽपि च । शनैश्च प्राणदञ्जिचा योधानां तत्र पश्यतां ।
न्यहनन्तावकांश्चापि सात्यकिः सत्यविक्रमः । निशितैर्बलभिराणैस्तेऽद्रवन्त भयार्दिताः ।
रतस्मिन्नेव काले तु द्रुपदस्यात्मजो बली । धृष्टद्युम्नो महाराज तव पुत्रं जेनश्चरं ।
ह्लादयामास समरे शरैः सन्नतपर्व्वभिः । संक्लाद्यमानो विशिखैर्धृष्टद्युम्नेन भारत । ७५२५
विव्येन च संचलो तव पुत्रो जनेश्वरः । धृष्टद्युम्नश्च समरे तूर्णं विव्याध सायकैः ।
षष्ठाश्च त्रिंशता चैव तदहुतमिवाभवत् । तस्य मेनापतिः कुट्टो धनुश्चिच्छेद भारत ।
इथाश्च चतुरः सङ्को निजघान महारथः । शरैश्चैनं सुनिशितैः शोत्रं विव्याध सप्तभिः ।
स हताश्वान्महाबाह्वरवस्रुत्य महाबली । पदातिरसिमुद्यस्य प्राधावत्पार्श्वतम्यति ।
शकुनिस्तु समभ्येत्य राजगृह्णी महाबलः । राजानं सर्व्वलोकस्य रथमग्रेपथत् स्वकं । ७५३०
ततो नृपं पराजित्य पार्श्वतः परबोरहा । न्यहनन्तावकं सैन्यं वज्रपाणिर्गिवासुरं ।
कृतवर्म्शे राणे भीमं शैराश्वत् महारथं । प्रक्लादयामास च तं महामेघो रविं यथा ।
ततः प्रहस्य समरे भीममेघः परन्तपः । प्रेषयामास संक्रुद्धः सायकान् कृतवर्म्शणे ।
तैर्हन्यमानोऽतिरथः सत्त्वतः सत्त्वतोऽधिकः । नाकस्यत महाराज भीमं चार्द्धचित्तैः शरैः ।
तस्याश्वाश्चतुरो हत्वा भीममेघो महाबलः । सारथिं पातयामास ध्वजश्च सुपरिष्कृतं । ७५३५
शरैर्बलविधैश्चैनमाचिनोत् परबोरहा । शकलीकृतसर्व्वङ्गश्चाविद्धः समदृश्यत ।
हताश्वान्नु तथा तूर्णं दृषकस्य रथं ययौ । श्यालस्य ते महाराज तव पुत्रस्य पश्यतः ।

भोमभेनोऽपि संकुल्लव सैन्यमुपाद्रवत् । निजघान सुसंकुटो दण्डपाणिखिन्नकः ।

इति श्रीमहाभारते भोगवधपर्वणि भोगवधपर्वणि द्विंशे व्योमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ बहूनि हि विचित्राणि दैरथानि स्म मञ्जय । पाण्डूनां मामकैः मार्द्धमश्रैषं तव जल्पतः ।

न चैव मामकं कश्चिद्दृष्टं शंससि मञ्जय । नित्यं पाण्डुसुतान् ज्ञानभेगाश्चैव शंससि ।

११४०

जीयमानान्विमनसो मामकान्विगतौजसः । वद मे संयुगे स्तुत दिष्टमेव न संशयः ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ यथाशक्ति यथोत्साहं युद्धे चेष्टन्ति तावकाः । दर्शयानाः परं शक्त्वा पौरुषं भरतर्षभ ।

गङ्गायाः सुरनद्या वै स्नादुभूतं यथोदकं । महोदधिगुणभ्यामास्त्रवणत्वं निधच्छति ।

तथा तत्पौरुषं राजस्तावकानां महात्मनां । प्राप्य पाण्डुसुतान् चोराण् व्यथं भवति संयुगे ।

घटमानान्यथाशक्तिं कुर्व्यन्तान्कर्म दुष्करं । न दोषेण कुरुश्रेष्ठ स्नान्योधान् गन्तुमर्हसि ।

११४५

तवापराधात् सुमहान् सपुत्रस्य विशास्यते । श्रिययाः प्रचयो घोरो यमराष्ट्रविवर्द्धनः ।

आत्मदोषात् समुत्पन्नं शोचितुं नार्हमे नृप । न हि रचन्ति राजानः सर्वथाऽत्रापि जीवितं ।

युद्धे सुकृतिर्भा लोकानिच्छन्ति वसुधाधिपाः । चमूं विगाह्य युध्यन्ते नित्यं स्वर्गपरायणाः ।

पूर्वाङ्गे तु महाराज प्रावर्तत जनचयः । तन्ममैकमना भूत्वा गृणु देवासुरोपमं ।

आवन्यै तु महेश्वाभौ महामेनौ महाबलौ । दगावन्ममभिप्रेक्ष्य ममेयातां रणोत्कटौ ।

११५०

तेषां प्रवृत्ते युद्धं तु मुनं रोमहर्षणं । दगावांस्तु ततः क्रुद्धो भ्रातरौ देवहूषिणौ ।

विव्याध निशितैर्दृष्टैः श्रैः सकृत्पर्वभिः । तत्रैव प्रत्यधिष्ठेतां समरे चित्रयोधिनौ ।

युध्यतां हि ततो राजन् विशेषेण न स्म दृश्यते । यतनैः शत्रुनाशाय कृतप्रतिकृतैर्विणैः ।

दगावांस्तु रणे राजन्नुविन्दस्य सायकैः । चतुर्भिश्चतुरो वाहाननययमसादने ।

भक्ताभ्यां च सुतीक्ष्णाभ्यां धनुः केतुश्च मारिष । चिच्छेदे समरे राजन्तद्वहृतमिवाभवत् ।

११५५

त्यक्त्वाऽनुविन्दोऽय रथं विन्दस्य रथमास्थितः । धनुर्गृहीत्वा सुदृढं भारसाधनमुत्तमं ।

तावेकस्मै रणे खीरावावन्यै रथिनाम्बरौ । शरान् मुमुचुस्तूर्णमिगवति महात्मनि ।

ताभ्यां मुक्ता महावेगाः शराः काञ्चनभूषिताः । दिवाकरपथं प्राप्य ह्लादयामासुरन्वरं ।

दगावांस्तु ततः क्रुद्धो भ्रातरौ तौ महारथौ । वर्ष वर्षं शरवर्षेण मारयि चापपातयत् ।

तस्मिन्निपतिते भूमौ गतन्त्वेऽय मारथौ । रथः प्रदुःख दिशः समुद्भूतहयस्तथा ।

११६०

तौ सजित्वा महाराज नागराजसुतासुतः । पौरुषं ख्यापयन्तूर्णं व्यधमत्तववाहिनीं ।

सा व्यधमाना समरे धार्तराष्ट्री महाचमूः । वेगान् बभ्रुविधांश्चक्रे विषं पीलेव मानवः ।

हैडिम्बो राचभेन्द्रश्च भगदत्तं समाद्रवत् । रथेनादित्यवर्णं सध्वजेन महाबलः ।

ततः प्राग्गोनिषो राजा नागराजं समास्थितः । यथा वज्रधरः पूर्यै सङ्ग्रामे तारकामये ।

तत्र देवः सगन्धर्वश्च शरपयश्च समागताः । विशेषं नैव विविर्दुर्हैडिम्बभगदत्तयोः ।

११६५

यथा सुरपतिः क्रुद्धस्त्वामाम दानवान् । तथैव समरे राजन् द्रावयामास पाण्डवान् ।
 तेन विद्राव्यमाणस्ते पाण्डवाः सर्वतोदिशं । चातारं नाभ्यगच्छन्त स्वेखनीकेषु भारते ।
 भैरवमेनिं रथस्थन्तु तत्रापत्याम भारत । शेषा विमनसो भूत्वा प्राद्वन्त महारथाः ।
 निवृत्तपुत्रं च पाण्डूनां पुनः भैरवेषु भारत । आसीन्निष्ठानको घोरस्तव मन्वस्य संयुगे ।
 घटोत्कचस्ततो राजन् भगदत्तं महाहवे । शरैः प्रच्छादयामास मेतं गिरिमिवाभुदः ।
 निपात्य तान् शरान् राजा राक्षस य धनुस्तुतान् । भैरवमेनिं रणे ठूणं सर्वमस्मत्सता उ यत् ।
 स तादृशमानो बज्रभिः शरैः मन्त्रतपर्वभिः । न विव्यथे राक्षसेन्द्रो भिद्यमान इवाञ्जलः ।
 ततः प्राग्ज्योतिषः क्रुद्धस्तोमरान् स चतुर्दश । प्रेषयामास समरे तांश्च चिच्छेद राक्षसः ।
 तांश्चिच्छ्वा स महाबाहुस्तोमरान्निशितैः शरैः । भगदत्तश्च विव्याध मत्तया वज्रमन्त्रिभिः ।
 ततः प्राग्ज्योतिषो राजा प्रहमन्निव भारत । तस्याश्वांश्चतुरः सङ्क्षेपे प्रेषयामास मृत्यवे ।
 स हताशे रथे तिष्ठन् राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् । शक्तिं चित्तेपवेगेन प्राग्ज्योतिषगजं प्रति ।
 तामातपक्तीं सहसा ह्मेमदण्डां सुवेगितां । त्रिधा चिच्छेद नृपतिः मालकीर्य्यं भूतने ।
 शक्तिं त्रिनिहितां दृष्ट्वा हैडिम्बः प्राद्वज्रयात् । यथेन्द्रस्य रणात् पूर्वं नमुचिर्देव्यसत्तमः ।
 तं विजित्य रणे पूरं विक्रान्तं ख्यातपौरुषं । अजेयं समरे राजन् यमेन वरुणेन च ।
 पाण्डवीं समरे मेनां संममर्द्द सकृच्चरः । यथा वनगजो राजन् वद्वंश्चरति पद्मिनीं ।
 मद्देश्वरस्तु समरे यमाभ्यां सह मङ्गतः । स्त्रियोधौ कादयाञ्चक्रे शरोधौः पाण्डुनन्दनौ ।
 सहदेवस्तु समरे मातुलं वीक्ष्य रुद्रतं । अवारयच्छरौघेन मेघो यदद्विवाकरं ।
 कादयमानः शरौघेन चष्टरूपतरोऽभवत् । तयोस्त्रायभङ्गं प्रातिरतुना मातृकारणान् ।
 ततः प्रहस्य समरे नकुलस्य महारथः । अश्वान् चतुरो राजंश्चतुर्भिः सायकोत्तमैः ।
 प्रेषयामास समरे यमस्य सदनस्पति । हताशान्च रथात्तूर्णमवमुत्त महारथः ।
 आहरोह ततो यानं भ्रातुरेव यश्चस्त्रिनः । एकस्त्रौ तु रणे पूरौ दुष्टे विचित्र कार्मुके ।
 मद्रराजस्थं क्रुद्धौ कादयेतां रणेत्कटौ । संक्काशमानो बज्रभिः शरैः मन्त्रतपर्वभिः ।
 स्त्रियोध्याभ्यां नरव्याघ्रो नाकमप्य यथाऽञ्जलः । प्रहमन्निव ताञ्चापि शरदृष्टिं जघान ह ।
 सहदेवस्ततः क्रुद्धः शरमुद्यम्य बोध्यवान् । मद्रराजमभिदुत्य प्रेषयामास भारत ।
 स शरैः प्रेषितस्तेन गह्वरमर्निव वेगवान् । मद्रराजं विनिर्भिद्य निपपात महीतले ।
 स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थे महारथः । निषसाद महाराज कल्पपञ्च जगाम ह ।
 तं विसृज्य निपतितं मृतः सम्प्रेक्ष्य संयुगे । अपोवाह रथेनाजौ यमाभ्यामभिपीडितौ ।
 दृष्ट्वा मद्देश्वरयं धार्तराष्ट्रः पराङ्मुखं । सर्वं विमनसो भूत्वा नेदमस्तीत्यचिन्तयन् ।
 निर्जित्य मातुलं सङ्क्षेपे माद्रीपुत्रौ महारथौ । दध्नुर्मुदितौ शङ्खौ सिंहनादश्च नेदतुः ।

१६५

१६६

१६७

१६८

१६९

अभिदुद्रावतु हृष्टो तव सेन्यं विशास्यते । यथा दैत्यशमं राजन्निद्रोपेक्षाविवासरौ । १६९
 इति श्रीमहाभारते भोमपर्वणि भोमबधपर्वणि द्रुपदुद्धे चतुरशीतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा मथं प्राप्ते दिवाकरे । श्रुतायुषमभिप्रेत्य चोदयामास वाजिनः ।
 अभ्यधावन्ततो राजा श्रुतायुषमरिन्दमं । विनिघ्नन् सायकैस्तोत्तैर्नैवभिन्नपर्वभिः ।
 स संवार्थं रणे राजा प्रेषितान् पाण्डुसूनुनां । शरान् सप्त महेश्वासः कौन्तेयाय समर्पयत् ।
 ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे । अस्रन्निव विचित्रतो देहे तस्य महात्मनः ।
 पाण्डवस्तु मृशं विद्धस्तेन राज्ञा महात्मना । रणे वराहकीर्णेन राजानं हृदि विव्यधे । १७०
 अथापरेण भलेन केतुं तस्य महात्मनः । रथश्रेष्ठो रथार्त्तूर्णं भूमौ पार्थो न्यपातयत् ।
 केतुं निपतितं दृष्ट्वा श्रुतायुः स तु पार्थिवः । पाण्डवं विशिखैस्तोत्तैराजन्विषाध सप्तभिः ।
 ततः क्रोधात् प्रज्ज्वाल धर्मपुत्तो युधिष्ठिरः । यथा युगान्ते भूतानि धञ्जिव ऊताशनः ।
 कुङ्कुन्तु पाण्डवं दृष्ट्वा देवगन्धर्वराक्षसाः । प्रविव्यधुर्गहाराज व्याकुलं चाप्यभूजगत् ।
 सर्वेषाञ्चैव भूतानामिदमासीन्नमोगतं । त्रैलोक्यानद्य संकुट्टो नृपोऽयं धृत्त्यतीति वै । १७१
 षष्ठयश्चैव देवाश्च चक्रुः स्वस्त्ययनं महत् । लोकानां नृप शान्त्यर्थं क्रोधिते पाण्डवे तदा ।
 स च क्रोधसमाविष्टो लेलिहन् सृक्किणो मुहुः । दधारात्मवपुर्धौरं युगान्तादित्यमन्त्रिभं ।
 ततः सर्व्याणि सेन्यानि तावकानि विशास्यते । निराशान्यभवंस्तत्र जीवितं प्रति भारत ।
 स तु धैर्येण तं कोपं सन्निवार्य महायथाः । श्रुतायुषः प्रचिच्छेद मुष्टिदेशे महद्गुनः ।
 अथैनं ह्विनधन्वानं नाराचेन स्तनान्तरे । निर्बिम्बेन्द रणे राजा सर्वसैन्यस्य पश्यतः । १७२
 सत्वरं च रणे राजंस्तस्य बाह्यास्महात्मनः । निजघान शरैः क्षिप्रं स्रुतश्च सुमहाबलः ।
 हताश्वन्तु रथं त्यक्त्वा दृष्ट्वा राज्ञस्तु पौरुषं । विप्रदुद्राव वेगेन श्रुतायुः समरे तदा ।
 तस्मिञ्चित्ते महेश्वासे धर्मपुत्रेण संयुगे । दुर्धनबलं राजन् सर्वमासीत् पराङ्मुखं ।
 एतत्कृत्वा महाराज धर्मपुत्तो युधिष्ठिरः । व्यात्ताननो यथा कालस्तव भैर्यं जघान ह ।
 चेकितानस्य वार्ष्णेयो गौतमं रथिनाम्बरं । प्रेक्षतां सर्वधैर्यानां क्वादयामास सायकैः । १७३
 सन्निवार्य शरांस्तान् स्रुत रूपः शरदतो युधि । चेकितानं रणे यत्तं राजन् विषाध पत्रिभिः ।
 अथापरेण भलेन धनुस्त्रिच्छेद भारत । सारथिश्चास्य भलेन क्षिप्रहस्तो न्यपातयत् ।
 हयांश्चास्याबधोद्राक्षुभौ च पार्ष्णिमारथो । सोऽपञ्जत्य रथार्त्तूर्णं गदां जग्राह सास्यतः ।
 स तथा बीरघानिन्या गदया गदिनाम्बरः । गौतमस्य हयान् हत्वा सारथिश्च न्यपातयत् ।
 भूमिष्ठो गौतमस्तस्य शरांश्चिपे षोडश । ते शराः सालतं भित्त्वा प्राविशन् धरणीतलं । १७४
 चेकितानस्ततः कुट्टो गदां क्षिपे तं पुनः । गौतमस्य बधाकाङ्क्षी दृक्क्षेव पुरन्दरः ।
 तामापन्तो विपुलामग्गमभौ महागदां । शरैरेकसाहसैर्व्यारयामास गौतमः ॥

चेकितानस्ततः खड्गं कोशादुद्धृत्य भारत । लाघवं भृशमास्थाय गीतमं समुपाद्रवत् ।
 गीतमोऽपि धनुस्सक्ता प्रयच्छामिं सुसंस्कृतं । वेगेन महता राजंश्चेकितानमुपाद्रवत् ।
 तावुभौ बलसम्पन्ना निस्त्रिंशबरधारिणौ । निस्त्रिंशाभ्यां सुतीक्ष्णाभ्यामन्यान्यं सन्ततचतुः ।
 निस्त्रिंशवेगाभिहतौ ततस्तौ पुरुषवर्भौ । धरणोमनसम्प्राप्तौ सर्वभूतनिषेविता ।
 मूर्च्छयाऽभिपरीताङ्गौ व्यायामेन च मोहितौ । ततोऽभ्यधावद्गेन करकर्षः सुहृत्तया ।
 चेकितानं तथाभूतं दृष्ट्वा समरदुर्भेदः । रथमारोपयन्नेन सर्वैधन्यस्य पश्यतः ।
 तथैव शकुनिः प्रूरः श्यालस्तव विशास्यते । आरोपयद्रथं तूर्णं गीतमं रथिनाम्बरं ।
 सौमदन्तिं तथा क्रुद्धो धृष्टकेतुर्माहाबलः । नवत्या सायकैः क्षिप्रं राजन् कित्याध वक्षसि ।
 सौमदन्तिहरः स्यैलेभेन वाणैरग्रेभत । मध्यन्दिने महाराज रश्मिभिक्षपणे यथा ।
 भूरिश्रवास्तु समरे धृष्टकेतुं महारथं । हतस्ततश्चयं चक्रे विरथं सायकोत्तमैः ।
 विरथश्चेनमलोक्त्य हताश्वं हतसारथिं । महता प्ररवेधेन ह्लादयामास संयुगे ।
 स च तं रथमुद्धृत्य धृष्टकेतुर्माहाबलः । आहरोह ततो यानं प्रतानीकस्य मारिष ।
 चित्रसेनो विकणस्य राजन् दुर्गधेनस्तथा । रथिनो हेममन्त्राहाः सौमद्रमभिदुर्गुः ।
 अभिमन्योस्ततस्तौ घोरं युद्धमवर्त्तत । शरीरस्य यथा राजन् वातपित्तकफैस्त्रिभिः ।
 विरथांस्तव पुत्रास्तु हला राजन् महाहवे । न जघाम नरव्याघ्रः स्मरन् भोमवचस्तदा ।
 ततो राज्ञा बद्धमतेर्गजाश्चरथयायिभिः । प्रवृत्ते समरे भोमं देवैरपि दुरासदं ।
 प्रयातं शीघ्रमुदीक्ष्य परिव्रातुं सुतांस्तव । अभिमन्युं समुद्दिश्य बालमेकं महारथं ।
 वासुदेवमुवाचेदं कौन्तेयः श्वेतवाहनः । चोदयान् नृषीकेश यत्रैव बज्रला रथाः ।
 एते हि बहवः प्रूराः हतास्त्रा युद्धदुर्मदाः । यथा न हन्युः सेनां नक्षथा माधव चोदय ।
 एवमुक्तः स वार्ष्णेयः कौन्तेयनामिनोजसा । रथं श्वेतहयैर्धुतं प्रेषयामास संयुगे ।
 निष्ठानको महानाधीक्षतव सैन्यस्य मारिष । यदर्जुनो रणे क्रुद्धः संयातस्तावकान् प्रति ।
 समासाद्य तु कौन्तेया राज्ञस्तान् भोमरक्षिणः । सुग्रहोणमथो राज्ञिदं ववनमग्नरोत् ।
 जानामि त्वां युधि श्रेष्ठं ह्येतं तु पूर्ववैरिणं । पर्यायस्याद्य सम्प्राप्तं फलं पश्य सुदाहणं ।
 अद्य ते दर्शयिष्यामि पूर्वप्रेतान् पितामहान् । एवं सञ्जल्पतस्तस्य बोभसोः शत्रुघातिनः ।
 श्रुत्वाऽपि परुषं वाक्यं सुग्रहो रथयूथपः । न चैनमब्रवीत् किञ्चिच्छुभं वा यदिवाऽशुभं ।
 अभिगम्यार्जुनं घोरं राजभिर्बद्धभिर्वृतः । पुरस्तात् पृष्ठतश्चैव पार्श्वतश्चैव सर्वतः ।
 परिवार्यार्जुनं सञ्ज्ञे तव पुत्रैः सहानघ । शरैः सञ्ज्ञादयामास भेषैरिव दिवाकरं ।
 ततः प्रवृत्ताः सुमहान् सङ्ग्रामः शोणितोदकः । तावकान् च समरे पाण्डवानाञ्च भारत ।
 इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भोमवधपर्वणि सुग्रहोर्जुनसमागमे पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ स तुद्यमानस्तु शरैर्धनञ्जयः पदाहतो नाग इव श्वसन् बली । वाणेन वाणेन महारथानां चिच्छेद चापानि
रणे प्रसृज्य ।

चिच्छेद्य चापानि च तानि राजंस्तेषां रणे वीर्यवतां क्षणेन । विव्याध वाणैर्युगपन्महात्मा निशेषतां तेख्य म
न्यमानः ।

निपेतुराजौ रुधिरप्रदिग्धास्ते ताडिताः शकसुतेन राजन् । विभिन्नगात्राः पतितोत्तमाङ्गा गतासवस्त्रिभ्रतनुचकायाः ।

मर्धो गताः पार्थश्वराभिभूता विचित्ररूपा युगपदिनेष्टुः । दृष्ट्वा हतांस्तान् युधि राजपुत्रांस्त्रिगर्तराजः प्रययौ रथेन ।
तेषां रथानामथ पृष्ठगोपा दाविंशतोऽन्येऽवपतन्त पार्थ । तथैव ते तं परिवार्य पार्थं प्रहृष्ट्य चापानि महारवाणि । २०५५

अवीट्टयन् वाणमसौघट्टया यथा गिरिं तोवधरा जलोच्चैः । धंपोखानानस्य शरोघट्टया धनञ्जयस्तान्युधि जात रथः ।

बध्ना शरैः संयति तैलधोतैर्जघान तानप्यथ पृष्ठगोपान् । पठिं रथांस्तानवजित्य सङ्क्षो धनञ्जयः प्रीतमना यशस्वी ।

अथात्वरङ्गीश्वरधाय जिष्णुर्बलानि राक्षं समरे निहत्य । चिगर्तराजो निहतान् सभीक्ष्य महारथांस्तानथ बभ्रुवर्गान् ।

रणे पुरस्तात् नराधिपांस्तान् जगाम पार्थं त्वरितो बधाय । अभिद्रुन् सास्त्रविदां वरिष्ठं धनञ्जयं वीर्यं शिखण्डिमुख्याः ।

अभ्युद्युक्ते श्रितशस्त्रहस्ता रिरिचिषन्तो रथमर्जुनस्य । पार्थोऽपि तानापततः सनीत्य त्रिगर्तराज्ञा सङ्घान् नृवीरान् २०५६

निध्वां यिला समरे धनुष्मान् गाण्डीवमुकैर्निश्रितैः पृथक्कैः । भीमं वियासुयुधिं सन्ददध्रे दुर्योधनं सैभवादींश्च राज्ञः ।

आवारयिष्यन्मिषम्प्राय मुहूर्तमाधेय्ये बलेन वीरः । उत्सृज्य राजानमनन्तवीर्य्यो जयद्रथादींश्च नृगान्महाजाः ।

ययौ ततो भीमबलो मनस्वी गात्रेयमाजौ शरचापपाणिः । युधिष्ठिरश्लोचबलो महात्मा समायथौ त्वरितौ जातकोपः ।

मद्राधिपं समभित्यज्य सङ्क्षो स्वभागमाप्तममनन्तकोर्तिः । सार्द्धं समाद्रीसुतभीमधेनेः भीमं यथौ शान्तनवं रणाय ।

तैः सम्युद्युक्तैः स महारथैर्यैर्गङ्गासुतः समरे चित्रयोधो । न विन्यसे शान्तनवो महात्मा समागतः पाण्डुसुतेः समस्तैः । २०५७

उपेत्य राजा युधि सत्यसन्धो जयद्रथोऽप्युग्रबलो मनस्वी । चिच्छेद चापानि महारथानां प्रमञ्च तेषां धनुषा वरेण ।

युधिष्ठिरं भीमधेनं यथौ च पार्थं तथा युधि सञ्जातकोपः । दुर्योधनः क्रोधविषो महात्मा जघान वाणैरनलप्रकाशैः ।

कृपेण शन्येन शलेन चैव तथा विभो चित्रसेनेन चापि । विद्धाः शरैस्तेऽतिविट्टङ्ककोपा देवा यथा दैत्यगणैः समैतैः ।

किञ्चायुधं शान्तनवेन राज्ञा शिखण्डिनं प्रेक्ष्य च जातकोपः । अजातशत्रुः समरे महात्मा शिखण्डिनं क्रुद्ध उवाच वाक्यं ।

उक्त्वा तथा त्वं पितुरग्रतो मामहं हनिष्यामि महाव्रतन्तं । भीमं शरौघैर्विमलाकर्षणैः सत्यं वदामीति जग प्रतिज्ञा । २०५८

त्वया न चैनां सफलं करोषि देवव्रतं यन्न विहंसि युद्धे । मिथ्याप्रतिज्ञो भव मा नृवीर रत्नस्य धर्मस्य कुलं यशस्य ।

प्रेचस्व भीमं युधि भीमवेगं सर्वैः क्षपन्तं मम धैर्यसंघान् । श्रौघजालैरतितिग्मतेजस्रैः कालो यथा कालकृतं क्षणेन ।

निहन्तचापः समरानपेतः मरार्जितः शान्तनवेन राज्ञा । विहाय बभ्रूनथ शोदरांश्च कथास्त्रेभ्यो नानुरूपं तवेदं ।

दृष्ट्वाऽपि भीमं तमनन्तवीर्य्यं भग्नस्य सैन्यं द्रवमाणमेवं । भीतोऽसि नूनं द्रुपदस्य पुत्र तथा हि ते मुखवर्णोऽप्रहृष्टः ।

आज्ञायमानेन धनञ्जयेन महाहवे संप्रतप्तो नृवीर । कथं हि भीष्मात् प्रथितः पृथिव्यां भवं त्वमस्य प्रकरोषि वीर । २०५९

स धर्मराजस्य वचो निश्च्य कृत्वाक्षरं विप्रलापापविद्धं । प्रत्यादेशं मन्यमानो महात्मा प्रतत्वरं भीष्मबधाय राजन् ।

तमापतन्तं महता ज्वलेन शिखण्डिनं भीष्ममभिद्रुन्तं । आवारयामास हि ब्रह्म रत्नमक्षणे वीरेण हि दुर्जयेन ।

स चापि दृष्ट्वा समुदीर्यमाणमस्त्रं युगान्ताग्निसमप्रभावं । नासौ व्यमुक्तद्रुपदस्य पुत्रो राजन् महेश्वरप्रतिमप्रभावः ।

तस्यैव तथैव महाधनुषान् शरैस्तदस्त्रं प्रतिबाधमानः । अथाद्दे वारुणमन्यदस्त्रं शिखण्डयोऽपि प्रतिघातमस्र ।
तदस्त्रमस्त्रेण निवार्यमाणं खस्थाः सुरा ददृशुः पार्थिवाश्च । भीमस्तु राजन् समरे महात्मा धनुः सुचित्रध्वजमेव
चापि । १७८०

क्षित्वाऽनदत्पाण्डसुतस्य बीरो युधिष्ठिरस्तज्जमोढस्य राज्ञः । ततः समुत्सृज्य धनुः सवापि युधिष्ठिरं वोढ्य भयाभिभूतं ।
गदं गृहीत्वा भिषपात् सङ्घे जयद्रथं भीमसेनः पदातिः । तमापतन्तं सहसा जत्रेन जयद्रथः सगदं भीमसेनं ।
विश्राध घोरेर्यमदण्डकल्पैः श्रितैः शरैः पञ्चशतैः समन्तात् । अचिन्तयित्वा स शरांस्तारुखी दृकोदरः कोधपरोतचेताः ।
ऊघान वाहान् समरे समस्तानारुजान् सिन्धुराजस्य सङ्घे । ततोऽभिबीज्या प्रतिमप्रभावस्तत्रात्मजस्वरमाशे रथेन ।
अभ्याद्यौ भीमसेनं नियन्तुं समुद्यतास्त्रः सुरराजकन्यः । भीमोऽप्यथेनं सहसा विनश्य प्रत्युद्यौ गदया तर्जमानः । १७८१
समुत्थतां तां यमदण्डकल्पां दृष्ट्वा गदान्ते कुरवः समन्तात् । विहाय सर्वे तव पुत्रमुग्रं पातं गदायाः परिहर्तुं कामाः ।
अपक्रान्तास्तुमले भविष्ये सुदारुणे भारत मोहनीये । अमूढ चेतास्त्वथ चित्रसेनो महागदामापतन्तीं निरोज्य ।
रथं समुत्सृज्य पदातिराजौ प्रगृह्य खड्गं शिखण्ड चर्म । अमुगः सिंह इवाचलायाज्जगाम ते भूमिष्वपि प्रदेवं ।
गदोऽपि सा प्राप्य रथं विचित्रं साश्वं सख्यं विनिहत्य सङ्घे । जगाम भूमिं ज्वलिता महेष्ठा भ्रष्टास्वरदाभिव सन्पतन्ती ।
आश्चर्य्यरूपं समदहन्वीया दृष्ट्वैव तद्वातरः सम्प्रहृष्टाः । सर्वे निन्दुः सहिताः समन्तात् प्रपूरिरे तव पुत्रं ससैन्याः । १७८२

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमबधपर्वणि चित्रसेनरथभङ्गे वन्द्योतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ विरथं तं समासाद्य चित्रसेनं मनस्विनं । रथमारोपयामास विकर्णस्तनयस्तव ।

तस्मिंस्तथा वर्तमाने तुमले सकुले भवे । भीमः शान्तनवस्तूर्णं युधिष्ठिरमुपावृत ।

ततः सरथनागाश्च समकम्पन्त सृञ्जयाः । दृष्ट्वोरारुख्यमनुप्राप्तं मेनिरे च युधिष्ठिरं ।

युधिष्ठिरोऽपि कौरव्यो यमाभ्यां सञ्चितः प्रभुः । महेष्वाधं नरव्याघ्रं भीमं शान्तनवं ययौ ।

ततः शरसहस्राणि प्रमुञ्चन् पाण्डवो युधि । भीमं सङ्क्रादयामास यथा भेषो दिवाकरं । १७८३

तेन संस्यक् प्रणीतानि शरजालानि भागवतः । प्रतिजघाह गाङ्गेयः शतशोऽप्य सहस्रशः ।

तथैव शरजालानि भीष्मेणास्तानि मारिष । आकाशे समदृश्यन्त खगमानां व्रजा इव ।

निमेषार्द्धान्तु कौन्तेयं भीमः शान्तनवो युधि । अदृश्यं समरे चेक शरजालेन भागवतः ।

ततो युधिष्ठिरो राजा कौरवस्य महात्मनः । नाराचम्प्रेषयामास क्रुद्ध आशीविषोपमं ।

असम्प्राप्तन्तु तं तत्र कुरप्रेण महारथः । चिच्छेद समरे राजन् भीमस्तस्य धनुस्त्युतं । १७८४

तन्मुच्छिन्ना रणे भीष्मो नाराचं कालसन्धितं । निजग्रे कौरवेन्द्रस्य हयान् काञ्चनभूषणान् ।

इताश्चन्तु रथं त्यक्त्वा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । आरुरोह रथं तथैव नकुलस्य महात्मनः ।

यमावपि सुसंक्रुद्धो समासाद्य रणे तदा । शरैः सङ्क्रादयामास भीमः परपुरञ्जयः ।

तौ तु दृष्ट्वा महाराज भीमवाणप्रपीडितौ । जगामाद्य परां चिन्तां भीमस्य बंधकाङ्क्षया ।

ततो युधिष्ठिरो राजन् राज्ञस्तान् समचोदयत् । भीमं शान्तनवं सर्वैर् निवर्तते सुहृद्गणान् । १७८५

ततस्ते पार्थिवाः सर्वे श्रुत्वा पार्थस्य भाषितं । महता रथवेगेन परिवव्रुः पितामहं ।

स समन्तात्परिवृतः पिता देवव्रतस्तव । चिक्रीड धनुषा राजन् पातयानो महारथान् ।
 तं चरन् रणे पार्था ददृशुः कौरवं युधि । मृगमध्ये प्रविश्यैः यथा सिंहशिष्टं वने ।
 तर्जयानं रणे गूढांस्तमयानञ्च सायकैः । दृष्ट्वा त्रिसुर्महाराज सिंहं मृगगणा इव ।
 रणे भरतसिंहस्य ददृशुः चक्षिया गतिं । अग्नेर्वायुमहायस्य यथा कच्छं दिधत्ततः । १८१
 शिरांसि रथिनां भीष्मः पातयामास संयुगे । तालेभ्य इव पकानि फलानि कुशलो नरः ।
 पतद्भिस्स महाराज शिराभिर्धरणीतले । बभूव तुमुलः शब्दः पततामश्मनामिव ।
 तस्मिन्सु तुमुले युद्धे वर्त्तमाने सुदारणे । सर्वेषामेव सैन्यानामाघोह्यतिकरो महान् ।
 भिक्षेषु तेन व्यूहेषु चक्षिया दूरेतरं । एकमेकं समाङ्ग्य युद्धायैवोपतस्थिरे ।
 शिखण्डो तु समासाद्य भारतानां पितामहं । प्रभिक्षुद्राव वेगेन तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् । १८२
 अनादृत्य ततो भीष्मसं शिखण्डिनमाहवे । प्रययौ सञ्जयान् भीष्मः स्त्रीलं विन्य शिखण्डिनः ।
 सञ्जयाश्च ततो दृष्ट्वा भीष्मं महाहवे । सिंहनादान् बह्विधासंक्रुः शङ्खविभिज्जितान् ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धं व्यतिषक्करथदिपं । अपरां दिशमाख्याय स्थिते सवितरि प्रभो ।
 धृष्टद्युम्नोऽथ पाञ्चाव्यः सात्यकिश्च महारथः । पौड्यन्तौ मृगं सैन्यं शक्तिमरुदृष्टिभिः ।
 शरैश्च बह्वीराजस्त्राजप्रस्तावकाश्च । ते हन्यमानाः समरे तावकाः पुरुषर्षभ । १८३
 आर्यो युद्धे मतिं कृत्वा न त्यजन्ति च संयुगं । यथोत्साहञ्च समरे जग्ल्लोकमहारथाः ।
 तत्राक्रन्दे महानाभोत्तावकानां महात्मनां । बध्यतां समरे राजन् पार्षतेन महात्मना ।
 तं श्रुत्वा निनदं घोरं तावकानां महारथैः । विन्दानुविन्दावाक्त्वयो पार्षतं प्रत्युपस्थिता ।
 तौ तस्य तुरगान् हत्वा त्वरमाणौ महारथौ । काट्यामासतुदभौ शरवैधेण पार्षतं ।
 अवस्रुत्याथ पाञ्चाव्यो रथान्तूर्णं महारथः । आहरोह रथं तूष्णं सात्यकोः सुमहात्मनः । १८४
 ततो युधिष्ठिरो राजा महत्या मेनया हृतः । आवन्त्यौ समरे क्रुद्धावभ्ययात् स परम्पयौ ।
 तथैव तव पुत्रोऽपि सर्वोद्योगिन मारिष । विन्दानुविन्दौ समरे परिवार्योपतस्थिवान् ।
 अर्जुनश्चापि संक्रुद्धः समरे चक्षियर्षभान् । अयोधयत सङ्ग्रामे वज्रपाणिरिवासुरान् ।
 द्रोणश्च समरे क्रुद्धः पुत्रस्य प्रियकृत्तव । व्यधमन् सर्वपाञ्चालांखलराशिमिवानलः ।
 दुर्योधनपुरोगास्तु पुष्पसाव विशास्यते । परिवार्य रणे भीष्मं युयुधुः पाण्डवैः सह । १८५
 ततो दुर्योधनो राजा लोहितायति भास्करे । प्रावर्त्तत नदी चोरा शोणितौघवरङ्गिणी ।
 गोमायुगणसङ्कोर्णो जपेन रजनीमुखे । शिवाभिरश्विभिश्च हवद्भिर्भैरवं रवं ।
 घोरमायोधनं जजे भूतसङ्गसमाकुलं । राक्षसाश्च पिशाचाश्च तथाऽन्ये पिशिताश्विनः ।
 समन्तो व्यदृश्यन्त शतोऽथ सहस्रजः । अर्जुनोऽथ सुशर्मादीन् राज्ञस्तान् सपदानुगान् ।
 विजित्य घृतामये ययौ खशिवरं प्रति । युधिष्ठिरोऽपि कौरव्यो भ्रातृभिः सहितः प्रभुः । १८६
 प्रययौ शिविरं राजन्निशायां सेनया हृतः । भीमधनोऽपि राजेन्द्र दुर्योधनमुखात्पथान् ।

अवजित्य नृपान् मङ्गलं प्रययौ शिविरं प्रति । दुर्व्याधेनाऽपि नृपतिः परिवार्य्य महारणे ।
 भोमं शान्तनवं तृणं प्रययौ शिविरं प्रति । द्रोणे द्रौणिः कृपः शन्यः कृतार्थो च मालवः ।
 परिवार्य्य रंभुं मर्वां प्रययुः शिविरं प्रति । तयैव मात्यकीराजन् दृष्टवृषश्च पार्थिवः ।
 परिवार्य्य रंणं योधान्ययतुः शिविरं प्रति । एवमेते महाराज तावकाः पाण्डवैः सह ।
 पर्यवर्त्तन्त संहिता निशाकाले परन्तपाः । ततः स्वशिविरं गत्वा पाण्डवाः कुरवस्तथा ।
 न्यविशन्त महाराजपूजयन्तः परस्परं । रक्षां कृत्वात्मनः शूरा न्यस्यगुल्मान्यथाविधि ।
 अशनीयं च शन्यास्ते स्वात्वा च विविधैर्गलैः । कृतस्वस्ययनाः सर्व्वे स्वयमानाश्च वन्दिभिः ।
 गीतवादिचन्द्रैश्च व्यकीडन्त यशस्विनः । मुहूर्त्तमिव तत्सर्व्वमभवत् स्वर्गमभितं ।
 न हि युद्धकथाङ्गाश्चित्तं च चकुरन् रर्षभाः । ते प्रसुप्ते बले तत्र परिश्रान्तजने नृप ।
 हस्त्यश्च वज्रैः राजन् प्रेक्षणये बभूवतुः ।

४६६

४६७

दति श्रीमहाभारते भोमपर्व्वणि भोमबधपर्व्वणि सप्तमदिवसयुद्धावहारे सप्ताशीतोऽध्यायः ॥ ८७ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ परिणाम्य निशान्तान् सुखमुप्रा जनेश्वराः । कुरवः पाण्डवाश्चैव पुनर्युद्धाय निर्य्युः ।
 ततः शब्दे महानामोत् भैरव्यारुभयोरपि । निर्गच्छमानयोः मङ्गलं सागरप्रतिमो महान् ।
 ततो दुर्व्याधेना राजा विवर्धेना विविशतिः । भोमश्च रथिनां श्रेष्ठो भारद्वाजश्च बोध्यवान् ।
 एकीभूताः समंयत्ताः कौरवाणां महारथाः । व्यूहान् विदधूराजन् पाण्डवान् प्रति दंशिताः ।
 भोमः कृत्वा महाव्यूहं पिता तत्र विशास्यते । सागरप्रतिमङ्गलं वाहनैर्हितगङ्गितं ।
 अग्रतः सर्व्वसैन्यानां भोमः शान्तनवो ययौ । मालवैर्दक्षिणैश्च श्रावणैश्च समन्वितः ।
 ततोऽनन्तरमेवाभोद्धारदाजः प्रतापवान् । पुलन्दैः पारदैश्चैव तथा चुरकमालवैः ।
 द्रोणादनन्तरं यत्तो भगदत्तः प्रतापवान् । मागधैश्च कनिष्ठैश्च पिशाचैश्च विशास्यते ।
 भगदत्तादनु नृपः कौशल्योऽथ वृहद्वलः । मेनकैस्तैर्पुरैश्चैव विच्छिन्नैश्च समन्वितः ।
 वृहद्वनन्ततः शूरास्तैर्गताः प्रस्थलाधिपः । काम्बोजैर्बलैश्चैव ययौ ययौ महस्वयः ।
 द्रौणिश्च रभसः शूरस्त्विगतादनु भारत । प्रययौ सिंहनादेन नादयानो धगातलं ।
 तथा सर्व्वेण सैन्येन राजा दुर्व्याधेनस्तदा । द्रोणेरनन्तरं प्रायात् सोदरैः परिवारितः ।
 दुर्व्याधेनादनु ततः कृपः शारद्वतो ययौ । एवमेव महाव्यूहः प्रययौ सागरोपमः ।
 रेजुस्तत्र पताकाश्च श्वेतच्छत्राणि वा विभो । अङ्गदान्यथ चित्राणि महाहाणि धनुंषि च ।
 तच्च दृष्ट्वा महाव्यूहं तावकानां महाराजः । युधिष्ठिरोऽब्रवीत्तूष्णीं पार्थिवं पृतनापतिं ।
 पश्य व्यूहं महेष्वासं निर्मितं सागरोपमं । प्रतिव्यूहस्त्वमपि वै कुरु पार्थिव माचिरं ।
 ततः स पार्थिवः शूरो व्यूहञ्चैव सुदारुणं । शृङ्गाटकं महाराज परव्यूहविनाशनं ।
 शृङ्गार्थो भोमसेनश्च मात्यकिश्च महारथः । रथैरनेकमाहसै तथा हयपदातिभिः ।
 नाभ्यामभून्नरश्रेष्ठ श्वेताश्वो वानरध्वजः । मध्ये युधिष्ठिरो राजा माद्रोपुत्तो च पाण्डवो ।

४६८

४६९

अथेतरे महेश्वामाः सहभैरवा नराधिपाः । ब्रूहं तं पूरयामासुर्वूहमास्त्वविज्ञारदाः ।
 अभिमन्युस्ततः पश्चाद्विराटश्च महारथः । द्रौपदेयाश्च संदिष्टा राक्षसश्च घटोत्कचः ।
 एवमेतन्महायूधं ब्रूह्य भारत पाण्डवाः । अतिष्ठन् समरे शूरा योद्धुकामा जयैषिणः ।
 भेगोश्चाश्च तुमुला विमिश्राः शङ्खनिःखनैः । क्षुब्धितास्फाटितोत्क्राष्टैः समीमाः सर्वतो दिशः ।
 ततः शूराः समासाद्य समरे ते परस्परं । तेनैरनिमिषैराजस्रवैचल्यं परस्परं । ४८० ।
 मनोभिस्ते मनुष्येन्द्र पूर्य्य योधाः परस्परं । युद्धाय समवर्त्तन्त समाङ्गयेनरेतरं ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धं घोररूपं भयावहं । तावकानां परेषाञ्च निम्नतामितरेतरं ।
 नाराचा निशिताः सङ्घैः सम्यन्ति स्म भारत । व्यात्तानना भयकरा उरगा इव सर्वशः ।
 निष्पतुर्विजलाः शस्त्रैस्तैलघाताः सुतेजनाः । अस्त्रदंभे यथा राजन् भ्राजमानाः शनद्वदाः ।
 गदाश्च विभनैः पटैः पिनङ्गाः खणभूषिताः । पतन्त्यस्तत्र दृश्यन्ते गिरिशृङ्गोपमाः शुभाः । ४८१ ।
 निःस्त्रेयाश्च व्यराजन्त विमलाम्बरसज्जिभाः । आर्षभाणि च चर्माणि शनचन्द्राणि भारत ।
 अशोभन्तः रणे राजन् पतमानानि सर्वशः । अनेऽन्ये समरे मेने युध्यमाने नराधिप ।
 अशोभेता यथा देवदेवभने समुद्यते । अभ्यवर्त्तन्त समरे तेऽन्येऽन्यं वै समन्ततः ।
 रथास्तु रथिभिर्नूणं प्रेषिताः परमाहवे । युगैर्युगानि संक्षिप्य युयुधः पार्थिवधंभाः ।
 दन्तिनां युध्यमानानां सङ्घर्षात् पावकोऽभवत् । दन्तेषु भरतश्रेष्ठ मधुमः सर्वतो दिशं । ४८२ ।
 प्राप्तेरभिहताः केचिद्भजयोधाः समन्ततः । पतमानाः स्म दृश्यन्ते गिरिशृङ्गाभ्रगा इव ।
 पदातश्चाण्डदृश्यन्त निम्नतो हि परस्परं । चितरूपधराः शूरा नक्षत्रप्रासयोधिनः ।
 अन्येऽन्यन्ते समासाद्य कुरुपाण्डवसैनिकाः । शरैर्नानाविधाकारै रणे निन्युर्यमत्तयं ।
 ततः शान्तगवा भीष्मा रथधोषेण नादयन् । अभ्यागमद्रुणे पाण्डून् धनुः शब्देन मोहयन् ।
 पाण्डवानां रथाश्चापि नदन्तो भैरवं रवं । अभ्यदवन्त संयत्ता धृष्टद्युम्नपुरोगमाः । ४८३ ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धं तव तेषाञ्च भारत । नराश्चरथनागानां व्यतिषक्तं परस्परं ।
 इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमबधपर्वणि अष्टमदिवसयुद्धारम्भे अष्टाशोतेऽध्यायः ॥ ८८ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ भीमन्तु समरे क्रुद्धं प्रपतन्तं समन्ततः । न श्रेकुः पाण्डवा द्रष्टुं तपन्तमिव भास्करं ।
 ततः सर्वानि सैन्यानि ध्वंशुस्तस्य शासनात् । अभ्यदवन्त गात्रेभ्य मर्दयन्तं शिरेः शरैः ।
 स तु भीष्मा रणक्षोधा सोमकाम् सहस्रश्रयाम् । पाशालांश्च महेश्वामां पातयामास सायकैः ।
 तं बध्यमाना भीष्मेण पश्चालाः सोमकैः सह । भीष्मेतिवाभ्ययुर्गूणं त्यक्त्वा मृत्युहन्तं भयं । ४८४ ।
 स तेषां रथिनाम्बिरो भीष्मः शान्तगवो युधि । चिच्छेद समरे राजन् बाह्वनय शिरांसि च ।
 विरथाश्चयिनयुक्ते पिता देवव्रतस्तव । पतितान्युत्तमाङ्गानि हयेभ्यो हयसादिना ।
 निर्मन्युधैः सातङ्गान् शयान् न पर्वतोपमान् । अपश्याम महाराज भीष्माक्षेण प्रमोहितार ।
 न तत्रासीद् पुमान् कश्चित् पाण्डवानां विशास्यते । अन्यत्र रथिनां श्रेष्ठास्त्रीमथेनात् महाबलात् ।

म हि भीष्मं समासाद्य ताडयामास संयुगे । ततो निष्ठानको घोरो भीष्मभीमसमागमे ।
 बभूव सर्वभैर्यानां घोररूपो भयानकः । तथैव पाण्डवां दृष्ट्वा भिंहनादमथानदन् ।
 ततो दुर्योधनो राजा सोदर्यैः परिवारितः । भीष्मं जुगोप समरे वर्त्तमाने जनक्षये ।
 भीमस्तु मारयिं हत्वा भीष्मस्य रथिनां स्मरः । विद्रुताश्चै रथे तस्मिन् द्रवमाणे समन्ततः ।
 सुनाभस्य श्रेणागु शिरश्चिच्छेद चारिहा । क्षुरग्रेण सुतोत्क्षेपेन स हतो न्यपतद्भुवि ।
 तस्मिन् हते महेष्वासो तव पुत्रे महारथे । नामृष्यन्त रणे भूराः मादेय्याः सप्त मारिष ।
 आदित्यकेतुर्व्वङ्गशो कुण्डधारो महोदरः । अपराजितः पण्डितको विशालाक्षः सुदुर्नयः ।
 पाण्डवं चित्रमन्त्राहा विचित्रकवचायुधः । अभ्यवर्त्तन्त सङ्ग्रामे योद्धुकाम रिमदेनाः ।
 महोदरस्तु समरे भीमं विव्याध पक्षिभिः । नवभिर्बभ्रुमङ्गाग्निर्मुचिं वृत्रहा यथा ।
 आदित्यकेतुः सप्तत्या वङ्गाशो चाप पञ्चभिः । नवत्या कुण्डधारस्तु विशालाक्षश्च ऋषभिः ।
 अपराजितो महाराज पराजिष्णुर्भहारथः । शरैर्बभ्रुभिर्गानर्कङ्गोमनेन महाबलं ।
 रणे पण्डितकथ्येन विभिर्व्वीणैः समर्पयत् । स तन्ममृषे भीमः शत्रुभिर्व्वधमाहरे ।
 धनुः प्रपौद्य वामेन करेणामित्रकर्षणः । शिरश्चिच्छेद समरे श्रेणाननपर्व्वणा ।
 अपराजितस्य सुनसं तव पुत्रस्य संयुगे । पराजितस्य भीमेन निपपात शिरो महीं ।
 अथापरंण भजेन कुण्डधारं महारथं । प्राहिणोस्मृ युनाकाय सर्व्वभैर्यस्य पश्यतः ।
 ततः पुनरमेयात्मा प्रसन्नाय शिलोमुखं । प्रेषयामास सप्तरे पण्डितं प्रति भारत ।
 स श्वरः पण्डितं हत्वा विवेश धरणीतलं । यया नरं निहत्यागु भुजगः कालचोदितः ।
 विशालाक्षशिरश्चिच्छेत्वा पातयामास भूपते । विभिः शरैर्दोनात्मा स्मरन् क्रोधं पुरातनं ।
 महोदरं महेष्वासं नाराचेन स्नान्तरे । विव्याध समरे राजन्म हतो न्यपतद्भुवि ।
 आदित्यकेतोश्च तच्च हित्वा वाणिन संयुगे । भजेन भृशतोत्क्षेपेन शिरश्चिच्छेद भारत ।
 बङ्गाग्निं ततो भीमः श्रेणानतपर्व्वणा । प्रेषयामास संकुट्रो यमस्य सदनं प्रति ।
 प्रदुद्रुवस्ततस्तस्यै तव पुत्रा विशाग्यते । मन्यमाना हि तत्सत्यं ममायां तस्य भाषितं ।
 ततो दुर्योधनो राजा भ्रातृव्यसनकर्षितः । अत्रवीत्तावकान् सर्व्वान् भीमोऽयं बध्धतामिति ।
 एवमेतं महेष्वासाः पुत्रास्तव विशाग्यते । भ्रातृन् सन्दृश्य निहतान् प्रास्मरन् हि तदक्षः ।
 यद्भक्तवान् महाप्राज्ञः क्षत्ता हितमनामयं । तदिदं समनुप्राप्तं वचनं सत्यवादिनः ।
 लोभभीहममाविष्टः पुत्रप्रीत्या अनाधिप । न बुध्यसे पुरा यत्तु तथ्यमुक्तं हितं वचः ।
 तथैव च बधार्थाय पुत्राणां पाण्डवो बली । नूनं जातो महाबाहुर्धया हन्योह कौरवान् ।
 ततो दुर्योधनो राजा भीष्ममासाद्य मारिष । दुःखेन महता विष्टो विनशापातिदुःखितः ।
 निहता भ्रातरः शूरा भीमघनेन मे युधि । यतमानास्तथाऽन्येऽपि हन्यन्ते सर्व्वभैरिकाः ।
 भवान् मध्यस्थिततया नित्यमस्मन्पुत्रवतो । सोऽहं कापथमारुढः पश्य दैवमिदं मम ।

४८५

४८०

४८५

४८१०

४८१५

४८२०

॥ मञ्जय उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा ततः क्रुद्धः पिता देवव्रतस्तव । सुयोधनमिदं वाक्यमब्रवीत् सः श्रुलोचनं । १८९
उक्तमेतन्मया पूर्व्वं द्रोणेन विदुरेण च । गान्धार्या च यशस्विन्या तत्त्वं तात न बुद्धवान् ।

समयस्य मया पूर्व्वं कृतो वः शत्रुकर्षण । नाहं युधि विभोक्त्या नाप्याचार्यः कथयन् ।
यं यं द्विधात्तर्गद्वाणां भीमो द्रुक्ष्यति मयुगे । हनिष्यति रणे तन्तं मत्प्रभेद्वीमि ते ।

स त्वं राजन् स्थिरो भूत्वा दृढां कृत्वा रणे मतिं । योधयस्व रणे पार्थान् स्वधं कृत्वा परायणम् ।
न शक्याः पाण्डवा जेतुं देवैरपि सशस्त्रैः । तस्माद्युद्धे मतिं कृत्वा स्थिरां युयुस्व भारत । १९०

इति श्रीमहाभारते भीमपर्व्वणि भीमवधपर्व्वणि आदित्यकेतुप्रभृतिबधे एकोनचतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ दृष्ट्वा मम हतान् पुत्रान् बहून्नेकेन मञ्जय । भीमो द्रोणः कृपस्यैव किमकुर्वत मञ्जय ।
अहन्यहनि मे पुत्राः त्वं गच्छन्ति मञ्जय । मन्येऽहं सर्व्वथा सृत देवेनोपहृता मृतं ।

यत्र मे तनयाः सर्व्वे जीयन्ते न जयन्त्युत । यत्र द्रोणस्य भीमस्य कृपस्य च महात्मनः ।
सोमदत्तस्य बीरस्य भगदत्तस्य चोभयोः । अश्वत्थामस्ततस्तात शूराणां सुमहात्मनां ।

अन्येषाञ्च शूराणां मध्यास्तनया मम । यः हन्यन्त मङ्गामे किमन्यद्भागवेषतः । १९१

न हि दुर्व्विधानो मन्दः पुरा प्रोक्तमबुध्यत । वार्य्यमाणो मया तात भीमेण विदुरेण च ।
गान्धार्या चैव दुर्मैधाः स तं प्रियकास्यया । नावबुध्यन् पुरा भोज्ञात्तस्य प्राप्तमिदं फलं ।
यद्भीममेनः समरे पुत्रान्मम विशेषतः । अहन्यहनि भंक्रुद्रे नयते यममादनं ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ इदं तत्समनुप्राप्तं चतुर्वचनमुत्तमं । न बुद्धवानसि विभो प्रोच्यमानं हिनं तथा ।

निवारय सुतान् द्यूतात् पाण्डवान् माद्रुहेति च । सुहृदं हितकामानां ब्रुवतां तत्तदेव च । १९२

न शुक्रशूषमि तदाह्यं मर्त्यः पथ्यमिवावधं । तदेव त्वामनुप्राप्तं वचनं साधुभाषिणं ।

विदुरद्रोणभीष्माणां तथाऽन्येषां हितैषिणां । अकृत्वा वचनं पथ्यं त्वं गच्छन्ति कौरवाः ।

तदेतत् समनुप्राप्तं पूर्व्वमेव विशास्यते । तस्मान्नेष्टु तत्त्वेन यथा युद्धमवर्त्तत ।

मध्याह्ने समहरैः द्रुमङ्गलैः समपद्यत । लोकतथकरो राजस्तस्मै निगदतः शृणु ।

ततः सर्व्वेणि मन्यानि धर्मपुत्रस्य शासनात् । संरन्धान्यभ्यधावन्त भीममेव जिघांसया । १९३

धृष्टद्युम्नः शिखण्डो च मात्यकिश्च महारथः । युक्तानीका महाराज भीममेव समभ्ययुः ।

विराटो द्रुपदस्यैव सहितः सर्व्वशोभकैः । अभ्यवन्त मङ्गलैः भीममेव महारथाः ।

कैकेया धृष्टकेतुश्च कुन्तिभोजश्च दंशिताः । युक्तानीका महाराज भीममेव समभ्ययुः ।

अर्जुनो द्रोणपदेयाश्च वेकितानश्च बीर्यवान् । दुर्व्विधानममादिष्टान् राज्ञः सर्व्वान् समभ्ययुः ।

अभिमन्युस्तथा बीरो हैडिमश्च महारथः । भीममेव मङ्क्रुद्धस्त्वभ्यधावन्त कौरवान् । १९४

द्विधाभूतैरवध्यन्त पाण्डवैः कौरवा मुधि । तथैव कौरवैराजस्रबध्यन्त परे रणे ।

द्रोणस्तु रथिनां श्रेष्ठः सोमकान् मञ्जयैः सह । अभ्यद्रवन्त मङ्क्रुद्धः प्रेषयिष्यन्ममचर्यं ।

तत्राक्रन्दे महानामोत्सृज्यतानां महात्मनां । बध्यतां समरे राजन् भारद्वाजेन धन्विना ।

द्रोणेन निहतास्त्रच क्षित्या बहवो रणे । विसेष्टन्तो व्यदृश्यन्त व्याधिक्षिप्ता नरा इव ।
 कूजतां क्रन्दताश्चैव स्नानताश्चैव संयुगे । अनिशं श्रूयते शब्दः क्षुत्क्षेपानां नृणामिव ।
 तथैव कौरवेयाणां भीमसेनो महाबलः । चकार कदनं घोरं कुट्टः काल इवापरः ।
 बध्नातां तव सैन्यानामन्याऽन्येन महारणे । प्रावर्त्तत नदी घोरा बहिरौघप्रवाहिनी ।
 स सङ्ग्रामो महागज घोररूपोऽभवत्प्रहान् । कुरूणां पाण्डवानाञ्च यमराष्ट्रविवर्द्धनः ।
 ततो भीमो रणे कुट्टो रभसश्च विशेषतः । गजानीकं समासाद्य प्रेषयामास मृत्यवे ।
 तत्र भारत भीमेन नारायामिहता गजाः । पितुः सेदुश्च नेदुश्च दिशश्च परिवभ्रमुः ।
 क्षिप्रहस्ता महानागाश्चिखगाचाश्च मारिव । कौशवर्दिनदन्तश्च पृथिवीमधिगमिष्यते ।
 नकुलः सहदेवश्च हयानीकमभिद्रुतौ । ते हयाः काञ्चनापीडा रुक्मापाण्डपरिच्छदाः ।
 बध्यमाना व्यदृश्यन्त व्रतेशाऽय सहस्रशः । पतद्भिश्च हयैर्गजन्मनास्त्रोयंत भेदिनो ।
 निर्जिह्वैश्च श्वसद्भिश्च कूजद्भिश्च गतासुभिः । हवैर्बभौ नरश्रेष्ठ नानारूपधरेर्धरा ।
 अर्जुनेन हतेः सङ्क्षे तथा भारत राजभिः । प्रबभौ वसुधा घोरा तत्र तत्र विशास्यते ।
 रथैर्भग्नैर्ध्वजेऽश्वैश्चैव सुमहाप्रभैः । सामरव्यजनैश्चिखैर्निहतैश्च महायुधैः ।
 हारैर्निष्कोः सकयूरैः शिरोभिश्च सकुण्डलेः । उष्णोषैरपविद्धैश्च पताकाभिश्च सर्वशः ।
 अनुकर्षैः शुभैराजन्यैः क्लैश्च सहरश्मिभिः । संश्लेष्वा वसुधा भाति वमन्ते कुसुमैरिव ।
 श्वमेव च यो वृक्षः पाण्डूनामपि भारत । कुट्टे शान्तनवे भीमे द्रोणे च रथिनाम्नरे ।
 अश्वत्यासि रूपे चैव तथैव कृतदर्शणि । तथेतेरेषु कुट्टेषु तावकानामपि चयः ।
 इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वण्यष्टमदिवसपटुद्धे नवतितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥
 ॥ सञ्चयउवाच ॥ वर्त्तमाने तथा रौद्रे राजन् बीरवरचये । शकुनिः सौबलः श्रीमान् पाण्डवान् समुपाद्रवत् ।
 तथैव सत्वतो राजन् हार्दिक्यः परबीरहा । अभ्यद्रवत सङ्ग्रामे पाण्डवानामनोकिनों ।
 तथा काम्बाजमुख्यानां नदीजानाञ्च वाजिनां । आरुहानां महीजानां मिन्धुजानाञ्च सर्वशः ।
 वानायुजानां शुभ्राणां तथा पर्वतवासिनां । वाजिनां वज्रभिः सङ्क्षे समन्तात्पथ्यवारयत् ।
 ये चापरे तन्त्रिजा जवना वातरंहसः । सुवर्णालङ्कृतैस्तत्र वर्ध्वदग्निः सुकल्पितैः ।
 हथैर्वीरजवैर्मुख्यैः पाण्डवश्च सुतो बली । अभ्यवर्त्तत तस्मै न्य हृष्टरूपः परन्तपः ।
 अर्जुनस्वात्मजः श्रीमान् दुरावाक्काम बोध्यवान् । सुतायां नागराजस्य जातः पार्थेन धीमता ।
 शैरावतेन सा दत्ता ज्ञानपत्या महात्मना । पत्यौ हते सुपर्णेन हयणा दीनचेतना ।
 भार्यार्थं ताञ्च जयाह पार्थः कामवशानुगां । श्वमेव समुत्पन्नः परचेवऽर्जुनात्मजः ।
 स नागलोके संवृद्धो माचा च परिर्वचतः । पितृव्येण परित्यक्तः पार्थद्वेषादुरात्मना ।
 रूपवान् बलसम्पन्ने गुणवान् सत्यविक्रमः । इन्द्रलोके जगामाशु श्रुत्वा तत्रार्जुनकृतं ।
 सोऽभिगम्य महाबाहुः पितरं सत्यविक्रमः । अभ्यवाहयत क्षणे नियमेन कृताञ्जलिः ।

न्यवेदयत चात्मानमर्जुनस्य महात्मनः । दरावानस्मि भद्रं नो पुनश्चाहं तव प्रभो ।
 मातुः समागमो यस्तु तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् । तच्च सर्वं यथावृत्तं अनुसस्मार पाण्डवः ।
 परिख्यञ्च सुतस्त्रिपि सोऽत्मनः सदृशं गुणैः । प्रीतिमानभक्त्या यो देवराजनिवेशने । १८८५
 सोऽर्जुनेन समादिष्टो देवलोके तदा नृप । प्रीतिपूर्वम् महाबाहुः स्वकायं प्रति भारत ।
 युद्धकाले त्वयाऽस्माकं सङ्घं देयमिति प्रभो । वाढमित्येवमुक्त्वा च युद्धकाल उपागतः ।
 कामवर्णजवैरथैः संवृतो बभूवर्जः । ते हयाः काञ्चनापीडा नानावर्णा महाजवाः ।
 उत्पेतुः सहसा राजन् हंसा इव महोदधौ । ते तदीयान् समासाद्य हयसङ्घान् महाजवान् ।
 क्रोडैः क्रोडानभिघ्नन्तो घोषाभिश्च परस्परं । निपेतुः सहसा राजन् स्ववेगाभिघ्नता भुवि । १८८६
 निपतद्भिस्तथा तैश्च हयसङ्घैः परस्परं । शृगुवे दारुणः शब्दः सुपर्णपतने यथा ।
 तथैव च महाराज समेत्यान्योऽन्यमाश्रवे । परस्परबधं घोरं ककुले हयसादिनः ।
 तस्मिंस्तदा वर्त्तमाने सङ्कुले तुमुले भृशं । उभयोरपि सङ्क्रान्ता हयसङ्घाः समन्ततः ।
 प्रचीणसायकाः शूरा निहताश्वाः अमातुराः । विलयं समनुप्राप्तास्तक्ष्माणाः परस्परं ।
 ततः क्षीणे हयानीके किञ्चिद्विष्टे च भारत । सौबलस्थानुजाः शूरा निर्गता रणमूर्ध्नि । १८८७
 वायुवेगसमस्त्यशान् वायुवेगसमान् जवे । आरुह्य झोलस्यस्त्रान् वयःस्थान् तुरगोत्तमान् ।
 गजो गवाक्षो दृषभस्यैवानार्जवः शुकः । पठेते बलसम्यग्वा निययुर्महतो बलान् ।
 बार्थ्यमाणाः शकुनिना स्वैश्च धौर्धर्महाबलैः । सज्ज्वा युद्धकुशला रौद्ररूपा महाबलाः ।
 तदनीकं महाबाहो भित्ता परमदुर्जयं । बलेन महता युक्ताः स्वर्गाद्य विजयैषिणः ।
 विविशुस्ते तदा दृष्ट्वा गान्धारा युद्धदुर्गदाः । तान् प्रहृष्टान्तदा हृष्टा दरावानथ बौर्ध्वान् । १८८८
 अत्रवीत् समरे योधान्विचित्राभरणायुधान् । यथैते धार्तराष्ट्रस्य योधाः सायुधवाहनाः ।
 हन्यन्ते समरे सर्वे तथा नीतिविधोयतां । वाढमित्येवमुक्त्वा ते सर्वे योधा दरावतः ।
 जम्बुक्षेपां बलानीकं दुर्जयं समरे परैः । तदनीकमनीकेन समरे वोढ्य पातितं ।
 अमृद्यमाणास्ते सर्वे सुबलस्यात्मजा रणे । दरावन्तमभिद्रुत्य सर्वैतः पर्यवारयन् ।
 ताडयन्तः श्रितैः प्राप्तेष्टादयन्तः परस्परं । ते शूराः पर्यधावन्त कुर्वन्तो महदाकुलं । १८८९
 दरावानपि निर्विद्वुः प्राप्तेष्टोन्मत्तहात्मभिः । स्वता रुधिरणाकलोचैर्विद्ध इव द्विपः ।
 उरस्थपि च पृष्ठे च पार्श्वयोश्च भ्रातृघ्नतः । एको बभूवभिरत्यर्थं धैर्याद्भ्राजश्च वियथे ।
 दरावानथ संकुट्टः सर्वैस्तान्निशितैः शरैः । मोहयामास समरे विद्धा परपुरञ्जयः ।
 प्रासानुत्कृष्ट्य सर्वैश्च रुधरीरादरिन्दमः । तैरेव ताडयामास सुबलस्यात्मजासु ।
 निष्क्रम्य च श्रितं खड्गं गृह्योत्वा च शरावरं । पदातिस्सूर्णमागच्छन्निघांसुः शैबलान् युधि । १८९०
 ततः प्रत्यागतप्राणाः सर्वे ते सुबलात्मजाः । भूयः क्रोधसमाविष्टा दरावन्तमभिद्रुताः ।
 दरावानपि खेन्न दमयन् पाणिनाघैः । अभ्यवर्त्तत तान् सर्वान् शैबलान् बलदर्पितः ।

लाघवेनाथ चरतः सर्वे ते सुबलात्मजाः । अन्तरं नाभ्यगच्छन् चरन्तः शीघ्रगैर्हवैः ।
 भयिष्ठमथ ते सङ्गे सम्प्रदृश्य ततः पुनः । परिवार्यं शृण्वं सर्वे यहीतुमुपचक्रुः ।
 अथाभ्यासगतानां स खड्गेनामित्रकर्षणः । अमिहस्तास्यापहस्तास्त्रिंशं गात्राण्यकृततः ।
 आयुधानि च सर्वेषां बाह्वनपि च भूषितान् । अपतन्त निरुक्ताङ्गा मृता भूमौ गताश्ववः ।
 वृषभस्तु महाराज बद्धधा परिरक्षितः । अमुच्यत महारौद्राक्षस्त्राक्षोरावकर्त्तनात् ।
 तान् सर्वान् पतितान् दृष्ट्वा सुतो दुर्योधनस्तव । अभ्यभाषत संकुड्डो राक्षसहोरादर्शनः ।
 आर्यशृङ्गमहेस्वाशं मायाविनमरिन्दमं । वैरिणं भीमसेनस्य ख्यातं वक्रवधेन वै ।
 पश्य वीर यथा क्षेप फाल्गुनस्य सुतो बली । मायावो विप्रियं घोरं माकार्गमि बलक्षयं ।
 त्वञ्च कर्मगमस्तात मायास्त्रे च विशारदः । कृतवैरस्य पार्थेन तस्मादेनं रणे अहि ।
 बाढमित्येवमुक्त्वा तु राक्षसो घोरदर्शनः । प्रययौ सिंहनादेन दवार्जुनसुतो युवा ।
 आकूटैर्युद्धकुशलेर्विमलप्रासयोधिभिः । वीरैः प्रहारिभिर्द्युमैः क्षैरनीकैः समावृतः ।
 ततः श्रेष्ठमहाराज द्विसाहसैर्हयोत्तमैः । निहन्तुकामः समरे दरावन्तं महाबलं ।
 द्वावानपि संकुड्डस्तरमाणः पराक्रमी । हन्तुकामममित्रघ्नो राक्षसं प्रत्यवारयत् ।
 तमापतन्तं सम्प्रेत्य राक्षसः सुमहाबलः । त्वरमाणस्ततो मायां प्रयोक्तुमुपचक्रमे ।
 तेन मायामयाः सृष्टा हयास्तावन्त एव हि । आकूटा राक्षसैर्घोरैः शूलपट्टिप्रपाणिभिः ।
 ते संरम्भाः समागम्य द्विसाहस्राः प्रहारिणः । अचिराद्गमयामासुः प्रेतलोकं परस्परं ।
 तस्मिंस्तु निहते सैन्ये तावमौ युद्धदुर्मदौ । सङ्ग्रामे व्यतीतष्ठेतां यथा वै हवत्वासवौ ।
 प्राद्ववन्तमभिप्रेक्ष्य राक्षसं युद्धदुर्मदं । दरावान् क्रोधसंरम्भो वारयन् सुमहाबलः ।
 समभ्यासगतस्याजौ तस्य खड्गेन दुर्मतेः । चिच्छेद कार्मुकं क्षिप्रं ब्रह्मन् वै पञ्च पञ्चधा ।
 स निरुक्तं धनुर्दंष्ट्रा खड्गवेन समाविशत् । दरावन्तमभिकुड्डं मोहयन्निव मायया ।
 तेतोऽन्तरीचमुत्पत्य दरावानपि राक्षसं । विमोहयित्वा मायाभिलास्य गात्राणि संयुगे
 चिच्छेद सर्वधर्मज्ञः कामरूपो दुरासदः । तथा स राक्षसश्रेष्ठः कृतः कृतः पुनः पुनः ।
 सम्भूय महाराज समवाय्य च यौवनं । मायां हि सहजा तेषां वयोरूपञ्च कामजं ।
 एवं तद्राक्षसस्याङ्गं क्षिप्रं च्छिन्नं व्यरोचत । दरावानथ संकुड्डो राक्षसं तं महाबलं ।
 परस्मिन् तेन तीक्ष्णेन चिच्छेद च पुनः पुनः । स तेन बलिना वीरश्लिष्टमान इव द्रुमः ।
 राक्षसो व्यनदहोरां स शब्दस्तुमलोऽभवत् । परस्मिन्तं रथः सुखाव रुधिरं बद्ध ।
 ततस्तुक्रोध बलवांस्युक्ते वेगश्च संयुगे । आर्यशृङ्गस्तथा दृष्ट्वा समरे शत्रुमूर्च्छितं ।
 कृत्वा घोरं महदूषं यहीतुमुपचक्रमे । अर्जुनस्य सुतं वीरमिरावन्तं यशस्विनं ।
 सङ्ग्रामशिरसो मध्ये सर्वेषां तत्र पश्यतां । तां दृष्ट्वा तादृशीं मायां राक्षसस्य महात्मनः ।
 दरावानपि संकुड्डो मायां सृष्टुं प्रचक्रमे । तस्य क्रोधाभिभूतस्य संयुगे ह्यनिर्वर्त्तिनः ।

४७५

४७६

४७७

४७८

४७९

४८०

योऽन्यो मातृकस्तस्य स एनमभिपेदिवान् । स नामैर्बहुशो राजन् सर्वतः संवृतो रणे ।

दधार सुमहद्रूपमनन्त इव वेगवान् । ततो बहुविधैर्भागैश्चादयामास राक्षसं ।

क्वाद्यमानस्तु नागैः स ध्यात्वा राक्षसपुङ्गवः । सोपपन्नं रूपमास्त्राय भक्षयामास पञ्चगान् ।

३०५३

मायया भक्षिते तस्मिन्नन्वये तस्य मातृके । विभोहितमिरात्रन्मसिना राक्षसोऽवधीत् ।

सकुण्डलं समुकुटं पद्मेन्दुमदृशप्रभं । दरावतः शिरो रक्षः पातयामास भूतले ।

तस्मिंस्तु निहतो वीरो राक्षसेनार्जुनात्मजे । विशेषाः समपद्यन्त धार्तराष्ट्राः सराजकाः ।

तस्मिन् मरति सङ्ग्रामे तादृशे भैरवे पुनः । महान् व्यतिकरो घोरः सेनयोः समपद्यत ।

हया गजाः पदास्ताश्च विमिश्रा दन्तिभिर्हताः । रथाश्च दन्तिनश्चैव पत्तिभिस्तत्र सूदिताः ।

४०५०

तथा पत्तिरथौघाश्च हयाश्च बहुवो रणे । रथिभिर्निर्हता राजंस्तव चैषाश्च सङ्कुते ।

अजानवर्जुनश्चापि निहतं पुच्छमोरधं । जघान समरे शूरान् राक्षसान् भोमरक्षिणः ।

तथैव तावका राजन्सुच्छयाश्च सहस्रशः । जुहुवुः समरे प्राणाञ्जिज्जगृरितरेतरं ।

मुक्तकेशाश्च रथिनश्चिबबाहुभिक्षार्मुकाः । बाहुभिः समयुध्यन्त समवेताः परस्परं ।

तथा मर्त्यातिगैर्भीमो निजघान महारथान् । कम्पयन् समरे सेनां पाण्डवानां महाबलः ।

४०५५

तेन यौधिष्ठिरे सैन्ये बहुवो मानवा हताः । दन्तिनः सादिनश्चैव रथिनोऽप्य हयास्तथा ।

तत्र भारत भीमस्य रणे दृष्ट्वा पराक्रमं । तथैव भीमसेनस्य पार्श्वतस्य च भारत ।

रौद्रमाक्षोत्तथा युद्धं सान्त्वितस्य च धन्विनः । दृष्ट्वा द्रोणस्य विक्रान्तं पाण्डवान् भयमाविशत् ।

एक एव रणे शक्तो हन्तुमस्मान् मसैनिकान् । किं पुनः प्रथिवीशूरैर्यौधमत्तैः समावृतः ।

इत्यमुवन्महाराज पार्था द्रोणेन पीडिताः । वर्त्तमाने तथा रौद्रे सङ्ग्रामे भरतर्षभ ।

४०६३

उभयोः सेनयोः शूरा नास्त्यन्त परस्परं । आविष्टा इव युध्यन्ते रक्षोभूतैर्नृबाबलाः ।

तावकाः पाण्डवेयाश्च संरम्भास्तात धन्विनः । न स्म पश्यामहे कश्चिद्यः प्राणान् परिरक्षति ।

सङ्ग्रामे दैत्यसङ्काशे तस्मिन् वीरवरघये ।

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमबधपर्वणि दरावदधे एकवततोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ दरावन्तस्तु निहतं श्रुत्वा पार्था महाबलाः । सङ्ग्रामे यदकुर्वन्त तस्मात्तस्य सञ्चय ।

॥ सञ्चय उवाच ॥ दरावन्तस्तु निहतं सङ्ग्रामे वीक्ष्य राक्षसः । व्यनदत् सुमहानादं भैमसेनिर्घटोत्कचः ।

४०६५

मदतस्तस्य शस्त्रेण प्रथिवी सागराम्बरा । सपर्वतवना राजंश्च बाल सुमृशं तदा ।

अन्तर्गतं दिशश्चैव सर्वंश्च प्रदिशस्तथा । तं श्रुत्वा सुमहानादं तस्य सैन्यस्य भारत ।

ऊत्सलभः समभवदेपथुः स्नेह एव च । सर्व एव च राजेन्द्र तावका दीनचेतसः ।

सर्ववत्समवेष्टन्त सिंहाङ्गीता गजा इव । निनदन् सुमहानादं निर्घातमिव राक्षसः ।

अक्षितं शूलमुत्थस्य रूपं कृत्वा विभीषणं । नानाप्रहरणैर्घोरैर्वृतो राक्षसपुङ्गवैः ।

४०७०

आजगाम सुमंकुहः कालान्तकयमोपमः । तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य संकुहं भीमदर्शनं ।

स्व बलञ्च भयान्तस्य प्रायशो विमुखीकृतं । ततो दुर्ध्याधनो राजा घटात्कचमुपाद्रवत् ।
 मङ्गुल्य मशरं चापं भिहवञ्जनदम्बुजः । प्रष्टतोऽनुयथी चेनं स्ववह्निः पर्वतोपमे ।
 कुञ्जरैर्दशमाहसैर्वैज्ञानामधिपः स्वयं । तमापतन्तं सम्प्रेत्य गजानीकेन मंठनं ।
 पुच्छं तव महाराज चुकोप म निशाचरैः । ततः प्रवृत्ते चुद्धं तुमुलं लोमहर्षणं ।
 राक्षसानाञ्च राजेन्द्र दुर्ध्याधनबलस्य तु । गजानीकञ्च सम्प्रेत्य मेघवृन्दमिवोद्यतं ।
 अभ्यधावन् मुमुक्षुः कृद्धा राक्षसाः शस्त्रपाणयः । नदन्तो विविधास्त्राशान्धेया इव मविद्युतः ।
 शरशतकृष्टिनागपैर्निघ्नन्तो गजयोधिनः । भिन्दिपालैस्तथा शूलैर्भुङ्गुरैः सपरश्वधैः ।
 पर्वतापैश्च वृक्षैश्च निअग्नस्ते महाराजान् । भिन्नकुम्भान् विरुधिगान् भिन्नगात्रांश्च वारणान् ।
 अपश्याम महाराज बध्यमानान्निशाचरैः । तेषु प्रचीयमाणेषु भग्नेषु गजयोधिषु ।
 दुर्ध्याधनो महाराज राक्षसान् समुपाद्रवत् । अमर्षवशमापन्नस्युक्ता जीवितमात्मनः ।
 मुभोच निशितान् वाणान् राक्षसं महाबलः । जघान म महेष्वासः प्रधानांस्तव राक्षसान् ।
 संकृद्धो भरतश्रेष्ठ पुच्छो दुर्ध्याधनस्तव । वेगवन्तं महारौरुद्रं विद्युज्जिह्वं प्रमाथिनं ।
 शरैश्चतुर्भिस्तुर्गो निजघान महारथः । ततः पुनरमेयात्मा शरवर्षं दृगामदं ।
 मुभोच भरतश्रेष्ठ निशाचरबलं प्रति । तत्तु दृष्ट्वा महत्कर्म्म तव पुत्रस्य मारिष ।
 क्रोधेनाभिप्रज्ज्वाल भैमभेनिर्भक्षबलः । विस्फार्य म महत्चापमिन्द्राग्निभमप्रभं ।
 अभिदुद्राव वेगेन दुर्ध्याधनममर्षणं । तमापतन्तमुदीक्ष्य कालसृष्टमिवान्तकं ।
 न विव्यथे महाराज पुच्छो दुर्ध्याधनस्तव । तथैनमब्रवीत् कृद्धः क्रोधसंरक्तलोचनः ।
 अद्यान्तु गमिष्यामि पितृणां मातुर्गव च । ये त्वया सन्तुष्टेन दार्धकालं प्रवाहिताः ।
 यच्च ते पाण्डवा राजन् पण्यते पराजिताः । यच्चैव द्रौपदी कृष्णा एकवस्त्रा रजस्तूला ।
 सभामानीय दुर्बुद्धे बद्धधा केशिता त्वया । तव च प्रियकामेन ह्याश्रमस्या दुरात्मना ।
 मैत्र्येण परिक्लिष्टा परिभूय पितृन् मम । एतेषामवमानानामन्येषाञ्च कुलाधम ।
 अन्तमद्य गमिष्यामि यदि नोऽसृज्यभरणं । एवमुक्ता तु हैडिम्बो महद्विस्फार्य कार्मुकं ।
 सन्दश्य दशनैरोष्ठं सृक्णीं परिलेलिहन् । महता शरवर्षेण दुर्ध्याधनमवाकिरत् ।
 पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकैः ।
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मपर्वण्युद्धे दिनवतोऽध्यायः ॥ ६२ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ ततस्तदाणवर्षन्तु दुःमहं दानवैरपि । दधार युधि राजेन्द्रा यथा वर्षं महादिजः ।
 ततः क्रोधसमाविष्टो निश्चमन्निव पन्नगः । संशयं परमं प्राप्तः पुच्छते भरतर्षभ ।
 मुभोच निशितोस्त्रीक्ष्णान्नाराचान् पञ्चविंशतिं । तेषु तन् महमा राजंस्त्वाम्भन् राक्षसपुङ्गवे ।
 आर्गीविषा इव क्रुद्धाः पर्वते गन्धमादने । सतैर्विद्धः स्ववचकं प्रभिन्न इव कुञ्जरः ।
 दध्रे मतिं विनाशाय राज्ञः स पिशिताशनः । जघाह च महाशक्तिं गिरीणामपि दारिणीं ।

सम्प्रदोषां महात्माभामशनीं ज्वलितामिव । समुद्यच्छन् महाबाहुर्जिघांमुस्तमथै तव ।
 तामथतामभिप्रेत्य बहूनामधिपस्त्वरन् । कुञ्जरं गिरिमङ्गाशं राक्षसं प्रत्यचोदयत् ।
 स नागप्रवरेणाजौ बलिना शीघ्रगामिना । यतो दुर्धौधनरथत्वं मार्गं प्रत्यपयत् ।
 रथश्च वारयामास कुञ्जरेण सुतस्य ते । मार्गमावारितं दृष्ट्वा राज्ञा बहूनि धीमता ।
 घटोत्कचो महाराज कोधमंरक्तलोचनः । उद्यतां तां महाशक्तिं तस्मिंश्चिन्नेप वारणे ।
 स तथाभिहतो राजस्तेन बाहुविमुक्तया । सञ्जातरुधिरोत्पीडः पपात च ममार च ।
 उत्पत्य च गजाश्चापि बहूनामीश्वरो बली । जवेन समभिदुत्य जगाम धरणीतलं ।
 दुर्धौधनोऽपि सम्प्रेक्ष्य पातितं वरवारणं । प्रभग्नश्च बलं दृष्ट्वा जगाम परमां व्यथां ।
 चक्षधर्मं पुरस्कृत्य आत्मनस्याभिमानिता । प्राप्तेऽपक्रमणे राजा तस्या गिरिगिरिवाचलः ।
 सन्धाय च श्रितं वाणं कालाग्रिममतेजसं मुंभे च परमकुड्मस्तस्मिन् घोरे निशाचरे ।
 तमापतनं सम्प्रेक्ष्य वाणमिन्द्राग्निप्रभं । लाघवाभ्याश्चयामास महात्मा वै घटोत्कचः ।
 भृथश्च विननादोषं कोधमंरक्तलोचनः । त्रामयन् सर्वमैन्यानि युगान्ते जलदो यथा ।
 तं श्रुत्वा निनदं घोरं तस्य भीमस्य रक्षसः । आचार्यमुपसङ्गम्य भीष्मः शान्तनवोऽब्रवीत् ।
 यथैष निनदो घोरः श्रूयते राक्षसेरितः । दैडिम्बो युध्यते मूनं राज्ञा दुर्धौधनेन ह ।
 नैष शक्यो हि सङ्ग्रामि जेतुं भूतेन केनचित् । तच्च गच्छत भद्रं वो राजानं परिरक्षत ।
 अभिद्रुतो महाभागो राक्षसेन महात्मना । एतद्भि परमं कृत्य सर्वेषां नः परन्तपाः ।
 पितामहवचः श्रुत्वा त्वरमाणा महारथाः । उत्तमं जवमास्थाय प्रययुर्यत्र कौरवः ।
 द्रोणश्च सोमदत्तश्च वार्हिकोऽथ जयद्रथः । लुपो भूरिश्रवाः शल्यश्चावन्त्यः सहस्रहृद्जनः ।
 अश्वत्थामा विकर्णश्च चित्रसेनो विविश्रतिः । रथाश्वनिकमाहस्ता ये तेषामनुयायिनः ।
 अभिद्रुतं परीक्षन्तः पुच्छं दुर्धौधनं तव । तदनीकमनाधृष्यं पालितन्तु महारथैः ।
 आततायिनमायानां प्रेत्य राक्षससत्तमः । नाकस्यत महाबाहुर्धैर्नाक इव पर्वतः ।
 प्रष्टव्यं विपुलं चापं ज्ञानिभिः परितारितः । शूलमुद्गरहस्तैश्च नानाप्रहरणैरपि ।
 ततः समभवद्युद्धं तुमुलं सोमहर्षणं । राक्षसानाञ्च मुख्यस्य दुर्धौधनबलस्य च ।
 धनूषां कृजतां शब्दः सर्वतस्तुमुलो रणे । श्रूयत महाराज वंशाणां दक्षतामिव ।
 शन्ताणां पात्यमानानां कवचेषु शरीरिणां । शब्दः समभवद्राजश्रीणांमिव भिन्दतां ।
 बीरबाहुविद्युष्टानां तोमराणां विश्राम्यते । रूपमाशोद्विद्यत्स्थानां सर्पाणामिव सर्पतां ।
 ततः परममंकुष्टे विस्फार्य सुमहद्वनः । राक्षसेन्द्रो महाबाहुर्विन्दन् भैरवं खलं ।
 आचार्यस्थाङ्गचन्द्रेण क्रुद्धद्विच्छेद कामुकं । सोमदत्तस्य भस्मेन ध्वजश्चाश्वस्य चानदत् ।
 वार्हिकश्च त्रिभिर्वैष्णैः प्रत्यबिध्यत् स्वनाम्नरे । लपभेकेन विव्याध चित्रसेनं त्रिभिः शरैः ।
 पूर्णायतविद्युष्टेन सत्यक्षप्रणिहितेन च । जम्बुद्वेगे समासाद्य विकर्णं समताडयत् ।

४१०५

४११०

४११५

४११९

४१२४

४१२०

न्यवीदत् प्र रथोपस्थे शोणितेन परिभूतः । ततः पुनरमेयात्मा नाराचान्द्रश पञ्च च ।
भृङ्गिश्च वसि मकुङ्कुः प्राहिणोद्धरतर्षभ । ते वर्ष्म भित्ता तस्याशु प्राविशन् धरणीतलं ।
त्रिविंशतेषु द्रैणेषु यन्तारो समताडयत् । तौ पेतत्प्रथोपस्थे रश्मोन्मृज्य वाजिनौ ।
सिन्धुगङ्गेऽर्द्धवस्त्रेण वराहं खणभूषितं । उन्मथाम महाराज दितोयं नात्किनद्वनः ।
चतुर्भिरयं नाराचैरावन्मस्य महात्मनः । अधान चतुरो वाहान् क्रोधमङ्गलोचनः ।

४१२६

पूर्णायतविष्टयेन पीतेन निशितेन च । निम्बिभेद महाराज राजपुत्रं 'वृहद्वनं' ।
म गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थउपाविशत् । भृङ्गं क्रोधेन चाविष्टो रथस्यो राक्षसाधिपः ।
चिक्षेप निशितास्तीक्ष्णान् शरानाशोविषोपमान् । विभिदुस्ते महाराज शयं युद्धविशारदं ।
इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि हैडिम्बयुद्धे विनवतोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ विमुचोक्त्य तान् सर्वास्तावकान् युधि राक्षसः । जिघांसुर्भगतश्रेष्ठ द्रुप्योधनमुपाद्रवत् ।
तमापतन्तं सम्प्लव्य राजानं प्रतिवेगितं । अभ्यधावन् जिघांसन्तस्तावका युद्धदुर्मदाः ।
तालमात्राणि चापानि विकर्षन्तो महारथाः । तमेकमभ्यधावन्तो नदन्तः सिंहसङ्घवत् ।

४१४०

अथैनं शरवर्षेण समन्तात् पर्यवारयन् । पर्वतं वारिधाराभिः शरदोव बलाहकाः ।
म गाढविद्धो व्यथितस्तोत्रार्दित इव द्विपः । उत्पपात तदाकाशं समन्तादेन तेयवत् ।
व्यनदत् सुमहानादं जीभूत इव शारदः । दिशः खं विदिग्रथैव नादयन् भैरवस्त्रनः ।
राक्षसस्य ततः शब्दं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः । उवाच भगतश्रेष्ठ भोमपेनमरिन्दमं ।
युध्यते राक्षसे नूनं धार्तराष्ट्रमहाराथैः । यथाऽस्य श्रूयते शब्दे नदतो भैरवस्त्रनः ।
अतिभारश्च पश्यामि तस्मिन्नाक्षसपुङ्गवे । पितामहश्च संकुङ्कः पाञ्चालान् हन्तुमयतः ।
तेषाञ्च रक्षणार्थाय युध्यते फाल्गुनः परैः । एतच्छ्रुत्वा महाबाहो कार्यदयमुपस्थितं ।
गच्छ रक्ष्य हैडिम्बं मङ्गय परमं गतं । भ्रातुर्वचनमाज्ञाय त्वगमाणां वृकोदरः ।

४१४४

प्रययौ सिंहनादेन त्रासयन् सर्वपार्थिवान् । वेगेन महता राजन्पर्वकाले यथोदधिः ।
तमन्वयात् सत्यष्टतिः सौचित्तिर्युद्धदुर्मदः । श्रेणिमाचसुदानश्च पुषः काश्यपस्य वाविभुः
अभिमन्युमुखाश्चैव द्रौपदेया महारथाः । ललदेवश्च विक्रान्तः लक्षधर्मा तथैव च ।
अनूपाधिपतिश्चैव नीलः खलबलमास्थितः । महता शरवर्षेण हैडिम्बं पर्यवारयन् ।
कुञ्जरस्य महामत्तैः षट्सहस्रैः प्रहारिभिः । अभ्यरक्षन्त महिता राक्षसेन्द्रं घटोत्कचं ।
सिंहनादेन महता नेमिधोषेण चैव ह । उरुशब्दनिपातेश्च कम्पयन्तो वसुन्धरां ।

४१४८

तेषामापततो श्रुत्वा शब्दन्तं तावकं बलं । भीमसेनभयोद्विग्नं विवर्णवदनं तथा ।
परिवृत्तं महाराज परित्यज्य घटोत्कचं । ततः प्रवृत्ते युद्धं तत्र तेषां महात्मनां ।
तावकानां परेषाञ्च सङ्ग्रामे ह्यनिवर्त्तिनां । नानारूपाणि शस्त्राणि विस्त्रजन्तो महारथाः ।
अन्योऽन्यमभिधावन्तः सम्प्रहारं प्रचक्रिरे । व्यतिषिक्तं महारौद्रं युद्धं भीरुभयावहं ।

४१५५

हयैर्गजैः समाजग्मः पदाना रथिभिः सह । अन्योऽन्यं समरे राजन्प्रार्थमानाः समभ्ययुः ।

४१०

सहमा चाभवत्तात्रं सन्निपाताम्बुद्वजः । रथाश्चगजपत्तीनां पादनेमिममुद्धतं ।

धूमाह्वणरजस्तोत्रं रणभूमिं समावृणोत् । नैव खे न परे राजन् समजान् पश्यस्व ।

पिता पुत्रं न जानीते पुत्रो वा पितरं तथा । निर्मेध्यादे तथाभूते वैश्वं लोमहर्षणे ।

शस्त्राणां भरतश्रेष्ठ मनुष्याणाञ्च गर्जतां । सुमहानभवच्छब्दः प्रेतानामिव भारत ।

गजवाजिमनुष्याणां शोणितानां तरङ्गिणी । प्रावर्त्तत नदी तत्र केयशैवलशादला ।

४१५

नराणां चैव कायेभ्यः शिरसां पततां रणे । शुश्रुवे सुमहान् शब्दः पततामग्गनामिव ।

विश्विस्मैर्भनूत्येव किन्नगावैश्च वारणैः । अथैः सम्भिन्नदेहैश्च सङ्काणांऽभूत्सुम्बरा ।

नानाविधानि शस्त्राणि विस्मजन्तो महारथाः । अन्योऽन्यमभिधावन्तः सम्प्रहरार्थमुद्यताः ।

हया हयान् समासाद्य प्रेषिता हयमादिभिः । समाहृत्य रणेऽन्योऽन्यं निपेतुर्गतजोविताः ।

नरा नरान् समासाद्य कोधरक्तेक्षणा मृगं । उरांस्थुरोभिर्न्योऽन्यं समास्त्रिय निजग्नौ ।

४२०

प्रेषिताश्च महामात्रैर्वारणाः परवारणैः । अभिघ्नन्ति विषाणायैर्वारणानेव मयुगे ।

ते जातरुधिरापीडाः पताकाभिरलङ्कृताः । समक्ताः प्रत्यदृश्यन्त मेघा इव सविद्युतः ।

केचिद्भिन्ना विषाणायैर्भिन्नकुम्भाश्च तोमरैः । विनदन्तोऽभ्यधावन्तां गर्जमाना घटा इव ।

केचिद्भुलैर्दिधा च्छिन्नैश्चिन्नगात्रास्तथा परे । निपेतुस्तमुले तस्मिंश्चिन्नपला इवाद्रयः ।

पार्श्वे सुदारितैरन्यैर्वारणैर्वारणाः । मुमुचुः शोणितं भूरि धातुर्निव धराधराः ।

४२५

नागावनिहतास्तन्ये तथा विद्धाश्च तोमरैः । हयारोहा व्यदृश्यन्त विगृह्णा इव पर्वताः ।

केचित् क्रोधाधममाविष्टा मशान्वा निरवयहाः । रथान्हयान् पदानींश्च समृद्धः शतशो रणे ।

तथा हया हयारोहैस्ताडिताः प्राशतोमरैः । तेन तेनाभ्यवर्त्तन्त कुर्वन्ते व्याकुला दिग्गः ।

रथिनो रथिभिः सार्द्धं कुलपुत्रास्तनुत्यजः । परां शक्तिं समास्थाय चक्रुः कर्माण्यभोतवत् ।

स्वयम्बर इवामर्दं प्रजहृन्तिरतेतरं । प्रार्थयाना यशो राजन् स्वर्गं वा युद्धशालिनः ।

४३०

तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने सङ्ग्रामे लोमहर्षणे । धार्तराष्ट्रं महत् मैत्र्यं प्रायशो विमुखीकृतं ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मबधपर्वणि द्वैविडमयुद्धे चतुर्नवताड्यायः ॥ ६४ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ स्वर्गं न्य निहतं दृष्ट्वा राजा दुर्योधनस्तदा । अभ्यधावत् संकुल्यो भीमसेनमग्निन्दभं

प्रमृष्ट्य सुमहत्पापमिन्द्राग्निमपप्रभं । महता शरवर्षेण पाण्डवं समवाकितम् ।

अर्द्धचन्द्रञ्च मन्वाय सुतीक्ष्णं लोमवाहिने । भीमसेनस्य चिच्छेद चापं क्रोधाधमस्वितः ।

तदन्तरे च सम्प्रेक्ष्य त्वरमाणो महारथः । प्रसन्दधे शितं वाणं गिराणामवदाम्बुजं ।

४३५

तेनोरमि महाबाहुर्भीमसेनमताडयत् । स गाढविद्धो व्यथितः क्लृप्तो परिललिहन् ।

समाललम्बे तेजस्वी ध्वजं हेमपरिष्कृतं । तथा विमनसं दृष्ट्वा भीमसेनं घटोत्कचः ।

क्रोधेनाभिप्रज्ज्वाल दिधलन्निव पावकः । अभिमन्युमुखाश्चैव पाण्डवानां महारथाः ।

समभ्यधावन् क्रोशन्तो राजानं जातभ्रमाः । सम्प्लव्य तानापततः संक्रुद्धान् जातमहामान् ।
 भारद्वाजोऽब्रवीद्वाक्यं तावकानां महारथान् । चिप्रंगच्छन् भद्रं वो राजानं परिचरत । ४१६०
 संशयं परमं प्राप्तं मञ्जन्तं व्यमनाणिवे । एते क्रुद्धा महेष्वासः पाण्डवानां महारथाः ।
 भीमसेनं पुरस्तात् दुर्योधनमुपावृण्वन् । नानाविधानि शस्त्राणि विसृजन्तो जये हताः ।
 नदन्तो भैरवान्नादास्तासयन्त्य मूमिमां । तदाचार्यवचः श्रुत्वाभिममदन्तपुरोगमाः ।
 तावकाः समधावन् पाण्डवानामनोकिनीं । कृपो भृगिश्चवाः शन्यो द्रोणपुत्रो विविशतिः ।
 चित्रसेनो विकर्णश्च मैत्र्यवोऽथ वृहदलः । आवन्यौ च महेष्वाभौ कौरवं पर्यवारयन् । ४१६१
 ते निश्वसिपदंगला मम्प्राहारं प्रचक्रिरे । पाण्डवा धार्मराष्ट्राश्च परस्परजिघांसवः ।
 एवमुक्त्वा महाबाहुर्मेघद्विस्कार्यं कार्मुकं । भारद्वाजस्ततो भीमं वद्विंशत्या समार्दयत् ।
 भृशश्चैनं महाबाहुः शरैः शोवमवाकिरत् । पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकः ।
 तं प्रत्यविश्वदृशभिर्मर्मभेनः शिलांमुखैः । त्वरमाणा महेष्वासः सत्ये पार्थ्यं महाबलः ।
 स गाढविद्धो व्यथितो वैयाट्टश्च भारत । प्रनष्टप्रेतः सहपा रथोपस्थ उपाविशत् । ४१६२
 गुरुं प्रव्यथितं दृष्ट्वा राजा दुर्योधनः स्तब्धः । द्रोणायनिश्च संक्रुद्धो भीमसेनमभिद्रुतो ।
 तावापतन्तौ संप्लव्य कालान्तकथनोपमौ । भीमसेनो महाबाहुर्गदामादाय मत्सरः ।
 अवश्रुत्य रथान्तूर्णं तस्यै गिरिगिरिचलः । समुद्यम्य गदो मुखो कालदण्डोऽपमो रणे ।
 तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलाममिव प्रटङ्गिर्ण । कौरवो द्रोणपुत्रश्च सहितावभ्यधावतां ।
 तावापतन्तौ महितौ लग्नितौ बलिना बरौ । अभ्यधावन् वेगेन भीमसेनो महाबलः । ४१६३
 तमापतन्तं सम्प्लव्य संक्रुद्धं भीमदर्शनं । समभ्यधावंस्वरिताः कौरवाणां महारथाः ।
 भारद्वाजमुखाः सर्वे भीमसेनजिघांसया । नानाविधानि शस्त्राणि भीमस्योरस्यपातयन् ।
 सहिताः पाण्डवं सर्वं पीडयन्तः समन्ततः । तं दृष्ट्वा संशयं प्राप्तं पीडयमानं महारथं ।
 अभिमन्युप्रभृतयः पाण्डवानां महारथाः । अभ्यधावन् परीप्लव्यः प्राणास्त्यक्ता सुदस्त्यजान् ।
 अनूपाधिपतिः शूरो भीमस्य दधितः मखा । नीलो नीलाम्बुदप्रस्थः संक्रुद्धो द्रोणिमभ्ययात् । ४१६४
 स्पृष्ट्वैतं हि महेष्वासो नित्यं द्रोणसुतेन सः । स विस्कार्य महश्चापं द्रोणिं विव्याध पत्रिणा ।
 यथा शक्रो महाराज पुग विव्याध दानवं विप्रचित्तिं दुर्गाधरं देवतानां भयङ्करं ।
 येन लोकत्रयं क्रोधात्तापितं स्नेन तेजसा । तथा नीलेन निर्भिन्नः सुमुक्तेन पतत्रिणा ।
 मञ्ज्रातहधरोत्पोजो द्रोणिः क्रोधासमन्विताः । स विस्कार्य धनुश्चित्रमिन्द्राशनिषमस्त्रजं ।
 चक्रे नीलविनाशाय मतिं मतिमताम्बरः । ततः सन्धाय विमलान् भस्मान् कर्भारचित्रितान् । ४१६५
 जघान चतुरो वाहान् पातयामास च ध्वजं । सप्रभेन च भस्मेन नीलं विव्याध वचसि ।
 स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् । मोहितं वीक्ष्य राजानं नीलमभ्यषेपोपमे ।
 घटोत्कचोऽपि संक्रुद्धो ज्ञातिभिः परिवारितः । अभिदुदावेगेन द्रोणिमावृष्योभिनं ।

तथेतरे साभधावन् राक्षसा युद्धदुःखदाः । तमापतन्तं सम्येक्ष्य राक्षसं घोरदर्शनं ।
 अभधावत तेजस्वी भारदाजात्मजत्वरन् । निजघान तु शंक्रुद्धा राक्षसान् भीमदर्शनान् । ४२२०
 येऽभवन्वयतः क्रुद्धा राक्षसश्च पुरःसराः । सिमुखांश्चैव तान् दृष्ट्वा द्रौणिचापच्युतैः शरैः ।
 अकुप्यत महाकाया भैमसेनिर्घटोत्कचः । प्रादुक्षके महामायां घोररूपां सुदारुणां ।
 मोहयन् भूमेरु द्रौणिं माथावी राक्षसं धिपः । ततस्ते तावकाः सर्वे मायया विमुखीकृताः ।
 अन्योऽन्यं समदृश्यन् निहृता भेदिनीतले । विचेष्टमानाः रूपेणाः शोणितेन परिभुताः । ४२२५
 द्रौणिं दुर्योधनः शन्य अश्रुत्यामा तथैव च । प्रययुश्च भेदध्वासा ये प्रधानाः सकौरवाः ।
 विध्वस्ता रथिनः सर्वे राजानश्च निपातिताः । हयाश्चैव हयारोहा विनिहृताः सहस्रशः ।
 तदृष्ट्वा तावकं सैन्यं विद्रुतं शिविरं प्रति । मम प्राकोष्ठतो राजंस्तथा देवव्रतस्य च ।
 युध्धध्वं मा पलायध्वं मायैषा राक्षसी रणे । 'घटोत्कचप्रयुक्तेति नातिष्ठन्त विमोहिताः ।
 नैव ते श्रद्धधूर्भोता वदतोरावशैर्वचः । तांश्च प्रवृत्तो दृष्ट्वा जयं प्राप्ताश्च पाण्डवाः ।
 घटोत्कचेभ सहिताः सिंहनादान् प्रचक्रिरे । शङ्खादुन्मुभिनिर्घोषैः समन्तात् नेदिरे शब्दं । ४२३०
 एवं तव वचं सर्वं हैडिस्वेन दुरात्मना । मूर्ध्यास्मामनवेलायां प्रभङ्गं विद्रुतं दिशः ।
 इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि हैडिस्वमायायां पञ्चनवोऽध्यायः ॥ ६५ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिन् महति शंक्रन्दे राजा दुर्योधनस्तदा । गात्रेयमुपभंगस्य विनयेनाभिवाद्य च ।
 तस्य सर्वं यथावृत्तमाख्यातुमुपचक्रमे । घटोत्कचस्य विजयमात्मनश्च पराजयं ।
 कथयामास दुर्द्धर्षा विनिःश्वस्य पुनः पुनः । अत्रवीच तदा राजन् भीमं कुरुपितामहं ।
 भवन्तं समुपाश्रित्य वासुदेवं यथा परैः । पाण्डवैर्विजयो घोराः समारब्धो मया प्रभो । ४२३५
 एकादश समाख्याता अचौहिण्यश्च या मम । निदेशे तव तिष्ठन्ति मया साङ्गं परन्तप ।
 सोऽहं भरतशार्दूल भीमसेनपुत्रेणैव । घटोत्कचं समाश्रित्य पाण्डवैर्युधि निर्जितः ।
 तन्मे ददति गात्राणि शुष्कहृत्तमिवानलः । तदिच्छामि महाभाग तत्प्रसादात् परन्तप ।
 राक्षसापसदं हन्तुं स्वदमेव पितामह । त्वां समाश्रित्य दुर्धर्षं तन्मे कर्तुं त्वमर्हसि ।
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं राशो भरतस्ततम । दुर्योधननिदं वाक्यं भीमः शान्तवरोऽब्रवीत् । ४२४०
 शृणु राजन् मम वचः यत्त्वं बक्ष्यामि कौरव । यथा त्वया महाराज वर्तितं तथं परन्तप ।
 आत्मा रक्ष्य रणे तात सर्व्वावस्थास्तरिन्दम । धर्मराजेन सङ्ग्रामस्त्वया कार्यः सदाऽनघ ।
 अर्जुनेन यमाभ्यां वा भीमसेनेन वा पुनः । राजधर्मं पुरस्कृत्य राजा राजानमर्हति ।
 अहं द्रौणिः रूपो द्रौणिः कृतवर्मा च शान्तः । शन्यस्य सौमदत्तिश्च विकर्णस्य महारथः ।
 तव च भ्रातरः पूरा दुःशासनपुरोगमाः । तदर्थं प्रतियोत्स्यामो राक्षसं ते महाबलं । ४२४५
 तस्मिन् गोद्रे राक्षसेन्द्रे यदि ते हृच्छयो महान् । अयं वा गच्छतु रणे तस्य युद्धाय दुर्धनेः ।
 भगदत्तो महीपालः पुरन्दरसमो युधि । एतावदुक्ता राजानं भगदत्तमथाब्रवीत् ।

समक्षं पार्थिवेन्द्रस्य वाक्यं वाक्यविशारदः । शीघ्रं गच्छ महाराज हैडिम्ब युद्धदुर्मदं ।
 वारयस्व रणे यत्ता मिषतां सर्वधन्विना । राक्षसं क्रूरकर्माणं यथेन्द्रसारकं पुरा ।
 त्वं शस्त्राणि दिव्यानि विक्रमस्य परमप । समागमस्य बज्रभिः पुराभ्दमुरैः सह ।
 त्वं तस्य राजशार्दूल प्रतियोद्ध । महाहवे । खलेनोन्मिक्तो राजन् जहि राक्षसपुङ्गव ।
 एतच्छुला, तु वचनं भीष्मस्य पृतनापतेः । प्रययौ सिंहनादेन परानभिमुखो द्रुतं ।
 तमाद्रवन्तं सन्प्रेक्ष्य गर्भस्तमिव तोयदं । अभ्यवर्त्तन्त संकुट्टाः पाण्डवानां महारथाः ।
 भीमसेनोऽभिमन्युश्च राक्षसस्य घटोत्कचः । द्रौपदेयाः सत्यधृतिः चक्षदेवश्च मारिष ।
 चेदिजो वसुदानस्य दशार्णाधिपतिस्तथा । सुप्रतीकेन तांस्तपि भगदत्तोऽभ्युपाद्रवत् ।
 ततः समभवद्युद्धं घोररूपं भयानकं । पाण्डूनां भगदत्तेन यमगात्रविवर्द्धनं ।
 प्रयुक्ता रथिभिर्बाणा भीमवेगाः सुतेजनाः । ते निपेतुर्महामाज नागेषु च रथेषु च ।
 प्रभिन्नाश्च महानागा विनीता हस्तिबादिभिः । परस्परं समासाद्य सन्निपेतुरभीतवत् ।
 मदान्धा रोषमग्निं विषाणायैर्माहाहवे । विभिदुर्दन्तमुशनीः समासाद्य परस्परं ।
 हयाश्च चामरापीडाः प्रासपाणिभिर्दाहिताः । चोदिताः सादिभिः क्षिप्रं सन्निपेतुरभीतवत् ।
 पदाताश्च पदाद्योष्मैस्ताडिताः शक्तिमौरैः । न्यपतन्त तदा भूमौ शतशोऽप्य महत्तजः ।
 रयिनश्च रथै राजन् कर्णिनालोकसायकैः । निहत्य समरे वीरान् सिंहनादान्निरेदिरै ।
 तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने सङ्ग्रामे सोमहर्षणे । भगदत्तो महैव्यामो भीमसेनमयाद्रवत् ।
 कुञ्चरेण प्रभिन्नेन सप्तधा स्रजता मदं । पर्वतेन यथा तोयं स्रवमाणेन सर्वशः ।
 किरन् शरसदृशाणि सुप्रतीकशिरोगतः । शरावतस्थो भगवान् पुरन्दरद्वयात्ततः ।
 स भीमं शरधाराभिस्ताडयामास पार्थिवः । पर्वतं वारिधाराभिल्लपान्ते जनदो यथा ।
 भीममेनस्तु संकुट्टः पादरक्षान् परःशतान् । निजघान महैव्यासः संकुट्टः शरवृष्टिभिः ।
 तान्द्रष्टुं निहतान् कुट्टो भगदत्तः प्रतापवान् । चोदयामास नागेन्द्रं भीममेनरथं प्रति ।
 स नागः प्रेषितस्तेन वाणो ज्याचोदितो यथा । अभ्यधावत वेगेन भीमसेनमरिन्दमं ।
 तमातपन्तं सन्प्रेक्ष्य पाण्डवानां महारथाः । अभ्यवर्त्तन्त वेगेन भीममेनपुरोगमाः ।
 केकथाश्चाभिमन्युश्च द्रौपदेयाश्च सर्वशः । दशार्णाधिपतिः शूराः चक्षदेवश्च मारिष ।
 चेदिपश्चिन्केतुश्च संकुट्टाः सर्वे एव ते । उत्तमास्त्राणि दिव्यानि दर्शयन्तो महाबलाः ।
 तमेकं कुञ्जरं कुट्टाः समन्तात् पर्यवारयन् । स विद्धे । बज्रभिर्बाणैर्व्येगाच्च महादिपः ।
 सञ्जातरुधिगोप्योडो धातुचित्र इवाहिराट् । दशार्णाधिपतिस्तपि गजं भूमिधरोपमं ।
 समास्थितोऽभिदुदाव भगदत्तस्य वारणं । तमापतन्तं समरे गजं गजपतिः स च ।
 दधारं सुप्रतीकोऽपि विलेव मकरालयं । वारितं प्रेक्ष्य नागेन्द्रं दाशार्णस्य महात्मनः ।
 अर्धुधाध्वति सैन्यानि पाण्डवाश्चाभ्यपूजयन् । ततः प्रागज्योतिषः क्रुद्धोऽसोमरान्वै चतुर्दश ।

४२५०

४२५४

४२६१

४२६४

४२७०

४२७४

प्राहिणोक्तस्य नागस्य प्रमुखे नृपसत्तम । वर्षां मुखं तनुत्राणं शातकुम्भपरिष्कृतं ।
 विदार्थ्य प्राविशन् चिप्रं वल्गोकमिव पद्मगाः । स गाढविद्धो व्यथितो नागो भरतसत्तम ।
 'उपावृत्तमदः' चिप्रमभ्यवर्त्तत वेगितः । स प्रदृष्ट्वा वेगेन प्रणदन् भैरवं रवं । ४२८०
 संमर्दयानः खबलं वायुर्दृष्ट्वा निवौजसा । तस्मिन् पराजिते नागे पाण्डवानां महारथाः ।
 सिंहनादं विनद्योच्चैर्युद्धायैवोपतस्थिर । ततो भीमं पुरस्कृत्य भगदत्तमुपाद्रवन् ।
 किरन्तो विविधान् वाणान् शस्त्राणि विविधानि च । तेषामापततां राजन् संकुद्धानाममर्षिणः ।
 श्रुत्वा स निनदं घोरममर्षाद्गतसाध्वसः । भगदत्तो महेष्वासः खं नागं प्रत्येधादयत ।
 स नागप्रवरः सत्यगद्गुशाङ्गुष्ठचोदितः । तस्मिन् क्षणे समभवत् सम्बर्त्तक इवाननः । ४२८१
 रथसङ्घांस्तथा नागान् हयांश्च सह सादिभिः । असद्रूपं समरे राजन् सन्धावस्ततस्ततः ।
 पादातांश्च सुसंकुट्टः शतशोऽप्यसहस्रशः । तेन गंलोद्यमानन्तु पाण्डूनां तद्वलं महत् ।
 सञ्चुकोच महाराज चर्मवाग्रौ समाहितं । भग्नन् खबलं दृष्ट्वा भगदत्तेन धीमता ।
 घटोत्कचोऽप्यसंकुट्टो भगदत्तमुपाद्रवत् । विकटः पृथ्वी राजन् दोत्रास्यो दीप्तलोचनः ।
 रूपं विभीषणं कृत्वा रोषेण प्रज्वलन्निव । अयाह विमलं शूलं गिरीणामपि दारणं । ४२८२
 नागं जिघांसुः महसा चित्तेप च महाबलः । सविस्फुलिङ्गमालाभिः समन्तात् परिवेष्टितः ।
 तमापतन्तं सहसा दृष्ट्वा प्राग्ज्योतिषो नृपः । चित्तेप रुचिरं तीक्ष्णं शृङ्गं चर्द्धं मुदारुणं ।
 चिच्छेद मुमहश्कूलं तेन वाणेन वेगवान् । उत्पपात द्विधा च्छिन्नं शूलं हेमपरिष्कृतं ।
 महाशनिर्धया भ्रष्टा शस्त्रमुक्ता नभोगता । शूलं निपतितं दृष्ट्वा द्विधा कृत्तं स पार्थिवः ।
 रुक्मदण्डां महाशक्तिं जयाहाग्निशिखोपमां । चित्तेपतां राक्षसस्य तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् । ४२८३
 तामापतन्तीं मंप्रेक्ष्य वियत्स्थामशनीमिव । उत्पत्य राक्षसस्त्रुणै जयाह च ननाद च ।
 बभञ्ज चैनां लरितो जानुन्याराप्य भारत । पश्यतः पार्थिवेन्द्रस्य तदद्भुतमिवाभवत् ।
 तदवेक्ष्य कृतं कर्म राक्षसेन बलीयसा । दिवि देवाः सगन्धर्वा मूनयश्चापि विस्मिताः ।
 पाण्डवाश्च महाराज भीमसेनपुरोगमाः । साधुसाध्वितिनादेन पृथिवीमन्त्रनादयन् ।
 तं तु श्रुत्वा महानादं प्रवृष्टानां महात्मनां । नास्त्येत महेष्वासो भगदत्तः प्रतापवान् । ४२८४
 स विस्मयार्थं महत्पापमिन्द्राशनिममप्रभं । तर्जयामास वेगेन पाण्डवानां महारथान् ।
 विसृजन् विमलांस्तोत्राणां नाराचान् ज्वलनप्रभान् । भीममेकेन विव्याध राक्षसं नवभिः शरैः ।
 अभिमन्युं त्रिभिश्चैव केकयान् पञ्चभिलया । पूर्णायतविस्मृष्टेन शरेणानतपर्वजा ।
 विभेद दक्षिणं बाह्वं क्षत्रदेवस्य चाहवे । पपात सहसा तस्य सशरम्भनुत्तमम् ।
 द्वौपदेयांस्ततः पञ्च पञ्चभिः समताडयत् । भीमसेनस्य च क्रोधाज्जिघाघान् तुरङ्गमान् । ४२८५
 ध्वजं केसरिणं चास्य चिच्छेद विशिखैस्त्रिभिः । निर्विभेद त्रिभिश्चान्यैः सारथिं चास्य पत्रिभिः ।
 स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपविशत् । त्रिभोक्तो भरतश्रेष्ठ भगदत्तेन संयुगे ।

ततो भोमो महाराज विरथो रथिनां वरः । गदां प्रष्टुञ्च वेगेन प्रचस्कन्द महारथात् ।
तमुद्यतगदं दृष्ट्वा स्रष्टुङ्गमिव पर्वतं । तावकानां भयं घोरं समपद्यत भारत ।
एनमिषेवं काले तु पाण्डवः कृष्णमारयिः । आजगाम महाराज निम्नच्छून् समन्ततः ।
यत्र तौ पुरुषव्याघ्रो पितापुत्रौ महारथौ । प्राग्ज्योतिषेण सहितौ भोममेनघटोत्कचौ ।
दृष्ट्वा च पाण्डवो भ्रातृन् युध्यमानान्महारथान् । त्वरितो भरतश्रेष्ठ तत्रायुध्यत्किरम् शरान् ।
ततो दुर्योधनो राजा त्वरमाणो महारथः । सेनामघोदयत् चिप्रं रथनागसमाकुलां ।
तामापतन्तीं सहसा कौरवाणां महाचमूं । अभिदुदाव वेगेन पाण्डवः श्वेतवाहनः ।
भगदत्तोऽपि समरे तेन नागेन भारत । विस्तृङ्ग पाण्डवबलं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ।
तदामोत्तमुनं युद्धं भगदत्तस्य मारिष । पाश्चात्तिः सञ्जयेष्वैव केकयेशोद्यतायुधैः ।
भोमसेनोऽपि समरे तावुभौ केशवाजुनौ । अश्रावयद्यथावृत्तमिरावद्धमनुमनं ।
इति श्रीमहाभारते भोमपर्वणि भोमवधपर्वणि भगदत्तपराक्रमे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६६ ॥
॥ मञ्जय उवाच ॥ पुलं तु निहतं श्रुत्वा विरावन्तं धनञ्जयः । दुःखेन सहताविष्टो निःश्वसन् पन्नगो यथा ।
अब्रवीत् समरे राजन्वासुदेवमिदं वचः । इदं नूनं महाप्राज्ञो विदुरो दृष्टवान् पुरा ।
कुरुणां पाण्डवानाञ्च भयं घोरं महामतिः । ततो न्यवारयत वो धृतराष्ट्रं जनेश्वर ।
अग्रे च बहवो वीराः सङ्ग्रामे मधुसूदन । निहताः कौरवैः सङ्ख्ये तथाऽस्माभिश्च कौरवाः ।
अर्थहेतोर्नरश्रेष्ठ क्रियते कर्म कुत्सितं । धिगर्थान् यत्कृते ह्येवं क्रियते ज्ञातिमङ्गयः ।
अधनस्य मृतं श्रेयो न च ज्ञातिवधाङ्गनं । किन्तु प्रास्थामहे कृष्ण हत्वा ज्ञातीन् समागतान् ।
दुर्योधनापराधेन शकुनेः सौबलस्य च । चक्षिया निधनं यान्ति कर्णदुर्मन्त्रितेन च ।
इदानीञ्च विजानामि सृष्टं मधुसूदन । कुरु राज्ञा महावाहो याचयामास्योधनं ।
राज्याङ्गं पञ्च यामान् वा नाकार्षीत् स च दुर्मतिः । दृष्ट्वा च चक्षियाञ्कुरान् शयानान् धरणीतले ।
निन्दामिष्टशमात्मानं धिगस्तु चक्षजोविकां । अशक्तमिति मामेते ज्ञास्यन्ति चक्षिया रणे ।
युद्धं मे न क्वचित् ज्ञातिभिर्षधुसूदन । सञ्चोदय हयान् चिप्रं धातुराष्ट्रचमूं प्रति ।
प्रतरिष्ये महापात्रं भुजाभ्यां समरोर्दधं । नायं क्लोवयितुं कालो विद्यते माधव क्वचित् ।
श्वमुक्तस्तु पार्थिव केशवः परवीरहा । चोदयामास तानथान् पाण्डुरान् वातरंभसः ।
अथ शब्दे महानामीन् तव सैन्यस्य भारत । मारुतोद्धूतवेगस्य सागरस्थेव पर्वणि ।
अपराहे महाराज सङ्ग्रामः समपद्यत । पर्जन्यसमनिर्घोषे भोमस्य सह पाण्डवैः ।
ततो राजंस्त्वय सुता भीमसेनमुपाद्रवन् । परिवार्य रणे द्वाणं वभो वासवं यथा ।
ततः शान्तनवो भोमः कृपस्य रथिनां वरः । भगदत्तः सुश्रमा च धनञ्जयमुपाद्रवत् ।
हृदिर्दंष्ट्रा वाङ्मूकस्यैव सार्वात्कं समभिद्रुतौ । अम्लकस्तु नृपतिरभिमन्युमवस्थितः ।
शेषास्त्वन्ये महाराज शेषानेव महारथार । ततः प्रवृत्ते युद्धं घोररूपं भयावहं ।

भीमसेनस्तु मप्रेक्ष्य पुत्रांस्त्वव जनेश्वर । प्रजज्वाल रणे क्रुद्धो हविषा हयवाडिव ।
 पुत्रास्तु तव कौन्तेयच्छादयाच्छकिरे शरैः । प्राट्षीव महाराज जलदाः पर्वतं यथा ।
 मच्छाद्यमानो वज्रधा पुनैस्त्वव विशास्यते । सृक्कणी लेखिहन् बीरः शार्दूल इव वेगवान् ।
 व्युडोरस्कं तेना भीमः पातयामास भारत । क्षुरप्रेण सुनीम्णेन सोऽभवद्गतजोवितः ।
 परेण तु भलेन पीतेन निशितेन च । अपातयत् कुण्डलिनं सिंहः चुद्रुमगं यथा ।
 ततः सुनिशितान् पीतान् समादत्त शिबीमुखान् । ससर्ज त्वरया युक्तः पुत्रांस्ते प्राप्य मारिष ।
 प्रेषिता भीमसेनेन शरास्ते दृढधन्विना । अपातयन्त पुत्रांस्ते रथेभ्यः सुमहाराजान् ।
 अनाधृष्टिं कुण्डभेदं वैराटं दीर्घलोचनं । दीर्घबाहुं सुबाहुञ्च तथैव कनकध्वजं ।
 प्रपतन्ति स्म ते बीरा विरेजुर्भरतसभे । वसन्ते पुष्पश्रवलासूताः प्रपतिता इव ।
 ततः प्रदुद्रुवुः श्रेष्ठाः पुत्रास्त्वव विशास्यते । तं कालमिव मन्यन्तो भीमसेनं महाबलं ।
 द्रोणस्तु समरे बीरं निर्दहन्तं सुतांस्त्वव । यथाऽर्द्धिं वारिधाराभिः समन्ताद्वाकिरच्छरैः ।
 तत्राद्भुतमपश्याम कुन्तीपुत्रस्य पौरुषं । द्रोणेन वार्यमाणोऽपि निजग्रे यत् सुतांस्त्वव ।
 यथा हि गोवृषो वर्षसन्धारयति स्वात् पतन् । भीमस्तथा द्रोणमुक्तं शरवर्षमदीनवत् ।
 अद्भुतञ्च महाराज तत्र चको द्रुकोदरः । यत् सुतांस्तेऽवधीत्सङ्क्षो द्रोणैश्चैव न्यवारयत् ।
 पुत्त्रेषु तव बीरेषु चिकीडाऽर्जुनपूर्वजः । मृगेश्विव महाराज चरन् व्याघ्रो महाबलः ।
 यथा हि पशुमध्यस्थो द्रापयत पशून् वृकः । वृकोदरस्तव सुतांस्तथा व्यद्रावयद्रेण ।
 गाङ्गेयो भगदत्तश्च गौतमश्च महारथः । पाण्डवं रभसं युद्धे वारयामासुरर्जुनं ।
 अस्त्वैरस्ताणि संवार्थं तेषां सोऽतिरथो रणे । प्रचीरांस्त्वव सैन्येषु प्रेषयामास मृत्यवे ।
 अभिमन्युश्च राजानमम्बुधं लोकविश्रुतं । विरथं रथिनां श्रेष्ठं कारयामास सायकैः ।
 विरथो बध्यमानः स भीमद्रेण यश्चस्त्रिणा । अवमुक्त्य रथान्तूर्णं सज्जोडो मनुजाधिप ।
 अमिं चित्रेप समरे भीमद्रव्य महात्मनः । आहरोह रथं चैव हार्दिक्यम्य महाबलः ।
 आपतन्तश्च निस्त्रिंशं युद्धमार्गविशारदः । लाघवात् व्यंसयामास सौभद्रः परबीरहा ।
 व्यंमिन् व्रीक्ष्य निस्त्रिंशं सौभद्रेण रणे तथा । साधु साध्विति सैन्यानां प्रणादोऽभूद्विश्रास्यते ।
 धृष्टद्युम्नमुखास्त्वयै तव सैन्यमयोधयन् । तथैव तावकाः सर्वे पाण्डुसैन्यमयोधयन् ।
 तत्राक्रन्दो महानासीत्तव तेषाञ्च भारत । निघ्नतां दृढमन्याऽन्यं कुर्वतां कर्षे दुष्करं ।
 अन्योऽन्यं हि रणे शूराः केशेष्वाकृत्य मारिष । नखैर्दनैरयुधन्त मुष्टिभिर्जानुभित्तथा ।
 तन्मैथैवाथ निस्त्रिंशं बालभिशु सुसंस्थितैः । विवरम्प्राप्य चान्याऽन्यमनयन् यमभादनं ।
 न्यहनच्च पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा । व्याकुलीकृतसर्वाङ्गा युयुधस्तत्र मानवाः ।
 रणे चारुणि चापानि हेमप्रष्ठानि भारत । हतानामपबिह्वानां कलापाश्च महाधनाः ।
 जातरूपमयैः पुङ्खैराजतैर्निशिताः शराः । तैलघाता व्यराजन्त निर्मुक्तभुजगोपमाः ।

४२५

४२५०

४२५५

४२५००

४२५५

४२५०

हस्तिदन्तसङ्गन् खड्गान् जातरूपपरिष्कृतान् । चर्मणि चापविद्वान् रुक्मचित्राणि धम्पिनां ।
 सुवर्णविकृतान् प्रामान् पङ्क्तिशान् हेमभूषितान् । जातरूपमथा यष्टीः शक्तीश्च कनकाञ्ज्वलाः ।
 सुषम्नाङ्गाश्च पतितान् मुशलानि गुरुणि च । परिधान् पङ्क्तिशायैव भिन्दिपालांश्च मारिष ।
 पतितान् विविधान् चापान् चित्रहेमपर्मिष्कृतान् । कुथाश्च बज्रधाकाराः चामरव्यञ्जानि च । ४८१
 नानाविधानि शस्त्राणि विद्वज्ज पतिता नराः । जीवन्त इव दृग्भूते गतप्रत्वा महारथाः ।
 गदाविमथितैर्गावैर्मृगैर्भिन्नमस्तज्ञाः । गजवाजिरथक्षुषाः शरते स्म तुराः क्षितौ ।
 तथैवाश्वनृमागानां शरीरैरावभौ तदा । संस्कृत्वा वसुधा राजन् पर्वतैरिष्य सर्वशः ।
 समरे पतितैस्त्रैश्च शक्त्यष्टिशरतोमरैः । निस्त्रिंशैः पङ्क्तिशैः प्राशैरथः कुनैः परशुधैः ।
 परिघैर्भिन्दिपालैश्च शतघ्नोभित्तैश्च च । शरीरैः शस्त्रभिन्नैश्च समास्त्रोर्ध्वत मेदिनौ । ४८२
 विशङ्खेरन्पशब्दं शोणितौघपरिभ्रुतैः । गतासुभिरभिवर्ण विवभौ मंठता मही ।
 सतनुनैः सकेयुर्गैर्बाहुभिश्चन्दनोक्षितैः । हस्तिहस्तोपमैश्चित्रैश्चरुभिश्च तरस्त्रिनां ।
 घट्टचूडामणिधरैः शिरोभिश्च सकण्डनैः । पातितैर्दृष्टवभाक्षाणां बभौ भारत मेदिनी ।
 कवचैः शोणितादिर्धैर्विप्रकीर्णैश्च काञ्चनैः । रगाज सुभृशं भूमिः शान्ता चिम्बिरिवानलैः ।
 विप्रविद्धैः कलापैश्च पतितैश्च शरामनैः । विप्रकीर्णैः शरैश्चापि रुक्मपुङ्खैः समन्ततः । ४८३
 रथैश्च बज्रभिर्भग्नैः किङ्किणीजालभूषितैः । वाजिभिश्च हतैः कीर्णैः सस्तजिह्वैः मशोणितैः ।
 अनुकैर्घः पताकाभिरुपासङ्गैर्ध्वजैरपि । प्रवीराणां महासङ्ख्यै विप्रकीर्णैः सुपाण्डुरैः ।
 सस्तहस्तैश्च मातङ्गैः शयानैर्विवभौ मही । नानारूपैरलङ्कारैः प्रमदेवाभ्यलङ्कृता ।
 दन्तिभिरुपरैस्तत्र सप्राप्तैर्गाढवेदनैः । करैः शब्दैः विमुञ्चद्भिः शोकारश्च मुहुर्मुहुः ।
 विवभौ तद्गणस्थानं स्यन्दमानैरिवाचलैः । नानावर्णैः कम्बलैश्च परिस्तोमैश्च दन्तिनां । ४८४
 वैदूर्यमणिदण्डैश्च पतितैरङ्कुशैः शुभैः । घण्टाभिश्च गजेन्द्राणां पतिताभिः समन्ततः ।
 विपाटितविचित्राभिः कुथाभीराङ्कवैस्तथा । यैवेयैश्चित्ररूपैश्च रुक्मकचाभिरेव च ।
 यन्त्रैश्च बज्रधाञ्चित्रैस्त्रोमरैश्चापि काञ्चनैः । अश्वानां रेणुकपिनैरुत्कृष्टैश्चरुशब्दैः ।
 सादिनां च भुजैश्चक्षुः पतितैः साङ्गदैस्तथा । प्राशैश्च विमलैर्लोच्छैर्विमलाभिस्तु यष्टिभिः ।
 उष्णीषैश्च तथा चित्रैर्विप्रवृद्धैस्ततस्ततः । विचित्रैरङ्गैश्चैव जातरूपपरिष्कृतैः । ४८५
 अश्वारुपरिस्तोमैराङ्कवैर्दृष्टितैस्तथा । नरेन्द्रचूडामणिभिर्विचित्रैश्च महाधनैः ।
 कृत्रैस्तथापविद्धैश्च चामरव्यञ्जनैरपि । पश्येन्दुद्युतिभिश्चैव वर्धनैश्चाङ्कण्डलैः ।
 कृतशश्वत्प्रवत्यां वीराणां समलङ्कृतैः । अपविद्धैर्महाराज सुवर्णैश्च वलकुण्डलैः ।
 यत्नचत्रप्रवला धारिवासीदसुन्धरा । एवमेते महाभेदे मृदिते तत्र भारत ।
 परस्परं समासाद्य तव तेषाञ्च संयुगे । तेषु आन्तेषु मध्येषु मृदितेषु च भारत । ४८६
 रात्रिः समभवद्द्वारा नापश्यत ततो रणे । ततोऽवहारं सैन्यानां प्रचक्रुः कुरुपाण्डवाः ।

घोरे निशामुखे रोद्रे वर्त्तमाने सुदारणे । अवहारं ततः कृत्वा सहिताः कुरुपाण्डवाः ।

न्यविशन्त यथाकाले गताः स्वं शिविरं तदा ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मबधपर्वणि अष्टमदिवसयुद्धावहारे सप्तमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ ततो दुर्व्याधनो राजा शकुनिश्चापि शौबलः । दुःशासनश्च पुत्तलो सुतपुत्तश्च दुर्जयः ।

समागम्य महाराज मन्त्रं चकुर्विवर्चितं । कथं पाण्डुसुताः सख्ये जेतव्याः सगणा इति ।

४४०

ततो दुर्व्याधनो राजा सर्व्यास्त्रानाह मन्त्रिणः । सुतपुत्रं समाभाष्य शौबलश्च महाबलं ।

द्रेणे भीष्मः रूपः शल्यः सौमदत्तश्च संयुगे । न पार्थान् प्रतिबाधन्ते न जाने तच्च कारणं ।

अबध्यमानास्ते चापि क्षेपयन्ति बलं मम । सोऽस्मि क्षोण्वलः कर्णे क्षीणशस्त्रश्च संयुगे ।

निहतः पाण्डवैः शूरैरबध्यैर्दिवतैरपि । सोऽहं संशयमापन्नः प्रहरिष्ये कथं रणे ।

तमब्रवीन्महाराज सुतपुत्रो नराधिपं ।

४४१

॥ कर्ण उवाच ॥ माण्डुचे भरतश्रेष्ठ करिष्येऽहं प्रियं तव । भीष्मः शान्तनवस्तुर्जमपयातु महारथात् ।

निवृत्ते युधि गाङ्गेये न्यस्तशस्त्रे च भारत । अहं पार्थान् हनिष्यामि सहितान् सर्व्वमेकैः ।

पश्यतो युधि भीष्मस्य शपे सत्येन ते नृप । पाण्डवेषु दयां नित्यं स हि भीष्मः करोति वै ।

अशक्तस्य रणे भीष्मो जेतुमेतान् महारथान् । अभिमानी रणे भीष्मो नित्यं चापि रणप्रियः ।

स कथं पाण्डवान् युद्धे जेष्यते तात सङ्गतान् । स स्वं शीघ्रमिहो गत्वा भीष्मस्य शिविरं प्रति ।

४४२

अनुमान्य गुहं वृद्धं शस्त्रन्यासाद्य भारत । न्यस्तशस्त्रे ततो भीष्मे निहतान् पश्य पाण्डवान् ।

सद्यैकेन रणे राजन् मसुहृद्गणबान्धवान् । एवमुक्तस्तु कर्णेन पुत्रो दुर्व्याधनस्तव ।

अब्रवीत् भ्रातरं तत्र दुःशासनमिदं वचः । अनुयात्रं यथा सर्व्वं सञ्जीभवति सर्व्वशः ।

दुःशासन तथा क्षिप्रं सर्व्वमेवोपपादय । एवमुक्त्वा ततो राजन् कर्णमाह जनेश्वरः ।

अनुमान्य रणे भीष्मसेषोऽहं द्विपदाम्बरं । आगमिष्ये ततः क्षिप्रं त्वत्सकाशमरिन्दम ।

४४३

अपयाते ततो भीष्मे प्रहरिष्यमि संयुगे । निष्पपात ततस्त्वं पुत्तस्तव विशास्यते ।

सहितो भ्रातृभित्तैस्तु देवैरिव शतक्रतुः । ततस्तं नृपशार्दूलं शार्दूलसमविक्रमं ।

आरोहयद्वयं तर्षे भ्राता दुःशासनस्तथा । अङ्गदो बद्धमुकुटो हस्ताभरणवान्नृप ।

धार्तराष्ट्रो महाराज विबभौ स पथि व्रजन् । भण्डीपुष्पनिकाशेन तपनोयनिभेन च ।

अग्लिशः परार्द्धेन चम्पनेन सुगन्धिना । अरजोऽम्बरसम्बोतः सिंहखेलगतिर्नृपः ।

४४४

शूशुभे विमलाक्षिंशास्त्रभवीव दिवाकरः । तं प्रयान्तं नरव्याघ्रं भीष्मस्य शिविरं प्रति ।

अनुजमुर्षहेष्वासाः सर्व्वलोकस्य धन्विनः । भ्रातरश्च महेष्वासास्त्रिदश द्रव वासवं ।

हयानन्ये समारुह्य गजानन्ये च भारत । रथानन्ये नरश्रेष्ठाः परिव्रजुः समन्ततः ।

आत्तशस्त्राश्च सुहृदो रक्षणेऽर्थं महोपतेः । प्रादुर्भूयुः सहिताः शक्रश्रेवामरा दिवि ।

सन्पूज्यमानः कुरुभिः कौरवाणां महाबलः । प्रययौ सदनं राजा गाङ्गेयश्च यमक्षिणः

४४५

अन्वयमानः सततं सोदरैः परिवारितः । दक्षिणं दक्षिणः कलि संवृत्य स्त्रुभुजं तदा ।
हस्तिहस्तोपमं पीनं सर्वशत्रुनिवर्धनं । प्रगृह्य चाञ्जलीशृणामुद्यतान् सर्वतो दिशः ।
शुश्रूव मधुरा वाचा नामादेशनिवासिनां । संख्यमानः सूतैश्च मागधैश्च महायशः ।
पूजयानश्च तान् सर्वान् सर्वलोके महेश्वरः । प्रदीपैः काञ्चनैस्तत्र गन्धैस्तावसेचितैः ।
परिवसुर्धरात्मानः प्रज्वलद्भिः समन्ततः । स तैः परिवृतो राजा प्रदीपैः काञ्चनैर्ज्वलन् ।
शुश्रूभे चन्द्रमा युक्तो दीप्तैरिव मन्त्राग्रहैः । काञ्चनोष्णोषिणस्तत्र वेत्तमर्द्धरपाणयः ।
प्रेम्णादयन्तः शनैर्कस्तं जनं सर्वतो दिशः । सम्प्राप्य तु ततो राजा भीमस्य सदनं शुभं ।
अवतीर्थ्य हृथाद्यापि भीमं प्राप्य अनेश्वरः । अभिवाद्य ततो भीमं निषन्नः परमात्मने ।

४८५०

काञ्चने सर्वतोभेदं स्पृष्ट्वास्तरणसंवृतं । उवाच प्राञ्जलिर्भीमं वाप्यकण्ठोऽश्रुलोचनः ।
त्वां वयं हि समाश्रित्य संयुगे शत्रुसूदन । उत्सहेम रणे जेतुं मेन्द्रानपि सुरासुरान् ।
किम् पाण्डुसुतान् वीरान् मसुहृद्गणबान्धवान् । तस्मादर्हसि गाङ्गेय कर्णं कर्णं मयि प्रभो ।
जहि पाण्डुसुतान् वीरान् महेन्द्र इव दानवान् । अहं सर्वान् महाराज निहनिष्यामि सोमकान् ।
पाञ्चालान् कैकयैः सार्द्धं कुरुषांश्चेति भारत । त्वद्वचः सत्यमेवास्तु जहि पार्थीन् समागतान् ।
सोमकांश्च महेश्वरान् सत्यवाग्वय भारत । दयया यदि वा राजन् देखभावान्मम प्रभो ।
मन्दभाग्यतया वाऽपि यदि रक्षसि पाण्डवान् । अनुजानीहि समरे कर्णमाहवशोभिने ।
स जेष्यति रणे पार्थीन् मसुहृद्गणबान्धवान् । स एवमुक्त्वा नृपतिः पुत्रो दुष्येधनस्तव ।
नोवाच वचनं किञ्चिद्भीमं भीमपराक्रमं ।

४८५०

४८५१

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि भीमदुर्योधनसंवादे अष्टनवतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ वाक्शैत्यस्तव पुत्रेण सोऽतिविद्धो महामनाः । असमानो यथा नागः प्रणुक्नो चाकूशलाकया ।
दुःखेन महताविष्टो नोवाच प्रियमण्यपि । स ध्यात्वा सुचिरं कालं दुःखरोषमन्वितः ।
उद्धृत्य चक्रुषी कोपार्तिर्द्दहन्निव भारत । सदेवासुरगन्धर्वं लोकं लोकविदो वरः ।
अब्रवीत् तव पुत्रेण तु मामपूज्यमिदं वचः । किं त्वं दुर्योधनैवं मां वाक्शैत्यैरपकृन्तसि ।
घटमानं यथाशक्ति कुर्वाणश्च तव प्रियं । जुह्वानं समरे प्राणांस्तैव प्रियक मय्या ।
यदा तु पाण्डवः शूरः खाण्डवोऽग्निमतर्पयत् । पराजित्य रणे शत्रून् पर्याप्तं तन्निदर्शनं ।
यदा च त्वां महाबाहो गन्धर्वैर्हतमेजसा । अभोचयत् पाण्डुसुतः पर्याप्तं तन्निदर्शनं ।
द्रवमाणेषु शूरेषु सोदरेषु तव प्रभो । सूतपुत्रे च गधेये पर्याप्तं तन्निदर्शनं ।
यद्य नः सहितान् सर्वान् विराटनगरे तदा । एक एव समुद्यातः पर्याप्तं तन्निदर्शनं ।
द्रोणश्च युधि भरभंसाश्च निज्जित्य संयुगे । वासांसि च समादत्त पर्याप्तं तन्निदर्शनं ।
यथा द्वैर्गोभिर्दध्यांश्च शार्दूलमथापि च । गोयरे जितवान् पूज्यं पर्याप्तं तन्निदर्शनं ।
विजित्य च यथा कर्णे सदा पुरुषमानिनं । उत्तरार्धे ददौ वस्त्रं पर्याप्तं तन्निदर्शनं ।

४८५०

४८५१

निवातकचान् युद्धे बाधयेनापि दुर्जयान् । जितवान् समरे पार्थः पथान्तं तन्निदर्शनं । ४४९
 को हि शक्नो रणे जेतुं पाण्डवं रभधं तदा । यस्य गोप्ता जगद्गोप्ता शङ्खचक्रगदाधरः ।
 वासुदेवोऽनन्तशक्तिः सृष्टिसंहारकारकः । सर्वेश्वरो देवदेवः परमात्मा सनातनः ।
 उक्तो हि बभूवो राजन् नारदाद्यैर्महर्षिभिः । तन्नु मोहास्र जानीषे वाच्यावाच्यं सुयोधन ।
 मुमूर्षुर्हि नरः सर्वान् वृत्रान् पश्यति काञ्चनान् । तथा त्वमपि गान्धारे विपरीतानि पश्यसि ।
 स्वयं बैरं महत्कृत्वा पाण्डवीः सह सञ्जयैः । युध्यस्व तानद्य रणे पश्यामः पुरुषो भव । ४५०
 अहन्तु सोमकान् सर्वान् पाञ्चालाञ्च समागतान् । निहनिष्ये नरय्यात्र वर्ज्यं बिला शिखण्डिनं ।
 तेरहं निहतः सङ्क्षेपे गमिष्ये यमसादन । तान् वा निहत्य समरे प्रीतिं दास्याम्यहं तव ।
 पूर्वं हि त्वो समुत्पन्ना शिखण्डो राजवेश्मनि । वरदानात् पुमान् जातः सैषा वै स्त्री शिखण्डिनी ।
 तमहं न हनिष्यामि प्राणत्यागेऽपि भारत । याऽभौ प्राङ्निर्गता धात्रा सैषा वै स्त्री शिखण्डिनी ।
 सुखं खपिहि गान्धारे श्वाऽस्मि कर्त्ता महारणं । यं जनाः कथयिष्यन्ति यावत् स्थास्यति मेदिनी । ४५१
 एवमुक्तस्त्वहं सुतो निजैर्गाम नरेश्वर । अभिवाद्य गुरुं मुञ्चा प्रयथौ खं निवेशनं ।
 आगत्य तु ततो राजा विस्मय्य च महाजनं । प्रविवेश ततस्त्रैष च यं प्रचुचयङ्करः ।
 प्रविष्टः स निशां ताञ्च गमयामास पार्थिवः । प्रभातायाञ्च शर्व्वर्थ्यां प्रातस्तथाय ताक्षूपः ।
 राज्ञः समाज्ञापयत सेनां योजयतेति हि । अद्य भीष्मो रणे क्रुद्धो निहनिष्यति सोमकान् ।
 दुर्योधनस्य तच्छ्रुत्वा रात्रौ विलपितं बभूव । मन्यमानः स तं राजन् प्रत्यादेशमिवात्मनः । ४५२
 निर्व्वेदं परमं गत्वा विनिन्द्य परवाच्यतां । दीर्घं दधौ शान्तनवो योद्धुकामोऽर्जुनं रणे ।
 इज्जितेन तु तज्ज्ञात्वा गाङ्गेयेन विचिन्तितं । दुर्योधनो महाराज दुःशासनमचोदयत् ।
 दुःशासन रथास्त्रैर् युज्यन्तां भीष्मरक्षिणः । द्वाविंशतिमनौकानि सर्व्वार्थेष्वतिबोदय ।
 इदं हि समनुप्राप्तं वर्षपूगाभिचिन्तितं । पाण्डवानां सवैन्यानां बधो राज्यस्य चागमः ।
 तत्र कार्य्यतमं मन्ये भूयस्यैवाभिरक्षणं । स नो गुप्तः सहायः स्यात् हन्यात् पार्थः स्रंयुगे । ४५३
 अत्रवीर्य्यं विशुद्धात्मा नाहं हन्यां शिखण्डिनं । स्त्रीपूर्व्वको ह्यभौ राजन् तस्मादर्थो मया रणे ।
 लोकसङ्घेदयदहं पितुः प्रियचिकीर्षया । राज्यं स्त्रीतं महाबाहो स्त्रियस्य त्यक्तवान् पुरा ।
 नैव चाहं स्त्रियं ज्ञातुं न स्त्रीपूर्व्वं कथञ्चन । हन्यां युधि नरश्रेष्ठ सत्यमेतद्भूमीमि ते ।
 अयं स्त्रीपूर्व्वको राजन् शिखण्डो यदि ते श्रुतः । उद्योगे कथितं यत्तत्तथा जाता शिखण्डिनी ।
 कन्या भूत्वा पुमान् जातः स च मां योधयिष्यति । तस्याहं प्रमुखे वाष्पान् न मुञ्चेयं कथञ्चन । ४५४
 युद्धे हि चत्त्रियांस्तात् पाण्डवानां जयैषिणः । सर्व्वानन्यान् हनिष्यामि सम्प्राप्तान् रणमूर्द्धनि ।
 सर्व्वं मां भरतश्रेष्ठो गाङ्गेयः प्राह शास्त्रवित् । तत्र सर्व्व्वात्मना मन्ये गाङ्गेयस्यैव पालनं ।
 अरक्ष्यमाणं हि वृको हन्यात् सिधं महाबले । मा वृक्रेणैव गाङ्गेयं घातयेम शिखण्डिना ।
 मातुलः शकुनिः शल्यः कृपः द्रोणो विविंशतिः । यत्ता रक्षन्तु गाङ्गेयं तस्मिन् गुप्ते भ्रुवो जयः ।

एतच्छ्रुत्वा तु ते सर्वे दुर्योधनवचस्तदा । सर्वतो रथवशेन गाङ्गेयं पर्यवारयन् ।
 पुत्राश्च तव गाङ्गेयं परिवार्य ययुस्तदा । कल्पयन्तो भुवं द्याञ्च चोभयन्तश्च पाण्डवान् ।
 तैरैर्यैः सुप्रसंयुक्तैर्दन्तिभिश्च महारथाः । परिवार्य रणे भीष्मं दंशिताः समवस्थिताः ।
 यथा देवासुरे युद्धे त्रिदशा वज्रधारिणः । सर्वे ते स्म व्यतिष्ठन्त रत्नस्तप्तं महारथं ।
 ततो दुर्योधनो राजा पुनर्भ्रातरमब्रवीत् । सव्यं चक्रं युधामन्युहस्तमोजाश्च दक्षिणं ।
 गोभारावर्ज्जुनस्तेतावर्ज्जुनोऽपि शिखण्डिनः । रज्यमाणः स पार्थेन तस्यास्माभिर्विवर्जितं ।
 यथा भीष्मं म नो हन्यात् दुःशामन तथा कुरु । भ्रातृस्तदस्रं श्रुत्वा पुत्रो दुःशामनस्तव ।
 भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा प्रययौ सह सेनया । भीष्मन्तु रथवशेन दृष्ट्वा समभिमंभते ।
 अर्ज्जुनो रथिनो श्रेष्ठो धृष्टद्युम्नमुवाच ह । शिखण्डिनं न रथ्याघ्नं भीष्मस्य प्रमुखेनृप ।
 स्थापयस्वाद्य पाञ्चास्य तस्य गोमाहमित्युत ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मबधपर्वणि दुर्योधनदुःशामनसंवादे नवनवतोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ ततः शान्तमवो भीष्मो निर्ययौ सह सेनया । व्यूहज्ञाव्यूहतं महत् सर्वतोभद्रमात्मना ।

रूपस्य कृतवर्मा च शैत्यस्यैव महारथः । मकुनिः सैन्यस्यैव काम्बोजश्च सुदक्षिणः ।
 भीष्मेण सहिताः सर्वे पुत्रैश्च तव भारत । अगतः सर्वसैन्यानां व्यूहस्य प्रमुखे स्थिताः ।
 द्रोणो भूरिश्रवाः शल्यो भगदत्तश्च मारिष । दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ।
 अश्वत्यामा सोमदत्तश्चावन्तौ च महारथौ । महत्या सेनया युक्ता वामं पक्षमपालयन् ।
 दुर्योधनो महाराज विगर्तैः सर्वतो वृतः । व्यूहमध्ये स्थितो राजन् पाण्डवान् प्रति भारत ।
 अलम्बुधो रथश्रेष्ठः श्रुतायुश्च महारथः । वृष्टतः सर्वसैन्यानां स्थिता व्यूहस्य दंशिता ।
 एवञ्च तं तदा व्यूहं कृत्वा भारत तावकाः । मञ्जुः समदृश्यन्त प्रतेपन्त इवाग्रयः ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनश्च पाण्डवः । मकुलः सहदेवश्च माद्रीपुत्रावुभावपि ।
 अगतः सर्वसैन्यानां स्थिता व्यूहस्य दंशिताः । धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्च महारथः ।
 स्थिताः सैन्येन महता परानीकविभाशनाः । शिखण्डो विजयस्यैव राक्षसस्य घटोत्कचः ।
 चेकितानो महाबाहुः कुन्तिभोजश्च वीर्यवान् । स्थिता रणे महाराज महत्या सेनया वृताः ।
 अभिमन्युर्षंभेष्वासो द्रुपदश्च महाबलः । कैकेया भ्रातरस्यैव स्थिता युद्धाय दंशिताः ।
 एवं तेऽपि महाव्यूहं प्रतिकूञ्च सुदुर्जयं । पाण्डवाः समरे शूराः स्थिता युद्धाय दंशिताः ।
 तावकास्तु रणे यत्ताः सहसेना नगाधिपाः । अभ्युद्यूरणे पार्थान् भीष्मं कृत्वाऽयतो नृप ।
 तथैव पाण्डवा राजन् भीमसेनपुरोगमाः । भीष्मं योद्धुमभीष्टन्तः सङ्ग्रामे विजयैषिणः ।
 खेडाः किलकिलाशब्दाः क्रकचा गोविषाणिकाः । भेरीमृदङ्गपणवान् नादयन्तश्च कुञ्जरान् ।
 पाण्डवा अभ्यवर्तन्त नदन्तो भैरवान् रवान् । भेरीमृदङ्गजङ्घानां दुन्दुभीनाञ्च निःस्वनैः ।
 चुक्रुशुः सिंहनादस्य बलिनश्च पृथग्विधैः । वयं प्रतिनदन्तस्तान् गच्छामश्च त्वरास्थिताः ।

सहसैवाभिसंक्रुद्धास्तदाशौचमुलं महत् । ततोऽन्योऽन्यं प्रधावन्तः सम्प्रहारं प्रचक्रिरे ।

ततः शब्देन महता प्रचक्रन्ते वसुन्धरा । पक्षिणश्च मंहाघोरं व्याहरन्तो विवश्रमुः ।

४८९

सप्रभयोदितः सूर्यो निष्प्रभः समपद्यत । ववुस्व वातास्तमुलाः शंसन्तः सुमहद्वयं ।

घोराश्च घोरनिर्झादाः शिवास्तत्र ववाश्रिरे । वेदयन्थो महाराज मूढद्वैश्वसमागतं ।

दिशः प्रज्वलिता राजन् पांशुवर्षं पपात च । रुधिरं समुन्मिश्रमस्त्रिवर्षं तथैव च ।

रुदतां वाहनानाञ्च नेत्रेभ्यः प्रापतञ्जलं । सुसुवृक्षासकृन्मूत्रं प्रधायन्तो विश्रान्ते ।

अन्तर्हिता महानादाः श्रूयन्ते भरतर्षभ । रक्षसां पुत्रादानां नदतां भैरवान् रवान् ।

४९०

सम्यतन्तश्च दृश्यन्ते गोमायुबलधायकाः । श्वानश्च विविधैर्नादैर्बोश्रन्तस्तत्र मारिष ।

ज्वलिताश्च महोष्मा वै समान्तरा दिवाकरं । निपेतुः सहसा भूमौ वेदयन्थो महद्वयं ।

महान्धनोकाणि महाबभूवुश्चैव ततस्तथोः पाण्डवधार्तरात्रयोः । चक्रन्तिरे ब्रह्मदृष्टान्तिः खनैः प्रकम्पितानो वनानि वायुना ।

जरेन्द्रनागाश्चमाकुलानामभ्यागतानामग्निवे मुहूर्ते । बभूव घोषस्तमुल्लस्यमूर्तां वाताद्धूतानामिव सागराणां ।

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि उत्पातदर्शने श्रुतमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अभिमन्यू योदारः पित्रैस्तुरगोत्तमैः । अभिदुष्टाव तेजसो दुर्व्योधनबलं महत् ।

४९१

विकिरन् शरवर्षाणि वारिधारा इवाम्बुदः । न ग्रेकुः समरे क्रुद्धं सौभद्रमस्मिद्वनं ।

शस्त्राघिनं गाहमानं सेनासागरमच्ययं । निवारयितुमप्याजौ त्वदोयाः कुहनन्दन ।

तेन मुक्ता रणे राजन्धराः शत्रुनिवर्हणाः । क्षत्रियाननयच्छूरान् प्रतराजनिवेशनं ।

यमदण्डोपमानं घोरान् ज्वलिताग्निविषोपमान् । सौभद्रः समरे क्रुद्धः प्रेषय मास सायकान् ।

सगथान् रथिन्स्रष्टुं हयैश्चैव ससादिनः । गजरोहंश्च सगजान् दारयामास फाल्गुनिः ।

४९२

तस्य तत् कुर्वन्तः कर्म महत् सञ्ज्ञे महीभूतः । पूजयाश्चक्रिरे हृष्टाः प्रशंसन्त्युच्य फाल्गुनिः ।

तान्यनोकाणि सौभद्रो द्रावयामास भारत । तूत्तराग्नीनिवाकोऽपि मारुतः सर्वतो दिशं ।

तेन विद्राव्यमाणानि तव सैन्यानि भारत । चातारं माध्यगच्छेरन् पश्ये मग्ना इव द्विपाः ।

विद्राव्य सर्वसैन्यानि तावकानि नरोत्तम । अभिमन्युः स्थितो राजन् विधुमोऽग्निरिव ज्वलन् ।

न चेनं तावका राजन्विषेऽरिघातिनं । प्रदोषं पावकं यद्वत् पतङ्गाः कालचोदिताः ।

४९३

प्रहरन् सर्वशत्रुभ्यः पाण्डवानां महारथः । अदृश्यत महेश्वाचः सञ्ज्ञ इव वासवः ।

हेमप्रष्ठं धनुस्यास्य दंष्ट्रे विचरद्दिशः । तोयदेषु यथा राजन् राजमाना व्रतद्वदाः ।

शराश्च निशिताः पीता निखरन्ति स्म संयुगे । वनात् फुल्लद्रुमाद्राजन् भ्रमराणामिव व्रजाः ।

तथैव चरतस्तस्य सौभद्रस्य महात्मनः । रथेन काञ्चनाङ्गेन ददृशुर्नानाकारे जनाः ।

मोहयित्वा ह्यं द्रोणं द्रौणिश्च सुमहद्वलं । सैन्यवञ्च महेश्वासे विचरन् लघु सुष्ठु च ।

४९४

मण्डलीकृतमेवांस्य धनुः पश्यामि भारत । सूर्यमण्डलसङ्काशं दहतस्तत्र वाहिनीं ।

तं दृष्ट्वा चक्षिषाः शूराः प्रपन्नं तरस्विनं । दिफाल्गुनमिमं लोकं मेनिरे तस्य कर्माभिः ।
 तेनार्द्रिता महाराज भारती सा महाचमू । व्यभ्रमस्तत्र तत्रैव योषिभ्यश्च दशदिग् ।
 द्वावयिला मंहामैयं कस्यचित्ता महारथान् । नन्दयामास सुहृदो मयं त्रिवेदवामवः ।
 तेन विद्राव्यमाणानि तत्र सैन्यानि संयुगे । चक्रगर्जस्वरं घोरं पर्जन्यनिनदोपमं ।
 तं श्रुत्वा निनदं घोरं तव सैन्यस्य भारत । मादतोऽङ्गुतवेगस्य सागरस्यैव पर्वणि ।
 दुर्व्याधनस्तदा राजन्मार्थ्यदृक्किमभाषत । एकः कार्ष्णिर्गर्हाबाहो द्वितीय इव फाल्गुनः ।
 चमूं द्वावयते कोधादृत्रो देवचमूमिव । तस्य चान्यं न पश्यामि संयुगे भेषजं महत् ।
 श्चेते त्वां राक्षसश्रेष्ठ सर्वविद्यासु पारगं । स गत्वा त्वरितं घोरं जहि मौभद्रमीहवो ।
 वयं पार्थ हनिष्यामो भीष्मद्रोणपुरोगमाः । स एवमुक्त्वा बलवान् राक्षसेन्द्रः प्रतःपठान् ।
 प्रययौ समरे तूर्णं तव पुत्रस्य शासनात् । नर्दमानो महानादं प्राट्षीव बलादकः ।
 तस्य शब्देन महता पाण्डवानां बलं महत् । प्रचलत् सर्वतो राजन् त्राताङ्गुत द्वावर्णवः ।
 बहवश्च महाराज तस्य नादेन भोषिताः । प्रियान् प्राणान् परित्यज्य निपेतुर्दृग्गणोत्तले ।
 कार्ष्णिश्चापि मुदा युक्तः प्रष्टुञ्च मशरं धनुः । नृत्यन्निव रथोपस्थे तद्वत् स मुपाद्रवत् ।
 ततः स राक्षसः क्रुद्धः भेषायेवाङ्गुनिं रणे । नानिदूरे स्वितां तस्य द्वावयामास वै चमूं ।
 तां बध्यमानाश्च तथा पाण्डवानां महाचमूं । प्रत्युद्ययौ रणे रक्षो देवमेनां यथा बलः ।
 विमर्दः सुमहानामीत् तस्य सैन्यस्य मारिष । रक्षमा घोररूपेण बध्यमानस्य संयुगे ।
 ततः शरमदक्षैस्तां पाण्डवानां महाचमूं । व्यद्रावयद्रणे रक्षो दर्शयन् स्वपराक्रमं ।
 भा बध्यमाना च तथा पाण्डवानामनोकिनी । रक्षमा घोररूपेण प्रदृष्ट्वा महद्भयात् ।
 प्रष्टुश्च च रणे मेनां पश्चितीं वारणे यथा । ततोऽभिद्रुष्ट्वा रणे दौपदेयान् महाबलः ।
 तेन क्रुद्धा महेष्वासा दौपदेयाः प्रहारिणः । राक्षसं द्रुष्टुः पञ्चो यथाः पञ्च रविं यथा ।
 बोध्यं वद्विस्ततस्तैस्तु पीडितो राक्षसेत्तमः । यथा युगलये घोरं चक्षमाः पञ्चभिर्गर्हैः ।
 प्रतिबध्यन्ततो रक्षो विभेद निश्चितैः शरैः । सर्वपापमत्रैलूर्णमकुण्ठाग्रैर्गर्हावलः ।
 स तैर्भिन्नतनुवाणः शुशुभे राक्षसेत्तमः । मरोचिभिरिवार्कस्य संयुतो जलदो महान् ।
 विषक्तैः स शरैश्चापि तपनीयपरिच्छेदैः । प्रार्थ्यं दृक्किमभाषे राजन् दौपदं दृष्ट्वा दशचलः ।
 ततस्तेभ्योऽतः पञ्च राक्षसेन्द्रं महाचमूं । विव्यधुर्निश्चितैर्वाणैस्तपनीयविभूषितैः ।
 स निभिन्धः शरैर्चार्मुजगैः कोपितैरिव । शम्भुषो मशरं राजन् नागोऽत्र इव लुक्ये ।
 सेऽतिविह्वो महाराज मुहूर्तमिव मारिष । प्रविशेत्तमो दोषं पीडितलौक्यवारणैः ।
 प्रतिलभ्य ततः संज्ञां क्रोधेन द्विगुणीकृतः । चिच्छेद मायकांस्तेषां ध्वजंश्चैव धनूषि च ।
 एकैकं पञ्चभिर्बाणैराजघातं कृत्यन्निव । शलम्बुषो रथोपस्थे नृत्यन्निव महारथः ।
 त्वरमाणः सुधरम्बो ह्यश्लेषां महात्मनां । जवान् राक्षसः क्रुद्धः सारथीश्च महाबलः ।

विभेदं च समंश्चः पुनश्चैतान् समंशितैः । शरैर्ध्वजविधाकारैः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 विरथाश्च महैश्वर्यान् कृत्वा तत्र स राजसः । अभिद्रुद्राव वेगेन ह्यनुकामो निशाचरः ।
 तः नर्दितान् रणे तेन राजसंन दृगात्मना । दृष्ट्वाऽर्जुनसुतः सखे राजसं समुपाद्रवत् ।
 तयोः समभवद्युद्धं वृत्रशमयोरिव । ददृशुस्तावका सर्वे पाण्डवाश्च महारथाः ।
 तौ समेतौ महायुद्धे कोपदोभौ परस्परं । महाबनौ महाराज कोपमंरक्तलोचनौ ।
 परस्परमवेक्षतां कालानलसमौ युधि । तयोः समागमे घोरो बभूव कंटकोदयः ।
 यथा देवासुरे युद्धे शक्रश्चरयोः पुरा ।

४६०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मपर्वण्युद्धे नवमदिवस युद्धारम्भे अलम्बुषाभिमन्युसमागमे एकाधिकशतशोऽध्यायः

॥ १०१ ॥

॥ धनराष्ट्र उवाच ॥ आर्जुनं समरे शूरं विनिघ्नन् महारथान् । अलम्बुषः कथं युद्धे प्रत्यय्यत भारत ।
 आर्य्यगृह्णिं कथञ्चैव सौभद्रः परवीरहा । तन्ममाचक्ष तत्त्वेन यथावृत्तं स्म मेऽग्रे ।
 भोमो वारयिनां श्रेष्ठो राजसो वा घटोत्कचः । नकुलः सहदेवो वा मात्यकिश्चो महारथः ।
 एतदाचक्ष मे मयं कुमलोद्दामि सञ्जय । धनञ्जयस्य किं चको मम सैन्यस्य संयुगे ।
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि सङ्ग्रामं लोमहर्षणं । यथाऽदूरात्समन्द्रस्य सौभद्रस्य च भारिव ।
 अर्जुनस्य यथा मञ्जो भीमसेनस्य पाण्डवः । नकुलः सहदेवस्य रणे चक्रः पराक्रमं ।
 तथैव तावकाः सर्वे भीमद्रेणपुनःसगाः । अद्भुतानि विचित्राणि चक्रुः कर्माण्यभोतवत् ।
 अलम्बुषस्तु समरे अभिमन्युं महारथं । विनश्य सुमहानादं तर्ज्जयित्वा मुहुर्मुहुः ।
 अभिद्रुद्राव वेगेन तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् । अभिमन्युश्च वेगेन सिंहवदिनदम्बुजः ।
 आर्य्यगृह्णिं महैश्वर्यं पितुरग्न्यन्तवैरिणं । ततः समोयतुः मञ्जो लरितौ नगराक्षभौ ।
 रथाभ्यां रथिनौ श्रेष्ठौ यथा वै देवदानवौ । मायावा राजसश्चेष्टौ दिव्यास्त्रज्ञश्च फाल्गुनिः ।
 ततः कार्ष्णिर्महाराज निशितैः सायकैस्त्रिभिः । आर्य्यगृह्णिं रणे विद्ध्वा पुनर्ध्विष्याध पञ्चभिः ।
 अलम्बुषोऽपि संक्रुद्धः कार्ष्ण्यै नवभिर्गण्डगैः । इदि विव्याध वेगेन तैर्नैरिव महादिपैः ।
 ततः शरमहस्त्रेण क्षिप्रकारो निशाचरः । अर्जुनस्य सुतं संचे पीडयामास भारत ।
 अभिमन्युस्ततः क्रुद्धो नवभिर्चतुर्ष्वभिः । विभेदं निशितैर्बलेणैराचरेद्धं मद्रोरसि ।
 ते तस्य त्रिविण्णसूक्तं कायं निर्भिद्य सर्वसु । स तैर्बिभ्रसर्व्व्याङ्गः शुशुभे राजसोत्तमः ।
 पुष्प्यतैः किंशुकैराजन् संस्त्रोणैर्दव पर्व्वतः । सन्धारयाणस्य शरान् हेमपङ्क्तान् महाबलः ।
 विवभो राजसश्चेष्टः मञ्जाल इव पर्व्वतः । ततः क्रुद्धो महाराज आर्य्यगृह्णिरमर्षणः ।
 मेदेन्द्रप्रतिमं कार्ष्ण्यं ह्लादयामास पञ्चभिः । तेन ते निशिखा मुक्ता यमदण्डोपमाः शिवाः ।
 अभिमन्युं विनिर्भिद्य प्राविशन्त धरातलं । तथैवाऽर्जुनिना मुक्ताः शराः कनकभूषणाः ।
 अलम्बुषं विनिर्भिद्य प्राविशन्त धरातलं । सौभद्रस्तु रणे राजः शरैः सञ्जितपर्व्वभिः ।

४६१

४६२

४६३

४६०

चक्रे विमुखमामाद्य मयं शक इवाहवे । विमुखश्च ततो रजो बध्यमानं रणेऽरिणा ।
 प्रादुश्चक्रे महामायां तामेषीं परतापनः । ततस्ते तमसा सर्व्यं वृताश्यामन् महोपते ।
 नभिमन्युमप्यगन्त नैव खान् न परान् रणे । अभिमन्युश्च तं दृष्ट्वा घोररूपं महत्तमं ।
 प्रादुश्चक्रे मौरमस्तं भास्वरं कुहनन्दनः । ततः प्रकाशमभवज्जातमस्य महोपते ।
 ताञ्चाभिजृम्भितान् मायां राक्षस्य दुरात्मनः । सकृद्भुक्ष महावीर्यां राक्षसेन्द्रं नेरात्तमः ।
 क्वाद्यामाम समरे श्रैः सन्नतपर्वभिः । बह्वीस्तथाऽन्या मायाश्च प्रयुक्तास्तेन रक्षसा ।
 सर्वास्त्रविदेभयात्मा वारयामास फाल्गुनिः । हतमायस्ततो रजो बध्यमानश्च सायकैः ।
 रथं तत्रैव मन्थञ्च प्राद्वत् महता भयात् । तस्मिन् विनिर्जिते तूष्णीं कूटयोधिनि राक्षसे ।
 आर्जुनिः समरे सैन्यं तावकं मममर्दं ह । मदान्धो वन्यनागेन्द्रः सपत्न्यां पद्मिनीमिव ।
 ततः शान्तनवो भीष्मः सैन्यं दृष्ट्वाऽभिविद्रुतं । महता शर्वर्षेण सौभद्रं पर्यवारयत् ।
 कोट्योक्त्य च तं वीरं धार्तराष्ट्रा महारथाः । एकं सुबह्वो युद्धं ततश्चुः सायकैर्दुर्धुतं ।
 स तेषां रथिनां वीरः पितृस्तुल्यपराक्रमः । सद्गुणो वासुदेवस्य विक्रमेण बलेन च ।
 उभयोः सदृशं कर्म स पितृर्भ्रातृलभ्य च । रणे बहुविधं चक्रे सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
 ततो धनञ्जयो वीरो विनिर्गन्तव्यं धैरिमान् । अस्माद् रणे पुत्रं पुत्रप्रेषुरमर्षणः ।
 तथैव समरे राजन् पिता देवव्रतस्तव । आरुसाद् रणे पार्थं स्वभानुरिव भास्करं ।
 ततः सगरनागाश्चाः पुत्रास्तव जनेश्वर । परिवर्तुरणे भीष्मं जुगुप्सु समन्ततः ।
 तथैव पाण्डवा राजन् परिवार्य धनञ्जयं । रणाय महते युक्ता दंशिता भरतर्षभ ।
 शारदतस्ततो राजन् भीष्मस्य प्रमुखे स्थितं । अर्जुनं पद्मविंशत्या मायकानां समाचिनोत् ।
 प्रत्युद्गमाय वियाध सात्यकिस्तं श्रितैः श्रैः । पाण्डवप्रियकामार्थं शार्दूल इव कुञ्जरं ।
 गौतमोऽपि त्वरायुक्तो माधवं नवभिः श्रैः । हृदि वियाध संकुदः कङ्कपत्रपरिच्छेदः ।
 शैनेयेऽपि ततः क्रुद्धस्यापमानय वै जवान् । गौतमान्तकं तूष्णीं समाधत्त शिलोमुखं ।
 तमापतन्तं वेगेन शक्राग्निममथुतिं । द्विधा चिच्छेद संकुदो द्रौणिः परमेकापनः ।
 समुत्सृज्याथ शैनेयो गौतमं रथिनां वरः । अभ्यद्रवद्रणे द्रौणिं राज्ञः खे शशिनं यथा ।
 तस्य द्वाणसुतस्याप द्विधा चिच्छेद भारत । अथैवं क्षिप्रधन्वानं ताडयामास मायकैः ।
 सोऽन्यत् कार्मुकमादाय शत्रुघ्नं भारसाधनं । द्रौणिं वध्या महाराज बाहोदरसि चार्पयत् ।
 स विद्धो व्यथितश्चैव मुहूर्तं कथमलान्वितः । विषसाद् रथोपस्थे ध्वजयष्टिं समाश्रितः ।
 प्रतिलभ्य ततः भस्त्रां द्वाणपुत्रः प्रतापमान् । वार्ष्णेयं समरे क्रुद्धो नाराचिन समर्दयत् ।
 शैनेयं स तु निर्भयं प्राविशद्भरणीतले । वसन्तकाले बलवान् बिलं मूर्धशिखण्डयथा ।
 अद्यापरेण भजेन माधवस्य ध्वजोत्तमं । चिच्छेद समरे द्रौणिः शिंहनादं मुमोच ह ।
 नृपस्यै । शरैर्धार्तराष्ट्राद्यामाम भारत । निदाघान्ते महाराज यथा भेषां दिवाकरं ।

४८४

४८५

४८६

४८७

४८८

४८९

सात्यकोऽपि महाराज शरजालं निहत्य तत् । द्रौणिमभ्याकिरत्नूर्णं शरजालैरनेकधा ।

४६४

तापयामास च द्रौणिं शैनेयः परबीरहा । विमुक्तो मेघशालेन यथैव तपनस्तथा ।

शराणाञ्च सहस्रेण पुनरेव समुद्यतः । सात्यकिश्चाद्यामास ननाद च महाबलः ।

दृष्ट्वा पुच्छं तथा यत्नं राज्ञेयं निशाकं । अभ्यद्रवत शैनेयं भारद्वाजः प्रतापवान् ।

विषाध च सुतोदनेन पृषत्केन महामृधे । परोक्षं स्मृतं राजन् वर्षेयमाभिपीडितं ।

सात्यकिस्तु रणे हिवा गुरुपुच्छं महारथं । द्रोणं विषाध विभ्रत्या सन्वपारसवैः शरैः ।

४६५

तदन्तरमभेयात्मा कौन्तेयः शत्रुतापनः । अभ्यद्रवद्रुणे क्रुद्धो द्रोणं प्रति महारथः ।

ततो द्रोणस्तु पार्थस्य मभेयातं महामृधे । यथा बुधस्तु शुकस्तु महाराज नभस्तले ।

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमबधपर्वणि सङ्कलयुक्ते द्रोणाङ्गनभमागमे द्वाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं द्रोणे महेष्वासः पाण्डवस्तु धनञ्जय । समीयतुरणे यत्नौ तावुभौ पुरुषवर्धनौ ।

प्रियो हि पाण्डवौ नित्यं भारद्वाजस्तु धीमतः । आचार्यस्तु रणे नित्यं प्रियः पार्थस्तु सञ्जय ।

तावुभौ रथिनौ मञ्जु इष्टौ सिंहाविरोत्कटौ । कथं समीयतुरथनौ भारद्वाजधनञ्जयौ ।

४६६

॥ सञ्जय उवाच ॥ न द्रोणः समरे पार्थं जानाते प्रियमात्मनः । क्षत्तव्यं पुरस्कृत्य पार्थः वा गुरुनाहवे ।

न क्षत्तिर्या रणे राजन् वञ्जयन्ति पात्सरं । निर्भय्यादं हि युध्यन्ते पितृभिर्भ्रातृभिः सह ।

रणे भारत पार्थेन द्रोणो विद्वस्त्रिभिः शरैः । नाचिन्त्यस्य तान् वाणान् पार्थं चापयुतान् युधि ।

शरदृष्ट्वा पुनः पार्थं क्वाद्यामास तं रणे । स प्रज्ज्वालरोषेण गहमेऽग्निं विवर्जितः ।

ततोऽङ्गुनं रणे द्रोणः शरैः सन्नतपर्वभिः । क्वाद्यामास राजेन्द्र न चिरादेव भारत ।

४६७

ततो दुर्योधनो राजा सुश्रौणमचे दधत् । द्रोणस्तु समरे राजन् पार्ष्णिपतणकारणात् ।

त्रिगर्तगडपि क्रुद्धो भृशमायस्य कार्मुकं । क्वाद्यामास राजेन्द्र पार्थं वाणैरशोमुखैः ।

ताभ्यां मुक्ताः शरा राजस्रज्जिह्वे विभेजिरे । हंसा इव महाराज शरत्काले नभस्तन ।

ते शराः प्राण्य कौन्तेयं समन्तादिविशुः प्रभो । जनभारानतं यदत् खादुर्दृढं विरुद्धमासः ।

अङ्गुलस्तु रणे नादं विनद्य रथिनां वरः । त्रिगर्तराजं समरे सपुच्छं विव्यधे शरैः ।

४६८

ते विध्यमानाः पार्थेन कालेनैव युगलये । पार्थमेवाभ्यवर्त्तन्त मरणे कृतमिष्ययाः ।

मुमुक्षुः शरदृष्टिस्तु पाण्डवस्तु रथं प्रति । शरदृष्टिं ततस्तान् शरवर्षैः समन्ततः ।

प्रतिजगाद राजेन्द्र तावदृष्टिमिवाचलः । तत्राहुतमपश्याम बीभत्साईतलाश्वे ।

विमुक्तः बज्रभिर्यथैः शस्त्रदृष्टिं दुरासदं । यदेको वारयामास मास्तोऽभ्रगणानिव ।

कर्ष्माण तेन पार्थस्तु तुतुपुदैवदानवाः । अथ क्रुद्धो रणे पार्थस्त्रिगर्ताम् प्रति भारत ।

४६९

मुमोचास्त्रं महाराज वायर्थ्यं प्रतनामृखे । प्रादुरासीत्तो वायुः लोभयाणो नभस्तले ।

पातयन् वै तदगणान् विनिघ्नैव भैनिकान् । ततो द्रोणोऽभिवो लैव वायव्यात्सं सुदाहन् ।

शैलमन्यमहाराज धारमच्छं मुमेः च ह । द्रोणेन युधि निर्भुक्ते तस्मिन्नेव नराधिप ।

प्रशशाम ततो वायुः प्रसस्नास दिशो दध । ततः पाण्डुसुतो वीरस्तिगर्भस्य रथप्रजाम् ।
 निरुत्साहंस्ततश्चक्रे विमुखान् विपराक्रमान् । ततो दुर्व्याधनस्यैव रूपस्य रथिनां वरः ।
 अश्वत्थामा तथा शन्यः काम्बोजस्य सुदक्षिणः । विन्दामुविन्दावावन्धो वाङ्मनः सह वाङ्मनैः ।
 महता रथवन्धेन पार्थस्यावः रथन् दिशः । तथैव भगदत्तस्य श्रुतायुस्य महाबलः ।
 गजानीकेन भीमस्य ताववारयतां दिशः । भरिश्वाः शलस्यैव सीवलस्य विशास्यते ।
 शरीरैर्विमलैस्तोत्रैर्भ्राद्रोपत्ताववारयत् । भीमस्य सहितः श्रेष्ठे धार्तराष्ट्रेः सधैनिकैः ।
 युधिष्ठिरं समासाद्य सर्वतः पथ्यवारयत् । आपतन्तं गजानीकं दृष्ट्वा पाथां वृकोदरः ।
 लेलिहन्स्रक्लणे वीरो मृगगडिव कानने । भीमस्तु रथिनां श्रेष्ठो गदां गृह्य महाहवे ।
 अवमुत्थ रथान्तूर्णं तव सैन्यमभोधयत् । तमुदोव्य गदाहस्तं ततस्ते गजपादिनः ।
 परिवव्रुरणे यत्नात् भीमघेनं समन्ततः । गजमध्यमनुप्राप्तः पाण्डवः स व्यराजत ।
 मेघजालस्य महतो यथा मध्यगतो रविः । व्यधमत्स गजानीकं गद्या पाण्डुवर्धभः ।
 महाभ्रजालमतुलं मातरिष्वेव सन्ततं । ते बध्यमाना बलिना भीमघेनेन दन्तिनः ।
 आर्त्तनादं रणे चक्रुर्गर्जन्तो जलदा इव । बद्धधा दारितयैव विषाणैस्तत्र दन्तिभिः ।
 फुल्लशोकनिभः पार्थः शुश्रुभे रणमूर्धूनि । विषाणे दन्तिनं गृह्य निविषाणमथाकरोत् ।
 विषाणेन च तेनैव कुम्भेऽध्याहृत्य दन्तिनं । पातयामास समरे दण्डहस्त इवात्मकः ।
 शोणिताकां गदां बिभ्रत् भेदामज्जाकृतच्छविः । कृताभ्यङ्गः शोणितेन बद्धवत् प्रत्यदृश्यत ।
 एवं ते बध्यमानाश्च हतशेषा महागजाः । प्राद्वन्त दिशो राजन् विमृष्टान्तः स्तनं बलं ।
 द्रवत्स्निर्ध्वानागैः समस्ताङ्गरतर्धभ । दुर्व्याधनबलं सर्वं पुनरामीत् पराङ्मुखं ।
 इति श्रीमहाभारते भोगवधपर्वणि भोगवधपर्वणि भीमपराक्रमे अधिकशतोऽध्यायः ॥ १०२ ॥
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ मध्यन्दिने महाराज सङ्ग्रामः समपद्यत । लोकचयकरो रौद्रे भोगस्य सह सोमकैः ।
 गाङ्गेयो रथिनां श्रेष्ठः पाण्डवानामनीकिर्नो । व्यधमन्निशितेर्वाणैः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 संममद् च तत् सैन्यं पिता देवव्रतस्तव । धान्यानामिव लूनानां प्रकरं गोगणा इव ।
 धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च विराटो द्रुपदस्तथा । भीमसमासाद्य समरे शरैर्जघ्नुर्मुहुरारथं ।
 धृष्टद्युधं ततो विद्धा विराटश्च शरैर्लिभिः । द्रुपदश्च च नाराचं प्रेषयामास भारत ।
 तेन विद्धा महेष्वासा भोगेणानिवकर्षिणा । सुक्रुधुः समरे राजन्पादस्यूता इवोरगाः ।
 शिखण्डी तच्च विव्याध भारतानां पितामहं । स्त्रीमयं मनसा ध्यात्वा नाभौ प्राहरदद्युतः ।
 धृष्टद्युम्नस्तु समरे क्रोधेनाग्निरिव ज्वलन् । पितामहं त्रिभिर्व्याणैर्ब्रह्मोदरसि चार्पयत् ।
 द्रुपदः पञ्चविंशत्या विराटो दशभिः शरैः । शिखण्डी पञ्चविंशत्या भीमं विव्याध सायकैः ।
 धोर्जतिविद्धो महाराज शोणितौघपरिभुतः । वसन्ते पुष्पश्रवलो रक्ताशोक इवावभौ ।
 तान् प्रत्यविध्यत् गाङ्गेयस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वगैः । द्रुपदश्च च भजेन धनुश्चिच्छेद मारिष ।

सोऽन्यत् कार्मुकमादाय भीष्मं विव्याध पञ्चभिः । सारथिश्च त्रिभिर्व्यालेनिशितैरण्मूर्द्धनि ।
 तथा भीमो महाराज द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः । कैकेया भ्रातरः पञ्च सात्यकिश्चैव सत्त्वतः ।
 अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं युधिष्ठिरपुरोगमाः । रिरक्षिन्तः पाञ्चालान् धृष्टद्युम्नपुरोगमान् ।
 तथैव तावकाः सर्वे भीष्मरक्षार्थमुद्यताः । प्रत्युद्ययुः पाण्डुमेनाः सहस्रैश्च नराधिप ।
 तत्रासीत् सुमहद्युद्धं तव तेषाञ्च सङ्कुलं । नराश्वरथनागानां यमराष्ट्रविवर्द्धनं ।
 रथी रथिनमासाद्य प्राहिणोद्यमसादनं । तथेतरान् समामाद्य नरनागाश्वसादिनः ।
 अनयन् परलोकाय शरैः सन्नतपर्वभिः । शरैश्च विविधैर्घोरैश्च तत्र विशास्यते ।
 रथास्तु रथिभिर्हीना हतसारथयस्तदा । विप्रद्रुताश्च समरे दिशो जग्मुः समन्ततः ।
 मृद्रुमाना नरावाजन् हयाश्च सुबह्वन् रणे । वातायमाना दृश्यन्ते गन्धर्व्यनगरोपमाः ।
 रथिनश्च रथैर्हीना वर्मिणस्तेजसा युताः । कुण्डलोष्णोषिणः सर्वे निष्काङ्गदविभूषणाः ।
 देवपुत्रसमाः सर्वे शौर्यैः शक्रसमा युधि । चङ्ख्या वैश्रवणश्चाति नयेन च दृढस्यति ।
 सर्वलोकेश्वराः प्रहृष्टास्तत्र तत्र विशास्यते । विप्रद्रुता व्यनश्यन्त प्राकृता इव मानवाः ।
 दन्तिनश्च नरश्रेष्ठ हीनाः परमसादिभिः । मृद्रुन्तः स्नान्यनीकानि निपेतुः सर्वशब्दगाः ।
 चर्मभिश्चामरैश्चित्रैः पताकाभिश्च मारिष । कृत्तैः सितैर्हेमदण्डैश्चामरैश्च समन्ततः ।
 दिशोर्णे विप्रधावन्तो दृश्यन्ते स्म दिशो दश । नवमेघप्रतोकाश्च जलदोपमनिस्सनाः ।
 तथैव दन्तिभिर्हीना गजगोहा विशास्यते । प्रधावन्तो व्यदृश्यन्त तव तेषाञ्च सङ्कुले ।
 नानादेशसमुत्थांश्च तुरङ्गान् हेमभूषितान् । वातायमानानद्राचं शतशोऽथ सहस्रशः ।
 अश्वारोहान् हनैरश्वैर्महोतामीन् समन्ततः । द्रवमाणानपश्याम द्राव्यमाणांश्च संयुगे ।
 गजो गजं समामाद्य द्रवमाणं महाहवे । ययौ प्रमृद्य तरसा पदातान् वाजिनस्तथा ।
 तथैव च रथान् राजन् प्रसमर्द्ध रणे गजः । रथांश्चैव समामाद्य पतितान्सुरगान् भुवि ।
 व्यमृद्रुन् समरे राज्ञ्सुरङ्गांश्च नराक्षणे । एवं ते बह्वधा राजन् प्रत्यमृद्रुन् परस्परं ।
 तस्मिन् रौद्रे तथा युद्धे वर्त्तमाने महःभये । प्रावर्त्तत नदी घारा शोणितानान्तरङ्गिणी ।
 अस्थिभङ्गातसम्नाधा केशवैवलशादला । रथद्रुदा शरावर्त्ता हयमीना दुर्गाधदा ।
 शीर्षोपनसमाकीर्णा हस्त्रियाहसमाकुला । कवचोष्णीषफेनौघा धनुर्व्येगाऽपिकच्छपा ।
 पताकाध्वजवृत्ताश्च मर्त्यकूलापहारिणी । क्रव्यादहंससङ्कीर्णा यमराष्ट्रविवर्द्धिनी ।
 तां नदीं चक्षिथाः प्रहृष्टा रथनागहयज्ञवैः । प्रतेसर्व्वहवो राजन् भयं त्यक्त्वा महारथाः ।
 अपराङ्ग्रे रणे भीरुन्कम्पलेनामिषट्टतान् । यथा वैतरणी प्रेतान् प्रेतराजपुरं प्रति ।
 प्राक्रोशन् चक्षिथास्तत्र दृष्ट्वा तद्देशं महत् । दुर्योधनापराधेन गच्छन्ति चक्षिथाः कथं ।
 गुणवत्सु कथं देवं धृतराष्ट्रो जनेश्वरः । कृतवान् पाण्डुपुत्रेषु पापात्मा लोभमोहितः ।
 एवं बह्वविधा वाचः श्रूयन्ते स्म परस्परं । पाण्डवस्तवसंयुक्ताः पञ्चाणी ते सुदारुणाः ।

४८५

४८६

४८७

४८८

४८९

४९०

ता निश्चय ततो वाचः सर्व्योघैरुदाहताः । आगच्छत् सर्व्वलोकस्य पुत्रो दुर्व्व्याधनस्तव ।
 भीष्मं द्रोणं कृपञ्चैव शन्यञ्चैवाच भारत । युध्यध्वमनहङ्काराः किं चिरं कुरुथेति च ।
 बतः प्रवृत्ते युद्धे कुरुणां पाण्डवैः सह । अच्युतकृतं राजन् सुघोरं वैशमं महत् ।
 यत्पुरा न निर्यत्नामि वार्य्यमाणो महात्मभिः । वैचित्र्यवीर्य्यं तन्येदं फलं पश्यमि दारुणं ।
 न हि पाण्डुसुता राजन् मधेन्याः स्वपदानुगाः । रक्षन्ति समरे प्राणान् कौरवा वाऽपि संयुगे ।
 एतस्मात् कारणात् घोरो वर्त्तते स्वजनक्षयः । दैवाद्वा पुरुषव्याघ्र तव चापनयान्नृप ।
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मवधपर्व्वणि सङ्कलयुद्धे चतुरधिकशतोऽध्यायः ॥ १०४ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ अर्जुनस्तान् नरव्याघ्रो निघ्नन्ननुचरास्त्रुपान् । अनयत् प्रेतगाजस्य सदनं सायकैः शितैः ।
 सुशर्माऽपि ततो वारणैः पार्थं विव्याध संयुगे । वासुदेवश्च सप्तत्या पार्थश्च नवभिः पुनः ।
 तान्निवार्य्य शरैरेण शकस्त्रनुर्म्महारथः । सुशर्माणो रणे योधान् प्राहिणोत्तमसादनं ।
 ते बध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये । व्यद्रवन्त रणे राजान्भये जाते महारथाः ।
 उत्सृज्य तुरगान्केचित् रथान् केचिच्च मारिष । गजानन्य समुत्सृज्य प्राद्रवन्त दिशो दश ।
 अपरे तु तदादाय वाजिनागरथाश्वे । त्वरया परया युक्ताः प्राद्रवन्त विशास्यते ।
 पदातास्यापि शस्त्राणि समुत्सृज्य महारणे । निरपेक्षाप्यधावन्त तेन तेन स्म भारत ।
 वार्य्यमाणाः सुबज्रशस्त्रैर्गन्तं न सुशर्माणा । तथाऽन्यैः पार्थिवश्रेष्ठेन व्यतिष्ठन्त संयुगे ।
 तद्वत् प्रद्रुतं दृष्ट्वा पुत्रो दुर्व्व्याधनस्तव । पुरस्कृत्य रणे भीष्मं सर्व्वमेन्यपुरस्कृतः ।
 सर्व्वोद्योगेन महता धनञ्जयमुपाद्रवत् । त्रिगन्ताधिपतेरर्थं जीवितस्य विशास्यते ।
 स एकः समरे तस्यौ किरनबज्रविधान् शरान् । भ्रातृभिः सहितः सर्व्वैः शेषा हि प्रद्रुता नगाः ।
 तथैव पाण्डवा राजन् सर्व्वोद्योगेन दंशिताः । प्रययुः फाल्गुनार्थाय यत्र भीमो व्यतिष्ठत ।
 ज्ञायमाना रणे वीर्य्यं घोरं गाण्डीवधन्वनः । हाहाकारकृतोत्साहा भीष्मं जग्मुः समन्ततः ।
 ततस्तालध्वजः प्रूरः पाण्डवानां वर्त्त्यनीं । क्वादयामाम समरे शरैः सन्नतपर्व्वभिः ।
 एकीभूतास्ततः सर्व्वे कुरवः सह पाण्डवैः । अयुध्यन्त महाराज मध्ये प्राप्ते दिवाकरे ।
 सात्यकिः कृतवर्माणं विद्धा पञ्चभिराशुगैः । अतिष्ठदाहेव प्रूरः किरन् वाणान् महस्त्रजः ।
 तथैव द्रुपदो राजा द्रोणं विद्धा शितैः शरैः । पुनर्व्विव्याध सप्तत्या सारथिश्चास्य पञ्चभिः ।
 भीमर्षिनस्तु राजान्वाहिकं प्रपितामहं । विद्वानदन्महानादं शार्दूल इव काननेन ।
 आर्जुनिश्चित्रमेनेन विद्धो बज्रभिराशुगैः । चित्रमेनं त्रिभिर्व्वाणैर्व्विव्याध च दये मृगं ।
 समागतौ तौ तु रणे महामात्रौ व्यरोचतां । यथाकाशे महाराज स्थितौ बुधश्चनेश्वरो ।
 तस्याश्वोश्चतुरो हत्वा सूतश्च नवभिः शरैः । ननाद् बलवान्नादं सौमेद्रः परबोरहा ।
 हताश्वान्तु रथान्तूणै सोऽवप्लुत्य महारथः । आरुरोह रथं तूष्णं दुर्भुखस्य विशास्यते ।
 द्रोणश्च द्रुपदं भित्वा शरैः सन्नतपर्व्वभिः । सारथिश्चास्य विव्याध त्वरमाणः पराक्रमी ।

४०२५

४०२०

४०२५

४०४०

४०४५

४०५०

पोशमानस्ततो राजन् द्रुपदो वाहिनीमुखे । अपायाञ्जनैरश्वैः पूर्वैरेमनुस्रान् ।

भीमसेनस्तु राजानं मुहूर्त्तादिव वाह्निकं । व्यस्रुतमर्थं श्वेके सर्वसैन्यस्य पश्यतः ।

समक्षमो महाराज संशयं परमं गतः । अवपुत्य ततो वाहादाह्निकः पुनरोत्तमः ।

आहरोह रथं तृणैर्लक्षणस्य महाहवे । सात्यकिः कृतवर्माणं वारयित्वा महारणे ।

४०४५

शरैर्वज्रविधैराजन्नासवादं पितामहं । क्वविद्धा वाणवध्या तु निशितैर्लोमवाहिभिः ।

मृत्यन्निव रथोपस्थे विधुन्वानो महद्भुजः । तस्यायसो महाशक्तिं चित्तेपाथ पितामहः ।

हेमचिचो महावेगां नागकन्यापमां शुभां । तामापतन्तीं सहसा मृत्युकन्यां सुदुर्जयां ।

व्यसयामास वार्ष्णेयो स्वाध्वेन महायशः । अनामाद्य तु वार्ष्णेयं शक्तिं परमदाहणा ।

न्यपतद्भुरणीपृष्ठे महोक्त्वेव महाप्रभा । वार्ष्णेयस्तु ततो राजन्स्त्रां शक्तिं कनकप्रभां ।

४०६०

वेगवद्भुजश्च चित्तेपि पितामहरथं प्रति । वार्ष्णेयभुजवेगेन प्रणुत्वा सा महाहवे ।

अभिदुदाव वेगेन कालरात्रिर्यथा नरं । तामापतन्तीं सहसा द्विधा चिच्छेद् भारत ।

क्षुरप्राभ्यां सुतीक्ष्णाभ्यां सा व्यशौर्येत मेदिनी । क्षित्वा शक्तिन् गात्रेभ्यः सात्यकिं नवभिः शरैः ।

आजघानोऽगमि क्रुद्धः प्रहसन् शत्रुः कर्षणः । ततः सरयनागाद्याः पाण्डवाः पाण्डूपूर्वजं ।

परिवृज्जुरणे भीष्मं माधवचाणकारणात् । ततः प्रवृत्ते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणं ।

४०६५

पाण्डवानां कुरूणाञ्च समरे विजयैषिणां ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मवाणेश्वयुद्धे पञ्चाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ दृष्ट्वा भीष्मं रणे क्रुद्धं पाण्डुवैर्भिमं वृतं । यया मेघैर्धर्महाराज तपान्ते दिवि भास्करं ।

दुर्योधनो महाराज दुःशासनमभाषत । एष शूरे महेश्वासे भीष्मः शूरनिस्तदनः ।

क्वादितः पाण्डवैः शूरेः समन्ताद्भरतर्षभ । तस्य कार्यं त्वया बीर रक्षणं सुमहात्मनः ।

रक्ष्यमाणोऽपि समरे भीष्मोऽस्माकं पितामहः । निहन्यात् समरे सर्वान् पाञ्चालान् पाण्डवैः सह ।

४०७०

तत्र कार्यतमं मन्ये भीष्मस्यैवाभिरक्षणं । गोप्ता क्षेप महेश्वासो भीष्मोऽस्माकं महाव्रतः ।

स भवान् सर्वसैन्येन परिवार्य पितामहं । समरे कर्ष्य कुन्त्याणं दुष्करं परिचरतु ।

स एवमुक्तः समरे पुत्रो दुःशासनस्तत्र । परिवार्य स्थितो भीष्मं सैन्येन महता वृतः ।

ततः शतसहस्राणां हयैर्ना सुबलात्मजः । विमलप्रासहसलानामृष्टितोमन्धारिणी ।

दर्पिणानां सुवेज्जानां बलस्थानां पताकिनां । शिञ्जितैर्युद्धकुशलैरपेतानां नरोत्तमैः ।

४०७५

नकुलं महदेवञ्च धर्मराजञ्च पाण्डवं । न्यवारयन्मरुतैश्च परिवार्य समन्ततः ।

ततो दुर्योधनो राजा शूराणां हयशदिनां । अयुतं प्रेषयामास पाण्डवानां निवारणे ।

तैः प्रविष्टैर्महावेगैर्गदहस्तभिरिवाहवे । खुराहता धरा राजञ्चकम्प च ननाद च ।

खुरशब्दस्य सुमहान्वाजिनां श्रुत्वा तदा । महावंशवनस्त्रेव दह्यमानस्य पर्वते ।

उत्पतद्भिस्तैस्तत्र समुद्भूतं महद्भुजः । दिवाकरपथं प्राप्य ह्लादयामास भास्करं ।

४०८०

वेगवद्भिर्हयैस्तैस्तु चोभिता पाण्डवो यमूः । निपतद्भिर्हयैर्वेगैर्हयैरिव महत्तरः ।
 द्वेषताश्चैव शब्देन न प्राज्ञायत किञ्चन । ततो युधिष्ठिरं राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 प्रत्यङ्मल्लसं वेगं समरे हयवादिनां । उद्धतस्तु महाराज प्राट्टकालोऽतिपूर्यतः ।
 पाणंमास्यामम्बुवेगं यथा वेला महोदधिः । ततस्तै रथिनो राजन् श्रूयैः सञ्जतपर्वभिः ।
 न्यहन्मनुजमाङ्गानि शरेण हयवादिनां । ते निपेतुर्गोहाराज निहता दृढधन्वभिः ॥ ४८५ ॥
 नागैरिव महानागा यथावत् गिरिगङ्गरे । तेऽपि प्रायैः सुनिशितैः श्रूयैः सञ्जतपर्वभिः ।
 न्यहन्मनुजमाङ्गानि विचलन्तो दिशो दश । अथाहता हयारोहा स्मृष्टिभिर्भरतर्षभ ।
 अत्यजन्तमाङ्गानि फलानोव महाद्रुमाः । सवादिनो हया राजंस्तत्र तत्र निहृदिताः ।
 पतिताः पात्यमानाश्च प्रत्यदृश्यन्त सर्वशः । बध्यमाना हयाश्चैव प्राद्वन्त भयार्दिताः ।
 यथा सिंहं समासाद्य मृगाः प्राणपगायणाः । पाण्डवाश्च महाराज जिला ब्रह्ममहामृधे ।
 दधुः ब्रह्मंश्च भेरोक्ष ताडयामासुराहवे । ततो दुर्योधनो दीनो दृष्ट्वा सैन्यं पराजितं ।
 अत्रवीत् भरतश्चैव मद्राजमिदं वचः । एष पाण्डुसुतो ज्येष्ठो यमाभ्या सहितो रथे ।
 पश्यतां वो महाबाहो सेनो द्रावयति प्रभो । तं वारय महामाहो वेलेव मकरालयं ।
 त्वं हि संश्रूयसेऽत्ययमसह्यवनविक्रमः । पुलस्त तत्र तदास्मं श्रुत्वा शन्यः प्रतापवान् ।
 स यथैव रथवेगेन यत्र राजा युधिष्ठिरः । तदापतदे सद्यसा शन्यस्तु समहहले ।
 महौघवेगं समरे वारयामास पाण्डवः । मद्राजश्च समरे धर्मराजो महारथः ।
 दशभिः सायकैश्छेपमाजघान सनाम्नरे । नकुलः सहदेवश्च तं सप्तभिरजिह्मगैः ।
 मद्राजोऽपि तान् सर्वानाजघान त्रिभिस्त्रिभिः । युधिष्ठिरं पुनः वध्वा विव्याध निशितैः श्रूयैः ।
 माद्रीपुत्रौ च संभ्रान्तौ दाभ्यां दाभ्यामताडयत् । ततो भीमो महाबाहुर्दृष्ट्वा राजानमाहवे ।
 मद्राजजगत् प्राप्तं मृत्योरास्यगतं यथा । अभ्यपश्यत सङ्ग्रामे युधिष्ठिरममिचजित् ।
 ततो युद्धं महाघोरं प्रावर्तत सुदारुणं । अपरां दिशमास्याय पतमाने दिवाकरे ।
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मबध्मपर्वणि शल्यधर्मराजसमागमे वृद्धिकथनोऽध्यायः ॥ १०६ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः पिता तत्र क्रुद्धो निशितैः सायकोत्तमैः । आजघान रथे पाथान् सहसेनान् समन्ततः ।
 भीमं दादशभिर्विज्ज्ञा सात्यकिं नवभिः श्रूयैः । नकुलस्तु त्रिभिर्विज्ज्ञा सहदेवश्च सप्तभिः ।
 युधिष्ठिरं दादशभिर्बौद्धोदरभि चार्पयत् । धृष्टद्युम्नस्ततो विज्ज्ञा ननाद सुमहाबलः ।
 तं दादशस्थैर्नकुलो माधवश्च त्रिभिः श्रूयैः । धृष्टद्युम्नश्च सप्तत्या भीमसेनश्च सप्तभिः ।
 युधिष्ठिरो दादशभिः प्रत्यविध्यत् पितामहं । द्रोणस्तु सात्यकिं विज्ज्ञा भीमसेनमविध्यत् ।
 एकैकं पञ्चभिर्बौद्धैर्मदछोपमैः जितैः । तौ च तं पत्यविध्येतो त्रिभिस्त्रिभिर्जिह्मगैः ।
 तौचैरिव महानागं द्रोणं ब्राह्मणपुङ्गवं । बौवीराः कितवाः प्राच्याः प्रतोऽप्यौदोऽप्यमालवाः ।
 अभीषाहाः प्रूरसेनाः श्वियोऽप्य वशातयः । संपामे नाजङ्गर्भीसं बध्यमानं जितैः श्रूयैः ।

तथैवान्ये महीपाला नानादेशसमागताः । पाण्डवानभ्यवर्त्तन् विविधायुधपाणयः ।
 तथैव पाण्डवा राजन्परिव्रजः पितामहं । स समन्तात् परिब्रूतो रथौघैरपराजितः ।
 गहनेऽग्निरिवोत्सृष्टः प्रज्ज्वाल दहनं परान् । रथान्मृगाश्चापाश्चिरभिश्रुतिगदध्वजः ।
 शरस्फुल्लिङ्गो भीष्माग्निदेदाह क्षत्रियर्षभान् । सुवर्णपुङ्खैरिषुभिर्गार्ज्ज्वरैः सुतेजनैः ।
 कर्णिनालीकनाराचैश्चादयामास तद्वलं । यपातयज्ज्वाञ्छैव रथिनश्च श्रितैः शरैः ।
 मुण्डतालवनानीव चकार स रथव्रजान् । निर्मनुष्यान् रथान् राजन् गजान्श्वान् संयुगे ।
 अकरोत् स महाबाहुः सर्वशस्त्रभृतां वरः । तस्य ज्यातलनिर्वीषं विस्फूर्जितमिव शनैः ।
 निश्रम्य सर्वभूतानि समकम्पन् भारत । अमोघा क्षमवन् वाणाः पितुर्नि भरतर्षभ ।
 नासञ्जन्त तनुष्वेषु भीष्मापापच्युताः शराः । हतवीरान् रथायाजन् संयुक्तान् जवनेर्हयैः ।
 अपश्याम महाराज ह्रियमाणान् रणाजिरे । चेदिकाशिकरूषाणां सहस्राणि चतुर्दश ।
 महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः । अपरावर्त्तिनः सर्वे सुवर्णविकृतध्वजाः ।
 संगमे भीष्मासाद्य व्यादितास्यमिवान्तकं । निमग्नाः परलोकाय सवाजिरथकुञ्जराः ।
 भग्नालोपस्करान् कांसिद्वग्ध्रुवकांस्य भारत । अपश्याम महाराज शतशोऽप्य सहस्रशः ।
 सवक्रधैर्यधैर्मग्नरथिभ्य निपातितैः । शरैः सुकवचैश्चिह्नैः पट्टिशैश्च विन्नापते ।
 गदाभिर्भिन्दिपालैश्च निशितैश्च शिलीमुखैः । अश्वकैर्बृहपासजैश्चकैर्भग्नैश्च मारिष ।
 बज्रभिः काशुकैः खट्वैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः । तलचैरङ्गुलिवैश्च ध्वजैश्च विनिपातितैः ।
 चापैश्च बज्रधातुवैः समालीर्यन्त मेदिनी । हतारोहा गजा राजन् हतास्य हथवादिनः ।
 न्यपतन्त गतप्राणाः शतशोऽप्य सहस्रशः । यतमानास्य ते वीरा द्रवमाणान् महारथान् ।
 नाङ्गकुर्वन् वारयितुं भीष्मवाणप्रपीडितान् । महेन्द्रसमबोध्यैण बध्यमाना महाचमूः ।
 अभ्यज्यत महाराज न च द्वौ सह धावतः । आविद्धुरथनागाश्च पत्तिध्वजसमाकुलं ।
 अनीकं पाण्डुपुत्राणां हाहाभूतमचेतनं । जघानाच पिता पुत्रं पुत्रस्य पितरं तथा ।
 प्रियं सखायश्चाकन्दे सखा दैवबलात्कृतः । विमुच्य कवचानन्ये पाण्डुपुत्रस्य भैतिकाः ।
 प्रकीर्य केशान् धावन्तः प्रत्यदृश्यन्त सर्वशः । तद्रोकुलमित्रोद्धान्तमुद्धान्तगथक्रुवरं ।
 दंष्ट्रये पाण्डुपुत्रस्य भैरव्यमार्त्तस्वरं तदा । प्रभञ्जमानं भैरव्यमुद्घायादवनन्दनः ।
 उवाच पार्थ वीभत्सुं निगृह्य रथमुत्तमं । अयं स कालः सम्प्राप्तः पार्थ यः कार्त्तिकितस्त्वया ।
 प्रहरास्मिन्नरव्याघ्र न चेन्मोहादिमुच्छसि । यत्पुरा कथितं वीर राक्षो तेषां समागमे ।
 विराटनगरे पार्थ सञ्जयस्य समीपतः । भीष्मद्रोणमुखान् सर्वान् धार्तराष्ट्रस्य भैतिकान् ।
 सानुबन्धान् हनिष्यामि ये मां योत्स्यन्ति संयुगे । इति तत् कुर्व कौन्तेय सत्यं वाक्यमरिन्दम ।
 क्षमधर्ममनुष्मृत्य युधस्व विगतज्वरः । इत्युक्तो वासुदेवेन तिर्यग्दृष्टिरधोमुखः ।
 अकाम इव बोभत्युरिदं वचनमब्रवीत् । अबध्यानां बधं कृत्वा रात्रौ वा नरकोत्तरं ।

४८१८

४८१९

४८२०

४८२१

४८२०

४८२१

दुःखानि वनवासं वा किं नु मे स्यात्कृतं भवेत् । चोदयाम्यान् हृषीकेश करिष्ये वचनं तव ।
 पातयिष्यामि दुर्द्धर्षं भीष्मं कुहपितामहं । स चास्यान् रजतप्रस्थान् चोदयामास माधवः ।
 यतो भीष्मस्ततो राजन् दुष्प्रोक्त्यो रश्मिवातिव । ततस्तत् पुनरावृत्तं युधिष्ठिरबलं महत् ।
 दृष्ट्वा पार्थ महाबाहुं भीष्मायोद्यतमाहवे । ततो भीष्मः कुहप्रेष्ठ सिंहवद्भनदन्मुहुः ।
 धनञ्जयरथं शीघ्रं शरवैर्धैरवाकिरत् । क्षणेन स रथस्तस्य सहस्रः सहस्रारथिः ।
 शरवर्षेण महता न प्राज्ञायत किञ्चन । वासुदेवस्त्वसभ्रान्तो धैर्यमास्थाय सत्वरः ।
 चोदयामास तानस्यान् विनुन्त्यान् भीष्मपायकैः । ततः पार्थो धनुर्यत्न दिव्यं जलदनिस्त्रजं ।
 पातयामास भीष्मस्य धनुस्त्रिला शतैः शरैः । स च्छिन्नधन्वा कौरव्यः पुनरन्यथासङ्गुनः ।
 नमेषान्तरमात्रेण सञ्जं चक्रे पिता तव । अथास्य तदपि क्रुद्धश्चिच्छेद धनुरर्जुनः ।
 तस्य तत् पूजयामास लाघवं श्रान्तगोः सुतः । साधुसाधु महाबाहो साधु कुन्तीसुतेति च ।
 समाभाष्यैनमपरं प्रष्टुं ह्यचिरं धनुः । समोच ममरे भीष्मः शरान् पार्थरथं प्रति ।
 अदृश्यद्वासुदेवो हययाने परं बलं । मोघान् कुर्वन् शरांस्तस्य मण्डलानि निदर्शयन् ।
 शुशुभते नरव्याघ्रौ तौ भीष्मशरविचरौ । गोवृषाविव मंकुट्टौ विषाणोऽस्त्रिस्तिताङ्कितौ ।
 वासुदेवस्तु मम्प्रेक्ष्य पार्थस्य मृदुयुद्धतां । भीष्मस्य शरवर्षाणि सृजन्तमाननं युधि ।
 प्रतपन्तमिवादित्यं मधुमामास भेनयोः । बरान् बरान् विनिघ्नन्तं पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् ।
 युगान्तमिव कुर्वाणं भीष्मं योधिष्ठिरे बले । नामृष्यत महाबाहुर्माधवः परवीरहा ।
 उतसृज्य रजतप्रस्थान् हयान् पार्थस्य मारिष । क्रुद्धो नाम महायोगो प्रचस्कन्द महारथात् ।
 अभिदुष्टाव भीष्मं स भुजप्रहरणो बली । प्रतोदपाणिस्तेजस्वी सिंहवदिनदन्मुहुः ।
 दारयन्निव पद्मा स जगतीं जगतीश्वरः । कोधताक्षेणः कृष्णो जिघांसुरमितयुतिः ।
 असन्ति इव चेतांसि तावकानां महाहवे । दृष्ट्वा माधवमाक्रन्दे भीष्मायोद्यतमन्तिके ।
 हतो भीष्मो हतो भीष्म इति तच्च वचो महत् । अश्रुयत महाराज वासुदेवभयात्तदा ।
 पीतकौपेयसम्मीतो मणिश्यामो जनार्दनः । शुशुभे विदवन् भीष्मं विद्युन्मालीव तोयदः ।
 स सिंह इव मातङ्गं यूथर्षभ इवर्षभं । अभिदुष्टाव वेगेन विनदन् माधवर्षभः ।
 तमापतन्तं संप्रेक्ष्य पुण्डरीकाक्षमाहवे । ससम्भ्रमं रणे भीष्मो विचकर्ष महद्भुजः ।
 उवाच चैनं गोविन्दमसंभ्रान्तेन चेतसा । श्लाघि पुण्डरीकाक्ष देवदेव नमोऽस्तु ते ।
 मामद्य सालतश्रेष्ठ पातयस्व महाहवे । त्वया हि देव संयामे हतस्यापि ममानघ ।
 श्रेय एव परं कृष्ण लोके भवति सर्वतः । सन्धावितोऽस्मि गोविन्द त्रैलोक्ये चाद्य मधुगे ।
 प्रहरस्व यथेच्छं वै दासोऽस्मि तव चानघ । अस्वंगव ततः पार्थः समभिद्रुत्य केशवं ।
 निजयाह महाबाहुर्माह्वं परिमृष्टवै । निमृष्ट क्षमाणः पार्थेन कृष्णो राजीवलोचनः ।
 जगाम चैनमादाय वेगेन पुरुषोत्तमः । पार्थस्तु विष्टभ्य बली चरणौ परवीरहा ।

४६७

४६८

४६९

४७०

४७१

४७२

निजग्राह हृषीकेशं कथञ्चिद्भमे पदे । तत एनमुवाचार्त्तः क्रोधपय्याकुलेक्षणं ।

४८०

निम्नसक्तं यथा नागमर्जुनः प्रणयात्सखा । निवर्त्तस्व महाबाहो नानृतं कर्तुमर्हसि ।

यत्नया कथितं पूर्वम् न योत्स्यामीति केशव । मिथ्यावादीति लोकास्त्रां कथयिष्यन्ति माधव ।

ममैव भारः सर्व्वे हि हनिष्यामि पितामहं । श्रपे केशव शस्त्रेण सत्केन सुकृतेन च ।

अन्तं यथा गमिष्यामि ब्रह्मणः शत्रुसूदन । अथैव पश्य दुर्द्धर्ष पात्यमानं महारथं ।

तारापतिमिवापूर्णमन्तकाले यदुच्छ्वा । माधवस्तु वचः श्रुत्वा फाल्गुनस्य महात्मनः ।

४८१

अकिञ्चिदुक्त्वा सक्रोध आरुराह रथं पुनः । तौ रथस्थौ नरव्याघ्रौ भीमः शान्तनवः पुनः ।

ववर्षं शरवर्षेण मेघो वृष्ट्या द्वाचक्षं । प्राणानाधक्त योधानां पिता देवव्रतस्तव ।

गमस्तिभिर्विवादित्यस्तेजोऽमि शिशिरात्प्रये । यथा कुरूणां सैन्यानि बभञ्चुर्बुधि पाण्डवाः ।

तथा पाण्डवसैन्यानि बभञ्च बुधि ते पिता । इति विद्रुतसैन्यास्तु निरुत्साहा विचेतवः ।

मध्यं गतमिवादित्यं प्रतपन्तं स्त्रतेजसा । ते बध्यमाना भीमेण शतशोऽय सहस्रजः ।

४८२

निरीक्षितुं न श्रेकुले भीममप्रतिमं रणे । कुर्वाणं समरे कर्षाण्यतिमानुषविक्रमं ।

दीक्षाञ्चकृष्णहाराज पाण्डवा भयपीडिताः । तथा पाण्डवसैन्यानि द्वाव्यमाणानि भारत ।

चातारं नाथगच्छन्त गावः पङ्कगता इव । पिपीलिका इव क्षुब्धा दुर्बला बलिनां रणे ।

महारथं भारत दुष्प्रकम्पं शरोर्षिणं प्रतपन्तं नरेन्द्रान् । भीमं न श्रेकुः प्रतिवीक्षितुं ते शरार्चिषं सूर्य्यमिवातपन्तं ।

विस्मृतास्तस्य तु पाण्डुसेनामस्तं जगामाय सहस्ररश्मिः । ततो बलात् समकर्षितानां मनोऽवहारं प्रतिमल्लभुव ।

४८३

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि नवमदिवसयुद्धसमाप्तौ सप्ताधिकशतोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

॥ सञ्जय प्रवाच ॥ युध्यतामेव तेषाम्ना भास्करेऽस्तमुपागते । सन्ध्या समभवद्गौरा नापश्याम ततो रणं ।

ततो युधिष्ठिरो राजा सन्ध्यां सन्दृश्य भारत । बध्यमानश्च भीमेण त्यक्त्वाऽस्त्रं भयविक्रलं ।

स्वसैन्यञ्च परावृत्तं पलायनपरायणं । भीमश्च युधि संरब्धं पीडयन्तं महारथं ।

योमकांश्च जितान्दृष्ट्वा निरुत्साहान् महारथान् । चिन्तयित्वा ततो राजा जवहारमंचोदयत् ।

ततोऽवहारं सैन्यानां चक्रे राजा युधिष्ठिरः । तथैव तव सैन्यानामवहारो ब्रूभक्तदा ।

४८४

ततोऽवहारं सैन्यानां कृत्वा तच्च महारथाः । न्यविशन्त कुद्रेष्ठ संघामे क्षतविक्षताः ।

भीमस्य समरे कर्षां चिन्तयित्वा तु पाण्डवाः । नालभन्त ततः शान्तिं भीमवाणप्रपीडिताः ।

भीमोऽपि समरे जित्वा पाण्डवान् सहस्रञ्चयान् । पूज्यमानस्तव सुतैर्वन्द्यमानश्च भारत ।

न्यविशत् कुदभिः सार्द्धं दृष्टरूपैः समन्ततः । ततो राशिः समभवत् सर्वभूतप्रमोहिनी ।

तस्मिन् रात्रिमुखे घोरं पाण्डवा वृष्णिभिः सह । सञ्जयाश्च दुराधर्षा मन्त्राय समुपाविशन् ।

४८५

आत्मनिःश्रेयसं सर्व्वे प्राप्तकालं महामलाः । मन्त्रयामासुरव्यया मन्त्रनिखयकोविदाः ।

ततो युधिष्ठिरो राजा मन्त्रयित्वा चिरं नृप । वामुदेवं समुदीक्ष्य वचनश्चेदमादरे ।

कृष्ण पश्य महात्मानं भीममुपपराक्रमं । गजं नलवगानीव विस्मृतां बलं मम ।

न चैवेनं महात्मानमस्वहामो निरीक्षितुं । लेनिह्यमानं सैन्येषु प्रहृष्टमिव पावकं ।
यथा घोरो महानागस्तच्छेत्ता वै विधोऽन्वितः । तथा भीष्मो रणे क्रुद्धस्तोत्तमशस्त्रः प्रतापवान् । ५६०
मृहीतचापः समरे प्रमुञ्चस्त्रिभिर्नाम शरान् । शस्त्रो जेतुं यमः कृदा वज्रयाणिथ देवराट् ।
वरुणः पाशधृग्वऽपि समदो वा धनैश्चरः । न तु भीष्मः समं क्रुद्धो जेतुं शस्त्रो महाहवे ।
सोऽहमेवं गते कृष्ण निभग्नः शाकमागरे । आत्मनो बुद्धिदौर्बल्यात् भीष्ममामाद्य संयुगे ।
वनं याम्यामि द्रुह्यं श्रेया मे तत्र वै गतं । न युद्धं रोचये कृष्ण हन्ति भीष्मो हि नः सदा ।
यथा प्रज्वलितं वज्रं पतङ्गः समभिव्रवन् । एकतो मृत्युमभ्येति तथाऽहं भीष्ममीशिवान् । ५६१
चयं नीतोऽस्मि वार्ष्णेय राज्येदतोः पराक्रमी । भ्रातरश्चैव मे गूराः साय तैर्ह्यगोडिताः ।
मत्कृते भ्रातृभ्रातृह्नाद्याज्यभृष्टा वनं गताः । परिक्रिष्टा तथा कृष्णा मत्कृते मधुसूदना ।
जीवितं बद्धमन्येऽहं जीवितं ह्यद्य दुर्लभं । जीवितस्याद्य शेषे च चरित्ये धर्मोत्तमं ।
यदि तेऽहमनयाहो भ्रातृभिः सह केनैव । स्वधर्मस्याविरोधेन हितं व्याहर केनैव ।
एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य काह्याद्भविस्तरं । प्रत्युवाच ततः कृष्णः सान्त्वयानो युधिष्ठिरं ।
धर्मपुत्र विषादं त्वं मा कृथाः सत्यमङ्गर । यस्य ते भ्रातरः गूरा दर्जयाः शत्रुसूदनाः ।
अर्जुनो भीमसेनश्च वाय्वाग्रिमतेजसौ । माशोपुत्तौ च विक्रान्ता विदशानामिवेश्वरौ ।
मास्त्रापि युद्धं सोऽहं ह्नात्योऽस्ये भीमेण पाण्डव । तत्प्रयुक्तो महाराज किं न कुर्यां महाहवे ।
हनिष्यामि रणे भीष्मनाद्धय पुरुषर्षभ । पश्यतां धार्तराष्ट्राणां यदि न क्तिं फा गुणः ।
यदि भीष्मो हते वारे जयं पश्यामि पाण्डव । हन्तास्येकुरथेनाद्य कुहट्टङ्गं पितःमहं । ५६२
पश्य मे विक्रमं राजन् महेन्द्रस्यैव संयुगे । विमुञ्चन्तं महात्माणि पातयिष्यः मितं रथात् ।
यः शत्रुः पाण्डुपुत्राणां मच्छत्रुः स न संशयः । मदर्थं भवदोषा ये ये मदोयास्तस्यैव ते ।
तव भ्राता मम सखा सम्बन्धी शिष्य एव च । संसन्नुकृत्य दास्यामि फाल्गुनार्थं महोपते ।
एष चापि नरव्याघ्रो मत्कृते जीवितं त्यजेत् । एष नः समयोऽत्र तारयेम परम्परां ।
स मां नियुङ्क्त राजेन्द्र यथा योद्धा भवाम्यहं । प्रतिज्ञातमुपस्ये यत्तत् पार्थेन पूर्वतः । ५६३
घातयिष्यामि गात्रेयमिति ले कस्य सन्निधौ । परिरत्यिदं तावत्तव च पार्थस्य धीमतः ।
अनुज्ञान्तु पार्थेन मया कार्यमसंशयः । अथ वा फाल्गुनस्यैव भारः परिमितो रणे ।
स हनिष्यति मङ्गले भीष्मं परपुण्ड्रध्वं । अशक्यमपि कुर्याद्भिरणे पार्थः समुद्यतः ।
चिदशान् वा समुद्युक्तान् सहितान् दैत्यदानवैः । निहन्त्यः दर्जुनः शस्त्रो किमु भीष्मं नराधिप ।
विपरीतो महावीर्यो गतस्तोऽल्पचेतनः । भीष्मः शान्तनवो नूनं कर्त्तव्यं नावबुध्यते । ५६४
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो यथा वदः प्रमाधव । सर्वे ह्येते न पयसास्त्रास्तव वेगविधारणे ।
नियतं समवास्यामि सर्वमेतद्यथेक्षितं । यस्य मे पुरुषव्याघ्र भवान् पक्षे व्यवस्थितः ।
सैन्यान्पि रणे देवान् जयेयं जयतां वर । त्वया नाथेन गोविन्द किमु भीष्मं महारथं ।

न तु तामनृतं कर्त्तुमर्हस्व स्वात्मैश्वरात् । अथाथमानः साहाय्यं यथोक्तं कुरु माधव ।
 समयस्तु कृतः कश्चित्तम भोषेण संयुगे । मन्त्रयिष्ये तवार्थाय न तु योत्स्ये कथञ्चन । ५८२०
 दुर्ध्याधनार्थं योत्स्यामि सत्यमेतदिति प्रभो । स हि राज्यस्य मे दाता मन्त्रस्यैव च माधव ।
 तस्मादेव प्रतं भूयो बधोपायार्थमात्मनः । भवन्तः सहिताः सर्वे प्रथमं मधुसूदन ।
 ते वयं सहिता गत्वा भीममाशु नरोत्तमं । न चिरात् सर्व्वे वार्ष्णेय मन्त्रं पृच्छाम कौरव ।
 म वक्ष्यति हितं वाक्यं सत्यमस्मान् जनार्दन । यथा च वक्ष्यते कृष्ण तथा कर्त्ताऽस्मि संयुगे ।
 स नो जयस्य दाता स्यान्मन्त्रस्य च दृढप्रतः । बालाः पित्रा विहीनास्तु तेन संवर्द्धिता वयं । ५८२१
 तश्चेत् पितामहं वृद्धं हन्तुमिच्छामि माधव । पितुः पितरमिष्टस्य धिगस्तु चक्षत्रोर्विकां ।
 ॥ मञ्चप उवाच ॥ ततोऽब्रवीन्महाराज वार्ष्णेयः कुरुनन्दनं । रोचते मे महाप्राज्ञ राजेन्द्र तव भाषितं ।
 देवव्रतः कृती भीष्मः प्रेक्षितेनापि निर्दहेत् । गण्यतां म बधोपायः प्रष्टुं सागरगामुतं ।
 वक्तुमर्हति सत्यं म त्वया प्रष्टो विप्रतः । ते वयं तत्र गच्छामः प्रष्टुं कुरुपितामहं ।
 गत्वा शान्तनवे वृद्धं मन्त्रं पृच्छाम भारत । स नो दास्यति मन्त्रं यं तेन योत्स्यामहे पगन् । ५८२२
 एवमानस्य ते वीरा पाण्डवाः पाण्डुपूर्व्वजं । जग्मुस्ते सहिताः सर्व्वे बासुदेवस्य वीर्यवान् ।
 विमुक्तशस्त्रकवचा भीमस्य सदनं प्रति । प्रविश्य च तदा भीष्मं शिरोभिः प्रतिपेदिरे ।
 पूजयन्तो महाराज पाण्डवा भरतर्षभं । प्रणम्य शिरसा चैनं भीष्मं शरणमभ्ययुः ।
 तानुवाच महाबाहुर्भीष्मः कुरुपितामहः । स्वागतं तव वार्ष्णेय स्वागतं मे धनञ्जय ।
 स्वागतं धर्मराजाय भीमाय यमयोस्तथा । किंवा कार्य्यं करोम्यद्य युष्माकं प्रीतिवर्द्धनं । ५८२३
 सर्व्व्वात्मनऽपि कर्त्तास्मि यद्यपि स्यात् सुदुष्करं । तथा ब्रुवाणं गाङ्गेयं प्रीतियुक्तं पुनः पुनः ।
 उवाच राजा दीनात्मा प्रीतियुक्तमिदं वचः । कथं जयेम सर्व्वंश्च कथं राज्यं लभेमहि ।
 प्रजानां मङ्गलो न स्यात् कथं तस्मै वद प्रभो । भवान् हि नो बधोपायं ब्रूवोतु स्वप्रमात्मनः ।
 भवन्तं समरे वीर विवहेम कथं वयं । न हि ते सूक्ष्ममण्डलि रन्ध्रं कुरुपितामह ।
 मण्डलेनैव धनुषा दृश्यमे संयुगे सदा । आददानं मन्दधानं विकर्षन्तं धनुर्न च । ५८२४
 पश्चामस्त्वं महाबाहो रथे सूर्य्यमिवापरं । रथाश्चरनागानां हन्तारं परबोरुहन् ।
 कोऽद्य चात्सहते जेतुं त्वां पुमान् भरतर्षभ । वर्षता शरवर्षाणि संयुगे वैशमं कृतं ।
 चयं नीता हि पृक्ता संयुगे महती मम । यथा युधि जयेम त्वां यथा राज्यं लभ्यामम ।
 मम सैन्यस्य च जेमं तस्मै ब्रूहि पितामह । ततोऽब्रवीच्छान्तनवः पाण्डवान् पाण्डुपूर्व्वजः ।
 न कथञ्चन कौन्तेय मयि जीवति संयुगे । जयो भवति सर्व्वंश्च सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । ५८२५
 निर्जिते मयि युद्धेन रणे जेष्यथ पाण्डवाः । क्षिप्रं मयि प्रहरध्वं यदीच्छस्य रणे जयं ।
 अनुजानामि वः पार्थाः प्रहरध्वं यथासुखं । एवं हि सुकृतं मन्ये भवतां विदितोऽस्म्यहं ।
 हते मयि हतं सर्व्वं तस्मादेवं विधीयतां ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कृहि तस्मादपायं नो यथा युद्धे जयेमहि । भवन्तं ममरे क्रुद्धं दण्डहस्तमिवात्मानकं ।

शक्यो वञ्चयिष्यामि जेतुं वरुणोऽयं यमस्तथा । न भवान्समरे शक्यः मेन्द्रैर्गपि सुरासुरैः ।

५०४

॥ भीष्म उवाच ॥ मत्प्रेतस्यहाबाहो यथा वदमि पाण्डव । नाहं जेतुं रणे शक्यः मेन्द्रैर्गपि सुरासुरैः ।

आत्तशस्त्रो रणे यत्तो गृहीतवरकाम्युक्तः । ततो मां न्यस्तशस्त्रं तु एते हन्युर्महाराथाः ।

निचिप्रशस्त्रे पतिते विस्तस्तकचध्वजे । द्रवमाणे च भीते च तवास्मोति च वादिनि ।

स्त्रियां स्त्रोनामधेये च विकले वैकपुष्पिणि । अप्रशस्ते नरे चैव न युद्धं रोचते मम ।

ददं मे शृणु राजेन्द्र मङ्गल्यं पूर्वचिन्तितं । अमङ्गल्यध्वजं दृष्ट्वा न युध्येयं कदाचन ।

५०५

य एष द्रुपदो राजस्तव मेन्ये महारथः । शिखण्डो समरामर्षी गुरुरस्य मर्मितञ्जयः ।

यथाऽभवच्च स्त्रीपूर्व्यं पश्चात् पुंस्त्वं समागतः । जानन्ति च भवन्तोऽपि मत्प्रेतप्रयातयं ।

अर्जुनः समरे शूरेः पुरष्कृत्य शिखण्डिनं । मामेव विशिखेस्तीक्ष्णैरभिद्रवतु दंशितः ।

अमङ्गल्यध्वजे तस्मिन् स्त्रीपूर्व्यं च विशेषतः । न प्रहर्तुमभीक्ष्मि गृहीतेषुः कथञ्चन ।

तदन्तरं समासाद्य पाण्डो मां धनञ्जयः । शरैर्नातयतु क्षिप्रं समन्तात् भरतर्षभ ।

५०६

न तं पर्यामि लोकेषु मां हन्यात् यः समुद्यतं । चरे कृष्णान्महाभागः पाण्डवाद्वा धनञ्जयात् ।

एष तस्मात् पुरोधाय कश्चिदन्ये समागतः । आत्तशस्त्रो रणे यत्तो गृहीतवरकाम्युक्तः ।

मां पातयतु बोधस्त्वयं तव जयो भूयः । एतत्कुरुष्व राजेन्द्र यथोक्तं मम सुव्रत ।

मया मे धार्तराष्ट्राश्च हन्याः सर्वान् समागतान् ।

॥ मुञ्जय उवाच ॥ ते तु ज्ञात्वा ततः पार्था जग्मुः स्वशिविरं प्रति । अभिवाद्य महात्मानं भीष्मं कुरुपितामहं ।

५०७

तथोक्तवति गाङ्गेये परलोकाय दीक्षिते । अर्जुनो दुःस्वसन्तपः सम्राडिमदमब्रवीत् ।

गुरुणा कुरुवृद्धेन कृतप्रज्ञेन धीमता । पितामहेन मया मे कथं योद्धाऽस्मि माधव ।

क्रोडता हि मया बल्ये वासुदेव महामनाः । पांशुवृषितगात्रेण महात्मा कलुषीकृतः ।

यस्याहमधिरेन्द्राङ्गं बालः किल गदायुजः । ततित्येवाच पितरं पितुः पाण्डोर्माहात्मनः ।

बाहं तातस्तव पितुस्त्रोताऽस्मि तव भारत । इति मामब्रवीद्वाक्ये यः स बन्धुः कथं मया ।

५०८

कामं दध्यतु सैन्यं मे नाहं येत्ये महात्मना । जयो बधो वा मे भूयात् कथं वा कृष्ण मन्यसे ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ प्रतिज्ञाय बधं जिष्णा पुरा भीष्मस्य मयुगे । क्षत्रधर्मस्थितः पार्थः कथं नैनं हनिष्यसि ।

पातयेनं रथात् पार्थ क्षिप्रं युद्धदुर्धदं । नाहन्वा युधि गाङ्गेयं विजयसे भविष्यति ।

दृष्टमेतत् पुरा देवैर्गमिष्यति यमक्षयं । यदृष्टं हि पुरा पार्थ तत्तथा न तदन्यथा ।

न हि भीष्मं दुराधर्षं व्याप्ताननमिवात्मानकं । तदन्यः शक्नुयात् योद्धुमपि वञ्चधरः स्वयं ।

५०९

अहि भीष्मं स्थिरो भूत्वा शृणु चेदं वचो मम । यथावाच पुरा शक्रं महाबुद्धिर्दृढस्यतिः ।

ज्वाधाममपि चेत् वृद्धं गुणैरपि समन्वितं । आततायिनमायान्तं हन्यात् घातकमात्मनः ।

शक्रतोऽयं स्थितो धर्मः क्षत्रियाणां धनञ्जय । योद्धव्यं रक्षितव्यञ्च प्रष्टव्यञ्चानुसूयिभिः ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ शिखण्डो निधनं कृष्ण भीष्मस्य भविता ध्रुवं । दृष्ट्वैव हि मदा भीष्मः पाञ्चाल्यं विनिवर्त्तते ।

ते वयं प्रमुखे तस्य पुरस्कृत्य शिखण्डिनं । गाङ्गेयं पातयिष्याम उपायेनेति मे मतिः ।

४६९

अहमन्यान्महेत्यामान् वारयिष्यामि मायकैः । शिखण्डापि युधां श्रेष्ठं भीष्ममेवाभियोधयेत् ।

श्रुतं हि कुरुमुख्यस्य नाहं हन्यां शिखण्डिनं । कन्या क्लृप्ता पुरा भूत्वा पुनश्च ममपद्यत ।

ददित्वं निश्चयं कृत्वा पाण्डवाः सन्माधवाः । अनृमान्य महात्मानं प्रययुर्द्धमानसाः ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मपर्वण्यणि नवमदिवमाहारोत्तरमन्त्रे अष्टाधिकशतेऽध्यायः ॥ १०८ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं शिखण्डो गाङ्गेयमभ्यवर्त्तत संयुगे । पाण्डवांश्च कथं भीष्मस्तन्माचक्ष्व मञ्जय ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ ततस्ते पाण्डवाः सर्वे सूर्यस्योदयनं प्रति । ताश्चानामासु भेगेषु स्रष्टुञ्जैस्त्वानकेषु व ।

४७०

आयत्सुर्दधिवर्षेषु जलजेषु समन्ततः । शिखण्डिनं पुरस्कृत्य निर्याताः पाण्डवा युधि ।

कृत्वा व्यूहं महाराज सर्वशत्रुनिवर्हणं । शिखण्डो सर्वभैर्यानामयश्चासौ दिशस्यते ।

चक्ररक्षां तनूस्तस्य भीममेतधनञ्जयौ । पृष्ठतो द्रौपदेयाश्च सोभदृशैव बोध्यवान् ।

सात्यकिश्चेकितानश्च तेषां गोप्ता महारथः । धृष्टद्युम्नस्ततः पश्चात् पाञ्चाल्यैरभिरक्षितः ।

ततो युधिष्ठिरो राजा यमाभ्यां सहितः प्रभुः । प्रययौ मिहनादेन नादयन् भरतर्षभ ।

४७१

विराटस्ततः पश्चात् खेन सैन्येन संवृतः । द्रुपदश्च महाबाहो ततः पश्चादुपाश्रितः ।

कैकेया भ्रातरः पञ्च धृष्टकेतुश्च बोध्यवान् । जघनं पालयामासुः पाण्डुनैन्यस्य भारत ।

एवं व्यूह्य महामैन्यं पाण्डवास्तव वाहिनीं । अभ्यद्रवन्त मङ्गलमे त्यक्त्वा जीवितात्मनः ।

तथैव कुरुवो राजन् भीष्मं कृत्वा महारथं । अग्रतः सर्वभैर्यानां प्रययुः पाण्डवान् प्रति ।

पुत्तैस्तव दुराधर्षो रक्षितः सुमहाबलैः । ततो द्रोणो महेष्वाभः पुत्तथास्य महाबलः ।

भगदत्तस्ततः पश्चाद्भगानीकेन संवृतः । कपश्च कृतवर्म्मा च भगदत्तमनुव्रता ।

काश्याजराजो बलवान् ततः पश्चात् सुदर्चिणः । मागधश्च जयत्सेनः सौबलश्च सुहृदनः ।

तथैवान्य महेष्वाभाः सुशर्क्षप्रमुखा नृपाः । जघनं पालयमासुस्तव सैन्यस्य भारत ।

दिवमे दिवमे प्राप्तिं भीष्मः शान्तनवो युधि । आसुरानकरोद्भूतान् पेशाक्षान् य राक्षसान् ।

ततः प्रवृत्ते युद्धे तव तेषां भारत । अन्योऽन्यं निघ्नतां राजन् यमराजविवर्द्धनं ।

४७२

अर्जुनप्रमुखाः पार्थः पुरस्कृत्य शिखण्डिनं । भीष्मं युद्धेऽभ्यवर्त्तन्त किरन्तो विविधान् शरान् ।

तत्र भारत भीमेन ताडितास्तावकाः शरैः । रुधिरैश्चपग्निक्रिजः परलोके ययुस्तदा ।

नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः । तव सैन्यं समासाद्य पीडयामासुरोग्रज ।

ते बध्यमानाः समरे तावका भरतर्षभ । नाशकृत्स्नं वारयितुं पाण्डवानां महद्दलं ।

ततस्तत्तावकं सैन्यं बध्यमानं समन्ततः । सुसम्प्राप्तं दश दिशः काश्यमानं महारथैः ।

४७३

आतारं नाध्यगच्छन्त तावका भरतर्षभ । ज्वध्यमानाः श्रौर्वाणिः पाण्डवैः सह सञ्जयैः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ पीडयमानं बलं दृष्ट्वा पार्थिभीष्म पराक्रमी । यदकार्षीद्रोणे क्रुद्धस्तन्माचक्ष्व सञ्जय ।

कथं वा पाण्डवान् युद्धे प्रत्युद्यातः परन्तपः । विनिघ्नन् सोमकान् वीरस्तदाचक्षु ममानघ ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ आचक्षे ते महाराज यदकार्षीत् पिता तव । पीडिते तव पुत्रस्य सैन्ये पाण्डवसञ्जयैः ।
 प्रहृष्टमनसः शूराः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वजं । अभ्यवर्त्तन्त निघ्नन्तस्तव पुत्रस्य वाहिनीं ।
 तं विनाशं मन्यन्ते नरवारणवाजिभा । नामृष्यत तदा भीष्मः सैन्यघातं रणे परैः ।
 स पाण्डवान् महेष्वासः पाञ्चालांसैव सृञ्जयान् । नाराचैर्व्यसदनैश्च शितैरञ्जलिकैश्च ।
 अभ्यवर्षत दुर्द्धर्षस्तृक्ता जीवितमात्मनः । स पाण्डवानां प्रवगन् पञ्च राजन् महारथान् ।
 आत्तशस्त्रा रणे यत्तान् वारयामास सायकैः । नानाशस्त्रास्त्रवैष्यस्तान् बोध्यामर्षप्रवेरितैः ।
 निजघ्ने समरे क्रुद्धो हस्त्यं चामितं वज्र । रथिनो घातयन्नाजन् रथेभ्यः पुदुष्वभ ।
 सादिमस्थायुष्टेभ्यः पदानांश्च समागतान् । गजारोहान् गजेभ्यश्च परेषां विदधद्भयं ।
 तमेकं समरे भीष्मं लग्मानं महारथं । पाण्डवाः समवर्त्तन्त वृज्रहस्तमिवासुराः ।
 शक्राश्वनिमसस्तृशान् विमुञ्चन्निशितान् शरान् । दिव्यदृश्यत सर्व्वासु चोरं सन्भारयन्वर्षः ।
 मण्डलोभृतमेवास्त्रं नित्यं धनुर्दृश्यत । सङ्ग्रामे युध्यमानस्य शक्रचपिापमं महत् ।
 तदृष्ट्वा समरे कर्म्म पुत्रास्तव विश्रान्ते । विस्मयं परमं गत्वा पितामहमपूजयन् ।
 पार्था विमनसो भूत्वा प्रैचन्त पितरं तव । युध्यमानं महाशूरं विप्रचित्तिमिवामराः ।
 न चैनं वारयामासुर्यात्ताननमिवान्तकं । दशमेऽहनि सङ्ग्रामे रथानोकं शिखण्डिनः ।
 अदहन्निशितैर्व्यौणः कृष्णवर्त्मन काननं । तं शिखण्डो विभिर्ब्याणैरभ्यविध्यत् स्तनान्तरे ।
 आशीविर्गमिव क्रुद्धं कालशृष्टमिवान्तकं । स तेनातिमृष्टं बिद्धः प्रेत्य भीष्मः शिखण्डिनं ।
 अनिच्छन्निव संक्रुद्धः प्रहमन्निदमब्रवीत् । काममभ्यष वा मा वा न त्वां यात्ये कथञ्चन ।
 यैव हि त्वं कृता धात्रा भैव हि त्वं शिखण्डिनो । तस्य तदचनं श्रुत्वा शिखण्डो क्रोधमूर्च्छितः ।
 उवाच भीष्मं समरे सृक्कणी परिसंहिन । जानामि त्वां महाबाहो चत्वियाणां चयङ्कर ।
 मया श्रुतञ्च ते युद्धं जामदग्न्येन चैव हि । दिव्यस्य ते प्रभावोऽयं मया च वज्रशः श्रुतः ।
 जानन्नपि प्रभावन्ते यात्येऽद्याहं तया सह । पाण्डवानां प्रियं कुर्वन्नात्मनश्च परन्तप ।
 अद्य त्वां योर्धयिष्यामि रणे पुरुषसत्तम । भुवञ्च त्वां हनिष्यामि शर्पे सत्येन तेऽयतः ।
 एतच्छ्रुत्वा च महाकथं यत् कृत्यं तत् समाचर । काममभ्यष वा मा वा न मे जीवन् विमोक्ष्यसे ।
 सृक्कृष्टः क्रियतां भीष्म लोकाऽयं समितिञ्जय ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा ततो भीष्मं पञ्चभिर्नतपर्व्वभि । अविध्यत रणे भीष्मं सुतुक्मं वाक्यसायकैः ।
 तस्य तदचनं श्रुत्वा सत्यसाची महारथः । कालोऽयमिति सञ्चिन्त्य शिखण्डिनमचोदयत् ।
 अहं त्वां योर्धयिष्यामि परान् विद्रावयन् शरैः । अभिद्रव सुसंरम्भो भीष्मं भीमपराक्रमं ।
 न हि ते संयुगे पीडां शक्यं कर्त्तुं महाबल । तस्मादद्य महाबाहो यत्तो भीष्ममभिद्रव ।
 अहत्वा समरे भीष्मं यदि यास्यसि मारिष । अवरास्योऽस्य लोकस्य भविष्यसि मया सह ।

नावहास्या वर्ध बीर भवेम परमाहवे । तथा कुह रणे यत्नं साधयस्व पितामहं ।
 अहन्ते रचणं युद्धे करिष्यामि महाबल । वारयन् रथिनः सर्वान् साधयित्वा पितामहं ।
 द्रोणश्च द्रोणपुत्रश्च कृपश्चाप सुयोधनं । चित्रसेनं विकर्णश्च भैरवश्च जयद्रथं ।
 विन्दानुविन्दावावन्धौ कामोजश्च सुदर्शिनं । भगदत्तं तथा शूरं मार्गधक्ष महाबलं ।
 सौमदत्तिं तथा शूरमार्यशृङ्गश्च राक्षसं । विगर्भराजश्च रणे सह सर्वैर्बलहारथैः ।
 अहमावारयिष्यामि वेलैव मकरालयं । कुहंश्च सहितान् सर्वान् युध्यमानान् महाबलान् ।
 अहं निवारयिष्यामि साधयस्व पितामहं ।

५०५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मपर्वपर्वणि दशमदिवसयुद्धारम्भे भीष्मशिखण्डिप्रलापे नवाधिकशतोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं शिखण्डो गाङ्गेयमभ्यधावत्पितामहं । पाञ्चालः समरे क्रुद्धो धर्मोत्तमान् यतव्रतं ।
 केऽरचन् पाण्डवानीके शिखण्डिनमुदायुधान् । त्वरमाणस्तराकाले जिगोषन्तो महारथाः ।
 कथं शान्तनवो भीष्मः स तस्मिन् दशमेऽहनि । अयुध्यत महाबोध्यैः पाण्डवैः सह सञ्जयैः ।
 न मृष्यामि रणे भीष्मं प्रत्युद्याते शिखण्डिनं । कस्यिह रथभङ्गोऽस्य धनुर्वैऽप्रीत्येदक्षतः ।
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ नाशीर्येत धनुस्त्रास्य रथभङ्गो न चाप्यभूत् । युध्यमानस्य सङ्ग्रामे भीष्मस्य भरतवर्धन ।
 निव्रतः समरे शूचून् शरैः स अतपर्वभिः । अनेकशतसाहस्रास्तावकानां महारथाः ।
 तथा दन्तिगणा राजन् हथाश्चैव सुसज्जिताः । अभ्यवर्त्तन्त युद्धाय पुरस्कृत्य पितामहं ।
 यथाप्रतिज्ञं कौरव्य स चापि समितिञ्जयः । पार्थानामकरोद्भोगः सततं समितिजयं ।
 युध्यमानं महेश्वामं विनिव्रन्तं परान् शरैः । पाञ्चालाः पाण्डवैः साङ्के सर्वे ते नाभ्यधारयन् ।
 दशमेऽहनि सम्प्राप्ते ततस्तान् रिपुवाहिनां । कीर्यमाणान् शितैर्बाणैः व्रतशोऽय महत्स्रजः ।
 न हि भीष्मं महेश्वामं पाण्डवाः पाण्डुपुर्व्वजं । अशक्रवन् रणे जेतुं पात्रहस्तमिवानकं ।
 अथोपायान्महाराज सत्यसाची धनञ्जयः । त्रासयन् रथिनः सर्वान् बीमसुरपराजितः ।
 सिंहवद्भानदक्षुर्धनुर्ज्वा विचित्रशृङ्गः । शरौघान् विखजत् पार्थो व्यचरत् कालवद्गजे ।
 तस्य शब्देन वित्रस्तास्तावका भरतवर्धन । सिंहस्यैव मृगा राजन् व्यद्ववन्त महाभयात् ।
 जयन्तं पाण्डवं दृष्ट्वा तत् सैन्यश्चाभिपोडितं । दुर्योधनस्ततो भीष्ममब्रवीत् भयपोडितः ।
 श्व पाण्डुसुतस्तात श्वेताश्वः कृष्णसारथिः । दहते मामकान् सर्वान् कृष्णवर्त्सेव काननं ।
 पश्य सैन्यानि गाङ्गेय द्रवमाणानि सर्वत्रः । पाण्डवेन युधां श्रेष्ठ काश्यमानानि संयुगे ।
 यथा पशुगणान् पाशः सङ्कालयति कानने । तथेदं मामकं सैन्यं काश्यते श्वशुतापन ।
 धनञ्जयशरैर्भगं द्रवमाणश्च सर्वतः । भीमोऽप्येवं दुराधर्षो विद्रावयति मे बलं ।
 सात्यकिश्चेकितानस्य माद्ग्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । अभिमन्युः सविक्रान्तो वाहिनीं द्रवते मम ।
 धृष्टद्युम्नस्तथा द्रुपदो राक्षसश्च घटोत्कचः । व्यद्रावयेतां सहसा सैन्यं मम महारणे ।
 बध्यमानस्य सैन्यस्य सर्वैरेतैर्बलहारथैः । नान्याङ्गतिस्म्यपश्यामि स्थाने युद्धे च भारत ।

५०५

५०६

५०७

५०८

५०९

स्यते त्वां पुरुषव्याघ्र देवतुल्यपराक्रमं । पर्याग्रातु भवान् शीघ्रं पीडितानां गतिर्भव ।
 श्वमुक्तो महाराज पिता देवव्रतस्तव । चिन्तयित्वा मुञ्चन्तु कृत्वा निश्चयमात्मनः ।
 तव मन्धारयन् पुत्रमब्रवीच्छात्मनोः सुतः । दुर्व्याधन विजानीहि स्त्रिंशो भूत्वा विश्राम्यते ।
 पूर्वकालं तव मया प्रतिज्ञातं महाबल । हत्वा दशसहस्राणि चत्त्रियाणां महात्मनां ।
 सङ्ग्रामाद्वाप्यायत्यमेतत्कर्म्म समाहितं । इति तत्त्वतवांसाहं यथोक्तं भरतर्षभ ।

५०८

अथ चापि महत्कर्म्म प्रकरिष्ये महाबल । अहं वा निहतः श्रेष्ठे हनिष्ये वाऽथ पाण्डवान् ।
 अथ ते पुरुषव्याघ्र प्रतिमोऽद्यै चणन्तव । भर्तृपिण्डकृते राजन् निहतः घृतनामुखे ।
 इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठ चत्त्रियान् प्रवपञ्चरैः । आसमाद दग्धधैः पाण्डवानामनोकिंनि ।
 अनीकमध्ये तिष्ठन्तं गाङ्गेयं भरतर्षभ । आशोविषमिव कुट्टं पाण्डवाः प्रत्यवारयन् ।
 दशमेऽहनि भीमस्तु दर्शयन् शक्तिमात्मनः । राजन् शतसहस्राणि सोऽवधीकुहनन्दन ।

५०९

पाशालानाञ्च ये श्रेष्ठा राजपुत्रा महारथाः । तेषामादस्य तेजांसि जलं स्रव्यं द्वांशुभिः ।
 हत्वा दशसहस्राणि कुञ्जराणां तरस्त्रिणां । सारोद्धानां महाराज हयानाञ्चायुतस्तथा ।
 पूर्णं शतसहस्रे च पदातानां नरोत्तमः । प्रजग्वाल रणे भीमो विधूम इव पावकः ।
 न चेन पाण्डवेयानां केचिच्छेकुर्निरीक्षितुं । उत्तरं मार्गमास्थाय तपन्तमिव भास्करं ।
 ते पाण्डवेयाः समरे महेस्वासेन पीडिताः । बधायाम्यद्रवन्भीमं सञ्जयास्य महारथाः ।

५१०

संयुध्यमानो वज्रभिर्भीमः शान्तनवस्तथा । अवकीर्णो महाभेरुः शैलो मेघैरिवारुतः ।
 पुत्रस्तु तव गाङ्गेयं समन्तात्पथ्यवारयत् । महत्या मेमया साङ्गं ततो युद्धमवर्त्तत ।

इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि दुर्व्याधनभीमसंवादे दशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अर्जुनस्तु रणे राजन् दृष्ट्वा भीमस्य विक्रमं । शिखण्डिनमथोवाच समध्येहि पितामहं ।

न चापि भोस्तथा कार्या भीमादद्य कथञ्चन । अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैः पातयिष्ये रथोत्तमात् ।

५११

श्वमुक्तस्तु पाथेन शिखण्डो भरतर्षभ । अभ्यद्रवत गाङ्गेयं श्रुत्वा पार्थस्य भाषितं ।

धृष्टद्युम्नस्तथा राजन् सौभद्रस्य महारथः । हृष्टावाद्रवतो भीमं श्रुत्वा पार्थस्य भाषितं ।

विराटद्रुपदो वृद्धौ कुन्तिभोजस्य दंशितः । अभ्यद्रवत गाङ्गेयं पुत्रस्य तव पश्यतः ।

नकुलः सहदेवस्य धर्मराजस्य धीर्यवान् । तथेतराणि सैन्यानि सर्वोप्येव विश्राम्यते ।

प्रत्युद्युस्तावकाश्च समेतान् तान् महारथान् । यथाशक्ति यथोत्साहं तस्मै निगदतः शृणु ।

५१२

चित्रसेनो महाराज चेकितानं समभ्यधात् । भीमप्रेषु रणे यान्नं वृषं व्याघ्रप्रियं यथा ।

धृष्टद्युम्नं महाराज भीमान्निकमुपागतं । त्वरमाणं रणे यत्नं कृतवर्मा न्यवारयत् ।

भीमसेनं सुधंकुट्टं गाङ्गेयस्य बधेक्षिणं । त्वरमाणो महाराज सौमदर्शन्यवारयत् ।

तथैव नकुलं दूरं किरन्तं सायकान् वज्रान् । विकर्णो वारयामास इच्छन् भीमस्य जीविनं ।

सहदेवं तथा राजन् यान्नं भीमरथं प्रति । वारयामास संकुट्टः कपः प्रारुहतो युधि ।

५१३

राक्षसं क्रूरकर्माणं भैमसेनिं महाबलं । भीमस्य निधनं प्रेषुर्दुर्मुखोऽभ्यद्रवहृत् ।
 सात्विकं समरे यान्तं तव पुत्रो न्यवारयत् । अभिमन्युं महाराज यान्तं भीमरथं प्रति ।
 सुदक्षिणे महाराज काम्बाजः प्रत्यवारयत् । विराटद्रुपदो वृद्धौ समेतावरिर्दने ।
 अश्वत्थामा ततः क्रुद्धो वारयामास भारत । तथा पाण्डुसुतं ज्येष्ठं भीमस्य बधकाङ्क्षिणं ।
 भारद्वाजो रणे यमो धर्मपुत्रमवारयत् । अर्जुनं रभसं युद्धे पुरस्कृत्य शिखण्डिनं । ४११०
 भीमप्रेषुं महाराज भासयन्तं दिशो दृश । दुःशासनो महेश्वासो वारयामास संयुगे ।
 अन्ये च तावका योधाः पाण्डवानां महारथान् । भीमस्याभिमुखे यातान् वारयामासुराहवे ।
 धृष्टद्युम्नसु सैन्यानि प्राक्रोशंस्तु पुनःपुनः । अभ्यद्रवत संरञ्ज्यो भीममेकं महारथः ।
 एषोऽर्जुनो रणे भीमं प्रयाति कुरुनन्दन । अभ्यद्रवत माभेष्ट भीमो हि प्राप्यते न वः ।
 अर्जुनं समरे योद्धुं नेत्सहेतापि वासवः । किमु भीमो रणे वीरो गतधन्वोऽन्यजीवितः । ४१११
 इति सेनापतेः श्रुत्वा पाण्डवानां महारथाः । अभ्यद्रवन्तं संहृष्टा गाङ्गेयस्य रथम्प्रति ।
 आगच्छमानान् समरे बोर्येधान् प्रबलानिव । अवारयन्तं संहृष्टास्तावकाः पुरुषवर्षभाः ।
 दुःशासनो महाराज भयं त्यक्त्वा महारथः । भीमस्य जीविताकाङ्क्षो धनञ्जयमुपाद्रवत् ।
 तथैव पाण्डवाः शूरा गाङ्गेयस्य रथम्प्रति । अभ्यद्रवन्तं सङ्ग्रामे तव पुत्रान् महारथान् ।
 तत्राहुतमपश्याम चित्ररूपं विज्ञान्यते । दुःशासनरथं प्राप्य यत्पार्थो नाभ्यवर्त्तत । ४१२०
 यथा वारयते बेला जुभेतोयं महार्णवं । तथैव पाण्डवं क्रुद्धं तव पुत्रो न्यवारयत् ।
 उभौ तौ रथिनां श्रेष्ठौभौ भारत दुर्जयौ । उभौ चन्द्रार्कसदृशौ कान्था दोष्ट्या च भारत ।
 तथा तौ जातधरभावन्त्योऽन्यबधकाङ्क्षिणौ । समोयतुर्कषासङ्घो मयश्नौ यया पुरा ।
 दुःशासनो महाराज पाण्डवं विप्रिखैस्त्रिभिः । वासुदेवस्य विंशत्या ताडयामास संयुगे ।
 ततोऽर्जुनो जातमन्युर्वीर्येण वीक्ष्य पीडितं । दुःशासनं प्रतेनाजो नारायणो समर्पयत् । ४१२४
 ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे । दुःशासनस्ततः क्रुद्धः पार्थं विव्याध पञ्चभिः ।
 ललाटे भरतश्रेष्ठ शरैः सुनिशितैस्त्रिभिः । ललाटस्थैस्तैर्वाणैः शूशूभे पाण्डवो रणे ।
 यथा मेरुर्गङ्गाया शृङ्गैरत्यर्थमुच्छ्रितैः । सोऽतिविद्धो महेश्वासः पुनश्च तव धन्विना ।
 व्यराजत रणे पार्थं किंशुकः पुष्पवानिव । दुःशासनस्ततः क्रुद्धः पीडयामास पाण्डवः ।
 पर्वण्डोव सुसंक्रुद्धो राज्ञः पूर्णं निशाकरं । पीडयामास बलवता पुनस्तव विज्ञान्यते । ४१२८
 विव्याध समरे पार्थं कङ्कपचैः शिलाश्रितैः । तस्य पार्थो धनुस्त्रित्वा रथस्यास्य त्रिभिः शरैः ।
 अप्रैषीदितिष्ठान् घोरान् यमदण्डोपमान् बभूव । अप्राप्तानिव तान् बाणान् चिच्छेद तनयस्तव ।
 यतमानस्य पार्थस्य तदद्भुतमिवाभवत् । पार्थं सुनिशितैर्व्यापैरविथलनयस्तव ।
 ततः क्रुद्धो रणे पार्थः शरान् सन्धाय कार्मुके । प्रेषयामास समरे स्पर्धपुङ्गवान् शिलाश्रितान् ।
 न्यमज्जंस्ते महाराज तस्य काये मृतात्मनः । यथा हंसा महाराज तडानं प्राप्य भारत । ४१३४

पीडितस्यैव पुत्रस्य पाण्डवेन महात्मना । हिला पार्थ रणे तूष्णीं भीष्मस्य रथमाव्रजत् ।
अगाधे मञ्जतस्तस्य द्वीपे भीष्माऽभवत्तदा । प्रतिलभ्यततः संज्ञां पुत्रस्तव विश्राम्यते ।
अवारयन्ततः शूरो भूय एव पराक्रमी । शरैः सुनिश्चितैः पार्थ यथा वृत्तं पुरन्दरः ।
निर्विभेद महाकायो विव्यथे नैव चार्जुनः ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मबधपर्वणि अर्जुनदुःशासनसमागमे एकादशाधिकशतोऽध्यायः ॥ १११ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ सात्यकिं दंष्ट्रितं युद्धे भीष्मायाभ्युद्यतं रणे । आर्य्यशृङ्गिर्गन्धेष्वासो वारयामास संयुगे । ५१४०

माधवस्तु सुसंकुद्धो राक्षसं नवभिः शरैः । आजघान रणे राजन् प्रहसन्निव भारत ।
तथैव राक्षसा राजन् माधवं नवभिः शरैः । अर्द्धयामास राजेन्द्र संकुद्धः श्रिनिपुङ्गवं ।
शैनेयः शरसङ्घान् प्रेषयामास संयुगे । राक्षसाय सुसंकुद्धो माधवः परबीरहा ।
ततो रक्षो महाबाहुः सात्यकिं मत्स्यविक्रमं । विव्याध विशिखैस्तीक्ष्णैः सिंहनादं ननाद च ।

माधवस्तु रणे विद्धो राक्षमेन मृगं तदा । बौर्य्यमालम्ब्य तेजस्वी जहास च ननाद च । ५१४५
भगदत्तस्ततः क्रुद्धो माधवं निश्चितैः शरैः । ताडयामास समरे तोत्रैरिव महागजं ।
विहाय राक्षसं युद्धे शैनेयो रथिनाम्बरः । प्राग्ज्योतिषाय चिच्छेप शरान् मन्त्रतपर्वणः ।
ततः प्राग्ज्योतिषो राजा माधवस्य महद्भुजः । चिच्छेद शितधारेण भस्मेन कृतहस्तवत् ।

अथान्यद्भुजुरादाय वेगवत् परबीरहा । भगदत्तं रणे क्रुद्धं विव्याध निश्चितैः शरैः ।
सोऽतिविद्धो महेश्वासः स्रक्लो परिमंलिङ्गन् । शक्तिं कनकवैदूर्यामायसीं भृषितां दृढां । ५१५०
यमदण्डोपमां घोरान् चिच्छेप परमाहवो । तामापतन्तीं सहसा तस्य बाहुश्लेखितां ।
सात्यकिः समरे राजन् द्विधा चिच्छेद सायकैः । ततः पपात सहसा महोत्सव हतप्रभा ।

शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा पुत्रस्तव विश्राम्यते । महता रथवञ्चन वारयामास माधवं ।
तथा परिहृतं दृष्ट्वा वर्ष्णेयानां महारथं । दुर्योधनो मृगं क्रुद्धो भाट्टन् मर्मणुवाच ह ।
तथा कुर्वत कौरव्या यथा वः सात्यको युधि । न जीवन् प्रति निधेति महतोऽस्मात् रथमजात् । ५१५५
तस्मिन् हते हतं मन्ये पाण्डवानां महद्बलं । तथेति च वचस्तस्य परिमृग्य महारथाः ।

शैनेयं योधयामासुर्भीष्मस्य प्रमुखे तदा । अभिमन्युं तदायाम् भीष्मस्याभ्युद्यतं रणे ।
कामोजराजो बलवान् वारयामास संयुगे । आर्जुनिर्नृपतिं विद्धा शरैः सन्नतपर्वभिः ।
पुनरेव चतुःषष्ठा राजन् विव्याध तं नृपं । सुदर्चिणस्तु समरे पुनर्विव्याध पञ्चभिः ।
सारथिश्चास्य नवभिरिच्छन् भीष्मस्य जीवितं । तद्युद्धमासीत् सुमहत्तयोस्तव समागमे । ५१६०

यदभ्यधावक्राज्जेयं शिखण्डो श्चक्रवर्णः । विराटद्रुपदो वृद्धो वारयन्तो महाचर्म ।
भीष्मस्य युधि संरम्भावाद्रवन्तो महारथौ । अश्वत्थामा रणे क्रुद्धः सुमिथाद्रथसत्तमः ।
ततः प्रवृत्ते युद्धं तथोस्तस्य च भारत । विराटो दशभिर्भस्मैराजघान परन्तप ।
पतमानं महेश्वामं त्रैणिमाहवशोमिनं । द्रुपदस्य चिभिर्व्याधैर्विव्याध निश्चितैस्तदा ।

गुरुपुत्र समामाद्य प्रहरन्तो महाबलौ । अश्वत्थामा ततस्तौ तु विव्याध वज्रभिः शरैः ।
 विराटदुपदै बोरौ भीमं प्रति समुद्यतौ । तत्राहुतमपश्याम हृद्धयोस्तरितं महत् ।
 यद्वैष्णिसायकान् घोरान् प्रत्यभारयता युधि । सहदेवं तथायान्नंरुपः शरद्वतोऽभ्यधात् ।
 यथा नागो वने नागं भेत्ता मत्तमुपाव्रवत् । रुपस्य समरे शूरो माद्रीपुत्रं महारथं ।
 आजघान शरैस्तुल्यं सप्तत्या ह्यक्षभूषणैः । तस्य माद्रीसुतस्यापि द्विधा चिच्छेद सायकैः ।
 अथैनं क्षिप्रधन्वानं विव्याध नवभिः शरैः । सोऽन्यत्कार्मुकमादाय समरे भारवाधनं ।
 माद्रीपुत्रं सुसंक्षेपे दशभिर्निशितैः शरैः । आजघानोरसि क्रुद्ध दृष्ट्वा भीमस्य जीवितं ।
 तथैव पाण्डवो राजन् शरैर्दत्तममर्षणं । आजघानोरसि क्रुद्धो भीमस्य बधकाङ्क्षया ।
 ततो युद्धं समभवत् घोररूपं भयावहं । नकुलन्तु रणे क्रुद्धो विकर्णः श्रुतापनः ।
 विव्याध सायकैः पञ्चा रक्षन् भीमं पितामहं । नकुलोऽपि श्वं विद्धुस्तव पुत्रेण धीमता ।
 विकर्णं सप्तसप्तत्या निर्विभेदं शिलीमुखैः । तत्र तौ नरशार्ङ्गेनौ भीमचेतोः परमयो ।
 अन्योऽयं जघ्रतुर्वरौ गोष्ठे गोष्ठ्यभावि । घटोत्कचं रणयानं निघ्नन्तं तव वाहिनीं ।
 दुर्मुखः समरे प्राधात् भीमहेतोः पराक्रमो । हैडिम्बस्तु रणे राजन् दुर्मुखं श्रुतापनं ।
 आजघानोरसि क्रुद्धः शरेणानतपर्वणा । भीमसेनसुतस्यापि दुर्मुखः सुमुखैः शरैः ।
 पञ्चा बोरौ नदन् क्षेपे विव्याध रणमूर्धनि । धृष्टद्युम्नं तथायानं भीमस्य बधकाङ्क्षिणं ।
 हार्दिको वारयामास रथश्रेष्ठं महारथः । हार्दिकं पार्श्वतस्यापि विद्धा पञ्चभिरायुधैः ।
 पुनः पञ्चाशता तूर्णमाजघान सनान्तरे । तथैव पार्श्वतो राजन् हार्दिकं नवभिः शरैः ।
 विव्याध निशितैर्द्विभिः कङ्कपचपरिच्छेदः । तयोः समभवद्युद्धं भीमहेतोर्महारथे ।
 अन्योऽन्यातिशयैर्युक्तं यथा वृत्रमहेन्द्रयोः । भीमसेनमथायानं भीमं प्रति महाबलं ।
 भृग्विश्रवास्त्रियान्मूर्ध्नि तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् । सोमदत्तिरथो भीममाजघान सनान्तरे ।
 नाराचेन सुतोऽस्त्रेण ह्यक्षपुङ्गवं संयुगे । उरःस्थेन बभौ तेन भीमसेनः प्रतापवान् ।
 स्कन्दशल्वा यथा क्रौञ्चः पुरा नृपतिपक्ष्म । तौ शरान् सूर्यवह्नाशान् कर्मांरपरिमाञ्जितान् ।
 अन्योऽन्यस्य रणे क्रुद्धो विधिपाते नरवंभौ । भोमो भीमवधाकाङ्क्षा सोमदत्तिं महारथं ।
 तथा भीमजये गृध्रः सोमदत्तिस्तु पाण्डवं । कृतप्रतिहते यत्तौ बोधयामासद्वारणे ।
 युधिष्ठिरन्तु कैान्तेयं महत्या सेनया हृतं । भीष्माभिमुखमायानं भारद्वाजो न्यवारयत् ।
 द्रोणस्य रथनिर्घोषं पञ्चन्यनिनदोपमं । श्रुत्वा प्रभद्रका राजन् समकम्पन्त मारिष ।
 सा सेना महती राजन् पाण्डुपुत्रस्य संयुगे । द्रोणेन द्राविता यत्ता न चक्षाल पदात् पदं ।
 चेकितानं रणे यत्तौ भीमं प्रति जनेश्वर । चित्रसेनस्तव सुतः क्रुद्धरूपमवारयत् ।
 भीमचेतोः पराक्रान्तश्चिचहस्तो महारथः । चेकितानं परं शल्वा बोधयामास भारत ।
 तथैव चेकितानोऽपि चित्रसेनमबोधयत् । तद्युद्धमासीत् समहत् तयोस्तत्र समागमे ।

४१९

४१००

४१०४

४१०५

४१०६

४१०७

अर्जुनो वार्यमाणस्तु बभ्रुशस्तत्र भारत । निमुखीकृत्य पुत्रं ते सेनां तव ममई ह ।
 दुःशसनोऽपि परया शक्त्या पार्थमवारयत् । कथं भीमं न नो हन्यादिति निश्चित्य भारत ।
 सा बध्यमानां समरे पुत्रस्य तव वाहिनी । लोद्यते रथिभिः श्रेष्ठैस्तत्र तत्रैव भारत ।
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मबधपर्वणि द्वादशविंशतितमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ अथ वीरो महेष्वासो मत्तवारणविक्रमः । समादाय महत्पापं मत्तवारणवारणं ।
 विधुन्वानो नरश्रेष्ठो द्वावथाणो वरुंथिनो । धृतनां पाण्डवेयानां गाह्मणो महाबलः ।
 निमित्तानि निमित्तज्ञः सर्वतो वोक्ष्य वीर्यवान् । प्रतपन्तमनोकानि द्रोणः पुत्रमभाषत ।
 अयं म दिवसस्तान् यच्च पार्थो महाबलः । जिघांसुः समरे भीमं परं यत्रं करिष्यति ।
 उत्पतन्ति हि मे वाणा धनुः प्रसङ्गुरतीव च । योगप्रस्ताणि च्छिन्दन्ति क्रूरं मे वर्त्तते मतिः ।
 दिक्क्षान्तानि घोरानि व्याहरन्ति मृगदिजाः । नीचैर्गन्धाणि लीयन्ते भारतानां चमूं प्रति ।
 नष्टप्रभ इवादित्यः सर्वतो लोहिता दिशः । रसते व्यथते भूमिः कम्पतीव च सर्वशः ।
 कङ्कटभ्रा बलाकाश्च व्याहरन्ति मुहुर्मुहुः । शिवाश्चैवाशिवा घोरा वेदयन्त्यो महद्भयं ।
 पपात महती चेत्का मध्येनादित्यमण्डलात् । सकबन्धस्य परिघो भानुमावृत्य तिष्ठति ।
 परिवेशस्तथा घोरश्चन्द्रभास्करयोरभूत् । वेदयानो भयं घोरं राक्ष्सां देहावकर्त्तनं ।
 देवतायतनस्यास्य कौरवेन्द्रस्य देवताः । कम्पन्ते च हसन्ते च नृत्यन्ति च रुदन्ति च ।
 अपसव्यं राक्षस्यकुरललक्ष्यं दिवाकरं । अवाक्शिरास्य भगवानुपातिष्ठत चक्ष्माः ।
 वर्षूषि च नरेन्द्राणां विगताभानि लक्षये । धार्तराष्ट्रस्य सैन्येन न च भ्राजन्ति दंष्टिताः ।
 सेनयोर्हभयोश्चैव समन्तात् श्रूयते महान् । पाञ्चजन्यस्य निर्घोषो गाण्डीवस्य च निःस्वनः ।
 ध्रुवमास्थाय बीभत्सुरुक्तमास्त्राणि संयुगे । अपास्यान्यान् रणे योधाभ्यस्यति पितामहं ।
 चक्ष्यन्ति रोमकूपानि क्षीदन्तीव च मे मनः । चिन्तयित्वा महाबाहो भीष्माङ्गुनसमागमं ।
 तस्मै ह निकृतिप्रज्ञं पाश्चात्थं पापचेतसं । पुरस्कृत्य रणे पार्थो भीष्मस्यायोधनं गतः ।
 अग्रवीच पुरा भीषो नाहं हन्यां शिखण्डिनं । स्त्री स्त्रियो विहिता धात्रा दैवाश्च स पुनः पुमान् ।
 अमङ्गल्यध्वजस्यैव याज्ञसेनिर्महाबलः । न चामाङ्गलिके तस्मिन् प्रहरेदापगासुतः ।
 इतद्विचिन्तयानस्य मनः क्षीदति मे भ्रमं । अभ्युद्यतो रणे क्रुद्धः कुरुद्वैतमुपाद्रवत् ।
 युधिष्ठिरस्य च क्रोधो भीष्मस्याङ्गुनसङ्गतः । मम चात्र समारम्भः प्रजानामाश्रवं भुवं ।
 मनस्वी बलवाङ्मूरः क्षतास्त्रो लघुविक्रमः । दूरपाती दृढेषुस्य निमित्तज्ञश्च पाण्डवः ।
 अजेयः समरे चापि देवैरपि सवासवैः । बलवान् बुद्धिमान्श्चैव जितक्लेशो युधामन्युः वरः ।
 विजयी च रणे नित्यं भैरवास्तस्य पाण्डवः । तस्य मार्गं परिहरन् द्रुपदं गच्छ यतव्रत ।
 पश्याद्यैतन्महाघोरे संयुगे वैश्वसं महत् । हेमचिचाणि शूराणां महन्ति च शूभानि च ।
 क्वचानि विदीर्यन्ते शरैः सन्नतपर्वभिः । ह्रिद्यन्ते च ध्वजायाणि तामराश्च धनूषि च ।

५१२५

५१००

५१०५

५११०

५११५

५१२०

प्रासास्य विमलास्तीक्ष्णाः शस्त्रस्य कनकोज्ज्वलाः । वैजयन्तस्य नागानां संक्रुद्धेन किरीटिना ।

नायं संरक्षितुं कालः प्राणान्पुच्छोपजीविभिः । याहि खर्गं पुरस्कृत्य यशसे विजयाय च ।

४२२५

रथनागहयावर्त्ता महाघोरां सुदुर्गमां । रथेन सङ्ग्रामनदीं तरयेष्वपि ध्वजः ।

ब्रह्मण्यता दमो दानं तपस्य चरितं महत् । इहैव दृश्यते रात्रि भ्राता यस्य धनञ्जयः ।

भीमसेनस्य बलवान् माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । वासुदेवस्य वर्षेण्यो यस्य नाथो व्यवस्थितः ।

तस्यैव मन्युप्रभवो धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः । तपोदग्धश्चरोरस्य कोपो दहति भारती ।

एष संदृश्यते पौर्यो वासुदेवव्यपाश्रयः । वारयन् सर्वमैन्यानि धार्तराष्ट्राणि सर्वशः ।

४२२६

एतदालोक्यते सैन्यं लोभ्यमार्णं किरीटिना । महोर्मिगदं सुमहत्तिमिनक्रममाकुलं ।

हाहाकिलकिलाशब्दाः श्रूयन्ते च चमूमुखे । याहि पाञ्चालदायादमहं यास्ये युधिष्ठिरं ।

दुर्गमं क्षान्तरं राज्ञो व्यूहस्यामिततेजसः । सगुदन्तुलिप्रतिमं सर्वतेऽतिरथैः स्थितैः ।

सात्यकिश्चाभिमन्युश्च धृष्टद्युम्नश्चकोदरैः । पर्यरक्षन् राजानं यमो च मनुजेश्वरः ।

उपेन्द्रसदृशः श्यामो महाशाल इवोद्गतः । एष गच्छत्यनोकाये दितिश्च इव फाल्गुनः ।

४२२७

उत्तमास्त्राणि चाधस्तं गृहीत्वा च महद्बलम् । पार्श्वेन याहि राजानं युध्यस्व च हुकोदरं ।

को हि नेच्छेत् प्रियं पुत्रं जीवन्तं शश्वतीः समाः । चक्षधर्मन्तु संप्रेत्य ततस्त्वं नियुज्यसे ।

एष चाति रणे भोक्ता दहते वै महाचमूं । युद्धेषु सदृशस्तात यमस्य वरुणस्य च ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मबधपर्वणि द्रोणाश्रत्यामसंवादे चयोदशधिकशतोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य द्रोणस्य च महात्मनः । भगदत्तः रूपः शन्यः कृतवर्मा तथैव च ।

विन्दानुविन्दावावन्तौ सैन्यवश्च जयद्रथः । चित्रसेनो विकर्णश्च तथा दुर्मर्षणादयः ।

४२२८

दृष्टंते तावका योधा भीमसेनमयोधयन् । महत्या सेनया युक्ता नानादेशसमुत्थया ।

भीमस्य समरे राजन् प्रार्थयाना महद्यशः । शन्यस्तु नवभिर्बाणैर्भीमसेनमताडयत् ।

कृतवर्मा चिभिर्बाणैः रूपस्य नवभिः शरैः । चित्रसेनो विकर्णश्च भगदत्तश्च मारिषः ।

दशभिर्दशभिर्बाणैर्भीमसेनमताडयत् । सैन्यवश्च चिभिर्बाणैर्भीमसेनमताडयत् ।

विन्दानुविन्दावावन्तौ पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः । दुर्मर्षणश्च विंशत्या पाण्डवं निशिनैः शरैः ।

४२२९

मे तान् सर्वान् महाराज राजमानान् पृथक् पृथक् । प्रवरान् सर्वलोकस्य धार्तराष्ट्रान् महारथान् ।

जघान समरे वीरः पाण्डवः परवीरहा । सप्तभिः शस्त्रमाविध्यत् कृतवर्माणमष्टभिः ।

रूपस्य सशरं चापं मध्ये चिक्षेद भारत । अथैनं स्त्रिंशधन्वानं पुनर्विधाय सप्तभिः ।

विन्दानुविन्दैश्च तथा चिभिस्त्रिभिरताडयत् । दुर्मर्षणश्च विंशत्या चित्रसेनश्च पञ्चभिः ।

विकर्ण दशभिर्बाणैः पञ्चभिश्च जयद्रथं । विद्धा भीमोऽनदृष्टः सैन्यवश्च पुनस्त्रिभिः ।

४२३०

अथान्यद्गुनरादाय ग्रेतमो रथिना वरः । भीमं विधाय संरन्ध्रे दशभिर्निर्मितैः शरैः ।

स विद्धा दशभिर्बाणैर्लोचैरिव त्रिहादिपः । ततः क्रुद्धो महाराज भीमसेनः प्रतापवान् ।

गौतमं ताडयामास शरैर्बहुभिराहवे । सैन्यवस्य तथाऽश्वस्य सारथिश्च त्रिभिः शरैः ।
 प्राहिणोऽनृत्यलोकाय कालाम्लकसमद्युतिः । हताश्वान्तरथान्पूर्णमवभृत्य महारथः ।
 शरांश्चिच्छेप निशितां भीमसेनस्य संयुगे । तस्य भीमो धनुर्मध्ये दाभ्यां चिच्छेद मारिष । ४९४
 भल्लाभ्यां भरतश्रेष्ठ सैन्यवस्य महात्मनः । स च्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
 चित्रसेनरथं राजन्नाहरोह त्वरान्वितः । अत्यद्भुतं रणे कर्ष्य कृतवांस्तत्र पाण्डवः ।
 महारथान् शरैर्विद्धा वारयित्वा च मारिष । विरथं सैन्यं चक्रे सर्वलोकस्य पश्यतः ।
 तदा न मन्द्रेषे शन्या भीमसेनस्य विक्रमं । स सन्ध्याय शरांस्तोत्क्षेपान् कर्षारपरिमाञ्जितान् ।
 भीमं विव्याध समरे तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् । ह्यपस्य कृतवर्षा च भगदन्तस्य वीर्यवान् । ४९५
 विन्दान् विन्दावावन्तौ चित्रसेनस्य संयुगे । दुर्मर्षेण विकर्णस्य सिन्धुराजस्य वीर्यवान् ।
 भीमं ते विव्यधुस्तूर्णं शन्यहेतोररिन्दमाः । स च तान् प्रतिक्रियाध पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ।
 शन्यं विव्याध सप्तत्या पुनश्च दशभिः शरैः । तं शन्यो नवभिर्भित्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ।
 सारथिश्चास्य भलेन गाढं विव्याध मर्मणि । विशेषं प्रेक्ष्य निर्भिन्नं भीमसेनः प्रतापवान् ।
 मद्रराजं त्रिभिर्वर्णैर्बहोदरसि चार्पयत् । तथेतस्मिन् महेश्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वागैः । ४९६
 ताडयामास समरे सिंहवद्विननाद च । ते हि यत्ता महेश्वासाः पाण्डवं युद्धकोविदं ।
 त्रिभिस्त्रिभिरकुण्ठापैर्भृशं मर्मस्त्रताडयन् । सोऽतिविद्धो महेश्वासो भीमसेनो न विव्यधे ।
 पर्वतो वारिधाराभिर्वर्षमाणैरिवान्मुदैः । स तु कोधसमाविष्टः पाण्डवानां महारथः ।
 मद्रेश्वरं त्रिभिर्वर्णैर्भृशं विद्धा महायशः । प्राग्व्योतिषं शतेराजौ राजन् विव्याध सायकैः । ४९७
 ह्यपस्य बद्धभिर्वर्णैर्भृशं विद्धा महायशः । ततस्तु सशरं चापं सालतस्य महात्मनः ।
 क्षुरप्रेण सुतोत्क्षेपेन चिच्छेद कृतवर्षवत् । तथाऽन्यद्भुतुरादाय कृतवर्षा वृकोदरं ।
 आजघान भ्रुवोर्मध्ये नाराचेन परन्तपः । भीमस्तु समरे विद्धा शन्यं नवभिरायसैः ।
 भगदन्तं त्रिभिश्चैव कृतवर्षाणमष्टभिः । दाभ्यां दाभ्यान्तु विव्याध गौतमप्रभृतीन् रथान् ।
 तेषु तं समरे राजन् विव्यधुर्निशितैः शरैः । स तथा पीडयमानोऽपि सर्वशस्त्रैर्माहारथैः ।
 मत्वा ह्येव तान् तुत्यान् विचचार गतव्यथः । ते चापि रथिनां श्रेष्ठा भीमाय निशितान् शरान् । ४९८
 प्रेषयामासुरव्यथाः शतशोऽथ सहस्रशः । तस्य शक्तिं महाविगां भगदन्तो महाबलः ।
 चिच्छेप समरे वीरः स्वर्णदण्डां महात्मनः । तोमरं सैन्यवो राजा पट्टिशश्च महाभुजः ।
 शतघ्नोऽप्य ह्यपो राजन् शरं शन्यस्य संयुगे । अथेतरे महेश्वासाः पञ्च पञ्च शिलीमुखान् ।
 भीमसेनं समुद्दिश्य प्रेषयामासुरोजषा । तोमरश्च द्विधा चक्रे क्षुरप्रेणानिलात्मजः ।
 पट्टिशश्च त्रिभिर्वर्णैश्चिच्छेद तिलकाण्डवत् । स हि भेद शतघ्नोऽप्य नवभिः कङ्कपैर्विभिः । ४९९
 भीमसेनो रणस्त्राघी चिधैकैकं समाच्छिनत् । तांश्च सर्वान् महेश्वासान् त्रिभिस्त्रिभिरताडयत् ।
 ततो धनञ्जयस्तत्र वर्त्तमाने महारणे । आजगाम रथेनाजौ भीमं दृष्ट्वा महारथं ।

निम्नं समरे शत्रून् योधमानश्च सायकैः । तौ तु तत्र महात्मानौ समेतौ वीक्ष्य पाण्डवौ ।
 न शंसुर्जयं तत्र तावकाः पुरुषभाः । अथाज्जुनो रणे भीमं योधयन्तं महारथात् ।
 भीमस्य निधनाकाङ्क्षी पुरस्कृत्य शिखण्डिनं । आसवाद रणे वीरांस्तावकान् दश भारतं । ५१८५
 ये स भीमं रणे राजन् योधयन्तो व्यवस्थिताः । वीभत्सुस्तान् तथाऽविवक्ष्य भीमस्य प्रियकाम्यया ।
 ततो दुर्योधनो राजा सुशर्माणमवेदयत् । अर्जुनस्य बधार्थाय भीमसेनस्य चोभयोः ।
 सुशर्माणं गच्छ शीघ्रं त्वं बलौघैः परिवारितः । अहि पाण्डुसुतावेतौ धनञ्जयद्वयोदरौ ।
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य त्रैगर्तः प्रस्रवाधिपः । अभिद्रुत्य रणे भीममर्जुनस्यैव धम्पिनौ ।
 रथैरेकसाहस्रैः समन्तात् पर्यवारयत् । ततः प्रवृत्ते युद्धमर्जुनस्य परैः सह । ५१८६
 इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमबधपर्वणि भीमसेनपराक्रमे चतुर्दशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११४ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ अर्जुनस्तु रणे शन्यं यतमानं महारथं । ह्लादयामास समरे शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 सुशर्माणं कृपस्यैव त्रिभिस्त्रिभिरविविधतः । प्राग्ज्योतिषस्य समरे सैन्यवक्ष्य जयद्वयं ।
 चित्रसेनं त्रिकर्णश्च कृतवर्माणमेव च । दुर्भर्षणश्च राजेन्द्र ह्यावन्धौ च महारथौ ।
 एकैकं त्रिभिरानर्क्षत् कङ्कवर्षिणवाजितैः । शरैरतिरथो युद्धे षोडशयन् वाहिनीं तव ।
 जयद्वयो रणे पार्थं विद्धा भारत सायकैः । भीमं विव्याध तरुणा विवसेनरथे स्थितः । ५१८७
 शन्यश्च समरे जिष्णुं कृपस्य रथिनो वरः । विवधाते महाराज बद्धधा मर्मभेदिभिः ।
 चित्रसेनादयस्यैव पुत्रास्तव विश्राप्यते । पञ्चभिः पञ्चभिस्त्रुणैः संयुगे निश्चितैः शरैः ।
 आजगुरर्जुनं सङ्को भीमसेनश्च मारिष । तौ तत्र रथिनो श्रेष्ठौ कौन्तेयौ भरतर्षभौ ।
 अपीडयेतां समरे त्रिगन्तानां महाबलं । सुशर्माऽपि रणे पार्थं शरैर्नवभिराशुगैः ।
 ननाद बलवन्नादं चासयानो महद्बलं । अन्ये च रथिनः शूरा भीमसेनधनञ्जयौ । ५१८८
 विव्यधुर्निश्चितैर्व्यापैरुक्तापुङ्गवैरजिह्मगैः । तेषाञ्च रथिनां मध्ये कौन्तेयो भरतर्षभौ ।
 क्रीडमानौ रथोदारौ चित्ररूपौ व्यदृश्यतां । आभिषेसू गवां मध्ये सिंहाविव मदोत्कटौ ।
 ह्रित्वा धनूषि शूराणां शरैश्च बद्धधौ रणे । पातयामासतुर्धरौ शिरांसि शतशो नृणां ।
 हताश्च बहवो भग्ना हयाश्च शतशो हताः । गजाश्च सगजारोहाः पेतुर्ह्यथ महाहवे ।
 रथिनः सादिनस्यैव तत्र तत्र निषूदिताः । दृश्यन्ते बहवो राजन् वेपमानाः समन्ततः । ५१८९
 हतैर्गर्जैः पदात्थोर्ध्वैर्वाजिभिश्च निषूदितैः । रथैश्च बद्धधा भग्नेः समाक्षीर्यत मेदिनी ।
 तत्राद्भुतमपश्याम रणे पार्थस्य विक्रमं । शरैः संवार्थं तान् वीरान् स जघान महाबलः ।
 पुत्रस्तु तत्र तं दृष्ट्वा भीमार्जुनपराक्रमं । गात्रेयस्य रथाभ्यासमुपजग्मे महाबलः ।
 कृपस्य कृतवर्मा च सैन्यवक्ष्य जयद्वयः । विन्दागुविन्दावावन्धौ नाजङ्गः संयुगं तदा ।
 ततो भीमो महेष्वासः फाल्गुनश्च महारथः । कौरवाणां शमूं चौरां भृशं दुद्रवद्वरणे । ५१९०
 ततो वर्षिणवाजानामयुतान्यर्जुदाणि च । धनञ्जयरथे तथैव पातयन्ति स भूमिपाः ।

ततस्तान् शरजालेन सन्निवार्य महारथान् । पार्थः समन्तात् समरे प्रेषयामास मृत्यवे ।
 शस्त्रस्तु समरे जिष्णुं कीडन्निव महारथः । आश्वानोरसि क्रुद्धो भक्षैः सम्रतपर्वभिः ।
 तस्य पार्था धनुस्त्रित्वा हस्तावापञ्च पञ्चभिः । अथैनं सायकैस्तीक्ष्णैश्च विव्याध मर्क्षणि ।
 अथान्यद्गुनुरादाय समरे भारसाधनं । मद्रेश्वरो रणे जिष्णुं ताडयामास रोषितः ।
 चिभिः शरैर्महाराज वासुदेवश्च पञ्चभिः । भीमसेनश्च नवभिर्बाह्वैरसि चार्पयत् ।
 ततो द्रोणो महाराज मागधश्च महारथः । दुर्योधनसमादिष्टौ तं देशमुपजग्मतुः ।
 यत्र पार्थो महाराज भीमसेनश्च पाण्डवः । कौरव्यस्य महामिनो जघ्नतुः सुमहारथौ ।
 जघत्सेनस्तु समरे भीमं भीमायुधं युधि । विव्याध निशितैर्वाणैरष्टभिर्भरतर्षभ ।
 तं भीमो दशभिर्विद्धा पुनर्विव्याध पञ्चभिः । सारथिश्चास्य भक्षेन रथनोडादपातयत् ।
 उद्भ्रान्तैस्तुरगैः सोऽथ द्रवमाणैः समन्ततः । मागधोऽपस्ततो राजा सर्वसैन्यस्य पश्यतः ।
 द्रोणश्च विवरं दृष्ट्वा भीमसेनं शिलीमुखैः । विव्याध वाणैर्निशितैरष्टभिर्भरतर्षभ ।
 तं भीमः समरस्त्राघो गुहं पितृसमं रणे । विव्याध पञ्चभिर्भक्षैस्तथा पश्या च भारत ।
 अर्जुनस्तु सुशर्माणं विद्धा बद्धभिरायुधैः । व्यधमत्तस्य तत्क्षेपं महाभाणि यथाऽनिलः ।
 ततो भीमश्च राजा च कौशल्यश्च वृहद्वलः । समवर्त्तन्त संक्रुद्धा भीमसेनधनञ्जयो ।
 तथैव पाण्डवाः द्रूराष्ट्रयुधश्च पार्षतः । अभ्यद्रवन् रणे भीमं व्यादितास्त्विवान्तकं ।
 शिखण्डो तु समासाद्य भारतानां पितामहं । अभ्यद्रवत संहृष्टो भयं त्यक्त्वा महारथात् ।
 युधिष्ठिरमुखाः पार्थाः पुरस्कृत्य शिखण्डिनं । अशोधयन् रणे भीमं सहिताः सर्वसृष्टयैः ।
 तथैव तावकाः सर्वे पुरस्कृत्य यतव्रतं । शिखण्डिप्रमुखान् पार्थान् योधयन्ति स्म संयुगे ।
 ततः प्रवृष्टे दुर्द्धं कौरवाणां भयावहं । तत्र पाण्डु उतैः सार्द्धं भीमश्च विजयं प्रति ।
 तावकानां जये भीमो खल्व आसीद्विशम्भते । तत्र हि द्यूतमासक्तं विजयायेतराथ च ।
 धृष्टद्युम्नस्तु राजेन्द्र सर्वसैन्यान्यचोदयत् । अभिद्रवत गात्रेयं मामैष्ट रथसत्तमाः ।
 सेनापतिवचः श्रुत्वा पाण्डवानां वरूथिनी । भीमं समभ्ययात्तूर्णं प्राणास्त्यक्त्वा महाहवे ।
 भीमोऽपि रथिनां श्रेष्ठः प्रतिजग्राह तं चभू । आपतन्तो महाराज वेत्तामिव महोदधिः ।
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मपर्वपर्वणि भीमार्जुनपराक्रमे पञ्चदशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११५ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं ज्ञान्तमवो भीमो दशमेऽहनि सञ्जय । अयुध्यत महावीर्यः पाण्डवैः सह सृष्टयैः ।
 कुरवश्च कथं युद्धे पाण्डवान् प्रत्यवारयन् । आचक्ष मे महायुद्धं भीमस्त्राहवशोभिनः ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ कुरवः पाण्डवैः सार्द्धं यदयुध्यन्त भारत । यथा च तदभूयुद्धं तत्ते वक्ष्यामि साम्प्रतं ।
 गमिताः परलोकाथ परमास्त्रैः किरोटिनः । अहन्त हनि संक्रुद्धास्त्रावुकानां महारथाः ।
 यथाप्रतिघ्नं कौरव्यः स चापि समितिश्रयः । पार्थानामकरोद्भोगः सततं समितिवधं ।
 कुहभिः सहितं भीमं युध्यमानं परन्तप । अर्जुनश्च सपाशान् संश्रये विजयेऽभेवत् ।

दशमेऽहनि तस्मिंस्तु भीष्माङ्गुनसमागमे । प्रावर्तत महारौद्रः सततं समितिचयः ।
 तस्मिन्नयुतशो राजन् भूयश्च परन्तप । भीष्मः शान्तनवो योधान् जघान परमास्तवित् ।
 येषामज्ञातकल्पाणि नामगोत्राणि भारत । ते हतास्तव भीष्मेण शूराः सर्वेऽनिवर्त्तिनः ।
 दशाहानि तत्तत्सप्ता भीष्मः पाण्डववाहिनीं । निरविद्यत धर्मात्मा जीवितेन परन्तप ।
 स त्विदं बधमन्विच्छन्नात्मनोऽभिमुखो रणे । न हन्या मानवश्रेष्ठान् सङ्ग्रामे सुबह्वनपि ।
 चिन्तयित्वा महाबाहुः पिता देवव्रतस्तव । अभ्यासस्य महाराज पाण्डवं वाक्यमब्रवीत् ।
 युधिष्ठिर महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविभारद । शृणुष्व वचनं तात धर्म्यं स्वर्ग्यञ्च जल्पतः ।
 निर्वृत्तोऽस्मि श्वश्रुं तात देहेनानेन भारत । व्रतस्य मे गतः कालः सुबह्वन् प्राणिनो रणे ।
 तस्मात्पार्थ पुरोधाय पाञ्चालान् सञ्जयांस्तथा । मद्बधे क्रियतां यत्नो मम चेदिच्छसि प्रियं ।
 तस्य तन्मतमाज्ञाय पाण्डवः सत्यदर्शनः । भीष्मं प्रति ययौ राजा सङ्ग्रामे सह सञ्जयैः ।
 धृष्टद्युम्नस्ततो राजन् पाण्डवस्य युधिष्ठिरः । श्रुत्वा भीष्मस्तं वाचं चेदयामासतुर्व्वलं ।
 अभिद्रवध्वं युधध्वं भीष्मं जयत संयुगे । रक्षिताः सत्यमन्येन जिष्णुनः रिपुजिष्णुना ।
 अयश्चापि महेष्वासः पार्थतो वाहिनोपतिः । भीमसेनस्य समरे पालयिष्यति वो भुवं ।
 मा वो भीष्माङ्गयं किञ्चिदस्त्वय युधि सञ्जयाः । भुवं भीष्मं विजेष्याम पुरस्कृत्य शिखण्डिनं ।
 ते तथा समयं कृत्वा दशमेऽहनि पाण्डवाः । ब्रह्मलोकपरा भूत्वा सञ्जग्मुः कोधमूर्च्छिताः ।
 शिखण्डिनं पुरस्कृत्य पाण्डवस्य धनञ्जयं । भीष्मस्य पातने यत्नं परमं ते समास्थिताः ।
 ततस्तव सुतादिष्टा नानाजनपदेश्वराः । द्रोणेन सह पुत्रेण सहसेना महाबलाः ।
 दुःशासनस्य बलवान् सह सर्वैः सहोदरैः । भीष्मं समरमध्यस्थं पालयाञ्चक्रे तदा ।
 ततस्तु तावकाः शूराः पुरस्कृत्य महाव्रतं । शिखण्डिप्रमुखान् पार्थान् योधयन्ति स्म संयुगे ।
 चेदिभिल्लु सपाञ्चालैः सहितो वानरध्वजः । ययौ शान्तनवं भीष्मं पुरस्कृत्य शिखण्डिनं ।
 द्रोणपुत्रं शिनेर्नम्रा धृष्टकेतुस्तु पौरवं । युधामन्युः सहामात्यं दुर्व्विधनमयोधयत् ।
 विराटस्तु सहानीकः सहसेनं जयद्रथं । वृद्धचक्रस्य दाय्यादमाससाद परन्तप ।
 मद्रराजं महेष्वासं सहसेन्यं युधिष्ठिरः । भीमसेनोऽभिगुप्तस्तु नागानीकमुपाद्रवत् ।
 अग्रधृष्यमसम्बाधं सर्वशस्त्रभूतान्वरं । द्रौणिं प्रति ययौ मत्तः पाञ्चाल्यः सह भोदरैः ।
 कर्णिकारध्वजश्चैव सिंहकेतुमरिन्दम । प्रत्युज्जगाम भीमदं राजपुत्रो वृहद्वलः ।
 शिखण्डिनश्च पुत्रास्ते पाण्डवस्य धनञ्जयं । राजभिः समरे पार्थमभिपेतुर्जिघांसवः ।
 तस्मिन्नतिमहाभोमे सेनयोर्व्वै पराक्रमे । सम्प्रधावत्सुनीकेषु मेदिनी समकल्पत ।
 तान्यनीकान्यनोकेषु समसञ्जन्त भारत । तावकानां परेषाञ्च दृष्ट्वा शान्तनवं रणे ।
 ततस्तेषां प्रतप्तानामन्योन्यमभिधावतां । प्रादुरासीन्महाशब्दो दिक्षु सर्व्वासु भारत ।
 शङ्खदुन्दुभिघोषैश्च वारणानाञ्च दंष्ट्रितैः । सिंहनादैश्च सेन्यानां दारुणः समपद्यत ।

४२४५

४२४०

४२४५

४२५०

४२५५

४२६०

सा च सर्वनरेन्द्राणां चन्द्रार्कमदृशी प्रभा । बोरार्जदकिरोटेषु निष्प्रभा समपद्यत ।
 रजो मेघास्य संजग्मुः शस्त्रविद्युद्भिर्गृह्यताः । धनुषाश्चापि निर्घोषा दारुणः समपद्यत ।
 वाणशङ्खप्रणादास्य भेरीणाञ्च महास्वनाः । रथघोषस्य संजग्मे भेनयोऽहमथोरपि ।
 पाशशस्त्रपृष्ठसङ्घैश्च वाणघैश्च समाकुलं । निःप्रकाशमिवाकाशं मेनयोः समपद्यत ।
 अन्याऽन्य रथिनः पेतुर्व्वाजिनस्य महाहवः । कुञ्जरान् कुञ्जरा मनुः पदातांश्च पदातयः । ५१०५
 तत्रासीत् समहद्युद्धं कुरूणां पाण्डवैः सह । भीमहेतोर्नरव्याघ्र श्येनेयोरामिषे यथा ।
 तेषां समागमो घोरो बभूव युधि सङ्गतः । अन्याऽन्यस्य बधार्थाय जिगोषूणां महाहवे ।
 इति श्रीमहाभारते भीमपर्वणि भीमवधपर्वणि भीमोपदेशे षोडशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११६ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ अभिमन्युर्ध्वहा राज तव पुत्रमयोधयत् । महत्या भेनया युक्तं भीमहेतोः पराक्रमी ।
 ततो दुर्व्योधनो कार्ष्णिं नवभिर्नतपर्वभिः । आजघानोरमिं कुट्टो पुनश्चैव त्रिभिः शरैः ।
 तस्य शक्तिं रणे कार्ष्णिर्हृत्योर्धोरामिव स्वधां । प्रेषयामास संकुट्टो दुर्व्योधनरथं प्रति । ५१०६
 तामापतन्तो महमा घोररूपां विशास्यते । द्विधा चिच्छेद ते पुत्रः चुगप्रेण महारथः ।
 तद्युद्धमभवहोरे चित्ररूपश्च भारत । इन्द्रियप्रीतिजननं सर्वपार्थिवपूजितं ।
 भीमस्य निधनार्थाय पार्थस्य विजयाय च । युयुधाते रणे वीरौ सौभद्रकुरुपुङ्गवौ ।
 सात्यकिं रभसं युद्धे द्रौणिर्ब्राह्मणपुङ्गवः । आजघानोरमिं कुट्टो नाराचेन परमपः ।
 श्येनेयोऽपि गुरोः पुत्रं सर्वमर्षसु भारत । अताडयद्भेयात्मा नवभिः कङ्कवाजितैः । ५१०७
 अश्वत्यामा तु समरे सात्यकिं नवभिः शरैः । त्रिशता च पुनस्तूर्णं बाह्नेहारमि चार्पयत् ।
 सोऽतिविद्धो महेश्वासो द्रोणपुत्रेण सालतः । द्रोणपुत्रं त्रिभिर्बाणैराजघान महायशः ।
 पौरवो धृष्टकेतुश्च शरैराच्छाद्य संयुगे । बद्धधा दारयाञ्चके महेश्वासं महारथः ।
 तथैव पौरवं युद्धे धृष्टकेतुर्भहारथः । त्रिशता निशितैर्बाणैर्विज्याधाशु महाबलः ।
 पौरवस्तु धनुश्चिह्ना धृष्टकेतोर्ध्वहा रथः । ननाद बलवान्नादं विव्याध च शितैः शरैः । ५१०८
 सोऽन्यत् कार्मुकमादाय पौरवं निशितैः शरैः । आजघान महाराज त्रिमत्प्रत्या शिलोमुखैः ।
 तौ तु तत्र महेश्वासौ महामात्रौ महारथौ । महता शरवर्षेण परस्परमवधितौ ।
 अन्याऽन्यस्य धनुश्चिह्ना हयान् हवा च भारत । विरथावसिद्युद्धाय समीयतुरमर्षणौ ।
 आर्धर्भं चर्मणौ चित्रे शर्तचन्द्रपुरस्त्रते । तारकाशतचित्रे च निस्त्रिंशौ सुमहाप्रभौ ।
 प्रष्टश्च विमलौ राजस्तावन्याऽन्यमभिद्रुतौ । वासितमङ्गम यत्तौ सिंहाविव महावने । ५१०९
 मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च । चेरतुर्द्वयनौ च प्रार्थयन्तौ परस्परं ।
 पौरवो धृष्टकेतुस्तु शङ्खदेशे महाभिना । ताडयामास संक्रुद्धलिष्ठतिष्ठति चाब्रवीत् ।
 चेदि राजाऽपि समरे पौरवं पुरुषधर्मं । आजघान शितायेण जन्तुदेशे महाभिना ।
 तावन्योन्यं महाराज समासाद्य महाहवे । अन्याऽन्यवेगाभिहतौ निपेतारिरिन्दमौ ।

ततः स्वरथमारोप्य पौरवं तनयस्तव । जयतेनो रथेनाजावपोवाह रणाजिगात् ।
 धृष्टकेतुन्मु समरे माद्रीपुत्रः प्रतापवान् । अरीवाह रणे प्रहूरः सहदेवः पराक्रमी ।
 चित्रसेनः सुशर्माणं विद्धा बह्मभिगयसैः । पुनर्विष्याध तं वक्ष्या पुनश्च नवभिः शरैः ।
 सुशर्मा तु रणे क्रुद्धस्तव पुत्रं विशास्यते । दशभिर्दशभिश्चैव विष्याध निश्चितैः शरैः ।
 चित्रसेनश्च तं राजंस्तिष्ठतानतपर्वभिः । आजघान रणे क्रुद्धः स च तं प्रत्यविध्यत ।
 भीमस्य समरे राजन् यशो मानश्च वर्द्धयन् । सौभद्रो राजपुत्रन्तु वृहद्वलमयोधयत् ।
 पार्थहेतोः पराक्रान्ता भीमस्यायोधनं प्रति । आर्जुनिं कौशलेन्द्रस्तु विद्धा पञ्चभिगयसैः ।
 पुनर्विष्याध विंशत्या शरैः सन्नतपर्वभिः । सौभद्रः कौशलेन्द्रन्तु विष्याधाष्टभिरायसैः ।
 नाकम्पयत सङ्ग्राभे विष्याध च पुनः शरैः । कौशल्यस्य धनुष्यापि पुनश्चिच्छेद फाल्गुनिः ।
 आजघान शरैश्चापि विंशता कङ्कपत्रिभिः । भ्रातृन्तु कार्मुकमादाय राजपुत्रो वृहद्वलः ।
 फाल्गुनिं समरे क्रुद्धो विष्याध बह्मभिः शरैः । तयोर्युद्धं समभवत् भीमहेतोः पराक्रम ।
 संख्ययोर्धर्महाराज समरे चित्रयोधिनोः । यथा देवासुरे युद्धे बलिवाभवयोरभूत् ।
 भीमसेनो रथानोक्तं योधयन् बह्मभीमत । यथा शक्रो वज्रपाणिर्दाण्यन् पर्वतोत्तमान् ।
 ते बध्यमानाः समरे मातङ्गा गिरिमन्त्रिभाः । निपेतुर्बुध्या सहिता नादयन्तो वसुन्धरा ।
 गिरिमात्रा हि ते नागा भिक्षाञ्जनचयोपमाः । विरेजुर्वसुधां प्राप्ता विकीर्णा इव पर्वताः ।
 युधिष्ठिरो महेष्वासो मद्राजानमाहवे । महत्या सेनया गुप्तः पीडयामास सङ्गतं ।
 मद्रैर्योगाऽय समरे धर्मपुत्रं महारथं । पीडयामास समरे भीमहेतोः पराक्रमी ।
 विगाटं भैक्षो राजा विद्धा सन्नतपर्वभिः । नवभिः सायकैस्तोत्तैस्त्रिंशता पुनरर्पयत् ।
 विगाटश्च महाराज भैक्षं वाहिनोपतिः । विंशतिर्निश्चितैर्व्याणैराजघान स्तनान्तरे ।
 चित्रकार्मुकनिस्त्रिंशौ चित्रवर्षायुधध्वजौ । रेजतुश्चित्ररूपौ तौ सङ्ग्राभे मत्स्यपैन्धवौ ।
 द्रोणः पाञ्चालपुत्रेण समागम्य महारणे । महाममुदयं चक्रे शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 ततो द्रोणो महाराज पार्थतस्य महद्वनः । क्लृप्ता पञ्चाशतेषूणां पार्थनं समविध्यत ।
 भ्रातृन्तु कार्मुकमादाय पार्थतः परवीरहा । द्रोणाय चित्रेप गदा यमदण्डोपमां रणे ।
 तामापतन्तीं सहसा हेमपट्टविभ्रवितां । शरैः पञ्चाशता द्रोणो वारयामास संयुगे ।
 सा च्छिन्ना बह्वधा राजन् द्रोणचापच्युतैः शरैः । क्षुण्णक्लिता विशीर्यन्तो पपात धमुधातले ।
 गदा विनिहतां हृष्टा पार्थतः शत्रुतापनः । द्रोणाय शक्तिं चित्रेप सर्वपारसवीं शृभं ।
 तां द्रोणो नवभिर्वाणैश्चिच्छेद् युधि भारत । पार्थतश्च महेष्वासं पीडयामास संयुगे ।
 एवमेतन्महद्युद्धं द्रोणपार्थतयोरभूत् । भीमं प्रति महाराज चौररूपं भयानकं ।
 आर्जुनः प्राप्य गात्रेभ्य पीडयन्निश्चितैः शरैः । अभ्यद्रवत् सङ्गत्तो वने मत्तमिव द्विपं ।
 प्रत्युद्ययो च तं राजा भगदत्तः प्रतपवान् । आर्जुनं शरवर्षेण वारयामास संयुगे ।

४४०

४४५

४४९०

४४९५

४४९०

४४९५

अर्जुनस्तु ततो नागमायान्तं रजतोपमेः । विमलैरायमैलोत्तमैरविधत्त महारणे ।
 शिखण्डिनश्च कैन्तेयो यांहि याहीत्येवादयत् । भोगं प्रति महाराज जह्नेनमिति चात्रवीत् ।
 प्राग्ज्योतिषस्ततो हित्वा पाण्डवं पाण्डुपूरुषं । प्रययौ त्वगितो राजन् द्रुपदस्य रथे प्रति ।
 ततोऽर्जुनो महाराज भोगमभ्यद्रवद्द्रुपः । शिखण्डिनं पुरस्कृत्य ततो युद्धमवर्त्तत ।
 ततस्तो तावक्काः शूराः पाण्डवं रभसं युधि । सप्रभधावन् क्रोशन्तस्तदद्भुतमिवाभवत् ।
 नानाविधान्यनोकानि पुष्पाणान्ते जनाधिप । अर्जुनो व्यधमत्काले दिवोशम्नाणि मारुतः ।
 शिखण्डो तु समासाद्य भारतानां पितामहं । द्रुपुभिर्बुधैर्मथ्ययो बभूविः सत्तवाचिनोत् ।
 रथाम्यगारथापाक्षिरमिशक्तिर्गदेन्धनः । शरमहामहाज्वालः चक्षियान् समरेऽदहत ।
 यथाऽग्निः सुमहानिद्रः कञ्चे चरति मानिलः । तथा जज्वाल भोगोऽपि दिवान्यस्त्राण्युदीरयन् ।
 सोमकांश्च रणे भोगो जग्रे पार्थपदानुगान् । न्यवारयन् तस्मैत्यं पाण्डवस्य महारथः ।
 सुवर्णपुङ्खैरिषुभिः श्रितैः सन्नतपर्वभिः । नादयन् स दिशो भोगः प्रदिशश्च महाद्वे ।
 पातयन् रथिनो राजन् हयान्श्च हयसादिभिः । मुण्डतालवनानीव स चकार रथव्रजान् ।
 निर्भन्नुद्यन् रथान् राजन् गजानयान्श्च संयुगे । चकार समरे भोगः सर्व्वशस्त्रताम्बरः ।
 तस्य ज्वातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाग्नेः । निशम्य सर्व्वतो राजन् समकम्पन्त भैनिकाः ।
 अमोघा न्यपतन् वाणाः पेतुन्ते मनुजेश्वर । नासञ्जन्त शरीरेषु भोगचापच्युताः शराः ।
 निर्भन्नुद्यन् रथान् राजन् संयुक्तान् जवनैर्हयैः । वातायमानान् तावच्च ह्रियमाणन् विश्राम्यते ।
 चेदिकाश्चिरुषाणां महस्त्राणि चतुर्दश । महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः ।
 अपरावर्त्तितः शूराः सुवर्णविक्रतध्वजाः । सङ्ग्रामे भोगमासाद्य सवाजिगथकुञ्जराः ।
 जग्मुन्ते परलोकाय व्यदित्वास्त्रमिवान्तकं । न तवासीरणे राजन् सोमज्ञानं महारथः ।
 यः सम्प्राप्य रणे भोगं जीवमानः समाव्रजेत् । तांश्च सर्व्वान् रणे योधान् प्रेतराजपुरं प्रति ।
 नोतानमन्यन्त जना दृष्ट्वा भोगपराक्रमं । न कश्चिदेनं समरे प्रत्युद्यति महारथः ।
 श्वते पाण्डुसुतं वीरं श्वेताश्वं कृष्णमारथिं । शिखण्डिनश्च समरे पाञ्चान्यममिताजसं ।
 इति श्रीमहाभारते भोगपर्व्वणि भोगवधपर्व्वणि सङ्कल्युद्धे सप्तदशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११७ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ शिखण्डो तु रणे भोगमासाद्य पुरुषर्षभ । दशभिर्निमित्तैर्भक्षराजघानः स्तनान्तरे ।
 शिखण्डिनन्तु गाङ्गेयः क्रोधदाप्तिनं चक्षुषा । सम्यै च कटाक्षेण निर्दहन्निव भारत ।
 स्त्रीत्वं तस्य स्मरन् राजन् सर्व्वलोकस्य पश्यतः । नाजघान रणे भोगः स च तन्नावबुद्धवान् ।
 अर्जुनस्तु महाराज शिखण्डिनमभाषत । अभिद्रवस्व त्वरितं जह्नि चैनं पितामहं ।
 किन्ते विवचथा वीर जहि भोगं महारथं । न ह्यन्यमनुपय्यामि किञ्चिद्यैधिष्ठिरे बले ।
 प्रः शक्तः समरे भोगं प्रतियोद्धुमिहाद्वे । ऋते त्वां पुरुषव्याघ्र मत्यनेन द्रुवामि ते ।
 एवमुक्तुः पार्थिवं शिखण्डो भरतर्षभ । शरैर्नानाविधैस्त्रिंशत् पितामहं वाकिरत् ।

४४२०

४४२१

४४२२

४४२३

४४२४

४४२५

अचिन्तयित्वा तान् वाणान् पिता देवव्रतस्तव । अर्जुनं समरे कुट्टं वारयामास सायकैः ।
 तथैव च चर्मं सर्वान् पाण्डवानां महारथः । अग्रेषीत् स शरैस्तीक्ष्णैः परलोकाय मारिष । ४४६०
 तथैव पाण्डवा राजन् सैन्येन महता वृताः । भीष्मं सञ्क्रादयामासुर्मैत्रा इव दिवाकरं ।
 स समन्तात् परिवृतो भारतो भरतर्षभ । निर्हृदाह रणे शूरान् वने वक्रिरिव ज्वलन् ।
 तत्राहुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषं । अयोधयश्च यत् पार्थ जुगोप च पितामहं ।
 कर्मणा तेन समरे तव पुत्रस्य धन्विनः । दुःशासनस्य तु तपुः सर्वे लोकां महात्मनः ।
 यदेकः समरे पार्थान् सार्जुनान् समयोधयत् । न चैनं पाण्डवा युद्धे वारयामासुस्त्वणं । ४४६४
 दुःशासनेन समरे रथिनो विरथीकृताः । सादिनश्च महेष्वासा हस्तिनश्च महाबलाः ।
 विनिर्भिन्नाः शरैस्तीक्ष्णैर्निपेतुर्वसुधातले । शरातुरास्तथैवान्ये दन्तिनो विद्रुता दिशः ।
 यथाऽग्निरित्थं न प्राप्य ज्वलेद्दोषाश्चैस्त्वणं । तथा जज्वाल पुत्रले पाण्डुमेनां विनिर्हृदन् ।
 तं भारत महामात्रं पाण्डवानां महारथः । जेतुं मोक्षहते कश्चिन्नाभ्युद्यतुं कथञ्चन ।
 श्वते महेन्द्रतनयात् श्वेताश्यात् कृष्णमारथेः । स हि तं समरे राजन् निर्जित्य विजयेऽर्जुनः । ४४७०
 भीष्ममेवाभिदूद्राव सर्वलोकस्य पश्यतः । विजितस्तव पुत्रस्तु भीष्मवज्रव्यपाश्रयः ।
 पुनः पुनः समायस्य प्रायुध्यत मदीत्कटः । अर्जुनस्तु रणे राजन् योधयन् संव्यगजत ।
 शिखण्डो तु रणे राजन् विव्याधैव पितामहं । शरैरशनि संसर्गैस्तिथा मर्षविवोपमैः ।
 न च स्म ते रुजं चक्रुः पितृस्तव जनेश्वर । स्मयमानस्तु गङ्गियस्तान् वाणान् जगृहे तदा ।
 उष्णक्षौ हि नरो यदत् जलधाराः प्रतीच्छति । तथा जग्राह गङ्गेयः शरधाराः शिखण्डिनः । ४४७४
 तं चलिता महाराज ददृशुर्धोऽरमाहवे । भीष्मं दहन्तं सैन्यानि पाण्डवानां महात्मनां ।
 ततोऽब्रवीत्तव सुतः सर्वसैन्यानि मारिष । अभिद्रवत संयामे फाल्गुनं सर्वतो रणे ।
 भीष्मो वः समरे सर्वान् पालयिष्यति धर्मवित् । ते भयं सुभ्रशं त्यक्त्वा पाण्डवान् प्रत्ययुध्यत ।
 हेमतालेन महता भीष्मस्तिष्ठति पालयन् । सर्वेषां धार्तराष्ट्राणां समरे शर्म वर्षं च ।
 त्रिदशार्पि समद्युक्ता नालं भीष्मं समासितुं । किमु पार्था महात्मानं मर्त्यभृता महाबलं । ४४८०
 तस्माद्भवन्त मा योधा फाल्गुनं प्राप्य संयुगे । अहमद्य रणे यस्मिं योधयिष्यामि पाण्डवं ।
 सहितः सर्वतो यस्मिं भवद्विर्वसुधाधिपैः । तच्छ्रुत्वा तु वचो राजन् तव पुत्रस्य धन्विनः ।
 सर्वे योधाः सुमेरन्धा बलवन्तो महाबलाः । ते विदेहाः कलिङ्गाश्च दक्षिणकणालश्च इ ।
 अभिपेतुर्निर्घादाश्च मौढीराश्च महारणे । वाङ्मीका दग्दक्षिव प्रतीच्योदीच्यमासवाः ।
 अभिघाताः शूरेभ्योऽपि वशातयः । शास्त्राः शक्रास्तिगर्ताश्च अम्लहाः कैकयैः सह । ४४८४
 अभिपेठरणे पार्थ पतङ्गा इव पावकाः । स तान् सर्वान् शतानीकान् महाराज महारथान् ।
 दिव्यान्त्यस्त्राणि मन्थिष्य प्रमथ्य ध्वजश्च यः । स तैरस्त्रैर्महावेगैर्हृदाहारु महाबलः ।
 शरप्रतापैर्भीमस्तुः पतङ्गानिव पावकाः । तस्य वाणसहस्राणि सृजतो दृढधन्विनः ।

दीप्यमानमिवाकाशे गाण्डीवं समदृश्यत । ते शरणां महाराज प्रिकीर्णमहाध्वजाः ।
 नाभ्यवर्त्तन् राजानः संहिता वानरध्वजं । सध्वजा रथिनः पेतुं दयारोहा हयैः सह । ४४८०
 भृगुजाश्च गजारोहाः क्षिरोटिशरताडिताः । ततोऽर्जुनभुजोत्सृष्टैरावृत्तामीदृसुन्धरा ।
 विद्ववह्निश्च बज्रधा बलैराज्ञां समन्ततः । अथ पार्थो महाराज द्रावयित्वा वक्रयिणीं ।
 दुःशासनान्न स बहून् प्रेषयामास सायकान् । ते तु भित्त्वा तव सुतं दुःशासनमयोमुखाः ।
 धरणीं विविशुः सर्वे बल्लोकमिव पन्नगाः । हयांश्चास्य ततो जज्ञे सारथिश्च न्यपातयत् ।
 विविशतिश्च विंशत्या विरथं हतवान् प्रभुः । आजघान भृशश्चैव पशुभिर्भेतपर्वभिः । ४४८५
 कृपं विकीर्णं शक्यश्च विद्धा बज्रभिरायसैः । चकार विरथाश्चैव कौन्तेयः श्वेतवाहनः ।
 श्वन्ते विरथाः सर्वे कृपः शक्यश्च सारथिः । दुःशासनो विकीर्णश्च तथैव च विविशतिः ।
 सम्प्राद्रवन् समरे निर्जिताः सव्यमाचिना । पूर्वोच्चैः भरतश्रेष्ठ पराजित्य महारथान् ।
 प्रजज्वाल रणे पार्था विधूम इव पावकः । तथैव शरवर्षेण भास्करो रस्मिवागिव ।
 अन्यानपि महाराज पातयामास पार्थिवान् । पराङ्मुखोऽकथ्य तथा शरवर्षैर्नहारथान् । ४४९०
 प्रावर्त्तयत् सङ्ग्रामे शोणितोदां महानदीं । मध्येन कुहसैन्यानां पाण्डवानाञ्च भारत ।
 गजाश्चरथसङ्गाश्च बज्रधा रथिभिर्हताः । रथाश्च निहता नागैर्हयाश्चैव पदानिभिः ।
 क्षन्तराच्छिद्यमानानि शरीराणि मिरासि च । निपेतुर्दिलु सर्वांसु गजाश्चरथयोधिनो ।
 कृन्तमायोधनं राजन् कुण्डलाङ्गधारिभिः । पतितैः पात्यमानैश्च राजपुत्रैर्नहारथैः ।
 रथनेमिर्नरुत्तैश्च गजैश्चैवावपोथितैः । पदातास्याप्यधावन्त साश्वाः सहययोधिनः । ४४९५
 गजाश्च रथयोधाश्च परिपेतुः समन्ततः । विकीर्णाश्च रथा भूमौ भग्नचक्रयुगध्वजाः ।
 तद्गजाश्चरथौघाणां हृदिरेण समुचितं । कृन्तमायोधनं रजे रक्ताभ्रमिव शरदं ।
 श्वानः काकाश्च गृध्राश्च वृकाः गोमायुभिः सह । प्रणेदुर्भक्ष्यमासाद्य विहृताश्च मृगविजाः ।
 ववुर्बभूवुर्विधाश्चैव दिक्षु सर्वांसु माहताः । दृश्यमानेषु रचसु भूतेषु च नदसु च ।
 काञ्चनानि च दामानि पताकाश्च महाधनाः । धूयमाना व्यदृश्यन्त सहसा माहतेरिताः । ४५००
 श्वेतच्छत्रसहस्राणि सध्वजाश्च महारथाः । विकीर्णाः समदृश्यन्त पतिता धरणीतले ।
 ततो भीष्मो महाराज दिव्यमस्त्रमुदीरयन् । अभ्यधावत् कौन्तेयं मिषतां सर्वधन्विनां ।
 तं शिखण्डो रणे यान्तमभ्यद्रवत् दंशितः । ततः समाहरत् भीमस्तदस्त्रं पावकोपमं ।
 शतस्त्रिंशच्च काले तु कौन्तेयः श्वेतवाहनः । निजज्ञे तावत्तं सैन्यं मोहयित्वा पितामहं ।
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सङ्कलयुक्ते अष्टादशाधिकशततोऽध्यायः ॥ ११८ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ एवं व्यूढस्वर्गक्षेत्रेषु भूयिष्ठेयनिवातैर्नः । ब्रह्मलोकपराः सर्वे समपद्यन्त भारत । ४५०५
 शृङ्गान्नीलमनांकेन समसज्जन्त सङ्कुले । रथिनो रथिभिः सार्ङ्गं पदाताश्च पदानिभिः ।
 अश्वाश्चार्थैर्दुग्ध्यन्त गजाश्च नजदोधिभिः । उन्मत्तवन्महाराज युध्यन्ते तत्र भारत ।

महान् व्यतिकरो रौद्रः सेनयोः समपद्यत । नरनागगणेष्वेवं व्यवकीर्णेषु सर्वश्वः ।
 चये तस्मिन्महारेद्वि निर्भिषमजायत । ततः शस्त्रः रूपस्यैव चित्रसेनस्य भारत ।
 दुःशासनो विकर्णस्य रथानास्त्राय भास्वरान् । पाण्डवानां रणे शूरा ध्वजिर्नो समक्षपयन् ।
 सा बद्धमाना समरे पाण्डुधेना महात्मभिः । आस्यते वज्रधा राजन् मादतेमेव नौर्जले ।
 यथा हि श्वैश्चिरः कालो गवं मर्त्याणि क्लृप्ति । तथा पाण्डुसुतानां वै भीमो मर्त्याणि क्लृप्ति ।
 अतीव तव सैन्यस्य पार्थेन च महात्मना । नवमेघप्रतीकाशाः पातिता वज्रधा गजाः ।
 मृद्यमानाश्च दृश्यन्ते पार्थेन नरयूथपाः । दधुभिक्षाद्यमानाश्च नारायैश्च सहस्रशः ।
 पेतुरात्तस्त्रं घोरं कृत्वा तच्च महागजाः । आनङ्गाभरणैः कायेर्निहतानां महात्मनां ।
 कृच्छमायोधनं रजे शिरोभिश्च सकुण्डलेः । तस्मिन्नेवं महाराज महावीरवरचये ।
 भीमे च युधि विक्रान्ते पाण्डवे च धनञ्जये । ते पराक्रान्तमालोक्य राजन् युधि पितामहं ।
 अभ्यवर्त्तन्त ते पुत्राः सर्वसैन्यपुरस्कृताः । दृक्कृन्तो निधनं युद्धे स्त्रगं कृत्वा परावणं ।
 पाण्डवानभ्यवर्त्तन्त तस्मिन् वीरवरचये । पाण्डवाश्च महाराज स्मरन्तो विविधान् बहून् ।
 क्षेत्रान् कृतान् सपत्नेषु तया पूर्वम् नराधिप । भयं त्यक्त्वा रणे शूरा मङ्गानोकाश्च तत्पराः ।
 तावकांस्तव पुत्रांश्च योधयन्ति प्रवृष्टवत् । सेनापतिस्तु समरे प्राह सेनां महाराथः ।
 अभ्यद्रवत गात्रेयं सोमकाः सञ्जयैः सह । सेनापतिवचः श्रुत्वा सोमकाः सञ्जयाश्च ते ।
 अभ्यद्रवन्त गात्रेयं शरवृष्ट्या समाहताः । बध्यमानस्ततो राजन् पिता शान्तनवस्तव ।
 अमर्षवशमापन्नो योधयामास सञ्जयान् । तस्य कीर्त्तिमतस्तात पुरा रामेण धीमता ।
 सम्प्रदत्ताऽस्त्रशिखा वै परानीकविनाशिनी । स तां शिखांमधिष्ठाय कुर्वन् परबलक्षयं ।
 अहन्यहनि पार्धानां वृद्धः कुहपितामहः । भीमो दशसहस्राणि जघान परवीरहा ।
 तस्मिंस्तु दिवसे प्राप्ते दशमे भरतवंशे । भीमैरेकेन मत्स्येषु पाञ्चालेषु च संयुगे ।
 गजानामयुतं कृत्वा हताः सप्त महारथाः । हत्वा पञ्चसहस्राणि रथानां प्रपितामहः ।
 नगाणाञ्च महायुद्धे सहस्राणि सतुर्दश । दन्तिनाञ्च सहस्राणि हथानामयुतं पुनः ।
 शिखाबलेन निहतं पित्रा तव विस्मयते । ततः सर्वमहीपानां क्षययित्वा वरुधिनीं ।
 विगाटस्य प्रियो भ्राता श्रतानीको निपातितः । श्रतानीकश्च समरे हत्वा भीमः प्रतापवान् ।
 सहस्राणि महाराज राक्षां भोजैरपातयन् । ये च केचन पार्थानामभियाता धनञ्जयं ।
 राजानो भीष्ममासाद्य गतस्ते यमवादनं । एवं दशदिशो भीमः शरजालैः समन्ततः ।
 आहत्य सेनां पार्थानामवतस्ते समन्ततः । स कृत्वा सुमहत् कर्म तस्मिन् वै दशमेऽहनि ।
 सेनयोर्न्तरे तिष्ठन् प्रवृत्तीन्ववराधनः । न चेनं पार्थिवाः केचिच्छक्ता राजन् निरीक्षितुं ।
 मध्यं प्राप्तं यथा योमे तपन्तं भास्करं दिवि । यथा दैत्यचमूं शक्रस्तापयामास संयुगे ।
 तथा भीमः पाण्डवेयांस्तापयामास भारत । तथा चेनं पराक्रान्तमालोक्य मधुसूदनः ।

५५०

५५१

५५२

५५३

५५४

५५५

उवाच देवकीपुत्रः प्रीयमाणो धनञ्जयं । एव ज्ञान्तमत्रो भीष्मः सेनघोरमरे स्मितः ।
 सन्निहत्य बलादेन विजयस्ते भविष्यति । बलात् संस्रामयस्तेन यत्रैवा भिद्यते चमूः ।
 न हि भीष्मशरानव्यः सोढुमुत्सहते विभो । ततस्तस्मिन् क्षणे राज्ञोश्चोदितो वानरध्वजः ।
 सध्वजं शरं यं सामं भीष्ममन्तर्द्धे शरैः । स चापि कुलमुत्थानामृषभः पाण्डवेतिताम् ।
 शरव्रातैः शरज्ञातान् बद्ध्वा विददार तान् । ततः पाञ्चालराजस्य धृष्टकेतुस्य वीर्यवान् ।
 पाण्डवो भीमसेनस्य धृष्टद्युम्नस्य पार्षतः । यमौ च चकितानस्य कैकेयाः पञ्च चैव हि ।
 सात्यकिश्च महाबाहुः सौभद्रोऽथ घटोत्कचः । द्रौपदेयाः शिखण्डो च कुन्तिभाजस्य वीर्यवान् ।
 सुशर्मा च विराटस्य पाण्डवेया महाबलाः । एते चान्ये च बहवः पीडिता भीष्मसायकैः ।
 समुद्रुताः फाल्गुनेन निमग्नाः शोकसागरे । ततः शिखण्डो वेगेन प्रमृष्टश्च परमायुधं ।
 भीष्ममेवाभिदुष्ट्वा वरुणमाणः किरीटिना । ततोऽस्थानुचरान् हत्वा सर्वान् एव भागवत् ।
 भीष्ममेवाभिदुष्ट्वा बोभसुरपराजितः । सात्यकिश्च कितानस्य धृष्टद्युम्नस्य पार्षतः ।
 विराटो द्रुपदश्चैव माद्रौपुत्रौ च पाण्डवौ । दुद्रुवो भीष्ममेवाजौ रक्षिता दृढधन्विना ।
 अभिमन्युश्च समरे द्रौपथाः पञ्च चात्मजाः । दुद्रुवः समरे भीष्मं समुग्रमहायुधाः ।
 ते सर्वे दृढधन्वानः संयुगेष्वपलायिनः । बद्ध्वा भीष्मान् चूर्णार्गणैः क्षतमार्गणैः ।
 विधूय तान् वाणगणान् ये मुक्ताः पार्थिवोत्तमैः । पाण्डवानामदीनात्मा व्यग्राहत वरुण्यनी ।
 चक्रे शरविघातस्य क्रोडास्त्रिपितामहः । नाभिसन्धत्त पाञ्चान्नेः स्रष्टमानो मुकुर्मज्जः ।
 स्त्रीत्वं तस्य तु संस्रत्य भीष्मो वाणान् शिखण्डिने । जघान द्रुपदानीके रथान् सप्त महारथः ।
 ततः किलकिलाशब्दः क्षणेन समभूतदा । मत्स्यपाञ्चालचेदीनां तमेकमभिधावतां ।
 ते नराश्चरथव्रातैर्मार्गणैश्च परमप । तमेकं च्छादयामासुर्मैघा इव दिवाकरं ।
 भीष्मं भागीरथोपुलं प्रतपन्तं रणे रिपून् । ततस्तस्य च तेषाञ्च युद्धे देवासुरोत्तमैः ।
 किरीटी भीष्मान् च्छेत्पुनस्तस्य शिखण्डिनं ।
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मपराक्रमे श्कोमविंशधिकशतोऽध्यायः ॥ ११६ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच । एवमेव पाण्डवाः सर्वे पुरस्कृत्य शिखण्डिनं । विव्यधुः समरे भीष्मं परिवार्य समन्ततः ।
 शतश्रीभिः सुघोराभिः परिचैश्च परमधैः । मुद्गरेर्मुसलैः प्रावैः क्षेपणायैश्च सर्वैश्च ।
 शरैः कनकपुष्पैश्च शक्तिमोसरकम्पनैः । माराचैर्वत्सदन्तैश्च भुशुण्डोभिस्य सर्वैश्च ।
 अताडयन् रणे भीष्मं संहिताः सर्वसञ्जयाः । स विशीर्णतनुचाणः पीडितो बद्धभिक्षदा ।
 न विव्यधे तदा भीष्मो भिद्यमानेषु मर्त्यसु । सन्दीप्तशरचापाग्निरस्त्रप्रक्षतमाहृतः ।
 नेमिनिर्द्वादशमप्यो महास्त्रोदयपावकः । चित्रचापमहाज्वालो वीरजयमहेन्धनः ।
 युगान्ताग्निसमप्रख्यः परेषां समपद्यत । विवृत्त्य रथसङ्गानामन्तरेण विनिःसृतः ।
 दृश्यते स्म नरेन्द्राणां पुनर्मध्यगतशरान् । ततः पाञ्चालराजस्य धृष्टकेतुः विव्यध च ।

५५५०

५५५५

५५६०

५५६५

५५७०

५५७५

पाण्डुवानीकिनीमथमाससाद् विश्रान्यते । ततः सात्यकिभीमौ च पाण्डवश्च धनञ्जयं ।
द्रुपदश्च विराटश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्वतः । भीमघोषैर्बहवैर्गैर्धर्मविरणभेदिभिः ।
षष्ठेताम्रिशितैर्भीमैः प्रविद्याघोसमैः शरैः । तस्य ते निशितान्वाणान् सज्जितार्थे महारथाः ।
दशभिर्दशभिर्भीममर्दयामासुरोजघा । शिखण्डो तु महावाणान् यन्ममो च महारथः । ५५०
ते भीमं विविशुस्तूर्णं खण्डपुङ्खाः शिखाशिताः । ततः किरीटी संरम्भे भीममेवाभ्यधावत ।
शिखण्डिनं पुरस्त्रुत्य धनुसैव समाच्छिनत् । ते भीमधनुषश्चेदं नाट्यन्महा महारथाः ।
द्रेणश्च कृतवर्मा च सैन्धवश्च जयद्रथः । भरिश्च वाः शलः शल्यो भगदत्तस्तथैव च ।
सप्तैते परमकुट्टाः किरीटिनमभिद्रुताः । तत्र ब्रह्मार्षि दिव्यानि दृश्यन्मो महारथाः ।
अभिपेतुर्भ्यं कुट्टाश्चादयन्तस्य पाण्डवं । तेवामापततां शब्दः फाल्गुनस्य रथं प्रति । ५५५
तं शब्दं तुमुलं श्रुत्वा पाण्डवानां महारथाः । अभिधावन् परोक्षन्तः फाल्गुनं भरतवर्धनं ।
सात्यकिर्भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्वतः । विराटद्रुपदौ चोभौ राक्षसश्च घटोत्कचः ।
अभिन्युस्य संकुट्टः सप्तैते क्रोधमूर्च्छिताः । समभ्यधावंस्त्रिरितासिचकारुर्गुणधारिणः ।
तेषां समभवदुद्धं तुमुलं लोमहर्षणं । सङ्ग्रामे भरतश्रेष्ठ देवानां दानवैरिव ।
शिखण्डो तु रणे श्रेष्ठो रक्षमाणः किरीटिना । अविध्यद्दशभिर्भीमैः स्त्रिंशन्धन्वानमात्रे । ५६०
भारयिं दशभिस्तस्य ध्वजस्यैकेन चिच्छिदे । सोऽन्यत् कार्मुकमादाय गात्रेभ्यो वेगवत्तरं ।
तदयस्य शितैर्वाणैस्त्रिभिश्चिच्छेद फाल्गुनः । एवं स पाण्डवः कुट्टु आत्तमात्तं पुनः पुनः ।
धनुश्चिच्छेद भीमस्य सव्यसाची परन्तपः । स स्त्रिंशन्धन्वा संकुट्टः स्रक्कणी परिसंहसिहन् ।
शक्तिं जयाह तरसा गिरीणामपि दारणीं । तास्य चिरेप संकुट्टः फाल्गुनस्य रथं प्रति ।
तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य ज्वलन्मोमशनीमिव । समादत्त श्रितान् भजान् पश्य पाण्डवमन्दनः । ५६५
तस्य चिच्छेद तां शक्तिं पश्यधा पश्यभिः शरैः । संकुट्टो भरतश्रेष्ठ भीमवाजप्रवेरितां ।
सा पपात रथाच्छिन्ना संकुट्टेन किरीटिना । मेघहृन्दपरिभ्रष्टा विश्चिच्छेव जतद्रुदा ।
च्छिन्नां तां शक्तिमालोक्य भीमः क्रोधसमन्वितः । अचिन्त्यदृशे वीरो बुद्ध्या परपुत्रञ्जयः ।
शक्तोऽहं धनुषैकेन निहन्तुं सर्वपाण्डवान् । यद्येषां न भवेद्भोक्ता विष्वक्सेनो महाबलः ।
कारणदयमास्याथ नाहं सोऽस्यामि पाण्डवान् । अवधत्वा च पाण्डूनां क्षोभावाच शिखण्डिनः । ५७०
पिपा तुष्टेन मे पूर्व्यं यदा कालीविवाहिता । स्त्र्यच्छन्दमरुतं दत्तमवधत्वं रणे तथा ।
तस्मान्मृत्युमहं मन्ये प्राप्तकाममिवात्मनः । एवं ज्ञात्वा व्यवसितं भीमस्यामिततेजसः ।
अवधयो वधवसैव विद्यन्त्या भीममनुवन् । यत्ने व्यवसितं तात तदस्माकमपि मिथं ।
तत्कुत्स्य महाराज युद्धे बुद्धिं निदर्शय । अस्त्र बाणस्य निधने प्रादुरावीक्ष्योऽनिलः ।
अनुलोमः सुगन्धो च पृष्ठतश्च समन्ततः । देवदुम्भुभयसैव सम्प्रेयेकुम्भोद्भासनाः । ५७५
पपात पुष्पहृष्टिश्च भीमस्योपरि भारिव । न च तत् कुम्भे कश्चिन्नेषां सैवदतां नृप ।

ऋते भीष्मं महाबाहुं माञ्चापि मुनितेजसा । संभ्रमस्य महानासीत् त्रिदशानां विश्राम्यते ।
 पतिर्यति रथाङ्गोष्णे सर्वलोकप्रिये तदा । इति देवगणानाञ्च वाक्चञ्चला महातपाः ।
 ततः शान्तनवो भीष्मो बीभत्सुं नाभ्यवर्त्तत । भिद्यमानः श्रितैर्व्याणैः सर्वोवरणभेदिभिः ।
 शिखण्डो तु महाराज भारतानां पितामहः । आजघानोरसि क्रुद्धो नवभिर्निश्रितैः शरैः । ४१९
 स तेनाभिद्रुतः मूढो भीष्मः क्रुद्धपितामहः । नाकस्यत महाराज चित्तिकस्ये यथाऽचलः ।
 ततः प्रहस्य बीभत्सुर्वाचिपन् गाण्डिवं धनुः । गाङ्गेयं पञ्चविंशत्या जुद्धकाणां समर्पयत् ।
 पुनः शरशतैरेनं त्वरमाणो धनञ्जयः । सर्वगात्रेषु संक्रुद्धः सर्वमश्वैस्तुडयत् ।
 एवमन्यैरपि भृशं विध्यमानः सत्स्रजः । तानप्याद्भु शरैर्भीष्मः प्रविद्याध महेरथः ।
 तैश्च मुक्ताङ्कुरान् भीष्मो युधि सत्यपराक्रमः । निवारयामास शरैः समं सन्नतपर्वभिः । ४२०
 शिखण्डो तु रणे वाणान् धान् मुमोच महारथः । न चकुले रुजं तस्य रुक्मपुङ्गवः शिलाघ्नितः ।
 ततः किरीटो संक्रुद्धो भीष्मेवाभ्यवर्त्तत । शिखण्डिनं पुरस्कृत्य धनुस्त्रास्य समाश्विनत् ।
 तथैनन्दशभिर्मित्वा ध्वजमेकेन चिच्छिदे । सारथिं विशिखैस्यास्य दशभिः समकल्पयत् ।
 सोऽन्यत् कार्मुकमादाय गाङ्गेयो बलवत्तरं । तदप्यस्य श्रितैर्भक्षिस्त्रिधा त्रिभिरुपानुदत् ।
 निमेषान्तरमात्रेण शान्तमानं महारणे । एवमस्य धनूंष्यजौ चिच्छेद सकलान्यपि । ४२१
 ततः शान्तनवो भीष्मो बीभत्सुं नाभ्यवर्त्तत । अथैनं पञ्चविंशत्या जुद्धकाणां समर्पयत् ।
 सोऽतिविद्धो महेष्वासो दुःशासनमभाषत । एष पथि रणे क्रुद्धः पाण्डवानां महारथः ।
 शरैरेककषाहस्यैर्माभेवाभ्यसते रणे । न चैव समरे शशो जेतुं वज्रभृता अपि ।
 न चापि सहिता बीरा देवदानवराचषाः । माञ्चापि शक्ता निर्व्वेतुं किमु मर्त्या महारथाः ।
 एवं तयोः संवदतोः फाल्गुनो निश्रितैः शरैः । शिखण्डिनं पुरस्कृत्य भीष्मं विद्याध संयुगे । ४२२
 ततो दुःशासनं भूयः स्मयमान इवाब्रवीत् । अतिविद्धः श्रितैर्वाणैर्भृशं गाण्डिवधन्वना ।
 वज्राश्रनिसमस्यर्शा अर्जुनेन शरा युधि । मुक्ताः सर्वेऽव्यवच्छिन्ना नेमे वाणाः शिखण्डिनः ।
 निहन्तमाना मर्षाणि दृढावरणभेदिनः । मुशला इव मे व्रजन्ति नेमे वाणाः शिखण्डिनः ।
 ब्रह्मदण्डसमस्यर्शा वज्रवेगदुरासदाः । मम प्राणानारुजन्ति नेमे वाणाः शिखण्डिनः । ४२३
 नाशयन्तीव मे प्राणान् धमदूता इवाहिताः । गदापरिघसंस्पर्शा नेमे वाणाः शिखण्डिनः ।
 भुजग इव संक्रुद्धा लेलिहाना विषोष्मणाः । समाविशन्ति मर्षाणि नेमे वाणाः शिखण्डिनः ।
 अर्जुनस्य इमे वाणा नेमे वाणाः शिखण्डिनः । हन्तन्ति मम गार्वाणि माघमासे गवा इव ।
 सर्वे अपि न मे दुःखं कुर्युरन्ये नराधिपाः । बीरं गाण्डिवधन्वानमृते जिघृक्षुं कपिध्वजं ।
 इतिब्रुवन् शान्तनवो दिधक्षुरिव पाण्डवान् । शक्तिं चिच्छेप पार्थाय तमो भीष्मः प्रतापवान् ।
 तामस्य विशिखैश्चित्वा चिधा त्रिभिरपातयत् । पश्यतां कुरुवीराणां सर्वेषां तव भारत ।
 चर्ष्य चादत्त गाङ्गेयो जातरूपपरिष्कृतं । खड्गं चान्यतरं प्रेषुर्हृत्पारयै जयाय वा ।

तस्य तच्छतधा चर्म व्यधमत् सायकैस्तथा । रथादनवच्छेद्य तदङ्गुतमिवाभवत् ।
 ततो युधिष्ठिरः राजा स्वान्यनीकान्यशेदयत् । अभिद्रवत गात्रेभ्य मा वोऽस्तु मयमक्षपि ।
 अथ ते तोमरैः प्रासेष्यैषैश्चैव समन्ततः । पट्टिभ्यश्च सुनिक्षिपैर्नाराचैश्च तथा श्रितैः ।
 वत्सदन्तैश्च भक्षैश्च तमेकमभिदुद्रुवुः । सिंहादास्ततो घोरः पाण्डवानामभ्युत्तदा । ४४०
 तथैव तव पुत्राश्च राजन् भीष्मत्रयैषिणः । तमेकमभ्यवर्त्तन्त सिंहनादांश्च नेदिरैः ।
 तत्रासीत्तुमुलं युद्धं तावकानां परैः सह । दशमेऽहनि राजेन्द्र भीष्माङ्गुलमगममे ।
 आसीत् गात्रं द्वावर्त्ता मुहूर्त्तमुदधेरिव । सैन्यानां युध्यमानानां निघ्नतामितरेतरं ।
 अशौम्यरूपा पृथिवी शोणितांशुऽभवत्तदा । समस्त विषमश्चैव न प्रज्ञायत किञ्चन ।
 योधानामयुतं हत्वा तस्मिन् स दशमेऽहनि । अतिष्ठदाहवे भीष्मो भिद्यमानेषु मर्ष्यसु । ४४१
 ततः सेनामुखे तस्मिन् स्थितः पार्थो धनुर्धरः । मध्येन कुरुसैन्यानां द्वावयामास बाहिनीं ।
 वयं श्वेतद्वयाङ्गीताः कुन्तीपुत्राङ्गुलश्चयात् । पीद्यमानाः श्रितैः शस्त्रैः प्राद्रवाम रणे तदा ।
 शैवीराः कितवाः प्राच्याः प्रतोच्योदीच्यमालवाः । अभोषाहाः शूरसेनाः श्रिवयोऽथ वज्रातथः ।
 शाल्वाः श्रयास्त्रिगर्जाश्च अम्बुषाः कैकथेः सह । सर्वे एते महात्माः शरार्त्तां प्रणपीडिताः ।
 रुक्मिणेनाजङ्गभीष्मं युध्यमानं किरीटिना । ततस्तमेकं बहवः परिवार्य्य समन्ततः । ४४२
 परिभूय कुरून् सर्वान् शरवर्षैरवाकिरन् । निपातयत यक्षीत युध्यन् विनिहन्तत ।
 इत्यासीत् तुमुलः शब्दः राजन् भीष्मरथे प्रति । निहत्य समरे राजन् शतशोऽथ सहस्रतः ।
 न तस्यासीदनिर्भिन्नं गात्रं ह्यङ्गुलमन्तरं । एवम्भूतस्तव पिता शरैर्विशकलीकृतः ।
 श्रितायैः फाल्गुनेनाजौ प्राक्शिराः प्रापतद्रथात् । किञ्चिच्छेषे दिनकरे पुष्पाणां तव पश्यतां ।
 हाहेति दिवि देवानां पार्थिवानाञ्च भारत । पतमाने रथाङ्गीमे बभूव सुमहात्मानः । ४४३
 सन्पतन्तमभिप्रेक्ष्य महात्मानं पितामहं । सद्य भीष्मेण सर्वेषां प्रापतन् हृदयानि नः ।
 स पपात महः बाहुर्व्यसुधां समकल्पयन् । दम्भ्यज इवोत्प्लुष्टः केतुः सर्वधनुश्रतां ।
 धरणीं न स पश्यन् शरश्रीः समावृतः । शरतल्पे महेन्द्राशं श्रयानं पुरुषवर्षम् ।
 रथात् प्रपतितं चैनं दिव्यो भावः समाविशत् । अभ्यवर्षस्य पश्यन् प्राकम्पत च मेदिनी ।
 पतन् स ददृशे चापि दक्षिणेन दिवाकरं । संघां चोपालभदीरः कालं सक्षिप्य भारत । ४४४
 अन्तरीक्षे च शुभ्राव दिव्या वायुः समन्ततः । कथं महात्मा गात्रेभ्यः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
 कालं कर्त्ता न रथ्याघ्नः संप्रोप्ते दक्षिणायने । स्थितोऽस्मीति च गात्रेयस्तच्छ्रुत्वा वाक्पमत्रवीत् ।
 धारयामास च प्राणान् पतितोऽपि महीतले । उत्तरायणमन्विच्छन् भीष्मः कुरुपितामहः ।
 तस्य तन्मतमाज्ञाय गङ्गा हिमवतः स्नुता । मधुर्वीन् हंसरूपेण प्रेषयामास तत्र वै ।
 ततः सन्पातिनो संशक्तश्चरित्वा मातृशोकघ्नः । आजग्मुः सचिता द्रष्टुं भीष्मं कुरुपितामहं । ४४५
 यत्र प्रोते नरश्रेष्ठः शरतल्पे पितामहः । ते तु भीष्मं समासाद्य च वयो संवरूपिणः ।

अपश्यन् भरतन्पथं भोमं कुरुकुलोदहं । ते तं दृष्ट्वा महात्मानं कृत्वा चापि प्रदक्षिणं ।

गात्रेभ्य भरतश्रेष्ठं दक्षिणे चैव भास्करे । इतरेतरमामंघ्यं प्राङ्मुखं मनोषिणः ।

भोगः कथं महात्मां सन् संस्थितो दक्षिणायने । इत्युक्त्वा प्रस्थिता हंसा दक्षिणामभितो दिशं ।

संप्रपद्य वै महाबुद्धिस्थितयित्वा च भारत । तानब्रवीच्छान्तनवो नाहं गन्ता कदाचन ।

४९०

दक्षिणावर्षं आदित्ये एतस्मै मनमि स्थितं । गमिष्यामि स्वतः स्थानमासीद्यस्मै पुरातनं ।

उदगायन आदित्ये हंसाः सत्यं ब्रवीमि वः । धारयिष्याम्यहं प्राणान् उत्तरायणकाङ्क्षया ।

शैश्वर्यभृतः प्राणानामुत्सर्गो हि यतो मम । तस्मात् प्राणान् धारयिष्ये मुमुर्षुर्ददगायने ।

यस्य दत्तो वरो मम्यं पित्रा तेन महात्मना । हृन्दतो मृत्युरित्येव तस्य चांसु वरंस्तथा ।

धारयिष्ये ततः प्राणानुत्सर्गो निघते सति । इत्युक्त्वा तांस्तदा हंसान् स श्रेते भरतन्पथः ।

४९५

एवं कुरुणां पतिते शृङ्गे भोगे महौजसि । पाण्डवाः सञ्जयाश्चैव सिन्धनादं प्रचक्रिरे ।

तस्मिन् हते महासत्त्वे भारतानां पितामहे । न किञ्चित् प्रत्यपश्यन् पुत्रास्ते भरतर्षभ ।

संभोदश्चैव तुमुलः कुरुणामभवत्तदा । ऊपदुर्व्योधनमुखा निःश्वस्य रुददुस्ततः ।

विषादाच्च चिरङ्कालमतिष्ठन् विगतेन्द्रियाः । दध्युश्चैव महाराज न युङ्गे दधिरे मनः ।

ऊर्याहगृहीताश्च नाभ्यधावन्म पाण्डवान् । अश्वे शान्तनोः पुत्रे हते भोगे महौजसि ।

४९०

अभावः सहसा राजन् कुरुणागादतश्चितः । हतप्रवीरास्तु वयं निरुक्ताश्च श्रितैः शरैः ।

कर्त्तव्यं नाभिजानोमो निर्व्विंताः सव्यसाचिना । पाण्डवाश्च जयं लब्ध्वा परत्र च परां गतिं ।

सर्व्वे दधुर्भ्रातृहृद्भगान् शूराः परिषवाहवः । सोमकाश्च सपाञ्चालाः प्राह्वयन्त जनेश्वर ।

ततस्तूर्य्यसहस्रेषु नदत्तु समहाबलः । आस्रेऽयमास भृशं भोममेनो ननाद च ।

सेनयोद्भयोऽपि गाङ्गये निहते विभौ । सध्वस्य बीराः ब्रह्माणि प्राध्यायन्म समन्ततः ।

४९५

प्राक्कोशान् प्राद्रवक्ष्यान्ते जग्मुर्कोहं तथा परे । चतं चान्येऽन्धनिन्दन्त भोगं चान्येऽभ्यपूजयन् ।

संधयः पितरश्चैव प्रशंसुर्भ्रातृव्रतं । भरतानाश्च ये पूर्व्वे ते चैनं प्रशंसिरे ।

महोपनिषदश्चैव योगमास्त्राय कीर्त्तयान् । अपन् शान्तनवो धोमान् कालाकाङ्क्षी स्थितोऽभवत् ।

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व्वणि भीष्मबधपर्व्वणि भीष्मनिपातने विंशत्यधिकशोऽध्यायः ॥ १२० ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथमासंस्तदा योध्य हीना भोगेण सञ्जय । बलिना देवकल्पेन गुर्व्वर्य्यं ब्रह्मचारिणं ।

तदेव निहतान् मन्ये कुरुन्याश्च पाण्डवैः । न प्राहरयदा भोगो घृणिता द्रुपदात्मजं ।

४९०

ततो दुःस्वतरे मन्ये किमन्यत् प्रभविष्यति । यदद्य पितृश्रुत्वा निहतं मम दुर्भतेः ।

अश्वसारथ्यं नूनं हृदयं मम सञ्जय । श्रुत्वा विनिर्दतं भोमं व्रतथा यस्य दीर्य्यते ।

यदत्र निहतेनाजौ भोगेण जयमिच्छता । चेष्टितं कुरुसिंहेन तस्मै कथय सुव्रत ।

पुनः पुनर्न मृष्यामि हतं देवव्रतं रणे । न हतो जामदग्न्येन दित्यैरस्त्रैः पुरा ।

स हतो द्रौपदेयेन पाञ्चाल्येन शिखण्डिना ।

४९५

॥ सञ्जय उवाच ॥ सायाह्ने निहतो भूमौ धार्तराष्ट्रान् विषादयन् । पाञ्चालानां ददौ हर्षं भीमः कुरुपितामहः ।

स श्रुते शरतस्यस्थो मेदिनीमसृग्शूलं च । भीमे रथात् प्रपतितं प्रच्युते धरणीतले ।

हाहति तुमुलः शब्दो भूतानां समपद्यत । भीमाह च निपतिते कुरूणां समितिञ्चये ।

मेनयोऽहमभ्योराजन क्षत्रियान् भयमाविशत । भीमं शान्तनवं दृष्ट्वा विमोर्णकवचध्वजं ।

कुरवः पर्यवर्त्तन्त पाण्डवाश्च विशास्यते । खं तमः संवृतमभूदासीद्भानुर्गतप्रभः ।

४००

ररास पृथिवी चैव भीमे शान्तनवे हते । अयं ब्रह्मविदां श्रेष्ठो ह्ययं ब्रह्मविदां वरः ।

इत्यभाषन् भूतानि शयानं पुरुषर्षभं । अयं पितरमाज्ञाय कामार्त्तं शान्तनुं पुनः ।

ऊर्द्ध्वरेतसमात्मानं चकार पुरुषर्षभः । इति स्म शरतस्यस्यं भारतानां महत्तमं ।

अपयस्त्वभ्यभाषन् संहिताः सिद्धचारणैः । हते शान्तनवे भीमे भारतानां पितामहे ।

न किञ्चित् प्रत्यपद्यन् पुष्पाक्षव हि मारिष । विषश्वदमास्यासन् हतश्रीकाश्च भारत ।

४०१

अतिष्ठन् प्रोडितास्यैव द्विधा युक्तास्त्वधोमुखाः । पाण्डवाश्च जयं लब्ध्वा सङ्ग्रामशिरसि स्थिताः ।

सर्वे दभुर्भद्राश्चक्रान् हेमजालपरिष्कृताः । हर्षात्तूर्य्यसहस्रेषु वाद्यमानेषु चानघ ।

अपश्याम महाराज भीमघनेन महाबले । चिक्रोडमानं कौन्तेयं हर्षेण महता युतं ।

निहत्य तरसा शत्रुं महाबलसमन्वितं । संमोहश्चापि तुमुलः कुरूणामभवत्ततः ।

कर्णदुर्योधनौ चापि निश्वेतां मुञ्चन् शङ्कः । तथा निपतिते भीमे कौरवाणां पितामहे ।

४०२

हाहाभृतमभृतं सर्वं निर्माय्यादमवर्त्तत । दृष्ट्वा च पतितं भीमं पुत्त्रो दुःशामनस्तव ।

उत्तमं जवमास्याय द्रोणानीकमुपाद्रवत् । भ्रात्रा प्रस्थापितो वीरः स्नेहानीकेन दंशितः ।

प्रययौ पुरुषव्याघ्रः स्वसैन्यश्च विषादयन् । तमायान्तमभिप्रेत्य कुरवः पर्यवारयन् ।

दुःशासनं महाराज किमयं वदत्येति च । ततो द्रोणाय निहतं भोग्रमाचष्ट कौरवः ।

द्रोणस्तत्राप्रियं श्रुत्वा सहसा न्यपतद्रथात् । स संज्ञामुपलभ्याशु भारदाजः प्रतापवान् ।

४०३

निवारयामास तदा स्वान्यनीकानि मारिष । विनिवृत्तान् कुरुन् दृष्ट्वा पाण्डवाश्च स्वसैनिकान् ।

दूतैः शीघ्राश्रययुक्तैः समन्तात् पर्यवारयन् । निवृत्तेषु च सैन्येषु पारमर्त्येषु सर्वशः ।

निर्मुक्तकवचाः सर्वे भीमभीयुर्मगधिपाः । व्यपरम्य ततो युद्धाद्योधाः शतसहस्रशः ।

उपतस्त्वर्माहात्मानं प्रजापतिमिवामराः । ते तु भीमं समासाद्य शयानं भरतवर्षभ ।

अभिक्षाद्यावतिष्ठन् पाण्डवाः कुरुभिः सह । अथ पाण्डून् कुङ्कुमैव प्रणिपत्यायतः स्थितान् ।

४०४

अभ्यभाषत धर्मात्मा भीमः शान्तनवस्तदा । स्वागतं वो महाभागाः स्वागतं वो महारथाः ।

तुभ्यामि दंशनवाहं युष्माकममरोपमाः । अभिमन्याय तानेवं शिरसा लम्बताऽब्रवीत् ।

शिरो मे लम्बतेऽत्यर्थमुपधार्यं प्रदायतां । ततो नृपाः समाजहुस्तनूनि च मृदूनि च ।

उपधानानि मुख्यानि नैष्कजानि पितामहः । अथाब्रवीन्नरव्याघ्रः प्रहसन्निव ताङ्गुपान् ।

नैतानि वीरशय्यासु युक्तरूपाणि पार्थिवाः । ततो वीक्ष्य नरश्रेष्ठमभ्यभाषत पाण्डवं ।

४०५

धनञ्जयं दीर्घबाहुं सर्वलोकमहारथं । धनञ्जय महाबाहो शिरो मे तात लम्बते ।

दीयतामुपधानं वै यद्युक्मिह मन्य मे ।

इति श्रीमहाभारते भोग्यपर्वणि भोग्यवधपर्वणि दशमदिवसावहारे एकविंशत्यधिकशतेऽध्यायः ॥ १२१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ समीपेण महर्षीपरमभिवाद्य पितामहं । नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ।

आज्ञापय कुरुश्रेष्ठ सर्वशस्त्रभृतां वर । प्रेत्याऽहं तव दुर्द्धर्षं कियतां किं पितामह ।

तमब्रवीच्छान्तनवः शिरो मे तात लम्बते । उपधानं कुरुश्रेष्ठ फाल्गुनोपनयस्य मे ।

५०९०

शयनस्थानुरूपं वै श्रीधं बीर प्रयच्छ मे । त्वं हि पार्थ समर्थो वै श्रेष्ठः सर्वधनुश्रुतां ।

चक्षुधर्मस्य वेत्ता च बुद्धिधर्मगुणान्वितः । फाल्गुनोऽपि तथेत्युक्त्वा श्वभायमरोचयत् ।

प्रष्टुह्यामस्य गाण्डीवंशरामं सन्नतपर्वणः । अनुमान्य महात्मानं भारतानां महारथं ।

त्रिभिस्तीक्ष्णैर्बाहवैर्गौरव्यैश्चक्राच्छिरः शरैः । अभिप्राये तु विदिते धर्मात्मा सत्यमाचिना ।

अतुल्यद्वजश्रेष्ठो भोग्यो दृष्ट्वाऽथ तत्त्वित् । उपधानेन दत्तेन प्रत्यतन्द्रुनञ्जयं ।

५०९१

प्राह सर्वान् समुद्रोद्व्य भरतान् भारतं प्रति । कुन्तीपुत्रं युधां श्रेष्ठं सुहृदां प्रोतिबुद्धिनं ।

शयनस्थानुरूपं मे पाण्डुरोपहृतं तथा । यद्यन्यथा प्रपद्येथाः शपेयं त्वामहं हवा ।

एवमव महाबाहो धर्मेषु परितष्ठता । स्तनयं चक्षिणेणाजौ शरतन्पगतेन वै ।

एवमुक्त्वा तु बोभस्तुं सर्वैस्तानब्रवीद्वचः । राज्ञश्च राजपुत्रांश्च सर्वैस्तानभिर्मस्थितान् ।

पश्यध्वमुपधानं मे पाण्डवेनाभिमन्थितं । श्रेष्ठेऽहमस्यो श्रेष्ठ्यायां यावदावर्त्तनं रवेः ।

५०९२

ये तदा मां गमिष्यान्ति ते च द्रव्यन्ति मां नृपाः । दिशं वैश्रवणाकान्तां यदा गन्ता दिवाकरः ।

नूनं सप्ताश्वदुक्तेन रथेनोत्तमतेजसा । विमोदयेऽहं तदा प्राणान् सुहृदः सुप्रियाणपि ।

परिखा खन्यतामत्र ममावमदने नृपाः । उपामिष्ये विवस्त्रन्मेवं शरशताचितः ।

उपारमध्यं सङ्गामात् बैरमुत्सृज्य पार्थिवाः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ उपातिष्ठअथा वैद्याः शल्योद्धरणकोविदाः । सर्वोपकरणैर्युक्ताः कुश्रुतैः साधु शिचिताः ।

५०९३

तान् दृष्ट्वा जाह्नवीपुत्रः प्रोवाच तमयं तव । धने दत्त्वा विसृज्यन्तः पूजयित्वा चिकित्सकाः ।

एवं गते मयेदानीं वैद्यैः कार्यमिहास्ति किं । चक्षुधर्मं प्रशस्तां हि प्रश्लिऽस्मि परमां गतिं ।

नैष धर्मा महीपालाः शरतन्पगतस्य मे । एभिरेव शरैश्चाहं दग्धव्योऽस्मि नराधिपाः ।

तच्छुक्त्वा वचनं तस्य पुत्रो हुर्यैः धनस्तव । वैद्यान् विमर्ज्ययामास पूजयित्वा यथाऽर्हतः ।

ततस्ते विस्मयं जम्भुनैनाजानपदेश्वराः । स्थितिं धर्मपरां दृष्ट्वा भोग्यस्थामिततेजसः ।

५०९४

उपधानं ततो दत्त्वा पितुस्ते मनुजेश्वराः । सहिताः पाण्डवाः सर्वे कुरवस्य महारथाः ।

उपगम्य महात्मानं शयानं शयने श्रुमे । तेऽभिवाद्य महात्मानं कृत्वा च त्रिःप्रदक्षिणं ।

त्रिधाद्य रक्षां भोग्यस्य सर्व एव समन्ततः । बीराः स्तम्भिविराण्येव ध्यायन्तः परमातुराः ।

निवेशायाभ्युपागच्छन् भाषाङ्गे रुधिरोक्षिताः । निविष्टान् पाण्डवांश्चैव प्रीयमाणान् महारथान् ।

भीष्मस्य पतेन वृष्टारुपगम्य महाबलः । उवाच माधवः कलि धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं ।
 दिष्ट्या जयसि कौरव्य दिष्ट्या भीष्मो निपातितः । अध्वो मानुषैरेव सत्यमन्वे महारथः ।
 अथ वा दैवतैः साङ्गैः सर्वशस्त्रस्य पारगः । त्वं तु चतुर्दणं प्राय दग्धो घोरेण चतुषा ।
 एवमुक्त्वा धर्मराजः प्रत्युवाच जनाईनं । तव प्रसादाद्विजयः क्रोधात्तव पराजयः ।
 त्वं हि नः शरणं कृष्ण भक्तानामभयङ्करः । अनासृज्यो जयस्तेषां येषां त्वमसि केवच ।
 रक्षिता समरे नित्यं नित्यश्चापि क्षिते रतः । सर्वथा त्वं समासाद्य नाश्वर्यमिति मे मतिः । ४०६०
 एवमुक्तः प्रत्युवाच सत्यमानो जनाईनः । तवैवैतद्युक्तरूपं वचनं पार्थिवोत्तम ।
 इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मोपधानद्वये द्वाविंशत्यधिकतमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ कुरुष्यान्तु महाराज सर्वथो सर्वपार्थिवाः । पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च उपातिष्ठन् पितामहं ।
 तं वीरशयने वीरं शयानं कुम्भसत्तमं । अभिवाद्योपतस्तुर्वै चक्षियाः चक्षियवर्धनं ।
 कन्याश्रन्दनचूर्णस्य लाजैर्भालैश्च सर्वशः । अवाकिरन् शान्तनवं तत्र गत्वा सहस्रजः ।
 त्विष्टो वृद्धास्तथा बालाः प्रेक्षकाश्च पृथग्जनाः । समभ्ययुः शान्तनवं भूतानीव तमोनुदं । ४०६१
 त्वर्याणि गणिका वारास्तथैव नटनर्तकाः । शिल्पिनश्च तथा जम्बुः कुरुद्वन्द्वं पितामहं ।
 उपागम्य च युद्धेभ्यः सन्नाहान् विप्रमुच्यते । आयुधानि च निःक्षिप्य सहिताः कुरुपाण्डवाः ।
 अन्वासन्त दुराधर्षं देवव्रतमरिन्दमं । अन्याऽन्यं प्रीतिमन्तसे यथापुष्पं यथावयः ।
 सा पार्थिवश्रताकीर्णा समितिर्भीष्मोभिता । मृगमे भारती दीप्तं द्विवैवादिद्यमण्डलं ।
 विवभौ च नृपाणां सा गङ्गासुतमुपासतां । देवानामिव देवेशं पितामहमुपासतां । ४०६२
 भीष्मस्य वेदनां धैर्यान्निगृह्य भरतवर्धन । अभितप्तः क्रूरैश्चैव निचसकुरो यथा ।
 शराभितप्तकायोऽपि शस्तमन्तापमूर्च्छितः । पानीयमिति संप्रेक्ष्य राज्ञस्तान् प्रत्यभाषत ।
 तनसे चक्षिया राजन् समाजह्नुः समन्ततः । भक्ष्यानुचावचान् राजन् वारिकुम्भांश्च शीतलान् ।
 उपातीतन्तु पानीयं द्रष्टुं शान्तनवोऽब्रवीत् । नाद्य तात मया श्रद्धा भोगाः केचन मानुषाः ।
 अपकान्तो मनुष्येभ्यः शरशय्यागतोऽस्त्यहं । प्रतीक्षमाणमिहामि निवृत्तिं शशिसूर्ययोः । ४०६३
 एवमुक्त्वा शान्तनवो निन्दन् वाक्शेन पार्थिवान् । अर्जुनं द्रष्टुमिच्छामीत्यभ्यभाषत भारत ।
 अथोपेत्य महाबाहुरभिवाद्य पितामहं । अतिष्ठत् प्राञ्जलिः प्रह्वः किं करोमीति चाब्रवीत् ।
 तं द्रष्टुं पाण्डवं राज्ञश्चभिवाद्यायतः स्थितं । अभ्यभाषत धर्मात्मा भीष्मः प्रीतोऽधनञ्जयं ।
 दक्षतीव शरीरं मे मन्वृतस्य तवेषुभिः । मर्माणि परिदृश्यन्ते मुखश्च परिश्रुयति ।
 वेदनार्तशरीरस्य प्रथच्छापो समाज्जुनः । त्वं हि शक्तो महेष्वास दातुमापो यद्यविधिः । ४०६४
 अर्जुनस्तु तथेत्युक्त्वा रथमस्तद्वच्च बोधयान् । अर्धज्यं बलवत् हत्वा गाण्डोर्वं व्याधिपङ्कजः ।
 तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितस्त्रिवाशनेः । विजेषुः सर्वसैन्यानि सर्वे श्रुत्वा च पार्थिवाः ।
 ततः प्रदक्षिणीकृत्य रथेन रथिनां वरः । शयानं भरतश्रेष्ठं सर्वशस्त्रभृतां वरं ।

मन्त्राय च शरं दोषमभिमन्त्र्य स पाण्डवः । पार्श्वान्यास्तेन बंधोज्ञ मर्त्यलोकस्य पश्यतः ।
 अविध्यत् प्रथिवीं पार्थः पार्थे भोगस्य दक्षिणे । उत्पपात ततो धारा वारिणे विमला शुभा । ५०८
 शीतस्यामृतकल्पस्य दिव्यगन्धरसस्य च । अतर्पयत्ततः पार्थः शीतया जनधारया ।
 भोगं कुरुणामृषभं दिव्यकर्मपराक्रमं । कर्मणा तेन पार्थस्य शक्रस्यैव विजृम्भतः ।
 विमलं परमं जग्मुस्तातते वसुधाधिपाः । तत्कर्म प्रेक्ष्य बोभक्ष्वारतिमानुषविक्रमं ।
 सम्पूजित्वा कुरवो गावः शीतार्हिता इव । विस्मयाद्योत्तगीयाणि व्यतिथिन् मर्त्यो नृपाः ।
 शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषः मर्त्यतस्तुमुनोऽभवत् । तप्तः शान्तनवस्यापि राजन् बोभक्षुमवत्रोत् । ५०९
 मर्त्यपार्थिवबीराणां बन्धौ पञ्चयज्ञिव । नैतच्चित्रं महाबाहो त्वयि कैरवमन्दनं ।
 कथितो नारदेनासि पूर्वैर्विरमितद्युते । वामुदेवमहायस्त्रं महत् कर्म करिष्यसि ।
 यन्मोक्षहति देवेन्द्रः सह देवैरपि भुवं । विदुस्त्वं धन्विनं पार्थ मर्त्यैश्चक्षुस्तद्विदः ।
 धनुर्द्धराणामेकस्त्रं पृथिव्यां प्रचरो नृषु । मनुष्या जगति श्रेष्ठाः पक्षिणां पतंगेश्वरः ।
 सर्गितां मागरः श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदां । आदित्यस्तेजसां श्रेष्ठो गिरीणां हिमवान् वरः । ५१०
 जातीनां ब्राह्मणः श्रेष्ठः श्रेष्ठस्त्वमसि धर्मिनां ।

नैव श्रुतं धार्तराष्ट्रेण वाक्यं मयोच्यमानं विदुरेण चैव । द्रोणेन रामेण जनार्दनेन मुञ्जर्भुङ्गः सञ्जयेनापि चोक्तं ।
 परोतबुद्धिर्हि विमञ्जकत्वेप्य दुर्योधनेन न च तत् श्रद्धाति । स श्रेष्ठेन वै निहतश्चिराय शाल्वातिगो भीमबलाभिभूतः ।
 एतच्छ्रुत्वा तदचः कौरवेन्द्रो दुर्योधनो दीनमना बभूव । तमब्रवीच्छान्तनवोऽभिवीक्ष्य निबोध राजन्भव वीरमन्युः ।

दुष्टं दुर्योधनेदन्ते यथा पार्थेन धीमता । जलधाराय जनिताः शीतस्यामृतगन्धिनः । ५११
 एतस्य कर्त्ता लोकेऽस्मिन् नान्यः कश्चन विद्यते । आग्नेयं वारुणं सौम्यं वायव्यमथ वैष्णवं ।
 ऐन्द्रं पाण्डुपतं चैव पारमेष्ठ्यं प्रजापतेः । धातुस्त्वष्टुश्च भवितुर्वीरस्त्वतमथापि वा ।
 मर्त्यस्मिन्मानुषे लोके वेत्येकोऽहि धनञ्जयः । कृष्णे वा देवकोपलो नान्यो वेदेह कश्चन ।
 अंशक्यः पाण्डवस्तानं युद्धे जेतुं सुरासुरैः । अमानुषाणि कर्माणि यत्येतानि महात्मनः ।
 तेन सत्यवता सङ्घे प्रहरेणाहवशोभिना । कृतिना समरे राजन्सन्निर्भवतु माचिरं । ५१२
 यावत् कृष्णे महाबाहुः स्वाधीनः कुरुक्षेत्रम् । तावत् पार्थेन प्रहरेण सन्धिस्थे तात युज्यतां ।
 यार्त्तचित्तं न समरे हतशेषाः सहोदराः । नृपाय बहवो राजंस्तावत् सन्धिः प्रयुज्यतां ।
 न त्रिदहति ते यावत् कोधदोषेणैकस्मिन् । युधिष्ठिरो रणे तावत् सन्धिस्थे तात युज्यतां ।
 नकुलः सहदेवश्च भीमसनश्च पाण्डवः । यावच्चमूं सराराज माश्रयन्ति न सर्वशः ।
 तावत्त पाण्डवैर्वीरैः सौहार्दं मम रोचते । युद्धं मदन्ममेवास्तु तात संशयः पाण्डवैः । ५१३
 एतत्तं रोचतां वाक्यं यदुक्तोऽसि मयाऽनघ । एतत्तं चेममहं मन्ये तत्र चैव कुलस्य च ।

त्यक्त्वा ऋतुपशामस्य पार्थः पथ्याप्रमेतद्यत् कृतं फाल्गुनेन । भोगस्थानाहसुतः सौहृदश्च जीवन्तु शेषाः साधु राजन्
 प्रदीद ।

राज्यस्थाद्धै दीयतां पाण्डवानामिन्द्रस्य धर्मराजोऽभियातु । मामित्रभुक् पार्थिवानां जघन्यः पापो कीर्त्तिं प्राप्स्यमे
कौरवेन्द्र ।

ममावसानात् शान्तिरस्तु प्रजानां सङ्गच्छतां पार्थिवाः प्रीतिमन्तः । पिता तुल्यं मातुलं भागिनेयो भ्राता चैव भ्रातरं प्रतु
राजन् ।

न चेदेवं प्राप्तकालं वचो मे मोहाविष्टः प्रतिपत्स्यस्यबुद्धिः । तस्य मन्त्रेण एतदन्ताः स्य सर्वे सत्यामेतां भारतीमोरयामि । १२३
एतदाक्यं मौञ्जदादापगेयो मध्ये राज्ञां भारतं श्रावयित्वा । तृष्णोमासोच्छ्वसन्तत्तमश्वाध्यात्मानं वेदनां सन्निधयम् ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ धर्मार्थमहितं वाक्यं श्रुत्वा हितमनामयं । मारोचयत पुत्रस्ते मूर्धुपरिव भेषजं ।

इति श्रीमहाभारते भोमवधपर्वणि भोमवधपर्वणि भोमवधश्चाकथने त्रयोविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२३ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ ततस्ते पार्थिवाः सर्वे जग्मुः स्नानालयान् पुनः । तृष्णो भूते महाराज भोमे शान्तनुनन्दने ।

श्रुत्वा तु निहतं भोगं राधेयः पुरुषर्षभः । ईषदागतमन्त्रासस्त्वय्योपजगाम ह ।

म ददर्श महात्मानं शरतल्पगते तदा । जन्मश्रव्यागतं बोरं कार्त्तिकेयमिव प्रभुम् ।

५८०

निमीलिताञ्छं तं बोरं साश्रुकण्ठस्तदा वृषः । अभ्येत्य पादयोस्तस्य निपपात महाद्युतिः ।

राधेयोऽहं कुरुश्रेष्ठ नित्यमलिंगतस्तव । देव्योऽहं तव सर्व्वे च इति चैनमुवाच ह ।

तच्छ्रुत्वा कुरुद्वेष्टोऽपि बलात संवृत्तलोचनः । शनैरुदीक्ष्य सखेहमिदं वचनमब्रवीत् ।

रहितं धिष्यमालोक्य समुत्सार्थं च रक्षिणः । पितेव पुत्रं गाङ्गेयः परिगम्यैकपाणिना ।

एहोहि मे प्रतीप त्वं स्पृष्टुमि त्वं मया सह । यदि मां नाधिगच्छेया न ते श्रेया भुवं भवेत् ।

५८१

कौन्तेयस्त्वं न राधेयो न तवाधिरथिः पिता । श्रुतस्त्वं हि महाबाहो वदतो नारदान्मया ।

हृण्णदैपायनाद्यापि तच्च सत्यं न संशयः । न च देवोऽस्ति मे तात त्वयि सत्यं ब्रवीमि ते ।

तेजोवर्धनमितन्तु परुषं त्वां समश्रुवं । अकस्मात् पाण्डवान् सर्व्वा नवचित्पसि सुव्रत ।

जातोऽभि धर्मलोपेन ततस्ते बुद्धिगोदृशा । नाचाश्रयान्मत्सरेण देविणा गुणिनामपि ।

तेनासि वज्रशो कूर्चं श्रावितः कुरुसंसिद्धिः । जानामि समरे बौध्यं शत्रुभिर्दुःसहं भुवि ।

५८२

ब्रह्मण्यता च शौर्यं च दाने च परमां स्थितिं । न त्वया सदृशः कश्चित् पुरुषेस्त्वमरोपम ।

कुनभेदभयाच्चाहं मदा परुषमुक्तवान् । इत्यस्त्रे चास्त्रसन्धाने लाघवेऽस्त्रबले तथा ।

सदृशः फाल्गुनेनासि हृष्टो न च महात्माना । कर्णं काश्रिपुर्गं गत्वा त्वय्येकेन धनुश्वता ।

कन्यार्थं कुरुजस्य राजानो मृदिता युधि । तथा च बलवान् राजा जरासन्धो दुःशासदः ।

समरे समरस्त्राघो न त्वया सदृशोऽभवत् । ब्रह्मण्यः सत्ययोधो च तेजसा च बलेन च ।

५८३

देवगर्भसमः सङ्क्षो मन्यैरधिर्को युधि । व्यपनीतोऽद्य मनुर्मे यस्त्वं प्रति पुराकृतः ।

दैवं पुरुषकारेण न शक्यमतिवर्त्तितुं । सोदर्याः पाण्डवा बारा भ्रातरस्तोरिसुदन ।

सङ्गच्छ तैर्महाबाहो मम चेदच्छक्तिं प्रियं । मया भवतु निर्दृष्टं वैरमादिद्यनन्दन ।

प्रथिव्यां सर्व्वराजानो भवन्त्वद्य निरामयाः

॥ कर्ण उवाच ॥ जानात्येवं महाबाहो सर्वमेतन्न संशयः । यथा वदसि मे भोग्न कौन्तेयोऽहं न सूतजः ।

४८०

अवकीर्णस्त्वहं कुन्त्या सूतेन च विवर्द्धितः । भुक्त्वा दुर्योधनैश्चर्यं न मिथ्या कर्तुमुत्सहे ।

बसुदेवसुतो यदत् पाण्डुवार्थं दृढव्रतः । वसु चैव शरीरञ्च पुत्तद्वारास्तथा यशः ।

सर्वं दुर्योधनस्यार्थं त्यक्तं मे भूरिदक्षिण । मा चेत्तद्वाधिमरणं क्षत्ते स्यादिति कौरव ।

कोपिताः पाण्डवा नित्यं ममाश्रित्य सुयोधनं । अवश्यभावी ह्यर्थोऽयं यो न शक्नो निवारितुं ।

दैवं पुरुषकौरेण को निवर्तितुमुत्सहत् । प्रयिवीक्ष्यशंसोनि निमित्तानि पितामह ।

४८१

भवद्भिन्नरूपलब्धानि कथितानि च संमदि । पाण्डवा वासुदेवश्च विदिता मम सर्वश्रः ।

अजेयाः पुरुषैरन्यैरिति तांशोत्सहामहे । विजयिष्ये रणे पाण्डूनि मे निश्चितं मनः ।

न च शक्यमवसृष्टुं वैरमेतत् सुदारुणं । धनञ्जयेन योत्स्येऽहं स्वधर्मप्रीतमानसः ।

अनुजानीष्व मां तात युद्धाय कृतनिश्चिं । अनुज्ञातस्त्वया बीर युध्येयमिति मे मतिः ।

दुरुक्तं विप्रनोपं वा रभसाणापलात्तया । यन्मयेह कृतं किञ्चित् तन्मे त्वं चन्तुमर्हसि ।

४८२

॥ भोग्न उवाच ॥ न चेच्छक्यमवसृष्टुं वैरमेतत् सुदारुणं । अनुजानामि कर्ण त्वं युध्यस्व स्वर्गकाम्यया ।

निर्भन्तुर्मतधरम्भः कुरु कर्म नृपस्य हि । यथाशक्ति यथोत्साहं सतां वृत्तेषु वृत्तवान् ।

अहं त्वामनुजानामि यदिच्छसि तदागृहि । क्षत्तधर्मजितान् लोकानवाप्स्यसि धनञ्जयात् ।

युध्यस्व निरहङ्कारो बलबोध्यव्यपाश्रयः । धर्म्याद्धि युद्धात् श्रेयोऽन्यत् क्षत्तियस्य न विद्यते ।

प्रशमे हि कृतो यत्नः सुमहान् सुचिरं मया । न चैव शक्तिः कर्तुं कर्ण सत्यं ब्रवीमि ते ।

४८३

॥ मञ्जय उवाच ॥ इत्युक्तवति गात्रेये अभिवाद्य प्रसाद्य च । रोधेया रथमारुह्य प्रायान्तव सुतं प्रति ।

इति श्रीमहाभारते भोग्नपर्वणि भोग्नपर्वणि भोग्नकर्णसमागमे चतुर्विंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

समाप्तश्चेदभोग्नपर्वः ॥

श्रीमहाभारतं

॥ अथ द्रोणपर्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरश्चैव नरोत्तमं । देवीं मरुस्त्वतीश्चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ तमप्रतिमसत्त्वौजोबलबोध्यपराक्रमं । हतं देवव्रतं श्रुत्वा पाञ्चान्द्येन शिखण्डिना ।

धृतराष्ट्रस्तदा राजा वाग्व्याकुललोचनः । किमचेष्टत विप्रैर्हते पितरि बोध्यवान् ।

तस्य पुत्रो हि भगवन् भीष्मद्रोणमुखैरथैः । पराजित्य महेष्वामान् पाण्डवान् राज्यमिच्छति ।

तस्मिन् हते स भगवन् केतौ सर्वधनुष्मतां । यदचेष्टत कौरव्यस्तन्म ब्रूहि सुयोधन ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ निहतं पितरं श्रुत्वा धृतराष्ट्रो जनाधिपः । लेभे न शान्तिं कौरव्यश्रित्ताशोकपरायणः ।

तस्य चिन्तयतो दुःखमनिशं कौरवस्य तत् । आजगाम विशुद्धात्मा पुनर्गावत्पाणिस्तदा ।

शिविरात् सञ्चयं प्राप्तं निशि नागाङ्गयं पुरं । आम्बिकेयो महाराज धृतराष्ट्रोऽवपृच्छत ।

श्रुत्वा भीष्मस्य निधनमप्रहृष्टमना मृगं । पुत्राणां जयमाकाङ्क्षन् विललापातुरो यथा ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ संशोच्य तु महात्मानं भीष्मं भीमपराक्रमं । किमकार्षुः परंतात कुरवः कालचोदिताः ।

तस्मिंस्तु निहते शूरे दुराधर्षे महात्मनि । किंचुस्वित् कुरवोऽकार्षुर्निमग्नाः शोकसागरे ।

तदुदीर्णं परं सैन्यं त्रैलोक्यस्यापि सञ्चय । भयमुत्पादयेत्तोत्रं पाण्डवानां महात्मनां ।

देवव्रते तु निहते कुरूणामृषभे तदा । यदकार्षुर्नृपतयस्तन्ममाचक्ष्व सञ्चय ।

॥ सञ्चय उवाच ॥ शुणु राजस्विकमना वचनं ब्रुवतो मम । यन्ते पुत्रास्तदाकार्षुर्हते देवव्रते मृधे ।

निहते तु तदा भीष्मे राजन् सत्यपराक्रमे । तावकाः पा उवेयाश्च प्राध्यायन्त पृथक् पृथक् ।

विस्मिताश्च प्रहृष्टाश्च चक्षुर्धर्मं विशास्यते । स्तब्धधर्मं पश्यमानास्ते प्रणिपत्य महात्मने ।

शयनं कल्पयामासुर्भीष्मायामिततेजसे । सोपधनं नरव्याघ्राः शरैः सन्नतपर्वभिः ।

विधाय रक्षां भीष्माय समाभाष्य परस्परं । अनुमान्य च गोत्रियं कृत्वा चापि प्रदर्शितं ।

क्रोधसेरक्तनयनाः समवेक्ष्य परस्परं । पुनर्युद्धाय निर्जग्मुः क्षत्रियाः कालचोदिताः ।

ततस्त्र्यर्चनादैश्च भेरीणां निनदेन च । तावकानामनोकानि परेषाञ्चैव निर्ययुः । ९०
 यावत्तेऽहनि राजेन्द्र पतिते जाह्नवीसुते । अमर्षवशमापन्नाः कालोपहतचेतसः ।
 अनादृत्य वचः पथं गाङ्गेयस्य महात्मनः । निर्ययुर्भरतश्रेष्ठाः शस्त्राण्यादाय सत्तराः ।
 मोहात्तत्र सपुत्रस्य बधाच्छास्त्रनवस्य च । कौरवा मृत्युनाहताः सहिताः सर्वराजभिः ।
 अजावथ इवागोपा वने आपदमङ्गले । भृशमुद्विग्नमनसो हीना देवव्रतेन ते ।
 पतिते भरतश्रेष्ठ बभूव कुरुवाहिनी । धैर्यवापेतनचचा हीनं स्वमिव वायुना । ९१
 विपन्नस्यैव मही वाक्चैवामंस्कृती यथा । आसुरीव यथा सेना निगृहीते पुरा बलौ ।
 विधवेव बरागेहा भुङ्क्तेतिवेव निम्नगा । वृकैरिव वने रुद्धा पृषतो हतयूथपा ।
 शरभाहतभिर्देव महतो गिरिकन्दरा । भारती भरतश्रेष्ठ पतिते जाह्नवीसुते ।
 विश्वमातृहता रुद्रा नौरिवासीन्महार्णवे । बलिभिः पाण्डवे रौरिलम्बलक्ष्यैर्भृशार्हिता ।
 सा तदासीद्भृशं सेना व्याकुलाश्चरयदिपा । विपन्नभूयिष्ठतरा कृपणा त्रस्तमानसा । ९२
 तस्यां त्रस्ता नृपतयः सैनिकाश्च पृथग्विधाः । पातान् इव मज्जन्ता हीना देवव्रतेन ते ।
 कर्णं हि कुरवोऽस्मार्षुः स हि देवव्रतापमः । सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं रोचमानमिवातिथिं ।
 बन्धुमापदतस्यैव तमेवोपागमन्मनः । चुक्रुशुः कर्णकर्णेति तत्र भारत पार्थिवाः ।
 राधेयं हितमस्माकं सूतपुत्रं तनूयजं । स हि नायुध्यत तदा दृशाहानि महायशः ।
 सामात्यबन्धुः कर्णेनैव तमाह्वयत माचिरं । भोगेण हि महाबाहुः सर्वैश्चक्षस्य पश्यतः । ९३
 रथेषु गण्यमानेषु बलविक्रमशालिषु । सङ्घातिऽङ्घ्रयः कर्णेन दिगुणः सन्नरर्षभः ।
 रथातिरथमङ्घ्यायं योऽयणः शूरमन्मथः । पितृवित्ताम्बुदेवेशानपि यो योद्धुमुत्सहेत् ।
 स तु तेनैव क्लोपेन राजन्गाङ्गेयमुक्तवान् । त्वयि जीवति कौरव्य नाहं योत्स्ये कदाचन ।
 त्वया तु पाण्डवेषु निहतेषु महामृधे । दुर्योधनमनुग्राह्य वनं यास्यामि कौरव ।
 पाण्डवैर्व्या हते भोग्य त्वयिस्वर्गमुपेयुषि । हन्तास्त्रिकरथेनैव कृत्स्नान् यान्मन्यसे रथान् । ९४
 श्वमुक्ता महाबाहुर्दृशाहानि महायशः । नायुध्यत ततः कर्णः पुत्रस्य तव समते ।
 भोग्यः समरत्रिकान्तः पाण्डवेषु भारत । जघान समरे योधानसङ्क्षेपपराक्रमः ।
 तस्मिन् नु निहते शरे सत्यमन्ये महैजशि । तत्सुताः कर्णमस्मार्षुस्तर्जुकामा इव श्वे ।
 तावकास्तत्र पञ्चाश सहिताः सर्वराजभिः । हाकर्णमिति चाक्रन्दन्कालोऽयमिति चाब्रुवन् ।
 जामदग्न्याभ्यनुज्ञातमस्त्रे दुर्वारपौरुषं । अगमन्वो मनः कर्णे बन्धुमाप्रतिकेष्टिव । ९५
 स हि शक्नो रणे राजन् चातुमस्मान् महाभयात् । त्रिदशानिव गोविन्दः मतनं सुमहाभयात् ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तथा तु सञ्जये कर्णे कीर्त्तयन्तं पुनः पुनः । आशीविषवदुच्छस्य धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वचः ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यन्तु वैकर्त्तुं कर्णमगमदो मनस्तदा । अथापश्यन् राधेयं सूतपुत्रं तनूयजं ।
 अपि तत्र मृषा कर्णेन युधि सत्यपराक्रमः । सभादृष्ट्वा तदार्त्ताणां वसानां चाणमिच्छतां ।

अपि तत्पूरयाञ्चके धनुर्द्वारो युधि । यत्तदिनिहने भीमे कैरावाणामुपाश्रये ।

तत्खण्डं पूरयन् कर्णः परेषामादयद्भयं । क्रावान् मम पुत्राणां जयाशां सकलामपि ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि छतगाद्वप्रश्ने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ इतं भीमसाधिरयिर्विदित्वाभिन्नां नावमिवायगाधे कुहूणां । सोदय्यञ्जयनात् सूतपुत्रः सन्तारयिष्ये
स्व पुत्रभेनां ।

श्रुत्वा तु कर्णः पुरुषेन्द्रमच्युतं निपातितं शान्तनवं महारयं । अथोपयायात् संहसारिकर्षणे धनुर्द्वाराणां प्रवरस्तदा नृप ।

इतं तु भीमे रथमत्तमे परेर्न्निमज्जतीं नावमिवाणवे कुहून् । पितेव पुत्रोऽस्त्वग्निरोऽभ्ययान्तमः सन्तारयिष्यन्तव पुत्रभेनां ।

॥ कर्ण उवाच ॥ यस्मिन् धृतिर्बुद्धिपराकर्मैवः सत्यं दमो वीरगुणश्च सर्व्वं । अस्त्राणि दिव्यान्यथ मन्त्रनिर्द्वाः प्रिया च वाग
नुसूया च भीमे ।

सदा कृतज्ञो द्विजशत्रुघातके सनातने चन्द्रमसीव लज्ज । स चेत् प्रशान्तः परवीरहन्ता मन्ये हननैव हि सर्व्वयेधान् ।

नेह भुवं किञ्चन जातु विद्यते लोके ह्यस्मिन् कर्मणे नित्ययोगात् । सुख्यादये को हि विमुक्तपंगयो नावं कुर्वीताथ महाव्रते
हते ।

वसुप्रभावे वसुवीर्यमभवि गते वसुनेव वसुस्थराधिपे । वसुनि पुत्रांश्च वसुस्थरा तथा कुहूँश्च शोचध्वमिमाञ्च वाहिनीं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ महाप्रभावे वरदे निपातिते लोकेश्वरे शान्तनवे महौजसि । पराजितेषु भरतेषु दुर्धनाः कर्णो मृगशाय
मदश्च वर्त्तयन् ।

इदन्तु राधेयपुत्रो निशम्य ते सुताश्च राजंस्त्व सैनिकाश्च ह । परस्परं चुक्रुशुरात्तिजं मृगं तदाऽश्रु नेत्रैर्ममुचुर्हि शब्द
वत् ।

प्रवर्त्तमाने तु पुनर्नृदाहवे विनाशमानासु चमूप पार्यिषे । अथाब्रवीदुर्ध्वतरं वचस्तदा रथर्वभान् सर्व्वमहारथर्वभः ।

जगत्प्रान्तिं सततं प्रधावति सच्चिन्तयन्नस्थिरमेव लचये । भवसु तिष्ठत्स्विह पातिनो रणे गिरिप्रकाशः कुरुपुङ्गवः कथं ।

निपातिते शान्तनवे महारथे दिवाकरे भूतलमाश्रिते यथा । न पार्यिषाः मोढुमन्त्रं धनञ्जयं गिरिप्रवेढारभितानिलं दुमाः ।

हतप्रधानं त्विदमार्त्तं रूपं परैर्हतात्माहमनाथमय वै । मया कुहूणां परिपाल्यताहवे बलं ययातेन महात्मना तथा ।

समाहितं चात्मनि भारमोदृशं जगत्प्रान्त्या नित्यमिदञ्च लचये । निपातितश्चाहवगौण्डमाहवे कथं न कुर्व्यामहमाहवे
भयं ।

अहन्तु तान् कुरुवृषभानजिह्वैः प्रवेशयन् यमसदेने रणे चरन् । यगः परं जगति विभाव्यत्तितां परैर्हतां युधि शयिताऽ
थ वा पुनः ।

युधिष्ठिरो धृतिमतिधर्मसत्त्वान् हृकोदरे । गजशततुल्यविक्रमः । तथार्जुनस्त्रिदशवरात्मजो युवा न तद्वलं सुजयमिहामरे
रपि ।

यमो रणे यत्र यमोपमौ बले समात्यकिर्य्यत्र च देवकीपुत्रः । न तद्वलं कापुष्पोऽभ्युपेयिवान् निवर्त्तते मृत्युमुखाद्वा
मुह्यन् ।

तपो ह्युदीर्णं तपसैव बाध्यते बलं बलेनैव तथा मनस्विभिः । मनश्च भे शत्रुनिवारणे भुवं सुरक्षणे वा बलवद्भवस्थितं ।

ध्रुवक्षेपां बाधमानं प्रभावं गलैवाहं तान् प्रजयाम्यद्य सूत । मित्रद्रोहोऽमर्षणीशो न मेऽयं भग्रे सैन्ये यः समेधान् समित्वं । १०
कर्त्ता स्मृतं पुरुषा आत्मार्थं त्यक्त्वा प्राणान् न युस्यामि भीमं । सर्वान् सख्यैः शत्रुमहान् हनिष्ये हतस्त्वैर्वा वीरला
कं गमिष्ये ।

अग्राकुष्टे रुदितस्त्रीकुमारे परिभूते पौरुषे धार्तराष्ट्रे । मया कृत्यमिति जानामि सूत तस्माच्छत्रुनय रात्रौ विजेष्ये ।
कुरुन् रत्नं पाण्डुपुत्रान् जिघांसन् त्यक्त्वा प्राणान् घोररूपे रणेऽस्मिन् । सर्वान् सख्यैः शत्रुमहान् विहत्य दास्याम्यहं
धार्तराष्ट्राय राज्यं ।

निषथ्यतां मे कवचं विचित्रं हेमं शुभ्रं मणिरत्नावभामि । शिरस्ताणं चर्कसमानभासं धनुः शरांश्चाग्निविषाहि
कल्पान् ।

सपासङ्गान् षोडश योजयध्वं धनूंषि दिव्यानि तथा हरम् । शरांश्च शक्तं च गदाश्च गुर्वीः शङ्खश्च जाम्बूनदचित्रभागं । ११
रत्नां रौक्मीं नागकक्षां विचित्रां ध्वजश्चैत्रं दिव्यमिन्दीवराभं । सुस्त्रैर्वस्त्रैर्विप्रमुज्ज्यानयस्व चित्रां मालाञ्चानुबद्धां
सज्जतां ।

अश्वानन्यान् पाण्डुराभ्रप्रकाशान् पुष्टान् स्नातान् मन्त्रपूताभिरङ्गिः । तप्तैर्भाण्डैः काष्ठनैरभ्युपेतान् शीघ्राच्छीघ्रं सूत
पुत्तानयस्व ।

रथं चाय्य हेममालावनद्धं रत्नैश्चित्रं चन्द्रसूर्यप्रकाशैः । द्रव्यैर्युक्तं सम्पहारोपपन्नैर्वैर्युक्तं तुर्णमावर्त्तयस्व ।

चित्राणि चापानि च वेगवन्ति ज्याशोत्तमाः संहननोपपन्नाः । तृणांश्च पूर्णान्महतः शराणामासज्ज गात्रावर
णानि चैव ।

प्राधाणिकं चानय चाशु सर्वं दध्ना पूर्णं वीर कांक्ष्यस्व हेमं । आनीय मालामवबध्य चाङ्गे प्रवादयत्वाशु जयाय
भेरीः ।

प्रधाहि सूताशु यतः किरीटी वृकोदरो धर्मपुत्रा यमो च । तान वा हनिष्यामि समेत्य सख्यैः भीष्माय वैश्यामि हतो
द्विषद्भिः ।

यस्मिन् राजा सत्यधृतिर्युधिष्ठिरः समास्थितौ भीमसेनाङ्गौ च । वासुदेवः सात्यकिः सञ्जयाश्च मन्ये बलं तद
जय्यं महीपैः ।

तद्येकान्युः सर्वहरोऽभिरचेत् सदाऽप्रमत्तः समरे किरीटिनं । तथाऽपि हन्तास्मि समेत्य सख्यैः यास्यामि वा भीष्म
प्रथा यमाय ।

न त्वेवाहं न गमिष्यामि तेषां मध्ये शूराणां तत्र चाहं ब्रवीमि । मित्रद्रोहो दुर्वलभक्तयो जये पापात्मनो मम
नैते सहायाः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ समृद्धिमन्तं रथसत्तमं दृढं सकूवरं हेमपरिष्कृतं शुभं । पताकिनं वातजवैर्ह्येतान्मैर्युक्तं समास्थाय
ययौ जयाय सः ।

समूज्यमानः कुरुभिर्माहात्मा रथपभैर्द्वैतगणैर्यथेन्द्रः । ययौ तदायोधनमुग्रधत्वा यत्रावसानं भगवत्पथम् ।

रुथिना महता सध्वजेन सुवर्णमुक्तामणिरत्नशालिना । सदश्वयुक्तेन रथेन कर्षो मेघसूनेनार्क इवामितौजाः ।

कृताशनाभः स कृताशनप्रभे शुभः शुभे वै स्वरथे धनुर्द्धरः । स्थितो रराजाधिरथिर्धनुर्द्धरः स्वयं विमाने सुरगाडिव स्थितः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि कर्णनिर्याणे द्वितीयोऽध्यायः ॥ ९ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ शरतस्य महात्मानं शयानममितौजसं । महावातममूहेन समुद्रमिव शोषितं ।

दृष्ट्वा पितामहं भीष्मं सर्वज्ञान्तकं गुहं । दिव्यैरस्त्रैर्धैर्यैश्चामं पातितं सत्यसाचिना ।

जयाशा तव पुत्राणां संभ्रमाज्जम् शर्म च । अपाराणामिव दीपमगाधे गाधमिच्छतां ।

आतमा यामुनेनैव शरैरेण परिभुतः । महेन्द्रेणैव भैनाकममद्यं भुवि पातितं ।

नभश्च्युतमिवादित्यं पातितं धरणीतले । शतक्रतुमिवाचिन्त्यं पुरा द्वयेण निर्जितं ।

मोहणं सर्वमैतस्य युधि भीमस्य पातनं । ककुदं सर्वसैन्यानां लज्जामर्षधनुशतं ।

धनञ्जयशरव्याघ्रं पितरं ते महाव्रतं । तं वीरशयने वीरं शयानं पुरुषर्षभं ।

भीष्ममाधिरथिर्दृष्ट्वा भारतानां पितामहं । अवतीर्य रथादान्तः शोकमोहपरिभुतः ।

पद्माभेज जगामात्तां वाष्पव्याकुललोचनः । अभिवाद्याञ्जलिं बद्धा वन्दमानोऽभ्यभाषत ।

कर्णोऽहमस्मि भद्रन्ते वद मामभि भारत । पुण्यया चेमया वाचा चक्षुषा चावलोक्य ।

म मूनं सुकृतस्यैव फलं कश्चित् समञ्जते । यत्र धर्मपरो वृद्धः श्रेते भुवि भवान् हतः ।

कोशमञ्जने मन्त्रे व्यूहे प्रहरणेषु च । नाहमन्यं प्रपश्यामि कुरूणां कुरुसत्तम ।

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो यः कुरुक्षेत्रे द्रुपदात् । योधांस्तु बद्धधा हत्वा पित्रलोकं गमिष्यति ।

अथ प्रभृति संकुट्ठा व्याघ्रा इव मृगचयं । पाण्डवा भरतश्रेष्ठ करिष्यन्ति कुरुचयं ।

अथ गाण्डोत्रघोषस्य बोध्यज्ञाः सत्यसाचिनः । कुरुभ्यः सन्तमिष्यन्ति वज्रपापेरिवामुराः ।

अथ गाण्डोत्रमुक्तानामशनीनामिव सूनाः । त्रामयिष्यन्ति वाणानां कुरूनन्यांश्च पार्थिवान् ।

समिद्धोऽग्निर्वैद्यो वीर महाज्वालो दुमान् दहते । धातंराष्ट्रान् प्रधव्यन्ति तथा वाणाः किनेटिनः ।

येन येन प्रसरतो वाय्वग्री सहितौ वने । तेन तेन प्रदहतौ भूरि गुल्मदण्डदुमान् ।

थादृशोऽग्निः समिद्धस्तु तादृक्पाथी न संशयः । यथा वा गुर्नरव्याघ्रे तथा कृष्णे न संशयः ।

नदतः पाञ्चजन्यस्य रसतो गाण्डिवस्य च । श्रुत्वा सर्व्वाणि सैन्यानि त्रामंयास्यन्ति भारत ।

कपिध्वजस्योत्पततो रथस्यामिचकर्षिणः । शब्दैर्भोटुं न शक्यन्ति तामृते वीर पार्थिवाः ।

को ह्यर्जुनं योधयितुं लंदन्यः पार्थिवोऽहंति । यस्य दिव्यानि कर्माणि प्रवदन्ति मनोविणः ।

अमानुषस्य मंगामख्यव्यकेण महात्मना । तस्माच्चैव वरं प्राप्ता दुष्प्रापमकृतात्मभिः ।

कोऽन्यः शक्तो रणे जेतुं पूर्वं यो न जितस्त्वया । पाण्डुपुत्रो बलश्चाधी माधवेन च रक्षितः ।

जितो येन रणे रामो भवता बोध्यञ्जलिना । चित्रचान्तकरो घोरो देवदानवपूजितः ।

तमद्याहं पाण्डवयुद्धशौण्डममृत्युमणि भवता चानुश्रितः । आशोविषे दृष्टिररं सुघोरं भूदरं शक्याम्यस्त्रबलान्निहन्तुं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि कर्णवाक्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ १० ॥

तस्य लालयमानस्य कुहट्टदः पितामहः । देशकालोचितं वाक्यमब्रवीत् प्रीतमानसः ।

समुद्र इव भिन्नां ज्योतिषामिव भास्करः । सत्यस्य च यथा सन्तो बीजानामिव चोर्वरा ।

पर्जन्य इव भूतानां प्रतिष्ठा सुहृदां तव । बान्धवास्त्वानुजोवन्तु महस्तावमिशमराः ।

मानहा भव शत्रूणां मित्राणां नन्दिवर्द्धनः । कौरवाणामपि भवान् यथा प्रियुर्दिवौकसां ।

स्वबाहुबलवीर्येण धार्तराष्ट्रप्रियैषिणा । कर्णं राजपुरं गत्वा काम्बोजा निर्जितास्त्वया ।

गिरिव्रजगताश्चापि नम्रजित्प्रमुखा नृपाः । अम्बुठास्य विदेहास्य गान्धारास्य जितास्त्वया ।

हिमवद्गुर्गनिलयाः किराता रणकर्कशाः । दुर्व्याधनस्य वशगाः कृताः कर्णं त्वया पुरा ।

उत्कला मेकलाः पौण्ड्राः कलिङ्गाश्च संयुगे । निषादाश्च विगताश्च वाङ्मोकाश्च जितास्त्वया ।

तत्र तत्र च मङ्गले दुर्व्याधनहितैषिणा । बहवो निर्जिता बौर त्वया कर्णं महाजमः ।

यथा दुर्व्याधनस्तात, सञ्जातिकुलबान्धवः । तथा त्वमपि सर्वेषां कौरवाणां गतिर्भव ।

मित्रेनाभिवदामि त्वां गच्छ युध्यस्व शत्रुभिः । अनुगाधि कुरून् मध्ये धत्स्व दुर्व्याधने जयं ।

भवान् पौत्तमभोऽस्माकं यथा दुर्व्याधनज्ञया । तथाऽपि धर्मतः सर्वं यथा तस्य वधे तथा ।

यानात्सम्बन्धकालोके विशिष्टं मङ्गलं मतां । मङ्गिः सह नरश्रेष्ठ प्रवर्द्धन्ति मर्तापिणः ।

स सत्यमङ्गतो भूत्वा समेदमिति निश्चितं । कुरूणां पालय बलं यथा दुर्व्याधनतथा ।

निशम्य वचनं तस्य चरणावभिवाद्य च । यथो वृत्तितनः कर्णः समीपं सर्वधन्विनां ।

सोऽभिवोच्य नरैः घाणां स्थानमप्रतिमं महत् । व्यूढप्रहरणारस्त्वं मेन्यं तप्तनट्टं हयत् ।

हृषिताः कुरवः सर्वे दुर्व्याधनपुरोगमाः । तस्मागते महाबाहुं सर्वानोक्तपुरःसरं ।

कर्णदृष्ट्वा महात्मानं युद्धाय समुपस्थितं । ज्वेडितास्क्रोडितरवैः भिन्दनादरवैरपि ।

धनुःशब्दैश्च विविधैः कुरवः समपूजयन् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि कर्णस्थाने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ .

॥ मञ्जय उवाच ॥ गत्यस्थं पुरुषव्याघ्रं दृष्ट्वा कर्णमवस्थितं । हृष्टो दुर्व्याधनो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ।

सनाथमिव मन्येद्भवं भवता पालितं बलं । मन्ये किं नु समर्थं यत् हितं तत् पम्पुधार्थ्यतां ।

॥ कर्ण उवाच ॥ ब्रूहि नः पुरुषव्याघ्र तं हि प्राज्जतमो नृपः । यथा चार्थपतिः कृत्यं पश्यते न तथेतरः ।

ते स्म सर्वे तव वचः श्रोतुकामा नः श्वराः । नान्यथा हि भवान् वाक्यं ब्रूयादिति मतिर्मम ।

॥ दुर्व्याधन उवाच ॥ भीष्मः सेनाप्रणेताभीतवयमा विक्रमेण च । शृगेन चोपमस्यन्नः सर्वैर्व्याधनप्रेक्षया ।

तेनातिवशमा कर्णं व्रता शत्रुगणान्मम । सुयुद्धेन दशाहानि पालिताः स्मा सहस्रात्मना ।

तस्मान्नमस्कृतं कर्म कृतवत्यास्थिते दिवं । कर्णं सेनाप्रणेतारं मन्येमे तद्वचनम् ।

न विना नायकं सेना मुहूर्तमपि तिष्ठति । आहवेष्वाहवश्रेष्ठ कर्णं क्षीनेव नैर्ज्जिने ।

यथा ह्यर्कधारा नौरथो वाऽमारिर्धर्यथा । द्रव्येधथेष्टं तद्वत्स्यादुते मेनापतिं बलं ।

अर्देशिको यथा सार्धः सर्वैर्यक्ष्णं समर्चति । अनादका तथा मेना सर्वान् दोषान् समर्चति ।

स भवान् वीर्यं सर्वं मामकेषु महात्मसु । पश्य मेनापतिं युक्तमनु शान्तनवादिह ।

यं हि सेनाप्रणेतारं भवान् द्रव्यति संयुगे । तं वयं सहिताः सर्वं करिष्यामो न संशयः ।

१४३

॥ कर्ण उवाच ॥ सर्वं एव महात्मान इमे पुरुषसत्तमाः । सेनापतित्वमर्हन्ति नात्र कार्या विचारणा ।

कुलसंघननज्ञानैर्बलविक्रमबुद्धिभिः । युक्ताः कृतज्ञा धीमन्त्रा हवेस्वनिर्वात्तनः ।

युगपन्न तु ते शक्याः कर्तुं सर्वं पुरस्सराः । एक एव तु कर्तव्यो यस्मिन् वशेषिका गुणाः ।

अन्योऽन्यस्यर्द्धिनां तेषां यद्येकं मत्करिष्यमि । शेषा विमनसो व्यक्ते न योऽस्मिन् हितास्तव ।

अयञ्च सर्वयोधानामाचार्यः स्वविरो गुरुः । युक्तस्तेनापतिः कर्तुं द्रोणः शस्त्रमृताम्बरः ।

१४०

को हि तिष्ठति दुर्द्धर्षे द्रोणे ब्रह्मविदुत्तमे । सेनापतिः स्यादन्वसाच्छुकाङ्गिरसदर्शनात् ।

न च कोऽप्यस्ति ते योधः सर्वराजसु भारत । द्रोणे यः समरे यान्तं नानुयास्यति संयुगे ।

एष सेनाप्रणेतृणामेष शस्त्रभृतामपि । एष बुद्धिमतां श्रेष्ठो राजन्नेष गुरुश्च ते ।

एनं दुर्योधनाचार्यमाशु सेनापतिं कुरु । जिगोषन्तोऽसुरान् सङ्ख्ये कार्तिकेयमिवामराः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि कर्णवाक्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ कर्णस्य वचनं श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्तदा । सेनामध्यगतं द्रोणमिदं वचनमब्रवीत् ।

१४५

॥ दुर्योधन उवाच ॥ वर्णश्रेष्ठ्यात् कुलोत्पत्त्या श्रुतेन वयसा धिया । वीर्याद्वाह्यादष्टयवादर्थज्ञानान्नयाज्जयात् ।

तपसा च कृतश्रुत्वा लङ्घ्यः सर्वगुणैरपि । युक्ता भवत्सभो गोप्ता राज्ञामन्यो न विद्यते ।

स भवान् पातु नः सर्वान् विबुधानिव वासवः । भवन्नेत्राः परान् जेतुमिच्छामि दिजसत्तम ।

रुद्राणामिव कापाली वसुनामिव पावकः । कुबेर इव यक्षाणां मरुतामिव वासवः ।

वशिष्ठ इव विश्राणां तेजसामिव भास्करः । पितृणामिव धर्मोद्भेदादादमामिव चाम्बुराट् ।

१४०

नक्षत्राणामिव शशी दितिजन्यामिवोशनाः । श्रेष्ठः सेनाप्रणेतृणां स नः सेनापतिर्भव ।

अर्चोर्द्विधा दशैका च वशगाः सन्तु तेऽनघ । तामिः शत्रून् प्रतिव्यूह्य जहीन्ध्रे दानवानिव ।

प्रयातु नो भवानग्रे देवानामिव पावकिः । अनुयास्यामहे त्वाजो भौरभेया इवर्षभ ।

उग्रधन्वा महेश्वाभो दिव्यं विस्फारयन् धनुः । अग्रेभवं त्वान्तु द्यूता नार्जुनः प्रहरिष्यति ।

ध्रुवं युधिष्ठिरं सङ्ख्ये मानवन्धं सवान्धवं । जेष्यामि पुरुषस्यात्र भवान् सेनापतिर्यदि ।

१४५

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्ते ततो द्रोणं जयेत्युचुर्नराधिपाः । निन्दनादेन महता हर्षयन्तस्त्रयात्मजं ।

सैनिकाश्च मुदा युक्ता बद्धंश्चिन्ति द्विजोत्तमं । दुर्योधनं पुरस्कृत्य प्रार्थयन्तो महद्ययः ।

दुर्योधनं ततो राजन् द्रोणो वचनमब्रवीत् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि दुर्योधनप्रोत्साहे षष्ठाऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ द्रोण उवाच ॥ वेदं षडङ्गं वेदाहमर्थविद्याञ्च मानवीं । त्रैयम्बकमथेस्वस्तनस्त्राणि विविधानि च ।

ये चाणुक्ता मयि गुणा भवद्भिर्जयकाङ्क्षिभिः । चिकीर्षुस्तानहं सर्वान् त्रीधयिष्यामि पाण्डवान् ।

१००

पार्थतन्तु रणे राजन् न हनित्ये कथञ्चन । स हि स्रष्टो बधार्थाय ममैव पुरुषर्षभ ।

योधयिष्यामि सैन्यानि नाशयन् सर्वसोमकान् । न च मां पाण्डवा युद्धे योधयिष्यन्ति हर्षिताः ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ स एवमभ्यनुज्ञातस्य के सेनापतिं ततः । द्रोणस्तव सुतो राजन् विधिदृष्टेन कर्मणा ।
 अथाभिषिषिचुर्दोषं दुर्व्योधनमुखा नृपाः । सेनापत्ये यथा स्कन्दं पुरा शक्रमुखाः सुराः ।
 ततो वादित्रघोषेण शङ्खगनाञ्च महास्वनैः । प्रादुरासीत् कृते द्रोणे हर्षः सेनापतौ तदा । १०४
 ततः पुण्याहघोषेण खल्लिवादस्त्रनेन च । संस्तवैर्गतिशब्दैश्च सूतमागधवन्दिनां ।
 जयशब्दैर्दिजाय्याणां सूतानां नस्तितेरुथा । सत्कृत्य विधिना द्रोणं मेनिरे पाण्डवान् जितान् ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ सेनापत्यन्तु सम्प्राप्य भारद्वाजो महारथः । युयुत्सुर्बृहन्न सैन्यानि प्रायात्तव सुतः सह ।
 सैन्यवश्च कलिङ्गश्च विकर्णश्च तवात्मजः । दक्षिणं पार्श्वमाभ्याय समतिष्ठन् दंशिताः ।
 प्रपद्यः शत्रुनिस्तेषां प्रवरैर्हयमादिभिः । ययौ गान्धारकैः सार्द्धं विमलप्रामयोधिभिः । १०५
 हृत्पद्मं कृतवर्मा च चित्रसेनो विविशतिः । दुःशासनमुखा यत्ताः सर्वं पञ्चमपालयन् ।
 तेषां प्रपञ्चाः कामोजाः सुदर्शिणपुरःसराः । ययुरश्वैर्महवैगेः शकाश्च यवनैः सह ।
 मद्रास्त्रिगन्ताः साम्बठाः प्रतीच्यादोच्यमानवाः । शिवयः शूरसेनाश्च गूढाश्च मल्लदेः सह ।
 मौबोराः किन्वाः प्राच्या दाक्षिणात्याश्च सर्वशः । तवात्मजं पुरस्कृत्य सूतपुत्रश्च पृष्ठतः ।
 हर्षयन्तः स्वसैन्यानि बलेषु बलमादधत् । ययौ वैकर्त्तनः कर्णः प्रमुखे सर्वधन्विनां । १०६
 तस्य दोष्टो महाकायः स्वान्यनीकानि हर्षयन् । हस्तिकचो महाकेतुस्त्वभौ सूर्य्यममसुतिः ।
 न भीष्मव्यमनं कश्चिद्दृष्टुं कर्णममन्यत । विशाकाश्चाभवन् सर्वं राजानः कुहभिः सह ।
 हृष्टाश्च बहवो योधास्तत्राज्यन्त सङ्गताः । न हि कर्णं रणे दृष्ट्वा युधि स्थास्यन्ति पाण्डवाः ।
 कर्णो हि समरे शक्नोति जेतुं देवान् मवासवान् । किमु पाण्डुपुत्रान् युद्धे हीनवीर्यपराक्रमान् ।
 भीष्मेण तु रणे पार्थाः पालिता बाहुशालिना । तांस्तु कर्णः शरैस्तोत्सृजेन्नाशयिष्यति संयुगे । १०७
 एवं ब्रुवन्तस्तेऽन्येऽन्यं हृष्टरूपा विश्राम्यते । राधियं पूजयन्तश्च प्रशंसन्तश्च निर्धेयुः ।
 अस्माकं शकटव्यूहो द्रोणेन विहितोऽभवत् । परेषां क्रौञ्च एवामोदूक्षो राजन् महात्मना ।
 प्रीयमाणेन विहितो धर्मराजेन भारत । व्यूहप्रमुखतलेषां तस्यतुः पुरुषधर्मौ ।
 वानरध्वजमुच्छ्रित्य विश्वकर्षेण धनञ्जयो । ककुदं सर्वसैन्यानां धाम सर्वधनुप्रतां ।
 आदित्यपथगः केतुः पार्थस्यानिर्तेजसः । दीपयामास तस्यैव पाण्डवस्य महात्मनः । १०८
 यथा प्रज्वलितः सूर्यो युगान्ते वै वसुन्धरां । प्रदहन् दृश्यते तद्वत् केतुः पार्थस्य धीमतः ।
 योधानामर्जुनः श्रेष्ठो गाण्डीवं धनुषां वरं । वासुदेवश्च भूतानां सकाणाञ्च सुदर्शनं ।
 चत्वार्येतानि तेजांसि बहन् श्वेतहथो रथः । परेषामगतस्तस्यौ कालचक्रमिवोद्यतं ।
 एवं तौ सुमहात्मानौ बलवन्नामगावुभौ । तावकानां मुखे कर्णः परेषाञ्च धनञ्जयः ।
 तौ जातावभिमरभ्यौ परस्परबर्धयिष्यौ । अवेक्ष्यतां तदान्येऽन्यं समरे कर्णपाण्डवौ । १०९
 ततः प्रयाते सहसा भारद्वाजे महारथे । चार्त्तनादेन घोरेण वसुधा समकम्पत ।

ततस्तुमुलमाकाशमावृणोत भद्रिवाकरं । वातोद्धूतं रजस्तोत्रं कौशेयनिकरोपमं ।
ववर्ष द्यौरनभ्राष्टि मांसास्त्रिदधिराण्युत । गृध्राः श्येना वनाः कङ्का वायमाश्च सहस्रशः ।
उयर्थ्युपरि सैनान्ति तंदा पर्यपतन्मृप । गोमाधवश्च प्राक्रोशन् भयदा दाहणाः खगाः ।
अक्राधुरपसव्यश्च वज्रशः प्रतनां तव । विभक्षिषन्तो मांसानि पिपामन्तश्च शोणितं ।
अपतद्दीप्यमाना च सनिघाता सकम्पना । उल्का ज्वलन्ती मङ्गलमे पुष्केमावृत्य सर्वशः ।
परिवेशे महास्त्राणि सविद्युत्स्तनधिक्नुमान् । भास्करस्थाभवद्वाजन् प्रयाते वह्निनीपतौ ।
एते चान्ये च बहवः प्रादुरासन् सुदाहणाः । उत्पाता युधि बीराणां जीवितक्षयकारणाः ।
ततः प्रवृत्ते युद्धे परस्परबधैषिणां । कुरुपाण्डवसेनानां शब्देनापूरयञ्चगत् ।
ते त्वन्यान्त्यं सुभरन्त्याः पाण्डवाः कैरवैः सह । प्रत्यग्नस्त्रिभितैः शस्त्रैर्यगृध्राः प्रहारिणः ।
स पाण्डवाना महता महेस्वातो महाद्युतिः । वेगेनाभ्यव्रवत् सैन्यं किरमश्रश्रुतैः श्रितैः ।
द्रोणमभ्युद्यं दृष्ट्वा पाण्डवाः सह सञ्जयैः । प्रत्यग्नस्त्रिभितैः राजञ्जरवैर्यैः रथान् पृथक् ।
संचोभ्यमाणो द्रोणेन भियमानो महाचमः । व्यशीर्यत मपाञ्चाला वातेनेत्र बलाहकाः ।
बह्वीह त्रिकुर्वाणे दिव्यान्यस्त्राणि संयुगे । अपीडयन् क्षणेनैव द्रोणः पाण्डवसञ्जयान् ।
ते बध्यमाना द्रोणेन वाधेनेव दानवाः । पाञ्चालाः समकम्पन्त एष्टयुषपुगेगमाः ।
ततो दिव्यास्तविच्छूगे याज्ञधेनिर्महारथः । अभिनच्छरवर्षेण द्रोणानोकमनेकधा ।
द्रोणस्य शरवर्षेण शरवर्षाणि पार्थतः । सस्त्रिवार्यं ततः सर्वान् कुरुनयबधोदलो ।
संहत्य तु ततो द्रोणः समवस्थाप्य चाहवे । स्वमनीकं महाबाहुः पार्थतं समुपाव्रवत् ।
सत्राणवर्षं समहदस्रजत् पार्थतं प्रति । मववान् समभिकुटुः सहसा दानवेविव ।
ते कम्पमाना द्रोणेन वाणैः पाण्डवसञ्जयाः । पुनः पुनरभ्यन्त सिंहेनेत्रेरे मृगाः ।
तथा पर्यचर द्रोणः पाण्डवानां बलं बली । अलातचक्रवद्वाजं तदहृतमिवाभवत् ।
खेचरनगरकल्पं कल्पितं शास्त्रदृष्ट्या चलदनिलपताकं ह्लादितं चानितायं ।
स्फटिकविमलकेतुं त्रासयन् शत्रवाणां रथवरमधिरूढः सञ्जहारारिसेनां ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणभिवेकपर्वणि द्रोणपराक्रमे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ तथा द्रोणमनिघ्नन्तं शास्त्रसूतरथदिपान् । व्यथिताः पाण्डवा दृष्ट्वा न चेन पर्यवारयन् ।
ततो युधिष्ठिरो राजा एष्टयुषधनकथौ । अत्रपीत् सर्वतो यतैः कुशयानिर्निवार्यतां ।
तत्रैनमर्जुनश्चैव पार्थतश्च सहानुगः । पर्यग्नस्त्रिभितैः सर्वैः समापेतुर्महारथाः ।
कैकेया भोमसेनश्च भौमरथश्च घटोत्कचः । युधिष्ठिरो यमौ मत्स्या द्रुपदस्यात्मजसया ।
द्रौपदेयाश्च रुच्यश्च धृष्टकेतुः ससात्यकिः । चेकितानश्च संक्रुद्धो युयुत्सुश्च महारथः ।
ये चापि पार्थिवा राजान् पाण्डवस्तानुयायिनः । कुलवीर्यानुरूपाणि चतुः कर्मायुधेनकशः ।
संरक्ष्यमाणां ता दृष्ट्वा पाण्डवैर्वाहिनीं रणे । व्यावृत्य चक्षुषी कोपात् भारद्वाजोऽन्ववैचत ।

१०५

११०

११५

१२०

१२५

१२०

स तीव्रकोपमास्थाय रथे समरदुर्षदः । व्यधमत् पाण्डवानीकमभ्राणोव सदागतिः ।
 रथानश्चास्त्ररास्त्रागानभिधायन्नितस्ततः । चचार मत्तं वृद्धेणा वृद्धेऽपि तस्मै यथा ।
 तस्य शोणितदिग्धाङ्गाः शोणास्ते वातरक्षसः । आजानेया हया राजन्निश्रान्ताः श्रियं दधुः ।
 तमन्तकमिव क्रुद्धमापतन्ते यावन् । दृष्ट्वा संप्रादृक् चोधाः पाण्डवस्ततस्ततः ।
 तेषां प्रद्वतां भीमः पुनरावर्त्ततामपि । वीचतां तिष्ठतां चाभीच्छब्दः परमदाहणः । ९३४
 गूढराणां हर्षजनने भोक्तृणां भयवर्द्धनः । द्वात्रिंशद्युधैर्विचरं पुरथामास सर्वतः ।
 ततः पुनरपि द्रोणेना नाल विश्रावयन् युधि । अकरोद्रौद्रमात्मानं किरन् शरशतैः परान् ।
 स तथा तेव्यनीकेषु पाण्डुपुत्रस्य मारिष । कालवद्वाचरे द्रोणेन युवेव स्थविरो बली ।
 उत्कृत्य च शिरास्थुधा बाह्वनपि मभूषणान् । कृत्वा गूढ्यान् रथोपस्थानुद्भोग्महारवान् ।
 तस्य हर्षप्रणदेन वाणवेगेन वा विभो । प्राकम्पन्त रणे योधा गात्रः शोताहिता इव । ९३५
 द्रोणस्य रथधोषेण मौर्ख्ये निष्पेषेण च । धनुःशब्देन चाकामे शब्दः समभवत्प्रदान् ।
 अयास्य धनुषो वाणा निश्चरन्तः रुहस्यशः । व्याप्य सर्वा दिशः पेतुर्वागाश्चापपतिषु ।
 तं कार्मुकमहावेगमस्त्रज्वलितपावकं । द्रोणमासादयाञ्चक्रुः पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
 तान् सकुञ्चरपत्न्यान् प्राह्णिण्यद्यमसादनं । चक्रेऽचिरेण च द्रोणे महीं शोणितकूर्दमां ।
 तत्तता परमास्त्राणि शरान् सन्ततमस्यता । द्रोणेन निहितं दिक्षु वाणजालमदृश्यत । ९३६
 पदातिस्त्यन्दनाशेषु रथेष्वपि च सर्वशः । तस्य विद्युदिवम्बेषु चरन्केतुर्दृश्यत ।

स कैकयानां प्रवरांश्च पञ्च पञ्चालराजश्च शरैः प्रमथ्य । युधिष्ठिरानोक्तमदीनवत्त्वे द्रोणेऽभ्यधात् कार्मुकताणपाणिः ।
 तं भीमसेनस्य धनञ्जयस्य शिनेस्य नप्ता रुपदात्मजाश्च । श्वेयात्मजः काशिरपतिः शिविश्व हृष्टा नदन्त्या ह्यकिरन् शरोधः ।
 तेषामथ द्रोणधनुर्विमुक्ताः पतलिणः काञ्चनचित्रपुङ्खाः । भित्त्वा शरीराणि गजान्शूनां जग्मुर्महीं शोणितदिग्ध
 वाजाः ।

सा योधसहैव रथैश्च भूमिः शरैर्बिम्बैर्गजवाजिभिश्च । प्रच्छाद्यमाना पतितैर्बभूव समावृता धौरिव कालमेधेः । ९३७
 त्रेनेयभीमार्जुनवाहिनीशं शैभद्रपाञ्चालसकाशिराजं । अयांस्य बोरान् समरे समुद्रनद्ग्रेणः सुतानां तत्र भूतिक्रामः ।
 एतानि चान्यानि च कैारवेन्द्र कर्माणि कृत्वा समरे महात्मा । प्रताप्य लोकां निव कालद्वय्यो द्रोणे गतः स्वर्गमितो हि
 राजन् ।

स तु कृत्वा महत्कर्म्म द्रोणः परबलाद्देनः । एवं हृक्कारयः गूढेरा कृत्वा शतमहस्यशः ।
 पाण्डवानां रणे योधान् पार्षतेन निपातितः । अवैहिणोभ्यामधिकां गूढराणामनिवर्त्तिनां ।
 निहत्य पञ्चभूतिमानगच्छत् परमां गतिं । पाण्डवैः सह पाञ्चालैरश्वैः क्रूरकर्म्मभिः । ९३८
 हतो हृक्कारेण राजन् कृत्वा कर्म्म सुदुष्करं । ततो निनादो भूतानामाकाशे समजायत ।
 सेन्यानाञ्च ततो राजन्नाचार्ये निहते युधि । द्वां धरां खं दिशो वापि प्रदिश्यान्नादयन् ।
 अर्द्धाधिगतिं भूतानां शब्दः समभवद्भृशं । देवताः पितरथैव सर्वे ये चास्य बान्धवाः ।

ददृशुर्निहतं तत्र भारद्वाजं महारथं । पाण्डवास्तु जयं लब्ध्वा सिंहनादान् प्रचक्रिरे ।

सिंहनादेन महता समकल्पत मेदिनी ।

२१०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि द्रोणबधश्चरणेऽष्टोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ किं कुर्वाणं रणे द्रोणं जनुः पाण्डवस्तु ज्ञयाः । तथा निपुणमस्तेषु सर्व्वशस्त्रज्ञतामपि ।

रथभङ्गो बभूवास्य धनुर्व्याऽशीर्य्यताम्यतः । प्रमत्तो वाऽभवद्द्रोणस्ततो मृत्युमुपेयिवान् ।

कथन्तु पार्थतत्तात शत्रुभिर्दृष्टवर्षणं । किरन्तमिषुमहातान् कृष्णपुङ्खाननैकशः ।

चिप्रहस्तं दिजश्रेष्ठं कृतिनं चित्रयोधिनं । दूरेषु पातिनं दान्तं शस्त्रयुद्धेषु पारगं ।

पाञ्चालपुत्रो न्यबधीत् दिव्यास्तधरमच्युतं । कुर्वाणं दारुणं कर्म रणे यत्तं महारथं ।

२११

व्यक्तं हि देवं बलः पौरुषादिति मे मतिः । यद्वै पाणे निहतः गुरुरः पार्थेन महात्मना ।

अस्त्रं चतुर्विधं बोरं यस्मिन्नाभीत् प्रतिष्ठितं । तमिष्वस्त्रधराचार्य्यं द्रोणं शंसमि मे हतुं ।

श्रुत्वा हतं रुक्मरथं वैद्याप्रपरिवारितं । जातरूपपरिष्कारं नाद्य शोकमुपावदे ।

न नूनं परदुःखेन स्मियते कोऽपि स ज्ञय । यत्र द्रोणमहं श्रुत्वा हतं जीवामि मन्दभाक् ।

देवमेव परं मन्ये नन्वनर्थं हि पौरुषं । अश्लक्ष्णमयं नूनं हरयं सुदुष्टं जम ।

२१२

यच्छ्रुत्वा निहतं द्रोणं शतधा यत्न दीर्य्यते । ब्राह्मणे दैवे तथैवस्ते यन्मुपासन् गुणार्थिनः ।

ब्राह्मणा राजपुत्राश्च भूयः कथं मृत्युना हतः । शोषणं सागरस्यैव भेरिगणिव विप्रवेण ।

पातनं भास्करस्यैव न सृष्टे द्रोणपातनं । दृष्टानां प्रतिषेद्धासौ द्वास्मिकाणाञ्च रक्षिता ।

योऽहामोत् कृपणस्यार्थे प्राणानपि परन्तपः । मन्दानां मम पुत्राणां जयाया यस्य विक्रमे ।

दृष्टस्य तु शनस्तुल्यो बुद्ध्या स निहतः कथं । ते च शोणा दृष्टन्तोऽद्य श्चक्रा जालैर्दिरगमयैः ।

२१५

रथे वातजवा युक्ताः सर्व्वशस्त्रातिगा रणे । बलिनो ह्येषिणा दान्ताः सैन्धवाः साधुवाहिनः ।

दुष्टाः सङ्ग्राममध्येषु केचिदामन् न विकलाः । करिणा वृंहतां युद्धे शङ्खदुन्दुभिनिस्त्रनैः ।

ज्याचेपशवर्षणां शस्त्राणाञ्च सहिष्णवः । आशंसन्तः परान् जेतुं जिज्ञासा जितययाः ।

हयाः पयजिताः शोषा भारद्वाजरथोद्धताः । ते स्म रुक्मरथे युक्ता नरबीरममाहिताः ।

कथं नः भ्यतरन्तात पाण्डवानामनोकिनीं । जातरूपपरिष्कारमास्यः य रथमुत्तमं ।

२१०

भारद्वाजः किमकरोत् गुरुरंशकन्दनो युधि । विद्यां यस्योपजीवन्ति सर्व्वेनाकधनुर्दृगाः ।

स सत्यसन्धो बलवान् द्रोणः किमकरोद्युधि । दिवि शक्रमिव श्रेष्ठं महामात्रं धनुर्मृगं ।

के तु ते गौद्रकर्माणं युद्धे प्रत्यययूराः । ननु रुक्मरथं दृष्ट्वा प्राद्ववन्ति स्म पाण्डवाः ।

दिव्यमस्त्रं विकुर्वाणं रणे तस्मिन्महाबलं । उताहो सर्व्वसन्धेन धर्मराजः सहानुजः ।

पाञ्चाज्यप्रयतो द्रोणं सर्व्वतः पथ्यवारयत् । नूनमावारयत् पार्थो रथिनोऽन्यान् अजङ्गमैः ।

२११

ततो द्रोणं समारोहत् पार्थतः पापकर्महतम् । न ह्यहं परिपश्यामि बर्षे कश्चन श्लिषिणः ।

धृष्टशुक्रादिते रौद्रात् पाण्डमानात् किरीटिना । तैर्वृतः सर्व्वतः गुरुरः पाञ्चाज्यापसदस्ततः ।

कैकेय्येदिकाहर्षस्यैरन्येषु भनिपैः । व्याकुलोज्ज्वलाचार्यं पिपोलैरुग्रं यथा ।
 कर्मथसूकरे शक्तं जघानेति मतिर्मम । योऽधीत्य चतुरो वेदान् सः ज्ञानाख्यः नपेक्षमान् ।
 ब्राह्मणानां प्रतिष्ठाभीतुं स्नातसामिव भागः । चक्षुष्य ब्रह्म चैवेह योऽभ्यतिष्ठत् परन्तपः । १८०
 स कथं ब्राह्मणा दृष्टुः शक्तेण बध्मः प्रवान् । अमर्षेणो मर्षितवान् क्रियमानः सदा मया ।
 अनर्हमाणः कौन्तियात् कर्षणस्तस्य तत्फलं । यस्य कर्मानुजीवन्ति लोके सर्वधनुर्भृतः ।
 स सत्यपन्थः सुहृतो श्रीकानैर्निहतः कथं । दिवि शक्र इव श्रेष्ठो महासत्त्वा महाबलः ।
 स कथं निहतः पार्थैः चुर्भस्त्रैर्यथा तिमिः । क्षिप्रहस्तस्य बलवान् दृढधत्वारिमर्दनः ।
 न यथ विजयाकाङ्क्षो विषयं प्राप्य जीवति । यन्मै नजह्वनः शब्दे जीवमानं कदाचन । १८५
 ब्राह्मस्य वेदकामानाङ्ग्योऽधोऽधुन श्रुतां । अदीनं पुरुषव्यापं श्रीमत्तमपराजितं ।
 नाहं मृध्ये हतं द्रोणं सिंहरिददिकमं । कथं सञ्जय दुर्दुर्धमनाष्टव्यशोबलं ।
 पश्यतां पुरुषेन्द्राणां समरे पार्श्वतोऽबधीत् । के पुनस्तादयुष्यन्त रचन्तो द्रोणमन्त्रिकात् ।
 के तु पश्चाद्वर्तन्त गच्छन्तो दुर्लभां गतिं । केऽरधन् दक्षिणं चक्रं सर्वं के च महात्मानः ।
 पुनस्तात के च बोरस्य युध्यमानस्य संयुगे । के च तत्र तनूस्त्यक्ता प्रतोपं मृत्युमाप्रजन् । १९०
 द्रोणस्य समरे बीराः केऽकुर्वन्त परां गतिं । कश्चिन्नूनं भयाम्मन्दाः क्षतिव्या व्यजह्वनरणे ।
 रक्षितारस्ततः शून्ये कश्चिन्नैको हतः परैः । न स पृष्ठमवचामाद्रणे द्रोणः प्रदर्शयेत् ।
 परामथापदं प्राप्य कथं स निहतः परैः । एतदार्येण कर्तव्यं कृक्षापात्सु सञ्जय ।
 पराक्रमेयथा शक्या तच्च तस्मिन् प्रतिष्ठितं । मुञ्चते मे मनन्तात कथा तावन्निवर्त्यतां ।
 भूयस्तु लब्धसंज्ञस्त्वं परिपृच्छामि सञ्जय ।

१९५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि धृतराष्ट्रोक्ते नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं पृष्ट्वा स्तुतपुत्रं हृक्काकेनार्हितो मृगं । जये निराश्रः पुत्राणां धृतराष्ट्रोऽपतत्स्वितौ ।

तं विभंजं निपतितं भिषिचुः परिचारकाः । जलेनात्यर्थशीतेन वीजन्तः पुष्पगन्धिना ।

पतितं चैनमलोक्ष्य समन्ताद्भरतस्त्रिष्टयः । परिवर्तुमंशराजमस्पृशेय पाणिभिः ।

उत्थाय चैनं शनकैराजानं पृथिवीतलात् । आमनं प्रापयामासुर्वाप्यरूपथो बराङ्गनाः ।

आसनं प्राप्य राजा तु मूर्च्छयामिपरिभ्रुतः । निश्चेष्टोऽतिष्ठत तदा वीज्यमानः समन्ततः । १९०

स लब्ध्वा शनकैः संज्ञां वेपमानो महीपतिः । पुनर्गात्रलाणि स्तुतं पथेपृच्छयथातथं ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यः स उद्यन्निवादित्यो ज्योतिषा प्रणुदंस्तमः । अजातशत्रुमायान्तं कस्तं द्रोणादवारयत् ।

प्रभिन्नमिव मातङ्गं यथा कुड्मं तरुखिनं । प्रमत्तवदनं दृष्ट्वा प्रतिदिरदगामिनं ।

वापितामङ्गमे वददज्यं प्रतियूथयैः । निजघान रणे बीरान् बोरः पुरुषमत्तमः ।

यो ह्येको हि महाबाहुर्विह्वलैर्बलैश्चक्षुषा । कृत्स्नं दुर्योधनबलं धृतिमान् सत्यमङ्गरः । १९५

चक्षुर्हणं जये सक्तमिव्यासधरमभ्युतं । दान्तं बद्धमतं लोके के शूराः सभवारयन् ।

के दुष्टधर्ष राजानमिच्छासधरमभ्युतं । समसिद्धैरव्याघ्र कौन्तिथं तत्र मामकाः ।
 तस्मैवाभिपद्यथ ये वै द्रोणमुपाद्रवन् । यः करोति महत्कर्म शत्रूणां वै महाबलः ।
 महाकाये महात्माहो नागायुतममे बले । तं भोमभेनमायान्ते के शूराः पर्यवारयन् ।
 यदायाज्जलदप्रख्यं । रथः परमवीर्यवान् । पर्जन्य इव बीभत्सुस्तमुनामग्ननीमिव । २५०
 विष्टञ्जन् शत्रूजालानि वर्षाणि मघवानिव । अवस्फूर्जन् दिशः । सर्वास्तननेमिस्त्रितेन च ।
 चापविद्युत्प्रभो धीरो रथगुल्मबलाहकः । मनेभिघोषस्तनितः शरशब्दातिबधुरः ।
 रोषनिर्भितजोमूढो मनोऽभिप्रायशोचनः । कर्मातिगो वाणधरस्त्रुमुलः शोणितोदकैः ।
 संभावयन् दिशः सर्वा मानयैरन्तको यथा । भोमनिस्त्रितो गौरी दुःप्राधानपुगेगमान् ।
 युद्धेऽभ्यविष्टदिजो गार्हपत्यैः शिलाश्रितैः । गाण्डोवं धारयन् धीमान् कोदृशं मनस्तदा । २५१
 दधुसम्भमामकाशं कुर्वन् कपिवरध्वजः । यदायात् कथमासीत् तदा पार्थ समीप्य तं ।
 कच्चिद्गाण्डोवशब्देन प्रणाग्य तत्र वै बलं । यद्वा मभैरवं कुर्वन्त्रज्जुनो मृगमभ्यधात् ।
 कच्चिन्नापानुदत्पाणास्त्रिपुभिर्वा धनञ्जयः । वातो मेघानिवाविध्यत् प्रावाच्छरवणानि च ।
 कोऽहि गाण्डोवधन्वानं रणे सोढुं नरोऽर्हति । यमुपश्रुत्य मेनाये जनः सर्वो विदीर्यते ।
 यत्सेनाः समकल्पन्त यदीरानस्पृशद्भयं । के तत्र नात्रहर्द्राणं के क्षुद्राः प्राद्वन्भयात् । २५२
 के वा तत्र तन्तून्त्यक्ता प्रतीपं स्रुत्युमाग्रजन् । अमानुषाणां जेता युद्धेष्वपि धनञ्जयं ।
 न च वेगं मितान्धस्य भ्रमहृष्यन्ति मामकाः । गाण्डोवस्य च निर्घोषं प्रावृज्जलदनिःस्वनं ।
 विश्वक्सेनो यस्य यन्ता यस्य योद्धा धनञ्जयः । अशक्यः सरयो जेतुं मन्ये देवाभिरपि ।
 सुकुमारो युवा शूरो दर्शनीयश्च पाण्डवः । मेधावो निपुणो धीमान् युधि सत्यपराक्रमः ।
 आरावं निपुलं कुर्वन् व्यथयन् सर्वभैनिकान् । यदायात्कुलो द्रोणं के शूराः पर्यवारयन् । २५३
 आशोविष इव क्रुद्धः सहदेवो यदाऽभ्यधात् । कदनें करिष्यंश्चक्रूणां श्वेताश्चो दर्जयो युधि ।
 आर्यव्रतमनोघञ्जं ह्रीमन्तमपराजितं । सहदेवं समायान्ते के शूराः पर्यवारयन् ।
 यस्तु मौवीरराजस्य प्रमथ्य महतीं चमूं । आदत्त महिषीं भोजं काम्यो सर्वाङ्गशोभनः ।
 सत्यं धृतिश्च शैथिल्यं श्रद्धा चर्यश्च केवलं । सर्वाणि युयुधाने च नित्यानि पुरुषधमे ।
 बलिनं सत्यकर्माणमदीनमपराजितं । अमुदेवसमं युद्धे वासुदेवादनन्तरं । २५४
 धनञ्जयोपदेशेन श्रेष्ठमिष्वस्तकर्मणि । पार्थेन सममस्तेषु कस्तं द्रोणद्वारयत् ।
 वृष्णोनां प्रवरं वीरं शूरं सर्वधनुश्रतां । रामेण सममस्तेषु यशसा विक्रमेण च ।
 सत्यं धृतिर्भक्तिः शैथिल्यं ब्राह्म्यं चास्त्रमनुत्तमं । मालते तानि सर्वाणि त्रैलोक्यमिव केशवे ।
 तदेवं गुणमन्त्रं दुर्वारमपि दैवतैः । समासाद्य महेष्वासं के शूराः पर्यवारयन् ।
 पाञ्चालेषूत्तमं वीरमुत्तमाभिजनप्रियं । नित्यमुत्तमकर्माणमुत्तमौजसमाह्वये ।
 दत्तं धनञ्जयहिते समानार्थमुत्थितं । यमवैश्रवणादित्यमहेन्द्रवरूपमपमं ।

२५०

२५१

२५२

२५३

२५४

२५५

महारथं समाख्यान् द्रोणायोद्यतमाहवे । त्यजन्तं तुमुले प्राणान् के शूराः समवारयन् ।

एकोऽपसृज्य चेदिभ्यः पाण्डवान् यः समाश्रितः । धृष्टकेतुं समायाजन्तं द्रोणं कस्तं न्यवारयत् ।

योऽबधोत् केतुमान् बीरो राजपुत्रं दुरासदं । अपकान्तं गिरिदारे द्रोणात् कस्तमवारयत् ।

स्त्रीपुंमयोर्नरव्याघ्रौ यः मवेद गुणागुणान् । शिखण्डिनं याज्ञधेनिमस्मानमनमं युधि ।

१५०

देवव्रतस्य समरे हेतुं मृत्योर्ब्रह्मात्मनः । द्रोणायाभिमुखं यान्तं के वीराः पर्यवारयन् ।

वृष्णीनां प्रवरं शूरं वरं सर्वधनुश्रतां । यस्मिन्नभ्यधिका बीरे गुणाः सर्वे धनञ्जयात् ।

यस्मिन्नस्त्राणि मत्स्यञ्च ब्रह्मचर्यञ्च सर्वदा । वासुदेवसमं बोधैर्धनञ्जयसमं बले ।

तेजसादित्यमदृशं वृहस्पतिममं मतौ । अभिमन्युं महात्मानं व्यात्ताननमिवान्तं के ।

द्रोणायाभिमुखं यान्तं के शूराः समवारयन् । तरुणस्तर्जुणप्रज्ञः मौभदः परबीरहा ।

१५५

यदाभ्यधावदै द्रोणं तदाभीदो मनः कथं । द्रौपदेया नरव्याघ्राः समदमिव मित्ववः ।

यद्द्रोणमादवत् मञ्जु के शूरास्तानवारयन् । ये ते दादश्वर्षाणि क्रीडामुत्सृज्य बालकाः ।

अस्त्रार्थमवमन् भीष्मे विश्रितो व्रतमुत्तमं । चक्षुःश्रयः चक्षदेवः चक्षवर्मा च मानदः ।

धृष्टद्युम्नात्मजा वीराः के तान् द्रोणादवारयन् । शतादिशिष्टं यं युद्धे मममन्यन्त वृष्णयः ।

चिकितानं महेश्वामं कस्तं द्रोणादवारयत् । भ्रातरः पञ्च कैकेया धार्मिकाः सत्यविक्रमाः ।

१५०

दुन्द्रगोपकभृङ्गाश्च रक्तवर्मायुधध्वजाः । मातृश्वमः सुता वीराः पाण्डवानां जयार्थिनः ।

तान् द्रोणं हन्तुमायातान् के वीराः पर्यवारयन् । यं योधयन्तो राजानो नाजयन् वारणावते ।

पण्डामानपि मेरुस्थान् जिघांसन्तो युधा पतिं । धनुश्रतां वरं शूरं सत्यमन्यं महाबलं ।

द्रोणात् कस्तं नरव्याघ्रं युयुत्सुं पर्यवारयत् । यः पुत्रं काशिराजस्य वारणास्थं महारथं ।

समरे स्त्रीषु मृत्यन्तं भवेनापाहरद्रयान् । धृष्टद्युक्षं महेश्वामं पार्थीनां मन्त्रधारिणं ।

१५५

युक्तं दुर्ध्याधनानर्यं सृष्टं द्रोणबधाय च । निर्द्वैहन्तं रणे योधान् दारयन्तञ्च सर्वशः ।

द्रोणाभिमुखमायान्तं के शूराः पर्यवारयन् । उत्सङ्ग इव संवृद्धं दुपदस्यास्तेवित्तमं ।

शिखण्डिनं शस्त्रगुप्तं के वा द्रोणादवारयन् । य इमं पृथिवीं कृत्स्नं चर्षवत् परिवेष्टयेत् ।

महता रथधेयिण मुखाग्रिभ्यो महारथः । दशायमेधानाजह्रे स्वन्नपानन् सुदक्षिणान् ।

निर्गंगलान् सर्वमेधान् पुत्रवत् पालयन्प्रजाः । गङ्गाश्रोतस्सु यावत्सु भिकताश्चायुग्मेषतः ।

१५०

तावतोर्गी ददौ वीर उशीनरसुतोऽध्वरे । न पृथ्वी नापरे चक्रुर्दिदं केचन मानवाः ।

इतोदं चुक्रुर्द्विधाः कृते कर्मणि दुष्करे । पश्यामस्त्रिषु लोकेषु न ते संस्थास्तुचारिषु ।

जाते वापि जनित्यन्तं द्वितीयञ्चापि साम्प्रतं । अन्यमौशीनराष्ट्रैश्चाङ्गुगोवोढारमित्युत ।

गतिं यस्य न यास्यन्ति मानुषा लोकावसिनः । तस्य नम्राग्मायान्तं श्रेष्ठैः कः समवारयत् ।

विराटस्य रथानोके मत्स्यव्यामित्रघातिनः । प्रेषन्तं समरे द्रोणं के वीराः पर्यवारयन् ।

१५५

सद्यो वृकोदराज्जालो महाबलपराक्रमः । मायावो राक्षसो वीरो यस्मान्मम महद्भयं ।

पार्थानां जयकामं तं पुत्राणां मम कष्टकं । घटोत्कचं महाकायं कसं द्रोणादवारयत् ।
 एते चान्ये च बह्वे वा येषामर्थाय सञ्चयः । त्यक्तारः संयुगे प्राणान् किन्तेषामजितं युधि ।
 येषाञ्च पुरुषव्याघ्रः शार्ङ्गधन्वा व्यपाश्रयः । हितार्थी चापि पार्थानां कथं तेषां पराजयः ।
 लोकानां गुरुत्वर्थं लोकनाथः सनातनः । नारायणो रणे नाथो नृणां दिव्यात्मवान्प्रभुः ।
 यस्य दिव्यानि कर्माणि प्रवर्तन्ति मनोषिणः । तान्यहं कीर्त्तयिष्यामि भक्त्या स्वीर्यार्थमात्मनः ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

१००

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ शृणु दिव्यानि कर्माणि वासुदेवस्य सञ्चयः । कृतवान् यानि गोविन्दा यथा नान्यः पुमान् क्वचित् ।
 संवर्द्धता गोपकुले बालेनैव महात्मना । विख्यापितं बलं बाह्योऽस्त्रिपुल्लोकेषु सञ्चयः ।
 उच्चैःश्रवस्तुल्यबलं वायुवेगममं जवे । जघान हयरात्रान् यमुनावनवाभिन् ।
 दानवं घोरकर्माणं गवां मृत्युमिवोत्थितं । वृषरूपधरं ब्रह्मन् भुजाभ्यां निजघान ह ।
 प्रलम्बं नरकं जम्भं पीठं वाऽपि महासुरं । मुरञ्चामरमङ्गाश्रमबधोन् पुष्करेक्ष्णः ।
 तथा कंभे महातेजा जरामन्धेन पालितः । विक्रमेणैव हृष्येन मगणः पातितो रणे ।
 सुनामा रणविक्रान्तः समयाचौहिणीपतिः । भोजराजस्य मध्यस्थे भ्राता कंसस्य वीर्यवान् ।
 बलदेवद्वितीयेन हृष्येनाभिचघातिना । तरस्वो ममरे दग्धः समैस्यः शूरमेनराट् ।
 दुर्व्यासा नाम विप्रर्षितस्था परमकीपनः । आराधितः सदा रेण स चास्मै प्रददौ वरान् ।
 तथा गान्धारराजस्य सुतां बीरः स्वयम्बरे । निर्जित्य प्रयिवोपालानावहत पुष्करेक्ष्णः ।
 श्रमव्यमाणा राजानो यस्य जात्या हया इव । रथे वैवाहिके युक्ताः प्रतोदेन कृतवन्तः ।
 जरामन्धं महाबाहुमुपायेन जनार्दनः । परेण घातयामास ममयाचौहिणीपतिं ।
 चेदिद्राजश्च विक्रान्तं राजसेनापतिं बली । अर्धं विवदमानश्च जघान पशुवत्तदा ।
 शोभं दैत्यपुरं खल्यं शाल्वगुप्तं दुरासदं । समुद्रकुक्षौ विकस्य पातयामास माधवः ।
 अङ्गान् वङ्गान् कलिङ्गांश्च मागधान् काशिकैश्वरान् । वात्स्यगार्ग्यकुरुवांश्च पौण्ड्राद्याप्यजयद्रेण ।
 आबन्धान् दाक्षिणात्यांश्च पार्श्वतोथान् दशेरकान् । काम्बोर्कानौरमिकान् पिशाचांश्च समुद्रनान् ।
 काम्बोजान् वाटधानांश्च चेलान् पाण्ड्यांश्च सञ्चयः । विगर्त्ताम्बालवांश्चैव दण्डांश्च सुदुर्जयान् ।
 नानादिग्भ्यश्च सम्प्राप्तान् खमांश्चैव शक्रास्तथा । जितवान् पुण्डरीकाक्षो यवनश्च महानृगं ।
 प्रविश्य मकरावासं यादोभिरभिसंवृतं । जिगाय वरुणं सङ्क्षोभलिलान्तर्गतं पुरा ।
 युधि पञ्चजनं हला पातालतलवासिनं । पाञ्चजन्यं चूषीकेशो दिव्यं शङ्खमवाप्तवान् ।
 खाण्डवे पार्थमहितसोषयित्वा कृताशनं । आग्नेयमन्त्रं दुर्द्वेपं चक्रे लेभे महाबलः ।
 वैनतेये समारुह्य त्रासयित्वाऽमरावतीं । महेन्द्रभवनःक्षीरः पारिजातमुपानयत् ।
 तच्च धर्षितवान् शक्रो जानन्तस्य पराक्रमं । राज्ञा चाप्यजितं कश्चित् हृष्येनेह न शूभ्रम् ।
 यच्च तन्महदाश्चर्यं सभायां मम सञ्चयः । कृतवान् पुण्डरीकाक्षः कस्तदस्य दूहार्हति ।

१००

१०१

१००

१०५

लभ्यभक्त्या प्रमत्तोऽहमराचं लक्ष्मणीश्वरं । तन्मे सुविदितं सर्वं प्रत्यक्षमिव चागमं ।
 नानां विक्रमयुक्तस्य बुद्ध्या युक्तस्य वा पुनः । कर्षणां शस्यते गन्तुं हृषीकेशस्य सञ्जय ।
 तथा गदस्य शास्त्रस्य प्रद्योतोऽयं विदूरथः । अगावहोऽनिरुद्धस्य चारुदेण्यः ससारणः ।
 उल्लुकि निशठस्यैव स्निग्धो बभूवुर्बोर्ध्ववान् । पृथुस्य विप्रपृथुस्यैव शमोकोऽयारिभेजयः ।
 एतैऽन्ये बलवन्तश्च वृष्णिबीराः प्रहारिणः । कथञ्चित्पाण्डवानोक्तं श्रयेयुः समरे स्थिताः ।
 आङ्गता वृष्णिबीरेण केशवेन महात्मना । ततः संग्रयितं सर्वं भवेदिति मतिर्गमः ।

५१०

नागायुतबलौ बीरः कैलासशिखरोपमः । जनमालो हलो रामस्तत्र यत्र जनार्दनः ।
 दमाङ्गः सर्वपितरं वासुदेवं द्विजातयः । अपि वा क्षोष पाण्डुनां योत्स्यतेऽर्थाय सञ्जय ।
 स यदा तात मन्त्रक्षेत्रं पाण्डवार्थाय सञ्जय । न तदा प्रतिभंयोद्धा भविता तस्य कश्चन ।
 यदि स्म कुरवः सर्वे जयेयुर्नाम पाण्डवान् । त्राण्येयोऽर्थाय तेषां वै गृहीयाच्छस्त्रमुत्तमं ।
 ततः सर्वान्नरव्याघ्रौ हत्वा नरपतीन्रणे । कौरवांश्च महाबाहुः कुनैव दद्यात् स मेदिनीं ।
 यस्य यन्ना हृषीकेशो योद्धा यस्य धनञ्जयः । रथस्य तस्य कः सङ्क्षो प्रत्यनीको भवेद्भयः ।
 न केनचिदुपायेन कुरूणां दृश्यते जयः । तस्मान्मे सर्वमाचक्ष्व यथा युद्धमवर्त्तत ।

५१५

अर्जुनः केशवस्यात्मा लक्ष्मोऽप्यात्मा किनोटिनः । अर्जुने विजयो नित्यं लक्ष्णे कीर्तिश्च शश्वती ।
 सर्वेष्वपि च लोकेषु बोभत्सुरपराजितः । प्राधान्येनैव भूयिष्ठमेमेयाः केशवे गुणाः ।
 मोहात् दुर्ध्वो धनः लक्ष्णं यो न वेत्तीह केशवं । मोहितो देवयोगेन मृत्युपाशपुरस्कृतः ।
 न वेद लक्ष्णं दाशाहंमर्जुनं चैव पाण्डवं । पूर्यदेवैः महात्मानो नरनारायणत्वभौ ।
 एकात्मानो द्विधाभूतो दृश्येते मानुषंभुवि । मनसाऽपि हि दुर्द्धर्षो सेनामेतां यशस्विनौ ।
 नाशयेतामिहोऽह्नौ मानुषत्वाच्च नेच्छतः । युगस्यैव विपर्याभौ लोकानामिव मोहनं ।
 भीमस्य च बधनात् द्रोणस्य च महात्मनः । न ह्येव ब्रह्मचर्येण न वेदाध्ययनेन च ।

५२५

न क्रियाभिर्न चास्त्रेण मृत्योः कश्चिन्निराच्यते । लोकमस्मावितौ बीरौ कृतास्त्रौ युद्धदुर्भेदा ।
 भीमद्रोणौ हतौ श्रुत्वा किं नु जीवामि सञ्जय । यान्तां श्रियमसूयाम पुनः दृष्ट्वा युधिष्ठिरे ।
 अथ तामनुजीवामो भीमद्रोणबधेन ह । मरुतो वायुनप्राप्तः कुरूणामेष सङ्गयः ।
 पकानां हि बधे स्रुत वञ्चायन्ते तृणान्यपि । अनन्तमिदमेवार्थं लोके प्राप्तो युधिष्ठिरः ।
 यस्य कोपाग्नेर्देव्याभौ भीमद्रोणौ निपातितौ । प्राप्तः प्रकृतिनो धर्मा न धर्मो मामकान् प्रति ।
 क्रूरः सर्वविनाशाय कालोऽभौ नातिवर्त्तते । अन्यथा चिन्तिता ह्यर्था नैरस्तात मनस्विभिः ।
 अन्यथैव विपद्यन्ते देवादिति मतिर्गमः । तस्मादपरिहार्यं मया त्रे लक्ष्म् उत्तमे ।

५२०

अप्रारणीये दुश्चिन्त्ये यथाकृतं प्रचक्ष मे ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिवेकपर्वणि धृतराष्ट्रविवाधे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ हन्त ते कथयिष्यामि सर्वं प्रत्यक्षदर्शिनान् । यथा सशपतद्द्रोणः सादितः पाण्डुसृज्यैः ।

सेनापतित्वं सम्प्राण भारद्वाजो महारथः । मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य पुत्रं ते वाक्यमब्रवीत् ।
यत् कौरवाणामृषभादापणीयादनन्तरं । सेनापत्येन मां राजन्स्य सत्त्ववानमि ।
सदृशं कर्षणस्तस्य फलमाप्नुहि भारत । कोमि कामं कर्त्तुं प्रवृणोष्य यथेच्छमि ।
ततो दुर्व्याधेना राजा कर्णदुःशामनादिभिः । तमथोवाच दुर्दुर्षमाचार्यं जयतां वरं ।
ददामि चेदुरं मञ्चं जीवयाधं युधिष्ठिरं । गृहीत्वा रथिनां श्रेष्ठं ममोपमिहानय ।
ततः कुरुणामाचार्यः श्रुत्वा पुत्रस्य ते वचः । सेनां प्रहर्षयन् सर्वामिदं वचनमब्रवीत् ।
धन्यः कुन्तीसुतो राजा यस्य ग्रहणमिच्छामि । न बधार्थं सदुर्दुर्षं वरमन्यं प्रयाचमे ।
किमर्थञ्च न रव्याघ्र न बधं तस्य काङ्क्षामि । नाशंसमि क्रियामेतां मन्त्री दुर्व्याधेनं ध्रुवं ।
आहोस्विदुर्ध्वराजस्य देष्टा तस्य न विद्यते । यदिच्छामि त्वं जीवन्तं कुनं रक्षामि चात्मनः ।
अथ वा भरतश्रेष्ठ निर्झित्य युधि पाण्डवान् । राज्यं सम्पत्तिं दत्त्वा च मैत्र्या च कर्तुमिच्छामि ।
धन्यः कुन्तीसुतो राजा मुजातञ्चास्य धीमतः । अजातशत्रुता तस्य मयं यत् निह्नो भवान् ।
द्रोणेन त्वेवमुक्तस्य तव पुत्रस्य भारत । सहसा निःसृतो भावो योऽस्य नित्यं हृदि स्थितः ।
नाकारो गूहितुं शक्यो वृत्त्यतिशयैरपि । तस्मान्न त्वं सुतो राजन् प्रहृष्टो वाक्यमब्रवीत् ।
बधे कुन्तीसुतस्याजौ नाचार्यं विजयो मम । हते युधिष्ठिरे पार्थो हन्यात् सर्वान् हि नो ध्रुवं ।
न च शक्या रणे पार्थः सेनैर्द्वैवासुरैरपि । य एव तेषां शेषः स्यात् म एवास्मान् शेषयेत् ।
सत्यप्रतिभो त्वानीते पुनर्युतेन निर्झिते । पुनर्यास्यन्यग्रण्याय पाण्डवास्मनुव्रताः ।
भोऽयं मम जयेद्यत्किं दीर्घकालं भविष्यति । अतो न बधमिच्छामि धर्मराजस्य कर्हिचित् ।
तस्य जिह्ममभिप्रायं ज्ञात्वा द्रोणोऽर्थतत्त्ववित् । तं वरं सान्तरं तस्मै ददौ सन्धिन्य बुद्धिमान् ।
॥ द्रोण उवाच ॥ न चेद्युधिष्ठिरं बोरः पालयत्यर्जुनो युधि । मन्यस्व पाण्डवश्रेष्ठमानोतं वशमात्मनः ।
न हि शक्यो रणे पार्थः सेनैर्द्वैवासुरैरपि । प्रत्युद्यातुमतस्तात नैतदामर्षयाम्यहं ।
अर्षेयं मं शिथो मं मत्पूज्यस्तत्कर्त्तव्यमि । तरुणः सुकृतैर्व्यक्त एकायनगतस्य ह ।
अस्ताणीन्द्राश्च रुद्राश्च भूयः स समवाप्तवान् । अमर्षितस्य ते राजन् ततो नामर्षयाम्यहं ।
म चापक्रमतां युद्धात् येनोपायेन शक्यते । अपनीते ततः पार्थं धर्मराजो जितस्त्वया ।
ग्रहणे हि जयस्तस्य न बधे पुरुषर्षभ । एतेन चाप्युपायेन ग्रहणं समुपैष्यति ।
अहं गृहीत्वा राजानं सत्यधर्मपरायणं । आनयिष्यामि ते राजन् वशमद्य न भंशयः ।
यदि स्थानस्य सङ्ग्रामे मुहूर्त्तमपि मंश्रयतः । अपनीते न रव्याघ्रे कुन्तीपुत्रे धनञ्जये ।
फाल्गुनस्य समचन्तु न हि शक्यो युधिष्ठिरः । यहीतुं भमरे राजन् सेनैरपि सुरासुरैः ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ सान्तरं तु प्रतिज्ञाते राज्ञो द्रोणेन नियमे । गृहीतं तममन्यज तव पुत्राः सुबलिभाः ।
पाण्डवेषु च सापेक्षं द्रोणं जानाति ते सुतः । ततः प्रतिज्ञास्तेष्वर्थे स मन्त्रो बह्वीकृतः ।

४३१

४४०

४४१

४५०

४५५

४५०

ततो दुर्व्योधनेन पि ग्रहणं पाण्डवस्य तत् । सैन्यस्थानेषु सर्वेषु सुघोषितमरिन्दम ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि द्रोणवरदाने द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ सान्तरं तु प्रतिज्ञाते राज्ञो द्रोणेन नियमे । ततस्ते भैनिकाः श्रुत्वा तं युधिष्ठिरनिग्रहं । ४६५

सिंहनादरवांस्यकुर्वाणश्चक्रवर्तैः सह । तत्तु सर्वं यथान्यायं धर्मराजेन भारत ।

आर्षैराशुपरिज्ञातं भारद्वाजचिकीर्षितं । ततः सर्वान् समानाद्य भ्रातृनन्यास्य सर्वशः ।

अब्रवीद्वर्षराजस्तु धनञ्जयमिदं वचः । श्रुतन्ते पुरुषव्याघ्र द्रोणस्याद्य चिकीर्षितं ।

यथा तन्न भवेत् सत्यं तथा नीतिर्विधीयतां । सान्तरं हि प्रतिज्ञातं द्रोणेनामित्रकर्षिणा ।

तच्चान्तरं महेष्वास त्वयि तेन समाहितं । स तमद्य महाबाहो युध्यस्व मदनन्तरं । ४७०

यथा दुर्व्योधनः कामं नेमं द्रोणादवाप्नुयात् ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ यथा मे न बधः कार्य आचार्यस्य कदाचन । तथा तव परिच्छागे न मे राजंश्चिकीर्षितं ।

अप्येवं पाण्डव प्राणानुत्सृजेयमहं युधि । प्रतीपो नाहमाचार्य्य भवेयं वै कथञ्चन ।

त्वं निगृह्णाह्वे राज्यं धार्तराष्ट्रोऽयमिच्छति । न स तं जीवेल्लोकेऽस्मिन् कामं प्राप्स्येत् कथञ्चन ।

प्रपतेत् द्यौः मनश्चाव पृथिवी शकलीभवेत् । न त्वं द्रोणेनिगृह्णीयात् जीवमाने मयि ध्रुवं । ४७५

यदि तस्य रणे सङ्गं कुरुते वज्रमृतं स्वयं । विष्णुर्वा सहितो देवैर्बलं त्वां प्राप्स्यत्यसौ मृधे ।

मयि जीवति राजेन्द्र न भयं कर्तुमर्हमि । द्रोणादस्तमृतां श्रितात् सर्वशस्तमृतामपि ।

अन्यच्च कृपां राजेन्द्र प्रतिज्ञा मम निश्चला । न स्मराम्यनृतां वाचं न स्मरामि पराजयं ।

न स्मरामि प्रतिश्रुत्य किञ्चिदप्यनृतं कृतं ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ ततः शङ्खाश्च भैर्यश्च मृदङ्गाश्चानकैः सह । प्रावाद्यन्त महाराज पाण्डवानां निवेशने । ४८०

सिंहनादस्य मञ्जज्ञ पाण्डवानां महात्मनां । धनुर्ज्यातलशब्दस्य गगनस्यूक्तसुभैरवः ।

तं श्रुत्वा शङ्खनिघोषं पाण्डवस्य महौजसः । त्वदोयेष्वप्यनीकेषु वादिचाण्डभिजघ्निरै ।

ततो व्यूढान्यनीकानि तव तेषाञ्च भारत । शनैरुपेयुरन्योऽन्यं योत्स्यमानानि संयुगे ।

ततः प्रवृत्ते युद्धं तुमुलं क्षोमहर्षणं । पाण्डवानां कुरूणाञ्च द्रोणपाञ्चालयोरपि ।

यतमानाः प्रयत्नेन द्रोणानीकविशातने । न श्रेकुः सञ्जया युद्धे तद्धि द्रोणेन पालितं । ४८५

तथैव तव पुत्रस्य रथोदाः प्रहारिणः । न श्रेकुः पाण्डवो मेनापान्यमानां किरोटिना ।

आस्त्रान्तं क्षितिमिमेने रक्ष्यमाणे परस्परं । सम्प्रसुप्ते यथा नक्तं वनराज्यौ सुषुप्तिने ।

ततो रूक्मरथो राजशर्करेणैव विराजता । वरूथिनीं विनिष्पिष्य व्यचरत् पृतनान्तरैः ।

तमुद्यतरथेनैकमाशूकारिणमाह्वे । अनेकमिव सन्तापं मेनिरे पाण्डुसञ्जयाः ।

तेन मुक्ताः शरा घोरा दिग्धैः सर्वतो दिशः । आसथन्तो महाराज पाण्डवेयस्य वाहिनीः । ४९०

मध्यन्दिनमनुप्राप्ता गभस्तिशतसंहृतः । यथा कुप्येत घर्षाशुस्तथा द्रोणो बहूदृश्यत ।

न चैनं पाण्डवेयानां कश्चिच्छेकोति भारत । वीचितुं समरे कुद्धं महेन्द्रमिव दानवः ।

मोहयित्वा ततः सैन्यं भारद्वाजः प्रतापवान् । धृष्टद्युम्नस्य त्वर्णं व्यधमन्निशितैः शरैः ।
 स दिशः सर्वतो रुद्धा संवृत्य खमजिह्वगैः । पार्यतो यत्र तत्रैव ममृदे पाण्डुवाहिनीं ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि युधिष्ठिरवचनप्रतिज्ञायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः स पाण्डुवाहीके जनयन्मुमुक्षुं महत् । व्यचरत् पृतनां द्रोणो दहनं वृक्षमिवानलः । ५८५
 निर्दहन्मनोकानि साक्षादग्निमिवोत्थितं । दृष्ट्वा रक्षारथं क्रुद्धं समकम्पन् सञ्जयाः ।
 प्रतप्तं कृष्यतः सङ्क्षेपे धनुषोऽस्त्रानुकारिणः । ज्योघोषः शुश्रुवेऽत्यर्थं विस्फूर्जितमिवाग्नेः ।
 रथिनः सादिनश्चैव नागानश्चान् पदातिनः । रौद्रा हस्तवता मुक्ताः संमृद्मन्ति स्म सायकाः ।
 नानद्यमानः पर्जन्यः सानिलः शुचिमङ्गल्ये । अश्ववर्षमिवावर्षन् परेषामवहङ्ग्यं ।
 विचरन् स तदा राजन् सेनाः सङ्क्षोभयन् प्रभुः । वर्द्धयामास सन्तापं शात्रवाणाममानुषं । ५९०
 तस्य विशुद्धिवाग्नेषु चापं हेमपरिष्कृतं । भ्रमद्रथाम्बुदे तस्मिन् दृश्यते स्म पुनः पुनः ।
 स बीरः सत्यवान् प्राज्ञो धर्मनित्यः सदा पुनः । युगान्तकाले संक्रुद्धो रौद्रां प्रावर्त्तयन्नदीं ।
 अमर्षवेगप्रभवां क्रव्यादगणसङ्कुलां । बलौघैः सर्वतः पूर्णां बीरवृक्षापहारिणीं ।
 शोणितोदां रथावत्तौ हस्त्यश्नतरोधरां । कवचात्पलसंयुक्तां मांसपङ्कसमाकुलां ।
 मेदोमज्जास्थिसिकतामुष्णोषणरफेनिलां । सङ्ग्रामजलदापूर्णां प्रासमस्यसमाकुलां । ५९५
 नरनागाश्वकलिलां शरवेगौघवाहिनीं । शरीरदारुसङ्घातां रथकच्छपसङ्कुलां ।
 उत्तमाङ्गोपलतटां निस्त्रिंशद्वज्रसङ्कुलां । रथनागद्वन्द्वोपेतां नानाभरणभूषितां ।
 रुद्धारथशतावत्तौ भूमिरेणून्निर्मालिनीं । महाबोर्व्यवतां सङ्क्षेपे सुतरां भीरुदुस्तरां ।
 शरीरशतसम्बाधां कङ्कटधनिषेवितां । महारथसहस्राणि नयन्तीं यमसादनं ।
 शूरव्यालसमाकीर्णैः प्राणिराजिनिषेवितां । क्षिन्नच्छत्रमहाहंसं मुकुटाण्डजनिषेवितां । ५९०
 चक्रकूर्माङ्गदानक्रां शरक्षुद्रस्रषाकुलां । बलवत्प्रशूगालानां घोरसङ्घैर्निषेवितां ।
 निहतान् प्राणिनः सङ्क्षेपे द्रोणेन बलिना रणे । वहन्तीं पितृलोकाय शतशो राजसत्तम ।
 शरीरशतसम्बाधां केशशैबालशदलां । नदीं प्रावर्त्तयद्राजन् भोरुणां भयवर्द्धिनीं ।
 तर्जयन्मनोकानि तानि तानि महारथं । सर्वतोऽभ्यद्रवन्नाणं युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
 तानभिद्रवतः शूरास्तावका दृढ विक्रमाः । सर्वतः प्रथगृह्यन्त तदभूत्सोमहर्षणं । ५९५
 व्रतमायस्तु शकुनिः सहदेवं समाद्रवत् । सनियन्मृध्वजरथं विव्याध निशितैः शरैः ।
 तस्य माद्रीसुतः केतुं धनुः स्ततं दधानपि । नातिक्रुद्धः शरैश्चत्वा सद्या विव्याध सौमलं ।
 सौबलस्तु गदां गृह्य प्रसक्तन्द रथोत्तमात् । स तस्य गदया राजन् रथात् स्तनमपातयत् ।
 ततस्तौ विरथौ राजन् गदाहस्तौ महाबलौ । चक्रोडद्वारेण शूरो सप्रज्ञाविपर्ब्वतो ।
 द्रोणः पञ्चालराजानं विद्धा दशभिराशूगैः । बद्धमिस्त्रेण चाभ्यस्तप्तं विव्याध ततोऽधिकैः । ५९०
 विविधं प्रति भोमघेनो विंशत्या निशितैः शरैः । विद्धा नाकम्पयदोरसदहृतमिवाभयत् ।

विविशतिस्तु सहसा व्यथकेतुशरासनं । भीमं चक्रे महाराज ततः सैन्यान्वपूजयन् ।
 स तं न ममृषे वीरः शत्रोश्चैकममाहवे । ततोऽप्य गंदया दान्तान् हयान् सर्वाः पातयत् ।
 हतायास्त स रथाद्राजन् गृह्णा चर्म महाबलः । अभ्ययाह्नोमयेनन्तु मत्तो मत्तमिव दिपे ।
 शन्यस्त नकुलं वीरः स्वस्त्रोऽयं प्रियमात्मनः । विद्याध प्रहसन्वाणैर्लालयन् कोपयन्निव । ५२५
 तस्याश्वानातपवच्च ध्वजं सूतमये धनुः । निपात्य नकुलः सख्ये गङ्गां दधौ प्रतापवान् ।
 धृष्टकेतुः कृपेणात्मांश्चित्ता बद्धविधान् शरान् । कृपं विद्याध सप्तत्या लक्ष्म चाप्यहनन्निभिः ।
 तं कृपः शरवर्षेण सहता समशारयत् । निवार्य च रणे विप्रो धृष्टकेतुमयोधयत् ।
 सात्यकिः कृतवर्माश्च नाराचिन स्तनान्तरे । विद्धा विद्धाऽथ सप्तत्या पुनरन्यैः सम्यञ्निव ।
 तं भोजः सप्तसप्तत्या विद्धा मुनिशितैः शरैः । नाकमयत शैनेयं शोषो वायुरिवाचलं । ५२६
 सेनापतिः सुशर्माम् अश्वं मर्मस्वताडयत् । स चापि तं तोमरेण जघुर्दशेऽभ्यताडयत् ।
 वैकर्त्तनन्तु समरे विराटः प्रत्यवारयत् । सहमत्यैर्महावीर्यैस्सदद्भुतमिवाभवत् ।
 तत् पौरुषमभूत्तत्र सूतपुत्रश्च दारुणं । यस्मै यं वारयामास शरैः सस्रतपस्वभिः ।
 द्रुपदस्तु स्वयं राजा भगदन्तेन सङ्गतः । तथोर्युद्धं महाराज चित्रहूपमिवाभवत् ।
 भगदन्तस्तु राजानं द्रुपदं नतपर्वभिः । सनियन्तृध्वशरयं विद्याध पुरुष र्भिमः । ५२७
 द्रुपदस्तु ततः क्रुद्धः भगदन्तं महारथं । आजघानोत्तरसि चित्रं शरेणानतपर्वेण ।
 युद्धं योधवरो लोके सौमदन्तिश्चिखण्डिनौ । भूतानां त्रामजननं चक्रातेऽस्तविशारदौ ।
 भूरिश्रवा रणे राजन्याज्ञभेनिं महारथं । महता सायकैश्चिन क्वाद्यामास बोध्यमान् ।
 शिखण्डो तु ततः क्रुद्धः सौमदन्तिं विशास्यते । नवत्या सायकानान्तु कथयामास भारत ।
 राक्षसो रौद्रकर्माणो धैडिमालम्बुगुभौ । चक्रातेऽत्यद्भुतं युद्धं परस्परजयैविणौ । ५२८
 मायाशतसृजो दूषो मायाभिरितरेतौ । अन्तर्हितौ चेतुस्तौ भृशं विस्मयत्तरिणौ ।
 चेकितानोऽनुविन्देन युयुधे चातिभैरवः । यथा देवासुरे युद्धे बलशकौ महाबलौ ।
 लक्ष्मणः चत्तदेवेन विमर्दमकरोद्भृशं । यथा विष्णुः पुरा राजन् हिरण्याक्षेण संयुगे ।
 ततः प्रचलिताश्वेन विधिवत् कल्पितेन च । रथेनाभ्यपतद्राजन्सौभद्रं पौरवोऽनदत् ।
 ततोऽभ्यधात्स त्वरितौ युद्धः प्राङ्गो महाबलः । तेन चक्रे महद्युद्धमभिमन्युररिन्दमः । ५२९
 पौरवस्तथ सौभद्रं शरभ्रातैरवाकित् । तस्यार्जुनिध्वजं च्छत्तं हयोद्योर्ध्वमपातयत् ।
 सौभद्रः पौरवं तन्यैर्विद्धा सप्तभिरागुणैः । पञ्चभिलस्य विद्याध हयान् सूतश्च सायकैः ।
 ततः प्रहर्षयन् सेनां सिंहवद्भानदम्बुजः । समादत्तार्जुनिस्त्रुणं पौरवात्सकरं शरं ।
 तन्तु मन्थितमाज्ञाय सायकं घोरदर्शनं । दाभ्यां शराभ्यां हार्दिकश्चिच्छेद सशरं धनुः ।
 तदुत्सृज्य धनुश्छिन्नं सौभद्रः परवीरहा । उद्धवर्धं सिन्धु खड्गमाददानः शरावरं । ५३०
 स तेननेकतरेण चर्मणा कृतहस्तवत् । भ्राक्तासिरश्चरन्मार्गं दर्शयन् बोध्यमात्मनः ।

भ्रामितं पुनरुद्धा न्तमाधूतं पुनरुत्थितं । चर्षनिस्त्रिंशद्योराजन् निर्विशेषमदृश्यत ।
 स पौरवरयस्त्रेधाभासुत्य सहसा नदन् । पौरवं रथमास्थाय केयपवे परामृशन् ।
 जघानास्य पदा स्तनभसिनाऽपातयत् ध्वजं । विबोभ्याभोनिधिं ताव्यस्तस्मानमिव चाक्षिपत् ।
 तमागलितकेशान्तं ददृशुः सर्वपाथिवाः । उवाणमिव भिदेन पात्यमानमचेतव ।
 तमार्जुनिवशं प्राप्तं लब्धमाणमनायवत् । पौरवं पतितं दृष्ट्वा नामृत्यत जयद्रथः ।
 स वह्निं महाराज किङ्किणीगतजालवत् । चर्ष चादाय खड्गञ्च नदन् पर्यपतद्रथात् ।
 ततः सैन्यमालोक्य कार्ष्णिहृत्कुञ्च पौरवं । उत्पपात रथान्तूर्णं श्येनवन्निपपात च ।
 प्रासपट्टिनिस्त्रिंशच्छत्रुभिः सम्प्रचोदितान् । चिच्छेदायासिना कार्ष्णिश्रमणा भेदरोध च ।
 सन्दर्शयित्वा सैन्यानां खबाहुबलमात्मनः । तमुद्यम्य महाखड्गं चर्ष चाय पुनर्बभूव ।
 दृढचक्षुः दयादं पितुरत्यन्तवैरिणं । ससाराभिमुखः प्रूरः शार्ङ्गलव कुञ्जरं ।
 तौ परस्परमागद्य खड्गदन्तनखायुधौ । जघनन् संप्रजह्नाते व्याघ्रनेषरिणाविव ।
 सम्पातेष्वभिघातेषु निपातेष्वसिचर्षणेः । न तयोरन्तरं कश्चिददमं नरभेदयोः ।
 अवक्षेपोऽसिनिर्धादः शस्त्रान्तरनिदर्शनं । वाह्यानन्तरनिपातस्य निर्विशेषमदृश्यत ।
 वाह्यमभ्यन्तरस्यैव चरन्तौ मार्गमुत्तमं । ददृशाते महात्मनौ सपञ्चात्रिव पर्वतौ ।
 ततो विक्षिपतः खड्गं सौभद्रस्य यशस्विनः । शरावरणपक्षान्ते प्रजहार जयद्रथः ।
 हृत्स्वयान्तरं सक्तस्त्रिंशन् चर्षणि भारत । सिन्धुराजबोधाद्भूतः सौभज्यत महानसिः ।
 भग्नमाज्ञाय निस्त्रिंशं सौभज्युत्य पदानि षट् । अदृश्यत निभेषेण स्वरथं पुनरास्थितः ।
 तं कार्ष्णिं समराश्रुक्तमास्थितं रथमुत्तमं । सहिताः सर्वराजानः परिवन्तुः समन्ततः ।
 ततस्सर्ष च खड्गञ्च समुत्क्षिप्य महाबलः । ननादार्जुनदायादः प्रेक्षमाणो जयद्रथं ।
 सिन्धुराजं पराजित्य सौभद्रः परबोरहा । तापयामास तस्मै न्यं भुवनं भास्करो यथा ।
 तस्यै सन्वायसीं शक्तिं शन्यः कनकभूषणां । चित्रेप समरे घोरां दीप्तामग्निशिखामिव ।
 तामवसुत्य जघाह विकेशं चाकरोदधिं । वैनतेयो यथा कार्ष्णिः पतन्तमुरगोत्तमं ।
 तस्य लाघवम ज्ञाय सत्त्वञ्चामिततेजसः । सहिताः सर्वराजानः सिंदनादमथानदन् ।
 ततस्तामेव शन्यस्य सौभद्रः परबोरहा । मुमोच भुजबोर्ध्वं वेदूर्ध्वं विहताजिरां ।
 सा तस्य रथमागद्य निर्भुक्तभुजगोपमा । जघान स्तनं शन्यस्य रथाश्चैनमपातयत् ।
 ततो विराटद्रुपदैः दृष्टकेतुर्धुधिष्ठिरः । सात्यकिः कैकेयो भानो दृष्टशुक्लशिखण्डिनौ ।
 द्यौमौ च द्रौपदेयाश्च साधुसंघिति चुक्रुशुः । वाणशब्दाश्च त्रिविधाः सिंहनादाश्च पुष्कलाः ।
 प्रादुरासन् र्षयन्तः सौभद्रमपलायिनं । तन्नामृष्यन्त पुष्पलो शनोर्भिजयलक्षणं ।
 अथैनं सहसा सर्वे समन्तास्त्रिश्रितैः शरैः । अभ्याकिरन् महाराज जलदादिव पर्वतं ।

५५

५६

५७

५८

५९

६०

तेषाञ्च प्रियमन्विच्छन् द्यूतस्य च पराभवं । आर्त्ताद्यनिरभिषन्नः क्रुद्धः सौभद्रमभ्यधात ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि अभिमन्युपराक्रमे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ बहूनि भुवि चित्राणि दन्दयुद्धानि सञ्जय । तयोक्तानि निश्चय्य हं स्पृहयामि सप्तसुधा ।

आश्चर्यभूतं लोकेषु कथयिष्यन्ति मानवाः । कुरूणां पाण्डवानाञ्च युद्धं देवासुरोपमं ।

न हि मे तन्निरस्तोऽष्टण्वतो युद्धमुत्तमं । तस्मादार्ताद्यनेयुद्धं सौभद्रस्य च शंस मे ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ सादितं प्रेक्ष्य यन्मार्गं ब्रूयः सर्वथायसीं गदां । समुत्थस्य नदन् क्रुद्धः प्रचस्कन्द रथोत्तमात् ।

५५५

तं दीप्तमिव कालाग्निं दण्डहस्तमिवान्तकं । जवेनाभ्यपतद्भीमः प्रष्टुं ह्य महतीं गदां ।

सौभद्रोऽप्यश्वनिप्रस्थां प्रष्टुं ह्य महतीं गदां । एवमेवोत्पन्नोऽप्युत्थं यत्नाद्भीमेन वारितः ।

वारयित्वा तु सौभद्रं भीमसेनः प्रतापवान् । शय्यमासाद्य समरे तस्यै गिरिरिवाचलः ।

तथैव मद्राजोऽपि भीमं दृष्ट्वा महाबलः । मयाराभिमुखसूर्णं शार्दूल इव कुम्भरं ।

ततस्तूर्यनिनादस्य शङ्खानाञ्च सहस्रशः । सिंहनादस्य सञ्ज्ञं मेरोणाञ्च महास्थलः ।

५५०

पश्यतां शनयो ह्यासीदन्योऽन्यमभिधावतां । पाण्डवानां कुरूणाञ्च साधुमाप्सिति निःस्वनः ।

न हि मद्राधिपादन्यः सर्वराजसु भारत । सोढुमुत्सहते वेगं भीमसेनस्य संयुगे ।

तथा मद्राधिपस्यापि गदावेगं महात्मनः । सोढुमुत्सहते लोके युधि कोऽन्यो वृकोदरात् ।

पृष्ठेर्जामूनदैर्बद्धा बभूव जनहर्षिणी । प्रजज्वाल तदा विद्धा भीमेन महती गदा ।

तथैव चरतो मार्गान् मण्डलानि च भागशः । महाविद्युत्प्रतीकाश शन्यस्य शुश्रुभे गदा ।

५५५

तौ वृषाविव नर्हन्तौ मण्डलानि विचरेतुः । आवर्त्तितगदाशुक्लावभौ शन्यवृकोदरौ ।

मण्डलावर्त्तनमंगेषु गदाविहरणेषु च । निम्बिशेषमभूद्युद्धं तयोः पुरुषसिंहयोः ।

ताडिता भीमसेनेन शन्यस्य महतो गदा । साग्निज्वाला महारौद्रा तदा तूष्णमधीर्यत ।

तथैव भीमसेनस्य द्विषताऽभिहतगदा । वर्षाप्रदोषे खद्योतैर्हतौ वृचद्वावभौ ।

गदा चित्रा तु समरे मद्राजेन भारत । व्योम दीपयमाना सा सद्यो पावकं मुहुः ।

५५०

तथैव भीमसेनेन द्विषते प्रेषिता गदा । तापधामास तस्यैव महोक्ता पततो यथा ।

ते चैवोभे गदे श्रेष्ठे समामाद्य परस्परं । श्वसन्तौ नागकन्येव सद्यो जाते विभावसुं ।

नखैरिव महाव्याघ्रौ दन्तैरिव महागजौ । तौ विचरेतुर्गसाद्य गङ्गाव्याधौ परस्परं ।

ततो गदाव्याभिहतौ कृष्णेन रुधिरोक्षितौ । ददृशते महात्मानौ पुष्पताविव किंशुकौ ।

शुश्रुवे दिक्षु सर्वान्सु तयोः पुरुषसिंहयोः । गदाभिघातसङ्घादः शकाश्चनिरवोपमः ।

५५५

गदया मद्राजेन सद्यदक्षिणमाहतः । नाकल्पत तदा भीमो भिद्यमान इवाकलः ।

तथा भीमगदवेगेस्ताडमानो महास्थलः । धैर्यान्मद्राधिपस्तस्यै वक्षीरिव गिरिर्हतः ।

आपेततुर्गदवेगौ समुत्क्रितगदावुभौ । पुनरन्तरमार्गस्यै मण्डलानि विचरेतुः ।

अथामृत्यु पदान्यष्टौ मन्त्रिपत्य गजाविव । सहसा लोहदण्डाभ्यामन्योऽन्यमभिगन्तुः ।
 तौ परस्परवेगाच्च गदाभ्याश्च भृशहतौ । युगपत्पेतुंर्दीरौ चित्ताविद्धज्जाविव । ६१०
 ततो विह्वलमानं तं निःश्वसन्तं पुनः पुनः । शल्यमभ्यपतन्तूर्णं कृतवर्मा महारथः ।
 दृष्ट्वा चैनं महाराज गदयाऽभिनिपौडितं । विवेष्टुन्तं यथा नागं मूर्च्छयाऽभिरिक्तुं ।
 ततः स्वरथमारोप्य मद्राणामधिपं रणे । अपोवाह रणान्तूर्णं कृतवर्मा महारथः ।
 शीववद्विह्वलौ वीरौ निमेषात्पुनरुत्थितः । भीमोऽपि सुमहाबाहुर्गदापाणिर्दृश्यत ।
 ततो मद्राधिपं दृष्ट्वा तव पुत्राः पराङ्मुखं । सनागपत्यश्वरथाः समकथन्त मारिष । ६११
 ते पाण्डवैरर्द्यमानास्त्वाक्का जितकाशिमिः । भीता दिशोऽन्वपद्यन्त वाननुक्ता घाता इव ।
 निर्जित्य पाण्डवेयास्तान् धार्तराष्ट्रान् महारथाः । व्यरोचन्त रणे राजन् दीप्यमाना इवाम्रयः ।
 सिंहनादान्भृशं चक्रुः शङ्खान् दधुश्च हर्षिताः । भेरोश्च वादयामासुर्मुदङ्गास्त्रानकैः मत् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि शल्यापधाने पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तद्वत्सं सुमहद्दीर्घं लदीयं प्रेक्ष्य वीर्यवान् । दधारंको रणे राजन् वृषभेनोऽल्लसत्यथा ।
 शरा दशदिशो मुक्ता वृषभेन संयुगे । विचेरुस्ते बिनिर्भस्य नरवाजिरथदिपान् । ६१२
 तस्य दीप्ता महावाणा विनिश्चेरुः सहस्रशः । भानोरिव महाराज घर्भकाले मरोचयः ।
 देवादिता महाराज रथिनः सादिनस्तथा । निपेतुर्दृष्ट्वा सहसा वानभग्ना इव क्रुमाः ।
 हयैषांश्च रथैषांश्च गजैषांश्च महारथः । अपातयद्द्रेण राजश्च भीमोऽय सहस्रशः ।
 दृष्ट्वा तमेकं समरे विचरन्तमभीतवत् । सहिताः सर्वराजाः परिवव्रुः समन्ततः ।
 नाकुलसु श्रतानीको वृषभेन समभ्ययात् । वियाध दशभिश्चैनं नाराचैर्भस्मैनेदिभिः । ६१३
 तस्य कर्णात्मजश्चापं हित्वा केतुमपातयत् । तं भ्रातरं परोक्षतो द्रौपदेयाः समभ्ययुः ।
 कर्णात्मजं शरव्रातैश्चकुश्यादृश्यमञ्जसा । तान्मुदन्तोऽभ्यधावन्त द्रोणपुत्रमुखा रथाः ।
 हृष्टयन्तो महाराज द्रौपदेयान् महारथान् । शरैर्नानाविधैस्त्रुणैर् पर्वतान् जलदा इव ।
 तान् पाण्डवाः प्रत्यगृह्णन्स्तरिताः पुत्रगृह्णिनः । पाञ्चालाः कैकया मत्स्याः सञ्जयः सोद्यतायुधाः ।
 तद्युद्धमभवद्द्वारं सुमहस्रोमहर्षणं । लदीयैः पाण्डुपुत्राणां देवानामिव दानवैः । ६१४
 एवं युधिष्ठिरे वीराः संरम्भाः कुरुपाण्डवाः । परस्परमुदीचन्तः परस्परकृतागसः ।
 तेषां ददृभिरै कोपात् वपूंश्चमिततेजसां । युयुत्सुनामित्राकामे पतन्निबरभोगिनां ।
 भीमकर्णवृक्षद्रोणद्रौणिपार्थसात्यकैः । बभामि स रणोद्देशः कालसूयै इवोदितः ।
 तदासीत् तुमुलं युद्धं निम्नतामितरेतरं । महाबलानां बलिभिर्दानवानां यथा सुरैः ।
 ततो युधिष्ठिरानीकमुदीतार्णानिखनं । लदीयमवधोत् सैन्यं सम्प्रद्रुतमहारथं । ६१५
 तत् प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा शत्रुभिर्भृशविचरं । शूलं द्रुतेन वः शूरा इति द्रौणोऽभ्यभाषत ।
 ततः शोणहयः क्रुद्धश्चतुर्दन्त इव दिपः । प्रविश्य पाण्डवानां युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ।

तमविध्विष्टैर्त्वाणैः कङ्कपचैर्युधिष्ठिरः । तस्य द्रोणे धनुःशिक्षा तं द्रुतं समुपाद्रवत् ।
 चक्ररत्नः कुमारस्तु पाञ्चालानां यशस्करः । दधार द्रोणमायानं वेलेव सरितां पतिं ।
 द्रोणं निवारितं दृष्ट्वा कुमारेण दिजर्षभं । सिंहनादरवो ह्यासीत् साधुमाध्विति भाषितं । ६४०
 कुमारस्तु ततो द्रोणं गायकेन महाहवे । विद्याधिरसि संकुङ्कः सिंहवधे नदन्मुहुः ।
 संवार्थं तु रणे द्रोणं कुमारस्तु महाबलः । शरैरनेकमाहसैः कृतहस्तो जितकामः ।
 तं प्रहृष्टार्थव्रतिनं मन्वास्त्रकृतनिश्चयं । चक्ररत्नं परामृद्रात् कुमारं दिजपुङ्गवः ।
 स मध्ये प्राप्य सैन्यानां पर्वतः प्रविचरन् दिशः । तव सैन्यस्य गोप्तासीत् भारद्वाजो दिजर्षभः ।
 शिखण्डिनं दादशभिर्निर्गतां चोत्तमौजसं । नकुलं पञ्चभिर्विद्धा महदेवस्य सप्तभिः । ६४१
 युधिष्ठिरं दादशभिर्निर्गतां पदेयांस्त्रिभिस्त्रिभिः । सात्यकिं पञ्चभिर्विद्धा मत्स्यस्य दशभिः शरैः ।
 व्योमयद्वजे योधान् ययामुत्थमभिद्रवन् । अभ्यवर्त्तत सम्प्लुः कुन्तोपुत्रं युधिष्ठिरं ।
 युगन्धरस्ततो राजन् भारद्वाज महारथं । वायामास संकुङ्कं वातोद्धूतमिवार्णवं ।
 युधिष्ठिरं स विद्धा तु शरैः सन्नतपर्वभिः । युगन्धरस्तु भस्मेन रथनोडादपातयत् ।
 ततो विराटमुपदा कैकेयाः सात्यकिः शिविः । व्याघ्रदत्तस्य पाञ्चाल्यः सिंहसेनस्य बोध्यान् । ६४२
 एते चाप्येव बहवः परीक्षितो युधिष्ठिरं । आवब्रुस्तस्य पत्न्यां किरन्तः भायकान् बहून् ।
 व्याघ्रदत्तस्तु पाञ्चाल्यो णेणं विद्याध मारुणैः । पञ्चाशद्भिः शितैराजस्तत उचक्रुः पुञ्जनाः ।
 त्वरितं सिंहसेनस्तु द्रोणं विद्धा महारथं । प्राहसत् महता हृष्टस्त्वामयन् वै महारथान् ।
 ततो विस्फूर्त्य नयने धनुर्ध्यामवमृज्य च । तलशब्दं महत् कृत्वा द्रोणस्तं समुपाद्रवत् ।
 ततस्तु सिंहसेनस्य शिरः कायात् सकुण्डलं । व्याघ्रदत्तस्य चाकस्य भस्माभ्यामहारदली । ६४३
 तान् प्रमृष्ट्य शरव्रतैः पाण्डवानां महारथान् । युधिष्ठिररथाभ्यामे तस्यौ मृत्युरिवान्तकः ।
 ततोऽभवन्महाशब्दे राजन् योधिष्ठिरे बले । हतो राजेति योधानां समीपस्थे यतव्रते ।
 अब्रुवन् सैनिकान् च दृष्ट्वा द्रोणस्य विक्रमं । अथ राजा धार्तराष्ट्रः कृतार्थो वै भविष्यति ।
 अस्मिन् मुहूर्ते द्रोणस्तु पाण्डवं गृह्य हर्षितः । आगमिष्यति नो नूनं धार्तराष्ट्रस्य संयुगे । ६४४
 एवं सञ्जल्पतां तेषां तावकानां महारथः । आयाज्जवेन कौन्तेयो रथघोषेण नादयन् ।
 शोणितोदा रथावर्त्ता कृत्वा विप्रमने नदीं । प्रहृष्टास्त्रिपुत्रपुत्रीणां प्रेतकूलापहारिणो ।
 तां शरैश्चमहाफेतां प्रासमस्यप्रमाकुलां । नदीमुत्तीर्य वेगेन कुहून् विद्राव्य पाण्डवः ।
 ततः किरीटी महता द्रोणानीकमुपाद्रवत् । हृदयत्रिपुजालेन महता मोहयन्निव ।
 शोचमभ्यस्तो वाणान् मन्दधानस्य चानिशं । नान्तरं हृदये कश्चित् कौन्तेयस्य यशस्विनः । ६४५
 न दिशो नान्तरिचक्षु न द्यौर्नैव च मेदिनी । अदृश्यत महाराज वाणभृता इवामवत् ।
 नादृश्यत तदा राजस्तत्र किञ्चन भयुगे । वाणान्धकारे महति कृते गाण्डीवधम्बना ।
 सुख्यं चाक्षमनुप्राप्ते रजसा चाभिसंहते । नाशायत तदा शत्रुर्न सुहृदश्च कश्चन ।

ततोऽवहारं चक्रुस्ते द्रोणदुर्व्याधनादयः । तान् विदित्वा पुनस्तत्तानयुद्धमनसः परान् ।
स्नान्यनोकाग्निं बीभत्सुः जनकैरवहारयत् । ततोऽभितुष्टुवः पार्थं प्रहृष्टाः पाण्डुसञ्जयाः ।
पाञ्चालाश्च मनोज्ञाभिर्वाग्भिः सूर्यमिवर्षयः । एवं स्वशिविरं प्रायाज्जित्वा शत्रून् धनञ्जयः ।
पृष्ठतस्तस्य सैन्यानां मुदितो वै सकेशवः ।

१७०

सुसारगल्बकसुवर्णकृष्यैर्वज्रप्रबालस्फटिकैश्च मुखैः । चित्रे रथे पाण्डुसुतो बभासे नचत्रचित्रे वियतीव चक्रः ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणाभिषेकपर्वणि अर्जुनजये षोडशाध्यायः ॥ समाप्तश्च द्रोणाभिषेकपर्वः ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥

॥ अथ संग्रहकवधपर्व ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ते सेने शिविरं गत्वा न्यविशेतां विशाम्यते । यथाभागं यथान्यायं यथागुल्मञ्च सर्व्वशः ।

कृत्वाऽवहारं सैन्यानां द्रोणः परमदुर्धनाः । दुर्व्याधनमभिप्रेत्य सभ्रोडमिदमब्रवीत् ।

उक्तमेतस्मया पूर्व्वं न तिष्ठति धनञ्जये । शत्रो यहीतुं सङ्ग्रामे देवैरपि युधिष्ठिरः ।

१७५

इति तद्दः प्रपततां कृतं पार्थेन मंयुगे । माविशङ्कोर्व्येचोमङ्गमजेयौ कृष्णपाण्डवौ ।

अपनीते तु योगेन केनचिच्छेत्तवाहने । तत एव्यति ते राजन् वशमद्य युधिष्ठिरः ।

कश्चिदाहृततां सङ्ग्रहे देशमन्यं प्रकर्षतु । तमजित्वा न कौन्तेया निवर्त्तेत कथञ्चन ।

एतस्मिन्नन्तरे शून्ये धर्मराजमहं नृप । यहीष्यामि चभूं भित्त्वा पृष्टद्युधस्य पश्यतः ।

अर्जुनेन विहीनस्तु यदि नोत्सृजते रणं । मामुपायान्तमालोक्य गृहीतं विद्धि पाण्डवं ।

१८०

एवन्तोऽहं महाराज धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं । ममानेख्यामि सगणं वशमद्य न संग्रहः ।

एदि तिष्ठति सङ्ग्रामे मुङ्गत्तमपि पाण्डवः । तमामयामि सङ्ग्रामादिजयात्तदिश्रियते ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ द्रोणस्य तदचः श्रुत्वा चिगर्त्ताधिपतिस्तथा । भ्रातृभिः सहिता राजसिद्धं वचनमब्रवीत् ।

वयं दिनिकृता राजन् सदा गाण्डीवधम्बना । अमागः खपि चागस्तदस्मात्सु भगतर्षभ ।

तेऽयं स्मरमाणस्तान् विनिकारान् पृथग्विधान् । क्रोधाग्निना दह्यमाना नशेमहि सदा निशि ।

१८५

स नो दिव्याऽस्त्रसम्पन्नश्चतुर्विधयमागतः । कर्त्तारः स्म वयं कर्म यच्चिकीर्षाम ऋद्रतं ।

भवतश्च प्रियं यस्यादस्माकञ्च यशस्करो । वयमेनं हनिष्यामो निष्कम्यायेधनादहिः ।

अद्यास्तनर्कुणा भूमिरचिगर्त्ताऽथ वा पुनः । सत्यं ते प्रतिजानीमो नैतन्मिथ्या भविष्यति ।

एवं सत्यरथेयाक्ता सत्यवर्मा च भारत । सत्यव्रतश्च सत्येषुः सत्यकर्मा तथैव च ।

रुहिताः भ्रातरः पञ्च रथानामयुतेन च । न्यवर्त्तेत महाराज कृत्वा शपथमाहवे ।

१९०

मालवस्तुण्डिकेरश्च रथानामयुतैस्त्रिभिः । सुशर्मा च नरव्याघ्रः त्रिगर्त्तः प्रसूलाधिपः ।

मदिकर्त्तृर्लैथ्यश्च सहितो मद्रकैरपि । रथानामयुतं नैव सोऽगमत् भ्रातृभिः सह ।

नानाजनपदेभ्यश्च रथानामयुतेन च । समुत्थितं विशिष्टानां शपथार्थेयुपागमत् ।

ततो ज्वलनमानाश्च कृत्वा सर्व्वे पृथक् पृथक् । जगद्भ्यः कुशचौराणि चित्राणि कवचानि च ।

ते च बद्धतनुत्राणा घृताक्ताः कुशचोरिणः । मौर्वीमिखलिनी बोराः सहस्रशतदक्षिणाः ।

६९५

यज्वानः पुलिगे लोक्ताः कृतकृत्यास्तनुत्यनः । योच्छ्रमाणास्तदाऽत्मानं यशसा विजयेन च ।

ब्रह्मचर्यश्रुतिमुखैः क्रतुभिश्चातदक्षिणैः । प्राप्य लोकान् सुयुक्तेन चिप्रमेव यियासवः ।

ब्राह्मणोत्तरपथिवा च निष्कन्दत्वा पृथक् पृथक् । गाश्च वार्षांसि च पुनः समाभाष्य परस्परं ।

प्रज्वाल्य कृष्णवर्तमानमुपगम्य रणे व्रतं । तस्मिन्नग्नौ तदा चक्रुः प्रतिष्ठां दृढनिश्चयाः ।

शृण्वतां सर्वभूतानामुच्चैर्वाचो बभाषिरे । धृतां धनञ्जयबधे प्रतिज्ञाश्चापि चक्रिरे ।

७००

ये वै लोकाश्चानृतिनां ये च वै ब्रह्मवाणिनां । मद्यपस्य च लोका ये गुह्यदाररतस्य च ।

ब्रह्मस्वहागिण्यैव राजपिण्डापहारिणः । शरणागतं वा त्यजतो याचमानं तथा व्रतः ।

अगारदाहिनाश्चैव ये च गां निघ्नतानपि । अपकारिणाश्च ये लोका ये च ब्रह्मद्विषामपि ।

स्वभार्य्यं मृतुकालेषु यो मोहान्नाभिगच्छति । आद्रुमेयुनिकानाश्च ये बायात्मापकारिणः ।

न्यासापहारिणां ये च श्रुतं नाशयताश्च ये । क्रौंचेन युध्यमानानां ये च दीनानुमारिणः ।

७०५

नास्तिकानांश्च ये लोका येऽग्निमातृपत्न्यजं । तानापुयामहे लोकान् ये च पापकृतामपि ।

दशहत्वा वयं सर्वं निवर्तयन् धनञ्जय । तेन चाभ्यर्द्धिनास्तामाह्वयेमहि पराङ्मुखाः ।

यदिलमुकरं लोके कर्म कुर्याम संयुगे । दृष्टान् लोकान् प्राप्नुयाम वयमद्य न भंशयः ।

एवमुक्त्वा ततो राजसोऽभ्यवर्तन्त संयुगे । आह्वयन्तोऽर्जुनं बोराः पितृजुष्टां दिशं प्रति ।

आह्वतस्तेनरव्याघ्रः पार्थः परपुरञ्जयः । धर्मराजमिदं वाक्यमपदान्तरमब्रवीत् ।

७१०

आह्वतो न निवर्तयमिति मे व्रतमाहि । संशतकाश्च मां राजन्नाह्वयन्ति महामृधे ।

एष च भ्रातृभिः सार्द्धं सुशर्माह्वयते रणे । वधाय मगणस्यास्य मामनुज्ञातुमर्हसि ।

नैतच्छक्नोमि संशोढुमाह्वानं पुरुषवर्ध । सत्यं ते प्रतिजानामि हतान् विद्धि परान् युधि ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रुतन्ते तत्त्वतस्तात यद्रेणेन चिकीर्षितं । यथा तदनुतं तस्य भवेत्तत् त्वं समाचर ।

द्रोणे हि बलवान् गृहः कृतास्तस्य जितश्रमः । प्रतिज्ञातञ्च तेनैतत् ग्रहणं मे महारथ ।

७१५

॥ अर्जुन उवाच ॥ अयं वै सत्यजिद्राजव्रज्यत्वां रक्षिता युधि । धियमाते तु पाञ्चाल्ये नाचार्य्यः काममाप्स्यति ।

हते तु पुरुषव्यघ्रे रणे सत्यजिति प्रभो । सर्वैरपि समेतैर्वा न स्यातव्यं कथञ्चन ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ अनुज्ञातस्ततो राज्ञा परित्यक्तस्य फाल्गुनः । प्रेरणा दृष्टस्य बद्धधा ह्याग्निवस्तस्य योजिताः ।

विधायैवं ततः पार्थस्त्रिगतां प्रत्ययाद्वली । क्षुधितः क्षुद्धिघातार्थं सिंहे मृगगणानिव ।

ततो दौर्ब्यधनं मेयं मुदा परमया युतं । श्वतोऽर्जुनं मूढं क्रुद्धं धर्मराजस्य नियधे ।

७२०

ततोऽभ्योत्थेन ते सेने समाजगमतुरोजसा । गङ्गासरय्वैविगेन प्रावृषोवोत्थनोदके ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशतकबधपर्वणि धनञ्जययाने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः संशतका राज्ञं समे देशे व्यवस्थिताः । व्यूहानोक्तं रथैरेव चक्राकारं मुदा युताः ।

ते किरीटिनमायान् दृष्ट्वा हर्षेण मारिष । उदकोग्रशरव्याघ्राः शब्देन महता तदा ।

स शब्दः प्रदिशः सर्वान् दिशः खञ्ज समावृणोत् । आवृतत्वाच्च लोकस्य नापीत्तत्र प्रतिस्ननः ।

मोऽतीवसम्यक् दृष्टानुपलभ्य धनञ्जयः । किञ्चिदभ्युत्स्य यत्नं कृष्णमिदं वचनमब्रवीत् ।

०२४

पश्यैतान् देवकीमातर्मुमुक्षुनश्च संयुगे । भ्रातृस्त्रैगर्तकानेव रोदितव्ये प्रहर्षितान् ।

अथ वा हर्षकालोऽयं त्रैगर्तानामर्षभ्यः । कुनैर्दुर्गवापान् हि लोकान् प्राप्स्यन्धनुस्तमान् ।

एवमुक्त्वा महाबाहुं हृषीकेशं ततोऽर्जुनः । आससाद रणे व्यूढां त्रिगर्तानामनौकिनीं ।

स देवदत्तमादाय शङ्खं हेमपरिष्कृतं । दधौ वेगेन महता घोषेण प्रयत्नं दिशः ।

तेन घोषेण सम्बन्ता संश्रप्तकवर्धनिनो । निखेष्टाऽवस्थिता सख्ये ह्यस्मामारमयो यथा ।

०२५

वाहास्तेषां विवृत्ताचास्त्राभ्यर्कणशिरोधराः । विवृत्तचरणा मूचं रुधिरञ्च प्रसृजुः ।

उपलभ्य ततः संज्ञानवस्थाप्य च वाहिनीं । युगपत् पाण्डुपुत्राय चित्तिपुः कङ्कपत्रिणः ।

तान्यर्जुनः सहस्राणि दशपञ्चभिराशुगैः । अनागतान्येव शरैश्चिच्छेदाशुपराक्रमः ।

ततोऽर्जुनं शितैर्वाणैर्दशभिर्दशभिः पुनः । प्रत्यविध्यत्ततः पार्थसूतानाविध्यत्त्रिभिक्षिभिः ।

एकैकस्तु ततः पार्थ राजन् विव्याध पञ्चभिः । स च तान् प्रतिविव्याध द्वाभ्यां द्वाभ्यां पराक्रमी ।

०२६

भूय एव तु संकुङ्कालोऽर्जुनं सहकेशं । आपूरयन् शरैस्त्रिणं तडागमिव वृष्टिभिः ।

ततः शरसहस्राणि प्रापतश्चर्जुनं प्रति । अमराणांमिव घ्राताः फुल्लं दुग्मणं वने ।

ततः सुबाहुस्त्रिंशद्भिराशुगैः शरैः । आविध्यदियुभिर्गाढं किरीटे मयमाचिनः ।

तैर्बिषक्तैः किरीटस्त्रैर्मपुङ्गवैरजिह्वगैः । घातकुम्भं दवापीडो बभौ सुख्यं दवोत्थितः ।

हस्तावापं सुबाहोस्तु भजेन युधि पाण्डवः । चिच्छेद तक्षैव पुनः शरवैर्परवाकिरत् ।

०२७

ततः सुशर्मा दशभिः सुरथश्च किरीटिनं । सुशर्मा सुधनुश्चैव सुबाहुश्च समर्पयन् ।

तांस्तु सर्वान् पृथग्वाणैर्वानरप्रवरध्वजः । प्रत्यविध्यद्वजंशेषां भक्षैश्चिच्छेद काञ्चनान् ।

सुधन्वो धनुस्त्रिंशद्वा ह्यथास्यास्तावधीच्छरैः । अथास्य सशिरस्ताणं शिरः कायादपाहरत् ।

तस्मिन्निपतिते बोरं तस्मात्तस्य पदानुगाः । व्यद्रवन्त भयाङ्गीता येन दैर्घ्याधनं बलं ।

ततो जघान संकुङ्को वासविंशो महाचभू । शरजालैरविक्षिपेत्तमः सुख्यं दवांशुभिः ।

०२८

ततो भग्नं बले तस्मिन् विप्रलीने समन्ततः । सयसार्विनि संकुङ्के त्रैगर्तान् भयमाविशत् ।

ते बध्यमानाः शरैर्न सन्नतपर्वभिः । अमुञ्चंस्तत्र तत्रैव चत्ता मृगगणा इव ।

ततस्त्रिगर्तराट् क्रुद्धस्तान्वाच महारथान् । अलं द्रुतेन वः शूरा न भयं कर्तुमर्हय ।

अस्मादयं शपथान् धारान् सर्वसैन्यस्य पश्यतः । गत्वा दैर्घ्योधनं सैन्यं किं वा वक्ष्यथ मुख्यशः ।

नाददृश्याः कथं लोके कर्मणांतेन संयुगे । भवेम सहिताः सर्वे निवर्तन्ध्वं यथाबलं ।

०२९

एवमुक्त्वास्तु ते राजन्नुदक्रोशन्मुज्जमुज्जः । शङ्खांश्च दध्मिरे चोरा हर्षयन्तः परस्रुः ।

ततस्ते संन्यवर्तन्त संश्रप्तकगणाः पुनः । नारायणाश्च गोपाला मृत्युं कृत्वा निवर्तन्तः ।

इति श्रीहाभारते द्रोणपर्वणि संश्रप्तकवधपर्वणि सुधन्ववधे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ दृष्ट्वा तु सन्निष्टं नास्तान् संशप्तकगणान् पुनः । वासुदेवं महात्मानमर्जुनः समभाषत ।

षोडश्याश्चान् दृष्ट्वोक्तेः संशप्तकगणान् प्रति । नैते ह्यस्तस्मिन् सङ्ग्रामे जीवन्त इति मे मतिः ।

पश्य मेऽद्य बलं घोरं बाहोर्निष्वासनस्य च । शयितान् पातयिष्यामि ह्यत्रः पशुगणानिव ।

७३५

ततः कृष्णः स्मितं कृत्वा प्रतिमन्य शिवेन तं । प्रावेक्षयत दुर्दृष्टो यत्र धैर्यं च्छेदयन् ।

सरथो भ्राजतेऽत्यर्थमुच्छ्वसन् रणे तदा । उच्छ्वसन्निवाकाशं विमानैः पाण्डुरैर्यैः ।

मण्डलानि ततश्चक्रे गतप्रत्यागतानि च । यथा शक्ररथो राजन् युद्धे देवासुरे पुरा ।

अथ नारायणः क्रुद्धा विविधायुधपाणयः । ह्लादयन्तः श्रग्व्रतैः परिवव्रन् नञ्चय ।

अदृश्यश्च मुहूर्तैर्न चक्षुर्ले भरतर्षभ । कृष्णेन सहितं युद्धे कुन्तीपुत्रं धनञ्जय ।

७४०

क्रुद्धस्तु फाल्गुनः सङ्ख्ये दिगुणीकृतविक्रमः । गाण्डोर्व धनुरास्तु यत्नं यथाह संयुगे ।

बद्धा च भृकुटिं वक्रो क्रोधस्य प्रतिलक्षणं । देवदत्तं महाशङ्खं पूरयामास पाण्डवः ।

अथास्तमरिभङ्गं त्वाग्रमभ्यस्य दक्षुनः । ततो रूपमहस्ताणि प्रादुरासन् पृथक् पृथक् ।

आत्मनः प्रतिरूपैस्तानानाकृपैर्विनीहिताः । अन्योन्यमर्जुनं मत्वा स्वमात्मानश्च जितरे ।

अथमर्जुनोऽयं गोविन्द दनौ पाण्डवयादयौ । इतिब्रवाणाः समृद्धा जप्तरन्त्योऽन्यमाहवे ।

७४५

मोहितः परमास्तेन चयं जग्मुः परस्परं । अशोभन्तरो योधाः पुष्पिता इव किंशुकाः ।

ततः शरमहस्ताणि तैर्विमुक्तानि भग्नमात् । कृत्वा तदस्त्रं तान् बोराननययमसादय ।

अथ प्रहस्य बीभत्सुर्नलित्याम्बालवानपि । मावेक्षकांस्तिगर्तांश्च येधिध्यांश्चाद्वैच्यरे ।

ते हन्यमाना बीरेण क्षत्रियाः कालचोदिताः । व्यसृजञ्चरजालानि पार्थे नानाविधानि च ।

ततो नैवाञ्जुनस्तत्र न रथो न च केवः । प्रत्यदृश्यन्त घोरैर्ण शरवर्षेण संवृताः ।

७५०

ततस्ते लब्धलत्सत्वादयोऽन्यमभिचुक्रुशुः । हतौ लक्षणाविति प्रीता वामाभ्यादधुवृष्टादा ।

भेरीस्तदङ्गशङ्खाश्च दधुर्भीराः सहस्रशः । सिंहनादरवांश्चापि चक्रिरे तत्र मारिष ।

ततः प्रमिषिदे लक्ष्णः खिन्नश्चाञ्जनमवतीत् । कामि पार्थ न पश्ये त्वां कश्चिज्जीवमपि शत्रुहन् ।

तस्य तद्भाषितं श्रुत्वा त्वरमाणा धनञ्जयः । वायव्यास्तेन तैरस्तां शरदृष्टिमपाहरत् ।

ततः संशप्तकव्रतान् माशुद्विपरधायुधान् । उवाह भगवान् वायुः शृङ्गपर्णं चयानिव ।

७५५

उच्छ्वसन्नास्तु ते राजन् बहुशोभन्त वायुना । उड्डीनाः पक्षिणः काले वृक्षेभ्य इव मारिष ।

तांस्तथा व्याकुनोक्त्य त्वरमाणा धनञ्जयः । जघान निश्रितैर्वाणैः सहस्राणि श्रवानि च ।

प्रियं मि भक्षैरहनदाह्ननपि च मायुधान् । हस्तिवस्तेऽपमांश्चोक्चरैरुत्थामपातयत् ।

पृष्ठच्छिन्नान् विचरणान् बाहुपृष्ठेक्षणाकुलान् । नानाह्वावयवैर्हीनान् चकारारीन् धनञ्जयः ।

गन्धर्व्वगगाकागान् विविधकल्पितान् रथान् । शरैर्विशक्तनोक्तुर्वै चक्रे यथायदिमान् ।

७६०

मुण्डतानवनानीव न च तत्र चकारिरे । खिन्नध्वजरायव्रताः कोपितश्च कविः कश्चित् ।

कान्तारायुधिनो नागाः सपताकाकुशध्वजाः । पेतुः शक्राग्निहता दुमरन्त इवाचराः ।

चामरापीडकवचः खलाश्वनयनास्रः । सारोहाभुरगाः पेतुः पार्थबाणहनाः चितौ ।
 विप्रविद्धासिनखगण्डिभ्रवर्मासिन्धुः । पत्तयश्चिह्नमर्भाणः कृपणाः शेरते हताः ।
 तैर्हैहयमानैश्च पर्वङ्गैः पतितैरपि । भ्रमङ्गिर्निहतङ्गिश्च कूरमाधिधनं बभौ । ७८५
 रजश्च महदुद्धृतं शान्तं रुधिरवृष्टिभिः । महो चाप्यभ्रवद्गुणैः कबन्धगतमकुता ।
 तदभौ रैद्रवीभक्तं बोभक्षोऽथानमाहवे । आक्रोड हव रुद्रस्य व्रतः कालात्यये पशून् ।
 ते बध्यमानाः पार्थेन व्याकुलाश्चरयद्दिपाः । तमेवाभिमुखाः क्षोणाः शक्त्यातिथितां गताः ।
 सा भूमिर्भग्नश्रेष्ठ निहतैस्त्रैश्चदारथैः । आस्तीर्णा सम्मपी सर्वा प्रतीभूतैः समन्ततः ।
 एतस्मिन्नन्तरे चैव प्रमत्ते सव्यवाचिनि । ब्यूढानीकस्ततो द्रोणे युधिष्ठिरमुपावृधत् । ७८६
 तं प्रत्यगृह्णन्स्तरिता ब्यूढानीकाः प्रहारिणः । युधिष्ठिरं परोक्षान्तदासोत्तमुलं महत् ।
 इति श्रोमहाभारते द्रोणपर्वणि संशतकवधपर्वणि अर्जुनयुद्धे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १८ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ परिणाम्य निशान्तान्तु भारद्वाजो महारथः । उक्तवाङ्मं राजन्द्र वैचर्यं वै सुयोधनं ।
 विधाय योगं पार्थो मञ्जत्ररुणैः सह । निष्क्रान्ते च तदा पार्थे संशतकवधं प्रति ।
 ब्यूढानीकस्ततो द्रोणः पाण्डवानां महाचभू । अभ्ययाङ्ग तश्रेष्ठ धर्मराजजिघृक्षया ।
 ब्यूढं दृष्ट्वा सुपर्णन्तु भारद्वाजिन तत्तदा । ब्यूढेन मण्डलाङ्गेन प्रत्यब्रूहयुधिष्ठिरः । ७८७
 मुखं त्वामीन् सुपर्णस्य भारद्वाजो महारथः । शिरो दध्याधनो राजा मोदर्थैः मानुगेर्हतः ।
 चक्षुषी हतवर्मा च गौतमश्चास्य भास्वरः । भूतशर्मा चेमशर्मा करकाक्षश्च बोध्यान् ।
 कलिङ्गाः सिंहलाः प्राच्याः शूद्राभीरा देशरकाः । शका यवनकाम्बोजास्तथा हंसपदाय ये ।
 दीवायां पूरवेनास्तु द्रुदा मद्रकैकयाः । गजाश्चरथपत्न्याघालस्युः शतमहश्चरः ।
 भूरिश्रवास्तथा शल्यः शेमदत्तश्च वाहिकः । अशौहिण्या हता बीरा दक्षिणे पार्श्वमाश्रिताः । ७८८
 विन्दानुविन्दावाक्मथो काम्बोजश्च सुदक्षिणः । वामं पार्श्वं समाश्रित्य द्रोणपुत्राघतः स्थिताः ।
 वृष्टे कलिङ्गाः साम्बठा मागधाः पाण्डुमद्रकाः । गान्धाराः शकुनाः प्राच्याः पार्वतीया वशतयः ।
 पुच्छे पैकर्त्तनः कर्णः सपुत्रह्यतिबान्धवः । महत्या भेनया तस्यो नानाजनपदेश्यया ।
 जघद्रथो भीमरथः सन्ध्यातिर्द्यौजभोजयः । भूमिञ्चक्षो हृषः काथो नैरधश्च महाबलः ।
 हता बलेन महता ब्रह्मजोऽकपरिष्कृताः । ब्यूहस्थोरभिते राजन् यित्वा युद्धविशारदाः । ७८९
 द्रोणेन विहितो ब्यूहः पदात्यश्चरथर्द्धपैः । वातोद्धूतार्णवाकारः प्रतृत्यन्निव लब्धते ।
 तस्य पक्षप्रवेष्टो निष्पतन्ति युप्रुत्सवः । सविद्युन्मल्लिता गेघाः सर्वदिग्भ्य इति श्रुणो ।
 तस्य प्राग्ध्यातिषो मध्ये विधिवत् कल्पितं गजं । आस्थितः शूराभे राजन्शूमानुदये यया ।
 मास्यदामवता राजन् श्वेतच्छ्रेणे धार्ढ्यता । हत्तिकाये गयुक्तेन पौर्णमास्यानिवेन्दुना ।
 नीलाञ्जनचयप्रस्थो रुदाभ्यो द्विरदो बभौ । ऋतिवृष्टो मरुत्तैर्धैर्या स्यात् पर्वतो महान । ७९०
 नानानृपतिभिर्बीरैर्विधायुधभूषणैः । समन्वितः पार्वतीयैः शक्रो देवगणैरिव ।

ततो युधिष्ठिरः प्रेत्य व्यूः तमतिमानुषं । अजय्यनग्निभिः सङ्क्षी पार्श्वतं वाक्त्रमव्रजेत् ।
 ब्राह्मणस्य वशं नाहमियामद्य यथा प्रभो । पारावतसवर्णाश्च तथा नोतिर्विधीयतं ।
 ॥ धृष्टद्युम्न उवाच ॥ द्रोणस्य यतमानस्य वशं नैव्यसि सुव्रत । अहमावारयिष्यामि द्रोणमद्य सहानुगं ।
 मयि जीवति कौरव्य नोदेगं कर्तुमर्हसि । न हि शक्नो रणे द्रोणो विजेषु मां कथञ्चन । ८१४
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा किरन् वाणान् द्रुपदस्य सुतो बली । पारावतसवर्णाश्चः स्वयं द्रोणमुपाद्रवत् ।
 अनिष्टदर्शनं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नमवस्थितं । चणेनैवाभवद्द्रोणो नातिहृष्टमना हव ।
 तन्नु सम्प्रेक्ष्य पुत्रस्ते दुर्मुखः शत्रुकर्षण । प्रियं चिकीर्षुर्द्रोणस्य धृष्टद्युम्नमवारयत् ।
 स संप्रहारस्तुमनः सघोरः सम्पद्यत । पार्श्वतश्च च द्रुपदस्य दुर्मुखस्य च भारत ।
 पार्श्वतः शरजालेन चिप्रं प्रच्छाद्य दुर्मुखं । भारद्वाजं शरौघेन महता समवारयत् । ८१५
 द्रोणमावारितं दृष्ट्वा शृगमायात्तवात्मजः । बानालिङ्गैः शरव्रतैः पार्श्वतं समभोहयत् ।
 तयोर्विषक्तयोः सङ्क्षी पाञ्चाल्यकुलमुख्ययोः । द्रोणो योधिष्ठिरं सैन्यं बद्ध्वा व्यधमच्छरैः ।
 अनिलेनः शस्त्राणां विच्छिन्नानि समन्ततः । तथा पार्थस्य सैन्यानि विच्छिन्नानि कवित् क्वचित् ।
 मुहुर्त्तमिव तद्युद्धनासीन्मधुरदर्शनं । तत उन्मत्तवद्राजन् निर्भय्याद्भवत्तत ।
 नैव स्ते न परे राजद्याज्ञायन्त परस्परं । अनुमोनेन संज्ञाभिर्युद्धं तत् समवर्त्तत । ८१६
 चूडामणिषु निम्बेषु भूषणेष्वपि वर्त्मसु । तेषामादित्यवर्णभा रम्यश्चः प्रचकाशिरे ।
 तत्प्रकीर्णपताकानां रथवारणवाजिनां । बलाकाशबलाभ्रामं ददृशे रूपमाहवे ।
 नरः नैव नरा जघ्नुः दयाश्च हया हयान् । रथाश्च रथिने जत्रुर्वारणान् बरवारणः ।
 समुच्छ्रितपताकानां गजानां परमद्विपैः । चणेन तुमशो घोरः सङ्ग्रामः सम्पद्यत ।
 तेषां संसृक्ताव्रणां वर्षतामितरेतरं । दन्तमह्नातसंघर्षात्सूक्ष्मोऽग्निगजायत । ८१७
 विप्रकीर्णपताकास्ते विषाणजनिताग्रयः । बभूवुः स्वं समासाद्य सविद्युत इवाम्बुदाः ।
 निचिर्पङ्क्तिर्ददृशे निपतङ्गिश्च वारणैः । सम्बभूव महो कीर्णा मेघैर्यारिः शारदी ।
 तेषामाह्वयमानानां वाणतोमरवृष्टिभिः । वागणानां रवो जज्ञे मेवानामिव संघने ।
 तोमराभिहताः केचिदाणैश्च परमद्विपाः । वित्रेभुः सस्यनागानां शब्दनेवापेक्षजन् ।
 विषाणभिहताद्यापि केचित्तत्र गजा गजैः । चक्रुर्गार्त्तस्त्रयं धोरमुत्पातजलदा इव । ८१८
 प्रतोपाः क्रियमाणश्च वागणा बरवारणैः । उन्मथ्य पुनराजन्तः प्रेषिताः परमाकुशैः ।
 महामानैर्महामात्राभाजिताः शरतोमरैः । गजेभ्यः पृथिवीं जग्मुर्मुक्तप्रहरणाङ्गुशाः ।
 निष्पनुयाश्च मातङ्गा वित्रदन्तस्तास्ततः । शिवाभ्राणोऽप्यस्येवः सम्प्रविश्य परस्परं ।
 हतान्परिवहन्तश्च पतितान् पतितायुधान् । दिशो जग्मुर्भ्रह्मनागाः केचिदेकचरा इव ।
 ताडितस्ताडयन्तश्च तोमरार्थपरश्वधैः । पेतुर्गार्त्तस्त्रयं कृत्वा तदा विशसने गजाः । ८१९
 तेषां श्लोपभैः काथैर्निपतङ्गिः समन्ततः । आहता सहसा भूमिश्चक्रे च ननाद च ।

सादितैः सगजारोहैः सपताकैः समन्ततः । मातङ्गैः शुशुभे भूमिर्विकीर्णैरिव पर्वतैः ।
 गजस्यास्य महामात्रा निर्भिन्नहृदया रणे । रथिभिः पातितो भलैर्विकीर्णोऽङ्गुष्ठतोमराः ।
 कौञ्चवदिनदन्तोऽन्यैः नाराचाभिहता गजाः । परान् स्वांस्यापि मृद्रुतः परिपेतुर्द्दिशो दृश ।
 गजाश्चरथयोधानां शरीरौघममृता । बभूव पृथिवी राजन् मांसशोणितकर्दमा ।
 प्रमथ्य च त्रिषाणायैः समुत्क्षिप्ताय वारणैः । सचक्रास्य विचक्रास्य रथैरेव महारथाः ।
 रथास्य रथिभिर्हीना निर्मलव्यास्य वाजिनः । हतारोहास्य मातङ्गादिशो जग्मुर्मथानुगाः ।
 जघानात्र पिता पुत्रं पुत्रस्य पितरं तथा । इत्यासीत्तुमुलं युद्धं न प्राज्ञायत किञ्चन ।
 आगन्केभ्याऽवमोदन्ते नरा लोहितकर्दमैः । दीपमानैः परिचिप्ता दारैरिव महाद्रुमाः ।
 शोणितैः मिथ्यतानानि वस्त्राणि कवचानि च । कृत्राणि च पताकास्य सर्व्वं रक्तमदृश्यत ।
 हयोघास्य रथोघास्य नरौघास्य निपातितः । संवृताः पुनरावृत्य बद्धा रथनेमिभिः ।
 स गजाघमहविगः परासुनरशैवलः । रथौघतुमुलावर्त्तः प्रबनौ सैन्यमागमः ।
 तं बाहममहानैर्भिर्योधा जयधनैषिणः । अवगाह्याणमज्जन्तो वैरमोहं प्रचक्रिरे ।
 शरत्रषांभिदृष्टेषु योधेष्वावितलक्लसु । न तेषु चिन्तितां लेभे कश्चिदाहतलचणः ।
 वर्त्तमानं तथा युद्धे धोररूपे भयङ्करे । मोहयित्वा परान् द्रोणो युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि सञ्ज्ञकवधपर्व्वणि सकुलयुद्धे त्रिंशोऽध्यायः ॥ २० ॥
 ॥ सञ्ज्ञय उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरं द्रोणो दृष्ट्वाऽन्तिकमुपागतं । सहता शरवर्षेण प्रत्यमृष्ट्वादभीतवत् ।
 ततो हनहलाशब्द आमोघौघाधिष्ठरे बले । जिघृक्षति महानिद्रे गजानामिव यूथपं ।
 दृष्ट्वा द्रोणं ततः शूरः सत्यजित् सत्यविक्रमः । युधिष्ठिरमभिप्रेषुराचार्य्ये समुपाद्रवत् ।
 तत आचार्य्यपाश्चात्त्यौ युयुधाते महाबलौ । विद्योभयन्तौ तत्सैन्यमिन्द्रवैरोचनाविव ।
 ततो द्रोणं महेष्वासः सत्यजित् सत्यविक्रमः । अविध्यस्त्रिशितायेण परमास्त्रं व्यदर्शयत् ।
 तयोऽस्य सारथेः पञ्च शरान् सर्पेष्विषोपमान् । अमुच्यदन्तकप्रख्यान् ससुमोहास्य सारथिः ।
 अथाऽस्य सहसाऽविध्यद्वयान् दशभिराशुगैः । दशभिर्दशभिः क्रुद्धं उभौ च पार्ष्णिभारथौ
 मण्डलन्तु समावृत्य विचरन् पृतनामुखे । ध्वजं चिच्छेद च क्रुद्धो द्रोणस्यामित्रकर्षणः ।
 द्रोणस्य तत्समालोक्य चरितं तस्य संयुगे । मनसा चिन्तयामास प्राप्तकालमरिन्दमः ।
 ततः सत्यजितं तीक्ष्णैर्दशभिर्मर्षभैर्दिभिः । अविध्यच्छीघ्रमाचार्य्यञ्जित्वाऽस्य सशरं धनुः ।
 स शीघ्रतरमादाय धनुरन्यत् प्रतापवान् । द्रोणमभ्यहनद्राजंस्त्रिंशद्भिः कङ्कपचिभिः ।
 दृष्ट्वा सत्यजिता द्रोणं यस्यमानमिवाहवे । चुक्रुशुः पाण्डवा राजन् वज्राणि दुधुवुश्च व ।
 वृकस्य परमः क्रुद्धो द्रोणं वष्ट्या स्नान्करे । विव्याध बलवान् राजसदं हुतमिवाभवत् ।
 द्रोणस्तु शरवर्षेण च्छाद्यमानो महारथः । वेगं चक्रे महविगः कोधादुद्धृत्य चक्षुषी ।
 ततः सत्यजित् द्वापं हित्वा द्रोणो वृकस्य च । पङ्क्तिः सुखतं सहयं शरैर्द्रोणाऽमधीकृतं ।

८४१

८४०

८४४

८१०

८१४

८८०

अथान्यदुनुरादाय सत्यजिदेगवत्तरं । स.थं ससृतं विशिखेर्द्रोणं विधाध मध्वजं ।
 स तं न रुष्टये द्रोणः पाञ्चाल्येनाहिंनो मृधे । ततस्तस्य विनाशाय सत्वरं व्यसृज्यङ्गरान् ।
 हृद्यान् ध्वजान् धनुर्मुष्टिमुभौ च पार्श्विणमारथौ । अवाकिरंस्ततो द्रोणः शरवर्षैः महत्प्रशः ।
 तथा संच्छिद्यमानेषु कार्मुकेषु पुनः पुनः । पाञ्चाल्यः परमास्त्रज्ञः शोणितंश्वमयोधयत् ।
 स सत्यजितमालोक्य तथोदीर्णं महाहवे । अर्द्धचन्द्रेण चिच्छेद शिरस्तस्य महात्मानः ।
 तस्मिन् हते महामार्चं पाञ्चालानां महारथे । अपायाज्जनैरथैर्द्रोणात्ततो युधिष्ठिरः ।
 पाञ्चालाः केकया मत्स्यास्येदिकारुषकोशलाः । युधिष्ठिरमभीषन्तो दृष्ट्वा द्रोणमुपाद्रवन् ।
 ततो युधिष्ठिरं प्रेम्णुगचार्यः शत्रुपूगहा । व्यधमत्तान्यनीकानि तूलाशमिवानलः ।
 निर्दहन्तमनीकानि तानि तानि पुनःपुनः । द्रोणं मत्स्यादवरजः शतानीकोऽभ्यवर्तत ।
 मृत्थरश्मिप्रतीकाशैः कर्भारपरिमाज्जितैः । धङ्गिः ससृतं सहयं द्रोणं विज्झाडनदङ्गुणं ।
 क्रूराय कर्षणे युक्थिकीर्षुः कर्षं दुष्करं । अवाकिरच्छरव्रतैर्भारदाजं महारथं ।
 तस्य नानदतो द्रोणः शिरः कायात् सकण्डनं । कुरेणोपाहरन्तूर्णं ततो मत्स्याः प्रदुद्रुवुः ।
 मत्स्यान्जित्वाऽजयचेदीन् कारुषान् कैकयानपि । पाञ्चालान् सञ्जयान् पाण्डून् भारदाजः पुनः पुनः ।
 तं दहन्तमनीकानि क्रुद्धमग्निर्यया वनं । दृष्ट्वा रुक्मरथं बोरं ममकल्पन्त सञ्जयाः ।
 उन्नमं चाददानस्य धनुरस्याशुकारिणः । ज्याघोषो निम्नतोऽमित्रान्दिक्षु सर्वामु श्शुश्रुवे ।
 नागानश्वान् पशून्तैश्च रथिनो गजसाधिनः । रौद्रा हस्तवतो मुक्ताः प्रमथन्ति स्म मायकाः ।
 नानद्यमानः पर्जन्यो मिश्रवातो हिमात्यथे । अग्न्यवर्षमिवावर्धन् परेषां भयमादधत् ।
 सर्वोदिशः समचलन् सैन्यं विचोभयन्निव । बली शूरा महेष्वासो मित्राणामभयङ्करः ।
 तस्य विद्युदिवाग्नेषु चापं हेमपिष्कृतं । दिक्षु सर्वामु पश्याम द्रोणव्यामिततेजसः ।
 शोभमानां ध्वजे चास्य वेदोमद्राक्ष भारत । हिमवच्छिखराकारां चरतः संयुगे मृगं ।
 द्रोणस्तु पाण्डवानीके चकार कदनं महत् । यया दैत्यगणे विष्णुः सुगामु नमस्कृतः ।
 स गूरुः सत्यवाक् प्राज्ञो बलवान् सत्यवित्तमः । महानुभावः कल्पान्तो रौद्रां भोरुविभोषणं ।
 कवचोर्ध्वजवाचां मर्त्यकूलापहारिणीं । गजवाजिमहायाहामभिमीनां दुरामदो ।
 बोरान्स्थिर्शर्करां रौद्रां भोगोमुरजकच्छपां । चर्मवस्त्रैश्च घोरं कोशैश्च बलशालिनां ।
 शरैश्चिणीं धनुःश्रोतां बाहुपल्लवसङ्गुलां । रणभूमिवहां तोत्रां कुल्लञ्जयवाहिनीं ।
 मनुष्यशौर्यपापाणां मत्थिमीनां गर्दाडुपां । उष्णोपफेनवमनां विकीर्णान्त्वपरीक्षुपां ।
 बोरान्पहारिणीभृशं मांसशोणितकर्मभं । हस्तिग्रहं केतुष्टवं चत्विषाणां निमज्जनीं ।
 क्रूरां शरीररुद्धां साधिनंक्रां दुर्त्ययां । द्रोणः प्रावर्त्तयत्तत्त नदीमन्तकगामिनीं ।
 क्रव्यादगणमञ्जुष्टां श्वस्रगालगणायुतां । निषेवितां महारौद्रैः पिश्रिताभिः समन्ततः ।
 तं दहन्तमनीकानि रथोदारं कृतान्तवत् । सर्वतोऽभ्यद्रवन् द्रोणं कुन्तीपुत्रपुरोगमाः ।

८७५

८७६

८७७

८७८

८७९

८८०

ते द्रोणं सहिताः शूराः सर्वतः प्रत्यवारयन् । गभस्तिभिरिवादित्यं तपन्तं भुवनं यथा ।
तन्तु शूरां महेश्वामं तावकाभ्युद्यतायुधाः । राजानो राजपुत्राश्च समन्तात् पथ्यवारयन् ।
शिखण्डो तु ततो द्रोणं पञ्चभिर्नतपर्वभिः । चक्षधम्ना च विशत्या वसुदानश्च पञ्चभिः ।
उत्तमौजास्त्रिभिर्वीणैः चक्षदेवश्च पञ्चभिः । मात्यकिश्च शतेनाजौ युधामन्युत्तयाऽष्टभिः ।
युधिष्ठिरो दादशभिर्द्रोणं विव्याध मायकैः । धृष्टद्युम्नश्च दशभिर्वेकितानस्त्रिभिः शरैः ।
ततो द्रोणः सत्यसन्धः प्रसन्न इव कुञ्जरः । अभ्यतीत्य रयानोकं दृढमेनमपातयत् ।
ततो राजानमासाद्य प्रहरन्तमभीतवत् । अविध्यन्वभिः क्षेमं स हतः प्रापतद्रथात् ।
समर्थं प्राप्य सैन्यानां सर्व्याः प्रविचरन्दिशः । त्राता ह्यभवदन्वेषं न त्रातव्यः कथञ्चन ।
शिखण्डेन दादशभिर्विशत्या चोत्तमौजसं । वसुदानश्च भक्षेन प्रेषयद्यमसादनं ।

२५

अशीत्या क्षेमवर्षाणं षड्विंशत्या सुदर्शिणं । चक्षदेवन्तु भक्षेन रथनोडादपातयत् ।
युधामन्युं चतुःपथ्या त्रिंशता चैव मात्यकिं । विद्धा रुक्मायस्त्रिंशं युधिष्ठिरमुपाद्रुत् ।
ततो युधिष्ठिरः क्षिप्रं गुरुतो राजभक्तमः । अपायाञ्चनैरथैः पाञ्चान्यो द्रोणमभ्ययात् ।
तं द्रोणः सधनुष्कन्तु मायधन्वारमाक्षिणात् । स हतः प्रापतद्रूमौ रयाञ्ज्योतिरिवाम्बरात् ।
तस्मिन् हते राजपुत्रे पाञ्चालानां यशस्करो । हतद्रोणं हतद्रोणमित्यासीनिःस्त्रेणा महान् ।
तांस्तथा मृगशरान् पाञ्चालान् मत्स्यकैकयान् । सञ्जयान् पाण्डवांश्चैव द्रोणो व्यचीभयद्वनी ।
मात्यकिं वेकितानश्च धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ । वार्द्धक्षेमिश्चैवमेवं मेनाविन्दुं सुवर्धनम् ।
एतांस्थान्याश्च सुबह्व्रतानाजनपदेश्वरान् । सर्वान् द्रोणोऽजयद्युद्धे कुरुभिः परिवारितः ।
तावकाश्च महाराज जयं लब्ध्वा महाह्वे । पाण्डवेयान् रणे जघ्रुर्देवमाणान् समन्ततः ।
ते दानवा हवेन्नेन बध्यमानाः समन्ततः । पाञ्चालाः कैकया मस्याः समकल्पन्त भारत ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशतकवधपर्वणि द्रोणयुद्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२६

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ भारद्वाजेन भग्नेषु पाण्डवेषु महाह्वे । पाञ्चालेषु च सर्वेषु कश्चिदन्याऽभ्यवर्तत ।
आस्थां युद्धे मतिं कृत्वा चत्त्रियाणां यशस्करीं । अमेवितो कापुरुषैः सेवितो पुरुषर्षभैः ।
अहो नाभोत्पमान कश्चिद्दृष्ट्वा द्रोणं व्यवस्थितं । जृम्भमाणमिव व्याघ्रं प्रभित्रमित्र कुञ्जरं ।
त्यजन्तमाह्वे प्राणान् सन्नद्धं चित्रयोधिनि । महेश्वामं नरव्याघ्रं दिपतां भयवर्द्धनं ।
कृतज्ञं सत्यनिरतं दुर्योधनहितैषिणं । भारद्वाजं तथाऽनोकं दृष्ट्वा शूरमवस्थितं ।
क बीराः संन्यवर्तन्त तन्ममाचक्षुः सञ्जय ।

२७

२८

२२५

॥ सञ्जय उवाच ॥ तान् दृष्ट्वा चलितान् सखीं प्रणुक्त्वा द्रोणमायकैः । पाञ्चालान् पाण्डवान् मत्स्यान् सञ्जयंश्चेदि
कैकयान् ।

द्रोणश्चापविमुक्तेन श्रौघेनाशुहारिणा । सिन्धोरिव महौघेन द्वियमाणान् यथा श्वान् ।
कौरवाः सिन्धनादेन नानाशस्त्रेण च । रथद्विपनराश्चैव सर्व्याः समवारयन् ।

तान् पश्यन् सैन्यमध्यस्थो राजा खजनमंष्टतः । दुर्योधनोऽत्रोत्कीर्णं प्रहृष्टः प्रहसन्निव ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ पश्य राधेय पाञ्चालान् प्रणुश्रान्द्रोणसायकैः । सिंहेनेव मृगान् वन्यान् बाधितान् दृढ धमिना ।

८९.

नैते जातु पुनर्युद्धमोदयुरिति मे मतिः । यथातु भग्ना द्रोणेन वतिनेव महादुःमाः ।

अर्धमानाः शरैरेतैरुष्णपुष्पैर्व्येष्टात्मना । यथानैकेन गच्छन्ति घूर्णमानास्ततस्ततः ।

संनिहृष्टाश्च कौरव्यैर्द्रोणेन च महात्मना । एतेऽन्ये मण्डलीभृताः पावकेनेव कुशुराः ।

भ्रमरैरिव चाविष्टा द्रोणस्य निशितैः शरैः । अन्योऽन्यं समलोयन्त पलायनपरायणाः ।

एष भीमो महाकोपी भीमः पाण्डवसञ्जयैः । मदीयैरावृतायोधैः कर्णे नन्दयतीव मां ।

८९।

यत्किं द्रोणमयं लोकमय पश्यति दुर्मतिः । निराशो जीवितान्नमय राज्याश्च पाण्डवः ।

॥ कर्ण उवाच ॥ नैव जातु महाबाह्वर्ज्ज्विक्वाप्तवस्तुजेत । न चेमान् पुरुषाश्च सिंहादान् सहिष्यति ।

न चापि पाण्डवा युद्धे मञ्जरिप्रति मे मतिः । शूराश्च बलवन्तश्च कृतात्मा युद्धदुर्मदाः ।

निर्माग्र्यभूमसंक्षेपान्नवनवासश्च पाण्डवाः । स्मरमाणा न हस्यन्ति संयाममिति मे मतिः ।

निवृत्तो हि महाबाह्वरभितौजा वृकोदरः । वरान् वरान् हि कौन्तेयो रथोदारान् हनिष्यति ।

८९०

अस्मिना धनुषा शङ्खा हथैर्नागैर्नरैरथैः । आयसेन च दण्डेन व्रातान् व्रातान् हनिष्यति ।

तमेनमन्त्रवर्त्तन्त सात्यकिप्रमुखा रथाः । पाञ्चालाः वेकया मत्स्याः पाण्डवाश्च विशेषतः ।

शूराश्च बलवन्तश्च विक्रान्ताश्च महारथाः । विशेषतश्च भीमेन संरन्ध्रेनाभिषोदिताः ।

ते द्रोणमभिवर्त्तन्तः सर्वतः कुरुपुङ्गवाः । वृकोदरं परीक्षन्तः सूर्यमभ्यगणा इव ।

एकायनगता ह्येते पोडयेयुर्थतव्रतं । अरक्ष्यमाणं शलभा यथा दीपं मुमुर्ध्वः ।

८९१

असंशयं कृतास्त्रास्त्रं पर्याप्ताश्चापि वारणे । अतिभारमहं मन्ये भारद्वाजे समर्हितं ।

ते श्रीव्रतमुगच्छामो यत्र द्रोणो व्यवस्थितः । कोका इव महानागं मा वै हन्युर्धनव्रतं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ राधेयस्य वचः श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्ततः । आढभिः सवितो राजान् प्रायाद्द्रोणरथं प्रति ।

तत्र रावो महानाभीदेकं द्रोणं जिघासतां । पाण्डवानां निवृत्तानां नानावर्णैर्हयोक्तमैः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संप्रतकवधपर्वणि द्रोणयुद्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सर्व्ववर्णैर्हथैर्दृष्ट्वा व्यायच्छन्त वृकोदरं । रजताश्वस्ततः शूरः सैन्यैः संन्यवर्त्तत ।

८९२

॥ सञ्जय उवाच ॥ सञ्जयवर्णैर्हथैर्दृष्ट्वा व्यायच्छन्त वृकोदरं । रजताश्वस्ततः शूरः सैन्यैः संन्यवर्त्तत ।

सारङ्गस्य युधामन्युहस्तमानो हयोक्तमैः । पर्यवर्त्तत दुर्द्धवः क्रुद्धो द्रोणरथं प्रति ।

मारावतसर्व्वैस्तु हेमभाण्डैर्महाजवैः । पाञ्चालराजस्य सुतो हृष्टयुक्तो न्यवर्त्तत ।

पितरन्तु परिप्रेषुः क्षत्रधर्मा यतव्रतः । सिद्धिश्चास्य परां काङ्क्षन् प्रोणाश्वः संन्यवर्त्तत ।

पद्मपवनभांश्चाश्वान् मल्लिकाञ्चान् खेडकृतान् । ब्रैखण्डिः क्षत्रदेवस्तु स्वयं संवरयन् ययौ ।

८९३

दर्शनीयास्तु कामोजाः शूकपत्रपरिष्कृताः । बह्वर्णो नकुलं श्रीषं तावकान् अभिदुदुवुः ।

हृष्टाश्च मेघमङ्गाशा अवहन्तमौजम् । दुर्द्धवायामिमन्त्राय कुद्रा युद्धाय भारता ।
 तथा तित्तिरकस्त्राषा हृष्टा वातसमा जवे । अवहन्तमुने युद्धे महर्षेऽमुदायुधं ।
 दन्तवर्णास्तु राजानं कालबाला युधिष्ठिरं । भोमवेगा नरव्याघ्रमवहन् वातरंहसः ।
 हेमोत्तमप्रतिच्छत्रैर्हृष्टैर्वातसमैर्जवे । अभ्यवर्तन्त सैन्यानि सर्वान्पञ्च युधिष्ठिरं । २६१
 राजस्वनन्तरो राजा पाञ्चाल्यो द्रुपदेऽभवत् । जातरूपपरिच्छन्नः सर्वलौगभिरक्षितः ।
 ललामेर्हरिर्भियुक्तः सर्वशब्दमहैर्युधि । राज्ञां मध्ये महेष्वासः शान्तभोगभ्यवर्तन् ।
 तं विराटोऽन्वयाच्छ्रीघ्रं सह सर्वैर्महाराजैः । कैकेयाश्च शिखण्डो च धृष्टकेतुस्तथा च ।
 स्रैः स्रैः सैन्यैः परिवृता मत्स्यराजानमन्वयुः । तन्नु पाटलपुष्पाणां समवर्णा हृष्टोत्तमाः ।
 वहमाना व्यराजन्त मत्स्यस्यामिचघातिनः । हरिद्रामसवर्णाश्च जवना हेममालिनः । २६४
 पुत्रं विराटराजस्य सत्वरं समुदावहन् । इन्द्रगोपकवर्णस्य अन्तरः पद्म कैकेयाः ।
 जातरूपसमाभामाः सर्वे लोहितकध्वजाः । ते हेममालिनः शूराः सर्वे युद्धविशारदाः ।
 वर्षन्त इव जीमूताः प्रवृष्टमृग्यन्त दंशिताः । आमपाचनिकाग्रान्तु पाञ्चान्यनमिनौजवं ।
 दन्तवर्णास्तु तुरगाः शिखण्डिनमुदावहन् । तथा द्वादशमुहस्ताः पाञ्चालानां महाराजाः ।
 तेषांन्तु पटमहस्ताणि ये शिखण्डिनमन्वयुः । पुत्रन्तु शिशुपालस्य नरभिंहस्य मारिष्य । २६५
 आक्रीडन्तो वहन्ति स्म सारङ्गशवला हयाः । ध्रुष्टकेतुस्तु चेदोनामृषभोऽतिवलान्वितः ।
 कामोजैः शवलैरथैरभ्यवर्तन्त दुर्जयः । वृहत्तलन्तु कैकेयं मुकुन्धारा हृष्टोत्तमाः ।
 पलालधूममङ्गाशाः सैन्यवाः शीघ्रमावहन् । मल्लिकाक्षाः पद्मवर्णा वह्निजाताः स्वनङ्गताः ।
 शूरं शिखण्डिनः पुत्रं च तदेवमुदावहन् । रक्ताभाण्डप्रतिच्छत्राः कौशेयमदृगा हयाः ।
 क्षमावन्तोऽवहन् संख्ये भेनाविन्दुमरिन्दमं । युवानमवहन् युद्धे कौञ्चवर्णा हृष्टोत्तमाः । २६८
 काश्यप्याभिमुखं पुत्रं सुकुमारं महाराजं । श्वेतास्तु प्रतिविध्यन्तं कृष्णयोवा मनोजवाः ।
 यन्तुः प्रोतिकरा राजन् राजपुत्रमुदावहन् । सुतभोमं तु यं सोमात्पार्थः पुत्रमथाचन ।
 भाषपुष्पसवर्णास्तमवहन् वाजिनो रणे ।

महत्सोमप्रतिभो बभूव पुरे कुरुणामुदयेन्दुनाशि । तस्मिन् ख्यातः सोमपंकन्दमध्ये यस्मात्तस्मात् सुतभोमोऽभवत्सः ।

नाकुलिन्तु श्रतानीकं शालपुष्पनिभा हयाः । आदित्यतरुणप्रख्याः श्लाघनीयमुदावहन् । २६९
 काञ्चनप्रतिभैर्यौक्त्रैर्मयूरयोवसन्निभाः । द्रौपदेयं नरव्याघ्रं श्रुतकर्मागमाहवे ।
 श्रुतकीर्तिं श्रुतनिधिं द्रौपदेयं हृष्टोत्तमाः । ऊङ्गः पार्थमभं युद्धे चापपत्रनिभा हयाः ।
 यमाङ्गरध्वर्द्धगुणं कृष्णात्पार्थाच्च संयुगे । अभिमन्युं पिण्डज्ञानं कुमारमवहन् रणे ।
 एकस्तु धार्तराष्ट्रेभ्यः पाण्डवान् यः समाश्रितः । तं वृहन्तो भद्राकाया युयुत्सुमवहन् रणे ।
 पलालकाण्डवर्णास्तु वार्द्धचेमिं तरस्त्रिनं । ऊङ्गः सुतमुने युद्धे हया हृष्टाः स्वनङ्गताः । २७१
 कुमारं शितिपादास्तु रक्तापवैरश्चरैः । सौचित्तिमवहन् युद्धे यन्तुः प्रेयकरा हयाः ।

रक्ताष्टावकीर्णास्तु कौशेयमदृशा हयाः । सुवर्णमालिनः चात्माः श्रेणिमन्तमुदावहन् ।
 अस्ताणाञ्च धनुर्वेदे ब्रह्म वेदे च पारगं । तं सत्यधृतिमायान्तमरुणाः समुदावहन् ।
 यः स पाञ्चालसेनानीर्द्रीणमंशमकल्पयत् । पारावतसवर्णास्तं धृष्टद्युम्नमुदावहन् ।
 तमन्त्यात् सत्यधृतिः सौचित्तिर्धृष्टदुर्मदः । श्रेणिमानवसुदानस्य पुत्रः काश्यपस्य मे विभुः । १८०
 युक्तैः परमकास्त्रैर्जैर्वनैर्हममालिभिः । भोषयन्तो दिषां सैन्यं यमवैश्रणोपमाः ।
 प्रभद्रकास्तु काम्बेजाः षट्सहस्राण्युदायुधाः । नानावर्णहयश्रेष्ठैर्हमचिचहयध्वजाः ।
 शरव्रातैर्विधुन्वन्तः शूचन् विततकार्मुकाः । समानमृत्यवो भूत्वा धृष्टद्युम्नं समन्वयुः ।
 बभूवकौशेयवर्णास्तु सुवर्णवर्ममालिनः । ऊज्जरस्त्रानमनस्येकितानं हयोत्तमाः ।
 इन्द्रायुधसवर्णैस्तु कुन्तिभोजो हयोत्तमैः । आयात् सदस्यैः पुरजिन्मातुलः सव्यसाचिनः । १८१
 अन्तरिक्षमवर्णास्तु तारकाश्रिता इव । राजानं रोचमानं ते हयाः सङ्क्षेपे समावहन् ।
 शशलोहितवर्णाश्च पाण्डुरोद्गताजयः । पाञ्चाल्य गोपतेः पुत्रं सिंहमेनमुदावहन् ।
 पाञ्चालानां मरव्याघ्रो यः ख्योतो जनमेजयः । तस्य सर्वपुष्पाणां तुल्यवर्णा हयोत्तमाः ।
 माषवर्णाश्च जवना वृहन्तो हेममालिनः । दधिपृष्ठाश्चरुमुखाः पाञ्चाल्यमवहन् द्रुतं ।
 गृह्णाश्च भद्रकाश्चैव शरकाण्डनिभा हयाः । पद्मकिञ्चल्कवर्णाभा दण्डधारमुदावहन् । १८२
 राक्षमारुणवर्णाभाः पृष्ठतो मूषिकप्रभाः । बलान्त इव संयन्ता व्याघ्रदत्तमुदावहन् ।
 हरयः कालकाश्चित्राश्चित्रमाल्यविभूषिताः । सुधन्वानं नरव्याघ्रं पाञ्चाल्यं समुदावहन् ।
 इन्द्राग्रनिःसस्यशा इन्द्रगोपकसन्निभाः । कार्य्यश्चित्रान्तराश्चित्राश्चित्रायुधमुदावहन् ।
 विभ्रतो हेममालास्तु चक्रशकोदरा हयाः । कोशलाधिपतेः पुत्रं सुचक्रं वाजिनेऽवहन् ।
 शशलास्तु वृहन्तोऽद्या दान्ता जाम्बूनदस्तजः युद्धे सत्यधृतिं क्षेमिमवहन् प्रांशवः गुरुभाः । १८३
 एकवर्णेन सर्वेण ध्वजेन कवचेन च । अदस्य धनुषा चैव गुरुकैः गुरुलोऽभ्यवर्त्तत ।
 समुद्रमेनपुत्तन्तु मामुद्रा रुद्रतेजशं । अश्याः शशाङ्कसदृशाश्चरुमेनमुदावहन् ।
 नीलोत्पलसवर्णान्तु तपनीयविभूषिताः । शैव्यं चित्ररथं सङ्क्षेपे चित्रमाल्यावहन् हयाः ।
 कलायपुष्पवर्णान्तु श्वेतलोहितराजयः । रथमेनं हयश्रेष्ठाः समूहयुद्धदुर्मदं ।
 यन्तुं सर्वैर्मनुजैः प्राङ्गः गृह्णतरं नृपं । तं पटचरहन्तां गुरुकवर्णावहन् हयाः । १८४
 चित्रायुधं चित्रमाल्यं चित्रवर्मायुधध्वजं । ऊज्जः किंशुकवर्णानां समवर्णा हयोत्तमाः ।
 एकवर्णेन सर्वेण ध्वजेन कवचेन च । धनुषा रथवाहस्य नीलैर्नीलोऽभ्यवर्त्तत ।
 नानारूपैरत्नचिह्नैर्वैरुधध्वजकार्मुकैः । वाजिध्वजपताकाभिश्चित्रैश्चोऽभ्यवर्त्तत ।
 ये तु पुष्करवर्णस्य तुल्यवर्णा हयोत्तमाः । ते रोचमानस्य सुतं हेमवर्णमुदावहन् ।
 योधस्य भद्राकारस्य शरदण्डानुदण्डयः । श्रेताण्डाः कुक्कुटाण्डाश्च दण्डकेतुं हयावहन् । १८५
 केशवेन हते सङ्क्षेपे पितर्यथ मराधिप । भिजे कपाटे पाण्ड्यानां विद्रुतेषु च मनुषु ।

भीष्मादवाप्य चास्त्राणि द्रोणाद्रामात् कृपात्तथा । अस्त्रैः समत्वं सम्प्राप्य हस्त्रिकर्णार्जुनाच्युतैः ।
 द्वयेषु द्वारकां हन्तुं हत्स्नां जेतुञ्च मेदिनीं । निवारितस्ततः प्राज्ञैः सुहृद्भिर्हितकाम्यथा ।
 वैराग्यमुत्सृज्य खराज्यमनुशासितः । स सारङ्गध्वजः पाण्ड्याश्चरन्निर्मैर्ययैः ।
 वैदूर्यजालमच्छन्नेर्वीर्यैश्च विणमाश्रितः । दिशं विस्तरयंश्चापं द्रोणमभ्यद्रवदलो । १०९
 आतर्क्यकवर्णाभा हयाः पाण्डानुयायिनां । अवहन् रथमुख्यानामयुतानि चतुर्दश ।
 नानावर्णेन रूपेण मानाकृतिमुख हयाः । रथचक्रध्वजं बीरं घटोत्कचमुदावहन् ।
 भरतानां सभेतानामुत्सृज्यैको मतानि यः । गतो युधिष्ठिरं भञ्ज्य त्र्यक्षा सर्वमभोषितं ।
 लोहितान् महाबाहुं दृष्ट्वन्तं तमरिध्वजाः । महासत्त्वा महाकायाः सौवर्णस्थन्दने स्थितं ।
 सुवर्णवर्णा धर्मज्ञमनोकथं युधिष्ठिरं । राजश्रेष्ठं हयश्रेष्ठाः सर्वतः पृष्ठतोऽभ्युः । ११०
 वर्णैरुच्चावचैरन्यैः सद्यशानां प्रभद्रकाः । सन्व्यवर्तन्त युद्धाय बहवो देवकपिणः ।
 ते यत्ता भीमसेनेन सहिताः काञ्चनध्वजाः । प्रत्यदृश्यन्त राजेन्द्र मेन्द्रा इव दिवौकसः ।
 प्रत्यरोचत तान् सर्वान् धृष्टद्युम्नः समागतान् । सर्वान् पश्यति च सैन्यानि भारद्वाजो व्यरोचत ।
 अतोव शुश्रुभे तस्य ध्वजः कृष्णाग्निनेत्तरः । कमण्डलुर्महाराज जातरूपमथः शुभः ।
 ध्वजन्तु भीमसेनस्य वैदूर्यमणिलोचनं । भ्राजमानं महासिंहं राजतं दृष्टवानहं । १११
 ध्वजन्तु कुरुराजस्य पाण्डवस्य महौजसः । दृष्टवानस्मि सौवर्णं सोमं यदृगणान्वितं ।
 मृदङ्गाच्च त्रिपलौ दिव्या नन्दापनन्दकौ । यन्त्रेणान्यमानौ च सुखनौ हर्षवर्द्धनौ ।
 शरभं पृष्ठसौवर्णं नकुलस्य महाध्वजं । अपश्याम रथेत्युपं भोषणार्थमवस्थितं ।
 हंससु राजतः श्रीमान् ध्वजे घण्टापताकवान् । सहदेवस्य दुर्द्धर्षो दिवतां शोकवर्द्धनः ।
 पञ्चानां द्रौपदेयानां प्रतिमाध्वजभूषणं । धर्ममारुतशकालामश्विनोश्च महात्मनीः । ११२
 अभिमन्याः कुमारस्य शार्ङ्गपृची हिरण्यमथः । रथे ध्वजवरो राजेक्षत चाभीकरोऽञ्जलः ।
 घटोत्कचस्य राजेन्द्र ध्वजे मृधो व्यरोचत । अश्वाश्च कामगास्तस्य रावणस्य यथा पुरा ।
 माहेन्द्रश्च धनुर्द्विधं धर्मराजे युधिष्ठिरे । वायव्यं भीमसेनस्य धनुर्द्विधमभूत्पृथक् ।
 त्रिलोक्शर चणार्थाय ब्रह्मणा सृष्टमायुधं । तद्विद्यमजरश्चैव फाल्गुनार्थाय वै धनुः ।
 वैष्णवं नकुलार्थाय सहदेवास्य चाश्विनं । घटोत्कचाय पौलस्त्यं धनुर्द्विधं भयानकं । ११३
 रौद्रमाश्वेयकौर्वेयं यास्यं गिरिशमेव च । पञ्चानां द्रौपदेयानां धनूरास्त्वानि भारत ।
 रौद्रं धनुर्वरं श्रेष्ठं लभेयं रोहिणीसुतः । तं तुष्टः प्रददौ रामः सौभद्राय महात्मने ।
 एते चान्ये च बहवो ध्वजा हेमविभूषिताः । तत्रादृश्यन्त भूराणां दिवतां शोकवर्द्धनाः ।
 तदभूजसम्बाधमकापुरुषमेवितं । द्रोणानीकं महाराज पटे चित्रमिवापिणं ।
 शुश्रुवुर्नामगोत्राणि बीराणां धंयुगे तदा । द्रोणमाद्रवतां राजन् स्वयम्बरमिवाहवे । ११४
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संशतकवधपर्वणि ध्वजादिके त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ व्यथयेयुरिमे सेनां देवानामपि सञ्जय । आहवे न्यवर्त्तन्त वृकोदरमुखा नृपाः ।

संप्रयुक्तः किलैवायं दिष्टे भवति पूरुषः । तस्मिन्नेव च सर्व्वीयाः प्रदृश्यन्ते प्रयत्निधाः ।

दीर्घं विप्रोषितः कालमरण्ये जटिलोऽजिनी । अज्ञातश्चैव लोकस्य विजहार युधिष्ठिरः ।

स एव महतीं सेनां समावर्त्तयदाहवे । किमन्यद्देवमयोगात्मम पुत्तस्य चाभवत् ।

युक्त एव हि भाग्येन ध्रुवमुत्पद्यते नरः । स तथा कथ्यते तेन न यथा स्त्रयमिच्छति ।

२५०

द्युतयसनमाया केशिनी हि युधिष्ठिरः । स पुनर्भागधेयेन सहायानुलम्बवान् ।

अथ मे केकया लब्धाः कोशिकाः कोशलाश्च ये । चेदयश्चापरे बहूनामिव समुपाश्रिताः ।

पृथिवी भूयसी तात मम पार्थस्य नो तथा । इति मामब्रवीत् सूत मन्दो दुर्योधनः पुरा ।

तस्य सेनाममूहस्य मध्ये द्रोणः सुरक्षितः । निहतः पार्थतेनाज्ञा किमन्यद्भागधेयतः ।

मध्ये राज्ञां महाबाहुं मदा युद्धाभिर्नान्दनं । मन्त्रैस्त्वपारगं द्रोणं कथं मृत्युमुपेयिवान् ।

२५१

समनुप्राप्तकृच्छ्रोऽहं मोहं परममागतः । भीमद्रोणौ हतौ श्रुत्वा नाहं जीवितुमुत्सहे ।

अज्ञां च तालवीक्षात प्रपायन पुत्तगृह्णिनं । दुर्योधनेन तस्मै प्राप्तं सूत मया सह ।

नृशंसन्तु परं न स्यात् शक्त्या दुर्योधनं यदि । पुत्तशेषं चिकीर्षेयं कृत्स्नेन मरणं व्रजन्तु ।

यो हि धर्मं परित्यज्य भवत्यर्थपरो नृपः । सोऽस्माच्च हन्यते लोकात् क्षुद्रभावश्च गच्छति ।

अथ चाप्यस्य राजस्य हतोऽस्मादस्य सञ्जय । अवशेषं न पश्यामि ककुदे मृदिते मति ।

२५२

कथं स्यादवशेषो हि धुर्ययो रभ्यतीतयोः । यौ नित्यमुपजीवामः क्षमिणौ पूरुषर्षभे ।

यत्नमेव च मे शंस यथायुद्धमवर्त्तत । कस्युध्यन् कस्यपाकर्षन् के क्षुराः प्राद्वन् भयात् ।

धनञ्जयश्च मे शंस यद्यश्नो रथर्षभः । तस्माद्भयं नो भूयिष्ठं भ्रातृयाश्च वृकोदरात् ।

यथाभीक्ष्णं निवृत्तेषु पाण्डवेषु सञ्जय । मम भैर्यावशेषस्य सन्निपातः सुदारुणः ।

कथञ्च वे मनस्वात निवृत्तेष्वभवत्तदा । मामकानाञ्च के शूरास्तेषां तत्र न्यत्रागयन् ।

२५३

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि संशतकबधपर्व्वणि धृतराष्ट्रवाक्यं चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ महद्भैरवमामीक्षः सन्निवृत्तषु पाण्डुषु । दृष्ट्वा द्रोणं क्लृप्तमनं तैर्भास्करमिवाम्बुदैः ।

तैश्चेद्भुतं रजस्वीब्रमवचक्रे चमूस्तव । ततो हृतममंस्याम द्रोणं दृष्टिपथे हते ।

तोऽन्तु शूरान् महोष्वात्मान् क्रूरं कर्म चिकीर्षतः । दृष्ट्वा दुर्योधनक्षणीं स्वसैन्यं समचूचुदत् ।

यथाशक्ति यथोत्साहं यथासत्त्वं नराधिपाः । वारयध्वं यथायोगं पाण्डवानामनोकिनीं ।

ततो दुर्भर्षणो भीमसम्भगश्चक्रे सुतस्तव । आरुद्ध्वा किरन्वाणैरिच्छन् द्रोणस्य जीवितं ।

२५४

वाणैः समाचिनोद्गीमं क्रुद्धे मृत्युरिवाहवे । तच्च भीमो तुदद्वाणैस्तदाभोत्तमुलं महत् ।

त ईश्वरमदादिष्टाः प्राजाः शूराः प्रहारिणः । राज्यं मृत्युभयं त्यक्त्वा प्रत्यतिष्ठन् परान् युधि ।

कृतवर्मा शिनेः पौत्रं मत्ता मत्तमिव द्विषं । सैन्यवः चक्षुर्वर्माणमायान्तं निश्चितैः शरैः ।

उग्रधन्वा महोष्वायं चत्ता द्रोणादवारयत् । कृतवर्मा सिन्धुपतेः कृत्वा केतनकार्मुके ।

नाराचैर्दशभिः क्रुद्धः सर्वमर्षस्वताडयत् । अथान्यद्वनुरादाय भैरवः कृतहस्तवत् ।
 विव्याध चक्षुर्वर्माणं रणे भर्वायभैः शरैः । युयुत्सुं पाण्डुवार्थाय यतमानं महारथं ।
 सुबाहुर्भातेरं शूरं यत्तौ द्रोणादवारयत् । सुबाहोः सुधनुर्बाणौ व्यस्यतः परिघोपमौ ।
 युंयुत्सुः सितपीताभ्यां क्षुराभ्यामर्चिकेन हृजौ । राजानं पाण्डुवश्रष्ठं धर्मात्मानं युधिष्ठिरं ।
 बेलव सागरं क्षुब्धं मद्रगाटं समवारयत् । तं धर्मारजो बह्मभिर्मर्मविद्विग्वाकिरत् ।
 मद्रेशस्तं चतुःषष्ट्या शरैर्विद्धोऽनदङ्गुशं । तस्य नानदतः केतुमुच्चकर्त्तं च कामुकं ।
 क्षुराभ्यां पाण्डुवश्रैस्तत उच्चकुशुर्जनाः । तथैव राजा बाह्वोः राजानं द्रुपदं शरैः ।
 आद्रवन्तं महानीको महानीकं न्यवारयत् । तद्युद्धमभवद्गोरं वृद्धयोः महमेनयोः ।
 यथा महायुधपयोर्द्विपयोः मम्पुभिन्नयोः । विन्दानुविन्दावावन्मौ विराटं मत्स्यमाच्छ्रतां ।
 सह सैन्यैः महानीकं यथेन्द्राग्रो पुरा बलिं । तदुत्पिञ्जनकं युद्धमासाद्देवसुरोपमं ।
 मत्स्यानां कैकयैः मारुद्धमभीताश्चरथदिपं । नाकुनिन्तु शतानीकं भूतकर्मा सभापतिः ।
 अस्यन्मिषुजालानि यान्तं द्रोणादवारयत् । ततो नकुलदायादस्त्रिभिर्मन्त्रैः सुदंशितैः ।
 चक्रे विबाहुशिरसं भूतकर्माणमाहवे । सुतभेमन्तु विक्रान्तमायान्तं तं शरैश्चिणं ।
 द्रोणायाभिमुखं वीरं विविंशतिरवारयत् । सुतभेमन्तु संक्रुद्धः स्त्रपितृव्यमजिह्वगैः ।
 विविंशतिं शरैर्भित्वा नाभ्यवर्त्तत दंशितः । अथ भोमरथः शाल्वनाशुगैरायभैः शितैः ।
 षड्भिः मायन्तियन्तारमनयद्यमसादनं । श्रुतकर्माणमायान्तं मयूरसदृशैर्दयैः ।
 चिचवैर्निर्महागज तव पुत्रमवारयत् । तौ पौत्रौ तव दुर्द्धर्षौ परपरवधैर्विगौ ।
 पिष्ट्वाणामर्थमिच्छत्ये चक्रतुर्धुद्धमुत्तमं । तिष्ठन्तमयेतं दृष्ट्वा प्रतिविन्ध्य महाव्रते ।
 द्रौणिर्मानं पितुः कुर्वन् मार्गणैः समवारयत् । तं क्रुद्धं प्रतिविव्याध प्रतिविन्ध्यः शितैः शरैः ।
 भिन्दत्क्षूललक्ष्माणं पितुरर्थं व्यर्वास्थितं । प्रवपन्निव वीजानि वीजकाले नरर्षभ ।
 द्रौणायाणि द्रौपदेयाः शरवैर्षरवाकिरन् । आर्जुनिं श्रुतकीर्त्तिन्तु द्रौपदेयं मदारथ्य ।
 द्रौणायाभिमुखं यान्तं दैः शासनिरवारयत् । तस्य कृष्णममः कार्णास्त्रिभिर्मन्त्रैः सुभंशितैः ।
 धनुर्ध्वजश्च सूतश्च क्त्वा द्रोणान्तिकं ययौ । यन्तु शूरतभो राजन्नुभयोः मेनयोर्षतः ।
 तं पटश्चरदन्तारं लक्ष्माणः समवारयत् । मलक्ष्णेत्येष्वसनं क्त्वा लक्ष्म च भारत ।
 लक्ष्णे शरजालानि विमृजन् बह्मशोभत । विकर्णस्तु महाप्राज्ञो याज्ञभेनिं शिवण्डिनं ।
 पथ्यवारयदायान्तं युवानं समरे युवा । ततस्तुमिषुजालेन याज्ञभेनिः समावृणोत् ।
 विधूय तद्वाणजालं बभौ तव सुतो बली । अङ्गदोऽभिमुखं वीरमुत्तमौजषमाहवे ।
 द्रौणायाभिमुखं यान्तं शरौघेण न्यवारयत् । समम्प्रहारस्तुमुलस्तयोः पुरुषसिंहयोः ।
 सैनिकानाञ्च सर्वेषां तयोश्च प्रीतिवर्द्धनः । दुर्भुषश्च महैवामो वीरं पुरुजितं बली ।
 द्रौणायाभिमुखं यान्तं वत्सदन्तैरवारयत् । सदुर्ध्वं भुशोर्षध्या नाराचेनाभ्यताडयत् ।

तस्य तद्विषमौ वक्तुं सनालमिव पङ्कजं । कर्णस्तु कैकयान् भ्रातृन् पञ्च लोहितकध्वजान् ।

११०१

द्रोणायामिमुखं यान्तं शरवर्षैरवारयत् । ते चैनं भृशसन्तप्ताः शरवर्षैरवाकिरन् ।

स च तान् क्वाद्यामास शरजालैः पुनः पुनः । नैव कर्णो न ते पञ्च ददृशुः शरणं भृशम् ।

मत्स्यसूतध्वजरथाः परस्परशराचिताः । पुत्तास्ते दुर्जयश्चैव जयश्च विजयश्च ह ।

नीलकाश्यजयत्सेनांस्त्रयस्त्रीन् प्रत्यवारयन् । तद्युद्धमभवद्द्वारमोलिहप्रीतिवर्द्धनम् ।

मिहव्याघ्रतरक्षणां यथार्चमहिषर्षभैः । चेमधूर्तिवृद्धनौ तु भ्रातरौ भावितं युधि ।

११०२

द्रोणायामिमुखमायान्तं शरैस्त्रीन् एतत्ततः । तयोस्तस्य च तद्युद्धमत्यङ्गुनमिवाभवत् ।

मिहस्य द्विपमुख्याभ्यां प्रभिन्नाभ्यां यथा वने । राजानस्तु तथाऽम्बष्ठमेकं युद्धाभिनन्दिनम् ।

चेदि राजः शरानस्य कुट्टो द्रोणादवारयत् । ततोऽम्बष्ठोऽस्थिभेदिन्या निगमिद्यच्छलाकया ।

स त्यक्त्वा मशरं चापं गथात् भूमिमुपागमत् । वाङ्मूत्रैर्मित्नुं वाणैश्च कृपः शारद्वतः श्रौः ।

अद्भुतः क्षुद्रकैवर्णैः कुट्टुरुपमवारयत् । मुह्यन्तौ कृपवाणैर्यो योऽपश्यंश्चित्रयोधिने ।

११०३

ते युद्धासक्तमनसो नान्यां बुबुधिरे क्रियां । भौमदत्तस्तु राजानं मणिमन्तसतन्त्रितम् ।

पर्यवारयदायान्तं यथो द्रोणस्य वद्धेयम् । स भौमदत्तस्त्वरितस्तस्येवमनकृतम् ।

पुनः पताकां स्रुतश्च क्वं चापातयद्रथात् । अथास्रुत्य रथान्तूर्णं यूपहेतुरभिनवा ।

सायसूतध्वजरथं तं चकत्तै बराहिना । रथस्य स्त्रे समास्थाय धनुर्गदाय चापम् ।

स्वयं यच्छन् हयान् राजन् व्यधमत् पाण्डवो चमूं । पाण्ड्यामिन्द्रमिवायान्तमसुरान् प्रति जघ्र्षं ।

११०४

ममर्थः सायकौघेन वृषमेनो न्यवारयत् । गदापरिघनिर्भिन्नपट्टिशयोधनश्रवैः ।

मुपलैर्कुट्टरैश्चर्कैर्भिन्दिपालपरश्वधैः । पाण्डुवाताग्रिमलिलैर्मन्त्रोद्युतैर्ममः ।

आरुजन् प्ररुजन् भञ्जन् विघ्नन् विद्रावयन् क्षिपन् । सेना विभोषयन्नायाद्वोषं प्रेक्षुर्धेटात्कचः ।

तन्तु नानाप्रहरणैर्नानाद्युद्धविशेषणैः । गालधं राक्षसः कुट्टः समाजघ्ने अजम्बुः ।

तथोत्सदभवद्युद्धं रक्षोयामणिमुग्ययोः । तादृक् यादृक् पुरा वृत्तं शम्भगामरराजयोः ।

११०५

एवं दन्दशतात्यामन् रथवारणवाजिनोऽपदातीनाश्च भद्रन्ते तव तेषाञ्च मङ्गले ।

नैतादृशो दृष्टपूर्वः सङ्ग्रामो नैव च श्रुतः । द्रोणस्याभावभावे तु प्रशक्तानां यथाऽभवत् ।

इदं धारमिदं चित्रमिदं गदामिति प्रभो । तत्र युद्धान्यदृश्यन्त प्रतपन्ति वल्लभिन च ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संश्लेषकवधपर्वणि दन्दयुद्धे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तेत्थेवं मन्त्रितृत्तेषु प्रत्युद्योतेषु भागशः । कथं युयुधिरे पार्थो मामक्ताश्च तरस्विनः ।

किमर्जुनस्याप्यकरोत् संश्लेषकरथं प्रति । संश्लेषका वा पार्थस्य किमकुर्वन्त सञ्जय ।

११०६

॥ सञ्जय उवाच ॥ तथा तेत्थ्यनिवृत्तेषु प्रत्युद्योतेषु भागशः । स्वयमभ्यद्रवद्भोमं नागानीकेन ते सुतः ।

सनाग इव नागेन गोटपेणैव गोटपः । समाह्वतः स्वयं राज्ञा नागानीकमुपाद्रवत् ।

स युद्धकुशलः पार्थो वाङ्मूर्धन्यं धाम्निवतः । अभिनन्तु क्षुरानीकमचिरेणैव मारिव ।

ते गजा गिरिमङ्गाशाः चरन्तः सर्वतोमर्दं । भीममेतस्य नाराचैर्बिम्बाया विदलीकृताः ।
 विधमेदभजालानि यथा वायुः समुद्रतः । यथमन्तात्यनोकानि तथैव पञ्चात्मजः ।
 मत्तेषु विष्टजन् वाणान् भीमो नागखगोभत । भुवनेष्विव सर्वेषु गमन्नोनुदितो रविः ।
 ते भीमवणाभिहताः संमृता विबभूवुर्गजाः । गमन्तिभिर्विकैस्य योन्नि नानाबलाहकाः ।
 तथा गजानां कदनं कुर्वाणमनिलात्मजं । क्रुद्धो दुर्व्याधनोऽभ्येत्य प्रत्यविध्यत् शिनेः शरैः ।
 ततः क्षणेन वृत्तिपं क्षत्रप्रतिभेक्षणः । क्षयं निनोपुर्निशिने नमो विद्याध पचिभिः ।
 स शरार्पितमर्वाङ्गः क्रुद्धो विद्याध पाण्डवं । नाराचैर्हृगम्याभैर्नामनेन स्मयन्निव ।
 तस्य नागं मणिमयं रत्नचित्रं ध्वजे स्थितं । भस्त्राभ्यां कार्मुकैश्च चित्रं चिच्छेद् पाण्डवः ।
 दुर्व्याधनं पीडमानं दृष्ट्वा भीमेन भार्गव । चुबोमधिरुग्म्यागादङ्गो मातङ्गमास्थितः ।
 तमापन्नं नागेन्द्रमम्बुदप्रतिमस्वनं । कुक्षान्तरे भीमभेनो नागाचेनार्दयद्भृगुं ।
 तस्य कायं विनिर्मिद्य न्यमज्जङ्गुणीतले । ततः पपात द्विदो वज्राहत दशचलः ।
 तस्यावर्जितनागस्य स्वेच्छस्य च पतियतः । शिरसि च्छेद् भस्त्रेन चित्रकानो वृकोदरः ।
 तस्मिन्निपतिते वीरे सम्पाद्रवत मा चमूः । सम्भ्रान्ताश्चद्विपरया पदातीनवस्त्रद्रुतो ।
 तैश्चनोकेषु भस्त्रेषु विद्रवत्सु समन्ततः । प्राग्ज्योतिषस्ततो भीमं कुञ्जरेण समाद्रवत् ।
 चरणाभ्यामयो दाभ्यां संहतेन करेण च । व्यावृत्तनयनः क्रुद्धः प्रदहन्निव पाण्डवं ।
 वृकोदरस्य माश्वमविशेषमचूर्णयत् । पद्भ्यां भीमोऽप्ययोधावन् तस्य गात्रे वनोयत ।
 जानन्न क्लिकावेधं न व्यक्रामत पाण्डवः । गात्राभ्यन्तर्गो भूत्वा कोणं ताडयन्क्रुद्धः ।
 कालयासाम तं नागं बधाक्वाङ्क्षिणमयथं । कुलानचक्रवागस्तदा त्वर्षमयाभ्रन्त ।
 नाग युतवली श्रीमान् कालयानो वृकोदरः । भीमोऽपि निष्क्रम्य ततः सुप्रतीकायनोऽभवत् ।
 भीमं करेणावनश्य जानुभ्यामभ्यपातयत् । योवाथां वेष्टयित्वेनं सगजो हन्तुमैहत ।
 कर्णवेष्टं भीमभेनो भ्रमं दत्वा व्यमाचयत् । पुनर्गात्राणि नागस्य प्रविशेत् वृकोदरः ।
 यावत् प्रतिगजयातं स्खलन्त्यमवैच । भीमोऽपि नागमात्रेभ्यो विनिष्क्रम्य यथैव ज्ञात् ।
 ततः सर्वस्य भैरव्यस्य नादः समभवत्सहान् । श्रद्धो धिग्निहतो भीमः कुञ्जरेणेति भार्गव ।
 तेन नागेन रत्नमृता पाण्डवानामनोकिनी । सहमाभ्यद्रवद्राजन् यव तस्यैव वृकोदरः ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा हतं भत्त्वा वृकोदरं । भगदन्तं सपाज्ञायः सर्वतः सज्जामयत् ।
 तं रथैरयिनां श्रेष्ठः पश्चिमायुधं समन्ततः । श्रवातिरुक्तेष्वीक्ष्यैः शतशोऽप्य महत्स्रगः ।
 य विघातं पृषत्कानामङ्गुभेन समाचमन् । गजेन पाण्डुपाशान् व्यधमत् पर्वतोदरः ।
 तदद्भुतमपश्याम भगदन्तस्य संयुगे । तथा वृद्धस्य चरितं कुञ्जरेण शिरसा ।
 ततो राजा दशार्णानां प्राग्ज्योतिषमुपाद्रवत् । निर्व्यग्नो भो नानासमं दनाशुगामिना ।
 तथोर्ध्वं समभवत्तद्यथोर्ध्वमिच्छयाः । सपत्नयोः पत्न्योः पत्न्योः पत्न्योः पत्न्योः पुरा ।

११२१

११२२

११२३

११२४

११२५

११२६

प्राग्ज्योतिषपतेर्नागः संनिवृत्त्यापटव्य च । पार्थे दशार्णाधिपतेर्भित्वा नागमघातयत् ।

तेमरैः सूर्यरश्म्याभैर्भगदत्तोऽय सप्तभिः । जघन द्विरदस्थं तं शत्रुं प्रचलितामनं ।

११६५

व्यवक्षिद्य तु राजानं भगदत्तं युधिष्ठिरः । रथानोकेन महता सर्वतः पथ्यवारयत् ।

सकुञ्जरयो रथिभिः प्रगुग्मे सर्वतोवृतः । पर्वते वनमध्यस्थो ज्वलन्निद्र ऊताशनः ।

मण्डलं सर्वतः स्निष्टं रथिनामुपधन्विनां । किरतां शरवर्षाणि मनांगः पथ्यवस्थितः ।

ततः प्राग्ज्योतिषो राजा परिगृह्य महागजं । प्रेषयामास तं नागं युयुधानरथं प्रति ।

शिने पौत्तस्य तु रथं परिगृह्य महाद्विपः । अतिचिक्षेप वेगेन युयुधानस्त्वपाक्रभत् ।

११७०

वृहतः सैन्यवानश्चान् समुत्सृज्याथ सारथिः । तस्यै मात्यकिमासाद्य स भुतस्तं रथं प्रति ।

स तु लब्ध्वाऽन्तरं नागस्त्वरितो रथमण्डलात् । निश्चक्राम ततः सर्वान् परिचिक्षेप पार्थिवान् ।

ते त्वाग्रगतिना तेन चास्वमाना नरर्षभाः । तमेकं द्विरदं सञ्जे मेनिरे शतशो द्विपान् ।

ते गजस्थेन कान्यक्ते भगदत्तेन पाण्डवाः । तेषां प्राद्वतां भीमः पाञ्चालानामितस्ततः ।

गजवाजिह्वः शब्दः सुमहान् समजाया । भगदत्तेन समरे कान्यमानेषु पाण्डुषु ।

११७५

प्राग्ज्योतिषमतिकुद्धः पुनर्भीमः समभ्ययात् । तस्याभिद्रवतो वाहान् हस्तमुक्तेन वारिणा ।

सिक्ता व्यासयन्त्रागस्तं भीमः प्राकिरत्ततः । तस्त्वमभ्ययान्त्रुणै र्वचिपर्व्या कृतीमुतः ।

प्रवधन् शरवर्षेण रथस्थोऽन्तकमन्त्रिभः । ततः स हचिपर्व्याणं शरेणानतपर्वणा ।

सुवर्षाः पर्वतपतिर्निन्ये वैवस्वतचयं । तस्मिन्निपतिते बोरे सौभद्रो द्रौपदीमुतः ।

चेकितानो धृष्टकेतुर्धुयुत्सुश्चाद्वयन् द्विपं । त एनं शरधाराभिर्धाराभिर्विव तोयदाः ।

११८०

सिषिचुर्भैरवान्नादान् विनदन्तो जिघांसवः । ततः पाण्ड्यदुश्शाङ्गैः कृतिना चोदितो द्विपः ।

प्रसारितकरः प्रायात् सत्यकर्णेच्छणो द्रुतं । मोऽधिष्ठाय यदा वाहान् युयुत्सोः स्ततमाहजत् ।

युयुत्सुस्त रथाद्राजन्नपाक्रामत् त्वगन्धितः । ततः पाण्डवयोधास्ते नागगजं शरैर्द्रुतं ।

सिषिचुर्भैरवान्नादान् विनदन्तो जिघांसवः । पुत्रस्तु तव सम्भ्रान्तः सौभद्रस्य द्रुतो रथं ।

स कुञ्जरस्थो विष्टजन्निषून्नरिषु पार्थिवः । बभौ रश्मोनिवादित्यो भुवनेषु समुत्सृजन् ।

११८५

तमारुन्निर्वाद्दशभिर्धुयुत्सुर्दशभिः शरैः । त्रिभिल्लिभिर्द्वैपदेया छष्टकेतुश्च विवधुः ।

मोऽतिथक्षार्पितैर्वैष्णैराक्षिणैः द्विरदो बभौ । संस्यूत इव सूर्यस्व रश्मिभिर्जलदो महान् ।

नियन्तुः शिल्पयन्त्राभ्यां प्रेरितोऽरिशरादितः । परिचिक्षेप ताम्रागः स रिपून् सव्यदक्षिणं ।

गोपाल इव दण्डेन यथा पशुगणान् वने । अविवेचयत् तां मेनां भगदत्तस्तथा मुञ्जः ।

क्षिप्रं श्येनाभिपन्नानां वायसानामिव स्वनः । बभूव पाण्डवेयानां मृगं विद्रवतां स्वनः ।

११९०

स नागराजः प्रवगाङ्गुशाहतः पुरा सपत्नोऽद्विबरो यथा नृप । भयं तदा रिपुषु समादधद्गुं वणिग्जनानामभितो यथाऽणवः ।

ततोऽध्वनिर्द्विरदरथाश्चपार्थिवैर्भयाद्बवद्भिर्जनितोऽतिभैरवः । क्षितिं विधदा विदिशो दिशस्तथा समावृणोत् पार्थिव संयुगे ततः ।

स तेन नागप्रवरेण पार्थिवो मृशं जगाह दिपतामनोकिनीं । पुरा सुगुप्ता विबुधैरिवाहवे विरोचनो देववरुणिनोमिव ।
मृशं ववौ ज्वलनमयो विद्यद्रजः समाट्टोन्मुञ्जरपि चैव मैतकान् । तमेव नागं गणेशो यथा गजान् ममन्ततेऽतमथ
मेनिरे जनाः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि मंगलप्रकवधपर्वणि भगदत्तयुद्धे पार्थिवोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ यथा पार्थिव मङ्गले कर्माणि परिपृच्छामि । तच्छृण्व महाबाहो पार्था यदकीन्मुपे । १२५

रजो दृष्ट्वा ममुद्धृतं श्रुत्वा च जननिस्वनं । भगदत्ते विकुर्वाणे कौन्तेयः कृष्णमब्रवीत् ।

यथा प्राग्ज्योतिषो राजा गजेन मधुमृदन । त्वरमाणोऽभिनिस्त्रालो प्रवृत्तैष निस्वनः ।

दन्द्रादनवरः मञ्ज्ये गजयानविशारदः । प्रथमो वा द्वितीयो वा पृथिव्यस्मिन्नि मे मतिः ।

स चापि दिरदश्रेष्ठः सदाऽप्रतिगमो युधि । सर्वशस्त्रातिगः मञ्ज्ये कृतकर्मा जितकमः ।

भोढा शस्त्रनिपातानामग्रिष्ठमय चानघ । स पाण्डववनं पश्यैतं को नाशयिष्यति । १२६

नचावाभ्यामृतेऽन्योऽस्ति शक्तस्तं प्रतिबाधितुं । त्वरमाणस्ततो यद्दि यतः प्राग्ज्योतिषाधिपः ।

शत्रुमञ्ज्यं दिपबलं वयमा चपि विस्मितं । अथैनं प्रेषयिष्यामि बलहन्तः प्रियातिथिं ।

वचनादथ कृष्णस्तु प्रयथै मव्यमाचिनः । दीर्यते भगदत्तेन यत्र पाण्डवादिनो ।

तं प्रयान्तं ततः पथादाह्वयन्तो महारथाः । मंगलप्रकाः समारोहन् महस्त्राणि चतुर्दश ।

दशैव तु महस्त्राणि त्रिगतांतां महारथाः । चत्वारि च महस्त्राणि वामदेवस्य चानुगाः । १२७

दीर्यमाणं चमूं दृष्ट्वा भगदत्तेन मारिष । आह्वयमानस्य च तैरभवद्दृश्यं दिवा ।

किन्तु श्रेयस्करं कर्म भवेदयेति चिन्तयन् । इह वा विनिवर्त्तयं गच्छेयं वा युधिष्ठिरं ।

तस्य बुद्ध्या विचर्यैवमर्जुनस्य कुरुदह । अभवद्भूयसी बुद्धिः मंगलकवधे श्वरा ।

स मन्त्रित्तः महमा कपिप्रवक्तेनः । एको रथमहस्त्राणि निहन्तुं वामवीरणे ।

माहि दुर्ध्याधनस्यानोत्पतिः कर्णस्य चोभयोः । अर्जुनस्य बधापाये तेन दैधमकल्पयत् । १२८

मत्तं देवालयमानो वा दैधोभावेन पाण्डवः । वधेन तु नगराणामेकगेत्ता मृषा तदा ।

ततः शतसहस्राणि शराणां नतपर्वणां । व्यसृजन् अर्जुने राजन् मंगलकमहारथाः ।

नैव कुन्तोसुतः पार्था नैव कृष्णो जनार्दनः । न हया न रथो राजन् दृश्यन्ते स्म शरैश्चिताः ।

यदा मोहमनुप्राप्तः सखेदस्य जनार्दनः । ततस्तान् प्रायशः पार्था ब्रह्मास्त्रेण निजनिवान् ।

शतशः पानयश्चिन्नाः भेषुज्यातलकाशुकाः । केतवो वाजिनः स्रुता रयिनश्चापतन्त्रिभो । १२९

द्रुमाचलागाम्बुधरैः समकायाः सुकल्पिताः । हतारोहः सितौ पेतुर्दिपाः पार्थशराहताः ।

विप्रविद्धकुशाबलाश्चिन्नामण्डाः परामवः । सारोहास्तुरगाः पेतुर्मथिता मार्गणैर्मृशं ।

मर्हिप्रामासिनखराः समुद्गरपरश्वधाः । मञ्ज्ये वधवः पेतुर्नृणां भक्षैः किण्टिना ।

बालादित्याम्बुजन्दूनां तुल्यरूपाणि मारिष । मञ्ज्ये नान्यर्जुनशरैः शिरोऽप्युधैः प्रप्रेदिरे ।

जम्बालालङ्कृतैः सेना पद्भिः प्राणभोजनैः । नानारूपस्तदामिचान् कुङ्के निम्रति फाल्गुने । १३०

लोभयन्तं तथा मेनां द्दिरदं नलिनीमिव । धनञ्जयं भूतगणाः साधुमाध्वित्यपूजयन् ।

दृष्ट्वा तत् कर्म पार्थस्य वामवस्थेव माधवः । विस्मयं परमं भूत्वा प्राञ्जलिमुवाच ह ।

कर्मतत् पार्थ शक्तेः यमेन धनदेन च । दुष्करं समरे यत्ते कृतमयेति मे मतिः ।

युगपत्समरे यत्ते शतशोऽय महस्त्रयः । पतिता एव मे दृष्टाः भृशप्रक्रमहारयाः ।

ततः भृशप्रक्रान् हत्वा भूयिष्ठं ये व्यवस्थिताः । भगदत्ताय याहीति कृष्णं पार्थोऽभ्यचोदयत् ।

१२२४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि भृशप्रकवधपर्वणि भृशप्रकवधे सर्गविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ रुञ्जय उवाच ॥ धियासतस्ततः कृष्णः पार्थस्यायान् मनोजवान् । सम्यैषोद्धेममच्छ्वान् द्रोणानीकाय पाण्डुरान् ।

तं प्रयान्तं कुरुश्रेष्ठं खान् भ्रातृन् द्रोणतापितान् । सुशर्मा भ्रातृभिः सार्द्धं युद्धार्थं पृष्ठतोऽन्वयात् ।

ततः श्वेतद्वयः कृष्णमन्त्रवोदजितञ्जयः । एष मां भ्रातृभिः सार्द्धं सुशर्माकृत्यतेऽच्युत ।

दीर्घते चात्तरौलैकं तत्सैन्यं श्वसुदन । दीर्घोभूतं मनो मेऽय कृतं भृशप्रवृत्तिदं ।

किन्तु भृशप्रक्रान् हस्मि खान् रचाम्यद्वितादितान् । इति मे त्वं मते वेत्य तत्र किं सुकृतं भवेत् ।

१२२०

एवमुक्तुः दाशार्हः स्यन्दनं प्रत्यवर्त्तयत् । येन त्रिगर्त्ताधिपतिः पाण्डवं समुपाह्वयत् ।

ततोऽर्जुनः सुशर्माणं विद्धा मन्त्रभिराशुगैः । ध्वजं धनुश्चाप्य रथे क्षुराग्रेण समकलन्त ।

त्रिगर्त्ताधिपतेऽपि भ्रातरं पङ्क्तिगाशुगैः । सायं समस्तं त्वरितः पार्थः प्रेषोद्यमचयं ।

ततो भुजगमङ्गाशां सुशर्मा शक्तिमायमीं । चित्रेपार्जुनमादिश्व वामदेवाय तोमरं ।

शक्तिं त्रिभिः शरैश्चिच्छा तोमरं त्रिभिरर्जुनः । सुशर्माणं शरव्रातैर्मोहयित्वा न्यवर्त्तयत् ।

१२०४

तं वामवमिवायान्तं भृशवर्षशरैर्घणिं । गजंस्तावकसैन्यानां नेयं कश्चिदवारयत् ।

ततो धनञ्जयो वणिः सर्व्वेनैव महारथान् । आयाद्विनिघ्नन् कैरव्यान् दहनं कलमित्रानलः ।

तस्य वेगमसङ्गं तु कुक्षीपुच्छस्य धीमतः । नाशक्रुवंस्ते समोद्धुं स्वर्गमग्नेरिव प्रजाः ।

भवेष्ट्यन्ननोकानि शरवर्षेण पाण्डवः । सुपर्णपातावराजन् प्रायात् प्राग्ज्योतिर्षं प्रति ।

यत्तदा नाम यत्किञ्चुर्भरतानामपायिनं । धनुः क्षेपकरं मङ्ग्ये दिषतामश्रुवर्द्धनं ।

१२४७

तदेव तव पुच्छस्य राजन् दधृत्तदेविनः । कृते चत्तविनाशाय धनुरा च्छदर्जुनः ।

तथाविबोध्यमाणा सा पार्थेन तव वार्हिनी । व्यग्रोर्ध्वत मशाराजन् नैरिशासाद्य पर्व्वतं ।

ततो दशमहस्त्राणि न्यवर्त्तन्त धनुश्रतां । मतिं कृत्वा रणे क्रूरा बीरा जयपराजये ।

व्यपेतद्दयत्रासा श्रावब्रुस्तं महारथाः । अथ पार्थो गुरुं भारं सर्व्वभारमहो युधि ।

यथा पद्मवनं कुङ्कुः प्रविष्टः पष्टिहायनः । मदीयान्तददायस्तः पार्थोऽस्तद्रूपाखमं तव ।

१२५२

तस्मिन् प्रमथिते सैन्ये भगदत्तो नराधिपः । तेन नागेन सहसा धनञ्जयमुपावृत्तम् ।

तं रथेन नरव्याघ्रः प्रत्यगृह्णादुत्तमज्जयः । समन्निपातस्तमलो बभूव रथमागयोः ।

कल्पिताभ्यां यथाशास्त्रं रथेन च गजेन च । मङ्ग्राभे चरतुर्वीरौ भगदत्तधनञ्जयो ।

ततो जीमूतमङ्गाशाभागादिहृदव प्रभुः । अभ्यवर्षच्छरैर्घणे भगदत्तो धनञ्जयं ।

सचापि शरवर्षे तत् शरवर्षेण वार्यावः । अप्राप्तमेव चिच्छेद् भगदत्तस्य बोर्यवान् ।

१२५०

ततः प्राग्ज्योतिषो राजा शरवर्षे निवार्य तत् । शरैर्ऋषे महाबाहो पार्थ कृष्णञ्च मारिष ।

ततोः स्म शरजालेन महताऽभ्यवकीर्य तौ । चोदयामास तं नागबधायान्युतपार्थयोः ।

तमापतन्तं दिशं दृष्ट्वा क्रुद्धमिवान्तकं । चक्रेऽपमयं त्वरितः स्यन्दनेन जनार्दनः ।

तस्याश्रमपि नेयेष पगावृत्तं महादिपं । मारोहं मृत्युं तात्कृत्तुं मग्नधर्मं धनञ्जयः ।

स तु नागो द्विपरयान् हृष्याश्वान् मारिष । प्राहिणोन्मृद्युलोकाय ततः क्रुद्धो धनञ्जयः ।

१२५१

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि मंगलकवचपर्वणि भगदत्तयुद्धे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ छतराष्ट्र उवाच ॥ पार्थः क्रुद्धः किमकरोद्भगदत्तस्य पाण्डवः । प्राग्ज्योतिषो वा पार्थस्य तन्मं शम यथातथं ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ प्राग्ज्योतिषेण ममकावुभौ दामार्हपाण्डवौ । मृत्युदंष्ट्रान्तिकं प्राप्ता मर्वमूत्रानि मेनिरे ।

तथास्म शरवर्षाणि पातयत्यनिशं प्रभो । गजस्कन्धान्महाराज कृष्णयोः स्यन्दनस्थितौ ।

अथ कार्णायमेवागैः पूर्णकर्मकनिःसृजैः । अविध्यदेवकोपुलं हेमपुङ्खैः शिनागिणैः ।

अग्निस्पर्शममाकीर्षा भगदत्तेन चोदिताः । निर्भिद्य देवकोपुलं चिन्ति जग्मुः सुमानसः ।

१२५०

तस्य पार्थो धनुश्चिह्ना परिचारे निहत्य च । नालयन्निव राजानं भगदत्तमयोधयत् ।

सोऽर्कगमिनिभास्त्रीरूपांस्तोमरान् वै चतुर्दश । प्रेरयन् मय्यसाची तु त्रिधैकमयात्किन्तत् ।

ततो नागस्य तदर्धं व्यधमत् पाकशापनिः । शरजालेन महता तद्वाभीर्यं भूतले ।

विशार्लवम्भो मगजः शरैः सुसृष्टमर्दितः । बभौ धारानिपाताको व्यधः पर्वतराडि ।

ततः प्राग्ज्योतिषः शक्तिं हेमदण्डमयोमयीं । व्यसृजदामुदेवाय दिधा तामर्जुनोऽस्त्रितत् ।

१२५१

ततश्चक्रं ध्वजश्चैव च्छित्त्वा राजोऽर्जुनः शरैः । विव्याध दशमिर्लघुमनुस्मरन् पर्वीश्वरं ।

सोऽतिविद्धोऽर्जुनशरैः सुपुङ्खैः कङ्कपत्रिभिः । भगदत्तततः क्रुद्धः पाण्डवस्य जनाधिर ।

व्यसृजतोमरान्पूर्द्धिं श्वेताश्वस्त्रान्नाद च । तैरर्जुनस्य समरे किरीटं परिवर्त्तितं ।

परिवृत्तकिरीटं तत् यमयिष्वेव फाल्गुनः । सदृष्टः क्रियतां लोक इति राजानमब्रवीत् ।

एवमकस्तु संक्रुद्धः शरवर्षेण पाण्डवं । अभ्यवर्षत् मगोविन्दं धनुरादाय भास्वरं ।

१२५०

तस्य पार्थो धनुश्चिह्ना हृणोरान् मंनिकृत्य च । त्वरमाणो द्विपत्राया मर्षमर्मवताडयत् ।

विद्धस्ततो विव्यथितो वेषवास्तुमुदोग्म्यन् । अभिमन्याकुशं क्रुद्धो व्यसृजत् पाण्डवोरगि ।

विस्फुटं भगदत्तेन तदस्त्रं मर्षघाति वै । उरसा प्रतिजपाह पार्थ मंक्काय केशवः ।

वैजयन्त्यभवन्माला तदस्त्रं केशवोरगि । ततोऽर्जुनः क्लान्तमनाः केशवं प्रत्यभाषत ।

अधुध्यमानस्तुरगान् संयन्तास्मि तवानघ । इत्युक्त्वा पुण्ड्रकोक्तं प्रतिज्ञां स्वं न रक्षमि ।

१२५४

यद्यहं व्यसनी वास्यभशक्तो वा निवारणे । ततस्त्वयैव कार्यं त्याज्यं तत्, कार्यं मयि स्थिते ।

संवाणः सद्यनुश्रावं ससुरासुरमानुषान् । शक्तो लोकानिमान् जेतुं तच्चापि विदितं तव ।

ततोऽर्जुनं वासुदेवः प्रत्युवाचाय तदचः । शृणु गुह्यमिदं पार्थ पुगावृत्तं यथाऽनघ ।

चतुर्थीतिरहं शयलोकनाथमयतः । आत्मानं परिभज्येह लोकानां हितमादधे ।
 एका मूर्तिरूपयथ्यां कुरुते मे भुवि स्थिता । अपरां पश्यति जगत् कुर्वाणं माध्वसाधुनी । १२८०
 अपरा कुरुते कर्म मामयं लोकमाश्रिता । श्रेते चतुर्थी त्वपरा निद्रा वर्धमहसिनी ।
 याऽमौ वर्षमहस्यन्ते मूर्तिरुत्तिष्ठते मम । वगर्हभ्यो वरान् श्रेष्ठान् तस्मिन् काले ददाति सा ।
 तन्तु कालं नुप्राप्तं विदित्वा प्रथिवी तदा । अयाचनं वरं यन्मां मरुकाथाय तच्छृणु ।
 देवानाञ्च सुराणाञ्च ह्यवधत्तनयोऽस्तु मे । उपेतो वैष्णवास्तेन तस्मै त्वं दातुमर्हसि ।
 एवं वरमहं श्रुवा जगत्यास्तु मे तदा । अभोधमन्तं प्रायच्छं वैष्णवं परमं पुरा । १२८१
 श्रोत्रोचं चैतदस्त्वं मे ह्यभोधं भवतु विने । नरकस्याभिगच्छार्थं नैनं कश्चिदधिष्यति ।
 श्रनेवान्तेन ते गुप्तः सुतः परबलाहिनः । भविष्यति दुराधर्यः सर्वलोकेषु सर्वदा ।
 तथेत्युक्त्वा गता देवो कृतकामा मनस्विनी । सवायामो दुराधर्या नरकः शत्रुनापनः ।
 तस्मात् प्राग्ज्योतिषं प्राप्तं तदस्त्वं पार्थं मामहं । नात्यावधोऽस्मि लोकेषु मेन्द्रहृद्रेषु भारिव ।
 तस्मया तत्क्षणे ह्येतदन्यथा व्यपनायितं । त्रिमुक्तं परमास्त्रेण जहि पार्थ महासुरं । १२८२
 वैरिणं युधि दुर्द्धयं भगदत्तं सुरद्विषं । यथाऽहं जघ्निवान्पूर्वं हितार्थं नरकन्तया ।
 एवमुक्तस्तदा पार्थः केशवेन महात्मना । भगदत्तं श्रितैश्चालैः सहसा समवाकित् ।
 ततः पार्थो महाबाहुरभञ्जान्तो महामनाः । कुम्भधारन्तरे नागं नाराचेन समार्षयत् ।
 स समामाद्य तं नागं वाणो वज्रं दवाचलं । अभ्यगात् सह पुङ्खेन वल्मीकमिव पन्नगः ।
 स गजो भगदत्तेन प्रेथ्यमाणो मुहुर्भङ्गः । न करोति वचस्तस्य दरिद्रस्यैव योषितः । १२८३
 स तु विष्टभ्य गात्राणि दन्ताभ्यामवनिं यथैव । नदभ्रार्त्तस्वरं प्राणानुत्समर्ज्य महाद्विपः ।
 ततश्चन्द्रार्द्धविक्षेपेन वाणेनानतपर्वणा । विभेदं हृदयं राज्ञो भगदत्तस्य पाण्डवः ।
 स भिन्नहृदयो राजा भगदत्तः किरीटिना । शरामनं शरंयैव गतासुः प्रमुभोच ह ।
 शिरसस्तस्य विभ्रष्टं प्रपपात वरंशुकं । नालताडनविभ्रष्टं पलाशं मलिनादिव ।

महेममाली तपनीयभाण्डात् पपात नागाङ्गिरसन्निकाशात् । सुपुष्पिता मातृवेगश्रेया महीधरायादिव कर्णिकारः । १२८०
 निहत्य तं न पतिमिन्द्रविक्रमं सखायमिन्द्रस्य तदैन्द्रिराहये । ततोपरांस्तवजयकाङ्क्षिणो नरान् बभञ्ज वायुर्बलवान् द्रुमा
 निव ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि भगवत्प्रवचनपर्वणि भगदत्तबधे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ प्रियमिन्द्रस्य सततं सखायममितीजसं । हत्वा प्राग्ज्योतिषं पार्थः प्रदक्षिणमवर्त्तत ।

ततो गान्धारराजस्य सुतौ परपुत्रौ । आर्द्रतामर्जुनं सख्ये भ्रातरौ वृषकाचनौ ।

तौ समेत्यार्जुनं बीरौ पुरः पश्चाच्च धृष्टिनौ । अविध्येतौ महावेगैर्निश्चितैराशुगैर्मृगं ।

वृषकस्य हयान् स्रुतं धनुश्च च ध्वजं रथं । तिलशो व्यधमत् पार्थः मौबलस्य श्रितैः शरैः । १२८३

ततोऽर्जुनः शरघातैर्नानाप्रहरणैरपि । गान्धारानाकुलोक्षकं मौबलप्रमुखान् पुनः ।

ततः पञ्चशतान् वीरान् गात्राणां दत्तायुधात् । प्राक्षिणोन्मत्तुनोक्ताय कुट्टो वाणैर्धनञ्जयः ।
 हताश्चान्तु रथात्तुर्ममतीर्थं महाभुजः । आरुगेह रथं भ्रातुरन्यव धनुराददे ।
 तत्वेकं रथमारुढो भ्रातरौ वृषकाचनौ । शरवर्षणं बोभक्षुमस्थितां मुञ्चमुञ्चः ।
 श्यालौ तव महात्मानौ राजानौ वृषकाचनौ । मृशं निजघ्नतुः पार्थमित्रं वृत्रबलादव । ११९०
 लक्ष्मणौ तु गान्धारावहतौ पाण्डवं पुनः । निदाघवापिनौ मानौ लोके घर्माखुभिर्भया ।
 तौ रथस्थौ नरव्याघ्रौ राजानौ वृषकाचनौ । संख्यष्टाङ्गौ स्थितौ राजन गघानैकेषुणाञ्जनः ।
 तौ रथात् सिंहमङ्गाग्रौ लोहिताचौ महाभुजौ । गतासू पेततुर्ध्वगौ मोदर्थ्यैकनक्षत्रौ ।
 तथोर्ध्वं गतौ देहौ रथादभ्युजगताम् । दशो दशदिशः पुण्यं गमयित्वा स्वस्थितौ ।
 दृष्ट्वा त्रिनिहतौ वीरौ मातुलावलायिनौ । मृगं मुमुचुरस्त्राणि पुत्रा तव विशास्यते । ११९१
 निहतौ भ्रातरौ दृष्ट्वा मायाशतविशरदः । कृष्णौ संनोदयन्मायां विदधे शकुनिस्ततः ।
 लगुडायोगुडान्नः शतघ्नयश्च मशक्तयः । गदापरिघनिस्त्रिंशगूलमुद्गरपट्टिषाः ।
 सकल्पनष्टिर्नखरा मुशलानि परश्वयाः । क्षुराः क्षुरप्रनालोका वत्सदन्तास्त्रिमन्थयः ।
 चक्राणि विशिखाः प्रसा विविधान्यायुधानि च । प्रपेतुः सर्वतो दिग्भ्यः प्रदिग्भ्यश्चाञ्जनं प्रति ।
 खरोद्गमहिषाव्याघ्राः भिंदाः मृगमचिश्चकाः । च्चवाः शालावृक्षा गृध्राः कपयश्च शरीरूपाः । ११९२
 विविधानि च रक्षांसि क्षुधिताः सञ्जनं प्रति । संक्रुद्धान्यभ्यधावन्त विविधानि वयंसि च ।
 ततो दिव्यास्त्रिक्लृपः कुन्तोपुच्छो धनञ्जयः । विवृजन्निपुजालानि महसा तान्यताडयत् ।
 ते हन्यमानाः पृथगेण प्रवरैः सायकैर्दुढैः । विवृजन्ता महाराजं विनेष्टुः सर्वतो हताः ।
 ततस्तमः प्रादुरभूदञ्जनस्य रथं प्रति । तस्माच्च तनमो वाचः क्रूराः पार्थमप्रत्यधनुः ।
 तत्तमो भैरवं घोरं भयङ्करं महाहवे । उक्तमास्त्रेण महता ज्योतिष्केणाञ्जनोऽबधोत् । ११९३
 हते तस्मिन् जलोघासु प्रादुरागन् भयानकाः । अश्वमान्तु विनाशार्थमादित्यास्त्रमथाञ्जनः ।
 प्रघुक्ताश्वस्ततस्तेन प्रायगोऽखेण शोषितं । एवं बह्विधा भावा शोबन्त्य कृताः कृताः ।
 जघानास्त्रवलेनागु प्रहसन्मञ्जनस्तदा । तथा हतासु मायासु चलोऽञ्जनशराहतः ।
 अप्रयाज्जवनैरश्वैः शकुनिः प्राकृतो यया । ततोऽञ्जनोऽस्त्रविच्छेद्यं दंश्यन्नात्मनोऽरिषु ।
 अश्ववर्धश्चैराखेण कौरवाणामनीकिनी । सा हन्यमाना पार्थेन तव पुत्रस्य वाहिनी । ११९४
 दैधीभृता महाराज गङ्गासाय पर्वतं । द्रोणमेवाश्वपथन्त केचित्तत्र नरर्षभाः ।
 केचिदुर्ध्वधनं राजवर्धमानाः क्षिरोटिना । नापश्यामस्तत्त्वेनं मेयैवै रजसावृते ।
 गाण्डीवस्य च निर्घोषः श्रुतो दक्षिणतो मया । शङ्खदुन्दुभिर्निर्घोषं वादिनाणाञ्च निःस्वनं ।
 गाण्डीवस्य तु निर्घोषो व्यतिक्रमस्युग्रहिं । ततः पुनर्दक्षिणतः सङ्ग्रामस्थिवयोधिनां ।
 सुयुद्धं चार्जुनस्यासीदहन् द्रोणमन्वयां । यैर्धिष्ठिराण्यनीकानि प्रहरन्ति ततस्ततः । ११९५
 नानाविधान्यनीकानि पुत्राणां तव भारत । अञ्जनो व्यधमन् काले दिवोवाभाणि माहृतः ।

नं वासवमित्रायान्तं भरिवर्षं शरौधिणं । महेष्वासं नरव्याघ्रनोद्यं कश्चिदवारयत् ।
 ते ह्यन्मानाः पार्थेन त्वदीया व्यथिता मृगं । खामेव बहवो जघ्रुर्विद्रवन्मस्ततस्ततः ।
 तेऽर्जुनेन शरा मुक्ताः कङ्कपत्रास्तनुच्छिदः । शलभा इव सम्पेतुः संवृण्वन्ना दिशो दृश ।
 तुरङ्गं रथिनं नागं पादातिमपि मारिष । विनिर्भेद्य क्षितिं जग्मुर्वल्गोकमिव पत्रगाः ।
 न च द्वितीयं व्यसृजत् कुञ्जराश्वनरेषु मः । पृथगेकशरार्ह्या निपेतुस्ते गतासवः ।

१२४०

हतेर्मानुष्यर्द्धिरदैश्च सर्वतः शराभिमृष्टैश्च हथैर्निपातितैः । तदा श्वगोमायुबलाभिनादितं विचित्रमायौधश्रेणं बभूव तत् ।
 पिता सुतं त्यज्य सुहृदरं सुहृत्तथैव पुत्रं पितरः शरातुराः । स्मरन्ने कृतमतयस्तदा जनास्त्यजन्त बाहानपि पार्थ
 पीडिताः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि भृशप्रकबधपर्वणि शकुनिपलायने त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तेऽश्वनीकेषु भृशेषु पाण्डुपुत्रेण सञ्चय । चलितानां द्रुतानाञ्च कथमासीन्नो हि वः ।

अनीकानां प्रभयानामवबुध्यमपश्यतां । दुष्करं प्रतिमन्यान् तन्ममाचक्ष्व सञ्चय ।

१२४५

॥ सञ्चय उवाच ॥ तथाऽपि तव पुत्रस्य प्रियकामा विश्राम्यते । यशःप्रबोरा लोकेषु रचन्तो द्रोणमन्त्रयुः ।

समुद्यतेषु चास्त्रेषु सशस्त्रो च युधिष्ठिरे । अकुर्वन्त्रार्थकर्मणि भैरवं मत्प्रभोतवत् ।

अन्तरं भीमसेनस्य प्रापतन्नमितौजसः । मात्यकैश्चैव वीरस्य धृष्टद्युम्नस्य वा विभो ।

द्रोणं द्रोणमिति क्रूराः पाञ्चाला समचोदयन् । मा द्रोणमिति पुत्रास्तो कुरुन् सर्वान वोदयन् ।

द्रोणं द्रोणमिति स्त्रीकं माद्रोणमिति चापने । कुरुणां पाण्डूनाञ्च द्रोणयूतमवर्त्तत ।

१२५०

यं यं प्रमथते द्रोणः पाञ्चालानां रथव्रजं । तच्च तच्च तु पाञ्चाल्यो धृष्टद्युम्नोऽभ्यवर्त्तत ।

तथा भागविपर्य्यासे सङ्ग्रामे भैरवं मति । वीराः समासदन् वीरान् कुर्वन्तो भैरवं रवं ।

अकल्पनोद्याः शूत्राणां बभूवुस्तत्र पाण्डवाः । आकल्पयन्त्यनीकानि स्मरन्तः केशमात्मनः ।

तेऽमर्षवश्चमम्प्राप्ता ह्रीमन्तः सन्ध्यादिताः । त्यक्त्वा प्राणान् न्यवर्त्तन्त व्रन्तो द्रोणं महादवे ।

अयसामिव सम्पातः शिलातमिव चाभवत् । दीयतां तुमुले युद्धे प्राणैरमिततेजसां ।

१२५५

न तु स्मरन्ति सङ्ग्रामपिष्टद्वालथाविधं । दृष्टपूर्वं महाराज श्रुतपूर्वमथापि वा ।

प्रकथ्यते च पृथिवी तस्मिन् वीरावसादने । निवर्त्तता बलीघेन महता भारपीडिता ।

घूर्णतोऽपि बलीघस्य द्विवं सन्ध्याऽवनिःस्वनः । अजातशत्रोस्तत्भैरवमाविवेश सुभैरवः ।

तमासाद्य तु पाण्डूनामनीकानि सहस्रशः । द्रोणेन शरता सङ्क्षेपं प्रभयानि क्षितेः शरैः ।

तेषु प्रमथ्यमानेषु द्रोणेनाहुतकर्षणा । पर्य्यवारयदायस्तो द्रोणं सेनापतिः खंय ।

१२६०

तदहृतमपश्याम द्रोणपाञ्चाल्ययोस्तदा । नैव तस्योपमा काचिदिति मे निश्चिता मतिः ।

ततो नोन्नोऽनलप्रख्या ददाह कुरुवाहिनी । शरस्फुलिङ्गस्यापार्धिर्हृदं कवचमिवानलः ।

तं दहन्तमनीकानि द्रोणपुत्रः प्रतीपवान् । पूर्वोभिलाषो सुसङ्गृह्य क्षयमानोऽभ्यभाषत ।

नील किम्बजभिर्हृदयैस्तव योधैः शरार्धिषा । मयैकेन हि युध्यस्व क्रुद्धः प्रहर चाशु भान् ।

तं पद्मनिकराकारं पद्मपत्रनिभेक्षणं । व्याकोषपद्माभिमुखं नीलो विव्याध सायकैः ।
 तेनार्तिविव्धः सहसा द्रौणिभैः शितैस्त्रिभिः । धनुर्ध्वजश्च क्वचश्च द्विषतः समकन्तत ।
 सोऽवप्रुत्य रथात्तस्मात्प्रीत्यर्ध्वरासिधत् । द्रोणायणैः शिरः कायाद्धर्तुमिच्छत् पतत्रिवत् ।
 तस्यान्नतामं सुममं शिरः कायात् सकुण्डलं । भक्षेनापाहरद्रौणिः स्मयमान इवानघ ।
 सम्यर्णं चन्द्राभमुखः पद्मपत्रनिभेक्षणः । प्राशुहृत्पलपत्राभा निहतो न्यपतत् क्षितौ ।
 ततः प्रविश्य सैना पाण्डवो मृशमाकुला । आचार्यपुत्रेण हते नीले ज्वलिततेजसि ।
 अचिन्तयंश्च ते सर्वे पाण्डवानां महारथाः । कथं नो वासविस्ताथाश्चक्षुभ्य इव मारिष ।
 दक्षिणेन तु सेनायाः कुरुते कदनं बली । संश्रक्तावशेषस्य नारायणबलस्य च ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संज्ञकबधपर्वणि नीलबधे एकविंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रतिघातन्तु सैन्यस्य नामृष्यत वृकोदरः । सोऽभ्यहन वाहिकं षष्ठा कर्णश्च दशभिः शरैः ।
 तस्य द्रोणः शितैर्वाणैस्तीक्ष्णधारैरजिह्वगैः । जीवितान्तमभिप्रेक्षुर्मर्षाणां जघान ह ।
 आनन्तर्यमभिप्रेक्षुः षड्विंशत्या समापयत् । कर्णो द्वादशभिर्वाणैरश्वत्यामा च सप्तभिः ।
 षड्विंशत्याधेना राजा तत एनमथाकिरत् । भीमसेनोऽपि तान् सर्वान् प्रत्यविध्यन्महाबलः ।
 द्रोणं पञ्चाशतेषूणां कर्णश्च दशभिः शरैः । दुर्योधनं द्वादशभिर्द्रौणिं चाष्टमिराशुगैः ।
 आरावं तुमुलं कुर्वन्नभ्यवर्त्तत तद्रणे । तस्मिन् सन्त्यजति प्राणान् मृत्युसाधारणीकृत ।
 अजातशत्रुस्तान् योधान् भीमं चतित्यचोदयत् । ते ययुर्भीमसेनस्य समोपममितौजसः ।
 युयुधानप्रभृतयो माद्रौपुत्रौ च पाण्डवौ । ते ममेत्य सुमंगलाः सहिताः पुरुषर्षभाः ।
 महेश्वासवरैर्गुप्ता द्रोणानोकं विभित्स्वः । ममापेतुर्महावीर्या भीमप्रभृतयो रथाः ।
 तान् प्रत्यगृह्णदव्ययो द्रोणाऽपि रथिनो बरः । महारथानतिबलान् बोरान् समरयोधिनः ।
 राज्यं मृत्युभयं त्यक्त्वा तावकाः पाण्डवान् ययुः । सादिनः सादिनोऽभ्यग्रस्तयेव रथिनो रथाः ।
 अस्मीच्छत्यसम्पत्तिं युद्धमासीत् परश्वधैः । प्रष्टुमसि युद्धञ्च बभूव कटुकोदयं ।
 कुञ्जराणाञ्च म्यातैर्युद्धमासीत् सुदारुणं । अपतत् कुञ्जरादन्यो हयादन्यस्त्ववाकशिराः ।
 नरो वाणविनिभिन्नो रथादन्यस्य मारिष । तत्रान्यस्य च संमर्द्दे पतितस्य त्रिवर्धनः ।
 शिरः प्रध्वमयामास वलस्याक्रम्य कुञ्जरः । अपरांश्चापैः शूद्रान् वारुणाः पातितान् बरान् ।
 विषाणैश्चावनिं गत्वा व्यभिन्दन् रथिनो बह्वन् । नाराचैः केचिदपरे विषाणालग्रसंस्ववैः ।
 बभ्रमुः समरे नागा मृदून्तः शतशो नरान् । कार्ष्णायमतनुनाणां सराश्वरथकुञ्जरान् ।
 पतितान् पोथयाञ्चक्रुर्दिपाः स्खलनलानिव । गृध्रपक्षाधिवासांसि शयनानि नराधिपाः ।
 ह्रीमन्तः कालसम्पत्तौ सुदुःखान्यनुशेरते । हन्ति श्वान् पिता पुत्रं रथेनाभ्यतिवर्त्तते ।
 पुत्रश्च पितरं मोहान्निर्यथ्यादमवर्त्तत । श्वो भग्नो ध्वजश्चिह्नश्चक्रमुर्व्या निपातितं ।
 युगाद्धं ह्विनमादाय प्रदुद्राव तथा हयः । सासिर्ब्याह्निरपतितः शिरश्चिह्नं सकुण्डलं ।

१२५

१२०

१२५

१२०

१२५

१२०

गजेनास्त्रिय वलि । रायः सञ्चूर्णितः क्षिप्तः । मारोहस्यापतडाजो गजेनाभ्याहतो मृगः ।
 निर्झर्यादं मत्तयुद्धमवर्त्तत सुदारुणं । हा तात हा पुत्त सखे काम निष्ठ क धावसि । १९९
 प्रहराहर जघनं स्मितचिह्नितगर्ज्जितैः । इत्येवमुच्चरन्तिस्म श्रूयन्ते विविधा गिरः ।
 नरभ्याशस्य रागस्य सजसज्जत शोणितं । उपाशास्य रजो भौमं भोक्तुं कम्पतमाविशत् ।
 चक्रेण चक्रमावाच बोी वीरस्य संयुगे । अतीतिः क्षपये काले जदां गदया शिरः ।
 आसीत् केशपरामर्शो मृष्टियुद्धं सुदारुणं । नखैर्नौश्च गुराणामदोषे दीपनिष्कृतां ।
 तत्राच्छिद्यत गुरस्य सखेन्द्रो बाहुहृतः । सधनुश्चापरस्यापि सशरः साकुशलाया । २००
 आक्रोशदन्त्यमन्योऽत्र तंयाऽन्यो विमुखोऽभवत् । अन्यः समस्य चान्यस्य शिरः कायादपाहरत् ।
 सशब्दमद्रुचान्यः शब्दादन्योऽत्रमदृशं । खानन्योऽथ परानन्यो जघान निश्रिगैः शरैः ।
 गिरिगुह्येऽपमश्वाच नाराचेन निपातितः । मातङ्गो न्ययतद्रुमो नदीनां देशयो ।
 तथैव रथिनं नागः क्षरन् गिरिगिरावृज्जत् । अवातिष्ठत्पदा भूमा महाश्वं सहस्ररथिं ।
 शूरान् प्रहरतो दृष्ट्वा कृतास्त्वान् रुधिरगोक्षितान् । वृहन्नत्वा विशदोक्षो भोक्तुं हृदयं दुर्बलान् । २०१
 सर्वमाविशमथवन्ना तश्चायत किञ्चन । मन्थेतरजना ध्वस्तं निर्झर्यादमवर्त्तत् ।
 ततः भेनापतिः शीघ्रमयं काल इति ब्रुवत् । नित्याभिलषितानेव त्वरयामास पाण्डवान् ।
 कुर्वन्तः ग्रामनं तस्य पाण्डवा बाहुशालिनः । क्रोरा धंसा इवोपेतुर्नृनो द्रेणुरथं प्रति ।
 गृहीताद्रवतान्योऽन्यं सार्वभौतं निरुन्तत । इत्यामीत्तुमुलः शब्दे दुर्दुर्षस्य रथं प्रति ।
 ततो द्रेणुः कृपः कर्षो द्रेणी राजा जघद्रथः । विन्दानुविन्दावावच्यौ शशस्य ताप्यारयत् । २०२
 ते त्वाव्यधर्ममरंश्चा दुर्निवारा दुरामदाः । शरार्त्ता न जहृर्द्रेणं पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
 ततो द्रेणीऽतिमंकुट्टे विस्मजच्छतशः शरान् । चेदिपाञ्चालपाण्डूनामकरोत कदनं महत् ।
 तस्य ज्यातलनिर्घोषः शुश्रुवे दिक्षु मारिष । वज्रसंहरादमङ्काशस्त्रासयन्मानवान् बहून् ।
 एतस्मिन्नन्तरे जिष्णुर्जिता शंश्रक्तान् बहून् । अभ्यधात्तत्र यवासौ द्रेणुः पाण्डून् प्रमर्दति ।
 तान् शरैर्घमहावर्त्तान् शोणितोदान्नहाह्वदान् । तीर्णः शंश्रक्तान् हत्वा प्रत्यदृश्यत फाल्गुनः । २०३
 तस्य कीर्त्तिमतो लक्ष्यं सूर्यप्रतिमतजसः । दीप्यमानमपश्याम तेजसा वानरध्वजं ।
 शंश्रक्तकम्पदं तमुच्छेद्यः स्वगभस्त्रिभिः । स पाण्डवयुगान्तार्कः कुरुनयभ्यतीतपत् ।
 प्रददाह कुरुन् सन्वानज्जुनः शस्त्रतेजसा । युगान्ते रुर्व्यूतानि धूमकेतुरिवोत्थितः ।
 तेन धाणसहस्रौघैर्गजाश्चरथयोधिनः । ताद्यमानाः क्षितिं जग्मुर्मुक्तकेशाः शरार्दितः ।
 केचिदात्तस्त्रं चक्रुर्निर्देरपरं पुनः । पार्थमाण्डवताः केचिन्निपेतुर्विगतमात्रः । २०४
 तेषामुत्पतितान् क्रोशित् पतितान् पराङ्मुखान् । न जघानाज्जुनो योधान योधव्रतमनुसरन् ।
 ते विभीर्षेरथ शिवाः प्रायश्च पराङ्मुखाः । कुर्वः कर्णं कर्णेति हारेति च विचक्रुः ।
 तमाधिरथिराक्रन्दं विशाद्य शरणेषिणां । मामैष्टेति प्रतिश्रुत्य यथावभिमुखोऽर्जुनं ।

१९९

२००

२०१

२०२

२०३

२०४

स भारतरथश्रेष्ठः सर्वभारतहर्षणः । प्रादुश्यते तदाग्नेयमत्तमस्तविदां वरः ।

तस्य द्रोणशरौघस्य द्रोणपापधरस्य च । शरौघान् शरजालेन विदुःश्रव धनञ्जयः ।

१४२४

तथैवाधिरथिस्तस्य ज्ञानान् ज्वलिततेजसः । अस्त्रमस्त्रेण संवार्य प्रणददिसृजन शरान् ।

धृष्टद्युम्नश्च भीमश्च सात्यकिश्च महारथः । विव्यधुः कर्णमाषाद्य त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वगैः ।

अर्जुनास्त्रन्तु राधेयः संवार्य शरदृष्टिभिः । तेषां चयाणां चापानि चिच्छेद विशिखेस्त्रिभिः ।

ते निहृतायुधा वीरा निर्विधा भुजगा इव । रथान्शक्नोः समुत्थित्य मृशं भिंहा इवानदन् ।

ता भुजायैर्बलहेगा विस्मृष्टा भुजगोपमाः । दीपमाना महाशस्त्रा जङ्गराधिरथिं प्रति ।

१४२०

ता निहत्य शरव्रतैस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वगैः । ननाद बलवान् कर्णः पार्थाद्य विभ्रज्ज्वरान् ।

अर्जुनस्यापि राधेयं विद्धा सप्तभिराशुगैः । कर्णादवरजं वाणैर्जघान निश्रितैः शरैः ।

ततः शत्रुञ्जयं हत्वा पार्थः षड्जिह्वगैः । जहार सद्यो भस्मेन विपाटस्य शिरो रथात् ।

पश्यतां धार्तराष्ट्राणामेकेनैव किरीटिना । प्रमुखे सृतपुत्रस्य सोदर्या निहतास्तथः ।

ततो भीमः समुत्पत्य स्वरथादैनतेयवत् । वरामिना कर्णपथान् जघान दश पञ्च च ।

१४२५

पुनः स्वरथमास्थाद्य धनुरादाय चापरं । विव्याध दशभिः कर्णं सूनमश्चां पञ्चभिः ।

धृष्टद्युम्नोऽप्यमिबरं चर्षां चादाय भास्वरं । जघान चन्द्रवर्माणं तदत्तचक्षुश्च नैषधं ।

ततः स्वरथमास्थाद्य पाञ्चाख्येऽन्यच्च कार्मुकं । आदाय कर्णं विव्याध त्रिसप्तत्या नदन् रणे ।

द्वेनेयोऽप्यन्यदादाय धनुरिन्द्रधनुमद्युतिः । सृतपुत्रस्ततुःषष्ठा विद्धा सिंह इवानदन् ।

भस्त्राभ्यां माधुमुक्ताभ्यां क्षित्वा कर्णस्य कार्मुकं । पुनः कर्णं त्रिभिर्वाणैर्वाङ्गोहरिषि चार्पयत् ।

१४२१

ततो दुर्योधनो राजा द्रोणस्यैव जयद्रथः । निमज्जमानं राधेयमुज्जह्रुः सात्यकार्णवात् ।

पत्न्यश्चरथमातङ्गात्सदीयः शतशोऽपरे । कर्णमेव अभ्यधावन्त चासत्त्वानाः प्रहारिणः ।

धृष्टद्युम्नश्च भीमश्च सौमित्रोऽर्जुन एवच । नकुलः सहदेवश्च सात्यकिं जुगुपूरणे ।

रथमेष महारौद्रः चयार्थं सर्वधन्विनां । तावकानां परेषाञ्च त्यक्त्वा प्राणान्मूढाणः ।

पदातिरथनागाश्च गजाश्च रथपत्तिभिः । रथिनो नागपत्न्यश्चैरथपत्तो रथदिपैः ।

१४२६

अश्वैरथा गजैर्ध्वजा रथिनो रथिभिः सह । संयुक्ताः समदृश्यन्त पत्तयस्यापि पत्तिभिः ।

एवं सुकलितं युद्धमाशीत् कथादुर्धरं । महद्भित्तैरभोतानां यमराद्रविर्द्धनं ।

ततो हता नररथवाजिकुञ्जरैरनेकैश्चो दिपरथपत्तिवाजिनः । गजैर्गजा रथिभिर्हृदायुधैरथैर्दधैर्हयाः पत्तिगणैश्च पत्तयः ।

रथैर्दिपा द्विरदशैर्ध्वजाह्वया हयैर्ध्वरा वररथिभिश्च वाजिनः । निरस्तजिह्वाद्दग्नेनेच्छाः क्षितौ चयं गताः प्रमथितवर्षा

भूषणाः ।

तथापरैर्बहुकरणैर्ध्वरायुधैर्हता गजाः प्रतिभद्यदर्शनाः क्षितिं । दिपोक्षिता हृद्यगजपादताडिता भस्त्राकुलारथसुरनेमिभिः

क्षिताः ।

१४३०

प्रमोदने आपदपक्षिरक्षसां जनक्षये वर्णति तत्र दाहणे । महाबलास्ते कुपिताः परस्परं निवृद्धयन्तः प्रविचेद्वरोजसा ।
ततो बले भृशलुहिते परस्परं निरीक्ष्यमाणे रुधिरौघसंयुते । दिवाकरेऽस्तं गिरिमोक्षिते ब्रह्मैव प्रयाते शिविराय
भारत ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि संश्लोकवधपर्वणि सङ्कलयेद्वे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ समाप्तश्च संश्लोकवधपर्वणः ॥

॥ अथाभिमन्युवधपर्वः ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ पूर्वमस्मासु भोगेषु फाल्गुनेनामितौजसा । द्रोणे च मोघमङ्गल्ये रचिते च युधिष्ठिरे ।
सर्वे विध्वस्तकवचास्तावकां युधि निर्जिताः । रजस्तला भृशोदिग्ना वोत्तमाणा दिग्घो दश ।
अवहारं ततः कृत्वा भारद्वाजस्य सस्यते । लब्धलैवः परैर्हाना मृशवद्वसिता रणे । १४४५
स्नाघमानेषु भूतेषु फाल्गुनस्यामितान् गुणान् । केशवस्य च सौहार्दं कीर्त्यमानेऽर्जुनं प्रति ।
अभिगता इवाभूवन् ध्यानमूकत्वमास्थिताः । ततः प्रभातममये द्रोणं दुःस्थोधनेऽब्रवीत् ।
प्रणथादभिमानाच्च द्विषदृष्ट्वा च दुःसनाः । शृण्वतां सर्वयोधानां संरब्धो बाह्यकोविदः ।
नूनं वयं बध्यपचा भवेता द्विजसत्तम । तथाहि नायहीः प्राप्तं समोपेक्ष्य युधिष्ठिरं ।
दृष्ट्वा तस्ते न मुच्येत चक्षुःप्रप्तो रणे रिपुः । जिघृक्षतो रक्ष्यमाणः सामरेरपि पाण्डवैः । १४४०
वरं दत्त्वा मम प्रीतः पश्चाद्विहृतवानसि । आशाभङ्गं न कुर्वन्ति भक्तयार्याः कथञ्चन ।
ततोऽहीतस्तथोक्तः सन् भारद्वाजेऽब्रवीन्नृप । नार्हमे मां तथा ज्ञातुं घटमानं तव प्रिये ।
ससुरासुरगन्धर्वाः सद्योऽप्यग्राचमाः । नालं लोका रणे जेतुं पात्यमानं किरोटिना ।
विशस्यत यत्र गोविन्दः पृतनानीस्तथाऽर्जुनः । तत्र कस्य बलं कामेदन्यत्र व्यवकात्प्रभो ।
मत्वं तात ब्रवीम्यद्य नैतज्जालन्यथा भवेत् । अथैषां प्रवरं बीरं पातयिष्ये महारथं । १४४५
तच्च व्यूहं विधास्यामि योऽभेद्यस्त्रिदशैरपि । योगेन केनचिद्राजस्रज्जुनस्तपनीयता ।
न ह्यज्ञातमसाध्यं वा तस्य सङ्क्षोऽस्ति किञ्चन । तेन ह्युपात्तं सकलं सर्वं ज्ञानमितस्ततः ।
द्रोणेन व्या हते क्षीरं संश्लोकगणाः पुनः । आश्रयन्तोऽर्जुनं सङ्क्षो दक्षिणामभितो दिशं ।
ततोऽर्जुनस्याथ परैः सार्द्धं समभवद्व्रणः । तादृशोऽपि नान्यः श्रुतो दृष्टोऽपि वा कश्चित् ।
तत्र द्रोणेन बिहितो व्यूहः राजस्रशोभत । चरन् मध्यन्दिने सूर्यः प्रतपन्नैव दुर्दृशः । १४५०
तच्च अभिमन्युर्वचनात् पितुर्ज्यैष्ठ्यं भारत । विभेदं दुर्भेदं सङ्क्षो चक्रव्यूहमनेकधा ।
म कृत्वा दुष्करं कर्म हत्वा बीरान् सहस्रशः । षट्सु बीरेषु संसक्तो दैः शासनवशङ्गतः ।
सौमद्रः पृथिवीपाल जहौ प्राणान्परन्तप । वयं परमपद्मिष्ठाः पाण्डवाः शोककविताः ।
सौमद्रे निहते राजस्रवहारमकुर्वहि ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ पुत्रं पुरुषबिन्दस्य सञ्जया प्राप्तयौवनं । रणे विनिहतं श्रुत्वा श्रुतं मे दीर्यते मनः । १४५५

दारुणः सत्त्वधर्मोऽयं विहितो धर्मकर्तृभिः । यत्र राज्येषुः गूरा बलिं शक्नुमपातयन् ।

बालमत्यन्तसुखिनं विचरन्तमभितवन् । कृतास्ता बहवो जघ्नुर्बुद्धिं गावलाणे कथं ।

बिभिक्षुना रथानोक्तं सौमद्रेणामितौजसा । विकीर्तितं यथा मध्ये तन्ममाचक्ष सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ यस्मां पृच्छसि राजेन्द्र सौमदस्य निपातनं । तत्ते कार्त्तव्येन वक्ष्यामि गृणु राजन् समाहितः ।

विकीर्तितं कुमारेण यथाऽनोक्तं बिभिक्षता । आरुग्रास्य यथा बीरा दुरावारा जयिष्यतः ।

१४५०

दावाभ्यभिपरीतानां भूरिगुल्फादङ्गुलं । वनौकसामिवारण्ये त्वदीयानामभूद्वयं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युबधपर्वणि चक्रव्यूहनिर्माणपरामर्शे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ समरेऽत्युपक्रममाणः कर्माभिव्यञ्जितश्रमाः । सङ्गृह्णाः पाण्डवाः पञ्च देवैरपि दुरासदाः ।

सत्त्वकर्मात्स्वैर्बुद्ध्या कीर्त्या च यशसा श्रिया । नैव भूतो न भविता नैव तुल्यगुणः पुमान् ।

सत्यधर्मगता दान्ता विप्रपूजादिभिर्गुणैः । सदैव त्रिदिवं प्राप्नो राजा क्लिप्त युधिष्ठिरः ।

युगान्ते चान्तो राजन् जामदग्न्यश्च वीर्यवान् । रथस्थो भीमसेनश्च कथ्यन्ते सदृशास्तथा ।

१४५१

प्रतिज्ञाकर्षदक्षस्य रणे गाण्डोर्वधन्तः । उपमां नाधिगच्छामि पार्थस्य सदृशो हितो ।

गुह्यात्सत्यमत्यन्तं नैष्ठिक्यं विनयो दमः । न कुर्वेऽप्रतिरूप्यश्च शौर्यश्च नियतानि षट् ।

श्रुतगाश्चोद्यमः धुर्यमत्त्वरूपपराक्रमैः । सदृशो देवयोर्बीरः सहदेवः किलाश्विनोः ।

ये च कृष्णो गुणाः स्वीताः पाण्डवेषु च ये गुणाः । अभिमन्योः किलैकस्या दृश्यन्ते गुणमञ्जयाः ।

युधिष्ठिरस्य धैर्येण कृष्णस्य चरितेन च । कर्माभिर्भीमसेनस्य सदृशो भीमकर्माणः ।

१४५२

धनञ्जयस्य रूपेण विक्रमेण श्रुतेन च । विनयात् सहदेवस्य सदृशो नकुलस्य च ।

॥ छत्राश्च उवाच ॥ अभिमन्युमहंस्तु सौमद्रमपराजितं । श्रोतुमिच्छामि कार्त्तव्येन कथमाधोधने हतः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ न्यिरो भव महाराज शोकं धारय दुर्द्धरं । महान्तं बन्धुनाशने कथयिष्यामि तच्छृणु ।

चक्रव्यूहो महाराज ह्याचार्य्येणभिकल्पितः । तत्र शक्रोपमाः सर्वे राजानो विनिवेशिताः ।

दारुण्यानेषु विन्यस्ताः कुमारः सूर्यवर्धसः । सङ्घातो राजपुत्राणां सर्वेषामभवत्तदा ।

१४५३

कृताभिसमथाः सर्वे सुवर्णविकृतध्वजाः । रक्ताम्बरधराः सर्वे सर्वैरक्तविभूषणाः ।

सर्वे रक्तपताकाश्च सर्वे वै हेममालिनः । चन्दनागुर्दग्धपङ्कजाः खगिनः सूक्ष्मासवः ।

सहिताः पथ्यधावन्त कार्ष्णिं प्रति युयुत्सवः । तेषां दशसहस्राणि बभूवुर्दण्डध्वनिनां ।

पौच्छं तव पुरस्कृत्य लक्षणं प्रियदर्शनं । अन्योऽन्यसमदुःखास्ते अन्योऽन्यसममाहसाः ।

अन्योऽन्यस्यर्द्धमानाश्च अन्योऽन्यस्य हिते रताः । दुर्योधनस्तु राजेन्द्र सैन्यमध्ये व्यवस्थितः ।

१४५४

कर्णदुःशासनकृपैर्दृष्टो राजा महारथैः । देवराजोपमः शोमान् श्वेतच्छवाभिर्मण्डितः ।

चामरव्यजनचपैरुदयन्निव भास्करः । प्रमुखे तस्य सैन्यस्य द्रोणावस्थितब्राह्मणः ।

बिन्दुराजस्तथाऽतिष्ठत् शोमाश्वैरविवाचलः । बिन्दुराजस्य पार्थस्य ह्याश्वत्थामपुरोगमा ।

सुतास्तु महाराज चिंशत्तिदशसन्निभाः । गान्धारराजः कितवः शल्यो भूरिश्रवास्तथा ।

पार्थिवः मिथुराजस्य व्याराजन्त महारथः । ततः प्रवहते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणं ।

१३०५

तावकानां परेषाञ्च मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि चक्रव्यूहनिर्भाषे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तदनीकमनादृश्यं मारदाजेन पालितं । पार्थाः समभ्यवर्त्तन्त भीमप्रेतपुरोगमाः ।

सात्यकिश्चेकितानस्य दृष्टद्युक्षस्य पार्थतः । कुन्तिभोजस्य विक्रान्ते दुपदस्य महारथः ।

आर्जुनिः लक्षधर्मा च दृष्टव्यस्य बोर्यवान् । चेदिपो दृष्टकेतुस्य मादीपुत्रौ घटोत्कचः ।

युधामन्युस्य विक्रान्तः शिखण्डो चापराजितः । उत्तमौजास्य दुर्द्वेषो विराटस्य महारथः ।

१३१०

द्रोपदेयास्य मंत्रभाः प्रैशुपालिश्च बोर्यवान् । कैकयास्य महाबोध्या सञ्जयास्य सहस्रशः ।

एते चान्ये च सगणाः कृतास्त्रा युद्धदुर्धदाः । समभ्यधावन् सहसा भारदांजं युयुत्सवः ।

समोपे वर्त्तमानांस्तान् भारदाजोऽपि बोर्यवान् । अमभ्रान्तः शरोघेण सहसा समवारयत् ।

महोषः सलिलस्येव गिरिमासाद्य दर्भिरं । द्रोणं तेनाभ्यवर्त्तन्त वेलाभिव्रजलाश्रयाः ।

पीडयमानाः शरैराजन् द्रोणचापविनिःसृतैः । न श्रेकुः प्रमुखे स्थातुं भारदाजस्य पाण्डवाः ।

१३१५

तदहृतमपश्याम द्रोणस्य भुजयोर्ध्वनं । यदेनं नाभ्यवर्त्तन्त पाञ्चालाः सञ्जयैः सह ।

तमायान्तमभिकुङ्क्षे द्रोणं दृष्ट्वा युधिष्ठिरः । बद्धधा चिन्तयामास द्रोणस्य प्रतिवारणं ।

अशक्नन्तु तमन्येन द्रोणं मत्वा युधिष्ठिरः । अविमद्यं गुरुं भारं सोभदे समवासृजत् ।

वासुदेवादनवः फालगुनाचामितौजसं । अत्रवीत् परबोरघ्नमभिमन्युमिदं वचः ।

एतयो नार्ह्युने गच्छेद्यथा तात तथा कुरु । चक्रव्यूहस्य न वयं विश्व भेदं कथञ्चन ।

१३२०

त्वं वाऽर्जुनो वा कृण्वो वा भिन्यात् प्रयुक्त एव वा । चक्रयूहं महाबाहो पश्य मेो नापश्यते ।

अभिमन्यो वरं तात याचां दातुमर्हसि । पितृणां मातुलानाञ्च सैन्यानां चैव मन्त्रशः ।

धनञ्जयोहि मलात गर्हयेदेत्य संयुगात् । क्षिप्रमस्त्वं समादाय द्रोणानीकं विश्रतय ।

॥ अभिमन्यु उवाच ॥ द्रोणस्य दृढमत्युद्यमनीकप्रबलं युधि । पितृणां जयमाकाङ्क्षन्वगादेऽविलम्बितं ।

उपदिष्टो हि मे पित्रा योगोऽनीकविश्रतं । नोत्सहेऽहं विनिर्गन्तुमर्हं कस्याच्चिदापदि ।

१३२५

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भिन्युनीकं पुथां श्रेष्ठ दारं सञ्जनयस्व नः । वयं त्वाऽनुगमिष्यामो येन त्वं तात सास्यसि ।

धनञ्जयममं युद्धे त्वा वयं तात संयुगे । प्रणिधायानुशास्यामो रक्षन्तः सर्वतोमुखाः ।

॥ भीम उवाच ॥ अहं त्वाऽनुगमिष्यामि दृष्टद्युक्षोऽय सात्यकिः । पाञ्चालाः कैकया मत्स्यास्तथा सर्वे प्रभङ्गकाः ।

सहस्रैश्च त्वया व्यूहं तच्च तच्च वयं पुनः । वयं प्रध्वंयिष्यामो निम्नमाना बरान् बरान् ।

॥ अभिमन्यु उवाच ॥ अहमेतत् प्रवेक्ष्यामि द्रोणानीकं दुरासदं । पतङ्ग इव संक्रुद्धो ज्वलन्तं जातवेदसं ।

१३३०

तत्कस्याद्य करिष्यामि हितं यदंशयोर्द्वयोः । मातुलस्य च यत् प्रीतिं करिष्यामि पितुस्य मे ।

शिञ्जने तेन सङ्ग्रामे कान्यमानानि सङ्ग्रहः । द्रव्यानि सर्वभूतानि दिवसैर्यानि वै मया ।

नाहं पार्थिव जातः स्थां नच जातः सुभङ्गया । यदि मे संयुगे कश्चिज्जीविताश्वाद्यमुच्यते ।

यदि नेकगथेनाहं समग्रं चत्तमण्डनं । न करोम्यष्टधा युद्धे न भवाम्यर्जुनात्मजः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एवंन्ते भापमाणस्य बलं सौभद्रं वर्द्धतां । यत्त्वमुत्सहसे भेजुं द्रोणानीकं दुरासदं । १५२५

रचितं पुरुषव्याघ्रैर्नहेष्वासैर्महाबलैः । माध्युद्धमस्तुत्पत्यस्वस्वगम्यादित्यविक्रमैः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्य तदचनं श्रुत्वा स यन्तारमचोदयत् । सुमित्राश्चानरण्ये त्रिप्रं द्रोणानीकाय चोदय ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युबधपर्वणि अभिमन्युप्रतिज्ञायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ सौभद्रस्तदचः श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमनः । अचोदयत् यन्तारं द्रोणानीकाय भारत ।

तेन सञ्जयमानस्तु याहि याहोति सारथिः । प्रत्युवाच ततो राजन् अभिमन्युमिदं वचः ।

अतिभारोऽयमायुश्चाहितस्त्वयि पाण्डवैः । सम्प्रधार्य चमं बुद्ध्या ततस्त्वं योद्धुमर्हसि । १५४०

आचार्या हि कृतो द्रोणः परमास्त्रे कृतश्रतः । अत्यन्तसुखपटुद्वस्वश्च त्वन्त्यविशारदः ।

ततोऽभिमन्युः प्रहसन् सारथिं वाक्यमब्रवीत् । सारथे को न्मर्थं द्रोणः समग्रं चत्तेभव वा ।

ऐरावतगतं शक्रं सहामरगणैरहं । योधयेयं रणमुखे न मे चत्तेऽद्य विभ्रयः ।

न ममैतद्विषयैव कलामर्हति षोडशैः । अपि विश्वजितं विष्णुं मातुलं प्राप्य स्तुतज ।

पितरं चार्जुनं युद्धे न भीक्षामनयास्यति । ततोऽभिमन्युस्तं वाचं कदर्यीकृत्य सारथेः । १५४५

याहोत्येवाब्रवीदेनं द्रोणानीकाय सारथिः । ततः सञ्जोदयामास हयानस्य त्रिहायणान् ।

नातिहृष्टमनाः स्तुतो हेमभाण्डपरिच्छदान् । ते प्रेषिताः सुनिचेण द्रोणानीकाय वाजिनः ।

द्रोणमभ्यद्रवन्नाजन् महावेगपराक्रमाः । तमुदीक्ष्य तथायान्तं सर्वे द्रोणपुरोगमाः ।

अभ्यवर्त्तन्त कौरव्याः पाण्डवाश्च तमन्वयः ।

सकणिकारप्रवरोऽस्त्रितध्वजः सुवर्षवर्षार्जुनिरर्जुनाबरः । युयुत्सया द्रोणमुखानभोतवत् समसदत् सिंहशिङ्गुर्थया
दिपान् । १५४०

ते विशन्तं मुदा युक्ताः सम्प्रहारं प्रचक्रिरे । आनीत् गाङ्गा इवावर्त्ता मुञ्जस्तमुदधाविव ।

शूराणां युध्यमानानां निघ्नतामितरतरं । सङ्ग्रामस्तुमुलो राजन् प्रवर्त्तन्त सुदारुणः ।

प्रवर्त्तमाने सङ्ग्रामे तस्मिन्नतिभयङ्करे । द्रोणस्य मिषतो व्यूहं भित्त्वा प्राविशदार्जुनिः ।

तं प्रविष्टं विनिघ्नन्तं शत्रुमध्ये महाबलं । हस्त्यश्वरथपत्न्याघाः परिवव्रन्मुदास्निताः ।

नानावादिचनिघ्नाः स्लेडितास्त्राटगजैः । ऋद्धारैः सिंहनादैश्च तिष्ठ तिष्ठेतिनिःस्त्रैः । १५४५

घोरैर्दलहलाशब्दैर्भागास्तिष्ठेदहमामिति । अभावहममुचेति प्रवदन्ति मुञ्जर्मुञ्जः ।

दृंहितैः शिञ्जितैर्हथैः खुरनेमिखनैरपि । सन्नादयन्तो वसुधामभिदुद्रवुरार्जुनिं ।

तेषामापततां वीरः शीघ्रं पूर्वमथोदृढं । लिप्रास्त्रो न्यवधीह्वातुन् मन्मथा मर्मभेदिभिः ।

ते हन्यमाना विवशा नानालिङ्गैः श्रितैः शरैः । अभिपेतुस्तमेवाजौ शत्रूभा इव पावकं ।

ततस्तेषां शरीरैश्च शरीरावयवैश्च यः । सन्तस्तार तदा भूमिं कुशैर्बेदीमिवाध्वर । १५५०

सङ्गोधाङ्गुलिवाणान् सञ्चरायनसायकान् । सन्निवर्त्तमानाभ्युपगच्छन् सतोमरपरस्रधान् ।

सगदाद्योगुडप्रासान् सृष्टीमरपट्टिशान् । सभिन्दिपालपरिघान् सशक्तिशरकम्पनान् ।

सप्रतोदमहाशङ्कान् सक्तुन्तान् सकचयहान् । समुद्रश्चेपणीयान् सपाशपरिघोपलान् ।
 सकेयूराङ्गदान बाह्वन् हयगन्थानुलेपनान् । स चिच्छेदार्जुनिसूणं तदीयानां संहस्रजः ।
 तैः स्युरर्द्धिर्भहारजः शुशुभे भूः सलोहितैः । पञ्चास्यैः पञ्चगैश्चित्रैर्गन्धनेव मारिष । १४६५
 सुकेशाननकेशान्नैरव्रणैश्चासकुण्डनैः । मन्द्यैः पटैः क्रेधात् सरङ्गैः शोणितं वज्र ।
 चास्रगमुकुटोष्णोषैर्षणिरत्नविराजितैः । विनालनलिनाकारैर्दिवकरशशिप्रभैः ।
 हितप्रियंवदैः काले बज्रभिः पुण्यगन्धिभिः । द्विपच्छिरोभिः पृथिवीभवतस्तार फाल्गुनिः ।
 गन्धर्वनगराकारान् विविधान् कल्पितान् रथान् । ईषामुखान् चित्रेणून् न्यस्तदण्डकवन्धुरान् ।
 विजृम्भंश्चित्रवर्णस्तत्र विनासादशेनानपि । विचक्रोपस्करोपस्थान् भग्नोपकरणानपि । १४७०
 प्रपातिनोपस्तरणानुहतयोधान् महस्रजः । शरैर्विश्वकलीकुर्वन् दिक्षु सर्वान्सु भारत ।
 पुनर्दिपान् दिपागेहान् वैजयन्त्यकुशध्वजान् । तूणवर्माण्ययो कचान् यैवेयाण्यथ कम्बवान् ।
 घण्टाः शुण्डान् विषाणायान् गजमालापदानगान् । शरैर्विश्वधारायैः शत्रवाणामशतयत् ।
 वानायुजान् पार्श्वनीयान् काश्यपाजान् यवाक्षि तान् । स्थिरवानधिकर्णवान् जववान् साधुवाहिनः ।
 आरुढान् शिचितैर्व्याधैः शतशृष्टिप्राप्तयोधिभिः । विध्वस्तचारुमुकुटान् विप्रविद्रुप्रकीर्णकान् । १४७५
 निरस्तजिज्ञानयनान् निष्कोर्णान्त्रयकृद्युतान् । हतारोहान् भिन्नघण्टान् क्रत्यादगणभोदनान् ।
 निरुक्तचर्मकवचान् शकृन्मूत्रासृगाश्रुतान् । निपातयस्त्रागगणं स्तावकान् स व्यरोचत ।
 एको विष्णुर्गिवाचिन्यः कृत्वा प्राक्कर्म्म दुष्करं । तथा विमथितं तेन अङ्गं तव बलं महत् ।
 यथाऽसुरबलं घोरं व्यस्येकनामितौजसा । हत्वा कर्म्म रणेऽप्रच्छन्नं परैरार्जुनिराहवे । १४८०
 अभिनतं स पदात्तोऽघान् तदीयानिव मर्त्यजः । एवमेकेन तां सेनां भौमद्रेण श्रितैः शरैः ।
 मृगं विप्रहतां दृष्ट्वा स्कन्देनैवासुरीं चमूं । तदीयास्तव पुत्राय वीचमाणा दिशो दश ।
 संगुष्कास्याश्चलन्नेत्राः प्रस्विन्वा लोमहर्षणाः । पलायनकृतोत्साहा निरुत्साहाः द्विषज्ये ।
 गोत्रनामभिरन्याऽन्यैः क्रन्दन्तो जीवितैषिणः । हतान् पुत्रान् पितृन्भ्रातृन्बन्धून् सन्धन्विनस्तथा ।
 प्रातिष्ठन्त समुत्सृज्य त्वरयन्तो हयदिपान् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वण्यभिमन्युबधपर्वणि अभिमन्युपराक्रमे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥
 ॥ अथ उवाच ॥ तां प्रमथां चमूं दृष्ट्वा भौमद्रेणामितौजसा । दुर्द्वेधनो मृगं क्रुद्धः स्वयं सौभद्रमन्वयात् । १४८५
 ततो राजानमावृच्छं सौभद्रं प्रति संयुगे । दृष्ट्वा द्रोणोऽब्रवीदोधान् पथ्याश्रुतनराधिपान् ।
 पुरोऽभिमन्युर्बलं नः पश्यन्तं हन्ति वीर्यवान् । तमाद्रवत मामैष्ट क्षिप्रं ररुत कौरव ।
 ततः कृतज्ञा बलिनः सुहृदो जितकाशिनः । त्राम्यमाना भयादीरं परिव्रजुस्तवात्मज ।
 द्रोणो द्रोणिः कृपः कर्णः कृतवर्मा च सौबलः । वृहद्वली मद्रराजो भुरिर्भूरिश्चक्रः शलः ।
 पौरवो वृषभेनयः सिञ्जकः शिताञ्जकः सौभद्रं शरवर्षेण महता समवारयत् । १४९०
 समीहितिला तमथो दुर्द्वेधममोचयत् । आस्याद्रासमिवाक्षिप्तं ममृषे नार्जुनात्मजः ।

तान् शरौघेण महता माश्वसूताम्सहारयान् । विमुखीकृत्य सौभद्रः सिंहनादमथानदत् ।
 तस्य नादं नतः श्रुत्वा सिंहस्वेवामिषेपिणः । नाम्बन्धन्त सुसंरब्धाः पुनर्द्रोणमुखा रथाः ।
 त एनं कोष्ठकीकृत्य रथवंशेन मारिष । व्यसृजन्निषुजालानि नानालिङ्गानि सङ्ग्रहः ।
 तान्यन्तरिक्षे चिक्षेद पौलस्त्यव श्रितैः शरैः । तांश्चैव प्रतिविव्याध तदद्भुतमिवाभवत् ।
 ततस्ते कोपितास्तेन शरैराशीविषोपमैः । परिववृर्जिघांसन्तः सौभद्रमपलायिनं ।
 समुद्रमिव पर्यस्तं त्वदीयं तं बलार्णवं । दधारैकोऽर्जुनिर्व्याणैर्बलेव भरतवर्षम् ।
 शूराणां युध्यमानानां निपततामितरेतरं । अभिमन्योः परेषाञ्च नाभीत्कश्चित्पराङ्मुखः ।
 तस्मिंस्तु घोरसङ्ग्रामे वर्तमाने भयङ्करे । दुःसहो नवभिर्बालैरभिमन्युमविध्यत ।
 दुःशामनो दादशभिः कृपः शारदतस्त्रिभिः । द्रोणस्तु सप्तदशभिः शरैराशीविषोपमैः ।
 विविंशतिश्च सप्तत्या कृतवर्मा च सप्तभिः । वृहदलस्तथाष्टाभिरश्वत्यामा च सप्तभिः ।
 भरिश्चवास्त्रिभिर्बालैर्बलैर्बलैः षड्विंशत्युगैः । दाम्बां शराभ्यां शकुनिस्त्रिभिर्दुर्व्याधनो नृप ।
 स तु तान् प्रतिविव्याध त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वगैः । नृत्यन्निव महाराज चापहस्तः प्रतापवान् ।
 ततोऽभिमन्युः संक्रुद्धस्त्रास्मान्मवात्मजैः । विदग्धैश्चैव सुमहत्किंवाभ्यामकृतमननं ।
 गरुडानिलरंशोभिर्धनुर्बालैश्चक्रे हयैः । दानैः स्मरुदायादं त्वरमाणमवारयत् ।
 स्थित्वा तस्यायतः श्रीमानश्वकस्य सुतो बली । विव्याध दशभिर्बालैस्त्रिंशतिष्ठेति चाब्रवीत् ।
 तस्याभिमन्युर्दशभिर्बालैः स्रुतं हयान् ध्वजान् । बाह्वधनुः शिथ्याब्जौ स्मयमानो न्यपातयत् ।
 ततस्तस्मिन् हते बोरे सौभद्रेणाश्वकेश्वरे । सञ्च चाल बलं सर्वं पलायनपरायणं ।
 ततः कर्णः कृपो द्रोणो द्रौणिर्मन्वारराट्शूलः । शल्यो भूरिश्रवाः कायः सोमदत्तो विविंशतिः ।
 वृषमेनः सुषेणश्च कुण्डभेदे प्रतर्दनः । वृन्दारको लालत्यश्च प्रबाहुर्दर्धलोचनः ।
 दुर्व्याधनश्च संक्रुद्धः शरवर्षैरवाकिरत् । सोऽतिविद्धो महेष्वाधैरभिमन्युरजिह्वगैः ।
 शरमादत्त कर्णाय वर्षकायावभेदिनं । तस्य भित्ता तनुत्राणं देहं निर्भयं चाश्रुगः ।
 प्राविशद्भ्रूणीं राजन् वल्मीकमिव पन्नगः । स तेनातिप्रहारेण व्यथितो विह्वलचित्तः ।
 सञ्च चालरणे कर्णः चितिकम्पे यथाऽचलः । तथाऽयैर्निशितैर्बालैः सुषेणं दोर्घनोचनं ।
 कुण्डभेदिश्च संक्रुद्धस्त्रिभिल्लोनबधीदली । कर्णस्तस्यैव विंशत्या नाराचानां समारपयत् ।
 अश्वत्यामा च विंशत्या कृतवर्मा च सप्तभिः । स शराचितमर्षाङ्गः क्रुद्धः शक्रात्मजात्मजः ।
 विचरन् ददृशे धैर्यैः पाशहस्त इवान्तकः । शल्यश्च शरवर्षेण सनीपस्यमवाकिरत् ।
 उदकोऽस्महाबाहुस्तव सैन्यानि भोषयन् । ततः स विद्धोऽस्तविदा मर्षाभिर्द्विरजिह्वगैः ।
 शल्यो राजन् रथोपस्थे निषमाद मुभोह च । तं हि दृष्ट्वा तथा विद्धो सौभद्रेण यशस्विना ।
 सम्प्राप्त्यवचमः सर्व्वा भारदाजस्य पश्यतः । तं प्रेचन्तं महाबाहुं रुक्मापुङ्गवः समावृतं ।
 त्वदीयाः प्रपलायन्त मृगाः सिंहार्दिता इव ।

स तु रणयशसाऽभिपूज्यमानः पितृसुरचारणमिदृशैः । अवनितलविगतैश्च भूरभ्यैर्गमिष्यैः । कृतभृग्यशत्रुसिक्तः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वण्यभिमन्युबधपर्वणि अभिमन्युपराक्रमे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तथा प्रमथमानं तं महेष्वासानजिह्वगैः । आर्जुनिं मामकाः सर्वे के त्विनं संमवारयन् ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ शृणु राजनकुमारस्य रणे विक्रीडितं महत् । बिभिक्षते रथानीकं भारद्वाजेन रञ्जितं ।

मद्रेष्ठं सादितं दृष्ट्वा सौभद्रेणशुगैरणे । शम्भादवरजः कुङ्कुः किरन् वाणान् भमभ्यधात् ।

१६२५

तस्यार्जुनिः शिरोघोवं पाणिपादं चतुर्हथान् । क्वचं ध्वजं नियन्तारं त्रिविण्णं कल्पमेव च ।

चक्रं युगेषात्पौरानुपाकर्षञ्च सायकैः । पताकां चक्रगोप्त्रारौ सर्वोपकरणानि च ।

लघुहस्ताः प्रचिक्षेद ददृशे तं न कश्चन । स पपात क्षितौ क्षीणः प्रविद्धाभरणात्मरः ।

वायुनेव महाशूलः सभ्यैऽमिततेजसा । अनुगाद्यापि विवस्त्राः प्राद्वन् सर्वतोदिशः ।

आर्जुनेः कर्म तद्दृष्ट्वा सम्प्रमेदुः समन्ततः । नादेन सर्वभूतानि साधु माध्विति भारत ।

१६२०

शन्तभ्रातर्ययास्त्रणे बह्वशस्तस्य सैनिकाः । कुलाधिवासनामानि श्रावयन्तोऽर्जुनात्मजं ।

अभ्यधावन्तं संक्रुद्धा विविधायुधपाणयः । रथैरथैर्गजैश्चान्ये पङ्क्तिस्थान्ये बभौकटाः ।

वाणशब्देन महता रथनेमिस्त्रनेन च । हृद्गारैः क्षेडितोत्क्रुष्टैः सिंहनादैश्च गर्जितैः ।

ज्यातलप्रखनेरन्यैर्गर्जन्तोऽर्जुनमन्दनं । ब्रुवन्तश्च न मो जीवन्मोक्षमे जीवितादपि ।

तांस्तथाब्रुवतो दृष्ट्वा सौभद्रः प्रहमस्त्रिव । यो यश्च प्राद्वन् पूर्वैः तं तं वियाध पचिभिः ।

१६१५

सन्दर्शयिष्यन्वस्त्राणि विचित्राणि लघूनि च । आर्जुनिः समरे शूरो मृदुपूर्वमयुध्यत ।

वासुदेवादुपात्तं यदस्त्रं यच्च धनञ्जयात् । अदृश्यत तत् कार्ष्णिः कृष्णभ्यामविशेषवत् ।

दूरमस्य गुरुं भारं साध्वसञ्च पुनः पुनः । सन्दधदिस्रजंश्चेष्टून् निर्विशेषमदृश्यत ।

चापमण्डलमेवास्त्रं विस्फुरद्दिव्यदृश्यत । सुदीप्तस्य शरत्काले सवितुर्गण्डलं यथा ।

व्यांशब्दः शुश्रुवे तस्य तलशब्दश्च भारत । महाशनिमुचः काले पयोदस्त्रेव निक्षिप्तः ।

१६४०

ह्रीमानमर्षो सौभद्रो मानहृत्प्रियदर्शनः । संमिमानयिषुर्वीरानिष्यत्क्षेष्टायुष्यथात् ।

मृदुर्भूला महाराज दारुणः समपद्यत । वर्षाभ्यतोतो भगवान् शरदीव दिवाकरः ।

शरान् विचित्रान् बह्वीं रक्तापुङ्गवान्शिलाशितान् । सुमाच शतशः कुङ्कु गभस्तीनिव भास्करः ।

क्षुरप्रैर्वत्सदन्तैश्च विपादेषु महायशः । नागापैरङ्गैश्चन्द्रामेभैश्चैरञ्जलिकैरपि ।

अवाकिरद्रथानीकं भारद्वाजस्य पश्यतः । ततस्तत्प्रेत्यमभवद्विमुखं शरपीडितं ।

१६४५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वण्यभिमन्युबधपर्वणि अभिमन्युपराक्रमे अष्टविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ दैर्घोभवति मे चित्तं द्विधा तुष्टा च सञ्जय । मम पुत्रस्य यत्कृत्यं सौभद्रः समवारयत् ।

विस्तरणैव मे श्रमं सर्वैर्हविषाणैःपुनः । विक्रीडितं कुमारस्य स्कन्दस्त्रेवासुरैः सह ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ इन्तं ते सम्प्रवक्ष्यामि विमर्द्दमतिदारुणं । एकस्य च बह्वनाञ्च यथावीक्षुमुलो रणः ।

अभिमन्युः कृतोत्साहः कृतोत्साहानरिन्दमान् । रथस्थो रश्मिः सर्वोत्साहकानभ्यवर्षयत् ।

द्रोणं कर्णं कृपं शल्यं द्रौणिं भोजं वृहद्वनं । दुर्योधनं सौमदर्शिं शकुनिञ्च महावनं ।
 नानानृपास्तृपसुतान् सैन्यानि विविधानि च । अलातचक्रवत्स्र्वान् त्वरमाणः समार्षयत् ।
 निम्नस्त्रमिवान् सौभद्रः परमान्वैः प्रतापवान् । अदर्शयत् तेजस्वीं दिक्षु सर्व्वेभ्यः भारत ।
 तद्वृष्टा चरितं तस्य सौभद्रस्यामिर्तेजसः । समकम्पन्त सैन्यानि तदीयानि पुनः पुनः ।
 अथाब्रवीन्महाप्राज्ञो भारद्वाजः प्रतापवान् । हर्षणेत्फुल्लनयनः कृपमाभाव्य सत्वरं ।
 षटयन्त्रिवर्मकाणि पुत्रस्य तव भारत । अभिमन्युं रणे दृष्ट्वा तदा, रणविशारदं ।
 एष गच्छति सौभद्रः पार्थ नामघतो युवा । नन्दयन् सुहृदः सर्व्वान् राजानञ्च युधिष्ठिरं ।
 नकुलं सहदेवञ्च भीमसेनञ्च पाण्डवं । बभूवुः सन्वन्धिनश्चान्यान्मध्यस्थान् सुहृदस्तथा ।
 नास्य युद्धे समं मन्ये कश्चिदन्यं धनुर्द्धरं । दृष्ट्वान् हन्यादिभ्यो मेनां किमर्थमपि नेच्छति ।
 द्रोणस्य प्रीतिमयुक्तं श्रुत्वा वाक्यं तत्रात्मजः । आर्जुनिं प्रति संक्रुद्धो द्रोणं दृष्ट्वा स्मर्यन्निव ।
 अथ दुर्योधनः कर्णमब्रवीद्वाङ्मिकं नृपं । दुःशामनं मद्रराजं तंस्तान् चान्यान्महातरुणान् ।
 सर्व्वमूर्द्धाभिषिकानामाचार्य्यो ब्रह्मवित्तमः । अर्जुनस्य सुतं मूढो नायं हन्तुमिहेच्छति ।
 नह्यस्य समरे मुच्येदन्तकोऽप्याततायिकः । किमङ्ग पुनरेवान्यो मर्त्यः सत्यं ब्रवीमि वः ।
 अर्जुनस्य सुतं त्वेष शिष्यत्वादभिरर्चति । शिष्याः पुत्राय दयितान्तदपत्यञ्च धर्मिणं ।
 संरक्ष्यमाणो द्रोणेन मन्यते बौर्ध्यमात्मनः । आत्मसम्भावितो मूढस्तं प्रमथेत् माचिरं ।
 एवमुक्त्वा सुते राजन् मात्वतोपुत्रमभ्ययुः । संरक्ष्यास्तं जिघ्रंसन्तो भारद्वाजस्य पश्यतः ।
 दुःशामनस्तु तच्छ्रुत्वा दुर्योधनवचस्तदा । अब्रवीत् कुरुशार्दूलो दुर्योधनमिदं वचः ।
 अहमेनं हिनयामि महाराज ब्रवीमि ते । मिषतो पाण्डुपुत्राणां पाञ्चालानाञ्च पश्यतां ।
 यमिष्याम्यद्य सौभद्रं यथाराजर्द्धिवाकरं । उत्क्षय चाब्रवीद्वाक्यं कुरुराजमिदं पुनः ।
 श्रुत्वा कृष्णो मया युस्तं सौभद्रमतिमानिनौ । गमिष्यतः प्रेतलोकं जीवलोकञ्च संग्रयः ।
 तौ च श्रुत्वा मृतौ व्यक्तं पाण्डोः चेन्नोद्धवाः सुताः । एकाङ्गा समुहदुर्गाः क्रैय्याद्धास्यन्ति जीवितं ।
 तस्मादस्मिन् हते शत्रौ हताः सर्व्वेऽहितास्तव । शिवेन ध्याहि मां राजन्नेष हन्मि रिपूंस्तव ।
 एवमुक्त्वा नदन् राजन् पुत्रोदुःशामनस्तव । सौभद्रमभ्ययात् क्रुद्धः शरवर्षरवाकिरत् ।
 तमतिक्रुद्धमाथानं तव पुत्रमग्निन्दम । अभिमन्युः शरैस्तोत्थेः षाड्भ्यां समाप्ययत् ।
 दुःशामनस्तु संक्रुद्धः प्रभिन्न इव कुञ्जरः । अयोधयत् सौभद्रमभिमन्युञ्च तं रणे ।
 तौ मण्डलानि चित्राणि रथाभ्यां मय्यदक्षिणं । चरमाणाववृथेतौ रथशिचाविशारदौ ।

अथ पणवमृदङ्गदुन्दुभोनां क्रकचमहानकभेरिस्सर्पराणां । मिमन्मतिभ्यश्च नराः प्रचक्रुर्वृणजलोद्भवमिहनादमिश्रं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि अभिमन्युवधपर्व्वणि दुःशामनयुद्धे द्रोणचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ सञ्ज्ञय उवाच ॥ ब्रविचतगात्रस्तु प्रत्यमित्रमवस्थितं । अभिमन्युः स्यनधीमान् दुःशामनमथाब्रवीत् ।

दिष्ट्वा पश्यामि सङ्ग्रामे मानिनं शूरमागतं । निष्ठुरम्यकधर्माणमाक्रोशनपरायणं ।

यत् सभायां तया राज्ञो धृतराष्ट्रस्य प्रवृत्तः । कोपितः परुषैर्वाक्यैर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

बलोन्मत्तेन भीमस्य विह्वलेन भाषितः । अचकूटं समाश्रित्य सौबलस्यात्मनो बलं ।

१३८०

तत्त्वदेदमनुप्राप्तं प्रकोपात् वै महात्मनां । परवित्तापहारस्य क्रोधस्याग्रमस्य च ।

लोभस्य ज्ञाननाशस्य द्रोहस्यात्याहितस्य च । पितृणां मम राज्यस्य हर्गणस्याग्रधन्विनां ।

मद्यशोयमधर्मस्य फलं प्राप्नुहि दुर्धने । शासितास्यद्य ते वानैः सर्वसैन्यस्य पश्यतः ।

अद्याहमवृणस्तस्य कोपस्य भविता रणे । अमर्षितायाः कृष्णायाः काङ्क्षितस्य च मे पितुः ।

अद्य कौरव्य भीमस्य भवितास्यनुणो युधि । न हि मे मोक्ष्यमे जीवन् यदि नोत्सृजसे रणं ।

१३८१

एवमुक्त्वा महाबाहुर्बाणं दुःशामनान्तकं । मन्दधे परबीरघ्नः कालाम्यनिनवचर्म ।

तस्मात्स्वर्णमासाद्य जनुर्द्वे विभिद्य तं । जगाम सह पुङ्खेन बल्लोकमिव पन्नगः ।

अथैनं पञ्चभिः शत्रुणां पुनरेव ममाप्य प्रत् । शरैर्मिममस्यैर्गार्कणममवोदितैः ।

म गाढविद्धा व्यथितो रथोपस्य उपाश्रितः । दुःशामनो महाराज कम्पलं चाविशन्महतः ।

सारथिस्त्वं रमाणस्तु दुःशामनमचेतनं । रणमध्यादपीवाह सौभद्रश्चरपीडितं ।

१३८२

पाण्डवौ द्रौपदेवाश्च द्रिगटय्य समीप्य तं । पाञ्चालाः कैकयाश्चैव सिंहनादमयानदन् ।

वादिवाणि च सर्वानि नानालिङ्गानि मर्त्यशः । प्राशदन्त सुभङ्गयः पाण्डुनां तच्च सैनिकाः ।

अपत्यन् स्यायमानास्ते सौभद्रस्य विचेष्टितं । अत्यन्तैरिणं दुष्टं दुष्टा शत्रुं पराजितं ।

धर्ममारुतशकाणामथिनोः प्रतिमास्तया । धारयन्तो ध्वजायेषु द्रौपदेदा महारथाः ।

सात्यकिश्चेकितानय धृष्टद्युम्नश्चिखण्डिनौ । कैकया धृष्टकेतुश्च मत्स्यपाञ्चालवृत्रपा ।

१३८३

पाण्डवाश्च मुदा युक्ता युधिष्ठिरपुरोगमाः । अभ्यद्रवन्त त्वरिता द्रोणानीकं विभिस्ततः ।

ततोऽभवन्महायुद्धं तदीयानां परैः सह । जयमाकाङ्क्षनाणानां प्रहाराणामनिवर्तिनां ।

तथा तु वर्त्तमाने वै सङ्ग्रामेऽतिभयङ्करे । दुर्ध्याधनो महाराज राधेयमिदमभवौत् ।

पश्य दुःशामनं बीरमभिमन्युवशं गतं । प्रतपन्तमिवादित्यं निपन्नं श्रावयन् रणे ।

अथ चेते सुभङ्गयाः सिंहो द्रव बलोल्लङ्घितः । सौभद्रमुद्यतास्त्रातु मभ्यधावन्त पाण्डवाः ।

१३८४

ततः कर्णः शरैस्तीक्ष्णैरभिमन्युं दुरासदं । अभ्यवपत संकुट्टः पुच्छस्य हितकृतत्र ।

तस्य चानुचरांस्तीक्ष्णैर्विश्वधा परमेषुभिः । अवज्ञापूर्वकं प्रहृष्टः सौभद्रस्य रणाजिरे ।

अभिमन्युस्तु राधेयं त्रिमत्तया शिलोमुखैः । अविध्यत्वरितो राजन् द्रोणं प्रेषुर्धर्ममनाः ।

तं तदा नाशकत् कश्चिद्द्रोणादारयितुं रथी । आरुजन्तं रथश्रेष्ठान् वज्रहस्तात्मजात्मजं ।

ततः कर्णो जयप्रसुभानो सर्वधनुर्मतां । सौभद्रं शतशोऽविध्यदुत्तमास्त्राणि दर्शयन् ।

१३८५

सोऽस्त्रैस्त्वविदोऽश्रेष्ठो रामश्चिद्यः प्रतापवान् । समरे शत्रुदुर्धर्पमभिमन्युमपीडयत् ।

स तथा पीडमानस्तु राधेयेनास्त्रवृष्टिभिः । समरेऽमरमङ्गलः सौभद्रो न व्यथोर्यत ।

ततः शिलाशितैस्तीक्ष्णैर्भस्मैरानतपर्वभिः । क्षित्वा धनूषि प्रहृष्टाणामार्जुनिः कर्णमादधत् ।

धनुर्गण्डननिर्मुक्तैः शरैराशीविषोपमैः । सच्छत्रध्वजयन्तारं साश्वमाशु स्मयन्निव ।

कर्णः पञ्चास्य चित्तेषु बाणान् सञ्चतपर्वणः । असम्भ्रान्तश्च तान् सर्वानिगृह्णात् फातुनात्मजः ।

१३१

ततो मुहूर्त्तान् कर्णस्य बाणेनैकेन बोर्यवान् । सध्वजं काशुकं बोरिच्छित्त्वा भूमावपातयत् ।

ततः कृच्छ्रगतं कर्णं दृष्ट्वा कर्णादनन्तरः । भौमद्रुमभयान्तूष्णीं दृढमायस्य काशुकं ।

तत उच्चक्रुशुः पार्थास्तेषां चानुचरा जनाः । वादिबाणि च सञ्चभ्रुः भौमद्रुचापि तुष्टुनः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि दुःशासनकर्णपराजये चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ सोऽनुगर्जन् धनुष्याणि यथा विकान् पुनः पुनः । तयोर्महात्मनोऽमूर्त्तौ रथान्तरमपातयत् ।

सोऽतिध्वद्गशमिर्बाणैरभिमन्युं दुरासदं । सच्छत्रध्वजयन्तारं साश्वमाशु स्मयन्निव ।

१३२

पितृपैतामहं वत्सं कृत्वा भतिमानुषं । दृष्ट्वाऽर्दितं शरैः कार्ष्णिं त्वदीया हृदितामवन् ।

तत्प्रभिमन्युरायस्य स्मयन्नेकेन पक्षिणा । शिरः प्रच्यावयाम स तद्रथात् प्रपङ्क्तुवि ।

कर्णिकारमिवाधूतं वातेनापतितं नगात् । भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा राजन् कर्णो यथा यथा ।

विमुष्योऽस्य कर्णोऽनु भौमद्रुः कङ्कयन्निभिः । अन्यानपि महेष्वामान् तूष्णीमेवाभिदुष्टुवे ।

ततस्तद्विविधं सैन्यं हस्त्ययथपतिमत् । क्रुद्धोऽभिमन्युर्नितित्तिग्मेतज्जा मदायशः ।

१३३

कर्णस्तु बह्वभिर्बाणैरर्धमनोऽभिमन्युः । अपायान्जवनैरश्वैस्तोऽनीकमभयत ।

श्लमैरिव चाकाशे धाराभिरिव चावृते । अभिमन्योः शरैराजन्नाप्राज्ञायत किञ्चन ।

तावकानान्तु योधानां बध्थतां निःशितैः शरैः । अन्यत्र सैन्यवाद्राजन् नस्तु कश्चिदतिष्ठत ।

भौमद्रुस्तु ततः शङ्खं प्रध्वाप्य पुरुषर्षभः । शोभमभ्यपतत्तेनां भारतीं भरतर्षभ ।

सकृच्छिरिषोत्सृष्टो निर्दहंस्तरसा रिपून् । मध्ये भारतसैन्यानामाङ्गुनिः प्रत्यवर्त्तत ।

१३४

रथनागायमनुजान्दधन्निशितैः शरैः । मम्यविश्याकरोऽङ्गुलिं कवन्धगणमङ्गुलां ।

भौमद्रुचापप्रभवैर्निःकृताः परमेष्ठुभिः । स्नानैवाभिमुखान् प्रन्तः प्राहवन् जीवितार्थिनः ।

ते धारा रौद्रकर्माणो विपाठा बहवः शिताः । निघ्नन्तो रथनागायान् जङ्गुरासनं बसुन्धरां ।

स.युधाः साङ्गुलिचाणाः सगदाः साङ्गदा रणे । दृश्यन्ते बाहवश्चित्रा हेमाभरणवृषिताः ।

शरांश्चापानि खड्गांश्च शरीराणि शिरांसि च । सकुण्डलानि सख्योणि भूमावामन् सहस्रशः ।

१३५

सोपप्यरैरधिष्ठानैरिषादण्डकवन्धुरैः । अचैर्विमथितैश्चकैर्मग्नैश्च बज्रधा युगैः ।

शक्तिचापाभिभ्येव पतितैश्च महाध्वजैः । चर्मचापशरैश्चैव व्यपकोर्णैः समन्ततः ।

निहतैः चत्तिधैरशैर्भारैश्च विशास्यते । अगम्यकल्पः पृथिवी वरेणासीत् सुदारुणा ।

बध्थतां राजपुत्राणां क्रन्दतामितरेतरं । प्रादुरापीकृद्गशब्दे भोरूणां भयवर्द्धनः ।

स शब्दे भारतश्रेष्ठ दिशः सर्वा व्यनादयत् । भौमद्रुश्चाश्वतमेनां प्रनृवृगाश्चद्विपात् ।

१३६

कचमग्निर्वोत्सृष्टो निर्दहंस्तरसा रिपून् । मध्ये भारतसैन्यानामाङ्गुनिः प्रत्यदृश्यत ।

विचरन्तं दिशः सर्वाः प्रदिशश्चापि भारत । तं तदा नानुपश्यामः सैन्येन रजसा वृतः ।

आददानं गजाश्वानां नृणाञ्चार्युषि भारत । क्षणेन भूयः पश्यामि सूर्यं मध्यन्दिने यथा ।

अभिमन्युं महाराज प्रतपन्तं द्विषद्भगान् । स वासवसमः सखी वासवस्यात्मताम्रजः ।

अभिमन्युर्महाराज सैन्यमध्ये यरोचत ।

१०४०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वेऽभिमन्यूवधपर्वेऽभिमन्युपराक्रमे एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ बालमत्यन्तमुखिनं स्वबाहुबलदर्पितं । युद्धेषु कुशलं बौरं कुलपुत्रं तनूयुजं ।

गाहमानमनोकानि मदयैश्च त्रिहायगैः । अपि यौधिष्ठिरात् सैन्यात् कश्चिदम्बपतद्वनौ ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ युधिष्ठिरो भीमसेनः शिखण्डो सात्यकिर्यमेव । धृष्टद्युम्नो विराटश्च द्रुपदश्च मकैकथः ।

धृष्टकेतुश्च संरब्धो मत्स्याश्चाभ्यपतन् रणे । तेनैव तु पयायाताः पितरो मातुनैः सह ।

अभ्यद्रवन् परीक्षिता व्यूढानीकाः प्रहारिणः । तान् दृष्ट्वा द्रवतः शूराणामुलदोया विमुखाभवन् ।

१०४१

ततस्तदिमुखं दृष्ट्वा तत्र सूनोर्महद्वनं । जामाता तत्र तेजसो विष्टभयिषुराद्रवन् ।

सैन्यवस्य महाराज पुत्रो राजा जयद्रथः । सपुत्रगृह्णिनः पार्थान् सह सैन्यान्वारयत् ।

उपधत्वा महेष्वासो दिव्यमस्त्रमुदोरयन् । वारुणं चत्विहपाधेधत् प्रवणादिव कुञ्जरः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अतिभारमहं मन्ये सैन्येव सञ्जयाहिनं । यदेकः पाण्डवः कुड्डान् पुत्रप्रेष्ठान् वारयत् ।

अत्यद्भुतमहं मन्ये बलं शौर्यं च सैन्येव । तस्य प्रब्रूहि मे वीर्यं कर्म चाथं महात्मनः ।

१०४२

किं दत्तं कृतमिष्टं वा सुतप्रमथ वा तपः । सिन्धुराजो हि येनैकः कुड्डान् पार्थान् वारयत् ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ द्रौपदीहरणे यत्तत् भीमसेनेन निर्जितः । मानात् स तप्तवान् राजा वरार्थं सुमहत्तपः ।

इन्द्रियाणोद्भिर्यार्थैः प्रियेभ्यः सन्निवर्त्य सः । क्षुत्पिपासातपसहः कृशो धमनिवन्तः ।

देवमाराधयच्छ्वं गृणन् ब्रह्म भनातनं । भक्तानुकम्पो भगवान्तस्य चक्रे ततो दयां ।

स्वप्नान्तेऽप्यथ वैवाह्यं हरः सिन्धुपतेः सुतं । वरं दृणीष्व प्रीतोऽस्मि जयद्रथ किमिच्छामि ।

१०४३

एवमुक्तस्तु श्रुत्वा सिन्धुराजो जयद्रथः । उवाच प्रणतो हृद्रं प्राञ्जलिर्निधतात्मवान् ।

पाण्डवेयानहं सखी भीमवीर्यपराक्रमान् । वारयामि रथेनैकः समस्तानिति भारत ।

एवमुक्तस्तु देवशो जयद्रथमथाब्रवीत् । ददामि ते वरं सौम्यं विना पार्थं धनञ्जयं ।

वारयिष्यमि सङ्ग्रामे चतुरः पाण्डुनन्दनान् । एवमस्त्विति देवेशमुक्त्वा बुध्यत पार्थिव ।

स तेन वरदानेन दिशेनास्त्रबलेन च । एकः सन्वारयामास पाण्डवानामनीकिनीं ।

१०४४

तस्य ज्ञातलघेऽपि चत्त्रियान् भयमाविशत् । परांस्तव तु सैन्यस्य हर्षः परमकोऽभवत् ।

दृष्ट्वा तु चत्त्रिया भारं सैन्येव सर्वमर्पितं । उत्तथाभ्यद्रवन् राजान् येन यौधिष्ठिरं बलं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वेऽभिमन्यूवधपर्वे जयद्रथयुद्धे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ यन्वीं पृच्छसि राजेन्द्र सिन्धुराजस्य विक्रमं । शृणु तन् सर्वमाख्यास्ये यथा पाण्डूनयोधयन् ।

तमूङ्गः सारथेयगयाः सैन्यवाः साधुगहिनः । विकुर्वाणा वृहन्नोऽथाः श्वसोपमरं हसः ।

गन्धर्वनगराकारं विधिवत् कल्पितं रथं । तस्यात्यशोभयत् केतुर्वराहो राजतो महान् ।

१०४५

श्वेतच्छत्रपताकाभिश्चामरग्यजनेन च । स बभौ राजलिङ्गैस्तैस्तारापतिरिवाम्बरे ।
 मुक्तावज्रमणिस्त्रैर्वैभूषितन्तमयस्रयं । वरुणं विबभौ तस्य ज्योतिभिः खमिवावृतं ।
 स विस्मर्य मन्त्रपापं किरन्निपुणान् बहून् । तं शूङ्गं पूरयामास यद्वादारयदार्जुनिः ।
 स सात्यकिं त्रिभिर्वीरैरष्टाभिर्युक्तोदरं । पृष्ठयुग्मं तथा षष्ठा विराटं दशभिः शरैः ।
 द्रुपदं पञ्चभिस्तोदरैर्दशभिर्युगलिनं । कैकयान् पञ्चविंशत्या द्रौपदेयांस्त्रिभिस्त्रिभिः । १००
 युधिष्ठिरं तु सप्तत्या ततः शेषानुपातुदत् । द्रुपजालेन महता तदद्भुतमिवाभवत् ।
 अथास्यसितपीतेन भस्मेनादिश्य कार्मुकं । चिच्छेद प्रहसन् राजन् धर्मपुत्रः प्रतापवान् ।
 अष्टोर्निर्मेषमात्रेण सोऽन्यदादाय कार्मुकं । विव्याध दशभिः पार्थं तं सैवान्यांस्त्रिभिस्त्रिभिः ।
 तस्य तस्माच्च ज्ञात्वा भीमो भस्मैस्त्रिभिः पुनः । धनुर्वज्रश्च च्छत्रश्च त्रिभौ क्षिप्रमपातयत् ।
 सोऽन्यदादाय बलवान् सज्यं कृत्वा च कार्मुकं । भीमस्यापातयत् केतुं धनुश्चांशु मारिच । १०१
 स हताश्वादवभ्रुत्य च्छिन्नधन्वा रथोत्तमात् । सात्यकेराप्नुतो यामं गिर्ययमिव केचरो ।
 ततस्त्वदीयाः संहृष्टाः साधुसाध्विति चुक्रुः । सिन्धुराजस्य तत् कर्म पूजयन्तो मुञ्चमुञ्चः ।
 संकुट्टान् पाण्डवानो यद्धारारुतेजसा । तत्तस्य कर्म भूतानि सर्वाण्येवाभ्यपूजयन् ।
 भीमद्रेण हतैः पूर्व्वं सोमरायोधिभिर्दिपैः । पाण्डुनां दर्शितः पन्थाः सैन्धवेन निवारितः ।
 यतमानास्तु ते भीरा मत्स्यपाञ्चालकैकयाः । पाण्डवास्तान्वपद्यन्त प्रतिश्रेकुर्न्त सैन्धवं । १०२
 यो घोहि यतते भेक्तुं द्रोणानीकं तवाहितः । तन्ममेव वरं प्राप्य सैन्धवः प्रत्यवारयत् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वण्यमभिमन्युवधपर्व्वणि जयद्रथयुद्धे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ सैन्धवेन निरुद्धेषु जयद्रथिषु पाण्डुषु । सुघोरमभवद्युद्धं त्वदीयानां शरैः सह
 प्रविश्याथार्जुनिः सेनां सत्यमन्यो दुरासदः । व्यसोभयत तेजस्वी मकरः सागरं यथा ।
 तन्मया शरवर्षेण सोमयन्तमरिन्दमं । यथाप्रधानं भीमद्रुमभ्ययुर्ध्वरसत्तमाः ।
 तेषां तस्य च सङ्घातं दारुणः समपद्यत । सृजतां शरवर्षाणि प्रसक्तममितैजसां । १०३
 रथव्रजेन संरुद्धसौरमित्रैस्तथार्जुनिः । वृषभेनस्य यन्तारं हत्वा चिच्छेद कार्मुकं ।
 तस्य विव्याध बलवान् शरैरश्वानजिह्वैः । वातायमानैरय तैरश्वैरवह्नौ रणात् ।
 तेनान्तरेण अभिमन्योऽन्ताऽपासारयद्रथं । रथव्रजास्तो हृष्टाः साधुसाध्विति चुक्रुः ।
 तं सिंहमिव संकुट्टं प्रमथन्तं शरैररीन् । आरादायान्तमभ्युपसातो योऽभ्ययाद्भुतं ।
 सोऽभिमन्युं शरैः षष्ठा रक्तापुङ्खैरवाकिरत् । अत्रवीच न मे जीवन् जीवतो युधि मोक्षये । १०४
 तमयस्मयवर्ष्माणिपुणा दूरपातिना । विव्याध हृदि भीमद्रुः स पपात व्यसः क्षितौ ।
 वसातीयं हतं दृष्ट्वा क्रुद्धाः सस्रियपुङ्गवाः । परिव्रजुस्तथा राज्ञस्त्वयैर्ज्ञजिघोसवः ।
 विस्मरिष्यन्तस्यापानि नानारूपपाण्यनेकशः । तद्युद्धमभवद्भैर्भीमद्रुस्तारिभिः सह ।
 तेषां शरान्धेयवनान् शरीराणि शिरांसि च । संकुट्टलानि स्ववीणि क्रुद्धश्चिच्छेद फालानि ।

सखङ्गाः साङ्गुनिवाणाः सपट्टिग्रपरश्वधाः । अदृश्यन्त भुजाश्लिङ्गानि हेमाभरणभूषिताः । १०८३
 सगम्भराभरणैर्वस्त्रैः पातितैश्च महाध्वजैः । वर्ष्मभिश्चर्मभिर्हारैर्मुकुटैश्च वचामरैः ।
 उपस्करैरधिष्ठानैरोषाढण्डकबन्धुरैः । अर्चैर्विमणितैश्चक्रेभ्यश्च बज्रपा युगैः ।
 अनुकूर्धैः पताकाभिस्तथासारथिवाजिभिः । रथैश्च भग्नैर्गणैश्च हयैः कीर्णैर्भवन्महो ।
 निहतैः क्षत्रियैः गुरैर्नानाजनपदेश्वरैः । जयगद्गदहृता भूमिदोरुणा समपश्यत ।
 दिशो विचरन्तस्तस्य सर्व्वेऽयं प्रदिशस्तथा । रणेऽभिमन्योः क्रुद्धस्य रूपमन्मरधीयत । १०९०
 काश्यपं यद्यदस्याभीदुर्ध्वं चाभरणानि च । धनुषश्च शराणाञ्च तदपश्याम केवलं ।
 तं तदा नाशक्तं कश्चित् चक्षुर्भ्यामभिवोचितुं । आददानं शरैर्योधान् मध्ये सूर्य्यमिव स्थितं ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वेऽभिमन्युवधपर्व्वणि अभिमन्युपराक्रमे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ आददानस्तु गुरुराणामायुधं भवदार्जुनिः । अन्तकः सर्व्वभूतानां प्राणान् काल इवागते ।
 स शक्त इव विक्रान्तः शक्रसूतोः सुतो बली । अभिमन्युस्तदानोक्तं लोडयन् बद्धभोगम् ।
 प्रविश्य स तु राजेन्द्र क्षत्रियेन्द्रान्तकोपमः । सत्यश्रवसमादत्त व्याघ्रो मृगमिशोऽपः । १०९५
 सत्यश्रवसं चाचिते त्वरमणा महारथाः । प्रगृह्णन् विविधं शस्त्रमभिमन्युमुपाद्वन ।
 अश्वं पूर्य्यमहं पूर्य्यमिति क्षत्रियपुङ्गवाः । स्पर्द्धमानाः समाजग्मुर्जिघांसन्तोऽर्जुनात्मजं ।
 क्षत्रियाणामनोकानि प्रदत्तान्यभिधावतां । जगाम तिमिरासाद्य क्रुद्धमस्यानिवार्य्येवं ।
 ये केचनागतास्तस्य समीपमपलायिनः । न ते प्रतिन्यवर्त्तन्त समुद्रादिव शिन्धवः ।
 महं वातगृहोतेव वातवेगमभयार्हिता । समकम्पत सा सेना विभ्रान्ता नौरिवार्षेव । ११००
 अथ रुक्मरथो नाम मद्भ्रेश्वरसुतो बली । तस्मात्प्राश्नासयन् सेनामन्वतो वाक्कममशीत् ।
 अन्तं चासेन वः गुरुरा नैष कस्यिच्छयि स्थिति । अहमेनं यहीत्यामि जीवयाहं न संशयः ।
 एवमुक्त्वा तु शौभद्रमभिदुदाव बोध्यवान् । सुकल्पितेनोक्तमानः सन्देहेन विराजता ।
 सोऽभिमन्युं त्रिभिर्बाणैर्भित्त्वा वचस्थथानदत् । त्रिभिश्च दक्षिणे बाहौ सत्ये च निशितैस्त्रिभिः ।
 स तस्येष्टामनं कृत्वा फाल्गुनिः सत्यदक्षिणे । भुजौ शिरस्य स्त्रीं च भुजौ च प्रमपातयत् । ११०५
 दृष्ट्वा रुक्मरथं भग्नं पुत्रं शल्यस्य मानिनं । जीवयाहं जिघृक्षन्तं शौभद्रेण यशस्विना ।
 मज्जामदुर्भंदा राजन् राजपुत्राः प्रहारिणः । वयस्याः शल्यपुत्रस्य सुवर्णविकृतध्वजाः ।
 तालमात्राणि चाफानि विकर्षन्तो महारथाः । आर्जुनिं शरवर्षेण समन्तात् पथ्यवारयन् ।
 गुरैः शिवावर्त्तनपेतेस्तरुणैरत्यमर्षणैः । दृष्ट्वैकं समरे शूरं शौभद्रमपराजितं ।
 काश्यमानं शरव्रातैर्दृष्टो दुष्येधनोऽभवत् । वैश्वन्तरस्य च गुरो गतं ह्येनममन्यन । १११०
 सुवर्णपुङ्खैरिषुभिर्नानालिङ्गैस्त्रिभिस्त्रिभिः । अदृश्यमार्जुनिं च कुर्निमेवाने नृपात्मजाः ।
 सत्यतश्च ध्वजं तस्य सन्दनं तच्च मारिष । आचितं समपश्यामस्याविद्धं ब्रह्मभैरिव ।
 स गाढविद्धः क्रुद्धस्तु तोवैर्गज इवार्हितः । गान्धर्व्वमस्तमायच्छदुद्धमायाश्च भारत ।

अर्जुनेन तपस्तप्ता गन्धर्वेभ्यो यदा हतं । तुम्हप्रमुखेभ्यो वै तेनामो हयताहिताम् ।
 एकधा शतधा राजन् दृश्यते स महस्वधा । अलातचक्रवत्स्रष्टे क्षिप्रमस्ताणि दर्शयन् ।
 गन्धर्वास्त्वमायाभिर्भौह यत्वा परानृप । बिभेद शतधा राजन् शरीराणि महीक्षितां ।
 प्राणाः प्राणभृतां चैव प्रेषिता निष्रितैः शरैः । राजन् प्रापुर्ममं लोकं शरीराण्यवनिं ययुः ।
 धर्म्यश्चास्मिन्त्यंशं ध्वजान् बाह्वंशं साङ्गदानम् । शिरांसि च श्रितैर्भक्षितेषां विच्छेद फाल्गुनिः ।
 चूतारामो यथा भयः पञ्चवर्षफलोद्गमः । राजपुत्रशतं तदत् मौभद्रेणापतद्भतं ।

१८५५

क्रुद्धाशो विषमङ्गाशान् सुकुमारान् यथोचितान् । एकेन निहतान्द्रुष्ट्वा भोतो दुर्योधनोऽभवत् ।

१८५६

रथिनः कुञ्जरान्शान् पदातीक्ष्णावमर्हतः । दृष्ट्वा दुर्योधनः क्षिप्रमुपायात्तममर्षितः ।

तयोः क्षणमिवापूर्णः सङ्ग्रामस्तमुलोऽभवत् । अथाभवत्त विमुखः पुत्रः शरशताद्भितः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि दुर्योधनपराजये पञ्चत्वारिंशाध्यायः ॥ ४५ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यथा वदसि मे सूत एकस्य बह्वभिः सह । सङ्ग्रामं तुमूलं घोरं जयशैव महात्मनः ।

अश्रद्धेयमिवाश्चर्यं मौभद्रेत्याय विक्रमं । किन्तु नात्यद्भुतं मन्ये येषां धर्मा व्यपाश्रयः ।

दुर्योधने तु विमुखे राजपुत्रशते हते । मौभद्रे प्रतिपत्तिं को प्रत्यपद्यन्त मानकाः ।

१८५७

॥ मञ्जय उवाच ॥ भंगुष्कास्थान्मन्त्रेभ्यः प्रस्त्रिवा लोमहर्षणाः । पलायनकृतोत्साहा निरुत्साहा दिवश्चये ।

हतान्भ्रातृन् पित्रन्पुत्रान् सुहृत्सन्निबान्धवान् । उत्सृज्योत्सृज्य मञ्जग्मुस्त्वग्यन्तो हयद्विपान् ।

तान् प्रभयांस्ततो दृष्ट्वा द्रोणो द्रोणिर्बृहदलः । रूपो दुर्योधनः कर्णः क्षतवर्ध्ना च मौबलः ।

अभ्यधावन् सुभङ्गुद्वाः मौभद्रे मपराजितं । तेऽपि पौत्रेण ते राजन् प्रायशो विमुखीकृताः ।

एकस्तु सुखमंष्टुद्वा बाह्यादृषाच्च निर्भयः । दध्नस्त्वविक्रमहतिजा लक्ष्मणोऽर्जुनिमभ्यधात् ।

१८५८

तमश्वगेवाच्च पिता पुत्रगृद्धो न्यवर्त्तत । अनु दुर्योधनं चान्ये न्यवर्त्तन्त महारथाः ।

तन्तोऽभिषिपिचुर्गणैर्मेघा गिरिमिवास्त्रभिः । स च तान् प्रममाथैको विश्ववातो यथामुदान् ।

पौत्रस्तु तव दुर्द्धर्षं लक्ष्मणं प्रियदर्शनं । पितुः समोपेतिष्ठन्तं गृह्णमुद्यतकार्मुकं ।

अत्यन्तसुखमंष्टुद्धं धनेश्वरसुतोपमं । आमसादरणे कार्ष्णिर्भन्तामत्तमिव द्विपं ।

लक्ष्मणेन तु सङ्ग्राम्य मौभद्रेः परबोरहा । शरैः सुनिश्रितैस्त्रौर्बालैर्होरमि चार्पितः ।

१८५९

भङ्गुद्वा वै महाबाहुर्दण्डाहत इवोरगः । पौत्रस्तव महाराज तव पौत्रमभाषत ।

सुदृष्टा क्रियतां लोको क्षमं लोकं गमिष्यमि । पश्यतां बान्धवानां त्वां नयामि यमसादनं ।

एवमुक्त्वा ततो भलं मौभद्रेः परबोरहा । उदवर्हं महाबाहुर्निर्भृकोरगगन्निभं ।

स तस्य भुजनिर्भृको लक्ष्मणस्य सुदर्शनं । सुनखं सुभ्रुकेशान्तं शिरोऽहर्षितं सकण्डलं ।

लक्ष्मणं निहतं दृष्ट्वा हाहेत्युचुः क्रुद्धाः । ततो दुर्योधनः क्रुद्धः प्रियेपुत्रे निपातिते ।

१८६०

क्षतेनमिति चुक्रोश चक्षिण्यश्चक्षिर्बभूव । ततो द्रोणः रूपः कर्णो द्रोणपुत्रो बृहदलः ।

क्षतवर्ध्ना च हार्दिभ्यः पद्भ्याः पर्ववारयन् । स तान् विद्ध्वा श्रितैर्वाणैर्विमुखीकृत्य चार्जुनिः ।

वेगेनाभ्यपतन् रुद्रः सैन्यवस्य महदलं । आवब्रुस्तस्य पन्थानं गजानीकेन दंशिताः ।

कालिङ्गाश्च निषादाश्च काथपुत्रश्च बोर्यवान् । तत्प्रमत्तमिवात्यर्थं युद्धमावीद्विशथ्यते ।

ततश्च कुञ्जरानीकं व्यधमद्गुह्यमार्जुनिः । यथावायुर्नित्यगतिर्जलदान् शतशोऽम्बरे ।

१८४५

ततः काथः शरत्रातैरार्जुनिं समवारयत् । अथेतरे सन्निवृत्ताः पुनर्द्रोणंमुखा रथाः ।

परमास्त्राणि तन्वानाः शौभद्रमभिदुदुवुः । तान्निवार्यार्जुनिर्वाणैः काथपुत्रमथार्हयत् ।

शरौघेणाग्रमेधेण त्वरमाणो जिघांसया । स धनुर्व्याणकेयूरैः बाह्व समुकुटं शिरः ।

कृत्वा ध्वजं नियन्तारमग्रे शस्य न्यपातयत् । कुलशीलश्रुतबलैः कीर्त्या चास्त्रबलेन च ।

युक्ते तस्मिन् हते वीराः प्रायशो विमुखाभवन् ।

१८६०

इति श्रीमहाभरते द्रोणपर्वणि अभिमन्युबधपर्वणि काथपुत्रबधे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तथा प्रविष्टं तदणं शौभद्रमपराजितं । कुलानुरूपं कुर्व्वाणं सङ्ग्रामेष्वपलायिनं ।

आजानेयैस्तु बलिभिर्यान्तमश्नेस्त्रिहायणैः । अवमानमिवाकाशे के गूराः पथ्यवारयन् ।

सञ्जय उवाच ॥ अभिमन्युः प्रविश्यैव तावकास्त्रिशितैः शरैः । अकरोद्विमुखान् सर्वान् पार्थिवान् पाण्डुनन्दनः ।

तं तु द्रोणः रूपः कर्णो द्रोणिश्च स वृहदलः । कृतवर्मा च शार्ङ्गः-वद्वयाः पथ्यवारयन् ।

दृष्ट्वा तु सैन्येव भारमतिमानं समाहितं । सैन्यं तव महाराज युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ।

१८६५

शौभद्रमितरे वीरमभ्यवर्षं ऋकान्मुभिः । तालमाचाणि चापानि विकर्षन्ता महाबलाः ।

तास्तु सर्वान् महेष्वासान् सर्वैर्विद्यासु निष्ठितान् । व्यष्ट्यष्टयद्रणे वापैः शौभद्रः परवीरहा ।

द्रोणं पञ्चाशताऽविध्यत् विंशत्या च वृहदलं । अशोत्या कृतवर्माणं रूपं पञ्चा शिलीमुखैः ।

एकपुङ्खैश्चैव शरैः कर्णे समचोदितैः । अस्थिदग्धभिर्वापैरयत्यामानमार्जुनिः ।

न कर्णे कर्णिना कर्णे पोतेन च शितेन च । फाल्गुनिर्दिवतां मध्ये विव्याध परमेष्ठुणा ।

१८७०

पातयित्वा रूपत्याशान् तथोभौ पार्श्वेभारथी । अथैनं दग्धभिर्वाणैः प्रत्यविध्यत् स्त्रनान्तरे ।

ततोऽबचारकं वीरं कुरुणो कीर्त्तिषट्कम् । पुत्राणां तव वीराणां पश्यतामबधोदलो ।

तं द्रौणिः पञ्चविंशत्या चुट्टकाणां समार्पयत् । बरं वरमनित्राणामाहजन्तमभोजवत् ।

स तु वाणैः श्रितैरूर्ध्वं प्रत्यविध्यत् भारिय । पश्यतां धार्तराष्ट्राणामश्वत्यामानमार्जुनिः ।

पञ्चा शराणां तं द्रौणिस्तस्यैव शरैः सुतेनैः । उयेर्जाकस्यद्विद्धा भैनाकमिव पथ्यतं ।

१८७५

स तु द्रौणिर्दिवसत्या वेमपुङ्खैरजिह्वागैः । प्रत्यविध्यत्प्रहातेन बलवानपकारिणं ।

तस्मिन् द्रोणे वाणशतं पुच्छगुह्यो न्यपातयत् । अश्वत्यामा तथा षष्टिं परोक्षं पितरं रणे ।

कर्णे दाविंशतिं भस्मान् कृतवर्मा चतुर्दश । वृहदलस्तु पञ्चाशत् रूपः शरदतो दग्धः ।

तांस्तान् प्रत्यवधोत सर्वान् दग्धभिर्दग्धभिः शरैः । तं कोशलानामधिपः कर्णिना ताडयद्बद्धिः ।

स तस्याशान् ध्वजं चापं स्तनश्चापातयत् क्षितौ । अथ कोशलराजस्तु विरथः खड्गचक्षेभ्युत् ।

१८८०

दयेव फाल्गुनैः कायात् शिरौ हर्तुं सकुण्डलं । कोशलानां स भर्त्तारं राजपुत्रं वृहदलं ।

इदि विव्याध वाणेन स भिन्नहृदयोऽपतत् । बभञ्च च सहस्राणि दश राज्ञां महात्मनां ।

सृजतामश्रिवा वाचः खड्गैर्कोष्मैर्गुधारिणां । तथा वृहदलं हत्वा भौमद्रेो व्यचरद्रुणे ।

अष्टम्यन्महेष्वासान् योधांस्तव शराम्बुभिः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि वृहदलजये सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ स कर्णं कर्णिना कर्णे पुनर्विव्याध फालानिः । शरैः पञ्चाशतां चैनमविध्यत् कोपयन् स्मृतं ।

१८८

प्रतिविव्याध राधेयस्तावद्विग्रथ तं पुनः । शरैराचितमर्वाङ्गो बह्वशोभत भारत ।

कर्णश्चाय शरान् क्रुद्धे । रुधिरौत्प्लोडवाहिनं । कर्णेऽपि विबनौ गूरुः शरैर्ग्वैक्त्रेऽष्टगायुतः ।

तौ तथा शरचित्रङ्गा रुधिरणे समुचितौ । बभूवतुर्गहात्मानौ पुष्पिताविव किंगुरौ ।

अथ कर्णस्य सचिवान् षट्गूरान्श्चित्रयोधिनः । मायसूतध्वजरथान् भौमद्रेो निजघान ह ।

तथैवैतान्महेष्वासान् दशभिर्दृशभिः शरैः । प्रत्यविविधदमन्म्रान्तस्तदद्भुतमिवाभरत् ।

१८९

मागधस्य पुनः पुत्रं हत्वा षड्विजिह्वाभिः । मायं समृतं तरुणमथैकतुमपातयत् ।

मार्त्तिकीवतितं भोजं ततः कुञ्जरकेतनं । क्षुरप्रेण रुमुकथ्य ननाद विस्मृजन् शरान् ।

तस्य दौःशामनिर्विद्धा चतुर्भिस्तुरगे हयान् । सूतनेपेन विव्याध दशभिर्वाजुनात्मजं ।

ततो दौःशामिर्न कार्ष्णिर्विद्धा दशभिर्गागुरैः । संगम्भाद्रकनयेना वाक्यमुच्चरथाव्रवीत् ।

पिता तवाहवं त्वाकां गतः कापुरुषे अथा । दिष्ट्वा त्वमपि जानीषे योद्धुं न त्वय भोक्तृमे ।

१९०

एतावदक्ता वचनं कर्मागपन्मार्त्तिकं । नाराचं विमसर्ज्यादौ तं द्रौणिस्त्रिभिराच्छिनत् ।

तस्यार्जुनिर्वर्जयित्वा शल्यं त्रिभिरताडयत् । तं शल्यो नवभिस्त्रिणैर्गर्द्वैर्ध्वजैर्गताडयत् ।

हृद्यसम्भ्रान्तवद्राजन् तदद्भुतमिवाभवत् । तस्यार्जुनिर्दुर्नुष्ट्रित्वा हलोभौ पार्श्विमारयो ।

तं विव्याधायैः षड्विः सोऽपाक्रामत् रथान्तरं । शत्रुञ्च यं चन्द्रेकतुं महामघं सुवर्धनं ।

सूर्यभासश्च पञ्चैतान् हत्वा विव्याध सैबनं । तं भौबलन्त्रिभिर्विद्धा दुर्व्योधनमथाव्रवीत् ।

१९१

सर्व्व एनं प्रमथ्योमः पुरैकैकं दिनन्ति नः । बधोपायं विव्यतां वै नृप द्रोणकृपादिभिः ।

अथाब्रवीत्ततो द्रोणं कर्णे वैकर्त्तनेन रणे । पुरा सर्व्वान्पनयति त्रुंशस्य बधमागु नः ।

ततो द्रोणे महेश्वासः सर्व्वैस्तान् प्रत्यभाषत । अस्ति चास्यान्तरं किञ्चित् कुमारस्यापि पश्यत ।

अल्पवयसान्तरं ह्ययं चरतः सर्व्वतो दिशं । शीघ्रतो नरमिहस्य पाण्डवेयस्य पश्यत ।

धनुर्गण्डलमेवास्य रथमग्रेषु दृश्यते । सन्दधानस्य विशिष्टं न शीघ्रञ्चैव विमुञ्चतः ।

१९२

आरुजन्त्रिणे प्राणान् मोहयन्त्रिणं सायकैः । प्रहर्षयति मां भूयः भौमः परबोरहा ।

अति मां नन्दयत्येष भौमद्रेो विचरन्वणे । अन्तरं यस्य भगव्या न पश्यन्ति महारथाः ।

अस्ततो लघुहस्तस्य दिशः सर्व्वो महेषुभिः । न विशेषं प्रपश्यामि रणे भाण्डोत्पन्नः ।

अथ कर्णः पुनर्द्रौणमाहार्जुनिशराहतः । स्थातव्यमिति तिष्ठामि योद्धामानाऽभिमन्युना ।

तेजस्विनः कुमारस्य शराः परमदारुणाः । क्षिणन्ति हृदयं मेऽयं धोराः पावकतेजसः ।

१९३

तमाचार्योऽब्रवीत् कर्णं जनकैः प्रहसन्निव । अभेद्यमस्य कवचं युवा चारुपराक्रमः ।
 उपदिष्टा मया ह्यस्य पितुः कवचधारणा । तामेष निखिलां वेत्ति भुवं परपुरञ्जयः ।
 शक्रं तस्य धनुःकेतुं ज्याञ्च वाणैः समाहितैः । अभीषूय हयैश्चैव तथोभौ पार्ष्णिमारथी ।
 एतत्कुरु महेष्वास राधेय यदि शक्यमे । अयैनं विमुखीकृत्य पश्चात् प्रहरणं कुरु ।
 सधनुष्को न शक्योऽयमपि जेतुं सुरासुरैः । विरथं विधनुष्कञ्च कुरुष्वैनं यदोच्छसि । १८९५
 तदाचार्यवचः श्रुत्वा कर्णो वैकर्त्तनस्वरत्नम् । अस्यतो लघुहस्तस्य पृथक्कैर्द्वैर्नरास्चिनत् ।
 अस्याश्वानवधीज्ञेजो गीतमः पार्ष्णिमारथी । श्रेवासु क्लिन्नधन्वानं शरवैर्धरवाकिरन् ।
 खरमाणस्वरकाले विरथं वणसंहारयाः । शरवैर्धरकरुणा बालमेकमवाकिरन् ।
 स च्छिन्नधन्वा विरथः स्वं धर्ममनुपालयन् । खड्गचर्मधरः श्रोमानुत्पपात विहायमा ।
 मारिः स कौशिकाद्यैश्च लाघवेन बलेन च । आर्जुनिर्लघुचरद्वौघि श्वश्रु वै पचिराडिव । १८९६
 मध्येव निपतत्येष सासिरित्यूङ्गदृष्टयः । विव्यधुस्तं महेष्वासः समरे क्रिद्रदग्निः ।
 तस्य द्रोणोऽस्चिन्नश्लोका खड्गं मणिमयत्वं । जुग्रेण महतिजःस्वरमाणः सपत्नजित् ।
 राधेयो निशितैर्धार्ण्यैर्धमचर्मैश्चोत्तमं । व्यसिचर्मैःपुपूर्णङ्गः सोऽन्तरौचात् पुनः क्षितिम् ।
 आस्यितश्चक्रमुद्यम्य द्रोणं क्रुद्धोऽभ्यधावत् ।

सचक्रेण ज्वलन्नेशोभिताङ्गा बभौवतीवोत्तचक्रपाणिः । रणेऽभिमन्युः क्षणमास रौद्रः स वासुदेवानुवर्तितं प्रकुर्वन् । १८९७
 सुतदधिगच्छतैकरागवस्त्रा भुक्तुटिपुटाकुटिलोऽतिभिन्दनादः । प्रहुरमितबलो रणेऽभिमन्युर्नृपवरमध्यगतो विराजते स्म ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युबधपर्वणि १ अभिमन्युः, ३ अष्टत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ विष्णोः स्वसुमन्दकरः सविष्णायुधभूषितः । रराजातिरथः सङ्घे जनाह्न इवापरः ।

मारुतोद्भूतकेशान्ममुद्यतासिबरायुधं । वपुः समीक्ष्य पृथ्वीया दुःसमीक्ष्यं सुरैरपि ।
 तच्चक्रं भृशमुद्रिष्टाः संविच्छिदुरनेकधा । महारथस्तथा कार्ष्णिः संजगाह महागदा ।
 विधनुःस्यन्दनासिलैर्बिचक्रस्यारिभिः कृतः । अभिमन्युर्ग्रहाबाजः श्रुत्यामानमाद्रवत् । १८९८
 स गदामुद्यता दृष्ट्वा ज्वलन्तोमशनीमिव । अपाक्रमद्रथोपस्थादिकमंत्वाव्ररर्षभः ।
 तस्याश्वान् गदया हत्वा तथोभौ पार्ष्णिमारथी । शराचिताङ्गः सौभद्रः श्वाविदत् प्रत्यङ्मुख्यत ।
 ततः सुबलदायदं कालिकथमपोययत् । जघान चाश्वानुचरान् गान्भारान् सप्तसप्ततिम् ।
 पुनर्ब्रह्मवशातोयान् जघान रथिनो दश । कैकयानां रथान् सप्त हत्वा च दश कुञ्जरान् ।
 दौःश्रामनिरथं सान्धं गदया समपोययत् । ततो दौःश्रामनिः क्रुद्धो गदामुद्यम्य मारिष । १८९९
 अभिदुद्राव दुर्द्वर्षस्तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् । तावद्युगदैः वीरावन्याऽन्यबधकाङ्क्षितैः ।
 भ्रातृव्या सम्प्रजहते पुरेव च्छम्भकात्मकौ । तावन्याऽन्यं गदायाभ्यामाहत्य पतितौ क्षितौ ।
 ईश्वरजोविबोभूवौ रणमध्ये परन्तपौ । दौःश्रामनिरथेत्याद्य कुरूणां कीर्तिवर्द्धनः ।
 उत्तिष्ठमानं सौभद्रं गदया मूर्च्छिताडयत् । गदावेगेन महता व्यायामेन च मोहितः ।

विचेता न्यपतङ्गमौ भौमद्रः परबीरहा । एवं विनिहतो राजन् एको बज्रभिराहवे ।
 चोभयित्वा चमूं सर्व्वा नलिनीमिव कुञ्जरः । अगोभत हतो बीरो व्याधैर्वनगजो यथा ।
 तं तथा पतिते गूरं तावकाः पर्यवारयन् । दावं दग्ध्वा यथा शान्तं पावकं शिशिरात्यये ।
 विमृश्य तदृष्टङ्गाणि मन्त्रित्तमिवानिलं । अस्तं गतमिवादित्यं तस्मा भारतवाहिनीं ।
 उपभूतं यथा सोमं संशुष्कमिव सागरं । पूर्णचन्द्राभवदनं काकपक्षट्टताक्षिकं ।

१८३

तं भूमौ पतितं दृष्ट्वा तावकास्ते महारथाः । मुदा परमया युक्तासुकुशः सिंहवन्मुक्तः ।
 आधीत्यरमको र्षस्लावकानां विशास्यते । इतरेषान्तु बीराणां नेत्रेभ्यः प्रापतञ्जलं ।
 अन्तरिक्षे च भूतानि प्राक्रोशन्त विशास्यते । दृष्ट्वा निपतितं गूरं च्युतं चन्द्रमिवाम्बरात् ।
 द्रोणकर्णमुखैः षड्विधात्तराष्ट्रैश्चहारयैः । एकोऽयं निहतः श्रुते नैव धर्मो मतो हि नः ।
 तस्मिंस्तु निहते बीरे बज्रगोभत मेदिनी । दैर्यया पूर्णचन्द्रेण नचत्रगणमालिनी ।

१८४

रुक्मपुत्रैश्च सङ्कीर्णा रुधिरौघैश्च संभृता । उत्तमाङ्गैश्च बीराणां भ्राजमानैः सकुण्डलैः ।
 विचित्रैश्च महोष्णोषैः पताकाभिश्च संभृता । चामरैश्च कुशाभिश्च प्रविद्धैश्चान्तामयुधैः ।
 यथाश्वनरनागानामलङ्कारैश्च सुप्रभैः । खड्गैश्च निशितैः पीतैर्निर्मलभुजगैरिव ।

१८५

चापैश्च विशिखैश्चित्रैः शङ्खट्टिप्रासकल्पनैः । विविधश्यायुधैश्चान्यैः संभृता भूरगोभत ।
 वाजिमृश्यापि निजैर्धैः श्वसद्भिः शोणितोक्षितैः । सारोदैर्बिषमा भूमिः सोभद्रेण निपातितैः ।
 साङ्कुशैः समहामात्रैः सुचक्रायुधकेतुभिः । पर्वतेरिव विध्वतैर्बिम्बिखिन्मथितैर्गजैः ।
 पृथिव्यामनुकीर्णैश्च साश्वसारथियोधिभिः । इदं रिव प्रक्षुभितैर्हतनगैरथोत्तमैः ।

१८६

पदातिमण्डैश्च हतैर्विधायुधभूषणैः । भीरुणा चासजननी धोररूपाऽभवन्मही ।
 तं दृष्ट्वा पतितं भूतौ चन्द्रार्कसदृशद्युतिं । तावकानां परा प्रीतिः पाण्डूनाञ्चाभवद्भ्रथा ।
 अभिमन्यो हते राजन् शिखण्डेऽप्राप्तयौवने । सम्प्राद्रवच्चमूः सर्व्वा धर्म्मराजस्य पश्यतः ।

१८७

दीर्यमाणं बलं दृष्ट्वा भौमद्रे विनिपातिते । अजातशत्रुस्तान् बीरानिदं वचनमब्रवीत् ।
 स्वर्गमेष गतः गूरो यो हतो न पराङ्मुखः । संस्तुभ्यत मामिष्ट विजेष्याभो वयं रिपून् ।
 इत्येवं स महतेजा दुःखितेभ्यो महाद्युतिः । धर्म्मराजो युधां श्रेष्ठो ब्रुवन् दुःखमपानुदत् ।
 युद्धे ह्याश्रीविषाकारान् राजपुत्तान् रणे रिपून् । पूर्व्वं निहत्य संगमे पश्चादाङ्गुनिरन्वदात् ।
 हत्वा दशसहस्राणि कौशल्यश्च महारथं । कृष्णाङ्गुनसमः व र्षिणः शक्रसद्व्रगतो भुवं ।

१८८

यथाश्वनरमातङ्गान् विनिहत्य सहस्रशः । अविलम्बः समङ्गामादशोच्यः पुष्पकर्मकृत् ।
 गतः पुष्पकताम्रकान् भास्वरान् पुष्पनिर्जितान् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युबधपर्वणि अभिमन्युबध रकोनपञ्चशिऽध्यायः ॥ ४८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ वयन्तु प्रवरं हत्वा तेषां तैः शरपीडिताः । निवेशयाम्बुपायामः सायाङ्गे रुधिरौक्षिताः ।

निरीक्ष्यमाणस्तु वयं परं चायोधनं शनैः । अपयाता महाराजस्त्वानिं प्राप्ता विचेतसः ।

ततोनिशाया दिवसस्य चाश्विनः शिवारुतैः सन्धिरवर्त्तताहुतः । कुशग्रयापीडनिभे दिवाकरे विलम्बमानेऽस्तमुपेत्य पर्वतं ।
वराभिशृङ्खलिवक्ष्यचर्क्षणां विभूषणानाञ्च समानचन्निव प्रभाः । दिवश्च भूमिञ्च समानचन्निव प्रियां तनुं भानुरूपै
पावक । १४०

महाभक्तृटाचलप्रदङ्गमन्निभैर्दिपैरनेकैरिव वज्रपातितैः । सवैजयन्त्यङ्गुशर्व्वं प्रन्तृभिर्निपातितैर्नष्टगतिश्चिन्ता चितिः ।
हृतेश्वरैश्चूर्णितव्युपस्करैर्हताश्वसूतैर्विपताकेतुभिः । महारथैर्भूः प्रुगुभैर्विचूर्णितैः शनैर्विवामित्रहृतेर्नराधिप ।
रथाश्वद्वन्दैः महमादिभिर्हतैः प्रविद्धमाण्डास्तरुणैः प्रयस्त्रिभैः । निरस्तजिह्वादधनान्त्रलोचोधरा वनैः घोरविरूपदर्शना ।
प्रविद्धचर्माभरणाम्बरायुधा विपन्नहस्त्यश्वग्यानुगा नराः । महार्हशय्यास्तरुणोचितस्तदा चितावनया द्रव्यैरते हताः ।
अतीव दृष्टाः श्वप्रदालवायसां वकाः सुपर्णाः सट्टकास्तरुचराः । वर्षास्यक्ष्ण्णान्यय रचसां गणाः पिशाचसङ्घाश्च सुदा
हणा रणे । १४०

तत्रा विनिर्भित्तिपिवन्महामुहूर्ततथैव मज्जाः पिप्रितानि चाप्रुतन् । वपां विनुयन्ति हसन्ति राक्षसाः प्रकर्षमाणाः कुण
पान्यनेकशः ।

शरीरसङ्घातवहां द्वाष्टगजला रथोडुपाः कुञ्जरशैलमङ्कटा । मनुष्यशीर्षोत्पलमांसकईमा प्रविद्धनानाविधशस्त्रमालिनो ।
भयावहा वैतरणी दुस्तुरा प्रवर्त्तिता योधवरैस्तदा नदो । उवाह मथेन रणाजिं शृङ्गं भयावहा जीवहृत्प्रवाहितो ।
पिवन्ति चाश्रन्ति च यत्र दुर्दृशाः पिशाचसङ्घाश्च नदन्ति भैरवाः । सुतन्दिताः प्राणभृता भयङ्कराः समानभक्ताः श्वप्र
गालपक्षिणः ।

तथा तदायोधनमुपदर्शने निशामुखेपितपतिराद्वर्द्धने । निरीक्षमाणाः शनैर्भ्रष्टाः समुत्थितानृच्यरुबन्धसङ्कुतं । १४०
अपेतविध्वस्तमहारहर्षणं निपातितं शकसमं महारथं । रणेऽभिमन्युं ददृग्मुस्तदा जना व्यपेतहृदं सदस्यैव पावकं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि समरभूमिवर्षने पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

॥ मञ्जथ उवाच ॥ तस्मिंस्तु निहते बोरे सौभद्रे रथयूथपे । विमुक्तग्यसङ्गाहाः सर्व्वे निचितकार्मुकाः ।

उपैपविष्टा राजानं परिवार्य्य युधिष्ठिरं । तदेव दुःखं ध्यायन्तः सौभद्रगतमानसाः ।

ततो युधिष्ठिरो राजा विललाप सुदुःखिनः । अभिमन्यौ हते बोरे मातृपुत्रे महारथे ।

द्रोणानीकमसम्बाधं सम प्रियचिकीर्षया । भित्वा ब्यूहं प्रविष्टोऽसौ गोमथमिव केसरी । १४०

यस्य गूरा महैव्यासाः प्रत्यनीकगता रणे । प्रभग्ना विनिवर्त्तन्ते कृतास्ता युद्धदुर्घदाः ।

अत्यन्तशत्रुस्माकं येन दुःशासनः शरैः । क्षिप्रं ह्यभिमुखः मङ्ग्यो विमोक्षो विमुखोऽतः ।

स तीर्त्वा दुस्तरं बोरो द्रोणानीकमहार्णवं । प्राप्य दैः शार्ङ्गानि कार्ष्णिर्थातो वैश्वस्तचर्य्य ।

कथं द्रुप्यामि कौन्तेय सौभद्रे निहतेऽर्जुनं । सुभद्रां वा महाभागां प्रियं पुत्रमपश्यतीं ।

किंस्त्रिदशमपेतार्यमस्त्रिष्टमममञ्जसं । तावुभौ प्रतिवक्ष्यामो हृषीकेशधनञ्जयो । १४०

अहमेव सुभद्रायाः केशवाञ्जनयोऽस्मि । प्रियकामो जयाकाङ्क्षो कृतवानिदमप्रियं ।

कलुष्यो बुध्यते दोषान्नोहासोऽभः प्रवर्त्तते । मधुलिप्सुर्हि नापश्ये प्रपातमहमोदशं ।

योहि भोज्ये पुरस्कार्य्यो यानेषु शयनेषु च । भूषणेषु च सोऽस्माभिर्बालो युधि पुरस्कृतः ।

कथं हि बालस्तर्णो युद्धानामविशारदः । सदश्च द्रव मन्त्रे विषमे चेममर्हति ।
 अहोऽयं वयमप्येनं महीमनुशयीमहि । बीभत्सोः कोपदीप्तस्य दग्धाः कृष्णचक्षुषा ।
 अनुश्रुया मतिमान् क्रोमान् चमागन् रूपशान्वलो । वपुष्मात्मानकङ्क्षोरः प्रियः सत्यपरायणः ।
 यस्य स्नाचन्ति विबुधाः कर्माण्यूर्जितकर्माणः । निवातकवरान् जज्ञे कालकेयांश्च वीर्यवान् ।
 महेन्द्रशत्रवो येन हिरण्यपुरवाभिः । श्रुत्वा निमेषमात्रेण पौलोमाः मगणा हताः ।
 परेभ्योऽप्यभयाधिभ्यो यो ददात्यभ्यं विभुः । तथास्माभिर्न शक्तिस्तुमयात्मजो भयात् ।
 भयन्तु सुमहत् प्राप्ते धार्तराष्ट्रास्त्रहाबलात् । पार्थः पुत्रबधात् क्रुद्धः कौरवान् शोषयिष्यति ।
 क्षुब्धः क्षुद्रसहायस्य स्वपक्षचक रकः । व्यक्तदुर्व्याधेनो दृष्ट्वा शोचन् द्वाप्यनि जीवितं ।

१८६

१९०

न मे जयः प्रीतिकरो न राज्ञं न चामरत्वं न सुरैः मलोक्ता । इमे समीप्याप्रतिबोध्यैपारुषं निपातिनं देववरात्मजात्मजं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि युधिष्ठिरविलपि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ अथैनं विलपन्तं तं कुन्तोपुत्रं युधिष्ठिरं । कृष्णदैपायनस्तत्र आजगाम महानृषिः ।
 तमर्चिन्वा यथान्यायमुपविष्टो युधिष्ठिरः । अत्रतोऽक्रौञ्चमन्त्रा भ्रातुः पुत्रबधेन सः ।
 अधर्मयुक्तेर्ब्रह्मभिः परिवार्य महारथैः । युध्यमानो महेष्वाभैः सौभद्रो निहतो रणे ।
 बालस्याबलबुद्धिश्च सौभद्रः परबोरहा । अनुपायेन सङ्ग्रामे युध्यमानो विशेषतः ।
 भयाऽप्युक्तः स सङ्ग्रामे दारं मञ्जनयस्व नः । प्रविष्टोऽभ्यन्तरे तस्मिन् मैत्रेयेन निवारिताः ।
 ननु नाम सभं युद्धमेष्टुं युद्धजोविभिः । इदं श्रुत्वा सभं युद्धमोदुःशं यत्कृतं परैः ।
 तेनास्मि श्वश्रुमन्तः शोकवाप्यममाकुलः । शमं नैवाधिगच्छामि चिन्तयानः पुनः पुनः ।

१९४

॥ सञ्जय उवाच ॥ तं तथाविनपन्तं वै शोकवेगममाकुलं । उवाच भगवान् व्याभो युधिष्ठिरमिदं वचः ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ युधिष्ठिर महाप्राज्ञ मन्त्रशास्त्रविशारद । व्यसनेषु न भुङ्क्ष्वन्ति त्वादृशं भूतार्थम् ।
 स्वर्गमेव गतः प्रहृष्टः शत्रून् हत्वा बद्धवणे । अवालमदृशं कर्म कृत्वा वै पुष्टपोत्तमः ।
 अत्रतिकर्मणो यो वै विधिरेव युधिष्ठिर । देवदानवगन्धर्वाभ्युद्वहति भारत ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ इमे वै प्रियवीपालाः शरतं प्रयिषीतले । निहताः पृतनामध्ये मृतमंज्रा महाबलाः ।
 नागायुतबलास्थान्ये वायुगेबलास्तथा । तत्र ते निहताः मध्ये तुल्यरूपा नरैर्नरैः ।
 नैषां पश्यामि हन्तारं प्राणिनां संयुगे कश्चित् । विक्रमेऽप्यपन्ना हि तेजोबलममन्विताः ।
 जेतव्यमिति चान्याऽन्यं नित्यं सेषां हृदि स्थितं । अयं चेमे हताः प्राज्ञाः शरते विगतायुषः ।
 मृता इति च शब्दोऽयं वर्तते च ततोऽर्थवत् । इमे ता महीपालाः प्रायशो भीमविक्रमाः ।
 निक्षेष्टा निरभोमानाः शूराः शत्रुवशङ्कताः । राजपुत्राश्च भेरव्या वैश्यान् न मुखङ्कृताः ।
 अत्र मे संशयः प्राप्तः कुतोऽसंज्ञा मृता इति । कस्य मृत्युः कुतो मृत्युः कथं संहरते प्रजाः ।
 हृत्यमरसङ्काशं तन्मै ब्रूहि पितामह ।

१९९

२०३

२०९

॥ सञ्जय उवाच ॥ तन्तथा परिपृच्छन्तं कुन्तोपुत्रं युधिष्ठिरं । आश्वामनमिदं वाक्यमुवाच भगवानृषिः ।

॥ व्यास उवाच ॥ अवापुदाहरन्तीममितिहार्सं पुरातनं । अकम्पनस्य कथितं नारदेन पुरा नृप ।

स चापि राजा राजेन्द्र पुत्त्रव्यसनमुत्तमं । अप्रसङ्गतमं लोके प्राप्तवानिति मे ममिः ।

तदहं संप्रवक्ष्यामि मृत्योः प्रभवमुत्तमं । ततस्त्वं मोक्ष्यसे दुःखात्तेहवन्धनसंश्रयात् ।

२०९४

पुरावृत्तमिदं तात शृणु कीर्त्तयतो मम । धन्यमाख्यानमायुधं शोकघ्नं पुष्टिवर्द्धनं ।

पञ्चमरिसङ्घं मङ्गलानाञ्च मङ्गलं । यथैव वेदाध्ययनमुपाख्यानमिदमनया ।

अवलीयं महाराज प्रातर्नित्यं विजोत्तमैः । पुत्तानायुग्रतो राज्यमीहमानैः श्रियन्तया ।

पुरा कृतयुगे तात ह्याभीराजा ह्यकम्पनः । स शत्रुवशमापन्नो मध्ये सङ्ग्राममूर्द्धन ।

तस्य पुत्रा हनिनाम नारायणसमो बले । श्रीमान् कृतास्त्रो मेधावो युधि शक्रोपमो बली ।

२०९५

स शत्रुभिः परितृतो बद्धधराणमूर्द्धनि । व्यसन् वाणसहस्राणि योधिषु च गजेषु च ।

स कर्म दुष्करं कृत्वा सङ्ग्रामे शत्रुतापनः । शत्रुभिर्निहतः सङ्क्षेपतनायां युधिष्ठिर ।

स राजा प्रेतकर्माणि तस्य कृत्वा शुचान्वितः । शोचन्नहनि रात्रौ च नालभक्तुखमात्मनः ।

तस्य शोकं दिदिता तु पुत्त्रव्यसनसम्भवं । अथाजगाम देवर्षिर्नारदोऽस्य समीपतः ।

स तु राजा महाभागो दृष्ट्वा देवर्षिमागतं । पूजयित्वा यथान्यायं कथामकथयत्तदा ।

२०९६

सर्वं तस्य समाचष्ट यथावृत्तं नरेन्द्रः । शत्रुभिर्विजयं सङ्क्षेपुत्तस्य च बधन्तया ।

मम पुत्रो महावीर्यं दृष्ट्विष्णुममद्युतिः । शत्रुभिर्म्विज्रभिः सङ्क्षेपराक्रम्य हतो बली ।

क एष मृत्युर्भगवन् किम्विष्यं बलपौरुषः । एतदिच्छामि तत्त्वेन श्रातुं मतिमताम्बर ।

तस्य तदचनं श्रुत्वा नारदो वरदः प्रभुः । आख्यानमिदमाचष्ट पुत्त्रशोकापहं महत् ।

॥ नारद उवाच ॥ शृणु राजन्महाबाहो व्याख्यानं बद्धविस्तरं । यथा वृत्तं श्रुतं त्वेव मयाऽपि वसुधाधिप ।

२०९७

प्रजाः सृष्ट्वा तदा ब्रह्मा ह्यादिसर्गे पितामहः । असंहतं महतेजा दृष्ट्वा जगदिदं पुनः ।

तस्य चिन्ता समुत्पन्ना संहारं प्रति पार्थिव । चिन्तयन्न ह्यभौ वेद संहारं वसुधाधिप ।

तस्य रोषान्महाराज खेभ्योऽग्निहृदिष्ठित । तेन सर्व्वा दिशो व्याप्राः सान्तर्देशान् दिध्वजता ।

ततो दिवं भुवं खञ्ज ज्वालामालासमाकुलं । चराचरं जगत्सर्वं ददाह भगवान् प्रभुः ।

ततो हतानि भूतानि चराणि स्थावराणि च । महता क्रोधवेगेन चावधन्निव बोधैशान् ।

२०९८

ततो हरो जटो स्थाणुर्निशाचरपतिः शिवः । जगाम शरणं देवं ब्रह्माणं परमेष्ठिनं ।

तस्मिन्निपतिते स्थाणो प्रजानां हितकाम्यया । अत्रोत्पन्नो देवोज्ज्वलन्निव महामुनिः ।

किं कुर्मः कामं कामार्हं कामाज्जातोऽपि पुत्तक । करिष्यामि प्रियं सर्वं ब्रूषि स्थाणो यदिच्छसि ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युबधपर्वणि शोकापनोदने द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

॥ स्थाणुत्वाच ॥ प्रजामर्गनिर्मितं हि कृतो यत्नस्तया विभो । त्वया सृष्टाश्च दृष्ट्वाश्च भूतया माः पृथग्विधाः ।

शस्त्रवेद पुनः क्रोधात्प्रजा दहन्ति सर्वैशः । ता दृष्ट्वा मम कारुण्यं प्रसीद भगवन् प्रभो ।

२०९९

॥ ब्रह्मोवाच ॥ संवर्तुं न च कानो मे एतदेवं भवेदिति । पृथिव्या हितकामं तु ततो मां मन्युराविशन् ।

इयं हि मां सदा देवी भारता समचूषदत् । संहारार्थं महादेव भारेणाभिहता मती ।
ततोऽहं नाधिगच्छामि तथा बद्धविधन्ता । संहारं प्रमेयस्य तते मां मन्युराविशत् ।
॥ नारद उवाच ॥ संहारार्थं प्रसीदस्व मां रूषो वसुधाधिप । मा प्रजाः स्वावराद्यैव जङ्गमाश्च व्यनोदयः ।
तवं प्रसादाद्भगवन्निदं वर्त्तन्तिधा जगत् । अनागतमतीतञ्च यत्तु संप्रति वर्त्तते ।
भगवान् क्रोधासन्दीप्तः क्रोधादग्निमिवास्त्रजत् । मदहत्यग्नकूटानि द्रुमांश्च मरितस्तथा ।
पल्लालानि च सर्वाणि सर्वैश्चैव दण्डालयाः । स्वावरं जङ्गमस्यैव निःश्रेष्ठं कुरुते जगत् ।
तदेतद्भस्ममाद्भुतं जगत्स्वावरजङ्गमं । प्रसीद भगवन्सर्वं रोषो न स्यादहो मम ।
सर्वे हि नष्टा नश्यन्ति तव देव कथञ्चन । तस्मान्निवर्ततां तेजस्त्वयैव ह प्रलौघतां ।
तत्पश्य देव सुभ्यं प्रजानां हितकाम्यया । यथेमे प्राणिनः सर्वे निवर्त्तन्तस्तथा कुरु ।
अभावं नेह गच्छेयुस्त्यत्र जननाः प्रजाः । अधिदैवे नियुक्ताऽस्मि लया लोकेषु लोकहृताः ।
मा विनश्येज्जगत्साय जगत् स्वावरजङ्गम । प्रसादाभिमुखं देवं तस्मादेवं व्रजोम्यहं ।
॥ नारद उवाच ॥ श्रुत्वा हि वचनन्देवः प्रजानां हितकाम्यया । तेजः सन्धारयामास पुनरेवऽन्तरात्मनि ।
ततोऽग्निमुपसंहर्य भगवाण्निवसत्कृतः । प्रवृत्तञ्च निवृत्तञ्च कथयानास स प्रभुः ।
उपसंहरतस्तस्य तमग्निं रोषजं तदा । प्रादुर्बभूव विश्वेभ्यो गोभ्यो नारी महात्मनः ।
रुष्णा रक्ता तथा पिङ्गा रक्तजिह्वास्थलोचना । कुण्डलाभ्यां च राजश्च तन्नाभ्यां तन्मूषणा ।
सा निःसृत्य तथा खेभ्यो दक्षिणां दिशमाश्रिता । स्मयमाना च सावेक्ष्य देवौ विश्वेश्चाकुमौ ।
तामाह्वय तदा देवो लोकादिनिधनेश्वरः । मृत्यो इति महीपाल जहिन्मेमाः प्रजा इति ।
त्वं हि संहारबुद्ध्याऽय प्रादुर्भूता रूषो मम । तस्मात्संहारं सर्वस्वं प्रजाः सजडपण्डिताः ।
मम त्वं हि नियोगेन ततः श्रेयो ह्यवाप्स्यसि । एवमुक्ता तु सा तेन मृत्युः कमललोचना ।
दधौ चात्यर्थमबला परुरोद, च सुस्तरं । पाणिभ्यां प्रतिजघाह तान्यश्रूणि पितामहः ।
सर्वभूतहितार्थाय तां चाप्यनुनयंस्तदा ।

२०५५

२०६०

२०६५

२०७०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युबधपर्वणि मृत्युकथने त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥
॥ नारद उवाच ॥ विनोद्य दुःखमबला आत्मन्येव प्रजापति । उवाच प्राञ्जलिभूर्त्वा लतेवावर्जिता पुनः ।
॥ मृत्युर्वाच ॥ लया सृष्टा कथं नारी ईदृशी वदताम्बर । कूर्गं कर्माहितं कुर्यात् तदेव किमु जानते ।
बिभेस्यहमधर्माद्धि प्रसीद भगवन्प्रभो । प्रियान् पुत्रान् वयस्यांश्च भ्रातृन् पित्रन्तर्पितांस्तथा ।
अपथास्थान्ति मे देव मृतेष्वेभ्यो बिभेस्यहं । रुषणानां मरुदतां ये पतन्त्यश्रुविन्दवः ।
तेभ्योऽहं भगवन् भीता शरणं त्वाऽहमागता । यमस्य भवनन्देव न गच्छेयं सुरोत्तम ।
प्रसादयेत्वां वरद मुहूर्त्वादयमखेन च । एतदिच्छाम्यहं कामं लप्ता लोकपितामह ।
इच्छेयं त्वत्प्रसादैव तपस्तप्तुं प्रजेश्वर । प्रदिशेमम्बरं देव त्वं मङ्घ्रं भगवन्प्रभो ।

२०७५

त्वया ह्युक्ता गमिष्यामि धेनुकाश्रममुत्तमं । तत्र तस्ये तपस्वीत्रं तवैवाराधने रता । २००
 नहि शक्यामि देवेश प्राणान् प्राणभ्यां प्रियान् । हन्तुं विलपमानानामधर्माच्चभिरच मां ।
 ॥ ब्रूवाच ॥ मृत्यो मङ्गल्यिताऽस्मि त्वं प्रजासंहारहेतुना । गच्छ संहार सर्वस्वं प्रजा मा तं विचारण ।
 भविता त्वेतदेवं हि नैतज्जालन्यथा भवेत् । भवत्वहिन्दिता लोकैः कुरुष्व वचनं मन ।
 ॥ नारद उवाच ॥ एवमुक्ताऽभ्रवीता प्राञ्जलिर्भगवन्मुखी । संहारि नाकरोदुद्धं प्रजानां हितकाम्यया ।
 तृष्णीमासीत्तदा देवः प्रजानामोश्वरेश्वरः । प्रसादञ्चागमत्प्रिप्रमात्मनेषु पितामहः । २०१
 सयमानश्च लोकेशो लोकान् सर्वानवेत्य च । लोकाश्चासन् यथा पूर्वं दृष्टासो नापमृत्युना ।
 निवृत्तरूपे तस्मिन् भगवत्यपराजिते । सा कन्यापजगामाय समीपात्तस्य धीमतः ।
 अपसृत्याप्रतिश्रुत्य प्रजासंहरणं तदा । त्वरमाणा च राजेन्द्र मृत्युर्देनकमभ्यगात् ।
 सा तत्र परमं तीव्रं चचार व्रतमुत्तमं । सा तदा श्लोकपादेन तस्यै पद्मानि पोडश ।
 पञ्च चान्द्रानि कारुण्यात्प्रजानाञ्च हितैषिणो । इन्द्रियाणोऽप्यार्येभ्यः प्रजाभ्यः सन्निवर्त्य सा । २०२
 ततस्त्वैकेन पादेन पुण्याः पद्मानि सप्त वै । तस्यै पद्मानि षट् चैव सप्त चैकञ्च पार्थिव ।
 ततः पद्मायुतञ्चैव मृगैः सह चचार सा । पुनर्गत्वा ततो नन्दा पुण्यां शोतामनोऽकां ।
 अश्वं वर्षसहस्राणि सप्त चैकञ्च साऽनयत् । धारयित्वा तु नियमं नन्दायां वीतकल्मषा ।
 सा पूर्वं कौशिकीं पुण्यां जागाम नियमे धृता । तत्र वायुजलाद्वारा चचार नियमं पुनः ।
 पञ्चगङ्गेषु सा पुण्या कन्या चेतसकेषु च । तपो विशेषैर्बलभिः कथयद्देहमात्मनः । २०३
 ततो गत्वाऽथ गङ्गां सा महामेरुश्चैवकेन । तस्यै चाग्नेव निश्चेष्टा प्राणायामपरायणा ।
 पुनर्हिमवतो मूर्ध्नि यत्र देवाः पुरायजन् । तत्राङ्गुष्ठेन सा तस्यै निखर्त्तुं परमा शुभा ।
 पुष्करेख्यं गोकर्णं नैमिषे मलये तथा । अपाकर्षत्स्वकं देहं नियमैर्मनसः प्रियैः ।
 अनन्यदेवतां नित्यं दृढमत्वा पितामहे । तस्यै पितामहश्चैव तोषयामास सर्वतः ।
 ततस्तामब्रवीत्प्रोता लोकानां प्रभवाऽख्यः । सौम्येन मनसा राजन् प्रीतः प्रीतमनास्तदा । २०४
 मृत्यो किमिदमत्यर्थं तपांसि चरसीति ह । ततोऽब्रवीत्पुनर्मृत्युर्भगवन्तं पितामहं ।
 नाहं हन्यां प्रजा देव खल्लायाक्रोशतीस्तदा । एतदिच्छामि सर्वंश्च त्वत्तो वरमहं प्रभो ।
 अधर्ममयभीताऽस्मि ततोऽहं तप आस्थिता । भीतास्तु महाभाग प्रयच्छामिभयमख्यं ।
 आर्त्ताः चानागमो नारी याचामि भव मे गतिः । तामब्रवीत्ततो देवो भूतभयभयविश्वित् ।
 अधर्मो नास्ति ते मृत्यो संहारक्या इमाः प्रजाः । मया चोक्तं मृषा भद्रे भविता न कथञ्चन । २०५
 तस्मात्संहार कर्त्तव्ये प्रजाः सर्वेऽस्तुर्विधाः । धर्मैः सनातनस्य त्वां सर्वेऽपि याचयिष्यति ।
 लोकपालो यमश्चैव महाथा व्याधयस्व तं । अहञ्च विबुधाश्चैव पुनर्ह्यास्मि ते वरं ।
 यथा त्वमेवमा युक्ता विरजा स्यातिनेष्यसि । सैवमुक्ता महाराज कृताञ्जलिर्निदं विभुं ।

पुनरेवाब्रवीदाद्यं प्रसाद्य शिरसा तदा । यद्येवमेतर्कतव्यं मया नस्मादिना विभो ।

तथाज्ञा मूर्द्ध्नि मे न्यस्ता यत्तु वक्ष्यामि तच्छृणु । त्वोभः केधाभ्यसूयेया द्रोहो मोहस्य देहिना ।

९१९०

अद्रोहोऽन्याऽन्यपरुषाः देहं भिक्षुः पृथग्विधाः ।

॥ ब्रह्मोवाच ॥ तथा भविष्यते मृत्याः साधु संहर वै प्रजाः । अधर्मतो न भविता नापध्यास्याम्यहं गृभे ।

यान्यथुदिन्दुनि करे समासते ते व्याधयः प्राणिनामात्मजाताः । ते मारयिष्यन्ति नगान् गतास्त्रवाधर्मते भविता माम्भवेदोः ।

नाधर्मते भविता प्राणिनां वै त्वं वै धर्मस्त्वं हि धर्मस्य चेष्टा । धर्मो भूत्वा धर्मनित्या धर्मिणो तस्मात्प्राणान्धर्व्येमात्रियक् ।

सर्वेषां वै प्राणिनां कामरागौ सन्त्यज्य त्वं संहरस्वैह जीवं । एवं धर्मस्त्वः भजिष्यत्यनन्तो भिष्यद्वृत्तान् मारयिष्यथ

धर्मः ।

९११४

तेनात्मानं पावयस्वात्मानं त्वं पापेनात्मानं मज्जयिष्यथयसन् । तस्मात्कामं रोषमयागं त्वं सन्त्यज्यातः भंहास्वैति जीवान् ।

॥ नारद उवाच ॥ सा वै भीता मृत्युर्भोपदेशच्छापाङ्गीता वाडमित्यत्रोचं । सा च प्राण प्राणिनामन्तकत्रिकामकोधो

त्यज्य हरत्यमता ।

• मृत्युस्तेषां व्याधयस्तत्प्रसूता व्याधौ रोगो ह्येतं येन जन्तुः । सर्वेषां वै प्राणिनां प्रायणान्ते तस्माच्छोकं माकृष्यान्निष्फले त्वं ।

सर्वे देवाः प्राणिभिः प्रायणान्ते गत्वा वृत्ताः सन्निवृत्तास्तथैव । एवं सर्वे प्राणिनस्तत्र गत्वा वृत्ता देवा मर्त्या राजभिर्ह ।

वायुर्भूमि भीमनादौ महौजा भेत्ता देहान् प्राणिनां सर्वगोऽसौ । नोवा वृत्तिं नैव वृत्तं कदाचित् प्राप्तिप्राप्त्यामन्ततेजो

विशिष्टः ।

९११३

सर्वे देवा मर्त्याः क्षात्रिशिष्टास्तस्मात्पुत्रं माण्डवो राजनिह । सर्गं प्रप्ता मोदो लत्तनूगो नित्यं रम्यान् वीरलोकानवाप ।

त्यक्त्वा दुःखं रुक्मतः पुण्यद्विष्टेषा मृत्युर्देवदिया प्रजानां । प्राप्ते काले संहरन्तो यथावत् स्वयं कृता प्राणहरा प्रजानां ।

आत्मानं वै प्राणिनो घ्नन्ति सर्वे नैनं मृत्युर्दण्डप्राणिर्हन्ति । तस्मात्पूतान्नानुशोचन्ति धीराः सत्यं ज्ञात्वा नित्यं ब्रह्मसृष्टं ।

इत्थं सृष्टिं देवकृतां विदित्वा पुत्राश्चष्टाच्छोकमाण्डु त्यजस्व ।

॥ व्यास उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वात्यं ब्रह्माक्षं नारदेन प्रकाशितं । उवाचाकंपनो राजा सखायं नारदन्तथा ।

९१५४

व्यपेतशोकः प्रीतोऽस्मि भगवन्नृषिसत्तम । अवेतिहामं लत्तसु कृतार्थोऽस्म्यभिवादये ।

तथोक्तो नारदस्तेन राज्ञा च्छविषरोत्तमः । जगाम नन्दनं शोचं देवैर्वर्णितात्मजान् ।

पुण्यं यशस्यं स्वर्ग्यं च धन्यमायुषमेव च । अस्थेतिहासस्य सदा अत्रणं अत्रणं तथा ।

एतदर्थपदं श्रुत्वा तदा राजा युधिष्ठिरः । चक्षधर्मं च विज्ञाय शूराणां च पराङ्मतिं ।

सम्प्राप्तोऽनौ महावीर्यः स्वर्गलोकं महारथः । अभिमन्युः परान् हत्वा प्रमुखे सर्वधर्मिणां ।

९१९०

शुध्यमानो महेश्वरो हतः सोऽस्मिमुखो रणे । अभिजा गदया शक्या धनुषा च महारथः ।

विरजाः सोमसूनुः स पुनस्तत्र प्रलीयते । तस्मात्परां धृतिं कृत्वा भ्रातृभिः सह पाण्डवः ।

अप्रमत्तः सुभंक्रुद्धः शोचं योद्धुमुपाक्रमत् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि मृत्युप्रज्ञापतिस्वादे चतुःपञ्चमिध्यायः ॥ ५४ ॥

॥ रुक्म्य उवाच ॥ श्रुत्वा मृत्युसमुत्पत्तिं कर्माण्यनुपमानि च । धर्मराजः पुनर्वाक्यं प्रसाधैनमथाब्रवीत् ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ गुरवः पुण्यकर्माणः शक्रप्रतिमविक्रमाः । स्थाने राजर्षयो ब्रह्मसन्तपाः सत्यवादिनः । ९१०४
भूय एव तु मां तथैर्व्वेसाभिरभट्टहय । राजर्षीणां पुत्राणां समाश्रय कर्मभिः ।

कियन्त्या दक्षिणा दत्ताः कैश्च दत्ता महात्माभिः । राजर्षिभिः पुण्यकृद्भिस्तद्भवान् प्रब्रवीत मे ।

॥ व्यास उवाच ॥ शैलेस्य नृपतेः पुत्रः सञ्जयो नाम नामतः । सखायौ तस्य चैवोभौ श्वश्रौ पर्व्वतनारदौ ।

तौ कदाचिद्गृहं तस्य प्रविष्टौ तद्दिदृचया । विधिवच्चार्चितौ तेन प्रीतौ तत्रेषतुः सुखं ।

तद्गृहाच्चित्सुखामीनं तार्भ्या सह शुचिस्मिता । दहिताभ्यागमत्कन्या सञ्जयश्चरवर्णिनी । ९१०५

तथाऽभिवादितः कन्यामभ्यनन्दयथाविधि । तत्सलिलङ्गाभिराग्नीर्भिरिष्टाभिरभितः स्थिता ।

तास्मिन्निष्ट्यान्ववोद्वाक्यं पर्व्वतः प्रहसन्निव । कस्येयं चक्षुषापाङ्गौ सर्व्वलक्षणममता ।

उताहो भाः खिदकस्य ज्वलनस्य शिखा त्वियं । श्रीर्द्धीः कीर्तिर्धृतिः पुष्टिः भिदुश्चन्द्रमसः प्रभा ।

एवं ब्रुवाणं देवर्षिं नृपतिः सञ्जयोऽब्रवीत् । मर्त्यभ्यगन्तव्यं कया मनो वरमभोऽस्ति ।

नारदस्त्वब्रवीदेनं देहि मद्भानिमं नृप । भार्य्यार्थं सुमहच्छ्रेयः प्राप्तुञ्चेद्विष्कमे नृप । ९१०६

ददानित्येव भैक्ष्यः सञ्जयः प्राह नारदं । पर्व्वतस्तु सुंकुट्टे नारदं वाक्यतब्रवीत् ।

हृदयेन मया पर्व्वं वृतां वै वृतवानमि । यन्मादृता तथा विप्रभाभाः स्वर्गं यथेषया ।

एमुक्तौ नारदस्तं प्रत्युवाचोत्तरं वचः । मनोगागनुद्विगमभाषा दत्ता चोदकपूर्व्वतं ।

पालियद्वयमन्ताय प्रथितं वरलक्षणं । नन्वेवं निश्चिता निष्ठा निष्ठा सप्तपदो स्मृता ।

अनुत्पन्ने च भार्य्यार्थं मान्त्वं व्याहृतवानमि । तस्मात्त्वमपि न स्वर्गं गमिष्यसि मया विना । ९१०७

अन्याऽन्यमेवं शृण्वा वै तस्यतुस्तत्र तावृषी । अथ भोऽपि नृपा विप्रान्पानाच्छारनभोजनैः ।

पुत्रकामः परं श्रद्धया यत्नेनोपाचरच्छुचिः । तस्य प्रसन्ना विप्रेन्द्राः कदाचित्पुत्रमीषुवः ।

तपः स्वाध्यायनिरता वेदवेदाङ्गपारगाः । सहिता नारदं प्राङ्गर्द्वेष्टाश्चैव पुत्रमीषुति ।

तथेत्युक्त्वा दिगैरुक्तः सञ्जयं नारदोऽब्रवीत् । तुभ्यं प्रसन्ना राजर्षे पुत्रमीषुन्ति ब्राह्मणाः ।

वरं वृणोष्य भद्रं ते यादृशं पुत्रमीषुति । तथोक्तः प्राञ्जलीराजा पुत्रं वव्रे गुणान्वितं । ९१०८

यश्चिन्तं कीर्त्तमन्तस्तेजस्विनमग्निन्दमं । यस्मिन् मूत्रं पुरीषश्च क्लेशः खेदश्च काश्चन ।

सुवर्णधीविरत्येवं तस्य नामाभवत्तितौ । तस्मिन् वरप्रदानेन वर्द्धयत्यमितम्भनं ।

कारयामास नृपतिः सोवर्णं सर्व्वमीषुति । गृहप्राकारदुर्गाणि ब्राह्मणावमथान्यपि ।

शय्यासनानि स्थानानि स्थालीपिठरभाजनं । तस्य राज्ञोऽपि यदेष्य वाङ्माद्योपस्कराश्च ये ।

सर्व्वं तत्काञ्चनमयं कालेन परिवर्द्धितं । अथ दस्युगणाः श्रुत्वा दृष्ट्वा चैनं तथाविधं ९१०९

सन्धूय तस्य नृपतेः समारम्भायिकीर्षितुं । केचित्तत्राब्रुवन् राज्ञः पुत्रं गृह्णीम वै स्वयं ।

षोऽस्याकरः काञ्चनस्य तस्य यद्वर्द्धनममे । ततस्तौ दस्यवो लुब्धाः प्रविश्य नृपतेर्गृहं ।

राजपुत्रं ततो जघ्नुः सुवर्णधीविनं बलात् । गृह्णीममनुपायज्ञा नीलारण्यमचेतमः ।

हत्वा विशस्य चापश्यन् लुब्धा वसु किञ्चन । तस्य प्राणैर्बिमृकस्य नष्टमदरदं वसु ।

दस्रवस्य तथान्योन्यं जह्नुर्मूर्खा विदितमः । हत्वा परस्परं नष्टाः कुमारं चाहुतं भुवि ।
 अमन्मायं गता घोरं नरकन्दुष्टकारिणः । तं दृष्ट्वा निहतं पुत्रं वरदत्तं महानृपाः ।
 विललाप सुदुःखार्त्ता बद्धधा करुणं नृपः । विलपन्तं निशम्याथ पुत्रशोकहतं नृप ।
 प्रत्यदृश्यत देवर्षिर्नारदो मृपमन्त्रिणा । उवाच चैनं दुःखार्त्तं विलपन्तमचेतमं ।
 सञ्जयं नारदोऽभ्येत्य तन्निबोध युधिष्ठिर । कामानामविलसत्स्वं मृञ्जयेह मरिच्यसि ।
 यस्य चैनं वयस्त्रेहे उषिता ब्रह्मवादिनः । आधिपतिं मरुत्तश्च मृतं सञ्जय शुश्रुम ।
 सर्व्वर्त्तं याजयामास स्यर्द्धया वै वृहस्पतेः । यस्मै राजर्षये प्रादाद्धनं स भगवान् प्रभुः ।
 हैमं हिमवतः पादं धियचोर्न्निविधैः सैव । यस्य मेन्द्रामरगणा वृहस्पतिर्पुंगवमाः ।
 देवा दिव्यसृजः सर्व्वे यजन्तान्ते समासते । यज्ञवाटस्थ सैवर्णाः सर्व्वं चासन्यरिच्छदाः ।
 यस्य सर्व्वं तदा ह्यज्ञं मनोऽभिप्रायगं शुचि । कामनो बुभुजुर्न्विप्राः सर्व्वे चान्नार्थिनोऽदिजाः ।
 पयोदधिघृतं चोदृश्वत्क्षोभ्यश्च शोभनं । यस्य दक्षेणु सर्व्वेषु वामास्थभरणानि च ।
 रक्षितान्युपतिष्ठन्ते प्रदृष्टान्तेदपारगान् । मरुतः परिवेष्टागो मरुत्तस्याभवन् गृहे ।
 आचितितस्य राजर्षिर्न्विष्टेदेवाः समासदः । यस्य वीर्य्यवतो राज्ञः सुहृदा शस्त्ररुषदः ।
 हविर्निस्तुपिता येन सम्यक् तत्रैर्दिवौकसः । स्योणाश्च सिद्धा गव्य देवानां सुखजीविता ।
 ब्रह्मचर्य्यश्रुतिमुखैः सर्व्वेऽनैश्च सर्व्वदा । शयनासनयानानि स्वर्गगाशोश्च दुस्तया ।
 तत्सर्व्वममिति वित्त दत्तं विप्रेभ्य इच्छया । सोऽनुध्यातस्तु शक्रेण प्रजाः कृत्वा निगमयाः ।
 अद्धधानो जितास्त्रोकान् गतः पुण्यदुष्टोऽचयात् । सत्रजः सनृपामात्यपदारापयवाश्वजः ।
 यैवनेन सहस्राब्दं मरुतो राज्यमन्वयात् । स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भूतरत्नया ।
 पुत्रः त्युत्तरस्तुभ्य मा पुत्रमनुत्पयथा । अयज्जानमदाक्षिणमभियैत्येति व्याहरन् ।
 इति श्रीमद्भारते द्रोणपर्व्वणि अभिमन्युवधपर्व्वणि षोडशराजिके पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ सुशेनं नाम राजानं मृतं सृञ्जय शुश्रुम । एकवीरमध्व्यन्तममरैरभिवीक्षितं ।
 यः प्राप्य राज्यं धर्मेण कलिव्रह्मपुरोहितान् । अपृच्छदात्मनः श्रेयः पृष्ट्वा तेषां मते स्थितः ।
 प्रजानां पालनं धर्मेण दानमिज्या दिव्यजयः । एतत्सुहोत्रो विज्ञाय धर्मेणैच्छद्भूतागमं ।
 धर्मेणाराधयत् देवान्वाणैः शत्रून् जयन्तया । सर्व्वेऽपि च भूतानि स्वर्गणैरण्यरञ्जयत् ।
 यो भुक्तेमां वसुमतीं स्त्रे काटविकवर्जितां । यस्मै वर्षं पञ्चन्या हिरण्यं परिवत्सरान् ।
 हिरण्यास्तत्र वाहिन्यः स्त्रेरिष्टो ह्यभवन् पुरा । याहान् कर्कटकांस्तैव मत्स्यांश्च विविधान् बहून् ।
 कामान्वर्षति पर्जन्या रूपाणि विविधानि च । सैवर्कान्यप्रभंयाणि वाण्यश्च क्रोशसमिताः ।
 सहस्रवामनान् कुक्कान् नक्रान् मकरकच्छपान् । सैवर्षान् विहितान् दृष्ट्वा ततोऽभवत् वै तदा ।
 तत्सुवर्षमपर्थन्तां राजार्थैः कुरुजाह्नवे । इंजानो वितते जज्ञे ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ।
 सोऽभ्यमेधसद्वस्त्रेण राजसूयशतेन च । पुण्यैः क्षत्रिययज्ञेभ्यः प्रभूतवरदक्षिणैः ।

५१०

५१०

५१०

५१०

५१०

काम्यनैमित्तिकजखेरिष्टाङ्गतिमवाप्नुयात् । सचेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
 पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुत्पद्यः । अयज्जानमदाक्षिण्यमभिश्रैत्येति व्याहरन् । ९१४
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युबधपर्वणि षोडशराजिके षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ राजानं पौरवं वीरं मृतं सञ्जय शुश्रुम । यः सहस्रं सहस्राणां श्वेतानयानवा सृजत् ।
 तस्याश्वमेधे राजर्षेर्देशाद्देशात्समेयुषां । शिवाक्षरविधिज्ञानां नामोत्सं या विगञ्जितां ।
 वेदविद्याव्रतस्नाता वदान्याः प्रियदर्शनाः । सुभिक्षाच्छादनगृहाः सुगण्यसनवाहनाः ।
 नटनर्तनगन्धर्वैः पूर्णकैर्वर्द्धमानकैः । नित्योद्योगैश्च कोउड्गिस्तनस्य परिहृतिताः ।
 यज्ञे यज्ञे यथा कालं दक्षिणां सोऽत्यकालयत् । द्विपा दशसहस्रख्याः प्रमदाः काञ्चनप्रभाः । ९२०
 सध्वजाः सपताकाश्च रथा हेममयास्तथा । यः सहस्रं सहस्राणां कन्या हेमविभूषिताः ।
 धूर्जज्ञाश्वगणारूढाः सगृहचेत्रगोश्रिताः । शतं शतसहस्राणि स्वर्णमालो महात्मनां ।
 गवा सहस्रानुचरान् दक्षिणामत्यकालयत् । तत्रास्य गाथा गायन्ति ये पुराणविदो जनाः ।
 हेमशृङ्गा रोपयसुराः सवत्साः कांस्यदोहनाः । दासीदामखरोध्राश्च प्रादादाजाविकं बज्र ।
 रत्नानां विविधानाञ्च विविधांश्चाश्वपर्वतान् । तस्मिन् संविते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् । ९२४
 अङ्गस्य यजमानस्य स्वधर्माधिगतः शुभाः । गुणैः क्षरास्तु क्रतवस्तस्यासन् सार्वकामिकाः ।
 स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुत्पद्यः ।
 अयज्जानमदाक्षिण्यमभिश्रैत्येति व्याहरन् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युबधपर्वणि षोडशराजिके सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ शिविभौशोनरश्चापि मृतं सञ्जय शुश्रुम । य इमां पृथिवीं सर्व्वासुभैरुत्पत्यैवेष्टयत् ।
 साद्रिदोषार्णववनां रथघोषेण नादयन् । स शिविर्यद्रिपूजित्यं मुख्यान्निघ्नन् सपन्नजित । ९२९
 तेन यज्ञैर्ब्रह्मविधैरिष्टं पर्याप्तदक्षिणैः । स राजा बोर्यवान् धोमानवाय वसु पुष्करं ।
 सर्व्वमर्द्धाभिपिकानां समतः सोऽभवद्युधि । अयजन्त्याश्वमेधैर्व्या विजित्य पृथिवीमिमाम् ।
 निरगर्लैर्बज्रकैर्नैर्लङ्कोटिसहस्रदः । इत्यश्वपशुभिर्धान्यैर्हृत्कैर्गोऽजाविभिस्तथा ।
 विविधां पृथिवीं पुण्यां शिविर्ब्राह्मणसात्करोत् । यावत्यो वर्षतो धारा यावत्यो दिवि तारकाः ।
 यावत्यः सिकतागाङ्गो यावभेरौर्महोपलाः । उदन्वति च यावन्ति रत्नानि प्राणिनोऽपि च । ९३५
 तावतो रदद्गदा वै शिविरौशोनरोऽध्वरे । नो यन्तारं धुरन्तस्य कश्चिदन्यं प्रजापतिः ।
 मृतं मयं भवन्तं वा नाध्यगच्छन्नेरश्वरं । तस्यासन् विविधा यज्ञाः सर्व्वकार्य्यैः समन्विताः ।
 हेमयूपाशनगृहा हेमप्राकारतेरणाः । शुचि स्वादन्नपानत्र आह्वणाः प्रयुतायुताः ।
 नानाभक्ष्यैः प्रियकयाः पयोदधिमहाद्गदाः । तस्यासन् बज्रवाटेषु नयः शुभ्राश्वपर्व्वताः ।
 पिवत स्नात स्वादध्वनिनित्यद्वेष्टे जनाः । तस्मै प्रादादरं रुद्रस्तुष्टः पुण्येन कर्मणा । ९४०
 अचयं ददतो वितं अर्द्धा कीर्तिस्तथा क्रियाः । यथाकमेव भूतानां प्रियत्वं सर्व्वभूतानां ।

एताहन्वा वरानिष्टान् शिविः काले दिवङ्गतः । स चेन्ममार् सृञ्चय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
 पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतथयाः । अयज्वानमदाक्षिण्यमभिधैत्येति घ्राहरन् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युबधपर्वणि षोडशराजिके अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ रामं दाशरथिञ्चैव मृतं सृञ्चय शृणुम । ये प्रजा अन्वमोदन्त पिता पुत्रानिवारयान् ।
 अमञ्जोया गुणा यस्मिन्नामन्नमिततेजसि । यद्यतुर्दृशवर्षाणि निदेशात्पितुरच्युतः । २२९।
 वने वनितया मारुज्जमवमन्नक्षणाग्रजः । जघान च जनस्थाने राक्षसान् मनुजर्षभः ।
 तपस्विनां रक्षणार्थं सहस्राणि चतुर्दश । तत्रैव वमतस्तस्य रावणो नाम राक्षसः ।
 जहार भार्यां वैदेहीं संभोक्ष्यैव सहानुगं । तमागस्कारिणं रामः पौलस्त्यमजितं परैः ।
 जघान ममरं क्रुद्धः पुरेव अम्बकोऽन्धकं । सुरासुरैरबध्यन्तं देवत्राह्मणकण्टकं ।
 जघान स महाबाहुः पौलस्त्यं सगं रणे । स प्रजानुग्रहं कृत्वा त्रिदशैरभिपूजितः । २२९०
 व्याप्य कृत्स्नं जगत् कीर्त्या सुरर्षिगणसेवितः । स प्राप्य विविधं राज्यं सर्वभूतानुकम्पकः ।
 आजहार महायज्ञं प्रजा धर्मेण पालयन् । निरर्गलं सज्जाल्यमयमेधशतं विभुः ।
 आजहार सुरेणस्य हविषामुदमावहतम् । अन्यैश्च विविधैर्द्वैरीजे बज्रगुणैर्धृप ।
 क्षुत्पिपासेऽजयद्रामः सर्वरागांश्च देहिनां । सततं गुणमयस्रो दीप्यमानः स्तितेजसा ।
 अतिर्वर्षाणि भूतानि रामो दाशरथिर्व्यभो । अयोध्यां देवतानाञ्च मानुषाणाञ्च सर्वशः । २२९५
 पृथिव्यां सह वानेऽद्रुहाने राज्यं प्रशामति । नाक्षीयन्त तदा प्राणाः प्राणिनां न तदन्यथा ।
 प्राणापानसमानाश्च रामे राज्यं प्रशामति । पर्यर्क्षीयन्त तेजांसि तथानयाश्च नाभवन् ।
 दीर्घं दुषः प्रजाः सर्वे युवा न क्षियन्ते तदा । वैदेशतुर्भिः सुधीनाः प्राप्नुवन्ति दिवौकसः ।
 ह्यं कस्यश्च विविधं निष्पूतं जतमेव च । अर्दशतशः का देवा नष्टव्यान्तरोदृपाः ।
 नाप्यु प्राणमृतां मृत्युनाकाले ज्वरानोऽद्रुहन् । अयस्मै ह चयां लुप्ता मूर्खा वा नाभवन्तदा । २२९०
 प्रजाः शिष्टैर्यकस्मात्सर्वं वीर्यं दास्यन् । स्वया पूजाञ्च रक्षोभिर्जनस्थाने प्रणाशित ।
 प्रादान्निरहत्य रक्षांसि पितृदेवेभ्य इन्धनः । सहस्रपुत्राः पुरुषा दशवर्षशतायुषः ।
 न च ज्येष्ठाः कनिष्ठेभ्यस्तदा आह्वान्य हारयन् । युवा श्यामो लोहितोऽक्षो मत्तमातङ्गविक्रमः ।
 आजानुबाहुः सुभुजः सिंहस्कन्धो महाबलः । दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।
 हर्षभूतकनःकालो रामो राज्यनकारयत् । रामो रामो राम इति प्रजानामभवत् कथा । २२९५
 रामात् रामं जगद्भूदाने राज्यं प्रशामति । चतुर्विधाः प्रजा रामः स्वर्गं नीत्वा दिवं गतः ।
 आत्मानं सम्प्रतिष्ठाप्य गन्धर्वमिहायुधा । स चेन्ममार् सृञ्चय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
 पुण्यान् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतथयाः । अयज्वानमदाक्षिण्यमभिधैत्येति घ्राहरन् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युबधपर्वणि षोडशराजिके एकोनषष्टोऽध्यायः ॥ ५९ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ भीमरथश्चेद्राजानं मृतं सृञ्चय शृणुम । येन भीमरथी गङ्गा चयनैः काञ्चनैश्चिता ।

यः सहस्रं सहस्राणां कन्या हेमविभूषिताः । राजस्य राजपुत्रांश्च ब्राह्मणेभ्यो ह्यनयन ।

२२४०

सर्वारथगताः कन्या रथाः सर्वे चतुर्युजः । रथे रथे शते नामाः सर्वे वै हेममालिनः ।

सहस्रमथ्यैकैकं राजानं प्रष्टतोऽन्वयुः । अथे अथे शयं नावो गवां पश्चादजायिन्त ।

तेनाक्रान्ता जलोधेन दक्षिणा भूयसीर्ददत् । उपङ्गरेऽतिथयिता तस्याङ्गे निषमादह ।

तथा भागीरथी गङ्गा उर्व्वशी चाभवत् पुरा । दुहित्वं गता राज्ञः पुत्रत्वमगमत्तदा ।

तान्तु गाथां जगुः प्रीता गन्धर्व्वाः सूर्य्यवर्चसः । पितृदेवमनुष्याणां गृह्णन्तां बलुवादिनां ।

२२४५

भगोरथं यजमानमैस्त्वाकं भूरिदक्षिणं । गङ्गा समुद्रगा देवो वने पितरमोदरं ।

तस्य सेन्द्रेः सुरगणैर्देवैर्यजः स्खलङ्कृतः । सम्यक्परिगृहीतस्य श्रान्तविघ्नो निरामयः ।

यो य इच्छत विप्रो वै यथ यत्रात्मनः प्रियं । भगोरथस्तथा प्रीतस्तत्र तत्रानयदशो ।

नादेयं ब्राह्मणेष्वामीतयस्य यत् स्यात् प्रियं यनं । सोऽपि विप्रप्रमदिन ब्रह्मणेकगते नृपः ।

येन यातौ मखमुखौ दिशाशविहपादपाः । तेनावस्थातुमिच्छन्ति तं गत्या राजमोदरं ।

२२५०

स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुत्पथयाः ।

अथज्जानमदाक्षिणमभिथैत्येति व्याहरन् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजिके षष्ठिभागेऽध्यायः ॥ ६० ॥

॥ नारद उवाच ॥ दिलोपं वै चैलविलं सृतं मृञ्जय गृह्णुम । यस्य यज्ञशतेष्वात्मन् प्रयुतायुतशो द्विजाः ।

तत्त्वज्ञानार्थं कस्यचा यज्जानः पुत्रपौत्रिणः । न दंसा वसुमं पूर्णं वसुधां वसुधाधिपः ।

इजानो विविधैर्यज्ञैर्ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत । दिलोपस्य च यज्ञेषु कृतः पन्था हिरण्मयः ।

२२५५

तं धर्ममिव कुर्वाणाः सेन्द्रा देवाः समागमन् । चवालं प्रचवालञ्च यस्य यूपे हिरण्मये ।

रागखाण्डवभोज्यैश्च मत्ताः पथिषु शरते । तदेतदद्भुतं मन्ये अन्यैर्न सङ्गं नृपः ।

यदप्यु द्युध्यमानस्य शक्ते न परिपेततुः । राजानं दृढधन्वानं दिलोपं मत्स्यवादिनं ।

येऽपश्यन् भूरिदाक्षिणं तेऽपि स्वर्गजिनो नराः । पञ्चशब्दा न जीर्यन्ते खट्वाङ्गस्य निवेशने ।

स्वाध्यायघोषो ज्योधापः पिवताश्रीत खादत । स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।

२२६०

पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुत्पथयाः । अथज्जानमदाक्षिणमभिथैत्येति व्याहरन् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजिके एकषष्टोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

॥ नारद उवाच ॥ मान्धाता चेद्यौवनाथो मृतं सृञ्जय गृह्णुम । देवासुरमनुष्याणां त्रैलोक्यविजयी नृपः ।

यं देवावस्थिभौ गर्भात् पितुः पूर्वं चकषतुः । मृगयां विचरन् राजा त्वषितः श्रान्तवाहनः ।

धूमं दृष्ट्वा गमत् सत्रं पृषदाज्यमवाप स । तं दृष्ट्वा युवनाश्वय जठरे स्तनतां गर्भं ।

गर्भादिजृम्भितुं देवावस्थिभौ मिषजाम्बरा । तं दृष्ट्वा पितुस्तुङ्गे शयानं देववर्चसं ।

२२६५

अन्योऽन्यमब्रुवन् देवाः कमथं धास्यतीति वै । मामेवायं धयत्वये इति हस्माह वासवः ।

ततोऽङ्गुलिभ्यां क्षीरस्य प्रादुरासीत् पथोऽमृतं । मां धास्यतीति कारुण्यात् यदोश्रोत्रं शक्यमन्यत ।

तस्मात्तु मान्धातेत्येवं नाम तस्य तु तैः कृतं । ततस्तु धाराः पथमा घृतस्य च महात्मनः ।
 तस्यास्य यौवनाश्वस्य पाणिनिन्द्रस्य चाश्ववत् । अपिवत् पाणिनिन्द्रस्य तमाशाय व्यवर्द्धत ।
 सोऽभवद्वादशमभो द्वादशाहेन बोध्यवान् । द्वांश्च पृथिवीं कृत्स्नमिकाङ्गा म यजोजयत् ।
 धर्मात्मा धृतिमान् बीरः सत्यमन्वी जितेन्द्रियः । जनमेजयं सुधन्वानं गयं शूनं वृहदयं ।
 अमितञ्च नृगञ्चैव मान्धाता धनषाऽनयत् । उदेति च यतः सूर्या यच्च च प्रतिष्ठति ।
 तत्सर्वं यौवनाश्वस्य मान्धातुः जेवमुच्यते । सोऽश्वमेधशतैरिष्टां राजसूयघतेन च ।
 अददरोहितान्मस्यान् ब्राह्मणेभ्यः विनापते । हिरण्यान् योजनोत्सेवान् आयतान् द्रव्योजनं ।
 वज्रप्रकारं सुखादृन् भव्यमोज्यान्नपर्वान् । अतिरिक्तं ब्राह्मणेभ्यो भुञ्जन् प्राप्तिं जनः ।
 भव्यः क्षपाननिचयाः शुशुभुस्तन्नपर्वताः । घृतद्वदाः सूयपङ्का दधिफेणुगुडादकाः ।
 रुरुधुः पर्वान् नद्यो मधुवीरवहाः शुभाः । देवासुरनगा यक्षा गन्धर्व्यैरगपत्तिणः ।
 विप्रास्तत्रागतः श्वामन् वेदेवेदाङ्गपरगाः । ब्राह्मणश्चपयस्यापि नासंस्तत्राविपश्चिताः ।
 समुद्रान्तां वसुमतीं वसुपूर्णञ्च सर्वतः । स तो ब्राह्मणसात् कृत्वा जगान्तां तदा नृपः ।
 गतः पुण्यकृतलोकांस्तु सुव्याप्य दशमां द्विशः । स चेन्ममार मृञ्चय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
 पुञ्चात्पुण्यतरसुभ्य मा पुञ्चमनुतपयथाः । अयज्जानमदाविष्णमभिश्रैर्येति व्याहरन् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युबधपर्वणि षोडशराजिके द्विष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ यथातिं नाङ्गपञ्चैव मृतं सृञ्चय शुश्रुम । राजसूयशतैरिष्टा सोऽश्वमेधघतेन च ।
 पुण्डरीकसहस्रेण वाजपेयशतैस्तथा । अतिरात्रसहस्रेण चातुर्भास्यैश्च कामतः ।
 अग्निष्टोभैश्च विविधैः सर्वैश्च प्राज्यदक्षिणैः । अन्नह्यणानां यदित्तं पृथिव्यामस्ति किञ्चन ।
 तत् सर्वं परिमह्याय ततो ब्राह्मणमात्करोत् । व्यढे देवासुरे युद्धे हत्वा देवसहायतां ।
 चतुर्द्धा व्यभजत् सर्वं चतुर्भ्यः पृथिवीमिमाम् । यजैर्नानाविधैरिष्टा प्रजामुत्पाद्य चोत्तमां ।
 देवान्याञ्जिशनस्यां शर्मिष्ठायाञ्च धर्मतः । देवारण्येषु सर्वेषु विजहारामरोपमः ।
 आत्मनः कामचारेण द्वितीय इव वामवः । यदा नाध्यगमच्छान्तिं कामानां सर्ववेदवित् ।
 ततो गाथामिमां गीत्वा सदागः प्राविशद्वनं । यत् पृथिव्यां ब्रौह्मिवं हिरण्यं पथवः स्तियः ।
 नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शनं ब्रजेत् । एवं कामान् परित्यज्य यथातिर्घृतिमेत्य च ।
 पूंस् राज्ये प्रतिष्ठाय प्रयातो वनमोश्वरः । स चेन्ममार सृञ्चय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।
 पुञ्चात् पुण्यतरसुभ्य मापुञ्चमनुतपयथाः । अयज्जानमदाविष्णमभिश्रैर्येति व्याहरन् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युबधपर्वणि षोडशराजिके त्रिष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ नाभागमस्मरौषधैर्नृप मृञ्चय शुश्रुम । यः सहस्रं सहस्राणां राजाञ्चैकस्त्वयोधयत् ।
 जिगीषताणान् सृज्जाने समन्ताद्वैरिणोऽभ्ययात् । अस्त्वयुद्धविदो धीराः सृजन्तश्चाग्निवा गिरः ।
 बललाभादशीकृत्य तेषु सोऽस्तु बलेन च । कृत्रायुधध्वजस्थान् कृत्वा प्राणान्गतव्ययः ।

१२८०

१२८५

१२९१

१२९५

१२९९

१२९५

त एनं मुक्तसन्नाहाः प्रार्थयन् जीवितैषिणः । शरण्यमोयुः शरणं तव स्म इति वादिनः ।
 स तु तान् वशगन् कृत्वा जित्वा चेमां वसुधरां । ईजे यज्ञशतैरिष्टैः पाशास्त्रैः तयाऽनघ ।
 बुभुजुः सर्वसम्पन्नमन्नमये जनास्तदा । तस्मिन् यज्ञे तु विप्रिन्द्राः सुवप्राः परमार्चिताः ।
 भोदकान् पूरिकां पूयान् स्वादुपूर्णं यः शृङ्खलीः । करश्चान् पृथुमृदोका अन्नानि मुक्तानि च ।
 स्रुपान् मेरयकान् पूयान् रागखण्डवपानकान् । मिष्टान्नानि सुयुकानि मृदूनि सुरभीणि च । २३९
 घृतं मधु पयसोऽथ दधौ न रमवन्ति च । फलं मूलञ्च सुखाद् दिजास्तत्रोपभुञ्जते ।
 मादनीयानि पानानि विदित्वा चात्मनः सुखं । आपिबन्ति यथाकालं पानपा गीतवादिनैः ।
 यत्र स्म गाथा गायन्ति श्लोकः श्लोकाः पतन्ति च । नाभामस्तुतिः युक्तः ननृतुश्च मरुत्तमः ।
 तेषु यज्ञेऽस्वस्वरीषो दक्षिणामत्यन्तमयत् । राज्ञां शतमहस्त्राणि दशमयुधयजिनां ।
 हिरण्यकवचान् सर्वान् शतच्छ्वेदः शोणिकान् । हिरण्यस्यन्दनारूढान् मनुपात्रपरिच्छदन् । २४०
 ईजानो विविधैर्दंष्ट्राक्षिणामत्यक्रुद्धत् । मूर्धाभिषेकांश्च नृपान् राजपुत्रशतानि च ।
 मण्डकोपनिचपान् ब्राह्मणेभ्योऽहमन्यत । नैव पूर्वजनायकुर्वन् करिष्यन्ति चापरे ।
 यदस्वरीषो नृपतिः करोत्यन्तदक्षिणः । इत्येवमनुभोदन्नो प्रीता यय मरुत्तमः ।
 स चेन्ममार सृञ्चय चतुर्भद्रतरस्तूया । पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यं मापुत्तमनृतयथाः ।
 अयज्जानमदाक्षिणमभिष्येति व्याहरन् । २४१
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजिने चतुःपद्योऽध्यायः ॥ ६४ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ शशविन्दुं च राजानं मृतं सृञ्चय शृणुम । ईजे स विविधैर्दंष्ट्रा श्रीमान् सत्यपराक्रमः ।
 तस्य भार्यामहस्त्राणां शतमाधो नृहात्मनः । एकैकस्यास्त्र भार्यायां सदस्यं तनयाभवन ।
 ते कुमारः पट्टाक्रान्ताः सर्वे नियुतयजिनः । राजानः कतुभिर्मुख्येरीजाना वेदपारगाः ।
 हिरण्यकवचाः सर्वे सर्वे चात्तमधश्चिनः । सर्वेऽयमेधेरीजानाः कुमारः शाशविन्द्वाः ।
 तानथ्येधे राजेन्द्रो ब्राह्मणेभ्योऽददत् पिता । शतं शं रथगजा एकैकं पृथोऽचयुः । २४२
 राजपुत्रं तदा कन्यास्तपनीयस्त्रजङ्गवाः । कन्यः कन्यां शतं नागा नागे नाने शतं रथाः ।
 रथे रथे शतश्चाश्वा वाजिनो हेममालिनः । अथे अथे मरुत्तजा नवां पञ्चाशदाविकाः ।
 एतद्धनमपथ्यन्तमथ्येधे महामखे । शशविन्दुर्महाभागो ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ।
 वार्चाश्च यूपो यावन्ते । अथमेधे महामखे । ते तथैव पुनश्चान्ये तावन्तः काञ्चनाभवन ।
 भद्र्यान्धोऽननचयाः पर्वताः क्रोशमुच्छ्रिताः । तस्याथमेधे निवृत्ते राज्ञः शिष्टास्त्रयोदश । २४३
 तुष्टपुष्टजनाकीर्णाः शान्तविप्रास्त्रनामयाः । शशविन्दुरिमां भूमिं चिरं भुङ्क्ता दिवं गतः ।
 स चेन्ममार सृञ्चय चतुर्भद्रतरस्तूया । पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यं मापुत्तमनृतयथाः ।
 अयज्जानमदाक्षिणमभिष्येति व्याहरन् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजिने पञ्चपद्योऽध्यायः ॥ ६५ ॥

॥ नारद उवाच ॥ गयस्त्रामूर्त्तरथसं सृतं सञ्जय शुश्रुम । यो वै वर्षशतं राजा ऊतमिष्टाशनोऽभवत् ।

तस्मै ह्यग्निर्वरं प्रादात्ततो वशे वरं गयः । तपसा ब्रह्मचर्येण व्रतेन नियमेन च ।

१११५

गुरुणाञ्च प्रभादेन वेदानिष्कामि वेदितुं । स्वधर्मेणाविहिंस्यान्यान्धनमिष्कामि चाक्षयं ।

विप्रेषु ददतश्चैव अद्वा भवति नित्यशः । अनन्यासु सवर्णासु पुत्रजन्म च मे भवत् ।

अश्वं मे ददतः अद्वा धर्मं मे रमतां मनः । अविभ्रं चासु मे नित्यं धर्मकार्येषु पावकः ।

तथा भविष्यतीत्युक्ता तत्रैवान्तरधीयत । गयो ह्यवाप्य तत् सर्वं धर्मेणाग्नीनजोजयत् ।

स दशैषाण्यमासाभ्यां कालेष्वाययणेषु च । चातुर्मास्यैश्च विविधैर्यज्ञैश्चावाप्तदक्षिणैः ।

१११६

अथजच्छुद्धया राजा परिसम्पत्सरान् शतं । गवां शतमहस्याणि शतमश्वशतानि च ।

शतं निष्कसहस्राणि गवाश्चाप्ययुतानि षट् । उत्थायोत्थाय संप्रादात् परिसम्पत्सरान् शतं ।

नक्षत्रेषु च सर्वेषु ददन्नक्षत्रदक्षिणः । ईजे च विविधैर्यज्ञैर्यथा भोमोऽङ्गिरा यथा ।

भौवर्णं पृथिवीं कृत्वा य इमां मणिशर्करां । विप्रेभ्यः प्राददद्राजा अश्वमेधे महामखे ।

जाम्बूनदमया यूपः सर्वं रत्नपरिष्कृताः । गयस्त्रामसु सप्तद्रुस्तु सर्वं पूतमतोहराः ।

१११७

सर्वकामसप्तद्रुंश्च प्रादात्तांश्च गयन्तया । ब्राह्मणेभ्यः प्रहृष्टेभ्यः सर्वभूतेभ्य एव च ।

संसमुद्रवनदीपनदीनदवनेषु च । नगरेषु च राष्ट्रेषु दिवि व्योम्नि च येऽवसन् ।

भूतयामास्य विविधाः मंदरा यज्ञसम्पदा । गयस्य सप्तशो यज्ञो नास्त्यन्य इति तेऽब्रुवन् ।

षड्विंशद्योजनायामा त्रिंशद्योजनमायता । पश्चात्पुरस्य तुर्विंशदेदो ह्याभीष्टिर्गणमयो ।

गयस्य यजमानस्य मुक्तावज्रमणिस्तृता । प्रादात् स ब्राह्मणेभ्योऽथ वासांस्त्यभरणानि च ।

१११८

यथोक्ता दक्षिणास्यान्या विप्रेभ्यो भूरिदक्षिणः । यत्र भोजनशिट्स्य पर्वताः पञ्चविंशतिः ।

कुल्याः सुकृतवाहिन्यो रमानामभवेत्सदा । वस्त्राभरणगन्धानां राशयश्च पृथग्विधाः ।

यस्य प्रभावाच्च गयस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः । वटश्याक्ष्यकरणः पुण्यं ब्रह्मरथ्य तत् ।

स चेन्नाभीरं सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः ।

अथज्ज्वानमदाक्षिणमभिधैत्येति व्याहरन् ।

१११९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजिके षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ नारद उवाच ॥ साङ्कृतिं रन्तिदेवस्य सृतं सञ्जय शुश्रुम । यस्य द्दिशतसाहस्रा आसन् सूर्या महात्मनः ।

गृहानभ्यागतान् विप्रान्तिथीन् परिवेशकाः । पकापकं दिवारात्रमप्यर्घ्यं धनं तदा ।

न्यायेनाधिगतं विन्नं ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत । वेदानधीत्य धर्मेण यस्य के दिवतो वशे ।

उपस्थितास्य पशवः स्वयं च शंसितव्रतं । बहवः स्वर्गमिच्छन्तो विधिवत्सवयाजिनं ।

नदी महानसासृस्य प्रवृत्ता चर्मराशितः । तस्माच्चर्मवती पूर्वमग्निहोत्रोऽभवत् पुरा ।

११२०

ब्राह्मणेभ्योऽददक्षिणं भौवर्णस्य प्रभावतः । तुभ्यन्निकुतुभ्यन्निकमिति हस्य प्रभावते ।

तुभ्यं तुभ्यमिति प्रादात् निष्कान् निष्कान् सप्तस्रगः । ततः पुनः समाश्रास्य निष्कानेव प्रयच्छति ।

अल्पं दत्तं मयाद्येति निष्ककोटिं प्रदाय मः । एकाह्ना दास्यति पुनः कोऽन्यस्तत् सम्प्रदास्यति ।

द्विजपाणिविद्येगेन दुःखं मे शाश्वतं महत् । भविष्यति न मन्देह एवं राजाऽदददसु ।

सहस्रशश्च सौवर्णानुषभान् गोशतानुगान् । सष्टं शतं सुवर्णानां निष्कमाङ्गुलं तदा ।

०६५

अथर्द्धमासमददद्वाङ्गणेभ्यः समाः शतं । अपिहोत्रोपकरणं यज्ञोपकरणञ्च यत् ।

स्यधियः करकान्कुम्भान् स्नालीः पिठरमेव च । शयनासनयानानि प्रासादाश्च गृहाणि च ।

वृक्षांश्च विविधान् दद्यादस्त्रानिविविधानि च । सर्वं सौवर्णं नवासीदन्तिदेवस्य धीमतः ।

तत्र स्म गाथा गायन्ति ये पुराणविदो जनाः । रन्तिदेवस्य तान्दृष्ट्वा समृद्धिमतिमानुवी ।

नैतादृशं दृष्टपूर्वं कुर्वेत्सदनेष्वपि । धनञ्च पूर्यमाणं नः किं पुनर्भनूजेष्वपि ।

१११०

यत्किं वस्त्रोपकारेयमित्यूचुस्तत्र विस्मिताः । साङ्गतेरन्तिदेवस्य यां रात्रिमतिथिर्भवेत् ।

आलभ्यन्त तदा गावः सहस्रं श्वेकविंशतिः । तत्र स्म सूराः क्रोशन्ति समुष्टमणिकुण्डलाः ।

सुपं भूयिष्ठमश्रीध्वं नाय मोक्षं यथा पुरा । रन्तिदेवस्य यत्किञ्चित् सुवर्णमभवत्तदा ।

तत् सर्वं वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत । प्रत्यक्षं तस्य हव्यानि प्रतिगृह्णन्ति देवताः ।

कव्यानि पितरः काले सर्वकामान् द्विजोत्तमाः । स चेन्नामार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्वया ।

११११

पुत्रात्पुण्यतरसुभ्यं मा पुत्रमनृतपथ्याः । अयज्जानमदालिणमभिष्वेत्येति व्याहरन् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युबधपर्वणि षोडशराजिके सप्तषष्ठोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

॥ नारद उवाच ॥ दौषकन्तं भरतश्चापि मृतं सृञ्जय शुश्रुम । कर्षाणसुकराण्यन्यैः कृतवान् यः शिशुर्वने ।

हिमावदातान् यः भिन्नास्त्रसदंष्ट्रायुधान् बली । निर्व्वीर्यास्तरमा कृत्वा विचर्कष बबन्ध च ।

क्रूरं शोथतरान् व्याघ्रान् दम्बिला चाकरोदश्वे । मनःश्लाममायुक्तान् समृक्तान् धातुराशिभिः ।

व्यालादींश्चातिबलवान्सुप्रतीकान् गजानिति । दंष्ट्रासु गृह्य विमुखान् शुष्कास्यानकरोदश्वे ।

१११२

मदिषानप्यतिबलान् बलिना विचर्कष ह । भिन्दानां च सुदृप्तानां शतान्यदमयद्वजान् ।

बलिनः समरान् खड्गान्नाममत्त्वानि चाप्युत । कृच्छ्रप्राणं वने बद्ध्वा दमयित्वाप्यत्रासृजत् ।

तं सर्वदमनेत्याकृष्टे द्विजालेन कर्मणा । तम्प्रत्यषेधज्जननी मा सत्त्वानि विजोजहि ।

सोऽश्वमेधशतेनेष्टा यमुनामनुबोध्यवान् । विब्रताश्वान्शरस्वत्यां गङ्गामनु चतुःशतान् ।

सोऽश्वमेधसहस्रेण गङ्गासूयशतेन च । पुनरोजे महायज्ञैः समाप्तवरदक्षिणैः ।

१११३

अग्निहोमातिरात्राभ्यामुक्थ्या विश्रजिता अपि । वाजपेयसहस्राणां महसैश्च सुमंष्टृतैः ।

दृष्ट्वा शौकुन्तलो राजा तर्पयित्वा द्विजान् धनैः । सहस्रं यत्र पद्यानां कल्पाय भरतो ददौ ।

जामूनदस्य शुद्धस्य वनकस्य महायशाः । यस्य यूपः शतव्यामः परिणाहेन काश्यपः ।

समागम्य द्विजैः साङ्गैः सन्नेर्हवैः समुच्छ्रितः । अलङ्कृतान् राजमानान् सर्वैरत्रैर्भोगैरैः ।

दैरण्यानश्वान् द्विरदान् स्थानद्वानजविकं । दामोदराशं धनं धान्यं गाः सवत्साः पथस्त्रिनीः ।

१११४

यामान् गृहाणि चेत्राणि विविधांश्च परिच्छदान् । कोटीशतायुतांश्चैव ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ।

चक्रवर्ती ह्यदीनात्मा जितारिखलितः परैः । स चेकमार सृञ्चय चतुर्भद्रतरखलया ।
 पुत्रात् पुण्यतरस्तुभ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः । अयज्जानमदाक्षिणमभिधैत्येति व्याहरन् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजिके अष्टषष्टोऽध्यायः ॥ ६८ ॥
 ॥ आरद उवाच ॥ पृथुं वैष्णञ्च राजानं मृतं सृञ्चय शुश्रुम । यमभ्यविष्टन् माघाज्ये राजसूये मर्षयः ।
 यत्नतः प्रथितेत्युचुः सर्वानभिभवन्पृथुः । क्षतान्स्त्रास्यते सर्वान् इत्येवं चक्षियोऽभवत् । ९१४
 पृथुं वैष्णं प्रजा दृष्ट्वा रक्ताः स्मेति यदब्रुवन् । ततो राजेति नामास्य ह्यनुरागादजायत ।
 अकृष्टपत्या पृथिवी आसीदैष्यस्य कामधुक । सर्वाः कानदृषा गावः पुटके पुटके मधु ।
 आसन् हिरण्मया दर्भाः सुखस्पर्शाः सुखावहाः । तेषां चोराणि सम्मोताः प्रजाम्भेज्ये शेरते ।
 फलान्यमृतकल्पानि स्वादूनि च मृदूनि च । तेषामासीत्तदाहागे निराहारास्य नाभवत् ।
 अरोगाः सर्वविद्भार्या मनुष्या ह्यकुतोभयाः । न्यवसन्त ययाकामं वृक्षेषु च गुहासु च । ९१५
 प्रविभागो न राक्षसां पुराणाञ्चाभवत्तदा । ययासुखं ययाकामं तथैवा मुदितः प्रजाः ।
 तस्य संलक्षिता ज्ञापः समुद्रानभिधास्यतः । पर्वताश्च ददुर्भागं ध्वजभङ्गश्च नाभवत् ।
 तं वनस्पतयः शैलादेवाऽमुग्नरोरगाः । सप्तर्षयः पुण्ड्रजना गन्धर्वा सरमेऽपि च ।
 पितरश्च सुखादीनमभिगम्येदमब्रुवन् । सखादपि चक्षियोऽग्नि राजा गोप्रा पितामि नः ।
 देहस्यभ्यं महाराज प्रभुः सन्नोषितान् वरान् । यैर्यं प्राशन्नोक्तृत्विर्त्तधियामहे सुखं । ९१६
 तथेत्युक्त्वा पृथुर्वैष्णे। गृहीवाजगवं धनुः । शरांश्चाप्रतिमान् धोरान् विन्निविवात्रीन्मही ।
 शृङ्गेहि वसुधे चिप्रं चरंभ्यः काङ्क्षितं पयः । ततो दास्यामि भद्रं ते अन्नं यस्य यथेष्टिणं ।
 ॥ वसुधोवाच ॥ दुहितृत्वेन मां वीर सङ्कल्पयितुमर्हसि । तथेत्युक्त्वा पृथुः सर्वं विधानमकरोदशौ ।
 ततो मृतनिकायास्तां वसुधां दुदुङ्गस्तदा । तां वनस्पतयः पूर्वं समुत्तस्युर्दुभ्रुवः ।
 भातिष्ठदत्सला वसुं दोग्ध्री पात्राणि चच्छती । वत्सोऽभ्युत्प्लितः शालः प्रवो दोग्धोऽभवत्तदा । ९१७
 हिमप्ररोहं दुग्धं पात्रमौदुस्मरं शुभं । उदयः पर्वतो वत्सो मेहर्दीगधा महागिरिः ।
 रत्नान्योषधयो दुग्धं पात्रमस्यमयं तदा । दोग्धा चासीत्तदा देवो दुग्धमूर्जस्करं प्रियं ।
 असुरा दुदुङ्गस्यमामपात्रे तु ते तदा । दोग्धा दिमूर्द्धं तत्रासीद्वस्यस्योदितोचनः ।
 कृषिश्च शस्यश्च नरा दुदुङ्गः पृथिवीतले । स्वायम्भुवो मुनिर्वसुधोऽपि दोग्धोऽभवत् पृथुः ।
 अलावपात्रे च तदा विषं दुग्धा वसुध्वरा । धृतराष्ट्रोऽभवद्दोग्धा तेषां वत्सस्तु तचक्रः । ९१८
 सप्तर्षिर्भिन्नह्य दुग्धं तथा चाक्षिष्टकर्मभिः । दोग्धा वृहस्पतिः पात्रं कन्दे । वत्सश्च सोमराट् ।
 अन्तर्धानं चासपात्रे दुग्धं पुण्ड्रजनैर्विराट् । दोग्धा वैश्रवणस्तेषां वत्सस्यामोदृषध्वजः ।
 पुण्ड्रगन्धान् पद्मरात्रे गन्धर्व्यास्तरसोऽदुहन् । वत्सश्चि वत्सस्तेषां दोग्धा विश्वहविः प्रभुः ।
 खधां रजतपात्रेषु दुदुङ्गः पितरश्च तां । वत्सो वैश्वानस्तेषां यमो दोग्धान्तकस्तदा ।

एवं निकयैस्तेर्दग्धा पयोभोष्टानि सा विगट् । यैर्वर्त्तयन्ति ते ह्यद्य पात्रैर्वत्सैश्च नित्यम् ।

९०९

यश्चैश्च विविधैरिष्टा पृथुर्वैष्णः प्रतापवान् । सन्तर्पयित्वा भृतानि सर्वैः कामैकानः प्रियैः ।

हैरण्णानकरोद्राजा ये केचित् पार्थिवा भुवि । तान् ब्राह्मणेभ्यः प्रायश्चदश्चमेधे महामखे ।

षष्टिनागमहस्त्राणि षष्टिनागशतानि च । सौवर्णानकरोद्राजा ब्राह्मणेभ्यश्च तान् ददौ ।

इमाश्च पृथिवीं सर्वा मणिरत्नविभूषितां । सौवर्णामकरोद्राजा ब्राह्मणेभ्यश्च तां ददौ ।

स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्तात् पुण्ड्रतरस्तुभ्यं मा पुत्तमनुतपथाः ।

९१०

अथज्जानमदाक्षिणमभिश्चेति व्याहरन् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युबधपर्वणि षोडशराजिके एकोनसप्ततोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ नारद उवाच ॥ रामो महातपाः शूरो बीरलोकनमस्कृतः । जामदग्न्याऽप्यतिथश्च अविष्टो मरिष्यति ।

यस्माद्यमनुपर्व्येति भूमिं कुर्वन्निमां सुखं । न चासीदिक्रिया यस्य प्राप्य त्रियमनुत्तमां ।

यः क्षत्रियैः परासृष्टे वसे पितरि चाब्रुवन् । ततोऽवधीत् कार्त्तवीर्यमजितं समरे परैः ।

क्षत्रियाणां चतुःषष्टिमयुतानि सहस्रशः । तदा सृष्टोः समेतानि ह्येकैकं धनुषाऽत्रयत् ।

९११

ब्रह्मदिषाञ्चाथ तस्मिन् महस्त्राणि चतुर्दश । पुनरन्यानि जग्राह हन्तकूरं जघान ह ।

सहस्रं मुष्णेनाघ्नन् सदस्त्रमसिनाऽवधीत् । उद्वन्धनात् सहस्रन्तु हैहयाः समरे हताः ।

सग्राथ्यगजा बीरा निहतास्तत्र शेरते । पितुर्बधामर्षितेन जामदग्न्येन धीमता ।

निजघ्ने दशसाहस्रान् रामः परगुना तदा । नक्ष्त्रम्यन्त ता वाचो यास्यैर्दृशमुदीरिताः ।

भृगो रामाभिधायेति यदाऽकन्दन् द्विजोत्तमाः । ततः काश्चोरदरदान् कुन्तिचुद्रकमालवान् ।

९१२

अञ्जवक्त्रकलिङ्गाश्च विदेहान् तासलितकान् । रजोवाहान् वीतहेवान् विगर्त्तान् मार्त्तिकावान् ।

शिवीनन्याश्च राजन्यान् देशद्वैशात् सहस्रशः । निजघान शितैर्वैजैर्जामदग्न्यः प्रतापवान् ।

कोटिशतमहस्त्राणि क्षत्रियाणां सहस्रशः । दग्धगोपकर्षस्य बन्धुजोवनिभस्य च ।

रुधिरस्य पनोवाहान् पूरयित्वा मरामि च । सर्वानष्टादशदोषान् वशमानोय भार्गवः ।

ईजे क्रतुशतैः पुण्यैः ममाप्तवरदक्षिणैः । वेदोमष्टनलोत्सेधां सौवर्णां विधिनिर्भृतां ।

९१३

सर्वैरत्नशतैः पूर्णा पताकाशतमानिनी । ग्राम्यारण्यैः पशुगणैः मयूगाञ्च महीमिमां ।

रामस्य यामदग्न्यस्य प्रतिजयाह कश्यपः । ततः शतमहस्त्राणि द्विपेन्द्रान् हेमभूषणान् ।

निर्दस्य पृथिवीं कला शिष्टेष्टजनमङ्गलां । काश्यपाय ददौ रामो हयमेधे महामखे ।

त्रिसप्तवारान् पृथिवीं कला निःक्षत्रियां प्रभुः । दष्टा क्रतुशतैर्वीरैः ब्राह्मणेभ्यो ह्यमन्यत ।

सप्तद्वीपां वसुमतीं सारीचोऽष्टकत द्विजः । रामं प्रोवाच निर्गच्छ वसुधातो ममाश्रया ।

९१४

स कश्यपस्य वचनात् प्रोत्साह्य सरितां पतिं । क्षुपापैर्युधां श्रेष्ठः कुर्वन् ब्राह्मणशासनं ।

अध्यावषट्किरिश्रेष्ठं महेन्द्रं पर्वतोत्तमं । एवं गुणशतैर्जुष्टां भृगूणां कीर्त्तिवर्द्धनः ।

जामदग्न्योऽप्यतियथा मरिष्यति महायुतिः । त्वया चतुर्भद्रतरः पुत्रात् पुण्यतरस्तव ।

अथ ज्वानमदाक्षिण्यं मा पुंस्तमनृतयथाः । ते चतुर्भद्रतरास्तथा भद्रशताधिकाः ।

सुभा नरवरश्रेष्ठ मरिष्यन्ति च सृञ्चय ।

२४१०

दति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युवधपर्वणि षोडशराजिकं सप्ततिसोऽध्यायः ॥ ७० ॥

॥ व्यास उवाच ॥ पुण्यसाख्यानमायुष्यं श्रुत्वा षोडशराजिकं । अथाहरस्त्रपत्स्त्रिणोमासीत् स सृञ्चयः ।

तमब्रवीत्तथासीनं नारदो भगवानृषिः । श्रुतं कीर्त्तयतो मञ्चं यद्दोतन्ते महायुते ।

अहोस्त्रिदं ततो नष्टं अद्रुं गूढापनेरिव । स एवमुक्तः प्रत्याह प्राञ्जलिः स्पृहयंस्तदा ।

एतत् श्रुत्वा महाबाहो धन्यसाख्यानमुत्तमं । राजर्षिणां पुराणानां यज्वनां दक्षिणावतो ।

विस्मयेन हते ज्ञेके तमसीवाक्येतेजसा । विपाप्राप्त्यव्यथोपेतो ब्रूहि किं करवाण्यहं ।

२४१५

॥ नारद उवाच ॥ दिव्याऽपहृतशोकस्त्वं ब्रणोस्त्रेह यदिच्छसि । तत्तत् प्रपत्यमे सञ्चै न मृषावादिनो वयं ।

॥ सृञ्चय उवाच ॥ एतेनैव प्रतीतोऽहं प्रमत्तो यद्भवाम्मम । प्रमत्तो यच्च भगवान् न तस्यास्त्रोह दुर्लभं ।

॥ नारद उवाच ॥ मृतं ददामि ते पुत्रं दस्युभिर्निहतं वृथा । उद्धृत्य नरकात् कष्टात् पशुवत् प्रोक्षितं यथा ।

॥ व्यास उवाच ॥ प्रादुरासीत्ततः पुत्रः सृञ्चयस्त्यक्तुतः प्रभुः । प्रसन्नेनर्षिणा दत्तः कुवेरतनयोपमः ।

ततः मत्स्य पुत्रेण प्रीतिमानभवन्पुत्रः । इजे च क्रतुभिः पुण्यैः समाप्रवरदक्षिणः ।

२४२०

अकृतार्थस्य भोतस्य न च मान्नाहिको हतः । अथ ज्वाहानपत्यस्य ततोऽसौ जीवितः पुनः ।

गुरोरो बोरः कृतार्थस्य प्रताप्यारोन् महत्स्रगः । अभिमन्युर्गतो बोरः पृतनाभिमुखो हतः ।

ब्रह्मचर्येण यान् कांसित् प्रज्ञया च श्रुतेन च । स्त्रिष्टंश्च क्रतुभिर्यान्ति तांस्तं पुत्रोऽब्रवीन् गतः ।

विद्वामः कर्मभिः पुण्यैः स्वर्गमोहन्ति नित्यशः । नतु स्वर्गादयं लोकः काम्यते स्वर्गवासिभिः ।

तस्मात् स्वर्गगतं पुत्रमङ्गनस्य हतं रणे । न च हानयितुं शक्यं किञ्चिदप्राप्यमोहितं ।

२४२५

यां योगिनो ध्यानविविक्तदर्शनाः प्रयान्ति याज्ञोत्तमयज्ञिनो जनाः । तपोभिररुद्धैरनुशान्तिं यत्तथा तामचर्यां ते तनयो गतो गतिं ।

अन्तात् पुनर्भावगतो विराजते राजेव बोरो ह्यमृतात्मरश्मिभिः । तामैन्दवीमात्मतनुं दिजेधितां गतोऽभिमन्युर्न स शोकमर्हति ।

एवं ज्ञात्वा स्थिरो भूत्वा जह्यरोन् धैर्यमाप्नुहि । जीवन्त एव नः शोच्या नतु स्वर्गागतानघ ।

शोचतो हि महाराज अघमेव विवर्द्धते । तस्माच्छोकं परित्यज्य श्रेयमे प्रयतेदुधः ।

प्रहर्षमभिमानञ्च सुखप्राप्तिञ्च चिन्तयेत् । एतदुद्धा बुधाः शोकं न शोकः शोक उच्यते ।

एवं विद्धि समुत्तिष्ठ प्रयतो भव मा शुचः । श्रुतस्ते मन्त्रो मृत्योस्तपोऽस्त्यनुपमानि च ।

सर्वभूतममलस्य/चक्षुलास्य विभूतयः । सृञ्चयस्य तु तं पुत्रं मृतं सृञ्चयिन् पुनः ।

एवं विद्धन् महाराज मा शुचः साधु यास्यहं । एतावदुक्ता भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ।

वागीशान्ते भगवति व्यासि व्यभ्रनभःप्रभे । गते मतिमतां श्रेष्ठे समाश्रास्य युधिष्ठिरं ।

पूर्वेषां पार्थिवेन्द्राणां महेन्द्रप्रतिभोजमां । न्यायाधिगतवित्तानां तां श्रुत्वा यज्ञसम्पदं ।

२४७५

संपूज्य मनसा विदन्विशोकोऽभ्युद्युधिष्ठिरः । पुनश्चाचिन्तयद्गोनः किं खिदस्यै धनञ्जयं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अभिमन्युबधपर्वणि षोडशराजिके एकसप्ततितोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ समाप्तश्च अभिमन्युबध पर्वः ॥

॥ अथ प्रतिज्ञापर्वः ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिन्नहनि निवृत्ते घोरं प्राणमृतं च ये । आदित्येऽस्मिं गते श्रीमान् सन्ध्याकाल उपस्थिते ।

व्यपयतिषु वामाय भैरवेषु भरतवर्षमा । हत्वा संशप्तकव्रतान् दिव्यैरस्त्रैः कपिध्वजः ।

प्रायात् स्वशिविरं जिष्णुर्मेवमास्थाय तं रथं । गच्छन्नेव च गोविन्दं माश्रुकुटोऽभ्यभाषत ।

किंनु मे हृदयं तस्मै वाक्च सञ्जति केशव । त्यन्दन्ति चाप्यनिष्टानि गात्रं मोदति चाप्युत ।

२४८०

अनिष्टश्चैव मे श्लिष्टं हृदयं प्रापमर्षति । भुवि ये दिव्यं चात्युया उत्पातात्समश्रुति मां ।

वज्रप्रकाशं दृश्यन्ते सर्वत्र बाधशंसिनः । अपि खल्वि भवेद्भ्राजः सामात्यस्य गुरोर्मम ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ व्यक्तं श्रितं तव भ्रातुः सामात्यस्य भविष्यति । माश्रुकुचः किञ्चिदेवान्यत् स्तोकानिष्टं भविष्यति ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः सन्ध्यामुपास्यैव बोरौ बोरारवादाने । कथयन्तौ रणे वृत्तं प्रयातौ रथमास्थितौ ।

ततः स्वशिविरं प्राप्नो हतानन्दं हतलिषं । वासुदेवोऽज्जुनैश्च कृत्वा कर्म मुदुष्करं ।

२४८५

ध्वस्ताकारं समालल्य शिविरं परबोरहा । बोभक्षुरब्रवीत् कृष्णमस्त्रस्य हृदयस्ततः ।

नदन्ति नाद्य तूर्याणि माङ्गल्यानि जनार्दन । मिश्रादुन्दुभिनिर्घर्षिः शङ्खाश्चाउम्बरैः सह ।

धोला नैत्राद्य वाद्यन्ते शम्भ्यातालस्त्रैः सह । मङ्गल्यानि च गीतानि न गायन्ति पठन्ति च ।

स्तुतियुक्तानि रम्याणि ममानोकेषु वन्दिनः । योधायापि हि मां दृष्ट्वा निवर्तन्ते ह्यशेमुखाः ।

कर्माणि च यथापूर्वं कृत्वा नाभिवदन्ति मां । अपिखल्वि भवेदद्य भ्रातृभ्यो मम माधव ।

२४९०

नहि श्रुध्यति मे भावो दृष्ट्वा स्वजनमाकुले । अपिपाञ्चालराजस्य विराटस्य च मानद ।

सर्वेषाञ्चैव योधानां सामर्थ्यं स्यान्ममात्युत । नच मामद्य सौभद्रः प्रहृष्टो भ्रातृभिः सह ।

रणादायान्तमुदितं प्रत्युद्यति हसन्निव ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एव संकथयन्तौ तौ प्रविष्टौ शिविरं स्वकं । ददृशते मृगालस्थानं पाण्डुराज्ये चेतसः ।

दृष्ट्वा भ्रातृंश्च पुत्रांश्च विमना वानरध्वजः । अपश्यंश्चैव सौभद्रमिदं वचनमब्रवीत् ।

२४९५

मुखवर्णाऽप्रसन्नो वः सर्वेषामेव लल्यते । नचाभिमन्युं पश्यामि नच मां प्रतिनन्दय ।

मया श्रुतस्य द्रोणेन चक्रव्यूहो विनिर्णितः । नचवस्तस्य भेत्ताऽस्ति विना सौभद्रमर्मकं ।

नचोपदिष्टस्य सोमस्योऽनोकादिनिर्गमः । कश्चिन्न बालो युष्माभिः परानीकं प्रवेशितः ।

भित्ताऽनोके महेस्वासः परेषां वज्रशो युधि । कश्चिन्न निहतः सङ्क्षो सौभद्रः परबोरहा ।

बोहिताचं महाबाहुं जातं विहमिवाद्रिषु । उपेन्द्रसदृशं ब्रूत कथमायोधने हतः ।

२५००

सुभद्रायाः प्रियं पुत्रं द्रौपद्याः केशवस्य च । अम्बायाश्च प्रियं नित्यं कोऽवधीत् कालमोहितः ।
 मदृशा दृष्टिबोरस्य केशवस्य महात्मनः । विक्रमश्रुतिमात्राख्यैः कथमायोधने हतः ।
 कर्णोद्योदयितं शूरां मया मततलानितं । यदिपुत्रं न पश्यामि पश्यामि यममादनं ।
 मृदकुक्षितकेशाङ्गं बालं बालमृगैरण् । मत्तद्विरदविकान्तं शालपीतमिवोद्भूतं ।
 स्मिताभिभाषिणं शान्तं गृह्णात्यङ्गरं मदा । बाल्येऽप्यबालकर्मणं प्रियवाक्यममत्सरं । ९४०४
 महोत्साहं महावीर्यं दीर्घराजीवलोचनं । भक्तानुकम्पिनं दान्तं न च नीचानुसारिणं ।
 कृतज्ञं ज्ञानसम्पन्नं कृतास्त्वमनिर्वर्त्तिनं । युद्धाभिनन्दिनं नित्यं द्विषतां भयवर्द्धनं ।
 स्नेषा प्रियहिते युक्तं पितृणां जयगृद्धिनं । न च पूर्वप्रहन्तारं मङ्गामे नष्टमभ्रमं ।
 यदि पुत्रं न पश्यामि यास्यामि यममादनं । रथेषु गण्यमानेषु गणितं तं महारथं ।
 मयाऽप्यद्वेगुणं सज्जे तरुणं बाहुशालिनं । प्रद्युम्नस्य प्रियं नित्यं केशवस्य समैव च । ९४०५
 यदि पुत्रं न पश्यामि यास्यामि यममादनं । सुनमं सुनलाटान्तं खल्विभूदशनच्छदं ।
 अपश्यत्स्तददनं का शान्तिर्हृदयस्य मे । तन्वास्वतमुखं रम्यं पुंस्कोकिलममध्वनिं ।
 अष्टाण्वतस्तस्य स्वनं का शान्तिर्हृदयस्य मे । रूपं चाप्रतिभं तस्य त्रिदशैश्वर्यदुर्लभं ।
 अपश्यतो हि बोरस्य का शान्तिर्हृदयस्य मे । अभिवादनदक्षं तं पितृणां वचने रतं ।
 नाद्याहं यदि पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे । सुकुमारः मदा बोरः महार्हशयनोचितः । ९४०६
 भूमावनाथवच्छेते नूनं नाथवतां वरः । शयानं समुपानन्ति यं पुण्यममरन्वित्यः ।
 भ्रमन्त्या विप्रबिद्धाङ्गमुपासन्त्यश्रिवाः श्रिवाः । यः पुरा बोध्यते सुप्तः सूतमागधवन्दिभिः ।
 बोधयन्त्यथ तं नूनं खापदा विरुतैः स्वनैः । ऊचच्छायासमुचितं तस्य तददनं शुभं ।
 नूनमथ रजोध्वस्तं रणे रेणुः करिष्यति । हापुत्रकावितृप्तस्य मततं पुत्रदर्शनं ।
 भाग्यहीनस्य कालेन यथा भे नोयमे बलात् । माऽद्य संयमनी नूनं मदा मुकृतिनां गतिः । ९४०७
 स्वभाभिर्मीदिता रम्या लयाऽत्यर्थं विराजते । नूनं वैवस्वतश्च त्वां वरुणस्य प्रियातिथिं ।
 शतक्रतुर्द्धनेशश्च प्राप्तमर्हन्त्यभिरुक्तं । एवं विलप्य बह्वधा भिन्नपातो वणिग्यथा ।
 दुःखेन महताविष्टो युधिष्ठिरमपृच्छत् । कश्चित् स कदनं कृत्वा परेषां कुरुनन्दन ।
 स्वर्गतोऽभिमुखः सज्जो युध्यमानो नरर्षभैः । स नूनं बह्वभिर्धनैर् युध्यमानो नरर्षभैः ।
 अमहायः महायार्थी मामनृध्यातवान् ध्रुवं । पीड्यमानः परैस्तोत्तैः कर्षद्रेणकृपादिभिः । ९४०८
 नानानिङ्गैः सुधौतागैर्मम पुत्रोऽल्पचेतनः । इह मे स्यात् परित्राणं पितेति स पुनःपुनः ।
 इति विप्रलपन् मन्ये नृशैर्भुवि पातितः । अथवा मत्पुत्रतः स खल्वीदो माधवस्य च ।
 सुभद्रायाश्च यभूतो नैवेवं वक्तुमर्हति । वज्रमारमयं नूनं हृदयं सदृढं मम ।
 अपश्यतो दीर्घबाहुं रक्ताक्षं यच्च दोष्यते । कथमाले महेष्वासा नृशम मर्मभेदिनः ।
 खल्वीदो वासुदेवस्य गमपुत्रोऽक्षिपन् शरान् । यो मां नित्यमदीनात्मा प्रत्युज्जस्याभिनन्दति । ९४०९

उपयान्तं रिपून् हत्वा मोक्ष्य मां किं न पश्यति । नूनं स पतितः शो धरायां रुधिरोलितः ।

शोभयत्येदिनो गावैरादित्य इव पातितः । सुभद्रामनुगोचामि या पुत्रमपलायिनं ।

रणेऽभिनिरुतं श्रुत्वा शोकार्ता वै विनङ्कत्यति । सुभद्रा वक्ष्यते किं मां अभिमन्युमाश्रयती ।

द्रोपदी चैव दुःखार्त्तं तेऽपि वक्ष्यामि किञ्चन । वज्रपाशमयं नूनं हृदयं यन्न यास्यति ।

सहस्रधा बध्नुं दृष्ट्वा रुदतीं शोककर्षितां । दुष्टानां धार्तराष्ट्राणां मित्रादौ मया श्रुतः ।

२५३५

युयुत्सुशपि कृष्णेन श्रुतो बोगानुपालभन् । अशक्नुवन्तो बीभत्सु नानि हत्वा महारथाः ।

किं मोदध्वमधर्मज्ञाः पाण्डवं दृश्यतां बलं । किन्तयोऽस्मिप्रियं कृत्वा केशवार्जुनयेऽर्धे ।

मिहवत्तदय प्रीताः शोककाल उपस्थिते । आगमिष्यति वः क्षिप्रं फलं पापस्य कर्मणः ।

अधर्मोऽहि कृतस्त्रीवः कथं स्यादफलश्चिरं । इति तान् परिभाषन् वै वैश्यापुत्रो महामतिः ।

अपायाच्छस्त्रमनुज्ञा कोपदुःस्वममन्वितः । किमर्थमेतन्नाख्यातं त्वया कृष्ण रणे मम ।

२५३६

अधचन्तानसं क्रूरांस्तदा सर्वान् महारथान् ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ पुत्रशोकार्दितं पार्थं ध्यायन्तं माश्रुलोचनं । निगृह्य वासुदेवं पुत्राधिभिरभिभुतं ।

मेवमित्यत्रवीत कृष्णस्त्रीवशोकममन्वितं । सर्वेषामिष वै पन्थाः गृह्णणामनिवर्त्तिनां ।

चत्त्रियाणां विशेषेण येषां युद्धेन जीविका । एषा वै युध्यमानानां गृह्णणामनिवर्त्तिनां ।

विहिता धर्मशान्त्यैर्गतिर्मतिमतां वर । भुवं हि वुद्धे मरणं गृह्णणामपलायिनां ।

२५३७

गतः पुण्यकृतान्नाकानभिमन्युनमंशयः । एतच्च सर्वंबोगाणां काङ्क्षितं भरतर्षभ ।

सङ्ग्रामेऽभिमुखो गृह्युं प्राप्नुयादिति मानद । सच बीरान् रणे हत्वा राजपुत्रान् महाबलान् ।

बीरैराकाङ्क्षितं गृह्युं गम्याप्रोऽभिमुखं रणे । सा गुरुचः पुरुषव्याघ्र पूर्वैरेष समातनः ।

धर्मकङ्क्षिः कृतो धर्मः चत्त्रियाणां रणे क्षयः । दमे ते भातरः सर्वे दीना भरतमत्तम ।

त्वयि शोकममाविष्टे नृपाय सुहृदन्तव । एतांश्च वचसा मात्मा समाश्वासय मानद ।

२५३८

विदितं वेदितव्यं ते न शोकं कर्तुर्महर्षि । एवमाश्वासितः पार्थः कृष्णेनाहृतकर्मणा ।

ततोऽब्रवीत्तदा भ्रातृन् सर्वान् पार्थ मगद्वदान् । स दीर्घबाहुः पृथ्वीश्च दीर्घराजीवलोचनः ।

अभिमन्युर्यथावृत्तः श्रोतुमिच्छाम्यहं तथा । सनागस्यन्दनहयान् द्रक्ष्यन्वे निहताम्नाय ।

सङ्ग्रामे सानुबन्ध्यास्तान् मम पुत्रस्य बैरिणः । कथञ्च वः कृतात्माणां सर्वेषां शस्त्रयाणिनां ।

मामद्रो निधनं गच्छेद्विज्जिणपि समागतः । यद्येवमहमज्ञास्यमशक्ताश्चक्षणे मम ।

२५३९

पुत्रस्य पाण्डुपुत्रालान् मया गुप्त्रो भवेत्ततः । कथञ्च वै रथस्थानां शरवर्षाणि मुञ्चतां ।

नीतोऽभिमन्युर्निधनं कदर्शकृत्य वः परैः । अहो वः पौरुषं नास्ति न च वोऽस्ति पराक्रमः ।

यत्राभिमन्युः समरे पश्यतां वो निपातितः । आत्मानमेव गर्हयं यदहं वै मुदुर्बलान् ।

युष्मानाज्ञाय निर्यातो भीरुनकृतनिस्रयान् । अर्हास्त्रिभूषणार्थानि वर्षशस्त्रायुधानि वः ।

वाचस्य वक्तुं भंससु मम पुत्रमरुचतां । एवमुक्त्वा ततो वाक्यं तिष्ठंश्चापवराधिमान् ।

२५४०

नस्माशक्यत बीभत्सुः केनचित् प्रममोक्षितुं । तमन्तकमिव क्रुद्धं निःश्वसन् मुञ्चर्षुजः ।
पुत्रशोकाभिमन्तप्रमश्रुपूर्षमुखत्वादा । न भाषितुं शक्नुवन्ति द्रष्टुं वा सुहृदोऽर्जुन ।
अन्त्य वासुदेवादा ज्येष्ठादा पाण्डुनन्दनात् । सर्वोस्त्रवस्थासु हि तावज्जुनस्य मनोऽनुगौ ।
वज्रमानात् प्रियत्वाच्च तावेनं वक्तुमर्हतः । ततस्तं पुत्रशोकेन म्रियं पीडितमाननं ।
राजीवलोचनं क्रुद्धं राजा वचनमब्रवीत् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रविज्ञापर्वणि अर्जुनकोपे द्विमततोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ त्वयि याते महाबाहो संशप्तकबलं प्रति । स यत्नमकरोत्तोत्रमाचार्यो ग्रहेण मम ।

व्यूढानोकं वयं द्रोणं वारयामः स्म सर्वशः । प्रतिव्यूह्य रथाऽनीकं यतमानं तथा रणे ।

स वार्यमाणो वज्रभिर्मयि चापि सुरचिते । अस्मान्मिजघानागुः पीडयन्निहितैः शरैः ।

ते पीड्यमाना द्रोणेन द्रोणानीकं न शक्नुमः । प्रतिवीक्षितुमश्रयौ भक्तुं तत् कुन एव तु ।

वयं त्वप्रतिमं बोध्यं सर्वैः सौभद्रमात्मजं । उक्तवन्तः स्म तं तात भिन्ध्यतीकमिति प्रभो ।

स तथाचेदितोऽस्माभिः सदृश इव बोध्यवान् । अमह्यमपि तं भारं वोढुमेवोपचक्रमे ।

स तवास्त्रोपदेशेन बोध्येण च समन्वितः । प्राविशत्तदनं बालः सुपर्ण इव सागरं ।

तेऽनुयाता वयं बीरं सात्वतोपुत्रमाहवे । प्रवेष्टुकामास्तेनैव येन स प्राविशच्चमूं ।

ततः सैन्धवको राजा लुहृक्तात जयद्रथः । वरदानेन रुद्रस्य सर्वान्त्रः समतारयत् ।

ततो द्रोणः कृपः कर्णो द्रौणिः कौग्रन्थ एव च । कृतवर्माच सौभद्रं षड्रयाः पथ्यवारयन् ।

परिवार्य तु तैः सर्वैर्युधि बालो महारथैः । यतमानः परं शक्या वज्रभिर्विग्रीकृतः ।

ततो दैर्घ्यामनिः क्षिप्रं ततस्त्रैर्विग्रीकृतं । संशयं परमं प्राप्य दिष्टान्तेनाभ्ययोजयत् ।

स तु हत्वा सहस्राणि नराश्वरथदन्तिनां । अष्टौ रथमहस्राणि नव दन्तिशतानि च ।

राजपुत्रसहस्रे देवीरांश्चाल्चिदानं वद्धन् । बृहदलश्च राजानं स्वर्गेणजो प्रयोज्य ह ।

ततः परमर्धमात्मा दिष्टान्तमुपजग्मिवान् । एतावदेव निवृत्तमस्माकं शोकावर्द्धनं ।

स चैवं पुरुषव्याघ्रः स्वर्गलोकमवाप्तवान् । ततोऽर्जुनो वचः श्रुवा धर्म्मराजेन भाषितं ।

हा पुत्र इति निःश्वस्य व्यथितो न्यपतहुवि । विषन्वदनाः सर्वैः परिवार्य धनञ्जयं ।

नेत्रैरनिर्मलैर्दीनाः प्रत्यवेत्तन् परस्परं । प्रतिपद्य ततः संशो वासविः क्रोधमृच्छितः ।

कम्पमानो ज्वरेणेव निःश्वस्य मुञ्चर्षुजः । पाणिं पाणौ विनिष्पिष्य स्वममानोऽभ्युनेत्रवान् ।

उत्पन्न इव विप्रेच्छन् इदं वचनमब्रवीत् ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ सत्यं वः प्रतिजानामि श्रो निहन्ताः जयद्रथं । न चेद्धमभयाद्धीतो धार्त्तराष्ट्रान् प्रहास्यति ।

न चास्मान् शरणं शक्तेच्छर्णं वा पुरुषोत्तमं । भवन्तं वा महाराजं श्रोऽस्मि हन्ता जयद्रथं ।

धार्त्तराष्ट्रप्रियकरं मयि विस्मृतसौ हृदं । पापं बालबधे हेतुं शोऽस्मि हन्ता जयद्रथं ।

रचमाणास्य तं सङ्क्षीये मां योत्स्यन्ति केचन । अपि द्रोणः कृपो राजन् कादयिष्यामि तान् शरैः ।

यद्येवदेवं सङ्गमे न कुर्यात् पुरुषर्षभाः । सास्र पुण्यकृतालोकान् प्राप्नुयात् गूरुसत्तमाः ।
 ये लोका मातृहन्तृणां ये चापि पितृघातिनां । गुरुदाररतानां ये पिशुनानाञ्च ये सदा ।
 दाधूनसूयतां ये च ये चापि परिवादिनां । ये च निक्षेपहन्तृणां ये च विश्वासघातिनां ।
 भुक्तपूर्व्याः स्त्रियं ये च निन्दतामयश्चिनां । ब्रह्मघ्नानाञ्च ये लोका ये च गोघातिनामपि ।
 पायमं वा यवान् वा शाकं कृश्वरमेव वा । संयात्रापूपमोमानि ये च लोका वृथाऽश्रतां ।
 तानङ्गायाधिगच्छेयं न चेद्वन्यां जयद्रथं । वेदाध्यायिनमत्यर्थं श्रमितां वा दिगोत्तमं ।

१४०

१४१

अवसन्मनानो यानयाति दृष्ट्वात्साधूंगुहंस्तथा । स्पृशतो ब्राह्मणान्गाञ्च पादेनाग्निश्च या भवेत् ।
 अशु श्लेष पुरीषञ्च मूत्रं च मुञ्चतां गतिं । तां गच्छेयं गतिं कष्टां न चेद्वन्यां जयद्रथं ।
 नग्नस्य न्यायमानस्य या च बन्ध्यातिथेर्गतिः । उत्कोचिनां मृषोक्तीनां वञ्चकानां च या गतिः ।
 स्वात्मापहाहिणां या च या च मिथ्याभिर्गतिनां । मृत्योः मन्दृश्यमानानां पुन्यदाराश्रितस्तथा ।
 अश्विभज्य क्षुद्राणां या गतिर्मिष्टमश्रतां । तां गच्छेयं गतिं घोराम् न चेद्वन्यां जयद्रथं ।
 अश्रितं चापि यस्त्यक्त्वा साधुं तदचने रतं । न बिभर्ति नृशमात्मा निन्दते चोत्कारिणं ।
 अर्हते प्रातिवेश्याय आर्द्धं यो न ददाति च । अनर्हेभ्यश्च यो दद्याद्दृषलीपतयस्तथा ।
 मद्यपो भिन्नमर्थ्यादः कृतघ्नो भ्रातृनिन्दकः । तेषां गतिमियां क्षिप्रं न चेद्वन्यां जयद्रथं ।
 धर्मादपेता ये चान्ये मया नात्रानुकीर्त्तिताः । ये चानुकीर्त्तितास्तेषां गतिं क्षिप्रमाप्नुयात् ।
 यदि व्युष्टमिमां रविं श्वान हन्या जयद्रथं । इमां चाप्यपरां भूयः प्रतिज्ञां मे निबोधत ।
 दध्मन्स्य हते पापे मूर्ध्निऽस्तमुपयास्यति । इहैव सम्प्रवेष्टाऽहं ज्वलितं जातवेदसं ।

१४२

१४३

असुरसुरमनुज्याः पक्षिणो वीरगा वा पितरजनिचरा वा ब्रह्मदेवर्षयो वा । चरमचरमपीदं यत्परं चापि तस्मात्तदपि
 मम रिपुं तं रक्षितुं नैव शक्ताः ।

यदि विशति रसातलं तदायं विचदपि देवपुरं दितेः पुरं वा । तदपि शरशतैरहं प्रभाते मृगमभिमन्युरिपोः शिरोऽ
 भिहर्त्ता ।

एवमुक्त्वा विचक्षेप गाण्डोर्वे सयदक्षिणं । तस्य शब्दमतिक्रम्य धनुःशब्देऽमृशद्विवं ।

अर्जुनेन प्रतिज्ञाते पाञ्चजन्यञ्जनार्दनः । प्रदधौ तत्र संकुद्धो देवदत्तश्च फाल्गुनः ।

१४४

स पाञ्चजन्येऽप्युत्तमञ्जरायुना मृशं सुपूर्णेदरगिः स्रुतध्वनिः । जगत्सपातालविषद्विगोश्वरं प्रक्रमयामास युगल्यथे यथा ।

ततो वादिचघोषाञ्च प्रादुरावन्महत्तमः । सिंहनादाञ्च पाण्डूनां प्रतिज्ञाते महात्मना ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि अर्जुनप्रतिज्ञायां त्रिसप्ततोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ श्रुत्वा तु तं महाशब्दं पाण्डूनां जयगृह्णितां । चारैः प्रवेदिते तत्र समुत्थाय जयद्रथः ।

शोकममूढश्च दयो दुःखेनाभिपग्निभूतः । मञ्जमान इवागाधे विपुले शोकसागरे ।

जगाम समितिं राज्ञां सैन्यो दिव्यवल्बज्ज । स तेषां मरदेवानां सकाशे परिवेदयन् ।

१४५

अभिमन्योः पितुर्भीतिः सभ्राजो वाक्यमब्रवीत् । योऽसौ पाण्डोः किल क्षेत्रे जातः शक्रो जामिना ।

स निनीषति दुष्कुञ्जिना किलेष यमचयं । तत्सस्मि वोऽस्तु यास्यामि खल्वहं जीवितेषुया ।
 अथवाऽस्त्वप्रतिबलास्त्रातश्चां चत्तिर्यर्षभाः । पार्थेन प्रार्थितं बोरस्ते मन्दन्त ममामयं ।
 द्रोणदुर्व्योधनकृपाः कर्णमद्रेऽशवाङ्किताः । दुःशमनादयः शक्तास्त्रातुमप्यन्तकार्दितं ।
 किमङ्ग पुनरेकेन फाल्गुनेन जिघांसता । न चायेयुर्भवन्तो मां समस्ताः पतयः क्षितेः । १६१०
 प्रहर्षं पाण्डवेयानां श्रुत्वा मम महद्भयं । सीदन्ति मम गात्राणि मुमूर्षोरिव पार्थिवाः ।
 बध्ना नूनं प्रतिज्ञातो मम गाण्डीवधन्वना । तथाहि हृष्टाः क्रोधन्ति शोककाले स्म पाण्डवाः ।
 तत्र देवा न गन्धर्वा नासुरारगराक्षसाः । उत्सहन्तेऽन्यथाकर्तुं कुतश्च नराधिपाः ।
 तस्मान्मामनुजानीत भद्रं वोऽस्तु नरर्षभाः । अदर्शनं गमिष्यामि न मां द्रुपत्यन्ति पाण्डवाः ।
 एवं विलपमानं तं भयाद्वाकुलचेतमं । आत्मकार्यगरीयस्त्वाद्राजा दुर्व्योधनेऽब्रवीत् । १६११
 न भेतव्यं न व्याघ्र कोहि त्वां पुरुषर्षभ । मध्ये चत्तिर्यक्षीराणां तिष्ठन्तं प्रार्थयेद्युधि ।
 अहं वैकर्तनः कर्णश्चित्रमेनो विविश्रतिः । भूरिश्रवाः शलः शल्यो वृषभेनो दुरासदः ।
 पुरुमित्रो जयो भोजः कामोजश्च सुदक्षिणः । सत्यव्रतो महाबाहुर्विकर्णो दुर्मुखश्च ह ।
 दुःशमनः सुबाहुश्च कलिङ्गस्यायुदायुधः । विन्दामुविन्दावावन्मैत्रा द्रोणे द्रौणिष्य सौबलः ।
 एते चान्ये च बहुधा नानाजनपदेश्वराः । समैन्यास्त्राऽभियास्यन्ति येतु ते मानसे अवरः । १६१२
 त्वञ्चापि रथिनां श्रेष्ठः स्वयं पूरेऽऽमितयुते । स कथं पाण्डवेभ्यो भयं पश्यसि सैन्यव ।
 अर्चोहिष्यो दशैकाच मदीयान्तर रक्षणे । यद्वायोत्यन्ति मामैस्त्वं सैन्यव येतु ते भयं ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमाश्वासितो राजन् पुत्रेण तव सैन्यवः । दुर्व्योधनेन सहितो द्रोणं रात्रावुगमन् ।
 उपमङ्गलं हत्वा द्रोणाय स विश्राण्यते । उपोपविश्यप्रणतः पर्यष्टच्छदिदं तदा ।
 निमित्ते दूरपातिले लघुले दृढवेधने । मम ब्रवीतु भगवान् विशेषं फाल्गुनस्य च । १६१३
 विद्याविशेषमिच्छामि ज्ञातुमाचार्य्यं तत्त्वतः । अर्जुनस्यात्मानश्चैव यथातथ्यं प्रचक्ष मे ।
 ॥ द्रोण उवाच ॥ सममाचार्य्यकं तात तव चैवार्जुनस्य च । योगादुःखोषितत्वाच्च तस्मात्त्वतोऽधिकोऽर्जुनः ।
 न तु ते युधि सन्तापः कार्यः पार्थात्कथञ्चन । अहं हि रक्षिता तात भयात्त्वां नात्र संशयः ।
 न हि मद्बाहुगुप्तस्य प्रभवन्त्यमरा अपि । व्यूहयिष्यामि तं व्यूहं यं पार्थो न तरिष्यति ।
 तस्माद्युधस्व माभैस्त्वं स्वधर्ममनुपालयन् । पितृपैतामहं मार्गमनुयाहि महारथ । १६१४
 अधीत्य विधिवद्देवानग्रयः सुकृतास्त्वया । दष्टं च बह्मभिर्यज्ञैर्न ते मृत्युर्भयङ्करः ।
 दुर्लभं मानुषैर्नन्दैर्भक्षामाग्यमवाप्य तु । भुजबीर्य्यार्जितान् लोकान् दिव्यान्प्राप्यत्यनुत्तमान् ।
 कुरवः पाण्डवाश्चैव वृष्णयोऽन्ये च मानवाः । अहञ्च सहपुत्रेण श्रुत्वा इति चिन्तयता ।
 पर्यायेण वयं युष्मै कालेन बलिना हताः । परलोकं गमिष्यामः स्त्रैः स्त्रैः कर्षभिररिक्ताः ।
 तपस्वमा तु यान् लोकान् प्राप्नुवन्ति तपस्विनः । चत्तधर्माश्रिता बोरः चत्तिराः प्राप्नुवन्ति तान् । १६१५
 एवमाश्वासितो राजा भारद्वाजेन सैन्यवः । आपानुदङ्गयं पार्थायुद्धाय च मनो दधे ।

ततः प्रहर्षः सेनानां तवाप्याभीक्ष्ण्यते । वादिचाणां ध्वनिशेषः सिंहनादरवैः सह ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिष्ठापर्वणि अथ द्रुपदोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रतिज्ञाते तु पार्थेन सिन्धुराजबधे तदा । वासुदेवो महाबा- १०५५

भ्रातृणां मतमाज्ञाय तया चापि प्रतिश्रुतं । सैन्यवञ्चाभि हन्ते तत्कथमभिदं कृतं ।

अभिमन्यु मया सार्द्धमतिभारोऽयमुद्यतः । कुथं न सर्वलोकस्य नायहास्या भवेमहि । १०५६

धार्तराष्ट्रस्य शिविरे मया प्रणिहिताश्वराः । त इमे शीघ्रमागम्य प्रहृष्टं वेदयन्ति नः ।

तया वै सम्प्रतिज्ञाते सिन्धुराजबधे प्रभो । सिंहनादः सवादिवः सुमहानिह तैः श्रुतः ।

तेन शब्देन विवस्ता धार्तराष्ट्राः सवान्धवाः । नाकस्त्रास्त्रिदनादोऽयमिति मत्वा व्यवस्थिताः । १०५७

सुमहाच्छब्दसम्पातः कैरवाणां महाभुज । आसीन्नागाश्वपत्तानां रथघोषश्च भैरवः ।

अभिमन्योर्वधं श्रुत्वा भ्रुवमार्त्तौ धनञ्जयः । रात्रौ निर्यास्यति क्रोधादिति मत्वा व्यवस्थिताः । १०५८

तैर्यतद्विरियं सत्यां श्रुत्वा सत्यव्रतेस्तव । प्रतिज्ञां सिन्धुराजस्य बधे राजोत्तमो वन ।

ततो विमनसः सर्वे तप्ताः क्षुद्रहृगा इव । आसन्सुयोधनामात्याः स च राजा जयद्रथः ।

अथात्याय सहामात्यैर्दीनः शिविरमात्मनः । आयात्यौबोरमिन्धूनामोश्रगे श्वदुःखितः ।

समन्वकाले संमन्य सर्वानेष्टेयमीः क्रियाः । सुयोधनमिदं वाक्यमब्रवीद्राजसंमदि ।

ममासौ पुत्रहन्तेति शोऽभिष्यता धनञ्जयः । प्रतिज्ञातो हि सेनाया मध्ये तेन बधे मम । १०५९

तासु देवा न गन्धर्वा नासुरे रगराक्षसाः । उत्सहन्तेऽन्यथाकर्तुं प्रतिज्ञां सत्यभाचिनः ।

ते मां रक्षत सङ्ग्रामे मा वो मूर्द्ध्नि धनञ्जयः । पदं कृत्वा प्रयास्य च तस्मादत्र विधीयतां ।

अथरक्षा न मे सख्यै क्रियते कुरुनन्दन । अनुजानीहि मां राजन् गमिष्यामि गृहान्प्रति ।

एवमुक्तस्त्ववाक्यं विमनाः स सुयोधनः । श्रुत्वा तं समर्थं तस्य ध्यानमेवावपद्यत ।

तमात्ममभिसम्प्रेक्ष्य राजा किल सधैर्यवः । मृदु चात्महितं चैव सापेक्षमिदमुक्तवान् । १०६०

नेह पश्यामि भवतां तथा बोधं धनुर्धरं । योऽर्जुनस्यास्त्वमक्षेपं प्रतिहन्त्यास्माक्यैव ।

वासुदेवसहायस्य गाण्डोव भुवन्तो धनुः । कौर्जुनस्यायतस्त्रिष्टेत् साक्षादपि शतक्रतुः ।

महेश्वरोऽपि पार्थेन श्रूयते योधितः पुगं । पदातिना महावीर्यो गिरौ हिमवति प्रभुः ।

दानवानां सहस्राणि हिरण्यपुरवासिनां । जघनैकरथेनैव देवराजप्रचोदितः ।

समायुक्तो हि कौन्तेयो वासुदेवं धीमता । सामरानथ लोकांस्त्वान् हन्यादिति मतिर्भयम् । १०६१

भोऽहमिच्छाम्यनुज्ञातुं रचितं वा महात्मना । द्रोणेन सहपुत्रेण वीरेण यदि मन्यसे ।

स राज्ञा स्वयमाचार्यो भूश्रमचार्योऽर्जुन । संविधानं च विहितं रथाश्वः किल सज्जिताः ।

कर्णो भूरिश्रवा द्रौणिष्ठससेनश्च दुर्जयः । कृपश्च मद्राजश्च षड्भेतेभ्यः पुरोगमाः ।

अकटः पद्मकर्णार्जुनश्चो द्रोणेन निर्भीतः । पद्मकर्णिकमध्यस्थः सूचीपांश्च जयद्रथः ।

स्थायिते रवितो वीरोः सिन्धुराट् युद्धदुर्मदः । धनुष्यत्वे च बोर्यै च प्रणिषेव तथैरथैः । १०६२

अविषह्यतस्मा ह्येते निश्चिताः पार्थ षड्रथाः । एतानजित्वा षड्रथान्नैव प्राप्यो जयद्रथः ।

तेषामेकैकशो वीर्यं षष्ठान्वमनुचिन्तय । सहिता हिं नरव्याघ्रन शक्या जेतुमस्त्रमा ।

भूयस्तु मन्त्रयित्वास्मिन् नो माः सहिताय वै । मन्त्रज्ञः सविद्वैः सार्द्धं सुहृद्भिः कार्यमिदृशे ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापः । ण कृष्णवाक्ये पञ्चमपत्रोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥ षड्रथान् धार्तराष्ट्रस्य मन्यसे यानवलाधिकान् । तेषां वीर्यं ममाङ्गुन न तुल्यमिति मे मतिः ।

अस्तमस्तेषां सर्वेषामेतेषां मधुसूदन । मया द्रुप्यन्ति निर्भिन्नं जयद्रथबधेयिण ।

२३०

द्रोणस्य मिषतस्याहं मगणस्य विनयतः । मूर्ध्नि भिन्नुराजस्य पातयिष्यामि भूतले ।

यदि साध्याश्च रुद्राश्च वसवश्च सदायिनः । मरुतश्च महेन्द्रेण त्रिमे देवाः महेश्वराः ।

पितरः सहगन्धर्वाः सुपर्णः सागराद्रयः । द्यौर्विदत् पृथिवी चेयं दिशश्च सदिगीश्वराः ।

यास्यारण्यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च । चातारः भिन्नुराजस्य भवन्ति मधुसूदन ।

तथाऽपि वाणैर्निहतं श्यो द्रष्टामि मया रणे । सत्येन च श्रेष्ठे कृष्ण तथैवायुधमालभे ।

२४५

यस्य गोप्ता महेश्वासलस्य पापस्य दुर्भते । तमेव प्रथमं द्रोणमभियस्यामि केशव ।

तस्मिन् द्यूतमिदं बद्धं मन्यते स सुयोधनः । तस्मात्तस्यैव भेनायं भित्वा यास्यामि सैन्यं ।

द्रष्टामि श्यो महेश्वासलं नाराचैस्त्रिभुजैः । प्रह्लाणोव गिरिर्ध्वजैर्दिव्यमाणान्मया युधि ।

नरनागायन्देहेभ्यो विस्त्रयिष्यति श्राणितं । पतद्भिः पतिनेभ्यश्च विभिन्नेभ्यः श्रितैः शरैः ।

गाण्डीवप्रेषिता वाणाः मनोऽनिलसमा जवे । नृनागाश्चान्दिहासून् कर्त्तारस्य सहस्रशः ।

२६०

यमात्कुवेरादह्मणादिन्द्राद्रुद्राश्च यन्मया । उपात्तमस्त्वं धारं तद्द्रष्टारोऽत्र नरा युधि ।

ब्राह्मणास्त्रिण चास्त्राणि हन्यमानानि संयुगे । मया द्रष्टामि सर्वेषां सैन्यवस्थाभिरचिणं ।

शरवेगसमुत्कृत्तेराज्ञां केशव मूर्ध्निभिः । आसीद्यमाणं पृथिवीं द्रष्टामि श्यो मया युधि ।

क्रव्यादांस्तरपयिष्यामि द्रावयिष्यामि शात्रवान् । सुहृदो नन्दयिष्यामि प्रमथयिष्यामि सैन्यं ।

बह्नीगस्तुर्दमस्त्वन्धो पापदेशसमुद्भवः । मया सैन्यत्रको राजा हतः खान्धोचयिष्यति ।

२६५

सर्वलोराणि भोक्तारं पापाचारं रणाजिरे । मया मराजकं वाणैर्भिन्नं द्रुप्यमि सैन्यं ।

तथा प्रभाते कर्त्तास्मि यथा कृष्ण सुयोधनः । नान्यं धनुर्धरं लोके भन्यते सत्समं युधि ।

गाण्डीवश्च धनुर्दिव्यं योद्धा चाहं नरवर्धन । त्वञ्च यन्ता हृषीकेश किं नु स्यादजितं मया ।

तव प्रमादाद्भगवन् किं नावाप्तं रणे मम । अविषह्यं हृषीकेश किञ्चानन्यां विगर्हसे ।

यथा लक्ष्मीः खिरा चन्द्रे समुद्रे च यथा जलं । एवमेतां प्रतिज्ञां मे सत्यां विद्धि जनाङ्गन ।

२७०

मावमंस्था ममास्त्राणि मावमंस्था धनुर्दुर्धन । मावमंस्था बलं बाह्वाभ्यामंस्था धनञ्जय ।

तथाभियामि मङ्गलं न जीदेयं जयामि च । तेन सत्येन मङ्गले हतं भिद्धि जयद्रथ ।

भुञ्जै ब्राह्मणे सत्यं ध्रुवा साधुषु सन्नतिः । श्रीभुञ्जाऽपि च यज्ञेषु ध्रुवो नागायणे जयः ।

॥ सङ्ग्रह उवाच ॥ एतुक्ता हृषीकेश स्वयमात्मानमात्मनः । सन्दिदेशाङ्कुनो नर्दन्वासविः केशवं प्रभुं ।

यथा प्रभातो रजनीं कल्पितः स्नाद्भयो मम । तथा कृष्ण त्वया कार्यं कार्यं हि महद्भयं ।

२०४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि अर्जुनवाक्ये षट्मप्रतोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ तां निशां शोकदुःखार्त्तां निश्वसन्ताविवांगौ । निद्रां नैवोपलभेते वासुदेवधनञ्जयो ।

नरनारायणौ क्रुद्धौ ज्ञात्वा देवाः स्वामवाः । व्यथिताश्चिन्तयामासुः किंस्विदेतद्भवत्यिति ।

ववुश्च दारुणा वाता रुक्षा घोरभिर्भ्रंसिनः । सकवन्धस्तथादित्ये परिघः समदृश्यत ।

शुष्काश्चान्यश्च निष्येतुः सनिधाताः सवियुतः । चचाल चापि पृथिवी सत्रैलवनकानना ।

चुत्तुभुश्च महाराज सागरा मकरालयाः । प्रतिश्रोतः प्रवृत्ताश्च तथा गन्तुं समुद्रगाः ।

२०१०

रथाश्चनरनागानां प्रवृत्तंमधोत्तरं । क्रव्यादानां प्रमोदार्थं यमराद्विविद्धये ।

वाहनानि शस्त्रान्मूत्रे मुमुचूस्तदुद्य ह । तान्द्रुष्ट्वा दारुणान्स्व्यानृत्यातान् लोमहर्षणान् ।

सर्वे ते व्यथिताः सैन्यास्त्वदीया भरतर्षभ । श्रुत्वा महाबलश्रेयां प्रतिज्ञां सव्यजचिनः ।

अथ कृष्णं महाबाह्वरत्रवीत्याकम्भासनिः । आश्वासय सुभद्रां त्वं भगिनीं क्षुपया सह ।

क्षुंशाश्वास्या वयस्याश्च विशेषाः कुरु माधव । साक्षा सत्येन युक्तेन वचसाश्वाप्तय प्रभो ।

२०१४

ततोऽर्जुनगृहे गत्वा वासुदेवः सुदर्शनाः । भगिनीं पुत्रशोकात्सोमाश्वासयत दुःखितां ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ माशोकं कुरु वार्ष्णेय कुमारं प्रति सञ्जया । सर्वैरां प्राणिनां भोह निष्ठैका कालनिर्मिता ।

कुलेज, तस्य धीरस्य क्षत्रियस्य विशेषतः । सदृशं मरणे क्षेपितं पुत्रस्य माशुचः ।

दिष्ट्या महारथो धीरः पितृसुखपरकमः । चाक्षेण विधिना प्राप्तो बोरानिलषितां गतिं ।

जित्वा सुबहुशः शत्रून् प्रेषयित्वा च मृत्यवे । गतः पुण्यकृतान् लोकान्स्वर्गकामदुष्टोऽञ्जयान् ।

२०२०

तपसा ब्रह्मचर्येण श्रुतेन प्रज्ञयाऽपि च । सन्तो यां गतिमिच्छन्ति तां प्राप्तस्तत्र पुत्रतः ।

बोः सुवीरपत्नी त्वं बोरजा बोरबान्धवा । माशु वलनयं भरे गतः स परमां गतिं ।

प्राप्स्यते चाप्यसौ पापः सैन्येवो बालघातकः । अस्यावल्लेपस्य फलं ससुहृद्भगवान्धवः ।

बुष्टायान्तु वरारोहे रजस्यो पापकर्मकृत् । न हि भो ज्यति पार्थीतम् प्रविष्टोऽयनरावतो ।

अः श्रोत्यते शिरलस्य सैन्यवत्तरणे हतं । स्वमन्तपत्रकात् वाह्यं विशेषा भव माहवः ।

२०२४

क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य गतः शूरः सन्तो गतिं । यां गतिं प्राप्नुयाद्भेह ये लब्धे शस्त्रजीविनः ।

बुद्धैरल्लो महाबाह्वरत्रनिवर्त्ती रथप्रणुत् । गतस्तत्र वरारोहे पुत्रः स्वर्गो ज्वरं जहि ।

अनुयातश्च पितरं मातृपक्षं च बोध्यवान् । सहस्रशो रिपून्मत्वा हतः शूरो महारथः ।

आश्वासय क्षुपां राक्षि माशुचः क्षत्रिये मृगं । अः प्रियं सुमहङ्गुला विशेषा भव नन्दनि ।

यत्पार्थेन प्रतिज्ञातं तत्तथा न तदन्वया । चिकीर्षितं हि ते भर्तुर्न भवेज्जातु निष्कृतः ।

२०२०

यदि च मनुजपत्न्याः पिशाचा रजनीचराः पतगाः सुरासुराश्च । रणगतमभियान्तिं विन्मुञ्जं न स भविता सहते रपि प्रभाते ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि सुःद्राश्वासने सप्तमप्रतोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य केशवस्य महात्मनः । सुभद्रा पुत्रशोकान्ता विललाप सुदुःखिता ।

हापुत्र मम मन्दायाः कथमेत्यासि संयुगं । निधनं प्राप्तवान्तात पितृसुखपरकरम् ।

कथमिन्दीवरश्यामःसुदंष्ट्रं चारुलोचनं । मुखं ते दृश्यते वत्स गृण्णतं रणरेणुना ।

नूनं गूढं निपतितं त्वां पश्यत्यनिवर्त्तिनं । भृशरीयोवबहुमव्यूढोरष्कं नतोदरं ।

२०२५

चारुपचितमर्वाङ्गं खलं शस्तचतोचितं । भृतानि त्वां निरीजन्ते नूनं चद्रमिषोदितं ।

शयनीयं पुरा यस्य सङ्ख्योत्तरणभट्टतं । भृमावद्य कथं शेषे विप्रविद्धः सुखोचितः ।

योऽप्यास्यत पुरा बीरो बरस्त्रीभिमहाभुजः । कथमन्वास्यते भोऽह शिवाभिः पतितो मृधे ।

योऽस्ययत पुरा हृष्टैः सूतमागधवन्दिभिः । भोऽय कथाङ्गणेदौरेविन्दद्विरुपास्यते ।

पाण्डुषु च नाथेषु दृष्टिबोरेषु वा विने । पाञ्चालेषु च सर्वेषु हतः केनास्थनायवत् ।

२०४०

अतस्तर्शना पुत्र दर्शनस्य तवानघ । मन्दभाष्या गमिध्यामिव्यक्रमद्य यमचर्यं ।

पिशालाक्षं सुकेशानं चारुवाक्यं सुगन्धि च । तत्र पुत्र कदा भूया मुखं द्रष्टुमि निर्भ्रं ।

धिग्वलं भीममेतस्य धिक्पार्थस्य धनुश्रुतां । धिग्बोध्यं दृष्टिबोराणां पाञ्चालानाञ्च धिग्वलं ।

धिकैकधास्तथा चेदीन मत्स्याधैवाथ सञ्जयान् । ये त्वां रणगतं बोधं नम्रेकुरभिवीचितुं ।

अथ पय्याभिः पृथिवीं गूढ्यामिव हतविषं । अभिमन्युमपश्यन्तो शोकव्याकुललोचना ।

२०४५

स्वस्त्रीयं वासुदेवस्य पुत्रं गाण्डोवधन्वनः । कथं त्वाऽतिरथं बीरं द्रव्यामस्य निपातितं ।

हाबीर दृष्टो नष्टश्च धनं खण्ड इवाभि मे । अहो क्षान्त्यं मानुषं जलवुदुदचक्षुलं ।

इमां ते तरुणीं भार्यां तवाधिभिरभिभुतां । कथं सम्भारयिष्यामि विवत्सामिव धेनुकां ।

अहो ह्यकाले प्रस्थानं कृतवानधि पुत्रक । विहाय फलकाले भो सुगृह्णं तत्र दर्शने ।

नूनं गतिः कृतान्तस्य प्राप्तेरपि सुदुर्विदा । यत्र त्वं केशवेनाथे सङ्ग्रामेऽनाथवद्धतः ।

२०४०

यज्वनां दानशीलानां ब्राह्मणरणां कृतात्मनां । चरितब्रह्मचर्याणां पुण्यतीर्थावगाहिनां ।

कृतज्ञानां वदान्यानां गुरुशुश्रूषिणामपि । सहस्रदक्षिणानाञ्च या गतिस्तामवाप्नुहि ।

या गतिर्युष्मत्तानां गूराणामनिवर्त्तिनः । हत्वाऽरीन्निहतानाञ्च सङ्ग्रामे ताङ्गतिं ब्रज ।

गोमहस्रप्रदाहृणां क्रतुदानाञ्च या गतिः । नैवेष्टिकं चाभिमनं ददतां या गतिः शुभा ।

ब्राह्मणेभ्यः शरण्येभ्यो विधिं विदधताञ्च या । या चापि न्यतदण्डानां तां गतिं ब्रज पुत्रक ।

२०४५

ब्रह्मचर्येण यां यान्ति मुनयः शंसितवताः । एकपत्न्यश्च यां यान्ति तां गतिं ब्रज पुत्रक ।

राज्ञां सुचरितैर्यथा च गतिर्भवति ब्राह्मणी । चातुराश्रमिणां पुण्यैः पात्रितानां सुरचितैः ।

दीनानुकम्पिनां या च सततं संविभागिनां । पैशुन्याश्च निवृत्तानां गतिं तां ब्रज पुत्रक ।

व्रतिनां धर्मशीलानां गुरुशुश्रूषिणामपि । श्रमोचान्तिथिनां या च तां गतिं ब्रज पुत्रक ।

हस्तेषु या धारयतामात्मानं यमनेषु च । गतिः शोकाग्निदग्धनां तां गतिं ब्रज पुत्रक ।

२०६०

मातापित्रोश्च शुश्रूषां कल्पयन्तोह ये सदा । स्वदारनिरतानाञ्च या गतिस्तामवाप्नुहि ।

चतुर्काले स्वकां भार्यां गच्छतां या मनीषिणां । परस्त्रीभ्या निवृत्तानां तां गतिं ब्रज पुत्रक ।
 मास्मा ये सर्वभूतानि पश्यन्ति गतमत्सराः । नारुन्नुदानां चमिणां या गतिरामवापुहि ।
 मधुमंसनिवृत्तानां मद्याह्मन्तथाऽनृतात् । परोपतापत्यक्रानां तां गतिं ब्रज पुत्रक ।
 ह्योमन्तः सर्वशास्त्रज्ञा ज्ञानदत्ता जितेन्द्रियाः । यां गतिं साधवो यान्ति तां गतिं ब्रज पुत्रक ।
 एवं विलपतीं दीनां सुभद्रां शोककर्षितां । अश्वपथत पाञ्चाली वैराटोमहिता तदा ।
 ताः प्रकामं रुदित्वा च विलप्य च सुदुःखिताः । उन्मत्ताश्च तदा राजन् विशङ्गा न्यपतन्नचितौ ।
 मोपचारस्तु कृणुष्व दुःखितां भृशदुःखिताः । सिक्ताऽश्वसा भमाश्चास्य तत्तदुक्ता हितं वचः ।
 विभञ्जकत्वां रुदतीं मर्षाविद्धां प्रवेपतीं । भगिनीं पुण्डरीकाच इदं वचनमब्रवीत् ।
 सुभद्रे माशुचः पुत्रं पाञ्चाल्याश्रासयोत्तरां । गतोऽभिमन्युः प्रथितां गतिं चक्षिष्यपुङ्गव ।
 ये चान्येऽपि कुले मृन्ति पुरुषा नो बरानने । सर्वे ते तां गतिं यान्तु याऽभिमन्योर्यशस्विनः ।
 कुर्याम नदयं कर्म क्रियासु मुह्येदस्य नः । कृतवान् यादृशं ह्येकस्तव पुत्रो महारथः ।
 एवंसाश्चास्य भगिनीं द्रौपदीमपि चोत्तरां । पार्थस्यैव महाबाहुः पार्थमागादरिन्दमः ।
 ततोऽभ्यनुज्ञाय नृपानवृणा बभूवुस्तथाऽर्जुनं । विवेशान्तःपुरे राज्ञसे च जगमुर्यथालथं ।
 इति श्रीमहाभारते द्रौपदीपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि सुभद्राविलापे अष्टमपर्वोऽध्यायः ॥ ७८ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ ततोऽर्जुनस्य भवनं प्रविश्याप्रतिमं विभुः । स्पृष्ट्वाऽप्य पुण्डरीकाचः स्थण्डिले शुभलक्षणे ।
 मन्तस्त्वार शुभो ग्रन्थो दर्भैर्वैदूर्यमस्त्रभिः । ततो माल्येन विधिवत्पूजयित्वाः सुमङ्गलेन ।
 अलञ्चकार तां ग्रन्थो परिवार्यायुधोत्तमैः । ततः स्पृष्ट्वा दक्षे पार्थं विनीताः परिचारकाः ।
 निशायां नैत्यिकं चक्रुर्ग्रन्थैश्चैवमन्त्रं बलिं । ततः प्रीतमनाः पार्था गन्धमाथैश्च साधवः ।
 अलङ्कृत्योपहारान्तैश्च तस्मै न्यवेदयत् । स्मयमानस्तु गोविन्दः फाल्गुनं प्रत्यभाषत ।
 सुयुतां पार्थ भद्रन्ते कल्याणाय ब्रजाम्यहं । स्थापयित्वा ततो दास्यान् गोमृशं शान्तायुधाम्बरान् ।
 दासकानुगतः श्रीमान् विवेश शिविरं स्खलं । शिश्ये च शयने शुभ्रे बज्रकृत्यं विचिन्तयन् ।
 पार्थाय सर्वं भगवान् शोकदुःखापहं विधिं । व्यदधात्पुण्डरीकाचक्षेत्रे जायुतिविवर्द्धनं ।
 योगभास्वाय दुःकात्मा सर्वेषामीश्वरेश्वरः । श्रेयस्कामः पृथुयशा विष्णुर्क्षिणुः प्रियङ्करः ।
 न पाण्डवानां शिविरे कश्चित्सुस्वाप तां निशां । प्रजागरः सर्वजन्म ह्याविवेश विशाल्येन ।
 पुत्रशोकाभितर्पेन प्रतिज्ञातो महात्मना । महमा सिन्धुराजस्य बधो गाण्डीवधन्वना ।
 तत्कथं सुमहाबाहुर्वाचिवः परबोरहा । प्रतिज्ञां मफनां कुर्यादिति ते समचिन्तयन् ।
 कष्टं क्षीदं व्यवसितं पाण्डवेन महात्मना । स च राजा महावीर्यः पारयत्तर्जुनः स तां ।
 पुत्रशोकाभितर्पेन प्रतिज्ञा महती कृता । भ्रातरस्यापि विक्रान्ता बज्रलानि बलानि च ।
 धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण सर्वं तस्मै निवेदितं । स हत्वा मैत्र्यं सङ्घो पुनरेतु धनञ्जयः ।
 जिज्ञासि पुमान् पार्थस्यैव पारयत्तर्जुनो व्रतं । श्रोद्वाहत्वा सिन्धुराजस्य धूमकेतुं प्रवेक्ष्यति ।

२१६४

२१७३

२१७४

२१७५

२१७६

२१७७

न ह्यमावतृते कर्तुमलं पार्थो धनञ्जयः । धर्मपुत्रः कथं राजा भविष्यति स्तेऽर्जुने ।
 तस्मिन्हि विजयः कृतस्त्रः पाण्डवेन समाहितः । यदि गोऽस्ति कृतं किञ्चिद्यदि दत्तं ऊतं यदि ।
 फलेन तस्य सर्वस्य सुव्यमाचो जयत्वरीन् । एवं कथयतां तेषां जयमागमतां प्रभो ।
 हस्तेण महता राजन् रजनी व्यथयन्ते । तस्या रजन्या मये तु प्रतिबुद्धा जनार्दनः ।
 सख्त्वा प्रतिज्ञां पार्थस्य दारुकं प्रत्यभाषत । अर्जुनेन प्रतिज्ञातमार्त्तं न हतबन्धुना । ९०१४
 जयद्रथं बधिष्यामि शोभत इति दारुक । तत्तु दुर्व्याधनः श्रुत्वा मन्त्रिभिमन्त्रयिष्यति ।
 यथा जयद्रथं पार्थो न हन्यादिति संयुगे । अचौहिण्यो हि ताः सर्व्या रक्षिष्यन्ति जयद्रथं ।
 द्रोणश्च मह पुत्रेण सर्व्यास्त्रविधिपारगः । एको बीरः सहस्राक्षो दैत्यदानववर्धहा ।
 गोऽपि तन्नास्तेहेताजो हन्तुं द्रोणेन रक्षितं । श्रेऽहं शनत् करिष्यामि यथा कुन्तीसुतोऽर्जुनः ।
 अप्राप्तेऽस्तन्दिनकरे हनिष्यति जयद्रथं । न हि दारा न मित्राणि ज्ञातये न च बान्धवाः । ९०१५
 कथिदन्यः प्रियतरः कुन्तीपुत्रान्ममार्जुनात् । अनर्जुनमिमं लोके मुहूर्तमपि दारुक ।
 उदीक्षितं न शक्नोऽहं भविता न च तत्तया । अहं गिजित्य तान्मर्धान् महमा महयद्विपान् ।
 अर्जुनार्थं हनिष्यामि सर्वेषां मसुयोधुनान् । शो निरीक्षन्तु मे वीर्यं तथो लोक महाहवे ।
 धनञ्जयार्थं समरे पराक्रान्तस्य दारुक । शो नेरन्द्रमहस्याणि राजपुत्रगतानि च ।
 साश्वद्विपरथान्याजो विद्रव्यिष्यन्ति दारुक । सन्नाञ्चकप्रमयितां द्रव्येन नृपवाहिनीं । ९०१६
 मया कुड्गेन समरे पाण्डवार्थं निपातिता । श्वः मदेवाः सगन्धर्व्याः पिशाचोरगराजराः ।
 ज्ञास्यन्ति लोकाः । सर्वे मां सुहृदं मव्यमाचिनः । यस्तं देष्टि म मां देष्टि यस्तं च नु म मामनु ।
 इति मङ्गल्यतां बुद्ध्या शरीराद्धं ममार्जुनः । यथा त्वं मे प्रभातायामस्यो निशि रथोत्तमं ।
 कल्पयित्वा यथाशास्त्रमादाय व्रज संयुतः । गदां कैभादकीं दिव्यां शक्तिचक्रं धनुःशरान् ।
 आराण्य वै रथे स्रुत सर्व्यापकरणानि च । स्थानञ्च कल्पयित्वाऽथ रथोपस्थे ध्वजस्य मे । ९०१७
 वैरतियस्य बीरस्य समरे रथशोभिनः । कृतं जाम्बूनदैर्जालैर्कज्जननसप्रभैः ।
 विश्वकर्माकृतैर्दिव्यैरश्वानपि विभूषितान् । बलादकं मेघपुष्पं शैथं सुधीवमेव च ।
 युक्तात्वाजिबरान्यत्तः कवची तिष्ठ दारुक । पाञ्चजन्यस्य निर्धापमार्धमेणैव पूरितं ।
 श्रुत्वा च मेरवं नादमुपायास्त्वं जवेन मां । एकाङ्गोऽहममर्षञ्च सर्वदुःखानि चैव ह ।
 भ्रातुः पेटव्यभेयस्य व्यपनेष्यामि दारुक । सर्व्यापार्थैर्यतिष्यामि यथा बीभत्सुराहवे । ९०१८
 पश्यतां धार्तराष्ट्राणां हनिष्यति जयद्रथं । यस्य यस्य च बीभत्सुर्वधे यत्नं करिष्यति ।
 आश्रमे सारथे तत्र भविताऽस्य भ्रुवो जयः ।

॥ दारुक उवाच ॥ जय एव भ्रुवस्तस्य कुत एव पराजयः । यस्य त्वं पुण्यव्याघ्र माग्यमुपजग्मिषान् ।
 एवं त्रैतत्करिष्यामि त्रया मामनुशानसि । सुप्रभातामिमां रात्रिं जयाय विजयस्य ह ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि कृष्णदारुकसभाषणे ऊनसप्ततोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ कुन्तीपुत्रस्तु तं मन्त्रं स्मरन्नेव धनञ्जयः । प्रतिष्ठायास्तनो रक्षन् मुमोहाचिन्त्यविक्रमः । ९८९०

तन्तु शोकैर्न सन्तप्तं स्वप्ने कपिवरध्वजं । आसवाद महातेजा ध्यायन्तं गन्तुध्वजः ।

प्रत्युत्थानञ्च कृष्णस्य सर्ववश्या धनञ्जयः । न लोपयति धर्मात्मा भक्ता प्रेम्णा च सर्वदा ।

प्रत्युत्थाय च गोविन्दं स तस्मा आसनं ददौ । न चासने स्वयं बुद्धिं बोधमुत्थदधानदा ।

ततः कृष्णो महातेजा जानन्यार्थस्य निश्चयं । कुन्तीपुत्रमिदं वाक्यमाधीनः स्मितमब्रवीत् ।

मात्रिपदे मनःपार्थ कृथाः कालो हि दुर्जन्यः । कालः सर्वान् भूतानि नियच्छति परे विधौ । ९८९१

किमर्थञ्च विषादस्ते तद्बुद्धिं दिपदाम्बर । न शोच्यं विदुषां श्रेष्ठ शोकः कार्यविनाशनः ।

यत्तु कार्यं भवेत्कार्यं कर्मणा तत्समाचर । हीनचेष्टस्य यः शोकः स हि शत्रुधनञ्जय ।

शोचन्नन्दयेत् शत्रून् कर्षयत्यपि बान्धवान् । क्षीयते च नरस्तस्मान्न त्वं शोचितुमर्हसि ।

इत्युक्तो वासुदेवेन बोधस्तुरपराजितः । आबभूवे तदा विद्वान् ददं वचनमर्थवत् ।

मया प्रतिज्ञा महती जयद्रथबधे कृता । शोऽस्मि हन्ता दुरात्मानं पुत्रव्रतिमिति केशव । ९८९२

सत्यप्रतिज्ञाविघातार्थं धातृरग्रेः किलाच्युत । पृष्ठतः सैन्यवः कार्यः सर्वैर्गुप्ते महारथैः ।

दश पैका च ताः कृष्ण अर्चोद्विष्यः सुदुर्जन्याः । हतावशेषास्तत्रेमा हन्त माधव सङ्गया ।

ताभिः परिवृतः सङ्घो सर्वैश्चैव महारथैः । कथं शक्येत सन्दृष्टुं दुरात्मा कृष्ण सैन्यवः ।

प्रतिज्ञापात्रणं चापि न भविष्यति केशव । प्रतिज्ञायां च हीनायां कथं जीवति मदिधः ।

दुःखोपायस्य मे बोर विक्राज्जा परिवर्तते । द्रुतञ्च याति सविता तत एतद्बोध्यम् । ९८९३

शोकस्थानन्तु तच्छ्रुत्वा पार्थस्य द्विजकेतनः । संस्पृश्याम्भस्ततः कृष्णः प्राङ्मुखः समवस्थितः ।

इदं वाक्यं महातेजा बभावे पुष्करचरणः । हितार्थं पाण्डुपुत्रस्य सैन्यवस्य बधे धृतः ।

पार्थ पाण्डुपुत्रं नाम परमाश्वं सनातनं । येन सर्वान् मृधेदैत्यान् जघ्ने देवो महेश्वरः ।

यदि तदिदितं तेऽयं शो हन्तामि जयद्रथं । अयाज्जातं प्रपद्यस्व मनसा वृषभध्वजं ।

तं देवं मनसा ध्यात्वा जोषमास्व धनञ्जय । ततस्तस्य प्रसादाल्बं भक्तः प्राप्स्यमि तत्सहस्रं । ९८९४

ततः कृष्णवचः श्रुत्वा संस्पृश्याम्भो धनञ्जयः । भूमावाधीनमेकायां जगाम मनसा भवं ।

ततः प्रणिहिते ब्रह्मे मुञ्चते शुभलक्षणे । आत्मानमर्जुनोऽपश्यद्गगने सहकेशवं ।

पुण्यं हिमवतः पादं मणिगन्तञ्च पश्यते । ज्योतिर्भेष्य समाकोर्णं भिक्षुचारणमेवितं ।

वायुवेशगतिः पार्थः समिजे सहकेशवः । केशवेन गृहीतः स दक्षिणे विभुना भुजे ।

प्रेचमणेन बद्धन् भावान् जगामाह्वतदर्शनान् । उदीच्यां दिशि धर्मात्मा सोऽपश्यच्छेतपर्वतं । ९८९५

कुवेः स्य विहारे च नलिनीं पद्मभूषितां । भरिच्छृङ्गाश्च ताङ्गङ्गां वीरमाणां बद्धदकां ।

सदा पुष्पकैर्दृष्टैरुपेतां स्फटिकोपमां । भिन्द्याघ्रसमाकीर्णां नानावृगसमाकुलां ।

पुण्याश्रमवतीं रम्यां मनोज्ञाण्डजमेवितां । मन्दरस्य प्रदेशश्च किन्नरीज्जातनादितां ।

हैमरूपभयैः शृङ्गेरानौपधिविदीपितां । तथा मन्दारवृक्षस्य पुष्पितैरुपशोभितां ।

स्निग्धाञ्जनचयाकारं सम्प्राप्तः कालपर्वतं । ब्रह्मतुङ्गं नदीस्थान्वास्तथा जनपदानपि ।
 सुतुङ्गं शतशृङ्गं च श्रुत्यातिवीरमेव च । पुण्यमश्वशिरःस्थानं स्थानमाथर्व्यणस्य च ।
 वृषदंशश्च शैलेन्द्रं महामन्दरमेव च । अश्वरोभिः समाकीर्णं किन्नरैश्चैव शोभितं ।
 तस्मिन्शैले ब्रजन्यार्थः सकृष्णः समवैचत । शुभैः प्रस्त्रवणैर्जुष्टां हेमधातुविभूषितां ।
 चन्द्रशिरप्रतापाङ्गीं वृथिवीं पुरमानिनीं । समुद्रांश्चाहुताकारानपश्यन्कलाकराम् ।
 वियद्वां पृथिवीं चैव तथा विष्णुपदं ब्रजन् । विस्मितः सह कृष्येन चित्ते वाण इवाभ्यगात् ।
 गहनचक्रबोमानां सूर्याग्न्योश्च समल्लिखं । अपश्यत् तदा पार्थीं ज्वलन्तमिव पर्वतं ।
 समासाद्य तु तं शैलं शैलाग्रे समवस्थितं । तपोनित्यं महात्मानमपश्यद्बुधभञ्जं ।
 सहस्रमिव सूर्याणां दीप्यमानं स्तनेजसा । शूलनिजं जटिनं गौरं वल्कलाजिनवासवं ।
 नयनानां सहस्रैश्च विचित्राङ्गं महैजयं । पार्वत्या सहितं देवसूतसहैश्च भास्वरैः ।
 गीतवादित्रसन्नदैर्होस्यलास्यसमन्वितं । वलितास्त्रोटितोनकुष्ठैः पुण्यैर्गन्धैश्च शोभितं ।
 स्तूयमानः स्तवैर्दिव्यैश्चभिर्ब्रह्मवादिभिः । गोप्तां सर्वभूतानामिच्छामधरमच्युतं ।
 वासुदेवस्तु तं दृष्ट्वा जगाम शिरसा स्मितिं । पार्थेन सह धर्मात्मा गृणन्ब्रह्म सनातनं ।
 लोकादिं विश्वकर्माणमजमीशानमव्ययं । मनसः परमां योनिं खम्बायुं ज्योतिषा निधिं ।
 स्रष्टारं वारिधाराणां भुवश्च प्रकृतिं परां । देवदानवयक्षाणां मानवानां च साधनं ।
 योगानाञ्च परं ब्रह्म तत्र ब्रह्मविद्वान्निधिं । चराचरस्य स्रष्टारं प्रतिहन्तारमेव च ।
 कालकोपं महात्मानं शकसूर्यगुणोदयं । ववन्दे तं तदा कृष्णो वाङ्मनोबुद्धिकर्मभिः ।
 यन्मृपद्यन्ति विद्वांसः सूक्ष्माध्यात्मपदैषिणः । तमजं कारणात्मानं अगम्यतुः शरणं भवं ।
 अर्जुनस्यापि तन्देवं भूयो भूयोऽप्यवन्दत । ज्ञात्वा तं सर्वभूतादिं भूतमव्यभोद्वजं ।
 ततस्तावागतौ दृष्ट्वा नरनागाद्यणावुभौ । सुप्रसन्नमनाः सर्वैः प्रोवाच प्रहसन्निव ।
 आसीतं वीं नरश्रेष्ठावुत्तिष्ठतां गतकमौ । किञ्च वामोऽस्मिन् बीरौ मनसः क्षिप्रमुच्यतां ।
 येन कार्येण सम्प्राप्तौ युवान्तात्साधयामि किं । त्रियतामात्मानः श्रेयस्तत्सर्वं प्रददामि वां ।
 तत्सदचनं श्रुत्वा प्रत्युत्थाय कृताञ्जली । वासुदेवाजुना सर्व्यं तुष्टुवाते महामतो ।
 भक्त्या स्तवेन दिव्येन महात्मानमनिन्दितौ ।

॥ कृष्णार्जुनावूचतुः ॥ नमो भवाय सर्व्वाय रुद्राय वरदाय च ।

पशूनां पतये नित्यमुपाय च कपर्दिने । महादेवाय भीमाय अम्बकाय च शान्तये ।

ईशानाय मखन्नाय नमोऽस्तुत्यकधातिने । कुमारगुरवे तुभ्यं नीलघोवाय वेधगे ।

पिनाकिने हविष्याय सत्याय विभवे सदा । शिबिहिताय धूम्राय व्याध्याय नपराजिते ।

नित्यं नीलशिखण्डाय शूलनिने दिव्यचक्षुषे । होत्रे पितृ त्रिनेत्राय व्याधाय वसुरेतने ।

अचिन्त्यायाम्बिकाभेत्रे सर्वदेवस्ताय च । वृषध्वजाय मुण्डाय जटिने ब्रह्मचारिणे ।

२८५०

२८५१

२८५२

२८५३

२८५४

२८५५

तेषामाद्य मनिर्नरैश्च यथायजिताय च । विश्वात्मने विश्वसृजे विश्वाहृत्य तिष्ठते । १८८०
 नमो नमो मेधाय भूतानाम्पुत्रे सदा । ब्रह्मचक्राय सर्व्वाय शङ्कराय शिवाय च ।
 नमोऽस्तु वाचास्पतये प्रजानां पार्थिव । नमो विद्यय पतये महतां पतये नमः ।
 वामः सहस्रशिरमे सहस्रभुजमन्य । सहस्रेतेजपादाय नमोऽसह्यैकर्मणे ।
 नमोऽहिरण्यवर्णाय हिरण्यकरचाप च । भक्तानुकम्पिने नित्ये सिद्धतां नो वरः प्रभो ।
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ एवं श्रुत्वा महादेवं वासुदेवं महार्जुनः । प्रसादयामास भवं तदा ह्यस्त्रोपलब्धये । १८८५
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि प्रतिज्ञापर्व्वणि अर्ज्जुनस्वप्नदर्शने श्रीश्रुतिमोऽध्यायः ॥ ८० ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ ततः पार्थः प्रमुखात्मा प्राञ्जनिर्दृष्टमध्वजं । ददर्शोत्फुल्लनयनः समस्ततेजसां निधिं ।
 तद्योपवागं स्वकां नैश नैत्यस्मात्मानः । ददर्श व्यम्बकाभ्यामे वासुदेवनिवेदितं ।
 ततोऽभिपृच्य मनसा कृष्णं सर्व्वञ्च पाण्डवः । इच्छाम्यहं दिव्यमस्त्रमित्यभाषत शङ्करं ।
 ततः पार्थस्य विज्ञाय वरांथे वचनं तदा । वासुदेवार्जुनौ देवः स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
 स्वागतं वं नरयेष्टौ विज्ञातं मनोऽस्मिन् । येन कामेन सम्प्राप्तौ भवद्वा तद्ददाम्यहं । १८९०
 मगोऽस्तमयं दिव्यमभ्यामे शत्रुसैनौ । तत्र मे तद्वनुर्दिव्यं शरश्च निहितः पुरा ।
 येन देवारयः सर्व्वे मया युधिनिपातिताः । तत आनीयतां कृष्णौ मशं धनुस्तप्तं ।
 तथेत्युक्ता तु तौ वीरौ सर्व्वपात्रियदौ सह । प्रस्थितौ तत्सरो दिव्यं दिव्याश्चर्य्यशतैर्युतं ।
 निर्दिष्टं यदृषाङ्केण पुण्यं सर्व्वार्थमाधकं । तौ जग्मतुरनभ्यान्तौ नरनारायणावृषौ ।
 ततस्तौ तत्सरो गत्वा सूर्य्यमण्डलमविभं । नागमन्तर्ज्जने घोरं ददृशतेऽर्जुनाच्युतौ । १८९५
 द्वितीयं चापारं नागं सहस्रशिरसं वरं । वमन्तं त्रिपुलां ज्वालां ददृशतेऽग्निरुचंभं ।
 ततः कृष्णश्च पार्थश्चमपृश्य्शुभः कृताञ्जली । तौ नागावुपतथाने नमस्यन्तौ वृषध्वजं ।
 गृणन्तौ वेदविदाभौ तद्ब्रह्म शतह्रियं । अप्रमेयं प्रणमन्तौ गत्वा सर्व्वोत्तमा भवं ।
 ततस्तौ रुद्रमाहात्म्याद्भुला रूपं महारगौ । धनुर्व्वाणश्च शत्रुघ्नं तद्वन्दं समपद्यत ।
 तौ तज्जगद्हतुः प्रीतौ धनुर्व्वाणं च सुप्रभं । जह्मतुश्च महात्मानौ ददतुश्च महात्माने । १९००
 ततः पार्थो वृषाङ्कस्य ब्रह्मचारी न्यवर्त्तत । पिङ्गास्तप्तपङ्कजं वलवान्नीललोहितः ।
 स मद्गुह्यं धनुःश्रेष्ठं तस्यै ज्ञानं समाहितः । विचर्षाय विधिवत् मशमभ्यनुक्तंभं ।
 तस्य भीर्वाञ्च मुष्टिञ्च स्थानं चानव्य पाण्डवः । श्रुत्वा मन्त्रं भवप्रोक्तं जघाहा चित्त्यविक्रमः ।
 स मरस्येव तं वाणं मुमोचातिबलः प्रभुः । चकार च पुनर्व्वीरस्तस्मिन्मरमि तद्वनुः ।
 ततः प्रीतं भवं ज्ञात्वा स्मृतिमानर्जुनस्तदा । वरमागण्यके दत्तं दर्शनं शङ्करस्य च । १९०५
 मन्मसा चिन्तयामास तस्मै सत्यशतामिति । तस्य तन्मत्तमाज्ञाय प्रीतः प्रादाद्वरंभयः ।
 तच्च पाशुपतं घोरं प्रतिज्ञायाश्च पार्थिव । ततः पाशुपतं दिव्यमवाप्य पुनरोत्थरात् ।
 मञ्जुष्टोमा दुर्द्धयः कृतं कार्य्यमन्यत । वन्दतुश्च मञ्जुष्टौ शिरोभ्यानां महेतरां ।

अमुञ्जातौ चणे तस्मिन् भवेनाश्रुनकेशवौ । प्राप्नो स्वशिविरं बोरौ मुदा परमथा युतौ ।
 तथा भवेनानुमतौ महासुरनिघातिना । दन्द्रविष्णू यथा प्रीते जम्भस्य बधकाङ्क्षिणे । ५८१०
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि पाण्डुपतास्त्रप्राप्तौ एकाश्रितोऽध्यायः ॥ ८१ ॥
 ॥ भस्त्रय उवाच ॥ तयोः संवदतोरेषं कृष्णदारुकोत्तमादा । साऽव्यगाद्रजनी राजन्नय राजाऽस्वबुध्यत ।
 पठन्ति पाणिस्त्रिका मागधा मधुपर्किकाः । वैतालिकाश्च सूताश्च तुष्टुतुः पुरुषर्षभं ।
 नर्तकाश्चाप्यनृत्यन्त जगुर्मोतानि गायकाः । कुहवंशस्तवार्यानि मधुरं रक्तकण्ठिनः ।
 मृदङ्गा रुद्रं रा भेर्यः पणवानकगोमुखाः । आउम्बराश्च शङ्खाश्च दुन्दुभ्यश्च महास्वनाः ।
 एवमेतानि सर्वानि तथान्यानपि भारत । वादयन्ति समं हृष्टाः कुशनाः सोधुश्चिन्तिताः । ५८१४
 स मेघस्वनिर्घोषो महाशब्देऽस्पृशद्दिवं । पार्थिवप्रवरं सुप्तं युधिष्ठिरमवाधयत् ।
 प्रतिबुद्धः सुखं सुप्ता महाहं शयनोत्तमे । उत्थायावश्यकार्थार्थं ययौ स्नानगृहं नृपः ।
 ततः शुक्लाम्बराः स्नातास्त्रुणाः शतमष्ट च । स्नातकाः काञ्चनैः कुपैः पूर्णैः समुपतस्थिरैः ।
 भद्रामनेषूपविष्टः परिधायाम्बरं लघु । मस्त्रौ चन्दनमंयुक्तैः पानोद्यैरभिमन्त्रितैः ।
 उत्सादितः कषायेण बलवद्भिः सुशिक्षितैः । आभूतः सार्धवासेन जलेन सुसुगन्धितः । ५८१८
 राजहंसनिभं प्राप्य उष्णीषं शिखिनाऽर्पितं । जलचयनिमित्तं वै वेष्टयामास मूर्द्धनि ।
 हरिणा चन्दनेमाङ्गमुपलिप्य महाभुजः । स्ववी चाक्षिष्टवसनः प्राङ्मुखः प्राञ्जलिः स्थितः ।
 अजाप जायं कौन्तयः सतां मार्गमनुष्ठितः । तत्राग्निग्रणं दीप्तं प्रविवेश विनीतवत् ।
 नमिद्धिः सपवित्राभिरग्निमाहुतिमिस्तथा । मन्त्रपुताभिरर्चिता निथकाम गृहात्ततः ।
 द्वितीयां पुरुषयाघ्रः कचास्त्रिगैश्च पार्थिवः । नतो वेदविदो वृद्धानपयद्राक्ष्णार्षभान् । ५८२४
 दान्तान् वेदव्रतस्नातान् स्नातानवमृथेषु च । महस्नानचरान् सौरान् महस्रं चाष्ट चापरान् ।
 अचतैः समनोभिश्च वःचयित्वा महाभुजः । तान् दिजाम्मधुपर्पिभ्यां फलश्रेष्ठैः समङ्गलैः ।
 प्रादोत्काञ्चनमेकैकं निष्कं विप्राय पाण्डवः । अनङ्कुतं चाश्वशतं वामांभोष्टाश्च दक्षिणाः ।
 तथा गाः कपिला दोग्ध्रीः सवत्साः पाण्डुनन्दनः । हेमशृङ्गी रौप्यखुरा दत्त्वा चक्रे प्रदक्षिणं ।
 स्वस्तिक्तावर्द्धमानांश्च नन्द्यावर्त्तस्य काञ्चनान् । मान्यश्च जलकुम्भांश्च ज्वलितं च ऊताशनं । ५८२८
 पूर्षान्यस्तपत्राणि रुचका रोचनोत्तथा । स्वनद्धृताः शुभ्राः कन्या दधिर्मर्षिर्मधूदकं ।
 मङ्गलान्यलिणश्चैव यद्वान्यदपि पूजितं । दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च कौन्तेयो वाह्यां कचां ततोऽगमत् ।
 ततस्तस्यां महावाहोस्तिष्ठन्तः परिचारकाः । मौर्वर्षं मन्वतोभद्रं मुक्तावैदूर्यमण्डितं ।
 पराङ्मास्तरणास्त्रोर्षं भोक्तरं च्छदमृद्धिमत् । विश्वकर्म्मकृतं दिव्यमुपजद्गुह्वरामनं ।
 तत्र तस्योपविष्टस्य भक्षणानि महात्मनः । उपजद्गुह्वरार्हाणि प्रेथ्याः शुभ्रानि शर्व्वशः । ५८३४
 मुक्ताभरणवेशस्य कौन्तेयस्य महात्मनः । रूपमाभीमहाराज दिवतां शोक्रवर्द्धनं ।
 पाण्डुरैश्चन्द्रस्याभैर्हमदण्डैश्च चामरैः । दोधूयमानैः शुशुभे सविशुदिव तोषदः ।

संस्तूयमानो भूतैश्च वन्द्यमानश्च बन्दिभिः । उपगोचमानो गन्धर्वैर्वागो स्म कुरुनन्दनः ।
 ततो मुहूर्त्तादामीत्तु बन्दिनां निखलो महान् । नेमिघोषश्च रथिनां खुरघोषश्च वाजिनां ।
 ह्लादेन गजघण्टानां शङ्खानां निखलेन च । नराणां पदशब्देन कम्पतोवच मेदिनी ।
 ततः शुद्धास्तमामाद्य जानुभ्यां भूतले स्थितः । शिरसा वन्दनीयन्तमभिवाद्य जनेश्वरं ।
 कुण्डली बद्धनिरतिशयः मन्त्रद्वक्त्रचो युवा । अभिप्रणम्य शिरसा द्वाः स्था धर्म्यात्मजाय वै ।
 न्यवेदयद्भृशेभ्यमुपयातं महात्मने । सोऽब्रवीत्पुरुषव्याघ्रः खागतेनैव माधवं ।
 अर्धश्चैवास्मिं चास्मै दोशतां परमार्चितं । ततः प्रवेश्य त्राप्येवमुपवेश्य बरासने ।
 पूजयामास विधिवद्भूमौ राजो युधिष्ठिरः ।

२८४

२८५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि युधिष्ठिरमञ्जायां द्वाप्रोतोऽध्यायः ॥ ८९ ॥
 ॥ मञ्जथ उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा प्रतिनन्द्य जनार्दनं । उवाच परमप्रीतः कैन्तेयो देवकीसुतं ।
 सुखेन रजनी व्युष्टा कवित्ते मधुसूदन । अधिज्ञानानि सर्वानि प्रश्नानि तवाच्यत ।
 वासुदेवोऽपि तयुक्तं पर्थपृच्छयुधिष्ठिरं । ततश्च प्रकृतोः चत्ता न्यवेदयदुपस्थिताः ।
 अनज्ञातश्च राजा स प्रावेशयत तं जनं । विराटं भीमसेनश्च पृष्टयुत्रं च सत्यार्कं ।
 चेदिपं पृष्टकेतुश्च द्रुपदश्च महारथं । शिखण्डिनं यत्नौ चैव चेकितानं भकैकथं ।
 युयुत्सुश्चैव कौर्ग्यं पाञ्चाल्यं चोत्तमौजभं । युधामन्युं सुबाहुश्च द्रौपदेयांश्च सर्वशः ।
 एते चान्ये च बहवः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ । उपतस्म्युन्महात्मानं विविशुऽस्मिन्ने गुप्ते ।
 एकस्मिन्नासने बोगातुपविष्टौ महाबलौ । कृष्णश्च लुघुधानश्च महात्मानौ महाद्युता ।
 ततो युधिष्ठिरस्तेषां पृष्टवान् मधुसूदनं । अत्रोत्पुण्ड्ररोक्तार्चं संभाय मधुरं वचः ।
 एकं त्वां वयमाश्रित्य सहस्राक्षमिवामराः । प्रार्थयामो जयं युद्धे शत्रून्तानि सुखानि च ।
 त्वं हि राज्यविनाशश्च द्विपक्षिश्च निराक्रियां । क्षेपंश्च त्रिविधान् कृष्णं सर्वोत्तानपि वेद नः ।
 त्वयि सर्वेश सर्वेषामस्माकं भक्तवत्सल । सुखमायत्तमयर्थं यात्रा च मधुसूदन ।
 म तथा कुरु वार्ष्णेय यथा त्वयि मनो मम । अर्जुनस्य यथा सत्या प्रतिज्ञा स्याच्चिकीर्षिता ।
 स धर्मोऽस्माकं यत्तस्माद्दुःखमर्धमहर्षिवात् । पारान्तीर्यतामद्य श्रोत्रो नो भव माधव ।
 न हि तत्कुरुते मञ्जो रथो रिपुबोधाद्यतः । यथा वै कुरुते कृष्ण सारथिर्धर्ममास्थितः ।
 यथैव सर्वस्वापत्तु पाप्मि पृष्णान् जनार्दन । तथैवास्मान्महाबाहो वृजिनात्तातुमर्हसि ।
 त्वमगाधेऽप्रवे समान पाण्डवान् कुरुधागरे । समुत्तुर श्रोत्रो भूत्वा शङ्खचक्रगदाधर ।
 नमस्ते देवदेवेश मनातन विशातन । त्रिप्याजिष्यो हरे कृष्ण वैकुण्ठ पुरुषोत्तम ।
 नारदत्वा मन्वाचक्षौ पुराणमृषिमत्तमं । वरदं गार्गिणं श्रेष्ठं तत्त्वज्ञं कुरु माधव ।
 इत्युक्तः पुण्डरीकाक्षो धर्मराजेन संभदि । तोयमेघस्त्रेण वाग्मी प्रत्युवाच युधिष्ठिरं ।
 ॥ कृष्ण उवाच ॥ मामेवंपि लोकेषु सर्वेषु न तथाविधः । शरामनधरः कश्चिद्यथा पार्थो धनञ्जयः ।

२८६

२८७

बौद्धवानस्तस्यन्त्रः पराक्रान्तो महाबलः । युद्धेऽण्डः सदासर्वा तेजस्वी परमो नृणां ।
 स युवा दृढसंस्क्रान्तो दीर्घबाहुर्बलः । सिंहर्षभगतिः श्रीमान् दिव्यतमे हनिष्यति ।
 अहञ्च तत्केरियासि यथा कुन्तोसुतोऽर्जुनः । धार्तराष्ट्रस्य सैन्यानि ध्वज्यद्विगिरिवोत्थितः ।
 अथ तं पापकर्मणं क्षुद्रं शौभद्रघातिनं । अपनर्दशनं मार्गमिषुभिः क्षिप्यतेऽर्जुनः ।
 तस्याद्य गृध्राः प्रेक्षन्त्यश्चण्डगोमायवस्तथा । भवत्यिच्छन्ति मांसानि ये चान्ये पुरुषादकाः ।
 यद्यद्य देवा गोप्रागः सेन्द्राः सर्वे सुधिष्ठिरः । राजधानीं यमस्याद्य हतः प्राप्यति स कुले ।
 निहत्य सैन्यं जिष्णुगद्य त्वामपचास्यति । विशोको विज्वेग राजन् भव भूतिपुरस्कृतः ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि श्रीकृष्णवाक्ये व्यथोनेऽध्यायः ॥ ८३ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तथा संवदन्तां तेषां प्रादुरासीद्वनञ्चयः । शिङ्खुर्भरतश्रेष्ठं राजानं ससुहृद्वरं ।
 तं निविष्टं प्रभुं कलामभिवन्धायतः स्थितं । समुत्थायार्जुनं प्रेक्ष्य सस्वजे ण्डवर्षभः ।
 मूर्च्छित्वैनमुपाधाय परिष्वज्य च बाहुना । आश्रितः परमाः प्रोच्य स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
 व्यक्तमर्जुनं गङ्गामे ध्रुवस्ते विजयो महान् । यादृगूपा च ते श्लाघा प्रसन्नश्च जनार्दनः ।
 तमब्रवीत्ततो जिष्णुर्हृदाश्चर्यमुत्तमं । दृष्टवानस्मि भद्रं केशवस्य प्रमादजं ।
 ततस्तत्कथयामास यथादृष्टं धनञ्जयः । आश्रामनार्थं सुहृदं व्यस्यकेन समागमं ।
 ततः शिरोभिरवनिं गृष्ट्वा सर्वं च विस्मिताः । नमस्कृत्य दृष्ट्वाऽप्य साधुषाश्चिति चाब्रुवन् ।
 अनङ्गातास्ततः सर्वे सुहृदे धर्मस्तनुना । त्वरमालाः सुधर्म्या हृष्टा युद्धाय निर्ययुः ।
 अभिवाद्य तु राजानं युयुधानाच्युतार्जुनाः । हृष्टा विनिर्ययुस्ते वै युधिष्ठिरनिवेशनात् ।
 रथेनैकेन दुर्द्धर्षो युयुधानजनाईनो । जग्मतुः सहितौ बोगवर्जुनस्य निवेशनं ।
 तत्र गत्वा हृषीकेशः कल्पयामास सूत्रवत् । रथं रथवरस्याजौ वानरवर्षभलक्षणं ।
 स मेघस्वननिर्घोषस्तप्रकाञ्चनसुप्रभं । बभौ रथवरः कृत्स्नः शिशुर्दिवसकथया ।
 ततः पुरुषशार्दूलः स ऋं सञ्जयः परः । कृताङ्गिकाय पार्थाय न्यवेदयत् तं रथं ।
 तन्तु लोके बरं पुंसां किरीटी हेमवर्षभृत् । चापवाणधरो वाहं प्रदक्षिणमवर्त्तत ।
 तपोविद्यावयेष्टद्वैः क्रियावर्जिर्जितेन्द्रियैः । स्वयमानो जयाशीर्भिराहरोह महारथं ।
 तैः साङ्गमिवैर्मनैः पूर्वमेव रथोत्तमं । अभिगन्तवमर्चिश्चानुदयं भास्वते यथा ।
 स रथे रथिनां श्रेष्ठः काञ्चनैः काञ्चनाटतः । विवभौ विमलोऽर्चिर्भास्वगेगारिव दिवाकरः ।
 अन्वारुरुहतुः पार्थ युयुधानजनाईनो । स्वर्थातिर्यजमायान् रथेन्द्र देवमथिनौ ।
 अयं जयाह गोविन्दो रश्मीन् रश्मिभृताम्बरः । मातलिवासवमिव दृवं हन्तुं प्रयास्यतः ।
 स ताभ्यां सहितः पार्थो रथप्रवरमास्थितः । सहितौ बुधशुक्राभ्यां तभौ निम्नं यथा शशी ।
 सैन्यवस्य दधे प्रभुः प्रयातः शत्रुपुंगवा । सहानुपतिमित्राभ्यां यथेन्द्रतारकामथे ।
 ततो वादित्रधोपैश्च साङ्गल्यैश्च सैन्यैः शुभैः । पथान्तमर्जुनं वीरं मागधास्येव तुष्टुवः ।

१०५

१८३५

१८८१

१८८५

१८९०

१८९५

मजयाशोः सुपुण्याहः सूतमागधनिस्त्रुणः । युक्तो वादित्रघोषेण तेषां रतिकरोऽभवत् ।
 तमनप्रयतो वायुः पुण्यगन्धवहः शुभः । ववो मेहर्षयन् पार्थं दिधतश्चापि शोषयन् ।
 ततस्तस्मिन् चण्डे राजन विविधानि शुभानि च । प्रादुरागन् निमित्तानि विजयानि बद्धनि च ।
 पाण्डवानां त्वदीयानां विपरीतानि मारिष । दृष्ट्वाऽर्जुनो निमित्तानि विजयाय प्रदर्शितम् ।
 युयुधानं महेष्वासमिदं वचनमब्रवीत् । युयुधानाय युद्धे मे दृश्यते विजयो भवः ।
 यथाहीमानि लिङ्गानि दृश्यन्ते शनिपुङ्गव । सोऽहं तत्र गमिष्यामि यत्र सैन्धवको नृपः ।
 धियासुर्यमलोकाय मम बौध्यं प्रतीक्षते । यथा परमकं कृत्यं सैन्धवस्य बधो मम ।
 तथैव सुमहत्कृत्यं धर्मराजस्य रक्षणं । स त्वमद्य महाबाहो राजानं परिपालय ।
 यथैव हि मया गुप्तस्वया गुप्ता भवेत्तथा । न पश्यामि च तं लोके यस्मां युद्धे पराजयेत् ।
 वासुदेवममं सख्ये स्वयमप्यमरेश्वरः । त्वयि चाहं पराश्रयस्तुः प्रयुञ्जे वा महारथे ।
 शक्रयां सैन्धवं हन्तुमनपेक्षो नरर्षभ । मय्यपेक्षा न कर्तव्या कथञ्चिदपि सात्वत ।
 राज्ञ्येव परः गुप्तिः काव्या भव्यात्मना त्वया । नहि यत्र महाबाहुर्वासुदेवो व्यवस्थितः ।
 किञ्चिद्वापद्यते तत्र यत्राहमपि च भुवं । एवमुक्तस्तु पार्थेन सात्यकिः परबोरहा ।
 तथेत्युक्त्वाऽगमत्तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ।

२०००

२००५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि प्रतिज्ञापर्वणि अर्जुनवाक्ये चतुरश्रोतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ समाप्तश्च प्रतिज्ञापर्वः ॥

॥ अथ जयद्रथवधपर्वः ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ श्रीभूते किमकार्षुस्ते दुःखलोकसमन्विताः । अभिमन्यौ हते तत्र के वाऽयुध्यन्त मामकाः ।

२०१०

जानन्तस्तस्य कर्माणि कुरवः सत्यसाचिनः । कथं तत्किल्बिषं कृत्वा निर्भया ब्रूहि मामकाः ।
 पुत्रशोकाभिमनन्तं क्रुद्धं मृत्युमिवान्तकं । आयान्तं पुरुषव्याघ्रं कथं ददृग्मुगाह्वरे ।
 कपिराजध्वजं सख्ये विधुत्वा न सहद्वजः । दृष्ट्वा पुत्रपरिदूतं किमकुर्वन्त मामकाः ।
 किन्तु सञ्जय सद्गामे वृत्तं दुर्व्याधनं प्रति । परिदेवो महानव श्रुता मे नाभिनन्दनं ।
 बभूवुर्ध्वं मनोयास्याः शब्दाः श्रुतिसुखावहाः । न श्रूयन्तेऽद्य ते सर्वे सैन्धवस्य निवेशने ।
 स्वर्तनां नाद्य श्रूयन्ते पुत्त्राणां शिविरे मम । सूतमागधमहानां नर्त्तकानाञ्च सर्वशः ।
 शब्देन नाद्रिताभोद्गुणमभवद्यत्र मे श्रुतिः । दीनानामद्य तं शब्दं न शृणोमि संमोरितं ।
 निवेशने सत्पृष्टेः सोमदत्तस्य सञ्जय । आसोनोऽहं पुरा तात शब्दमश्रोषमुत्तमं ।
 तदद्य पुण्यहीनोऽहमार्त्तस्वरनिनादितं । निवेशनं गतोत्साहं पुत्त्राणां समलक्ष्यं ।
 विविशतेर्दुर्मुखस्य चित्रसेनविकर्णधरेः । अन्येषाञ्च सुतानां मे न तथा श्रूयते ध्वनिः ।
 ब्रह्मिणाः चक्षिया वैश्या यं शिष्याः पर्व्युपासते । द्रोणपुत्रं महेष्वासं पुत्त्राणां मे पराश्रयं ।
 वितण्डालापधलापैर्द्रुतवादिचनान्दिनैः । गीतैश्च विविधैरिष्टैरमते यो दिवानिशं ।

२०१५

२०२०

उपास्यमानो बह्विभिः कुरुपाण्डवमत्तैः । सूत तस्य गृहे शब्दे नाद्य द्रैणैर्यथा पुरा ।
 द्रोणपुत्रं महेष्वासं गायना नर्तकाद्य ये । अत्यर्थमुपतिष्ठन्ति तेषां न श्रूयते ध्वनिः ।
 विन्दानुविन्देयाः सायं शिविरे यो महाध्वनिः । श्रूयते सोऽय न तथा कैकयानाञ्च वेष्मन् ।
 नित्यं प्रमुदितानाञ्च तालगीतस्वेनाग्रहान् । नृत्यानां श्रूयते तात गणानां मेऽय न स्वनः ।
 सप्ततन्तृस्वितस्वानां याजका यमुपासते । सौमदत्तिं श्रुतनिधिं तेषां न श्रूयते ध्वनिः ।
 ज्याघोषो भक्ष्यघोषश्च तोमराभिरथ ध्वनिः । द्रोणस्यासौदविरतो गृहे तत्र गृहो गम्यहं ।
 नानादिशमृत्यानां गीतानां योऽभवत्स्वनः । वादित्रनादितानां च सोऽय न श्रूयते महान् ।
 यदा प्रभृद्युपस्थयाच्छान्तिमिच्छन् जनार्दनः । आगतः सर्वभूतानामनुकम्पार्थमश्रुतः ।
 ततोऽहमब्रुवं सूत मन्दं दुर्व्याधनं तदा । वासुदेवेन तोर्येन पुत्र संश्राम्य पाण्डुसुतः ।
 कालप्राप्तमहं मन्ये मा त्वं दुर्व्याधनातिगाः । शमं चेद्यात्तमानं त्वं प्रत्याख्यास्यमि केशवं ।
 हितार्थमभिजल्पन्तं न तवास्ति रणे जयः । प्रत्याक्षष्ट म दाशार्हस्तुभं सर्वधन्विनां ।
 अनुनेयानि जल्पन्तमनयास्मान्पश्यत । तेता दुःशासनस्त्रैव कर्णस्य च मतन्धेयाः ।
 अन्ववर्त्तत मां हित्वा छष्टः कालिन दुर्मतिः । नक्षत्रं द्यूतमिच्छामि विदुगे न प्रशंसति ।
 सैन्यधो नेच्छति द्यूतं भीमो न द्यूतमिच्छति । शत्रो भृगुश्चाश्वैव पुरुमित्रो जयस्तथा ।
 अश्वस्यामा छपो द्रोणो द्यूतं नेच्छन्ति सञ्जय । एतेषां मतमादाय यदि वर्त्तत पुत्रकः ।
 सञ्जातिमित्रः सुमुखं चिरञ्जीवेदनामयः । सन्त्यामधुरमभाषा ज्ञातिमध्ये प्रियंवदाः ।
 कुनीनाः सख्यताः प्राज्ञाः सुखं प्राप्स्यन्ति पाण्डवा । धर्मपिबो नरो नित्यं सर्वत्र नमते सुखं ।
 प्रेत्याभावे च कल्याणं प्रसादं प्रतिपद्यते । अहंन्यङ्गैः पृथिव्यास्ते भोक्तुं मानस्यसाधनाः ।
 तेषामपि समुद्रान्ना पितृपैतामहो महो । निपुण्यनानाः स्वास्थानि पाण्डवा धर्मवर्त्तमानाः ।
 सन्ति मे ज्ञातयस्मात् तेषां श्रूयन्ति पाण्डवाः । शन्यस्य भोमदत्तस्य भोमस्य च महात्मनः ।
 द्रोणस्मथ शिर्षस्य वाध्नोकस्य छपस्य च । अन्येषाञ्चैव वृद्धानां भारतानां महात्मनां ।
 त्वदर्थं ब्रुवतां तात करिष्यन्ति वंचाहितं । किं त्वं मन्येते तेषां यत्नं ब्रूयादतोऽन्यथा ।
 छणो धर्मं न सञ्जह्यात्सर्वं ते हितदत्तयाः । मयापि पोक्तास्ते बीरा वचनं धर्मसंहितं ।
 नान्यथा प्रकरिष्यन्ति धर्मात्मना हि पाण्डवाः । दत्यहं विलपन् सूत बह्वशः पुत्रमुक्तवान् ।
 न च मे श्रुतवान्मूढो मन्ये कालस्य पर्ययं । वृकोदरार्जुनौ यच्च वृष्णिधोरश्च सात्यकिः ।
 उत्तमैजाश्वं पाश्यान्धो युधामन्युश्च दुर्जयः । छष्टयुश्चश्च दुर्दुर्षः शिखण्डो चापराजितः ।
 अम्भकाः कैकयाश्वैव चत्तधर्माश्च सौमकिः । चैथश्च चेकितानश्च पुत्रः काश्यपस्य वाविभुः ।
 द्रोणदेया विराटश्च द्रुपदश्च महारथः । यमौ च पुरुषव्याघ्रौ मन्त्रौ च मधुशूदनः ।
 क एतान् जातु युध्येत लोकेऽस्मिन् जिविषुः । दिव्यमस्त्रं त्रिकुर्वाणान् प्रसहेद्वा पराक्रम ।
 अन्यो दुर्व्याधनात्कर्षात् शकुनेश्चापि बौबलात् । दुःशासनचतुर्थानां नान्यं पद्यानि पञ्चमं ।

तेषामभीपुहन्तः स्वादिशक्नो रथे स्थितः । सखद्वयार्जुनो योद्धा तेषां नास्ति पराजयः ।
 तेषामथ विलापानां नाथं दुर्योधनः स्मरेत् । इतौ हि पुरुषयाघौ भीमद्वेष्टौ तमः ।
 तेषां विदुरवाक्यानामुक्तानां दीर्घदर्शिना । दृष्ट्वेभौ फलनिर्णीतं मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ।
 मेनां दृष्ट्वाऽभिभूतां मे श्रुनेयेनार्जुनेन च । शून्यान् दृष्ट्वा रथोपरान् मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ।
 हिमात्ये यथा कर्षं प्रुष्कं वातेरितो महान् । अग्निर्दहेत्तथा मेनां मानिकां स धनञ्जयः ।
 आचक्ष्य मम तत्सर्वं कुशलो ह्यमि मञ्जय । यदुपायातथायाक्ते कृत्वा पार्थस्य कित्त्वपि ।
 अभिमन्यो हते तात कथमाभीमनो हि वः । न जातु तस्य कर्माणि युधि गाण्डीवधन्वनः ।
 अपहत्य महत्तान् मेढुं शोचन्ति मामकाः । किन्तु दुर्योधनः कृत्यं कणः कृत्यं किमब्रवीत् ।
 दुःशासनः शौबलश्च तेषामेवं गतेष्वपि । सर्वेषां समवेतानां पुत्राणां मम मञ्जय ।
 यदृक्तं तात मङ्गलं मन्दस्यः पनयै र्दृशं । लोभानुगच्छ द्रुपदेः कोपेन विहतात्मनः ।
 राज्ञः कस्य मूढस्य रागोपहतचेतसः । दुर्नीतिं वा सुनीतिं व तन्मावाच मञ्जय ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि धृतराष्ट्रानुतापे पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ८५ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ हन्त ते सम्प्रज्झामि सर्वं प्रत्यदर्शितान् । प्रुश्रूषस्व स्थिरो भूत्वा तव ह्यपनयो महान् ।
 गतोदके मेतुबन्धो यादृक् तादृगयन्तव । विलापो निष्फलो राजन् माशुषो भरतर्षभ ।
 अनिक्रमणोऽयं कृतान्तस्याद्भुतो विधिः । माशुषो भरत प्रेष्ट दृष्टमेतत्पुनरागतं ।
 यदि त्वं हि पुनः द्यूतात् कुन्तोपत्तं युधिष्ठिरं । निवर्त्तयेथाः पुत्रंश्च न त्वां व्यसनमाब्रजेत् ।
 युद्धकाले पुनः प्राप्ते तदेव भवता यदि । निवर्त्तिताः स्युः संख्याश्च त्वां व्यसनमाब्रजेत् ।
 दुर्योधनो चाविधेयं बभूवेति पुनः यदि । कृकृतानोदयित्वं न त्वां व्यसनमाब्रजेत् ।
 न ते बुद्धिश्चभीचारमुपाकृष्यन्ति पाण्डवाः । पाञ्चाला वृण्वथः सर्वे ये चान्येऽपि नगाधिपाः ।
 सं कृत्वा पितृकर्म त्वं पुत्रं संस्थाप्य मत्पथे । वर्त्तयेथा यदि धर्मेण न त्वां व्यसनमाब्रजेत् ।
 त्वन् प्राज्ञतमो लोकं हिला धर्म्यं सनातनं । दुर्योधनस्य कर्षस्य शत्रुनेत्रः स्वगा मत्तं ।
 तत्ते विलपितं सर्वं मया राजन्निशामितं । अर्थे निविशमानस्य विवर्त्तित्र यथा मधु ।
 नामन्यत तदा हृष्टो राजानं पाण्डवं पुनः । न भीमं नैव च द्रोणं यथा त्वां मन्यते नृप ।
 अजानतं मे यदा तु त्वा राज धर्मादधस्युत । तदा प्रभृति कृण्वस्व न तथा बज्र मन्यते ।
 परुषाण्युत्थमानांश्च यदा पार्थानुपेक्षे । तस्मानुबन्धः प्राप्तस्त्वं पुत्राणां राज्यक्रामुक ।
 पितृपेनामहं राज्यमपहतं तदाऽनघ । अथ पार्थर्जितां कृत्स्नां पृथिवीं प्रत्यपयथाः ।
 पाण्डुना निर्जितं राज्यं कौरवाणां यशस्तथा । ततश्चाप्यधिकं भूयः पण्डुरैर्धर्मचारिभिः ।
 तेषां तत्तादृशं कर्म त्वासासाद्य सुनिष्कलं । यत्पितृभ्योऽर्पितं राज्यान्त्येहाभिव्यष्टिषा ।
 यत्पुनर्धुक्काले तु पुत्रान्गर्हयथे नृप । बद्धधा व्याहरन्दीषात्र तदर्थोपपद्यते ।
 न हि रक्षन्ति राजानो युध्यन्तो जीवितं रणे । चमूं त्रिगान् पार्थानां युध्यन्ते क्षत्रियर्षभाः ।

१०५

१०६

१०७

१०८

१०९

११०

यान् कृष्णः कुनै मेनां यां सात्यकिवृकोदरैः । रचेरन्को मुतां युधेदमूमन्यत्र कौरवैः ।
 येषां योद्धा गुडाकेशो येषां मन्त्रो जनार्दनः । येषां च सात्यकिगोप्ता येषां गोप्ता वृकोदरः ।
 को हि तान् विषधेशोद्धं मर्त्यधर्मा धनुर्धरः । अन्यत्र कौरवेधेभ्यो ये वा तेषां वशानुगाः ।
 बावन्तु शक्यते कर्तुमनुरत्नैर्जनाधिपैः । चक्षधर्मपरैः प्रुरैस्तावत्कुर्वन्मि कौरवाः । १०८
 यथातु पुरुषव्यानेयुद्धं परममङ्कटं । कुरूणां पाण्डवैः साद्धं तत्सर्वं प्रणु तत्ततः ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सञ्जयवाक्ये षड्विंशोऽध्यायः ॥ ८६ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्यां निशायां व्युष्टायां द्रोणः शस्त्रधृतांबरः । स्नान्यनीकानि सर्वाणि प्राकामद्भूहितुं ततः ।
 प्रुराणां गर्जता राजन् संकुड्ढानाममर्षिणां । श्रूयन्ते स्म गिरिशिखाः परस्परबधैषिणां ।
 विस्मयाच्च धनुर्धन्ये ज्याः परे परिमृज्य च । विनिश्चयन्तः प्राक्क्रान्तकोदानां स धनञ्जयः ।
 विकोषान् सुतस्फुरन्त्ये कृतधारान् समाहितान् । पीतानाकाशमंकाशानमीन् केचिच्च चिचिपुः । १०९
 चरन्तस्त्रिसमार्गाश्च धनुर्धर्मांश्च शिखया । सङ्ग्राममनसः प्रुरागदृश्यन्तेऽसौ महत्स्रजः ।
 सघण्टाश्वन्दादिग्धाः स्वर्णवज्रविभूषिताः । समुत्थिष्य गदाश्वान्ये पथ्यं प्रवृत्तन् पाण्डवं ।
 अन्ये बलमदोन्नतः परिधैर्ज्वालाभिरालिनः । चक्रुः सम्बाधमाकाशमुच्छ्वितेन्द्रध्वजापमैः ।
 नानाप्रहरणैश्चान्ये विचित्रस्रगलङ्कृताः । सङ्ग्राममनसः प्रुरास्त्रव तत्र व्यवस्थिताः ।
 काजुनः कस गोविन्दः कवमानो वृकोदरः । कच ते सुहृदस्तेषामाह्वयन्तो रणे तदा । ११०
 ततः शङ्खमुपाधाय त्वरयन्नाजिनः स्वयं । इतस्ततस्ताव चयन् द्रोणश्चरति वेगितः ।
 तेव्यनोकेषु सर्वेषु स्थितेष्वाह्वयन्दिषु । भारदाजो महाराज जयद्रथनयान्नरोत् ।
 त्वं चैव सोमदत्तिश्च कथंय महारथः । अश्वत्थामा च शल्यश्च वृषभेनः कृपस्तथा ।
 शनैः चाश्वसहस्राणां रथानामयुतानि षट् । द्विरदानां प्रभिन्नानां सहस्राणि चतुर्दश ।
 यदातोनां सहस्राणि दंशितान्येकविंशतिः । गव्यूतिषु चिमात्रासु मामनःसाय तिष्ठत । १११
 तत्रस्थं त्वं न संभोदुं शक्ता देवाः सवासवाः । किं पुनः पाण्डवाः सर्वे समः शनिहि सैवम् ।
 श्वमुक्तः समाश्रयः मिथुराजो जयद्रथः । सम्प्रायात्सह गन्तारैर्दृढतलेषु महारथैः ।
 वर्ष्मभिः सादिभिर्धनैः पाशपाणिभिर्गन्धैः । चामरा गोडिनः सर्वे जाम्बूनदाभिर्षुषिताः ।
 जयद्रथस्य राजेन्द्र हयाः माधुप्रवाहिनाः । ते चैव सप्तमाह्वानि तत्र हस्तस्य सैवम् ॥ ११२
 मत्तानां सुविह्वलानां हस्त्यारोहैर्निगारदैः । नगानां भीमरुद्राणां वर्ष्मिणां रौद्रकर्षिणां । ११३
 अधर्धन सहस्रेण पुत्रो दुर्मर्षणस्तव । अगतः सर्वधैर्यानां युधमानो व्यवस्थितः ।
 ततो दुःश्रामनेश्वर विकर्णश्च तवात्मजौ । मिथुराजार्थमिदं धर्ममय नोति व्यथित्यतौ ।
 दीर्घा द्वादशगव्यनिः पदारैर्दं पञ्चविल्लृतः । ब्यूहः सचक्रशकटो भारदाजो न निर्भीताः ।
 मानानृपतिर्भिर्बाह्विस्तव तत्र व्यवस्थिताः । रथश्च गजपत्यौ धैर्येणैव विहितः स्वयं ।
 पश्यार्द्धं तस्य पद्मस्यगर्भयूहः सुदुर्मरः । शूचोपद्रवस्य गर्भस्थो गूढो ब्यूहः कृतः पुनः । ११४

एवमेतं महायूहं व्यूहं द्रोणे। व्यवस्थितः। पूरुषोमुखे महेष्वासः कृतवर्मा व्यवस्थितः।
 अनन्तरश्च काम्येजो जलमन्थश्च मारिषः। दुर्योधनश्च कर्णश्च तदनन्तरमेव च।
 ततः शतमहस्याणि योधानामनिर्वर्त्तिनां। व्यवस्थितानि सर्वाणि शकटे मुखगणिनां।
 तेषाञ्च पृष्ठतो राजा बलेन महता वृतः। जयद्रथस्ततो राजा। पूरुषोपांश्च व्यवस्थितः।
 शकटस्य तु राजेन्द्र भारदाजो मुखे स्थितः। अनु तस्याभङ्गेजो जुगोपिनं ततः स्थितः।
 येतवन्मा बरोष्णीषो व्यूहो रस्को महाभुजः। धनुर्विस्कारयन् द्रोणसंस्थो क्रुद्ध इवात्मकः।
 पताकिने भ्राणहयं वेदोक्षणजिनध्वजं। द्रोणस्य रथमालोक्य प्रवृष्टाः क्रुरवोऽभवन्।
 मिदुचारणमङ्गानां विस्मयः समहानभूत्। द्रोणेन विहितं दृष्ट्वा यूहं क्षुब्धान्वेषमं।
 सशैलसागरवन्मा नानाजनपदाकुलां। यमेद्गुहः क्षितिं सर्वामिति भूतानि मेनिरे।

११९५

बहुरथमनुजायपत्तिनागं प्रतिभयनिस्त्रमहुतानुकुपं। अहितहृदयभेदनं महद्दे शकटभेदेन कृतं जनन्द राजा।

११९०

इति श्रीमहाभ रते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि कौरवव्यूहनिर्माणे सप्ताशोवेऽध्यायः ॥ ८७ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ ततो व्यूढेभ्योकेषु समुत्कृष्टेषु मारिष। ताद्यमानासु भेरोषु मृदङ्गेषु नदत्सु च।

अनौकानाश्च संह्रादे वादिवाणां च निस्त्रे। प्रभापितेषु शङ्खेषु सन्नादे लोमहर्षणे।

आवागयत्सु जनकैर्भगतेषु युयुत्सुषु। रौद्रे मुहूर्त्ते संप्रोप्ते सव्यघातो व्यदृश्यत।

वनानां वायसानाञ्च पुरस्तात्सयमाचिनः। वज्रलालि महस्याणि प्राक्कोडंस्तत्र भारत।

मृगाश्च घोरसन्नादाः शिवाश्चाश्वदर्शनाः। दक्षिणेन प्रयातानामस्माकं प्राणदंस्तथा।

११९५

सन्निधाता ज्वलन्त्यश्च पेतुरस्काः महस्त्रयः। चचाल च मही कृत्स्ना भये घारे समुत्थिते।

विश्वगवाताः सन्निधाता कृचः शर्करकर्षिणः। ववुरायाति कौन्त्ये शङ्ग्रामे समुपस्थिते।

नाकुलिश्च शतानीको शृष्टदुश्च पापतः। पाण्डवानामनौकानि प्राञ्जो नो व्यूहतुस्तदा।

ततो रथमहस्त्रेण दिग्दानां शतेन च। त्रिभिरश्वमहस्त्रैश्च पदातीनां शतैः शतैः।

अर्धद्वुमात्रे धनुषां महस्त्रेनयस्तव। अयतः सर्वैर्भन्यानां स्थितो दुर्धर्षोऽब्रवीत्।

११९०

अथ गाण्डीवधन्वानं तपन्तं युद्धुर्दुर्मदं। अहमावागयिष्यामि बलेन सकरालयं।

अथ पश्यन्तु मङ्गलमे धनञ्जयममर्षणं। विषकमपि दुर्द्धुर्वमश्मकूटमिवास्मिन्।

तिष्ठध्वं रथिना यूथं मङ्गलममभिकाङ्क्षिणः। युष्यामि मंहतामेतान्यशो मानं च वर्द्धयन्।

एवं ब्रुधन्महाराज मृचात्मा स महामतिः। मदेष्वाभैष्टतो राजन्महेष्वाभो व्यवस्थितः।

ततोऽन्तक इव क्रुद्धः स्रवच्च इव वागवः। दण्डपाणिर्गिवाशस्त्रो मृत्युः कालिग चोदितः।

११९५

भूलपाणिर्गिवाक्षो वरुणः पाशवानित। युगान्ताग्निर्वाचिष्मान् प्रधत्त्यथै पुनः प्रजाः।

क्रोधासर्पधनोद्धृतो निशतकरचान्तकः। जयो जेता स्थितः सत्ये पारुष्यायमहाव्रतं।

आमुक्तवचः सङ्गो जाम्बूनदकिरीटम्वरः। शुभ्रमान्धास्त्रधरो खड्गदंष्ट्राश्चक्रकुण्डलः।

रथप्रवरमास्थाय नो नारायणानुगः। विधुन्वन्गाण्डिवं सङ्क्षेपभौ सूर्य इवोदितः।

सोऽयानीकस्य महत इषुपाने धनञ्जयः । व्यवस्थाप्य रथं राजन् शङ्खं दधौ प्रतापवान् ।
 अथ कृष्णोऽप्यभ्रान्तः पार्थेन सह मारिष । प्राश्नापयत्पाञ्चजन्यं शङ्खप्रवरमोजसा ।
 तसोः शङ्खप्रणादेन तव मैत्र्ये विशास्यते । आसंस्त्रुष्टरोमाणः कम्पिता गतचेतमः ।
 यथा चस्यन्ति भूतानि भव्याण्यग्निनिस्त्रिणात् । तथा शङ्खप्रणादेन विवेषुस्तव मैत्रिकाः ।
 प्रसस्युवुः शङ्खन्मूत्रं बाहूनानि च मर्व्यशः । एवं मवाहनं मर्व्यमाविग्रमभवद्वनं ।
 सीदन्ति स्म नरा राजन् शङ्खशब्देन मारिष । विभङ्गाश्चाभवन् केचित् केचिद्राजन् वितचसुः ।
 ततः कपिर्भहानादं सह भूतैर्ध्वजालयैः । अकरोद्भार्गदितास्यस्य भोषधंस्तव मैत्रिकाः ।
 ततः शङ्खाश्च मेर्यंश्च मृदङ्गाश्चानकैः सह । पुनरेवाभ्यहन्यन्त तव मैत्र्यप्रवर्धणाः ।
 नानावादित्रभङ्गादैः चेडितास्फोटिताकुलैः । सिंहनादैः भमुत्कृष्टैः समाह्वतैर्महारथैः ।
 तस्मिंस्तु तुमुले शब्दे भोर्हृणां भयवर्द्धने । अतोवृष्टे दाशार्हमत्रोत्पाकशामनिः ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि अञ्जनरणप्रवेशोऽष्टाशीतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

३१५०

३१५५

३१५०

३१५५

३१५०

३१५५

॥ अञ्जन उवाच ॥ चेदयाश्चान् हृषीकेश यत्र दुर्मर्षणः स्थितः । एतद्भित्वा गजानीकं प्रवेत्स्याम्यग्निरहिर्नि ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुः कोशवः सव्यमाचिना । अचेदयद्वयान् तत्र यत्र दुर्मर्षणः स्थितः ।
 स सम्प्रहारस्तुमुलः सम्प्रवृत्तः सुदारुणः । एकस्य च बहूनाञ्चरणानागरजयः ।
 ततः सायकवर्षेण पर्जन्य इव वृष्टिमान् । परानवाकिरत्यर्थः पर्वतानि नोरदः ।
 ते चापि गथिनः सर्वं त्वरिताः कृतहस्तवत् । अवाकिरन्वाणजालैस्तनः कृण्वन्तश्चपैः ।
 ततः क्रुद्धो महाबाहुर्वीर्यमाणः पर्युधि । शिरांसि गथितां पार्थः कविभ्योऽपाहर च्छरेः ।
 उद्भ्रान्तनयनैर्वक्रैः सन्दैष्टपुटैः शुभैः । सकण्डलशिरस्तैर्विमुधा समकीर्यत ।
 पुण्डरीकवनानीव विध्वस्तानि समन्ततः । विविकीर्णानि योधानां वदनानि चक्राशिरैः ।
 तपनीयतनुवाणाः भंसिता एधिर्येण च । संमक्ता इव दृश्यन्ते न घमक्ताः सविद्युतः ।
 शिरसां पततां राजन् शब्दोऽभुदमुधातले । कालेन परिपक्वाणां तालानां पततामिव ।
 ततः कबन्धं किञ्चित्तु धरुगालस्य तिष्ठति । किञ्चित् खड्गं विबिक्कृत्य भुजेनोदस्य तिष्ठति ।
 प्रतितामि न जानन्ति शिरांसि पुरुषर्षभाः । अमृत्यमाणाः मङ्गले कौलेयं जयशृङ्खलः ।
 हयानामुत्तमाङ्गैश्च हन्ति हस्तैश्च मेदिनी । बाहुभिरशिरैर्भिर्य वीराणां समकीर्यत ।
 अयं पार्थः कुतः पार्थ एष पार्थ इति प्रभो । तव मैत्र्येण योधानां पार्थभूतमिवाभवत् ।
 अन्योऽन्यमपि चाजग्रात्मानमपि चापरे । पार्थभूतमभ्यन्त जगत्कालेन भाहिताः ।
 निष्ठनन्तः सहधिरा विभङ्गा गाढवेदनः । शयाना बहवो वीराः कीर्त्तयन्तः स्ववान्धवान् ।
 अभिन्दिपालाः संप्राप्ताः सन्नम्यष्टिपश्यन्तः । सनिर्व्यूहाः सनिस्त्रिंशाः सशैरामनुतोमराः ।
 खोणवर्धभरणाः सगराः साङ्गदा रणे । महाभुजगमङ्गाश्च बाहवः परिघोपमाः ।
 उद्वेष्टन्ति विवैष्टन्ति रुद्धेष्टन्ति च मर्व्यशः । वेगं कुर्वन्ति संरम्भा निरुक्ताः परभेषुभिः ।

यो यः स्म समरे पार्थ प्रतिघ्नते नरः । तस्य तस्यान्तको वाणः शरीरमुपमर्षति ।
 नृत्यतो रथमर्गेषु धनुर्था यच्छतस्तथा । न कश्चित् पार्थस्य ददृशेऽन्तरमण्डपि ।
 यत्तस्य घटमानस्य क्षिप्रं विस्मृतः श्वरान् । लाघवात्पाण्डुपुत्रस्य व्यस्यन्त परे जनाः ।
 हस्तिनं हस्तियन्तारमथमाश्विकमेव च । अभिनत् फाल्गुनो वाणैरथिनश्च समारथिं ।
 आवर्तमानमावृत्तं युध्यमानश्च पाण्डवः । प्रमुखे तिष्ठमानश्च न किञ्चित् निहन्ति सः ।
 यदोदयन्वै गगने सूर्या हन्ति महत्तमः । तथाऽर्जुनो गजानीकमबधोत्कङ्कश्विभिः ।
 हस्तिभिः पतितैर्भिन्नैस्तत्रैन्यमदृश्यत । अन्तकाले यथाभूमिर्धरकोर्णो महोधरैः ।
 यथा मध्यन्दिने सूर्या दुःप्रैत्यः पाणिभिः मदा । तथा धनञ्जयः क्रुद्धो दुःप्रैत्यो युधि शत्रुभिः ।
 तत्तथा तव पुत्रस्य सैन्यं युधि पालय । प्रमद्वन्तमाविशततो वरपोडितं ।
 मारुतेनैव महता देधानीकं व्यदोष्यत । प्रकान्थमानं तस्यैव नाशकप्रतिवोचितं ।
 प्रतोदैश्यापि कोटोर्भिर्जङ्गाभिः बाधुमहितः । कशापार्थस्य भिद्यतेऽपि वाग्मिहयाभिरेव च ।
 चोदयन्तो हथास्त्रुणं पलायन्ते स्म तावकाः । मादिनो रथिनश्चैव पतयत्यार्जुनार्हिताः ।
 पार्थस्य क्रुष्टाङ्गुशर्णागं चोदयन्तस्तथा परे । ममोद्धताः शरैश्चान्ये तमेवाभिमुखा ययुः ।
 तव योधा हतोत्साहा विभ्रान्तमनसस्तदा ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि अर्जुनयुद्धे एकोनत्रयोऽध्यायः ॥ ८६ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तस्मिन् प्रभेगे सैन्याये बध्यमाने किरीटिना । के तु तत्र राणे वीराः प्रत्युदायुर्धनञ्जयं ।
 अहोस्त्रिच्छकटशूङ्गं प्रविष्टा मोघनिश्चयाः । द्रोणमाश्रित्य तिष्ठन्तः प्राकारमकुतोभयं ।
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ तथाऽर्जुनेन मन्त्रेण तस्मिन्तव बन्धेन च । हतवीर्ये हतोत्साहे पलायनस्ततश्चरे ।
 पाकशामनिनाऽभीष्टं बध्यमाने शरोत्तमैः । न तत्र कश्चित्सङ्ग्रामे शशाङ्गार्जुनमोक्षितुं ।
 ततस्तव सुतो राजन दृष्ट्वा सैन्यन्त्यागतं । दुःशामनो भृशं क्रुद्धो युद्धायार्जुनमभ्यगात् ।
 स काञ्चनविचित्रेण कवचेन समावृतः । जाम्बूनदशिरस्ताणः शूरस्तोत्रपराक्रमः ।
 नागानीकेन महता यमश्रिव महीमिमं । दुःशामनो महाराज सव्यमाश्रितमावृणोत् ।
 ह्वादेन गजघण्टानां शङ्खानां निनदेन च । ज्योत्सेपनिनदैश्चैव विरावेण च दन्तिनां ।
 भृदिश शान्तिरिचञ्च शब्देनामोत्समावृतं । स मुहूर्तः प्रतिभशो दारुणः समपश्यत ।
 तान्दृष्ट्वा पततस्त्रुणं सङ्कुशैरभिचादितान् । व्यालम्बहस्तामृगं व्यान्मपचानिव पर्वतान् ।
 सिंहनादेन महता नरमिहो धनञ्जयः । गजानीकनमित्राणामभितो व्यधमच्छरैः ।
 महोर्मिणमिवोद्धृतं श्वमेन महार्णवं । किरीटो तद्गजानीकं प्राक्प्राप्तकरो यथा ।
 काष्ठातीत इवादित्यः प्रतपत् सयुग्मक्षये । ददृशे दिक्षु सर्वोऽपि पार्थः परपुरञ्जयः ।
 सुदृग्भवेन चाश्वानां नेमिघोषेण तेन च । तेन चोत्क्रुष्टभवेन ज्यानिनादेन तेन च ।
 नानावादित्रभवेन पाञ्चजन्यस्त्रेण च । देवदत्तस्य घोषेण गाण्डीवनिनदेन च ।

११७०

११७१

११७२

११७३

११७४

११७५

मन्दवेगा मरा नागा वभ्रुवस्ते विचेतमः । शरैराशोविषस्पर्शं निर्भिन्नाः सव्यमाचिना ।
 ते गजा विशिवैस्तीक्ष्णैर्युधि गाण्डोवचोदितैः । अनेकशतसहस्रैः सर्वोद्गेषु समर्पिताः ।
 आरावं परमे कृत्वा बध्यमानाः किरीटिना । निपेतुरनिशं भूमौ च्छिन्नपला दवाद्रयः । १२०
 अपरं दन्तवेष्टेषु कुम्भेषु च कटेषु च । शरैः समर्पिता नागाः क्रौञ्चवद्भानदन्मुक्तः ।
 गजस्कन्धगतानाश्च पुरुषाणां किरीटिना । क्षिपन्ते चोत्तमाङ्गानि भस्मैः सन्नतपर्वभिः ।
 सकुण्डलानां पततां शिरसां धरणीतले । पद्मानामिव सङ्घातैः पार्थस्युक्ते निवेदनं ।
 यन्त्रवद्भा विक्रवा व्रणार्त्ता रुधिरौक्षिताः । भ्रमत्सु युधि नागेषु मनुष्या विलसन्निवरे ।
 केचिदंकेन वाणेन सुमुक्तेन सुपत्रिणा । दौ वयस्य विनिर्भिन्ना निपेतुर्द्वर्णोत्तले । १२०
 अतिविद्धाश्च नाराचैर्बन्तो रुधिरं मुखैः । मारोहा न्यपतन्भूमौ द्रुमवन्त इवाचनाः ।
 भौर्वीध्वजमनुक्षेव युगमीपां तथैव च । रथिनां कुट्टयामास भस्मैः सन्नतपर्वभिः ।
 न सन्धश्चकार्षन् न विमुञ्चन् न चोदहन् । मण्डलेनैव धनुषा नृत्यन्पार्थः स्म दृश्यते ।
 अतिविद्धाश्च नाराचैर्बन्तो रुधिरं मुखैः । मुहूर्त्ताञ्चपतन्नये वारणा वसुधातले ।
 उत्थितन्यगणैर्यानि कवन्भानि समन्ततः । अदृश्यन्त महाराज तस्मिन्परममङ्गले । १२१

मचापाः साङ्गुलिचानाः सखज्जाः साङ्गदा वणे । अदृश्यन्त मुजाश्चिन्ना हेमाभरणभूषिताः ।
 स्रुपस्करैरधिष्ठानैरुषादण्डकवन्धुरैः । चक्रेर्विभर्यितैरचैर्भस्मैश्च बद्धधा युगैः ।
 चर्मचापधरैश्चैव व्यवकीर्णैस्तस्ततः । स्रग्भिराभरणैश्चैः पतितैश्च महाध्वजैः ।
 निहतैर्वारणैश्चैः क्षित्तियैश्च निपातितैः । अदृश्यत मही तत्र दारुणप्रतिदर्शना ।
 एवं दुःशासनबलं बध्यमानं किरीटिना । मंप्राद्वत्समहाराज व्यथितं सहनाथकं । १२१
 ततो दुःशासनस्त्वस्तः सहानीकः शरार्हितः । द्रोणं चातारमाकङ्क्षन्शकटयूहमभ्यगात् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुःशासनमैत्र्यपराभवे नवतितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ दुःशासनबलं हत्वा सव्यमाचो महारथः । भिभुराजं परीक्षन्वै द्रोणानीकमुपाद्रवत् ।
 स तु द्रोणं समासाद्य यूहस्य प्रमुखे स्थितं । कृताञ्जलिर्दिदं वाक्कां कृष्णस्यानुमतेऽब्रवीत् ।
 शिवेन ध्यादि मां ब्रह्मन् खल्लि चैव वदस्व मे । भवत्प्रसादादिच्छामि प्रवेष्टुं दुर्मिदां चमूं ।
 भवान् पितृसमो मङ्गं धर्मराजसमाऽपि च । तथा कृष्णममश्चैव मत्स्येनद्वयोमि ते । १२२
 अश्वत्थामा यथा तात रक्षणीयस्त्वयाऽनघ । तथाऽहमपि ते रक्ष्यः सदैव दिजमत्तम ।
 तव प्रसादादिच्छेयं भिभुराजानमाहवे । निहन्तुं दिपदां श्रेष्ठ प्रतिज्ञां रच मे विभो ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्तस्तदाचार्यः । प्रत्युवाच सत्यजित् । मामजित्वा न बोभतो शत्रो जेतुं जयद्रथः ।
 एतावदुक्त्वा तं द्रोणः शरव्रातैरवाकिरत् । सरथाश्वध्वजं तीक्ष्णैः प्रहृमन्तैः समग्रयि ।
 ततोऽजेनः शरव्रातान् द्रोणस्याचार्यसायकैः । द्रोणमभ्यद्रवद्वाणैर्धौरूपैर्नृपक्षरैः । १२३
 विव्याध च रणे द्रोणमनुमान्य विशास्यते । चक्षुर्धर्मं समासाद्य नवभिः सायकैः पुनः

तस्येयमिषुभिश्चिह्ना द्रोणे विद्याध तावमौ । विषाग्निज्वलितप्रखैरिषुभिः कृष्णपाण्डवौ ।

द्वयेष पाण्डवस्य वाणैश्चेत्तुं शरासनं । तस्य चिन्तयतस्त्वेवं फाल्गुनस्य महात्मनः ।

द्रोणः शरैरसंभ्रान्तो ज्ञां चिच्छेदाग्नौ बौर्यवान् । विद्याध च हयानस्य ध्वजं सारथिमेतं च ।

अर्जुनश्च शरैर्बौरः स्मयमानोऽभ्यवाकित् । एतस्मिन्नन्तरे पार्थः सज्यं कृत्वा महद्भुजः ।

१२९०

विशेषयिष्यन्नाचार्यं सर्वान्स्त्रविदूषां वरः । मुमोच षट्शतान् वाणान् गृह्येवैकमिव द्रुतं ।

पुनः सप्तशतानन्यान् सहस्रञ्चानिर्वर्त्तिनः । चिच्छेपायुतशस्यान्यास्तोऽग्नौ द्रोणस्य तां चर्म ।

तैः सम्यगुत्तर्बलिना कृतिना चित्रयोधिना । मनुष्यवाजिमातङ्गा विद्धाः पेतुर्गतासवः ।

विस्तृताश्चध्वाजः पेतुः संच्छिन्नायुधजीविताः । रथिनो रथमुख्येभ्यः महता शरपीडिताः ।

चूर्णिताक्षिप्तदग्धानां वज्रानिलकृताशनैः । तुल्यरूपा गजाः पेतुर्गिर्यगाम्बुदेवगणाः ।

६३१

पेतुरश्वसहस्राणि प्रहतात्यज्जुनेषुभिः । हंसा हिमवतः प्रखे वारिविप्रहता इव ।

रथाश्वद्विपपत्न्योघाः मलिलौघा इवाद्भुताः । युगान्तादित्यरश्म्यभिः पाण्डवास्त्वशरैर्हताः ।

तं पाण्डवादित्यशरांशुजालं कुरुप्रबोरान् युधि निष्टपन्तं । स द्रोणभेघः शरदृष्टिवेगे प्राक्कादयमेघ इवाकर्ष्यीन् ।

अथात्यर्थं विस्फुटेन द्विषतामसुभोजिना । आजग्रे वज्रमि द्रोणे नाराचेन धनञ्जयं ।

स विह्वलितसर्वाङ्गः क्षितिकण्ठे यथाचलः । धैर्यमानस्य बीभत्सुर्दोषं विद्याध पत्रिभिः ।

१२९०

द्रोणस्य पञ्चभिर्वीणैश्चासुदेवमताडयत् । अर्जुनश्च त्रिभप्रत्या ध्वजश्चात्य त्रिभिः शरैः ।

विशेषयिष्यन् शिष्यश्च द्रोणे राजन् पराक्रमी । अदृष्टमर्जुनं चक्रे निभेषाच्छरदृष्टिभिः ।

प्रसक्तान् पततेऽराक्ष भारदाजस्य सायकान् । मण्डलोलूतमेवाय धनुशादुत्थिताद्भुतं ।

तेऽभ्ययुः समग्रे राजन् वासुदेवधनञ्जयौ । द्रोणसृष्टाः सुबहवः कङ्कपत्रपरिच्छेदाः ।

तं दृष्ट्वा तन्मृशं युद्धं द्रोणपाण्डवयोस्तदा । वासुदेवो महाबुद्धिः कार्यवृत्तामचिन्तयत् ।

१२९१

ततोऽब्रवीद्वासुदेवो धनञ्जयमिदं वचः । पार्थ पार्थ महाबाहो न नः कलथयो भवेत् ।

द्रोणमुत्सृज्य गच्छानः कृत्यमेतन्महत्तरं । पार्थशृण्वब्रीक्ष्यं यथेष्टमिति केशव ।

ततः प्रदक्षिणं कृत्वा द्रोणं प्राशान्महाभुजं । परिदृत्तस्य बीभत्सुर्गच्छद्विदृजन् शरान् ।

ततोऽब्रवीत् स्वयं द्रोणः केदं पाण्डव गम्यते । ननु नाम रणे शत्रुमजित्वा न निवर्त्तये ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ गुरुर्मवाश्रमे शत्रुः शिष्यः पुत्रमसोऽस्मि ते । न चास्ति संपुमाक्षोके यस्त्वं युधि पराजयेत् ।

१२९०

॥ मञ्जय उवाच ॥ एवं श्रुवाणो बीभत्सुर्जयययवधोत्सुकः । त्वरायुक्तो महाबाहुस्तत्सैन्यं समुपाद्रवत् ।

तं चक्ररजौ पाञ्चाल्यो युधामन्युत्तमोजस्रौ । अश्वयातां महात्मानौ विशन्तं तावकं बलं ।

ततो जथो महाराज कृतवर्मा च सत्त्वतः । काम्बे जश्च श्रुतायुश्च भनञ्जयमवारयन् ।

तेषां दशसहस्राणि रथानामनुयायिनां । अभोषाहाः प्रहूरगणाः शिवयोऽय वशातयः ।

मावेक्षका ललित्याय कैंकया मद्रकास्तथा । नारायणश्च गोपालाः काम्बोजानाञ्च ये गणाः ।

१२९१

कर्णेन विजिताः पूष्यमङ्गोम प्रहूरसमताः । भारदाजं पुरस्कृत्य मृष्टात्मानोऽर्जुनं प्रति ।

पुनश्चोकाभिसम्पन्नं कुड्मं मृत्युमिवान्तकं । त्यजन्तं तुमुले प्राणान् सख्यं चित्रयोधिनं ।
 ग्राहमानमनीकानि मातङ्गमिव यूथपं । महेष्वासं पराक्रान्तं नरव्याघ्रमवारयन् ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणं । अन्योऽन्यं वै प्रार्थयतो योधानामर्जुनस्य च ।
 जयद्रथबधं प्रेषुमायान्तं पुरुषर्षभ । न्यवारयन् सहिताः क्रिया व्याधिमिवोत्थितं । १९१०
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि द्रोणातिक्रमे एकनवतोऽध्यायः ॥ ८१ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ संनिहृदस्तु तैः पार्थो महाबलपराक्रमः । द्रुतं समनुयातस्य द्रोणेन रथिनां वरः ।
 किरन्निषुगणान् तोत्तानमरश्मोनिव भास्करः । तापयामास तत्सैन्यं देहं व्याधिगणो यथा ।
 अथो विद्धो रथश्चक्रः सारोहः पातितो गजः । कृत्राणि चापविद्धानि रथस्यकैर्बिनाहताः ।
 विद्रुतानि च सैन्यानि शरार्त्तानि समन्ततः । इत्यासीत्तुमुलं युद्धं न प्राज्ञायत किञ्चन ।
 तेषां संघच्छतां सङ्घो परस्परमजिह्वगैः । अर्जुनो ध्वजिनो राजन् अभोत्तं समकस्यत् । १९१५
 सत्यां चिकीर्षमाणस्तु प्रतिज्ञां सत्यवक्त्ररः । अभ्यद्रवद्रथश्रेष्ठं शोणान्धं श्वेतवाहनः ।
 तं द्रोणः पञ्चविंशत्या मर्षभिक्षिरजिह्वगैः । अन्तेवासिनमाचार्यो महेष्वासं समर्पयत् ।
 तं तूर्णमिव बीभत्सुः सर्व्यस्तम्भतां वरः । अभ्यधावदिषूनस्त्रिषुवेगविघातकान् ।
 तस्यांगुलिप्रान्भङ्गान् हि भैलैः सन्नतपर्व्वभिः । प्रत्यविध्यदमेयात्मा ब्रह्मास्त्रं समदोरयन् ।
 तदहृतमपश्याम द्रोणस्याचार्यकं युधि । यतमानो युवा नैनं प्रत्यविध्यदम्भुनः । १९२०
 चरन्निव महाभेषो वारिधाराः सहस्रशः । द्रोणभेषः पार्थशैलं वर्षं शरदृष्टिभिः ।
 अर्जुनः शरवर्षन्तं ब्रह्मास्त्रेणैव मारिष । प्रतिजयाह तेजस्वी वाणान्वाणैर्विघातयन् ।
 द्रोणस्तु पञ्चविंशत्या श्वेतवाहनमार्दयत् । वासुदेवश्च सप्तत्या बाहोदरसि चाग्नौः ।
 पार्थस्तु प्रहसन् धोमानाचार्यं सन्नौरुधिणं । विमृजन्तं श्रितान् वाणानवारयन्तं युधि ।
 अथ तो बध्यमानो तु द्रोणेन रथसत्तमो । अवर्ज्येतां दुर्द्धर्षं युगान्ताग्निमिवोत्थितं । १९२५
 वर्ज्यध्वनिश्रितान् वाणानद्रोणचापविनिःसृतान् । किरीटमाखो कौन्तेयो भोजानीकं यज्ञातयत् ।
 सोऽन्तरा हतवर्षाणं काम्नेजश्च सुदक्षिणं । अभ्यधादुर्जयं द्रोणं मैनाकमिव पर्व्वतं ।
 ततो भोजो नरव्याघ्रो दुर्द्धर्षं कुरुसत्तमं । अविध्यत्तूर्णमय्यो दशभिः कङ्कपत्रिभिः ।
 तमर्जुनः श्रतेनाज्ञा राजन् विव्याध पत्रिणा । पुनश्चान्यैस्त्रिभिर्बाणैर्भीहयन्निव सात्ततं ।
 भोजस्तु प्रहसन् पार्थं वासुदेवश्च माधवं । एकैकं पञ्चविंशत्या सायकानां समर्पयत् । १९३०
 तथार्जुनो धनुश्चक्रा विव्याधैनं त्रिसप्तभिः । शरैर्मिश्रिक्त्वाकारैः क्रुद्धाशोविषसन्निभैः ।
 अथान्यद्भुनुरादाय हतवर्षा महारथः । पञ्चभिः सायकैस्तृणै विव्याधोरसि भारत ।
 पुनश्च निशितैर्बाणैः पार्थं विव्याध पञ्चभिः । तं पार्थो नवभिर्बाणैराजघ्नान् क्षणान्तरे ।
 दृष्ट्वा विपक्षं कौन्तेयं हतवर्षरथं प्रति । चिन्तयामास वार्ष्णेयो न नः कालात्ययो भवेत् ।
 ततः हृष्टोऽब्रवीत्पार्थं हतवर्षणि मा दयां । कुरु सम्बन्धकं हिला प्रमथैनं विघातय । १९३५

ततः स कृतवर्माणं मोहयित्वाऽर्जुनः शरैः । अभ्यगाज्जवनैरश्वैः काष्ठाजानामनीकितैः ।
 अर्धतस्तु हार्दिक्यः प्रविष्टे श्वेताहने । विधुन्वन् संशरं चापं पाञ्चान्त्राभ्यां सभागतः ।
 चक्रशो तु पाञ्चान्त्राज्जुनस्य पदानुगैः । पर्यवारयदायान्ता कृतवर्मा तथेषुभिः ।
 तावविध्यत् ततोभोजः कृतवर्मा शितैः शरैः । त्रिभिरेव युधामन्युं चतुर्भिद्योक्तमौजभं ।
 तावप्यनं विविधतुर्दशभिर्दशभिः शरैः । त्रिभिरेव युधामन्युस्ततोभोजस्त्रिभिस्तथा । १०१०
 संचिच्छिदतुरण्य ध्वजं कायुर्कमेव च । अथान्यद्गुनुगादाय हार्दिक्यः क्रोधमूर्च्छितः ।
 कृत्वा विधुन्यो दोरैः शरवैरवाकिरत् । तान्ये धनुषी मये कृत्वा भोगं विजत्रतु ।
 तेनान्तरेण बोधस्तुर्विवेशामित्राहिनीं । न लेभाते तु तौ द्वारं वारितौ कृतवर्माण ।
 धातृराष्ट्रेष्वनीकेषु यतमानौ नरर्षभौ । अनौकान्यर्हयन् युद्धे त्वरितः श्वेताहनः ।
 नाबधीकृतवर्माणं प्राप्तमणिरुद्धतः । तं दृष्ट्वा तु तथा धानां ऽर्जुने राजा श्रुतायुधः । १०११
 अभ्यद्रवत्समुद्रो विधुन्वानो महद्गुनः । स पार्थ त्रिभिर्गानर्क्षत् सप्तया च जगद्द्वि ।
 क्षुरप्रेण सुतेन्द्रेण पार्थकेतुमनाडयत् । ततोऽर्जुनो नम्रया तु शराणां नतपर्वणं ।
 आजघान मृशं क्रुद्धस्तौ वैरिव महाद्विपं । स तं न मष्टवे राजन् पण्डित्यय विक्रमं ।
 अथैनं सप्तसप्तया नाराचानां समर्पयत् । तस्यार्जुनो धनुःश्रित्वा शरावापं निश्रयं च ।
 आजघानोरमि क्रुद्धः सप्तभिर्नतपर्वभिः । अथान्यद्गुनुगादाय स राजा क्रोधमूर्च्छितः । १०१२
 वामविं नवभिर्व्यण्णैर्व्वैः क्लेशुरभि चार्पयत् । ततोऽर्जुनः स्त्रयमेव श्रुतायुधमरिन्दमः ।
 शरैरेकमाहसैः पीडयामास भारत । अश्वंश्चास्यावधौ रूर्णं मारयिञ्च महारथः ।
 विव्याध पैनं सप्तया नाराचानां महाबलः । इताश्च रथमुत्सृज्य स तु राजा श्रुतायुधः ।
 अभ्यद्रवत्प्रे पार्थंगदामुद्यम्य बोध्यवान् । वरुणस्यात्मजो वीरः स तु राजा श्रुतायुधः ।
 पर्णाशा जननी यस्य शीततोया महानदी । तस्य माताऽत्रभीद्राजन् वरुणं पुच्छकारणात् । १०१३
 अवधोऽयं भवेत्कोक शृणूणां तनयो मम । वरुणस्त्वब्रवीत् प्रीतो ददाम्यस्मै वरं हितं ।
 दिव्यमस्त्रं सुतेन्द्रेऽयं येनाबध्यो भविष्यति । नास्ति बाणमरुतं वै मनुष्यस्य कथञ्चन ।
 सर्वेणादयस्मत्तत्त्वं ज्ञातेन सरिताम्बरे । दुर्द्धवत्स्वैव शृणूणां रणेषु भविता मदा ।
 अस्त्रस्यास्य प्रभावाद्देव्युत ते मानसो ज्वरः । इत्युक्त्वा वरुणः प्रादात् गदां मन्त्रपुरस्कृतां ।
 यामामीद्य दुराधर्षः सर्वलोके श्रुतायुधः । उवाच पैनं भगवान् पुनरेव जलेश्वरः । १०१४
 अयुध्यति न भोक्तव्या सा त्वयेऽपतेदिति । हन्यादेषा प्रतीपं हि प्रयोक्तामपि प्रभो ।
 न चाकरोत् स तदाश्वं प्राप्ते काले श्रुतायुधः । स तथा वीरघातिन्या अनाहूनमनाडयत् ।
 प्रतिजयाह तं वरुणः पीनेनृषेन पीर्यवान् । नाकमयत शौरिं स विन्ध्यं गिरिमिवानिलः ।
 प्रत्युद्यन्तो तमेवैषा कृत्येव दुरधिष्ठिता । जघान चास्थितं वीरं श्रुतायुधममर्षणं ।
 हत्वा श्रुतायुधं वीरं धरणीमन्वययत् । गदां निवर्त्तितां दृष्ट्वा निहतश्च श्रुतायुधः । १०१५

हाहाकारो महास्तत्र सैन्यानां समजायत । खेनास्त्रेण हतं दृष्ट्वा श्रुतायुधमरिन्दमं ।
 अयुध्यमानाय ततः केशवाय नराधिप । चित्रा श्रुतायुधेनाथ तस्मात्तमबधोद्गदा ।
 यशोक्तं वरुणेनजौ तथा म निधनं गतः । व्यसृज्यापतद्भूमौ प्रेक्षतां सर्वधन्विनां ।
 पतमानस्तु स बभौ पर्णाश्रयाः प्रियः सुतः । स भग्न इव वातेन बह्मशाखो वनस्यतिः ।
 ततः सर्वानि सैन्यानि सेनामुख्याश्च सर्वशः । प्राद्वन्त हतं दृष्ट्वा श्रुतायुधमरिन्दमं ।
 ततः काश्वजराजस्य पुत्रः पूरः सुदक्षिणः । अभ्ययाज्जवैरथैः फालानुं शत्रुसुदनं ।
 तस्य पार्थः शरान् सप्त प्रेषयामास भारत । ते तं पूरं विनिर्भिय प्राविशन् धरणीतले ।
 सोऽतिविद्धः शरैस्तोत्तौर्गाण्डोवप्रेषितैर्मृधे । अञ्जुनं प्रतिविव्याध दशभिः कङ्कपात्रिभिः ।
 वासुदेवं त्रिभिर्विद्धा पुनः पार्थश्च पञ्चभिः । तस्य पार्थो धनुस्त्वित्वा केतुं चिच्छेद मारिष ।
 भल्लाभ्यां मृगतोत्प्लाभ्यां तच्च विव्याध पाण्डवः । स तु पार्थं त्रिभिर्विद्धा भिंहनादमथानदत् ।
 सर्वपारश्वीशैव शक्तिं पूरः सुदक्षिणः । मघण्टा प्राहिणोद्गोरां कुक्षे गाण्डोवधन्वे ।
 सा ज्वलन्ती सहेत्केव तमामाद्य महारथं । मत्रिस्फुलिङ्गा निर्भिय निपपात महोतले ।
 शक्या त्रिभिर्हो गार्ढं मूर्च्छयति परिभुतः । ममायस्य महतिजाः सूक्ष्णो परिलेहितहन् ।
 तं चतुर्दशभिः पार्थो नारायैः कङ्कपात्रिभिः । मायध्वजधनुःसूतं विव्याधाचिन्त्यविक्रमः ।
 रथक्षान्तैः सुबद्धभियुक्ते विशकलं शरैः । सुदक्षिणन्ते काश्वजं मोघमङ्गल्पविक्रमं ।
 विभेद हृदि वाणेन पृथुधारेण पाण्डवः । स भिन्नवर्मा खस्ताङ्गः प्रभष्टमुकुटाङ्गदः ।
 पपाताभिमुखः पूरैः दन्तमुक्त इव ध्वजः । गिरेः गिखरजः श्रीमान् सुशाखः सुप्रतिष्ठितः ।
 • निर्भग्न इव वातेन कर्णिकारो हिमात्ये । श्रेते स्म निहतो भूमौ काश्वजास्तरणेचितः ।
 महार्हाभरणेपेतः सानुमानिव पर्वतः । सुदर्शनीयस्तादाचः कर्णना स सुदक्षिणः ।
 पुत्रः काश्वजराजस्य पार्थेन विमिपातितः । धारयन्नग्निमङ्काशां शिरसा काञ्च गे स्रजं ।
 अश्रीभतं महाबाह्व्यैसुभूमौ निपातितः । ततः सर्वानि सैन्यानि व्यद्वन्त सुतस्य ते ।
 हतं श्रुतायुधं दृष्ट्वा काश्वजश्च सुदक्षिणं ।

११९०

११९५

११९०

११९५

११९०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि श्रुतायुधसुदक्षिणबधे दिनवतांऽध्यायः ॥ ६२ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ हते सुदक्षिणे राजन् वीरे चैव श्रुतायुधे । जेवनाभ्यद्रवन्पार्थं कुपिताः सैनिकाक्षव ।
 अभ्युषाहाः पूरसेनाः शिवयोऽय वशातयः । अभ्यवर्षन्तो राजन् शर्ववर्षेर्द्धनञ्चयं ।
 तेषां पट्टिशतानन्यान् प्राधमत् पाण्डवः शरैः । ते स्म भीताः पलायन्ते व्याघ्रात् चुरद्भगा इव ।
 ते निवृत्ताः पुनः पार्थं मर्ततः पर्यवारयन् । रणे सपत्नाञ्जितान् जिगीषन्तं परान् युधि ।
 तेषामापततां तूर्णं गाण्डोवप्रेषितैः शरैः । शिरांसि पातयामास बाह्व्यैः धनञ्जयः ।
 शिरोभिः पतितस्तत्र भूमिगोचिरन्तरा । अभ्युषायेव चैवामीङ्गैः शङ्खप्रबलैर्युधि ।
 तेषु तृत्साद्यमानेषु क्रोधाभर्षसमन्वितौ । श्रुतायुथाश्रुतायुश्च धनञ्जयमयुधतां ।

बलिनौ स्पृङ्खिनौ बीरी कुलिनौ बाहुशालिनौ । तावेनं शरवर्षाणि सद्यदक्षिणमस्तुतां ।

९९४

त्वारयुक्तौ महाराज प्रार्थयानौ महद्यमः । अर्जुनस्य यधप्रेषुः पुत्रार्थं तव धन्विनौ ।

तावर्जुनं महत्वेण पत्रिणा नतपर्वणां । पूरयामासतुः कुङ्क्षे तडागं जलदौ यथा ।

श्रुतायुश्च ततः कुङ्क्षोत्तमरेण धनञ्जयं । आजघान रथश्रेष्ठः पीतेन निशितेन च ।

मोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुकर्षणः । जगाम परमं मोहं मोहयन् केशवं रणे ।

रतस्मिन्नेव काले तु षोऽच्युतायुर्महारायः । धूलिने भृशतीक्ष्णेन ताडयामास पाण्डवं ।

९९५

चते चारं हि स ददौ पाण्डवस्य महात्मनः । पार्थोऽपि भृशमविद्धो ध्वजयष्टिं समाश्रितः ।

ततः सर्वस्य सैन्यस्य तावदस्त्रं विशास्यते । सिंहनादो महानामीत् हतं मत्वा धनञ्जयं ।

कृष्णस्य भृशमन्ततो दृष्ट्वा पार्थं विचेतनं । आश्रासयत् सुहृदाभिर्वाग्मिस्तत्र धनञ्जयं ।

ततस्तौ रथिनं श्रेष्ठौ लब्धलक्ष्म्यं धनञ्जयं । वासुदेवश्च वार्ष्णेयं शरवर्षैः समन्ततः ।

सचक्रकूर्वरथं माश्वजपताकिनं । अदृश्यं चक्रतु युद्धे तदद्भुतमिवाभवत् ।

९९६

प्रत्याश्रितस्तु बीभत्सुः शनकैरिव भारत । प्रेतराजपुरं प्राप्य पुनः प्रत्यागतो यथा ।

मञ्चस्त्रं शरजालेन रथं दृष्ट्वा सकेशवं । शत्रूचाभिमुखौ दृष्ट्वा दीपमानाविवाचसौ ।

प्रादुश्यके ततः पार्थः शक्रमश्वं महारायः । तस्मादासन् महस्त्राणि शराणां नतपर्वणां ।

ते जघ्नस्तौ महस्त्रासौ ताभ्यां मुक्ताश्च मायकाः । विचेष्टकाकाशगताः पार्थवाणविदारिताः ।

प्रतिहत्य शरांस्तूष्णीं शरवेगेन पाण्डवः । प्रतस्ये तत्र तत्रैव योधयन् वै महाराथान् ।

९९७

तौ च फाल्गुनवाणौ धैर्विबाहुशिरसौ कृतौ । वसुधामन्वपथेतां वातनुस्त्राविव द्रुमौ ।

श्रुतायुषश्च निधनं बधयैवाच्युतायुषः । लोकविस्मयापनमभूत् समुत्सवे शोषणं ।

तथोः पदानुगान् कृत्वा पुनः पञ्चाशतं रथान् । प्रत्यगात् भारतीं सेनां निघ्नन् पार्थो बरान् बरान् ।

श्रुतायुषश्च निहतं प्रेत्य चैवाच्युतायुषं । नियतायुश्च संकुङ्क्षे दीर्घायुश्चैव भारत ।

पुत्रौ तथोन्नतश्रेष्ठौ कौन्तेयं प्रतिजग्मतुः । किरन्तौ विविधान् बाणान्पिबत्यमनकर्षितौ ।

९९८

तावर्जुनो मुहूर्त्तं न शरैः सन्नतपर्वभिः । प्रेषयत् परमकुङ्क्षो यमस्य सदनं प्रति ।

लेऽप्यन्तमनीकानि दिपं पद्ममरो यथा । नाशक्रवन् वारयितुं पार्थं क्षत्रियपुङ्गवाः ।

अङ्गान्तु गजशरीरेण पाण्डुः पर्व्यवारयन् । कुङ्क्षः सदस्त्रशो राजन् शिखिता हलिसादिनः ।

दुर्व्योधनममादिष्टाः कुञ्जरैः पर्वतोपमैः । प्राच्याश्च दक्षिणात्याश्च कलिङ्गप्रमुखा नृपाः ।

निषामापततां शोभं गाण्डोवप्रवितैः शरैः । निचकर्त्त शिरास्थयो बाह्वनपि सभूषणान् ।

९९९

तैः शिरोभिर्मही कोर्णा बाहुभिर्य महाङ्गदैः । बभौ कमकपाषाणा भुजगैरिव भट्टता ।

बाह्वो विशिखेष्किवा शिरास्थुसद्वितानि च । पतमानान्यदृश्यन् द्रुमेभ्य इव पक्षिणः ।

शरैः सहस्त्रशो बिद्धा दिपाः प्रसृतशोषिताः । अदृश्यन्ताद्रथः काले गैरिकामुस्त्रवा इव ।

निहताः शरते स्मृत्यै बीभत्सेर्निशितैः शरैः । गजपृष्ठगता स्वेच्छा नानाविकृतदर्शनाः ।

नानाविशधरा राजन् नानाज्ञैर्वाघसंवृताः । रुधिराणामुत्तिग्राह्या भान्ति चित्रैः शरैर्हताः ।
 शोणितं निर्वसन्ति स्म दिपाः पार्थशराहताः । सहस्रशस्त्रिणागावाः सारोहाः सपदानुगाः ।
 चक्रुश्च निपेतुश्च बभ्रमुश्यापरे दिशः । मृगं वस्ताश्च बहवः खानेव मष्टदुर्गजाः ।
 सान्तरायुधिनश्चैव द्विपास्तीक्ष्णविषोपमाः । विदन्त्यसुरमायां ये सुधारा घोरचक्षुषः ।
 यवनाः पाददाश्चैव शकाश्च मह वाहिकैः । गोथोनिप्रभवा खेच्छाः कालकम्पाः प्रहारिणः ।
 दार्व्यातिभारा दरदाः पुण्ड्राश्चैव सहस्रशः । ते न शक्याः स्म सङ्घातुं वाताः शतसहस्रशः ।
 अभ्यवर्षन्त ते सर्वे पाण्डवं निशितैः शरैः । अवाकिरंश्च ते खेच्छा नानायुद्धविशारदाः ।
 तेषामपि ससर्ज्यास्तु शरवृष्टिं धनञ्जयः । सृष्टिलयाविधा ह्यामीच्छलभानां मिवायतिः ।
 अभ्युच्छायामिव शरैः सैन्ये कृत्वा धनञ्जयः । मुण्डार्द्धमुण्डान् जटिलान् गृह्वीजटिलालालमान् ।
 स्नेच्छानशतयत् सर्वान् सभे तानस्वेतेजसा । शरैश्च शतशो विद्रुह्यो महागिरिचारिणः ।
 प्राद्वन्त रणे भीता गिरिगङ्गावामिनः । गजाश्चमादिस्नेच्छानां पतितानां श्रितैः शरैः ।
 बलाः कङ्का वृका भूमावपिवनुधिरं मुदा । पत्न्यथरथनगैश्च प्रच्छन्नकृतमङ्गमां ।
 शरवर्षणं घोरं केमशैबनशादलां । प्रावर्त्तयन्नदीमुयां शोणितौघतरङ्गिणीं ।
 क्षिप्वाङ्गुलिचुम्बमस्यां युगान्ते कालसन्निभं । अकरोद्गजसन्नाधां नरोत्तरशोणितं ।
 देहेभ्यो राजपुत्राणां नागाश्चरथमादिनां । यथा स्थनञ्च निखञ्च न स्वादुर्धत वाषटे ।
 तथासौ तु धृतिवी सर्व्या शोणितेन परिप्लुता । षट्सहस्रान् हयान्वीरान् पुनर्दृशन्तान् बरान् ।
 प्राहिणेनमृत्युलोकाय चत्तिसान् चत्तिवर्षभः । शरैः सहस्रशो विद्रुह्य विधिवन् कल्पिता दिपाः ।
 शेरते भूमिमामाद्य शैला वज्रहता इव । सवाजिरथमातङ्गान् निघ्नन् व्यचरदजुनः ।
 प्रभिन्न इव मातङ्गो मृद्रुः ननवनं यया । भूरिद्रुमनगागुल्मं गुल्फेभ्यनद्व्योलपं ।
 निर्देहेदन्तोऽरण्ये यया वायुम रोहितः । नेतारण्यं तत्र तथा कृष्णानि नमसोऽरितः ।
 शराधिरोदहतकुट्टः पण्डितः प्रहृष्टः । गृह्यन्त कुर्वन्त्योऽस्यान् मानवैः संस्तरन्मही ।
 प्रानृत्यदिव मन्वाधे चावह तो धनञ्जयः । वज्रकल्पैः शरैर्भूमिं कुर्वन्नुत शोणितां ।
 प्राविशद्धारतीं नेनां नकुट्टो वै धनञ्जयः । तं श्रुतायुतयाम्बधो प्रजतानं न्यवारयत् ।
 तस्यार्जुनः शरैस्तोत्प्लेः कद्रुपत्रपरिच्छदैः । न्यपानयद्धयान् शीघ्रं यत्र मानस्य मागिष ।
 धनुस्यास्यापरैश्चिह्ना शरैः पार्थो विचक्रमे । अमृतस्तु गदां गृह्णन् गोत्रपथ्या कुलेचपः ।
 आसमाद रणे पार्थ केमवञ्च महारथं । ततः सम्प्रहरन् बोधो गदामुद्यम्य भारत ।
 रथमावार्थ गदया केमं समताडयत् । गदया ताडिते दृष्ट्वा केमवं परबीरहा ।
 अञ्जुनोऽथ मृगं क्रुद्धः सोऽम्बधं प्रति भारत । ततः शरैर्दम्भपुङ्गवैः सुगदं रथितां वरं ।
 ह्मादयामास समर नर्धः सुख्यं मवादितं । अथापरैः शरैश्चापि गदां तस्य महात्मनः ।
 अचूर्णयत्तदा पार्थस्तदहृतमिवाभवत् । अथ तां पतितां दृष्ट्वा गृह्णान्यां च महागदां ।

अर्जुनं वाग्देवञ्च पुनः पुनरताडयत् । तस्याङ्गुनः क्षुरप्राभ्यां सगदावुद्यौ भुजौ ।

२४५

चित् क्रुद्धध्वजाकारो गिरश्चान्येन पविणो । स पपात हतो राजन् वसुधामनुनादयन् ।

दग्धञ्च द्वौकुशौ यन्त्रनिर्मुक्तवन्धनः । रथानीकावगाढश्च वारणाश्चनैर्हतः ।

अदृश्यत तदा पार्था घनैः सूर्य्य इवाहतः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि अम्बउबधे त्रितंत्रोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः प्रविष्टे कौन्तेय मिश्रराजजिघांसया । द्रोणानीकं विनिर्भिद्य भोजानीकञ्च दुस्तरं ।

काम्बोजस्य च दायदे ह्यो राजन् सुदक्षिणे । श्रुतायुधे च विकान्ते निहतं सख्यसचिना ।

२४६

विप्रद्रुतेष्वनौकेषु विष्वसोऽयं समन्ततः । प्रभग्नं खवलं दृष्ट्वा पुत्रतो द्रोणमभ्ययात् ।

त्वरन्नेकरथेनैव समेत्य द्रोणमब्रवीत् । गतः स पुरुषव्याघ्रः प्रमथ्येमां महाचमूं ।

अथ बुद्ध्या समीचञ्चिन् विन्नु कार्यमनन्तरं । अर्जुनस्य विघाताय दारुणेऽस्मिन् जनवये ।

यथा स पुरुषव्याघ्रो न हन्येत जयद्रथं । तथा विधत्स्व भद्रं ते त्वं हि नः परमा गतिः ।

अभौ धनञ्जयाग्निर्हि कोपमाहृतचोदितः । सेनाकं दहतु मे वक्रिः कचमिविस्थितः ।

२४७

अतिक्रान्ते हि कौन्तेये भित्त्वा सैन्यं परन्तप । जयद्रथस्य गोप्ताः संग्रहं परमं गताः ।

स्थिरा बुद्धिनेरेन्द्राणां आभीष्टज्ञविदास्वर । नातिक्रमिष्यति द्रोणं जातु जीवन् धनञ्जयः ।

योऽसौ पार्था व्यतिक्रान्तो मेषतलो महाद्युते । सर्वं ह्यद्यातुरं मन्ये नैतदस्ति बलं मम ।

जानामि त्वां महाभाग पाण्डुशानं हिते रतं । तथा मुञ्चति च ब्रह्मन् काव्यशक्तं विवितयन् ।

यथाशक्ति च ते ब्रह्मन् वर्त्तये दृष्टिमुत्तमो । प्रोणामि व यथाशक्ति तच्च त्वं नावबुध्यते ।

२४८

अस्मान्न त्वं मदा भक्तानिच्छस्यमितरिक्तः । पाण्डुशानं मततं प्रोणाम्यस्माकं विप्रिये रतान् ।

अस्मानेवोपजीवंस्त्वमस्माकं विप्रिये रतः । न ह्यहं त्वां विमानानि मधुदिग्धनिव क्षुरं ।

नादःसखेद्धरं मत्तं भवान् पाण्डुवनियदे । नावारधियं गच्छन्तमहं भिन्नुपतिं गृह्णान् ।

मया त्वांशममानेन तत्तत्क्षणमबुद्धिता । आश्यामितः भिन्नुपनिर्माहादत्तश्च मृत्यवे ।

यमदंष्ट्रान्तरं प्राप्नो मुच्येतापि हि मानवः । नार्जुनस्य वधं प्राप्नो मुच्येताजौ जयद्रथः ।

२४९

एतथा क्षुरशोणाय यथा मुच्येत सैन्यवः । मम वार्त्ताप्रलापानां माकुधः पाहि सैन्यवः ।

॥ द्रोण उवाच ॥ नाभ्यस्तथास्मि ते वाक्यमथयाम्नाऽमि मे ममः । संत्यं तु ते प्रवक्ष्यामि तज्जुषस्व विशास्यते ।

भारथिप्रकाः कृष्णः शोघाश्यास्य ह्येतोत्तमाः । अन्यञ्च विवरं कृत्वा तृणं याति धनञ्जयः ।

किञ्च पश्यति वाणेघान् क्रोशमात्रे विरोटिनः । पद्याद्रथस्य पतितान् क्षिप्तान् शीघ्रं हि गच्छतः ।

न चाहं शीघ्रयानेऽद्य समंथा वयमाश्रितः । सेनामुखे च पार्थानाभेतद्भनमुपस्थितं ।

२५०

युधिष्ठिराय मे याज्ञो मिप्रतां सर्वधृन्विनां । एवं मया प्रतिभार्त्तं जलमथ्ये महाभुज ।

धनञ्जयेन चोत्प्रेष्टो वर्त्तते प्रमुखे नृप । तस्माद्ब्रूहमुखं हिला नाहं योत्स्यामि फाल्गुनि ।

तुत्याभिजनकर्षाणं शत्रुमेकं महायवान् । गत्वा योधय माभैस्त्वं त्वं ज्ञास्य जगतः पतिः ।

राजा शूरः कृती दक्षो जेतुं परपुरञ्जय । वीरः स्वयं प्रयाह्य च यत्र पार्थो धनञ्जयः ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ कथं त्वामप्यतिक्रान्तः सर्वशस्त्रमृतां वरं । धनञ्जयो मया शक्य आचार्य्य प्रतिबाधितुं ।

२४५

अपि शत्रो रणे जेतुं वज्रहस्तः पुनर्दरः । नार्जुनः समरे शत्रो जेतुं परपुरञ्जयः ।

येन भोजश्च हार्दिको भवांश्च त्रिदशोपमः । अस्त्रपतापेन जितौ श्रुतायुश्च निवर्द्धितः ।

सुदर्चिणश्च निहतः स च राजा श्रुतायुधः । श्रुतायुश्चाच्युतायुश्च स्नेच्छाश्रुतशो हताः ।

तं कथं पाण्डवं युद्धे दहन्तमिव पावकं । प्रतियोक्ष्यामि दुर्द्वैषं तस्मै शस्त्रकोविदं ।

समञ्च मन्यसे युद्धं मम तेनाद्य संयुगे । परवानस्मि भवति प्रेषवद्भूत मे यशः ।

२४६

॥ द्रोण उवाच ॥ मत्वे वदमि कौरव्य दुराधर्षो धनञ्जयः । अहन्तु तत् कर्तव्यामि यथैनं प्रमद्विषमि ।

अहृतश्चाद्य पश्यन्तु लोके सर्वधनुर्द्वराः । विषक्तं त्वयि कैन्तियं वासुदेवस्य पश्यतः ।

एष ते कवचं राजस्तथा बभ्रामि काञ्चनं । यथा नराणां नास्त्राणि प्रहरिष्यन्ति ते रणे ।

यदि त्वं मासुरसुराः मयोरगगराचमाः । योधयन्ति त्रयो लोकाः मनरा नास्ति ते भयं ।

न द्रुपः न च कौन्तेयो न चान्यः शस्त्रमृद्रेण । शरानर्पयितुं कश्चित् कवचे तव श्रज्यति ।

२४७

स त्वं कवचमास्याय क्रुद्रमद्य रणेऽर्जुनः । त्वमाणः स्वयं याहि न त्वामि विमद्विष्यति ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा त्वरेणैव स्पृष्टाभो वर्म भास्वरं । आवबन्वाहुतमं जपन्मन्त्रान् यथाविधि ।

रणे तस्मिन् सुमहति विजयस्य सुतस्य ते । त्रिस्त्रिंशत्पयिपुत्राकान् त्रियथा ब्रह्मवित्तमः ।

॥ द्रोण उवाच ॥ करोतु खस्ति ते ब्रह्म ब्रह्मा चापि द्विजातयः । मरीचपाश ये श्रेष्ठास्तेभ्यस्ते खस्ति भारत ।

ययातिर्नृपश्चैव धृन्वभारो भगीरथः । तुभ्यं राजर्षयः सर्वे खस्ति कुर्वन्तु सर्वशः ।

२४८

खस्ति तेऽस्त्रेकादशेभ्यो बज्रपादेभ्य एव च । खस्यस्त्रपादकेभ्यश्च नित्यं तव महारणे ।

स्वाहा स्वधा शत्रो चैव खस्ति कुर्वन्तु ते मदा । लक्ष्मीरुन्मती चैव कुरुतां खस्ति तेऽनघ ।

अमिता देवलश्चैव त्रिशमित्रंस्तथाऽङ्गिराः । वशिष्ठः कश्यपश्चैव खस्ति कुर्वन्तु ते नृप ।

धाता विधाता लोकेशोदिशश्च मदिगोश्वराः । खस्ति तेऽद्य प्रयच्छन्तु कार्तिकेयश्च षण्णखः ।

विवस्वान् भगवान् खस्ति करोतु तव सर्वशः । दिग्गजाश्चैव चचारः त्रितयुगलं यहाः ।

२४९

अधस्ताद्धरणौ योऽसौ मदा धारयते नृप । शेषश्च पद्मगश्रेष्ठः खस्ति तुभ्यं प्रयच्छतु ।

गान्धारी युधि विक्रम्य निर्जिताः सुरसत्तमाः । पुरा वृत्रेण दैत्येन भिज्जेहाः महस्त्रजः ।

हृततेजोबलाः सर्वे तदा मेन्द्रा दिवौकसः । ब्रह्माणं शरणं जग्मुर्हृवाङ्गीता मदासुतात् ।

॥ देवा ऊचुः ॥ समर्द्धितानां वृत्रेण देवानां देवसत्तम । गतिर्भव सुरश्रेष्ठ त्राहि नो महते भयात् ।

अय पार्थ्ये स्थिनं विष्णुं शक्रादींश्च सुरोत्तमान् । प्राह तथ्यमिदं वाक्च विषज्ञान् सुरसत्तमान् ।

२५०

रक्षामेऽततं देवा महेश्वराः मदिजातयः । त्वष्टु मुदुर्द्धं तेजो येन वृत्रो विनिर्मितः ।

त्वष्टा पुरा तपस्तप्त्वा यथायुतशतं तदा । वृत्रो विनिर्मितो देवः प्राथानुज्ञां महेश्वरात् ।

स तस्यैव प्रसाददो हन्यादेव विरुध्यते । नागत्वा शङ्करस्थानं भगवान् दृश्यते हरः ।

दृष्ट्वा जेष्यथ वृत्तं तं क्षिप्रं गच्छत मन्दरं । यचास्ते तपसां योनिर्दक्ष्यन्नविनाशनः ।
 पिनाको सर्वभूतेशो भगनेच निपातनः । ते गत्वा संहिता देवा ब्रह्मणा सह मन्दरं ।
 अपर्यथेक्षेजमां राशिं सूर्यकोटिसमप्रभं । सोऽब्रवीत्स्वागतं देवा ब्रूत किङ्करवाण्यहं ।
 अमोघं दर्शनं मन्त्रं कामप्राप्तिरतोऽस्तु वः । एवमुक्तास्तु ते सर्वे प्रत्यूचुस्तं दिवौकसः ।
 तेजो ज्वनं नो वृत्रेण गतिर्भव दिवौकसां । मूर्त्तिरीचस्व नो देव प्रहारैर्ज्ज्वरीकृताः ।
 शरणं त्वां प्रपन्नः स्म गतिर्भव महेश्वर ।

२४५

॥ शर्व उवाच ॥ विदितं वो यया देवाः कथ्येयं सुमहाबला । त्वष्टृतेजोभवा घोरा दुर्निवार्या कृतात्मभिः ।
 अवश्यन्तु मया कार्यं सद्यः सर्वदिवौकसां । ममेदं गात्रजं शक्र कवचं गृह्य भास्वरं ।
 दधानोऽनेन मन्त्रेण मानसेन सुरेश्वर ।

२४६

॥ द्रोण उवाच ॥ इत्युक्त्वा वरदः प्रादात् वर्ष्म तन्मन्त्रमेव च । स तेन वर्ष्मणा गुप्तः प्रायाद्वृत्रचमूं प्रति ।
 नानाविधैश्च शस्त्रैश्चैः पात्यमानैर्महारणे । न सन्धिः शक्यते भेत्तुं मर्मबन्धस्य तस्य तु ।
 तेतो जघान समरे वृत्रं देवपतिः स्वयं । तच्च मन्त्रमयं बन्धं वर्ष्म वाङ्मये ददौ ।

२४७

अङ्गिराः प्राह पुत्रस्य मन्त्रज्ञस्य वृहस्पतेः । वृहस्पतिरथोवाच अग्निवेश्याय धोमते ।
 अग्निवेश्यो मम प्रादात्तेन वभ्रामि वर्ष्म ते । तत्राद्यदेहरचार्यं मन्त्रेण नृपमत्तम ।

॥ समुद्र उवाच ॥ एवमुक्त्वा ततो द्रोणस्तत्र पुत्रं महाद्युतिं । पुनरेव वचः प्राह शनैराचार्यपुङ्गवः ।

ब्रह्मवृत्रेण वभ्रामि कवचं तत्र पार्थिव । हिरण्यगर्भेण यथा बद्धं विष्णोः पुरा रणे ।

यथा च ब्रह्मणा बद्धं मङ्गलमे तारकामये । शक्रस्य कवचं दिव्यं तथा वभ्राम्यहं तत्र ।

२४८

वज्रात् कवचं तस्य मन्त्रेण विधिपूर्वकं । प्रेषयामास राजानं युद्धाय महते दिजः ।

स सत्रहो महाबाहुराचार्येण महात्मना । रथानाञ्च सहस्त्रेण विगर्त्तानां प्रहारिणो ।

तथा दन्तिसहस्त्रेण मत्तानां बौर्व्यशालिनां । अश्वानां नियुतेनैव तथान्यैश्च महारथैः ।

वृत्तः प्रायान्महाबाहुरर्जुनस्य रथं प्रति । नानावादिचघोषेण यथा वैरोचनितथा ।

ततः शब्दो महानाभीसैन्यानां तत्र भागंत । अगाधं प्रयितं दृष्ट्वा समुत्तमिव कौरव ।

२४९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्योधनक्रवचवधे चतुर्नवोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

॥ समुद्र उवाच ॥ प्रविष्टोऽर्म्भहाराज पार्थिवार्णोयस्यो रणे । दुर्योधने प्रयति च पृष्ठतः पुरुषर्षभे ।

जवेनाभ्यद्रव द्वाणं महता निस्तेन च । पाण्डवाः सोमकैः सङ्घे ततो युद्धमवर्त्तत ।

तद्युद्धमभवत्तीव्रं तुमुनं लोमहर्षणं । कुरूणां पाण्डवानाञ्च व्यूहस्य पुरतोऽहृतं ।

राजन् कदाचिन्नाम्नाभिर्दुष्टं तादृक् न च श्रुतं । यादृक्प्रयगे सूर्यं युद्धमासोदिशास्यते ।

छट्टद्युधमखाः पार्था व्यूढानीकाः प्रहारिणः । द्रोणस्य सैन्यं ते सर्वं शर्वैर्वैरवाकिरन् ।

२५०

वयं द्रोणं पुरस्कृत्य सर्वैश्च स्तुहतां वरं । पार्ष्वतप्रमुखान् पार्थानभ्यर्षाम मायकैः ।

महाभयोविशोदीर्घा मिश्रतातो हिमात्यये । सेनाये प्रचक्रागे ते हविरे रथभूषिते ।

समेत्य तु महाभेने चक्रतुर्वैरामुत्तमं । जाह्नवीयमने नद्यौ प्रावृषीवोत्सृज्य दके ।
 नानाशस्त्रपुरोवातो द्विपाश्वरथमंष्टतः । गदाविद्युन्महार्चद्रः सङ्ग्रामजनदो महान् ।
 भारद्वाजानिद्रुतः शरधारामहस्तवान् । अभ्यवर्षन्महामैत्र्यः पाण्डुमेनाग्निमुद्धतं । १२१
 समुद्रमिव घर्षान्तं विशन्धरो महानिलः । व्यवोभयदनीकानि पाण्डवानां द्विजात्तमः ।
 तेऽपि सर्वप्रयत्नेन द्रोणमेव समाद्रवन् । बिभित्सन्तो महाभेतुं चार्थोपाः प्रबला इव ।
 वारयामास तान् द्रोणो जलौघमचलो यथा । पाण्डवान् समेगं क्रुद्धान् पाञ्चालांश्च मकेकथान् ।
 अथापरे च राजानः परिहृत्य समन्ततः । महाबला रणे गूढाः पाञ्चालानन्ववारयन् ।
 ततो रणे नरव्याघ्रः पार्श्वतः पाण्डवैः सह । सञ्चयानामस्रद्रोणं बिभित्सुरग्निवाहिनीं । १२२
 द्यैव शरवर्षाणि द्रोणो वर्षति पार्श्वतः । तयैव शरवर्षाणि धृष्टद्युम्नोऽप्यवर्षत ।
 सनिस्त्रिंशपुरोवातः शक्तिप्रामर्शिमंष्टतः । ज्याविद्युच्चापमंष्टादौ धृष्टद्युम्नो बलाहकः ।
 शरधारामशरवर्षाणि व्यसृजत्सर्वतो दिशं । निघ्नन् रथवराशैघान् प्रावयामास वाहिनीं ।
 धंयमाच्छ्रैर्द्रोणः पाण्डवानां रथव्रजं । ततस्ततः शरैर्द्रोणमपार्कषत पार्श्वतः ।
 तथा तु यतमानस्य द्रोणस्य युधि भारतं । धृष्टद्युम्नं समासाद्य त्रिधा सैन्यमभिधत् । १२३
 भोजभेकेऽभ्यवर्त्तन्त जलमन्त्रं तथापरे । पाण्डवैर्हन्यमानाश्च द्रोणभेवापरे ययुः ।
 रुद्धयति सैन्यानि द्रोणस्तु रथिनाम्बरः । व्यधमचापि तान्यस्य धृष्टद्युम्नो महारथः ।
 धार्तराष्ट्रान्तयाम्भृता बध्नन्ते पाण्डुसञ्जयैः । अगोपाः पञ्चोऽरण्ये बह्वभिः श्यापदैरिव ।
 कालस्य यमतो योधान् धृष्टद्युम्नेन मोहितान् । सङ्ग्रामे तुमुले तस्मिन्निति भेने निरे जनाः ।
 कुनूपस्य यथा राज्यं दुर्निचयाधितस्कौः । द्राव्यते तददापन्ना पाण्डवैस्तव वाहिनी । १२४
 अर्कैरग्निविमिश्रेषु शस्त्रेषु कवचेषु च । चक्षुषि प्रत्यहन्यन्त सैन्येन रजसा तथा ।
 त्रिधाभूतेषु सैन्येषु बध्नमानेषु पाण्डवैः । अमर्षितस्ततो द्रोणः पाञ्चालान् व्यधमच्छ्रैः ।
 मृद्रुतस्तान्यनीकानि निघ्नन्त्यापि मायकैः । बभूव रूपं द्रोणस्य कालाग्नेरिव दीप्यतः ।
 रथं नागं हयश्चापि पत्तिनस्य विश्राम्यते । एकैकेनेषुणा सङ्ख्ये निर्विभेदं महारथः ।
 पाण्डवानान्तु सैन्येषु नास्ति कश्चित्स भारत । दधार यो रणे वाणान् द्रोणचापच्युतान् प्रभो । १२५
 तत्पथ्यमानमर्केण द्रोणसायकतापितं । बभ्राम पाण्डवं सैन्यं तत्र तत्रैव भारत ।
 तथैव पार्श्वतेनापि काश्यमानं बलं तव । अभवत्सर्वतो दीप्तं शुष्कं वनमिवाग्निना ।
 बाध्यमानेषु सैन्येषु द्रोणपार्श्वतसायकैः । त्यक्त्वा प्राणान् परं शक्त्या युध्यन्तं सर्वतोमुखाः ।
 तावकानां परोपश्व युध्यतां भरतर्षभ । भाषीत्कश्चिन्महाराज योऽत्याचीक्षुं युगं भयान् ।
 भीमसेनन्तु कान्तेयं गोदर्याः पर्यवारयन् । विविंशतिस्त्रिंशमेव विकर्णं महारथः । १२६
 विन्दारुन्दिन्दावावन्तौ चेमधूर्त्तस्य बोर्यवान् । यथाणां तव पुत्राणां त्रय एवानुयायिनः ।
 वाहीकराजस्तेजस्वी कुलपुत्रो महारथः । सहसेनः सद्दामात्यो द्रौपदेयानवारयत् ।

श्रेयो गोवामनो राजा योधैर्हृष्यतावरैः । काश्यसाभिभुवः पुच्छं पराक्रान्तमवारयत् ।

अजातशत्रुं कैन्तेयं ज्वलन्तमिव पावकं । मद्राणामीश्वरः श्रेयो राजा राजानमावृणोत् ।

दुःशामनस्त्वस्याय स्वमनोकममर्षणः । सात्यकिं प्रययौ क्रुद्धः शूरो रथवरं युधि ।

२१२०

स्वकेनायमनीकेन सन्नद्धः कवचावृतः । चतुःशतैर्गृहेष्वाभैश्चेकितानमवारयत् ।

शकुनिस्तु सन्नानीको माद्रौपुच्छमवारयत् । गान्धारकैः सप्तशतैश्चापशक्तस्त्रिपाणिभिः ।

विन्दानुविन्दावावन्थौ विराटं मत्स्यमार्च्छतां । प्राणस्यक्ता महेष्वाधौ मित्रार्थेभ्युद्यतायुधौ ।

शिखण्डिनं याज्ञमेनिं हृत्मानमपराजितं । वाह्निकः प्रतिभयन्तः पराक्रान्तमवारयत् ।

धृष्टद्युम्नं तु पाञ्चानन्यं क्रूरैः सार्द्धं प्रमद्व्रजैः । अवन्त्यः सह योवोरैः क्रुद्धरूपमवारयत् ।

२१२१

घटात्कचं तथा शूरां राक्षसं क्रूरकर्षिणं । अलायुधोऽद्रवत्तूर्णं क्रुद्धमायान्तमाहवे ।

अलक्ष्मं राक्षसेन्द्रं फुलिभोजो महारथः । सैन्येन महता युक्तः क्रूररूपमवारयत् ।

सैन्यतः पृष्ठतस्त्रासीत्यस्यैवैव्यस्य भारत । रक्षितः परमेष्वाभैः कृपप्रभृतिभोरथैः ।

तस्मात्तां चक्ररथौ द्वौ सैन्यवत्स वृहत्तमौ । द्रोणिर्दक्षिणतो राजन् सूतपुत्रश्च वामतः ।

पृष्ठगोपास्तु तस्यामनभौमदत्तिपुरोगमाः । कृपश्च वृषधेनश्च शलः शैब्यश्च दुर्जयः ।

२१२२

नीतिमन्तो महेष्वासाः सर्वे युद्धविशारदाः । सैन्यवत्स विधायैवं रक्षां युयुधिरेततः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सङ्गुनयुद्धे पञ्चनवतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ राजन् सङ्ग्राममाश्रयं शृणु कीर्तयतो मम । कुरूणां पाण्डवानाञ्च यथा युद्धमवर्तते ।

भारद्वाजं समासाद्य व्यूहस्य प्रमुखे स्थितं । अयोधयन्त्रे पार्थो द्रोणानोकं विमिश्रतः ।

रक्षमाणः स्वकं व्यूहं द्रोणोऽपि सह सैनिकैः । अयोधयन्त्रे पार्थान्प्रार्थयानो महद्यशः ।

विन्दानुविन्दावावन्थौ विराटं दशभिः शरैः । आजग्नतुः सुसंक्रुद्धौ तत्र पुच्छहितैषिणौ ।

२१२३

विराटश्च महाराज तावभौ समरे स्थितौ । पराक्रान्तौ समासाद्य योधयामासं सानुगौ ।

तेषां युद्धं समभवदावृणुं शोणितोदकं । मिहस्य द्विपमुख्याभ्यां प्रमिश्राभ्यां यथा वने ।

वाह्निकं रभसं युद्धे याज्ञमेनिर्महाबलः । आजग्रे विशिखेली क्षीणधैर्यमर्षास्त्रिभेदिभिः ।

वाह्निको यः शरैर्भिनन्तु रथपङ्क्तैः शिनाश्रितैः । आजघान मृगं क्रुद्धो नवभिर्नतपर्वभिः ।

तद्युद्धमभवद्द्वारं शरशक्तिममाकुलं । भीरूणां चासजननं शूराणां हर्षवर्द्धनं ।

२१२४

ताभ्यां तत्र शरैर्भुक्तैरन्तरिक्षं दिशस्तथा । अभवत्संवृतं सर्वं न प्राज्ञायत किञ्चन ।

श्रेयो गोवामनो युद्धे काश्यपुच्छं महारथं । स सैन्यो योधयामास गजः प्रतिगजं यथा ।

वाह्निकराजः संक्रुद्धो द्रौपदेयान्महारथान् । मनःपद्मेन्द्रियाणोव शूराभ्यो योधयन्त्रे ।

अयोधयन्त्रे सुमृगं तं शरीरैः श्रमन्ततः । इन्द्रियार्था यथा देहं शशैर्हवतावर ।

वार्थेयं सात्यकिं युद्धे पुञ्जो दुःशामनस्तव । आजग्रे सायकैस्त्रीह्णैर्नवभिर्नतपर्वभिः ।

२१२५

योऽतिविद्धो बलवता महेष्वाधेन धन्विना । हंसमर्च्छा जगामाशु सात्यकिः सत्यविक्रमः ।

समाश्लस्तु वार्ष्णेयस्तत्र पुत्रं महारथं । विद्याध दशभिस्त्रिंशं वायकैः कङ्कपत्रिभिः ।
 तावन्त्याऽन्यं दृढं विद्वावन्त्योऽन्यश्चरपोडितौ । रेजतुः समरे राजन् पुष्पिताविव किंशुकी ।
 अलम्ब्यस्तु संक्रुद्धः कुन्तिभोजश्चरार्द्रितः । अशोभत भृशं लक्ष्म्या पुष्पाद्या इव किंशुकाः ।
 कुन्तिभोजं ततो रचो विद्धः बज्रभिरायमैः । अनदद्वैरवं नादं वाहिन्याः प्रमुवे तत्र ।
 ततस्तौ समरे शूरा योधयन्तौ परस्परं । ददृशुः सर्वमैन्यानि शक्रजभौ यथा पुरा ।
 शकुनिं रभसं युद्धे कृतवैरश्च भारत । माद्रीपुत्रौ सुपङ्क्तौ श्रेष्ठः सद्यतामृशं ।
 तुमुनः समहाराज प्रावर्त्तत जनक्षयः । त्वया सञ्चर्त्तितोऽत्यर्थं कर्त्तव्यं च विवर्द्धितः ।
 रक्षितस्तत्र पुत्रैश्च क्रोधमूना ऊताशनः । य दन्तां पृथिवीं राजन् दग्धुं सर्वं समुद्यतः ।
 शकुनिः पाण्डुपुत्राभ्यां कृतः स विमुखः शरैः । न स्म जानाति कर्त्तव्यं युद्धे किञ्चित्पराक्रमं ।
 विमुखं चैनमानोक्य माद्रीपुत्रौ नहारयौ । ववर्षतुः पुनर्त्वाणैर्यथामेधौ महागिरिं ।
 य बध्यमानो बज्रभिः शरैः सन्नतपर्वभिः । सम्प्रायाज्जवनैरश्वैर्द्रोणानीकाय सौबलः ।
 घटोत्कचस्तथा शूरो राक्षसं तमलायुधं । अभ्ययाद्रभसं युद्धे वेगमास्थाय मथ्यं ।
 तयोर्युद्धं महाराज चित्ररूपमिवाभवत् । यादृशं हि पुरा वृत्तं रामरावणयोर्मध्ये ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा मद्राजानमाहवे । विध्वा पञ्चशतैर्वर्णैः पुनर्विद्याध सप्तभिः ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धे तयोरत्यद्भुतं नृप । यथा पूर्वमभ्ययुद्धं शम्भुरामराजयोः ।
 विविञ्चतिस्त्रिभेनो विकर्णश्च तवात्मजः । अयोधयन् भीमसेनं महत्या सेनया वृताः ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथपञ्चपर्वणि संक्षुल्युद्धे षष्ठततोऽध्यायः ॥ ८६ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तथा तस्मिन्प्रवृत्ते तु सङ्ग्रामे लोमहर्षणे । कौरवेयोऽस्त्रिधाभूतान् पाण्डवाः समुपाद्रवन् ।
 जलस्यं महाबाहुं भीमसेनोऽभ्यवर्त्तत । युधिष्ठिरः सहानीकः कृतवर्माणमाहवे ।
 किरन्तुः शरवर्षाणि रोचमान दवांशुमान । धृष्टद्युम्नो महाराज द्रोणमभ्यद्रवत् ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धे त्वरतां सर्वधन्विनां । कुरूणां पाण्डवानाञ्च संक्रुद्धानां परस्परं ।
 सङ्गृहे तु तथाभूते वर्त्तमाने महाभये । दम्भोभूतेषु सैन्येषु युध्यमानैश्चभीतवत् ।
 द्रोणः पाञ्चालपुत्रेण बली बलवता सह । यदचिरत्सायकौघोस्तदद्भुतमिवाभवत् ।
 पुण्डरीकवतानीव विध्वंसानि समन्ततः । चकाने द्रोणपाञ्चाल्यौ नृणां शीर्षाण्यनेकशः ।
 विनिर्कीर्णानि वीराणामनीकेषु समन्ततः । क्लृप्ताभरणश्चाणि ध्वजवर्मायुधानि च ।
 तपनीयतनुचाणाः संसृक्ता रुधिरैश्च । संसृक्ता इव दृश्यन्ते मेघशृङ्गाः सविद्युतः ।
 कुञ्जराश्चनरानस्ये पातयन्ति स्म पत्रिभिः । तालमात्राणि चापानि विकर्षन्तो महारथाः ।
 असिचर्माणि चापानि शिरांसि कवचाणि च । विप्रकीर्यन्त शूराणां सम्प्रक्षरे महात्मनां ।
 उत्थितान्यगणेष्वानि कवचाणि समन्ततः । अदृश्यन्त महाराज तस्मिन्परमसङ्कुले ।
 गम्भाः कङ्का बलाः श्येना वायसा जम्बुकास्तथा । बज्रशः पिशिताशश्च तत्रादृश्यन्त मारिष ।

२५१

२५२

२५३

२५४

२५५

२५६

भवत्यन्तश्च मांसानि पिवन्त्यश्चापि शोणितं । विलुप्त्यन्तश्च केशांश्च मज्जांश्च वज्रधा नृप ।
 आकर्षन्तः शरीराणि शरीरावयवांस्तथा । नराश्चगजसङ्घानां शिरांसिच ततस्ततः ।
 कृतास्त्रा रणदीपाभिर्दीक्षिता रणशालिनः । रणे जयं प्रार्थयन्तो मृगं युयुधिः तदा ।
 अस्मिन्मार्गान्वज्रविधानं विचरुः सैनिका रणे । अष्टिभिः शक्तिभिः प्रायैः मूलतोमरपट्टिभिः ।
 गदाभिः परिघैश्चान्यैरायुधैश्च भुजैरपि । अन्योऽन्यं जघ्निरे कुद्धा युद्धरङ्गगतानराः ।
 रथिनो रथिभिः सार्द्धं अश्वारोहांश्च सदाभिः । मातङ्गा वरमातङ्गैः पंदाताश्च पदातिभिः ।
 चीवा इवान्ये चोन्मत्ता रङ्गेष्विव च वारणाः । उच्चक्रुशुरथान्योऽन्यं जघ्नुरन्योऽन्यमाहवे ।
 वर्त्तमाने तथा युद्धे निश्चर्यादे विशास्यते । धृष्टद्युम्ना हयानश्वैर्द्रोणस्य व्यत्यमिश्रयत् ।
 ते हयाः साध्व्यशोभन्त मिश्रिता वातरंक्षुः । पारावतसवर्णाश्च रक्तशोणाश्च मधुगे ।
 हयाः शुशुभिरे राजन् मेघा इव मविद्युतः । धृष्टद्युम्नस्य सम्प्रेत्य द्रोणमभ्यासमागतं ।
 अमिचुर्माददे वीरो धनुस्तृज्य भारत । चिकीर्षुर्दुष्करं कर्म पार्थतः परबीरहा ।
 ईर्षया समर्तिकस्य द्रोणस्य रथमाविशत् । अतिष्ठयुगमध्ये स युगमन्नद्वेनेषु च ।
 जघनार्द्धेषु चाश्वानां तत्सैन्याभ्यपूजयन् । खड्गेन चरतस्तस्य शोणांश्चानधितिष्ठतः ।
 न ददर्शान्तरं द्रोणस्तदद्भुतमिवाभवत् । यथा श्येनस्य पतने वनेष्वाभिषट्ठिद्धिनः ।
 तथैवभोदभीभागस्तस्य द्रोणं जिघांसतः । ततः शरशतेनास्य शतचक्रं समाक्षिपत् ।
 द्रोणेन द्रुपदपुत्रस्य खड्गश्च दशभिः शरैः । हयैश्चैव चतुः पश्चा शराणां जघ्नवान् वली ।
 ध्वजं कृत्वा भक्ताभ्यां तथोभौ पार्ष्णसारिथो । अशौभ्ये त्वरितो वाणसपरं जीवितान्तकं ।
 आर्कणपूर्णं चित्तेपवज्रं वज्रधरो यथा । तं चतुर्दशभिस्तीक्ष्णैर्वर्णैश्चिच्छेद मात्यकिः ।
 यस्तमाचार्यमुख्येन धृष्टद्युम्नमो वयत् । मिहेनेव मृगं पक्षं नरमिहेन सारिप ।
 द्रोणेन भोचयामास पाञ्चाल्यं शिनिपुङ्गवः । सात्यकिं त्रेत्य गोप्तारं पाञ्चाल्यश्च महाहवे ।
 शराणां त्वरितो द्रोणः पार्श्वगत्या समापेयत् । ततो द्रोणं शिनेः पौत्तो यमन्तमिव सृञ्चयान् ।
 मत्तविध्यच्छित्तैर्वाणैः पार्श्वगत्या स्नान्तेर । ततः सर्वं रथासूणं पाञ्चाल्यं जयट्ठिनः ।
 सात्वतामिहेते द्रोणे धृष्टद्युम्नवाक्षिरन् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि मङ्गलयुद्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ वाणे तस्मिन्निष्ठते तु धृष्टद्युधे च मोक्षिते । तेन दृष्टिप्रबोरेण युयुधानेन सञ्चय ।
 अमर्षितो महेष्वायः सर्वज्ञस्तमृतावरः । नरव्याघ्रे शिनेः पौत्ते द्रोणः किमकरोद्युधि ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ स प्रदुतः कोधविषो व्यादितास्यभ्रगामनः । तीक्ष्णधारेपुद्गलनः श्विननाराचदंष्ट्रवान् ।
 संरुद्रासर्पताप्याक्षो महोरगदध श्वमन् । नरबीरः प्रमुदितः शोणैरश्वैर्महाजयैः ।
 उत्पतद्भिर्गवाकाशं कामद्भिरिव पर्वतं । रक्षापुङ्गवः शरानम्यन् युयुधानमुपाद्रवत् ।
 अरपातमहावर्षं रथघोषबलाहकं । कार्मुककर्षविशेषं नाराचवज्रविद्युतं ।

शक्तिस्त्राशनिधरं क्रोधवेगसमुत्थितं । द्रोणमेघमनावार्यं हयमारुतचोदितं ।
 इष्टैवाभिपतन्तं तं शूरः परपुत्रत्रयः । उवाच स्रुतं श्रुतेयः प्रहमन् युद्धदुर्धदः ।
 एनं वै श्राद्धाणं शूरं स्वकर्षण्यनवस्थितं । आश्रयं धार्तराष्ट्रस्य राज्ञो दुःखमयापहं ।
 शोचं प्रजवितैरथैः प्रत्युद्याहि प्रहृष्टवत् । आचार्यं राजपुत्राणां मतं शूरमानि न ।
 ततो रजतसङ्काशा माधवस्य हयोत्तमाः । द्रोणस्याभिमुखाः शीघ्रमगच्छन्वातरं हसः ।
 ततस्तौ द्रोणश्रुतेया युयुधाते परनाथौ । शरैरनेकमाहसैस्ताडयन्तौ परस्परं ।
 दधुजालावृतं व्योम चक्रतुः पुरुषर्षभौ । पुरयामामतुर्बिरावुभौ दशदिशः शरैः ।
 मेघाविवातपापाय धाराभिरितरेतरं । न स्म सुख्यस्तदा भाति न खवौ च संमीरणः ।
 दधुजालावृतं घोरमन्त्रकारमनन्तरं । अनाष्टव्यमिवान्येषां शूराणामभवत्तदा ।
 अन्धकारोद्धते लोके द्रोणश्रुतेययोः शरैः । तयोः शीघ्रास्त्रविदुषा द्रोणमास्त्वतयोस्तदा ।
 नान्तरं शरदृष्टानां ददृशे नरसिंहेयोः । दधुणां मन्त्रिपातेन शब्दे धाराभिघातजः ।
 शुश्रुवे शक्रमुक्तानामश्रुतेनामिव स्वनः । नाराचैर्यपविद्वानां शूराणां रूपमाबभौ ।
 आश्रोविषविदृष्टाणां मर्षाणामिव भारत । तयोर्ज्ञातलनिर्घोषः शुश्रुवे युद्धशौण्डियोः ।
 अजस्रं शैलशृङ्गाणां वैज्रेणाहन्तमिव । उभयोस्तौ रथौ राजन्ते चाश्रुतौ च मारयौ ।
 कुक्कुपुङ्खैः शरैश्चक्ष्वा चित्ररूपा यमुस्तदा । निर्मलानामजिह्वाणां नाराचानां विशास्यते ।
 निर्मुक्ताश्रोविषाभानां सम्पातोऽभृत्सुदारुणः । उभयोः पतिते च्छ्वे तथैव पतितौ ध्वजौ ।
 उभौ रुधिरसिक्ताङ्गावुभौ च विजयैषिणौ । सर्वज्ञः शोणितं गावैः प्रसुताविव वाग्णौ ।
 अन्याऽन्यमभ्यविध्येतां जीवितान्तकरैः शरैः । गर्जितोत्क्रुष्टमन्त्रादाः शङ्खदुन्दुभिनिस्सृताः ।
 उपारमन्महाराज व्याजहार न कश्चन । तृष्णीभूतान्यनीकानि योधा युद्धादुपागमन् ।
 ददृशे द्वैरयं ताभ्यां जातकौटिलो जनः । रथिनो हस्तियन्तारो हयगोदाः पदातिनः ।
 अवेक्षन्तांचलेर्नवैः परिवार्य नरर्षभौ । हस्त्यनीकान्यतिष्ठन्त तथाऽनौकानि वाजिनं ।
 तथैव रथवाहिन्यः प्रतियूय व्यवस्थिताः । मुक्ताविद्रुमचित्रैश्च मणिकाञ्चनभूषितैः ।
 भ्रजैराभरणैश्चित्रैः कवचैश्च हिरण्यैः । वैजयन्तोपताकाभिः परितोमाङ्गकम्बजैः ।
 विमलैर्निशितैः शस्त्रैर्हयानाञ्च प्रकीर्णकैः । जातरूपमयोभिश्च राजतोभिश्च मूर्द्धुषु ।
 गजानां कुम्भमालाभिर्दन्तवैष्टभ्य भागत । सबलाका मखगेता ऐरावतशतद्वदाः ।
 अद्भुशन्तोष्णपर्याये मेघानामिव वागुराः । अपश्यन्नस्रदीयाश्च ते च योधिष्ठिरादयः ।
 तद्युद्धं युयुधानस्य द्रोणस्य च महात्मनः । विमानायगता देवा ब्रह्मभोमपुरोगमाः ।
 सिद्धचारणसङ्घाश्च विधाधरमहोरगाः । गतप्रत्यागताचेपैश्चित्रैः शत्रुविघातिभिः ।
 विविधैर्विस्मयं जग्मुस्तयोः पुरुषसिंहयोः । हस्तलाघवमस्त्रेषु दर्शयन्तौ महाबलौ ।
 अन्याऽन्यप्रत्यविध्येतां शरैस्तौ द्रोणसात्यकी । ततो द्रोणस्य दाशार्हः शरंश्चिच्छेद संयुगे ।

पत्रिभिः सुदुर्दराणु धनुषैव महाद्युते । निमेषान्तरमात्रेण भारदाजोऽपरम्बन्धः ।

२१५

सज्यं चकार तदपि चिच्छेदास्य स सात्यकिः । ततस्त्वरन् पुनर्दोणो धनुर्हस्तो व्यतिष्ठत ।

सज्यं सज्यं धनुषास्य चिच्छेद नव मग्न च । ततोऽस्य संयुगे द्रोणो दृष्ट्वा कर्मातिमानुषं ।

युयुधानस्य राजेन्द्र मनमैतदचिन्तयत् । एतदस्त्वबलं रामे कार्त्तबोध्यै धनञ्जये ।

भीष्मे च पुरुषव्याघ्रे यदिदं सात्त्वतां वरे । तस्यास्य मनसा द्रोणः पूजयामास विक्रमं ।

लाघवं वासवस्यैव सम्प्रेक्ष्य द्विजसत्तमः । तुतोषास्त्वविदं श्रेष्ठस्तथा देवाः सवामवाः ।

२१६

न तामालोकयामासुर्लघुतां शीघ्रचारिणः । देवाश्च युयुधानस्य गन्धर्वाश्च विशास्यते ।

भिद्व्यचारंणमहास्य विदुर्द्रोणस्य कर्म ततः । ततोऽन्यद्भुतं रादाय द्रोणः क्षत्तिधमर्दनः ।

अस्त्वैरस्त्वविदं श्रेष्ठा योजयामास भारत । तस्यास्त्वाण्यस्त्वमायाभिः प्रतिहत्य स सात्यकिः ।

जघान निशितैर्व्यूहैस्तदद्भुतमिवाभवत् । तस्यातिमानुषं कर्म दृष्ट्वाऽन्यैरसमं रणे ।

२१७

युक्तं योगेन योगज्ञास्तावकाः समपूजयन् । यदस्त्वमस्यति द्रोणस्तदेवास्यति सात्यकिः ।

तमाचार्योऽथ समानोऽथोदधच्छत्रुतापनः । ततः क्रुद्धो महाराज धनुर्वेदस्य पारगः ।

बधाय युयुधानस्य दिव्यमस्त्रमुदैरयत् । तदग्नेयं महाघोरं रिपुप्लमुपलक्ष्य सः ।

दिव्यमस्त्रं महेश्वाभो वारुणं समुदैरयत् । हाहाकारो महानामोदृष्ट्वा दिव्यास्त्रधारिणौ ।

न विचेरुस्तदाकाशे भूतान्याकाशगान्यपि । अस्त्रे ते वारुणाग्नेये ताभ्यां वाणसमाहिने ।

तत्तावदभिपद्येतां व्यावर्त्तदथ भास्करः । ततो युधिष्ठिरो राजा भीममेनस्य पाण्डवः ।

२१८

नकुलः सहदेवश्च पथ्यं चन्त सात्यकिं । दृष्टद्युम्नमुखैः सार्द्धं विराटश्च सकैकयः ।

मत्स्याः शाल्विधमेनस्य द्रोणमाजगमुश्च सा । दुःशासनं पुरस्कृत्य राजपुत्राः सहस्रशः ।

द्रोणमभ्युपपद्यन्त सपत्नैः परिवारिते । ततो युद्धमभद्राजन् तेषां तव च धन्विनां ।

रजसा सम्वृत लोके शरजालसमावृते । सर्वमाविग्रमभवन् प्राज्ञायत किञ्चन ।

मैत्र्येच रजसा ध्वले निर्मथ्यादमवर्त्तत ।

२१९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अथप्रथमपर्वणि द्रोणसात्यकियुद्धे ऽष्टमवतोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ विवर्त्तमाने लादित्ये तत्रास्तशिखरं प्रति । रजसा कीर्थमाणे च मन्दीभूते दिवाक्रे ।

निष्ठतां युध्यमानानां पुनरावर्त्ततामपि । भज्यतां जयताञ्चैव जगाम तदहः शनैः ।

तया तेषु त्रिषकेषु मैत्र्येषु जयगृह्णिषु । अर्जुनो वासुदेवश्च मन्धवार्यैव जग्मतुः ।

रथमार्गप्रमाणन्तु कैन्तेयो निशितैः शरैः । चकार तत्र पन्थानं यथौ येन जनार्दनः ।

यत्र यत्र गयो याति पाण्डवस्य महात्मनः । तत्र तत्रैव दीर्यन्ते सेनास्तव विशास्यते ।

२२०

रथशिलान्तु दाश्राहां दर्शयामास बोध्यवान् । उत्तमाधममध्यानि मण्डलानि विदर्शयन् ।

ते तु नामाङ्किताः पीताः कालज्वननसन्निभाः । स्त्रायुनद्धाः सुपर्वाणः पृथगोदीर्घगामिनः ।

वैणवाश्चायमांश्चाया यसन्तो विविधानरान् । रुधिरं पतगैः सार्द्धं प्राणिनां पपुराह्वे ।

रथस्थितोऽपतः क्रोशं यानस्यत्यर्जुनः शरान् । रथे कोशमतिक्रान्ते तस्य ते प्रन्ति शत्रवान् ।
 तार्क्ष्यमारुतं हेमिर्वाजिभिर्धुरवाहिभिः । तदाऽगच्छद्भूषिकेशः कृतं विमोपयन् जगत् । १६५
 न तथा गच्छति रथस्तपनस्य विशास्यते । नेत्रस्य च न रुद्रस्य नापि वैश्रवणस्य च ।
 मान्यस्य समरे राजन् गतपूर्वस्तथा रथः । यथा यथावर्जुनस्य मनोऽभिप्रायशीघ्रगः ।
 प्रविश्य तु रणे राजन् केशवः परबीरहा । मेनामध्ये हयान्सूर्षं चोदयामास भारत ।
 ततस्तस्य रथोऽघ्न मध्ये प्राप्य हयोत्तमाः । कृच्छ्रेण रथमूढं क्षीणं क्षुत्पिपासासमन्विताः ।
 क्षताश्च बह्विभिः शस्त्रैर्धुशैण्डुरैरेकैः । मण्डलानि त्रिचित्राणि विचेरुस्ते मङ्गमुत्तः । १६६
 हतानां वाजिनागानां रथानाञ्च नरैः सह । उपरिष्ठादतिक्रान्ताः शलभानां महस्त्रजः ।
 एतस्मिन्नन्तरे बीरावावन्त्येवाभ्रातरौ नृप । सहसैनैः समर्च्यतां पाण्डवं क्रान्तवाहनं ।
 तार्क्ष्जं चतुःषष्ट्या सप्तत्या च जनार्दनं । शराणाञ्च शैतश्चानविध्येतां मुदात्क्षितौ ।
 तावर्जुनो महाराज नवभिर्नतपर्वभिः । आजघान रणे क्रुद्धो मर्मज्ञो मर्मभेदिभिः ।
 ततस्तौ तु शराधेण बीमम् महकेशवं । आच्छादयेतां मंत्र्यैः सिंहनादञ्च चक्रतः । १६७
 तथोस्तु धनुषी चित्रे भस्त्राभ्यां श्वेतवाहनः । चिच्छेद समरे तृणं ध्वजौ च कनकोज्ज्वला ।
 श्रान्त्यद्भुतधनुषी राजन् प्रगृह्य समरे तदा । पाण्डवं भृशमंकुड्मावर्दयामासतुः शरैः ।
 तथोस्तु भृशमंकुट्टः शराभ्यां पाण्डुनन्दनः । धनुषी चिच्छेदे तृणं भय एव धनञ्जयः ।
 तथान्यैर्विखिलसूणैः रुक्मपुङ्गवैः शिलाग्नैः । जघानाश्वान्तथा भूतौ पाष्णी च सपदानुगौ ।
 अथैतस्य च शिरः कायात् क्षुरग्रेण न्यकृन्तत । स पपात हतः पृथ्वा वातमुग्र इव द्रुमः । १६८
 विन्दन्तु निहतं दृष्ट्वा ह्यनुविन्दः प्रतापवान् । हताश्च रथमस्तृज्य गदां गृह्य महाबलः ।
 अभ्यवर्तत सङ्ग्रामे भ्रातृर्धमनुस्मरन् । गदया रथिनां श्रेष्ठो नृत्यन्निव महारथः ।
 अनुविन्दन्तु गदया ललाटे सधुस्रदनं । स्पृष्ट्वा नाकस्यत् क्रुद्धो भैनाकनिव पर्वतं ।
 तस्मात्कर्जुनः शरैः षोडशैर्वा पादैः भुजैः शिरः । विचक्रत्तमं संक्लिन्नः पपाताद्रिचयो यथा ।
 ततस्तौ निहतौ दृष्ट्वा तथाराजपदानुगाः । अभ्यद्रवन्त मंकुड्माः किरन्तः शतशः शरान् । १६९
 तानर्जुनः शरैस्तूर्णं निहत्य भरतर्षभ । व्यरोचत यथा वज्रिर्द्वावन्दग्वा हिमात्ये ।
 तयोः सनातनक्रयः कृच्छादिव धनञ्जयः । विबभौ जलदं हिला दिवाकर इवोदितः ।
 तं दृष्ट्वा कुरवस्त्वस्ताः प्रक्षुब्धाश्चामवन्पुनः । अभ्यवर्तन्त पार्थस्य समन्ताद्भरतर्षभ ।
 श्रान्तंश्चैनं समालक्ष्य ज्ञात्वा दूरे च भैश्वर्यं । सिंहनादनं महता सर्वतः पर्यवारयन् ।
 तांस्तु दृष्ट्वा सुमरश्चानुत्स्रयन्पुरुषर्षभ । शनैर्गिरि दाशार्हमर्जुनो वाक्यमब्रवीत् । १७०
 शरार्दिताश्च स्त्रीनाश्च हया दूरे च भैश्वर्यः । किमिहानन्तरं कार्यं ज्यायिष्ठं तव रोचते ।
 ब्रूहि कृष्ण यथा तत्तत्त्वं हि प्राज्ञतमः सदा । भवन्नेवा रणे शत्रून् विजेष्यन्तोऽहं पाण्डवाः ।
 मम त्वनन्तरं कृत्यं यदै तत्त्वं निबोध मे । हयान् विमुच्य हि सुखं विशिखान् कुरु माधव ।

एवमुक्तस्तु पार्थेन केशवः प्रत्युवाच तं । समाप्येतन्मते पार्थ यदिदं ते प्रभाषितं ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ अहमावारयिष्यामि सर्व्वभैर्यानि केशव । त्वमप्यत्र ययान्पार्थं कुरु कार्य्यमनन्तरं । १००

॥ सञ्जय उवाच ॥ भोऽवतीर्य्य रथोपस्थादसम्भ्रान्तो धनञ्जयः । गाण्डोर्वधुनुरादाय तस्यै गिरिरिवाचलः ।

तमभ्यधावन् कोशन्तः क्षत्त्रियाजयकाङ्क्षिणः । इदं किद्रमिति ज्ञात्वा धरणीस्य धनञ्जयं ।

तमेकं रथवन्धेन महता पथ्यवारयन् । विकर्षन्तश्च चापानि विष्टजन्तश्च सायकान् ।

शस्त्राणि च विचित्राणि कुट्टास्तत्र व्यदर्शयन् । ह्लादयन्तः शरैः पार्थं मेघा इव दिवाकरं ।

अभ्यद्रवन्त वेगेन क्षत्त्रियाः क्षत्त्रियर्षभं । नरसिंहं रथोदारः सिंहं मत्ता इव दिपाः । १०१

तत्र पार्थस्य भुजयोर्महद्वनमद्भ्यत । यः कुट्टो बभूवाः सेनाः सर्व्वतः समवारयत् ।

अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य्य दिशतां सर्व्वतो विभुः । इषुभिर्बभूवभिस्त्रिंशं सर्व्वानिव समावृणोत् ।

तत्रान्तरिक्षे वाणानां प्रगाढानां विशास्यते । मदर्थेण मद्राचिमान् पावकः समजायत ।

तत्र तत्र महेच्छमैः श्वमद्भिः शोणितोक्षितैः । हयैर्नागैश्च सम्भिन्नैर्नदद्भिश्चरिक्वणैः ।

मरुत्यैश्चाग्निर्बीरैः प्रार्थयद्भिर्जयं मृधे । एकस्यैर्बभूवभिः कुट्टैर्बभूव समजायत । १०२

शरोर्क्षिणं ध्वजावर्त्तं नागनकं दुरत्ययं । पदानिमस्यकलिनं शङ्खदुमुभिनिस्रवन् ।

अपङ्खेयमपारश्च रथोर्क्षिणमतीव च । उष्णीषकमठं च्छत्रपताकाफेनमालिनं ।

रथभागरमचोभ्यं मातङ्गाङ्गाशिलान्वितं । वेलाभूतस्तदा पार्थः पत्रिभिः समवारयत् ।

ततो जनाईनः मध्ये प्रियं पुरुषमुत्तमं । असम्भ्रान्तो महाबाहु रर्ज्जुनं वाक्यमब्रवीत् ।

उदपानमिहाश्वानां नालमलि रणेऽर्ज्जुन । परीक्षन्ते जलं चेमे पेयं नचवगाहनं । १०३

इदमस्तौत्वमसम्भ्रान्तो नृवन्नस्तेन मेदिनी । अभिहृत्यार्ज्जुनश्चक्रे वाजिपानमरः शूभं ।

हंसकारण्डवाकोर्णं जक्रवाकोपशोभितं । सुविस्त्रोर्णं प्रसन्नाम्भः प्रफुल्लबग्पङ्कजं ।

कुर्मसत्यगणाकोर्णमगाधमृषिमेवितं । आगच्छन्नादमुनिर्द्दिशार्थं कृतं क्षणत् ।

शरवंशं शरसृणं शराच्छादनमहुतं । शरवेष्माकरोत्पार्थस्त्वष्टेवाहुतकर्मकृतं ।

ततः प्रहस्य गोविन्दः साधुमाध्विति चाब्रवीत् । शरवेष्मनि पार्थेन हृते तस्मिन् महात्मना । १०४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथवधपर्व्वणि अर्ज्जुनसरोवरनिर्माणे एकोनशतोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ मल्लि जनिने तस्मिन् कौन्तेयेन महात्मना । निरागते द्विषत्येव हृते च शरवेष्मनि ।

वासुदेवोरयान्तूर्णमवतीर्य्य महद्युतिः । मोचयामास तुरगान् विनुस्त्रान् कङ्कपत्रिभिः ।

अदृष्टपूर्व्वं तं दृष्ट्वा साधुवादो महानभूत् । सिद्धचारणमङ्गानां मैत्रिकानाञ्च सर्व्वशः ।

पदातीनां तु कौन्तेयं युद्धमानं महारथाः । नाशक्रुवन् वारयितुं तदहृतमिवाभवत् ।

आपतत्सु रथौघेषु प्रभूतगजवाजिर्षु । नमस्कृत्यमन्तदा पार्थलदस्य पुरुषानति । १०५

व्यसृजन्त शङ्खघोले पाण्डवं प्रति पार्थिवाः । न चाव्ययत धर्मात्मा वामवि परबोरहा ।

शतानि शरजालानि गदाः प्राप्ताश्च बौर्यवान् । आगतानग्रसत् पार्थः सरितः सागरो यथा ।

अस्त्रवेगेन महता पार्थः बाहुबलेन च । सर्वेषां पार्थिवेन्द्राणामघमत्ताञ्ज्वरेत्तमान् ।
 स पार्थः पार्थिवान् सर्वान् भूमिष्ठोऽपि रथस्थितान् । एको निवारयामास लोभः सर्वगुणानिव ।
 तत्र पार्थस्य विक्रान्तं वासुदेवस्य चोभयोः । अपूजयन्महाराज कौरवा महदहन्त ।
 किमहुततमं लोकं भवितुऽप्यथवा ह्यभूत् । यदस्यान्याद्यंगेविन्दै मोक्षशमासद्वरणे ।
 भयं विपुलमस्मासु तावधत्तां नरोत्तमौ । तेजो विदधतुस्येयं विश्वभौ रणमूर्ध्नि ।
 अथ स्मरन् हृषीकेशः स्त्रीमथ्य इव भारत । अर्जुनेन कृते सङ्क्षे शरगर्भगृहे तदा ।
 उपावर्त्तयदव्यस्तानस्थान् पुष्करेक्षणाः । मिषतां सर्वसैन्यानां तदोद्यानां विशासते ।
 तेषां श्रमश्च म्लानिश्च वेपथुश्च पृथुव्रणात् । सर्वं व्यपानदत् कृष्णः कुशलो ह्यश्वकर्म्मणि ।
 ब्रह्मानुदृत्य पाणिभ्यां परिमृज्य च तान् हृथान् । उपावर्त्तयथान्यायं पाययामास वारि मः ।
 स ताक्ष्मिणेदकान् स्वातान् अधास्त्रान् विगतकमान् । योजयामास मंचटः पुनरेव रथीत्तमे ।
 स ते रथवरं शैरिः सर्वशस्त्रभूताम्बरः । समास्त्राय महतेजाः सार्जुनः प्रययौ द्रुतं ।
 रथं रथवरस्याज्ञा युक्तं लभोदकैर्हयैः । दृष्ट्वा कुरुबलश्रेष्ठाः पुनर्निर्मनमोऽभवन् ।
 विनिश्चयन्तस्ते राजन् भग्नद्वेन्द्रा द्वारगाः । धिगहो धिगतः पार्थः कृष्णश्चेत्यब्रुवन् पृथक् ।
 सर्वचक्षस्य मिषतां रथेनैकेन दंशितौ । बालक्रीडनकेनेव कदर्थीकृत्य नो बलं ।
 क्रोशतां यतमानानामभंभक्तौ परन्तपौ । दर्शयित्वात्मनो बोर्य्यं प्रयातौ सर्वराजसु ।
 तौ प्रयातौ पुनर्दृष्ट्वा तदाऽन्ये सैनिकाब्रुवन् । त्वरध्वं कुरवः सर्वे बधे कृष्णकिरीटिनोः ।
 रथं युक्ता हि दाशार्हो मिषतां सर्वत्रिनिनां । जयद्रथ प्रयात्येष कदर्थीकृत्य नो रणे ।
 तत्र केचिन्मित्रो राजन् समभाषन् भूमिपाः । अदृष्टपूर्वं सङ्ग्रामे तदृष्ट्वा महदहन्त ।
 सर्वसैन्यानि राजा च धृतराष्ट्रोऽप्ययं गतः । दुर्योधनापराधेन चत्तं हतत्ता च मेदिनी ।
 विलयं सुमनुप्राप्ता तच्च राजा न बुध्यते । इत्येवं चक्षिथास्तत्र ब्रुवन्त्यन्ये च भारत ।
 सिन्धुराजस्य यत् कृत्यं गतस्य यमसादनं । तत् करोतु दृष्ट्वा दृष्टिर्धातैराष्ट्रोऽनुपायवित् ।
 ततः शीघ्रतरं प्रायात् पाण्डवः सैन्यं प्रति । विवर्त्तमाने निग्माशो हृष्टैः पीतोदकैर्हयैः ।
 तं प्रापन्तं महाबाहुं सर्वशस्त्रधृताम्बरं । नाशक्रुवन् वारयितुं योधाः क्रुद्धमिवान्तकं ।
 विद्राव्य तु ततः सैन्यं पाण्डवः श्रुतापनः । यथा मृगगणान् सिंहः सैन्यवार्थं व्यलोडयत् ।
 गच्छमानस्त्वनीकानि तूष्णमश्वानचोदयत् । बलाकाभन्नु दाशार्हः पाञ्चजन्यं व्यतादयत् ।
 कौन्तेयेनायतः सृष्टा न्यपतन् पृष्ठतः शराः । तूष्णान्तूर्णतरं ह्यश्वा प्रावहन्मातरं हवः ।
 ततोऽनृपतयः क्रुद्धः परिवबुध्नन् अयं । चक्षिया बहुरस्यान्ये जयद्रथबधैषिणं ।
 सैन्येषु विप्रयातेषु धिष्टितं पुरुषर्षभं । दुर्योधनीऽन्वयात् पार्थं त्वरमाणो महाहवे ।
 वातोद्धूतपताकम् रथं जघदनिस्त्रनं । घोरं कपिध्वजं दृष्ट्वा विषक्षा बहवोऽभवन् ।

दिवाकरेऽथ राजमा सन्वतः संहते मयं । शरणास्य रणे योधः ॥ १०० ॥

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि सैन्यविस्मये श्लोऽध्यायः ॥ १०० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अमन्त इव राजानस्तावकानां भयानृप । तौ दृष्ट्वा समतिकान्तौ वांसुरेवधनञ्जयी ।

सर्वे तु प्रतिभंरन्त्या द्वीमन्तः सत्त्वोदिताः । स्थिरीभूता महात्मानः प्रत्यगच्छन्मनश्च ।

ये गताः पाण्डवं युद्धे रोषामर्धममन्विताः । मेऽद्यापि न निवर्तन्ते सिन्धवः सागरादिव ।

१०१

अमन्तस्तु न्यवर्तन्ते वेदेभ्य इव नास्ति काः । नरकं भजमानास्ते प्रत्यपद्यन्त किल्बिषं ।

तावतोत्य रथानीकं विमुक्तैः पुनर्प्रथमैः । ददृशते यथा राहोराग्यन्मुक्तौ प्रभाकरौ ।

मत्स्याविव महाजालं विदार्य विगतक्लमौ । तथा कृष्णावदृश्येतां भेनाजालं विदार्य तत् ।

विमुक्तौ शस्त्रसम्बाधाद्द्रोणानीकात् सुदुर्मितात् । अदृश्येतां महात्मानौ कालसूर्याविवोदितौ ।

अस्त्रसम्बाधनिर्मुक्तौ विमुक्तौ शस्त्रबद्धात् । अदृश्येतां महात्मानौ शस्त्रसम्बाधकारिणौ ।

१०२

विमुक्तौ जलनस्पृशांस्तराग्याञ्जयविव । व्यबोभयेतां भेनां तौ समुद्रं मकराविव ।

तावकास्तत्र पुत्राश्च द्रोणानीकस्योत्तयोः । नैतौ तन्वित्यतौ द्रोणमिति चक्रुस्तदा मतिं ।

तौ तु दृष्ट्वा व्यतिकान्तौ द्रोणानीकं महाद्युती । नाशशंसुर्भहाज सिन्धुराजस्य जीवितं ।

आशा बसवती राजन्सिन्धुराजस्य जीविते । द्रोणहार्दिन्वयोः कृष्णो न भोक्त्ये इति प्रभो ।

तासांशं विकनोक्त्य सन्तर्पितौ तौ परन्तपे । द्रोणानीकं महाराज भोजानीकस्य दुस्तरं ।

१०३

अथ दृष्ट्वा व्यतिकान्तौ ज्वलिताविव पावकौ । निराशाः सिन्धुराजस्य जीवितं नाशशंसिरे ।

मियथ समभषेतामभीतौ भयवर्द्धनौ । जयद्रथबधे वाचतास्ताः कृष्णधनञ्जयौ ।

अमौ मध्ये कृतः षड्विंशैर्नराद्वैर्भहारयैः । चक्षुर्विशयसम्प्राप्तौ न भे मोक्ष्यति सैन्यवः ।

यद्यप्यमरे गोप्ता श्लो देवगणैः सह । तथाऽप्येनं निर्हस्यार इति कृष्णवभाषतां ।

इति कृष्णो महाबाहू मियः कथयतां तदा । सिन्धुराजमवेचन्तौ तत्पुत्रा बद्ध चक्रुः ।

१०४

अतीत्य महधन्वामन्तृषितौ त्वरितौ गृध्रौ । पोला वारि समान्यस्तौ तथैव सामरिन्दमौ ।

व्याघ्रसिंहगजाकीर्णं नतिक्रम्य च पर्वतान् । वणिजाविव दृश्येतां हीनमृद्युजरातिगौ ।

तथाहि मुखवर्णोऽयमनवारिति भेनिरे । तावका वीर्यमुक्तौ तौ विकोचन्ति स्म सन्वतः ।

द्रोणादशोविषाकाराज्ज्वलिमादिव पावकात् । अन्येभ्यः पार्थिवेभ्यश्च भास्वन्ताविव भास्करौ ।

विमुक्तौ सागरप्रस्थाद्द्रोणानीकादरिन्दमौ । अदृश्येतां मुदा युक्तौ समुत्तीर्यार्णवं यथा ।

१०५

अन्नाघान्महतौ मुक्तौ द्रोणहार्दिन्व्यरचितात् । रोचमानावदृश्येतामिन्द्राभ्याः सहृदौ रणे ।

उद्भिन्नशङ्खधिरौ कृष्णौ भारद्वाजस्य सायकैः । शितैश्चितौ व्यरोषेतां कर्णिकारैरिवारुणौ ।

द्रोणयाहृददाम्भक्तौ शस्त्राणोविषमदृष्टात् । अयःशिरोऽयमंकरात्तत्तत्प्रबराभ्यः ।

आघेषतलनिद्रादाहृदनिस्त्रिभविद्युतः । द्रोणास्त्रमेघाच्चिर्मुक्तौ सूर्येन्दु तिमिरादिव ।

बाह्यामिव संतीर्णा सिन्धुवष्टाः समुद्रगाः । तपान्ते सरितः पूर्णा महाघाहसमाकुलाः ।
 इति कृष्णो महेष्वाभो यशसा लोकदिश्रुतौ । सर्वभूतान्यमन्यन्त द्रोणास्त्रबलविस्मयात् ।
 जयद्रथं समीपस्थमभेक्षन्तौ जिघांसया । त्वं निपातेऽस्त्रिण्यन्तौ व्याघ्रवत्तावतिष्ठता ।
 यथाहि सुखवर्णोऽयमनयोरिति मेनिरे । तव योधा महाराज हतमेव जयद्रथं ।
 लोहिताक्षो महाबाहू संयुक्तौ कृष्णपाण्डवौ । सिन्धुराजमभिप्रेक्ष्य हयैः स्नानदत्तां मुञ्चः ।
 शैरैरभीषुहस्तस्य पार्थस्य च धनुस्ततः । तयोरासौद्रोणानीकप्रमुक्तयोः ।
 हर्ष एव तयोरासौद्रोणानीकप्रमुक्तयोः । समीपे सैन्यं दृष्ट्वा श्येनयोरभिप्रेक्ष्य यथा ।
 तौ तु सैन्यमालोक्य वर्त्तमानमिवान्तिके । सहसा पेततुः कुट्टौ चित्तं श्येनाविशामिभं ।
 तौ तु दृष्ट्वा व्यतिक्रान्तौ ह्योकेऽधनञ्चरौ । सिन्धुराजस्य रक्षार्थं पराक्रान्तः सुतस्तव ।
 द्रोणेनाबद्धकवचो राजा दुर्योधनस्तदा । ययविकरथेनाजौ हयसंस्कारविव्रभौ ।
 कृष्णपार्थौ महेष्वाभौ व्यतिक्रम्याथ ते सुतः । अयतः पुण्डरीकाक्षं प्रतीयाय नराधिपः ।
 ततः सैन्येषु सैन्येषु वादिवाणि प्रवृष्टवत् । प्रावाद्यन्त व्यतिक्रान्ते तव पुत्रे धनञ्जये ।
 बिम्बनादरवाद्यासन् शङ्खशब्दविमिश्रिताः । दृष्ट्वा दुर्योधनं तत्र कृष्णयोः प्रमुखे स्थितं ।
 ये च ते सिन्धुराजस्य गोस्त्रागः पावकोपमाः । तेऽप्यह्यन्त समरे दृष्ट्वा पुत्रं तव प्रभो ।
 दृष्ट्वा दुर्योधनं कृष्णो व्यतिक्रान्तं सहानुगं । अत्रोदजुर्न राजन् प्राप्तकालमिदं वचः ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथनधपर्वणि दुर्योधनगमने एकाधिकश्लोकाः ॥ १०१ ॥
 ॥ वासुदेव उवाच ॥ सुयोधनमतिक्रान्तमेनं पश्य धनञ्जय । अत्यहुतमिमं मन्ये नास्त्रस्य सदृशो रथः ।
 दूरपातो महेष्वाभः कृतात्तो युद्धदुर्मदः । दृढास्त्रश्चिवयोधो च धार्तराष्ट्रो महाबलः ।
 अत्यन्तसुखसंरुद्धो मानितश्च महारथः । कृती च सततं पार्थ नित्यं देहि च पाण्डवान् ।
 तेन युद्धमिमं मन्ये प्राप्तकालं तवानघ । अत्र वा द्यूतमयत्तं विजयायेतराय च ।
 अत्र क्रोधविषं पार्थ विमुञ्च विषमभूतं । एष मूनमनर्थानां पाण्डवानां महारथः ।
 मेऽयं प्राप्तस्त्वोद्योगे पश्य साफल्यमात्मनः । कथं हि राजा राज्याधीनं त्वया गच्छेत संयुगं ।
 दिव्या त्विदानीं संप्राप्त एष ते वाणगोचरं । यथाऽयं जीवितं जह्यात्तया कुरु धनञ्जय ।
 ऐश्वर्यमदमं मूढो नैष दुःखमुपेयिवान् । न च ते संयुगे बोध्यं जानाति पुरुषर्षभ ।
 त्वं हि लोकास्तयः पार्थ ससुरासुरमानुषाः । नोऽसहन्ते रणे जेतुं किमुनैकः सुयोधनः ।
 स दिव्या मममुप्राप्तस्तव पार्थ रथान्तिकं । जह्मनं त्वं महाबाहो यथा वृत्रं पुरन्दरः ।
 एष स्नानर्थे सततं पराक्रान्तस्तवानघ । निहत्या धर्मराजश्च द्यूतं विद्वित्तानयं ।
 बहूनि सन्तृप्तानि कृतान्येतेन मानदः । युष्मासु पापमतिना क्षपापेक्षेव नित्यदा ।
 तमनार्थं सदः कुट्टं परं च कामरूपिणं । आर्या युद्धे मतिं कृत्वा जहि पार्थाविचारयन् ।
 निहत्या राज्यहरणं वनवास्य पाण्डव । परिक्रम्य कृष्णाय यदि कृत्वा पराक्रम ।

दिशेष तव वाणानां गोचरे परिवर्तन्ते । प्रतिघाताय कार्यस्य दिश्या च यततेऽयतः ।

दिश्या जानाति सङ्ग्रामे योद्धव्यं हि त्वया सह । दिश्या च सफलाः पार्थ सर्वे कामा ह्यकामिताः ।

३८०

तस्मात्क्षिप्य रणे पार्थ धार्तराष्ट्रं कुलाधमं । यथेष्टेण हतः पूर्वं जयो देवासुरे मृधे ।

अस्मिन् हते त्वया सैन्यमनाद्यं भिक्षतामिदं । वैरस्यास्यास्त्ववश्यं मूर्च्छंश्चिन्धि दुरात्मनां ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तं तथेत्यब्रवीत्पार्थः हृत्यरूपमिदं मम । सर्वमन्यदनादृत्य गच्छ यत्र सुयोधनः ।

येनैतद्दीर्घकालं नो भुङ्क्ते राज्यमकण्टकं । अणस्य युधि विकस्य च्छिन्वां मूर्च्छानमाश्रये ।

अपि तस्याह्वानर्हायाः परिक्षिप्तस्य माधव । कृष्णायाः शकुन्यं गन्तुं पदं केनप्रार्थये ।

३८१

इत्येवं वादिनौ कृष्णो हृष्टो श्वेतांश्च्योत्तमान् । प्रेषयामासतुः सङ्घो प्रेषयन्तौ तं नराधिपं ।

तयोः समीपं सम्प्राप्य पुत्रसौ भरतर्षभ । न चकार भयं प्राप्ते भये महति मारिष ।

तदस्य क्षत्त्रियास्तस्य सर्वे एवाभ्यपूजयन् । यदङ्गुलं हृषीकेशो प्रत्युद्यातो न्यवारयत् ।

ततः सर्वस्य सैन्यस्य तावकस्य विश्रायने । महानादौ ह्यभूत्तत्र दृष्ट्वा राजानमाश्रये ।

तस्मिन् जनशमुखादे प्रवृत्ते भैरवे सति । कदर्यीकृत्य ते पुत्रः प्रतिमित्रमवारयत् ।

३८२

आवारितस्तु कौन्तेयस्तव पुत्रेण धन्विना । संरक्ष्यमगमद्भूयः स च तस्मिन्परमपः ।

तौ दृष्ट्वा प्रतिभंरज्यो दुर्व्योधनधनञ्जयो । अभ्यवैचक्ष्य राजानो भीमरूपाः समन्ततः ।

दृष्ट्वा तु पार्थं संरक्ष्य वासुदेवश्च मारिष । प्रहसन्नेव पुत्रसौ योद्धकामः समाकृत्यत् ।

ततः प्रहृष्टो दाशार्हः पाण्डवश्च धनञ्जयः । व्यक्रोशेतां महानादं दभ्रातृशत्रुजैतमौ ।

तौ हृष्टरूपा संप्रेक्ष्य कौरवेयान् सर्वश्रमः । निराशाः समपश्यन् पुत्रस्य तव जीविते ।

३८३

शोकमापुः परे चैव तुरवः सर्व एव ते । असन्यन् च पुत्रन्ते वैश्वानरमुखे हतं ।

तथातु दृष्ट्वा योधासौ प्रहृष्टौ कृष्णपाण्डवौ । हतौ राजा हतौ राजेत्यूचिरे च भयादिताः ।

जनस्य मन्त्रिनादस्तु श्रुत्वा दुर्व्योधनोऽब्रवीत् । येतु वो भीरवं कृष्णो प्रेषयिष्यामि मृत्यवे ।

इत्युक्त्वा सैनिकान् सर्वान् जयापेक्षो नराधिपः । पार्थमाभाष्य संरक्षादिदं वचनमब्रवीत् ।

पार्थ यत्प्रचित्तं तेऽस्ते दिव्यं पार्थिवमेवं च । तद्दृश्यं मयि क्षिप्रं यदि जातोऽसि पाण्डुना ।

३८४

यद्वलं तव वीर्यस्य केशवस्य तथैव च । तत्कुदृश्यं मयि क्षिप्रं पश्यामस्तव पौरुषं ।

अस्मत्परोक्षं कर्माणि कृतानि प्रवदन्ति ते । स्वामिसत्कारयुक्तानि यानि तानोद्दृश्यं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्व्योधनदशवाको ह्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वाङ्गुलं राजा विभिर्मर्मातिगैः श्ररैः । अभ्यविश्वस्यन्सर्वेणेतुर्भिदतुरो हयान् ।

वासुदेवश्च दशभिः प्रत्यविश्वत्तक्षनान्तरे । प्रतोदं चास्य भस्मेन च्छिन्त्वा भूमावपातयत् ।

तत्सुतर्दशभिः पार्थसिन्धुपुङ्खैः शिलाश्रितैः । अविश्वतूर्णमव्यपक्षो चाभ्यशूयन् वर्षणि ।

३८५

तेषां नैष्कान्तमालोक्य पुनर्नव च पञ्च च । प्राक्षिणोक्षिशिताम्बाणान् ते चाभ्यशूयन् वर्षणः ।

अष्टाविंशन् तात्माषानस्तान् विप्रेक्ष्य निष्कलान् । अभ्रवीत्परश्वीरघ्नः कृष्णोऽङ्गुलमिदं वचः ।

अदृष्टपूर्वं पश्यामि शिलानामिव मर्षणं । तया सम्पूरिताः पार्थ नार्थं कुर्वन्ति पविणः ।
 कश्चिद्गण्डोऽतः प्राणस्तथैव भरतर्षभ । मुष्टिश्च ते यथा पूर्वं भुजयोश्च बलं तव ।
 मेवा कश्चिदयं कालः प्राप्तः स्यादद्य पश्यामि । तव चैवास्त्र शत्रोश्च तन्ममास्त्रस्य पृच्छतः ।
 विस्मयां मे महाम्पार्थ तव दृष्ट्वा शरानिमान् । व्यर्थान् निपतितान् दृष्ट्वा दुर्व्याधनरथं प्रति ।
 तस्माद्विस्मया चाराः परकायावभेदिनः । शराः कुर्वन्ति ते नार्थं पार्थ काऽपि विडम्बना ।
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ द्रोणेनेषा मतिः कृष्ण धार्तराष्ट्रे निवेशिता । अभेशा हि ममास्त्राणामेषा कवचधारणा ।
 अस्मिन्नन्तर्हितं कृष्ण चैलोक्तमपि कर्षणि । एको द्रोणो हि वेदेतदहं तस्माच्च सन्तमात् ।
 न शक्यमेतत् कवचं वाणैर्भक्तुं कथञ्चन । अपि वक्ष्ये गोविन्द स्वयं मघवता युधि ।
 ज्ञानंस्त्वमपि वै कृष्ण मां विमोहयमे कथं । यदुक्तं त्रिषु लोकेषु यश्च केशववर्त्तते ।
 तथा भविष्यद्यच्चैव तत् सर्वं विदितं तव । नत्विदं वेद वै कश्चित् यथा त्वं मधुसूदन ।
 एष दुर्व्याधनः कृष्ण द्रोणेन विहितामिमां । तिष्ठत्यभोतवत्कृच्छ्रे बिभ्रत् कवचधारणां ।
 यत्त्वव विहितं कार्यं नैष तदेत्ति माधव । स्त्रीवदेष बिभर्त्येतां युक्तां कवचधारणां ।
 पश्य बाहोऽस्य मे बीर्यं धनुषश्च जनार्दन । पराजयिष्ये कैरव्यं कवचेनापि रचितं ।
 इदमङ्गिरसे प्रादाद्देशो वर्ष्मा भास्वरं । तस्माद्बृहस्पतिः प्राप ततः प्राप पुनर्न्दरः ।
 पुनर्ददौ सुरपतिर्मन्त्रं वर्ष्म सुभगर्ह । देवं यद्यय वर्ष्मतद्गच्छाणा वा स्वयं कृतं ।
 मेनं गोप्यति दुर्बुद्धिमय वाणहन् मया ।
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ एवमुक्त्वा अर्जुनो वाणानभिमुख्य व्यकर्षयत् । विवृण्वमाणंस्तेनैव धनुर्भयगतोऽङ्गरान् ।
 तानस्यास्त्रेण चिच्छेद द्रोणिः सर्व्यास्त्रघातिना । तास्त्रिकृत्तानिषून् दृष्ट्वा दूरतो ब्रह्मादिका ।
 न्यवेदयत् केशव य विस्मितः श्वेतवाहनः । नैतदस्त्रं मया शत्रुं हिः प्रयोक्तुं जनार्दन ।
 अस्त्रं मामेव हन्याद्वि हन्याद्यापि बलं मम । ततो दुर्व्याधनः कृष्णो नवभिर्नवभिः शरैः ।
 अविध्यत रणे राजः कुरुराश्रीविषोपमैः । भूय एवाभ्यवर्षच्च समरे कृष्णपाण्डवौ ।
 शरवर्षेण मघता ततोऽहयन् तावकाः । चक्रुर्व्यादिवनिनदान् मिहनादरवांस्तथा ।
 ततः क्रुद्धो रणे पार्थः स्रक्कणी परिभलिहन् । नापश्यच्च ततोऽस्याङ्गं यश्च स्यादर्शरचितं ।
 ततोऽस्य निशितैर्वाणैः सुलकैरन्तकोपमैः । हयांसकार निर्देहानुभौ च पार्श्वभारथौ ।
 धनुस्त्रास्त्रिकनतूर्णं हस्तावापश्च बीर्यवान् । रथस्य शकलीकृतं मयभाचो प्रचक्रमे ।
 दुर्व्याधनश्च वाणाभ्यां तीक्ष्णभ्यां विरथीकृतं । अविध्यद्भक्ततलथारुभयोरर्जुनस्तथा ।
 तं कृष्णमापदं प्राप्तं दृष्ट्वा परमधन्विनं । समापेत् परीसन्तो धनञ्जयशार्ङ्गद्वितं ।
 तं रथैर्बहुमाहसैः कल्पितैः कुञ्जरैर्हथैः । पदात्योघैश्च संरम्भैः परिवर्धुर्धनञ्जयं ।
 अथ मार्कुन्धनो विन्दौ न रथो वा व्यदृश्यत । अस्त्रवर्षेण मघता जनोघैद्यापि संहृतौ ।
 ततोऽर्जुनोऽस्त्रबीर्येण निजमेतं वरुचिनीं । तत्र व्यङ्गीकृताः पेतुः शतोऽप्यथ रथदिपाः ।

१८५

१८५

१८५

१८५

१८५

१८५

ते हता हन्यमानाश्च न्यस्तङ्गं रथोत्तमं । स रथस्तस्मिन्तस्तस्यै कोशमात्रे समन्ततः ।

मनोऽर्जुनं दृष्ट्वीरस्वरितो वाक्यमब्रवीत् । धनुर्विस्फारयत्यर्थमहं भ्रात्र्यामि चाक्षुर्गं ।

ततो विस्फार्य बलवत् गाण्डीवं जग्निवान् रिपून् । महता शरवर्षेण तलशब्देन चार्जुनः ।

१८८

पाञ्चजन्यश्च बलवान्दध्ना तारिण केवः । रजसा ध्वस्तपद्मान्तः प्रस्त्रिजवदनो मृगं ।

तस्य शङ्खस्य नादेन धनुषो निखनेन च । निःसत्त्वाश्च समत्वाश्च सितौ पेतुस्तदा जनाः ।

तैर्विमुक्तो रथो रेजे बाध्योरित इवामुः । अश्वस्य गोप्तास्ते वै क्रुद्धाः सहानुगाः ।

ते क्रुद्धाः महसा पार्थं गोप्ताः सैन्यवस्य तु । चक्रुर्नादान् महेष्वासाः कम्पयन्तो वसुधरां ।

वाणशब्दरवांसोऽयान् विमिश्राञ्छङ्खनिखनैः । प्रादुश्चक्रुर्गदात्मानः सिंहनादरवानपि ।

१८९

तं श्रुत्वा निनदं घोरं तावकानां समुत्थितं । प्रदधतुः शङ्खवरां वासुदेवधनञ्जयौ ।

तेन शब्देन महता पूरितेव वसुधरा । सशैला भार्गवद्वीपा यशोनाला विशास्यते ।

मशब्दे भरतश्रेष्ठ व्याप्य सर्व्वा दिशो दश । प्रतिसखान तौ व क्रुत्वा पाण्डुरयोर्वले ।

तावका रथिनस्तत्र क्रुद्धा कृष्णधनञ्जयौ । सम्भ्रमं परमं प्राप्तास्त्वर्गमाणा महारथाः ।

अथ कृष्णो महाभागो तावका दीप्य दंष्ट्रितौ । अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धास्तदङ्गतमित्राभवत् ।

१९०

इति श्रीमहाभारते द्रौणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि दुर्योधनपागाजये त्वधिकृतोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तावका हि समीप्ये । दृष्ट्वा च क्रुत्वा तमौ । प्रागल्भ्यं जिघांमन्तस्तौ वैवज्रजयः परान् ।

सुवर्णचिह्नैर्विधात्रे स्तनवर्द्धिमहारथैः । दीपयन्तो दिशः सर्व्वा ज्वलन्तिरिव पात्रकैः ।

ह्रस्वपृष्ठेऽप्युधैः कार्मुकैः पृथिवीपते । क्रुजङ्गिरतुलावादान् कोपितेस्तु गैरिव ।

भृगुश्रवाः शलः कर्षो वृषसेनो जयद्रथः । कृपश्च मरुताश्च द्रौणिश्च रथिनाम्बरः ।

ते प्रिवन्त इवाकाशमथैरष्टौ महारथाः । व्यराजयन् दश दिशो वैद्याघैर्हैमचक्रकैः ।

१९१

ते दंष्ट्रिताः सुसंस्था रथैर्मघौघनिखनैः । समावृण्वन् दश दिशः पार्थस्य निश्चितैः शरैः ।

कुलीनाश्च हयादिश्च वहन्तस्तान् महारथान् । व्यग्रो भूत तदा श्रीमहा दीपयन्तो दिशो दश ।

आजान्ते ये महावैर्गैर्नानादेशममुत्थितैः । पार्वतीयेर्नदौ श्रेष्ठ सैन्यैश्च हथोत्तमैः ।

कुस्योधनधरा राजस्तव पुत्रं परीक्षतः । धनञ्जय रथं शीघ्रं मर्त्यतः समुपाद्रवन् ।

ते प्रगृह्य महाशङ्खान् दधुः पुरुषमत्तमाः । पूरयन्तो दिवं राजन् पृथिवीश्च मयागरां ।

१९२

तथैव दधतुः शङ्खौ वासुदेवधनञ्जयौ । प्रवर्गैः सर्वदेवानां सर्वशङ्खवरैर्भुवि ।

देवदत्तश्च कौन्तेयः पाञ्चजन्यश्च केवः । शब्दस्तु देवदत्तस्य धनञ्जयममीरितः ।

पृथिवीस्त्वान्नीलश्च दिशस्यैव मम दृणोत् । तथैव पाञ्चजन्योऽपि वासुदेवममीरितः ।

सर्वशब्दान्तिकस्य पूरयामासं रोदधी । तस्मिन्तथा वर्त्तमाने दारुणे नादमुकुले ।

भीरुणां चामजगते शूराणां हर्षवर्द्धने । प्रवादितान् भूरीषु शरीरेष्वानकेषु च ।

१९३

मृदङ्गेष्वपि राजेभ्य वाद्यमानेभ्यनेकैः । महारथाः समाकृता दुर्योधनचित्तैर्विषः ।

अमृत्यमाणास्तं शब्दं कुट्टाः परमधन्विनः । नानादेश्या महीपालाः स्वमेव्यपरिरक्षिणः ।
 अमर्षिता महाशङ्खान् दधुर्ध्वरा महारथाः । हते प्रतिकरिष्यन्तः केशवस्यार्जुनस्य च ।
 बभूव तव तत्सैन्यं शङ्खाशब्दममोरितं । उद्दिग्धरथनागाश्चमस्त्रस्यमित्र वा विभो ।
 तत्रविद्धमिवाकाशं शूरैः शङ्खानिनादितं । बभूव मृगमुद्दिग्धं निर्घातैरिव नादितं । ३८१
 स शब्दः सुमहान् राजन् दिशः सर्व्वा व्यनादयत् । त्रामयाभाम तत्सैन्यं युगान्त इव समभूतः ।
 ततो दुर्योधनोऽष्टौ च राजानस्ते महारथाः । जयद्रथस्य रत्नार्थं पाण्डवं पथ्यवागयन् ।
 ततो द्रौणिस्त्रिसप्तत्या वासुदेवमताडयत् । अर्जुनश्च त्रिभिर्भैर्ध्वजमथांश्च पञ्चभिः ।
 तमर्जुनः पृषत्कानां शतैः षड्विंशताडयत् । अत्यर्थमित्र संकुट्टः प्रतिविद्धे जनाहूने ।
 कर्णं स दशभिर्विद्धा वृषभेन त्रिभिस्तथा । शत्रस्य मशरश्चापं मुष्टौ चिच्छेद बोध्यवान् । ३८२
 गृहीत्वा धनुस्तत्तु शत्रो विव्याध पाण्डवं । भूरिश्रवास्त्रिभिर्व्याणैर्दमपुङ्खैः शिलाभिः ।
 कर्णो दात्रिंशता चैव वृषभेनश्च मश्रभिः । जयद्रथस्त्रिसप्तत्या कृपश्च दशभिः शरैः ।
 मद्रराजश्च दशभिर्विधधुः फाल्गुनं रणे । ततः शराणां षष्ट्या तु द्रौणिः पार्थमवाकिरत् ।
 वासुदेवश्च विंशत्या पुनः पार्थश्च पञ्चभिः । प्रहसंस्तु नरव्यावः श्वेताश्वः कृष्णराशयिः ।
 प्रत्यविध्यत् स तान् सर्व्वां दर्शयन् पाणिनाघवं । कर्णं दादशभिर्विद्धा वृषभेन त्रिभिः शरैः । ३८३
 शत्रस्य मशरश्चापं मुष्टिदेशे व्यलम्बत । सोमदक्षिं त्रिभिर्विद्धा शत्रश्च दशभिः शरैः ।
 श्रितैरग्निस्त्रिधाकारैर्द्रौणिं विव्याध चाष्टभिः । गौतमं पञ्चविंशत्या मेन्ववश्च शतेन ह ।
 पुनर्द्रौणिश्च सप्तत्या शराणां सोऽभ्यताडयत् । भूरिश्रवास्तु संकुट्टः प्रतोदक्षिच्छिदे हरेः ।
 अर्जुनश्च त्रिसप्तत्या वा गानामाजघान ह । ततः शरशतैस्तोत्प्रेक्षानरान् श्वेत्वाहनः ।
 प्रत्यपेधदुतं कुट्टो महावातो घनानिव ।

— इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि सकुलयुद्धे चतुरधिकप्रोक्तोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ध्वजान् बज्रविधाकारान् ध्वजमानानतिश्रिया । पार्थानां मानकानाश्च तान् ममाचक्ष सञ्चय
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ ध्वजान् बज्रविधाकारान् शृणु तेषां महात्मनां । रूपतो वर्णतश्चैव नामतश्च निबोध मे ।
 तेषाम्पु रथमुख्यानां रथेषु विविधा ध्वजाः । प्रत्यदृश्यन्त राजेन्द्र ज्वलिता इव पावकाः ।
 काञ्चनाः काञ्चनापीडाः काञ्चनस्रगलङ्कृताः । काञ्चनानोव शृङ्गाणि काञ्चनस्य महाशिरेः ।
 अनेकवर्णा विविधा ध्वजाः परमशोभनाः । ते ध्वजाः संवृतास्तेषां पताकाभिः समन्ततः । ३८४
 नानावर्णविरागाभिः शृङ्गभुः सर्वतो हृताः । पताकाश्च ततस्तास्तु श्वभनेन समोरिताः ।
 नृत्यमाना व्यदृश्यन्त रङ्गमध्ये विलासिकाः । दन्तायुधसवर्णाभाः पताका भरतर्षभ ।
 दोधूयमाना रथिनां शोभयन्ति महारथान् । सिंहलाङ्गुलमुपाश्रुं ध्वजं वानरलज्जं ।
 धनञ्जयस्य सङ्ग्रामे प्रत्यदृश्यत भैरवं । स वानरवरो राजन् पताकाभिरलङ्कृतः ।
 सुभाभा तत्सैन्यं ध्वजो गाण्डीवधन्वनः । तथैव सिंहलाङ्गुलं द्रोणपुत्रस्य भारत । ३८५

ध्वजाय समपश्याम बालसूर्यपमप्रभं । काञ्चनं पवनोद्धृतं शक्रध्वजसमप्रभं ।
 नन्दनं कौरवेन्द्राणां द्रौणिर्लम्ब रुमुच्छ्रितं । हस्तिकचा पुनर्दमो बभूवाधिरयेध्वजः ।
 आह्वये खं महाराज ददृशे पूरयन्निव । पताका काञ्चनोऽस्य ध्वजः कर्णस्य मण्डपः ।
 नृत्यतीव रथोपस्थे श्वमेनेन समीरिता । आचार्यस्य च पाण्डूनां ब्राह्मणस्य तपस्विनः ।
 गोदृषो गौतमस्यासौ तु हृषस्य सुपरिष्कृतः । स तेन भ्राजते राजन् गोदृषेण महात्मवान् ।
 त्रिपुरप्रग्रयो यददोदृषेण विराजता । मयूरा वृषमेनस्य काञ्चनो मणिरत्नवान् ।
 व्याहरिष्यन्निवातिष्ठत्सेनायमूपशोभयन् । तेन तस्य रथो भाति मधुरेण महात्मनः ।
 यथा स्कन्दस्य राजेन्द्र मयूरेण विराजता । मद्राजस्य श्वस्य ध्वजायेऽग्निशिखामिव ।
 शैवर्षी प्रतिपश्याम सीतानप्रतिभां शुभ्रां । सा सीता भ्राजते तस्य रथमास्थाय मारिष ।
 रुक्मिणीजिह्वदेव यथा सीता श्रिया वृता । वराहः सिन्धुराजस्य राजतोऽभिविराजते ।
 ध्वजाये लोहितार्कभो हेमजालपरिष्कृतः । शुशुभे केतुना तेन राजतेन जयद्रथः ।
 यथा देवासुरं युद्धे पुरा पृषा स्रग्भते । नैमदत्तेः पुनर्यूपो यज्ञशीलस्य धीमतः ।
 ध्वजः सूर्य इवाभाति शोमश्चात्र प्रदृश्यते । स यूपः काञ्चनो राजन् शोमदत्तेर्विराजते ।
 राजसूये मखश्रेष्ठे यथा यूपः समुच्छ्रितः । श्वस्य तु महाराज राजतो हिरदो महान् ।
 केतुः काञ्चनचित्राङ्गैर्मयूरैरुपशोभितः । स केतुः शोभयामास भैरव्येते भरतर्षभ ।
 यथा श्वेतो महानागो देवराजचमूं तया । नागो मणिमथो राज्ञो ध्वजः कनकमंडितः ।
 किङ्किणीशतशंखादो भ्राजन्निने रथोत्तमे । व्यभ्राजत मृगं राजन् पुत्तस्तत्र विव्रास्यते ।
 ध्वजेन महता मण्डो कुरूणामृषभस्तदा । नवैते तव वाहिन्यामुच्छ्रितः परमध्वजाः ।
 व्यदोपधंसे वृतनां युगान्तादित्यमन्त्रिभाः । दशमस्त्वर्जुनस्याशेदेक एव महाकृपिः ।
 अदोष्यतार्जुनो येन हिमवानिव वज्रिना । ततश्चित्राणि शुभ्राणि सुमहान्ति महारथाः ।
 कार्मुकाण्याददुस्तूर्णमर्जुनार्थं परन्तपाः । तथैव धनुरायच्छत पार्थः शत्रुविनाशनं ।
 गाण्डोर्वेदित्यकम्भो तद्व्राजन् दुर्धन्यन्तिने तत्र । तत्रापराधा राजानो निहता बह्वो युधि ।
 नानादिग्भ्यः समाहृताः सहयाः सरथदिपाः । तेषामासीत्प्रतिचेरो गर्जतामितरतरं ।
 दुर्ध्याधनमुखानाञ्च पाण्डूनामृषभस्य च । तत्राहुतं परशुके कौन्तेयः हृत्पसारथिः ।
 यदेको बह्वभिः सार्द्धं समागच्छदभीतवत् । अशोभत महाबाह्वर्गाण्डोर्वं विचित्रन् धनुः ।
 जिगीपुस्तात्रग्यात्रो जिघांसुश्च जयद्रथं । तच्चार्युनो नरव्याघ्रः प्ररैर्मृतैः सहस्रशः ।
 अदृश्यान्तावकान् योधान् प्रचक्रे व्यचुतापनः । ततस्तेऽपि नरव्याघ्राः पार्थ सर्वे महारथाः ।
 अदृश्यं समरे चक्रुः मायकौघैः समन्ततः । मंडते नरमिहैस्तु कुरूणामृषभोर्जुने ।
 महानामोत्सुकुतस्तस्य सेन्यस्य निखनः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि ध्वजवर्धने पञ्चाधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अर्जुने सैन्धवं प्रोत्त भारद्वाजि च समृताः । पाञ्चालाः कुरुभिः सार्द्धं किमकुर्वन्त सञ्जय । १०६.४

॥ सञ्जय उवाच ॥ अपराङ्ग महाराज सङ्ग्रामे लोमहर्षणे । पाञ्चालानां कुरूणाञ्च द्रोणो द्यूतमवर्त्तत ।

पाञ्चाला हि जिघांसन्तो द्रोणं संदृष्टचेतसः । अभ्यमुञ्चन्त गर्जनः शरवाणि मारिष ।

तन्मृत्तुमनोऽपि सङ्ग्रामोऽवर्त्तताहुतः । पाञ्चालानां कुरूणाञ्च घोरो देवासुरोपमः ।

सर्वे द्रोण इयं प्राप्य पाञ्चालाः पाण्डवैः सह । तदनीकं बिभित्सन्तो महास्त्राणि व्यदर्शयन् ।

द्रोणस्य रथपर्यन्तं रथिनो रथमास्थिताः । कस्ययन्तोऽभ्यवर्षन्त वेगमास्थाय मध्यमं । १०७.०

तमभ्ययादुद्वृत्तः कैकयानां महारथः । प्रवपन्निशितान् वाणान्महेन्द्राश्च निमन्त्रिभान् ।

तन्तु प्रत्युद्ययौ शीघ्रं चेमधूर्तिर्माहायशः । विमुञ्चन्निशितान् वाणान् शतशोऽप्य सहस्रशः ।

दृष्टकेतुश्च चेदोनामृषभोऽतिबलोदितः । त्वरितोऽभ्यवृत्तुं मेहश्च द्रव शस्त्रं ।

तमापतन्तं सहसा व्यादितास्यमिवान्तकं । बौधन्वा महेष्वा मस्त्रमणः समभ्ययात् ॥ १०७.५

युधिष्ठिरं महाराजं जिगीषुं समवस्थितं । सहानीकं ततो द्रोणो न्यवारयन् वीर्यवान् ।

नकुलं कुशलं युद्धे पराक्रान्तं पराक्रमी । अभ्यगच्छत् समाचान्तं विकल्पे सुतः प्रभो ।

सहदेवं तथायान्तं दुर्मखः शत्रुकर्षणः । शरैरेकमाहस्यैः समवाकिरदाग्गुणैः ।

सात्यकिन्तु नरव्याघ्रं व्याघ्रदन्तस्त्ववारयत् । शरैः सुनिशितैर्लोष्ठैः कस्ययन्तवै मुञ्जमुञ्जः ।

द्रोणदेयान्नरव्याघ्रान्मुञ्चतः सायकोत्तमान् । संग्रन्वावयिनः श्रेष्ठान् भौमदत्तिरवारयत् ।

भीमसेनं तदा क्रुद्धं भीमरूपो भयानकः । प्रत्यवारयदायान्तमाय्यगृह्णीमहारायः । १०८.०

तथोः समभवद्युद्धं नरगाक्षमयोर्वृद्धिः । यादुगेव पुरा वृत्तं रामराजयोनैरुप ।

ततो युधिष्ठिरो द्रोणं नवत्या नतपर्वणा । आजघ्ने भरतश्रेष्ठः भव्यमर्षसु भारत ।

तं द्रोणः पञ्चविंशत्या निजघान स्तनान्तरे । गोषितो भगतश्रेष्ठ कैकेयेन चक्षुस्त्रिणा ।

भूय एव तु विंशत्या सायकानां समाचिनोत् । साश्वसूतध्वजं द्रोणः पात्यतां सर्वधन्विनां ।

तान् शरान् द्रोणमुक्तांस्तु शरवर्षेण पाण्डवः । अवारयन् धर्मात्मा दर्शयन् पाण्डुपुत्रं । १०८.५

ततो द्रोणो मृगं क्रुद्धो धर्मराजस्य मयुगे । चिच्छिद समरे धन्वो धनुनास्य महात्मनः ।

अथैनं क्षिप्रधन्वानं त्वरमाणो महारथः । शरैरेकमाहस्यैः पूरयामास सर्वतः ।

अदृश्यं वीर्यं राजानं भारद्वाजस्य सायकैः । सर्वभूतान्यमन्यन्त हनमेव युधिष्ठिरं ।

केचिच्चैनममन्यन्त तथैव विमुखीकृतं । ततो राजेति रजेन्द्र ब्राह्मणेन महात्मना ।

स कृच्छं परमं प्रोत्ता धर्मा राजा युधिष्ठिरः । त्यक्त्वा तत्कार्यकं क्षिप्रं भारद्वाजिनं मयुगे । १०८.१०

आददेऽन्यदुगृहीष्यं भास्वरं वेगवत्तरं । ततस्तान् सायकान्तत्र द्रोणनुचान् सहस्रशः ।

चिच्छिद समरे बोरस्तद्वहुतमिव भवत् । क्षित्वा तु ताच्छराश्चाजन् क्रोधप्ररेक्तोचनः ।

शक्तिं जघाह समरे गिरीणामपि दारिणीं । खर्षदण्डां महाघोरां महृषण्डां भयावहां ।

समुत्तिष्ठ्य च तान् दृष्ट्वा ननाद बलवद्वली । नादेन सर्वभूतानि त्रापयन्निव भारत ।

शक्तिं समुद्यतां दृष्ट्वा धर्मराजेन संयुगे । खल्वि द्रोणाय सहसा सर्वभूतान्यथाब्रुवन् ।
 सा राजभुजनिर्मुक्ता निर्मुक्तोरगसन्निभा । प्रज्वालयन्ती गगनं दिशः सप्रदिशमया ।
 द्रोणान्तिकमनुप्राप्ता दीप्तास्या पञ्चगो यथा । तामापतन्तीं सहसा दृष्ट्वा द्रोणे विश्रम्यते ।
 प्रादुश्यके ततो ब्राह्ममस्तमस्त्रविदाम्बरः । तदस्त्रं भस्ममात्तत्वा तां शक्तिं घोरदर्शनां ।
 जगाम स्यन्दनं तूष्णं पाण्डवस्य यशस्विनः । ततो युधिष्ठिरं राजा द्रोणास्त्रं तत्समुद्यतं ।
 अश्रमयत् महाप्राज्ञो ब्रह्मास्त्रेणैव मारिष । विद्धा तच्चरणे द्रोणं पञ्चभिर्नतपर्वभिः ।
 चुरप्रेण सुतीक्ष्णेन चिच्छेदास्य महद्भुजः । तदपास्य धनुस्त्रिंशद्द्रोणः क्षत्तिवमर्दनः ।
 गदाश्चिपे सहसा धर्मपुत्राय मारिष । तामापतन्तीं सहसा गदां दृष्ट्वा युधिष्ठिरः ।
 गदामेगग्रहीतुं कुड्मश्चिपे च परन्तप । ते गदे सहसा मुक्ते समामाय परस्परं ।
 सङ्घर्षात् पावकं मुक्ताः समेयातां महीतले । ततो द्रोणो मृगं कुड्डो धर्मराजस्य मारिष ।
 चतुर्भिर्निशितैस्तीक्ष्णैर्हयान् जग्ने शरोत्तमैः । चिच्छेदैकेन भस्मेन धनुश्चन्द्रध्वजाग्रमं ।
 केतुमेकेन चिच्छेद पाण्डवश्चाहं यत्त्रिभिः । हताश्वान् रथान्तूर्णमवपुत्य युधिष्ठिरः ।
 तस्यावृद्धभुजो राजा व्यायुधो भरतर्षभ । विरथं तं समालोक्य व्याधुध्वजं विधेयाः ।
 द्रोणो व्यमोहयच्छत्रं सर्वमैन्यानि वा विभो । मुञ्च्येपुगणां मोक्षणात् लघुहस्तो दृढव्रतः ।
 अभिदुष्ट्वा राजानं भिन्ना मृगमिवोल्बणः । तमभिद्रुतमालोक्य द्रोणेनामित्रचातिना ।
 हसति सहसा शब्दः पाण्डुनः सज्जायत । हतो राजा हतो राजा भारताजेन मारिष ।
 दद्यामीतुमहान् शब्दः पाण्डुन्यस्य भागत । ततस्त्वरितमारुह्य सहदेवरथं नृपः ।
 अपायोज्जनैश्चैः कुन्तोपुत्रो युधिष्ठिरः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि युधिष्ठिरापयाने षडधिकशतोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ दृष्ट्वा त्वत्समयायान्तं कैकथं दृढविक्रमं । चेमधूर्त्तिर्महाराजं विजयिष्यामि मार्गणैः ।

दृष्ट्वा त्वत्सु तं राजा नवत्या नतपर्वणां । आजग्ने खरितो राजन् द्रोणान्तिकं विभित्तया ।

चेमधूर्त्तिस्तु संकुद्रः कैकयस्य महात्मनः । धनुश्चिच्छेद भस्मेन पीतेन निशितेन च ।

अथैनं किञ्चधन्वानं शरेण नतपर्वणा । विव्याध समेतूर्णं प्रवरं सर्वधन्विनां ।

अथान्यद्भुजगदाय दृष्ट्वा त्वत्सो हसन्निव । व्यथस्तुरथश्चेत्तेमधूर्त्तिं महारथं ।

ततोऽपरेण भस्मेन पीतेन निशितेन च । जहार नृपतेः कायात् शिरो ज्वलितकुण्डने ।

तच्छिन्नं सहसा तस्य शिरः कुञ्चितमूर्द्ध्वगं । मकिरीटं महीं प्राप्य बभौ ज्योतिरिवाम्बुजात् ।

तं निहत्य रणे हृष्टो दृष्ट्वा त्वत्सो महारथः । सहसाऽभ्यपतस्यैव तावकं पार्थकारणात् ।

धृष्टकेतुं तथायान्तं द्रोणहन्ताः पराक्रशे । बीजधन्वा सहैकामो वारयामास भारत ।

तो परस्परमामाद्य शरदंष्ट्रां तरस्विनौ । शरैरेकमाहस्त्रैरन्योऽन्यमभिजगत्तुः ।

तावुभौ नरशार्ङ्गौ युयुधाने परस्परं । महावक्त्रेनोब्रमदौ वारणाविव यूथयौ ।

गिरिगङ्गमामाय शार्ङ्गान् विव रोषितौ । युयुधाते महावीर्यौ परस्परजिघांषया ।
तद्दुःखमासीत् कुलं प्रेक्षणीयं विशास्यते । भिक्षुचारणमङ्गानां विस्मयाद्भुतदर्शनं ।
वीरधत्वा ततः क्रुद्धोऽधृष्टकेतोः शरासनं । दिधा चिच्छेद भक्षेन प्रहसन्निव भारत ।
तदुत्प्लव्य धनुःशङ्खं चेदिराजो महारथः । शक्तिं जघाह विपुलां हेमदण्डामयस्त्रयीं ।
तान् शक्तिं महावीर्यौ दोर्भ्यामायम्य भारत । चित्तेप महसा युक्तौ वीरधन्वरथम्पति ।
तथा तु वीरघातिन्या शक्त्या त्वभिहतौ मृगं । निर्भिन्नहृदयस्त्रूणं निपपात रथान्मही ।
तस्मिन् विनिहते वीरे त्रैगर्तानां महारथे । बलन्तेऽभज्यत विभो पाण्डवेभ्यै समन्ततः ।
सहदेवे ततः पष्टिं सायकान् दुर्मुखोऽक्षिपत् । ननाद च महानादं तर्जयन् पाण्डवं रणे ।
माद्रेयस्तु ततः क्रुद्धो दुर्मुखश्च शनैः शरैः । भ्राता भ्रातरमायान्तं विव्याध प्रहसन्निव ।
तं रणे रभमं दृष्ट्वा सहदेवो महाबलं । दुर्मुखं नवभिर्व्याणैस्ताडयामास भारत ।
दुर्मुखस्तु तु भक्षेन च्छित्त्वा केतुं महाबलः । जघान चतुरो वाहंश्चतुर्भिर्निशितैः शरैः ।
अथापरेण भक्षेन पीतेन निशितेन ह । चिच्छेद मारुथैः कायाच्छिरो ज्वलितकुण्डलं ।
सुप्रप्रेण च तोत्त्रेण कौरवस्य महद्गुणः । सहदेवो रणे च्छित्त्वा तच्च विव्याध पञ्चभिः ।
हताश्वन्तु रथं त्यक्त्वा दुर्मुखो विमनास्तदा । आरुरोह रथं राजजिरमित्रस्य भारत ।
सहदेवस्ततः क्रुद्धो निरमित्रं महाहवे । जघान प्रतनामध्यं भक्षेन परबीरहा ।
स पपात रथोपस्थान्निरमित्रो जनेश्वरः । त्रिगर्त्तराजस्य सुतो व्यथयन्तव वाहिनीं ।
तन्तु हत्वा महाबाहुः सहदेवो व्यरोचत । यथा दाशरथीरामः खरं हत्वा महाबलं ।
हाहाकारो महानामीत् त्रिगर्त्तानां जनेश्वर । राजपुत्रं हतं दृष्ट्वा निरमित्रं महारथं ।
नकुलस्ते सुतं राजन् विकर्षं प्रयुनोचनं । मुहूर्त्तान्जितवान्लोके तदद्भुतमिवाभवत् ।
सात्यकिं व्याघ्रदत्तस्तु शरैः सन्नतपर्व्वभिः । चक्रेऽदृश्यं साश्वसुतं सध्वजं प्रतनान्तरे ।
तास्त्रिवार्यं शरान् शूराः शनैः कृतहलवत् । साश्वसुतध्वजं वाणैर्व्याघ्रदत्तमपातयत् ।
कुमारे निहते तस्मिन् मागधस्य सुते प्रभो । मागधाः सर्व्वतो यत्ता युयुधानमुपाद्रवन् ।
विस्त्रजन्तः शरांश्चैव तोमरांश्च सहस्रशः । भिन्दिपालांस्तथा प्रामान् मुद्गरान् मुपलानपि ।
अयोधयन्त्रेण शूराः सात्त्वतं युद्धदुर्महं । तांस्तु सर्व्वान् स बलवान् सात्यकिर्युद्धदुर्महः ।
नातिकृष्णोऽङ्गुष्ठेन विजिग्य पुरुषर्षभः । मागधान् त्वरतो दृष्ट्वा हतश्रेष्ठान् समन्ततः ।
बलन्तेऽभज्यत विभो युयुधानशरार्द्धितं । नाशयित्वा रणे सैन्यं तदीयं माधवोत्तमः ।
विधुन्वानो धनुःश्रेष्ठं व्यभ्राजत महायशः । भज्यमानं बलं राजन् सात्त्वतेन महात्मना ।
नाभ्यवर्त्तत युद्धाय त्रामितं दीर्घबाहुना । ततो द्रोणो मृगं क्रुद्धः ब्रह्मोदृत्य चक्षुषी ।
सात्यकिं सत्यकर्षमाणं ख्यमेवाभिदुदुवे ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथबधपर्व्वणि सात्यकियुद्धे सप्ताधिकशतोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ द्रौपदेयान्महेष्वासान् सौमदत्तिर्महायशाः । एकैकं पञ्चभिर्विद्धा पुनर्विद्याध सप्तभिः ।

ते पोडिता मृगं तेन रौद्रेण सहसा विभो । प्रमूढा नैव विविदुर्मृधे कृत्यं स किञ्चन ।

नाकुलित्य शतानीरुः सौमदत्तिं नरर्षभं । द्वाभ्यां विद्धाऽनददृष्टः शराभ्यां शत्रुकर्षणः ।

४०५५

तथेनरे रणे यत्तास्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वैः । विषधुः समरे त्वं सौमदत्तिममर्षणं ।

स तान् प्रति महाराज चिच्छेप पञ्च मायकान् । एकैकं हृदि चाजग्रे एकैकेन महायशाः ।

ततस्ते भ्रातरः पञ्च शरैर्विद्धा महात्मना । परिवार्य रणे वीरं विषधुः मायकैर्मम ।

आर्जुनिस्तु हयंस्तस्य चतुर्भिर्निश्चितैः शरैः । प्रेषयामास संक्रुद्धो यमस्य सदनं प्रति ।

भैमसेनिधंनुष्कित्वा सौमदत्तेर्महात्मनः । ननाद बलवद्वाद् विद्याध च शितैः शरैः ।

४०६०

योधिष्ठिरिध्वजं तस्य च्छित्त्वा भूमावपातयत् । नाकुलिशाय यन्तारं रथनोडापाहरत् ।

साहदेविस्तु तं ज्ञात्वा भ्रातृभिर्विमुखोक्तं । 'क्षुरप्रेण शिरो ग्राजन्निचकर्त्त महात्मनः ।

तच्छिरोन्यपतद्भूमौ तपनीयविभूषितं । भ्राजयन्तं रणेद्देशं बालसूर्यममप्रभं ।

सौमदत्तैः शिरो दृष्ट्वा निहतं तन्महात्मनः । विनस्तास्तावका राजान् प्रददृशुर्न तथा ।

अलम्बुषस्तु समरे भौमसेनं महाबलं । योधयामास संक्रुद्धो लक्ष्मणं रावणिर्पथा ।

४०६५

संप्रयुद्धौ रणे दृष्ट्वा तावुभौ नगराचभौ । विस्मयः सर्वभूतानां प्रहर्षं समजायत ।

आर्षाऽपुङ्गवं ततो भौमो नवभिर्निश्चितैः शरैः । विद्याध प्रहमन् राजन् राक्षसेन्द्रममर्षणं ।

तद्रक्षः समरे विद्धं कृत्वा नादं भयावहं । अभ्यद्रवत्ततोभौमं ये च तस्य पदानुगाः ।

स भौमं पञ्चभिर्विद्धा शरैः सन्नतपर्वभिः । भैमान् परिजघानाशु रथांस्त्रिगतमाहवे ।

पुनश्चतुःशतान् हत्वा भौमं विद्याध पत्रिणा । सोऽतिविद्वस्तया भौमो राक्षसेन महाबलः ।

४०७०

निषमदा रथोपस्थे मूर्च्छयाभिपग्लुतः । प्रतिलभ्य ततः मंत्रां स्मरतिः कोधमूर्च्छितः ।

विहस्य कान्मुकुं घोरं भारमाधनमुत्तमं । अलम्बुषं शरैस्तोच्छ्रैर्दयामास सर्वतः ।

स विद्धो बहुभिर्वाणैर्निलाञ्जनचथोपमः । शृगुभे सर्वत्रो राजन् प्रफुल्ल इव किंशुकः ।

स बध्यमानः समरे भौमचापच्युतैः शरैः । स्मरन् भ्रातृबधस्यैव पाण्डवेन महात्मना ।

घोरं रूपमथो कृत्वा भौमसेनमभाषत । तिष्ठदानीं रणे पार्थ पश्य मेऽद्य पराक्रमं ।

४०७५

वको नाम सुदुर्बुद्धे राजसप्रदरो बली । परोक्षं मम तदृत्तं यद्वाता मे हतस्तथा ।

एवमुक्तां ततोभौममन्तर्द्धानं गतस्तदा । महता शरवर्षेण मृगं तं समवाकिरत् ।

भौमस्तु समरे राजवदृश्ये राक्षसे तदा । आकाशं पूरयामास शरैः सन्नतपर्वभिः ।

स बध्यमानोभौमेन निमेषाद्रथमास्थितः । जगाम धाणाञ्चैव क्षुरः खं सहस्रगमत् ।

उच्चावचानि रूपाणि चकार मुबद्धनि च । अनुदृष्टत्पुनः स्तूना नादं मुञ्चन्निशामुदः ।

४०८०

उच्चावचास्तथा वाचो व्याजहार समन्ततः । त्रिपेतुर्गगनाच्चैव शरधाराः सहस्रधाः ।

शक्तयः कुणपाः प्रासाः मूलपट्टिशतोमराः । शतघ्न्यः परिघाद्यैव भिन्दिषालाः परशवाः ।

शिलाः खड्गागुडश्चैव स्फटिर्वज्राणि चैव ह । सा राक्षसविष्टया तु शस्तदृष्टिः सुदारुणा ।
 जघान पाण्डुपुत्रस्य भैनिकान् रणमूर्द्धनि । तेन पाण्डवसैन्यानां सुदिता युधि वारणाः ।
 हथाश्च बहवो राजन् पक्षयश्च तथा पुनः । रथेभ्यो रथिनः पेतुन्तस्य मुक्ताः स्म सायकैः ।
 शोणितोशं रथाव्रत्तां हस्तिग्राहमंमाकुलां । कचहंसं कर्दमिनीं बाष्पवगमकुलां ।
 नदीं प्रावर्त्तयामास रक्षोगणसमाकुलां । हरन्तीं बज्रधा राजंश्चेदिपाञ्चालसञ्जयान् ।
 तं तथा समरे राजन् विचरन्तमभीतवत् । पाण्डवा मृगमंविष्टाः प्रापश्यन्तस्य विक्रमं ।
 तावकानान् मैन्यानां प्रहर्षः समजायत । वादिचनिनदश्यायः सुमहाशमहर्षणः ।
 तं श्रुत्वा निनदं घोरं तव सैन्यस्य पाण्डवः । नामृष्यत यथा नागस्तलशब्दं समीरितं ।
 ततः क्रोधाभिताम्राक्षो निर्दहन्निव पावकः । मन्दधेत्वाद्रमस्तं स खर्यं तथैव मारुतिः ।
 ततः शरमहस्त्राणि प्रादुगमन् समन्ततः । तैः शरैस्तव सैन्यस्य विद्रवः सुमहानभूत् ।
 तदस्तं प्रेरितं तेन भीमभेनेन भयुगे । राक्षसस्य महामायां हत्वा राक्षसमाह्वयत् ।
 स बध्यमानो बज्रधा भीमभेनेन राक्षसः । मन्थय्य समरे भीमं द्रोणानीकमुपाद्रवत् ।
 तस्मिंस्तु निर्जिते राजचाक्षमेन्द्रे महाक्षमा । अनादयन् मिहनादैः पाण्डवाः सर्वतोदिग्धे ।
 अपूजयन्मारुतिश्च भेदष्टास्ते महाबलं । प्रह्लादं समरे जित्वा यथा शकं मरुद्विष्टाः ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि अलम्बुपराजये ऽष्टाधिकशताध्यायः ॥ १०८ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ अलम्बुषं तथा युद्धे विचरन्तमभीतवत् । हैडिम्निः प्रययां तूष्णं विश्वाध निश्रितैः शरैः ।
 तयोः प्रतिभयं युद्धमाभीराक्षससिंहयोः । कुर्वतोर्विविधा मायाः शक्रशम्बरयोरेव ।
 अलम्बुषो मृगं कुड्मो घटोत्कचमताडयत् । तथैर्युद्धं समभयद्रवोयामणिमुख्ययोः ।
 यादृगेव पुरा वृत्तं रामराक्षसयोः प्रभो । घटोत्कचस्तु विश्रुत्या नागाचानां स्तमान्तरे ।
 अलम्बुषमथो विद्धा सिंहवद्वान्दन्मुहः । तथेशालम्बुषो राजन् हैडिम्नं युद्धदुर्मदं ।
 विद्धा विद्धाऽनदद्भुष्टः पुरयन् खं समन्ततः । तथा तौ मृगमंकुड्मो राक्षमेन्द्रौ महाबलौ ।
 निर्विशेषमयुधेतां नायाभिरितरेतरं । मायाशतसृजा नित्यं मोहयन्तौ परस्परं ।
 मायायुद्धेषु कुशलो मायायुद्धमयुद्धतां । यां यां घटोत्कचो युद्धे मायां दर्शयते नृप ।
 तां तामलम्बुषो राजन् माययैव निजनिवान् । तं तथा युद्धमानन्तु मायायुद्धविशारदं ।
 अलम्बुषं राक्षमेन्द्रं दृष्ट्वाऽकुक्षान्तं पाण्डवाः । त एनं मृः मंविष्टाः सर्वतः प्रवरा रथैः ।
 अभ्यद्रवन्तः संकुड्मा भीमसेनादयो नृप । त एनं कौष्ठकीकृत्य रथयगेन मारिष ।
 सर्वतो व्यकिरन् बाणैः क्लृप्ताभिरिव कुञ्जरं । मतेषु मत्वेगं तं प्रतिहन्त्यास्तमायया ।
 तस्माद्रथव्रजान्मुक्तो वनदाहं दिव द्विपः । स विस्फार्य धनुर्घोरमिन्द्राग्निममस्त्रनं ।
 मारुतिं पञ्चविंशत्या भेमभेनिश्च पञ्चभिः । युधिष्ठिरं त्रिभिर्विद्धा सहदेवश्च सप्तभिः ।
 गकुलश्च त्रिसप्तत्या द्रौपदेयाश्च मारिष । पञ्चभिः पञ्चभिर्विद्धा घोरं नादं ननाद ह ।

तं भीमसेनो नवभिः सहदेवस्तु पञ्चभिः । युधिष्ठिरः शतेनैव राक्षसं प्रत्यविध्यत ।

नकुलस्तु चतुःपञ्चा द्रौपदेयास्त्रिभिस्त्रिभिः । हैडिम्बो राक्षसं विद्धा युद्धे पञ्चाशता शरैः ।

पुनर्विश्वथः सप्तत्या ननाद च महाबलः । तस्य नादेन महतः कम्पितेयं वसुन्धरा ।

सपर्वतवना राजन् सपादपजलाश्रया । सोऽतिविद्धो महेष्वासैः सर्वतस्मैर्माहारथैः ।

४१९५

प्रतिविव्याध तान् सर्वान् पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः । तं क्रुद्धं राक्षसं युद्धे प्रतिकुङ्कुस्तु राक्षसः ।

हैडिम्बो भरतश्रेष्ठ शरैर्विश्वथः सप्तभिः । सोऽतिविद्धो बलवता राक्षसेन्द्रो महाबलः ।

व्यस्रजत् सायकांस्तूर्णं दक्षपुङ्गवान् शिलाशितान् । ते शरा नतपर्वणा विविग्मराक्षसं तदा ।

द्विषिताः पञ्चगा यदङ्गिगिष्टं गन्धाबलाः । ततस्तैः पाण्डवा राजन् समन्तान्निषिताः खरान् ।

प्रेषयामासुर्द्विगा हैडिम्बश्च घटोत्कचः । स बध्यमानः समरे पाण्डवैर्जितकाशिभिः ।

४१९०

मर्त्यधर्ममनुप्राप्तः कर्त्तव्यं नात्पद्यत । ततः सजरशौण्डो वै भैरवमर्निर्महाबलः ।

समीक्ष्य तदवस्थं तं बधायास्य मनो दधे । वेगञ्चके महान्तश्च राक्षसेन्द्रश्च यम्यत ।

दग्धाद्रिकूटगृङ्गाभं भिक्षाञ्चनचयोपमं । रथाद्रथमभिद्रुत्य क्रुद्धो हैडिम्बगच्छिपत् ।

उदवर्ध रथाद्यापि पन्नगं गच्छे यया । समुत्थित्य च बाहुभ्यामाविध्य च पुनः पुनः ।

निष्पिपेष चित्तां क्षिप्रं पूर्णं कुम्भमिवाश्रानि । बललाघवमस्यन्नः समन्त्रो विक्रमेण च ।

४१९५

भैरवसेनोपे क्रुद्धः सर्वमेन्यान्यभीषयत् । सविस्फुटितमर्वाङ्गशूर्पितास्त्रिर्बभौ वणः ।

घटोत्कचेन वीरेण हतः शालकटङ्कटः । ततः सुमनसः पार्था हते तस्मिन्निशाचरे ।

सुकुण्डः सिंहनादांश्च वासांस्यादधुव्यश्च ह । तावकाश्च हनं दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रं महानलं ।

अलम्बुधं तथा गृह्ण । विशोर्णमिव पर्वतं । हाहाकारमकार्षुश्च सैन्यानि भरतर्षभ ।

जनाश्च तददृष्टिरेव रचः कौतुहलान्विताः । यदृच्छया निपतितं भूमावङ्गारकं यथा ।

४१९०

घटोत्कचस्तु तद्वला रक्षोबलवताम्बरः । मुनेच बलवत्तादं बलं हलेव वासवः ।

स पूज्यमानः पिबभिः सवान्यवैधंघटोत्कचः कर्मणि दुष्करे कृते । रिपुं निहत्याभिननन्द वं तदां क्षालम्बुधं पकमलम्बुधं दया ।

ततो निनादः सुमहान् समुत्थितः सशङ्खनादाविधवाणघोषवान् । निश्चयं तं प्रत्यनदंस्तु कारवास्ततो ध्वनिर्भुवनमथा

स्पृशद्भुजं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि अलम्बुधबधे नव धिकशतोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ भारद्वाजं कथं युद्धे युयुधानो न्यवारयत् । मञ्जयाचक्षु तत्त्वेन परं कौतुहलं हि मे ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ गृह्ण राजन् महाप्राज्ञ मङ्गलं लोमहवण । द्रोणस्य पाण्डवैः साङ्ग युयुधानपुरोगमैः ।

४१९५

बध्यमानं बलं दृष्ट्वा युयुधानेन मारिष । अभ्यद्रुत् स्वयं द्रोणः सात्यकिं सत्यविक्रमं ।

तमापन्नं महमा भारद्वाजं महारथ । सात्यकिः पञ्चविंशत्या क्षुरकाणां समार्पयत् ।

द्रोणोऽपि युधि विक्रान्ता युयुधानं समहितः । अविध्यत् पञ्चभिस्तूर्णैर्ममपुङ्गवैः शरैः शितैः ।

ते वर्मं भिक्षा सुदुर्धं द्विषत्युग्रतमोजनाः । अभ्ययुर्धरणो राजन् श्वसन् दव पन्नगाः ।

दीर्घबाह्वरभिकुट्टेस्तावार्दित इव द्विपः । द्रोणं पद्माश्रयाऽविध्यन्माराचैरग्निमन्त्रिभैः ।

भारद्वाजो रणे विद्धे युयुधानेन सत्वरं । सात्यकिं बद्धभिर्व्याणैर्यतमानमविध्यत ।

ततः कुट्टो भेदेव्यामो भूय एव महाबलः । मात्स्यं पोड्यामाम शरेणानतपर्वणा ।

स बध्यमानः समरे भारद्वाजिन सात्यकिः । नास्वपद्यत कर्त्तव्यं किञ्चिदेव विशास्यते ।

विषमवदनस्यापि युयुधानोऽभवत्पृथक् । भारद्वाजं रणे दृष्ट्वा विसृजन्ते शिनान् शरान् ।

तन्तुं सम्येक्ष्य ते पुत्ताः मृनिकाश्च विशास्यते । प्रहृष्टमनमो भूत्वा भिद्वद्भानदन्मुहुः ।

तं श्रुत्वा निनर्द घोरां पीड्यमानश्च साधवं । युधिष्ठिरोऽब्रवीद्राजा सर्वमैन्यानि भारत ।

एष दृष्णिवरो वीरः सात्यकिः सत्यविक्रमः । यस्यते युधि वीरेण भानुमतिवराङ्गणा ।

अभिद्रवत गच्छध्वं सात्यकिर्यत्र युध्यते । दृष्टुमुक्षु पाञ्चान्यमिदमाह जनाधिपः ।

अभिद्रवद्रुतं द्रोणं किमु तिष्ठमि पार्षत । न पश्यमि भयं द्रोणाह्वारं नः समुपस्थितं ।

असौ द्रोणो मेहेव्यामो युयुधानेन मयुगे । क्रोडते सूत्रबद्धेन पक्षिणा बानको यथा ।

तत्रैव सर्वं गच्छन्तु भीमसेनपुरोगमाः । तथैव महिताः सर्वे युयुधानरथं प्रति ।

पृष्ठतेऽनुगमिष्यामि त्वामहं सहसैनिकः । सात्यकिं मोक्षयस्वाद्य यमदंष्ट्रान्तरंगतं ।

एवमुक्त्वा ततो राजा सर्वमैन्येन भारत । अभ्यद्रवद्रुणे द्रोणं युयुधानस्य कारणतः ।

तत्रात्रो महानामोत् द्रोणमेकं युयुत्सतां । पाण्डवानाश्च भद्रन्तो सृञ्जयानाश्च सर्वशः ।

ते समेत्य नगव्याघ्र भारद्वाजं महारथं । अभ्यवर्षच्छरैस्तान्त्रैः कङ्कवर्हिणवाजितैः ।

स्मयन्नेव तु तान् वीरानद्रोणः प्रत्यग्रहीत् स्वयं । अतिथीनागतान् यदत् सन्निवेशनेन च ।

तर्पितास्ते शरैस्तस्य भारद्वाजस्य धन्विनः । आतिथेयं गृहं प्राण्य नृपतेऽतिथयो यथा ।

भारद्वाजश्च ते सर्वे न श्रेकुः प्रतिव्रीक्षितुं । मध्यन्दिनमनुप्राप्तं महत्संशुभित् प्रभो ।

तांस्तु सर्वान् महैव्यामान् द्रोणः शन्त्वमृताम्बरः । अतापयच्छरव्रतैर्गभस्तिभिरिवांशुमान् ।

बध्यमानां महाराज पाण्डवाः सृञ्जयास्तथा । वातारं नाथ्यगच्छन्त पङ्कमग्रा इव द्विपाः ।

द्रोणस्य च व्यदृश्यन्त विषर्पन्तो महाशराः । गभस्तय इवार्कस्य प्रतपन्तः समन्ततः ।

तस्मिन् द्रोणेन निहताः पाञ्चालाः पञ्चविंशतिः । महारथाः समाख्याता दृष्टुदुस्मस्य समताः ।

पाण्डूनां सर्वसैन्येषु पाञ्चालानां तथैव च । द्रोणं स्म ददृशुः शूरां विनिघ्नन्तं वरान् वरान् ।

कैकेयानां शतं हत्वा विद्राव्य च समन्ततः । द्रोणस्तस्यैव महाराज व्यादितास्य इवान्तकः ।

पाञ्चालान् सृञ्जयान्मस्थान् कैकेयांश्च नराधिप । द्रोणोऽजयन्महाबाहुः शतशोऽयं सङ्कशः ।

तेषां समभवच्छब्दो विद्वानां द्रोणसायकैः । वनौकामाभिवारण्ये व्याप्तानां धूमकेतुना ।

तत्र देवाः सगन्धर्वाः पितरश्चानुवन्मृप । एते द्रवन्ति पाञ्चालाः पाण्डवाश्च ससैनिकाः ।

तं तथा समरे द्रोणं निघ्नन्तं धोमकान्रणे । न चाप्यभिययुः केचिदपरे नैव विव्यधुः ।

वर्त्तमाने तथा रौद्रे तस्मिन् वीरवरक्षये । अश्रुणेत् सङ्कसा पाथः पाञ्चजन्यस्य निखनं ।

५१.४०

५१.४४

५१.४०

११.४४

५१.४०

५.४४

पूरितो वासुदेवेन शङ्खगाटं स्नने स्मृतं । युद्धमानेषु वीरेषु सैन्यवस्त्राभिरक्षिपु ।
 नदत्सु धातृराष्ट्रेषु विजयस्य रथम्यति । गाण्डीवस्य च निर्घोषे विप्रनष्टे समन्ततः ।
 कृष्णनाभिहो राजा चिन्त्यामास पाण्डवः । न नूनं खस्त्रि पाथाय यथा नदति शङ्खगाट् ।
 'कौरवाश्च यथा हृष्टा वितदन्ति मुहुर्मुहुः । एवं मस्मिन्ति यत्वा तु व्याकुलेनान्तरात्मना ।
 अजातशत्रुः कौन्तेयः मात्ततं प्रत्यभाषत । वाय्पुगद्गदया वाचा मुह्यमानो मुहुर्मुहुः ।
 हृत्यस्यान्तरापेक्षी शैनेयं शिनिपुङ्गवं ।

४१००

१४५

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यः स धर्मः पुरा दृष्टः सद्भिः शैनेयं श्राव्यतः । सायराये सुहृत्कृत्ये तस्य कालोऽयमागतः ।
 सर्वेऽपि च योधेषु चिन्तयन् शिनिपुङ्गव । तत्तः सुहृत्तमं कश्चिन्नाभिजानामि सात्यके ।
 यो हि प्रीतमना नित्यं दक्ष नित्यमनुव्रतः । स कार्यः सायराये तु नियोज्य इति मे मतिः ।
 यथा च केशवो नित्यं पाण्डवानां परायणं । तथो त्वमपि वार्ष्णेय कृष्णतुल्यपराक्रमः ।
 कोऽहं भारं समाधास्ये त्वयि तं वोढुमर्हमि । अभिप्रायश्च मे नित्यं न ह्या कर्तुमर्हसि ।
 स त्वं भ्रातृर्वधस्यस्य गुरोरपि च संयुगे । कुरु कर्त्तुं सहायार्थमर्जुनस्य नरधम ।
 त्वं हि रुतव्रतः पूरुषो मित्राणामभयङ्करः । लोकं विख्यायसे वीर कर्षाभिः सत्यव्रगिति ।
 यो हि शैनेय मित्रार्थं युध्यमानस्यजेत्तनुं । पृथिवींश्च द्विजातिभ्यो यो दद्यात् स ममो भवेत् ।
 श्रुताश्च बहुवोऽस्माभिराजानो ये दिवं गताः । दत्त्वेमां पृथिवीं कृत्स्नां ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ।
 एवं त्वमपि धर्मात्मान् प्रयाजोऽहं कृताञ्जलिः । पृथिवीदानतुल्यं स्यादधिकम्वा फलं विभो ।
 एक एव मदा कृष्णो मित्राणामभयङ्करः । रणे मृत्युजति प्राणान् दितोयस्त्वञ्च सात्यके ।
 विक्रान्तस्य च वीरस्य युद्धं प्रार्थयतो यशः । पूरु एव महायः स्यान्नेतरः प्राकृतो जनः ।
 ईदृशे तु परामर्शे वर्त्तमानस्य साधव । तदन्यो हि रणे गोप्ता विजयस्य न विद्यते ।
 द्वाघश्चैव हि कर्माणि शतशस्तव पाण्डवः । मम सञ्जनयन् हर्षं पुनः पुनरकीर्तयन् ।
 लघुहस्तस्त्रियोधो तथा लघुपराक्रमः । प्रातः सर्वस्वविष्कूरो मुह्यते न च संयुगे ।
 महास्कन्धो महारथो महाबाहुर्धृष्टकेतुः । महाबलो महावीर्यः स महात्मा महारथः ।
 शिथ्यो मम मत्वा चैव प्रियोऽस्याहं प्रियश्च मे । युयुधानः महायो मे प्रमथिष्यति कौरवान् ।
 अस्मदर्शश्च राजेन्द्र मन्त्रक्षेत्रेदि केशवः । रभो वाय्पुनिरुद्धो वा प्रद्युम्नो वा महारथः ।
 गदो वा मारुतो वापि माम्बा वा सहवृष्णिभिः । महायार्थं महाराज सङ्ग्रामोत्तममूर्ध्नि ।
 तथाप्यहं नरव्याघ्रं शैनेयं सत्यविक्रमं । साहाय्ये विनियोज्यामि नास्ति योऽन्यो हि तत्समः ।
 इति दैतये तान् स मुवाच धनञ्जयः । परोक्षे त्वद्गुणं स्तथ्यान् कथयन्मार्थसंभवे ।
 तस्य लभेवं सङ्कल्पं न ह्या कर्त्तुमर्हमि । धनञ्जयस्य वार्ष्णेय मम भीमस्य चोभयोः ।
 यद्यपि तीर्थानि चरन्नगच्छं दारकां प्रति । तत्राहमपि ते भक्तिमर्जुनं प्रति दृष्टवान् ।
 न तत्पौ हृदमन्येषु मया शैनेयं लक्षितं । यथा लसस्मान् भजमे वर्त्तमानानुपश्यते ।

मोऽभिजात्या च भद्रा च सख्यस्याचार्यकस्य च । मोहदस्य च बोध्यस्य कनीनलस्य माधव ।

४१००

मत्यथ च महाबाहो अनुकम्पार्थमेव च । अनुरूपं महस्याम कर्म त्वं कर्तुमर्हसि ।

सुयोधनो हि महमा गतो द्रोणेन दंशितः । पूर्वमेवानुयातास्ते कौरवाणां महारथाः ।

संमदास्त्रिनदस्यैव श्रूयते विप्रं प्रति । स शैनेय जवेनाग्रं गन्तुमर्हसि मानद ।

भोममेनो वयस्यैव मयन्नाः महमैनिकाः । द्रोणमावा रयिष्यामो यदि त्वं प्रति यास्यति ।

पश्य शैनेय सैन्यानि द्रुवमाणानि संयुगे । महान्तश्च रणे शब्दं दीर्घमाणञ्च भारती ।

४२०५

महामातृत्वगेन ममुद्रमिव पर्वसु । धार्तराष्ट्रबलं तात विचित्रं मयसाचिना ।

रथैर्विपरिधातृङ्गिर्भनूयैश्च हयैश्च ह । सैन्यं रजः समुद्भूतमेतत् समरिवर्त्तते ।

संवृतः भिक्षुमौढीरैर्नखरप्रामयोधिभिः । अत्यन्तोपचितैः गुरैः फात्तानः परबोरुहा ।

नैतद्वलमभवाय्यं शक्यो जेतुं जयद्रथः । एते हि सैन्यवस्त्यर्थं सर्वे सत्यकजीविताः ।

शरशक्तिध्वजवरं हयनागममाकुलं । पश्यैतद्दार्तराष्ट्राणामनीकं सुदुरामदं ।

४२१०

ग्रणं दन्तुभिर्निर्घातं शङ्खशब्दांश्च पुष्कलान् । सिंहनादबगंश्चैव रथनेमिस्त्रिनाम्नथा ।

नागानां ग्रणं शब्दश्च पत्तीनाञ्च सहस्रशः । सादिनां द्रुवताश्चैव ग्रणं कम्पयतां महो ।

पुरस्तात् सैन्यवानोर्कद्रोणानोक्तञ्च पृष्ठतः । बज्रलाङ्घ्रि नगव्याघ्र देवेन्द्रमपि पीडयेत् ।

अपर्यन्ते बले ममो जह्वादापि च जीवितं । तस्मिंश्च निहते युद्धे कथं जीवेत मादृशः ।

सर्वथाऽहमनुप्राप्तः सकृच्छ्रं त्वयि जीवति । श्यामा युवा गुडः केशो दर्शनोपश्व पाण्डवः ।

४२१५

लघ्वर्त्तश्चित्रयोधो च प्रविष्टस्तात भारती । सूर्यादये महाबाहो देवमश्रुतिवर्त्तते ।

तन्न जानामि वाष्पेय यदि जीवति वा नवा । कुरूणाञ्चापि तत्सैन्यं भागप्रतिमं महत् ।

एक एव च बोभत्युः प्रविष्टस्तात भारती । अविषह्यां महाबाहोः सुरैरपि महाहवे ।

न हि मे वर्त्तते षड्विंशत्य युद्धे कथञ्चन । द्रोणेऽपि रभसो युद्धे मग पीडयते बलं ।

प्रयत्नन्ते महाबाहो यथाऽमौ चरति द्विजः । युगपच्च समेतानां कार्याणां त्वं विचक्षणः ।

४२२०

गृहार्थं लघुसंयुक्तं कर्तुमर्हसि मानद । तस्य मे सर्वकार्येषु कार्यभेतस्मत् महत् ।

अर्जुनस्य परिव्राणं कर्त्तव्यमिति संयुगे । नाहं शोचामि दाशार्हं गोप्तारं जगतः पतिं ।

म हि शक्नो रणे तात वीर्यं लोकान्पि सङ्गतान् । विजितुं पुरुषव्याघ्रः सत्यमेतद्रुवीमि ते ।

किं पुनर्धातृराष्ट्रस्य बलमेतत् सुदुर्बलं । अर्जुनस्त्वेष वाष्पेय पीडितो बह्वभिर्युग्मि ।

प्रजह्यात् समरे प्राणान् तस्माद्विन्दामि कश्चलं । तस्य त्वं पदवीं गच्छ गच्छेयुस्तादृशा यथा ।

४२२५

तादृशस्येदृशे त्वले मादृशेनाभिनादितः । रणे दृष्टिप्रबोराणां दात्रेवातिरथैः स्यतौ ।

प्रद्युम्नस्य महाबाहोस्त्वच्च सत्त्वत विभ्रुतः । अस्त्रे नागायणसमः सङ्कर्षणसमो बले ।

वीरतायां नगव्याघ्र धनञ्जयसमो ह्यसि । भोऽद्रोणावतिक्रम्य सर्वयुद्धविशारदं ।

त्वामेव पुरुषव्याघ्रं लोके सन्तः प्रचक्षते । नाप्रक्यं विद्यते लोके सात्यकेरिति माधव ।

तंसां यदभिवर्ध्यामि तत्कुरुष्व महाबल । मयावानां हि लोकस्य मम पार्थस्य चोभयोः ।
 नान्यथा त्वं महाबाहो रुम्पकर्तुमिहार्हमि । परित्यज्य प्रियान् प्राणान्खणे विचर बीजवत् ।
 न हि श्रेण्येय दाशार्हो रणे रञ्जति जिवितं । अयुद्धमनवस्थानं सङ्ग्रामि च पलायनं ।
 भीरुणामसतां मार्गो नैष दाशार्ह भवितः । तवाङ्गुनी गुरुस्तात धर्मात्मा शिनिपुङ्गव ।
 वासुदेवो गुरुशपि तव पार्थस्य धीमतः । कारणद्वयमेतद्वि जानंस्त्वामहमब्रुवं ।
 मावमस्या वचो मद्भ्यं गुरुत्व गुरोर्द्धाहं । वासुदेवमतश्चैव मम चैवाङ्गुनस्य च ।
 सत्यमेतन्मयोक्तं यो हि यत्र धनञ्जयः । एतद्वचनमाज्ञाय मम सत्यपराक्रम ।
 प्रविशैतद्वलं तात धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतिः । प्रविश्य च यथान्यायं सङ्ग्रस्य च महारथैः ।
 यथार्हमात्मनः कर्म रणे सात्वत दर्शय ।

४२४०

४२४५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये दशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रीतियुक्तश्च हृद्यश्च मधुराक्षरमेव च । कालयुक्तश्च चित्रश्च न्याय्यं यद्यापि भाषितं ।

धर्मराजस्य तदाक्यं निश्चयं शिनिपुङ्गवः । सात्यकिर्भगतश्रेष्ठ प्रत्युवाच युधिष्ठिरं ।
 श्रुतं ते गदतो वाक्यं सर्वमेत मया च्युत । न्याययुक्तश्च चित्रश्च फान्गुनार्थं यशस्करं ।
 एवंविधे तथा काले भादृशं प्रेत्य सम्मतं । वक्तुमर्हमि राजेन्द्र यथा पार्थ तथैव मां ।
 न मे धनञ्जयस्यार्थे प्राणा रक्ष्याः कथञ्चन । तत्प्रयुक्तः पुनरहं किञ्च कुर्यां महाहवे ।
 लोकत्रयं धोषधेयं सदेवासुरमानुषं । तत्प्रयुक्तो नरेन्द्रेह किमुतैतत् सुदुष्कृतं ।

४२४०

सुयोधनबलन्त्वद्य धोषधिय्ये समन्ततः । विजेष्ये च रणे राजन् सत्यमेतं वीमि ते ।
 कुशलस्य कुशलिनं समासाद्य धनञ्जयं । हते जयद्रथे राजन् पुनरेष्यामि तेऽन्तिकं ।

४२४५

अवश्यन्तु मया सर्वं विज्ञाप्यस्त्वं नराधिप । वासुदेवस्य यदाक्यं फाल्गुनस्य च धीमतः ।

दृढन्त्वभिपरीतोऽहमर्जुनेन पुनः पुनः । मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य वासुदेवस्य शृणुतः ।

अद्य साधव राजानमप्रमत्तोऽनुपालय । आर्यां युद्धे मतिं हृत्वा यावद्वन्मि जयद्रथं ।

त्वयि चाहं महाबाहो जयुक्ते वा महारथे । नृपं निविश्य गच्छेयं निरपेक्षो जयद्रथं ।

४२४०

जानीषे हि रणे द्रोणं कुहूष श्रेष्ठभक्तं । प्रतिज्ञातं हि तेनेदं पश्यमानेन वै प्रभो ।

ग्रहणे धर्मराजस्य भारद्वाजोऽपि गृह्यति । शक्यशपि रणे द्रोणो नियद्दीतुं युधिष्ठिरं ।

एवं त्वयि समाधाय धर्मराजं नरोत्तमं । अहमद्य गमिष्यामि मैत्रवस्य वधाय हि ।

जयद्रथश्च हवाऽहं द्रुतमेष्यामि साधव । धर्मराजं न चेत् द्रोणो निरुद्धी पाद्रेणे बलात् ।

निरुद्धीते नरश्रेष्ठे भारद्वाजेन साधव । मैत्रवस्य वधो न स्यान्ममाप्रीतिस्तथा भवेत् ।

४२४५

एवं गते नरश्रेष्ठे पाण्डवे सत्यवादिनि । अस्माकं गमनं व्यक्तं वनं प्रति भवेत्पुनः ।

सोऽयं मम जेषा व्यक्तं व्यथ एव भविष्यति । यदि द्रोणो रणे क्रुद्धो निरुद्धीया युधिष्ठिरं ।

सत्वमद्य महाबाहो प्रियार्थं मम साधव । जयार्थश्च यशोऽर्थश्च रञ्ज राजानमाश्वे ।

स भवान्मयि निक्षेपो निक्षिप्तः सत्यसाचिना । भारद्वाजाङ्गयं नित्यं मन्यमानेन वै प्रभो ।
 तस्यापि च महाबाहो नित्यं पश्यामि संयुगे । नान्यं हि प्रतियोद्धारं गैरिणिष्यादिते प्रभो ।
 माञ्छापि मन्यते युद्धे भारद्वाजस्य धीमतः । मोऽहं सम्भावनाक्षैतामाचार्य्यवचनन्तु तत् ।
 पृष्ठतो नोत्सहे कर्तुं त्वां वा त्यक्तुं महीपते । आचार्य्योः लघुहस्तत्वादभेद्यकवाटतः ।
 उपलभ्य रणे क्रीडेद्यदा शकुनिना शिशुः । यदि कार्ष्णिधेनुष्यः रणिर्हि स्यान्मकरध्वजः ।
 तस्मै त्वां विष्टयेयं वै म त्वां रचेद्यथाऽजुनः । कुरु त्वमात्मनो गुप्तिं कृते गोप्ता गते मयि ।
 यः प्रतीयाद्रणे द्रोणं यावद्गच्छामि पाण्डवं । मा च ते भयमद्यास्तु राजन्नर्जुनमभ्युतम् ।
 न स जातु महाबाहो रभुद्यस्य शीदति । ये च मौवीरका योधास्तथा सैन्यवपौरगाः ।
 उदीच्या दाक्षिणात्याश्च ये चान्येऽपि महारथाः । ये च कर्णमुखा राजन् रथोदाराः प्रकीर्त्तिताः ।
 एतेऽर्जुनस्य क्रुद्धस्य कर्त्ता नार्हन्ति षोडशीं । उद्युक्ता पृथिवी र्भवा मसुरासुरमानुषा ।
 सराक्षमगणा राजन् मक्तिन्नरमहोरगा । जङ्गमाः स्थावराः सर्व्वे नानां पार्थस्य संयुगे ।
 एवं ज्ञात्वा महाराज येतु ते भीर्धनञ्जये । यत्र वीरौ महेष्वाभौ कृष्णौ मत्यपराक्रमौ ।
 न तत्र कर्मणे व्यापत्कथञ्चिदपि विद्यते । दैवं कृत्वास्तुतं योगममर्षमपि चाह्वे ।
 कृतज्ञतां दद्याद्देव भ्रातुस्त्वमनुचिन्तय । मयि च व्यपयति वै गच्छमनिर्जुने प्रति ।
 द्रोणे चित्रास्ततां मञ्छो राजस्त्वमनुचिन्तय । आचार्य्यो हि मृगं राजन्निग्रहे तव गृध्थति ।
 प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन् सत्यां कर्त्तुंश्च भारत । कुरुस्वाद्यात्मनोः गुप्तिं कृते गोप्ता गते मयि ।
 यस्याहं प्रत्ययात् पार्थ गच्छेयं फाल्गुनं प्रति । न ह्यहं त्वां महाराज अनिच्छिय महाह्वे ।
 कचिद्यास्थामि कौरव्य सत्यमेतद्भवीमि ते । एतदिचार्य्यं बद्धधा बुद्ध्या बुद्धिमतां वर ।
 दृष्ट्वा श्रेयः परं बुद्ध्या ततो राजन् प्रज्ञाधि मां ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो यथा वदभि माधव । न तु मे शुश्रूथते भावः श्वेताश्वं प्रति मारिष्य ।
 करिष्ये परमं यत्नमात्मनो रक्षणे ह्यहं । गच्छ त्वं समनुज्ञातो यत्र यातो धनञ्जयः ।
 आत्मसंरक्षणं मञ्छो गमनञ्चाज्जुनमप्यति । विचार्य्येतत् स्वयं बुद्ध्या गमनं तत्र गोचरे ।
 स त्वमातिष्ठ यानाय यत्र यातो धनञ्जयः । ममापि रक्षणं भीमः करिष्यति महाबलः ।
 पार्श्वतश्च भयोदर्य्यः पार्थिवश्च महाबलः । द्रौपदेयाश्च मां तात रक्षिष्यन्ति न संशयः ।
 कैकया भातरः पञ्च राक्षसश्च घटोत्कचः । विराटो द्रुपदश्चैव शिखण्डो च महारथः ।
 धृष्टकेतुश्च बलवान् कुन्तिभोजश्च मारिष । नकुलः महर्देवश्च पाञ्चालाः सञ्जयास्तथा ।
 एते समाहितास्तात रक्षिष्यन्ति न संशयः । न द्रोणः सद्यैवेन कृतवर्त्मा च संयुगे ।
 समासादयितुं शक्तेः न च मां धर्षयिष्यति । धृष्टद्युम्नश्च समरे द्रोणं क्रुद्धं परान्तपः ।
 वारयिष्यति विक्रम्य बलेन मकरालयं । यत्र स्थास्यति मङ्गामे पार्श्वतः परवीरहा ।
 द्रोणे न सैन्यं बलवत् क्रामेत्तत्र कथञ्चन । एष द्रोणविनाशाय समुत्पन्नो ज्ञताश्रनात् ।

४२९०

४२९०

४२९०

४२९०

४२९०

४२९०

कवची मशरो मञ्जी धन्वी च वरभूषणः । विश्वं गच्छ शैनेय मार्कार्षीर्षयि सध्रुमं ।

धृष्टद्युम्नो रणे क्रुद्धं द्रोणमावारयिष्यति ।

४९६०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये एकादशाधिकशततऽध्यायः ॥ १११ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ धर्मराजस्य तद्वाक्यं निशम्य शिनिपुङ्गवः । स पार्थाङ्गयमाश्रमन् परित्यागान्महोपतेः ।

अपवादं ह्यात्मनस्य लोकात् पश्यन् विशेषतः । ते मां भीतमिति श्रुत्यायान्तं फाल्गुनमप्यति ।

निश्चित्य बह्वैवं स मात्यकियुद्धदर्शदः । धर्मराजमिदं वाक्यमब्रवीत् पुरुषवर्मनः ।

कृतस्त्रिभुवन्यभे रचां खल्वि तेऽस्तु विशास्यते । अनुयाभ्यामि बोभसं करिष्ये वचनं तव ।

न हि मे पाण्डवात् कश्चित् त्रिषु लोकेषु विद्यते । यो मे प्रियतरो राजन् मत्समेतद्वदोमि ते ।

४९६१

तस्याहं पदवीं यास्ये मन्देशान्तव मानदः । तत्कृते न च मे किञ्चिदकर्तव्यं कथञ्चन ।

यथा हि मे गुरोर्भाक्यं विशिष्टं द्विपदास्वरं । तथा तवापि वचनं विशिष्टतरमेव मे ।

प्रिये हि तव वचने भ्रातरौ कृष्णपाण्डवौ । तयोः प्रिये स्थितश्चैव त्रिद्वि मां राजपुङ्गव ।

तवाज्ञां शिरसा गृह्य पाण्डवार्थमहं प्रभो । भित्तिदं दुर्भेदं मेन्यं प्रयास्ये नरपुङ्गव ।

द्रोणानोकं विशाम्येष क्रुद्धो ह्येष इवार्षवः । तव यास्यामि यत्राम्भौ राजन् राजा जयद्रथः ।

४९६०

यत्र मेनां समाश्रित्य भीतस्तिष्ठति पाण्डवात् । गुप्तो रथवरश्चेष्टैर्द्रोणिकण्ठपादिभिः ।

दत्तस्त्रियोजनं मन्ये तमध्वानं विशास्यते । यत्र तिष्ठति पार्थाङ्गौ जयद्रथबधोद्यतः ।

त्रियोजनगतस्यापि तस्य यास्याम्यहं पदं । आभैस्त्वववधाद्राजन् सुदुर्केनान्तरात्मना ।

अनादिष्टस्तु गुरुणा को न युञ्जेत मानवः । आदिष्टस्तु यथा राजन् कोन युध्येत मादृशः ।

अभिजानामि तं देशं यत्र यास्याम्यहं प्रभो । हन्यशक्तिगदाप्रामर्शवत्त्रुष्टितोमरं ।

४९६५

दृक्स्त्वबरमन्वाधं चोभयिष्ये बलार्णवं । यदेतत् कुञ्जरानोकं सन्नसमनुपश्यमि ।

कुलमञ्जनकं नाम यचैते बोर्यशालिनः । आस्थिता बह्वभिर्बलैर्गुह्युष्माण्डैः प्रहारिभिः ।

नागा मेघनिभा राजन् चरन्तद्वय तोयदाः । नैते जातु निर्वर्त्तयन् प्रेषिता हस्तिमादिभिः ।

अन्यत्र हि बधादेशं नास्ति राजन् पराजयः । अथ यार्थयिनो राजन् सहस्रमनुपश्यमि ।

एते ह्यस्त्राया नाम राजपुत्रा महारथाः । रथस्त्वस्त्रेषु निपुणा नगिषु च विशास्यते ।

४९६०

धनुर्बन्धे गताः पारं मुष्टियुद्धं च कोविदाः । गदायुद्धविशेषज्ञा न्युद्धकुशलास्तथा ।

खड्गप्रहरणं युक्ताः सत्याते चामिचर्मणोः । गुरास्य कृतविद्यास्य स्पृहन्ते च परस्परं ।

नित्यं हि समरे राजन् विजिगीषन्ति मानवान् । कर्षेन विहिता राजन् दुःशमनमनुव्रताः ।

एतांस्तु वासुदेवोऽपि रथोदारान् प्रशंसति । सततं प्रियकामास्य कर्षस्यैते वशे स्थिताः ।

तस्यैव वचनाद्वाजन् निवृत्ताः श्वेतवाहनात् । तेन क्लान्तानच आन्ता दृढावरणकार्मुकाः ।

४९६५

मदर्थं धिष्ठिता नूनं धार्तराष्ट्रस्य शासनात् । एतान् प्रमथ्य सङ्ग्रामे प्रियार्थं तव कौरव ।

प्रयास्यामि ततः पश्चात् पदवीं सख्यमाचिनः । यांस्त्वैतांस्त्रपराजान् नागान् सप्तशतानिमान् ।

प्रेक्षमे वर्त्मसंच्छन्नान् किरातेः समधिष्ठितान् । किरातराजो यान् प्रादात् द्विरदान् सव्यभाचिनः ।
 स्खलद्भृतांस्तथा प्रेष्यान् दृच्छन् जीवितमात्मनः । आसन्नते पुरा राजंस्तव कर्मकरादृढं ।
 त्वामेवाद्य युयुत्सुस्ते पश्य कालस्य पर्ययं । एषामेते महामात्राः किराता युद्धदुर्मदाः । ४१२०
 'हस्तिशिवाविदस्यैव सर्व्वैश्चामिथेनयः' । एते विनिर्जिताः सङ्क्षो सङ्ग्रामे सव्यभाचिना ।
 मन्दर्थमद्य संयत्ता दुर्य्योधनवशानुगाः । एतान् हत्वा शरैराजन् किरातान् युद्धदुर्मदान् ।
 सैन्यवस्य बधे यत्तमनुयास्यामि पाण्डवं । ये त्वेते सुमहानां गा अञ्जनस्य कुलोद्भवाः ।
 कर्कशाश्च विनीताश्च प्रभिन्नकरटामुखाः । जाम्बूनदमयैः सर्व्ववर्त्मभिः सुविभूषिताः ।
 लभ्यन्तवा रणे राजन् ऐरावणममा युधि । उत्तरात् पर्व्वतादेते तोत्स्नेर्दुस्युभिर्गन्धित्वाः । ४१२५
 कर्कशैः प्रवर्य्योधिः कार्पायसतनुच्छदैः । सन्ति गोथेनयश्चात्र सन्ति वातरथेनयः ।
 अनेकथेनयश्चान्ये तथा मानुषथेनयः । अनोक्तं समवेतानां धूमवर्षमुदोर्थ्यते ।
 स्वेच्छानां पापकट्वणां हिमदुर्गन्तिशनिनां । एतदुर्ध्वानेनान्धा समग्रं राजमण्डनं ।
 कृपश्च मौमदन्तिश्च द्रोणश्च रथिनाम्बरं । मिश्रराजं तथा कर्षमवमन्यत पाण्डवान् ।
 कृतार्थमथ चात्मानं मन्यते कालचोदितः । ते तु सर्व्वेऽथ सम्प्राप्ता मम नाराचगोचरं । ४१३०
 न विमोक्ष्यन्ति कैन्तेय यद्यपि स्युर्ध्वनोजवाः । तेन सम्भाविता नित्यं परबोर्ध्वोपजोविना ।
 विनाशमुपयास्यन्ति मच्छरौघप्रपेदिताः । ये त्वेते रथिनो राजन् दृग्गन्ते काञ्चनध्वजाः ।
 एते दुर्व्वारथेनानां काम्बोजा यदि ते श्रुताः । गृहाश्च कृतविद्याश्च धनुर्व्वेदे च निष्ठिताः ।
 संहताश्च शृङ्गं ह्येते अन्याऽन्यस्य क्षितैषिणः । अचौरिण्यश्च संरब्धा धार्तराष्ट्रस्य भारत ।
 यत्ता मदर्थे तिष्ठन्ति कुरुवीराभिरर्चिताः । अप्रमत्ता महाराज मानेव प्रत्युपस्थिताः । ४१३५
 तानहं प्रमथिष्यामि दण्डानोव ऊताशनः । तस्मात् सर्व्वानुपासङ्गान् सर्व्वोपकरणानि च ।
 रथे कुर्व्वन्तु मे राजन् यथावद्व्यकल्पकाः । अस्मिन्नु किल संमर्दे यान् विविधमायुधं ।
 च्येयोपदिष्टमाचार्य्यैः कार्य्यः पञ्चगुणो रथः । काम्बोजैर्हि समेक्ष्यामि तोत्सुगणोविषोपमैः ।
 नानाशस्त्रसमावापैर्व्विधायुधयोधिभिः । किरातैश्च समेक्ष्यामि विषकल्पैः प्रहारिभिः ।
 लालितैः सततं राज्ञा दुर्य्योधनहितैषिभिः । शक्यैश्चपि समेक्ष्यामि शक्रतुल्यपराक्रमैः । ४१४०
 अग्निकल्पैर्दुराधर्षैः प्रदीप्तैरिव पावकैः । तथान्यैर्व्विधैर्व्योधिः कालकल्पैर्दुरासदैः ।
 समेक्ष्यामि रणे राजन् बह्वभिर्युद्धदुर्मदैः । तस्माद्दे वाजिनो मुख्या विश्रुताः गृहभलक्षणाः ।
 उपावृत्ताश्च पोताश्च पुनर्युज्यन्तु मे रथे ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्य सर्व्वानुपासङ्गान् सर्व्वोपकरणानि च । रथे चास्यापथराजा शस्त्राणि विविधानि च ।

ततस्तान् सर्व्वान् युक्तान् सदस्यांश्चतुरो जनाः । रसवत् पाययामासुः पानं मदसमीरणं ।

पोतोपवृत्तान् स्नातांश्च जग्धन्तान् समलङ्कृतान् । विनोतशब्दांस्तुरंगांश्चतुरो हेममालिनः ।

ताम्रकान्तुक्लवर्षाभान् विनोतान् शीघ्रगाप्रिनः । संहृष्टमनसोऽथ यान् विधिवत्कल्पितावधे ।

महाध्वजेन सिंहेन हेमकेशरमालिना । हतेन कौतुकैर्धैर्मैर्गणिविद्रुमचिचितैः ।
पाण्डुराभ्रप्रकाशाभिः पताकाभिरलङ्किते । हेमदण्डोष्कृतच्छत्रे बज्रशस्त्रपरिष्कन्दे ।
योजयामास विधिवद्वेमभाण्डविभूषितान् । दारुकस्यानुजो भ्राता सुतस्तस्य प्रियः सखा ।
न्यवेदयद्भयं युक्तं वासवस्येव मातलिः । ततः स्नातः शुचिर्भूत्वा कृतकौतुकमङ्गलः ।
स्नातकानां सहस्रस्य स्वर्णनिष्कानवाचयत् । आशीर्वादैः परिष्वक्तः सात्यकिः श्रीमतां वरः ।
ततः समधुपर्कार्हः पोला कैलातकं मधु । लोहिताक्षो बभौ तत्र मदविह्वललोचनः ।
आलभ्य वीरकांक्षस्य हर्षेण महतान्वितः । द्विगुणीकृततेजा हि प्रज्वलन्निव पावकः ।
उत्सङ्गे धनुरादाय सशरं रथिनाम्बरः । कृतस्वस्त्ययनो विप्रैः कवची समलङ्कृतः ।
लाजैर्गन्धैस्तथा माल्यैः कन्याभिश्चाभिनन्दितः । युधिष्ठिरस्य चरणवभवाद्य कृताञ्जलिः ।
तेन मूर्द्धन्युपघात आरुरोह महारथं । ततस्ते वाजिनो दृष्टाः सुपुष्टा वातरंहमः ।
अजय्या जैत्रमूङ्गस्तं विकुर्वाणाः स्म सैन्यवाः । तथैव भीमसेनोऽपि धर्मराजेन पूजितः ।
प्रायास्तात्यकिभा मार्द्धमभवाद्य युधिष्ठिरं । तौ दृष्ट्वा प्रविविचन्तौ तव भेनामग्नन्दमौ ।
सपत्न्यास्तावकाः सैन्यं तस्युद्ग्रेण पुरोगमाः । सन्नद्धमनुगच्छन्तं दृष्ट्वा भीमं समाल्पिकं ।
अभिनन्द्याब्रवीद्वीररस्ता हर्षकरं वचः । अथ हर्षपरोताङ्गः सात्यकिर्भीममब्रवीत् ।
त्वं भीम रच राजानमेतत्कार्यमनं हि ते । अहं भित्त्वा प्रवेक्ष्यामि कालपक्वमिदं बलं ।
आयत्याश्च तदाले च श्रेयो राजोऽभिरक्षणं जानीषे मम बोध्यं त्वं तव चाहमग्निन्दम ।
तस्माद्भीम निवर्तस्व मम चेदिच्छमि प्रियं । तथोक्तः सात्यकिं प्राह व्रज त्वं कार्यमिद्धये ।
अहं राज्ञः करिष्यामि रक्षां पुरुषसत्तम । एवमुक्तः प्रत्युवाच भीमसेनं स माधवः ।
गच्छ गच्छ ध्रुवं पार्थध्रुवं हि विजये मम । यन्मे गुणानुरक्तस्य त्वमथ वशमास्थितः ।
निमित्तानि च धन्यानि यथा भीम वदन्ति मां । निहतै सैन्यैव पापे पाण्डवेन महात्मना ।
परिष्वज्ये राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरं । एतावदुक्त्वा भीमन्तु विसृज्य च महायशः ।
सम्यक्त्य तावकं सैन्यं व्याघ्रोत्प्लवगगणनिवः । तं दृष्ट्वा प्रतिवोचन्तं सैन्यं तव जनाधिप ।
भूय एवाभवन्मूढं सम्यक् चायकल्पत । ततः प्रयातः सहसा तव सैन्यं स सात्यकिः ।
दिदृक्षुरर्जुनं राजन् धर्मराजस्य शामनात् ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे द्वादशाधिकशतौऽध्यायः ॥ ११२ ॥
॥ मञ्जय उवाच ॥ प्रयाते तव सैन्यम् युयुधाने युयुत्सया । धर्मराजो महाराज सेनानोकेन संवृतः ।
प्रायः द्रोणरथं प्रेषयुयुधानस्य पृष्ठतः । ततः पाञ्चालराजस्य पुत्रः समरदुर्मदः ।
प्रकोशत्पाण्डवानोक्तं वसुदानस्य पार्थिवः । आगच्छत प्रहरतु दुतं विपरिधावत ।
यथा मुखेन गच्छत सात्यकिर्युद्धदुर्मदः । महारथा हि बहवो यतिथ्यन्वस्य निर्जये ।
इति ब्रुवन्तो वेगेन निपेतुस्त महाारथाः । वयम्पूतिजिगीषस्तत्र तान् समभिद्रुताः

४०६०

४२४५

४२५०

४२५५

४२६०

४२६५

ततः शब्दे महानासीत् युयुधानरथस्यति । आकीर्णमाणा धावन्ती तव पुत्रस्य वाहिनी ।
मात्स्नेन महाराज त्रतथाऽभिव्यथीर्यत । तस्यां विदीर्यमाणायाम् शिनेः पुत्रो महारथः ।
सप्तवीरान् महेष्वासान् अध्यानीकेष्वपोययत् । अन्यान्यानपि राजेन्द्र नानाजनपदेश्वरान् ।
शदैरनलमङ्गाशैर्नित्यं वीरान् यमचयं । शतमेकेन विव्याध शतेनैकश्च पञ्चिणं ।

४४८०

द्विपारोहान् द्विपांश्चैव ह्यारोहान् हयोस्तथा । रथिनः साश्वस्रुतांश्च जघानश्चः पशूनि च ।
तं तथा द्रुतकर्माणं शरसम्यातवर्षिणं । न केचनाभ्यधावन्त्यै मात्योर्किं तव मैत्रिकाः ।
ते भीता मृद्यमानाश्च प्रमृष्टा दीर्घबाहुना । आघाधनं जज्जर्झरा दृष्ट्वा । तमतिमानिनं ।
तमेकं बज्रधा पश्यन्मोहितास्तस्य तेजसा । रथैर्विर्मथितैश्चैव भग्ननीडैश्च मारिष' ।

४४८१

चकैर्विर्मथितैश्च नैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः । अनुकर्षैः पताकाभिः शिरस्त्राणैः सकाञ्चनैः ।
बाहुभिश्चन्दनादिदैः साङ्गदैश्च विशास्यते । हस्तिहस्तोपमैश्चापि भुजङ्गाभोगमन्त्रिभैः ।
ऊरुभिः पृथिवी च्छन्ना मनुजानां नराधिप । शशाङ्कमन्त्रिभैश्चैव तदनैश्चाङ्कुण्डलैः ।
पतितैर्ध्वषभाचाणां सा बभावतिमेदिनी । गजैश्च बज्रधाच्छिन्नैः शयानैः पर्वतोपमैः ।
रराजतिभृशं भूमिर्विकीर्णैरिव पर्वतैः । तपनीयमयैर्धाक्लैर्मुंकाजालविभूषितैः ।

४४८२

उरश्चकैर्विचित्रैश्च व्यशोभन्त तुरङ्गमाः । गतमत्ता महीमग्राश्च प्रमृष्टा दीर्घबाहुना ।
नानाविधानि मेत्यानि तव हत्वा तु सान्ततः । प्रविष्टस्तावकं मेत्यं द्रावयित्वा चमूंश्च ।
ततस्तेनैव मार्गेण येन यातो धनञ्जयः । दयेव मात्यकिर्गन्तुं ततो द्रोणेन वारितः ।

भारद्वाजं समासाद्य युयुधानश्च सात्यकिः । न न्यवर्त्तत संक्रुद्धो बेलाभिव जलाश्रयः ।
निवार्य तु रणे द्रोणा युयुधानं महारथं । विव्याध निशितैर्व्याणैः पञ्चभिर्मर्षर्मभेदिभिः ।
सात्यकिस्तु रणे द्रोणं राजन् विव्याध सप्तभिः । हेमपुङ्खैः शिलाधैतैः कङ्कवर्हणवाजितैः ।
तं षड्भिः सायकैर्द्रोणः साययन्तारनार्दयत् । सततं ममृषे द्रोणं युयुधानो महारथः ।

४४८३

सिंहनादं ततः कृत्वा द्रोणं विव्याध सात्यकिः । दशभिः सायकैश्चात्यैः षड्विरुष्टाभिरिव च ।
युयुधानः पुनर्द्रोणं विव्याध दशभिः शरैः । एकेन मारयिष्यास्य चतुर्भिस्तु रगे हयान् ।
ध्वजमेकेन वाणेन विव्याध युधि मारिष । तं द्रोणः साययन्तारं सरयध्वजमाशुगैः ।
त्वरन् प्राच्छादयद्वाणैः शलभानामिव व्रजैः । तथैव युयुधानोऽपि द्रोणं बज्रभिर्माशुगैः ।

४४८४

आच्छादयत सम्भ्रान्तस्तोद्ग्रेण उवाच ह । तवाचार्य्ये । रणं हित्वा गतः कापुरुषो यथा ।
युधमानश्च मां हित्वा प्रदक्षिणमवर्त्तत । त्वं हि मे युधतोनाथ जीवन् यास्यसि माधव ।
यदि मां त्वं रणे हित्वा न यास्याचार्य्यवद्भुतं ।

॥ सात्यकिस्त्वाच ॥ 'धनञ्जयस्य पदवीं धर्मराजस्य गामनात् । गच्छामि खल्वि ते ब्रह्मन् मे कालात्ययो भवेत् ।

आचार्य्यानुगतो मार्गः शिथैरन्वास्यते मदा । तस्मादेव व्रजाम्याशु यथा मे सं गुरुर्गतः ।

४४८५

॥ सञ्जय उवाच ॥ एतावदुक्ता श्रुत्वेय आचार्य्ये परिवर्जयन् । प्रयातः सहसा राजन् मारयिष्येदमवतीत् ।

द्रोणः करिष्यते यत्नं सर्वथा मम वारणे । यत्तो याहि रणे सूत शृणु चेदं वचः परं ।
 एतदानीक्यते सैन्यमावन्धानां महाप्रभं । अस्यानन्तरतस्वेतत् दाक्षिणात्यं महदलं ।
 तदनन्तरमेतच्च बाह्लिकानां महदलं । बाह्लिकाभ्यासतोयुक्तं कर्णस्य च महदलं ।
 अन्योऽन्येन हि मैत्र्यानि भिन्नान्येतानि सारथे । अन्योऽन्यं समुपाश्रित्य विरचन्ति रणाजिरे । ४४१०
 एतदन्तरमासाद्य चोदयास्यान् प्रहृष्टवत् । मध्यमं जवमास्याय वह मामत्र सारथे ।
 बाह्लिका यत्र दृश्यन्ते नानाप्रहरणेद्यताः । दाक्षिणात्याश्च बहवः सूतपुत्रपुरोगमाः ।
 हस्त्यश्वरथसन्नाधं यच्चानीकं विलोक्यते । नानादेशममृत्यैरु पदातिभिर्गृहितं ।
 एतावदुक्ता यन्तारं ब्राह्मणं परिवर्ज्यन् । मध्यतो याहि यस्त्रोगं कर्णस्य च महदलं ।
 तं द्रोणोऽनुययो कुट्टो विकिरन् विशिखान् बहून् । युयुधानं महाभागं गच्छन्तमनिवर्त्तिनं । ४४१५
 कर्णस्य सैन्यं सुमहदभिहत्य शितैः शरैः । प्राविशद्भारतीं संनामपर्यन्तां स मात्यकिः ।
 प्रविष्टे युयुधाने तु सैनिकेषु द्रुतेषु च । अमर्षी कृतवर्मा तु मत्पथिं पर्यवारयत् ।
 तमापतन्तं विशिखैः षड्विराहत्य मात्यकिः । चतुर्भिश्चतुरोऽस्यास्यानाजघानागु बोध्यमान् ।
 ततः पुनः षोडशभिर्नतपर्वभिर्गशुगेः । मात्यकिः कृतवर्माणं प्रत्यविधत् स्तनान्तरे ।
 सताड्यमानो विशिखैर्बहुभिस्तिग्मतेजनैः । साल्वतेन महाराज कृतवर्मा न चक्षमे । ४४२०
 स वत्सुदन्तं सन्धाय जिह्मगार्गनसन्निभं । आकृत्य राजन्नाकर्णाद्विद्याधोरभि मात्यकिं ।
 स तस्य देहावरणं भित्त्वा देहस्य सायकः । सपुङ्गुपत्रः पृथिवीं विवेश रुधिरोक्षितः ।
 अथास्य बह्वभिर्वर्णैरन्विनत् परमास्त्रवित् । स मार्गणगणं राजन् कृतवर्मा शरासनं ।
 विव्याध च रणे राजन् मात्यकिं सत्यविक्रमं । दशभिर्विशिखैर्लोत्सेरभिकुट्टुः स्तनान्तरे ।
 ततः प्रशीर्णं धनुषि शक्त्वा शक्तिमतां वरः । जघान दक्षिणं बाहुं मात्यकिः कृतवर्माणः । ४४२५
 ततोऽन्यत् सृष्टुच्छापं पूर्णमायस्य मात्यकिः । व्यसृजद्विशिखोन्मूलं शतशोऽयं सहस्रशः ।
 मरथं कृतवर्माणं समन्तात् पर्यवारयत् । क्वादयित्वा रणे राजन् हार्दिकं म तु मात्यकिः ।
 अथास्य भस्मेन गिरः सारथेः समकृन्तन । स पपात हतः सूतो हार्दिकस्य महारथात् ।
 ततस्ते यन्त्ररहिता प्राद्वंस्तुरगा मृगं । अथ भोजस्तु मन्थान्तो निगृह्य तुरगान् स्वयं ।
 तस्यैव वीर्यं धनुष्याणिस्तस्यैवान्यभ्यपूजयन् । समुद्धर्तमिवाश्वस्य संदस्यान् समचोदयत् । ४४३०
 व्यपेतभोग्निभाणाप्रावहत् सुमहद्भयं । मात्यकियाभ्यगात्तस्मात् स तु भीममुग्रावत् ।
 युयुधानोऽपि राजेन्द्र भोजानोकादिनिःसृतः । प्रययौ त्वरितप्लूणं काम्बोजानां महाचमूं ।
 स तत्र बह्निमः शूरैः सन्निहृद्धो महारथैः । न चचाल तदा राजन् मात्यकिः सत्यविक्रमः ।
 सन्धाय च चर्मं द्रोणो भोजो भारं निवेश्य च । अभ्यधावद्रुणे यत्तो युयुधानं युयुत्सया ।
 तथा तमनुधावन्तं युयुधानस्य पृष्ठतः । न्यत्रावयन्त संहृष्टाः पाण्डुभेभ्ये दृढहत्तमाः । ४४३५
 समासाद्य च हार्दिकं रथानां प्रवरं रथं । पाञ्चाला विगतात्साहाभोमसेनपुरोगमाः ।

विकस्य वारिता राजन् बीरेण कृतवर्षणा । यतमानांश्च तान् सर्वानोषदिगतचेतमः ।

अभितस्तान् शरीरेण क्लान्तवाहानकारयत् । निमृहीतास्त भोजेन भोजानोकेष्वेव रणे ।

अतिष्ठस्यार्थवदीराः प्रार्थयन्तो महद्यशः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि मातृकिप्रवेशे त्रयोदशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

॥ छंदःराष्ट्रपुत्राच ॥ एवं बह्विधं सैन्यं एवं प्रविहितं वरं । व्यूढमेव यथान्यायं एवं बह्वं च सञ्जय ।

४००

नित्यं पूजितमस्माभिरभिकामञ्चनः सदा । प्रौढमत्यहुताकारं पुरस्ताद्दृढविक्रमं ।

नातिदृढमबालञ्च नाकृशं नापि पीवरं । लघुवृत्तायतप्राणं मारगात्रमनामयं ।

आत्तसम्प्राप्तमच्छन्नं बह्वं शस्त्रपरिच्छदं । शस्त्रग्रहणविद्यासु बह्वेषु परिनिष्ठितं ।

आरोहे पर्यवस्कन्धे सरणे सान्तरभुते । सम्यक्प्रहरणे यानि व्ययथानि च कोविदं ।

नागेव्यथेषु बह्वं रथेषु च परीक्षितं । परीक्ष्य च यथान्यायं वेतनेनोपपादितं ।

४४६

मगोष्ठ्या नोपचारेण न सम्बन्धनिमित्ततः । नानाहृतं नाप्यमृतं मम सैन्यं बभूव ह ।

कुलीनार्थजनेपितं तुष्टपुष्टमनुद्धतं । कृतमानोपचारश्च यशस्वि च मनस्वि च ।

मृचिवैद्यापरं मुख्यैर्बहुभिः पुण्यकर्माभिः । लोकपालोपमेस्तात पालितं नरसत्तमैः ।

बहुभिः पार्थिवैर्गुप्तमस्मत्प्रियचिकीर्षुभिः । अस्मानभिहतैः कामात् सबलैः सपदानुगैः ।

पयोदधिमिवापूर्णमापगामिः समन्ततः । अपचैः पक्षिभङ्गाश्चैर्यैर्यैश्च संवृतं ।

४६५

प्रभिन्नकरटैश्चैव दिग्दैरावृतं महत् । यदहन्यत मे सैन्यं किमन्यद्भागधियतः ।

योधाक्षय्यजलं भीमं वाहनोर्मितरङ्गिणं । क्षेपण्यमिगदाशक्तिशरप्रासस्रषाकुलं ।

ध्वजभूषणसम्बाधं रत्नोत्पलसुमञ्जितं । वाहनैरभिधावद्विज्यायुवेगविक्रपितं ।

द्रोणगम्भीरपातानं कृतवर्षमहाहृदं । जनसन्धमहायाहं कर्णचद्रोदयोद्धतं ।

गते सैन्यार्णवं भित्त्वा तरमा पाण्डुर्वर्षभे । मञ्जयैकरथेनैव युयुधाने च मामकं ।

४८४

तत्र श्रेष्ठं न पश्यामि प्रविष्टे सव्यमाविनि । सान्त्वते च रथोदारे मम सैन्यस्य सञ्जय ।

तौ तत्र समतिकालौ दृष्ट्वाऽतीव तरस्विनौ । मिश्रराजन्तु मंप्रेत्य गाण्डीवस्येपुगोचरे ।

किन्तु वा कुरवः कृत्यं विदधुः कालचोदिताः । दारुणैकायने काले कथं वा प्रतिपेदिरे ।

यस्तान् हि कौरवान्मन्ये मृत्युना तातं सङ्गतान् । विक्रमोऽपि रणे तेषां न तथा दृश्यते हि वै ।

अक्षतौ संयुगे तत्र प्रविष्टौ कृष्णपाण्डवौ । न च वारुणिता कश्चित्तयोरस्तीह सञ्जय ।

४८६

मृताश्च बहवो योधाः परीक्ष्यैव महारथाः । वेतनेन यथायोगं प्रियवादेन चापरे ।

असत्कारमृतस्तात मम सैन्ये न विद्यते । कर्मणा ह्यनुरूपेण लभ्यते भक्तवेतनं ।

न चायोधोऽभवत् कश्चिन्मम सैन्ये तु सञ्जय । अल्पदानमृतस्तात तथा चाभृतको नरः ।

पूजितो हि यथाशक्त्वा दानमानासनेष्वेया । तथा पुत्रैश्च मे तात ज्ञातिभिश्च सबाध्यैव ।

ते च प्राप्यैव सङ्ग्रामे निर्जिताः सव्यसाचिना । शनैरेव मरामृष्टाः किमन्यद्भागधियतः ।

४८६

रक्ष्यते यस्य सङ्ग्रामे ये च सञ्चय रक्षिणः । एकः साधारणः पन्था रक्ष्यस्व सह रक्षिभिः ।
 अर्जुनं समरे दृष्ट्वा सैन्धवस्यायतः स्थितं । पुत्रो मम भृशं मूढः किं कार्यं प्रत्यपेक्षत ।
 सात्यकिश्चरणे दृष्ट्वा प्रविशन्तमभोतवत् । किन्तु दुर्योधनः कृत्यं प्राप्तकालमन्यत ।
 सर्वशस्त्रातिगौ सेनो प्रविष्टो रथमन्तमौ । दृष्ट्वा कौवे मतिं युद्धे प्रत्यपश्यन् मामकाः ।
 दृष्ट्वा कृष्णान् दाशार्हमर्जुनार्थे व्यवस्थितं । शिनीनाम्बुषभैश्च मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ।
 दृष्ट्वा सेनो व्यतिक्रान्तां सात्त्वतेनार्जुनेन च । पलायमानांश्च कुरुन् मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ।
 विद्रुतान् रथिनो दृष्ट्वा निरुत्साहान् द्विपञ्चये । पलायनकृतोत्साहान् मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ।
 शून्यान् कृतान्धोपस्थानं सात्त्वतेनार्जुनेन च । हतांश्च योधान् मन्दृश्य मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ।
 अश्वनागरथान् दृष्ट्वा तत्र बीरान् सहस्रशः । धावमानांश्च व्यग्रामन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ।
 महानागान् विद्रवतो दृष्ट्वाऽर्जुनशराहतान् । धतिताम् पश्यतस्यान्यात्मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ।
 विहीनांश्च कृतान्धान् विरथांश्च कृतान्धरांश्च । तत्र सात्यकिपार्थाभ्यां मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ।
 हृद्योषान्निहतान् दृष्ट्वा द्रवमाणान्स्ततस्ततः । रणे साधवपार्थाभ्यां मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ।
 पत्तिं महाव्रणे दृष्ट्वा धावमानांश्च सर्वशः । निराशा विजये सर्वे मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ।
 द्रोणस्य समतिक्रान्तावनोक्तमपराजितौ । चणेन दृष्ट्वा तौ बीरा मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ।
 संमूढोऽस्मि भृशं तात श्रुत्वा कृष्णधनञ्जयौ । प्रविष्टौ मामकं सैन्यं सात्त्वतेन महाच्युतौ ।
 तस्मिन् प्रविष्टे पृतनां शिनीनां प्रवरे रथे । भोजनोक्तं व्यतिक्रान्ते किमकुर्वन्त कौरवाः ।
 तथा द्रोणेन समरे निगृहीतेषु पाण्डुषु । कथं युद्धमभूत्तत्र तन्ममाचक्ष सञ्चय ।
 द्रोणो हि बलवान् श्रेष्ठः कृतास्त्रो युद्धदुर्महदः । पाञ्चालास्तं मेरेखाधं प्रत्यविध्यत् कथं रणे ।
 बहुवैरागस्तो द्रोणे धनञ्जयजयैषिणः । भारद्वाजसुततेषु दृढवैरो महारथः ।
 अर्जुनस्यापि यक्षके सिन्धुराजवधम्प्रति । तन्मे सर्वं समाचक्ष कुशलो ह्यमि सञ्चय ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ आत्मापराधात् समभूतं व्यसनं भरतर्षभ । प्राप्य प्राकृतवत् बीरमात्रं शोचितुमर्हसि ।
 पुरा यदुच्यमे प्राज्ञैः सुहृद्भिर्विदुरादिभिः । माहर्षिः पाण्डवासाज्जिति तत्र त्वया श्रुतं ।
 सुहृदो हितकामानां वाक्यं यो न शृणोति ह । समहङ्गमनमप्यस्य शोचते वै यथा भवान् ।
 याचितोऽसि पुरा राजन् दाशार्हणेन शमम्प्रति । न च तं लब्धवान् कामं त्वत्तः कृष्णो महायशः ।
 तव निर्गुणत्वं ज्ञात्वा पलपातं सुतेषु च । दैधीभावं तथा धर्मं पाण्डवेषु च मत्सरं ।
 तव जिह्ममभिप्रायं विदित्वा पाण्डवान् प्रति । आर्त्तप्रलापांश्च बहून् मनजाधिपसत्तम ।
 सर्वलोकस्य तत्त्वज्ञः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः । वासुदेवस्तो युद्धं कुरुणामकरोन्महतं ।
 आत्मापराधात् समहान् प्राप्तो विपुलः क्षयः । नैनं दुर्योधने दोषं कर्त्तुमर्हसि मानद ।
 न हि ते सुकृते किञ्चिदादौ मध्ये च भारत । दृश्यते पृष्ठतश्चैव लग्नूलो हि पराजयः ।
 तस्मादवस्थितो भूत्वा ज्ञात्वा लोकस्य निर्णयं । शृणु युद्धं यथावृत्तं घोरं देवासुरोपमं ।

४४३०

४४३५

४४४०

४४४५

४४५०

४४५५

प्रविष्टे तव सैन्यन्तु श्रेण्ये सत्यविक्रमे । भीमसेनमुखाः पार्थाः प्रतीयुर्वाङ्मनोन्तव ।
 आगच्छतस्तान् सहसा क्रुद्धरूपान् सहानुगान् । दधारैको रणे पाण्डुन कृतवर्मा महारथः ।
 यथोद्धृतं वीरयते वेता वै सलिलार्णवं । पाण्डुसैन्यं तथा सङ्ख्ये हार्दिक्यः सनवारयत् ।
 तत्राहुतमपश्याम हार्दिक्यं च पराक्रमं । यदेनं महिताः पार्था नातिचक्रमुराह्वे ।
 ततो भीमस्त्रिभिर्विद्धा कृतवर्माणमाशुगैः । शङ्खं दध्ना महाबाहुर्हर्षयन् सर्वपाण्डवान् ।
 सहदेवस्तु विंशत्या धर्मराजस्य पञ्चभिः । शतेन नकुलस्यापि हार्दिक्यं समविध्यत ।
 द्रोणपदेयास्त्रिमस्रत्या सप्तभिश्च घटोत्कचः । धृष्टद्युम्नस्त्रिभिश्चापि कृतवर्माणमाह्वयत् ।
 विराटो द्रुपदश्चैव याशर्मनस्य पञ्चभिः । शिखण्डो चैव हार्दिक्यं विद्धा पञ्चभिर्गशुगैः ।
 पुनर्विष्यध विंशत्या सायकानां हसन्निव । कृतवर्मा ततो राजन् सर्वतस्तान् महारथान् ।
 एकैकं पञ्चभिर्विद्धा भीमं विव्याध सप्तभिः । धनुर्ध्वजश्चास्य तदा रथाङ्गमावपातयत् ।
 अथैनं क्लिबध्वानं त्वरमाणो महारथः । आजघानो रमि क्रुद्धः सप्तत्या निशितैः शरैः ।
 स गाढविद्धो बलवान् हार्दिक्यस्य शरोत्तमैः । चचाल रयमथस्यः चितिकम्पे यथाऽचलः ।
 भीमसेनं तथा दृष्ट्वा धर्मराजपुरोगमा । विष्टजन्तः शरान्वाजन् कृतवर्माणमाह्वयन् ।
 तं तथा कोष्ठकीकृत्य रथवशेन मारिष । विषधुः सायकैर्दृष्ट्वा रचार्यं मारुतेर्मृधे ।
 प्रतिलब्ध्वा ततः संज्ञां भीमसेनो महाबलः । शक्तिं जयाह समरे हेमदण्डामयस्त्रयो ।
 चित्रेषु च रथात्तूर्णैः कृतवर्मरथस्यति । सा भीमभुजनिमुक्ता निर्मुक्तोरगसन्निभा ।
 कृतवर्माणमभितः प्रज्ज्वाल सुदारुणा । तामापतन्तो सहसा युगान्ताग्निप्रसप्रभां ।
 द्वाभ्यां शराभ्यां हार्दिक्यो निजघान दिधा तदा । सा क्लिप्त्वा पतिता भूमौ शक्तिः कनकमुष्णा ।
 द्योतयन्तो दिशो राजन् महोत्सव नभस्युता । शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा भीमस्युकोध वै श्वश्रु ।
 ततोऽन्यद्गुनरादाय वेगवत्सुमहास्त्रं । भीमसेनो रणे क्रुद्धो हार्दिक्यं समवारयत् ।
 अथैनं पञ्चभिर्विष्णो राजघान स्नान्तरे । भीमो भीमबलो राजंस्तव दुर्मन्त्रितेन च ।
 भोजस्तु चतसर्वाङ्गो भीमसेनेन मारिष । रक्ताशोकद्वोरफुलो व्यभ्राजत रणजिरे ।
 ततः क्रुद्धस्त्रिभिर्विष्णो भीमसेनं हसन्निव । अभिहत्य दृढं युद्धे तान् सर्वान् प्रत्यविध्यत ।
 त्रिभिस्त्रिभिर्महेष्वासो यतमानान्महोरथान् । तेऽपि तं प्रत्यविध्यन्त सप्तभिः सप्तभिः शरैः ।
 शिखण्डिनस्ततः क्रुद्धः चुरप्रेण महारथः । धनुश्चिक्केर समरे प्रहसन्निव सात्त्वतः ।
 शिखण्डो च ततः क्रुद्धश्चित्रे धनुषि सत्वरः । अस्मिं जयाह समरे शतचन्द्रश्च भास्वरं ।
 क्षामयित्वा महश्चर्म चामीकरविभूषितं । तमस्मिं प्रेषयामास कृतवर्मरथं प्रति ।
 स तस्मै सशरश्चापं क्लिप्त्वा राजन् महानभिः । अभ्यगाद्धरणीं राजन् श्रुतं ज्योतिरिवाम्बरात् ।
 शतस्मिन्नेव काले च त्वरमाणं महारथाः । विषधुः सायकैर्गाढं कृतवर्माणमाह्वे ।
 अथान्यद्गुनरादाय त्यक्त्वा तच्च महद्गुनः । विशीर्षं भरतश्रेष्ठ हार्दिक्यः परवीरहा ।

१४०१

१४०५

१४०६

१४०७

१४०८

१४०९

विव्याध पाण्डवान् युद्धे त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वैः । शिखण्डिनश्च विव्याध त्रिभिः पद्मभिरेव च ।

धनुर्न्यन् समादाय शिखण्डो तु महायथाः । अवारयत् कूर्मनखैराग्रेर्हृदि कात्मजम् ।

ततः क्रुद्धो रणे राजन् हृदि कृत्यात्मसम्भवः । अभिदुद्राव वेगेन याज्ञभेनिं महारथम् ।

भोग्रस्य समरे राजन् सद्योर्हेतुं महात्मनः । विदग्धयन् बलं गुरुरः शार्दूल इव कुञ्जरम् ।

तौ दिशं गजभङ्गाशौ ज्वलिताविव पावकौ । समापेततुरगन्योन्यं शरसङ्घैररिन्दभौ ।

१४२०

विधुत्वानौ धनुःश्रेष्ठे सन्धानौ च सायकान् । विघ्नजनौ च शतशो गभस्तीनिव भास्करौ ।

तापयन्तौ शरैस्तीक्ष्णैर्न्योन्यं तौ महारथौ । युगान्तप्रतिभौ वीरौ रेजतुर्भास्कराविव ।

कृतवर्मा च समरे याज्ञभेनिं महारथम् । विद्धुर्भुभिस्त्रिसप्तत्या पुनर्विव्याध सप्तभिः ।

स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थे उपाविशत् । विघ्नज्य सशरञ्चापं मूर्च्छयाऽभिपरिभुतः ।

तं विषञ्च रणे दृष्ट्वा तावकाः पुरुषवर्भ । हार्दिकं पूजयामासुर्वासांस्तदाधुवुश्च ह ।

१४२५

शिखण्डिनं तथा ज्ञात्वा हार्दिकं च शरपोडितम् । अपोवाह रणाद्यन्ता लगमाणे महारथम् ।

सादितन्तु रथोपस्थे दृष्ट्वा पार्थाः शिखण्डिनम् । परिवव्रूयन्तु कृतवर्माणमाहवे ।

तत्राहुतं परञ्चके कृतवर्मा महारथः । यदेकः समरे पार्थान् वारधामास मानुगान् ।

पार्थान् जित्वाऽज्येदोन् पाञ्चालान् सञ्जयानपि । कैकयांश्च महावीर्यान् कृतवर्माणमहारथः ।

ते बन्धमानाः समरे हार्दिकेन स्म पाण्डवाः । दतस्येतश्च धावन्तो नैव चकुर्युतिं रणे ।

१४३०

जित्वा पाण्डुसुतान् युद्धे भोमभेनपुगेगमान् । हार्दिक्यः समरेऽतिष्ठद्विधूम इव पावकः ।

ते द्राव्यमाणाः समरे हार्दिकेन महारथाः । विमुखाः समपद्यन्त शरवृष्टिभिरर्हिताः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि कृतवर्मापराक्रमेचतुर्दशधिकप्रतोलोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ गृणुष्वैकमना राजन् यन्मां त्वं परिपृच्छसि । द्राव्यमाणे बले तस्मिन् हार्दिकेन महात्मना ।

लज्जयावनते चापि प्रहृष्टैश्चापि तावकैः । क्षोपो य आसीत् पाण्डूनामगाधे गांधमिच्छतां ।

श्रुत्वा स निनन्द भोमं तावकानां महाहवे । श्रेण्यस्वरितो राजन् कृतवर्माणमभ्ययात् ।

१४३५

कृतवर्मा तु हार्दिक्यः श्रेण्यं निशितः शरैः । अवाकिरत् सुसंकुद्धस्ततोऽक्रुध्यत् स सात्यकिः ।

अथाग्रा निशितं भञ्जं श्रेण्यः कृतवर्माणः । प्रेषयामास समरे शरांश्च उत्तरोऽपरान् ।

ते तस्य जग्निर बाह्यान् भस्मेन स्याच्छिनद्धनः । पृष्ठरक्षन्तथासूतमविश्रज्जिग्नितैः शरैः ।

ततस्तं विरथे कृत्वा सात्यकिः सत्यविक्रमः । सेनामस्यार्हयामास शरैः सञ्जतपर्वभिः ।

अभज्यताथ धृतना श्रेण्यशरपोडिता । ततः प्रायात् स लरितः सात्यकिः सत्यविक्रमः ।

१४४०

गृणु राजन् यदकरोत् तत्र सैन्येषु वीर्यवान् । अतोत्य स महाराज द्रोणानीकमहार्षेवं ।

पराजित्य तु मञ्चष्टः कृतवर्माणमाहवे । यन्तारमब्रवीत् गुरुरः शनैर्योहीत्यसंभ्रमम् ।

दृष्ट्वा तु तव तस्यैव रथाद्यदिपसङ्कुलं । पदातिजनसम्पूर्णमब्रवीत् सारथिं पुनः ।

यदेतन्मेषमङ्गां द्रोणानीकस्य सव्यतः । रुमङ्ककुञ्जरानीकं यस्य दक्षरथो मुखम् ।

एतेहि बहवः स्मृतं दुर्निवाराश्च मयुगे । दुर्ध्याधनसमादिष्टा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
 राजपुत्रा महेश्वानाः सर्वे विक्रान्तयोधिभिः । चिगर्त्तानां रथोदाराः सुवर्णविक्रतध्वजाः ।
 मामेवाभिर्ममत्वा बोगं योत्स्यमाना व्यवस्थिताः । अत्र मां प्रापय त्विप्रमथ्यश्लिष्टय मारुथे ।
 त्रिगर्गैः सह योत्स्यामि भारद्वाजस्य पश्यतः । ततः प्रायाच्छनैः स्मृतः सात्त्वतस्य मते स्थितः ।
 रथेनादित्यवर्णनं भास्वरेण पताकिनां । तमृजुः मारुथेर्वश्या बलामाना हयोत्तमाः ।
 वायुवेगममाः सङ्घे कुन्देन्दुरजतप्रभाः । आपतन्तं रणे तनुं शङ्खवर्णैर्हयोत्तमैः ।
 परिवव्रुस्ततः गूढरा गजानीकेन सञ्चतः । किरन्ता विविधांस्तीक्ष्णान् मायकान् लघुवेधिनः ।
 सात्त्वतोऽपि शितैर्व्याणैर्गजानीकमयोधयत् । पर्वतानिव वर्षेण तपान्ते जनेदो महान् ।
 वज्राशनिमस्यशर्बन्धमानाः शरैर्गजाः । प्राद्ववन्नमृत्सृज्य शिनिबोरममोरितेः ।
 शीर्णदन्ता विरुधिग भिन्नस्तकपिण्डकाः । विशीर्णं कर्णस्यकरा विनियन्तृपताकिनः ।
 सशिन्नचर्मघण्टाश्च वितिक्रतमहाध्वजाः । हतारोहा दिशो राजन् भेजिगे भृष्टकब्जाः ।
 रुक्मो विविधावाहान् जलदेपमनिस्त्रिणाः । नागैश्चैवत्सदन्तैश्च भक्षैश्चालिकैस्तथा ।
 क्षुरप्रेरङ्गचन्द्रैश्च सात्त्वतेन विदारिताः । चरन्तोऽसृक् तथा मूचं पुरीषा प्रदुःसुः ।
 बभ्रुमश्वस्त्रयान्येपेतुर्भस्त्रुनाथापरे । एवं तत्कुञ्जराणीकं युयुधानेन पीडितं ।
 शरैरन्यैर्मङ्गाशैः प्रदुःखाव सन्ततः । तस्मिन् हने गजानीके जलमन्त्रो महाबलः ।
 यत्तः सम्प्रापयन्नागं रजताश्वरथम्प्रति । रुक्मवर्धनः गूढस्तपनीयाङ्गदः गडविः ।
 कुण्डली मुकुटो खड्गो रक्तचन्दनरुषिः । शिरसा धारयन् द्रोणा तरतोद्यनशो स्रजे ।
 उरसा धारयन्निष्कं कण्ठसूत्रञ्च भास्वरं । चापञ्च रुक्मविक्रते विधुन्वन् गजमूर्द्धनि ।
 अशोभत महाराज सविद्युदिव तोयदः । तमापतन्तं महमा मागधस्य गजोत्तमं ।
 सात्यकिश्चैरयामास वेनेत्रमकर्णलयं । नागं निवारितं दृष्ट्वा शैतेयस्य शतात्तमैः ।
 अकुप्यन्तं रणे राजन् जलमन्त्रो महाबलः । ततः क्रुद्धो महाराज मार्गैर्गैरुपाधनैः ।
 अविध्यत शिनैः पौत्तं जलमन्त्रो महोर्मि । ततोऽपरेण भक्षेण प्रोतेन निशितेन च ।
 अस्यतो वृष्णिबोरस्य निचकर्त्त शरामनं । सात्यकिं किन्नधन्वानं प्रहमन्निव भारत ।
 अविध्यन्नागधां बोगः पञ्चभिर्त्रिशिनैः शरैः । स विद्धो बभ्रुभिर्व्याणैर्जलमन्त्रेण वोर्व्यवान् ।
 नाकस्यत महाबाहुस्तदह्रतमिवाभवत् । अचिन्तयन् वै स शरान् नात्यर्थं मध्वमाङ्गुली ।
 धनुर्न्यत समादाय तिष्ठ तिष्ठेत्युवाच ह । एतावदुक्ता शैनेयो जलमन्त्रं महोर्मि ।
 विव्याध घृष्टा सुमृगं शरणां प्रहमन्निव । क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन मुष्टिदेशे महद्वनुः ।
 जलमन्त्रस्य विच्छेदं विव्यध च त्रिभिः शरैः । जलमन्त्रस्तु तत्पत्न्या सगरं वै शरामनं ।
 तौमरं व्यसृजन्तूष्णं सात्यकिम्प्रतिमारिष । स निर्भिद्य भुजं सव्यं माधवस्य महारणे ।
 अभ्यगाद्धरणीं घोरः अमन्निव महोरगः । निर्भिन्ने तु भुजे सव्ये सात्यकिः सत्यविक्रमः ।

विंशतिर्विशिखैस्तोत्तैर्जलसन्धमताडयत् । प्रगृह्य तु ततः खड्गं जलसन्धो महाबलः ।

४५८५

आर्षभश्चर्म च महत् शतचक्रकसङ्कुलं । आविध्य च ततः खड्गं सान्त्ततायोत्समर्ज्य ह ।

शैनेयस्य धनुश्छिन्ना सखज्जो न्यपतन्महीं । अलातचक्रवधेव व्यरोक्षत महौ गतः ।

अथान्यद्गुनरादाय सर्वैकायावदारणं । शालस्कन्धप्रतीकाशमिन्द्राशनिर्ममस्वनं ।

विस्फ्रायं विव्यध कुड्गा जलसन्धं शरेण ह । ततः साभरणौ बाह्वुर्गन्धो माधवोत्तमः ।

सात्यकिर्जलसन्धस्य चिच्छेद प्रहृषन्निव । तौ बाह्वुः परिघप्रख्यौ पेततुर्गजसत्तमात् ।

४५८६

वसुन्धराधराङ्गुष्ठौ पञ्चगंधाविशोर्गौ । ततः सुदर्शनं सुमहत् चारुकण्डलमण्डितं ।

चुरेणाम्य हतोयेन शिरश्चिच्छेद सात्यकिः । तत्पातितशिरोबाहुं कबन्धं भीमदर्शनं ।

द्विरदं जलसन्धस्य रुधिरेणभ्यषिञ्चत । जलसन्धं निहत्यजौ त्वरमानौ सान्त्ततः ।

विमानं पातयामास गजस्कन्धादिशाम्यते । रुधिणावमिकाङ्गौ जलसन्धस्य कुक्षरः ।

विलम्बमानमवहत संश्लिष्टं परमासनं । शराद्वितः सान्त्तयेन मर्दमानः स्ववाहिनौ ।

४५८७

घोरमात्तैस्त्रिंशत् कला विदुःशिव महागजः । द्वाहाकारो महानामीत्तव सैन्यस्य मारिष ।

जलसन्धं हतं दृष्ट्वा दृष्ट्वाणामृषभेण तु । विमुखाद्याभ्यधावन्त तवत्योधाः समन्ततः ।

पलायनस्ततोत्साहा निरुत्साहा दिषञ्जये । एतस्मिन्नन्तरे राजन् द्रोणः शस्त्रभृताम्बरः ।

अभ्युपान्वनैरथैर्युधानं महारथं । तमुदीर्णं तथा दृष्ट्वा शैनेयं कुरुपुङ्गवाः ।

द्रोणेनैव सह कुटुम्बः सात्यकिं समुपाद्रवन् । ततः प्रवृत्ते युद्धं कुरूणां सान्त्ततस्य च ।

४५८८

द्रोणस्य चरणे राजन् घोरं देवासुरापमं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि लजसन्धबधे पञ्चदशधिकशतोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तं किरन्तः शरव्रातान् सर्वैर्यत्ताः प्रहारिणः । त्वरमाणा महाराज युयुधानमयोधयन् ।

तं द्रोणः सप्तसप्तत्या जघान निशितैः शरैः । दुर्धर्षणे द्वादशभिर्दुःमहे दशभिः शरैः ।

विकणेश्चापि निशितैस्त्रिंशद्भिः कद्रुपत्रिभिः । विव्याध सध्वे पार्थे तु स्तनाभ्यामन्तरे तथा ।

दुर्मुखो दशभिर्वैष्णवैस्तथा दुःशामनोऽष्टभिः । चित्रमेनस्य शैनेयं द्वाभ्यां विव्याध मारिष ।

४५८९

दध्याधनस्य महता शरवर्षेण माधवं । अपीडयद्रोणे राजन् पूरास्यन्ये महारथं ।

सर्वतः प्रतिषिद्धस्तु तव पुत्त्रैर्ध्वजहारथैः । तान् प्रत्यविव्यदावर्णयः दृष्ट्वा पृथगजिह्मगैः ।

भारद्वाजं त्रिभिर्वाणैर्दुःमहं नवभिः शरैः । विकर्षे पञ्चविंशत्या चित्रमेनस्य सप्तभिः ।

दुर्धर्षणं द्वादशभिर्गृष्टाभिस्य विविंशतिं । सत्यव्रतश्च नवभिर्बिजयं दशभिः शरैः ।

ततो रुक्माङ्गदद्यापि विधुस्वानो महारथः । अभ्ययान् सात्यकिस्तूर्पुं पुत्रं तव महारथं ।

४५९०

राजानं सर्वलोकस्य सर्वलोकस्य महारथं । शरैरभ्याहनद्वाढं ततो युद्धमभ्युत्तयेः ।

विमुञ्चन्तो शरांस्तीक्ष्णान् मन्दधानौ च सायकात् । अदृष्ट्वां समरेऽन्योऽन्यं चक्रतुस्तौ महारथौ ।

सात्यकिः कुरुराजेन निर्विच्छेदा बद्धशोभत । अस्त्रवदुधिरं भूरि स्वरसं सञ्जनो यथा ।

मात्स्नेन च वाणैर्निर्व्विद्धस्तनयस्तव । शतकुम्भमयापोडा बभौ यूप इवोच्छ्रितः ।
 माधवस्तु रणे राजन् कुरु राजस्य धन्विनः । धनस्यिच्छेदं समरे क्षुरप्रेण हसन्निव । ४६१५
 अथैनं क्षिप्रं धत्वा, शरैर्व्विद्धमिवाचिनोत् । निर्भिन्नशरैर्लेन द्विषता क्षिप्रकारिणा ।
 मांस्तस्य रणे राजा शत्रोर्व्विजयलक्षणं । अथान्यद्भुतगदाय हेमपृष्ठं दुरामदं ।
 विव्याध सात्यकिं तूष्णं सायकानां शतेन ह । मोऽतिविद्धो बलवता तव पुत्रेण धन्विना ।
 अमर्षवशमापन्नस्तव पुत्रमपीडयत् । पीडिते नृपतिं दृष्ट्वा तव पुत्रा महारथाः ।
 सात्यकिं शरवर्षेण ह्लादयामासुरोजमा । स च्छाद्यमानो बद्धभित्तव पुत्रैश्चहारथैः । ४६२०
 एकैकं पञ्चभिर्व्विद्धा पुनर्व्विषाध मग्नभिः । दुर्योधनश्च त्वरितो विव्याधाष्टभिर्गण्डुगैः ।
 प्रहसंशस्य चिच्छेद कार्मुकं रिपुभोषणं । नागं मणिमयश्चैव शरैर्व्वज्रमपातयत् ।
 हलातु चतुरो वाहान् चतुर्भिर्निश्चितैः शरैः । मारयिं पातयामास क्षुरप्रेण महायशः ।
 एतस्मिन्नन्तरे चैव कुरु राजं महारथं । अवाकिरत् शरैर्दृष्टो बद्धभिर्गणैर्मदिभिः ।
 स बध्यमानः समरे शैनेयस्य शरोत्तमैः । प्राद्वत्सहमा राजन् पुत्रो दुर्योधनस्तव । ४६२५
 आमुतश्च ततो यानं चित्रमेतस्य धन्विनः । हाहाभूतं जगच्चासोत् दृष्ट्वा राजानमाहवे ।
 यस्यमानं सात्यकिनां खे भोममिव राज्ञणा । तन्तु शब्दमथ श्रुत्वा कृतवर्मा महारथः ।
 अभ्ययात्सन्नमा तत्र यत्रास्ते माधवः प्रभुः । विधुन्यानो धनुःश्रेष्ठश्चादयंश्चैव वाजिनः ।
 भर्त्सयन् मारयिष्याये याहि याहोति सत्वरं । तमापतन्तं मम्प्रेत्य व्यादितोस्मिन्वानकं ।
 युयुधानो महाराज यन्तारमिदमब्रवीत् । कृतवर्मा रथेनैष द्रुतमापतते शरो । ४६३०
 प्रत्युद्याहि रथेनेनं प्रवरं सर्व्वधन्विनां । ततः प्रजविताथेन विधिवत् कल्पितेन च ।
 आससाद रणे भोजं प्रतिमानं धनुश्रतां । ततः परममकुङ्क्षौ ज्वलिताविव पावकौ ।
 समेयातां नगव्याघ्रौ व्याघ्राविव तं स्थितौ । कृतवर्मा तु शैनेयं पङ्क्तिं शय्या समार्पयत् ।
 निश्चितैः सायकैस्तोत्थैर्यन्तारश्चास्य पञ्चभिः । चतुरश्रचतुरो वाहंश्चतुर्भिः परमेषुभिः ।
 अविध्यत् माधुदान्तास्यै सैन्धवान् मात्स्यतस्य हि । ह्यक्षध्वजो ह्यक्षध्वं महद्विष्णुर्वायुं कार्मुकं । ४६३५
 ह्यक्षपद्मो ह्यक्षध्वं ह्यक्षपद्मैरवारयत् । ततोऽशोतिं शिनेः पौत्तः सायकान् कृतवर्माणे ।
 प्राहि गेत्स्वरथा युक्तो द्रष्टुकामो धनञ्जयं । मोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुतापनः ।
 समकम्पत दुर्द्धर्षः क्षितिकम्पे यथाऽचलः । त्रिषष्ट्या चतुरोऽस्याश्वान् मग्नभिः मारयिं, तथी ।
 विव्याध निश्चितैः सात्यकिः सत्यविक्रमः । सुवर्षपुङ्खं विशिखं समाधाय च सात्यकिः ।
 विस्मजन्तं महाङ्गलं संकुङ्क्षमिव पन्नगं । सोऽविध्यत् कृतवर्माणं यमदण्डोपमः शरः । ४६४०
 जःस्नूदविचित्रश्च वर्षं निर्भिद्य भानुमत् । अभ्यगाद्धरणोमुघो रुधिरैः समुचितः ।
 सञ्जातस्त्रिधिरश्वजौ सांस्तपुभिरर्द्धितः । सशरं धनुस्तृज्य न्यपतत् स्थन्दनोत्तमात् ।
 स भिहदंष्ट्रो जानुभ्यां पतितोऽर्मितविक्रमः । शरार्द्धितः, सात्यकिना रथोपस्थे नरर्षभः ।

सहस्रबाहुमदृशमक्षोभमिव मागरे । निवार्य कृतवर्माणां मात्यकिः प्रययौ ततः ।

खड्गशक्तिधनुःकीर्णा गजाश्वरथमङ्गलां । प्रवर्त्तितायुरुधिगं शतशः क्षत्रियर्षभैः ।

४३५

प्रेक्षतां सर्वभैर्यानां मथेन शनिपुङ्गवः । अभ्यगादाहिनीं हित्वा वृत्रहेवासुरीक्ष्मूं ।

ममाश्वस्य च हार्दिन्या गृह्य चान्यन्महद्गुणः । तस्यैव स तत्र बलवान् वारयन् युधि पाण्डवान् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि कृतवर्म्भपरजये धोडशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ कस्यमानेषु सैन्येषु शैनेयेन ततस्ततः । भारद्वाजः स त्रातैर्महद्भिः समवाकिरत् ।

स सम्पुहारस्तुमुनो द्रोणमात्स्यतयोरभूत् । पश्यतां सर्वभैर्यानां बनिवासमथेगिरिः ।

ततो द्रोणः शिरोः पौच्छं चित्रैः संव्यायभैः शरैः । विभिगाशीविषाकारैर्ललाटे समविध्यत ।

४३६

तैर्ललाटेऽर्पितैर्वीणैर्युयुधानस्त्वजिह्वगैः । व्यरोचत महााज विगृह्ण दूरा पर्वतः ।

ततोऽस्य वाणानपरा निन्द्राशनिममखनान् । भारद्वाजोऽन्तरप्रेक्षी प्रेषयामास संयुगे ।

तान् द्रोणचापनिर्मुक्तान् दाशार्हः पततः शरान् । दाम्यां दाम्यां सुपुङ्खाभ्यां चिच्छेद परमास्त्ववित् ।

तामस्य लघुतां द्रोणः समवेक्ष्य विशास्यते । प्रहस्य सहसाऽविध्यत त्रिशता शनिपुङ्गवं ।

पुनः पद्माशतपूणां शिनेन च समार्पयत् । लघुतां युयुधानस्य लासवेन विशेषयत् ।

४३७

समुत्पतन्ति बस्मीकात् यथाकुड्मा महोरगाः । तथा द्रोणरथाद्राजन् आपतन्ति तनुच्छिदः ।

तथैव युयुधानेन सृष्टाः शतमहस्रशः । अवकिरन् द्रोणरथं शरा रूधिरभोजनाः ।

लाघवात् द्विजमुख्यस्य सात्त्वतस्य च मारिषः । विशपं नाध्यगच्छाम समावासां नरर्षभैः ।

सात्यकिस्तु ततो द्रोणं नवभिर्नतपर्वभिः । आजघान स्रग् कुड्मा ध्वजस्य निशितैः शरैः ।

मारयिच्च शतेनैव भारद्वाजस्य पश्यतः । लाघवं युयुधानस्य दृष्ट्वा द्रोणे महारथः ।

४३८

सप्रत्या मारयिं विद्धा तुरगांश्च विभिस्त्रिभिः । ध्वजमेकेन चिच्छेद माधवस्य रथे स्थितं ।

अथापरेण भजेन हेमपुङ्खेन पत्रिणा । धनुश्चिच्छेद ममरे माधवस्य महात्कनः ।

मात्यकिस्तु ततः कुड्मा धनुस्त्र्यङ्गा महारथः । गदं जघाह महतीं भारद्वाजस्य चालिपत् ।

तामापतन्तीं महसा पट्टबद्धामयस्त्रयीः । न्यत्रागच्छैर्द्वौ द्रोणो बह्मभिर्मज्जकृपिभिः ।

अथान्यद्गुणगदाय सत्याकिः सत्यविक्रमः । विव्याध बह्मभिस्त्रिभिरं भारद्वाजं शिलाशितः ।

४३९

स विद्धा ममरे द्रोणं सिंहनादममुद्यतः । तं वै न समृषे द्रोणः सर्वशस्त्रभृताम्बरः ।

ततः शक्तिं गृहीत्वा तु रुक्मदण्डामयस्त्रयीः । तरसा प्रेषयामास माधवस्य रथमुत्ति ।

अनासाद्य तु शैनेयं सा शक्तिः कालमन्त्रिभा । भित्त्वा रथं जगामोया धरणीं दारुणस्त्रना ।

ततो द्रोणं शिनेः पौच्छा राजन् विव्याध पत्रिणा । दक्षिणं भुजसमाद्य पीडयन् भरतर्षभ ।

द्रोणोऽपि ममरे राजन्माधवस्य महद्गुणः । अर्द्धचक्रेण चिच्छेद रथशस्त्रात् च मारयिं ।

४४०

मुमोह मारयिस्तस्य रथशस्त्रा समाहतः । स रथोपत्यमासाद्य मुहूर्तं मंनिषीदत ।

चकार मात्यवीराजन् सूतकर्षातिमानुषं । अयोधयश्च यद्द्रोणे रथो न जघाह च स्वयं ।

ततः शरशतेनैव युयुधानो महारथः । अविध्यद्वाङ्मणं प्रह्वे हृष्टरूपो विशास्यते ।
 तस्य द्रोणः शरान् पञ्च प्रेषयामास भारत । ते घोराः कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे ।
 निर्विद्रुस्तु शरीरैरैरकुप्यत् सात्यकिर्भृशं । सायकान् व्यसृज्यपि बीरो रुक्मरथमप्रति ।
 ततो द्रोणस्य यन्तारं निपात्यैकपुष्पा भुवि । अश्वान् व्यद्रावयदाणैर्हतस्मृतांस्ततस्ततः ।
 मरथः प्रद्रुमः सङ्घे मण्डलानि महस्रुगः । चकार राजतो रजजन् भ्राजमान इवांशुमान् ।
 अभिद्रुत गृहीत हयान् द्रोणस्य धावत । इति स्म चक्रुः सर्वे राजपुत्राः मराजकाः ।
 ते सात्यकिमपास्याशु राजन् युधि महारथाः । यतो द्रुणस्ततः सर्वे महमा समुपाश्रवन् ।
 तान् दृष्ट्वा प्रद्रुतान् सङ्घे सात्त्वतेन शराद्दितान् । प्रभङ्गं पुनरेवासीत्तत्रैभ्यः समाकुलं ।
 व्यूहस्यैव पुनर्दारं गत्वा द्रोणे व्यवस्थितः । वतायनानैस्त्रैर्नाना विष्णिशराद्दितैः ।
 पाण्डुपाञ्चालमभिचं व्यूहमालोक्य वीर्यवान् । शनैरेव नाकराद्यत्वं व्यूहमेवाभ्यरचत ।
 निवार्य पाण्डुपाञ्चालान् द्रोणाग्निं प्रदहन्निव । तस्या द्रोणाग्निमन्दोः कालमूर्त्युं ददोयतः ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयत्रयवधपर्वणि सात्यकिपराक्रमे सप्तदशधिकशतोऽध्यायः ॥ ११७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ द्रोणं स जित्वा पुरुषप्रवीरस्तथैव हार्दिन्यमुखंस्तदोयान् । प्रहस्य स्मृतं वचनं वभाषे शिनिप्रबीरः
 कुरुपुङ्गवाय्यः ।

निमित्तमात्रं वयमद्य स्मृत दग्धारथः । केशवफाल्गुनाभ्यां । इतान्निहन्त्येह नरर्षभेण वयं सुरेशात्मसमुद्भवेन ।
 तमेवमुक्त्वा शिनिपुङ्गवस्तदा । महासृष्टे सोऽप्यधनुर्दुरेऽरिहा । किरन् समन्तात् महमा शरान् बली समापतत् श्येन
 इवामिषं यथा ।

तं यान्तमथैः शशिपुङ्गवैर्बिगाह्य सर्वं पुरुषप्रवीरं । नाशकृवन् वारयितुं समन्तादादित्यरश्मिप्रतिमं रथाय्यं ।
 असह्यविक्रान्तमदीनमत्वं सर्वं गणाभ्यरतः । ये लदीयाः । सहस्रनेत्रप्रतिमप्रभावं दिवोत्सृज्य जलद्वयपाथे ।

— अमर्षपूर्णस्वतिचित्रयोधो शरामनो काञ्चनवर्धधारो । सुदर्शनः सात्यकिमापतन्तं न्यवारयद्राजवगः प्रसह्य ।

तथोरभूत् भारत सम्प्रहारः सुदारणस्तं समतिप्रशमनं । योधास्त्वदीयाश्च द्विभोमकाश्च वृत्रेन्द्रोयुद्धमिवामगौघाः ।
 शरैः सुतीक्ष्णैः शतशोऽभ्यविध्यत्सुदर्शनः सात्त्वतमुख्यमाजौ । अनागतानेव तु तान् पृथक्कान् चिच्छेद राजन् शिनि
 पुङ्गवोऽपि ।

तथैव शक्रप्रतिभोऽपि सात्यकिः सुदर्शने यान् क्षिपति स्म सायकान् । द्विधा त्रिधा तानकरोत्सुदर्शनः शरोत्तमैः स्यन्दन
 र्थमास्थितः ।

तान् वीक्ष्य वाणान् निहतांस्तदानीं सुदर्शनः सात्यकिवाणवेगैः । क्रोधाद्दिधक्षन्निव तिग्मतेजाः शरानमुच्चत्तपनीय
 चिन्वान् ।

पुनः स वाणैस्त्रिभिरग्निफलैराकर्णपूर्णैर्नशितैः सपुङ्खैः । विव्याध देहावरणं विभियंते सात्यकेनाविविशुः शरीरं ।

तथैव तस्यावनिपालपुत्रः सन्ध्या वाणैरपरैर्ज्वलद्भिः । आजग्निरात्मानं जतप्रकाशान् चतुर्भिर्गन्धर्वैस्तुरः प्रसह्य ।

तथा तु तेनाभिहतस्तारस्रो नम्रा शनैरिन्द्रममानवीर्यः । सुदर्शनस्येषुगणैः सुतीक्ष्णैर्हयान्निहत्याशु ननाद नादं ।

अथास्य स तस्य शिरो निहत्य भवेन शकाशनिमन्त्रिभेन । सुदर्शनस्यापि शिनिप्रबोरः । क्षुरेण कालानिलमन्त्रिभेन ।
सकुण्डलं पूर्णशशिप्रकाशं भाजिष्णु वक्त्रं विचर्कत देहात् । यथा पुरा वज्रधरः प्रमत्त बलस्य संख्योऽतिबलस्य राजन् ।
निहत्य तं पार्थिवपुत्रपौत्रेण यदूनामृषभस्तरस्त्रो । मुदा सनेतः परया महात्मा रराज राजन् सुगगजकल्पः ।
ततो यथावर्जुन एव येन निवार्य मैत्र्यं तव मार्गणैघैः । मदश्वयुक्तेन रथेन राजन् लोकं विमस्मापयिषुर्नृबोरः । ४००
तत्तस्य विस्मापयनीयमय्यमपूजयन् योधवराः समेताः । प्रवर्त्तमानानिषुगोचरेऽरोन् ददाह वाणैर्जतभुग्यैव ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि सुदर्शनबधेऽष्टादशाधिकशतोऽध्यायः ॥ ११८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः स मात्यकिर्धमान् महात्मा वृष्णिपुङ्गवः । सुदर्शनं निहत्याजौ यन्तारं पुनरब्रवीत् ।

रथान्नागकलिलं शरशतैर्मिमालिनं । खड्गगत्यं गदायाहं गूरायुधमहाखनं ।

प्राणापहारिणं रोद्रं वादित्रोत्कुष्टनादितं । शोधानामसुखस्य दुर्द्वैतं जयैषिणं ।

तोत्वा सुदुस्तरं तारं द्रोणानोकमहारणं । जलसन्धबलेनाजौ पुरुषादेरिवारुतं । ४०१

अतोऽन्यन् प्रतनाशेषं मन्ये कुनदिकामिव । तर्त्तव्यामन्यमनिलां चोदयाश्चानमस्रमं ।

हस्तप्राप्तमहं मन्ये माम्प्रतं सयमाचिनं । निर्जित्य दुर्द्वैतं द्रोणं मपदानुगमाद्ये ।

हार्दिक्यं योधवर्थ्यश्च मन्ये प्राप्तं धनञ्जयं । न हि मे जायते त्रिभो दृष्ट्वा मैत्र्यान्यनेकशः ।

वज्रेणिव प्रदीप्तस्य वने गुष्कटणालपे । पश्य पाण्डवमुख्येन यातां भूमिं किरोटिना ।

पत्न्यश्वरथनागौघैः पतितैर्विबभौकृताः । द्रुपते तथया मैत्र्यं तेन भग्नं महात्मता । ४०२

रथैर्विपग्निधावद्भिर्गजैरथैश्च सारथे । कौशेयारुणमङ्गाशनेन दुद्रुपते रजः ।

अभ्यासस्यमहं मन्ये श्वेताश्वं कृष्णसारथिं । स एष श्रूयते शब्दे गाण्डीवस्यानिजौजसः ।

यादृशानि निमिन्नानि मम प्रादुर्भवन्ति वै । अनन्तं गत आदित्ये हन्ता मेत्स्यमञ्जुनः ।

अनैर्विश्वश्रम्यन्नयान् याहि यचारिवाहिनी । यत्रैते सततत्राणाः सुयोधनपुरोगमाः ।

दंशिताः क्रूरकर्माणः काम्बोजा युद्धदुर्मदाः । शरवाणामनधरा यवनाश्च प्रहारिणः । ४०३

शकाः किगता दग्दा वर्ध्वरास्ताम्रलिप्तकाः । अन्ये च बहवो ज्ञेष्का विविधायुधपाणयः ।

यत्रैते सततत्राणाः सुयोधनपुरोगमाः । मामेवाभिमुखाः सर्वे तिष्ठन्ति समरार्थिनः ।

एतान् मरथनागाश्चान् निहत्याजौ मपत्तिनः । इदं दुर्गं महघोषं तोर्णमेवोपधारय ।

॥ सृत उवाच ॥ न ममृमो मे वार्ष्णेय विद्येत मत्यधिकम् । यद्यपि स्यात्तव कुड्मे जामदग्न्योऽयतः स्थितः ।

द्रोणे वा रथिनो अष्टः कृपो मद्रेश्वरोऽपि वा । तयापि ममृमो न स्यात् त्वामाश्रित्य महाभुज । ४०४

त्वया सुबहवो युद्धे निर्जिताः शत्रुसूदन । दंशिताः क्रूरकर्माणः काम्बोजा युद्धदुर्मदाः ।

शरवाणामनधरा यवनाश्च प्रहारिणः । शकाः किगता दग्दा वर्ध्वरास्ताम्रलिप्तकाः ।

अन्ये च बहवो ज्ञेष्का विविधायुधपाणयः । न च मे ममृमः कश्चिद्भूतपूर्वः कदाचन ।

किमुतैतत् समामाद्य धीरं संयुगोष्पहं । आशुभ्रन् कतरेण त्वं प्रापयामि धनञ्जय ।

केषां कुड्मोऽसि वार्ष्णेय केषां मृत्युरपस्थितः । केषां संयमनीमद्य गन्तुमुत्सहते मनः । ४०५

के त्वां युधि पराक्रान्तं कालान्तकयमोपमं । दृष्ट्वा विक्रमभंयुक्तं विद्रविव्यन्ति संयुगे ।

केषां वैवस्वतो राजा स्मरतेऽद्य महाभुज ।

॥ सात्यकिस्त्वाच ॥ मुण्डानेतान् हनिष्यामि दानवानिव वामवः । प्रतिज्ञां पालयिष्यामि कामोजानेव मां वर ।

अद्यैषां कदनं कृत्वा प्रियं यास्यामि पाण्डवं । अद्य द्रव्यन्ति मे वीर्यं कौरवाः समुयोधनाः ।

मुण्डानोके हते सृत सर्वमैन्येषु चासकृत् । अद्य कौरवमैन्यस्य दीर्यमाणस्य संयुगे ।

श्रुत्वा विरावं बह्मधा मन्तस्यति सुयोधनः । अद्य पाण्डवमुख्यस्य येतायस्य महात्मनः ।

आचार्यस्य कृतं मार्गं दर्शयिष्यामि संयुगे । अद्य मद्दाननिहतान् योधमुख्यान् मत्तक्षशः ।

दृष्ट्वा दुर्योधनो राजा पश्चात्तापं गमिष्यति । अद्य मे क्षिप्रहन्तस्य क्षिपतः सायकोत्तमान् ।

अलातचक्रप्रतिमं धनुर्द्रव्यन्ति कौरवाः । मत्सायकचिताङ्गानां रुधिरं स्रवतां मुहुः ।

मैनिकानां बधं दृष्ट्वा मन्तस्यति सुयोधनः । अद्य मे कुद्वुरूपस्य निघ्नतश्च बरान् बरान् ।

द्विरर्जुनमिमं लोकं मंस्यतेऽद्य सुयोधनः । अद्य राजमहस्त्राणि निहतानि मया रणे ।

दृष्ट्वा दुर्योधनो राजा मन्तस्यति महाहृदये । अद्य खेहञ्च भक्तिञ्च पाण्डवेषु महात्मसु ।

कृत्वा राजमहस्त्राणि दर्शयिष्यामि राजसु । वने वीर्यं कृतज्ञत्वं मम ज्ञास्यन्ति कौरवाः ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ एवमुक्तस्तदा सतः शिञ्चितान् साधुवाहिनः । शशाङ्कमन्त्रिकाशस्यै वाजिनो व्यनुदत् भृशं ।

ते पिवन्त इवाकाशं युयुधानं हयोत्तमाः । प्रापयन् यवनान् शीघ्रं मनःपवनरंहसः ।

सात्यकिं ते समामाद्य पृतनास्त्रनिवर्त्तिनं । बहवो लघुहस्ताश्च शर्वर्षगवाकिरन् ।

तेषामिषूनथास्त्राणि वेगवान्नतपर्वभिः । अञ्चिनत् सात्यकीराजन् नैनं ते प्राप्नुवन् शराः ।

रुक्मपुङ्गवैः सुनिश्चितैर्गार्द्वपैरजिह्वगैः । उच्चकृत्तं शिरांस्युग्रो यवनानां भुजानपि ।

शैक्यायमानि वर्ष्माणि कांस्यानि च समन्ततः । भित्त्वा देहांतथा तेषां शरा जग्मुर्भ्रंहीतलं ।

ते हन्यमाना वीरेण खेच्छाः सात्यकिना रणे । शतशोऽभ्यपतंस्तत्र व्यमवोवसुधातले ।

सुपूर्णायतमुकैस्तानव्यञ्चिन्वपिण्डितैः । पञ्चषट्मश चाष्टौ च विभेद यवनाञ्चरैः ।

कामोजानां महत्स्यश्च शकानाञ्च विशास्यते । शरगाणां किरातानां वर्ष्मणां तथैव च ।

अगम्यरूपां पृथिवीं मांसभोणितकर्दमां । कृतवांस्तत्र श्रुतेयः क्षपयन्नावक्तं बलं ।

दस्थूनां सशिरस्ताणैः धिरो भिल्लूनभूद्वजैः । दीर्घकूर्चैर्भ्रंही कोला विवर्हरण्डजैरिव ।

रुधिरोक्षितमर्वाङ्गैस्तेस्तदायोधनं बभौ । कबन्धैः संवृतं सर्वं तासामैः खमिवावृतं ।

वज्राशनिममस्यैर्भिः सुपर्वभिर्गजिह्वजैः । ते मात्स्वतेन निहताः समावर्ज्यसुख्यगं ।

अल्पावशिष्टाः सम्भ्रमाः शङ्कप्राणा विचेतसः । जिताः सङ्क्षो महाराज युयुधानेन दर्शिताः ।

पार्ष्णिभिय कशाभिय ताडयन्तस्तरङ्गमान् । जवमुत्तममास्थाय ज्वरतः प्राद्वन् भयात् ।

कामोजभैर्ये विद्राव्य दुर्जयं युधि भारत । यवनानाञ्च तत्सैन्यं शकानाञ्च महद्वनं ।

ततः स पुरुषव्याघ्रः सात्यकिः सत्यविक्रमः । प्रविष्टस्तावकान् जित्वा सृतं याहीत्यचोदयत् ।

तत्तस्य समरे कर्मा दृष्टाऽन्यैरुक्तं पुरा । चारणाः सहगन्धर्वाः पूजयाश्चक्रिरे महां ।
 तं यान्तं पृष्ठगोप्तार्मज्जुनस्य विशास्यते । चारणाः प्रेक्ष्य मंष्ट्रास्त्वदीयाश्चाभ्यपूजयन् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि यवनपराजये एकोनविंशत्यधिकश्लोऽध्यायः ॥ ११६ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ जित्वा यवनकाम्बोजान् युयुधानस्ततोऽज्जुनं । जगाम तव सैन्यस्य मध्येन रथिनाम्बरः ।
 चारुदंष्ट्रो नरव्याघ्रो विचित्रकवचध्वजः । मृगं व्याध इवाजिघ्रन् तव सैन्यमभोधयत् ।
 सरथेन चरन्मार्गं धनुरभ्यामयद्दृशं । रुक्मपृष्ठं महविगं रुक्माचन्द्रकमङ्गुलं ।
 रुक्माङ्गदशिरस्त्राणां रुक्मवर्त्मसमावृतः । रुक्माध्वजधनुः शूरी मेरुशृङ्गमिवावभौ ।
 स धनुर्मण्डलं सङ्घे तेजोभास्कर रश्मिवान् । शरदीवोदितः सूर्यो दिसूर्यो विरराज ह ।
 वृषभस्कन्धविक्रान्तो वृषभाचो नरर्षभः । तावकानां बभौ मध्ये गवां मध्ये यया वृषः ।
 मत्तद्विरदमङ्गाशं मत्तद्विरदगामिनं । प्रभिक्षमिव मातङ्गं यूयमध्ये व्यस्थितं ।
 व्याघ्र इव जिघांसन्तस्त्वदीयाः समुपाद्रवन् । द्रोणानीकमतिक्रान्तं भोजानीकस्य दुस्तरं ।
 जलसन्धानं त्रीणां काम्बोजानाञ्च वाहिनीं । हार्दिक्यमकरान्मुक्तं तीर्णं वै सैन्यपागरं ।
 परिव्रजः सुमंक्रुद्धास्त्वदीयाः सात्यकिं रथाः । दुर्व्याधनश्चित्रमेनो दुःशासनविविशती ।
 शकुनिर्दुःमहस्यैव युवा दुर्धर्षणः क्रथः । अन्ये च बहवः शूराः शस्त्रवन्तो दुरामदाः ।
 पृष्ठतः सात्यकिं यान्ते अन्वधावन्मर्षिणः । अथ शब्दे महानाभोत्तव सैन्यस्य मारिष ।
 मारुतोद्धृतवेगस्य सागरस्यैव पर्वणि । तानभिद्रवतः सर्वान् समीक्ष्य शिनिपुङ्गवः ।
 शनैर्याहोति यन्तागमव्रवीत् प्रहमन्निव । इदमेतत् समुद्भूतं धार्तराष्ट्रस्य यद्गलं ।
 मामिवाभिमुखं दृष्ट्वा गंजाश्रयपत्तिमतः । नादयदै दिशः सर्वा रथधोषेण मारये ।
 पृथिवीञ्चान्तोचक्ष कस्ययत् सागरानपि । एतद्वलार्णवं सूत वारयिष्ये महारणे ।
 पौर्णमास्यामिवोद्भूतं बलेन मकरालयं । पश्य मे सूत विक्रान्तमिच्छस्येव महासृष्टि ।
 एष सैन्यानि शत्रूणां विधमामि शितैः शरैः । निहतानाहवे पश्य पदात्यश्रयद्विपान् ।
 मच्छरैरग्निमङ्काशैर्विद्रुदेहान् महम्मशः । इत्येवं ब्रुवतस्तस्य सात्यकेरमितौजसः ।
 समीपे मैनिकाले तु शीघ्रभीयुर्धुयुत्सवः । जङ्घा द्रवस्व तिष्ठेति पश्य पश्येति वादिनः ।
 तानेवं ब्रुवतो बोगान् सात्यकिर्निशितैः शरैः । जघान त्रिशतानयान् कुङ्कुमराञ्च चतुःशतान् ।
 समम्प्राहारस्तुमुनस्तस्य तेषाञ्च धन्विनां । देवासुररणभ्रष्टाः प्रावर्त्तत जनक्षयः ।
 मेघजालनिभं सैन्यं तव पुत्रस्य मारिष । प्रत्यग्राह्यच्छिने पौत्रः शरैराशीविषोपमैः ।
 प्रच्छाद्यमानः समरे शरजालैः स बोध्यवान् । अमश्रममहाराज तावकानवधोदङ्गम् ।
 आश्रयं तव राजेन्द्र सुमत्तद्वृष्टवाहनं । न.भाघः सायकः कश्चित् सात्यकेरभवत् प्रभो ।
 रथनागाद्यकलिलः पदात्यूर्ध्वसमाकुलः । शैनेयबेलामासाद्य स्थितः सैन्यमहाध्वजः ।
 रुक्मान्नरनागाश्चमावर्त्तत मुज्जमृजः । तस्यैवमिषुभिस्तेन बध्यमानं समन्ततः ।

४०६०

४०६५

४०७०

४०७५

४०८०

बभ्राम तत्र तत्रैव गावः शीतार्द्रिता इव । पदातिनं रथं नागं सादिनं तुरगन्तया ।
 अविद्धं तत्र नाशं युयुधानस्य सायकैः । न तादृक् कदनं राजन कृतशंखत्र फाल्गुनः ।
 यादृक् क्षयमेनीकानामकरात्सात्यकिर्नृप । अत्यर्जुनं शिनेः पौत्रो युध्यते पुरुषर्षभ ।
 वीतभीर्लघोःपेतः कृतिलं सम्प्रदर्शयन् । ततो दुर्योधनो राजा सात्वतस्य त्रिभिः शरैः ।
 विव्याध सूतं निशितैश्चतुर्भ्यस्तुरगै हयान् । सात्यकिश्च त्रिभिर्बिद्धा पुनरष्टाभिर्य च ।
 दुःशामनः षोडशभिर्विव्याध शिनिपुङ्गवं । शकुनिः पञ्चविंशत्या चित्रमेनश्च पञ्चभिः ।
 दुःमहः पञ्चदशभिर्विव्याधोरभि सात्यकिं । उत्समयन् वृष्णिगार्दूलं तथा वृणैः समोहतः ।
 तानविध्यन्महाराज सर्वानेव त्रिभिस्त्रिभिः । गाढविद्वानगेन कृत्वा मार्गैः सोऽतितेजनेः ।
 शैनेयः श्येनवत् मध्ये व्यचरन्मघविक्रमः । मौवलस्य धनुश्चिह्ना हतावापं निकृय च ।
 दुर्योधनं त्रिभिर्बाणैरभ्यविध्यत् स्नानान्तरे । चित्रमेनं शतेनैव दशभिर्दुःमहं तथा ।
 दुःशामनन् विंशत्या विव्याध शिनिपुङ्गवः । अथान्यद्दुरादाय श्येनतत्र विगम्यते ।
 अष्टाभिः सात्यकिं विद्धा पुनर्विव्याध पञ्चभिः । दुःशामनश्च दशभिर्दुःमह्य त्रिभिः शरैः ।
 दुर्मुखश्च द्वादशभीराजन् विव्याध सात्यकिं । दुर्योधनस्त्रिंशत्या विद्धा भारत माधवं ।
 ततोऽस्य निशितैर्बाणैस्त्रिभिर्विव्याध मारुथिं । तान् सर्वं न महितान् गूढान् यत्तानान्महाराजान् ।
 पञ्चभिः पञ्चभिर्बाणैः पुनर्विव्याध सात्यकिः । ततः मरुथिनं श्रेष्ठतमं पुत्रस्य मारुथिं ।
 आजघानाशु भक्षेन स हतो न्यपतद्भुवि । पतिते मारुथौ तस्मिन् तत्र पुत्रस्य प्रभो ।
 वातायमानैस्त्रैश्चैरपनीयत मङ्गरात् । ततस्तत्र सुतो राजन् सैनिकाश्च विगम्यते ।
 राज्ञो रथमभिप्रेक्ष्य विद्रुताः शतशोऽभवन् । विद्रुतं तत्र तत्सैन्यं दृष्ट्वा भारत सात्यकिः ।
 अवाकिरच्छरैस्त्रैस्तैश्चक्रपुङ्खैः शिलाशितैः । विद्रव्य सर्वैर्नैन्यानि तावकानि महत्तमः ।
 प्रथयौ सात्यको राजन् श्रेताश्चस्य रथम्पति । तं शरानाददानञ्च रचमाणश्च मारुथिं ।

आत्मानं पालयानञ्च तावकाः समपूजयन् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे त्रिंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२० ॥
 ॥ छतराष्ट्र उवाच ॥ सम्प्रमृद्य महत्सैन्यं यान्तं शैनेयमर्जुनं । निर्द्वीका मम ते पुत्राः किमकुर्वन्त सञ्जय ।

कथं तेषां तदा युद्धं धृतिराभीन्ममूर्धतां । शैनेये ममनुप्राप्ते मदृशे मय्यसाचिना ।
 विदधे किन्नु तत्त्वत्तं ते च युद्धपराजिताः । कथञ्च सात्याक्युद्धे व्यतिक्रान्तो महायशः ।
 कथञ्च मम पुत्राणां जीवतां तत्र सञ्जय । शैनेयोऽभियथौ युद्धे तन्ममाचक्ष्व मञ्जय ।
 अत्यद्भुतमिदं तात तत्सकाशात् श्रुतं मया । एकस्य बहूभिर्युद्धे शत्रुभित्तैर्माधारयैः ।
 विपरीतमहं दैवं मन्ये सूत सुतान् प्रति । यत्राबध्यन्त समरे सात्वतेन महारथाः ।
 एकस्य हि न पर्याप्तं मत्सैन्यं तस्य सञ्जय । क्रुद्धस्य युयुधानस्य सर्वैः तिष्ठन्तु पाण्डवाः ।
 निर्जित्य समरे द्रोणं कृतिनश्चित्रयोधिनं । यथा पशुगणान् सिंहस्तद्वद्वृन्ता सुतान्मम ।

कृतवर्मादिभिः शूरैर्यत्तैर्बहुभिराहवे । युयुधानो न शक्तितो हन्तुं ज्येष्ठा मे सुतान् ।

नैतदीदृशं युद्धं कृतवान्स्व फाल्गुनः । यादृशं कृतवान् युद्धं शिनेनेप्ता महाययाः ।

४८२५

॥ सञ्जय उवाच ॥ तव दुर्भन्ति ते राजन् दुर्योधनकृतेन च । दृष्टुं स्वावहितो भूत्वा बले वक्ष्यामि भारत ।

ते पुनः संयवर्तन्त कृत्वा संश्रक्ता मिथः । परां युद्धे मतिं कुरां तव पुत्रस्य श्रामनात् ।

त्रीणि सादिसहस्राणि दुर्योधनपुरोगमाः । शकक्राम्बोजवाह्नोका यवनाः पारदास्तथा ।

कुलिङ्गास्तङ्गणाम्बुष्टाः पेशाचाश्च सर्व्वराः । पार्व्वतोयाश्च राजेन्द्र कुट्टाः पाषाणपाणयः ।

अभ्यद्रवंस्ते श्रैनेयं शलभाः पावकं यथा । युक्ताः पञ्चशता राजन् श्रैनेयं समुपाद्रुवन् ।

४८२०

ततो रथमहस्तेण महारथश्रतेन च । द्विरदानां सहस्तेण दिमाहस्तेश्च वाजिभिः ।

शरवर्षाणि मुञ्चन्तो विविधानि महारथाः । अभ्यद्रवंस्ते श्रैनेयमसङ्ख्येयाः परान्तप ।

तांश्च संशोदयन् सर्व्वान् हतैनमिति भारत । दुःशासनो महाराज सात्यकिं पर्य्यवारयत् ।

तत्राहुतमपगम्य श्रैनेयचरितं महत् । यदेको बह्वभिः सार्द्धमसम्भ्रान्तमयुध्यत ।

अवधोच्च रथानोक्तं द्विरदानाश्च तद्वत् । सादिनश्चैव नान् सर्व्वान् दस्यूनपि च सर्व्वशः ।

४८२५

तत्र चक्रेर्ममथितैर्भग्नैश्च परमायुधैः । अचैश्च बहुधा भग्नैरोषादण्डकवन्धुरैः ।

कुञ्चैर्मथितैश्चापि ध्वजैश्च विनिपातितैः । वर्षभिश्वर्भभिश्व विकोर्णैश्च समन्ततः ।

सगिभराभरणैर्व्वैत्तरनुत्पथैश्च मारिष । मञ्जुजा वसुधा तत्र शरदिद्योर्ध्वैरिव ।

गिरिरूपधरायापि पतिताः कुञ्चरोत्तमाः । अञ्जनस्य कुले जाता वामनस्य च भारत ।

सुप्रतीककुले जाता महापद्मकुले तथा । शैरावतकुले चैव तथाऽप्येव कुलेषु च ।

४८२०

जाता दन्तिवरा जाजन् श्रते बहो हताः । वानायुजान् पार्व्वतोयान् काम्बोजान् च वाह्निकान् ।

तथा हयबगराजन् निजग्रे तत्र सात्यकिः । नानादेशोद्भूतान् पत्तोन्नानाजातींश्च सर्व्वशः ।

निजग्रे तत्र श्रैनेयः श्रतेशोऽथ सहस्रशः । तेषु प्रकान्तमानेषु दस्यून दुःशासनोऽब्रवीत् ।

निवर्त्तध्वमधर्म्मज्ञा युध्यध्वं किं सृतेन वः । तांश्चातिभग्नान् सम्प्रेक्ष्य पुत्तो दुःशासनस्तव ।

पाषाणयोधिनः शूरान् पार्व्वतोयान् चोदयत् । अश्वयुद्धेषु कुशलो नैतज्जानाति सात्यकिः ।

४८२५

अश्वयुद्धमज्ञानन्तं हतैर्न युद्धकामुकैः । तथैव कुरवः सर्व्वे नाशयुद्धविघ्नारदाः ।

अभिद्रवन्त मामेष्टं न वः प्राप्स्यति सात्यकिः । ते पार्व्वतोया राजानः सर्व्वे पाषाणयोधिनः ।

अभ्यद्रवन्त श्रैनेयं राजानमिव मन्त्रिणः । ततो गजशिरःप्रख्यैरुपलैः शैलवामिनः ।

उद्यतैर्युयुधानस्य पुरतस्तस्युगाहवे । क्षेपणयैस्तथाऽप्यन्ये पालतस्य बधैविणः ।

चोदितान्स्व पुत्त्रेण सर्व्वतो बहुधा द्विशः । तेषामापततामेव शिलायुद्धं चिकीर्षतां ।

४८५०

सात्यकिः प्रतिमन्वाय निजितान् प्राहिणोष्करान् । ताम्यस्यदृष्टिं तुमुलां पार्व्वतोयैः समोरितां ।

चिच्छेदेदारगमद्वाश्रैनाराचैः शनिपुङ्गवः । तैरश्वचूर्णैर्दीप्यद्भिः खद्योतानामिव प्रजैः ।

प्रायः सैन्यान्वहन्यन्त हाहाभूतानि मारिष । ततः पञ्चशताः शूराः समुद्यतमहाशिलाः ।

निष्ठतवाहवो राजन् निपेतुर्धरणीतले । पुनर्दृशताश्चान्ये शतमाहस्मिन्सुता ।
 सोपलैर्ब्राह्मिष्कैः पेतुरप्राप्य सात्यकिं । पाषाणयोधिनः गृह्णान् पतमानानवस्थितान् ।
 न्यबधोद्धुस्राहस्त्रास्तदद्भुतमिवाभवत् । ततः पुनस्तु सभूय तेऽग्न्यष्टष्टिं समन्ततः ।
 अयोहस्ताः शूलहस्ता दूरदास्तगुणाः खगाः । लम्पाकाश्च पुलिन्दाश्च चिचिपुलांश्च सात्यकिः ।
 नाराचैः प्रतिचिच्छेद प्रतिपत्तिविशारदः । अदीणां भिद्यमानानामन्तरोचे शितैः शरैः ।
 शब्देन प्राद्रवन् मल्लै रथाश्वगजपत्तयः । अस्मत्पूर्णे रवाकीर्षा मनुष्या गजवाजिनः ।
 नाशक्रुवन्नवस्थातुं भ्रमरैरिव दंशिताः । हतशिष्टाः सरुधिरा भिन्नमस्तकपिण्डिकाः ।
 कुञ्जरा वर्ज्यामामसुयुग्धानरथं तदा । ततः शब्दः समभवत् तत्र सैन्यस्य मारिष ।
 माधवेनार्द्यमानस्य मागरस्त्रेव पर्वणि । तं शब्दं तुमुलं श्रुत्वा द्रोणो यन्तारमब्रवीत् ।
 एष सूत रणे क्रुद्धः सात्वतानां महारथः । दारयन् बद्धा सैन्यं रणे चरति कालवत् ।
 यत्रैव शब्दस्तुमुलस्तत्र सूत रथं नय । पाषाणयोधिभिर्नूतं युयुधानः समागतः ।
 तथाहि रथिनः सर्वे ह्रियन्ते विद्रुतैर्हथैः । विशस्त्रकवचा रुग्णास्तत्र तत्र पतन्ति च ।
 न शक्नुवन्ति यन्तारः मथन्तुं तुमुले हथान् । इत्येतदचनं श्रुत्वा भारद्वाजस्य मारिषिः ।
 प्रत्युवाच ततो द्रोणं सर्वशस्त्रभृताम्बरं । सैन्यं द्रवति चायुयुष्मन् कोरवेयं समन्ततः ।
 पश्य योधन्त्रे भग्नान् धावतोत्रै समन्ततः । इमे च मंहताः गृह्णा पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
 त्वाभेव हि जिघांसन् अद्रवन्ति समन्ततः । अत्र कार्यं समाधत्स्व प्राप्तकालमग्निदम ।
 स्थाने वा गमने वापि दूरं यातश्च सात्यकिः । तथैवं वदतस्तस्य भारद्वाजस्य मारिष ।
 प्रत्यदृश्यत जैनयो निघ्नन् बद्धविधानयान् । ते बध्यमानाः समरे युयुधानं तावकाः ।
 युयुधानरथं त्यक्त्वा द्रोणानोकाय दुद्रुवुः । येस्तु दुःशामनः सार्द्धं रथैः पूर्वै न्यवर्तत ।
 ते भीतास्त्वभ्यधावन्त सर्वे द्रोणरथम्प्रति ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यकिप्रवेशे एकविंशत्यधिकतमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ दुःशामनरथं दृष्ट्वा समीपे पर्यवस्थितं । भारद्वाजस्ततो वाक्यं दुःशामनमयाब्रवीत् ।
 दुःशामन रथाः सर्वे कस्माच्चैतं प्रविद्रुताः । कश्चित्त्वैमन्तु नृपतेः कश्चिज्जीवति सैन्यरः ।
 राजपुत्रो भवानत्र राजभ्राता महारथः । किमयं द्रवते युद्धे यौवराज्यमग्राप्नुहि ।
 दामो जितासि द्यूने त्वं यथाकामं चरो भव । वाससां वाहिका राशो भ्रातुर्ज्यैष्ठ्यं मे भव ।
 न मन्ति पतयः सर्वे तेऽद्य षण्डतिलैः समाः । दुःशामनैवं कस्मात्त्वं पूर्वमुक्ता पलायने ।
 स्वयं बैरं महत्कृत्वा पाञ्चालैः पाण्डवैः सह । एकं सात्यकिमासाद्य कथं भीतोऽसि संयुगे ।
 न जानीषे पुरा त्वन्तुं मृच्छन्नुच्चान् दुरोदरे । शरा स्तेभ्यो भविष्यन्ति दारुणाशीविषोपमाः ।
 अप्रियाशां हि वचसां पाण्डवेषु विशेषतः । द्रौपद्याश्च परिक्लेशस्त्वन्मूलो ह्यभवत् पुरा ।
 क ते मानश्च दर्पश्च क ते वीर्यं क दार्ष्यं । आशीविषं समान् पार्थान् कोपयित्वा क याससि ।

६८५

४८५०

४८५५

४८५०

४८५५

४८५०

श्रेष्ठेयं भारती मेना राजा चैवं सुयोधनः । यस्य त्वं कर्कशो भ्राता पलायनपरायणः ।
 ननु नाम त्वया वीर दीर्घ्यमाणा भयार्द्रिता । स्वबाहुबलमास्थाय रक्षितया ह्यनोकिनी ।
 स त्वमद्यरणं हित्वा भीतो हर्षयमे परान् । विद्रुते त्वयि सैन्यस्य नायके शत्रुमुदन । ४८०४
 कोऽन्यः स्यास्यति सङ्ग्रामे भीतो भीतयपाश्रयः । एकेन सात्त्वतेनाद्य युध्यमानस्य तेन वै ।
 पलायने तव मतिः सङ्ग्रामाद्भिः प्रवर्तते । यदा गाण्डीवधत्वा न भोममेनञ्च कारव ।
 यमौ वा युधि द्रष्टाभि तदा त्वं किं करिष्यसि । युधि फाल्गुनवाणानां सुख्योग्निसमवर्धमानं ।
 न तु न्याः सात्यकिशराः येन भीतः पलायमे । यदि तावत् कृता बुद्धिः पलायनपरायणा ।
 पृथिवी धर्मराजाय शमेनैव प्रदीयतां । यावत् फाल्गुनमाराचा निर्मुक्तैरगमन्निभाः । ४८०५
 नाविशन्ति शरीरान्ता तावत् संशयस्य पाण्डवैः । यावत्ते पृथिवीं पार्या हत्वा ब्राह्मणं रणे ।
 नाक्षिपन्ति महात्मानस्तावत् संशयस्य पाण्डवैः । यावत् क्रुध्यति नो राजा धर्मपुत्त्रा युधिष्ठिरः ।
 कृष्णश्च समरस्त्राघो तावत् संशयस्य पाण्डवैः । यावद्भोमो महाबाहुर्विगाह्य महतीश्वरम् ।
 मोदयन्ति न गृह्णाति तावत् संशयस्य पाण्डवैः । पूर्व्वमुक्तस्य ते भ्राता भोग्नेषां सुयोधनः । ४८०६
 अज्ञेयः पाण्डवाः सन्धौ सौम्य संशयस्य तेः सह । न च तत् कृतवान् मन्दस्तव भ्राता सुयोधनः ।
 स युद्धे धृतिमास्थाय यत्तो युध्यस्व पाण्डवैः । गच्छ त्वर्णं रथेनैव यत्र तिष्ठति सात्यकिः ।
 त्वया ह्येनं बलं ह्येतद्विद्विष्यति भारत । आत्मारथ्यं योधय रणे सात्यकिं सत्यविक्रमं ।
 एवमुक्तस्तव सुतो नात्रवीत किञ्चिदप्यमौ । श्रुतञ्चाश्रुतवतकृत्वा प्रायायेन स सात्यकिः ।
 सैन्येन महता युक्तो स्वेच्छानामनिवर्त्तिनां । आमाद्य च रणे यत्तो युयुधानमयोधयत् । ४८०७
 द्रोणोऽपि रथिनां श्रेष्ठः पाञ्चालान् पाण्डवांस्तथा । अभ्यद्रवत संकुर्द्धा जवमास्थाय मध्यमं ।
 प्रथिय च रणे द्रोणः पाण्डवानां वरूयिनीं । द्रावयामास योधान् वै शतशोऽथ सहस्रशः ।
 ततो द्रोणो महाराज नाम विश्राव्य मंयुगे । पाण्डुपाञ्चालमत्स्यानां प्रचके कदनं महत् ।
 तं जयन्तमनोकानि भारडाजं ततस्ततः । पाञ्चालपुत्त्रो युनिमान् वीरकेतुः समभ्ययात ।
 स द्रोणं पञ्चभिर्विद्धा शरैः शस्त्रतपर्व्वभिः । ध्वजमेकेन विव्याध मारुतिश्चास्य सप्तभिः । ४८०८
 तत्राद्भुतं महाराज दृष्टवानस्मि मंयुगे । यद्रोणो रभमो युद्धे पाञ्चाल्यं नाभ्यवर्त्तत ।
 सन्निरुद्धं रणे द्रोणं पाञ्चालः शीत्य मारिष । आवव्रतः सन्वेतो राजन् धर्मपुत्तजयैषिणः ।
 तैः शतैरग्निमद्भाशैनामुरैश्च महाधनैः । शस्त्रैश्च विविधैराजन् द्रोणमेवमवाकिरन् ।
 निहत्य तान् वाणशङ्खैर्द्रोणो राजन् समन्ततः । महाजलधगन् व्योम्नि मातरिश्या इवाबभौ ।
 ततः शरं महाधोरं सूर्यपावकसन्निभं । सन्धे परवीरघ्ना वीरकेतोरथमुपति ।
 स भित्त्वा तु शरीरा राजन् पाञ्चालकुलनन्दन । अभ्यगाद्भरणं त्वर्णं लोहिताद्रौ ज्वलन्निव । ४८०९
 ततोऽपतद्रथात्तूर्णं पाञ्चालकुलनन्दनः । पर्व्वतायादिव महं शूकस्य वायुपीडितः ।
 तस्मिन् हते मध्येवाधे राजपुत्रे महाबले । पाञ्चालस्वरिता द्रोणं समन्तात् पथ्यवारयन् ।

चित्रकेतुः सुधन्वा च चित्रवर्षा च भारत । तथा चित्ररथश्चैव भ्रातृव्यमनकथिताः ।
 अभ्यद्रवन्त महिता भारद्वाजं युयुत्सवः । मुञ्चन्तः शरवर्षाणि तपान्नो जलदा इव ।
 स बध्यमानो बद्धधा राजपुत्रैर्महारथैः । क्रोधमाहारयत्तेषामभावाय द्विजैर्महः ।
 ततः शरमयं जानं द्रोणस्तेषामवाहजत् । ते हन्यमाना द्रोणस्य शरैराकर्णचादितैः ।
 कर्त्तव्यं भाग्यजानन्वै कुमारो राजसत्तम । तान् विमूढान् रणे द्रोणः प्रहसन्निव भारत ।
 व्यश्रुतगथांश्चक्रे कुमारान् कुपिनो रणे । तथा शरैः सुनिशितैर्भ्रजैस्तेषां महायशाः ।
 पुष्पाणीव विचित्रान् उत्तमाङ्गान्यपातयत् । ते रथेभ्यो हताः पेतुः क्षितौ राजन् सुतर्क्षमः ।
 देवासुरे पुरा युद्धे यथा दैतयदानवाः । तान्निहत्य रणे राजन् भारद्वाजः प्रतोपवान् ।
 कार्मुकं भामयामास रमप्रष्ठं दुरामरं । पाञ्चालान्निहतान् दृष्ट्वा देवकल्पान्महारथान् ।
 धृष्टद्युम्ना रणे क्रुद्धो नेत्राभ्यां पातयन्नलं । अभ्यवर्त्तत मङ्गारमं क्रुद्धो द्रोणरथस्पतिः ।
 ततो हासति महमा नादः समभ्यवृत् । पाञ्चाल्येन रणे दृष्ट्वा द्रोणमाचारितं शरैः ।
 स क्राद्यमानो बद्धधा पार्षणेन महात्मना । न विद्यथे ततो द्रोणः स्मयन्नेवाव्यवध्यत ।
 ततो द्रोणं महाराज पाञ्चाल्यः क्रोधमूर्च्छितः । आजघानो रग्निं क्रुद्धो नवत्या नतपर्वणं ।
 स गाढविद्धो बलिना भारद्वाजो महायशाः । निषमाद रथोपस्थे कश्मलश्च जगाम ह ।
 तंवै तथागतं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नः पराक्रमी । चापमुत्सृज्य शीघ्रन्तु अभिं जघाह बोध्यवान् ।
 अवसृत्य रथाद्यापि लरितः स महारथः । आरुरोह रथं तूर्णं भारद्वाजस्य मारिष ।
 हर्तुमिच्छन् शिरः कायात् क्रोधभंरक्तलोचनः । प्रत्याश्रितस्ततो द्रोणे धनुर्गाराय बोध्यवान् ।
 आश्रमागतं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नं जिघांसया । शरैर्व्येतस्त्रिकैराजन् विव्याधामल्लगे धिभिः ।
 योधाधामास समरे धृष्टद्युम्नं महारथं । ते हि वैतस्त्रिका नाम शरा आसन्नयोधिनः ।
 द्रोणस्य विदिता राजन् यैर्धृष्टद्युम्नमक्षिणात् । स बध्यमानो बद्धभिः मार्यकैर्महोदधैः ।
 अवसृत्य रथात्तूर्णं भग्नवेगः पराक्रमी । आरुह्य स्वरथं वीरः प्रवृत्त्य च महद्भुजः ।
 विव्याध समरं द्रोणं धृष्टद्युम्नो महारथः । द्रोणश्चापि महाराज शरैर्विव्याध पार्षणं ।
 तदद्भुतमभ्युद्धुं द्रोणपाञ्चालयोस्तदा । त्रैलोक्यकाङ्क्षिणो रग्निं चक्र प्रह्लादयोगिनि ।
 मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च । चरन्तौ युद्धमार्गज्ञौ ततश्चतुरथेषुभिः ।
 मोहयन्तौ मनास्त्राजौ योधानां द्रोणपार्षतौ । सृजन्तौ शरवर्षाणि वर्षास्त्रिव बभूवुर्द्वौ ।
 क्राद्ययन्तौ महात्मनौ शरैर्व्योम दिशो महीं । तदद्भुतं तयोर्युद्धं भूतसङ्गा ह्यपुजयन् ।
 चत्त्रियाश्च महाराज ये चान्ये तत्र सैनिकाः । अवश्यं समरे द्रोणे धृष्टद्युम्नेन मङ्गारः ।
 वशमेत्यति नो राजन् पाञ्चाला इति कुक्कुटः । द्रोणस्तु लरितो युद्धे धृष्टद्युम्नस्य मारथः ।
 शिरः प्रच्यावयामास फलं पक्वं तरोरिव । ततस्तु प्रद्रुता वाचा राज्ञस्तस्य महात्मनः ।
 तेषु प्रद्रवमाणेषु पाञ्चालान्स्त्रयस्तथा । व्यद्रावयद्रणे द्रोणस्तत्र तत्र पराक्रमी ।

४८५

४८६

४८७

४८८

४८९

४९०

विजित्य पाण्डुपाञ्चालान् भारद्वाजः प्रतापवान् । खं व्यूहं पुनराख्याय प्रत्यतिष्ठदरिन्दमः ।

नचैनं पाण्डवा युद्धे जेतुमुत्सेहिरे प्रभो ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि द्रोणपराक्रमे द्वाविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो दुःशासनो राजन् श्रेनेयं समुपाद्रवत् । किं न् शर्मदस्त्राणि पर्जन्य इव दृष्टिमान् । ४२२५

स विद्धा सात्यकिं वृष्णा तथा घोडशभिः श्रैः । नाकस्ययत् स्थितं युद्धे मेनाकमिव पर्वतं ।

रथव्रातेन महता नानादेशोद्धवेन ह । सर्वतो भरतश्रेष्ठो विद्वज्जन् सायकान् बद्धन् ।

पर्जन्य इव घोषेण नादयन् वै दिशो दध । तमापतन्तमानोक्य सात्यकिः कैारवं रणे ।

अभिद्रुत्य महाबाहुः कादयामास सायकैः । ते च्छाद्यमाना वाणैश्चैर्दुःशासनपुरोगमाः ।

प्राद्रवन् समरे भीतास्त्व पुत्रस्य पश्यतः । तेषु द्रवत्सु राजेन्द्र पुत्रो दुःशासनस्तव । ४२२६

तस्यो व्यपेतभीराजन् सात्यकिश्चादयच्छ्रैः । क्षतुर्भिर्ब्रजिनस्तस्य मारयिष्य त्रिभिः श्रैः ।

सात्यकिश्च शतेनाजौ विद्धा नादं मुभोच ह । ततः क्रुद्धो महाराज माधवस्तस्य संयुगे ।

रथं सूतं ध्वजे तच्च चक्रे दृश्यमजिह्वगैः । स तु दुःशासनं शूरं सायकैरावृणोद्भृशं ।

ममकं समनप्राप्तमूर्त्नाभिरिवोर्णया । त्वरन्समावृणोद्वाणैर्दुःशासनममिवजित् ।

दृष्ट्वा दुःशासनं राजा तथा शरव्रताचितं । त्रिगर्त्तास्योदयामास युयुधानरथम्प्रति । ४२२७

तेऽगच्छन् युयुधानस्य समोपं क्रूरकर्माणः । त्रिगर्त्तानां त्रिसाहस्रा रथा युद्धविशारदाः ।

ते तु ते रथवेगेन महता पर्यवारयन् । स्थिरां कृत्वा मतिं युद्धे भूत्वा संश्रका मिथः ।

तेषां प्रपततां युद्धे शरवर्षाणि मुञ्चतां । योधान् पञ्चव्रतान् मुख्यान् अयानीके व्यपोययत् ।

ते पतन्ति हतास्तूर्णं शनिप्रबरसायकैः । महामास्तवेगेन भग्ना इव नगाद्रुमाः ।

नागैश्च बद्धधाच्छिन्नैर्ध्वजैश्चैव विशास्यते । हयैश्च कनकापोडैः पतितैस्तव मेदिनो । ४२२८

श्रेनेयशरमकुत्तैः शोणितौघपरिभुतैः । अशोभत महाराज किंशुकैरिव पुष्पैः ।

ते बध्यमानाः समरे युयुधानेन तावकाः । त्रातारं नाध्यगच्छन्त पङ्कमग्ना इव हिपाः ।

ततस्तो पर्यवर्त्तन् सर्वे द्रोणरथम्प्रति । भयात् पतगराजय गर्त्तानीव महोरगाः ।

हत्वा पञ्चव्रतान् योधान् शरैराशौविषोपमैः । प्रायात्सु शनकैर्बगैः धनञ्जयरथम्प्रति ।

तं प्रयान्तं नरश्रेष्ठ पुत्रो दुःशासनस्तव । विव्याध नवभिस्तूर्णैः श्रैः सङ्गतपर्वभिः । ४२२९

अतु ते प्रतिविव्याध पञ्चभिर्निशितैः श्रैः । त्वक्पुङ्खैर्ध्वजैश्चामो गार्हपचैरजिह्वगैः ।

सात्यकिं तं महाराज प्रहसन्निव भारत । दुःशासनस्त्रिभिर्विद्धा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ।

श्रेनेयस्तव पुत्रन्तु हत्वा पञ्चभिराग्नगैः । धनुस्यास्य रणे च्छित्त्वा प्रस्फयन्नर्जुनं यथो ।

ततो दुःशासनः क्रुद्धो दृष्ट्वावीराय गच्छते । सर्वपारशवीं शक्तिं विदमर्ज्य जिघांसया ।

तान् शक्तिं तदा धारां तव पुत्रस्य सात्यकिः । चिच्छेद स तदा राजन् निशितैः कल्पपत्रिभिः । ४२३०

अथान्यद्भुनगादाय पुत्रस्तव जनेश्वर । सात्यकिश्च शरैर्विद्धा सिंहगार्द ननर्द ह ।

मात्यकिमु रणे कुङ्क्षो भोदयित्वा सुतं तव । शरैरग्निशिखाकारैराजघान स्नान्तरे ।
 सर्व्वादसेस्तोत्तणवक्त्राष्टाभिर्विव्यधे पुनः । दुःशासनस्तु विंशत्या मात्यकिं प्रत्यविव्यध ।
 मात्स्यतोऽपि महाराज तं विव्याध स्नान्तरे । त्रिभिरेव महाभागः शरैः सन्नतपर्व्वभिः ।
 ततोऽस्य बाह्वन्निशितैः शरैर्जमे महारथः । मारयिञ्च सुमंकुट्टः शरैः सन्नतपर्व्वभिः ।
 धनुर्किन भजेन हस्तावापञ्च पञ्चभिः । ध्वजश्च रथशक्तिश्च भस्त्राभ्यां परमास्त्वित् ।
 चिच्छेद विश्वैस्तोत्तणैस्तथोभौ पाणिषारथी । स च्छिन्नधन्वा त्रिरथो हताश्वो हतमारयिः ।
 त्रिगर्ज्जमेनापतिना खरथेनापवाहितः । तम भद्रुत्य शैनेथो मुहूर्त्तमिव भारत ।
 न जघान महाबाहुर्भोमसेनवचः स्मरन् । भोमसेनेन तु बधः सुतानां तव भारत ।
 प्रतिज्ञातः सभामध्ये सर्व्वेषामेव संयुगे । ततो दुःशासनं जित्वा मात्यकिः संयुगे प्रभो ।
 जगाम त्वरितो राजन् येन यातो धनञ्जयः ।

४८१५

४८१७

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि जयद्रथबधपर्व्वणि सात्यकिप्रवेशे दुःशासनपराजये त्रयोविंशत्यधिकश्लोकाः ॥ १२३ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ किं तस्यां मम सेनायां नासन् केचिन्महारथाः । ये तथा सात्यकिं यान्तं नैवाप्राप्न्नाप्यवारयन् ।

एको हि समरे कर्म वृत्तवान् सत्यविक्रमः । शक्रतुल्यबलो युद्धे महेष्टो दानावेविव्र ।
 अथ वा शून्यमासीत्तत् येन यातः स सात्यकिः । एको वै बहूनाः सेनाः प्रमृदून् सत्यविक्रमः ।
 कथञ्च युध्यमानानामपकान्ता महात्मना । एको बहूनां शैनेयस्तन्ममाचक्ष सञ्जय ।

४८१८

॥ सञ्जय उवाच ॥ राजन् मेनासमुद्योगो रथनागाश्चपत्तिना । तुमुलस्तत्र सैन्यानां युगान्तसदृशोऽभवत् ।

आकृिकेषु समूहेषु तव सैन्यस्य मानद । नाभूल्लोके समः कश्चित् समूह इति मे मतिः ।
 तत्र देवास्त्वभाषन् चारणाश्च समागताः । एतदन्ताः समूहा वै भविष्यन्ति महीतले ।
 नच एतादृशो व्यूह आसीत् कश्चिदिदृशस्यते । यावज्जयद्रथबधे द्रोणेन विहितोऽभवत् ।
 चण्डवातविभिन्नानां समुद्राणांमिव स्वनः । रणेऽभवद्द्वौघानानन्योऽन्यमभिधावतां ।
 पार्थिवानां समेतानां बहून्यासन् नरोत्तम । त्वद्वले पाण्डवानाञ्च महस्त्राणि शनानि च ।
 शरैश्चानां प्रवीराणां समरे दृढकर्म्मणा । तत्रासीत् सुमहान् शब्दस्तुमुलो लोमहर्षणः ।

४८२०

अथाकन्दद्वीमसेनो धृष्टद्युम्नश्च मारिष । नकुलः रुहदेवश्च धर्मराजश्च पाण्डवः ।
 आगच्छत प्रहरत द्रुतं विपरिधावत । प्रविष्टावरिभेनां हि बोरै माधवपाण्डवौ ।
 यथासुखेन गच्छेतां जयद्रथरथम्यति । तथा प्रकुर्व्वात चिप्रं इति सैन्यान्यचोदयत् ।
 तयोरभावे कुरवः कृतार्थाः स्युर्व्यं जिताः । ते यूयं महिता भूत्वा तूष्णमेव बलापूर्वं ।
 ज्ञोभयध्वं महापेगाः पवनः सागरं यथा । भोमसेनेन ते राजन् पाञ्चाख्येन च चोदिताः ।
 आजघ्नुः कौरवान् सखे त्वाकासनात्मनः प्रियान् । दृक्कल्लो निधनं युद्धे शस्त्रैस्तत्तमतेजसः ।
 स्वर्गेषुतो म्रिकार्थ्ये नाभानन्दन जीवितं । तथैव तावका राजन् प्रार्थयन्तो मृदुश्रवः ।
 आर्या युद्धे मतिं कृतः युद्धार्थैवावतस्थिरे । तस्मिन्नुत्तमने युद्धे वर्त्तमाने भयावदे ।

४८२३

४८२५

जित्वा सर्वानि सैन्यानि प्रायात् सात्यकिरञ्जुनं । कवचानाम्प्रभास्तत्र सूर्यरश्मिविराजिताः ।

दृष्टीः सल्ले भैनिकानां प्रतिजग्मुः समन्ततः । तथा प्रयतमानानां पाण्डवानां महात्मनां ।

दुर्योधनो महाराज व्यग्राहत महद्दुःखं । स सन्निपातस्तुमुल्लेखो तस्य च भारत ।

अभवत् सर्वभूतानामभावकरणो महान् ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तथा यातेषु सैन्येषु तथा कृच्छ्रगतः स्वयं । कश्चिदुर्योधनः सूत नाकार्षीत्पृष्ठतो रणे । ४८९

एकस्य च बल्लनाञ्च सन्निपातो महाहवे । विमेषतो नरपतेस्त्रिवसः प्रतिभाति मे ।

सोऽत्यन्तसुखमवृद्धो लक्ष्म्या लोकस्य चेश्वरः । एको बल्लन्समासाद्य कश्चिन्नामीत् पराङ्मुखः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ राजन् सङ्ग्राममाश्चर्य्यं तव पुत्रस्य भारत । एकस्य बल्लभिः सार्द्धं पृष्टुष्व गदतो मम ।

दुर्योधनेन समरे धृता पाण्डवो रणे । नलिनो द्विरदेनव समन्तात् प्रतिशोडिता ।

ततस्तोऽप्रहतां मेनां द्रुष्ट्वा पुत्रेण ते नृप । भीममेनपुरोगास्ते पाञ्चालाः समुपाद्रवन् । ४९०

स भीममेनं दशभिः शरैर्विव्याध पाण्डवं । त्रिभिस्त्रिभिर्ममो बोरै धर्मराजञ्च सप्तभिः ।

विंशतिद्रुपदो षड्भिः शतेन च शिखण्डिनं । धृष्टद्युम्नश्च विंशत्या द्रौपदेयांस्त्रिभिस्त्रिभिः ।

शतश्रयापरान् द्योधानं सद्दिपांश्च रथाग्र्ये । शरैरवचकृत्तौघैः क्रुद्धोऽन्तक इव प्रजाः ।

न सन्दधन् विमुञ्चन् वा मण्डलीकृतकार्मुकः । अदृश्यत रिपून्निघ्नश्चिच्छिद्यसास्त्रबलेन च ।

तस्य तान् निघ्नतः शूचून् हेमपृष्ठं महद्भुजः । अजस्रं मण्डलीभूतं ददृशुः समरे जनाः । ४९१

ततो युधिष्ठिरा राजा भल्लाभ्यामच्छिनद्भुजः । तव पुत्रस्य कौरव्य यतमानस्य सङ्गमे ।

विव्याध चेनं दशभिः सम्यगस्त्रैः शरैस्तमैः । वर्षं चाशु समासाद्य ते भग्नाः चितिमाविशन् ।

ततः प्रमुदिताः पार्थाः परिव्रज्युधिष्ठिरं । यथा वृत्रबधे देवाः पुरा शक्रं मर्वधयः ।

ततोऽन्यद्भुनुरादाय तव पुत्रः प्रतापवान् । तिष्ठ तिष्ठेति राजानं ब्रुवन् पाण्डवमभ्ययात् ।

तस्माद्यान्तमभिप्रेक्ष्य तव पुत्रं महामृधं । प्रत्युद्ययुः प्रमुदिताः पाञ्चाला जैयमृद्धिनः । ४९२

तान् द्रोणः प्रतिजग्राह परीक्षन् युधि पार्थिवं । चण्डवातोद्धतान् मेघान् गिरिरन्मुषो यथा ।

तत्र राजन्महानामीत् सङ्ग्रामो लोमहर्षणः । पाण्डवानां महाबाहो तावकानाञ्च संयुगे ।

रुद्रस्याकीडमदृशः भंहारः सर्वदेहिनां । ततः शब्दे महानामीत् पुनर्येन धनञ्जयः ।

अतोऽसर्वशब्देभ्यो लोमहर्षकरः प्रभो । अञ्जुनस्य महाबाहो तावकानाञ्च ध्वनिनां ।

मूर्ध्नि भारतमैन्यस्य माधवस्य महारणे । द्रोणस्यापि परैः सार्द्धं व्यूहद्वारे महारणे । ४९३

एवमेव चर्वा वृत्तः पृथिव्यां पृथिवीपते । क्रुद्धेऽञ्जुनेतया द्रोणे मात्स्ये च महारथे ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि सङ्कुलयुद्धे चतुर्विंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अपराह्णे महाराज सङ्ग्रामः सुमहानभूत् । पर्जन्यसमनिर्घर्षः पुनर्द्रोणस्य सेनामकः ।

श्रोणार्थं रथमास्थाय नरवीरः समार्हितः । मनरोभ्यद्रवत् पाण्डून् जवमास्थाय मर्धमं ।

तव प्रियर्हितं युक्तो महेष्वासो महाबलः । चित्रपुङ्खैः शितैर्भौणैः कलशोत्तमसंभवः ।

बरान् बरान् हि योधानां विशिष्यन्निव भारत । आक्रीडत रणे राजान भारद्वाजः प्रतापवान् ।
 तमभ्ययात् दृढहृत्क्षेत्रः कैकेयानां महारथः । भ्रातृणां नृप पञ्चानां श्रेष्ठः समरकर्तृशः ।
 विमुञ्चन्विशिखांस्तीक्ष्णस्त्रावर्ध्मं भृशमर्दयत् । महामघो यथा वर्षं विमुञ्चन् गन्धमादने ।
 तस्य द्रोणो महाराज स्वर्णपङ्क्त्याऽङ्किनाशितान् । प्रेषयामास मेकद्वयः सायकान् दश पञ्च च ।
 तांस्तु द्रोणविनिमेकान् क्रुद्धाशीविषमन्निभान् । एकैकं पञ्चभिर्बाणैर्धृष्टिचिच्छेदयत् ।
 तदस्य लाघवं दृष्ट्वा प्रहस्य द्विजपुङ्गवः । प्रेषयामास विशिखानष्टौ मन्त्रतपस्वणः ।
 तान् दृष्ट्वा पतन्तस्तूष्णं द्रोणचापच्युताच्छरान् । अवारयच्छरैरेव तावद्विनिश्चितैर्मथै ।
 ततोऽभवन्महाराज तव सैन्यस्य विस्मयः । दृढहृत्क्षेत्रे तत्कर्म कृतं दृष्ट्वा मुदुङ्करं ।
 ततो द्रोणो महाराज दृढहृत्क्षेत्रं विशेषयन् । प्रादुर्ध्वं रणे दिव्यं ब्राह्मणं तं मुदुर्जयं ।
 कैकेयाऽस्त्रं समालोक्य मुक्तं द्रोणेन भयुगे ब्रह्मास्त्रेणैव राजेन्द्र ब्राह्मणमस्त्रमशातयत् ।
 ततोऽस्त्रे निहते ब्राह्मे दृढहृत्क्षेत्रं भारत । विधाध ब्राह्मणं षष्ठा स्वर्णपङ्क्तैः शिनाशितैः ।
 तं द्रोणो द्विपदां श्रेष्ठो नाराचनं ममार्षयत् । स तस्य कवचं भित्वा प्राविशद्वरुणोत्तमं ।
 कृष्णमर्षो यथा मुक्तो बल्माकं नृपमत्तम । तथाऽभ्यगाम्मर्षो वाणि भित्वा कैकेयमाहवे ।
 सोऽतिविद्धो महाराज कैकेयो द्रोणमायकैः । क्रोधेन महतः प्रियो यावृत्त्य नयने गुभे ।
 द्रोणं विव्याध मत्तया स्वर्णपङ्क्तैः शिनाशितैः । मारयिञ्चास्य बाणेन भृशं मर्षस्त्रावयत् ।
 द्रोणस्तु वज्रभिर्विद्धो दृढहृत्क्षेत्रे मारिष । असृजद्विशिखांस्तीक्ष्णान् कैकेयस्य रथस्युति ।
 व्याकुलोकृत्य तं द्रोणो दृढहृत्क्षेत्रं नृहारयं । अश्वान्सुतुर्भिर्न्यबधोच्चतुर्गोऽस्य पतत्रिभिः ।
 मृतश्चैकेन बाणेन रथनीडादपाहरत् । दाभ्यां ध्वजश्च चक्रश्च क्लिप्ता भूमावपातयत् ।
 ततः साधुविस्मृष्टेन नाराचनं द्विजर्षभः । हृद्यविध्यत् दृढहृत्क्षेत्रं स क्लिप्तहृदयोऽपततं ।
 दृढहृत्क्षेत्रे हते राजन् कैकेयानां महारथे । शैशुपालिरभिकुङ्क्ष्य यन्तारमिदमब्रवीत् ।
 मारये याहि यत्रैव द्रोणस्तिष्ठति दंशितः । विनिघ्नन् कैकेयान् मर्षान् पाञ्चालानाञ्च वाहिनीं ।
 तस्य तदचनं श्रुत्वा मारथोरथिनां वरः । द्रोणाय प्रापयामास कोम्बाजं वनैर्हथैः ।
 धृष्टकेतुश्च चेदीनामृषभोऽतिबलोदितः । बधायाभ्यद्रवत् द्रोणं पतङ्ग इव पावकं ।
 सोऽविध्यत् तदा द्रोणं षष्ठा साश्वरथध्वजं । पुनश्चान्यैः शरैस्तोन्नतैः मुनं व्याघ्रं तुदन्निव ।
 तस्य द्रोणो धनुर्मध्ये चुरप्रेण शितेन च । चकृत्तं गार्द्वं त्रेण पतमानस्य गुग्मिणः ।
 अथान्यद्गुरुरादाय शैशुपालिर्महारथः । विव्याध मायकैर्द्रोणं कङ्कवर्हिणवाजितैः ।
 तस्य द्रोणो हयान् हत्वा चतुर्भिश्चतुरः शरैः । मारयेत् शिरः कायाङ्गकर्तुं प्रहमन्निव ।
 अथैनं पञ्चविंशत्या सायकानां ममार्षयत् । अश्वप्रुथ्य रथावैद्यो गदामादाय मवरः ।
 भारद्वाजाय चिच्छेप रुषितामिव पक्ष्मणीं । तामापतन्तोमानाश्च कालरात्रिमिवोद्यतां ।
 अश्वमारमर्षो गूर्वातिपनीयविभूषितां । शरैरनेकमाहस्यैभारद्वाजोऽङ्किनच्छितैः ।

५००

५०५

५०१०

५०१५

५०२०

५०२५

सा खिन्ना वज्रभिर्बाणैर्भारदाजेन मारिष । गदा पपात कौरव्य नादयन्तो धरातलं ।
 गदां विनिहतं दृष्ट्वा दृष्टकेतुरमर्षणः । तोमरं व्यसृजद्दीरः शक्तिञ्च कनकोज्ज्वलां ।
 तोमरं पञ्चभिर्भित्वा शक्तिश्चिच्छेद पञ्चभिः । तौ जम्भतुर्मर्ही क्षिप्रौ सर्पाविव गरुत्मता ।
 ततोऽस्य विशिखं तोत्तुं बधाय बधकाङ्क्षिणः । प्रेषयामास समरे भारद्वाजः प्रतापवान् ।
 स तस्य कवचं भित्त्वा हृदयश्चाभितौजसः । अभ्यगाङ्गुलीं वाणां हंसः पद्मवनं यथा ।
 पतङ्गं हि यमेवाधो यथा कुङ्कुं बुभुक्षितः । तथा द्रोणेऽयमच्छूरो दृष्टकेतुं महाहवे ।
 निहते चेद्दिगजे तु तत्खण्डं पितृमाविशत् । अमर्षवश्चापन्नः पुत्रोऽस्य परमास्त्वित् ।
 तमपि प्रमहन् द्रोणः शरैश्चिन्त्य यमलयं । महाथाघो महारण्ये मृगशत्रवं यथा बली ।
 तेषु प्रक्षीयमाणेषु पाण्डवेषु भारत । जरासन्धसुतो वीरः स्वयं द्रोणमुपाद्रवत् ।
 स तु द्रोणं महाबाहुं शरधारामिगहवे । अदृश्यमकरोत्तूष्णं जलदो भास्करं यथा ।
 तस्य तस्माच्च दृष्ट्वा द्रोणः चक्षियमर्दनः । व्यसृजत् मायकांस्तूष्णं शतशोऽय सहस्रशः ।
 क्वादधित्वा रणे द्रोणो रथस्य रथिनाम्बरं । जारामन्त्रिं जघानाशु मिषतो सर्वधन्विनां ।
 यो यः स्म नीयते तत्र तं द्रोणो ह्यन्तकोपमः । आदत्त सर्वभूतानि प्राप्तकाले यथाऽन्तकः ।
 ततो द्रोणो महाराज नाम विश्राय संयुगे । शरैरनेकसाहसैः पाण्डवेयान् समावृणोत् ।
 ते तु नामाङ्किता वाणा द्रोणेनास्ताः शिलाशिताः । नराज्ञागान् हृद्यांश्चैव निजघ्नः शतशो मृध ।
 ते बध्यमाना द्रोणेन शक्रेण महामुगाः । समकल्पन्त पाञ्चाला गावः शीताहिता इव ।
 ततो निष्ठानको घोरः पाण्डवानामजायत । द्रोणेन बध्यमानेषु भैरवेषु भरतर्षभ ।
 प्रतापमानाः सूर्येण हन्यमानाश्च सायकैः । अन्वपद्यन्त पाञ्चालास्तदा संवत्सरेतमः ।
 मोहिता वाणजालेन भारद्वाजेन संयुगे । उरुयाहृष्टहीतानां पाञ्चालानां महारथाः ।
 चेदयश्च महाराज सृञ्चयाः काशिकोशलाः । अभ्यद्रवन्त संहृष्टा भारद्वाजं युयुत्सया ।
 ब्रुवन्तश्च रणे द्रोणं चेदिपाञ्चालसृञ्चयाः । हत द्रोणं हत द्रोणमिति ते द्रोणमभ्युः ।
 ते पतन्तो नगव्याघ्राः सर्वे शक्त्वा महाद्युतिं । निनीषधो युधि द्रोणं यमस्य मदनं प्रति ।
 यतमानाश्च ताञ्जूरान् भारद्वाजः शिलोमुखैः । यमाय प्रेषयामास चेदिमुखान् विशेषतः ।
 तेषु प्रक्षीयमाणेषु चेदिमुखेषु सर्वशः । पाञ्चालाः समकल्पन्त द्रोणभायकपोडिताः ।
 प्रांकाशम् भीममेनन्ते दृष्टद्युक्षश्च भारत । दृष्ट्वा द्रोणस्य कर्माणि तथा रूपानि मारिष ।
 ब्राह्मणेन तपो नूनं चरितं दुश्चरं महत् । तथा हि युधि संकुट्टे दहति चक्षियर्षभान् ।
 धर्मो युद्धं चक्षियस्य ब्राह्मणस्य परहृतपः । तपस्वी कृतविद्यश्च प्रेक्षितेनापि निर्द्वेषेत् ।
 द्रोणास्त्वमग्निं मय्यज्ञं प्रविष्टाः चक्षियर्षभाः । बह्वो दुस्तरं घोरं यत्रादहन्त मारत ।
 यथा बलं यथोत्साहं यथासत्त्वं महाद्युतिः । मोहयन् सर्वभूतानि द्रोणो हनिता बलानि नः ।
 तेषां तदचनं श्रुत्वा चक्षधर्मा अवस्थितः । अर्द्धे चन्द्रेण चिच्छेद चक्षधर्मा महाबलः ।

५०५०

५०५१

५०५२

५०५३

५०५४

५०५५

कोधमं विग्रमनसो द्रोणस्य मशरं धनुः । सुमंश्चतरे भूत्वा द्रोणः क्षत्रियमर्दनः ।

५०८

अन्यत् कार्ष्णिकमादाय भास्वरं वेगवत्तरं । तत्राधाय शरं तीक्ष्णं पगनीकविश्रान्तं ।

आकर्णपूर्णमाचार्यो बलवानभ्यवाञ्छजत् । मं हत्वा क्षत्रधर्माणं जगाम धरणीतलं ।

मं भिन्नहृदयो ब्राह्मणपतन्मदिनीतले । ततः भैरान्यकम्यन्त दृष्टद्युम्नते हते ।

अथ द्रोणं समारोहचेकितानो महाबलः । स द्रोणं दशभिर्निष्ठा प्रत्यधिपन्नान्तरे ।

चतुर्भिः मारयिञ्चास्य चतुर्भिस्तुगे हयान् । तस्याचार्यः शोडशिविध्वङ्क्षिणं भुजं ।

५०९

ध्वजं षोडशभिर्वाणैर्यन्तारञ्चास्य मग्नभिः । तस्य सूते हते तेऽस्या रथमादाय विद्रुताः ।

समरे शरभंवीता भारद्वाजं मारिष । चेकितानरथं दृष्ट्वा हताशं हतमारयिं ।

पाञ्चालान् पाण्डुंश्चैव महद्भयमथाविशत् । तान् समेतान्वणे शुङ्गान्चेदिपाञ्चालसञ्चयान् ।

समन्तात् द्रावयन् द्रोणो बह्मशोभत मारिष । आकर्णपलितः श्यभो वयमाऽशीतिपञ्चकः ।

रणे पर्यचरन् द्रोणो वृद्धः षोडशवर्धवत् । अथ द्रोणं महाराज विचरन्तमभीतवत् ।

५१०

वज्रहस्तममन्यन्त शत्रवः शत्रुसूदनं । ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्द्रुपदो बुद्धिमान्नृप ।

नुभ्याऽयं क्षत्रियान् हन्ति व्याघ्रः क्षुद्रमृगानिव । कृच्छ्रान् दुर्व्याधनो लोकान् पापः प्राप्स्यति दर्शयति ।

यस्य लोभादिनिहताः समरे क्षत्रियर्षभाः । शतशः शेरते भूमौ निहत्या गावृषा इव ।

रुधिरणे परीताङ्गाः श्वगृगालादनीकृताः । एवमुक्त्वा महाराज द्रुपदोऽसौहिणीपतिः ।

पुरस्कृत्य रणे पार्थान् द्रोणमभ्यद्रवद्रुतं ।

५११

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि द्रोणपराक्रमे पञ्चविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२५ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ यूहेष्वलोलोद्यमानेषु पाण्डवानां ततस्ततः । सुदूरमन्वयः पार्थाः पाञ्चालाः सह मां सकैः ।

वर्त्तमाने तथा रौद्रे सङ्ग्रामे लोमहर्षणे । सङ्क्षये जगतस्तीव्रे युगान्त इव भारत ।

द्रोणे युधि पराक्रान्ते नर्दमाने मुजुर्मुहुः । पाञ्चानेषु च क्षीणेषु बध्यमानेषु पाण्डुषु ।

नापश्यच्छरणं किञ्चिद्भरगो युधिष्ठिरः । चिन्तयामास राजेन्द्र कथमेतद्भवत्यिति ।

ततो वीक्ष्य दिशः सर्व्वाः मयमाचिदिदृचया । युधिष्ठिरि ददर्शार्थं नैव पार्थ न मगधवं ।

५१२

मोऽपश्यन्नरशार्दूल वानरर्षभलक्षणं । गाण्डोवस्य च निर्घोषमष्टवन् व्यथितेन्द्रियः ।

अपश्यन् सात्यकिश्चापि वृष्णीनां प्रवर्गं रथं । चिन्तयाऽभिपरीताङ्गा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

नाध्यगच्छत्तदा शान्तिं तावपश्यन्नेतन्मम । लोकोपाशमोहत्वात् धर्मराजो महामनाः ।

अचिन्त्यमहाबाहुः शैनेयस्य रथम्यति । पदवीं प्रेषितश्चैव फाल्गुनस्य मया रणे ।

शैनेयः सात्यकिः संत्योमित्राणामभयङ्करः । तदिदं श्रेयसावसोत् दिग्ध जानं ममाय वै ।

५१३

सात्यकिश्च हि मे श्रेयः पाण्डवस्य धनञ्जयः । सात्यकिं प्रेषयित्वा तु पाण्डवस्य पदाऽनुगं ।

सात्तन्त्यापि कं युद्धे प्रेषयिष्ये पदाऽनुगं । करिष्यामि प्रयत्नेन भ्रातुरन्वेषणं यदि ।

युयधानमनन्विष्य लोको मां गर्हयिष्यति । भ्रातुरन्वेषणं कृत्वा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

परित्यजति वार्ष्णेयं सात्यकिं सत्यविक्रमं । लोकापवादभीरुत्वात् मोऽहं पार्थ वृकोदरं ।

पदवीं प्रेषयिष्यामि साधवस्य महात्मनः । यथैव च मनः प्रीतिरर्जुने शत्रुसुदने ।

४११०

तथैव दृष्टिबोरेऽपि सात्त्वते युद्धदुर्मदे । अतिभारे नियुक्तश्च मया शैनेयनन्दनः ।

स तु मित्रोपरोधेन गौरवाच्च महाबलः । प्रविष्टो भारतीं सेनां मकरं मागरं यथा ।

अमौ हि श्रूयते शब्दः शूराणामनिवर्तिनां । मिथः संयुध्यमानानो दृष्टिबोरेण धीमता ।

प्राप्तकालं सुबलवत् निश्चितं बहुधा हि ते । तत्रैव पाण्डवेयस्य भीमसेनस्य धन्विनः ।

गमनं रोचते मत्तं यत्र यातौ महारथौ । न चाप्यमङ्गं भीमस्य विद्यते भुवि किञ्चन ।

४११४

शक्रो ह्येष रणे यत्तः पृथिव्यो सर्वधन्विना । स्वबाहुबलमास्थाय प्रतिप्लुहितमञ्चमा ।

क्षप्य बाहुबलं सर्वं समीश्रित्य महात्मनः । वनवासास्त्रितृताः स्म मच्च युद्धेषु निर्जिताः ।

इतो गते भीमसेन मूर्त्तं प्रति पाण्डवे । मनाथौ भवितागौ हि युधि सात्त्वतफाल्गुनौ ।

कामन्वशोचनोऽथौ तौ रणे सात्त्वतफाल्गुनौ । रजितौ वासुदेवेन स्वयञ्चास्त्रविशारदौ ।

अवश्यन्तु मया कार्यमात्मनः शोकनाशनं । तस्माद्धोमं नियोष्यामि सात्त्वतस्य पदाङ्गुलं ।

४१२०

ततः प्रतिहतं मन्ये विधानं सात्यकिम्पति । एवं निश्चित्य मनसा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

यत्नारम्भवीर्राजा भीमं प्रति नयस्व मां । धर्मराजवचः श्रुत्वा सारथिर्हयकोविदः ।

रथं हेमशरिष्कारं भीमान्तिकमुपानयत् । भीमसेनमनुप्राप्य प्राप्तकालमनुस्मृतं ।

कम्पलं प्राविशद्राजा बभूव तत्र समादिशत् । स कम्पलममाविष्टो भीममाह्वय पार्थिवः ।

अन्वीदचनं राजन् कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । यः स देवान् मगत्स्वर्वान् दैत्यैश्चरयोऽजयत् ।

४१२४

तस्य लक्ष्म न पश्यामि भीमः नानुजयते । ततोऽब्रवीद्धर्मराजं भीमसेनस्तथ गतं ।

नैवाद्राक्षे नचाश्रयं तेन कम्पलमोदुशं । पुत्राऽतिदुःखशीलानां भवान् गतिरभूद्विनः ।

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजेन्द्र साधि किं करवाणि ते । न तु कार्यमसाध्यं वा विद्यते मम मानद ।

आज्ञापय कुरुश्रेष्ठ मां च श्रेष्ठे मनः कृपाः । तमब्रवीदश्रुपूर्णः कृष्णमर्ष इव श्रुतः ।

भीमसेनमिदं वाच्यं प्रक्षालनवदनो नृपः । यथा शङ्कस्य निर्घाषः पाञ्चजन्यस्य श्रूयते ।

४१२८

पूरितो वासुदेवेन मंगल्येन यशस्विना । नूनमद्य हतः श्रेते तव भ्राता धनञ्जयः ।

तस्मिन् विनिहते नूनं युध्यतेऽमौ जनार्दनः । यस्य मत्त्वतो वीर्यं क्षीपजोवन्ति पाण्डवाः ।

यं भयैवभिगच्छन्ति बहूनाश्चमिवामराः । स शूरः सैन्यवप्रेषुगन्तयाङ्गारतीक्ष्णमू ।

तस्य वै गमनं विद्मो भीम नावर्त्तनं पुनः । श्यामो युवा गुडाकेशो दर्शनोऽयं महारथः ।

वृद्धोऽरस्त्रो महाबाहुर्महादहिरदविक्रमः । चकोरनेचलासाक्षा द्विपतां भयवर्द्धनः ।

४१३४

तदिदं मम भद्रं शोकस्थानमरिन्दम । अर्जुनार्थं महाबाहो सात्त्वतस्य च कौरवाणां ।

बद्धं हविषेवाग्निर्धमानः पुनः पुनः । तस्य लक्ष्म न पश्यामि तेन बिन्द्यामि कम्पलं ।

तस्मिन् कृष्णो हते नूनं युध्यते युद्धकोविदः । तं विद्धि पुरुषव्यावं सात्त्वतञ्च महारथं ।

स तं महारथं पश्चादनुयातस्तवानुजं । तमपश्यन्नाबाहुमहं विन्दामि कश्मलं ।
 स तत्र गच्छ कौन्तेय यत्र यातो धनञ्जयः । सात्यकिश्च महावीर्यः कर्त्तव्यं यदि मन्यसे । ४१४०
 वचनं मम धर्मज्ञ भ्राता ज्येष्ठो भवामि ते । न तेऽर्जुनस्तथा ज्ञेया ज्ञातव्यः सात्यकिर्यथा ।
 चिकीर्षुर्क्षत्रियं पार्थ स यातः सर्वसाचिनः । पदवीं दुर्गमां घोरामगम्यामकृतात्मभिः ।
 दृष्ट्वा कुशलिनौ कृष्णो सात्त्वतश्चैव सात्यकिं । मन्दिदश्चैव कुर्यात्स्वं मिह नादेन पाण्डव ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि युधिष्ठिरचिन्तायां षड्विंशत्यधिकशोऽध्यायः ॥ १२६ ॥
 ॥ भीम उवाच ॥ ब्रह्मेशानेन्द्रवरुणानवहयः पुनरथः । तमास्याय गतौ कृष्णो न तयोर्विद्यते भयं ।
 आद्यान्तु शिरसा विभवेष्ट गच्छामि मा शुचः । ममेव तान्नरव्याघ्रान् तव दास्यामि मन्दिदं । ४१४१
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ एतावदुक्ता प्रयथो परिदाय युधिष्ठिरं । धृष्टद्युम्नाय बलवान् सुहृद्भ्यश्च पुनःपुनः ।
 धृष्टद्युम्नश्चेदमाह भीमभेनो महाबलः । विदितन्ते महाबाहो यथा द्रोणो महारथः ।
 यद्वहे धर्मराजस्य सर्वोपायेन वर्त्तते । न च मे गमने कृत्यं तादृक् पार्थत विद्यते ।
 यादृशं रत्नणे राज्ञः कार्यमात्ययिकं हि नः । एवमुक्तोऽस्मि पार्थेन प्रतिवक्तुञ्च नोत्सहे ।
 प्रयास्ये तत्र यत्राभौ मुमुर्षुः सैन्यवः स्थितः । धर्मराजस्य वचने स्यात्तव्यमविशङ्कया । ४१४२
 यास्यामि पदवीं भ्रातुः सात्त्वतस्य च धीमतः । मेऽद्य यत्तो रणे पार्थं परिरेक्ष युधिष्ठिरं ।
 एतद्वि सर्वकार्येणां परमं कृत्यमाहवे । तमब्रवीन्महारात्र धृष्टद्युम्नो वृकोदरं ।
 ईप्सितं ते करिष्यामि गच्छ पार्थाविचारयन् । नाहत्वा समरे द्रोणो धृष्टद्युम्नं कथञ्चन ।
 नियतं धर्मराजस्य प्रकरिष्यति संयुगे । ततो निक्षिप्य राजानं धृष्टद्युम्ने च पाण्डवं ।
 अभिवाद्य गुरुं ज्येष्ठं प्रयथौ येन फाल्गुनः । परिष्वक्तश्च कौन्तेयो धर्मराजित भारत । ४१४३
 आघातस्य तथा मूर्च्छिं आवितस्याग्निषः शुभाः । कृत्वा प्रदक्षिणं विप्रानर्चितांस्तुष्टमानसान् ।
 आलभ्य मङ्गलान्यष्टौ पीत्वा कैलातकं मधु । द्विगुणद्रविणो बोरो मदरक्तान्तरोचनः ।
 विप्रैः कृतस्वस्त्ययनो विजयोत्पादसूचितः । पश्यन्नेवात्मनो बुद्धिं विजयानन्दकारिणं ।
 अनुलोमानिलैश्चाशु प्रदेशितजये जयः । भीमभेनो महाबाहुः कर्त्तव्यो शुभकुण्डलो ।
 माङ्गदः सतलत्राणः सुरथो रयिनाम्बरः । तस्य कार्णायसं वर्ध्म हेमचित्रं महर्द्धिमतं ४१४४
 विबभौ सर्वतः स्निष्टं सविद्युत्तोयदोपमं । पीतरक्तमितमितैर्बभौभिश्च सुवेष्टितः ।
 कण्ठत्राणेन च बभौ सेन्द्रायुध इवाम्बुदः । प्रयाति भीमोऽने तु तव धैर्यं युयुत्सया ।
 पाञ्चजन्यरवो घोरः पुनरासीद्विशाल्यते । तं श्रुत्वा निनन्द घोरं त्रैजोत्थावसनं महत् ।
 पुनर्भीमं महाबाहुं धर्मपुंक्षोऽभ्यभाषत । एष त्विन्द्राप्रबोरेण भ्रातः सज्जितजो भृशः ।
 पृथिवीञ्चान्नीरुचक्षु विनादयति शङ्कराट् । नूनं व्यसनमापसे सुमदत् सत्यपाचिनि । ४१४५
 कुर्वन्निर्बुध्यते सार्द्धं सर्वैश्चक्रगदाधरः । नूनमार्या महत्कुन्तो पापमथ निदर्शनं ।
 द्रोणदी च सुभद्रा च पश्यन्ति सह बन्धुभिः । स भीम त्वरया युक्तो याहि यत्र धनञ्जयः ।

मुञ्चन्तीव हि मे सर्व्या धनञ्जयदिहृत्तया । दिशश्च प्रदिशः पार्थ सात्त्वतश्च च कारणात् ।
 गच्छगच्छेति गुरुण सोऽनुज्ञातो वृकादिरः । ततः पाण्डुसुतो राजन् भीमसेनः प्रतापवान् ।
 बद्धगोधाङ्गुलिबाणः प्रयत्नीत शरासनः । ज्येष्ठेन प्रहृते भ्रात्रा भ्राता भ्रातुः प्रियङ्करः । ४१००
 आहत्य दन्दुभीन् भीमः शङ्खं प्रभाष्य चासकृत् । विनय सिंहनादश्च कृत्वा ज्याशब्दमेव च ।
 तेन शब्देन बीराणां पातयित्वा मनांस्तुत । दर्शयन् घोरमात्मानमभिवान् सहसाभ्यधात् ।
 तमूज्ज्वलना दान्ता विकुर्वन्तो हयोत्तमाः । विशोकेनाभिसंयत्ता मनोमाह्वरं हसः ।
 आरुजन् विरुजन् पार्थो ज्यां विकर्षेद्य पाणिना । सोऽपकर्षन्विकर्षेद्य सेनायं समलोडयत् ।
 तं प्रयान्तं महाबाहुं पाञ्चालाः भूभोमकाः । पृष्ठताडयन्तुः शूरा मघवन्तमिवामराः । ४१०५
 तं समेत्य महाराज मोदय्याः पर्यवारयन् । दुःशलस्त्रिचसैनश्च कुण्डभेदी विविशति ।
 दुर्मुखो दुःसहस्रैव विकर्षेद्य शलस्तथा । विन्दानुविन्दौ सुमुखो दीर्घबाहुः सुदर्शनः ।
 वृन्दारकः सुहस्तश्च सुप्रेणो दीर्घलोचनः । अभयोरौद्रकस्या च सुवर्मा दुर्विमोचनः ।
 शोभन्ते रथिनां श्रेष्ठाः सहसैन्यपदानुगाः । संयत्ताः समरे बीरा भीमसेनमुपाद्रवन् ।
 तैः समन्तादृतः शूरः समरेषु महारथः । तान् समीक्ष्य तु कान्तेथो भीमसेनः पराक्रमो । ४१०८
 अभ्यवर्त्तत वेगेन सिंहः क्षुद्रमृगानिव । ते महास्त्राणि दिव्यानि तत्र बीरा अदर्शयन् ।
 क्वादयन्तः शरैर्भीमं मेघाः सूर्यमिवोदितं । स तानतीत्य वेगेन द्रोणानीकमुपाद्रवत् ।
 अग्रतश्च गजानीकं शरवैर्धरवाकिरत् । सोऽचिरैरेव कालेन तद्गजानीकमाशुगैः ।
 दिशः सर्व्याः समभ्यस्य व्यधमतः पवनात्मजः । चापिताः शरभस्त्रेव गर्जितेन वने मृगाः ।
 प्राद्रवन् हिरदाः सूर्ये नदन्तो भैरवान् रवान् । पुनश्चातीत्य वेगेन द्रोणानीकमुपाद्रवत् । ४११५
 तमवारयदाचार्या बेलोदृत्तमिवार्णवं । ललाटे ताडयन्नेन नाराचेन स्रग्विभ ।
 उद्ध्वंस्मिन्निवादिष्यो विबभौ तत्र पाण्डवः । स मन्यमानस्त्वाचार्या ममायं फाल्गुनो यथा ।
 भीमः करिष्यते पूजामित्युवाच वृकोदरः । भीमसेन न ते शक्यं प्रवेष्टुमरिवाहिनीं ।
 मामनिर्जित्य समरे शत्रुमद्य महाबलः । यदि ते सानुजः कृष्णः प्रविष्टोऽनुमते मम ।
 अनीकं नतु शक्यं मे प्रवेष्टुमिह वै त्वया । अथ भीमस्तु तच्छ्रुत्वा गुरोर्वाक्यमेपतभीः । ४१२०
 क्रुद्धः प्रोवाच वै द्रोणं रक्तताम्रेलणस्वरम् । तवाङ्गुना नानुमते ब्रह्मबन्ध्या रणाजिरं ।
 प्रविष्टः सहि दुर्द्धर्षो शक्रस्यापि विशदलं । तेन वै परमां पूजां कुर्वता मानितो ह्यसि ।
 नार्जुनोऽहं घृणी द्रोण भीमसेनोऽस्मि ते रिपुः । पिता नस्त्वं गुरुर्बन्धुस्तथा पुत्रा हि ते वयं ।
 इति मन्यामहे सर्व्ये भवन्तं प्रणताः स्थिताः । अथ तद्विपरीतं ते वदतोऽस्मासुं हृश्यते ।
 यदि त्वं शत्रुमात्मानं मन्यसे तत्तथास्त्वह । एष ते सदृशं शत्रोः कर्म भीमः करोम्यहं । ४१२५
 अथोद्गम्य गदां भीमः कालदण्डमिवान्तकः । द्रोणाय व्यसजद्राजन् स रघूदवपुंभवे ।
 साश्वस्ततध्वजं यानं द्रोणस्थापीथयत्तदा । प्राग्मद्राच बद्धन् योधान् वायुर्ध्वजानिवोजया ।

ते पुनः परिव्रुक्षे तव पुत्रा रथोत्तमं । अन्यन्तु रथमास्थाय द्रोणः प्रहरतां वरः ।
 बृहदारं समासाद्य युद्धाय समवस्थितः । ततः क्रुद्धो महाराज भीमसेनः पराक्रमी ।
 अगतः स्यन्दनानीकं शरवैर्षरवाकिरत् । ते बध्यमानाः समरे तव पुत्रा महार गः ।
 भीमं भीमबला युद्धे योधयन्ति जयैषिणः । ततो दुःशासनः क्रुद्धो रथशक्तिं समाक्षिपत् ।
 सर्वपारस्यो तीक्ष्णो जिघांसुः पाण्डुनन्दनं । आपतन्तीं महाशक्तिं तव पुत्रप्र बोदितां ।
 द्विधा चिच्छेद तां भीमसद्व्रुतमिवाभवत् । अथान्यैर्ब्रह्मशिवैर्बालैः पाण्डवः कुण्डमेदिनं ।
 सुषेणं दीर्घनेत्रश्च त्रिभिस्तीनबन्धोद्वली । ततो वृन्दारकं वीरं कुरुणां कीर्त्तिवर्द्धनं ।
 पुत्राणां तव वीराणां युधतामबधोत् पुनः । अभयं रौद्रकर्मणं दुर्बिम्बाचनेनैव च ।
 त्रिभिस्तीनबन्धोद्वलीमः पुनरेव सुतांस्तव । बध्यमाना महाराज पुत्रास्तव बलीयसा ।
 भीमं प्रहरतां श्रेष्ठं समन्तात् पर्यवारयन् । ते शरैर्भूमिकर्माणं ववर्धुः पाण्डवं युधि ।
 मेघा इव तपपाये धाराभिर्धरणीधरे । स तद्दानमयं वर्षमश्ववर्षमिवाचलः ।
 प्रतीच्छन् पाण्डुदायादो न प्राव्यथत शत्रुह । विन्दानुविन्दौ सहितौ सुवर्माणश्च ते सुतः ।
 प्रहसन्त्रय कौन्तेयः शरैर्निन्ये यमचयं । ततः सुदर्शनं वीरं पुत्रक्रे भगतर्षभ ।
 विव्याध समरे तूष्णीं स पपात ममार च । सोऽचिरेणैव कालेन तद्रथानीकमाशुगैः ।
 दिशः सर्वाः समालोक्य व्यथमत पाण्डुनन्दनः । ततो वै रथघोषेण गर्जितेन मृगा इव ।
 भज्यमानाश्च समरे तव पुत्रा विशास्यते । प्राद्वन् सहसा सर्वे भीमसेनभयार्हिताः ।
 अनुयायाश्च कौन्तेयः पुत्राणां ते महद्वलं । विव्याध समरे राजन् कौरवेयान् समन्ततः ।
 बध्यमाना महाराज भीमसेनेन तावकाः । त्यक्त्वा भीमं रणाञ्जगमुद्योदयन्तो हयोत्तमान् ।
 तांस्तु निर्धित्य समरे भीमसेनो महाबलः । सिंहनादरवं चक्रे बाजशब्दश्च पाण्डवः ।
 तलशब्दश्च सुमहत् कृत्वा भीमो महाबलः । भीषयित्वा रथानीकं हत्वा योधान् वरान् वरान् ।
 व्यतीत्य रथिनश्चापि द्रोणानीकमुपाद्रवत् ।

५२००

५२०१

५२०२

५२०३

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयप्रथमपर्वणि भीमप्रवेशे भीमपराक्रमे सप्तविंशत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १२७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ समुत्तीर्णं रथानीकं पाण्डवं विहसन्नले । विवारयिषुराचार्यः शरवैर्षरवाकिरत् ।
 पिवन्निव शरीरांस्तान् द्रोणचापपरिच्युतान् । सोऽभ्यद्रवत् सोदर्यान्माययाऽमोहयद्बलं ।
 तं मृधे वेगमास्थाय नृपाः परमधन्विनः । बोदितास्तव पुत्रैश्च सर्वतः पर्यवारयन् ।
 स तैस्तु संवृता भीमः प्रहसन्निव भारत । उद्यच्छन् स गदां तेभ्यः सुघोरां सिंहवन्नदन् ।
 अवाहजश्च वेगेन शत्रुपक्षविनाशिनीं । दन्द्राशनिरिवेक्षेण प्रविद्धा संहतात्मना ।
 प्रामद्व्यात् सा महाराज सैनिकास्तव संयुगे । घोषेण महता राजन् पूरयन्तोव मेदिनीं ।
 ज्वलन्ती तेजसा भीमा चाभयामास ते सुतान् । तां पतन्तीं महावेगां वृष्ट्या तेजोऽभिषंवृतां ।
 प्राद्वंस्तावकाः सर्वे मदन्तो मेरवाश्वान् । तच्च शब्दमश्रुत्वा वै तस्याः संलप्य मारिष ।

५२०४

५२०५

प्रापतस्मिन्नुजास्मत् रथेभ्यो रथिनस्तदा । ते हन्यमाना भीमेन गदाहस्तेन तावकाः ।

प्राङ्गवत् रणे भीता व्याघ्रघाता मृगा इव । मतान् विद्राव्य कौन्तेयः सङ्कोमिवान् दुरामदान् ।
सुपर्ण इव वेगेन पचिराडत्यगाक्ष्मम् । तथा तु विप्रकुर्वाणं रथयूथपयूथपं ।

भारद्वाजो महाराज भीमसेनं समभ्ययात् । भीमन्तु समरे द्रोणेत्वारिध्वा शरोन्मिभिः । ५२१०

अकरोत् सहस्रा नादं पाण्डूनां भयमादधत् । तद्युद्धुसामीत् सुमहद्भोरं देवासुरापमं ।
द्रोणस्य च महाराज भीमस्य च महात्मनः । यदा तु विश्विखैस्तोऽष्टौ द्रोणचापविनिःसृतैः ।
वध्यन्ते समरे वीराः शतशोऽथ सहस्रशः । ततो रथादवसृत्य वेगमास्थाय पाण्डवः ।
निमील्य नयने राजन् पंदातिर्द्रोणमभ्ययात् । यथा हि गोवृषो वर्षं प्रति मृक्षति लोलया ।
तथा भीमो नरव्याघ्रः शरवर्षं समपहीत् । स बभ्रमानः समरे रथं द्रोणस्य मारिष । ५२१५

दैवायां पाणिना मृक्ष्य प्रचिक्षेप महाबलः । द्रोणस्तु सत्परो राजन् क्षिप्ते भीमेन संयुगे ।
रथमन्यं समारुह्य व्यूहद्वारमथाययौ । तस्मिन् क्षणे तस्य यन्ता तूर्णमश्वान बोदयत् ।
भीमसेनस्य कौन्तेय तदद्भुतमिवाभवत् । ततः स्वरथमास्थाय भीमसेनो महाबलः ।

अभ्यवर्त्तत वेगेन तव पुत्रस्य वाहिनीं । स मृद्रुन् चत्तिथानाजौ वातो वृक्षानिवोद्धतः ।
अगच्छद्वारयन् सेनां सिन्धुवेगे नगानिव । भोजानीकं समासाद्य शार्दिक्षिताभिरक्षिपं । ५२२०
प्रमथ्य बद्ध्वा राजन् भीमसेनः समभ्ययात् । सन्वासयस्व नीकानि तलशब्देन मारिष ।
अजयत् सर्वमेन्यानि शार्दूल इव गोवृषान् । भोजानीकमतिक्रम्य कालोजानाञ्च वाहिनीं ।
तथा स्नेच्छगणान्यान् बद्धन् युद्धविशारदान् । मात्यकिञ्चापि संप्रेक्ष्य युध्यमानं नरवर्धन ।
रथेन यन्तः कौन्तेयो वेगेन प्रययौ तदा । भीमसेनो महाराज द्रष्टुकामो धनञ्जयं ।

अतीत्य समरे योधांस्तवाकान् पाण्डुनन्दनः । सोऽपश्यदङ्गुनं तत्र युध्यमानं महारथं । ५२२५
भैरवस्य बधार्थं हि पराक्रान्तं पराक्रमो । तं दृष्ट्वा पुरुषयाघ्रयुक्तेषु महती रवान् ।
प्राट्टकाले महाराज नदस्त्रिव बलाहकः । तं तस्य निनदं घोरं पार्थः शूश्राव नर्हतः ।
वासुदेवस्य कौरव्य भीमसेनस्य संयुगे । नौ श्रुत्वा युगपदौरो निनदं तस्य मृगिणः ।
पुनः पुनः प्रणदतो दिव्यज्जलौ वृकोदरं । ततः पार्थो महानादं मधुसूते माधवस्य ह ।

अभ्ययातां महाराज नदनौ गोवृषाविव । भीमसेनरवं श्रुत्वा फाल्गुनस्य च धन्विनः । ५२३०
अप्रीयत महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । विशोकश्चाभवद्वाजा श्रुत्वा तं निनदं तथोः ।
धनञ्जयस्य च रणे जयमाशास्तवात्सिभुः । तथा तु नर्हमाने वै भीमसेने मदेत्कटे ।

स्मितं कृत्वा महाबाहुर्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । हृद्गतं मनसा प्राह श्रुत्वा धर्मभंतां वरः ।
दत्ता भीम त्वया वस्मितं कृतं गुरुवचस्तथा । न हि तेषां जयो युद्धे येषां देहापि पाण्डव ।
दिष्टा जीवति मङ्गले मध्यमाची धनञ्जयः । दिष्टा च कुशलो वीरः सात्यकिः सत्यविक्रमः । ५२३५
दिष्टा शृणोमि गच्छेत्तौ वासुदेवधनञ्जयौ । येन शक्रं रणे जिज्ञा तपितो हन्यवाहनः ।

स हन्ता दिवतां सङ्घे दिव्या जीवति फाल्गुनः । यस्य बाहुबलं सर्वं वयमाश्रित्य जीविताः ।
 स हन्ता रिपुसैन्यानां दिव्या जीवति फाल्गुनः । निवातकवचा येन देवैरपि सुदृजयाः ।
 निर्वृता धनुषकेन दिव्या पार्थः स जीवति । कौरवान् महितान् सर्वान् गोयुद्धार्थं समागतान् ।
 योऽजयस्यनगरे दिव्या पार्थः स जीवति । कालकेयसहस्राणि चतुर्दश महारणे ।
 योऽबन्धीहुजबोर्ध्वेण दिव्या पार्थः स जीवति । गन्धर्व्वराजं बलिनं दुर्ध्याधनहतेन वै ।
 जितवान् योऽस्त्रबोर्ध्वेण दिव्या पार्थः स जीवति । किरीटमाली बलवान् श्वेताश्वः कृष्णधारयिः ।
 मम प्रियश्च मततं दिव्या जीवति फाल्गुनः । पुत्रशोकाभिमन्तस्यिकीर्षेन् कर्ष्यं दुष्करं ।
 जयद्रथबधान्वेषी प्रतिष्ठा हतवान् हि यः । कश्चित् स सैन्यवं सङ्घे हन्यति धनञ्जयः ।
 कश्चित्तीर्णप्रतिष्ठां हि वासुदेवेन रचितं । अमस्तमित आदित्ये समेत्याम्यहमर्जुन ।
 दक्षित् सैन्यवको राजा दुर्ध्याधनहते रतः । मन्दयिष्यत्यभिचाणि फाल्गुनेन निपातितः ।
 कश्चित् दुर्ध्याधनो राजा फाल्गुनेन निपातितः । दृष्ट्वा सैन्यवकं सङ्घे शममस्मासु धास्यति ।
 दृष्ट्वा विनिहतान् भाटान् भीमसेनेन संयुगे । कश्चित् दुर्ध्याधनो मन्दः शममस्मासु धास्यति ।
 दृष्ट्वा चान्द्रासहयोधान् पतितान् धरणीतले । कश्चित् दुर्ध्याधनो मन्दः पश्चात्तापं करिष्यति ।
 कश्चिद्धीमेण नो बरं शममेकेन यास्यति । शेषस्य रक्षणार्थं च मन्वास्यति सुयोधनः ।
 एवं बह्विधं तस्य राज्ञश्चिन्तयतस्तदा । कृपयाऽभिपरीतस्य घोरं युद्धमवर्त्तत ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि युधिष्ठिरहर्षेऽष्टाविंशत्यधिकश्लोकाध्यायः ॥ १२८ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तथा तु नर्दमानं तं भीमसेनं महाबलं । मेघस्तनिनिर्घोषं के वीराः पर्यवारयन् ।
 न हि पश्याम्यहं तं वै त्रिषु लोकेषु सञ्जय । क्रुद्धस्य भीमसेनस्य यस्तिष्ठेद्यतो रणे ।
 गदामुः द्यतस्तस्य कालस्यैव महामृधे । न हि पश्याम्यहं तात यस्तिष्ठेत् रणाजिरे ।
 रथं दधेन् यो हन्यात् कुञ्जरं कुञ्जरेण च । कस्तस्य पुरतः स्थाता साक्षादपि शतक्रतुः ।
 रणे क्रुद्धस्य भीमस्य मम पुत्त्रान् जिघांसतः । दुर्ध्याधनहते युक्ताः समतिष्ठन्त केऽयतः ।
 भीमसेनदवाग्नेस्तु मम पुत्त्रास्तृणोपमान् । प्रधत्ततो रणमुखे केतिष्ठन्त्यतो नराः ।
 काव्यमानान् हि मे पुत्त्रान् भीमेनाविष्ट्य संयुगे । कालेनेव प्रजाः सर्वाः के भीमं पर्यवारयन् ।
 न मेऽर्जुनाद्भ्यं तादृक् कृष्णास्त्रापि च सत्त्वतात् । हतभुजकृन्ना नैव यादुग्रीमाद्भ्यं मम ।
 भीमवक्त्रैः प्रदीप्तस्य मम पुत्त्रान् दिधत्ततः । के शूराः पर्यवर्त्तन्त तन्ममाचल सञ्जय ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तथा तु नर्दमानं तं भीमसेनं महारथं । तुमुलेनैव शब्देन कर्णोऽन्धमपतङ्गम् ।
 व्याक्षिपन् बलवत्पापमतिमात्रममर्षणः । कर्णस्तु युद्धमाकाङ्क्षन् दर्शयिष्येन् बलं बली ।
 हरेरथ मार्गं भीमस्य वातसेव मुहूर्हः । भीमोऽपि दृष्ट्वा सवित्रं पुनो वैकर्त्तनं स्थितं ।
 चुकोप बलवद्भोरक्षिचेपास्य शिलाशितान् । तान् प्रत्यगृह्णात् कर्णोऽपि प्रतीपं प्रेषयञ्ज्वरान् ।
 ततस्तु सर्वथोधानां यततां प्रेषतां तदा । प्रापेत्तत्र गात्राणि कर्णभीमसमागमे ।

रथिनां सादिनाद्यैव तथोः श्रुत्वा तलस्त्रनं । भीममेनस्य निनदं घोरं श्रुत्वा रणाजिरे ।
 खड्गं भूमिश्च संरुद्धं मेनिरे चक्षियर्षभाः । पुनर्घेरेण नादेन पाण्डवस्य महात्मनः ।
 समरे सर्वयोधानां धनूंश्चपतन् चिनौ । विचक्ष्णानि च सर्वान्पि सङ्गमूत्रं प्रसज्जुवः ।
 बाह्वानि महाराज बभूवुर्बिमनोसि च । प्रादुरासन्निमित्तानि घोरानि च बह्वानि च ।
 गृध्रकङ्कबलेभ्योऽमोदन्तरीचं समावृते । तस्मिंस्तु तुमुले राजन् भीमकर्णसमागमे । ५२४०
 ततः कर्णस्तु विशत्या शराणां भीममार्हयत् । विव्याध चास्य त्वरितः सुतःपञ्चभिराश्रुगैः ।
 प्रहस्य भीमसेनश्च कर्णं प्रत्याद्रवदणे । सायकानां चतुःषष्ट्या चित्रकारी महाबलः ।
 तस्य कर्णो महाराज सायकांश्चतुरोऽचिपत् । अभ्रप्राप्तास्तु तान् भीमः सायकैर्नतपर्वभिः ।
 निष्क्रेद बह्वधा राजन् दर्शयन् पाणिनाघवं । तं कर्णश्चादयामास शरप्रातैरनेकशः ।
 सङ्क्राद्यमानः कर्णेन बह्वधा पाण्डुनन्दनः । विष्क्रेद चापं कर्णस्य मुष्टिदेशे महारथः । ५२४५
 विव्याध चैनं दशभिः सायकैर्नतपर्वभिः । अथान्यद्भुतगदाय सञ्जं कृत्वा च सुतजः ।
 विव्याध समरे भीमं भीमकर्षा महारथः । तस्य भीमो मृगं कुङ्कुलीनशरास्त्रतपर्वणः ।
 निचलानोरासि क्रुद्धः सुतपुत्रस्य वेगतः । तैः कर्णेऽग्राजत शरैरुगैर्मध्यगतैस्तदा ।
 महीधर इवोदयस्त्रिष्टयैः भरतर्षभ । सुखाव चास्य रुधिरं विज्रस्य परमेष्ठुभिः ।
 धातुप्रस्यन्दिनः शैलाद्यया गैरिक्धातवः । किञ्चिद्विचलितः कर्णः सुप्रहाराभिपीडितः । ५२५०
 ससायकं धनुः कृत्वा भीमं विव्याध मारिष । चिक्षेप च पुनर्वाणान् शतशोऽथ सहस्रशः ।
 स ह्लाद्यमानः सहसा कर्णेन दृढधन्विना । धनुर्धामश्चिन्नतूणमुतस्त्रयन् पाण्डुनन्दनः ।
 सारथिस्त्रास्य भस्मेन प्राहिणोद्यमसादनं । बाह्यांश्च चतुरः सङ्ख्यं व्यसंस्के महारथः ।
 क्षताश्चातु रथान्तूर्णमवपुत्य विशाम्यते । स्यन्दनं दृषमेनस्य समारोहन्महारथः ।
 निर्जित्य तु रणे कर्णं भीमसेनः प्रतापवान् । ननाद च महानादं पर्जन्यमिन्द्रोपमं । ५२५५
 तस्य तन्निनदं श्रुत्वा प्रहृष्टोऽभूद्युधिष्ठिरः । कर्णन्तु निर्जितं मत्वा भीमसेनं भारत ।
 सभन्ताच्छङ्खनिनदं पाण्डुसेनाऽकर्णात्तदा । शत्रुसेनाध्वनिं श्रुत्वा तावका ह्यनदन् भृशं ।
 गाण्डीवं प्राचिपत् पार्थः हृष्टोऽप्यजमवादयत् । तमन्तर्द्धाय निनदं ध्वनिर्भीमस्य नईतः ।
 अश्रूयन्महाराज सर्वं संन्येपु मारिष । ततो व्यायच्छतामस्यैः पृथक्पृथगजिह्मगः ।
 मृदुपूर्वञ्च राधेयो दृढपूर्वञ्च पाण्डवः । ५२६०
 इति श्रीमहाभारतं द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि कर्णपराजये एकानविंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १२६ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिन् क्षिप्रलिपि संन्ये सैन्धवायाजुने गते । सात्वते भीमसेने च पुत्रसौ द्रोणमभ्यधात् ।
 त्वरन्नेकरथेनैव बह्वहृत्यं विविन्तयन् । स रथस्तव पुत्रस्य त्वंगया परया युतः ।
 तूर्णमभ्यद्रवत् द्रोणं भेनासात्तवेगवान् । उवाच चैनं पुत्रसौ मंगम्राद्रुक्लोचनः ।
 अञ्जुनो भीमसेनश्च सात्यकिश्चापराजितः । विजित्य सर्वसैन्यानि सुमहान्ति महारथाः ।

सम्प्राप्ताः सिन्धुराजस्य समीपमग्निकर्षण । व्यायच्छन्ति च तत्रापि सर्वे एवापराजिताः ।

विजित्य सर्वमन्यानि सुमहान्ति महारथाः । कथं सात्यकिमीमांशा व्यतिक्रान्तेऽपि मानद ।

आख्यर्थाभूतं लोकेऽस्मिन् समुदस्येव श्रावणं । निजैयस्त्रय विप्राय्य मालेनार्जुनेन च ।

तथैव भीमसेनेन लोकः संवदते भृशं । कथं श्रोणे जितः सङ्क्षेधनेर्मदस्य पारगः ।

इत्येवं ब्रुवते योधा अश्वद्वेयमिदं तव । नाश एव तु मे नूनं मन्दभाग्यस्य संयुगे ।

यत्र त्वं पुष्टय्यात्र व्यतिक्रान्तास्त्रयो रथाः । एवं गते तु हृत्यऽस्मिन् ब्रूहि यत्ते विवर्चितं ।

यद्गतं गतमेवेह श्रेष्ठं चिन्तय मानद । यत् हृत्यं सिन्धुराजस्य प्राप्तकालमनन्तरं ।

तद्वर्तु भवान् चिप्रं साधु तत् संविधीयतां ।

॥ द्रोण उवाच ॥ चिन्त्यं बह्वहाराज यत्कृत्यं तच्च मे शृणु । त्रयो हि समतिक्रान्ताः पाण्डवानां महारथाः ।

यावत्तेषां भयं पश्चात्तावदेवं पुनः परं । तद्गरीयस्तरं मन्ये यत्र हृष्णधनञ्जयौ ।

सा पुनस्ताच्च पद्याच्च गृहीता भारती चमू । तत्र हृत्यमहं मन्ये सैन्धवस्याभिरक्षणं ।

मनो रक्ष्यतमस्मात् क्रुद्धाङ्गातो धनञ्जयात् । गतौ हि सैन्धवं वीरौ युयुधानवृकोदरौ ।

सम्प्राप्तं तदिदं द्यूतं यत्तच्छकुनिबुद्धिजं । न सभायां जया वृत्ता नापि तत्र पराजयः ।

इह नो म्लहमानानामथ तावज्जयाजयौ । यान्स्म तां म्लहने धारान् शकुनिः कुरुसंघदि ।

अचान्न स मन्यमानः प्राक् शरस्त्रे हि दुरासदाः । नतेऽत्र निशिता धाराः शरा युष्मन्तनुच्छिदः ।

यत्र ते बहवस्तात कुरवः पर्यवस्थिताः । भेनां दुरादरं विद्धि शरानवान् विशास्यते ।

म्लहञ्च सैन्धवं राजन्नत्र द्यूतस्य निश्चयः । सैन्धवो हि महद्यूतं समाशक्तं परैः सह ।

अत्र सर्वे महाराज त्यक्त्वा जीवितमात्मनः । सैन्धवस्य रणे रचां विधिवत् कर्तुमर्हथ ।

तत्र नो म्लहमानानां भ्रूया तात जयाजयौ । यत्र ते परमेस्वासा यत्ता रचन्ति सैन्धवं ।

तत्र याहि भ्रुवं शीघ्रं तास्य रचस्त्रं रचिणः । इहैव त्वहमाश्रित्ये प्रेषयिष्यामि चापरान् ।

निरोक्ष्यामि च पाञ्चालान् सहितान् पाण्डुसञ्जयैः । तेन दुर्ध्याधनः प्रायान्तुणमाचार्यशासनात् ।

उद्यम्यात्मानमुयाय कर्षणे सपदानुगः । चक्ररथौ तु पाञ्चाल्यौ युधा मन्यूनमौजभौ ।

वाञ्छेन सेनामन्येत जगत्तुः सव्यसाचिनं । यौ हि पूर्व्वं महाराज वारिनी कृतवर्धनौ ।

प्रविष्टेत्वर्जुने राजन्त्रय सैन्यं युयुत्सयां । पार्थेन सेनामायान्तौ कुरराजौ ददर्श ह ।

ताभ्यं दुर्ध्याधनः सार्द्धं समाच्छेदयद्भुमुत्तमं । तस्मिन् त्वः मानाभ्यां भ्रातृभ्यां भारती बलां ।

तावभिद्रवतामेवमुभावयतकार्मुकौ । महारथसमाख्यातौ चत्विप्रबहवौ युधि ।

तमविध्यद्युधामन्युस्त्रिंशता कङ्कपचिभिः । विंशत्या सारथिञ्चापि चतुर्भिश्चतुरो हयान् ।

दुर्ध्याधिनो युधामन्योर्ध्वजभकेषुणाऽच्छिनत् । इषुणा कार्मुकश्चास्य मवर्कन्तं सुतस्तव ।

सारथिञ्चास्य भक्षने रथनोऽदपाहरत् । ततो विध्यच्छरैस्तृणैश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ।

युधामन्युश्च धंक्रुः शरांस्त्रिंशतमाहवे । व्यसृजन्तः पुत्रस्य जगन्मातः स्तनान्तरं ।

तथोत्तमौजाः संकुट्टः शरैर्मविभूषितैः । अविध्यत्सारथिश्चास्य प्राप्तिर्धनसादनं ।

४२५

दुर्योधनोऽपि राजेन्द्र पाश्चात्त्योत्तमौजसः । जघान चतुरोऽस्याश्वान् उभौ च पाष्णिसारथी ।

उत्तमौजा हताश्वस्तु हतसूतस्तु संयुगे । आहरोह रथं भ्रातृसुधामन्योरभिवरन् ।

अथ रथं प्राप्य तं भ्रातृदुर्योधनहयान् शरैः । सङ्गमिस्ताडयामास ते-हताः प्रापतन् भुवि ।

हयेषु पतितेष्वस्य चिच्छेद परमेष्ठिणा । युधामन्युधनुः शीघ्रं शरावापश्च वीर्यवान् ।

हताश्वसूतात् स रथादवश्रुत्य नरर्षभः । गदामांदाय ते पुच्छः पाश्चात्त्यावभ्यधावत् ।

४२६

तमापतन्तं सम्प्रेत्य कुट्टं परपुरञ्जयं । अवश्रुतौ रथोपस्थात् युधामन्युत्तमौजसौ ।

ततः स हेमचित्रं तं खन्दनप्रवरं रुदौ । गदया पोथयामास माश्वसूतध्वजं रणे ।

हत्वा चैवं स पुच्छे हताश्वौ हतसारथिः । मद्रराजरथं तूर्णमारोह परन्तपः ।

पाश्चालानान्तु मुखौ तौ राजपुत्रौ महारथौ । रथावन्यौ ममारुह्य बीभत्सुमभिजगमतुः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि दुर्योधनयुद्धे त्रिंशदधिकश्लोकाऽध्यायः ॥ १३० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ वर्त्तमाने महाराज सङ्ग्रामे लोमहर्षणे । व्याकुलेषु च सर्वेषु पीड्यमानेषु सर्वशः ।

४२७

रांधियो भीममानश्चैद्युद्धाय भरतवर्षभ । यथा नागो वने नागं मत्ता मत्तमभिद्रवन् ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यौ तौ कर्णस्य भीमस्य सम्प्रयुद्धौ महाबलौ । अर्जुनस्तु रथोपान्ते कौदुशः सोऽभवद्रणः ।

पूर्वं हि निर्जितः कर्णो भीमसेनेन संयुगे । कथमयस्तु रांधियो भीममागान्महारथः ।

भीमो वा सूततनयं प्रत्युयातः कथं रणे । महारथं समाख्यातं पृथिव्यां प्रवरं रथं ।

भीमद्रोणावतिक्रम्य धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । नान्यतो भयमादत्त विना कर्णं धनुर्द्धरं ।

४२८

भयात् श्रुते सततं चिन्तयन् महारथं । तं कथं सूतयुत्तं हि भीमोऽयुध्यत संयुगे ।

ब्रह्मण्यं वीर्यमग्नं समरेखनिवर्त्तिनं । कथं कर्णं युधो अष्टभीमोऽयुध्यत सञ्जय ।

यौ तौ समीयतुर्वावर्जुनस्य रथं प्रति । कथन्तु तावयुध्यतां सूतपुत्रकौदरौ ।

भ्रातृत्वं दर्शितं पूर्वं घृणी चापि स सूतजः । कथं भीमेन युयुधे कुन्था वाक्यमनुस्मरन् ।

भीमो वा सूतपुत्रेण स्मरन् वरं पुराकृतं । मोऽयुध्यत कथं वीरः कर्णेन सह संयुगे ।

४२९

आश्रान्ते च सदा सूत पुत्रो दुर्योधनो मम । कर्णो ज्येष्ठः सङ्ग्रामे सहितान् पाण्डवानिति ।

जयाशा यत्र मन्दस्य पुत्रस्तु भय संयुगे । स कथं भीमकर्माणं भीमसेनमुपयत् ।

यं समाश्रित्य पुनर्मे कृतं वरं महारथैः । तं सूततनयं तात कथं भीमो ह्ययोधयत् ।

अनेकास्त्रप्रकारांस्तु सूतपुत्रममुद्धवान् । स्मरमाणः कथं भीमो युयुधे सूतसूनुना ।

योऽजयत् पृथिवीं सर्वै रथेनैकेन वीर्यवान् । तं सूततनयं युद्धे कथं भीमो ह्ययोधयत् ।

४३०

यो जातः कुण्डलाभ्याश्च कवचेन सहैव च । तं सूतपुत्रं समरे भीमः कथमयोधयत् ।

यथा तथोयुद्धमभूत् यस्यामोदियस्तयोः । तन्ममाच्छ तत्त्वेन कुशलो ह्यसि सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ भीमसेनस्तु राधेयमुद्धृत्य रथिनीं वरं । द्रुपेण गन्तुं यथास्तां वीरौ हृष्यधनञ्जयो ।

तं प्रयान्तमभिद्रुत्य राधेयः कङ्कपत्निभिः । अभ्यवर्धन्महाराज मेघो वृष्ट्यैव पर्वतं ।
 फुल्लता पङ्कजेनैव वल्लभाभ्युत्सृज्यन् बली । आजुहाव रणे यान्तं भीममाधिरचित्तदा ।
 ॥ कर्णे उवाच ॥ भीमाहितैस्तव रणः स्वप्नेऽपि न विभावितः । तद्दर्शयसि कस्मान्निष्ठं पार्थदिद्रुचया ।
 कुन्त्याः पुत्रस्य सङ्गुर्गजिदं पाण्डवनन्दन । तेन मामभितः स्थित्वा शरवैर्धरवाकिर ।
 भीममेनस्तदाङ्गानं कर्णेनामर्षयद्युधि । अर्द्धमण्डलमावृत्य सूतपुत्रमयोधयत् ।
 अवकगाभिर्भ्योणैरभ्यवर्धन्महायशाः । दैरये दंशितं यान्तं सर्व्वशतविशारदं ।
 विधित्सन् कलहस्थान्तं जिघांसुः कर्णेमाचिणोत् । तांस्तु हत्वेतरान् मन्वीन् भीममेनो महाबलः ।
 तस्मै प्रास्व तदुपाणि विविधानि परन्तपः । अमर्षत पाण्डवः क्रुद्धः शरवर्षाणि गारिष ।
 तस्य तानीषुवर्षाणि मत्तदिरदगामिनः । सूतपुत्रोऽस्त्वमायाभिरयसत् स महाबलः ।
 स यथावन्महाराज विद्यया वै सुपूजितः । आचार्य्यवन्महेच्छमः कर्णः पर्य्यचरद्गणे ।
 संरक्षेण तु युधन्तं भीममेनं स्मयन्निव । अजामन्यत राधियस्तममर्षा वृकोदरं ।
 तन्नामृष्यत कान्तेयः कर्णेस्य स्मितमाहवे । युधमानेषु वीरेषु पश्यत्युच समन्ततः ।
 तं भीममेनः सम्प्राप्तं वसुदन्तैः स्तनान्तरे । विद्याध बलवान् क्रुद्धो तावैरिव महादिपं ।
 पुनस्तु सूतपुत्रस्तु सुपूज्यैर्निशितैः शरैः । समुक्तेष्विववर्षाणं निर्व्विभेद विमप्रभिः ।
 कर्णेनाम्बूतदैर्ज्जालैः सक्कन्नान् वातरंहमः । विद्याध तुरगान् वीरः पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ।
 ततो वाणमयं जालं भीममेनरथम्यति । कर्णेन विहितं राजन् निमेषार्द्धाददृश्यत ।
 सरथः सध्वजस्तव स्मृतः पाण्डवस्तदा । प्राच्छाद्यत महाराज कर्णेचापच्युतैः शरैः ।
 तस्य कर्णयतुःषष्ठा व्यधमत कवचं दृढं । क्रुद्धशायहनत् पार्थं नाराचैर्ममभेदिभिः ।
 ततोऽचिन्त्य महाबाहुः कर्णकाम्युक्तान् । समास्त्रियदसम्भ्रान्तः सूतपुत्रं वृकोदरः ।
 स कर्णेचापप्रभवानिषूनाग्रीविषोपमान् । बिभ्रद्भीमो महाराज न जगाम व्यथां रणे ।
 ततो द्वात्रिंशता भैल्लिखितैस्त्रिगतेजनैः । विद्याध समरे कर्णे भीममेनः प्रतापवान् ।
 अथक्षेनैव तं कर्णः शरैर्भृशमवाकिरत् । भीममेनं महाबाहुं मैत्रवस्त्र वधैविणं ।
 मृदुपूर्व्वं हि राधिया भीममाजावयोधयत् । क्रोधपूर्व्वं तथा भीमः पूर्व्वैरमनुस्मरत् ।
 तं भीममेनो नामृष्यदवमानममर्षणः । स तस्मै व्यष्टजत्तूर्णं शरवर्षमभिवहा ।
 ते शराः प्रेषितास्तेन भीममेनेन मंथुगे । निपेतुः सर्व्वतो वीरे कूजन्त इव पक्षिणः ।
 हेमपुङ्खाः प्रमत्ताया भीममेनधनुस्तुताः । प्राच्छादयन्ति राधियं शलभा इव पावकं ।
 कर्णस्तु रथिनां श्रेष्ठश्चाद्यमानः समन्ततः । राजन् व्यष्टजदुपाणि शरवर्षाणि भारत ।
 तस्य तानशनिप्रख्यानिषून् समरशोभिनः । चिच्छेद बह्वभिर्भलैर्गमप्राप्तान् वृकोदरः ।
 पुनश्च शरवर्षेण द्वादश्यामास भरत । कर्णेनैवैकैर्नो युद्धे भीममेनमग्न्यन्दमः ।
 तत्र भारत भीमस्तु दृष्टवन्तः श्रेष्ठ सायकैः । समाचिततनुं सङ्गोऽश्वविधं शलभैरिव ।

हेमपुङ्गवाङ्गिलाघातान् कर्णं चापश्रुताञ्ज्वरान् । दधार समरे वीरः स्वरम्योनिव रग्निमान् ।

हृदिरोचितसर्वाङ्गा भीमसेनो व्यराजत । समृद्धकुसुमापोडे वसन्तेऽशाकटचवत् ।

४४०४

तत्तु भीमो महाबाहोः कर्णस्य चरितं रणे । नामृत्यत महाबाहुः क्रोधादुत्तुल्लोचनः ।

स कर्णं पञ्चविंशत्या नाराचानां समापेयत् । महीधरमिव श्वेतं गूढपादैर्विषोत्सृज्यैः ।

पुनरेव च विव्याध षड्विंशतिभिरेव च । मर्षस्वमरविक्रान्तः सूतपुत्रं तनुत्यजं ।

पुनरन्येन वाणेन भीमसेनः प्रतापवान् । चिच्छेद कार्मुकं तूर्णं कर्णस्य प्रहसन्निव ।

जघान चतुरश्राश्वान् सूतश्च त्वरितः शरैः । नाराचैरर्कशृङ्गाभैः कर्णं विव्याध चोरसि ।

४४०५

ते जग्मुर्धरणीमाशू कर्णं निर्भियं पविणः । यथा जलधरं भित्वा दिवाकरमरोचयः ।

स वैकन्यं महत् प्राप्य किञ्चधन्वा शराहतः । तथा पुरुषमानी स प्रत्यपायाद्रथान्तरं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि कर्णपराजय एकविंशदधिकशतेऽध्यायः ॥ १३१ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यस्मिन् जयाशा महतो पुष्पाणां मम सञ्चय । तं भीमादिमुखं दृष्ट्वा किन्तु दुर्योधनोऽब्रवीत् ।

फथञ्च बुधे भीमो वीर्यश्लाघी महाबलः । कर्णे वा समरे तात किमकार्षीदतः परं ।

भीमसेनं रणे दृष्ट्वा ज्वलन्तमिव पावकं ।

४४०६

॥ सञ्जय उवाच ॥ रथमन्यं समास्थाय विधिवत्कल्पितं पुनः । अभ्ययात् पाण्डवं कर्णे वातोद्धूत इवार्णवः ।

कुट्टमाधिरयिं दृष्ट्वा पुच्छास्तव विशास्यते । भीमसेनममन्यन्त वैश्वानरमुखे जतं ।

चापशब्दं ततः कृत्वा तलशब्दश्च भैरवं । अभ्यवर्षत राधियो भीमसेनरथम्प्रति ।

पुनरेव तयोराराजन् घोर आघात् समागमः । वैकर्त्तनस्य शूरस्य भीमस्य च महात्मनः ।

संग्रजो हि महाबाहु परस्परबधैषिणौ । अन्योऽन्यमोक्षाश्रुताते दहन्ताविव लोचनैः ।

४४०७

क्रोधाधरक्तेजो नोत्रौ निश्चमन्ताविवोरगौ । शूरावन्योऽन्यमाशाय ततचतुरगिन्दमौ ।

व्याघ्राविव सुसंग्रजौ श्रेयनाविव च शीघ्रगौ । गरभाविव संकुट्टौ युयुधाते परस्परं ।

ततो भीमः स्मरन् क्रैश्वानचरुते वनेऽपि च । विराटनगरे चैव दुःखं प्राप्तमरिन्दमः ।

राष्ट्राणां स्तीरगजानां हरणश्च तवःश्रेयः । सततश्च परिक्रैश्वान् सपुत्रेण त्वया कृतान् ।

दग्धुमैष्क्य यत् कुन्तीं भपुत्रा त्वमनागमं । कृष्णायाश्च परिक्रैश्वं मभामध्ये दुरात्मभिः ।

४४०८

कैश्वपत्तयश्चैव दुःशासनकृतं तथा । परुषाणि च वाक्यानि कर्णेनोक्तानि भारत ।

पतिमन्यं परीक्षितं न सक्ति पतयस्तव । पतिता नरके पार्थाः सर्वे षण्दतिशोपमाः ।

समचं तव कैरव्य यदूचुः कुरवन्मदा । दासभावेन कृष्णाश्च भोक्तुकामाः सुतास्तव ।

यच्चापि तान् प्रमजतः कृष्णाजिननिवासिनः । परुषाण्युक्तवान् कर्णः सभायां सन्निधौ तव ।

हृणोक्त्य यथा पार्थास्तव पुत्रो ववत्वा ह । विषमस्थान् समस्यो हि संग्रजो गतचेतसः ।

४४०९

वाक्यात् प्रभृति चारिणः खानि दुःखानि चिन्तयन् । निरभियत् धर्मात्मा जीवितेन हृकोदरः ।

ततो विस्कार्य सुमहद्वैसमृष्टं दुरासदं । चापं भरतशार्दूलं त्यक्त्वात्मा कर्षमभ्ययात् ।

स सायकमयैर्जालैर्भीमः कर्णं रथमुपति । भानुमङ्गिः शिलाघातैर्भीमोः प्राच्छादयत् प्रभो ।
 ततः प्रहस्याधिरथिस्त्रुणमस्य शिलाशितैः । व्यधमङ्गोममेनस्य शरजालानि पचिभिः ।
 महारथो महावाक्छर्षहावणैश्छहावनः । विव्याधाधिरथिर्भीमं नवभिर्निश्चितैस्तदा ।
 स तोचैरिव मातङ्गा वार्यमाणः पतचिभिः । अभ्यधावत सम्भ्रान्तः सुतपुत्रं वृकोदरः ।
 तमापतन्तं वेगेन रभसं पाण्डुवर्षभं । कर्णः प्रत्युद्ययौ क्रुद्धो मत्तो मत्तमिव द्विपं ।
 ततः प्रप्राप्य जलजं मेरीशतममखनं । अचुभ्यत बलं हर्षादुद्धूत इव सागरः ।
 तदुद्धूतं बलं दृष्ट्वा नागाश्चरथपत्तिमतः । भीमः कर्णं ममासाद्य ह्लादयामास सायकैः ।
 अश्वानृचमवर्णैश्च हंमवर्णैर्हृद्योत्तमैः । व्यामिश्रयद्रणे कर्णः पाण्डवं ह्लादयन् शरैः ।
 अचवर्णान् हृद्यान् हंमैर्मिश्रान् मासुतरं हयः । निरोक्ष्य तव पुत्राणं हाशेकृतमभूदलं ।
 ते हया बह्वशोभन्त मिश्रिता वातरं हयः । मितामिता महाराज यथा व्योम्नि बलाहकाः ।
 मंग्र्यो क्रोधातमाचौ प्रेत्य कर्णवृकोदरौ । मन्त्रसाः समकम्पन्त तदीया वै महारथाः ।
 यमराष्ट्रोपमं घोरमासीदयोधनं तथा । दुर्दृष्टं भरतश्रेष्ठ प्रेतराजपुरं यथा ।
 समाजमिव तच्चित्रं प्रेक्षमाणा महारथाः । नालक्षयन् जयं व्यक्तमेकस्यैव महारणे ।
 ,तयोः प्रेक्षन्तं संमर्द्दं सन्निकृष्टं महास्त्रयोः । तव दुर्मन्त्रिते राजन् सपुत्रस्य विशास्यते ।
 ह्लादयन्तौ हि शत्रुप्रावन्त्योऽन्यं सायकैः शितैः । शरजालावृतं योम चक्रातेऽहुतविक्रमौ ।
 तावन्त्योऽन्यं जिघांसन्तौ शरैस्तौ श्लैष्महारथौ । प्रेक्षणेयतरावासां दृष्टिमन्ताविवास्वदौ ।
 स्वर्णविक्रान् वाणान् प्रमुञ्चन्तावरिन्दमौ । भास्वरं योम चक्राते महोष्माभिरिव प्रभौ ।
 ताभ्यां मुक्ताः शरा राजन्गार्द्धपत्राश्चक्राश्रिते । श्रेष्ठः शरदि मत्तानां सारसानाभिवाम्बरे ।
 संसर्क्तं सुतपुत्रेण दृष्ट्वा भीममग्निन्दमं । अतिभारममन्येतां भीमे कृष्णधनञ्जयो ।
 ततोऽधिरथिभीमाभ्यां शरैर्भुक्तैर्दृढं हताः । दधुपातमतिक्रम्य पेतुरश्चनरदिपाः ।
 पुतङ्गिः पतितैश्चान्यैर्गतासुभिरनेकशः । कृतो राजन्महाराज पुत्राणां ते जनः क्षयः ।
 मनुष्याश्वगजानाञ्च शरीरैर्गतजीवितैः । क्षणेन भूमिः सञ्चरे संवृता भरतर्षभ ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथनधपर्वणि भीमकर्णयुद्धे द्वाविंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३२ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अत्यहुतमहं मन्ये भीमसेनस्य विक्रमं । यत्कालं योधयामास समरे लघुविक्रमं ।
 त्रिदशानपि चोद्युक्तान् सर्वैश्चस्त्रधरां युधि । वार्ययो रणे कर्णः संयत्तासुरमानवान् ।
 स कथं पाण्डवं युद्धे भ्राजमानमिव श्रिया । नातरत मयुगे पार्थं तन्ममाचक्ष्व सञ्चय ।
 कथञ्च युद्धं सम्भूतं तयोः प्राणदुरोदरे । अत्र मन्ये समायत्तौ जयो वाऽजय एव च ।
 कर्णम्प्राप्य रणे सुतं मम पुत्रः सुयोधनः । जेतुमुत्सहेत पार्थान् मृगोविन्दान् ससालतान् ।
 ,अत्रा तु निर्जितं कर्णमसंक्रुद्धीमकर्षणा । भीमसेनेन समरे मोहस्याविशतोऽव मां ।
 विनष्टान् कौरवान्मन्ये मम पुत्रं च दुर्नयैः । नहि कर्णो महेष्वासान् पार्थान् जेष्यति सञ्चय ।

४५५

४५५

४५५

४५५

४५५

४५५

कृतवान् यानि युद्धानि कर्णः पाण्डुसुतैः सह । सर्वत्र पाण्डवाः कर्णमजयन्त रणाजिरे ।

श्रेजयाः पाण्डुसत्तात देरैरपि सवासवैः । न च तदुद्यते मन्दः पुत्तो दुर्व्याधनो मम ।

धनं धनेश्वरस्यैव ज्ञत्वा पार्थस्य मे सुतः । मधुप्रेषुरिवाबुद्धिः प्रपातं नात्र बुध्यते ।

निहत्या निहतिप्रज्ञो राज्यं ज्ञत्वा महात्मानां । जितमित्येव मन्वानः पाण्डवामवमन्यते ।

४४५

पुत्रस्वैर्हामिभूतेन मया चाणक्यतात्मना । धर्मो स्थिता महात्मानो निहताः पाण्डुनन्दनाः ।

शमकामः सदा पार्था दीर्घापेक्षो युधिष्ठिरः । अशक्त इति मन्वानैः पुत्त्रैर्मम निराकृतः ।

तानि दुःखान्यनेकानि विप्रकारांश्च सर्वशः । यदि ज्ञत्वा महाबाहुर्भीमोऽप्युध्यत सूतजं ।

तस्मान्मे सञ्चय ब्रूहि कर्णभीमो यथा रणे । अयुध्येतां युधि श्रेष्ठो परस्परबधैषिणौ ।

॥ सञ्चय उवाच ॥ शृणु राजभ्य यथावृत्तं सङ्ग्राभं कर्णभीमयोः । परस्परं बधप्रेप्सोर्व्येन कुञ्जरयोस्त्रिव ।

४४६

राजन्वैकर्त्तनो भीमं क्रुद्धः क्रुद्धमरिन्दमं । पराक्रान्तं परिक्रम्य विव्याध भिंशता शरैः ।

महावेगैः प्रमत्तायैः शतकुम्भारिष्कृषुः । अहनङ्गरंतश्रेष्ठ भीमं वैकर्त्तनः शरैः ।

तस्यास्यतो धनुर्भीमश्चकर्त्त निशितैस्त्रिभिः । रथनोडाच्च यन्तारं भस्मेनापातयत् बिभौ ।

स काङ्क्षन् भीमसेनस्य बधं वैकर्त्तनो मृगं । शक्तिं कनकवैद्यैश्चिचदण्डो परावृणत ।

प्रमृष्टञ्च महाशक्तिं कालशक्तिमिवापरं । समुत्थित्य च राधेयः सम्भाय च महाबलः ।

४४७

चिक्षेप भीमसेनाय जीवितान्तकरीमिव । शक्तिं विस्मज्य राधेयः पुरन्दर इवाशनिं ।

ननाद सुमहानादं बलवान् सूतनन्दनः । तच्च नादं ततः श्रुत्वा पुत्रस्य हर्षिताभवन् ।

तो कर्णभुजनिर्मुक्तो मर्कटस्थानरप्रभो । शक्तिं वियति चिच्छेद भीमः सप्तभिराशुगैः ।

ह्रित्वा शक्तिं ततो भीमो निर्मुक्तो रगमन्त्रिभो । मार्गमाण इव प्राणान् सूतपुत्रस्य मारिष ।

प्राहिणोत कृतसंरम्भः शरान् वह्निवायवः । खण्डपुङ्गवान् शिलाघातान् यमदण्डोपमाभूधे ।

४४८

कर्णोऽप्यन्यद्गुणैश्च हेमशृङ्गं दुरामदं । विह्वल्य च महातेजा व्यसृजत् सायकांस्तदा ।

तान् पाण्डुपुत्रश्चिच्छेद नवभिर्नतपर्वभिः । वसुधेनेन निर्मुक्तान्नरराज महाशरान् ।

ह्रित्वा भीमो महाराज नादं बिम्बहवानदत् । तौ वृषाविव नर्दन्तौ बलिनौ वासितान्तरे ।

शार्दूलो विव चान्योऽन्यमामिषार्थेऽभ्यगर्जतं । अन्योऽन्यं प्रजिह्वीषन्नावन्योऽन्यस्यान्तरैषिणौ ।

अन्योऽन्यमभिधौ तन्नौ गोष्ठेऽपि महर्षभौ । महागजाविवामाद्य विवाणायैः परस्परं ।

४४९

शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योऽन्यमभिजगमतुः । निर्दहन्तौ महाराज शरवृष्ट्या परस्परं ।

अन्योऽन्यमभिविक्तौ कोपादिवृत्तनोचनौ ।

प्रहसन्तौ तथाऽन्योऽन्यं भर्त्सयन्तौ मुहुर्मुहुः । शङ्खशब्दश्च कुर्वाणो युयुधाने परस्परं ।

तस्य भीमः पुनश्चापं मुष्टौ चिच्छेद मारिष । शङ्खवर्णांश्च तान् शयनवाणैर्निन्ये यमसद्वयं ।

मारिषश्च तथाऽन्यस्य रथनोडादपातयत् । ततो वैकर्त्तनः कर्णस्यिन्तां प्राप दुरत्ययौ ।

४५०

संहाद्यमानः समरे हताशो हतमारिषः । मोहितः शरजालेन कर्णस्यैव नाभ्यपद्यत ।

तथा कृष्णतं दृष्ट्वा कर्णे दुर्योधनो नृपः । विपमान इव क्रोधाद्वादिदेशात् दुर्जयं ।
 गच्छ दुर्जय राधेयं पुरो यमसि पाण्डवः । जहि त्ववरकं चिप्रं कर्णस्य बलमादधत् ।
 एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा तव पुत्रस्तवात्मजं । अभ्यटवद्भूमिभेन व्यामक्तं विकिरच्छरैः ।
 स भीमं नवभिर्बाणैर्गन्धानष्टभिरार्द्रयत् । षड्भिः सूतं त्रिभिः केतुं पुनस्तञ्चापि मत्प्रभिः ।
 भीमभेनोऽपि मंक्रुद्धः साययन्तारमाशुगैः । दुर्जयं भिन्नमस्त्राणमनयद्गमसादनं ।
 खलकृतं त्रितौ चित्रं चेष्टमानं यथोरगं । हृद्वार्त्तस्तव सूतं कर्णस्यके प्रदर्शितं ।
 स तु तं विरयं कृत्वा स्रयन्नत्यन्तैर्विरणं । समाचिनोदाणगणैः शतशोमिव शङ्कुभिः ।
 तथाऽप्यतिरथः कर्णे भिद्यमानः स सायकैः । न जहौ समरे भीमं क्रुद्धरूपं परान्तपः ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि कर्णभोमयुद्धे त्रयस्त्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३३ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ सर्व्वथा विरयः कर्णः पुनर्भीमेन निर्जितः । रथमन्य समास्थाय सद्यो विव्याध पाण्डवं ।
 महागजाविवासाद्य विषाणाद्यैः परस्परं । शरैः पूर्णायतोत्सृष्टैरन्योऽन्यमभिजग्रातुः ।
 अथ कर्णः शरव्रातैर्भीमभेन समर्पयत् । ननाद वनवन्नादं पुनर्विव्याध चोरसि ।
 तं भीमो दशभिर्बाणैः प्रत्यविध्यदजिह्वागैः । पुनर्विव्याध विंशत्या शराणां नतपर्व्वणं ।
 कर्णस्तु नवभिर्भीमं विद्धा राजनस्तनान्तरे । ध्वजमेकेन विव्याध सायकेन श्वेतेन च ।
 सायकानां ततः पार्थं विषष्ट्वा प्रत्यविध्यत । तेनैरिव महानागं कशाभिरिव वाजिनं ।
 सोऽति विद्धो महाराज पाण्डवेन यशस्विना । सुकृष्णी लेलिहन् बोरः क्रोधाभंरक्तलोचनः ।
 ततः शरं महाराज सर्व्वकायावदारणं । प्राहिणोद्भीमभेनाय वधायैव द्वाशनिं ।
 स निर्भिद्य रणे पार्थं सूतपुत्रधनुस्ततः । अगच्छद्धारयन् भूमिं चित्रपुङ्खः शिलोमुखः ।
 ततो भीमो महाबाहुः क्रोधाभंरक्तलोचनः । वज्रकन्यां चतुष्किष्कुं गुर्वीं हक्त्वाङ्गदीं गदां ।
 प्राहिणोत् सूतपुत्राय षडश्रिभविचारयन् । तथा जघानाधिरथेः सदृशान् साधुवाहिनः ।
 गदयां भारतः क्रुद्धो वज्रोनेत्र इवासुरान् । ततो भीमो महाबाहुः क्षुराभ्या भरतर्षभ ।
 ध्वजमाधिरथेऽभ्युत्था सूतमभ्यहनच्छरैः । हताश्वसूतमुत्सृज्य स रथं पतितध्वजं ।
 विस्फारयन् धनुः कर्णस्तस्यै भारत दुर्मनाः । तत्राद्भुतमपश्याम राधेयस्य पराक्रमं ।
 विरथो रथिनां श्रेष्ठो वारयामास यद्भिपुं । विरथं तं नरश्रेष्ठं दृष्ट्वाधिरथिमाश्रितः ।
 दुर्योधनस्ततो राजसभ्यमावत दुर्मुखः । एष दुर्मुख राधेयः भीमेन विरथीकृतः ।
 तं रथेन नरश्रेष्ठं स्म्यादथ महारथं । दुर्योधनवचः श्रुत्वा ततो भारत दुर्मुखः ।
 त्वरमाणोऽभ्यधात् कर्णं भीमञ्चावारयच्छरैः । दुर्मुखं प्रेक्ष्य सङ्ग्रामे सूतपुत्रपदानुगं ।
 वायुपुत्रः प्रहृष्टोऽभूत्सुकृष्णो परिलेलिहन् । ततः कर्णं महाराज वारयित्वा शिलोमुखैः ।
 दुर्मुखाय रथं शीघ्रं प्रेषयामास पाण्डवः । तस्मिन् क्षणे महाराज नवैर्भिर्भतपर्व्वभिः ।
 सुमुखैर्दुर्मुखं भीमः शरैर्निन्ये धमचयं । ततस्तमेवाधिरथिः श्वन्दनं दुर्मुखं हते ।

आस्थितः प्रबभौ राजन् दीप्यमान इवाशुमान् । शयानं भिन्नमर्शानं दुर्मुखं शोणितोचितं ।
 दृष्ट्वा कर्णाऽश्रुपूर्णोऽहो मुहुर्न नाभ्यवर्तत । तं गतासुमतिक्रम्य कृत्वा कर्णः प्रदर्शितं ।
 दीर्घमुष्णं श्वसनं बोरो न किञ्चित् प्रत्यपद्यत । तस्मिंस्तु विवरे राजन्माराचान गाढ्वावसः ।
 प्राहिणोत् सूतपुत्राय भीमसेनस्तुर्दश । ते तस्य कवचं भित्त्वा स्पर्शपुङ्खा महौजसः ।
 हेमचित्रा महाराज धोतयन्तो दिशो दश । अपिवन् सूतपुत्रस्य शोणितं रक्तभोजनाः ।
 क्रुद्धा इव मनुजैश्च भुजङ्गाः कालचोदिताः । प्रसर्पमाणा भेदिन्यो ते व्यरोचन्त मार्गणाः ।
 अर्द्धप्रविष्टाः शिरसा विलानीव महोरगाः । तं प्रत्यविध्यद्राधियो जाम्बूनदविभूषिताः ।
 चतुर्दशभिरत्युर्ध्वनाराचैरुचिचारयन् । ते भीमसेनस्य भुजं सख्यं निर्भिद्य पचिणः ।
 प्राविशन्नेदिनीं भीमाः क्रौञ्चपत्ररथा इव । ते व्यरोचन्त नाराचाः प्रविशन्ता वसुन्धरां ।
 गच्छत्यन्ते दिनकरे दीप्यमाना इवाश्रवः । स निर्भिन्नो रणे भीमो नाराचैर्मर्शभेदिभिः ।
 सुस्त्राव रुधिरं भूरि पर्वतः सलिलं यथा । स भीमस्त्रिभिर्गायत्रः सूतपुत्रं पतत्रिभिः ।
 सुपर्णवैर्लब्ध्वाध मारयिष्यास्य सप्तभिः । स विह्वलो महाराज कर्णो भीमवलाहितः ।
 प्राद्वज्ज्वलेनैरथैरत्यं त्यक्त्वा महायथाः । भीमसेनस्तु विस्फार्य चापं हेमपरिकृतं ।
 आहवेऽतिरथोऽतिष्ठज्ज्वलन्निव ऊताशनः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि कर्णापयाने चतुस्त्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ देवमेव परं मन्ये धिक् पौरुषमनर्थकं । यत्राधिगथिरायतो नातरत् पाण्डु रणे ।

कर्णः पार्थान् सगोविन्दान् जेतुमुत्सहते रणे । न च कर्णमनं योधं लोके पश्यामि कश्चन ।

इति दुर्योधनस्याद्मश्रेष्ठं जल्पतो मुहुः । कर्णो हि बलवान् शूरेण दृढधत्वा जितक्रमः ।

इति मामब्रवीत् सूत मन्दो दुर्योधनः पुरा । वसुप्रेणमहायं मां नालं देवाप संयुगे ।

किम् पाण्डुसुता राजन् गतसत्त्वा विचेतमः । तत्र तं निर्जितं दृष्ट्वा भुजङ्गमिव निर्बिषं ।

युद्धात् कर्णमपक्रान्तं किं स्त्रित दुर्योधनोऽब्रवीत् । अहो दुर्मुखमेवैकं युद्धानामविशारदं ।

प्रवेशयद्भुतवहं पतङ्गमिव मोहितः । अश्वत्यामा मद्रराजः क्षपः कर्णश्च सङ्गताः ।

न शक्ताः प्रमुखे स्थातुं नूनं भीमस्य सञ्चय । तेषु चित्वा स महाघोरं बलं नागायुतोपमं ।

जानन्तो व्यवमायञ्च क्रूरं माहतेजसः । किमर्थं क्रूरकर्शानं यमकालान्तक्रोमं ।

बलसंरम्भवीर्यशः कोपयिष्यन्ति संयुगे । कर्णस्त्रैको महाबाहुः स्त्रेवाज्जबलमश्रितः ।

भीमसेनमनादृत्य रणेऽयुध्यत सूतजः । योऽजयत् समरे कर्णं पुरन्दर इवासुरं ।

न स पाण्डुसुतो जेतुं शक्यः केनचिदास्त्रे । द्रोणं यः सम्प्रमथ्यैकः प्रविष्टो मम वाहिनीं ।

भीमो धनञ्जयात्पेथो कलमर्च्छं विजि विपुः । को हि सञ्चय भीमस्य स्थातुमुत्सहतेऽयतः ।

उद्यताशनिवत्तस्य महेन्द्रस्यैव दानवः । प्रेतराजपुरम्प्राप्य निवर्त्ततापि मानवः ।

न भीमसेनं सम्प्राप्य निवर्त्तत कदाचन । पतङ्गा इव वज्रिणे प्राविशन्नल्पतेजसः ।

ये भीमसेनं संकुट्टमन्वधावन्विमोहिताः । यत्तत्प्रभायां भीमेन मम पुत्रबधाश्रयं ।
 उक्तं शंरभ्रिण्येण कुरूणां शृणुतां तदा । तन्नूनगभिमच्चिन्त्य दृष्ट्वा कर्णं विनिर्जितं ।
 दुःशामनः सह भ्रात्रा भयाङ्गीमादुपारभत् । यस्य मञ्जय दुर्बुद्धिः प्रवोत् समितौ मुञ्जः ।
 कर्णे दुःशामनोऽहश्च जेष्यामो युधि पाण्डवान् । म नूनं विरथं दृष्ट्वा कर्णं भीमेन निजितं ।
 प्रत्यख्यानाच्च कृष्णस्य मृशं तथति मञ्जय । दृष्ट्वा भ्रातृन हतान मङ्ग्रे भीमसेनेन दंशितान् ।
 आत्मापरगधि सुमहत्तूनं तथति पुत्तकः । को हि लोवितमन्विच्छन् प्रतोपं पाण्डुं व्रजेत् ।
 भीमं भीमायुधं कुट्टं माचात्कालेभिव स्थितं । वडवामुखमध्यस्था मुच्यतापि हि मानवः ।
 न भीमरुखमप्राप्नो मुच्येदिति मतिर्धम । न पार्थो न च पाञ्चाला न च केशवपात्यकी ।
 जानन्ते युधि शंरभ्या जीविनं परिरचितुं । अहो मम सुतानां हि विपन्नं सुत जीवितं ।
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ यत्स्वं शोचमि कौरव्य वृत्तमाने जनक्षये । त्वमस्य जगतो मूलं विनाशस्य न संशयः ।
 मयं वैरं मत्कृत्वा पुत्राणां वचने स्थितः । उच्यमानो न गृह्णीषे मर्त्यः पथ्यमिवौषधं ।
 स्वयं पीत्वा महाराज कालकूटं सुदुर्जरं । तस्येदानीं फलं कृत्स्नमवाप्नुहि नरोत्तम ।
 यत्तु कुम्भयमे याधान् युध्यमानान् ययाबलं । तत्र ते वर्णयिष्यामि यथा युद्धमवर्त्तत ।
 दृष्ट्वा कर्णन्तु पुत्रास्ते भीमसेनपराजितं । नामृथन्त महेष्वासाः मोदर्याः पञ्च मारिष ।
 दर्शयन्तो दुःसहस्य दुर्भेदा दुर्धरो जयः । पाण्डवं चित्रसन्नाहास्तम्प्रतोपमुपाद्रवन् ।
 ते समन्तान्महाबाहुं परिवार्य वृकोदरं । दिशः शरैः समावृण्वन्कृत्प्रभानांमिव व्रजैः ।
 आगच्छतस्तान् सहसा कुमारान् देवहूषिणः । प्रतिजग्राह समरे भीमसेनो हसन्निव ।
 तत्र दृष्ट्वा तु तनयान् भीमसेनपुरोगमान् । अभ्यवर्त्तत राधेयो भीमसेनं महाबलं ।
 विस्मजन् विगिर्वास्तोत्पन्नं स्वर्णपुङ्खवाञ्छिताशितान् । तन्तु भीमोऽभ्यधात्तूर्णं वार्यमाणः सुतैस्तत्र ।
 कुरवस्तु ततः कर्णं परिवार्य समन्ततः । अवाकिन् भीमसेनं शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 तान् व्राणः पञ्चविंशत्या साश्यान् जन्नरपमान् । रुस्तारं भीमधनुषो भोमो निन्ये यमक्षयं ।
 प्रापतन् स्थन्दनेभ्यस्ते माङ्गैः स्रुतैर्गतामवः । चित्रयुष्मधरा भग्नौ वीतेनेव महादुःसाः ।
 तदहृतमपश्याम भीमसेनस्य विक्रमं । संवार्याधिरथिं वाणैर्यज्जघान तवात्मजान् ।
 स वार्यमाणो भीमेन श्रितैर्बाणैः समन्ततः । सुतपुत्रो महाराज भीमसेनमेवैवत ।
 तं भीमसेनः शंरभ्यात् क्रोधशंरकलोचनः । विस्कार्य तु महश्चापं मुञ्जः कर्णमेवैवत ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमपराक्रमे पञ्चविंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ तवात्मजांस्तु पतितान् दृष्ट्वा कर्णः प्रतापवान् । क्रोधेन महताविष्टो निर्विभोऽभूत्स जीवितान् ।

आगच्छन्मिवात्मानं मेने चाधिरयिस्तदा । यत्प्रत्यक्षं तव सुता भीमेन निहता रणे ।
 भीमसेनस्ततः कुट्टः कर्णस्य, निशितान् शरान् । विचखान स समप्रन्तः पूर्वैरमनुस्मरन् ।
 स भीमं पञ्चभिर्विद्धा राण्यैः प्रहसन्निव । पुनर्विन्वाध, सप्तत्या स्वर्णपुङ्खैः शिलाश्रितैः ।

अविचिन्वाथ तान् वाणान् कर्णेनास्त्रान् वृकोदरः । रणे विव्याध रथिभ्यं श्वेतानानतपर्वणां ।

पुनश्च विशिखैस्तैस्त्रैर्विद्धा मर्मसु पञ्चभिः । धनुस्त्रिच्छेद भस्त्रेण सूतपुत्रस्य मारिषं ।

४१८०

अथान्यद्भुतगदाय कर्णे भारत दुर्मनाः । दृषुभिश्चादयामास भीमसेनं समन्ततः ।

तस्य भीमो हयान् हत्वा विनिहत्य च मारयिं । प्रजहाम महाहाम कृते प्रतिकृते पुनः ।

दृषुभिः कार्मुकश्चास्य चकर्त्त पुरुषर्षभः । तत्पपात महाराज स्वर्णशृङ्गं महास्त्रं ।

अवारोह द्रुपदात्तस्मादय कर्णे महारथः । गदां गृहीत्वा समरे भीमाय प्राहिणेद्रुषा ।

तामापतन्तीं सहसा गदां दृष्ट्वा वृकोदरः । शरैरवारयद्राजन् सर्वसैन्यस्य पश्यतः ।

४१८१

ततो वाणसहस्राणि प्रेषयामास पाण्डवः । सूतपुत्रवधाकाङ्क्षी त्वरमाणः पराक्रमी ।

तानिष्पूनिषुभिः कर्णे वारयित्वा महामृधे । कवचं भीमसेनस्य पातयामास मायकैः ।

अथैनं पञ्चविंशत्या लुप्तकाणां समार्पयत् । पश्यन्तं सर्वसैन्यानां तदद्भुतमिवाभवत् ।

ततो भीमो महाराजं नवभिर्नतपर्वभिः । प्रेषयामास संक्रुद्धः सूतपुत्रस्य मारिषं ।

ते तस्य कवचं भित्त्वा तथा बाहुञ्च दक्षिणं । अभ्ययुर्दूरं तौ तूष्णं बल्लोकमिव पन्नगाः ।

४१८२

सञ्ज्ञायमानो वाणैर्घैर्भीमसेनधनुस्त्युतैः । पुनरेवाभवत्कर्णे भीमसेनपराङ्मुखः ।

तं पराङ्मुखमालोक्य पदातिं सूतनन्दनं । कौन्तेयशरसञ्ज्ञं राजा दुर्व्याधनोऽब्रवीत् ।

त्वग्ध्वं सर्वतो यत्ता राधेयस्य रथम्वृत्ति । ततस्तत्र सुता राजन्श्रुत्वा भ्रातृव्यं चोद्धतं ।

अभ्ययुः पाण्डवं युद्धे विमुञ्जन्तः शिलोमुखान् । चित्रोपचित्रश्चित्राक्षश्चित्रः शरामनः ।

चित्रायुधश्चित्रवस्त्रो समरे चित्रयोधिनः । तानापतत एवाऽऽ भीमसेनो महारथः ।

४१८३

एकैकेन शरेण जा पातयामास ते सुतान् । ते हता न्यपतन् भूमौ वातरुद्रा इव द्रुमाः ।

दृष्ट्वा विनिहतान् पुत्रांस्तत्र राजन् महायथान् । अश्रुपूर्णमुखः कर्णः क्षुब्धः सस्मार तदवः ।

रथमन्यं ममास्याय विधिवत् कल्पितं पुनः । अभ्ययात् पाण्डवं युद्धे त्वरमाणः पराक्रमी ।

तावन्योऽन्यं शरैर्विद्धा स्वर्णपुङ्खैः शिलाश्रितैः । व्यभ्राजतां यथा मेघा संस्थूता सूर्योत्पल्लवैः ।

षट्त्रिंशद्विस्तृतो भस्त्रैश्चिन्तितैस्त्रिगुणैर्जनैः । व्यधमत्कवचं क्रुद्धः सूतपुत्रस्य पाण्डवः ।

४१८४

सूतपुत्रेऽपि कौन्तेय शरैः सन्नतपर्वभिः । पञ्चाशता महाबाहुर्ज्विब्याध भरतर्षभ ।

रक्तचन्दनदिग्धाङ्गा शरैः क्षतमहाव्रणे । शोणिताकौ व्यराजतां सञ्जसूर्याविरोदितौ ।

तौ शोणितोचितैर्गोविः शरैश्चिन्नतनुच्छेदैः । कर्णभीमो व्यराजतां निर्मुक्ताविव पन्नगौ ।

व्याघ्राविव नगव्याघ्रां दंष्ट्राभिरितरेतरं । शरधारामृजौ बोरौ मेघाविव ववर्षतुः ।

वारणाविव चान्योऽन्यं विषाणाभ्यामग्निन्दमौ । निर्भिन्दन्तौ स्मगात्राणि सायकैश्चानुरेजतुः ।

४१८५

नादयन्तौ प्रवर्षन्तौ विक्रीडन्तौ परस्परं । मण्डलानि विकुर्वन्तौ रथाभ्यां रथमत्तमौ ।

वृषाविव च नद्न्तौ बलिनौ वीरितान्तरे । सिंहाविव पराक्रान्तौ नरभिर्मेघा लहाबली ।

परस्परं वोक्ष्यमाणौ क्रोधमरक्तलाचनौ । युयुधाक्ते महाबोर्ध्वैः शक्रशरोरुधौ यथा ।

ततो भीमो महाबाहुर्भुजाभ्यां व्यालिपन् धनुः । यरोचत रणे भीमः मविद्युदिव तोयदः ।
 स चापघोषस्तनितः शरधाराम्बुदो महान् । भीममेघो महाराज कर्णपर्वतमावृणोत् ।
 ततः शरमहेष्णेन धनुर्भुकेन भारत । पाण्डवो व्यकिरत्कर्णं भीमो भीमराक्रमः ।
 तत्रापश्यंस्तव सुता भीमसेनस्य विक्रमं । सुपुङ्खः कङ्कवामोभिर्यत्कर्णं कादयञ्करैः ।
 स नन्दयन् रणे पार्थं केशवञ्च यशस्विनं । सात्यकिश्चकरौ च भीमः कर्णमयोधयत् ।
 विक्रमं भुजयोर्वीर्यं धैर्यञ्च विदित्वात्मनः । पुत्रास्तव महाराज दृष्ट्वा विमनसोऽभवन् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि भीमयुद्धे षट्त्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १२६ ॥
 ॥ मञ्चय उवाच ॥ भीमसेनस्य राधेयः श्रुत्वा ज्वातमनिखनं । नाम्भयन यथा भीमो गजः प्रतिगजस्त्रनं ।
 सोऽपकस्य मुहूर्तन्तु भीमसेनस्य गोचरात् । पुत्रास्तव ददर्शाय भीमसेनेन पातितान् ।
 तानवेक्ष्य नरश्रेष्ठ विमना दुःखितस्तदा । निःश्वसन् दीर्घमुष्णञ्च पुनः पाण्डवमभ्ययात् ।
 स ताघनयनः क्रोधितश्चमन्निव महोरगः । बभौ कर्णः शरानस्यन् रश्मिवानिव भास्करः ।
 रश्मिजालैरिवाकस्य विततैर्भग्नतर्षभ । कर्णचापच्युतैर्वाणैः प्राच्छाद्यत वृकोदरः ।
 कर्णचापच्युताश्चित्राः शरावर्हिणवामसः । विविग्नुः सर्वतः पार्थं वामयिवाण्डजा द्रुमं ।
 कर्णचापच्युता वाणाः सम्यतन्तस्ततस्ततः । रुक्मपुङ्खा व्यराजन्त हंसाः श्रेणीकृता इव ।
 चापध्वजोपस्तोभ्यञ्क्वादीषामुखान् ध्वजात् । प्रभवन्तो व्यदृश्यन्त राजन्नाधिरथैः शराः ।
 खं पूरदन्महावेगान् खगमान् गृध्रवामसः । सुतर्णिक्रान्तिश्चित्रान्मुमोक्षाधिरथिः शरान् ।
 तमन्तकमिवायस्मापतन्तं वृकोदरः । त्यक्त्वा प्रणानतिक्रम्य विव्याध नवभिः शरैः ।
 तस्य वेगममह्यञ्च दृष्ट्वा कर्णस्य पाण्डवः । महतश्च शरैर्धास्तान्नैवाव्यथत बोध्यवान् ।
 ततो विव्याधाधिरथैः शरजालानि पाण्डवः । विव्याध कर्णं विग्रह्या पुनरन्यैः शितैः शरैः ।
 यथैव हि शरैः पार्थः सुतपुत्रेण ह्लादितः । तथैव स रणे कर्णं ह्लादयामास पाण्डवः ।
 दृष्ट्वा तु भीमसेनस्य विक्रमं युधिष्ठिरः । अभ्यनन्दस्त्वदीयाश्च संप्रहृष्टाश्च चारणाः ।
 भूरिश्रवाः कृपो द्रौणिर्महाराजो जयद्रथः । उत्तमौजा युधामन्युः सात्यकिः केशवाङ्गुनौ ।
 कुरुपाण्डवप्रबरा दश राजस्यहारायाः । साधुमाध्विति वेगेन सिंहनादमथानदन् ।
 तस्मिन्स्तु तुमुले शब्दे प्रवृत्ते लोमहर्षणे । अभ्यभाषत पुत्रान्ते राजा दुर्व्याधनस्वरन ।
 राज्ञः स राजपुत्रांश्च सोदरांश्च विगेषतः । कर्णं गच्छत इदं वः परीक्षितो वृकोदरात् ।
 पुरा निव्रजन्ति राधेयं भीमचापच्युताः शराः । ते यतध्वं महेष्वासाः सुतपुत्रस्य रचणे ।
 दुर्व्याधनसमादिष्टाः सोदर्याः सप्त मारिष । भीमसेनमभिद्रुत्य संरभ्यः पर्यवारयन् ।
 ते समामाद्य कौन्तेयमावृण्वञ्करवृष्टिभिः । पर्वतवारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकाः ।
 तेऽपोडयन् भीमसेनं क्रुद्धाः सप्त महारथाः । प्रजामहरणे राजन्भीमं सप्त यदा इव ।
 ततो वेगेन कौन्तेयः पीडयित्वा शरामनं । मुष्टिना पाण्डवो राजन् दृढेन सुपरिष्कृतं ।

११७

११८

४-२०

४२२

४२३

४२४

मनुष्यसमतां ज्ञात्वा सप्त सन्धाय सायकान् । तेषां व्यसृजदायस्तः सूर्यरश्मिभिर्भान् प्रभुः ।

निरस्यत्त्रिव देहेभ्यस्तनयानामस्तुतव । भीमसेनो महाराज पूर्ववैरमनुस्मरन् ।

ते चित्रा भीमसेनेन शरा भारत भारतान् । विदार्थं खं समुत्पेतुः स्तूर्णपुङ्खाः शिलाश्रिताः ।

५१७०

तेषां विदार्थं चेतांसि शरा हेमविभूषिताः । व्यराजन्त महाराज सुपर्णा इव खेचराः ।

शोणितादिग्धराजायास्तप्तहेमपरिष्कृताः । पुत्त्राणां तव राजेन्द्र पीत्वा शोणितमुद्रताः ।

ते शरैर्भिन्नमर्माणा रथेभ्यः प्रापतन् चितौ । गग्निमानुरुहा भग्ना दिपेभ्य महाद्रुमाः ।

शत्रुञ्जयः शत्रुमहश्चित्रश्चिचायुधो दृढः । चित्रमेनो विकर्णश्च स्रैते विनिपातिताः ।

पुत्त्राणां तव सर्वेषां निहतानां वृकोदरः । शोचत्यतिमृशं दुःखादिकर्णं पाण्डवः प्रियं ।

५१७५

प्रतिज्ञेयं मया दत्ता निहन्तव्यास्तु संयुगे । विकर्णं तेनास्मि हतः प्रतिज्ञा रचिता मया ।

त्वमागाः सङ्गरं बोरं चार्त्तं धर्ममनुस्मरन् । विशेषतोऽस्मि नृपतेस्तयाऽस्माकं हिते रतः ।

न्यायतो न्यायतो नैवमेकः शोको महाद्युतिः । तान्निहत्य महाराज राधेयस्यैव पश्यतः ।

भिह्मनादरवं घोरमसृजत् पाण्डुनन्दनः । म रवस्तस्य गुरुरस्य धर्मराजस्य भारत ।

आचख्याविव तद्युद्धे विजयश्चात्मनो महत् । श्रुत्वा तं सुमहानादं भीमसेनस्य धन्विनः ।

५१८०

बभूव परमा प्रीतिर्दुर्मराजस्य संयुगे । ततो हृष्टो महाराज वादिचाणां महास्त्रनैः ।

भिह्मनादरवं भ्रातुः प्रतिजग्राह पाण्डवः । अभ्ययात् समरे द्रोणं सर्वशस्त्रविदाम्बरः ।

हर्षेण महता युक्तः कृतधेञ्च वृकोदरे । एकत्रिंशन्महाराज पुत्त्रांस्तव निपातितान् ।

हतान् दुःखधेनो दृष्ट्वा क्षत्तः भस्मारं तदचः । तदिदं ममनुप्राप्तिं क्षत्तुर्हितकरं वचः ।

इति मञ्जिन्ध राजाऽस्मीं नोत्तरम्प्रत्यपद्यत । यत् द्यूतकाले दुर्बुद्धिरश्रुतीत्तनयस्तव ।

५१८५

मभामानाय पाञ्चालीं कर्णेन सहितोऽल्पधीः । यच्च कर्णोऽन्नवीत् कृष्णां मभायां परुषं वचः ।

प्रमुखे पाण्डुपुत्त्राणां तव चैव विशास्यते । प्रणवतस्तव राजेन्द्र कौरवाणाञ्च सर्वश्वः ।

विनष्टाः पाण्डवाः कृष्णे शाश्वतं नरकं गताः । पतिमन्यं वृणुष्वेति तस्येदं फलमागतं ।

यच्च षष्ठीतिलादीनि परुषाणि तवात्मजैः । आविताभे महात्मानः पाण्डवाः कोपयिष्णुभिः ।

तं भीमसेनः क्रोधाग्निं त्रयोदशमनाः स्थितं । विमृजंस्तव पुत्त्राणामनं गच्छति कौरवः ।

५१९०

विलपय्य बद्धं क्षत्तां शमं नानभत त्वयि । मपुत्त्रा भरतश्चैव तस्य मुहुर्ल फलोदयं ।

त्वया वृद्धेन धीरिणं कार्यतत्त्वार्थदर्शिना । न कृतं मुहूर्तां वाक्यं देवमत्र पराधणं ।

हन्माशुपो नरव्याघ्र तवैवापनयो महान् । विनाशहेतुः पुत्त्राणां भवानिव मतो मम ।

हतो विकर्णो राजेन्द्र चित्रमेनश्च वीर्यवान् । प्रवरास्यात्मजानां मे सुताश्चान्ये महाराथाः ।

यानन्यान् ददृशे भीमश्चक्षुर्विषयमागतान् । पुत्त्रांस्तव महाबाहो त्वरया तान् जघान ह ।

५१९५

त्वत्कृतोऽप्यहमद्राक्षं दह्यमानो बरुथिनीं । मुहस्रशः शरैर्मैकैः पाण्डवेन वृषेण च ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भीमयुद्धे सप्तत्रिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ महानपनयः स्रुत समैवात्र विवेषतः । स इदानीमनुप्राप्नो मन्ये सञ्जय श्रोतः ।

यद्गतं तद्गतमिति ममामोत्पन्नमि स्थितं । इदानीमत्र किं कार्यं प्रकरिष्यामि सञ्जय ।

यथा ह्येष ययो वृत्तो ममापनयसम्भवः । बोगणां तन्ममाचक्ष्व स्थिरोभूतोऽस्मि मञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ कर्णभोमौ महाराज पराक्रान्तौ महाहवे । वाणवर्षाण्यवेषतां दृष्टिमन्ताविवामुदे ।

भीमसेनाङ्किता वाणाः खर्णपुङ्खाः शिलाशिताः । विविशुः कर्णमासाद्य भित्तन् हव जीवितं ।

तथैव कणनिर्मूकैः सविषैरित्र पन्नगैः । आकीर्यत रणे भीमः शतशोऽय महस्त्रशः ।

तयोः शर्मर्षाहा राज सप्ततद्भिः समन्ततः । बभूव तव सैन्यानां सङ्क्षोभः सागरापमः ।

भीमचापच्युतैर्व्याणैस्त्व सैन्यमग्निन्दम । अवध्यत चमूं मध्ये घोरैराशीविषापमैः ।

वारणैः पतितैराजन्वाजिभिश्च नरैः सह । अदृश्यत मही कीर्णं वातभग्नैस्त्रि द्रुमैः ।

ते बध्यमानाः समरे भीमचापच्युतैः शरैः । प्राद्वंस्तावका योधाः किमेतदिति चान्नृवन् ।

ततो व्युदस्ते तत्सैन्यं सिन्धुसौवीरकैरव । प्रोत्सारितं महावेगैः कर्णपाण्डवयोः शरैः ।

ते गूरा हतभृथिष्ठा हताश्वहतवारणाः । उत्सृज्य भीमं कर्णश्च व्यूहवन् सर्वतो दिशः ।

नूनं पार्थार्थमेवास्मः श्लाघयन्ति दिवौकषः । यत् कर्णभीमप्रभैर्वैवध्यते नो बलं शरैः ।

एवं ब्रुवाणा योधास्ते तावका भयपीडिताः । शरपातं समुत्सृज्य स्थिता युद्धदिदृक्षुः ।

ततः प्रावृत्तं नदी धोररूपा रणाजिरे । गूराणां हर्षजननी भोरूणां भयवर्द्धिनी ।

वारणाश्चमनुष्याणां रुधिराघममुद्भवा । भृष्टता गतमत्तैश्च मनुष्यगजवाजिभिः ।

भानुकर्षपताकैश्च द्विपाश्र्वरयभृषणैः । स्यन्दनैरपविद्धैश्च भग्नचक्राचक्रवरैः ।

जातरूपपरिष्कारैर्धनुर्भिः समहास्त्रनैः । सुवर्णपुङ्खैर्गिरिपुर्भिर्नाराचैश्च महस्त्रशः ।

कर्णपाण्डवनिर्मूकैर्निर्मूकैरिव पन्नगैः । प्राप्तो मरमङ्गातैः कृत्रैश्च सपरश्वधैः ।

सुवर्णविकृतैश्चापि गदामुसलपट्टिभिः । वज्रैश्च विविधाकारैः शक्तिभिः परिघैरपि ।

शतघ्नोर्भिश्च चित्राभिर्बभौ भारत मंदिनी । कनकाङ्गदहारेश्च कुण्डलैर्मुकुटैस्तथा ।

बलधैरपविद्धैश्च तथैवाङ्गुलिवेष्टकैः । सूडामणिभिरुष्णोषैः खर्णभूषैश्च मारिष ।

तनुत्रैः सतलत्रैश्च धैर्यैश्चैव भारत । वलैश्चैव विद्धलेयामरव्यजैरपि ।

गजाश्चमनुजैर्भिन्नैः शोणितानैश्च पत्रिभिः । तैलेश्च विविधैर्भिन्नैस्तत्र तत्र वसुन्धरा ।

पतितैरपविद्धैश्च विबभौ यौरिव ययैः । अचिन्त्यमद्भुतैश्चैव तयोः कर्मोत्तिमानुष ।

दृष्ट्वा चारणसिद्धानां विस्मयः समजायत । अग्नेर्वायुमहायस्य गतिः कच इवाहवे ।

आमोद्गीममहारथस्य रौद्रमाधिगयेर्गते । निपातितध्वजरथं हतवाजिनगद्विपं ।

गजाभ्यां सम्ययुक्ताभ्यामासीत्प्रलवर्णं यथा । मेघजालनिभं सैन्यमामोत्तव नराधिप ।

विमर्दः कर्णभीमाभ्यामामोच्च परमो रणे ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि भीमकर्णयुद्धोत्पत्तिचिन्तनद्विचिन्तनोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ ततः कर्णे महाराज भीमं बिभ्रा बिभिः शरैः । भुमोच शरवर्षाणि विचित्राणि बह्वि च ।
 बध्यमानो महाबाहुः सुतपुत्रेण पाण्डवः । न विव्यथे भीममेनो भिद्यमान इवाचलः ।
 स कर्णे कर्णेना कर्णे पीतेन निश्रितेन च । विव्याध सुभ्रं मञ्जु तैलधौतेन मारिष ।
 सकुण्डलं महच्छाह कर्णस्थापातयद्भुवि । तापनीयं महाराज दीप्तं ज्योतिरिवाम्बरात् ।
 अथापरेण भस्मेन सुतपुत्रं स्नानान्तरे । आज्ञान् मृगं कुट्टो हृषतिव हृकोदरः ।
 पुनरस्य त्वग्न् भीमो नाराचान्दश भारत । रणे प्रेषोन्महाबाहुर्निर्मुक्ताशो विषोपमान् ।
 तं ललाटे विनिर्भिय सुतपुत्रस्य मारिष । विविशुशोदितास्तेन बल्लोकमिव पद्मगाः ।
 ललाटस्थैस्तेना वाणैः सुतपुत्रो व्यरोचत । नीलोत्पलमयीं मानां धारयन् यथा पुग ।
 सोऽतिबिद्धो मृगं कर्णः पाण्डवेन तरं स्थिता । रथकृवरभालम्य न्यमीलयत लोचने ।
 स मुहुतां पुनः मञ्जुं लब्ध्वा कर्णः परन्तपः । हृदिरोचितमर्वाङ्गः क्रोधमाहारयत्परं ।
 ततः कुट्टो रणे कर्णः पीडितो दूढधन्वना । वेगश्चक्रे महाविगो भीममेनरथमिति ।
 तस्मै कर्णः शते राजन्निष्ठाणां गार्ह्ववाससां । अमर्षा बलवान् कुट्टः प्रेषयामास भारत ।
 ततः प्रासृजदग्गाणि शरवर्षाणि पाण्डवः । समरे तमनादृत्य तस्य बोध्यमचिन्तयन् ।
 कर्णस्ततो महाराज पाण्डवं नवभिः शरैः । आज्ञानोरमि कुट्टः कुट्टरूपं परन्तप ।
 तावुभौ नरशार्दूलौ शार्दूलाविवदं द्विणौ । जोमूताविव चान्योऽन्यं प्रवर्षतुगद्भवे ।
 तलशब्दरवैश्चैव त्रामयेतां परस्परं । शरजालैश्च विविधैस्तामयामासतुर्मृधे ।
 अन्योऽन्यं समरे कुट्टो कृतप्रतिकृतैषिणौ । ततो भीमो महाबाहुः सुतपुत्रस्य भारत ।
 क्षुरप्रेण धनुश्चिह्ना ननाद परवीरहा । तदपास्य धनुश्चिह्नं सुतपुत्रो महारथः ।
 अन्यत् कार्मुकमादत्त भारग्नं वेगवत्तरं । दृष्ट्वा मकरुभौवीरमिन्धुवीरवमचयं ।
 भवं भव्यजशस्वैश्च पतितैः संहृतां महीं । हस्यश्वरथदेहांश्च गतास्त्रमन्त्रैश्च मर्वन्तः ।
 सुतपुत्रस्य मरणादोत्तं वपुर्जायत । स विस्फार्य महच्छापं कार्त्तस्वरविभूषितं ।
 भीमं प्रैक्षत रांघेया राजनधारेण सत्तुषा । ततः कुट्टः शरानस्यन् सुतपुत्रो व्यरोचत ।
 मध्यन्दिनगताऽर्चिश्चान् शरदीव दिवाकरः । मरोच्चिकचस्वैव राजन् भानुमतो वपुः ।
 आभीदाधिगथेर्धोरं वपुः शरशतार्चिनः । कराभ्यामाददानस्य मन्दधानस्य चागुगान् ।
 कर्षतो मुञ्चतो वाणां नान्तरं ददुशे रणे । अग्निचक्रोपमं घोरं माण्डलीकृतमायुधं ।
 कर्णस्याभीमन्नीपाल मय्यदक्षिणमस्यतः । स्वर्णपुष्पाः सुनिशिताः कर्णचापश्च्युता शराः ।
 आकादयन्महाराज दिशः सूर्यस्य च प्रभाः । ततः कनकपुष्पाणां शराणां ननुपस्पर्शां ।
 धनुश्च्युतानां विद्यन्ति ददुशे वृद्धा व्रजः । वाणावनादाधिरथेः प्रभवन्ति स्म मायकाः ।
 अंगीकृता व्यरोचन्त राजन् क्रौञ्चा इवाम्बरे । गार्ह्वपात्रांश्चिह्नयित्वा कार्त्तस्वरविभूषितान् ।
 महावेगान् प्रदीनायाम्भोवाधिरथिः शरान् । ते तु चापबलेऽद्विताः शतकुक्षविभूषिताः ।

अजस्रमपतन् वाणा भीमभेन गथमृति । ते योस्मि ह्यस्त्रविहता व्यकाशन्त महस्त्रयः ।
 शलभानामिव व्राताः शराः कर्णसमीरिताः । चापादाधिरथेर्वाणाः प्रपतन्तश्चक्राशरे ।
 एको दीर्घ इवात्यर्थमाकाशे संस्थितः शरः । पर्वतं वारिधाराभिस्कादयन्निव तोयदः ।
 कर्णः प्राच्छादयत् क्रुद्धो भीमं अथकच्छिभिः । तत्र भारत भीमस्य बलं वीर्यं पराक्रमं ।
 व्यवसायञ्च पुत्रास्ते ददृशुः सहसैनिकाः । तां समुद्रमिवोदृत्तं शरच्छिं भमुत्थितां ।
 अचिन्तयित्वा भीमस्तु क्रुद्धः कर्णमुपाद्रवत् । ह्यस्त्रपृष्ठं महर्षाणं भीमस्यासौ दिशाम्यते ।
 आकर्षाण्डलीभूतं शकचापमिवापरं । तस्माच्छराः प्रादुरामन् पूरयन्त इवास्त्रं ।
 सुवर्णपुङ्खैर्भीमेन मायकैर्नतपर्वभिः । गगने रचिता माला काञ्चनीव व्यरोचत ।
 ततो योस्मि विषक्तानि शरजालानि भागशः । आहतानि व्यगोच्यन्त भीमभेनस्य पत्रिभिः ।
 कर्णस्य शरजालौघैर्भीमभेनस्य चोभयोः । अग्निस्फुलिङ्गमस्यैरञ्जोगतिभिराहवे ।
 तैस्तैः कनकपुङ्खानां यौगाशीतं मृता व्रजैः । नम्र सूर्यस्तदा भाति नम्र वाति समीरणः ।
 शरजालावृते योस्मि न चाज्ञायत किञ्चन । स भीमं कादयन् वाणैः सूतपुत्रः पृथग्भिधैः ।
 उपरोहदनादृत्य तस्य वीर्यं महात्मनः । तयोर्विस्मृजतोस्तत्र शरजालानि मारिष ।
 बाधुभूतान्यदृश्यन्त संभक्तानोत्तरेतरं । अन्याऽन्यशरमद्वयं तयोर्भक्तनुजसिंहयोः ।
 आकाशे भारतश्रेष्ठ पावकः समजायत । तथा कर्णः श्रितान् वाणान् कर्भारपरिमर्जितान् ।
 सुवर्णविहृतान् क्रुद्धः प्राहिणोदधकाङ्क्षया । तानन्तरोचे विश्लैस्त्रिधैर्कैकमश्रातयत् ।
 विशेषयन् सूतपुत्रं भीमस्तिष्ठति चाब्रवीत् । पुनश्चासृजदुग्धाणि शरवर्षाणि पाण्डवः ।
 अमर्षा बलवान् क्रुद्धो दिधचन्निव पावकः । ततश्चटचटाशब्दे गोधाघातादभूतयोः ।
 तलशब्दस्य सुमहान् मिहनादस्य भैरवः । रथनेमिनिनादस्य ज्याशब्देव दारुणः ।
 योधा व्युपारमन् युद्धादिदृक्चक्षुः पराक्रमं । कर्णपाण्डवयोराराजन् परस्परवधैषिणोः ।
 देवर्षिभिर्दुग्धगन्धर्वाः साधुषांभित्यपूजयन् । मुमुक्षुः पुण्यवर्षञ्च विद्याधरगणान्तथा ।
 ततो भीमो महाबाहुः शरस्यो दृढविक्रमः । अस्त्ररत्नाणि संवार्य शरैर्विधाय सूतजं ।
 कर्णोऽपि भीमभेनस्य निवार्येषु महाबलः । प्राहिणोन्नव नाराचानां शोविषमवाचने ।
 तावद्भिरथ तान् भीमो योस्मि चिच्छेद पत्रिभिः । नाराचान् सूतपुत्रस्य तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ।
 ततो भीमो महाबाहुः शरं क्रुद्धोऽन्तकोपमं । मुभोचाग्निगथेर्वाणां यमदण्डमिवाग्रं ।
 तमापतन्तश्चिच्छेद राधेयः प्रहसन्निव । त्रिभिः शरैः शरं राजन् पाण्डवस्य प्रतापवान् ।
 पुनश्चासृजदुग्धाणि शरवर्षाणि पाण्डवः । तस्य तान्याददे कर्णः सर्वपाण्यस्ताण्यभोतवत् ।
 युध्यमानस्य भीमस्य सूतपुत्रोऽस्त्रमायया । तस्त्रेषु धी धनुर्ज्याश्च वाणैः मज्जतपर्वभिः ।
 रश्मीन् योक्ताणि चांशानां क्रुद्धः कर्णोऽस्त्रिनमृधे । तस्याश्वस्य पुनर्हत्वा सूतं विव्याध पञ्चभिः ।
 सोऽपमृत्युं द्रुतं सूतो युधामन्यारथं ययौ । विहंसन्निव भीमस्य क्रुद्धः कालानलद्युतिः ।

१३७

४७५५

४७५७

४७५८

४७५९

४७६०

ध्वजश्चिच्छेद राधेयः पताकाश्च व्यशातयत् । स विधत्वा महाबाहुरथ शक्तिं परामृशत् ।
 तामवामृजदाविध्य क्रुद्धः कर्णरथम्पति । तामाधिरथिरायक्षां शक्तिं कनकभूषणा ।
 आपतन्तीं महोत्क्राभां चिच्छेद दशभिः शरैः । साऽपतद्दशधा च्छिन्ना कर्णस्य निशितैः शरैः ।
 अस्त्यतः सूतपुत्रस्य मित्रार्थे चिचयोधिन् । स चर्मादक्ष कौन्तेयो जातरूपपरिष्कृतं ।
 खड्गञ्चानन्तरं प्रेक्षुर्मुत्यारेये जयस्य वा । तदस्य तरसा कर्णे व्यधमस्रमं सुप्रभं । ५७५०
 शरैर्बल्लभिरत्युगैः प्रहसन्निव भारत । स विचर्मा महाराज विरथः क्रोधमूर्च्छितः ।
 अभिं प्रामृजदत्युगं त्वरन् कर्णरथम्पति । स धनुः सूतपुत्रस्य सज्यं कृत्वा महानसिः ।
 पपात भुवि राजेन्द्र क्रुद्धः सर्प इवाम्बरात् । ततः प्रहस्याधिरथिरन्यदादाय कार्मुकं ।
 शङ्खं समरे क्रुद्धो दृढज्येगेवत्तरं । व्यायच्छत् शरान् कर्णः कुन्तीपुत्रजिघांसया ।
 महस्त्रयो महाराज हस्तपुङ्गवान् सुतेजमान् । स बध्यमानो बलवान् कर्णचापच्युतेः शरैः । ५७५१
 वैहायसम्प्राक्रमदै कर्णस्य व्यथयन्मनः । स तस्य चरितं दृष्ट्वा सङ्ग्राभे विजयैषिणः ।
 बलमास्थाध राधियो भीममेतमवव्रयत् । तच्च दृष्ट्वा रथोपस्ये निमीनं व्यथितेन्द्रियं ।
 ध्वजमस्य समारुह्य तस्यो भीमो महोतले । तदस्य कुरवः सर्वे स्वारणास्त्राभ्यपूजयन् ।
 यदिथेव रथात् कर्णं हर्त्तुं तार्क्ष्य इवोरगं । सच्छिन्नधन्वा विरथः स्वधर्ममनुपालयन् ।
 स्वरथं पृष्ठतः कृत्वा युद्धायैव व्यवस्थितः । तदिहत्यास्य राधियस्तत एनं समभ्ययात् । ५७५०
 शरम्भात् पाण्डवं सञ्ज्ञे युद्धाय समुपस्थितं । तौ समेतौ महाराज सङ्घर्षमानौ महाबलौ ।
 जीमूता इव घर्षान्ते गर्जमानौ नरर्षभौ । तयोराधीत् सम्प्रहारः क्रुद्धयोर्नरविहयोः ।
 अमृत्यमाणयोः सञ्ज्ञे देवदानवयोरिव । क्षीणशस्त्रस्तु कौन्तेयः कर्णेन ममभिद्रुतः ।
 दृष्ट्वाऽर्जुनहतास्त्रागान् पतितान् पर्व्वेतापमान् । रथमार्गविचातार्थं व्यायुधः प्रविवेश ह ।
 हन्तिनां ब्रजमासाद्य रथदुर्गं प्रविश्य च । पाण्डवो जीविताकाङ्क्षी राधेयं नाभ्यहारयत् । ५७५१
 व्यवस्थानमथाकाङ्क्षन् धनञ्जयशरैर्हतं । उद्यम्य कुञ्जरं पार्थस्यो परपुरञ्जयः ।
 महौषधिममायुक्तं हनूमानिव पर्व्वतं । तमस्य विशिखैः कर्णे व्यधमत् कुञ्जरं पुनः ।
 हस्त्यङ्गान्यथ कर्णाय प्राक्षिणात् पाण्डुनन्दनः । चक्राण्यास्रथा चान्यद्यद्यत् पश्यति भूतले ।
 तत्तदादाय चित्तेषु क्रुद्धः कर्णाय पाण्डवः । तदस्य सर्व्वश्चिच्छेद धिर्मं चित्तं शितैः शरैः ।
 भीमोऽपि मुष्टिभृद्यस्य वज्रगर्भं सुदारुणं । हन्तुमिच्छन् सूतपुत्रं संस्मरन्वर्जुनं चणात् । ५७५०
 शक्तोऽपि नाबधीत् कर्णं समर्थः पाण्डुनन्दनः । रचमाणः प्रतिज्ञातां या हता सव्यसाचिना ।
 तमेव व्याकुलं भीमं भूयो भूयः शितैः शरैः । मूर्च्छयाभिपरीताङ्गभकरोत् सूतनन्दनः ।
 व्यायुधः नाबधीत् कर्णः कुन्त्या वचः स्मरन् । धनुषोऽपि न कर्णः स्वभिद्रुत्य परामृशत् ।
 धनुषस्पृष्टमात्रेण क्रुद्धः सर्प इव श्मश्रुः । आच्छिद्य स धनुस्तस्य कर्णे मूर्च्छन्त्याडयत् ।
 ताडितो भीममेनेन क्रोधादारक्तलोचनः । विहसन्निव राधियो वाक्यमेतदुवाच ह । ५७५१

पुनः पुनस्त्ववरक मृद्वेत्यौदरिकेति च । अकृतास्त्रक मायोत्सोर्म्भाल सङ्गामकातर ।
यत्र भोज्यं वज्रविधं भक्ष्यं पेयञ्च पाण्डव । तत्र त्वं दुष्मते योग्यो न युद्धेषु कदाचन ।
मूलपुष्पफलोद्धारो व्रतेषु नियमेषु च । उचितस्त्वं वने भोम न त्वं युद्धविशारदः ।
क युद्धं क मुनिस्त्वं वनं गच्छ वृकोदर । न त्वं युद्धोचितस्तात वनवासरतिर्भवान् ।
सुहृन् मृत्युजनान् दासांस्त्वं गृहे त्वरयन् मृशं । योग्यस्ताडयितुं क्रोधात् भोजनार्थं वृकोदर ।
मुनिर्भूत्वाऽथ वा भीम फनान्यादत्स्व दुष्मते । वनाय व्रज कौन्तेय न त्वं युद्धविशारदः ।
फलमूलाशने युक्तस्त्वं तथाऽतिथिपूजने । न त्वां शस्त्रसमुद्योगे योग्यं मन्ये वृकोदर ।
कौमारोऽयानि वृत्तानि विप्रियाणि विशाम्यते । तानि सर्वानि चाप्येनं कृच्छाण्यभ्रावयद्भृशं ।
अथैनं तत्र संलोनमसृग्गद्गदुवा पुनः । प्रहसंश्च पुनर्वाक्यं भीममाह वृषसदा ।
योद्धव्यं मारिषान्यत्र न योद्धव्यन्तु मादृशैः । मादृशैर्युधमानानामेतच्चान्यत्र विवृते ।
गच्छ वा यत्र तौ कृष्णौ तौ त्वां रक्षिष्ये रणे । गृहं वा गच्छ कौन्तेय किन्ति युद्धेन बालक ।
कर्णस्य वचनं श्रुत्वा भीमभेनोऽतिदारुणं । उवाच कर्णं प्रहसन् सर्वेषां शृण्वतां वचः ।
जितस्त्वममरुदुष्ट कृत्यसे किं वृथात्मन । जयाजयौ महेन्द्रस्य लोके दृष्टौ पुरातनैः ।
मक्षयुद्धं मया साद्वैर्कुरु दुष्कुलमश्व । महाबलो महाभोगी कीचको निहतो यथा ।
तथा त्वां घातयिष्यामि पश्यत्सु सर्वराजसु । भीमस्य मतमाज्ञाय कर्णो बुद्धिमताम्बरः ।
विरराम रणान्तस्तात् पश्यतां सर्वधन्विनां । एवं ते विरथं कृत्वा कर्णो राजन् व्यकत्ययत् ।
प्रमुखे वृष्णिर्बिहस्य पार्थस्य च महात्मनः । ततो राजन् शिलाघातान् शरान् शास्त्राभ्यध्वजः ।
प्राहिणात् सुतपुत्राय केशवेन प्रचोदितः । ततः पार्थभुजात्सृष्टाः शराः कनकभूषणाः ।
गाण्डीवप्रभवाः कर्णं हंसाः क्रौञ्चमिवाविशन् । स भुजद्वैरिवाविष्टोऽगाण्डीवप्रेषितैः शरैः ।
भीमभेनादपामेधत्सूतपुत्रं धनञ्जयः । स च्छिन्नधन्वा भोमेन धनञ्जयशराहतः ।
कर्णो भीमादपायाबोद्धयेन मरुता द्रुतं । भीमोऽपि सात्यकेर्वाहं समारुह्य नरर्षभ ।
अश्वयाङ्घ्रतरं सङ्घे पाण्डवं सव्यमाचिनं । ततः कर्णं समुद्दिश्य त्वरमाणो धनञ्जयः ।
नाराचं क्रोधात्साचः प्रेषीन्मृत्युमिवान्तकः । स गरुत्मानिवाकाशे प्रार्थयन् भुजगोत्तमं ।
नाराचोऽभ्यपतत् कर्णं तूर्णं गाण्डीवचोदितः । तमन्तरीचे नाराचं द्रौणिश्छिन्दे पत्रिणा ।
धनञ्जयभयात् कर्णमुज्जिहीर्षन्महारथः । ततो द्रौणिं चतुःषष्ठ्या विद्याध कुपितोऽर्जुनः ।
शिलोमुखैर्बभूव राज मागास्तिष्ठेति चाब्रवीत् । स तु मत्तगजाकोर्णमनीकं रथमकुलं ।
तूर्णमभ्याविशत् द्रौणिर्धनञ्जयशरादितः । ततः सुवर्णपृष्ठानां चापानां कूजतां रणे ।
शब्दं गाण्डीवधोषेण कौन्तेयोऽभ्यभवद्वली । धनञ्जयस्तयायां पृष्ठतो द्रौणिमभ्ययात् ।
नातिदीर्घमिवाध्वानं शरैः सन्धायन् बली । विदार्य देहान्नाराचैर्नरवान्नरवाजिनं ।

१३६

१३७

१३८

१३९

१४०

दक्षवर्हिणवाभोभिर्व्वलं व्यधमदर्जुनः । तद्वलं भरतश्रेष्ठ सवाजिद्विपमानवः ।

४८१५

पाकशासनिरायत्तः पार्थः सन्निजघान ह ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अथ द्रव्यवधपर्वणि भीमकर्णयुद्धे एकोनचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अहन्त्यस्मि मे दीप्तं यशः पतति मञ्जय । इता मे बहवो योधा मन्ये कालस्य पथ्यं ।

धनञ्जयः सुभंकुद्धः प्रविष्टो मामकं बलं । रक्षितं द्रौणिकर्णाभ्यामप्रवेध्यं सुरैरपि ।

ताभ्यामूर्ज्जितवीर्याभ्यामायायितपराक्रमः । सहितः कृष्णभोभाम्यो शिनीनाम्बुवभेण च ।

तदा प्रभृति मां शोको दहत्यग्निरिवाश्रयं । यस्मानिव प्रपश्यामि भूमिपालान्मसैन्धवान् ।

४८२०

अप्रिय सुमहत्कृत्वा मिथुराजः किरोटिनः । चक्षुर्विषयमापन्नः कथं जीवितमाप्नुयात् ।

अनुमानाच्च पश्यामि नास्ति सञ्जय मैन्धवः । युद्धन्तु तद्यथावृत्तं तन्ममाचञ्च तत्ततः ।

यच्च विद्येभ्य महतीं सेनामालोक्ष्य चासकृत् । एकः प्रविष्टः संकुद्धो नलिनोमिव कुञ्जरः ।

तस्य मे दृष्टिबीरस्य ब्रूहि युद्धं यथातथं । धनञ्जयार्थं यत्तस्य कुशलो ह्यसि मञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तथातु वैकर्त्तनपीडितं तं भीमस्य शान्तं पुरुषप्रवीरं । समीक्ष्य राजश्वरबीरमध्ये शिनिप्रवीरोऽनुययौ रथेन ।

४८२५

नदन् यथा वज्रधरस्तपान्ने ज्वलन् यथा जलदान्ते च सूर्यः । निघ्नन्नमित्रान् धनुषा दृढेन मङ्गल्ययंस्तव पुत्रस्य मेनो ।

तं यान्तमयैरजतप्रकाशैरयोधने बीरतरं नदन्तं । नाशकृत्वा वारयितुं त्वदीयाः सर्वे तथा भारत माधवाय्य ।

अमर्षपूर्णस्त्वनिवृत्तयोधी शरामनी काञ्चनवर्माधारी । अलम्बुवः सात्विकं माधवाय्यनवारयद्वाजबरेऽभिपत्य ।

तथैरभूद्भारत मस्य हारो यथाविधेनैव बभूव कश्चित् । प्रैचन्त एवाहवशोभिनौ तौ योधास्त्वदीयाश्च परे च सर्वे ।

आविध्यदेनं दग्धभिः पृथक्कैरलम्बुवो राजश्वरः प्रमत्तः । अनागतानिव तु तान् पृथक्कांश्चिच्छेद वाणैः शिनिपुङ्गवोऽपि ।

४८३०

पुनः स वाणैस्त्रिभिर्ग्निकल्पैराकर्णपूर्णैर्ब्रिंशितैः सुपुङ्गैः । विव्याध देहावरणं विदार्य ते सात्वकेराविशिष्टः शरोरं ।

तैः कायमस्यान्यनिलप्रभावैर्विदार्य वाणैर्ब्रिंशितैर्ज्वलद्भिः । आजग्निसंस्तावजतप्रकाशान् श्वांश्चतुर्भिश्चतुरः प्रमत्तः ।

तथा तु तेनः भिहतस्तस्वी नम्रा शिनेयकधरप्रभावः । अलम्बुवस्योत्तमवेगशङ्खिर्वांश्चतुर्भिर्विजघान वाणैः ।

अथास्य स्रुतस्य शिरो निहत्य भस्मेन कालानलमग्निभेन । सकुण्डलं पूर्णशशिप्रकाशं भ्रजिष्णु वक्त्रं विचकर्त्त देहात् ।

निहत्य तं पार्थिवं पुत्रपोत्तं सङ्क्षो सदनाम्बुवभः प्रमाथी । ततोऽन्वयादर्जुनमेव बीरः सैन्यानि राजंस्तव मन्त्रिवार्य ।

४८३५

अन्वागतं दृष्टिबीरं समीक्ष्य तशार्मिमध्ये परिवर्त्तमानं । प्रलं कुरूणामिषुभिर्व्वलानि पुनः पुनर्व्यायुमिवाभ्युपगान् ।

ततोऽवहन् मैन्धवाः माधुदान्ता गोबीरकुन्देन्दुहिमप्रकाशाः । सुवर्णजालावतताः सहश्वा यतो यतः कामयते नृसिंहः ।

अथात्माजाले सहिताभिपेतुरन्ये च योधास्तर्गितास्त्वदीयाः । कृत्वा मुखं भारत योधमुख्यं दुःशासनं त्वत्सुतनाजमीढं ।

ते सर्वे तं सग्निरिवार्थं सङ्क्षो शिनेयमाजग्नुरनोकमांहाः । स चापि तान् प्रहरः सात्वतानां न्यवारयदान् जालेन बीरः ।

निवार्य तांस्त्रिणमभिजघाती नम्राग्निः पश्चिभिर्ग्निकल्पैः । दुःशासनस्याभिजघान बाह्यमुद्यम्य वाणामनमाजमोढ । ४८७

ततोऽर्जुनो दधेमवाप सङ्गे कृष्णश्च दृष्ट्वा पुरुषप्रवीर ।

इति श्रीमद्भाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि अलम्बवधे चत्वारिंशदधिकोऽध्यायः ॥ १४० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तमुद्यतं महाबाहुं दुःशासनरथम्व्रति । तरितं तरणीयेषु धनञ्जयजयैषिणं ।

त्रिगर्त्तानां महेश्वासाः सुवर्णविकृतध्वजाः । सेनासमुद्रमाविष्टमनन्तं पथ्येवारयन् ।

अथैनं रथेवगेन सर्वतः पन्निवार्यते । अवाकिरञ्चरत्रातैः क्रुद्धाः परमधन्विनः ।

अजयद्राक्षपुत्त्रान्तावाजमानान्महारणे । एकः पञ्चाशतं शत्रून् सात्यकिः सत्यविक्रमः ।

४८८

सम्प्राप्य भारतीमथ तलघोषसमाकुलं । अस्त्रिग्नकिगदापूर्णमज्ञं बलिं कथयत् ।

तचाहुतमपश्याम ग्नेयश्चरितं रणे । प्रतीच्यां दिशि ते दृष्ट्वा प्राच्यां पश्याम लाघवात् ।

उदीचीं दक्षिणां प्राचीं प्रतीचीं विदिशस्तथा । नृत्यन्निवा शरच्छूरी यथा रथगतं तथा ।

तदृष्ट्वा चरितं तस्य सिंहविक्रान्तगाभिनः । त्रिगर्त्ताः सद्यवर्त्तन्त मन्त्रताः स्वजनम्व्रति ।

तमन्ये गूरुसेनानां गूराः सङ्गे न्यवारयन् । नियच्छन्तः शरघ्नतैस्त्र्यं द्विपमिवाकुम्भैः ।

४८९

तैर्थावाहरदार्थात्मा मुहूर्त्तमिव सात्यकिः । ततः कलिजैर्युधे भोऽचिन्त्यबलविक्रमः ।

ताञ्च सेनामतिक्रम्य कलिङ्गानां दुरत्ययां । अथ पार्थं महाबाहुं धनञ्जयमुपावदत् ।

तरन्निव जलेऽभ्रान्तो यथा स्थलमुपेयिवान् । तं दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रं युयुधानः समाश्वसत् ।

तमायान्तमभिप्रेत्य केशवः पार्थमब्रवीत् । अथावायाति ग्नेयस्तव पार्थ पदानुगः ।

एष त्रिव्यः सखा चैव तव इत्यपराक्रमः । सर्वान् योधांस्तृणीकृत्य विजिग्ये पुरुषर्षभ ।

४९०

एष कौरवयोधानां हत्वा घोरमुपद्रवं । तव प्राणैः प्रियतमः किरोटिजेति सात्यकिः ।

एष द्रोणं तथा भोजं कृतवर्माणमेव च । कदर्थाकृत्य विशिखैः फाल्गुनाभ्येति सात्यकिः ।

धर्मराज प्रियान्वेषो हत्वा योधान् बरान् बरान् । गूरुश्चैव कृतास्त्रश्च फाल्गुनाभ्येति सात्यकिः ।

कृत्वा मुदुष्करं कर्षं सैन्यमध्ये महाबलः । तव दर्शनमन्विच्छन् पाण्डवाभ्येति सात्यकिः ।

बहूनेकरथेनाजौ योधयित्वा महारथान् । आचार्यप्रमुखान् पार्थ प्रायात्येष स सात्यकिः ।

४९१

स्वबाहुबलमाश्रित्य विदार्य च वक्रथिनीं । प्रेषितो धर्मपुत्रेण पार्थिवोऽभ्येति सात्यकिः ।

यस्य नास्ति समो योधः कौरवेषु कथञ्चन । भोऽयमायाति कौन्तेय सात्यकिर्युद्धदुर्मदः ।

कुहसेन्यादिमुक्तो वै सिंहो मध्याङ्गवामिव । निहत्य बभ्रुलाः सेनाः पार्थिवोऽभ्येति सात्यकिः ।

एष राजसहस्राणां वक्त्रैः पङ्कजसन्निभैः । आस्तौथ्य वसुधां पार्थ क्षिप्रमायाति सात्यकिः ।

एष दुर्योधनं जिला भ्रातृभिः सहितं रणे । निहत्य जलसन्धेयं क्षिप्रमायाति सात्यकिः ।

४९२

रुधिरौषवतीं हत्वा नदीं शोणितकर्दमां । दणवद्व्यस्य कौरव्यानेष ह्यायाति सात्यकिः ।

ततोऽप्रकृष्टः कौन्तेयः केशवं वाक्यमब्रवीत् । न मे प्रियं महाबाहो यन्मामभ्येति सात्यकिः ।

नहि जानामि वृत्तान्तं धर्मराजस्य केशव । सात्त्वतेन विहीनः स यदि जावति वा न वा ।

इतेन हि महाबाहो रक्षितव्यः स पार्थिवः । तमेव कथमुत्सृज्य मम कृष्ण पदानुगः ।
 राजा द्रोणाय चोत्सृष्टः सैम्भवस्यानिपातितः । प्रत्युद्यति च शैनेयमेव भूरिश्रवा रणे ।
 सोऽयं गृह्णतरो भारः सैम्भवार्थं समाहितः । ज्ञातव्यश्च हि मे रजसा रक्षितव्यश्च सात्यकिः ।
 • जयद्रथश्च हन्तव्यो लभ्यते च दिवाकरः । आन्तश्चैव महाबाहुरक्ष्यमाणश्च साम्प्रतं ।
 परिश्रान्ता हयाद्यास्य हयथन्ता च माधव । न च भूरिश्रवाः आन्तः संवहायश्च केशव ।
 अपोदानो भवेदस्य चेममस्मिन् समागमे । कश्चिन्न सागरं तीर्त्वा सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
 गोप्यदं प्राप्य सोदेत महौजाः श्रिनिपुङ्गवः । अपि कौरव्यमुख्येन कृतास्त्रेण महात्मना ।
 समेत्य भूरिश्रवसा खस्त्रिमांश्च सात्यकिर्भवेत् । व्यतिक्रममिमं मन्ये धर्मराजस्य केशव ।
 आचार्याङ्गयमुत्सृज्य यः प्रेषयत सात्यकिं । यद्वर्णं धर्मराजस्य खगः श्येन इवामिषं ।
 नित्यमाग्रमेतं द्रोणः कश्चित्स्यात् कुशलो मृगः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि सात्यक्यर्जुनदर्शने एकचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तमापतन्मं सम्प्रेक्ष्य सात्त्वतं युद्धदुर्भेदं । क्रोधाङ्कुरिश्रवा राजन् सहसा समुपाद्रवत् ।
 तमब्रवीन्महाराज कौरव्यः निश्वसुङ्गवं । अथ प्राप्नोऽपि दिष्ट्या मे चतुर्ध्विषयमित्युत ।
 चिराभिलषितं काममहं प्राप्स्यामि संयुगे । न हि मे मोक्ष्यसे जीवन् यदि नोत्सृजसे रण ।
 अथ त्वां समेर हत्वा नित्यं शूराभिमानिनं । नन्दयिष्यामि दाशार्हं कुरुराजं सुयोधनं ।
 • अथ मद्वाणनिर्देग्धं पतितं धरणीतले । द्रव्यतस्त्वं रणे बीरौ सहितौ केशवार्जुनौ ।
 अथ धर्मसुतो राजा श्रुत्वा त्वं निहतं मया । ममोडो भविता मद्यो येनामोह प्रवेशितः ।
 अथ मे विक्रमं पार्थो विज्ञास्यति धनञ्जयः । त्वयि भूमौ विनिहते श्रयाने रुधिरोक्षिते ।
 चिराभिलषिता स्त्रीष्वेत्या सह समागमः । पुरा देवासुरे युद्धे शक्रस्य बलिना यथा ।
 अथ युद्धं महाघोरं तव दास्यामि सात्त्वत । ततो ज्ञास्यसि तत्त्वेन मदीर्यबलपौरुषं ।
 अथ भयमनीं याता मया त्वं निहतो रणे । यथा गमानुजेनाजौ रावणिलक्षणेन ह ।
 • अथ कृष्णश्च पार्थश्च धर्मराजश्च माधवं । हते त्वयि निरुत्साहा रणे त्वत्यन्मयसंश्रयं ।
 अथ तेऽपचितं कृत्वा शितैर्माधव मायकैः । तन्स्त्रियो नन्दयिष्यामि ये त्वया निहता रणे ।
 मञ्जुर्ध्विषयं प्राप्नो न त्वं माधव मोक्ष्यसे । सिंहस्य विषयम्प्राप्नो यथा लुप्तमृगस्तथा ।
 युयुधानस्तु तं राजन् गत्युवाच हसन्निव । कौरवेय न मन्त्रामो विद्यते मम संयुगे ।
 नाहं भोषयितुं शक्यो वाङ्मात्रेण तु केवलं । स मां निहत्यात्सङ्गमे यो मां कुर्यात्त्रिरायुधं ।
 ममास्तु शाश्वताह्न्याद्यो मां हन्याद्भिः संयुगे । किं ह्येतोक्तैर्बलना कर्मणा तत् समाचरे ।
 शारदस्येव मेघस्य गर्जितं निष्फलं हि ते । श्रुत्वेतद्गर्जितं बीरु हास्य हि मम जायेते ।
 चिरकालेष्टिं लोके युद्धमद्यास्तु कौरवं । त्वरते मे मत्तिलात तव युद्धाभिकाङ्क्षिणं ।
 ग्राहत्वाऽहं निवर्त्तिष्ये त्वामय पुरुषधम । अन्याऽन्ये तौ तथा वारिभक्तज्जैः त्वरपुङ्गवौ ।

जिघांसुपरमक्रुद्धावभिजज्ञतुराहवे । समेतौ तौ महेष्वाभौ शुश्रूषेणौ स्पृष्ट्वैनौ रणे ।
 दिरदाविव संकुट्टौ वासितार्थे मदोत्कटौ । भृगुश्रवाः सात्यकिश्च ववर्षतुररिन्दमौ ।
 शरवर्षाणि घोरानि मेघाविव परस्परं । मौमदन्तिस्तु शैनेयं प्रच्छाद्येपुमिराशुभैः ।
 जिघांसुर्भगतश्रेष्ठ विव्याध निशितैः शरैः । दशभिः सात्यकिं विद्धा मौमदन्तिरुष्णापरान् ।
 मुमोच निशितान् वाणान् जिघांसुः शनिपुङ्गवः । तानस्य विशिखान्तोत्थानन्तगेचे विशास्यते ।
 अप्राप्तानस्त्रमायाभिरयसत् सात्यकिः प्रभो । तौ पृथक् शस्त्रवर्षाभ्यामवर्षतां परस्परं ।
 उत्तमाभिजनौ बोरौ कुरुदृष्टिण्यशस्करौ । तौ नखैरिव शार्दूलौ दन्तैरिव महाद्विपौ ।
 रथशक्तिभिरन्योऽन्यं विशिखैश्चायकृन्ततां । निर्भिन्दन्तौ हि गात्राणि पितृगणैः च शोणितं । ५६०
 व्यष्टम्भयेतामन्योऽन्यं प्राणद्युताभिदेविनौ । एवमुत्तमकर्माणौ कुरुदृष्टिण्यशस्करौ ।
 परस्परमयुधेतां वारणाविव यूथपौ । तावदोर्ध्वेण कालेन ब्रह्मलोकपुरस्कृतौ ।
 धियासन्तौ परं स्थानमन्योऽन्यं संजगजतुः । सात्यकिः मौमदन्तिश्च शरदृष्ट्या परस्परं ।
 दृष्टानां धातृराष्ट्राणां पश्यतामभ्यवर्षतां । सम्यैचन्त जनान्मौ तु युध्यमानौ युधास्यतौ ।
 यूथपौ वामितारुतौः प्रयुद्धाविव कुञ्जरौ । अन्योऽन्यस्य हयान् हत्वा धनुषो विनिरुह्य च । ५६१
 विरग्यावमिदुद्धाद्य समेधातां महारणे । आर्धमे चर्मणौ चित्रं प्रयत्न्य विपुले शुभे ।
 त्रिकोषौ चाप्यभी कृत्वा समरे तौ विचेरतुः । चरन्तौ विधिवन्मार्गान्मण्डलानि च भागशः ।
 मुहुर्गजप्रतुः क्रुद्धावन्योऽन्यमरिमह्नौ । सखद्वौ चित्रवर्माणौ सनिष्काङ्गदभृषणौ ।
 भ्रान्तमुद्धान्तमाविद्धमाभुतं विभ्रुतं सृतं । सप्तातंसमुदीर्णञ्च दर्शयन्तौ यशस्विनौ । ५६२
 अस्मिभ्यां सम्प्रजह्मते परस्परमरिन्दमौ । उभौ क्रिद्वैषिणौ बोरानुभौ चित्रं ववल्गतुः ।
 दर्शयन्तावुभौ शिवा लाघवं सौष्टवं तथा । रणे रणकृतां श्रेष्ठावन्योऽन्यं पर्यकर्षतां ।
 मुहूर्त्तमिव राजेन्द्र समाहृत्य परस्परं । पश्यतां सर्वसैन्यानां बोरानाश्रयतां पुनः ।
 अस्मिभ्यांश्चर्मणौ चित्रे शतचक्रे नराधिप । निरुह्य पुरुषव्याघ्रौ बाहुयुद्धं प्रचक्रुः ।
 व्यूढोरस्कौ दीर्घभुजौ नियुद्धकुशलावुभौ । वाङ्मभिः सममञ्जेतामाधमैः परिघैरिव ।
 तथोरारजन् भुजाघातान्नियहप्रयहास्तथा । शिवाबलममुद्भुताः सर्वयोधप्रहर्षणाः । ५६३
 तथोर्नृवरयोरारजन् समरे युध्यमानयोः । भीमोऽभवन्महाशब्दे वज्रपर्वतयोरिव ।
 द्विपाविव विषाणायैः शृङ्गैरिव महर्षभौ । भुजयोक्तावरधैश्च शिरोभ्याश्चावघातनैः ।
 पादावकर्षमन्दैस्तोमगाङ्गुशपाशनैः । पादोदरविबन्धैश्च भूमावुद्गमणैस्तथा ।
 गतप्रत्यागतचेपैः पातनोत्थानकाभुतैः । युयुधाते महात्मानो कुरुमात्तुतपुङ्गवौ । ५६४
 दाक्षिण्यशस्त्ररणानि स्युर्यानि युद्धानि भारत । तान्यदर्शयतां तव युध्यमानौ महाबलौ ।
 क्षोणायुधे मात्तव युध्यमानं ततोऽब्रवीदङ्गुनं वासुदेव । पश्यस्वैनं विरथं युध्यमानं रणे वरं सर्वधनुषराणां ।
 प्रविष्टो भारती भित्वा तव प्राण्डव प्रहसः । योधितस्य महावीर्यः सर्वभारत भारतैः ।

परिभ्रान्तं युधां श्रेष्ठं सम्प्राप्तो भूरिदक्षिणः । युद्धाकाङ्क्षो समायाकृतसमिवाजुन ।

ततो भूरिश्रवाः क्रुद्धः सात्यकिं युद्धदुर्गदः । उद्यम्याभ्यहनद्राजन् मत्तो मत्तमिव दिपे ।

रथस्थयोर्दधेयुद्धे क्रुद्धयोर्वीधमुख्ययोः । केशवार्जुनयोरारजन् समरे प्रेक्षमाणयोः ।

४२२०

अथ कृष्णो महाबाहुरर्जुनं प्रत्यभाषत । पश्य वृष्ण्यन्धक्याघ्नं सौमदत्तिव्रतं गतं ।

परिभ्रान्तं गतं भूमौ कृत्वा कर्षं सुदुष्करं । तवान्तेवाधिनें शूरं पादघातुं सात्यकिं ।

न वशं यः शूलस्य गच्छेदेष वरोऽज्जुन । तत्कृते पुरुषस्यात्र तदाशु क्रियतां विभा ।

अथाब्रवीत् हृष्टमना वासुदेवं धनञ्जयः । पश्य वृष्णिप्रवीरेण क्रोडकं कुतपुत्रवं ।

महादिपेनेध वने मत्तेन हरियूथपं । इत्येवं भाषमाणे तु पाण्डवे वै धनञ्जये ।

४२२५

हाहाकारो महानाभीत्संन्यानां भरतर्षभ । यदुद्यम्य महाबाहुः सात्यकिं न्यहनहुवि ।

स सिंह इव मातङ्गं विकर्षन् भूरिदक्षिणः । व्यरोषत कुतश्रेष्ठः सात्वतप्रवरं युधि ।

अथ कोषाद्दिनष्कृत्य खड्गं भूरिश्रवा रणे । मूर्द्धेजेषु निजघाह पदा चोरस्यताडयत् ।

ततोऽस्य च्छेजुमारम्भः शिरः कायात् सकुण्डलं । तावत्क्षणं सात्वतोऽपि शिरः सध्रमयंस्तरन् ।

यथा रथाङ्गं कैलालो दण्डविद्धन्नु भारतः । सदेव भूरिश्रवो बाहुना केशधारिणा ।

४२३०

तं तथः परिक्रान्तं दृष्ट्वा सात्वतमाहवे । वासुदेवस्ततो राजन् भूयोऽज्जुनमभाषत ।

पश्य वृष्ण्यन्धक्याघ्नं सौमदत्तिव्रतं गतं । तत्र शिष्यं महाबाहो धनञ्जयवरं त्वया ।

असत्यो विक्रमः पार्थ यत्र भूरिश्रवा रणे । विशेषयति वार्ष्णेयं सात्यकिं सत्यविक्रमं ।

एवमुक्त्वा महाबाहुर्वासुदेवेन पाण्डवः । मनसा पूजयामास भूरिश्रवसमाहवे ।

विकर्षन् सात्वतश्रेष्ठं क्रोडमानं दवाहवे । संहर्षयति मां भूयः कुरूणां कीर्त्तिवर्द्धनः ।

४२३५

प्रवरं वृष्णिवीराणां यक्ष हन्याद्वि सात्यकिं । महाद्विपमिवारणे मृगेऽहं इव कर्षति ।

एवन्तु मनसा राजन् पार्थः ममूञ्च कौरवं । वासुदेवं महाबाहुरर्जुनः प्रत्यभाषत ।

सैन्धवे सक्तदृष्टित्वाञ्चैनं पश्यामि माधव । एष त्वसुकरं कर्षं यादवार्थं करोम्यहं ।

इत्युक्त्वा वचनं कुर्वन् वासुदेवस्य पाण्डवः । ततः क्षुरप्रं निशितं गाण्डोवे समयोजयत् ।

पार्थबाहुविमृष्टः स महोत्केत्र नभस्युता । सखड्गं यशशूलस्य साङ्गदं बाहुमच्छिनत् ।

४२४०

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि भूरिश्रवोवाङ्मणे दिक्षुत्वारिन्दधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ स बाहुर्न्यपतद्भूमौ सखड्गः सशुभाङ्गदः । आदधञ्जोवलोकास्य दुःखमहुतमुत्तमं ।

प्रहरिष्यन् हतो बाहुर्दृष्टेन किरीटिना । वेगेन न्यपतद्भूमौ पञ्चास्य इव पन्नगः ।

स मोघं कृतमात्मानं दृष्ट्वा पार्थेन कौरवः । उत्सृज्य सात्यकिं क्रोधाद्भ्रंशवामास पाण्डवं ।

॥ भूरिश्रवा उवाच ॥ गृध्रपं वत कौन्तेय कर्षेदं कृतवानधि । अपश्यतोऽविषक्तस्य यन्मे बाहुमच्छिच्छिदः ।

किञ्च वक्ष्यामि राजानं धर्मपुंश्च युधिष्ठिरं । किं कुर्वीणो मया सञ्ज्ञे हतो भूरिश्रवा रणे ।

४२४५

इदमिच्छेते ते साबाहुपदिष्टं महात्माना । अन्धं दृष्टेन वा पार्थ द्रोणे नाथ क्षपेण वा ।

ननु नामास्तधर्मज्ञानं लोकैः अभ्यधिकः परैः । सोऽयुध्यमानस्य कथं रणे प्रवृत्तवानसि ।

न प्रमत्ताय भीताय विरथाय प्रयाचरे । व्यमने वर्त्तमानाय प्रहरन्ति मनस्विनः ।

इदं नु नीचांचरितममत्पु षड्वितं । कथमाचरितं पार्थ पापकर्म सुदुष्कं ।

आर्य्येण सुकरं ह्याङ्गरार्थ्यकर्म धनञ्जय । अनार्य्यकर्म त्वार्य्येण सुदुष्करमं भुवि ।

येषु येषु नरः पार्थ यत्र यत्र च वर्त्तते । आशु तच्छीलतामेति तदिदं त्वयि दृश्यते ।

कथं हि राजवंश्यस्त्वं कौरवेयो व्रिशेषतः । चक्षधर्मादपक्रान्तः सुवृत्तश्चरितव्रतः ।

इदं नु यदतिदुर्गं वार्ष्णेयार्थं कृतं त्वया । वासुदेवमते नूनं नैतत्त्वय्युपपद्यते ।

को हि नाम प्रमत्ताय परेण सह युध्यते । ईदृशं व्यभनं दद्याद्यो न कृष्णमखं भवेत् ।

ब्राह्म्याः संश्लिष्टकर्माणः प्रकृत्यैव विगर्हिताः । वृण्यन्धकाः कथं पार्थ प्रमाणं भवता कृताः ।

एवमुक्त्वा रणे पार्था भूरिश्रवममब्रवीत् ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ व्यक्तं हि जीर्णमाणोऽपि बुद्धिं जरयते नरः । अनर्थकमिदं सर्वं यत्त्वया व्याकृतं प्रभो ।

जानन्नेव हृषीकेशं गर्हमे मास्य पाण्डवं । संयामाणां हि धर्मज्ञः सर्वशास्त्रार्थपारगः ।

न चाधर्ममहं कुर्यां जानंश्चैव हि मुह्यसे । युध्यन्ति चक्षिणाः शत्रून् स्त्रैः स्त्रैः परिवृता नरेः ।

भ्रातृभिः पितृभिः पुत्रैस्तथा सम्बन्धिवान्धवैः । वयस्यैरथ मित्रैश्च ते च बाह्वं समाश्रिताः ।

स कथं सात्यकिं शिष्यं सुखसन्निभमेव च । अस्मदर्थं च युध्यन्तं त्यक्त्वा प्राणान् सुदुःखजान् ।

मम बाह्वं रणे राजन् दक्षिणं युद्धदुर्महं । न चात्मा रक्षितव्यो वै राजन् प्राणगेन हि ।

यो यस्य युज्यतेऽर्थेषु स वै रक्ष्यो नराधिप । तैरक्ष्यमाणैः स नृपो रक्षितव्यो महाशुभे ।

यद्यहं सात्यकिं परेण बध्यमानं महारणे । ततस्तस्य वियोगेन पापं मेऽनर्थकं भवेत् ।

रक्षितश्च मया यस्मात् तस्मात् क्रुध्यसि किं मयि । यच्च मे गर्हमे राजन् ज्ञेयं सह सङ्गतं ।

अहं त्वया विनिरुतस्तत्र मे बुद्धिर्विभ्रमः । कवचं धुन्वतस्तुभ्यं रथश्चारीहतः स्वधं ।

धनुर्व्यां कर्षतश्चैव युध्यतः सह शत्रुभिः । एवं रथगजाकीर्णै हयपत्तिममाकुले ।

सिंहनादाद्भूतारवे गम्भीरे सैन्यसागरे । स्त्रैः परैश्च ममेतेभ्यः सात्तेन च सङ्गमे ।

एकस्मैकेन हि कथं सङ्ग्रामः स भविष्यति । वज्रभिः सह सङ्ग्राम्य निर्जित्य च महारथान् ।

आन्तश्च आन्तवाहश्च विमनाः शस्त्रप्राडितः । ईदृशं सात्यकिं मङ्ग्यो निर्जित्य च महारथं ।

अधिकं विजानीषे स्वबोध्यैवशमागतं । यदिच्छामि शिरसास्य अग्निना हन्तुमाहवे ।

तथा कृच्छ्रगतश्चैव सात्यकिं कः क्षमिष्यति । त्वं वै विगर्हयात्मानमात्मानं यो न रक्षति ।

कथं करिष्यसे वीर यो वा त्वां संश्रयेज्जनः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुर्धूपकतुर्गहायशाः । युयुधानं समुत्सृज्य रणे प्रायमुपाविशत् ।

शरानाकीर्णं सन्त्येन पाणिना पुण्ड्रलङ्घणः । यथासुर्ब्रह्मलोकाय प्राणान् प्राणेष्वयाजुहोत् ।

रुध्यं चक्षुः समाधाय प्रसन्नं बलिले मनः । ध्यायन्महोपनिषदं योगयुक्ताऽभवन्मुनिः ।

ततः स सर्वमेनायां जनः कृष्णधनञ्जयौ । गर्हयामास तच्चापि शशंभुं पुरुषधर्मं ।
 निन्दमानौ तथा कृष्णो मोक्षतुः किञ्चिदप्रियं । तथा प्रशस्यमानश्च नाह्वययूपकेतनः ।
 तांस्तथावादिनो राजन् पुनस्तव धनञ्जयः । अमृत्यमाणो मनसा तेषां तस्य च भाषितं ।
 असंकुद्धमना वाचः स्मारयस्मिन् भारत । उवाच पाण्डुतनयः सञ्चेपमिव फाल्गुनः ।
 मम संख्येऽपि राजानो जानन्त्येव महाव्रतं । न शक्यो मामको हन्तुं यो मे स्यादाणगोचरे ।
 यूपकेतोः समीक्ष्यैतन्न मामर्हसि गर्हितुं । न हि धर्ममविज्ञाय युक्तं गर्हयितुं परं ।
 आत्तशस्त्रस्य हि रणे वृष्णिवीरं जिघांसतः । यदहं बाहुमच्छेत्स्यन्न स धर्मो विगर्हितः ।
 न्यस्तशस्त्रस्य बालस्य विरथस्य विवर्धनः । अभिमन्योर्बधं तात धार्मिकः कोऽनुपजयेत् ।
 श्वसक्तः स पार्थेन शिरसा भूमिमसृजत । पाणिना चैव मध्येन प्रादिणोदस्य दक्षिणं ।
 इतत् पार्थस्यानुवचस्तुतः श्रुत्वा महाद्युतिः । यूपकेतुर्गङ्गाराज तृष्णोमासोदवाक्पुनः ।
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ या प्रीतिर्धर्मराजे मे भीमे च बलिना बरे । नकुले महदेवे च मामे त्वयि श्लाघयज ।
 मया त्वं समनुज्ञातः कृष्णेन च महात्मना । गच्छ पुण्ड्रकताम्रकान् शिविवैशीनरो यथा ।
 ॥ वासुदेव उवाच ॥ ये लोका मम विमलाः सहदिभान्ति ब्रह्मादौ । सुरवृषभैरपीय्यमाणाः ।
 तान् क्षिप्रं व्रज सतताग्निहोत्रयाजिन्मत्तुन्यो भव गह्वरेऽक्षमाङ्गयानः ।
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ उच्यतः स तु शैवेनो विमुक्तः सौमदत्तिना । खड्गमादाय चिच्छिक्तुः शिरस्तस्य महात्मनः ।
 निहतं पाण्डुपुत्रेण प्रमत्तं भूरिदक्षिणं । दयेष सात्यकिर्हन्तुं श्लाघयजमकल्पय ।
 निहत्तभुजमामीनं किञ्च हस्तमिव दिपं । कोशता सर्वसैन्येन निन्दमानः सुदुर्मनाः ।
 वार्यमाणः स कृष्णोऽपार्थेन च महात्मना । भीमेन चकरत्ताभ्यामश्वत्याम्ना हृषेण च ।
 कर्मेन वृषभनेन सैन्येन तथैव च । विक्रोशताञ्च सैन्यानामवधीत्तं यतव्रतं ।
 प्रायोपविष्टाय रणे पार्थेन च्छिन्नबाहवे । सात्यकिः कौरवेयाय खड्गेनापाहरच्छिरः ।
 नाभ्यनन्दन्त सैन्यानि सात्यकिन्नेन कर्मणा । अर्जुनेन हतं पूर्वं यज्जघान कुरुदहं ।
 सद्यसाक्षमं तत्र भिद्भुत्वारणमानवाः । भूरिश्रवसमालोक्य युद्धे प्रायगतं हतं ।
 अपूजयन्त ते देवा विस्मितास्तस्य कर्मभिः । पञ्चवादांश्च सुबह्वन प्रावदस्तव धैनिकाः ।
 न वाष्पैर्यस्यापराधो भवितव्यं हि तत्तथा । तस्मान्मन्युर्न वः कार्यः क्रोधो दुःखतरो नृणां ।
 हन्तव्यैष बोधिषं नात्र कार्या विचारणा । विहितो ह्यस्य धावेव मृत्युः सात्यकिराहवे ।
 ॥ सात्यकिरुवाच ॥ न हन्तव्यो न हन्तव्य इति यन्मां प्रभाषत । धर्मवादेऽर्धमर्षिता धर्मककुम्भास्थिताः ।
 यदा बालः सुभद्रायाः सुतः शस्त्रविनाहतः । युष्मभिर्निहतो युद्धे तदा धर्मः क्व वो गतः ।
 मया त्वेनत् प्रतिज्ञातं क्षेपे कस्मिंस्त्रिदेव हि । यो मां निषिष्य संगामे जीवन् हन्यात् पदा हवा ।
 स मे बध्धो भवेच्छत्रुर्द्यपि स्यान्मुनिव्रतः । चेष्टमानं प्रतीघाते सभुजं मां सचक्षुषः ।
 मन्यध्वं मृतमित्येवमेतदेव बुद्धिलाघवं । युक्तो ह्यस्य प्रतीघातः कृती मे कुरुपुङ्गवाः ।

४२०

४२५

५००

५०५

५०९

५१५

यत्तु पार्थेन मे वेहात् प्रतिज्ञा चाभिरक्षिता । मखज्जोऽस्य हतो बाहुरेतेनैवास्मि वञ्चितः ।
 भवितव्यस्य यद्वा वि देवं चेष्टयतो व च । सोऽयं हतो विमर्देऽस्मिन् किमत्राधर्षचेष्टितं ।
 अपिचायं पुरा गीतः श्लोको बाष्पोकिना भुवि । न हन्तव्याः स्त्रिय इति यद्ववोषि प्रवृत्तम् ।
 सर्वकालं मनुष्येण व्यवसायवता भद्रा । पीडाकरममित्राणां यत् स्यात्कर्त्तव्यमेव तत् । १०२०
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ एवमुक्ते महाराज सर्वे पाण्डवकौरवाः । नस्म किञ्चिदभाषन्त मनसा समपूजयन् ।
 मन्त्राभिपूतस्य महाध्वरेषु यथस्त्रिनो भूरिश्चदस्यस्य । मुनेर्गिरिवारण्यगतस्य तस्य न तस्य कश्चिदधमभ्यनन्दत् ।
 सुगोलकेशं वरदस्य तस्य गृहस्य पारावतलोहिताक्षं । अश्वस्य मेधस्य शिरो निरुक्तं न्यस्तं हविर्दानमिवान्तरेण ।
 स तेजसा शक्तहतेन पूतो महाहवे देहवरं विसृज्य । आक्रामदूर्द्ध्वं वरदो वराहो व्यावृत्य धर्म्येण परेण रोदधी ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि भूरिशत्रोबधे त्रयश्वलारिश्चदधिकश्लोऽध्यायः ॥ १४३ ॥
 ॥ एतराश्च उवाच ॥ अजितो द्रोणराधेयविकर्णकृतवर्त्मभिः । तोलः सैन्यार्णवं बोरः प्रतिश्रुत्य युधिष्ठिरे । १०२५
 स कथं कौरवेयेण समरेष्वनिवारितः । निगृह्य भूरिश्रवसा बलाद्भुवि निपातितः ।
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ गृणु राजन्निहोत्पत्तिं शैनेयस्य यथा पुरा । यथा च भूरिश्रवसो यत्र ते संश्रयो नृप ।
 अत्रैः पुत्त्रोऽभवत् भोमः सोमस्य तु बुधः स्मृतः । बुधस्यामीन्द्रश्चाभः पुत्र आमीत पुरुरवाः ।
 पुरुरवस आयुस्तु आयुषो नक्षत्रः सुतः । नक्षत्रस्य ययातिस्तु राजर्षिर्द्वैतमस्मृतः ।
 यथातं देवयान्यान्तु यदुर्ज्येष्ठोऽभवत् सुतः । यदोरभूदन्ववाये देवमोढ इति श्रुतः । १०३०
 यादवस्तस्य तु सुतः गृहस्त्रैलोक्यमसनः । गृहस्य शौरिर्नृवरः वसुदेवो महायशः ।
 धनुष्यनवरः गृहः कार्तवीर्य्यमो युधि । तदीर्य्यस्तस्य तत्रैव कुले शिनिरभून्नृप ।
 एतस्मिन्नेव काले तु देवकस्य महात्मनः । दुहितुः सम्भरे राजन् सर्व्वचक्षुषमामगमे ।
 तत्र वै देवकीं देीं वसुदेवार्यमाग्रु वै । निर्जित्य पार्थिवान् सर्व्वानथमारोपयच्छिनिः ।
 तां दृष्ट्वा देवकीं शारेरथस्यां पुरुषर्षभ । नामृष्यत महातेजाः सोमदत्तः शिनेर्नृप । १०३५
 तथोर्ध्वद्वमभूद्राजन् दिनार्द्धेऽस्त्रिभङ्गुतं । बाह्ययुद्धं सुबलिनाः प्रसक्तं पुरुषर्षभ ।
 शिनिना सोमदत्तस्तु प्रसङ्गं भुवि पातितः । अभिमुद्यस्य केशेषु ग्रन्थं च पदा हतः ।
 मध्ये राजसहस्राणां प्रेचकाणां समन्ततः । कृपया च पुनस्तेन स जीवेति विमर्जितः ।
 तदवस्थः कृतस्तेन सोमदत्तोऽयमारिष । प्रासादयन्महादेवममर्षवशमास्थितः ।
 तस्य तुष्टो महादेवो वरदानां महाप्रभुः । वरेण च्छन्दः समास स तु वेत्रं वरं नृपः । १०४०
 पुष्पमिच्छामि भगवन्ध्या हि हन्याच्छिनेः सुतं । मध्ये राजसहस्राणां पदा हन्याच्च संयुगे ।
 तस्य तदचनं श्रुत्वा सोमदत्तस्य पार्थिव । एवमस्त्विति तत्रोक्ता स देवोऽन्तरधीयत ।
 स तेन वरदानेन लब्धवान्भूरिदक्षिणं । न्यपातयच्च समरे सोमदत्तः शिनेः सुतं ।
 पश्यतां सर्व्वैष्वन्यानां पदा चैनमताडयत् । एतन्तं कथितं राजानं यन्मा त्वं परिपृच्छसि ।
 नच शक्यो रणे जेतुं शालजो मनजर्षभैः । लब्धलक्ष्याश्च संपाते बहवस्त्रिययोधिनः । १०४५

देवदानवगन्धर्वा विजितारो ह्यविस्मिताः । स्ववीर्यविजये युक्ता नैते परपरिग्रहाः ।

न तुल्यं वृष्णिभिर्गृह दृश्यते किञ्चन प्रभो । भूतं भव्यं भविष्यच्च बलेन भरतर्षभ ।

न ज्ञातिमवमन्यन्ते वृद्धानां शासने गताः । न देवासुरगन्धर्वा न यक्षारगरक्षमाः ।

जितारो वृष्टिवीराणां किं पुनर्मानुषा रणे । ब्रह्मद्रुये गुरुद्रुये ज्ञातिद्रव्येष्वहिंसाकाः ।

एतेषां रक्षितारस्य ये स्युः कस्यासिदापदि । अर्थवन्तो न चोत्सिका ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ।

६०४

समर्थानपि मन्यन्ते दीनानभ्युद्धरन्ति च । नित्यं देवपरा दान्ता दातारह्णविकृत्यताः ।

तेन वृष्णिप्रवीराणां चक्रं न प्रतिहन्यते । अपि मेहं वह्नेत्कथित् तरेद्वा मकरालयं ।

न तु वृष्णिप्रवीराणां समेत्यानां प्रजेक्षुपः । एतत्ते सर्वमाख्यातं यत्र ते संशयो विभो ।

कुरु राज नरश्रेष्ठ तव ह्यपनयो महान् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि सात्यकिप्रग्रसायां चतुश्चत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तदवस्थे हते तस्मिन् भूरिश्रवसि कौरवे । यथा भूयोऽभवद्युद्धं तन्ममाचक्ष्य मञ्जय ।

६०५

॥ मञ्जय उवाच ॥ भूरिश्रवसि संक्रान्ते परलोकाय भारत । वासुदेवं महाबाहुरर्जुनः समवूचुदत् ।

चोदयाद्यान रुष्णं कृष्णं यतो राजा जयद्रथः । प्रतिज्ञां मफलाच्चरपि कर्तुमर्हसि मेऽनघ ।

अस्ममेति महाबाहो त्वरमाणो दिवाकरः । एतद्वि पुरुषव्याघ्र महदभ्युदितं मया ।

कार्यं भर्तृक्षते चैष कुरुषेनामहाराथैः । नास्ममेति यथा सूर्यो यथा सत्यं भवेद्वचः ।

चोदयाद्यास्तथा कृष्णं यथा हन्यां जयद्रथं । ततः कृष्णो महाबाहुरजतप्रतिमान् हयान् ।

६०६

हयजघ्नीदयामास जयद्रथरथम्पति । तं प्रथान्तममोघेषुमुत्पतद्भिर्गिरिवाग्भैः ।

त्वरमाणो महाराजः धेनामुत्थाः समाव्रजन् । दुर्योधनस्य कर्णस्य हृषभेनोऽथ मद्रराट् ।

अश्वत्यामा रुपश्चैव स्वयमेव च सैन्यवः । ममासाद्य तु बीभत्सुः सैन्यवं प्रमुखे स्थितं ।

नेत्राभ्यां क्रोधदीप्ताभ्यां संप्रैक्षन्निदं हस्त्रिव । ततो दुर्योधनो राजा राधैर्यं लरितोऽब्रवीत् ।

अर्जुनं वीक्ष्य संयातं जयद्रथबधम्पति । उवाच राजन् पुत्रनेत्रे कर्णे राजा सुयोधनः ।

६०७

अर्थं स वैकर्त्तनं युद्धकालो प्रदर्शय स्वात्मबलं महात्मन् । यथा न बध्येत रणेऽर्जुनेन जयद्रथः कर्णतया कुरुक्ष्व ।

अस्पावाशिष्टं दिवं नृवीरविघातयस्वाद्य रिपुं प्ररौघैः । दिनचयस्याप्यनरप्रवीर भुवं हिनः कर्णे जयोभविष्यति ।

सैन्येव रक्ष्यमाणं तु सूर्यस्यास्तमनम्पति । मिथ्याप्रतिज्ञाः कालेभ्यः प्रवेक्ष्यति कृताघ्ननः ।

अनर्जुनायाश्च भुवि मुहूर्त्तमपि मानद । जीवितुं नोत्सहेरन् वै भ्रातरौऽस्य महानुगाः ।

विनष्टैः पाण्डवैश्च सशैलवनकाननां । वसुन्धरामिनां कर्णं भोक्ष्यमिमां हतकण्टकां ।

६०८

देवेनोपहतः पार्थो विपरीतस्य मानह । कार्याकार्यमज्ञानन्यः प्रतिज्ञां कृतवाचषे ।

नूनमात्मविनाशाय पाण्डवेन किरीटिना । प्रतिश्रेयं कृता कर्णे जयद्रथबधम्पति ।

कथं जीवति दुर्दुर्पे लयि रात्र्यै फाल्गुनः । अनस्यं गत आदित्ये हन्यात् सैन्यं वकं नृपं ।

रक्षितं मद्रराजेन रूपेण च महात्मना । जयद्रथे रणमुखे कथं हन्याद्वनञ्चयः ।

द्रोणिना रत्नमाणस्य मथ्य दुःशासनेन च । कथं प्राप्स्यति बोभक्तुः सैन्यं कालचोदितः ।
युध्यन्ते बहवः शूरा लभ्यते च दिवाकरः । ब्रह्मे जयद्रथं पार्थो नैव प्राप्स्यति मानद ।
म त्वं कर्ण मया साङ्गं शूरेष्वान्येष्वहारायैः । द्रोणिना त्वं हि महितो मद्रेशेन कृपेण च ।
युध्यस्व यत्नमाख्याय परं पार्थिव संयुगे । एवमुक्तस्तु राधेयस्तत्र पुत्रेण मारिव ।
दुर्व्याधनमिदं वाक्यं प्रत्युवाच कुरुक्षेत्रम् । दृढलक्षणे शूरेण भीमसेनेन धन्विना ।
भृशं भिन्नतनुः मञ्जो शरजालैरनेकशः । स्थातव्यमिति तिष्ठामि रणे मम्यति मानद ।
नाङ्गमिङ्गति किञ्चिन्मे सन्तप्तस्य महेषुभिः । योत्स्यामि तु यथाशक्त्वा त्वदर्थं जीवितं मम ।
यथा पाण्डवमुख्योऽसौ न हनिष्यति सैन्यं । न हि मे युध्यमानस्य मासकानस्ततः शितान् ।
सैन्यवम्प्राप्यते बीरः सव्यसाची धनञ्जयः । यत्तु भक्तिमता कार्यं सततं हितकाङ्क्षिण ।
तत्करिष्यामि कौरव्य जयो दैवे प्रतिष्ठितः । सैन्यवार्थं परं यत्नं करिष्याम्यद्य संयुगे ।
तत्प्रियार्थं महाराज जयो दैवे प्रतिष्ठितः । अद्य योत्स्येऽङ्गुनमहं पौरुषं मय्युपाश्रितः ।
त्वदर्थं पुरुषवाघ जयो दैवे प्रतिष्ठितः । अद्य युद्धं कुरुश्रेष्ठ मम पार्थस्य चोभयोः ।
पश्यन्तु सर्वसैन्यानि दारुणं लोमहर्षणं । कर्णकौरवयोरेवं रणे सम्भाषमाणयोः ।
अङ्गुनो निश्चितैर्बाणैर्जघान तव वाहिनीं । चिच्छेद निश्चितैर्भक्षैः शूराणामनिर्वर्तिना ।
भुजान् परिघसङ्काशान् हस्तिहस्तोपमाश्रणे । शिरांसि च महाबाहुश्चिच्छेद निश्चितैः शरैः ।
हस्तिहस्तान् हयघीवान् रथाचांस्य समन्ततः । शोणितकान् हयगिहान् गृह्णीतप्राप्तोमरान् ।
सुरैश्चिच्छेद बोभक्तुर्दिधौकैकं त्रिधैव च । हया वारणमुख्याश्च प्राप्तवन्त समन्ततः ।
ध्वजांश्च चापानि चामराणि शिरांसि च । कचमग्निरिवोद्धूतः प्रदहन्स्व वाहिनीं ।
अचिरेण महीं पार्थशुकार हृदिरोत्तरां । हतभयिष्ठयोधस्तत्र कृत्वा तव बलं बली ।
आसमाद् दुराधर्यः सैन्यं सत्यविक्रमः । बोभक्तुर्भीमसेनेन सत्त्वतेन च रचितः ।
प्रबभौ भरतश्रेष्ठ ज्वलन्निव ऊताशनः । तं तथाऽवस्थितं दृष्ट्वा त्वदीया बोध्यमपदा ।
नामृष्यन्त महेश्वासाः फालान् पुरुषर्षभाः । दुर्व्याधनस्य कर्णस्य दृषंभेनोऽथ मद्रराट् ।
अश्रुत्यामा कृपश्चैव स्वस्वमेव च सैन्यवः । संरम्भाः सैन्यवस्यार्थं ममादृष्टान् किरीटिनं ।
नृत्यन्तं रथमार्गेषु धनुर्ज्यातलनिस्त्रनैः । सङ्ग्रामकोविदं पार्थं सर्वं युद्धविशारदाः ।
अभोताः पर्यवर्त्तन्त व्यादितास्त्वमिवान्तकं । सैन्यं पृष्ठतः कृत्वा जिघांसनोऽङ्गुनाच्युताः ।
सूर्यास्तमनमिच्छन्तो लोहितायति भास्करे । ते भुजैर्मोहिभोगामैर्धनून्व्यानस्य सायकान् ।
मुमुचुः सूर्यरश्म्याभाञ्जितशः फालान्मम्यति । तानन्मानस्वमानांश्च किरीटी युद्धदुर्मदः ।
दिधा त्रिधाष्टधैकैकं क्लृप्त्वा विव्याध तावणे । सिंहलाङ्गुलकेतुस्तदर्थयञ्जकिमात्मनः ।
शारदतोसुतो राजअङ्गुनं प्रत्यवारयत् । स त्रिधा दंशभिः पार्थं वासुदेवस्य श्रुतभिः ।
अतिष्ठद्रथमार्गेषु सैन्यं परिपालयन् । अथैनं कौरवश्रेष्ठाः सर्वे एव महारथाः ।

१००५

१००६

१००७

१००८

१००९

१०१०

महता रथपदेन सर्वतः पर्यवारयन् । विस्फारयन्तश्चापानि विसृजन्तश्च सायकान् ।

६१०५

सैन्धवं पर्यरक्षन्तः शसनात्तनयस्य ते । तत्र पार्थस्य गुरुरस्य बाह्विलमदृश्यत ।

इषूणां मच्चयत्तश्च धनुषो गाण्डिवस्य च । अस्त्रैस्त्राणि संवार्य द्रौणिः शारदतस्य च ।

एकैकं नवभिर्बाणैः सर्वानेव समापयत् । तं द्रौणिः पञ्चविंशत्या वृषभेनश्च सप्तभिः ।

दुर्योधनस्य विंशत्या कर्षशत्रौ चिभिस्त्रिभिः । त एनमभिगच्छन्तो विध्यन्तश्च पुनः पुनः ।

विधुन्वन्तश्च चापानि सर्वतः पर्यवारयन् । स्निष्टश्च सर्वतश्च कूरथमण्डनमाशु ते ।

६११०

सूर्योत्तमनमिच्छन्तस्त्रमाणा महारथाः । त एनमभिगच्छन्तो विधुन्वन्तश्च धनूषि च ।

मिषिषुर्बाणैस्त्रौष्णैर्गिरि मेघा इवाम्बुभिः । ते महास्त्राणि दिव्यानि तत्र राजन् व्यदर्शयन् ।

धनुञ्चयस्य गात्रे तु गुरुराः परिषबाहवः । इतभूयिष्ठयोधं तत्कृत्वा तव बलं बली ।

आसदाद सुदुर्धवं सैन्धवं सत्यविक्रमः । तं कर्णः संयुगे राजन् प्रत्यवारयदाशुगैः ।

मिषतो भीमसेनस्य मात्ततस्य च भारत । तं पार्था दशभिर्बाणैः प्रत्यविध्यद्गणजिरे ।

६११५

सूतपुत्रं महाबाहुः सर्वसैन्यस्य पश्यतः । मात्ततस्तु चिभिर्बाणैः कर्णं विव्याध मारिष ।

भीमसेनस्त्रिभिश्चैव पुनः पार्थश्च सप्तभिः । तान् कर्णः प्रतिविव्याध षष्ठा षष्ठा महारथः ।

तद्युद्धमभवद्वाजन् कर्णस्य बह्वभिः सह । तत्राहुतमपश्याम सूतपुत्रस्य मारिष ।

यदेकः समरे कृद्भुस्तीक्ष्णयान् पर्यवारयत् । फाल्गुनस्तु महाबाहुः कर्णं वैकर्त्तनं मृधे ।

सायकानां शतेनैव सर्वमर्भस्त्रताडयत् । रुधिरोक्षितमर्वाङ्गः सूतपुत्रः प्रतापवान् ।

६१२०

शरैः पञ्चाशता बोरः फाल्गुनं प्रत्यविध्यत । तस्य तन्नाशवं दृष्ट्वा नास्मृष्यत रणेऽर्जुनः ।

तस्य पार्था धनुश्छित्त्वा विव्याधैनं स्तनान्तरे । सायकैर्नवभिर्भरिस्त्रमाणा धनुञ्चयः ।

बधार्थं तस्य समरे सायकं सूर्यवर्धनम् । चित्रेपत्नया युक्तस्त्राकाले धनुञ्चयः ।

तमापतन्तं वेगेन द्रौणिश्छिच्छेद सायकम् । अर्द्धचन्द्रेण तीक्ष्णेन म क्षिपः प्रापंतद्विवि ।

अथान्यद्वनुरादाय सूतपुत्रः प्रतापवान् । सायकैर्बहुभिरसिंहादयामास पाण्डवं ।

६१२५

तां शस्त्रवृष्टिमतुजां कर्णं चापममुत्थितां । व्यधमत्सायकैः पार्थः शूलभानिव मातुतः ।

हृदादयामास च तदा सायकैर्जुनो रणे । पश्यतां सर्वयोधानां दर्शयन् पाणिनाश्रयं ।

कर्णोऽपि दिषतां हन्ता हृदादयामास फाल्गुनम् । सायकैर्बहुभिरसिंहादयामास पाण्डवं ।

तां वृषाविव नर्दन्तैव नरपिंसो महारथौ । सायकैश्च प्रतिच्छन्नं चकतुः खमजिह्वगैः ।

अदृश्या च शरोघ्नौ निघ्नतामितरेतरं । पार्थाऽहमस्मि तिष्ठेद् कर्णोऽहं तिष्ठेद् फाल्गुनम् ।

६१३०

इत्येवं तर्ज्जमाना तु वाक्कुक्ष्यैस्तदा तदा । युध्यतां समरे बोरौ चित्रं लघु च सुदु च ।

प्रेक्षणीयावभवतां सर्वयोधसमागमे । प्रशस्यमानौ समरे भिद्वचारणवातिकैः ।

अयुध्यतां महाराज परस्परबधैर्विषौ । ततो दुर्योधनो राजस्तावकान्भ्यभाषत ।

यद्वाद्भूत राधेय नाहता समरेऽर्जुनं । निवर्त्तिष्यति राधेय इति मामुक्तवान् वृषः ।

एतस्मिन्नन्तरे राजन् दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमं । आकर्णमुकैरिषुभिः कर्णस्य चतुरो हयान् ।

११४

अनयन्मृत्युलोकाय चतुर्भिः श्वेतवाहनः । मारयिष्यास्य भस्मेन रथनीडादपाहरत् ।

कंदायामास च शरैस्त्व पृच्छस्य पश्यतः । मच्छाद्यमानः समरे हताश्वो हतमारयिः ।

भोहितः शरजालेन कर्त्तव्यं नाभ्यपयत् । तं तथा विश्यं दृष्ट्वा रथमारोप्य तं तदा ।

अथत्यामा महाराज भूयोऽर्जुनमयोधयत् । मद्राजस्तु कैन्तेयमविध्यत्तिष्ठता शरैः ।

शारदतस्तु विंशत्या वासुदेवं समारपयत् । धनञ्जयं दादशभिराजघान शिनीमुखैः ।

११५

चतुर्भिः सिन्धुराजश्च वृषसेनश्च सप्तभिः । पृथक् पृथक् महाराजं कृष्णपार्थावस्थितां ।

तथैव तान् प्रत्यविध्यत् कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । द्रोणपुत्रं चतुःषष्ट्या मद्राजं ततनं च ।

रैन्धं दशभिर्मैष्टैष्टषेनं त्रिभिः शरैः । शारदतश्च विंशत्या विद्धा पार्थः समञ्जदन् ।

ते प्रतिज्ञाप्रतीघातमिच्छन्तः सव्यसाचिनः । रोषितास्तावेकास्तूर्णमभिपेतुर्धनञ्जयं ।

अथार्जुनः सर्वतो वारुणास्त्रं प्रादुश्चक्रे त्रासयन् धान्तराष्ट्रान् । तं प्रत्युदीयुः कुरवः पाण्डुसूनुं रथैर्महार्दैः शर्वर्षा
ण्ववर्षन् ।

११६

ततस्तु तस्मिंस्तुमले समुत्थितो सुदारुणे भारत मोहनोये । नामुद्यत प्राप्य स राजपुत्रं किरीटमालो विद्यजन् प्रघ-
त्कान् ।

राज्यप्रेषुः सव्यसाची कुरुणा स्मरन् क्रीडान् दादशवर्षवृत्तान् । गाण्डीवमुकैरिषुभिर्महात्मा सर्वा दिशो व्यावृणो-
दप्रमेयः ।

प्रदीप्नोत्कमभवच्चान्तरीचं देहेषु भूरोष्पतन् वयांसि । यत्पिङ्गलज्येन किरीटमालो क्रुद्धो रिपूनाजगवेन हन्ति ।

ततः किरीटो महता महायशाः शरासनेनास्य शराननीकजित् । हयप्रवेकोत्तमनागधूर्गतान् कुरुप्रवीरानिषुभिर्ध-
पातयत् ।

गदास्य गुर्वर्कः परिघानयस्त्रयानर्धश्च शक्तीश्च रणे नराधिपाः । महान्ति शस्त्राणि च भीमदर्शनाः प्रगृह्य पार्थः सहसा
भिदुदुवुः ।

११७

ततो युगान्ताभ्रमस्त्रं महत् महद्भवापप्रतिमं स गाण्डिवं । चकर्ष दोर्भा विह्वयन् भृशं यथैा दहंस्त्वदीयान् यम-
राष्ट्रवर्द्धनः ।

स तान्दुर्दीर्णान् सरथान् सनागान् पदातिमहान्श्च धनुर्धरांश्च । विपन्नसर्वायुधजीवितान्नेण चकार बीरो यमराष्ट्रवर्द्धनान् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि ऋतुलपुङ्गे पञ्चत्वारिंशदधिकशतं अध्यायः ॥ १४५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ श्रुत्वा निनादं धनुषश्च तस्य विस्फुटमुत्क्रुष्टमिवान्तकस्य । शक्राशनिसेनाटसमं सुघोरं विह्वलमाणस्य
धनञ्जयेन ।

चाभोद्विगं तरोद्भानं तदर्थं तदलं नृप । युगान्तवातसङ्क्रुब्धं चलदोचितरङ्गिणं ।

प्रसीननीनमकरं भांगरार्धं दवाभवत् । सरणे व्यचरत् पार्थः प्रेक्षणीयो धनञ्जयः ।

युगपर्दिषु सर्वाऽपि चित्रास्तस्त्राणि दर्शयन् । आददानं महाराज सन्धानंश्च पाण्डवं ।

'उत्कर्षन्ते' मृजन्त्यश्च न स्म पश्याम लाघवात् । ततः क्रुद्धे महाबाहुरैश्वर्यमस्तं दृगमदं ।
 प्रादुश्यके महाराज आसयन् सर्वभारतान् । ततः शराः प्रादुरगमन् दिव्यास्त्रप्रतिमन्विताः ।
 प्रदीप्ताश्च शिशिमुखाः शतशोऽय सहस्रशः । आकर्णपूर्णनिर्मुक्तैरग्न्यर्कांशुनिभैः शरैः ।
 नभोऽभवत् सुदुष्प्राप्तमुक्ताभिरिव संहृतं । ततः शरान्धकारं तत्कौरवैः समुदीरितं । ११०
 अशक्तं मनसाऽप्यथैः पाण्डवैः कृष्णमश्रितं । नाशयामास विक्रम्य शरैर्दिव्यास्त्रमन्विताः ।
 नैश्चान्तोऽशुभिः क्षिप्रं दिनादाविव भास्करः । ततस्तु तावकं मेन्यं दीप्तैः शरगमस्त्रिभिः ।
 आक्षिपत् पल्लवास्त्रैर्निदाघार्कं इव प्रभुः । ततो दिव्यास्त्रविदुषा प्रहिताः सायकांशवः ।
 समानुवन्दिषत्यैतं लोकं भागेरिवाश्रयः । तथा परे समुत्सृष्टा विशिखालिग्नतेजसः ।
 हृदयान्याशु बोरणां विविशुः प्रियवन्धुवत् । य एनमीयुः समरे त्वयोधाः शूरमानिनः । ११५
 शलभा इव ते दीप्तमग्निं प्राप्य ययुः क्षयं । एवं संमृद्धन् शत्रूणां जीवितानि यशमिव ।
 पार्थश्च चार मङ्गलं भेद्युर्ब्रियहवानिव । सकिरीटानि वक्त्राणि साङ्गदानं विपलान् भुजान् ।
 स कुण्डलयुगाग् कर्णान् दिशो निरहरच्छरैः । सतोमरान् गजस्थानां सप्रामान् हयसादिनां ।
 स चर्मणः पदातीनां रथिणाञ्च सधन्वमः । सप्रतोदास्त्रियन्तूणां बाह्वंश्चिच्छेद पाण्डवः ।
 स दीप्त यशश्चिन्तान् बभौ तत्र धनञ्जयः । स विस्फुल्लिङ्गायश्रितो ज्वलन्निव ज्जताशनः । १२०
 तं देवराजप्रतिभं सर्वशस्त्रहृतां वरं । युगपद्विजु मर्त्यसु रथस्थं पुरुषर्षभ ।
 निविपन्तं महास्त्राणि प्रेक्षणीयं धनञ्जयं । नृत्यन्तं रथमार्गेषु धनुर्ध्यातलनादितं ।
 निगीचितुं न शक्नुते यत्नवन्तोऽपि पार्थिवाः । मध्यन्दिनगतं सूर्यं प्रतपन्तमिवाम्बरं ।
 दीप्तायमभ्युन्नतः किरिटी विरराज ह । वर्षास्त्रिभोदीर्णजलः मेरुधन्वास्त्रो महात् ।
 महास्त्रमस्रवते तस्मिन् शिषुना सम्प्रवर्त्तिते । सुदुस्तरे महाघोरे ममर्त्योऽधपङ्गवाः । १२५
 उल्लसत्तवदनैर्हैः शरोरैः क्षतबाहुभिः । भुजैश्च पाणिनिर्भुक्तेः पाणिभिर्युगैर्लोकतैः ।
 हन्तायहस्तैः करिभिः हन्तदन्तैर्मांसां देहाकृतैः । हयैश्च विधुरगीरैश्चैश्च शक्नोतकृतैः ।
 निहन्तानैः हन्तपादैस्तयाग्नैः हन्तधन्विभिः । निक्षेष्टैर्ब्रिहस्पतैश्च शतशोऽय सहस्रशः ।
 मृत्योरापातलनितं तत्पार्थायोधमं महत् । अपश्याम महोपाल भोरुणां भयवर्द्धनं ।
 आक्रोडमिव रुद्रस्य पुराऽभ्यर्हयतः पशून् । गजानां तुरनिर्भुक्तेः करैः समुज्जग्रे भूः । १३०
 कश्चिदभौ स्वग्विणोद वक्त्रपद्मैः समाचिता । विचित्रोष्णीषमुत्तुष्टः केयूराङ्गदकुण्डलैः ।
 स्वर्णचित्रतनूचैश्च भाण्डैश्च गजवाजिनां । किरिटीशतमङ्गाणां तत्र तत्र समाचिता ।
 विरराज मध्यं चित्रा महो नववधूरित् । मञ्जामेदः कर्हमिनीं शोणितौघतरङ्गिणीं ।
 मर्कास्त्रिभिरगाधाश्च केशैश्च बलशालिनां । विरोबाहूपलतटां रुक्मकोडास्त्रिमङ्गटां ।
 चित्रध्वजपताकायां हचचापैर्ध्विभालिनीं । विगतासु महाकायां गजदेहाभिर्मङ्गलां । १३५
 रथोत्पुप्रताकीर्णां हयमहातरौधसं । रथचक्रयुग्मेषाचक्रवरेरतिदुर्गमां ।

प्रासासिश्निपरशुविशिखाहिदुरासदां । बलकङ्कमहानकां गोमायुमकरोत्कटां ।
 गृध्रोदयमहायाहां शिवाभिस्तभैरवां । नृत्यमेतपिशाचैर्भूताकीर्णां सहस्रशः ।
 गतांसुयोधनिषेष्टशरीरशतवाहिनीं । महाप्रतिभया रौद्रां घोरां वीतरणीमिव ।
 नदीं प्रवर्त्तयामास भीरुणां भयवर्द्धिनीं । तं दृष्ट्वा तस्य विक्रान्तमनकस्येव रूपिणः ।
 अभूतपूर्वं कुरुषु भयमागाद्राणाजिरे । तत आदाय बीराणामस्त्रैरस्ताणि पाण्डवः ।
 आत्मानं रौद्रमाचष्ट रौद्रकर्षणिं धिष्ठितः । ततो रथबरावाजकत्यतिक्रामदर्जुनः ।
 मथ्यन्दिनगतं सूर्यं प्रतपन्तमिवाम्बरे । नशेकुः सर्वभूतानि पाण्डवं प्रतिवीचितुं ।
 प्रसृतान् तस्य गाण्डीवाच्छरश्रान्महात्मनः । सङ्ग्रामे सम्प्रपश्यामो हंसपक्षीरिवाम्बरे ।
 विनिवार्य स बीराणामस्त्रैरस्ताणि सर्वशः । दर्शयन् रौद्रमात्मानमुपे कर्षणिं धिष्ठितः ।
 स तान् रथवरान् राजकृत्यक्रामन्तदाऽर्जुनः । मोक्षयन्निव नाराचैर्जयद्रथवधेषुया ।
 विस्मजन् दितु सर्वान्सु शरानसितसारथिः । स रणे व्यचरन्तूष्णं प्रेक्षणीयो धनञ्जयः ।
 भ्रमन्त इव गुरुरस्य शरश्रान् महात्मनः । अद्रश्यन्तान्तरीक्षस्थाः शतशोऽप्य सहस्रशः ।
 आदादान् महेश्वाम् सन्दधानश्च पाण्डवः । विमृजन्तन्तु कौन्तेयं नानुपश्यामहे तदा ।
 तथा सर्व्वा दिशो राजन् सर्व्वाश्च रथिनो रणे । आकुलोक्त्य कौन्तेयो जयद्रथमुपाद्रवत् ।
 विव्याध च चतुःषष्ठा शराणां नतपर्वणां । सैन्यवाभिमुखं यान्तं योधाः सम्प्रेक्ष्य पाण्डवं ।
 न्यवर्त्तन्त रणाद्दीरा निगाशास्तस्य जीविते । यो योऽभ्यधावदाकन्दे तावकः पाण्डवं रणे ।
 तस्य तस्थान्तगो राणः शरीरे न्यपतन्मभो । कबन्धसङ्कुलश्चके तव सैन्यं महारथः ।
 अर्जुनो जयतां श्रेष्ठः शरैरन्यंशुसस्त्रिभैः । एवं तत्तव राजेन्द्र चतुरङ्गबलं तदा ।
 आकुलोक्त्य कौन्तेयो जयद्रथमुपाद्रवत् । द्रौणिं पञ्चाशताऽविध्यदृषधेनं बिभिमः शरैः ।
 हृपाद्युमाणः कौन्तेयः हृपन्नवभिरादैयत् । शल्यं धोडशभिर्व्याणैः कर्णं द्वाविंशता शरैः ।
 सैन्यवश्च चतुःषष्ठा विद्धा सिंह इवानदत् । सैन्यवस्तु तदा विद्धः शरैर्गाण्डीवधम्बना ।
 न चक्षमे सुभंकुड्मस्तोत्रार्दित इव दिपः । स वराहध्वजस्त्रूर्णं गार्द्वेपत्रानजिह्मगान् ।
 आग्नीविषमप्रस्थान् कर्षारपरिमार्जितान् । आकर्ण्यपूर्णैश्चिबेः फाल्गुनस्य रथम्प्रति ।
 बिभिमस्तु विद्धा गोविन्दं नाराचैः षड्विंशजुनं । अष्टाभिर्व्याजिनोऽविध्यदृषधेनं पत्रिणा ।
 स विचित्रार्जुनस्तोत्तान् सैन्यवप्रहिताच्छरान् । गुगपनस्य चिच्छेद शराभ्यां सैन्यस्य ह ।
 सारथेऽथ शिरः कयात् धजश्च समलङ्कृतं । स च्छिन्नयष्टिः सुमहान्दोर्यमाणः शराहतः ।
 बराहः सिन्धुराजस्य पपातामिशिखोपमः । एतस्मिन्नाव काले तु द्रुतं गच्छति भास्करे ।
 अन्नवीत पाण्डवंतश्च त्वरमाणा जनार्दनः । एष मध्ये कृतः षड्विंशः पार्थ वारैर्महारथैः ।
 जीवितेषुर्भवावाहो भीतस्तिष्ठति सैन्यवः । यताननिर्जित्य रणे षड्ग्रथान् पुरुषवर्धभ ।
 न शक्यः सैन्यवो हन्तुं यत्तो विव्याध चार्जुन । योगमत्र त्रिधास्यामि सूर्यस्यावरणं प्रति ।

११९

११६

१२०

१२५

१२९

१३५

असं गत इति व्यक्तं द्रष्टव्यैकः स सिन्धुराट् । हर्षेण जीविताकाङ्क्षी विनाशार्थं तत्र प्रभो ।

न गोप्यति दुराचारः स आत्मानं कथञ्चन । तत्र च्छिरे प्रहर्त्तव्यं त्वयाऽस्य कुरुसत्तम ।

व्यपेक्षा नैव कर्त्तव्या गतोऽस्मिन्नि भास्करः । एवमस्त्विति बोभतुः केवदम्पत्यभाषत ।

ततोऽसृजत्तमः कृष्णः सूर्यस्यावरणं प्रति । योगी योगेन संयुक्तो योगिनां भोग्यो हरिः ।

१२०

मृष्टे तमसि कृष्णेन गतोऽस्मिन्नि भास्करः । त्वदीया जघ्नुष्योधाः पार्थनाशासराधिप ।

ते प्रच्छष्टा रणे राजन्नापश्यन् सैनिका रविं । उन्नाम्य वक्राणि तदा स च राजा जघद्रथः ।

वीचमाणे ततस्तस्मिन् सिन्धुराजे दिवाकरं । पुनरेवाब्रवीत् कृष्णो धनञ्जयमिदं वचः ।

पश्य सिन्धुपतिं वीरं प्रेक्षमाणं दिवाकरं । भयं हि विप्रमुच्येतत्त्वतो भरतसत्तम ।

अयं कालो महाबाहो बधायाख्य दुरात्मनः । क्षिप्स्वि मूर्खानमस्याशु कुह माफस्यमात्मनः ।

१२१

इत्येवं कैशवेनाक्तः पाण्डुपुत्रः प्रतापवान् । न्यबधोन्तावकं सैन्यं शरैरकांक्षिसन्निभैः ।

क्षुपं विव्याध विंशत्या कर्णे पद्माश्रता शरैः । शस्त्रं दुर्योधनश्चैव वद्धिः वद्धिरताडयत् ।

वृषमेनं तथाऽष्टाभिः वध्या भैरवमेव च । तथैव च महाबाहुस्तदीयान् पाण्डुनन्दनः ।

गाढं विद्धा शरैराजजघद्रथमुपाद्रवत् । तं समोपस्थितं दृष्ट्वा लेलिहानमिवानलं ।

जघद्रथस्य गोश्वारः संशयं परमं गताः । ततः सर्व्वं महाराज तव योधा जयैविणः ।

१२२

सिधुचुः शरधाराभिः पाकशासनमाहवे । सञ्काशमानः कौन्तेयः शरजालैरनेकशः ।

अक्रुध्यत् स महाबाहुश्चरितः कुरुनन्दनः । ततः शरमयं जालं तुमुलं पाकशासनिः ।

व्यमजत् पुरुषश्चाप्रस्तव सैन्यजिघांसया । ते हन्यमाना वीरेण योधा राजवणे तव ।

प्रजङ्गः भैरवं भोता दौ समं नाप्यधावतां । तत्राहुतमपश्याम कुन्तीपुत्रस्य विक्रमं ।

तादृग्प्रभावी भूतो वा यश्चकार महायशः । दिपान् दिपगतांश्चैव हथान् हथगतानपि ।

१२३

तथा सारथिनश्चैव न्यहन् हृद्गः पशूनिव । न तत्र समरे काश्चन्यथा दृष्टो नराधिप ।

गजा वाजी नरो वापि यो न पार्थशराहतः । रजसा तमसा चैव योधाः सञ्जघ्न वनुषः ।

कम्पलं प्राविशत घोरां नान्धजान् परस्परं । ते शरैर्भिन्नमर्थाणः सैनिकाः कालचोदिताः ।

बभ्रमुश्चस्त्रजः पेतुः वेदुर्ध्वमुद्य भारत । तस्मिन् महाभीषणके प्रजानामिव संशये ।

रणे महति दुष्यार्गे वर्त्तमाने सुदाहणे । शोणितस्य प्रसेकेन शीघ्रत्वादंजिलस्य च ।

१२४

अश्वामत्तद्वज्रो भौममंसकृत्सिन्धुधरातले । आनाभि निरमज्जंश्च रथचक्राणि शोणितैः ।

मग्न वेगवतो राजन्तावकानां रणाङ्गणे । हस्तिनश्च हतागोहा दारिताङ्गाः सङ्कलशः ।

स्नान्यनोकानि मृद्रुन् आर्त्तनादाः प्रदुद्रुवुः । हयाश्च पतिता रोहाः पक्षवश्च नराधिप ।

प्रदुद्रुवुर्भेदाद्भ्राजन् धनञ्जयशराहताः । मुक्तकेशा विकवचाः चरन्तः क्षतजं क्षतैः ।

प्रपलायन्तः सन्मलाख्यक्ता रणशिरो जनाः । जहत्पादद्वयोऽपि कश्चित्तत्राभवन् भुवि ।

१२५

हतानाद्यापरे मध्ये हिरदानां निलिखिरे । एवं तव बलं राजन् द्रावयित्वा धनञ्जयः ।

न्यवधीत् सायकैर्वैरैः सिन्धुराजय रक्षिणः । कर्णं द्रौणिं हृषं ग्रन्थं वृषभेन सुयोधनं ।
 क्वाद्यामाम तोम्रेण शरजालेन पाण्डवः । न गृह्णन्चिपवाजन् मुह्यन्वापि मन्दधनं ।
 अद्भुतशतार्जुनः मञ्जो श्रीप्रासत्वात् कथञ्चन । धनुर्बाण्डलमेवास्य दूरगते स्मास्यतः सदा ।
 सायकास्य व्यदृश्यन्त निश्चरन्तः समन्ततः । कर्णस्य तु धनुश्छिन्ना वृषभेनस्य चैव ह ।
 ग्रन्थस्य सृतं भक्षेन रथनीडादपातयत् । गाढविद्धावुभौ कृत्वा शरैः स्वस्त्रीयमातुजौ ।
 अर्जुनो जयतां श्रेष्ठो द्रौणिशरदंतौ रणे । एवं तान् व्याकुलीकृत्य लदीयानां महारथान् ।
 उज्जहार शरं घोरं पाण्डवोऽनलमग्निभं । दग्धाग्निसमप्रख्यां दिव्यं मन्त्राभिमन्त्रितं ।
 सर्वभारसहं शश्वत् गन्धमास्थाश्वितं महत् । वज्रेणास्त्रेण संयोज्य विधिवत् कुरुनन्दनः ।
 समादधन्महाबाहोर्गाण्डिवे चिप्रमर्जुनः । तस्मिन् सन्ध्यायमूने तु शरे ज्वलनेजमि ।
 अन्तरीक्षे महानादो भूतानामभवन्पृथ । अन्नवीक्ष्य पुनस्तत्र लरमाणो जनार्दनः ।
 धनञ्जय शिरश्छिन्त्वि सैन्धवस्य दुरात्मनः । अस्त्रं महीधरं श्रेष्ठं यियासति दिवाकरः ।
 शृणुष्वैव च मे वाक्यं जयद्रथबधम्प्रति । वृद्धचक्षुः सैन्धवस्य पिता जगति विभ्रुतः ।
 च कालेनेह महता सैन्धवं प्राप्तवान् सुतं । जयद्रथमभिचक्रं वाग्वाचाशरीरिणी ।
 नृपमन्त्रहिता वाणी मेघदुन्दुभिनिखना । तवात्मजोऽयं मर्त्येषु कुलश्रीलदमादिभिः ।
 गुणैर्भविष्यति विभो मद्भ्राता वंशयोर्दयोः । चत्विप्रप्रबरो लोके नित्यं शूराभिसक्तः ।
 किन्त्वस्य युध्यमानस्य सङ्ग्रामे चत्विषर्षभः । शिरश्छेत्स्यति संकुट्टः शत्रुरालक्षितो भुवि ।
 एतच्छ्रुत्वा सिन्धुराजो ध्यात्वा चिरमरिन्दमः । ज्ञातीन् सन्धानुवाचदं पुत्रस्त्रेहाभिपीडितः ।
 सङ्ग्रामे युध्यमानस्य वहतो महतो धुरं । धरण्यां मम पुत्रस्य पातयिष्यति यः शिरः ।
 तस्यापि शतधा मूर्द्धा फलिष्यति न संशयः । एवमुक्त्वा ततो राज्यं स्थापयित्वा जयद्रथं ।
 वृद्धपुत्रो वनं यातस्तपस्तेष्टं समास्थितः । सोऽयं तप्यति तेजस्वी तपो घोरं दुरासदं ।
 समन्तपञ्चकादस्मादहिर्बानरकेतन । तस्माज्जयद्रथस्य त्वं शिरश्छिन्त्वा महामुधे ।
 दिव्येनास्त्रेण रिपुहन् धारेणाहुतकर्षण । सकुण्डलं सिन्धुपतेः प्रभञ्जनसुतानुज ।
 उल्लङ्घ्य पातयस्वाग्रे वृद्धचक्षस्य भारत । अथ लमस्य मूर्द्धानं पातयिष्यसि भूतले ।
 तवापि शतधा मूर्द्धा फलिष्यति न संशयः । यथाचैतन्नजानीयात् स राजा पृथिवीपतिः ।
 तथा कुरु कुरुश्रेष्ठ दिव्यमस्त्रमुपाश्रितः । न ह्यसाध्यमकार्यं वा विद्यते तव किञ्चन ।
 समलोन्वपि लोकेषु त्रिषु वासवनन्दन । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं मृक्षणी परिसंलिङ्गन् ।
 दग्धाग्निसमप्रख्यां दिव्यं मन्त्राभिमन्त्रितं । सर्वभारसहं शश्वत् गन्धमास्थाश्वितं शरं ।
 विषमर्ज्जाजुमर्ष्यं सैन्धवस्य बधे धृतं । स तु गाण्डीवनिर्भक्तः शरः श्रेष्ठः द्वापशुगः ।
 ब्रह्मन्मिव वृद्धायात् सैन्धवस्य शिरोऽहरत् । अहरन्तत् मुनेश्चैव शरश्छिन्नं धनञ्जयः ।
 दुर्बलमप्रदधाय सुहृदां हर्षणाय च । शरैः कदम्बकीकृत्य काले तस्मिंश्च पाण्डवः ।

११५०

११५१

११५२

११५३

११५४

११५५

समन्तपञ्चकादाशं शिरस्तश्चरमत्ततः । एतस्मिन्नेव काले तु वृद्धचक्षो महीपतिः ।

सन्ध्यामुपासी तेजस्वी समन्तो तव मारिष । उपासीमस्य तस्याथ क्षणकेशं सकुण्डलं ।

सिन्धुराजस्य मूर्ध्नाममलङ्घ्ये तमपातयत् । तस्मात्सङ्गे निपतितं शिरस्तश्चासकुण्डलं ।

वृद्धचक्षस्य नृपतेरलक्षितमरिन्दम । कृतजयस्य तस्याथ वृद्धचक्षस्य धीमतः ।

६२००

उत्तिष्ठतस्तत् सहसा शिरोऽगच्छद्भरातलं । ततस्तस्य नरेन्द्रस्य पुत्रमूर्ध्नि भूतलं ।

गतं तस्यापि शतधा मूर्ध्नाऽगच्छदरिन्दम । ततः सर्व्वाणि भूतानि विस्मयं जगमुत्तमं ।

वासुदेवश्च धीमत्सुं प्रशुश्रूहाबलं । ततो विनिहतं राजन् सिन्धुराजे किरीटिना ।

तमस्तद्वासुदेवेन संहतं भरतर्षभ । पञ्चाज्ज्ञातं महीपाल तव पुत्रैः सहानुगैः ।

वासुदेवप्रयुक्तेयं मायेति नृपसत्तम । एवं स गिहतो राजन् पार्थेनामिततेजसा ।

६२०४

अचौहिणीरष्ट हत्वा जामाता तव सैन्यवः । ततो दृष्ट्वा विनिहतं सिन्धुराजं जयद्रथं ।

पुलाणां तत्र नेत्रेभ्यो दुःखादभ्यपतज्जलं । ततो जयद्रथे राजन् हते पार्थेन केवचः ।

दध्ना शङ्खं महाबाहुरज्जिनश्च परन्तपः । भीमसेनोऽपि सङ्गमि वीधयस्त्रिं पाण्डवं ।

सिंहनादेन महता पूरयामास रोदसी । तं श्रुत्वा तु महानादं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

सैन्यं विहतं मेने फाल्गुनेन महात्मना । ततो वादित्रघोषेण स्वयोधानभ्यर्षयत् ।

६२०८

अभ्यवर्त्तत सङ्ग्रामे भारद्वाज युयुत्सया । ततः प्रवृत्ते राजक्षसं गच्छति भास्करे ।

द्रोणस्य सोमकैः सार्द्धं संग्रामो लोमहर्षेण । ते तु सर्वप्रयत्नेन भारद्वाजं जिघांसवः ।

सैन्ये विहतं राजसूयथन्त महारथाः । पाण्डवास्तु जयं लब्ध्वा सैन्यं विनिहत्य च ।

अयोधयन्ततो द्रोणं जथोन्मात्तास्ततस्ततः । अर्जुनोऽपि रणे योधांस्तावकान् रथमत्तमान् ।

अयोधयन्महाराज तं हत्वा सैन्यं नृपं ।

६२१४

स देवशत्रुनिवेद्वराजः किरीटमालो व्यधमत्समन्तात् । यथा तमांस्यभ्युदितस्तमोद्गः पूर्वा प्रतिष्ठां समवाप्नोति बोरः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि जयद्रथबधे षट्चत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

॥ छष्टरात्र उवाच ॥ तस्मिन्निनिहते बीरे सैन्ये मयसाचिना । मामका यदकुर्वन्त तन्ममाचक्ष्य सञ्जय ।

॥ मञ्चयं उवाच ॥ सैन्यं विहतं दृष्ट्वा रणे पार्थेन मारिष । अमर्षवशमापन्नः क्षपः शारदतस्तथा ।

महता शरवर्षेण पाण्डवं समवाकिरत् । द्रोणिश्याभ्यद्रवत् पार्थं रथमास्थाय फाल्गुनं ।

ततोऽतो रथिनां श्रेष्ठै रथाभ्यां रथसत्तमौ । उभावुभयतस्तोऽस्त्रैर्विश्वैरभ्यवर्षतां ।

६२००

स तथा शरवर्षाभ्यां सुमहद्भ्यां महाभुजः । पीडमानः परामार्त्तिमगमद्रथिनाम्बरः ।

स जिघ्रंसुर्गुरुं मल्लं गुरोस्तनयमेव च । चकारात्रार्थकं तत्र कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।

अस्त्रैरस्त्राणि सर्वार्थं द्रोणेः शारदतस्य च । मन्दवेगानिषूताभ्यामजिघांसुरतासृजत् ।

ते चापि भृशमभघ्नन् विशिखां जयचोदिताः । बद्धवान्तु परामार्त्तिं शरणात्तावगच्छन्तः ।

अथ शारदतो राजन् कान्तिदशरपीडितः । अवासीदद्रथोपस्थे मूर्च्छामभिजगाम च ।

६२०४

विज्जलन्मभिज्ञाय भर्तारं शरपोडितं । हतोऽयमिति च ज्ञात्वा सारथिस्तमपाहरत् ।
 तस्मिन् भग्रे महाराज रूपे शरदन्ते बुधि । अश्वत्यामाऽप्यपायासीन् पाण्डवेयाद्रथान्नरं ।
 दृष्ट्वा शरदन्तं पार्था मूर्च्छितं शरपोडितं । रथएव महेश्वरः रूपं पथदेवयत् ।
 अश्वपूर्णमुखो दीनो वचनद्येदमब्रवीत् । पश्यन्निदं महाप्राज्ञः क्षन्ता राजानमुक्तवान् ।
 कुलात्मकरणे पापे जातमात्रे सुयोधने । नीयतां परलोकाय साध्वयं कुलपांसनः । ६११०
 अस्माद्धि कुलमुख्यानां महदुत्पद्यते भयं । तदिदं समनुप्राप्तं वचनं सत्यवादिनः ।
 तत्कृतं ह्यद्य पश्यामि शरतस्पर्गतं गुहं । धिगस्तु चात्तमाचारं धिगस्तु बलपौरुषं ।
 को हि ब्राह्मणमाचार्यमभिद्रुञ्चेत मादृशः । ह्यपिपुत्रो ममाचार्या द्रोणस्य दयितः सखा ।
 एष श्रुते रथोपस्थे महानरैर्भिपोडितः । अकामयानेन मया विशिखैरर्हितो मृगं ।
 अवभोदनयोपस्थे प्राणान् पीडयतीव मे । शरार्हितेन हि मया प्रेचणीयो महाद्युतिः । ६११५
 अभ्यस्तो बद्धमिर्व्याणैर्दृश धर्मगतेन वै । श्रोतव्येति नियतं भूयः पुत्त्रबधाद्धि मां ।
 रूपं स्वरथे सज्जं पश्य ह्येष यथागतं । उपाकृत्य तु वै विद्यामाचार्येभ्यो नरर्षभाः ।
 प्रयच्छन्तीह ये कामान् देवत्वमुपयान्ति ते । ये तु विद्यामुपादाय गुरुभ्यः पुरुषाधमाः ।
 भ्रन्ति तानेव दुष्टज्ञास्ते वै निरयगामिनः । तदिदं नरकायाद्युक्तं कर्म मया भुवं ।
 आचार्यं शरवर्षेण रथे सादयता मृगं । यत्तत्पूर्वमुपाकुर्वन्नस्त्वं मामब्रवीत् रूपः । ६१२०
 न कथञ्चन कौरव्य प्रहर्षं गुणविति । तदिदं वचनं माधोराचार्यस्य महात्मनः ।
 नानुष्ठितं तमेवाजो विशिखैरभिवर्षता । नमस्तस्मै सुपूज्य गौतमायापलायिने ।
 धिगस्तु मम वार्ष्णेय यो ह्यस्मै प्रहराम्यहं । तथाविलपमाने तु मय्यसाचिनि तम्प्रति ।
 मैत्र्यवं निहतं दृष्ट्वा राधेयः समुपाद्रवत् । तमापतन्तं राधेयमर्जुनस्य रथं प्रति ।
 पाशुल्यौ सात्यकिश्चैव सहसा समुपाद्रवन् । उपायान्तनु राधेयं दृष्ट्वा पार्थो महारथः । ६१२५
 प्रहसन्देवकीपुत्रमिदं वचनमब्रवीत् । एष प्रयात्याधिरथिः सात्यकिः स्यन्दनम्प्रति ।
 न मृष्यति हतं नूनं भूरिश्रवसमाहवे । यत्र यात्येष तत्र त्वं चोदयाश्वान् जनार्दन ।
 मा सोमदन्तेः पदवीं गमयेत् सात्ततं वृषः । एवमुक्तो महाबाहुः केशवः सत्यसाचिना ।
 प्रत्युवाच महातेजाः काञ्चयुक्तमिदं वचनः । अलमेष महाबाहुः कर्णथिको हि पाण्डव ।
 त्रिमुनेर्द्रोपदेयाभ्यां सहितः सात्ततर्षभः । न च तावद्वदः पार्थ कौर्णेन तव सङ्गरः । ६१३०
 प्रज्वलन्तो महाक्लेव तिष्ठत्यस्य हि वासवो । तदर्थं पूज्यमाना वै रक्ष्यते परवीरहन् ।
 अतः कर्णः प्रयात्यत्र सात्ततस्य यथातथा । अहं ब्राह्मामि कौन्तेय कालमस्य दुरात्मनः ।
 यत्रैनं विशिखैस्तोह्यैः पातयिष्यमि भूतले ।
 । दृतराष्ट्र उवाच ॥ योऽहो कर्णेन वीरेण वार्ष्णेयस्य सम्प्रगमः । हते च भूरिश्रवसि सैन्ये च निपातिते ।
 सात्यकिश्चापि विरथः कं समाकूटवानयं । चक्ररथौ तु पांड्वास्तौ तन्ममाचल्य सञ्चय । ६१३५

॥ सञ्जय उवाच ॥ हन्त ते वर्त्तयिष्यामि यथावृत्तं महारणे । शुभ्रवस्त्रस्त्रिरे भूत्वा दुराचरितमात्मनः ।

पूर्वमेव हि कृष्णस्य मनोगतमिदं प्रभो । विजितव्यो यथा वीरः सात्यकिर्धूपकेतुना ।

अतोतानागते राजन् स हि वेत्ति जनाङ्गनः । ततः स्मृतं समानीय दारुकं सन्दिदेश ह ।

रथो मे युज्यतां कन्यमिति राजन्महाबलः । न हि देवा न गन्धर्व्या न दक्षिणरगराक्षसाः ।

मानवाश्च विजेतारः कृष्णयोः सन्ति केचन । पितामहपुरोगाश्च देवाः सिद्धाश्च तं विदुः ।

१२५०

तयोः प्रभावमतुलं दृष्टुं युद्धं तु तत्तथा । सात्यकिं विरथं दृष्ट्वा कर्णश्चाभ्युद्यतं युधि ।

दभौ शङ्कं महानादमार्षभेणाथ माधवः । दारुको वेत्ति सन्दिशं श्रुवा शङ्कस्य च स्वनं ।

रथमन्वानयत्तस्मै सुपर्णोऽर्चितकेतनं । स केनैव स्थानमते रथं दारुकभंयुतं ।

आरुरोह श्विनेः पौत्तो ज्वलनादित्यमग्निं । कामगैः श्वेयसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः ।

हयोदयैर्धैरावगैर्हैमभूण्डविभूषितैः । युक्तं समाह्वय च तं विमानप्रतिभं रथं ।

१२५१

अभ्यद्रवत् राधेयं प्रवपन् सायकान् बहून् । चक्ररक्षावपि तदा पुधामन्यूनमोजसौ ।

धनेञ्जयरथे हित्वा राधेयं प्रत्युदीयतुः । राधेयोऽपि महाराज शरवर्षं समुत्सृजन् ।

अभ्यद्रवत् सुसंकुट्टो रणे श्वेनेयमच्युत । नैव दैवं न गान्धर्व्यं नासुरीरगराक्षसं ।

तादृशं भुवि नो युद्धं दिविवा श्रुतमित्युत । उपारमत तत्सैन्यं सरथाश्चनरदिपं ।

तयोर्दृष्ट्वा महाराज कर्म समूढचेतनं । सर्वे च समपश्यन् तयुद्धमतिमानुषं ।

१२५२

तयोर्नृवरयोरान् सारथ्यं दारुकस्य च । गतप्रत्यागतावृत्तैर्धैरुणैः सन्निवर्त्तनैः ।

सारथेस्तु रथस्तस्य काश्यपेयस्य विस्मिताः । नभस्तलगताश्चैव देवगन्धर्व्यराजवाः ।

अतीवावहिता द्रुपुं कर्णश्चेनेययोरणं । मित्रार्थे तौ पराक्रान्ता स्पर्द्धितौ शुष्मिणौ रणे ।

कर्णश्चामरसङ्काशो युयुधानस्य सात्यकिः । अन्योऽन्ये तौ महाराज शरवर्षैरवर्षतां ।

प्रभमाथ श्विनेः पौत्तं कर्णः सायकदृष्टिभिः । अमृद्यमाणो निधनं कौरव्यजलसन्धयोः ।

१२५३

कर्णः शोकममाविष्टो महोरग इव श्वसन् । स श्वेनेयं रणे क्रुद्धः प्रदहन्निव चक्षुषा ।

अभ्यद्रवत् वेगेन पुनःपुनरिन्दम । तस्तु सम्प्रेक्ष्य संक्रुद्धं सात्यकिः प्रत्यविध्यत ।

महता शरवर्षेण गजः प्रतिगजं यथा । तौ समेत्य नरव्याघ्रौ व्याघ्राविव तरन्निनौ ।

अन्योऽन्ये मन्तवन्तौ रणेऽनुपमविक्रमौ । ततः कर्णं श्विनेः पौत्तः सर्वपारमवैः शरैः ।

निभेद सर्वगापिषु पुनःपुनरिन्दमं । सारथिश्चास्य भस्मेन रथनोडादपाहरत् ।

१२५४

अथाय चतुरः श्वेतान् निजघ्ने निशितैः शरैः । हित्वा ध्वजं श्वेतैव श्रुतधा पुरुषधूमः ।

चकार विरथं कर्णं तव पुत्रस्य पश्यतः । ततो विमनसो राजस्तावका भरतर्षभ ।

दृषमेनः कर्णसुतः शन्यो मद्राधिपस्तथा । द्रोणपुत्रस्य श्वेनेयं सर्वतः पथ्यशरयन् ।

ततः पर्याकुलं सर्वं न प्राज्ञायत किञ्चन । तथा सात्यकिना वीरे विरथे स्मृतं ज्ञोत ।

हाहाकारस्तौ राजन् सर्वसैन्येषु चाभवत् । कर्णोऽपि विह्वलो राजन् सात्त्वतेनाश्रितः शरैः ।

१२५५

दुर्ध्याधनरथं राजस्त्राहरोह विनिःस्रसन् । मानयस्तव पुत्रस्य वास्त्रात्मभृति सौचदं ।
 कृतां राज्यप्रदानेन प्रतिष्ठां परिपालयन् । तथा तु विरथे कर्णे पुत्त्रान् वै तव पार्थिव ।
 दुःश्रामनमुखान् शूरास्त्राबधीतमात्यकिर्व्यग्रो । रक्षन् प्रतिष्ठां भोमेन पार्थेन च कृतां पुरा ।
 विरथान् विजृम्भांश्चक्रे नतु प्राणैर्व्ययोजयत् । भोमभेनेन तु बधः पुत्त्राणाम्ने प्रतिभुतः ।
 पुनर्धूते च पार्थेन बधः कर्णस्य संभ्रुतः । सधे लकुर्वन् यन्न ते तस्य कर्णमुखा रथाः । ११०
 नाशक्रुवंश्च ते हस्तं सात्यकिं प्रभरा रथाः । द्रौणिष्य कृतवर्मा च तथैवान्ये महारथाः ।
 निर्जिता धनुर्धकेन शतशः क्षत्रियवर्माः । काङ्क्षता परलोकञ्च धर्मराजस्य च प्रियं ।
 कृष्णयोः सद्रूपो बोर्यं सात्यकिः शत्रुकर्षणः । जितवान् सर्वैर्धन्यानि तावकानि हसन्निव ।
 कृष्णा वापि भवेन्नाके पार्थो वापि धनुर्धरः । शैनेयो वा नरश्रेष्ठ वतुर्था नोपलभ्यते ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अजयं रथमास्थाय वासुदेवस्य सात्यकिः । विरथं कृतवान् कर्णं वासुदेवसमो युधि । १११
 दारुकेण समायुक्तः स्वबाहुबलदर्पितः । कश्चिदन्यं समारूढः स रथं सात्यकिः पुनः ।
 रतदिच्छास्यंश्चैत्रातुं कुशलो ह्यसि भाषितुं । अशङ्कं तमहं मन्ये तन्ममाच्छ सञ्चय ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ शृणु राजन् यथा तस्य रथमन्यं महामतिः । दारुकस्यानुजस्मूँ कल्पनाविधिकल्पितं ।
 आर्यैः काङ्क्षनेत्यापि पश्यं सन्नद्धकृवरं । तारासहस्रखचितं सिंहध्वजपताकिनं ।
 अश्वैर्वातजवेद्युक्तं हेमभाण्डपरिच्छदैः । रथं सम्पादयामास मेघघभीरनिस्त्रनं । ११२
 तं समारूढ्य शैनेयस्तव सैन्यमुपाद्रवत् । दारुकोऽपि यथाकामं प्रययौ के श्रवात्मिकं ।
 कर्णस्यापि महाराज शङ्खगोचोरपाण्डुरैः । चित्रकाञ्चनमन्त्रैः सदैवैर्भगवन्तरैः ।
 हेमकचाध्वजोपेतं कृत्तयन्त्रपताकिनं । अयं रथं सुयन्तारं बज्रशस्त्रपरिच्छदं ।
 उपजङ्गुस्तमास्थाय कर्णोऽप्यभ्याद्रवद्रिपून् । रतस्ते सर्वमाख्यतं यन्मा त्वं परिच्छक्षिषि ।
 भूयस्यापि निबोध त्वं तवापनयं जं जयं । एकात्रिंशत्तव सुता भोमभेनेन पातिताः । ११३
 दुमुखैः प्रमुखे कृत्वा सततं चित्रयोधिना । शतशो निहताः शूराः सात्तेतनार्जुनेन च ।
 भीमं प्रमुखतः कृत्वा भगदत्तश्च मारिष । एवमेष क्षयो वृत्तो राजन् दुर्मन्त्रिते तव ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि कर्णमात्यकियुद्धे सप्तचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४७ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तथा गतेषु शूरेषु तवां मम च संयुगे । किं वै भोमस्तदाकार्षीत् तन्ममाच्छ सञ्चय ।
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ विरथो भोमसेनो वै कर्णवाक्कथ्यपीडितः । अमर्षं प्रमापन्नः फाल्गुनं वाक्यमब्रवीत् ।
 पुनः पुनस्तूवरक मूढश्रोदरिकेति च । अकृतास्तव मायोत्सोऽन्वाले मङ्गलमकातर । ११४
 इतिमामब्रवीत्कणः पश्यतस्ते धनञ्जय । एवं वक्ता च मे वध्यस्तेन चोभोऽस्मि भारत ।
 रतद्रुतं महाबाहो त्वया संप्र कृतं मया । यथैतन्मम कैन्तेय तथा तव न संशयः ।
 तत्तालय नरश्रेष्ठ स्मरैतदचनं मम । यथा भवति तत्सत्यं तथा कुरु धनञ्जय ।
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य भोमस्यामितविक्रमः । ततोऽर्जुनोऽब्रवीत्कर्णं किञ्चिदन्त्येयं संयुगे ।

११०

१११

११२

११३

११४

कर्णं कर्णं दृष्ट्वा हृष्टो हतपुत्रात्मा संसृतः । अधर्मायुद्धे शूणे मे यत्नां वक्ष्यामि साम्प्रतम् ।
 द्विविधं कर्म शूराणां युद्धे जयपराजयौ । तौ चायनित्या राधेय वासवस्यापि युष्मत्तः ।
 मूर्खैर्युधधनेन विरथो विकलेन्द्रियः । मदभ्यस्तमिति ज्ञात्वा जित्वा जीवन्निश्चिन्तितः ।
 यदृच्छ्या भीमसेनं विरथं हतवानसि । अधर्मास्तेष्वराधेय यत्नं भीममवीचयाः ।
 नारिं जित्वा विकत्यन्ते न च जयपन्नि दुर्वचः । नच किञ्चन निन्दन्ति सन्तः शूरा नरर्षभाः ।

१४२५

लन्तु प्राकृतविज्ञानस्तत्तदस्मि हतजः । युध्यमानं पराक्रान्तं शूरमार्थ्यव्रते रतम् ।
 यद्वोचोऽप्रियं भीमं नैतत्सत्यं वचस्तव । पश्यतो सर्वसैन्यानां केशवस्य ममेव च ।
 विरथो भीमसेनेन हतोऽसि बह्वीरणे । नच त्वां परुषं किञ्चिदुक्तवान् पाण्डुनन्दनः ।
 यस्मादञ्ज च क्लृप्तश्चावितस्ते वृकोदरः । परोक्षं यच्च सौभद्रो युष्माभिर्निहतो मम ।

१४३०

तस्मादस्याबलेपस्य सद्यः फलमवाप्नुहि । त्वया तस्य धनुस्त्रिव्रमात्मनाशाय दुष्मते ।
 तस्मादप्योऽस्मि मे मूढ मभ्यत्यबलवाहनः । कुत त्वं सर्वकृत्यानि महत्ते भयमागतम् ।
 हन्तास्मि वृषसेनं ते प्रेक्षमाणस्य संयुगे । ये चाप्ये त्वपचास्यन्ति बुद्धिमोहेन भो नृपाः ।
 तांश्च सर्वान् हनिष्यामि सत्येनायुधमालभे । त्वाञ्च मूढाहतप्रज्ञमभिमानीनमाहवे ।

१४३५

दृष्ट्वा दुःस्थानोऽमन्दो भ्रष्टं तस्यति पातितम् । अर्जुनेन प्रतिज्ञाते बधे कर्णसुतस्य तु ।
 महान् सुतुमुलः शब्दो बभूव नयिनां तदा । तस्मिन्नाकुलसङ्गाभे वर्त्तमाने भयावहे ।
 मन्दरशिः सहस्रांशुरस्त्रं गिरिमपागमत् । ततो राजन् हृषीकेशः सङ्ग्रामचरसि स्थितम् ।
 तीक्ष्णप्रतिज्ञं बीभत्सुं परिष्वज्य दमव्रवीत् । दिष्ट्या सत्यादिता जिष्णो प्रतिज्ञा महतो त्वया ।
 दिष्ट्या च निहतः पापो दृष्टुश्चतः सहात्मजः । धार्तराष्ट्रबलम्प्राप्य हवेभ्योऽपि भारत ।
 भीदेत समरे जिष्णो नात्र काव्यं विचारणा । न तं पश्यामि लोकेषु चित्तयन्पुरुषं कश्चित् ।
 लङ्घते पुरुषव्याघ्र य एतद्योधेयद्वलं । महाप्रभावा बहवस्तव तुल्याधिकारिणा ।

१४४०

समेताः पृथिवीपाला धार्तराष्ट्रय शासनात् । तं त्वां प्राप्य रणे कुङ्कुं नाभ्यवर्त्तन्त दंष्ट्रिताः ।
 तव बोध्यं बलस्यैव हृद्रथक्रान्तकोपमं । नैदृशं शक्रयात् कस्यिदृणे कर्तुं पराक्रमम् ।
 यादृशं हतवानस्य त्वमेकः क्षत्रतापन । एवमेव हते कर्णे सानुबन्धे दुरात्मनि ।
 सर्वयुष्मासि भूयस्त्वा विजिताग्निं हतदिवं । तमर्जुनः प्रत्युवाच प्रसादान्नव माधव ।
 प्रतिज्ञेयं मया तीर्णं विषुधौपि दुस्तरम् । अनाद्यर्थो जयलेपां सेवां नाद्योऽसि केशव ।
 तत्प्रादान्मही कर्तव्या सम्प्राप्यति युधिष्ठिरः । तव प्रभावो वार्ष्णेय तवैव विजयः प्रभो ।
 सर्वज्ञोऽस्मास्तव वरं प्रेष्याद्य मधुसूदन । एवमुक्तः क्षयन् कृष्णः जनकैर्बाहयन् दधान ।
 दध्यामास पार्थाय क्रूरमायोधनं महत् ।

१४४५

१४५०

॥ कृष्ण उवाच ॥ प्राथेयन्तो जयं युद्धं प्रचित्तं महद्यज्ञः । पृथिव्यां जेतते शूराः पार्थिवास्तच्छरैर्दताः ।
 विकीर्णशस्त्राभरण विपश्चान्तरथदिपाः । संश्लिष्टमिहवर्माणां वैक्लव्यं परमं गताः ।

सर्पत्ता गतसत्त्वाश्च प्रभया परया युताः । सजीवा इव सत्त्वन्ते गतसत्त्वा मराधिपा ।

तेषां शरैः स्वर्णपुङ्खैः शस्त्रैश्च विविधैस्तथा । बाहनेरायुधैश्चैव सम्पूर्णं पश्य मेदिनीं ।

वर्षाभिर्माणहारैश्च शिरोभिश्च सकण्डलेः । उष्णोष्णमुकुटैः स्रग्मिषुडामणिभिरेव च ।

कण्डसूचैरङ्गदैश्च निष्करैरपि च सुप्रभैः । अन्यैश्चाभरणैश्चैवैर्भाति भारत मेदिनी ।

अनुकर्षैरुपाङ्गैः पताकाभिर्ध्वजैस्तथा । उपस्करैरधिष्ठानैरोषादण्डकबन्धुरैः ।

चक्रैः प्रमथितैश्चिवरैश्चैव बहुधा रणे । युगैर्वैक्रैः कलापैश्च धनुर्भिः सायकैस्तथा ।

परिस्तोमैः कुथाभिश्च परिचैरङ्गुलैस्तथा । शक्तिभिर्भिन्दिपालैश्च तृणैः शूलैः परश्वधैः ।

प्रामैश्च तोमरैश्चैव कुन्तैर्व्यष्टिभिरेव च । व्रतज्ञोभिर्भुङ्गुण्डोभिः खड्गैः परंशुभिस्तथा ।

मुषलेर्मुद्गरैश्चैव गदाभिः कुणपैस्तथा । सुवर्णविह्वताभिश्च कषाभिर्भरतर्षभ ।

घण्टाभिश्च गजज्झाणां भाण्डैश्च विविधैरपि । स्रग्मिषु नामाभरणैर्व्यस्त्रैश्चैव महाधनैः ।

अपविद्धैर्बन्धैर्भूमिर्ध्वजैश्चैव शार्ङ्गदी । पृथिव्यां पृथिवीहेतोः पृथिवीपतयो हताः ।

पृथिवीमुपगृह्णाद्भैः सुप्ताः कान्तामिव प्रियां । दमांश्च गिरिकूटाभास्त्रागानैरावतोपमान् ।

चरन्तः शोणितं भूरि ब्रह्मच्छेददरीमुखैः । दरीमुखैरिव गिरीन् गैरिकान्पुण्ड्रिस्त्वान् ।

तांश्च वाणाहतान् बीर पश्य निष्टनतः क्षितौ । हयांश्च पतितान् पश्य स्वर्णभाण्डविभूषितान् ।

गन्धर्व्यनगराकाराश्रयांश्च निहतैश्चरान् । किञ्चिद्वज्रपताकाचान् विचक्रान् हतमारथान् ।

निहतचक्रवर्गयुगान् भग्नेषावन्धुरान् प्रभो । पश्य पार्य हतान् भूमौ विमानोपमदर्शनान् ।

पत्नींश्च निहतान् बीर व्रतशोभ्य महस्त्रजः । धनुर्भूतश्चक्रसंभृतः शयानान् रुधिरोक्षितान् ।

महीमालिङ्ग स्रव्याङ्गैः पाण्डुध्वजशिरोरुहान् । पश्य योधात्महाबाहो त्वत्करैर्भिक्षविग्रहान् ।

निपातितदिपयवाजिसकुलमसृग्मवापिशितसमृद्धकर्मणः । निशाचरश्चटकपिशाचमोदनं मंहोतलं नरवर पश्य दुर्दृशं ।

हृदं महत्त्व्युपपद्यते प्रभो रणाजिर्गं कर्षयशोऽभिवर्द्धनं । व्रतकतो चापि च देवसत्तमे महाश्वे जघ्रुषि दैव्यदानशोन् ।

सन्दर्शयन्नेव किरीटिनेऽग्रिहा जनाह्ननस्तामरिभूमिमञ्जमा । अजातशत्रुं समुपेत्य पाण्डवं निवेद्यामास हतं जयद्रथं । १४८

चामरव्यजनैश्चैवैज्याश्वरथदिपैः । विविधैश्च परिस्तोमैश्चानांश्च प्रकर्षणैः ।

कुथाभिश्च विचित्राभिर्विग्रहैश्चैव महाधनैः । संस्तोर्णा वसुधां पश्य चित्रपट्टैरिवाचिता ।

नागोभ्यः पतितानन्यान् कल्पितेभ्यो दिपैः सह । मिहान् बहुप्रनुज्ञेभ्यो गिर्येभ्य इव व्युत्तान् ।

संस्तूतान् वाजिभिः सार्द्धं धनुर्भिश्च तथापरान् । पदतीन्सादिसङ्घांश्च क्षतजोघपरिच्युतान् ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवं सन्दर्शयन्कृष्णो रणभूमिं किरीटिनेः स्त्रैः समेतः समुदितैः पाञ्चजन्यं व्यादयत् । १४९

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अथ द्रुपदपर्वणि युद्धभूमिदर्शनेऽष्टचत्वारिंशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो राजानमभ्येत्य धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं । ववन्दे संप्रहृष्टात्मा हते पार्थिव सैन्येवे ।

दिष्ट्वा वर्द्धसि राजेन्द्र क्षतशत्रुनुरीक्षतम । दिष्ट्वा निस्तीर्णवांश्चैव प्रतिज्ञामनुजज्ञाव ।

सत्त्वैवमन्त्राः कृष्णेन ह्यष्टः परपुरञ्जयः । ततो युधिष्ठिरो राजा रथादासुत्य भारत ।

पर्यव्यजसदा कृष्णावानब्दाश्रुपरिभुतः । प्रमृज्य वदनं शभ्रं पुण्डरीकचमप्रभं ।
 अश्रवीदासुदेवश्च पाण्डवश्च धनञ्जयं । दिष्ट्या पश्यामि सङ्ग्रामे तीर्णभारो महारथौ ।
 दिष्ट्या च निहतः पापः सैन्धवः पुरुषाधमः । कृष्णो दिष्ट्या मम प्रीतिर्भूततो प्रतिपादिता ।
 दिष्ट्या शत्रुगणश्चैव निमग्नाः शोकसागरे । न तेषां दुष्कृतं किञ्चित्स्थिषु लोकेषु विद्यते ।
 सर्वलोकगुरुर्येषां त्वत्पाथो मधुसूदन । तत्प्रसादाद्धि गोविन्द वयं जेष्यामहे रिपून् ।
 यथ पूर्य प्रसादान्ते दानवान् पाकशासनः । पृथिव्या विजयो वाऽपि त्रैलोक्यविजयोऽपि च ।
 भूयो हि तेषां वार्ष्णेय येषां तुष्टोऽमि मानद । न तेषां विद्यते पापं सङ्ग्रामे वा पराजयः ।
 त्रिदशेश्वरनाथस्त्वं येषां तुष्टोऽमि मानद । तत्प्रसादात् हृषीकेश शक्रः सुरगणेश्वरः ।
 त्रैलोक्यविजयं श्रीमान् प्राप्तवाचणमूर्ध्नि । तव चैव प्रसादेन त्रिदशास्त्रिदशेश्वर ।
 अमरत्वं गताः कृष्ण लोकांश्चाश्रुवतेऽक्षयान् । तत्प्रसादसमयेन विक्रमेणारिमुद्वन ।
 सुरेश्वरं गतः शक्रो हत्वा दैत्यान्सहस्रशः । तत्प्रसादात् हृषीकेश जगतस्त्वावरजङ्गमं ।
 स्ववर्त्मनि स्थितं बोर अपहमेषु वर्त्तते । एकार्णवमिदं पूर्य सर्वमाशोक्तमोमयं ।
 तत्प्रसादान्महाबाहो जगत् प्राप्तं नरोत्तम । सृष्टारं सर्वलोकानां परमात्मानमव्ययं ।
 ये पश्यान्ति हृषीकेशं न ते मुञ्चन्ति कश्चित् । पुराणं परमं देवं देवदेवं सनातनं ।
 ये प्रपन्नाः सुरगुरुं न ते मुञ्चन्ति कश्चित् । अनादिनिधनं देवं लोककर्तारमव्ययं ।
 ये भक्तास्त्वां हृषीकेश दुर्गाप्यति तरन्ति ते । परं पुराणं पुरुषं पराणां परमञ्च यत् ।
 प्रपद्यतस्तत्परमं परा भूतिर्विधीयते । गायन्ति चतुरो वेदा यस्य वेदेषु गीयते ।
 तं प्रपद्ये महात्मानं भूतिमश्रास्यनुत्तमम् । परमेश परेश्वरेश तिर्यगेश्वरं नरेश्वर ।
 सर्वेश्वरेश्वरेश्वरं नमस्ते पुरुषोत्तम । त्वमीश ईश्वरज्ञान प्रभो वर्द्धस्व माधव ।
 प्रभवाप्यय सर्वस्य सर्वोत्तमं पृथुलोचन । धनञ्जयसखा यस्य धनञ्जयहितस्य यः ।
 धनञ्जयस्य गोप्तारं प्रपद्य सुखमेधते । एवमुक्त्वा महात्मानो तदा केशवपाण्डवौ ।
 तावद्भूतं । तदा हृष्टौ रत्नानं पृथिवीपतिं । तव कोषाग्निना दग्धः पापो राजा जयद्रथः ।
 उदीर्णश्चापि सुमहद्भक्तान्तराद्रक्षसं प्रभो । हन्यन्ते निहताश्चैव विनश्यन्ति च भारत ।
 तव क्रोधाद्भूता ह्येते कौरवाः शत्रुसूदन । त्वां हि चक्षुर्दृष्टं बोर कोपयित्वा सुयोधनः ।
 ममिच्छन्त्यः समरे प्राणांस्त्यज्यति दुर्धतिः । तव क्रोधहतः पूर्य देवैरपि दुरासदः ।
 शरत्प्लवगतः श्वेते भीमः कुरुपितामहः । दुर्धमो हि जयस्तेषां सङ्ग्रामे रिपुसूदन ।
 याता मृत्युवशं ते च येषां देहा च पाण्डवः । राज्यं प्राणाः प्रियाः पुत्राः शैलानि विविधानि च ।
 अचिरात्तस्य नश्यन्ति यस्य क्रुद्धः परन्तप । विनष्टान् कौरवान्ममये मपुत्रपशुबान्धवान् ।
 राजधर्मपरे नित्यं त्वयि क्रुद्धे परन्तप । ततो भीमो महाराज मातृकिञ्च महारथः ।
 अभिवाद्य गुरुं श्रेष्ठं मार्गणैः क्षतविचिता । क्षितावाक्तां महेष्वासौ पाश्यान्धैः परिवारितौ ।

६४३

६४०

६४१

६४०

६४०

६४०

तो बृहदा मुदितो बोरौ साञ्जली समुपस्थितौ । अभ्यनन्दत कौन्तेयत्वावुभौ भीमसात्यको ।
दिष्ट्या पश्यामि वां शूरौ विमुक्तौ सैन्यागरात् । द्रोण्याददुराधर्षात् हार्दिकमकरालयात् ।
दिष्ट्या नो निर्जिताः सर्वं पृथिव्यां सर्वं पार्थिवाः ।

१४८५

युवां विजयिनौ चापि दिष्ट्या पश्यामि संयुगे । दिष्ट्या द्रोणो जितः सङ्क्षे हार्दिकस्य महारथः ।
दिष्ट्या विकर्णभिः कर्णै रणे नीतः पराजयं । विमुखस्य हतः शत्रो युवाभ्यां पुरुषर्षभौ ।
दिष्ट्या युवां कुशलिनौ सङ्ग्रामात् पुनरागतौ । पश्यामि रथिनां श्रेष्ठावुभौ युद्धविशारदौ ।
मम वाक्यकरौ बोरौ मम गौरवयन्त्रितौ । सैन्याणं समुत्तोरौ दिष्ट्या पश्यामि वामहं ।
मम रक्षाधिनां बोरौ सङ्ग्रामेष्वपलायिनौ । मम प्राणसमौ चैव दिष्ट्या पश्यामि वामहं ।

१४८६

इत्युक्त्वा पाण्डवो राजन् युयुधानहकोदरौ । सख्ये पुरुषव्याघ्रौ हर्षादाभ्यं मुमोच ह ।
ततः प्रमुदितं सर्वं बलमासीद्विश्राम्यते । पाण्डवानां रणे वृष्टं युद्धाय च मनो दधे ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथबधपर्वणि युधिष्ठिरर्षे एकोनपञ्चादधिकशतोऽध्यायः ॥ १४८ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ सैन्ये निहते राजन् पुत्तस्तव सुयोधनः । अश्रुक्लिन्नमुखो दोनो निरुत्साहो दिव्यज्यै ।

दुर्मना निःशस्त्रोऽपि भग्नदंष्ट्र इवोरगः । आगच्छात् सर्वलोकस्य पुत्तलोऽर्त्तिं परामगात् ।

१४८७

बृहदा तत् कदनं घोरं स्खलस्य हतं महत् । जिष्णुना भीमसेनेन सत्त्वतेन च संयुगे ।
म विवर्णः कृशो दोनो बाष्पविभ्रतलोचनः । अमन्यतां कृन्ममो न योद्धा भुवि विद्यते ।
न द्रोणो न च राधेयो मासत्यामा क्षपो न च । कुट्टस्य प्रमुखे स्थातुं पर्याप्ता इति मारिष ।
निर्जित्य हि रणे पार्थः सर्वान्मम महारथान् । अत्रधोत्सैन्यं सङ्क्षे नैनं कश्चिदवारयत् ।

सर्वथा हतमेवेदं पाण्डवैर्भेदमहदलं । न ह्यस्य विद्यते चाता साचादपि पुरन्दरः ।

१४८८

यमुपाश्रित्य सङ्ग्रामे हतः शस्त्रसमुद्यमः । स कर्णो निर्जितः सङ्क्षे हतश्चैव जयद्रथः ।
यस्य बोध्यं समाश्रित्य शर्मं याचन्मम श्रुतं । त्वणवत्तमहं मन्ये स कर्णो निर्जितो युधि ।
एवं क्लान्तमना राजश्रुपायात् द्रोणमोचितुं । आगच्छात् सर्वलोकस्य पुत्तले भरतर्षभ ।
ततस्तत्सर्वमाचख्यौ कुरूणां वैशसं महत् । परान्विजयतस्यापि धार्तराष्ट्राश्चिन्मज्जतः ।

॥ दुर्धन उवाच ॥ पश्य मूर्द्धाभिषिक्तानामाचार्य कदनं महत् । कृत्वा प्रमुखतो भीमं शूरं मम पितामहं ।

१४८९

तं निहत्य प्रलभ्योऽयं शिखण्डो पूर्णमानसः । पाञ्चलैः सहितः सर्वैः सेनायमभिवर्त्तते ।
अपरस्यापि दुर्धनः शिखले सद्यसाधिना । अर्धोहिणोः भग्न हत्वा हतो राजा जयद्रथः ।

अस्मद्विजयकामानां सुहृदामुपकारिणां । गन्तास्मि कथमानुष्यं गतानां यमसादनं ।

ये मदर्थं परोक्षमे वसुधां वसुधाधिपाः । ते हि न्वा वसुधैश्वर्यं वसुधामधिप्रेते ।

सोऽहं कापुरुषः कृत्वा मित्राणां जयमीदृशं । नाशमेधसहस्रेण पातुमात्मानमुत्सहे ।

१४९०

मम लुब्धस्य पापस्य तथा धर्मापचायिनः । व्यायामेन जिगीषन्तः प्राप्ता वैवस्वतचर्यं ।

कथं पतितवृत्तस्य पृथिवीसुहृदां द्रुहः । विवरं नाशकहाते पृथिवी मम दुर्मते ।

योऽयं हृदिगरक्ताक्षो राज्ञां मध्ये पितामहः । किम्वक्ष्यति दुर्द्धर्षः समेत्य परलोकजित् ।
 जलसन्धं महेष्वासं पश्य सात्यकिना हतं । मदर्थमुद्यतं शूरं प्राणाक्षयता महारथ ।
 कामोजं निहतं दृष्ट्वा तथाऽलम्बमेव च । अन्यान् बह्वंश सुदृष्टो जीवितार्थोऽय को मम ।
 व्यापच्छन्नो हताः शूरा मदर्थं येऽपराङ्मुखाः । यतमानाः परं शक्त्वा विजेतुमक्षितात्मनः ।
 तेषां गत्वाऽहमानृषमद्य शक्त्वा परन्तप । तर्पयिष्यामि तानेव जलेन धूमनामन् ।
 सत्यन्ते प्रतिजानामि सर्वैश्चक्षुश्चक्षुः । दृष्टापूर्त्तेन च शपे बोध्यैव च सुरैरपि ।
 निहत्य तावणे सर्वान् पाञ्चालान् पाण्डुभिः सह । शान्तिं गन्तास्मि तेषां वा रणे गन्तास्मि लाकतां ।
 सोऽहं तत्र गमिष्यामि यत्र ते पुरुषर्षभाः । हता मदर्थं सङ्ग्रामे युध्यमानाः किरीटिना ।
 नहीदानीं सहाया मे परीक्षन्त्यनुपसृताः । श्रेयो हि पाण्डुन्यन्ते न तथास्मान्महाभुज ।
 स्वयं हि स्रुत्युत्थितः मत्समन्वेन संयुगे । भवानुपेक्षां कुरुते शिष्यत्वादर्जनस्य तु ।
 श्रतो हि निहताः सर्वे येऽस्मज्जयचिकीर्षवः । कर्णमेव तु पश्यामि सन्त्यस्तस्मज्जयैषिणं ।
 यो हि मित्रमविज्ञाय याथातथ्येन मन्वधोः । मित्रार्थे यो जयत्येनं तस्यार्थो ह्यवमीदति ।
 तादृगुपं कृतमिदं मम वार्यं सुदृत्तमैः । मोहाकुलस्य पापस्य जिह्वस्य धनमीदतः ।
 हतो जयद्रथो राजा भौमदत्तश्च भीर्यवान् । अभीवाहाः शूरसेनाः शिवयोऽथ वज्रातयः ।
 सोऽहमद्य गमिष्यामि यत्र ते पुरुषर्षभाः । हता मदर्थं सङ्ग्रामे युध्यमानाः किरीटिना ।
 न हि मे जीवितेनार्थस्तानृते पुरुषर्षभान् । आचार्यः पाण्डुपुत्राणामनुजानातु नो भवान् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि अथद्रुपधर्मर्षिण दुर्ध्याधनानुतापे पञ्चाशदधिकश्चतस्रोऽध्यायः ॥ १५० ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ मिथुराजे हते तात समरे मय्यसाचिना । तथैव भूरिश्रवमि किमाभीक्षो मनस्तदा ।
 दुर्ध्याधनेन च द्रोणेनल्योक्तः कुरुसंसदि । किमुक्तवान् परं तस्मै तन्मासाचल्य सञ्जय ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ निष्ठानको महानामीत्येनानो तव भारत । मैत्रवं निहतं दृष्ट्वा भूरिश्रवमेव च ।
 श्रवामन्यन्ते ते सर्वे तव पुत्रस्य मन्वितं । येन मन्वेण निहताः शतशः पुरुषर्षभाः ।
 द्रोणस्तु तद्वचः श्रुत्वा तत्र पुत्रस्य दुःखनाः । ध्यात्वा मुहूर्त्तं राजेन्द्र शृङ्गमासीऽभ्यभाषत ।
 ॥ द्रोण उवाच ॥ दुर्ध्याधन किमेवंमां वाक्शरैरुपविध्वंसि । अजयं हि तदा सङ्क्षो ब्रवाणं मय्यसाचिनं ।
 एतेनैवार्जुनं ज्ञातुमनं कैरात्र संयुगे । यच्छिखण्डावधीक्षीमं पाण्डुमानः किरीटिना ।
 अवध्यं निहतं दृष्ट्वा संयुगे देवदानवैः । तदैवाज्ञासिषमहं जयमस्मीति भारती ।
 यः पुंसां त्रिपुलोकेषु सर्व्यशूरममंस्मदि । तस्मिन्निपतिते शूरे किं शेषं पर्युपास्यहे ।
 यान् स्म तान् स्मरते तात शकुनिः कुरुसंसदि । अशास्तेऽवा निशिता वाणास्ते ब्रह्मसाधनाः ।
 तत्र ते प्रलिनस्तात विशिखा जयनोदिताः । यांस्तदास्त्रापमानस्त्वं विदुरेण न वृधमे ।
 घास्ता विलपतस्यापि विदुरस्य महात्मनः । धीरस्य वाचो माश्रीषोः सेमाय वदतः शूराः ।
 तदिदं वर्त्तते धीरमागतं वैश्वमे महत् । तस्यावमानादाक्यस्य दुर्ध्याधन कृते तव ।

१५१

१५२

१५३

१५४

१५५

१५६

योऽवमन्य वचः पथं सुहृदामाप्तकारिणा । स्वमतं कुरुते मूढः स शीघ्रो न विरादिव ।

यच्च नः पश्यमानानां कृष्णामानाय यत्सभां । अनर्हन्तो कुले जातां सर्वधर्मानुचारिणीं ।

तस्याधर्मस्य गान्धारं फलम्प्राप्तमिदं महत् । नो चेत्पापं परे लोके त्वमर्ह्यथास्तनोऽधिकं ।

यच्च त्वं पाण्डवान् द्यूते विषमेण विजित्य च । प्राप्ताजयस्तदाऽऽख्ये रौरवाजिनवाससः ।

पुत्राणामिव तेषां वै धर्ममाचरतां वदा । द्रुपदोऽहं नु नरो लोके मर्त्या ब्राह्मणमुग्रः ।

पाण्डवानामयं कोपस्तथा शकुनिना सह । आहूतो धृतराष्ट्रस्य सस्यते कुरुसंसदि ।

दुःशामनेन संयुक्तः कर्णेन परिवर्द्धितः । चक्षुर्माक्ष्यतनादृत्य तयाऽभ्यस्य पुनः पुनः ।

यन्ताः सर्वे पराभूताः पर्यवारयतार्जुनं । सिन्धुराजमपाश्रित्य स वो मध्ये कथं हतः ।

कथञ्च त्वयि कर्णे च रूपे श्लेष्म च जीवति । अश्वत्थासि च कौरव्य निधनं मेमेवो गतः ।

युध्यतः कर्णराजानस्तेजस्तिष्ठमुपासते । सिन्धुराजं परिवर्तुं स वो मध्ये कथं हतः ।

मथैव हि विशेषेण तथा दुर्योधन त्वयि । आशंसत परिव्राणमर्जुनात् स महोपतिः ।

ततस्तस्मिन् परिव्राणमलभ्यवति फाल्गुनात् । न किञ्चिदपि पश्यामि जीवितस्थानमात्मनः ।

मञ्जुक्तामिव चात्मानं दृष्टयुक्त्व किञ्चिदेव । पश्याम्यहत्वा पाञ्चालान् सह तेन त्रिखण्डिना ।

तस्मात् किमभि श्यन्तं वाक्शरैरपहन्तमि । अशक्तः सिन्धुराजस्य भूत्वा चाणाय भारत ।

शौवर्णं सत्यसन्धस्य ध्वजमस्तिष्टकारिणः । अपश्यन् युधि भीमस्य कथमाशंसे जयं ।

मध्ये महारथानाञ्च यत्राहन्त्य मेमेव । हतो भूरिश्रायैव किं श्रेष्ठं तत्र मम्येव ।

रूप एव च दुर्द्धर्षो यदि जीवति पार्थिव । यो नागात् सिन्धुराजस्य वर्त्म तं पूजयाम्यहं ।

यत्रापश्यं हतं भीमं पश्यतस्तेऽनुजस्य वै । दुःशासनस्य कौरव्य कुर्व्वाणं कथं दुष्करं ।

अवध्यक्तुं मङ्गामे देवैरपि सवासैः । न ते वसुन्धराऽस्तीति तदाऽहं चिन्तये नृपः ।

हमानि पाण्डवानाञ्च सुञ्जयानाञ्च भारत । अनीकान्याद्रवन्ते मे सहितान्स्य मारिष ।

नाहंत्वा सर्वपाञ्चालान् कवचस्य विमोक्षणं । कर्त्तास्मि समरे कर्षा धार्तराष्ट्रहितं तव ।

राजन ब्रूयाः सुतं मे त्वमश्रयमानमाहवे । न सोमकाः प्रमोक्तया जीवितं परिरचता ।

यच्च पिबानुशिष्टोऽसि तद्वचः परिपालय । आनृशस्ये दमे सत्ये आर्जवे च स्थिरो भव ।

धर्मार्थकामकुशलो धर्मार्थावयप्यपीकृष्यन् । धर्मप्रधानकार्थ्याणि कुर्व्यासेति पुनः पुनः ।

दक्षिणाभिश्च मन्तर्या विप्राः पूज्याश्च सर्वशः । न चैषां प्रियं कार्थ्यं ते हि वज्रिश्चिखोपमाः ।

एष त्वहमनोकानि प्रविशाम्यस्मिन्नुदय । रणाय महतं युक्तस्त्वया वाक्शस्यपीडितः ।

त्वञ्च दुर्योधन बलं यदि शक्नोऽसि धारय । राचावपि हि दोष्यन्ति मंत्रभ्याः कुरुसञ्जयाः ।

एवमुक्त्वा ततः प्रायात् द्रोणः पाण्डवसञ्जयान् । मुष्णन् चक्षितयतेजसि न च चाणमिवाग्रमान् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि द्रोणवाक्ये एकपद्याश्रदधिकशतैः ॥ १५१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो दुर्योधनो रराज द्रोणेनैव प्रचोदितः । अमर्षवशमापेक्ष्य युद्धायैव मनो दधे ।

अश्वीष तदा कर्णं पुच्छे दुर्ध्याधनस्तव । पश्य कृष्णसहायन पाण्डवन किरोटिना ।
 आचार्यविहितं व्यूहं भित्वा देवैः सुदुर्भेदं । तव व्यायच्छमानस्य द्रोणस्य च महात्मनः ।
 मिषतां योधमुत्थानां सैन्येनो विनिपातितः । पश्य राधेय राजानः पृथिव्यां प्रवरा युधि ।
 पार्थिवैकेन निहताः सिंहैर्वेवतरे मृगाः । मम व्यायच्छमानस्य द्रोणस्य च महात्मनः ।
 अस्पावशेषं सैन्यं मे कृतं शक्रात्मजेन हि । कथं नियच्छमानस्य द्रोणस्य युधि फाल्गुनः ।
 प्रतिज्ञाया गतः पारं हत्वा सैन्धवमर्जुनः । अभिष्कृतः कथं बोर द्रोणस्य युधि पाण्डवः ।
 भित्त्वात्सुदुर्भेदं व्यूहं यतमानस्य संयुगे । प्रियो हि फाल्गुनोऽत्यर्थमाचार्यस्य महात्मनः ।
 ततोऽस्य दत्तपानं दारमयुद्धेनैव संयुगे । अभयं सैन्धवस्यादौ दत्त्वा द्रोणः परम्पः ।
 प्रादात् किरोटिने दारं पश्य निर्गुणतो मम । यद्यदास्वदनुज्ञां वै पूर्वमेव गृहान् प्रति ।
 सिन्धुराजस्य समरे नाभविष्यजनस्यः । जयद्रथो जीवितार्थं गच्छमानो गृहान् प्रति ।
 मयाऽनोव्येण संरुद्धो द्रोणात्प्राप्याभयं रणे । अद्य मे भ्रातरः क्षीणास्त्रधेनादयो युधि ।
 भीमसेनं समासाद्य पश्यतां नो दुरात्मनां ।

१५७५

१५८०

॥ कर्ण उवाच ॥ आचार्य्यं मा विगर्हस्व श्रुत्वा युयुत्यसां हिजः । यथानलं यथोत्साहं त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ।
 यद्येनं समतिक्रम्य प्रविष्टः श्वेतवाहनः । नात्र सूक्ष्मोऽपि दोषः स्थादाचार्य्यस्य कथञ्चन ।
 कृतो देवा युवा भूरः कृतास्त्रो लघुविक्रमः । दिव्यास्त्रयुक्तमास्त्राय रथं वानरलक्षणं ।
 कृष्णेन च गृहीताश्चमभेयकवचावृतः । गाण्डोवमजरं दिव्यं धनुरादाय बोध्यमान् ।
 प्रवर्षन्निशितान् वाणान् बाहुद्विविणदपिंतः । यदर्जुनोऽभ्यधाद्द्रोणमुपपन्नं हि तस्य तत् ।
 आचार्य्यः स्थविरो राजान् शोषयाने तथाऽलमः । बाहुव्याधाम चेष्टायामशक्तस्तु नराधिप ।
 तेनैनमभ्यतिक्रान्तः श्वेताश्वः कृष्णसारथिः । तस्माद्दोषं न पश्यामि द्रोणस्थानेन हेतुना ।
 अज्ञेयान् पाण्डवान्मन्ये द्रोणेनास्त्रविदा मृधे । तथा ह्येनमतिक्रम्य प्रविष्टः श्वेतवाहनः ।
 देवादृष्टोऽन्यथाभावो न मन्ये विद्यते कचित् । यतो नो युध्यमानानां परं श्रुत्वा सुयोधन ।
 सैन्धवो निहता युद्धे देवमाचं परं स्मृतं । परं यत्नं कुर्वतास्तव साङ्ख्यै रणाजिरे ।
 हत्वाऽस्माकं पौरुषस्य देवं पश्चात् करोति नः । सततं चेष्टमानानां निहत्या विक्रमेण च ।
 देवोपसृष्टः पुरुषो यत्कर्त्तुं कुर्वते नृप । कृतं कृतं हि तप्तस्य देवेन विनिपात्यते ।
 यत् कर्त्तव्यं मनुष्येण त्वयसायवता सदा । तत् कार्यमविशङ्कते सिद्धिर्देवे प्रतिष्ठिता ।
 निकृता वञ्चिताः पार्था विषयोऽग्रेषु भारत । दग्धा जतुमृहे चैव धृतेन च पराजिताः ।
 राजनीतिं समाश्रित्य प्रहितास्त्रैव कानृनं । यत्नेन च कृतं तप्तदेवेन विनिपातितं ।
 युध्यस्व दक्षमास्त्राय देवं हत्वा निरर्थकं । यतस्तव तेषाञ्च देवं मार्गेण पश्यति ।
 न तेषां मतिपूर्व्यं हि सुकृतं विद्यते कचित् । दुष्कृतं तत वा बोर बुद्ध्या हीनं कुरुदह ।
 देवं प्रमाणं सर्व्वेन सुकृतस्त्वतरस्य वा । अनन्यकर्म्यं देवं हि जागर्त्सीत्स्वपतामपि ।

१५८०

१५८५

१५९०

बह्विनि तव मेन्यानि योधाश्च बहवस्तव । न तथा पाण्डुपुत्राणामेवं युद्धमवर्त्तत ।

तैरल्पैर्बह्वो युयं चयं नोताः प्रहर्षिणः । शङ्के दैवस्य तत् कर्म पौरुषं येन नाश्रितं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवं सम्भाषणाणानां बह्वन्तज्जनाधिप । पाण्डवानामनोकानि समदृश्यन्तं संयुगे ।

ततः । बहूते युद्धं व्यतिषक्तरथदिपं । तावकानां परैः भार्द्वं राजन् दुर्मान्विते तव ।

इति श्रीमहाभारते द्वाणपर्वणि जयद्रथवधपर्वणि पुनर्युद्धारम्भे दिपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५२ ॥ समाप्तश्च जयद्रथवधपर्वः ॥

अथ घटोत्कचवधपर्वः ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तद्ददीर्णं गजानोकं बलं तव जनाधिप । पाण्डुमेनामतिक्रम्य योधयामास सर्वतः ।

पाञ्चालाः कौरवाश्चैव योधयन्तः परस्परं । यमराष्ट्राय महते परलोकाय दीक्षिताः ।

भूराः शूरेः समागम्य शरतोमरशक्तिभिः । विव्यधुः समरे त्वं नित्यं यमचयं ।

रथिनां रथिभिः भार्द्वं रुधिरस्त्रावदारुणं । प्रावर्त्तत महद्युद्धं निघ्नतामिनरेतरं ।

वारणाश्च महाराज समासाद्य परस्परं । विषाणैर्दृष्ट्यामासुः सुसंकुट्टमदोत्कटाः ।

हृत्पागोहान् हृत्पागोहाः प्रासशक्तिपरश्वधैः । विभिदुस्तमुने युद्धे प्रार्थयन्तो महद्यशः ।

पक्षयश्च महाबाहो व्रतशः शस्त्रपाणयः । अन्योऽन्यमभ्यधावन्त नित्यं यत्ततः परन्तप ।

गोत्राणां नामधेयानां कुलानाश्चैव मारिष । श्रवणाद्भि विजानोमः पाञ्चालान् कुरुभिः सह ।

अन्योऽन्यं समरे योधाः शरशक्तिपरश्वधैः । प्रेषयन् परलोकाय विचरन्तो ह्यभीतव्रत ।

शरा दशदिशो राज्ञेक्षिषा मुक्ताः सहस्रशः । न भ्राजन्ते यथातत्त्वं भास्करेऽस्त्रं गतेऽपि च ।

तथा प्रयुध्यमानेषु पाण्डवेषु भारते । दुर्योधनेन महाराज व्यागारहत तदलं ।

सैन्यवस्य बधेनैव शृणुः स्वसमन्वितः । मत्संयमिति सञ्चिन्त्य प्राविशन्तद्विधां बलं ।

नादयन्नेषधेषेण कम्पयन्निव मेदिनीं । अभ्यवर्त्तत पुत्रले पाण्डवानामनोकिनीं ।

स मक्षिपातस्तुमन्तस्य तेषाञ्च भारत । अभवत् सर्वमेन्यानामभाक्करणे महान् ।

यथा मध्यन्दिने सूर्यं प्रतपन्तमिवांशुभिः । तथा तव सुतं मन्ये प्रतपन्तं शरार्चिभिः ।

नशेकुभ्रांतरं युद्धे पाण्डवाः प्रतिवीक्षितुं । पलायनकृतोत्साहा निरुत्साहा दिषञ्जये ।

पर्यधावन्त पाञ्चाला बध्यमाना महात्मना । रुक्मपुङ्खैः प्रसूपायैस्तव पुत्रेण धन्विना ।

अर्धमानाः शरैस्तोत्क्षेप्यन्तपन् पाण्डुभैनिकाः । न तादृशं रणे कर्म कृतवन्तः स्म पाण्डवाः ।

यादृशं कृतवान् राजा पुत्रस्तवं विश्राम्यते । पुत्रेण तव मा मेना पाण्डवी मथिता रणे ।

नलिनी दिग्देनेव समन्तादिप्रलोडिता । क्षीणतोयाऽनिलार्काभ्यां हतलिखित पद्मिनी ।

बभूव पाण्डवी सेना तव पुत्रस्य तेजसा । पाण्डुसेनां हतां दृष्ट्वा तव पुत्रेण भारत ।

भीमसेनपुरोगास्तु पाञ्चालाः रुक्मपाद्वन् । स भीमसेनं दशभिर्भाद्रीपुत्रैः विभिस्त्रिभिः ।

विराटद्रुपदौ षड्भिः शतेन च शिखण्डिनं । धृष्टद्युम्नश्च सप्तत्या धर्मपुत्रश्च सप्तभिः ।

कैकेयश्चैव चेदीश्वर उडभिर्निशितैः शरैः । सत्ततं पञ्च भिम्बिङ्गा द्रौपदेयांस्त्रिभित्तिभिः ।

घटोत्कचश्च समरे विज्जा सिंह इवानदत् । शतशस्यापरान् योस्थान् दिपास्थानां महारणे ।

शरीराणि चकनौघैः कुड्मोऽन्तक इव प्रजाः । तस्य तान्निघ्नतः शूचून् रुक्मपृष्ठं महद्भुजः ।

११९

भस्त्राभ्यां पाण्डवो ज्येष्ठस्त्रिधा चिच्छेद मारिष । विव्याध चैनं दशभिः सम्यगसौः शितैः परैः ।

मृगं भित्त्वा तु ते सर्वे संलग्नाः क्षितिमाविशन् । ततः परिहृता योधाः परिव्रज्युर्धुधिष्ठिरं ।

हृन्वहत्य यथा देवाः परिव्रजः पुरन्दरं । ततो युधिष्ठिरो राजा तव पुत्रस्य मारिष ।

शरं परमकुण्ड्वरैः प्रेषयामास संयुगे । स तेन भ्रष्टसंविद्धो निषसाद रथोत्तमे ।

ततः पाञ्चालसैन्यानां भ्रष्टमासीद्भवो महान् । हतोरार्जुनो रजिम्ह तत्र शब्देऽभवत्प्रहान् ।

१२०

वाणश्चरवशयोगः शूद्रशूत्रे तत्र भारत । अथ द्रौणो द्रुतं तत्र प्रत्यदृश्यत संयुगे ।

चष्टे दुर्योधनस्यापि दृढमादाय कार्मुकं । तिष्ठतिष्ठेति राजानं कुवन् पाण्डवमभ्ययात् ।

प्रत्युद्युष्यं विरिताः पाञ्चाला राजगृह्णिनः । तान्द्रोणः प्रतिजघाह परीशुन् कुरुसत्तमं ।

चण्डव ताहताम्रेधान् निघ्नयस्मिमुचे यथा । ततो राजन्महानासीत् सङ्ग्रामो भूमिवर्द्धनः ।

तावकानां परेषाञ्च सभेतानां युयुत्सया ।

१२१

इति श्रीमहाभारते द्रौणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि दुर्योधनपराभवे त्रयः पाञ्चालादधिकशतोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यत्तदा प्राविशत् पाण्डुनाचार्यः कुपितो बली । उक्त्वा दुर्योधनं सम्यक् मम शास्त्रातिगं सुतं ।

प्राविश्य विचरन्तश्च रथे शूरमवस्थितं । कथं द्रौणं महेष्वासं पाण्डवाः समवारयन् ।

केऽरचन् दक्षिणशङ्कमाचार्यस्य महाहवे । के च वाममरचन्त निघ्नतः ज्ञाचवान् दृढं ।

के वास्य पृष्ठतो कृत्वा बीरा बीरस्य योधिनः । के पुरस्तादवर्तन्त रथिनस्तस्य शत्रवः ।

अन्ये तानत्पृच्छन्ति मतिबेलमनान्तवं । अन्ये ते समपेन्त गावो वै शिशिरे यथा ।

१२२

यत् प्राविशन्महेष्वासः पाञ्चालानपराजितः । नृत्यन् स रथमार्गेषु सर्वशस्त्रभृताम्बरः ।

निर्द्दहन् सर्वसैन्यानि पाञ्चालानां रथपथः । धूमकेतुरिव क्रुद्धः कथं मृत्युमुपेषिवान् ।

॥ सङ्कथ उवाच ॥ सायाम्ने सैन्यं हत्वा राज्ञा पार्थः समेत्य च । सात्यकिश्च महेष्वासो द्रौणमेवाभधावतो ।

ततो युधिष्ठिरस्त्वर्णं भीमसेनश्च पाण्डवः । पृथक्चमूल्यां संसक्तौ द्रौणमेवाभधावतो ।

तथैव नकुलो भीमान् सहदेवश्च दुर्जयः । धृष्टद्युम्नः सहानीको विराटश्च सकैकयः ।

१२३

मत्स्यः शात्वाः सधेनाश्च द्रौणमेव ययुर्युधि । द्रुपदश्च तथा राजा पाञ्चालैरभिरक्षितः ।

धृष्टद्युम्नपिता राजन् द्रौणमेवाभ्यवर्तत । द्रौपदेया महेष्वासा राक्षसश्च घटोत्कचः ।

सधेनासौभ्यवर्तन्त द्रौणमेव मत्त्रायुतिं । प्रभद्रकाश्च पाञ्चालाः षट् सहस्राः प्रधारिणः ।

द्रौणमेवाभ्यवर्तन्त पुरस्कृत्य शिखण्डिनं । तद्यतरे नरव्याघ्राः पाण्डवानां महारथाः ।

वर्षिताः सश्ववर्तन्त द्रौणमेव नरपथः । तेषु शूरेषु युद्धाय गतेषु मरतपथः ।

१२४

बभूव रजनो घोरा भीरूणां भयवर्द्धिनो । योधानामपि सा घोरा राजवन्तकगामिनी ।
 कुञ्जराश्च मनुष्याणां प्राणान्तकरणी तदा । तस्यां रजन्यां घोरायां नन्दन्यः सर्वतः शिवाः ।
 न्यवेदयन् भयं घोरां मञ्जालकबलेमुखे । उलूक स्यात्पराशन्त श्रमन्तो विपुले भयं ।
 विशेषतः कौरवाणां ध्वजिन्यार्मतिदारुणाः । ततः सैन्येषु राजेन्द्र शब्दः समभवत्प्रहात् ।
 भेरीशब्देन महता मृदङ्गानां स्वेनेन च । गजानां गर्जितैः स्यापि तुरङ्गाणाञ्च हेषितैः ।
 खुरशब्दनिनादैश्च तुमलं सर्वतः अभवत् । ततः समभवद्युद्धं मन्ध्यायामतिदारुणं ।
 द्रोणस्य च महाराज सञ्जयः नाञ्च सर्वशः । तमसा चावृते लोके न प्राज्ञायत किञ्चन ।
 सैन्येन रजमा चैव ममन्तादुच्छ्रितेन च । नरस्याशय्य नागस्य समसज्जन शोणितं ।
 न पश्याम रजो भौमं कश्मलेनाभिमंष्टताः । राचौ वंशवनस्यैव दह्यमानस्य पर्वते ।
 घोरायुटचटः शब्दः शस्त्राणां पततामभूत् । मृदङ्गानकनिर्द्वादैर्ध्वकीपटैस्तथा ।
 चोत्कारैर्हृषिताकारैः सर्वमेवाकुलं विभो । नैव स्वे न परे राजन् प्राज्ञायन्त तमोदृते ।
 उन्मत्तमिव तत्सर्वस्वभूव रजनोमुखे । भौमं रजोऽथ राजेन्द्र शोणितेन समुच्छ्रितं ।
 प्रातकौशैश्च कचचैर्ध्वषणैश्च तमोऽभ्यगात् । ततः सा भारती सेना मणिहरेमविभूषिता ।
 द्यौरिवासीत् मनत्रचा रजन्यां भरतर्षभ । गोमायुबलसङ्गृष्टा शक्तिध्वजसमाकुला ।
 वारणाभिहता घोरा खण्डितोत्कुष्टनादिता । ततोऽभवत्प्रहाञ्जलस्तुमलो लोमहर्षणः ।
 समावृण्वन्दिशः सर्व्या महेन्द्राशनिनिखनः । सा निशीथे महाराज सेनाऽदृश्यत भारती ।
 अङ्गदैः कुण्डलैर्निष्कैः शस्त्रैश्चैव भाषिता । तत्र नागा रथाश्चैव जासूनदविभूषिताः ।
 निशायां प्रत्यदृश्यन्त मेघा इव सविद्युतः । अमिश्रकिगदाखड्गमुपलपामपट्टिशाः ।
 सम्यतन्तः स्म दृश्यन्ते भ्राजमाना इवाग्रयः । दुर्योधनपुरोवातां रथगुल्मवलाहकां ।
 वाद्वित्रघोषस्तनिनां चापविद्युद्भ्रैर्हृतां । द्रोणपाण्डवपञ्चन्यां खड्गशक्तिगदाशनीं ।
 शरधारास्तपवनां भ्रमं श्रोताण्णमङ्कुलां । घोरां विस्मापनोमुयां जीवितच्छेदविभ्रुतां ।
 तां प्राविशन्नतिभयां सेनां युद्धचिकीर्षवः । तस्मिन्नात्रिमुखे घोरां महाशब्दनिनादिते ।
 भीरूणां त्रामजजने शूराणां हर्षवर्द्धने । रात्रियुद्धे महाघोरैर्वर्तमाने सुदारुणे ।
 द्रोणमभ्यद्रवन् कुट्टाः गहिताः पाण्डुसञ्जयाः । ये ये प्रमुखतो राजन्नावर्तन्त महान्नमः ।
 तान् सर्वान् विमुखांस्तके कंश्चिन्नित्ये यमत्रयं । तां नागसहस्राणि रथानामयुतानि च ।
 पदतिहयमङ्गानां प्रयुतान्यव्युदानि च । द्रोणेनैकेन नागचैर्निर्मिन्नानि निशामुखे ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि द्रोणयुद्धे चतुःपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५४ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तस्मिन् प्रविष्टे दुर्द्धर्षे संश्रयान्मिताजसि । अमृत्थभाणे धरत्ये का वोऽभूद्वै मतिस्तदा
 दुर्योधनं तथा पुत्रमङ्गा शास्त्रभिर्गं मम । यत् प्राविशद्वेयात्मा किं पार्थः प्रत्यपश्यत ।
 निहते सैन्ये वीरे भूरिश्रवणे चैव हि । यदभ्यगाम्महातेजाः पाश्चात्तानपराजितः ।

११९०

११९१

११९२

११९३ -

११९४

किममन्यत दुर्द्धर्षं प्रविष्टे शत्रुतापने । दुर्व्योधनस्तु किं कृत्यं प्राप्तकालममन्यत ।

११८५

के च तं वरदं बीरमन्यदुर्जसन्तमं । के चास्य पृष्ठतः स्रुत बीराः प्रूरस्य युध्यतः ।

के पुरस्तादयुध्यन्त निजतः शत्रुवाचणे । मन्येऽहं पाण्डवान् सर्वान् भारद्वाजग्राहिणान् ।

‘शिशिरे कम्पमाना वै कृशा गाव इव प्रभो । प्रविश्य स महेस्वासः पाञ्चालानरिमर्दनः ।

कथं नु पुरुषव्याघ्रः पञ्चलमुपजग्मिवान् ।

सर्वेषु सैन्येषु च संक्षिप्तेषु रात्रौ समेतेषु महारथेषु । संलोड्यमानेषु पृथग्विधेषु के वल्लदानो मतिमन्त आसन् ।

११८०

हतांश्चैव विषकांश्च पराभूतांश्च शंससि । रथिनो विरथांश्चैव कृतान् युद्धेषु मामकान् ।

तेषां संलोड्यमानानां पाण्डवैर्हतैस्तथा । अन्ये तमसि मग्नानामभवत् का मतिस्तदा ।

प्रहृष्टांश्चाप्युदयांश्च पाण्डवेयान् ब्रवीषि मे । अप्रहृष्टान् विमनसो विचक्षांश्चैव मामकान् ।

कथमेषां ततः स्रुत पाण्यानामपलायिनां । प्रकाशमभवद्वाचैः कथं कुरुषु सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ रात्रियुद्धे तदा राजन् वर्त्तमाने सुदारुणे । द्रोणमभ्यद्रवन् सर्वे पाण्डवाः सह सोमकैः ।

११८५

ततो द्रोणः कैकयांश्च पृष्टयुधस्य चात्मजान् । सम्प्रेषयत् प्रेतलोकं सर्वानिषुभिराशुगैः ।

ये ये प्रमुखतो राजस्यवर्त्तन्त महारथाः । तान् सर्वान् प्रेषयामास पितृलोकाय पार्थिवान् ।

प्रमथन्तं तदा वीरं भारद्वाजं महारथं । अभ्यवर्त्तन्त संक्रुद्धः शिवो राजा प्रतापवान् ।

तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य पाण्डवानां महारथं । विव्याध दशभिर्द्रोणः सर्वपारश्वैः शरैः ।

तं शिविः प्रतिविव्याध त्रिंशद्भिः कङ्कपचकैः । सारथिञ्चास्य भङ्गेन स्त्रयमानो न्यपातयत् ।

१०००

तस्य द्रोणो हयान् हत्वा सारथिञ्च महात्मनः । अथास्य सशिरस्ताणं शिरः कायादपाहरत् ।

ततोऽस्य सारथिं क्षिप्रमन्यं दुर्व्योधनोऽदिशत् । स तेन संगृहीताश्वः पुनरभ्यद्रवत्प्रिपून् ।

कलिङ्गानाञ्च सैन्येन कलिङ्गस्य सुतो रणे । पूर्वैः पितृवधात् क्रुद्धो भीमसेनमुपाद्रवत् ।

स भीमं पञ्चभिर्विज्झा पुनर्विव्याध सप्तभिः । विशेषकं त्रिभिरानर्कज्जडमैकेन पत्रिणा ।

कलिङ्गानाम् तं शूरं क्रुद्धं क्रुद्धो वृकोदरः । रथाद्रथमभिदुत्य मुष्टिना निजघान च ।

१००५

तस्य मुष्टिहतस्याजौ पाण्डवेन बलीयसां । सर्व्वाण्यस्त्रीनि सप्तस्य प्रापतन् वै पृथक् पृथक् ।

तं कर्णो भ्रातरस्यास्य नास्त्वयन्त परन्तप । ते भीमसेनं नाराचैर्जगुराशीविषोपभैः ।

ततः शत्रुरथं त्यक्त्वा भीमो भुवथं गतः । भुवश्चास्यन्तमनिग्रं मुष्टिना समपोदयत् ।

स तथा पाण्डुपुत्रेण बलिनाऽभिहतोऽपतत् । तं निहत्य महाराज भीमसेनो महाबलः ।

जयरातरथमप्यप्य मुञ्चः सिंह इवानदत् । जयरातमथाक्षिप्य नदन सन्धेन पाणिना ।

१०१०

तलेन नाशयामास कर्णस्यैवापतः स्थितः । कर्णस्तु पाण्डवे शक्तिं कांस्यनीं समशङ्कत ।

ततस्तामर्वजग्राह प्रहसन् पाण्डुनन्दनः । कर्णायैव च दुर्द्धर्षस्यैवाजौ वृकोदरः ।

तामापतन्तीश्चिच्छेद शकुनिस्त्रैलपायिनां । एतत् कृत्वा महत् कथं रणेऽह्नुनराक्रमः ।

पुनः स्त्रायमास्याय दुद्राव तव वाहिनीं । तमायान्तं जिघांसन् भीमं क्रुद्धमिमान्तकं ।

न्यवारयन्महाबाहुस्तव पुत्रो विश्राम्यते । महता शरवर्षेण ह्लादयन्तो महारथाः ।

दुर्मदस्य ततो भीमः प्रहसन्निव संयुगे । शरयिञ्च हयैश्च शरैर्निन्ये यमलघं ।

दुर्मदस्तु ततो यानं दुष्कर्णस्यावचक्रमे । तावेकग्रथमारुढो भ्रातरौ परतापनौ ।

मङ्गामशिरमो मध्ये भीमं दावण्धावतां । यथाम्बुपतिमित्रौ हि तारकं दैत्यसत्तमं ।

ततस्तु दुर्मदस्यैव दुष्कर्णस्य तवात्मजैः । रथमेकं समारुह्य भीमं वाणैरविधत्तां ।

ततः कर्णस्य मिथैता द्रोणेदुर्व्याधनस्य च । कृपस्य सोमदत्तस्य वाह्यीकस्य च पाण्डवः ।

दुर्मदस्य च वीरस्य दुष्कर्णस्य च तं रथं । पादप्रहारेण धरां प्राविशद्यदरिन्दमः ।

ततः सुतौ तौ बलिनो प्रूरौ दुष्कर्णदुर्मदे । मुष्टिनाहव्य संकुद्धो ममई च जनई च ।

ततो हाहाकृते सैन्ये दृष्ट्वा भीमं नृपाब्रुवन् । द्रोऽयं भीमरूपेण धार्तराष्ट्रेषु गृध्थति ।

एवमुक्त्वा पलायन्ते सर्वे भारत पार्थिवाः । विशङ्गा वाहयन्वाहान्न च दौ सह धावतः ।

ततो बले भृशलुलिते निशामुखे सुपूजितो नृपवृषभैर्हृकोदरः । महाबलः कमलविबुद्धलोचनो युधिष्ठिरं नृपतिं
मपूजयदहो ।

ततो यमौ द्रुपदविराटकैकया युधिष्ठिरस्यापि परां मुदं ययुः । हृकोदरं सुभृशमपूजयंश्च ते यथाऽभ्येकं प्रतिनिश्चते
हरं सुराः ।

ततः सुतास्तै वरुणात्मजापमा रूपाश्विताः सहगुरुणा महात्मना । हृकोदरं सरथपदातिकुञ्जरा युयुत्सवो भृशमभि
पर्यवारयन् ।

ततोऽभवत्तिमिरघनैरिवाहृते महाभये भयदमतीव दारुणं । निशामुखे हृकबलमृध्मोदेन महात्मनां नृपवर युद्ध
मुत्तमं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचबधपर्वणि भीमपराक्रमे पञ्चपञ्चाशदधिकतमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रायोपविष्टो हते पुत्रे सात्यकिना ततः । सोमदत्तो भृशं कुद्धः सात्यकिं वाक्यमब्रवीत् ।

क्षत्तधर्मः पुरा दृष्टो यस्तु देवैर्महात्मभिः । तत्त्वं सात्त्वत सन्यज्य दस्त्रधर्मै रतः कथं ।

पराङ्मुखाय दीनाय न्यस्तशस्त्राय याचते । क्षत्तधर्मै रतः प्राज्ञः कथं नु प्राहरद्रणे ।

दावेव किल वृष्णीनां तत्र मुखौ महारथौ । प्रसूयश्च महातेजास्त्वैव युधि सात्त्वत ।

कथं प्रायोपविष्टाय पार्थेन च्छिन्नवाहवे । नृशंस्यतनीयश्च तादृशं हतवानमि ।

कर्णस्तस्य दुर्दृष्टः फलं प्राप्नुहि संयुगे । अथ च्छेत्स्यामि ते मूढ शिरो विकृत्य पचिणं ।

अपे सात्त्वतपुत्राभ्यामिष्टेन सुकृतेन च । अनतोतामिमं रात्रिं यदि त्वां वारमाजिनं ।

अरुध्यमाणं पार्थेन जिष्णुना ससुतानुजं । न हन्यां अरके धीरे पतेयं वृष्टिपावन ।

एवमुक्त्वा तु संकुद्धः सोमदत्तो महाबलः । दम्भो गङ्गाञ्च तारेण सिंहनादं ननाद च ।

ततः कमलपत्राचः सिंहदंष्ट्रो महाबलः । सात्यकिर्भृशसंकुद्धः सोमदत्तमयाब्रवीत् ।

कौरवेय नमे चासः कथञ्चिदपि विद्यते । त्वया सार्द्धमयान्यिष्य युयुतो यदि कथन ।

यदि सर्वेण सैन्येन गुप्ता मां योधयिष्यमि । तथापि न व्यथा काचित्त्वयि स्थान्म कौरव ।

९०४०

युधसारेण वाक्येन सतामस्रन्मतेन च । नाहं भोषयितुं शक्यः क्षत्र ! ते स्थिरस्त्वया ।

यदि तेऽस्ति युयुत्साऽद्य मया सह नराधिप । निर्द्वेया निश्चितैर्बाणैः प्रहर प्रहरामि ते ।

हतो भूरिश्रवा राजस्त्वव पुत्ना महारथः । शल्यैव तदा बोर वृषमेनस्य कथितः ।

त्वाद्याप्यद्य बध्निष्यामि सपुत्रं सहबान्धवं । तिष्ठेदानीं रणे यत्तः कौरवाऽसि महाबलः ।

यस्मिन् दानं दमः शौचमहिंसा ह्रीर्धृतिः क्षमा । अनपाधानि सर्वाणि नित्यं गात्रि युधिष्ठिरे ।

९०४१

मृदङ्गकेतोस्तस्य त्वं तेजसा निहतः पुरा । सर्कणमौबलः सङ्ख्ये विनाशमुपयास्यसि ।

अपेऽहं कृष्णचरणैर्गिष्टापूर्णेन चैव हि । यदि त्वं मसुते वाणेन हन्यां युधि रोषितः ।

अपयास्यमि चेत्त्यक्ता ततो मुक्तो भविष्यसि । एवमाभाष्य चान्योऽन्यं काधमेरुक्तेष्वनौ ।

प्रवृत्तौ शरसम्पत् कर्तुं पुरुषसत्तमौ । ततो रथसदस्त्रेण हयनागायुतेन च ।

दुर्योधनः सोमदत्तं परिवार्य व्यवस्थितः । शकुनिश्च युष्मङ्क्रुद्धः सर्वैश्चलपरिग्रहः ।

९०४२

पुत्रपौत्रैः परिवृते भ्रातृभिश्चेन्द्र विक्रमैः । श्यालस्तव महाराज वज्रमंहनो युवा ।

साधं शतसहस्रन्तु हयानां तस्य धीमतः । सोमदत्तं महेश्वारं समन्तात् पर्यवारयत् ।

रत्न्यमाणस्य बलिभिक्षादयामास सात्यकिं । तं क्वाद्यमानं विशिखेर्दृष्ट्वा सन्नतपर्वभिः ।

धृष्टद्युम्नोऽभ्ययात् क्रुद्धः प्रमत्तमहतीक्ष्णम् । चण्डवाताभिसृष्टानामुदधोनामिव स्वनः ।

आघोद्राजन् बलौघानामन्योऽन्यमभिनिघ्नतां । विव्याध सोमदत्तं य सालत्वं नवभिः शरैः ।

९०४३

सात्यकिर्नवभिर्नैनमबधोत् कुरुपुङ्गवं । सोऽतिविद्धो बलवता समरे द्रुतधन्विना ।

रथोपस्थं समासाद्य मुमोह गतचेतनः । तं विमूढं समालक्ष्य सारथिस्त्वरयाऽन्वितः ।

आपोवाह रणादीरं सोमदत्तं महारथं । तं विमज्जं समालक्ष्य युयुधानशराद्दितं ।

अश्वधावन्ततो द्रोणो यदुबोरजिघांसया । तमायान्तमभिप्रेक्ष्य युधिष्ठिरपुरोगमाः ।

परिवृत्तमहात्मानं परोक्षन्तो यदूदहं । ततः प्रवृत्ते युद्धे द्रोणस्य सह पाण्डवैः ।

९०४४

बलेत्स्वि सूरैः पूर्यै चैन्नेकजयकाङ्क्षया । ततः सायकजालेन पाण्डवानीकमावृणोत् ।

भारद्वाजो महतेजा विव्याध च युधिष्ठिरं । सात्यकिर्दशभिर्बाणैर्बन्धिष्यथा पार्श्वतः शरैः ।

भोमसेनश्च नवभिर्नैकुलं पञ्चभिलया । मददेवं तथाऽष्टाभिः शतेन चं शिखिण्डनं ।

द्रौपदेयान्महाबाहुः पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः । त्रिराष्टं मत्स्यमष्टाभिर्द्रुपदं दशभिः शरैः ।

युधामन्युं त्रिभिः षड्विंशत्तमाजसमाहवे । अन्याश्च सैनिकान् विद्ध्वा युधिष्ठिरमुपावृणत् ।

९०४५

ते बध्यमाना द्रोणेन पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः । प्रावृणन् वै भयाद्राजन् सार्त्तनादा दिशो दश ।

काव्यमानन्तु तत्सैन्यं दृष्ट्वा द्रोणेन फाल्गुनः । किञ्चिदागतं संरम्भो गुहं पार्थोऽभ्यशतद्रुतं ।

दृष्ट्वा द्रोणस्त बोभत्सुमभिधावन्तमाहवे । मज्जवन्तं तत्सैन्यं पुनर्यौधिष्ठिरं नृप ।

ततो युद्धमभ्युद्यो भारद्वाजस्य पाण्डवैः । द्रोणस्तव सुतैराजन् संवृतः परिवारितः ।

व्यधमत् पाण्डुसैन्यानि तूलराशिभिवानलः । तं ज्वलन्ममिवादित्यं दीप्तानलममद्युतिं ।
 राजन्निशमत्यन्तं दृष्ट्वा द्रोणशरार्चिषं । मण्डलोक्तधन्वानं तपन्ममिव भास्करं ।
 दहन्तमहितम् मेत्ये नैनं कश्चिदवारयत् । यो यो हि प्रमुखे तस्य तस्यौ द्रोणस्य पूरुषः ।
 तस्य तस्य शिरःस्थलां यथौ द्रोणशरः क्षितिं । एवं सा पाण्डवो सेना बध्यमाना महात्मना ।
 प्रदुद्राव पुनर्भीतां पश्यतः सव्यसाचिनः । सम्प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा द्रोणेन निशि भारत ।
 गोविन्दमन्त्रवोऽजिष्णुर्गच्छ द्रोणरथम्प्रति । ततो रजतगोचीरकुन्देन्दुसदृशप्रभान् ।
 सोदयामास दाशार्क्षो हयान् द्रोणरथम्प्रति । भीमसेनोऽपि तं दृष्ट्वा यान्तं द्रोणाय फाल्गुनं ।
 खभारथिमुवाचे हं द्रोण नीकः यमो वह । सोऽपि तस्य वचः श्रुत्वा विशोकोऽवाहयद्वयान् ।
 पृष्ठतः सत्यमन्त्रस्य जिष्णेभिरतसत्तम । तौ दृष्ट्वा भ्रातरौ यत्नौ द्रोणानीकमभिद्रुतौ ।
 पाञ्चालाः सञ्जयः मत्स्याद्येदिकारूषकोशलाः । अन्वगच्छन्महाराज कैकयाञ्च महारथाः ।
 ततो राजन्महोदरः सङ्ग्रामो लोमहर्षणः । बीभत्सुर्दक्षिणं पार्थमुत्तरञ्च वृकोदरः ।
 महद्भ्रातृ रथद्वन्द्वाभ्यां बलं जगदहनुस्तव । तौ दृष्ट्वा पूरुषव्याघ्रो भीमसेनधनञ्जयौ ।
 धृष्टद्युम्नोऽभ्युद्राजन् सात्यकिश्च महाबलः । चण्डिभ्राताभिपन्नानामुदधीनामित्र स्वनः ।
 आसीद्भ्राजन् बलौघानां तदाऽन्योऽन्यमभिघ्नतां । सौमदत्तिबधात् कुड्डो दृष्ट्वा सात्यकिमाहवे ।
 द्रोणि रथद्ववत् कुड्डः सात्त्वतं रणमूर्द्धनि । तमापतन्तं समरे शैनेयस्य रथम्प्रति ।
 प्रत्युद्ययौ महद्भ्रातृ भैमनेनिर्महानलः । कार्णायमं महाघोरमृक्षचर्मवृत्तं महत् ।
 महान्तं रथमास्थाय विशन्नलान्तरान्तरं । विक्षिप्तयन्त्रमन्त्राहं महाभेषाघनिखनं ।
 युक्ते गजनिभैर्वाहनेन ह्येतेनापि वारणैः । विक्षिप्तपञ्चचरणविहृताचेऽकूजता ।
 ध्वजेनोत्थितदण्डेन गृधराजेन राजता । लोहितार्द्रपताकञ्च अन्वमालाविभूषितं ।
 अष्टचक्रसमायुक्तमास्थाय विपुलं रथं । शूलमुद्गरधारिण्या शैलपादपहस्तया ।
 रत्नसंघोररूपपाणामचौहिण्या समारुतः । तमुद्यतमहाचापं निशाय व्यथिता नृपाः ।
 युगान्तकालसमये दण्डहस्तमिवान्तकं । ततस्तं गिरिशृङ्गाभं भीमरूपं भयावहं ।
 हंशकरालोयमुखं शङ्कुकर्णमहाह्वनं । ऊर्ध्वकेशं विरूपाक्षं दीप्तस्यं निर्धोरादरं ।
 महाश्वभ्रगलदारं किरीटच्छत्रमूर्द्धजं । चासनं सर्वभूतानां व्यात्ताननमिवान्तकं ।
 वोढ्य दीप्तमिवायान्तं रिपुविशोभकारकं । तमुद्यतमहाचापं राक्षसेन्द्रं घटोत्कचं ।
 भयार्हिता प्रचुलोभतव पुत्रस्य वाहिनी । वायुना चोभितावर्त्ता गङ्गेरेड्डीरज्जिणी ।
 घटोत्कचप्रमुक्तोऽपि विहनादेन भोषिताः । प्रसुखवर्गजः मूत्रं विव्ययुश्च नृपा मृगं ।
 ततोऽस्मद्वष्टिरत्यन्तमासीत्तच्च समन्ततः । सन्ध्याकालाधिकबलैर्विभुक्ता राक्षसैः क्षितौ ।
 आयमानि च चक्राणि भुङ्क्षुः शक्तिमोमराः । पतेन्यविरताः शूलाः शतशः पट्टिशस्तथा ।
 तदुपमतिरौद्रश्च दृष्ट्वा युद्धं नराधिपाः । तनयास्तव कर्षश्च व्यथिताः सम्प्रदुद्रुवः ।

१०००

१००५

१००८

१००९

१०१०

१०१५

तत्रैकोऽस्त्रबलसाधो द्रौणिर्मानो न विव्यधे । व्यहनस्य तदा मायां घटोत्कचविनिर्जिता । ६००
 विहतायान् मायायाममर्षां च घटोत्कचः । विसर्ज्य शरान् घोरं सिंघास्यत्यामानमाविभ्रन ।
 भुजगा इव वेगेन बल्लोकं क्रोधमूर्च्छिताः । ते शरा दधिराक्ताङ्गा भित्वा शरदतीसुतं ।
 विविशुधैरणीं शीघ्रं बल्लोकमिव पञ्चगाः । अश्वत्यामा तु शंकुद्वेः सघुहस्तः प्रतापवान् ।
 घटोत्कचमतिकुट्टो बिभेद दशभिः शरैः । घटोत्कचोऽतिविह्वस्तु द्रोणपुत्रेण मर्षसु ।
 चकं शतसहस्रारमगृह्णाति यतोऽश्वं । शरान् बालसूर्य्याभं मणिवज्रविभूषितं । ६०५
 अश्वत्यान्नि स चिचेप भैमभेनजिघांसया । वेगेन महता गच्छद्विहितं द्रौणिना शरैः ।
 अभ्राग्यथैव सङ्कल्पक्षणेऽघमपतङ्गवि । घटोत्कटस्तस्तूष्णीं दृष्ट्वा चकं निपातितं ।
 द्रौणिम्याच्छादयदाणैः स्वर्भानुरिव भास्करं । घटोत्कचसुतः श्रीमान् भिक्षाञ्जनचयोपमः ।
 शरोधः द्रौणिमायान्तं प्रभञ्जनमिवादिराट् । पौत्रेण भीमसेनस्य शूरेणाञ्जनपर्वणा ।
 बभौ भेधेन धाराभिर्गिरिर्भैरविवर्धितः । अश्वत्यामा तु शंकुद्वेः द्रोणप्रेक्षेत्रविक्रमः । ६१०
 ध्वजमेकेन वाणेन चिच्छेदाञ्जनपर्वणः । दाभ्यान् रथयन्तारौ त्रिभिश्चास्त्र चित्रेणुकं ।
 धनुर्गेकेन चिच्छेद चतुर्भिस्तुरो हयान् । विरचस्तार्थं हस्ताद्वैमविशुभिराशितं ।
 विशिखेन सुतीक्ष्णेन खड्गमस्य दिधाऽकरोत् । गदा हेमाङ्गदा राजंस्त्वर्णं हृत्स्वस्त्रजुना ।
 आभ्यास्त्रिभ्यां शरैश्चापि द्रौणिनाहत्य पातितः । ततोऽन्तरोक्षमुत्पत्य कालभेघ इवोत्सदन् ।
 ववर्धाञ्जनपर्वणां स द्रुमवर्धं नभस्तलात् । ततो मायाधरं द्रौणिघटोत्कचसुतं द्विषि । ६१५
 मार्गणैरभिविद्याध घन सूर्य्य इवाग्निभिः । सोऽवतीर्य्य पुनस्तस्यै रथे हेमविभूषिते ।
 महीगत इवात्युषः श्रीमानञ्जनपर्वतः । तमयस्त्रयवर्षाणं द्रौणिर्भोमात्माजात्मजं ।
 जघानाञ्जनपर्वणां महेश्वर इवाश्वकं । अथ दृष्ट्वा हतं पुत्रमस्यत्यान्ना महाबलं ।
 द्रौणिः सकाशमभ्येत्य रोषात् प्रज्वलिताङ्गदः । प्राह वाक्यमसंभ्रान्तो वीरं शरदतीसुतं ।
 दहन्तं पाण्डवानोक्तं वनमग्निमिवोत्थितं । ६२०

॥ घटोत्कच उवाच ॥ तिष्ठ तिष्ठ न मे जीवन् द्रोणपुत्र गमिष्यसि । त्वामद्य निहनिष्यामि कौञ्चमग्निसुतो यथा ।

॥ अश्वत्यामोवाच ॥ गच्छ वत्स सहायैस्त्वं युध्यस्वामरविक्रम । न तु पुत्रेण हृत्स्वे पिता नार्यः प्रवाधिषुं ।

कामं स्त्रुजं मे रोषो हृत्स्वे विद्यतेऽपि । किन्तु रोषार्हितो जन्तुर्हन्त्यादात्मनमप्युत ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ स्त्रुजं क्रोधतादायः पुत्रशोकमन्वितः । अश्वत्यामानमायसो भैमसेनिरभाषत ।

किमहं कातरो द्रौणि पृथग्जन इवाहवे । यन्मां भोवयसे वाग्मिरसदेतदक्षस्तव । ६२५

भोमात् खल्वहमुत्पन्नः कुह्णां विपुले कुले । पाण्डवानामहं पुत्रः समरेष्वनिवर्त्तिनां ।

रत्नसामधिराजोऽहं दशधीवधमो बले । तिष्ठ तिष्ठ न मे जीवन् द्रोणपुत्र गमिष्यसि ।

युद्धशङ्का महं तेऽद्य विनेष्यामि रणाग्निर । इत्युक्त्वा रोषतादायो राक्षसः सुमहाबलः ।

द्रौणिमभ्यद्रवत् क्रुद्धो गजेन्द्रमिव केशरो । रथाचमार्गैरिषुभिरभ्यवर्षद्वटोत्कचः ।

रयिनामृषभं द्रौणिं धाराभिरिव तोयदः । शरद्वृष्टिं शरैर्द्रौणिरप्राप्ताम्ना व्यञ्जातयत् ।
ततोऽन्नरीचे वाणानां सङ्क्रामोऽन्यद्वाभवत् । अथास्तसङ्घातकृतैर्बिम्बुलिङ्गैस्तदा बभौ ।
विभावरोमुखे योम खद्योतैरिव चित्रितं । निग्रम्य निहतं माथां द्रौणिना रणमानिना ।
घटोत्कचस्तदा माथां ससर्ज्वाकर्तितः पुनः । सोऽभवद्भिरिरत्युचः शिखरेस्तदसङ्कटे ।
शूलप्रासाभिमुपलजलप्रस्त्रवणे महीना । तमञ्जनचयप्रख्यं द्रौणिर्दृष्ट्वा महीधरं ।
प्रपतद्भिश्च बज्रभिः प्रस्त्रवर्जैर्न चुचुमे । ततः स्मयन्निव द्रौणिर्व्यञ्जमस्तमुदैरयत् ।
स तेनास्त्रेण प्रेलेभः चित्रः चित्रं व्यनश्यत् । ततः स तोयदो भूत्वा नीलः सेन्द्रायुधो दिवि ।
अश्रुदृष्टिभरत्युपो द्रौणिं प्राच्छादयद्गणे । अथ सन्धाय वायव्यमस्तमं त्वदिदाम्बरः ।
व्यधमतर्द्रोणतनयो नीलमेघं समुत्थितं । स मार्गणगणैर्द्रौणिर्दिशः प्रच्छाद्य सर्वशः ।
शतं रथसहस्राणां जघान द्विपदाम्बरः । स दृष्ट्वा पुनरायानं रथेनायतकामुकं ।
घटोत्कचमसम्मानं राक्षसेभ्यः प्रमिष्टं । सिंहशार्दूलमदृशैस्तद्विरदविक्रमैः ।
गजस्यैश्च रथस्यैश्च वाजिपृष्ठगतैरपि । विह्वतास्थिरोद्योवैर्हैडिभ्योऽप्युचैः सह ।
पौलस्त्यैर्यातुधानैश्च तादृशैश्चैव विक्रमैः । नानाशस्त्रधरैर्बैरिर्नामाकवचभूषितैः ।
महाभयहुरैः क्रुद्धैः संरम्भादृप्तलोचनैः । उपस्थितस्ततो युद्धे राक्षसेयुद्धदुर्मदैः ।
विषन्नमभिप्रेत्य पुत्रं ते द्रौणिरब्रवीत् । तिष्ठ दुर्योधनाद्य त्वं न कार्यः सम्भ्रमस्त्वया ।
सहैर्भिर्भाटभिर्विरैः पार्थिवैश्चैव विक्रमैः । निहनिष्याम्यमित्रांस्तव नास्ति पराजयः ।
सद्यं ते प्रतिजानामि पर्याश्रमस्य वाहिनिं ।
॥ दुर्योधन उवाच ॥ न त्वत्तद्व्रुतं मये यत्ते महदिदं मनः । अस्मासु च पराभक्तिस्तथि गौतमिनन्दन ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ अश्रुत्यामानमुक्त्वैव ततः शौचलमब्रवीत् । व्रुतं शतसहस्रेण रथानो रणशोभिना ।
पश्चादथसहस्रैश्च प्रवाहि त्वं धनञ्जय । कर्णश्च वृषसेनश्च छपो नीलस्तथैव च ।
उदोच्याः कृतवर्मा च पुरुमित्रसुताः पुनः । दुःशासनो निकुम्भश्च कुण्डभेदो पराक्रमः ।
पुरञ्जयो दृढरथः पताको हेमपुञ्जकः । शल्योऽरुणोऽश्वमेधश्च सञ्जयो विजयो जयः ।
कमलाचः परकाथो जयधर्मो सुदर्शनः । एते त्वामनुयास्यन्ति पत्तोनामयुतानि षट् ।
जहि भीमं यमो चैव धर्मराजश्च मातुल । असुरानिव देवेभ्यो जयाश्रया त्वयि मे स्थिता ।
दारितान् द्रौणिना वाणैर्भ्रं विचतविघ्नान् । जहि मातुल कौन्तेयान् असुरानिव पात्रकिः ।
श्वमुक्ता यथौ शीघ्रं पुञ्जेण तव शौचलः । पिप्रोषुस्ते सुतायाजन् दिधुचुक्षेव पाण्डवान् ।
अथ प्रवृत्ते युद्धे द्रौणिराक्षसयोर्मधे । विभावर्थां सुतमुलं शक्रप्रह्लादयोरिव ।
ततो घटोत्कचो वाणैर्द्विभिर्गीतमीसुतं । जघानोरपि संक्रुद्धे विषाग्निप्रतिभैर्दृष्टैः ।
स तैरभ्यासतो गाढं शरैर्ममसुतेरितैः । प्रचक्षाल रथोपस्थे वातोद्भूत इव द्रुमः ।
भृशस्याञ्जलिकेनाथ मार्गणिन महाम्रभं । द्रौणिस्तस्मात्स्थितश्चापं चिच्छेदाशु घटोत्कचः ।

५८९०

५८९५

५८९६

५८९७

५८९८

५८९९

ततोऽन्यद्रौणिगादाय धनुर्भारसहं दृढं । ववर्ष विशिखांस्तोत्थान् वारिधारा इवाद्भुदः । १८९०
 ततः शारदतीपुत्रः प्रेषयामास भारत । सुवर्णपुङ्खाञ्चक्रान् खचरान् खचरम्पति ।
 तद्दौणरिदितं यूथं रचसां पीनवचसां । सिंहैरिव बभौ मत्तं गजानां सकुलं कुलं ।
 विधस्य राक्षसान् वाणैः साश्वसूतरथदिपान् । ददाह भगवान् वरुणैर्भूतान्नेव युगचये ।
 स दग्ध्वाऽचौहिणीं वाणैर्नैर्हन्ती रुचचे मृगं । पुरेव त्रिपुरं दग्ध्वा दिवि देवो महेश्वरः ।
 युगान्ते सर्वभूतानि दग्ध्वेव वसुहस्वणः । रराज जयतां श्रेष्ठो द्रोणपुत्रस्तप्तचित्तान् । १८९१
 ततो घटोत्कचः क्रुद्धो रचसां भीमकर्षणं । द्रौणिं हतेति महतीं चोदयामास ताश्चमू ।
 घटोत्कचस्य तामाशां प्रतिगृह्णाथ राक्षसाः । दंष्ट्रोऽञ्जला महावक्त्रा घोररूपा भयावहाः ।
 व्यात्तानना दीर्घजिह्वा क्रोधदोषिण्यश्वा मृगं । सिंहनादेन महता नादयन्तो वसुन्धरां ।
 हन्तुमभ्युद्वान् द्रौणिं नानाप्रहरणयुधाः । शक्तीः शतशो परिचानशनीः शूलपट्टिशान् ।
 खड्गान् गदा भिन्दिपालान् मुषलानि परश्वधान् । प्रासानशींस्तोमरांश्च कुण्ठान् कम्पमाञ्चितान् । १८९०
 शूलान् भुगुण्डाश्चगुडाः स्थूणाः कार्ष्णायशोस्तथा । मुद्गरांश्च महाघोरान् समरे शत्रुदारकान् ।
 द्रौणिमूर्द्धन्यमञ्जला राक्षसा भीमविक्रमाः । चिचिपुः क्रोधात्ताघातः शतशोऽय सहस्रशः ।
 तच्छस्त्रवर्धं समहद्द्रोणपुत्रस्य मूर्द्धनि । पतमानं समीक्ष्य योधास्तथैव यथिताभवन् ।
 द्रोणपुत्रस्तप्तचित्तस्तदर्थं घोरमुच्छ्रितं । शरैर्बिभ्रंसयामास वज्रकर्णैः शिलाश्रितैः ।
 तन्नेऽन्यैर्बिशिखैर्लूणैः खण्डपुद्गैर्बिहामनाः । निजघ्न राक्षसान् द्रौणिर्हिंसास्वप्रतिमन्वितैः । १८९५
 तदाणैरिदितं यूथं रचसां पीनवचसां । सिंहैरिव बभौ मत्तं गजानामाकुलं कुलं ।
 ते राक्षसाः सुभक्रुद्धा द्रोणपुत्रेण ताडिताः । क्रुद्धाः सम्प्राद्रवन् द्रौणिं जिघांसन्तो महाबलाः ।
 तत्राहुतमिन्द्रो द्रौणिर्दृष्टवामास विक्रमं । अशक्यं कर्तुमन्येन सर्वभूतेषु भारत ।
 यदंको राक्षसीं सेनां क्षणाद्द्रोणिकं हास्यवित् । ददाह ज्वलितैर्बिषैराक्षसैश्च पश्यतः ।
 स दहवाचमानीकं रराज द्रौणिराहवे । युगान्ते सर्वभूतानि सम्मर्त्तक इवानलः । १८९०
 तं दहन्तमनोकांति शरैराशीविषोपमैः । तेषु राजसहस्रेषु पाण्डवेषु मारत ।
 नैनं निरोचितुं कश्चित् शक्नोति द्रोणिमाहवे । खने घटोत्कचादीराष्ट्राक्षसैश्चास्त्राहाबलात् ।
 स पुनर्भरतश्चक्र क्रोधादुद्दामन्लोचनः । तलं तलेन भहत्य सन्दृश्य दशनच्छदं ।
 स्वं सुतमत्रवीत् क्रुद्धो द्रोणपुत्राय मां वह । स यथै घोररूपेण तेन जैत्रपताकिना ।
 देरथं द्रोणपुत्रेण पुनरप्यरिमुदनः । स विनश्य महानादं सिंहवङ्गो मविक्रमः । १८९५
 चिचिपाविध्य मङ्गमो द्रोणपुत्राय राक्षसः । अष्टघण्टा महाघोरामशनीं देवनिर्मितां ।
 तामवमुत्थ जघाह द्रोणिन्येष्ट रथे धनुः । चिचिप चेनां तस्यैव सन्दनात् सोऽवपुमुवे ।
 साश्वसूतं ध्वजं वाहं भस्म कृत्वा महाप्रभां । विवेश वसुधां भिक्षा माऽग्निरिहंशदाहणां ।
 द्रौणिस्तत्कर्षं दृष्ट्वा तु सर्वभूतान्यपूजयन् । यदवमुत्थ जघाह घोरां शङ्करनिर्मितां ।

अथ शरशतभिन्नकृत्तदेहेहतपतितैः क्षणदाक्षरैः समन्तात् । निधनमुपगतैर्ध्वभूव भूमिगिरिभिस्त्रैरिव दुर्गमा
तिरौद्रा । १८०

तं हिङ्गुगन्धर्वपिशाचसङ्गा नागाः सुपर्णाः पितरो वयांसि । रघोऽनघा भूतगणाश्च द्रौणिमपूजयन्मुरारः सुराश्च ।

‘ इति श्रीमहाभारते द्रौणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि अश्वत्थामयुद्धे षट् पञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ द्रुपदस्यात्मजान् दृष्ट्वा कुन्तिभोजसुतं स्तथा । द्रौणपुत्रेण निहतावाचं धास्य सहस्रतः ।

युधिष्ठिरो भीमसेनो दृष्टद्युम्नस्य पार्श्वतः । युयुधानस्य संसक्ता युद्धाद्यैव मनो दधुः ।

सोमदत्तसुतः क्रुद्धो दृष्ट्वा सात्यकिमाहवे । महता शरवर्षेण ह्लादयामास भारत ।

ततः समभवद्युद्धमतोवाहुतदर्शनं । तदीयानां परेषाञ्च घोरं विजयकाङ्क्षिणा । १८१

दशभिः सात्ततस्यार्थे भीमो विव्याध कौरवं । सोमदत्तोऽपि तं वीरं श्रोतुं प्रत्यविध्यत ।

सालतस्यभिषंकुद्धः पुष्पाधिभिरभिभुतं । दृढं दृढगुणैर्धृतं ययातिमिव नाड्यवं ।

विव्याध दशमिलोत्क्षेपैः शरैर्व्यञ्जनिपातिभिः । शक्त्या चेनं विनिर्मिष्य पुनर्विव्याध सप्तभिः ।

ततस्तु सात्यकैरथै भीमसेनो नवं दृढं । मुमोच परिधं घोरं सोमदत्तस्य मूर्ध्नि ।

सालतोऽप्यग्निसङ्काशं समोच शरमुत्तमं । सोमदत्तोरसि क्रुद्धः सुपन्नं निशितं युधि । १८२

युगपत् पेततुर्ध्वरे घोरौ परिधमार्गणे । शरीरे सोमदत्तस्य स पपात महारथः ।

विभोहिते तु तनये बाह्यीकस्तमुप्राद्रवत् । विस्मज्ज्वरवर्षाणि कालवर्षाव तोषदः ।

भीमोऽथ सालतस्यार्थं बाह्यीकं भवभिः शरैः । प्रपीडयन्महात्मानं विव्याध रणमूर्ध्नि ।

प्रातिपीयसु संक्रुद्धः शक्तिं भीमस्य वक्षसि । निचखान महाबाहुः पुरन्दर इवाश्रनिं ।

स तथा निहतो भीमस्य बाल च मुमोह च । प्राप्य चेतश्च बलवान् गदामसौ ससर्ज ह । १८३

सा पाण्डवेन प्रहिता बाह्यीकस्य शिरोऽहरत् । स पपात हतः पृथ्व्या वज्राहत इव द्रुमः ।

तस्मिन्निवृत्ते वीरो बाह्यीके पुरुषवर्षमे । पुष्पास्तेभ्यर्हयन् भीमं दश दाशरथेः समाः ।

नागदत्तो दृढरथो वीरबाहुरयोभुजः । दृढः सुवस्त्रो विरजाः प्रमाथय्योषयाप्यपि ।

तान् दृष्ट्वा चुकंधे भीमो जट्टहे भारसाधनान् । एकमेकं समुद्दिश्य पातयामास मर्षसु ।

ते विद्धा व्यसवः पेतुः स्थन्धनेभ्यो क्षतोजसः । सण्डवातप्रभग्रास्तु पर्वतायाम्नीहृदाः । १८४

नाराचैर्दशभिर्भीमस्त्रास्त्रिहत्य तवात्मजान् । कर्णस्य दयितं पुत्रं दृष्ट्वेवमवाकिरत् ।

ततो दृक्करथो गामं भ्राता कर्णस्य विभ्रुतः । विव्याध भीमं नाराचैस्तु संभवबधोदलो ।

ततः सप्तरथान् वीरः श्यालानां तव भारत । निहत्य भीमो नाराचैः त्रतचश्रमपोषयत् ।

अमर्षयन्तो निहतं शतचन्द्र महारथं । शकुनेर्भातरं वीरगवाचः शरभो विभुः ।

अभिद्रुत्य शरैस्तोत्क्षेपैर्भीमसेनमताडयत् । स ताड्यमानो नाराचैर्दृष्ट्वेगैरिवाक्षलः । १८५

जघान पञ्चभिर्व्याणैः पञ्च चातिबलान्नृपान् । तान् दृष्ट्वा निहतान् वीरान् त्रिभुवनपुंसत्तमाः ।

ततो युधिष्ठिरः क्रुद्धस्तवानो कम्प्रातयत् । निषतः कुम्भयोनस्य पुष्पाणां तव क्षानध ।

अम्बष्ठाम्बालवान् गुरोः खिगन्तान् सशिवीनपि । प्राहिणोन्मृत्युलोकाय गणान् युद्धे युधिष्ठिरः ।
 अभीषाहान् गुरोरेनान् बाह्योकांश्च वशातिकान् । निहत्य प्रथिवीक्षके मांसशोणितकर्दमां ।
 यौधेयान् मालवाभाजन मद्रकांश्च गणान् युधि । प्राहिणोद्यमलोकाय गुरान् वाणगणैः चणत् ।
 हता हरत गृहीत विधत्त व्यवहन्त । अभवत्तुमलः शब्दो युधिष्ठिररथस्यति ।
 सैन्यानि द्वावयन्तान् द्रोणो दृष्ट्वा युधिष्ठिरं । चोदितस्त्वैव पुत्रेण सायकैरभ्यवाकिरत् ।
 द्रोणस्तु परमः क्रुद्धो वायव्यास्त्रेण पाण्डवं । विव्याध सोऽपि तद्विद्यमस्त्रमस्त्रेण जघ्रिवान् ।
 तस्मिन्सस्त्रे विनिहते भारद्वाजो युधिष्ठिरे । वारुणं याम्यमाश्रेयं त्वाष्ट्रं सावित्रमेव च ।
 चित्रेण परमक्रुद्धो जिघांसुः पाण्डुनन्दनं । क्षिप्रानि त्रिष्यमाणानि तानि चास्त्राणि धर्म्मवित् ।
 जघानास्त्रैर्महाबाजः कुम्भयोगेनैरविचसन् । सत्यां चिकीर्षमानस्तु प्रतिष्ठां कुम्भसम्भवः ।
 प्रादुशुकोऽस्त्रमैष्ट्रं वै प्राजापत्यञ्च भारत । जिघांसुर्धर्म्मतनयं तव पुत्रहिते रतः ।

१२५०

१२५५

पतिः कुरूणां गजसिंहगामो विशालवचः पृथुलोहिताक्षः । प्रादुशुकारास्त्रमहोनतेजा महैष्ट्रमन्यत् स जघान चास्त्रं ।

निहन्यमानेष्वस्त्रेषु द्रोणः कोधममन्वितः । युधिष्ठिरबधम्पुष्पाङ्गमस्त्रमुदैरयत् ।
 नाञ्चाविभक्त ततः किञ्चिद्द्वारेण तमसा दृते । सर्वभूतानि च चासं परं जग्मुर्विश्रम्भते ।
 ब्रह्मास्त्रमुद्यतं दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । ब्रह्मास्त्रेणैव राजेन्द्र तदस्त्रं पर्यवारयत् ।
 ततः सैनिकमुखास्त्रे प्रशङ्गसुनैरषभौ । द्रोणपार्था महेश्वासौ सर्वयुद्धविशारदौ ।
 ततः प्रमुच्य कौन्तेयं द्रोणो द्रुपदवाहिनीं । व्यधमत् सोऽस्त्रमस्त्रेण कोधपथ्याकुलेक्षणः ।
 ते हन्यमाना द्रोणेन पञ्चालाः प्राद्रवन् भयात् । पश्यतो भीमसेनस्तु पार्थस्य च महात्मनः ।
 ततः किरीटो भीमस्य सहस्रा संन्यवर्त्ततां । महद्भ्यां रथवंशाभ्यां प्रतिगृह्य बलं तदा ।
 बीभत्सुर्दक्षिणं पार्श्वमुत्तरञ्च द्वयोदरः । भारद्वाजं शरीषाभ्यां महद्भ्यामभ्यवर्षतां ।
 कैकयाः सृज्याश्वैव पाञ्चालाश्च महौजसः । अन्वगच्छ महाराज मत्स्याश्च सह सात्वतैः ।
 ततः सा भारती सेना बध्यमाना किरीटिना । तमसा निद्रया चैव पुनरेव व्यदीर्यत ।
 द्रोणेन वार्यमाणाले खयं तव सुतेन च । नाशक्यन्त महाराज योधा वारयितुं तदा ।

१२६०

१२६५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचबधपर्वणि द्रोणयुधिष्ठिरयुद्धे सप्तपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ उदीर्यमाणं तं दृष्ट्वा पाण्डवानां महदहं । अविशङ्क्य सन्वानः कर्णं दुर्योधनोऽब्रवीत् ।

१२७०

अयं स कालः सम्प्राप्नो मित्राणां मित्रवत्सल । वायस्व रुनरे कणं सर्वान् योधाक्षरक्षरान् ।
 पाञ्चालैः केकयैर्मस्यैः पाण्डवैश्च महारथैः । दृतान् समन्तात् संकुट्टैर्निश्वसद्भिरिषोरगैः ।
 एते नदन्ति संदृष्ट्वा पाण्डवा जितकांश्चिनः । शक्रोपमाश्च बहवः पाञ्चालानां रथप्रजाः ।
 ॥ कर्ण उवाच ॥ परित्रातुमिह प्राप्नो यदि पार्थं पुरन्दरः । तमप्याशु पराजित्य ततो हन्तास्मि पाण्डवं ।
 सत्यं ते प्रतिजानामि समाशंसिहि भारत । हन्तास्मि पाण्डुतनयान् पाञ्चालांश्च समागतान् ।
 जयन्ते प्रतिदास्यामि वासवस्यैव पावकिः । प्रियं तव मया कार्यमस्मिन्नणसमागमे ।

१२७५

सर्वेषामेव पार्थानां फाल्गुना बलवन्तरः । तस्यामिषां विभोक्ष्यामि शक्तिं शकविनिर्मितां ।

तस्मिन् हते महेस्वासे भित्तरस्तस्य मानदः । तव वश्या भविष्यन्ति वनं यास्यन्ति वा पुनः ।

मयि जीवति कौरव्य विषादं मा कृथाः क्वचित् । अहं ज्ञेयामि समरे सहितान् सर्वपाण्डवान् ।

पाञ्चालान् केकयांश्चैव दृष्ट्वापि समागतान् । बाणैश्चैः शक्यो ह्येतत् तव दास्यामि भेदिनां ।

(१८०)

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवं ब्रुवाणं कर्णं कृपः शरदतोऽब्रवीत् । स्याज्जिव मचावाङ् सतपुञ्जमिदं वचः ।

शोभनं शोभनं कर्णं सनाथः कुरुपुङ्गवः । तदा नाथेन राधेय वचसा यदि विध्यति ।

वज्रशः कत्यसे कर्णं कौरवस्य समीपतः । न तु ते विक्रमः कश्चिद्दृश्यते फलमेव वा ।

समागमः पाण्डुसुतैर्दृष्टस्ते वज्रशो युधि । सर्व्वे च निर्जितस्यासि पाण्डवैः सूतनन्दन ।

द्वियमाणे तदा कर्णं गन्धर्व्वैर्धृतराष्ट्रजे । तदाऽयुध्यन्त सैन्यानि त्वमेकोऽपि पलायिथाः ।

(१८१)

विराट्पुनरगरे चापि समेताः सर्व्वकौरवाः । पार्थेन निर्जिता दुष्टे त्वस्य कर्णं सहानुजः ।

एकस्याप्यधमयस्त्वं फाल्गुनस्य रणाजिरे । कथमुत्सहमे जेतुं सकृन्नामसर्व्वपाण्डवान् ।

अब्रुवन् कर्णं युध्यस्व कत्यसे वज्र सूतज । अनुक्ता विक्रमेद्यस्त तदै सत्पुरुषव्रतं ।

गर्ज्जिता सूतपुत्र त्वं शरदाभ्यमिवाफलं । निस्त्रतो दृश्यसे कर्णं तत्र राजा न बुध्यते ।

तावद्गर्ज्जमि राधेय सावत् पार्थं न पश्यसि । आरात् पार्थं हि ते दृष्ट्वा दुर्लभं गर्जितं धुनः ।

(१८२)

त्वमनासाद्य तान् वाणान् फाल्गुनस्य विगर्ज्जसि । पार्थसायकविद्वस्व दुर्लभं गर्जितं तव ।

वाङ्मभिः चक्षुष्याः शूरा वाभिः शूरा दिजातयः । धनुषा फाल्गुनः शूरः कर्णः शूरो मनोरथैः ।

तोषितो येन रुद्रोऽपि कः पार्थं प्रतिघातयेत् । एवं स हस्तिस्तेन तदा शरदनेन च ।

कर्णः प्रहरतां श्रेष्ठः कृपं वाक्यमयाब्रवीत् । शूरा गर्जन्ति सततं प्रादृशीव बलाहकाः ।

फलञ्चागु प्रयच्छन्ति वीजमुप्तं चिताश्विव । दोषमत्र न पश्यामि शूराणां रणमुद्धृति ।

(१८३)

तत्तद्विकृत्यमानानां भारश्चोदहतां युधि । यं भारं पुरुषो वेदुं मनसा किं व्यवस्यति ।

दैवमस्य ध्रुवं तव साहाय्योपपद्यते । व्यवसायदितीयोऽहं मनसा भारमुदहन ।

इत्वा पाण्डुमुनानाञ्चै सकृन्नाम सहस्रास्तान् । गर्ज्जामि यस्य हं विप्र तव किमत्र नश्यति ।

हृत्वा शूरा न गर्जन्ति शरदा इव तोयदाः । सामर्थ्यमात्मनो ज्ञात्वा ततो गर्जन्ति पण्डिताः ।

योऽहमद्य रणे यत्नौ संहितौ कृष्णपाण्डवौ । उत्सहे मनसा जेतुं ततो गर्ज्जामि गौतम ।

०००

पश्य त्वं मर्जितस्थास्व फलं मे विप्र सानुगान् । इत्वा पाण्डुसुतानाञ्चै सकृन्नाम सहास्तान् ।

दुर्य्योधनाय दास्यामि पृथिवीं हतकण्डकां ।

॥ कृप उवाच ॥ मनोरथप्रलापो मे न यास्त्यस्य सूतज । सदा चिपयिषे कृष्णो धर्मभराजश्च पाण्डवं ।

ध्रुवस्तस्य जयः कर्णं यत्र युद्धमिश्रारदौ । देवगन्धर्व्वयक्षाणां सुमुखोरगपक्षिणां ।

दंशितानामपि रणे व्यजेथौ कृष्णपाण्डवौ । मङ्गल्यः सत्यशरदानाः पितृदेवतपूजकः ।

००५

सत्यधर्मरतश्चैव कृतात्तस्य विशेवतः । धृतिमांस्य कृतज्ञस्य धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

भ्रातरस्यास्य बलिनः सर्वस्वेषु कृतश्रमाः । गुरुदत्तिरताः प्राज्ञा धर्मनित्या यशस्विनः ।
 सन्मन्त्रिनश्चेन्द्रवीर्याः स्वनुरक्ताः प्रहारिणः । दृष्टद्युम्नः शिखण्डो च दौर्मुखिर्जनमेजयः ।
 चक्रधनो रुद्रधेनः कीर्त्तिवर्ध्ना भुवो धरः । वसुचन्द्रो दामचन्द्रः सिंहचन्द्रः सुतेजनः ।
 द्रुपदश्च तथा पुत्रा द्रुपदश्च महास्त्वित् । येषामर्थाय संयत्नो मत्स्यराजः महानुजः ।
 गजानोकः श्रुतानीको वीरभद्रः सुदर्शनः । श्रुतध्वजो बलानीको जयानीको जयप्रियः ।
 विजयो लम्बनचक्षु जयाश्वो रथवाहनः । चक्रादयः कामरथो विराटभ्रातरः पुष्पाभाः ।
 यमौ च द्रौपदेयाश्च राक्षसश्च घटोत्कचः । येषामर्थाय युधाम्ने न तेषां विद्यते चयः ।
 एते चान्ये च बहवो गणाः पाण्डुसुतस्य वै । कामं खलु जगत् सर्वं सदेवासुरमानुषं ।
 मथक्षराक्षसगणं समूतभुजगदिपं । निःशेषमस्तवीर्येण कुर्याता भीमफाल्गुनौ ।
 युधिष्ठिरश्च पृथिवीं निर्दहेद्द्वोरक्षत्तुषा । अप्रमेयबलः शौरिर्येषामर्थे च दंशितः ।
 कथं तान् भयुगे कर्णे जेतुमुत्सहसे परान् । महानपनयस्त्वेष तव नित्यं हि सुतज ।
 दस्त्वमुत्सहसे योद्धुं समरे शौरिणा सह ।

७०१

७०५

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्तस्तु राधेयः प्रहसन् भरतर्षभ । अन्नवीक्ष्य तदा कर्णो गुहं शारदतं हृपं ।
 मत्स्यमुक्तं त्वया ब्रह्मन् पाण्डवान् प्रति यदक्षः । एते चान्ये च बहवो गणाः पाण्डुसुतेषु वै ।
 अजेयाश्चरणे पार्था देवैरपि सवासवैः । भैरव्ययक्षत्रगन्धर्वैः पिशाचांगराक्षसैः ।
 तथाऽपि पार्थान् जेष्यामि शक्त्वावासवदत्तया । ममाप्यमोघा दत्तये शक्तिः शक्रेण वै द्विज ।
 एतथा निहन्मिथ्यामि सव्यसाचिनमाहवे । हते तु पाण्डवे कृष्णो भ्रातरस्यास्य सादराः ।
 अन्नर्जुना न शक्त्यन्ति महीं भाक्तुं कथञ्चन । तेषु सर्वेषु नष्टेषु पृथिवीयं मसागरा ।
 अदक्ता कौरवेन्द्रस्य वशे स्थास्यति गौतम । सुनीतैरिह सर्वान् मिथ्यन्ते मात्रसंशयः ।
 एतमर्थमहं ज्ञात्वा ततो गर्जामि गौतम । लन्तु वृद्धश्च विप्रश्च अकृतज्ञश्च भयुगे ।
 कृतस्त्रेहश्च पार्थपु ततो मामवमन्यसे । यद्येवं वक्ष्यमे भूयो ममाप्रियमिह द्विज ।
 ततस्ते खल्वमुत्सृज्य जिह्वां क्लेश्यामि दुर्मते । यद्यापि पाण्डवान् विप्र स्तोतुमिच्छसि भयुगे ।
 भीषयन् सर्वसैन्यानि कौरवेयाणि दुर्मते । अत्रापि ब्रुवतो वाक्यं यथावच्छृणु गौतम ।
 दुर्योधनश्च द्रोणश्च शकुनिर्दुर्मुखो जयः । दुःश्रामनो वृषसेनो द्रुपदश्चमेव च ।
 भेमदत्तश्च भूरिश्च तथा द्रौणिर्विविशतिः । तिष्ठन्ति दंशिता यत्र सर्वं युद्धविशारदाः ।
 जयेदेतावन्ने के हि शक्यन्त्येवंलाऽप्यरिः । शूराश्च हि कृतास्ताश्च बलिनः स्वर्गलक्षयः ।
 धर्मश्चा युद्धकुशला हन्युर्धुक्ते सुरानपि । एते स्थास्यन्ति सङ्ग्रामे पाण्डवानां बधार्थिनः ।
 जयमाकाङ्क्षमाणश्च कौरवेयश्च दंशिताः । दैवायत्तमहं मन्ये जयं सुशलिनामपि ।
 यत्र भीमो महाबाहुः श्वेतैश्चरशतचित्तः । विकर्णश्चित्रधेनश्च बाह्लीकश्च जयदयः ।
 भूरिश्रवाञ्जयश्चैव जलसन्धः सुदर्चिणः । शलश्च रथिनां श्रेष्ठो भगदत्तश्च वीर्यवान् ।

७०२

७०६

७०९

७१५

एते चान्ये च बहवो देवैरपि च दुर्जयाः। निहताः समरे शूरा पाण्डवैश्चक्रवर्तः।

किमन्यद्देवसंयोगान्मन्यसे पुरुषाधम। यश्चैतान् सौमि सततं दुर्योधनरिपून् दिज।

तेवामपि हताः शूरा शतशोऽय सहस्रतः। चीयन्ते सर्वेभ्योऽपि कुरूणां पाण्डवैः सह।

प्रभावं नात्र पश्यामि पाण्डवानां कथञ्चन। यस्तान् बलवतो नित्यं मन्यसे हि नराधम।

७००

यत्किञ्च परं शक्ता योद्धुं तैः सह संयुगे। दुर्योधनं हितायैव जयो देवे प्रतिष्ठितः।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचबधपर्वणि छपकर्मवाक्ये अष्टपञ्चाशदधिकशतोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ तथा पुरुषितं दृष्ट्वा सूतपुत्रेण मातुलं। खड्गमुद्यम्य वेगेन द्रौणिरभ्यपत द्रुतं।

ततः परममंकुदः सिंहे भक्तमिव दिपं। प्रेक्षतः कुरुराजस्य द्रौणिः कर्णं समभ्यधात्।

॥ अश्वत्याभोवाच ॥ यदङ्गुलगुणास्तथ्यान् कीर्त्तयान् नराधम। शूरं देवात् सुदुर्बुद्धे त्वं भर्त्सयसि मातुलं।

विकृत्यमानः शौर्येण सर्वलोकाधनुर्धरं। दर्पोद्भूतगृहीतोऽयं न किञ्चिद्गुण्यमृधे।

७०५

कृते बीर्ष्यं कृ चास्त्राणि यस्तस्मात् निर्जित्य संयुगे। गाण्डीवधम्वा हतवान् प्रेक्षन्ते जयत्रयं।

येन साक्षान्महादेवः समरे योधितः पुरा। तमिच्छसि वृथा जेतुं सूताधम मनोरथैः।

य हि कृष्णेन सहितं सर्वशस्त्रभृताम्बरं। जेतुं न शक्नः सहिताः सेन्द्रा अपि सुरासुराः।

लोकैकबीरगमजितमर्जुनं सूत संयुगे। किम्पुनस्त्वमलं जेतुं सदैर्भिर्यसंधाधिपैः।

कर्णाद्यपश्य दुर्बुद्धे तिष्ठेदानीं नराधम। एष तेऽयं शिरः कायादुद्धरामि सुदुर्मतः।

७०६

॥ मञ्जय उवाच ॥ तमुद्यतकुवेगेन राजा दुर्योधनः खड्गं। न्यवारयन्महातेजाः छपश्च दिपदां वरं।

॥ कर्ण उवाच ॥ शूरोऽयं समरझाधी दुर्मतिश्च दिजाधमः। आषादयतु महीर्थं मुञ्चेनं दिजपत्तमं।

॥ अश्वत्यामि वाच ॥ तवैतत् चम्यतेऽस्माभिः सूतात्मज सुदुर्मते। दर्पमुत्थितमेतत्ते फालुनो नाशयिष्यति।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ अश्वत्यामन प्रमोदस्व चक्षुमर्हसि मानद। कोपः क्लृप्तः कर्तव्यं सूतपुत्रे त्वयाऽनघं।

त्वयि कर्णे छपे द्रोणि मद्राजि च सौबले। महत् कार्यं समायातं प्रमोदं दिजपत्तमं।

७०७

एते ह्यभिमुखाः सर्वे राधेयेन युयुत्सुः। आयान्ति पाण्डवाः ब्रह्मश्राद्धघन्ताः समन्ततः।

॥ मञ्जय उवाच ॥ प्रभाद्यमानस्तु ततो राज्ञा द्रौणिर्ब्रह्मामनाः। प्रमसाद् महाराज काधवेगममन्वितः।

ततः छप उवाचिदमाचार्यः सुमहामनाः। सौम्यस्वभावाद्वाजेन्द्रं चिप्रमाणनमार्हवः।

॥ छप उवाच ॥ त्वैतत् चम्यतेऽस्माभिः सूतात्मज सुदुर्मते। दर्पमुत्थितमेतत्ते फालुनो नाशयिष्यति।

॥ मञ्जय उवाच ॥ ततस्ते पाण्डवा राजन् पाञ्चालाश्च यमस्त्रिनः। आजग्मुः सहितास्तत्र तर्जयन्तः सहस्रतः।

७०८

कर्णोऽपि रथिनां श्रेष्ठस्यापमृशय्य बीर्यवान्। कौरवायैः परिहृतः शक्रो देवमगैरिव।

पर्यतिष्ठत तेजस्वी स्वबाहुबलमाश्रितः। ततः प्रवृत्ते युद्धं कर्णस्य सह पाण्डवैः।

भीषणं सुमहाराजं भिहनाद्भिराजितं। ततस्ते पाण्डवा राजन् पाञ्चालाश्च यमस्त्रिनः।

दृष्ट्वा कर्णं महाबाहुमूषैः शस्त्रमथानदन्। अयं कर्णः क्षुतः कर्णैस्त्रिभिः कर्णमहारणे।

युधस्त्र सहितोऽस्माभिर्दुरात्मनः पुरुषाधम। अन्येऽपि दृष्ट्वा राधेयं कोपशक्तेर्बभूवुवन्।

वधंतामयमुत्सिक्तः सूतमुत्तोऽप्यचेतनः । सर्वैः पार्थिवशार्दूलैर्नानैर्नार्योऽस्ति जीवता ।
 अत्यन्तबैरो पार्थानां सततं पापपूरुषः । एष मूनं ह्यनर्थानां दुर्योधनमते स्थितः ।
 हतैर्नमिति जल्पन्तः क्षत्त्रियाः समुपाद्रवन् । महता शरवर्षेण ह्लादयन्तो महारथाः ।
 'वधार्थं' सूतपुत्रस्य पाण्डवेयेन नौदिताः । तांस्तु सर्वांस्तथा दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रात्प्रहावलान् ।
 न विद्यथे, सूतपुत्रो न च त्रासमगच्छत । दृष्ट्वा महारकल्पं तमहून् भैरवसागरं ।
 प्रियहस्तश्च पुत्राणां सङ्गभेदपराजितः । सायकैश्चैव बलवान् क्षिप्रकारी महाबलः ।
 वारयामास तत् सैन्यं समन्ताद्भरतर्षभ । ततस्तु शरवर्षेण पाण्डवाः परमवारधन् ।
 धन्तृषु ते विधुस्त्वानाः शतशोऽप्य सहस्रशः । अशोधयन्त राधेयं धनं देव्या यया पुरा ।
 शरवर्षन्तु तत् कर्णः पार्थिवैः समुदोरितं । शरवर्षं महता ममन्ताद्भ्रममहो ।
 तथुद्धमभवेत्तथा कृतप्रतिहतैर्विणा । यथा देवासुरे युद्धे शक्रस्य सह दानवैः ।
 तत्राहुतमपश्याम सूतपुत्रस्य लाघवं । यदेनं समरे यत्ता नापुत्रन्तरे युधि ।
 निवार्य च शरांघास्तान् पार्थिवानां महारथः । युगेव्योषासु कवेषु रथेषु च द्रुपेषु च ।
 आत्मनामाङ्कितान् घोरान् राधेयः प्राहिणाच्छरान् । ततस्ते व्याकुलोभूता राजानः कर्णपोडिताः ।
 बभ्रमुस्तत्र तत्रैव गावः श्वोतादिता इव । हयानां वध्यमानानां गजानां रथिनां तदा ।
 तत्र तत्र स्म दृग्गन्ते सङ्घाः कर्णेन पोडिताः । शिरोभिः पतितैराजन्वाज्जिह्वैश्च समन्ततः ।
 प्रकीर्णं वसुधा सर्व्वा शूराणामनिवर्त्तिनां । हतैश्च हन्यमानैश्च निवृत्तद्विजयैश्च ।
 बभ्रुवायोधनं राजन् वैवस्वतपुत्रं यथा । दुर्योधनस्ततो राजन् दृष्ट्वा कण्ठस्य विक्रमे ।
 अश्रुत्यामानमसाद्य ततो वाक्यमुवाच ह । अपौरुहि दृश्यते कर्णे दंशितः सर्वपार्थिवैः ।
 पथ्येमां द्रवन्तः सेनां कर्णमायकपोडितां । कार्त्तिकेयसमुद्धृतामासुरगोमिव तः चम् ।
 दृष्ट्वेमां निर्जिता येनां रणे कर्णेन धीमता । अभियात्येष बोभसुः सूतपुत्रजिघांसया ।
 तद्यथा पश्यमानानां सूतपुत्रं महारथं । न हन्यात् पाण्डवः सङ्घे तथा नीतिर्विधीयता ।
 ततो द्रौणिः कृपः शल्यो हार्दिक्यश्च महारथः । प्रत्युद्युस्तदा पार्थं सूतपुत्रस्य रक्षिणं ।
 आयातन् वीर्य्य कौन्तेयं शक्रं दैत्यचमूनिव । बोभत्सुरपि राजेद्वा पाञ्चनैर्भिमण्डनः ।
 प्रत्युद्यौ तदा कर्णं यथा हृत् पुरन्दरः ।

७७५ -

॥ धृतराज उवाच ॥ संरञ्जं फाल्गुनं दृष्ट्वा कालान्तर्यनापमं । कर्णेनैकतनः सूतं प्रत्यपेयत् किमुत्तरं । ७७६
 योऽप्युद्धृतं च पार्थिवं नित्यमेव महारथः । आशङ्कते च बोभत्समवजेषु सुदक्षिणः ।
 स तु तं सहसा प्राप्तं नित्यमत्यन्तबैरिणं । कर्णेनैकतनः सूतं किमुत्तरं प्रत्युद्यत ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ आयातन् पाण्डवं दृष्ट्वा गजः प्रतिगजं यया । अश्वान्नास्तनः कर्णः प्रत्युदीयात् धनञ्जयं ।
 तमापतन्तं विगेहं स्वर्णपुद्गैरजिह्वगैः । ह्लादयामास पार्थोऽप्य कर्णान्तु विजयं श्रैः ।
 तं कर्णं शरजालिनं ह्लादयामास पाण्डवः । ततः कर्णः सुसंरञ्जः शरैस्त्रिभिरविध्यत ।

७७५

तस्य तन्वाघ्रं दृष्ट्वा नाम्ब्यत महारथः । तस्मै वाणाञ्जलाघातान् प्रदीप्तापानजिह्मगान् ।

प्रांक्षिणोत् सुतपुत्राय त्रिशता शत्रुतापनः । विव्याध चैनं संरम्भात् वाक्सेतेकेन बोधैवान्

सथे भुजयो बलवान्नाराचेन हसन्निव । तस्य विद्वस्य वेगेन कराश्चापं पपात ह ।

पुनरादाय तन्वापं निमेषार्द्धास्महाबलः । क्वादयामास वाणैश्चैः फाल्गुनं कृतहस्तवत् ।

शरदृष्टिन्नु तां मुक्तां सुतपुत्रेण भारत । व्यधमच्छरवर्षेण स्मयन्निव धनञ्जयः ।

०१००

तौ परस्परमासाद्य क्वादयेतां समन्ततः । शरजालंस्महेव्यामैः क्षुद्रप्रतिकृतैर्विणैः ।

तदद्भुतमभूद्युद्धं कर्णपाण्डवयोर्मध्ये । उभयोर्व्यासिताहेनोर्व्वन्ययोगजयोरिव ।

ततः पार्था महेव्याधो दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमं । मुष्टिदंष्ट्रे धनुस्तस्य चिच्छेद त्वरयाऽश्विनः ।

अश्वंश्च वतुरो भैरवैरनयद्यममादने । सारथेभ्यः शिरः कायादहन च्छत्रतापनः ।

अथैनं द्विजधन्वानं हताश्वं हनमारथिं । विव्याध मांथकैः पार्यस्तुर्भिः पाण्डुनन्दनः ।

०१०५

हताश्वान्तु रथान्तर्ण्य अपद्रुत्य नरवर्षभः । आहरोह रथं त्वं ह्यक्षस्य शरपीडितः ।

स तुन्नेऽर्जुनवागैघैराचितः शस्त्रको यथा । जीवितार्थमभिप्रेषुः हृष्य रथमाह्वहत् ।

रथिधं निर्जितं दृष्ट्वा तावका भरतवर्षभ । धनञ्जयशैरेर्मुखाः प्राद्वन्त दिशो दश ।

द्रवतस्तान् समालोक्य राजा दुर्योधनः स्वयं । निवर्त्तयामास तदा वाक्येदमुवाच ह ।

अलं दुतेन वः प्रहारास्तिष्ठध्वं क्षन्तिर्यवभाः । एष पार्यवधायार्हं स्वयं गच्छामि संयुगे ।

०११०

अहं पार्थं हनिष्यामि सपञ्चालं समागतं । अद्य मे युध्यमानस्य सह गाण्डीवधम्बना ।

द्रव्यन्ति विक्रमं पार्थाः कालस्येव युगक्षये । अद्य मद्राणजालानि विमुक्तानि महत्तमः ।

द्रव्यन्ति समरे पार्थाः शूलभानामिवायतोः । अद्य वाणमयं वर्षं सृजतो मम धन्विनः ।

जीभूतस्येव घर्षात्के द्रव्यन्ति मम सैनिकाः । जय्याम्यद्य रणे पार्थं सायकैर्नेतपर्व्वभिः ।

तिष्ठध्वं समरे वीरा भयं त्यजन् फाल्गुनान् । न हि मदीर्य्यमासाद्य फाल्गुनः प्रसह्यति ।

०११५

यथा वेलो समामाद्य सागरैः मकरालयः । इत्युक्त्वा प्रययौ राजा सैन्येन महता वृतः ।

फाल्गुनं प्रति संरभ्यः क्रोधमंरक्तलोचनः । तत्प्रयात्नं महाबाहुं दृष्ट्वा शरद्वतसदा ।

अश्वत्यामानमासाद्य वाक्येदमुवाच ह । एष राजा महाबाहुरमर्षी क्रोधमूर्च्छितः ।

पतङ्गवृत्तिमांस्याद्य फाल्गुनं योद्धुमिच्छति । यावत्सः पश्यमानानां प्राणान् पार्थेन संयुगे ।

न ज्ञात्वा पार्थिवश्रेष्ठान् वारय कौरवं । यावत् फाल्गुनवाणानां गोचरं नाधिगच्छति ।

०१२०

कौरव्यः पार्थिवो वीरस्तावत्तिष्ठति संयुगे । यावत् पार्थशैरेर्निर्मुक्तोरगमक्षिभैः ।

न भस्मीक्रियते राजा तावद्युद्धान्निवर्त्यते । अयुक्तामिव पश्यामसिष्ठरत्नसामु मानद ।

स्वयं युद्धाय यद्राजा रणे यात्यमहायवान् । दुर्लभं जीवितं मन्ये कौरवस्य किरीटिना ।

युध्यमानस्य समरे शार्दूलेनेव हस्तिनः । मातुलंनेवमुक्तस्तु रैणिः शस्त्रमृताम्बरः ।

दुर्योधनमिदं वाक्यं त्वरितः समभाषत । मयि जीवति गान्धारे न युद्धं कर्तुमर्हसि ।

०१२५

ममनादृत्य कौरव्य तत्र नित्यं हितेषिणं । न हि ते सन्धमः कार्यः पार्थस्य विजयस्यति ।

अहमावारयिष्यामि पार्थं तिष्ठ सुयोधन ।

॥ दुष्योधन उवाच ॥ आचार्यः पाण्डुपुत्रान् व पुत्रवत् परिरक्षति । त्वमणुपेक्षां कुरुष्वेतेषु नित्यं ममारिषु ।

मम वा मन्दभाग्यवान्मत्से विक्रमो युधि । धर्मराजप्रियार्थिन्मा द्रौपद्या वा न विश्य तत् ।

धिगस्तु मम नुभ्यस्य यत्कृते सर्व्वबान्धवाः । सुखकामाः परं दुःखं प्राप्नुवन्ति पराजिताः ।

७११०

को हि शस्त्रधृतां श्रेष्ठो मेश्वरसमो युधि । शत्रुं न क्षयेच्छक्नो यो न स्याद्रौतमोमुनः ।

अश्वत्थामन् प्रसीदस्व नाशयैतान्ममाहितान् । तवास्त्रगोचरं शक्ताः स्यातुं देवा न दानवाः ।

पाञ्चालान् भोमकांश्चैव जहि द्रौणे सहानुगान् । वयं शेषान् हनिष्यामस्त्वैव परिरक्षिताः ।

एते हि भोमका विप्र पाञ्चालाश्च यशस्विनः । मम सैन्येषु संकृद्धा विचरन्ति दवाग्रिवत् ।

७११५

तान् वारय महाबाहो कैकयाश्च नरोत्तम । पुरा कुर्वन्ति निशेषं रक्ष्यमाणाः किरीटिना ।

अश्वत्थामंस्वरायुक्तो याहि शीघ्रमगिन्दम । आदौ वा यदि वा पश्चात्तेवंदं कर्म ब्राह्मण ।

त्वमुत्पन्ना महाबाहो पाञ्चालानां बधाय वै । करिष्यमि जगत्कृत्स्नमपाञ्चालं किलेश्वरः ।

एवं सिद्धाब्रुवन्मार्था भविष्यति च तत्तया । तस्मात्त्वं पुरुषव्याघ्र पाञ्चालान् जहि मानुगान् ।

न तेऽस्त्रगोचरं शक्ताः स्यातुं देवाः सवान्धवाः । किमु पार्थः स पाञ्चालाः सत्यमेतद्वचो मम ।

७१२०

न त्वां समर्थः सङ्ग्रामे पाण्डवाः सह भोमकैः । बलाद्योषधितुं वीर सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।

गच्छ गच्छ महाबाहो न नः कालात्ययो भवेत् । इयं हि द्रुपते मेना पार्थमायकपोडिता ।

शक्नो ह्यमि महाबाहो दिव्येन स्त्रेन तेजसा । निघरे पाण्डुपुत्राणः पाञ्चालानाञ्च मानद ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि दुष्योधनवाक्ये एकोनषष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ दुष्योधननैवमुक्त्वा द्रौणिराहवदुर्भदः । चकारागिबधे यत्नमिद्रो देव्यवेय्यया ।

प्रत्युवाच महाबाहुस्तत्र पुनर्भेदं वचः । सत्यमेतन्महाबाहो यथा वदषि कौरव ।

७१२५

प्रिया हि पाण्डवा नित्यं मम चापि पितुश्च मे । तथैवावां प्रिया तेषां न युद्धं तु कथञ्चन ।

शक्तिस्तस्मात् युष्मामस्यक्ता प्राणानभोतवत् । अहं कर्णश्च शल्यश्च कृपो हार्दिह्य एव च ।

निमेषान् पाण्डवो मेनां क्षपयेयुर्नृपोत्तम । ते वापि कौरवो मेनां निमेषान् कुरुषन्तम ।

क्षपयेन्महाबाहो यदि न स्याम संयुगे । युध्यतः पाण्डवान् शक्नोतेऽपि चास्मान् युयुत्सवः ।

तेजस्तु तेज आसाद्य प्रशमं याति भारत । अशक्यः तस्माज्जितुं पाण्डवानामनोकिनी ।

७१३०

जीवत्सु पाण्डुपुत्रेषु तद्धि सत्यं ब्रवीमि ते । आत्मार्यं युध्यमानस्ते समर्थाः पाण्डुतन्दावाः ।

किमर्थं तव सैन्यानि न हनिष्यन्ति भारत । त्वन्नुभ्यतमो राजनिष्ठतिष्ठश्च कौरव ।

मर्त्यातिशङ्को मानी च ततोऽस्मान्भिषङ्कथे । मन्ये त्वं कुत्सितो राजन् पापात्मा पापपूषः ।

अन्यान्पि मनः क्षुद्रं शङ्कते पापेभावितः । अहन्तुं यत्नमास्याद्यं त्वदर्थं त्यक्तजीवितः ।

एष गच्छामि मङ्गलं लब्धो कुरुषन्तम । यास्यामि शत्रुभिः सार्द्धं हनिष्यति परान्बहू ।

पाञ्चालैः सह योत्स्यामि सोमकैः कैकयैस्तथा । पाण्डुवैश्यं सङ्गाने तन्निवार्यमरिन्दम् ।
 अथ मदानिर्दग्धाश्चेदिपाञ्चालसोमकाः । बिंदेनेवार्हिता गावो विद्वविश्वस्मि मर्षेतः ।
 अथ धर्मसुतो राजा दृष्ट्वा मम पराक्रमं । अश्वत्थाममयं लोकं संस्यते सह सोमकैः ।
 आगमिष्यति निर्वेदं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । दृष्ट्वा विनिहतान सङ्घे पाञ्चालान् सह सोमकैः ।
 ये मां युद्धे प्रयास्यन्ति तान हनिष्यामि भारत । नहि ते वो मोक्ष्यन्ते मदाञ्जलपोडिताः ।
 एवमुक्त्वा महाबाहुः पुत्रं दुर्व्योधानं तव । अभ्यवर्त्तत युद्धाय द्रावयन् सर्वधन्विनः ।
 चिकीर्षुस्तव पुत्राणां प्रियं प्राणभृताम्बरः । ततोऽब्रवीत् सकैकेयान् पाञ्चालान् गोतमीसुतः ।
 प्रहरध्वमितः सर्वं मम गात्रे महारथाः । स्थिरोभूताश्च युध्यन्व दशयन्तोऽस्तलाघवं ।
 एवमुक्तास्तु ते सर्वे श्रुत्वा दृष्टिमपातयन् । द्रौणिं प्रति महाराज जलं जलधरा इव ।
 तान्निहत्य रणे द्रौणिर्देशबोरानपोद्ययत् । प्रमुखे पाण्डुपुत्राणां धृष्टद्युम्नश्च वा विभो ।
 निहत्यमानाः पमरे पाञ्चालाः सोमकास्तथा । परित्यज्य रणे द्रौणिं व्यद्रवन् दिशो दश ।
 तान् दृष्ट्वा द्रुपतः गुरान् पाञ्चालान् सह सोमकैः । धृष्टद्युम्नो महाराज द्रौणिमभ्यद्रवयुधि ।
 ततः काञ्चनचित्राणां सजलाम्बुदनादिनां । वृतः शतेन गुराणां रथानामनिवर्त्तिनां ।
 पुत्रः पाञ्चालराजस्य धृष्टद्युम्नो महारथः । द्रौणिमित्यब्रवीडाश्वं दृष्ट्वा योधास्त्रिपातितान् ।
 आचार्यपुत्रं दुर्बुद्धे किमन्यैर्निहतैस्तव । प्रयुध्यस्व मया साङ्गैः यदि गुरोऽसि संयुगे ।
 अत्र तं निहनिष्यामि तिष्ठेदानीं स्थिरो भव । ततस्त आचार्यसुतं धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।
 मर्कभिद्धिः श्वैस्तोत्सेजघ्नान् अश्वशरैः । ते तु पङ्क्तोक्तता द्रौणिं शरा विविशुर्गाशुगाः ।
 रुक्मपुङ्खाः प्रमन्त्रायाः सर्वकायावदरणाः । मध्वर्थिन इवोद्दामा भ्रमराः पुष्पितं द्रुमं ।
 सोऽतिविद्धा श्वं कुङ्कुः पादः क्लृप्त इवोरगः । मानो द्रौणिरसम्भ्रान्तः शरपाणिर्भाषत् ।
 धृष्टद्युम्नस्थिरो भूत्वा मुहूर्त्तं प्रतिपालय । यावत्तां निश्रितैर्भक्षैः प्रेषयामि यमचयं ।
 द्रौणिरेवमयाभास्य पार्षते परबोरहा । ह्लादयामास वाणैश्चैः समन्ताद्बभूव हतवत् ।
 सञ्ज्वालमानः समरे द्रौणिना युद्धदुर्गदः । द्रौणिं पाञ्चालतमघो वाग्भिरातर्जयत्तदा ।
 न जानीषे प्रतिज्ञां मे विशेत्पतिं तथैव च । द्रोणं हत्वा किल मया हन्तव्यस्त्वं सुदुर्भते ।
 ततस्ताऽनं न हन्यद्य द्रोणे जीवति कल्पव । इमान् रजनीं प्राप्तां सुप्रभातां सुदुर्भते ।
 निहत्य पितरं तेषां ततस्त्वामपि संयुगे । नेष्यामि प्रेतलोकाय एतन्मे मनसि स्थितं ।
 यस्ते पार्षते विद्वेषो या भक्तिः पौरवेषु च । तां दर्शय स्थिरो भूत्वा त मे जीवनं शमिष्यसि ।
 यो हि ब्राह्मण्यमृत्युञ्ज चत्तधर्मरतो दिजः । स बध्यः चत्तलोकास्य यथा त्वं पुरुषधम ।
 दत्युक्तः पुरुषं वाश्वं पर्वेत न द्विजोत्तमः । क्रोधमाहारयन्तोऽत्र तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ।
 निर्दहन्निव चक्षुर्भ्यः पार्षते सोऽभ्यवैक्षत । ह्लादयामास समरे निश्वसन्मृगो यथा ।
 स तादृशमानः समरे द्रौणिना पार्षते शरैः । सर्वपाञ्चालघेनाभिः संवृतो रथमत्तमः ।

७१५५

७१५६

७१५७

७१५८

७१५९

७१६०

१०९५

१०९६

१०९७

१०९८

१०९९

नाकम्पत महाबाहः स्वबोध्यं समुपाश्रितः । सायकांश्चैव त्रिविधानशय्यान्नि मुनोच ह ।
तौ पुनः सन्वर्त्ततां प्राणधूताभिदेविनौ । निवारयन्तौ वाणौघान् परस्परममर्षणौ ।
उत्सृजन्तौ महेष्वासौ शरवृष्टौः समन्ततः । द्रौणिपार्षतयोर्युद्धं धोरूपं भयावहं ।
दृष्ट्वा सम्पूजयामासुः बिभ्रुचारणवतिकाः । शरैश्चैः पुरयन्तौ तावाकाशम्यदिशस्तथा ।
अलक्ष्यौ समयुध्यतां महत् कृत्वा शरैस्तमः । नृत्यमानाविवरणे मण्डलोकतकामुके ।
परस्परवधे युक्तौ सर्वभूतमयङ्करौ । अयुध्यतां महाबाहू चित्रं लघु च सुष्टु च ।
सम्पूजयामासौ समरे योधमुख्यैः सहस्रशः । तौ प्रयुङ्क्षौ रणे दृष्ट्वा वने वन्यौ गजाविव ।
उभयोः सेनयोर्हर्षस्तुमुलः समपद्यत । सिंहनादरवास्यामन्दधुः शङ्खाश्च सैनिकाः ।
वादित्राण्यभ्यवादन्त शतशोऽय महस्रशः । तस्मिंस्तु तुमले युद्धे भीरूणां भयवर्द्धने ।
मुहूर्त्तमिव तद्युद्धं समरूपमिवाभवत् । ततो द्रौणिर्गहाराज पार्षतस्य महात्मानः ।
धनुर्ध्वजं तथा च्छ्वेतं तथैभौ पाण्डोर्महारथौ । सूतमश्वान् चतुरो निहत्याभ्यद्रवद्वे ।
पाञ्चालांश्चैव तान्सर्वान् शरैः सन्नतपर्वभिः । व्यद्रावयद्मेयात्मा शतशोऽय महस्रशः ।
ततः प्रविश्य ये सेना पाण्डवो भरतर्षभ । दृष्ट्वा द्रौणिकैर्हतकर्म वामवयेव संयुगे ।
शतेन च शनं हत्वा पाञ्चालानां महारथः । त्रिभिस्तु निशितैर्बाणैर्हत्वा वीरैः नरगर्भान् ।
द्रौणिर्दुपदपुत्रस्य फाल्गुनस्य च पश्यतः । नाशयामास पाञ्चालान् भूयिष्ठं ये व्यवस्थिताः ।
ते दध्यमानाः पाञ्चालाः समरे सह सृञ्चयैः । अगच्छन् द्रौणिमुत्सृज्य विप्रकीर्णरथध्वजाः ।
स जित्वा समरे शत्रून् द्रौणपुत्रो महारथः । ननाद सुमहानादं तपान्ते जलदेऽ यथा ।
स निहत्य बहून् गुरुरानशययामा व्यरोचत । युगान्तो सर्वभूतानि प्रदहन्निव पावकः ।

सम्पूजयामासौ युधि कौरवेयेर्निजित्य सङ्क्षेपेरिगणान् सहस्रशः । व्यरोचत द्रौणसुतः प्रतापवान् यथा सुरैश्चोऽरिग
णान्निपात्य वै ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि षटोक्तवधपर्वणि अथत्यामपराक्रमे षष्ठ्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६० ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा भोममेनस्य पाण्डवः । द्रौणपुत्रं महागजसमन्नात् पथ्यवारधन् ।

ततो दुर्योधनो राजा भारद्वाजेन संवृतः । अभ्ययान् पाण्डवान् सङ्क्षेपे ततो युद्धमवर्त्तत ।

घोररूपं महाभोमं भीरूणां भयवर्द्धनं । अम्बठान्मालवान वज्रास्त्रिंशैस्तेगर्त्तकानपि ।

प्राहिणाश्वतुलोकाय गणान् कुट्टो युधिष्ठिरः । अभोषाहान् शूरसेनान् चत्त्रियान् युद्धदुर्म्भान् ।

निकृत्य प्रथिवीञ्जले भोमः शोणितकर्दमां । यौयेथान्द्रिजायाजन् मद्रकान्मालवानपि ।

प्राहिणाश्वतुलोकाय किरीटो शेतवाहनः । प्रगाढमञ्जोगतिभिर्नगरैश्चरिताडिताः ।

निपेतुर्द्विगदा भूमौ द्विष्टद्वज इव पर्वताः । निकर्त्तैर्हस्तिहस्तैश्च चष्टमानैस्तस्ततः ।

रराज वसुधा कीर्णा विमर्षिभिर्षिवोर्गैः । त्रिभिः कनकचित्रैश्च नृपच्छत्रैश्च भूर्भुवो ।

द्यौरिवादित्यचन्द्रादौर्ध्वैः कीर्णा युगचये । हत प्रहरताभीता विध्यत व्यवकन्तत ।

इत्याधीनमुलः शब्दः स शोणाश्चार्थं प्रति । द्रोणस्तु परमकुट्टो वायव्यास्त्रेण संसृजे ।

व्यधमत्तात्मावायुर्धोधानिव दुरत्ययः । ते हन्यमाना द्रोणेन पाञ्चालाः प्राद्वन् भयात् ।

पश्यतो भीमसेनस्य पार्थस्य च महात्मनः । किरीटी भीमसेनस्य सहसा मथ्यवर्त्तता ।

७२१९

महता रथवर्गेन परिगृह्य बलं महत् । बीभत्सुर्दक्षिणं पार्थमुत्तरं च वृकोदरः ।

भारदाजं प्ररोधाभ्यां महद्भ्यामभ्यवर्त्तता । तौ तथा सञ्जयस्यैव पाञ्चालास्य महारथाः ।

अभ्यगच्छन्महाराज मत्स्यैश्च सह सोमकैः । तथैव तव पुत्रस्य रथोदाराः प्रहारिणः ।

महत्या सेनया राजन् जग्मुर्द्रोणरथम्पति । ततः सा भारती सेना बध्यमाना किरीटिना ।

तमसा निद्रया चैव पुनरेव व्यदीर्यते । द्रोणेन वार्यमाणस्तो स्त्रयं तव सुतेन च ।

७२२०

नाशक्यन्त महाराज योधा वारयितुं तदा । सा पाण्डुपुत्रस्य प्रैर्व्यधमाना महाचमूः ।

तमसा संवृता लोके व्यद्वत् सर्वतोमुखी । उत्सृज्य शतशो बाहंस्तत्र केचिन्नराधिपाः ।

व्यद्वन्त महाराज भयाविष्टाः समन्ततः ।

इति महाभारते द्रोणपर्वणि षष्ठी कचवधपर्वणि सङ्कृत्युद्धे एतद्विंशतिकप्रोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ सोमदत्ताय संकुटो विधुस्मानो महद्भुजः । सात्यकिः प्राह यन्मार्गं सोमदत्ताय मां वृद्ध ।

न ह्यहत्वा रणे ब्रजुं बद्धोक्तं कौरवाधमं । निवर्त्तिष्ये रणे सून मत्यमेतदचो मम ।

७२२१

ततः सम्प्रेषयद्यन्ता मेन्धवांस्तान्महाजवान् । तुरङ्गमाञ्कङ्कवर्णान् सर्वशस्त्रातिगात्रेण ।

तेऽवहन् युयुधानन्तु मनोमारुतरं ह्रमः । यथेष्टं हरयो राजन् पुरा दैत्यबधोद्यतं ।

तमापतन्तं सम्प्रेत्य सात्त्वतं रभमं रणे । सोमदत्तो महाराज ह्यप्रभ्रान्तो न्यवर्त्तत ।

विमुञ्च्य चर्वाणि पर्जन्य इव वृष्टिमान् । क्वाद्यामाम श्रैतेयं भात्करं जलदो यथा ।

अप्रभ्रान्तस्य समरे सात्यकिः कुरुपुङ्गव । क्वाद्याम स वारुणैः समन्ताद्भरतर्षभ ।

७२२२

सोमदत्तस्तु तं षष्ठा विव्याधारमि माधवं । सात्यकिस्त्रापितं राजन् अविध्यत सायकैः श्रितैः ।

तावन्वोऽन्यं शरैः कृत्वा व्यरोचतां परस्परं । सुयुष्मा पुष्पममये पुष्पिताविव किंशुकौ ।

रुधिरैर्लितमर्वाङ्गा कुरुवृष्णि यशस्वीरा । परस्परमवेचितां दहन्ताविव लोचनैः ।

रथमण्डलमार्गेषु चरन्तारिमर्दनैः । घोररूपैः हि तावास्ता वृष्टिमन्ताविवाम्बुदे ।

शरभंभिन्नगात्रौ तौ सर्वतः सकलौकतेर । याविधाविव राजेन्द्र दृश्येतां शरविष्मता ।

७२२३

सुवर्णपुङ्कंरिषुभिर्गार्जितौ तौ व्यरोचतां । खद्योतैरावृतौ राजन् प्राद्वषोव वनस्पतौ ।

सम्प्रादापितसर्वाङ्गा सायकैस्तौ महारथौ । अदृश्येतां रणे कुट्टावुक्ताभिरिव कुञ्जरी ।

ततो युधि महाराज सोमदत्तो महारथः । अर्द्धचन्द्रेण चिच्छेद माधवस्य महद्भुजः ।

अथैनं पञ्चविंशत्या सायकानां ममापियत् । त्वरमाणस्तराकाले पुनश्च दक्षभिः शरैः ।

अथान्यदुनुरादाय सात्यकिर्देगवत्तरं । पञ्चभिः सायकैस्तूर्णं सोमदत्तमविध्यत ।

७२२४

ततोऽपरं भर्षेण ध्वंश्चिच्छेद काष्ठनं । बाह्नीकस्य रणे राजन् सात्यकिः प्रहसन्निव ।

सोमदत्तस्त्वमभ्यान्तो दृष्ट्वा केतुं निपातितं । शैनेयं पञ्चविंशत्या सायकानां समाचिनोत् ।
 सान्तोऽपि रणे क्रुद्धः सोमदत्तस्त्वध्वनिः । धनुश्चिच्छेद समरे चुरप्रेण श्रितेन च ।
 अश्वेनं हक्त्वपुङ्गवानां श्रुतेन नतपर्वणां । आचिनोत्तं महाराज भग्नदह्मिवोरगं ।
 अथान्यद्भुनुरादाय भामदत्तो महारथः । सार्थाकिं क्वाद्यामास शरदृष्ट्वा महाबलः । ७२५
 सोमदत्तश्च संक्रुद्धो रणे विव्याध सात्यकिः । सात्यकिश्चेपुजालेन सोमदत्तोऽभ्यपीडयत् ।
 दशभिः सान्ततस्यार्थे भीमोऽहम् बाह्मिकात्मजं । सोमदत्तोऽप्यभ्यान्तो भीममार्च्छच्छतैः शरैः ।
 ततस्तु सान्ततः क्रुद्धो हेमदण्डं नवं दृढं । मुभोच परिघं घोरं सोमदत्तस्य वलमि ।
 तमापतन्मं वेगेन परिघं घोरदर्शनं । द्विधा चिच्छेद समरे प्रहसन्निवै कौरवः ।
 स पपात द्विधा क्षिप्त आयसः परिघो महान् । महोषरस्त्रेव महश्चिखरं वज्रताडितं । ७२६
 ततस्तु सात्यको राजान् सोमदत्तस्य संयुगे । धनुश्चिच्छेद भस्त्रेण हस्तावापञ्च पञ्चभिः ।
 ततश्चतुर्भिश्च शरैस्त्रणं तान् तुरगोत्तमान् । समोप प्रेषयामास प्रेतगाजस्य भारत ।
 सारथेस्त्र शिरः कायात् भस्त्रेणानतपर्वणा । जहार रथशार्दूलः प्रहसन्निव भारत ।
 ततः शरं महाघोरं ज्वनन्तमिव पावकं । मुभोच स्त्रणं पुङ्गवं तं तैलधौतं शिलाश्रितं ।
 स विमुक्तो बलवता शैनेयेन शरोत्तमः । घोरस्तस्योरधि विभो निपपाताग्ने श्येनवत् । ७२७
 सोऽर्तिविद्धो बलवता सान्तेन महारथः । सोमदत्तो महाराज पपात च ममार च ।
 तं दृष्ट्वा निहतं तत्र सोमदत्तं महारथं । तावका रथवशेन युयुधानमुपाद्रवन् ।
 पाण्डवाश्च महाराज सह सर्वैः प्रभद्रकैः । महत्या सेनया सार्द्धं द्रोणानो कमुपाद्रवन् ।
 ततो युधिष्ठिरः क्रुद्धो भारद्वाजस्य सैनिकान् । शरैर्विद्रावयामास भारद्वाजस्य पश्यतः ।
 सैन्यानि द्रावयन्तश्च द्रोणो दृष्ट्वा युधिष्ठिरं । अभिद्रुवाव वेगेन क्रोधसरंक्तलोचनः । ७२८
 ततः सुनिश्चितैर्वीणैः पार्थं विव्याध सप्तभिः । युधिष्ठिरोऽपि संक्रुद्धः प्रतिविव्याध पञ्चभिः ।
 सोऽर्तिविद्धो महेष्वासः सृक्कणो विलिङ्गमुजः । युधिष्ठिरस्य चिच्छेद ध्वजं कार्मुकमेव च ।
 ततो विधत्वा लरितस्त्रराकाले नृपोत्तमः । अन्यदादत्त वेगेन कार्मुकं समरे दृढं ।
 ततः शरसहस्रेण द्रोणं विव्याध पाण्डवः । सायस्त्रतध्वजरायं तदद्भुतमिवाभवत् ।
 ततो मुहूर्तं व्यधितः शरघातप्रपीडितः । निषसाद रथोपस्थे द्रोणो ब्राह्मणपुङ्गवः । ७२९
 प्रतिलभ्य ततः संश्र्वां निश्चसन्नुरगो यथा । क्रोधेन महताऽष्टि वायव्यास्तमया सृजत् ।
 अमभ्यान्तस्ततः पार्था धनुरादाय बोर्यवान् । तदस्तमस्त्रेण रणे स्तम्भयामास तस्य तु ।
 चिच्छेद च धनुर्दधि ब्राह्मणस्य च पाण्डवः । अथान्यद्भुनुरादाय द्रोणः क्षत्रियमर्दनः ।
 तद्रथस्य श्रितैर्भस्त्रिच्छेदं कुरुपुङ्गवः । ततोऽब्रवीदासुदेवः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं ।
 युधिष्ठिर महाबलं यत्नो वक्ष्यामि तच्छृणु । उपारंमस्व युद्धान्तं द्रोणाङ्गारतप्ततम ।
 यतते हि सदा द्रोणो ग्रहणे तव संयुगे । नानुरूपमहं मन्ये युद्धमस्य त्वया सह । ७३०

योऽस्य सद्यो विनाशाय च एवेनं हनिष्यति । परिवर्ज्य गुहं याहि यत्र राजा सुयोधनः ।

राज्ञा राजा हि योद्धव्यो नाराज्ञा युद्धमिच्छते । तत्र त्वं मम कोमेय वृक्षस्य रथबंधतः ।

यावन्नाशेण च मया सहयेन धनञ्जयः । भीमस्य नरशार्ङ्गस्य युध्यते कौरवैः सह ।

वासुदेववचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः । मङ्गलं चिन्तयित्वा तु ततो दाहणमाहव । ७९०

प्रायाद्भुतमभिपन्नो यत्र भीमो यवस्थितः । विनिघ्नैस्तान्नाशकान् योधान् व्यादितास्य दवान्तकः ।

रथघोषेण महता नादयन् वसुधातलं । स मेघ इव घर्षात्मे राजराजो युधिष्ठिरः ।

भीमस्य निघ्नतः शत्रून् पार्श्वीं जगाम पाण्डवः । द्रोणोऽपि शत्रून् पाश्चात्तान् अधमद्रजनीमुखे ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि रात्रियुद्धे सोमदत्तवधे दिवस्यधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ वर्त्तमाने तथा युद्धे घोररूपे भयानके । तमसा बंधते लोके रजसा च महीपते ।

नापश्यन् रणे योधाः परस्परमवस्थिताः । अनुमानेन संज्ञाभिर्विध्यन्ते क्षत्तिवर्धभाः । ७९०

नरनागाद्यपत्तीनां महारौद्रचये विभो । द्रोणकर्णकृपा वीरा भीमपार्षतसाम्भताः ।

अन्योऽन्यं क्षोभयामासुः सैन्यानि भरतर्षभ । बध्यमानानि सैन्यानि समन्तात्संहारयैः ।

तमसा बंधते चैव समन्तादिप्रदुर्दुः । ते सव्यतो विद्रवन्तो योधा विस्मृतेतसः ।

अहन्यन् महाराज धावमानासु सर्वतः । महारथवहस्त्राणि जगुरन्याऽन्यमाहवे ।

अन्ये तमसि मूढानि प्लवस्त तव मन्त्रिते । ततः सर्व्याणि भूतानि सेनामुखासु भारत । ७९१

यमुभ्यन्त रणे तस्मात्तमसा बंधते मति ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अथ संलोल्यमानानो पाण्डवैर्निहतौजसो । अन्ये तमसि मग्नानामासीत् किं वो मनसदा ।

कथं प्रकाश्रस्तेषां वा मम सैन्यस्य वा पुनः । बभूव लोके तमसा तथा सञ्जय बंधते ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः सर्व्याणि सैन्यानि हतशिष्टानि यानि वै । सेनागोप्तृनद्यादिषु पुनर्युद्धमकल्पयन् ।

द्रोणः परस्तात्कघने तु शल्यस्तथा द्रैणिः पार्श्वतः शौबलस्य । क्षत्रस्य सर्व्याणि बलानि राजन् राजाऽचरन्मधिकं निश्रया । ७९२

उवाच सर्व्यस्य पदातिमहान् दुर्व्योधनः पार्थिवान् सान्त्वपूष्यं । उत्सृज्य सर्व्यं परमायुधानि मृच्छीत हसोर्ध्वलितान् प्रदीपान् ।

ते चादिताः पार्थिवसत्तमेन ततः प्रहृष्टा जगृहः प्रदीपान् । देवर्षिगन्धर्वसुरविग्रहा विद्याधरासाधुराणां गणाश्च ।

नागाः सयसोरगाक्षिप्राश्च हृष्टा दिविस्था जगृहः प्रदीपान् । दिग्देवतेभ्यश्च समापतन्तोऽदृश्यान् दीपाः ससुगन्धि तैलाः ।

विप्रेषतो नारदपर्वताभ्यां सम्बोध्यमानाः कुरुपुङ्गवार्थैः । सा चैव भूयो ध्वजिनो विषन्तां व्यरोचताग्निप्रभया निश्रांशं ।

महाधनैराभरणैश्च दीपैः शल्यस्य दिव्यैरभिषम्पतद्भिः । रथे रथे पञ्च विदीपिक्तासु प्रदीपिता मत्तगमे चक्षुः । ७९३

प्रत्यस्मेकस्य महाप्रदीपः कृतान्तु तां पाण्डवकीरवेयैः । संश्लेन सर्व्यं विविताः प्रदीपां व्यादीपयन्तो ध्वजिनो तवाग्र ।

सर्वान्तेषां परिशोभमानाः पदातिभिः पावकतैलहस्तैः । प्रकाशमाना ददृशुर्निजायां यथान्तरोक्षे ललदाक्ष
चिह्निः ।

प्रकाशिताग्रान्ते ततो ध्वजिन्यां द्रोणोऽग्निकल्पः प्रपतन् समन्तात् । रराज राजेन्द्र सुवर्णवर्षा मध्वज्जतः सूर्य्य इवोद्गमालो ।
आम्लानदेवाभरणेषु चैव निष्केषु शूरेषु शरावरेषु । शरेषु बलेषु च पावकस्य प्रतिप्रभास्तत्र तदा बभूवुः ।
गदास्य त्रेक्याः परिचास्य शूभा रथेषु ब्रह्मस्य विवर्तमानाः । प्रतिप्रभा रश्मिभिराजमोढ पुनः पुनः सञ्चलयन्नि
दीपान् ।

०१००

हृत्पाणि बालव्यञ्जनानि खड्गा दीप्ता महोष्मास्य तथैव राजन् । स्वाघूर्णमानास्य सुवर्णमाना व्यायच्छन्तां तत्र तदा विरेजुः ।
ब्रह्मप्रभाभिस्तु विराजमानं दीपप्रभाभिस्तदा चलन्तत् । प्रकाशितस्त्राभरणप्रभाभिर्भ्रष्टं प्रकाशं नृपते बभूव ।
पीतानि शक्ताश्चक्षुर्गुचितानि वीरावधूतानि सुशोभमानानि । दीप्ता प्रभा प्राञ्जलयन्त तत्र तपात्यये विद्युदिवान्तरोक्षे ।
प्रकम्पितानां महतोद्यवेगैरभिघ्नताश्चापततां जवेन । ब्रह्मास्त्रशोभन्तं तदा नराणां वाय्वोरितानीक महामुञ्चानि ।
महावने दाहमये प्रदीपे यथा प्रभा भास्करस्याधिका स्यात् । तथा तदासीत् ध्वजिनी प्रदीप्ता महाभये तत्र तु
भीमरूपा ।

०१०१

तत् सम्प्रदीप्तं बलमस्त्रदीपं निश्चल्य पार्श्वोत्तरितास्तथैव । सर्वेषु सैन्येषु पदातिष्वानबोधयन्तोऽपि च चकुरेव ।
गजे गजे सप्त कृताः प्रदीपा रथे रथे चैव दृष्ट प्रदीपाः । दावश्चपृष्ठे परिपार्श्वतोऽन्ये ध्वजेषु चान्ये जघनेषु चान्ये ।
सेनासु सर्व्यासु च पार्श्वतोऽन्ये पश्चात् पुरस्ताच्च समन्ततस्तु । मध्ये तथाऽन्ये ज्वलिताप्रदीपाः सेनादयेऽपि स्म तदा
बभूवुः ।

सर्वेषु सैन्येषु पदातिष्वानाः शक्तिप्रिता रश्मिरयाश्चटुन्दैः । मध्ये तथाऽन्ये ज्वलिताग्निदस्ता व्यदीपयन् पाण्डुसु
तस्य सेना ।

तस्य प्रदीपैस्तु तथा प्रदीप्तं बलं यथाभीदलवद्वलेन । भाः कुर्वन्ता भानुमता सद्येण दिवाकरेणाग्निरिवाभिगुप्तः । ०१०२
तथोः प्रभा पृथिवीमन्तरोक्षं सर्वं व्यतिक्रम्य दिशस्य वृद्धाः । तेन प्रकाशेन भृशं प्रकाशं तथाच तेषां तव चैव
सैन्ये ।

तेन प्रकाशेन दिवं गतेन सन्नाधिता देवगणाः समस्ताः । गन्धर्व्वतक्षाः सुरसिद्धवङ्गाः समागमन्सुरसस्य सर्वाः ।
तद्देवगन्धर्व्वसमाकुलस्य यज्ञस्य सिद्धाप्सरसांगणस्य । हतस्य योधैर्दिवमाविशद्भिरायोधनं दिव्यकल्पं बभूव ।

रथान्मनागाकुलदीर्घदीप्तं शरब्धयोधं हतविजुताशं । महदलं व्यूढनराश्वनागं सुरासुरव्यूहसमं बभूव ।

तच्छक्तिवर्णकसुचण्डवातं महारथाश्वं नरवाजिनागं । शरोघवर्धं हृदिशाम्बुधरं निशि प्रवृत्तं नरदेवयुद्धं ।

तस्मिन्महाग्निप्रतिमे महात्मा सन्नापयन् पाण्डवान् विप्रमुख्यः । गभस्तिभिर्मध्यगतो यथाकीं वर्षात्यये तददभ
स्त्रेन्द्रः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि दीपोद्योतने त्रिषष्ट्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ प्रकाशिते तथा लोकै रजसा च समावृते । समाजमूरयोदाराः परस्परबधैषिणः ।

ते ममेत्य रणे राजन् ब्रह्मप्रासादिधारिणः । परस्परमुद्वेक्षन् परस्पर कृतागसः ।

प्रदीपानां सहस्रैश्च दीपमानैः समन्ततः । रत्नाचितैः स्वर्णदण्डैर्गन्धैर्लोकविभूतैः ।

देवगन्धर्वदीपाद्यैः प्रभाभिरधिकाञ्जलैः । विरराज तदा भूमिर्गन्धैर्वीरिव भारत ।

०१०

उत्काशतैः प्रज्वलितैरणभूमिर्विराजत । दृष्ट्वा मानेव लोकानामभवे च वसुधरा ।

व्यदीपन्त दिशः सर्वाः प्रदीपैस्तैः समन्ततः । वर्षाप्रदोषे खयोतैर्दृता वृक्ष इवावभुः ।

असञ्जन्त तदा बीरा राजन् बीरैः पृथक्पृथक् । नागा नागैः समाजग्मुस्तरगा ह्यथादिभिः ।

रथा रथवारैरेव समाजग्मुर्मुदा युताः । तस्मिन्नात्रिमुखे घोरे पुत्रस्य तव शासनात् ।

चतुरङ्गस्य सैन्यस्य सम्पातस्य महानभूत् । ततोऽर्जुना महाराज कौरवाणामनोकिनी ।

०११

व्यधमत्तरया युक्तः क्षपयन् सर्वपार्थिवान् ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तस्मिन् प्रविष्टे संरम्भे मम पुत्रस्य वाहिनी । अस्तव्यमाणे दुर्दुर्धे किं व आशीम्भनस्तदा ।

किमभन्यन्त सैन्यानि प्रविष्टे परतापने । दुर्ध्याधनस्य किं कृत्यं प्राप्तकालमन्यत ।

केचन समरे बीरं प्रत्युद्युररिन्दमाः । द्रोणश्च के वरचक्षन् प्रविष्टे श्वेतवाहने ।

केऽरचन् दक्षिणञ्चकं के च द्रोणस्य सव्यतः । के वृष्टतोऽन्तरचक्षन् बीरा बीरस्य युध्यतः ।

०१२

केपुरस्तादगच्छन्त निघ्नतः शत्रवाश्रये । यत्प्राविशन्महेष्वासः पाञ्चालान्पराजितः ।

नृत्यन्निव नरव्याघ्रो रथमार्गेषु बोध्यवान् । यो ददाह श्वरैर्द्रोणः पाञ्चालानां रथमजान् ।

धूमकेतुरिव क्रुद्धः कथं मृत्युमुपैषिवान् । अथयानेव हि परान् कथयस्यपराजितान् ।

क्षृष्टानुदीर्णान् मङ्गानि नतु मञ्जय मामकान् । हताश्वैव विवर्णाश्च विप्रकीर्णाय शंसमि ।

रथिनो विरथाश्चैव क्षतान् युद्धेषु मामकान् ।

०१३

॥ मञ्जय उवाच ॥ द्रोणस्य मतमाज्ञाय योद्धुः कामस्य तां निशा । दुर्ध्याधनो महाराज वश्यान् भाट्टनभाषत ।

विकर्णञ्चित्रसेनश्च सुपार्श्वन्तु तथैव च । दुर्दुर्धे दीर्घबाहुश्च ये च तेषां पदानुगाः ।

द्रोणं यत्ताः पराक्रान्ताः सर्वे रक्षन्तु वृष्टतः । हार्दिक्यो दक्षिणञ्चकं शल्यश्चैवात्तरं तथा ।

त्रिगर्जनाञ्च ये गूरा हतशेषा महारथाः । तांश्चैव पुरतः सर्वान् पुत्रान् समचोदयत् ।

आचार्य्यो हि समायुक्तो भूयं यत्ताश्च पाण्डवाः । तं रक्षन् संमयुक्ता निघ्नन्तं शत्रवाश्रये ।

०१४

द्रोणोऽपि बलवान् युद्धं क्षिप्रहस्तः पराक्रमी । निर्जयेत्तिदृशान् युद्धे किमु पार्थिवान् ममोमकान् ।

ते यूयं महताः सर्वे भूयं यत्ता महारणे । द्रोणं रक्षत दुर्दुर्धे वृष्टयुक्तामहारथात् ।

पाण्डवेषु योधिषु कोऽपि पश्याम्यहं न ते । यो जयेत रणे द्रोणं वृष्टयुक्तां दृते पुमान् ।

तत्र सर्वेऽत्मना मन्ये भारदाजस्य रक्षणं । सुगुप्तः सोमकान् हन्यात् सञ्जयस्य क्रमागतान् ।

सञ्जयेषु च सर्वेषु निहतेषु चमूमुखे । वृष्टयुक्ते रणे द्रोणिघातयितव्यमश्रयं ।

०१५

तथाऽर्जुनं रणे कर्णे विजेष्यति महारथः । भीममेनमुखासह युद्धे जेष्यामि ईक्षितान् ।

श्रेष्ठाश्च पाण्डवान् योधाः प्रसभं हीनतेजसः । मोऽयं मम जयो व्यक्तो दीर्घकालं भविष्यति ।

तस्माच्चक्ष्य मङ्गानि द्रोणेन महारथं । इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठ पुत्त्रो दुर्ध्याधनस्तव ।

व्यादिदेश तदा सैन्यं तस्मिंस्तमसि दारुणे । ततः प्रवृत्ते युद्धं रात्रौ भरतमत्तम् ।
 उभयोः सैन्ययोराजन्विजयं प्रतिकाङ्क्षिणोः । अर्जुनः कौरवं सैन्यमर्जुनश्चापिकौरवाः ।
 नानाशस्त्रसमावायैरन्योऽन्यं पर्यपीडयन् । द्रौणिः पाञ्चालराजानं भारद्वाजश्च सञ्जयान् ।
 कादयाश्चक्रिरे सङ्क्षी शरैः सन्नतपर्वभिः । पाण्डुपाञ्चालसैन्यानां कौरवाणाञ्च भारत ।
 अभीक्ष्णितान्को घोरो निघ्नतामितरैतरं । नैवास्माभिर्न पूर्वैश्च दृष्टपूर्वन्तथाविधं ।
 यादृशं युद्धमेवाभीद्रात्रौ शत्रुभयानकं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचबधपर्वणि सङ्कुलयुद्धे चतुःषष्ठ्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६४ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ वर्त्तमाने तथा रौद्रे रात्रियुद्धे विशास्यते । सर्वभूतक्षयकरी धर्मपुत्तो युधिष्ठिरः ।

अब्रवीत् पाण्डवंसैव पाञ्चालांश्च सोममकान् । मनुष्यरथनागानामभावाद्य नराधिप ।
 युधिष्ठिरोऽब्रवीद्राजा स्वान् योधान्मनुजाधिपः । अभ्यागच्छत गच्छन्ते द्रोणमेव जिघांसया ।
 राज्ञे वचनाद्वाजान् पाञ्चालाः सोमकास्तथा । द्रोणमेवाभ्यधावन्त नदन्तो भैरवान्वान् ।
 तान् वर्यं प्रतिगर्जन्तः प्रत्युद्यातास्त्रमर्षिताः । यथाशक्ति यथोत्साहं यथामत्तञ्च संयुगे ।

हृतवर्मा तु हार्दिको युधिष्ठिरमुपाद्रवत् । द्रोणं प्रति समायान्तं मत्तो मत्तमिव द्विपं ।
 श्लेधं शरवर्षाणि विस्मृजन्तं समन्ततः । अभ्ययात् कौरवो राजन् भूरिः सङ्ग्राममर्हन् ।
 सहदेवमथायान्तं द्रोणलिपुं महारथं । कर्णो वैकर्त्तनो राजन् वारयामास पाण्डवं ।
 भीमसेनं तथायान्तं रथेन रथिना वरं । स्वयं दुर्योधनो युद्धे प्रतोपं मृत्युमाव्रजत् ।

नकुलश्च युधां श्रेष्ठं सर्वयुद्धविशारदं । शकुनिः सौबलो राजन् वारयामास सत्वरः ।
 शिखण्डिनमथायान्तं रथेन रथिना वरः । रूपः शारदतो राजन् वारयामास संयुगे ।
 प्रतिबिन्ध्यमथायान्तं मयूरसदृशैरथैः । दुःशामनो महाराज यत्तो यत्तमवारयत् ।
 भैमसेनमथायान्तं मायाशतविशारदं । अश्वत्यामा महाराज राक्षसं सैन्यवारयत् ।

द्रुपदं दृष्टसेनस्तु समैन्यं सपदानगं । वारयामास समरे द्रोणप्रेषुं महाबलं ।
 विराटं द्रुतमायान्तं द्रोणस्य निधनम्प्रति । मद्राजः सुमंक्रुद्धो शरयामास भारत ।
 शतानीकमथायान्तं नाकुलिं रभसं रणे । चित्रमेनो हरोधेनं शरैर्द्रोणवधेषुया ।

अर्जुनस्तु युधां श्रेष्ठं प्राद्रवन्तं महारथं । अलम्बुषो महाराज राक्षसेन्द्रो न्यवारयत् ।
 ततो द्रोणं महोवांसं निघ्नन्तं शाचवांसेन । धृष्टद्युम्नोऽप्य पाञ्चाल्यो वृष्टरूपमवारयत् ।
 तथाऽन्यान् पाण्डुपुत्राणां समायान्तामहारथान् । तावका रथिनेः राजन् वारयासुरोऽजसा ।
 गजरोहा गजैस्तूष्णीं सन्निपत्य महामृधे । योधयन्तश्च मृद्रक्तः शतशोऽप्य सहस्रशः ।

निघ्नोऽथ तुरगा राजन् द्रवन्तश्च परस्परं । प्रत्यदृश्यन्त वेगेन पञ्चवन्तो यथाऽद्भयः ।
 सादिनः सादिभिः सार्द्धं पाशशृङ्गिपाणयः । समागच्छन्महाराजं विनदन्तः परस्परं ।
 नरास्तु बहवस्तत्र न्यहन्यन्तः परस्परं । गदाभिर्मुवलेसैव आनाशसैश्च सहशः ।

कृतवर्मा तु हार्दिक्यं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं । वारयामास मंक्रुद्धो बलेवोद्धतमर्णवं ।
 युधिष्ठिरस्तु हार्दिक्यं विद्धा पञ्चभिराश्रुगैः । पुनर्विव्याध विग्रह्य तिष्ठ तिष्ठेति चाश्रवोत् ।
 कृतवर्मा तु मंक्रुद्धो धर्मराजस्य भारिष । धनुश्चिच्छेद भस्मेन तच्च विव्याध मग्नभिः । ७१८
 श्रथान्यदुनगादाय धर्मपुत्रो मशरथः । हार्दिक्यं दशभिर्विष्णोर्व्याक्रोहसि चार्पयत् ।
 माधवस्तु रणे विद्धो धर्मपुत्रेण मारिष । प्राकस्यत च रोषेण मग्नभिर्वाह्यच्छरेः ।
 तस्य पार्थो धनुश्चिच्छेत्वा हतावापं निहत्य तु । प्राहिणोस्त्रिशितान् भस्मान् पञ्च राजच्छिन्नाशितान् ।
 तस्य तत्कवचं भित्त्वा हेमपृष्ठं महाधनं । प्राविशन् धरणीमुया बलीकमिव पद्मगाः ।
 अतृणोनिमेषमात्रेण मोऽन्यदादाय कार्मुकं । विव्याध पाण्डवं पश्चा पुनस्य दशभिः शरैः । ७१९
 तस्य शक्तिममेयात्मा चित्तेप भुजगोपनां । पाण्डवेन तदा चित्रा रथे न्यस्य महद्भुजः ।
 सा हेमं विवा महतो पाण्डवेनानुप्रेषिता । निर्भयं दत्तिनं बाहुं प्राविशद्भुरणोतनं ।
 एतस्मिन्नेव काले तु गच्छ पार्थो महद्भुजः । हार्दिक्यं क्वादयानाम शरैः मग्नतपस्विभिः ।
 तंतस्तु तत्र वै शूरेषां वृष्णोनां प्रवरो रथो । व्यथसूतस्यश्चक्रे निमेषाद्धाद्युधिष्ठिरं ।
 ततस्तु पाण्डवो ज्यैष्ठः खड्गच्छ ममाददे । तदस्य श्रितैर्भस्मैर्वधमन्माधवो रणे । ७२०
 तोमरान्तु ततो गच्छ स्वर्णदण्डं दुरासदं । अग्रवीत् समरे तूर्णं हार्दिक्यस्य महात्मनः ।
 तमापतन्तो सदसा युधिष्ठिरभुजस्युतं । द्विधा चिच्छेद हार्दिक्यः कृतवन्तः स्मयन्निव ।
 ततः शरशतेनाजौ धर्मपुत्रमवाकिरत् । कवचञ्च रणे क्रुद्धो वाणजानैरवाकिरत् ।
 हार्दिक्यशरमच्छेदं जाम्बूनदविभूषितं । व्यथीर्यत रणे राज्ञस्ताराजानविवासरत् ।
 स क्लिबवर्मा विरथः कृतवन्मशराद्भिः । अपयातो रणान्तौ धर्मपुत्रौ युधिष्ठिरः । ७२१
 कृतवर्मा तु निर्जित्य धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं । पुनर्द्रोणस्य जगुपे चक्रमेव मशरथः ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि युधिष्ठिरापथने पञ्चषष्ठ्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६५ ॥
 ॥ मञ्जु उवाच ॥ भूरिस्तु समरे राधुन शैनेयं रथिनां वरं । आपतन्तमवसिधत् प्रज्जनादिव कुञ्जरं ।
 अथैनं मात्यकिः क्रुद्धः पञ्चभिर्निशितैः शरैः । विव्याध हृदये तस्य प्रास्ववन्तस्य शोणितं ।
 तथैव कौरवो युद्धे शैनेयं युद्धदुर्मदं । दशभिर्विष्णोर्विष्णुर्नविध्वस्त भुजान्तरे ।
 तावन्वोऽन्यं महाराज ततश्चाते परस्परं । क्रोधाधमरम्भयनौ बृढे विस्मय्य कार्मुके । ७२२
 तयोरांसींश्महाराजं शरवृष्टिः सुदारुणा । क्रुद्धयोः सायकमुचोर्ध्वमात्तकनिकाशयोः ।
 तावन्वोऽन्यं महाराज प्रच्छाद्य समरे स्थितौ । मुहूर्तमेव तयुद्धं ममरूपमिवाभवत् ।
 ततः क्रुद्धो महाराज शैनेयः प्रहसन्निव । धनुश्चिच्छेद समरे कौरवस्य महात्मनः ।
 अथैनं क्षिप्रधम्यानं नवभिर्निशितैः शरैः । विव्याध हृदये तूर्णं तिष्ठ तिष्ठेति चाश्रवोत् ।
 सोऽतिविद्धो वनदत्ता शत्रुणा प्रवृत्तापनः । धनुस्त्वन् भमादाय मात्ततं प्रत्यविध्वत् । ७२३
 स विद्धा सात्ततं वाणैस्त्रिभिरेव विगम्यते । धनुश्चिच्छेद भस्मेन सुतोऽस्त्रेण हसन्निव ।

द्विषधन्वा महाराज सात्यकिः क्रोधमूर्च्छितः । विचेरु समहवेगां शक्तिं तस्य महोरगि ।
 स तु शक्त्वा विभिन्नाङ्गा निपपात रथोत्तमात् । लोहितान्क इवाकाशादीप्तरश्मिर्बहुच्छया ।
 तन्नुद्बुष्टा हन्तं गुरमश्वत्यामा महारथः । अभ्यधावत वेगेन श्वेनेयं प्रति भारत ।
 तिष्ठ तिष्ठेति चाभास्य सात्यकिं स नृगाधिप । अभ्यवर्षच्छैवेन मेरुं दृष्ट्वा यथाऽमुदः ।
 तमातन्तं वेगेन श्वेनेयस्य रथमुत्ति । घटोत्कचोऽब्रवीद्रजश्रादं मुक्त्वा महारथः ।
 तिष्ठ तिष्ठ न मे जीवन् द्रोणपुत्र गमिष्यसि । एष त्वां निहनिष्यामि महिषं षण्मुखो यथा ।
 युद्धशङ्कामहं तेऽयं निनेष्यामि रणाजिरे । इत्युक्त्वा रोषतस्मान्नो राक्षसः परवोरहा ।
 द्रौणिमभ्यद्रवत कुङ्गे गजेन्द्रमिव केशरी । रथात्तमावैरिषुभिरभ्यवर्षद्वंष्टोत्कचः ।
 रथिनामृषभं द्रौणिं धाराभिरिव तोयदः । तां वाणदृष्टिमप्राप्तां शरैराश्रीविषोपमैः ।
 शतयामाम ममरे तरमा द्रौणिगाहवे । ततः शशैस्तीक्ष्णैर्मर्मभेदिभिरागुणैः ।
 ममाशिनोद्राक्षमेन्द्रं घटोत्कचमग्निन्दमं । स शरैराचितस्तेन राक्षसा रणमूर्ध्वनि ।
 व्यकाञ्चत महाराज श्याविच्छललितो यथा । ततः क्रोधमम विष्टो भैमभेनिः प्रतापवान् ।
 शरैरवचकर्त्तौर्ध्रैर्द्रौणिं वज्राग्निस्त्रैः । नृगैर्ध्रैर्वज्रैश्च नागसैः सशिलोमुखैः ।
 वराहकर्णनौलीकैर्विकर्णश्याभ्यवोदपत् । तां शस्त्रदृष्टिमनुनां वज्राग्निममस्त्रनां ।
 पतन्तीमुपरि कूरां द्रौणिरव्यथितेन्द्रियः । सुदुःमशं शरैर्धौरेर्दिव्यास्त्रपरिमन्वितैः ।
 व्यधमत् स महाराज महाभ्रण्णिव भारतः । ततोऽन्तरीक्षे वाणानां संघातोऽस्य इवाभवत् ।
 चोःरूपो महाराज योधानां हर्षवर्द्धनः । तथोक्तु संघर्षकृतैर्विस्फुल्लिङ्गैरितस्ततः ।
 बभौ निशामुखे व्योम खद्योतैरिव चिचितं । ममार्गणगणैर्द्रौणिर्द्विशः प्रच्छाद्य सर्व्वशः ।
 प्रियार्थं तव पुष्पाणां राक्षसं समवाकिरत् । ततः प्रवृत्तो युद्धं द्रौणिगराक्षमयोः पुनः ।
 दिगाडे रजनीमथै शक्रप्रह्लादयोगिव । ततो घटोत्कचो वाऽर्द्धशर्मिर्द्रौणिमाहवे ।
 जघानोरसि संक्रुद्धः कालज्वलनसन्निभैः । स गाढविद्रो व्यथितो राक्षसेन महाबलः ।
 चञ्चल ममरे द्रौणिष्वीतनुष इव द्रुमः । स मोहमनुषंप्राप्तो ध्वंजयर्द्धिं समाश्रितः ।
 ततो हाहाकृतमैत्र्यं तव सर्व्वं जनाधिप । हतं स मेनिरे सर्व्वं तावकासं विशाश्वते ।
 तन्नुद्बुष्टा तथाऽवस्थमश्वत्यामान्माहवे । पाञ्चालाः सृञ्जयासैव भिंहनादं प्रचक्रिरे ।
 प्रतिलभ्य ततः संज्ञामश्वत्यामा महारथः । धनुः प्रपीड्य वामेन करेणामिवकर्षणः ।
 मुमोचाकर्णपूर्णं धनुषा शरमुत्तमं । यमदण्डोपमं घोरमुद्दिश्यागु घटोत्कचं ।
 स भित्त्वा हृदयं तस्य राक्षसस्य शरोत्तमः । विवेश वसुधामुघः सुपुङ्खः पृथिवीपते ।
 सोऽतिविद्धो महाराज रथोपस्थ उपाविशत् । राक्षसेन्द्रः स बलवान् द्रौणिना रणमानिना ।
 बुद्ध्वा विमृष्टं रैदम्भं सारथिनां रणाजिरात् । द्रौणिः सकाशात् सभ्रान्तस्त्वपनिन्ये त्वरान्वितः ।
 तथा तु धमरे विद्धा राक्षसेन्द्रं घटोत्कचं । ननाद सुमहानादं द्रोणपुत्रो महारथः ।

७४१०

७४१५

७४२०

७४२५

७४३०

७४३५

पूजितस्तव पुत्रैश्च सर्वयोधैश्च भारत । वपुषा प्रतिज्ज्वाल मध्याह्ने भास्करो यथा ।
 भीमसेनस्तु युध्यन्तं भारद्वाजश्चरन् । स्वयं दुर्योधनो राजा प्रत्यविध्यच्छितैः शरैः ।
 तं भीमसेनो नवभिः शरैर्विव्याध भारत । दुर्योधनोऽपि विंशत्या शराणां प्रत्यविध्यत ।
 तौ मयकेः प्रतिच्छन्नावदृश्येतां रणाजिगे । मेघजालप्रतिच्छन्ना नभसोवेन्दुभास्करो ।
 ततो दुर्योधनो राजा भीमं विव्याध पत्रिभिः । पञ्चभिर्भरतश्रेष्ठ तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ।
 तस्य भीमो धनुश्छत्वा ध्वजश्च निशितैः शरैः । विव्याध कौरवश्रेष्ठं नवत्या ततपर्वणां ।
 ततो दुर्योधनः क्रुद्धा धनुरन्यत्माहत्तरं । गृहीत्वा भरतश्रेष्ठो भीमसेनं शितैः शरैः ।
 अप्रीत्यद्रुणमुखे पश्यतां सर्वधन्विनां । निहत्य तान् शरान् भीमो दुर्योधनधनुस्तान् ।
 कौरवं पञ्चविंशत्या क्षुद्राणां समार्षयत् । दुर्योधनस्तु भङ्गुद्धो भीमसेनस्य मारिष ।
 क्षुरप्रेण धनुश्छत्वा दशभिः प्रत्यविध्यत । अथान्यद्भनुरादाय भीमसेनो महाबलः ।
 विव्याध नृपतिं तूष्णीं सप्तभिर्निशितैः शरैः । तदणस्य धनुः क्षिप्रं चिच्छेद लघुहस्तवत् ।
 क्षितोपश्च तथोपश्च चतुर्थं पञ्चमन्तथा । आत्तमात्तं महाराज भीमस्य धनुराच्छिनत् ।
 तव पुत्रो महाराज जितकाशो मदोत्कटः । स तदा च्छिद्यमानेषु कार्मुकेषु पुनः पुनः ।
 शक्तिश्चिपे समरे सर्वपारश्रवो दृढः । मृत्योरिव स्वसारं हि दोषां केतुश्चिन्तामिव ।
 भीमन्तमिव कुर्वन्तो नभसोऽग्निसमप्रभां । अप्राप्तामेव तां शक्तिं त्रिधा चिच्छेद कौरवः ।
 पश्यतः सर्वलोकास्तु भीमसेनस्य चायतः । ततो भीमो महाराज गदां गुर्वीं महाप्रभां ।
 चिच्छेपाविध्य वेगेन दुर्योधनश्चरन् । ततः सा सहसा बाह्यास्तव पुत्रस्य संयुगे ।
 सारथिश्च गदा गुर्वीं समर्द्धास्तु रथस्युनः । पुत्रस्तु तव राजेन्द्र भीमाङ्गीतः प्रणश्य च ।
 आरुरोह रथस्यान्यं नन्दकस्य महात्मनः । ततो भीमो हतं मत्वा निशामध्ये सुयोधनं ।
 भिङ्गनादं महचक्रं तर्जयन्निव कौरवान् । तावकाः सैनिकाश्चापि मेनिरे निहतं नृप ।
 ततो विचक्रुः सर्वे ह्यहेति च ममन्ततः । तेषाञ्च निनदं श्रुत्वा वत्सलानां सर्वयोधिनां ।
 भीमसेनस्तु नादञ्च श्रुत्वा राजन्महात्मनः । ततो युधिष्ठिरो राजा हतं मत्वा सुयोधनं ।
 अभ्यवर्त्तत-वेगेन यव पार्थो वृकादरः । पाञ्चालाः सञ्जया मत्स्याः कैकेयाश्चेदयस्तथा ।
 सर्वोद्योगेनाभिजग्मुर्द्रोणमागु जिघामया । अपि सुमहद्युद्धं द्रोणस्यमोत्परैः सह ।
 घोरे तमभिः मघानां तिघ्नतामितरेतरं ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचबधपर्वणि दुर्योधनापयाने षट्षष्ट्यधिकश्लोऽध्यायः ॥ १६६ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ महदेवमयायान्तं द्रोणप्रेषुं महारथं । कर्णो वैकर्त्तनो राजन्वारंरथामास संयुगे ।
 महदेवस्तु राधियं विद्धा नवभिरागुगैः । पुनर्विव्याध समरे नवभिर्नतपर्वभिः ।
 तं कर्णः प्रतिविव्याध शतेन नतपर्वणां । सञ्जयास्तु धनुःश्रीघ्रं चिच्छेद लघुहस्तवत् ।
 ततोऽन्यद्भनुरादाय माद्रीपुत्रः प्रतापवान् । कर्णं विव्याध विंशत्या तदहृतमिवाभवत् ।

७४५

७४६

७४७

७४८

७४९

७५०

तस्य कर्णो हयान् हत्वा शरैः सज्जतपर्वभिः । वारयिष्यास्य भजेन द्रुतं नित्ये यमचक्षुः ।

विरथः सहदेवस्तु खड्गचर्म ममाददे । तदप्यस्य शितैर्वर्षिर्बन्धमत् प्रहसन्निव ।

ततो गुर्वी गदां घोरां हंसचित्रां महाबलः । प्रेषयामास समरे वैकर्त्तनरथम्यति ।

तामापतन्ती सहसा सहदेवेन प्रेषितां । व्यष्टस्यच्छरैः कर्णो भूमावेवाभ्यपातयत् ।

गदां विनिहतां दृष्ट्वा सहदेवस्तस्मिन्तः । शक्तिश्चित्तेप कर्णाय तामप्यव्याच्छिन्नच्छरैः ।

७४०

माद्रीसुतस्तत्समूर्णमवपुत्य रथोत्तमान् । प्रस्वनन्निव रोषेण दृष्ट्वा कर्णं व्यवस्थितं ।

रथचक्रं ततो गृह्य मुनोवाधिरथिम्यति । तदापतदे सहसा कालचक्रमिवोद्यतं ।

शरैरेकमाहश्चैरिच्छन्तु स्रुतनन्दनः । तस्मिन्निच्छन्ने रथोक्ते तु सहदेवस्तु मारिष ।

हंवादनङ्कयोक्ताणि युगानि विविधानि च । हस्त्यङ्गानि तथाऽश्वांस्य मृतैः स पुरुषान् बहून् ।

चित्तेप कर्णं नृदिष्य कर्णलान् बन्धमच्छरैः । स निरायुधमात्मानं ज्ञात्वा माद्वतीभुतः ।

७४१

वाक्यमाणस्तु विशिखे सहदेवो णं जहौ । तमभिद्रुत्य राधेयो मुहूर्त्तं भरतवर्ष ।

सज्जयित प्रहसन वाक्यं सहदेवं मुनिपुत्रं । मायुधस्य रणे बोर विशिष्टेरथिभिः सह ।

सुदुर्बलं माद्वयवचो मे नाभिश्चक्षिष्याः । शयैर्न धनुषोऽप्येण तुरन् भूयोऽज्जोदिदं ।

यथोऽर्जुना रणे यत्ना युधो कुर्वमिः सह । तत्र वा गच्छ माद्वय गृहं वा यदि मन्यसे ।

श्वमुक्त्वा तु तं कर्णं रथेन रथिनाम्बरः । प्रायात् पाञ्चालराजस्य सैन्यानि प्रहसन्निव ।

७४२

सधप्राप्तस्तु माद्वयं नाबधोत समरेऽरिहा । कुन्त्याः स्रुत्वा वचो राजन् मत्पत्न्यो महारथः ।

सहदेवस्ततस्ततो विमनाः शरपीडितः । कर्णवाक्कथ्यविद्वत्सु जीवितास्त्रिरथित ।

आहरोह रथं त्वर्णं पाञ्चालस्य महात्मनः । जनभेजयथ समरे लगयुक्तो महाथः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि सहदेवोपयाने कथ्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ विराटं सहनेनक्तु द्रोणार्थे द्रुतमागतं । मद्राजः शरौघेण ह्लादयामास सर्वतः ।

तथोः समभवत्पुङ्खं समरे दृढधन्विनाः । यादृशं ह्यभयद्राजन् वनितावचोः पुनः ।

७४३

मद्राजो महाराज विराटं वाहिनीपतिः । आजन्ने त्वरितस्तीक्ष्णः शतेन नतपर्वशः ।

प्रतिविषाद्य तं राजा नभभिर्निशितैः शरैः । पुनस्यैर्न चिमत्पत्या भूयश्चैव शतेन तु ।

तस्य मद्राधिपो हत्वा सतुरो रथवाजिनः । कृचं ध्वजस्य समरे शराभ्यां मन्त्रयानयत् ।

हताश्चास्तु रथान्तूर्णमवपुत्य महीपतिः । तस्मै विस्मयं चक्षुःशपं विमृष्टश्चिन्ताच्छ्रितान् ।

शतानीकस्तु तं दृष्ट्वा भ्रातरं हतवाहनं । रथेनाभ्यपतन्तूर्णं सर्वलोकास्त पश्यतः ।

७४४

शतानीकमथायान्तं मद्राजो महीपतिः । विशिखैर्बलभिर्विद्धा ततो नित्ये यमशयं ।

तस्मिन् तु निहतो बीजे विराटो वाहिनीपतिः । हतारोहद्रयात्तूर्णं तमेवाहहरे तदा ।

ततो विस्मयं नयने क्रोधाद्विगुणविक्रमः । रुद्रराज रथं त्वर्णं ह्लादयामास पत्निभिः ।

ततो मद्राधिपः क्रुदः शतेन नतपर्वणां । आजघानोरसि भृशं विगाटं वाहिनीपतिं ।

सोऽतिविद्धे बलवता रथोपस्थ उपाविशत् । कथलं चाविशत्तूर्णं स विगाटो महारथः ।

२५५

सारथिस्तमपोवाह समरे शरविशतं । ततः सा महती सेना प्राद्वन्निशि भारत ।

बध्यमानाः शरशतैः शल्येनाहवशोभिना । तां दृष्ट्वा द्रुवतीं सेना वासुदेवधनञ्जयो ।

आयातो तत्र राजेन्द्र यत्र शल्यो व्यवस्थितः । तौ तु प्रत्युद्यधौ राजन् राक्षसेभ्यो ज्वलन्मुखः ।

अष्टवक्रसमायुक्तमास्थाय प्रवरं रथं । तुरङ्गवदनैर्युक्तं पिशाचधैरदर्शनैः ।

लोहितार्द्रपताकं तं रथं मान्यविभूषितं । कार्णाथनमयं घोरमृदवचर्ममहावृतं ।

२५६

रौद्रेण चित्रपणेन विवृताक्षिणकूजता । ध्वजेनोच्छ्रितदण्डेन गृध्ररूपेण पविणा ।

स बभौ राक्षसो राजन् भिक्षाञ्जनचयोपमः । क्रोधाज्जुनमायान्तं प्रभञ्जनमिवाद्रिगाट ।

किरन्निपुणणाञ्चाजन् प्रायशोर्जुनमूर्द्धनि । अतितीव्रं भवद्युद्धं नरराक्षसयोर्द्वये ।

द्रष्टुणां प्रीतिजननं मर्त्येषां तत्र भारत । गृध्रकाकबलोलूककङ्कगोमायुहर्षणं ।

तमर्जुनः शरैः पङ्क्तिगलम्बमण्डयत् । दशभिश्च शिखैर्वाणैश्च शिखैर्द तस्य तु ।

२५७

सारथिश्च त्रिभिर्वाणैस्त्रिभिरेव चित्रेणकं । धनुरेकेन चिच्छेद चतुर्भिश्चतुराक्षयान् ।

पुनः सञ्जं कृतञ्चापं तदप्यस्य दिधाऽच्छिनत् । अथैनं निशितैर्वाणैश्चतुर्भिर्भरतवर्षभ ।

पार्थोऽविध्यद्राक्षसेभ्यं स विद्धः प्राद्ववह्वयात् । तं विजित्वार्जुनलूणं द्रोणान्तिकमुप्राद्ववत् ।

किरञ्कुरगणाञ्चाजन् नरवारणवाजिषु । युध्यमाना महाराज पाण्डवेन यश्छिना ।

मैनिका न्यपतन्मुखा वातनुम्रा इव द्रुमाः । तेषु तृत्वाद्यमानेषु पाण्डवेन यश्छिना ।

२५८

सम्प्राद्ववन् भृशं सर्वे मृगा इव भयाद्दिताः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ शतानीकं शरैस्त्रीशैर्निर्दहन्तश्चमूलाव । चित्रमेकस्य मृतो वारयामास भारत ।

नाकुलिश्चित्रमेकस्य विद्धा पञ्चभिराशुगैः । स च तं प्रतिविव्याध दशभिर्निशितैः शरैः ।

चित्रपेनो महाराज शतानीकं पुनर्युधि । नवभिर्निशितैराजञ्कुरैर्विव्याध वचसि ।

नाकुलिस्तस्य विशिखैर्वाणैश्च सञ्जतपर्वभिः । गात्रात्सञ्जावयामास तदद्भुतमिवाभवत् ।

२५९

सोऽपेतवर्मा पुनस्ते विरराज भृशं नृप । उत्सृज्य काले राजेन्द्र निष्कौकमिव पद्मगः ।

ततोऽस्य निशितैर्वाणैश्च शिखैर्द नाकुलिः । धनुश्चैव महाराज यतमानस संयुगे ।

स च्छिन्नपन्था विरथो विवर्धो च महारथः । अथान्यः नुराहाय सुदृढं वेगवत्तरं ।

ततस्तूर्णं चित्रपेनो नाकुलिं नतपर्वभिः । शरैर्विव्याध स नरे भारतानां महारथः ।

शतानीकोऽस्य मङ्कटश्चित्रसेनस्य भारत । जघान चतुरो बाह्वाम् सारथिश्च महाबलः ।

२६०

आभ्रुव्य मरयात्तस्माच्चित्रपेनो महायशः । नाकुलिं पञ्चविंशत्या शराणां गार्दयदलो ।

तस्य तत्कृत्यतः कर्म नकुलस्य सुतो रणे । अर्द्धचक्रेण चिच्छेद चापं सेमपरिष्कृतं ।
 स च्छिन्नधन्वा विरयो हताशो हतसारथिः । आरुरोह रथं शीघ्रं दार्ढ्यस्य महात्मनः ।
 द्रुपदस्तु महानीकं द्रोणप्रेष्ठं महारथं । वृषसेनो महाराज किरच्छरशतैस्तदा ।
 यज्ञमेनस्तु समरे कर्षपुष्पं महारथं । धन्वा शराणां विव्याध बाह्याहरभि वा विभो ।
 वृषमेनस्तु भङ्गुल्लो यज्ञसेनं रथे स्थितं । बभ्रुभिः सायकैस्तुल्यमाजघाम सनान्तरे ।
 तावुभौ शरनुखादौ शरकण्ठकिनौ रणे । व्यराजेतां महाराज आविधौ जनवैरिव ।
 हस्तपुष्पैर्गजिह्वायैः शरैः सन्नतपर्व्वेभिः । रुधिरौघपरिक्रिन्वा व्यराजेतां महामृधे ।
 तपनीयनिभौ चित्रौ कल्पवृक्षाविवाह्यतौ । किंशुकाविव पुष्पाब्जौ प्रकाशितौ रणाजिरे ।
 वृषमेनस्ततो राजन् द्रुपदं नवभिः शरैः । विद्धा विव्याध सप्तत्या पुनश्चान्यैस्त्रिभिः शरैः ।
 ततः शरसहस्राणि विमृशन् विबभौ रणे । कर्षपुष्पो महाराज वर्षमाण हवाम्बुदः ।
 द्रुपदस्तु ततः क्रुद्धो वृषमेनस्य कार्मुकं । द्विधा चिच्छेद भक्षेण पोतेन निजितेन च ।
 सोऽन्यत् कार्मुकमादाय हस्तवद्धं नवं दृढं । तृणादाकृत्य विमले भक्षं पीतं मितं दृढं ।
 कार्मुके योजयित्वा तं द्रुपदं सन्निरोन्म्य च । आकर्षपूर्णं मुमुचे चासयन् सर्व्वसामकान् ।
 हृदयं तस्य भित्त्वा च जगाम वसुधातलं । कथलं प्राविशद्द्राजा वृषमेनमराहतः ।
 सारथिस्तमपोवाह स्मरन् सारथिचेष्टितं । तस्मिन् प्रभग्रे राजेन्द्र पाश्यालानां महारथे ।
 ततस्तु द्रुपदानीकं शरैश्चिन्नतनुच्छेदं । सम्प्राद्ववचम् सर्व्वं निशीथे भैरवे सति ।
 प्रदीपैरि परित्यक्तैः प्रज्वलद्भिः समन्ततः । व्यराजत महो राजन् वोताभ्रा घौरिव स्रुहैः ।
 तथाऽब्रुदैर्निपतिर्न्यराजत वसुन्धरा । प्रादृष्ट काने महाराज विद्युद्भिर्गिरि तीयदः ।
 ततः कर्षसुतचलाः समन्तादिप्रदुद्रुवुः । यथेन्द्रभयविवक्ता दानवास्तारकामय ।
 तेनार्धमानाः सङ्ग्रामे पाश्यालाः सोमकैः सह । व्यराजन्त महाराज प्रदीपैरिव भासिताः ।
 तास्तु निज्जित्य समरे कर्षपुष्पो व्यराजत । मथ्यन्दिनमनुप्राप्नो घर्षोऽग्निरिव भारत ।
 तेषु राजसहस्रेषु तावकेषु परेषु च । एक एव ज्वलन्तस्तस्य वृषमेनः प्रतापवान् ।
 स निर्भेद्य रणे शूरान् सोमकांश्च महारथान् । जगाम त्वरितो राजन् यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
 प्रतिविन्ध्य समाद्यान्तं प्रदहन्तं रणे रिपून् । दुःशासनस्तव सुतः प्रत्यगच्छन्महारथं ।
 तयोः समागमो राजसिचरूपो बभूव ह । व्यपेतजलदं व्योम्नि बुधभार्गवयोरिव ।
 प्रतिविन्ध्यन्तु समरे कुर्वाणं कर्म दारुणं । दुःशासनस्त्रिभिर्बाणैर्ललाटे समविध्यत ।
 सोऽतिविद्धो बलवता तव पुत्रेण धन्विना । विरराज महाराज मृष्टङ्ग इव पर्व्वतः ।
 दुःशासनस्तु समरे प्रतिविन्ध्ये महारथः । नवभिः सायकैर्विद्धा पुनर्विन्ध्याध सप्तभिः ।
 तत्र भारत पुत्रस्तु हतवान् कर्म दुष्करं । प्रतिविन्ध्यस्थानुयैः पातयामास सायकैः ।
 सारथिश्चास्य भक्षेन ध्वजश्च समपातयत । रथश्च तिलगो राजन् व्यधमत्तस्य धन्विनः ।

०१२५

०१२०

०४२५

०४४०

०४६५

०४४०

पताकाश्च सटणोरा रग्मीन् योक्ताणि च प्रभो । चिच्छेद तिलश्च क्रुद्धः शरैः सञ्जताव्यभिः ।

विरथः स तु धर्मात्मा धनुष्याणिरवस्थितः । अयोधयन्तव सुतं किरञ्करशतान् बद्धन् ।

दुरप्रेण धनुस्तस्य चिच्छेद कृतहस्तवत् । अथैनं दशभिर्व्याणैश्चित्रधन्वानमाहृत्य ।

तं दृष्ट्वा भ्रातरं तत्र भ्रातरोऽस्य महारथाः । अश्ववर्त्तन्त वेगेन महत्या सेनया सह ।

षोऽद्रवन्तु ततो यानं श्रुतशोमस्य भास्वरं । धनुर्गच्छ महाराज विव्याध तनयं तव ।

ततस्तु तावकाः सर्वे परिवार्य्य सुतं तव । अभ्यवर्त्तन्त वेगेन महत्या सेनया हताः ।

ततः प्रवृत्ते युद्धं तव तेषाञ्च भारत । निशोथे दारुणे काले यमराष्ट्रविवर्द्धनं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि शतानीकादियुद्धे एकोनमस्रत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ नकुलं रभसं युद्धे निम्नन्तं तव वाहिनी । अभ्ययात् सौबलः क्रुद्धलिष्टतिष्ठेति चाब्रवीत् ।

कृतवैरौ तु तौ गृगावन्योऽन्यवधकाङ्क्षिणौ । शरैः पूर्णासतोत्सृष्टेरन्योऽन्यमभिजप्रतुः ।

यथैव नकुलो राजन् शरवर्षाण्मृशत । तथैव सैः वलस्य पि शिवां सन्दधेयन् युधि ।

तावुभौ ममरे राजञ्करकण्टकिनौ तदा । व्यभ्राजतां महाराज श्वाविधौ शल्लैरिव ।

ह्मपुङ्खैरजिह्वाधैः शरैः क्रिन्नतुच्छदे । हृदिरोषपरिक्षिप्तौ व्यभ्राजतां महामुधे ।

तपनीयनिभौ चिचौ कम्पवृष्टं विव दुभौ । शिंशुक्तः विव चोतफुत्तौ प्रकाशेन रणागिरे ।

तावुभौ ममरे गुरौ शरकण्टकिनौ तदा । व्यभ्राजतां महाराज कण्टकैरिव शाल्मलो ।

सुजिह्वं प्रलमाणौ तौ राजन् विवृतनोचनौ । कोधरक्तान्तनयनैर्निर्दहन्तौ परस्परं ।

श्यालस्तव सुसंकुट्टो माद्रीपुत्रं हसन्निव । कर्षिर्नैकेन विव्याध हृदये निशितेन ह ।

नकुलस्तु भृशं विद्धः श्यालेन तव धम्बिना । निषवाद रथोपस्थे कश्मलक्षनमाविशत् ।

अत्यन्तवैरिणं दृष्ट्वा दृष्ट्वा शत्रुं तथा गतं । ननाद शकुनिस्तव तपान्ते जलदो यथा ।

प्रतिबभूव ततः रंजो नकुलः पाण्डुमन्दनः । अभ्ययात् सौबलं भूयो व्यात्ताननं द्वात्मकः ।

स क्रुद्धः शकुनिं पश्या विव्याध भरतर्षभ । पुनश्चैनं शतेनैव नाराचानां स्तनान्तरे ।

ततोऽभ्य मशरश्चापं मुष्टिदेशे दिधाऽक्लिनत् । ध्वजश्च त्वरितं क्लिप्ता रथाद्भूमावपातयत् ।

विश्रित्वेन च तीक्ष्णं पीतेन निशितेन च । उरु निर्भयं चैकेन नकुलः पाण्डुमन्दनः ।

श्रेयं कृत्वा धर्मेन पातयामास तं तदा । सोऽतिविद्धा महाराज रथोपस्थं उपाविशत् ।

ध्वजपट्टं परिक्षिप्य कामिनीं कामुको यथा । तं विभञ्जं निपतितं दृष्ट्वा श्यालं तवामघ ।

अपवाह रथेनाग्नौ मारथिर्ध्वजिनीमुखात् । ततः सङ्क्रुद्धः पार्था ये च तेषां पदः सुगाः ।

निजित्य च रणे श्वत्नं नकुलः शत्रुतापनः । अत्रवीत् मारथिं तव द्रोणानीकाय मां वह ।

तस्य तदचनं श्रुत्वा माद्रीपुत्रस्य मारथिः । प्रायान्तेन तदा राजन् येन द्रोणो व्यवस्थितः ।

शिवविण्डनन्तु ममरे द्रोणप्रभुं महाबलं । रूपः शरदतो यत्तः प्रत्युद्गच्छन् वेगितः ।

गौतमं द्रुतमायान्तं द्रोणान्निकमरिन्दमः । विव्याध नवभिर्वाणैः शिखण्डो प्रहसन्निव ।

तमाचार्यो महाराजं विद्धा पञ्चभिर्गण्डगैः । पुनर्विष्याथ विंशत्या पुत्राणां प्रियकृत्तव ।

महद्युद्धं तयोर्गामीहोररूपं विशास्यते । यथा देवासुरे युद्धे शम्भुरामरराजयोः ।

शरजालावृतयोम सकतुल्लो महारथौ । मेघाविव तपापाये वीरे समरदक्षदौ ।

प्रकृत्या घोररूपं तदामीहोरतरं ततः । रात्रिश्च भरतश्रेष्ठ योधानां युद्धशालिनौ ।

कालरात्रिनिभा चामीहोररूपा भयावहा । शिखण्डीतु महाराज गौतमस्य महद्गुणः ।

७६८

चतुर्ध्वजैश्च चिच्छेद समर्ज्य च शितान् शरान् । तस्य क्रुद्धः कृषो राजच्छक्तिर्विषेपदारुणः ।

रुक्मण्डामकुण्डायां कर्म्मरपरिमार्जितां । तामापतन्तीश्चिच्छेद शिखण्डी दशभिः शैलैः ।

सा पपात च मेदिन्यां शक्तिर्हमविभूषिता । अथान्यद्गुनुरादाय गातमेव वदताम्बर ।

प्राच्छादयच्छित्तैर्व्याणैर्महाराज शिखण्डिनं । स ह्लाद्यमानः समरे गौतमेन महात्मना ।

व्यमीदत रथोऽस्य शिखण्डी रथिनाम्बरः । भोदन्तश्चैनमानोक्य रूपः शारदतो युधि ।

७६९

आजप्रे बज्रभिर्व्याजैर्जिघांसन्निव भारत । विमुखं तं रणे दृष्ट्वा याजनेन महारथं ।

पाञ्चालाः सोमकाश्चैव परिवव्रुः समन्ततः । तथैव तव पुत्राश्च परिवव्रुर्दिजोत्तमं ।

महत्या मेनया मातुर्हं ततो युद्धमभूत् पुनः । रथिनाञ्च रणे राजन्नन्योऽन्यमभिधावतां ।

बभूव तुमुलः शब्दो मेघानामिव भारत । द्रवतां सादिनाञ्चैव गजानाञ्च विशास्यते ।

अन्योऽन्यं निघ्नतां राजन् कृगमायोधनं बभौ । पत्नीनां द्रवतां चैव पादशब्देन मेदिनी ।

७७०

अकम्पत महाराज योषित्तला भयादिव । रथिनो रथमारुह्य प्रदृता वेगवत्तरं ।

अगृह्णन् बहवो राजन् शलभान् वायसा इव । तथा गजान् प्रभिन्नाङ्गान् सुप्रभिन्ना महाराजाः ।

तस्मिन्नेव पदे यत्ता निगृह्णन्ति स्म भारत । सादौ सादिनमासाद्य पदातीथः पदातिनं ।

समासाद्य रणेऽन्योऽन्यं संरुद्धा नातिचक्रमुः । धावतां द्रवताञ्चैव पुनरावर्त्ततामपि ।

बभूव तच्च मेन्यानां शब्दस्तु तुमुलो निशि । दीप्यमानाः प्रदीपाश्च रथवारणवाजिषु ।

७७१

अदृश्यन्त महाराज महोक्ता इव खाल्युताः । सा निशा भरतश्रेष्ठ प्रदीपैरवभासिता ।

दिवसप्रतिमा राजन् बभूव रणमूर्ध्नि । आदित्येन यथा व्याप्तं तमो घोरं प्रणश्यति ।

तथा नष्टं तमो घोरं दीपैर्दित्तिरेण कृतं । दिवश्च पृथिवीञ्चैव दिशश्च त्रदिशस्तथा ।

रजसा तमसा व्याप्ता धीतिताः प्रभया पुनः । शस्त्राणां कवचाणाञ्च मणोनाञ्च मङ्गात्मानां ।

अन्तर्द्धुः प्रभाः सर्व्या दीप्तैस्तैरवभासिताः । तस्मिन् युद्धे महाराट्त्रे वर्त्तमाने निशामुखे ।

७७२

न केचिद्दुःशस्त्रात्मानमयमकीति भारत । अबधोत् समरे पुत्रं पिता भरतसत्तम ।

पुत्रश्च पितरं मोहान् सुखायश्च तथा सखा । सम्बन्धिनश्च सम्बन्धो स्वकीयश्चापि मातुलः ।

स्त्रे स्नान परे स्वकीयाश्च निजपुत्रश्च भारत । निर्मर्यादमभूद्राजन् रात्रौ युद्धं भयानकं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचबधपर्वणि रात्रिषकुलयुद्धे सप्तत्यधिकश्लोकाध्यायः ॥ १७० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिन् सुतुमुले युद्धे वर्त्तमाने भयावहे । छट्पुत्रो महाराज द्रोणमेवाश्ववर्त्तत ।

सन्धानो धनुः श्रेष्ठं ज्या विकर्षणं पुनः पुनः । अभ्यद्रवत द्रोणस्य रथं रक्ताविभूषितं । ७६९०
 धृष्टद्युम्नमयायानं द्रोणस्यान्तं चिकीर्षया । परिवर्तुर्महाराज पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
 तथा परिहृतं दृष्ट्वा द्रोणमाचार्यसन्तमं । पुत्नास्ते सर्वतो यत्ता ररक्षुर्द्रोणमाहवे ।
 बलाणवौ ततस्तौ तु समयातां निशामुखे । वातोद्धूता द्युम्नसत्त्वौ भैरवौ सागराविव ।
 ततो द्रोणं महाराज पाञ्चाल्यः पञ्चभिः शरैः । विव्याध हृदये तर्क्षं भिंहनादं ननाद च ।
 तं द्रोणः पञ्चविंशत्या विद्धा भारत मयुगे । चिच्छेदान्येन भस्मेन धनुस्स गदाप्रभं । ७६९१
 धृष्टद्युम्नस्तु निर्व्विद्धो द्रोणेन भरतर्षभ । उत्सृज्य च धनुः शीघ्रं सन्दृश्य दशनच्छदं ।
 ततः क्रुद्धो महाराज धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् । आददेऽन्यद्भुतः श्रेष्ठं द्रोणस्यान्तं चिकीर्षया ।
 विह्वल्य तद्भुतः श्रीमानाकर्षात् परबोरहा । द्रोणस्यान्तकरं घोरं व्यसृजत् सायकं ततः ।
 स विस्मृतो बलवता तस्मिन्नाद्रे महामृधे । भासयामास तत्सैन्यं दिवाकर इवोदितः ।
 तन्तु दृष्ट्वा शरं घोरं देवगन्धर्व्वदानवाः । स्वस्यस्तु समरे राजन् द्रोणयितृशत्रुवचः । ७६९२
 तन्तु सायकमप्राप्तमाचार्यस्य रथम्प्रति । कर्णो दादशधा राजंश्चिच्छेद कृतस्त्ववत् ।
 स क्षिप्तो वज्रधा राजन् धृष्टद्युम्नस्य मार्गिष । निपपात शरस्त्वूर्ध्वं निर्व्विषो भुजगो यथा ।
 क्षित्वा तु समरे वाणान् शरैः सन्नतपर्व्वभिः । धृष्टद्युम्नं ततः कर्णो विव्याध निशितैः शरैः ।
 पञ्चभिर्द्रोणपुत्रस्तु स्वयं द्रोणस्य पञ्चभिः । शन्यस्तु नवभिर्भस्मैस्त्रिभिर्दुःशासमस्तथा ।
 दुर्योधनेनस्तु विंशत्या शकुनिश्चापि पञ्चभिः । पाञ्चाल्यं त्वरिताविध्यन् मर्व्व एव महारथाः । ७६९३
 स विद्धः सप्तभिर्व्विंशिर्द्रोणचाणार्थमाहवे । स चापि प्रतिविव्याध सर्व्वानेव त्रिभिस्त्रिभिः ।
 द्रोणं कर्णश्च द्रोणस्य विव्याध तनयं तव । त्वरायुक्तो महाराज धृष्टद्युम्नो महामृधे ।
 निभिक्षा धन्विना तेन धृष्टद्युम्नं पुनर्मृधे । विव्यधुः समवेतास्ते मुञ्चन्तो भैरवान् रवान् ।
 द्रुमसेनस्तु संक्रुद्धो राजन् विव्याध पत्रिणा । पुनश्च विशिखैस्तु तिष्ठ तिष्ठति चाश्रवोत् । ७६९४
 स तु तं प्रतिविव्याध त्रिभिस्तोत्रैरजिह्वगैः । स्वर्णपुङ्खैः शिलाधौतैः प्राणान्तकरणैर्युधि ।
 भस्मेनान्येन तु पुनः सुवर्णोज्ज्वलकुण्डलं । उन्मथाय शिरः कायात् द्रुमसेनस्य संयुगे ।
 तच्छिरः प्रापतद्भुमौ सन्दृष्टोऽष्टपुटं रणे । महावातसमुद्धूतं पकं तालफनं यथा ।
 तांश्च विद्धा पुनर्योधानं बोरः सुनिमित्तैः शरैः । राधेयस्याच्छिमत् भस्मैः कार्मुकं चित्रयोधिनः ।
 न च तन्मृष्टे कर्णो धनुषश्चेदनं तदा । विलेखनमिवात्युयो लाङ्गूलस्य यथा हरिः ।
 सोऽन्यद्भुतः समादाय कोधरक्तेक्षणः श्रमन् । अभ्यवर्षच्छरैरेण धृष्टद्युम्नं महाबलं । ७६९५
 दृष्ट्वा कर्णेन मरुत्वं ते बोगः पद्मवर्षभैः । पाञ्चालपुत्रं त्वरिताः परिवर्तुर्मर्षिणांसवः ।
 वलां योधप्रवोराणां तावकानां पुनस्कृतं । मृत्योरास्यमनुप्राप्तं मेनिरे सैनिका विभो ।
 एतस्मिन्नेव काले तु दामार्हो विकिरन् शरान् । धृष्टद्युम्नं पराक्रान्तं सात्यकिः प्रत्यपद्यत ।
 तमापतन्तं सम्प्रेत्य सात्वतं युद्धुर्मुदं । राधेयो दशभिर्व्विभक्तो विव्याध संयुगे ।

तं मात्यकिर्महाराज विव्याध दशभिः शरैः । पश्यतां सर्वबोराणां मागान्तिष्ठेति चाब्रवीत् ।
 स मात्यकेषु बलिनः कर्णस्य च महात्मनः । आसीत् समागमो राजन् वलिवासवयोरिव ।
 चांसयन्त्यधोषेण क्षत्रियान् क्षत्रियधमः । राजीवलोचनं कर्णं सात्यकिः प्रत्यविध्यत ।
 कल्पशिव घोषेण धनुषो वसुधां बली । सुतपुत्रो महाराज सात्यकिं प्रत्ययोधयत् ।
 विपाठकर्षिनागचैर्ष्यसदनैः कुरैरपि । कर्णः शरशतैश्चापि शैनेयं प्रत्यविध्यत ।
 तथैव युयुधानोऽपि वृष्णीनां प्रवरो युधि । अभ्यवर्षच्छरैः कर्णं तद्युद्धमभवत् समं ।
 कर्णं प्रमुखतः कृत्वा पुत्रास्तव विशास्यते । सात्यकिं विव्यधुः सर्वैः समन्तान्निघ्नितैः शरैः ।
 अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य तेषां कर्णस्य वा विभो । अविध्यत् सात्यकिस्त्वर्णं वृषभेन स्नानान्तरे ।
 तेन वाणेन निर्व्विद्धा वृषभेनो महाद्युतिः । न्यपतच्च रथे तूर्णं धनुस्तृज्य बोध्यवान् ।
 ततः कर्णो हतं मत्वा वृषभेन महारथं । पुत्रशोकाभिमन्ततः सात्यकिं प्रत्यपीडयत् ।
 पीडमानस्तु कर्णेन युयुधानो महारथः । विव्याध बह्वभिः कर्णं त्वरमाणः पुनः पुनः ।
 स कर्णं दशभिर्व्विद्धा वृषभेनश्च पञ्चभिः । सहस्तावापधनुषो तयोश्चिच्छेद सात्वतः ।
 नावन्त्य धनुषो सज्जे कृत्वा शत्रुमयङ्करैः । युयुधानमविध्येतां समन्तान्निघ्नितैः शरैः ।
 वर्त्तमाने तथा गौद्रे तस्मिन् शोरगरक्षये । अतीव शुश्रुवे राजन् गाण्डीवस्य महास्त्रनः ।
 श्रुत्वा तु रथनिर्घोषं गाण्डीवस्य च निस्त्रनं । सुतपुत्रोऽब्रवीद्राजन् दय्याधनमिदं वचः ।
 एष सर्वज्ञश्चमूं हत्वा मुख्यशस्त्रं नरर्षभान् । कौरवांस्य महेश्वासान् गाण्डीवनिनदो महान् ।
 अयते रथनिर्घोषो वामवस्त्रेव गर्जतः । करोति पाण्डवो व्यक्तं कर्भोपयिकमात्मनः ।
 एष पार्थो महाराज मर्ह्येते सुमहाचमूः । विप्रकीर्णान्यनेकानि नावतिष्ठन्ति कर्हिचित् ।
 वातेमेव समुद्धृतमभजालं विदीर्यते । सव्यसाचिनमामाद्य भिक्षा नौरिव सागरे ।
 द्रवतां योधमुख्यानां गाण्डीवप्रैषितैः शरैः । पततां समरे राजन् श्रूयते निनदो महान् ।
 शृणु दुस्तुभिनिर्घोषमर्जुनस्य रथम्प्रति । निशीथे राजशार्दूलस्तनयिज्जोरिवाम्बरे ।
 हाहाकारगवांश्चैव सिंहनादोऽस्य पुष्कलान् । शृणु शब्दान् बह्विधानजुनस्य रथम्प्रति ।
 अयं मध्ये स्थितोऽस्माकं सात्यकिः सत्तताम्बरः । इह चेक्ष्यते लक्ष्यं कृतस्त्रान् जेष्यामहे परान् ।
 एवं पाञ्चालराजस्य पुत्रो द्रोणेन सङ्गतः । सर्वतः संवृतः शूरैरर्यैः पुरुषसन्तमैः ।
 सात्यकिं यदि हन्याम हृष्टयुक्त्वा पार्श्वतः । असंशयं महाराज भुवो नो विजये भवेत् ।
 शोभद्भवद्भिर्भौ नौरौ परिवार्य महारथौ । प्रयताम महाराज निहन्तुं वृष्णिपार्श्वतौ ।
 सव्यसाची पुरोऽभ्येति द्रोणानीकाय भारत । संसक्तं सात्यकिं ज्ञात्वा बह्वभिः कुरुपुत्रैः ।
 तत्र गच्छन्तु बहवः प्रवरा रथसन्तभाः । यावत् पार्थो न जानाति सात्यकिं बह्वभिर्हतं ।
 ते त्वरध्वं महापूराः शराणां मोक्षणे श्रमं । यथा त्विह मज्जत्येष परलोकाय माधवः ।
 कर्णस्य मतमाज्ञाय पुत्रस्ते प्राह सौबलं । यथैह समरे राजन् प्राह विष्णुं महायशः ।

७६७

७६८

७६९

७७०

७७१

७७२

वृतः सहस्रेर्दशभिर्गजानामनिवर्त्तिना । रथैश्च दशमाहसैर्दृतेना याहि धनञ्जय ।
 दःशामनो दुर्विषयः सुबाहुर्दशधर्वणः । एते त्वामनुयास्यन्ति पत्तिभिर्व्यज्जभिर्दृताः ।
 जहि कृषौ महेष्वासौ धर्मराजश्च मातुल । नकुलं सहदेवश्च भीमसेनश्च पाण्डवं ।
 देवानामिव देवेन्द्र जयाशा त्वयि मे स्थिता । जहि मातुल कौन्तेयान्मुगानिव पावकिः ।
 एवमुक्त्वा ययौ पार्थिव तव पुत्रेण चोदितः । महत्या सेनया सार्द्धं तव पुत्रैश्च दंशितः ।
 प्रियार्थं तव पुत्रस्य दिधत्तुः पाण्डुनन्दगान् । ततः प्रवृत्ते युद्धे तावकानां परैः सह ।
 प्रयाते मौक्ते राजन् पाण्डवानामनोकिनी । बलेन महता युक्तः सुतपुत्रस्तु सात्त्वतं ।
 अभयत्वाच्चरितो युद्धे किरन् शरशतान् बह्वन् । समेत्य तावकाः सर्वे मात्यकिं पर्यवारयन् ।
 भारद्वाजस्ततो गत्वा धृष्टद्युम्नरथम्पति । महयुद्धं तदा चक्रे निशीथे भरतर्षभ ।
 धृष्टद्युम्नेन शूरणे पाश्चात्त्यैश्च महाद्भुतं ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि षट्तीत्यध्यायः ॥ १७१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततस्ते पार्थिवाः सर्वे लदोया युद्धदुर्भेदाः । अमृष्यमाणाः मरत्या युयुधानरथं प्रति ।

ते रथैः कल्पितैराजन् हेमगन्धविभूषितैः । सादिभिश्च गजैश्चैव परिब्रजः स्म सात्त्वतं ।

अथैनं कोष्ठकोकृत्य सर्वतस्तो महारथाः । सिंहनादं महत् कृत्वा तर्जयन्त्यतुर्दिशं ।

तेऽभ्यवर्षच्छरैः स्तोत्रैः सात्यकिं सत्यविक्रमं । त्वरमाणा महावीरा माधवस्य बधैषिणः ।

तान् दृष्ट्वा पततस्तूर्णं शैनेयः परबीजहा । प्रत्यगृह्णान्महाबाजः प्रमुञ्चन् विशिखान् बह्वन् ।

तत्र वीरौ महेष्वासः सात्यकिर्युद्धदुर्भेदः । निचकर्त्त शिरांस्त्युगैः शरैः सञ्जतपर्वभिः ।

हस्तिहस्तान् हयगोवान् बाह्वनपि च सङ्गदान् । क्षुरप्रैः शान्तयामास तावकानान्तु माधवः ।

पतितैश्चामरगैश्च श्वेतच्छ्वैश्च भारत । बभूव धरणी पूर्णा नचत्रैर्द्यौर्वरि प्रभो ।

तेषान्तु युयुधानेन बध्यतां युधि भारत । बभूव तुमुलः शब्दः प्रेतानामिव क्रन्दतां ।

तेन शब्देन महता पूरितेयं बसुन्धरा । रात्रिः समभवत्तपि घोररूपा मया बहा ।

दीर्घमाणं बलं दृष्ट्वा युयुधानशराहतं । श्रुत्वा तु विपुनं नादं निशीथेलोमहर्षिः ।

सुतस्तवाब्रवीद्भ्राजन् भारयिं रथिनाम्भः । यथैव शब्दस्तवाद्याश्चादयेति पुनः पुनः ।

तेन सञ्ज्ञेयमानस्तु ततस्तांस्तु गोल्लमान् । सुतः सञ्ज्ञादयामास युयुधानरथम्पति ।

ततो दुर्योधनो राजा दृढधृत्वा जितक्रमः । शीघ्रहस्तश्चित्रयोधो युयुधानमुपाव्रजत् ।

ततः पूर्णायतोत्सृष्टमामशोणितभोजनः । दुर्योधनं दादशभिर्माधवः प्रत्यविध्यत् ।

दुर्योधनस्तेन तया पूर्वमेवादितः शरैः । शैनेयं दशभिर्बाणैः प्रत्यविध्यदमर्षिनः ।

ततः समभवद्युद्धमद्भुतोपमदर्शनं । पाञ्चालानाञ्च सर्वेषां तावकानाञ्च सर्वेषां ।

शैनेयस्तु रणे क्रुद्धस्तव पुत्रं महारथं । सायकानामगोत्या तु विद्याधिरगि भारत ।

ततोऽस्य बाह्वान् समरे शरैर्निन्ये यमञ्जयं । सारथिश्च रथात्तूर्णं पातयामास शब्दहा ।

हृताश्वे तु रथे तिष्ठन् पुत्रस्तव विशास्यते । मुभोच निशितान् बाणान्कनेयस्य रथम्पुनः ।
 शरान् पञ्चाशत्तस्मान् शनैः कृतहस्तवत् । चिच्छेद समरे राजन् प्रेषितान्मनयेन ते ।
 अथापरेण भङ्गेन मुष्टिदंशे महद्भुजः । चिच्छेद रभसा युद्धे तव पुत्रस्य माधवः ।
 विरथो विधनुष्कांश्च मय्यनोकेश्वरः प्रभुः । आरुह्य रथं तृष्य भास्वं कृतवर्माणः ।
 दुर्ध्याधने परावृत्ते शनैश्च वारिणी । द्रावयामास विशिखैर्निशामथे विशास्यते ।
 शकुनिर्जुनं राजन् पश्चिवाय्यं समन्ततः । रथैरनेकमार्हत्सर्गजैश्चैव सहस्रशः ।
 तथा हयमहस्तैश्च तुमुनं मय्येतोऽकरोत् । ते महास्ताणि दिव्यानि विकिरन्तोऽर्जुनं प्रति ।
 अर्जुनं योधयन्ति स्म चक्षिथाः कालचोदिताः । तान्यर्जुनः सहस्याणि रथवाग्गणवाजिनां ।
 प्रत्यवारयदायस्तः प्रकुर्वन् विमुखं गिपुं । ततोऽर्जुनमरिपन्नं विव्याध युधि मौबलः ।
 रोषताक्षिणः कुट्टो विंशत्या सायकैर्भृशं । पुनश्चैव शतेनाभ्य संरुग्ध महारथं ।
 तमर्जुनस्तु विंशत्या विव्याध युधि भारत । अयेतगान् महध्वाभान्तिभिस्त्रिभिर्गव्यधत् ।
 निवार्य तान् वाणगणान् युधि राजन् धनुश्चयः । निजग्रे तावकान् योधान् वज्रवेगैः शरैस्तमैः ।
 भुजैश्चित्रैर्महाराज शरीरैश्च सहस्रशः । समान्तेषां धरा तत्र बभौ पुष्पैरिवावृता ।
 शिरोभिः मकिरीष्टैश्च मुनसैश्चारुकुण्डलैः । सन्दष्टैश्च पटैः कुट्टैस्तथैवोद्धतलोचनैः ।
 निष्कचृडामणिधरैः चक्षिथाणां प्रियम्बदैः । चम्पकैश्च विव्यन्तैः पर्वतैर्विबभौ मही ।
 कृत्वा तत्कर्म बोभत्सुहृद्यमुपपराक्रमः । स विद्धा शकुनिं भूयः पञ्चभिर्नैतपर्वभिः ।
 उलूकं पुनराजग्रे युधि वाणेन रोषितः । तमुलूकं तथा विद्धा मौबलश्चैव पश्यतः ।
 ननाद च महानादं पुरयन्वसुधातलं । ततो देवेन्द्रतनयः शकुनेर्धनुराच्छिनत् ।
 निन्ये च चतुरो बाह्वान् यमस्य सदनं प्रति । ततो रयादवमुत्थ मौबलो भरतर्षभ ।
 उलूकस्य रथं तृष्यमारुह्य त्वरान्वितः । तविकरथमारुढौ पितापुत्रौ महारथौ ।
 पार्थं वटुषतुर्व्याणैर्गिरिमेघाविवोत्थितौ । ततो विद्धा महाराज पाण्डवो निशितैः शरैः ।
 विद्रायन्तव चमं शतशोऽथ सहस्रशः । अनिलेन यथाऽभ्राणि विच्छिन्नानि ततस्ततः ।
 विच्छिन्नानि तथा राजन् बलान्यासन् विशास्यते । तद्वलं भरतश्चेष्ट बध्यमानं तदा निशि ।
 प्रदुद्राव दिशः सर्व्वा वीचमाणं भयार्दितं । उत्सृज्य बाह्वान् समरे चोदयन्तस्तथाऽपरे ।
 सम्मस्ताः पर्यवर्त्तन्त तस्मिंस्तमसि दारुणे । निर्जित्य समरे योधास्तावकान् भरतर्षभ ।
 दधत्तुर्भूदितो शङ्खो वासुदेवधनुश्च यौ । धृष्टद्युम्नो महाराज द्रोणं विद्धा त्रिभिः शरैः ।
 चिच्छेद धनुषस्तूर्णं ज्यां शितेन शरेण ह । स विहाय धनुर्भूमौ द्रोणः चक्षियमर्दनः ।
 आददेन्यद्भुजः शूरो वेगवत् मारवत्तमं । धृष्टद्युम्नं ततो द्रोणो विद्धा सप्तभिराशुगैः ।
 सारथिं पञ्चभिर्भ्राणैर्विबोधा भरतर्षभ । तं निवार्य शरैर्द्रोणं धृष्टद्युम्नो महारथः ।
 बध्यमत कौरवां सेनामासुरीं मघवनिव । बध्यमाने बले तस्मिंस्तव पुत्रस्य मारिष ।

८००

८०५

८०६

८०७

८०८

८०९

प्रावर्त्तत नदी घोरा शोणितौघतरङ्गिणी । उभयोः सेनयोर्मध्ये नराश्चदिपवाहिनी ।

यथा वैतरणी राजन् यमराजं प्रति प्रभो । द्रावयित्वा तु तत् सैन्यं धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।

१७३

अभ्यराजत तेजस्वी शक्रो देवगणेश्विव । अथ दधुर्माहाशङ्खान् धृष्टद्युम्नश्चिखण्डिनौ ।

यमौ च युयुधानश्च पाण्डवश्च वृकोदरः । जित्वा राजसहस्राणि तावकानां तरस्त्रिणां ।

सिंहनादरवांश्चक्रुः पाण्डवा जितकाशिनः । पश्यतस्तव पुत्रस्य कर्णस्य च रणेत्कटाः ।

तथा द्रोणस्य शूराश्च द्रोणैश्चैव विशास्यते ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि सङ्कलयुद्धं द्विप्रत्यधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १७२ ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ विदुतं स्त्रवं दृष्ट्वा बध्यमानं महात्मभिः । क्रोधेन महताविष्टः पुत्रस्तव विशास्यते ।

१७४

अभ्येत्य सन्मा कर्णं द्रोणश्च जयताम्बरं । समर्प्य शमापन्ना वाक्यशो वाक्यमब्रवीत् ।

भवद्भ्रातृमह मङ्गलमः क्रुद्धाभ्यां सम्पवर्त्तितः । आहवे निहतं दृष्ट्वा सैन्यं मय्यवाचिमा ।

निहन्यमानां पाण्डूनां बलेन मम वाहिनीं । भूत्वा तद्विजये शक्तावशक्ताविव पश्यतः ।

यद्यहं भवतोस्स्याज्यो न वाच्योऽस्मि तदैव हि । आवां पाण्डुमुनान् मध्ये जेव्याव इति मानदैः ।

तदैवाहं वचः श्रुत्वा भवद्भ्रातृमनुसम्यतं । नाकरिष्यमिदं पार्थिवैर् योधविनाशनं ।

१७५

यदि नाहं परित्याज्यो भवद्भ्राता पुरुषर्षभे । युध्यतामनुरूपेण विक्रमेण सुविक्रमे ।

वाक्प्रतोदेन तौ वीरौ प्रनुजौ तमयेन ते । प्रावर्त्तयेतां तौ युद्धं घटिताविव पन्नगौ ।

ततस्तौ रथिनां श्रेष्ठौ सर्वलोकधनुर्द्वरौ । श्रेनेयप्रमुखान् पार्थानभिदुःखतुरणे ।

तथैव सहिताः पार्थाः स्वेन सैन्येन सर्वशः । अभ्यवर्त्तन्त तौ वीरौ नर्दमानौ मुहुर्मुहुः ।

अथ द्रोणो महेष्वासो दशभिः शिनिपुङ्गवः । अविध्यत्परितं क्रुद्धः सर्वशस्त्रभृताम्बरः ।

१७६

कर्णश्च दशभिर्बाणैः पुत्रश्च तव सप्तभिः । दशभिर्दृष्टमेनश्च सौबलस्यापि सप्तभिः ।

एतैर् कौरवभक्तैर्द्रेनेयं पर्यवाकिरन् । दृष्ट्वा च समरे द्रोणं निघ्नन्तं पाण्डवीं चमूं ।

विषधुः सामकाष्ठर्षं समन्ताच्छरदृष्टिभिः । तत्र द्रोणोऽहरत् प्राणान् चक्षित्वा पां विशास्यते ।

रश्मिभिर्भास्वरो राजंस्समांशिव समन्ततः । द्रोणेन बध्यमानानां पाञ्चालानां विशास्यते ।

शुश्रुवे तु मुलः शब्दः क्रोशतामितरेतरं । पुत्रानन्ये पितृनन्ये भ्रातृनन्ये च मातुलान् ।

१७७

भागिनेयान् वयस्यांश्च तथा सम्बन्धिवान् । उत्सृज्यात्सृज्य गच्छन्ति लरिता जीविनेष्ववः ।

अधरे भोडिता मोहात्तमेवाभिमुखो ययुः । पाण्डवानां बले योधाः परलोकं गताः परे ।

तथा सा पाण्डवी मेना पोद्यमाना महात्मना । निशि सम्प्राद्रवद्भ्राजन् विष्टज्योत्स्नाः समन्ततः ।

पश्यतो भीमसेनस्य विजयस्याच्युतस्य च । यमयोर्धर्मपुत्रस्य पार्श्वतस्य च पश्यतः ।

तमसा संवृते लोके न प्राज्ञायत किञ्चन । कौरवाणां प्रकाशेन दृश्यन्ते विद्रुताः परे ।

१७८

द्रवमाणन्तु तत् सैन्यं द्रोणकर्णौ महारथौ । जम्भुः पृष्ठतो राजन् किङ्करी सायकान् बहन् ।

पाञ्चालेषु प्रभ्रष्टेषु क्षीयमाणेषु सर्वतः । जनार्दनो दीनमनाः प्रत्यभाषत पाञ्चानं ।

द्रोणकर्णौ महत्स्वाभावौ पार्थवसात्यकी । पाञ्चलैश्चैव महितौ जगत्तुः सायकैर्युधि ।
 मा तदा शर्ववर्षेण प्रभया महितौ चमूः । वार्यमाणाऽपि कोलेषु पृतना नावतिष्ठते ।
 तान् विद्रवतीं दृष्ट्वा ऊचतुः केशवाङ्मुने । माभिद्रवत विवस्ता भवं त्यजत पाण्डवाः । ७७०
 एतावां सर्वमन्यैर्बुधैः सम्यगुदायुधैः । द्रोणश्च सुतपुत्रश्च प्रयातौ सम्प्रवाधितुं ।
 हृकोदरभयायान् दृष्ट्वा तत्र जनार्दनः । पुनरेवात्रोद्गजान् हर्षयन्निव पाण्डवं ।
 एष भीमो रणस्याघो वृतः सोमैकपाण्डवः । अभ्यवर्त्तत वेगेन द्रोणकर्णौ महारथौ ।
 एतेन महितो युध पाञ्चालस्य महारथैः । गच्छन्तान् लमण्य भैर्यानां पाण्डुनन्दन ।
 ततस्तौ पुरुषयान्नावुभौ पाण्डवमाधवौ । द्रोणकर्णौ सभामाद्य धिष्ठितौ र मूर्द्धनि । ७७१
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ ततस्तत् पुनरावृत्तं युधिष्ठिरवलं महत् । यतो द्रोणश्च कर्षेय परान् समुदतयुधि ।
 सम्प्रहारन् तुमुनौ निशोये चाभवत्सहान् । यथा सागरयो राजन् चन्द्रोदयसमुद्भयोः ।
 तत उलूज्य पाणिभ्यां प्रदीपस्तव वाहिनी । युयुधे पाण्डवैः सार्द्धमुत्सन्नमिव भारत ।
 रजसा तमसा चैव मङ्गले भृशदाहणे । केवलं नाममात्रेण प्रायुध्यन्त रणाजिरे ।
 अश्रुयन्त हि नामानि श्राव्यमाणानि पार्थिवैः । प्रहरद्भिर्महाराज स्वयम्बर इवाहवे । ७७२
 निःशब्दमासीत् महमा पुनः शब्दो महानभूत् । क्रुद्धानां यध्यमानानां जयतो जीयतामपि ।
 यत्र यत्र स दृश्यन्ते प्रदीपाः कुरुपुङ्गव । ते शूरास्तत्र तत्र स्म निपतन्ति पतङ्गवत् ।
 तथा संयुध्यमानानां विगाढाऽभूत्सहानिशा । पाण्डवानाञ्च राजेन्द्र कौरवाणाञ्च भारत ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि सङ्ख्ययुक्ते त्रिमप्रत्यधिकप्रतोऽध्यायः ॥ १७३ ॥
 ॥ सञ्चय उवाच ॥ ततः कर्णो रणे दृष्ट्वा पार्थं परबोरहा । आजघानोरमि शरैर्दृग्भिर्यक्षभेदिभिः ।
 प्रतिविषाद्य तं कर्षं धृष्टद्युम्नो महारणे । पञ्चभिः सायकैस्तूर्णैः तिष्ठ तिष्ठति चात्रोत् । ७७३
 तावन्तोऽन्यं शैरराजन् सञ्चयि सुमहारेणे । पुनः पूर्णायतोत्सृष्ट्विष्याधाते परस्परं ।
 ततः पाञ्चालमुख्यस्य धृष्टद्युम्नस्य संगे । सारथिञ्चतुरश्याश्चात् कर्णो निन्ये यमचयं ।
 कर्मकप्रवरश्चास्य चिच्छन्द निशितैः शरैः । सारथिञ्चास्य भस्मेन रथनोडादपातयत् ।
 धृष्टद्युम्नश्च विरथो हताशो हतमारथिः । अवस्रुत्य रथात्तुल्यं गदामादाय बोध्यवान् ।
 स बध्यमानः कर्णेन शरैः सन्नतपञ्चभिः । गत्वा कर्षसमीपन्तु जघान चतुरो हयान् । ७७४
 पुनरावर्त्य वेगेन पार्थतः परवीरहा । धनञ्जयरथं त्रिप्रमारुह्य रथिनाम्बरः ।
 प्रयातुकामः कर्षाय वारितौ धर्षयन्नुना । कर्षस्तु सुमहतिजाः सिंहनादविमिश्रितं ।
 धनुः शब्दं महच्चक्रो दधौ तारेण चाम्बुजं । दृष्ट्वा विनिर्जितं युद्धे पौषेतं ते महारथाः ।
 अमर्षवशमापन्नाः पाञ्चालाः सत् सोमकैः । सुतपुत्रवधार्थाय शस्त्राण्यादाय सर्वशः ।
 प्रययुः कर्षमुद्दिश्य मृत्युं क्लान्तिवर्त्तनं । कर्षस्यापि रथे बाह्वानन्यान् स्त्रीनाऽप्योजयत् । ७७५
 शङ्खवर्षान् महावेगान् भैरव्यान् साधुवादिनः । लब्धलब्धस्तु राधेयः पाञ्चालानां महारथान् ।

अभ्यपीडयदायुक्ताः शरैर्मघदवाचलं । सा पीडयमाना कर्षेण पाञ्चानामनोकिनी ७
 सम्पाद्रवत् सुसंवत्सा सिंहेनेवार्दिता मृगी । प्रपतन्ते । रणेभ्यश्च गजेभ्यश्च महीपते ।
 रथेभ्यो रथिनस्तूर्णमदृश्यन्त समन्ततः । धावमानस्य योधस्य क्षुरप्रैश्च महामृधे ।
 पाङ्क विच्छेद वै कर्णः शिरस्यैव सकुण्डलं । ऊरू विच्छेद चान्यत्र गजस्थं य विश्रास्यते । ७०४
 वाजिपृष्ठगतस्यापि भूमिष्ठस्य च मारिष । नाज्जामिषुर्धावमाना बर्हेषोऽप्ये महारथाः ।
 संक्लिन्नान्यात्मगात्राणिवाहनानि च संयुगे । बन्धमानाः शरैर्घोरैः पाञ्चालाः सुञ्जयैः सह ।
 दणविस्पन्दनाच्चापि सूतपुत्रश्च मेनिगे । अपि स्वं समरे योधं धावमानं विचेतसः ।
 कर्षमेवाभ्यमन्यन्त ततो भोता द्रवन्ति ते । तान्यनोकाणि भग्नानि द्रवमाणानि भारत ।
 अभ्यद्रवद्भुतं कर्णः सर्वतो विकिरञ्जमान् । बन्धस्ते समरे योधा धावमाना विचेतसः । ७०५
 नाशक्रुवन्नेवस्थानुं कान्यमाना महात्मना । कर्षेताभ्याहता राजन् पाञ्चालाः परमेष्ठभिः ।
 द्रोणेन च दिशः सर्वो वोढ्यमाणः प्रदुर्गुः । ततो युधिष्ठिरो राजाः स्वमेन्यं प्रेत्य विदुः ।
 अप्रयाने मतिं कृत्वा फाल्गुनं वाक्यमब्रवीत् । पश्य कर्षं महेश्वरं धनुष्पाणिमवस्थितं ।
 निशोये दारुणं काले तपन्तमिव भास्करं । कर्षसायकनुस्त्रानां क्रोधतामेष निस्सृतः ।
 अनिशं शूयते पार्थ त्वदभूनामनाश्रवत् । यथा विस्मृतस्यास्य मन्दधानस्य चागुगान् । ७०६
 पश्यामि नागतं पार्थ चपयिष्यति बान्धवान् । यद्वचनन्तं कार्यं प्राप्तकालं प्रपश्यसि ।
 कर्णस्य बन्धमयुक्तं तत्कुम्भस्य धनञ्जय । एवमुक्त्वा महाराज पार्थः कृष्णमथाब्रवीत् ।
 भोतो धर्ममुतो राजा राधेयस्याद्य विक्रमात् । एवञ्जते प्राप्तकालं कर्षानोके पुनः पुनः ।
 भग्नव्यवस्थां शोभं द्रव्ये हि वरूयिनो । द्रोणसायकनुस्त्रानां भग्नानां मधुसूदन ।
 कर्णेन त्रासमानानामवस्थानं न विद्यते । पश्यामो ह तथा कर्णविचरन्तमभोतवत् । ७०७
 द्रवमाणान्ययोदारान् किरन्तं निश्चितैः शरैः । नैनं शृण्वामि संमोदुं चरन्तं रणमूर्धनि ।
 प्रत्यक्षं वृष्णिशार्दूल पादस्पर्शमिवोरगः । स भवांस्तत्र थालाशु यत्र कर्षा महारथः ।
 अहमेनं बधिष्यामि मां वै मधुसूदन ।
 ॥ वासुदेव उवाच ॥ पश्यामि कर्षं कौन्तेय देवराजमिवाहवे । विचरन्तं नरव्याघ्रमतिमानुषविक्रमं ।
 न तथाऽन्योऽस्ति समरे प्रत्युद्याता धनञ्जय । स्मृते त्वां पश्य यात्र रात्रि रात्रौ घटोत्कचात् । ७०८
 न तु तावदहं मध्ये प्राप्तकालं तवानघ । समागमं महाबाहो सूतपुत्रेण संयुगे ।
 दीपयमाना महेष्केव तिष्ठत्यस्य हि वामवो । त्वदर्थञ्च महाबाहो सूतपुत्रेण संयुगे ।
 रक्ष्यते शक्तिरेषा हि रौद्रं रूपं बिभर्त्सि च । सततस्त्रानुरक्तो वै हितेषो च घटोत्कचः ।
 घटोत्कचस्तु राधेयं प्रत्युद्यातु महाबलः । सहि भीमेन बलिना जातः सुरपराक्रमः ।
 तस्मिन्निस्त्राणि दिव्यानि राक्षसांस्यासुराणि च । विजेष्यति रणे कर्षमिति मे नास्ति संशयः । ७०९
 एवमुक्त्वा महाबाहुः पार्थः पुष्करलोचनः । आजुहावाथ तद्रक्षस्तथापीत प्रादुरग्रतः ।

यंचो भग्नः खड्गी सधन्वा च विशास्यते । अभिवाद्य ततः कृष्णं पाण्डवञ्च धनञ्जयं ।
अश्वीत् स तदा गर्वादयमस्मि भगधि मां । ततस्तं मेघसंकाशं दीप्तासं दीप्तलोचनं ।
अभ्यभाषत हैडिम्बं दागार्हः प्रहसन्निव ।

॥ बासुदेव उवाच ॥ घटोत्कच विजानौहि यत्त्वं वक्ष्यामि तच्छृणु । प्राप्ते विक्रमकालोऽयं तव नान्यस्य कस्यचित् । ७८०

स त्वं निमज्जतां युद्धे पाण्डवानां श्रवो भव । विविधानि तवास्त्राणि सन्ति माया च राजसी ।

पश्य कर्णेन हैडिम्बे पाण्डवानामनोकिनी । कान्धमाना यथा गावः पालेन रणमूर्द्धनि ।

एष कर्णो महेष्वाभो भतिमान् दृढविक्रमः । पाण्डवानामनोकेषु दहति चत्त्रियर्षभान् ।

किरन्तः शरवर्षाणि महान्ति दृढधन्विनः । नाशक्रुवन्नवस्थातुं पौंड्रमाणाः शराक्षिषा ।

निशीथे सूतपुत्रेण शरवर्षेण पीडिताः । एते द्रवन्ति पाञ्चालाः भिद्नेनैवाहिता मृगाः । ७८१

एतस्यैव प्रवृत्तस्य सूतपुत्रस्य संयुगे । निषेद्धा विद्यते नान्यस्त्रासृते भीमविक्रम ।

स तं कुरु महाबाहो कर्षं युक्मिहात्मनः । मातुलानां पितृणाञ्च तेजसा च बलेन च ।

एतदर्थं हि हैडिम्बे पुत्रानिच्छन्ति मानवाः । कथं न तारयेदुर्गात् स त्वं तारय ताम्भवान् ।

इच्छन्ति पितरः पुत्रान् स्वायंहेतोर्घटोत्कच । इह लोकात् परे लोके तारयिष्यन्ति ये हिताः ।

तवाप्यमदृशं घोरं बलं युद्धे महात्मनः । सङ्ग्रामे युध्यमानस्य न ममस्त्वव विद्यते । ७८२

पाण्डवानां प्रभग्नानां कर्णेन निशि मायकैः । मज्जतां धार्तराष्ट्रेषु भवः पारं परमप ।

रात्रौ हि राक्षसा भूधा भवन्त्यमितविक्रमाः । बलवन्तः सुदुर्धराः शूरा विक्रान्तयोधिनः ।

कहि कर्षं महेष्वाभं निशीथे मायया रणे । पार्था द्रोणं बधिष्यन्ति धृष्टद्युम्परेगमाः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ केशवस्य वचः श्रुत्वा भीमसुरपि राजभं । अभ्यभाषत कौरव्य घटोत्कचमग्निसं ।

घटोत्कच भवांश्चैव दोर्घबाहुस्य मात्यकिः । मत्तौ मे सर्वमन्येषु भीममेनस्तु पाण्डवः । ७८३

स भवान् यातु कर्णेन देरथै मंदगे निशि । मात्यकिः पृष्ठतो गोप्ता भविष्यति महारथः ।

जहि कर्षं रणे शूरं मात्स्वतेन महायवान् । यथेन्द्रस्मारकं पूर्वं स्कन्देन सह जप्तिवान् ।

॥ घटोत्कच उवाच ॥ अलभेवास्मि कर्षाद्य द्रोणायालञ्च भारतं । अन्येषां चत्त्रियाणां वै कृतास्त्राणां महात्मनां ।

अद्य दास्यामि सङ्ग्रामं सूतपुत्राय तं निशि । यं जनाः सम्प्रवक्ष्यन्ति यावद्भूमिर्धरिष्यति ।

न चात्र शूराभ्याद्यस्मि न भीतान् कृताञ्जलीन् । सर्वमेव बलिष्यामि राजभं धर्ममास्थितः । ७८४

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुर्हैडिम्बिः परबोरहा । अभ्यधात्तुमने कर्षं तव धैर्यं विभीषयन् ।

तमापतन्तं संकुट्टं दीप्तासं दोप्तमूर्द्धजं । प्रहसन् पुरुषव्याघ्रः प्रतिजयाच्च सूतजः ।

तयोः समभवद्युद्धं कर्षराक्षमयोर्ध्वं । गर्जताराजशार्दूल शक्रप्रह्लादयोरिव ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचबधपर्वणि घटोत्कचयाने चतुः सप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ दृष्ट्वा घटोत्कचं राजन् सूतपुत्ररथमुत्ति । प्रतियार्तं महाबाहुं जिघांसुं कर्षमाहवे ।

अश्वीत्तच्च पुत्तस्तं दुःशासनमिदं वचः । एतद्रथो रणे तर्षे दृष्ट्वा कर्षस्य विक्रमं ।

अभियाति रणे कर्णं तदारथ महारथं । हतः सैन्येन सहता याहि यत्र महाबलः ।
 कर्णो वैकर्त्तनो युद्धे राक्षसेन युयुत्सति । रक्ष कर्णं रणे यत्तो हतः सैन्येन मानद ।
 मा कर्णं राक्षसो घोरः प्रसादान्नाशयिष्यति । इतस्मिन्नस्मिन् राजन् जटामुरमते बली ।
 दुर्व्याधनमुपागम्य प्राह प्रहरताम्बरः । दुर्व्याधन तवामित्रान् प्रख्यातान् युद्धदुर्मदान् ।
 पाण्डवान् हन्तुमिच्छामि त्वयाघ्नः महानुगान् । जटामुरो मम पिता राक्षसाध्या बली पुरा । ७८१
 प्रयुज्य कर्म रक्षोघ्नं क्षुदैः पार्थैर्मिपातितः । तस्यापचितिमिच्छामि शत्रुशोणितपूजया ।
 शत्रुमंभैश्च राजेन्द्र मामनुज्ञातुमर्हसि । तमब्रवीत्ततो राजा प्रीयमाणः पुनः पुनः ।
 द्रोणकर्णादिभिः मार्द्धं पथ्योऽहं दिव्यजये । त्वन्तु गच्छ मयाज्ञतो जहि युद्धे घटोत्कचं ।
 राक्षसं क्रूरदर्शिनं रक्षो मानुषमश्ववं । पाण्डवानां हिनं नित्यं हस्त्यश्वरथघातिनं ।
 वैहायसगेतं दुष्टं प्रेषयेदसमादनं । तथेत्युक्त्वा महाकाथः समाह्वय घटोत्कचं । ७८४
 जाटामुरिर्भैमसेनिं नानाशस्त्रैश्चाकुरुत् । अलम्बुषश्च कर्णश्च कुरुमैन्यश्च दत्तारं ।
 हेडिभिः प्रसमायेवो महावतीऽम्बुदानिव । ततो मायाबलं दृष्ट्वा रक्ष कर्णंमलम्बुषः ।
 घटोत्कचं शरज्जातेर्नानालङ्घ्यैः समाकुरुत् । विद्धा तु बह्वभिर्व्याणैर्भैमसेनिमलम्बुषः ।
 व्यद्रावथच्छक्रेस्मूणं पाण्डवानामनिकिनीं । तेन विद्राव्यमाणानि पाण्डुधैन्यानि भारत ।
 निशोथे विप्रकीर्यन्त वातनुस्त्रा घमा दध । घटोत्कचशरैर्नुक्त्वा तथैव तत्र वाहिनी । ७८७
 निशोथे प्रादवराजमुत्कृष्यात्का महत्तमः । अलम्बुषस्ततः क्रुद्धो भैमसेनिं महासृधे ।
 आजघ्ने बह्वभिर्व्याणैस्तैर्वैरिव महादिपं । तिलश्च ततो घानं सूतं सव्यायुधानि च ।
 घटोत्कचः प्रचिच्छेद प्राहमृष्टातिभैरव । ततः कर्णं शरज्जातेः कुरुयापि महत्तमः ।
 अलम्बुषश्चाभ्यवर्ष भेधो मेरुमिषाचलं । ततः ससुक्षुभे मैत्र्यं कुरुणां राक्षमार्द्धितं ।
 उपैर्यपरि चान्ध्याऽन्यं चतुरङ्गं समईह । जाटामुरिर्महागज विरयो हतमार्गयिः । ७८९
 घटोत्कचं रणे क्रुद्धेः मुष्टिनाऽभ्यहनच सः । मुष्टिनाऽभ्याहतः गोऽथ प्रचवान घटोत्कचः ।
 चितिकल्पं यथा शैलः सटुत्तल्लग्न्यवान् । ततः स परिष्ठाभेन दिवदग्रेन तु बाहुना ।
 जाटामुरिं भैमसेनिरबधोत् कोधमूर्च्छितः । ततः प्रमथ्य तं क्रुद्धं तूष्णं हेडिभिर्गच्छिपत् ।
 दाभ्या भुजाभ्यां भंगद्वयं निष्पिपेय महीतमे । जाटामुरिमीच्छयित्वा आत्मानश्च घटोत्कचात् ।
 पुनरुत्थाय वेगेन घटोत्कचमुपाद्रवत् । अलम्बुषोऽपि विचिथ्य समुत्थित्य च राक्षसं । ७९३
 घटोत्कचं रणे गोपात्रिष्पिपेय महीतवे । तथाः समभवद्युद्धं गर्जतेरतिकाययोः ।
 घटोत्कचालम्बुषयोऽमुलं लोमहर्षणं । विशेषयन्तावन्योऽन्यं मायाभिरतिसानिभौ ।
 युयुधाते महावीर्याद्विद्वैरोचनाविव । पावकान्मुनिधी भूत्वा पूनर्गहनचक्रौ ।
 पुनर्भेषमहावती पुनर्ब्रह्महाचलौ । पुनः कृश्रग्राहून्तौ पुनः स्वर्भानुभास्करौ ।
 एवं मायाशतस्रजावन्यान्यवधकाङ्क्षिणौ । भृशश्चिचमयुधेतामलम्बुषघटोत्कचौ । ७९५

परिधेय गदाभिश्च प्राशमद्भरपट्टिभिः । मुषलैः पर्वतायैश्च तावन्त्यान्यं विजग्रतुः ।
 हथाभ्याश्च गदाभ्याश्च पदातिरथिनैः पुनः । युयुधाने महामायौ रक्षसां प्रवर्गे युधि ।
 ततो घटोत्कचो राजन्मन्त्रवधेषुया । उत्पपात भृशं क्रुद्धः श्येनवस्त्रिपपात च ।
 गृहीत्वा च महाकायं राक्षसेन्द्रमैलम्बुषं । उद्यतं न्यबधोद्धमौ मयं विष्णुगिरिवाहवे ।
 ततो घटोत्कचः खड्गमुद्धृज्याहुतदर्शनं । रौद्रस्य कायाह्निं शिरो भोमं विवृतदर्शनं ।
 स्फुरन्तस्तस्य समरे नदतस्यातिभैरवं । विचकर्त्त महाराज शत्रेरमितविक्रमः ।
 शिरस्तवापि सङ्गृह्य केशेषु रुधिराक्षितं । ययौ घटोत्कचस्तूर्णं दुर्व्याधनरथम्यति ।
 अभ्येत्य च महाबाहुः स्मरमानः स राक्षसः । शिरो रथेऽस्य निक्षिप्य विवृताननमूर्द्धजं ।
 प्राणदहैरवं नादं प्रावृषोव बलाहकः । अत्रवीच ततो राजन् दुर्व्याधनमिदं वचः ।
 एष ते निहतो बन्धुस्त्वया संदृष्टविक्रमः । पुनर्द्रष्टुमि कर्णस्य निष्ठामेतां तथात्मनः ।
 स्वधर्ममयं कामश्च त्रितयं योऽभिवाञ्कति । रिक्तपाणिर्न पश्येत् राजानं ब्राह्मणं स्त्रियं ।
 सप्रोतस्तावत् तिष्ठस्व यावत् कर्णं बधाम्यहं । एवमुक्त्वा ततः प्रायात् कर्णम्यति नरेश्वर ।
 किरञ्करशतांस्तीक्ष्णान् विमुञ्चन् कर्णमूर्द्धनि । ततः समभवद्युद्धं घोररूपं भयानकं ।
 विस्मापनं महाराज नरराक्षसयोर्द्विधे ।

७८०

७८१

७८२

७८३

७८४

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि अलम्बुषवधे पञ्चमपञ्चमधिकश्लोकाध्यायः ॥ १७५ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यत्तदैककर्त्तनः कर्णो राक्षसश्च घटोत्कचः । निशोध्य समसञ्जेतां तद्युद्धमभवत् कथं ।
 कीदृशश्चाभवद्रूपं तस्य घोरस्य रक्षसः । रथस्य कोदृशस्तस्य हथाः सर्वायुधानि च ।
 किम्प्राणा हथास्तस्य रथकेतुर्धनुस्तथा । कीदृशं वर्त्म चैवास्य शिरस्ताणश्च कोदृशं ।
 प्रष्टुस्त्वमेतदा चक्षुः कुशलो ज्ञप्तिं सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ लोहितोऽसौ महाकायस्ताम्रासौ निर्णतेादरः । ऊर्ध्वगामा हरितश्मश्रुः शङ्खकर्णो महाहनुः ।

आकर्णोद्धारिताम्यश्च तीक्ष्णदंष्ट्रः करालवान् । सुदीर्घताम्रजिह्वैश्चो लम्बभूः स्थूलनासिकः ।
 नीलाङ्गो लोहितघोरो गिरिवर्मो भयङ्करः । महाकायो महाबाहुर्महाशोर्धो महाबलः ।
 विवृतः पशुवर्णो विकटोदङ्गपिण्डकः । स्थूलस्निग्धगूढनाभिश्च शिथिलोऽर्धो महान् ।
 तथैव हस्ताभरणो महाजायोऽङ्गदी तथा । उरसा धारयन्निष्कभग्निसालां यथाऽचलः ।
 तस्य हेममयश्चित्रं बज्ररूपकशोभितं । तोरणप्रतिमं शुभ्रं किरीटं मूर्ध्नि शोभत ।
 कण्ठेन बालसृष्टीभिः सालां हेममयीं शुभ्रां । धारयन् विपुलं कांक्षं कवचञ्च महाप्रभं ।
 किङ्किणिशतनिर्घोषं रक्तध्वजपताकिनं । श्वचक्षुर्भावगङ्गाङ्गं नल्लभः च महारथं ।
 सर्वायुधवरेपितमास्थितं ध्वजमालिनं । अष्टचक्रममायुक्तं मेघगम्भीरनिवनं ।
 सत्तमानङ्गवङ्काशा लोहिताश्च विभीषणाः । कामवर्णजघोषिता बलवान्श्च ते हथाः ।
 बरन्तो राक्षसं घोरं बलवन्तो जितश्रमाः । विपुलाभिः घटाभिस्तैश्चैवमाणा मुहुर्मुहुः ।

राक्षसोऽस्य विरूपाक्षः सुतो दीप्तास्यकुण्डलः । रश्मिभिः सूर्यरश्मिभ्यः सञ्जयाहृदयाक्षणे ।

०१०

स तेन सहितस्तस्यावहणेन यथा रविः । भस्मकद्वयक्षेत्रेण यथाद्भिर्महता महान् ।

दिव्यस्युक् सुमहाकेतुः स्यन्दनेऽस्य समुद्भूतः । रक्तोत्तमाङ्गः क्रव्यादो गृध्रः परमभीषणः ।

वामबाणमिनिर्घोषं दृढज्यमतिविचिपन् । व्यक्तं किष्कुपीणाहं दादृशा रत्निकाकुम्भं ।

रथाक्षमाचैरिपुभिः सर्व्याः प्रच्छादयन् दिशः । तस्यां बीरापहारिण्यां निशायां कर्षमभ्यधात् ।

तस्य विचिपतथापंगये विष्टभ्य तिष्ठतः । अश्रुयत धनुर्घोषो विस्फुञ्जितमिवाशनेः ।

०११

तेन विज्रासमानानि तव सैन्यानि भारत । समकल्पन्त सर्व्याणि मित्योरिव महोत्सवः ।

तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य विरूपाक्षं विभीषणं । उत्पन्नयन्निव राधेयस्त्वग्रमाणो न्यवारयत् ।

ततः कर्णोऽभ्ययादेन मस्य स्यन्तमन्तिकात् । सातङ्गमिव मातङ्गो यूयर्धम इवर्धमं ।

स मन्त्रिपातस्तुमलस्तयोगामीदिशाम्यते । कर्षराक्षसयोगजस्मिन्द्वाभ्योरिव ।

तौ प्रगृह्य महाभोमे धनुषी भोमनिस्त्रने । प्रच्छादयेतामन्यान्यं तत्त्वमाणौ महेषुभिः ।

०१२

ततः पूर्वायेतोत्कृष्टैः शरैः सञ्जतपर्व्वभिः । व्यदारयेतामन्यान्यं कान्ये निर्भिश्य वर्ष्मणे ।

तौ नखैरिव शार्दूलौ दन्तैरिव महादिपौ । रथशक्तिभिरन्यान्यं विशिखैस्तौ तनवतुः ।

मन्त्रिच्यनौ च गात्राणि मन्दधौनौ च मायकान् । धृत्यमाणौ शरव्रतैर्दुष्प्रेत्यौ च बभूवतुः ।

तौ शरक्षतमर्वाङ्गौ शोणितौ घपरिप्लुतौ । विभ्रजितौ यथा वाग्निप्रस्त्रौ गैरिकाचनौ ।

तौ वरायविभिन्नाङ्गौ निर्भिदन्तौ परस्परं । नाकस्येतामन्यान्यं यतमानौ महारथौ ।

०१३

तदृष्टं निशायुद्धं चिरं सममिवाभवत् । प्राणयोर्द्व्येतोराजन् कर्णराक्षसयोर्मध्ये ।

तस्य मन्दधतमोत्प्लानं शरायासक्तमस्यतः । धनुर्घोषेण विवस्ताः क्षेपरे च तदाऽभवन् ।

घटोत्कचं तदा कर्णो न विशेषयते नृप । प्रादुश्यके ततो दिव्यमस्त्रमस्त्रविदाम्बरः ।

कर्णेन सन्वितं दृष्ट्वा दिव्यमस्त्रं घटोत्कचः । प्रादुश्यके ततो मायां राक्षसीं राक्षसेश्वरः ।

शून्यपर्व्वतधारिण्या शैलमुद्गरहन्तया । रक्षसां घोररूपाणां महत्या सेनया वृतः ।

०१४

समुद्यतमहाशस्त्रं दृष्ट्वा ते व्यथिता नृपाः । भूतान्तकमिवायान्तं कालदण्डो रधारिणः ।

घटोत्कचप्रभुकेन सिंहनादेन भीषिताः । प्रमुस्तवुर्गजा मूत्रं विव्ययुश्च नरा मृगं ।

ततोऽग्नवृष्टिरत्यथा महत्याभीतु समन्ततः । अर्द्धरात्राधिकबनेष्विमुक्ताः राक्षसेर्मृगं ।

आघमानि च चक्राणि भृशगुण्डाः शक्तितोमराः । तपन्यविरलाः शुलाः शतघ्नयः पट्टिशस्तथा ।

तमुग्रमतिगौरवश्च दृष्ट्वा युद्धं नराधिपाः । पुच्छाय तव योधास्य व्यथिता विप्रदुद्रुवुः ।

०१५

तत्रैकोऽश्ववलद्याघो कर्णो मानो न विद्ये । व्यधमत् स शरैर्कायां घटोत्कचविनिर्मितं ।

मायान्तं निहता दृष्ट्वा अमर्षात् स घटोत्कचः । विभमर्जं शरान् घोरान् सूतपुत्रबधेसया ।

ततस्तं रुधिराभ्यक्ता भित्त्वा कर्षं महाहवे । विविशुद्धैरर्णोवाणाः संकुङ्का इव पक्ष्माः ।

सूतपुत्रस्तु संकुङ्को लघुहन्तः प्रतापवान् । घटोत्कचमतिक्रम्य विभेद दशभिः शरैः ।

घटोत्कचो विनिर्भक्षः सूतपुत्रेण मर्ष्यसु । चक्रं दिव्यं सहस्रारमगृह्णाद्विधितो मृगं ।
 चुरात्तं बालसूत्र्याभं मणिरत्नविभूषितं । चित्तेपाधिरथेः कुट्टो भैमभेनिर्जिघांसया ।
 प्रविद्धमतिर्वेगेन विचित्रं कर्णसायकैः । अभाग्यस्येव सङ्कल्पस्तयोऽघमपतद्गुवि ।
 घटोत्कचः सुभङ्कुट्टो दृष्ट्वा चक्रं निपातितं । कर्णे प्राच्छादयद्वाणैः स्वभानुरिव भास्करं ।
 सूतपुत्रस्त्वयम्भान्तो रुद्रेपिभ्रेन्द्रविक्रमः । घटोत्कचरथं तूष्णं कादयामास पत्रिभिः ।
 घटोत्कचेन तु गदा नद्धहेमाङ्गदा तदा । क्षिप्ता भ्राम्य शरैश्चापि कर्णेनाभ्याहताऽपतत् ।
 ततोऽन्तरीचमुत्पत्य कालमेघ इवोन्नदन् । प्रववर्ष महाकायो द्रुमवर्षं नभस्तलात् ।
 ततो मायाविनं कर्णे भोमभेनसुतं दिवि । मार्गणैरभिविव्याध घनं सूर्य्य दंशंशुभिः ।
 तस्य मर्षान् हयान् हत्वा सञ्चिद्य शतधा रथं । अभ्यवर्षच्छरैः कर्णः पर्जन्य इव वृष्टिमान् ।
 न तस्याभीदनिर्भक्षं गात्रे द्वाङ्गुलमन्तरं । सोऽदृश्यत मुहूर्त्तेन श्राविच्छललितो यथा ।
 न हयास्त्र रथे तस्य न ध्वजं न घटोत्कचं । दृष्टवन्तः स्म समरे शरैर्घेनाभिसेवृतं ।
 स तु कर्णस्य तद्विद्यमस्तमस्त्वेन ज्ञातयन् । मायायुद्धेन मायावी सूतपुत्रमयोधयत् ।
 सोऽयोधयत्तदा कर्णं मायया लाघवेन च । अलं व्यमाणा नि दिवि शरजालानि सस्यतन् ।
 भैमभेनिर्महामायो मायया कुरुमन्तम । विचकारात्मनात्मानं मोहयन्निव भारत ।
 स तु कृत्वा विरूपाणि वदनान्यशुभानि च । अघमत् सूतपुत्रस्य दिव्यान्मस्त्राणि वीर्य्यवान् ।
 पुनश्चापि महाकायः सञ्चिन्नः शतधा रणे । हतमत्तो निरुत्साहः पतितः समदृश्यत ।
 हतं तं मन्यमानाश्च प्रणेदुः कुरुपुङ्गवाः । अथ देहेभैरन्यैर्दिक्षु सर्व्वास्त्रदृश्यत ।
 पुनश्चापि महाकायः शतशोर्षः शतोदरः । व्यदृश्यत महाराज मेनाक इव पर्वतः ।
 अङ्गुष्ठमात्रो भूत्वा च पुनरेव स राक्षसः । सागरोर्भिरिवोद्धृतस्त्रिगूर्ज्जमवर्तत ।
 वसुधां दारयित्वा च पुनरपुन्यमज्जत । अदृश्यत तदा तत्र पुनरुन्मार्ज्जितोऽन्यतः ।
 सोऽवतीर्य्य पुनस्तस्यै रथं हेमपरिष्कृतं । चितिं स्वस्य दिशश्चैव माययाभ्येत्य दंशितः ।
 गत्वा कर्णरथाभ्यां विचलत्कुण्डलाननः । प्राह वाक्यमयम्भान्तः सूतपुत्रं विश्राम्यते ।
 तिष्ठेदानीं क मे जीवन् सूतपुत्र गमिष्यसि । युद्धश्रद्धामहं तेऽद्य विनेष्यामि रणाजिरे ।
 इत्युक्त्वा रोषताम्राचं रत्नः क्रूरपराक्रमं । उत्पपातान्तरीचश्च जहाम च सुविसारं ।
 कर्णमभ्यहनश्चैव गजेन्द्रमिव केशरो । रथाक्षमात्रैरिषुभिरभ्यवर्षद्घटोत्कचः ।
 रयिनामृषमं कर्णे धाराभिरिव तोषदः । शरवृष्टिश्च तं कर्णे दूरात्प्राप्तमवातयत् ।
 दृष्ट्वा च विहतां मायां कर्णेन भरतर्षभ । घटोत्कचस्ततो मायां सार्ज्जान्तरहितः पुनः ।
 सोऽभवद्भिरिरत्युचः शिखरैस्तस्मद्घटे । मूलप्रासासिमुषलैर्जत्रप्रस्रवणे महान् ।
 तमञ्जनचयप्रख्यं कर्णे दृष्ट्वा महीधरं । प्रपातैरायुधान्युयाण्युदहतं न चुचुमे ।
 स्मयन्निव ततः कर्णे दिव्यमस्त्रमुदैरयत् । ततः सोऽस्त्रेण भैलेनो विचित्रो वै व्यनश्यत ।

७६४

७६५

७६६

७६७

७६८

७६९

ततः स तोयदो भूत्वा नीलः सन्ध्यायुधो दिवि । अम्बट्टष्टिभिरत्युधः सूतपुत्रमवाक्रियत् ।

०८६३

अथ सन्ध्या वायव्यमस्तमस्तविदाम्बरः । व्यधमत्कालमेघं ते कर्षी वैकर्त्तनो वृषः ।

समार्गणगणैः कर्षी दिशः प्रच्छाद्य सर्वशः । जघानास्त्वं महाराज घटोत्कचमरीरितं ।

ततः प्रहस्य समरे भैमसेनिर्महाबलः । प्रादुश्यके महामायां कर्णमृतिमहारथं ।

स दृष्ट्वा पुनरायानं रथेन रथिनाम्बरं । घटोत्कचमसंभ्रान्तं राक्षसैर्बलभिर्हृतं ।

मिहंशार्दूलसदृशैर्मत्तमातङ्गविक्रमैः । गजस्यैश्च रथस्यैश्च वाजिपृष्ठगतैस्तथा ।

०८६०

नानाशस्त्रधरैर्घोरैर्नानाकवचभूषणैः । हृतं घटोत्कचं क्रूरैर्महद्भिरिव वासवं ।

दृष्ट्वा कर्णो महेश्वाधो योधयामास राक्षसं । घटोत्कचस्ततः कर्णं विद्धा पञ्चभिराशुगैः ।

ननाद भैरवं नादं भीषयन् सर्वपार्थिवान् । भूयस्याञ्जलिनाथ समार्गणगणं महत् ।

कर्णहस्तस्थितञ्चापं चिच्छेदाशु घटोत्कचः । अथान्वङ्गनुरादाय दृढभारधरं महत् ।

विचकर्ष बलात् कर्णं दन्धायुधमिवोच्छ्रितं । ततः कर्णो महाराज प्रेषयामास शालकान् ।

०८६१

सुवर्णपुङ्खाञ्च चक्रान् खचराञ्च समान् प्रति । तद्वाणैरर्हितं यूथं रक्षसां पीनवक्षसां ।

विहनेनार्हितं वन्यं गजानामाकुलं कुलं । विधम्य राक्षसान् वाणैः साञ्छस्तगजान् विभुः ।

ददाह भगवान् वज्रिभूतानीव युगवथे । स हत्वा राक्षसं भेनां शुशुभे सूतनन्दनः ।

पुरेव त्रिपुरं दग्ध्वा दिवि देवो महेश्वरः । तेषु राजसहस्रेषु पाण्डवेयेषु मारिष ।

नेन निरीक्षितमपि कश्चिच्छक्रीति पार्थिव । स्मृते घटोत्कचाद्वाजन् राक्षसेन्द्राश्चाबलात् ।

०८६०

भीमवीर्यबलोपेतात् क्रुद्धा देवस्तदादिव । तस्य क्रुद्धस्य नेचाभ्यां पावकः समजायत ।

महोत्काभ्यां यथा राजन् सार्धैः खेहविन्दवः । तलं तलेन संहत्य सन्दृश्य दशनच्छदं ।

रथमाप्त्या च पुनर्भायया निर्मितं ततः । युक्तं गजनिभैश्चाहैः पिशाचवदनैः खैरः ।

स सूतमन्त्रवोत् क्रुद्धः सूतपुत्राय मां वह । स यथै धोरूपेण रथेन रथिनाम्बरः ।

द्वैरथं सूतपुत्रेण पुनरेव विशास्यते । स चित्तेप पुनः क्रुद्धः सूतपुत्राय राक्षसः ।

०८६२

अष्टचक्रा महाघोरामशनीं रुद्रनिर्मितां । तामवमुत्थ जग्राह कर्णो न्यस्य रथे धनुः ।

चित्तेप चैनां तस्यैव खन्दनात् भाऽवपुमुवे । माञ्छसूतध्वजं यानं भस्म कृत्वा महाप्रभा ।

विशेष वसुधां भिला सुगलान्त्र विषिस्मियुः । कर्णश्च सर्वभूतानि पूजयामासुरञ्जना ।

यदवमुत्थ जग्राह देवसृष्टं महाशनीं । एवं कृत्वा रणे कर्ण आहरोह रथं पुनः ।

ततो मुभो च विशिखान् सूतपुत्रः परन्तपः । अशक्यं कर्तुमन्येन सर्वभूतेषु मानद ।

०८६०

यदकार्षीत्तदा कर्णः सङ्ग्राभे भीमदर्शने । स हन्यमानो नाराचैर्धाराभिरिव पश्यतः ।

गन्धर्वनगराकारः पुनरन्तरधीयत । एवं स वै महाकायो मायया लाघवेन च ।

अस्त्राणि तानि दिव्यानि जघान रिपुसूदनः । निहन्त्यमानेष्वस्त्रेषु मयथा तेन रक्षसा ।

असभ्रान्तस्ततः कर्णस्तद्वचः प्रत्ययोधयत् । ततः क्रुद्धो महाराज भैमसेनिर्महाबलः ।

चकार ब्रह्मात्मानं भोषयाणो महारथान् । ततो दिग्भ्यः समपेतुः सिंहव्याघ्रतरुजवः ।
अग्निजिह्वासुं भुजगा विहगाश्चाप्यधोमुखाः । आकीर्त्यमाणो विश्विखैः कर्णचापच्युतैः शरैः ।
गगराजसमप्रचस्तैवान्तरधीयत । राक्षसाश्च पिशाचाश्च यातुधानास्तथैव च ।

शालाटकाश्च बहवो टकाश्च विह्वलाननाः । ते कर्णे भवयिष्यन्तः सर्वतः समुपाद्रवन् ।
अथैनं वाग्भिर्गुग्माभिस्त्रासयाञ्चकिरै तदा । उद्यतैर्बलभिर्घोरैरायुधैः शोणितोलितैः ।
तेषामनेकैरेकैः कर्णो विव्याध चाग्रगैः । प्रतिहन्य तु तां मायां दिव्येनास्त्रेण राक्षसैः ।
आजघान हयान् घोरांश्चरैः सन्नतपर्वभिः । ते भग्ना विह्वलाङ्गाश्च क्षिप्रपृष्ठाश्च सायकैः ।
बसुधामन्वपद्यन्त पश्यतस्तस्य रक्षसः । स भग्नमायो हैडिम्भिः कर्णं वैकर्त्तनं ततः ।

एष ते विदधे मृत्युमित्युक्त्वाऽन्तरधीयत ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि कर्णघटोत्कचयुद्धेष्टमप्यधिकश्लोकाध्यायः ॥ १७६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने कर्णराक्षसयोर्द्विधे । अलायुधो राक्षसेन्द्रो बोध्यान्वभ्यवर्त्तत ।

महत्या सेनया युक्तः सुयोधनमुपागमत् । राक्षसाणां विरूपाणां सहस्रैः परिवारितः ।

नानारूपधरैर्बहैः पूर्ववैरमनुस्मरन् । तस्य श्वातिर्हि विक्रान्तो ब्राह्मणादो बभो हतः ।

किर्मीरश्च महातेजा हिडिम्बश्च तथा सखा । स दीर्घकालाभ्युषितं पूर्ववैरमनुस्मरन् ।

विश्वायैतस्त्रिंशद्युद्धं जिघांसुर्भिममाहवे । स मत्त इव मातङ्गः संकुट्ट इव चोरगः ।

कुर्याधनमिदं वाक्यमब्रवीद्युद्धलासभः । विदितं ते महाराज यथा भोमेन राक्षसाः ।

हिडिम्बबककिर्मीरा निहता मम बान्धवाः । परामर्षश्च कन्याया हिडिम्बायाः कृतः पुरा ।

किमन्यद्राक्षसानन्यानस्मांश्च परिभूय ह । तमहं सगणं राजन् सवाजिरथकुञ्जरं ।

हैडिम्बिश्च सहामात्यं हन्तुमभ्यागतः स्वयं । अथ कुन्तीसुतान् सर्वान् वासुदेवपुत्रोगमान् ।

हत्वा सम्प्रचयिष्यामि सर्वैरनुचरैः सह । निवारय बलं सर्वं वयं योत्स्याम पाण्डवान् ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हृष्टो दुर्योधनसदा । प्रतिगृह्णाब्रवीद्वैराग्यं श्राव्यभिः परिवारितः ।

तां पुरस्कृत्य सगणं वयं योत्स्यामहे पुरा । नहि वैरान्तमनसः स्थास्यन्मि मम सैनिकाः ।

एवमस्ति राजानमुक्त्वा राक्षसपुङ्गवः । अभ्ययात्परितो भीमं सहितः पुरुषादकैः ।

दीपमानेन वपुषा रथेनादित्यवर्षसा । तादृशेनैव राजेन्द्र यादृजेन घटोत्कचः ।

तस्याप्यतुलनिर्धोषो ब्रह्मतोरणचित्रितः । अक्षचर्मो वनहृत्को नमसात्रो महारथः ।

तस्यापि तुरगाः शोघं हस्तिकायाः खरखराः । शतं युक्ता महाकाया मांसशोणितभोजनाः ।

तस्यापि रथनिर्घोषो महाभेघरवोपमः । तस्यापि सुमहत्पापं दृढज्यं बलवत्तरं ।

तस्याप्यक्षममा वाणा रक्तमुज्ज्वाः शिलाशिताः । शोऽपि बोरौ महाबाहुर्धैर्यैव स घटोत्कचः ।

तस्यापि गोमायुबलाभिर्गुप्तो बभूव केतुर्ज्वलनार्कतुल्यः । स चापि रूपेण घटोत्कचस्य श्रीमत्तमो व्याकुलदोषितास्यः ।

दीप्राङ्गदोदीप्तकिरीटमालो बह्वक्षगुण्यो वनिमद्बलवान् । गदो भुङ्गुडो मुपलो हलो च शरासनी वारणतुल्यवर्मा ।

रथेन तेनामलवर्षसा तदा विद्रावयन् पाण्डववाहिनीं तां । रराज सङ्घे परिवर्त्तमानो विद्युन्माली मेघ इवान्तरिचे ।
ते चापि सर्वे प्रवरा नरेन्द्रा महाबला वस्मिंश्च वस्मिंश्च । हर्षाश्विता युयुधुस्तत्र राजन् समन्ततः पाण्डवयोधवीराः । ८०९५

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचबधपर्वणि अलायुधयुद्धे सप्तसप्तत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तमागतमभिप्रेक्ष्य भीमकर्माणमाहवे । हर्षमाहारयाज्ञकुः कुरवः सर्वे एव ते ।

तथैव तव पुत्रास्ते दुर्ध्याधनपुरोगमाः । अश्रवाः श्रवसाभाद्य तर्तुकामा इवार्णवं ।

पुनर्जातमिवात्मानं मत्मानाः पार्थिवास्तदा । अलायुधं राक्षसेन्द्रं स्वागतेनाभ्यपूजयन् ।

तस्मिंस्त्वमानुषे रुद्धं वर्त्तमाने भयावहे । कर्णराक्षसेनार्तं दारुणप्रतिदर्शनं ।

उपप्रेक्षन्त पाञ्चालाः स्मयमानाः स राजकाः । तथैव तावका राजन् रचमाणास्ततस्ततः । ८०९६

चुकुर्गुर्जैदमस्तीति द्रोणद्रौणिष्ठपादयः । तत्कर्म दृष्ट्वा भस्मान्ता हैडिमस्य रणाजिरे ।

सर्वमाविग्रमभवत् हृष्टाभूतमचेतनं । तव सैन्यं महाराज निराशं कर्णजीविते ।

दुर्ध्याधनस्तु सप्रेक्ष्य कर्णमार्त्तिं परं गतं । अलायुधं राक्षसेन्द्रमाह्वयेदमयाब्रवीत् ।

एष वैकर्त्तनः कर्णो हैडिम्बेन समागतः । कुरुने कर्म सुमहद्यदस्योपयिकं मृधे ।

पश्येतान् पार्थिवान् प्रूरान् निहतान् भैमसेनिना । नानाशस्त्रैर्भहतान् पादपानिव दन्तिना । ८०९७

तवैष भागः समरे राजमध्ये मया कृतः । तवैवानुमते वीर तं विक्रम्य निवर्ह्य ।

पुरा वैकर्त्तनं कर्णमेष पापो घटोत्कचः । मायाबलमुपाश्रित्य माह्वयाच्छत्रुकषण ।

एवमुक्तं स राजा तु राक्षमस्तीव्रविक्रमः । तेत्युक्त्वा महाबाहुर्घटोत्कचमुपाद्रवत् ।

ततः कर्णं समुत्सृज्य भैमसेनिरपि प्रभो । प्रत्यमित्रमुपायान्तं मर्ह्यामास मार्गणैः ।

ततः समभवद्युद्धं क्रुद्धयोरारक्षसेभ्योः । मत्तयोर्व्याप्तिहेतोर्दिपथोरिव कानने । ८०९८

राक्षसादिप्रमुक्तस्तु कर्णोऽपि रथिनाम्बरः । अभ्यद्रवङ्गोमसेनं रथेनादित्यवर्षसा ।

तमायान्तमनादृत्य दृष्ट्वा यस्तं घटोत्कचं । अलायुधेन समरे भिद्नेव गर्वाश्रितं ।

रथेनादित्यवपुषा भीमः प्रहरताम्बरः । किरन् शरौघान् प्रययावलायुधरचम्यति ।

तमायान्तमभिप्रेक्ष्य स तदालायुधः प्रभो । घटोत्कचं समुत्सृज्य भीमसेनं ततोऽभ्यधात् ।

तं भीमः सहसाऽभ्येत्य राक्षभान्तकरः प्रभो । सगणं राक्षसेन्द्रं तं शरवर्षैरवाकिरत् । ८०९९

तथैवालायुधो राज्ञिष्कित्वा धातैरजिह्वागैः । अभ्यवर्षन् कौन्तेय पुनः पुनररिन्दमः ।

तथा ते राक्षसाः सर्वे भीमसेनमुपाद्रवन् । नानाप्रहरणा भीमास्त्वस्तुतानां जयैषिणां ।

स ताद्यमानो वज्रभिर्मर्मसेनो महाबलः । पञ्चभिः पञ्चभिः सर्वान्स्थानविध्वङ्कितैः शरैः ।

ते युध्यमाना भीमेन राक्षसाः कूरबुद्धयः । विनेदुस्य महानादान् ददुवुस्य दिशो दश ।

तोस्तास्यमानान् भीमेन दृष्ट्वा रक्षो महाबलं । अभिद्रुद्राववेगेन शरैश्चैनमवाकिरत् । ८१००

तं भीमसेनः समरे तीक्ष्णधैरचिणोऽह्वरः । अलायुधस्तस्मांस्तान् भीमेन विप्रिखायणे ।

चिच्छेद कांसित्समरे लरया कांसिदयहीनां । स तं दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रं भीमो भीमपराक्रमः ।

गदाश्चिपे वेगेन वज्रपातोपमां तदा । तामापतन्तो वेगेन मदं ज्वालाकुलो ततः ।
 गदया ताडयामास सा गदाभीममाद्रवत् । स राक्षसेन्द्र कौन्तेयः शर्वर्षिरवाकिरत् ।
 तानथस्याकराभोघात्राक्षो निशितैः शरैः । ते चापि राक्षसाः सर्वे सैनिका भीमरूपिणः ।
 शासनाद्राक्षसेन्द्रस्य निजपुत्रस्य कुञ्जरात् । पाञ्चालाः सञ्जयाद्यैव वाजिनः परमदिपाः ।
 न शान्तिं लेभिरे तत्र राक्षसेन्द्रशपीडिताः । तं दृष्ट्वा तु महाघोरं वर्त्तमानं महाह्वं ।
 अत्रवीत पुरुषश्रेष्ठो धनञ्जयमिदं वचः । पश्य भीमं महाबाहो राक्षसेन्द्रवशङ्कतं ।
 पदमस्थानुगच्छ त्वं मा विचारय पाण्डव । धृष्टद्युम्नः शिखण्डो च युधामन्यूत्तमौजसौ ।
 सहितौ द्रौपदेयाश्च कर्णो यान्तु महारथाः । नकुलः सहदेवश्च युयुधानश्च बौर्ध्ववान् ।
 इतरात्राक्षमानं ब्रून्तु शासनात्तव पाण्डव । त्वमपीमां महाबाहो चमूं द्रोणपुङ्गवतां ।
 वारयस्व महाबाहो महद्भि भयमागतं । एवमुक्ते तु कृष्णेन यथोद्दिष्टा रथोत्तमाः ।
 जग्मुर्नैकैर्जनैर्कर्मैः राक्षसाञ्चैतराक्षणे । अथ पूर्णायतोत्सृष्टैः शरैराशोविषोपमैः ।
 धुञ्चिच्छेद भीमस्य राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् । हयैस्त्रैव शितैश्चालैः भारथिश्च महाबलः ।
 त्रिघान मिषतः मङ्गो भीमसेनस्य भारत । शोऽवतीर्य रथोपस्थाद्धताश्वो हतभारथिः ।
 तस्मै गर्भी गदां घोरां स विनष्टोत्समर्ज ह । ततस्तो भीमनिर्घोषामापतन्तो महागदां ।
 गदया राक्षसो घोरो निजघान ननाद च । तदृष्ट्वा राक्षसेन्द्रस्य घोरं कर्म भयावहं ।
 भीमसेनः प्रहृष्टात्मा गदामुयां परासृजत् । तथोः समभवद्युद्धं तुमुनं नगरचमोः ।
 गदानिपातमद्वादैर्भुवं कम्पयतो मृगं । गदाविमुक्तौ तौ भूयः समासाद्येतरतरं ।
 मुष्टिभिर्भ्रज्यमद्वादैरन्यान्यमभिजग्नतुः । रथचक्रैर्युगैश्चैरधिष्ठा नैरुपस्कारैः ।
 यथामयमुपादाय तौ जग्मतुरमर्षणौ । तौ विचरन्तौ रुधिरं समासाद्येतरतरं ।
 मत्तावित्र महानागौ चक्रुषाते परस्परं । तदपश्यद्दुषीकेशः पाण्डवानां हिते रतः ।
 स भीमसेनरक्षार्थं हैडिम्निं प्रत्युषोदयत् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि अलायुधयुद्धे अष्टमप्रत्यधिकं प्रतोऽध्यायः ॥ १७८ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ सन्दृश्य भीमं समरे रक्षसा यत्नमन्तिकात् । वासुदेवोऽत्रोदाधं घटोत्कचमिदं ततः ।
 पश्य भीमं महाबाहो रक्षसा यत्नमाहवे । पश्यतां सर्वेऽन्यानां तत्र चैव महायुते ।
 स कर्णं त्वं समुत्सृज्य राक्षसेन्द्रमलायुधे । जहि त्विमां महाबाहो पश्यान् कर्णं बधिष्यधि ।
 स वार्ष्णेयवचः श्रुत्वा कर्णमुत्सृज्य बौर्ध्ववान् । युयुधे राक्षसेन्द्रेण वक्रभ्रात्रा घटोत्कचः ।
 तथोस्तु तुमुनं युद्धं बभूव निद्रि रक्षसोः । अलायुधस्य चैवायं हैडिम्नस्य च भारत ।
 अलायुधस्य योधास्तु रक्षसाश्च घोरदर्शनान् । वेगेनापततः शूरा नू प्रमृहीतमरासनान् ।
 आलायुधः सुमकुट्टो युयुधानो महापुण्यः । नकुलः सहदेवश्च बिभिदर्निशितैः शरैः ।
 सर्वैश्च समरे राजन् किरीटी क्षत्रियर्षभान् । परिचिच्छेपं भीमस्यः सर्वतः प्रक्षिपन् ब्रान् ।

८०५

८०६

८०७

८०८

८०९

कर्णश्च समरे राजन् व्यद्रावयत पार्थिवान् । दृष्टुमुच्छिखण्डादीन् पाञ्चालानां महारथान् ।
 तान् बध्यमानान् दृष्ट्वा तु भीमो भीमपराक्रमः । अभ्ययात्वरितः कर्णे विशिखान् विकिरण्ये ।
 ततस्तोऽप्याययुर्हत्वा राक्षसान् यत्र सूतजः । नकुलः सहदेवश्च मात्यकिश्च महारथः ।
 ते कर्णे योऽधयामासः पाञ्चाला द्रोणमेव तु । अलायुधस्तु संक्रुद्धो घटोत्कचमरिन्दमं । ८०८
 परिघेनातिकायेन ताडयामास मूर्ध्नि । स तु तेन प्रहारेण भैमर्षेर्निर्महाबलः ।
 दैवशूर्वाहतात्मानं लक्षयामास बोर्यवान् । ततो दीप्राग्निमङ्गांशं शतघण्टामलकृतान् ।
 विचेप समरं तस्मै गर्दां काञ्चनभूषणं । सा हयान् सारथिश्चास्य रथश्चास्य महाखनं ।
 चूर्णयामास वेगेन निष्टुष्टा भीमकर्षण । स भग्नद्वयचक्राच्छादिशीर्षध्वजकूवरात् ।
 उत्पपात रथान्तूर्णं मायामास्त्राय राक्षसीं । स समास्त्राय मायान्तु वर्षं रुधिरं बज्र । ८०९
 विद्युदिभ्राजितश्चाधोत्तिमिगाम्राकुलं नभः । ततो वज्रनिपाताश्च साग्निसलनयिष्वजः ।
 महाश्वटचटोश्चन्द्रस्तत्राधोद्धि महाहवे । तां प्रेत्य विहितां मायां राक्षसो राक्षसेन तु ।
 ऊर्द्धमुत्पत्य हृदिम्लिनां मायां माययाऽबधोत् । सोऽग्निवोद्व्य हतां मायां मायावी माययैव ह ।
 अश्ववर्षं सुतुमुलं विमर्षन् घटोत्कचे । अश्ववर्षं स तद्द्वारं शरवर्षेण बोर्यवान् ।
 दिक्षु विध्वंसयामास तदद्भुतमिवाभवत् । ततो नानाप्रहरणैरन्योन्यमभिवर्षतां । ८१०
 आयेः परिघैः प्रूतैर्गन्धामुषलमुद्गरैः । पिनाकैः करवालेभ्यः तोमरप्रासकम्पनैः ।
 नाराचैर्निशितैर्भक्षैः शरैश्चकैः परश्वधैः । अयोगुडैर्भिन्दिपालैर्गोशोषोऽनूखनैरपि ।
 उत्पाप्य च महाशस्त्रैर्विविधैर्जगतीरुहैः । शमीपीलुकराण्य चम्पकैश्चैव भारत ।
 दङ्गुदावदरीभिश्च कोविदारैश्च पुष्पितैः । पलाशैररिभेदैश्च अलन्ययोधपिप्पलैः ।
 महद्भिः संयुगे तस्मिन्नन्योन्यमभिजग्नतुः । विविधैः पञ्चतापैश्च नानाधातुभिर्गचितैः । ८११
 तेषां शस्त्रा महानाधोदध्वाणां भिद्यतामिव । युद्धं तत्राभवद्द्वारं भैम्यनायुधयोनृप ।
 हरीन्द्रयोर्धया राजन् बालिसुपीवयोः पुरा । तौ युध्ये विविधैर्धारेणायुधैर्विशिखैस्तथा ।
 प्रगृह्य निशितौ खड्गवैद्योन्यमभिजग्नतुः । तावन्त्योन्यमभिद्रुत्य केशेषु सुमहाबलौ ।
 प्रभित्रंगाच्चौ प्रसेदं सुश्रुवाते जनाधिप । रुधिरञ्च महाकायावभिष्टुष्टाविवामुदे । ८१२
 अथाभिपत्य वेगेन समुद्रास्य च राक्षसं । बलेनाचिप्य हृदिम्लियकत्तोऽस्य शिरो महत् ।
 सोऽपहत्य शिरस्तस्य कुण्डलाभ्यां विभूषितं । ततः सुतुमुलं नादं ननाद सुमहाबलः ।
 हतं दृष्ट्वा महाकायं वक्रजातिमरिन्दमं । पाञ्चालाः पाण्डवाश्चैव सिंहनादान् विनेदिरे ।
 ततो भैरवहस्ताणां शङ्खानामयुतानि च । अवाद्यन् पाण्डुवैशास्तस्मिन्नक्षत्रपातिते ।
 अतीव सा निशा तेषां बभूव विजयावहा । विद्योतमाना विबभौ समन्ताद्गोपमान्निनी ।
 अलायुधस्तु तं शिरो भैमर्षेर्निर्महाबलः । दुर्गोधनस्य प्रमुखे चित्तेप गतचेतसः । ८१३
 अथ दुर्गोधनो दृष्ट्वा हतं बोरमलादुधं । बभूव परमोद्दिग्गः स्रष्टुं सन्त्येन भं रत ।

तेभ्यः स्य प्रतिज्ञातं भोममेनमहं युधि । हन्तेति स्वयमागम्य स्मरता वैरमुत्तमं ।

ध्रुवं स तेन हन्तव्य इत्यमन्यत पार्थिवः । जीवितश्चिरकालाय भ्राष्ट्रणमित्यमन्यत ।

स तं दृष्ट्वा विनहतं भोममेनात्मजेन वै । प्रतिज्ञां भोममेनस्य पूर्णमेवाभ्यमन्यत ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि अनायुधवधे एकोनाशोऽधिकशतोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ निहत्यानायुधं रघुः प्रहृष्टात्मा घटोत्कचः । ननाद विविधान्नादान् वाहिन्याः प्रमुखे स्थितः ॥ ८१५

तस्य तं तुमुलं शब्दं श्रुत्वा कुञ्जरकम्पनं । तावकानां महाराज भयमासीत् सुदारुणं ।

अनायुधविषकन्तु भैममेनिं महाबलं । दृष्ट्वा कर्णे महावाजः पाञ्चालान् समुपाद्रवत् ।

दशभिर्दशभिर्वीरैर्धृष्टद्युम्नश्चिखण्डिनौ । वृद्धैः पूर्णायतेः क्षुष्टैश्चिभेद नतपर्वभिः ।

ततः परमनाराचैर्युधामन्युत्तमोजसैः । सात्यकिश्च रथोदारं कन्ययामास मार्गणैः ।

तेषामप्यस्यतां सङ्को सञ्जैषां सयदक्षिणं । मण्डलान्येव चापानि व्यदृश्यन्त जनाधिप । ८१६

तेषां ज्योतर्नर्घोषो रथनेमिस्त्रयश्च । भेषानामिव घर्षान्ते बभूव तुमुलो निशि ।

ज्यानेमिघोषस्तनयिद्वुमांश्च धनुस्तडिन्मण्डलकेतुगृहः । शरैः घवर्षाकुलदृष्टिमांश्च सङ्ग्रामेऽप्यः स बभूव राजन् ।

तदद्भुतं शैल दशप्रकम्पो वर्षं महाशैलममानरूपः । विध्वंसयामास रणे नरेन्द्र वैकर्त्तनः शत्रुगणान्मही ।

स तामरैर्वज्रनिपाततुल्यैः शितैः शरैः काञ्चनचित्रपुङ्खैः । शत्रून् व्यपोहन् समरे महात्मा वैकर्त्तनः पुत्रहिते रतस्ते ।

संक्लिप्तभिस्त्वजिनश्च केचिन्नीलैः शरैरर्दितभिचदेहाः । केचिदिंस्रता विहयाश्च केचिदैकर्त्तनेनाग्नौ कृता बभूवुः । ८१७

अविन्दमानास्त्वय शर्षा सङ्को यौधिष्ठिरं तद्वलमभ्यपशत । तान् प्रेक्ष्य भग्नान् विमुखीकृतांश्च घटोत्कचो रोषमनोव चक्रे ।

आख्याय तं काञ्चनरजश्चित्रं रथोत्तमं भिंहवत् संननाद । वैकर्त्तनं कर्णमुपेत्य चापि विव्याध बज्रप्रतिमैः पृषत्कैः ।

तौ कर्णिनाराचशिलोमुखैश्च नालीकदण्डाशनैवत्सदनैः । वराहकर्णैः सत्रिषाणग्रहैः क्षुरप्रसङ्गश्च वर्षतुः खं ।

तदाणवर्षाद्वतमन्तरीचं तिर्यग्गताभिः समरे रराज । सुवर्णपुङ्खज्वलितप्रभाभिर्विचित्रमुष्पाभिरिव स्रजोभिः ८१८

समं हि तावप्रतिमप्रभावावन्यान्यमाजग्नतुल्यमात्मैः । तयोर्ध्वं बोरोत्तमयोर्ध्वं कश्चिद्दृशं तस्मिन् समरे विशेषं ।

अतीव तं चित्रमनुत्तरूपं बभूव युद्धं द्रुविभोमसूत्र्यः । समाकुलं शस्त्रनिपातघोरं दिवोवराङ्गमुमतोः प्रदीप्तं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ घटोत्कचो यदा कर्णं न विप्रेषयते नृप । ततः प्रादुशकारोऽयमुत्तमस्त्वविदाम्बरः ।

तेनास्त्रेण हयान् पूर्णं निहत्य तस्य राक्षसः । सारथिश्चैव वैडिभ्यः क्षिप्रमन्तरधीयत ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तथा ज्ञानहिते तस्मिन् कूटयोधिनि राक्षसे । यन्नामकैः प्रतिपन्नं तन्ममाचक्ष सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ अन्तर्हितं राक्षसं तं विदित्वा सम्प्राक्रान्न कुरवः सर्वे एव । कथं नायं राक्षसः कूटयोधो हन्यात्कर्णं समरे पश्यमाणः । ८१९

ततः कर्णे लघुचिन्नाङ्गयोधो सर्व्या दिशो व्याट्टेणोद्वाणजालैः । न वै किञ्चिद्व्यपदृश्यत भूतं तमोभूते सायकैरन्तरीचे ।

नचाददानो नच सन्धानो न चेधुधो स्पृश्यमानः करार्यैः । अदृश्यदे लाघात् सूतपुत्रः सर्व्वे वीणश्वाद्यानोऽन्तरोचं ।
ततो मायां विहितामन्तरोचे घोरां भीमां राक्षसीं दारुणेन । तां पश्यामो लोहिताभप्रकाशां देदीयन्तोमग्निशिखा
मिवोयां ।

ततस्ततो विद्युतः प्रादुरासकुल्काश्चापि ज्वलिताः कौरवेन्द्र । घोषसायां प्रादुरासीत् सुघोरः सहस्रशो नदतां दुन्दु
भीमां ।

ततः शराः प्रापतन् ह्यस्त्रपुङ्खाः शस्त्राः प्राप्ता सुमलान्तादुधानि । परश्वधाल्लघैताश्व खड्गाः प्रदीप्तायाः पङ्क्तिशला
मराश्च ।

मयूखिनः परिघा लोहवृद्धा गदाश्वित्राः श्वितधाराश्च शूलाः । गुर्व्या गदा हेमपद्मावनद्धाः शतघ्नयश्च प्रादुरासन समन्तात् ।

महाशिलाश्चापतस्तत्र तत्र सहस्रशः साशनयश्च वज्राः । चक्राणि चानेकशतचक्राणि प्रादुर्भूयस्त्वनप्रभाणि ।
तां शक्तिपाशासिपरश्वधानां प्रासर्ष्टिवज्राशनिमुद्राणां । दृष्टिं विशालां ज्वलितां पतन्तीं कर्णः शरैर्घेनं शशाक हन्तुं ।
शराहतानां पततां हयानां वज्राहतानाञ्च महागजानां । शस्त्राहतानाञ्च महारथानां महास्त्रिनादः पततां बभूव ।
प्रतीपनानाविधशस्त्रपातैर्घटोत्कचेनाभिहतं समन्तात् । दैर्व्योधानं तदलमार्त्तमाषीञ्चावर्त्तमानं ददृशे भ्रमत्तत् ।

हाहाकृतं स्मरिवर्त्तमानं संलोलमानञ्च विषण्णरूपं । ते सार्व्वभावात् पुरुषप्रवीराः पराङ्मुखान् न बभूवुस्तदानीं ।
तां राक्षसीं घोरतरां सुभीमां दृष्टिं महाशस्त्रमयीं पतन्तीं । दृष्ट्वा बलौघाश्च निपात्यमानान् महद्भयं तत्र पतान् विवशं ।
शिवाश्च वैश्वानरदीप्तजिह्वाः सुभोमनादाः शतशो नदन्तोः । रजोगणान्मर्द्दतश्चाभिरोत्स्य नरेन्द्रयोधा व्यथिता बभूवुः ।
ते दीप्तजिह्वाः नमतीक्ष्णदंष्ट्रा विभोवणाः शैलनिकाशकायाः । नभोगताः शक्तिविषकहला मेघा व्यमुञ्चन्निव वृष्टिमुयां ।
तैराहतास्ते शरशक्तिशूलैर्गदाभरुयैः परिघैश्च दीप्तैः । वज्रैः पिनाकैश्च निप्रहारैश्चक्रेः शतघ्नया मथिताश्च पतुः ।
शूलान्शूण्डाश्चाम्बुगुडाः शतघ्नयः स्त्रूणाश्च कार्णायसपट्टनद्धाः । अवाकिरंस्तत्र पुच्छस्य सेनां ततो रौद्रं कश्मलं प्रादुराभीत् ।
विशोर्णास्त्रा विहृतैरुत्तमाङ्गैः सम्भ्रमाङ्गाः शेरते तत्र शूराः । किञ्चा हयाः कुञ्जराश्चावभगाः सञ्चूर्णताश्चैव रथाः शिलाभिः ।
एवं महच्छरवर्षं मृजन्तस्ते यातुधाना भुवि घोररूपाः । मायाः सृष्टास्तत्र घटोत्कचेन नामुञ्चन् वै याचमानं न भीतं ।
तस्मिन् क्रूरे कुरुबोगवमर्द्दे कालोत्पुष्टे चक्षिमाणमभावे । ते वै भगाः सहसा व्यद्रवन्त तत्राक्रोशन् कौरवाः सर्व्वे एव ।
पलाययन् कौरवा नैतदस्ति मेन्द्रा देवा प्रन्ति नः पाण्डवोद्य । तथो तेषां मज्जतां भारतानां न स्म दीपस्तत्र बभूव
कश्चित् ।

तस्मिन् संकन्दे तु मनेवर्त्तमाने मैत्रेय भग्न लीयमामे कुरुणां । अनौकानां प्रविभागे प्रकाशे न ज्ञायन्ते कुरवो नेतरे वै ।
निर्मर्यादे विद्वेधे घोररूपे सर्व्व्या दिशः प्रेतमाणाय शून्याः । तां शस्त्रदृष्टिं सहसा ग्राहमानं कर्णश्चैकं तत्र राजञ्चपश्यन् ।
ततो वाणैरावृणोदन्तरोचं दिव्यो मायां योधयसाक्षस्य । ह्रीमान् कुर्व्वन् दुष्कराचार्यकर्म नैवामुञ्चत् भंयुगे सूतपुत्र ।
ततो भीताः समुदैक्षन्त कर्णं राजन् सर्व्वे सैन्धवा बाह्लिकाश्च । अभेमाधं पूजयन्तोऽस्य रङ्गो संपश्यन्तो वै विजयं रा
जस्य ।

तेनात्पुष्टा चक्रयुक्ता शतघ्नी समं सर्व्व्यास्तुरेऽश्वान् जघान । ते जानुभिर्जगतोमन्वपयन् गतासवो निर्दग्धनाचि
जिह्वाः ।

ततो हताश्वदवस्था यावादनर्शनाः कुरुषु प्रवृत्तम् । दिव्ये चास्त्रे मायया बध्यमाने नैवामुष्मन्निवन् प्रापकालम् ।
ततोऽश्वम् कौरवाः सर्व एव कर्ण दृष्ट्वा घोररूपाश्च मांसा । शस्त्राग्नीं जहि कर्णाश्च तृष्णं नश्यन्त्येते कुरवो
धार्तराष्ट्राः ।

करिष्यतः किञ्च नो भीमपायी तपन्तमेनं जहि पापं निशीथे । यो नः सङ्ग्रामोद्धाररूपाद्भि मुञ्चतु नः पार्थान् यात्यते
भयुगेषु ।

तस्मादेनं राक्षसं घोररूपं शस्त्रा जहि त्वं दत्तया वासवेन । मा कौरवाः सर्व एवेन्द्रकन्या रात्रियुद्धे कर्णं नेशुः
सयोधा ।

अबध्यमाने राक्षसे वै निशीथे दृष्ट्वा राजंस्त्वावमानं बलञ्च । महत् श्रुत्वा निन्दं कौरवाणां मतिं दध्रे शक्तिमोक्षाय
कर्णे ।

स वै क्रुद्धः सिंह इवात्मवर्षी नामर्षयत प्रतिघातं रणेऽसौ । शक्तिं श्रेष्ठं वैजयन्तीमजय्यं समाददे तस्य बधश्चिकोर्षुः ।
याऽसौ राजन्निहिता वर्षपूगान् बधायाजौ सत्कृता पाण्डवस्तु । यां वै प्रादात् सूतपुत्राय ब्रह्मः शक्तिं श्रेष्ठं कुण्डनाभ्यां
निनाय ।

तां वै घोरान् लेलहानां प्रदीप्तां पारिव्युक्तामन्तकस्त्रैकजिह्वां । मृत्योः स्वधरं ज्वलमानाभिवोधां वैकर्तनः प्राहिणे
द्राक्षमाय ।

तामुत्तमां परकायापहन्वीं दृष्ट्वा घैतेभ्योऽग्रसंस्थां ज्वलन्तीं । भीतं रक्षः सम्प्रदुद्राव राजन् कृतात्मानं विन्ध्यपाद
प्रमाणं ।

दृष्ट्वा शक्तिं कर्णबाहुन्तरस्थां नेदुर्भूतान्यन्तरीक्षे नरेन्द्र । बभूव्वातामुममास्यापि राजन् घनिघाता चाशनिर्गो जगाम । ८१००
या तां मायां भस्म कृत्वा ज्वलन्तीं भित्त्वा गाढं हृदयं राक्षसस्य । जह्यं यथै दीप्यमाना निश्वासां नक्षत्राणामन्तरास्यां
विवेक्ष ।

युद्धाच्चिन्विविधैः शस्त्रपूगैर्दिव्यैर्वैराचसैर्मनूषेभ्यः । नदस्त्रादान् विविधान् भैरवांश्च प्राणानिष्टांस्त्राजितः ब्रह्म
शक्त्या ।

इदृशान्यस्त्रिमास्यरूपं चकारासौ कर्णं शत्रुचयाय । तस्मिन् काले शक्तिनिर्भिन्नमर्षा बभौ राजन् शैलमेघ
प्रकाशः ।

स तद्रूपं भैरवं भीमकर्षा भीमं कृत्वा भैममेभिः पपात । हतोऽप्येवं तव भैरवकदेशं व्यपोथयत् स्नेन देहेन राजन् ।
पतद्रक्षः स्नेन कायेन तृणमतिप्रमाणेन विवर्द्धता च । प्रियं कुर्वन् पाण्डवानां गतामुरचौहिणीं तव तृष्णं जघाम । ८१०१
ततो मिश्राः प्राणदन् सिंहनादैः शङ्खगर्भेभ्यो मुरजास्त्रानकाश्च । दग्धा मांसा निहतं राक्षसञ्च दृष्ट्वा हृष्टाः प्राणदन्
कौरवेभ्यः ।

ततः कर्णः कुरुभिः पूज्यमानो यथा ब्रह्मो वृक्षबधे मरुद्भिः । अन्वारूढस्तत्र पुत्रस्तु यां दृष्ट्वापि प्राविशत् तत्
स्त्रमेवम् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि घटोत्कचवधे अश्वत्थधिकश्चतस्रोऽध्यायः ॥ १८० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ हेडिम्भं निहतं दृष्ट्वा विकीर्णमिव पर्वतं । बभूवुः पाण्डवाः धर्म्यं शोकवाच्याकुलोत्पन्नाः ।

वासुदेवस्तु हर्षेण महताऽभिपरिभुतः । मनाद् विह्वलादेन व्यथयन्निव पाण्डवान् ।

विनद्य च महानादं परिख्यजत पाण्डवं । स विनद्य महानादमभीषून् सन्निवय्य च । ८१८

ननर्त्त हर्षशब्दीतो वातोद्भूत इव द्रुमः । ततः परिख्यञ्च पुनः पार्यमास्त्रोच्च चामकृत ।

रथोपस्थगते धीमान् प्राणदत् पुनरभ्युतः । प्रहर्षं तस्य तं ज्ञात्वा केशवस्य धनञ्जयः ।

अञ्जनोऽथाश्वीन्द्राजस्रातिरुष्टमना इव । अतिहर्षोऽयमस्त्रानि तवाद्य मधुसूदन ।

शोकान्त्राने पुरे प्राप्ते हेडिम्भस्य बधेन तु । विमुखानि तु सैन्यानि हतं दृष्ट्वा घटोत्कचं ।

वयस्य भृशमुदिग्रा हेडिम्भस्य निपातनात् । नैतत्कारणमस्य हि भविष्यति जनाईन । ८१९

तदद्य शंस मे वृष्टः सत्यं सत्यवताम्बर । यदेतन्न रहस्यमेव वक्तुमर्हस्यरिन्दम ।

धैर्यस्य वृक्षतं ब्रुहि त्वमद्य मधुसूदन । समुद्रस्त्रेव शङ्कोभो मेरोरिव विषर्पणं ।

तथैतन्नाघवं मन्ये तव कर्म जनाईन ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ अतिहर्षमिमं प्राप्तं शृणु मे त्वं धनञ्जय । अतोव मनसः सद्यः प्रसादकरमुत्तमं ।

ब्रूहि घटोत्कचेनेमां व्यथयित्वा महाघुते । कर्णे निहतमेवाञ्च विद्धि सद्यो धनञ्जय । ८२०

ब्रूहिहस्तं पुनः कर्णे न लोकेऽस्ति पुमानिह । य एनमभितसिष्ठेत् कार्त्तिकेयमिवाहवे ।

दिष्ट्याऽपनीतकवचो दिष्ट्याऽपहतकुण्डलः । दिष्ट्या विध्वंसिता ब्रूहिभोचस्य घटोत्कचे ।

यदि हि स्यात् सकवचस्तथैव स्यात् सकुण्डलः । सामरानपि लोकांस्त्रोनेकः कर्णे अयेदंशो ।

वासवो वा कुवेरो वा वरुणो वा जलेश्वरः । यमो वा नीलहन्त कर्णे रणे प्रतिषमासितुं ।

गाण्डीवमुद्यम्य भवांश्चकृद्वाहं सुदर्शनं । न ब्रूहि स्त्रो रणे जेतुं तथा युक्तं नरवर्धन । ८२१

त्वङ्गितार्थन्तु ब्रूणे मायाऽपहतकुण्डलः । विहीनकवचस्यायं कृतः परपुत्रञ्जयः ।

उत्कृत्य कवचं यस्मात् कुण्डले विमले च ते प्रादाच्छक्राय कर्णे वै तस्मादैकतनः कृतः ।

आशीविष इव कुट्टो जृम्भितो मन्त्रेण जसा । तथाऽद्य भाति कर्णे मे शालाश्वाल इवामलः ।

यदाप्रभृति कर्णाय शक्तिर्ज्ञाता महात्मना । वासवेन महाबाहो प्राप्ता याऽसौ घटोत्कचं ।

कुण्डलाभ्यां निनायाद्य दिव्येन कवचेन च । तां प्राप्यामन्यत वृषः सततं तां हन्ते रणे । ८२२

एवङ्गताऽपि शक्योऽयं हन्तुं नान्येन केदचित् । अन्ते तां पुरुषव्याघ्र शपे सत्येन चानघ ।

ब्रह्मणः सत्यवादी च तपस्वी नियतव्रतः । रिपुर्वापि दयावांश्च तस्मात् कर्णे वृषः सततः ।

शुद्धशौण्डे महाबाहुर्नित्योद्यतव्रतात्मनः । केचनोव वने गर्ह्यन्तात्मानाङ्गयुधपान् ।

विमदात्यशार्दूलान् कुर्वते रणमूर्द्धनि । मध्यङ्गत इवादित्यो यो न ब्रह्म उदीक्षितुं ।

त्वदीयैः पुरुषव्याघ्र सोधमुख्यैर्महात्मभिः । शरजालसदृशांशुः शरदीव दिवाकरः । ८२३

तपान्ते जलदे यदत् शरधाराः जगन्मूकः । दिष्ट्यास्तजलकः कर्णः पजन्य इव दृष्टिमान् ।

त्रिदशैरपि चास्त्रैः शरवधं समन्ततः । अशक्यं तदद्य जेतुं स्ववृद्धिर्भाषप्रोणितं ।

कवचेन विहीनश्च कुण्डनाभ्याश्च पाण्डव । सोऽद्य मानुषतां प्राप्नो विमुक्तः शक्रदत्तया ।

एको हि योगोऽस्य भवेद्धधाय च्छिद्रे श्वेनं स्वप्रमत्तः प्रमत्तं । कच्छप्राप्तं रथचक्रे निमग्नो हन्याः पूर्वं तन्तु पञ्चां
विचार्य ।

न सुखतास्तं युधि हन्यादजय्यमयेकवीर्यं बलजित् सवज्रः । जरासन्धसेदिराजो महात्मा महाबाहुस्तेजःश्रुतः निषादः ॥ ८१० ॥

एकैकत्रा निहताः सर्वे एते योगैस्तैस्तद्धितार्थं मयैव । अथापरे निहता राक्षसेन्द्रा हिडिम्बकिर्कीरवकप्रधानाः ।

अलायुधः परमैश्यावमर्ही घटोत्कचस्योयकर्णावमर्ही ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि कृष्णहर्षे एकात्रोत्पत्तिकथनोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥ कथमस्मद्वितार्थं ते कैश्च योगैर्जनाईन । जरासन्धप्रभृतयो घातिताः पृथिवीश्वराः ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ जरासन्धसेदिराजो नैषादिश्च महाबलः । यदि स्युर्न हताः पूर्वमिदानीं स्युर्भयङ्कराः ।

दुष्योधनस्तानवशश्च दृष्टयाद्रथसप्तमान् । तेषामासु नित्यविदिष्टाः संश्रयेयुश्च कौरवान् ।

८११

ते हि बीरा महेष्वासाः कृताक्षा द्रुढयोधिनः । धर्मराष्ट्रश्च ते सर्वे रज्युरमरा इव ।

सूतपुत्रो जरासन्धसेदिराजो निषादजः । सुयोधनं समान्निव्य जयेयुः पृथिवीमिमं ।

योगैरपि हतास्तैस्तैश्चोऽष्टु धनञ्जयं । अजय्या हि मृधे योगादृते ते देवतैरपि ।

एकैको हि पृथक् तेषां समस्तो सुवाचिनी । योधयेत् समरे पार्थ लोकपालाभिरक्षितं ।

जरासन्धोऽतिरक्षितो रौहिणेयप्रधर्षितः । अस्त्रद्वार्यश्चिन्नेप गदां वै सर्वघातिनीं ।

८१२

श्रीमन्ममिव कुन्त्याणां नभसः पावकप्रभां । व्यदृश्यत पतन्तो सा शक्रमुक्ता इवाश्रनिः ।

तामापतन्तो दृष्ट्वैव गदां रौहिणिमन्दनः । प्रतिघातार्थमस्त्रं वै स्थूणाकर्णमवाहजत् ।

अस्त्रवेगप्रतिहता सा गदा प्रापतह्रवि । दारयन्ती धरां देवीं कम्पयन्तीव पर्वतान् ।

तच्च स्म राक्षसो घोरा जरा नाम सुविक्रमा । सन्धयामास तं राजन् जरासन्धमर्जन्दनम् ।

द्वाम्भो जातः स गाढभ्यामर्जुदेहः पृथक् पृथक् । तथा स सन्धितो यस्माज्जरासन्धस्ततोऽभवत् ।

८१३

सा तु भूमिं गता पार्थ हता ससुतबान्धवा । गदया तेन चास्त्रेण स्तूणाकर्णेन राक्षसो ।

विनाभूतः स गदया जरासन्धो महामृधे । निहतो भीमसेनेन पश्यतस्ते धनञ्जय ।

यदि हि स्याद्गदापाणिर्जरासन्धः प्रतापवान् । संश्रु देवा न ते हन्तुं रणे शक्ता नरोत्तम ।

तद्धितार्थश्च नैषादिर्द्रुढविक्रमः । द्रोणेनाचार्य्यकं कृत्वा कृष्णा सत्यविक्रमः ।

स हि बद्धाङ्गुलिबाणो नैषादिर्द्रुढविक्रमः । अतिमानो वनचरो वभौ राम इवापरः ।

८१४

एकलव्यं हि स्यद्रुढमश्रुता देवदानवाः । सराक्षभारगाः पार्थ विजेतुं युधिकर्षितम् ।

किमु मानुषमात्रेण शक्राः सम्प्रति वीक्षितुं । दृढमुष्टिः कृती नित्यमसृमानो दिवानिभे ।

तद्धितार्थन्तु स मया हतः शङ्खाममूर्द्धनि । सेदिराजो हि विक्रान्तः प्रत्यक्षं निहतस्तव ।

स चायश्रव्यः पञ्चोभे जेतुं सर्वैः सुरासुरैः । यधार्थं तस्य जाताऽहमन्येषाञ्च सुरदिषां ।

तत्सहायो नरव्याघ्र लोकानां हितकाम्यया । हिडिम्बवकिकर्कीरा भीमसेनेन पातिताः ।

८१५

रावणेन समप्राणा ब्रह्मयज्ञविनाशनाः । हतस्तथैव मायावी हैडिम्नेनाप्यलायुधः ।
 हैडिम्बस्याप्युपायेन शक्ता कर्णेन पातितः । यदि छेदं नाहनिष्यत् कर्णः शक्ताः महासूधे ।
 मया बध्नाऽभविष्यत् भैमवेनिघटोत्कचः । मया न निहतः पूर्वमेव युगन्निघेषया ।
 एष हि ब्राह्मणदधी यज्ञदेवी च राक्षसः । यज्ञहन्ता च पापात्मा तस्यादिवं निपातितः ।
 व्यंशिता चाप्युपायेन शक्रदत्ता मयाऽनघ । ये हि धर्मस्य लोप्तास्तु बध्नास्ते मम पाण्डव ।
 धर्मसंस्थापनार्थाय प्रतिशेषा मया कृता । ब्रह्म सत्यं दमः शौचं धर्मा द्रोः श्रोर्धृतिः क्षमा ।
 यत्र यत्र भवेन्नित्यमहं तत्राभवं सदा । अप्रमादस्त्वया कार्यः कर्णं वैकर्तनम्युति ।
 उपदेक्ष्याम्युपायेन येन तं प्रसहिष्यामि । सुयोधनश्चापि रणे हनिष्यति वृकोदरः ।
 तस्य चापि बधोपायं वक्ष्ये च तव पाण्डव । वर्द्धते तु मुचस्त्वेष शब्दः परचमम्युति ।
 विद्वन्मिः हि मैत्र्यानि लदीयानि दिशो दश । लब्धलक्ष्या हि कौरव्या विधमन्ति चमूं तव ।
 दहत्येव च नः सङ्को द्रोणः प्रहरतां वरः ।

८२५०

८२५१

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचबधपर्वणि कृष्णवाक्ये द्वायात्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ एकबोधबधे मोघा शक्तिः सूतात्मजे हि वै । कस्मात् सर्वान् समुत्सृज्य स तां पार्थ न मुक्तवान् ।

तस्मिन् कृते हताः शक्ताः सर्वे सञ्चयपाण्डवाः । फाल्गुनस्य बधे कस्माद्युद्धे न जयमादधे ।

आह्वना न निवर्त्तयमिति तेन व्रतं कृतं । स्वयमाह्वयितव्यः स सूतपुत्रेण फाल्गुनः ।

ततो देवयुमानोय फाल्गुनं शक्रदत्तया । न जघान तपः कस्मात्तन्ममाचक्षु सञ्चय ।

८२५०

नूनं बुद्धिविहीनस्याप्यसहायस्य भं सुतः । अत्रुभिर्यमितः पापः स कथं नु जयेदङ्गम् ।

या ह्यस्य परमा शक्तिर्जयस्य च परायणा । सा शक्तिर्व्यासुदेवेन व्यंशिता च घटोत्कचे ।

कुण्ठेयथा हतुगतं द्विथेत् फलं बलीयसा । तथा शक्तिरमोघा सा मोघोभूता घटोत्कचे ।

यथा वराहस्य शुभस्य युद्धे तयोर्भावे श्वपचस्य लाभः । मन्ये विदन् वामुदेवस्य तद्वदधे लाभः कर्षधैडिम्बयोर्ध्वे ।

घटोत्कचो यदि हन्याद्वि कर्णं परो लाभः समरे पाण्डवानां । वैकर्तनो यदि वा तन्निहन्त्यात्तथा कृत्यं शक्तिनाशनात् कृतं
 स्नात् ।

८२५१

इति प्राज्ञः प्रज्ञयैव विचार्य घटोत्कचं सुगपुत्रेण युद्धे । अघातयदासुदेवो नृभिः प्रियं कुर्वन् पाण्डवानां हितम् ।

॥ सञ्चय उवाच ॥ एतच्छिकोर्वितं ज्ञात्वा कर्णस्य मधुहः नृप । मियोजयामास तदा द्वैरये राक्षसेश्वरं ।

घटोत्करं महावीर्य मराबुद्धिर्जगार्दनः । अभोघाया विघातार्थं राजन् दुर्लम्बिते तव ।

तदैव हतकार्या हि वयं स्वाम् कुरुदह । न रक्षेद्वादि कृष्णानं कर्णात् पार्थं महारथं ।

साश्वध्वजः सङ्को धृतराष्ट्रहता भवेत् । विना जगार्दनं पार्थो योगानामीश्वरं भूम् ।

८२५०

तैक्ष्णरुपायैस्त्वज्जभोरक्षमाणः स पार्थिवः । जयत्यभिमुखाऽङ्कचून् पार्थः कृष्णेन पालितः ।

सविशेषात्तमोघायाः कृष्णो रचति पाण्डवाग् । हन्यात् क्षिप्रं हि कौन्तेयं शक्तिवृक्षमिवाश्रितः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ विरोधी च कुम्भवी च प्राज्ञमानी ममात्मजः । यस्मैव समतिक्रान्तो बधोपायो जयम्यति ।

स वा कर्णे महाबुद्धिः सर्वशस्त्रप्रताम्बरः । न मुक्तवान् कथं सूत ताममोघं धनञ्जये ।

तवापि समतिक्रान्तमेतद्वाक्काणं कथं । एनमर्थे महायुद्धे यत्त्वया नावबोधितः ।

८२१

॥ सञ्जय उवाच ॥ दुर्योधनस्य शकुनेर्मम दुःशासनस्य च । रात्रौ रात्रौ भवत्येषा नित्यमेव समर्थना ।

त्वं सर्वसैन्यमुत्सृज्य जहि कर्णे धनञ्जयं । प्रेष्यवत् पाण्डुपाञ्चालानुपभोक्ष्यामहे ततः ।

अथ वा निहतं पार्थ पाण्डुञ्जयतमं ततः । स्थापयेद्युधि वार्ष्णेयक्षस्मात् कृष्णे निपात्यतां ।

कृष्णे हि मूलं पाण्डूनां पार्थः स्कन्ध इवोद्भूतः । शाखा इवेतरे पार्थाः पाञ्चालाः पञ्चसंश्रकाः ।

कृष्णाश्रयाः कृष्णबलाः कृष्णनाद्याश्च पाण्डवाः । कृष्णः परायणश्चैषां ज्योतिषामिव चन्द्रमाः ।

८२२

तस्मात् पर्णानि शाखाश्च स्कन्धश्चोत्सृज्य सूतज । कृष्णे हि विद्धि पाण्डूनां मूलं सर्वत्र सर्वदा ।

हन्याद्यदि हि दाशार्धं कर्णे वादवनन्दनं । कृत्स्ना वसुमती राजन् वने ते स्वास्य संश्रयः ।

यदि स निहतः श्रूयते भूमौ यदुकुलपाण्डवनन्दनो महात्मा । ननु तव वसुधा नरेन्द्र सर्व्वा सर्गिरिसमुद्रधना वशं
ब्रजेत ।

सा तु बुद्धिः कृताऽप्येवं जागर्त्ति चिद्विश्वरे । अप्रमेये हवीर्किञ्च युद्धकाले त्वमुत्तम ।

अर्जुनश्चापि कौमोयं सदा रञ्जितकेशवः । नञ्जनमेच्छत् प्रमुषे सौतेः स्थापयितुं रणे ।

८२३

अन्यास्यासौ रथोदारानुपास्यापयदच्युतः । अमोघां तां कथं शक्तिं मोघां कुर्यामिति प्रभो ।

यत्त्वेन रञ्जते पार्थ कर्णात् कृष्णे महाभनाः । आत्मानं स कथं राजञ्च रञ्जते पुरुषोत्तमः ।

परिचिन्त्य तु पश्यामि चक्रायुधमरिन्दमं । न सोऽस्ति चिपु लोकेषु यो जयेत जनार्दन ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः कृष्णे महाबाहो सात्यकिः सत्यविक्रमः । पमस्क्य रथशार्दूलः कर्ष्यमृति महारथं ।

अथश्च प्रत्ययः कर्षे शक्तिर्यामितविक्रमा । किमर्थं सूतपुत्रेण न मुक्ता फाल्गुने तदा ।

८२४

॥ वासुदेव उवाच ॥ दुःशासनस्य कर्षस्य शकुनस्य ससैन्यवः । सततं मन्त्रयन्ति स्म दुर्योधनपुरोगमाः ।

कर्षे कर्षे महेश्वांस रणेऽस्मिन्पराक्रमः । नान्यस्य शक्तिरेषा ते मोक्षया जयताम्बर ।

अते महारथात् पार्थात् कुन्तीपुत्राङ्गुलञ्जयात् । स हि तेषामतियथा देवानामिव वासवः ।

तस्मिन् विनिहते सर्वे पाण्डवाः सञ्जयैः सह । भविष्यन्ति हतात्मानाः सुरा इव निरप्रयः ।

तथेति च प्रतिज्ञातं वर्षेन श्रिनिपुङ्गव । इदि नित्यम् कर्षस्य बधो गाण्डीवधन्वनः ।

८२५

अहमेव तु राधेयं मोहयामि युधाम्बर । ततो नावास्त्यच्छक्तिं पाण्डवे श्वेतवाहनं ।

फाल्गुनस्य हि तं मृत्युमनिवार्यं युयुत्सतः । न निद्रा न च मे हर्षो मनसोऽस्ति युधाम्बर ।

चटात्कचे व्यसितां तु दृष्ट्वा तां श्रिनिपुङ्गव । मृत्योरास्यान्तराश्रुतं पश्यात्यस्य धनञ्जय ।

न पिता न च मे मातां न यूथं भ्रातरसथा । न च प्राणास्तथा रक्ष्या यथा बीभत्सुराहवे ।

जैलोक्ष्यराज्याशक्तिश्चिह्नवेदन्यत् सुदुर्लभं । न च्छेयं माल्यताहं तदिना पार्थ धनञ्जय ।

८२६

अतः प्रहर्षः समञ्जान्ययुधानां मेऽभवत् । मृतं प्रत्योगतमिव दृष्ट्वा पार्थ धनञ्जय ।

अतस्य प्रसूतो युद्धे मया कर्षाथ राक्षसः । न हान्यः समरे रात्रौ शक्रः कृष्णं प्रवाधितुं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ इति सात्यकये प्राह तदा देवकिनन्दनः । धनञ्जयहिते युक्तस्तन्निषे सततं रतः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि कृष्णवाक्ये व्यथोद्यधिकव्रतोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कर्णदुर्योधनादीनां ब्रह्मणेः सौबलस्य च । अपनीतं मनुजात तव सैव विवेषतः ।

यदा जामोत तां शक्तिमेकस्त्रीं सततं रणे । अनिवाच्यामसन्नाञ्च देवैरपि सवासवैः ।

८२५

सा किमर्थं न कर्णेन प्रवृत्ते समरे पुरा । न देवकीसुते मुक्ता फाल्गुने वापि सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ सङ्ग्रामादिनिवृत्तानां सर्वेषां मे विनाश्यते । राक्षसैः पुनः पुनश्चैव मन्त्रेण नः समजायत ।

प्रभातकाले श्वेभृते केशवाद्यार्जुनाय वा । शक्तिरेषा विमोक्तया कर्णं कर्णेति नित्यशः ।

ततः प्रभातसमये राजन् कर्णस्य देवतैः । अन्येषाञ्चैव योधानां सा बुद्धिर्नाशयते पुनः ।

देवमेक परं मन्ये यत्कर्णहस्तसंस्थया । न जघान रणे पार्थं कृष्णं वा देवकीसुतं ।

८२६

तस्य हस्तस्थिता शक्तिः कालरात्रिरिवोद्यता । देवोपहतबुद्धिस्ताञ्च तां कर्षा विमुक्तवान् ।

कृष्णे वा देवकीपुत्रे मोहितो देवमायया । पार्थं वा ब्रह्मकल्पे वै बधार्थं वा सर्वो विभो ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ देवेनैव हता यूयं स्वबुद्ध्या केशवेन च । गता हि वासवी हत्वा द्रुपदभुतं घटोत्कचं ।

कर्णस्य मम पुत्राञ्च सर्वे चान्ये च पार्थिवाः । अनेन दुष्प्रणीतेन गता वैवस्वतस्य च ।

भूय एव च मे शंस यथा युद्धमवर्त्तत । कुरुणा पाण्डवानाञ्च वैडित्ये निहते तदा ।

८२७

ये च तेऽभ्युद्वन् द्रोणं व्यूढाः प्रहारिणः । सृज्याः स च पाण्डुलिखेऽप्युत्तमं कथं रणं ।

सौमदत्तेर्ध्वाद्द्रोणमायाम् सैन्धवस्य च । अमर्षाञ्जीवितं त्यक्त्वा गाहमानं बहूयिनीं ।

जृम्भमाणमिव व्याघ्रं व्यात्तानममिवान्तकं । कथं प्रत्युद्युर्द्रोणमखण्डं पाण्डुसृज्याः ।

आचार्यं ये च तेऽरुचन् दुर्योधनपुत्रौ गमाः । द्रौणिकर्णकृपास्तात ते वाऽकुर्वन् किमाहवे ।

भारदाजं जिघांसन्तो धनञ्जयद्वयोर्दगौ । ममार्चन्मामका युद्धे कथं सञ्जय शंस मे ।

८२८

शिशुराजबधेनेमे घटोत्कचवधेन ते । अमर्षिताः सुमरन्त्या रणक्षुद्राः कथं निमि ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ हते घटोत्कचे राजन् कर्णेन निमि राक्षसे । प्रणदत्सु च दृष्टेऽपु तावकेषु युयुत्सुषु ।

आपतत्सु च वेगेन बध्यमाने बलेऽपि च । विगाढायां रजन्याञ्च राजा देव्यं परकृतः ।

अश्ववीच महादाहभीमसेनं परन्तप । आचार्य महाबाहो धार्तराष्ट्रस्य वारिणी ।

वैडित्यस्य च घातेन मोहो मामाविशन्महान् । एवं भीमं ममादिश्य स्वरथे समुपाविशत् ।

८२९

अमृपुर्णमुखो राजा निम्बसंख्य पुनः पुनः । कम्पले प्राविशद्दोरं दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमं ।

तं तथा व्यथितं दृष्ट्वा कृष्णो वचनमब्रवीत् । मा व्यथा कुरु कौन्तेय नैतत्त्वय्युपपद्यते ।

वैज्यं भरतश्रेष्ठ यथा प्राकृतपूरुषे । उत्तिष्ठ राजन् युध्यस्व वह गर्व्यं धुरं विभो ।

त्वयि वैज्यमपाप्ने संशयो विजये भवेत् । श्रुत्वा कृष्णस्य वचनं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

विमृश्य नेत्रे पाणिभ्यां कृष्णं वचनमब्रवीत् । विदित्वा मे महाबाहो धर्मार्थं परमा गतिः ।

८३०

ब्रह्महत्याफलं तस्य यः कृतं नावबुध्यते । अस्त्राङ्कं हि वनस्थानां वैडित्येन महात्मना ।

बालेनापि सता तेन कृतं सङ्गं जनार्दन । अस्त्वहेतोर्गतं ज्ञात्वा पाण्डवं श्रेतवाहनं ।
 त्रयो कृष्ण महेस्वासः काम्यके मांमुपस्थितः । उषितस्य सहास्राभिर्योवन्नामोद्धनञ्जयः ।
 गन्धमादनयाचायां दुर्गेभ्यश्च स्म तारिताः । पाञ्चालीश्च परिश्रान्तां पृष्ठेनोदहतात्मना ।
 अभिश्रयैव युद्धानां यदेव कृतवान् प्रभो । सदर्शं दुष्कृतं कर्म कृतं तेन महात्मना ।
 स्तुभावाद्या च मे प्रीतिः सहदेवे जनार्दन । श्वे मे द्विगुणा प्रीतीरात्रमेष्ट्रे घटोत्कचे ।
 भक्तश्च मे महाबाहुः प्रियोऽस्माहं प्रियश्च मे । तेन विन्दामि वार्ष्णेय कर्मणं शोकतापितः ।
 पश्य सैन्यानि वार्ष्णेय द्वाव्यमाणानि कौरवैः । द्रोणकर्णे च संयत्तौ पश्य युद्धे महारथौ ।
 निभीधे पाण्डवं सैन्यमेतत् पश्य प्रमर्द्दितं । गजाभ्यामिव सत्ताभ्यां यथा नलवनं महत् ।
 जनादृत्य बलं बाह्योर्भिमणेनस्वमाधव । शिवास्त्रताश्च पार्थस्य विक्रमन्ति स्म कौरवाः ।
 एष द्रोणश्च कर्णश्च राजा चैव सुयोधनः । निहत्य राक्षसं युद्धे दृष्ट्वा नन्दन्ति संयुगे ।
 कथमस्मांसु जीवन्तु त्वयि चैव जनार्दन । हेतुस्त्वः प्राप्तवान्मृत्युं सूतपुत्रेण सङ्गतः ।
 कदर्थीकृत्य नः सर्वान् पश्यतः सव्यसाचिनः । निहतो राक्षसः कृष्ण भैरवेनिर्महाबलः ।
 यदाऽभिमन्युर्निहतो धार्तराष्ट्रदुरात्मभिः । नासोत्तत्र रणे कृष्ण सव्यसाचो महारथः ।
 निहन्नास्य वयं सर्वे सैन्येन महात्मना । निमित्तमभवद्द्रेणः सपुत्रस्तत्र कर्मणि ।
 उपदिष्टो बंधिपायः कर्णस्य गुरुणा स्वयं । व्याघ्रकृतस्य खड्गेन दिधा खड्गश्चकार ह ।
 व्यमने वर्त्तमानस्य कृतवर्मा नृशंसवत् । अस्मान् जघान सहसा तथोभौ पार्ष्णीसारथौ ।
 तथेतरे महेस्वीसाः सोमदं यद्यपातयन् । अन्त्ये च कारणे कृष्ण हतो गाण्डीवधन्वना ।
 सैन्येवो यादवश्रेष्ठ तप्तु नातिप्रियं मम । यदि शत्रुबधो न्यायो भवेत् कर्तुं च पाण्डवैः ।
 द्रोणकर्णे रणे पूर्वम् इत्यव्यावृति मे मतिः । एतौ मूलं हि दुःखानामस्माकं पुष्टवर्धनः ।
 एतौ रणे समाधाद्य समाश्लः सुयोधनः । यत्र बध्यो भवेद्द्रेणः सूतपुत्रश्च सानुगः ।
 तत्राबधोन्महाबाहुः सैन्यं दूरवाधिनं । अवश्यन्तु मया कार्यः सूतपुत्रस्य निग्रहः ।
 ततो योत्स्याम्यहं वीर सूतपुत्रजिघांसया । भीमसेनो महाबाहुर्द्रोणानकेन सङ्गतः ।
 एवमुक्त्वा यथै कर्ण त्वरमाणो युधिष्ठिरः । स विस्फार्य महाबाहुं प्रभाप्य भैरवं ।
 ततो रथसहस्राणां गजानाञ्च त्रैलोक्यिभिः । वाजिभिः पञ्चसाहसैस्त्रिंशदहसैः प्रभद्रकैः ।
 वृत्तः शिखण्डो त्वरितो राजानं पृष्ठतोऽन्वयात् । ततो भेरीः समुज्जग्रात् सङ्घान् दंष्ट्रं दंष्ट्रिताः ।
 पाञ्चालाः पाण्डवाश्चैव युधिष्ठिरपुरोगमाः । ततोऽग्नौन्महाबाहुर्वायुदेवो धनञ्जयः ।
 एष प्रयाति त्वरितः क्रोधाविष्टो युधिष्ठिरः । जिघांसुः सूतपुत्रस्य तेऽस्त्रापेक्षान युज्यते ।
 एवमुक्त्वा हृषीकेशः शीघ्रमग्रामचोदयत् । दूरं यातं राजानमन्वगच्छन्जनार्दनः ।
 तं दृष्ट्वा सहसायानं सूतपुत्रजिघांसया । शोकोपहतधैर्यं दक्षमानमिवाग्निना ।
 अभिगम्यान्महाबाहो धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं ।

८२४

८२५

८२६

८२७

८२८

८२९

॥ व्यास उवाच ॥ कर्णमासाद्य सङ्ग्रामे दिष्टा जीवति फाल्गुनः । सत्यसाचिवधाकाङ्क्षी शक्तिं रक्षितवान् हि सः ।

नचागाद्वैरथं जिष्णुर्दिष्टा नु भरतवर्धन । सृजेतां स्पृष्ट्वैनावेता दिव्यान्त्यक्षिणि सत्यतः ।

बन्धमानेषु चास्त्रेषु पोडितः सुतनन्दनः । वासवीं समरे शक्तिं भुवं मुञ्चेद्युधिष्ठिर ।

ततो भवेत्ते व्यसनं घोरं भरतसत्तम । दिष्टा रक्षो हतं युद्धे सुतपुत्रेण मानद ।

०११४

वासवीं कारणं कृत्वा कालेनापि हतो ह्येष । तत्रैव कारणाद्रक्षो निहतं तात संयुगे ।

मा कुधो भरतश्रेष्ठ मा च शोके मनः क्लृप्ताः । प्राणिनामिह सर्वेषामेवा-निष्ठा युधिष्ठिर ।

भ्रातृभिः सहितः सर्वैः पार्थिवैश्च महात्मभिः । कौरवान् समरे सर्वानभियुध्यस्व भारत ।

पञ्चमे दिवसे चैव पृथिवी ते भविष्यति । नित्यञ्च पुरुषस्यात्र धर्ममेव विचिन्तय ।

आनृम्यं तपो दानं च मा सत्यञ्च पाण्डव । सेव्य परमप्रियो यतो धर्मस्ततो जयः ।

०११५

इत्युक्त्वा पाण्डवं व्यासस्तत्रैवात्मारधीयत ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि घटोत्कचवधपर्वणि व्यासवाक्ये चतुरशीत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ समाप्तश्चघटोत्कचवध पर्वः ॥ १८४ ॥

॥ अथ द्रोणवधपर्वः ॥

॥ शस्त्राय उवाच ॥ व्यासेनैवमथोक्तं धर्मराजो युधिष्ठिरः । स्वयं कर्णबधादीने निहतो भरतवर्धन ।

घटोत्कचे तु निहते सुतपुत्रेण तां निम्ना । दुःखामर्षवशं प्राप्नो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

बृष्टा भीमेन महतीं त्रार्थमाणाञ्चमूलव । धृष्टद्युम्नमुवाचेदं कुम्भयोनिं निवारय ।

त्वं हि द्रोणविनाशाय समुत्पन्नो ज्ञताश्रनात् । सन्नरः कवचो खड्गो धन्यो च परतापनः ।

०११६

अभिद्रव रणे हृष्टो न च ते भीः कथञ्चन । जनमेजयः त्रिखण्डो च दौर्मुखिश्च योगाधरः ।

अभिद्रवन्तु संकुट्टाः कुम्भयोनिं समन्ततः । नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः ।

द्रुपदश्च विराटश्च पुत्रभ्रातृसमन्वितौ । सात्यकिः कैकयश्चैव पाण्डवश्च धनञ्जयः ।

अभिद्रवन्तु वेगेन भारदांजं क्षिप्वासवः । तथैव रथिनः सर्वे हस्त्यश्च यश्च किञ्चन ।

पादाताश्च रणे द्रोणं पातयन्तु महारथं । तथाक्षपास्तु ते सर्वे पाण्डवेन महात्मना ।

०११७

अभ्यद्रवन्तु वेगेन कुम्भयोनिं जयेयुष्या । आगच्छतस्तान् महसा सर्वोद्योगेन पाण्डवान् ।

प्रतिजयाद्य समरे द्रोणः शस्त्रमृतात्मनः । ततो दुर्व्याधनो राजा सर्वोद्योगेन पाण्डवान् ।

अभ्यद्रवन्तु संकुट्ट इच्छन् द्रोणस्य जीवितं । ततः प्रवृत्ते युद्धं आन्तावहनवैरिणः ।

पाण्डवानां कुरुणाञ्च गर्जतामितरेतरं । निद्रान्धाश्च महाराज परिआन्तास्य संयुगे ।

नाभ्यजानन्त समरे काशिक्षेष्टां महारथाः । त्रियामा, राजनी चैवा घोररूपा भयानका ।

१८५

सहस्रयामप्रतिभा बभूव प्राणहारिणी । बध्यताश्च तथा तेषां सतानाञ्च विव्रेषतः ।

अर्द्धरात्रिः समाजगमे निद्रान्धानां विव्रेषतः । सर्वे ह्यासन् निद्रत्याहाः क्षत्रिया दीनचेतसः ।

तव संन्ये परेषाञ्च गतास्ता विगतेषवः । ते तदा पाण्डवस्तश्च द्रोमस्तश्च मनस्विनः ।
 स्वधर्ममनुपश्यन्तो न जङ्घः स्वामनोकिनी । श्रुत्वाण्यन्ये समुत्सृज्य निद्रान्धाः शेरते जनाः ।
 गजखन्ये रथखन्ये हयखन्ये च भारत । निद्रान्धा नो बुबुधरे काश्चिच्छेष्टा नराधिप ।
 तानन्ये समरे योधाः प्रेषयन्ति यमक्षयं । स्वप्रायमानास्त्वपरे परानिति विचेतवः ।
 आत्मानं समरे जघ्नः स्वानेव च परानपि । नानावाचो विमुञ्चन्तः प्रयुद्धास्ते महारणे ।
 अस्माकान् महाराज परेभ्यो बह्वो जनाः । योद्धव्यमिति तिष्ठन्तो निद्रामङ्गलोचनाः ।
 संमर्पन्तो रणे केचिन्निद्रान्धास्तैः परस्परं । जघ्नः शूरा रणे शूरांस्तस्मिंस्तमसि दारुणे ।
 हन्यमानमथात्मानं परेभ्यो बह्वो जनाः । नाभ्यजानन्त समरे निद्रया मोहिना मूढं ।
 तेषामेतादृशोच्छेष्टा विज्ञाय पुरुषर्षभ । उवाच वाक्यं बोभत्युदयैः सन्नादयन्निव ।
 आन्ता भवन्तो निद्रान्धाः सर्वे एव सवाहनाः । तमसा च हृते सैन्ये रजसा बह्लेप च ।
 ते यूयं यदि मन्यध्वमुपारमत सैनिकाः । निमीलयत चावै रणभूमौ मुहूर्तकं ।
 ततो विनिद्रा विश्रान्ताश्चन्द्रमस्युदिते पुनः । मंसाधियथ्यान्योन्ये स्वगाय कुरुपाण्डवाः ।
 तद्वचः सर्वधर्मज्ञा धार्मिकस्य निश्चयते । शरीचयन्त सैन्यानि तदा चान्यान्यमज्रवन् ।
 चुक्रुशुः कर्ण कर्णति राजन् दुष्याधनेति च । उपारमत पाण्डूनां विरता हि बह्वयिनो ।
 तथा विक्रोशन्तिस्त्व फाल्गुनस्य ततस्ततः । उपारमत पाण्डूनां मेना तव च भारत ।
 तामस्य वाचं देवाश्च ऋषयश्च महात्मानः । सर्वे सैन्यानि चाक्षुद्रां प्रच्छेष्टाः प्रत्यपूजयन् ।
 तत् सम्यज्च वचोऽकूरं सर्वसैन्यानि भारत । मुहूर्तमस्त्वपवाजन् आन्तानि भरतर्षभ ।
 सा तु सम्प्राप्य विश्रामं ध्वजिनी तव भारत । सुखमाप्नोती काममर्ज्जुनं प्रत्यपूजयन् ।
 त्वयि वेदास्तथाऽस्त्राणि त्वयि बुद्धिपराक्रमौ । शर्म त्वयि महाबाहो दया भूतेषु चानघ ।
 यथायस्तास्तवेच्छामः शर्म पार्थ तदस्तु ते । मनमस्य प्रियानर्थान् बोर क्षिप्रमवाप्नुहि ।
 इति ते तं नरव्याघ्र प्रशमन्तो महारथाः । निद्रया समराक्षिप्तास्तूष्णीमात्मन् विव्रास्यते ।
 अथष्टष्ठेषु चाणन्ये रथनोडेषु चापरे । गजस्कन्धगताश्चान्ये शेरते चापरे क्षितौ ।
 सायुधाः सगदाश्चैव सखद्वाः सपरयुधाः । सप्रासकवचाश्चान्ये नराः सप्राः पृथक् पृथक् ।
 गजाः पक्षगमोगार्भर्क्षसैर्भूषणभूषितैः । निद्रान्धा वसुधाञ्चक्रुः प्रणनिश्वामश्रोतलाः ।
 गजाः शुशुभिरे तत्र निःश्वसन्तो महीतले । विक्रोणां गिरयो यद्विचित्रमस्मिन्निहारणी ।
 समाञ्च विषमाञ्चक्रुः खरागैर्विचिन्ता महीं । हयाः काञ्चनयोक्ताश्च केमरालम्बिभिर्गुणैः ।
 सुषुपुस्तच राजेन्द्र युक्ता वस्त्रेषु सर्वशः । एवं हयाश्च नागाश्च योधाश्च भरतर्षभ ।
 युद्धादिरस्य सुषुपुः श्रमेण महताम्बिताः । तत् तथा निद्रया मग्नमवोधमस्रपदलं ।
 कुशलैरिव विन्यस्तं पटे चित्रमिवाहुतं ।

ते च क्षियाः कुण्डलिना युवानः परस्परं सायकविचित्राङ्गाः । कुक्षेषु लीनाः सुषुपुर्गजानां कुपेषु लग्ना इव कामिनोना ।

ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुता । नेत्रामन्देन चन्द्रेण माहेश्वो दिगलङ्घिता ।

दशशताक्षकुब्दरिनिःसृतः किरणकेशरभासुरपिञ्चरः । तिमिरवारणयूथविदारणः समुद्रियादुदयाचलकेवरी ।

हरद्वयोदरगात्रसमद्युतिः स्मरशरामनपूर्वसमप्रभः । नवबधूसितचारुमनोहरः प्रविक्रमत्कुमुदाकरबान्धवः ।

८५०

ततो मुहूर्त्तात् स भगवान् पुरस्तात् शशलक्षणः । अरुणं दर्शयामास भगन् ज्योतिःप्रभां प्रभुः ।

अरुणस्य च तस्यानुजातरूपसमप्रभं । रश्मिजालं महश्चेष्टा मन्दं मन्दमिवावृजत् ।

उत्सारयन्तः प्रभयां ततस्तो चन्द्रः प्रभयः । प्रत्यगच्छन्तः सर्वा दिशः खड्गं चितं तथा ।

ततो मुहूर्त्ताद्भुवनं ज्योतिर्भूतनिवाभवत् । अप्रसूयमप्रकाशश्च जगामाग्रे तमस्तथा ।

प्रतिप्रकाशिते लोके दिवाभूतं निशाकरे । विचेष्टनं विचेष्टस्य राजसूक्तसुरासतः ।

८५१

बोधमानस्तु तत्सैन्यं राजेश्वरस्य रश्मिभिः । बुबुधे शतपचाणां वनं महादेवाश्रयि ।

यथा चन्द्रेऽधोऽद्भुतः क्षुभितः सागरोऽभवत् । तथा चन्द्रोदयोद्भुतः स बभूव बलाणवः ।

ततः प्रवहते युद्धं पुनरेव विशास्यते । लोके लोकविनाशाय लोकं परमभीक्ष्णतः ।

इति महाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणबधपर्वणि सैन्यनिहायां पद्माशौच्यधिकप्रयोगेऽध्यायः ॥ १८५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो दुर्ध्याधनो द्रोणमभिगम्येदमब्रवीत् । अमर्षवन्ममापन्नो जनयन् हर्षतेजसी ।

॥ दुर्ध्याधेन उवाच ॥ न मर्षणीयाः मङ्गामे विश्रमन्तः श्रमान्विताः । मपन्ना ग्लानमनसो लम्बलला विविक्षतः ।

८५२

यत्तु मर्षितमस्माभिर्भवतः प्रियकाम्यया । तत एते परिश्रान्ताः पाण्डवा बलवन्तराः ।

सर्वेऽपि पीरहीनाः स्म तेजसा च बलेन च । भवता पाल्यमानास्ते बद्धन्त स्म पुनः पुनः ।

दिव्यान्यस्त्राणि सर्वेऽणि ब्रह्मास्त्राणि च यान्यपि । तानि सर्वेऽणि तिष्ठन्ति भवत्येव विविक्षतः ।

न पाण्डवेया न वयं नान्ये लोके धनुर्धराः । युष्मानस्य ते तुभ्यः सत्यमेतद्ब्रूमि ते ।

ससुरासुरमन्त्र्यन्निमान् लोकान् दिजोत्तम । सर्वेऽस्त्रविद्वान् हन्याद्विद्यैरस्त्रैर्न शङ्कयः ।

८५३

स भवान् मर्षयत्येतांस्तत्तो भीतान् विविक्षतः । शिथलं वा पुरस्कृत्य मम वा मन्दभाग्यतां ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुद्धर्षितो द्रोणः कोपितश्चात्मजन ते । समन्युरब्रवीद्राजन् दुर्ध्याधनमिदं वचः ।

स्त्वविरः सन् परं शक्त्वा घटे दुर्ध्याधनाहवे । अतः परं मया कार्यं त्वरं विजयगर्हिना ।

अनस्त्रविद्वयं सर्वं हन्तव्योऽस्त्रविदा जनः । यद्भवान् मन्यते चापि शूभं वा यदि वा शूभं ।

तदै कर्त्तास्मि कौरव्यवचनास्तव नान्यथा । निहत्य सर्वेऽपाङ्गालान् युद्धे क्षेप्त्वा पराक्रमं ।

८५४

विभोक्ष्य कवचं राजन् सत्येनायुधमालभे । मन्यसे यच्च कौन्तेयमर्जुनं श्रान्तमाहवे ।

तस्य वीर्यं महाबाहो शृणु सत्येन कौरव । तं न देवा न गन्धर्वा न यव न शराचसाः ।

उत्सहन्ते रणे मोढुं कुपितं सव्यसाचिनं । खाण्डवे येन भगवान् प्रत्युद्गतः सुरेश्वरः ।

सायकैर्वाग्निस्तथापि वर्षमाणो महात्मना । यथा नागास्तथा दैत्या ये चान्ये सज्जगर्विताः ।

निहताः पुरुषेभ्यः तच्चापि विदितं तव । गन्धर्वाश्चोपयाचाणां चित्रसेनादयो जिताः ।

८५५

युयं तैर्ह्रियमाणस्य भोलिता दृढधन्वना । निवाप्तकवचास्तपि देवानां शत्रवस्तथा ।

सुरिवध्याः सङ्ग्रामे तेन वीरेण निर्जिताः । दानवानां महस्त्राणि हिरण्यपुरवाभिनां ।
विजिगीषु पुरुषयाघ्रः स शक्यो मामुयैः कथं । प्रत्यक्षैव ते सर्वं यथा बलमिदं तव ।
अयितुं पाण्डुपुत्रेण चेष्टमानं विशास्यते ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ तं तथा वै प्रशंसन्त तर्जुनं कुपितमदा । द्रोणं तव मुने राजन पुनरेवमब्रवीत् ।

अहं दुःशासनः कर्णः शकुनिर्मातुनेषु मे । हनिष्यामोऽङ्गुलं मञ्जुं देधीकृत्याशु भारती ।
तस्य तदचनं श्रुत्वा भारद्वाजो हसन्निव । अभ्यवर्त्तत वेगेन स्वप्ति तेऽस्त्विति चाब्रवीत् ।
को हि गाण्डीवधम्भानं ज्वनन्तमिव तेजसा । अचयं चययेत् कथितं चत्विधः चत्विधर्थभं ।
तं न विस्रपतिर्नेन्द्रा न यमो न जलेश्वरः । नासुरैरगरक्षाभि चययेयुः महायुधं ।
मृदास्त्वेवं प्रभाषन्ते यानोमान्यास्य भारत । युद्धे तर्जुनमामाय स्वप्तिमान् को ब्रजेदृष्टान् ।
तं हि सर्वोभिश्चक्षित्वाश्रितुरः पापनिशुयः । श्रेयसस्त्वद्धिते युक्तांस्तत्तदकुमिदेष्वभि ।
गच्छ त्वमपि फैल्लेयमात्मार्यं तं प्रबाधितुं । त्वमयाश्रममे युद्धं कुलजः चत्विधो ह्यभि ।
इमान् किं पार्थिवान् सर्वान् घातयिष्यस्यनागसः । त्वमस्य मूलं वैरस्य तस्मादामादयार्जुन ।
एष ते मातुलः प्राज्ञः चत्तधर्ममनुव्रतेः । द्यूतं देवी गान्धारे प्रयातर्जुनमाहव ।

यथोचकृश्लो जिह्वा द्यूतकृतकैतवः शठः । देविता निहतिप्राज्ञो युद्धे जेष्यति पाण्डवान् ।
तया कत्स्नितमत्यर्थं कर्णेन सह हृष्टवत् । असकृच्छृण्वन्मोहाद्भूतगात्रस्य गृहणतः ।

अहस्य तात कर्णस्य भ्राता दुःशासनस्य मे । पाण्डुपुत्रान् हनिष्यामः सहितः समरे वयः ।
इति ते जल्पमानस्य श्रुतं संमदि संमदि । अनुतिष्ठ प्रतिज्ञातं सत्यशक भव तैः सह ।
एष ते पाण्डवः शत्रुरविमञ्छोऽयः स्थितः । चत्तधर्ममवेचस्व स्याद्यत्नव बधो जयान् ।
दत्तं मुक्तमधीतस्य प्राप्तमैश्वर्यमोषितं । कृतकृत्योऽनृणस्यापि मा भैर्यथ्यस्य पाण्डवं ।
इत्युक्त्वा समरे द्रोणो न्यवर्त्तते श्रुतः परे । देधीकृत्य ततः सेना युद्धं समभवत्तदा ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि षडशोऽधिक्यतेऽध्यायः ॥ १८६ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ त्रिभागमात्रशेषायां रात्र्यां युद्धमवर्त्तत । कुरूणां पाण्डवानाञ्च संहृष्टानां विशास्यते ।

अथ चन्द्रप्रभां मुष्णन्नादित्यस्य पुरःसरः । अरुणोऽभ्युदयाच्च के तासौ कुर्वन्निवासरं ।
प्राच्यां दिशि सहस्रांशोररुणेनादणीकृतं । तापनीयं यथा चक्रं भ्रजेत रविमण्डलं ।

ततो रथाश्वस्य मनुष्यवानान्यत्सृज्य सर्वं कुरुपाण्डुयोधाः । दिवाकरस्याभिमुखाऽर्जुनः सन्ध्यागताः प्राञ्चनयो

बभूवुः ।

ततो देधीकृते सैन्ये द्रोणः सोमकपाण्डवान् । अभ्यद्रवत् स पाञ्चालान् दुर्व्याधनपुरोगमः ।

देधीकृतान् कुरुक्षेत्रे साधवोऽङ्गुलमब्रवीत् । सत्त्वान् सयतः कृत्वा अपसव्यमिमं कुरु ।

स साधवमनुज्ञाय कुरुष्वेति धनञ्जयः । द्रोणकर्णौ मधैस्त्वामौ मयतः पथैवर्त्तत ।

अभिप्रायन्तु कृष्णस्य शाला परपरैश्च यः । आजिबीधमं पथं भीमभेनाऽभ्युवाच ह ।

॥ भीमसेन उवाच ॥ अर्जुनार्जुन बोभसोऽष्टण्वैतदचो मम । यदर्थं चक्षिया सूते तस्य कालोऽयमागतः । ८४१

अस्मिंश्चदागते काले श्रेयो न प्रतिपत्स्यसे । असम्भावितरूपः सन्नानृगंशं करिष्यसि ।

सत्यश्रीधर्मयशसा वीर्यैणानृगमाप्नुहि । भिन्ध्यनीकं युधां श्रेष्ठ अपसत्यमिमान् कुह ।

॥ दृष्ट्वा उवाच ॥ सत्यमाचो च भीमेन चोदितः केशवेन च । कर्णद्रेणावतिफलय समन्तात् पथ्यंवारयत् ।

तमाजिशीर्षमाधानं दहन्तं चक्षियर्षभाम् । पराक्रान्तं पराक्रम्य ततः चक्षियपुङ्गवाः ।

नाशकृन् वारयितुं चर्द्धमानमिवानलं । अथ दुर्ध्याधनः कर्णः शकुनिसापिषावलः । ८४०

अभ्यर्षं च्छरन्नातः कुन्तीपुत्रं धनञ्जयं । तेषामस्त्राणि सर्वेषामुत्तमास्त्रविदास्त्रजः ।

कदर्थं किय राजेन्द्र शरदैर्षरवाकिरत । अस्त्रैरस्त्राणि सन्भार्य लघुहस्तो जितेन्द्रियः ।

सर्वानबिध्यन्निशितैर्दृशभिर्दृशभिः शरैः । उद्धृता रजशो वृष्टिः शरवृष्टिस्यैव च ।

तमप्य धारशब्दस्य तदा समभवन्महान् । न दौर्नभूमिर्न दिशः प्राज्ञायन्त तथागते ।

दैव्येन रजसा मूढं सर्वमन्धमिवामृतम् । नैव ते न वयं राजन् प्राज्ञाभिस्म परस्परं । ८४१

उद्देशेन हि तेन स्म समयुध्यन्त पार्थिवाः । विरथा रथिनो राजन् समासाद्य परस्परं ।

केपेपु समसज्जन्त कवचेपु भुजेपु च । हताश्चा हतस्त्राश्च निश्रेष्टा गथिनस्तथा ।

जीवन्त इव तत्र स्म व्यदृश्यन्त भयार्दिताः । हतान् गजान् समास्त्रिय पर्वतानिव वाजिनः ।

गतमत्ता व्यदृश्यन्त तथैव सह साद्रिभिः । ततस्त्वभ्यवृष्टेव संघामादुत्तरां दिशं ।

अतिष्ठदाहने द्रोणो विधुम इव पावकः । तमाजिशीर्षादेकान्तमपक्रान्तं निब्रम्य तु । ८४२

समकम्पन्त सैन्यानि पाण्डवानां विशास्यते । भ्राजमानं श्रिया युक्तं ज्वलन्तमिव तेजसा ।

दृष्ट्वा द्रोणं परे त्रेपुश्लुर्मेक्षस्य भारत । आह्वयन्तं परानीकं प्रभिक्षमिव वारणं ।

नैनमाशंसिरे जेतुं दानवा वामनं यथा । केचिदाशन्निरुत्साहाः केचित् क्रुद्धा मनस्विनः ।

विस्मिताश्चाभवन् केचित् केचिदासन्नमर्षिताः । हस्तैर्हस्तायमपरे प्रत्यर्पिषस्त्राधिपाः । ८४३

अपरे दशनैर्गोष्ठानदशनं कोधमूर्च्छिताः । व्यालिपन्थायुधान्यन्ये मष्टदुष्टापरे भुजान् ।

अन्ये चाभ्यपतन् द्रोणं जितात्मानो महौजसः । पाश्चात्तास्तु विशेषेण द्रोणमायकपीडिताः ।

समसज्जन्त राजानं समरे श्वशवेदनाः । ततो विराटद्रुपदौ द्रोणम्प्रतीचक्षुरणे ।

तथा चरन्तं मंगामे श्वश्रं परमदुर्जयं । द्रुपदस्ततः पौत्तास्त्रय एव विशास्यते ।

चेदयस्य महैव्यासा द्रोणेमेवाभ्ययुर्थधि । तेषां द्रुपदपौत्ताणां त्रयाणां निश्चितैः शरैः ।

त्रिभिर्द्रोणोऽहन्त प्राणान्ते हता न्यपतन् भुवि । ततो द्रोणोऽजययुद्धे चेदिकैरेष्यञ्जयान् । ८४४

मत्स्यांश्चवाजयस्र्जान् भारद्वाजो महारथः । ततस्तु द्रुपदः क्रोधात् शरवर्षं समाह्वयत् ।

द्रोणं प्रति महाराज विराटश्चैव संयुगे । तं निहत्येषुवर्षन्तु द्रोणः चक्षियमर्द्धनः ।

तौ शरैश्च दयामास विराटद्रुपदावभौ । द्रोणेन ह्ययमानौ तौ क्रुद्धौ मंगाममूर्द्धनि ।

द्रोणं शरैर्विबधतुः परमं क्रोधमास्त्रितौ । ततो द्रोणो महाराज कोधामर्षधमन्तिः ।

भग्नान्धो भृशतोत्तमोऽपि चिच्छेद धनुषी तथोः । ततो विराटः कुपितः समरे तोमरान् दध ।

दध चित्तेप च भग्नान् द्रोणस्य बधकाङ्क्षया । शक्तिश्च द्रुपदो घोराभाधर्षो खर्षभूषिता ।

चित्तेप भुजगेन्द्राभां कुहो द्रोणरथमुपति । ततो भक्षेः सुनिश्चितैश्चिता तालोमरान्दध ।

शक्तिं कमलैर्दृष्ट्वा द्रोणसिच्छेद सायकैः । ततो द्रोणः सुपोताभ्यां भग्नान्धामग्निमनः ।

द्रुपदश्च विराटश्च प्रेषोदैवस्तत्तथ । हते विराटे द्रुपदे कैकेयेषु तथैव च ।

तथैव चेदिमत्येषु पाञ्चालेषु तथैव च । हतेषु त्रिषु वीरेषु द्रुपदस्य च नम्रपु ।

द्रोणस्य कर्षं तदृष्ट्वा कोपदः खममन्वितः । ब्रह्माप रथिना मध्ये धृष्टद्युम्नो महामनाः ।

दृष्टापूर्वोत्तथा जालाद्वाह्मणाश्च न नश्यतु । द्रोणो यस्याद्य मुच्येव यं वा द्रोणः पराभवेत् ।

इति तेषां प्रतिश्रुत्य मध्ये सर्व्वधनुस्तथा । आयाद्द्रोणं सहानोकः पाञ्चाल्यः परबोरहा ।

पाञ्चालास्तेकतो द्रोणमभ्यघ्नन् पाण्डवोऽन्यतः । दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनिश्चापि सौमनः ।

सोदर्याश्च यथा मुख्यान्नेरश्चन् द्रोणमाहवे । रथ्यमाणं तथा द्रोणं समरे तैर्ब्रह्मात्मभिः ।

यतमानास्तु पाञ्चाला न श्रेकुः प्रतिवोक्षितुं । तत्राकृष्यङ्गीममेनो धृष्टद्युम्नस्य मारिष ।

स एनं वाग्मिह्याभिस्ततश्च पुरुषर्षभ ।

॥ भीममेव उवाच ॥ द्रुपदस्य कुले जातः सर्व्वोत्प्रेष्यस्त्रवित्तम । कः चक्षितो मन्यमानः प्रेक्षेतास्मिन्वस्थितं ।

पितृपुत्रवधम्प्राप्य पुमान् कः परिपालयेत् । विशेषतस्तु प्रपथं श्रुत्वा रजसंसेदि ।

एष वैशानर इव समिद्धः स्वेन तेजसा । शरचापेभ्यो नो द्रोणः चक्षे दहति तेजसा ।

पुरा करोति निःशेषा पाण्डवानामनोकिनी । स्थिताः पश्यत मे कर्षं द्रोणमेव व्रजाम्यहं ।

दत्युक्ता प्राविशत् कुहो द्रोणानीकं हृकोदरः । शरैः पूर्णायताकृष्टैर्द्रव्यंस्तत्र वाहिनी ।

धृष्टद्युम्नोऽपि पाञ्चाल्यः प्रविश्य महताक्षमं । आसभाद् रणे द्रोणं तदाबोक्तुमुनं महन् ।

नैव नस्तादृशं युद्धं दृष्टपूर्वं न पशुनं । यथा सूर्य्योदये राजन् समुत्पिञ्चोऽभवत्प्रहान् ।

संमत्तान्येव चादृश्यन् रथहृन्दानि मारिष । हतानि च विभ्रोर्णानि शरीराणि शरीरिणां ।

केचिदन्यत्र गच्छन्तः पथि चान्येवपद्रुताः । विमुखाः पृष्ठतस्तान्ये ताञ्चान्ते पार्श्वतः परे ।

तथा संसृत्युद्धन्तदभञ्जुश्चदारुणं । अथ सन्ध्यागतः सूर्यः क्षणेन समपद्यत ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्व्वणि द्रोणवधपर्व्वणि बहुलयुद्धे सप्ताश्वीत्याधिकशतोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ ते तथैव महाराज दंष्ट्रिता रणमुद्धूनि । सन्ध्यागतं सहस्राशुजादित्यमुपतस्त्रिरे ।

उदितं तु महस्राङ्गो तप्तकाञ्चनसंभवे । प्रकाशितेषु लोकेषु पुनर्युद्धमवर्त्तत ।

इन्दानि यासि तत्राभन्संभक्तानि पुरोदयात् । तान्येवाभ्युद्यते सूर्य्ये समेपञ्चान् भारत ।

रथैर्हवा हथैर्नागाः पादातोऽपि कुक्षरैः । हथा हथैः समाजग्नः पादाताश्च पदातिभिः ।

रथा रथैर्भिर्नागा हथैश्च भगतर्षभ । भंयुक्ताश्च विभुक्ताश्च संधाः सन्नपतव्ये ।

ते राजा हतकर्माणः आक्ताः सूर्य्यस्ततेजसा । क्षुत्पिपाषामरीताङ्गा विषंश्चा बद्धोऽभवन् ।

शङ्खभेगोमृदङ्गानां कुञ्जराणाञ्च गर्जतां । विस्फारितविक्रान्तां कार्मुकाणाञ्च कूजतां ।
 शब्दः समभवद्राजन् दिवस्पृक् भरतर्षभ । द्रवताञ्च पदातीनां शस्त्राणां पततामपि ।
 हयानां ह्येषताश्चैव रथानां विनिवर्त्ततां । क्रोशतां गर्जताश्चैव तंदाशीक्षुमुलं महत् ।
 विवृद्धस्तुमुलः शब्दो यामगच्छन्महास्तदा । नागायुधनिकृत्तानां संहृतामातुरः स्वनः ।
 भूमावभूयत महान्तदासीत् कृपणं महत् । पततां पतितानाञ्च पत्न्यश्वरथहस्तिनां ।
 तेषु सर्व्वध्वनीकेषु व्यतिषक्तेष्वनेकशः । स्त्रे स्त्रान् जघ्नुः परे स्त्राञ्च स्त्रान् परे च परान् परे ।
 वीरवाज्रविस्फृष्टाञ्च योधिषु च गतेषु च । राशयः प्रत्यदृश्यन्त वामघ्नं नेजेनेष्विव ।
 उद्यतप्रतिबिद्धानां खड्गानां वीरवाज्रभिः । स एव शब्दस्तद्रूपो वामघ्नं निज्यतामिव ।
 अथाभिभिक्षया खड्गैस्सोमरैः सपरश्वधैः । निकृष्टयुद्धं संसक्तं महदासीत् सुदारुणं ।
 गजाश्चकायप्रभवां नरदेहप्रवाहिनां । शस्त्रमत्स्यसुसंपूर्णा मांसशोणितकईमां ।
 आर्तनादस्वनवतीं पताकावस्त्रफेनिलां । नदीं प्रावर्त्तयन् वीराः परलोकाप्रवाहिनीं ।
 सर्व्वशक्त्यर्दिताः क्रान्ता रात्रिमूढान्पचेतसः । विष्टभ्य सर्व्वगात्राणि व्यतिष्ठन् गजवाजिनः ।
 भङ्गशृङ्खलदना वीराः शिरोभिस्त्राहकुण्डलैः । युद्धोपकरणैश्चैव तत्र तत्र चक्राशिरे ।
 क्रव्यात्सङ्घः समाकीर्णो मृतैरङ्गुलैरपि । नामोद्वेगपथस्तत्र सर्व्वमायोधनम्पृति ।
 सञ्जत्सु चक्रेषु रथान् सत्त्वमाय्याथ वाजिनः । कथञ्चिदवहन् आन्तावेपमानाः शरार्दिताः ।
 कुलधन्त्वलेपोता वाजिनो वारणोपमाः । विह्वलं तत् समुद्राभं सभयं भारतातुरं ।
 बलमासीत्तदा सर्व्वमृते द्रोणाञ्जुनावुभौ । तावेषांस्तान् निलयनं तावार्त्तायनमेव च ।
 तावैवान्ये समामाद्य जग्मुर्ज्वलितचयं । प्राविशमभवत् सर्व्वं कौरवाणां महद्गनं ।
 पाञ्चालानाञ्च संसक्तं न प्राज्ञायत किञ्चन । अन्तकाक्रोडमदृष्टे भोक्त्राणं भयवर्द्धनं ।
 पृथिव्यां राजवंश्यानामास्थिते महति चये । न तत्र कर्णेन द्रोणं नाञ्जुनं न युधिष्ठिरं ।
 न भीमसेनं न यमौ न पाञ्चाल्यं न सार्याकिं । न च दुःशासनं द्रोणिं न दुर्य्योधनमौबलो ।
 न कृपं मद्राजं वा कृतवर्म्माणमेव च । न चान्याश्चैव चात्मानं न चित्तिं न दिशस्तथा ।
 पश्याम राजान् संसक्तान् सैन्येन रजसा वृत्तान् । संवृत्ते तुमुने घोरे रजामेषे समुत्थिते ।
 द्वितीयामिव सम्प्राप्ताममन्यन्त निशं तदा । न ज्ञायन्ते कौरवेया न पाञ्चाला न पाण्डवाः ।
 न दिशो न विद्यन्तेऽर्क्षी न ममं विषयं तथा । हस्तसंस्पर्शसम्पन्नान् परान्वाणथ वा स्वकान् ।
 न्यपःतयन्तदा युद्धे नराः स्म विजयैषिणः । उद्धृतत्वाच्च रजसः प्रमेकाच्छोणितस्य च ।
 प्रशशाम रजो भोमं श्रीव्रत्तादनिलस्य च । तत्र नागा हया योधा रथिनोऽथ पदातयः ।
 पारिजातवनानीव व्यरोचन्नुधिराचिताः । ततो दुर्य्योधनः कर्णेन द्रोणेन दुःशासनस्यथा ।
 पाण्डुवैः समसृजन्त्यतुभिर्भुक्तुर्गे रथाः । दुर्य्योधनः सह भ्रात्रा यमाभ्यां समसञ्जत ।
 वृकोदरेण राधेया भारद्वाजेन चार्जुनः । तद्द्वारं महदास्यर्थं सर्व्वेऽप्रीवन्त सर्व्वतः ।

वृकोदरस्ततः कर्णं विभिर्भक्षैः समाहितः । आकर्णपूर्णैरभ्यग्नं बाह्यादरसि चापद्यत् ।

न्यवर्त्तत ततः कर्णः सङ्गृहित इवोरगः । भीममावारयामास विकिरस्त्रिजिताङ्गराज ।

ततोऽभुक्तमुलं युद्धं भीमराधेयोल्लादा । तौ वृषाविव नर्दन्तौ विवृत्तनयनावभौ ।

वेगेन महताऽन्यान्यं संग्रन्थावभिनेदतुः । अतिवस्त्रिजितोस्तत्र तयोराददौष्टयोः ।

विस्त्रिजितरपातत्वात् गदायुद्धमवर्त्तत । गदया भीमसेनस्तु कर्णस्य रथकूर्वरं ।

विभेदाद्गदं ततो राजंस्तदहृतमिवाभवत् । ततो भीमस्य राधेयो गदामादाय बोध्यमान् ।

अवास्तजद्रथे तान् विभेद गदया गदां । ततो भीमः पुनर्गुर्वीं चित्तेपाधिरथैर्गदां ।

तां शरैर्भञ्जभिः कर्णः सुपुङ्खैः सुप्रवेजितैः । प्रत्यविध्यत् पुनश्चाश्वैः सा भीमं पुनराग्नजत् ।

व्यालीव मन्थाभिदता कर्णवापैरभिद्रुता । तस्याः प्रतिनिपातेन भीमस्य विपुलो ध्वजः ।

पपात सांरथिश्चास्य मुमोह गदया हतः । स कर्णे मायकानष्टौ व्यसृजत् क्रोधमूर्च्छितः ।

तैस्तस्य निश्चितैस्त्रीणैर्भीमघेना महाबलः । विच्छेद परवोरग्नः प्रहसन्निव भारत ।

ध्वजं शरासनश्चैव शरावापस्तु भारत । कर्णोऽप्यन्यद्वनर्गं ह्यहमपृष्ठं दुरासदं ।

हतः पुनस्तु राधेयो हयानस्य रथेषुभिः । स्वववर्णान् जघामोद्गु तथोभौ पार्ष्णिसारयो ।

विपन्नरथो भीमो नकुलस्याभुतो रथं । हरिर्यथा गिरेः प्रद्वं समाक्रामदग्निन्दमः ।

तथा द्रोणाङ्गनौ चित्रमयुधेनां महारथौ । आचार्य्यश्चैव राजेन्द्र हतप्रहरणौ युधि ।

लघुमन्थानयेनाभ्यां रथयोस्त्रणेन च । मोहयन्तौ मनुयाणां चक्षुषि च मनानि च ।

उपारमन्त तेऽन्यान्यं योधाश्चकम्पिरे तथा । अदृष्टपूर्वं पश्यन्ततद्युद्धं गृहबिभ्यथोः ।

विचित्रं वृत्तनामध्ये रथमार्गप्रदर्शिनोः । अन्योन्यमपमथ्यन्त कर्तुं बीरो तदेषतुः ।

परक्रामं तेषां योधा ददृशुस्तं सुविस्मिताः । तयोः समभवद्युद्धं द्रोणपाण्डवयोर्महत ।

आदिषार्थं महाराज गगने श्येनयोरिव । यद्यपकार द्रोणस्तु कुन्तीपुत्रजिगोषया ।

तस्य तस्य विधातार्थं तत्तत् सुकुरुतेऽर्जुनः । यदा द्रोणो न शक्नोति पाण्डवस्य विरोधितुं ।

ततः प्रादुसकाराश्वमस्तमार्गविशारदः । ऐन्द्रं पाशपतं लाङ्ग वायव्यमथ बाह्वं ।

मुक्तं मुक्तं द्रोणचापातज्जघान धमञ्जयः । अस्त्राण्यस्त्रैर्यदा तस्य विधिवद्वृन्ति पाण्डवः ।

ततोऽस्त्रैः परमैर्द्विद्वेद्रोणः पार्थमवाकिरत् । यद्यदस्त्रं स पार्थाय प्रयुक्तेः विजिगीषया ।

तस्य तस्य विधाताय तत्तत् सुकुरुतेऽर्जुनः । स बध्यमानं स्वस्त्रेषु दिशेऽपि यथाविधि ।

अर्जुनेनार्जुनं द्रोणो मनसैवाभ्यपूजयत् । मेने चात्मानमधिकं पृथिव्यामधि भारत ।

तेन शिष्येण मूर्खेभ्यः शस्त्रविद्वान् परमपः । वार्यमाणस्तु पार्थेन तथा मध्ये महात्मानं ।

यतमानोऽर्जुनं प्रीत्या प्रत्यवारयदुत्सृज्यन् । ततोऽन्तरीक्षे देवाश्च गन्धर्वाश्च सहस्रशः ।

अथवाः मिदुमन्थाश्च व्यदृश्यन्त ममन्ततः । तदसुरोगिराः कौण्डे दक्षराजसयकुलं ।

अमदाकाशमभवद्भूयो मेघाकुलं यथा । तत्र स्नानार्हिता वासो विचरन्ति पुनः पुनः ।

द्रोणसंस्तवमयुक्ताः पार्थस्य च महात्मनः । विस्मज्यमानेभ्यस्तेषु ज्वालयन्तु ततस्ततः ।
 अश्वंस्तत्र पिङ्गांश्च श्वपथस्य समागताः । नैवेदं मानुषं युद्धं नासुरं न च राक्षसं ।
 न दैवं न च गान्धर्वं ब्राह्मं भुवमिदं परं । विचित्रमिदमाश्चर्यं न नो दृष्टं न च श्रुतं ।
 श्रुतिपाण्डवमाचार्यां द्रोणस्याऽप्यतिपाण्डवं । नानयोरन्तरं द्रष्टुं शक्यमन्येन केनचित् ।
 यदि हृद्रो द्विधाकृत्य युध्येतात्मानमात्मना । न च शक्योपमा कर्त्तुमन्यत्र न तु वर्त्तते ।
 ज्ञानमेकस्वमाचार्यं ज्ञानं योगस्य पाण्डवे । शौर्यमेकस्वमाचार्यं बलं शौर्यस्य पाण्डवे ।
 नेमौ शक्यौ महेश्वरौ यणे क्षपयितुं परैः । इच्छमानौ पुनरिमौ हन्तेतां सामरं जगत् ।
 इत्यश्वत्थमाराज दृष्ट्वा तौ पुरुषर्षभौ । अमर्द्दितानि भूतानि प्रकाशानि च सङ्ग्रहः ।
 ततो द्रोणे ब्राह्ममस्त्रं प्रादक्षके महामतिः । मन्तापयन्ने पाथं भूतान्यमर्द्दितानि च ।
 ततश्चाल पृथिवी सपर्वतवनद्रुमा । ववौ च विषमो वायुः सागराश्चापि चुल्लुभुः ।
 ततस्त्वभौ महानामीतु कुरुपाण्डवसैन्ययोः । सर्वेषाञ्चैव भूतानामुद्यतेऽस्त्रे महात्मना ।
 ततः पार्थोऽप्यसम्मान्तस्तदस्त्रं प्रतिजग्निरिवान् । ब्रह्मास्त्रेणैव राजेन्द्र ततः सर्वमशोभमत् ।
 यदा न गम्यते पारं तथोऽन्यतरस्य वा । तदा सङ्कुलयुद्धेन तयुद्धं व्याकुलीकृतं ।
 नाज्ञायत ततः किञ्चित् पुनरेव विश्राम्यते । प्रवृत्ते तुमुले युद्धे द्रोणपाण्डवयोर्मध्ये ।
 शरजालैः समाकोर्णे मेघजालैरिवास्त्रैः । न स्म सस्यते कश्चिदन्तरीक्षचरस्तदा ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि सङ्कुलयुद्धे एकोनवत्यधिकश्लोकाऽध्यायः ॥ १८८ ॥
 ॥ सञ्ज्ञय उवाच ॥ तस्मिंस्तदा वर्त्तमाने नराश्वगजसङ्घे । दुःशासनो महाराज पृष्टयुधमयोधयत् ।
 स तु हृत्कारयासक्तो दुःशसनशराहृतः । अमर्षोऽन्तव पुत्रस्य शरैर्वैहागवाकिरत् ।
 क्षणेन स रथस्तस्य सध्वजः सहसारथिः । नादृश्यत महाराज पार्थवस्य शरैश्चितः ।
 दुःशासनस्तु राजेन्द्र पाश्चात्पत्यै महात्मनः । नाशकत् प्रमुखे स्थातुं शरजालप्रपोषितः ।
 स तु दुःशासनं वाणैर्विमुखीकृत्य पार्थवः । किरञ्करमहस्त्राणि द्रोणमेवाभ्यधाहूणे ।
 प्रत्यपद्यत हार्दिकः कृतवर्मा लनन्तरं । सोदर्याणां त्रयस्रैव तत्रैव पथ्यवारयन् ।
 तं यमौ पृष्ठतोऽस्त्रैर्वा रचनौ पुरुषर्षभौ । द्रोणायाभिमुखं यानं दोषमानमिवानलं ।
 सम्प्रहारमकुर्वन्ते सर्वे च सुमहारथाः । अमर्षिताः सत्त्वन्तः कृत्वा मरणमयतः ।
 शुद्धात्मानः शुद्धवृत्ता राजन् खगपुरुक्षताः । आर्यं युद्धमकुर्वन्ते परस्परजिगीषवः ।
 शुक्लाभिजनकर्माणां मतिमन्तो जनाधिपाः । सर्वयुद्धमयुध्यन्त पश्यन्तो गतिमुत्तमां ।
 न तत्राभीदधर्मिष्ठमशस्त्रं धुक्मेव च । नात्र कर्णो न नालोको न लिभो न च वस्तिकः ।
 न सुषीकपिशो नैव न गवास्त्रिगजास्त्रिकः । इपुरामीन् सन्निष्टो न पूतिर्न च जिह्मगः ।
 अजून्येव हि शुद्धानि सर्वे शस्त्राण्यधारयन् । सुयुद्धेन परान् लोकानोपसृज्यः कीर्त्तिमेव च ।
 यदाधीक्षुमुलं युद्धं सर्वदोषविवर्जितं । सतुष्टौ तव बोधात्मो तैस्त्रिभिः पाण्डवैः सह ।

धृष्टद्युम्नस्तु तान् दृष्ट्वा तव राजश्रयर्षभान् । यमाभ्यां वारिताम् बीरान् श्रीवाल्मीक्येणमभ्ययात् ।
 निवारितास्तु ते बीरास्तयोः पुरुषसिंहयोः । समसञ्जन सत्त्वरो वाताः पर्वतयोरिव ।
 द्वाभ्यां द्वाभ्यां यमौ सार्द्धं रथाभ्यां रथपुङ्गवौ । समासकौ ततो द्रोणं धृष्टद्युम्नोऽभ्यवर्षत् ।
 दृष्ट्वा द्रोणाय पाश्चात्त्यं व्रजन्तं युद्धदुर्मदं । यमाभ्यां तांश्च संसक्तान्दन्तरमैपाद्रवत् । ८१५
 दुर्योधनो महाराज किरञ्कोणितभोजनाम् । तं सात्यकिः श्रीघ्नतरं पुनरेवाभ्यवर्षत् ।
 तौ परस्परमावाद्य समीपे कुरुमाधवौ । हन्यमानौ नृशार्ङ्गलावभितः समसञ्जतां ।
 बाह्ये वृत्तानि सर्वाणि प्रीयमाणौ विचिन्थ तौ । तावन्येभ्यः प्रेक्षमाणौ हसमानौ पुनः पुनः ।
 अथ दुर्योधनो राजा सात्यकिं प्रत्यभाषत । प्रियं सखायं सततं गर्हयन् वृत्तमात्मनः ।
 धिक् क्रोधं धिक् सखे लोभं धिक् मोहं धिगमर्षितं । धिगस्तु चाक्षमाचारं धिगस्तु बलमौरधं । ८१६
 यच्च मामभिसन्त्यसे त्वाग्नाहं शनिपुङ्गव । त्वं हि प्राणैः प्रियतरो ममाहञ्च तदा तव ।
 स्मरामि तानि सर्वाणि बाह्ये वृत्तानि यानि नौ । तानि सर्वाणि जीर्णानि साम्प्रतं नौ रणाजिरे ।
 किमद्य क्रोधलोभाभ्यां युद्धमेवाद्य सान्तत । तं तथावादिनं राजन् सान्ततः प्रत्यभाषत ।
 प्रहसन् विशिष्टांस्त्रीकृणानुद्यम्य परमास्त्रवित् । नेयं सभा राजपुत्र भवाचार्यनिवेशनं ।
 यच्च क्रीडितमस्माभिसदा राजन् समागतैः ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ कस्य क्रोडा गताऽस्माकं बाह्ये वै शनिपुङ्गव । कच्च युद्धमिदम्भूयः कालो हि दुरतिक्रमः । ८१७

किन्तु नो विद्यते कृत्यं धनेन धनलिपय्या । यच्च युधामन्युः सर्वे धनलोभात् समागताः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तं तथावादिनं तच्च राजानं सान्ततोऽब्रवीत् । एवं वृत्तं सदा चात्तं युधन्तो ह गुरुनपि ।

यद्यहं ते प्रियो राजन् जहि मां मा चिरं कथाः । त्वत्कृते सुहृतान् लोकान् गच्छेयं भरतर्षभ ।

या ते शक्तिर्वलञ्चैव तत् चिरं मयि द्रश्येय । नेच्छामि तदहं द्रष्टुं मित्राणां व्यसनं महत् ।

इत्येवं व्यक्तमाभाष्य प्रतिभाष्य च सात्यकिः । अन्वयान्तर्णमय्यो निरपेक्षं विशास्यते । ८१८

तमायान्तमभिप्रेक्ष्य प्रत्यस्त्राक्षतात्मजः । शरैश्चावाकिरद्राजन् श्रेनेयं तमयस्तव ।

ततः प्रवृत्ते युद्धं कुरुमाधवसिंहयोः । अन्योन्यं क्रुद्धयोर्चौरं यथा द्विरदसिंहयोः ।

ततः पूर्णायतोत्पृष्टैः सान्ततं युद्धदुर्मदं । दुर्योधनः प्रत्यविध्यत् सान्ततं निश्रितैः शरैः ।

तं सात्यकिः प्रत्यविध्यत् सत्वरं निश्रितैः शरैः । पञ्चाशता पुनस्त्राजौ विशिष्टा दशभिश्च ह ।

सात्यकिस्तु रणे राजेभ्यः प्रहसंस्तनयस्तव । आकर्ण्यसकृन्निश्रितैर्विव्याध त्रिशता शरैः । ८१९

ततोऽस्य सशरश्चापं चुरप्रेण द्विधाऽकरोत् । सोऽन्यत् कार्मुकमादाय लघुहस्तस्ततो दृढं ।

सात्यकिर्व्यसृजचापि शरश्रेणीं सुतस्तंते । तामापतन्तीं महमा शरश्रेणीं जिघांसया ।

चिच्छेद बलशो राजन् तत उच्चक्रुर्गुर्जनाः । सात्यकिश्च त्रिषप्तत्या पीडयामास वेगितः ।

स्वर्णपुङ्खैः शिलाधौतैराकर्णपूर्णैः श्रुतैः । तस्य सन्दर्धतसेषून् संहितेषुष्णं कार्मुकं ।

अञ्जित् सात्यकिस्तूर्णं शरैश्चैवाभ्यवीरुषत् । स गाढविद्धो व्यथितः प्रत्यपायाद्रथान्तरं । ८२०

दुर्व्याधनो महाराज काशार्हशरपीडितः । समाश्रय तु पुत्रस्ते सात्यकिं पुनरभ्यधात् ।

विष्टजन्निपुजालानि युयुधाते रथस्यति । तथैव सात्यकिर्वाणान् दुर्व्याधनरथस्यति ।

सततं व्यष्टजद्राजंस्तत्कुलमवर्त्तत । तत्रेषुभिः क्षिप्यमाणैः पतन्निष्ठ समन्ततः ।

अग्रेरिव महाकक्षे शब्दः समभवन्महान् । तयोः शरसहस्रैश्च संक्रुद्धं वसुधातलं ।

अगम्यरूपश्च शरैराकाशं समपद्यत । तत्राप्यधिकमालक्ष्य माधवं रथसत्तमे ।

८३५

क्षिप्रमभ्यपतत् कर्णः परीक्षुंस्तनयं तव । न तु तं मर्षयामास भीमसेनो महाबलः ।

अभ्ययात्तरितः कर्णं व्यष्टजत् सायकान् बद्धन् । तस्य कर्णः शितान् वाणान् प्रतिक्ष्य हसन्निव ।

धनुः शरांश्च चिच्छेद स्तुतश्चाभ्यहनच्छ्रेः । भीमसेनस्तु संक्रुद्धो गदामादाय पाण्डवः ।

धनुर्ध्वजश्च स्तुतश्च सममर्द्दाहवे रिपोः । रथचक्रश्च कर्णस्य बभञ्च स महाबलः ।

भग्नो चको रथे तिष्ठन्नाकस्यच्छेलगाडिव । एकचक्रं रथं तस्य तमूजः सुचिरं हयुः ।

८३६

एकचक्रमिवार्कस्य रथं सप्त हया यथा । अमृष्यमाणः कर्णस्तु भीमसेनमयुध्यत ।

विविधैरिपुजालैश्च नानाशस्त्रैश्च संयुगे । भीमसेनस्तु संक्रुद्धः स्तुतपुत्रमयोधयत् ।

सकुलं वर्त्तमाने तु राजा धर्मसुतोऽब्रवीत् । पाञ्चालानां रथव्याघ्रान्नास्त्वं श्वैव नर्षभान् ।

ये नः प्राणाः शिरो ये च ये नो योधा महाबलाः । त एते धार्तराष्ट्रेषु विभक्ताः पुरुषवर्षभाः ।

किं तिष्ठत यथा मूढाः सर्वे विगतचेतसः । तत्र गच्छत यत्रैते युध्यन्ते मामका रथाः ।

८३७

क्षत्तधर्मं पुग्ल्क्षत्य सर्वं एव गतज्वराः । जयन्तो बध्यमाना वा गतिमिष्टां गमिष्यथ ।

जिता च बद्धभिर्हयैर्यजध्वं भूरिदक्षिणैः । हता वा देवषाङ्गुत्वा लोकान् प्राप्स्यथ पुष्कलान् ।

ते राजा चोदितावीरा योत्स्यमाना महारथाः । क्षात्तधर्मं पुग्ल्क्षत्य लरिता द्रोणमभ्ययुः ।

पाञ्चालास्त्वेकतो द्रोणमभ्यघ्नन् बद्धभिः शरैः । भीमसेनपुरोगास्त्राऽप्येकतः पर्यवारयन् ।

आसंस्तु पाण्डुपुत्राणां च यो जिह्वा महारथाः । यमौ च भीमसेनश्च प्राकीर्णन् धनञ्जयं ।

८३८

अभिद्रवार्जुन क्षिप्रं क्रुद्धन् द्रोणादपानुद । तत एनं हनिष्यन्ति पाञ्चाला हतरविणं ।

कौरवेयांस्ततः पार्थः सहसा समुपाद्रुत । पाञ्चालानेव तु द्रोणां धृष्टद्युम्नपुरोगमान् ।

ममृदुस्तरसा वीराः पञ्चमेऽहनि भारत ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि सकुलयुद्धे नवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ पाञ्चालानां ततो द्रोणस्त्वकरोत् कदनं महत् । यया क्रुद्धो रणे शक्रो दानवानां चयं पुरा ।

द्रोणस्त्रेण महाराज बध्यमानाः परे युधि । नाचसन्त रणे द्रोणात् सत्त्वन्तो महारथाः ।

८३९

युध्यमाना महाराज पाञ्चालाः सञ्जयास्तथा । द्रोणमेवाभ्ययुर्धुं योधयन्तो महारथाः ।

तेषाम्नाम्नायमानानां पाञ्चालानां समन्ततः । अभवद्भैरवो नादो बध्यतां शरशक्तिभिः ।

बध्यमानेषु भंगमे पाञ्चालेषु महात्मना । उदीर्यमाणे द्रोणास्त्रे पाण्डवान् भयमाविशत् ।

बृष्टाऽश्नरयोधानां विपुलश्च स्थं युधि । पाण्डवेण महाराज माशंससुर्जयं तदा ।

काष्ठतद्ग्रेणो न नः सर्वान् चययेत् परमास्तवित् । समिद्धः शिशिरापाये दहन् कलमिवानलः । ८०८

न चैनं संयुगे कश्चित् समर्थः प्रतिबोद्धितुं । न चैनमर्जुनो जातु प्रतियुध्येत धर्मवित् ।

ब्रह्मान् कुन्तीसुतान् दृष्ट्वा द्रोणसायकपीडितान् । मतिमान् श्रेयसे युक्तः केशवोऽर्जुनमब्रवीत् ।

नैष युद्धेन सङ्ग्रामे जेतुं शक्यः कथञ्चन । सधनुर्धन्विनां श्रेष्ठो देवैरपि सवासवैः ।

न्यस्तशस्त्रस्तु सङ्ग्रामे प्रव्यो हन्तुं भवेन्नृभिः । आस्थीयतां जये योगो धर्ममृत्युपाण्डवाः ।

यथा नः संयुगे सर्वान्न हन्याद्रुक्कावाहनः । अश्वत्यांश्च हते नैष युध्येदिति मतिर्मम । ८०९

तं हतं संयुगे कश्चिदस्मै शंसतु मानवः । एतस्मिन्नारोच्यद्वाजन् कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।

अन्ये त्वरोचयन् सर्वं कृच्छ्रेण तु युधिष्ठिरः । ततो भीमो महाबाहुरनोके स्त्रे महागजं ।

जघान गदया राजन्नश्वत्यामानमित्युत । परप्रमथनं घोरं मालवस्थेन्द्रवर्धनः ।

भीमभेनस्तु सत्रीड उपेत्य द्रोणमाहवे । अश्वत्यामा हत इति शब्दमुच्चैश्चकार सः ।

अश्वत्यामेति हि गजः स्थातो नामाहतोऽभवत् । कृत्वा मनसि तं भीमो मिथ्या व्याहृतवांस्तदा । ८१०

भीमभेनवचः श्रुत्वा द्रोणस्तत्परमाप्रियं । ममसा सन्नगादोऽभूत् यथा सैकतमम्भषि ।

ब्रह्ममानः स तन्मिथ्याबोध्यैः स्वसुतस्य वै । हतः स इति च श्रुत्वा नैव धैर्यादकम्पत ।

च हन्त्वा चेतनां द्रोणः क्षणेनैव समाश्रमत् । अनुचिन्त्यात्मनः पुत्रमग्निह्वयनरातिभिः ।

स पार्श्वतमभिद्रुत्य जिघांसुर्भृत्युमात्मनः । अवाकित् सदृशेण तीक्ष्णानां कङ्कपत्रिणां ।

तं वै विंशतिर्षाहन्ताः पाञ्चालानां रथर्षभाः । तथा चरन्तं सङ्ग्रामे सर्वतो व्यकिरन् शरैः । ८११

तैः शरैरावृतं द्रोणं नापश्याम महारथं । भास्करं जनदैरुद्धं वर्षास्त्रिव विशास्यते ।

विधूय तान्वालगणान्पाञ्चालानां महारथः । प्रादुश्यके ततो द्रोणे ब्राह्मणस्त्वं परन्तपः ।

बधाय तेषां शूराणां पाञ्चालानाममर्षितः । ततो व्यरोचत द्रोणे विधूभोऽग्निरिव ज्वलन् ।

तथैव स पुनः कुड्डो भारद्वाजः प्रतापवान् । ततो व्यरोचत द्रोणे विनिघ्नस्त्वं भामकान् ।

द्विरास्त्रपातयद्यापि पाञ्चालानां महामुधे । तथैव परिघाकारान् बाहून् कनकभूषणान् । ८१२

ते बध्यमानाः समरे भारद्वाजेन पार्थिवाः । मेदिन्यामन्वतीर्थ्यन्त वातनुसा इव द्रुमाः ।

कुञ्जराणाञ्च पततां हयानाञ्चैव भारत । अगम्यरूपा इथिवी मीमशोणितकर्दमा ।

हत्वा विंशतिराहस्त्रान् पाञ्चालानां रथव्रजान् । अतिष्ठदाहवे द्रोणे विधूभोऽग्निरिव ज्वलन् ।

तथैव स पुनः कुड्डो भारद्वाजः प्रतापवान् । वसुदानस्य भस्मेन शिरः कायादपाहरत् ।

पुनः पञ्चशतान् मत्स्यान् षट्सहस्रांश्च सञ्चयान् । हस्तिनामयुतं हत्वा जघानाशायुतं पुनः । ८१३

चत्विधाणामभावाय दृष्ट्वा द्रोणमवस्थितं । श्लेषयोऽभ्यागमंस्त्रुणं हत्यवाहपुरोगमाः ।

विश्वामित्रो जमदग्निभारद्वाजोऽपि गौतमः । वशिष्ठः कश्यपोऽनिश्च ब्रह्मलोकं निनीषवः ।

सिकताः पृश्नयो गंगा बालिखिल्यामरीचिपः । सृगवोऽग्निरश्वेयः सुह्यास्यन्ये महर्षयः ।

त एनमब्रुवन् सर्वे द्रोणमाहवशोभिन् । अधर्मेतः कृतं युद्धं समयो निधनस्य ते ।

न्यस्यायुधं रणे द्रोण सभोक्त्यास्मानिह स्थितान् । नातः क्रूरतरं कर्म पुनः कर्तुं त्वमर्हसि ।

८३०

वेदवेदाङ्गविदुषः सत्यधर्मपरस्य ते । ब्राह्मणस्य विशेषेण तवैतन्नापपद्यते ।

न्यस्यायुधममोहस्य तिष्ठ वर्तमानि शश्वते । परिपूर्णस्तु कालस्ते वस्तुं लोके ऽद्य मानुषे ।

ब्रह्मान्तेन त्वया दग्धा अनस्त्वज्ञा नरा भुवि । यदेतदीदृशं विप्र कृतं कर्म न माधु तत् ।

न्यस्यायुधं रणे क्षिप्रं द्रोण मा त्वं क्षिप्रं कथाः । मा पापिष्ठतरं कर्म करिष्यमि पुनर्दिज ।

इति तेषां वचः श्रुत्वा भीममेनवचस्य तत् । धृष्टद्युम्नश्च सम्यक्ष्य रणे स विमनाभवत् ।

८३१

मन्दस्त्रमानो व्यथितः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं । अहतं वा हतं वेति पप्रच्छ सुतमात्मनः ।

स्थिरा बुद्धिर्हि द्रोणस्य न पार्थी वक्ष्यते ऽनृतं । त्रयाणामपि लोकानामेवमर्थार्थं कथञ्चन ।

तस्मात्तं परिपप्रच्छ नान्यं कश्चिद्विजर्षभः । तस्मिंस्तस्य हि पत्याश्च बान्ध्यात्ममृति पाण्डवे ।

ततो निष्पाण्डवामुर्वीं करिष्यन्तं युधाम्पतिं । द्रोणं ज्ञात्वा धर्मराजं गोविन्दे व्यथितो ऽब्रवीत् ।

यद्यद्वृद्धिदिवशं द्रोणो युध्यते मन्युमास्थितः । सत्यं ब्रवोमि ते सेना विनाशं समुपेक्षति ।

८३२

स भवांस्त्यक्तो नो द्रोणात् सत्याज्ययोऽनृतं वचः । अनृतं जीविनस्यार्थं वदन्न स्पृश्यतेऽनृतैः ।

कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ते तथैव च । ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च अनृते नाम्नि पातकं ।

तयोः संवदतोर्यं भीमसेनोऽब्रवीदिदं । श्रुत्वां ते महाराज बधोपायं महात्मनः ।

गाहमानस्य ते सेनां मालवस्येन्द्रवर्धनः । अश्वत्यामेति विक्रान्ते गजः शक्रगजोपमः ।

निहतो युधि विकस्य ततोऽहं द्रोणमब्रुवं । अश्वत्यामा हतो ब्रह्मन्निवर्त्तस्वाहवादिनि ।

८३३

नूनं नाश्रद्धधदाक्यमेव मे पुरुषर्षभ । स त्वं गोविन्दवाक्यानि मानयस्व जयैषिणः ।

द्रोणाय निहतं शंस राजन् शारदतोसुतं । तयोक्तो नैव युध्यते जातु राजन् दिवर्षभः ।

सत्यवान् हि त्रिलोकेऽस्मिन् भवान् ख्यातो जनाधिप । तस्य तदचनं श्रुत्वा कृष्णशक्यप्रचेदितः ।

भाविताश्च महाराज वक्तुं समुपैचकमे । तमतथ्यमेव मग्धो जये मत्तो युधिष्ठिरः ।

अयत्कमम्रवोदाक्यं हतः कुञ्जर इत्युत । तस्य पूर्व्यं रथः पृथ्वां चतुरङ्गुलमुन्नतः ।

८३४

बभूववन्तु तेनेके तस्य वाहाः स्पृशन्मही । युधिष्ठिरान्तु तदाक्यं श्रुत्वा द्रोणो महारथः ।

पुच्छव्यसनसन्ततो निराशो जीविते भवत् । आगच्छतमिवात्मानं पाण्डवानां महात्मनां ।

कषिवाक्येन मन्वानः श्रुत्वा विनिहतं सुतं । विचेताः परमोदिमो धृष्टद्युम्नमेवैक्ष्य च ।

योद्धुं नाशक्तवराजन् यथा पूर्व्वमरिन्दम ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि युधिष्ठिरामत्यकथने एकनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तं दृष्ट्वा परमोदिमं शोकोपहतचेतधं । पाञ्चालराजस्य सुतो धृष्टद्युम्नः समाब्रुवत् ।

८३५

य दृष्ट्वा मनुजैरेण द्रुपदेन महामखे । लब्धो द्रोणविनाशाय समिद्धाद्भयराहनात् ।

स धनुर्जैवमादाय घोरं जलदनिखनं । दृढज्यमजरं दिव्यं शरांश्चाशोविधोपमान ।

सन्दधे कर्ण्युक्ते तस्मिंश्चरमाशोविधोपमं । द्रोणं जिघंषुः पाञ्चालो महाज्वालमिवानलं ।

तस्य रूपं शरस्याधीद्वनुज्यामण्डलान्तरे । द्योततो भास्करस्येव घनान्ते परिवेषिणः ।
 पाषेतेन परामृष्टं ज्वलन्तमिव तद्भुजः । अन्तकालमनुप्राप्तं मेनिरे वीक्ष्य मैत्रिकाः । ८०१०
 तमिषु सन्धिर्न तेन भारदाजः प्रतापवान् । दृष्ट्वाऽमन्यत देहस्य कालपर्यायमागतं ।
 ततः मयन्नमातिष्ठदाचार्यस्तस्य वारणे । न चास्यास्ताणि राजेन्द्र प्रादुरासन्महात्मनः ।
 तस्य त्वहानि चत्वारि क्षपा चैकाऽस्यतो गता । तस्य चाङ्गस्त्रिभागेन चयै जग्मुः पतन्निनः ।
 स शरचयमासाद्य पुनश्चोकेन चार्द्धितः । विविधानाञ्च दिव्यानामस्त्राणामप्रसादतः ।
 उक्तशुक्रकामः शस्त्राणि विप्रवाक्यप्रचोदितः । तेजसा पूर्यमाणस्तु युयुधे न यथा पुरा । ८०११
 अथान्यत् स समादाय दिव्यमाङ्गिरसं धनुः । शरांश्च ब्रह्मदण्डाभान् दृष्टद्युक्त्रमयोधयत् ।
 ततस्तं शरवर्षेण महता समवाकिरत् । व्यशातयच्च संक्रुद्धो दृष्टद्युक्त्रममर्षणं ।
 शरांश्च शतधा चास्य द्रोणश्चिच्छेद सायकैः । ध्वजं धनुश्च निशिनैः सारथिश्चाभ्यपातयत् ।
 दृष्टद्युक्त्रः प्रहसन्त्यत् पुनरादाय कार्मुकं । शिनेन चैन बाणेन प्रत्यविध्यत् स्तनान्तरे ।
 सोऽतिविद्धो मेहस्वामः सन्म्रान्त इव संयुगे । भस्मेन शितधारेण चिच्छेदास्य पुनर्धनुः । ८०१२
 यश्चास्य बाणं विहतं धनूंषि च विशास्यते । सर्वश्चिच्छेद दुर्द्धर्षो गदां खड्गश्च वर्ज्जयन् ।
 दृष्टद्युक्त्रं ततोऽविध्यन्त्रवभिर्निशिनैः शरैः । जीवितान्तकरैः क्रुद्धः क्रुद्धरूपं परान्तप ।
 दृष्टद्युक्त्रो रथस्याश्वान् स्वरथाश्चैर्महारथः । व्यामिश्रयदमेयात्मा ब्राह्म्यमस्त्रमुदीरयन् ।
 तैर्मिश्रा बद्धशोभन्त जवना वातरंहसः । पाराव्रतसर्वणाश्या शोणाश्या भरतपथम् ।
 यथा सविद्युतो मेघा नदन्तो जलदागमे । तथा रेजुर्महाराज विमिश्रा रणमूर्द्धनि । ८०१३
 दूषादन्तं चक्रबन्धं रथबन्धं तथैव च । प्राणाश्रयदमेयात्मा दृष्टद्युक्त्रस्य स विजिः ।
 स च्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः । उत्तमामापदं प्राप्य गदां बोरः परामृष्टम् ।
 तामस्य विशिखैस्तोत्तणैः क्षिप्यमाणं महारथः । निजघान शरैर्द्रोणः क्रुद्धः सत्यपराक्रमः ।
 तां दृष्ट्वा स नगर्याघो द्रोणेन निहतो शरैः । विमलं खड्गमादत्त शतचक्रश्च भानुमतः ।
 अमंशयन्तथा भूते पाञ्चानस्यः साध्वमन्यत । बधमाचार्यमुत्थस्य प्राप्तकालं महात्मनः । ८०१४
 ततः स्वरथनीडस्य स्वरथस्य रथेषया । अगच्छदमिमयस्य शतचक्रश्च भानुमतः ।
 चिकीर्षुर्दुष्करं मोहाद्दृष्टद्युक्त्रो महारथः । इयेष वचो भेत्तुश्च भारदाजस्य संयुगे ।
 सोऽतिष्ठद्युगमध्ये वै युगमन्नहनेषु च । शोणानां जघनार्द्धेषु तत्सैन्याः समपूजयन् ।
 तिष्ठतो युगपालीषु शोणानप्यधितिष्ठतः । नापश्यदन्तरं द्रोणस्तदद्भुतमिवाभवत् ।
 क्षिप्रं श्येनस्य चरतो यथैवामिषमृद्धिनः । तद्ददाषोदभीसरो द्रोणपार्षतयोरणे । ८०१५
 तस्याश्वावशश्चाऽसौ तदा क्रुद्धः पराक्रमी । सर्वानेकैकशो द्रोणो नीलवर्णान्जघनत ।
 ते हता न्यपतन् भूमौ दृष्टद्युक्त्रस्य वाजिनः । शोणांश्चाः पर्यमुत्थन्त रथबन्धादिशास्यते ।
 तान् हथास्त्रिहतान् दृष्ट्वा दिग्गयो स पार्षतः । नामुत्थत युधां शोढो याज्ञसेनिर्महारथः ।

विरंथः स गृहीत्वा तु खड्गं खड्गमृताम्बरः । द्रोणसभ्यपतद्राजन् वैनेतेय इवोरगे ।
तस्य रूपं बभौ राजन् भारद्वाजं जिघांसतः । यथा रूपं पुरा विष्णोर्हिरण्यकशिपोर्विधेः ।
सोऽचरद्विविधान् मार्गान् प्रवरानेकविंशतिं । दर्शयामास कौरव्य पार्थतो विचरन्त्ये ।
भ्रान्तमुह्यन्तमाविद्धमाप्नुतं प्रमृतं मृतं । परिवृत्तं निवृत्तञ्च खड्गं च धारयन् ।
सम्पातं समुदीर्णञ्च दर्शयामास पार्थतः । भारतं कौशिकश्चैव सात्त्वतश्चैव शिञ्जया ।
दर्शयन् चरद्युद्धे द्रोणस्तान्त्रिंशतीषु । चरतस्तस्य तान्मार्गान् त्रिविधान् खड्गचर्मिणः ।
व्यस्यन्त्ये रणे योधा देवताश्च समागताः । ततः शरमहस्त्रेण शतचक्रमपातयत् ।
खड्गश्चर्म च सम्बाधेष्टद्युन्मय स द्विजः । ते तु वैतस्तिका नाज शरा त्नामन्त्रयोधिनः ।
निकृष्टयुद्धे द्रोणस्य नान्येषां सन्ति ते शराः । स्रुते शरदृतात् पाथाद्वैष्णवैर्कृत्तनात्तथा ।
प्रद्युम्नयुधानाभ्यामभिमन्येः स ते शराः । अयेषु स समाधत्त दृढं परमवेगिनं ।
अन्तेवासिनमाचार्या जिघांसुः पुत्रसमितिं । तं शीर्दशभिलोत्नेष्विच्छेद शनिपुङ्गवः ।
पश्यन्तस्तत्र पुत्रस्य कर्णस्य च महात्मनः । यस्तमाचार्यमुत्थेन दृष्टयुद्धममोचयत् ।
चरन्तं रथमार्गेषु सात्यकिं सत्यविक्रमं । द्रोणकर्णान्तरगतं कृपस्यापि च भारत ।
अपश्यतां महात्मानौ विष्वक्सेनधनञ्जयौ । अपूजयेतां वार्ष्णेयं ब्रुवाणं साधु साध्विति ।
दिव्यान्मस्त्राणि सर्व्वेषां युधि निग्नन्तमच्युतं । अभिपत्य ततः सेना विष्वक्सेनधनञ्जयौ ।
धनञ्जयस्ततः कृष्णमब्रवीत् पश्य कशव । आचार्यरथमुख्यानां मध्ये कोऽन्यधूदहः ।
आनन्दयति मां भूयः सात्यकिः सत्यविक्रमः । माद्रीपुत्रञ्च भीमञ्च राजानञ्च युधिष्ठिरं ।
यः शिञ्जयानुद्धतः सन् रणे चरति सात्यकिः । महारथानुपकोडम् दृष्ट्वा नां कीर्त्तिवर्द्धनं ।
तमेते प्रतिनन्दन्ति सिद्धाः सैन्याश्च विस्मिताः । अजेयं समरे दृष्ट्वा साधु साध्विति सात्त्वतं ।
योधासोभयतः सर्व्वे कर्षाभिः समपूजयन् ।

इति श्रीमद्भागवते द्रोणपर्वणि द्रोणवधपर्वणि द्रोणदृष्टद्युन्मयुद्धे दिनवत्यधिकश्रुतोऽध्यायः ॥ १८१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ सात्त्वतस्य तु तत् कर्म दृष्ट्वा दुर्घोषनादयः । श्रेनेयं सर्व्वतः क्रुद्धा वारयामासुरञ्जसा ।

कृपः कर्णेऽथ समरे तव पुत्राश्च मारिष । श्रेनेयं त्वरयाभ्येत्य विनिग्नन् निशितः शरैः ।

युधिष्ठिरस्ततो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । भीमसेनश्च बलवान् सात्त्वतं पर्य्यवारयन् ।

कर्णश्च शरवर्षेण गौतमश्च महारथः । दुर्घोषनादयश्चैव श्रेनेयं पर्य्यवारयन् ।

तां दृष्टिं सहसा राजस्रुतितां चोररूपिणीं । वारयामास श्रेनेयो योधयस्ताम्भारथान् ।

तेषामस्त्राणि दिव्यानि सन्धितानि महात्मनां । वारयामास विधिवद्व्यैरस्त्रैर्बहामृधे ।

क्रूरमायोधनं जज्ञे तस्मिन्नाजसमागमे । दृष्ट्वेव हि क्रुद्धस्य निग्नतस्तान् पशून् यथा ।

हस्तानामुत्तमाङ्गानां कार्ष्णकाणाञ्च भारत । कृपाणाञ्चापविद्धानां चाक्षराणाञ्च संयुगं ।

राशयः स्म व्यदृश्यन्त तत्र तत्र रणाजिरे । भग्नचक्रेरग्रेष्वपि पतितेषु महाभुजेः ।

सादिभिस्तु हतैः प्रहरेः सङ्कोर्षा वसुधाऽभवत् । वाणपातनिष्ठतास्तु योधासो कुरुसज्जम ।
 चेष्टन्तो विविधाश्लेषा व्यदृश्यन्त महाहवे । वर्त्तमाने तथा युद्धे घेरे देवासुरोपमे ।
 अत्रवीत् चक्षिष्योस्तत्र धर्मराजो युधिष्ठिरः । अभिद्रवत् संयत्ताः कुम्भयोनिं महारथाः । ८८२
 एष हि पार्षते वीरो भारद्वाजं सङ्गतः । घटते च यथाशक्ति भारद्वाजस्य नाशने ।
 यादृशानि हि रूपाणि दृश्यन्ते स्म महारणे । अथ द्रोणश्च संकुटुः पातयिष्यति पार्षतः ।
 ते यूयं वदित्वा भूत्वा युध्यध्वं कुम्भसम्भवं । युधिष्ठिरसमाज्जताः सञ्जयानां महारथाः ।
 अभ्यद्रवन्त संयत्ता मारद्वाजं जिघांसवः । तान् समापततः सर्वान् भारद्वाजो महारथः ।
 अभ्यवर्त्तन् वेगेन मर्त्तव्यमिति निश्चितः । प्रयाते सत्यमध्ये तु समकल्पत मेदिनी । ८८३
 ववुर्वातास्ततो घोरास्तासयाना वरूथिनीं । पपात महती पात्का आदित्यान्निश्वन्निव ।
 दीपयन्तोऽपि पातेन प्रसतीव महद्भयं । जज्वलुर्ध्रैव शस्त्राणि भारद्वाजस्य मारिष ।
 रथाः स्वनन्ति चात्यर्थं हयाश्चाश्रुणुपातयन् । हतौजा इव चाप्यासीद्भारद्वाजो महारथः ।
 प्रास्फुरन्मयनञ्चास्य वामबाहुस्तथैव च । विमनस्कोऽभवद्युद्धे दृष्ट्वा पार्षतमयतः । ८८४
 श्लपीणां ब्रह्मवादीनां स्वर्गस्य गमनं प्रति । सुयुद्धेन ततः प्राणानुत्सृष्टुमुपचक्रमे ।
 तास्तत्तुर्दिग्गं धैर्यैर्दुपदस्याभिषटतः । निर्दहन् चक्षिष्यव्रातान् द्रोणः पथ्यं च द्रुणे ।
 हत्वा विंशतिमाहस्त्रान् चक्षियानरिमर्दनः । दशायुतानि तोत्त्रणायैरवधोद्विशिखैः श्रितैः ।
 सोऽतिष्ठदाहं यत्ता विधूम इव पावकः । चक्षियाणामभावाय ब्राह्ममस्त्रं समः स्थितः ।
 पाश्चान्त्यं विरथं भीमो हतमर्वायुधं वशो । अविमह्यं महात्मानं त्वरमाणः समभ्ययात् ।
 ततः स्वरथमारोप्य पाश्चान्त्यमरिमर्दनः । अत्रवीदभिसम्प्लव्य द्रोणमस्यन्तमन्तिकात् । ८८५
 न तदन्य दृष्ट्वा चार्य्यं योद्धुमुत्सहते पुमान् । त्वरस्य प्राग्वधादस्य त्वयि भारः समाहितः ।
 स तथोक्तो महाबाहुः सर्व्वभारसहं नवं । अभिपत्याददे चिप्रमायुधप्रवरं दृढं ।
 भंगश्च शरानस्यन् द्रोणं दुर्व्वारणं रणे । विवारयिषुराचार्य्यं शरवर्षैरवाकितम् ।
 तौ निवारयतां श्रेष्ठौ भंग्यौ रणशोभिनौ । उदीरयेतां ब्राह्मणि दिव्यान्वस्त्राण्यनेकशः ।
 स महाशैर्भहारज द्रोणमाच्छादयद्रुणे । निहत्य सर्व्वोष्णस्त्राणि भारद्वाजस्य पार्षतः । ८८६
 स वशातीन् श्रिवीशैव वरुहिकान् कारवानपि । रक्षिष्यमाणान् सङ्ग्रामे द्रोणं व्यधमदच्युतः ।
 धृष्टद्युम्नस्तो गालनगभस्तिभगिवांश्शुमान् । बभौ प्रच्छादयन्नाशाः शरजालैः समन्ततः ।
 तस्य द्रोणो धनुश्छिन्वा विद्धा चैनं शिलीमुखैः । मर्षाण्यभ्यहनद्धुयः स व्यथां परमासगात् ।
 ततो भीमो दृढकोधो द्रोणस्यास्त्रियत्वं रथं । शनैरिव राजेन्द्र द्रोणं वचनमब्रवीत् ।
 यदि नाम न युध्यैरिच्छिता ब्रह्मवन्धवः । स्वरुर्गभिरसन्तुष्टा ज स्म च त्वं चयं व्रजेत् । ८८७
 अहिंसा मर्षभूतेषु धर्मस्य विस्तरं विदुः । तस्य च ब्रह्मणे मूलं भवान् हि ब्रह्मवित्तमः ।
 स पातवत् स्नेहमाणो हत्वा चान्यान् पृथग्विधान् । अज्ञानान्मूढवद्ब्रह्मण् पुत्रदारधनेष्वपि ।

एकस्यार्थे बहून्हन्तान् पुनस्तथाधर्मविद्यया । स्वकर्मेस्थान विकर्मस्था न व्यपचपसे कथं ।
यस्यार्थे शस्त्रमोदाय यमपेक्ष्य च जीवमि । स चाद्य पतितः श्रेते प्रहेनावेदितस्तव ।
धर्मराजेन यदाकं नाभिश्चक्षितुमर्हसि । एवमुक्तस्तेन द्रोणे भीमेनात्मज्य तद्वनः ।
सर्वाण्यस्त्राणि धर्मात्मा हातुर्कामोऽभ्यभाषत । कर्ण कर्णे महेष्वास छप दुर्योधनेति च ।
सङ्ग्रामे क्षियतां यज्ञो ब्रजोऽप्येव पुनः पुनः । पाण्डवेभ्यः शिवं वोऽस्तु शस्त्रमभ्युत्तृजाम्यहं ।
इति तत्र महाराज प्राकोशद्वैष्टिमेव च । स उत्तृज्य रणे शस्त्रं रथोपस्थो निविश्य च ।
अभयं सर्वभूतानां प्रददौ योगयुक्तवान् । तस्य तच्छिद्रमाज्ञाय धृष्टद्युम्नः समुत्थितः ।
सशरं तद्वनुर्धोरं मन्वस्थाथ रथे ततः । खड्गो रथादवस्रज्य सहसा द्रोणमभ्यधात् ।
हाहाकृतानि भूतानि मानुषापीतराणि च । द्रोणं तथा गतं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नवज्रगतं ।
हाहाकारं मृगशृङ्गुरदो धिगिति चाब्रुवन् । द्रोणेऽपि शस्त्राण्युत्तृज्य परमं माञ्जुपास्थितः ।
तथोक्त्वा योगमास्थाय ज्योतिर्भूतो महातपाः । पुराणं पुरुषं विष्णुं जगाम मनसा परं ।
मुखं किञ्चित् समुन्नाम्य विष्टभ्य उरमयतः । निमीलिताक्षः सत्त्वस्थो निश्चिप्य इदि धारणां ।
आमित्येकाक्षरं ब्रह्म ज्योतिर्भूतो महातपाः । स्मरित्वा देवदेवेशमक्षरं परमं प्रभुं ।
दिवसाकामदाचार्यः साक्षात् सद्भिर्दुराकमं । दौ सूर्याविति नो बुद्धिरासोत्तमिंस्तथा गते ।
एकाग्रमिव चासीद्ब्रह्मज्योतिर्भिः पूरितं नभः । समपद्यत चाकामे भारदाजदिवाकरे ।
निमेषमात्रेण च तज्ज्योतिरन्तर्धीयत । आसीत् किल किलाशब्दः प्रहृष्टानां दिवौकसां ।
ब्रह्मलोकं गते द्रोणे धृष्टद्युम्ने च मोदिते । वयमेव तदाद्राक्ष्य पञ्च मानुषयोनयः ।
योगयुक्तं महात्मानं गच्छन्तं परमाङ्गतिं । अहं धनञ्जयः पार्थो भारदाजस्य चात्मजः ।
वासुदेवश्च वार्ष्णेयो धर्मराजोऽथ पाण्डवः । अन्ये सर्वे च नापश्यन् भारदाजस्य धीमतः ।
महिमानं महाराज योगयुक्तस्य गच्छतः । ब्रह्मलोकश्च तद्विष्य देवगुह्यं हि तत्परं ।
गतमैकान्तिकीं प्राप्तमजान्तो मृयेनयः । नापश्यन् गच्छमानं हि तं सार्द्धं सृष्टिपुङ्गवैः ।
आचार्य्य योगमास्थाय ब्रह्मलोकमरिन्दम । वितुस्त्राङ्गं शरव्रतैर्व्यस्तायुधममृक्चरं ।
धिक्कृतः पार्षतस्तन्नु सर्वभूतैः पराभूतः । तस्य मूर्ध्निमालोक्य गतसत्त्वस्य देहतः ।
किञ्चिदब्रुवतः कायादिचकृत्तोमिना शिरः । हर्षेण महता युक्तो भारदाजे निपातितः ।
मिंहनादरवश्चक्रे आमयन् खड्गमाहवे । आकर्णयतिः श्यामो वयसाऽशीतिपञ्चकः ।
सत्कृते व्यचरत् सङ्को स तु षोडशवर्षवत् । उक्तवांश्च महाबाहुः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
जीवन्तमानयाचार्य्य मा बधोर्दुपदात्मज । न हन्तयो न हन्तय इति ते भैनिकाश्च ह ।
उत्क्रोशन्नर्जुनश्चैव शानुकोऽश्वत्थमाब्रुवत् । क्रोशमानेऽर्जुने चैव पार्थिवेषु च सर्वशः ।
धृष्टद्युम्नोऽवधी द्रोणं रथतप्ते नरर्षभ । शोणितेन परिक्रिजो रथाङ्गमिमपातयत् ।
लोहितान्ना द्वादित्यो दुर्द्धवः समपद्यत । एवं तं निहतं सङ्को दहमे भैनिको जनः ।

धृष्टद्युम्नस्ततो राजन् भारद्वाजशिरो महत् । तावकानां महेष्वासः प्रमुखे तत्समाक्षिपत् ।
 ते तु दृष्ट्वा शिरो राजन् भारद्वाजस्य तावकाः । पलायनकृतोत्साहा दुर्दुवः सर्वतो दिशः ।
 द्रोणस्तु दिवमास्याय न च चपयमाविशन् । अहमेव तदा द्राक्षं द्रागस्य निधनं नृप ।
 क्षणेः प्रसादात् कृष्णस्य सत्यवत्याः सुतस्य तु । विधूमामिव संयान्तीमुत्कां प्रज्वलितामिव ।
 अपश्याम दिवं कृन्धा गच्छन्तं तं महाद्युतिं । हते द्रोणे निरुत्साहाः कुरुपाण्डवसमृद्धयाः ।
 अभ्यदवन्महावेगास्ततः सैन्यं व्यदीर्यत । निहता इतभूविष्टाः सङ्ग्रामे निश्चितैः शरैः ।
 तावका निहते द्रोणे गतः सत्र इवाभवन् । पराजयमथावाप्य परत्र च महद्भयं ।
 उभयेमेव ते हीना नाविदन् धृतिमात्मनः । अन्विच्छन्तः शरीरन्तु भारद्वाजस्य पार्थिवाः ।
 नान्वगच्छन्महाराज कबन्धायुतसंवृतैः । पाण्डुरासु जयं लब्ध्वा परत्र च महद्ययः ।
 बाणशङ्खवांस्यकुः सिन्धुनादांश्च पुष्कलान् । भीमसेनस्तेता राजन् धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
 वरूथिन्यामहश्येतां परिख्यज्य परस्परं । अत्रवीच तदा भीमः पार्षतं व्रजतापनः ।
 भूयो इहं त्वां विजयिनं परिख्यज्यामि पार्षत । सूतपुत्रे ह्ये पापे धार्तराष्ट्रे च संयुगे ।
 एतावदुक्ता भीमस्तु हर्षेण महता युतः । बाहुशब्देन पृथिवीं कपयामास पाण्डवः ।
 तस्य शब्देन विचक्षाः प्राद्रवन्तावका युधि । सत्सधर्मं समुद्रज्य पलायनपरायणाः ।
 पाण्डवास्तुजयं लब्ध्वा हृष्टा ह्यामन् विश्राम्यते । अरिचयस्य सङ्गमि तेन ते सुखमाप्नुवन् ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि द्रोणबधपर्वणि द्रोणबधे त्रिनवत्यधिकशतोऽध्यायः ॥ समाप्तश्च द्रोणबधपर्वः ॥

अथ नारायणास्तमोक्षपर्वः ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो द्रोणे हते राजन् कुरवः शस्तपीडिताः । हतप्रवीरा निहृस्ता भ्रमं शोकपरायणाः ।
 उदीर्भाश्च परान् दृष्ट्वा कम्पमानाः पुनः पुनः । अश्रुपूर्णेक्षणास्तस्मा दीनाश्चामन् विश्राम्यते ।
 विचेतमा ह्योत्साहाः कश्मलाभिहतौजसः । आर्त्तस्वरेण महता पुच्छन्ते पर्यवारयन् ।
 रजस्तला विपमाना बीचमाणा दिशो दश । अश्रुकण्डा यथा दैत्या हिरण्याक्षे पुरा हते ।
 स तैः परितृप्तो राजंस्तस्यैः क्षुद्रमृगैरिव । अश्रुवन्मवस्थातुमपायात्तनयस्तव ।
 क्षुत्पिपासापरिग्लानांस्तो योधास्तव भारत । आदित्येनेव मन्त्रज्ञा दुष्टं विमनोऽभवन् ।
 भास्करन्देव पतनं समुद्रस्यैव शोषणं । विपर्यासं यथा मेरोर्व्यामवस्यैव निर्जयं ।
 असमर्पणीयं तद्दृष्ट्वा भारद्वाजस्य पातनं । तस्तरूपतरा राजन् कौरवाः प्राद्रवन् भयात् ।
 गात्राग्रराजः शकुनिस्तप्तस्तनुरैः सह । हतं हृत्कार्यं दृष्ट्वा प्राद्रवत् सहितो रथैः ।
 वरूथिनीं वेगवतीं विद्रुतां मपताकिनीं । परितृप्त्य महामेनां सूतपुत्रोऽपयाङ्गयात् ।
 रथनागाश्चकिलामुपहत्य तु धार्मिकीं । मद्राणामीश्वरः शब्धो बीचमाणोऽपयाङ्गयात् ।
 हतप्रवीरैर्भूविष्टैर्द्विपैश्छपदातिभिः । हतः शरहतोऽगच्छत् कष्टं कष्टमिति ज्वन ।

भोजानीकेन शिष्टेन कलिङ्गारहवाङ्कैः । कृतवर्मा हतो राजन् प्रायात् सुजनैर्हथैः ।

८६४

पदातिगणमयुक्त्वतो राजन् भयार्हितः । डलूकः प्राद्रवत्तत्र दृष्ट्वा द्रोणं निपातितं ।

दर्शनीयां युवा चैव शौर्यं च कृतलक्षणः । दुःशासनो भृशोद्भिः प्राद्रवद्भजसंहतः ।

रथानामयुतं गृह्य त्रिषाहस्रांश्च दन्तिनः । वृषसेनो ययौ तृषं दृष्ट्वा द्रोणं निपातितं ।

गजाश्चरथमयुक्तो हतश्चैव पदातिभिः । दुर्योधनो महागजं प्रायात्तत्र महारथः ।

संश्रप्तकण्ठान् गृह्य हतशेषान् किरीटिना । सुशर्मा प्राद्रवद्गजान् दृष्ट्वा द्रोणं निपातितं ।

८६५

गजावस्थानं समारुह्य व्युदस्य च हयान् जनाः । प्राद्रवन् सर्वतः सङ्घे दृष्ट्वा हकारं हं

त्वरयन्तः पितृनन्ये भ्रातृनपि च मातुलान् । पुत्रानन्ये वयस्याश्च प्राद्रवन् कुरवस्तथा ।

चोदयन्तश्च भैर्यानि स्वस्त्रियोऽश्वा तथा परे । समन्धिनस्तथा चान्ये प्राद्रवन्त दिशो दश ।

प्रकीर्णकेशा विद्वस्ता न दावेकत्र धावतः । नेदमस्तीति पुरुषा हतोत्साहा हतोत्तमः ।

उत्सृज्य कवचानन्ये प्राद्रवंस्तावका विभो । अन्यान्यं ते समाक्रोशन् भैनिका भरतर्षभ ।

८६६

तिष्ठ तिष्ठेति न च ते स्वयं तत्रावतस्थिर । धुर्योनुत्सृज्य तु रथान् भूषणैश्चाप्यवहृतान् ।

अधिरुह्य हयान् योधाः क्षिप्रं पङ्क्तिं चोदयन् । द्रवमाणे तथा भैर्ये वल्लरूपे हतोत्तम ।

प्रतिस्नात इव पाक्षे द्रोणपुत्रः परानियात् । तस्मातोत्सुमहद्युद्धं शिखण्डिप्रमुखैर्गणैः ।

प्रभद्रकेश पाक्षालैश्चेदिभ्यश्च सत्केयैः । हत्वा बह्विधाः सेना पाण्डूना युद्धदुर्मदाः ।

कथञ्चित्सङ्कटाश्रुतो मत्तदिरदविक्रमः । द्रवमाणं बलं दृष्ट्वा पलायनकृतचणं ।

८६७

दुर्योधनं समामाद्य द्रोणपुत्रोऽब्रवीदिदं । किमियं द्रवते भेना वल्लरूपेव भारत ।

द्रवमाणे च राजेन्द्र नावस्थापथसे रणे । तच्चापि न यथा पूर्वं प्रकृतिस्थो नराधिपः ।

कस्मिन्निदं कृते राजञ्च य भिदं बलं तव । एतामवस्थां सम्प्राप्तं तत्समाचक्ष्य कैरवे ।

कर्णप्रभृतयश्चेन नावतिष्ठन्ति पार्थिव । अन्येऽपि च युद्धेषु नैव सेनाऽद्रवत्तथा ।

कश्चित् क्षेमं महागजं तव सैन्यस्य भारत । तत्र दुर्योधनः श्रुत्वा द्रोणपुत्रस्य भाषितं ।

८६८

घोरमप्रियमाख्यातुं नाशकत् पार्थिवर्षभः । भिक्षा नौरिव ते पुंसां निमग्नः शोकसागरैः ।

वाष्पेणापिहितो दृष्ट्वा द्रोणपुत्रं रथे स्थितं । ततः शारदन्तं राजन् सप्तोद्भिदमब्रवीत् ।

शंभेहपूर्वं भद्रं यथा सैन्यमिदं द्रुतं । अथ शारदन्तो राज्ञां निमाच्छन् पुनः पुनः ।

अग्रं द्रोणपुत्राय यथा द्रोणो निपातितः ।

॥ कृप उवाच ॥ वयं द्रोणं पुरस्कृत्य पृथिव्यां प्रवरं रथं । प्रावर्त्तयाम सङ्ग्रामं पाक्षालैरेव केवलेः ।

८६९

ततः प्रवृत्ते सङ्ग्रामे क्षिप्रः कुरुभोमकाः । अन्यान्यमभिगच्छन्तः शलैर्देहानपातयन् ।

वर्त्तमाने तथा युद्धे क्षीयमाणेषु धंयुगे । धार्तराष्ट्रेषु शंकुद्धः पिता तेऽस्त्वमुदैरयत् ।

ततो द्रोणो ब्राह्ममन्त्रं विकुर्व्येणा नरर्षभः । न्यङ्गं यच्छात्रज्ञानभैः श्रुतयोऽय सहस्रजः ।

पाण्डवाः कैकया मत्स्याः पाक्षान्वाश्च दिजोत्तम । सङ्घे द्रोणरथम्याप्य व्यनश्नन् कालचोदिताः ।

- सहस्रं नरसिंहानां दिसाहस्रञ्च दन्तिनां । द्रोणे ब्रह्मास्त्रयोगेन प्रेषयामास मृत्यवे । ८२९५
 आकर्णपलितः श्यामो वयसाऽश्रोतिपञ्चकः । रणे पर्यचरद्द्रोणो वृद्धः षोडशवर्षवत् ।
 क्षिप्रमानेषु सैन्येषु बन्धमानेषु राजसु । अमर्षवशमापन्नाः पाञ्चाला विमुखाभवन् ।
 तेषु किञ्चित् प्रभ्रंशेषु विमुखेषु सपन्नजित् । दिव्यमस्त्रं विकुर्व्वाणे बभूवार्कं द्रुपदितः ।
 स मध्यं प्राप्य पाण्डूनां शररश्मिः प्रतापवान् । मध्यं गत इवादितो दुष्प्रव्यसे पिताऽभवत् ।
 ते दह्यमाना द्रोणेन सूर्येणैव विराजता । दग्धबोर्ध्या निरुत्साहा बभूवुर्गतचेतसः । ८२९६
 तान् दृष्ट्वा पीडितान् वीरैर्द्रोणेन मधुसूदनः । अयेषो पाण्डुपुत्राणामिदं वचनमब्रवीत् ।
 नैष जातु परैः शक्यो जेतुं शस्त्रभृताम्बरः । अपि वृत्रहणा मञ्जु रथयूयपयूथपः ।
 ते यूयं धर्ममुत्सृज्य जयं रचत पाण्डवाः । यथा कः संयुगे सर्वान्न हन्याद्रुक्कावाहनः ।
 अश्वत्यागं हते नैष युधेरिति मतिर्मम । हतं तं संयुगे कश्चिदाख्यालस्य मृषा नरः ।
 एतस्मिन्नाचयदाक्यं कुक्क्षोपुत्तो धनञ्जयः । अरोचयंस्तु सर्वेऽन्ये कृच्छ्रेण तु युधिष्ठिरः । ८२९७
 भीममेनस्तु सम्रोडमब्रवीत् पितरं तव । अश्वत्यामा हत इति नाचाबुध्यत ते पिता ।
 स शङ्कमानस्तन्मित्रा धर्मराजमपृच्छत । हतं वाऽप्यहतं वाजौ त्वां पिता पुत्रवत्सलः ।
 तमेतथ्यभये मग्ना अये सक्तो युधिष्ठिरः । अश्वत्यामानमायोधे हतं दृष्ट्वा महागजं ।
 भीमेन गिरिवर्माणं मालवस्थेऽश्ववर्षणः । अभिसृज्य ततो द्रोणमुपैरिदमभाषत ।
 यस्मार्थं शङ्कमाधसे यमवेष्ट्य च जीवसि । पुत्रस्य दयितो नित्यं सोऽश्वत्यामा निपातितः । ८२९८
 श्रेते विनिहतो भूमौ वने सिंहश्चिश्चर्यथा । जामन्नप्यनृतस्याथ दोषान् म दिजसत्तमं ।
 अश्वत्थमब्रवीद्राजा हतः कुञ्जर इत्युत । स त्वां विहतमाकन्दे श्रुत्वा सन्नापपोडितः ।
 नियम्य दिव्यान्वस्त्राणि नायुध्यत यथा पुरा । तं दृष्ट्वा परमोदिग्रं शोकोपहतचेतसं ।
 पञ्चोलराजस्य सुतः क्रूरकर्मा समाद्रवत् । तं दृष्ट्वा विहितं मृत्युं लोकतत्त्वविकल्पणः ।
 दिव्यान्वस्त्राण्यथोत्सृज्य रणे प्राय उपाविशत् । ततोऽस्य केशान् सन्धेन गृहीत्वा पाणिना तदा । ८२९९
 पार्श्वतः क्रोशमानानां बीराणामच्छिन्नच्छिरः । न हन्मया न हन्मस्य इति ते सर्वतोऽभुवन् ।
 तथैव चार्जुनो वाक्सादवसृष्टानमाद्रवत् । उद्यम्य त्वरितो बाहू ब्रुवाणस्य पुनः पुनः ।
 जीवन्तमानयाचार्यं नाबधोरपि धर्मविन् । तथापि वार्यमाणेन कौरवेरर्जुन न च ।
 हत एव नृधमेन पिता तव नरपैम । सैनिकाश्च ततः सर्वे प्राद्रवन् भवार्हिताः ।
 वयस्यापि निरुत्साहा हते पितरि ते जनघ । ८३००
 सञ्जय उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा द्रोणपुत्रस्तु निधनं पितुराहवे । क्रोधमाहारवक्तीं पदाहतद्वोरगः ।
 ततः कुट्टे रणे द्रोणिर्ध्वं जञ्जालमारिष । यथेन्धनं महत् प्राप्य प्राञ्जलद्वयवाहनः ।
 तसं तलेन निष्पिष्य दहनं नानुपसृजन् । निःश्वसन्तुर्गो यदक्लान्तितासोऽभवन्तदा ।
 इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणसमोक्षमर्षणि अश्वत्यामकोषे चतुर्नवत्यधिकतृतीयाध्यायः ॥ १६४ ॥

॥ एतच्छास्त्रं उवाच ॥ अधर्मेण हतं श्रुत्वा धृष्टद्युम्नेन सञ्जय । ब्राह्मणं पितरं दृष्ट्वा मथत्यामा किमब्रवीत् ।

मानवं वारुणाग्र्यं ब्राह्मणसूक्तं बोधयान् । ऐन्द्रं नारायणञ्चैव यस्मिन्नित्यं प्रतिष्ठितं ।

८२५

तमधर्मेण धर्मिष्ठं धृष्टद्युम्नेन संयुगे । श्रुत्वा निहतमाचार्यं सोऽथत्यामा किमब्रवीत् ।

येन रामादवाप्येह धनुर्वेदं महात्मना । प्रोक्तान्यस्त्राणि दिव्यानि पुत्राय गुणकाङ्क्षिणा ।

एकमेव हि लोके स्मिन्नात्मनो गुणवत्तरं । इच्छन्ति पुरुषा लोके पुत्रं नान्यं कथञ्चन ।

आचार्याणां भवन्त्येव रहस्यानि महात्मनां । तानि पुत्राय वा द्यूः शिष्यायानुगताय वा ।

स शिष्यः प्राप्य तत्सर्वं स विशेषश्च सञ्जय । प्रहुरः शारदतीपुत्रः सञ्ज्ञे द्रोणादनन्तरः ।

८२६

रामस्यानुमतः सञ्ज्ञे पुरन्दरसमो युधि । कार्तवीर्यसमो बोधे दृढस्थतिधरो मते ।

महीधरसमो धृत्या तेजसाऽग्निसमो युवा । समुद्र इव गाभीर्यं क्रोधे सर्पविषोपमः ।

स रथी प्रथमो लोके जितधन्वा जितक्रमः । शीघ्रोऽग्निर्न इवाकन्दे चरन् कुड्म इवान्नकः ।

अस्य तायेन सङ्गमे धरण्याभिनपोडिता । यो न व्यथति सङ्गमे बोरः सत्यपराक्रमः ।

वेदस्मृतां व्रतस्मृतां धनुर्वेदे च पारगः । स्रष्टादधिरिवाऽभ्येत्य रामो दाशरथिर्यथा ।

८२७

तमधर्मेण धर्मिष्ठं धृष्टद्युम्नेन संयुगे । श्रुत्वा निहतमाचार्यं सोऽथत्यामा किमब्रवीत् ।

धृष्टद्युम्नस्य योऽमृत्युर्दृष्टोऽसौ महात्मना । यथा द्रोणस्य पाश्चात्यो यज्ञश्चेनसुतोऽभवत् ।

तं नृशंसेन पापेन क्षुद्रेणाल्पदृशिना । श्रुत्वा निहतमाचार्यमथत्यामा किमब्रवीत् ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणसूक्तमोक्षपर्वणि अथत्यामकांक्षे पञ्चमव्यधिकवर्ततेऽध्यायः ॥ १८५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ कृष्णा न निहतं श्रुत्वा पितरं पापकर्षणा । वाष्पेणापूर्यत द्रोणीषेण च नरपथम् ।

तस्य क्रुद्धस्य राजेन्द्र वपुर्द्विप्रमदुःखत । अन्तर्कलेव भूतानि जिहोषाः कालपर्यये ।

८२८

अश्रुपूर्णां ततो न मेऽपमृज्य पुनः पुनः । उवाच कोपाग्निः सस्य दुःखधनमिदं वचः ।

पिता मम यथा क्षुद्रैर्यत्तत्प्रस्त्रा निपातितः । धर्मध्वजवता पापं कृतं तदिदितं मम ।

अनादिं सुनृशंरुक्षं धर्मं तुल्य मे श्रुतं । युद्धेष्वपि प्रवृत्तानां प्रिया जयपराजया ।

दयमेतस्त्वेद्राजन् बधस्तव प्रशस्यते । न्यायवृत्तो बधो यस्य सङ्गमे युध्यतो भवेत् ।

न स दुःखाय भवति यथा दृष्टो हि स दिजैः । गतः स बीरलोकाय पिता मम न संशयः ।

८२९

न शोच्यः पुरुषस्याप्रसया स निधनं गतः । यन्तु धर्माः प्रवृत्तः सन् केवलयहणमात्रवान् ।

पश्यतः सर्वमैन्यानां तन्मे रुषाणि कृन्तति । मयि जीवति मत्तानः केवलयहमात्रवान् ।

कथमन्ये करिष्यन्ति पुत्रस्यः पुत्रिणः स्यूता । कामात्क्रोधादयाज्ञानात् देशादास्यो वा पुनः ।

विधर्षिकाणि कुर्वन्ति तथा परिभवन्ति च । तदिदं पार्षतेनेह मेवदाधर्मिकं कृतं ।

अद्वैतश्च च नानु नृशंसेन दुरात्मना । तस्यानुबन्धं स द्रष्टा धृष्टद्युम्नः सुदारुणः ।

८३०

अनार्थं परमं हत्वा मिथ्यावारी च पाण्डुः । यो ह्यसौ कृष्णाचार्यश्च शत्रुं सन्त्यजयत्तदा ।

तस्याद्यधर्मराजस्य भूमिः पार्श्वेति प्रोणितं । श्रेयस्येन कौरव्य इष्टपूर्तन चेव हि ।

अहत्वा सर्वपाप्मालान् जीवेयं न कथञ्चन । सर्वपापैर्विध्यामि पाप्मालानां महाहवे ।
 धृष्टद्युम्नश्च समरे हन्ताहं पापकारिणं । कर्मणा येन तेनेह मृदुना दारुणेन च ।
 पाप्मालानां बधं कृत्वा शान्तिं लब्ध्वास्मि कौरव । यदर्थं पुरुषयात्र-पुत्रानि ऋन्ति मानवाः ।
 प्रेत्य चेह च सम्प्राप्तास्त्रायन्ते महतो भयात् । पित्रा तु मम साऽवस्था प्राप्ता निर्व्यभुता यथा ।
 मयि श्वेतप्रतीकाशे पुत्रे शिष्ये ऽत्र जीवति । धिक्प्रमास्त्राणि दिव्यानि धिक् बाह्व धिक् पराक्रमं ।
 यन्मोद्गाणः सुते प्राप्य केशयज्ञमाप्तवान् । स तंयाऽहं करिष्यामि यथा भरतसत्तम ।
 परलोकगतस्यापि भविष्याम्यनृणः पितुः । आर्येण तु न कर्त्तव्या कदाचित् श्रुतिरात्मनः ।
 पितुर्बन्धममृत्युस्तु वक्ष्याम्येवं पौरुषं । अद्य पश्यन्तु मे वीर्यं पाण्डवाः सजनाईनाः ।
 मृदुतः सर्वसैन्यानि युगाम्मिव कुर्वतः । न हि देवा न गन्धर्वा नासुरो रगराक्षसाः ।
 अद्य शक्ता रणे जेतुं रथस्थं मां नरवर्माः । मदन्त्या नास्ति लोके ऽस्मिन्नर्जुनादास्त्वित् कचित् ।
 अहं हि ज्वलतां मध्ये मयूखानामिवांशुमान् । प्रयोक्ता देवमृष्टानामस्त्राणां घृतनागतः ।
 भृशमिध्वामनां दद्य मत्प्रयुक्ता महाहवे । दर्शयन्तः शरा वीर्यं प्रमथिष्यन्ति पाण्डवान् ।
 अद्य सर्व्या दिशो राजन् धाराभिरिव सङ्कुलाः । आवृताः पवित्रिस्तोद्रेणैर्द्रष्टारो मामकैरिह ।
 किंकिरन् शरजालानि सर्वतो भैरवस्त्रजं । शत्रून्निपातयिष्यामि महाबात दव द्रुमान् ।
 न हि जानाति बीभत्सुलदस्त्रं न जनार्दनः । न भीमसेनो न यमौ न च राजा युधिष्ठिरः ।
 न पार्श्वतो दुरात्माभौ न शिखण्डो न मात्यकिः । यदिदं मम कौरव्य सकल्पं मनिवर्त्तनं ।
 नारायणाय मे पित्रा प्रणम्य विधिपूर्वकं । उपहारः पुरा दत्तो ब्रह्मरूप उपस्थितः ।
 तं स्तुयं प्रतिगृह्णाय भगवान् स वरं ददौ । वज्रे पिता मे परममस्त्रं नारायणं ततः ।
 अथैनमब्रवीद्राजन् भगवान् देवसत्तमः । भविता तत्समो नान्यः कस्यियुधि नरः कचित् ।
 न त्विदं महमा ब्रह्मन् प्रयोक्तव्यं कथञ्चन । न श्रुतदस्त्रमन्यत्र बधाच्छत्रोर्निवर्त्तते ।
 न चैतच्छक्यते ज्ञातुं कं न बध्येदिति प्रभो । अवध्यमपि हन्याद्धि तस्माज्जित् प्रयोजयेत् ।
 अथ सङ्को रथस्थैव शस्त्राणाञ्च विसर्जने । प्रयाचताञ्च शत्रूणां गमने शरणस्य च ।
 एते प्रशमने योगा महास्त्रस्य परम्परा । सर्वथा पीडितो हि स्यादबन्धान पीडयन्नेव ।
 तज्जग्राह पिता मन्त्रमब्रवीच्चैव स प्रभुः । त्वं बधिष्यमि दिव्यानि शस्त्रवर्माण्यनकशः ।
 अनेनास्त्रेण संयामे तज्जपा प्रज्जलियमि । एवमुक्ता स भगवान् दिवमाचक्रमि प्रभुः ।
 एतन्नारायणादस्त्रं तत् प्राप्तं पितृबन्धुना । तेनाहं पाण्डवांश्चैव पाप्मालान्मात्स्यकैकयान् ।
 विद्रावयिष्यामि रणे शचीपतिगिवासुरान् । यथा यथाऽहमिच्छेयं तथा भूत्वा शरा मम ।
 निपतेयुः सपक्षेषु विक्रमस्यापि भारत । यथेष्टमस्त्रवर्षेण प्रवर्षिये रणे स्थितः ।
 अथोमुखैश्च विहगैर्द्रावयिष्ये रथोत्तमान् । परश्वधांश्च त्रिविधानुत्सद्येऽहमसंशयं ।
 योऽहं नारायणास्त्रेण महता शत्रुतापनः । शत्रून् विध्वंसयिष्यामि कदर्शीकृत्य पाण्डवान् ।

८४७

८४८

८४९

८५०

८५१

८५२

मित्रमङ्गगुरुदेवी जाल्मकः सुविगर्हितः । पाश्चालापसदस्याय न मे जीवन् विमोक्ष्यते ।
तच्छुत्वा द्रोणपुत्रस्य पथ्यवर्त्तत वाहिनी । ततः सर्वैः महाशङ्कान् दधुः पुरुषसत्तमाः ।
मैरोद्याभ्यहनन् दृष्ट्वा छिण्डिमांस्य महत्स्रगः । तथा ननाद वमुधा खुरनेमिप्रपीडिता ।
स शब्दस्तुमुलः खं द्यां पृथिवीञ्च व्यनदयत् । तं शब्दं पाण्डवाः श्रुत्वा पर्जन्यनिनदोपमं ।
समेत्य रथिनां श्रेष्ठाः सहिताः सममन्त्रयन् । तेषां द्रोणपुत्रो ऽपि वार्युपसृग्य भारत ।
प्रादुश्यकार तद्विद्यमस्त्वं नारायणं तदा ।

८०२६

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणस्तोत्रपर्वणि अथस्यामकौघि षष्ठ्यधिकशतोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रादुर्भूते ततस्तस्मिन्स्वे नारायणे तदा । प्रावात् मपृष्ठते वायुरनमे स्तनयितुमान् ।

चचाल पृथिवी चापि समद्राक्षैव चुलुभुः । प्रतिस्रोतः प्रवृत्ताश्च गन्तुं तत्र समद्रगाः ।

८०२७

शिखराणि व्यदीर्यन्त गिरीणां तत्र भारत । अपसव्यं मृगाश्चैव पाण्डुपुत्रान् प्रचक्रिरे ।

तमसा चावकीर्यन्त सूर्यश्च कलषोऽभवत् । मयतन्नि च भूतानि क्रयादानि प्रचष्टवत् ।

देवदानवगन्धर्वास्त्रस्तास्त्वामन् विशास्यते । कथं कथाऽभवत्तोत्रा दृष्ट्वा तद्वाक्यं महत् ।

व्यथिताः सर्व्वराजानस्तस्तास्त्वामन् विशास्यते । तं दृष्ट्वा घोररूपं द्रोणे रत्नं भयावहं ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ निवर्त्तितेषु सैन्येषु द्रोणे पृष्ठेण संयुगे । शृंगं शोकाभितप्तेन पितृर्ध्वधमसृज्यता ।

८०२८

कुरुनापततो दृष्ट्वा पृष्ठयुद्धस्य रचणे । को मन्त्रः पाण्डवेष्वासीत्तन्ममाचक्ष सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रागेव विद्वतान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् युधिष्ठिरः । पुनश्च तुमुलं युद्धं श्रुत्वा र्जुनमयाव्रवीत् ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आचार्ये निहते द्रोणे पृष्ठयुद्धेन संयुगे । निहते वज्रहस्तेन ययावृवे महामुरे ।

नाशंमन्त जयं युद्धे दोनात्मानो धनञ्जय । आत्मत्राणे मतिं कृत्वा प्राद्वन् कुरवो रणात् ।

केचिद्भान्नैरथैस्त्रणैर् निहतैः पार्थिव्यन्तृभिः । विपताकध्वजश्च वैः पार्थिवाः शोणकृषरैः ।

८०२९

भग्ननीडैर्गकुलैश्च प्राहृष्टान्मान विचेतसः । भीताः पादैर्हयान् केचित्त्वरयन्तः स्वयं रथान् ।

युगचक्राक्षमग्नैश्च द्रुताः केचिद्भयातुराः । हयपृष्ठगताशान्ये कृष्यन्तेऽर्च्युतामनाः ।

गजस्कन्धैश्च संसूता नाराचैश्चलितामनाः । शरार्त्तविह्वलैर्नागैर्मताः केचिद्दिशो दश ।

विशस्तक्रवचाशान्ये वाहनेभ्यः चितिङ्गताः । संक्षिप्त्वा नेमिभिश्चैव मृदिताश्च हयदिपे ।

क्रोशन्तस्नात पुच्छेति पलायन्त्यपरे भयात् । नाभिजानन्ति चान्योन्यं कम्पतामिहतैर्जमः ।

८०३०

पुत्रान् पितृन् मखीन् भ्रातृन् समारोप्य दृढचतान् । जलेन क्लेदयन्त्यन्ये विमुच्य क्रनचोत्यपि ।

अवस्थां तादृशीं प्राप्य हते द्रोणे द्रुतं बलं । पुनरावर्त्तितं केन यदि जानासि शंस मे ।

हयानां हेषतां शब्दः कुञ्जराणाञ्च वृंहतां । रथनेमिस्त्रनैश्चात्र पिभिश्चः श्रूयते महान् ।

एते शब्दाः शृंगं तोत्राः प्रवृत्ताः कुरुसागरैः । मुजुर्मुजुर्दोष्यन्ते कम्पयन्ति हि मामकान् ।

य एष तुमुलः शब्दः श्रूयते लेभ्यहर्षणः । सेन्द्रान्येव लोकां स्त्रीन् यसेदिति मतिर्भम ।

८०३१

मन्ये वज्रधरस्त्रैष निनादो भैरवस्वनः । द्रोणे हते कौरवार्थं व्यक्तमभ्येति वासवः ।

प्रचष्टेममकृपाय भविष्या रथपुङ्गवाः । धनञ्जयं गुरुं श्रुत्वा तत्र नादं विमीषणं ।

क एष भैरवान् दीर्घनिवस्थाय महारथः । निवर्त्तयति युद्धार्थं मृधे देवेश्वरो यथा ।

॥ अञ्जुन उवाच ॥ उद्यत्यात्मानमुपाय कर्मणे धैर्यमास्थितः । धमनि कौरवाः शङ्कान् यस्य बोध्यमुपाश्रिताः ।

यत्र ते संशयो राजन् न्यस्तशस्त्रे गुरौ हते । धार्तराष्ट्रमवस्थाप्य क एष नदतीति हि ।

ह्रीमन्तं महाबाहुं मत्तद्विरदगामिनं । व्याघ्रास्यमुग्रकर्माणं कुरुणामभयङ्करं ।

यस्मिन् जाते ददौ द्रोणो गवां दशशतं धनं । ब्राह्मणेभ्यो महाहैभ्यः सोऽश्वस्यानैष गर्जति ।

जातमात्रेण वीरेण येनोच्चैःश्रवसा हृतं । द्वेषता कश्चिता भूमिर्लोकाश्च सकलास्तथः ।

तच्छ्रुत्वा न्नर्हितं भूतं नाम तस्माकरोत् प्रभो । अयुत्यानेति सोऽयैष यूरो नदति पाण्डव ।

॥ यो ह्यनाथ इवाकस्य पार्श्वेन हतस्तदा । कर्मणा सुनृशंसेन तस्य नाथो व्यवस्थितः ।

गुरुं मे यत्र पाश्चात्त्यः केशपते परामृषत् । तस्य जातु चनेद्रौणिर्जानन् पौरुषमात्मनः ।

उपचीर्षीं गुरुर्मिथ्या भवता राज्यकारणात् । धर्मज्ञेन सता नाम भोऽधर्मः सुमहान् कृतः ।

चिरं स्थास्यति चाधीर्त्तिस्त्रैलोक्ये सचराचरे । गमे बालिबधाद्यदेवं द्रोणे निपातिते ।

सर्वधर्मापपन्नोऽयं मम शिष्यश्च पाण्डवः । नायं वक्ष्यति मिथ्येति प्रत्ययं कृतं तस्त्वयि ।

स मत्पुत्रकुलं नाम प्रक्षिपेन ततोऽनृतं । आचार्य्य उक्तो भरता हतः कुञ्जर इत्युत ।

ततः शस्त्र समुत्सृज्य निर्भयो गतचेतनः । आसीत् स विक्रतो राजन् यथा दृष्टस्तथा विभुः ।

स तु भोक्तृमना विष्टो विमुखः पुत्रवत्सलः । श्रायते धर्ममुत्सृज्य शिष्येण निहतो गुरुः ।

न्यस्तशस्त्रमधर्मेण घातयित्वा गुरुं भवान् । रत्नविदानीं सामात्यो यदि शक्येऽपि पार्थिव ।

यस्तमाचार्य्यपुत्रेण कुङ्गेन हतबन्धुना । सर्वं वयं परिचातुं न शक्यामोऽयं पार्थिव ।

भौहाहं सर्वभूतेषु यः करोत्यतिमानुषः । सोऽयं केमपहं श्रुत्वा पितुर्भक्ष्यति भौं रणे ।

विक्रोशमाने हि मयि शूद्रमाचार्य्यमृद्धिनि । अपाकीर्य्य स्वयं धर्मं शिष्येण निहतो गुरुः ।

यदा गतं वयो भयं शिष्टसूक्ष्मतरश्च नः । तस्मैदानीं विकारोऽयमधर्माऽयं हतो महान् ।

पितृव नित्यं भौहाहोऽहं पितृव वि च धर्मतः । सोऽल्पकालस्य राज्यस्य कारणहृतिर्हो गुरुः ।

धृतराष्ट्रेण भीष्माय द्रोणाय च विद्माम्यने । विस्मृष्टा प्रथिवी सर्वथा सह पुत्रैश्च तत्परेः ।

सम्प्राप्य तादृशीं वृत्तिं सत्कृतः सततं परैः । अवृणीत सदा पुत्रान्मानेनाभ्यधिकं गुरुः ।

अचोऽयमाप्नो न्यस्तास्त्रसदाक्येनाहवे हतः । नहि तं युध्यमानं वै हन्यादपि शतकतुः ।

तस्याचार्य्यस्य वृद्धस्य द्रोहो नित्योपकारिणः । हतो ह्यनार्य्यैरस्माभोग्गार्थं लघुवृत्तिभिः ।

अत्रो वत महत्पापं कृतं कर्म सुदारुणं । यद्राज्यसुखलोभेन द्रोणोऽयं साधु घातितः ।

पितृन् भ्रातृन् सुतान् दारान् क्वीवितश्चैव वार्ष्णिः । त्यजेत् सर्वं मम प्रेम्णा जानात्येतेद्धि मे गुरुः ।

स मथा राज्यकामेन हन्यमाने सुपेक्षितः । तस्माद्वाक्छिरा राजन् प्राप्नोऽस्मि नरकं विभो ।
ब्राह्मणं दृष्ट्वा सार्थं न्यस्तशस्त्रं महामुनिं । घातयित्वाऽद्य राज्यैर्युतं श्रेयां न जीविनं ।
इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणसूत्रमोक्षपर्वणि अर्जुनवाक्ये सप्तमवत्यधिकशतेऽध्यायः ॥ १८ ७ ॥
॥ मन्त्रय उवाच ॥ अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा नोचुस्तत्र महारथाः । अप्रियं वा प्रियं वापि महाराज धनञ्जय ।

ततः क्रुद्धो महाबाहुर्मिसैनोऽभ्यभाषत । कुत्सयन्निव कौन्तेयमर्जुनं भरतर्षभ ।
मुनिर्यथाऽरण्यगते भाषते धर्मसंहितं । न्यस्तदण्डो यथा पार्थे ब्राह्मणः संश्रितव्रतः ।
क्षतवाता क्षताजीवनं क्षन्तां स्त्रीस्वयं साधुषु । क्षत्तियः क्षितिमाप्नोति विप्रं धर्मयन्त्रः श्रियः ।

८०८

स भवान् क्षत्तियगुणैर्युक्तः सर्वैः कुलोदहः । अतिपश्चिद्यथा वाचं व्याहरन्नाद्य शोभसे ।
पराक्रमसे कौन्तेय प्रक्रम्येव शचीपते । न चातिवर्त्तमेन्धर्मो वेनामिव महोदधिः ।

न पूजयेत्वां कौन्तेय यत्तयोदशवार्षिकं । अमर्षं पृष्ठतः कृत्वा धर्ममेवाभिकाङ्क्षसे ।

दिष्ट्वा तात मनसे ऽद्य स्वधर्ममनुवर्त्तते । आनृशंस्यश्च ते दिष्ट्वा बुद्धिः सततमच्युतः ।

यत्तु धर्मप्रवृत्तस्य क्षतं राज्यमधर्मतः । द्रोणपदी च परासृष्टा मभामानीय शत्रुभिः ।

८०९

वनं प्रव्रजितास्य स्म वल्कलाजिनवाससः । अनर्हमाणस्तं भावं चयोदश समाः परं ।

यतान्यमर्षस्थानानि मर्षितानि त्वयः ऽनघ । क्षत्तधर्मप्रमक्तेन सर्वमेतदनुष्ठितं ।

तमधर्ममपाकृष्टं स्यत्वाऽद्य सहितस्त्वया । सानुबन्धान् हनिष्यामि क्षुद्रावाज्यहरानहं ।

त्वया तु कथितं पूर्वं युद्धाय भुङ्क्षता वयं । घटाम स्म यथाशक्ति त्वन् नोऽद्य जुगुप्समे ।

धर्ममन्विच्छसि ज्ञातुं मिथ्यावचनमेव ते । भगार्द्रितानामभ्याकं वाचा मर्षाणि कृन्तसि ।

८१०

वपन् ब्रणे क्षारमिव क्षतानां शत्रुकर्षण । विदोष्यते मे हृदयं त्वया वाक् चक्षुर्गोष्ठिर्न ।

अधर्मतत्त्वं विपन्नं धार्मिकैः सन्नं बुध्यसे । यत्त्वशात्मानमस्मांसु प्रशस्थान् प्रशंससि ।

वासुदेवे स्थिते चापि द्रोणपुत्रं प्रशंससि । यः कलां षोडशौ पूर्णां धनञ्जय न ते ऽर्हति ।

स्वयमेवात्मनो दोषान् भ्रुवाणः किञ्च लज्जसे । दारुणेयं महीं क्रोधादिक्रियेयश्च पञ्चतान् ।

आविध्य तां गदं गुर्वीं भोमां काञ्चनमालिनीं । गिरिप्रकाशान्नितित्रान् भञ्जयेमन्तिनो यथा ।

द्रावयेयं शरैश्चापि भेद्धान् देवान् समानतान् । सराक्षसगगान् पार्थ मांसुरारगमानवान् ।

स त्वमेवम्विशो जागन् भ्रातरं मां नरर्षभ । द्रोणपुत्राङ्गयं कर्तुं नार्हस्यमितविक्रम ।

अथवा तिष्ठ बीभत्सो सह सर्वैर्नरर्षभैः । अहमेनं गदापाणिर्जब्याम्येको महारणे ।

धंक्रुद्धमिव गर्जन्तं हिरण्यकशिपुर्हरिं । ततः पाञ्चालराजस्य पुत्रः पार्थमथाऽब्रवीत् ।

धृष्टद्युम्न उवाच ॥ बीभत्सो विप्रकर्षाणि विहितानि मनोविगां । याजनाध्यायने दानं तथा यज्ञप्रतिग्रहौ

८११

षष्ठमध्ययनं नाम तेषां कृत्स्नं प्रतिष्ठितं । इतो द्रोणे मया यत्तव किं मां पार्थ विगर्हसि ।

अपक्रान्तः स्वधर्माच्च क्षत्तधर्ममुपाश्रितः । अमानुषेण हन्यमानस्तेषां क्षुद्रकर्माकृतः ।

यथा मायां प्रयुञ्जानमसह्यं ब्राह्मणज्रवं । माययैव निहन्त्याद्यो न युक्तं तव पार्थ त्विदं ।

तस्मिंस्तथा मया जप्ते यदि द्रोणायनोरुषा । कुरुते भैरवं नादं तत्र किं मम ह्रीयते ।

न बाहुतमिदं मन्ये यद्वैणिर्धुमुद्रमञ्जया । घातयिष्यति कौरव्यान् परित्रातुमशक्नुवन् ।

२११०

यच्च मां धार्मिको भूत्वा ब्रवीषि गुरुघातिनं । तदर्थं न ह्यमुत्पन्नः पाञ्चालस्य सुतोऽनलात् ।

धन्यं कार्यमकार्ष्ये वा युध्यतः स्यात् समं रणे । ब्राह्मणं तं कथं ब्रूयात् क्षत्रियं वा धनञ्जय ।

यो ह्यनस्त्वविदो हन्याद्ब्रह्मार्थः कोधमूर्च्छितः । सर्वपापार्थं स कथं बध्यः पुरुषसत्तम ।

विधर्षणं धर्मविक्षिप्तः प्रोक्तमेव विषोपमं । जानन् धर्मार्थतत्त्वज्ञः किमर्जुन विगर्हसे ।

नृशंसः स मया कस्य रथे एव निपातितः । तं मामनिन्द्य बोभस्या किमर्थं नाभिजन्दसे ।

२१११

कालानलममं पार्थ ज्वलनाकं विषोपमं । भीमं द्रोणश्चिरम्बुद्धं प्रशस्य न प्रशंसमि ।

यो ऽसौ ममैव नान्यस्य बान्धवान् युधि जघ्निवान् । हित्वापि तस्य मूर्द्धनं नैवास्मि विगतज्वरः ।

तच्च मे कृन्तते मर्षं यत्र तय शिरो मया । निषादविषये क्षिप्रं जयद्रथशिरो यथा ।

अथावधस्य शत्रूणामधर्मैः श्रूयते ऽर्जुन । क्षत्रियस्य त्वयं धर्मो हन्याद्वन्येत वा पुनः ।

स शत्रुर्निहतः मञ्जु मया धर्मेण पाण्डव । यथा त्वया हतः शूरो भगदत्तः पितुः मखा ।

२११२

पितामहं रणे हत्वा मन्यमे धर्ममात्मनः । मया शत्रौ हते कस्मात् पापे धर्मो न मन्यम ।

सम्बन्धावनतं पार्थ न मा त्वं वक्तुमर्हसि । स्वगात्रहतमोपानं निषण्णमिव दम्भिनं ।

क्षमामि ते सर्वमेव वाग्व्यतिक्रममर्जुन । द्रोपद्या द्रौपदेयानां ह्येते नान्येन हेतुना ।

कुलक्रमागतं वैरं ममाचार्य्येण विश्रुतं । तथा जानात्ययं लोको न युयं पाण्डुनन्दनाः ।

नानृती पाण्डवो ज्येष्ठो नाहं वाऽधार्मिको ऽर्जुन । श्रियदोही हतः पापो युध्यस्व विजयस्तव ।

२११३

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणस्तोत्रमोक्षपर्वणि धृष्टद्युम्नवाक्ये अष्टमव्याधिकश्चतुर्थाध्यायः ॥ १६८ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ याज्ञा वेदा यथान्यायं येनाधीता महात्मना । यस्मिन् माचाद्धनुर्वेदो ह्रीनिषेवे प्रतिष्ठितः ।

यस्मिन्नाक्रुध्यति द्रोणे महर्षितनये तथा । नीचात्मना नृशंसेन जुष्टेण गुरुघातिना ।

यस्य प्रसादात् कर्माणि कुर्वन्ति पुरुषर्षभाः । अमानुषाणि मर्षाणि देवैरसुकुराणि च ।

तस्मिन्नाक्रुध्यति द्रोणे समघं पापकर्षणा । नामर्षन्तश्च कुर्वन्ति धिक् क्षात्रं धिगमर्षिताः ।

पार्थाः सर्वे च राजानः पथिव्या ये धनुर्धराः । श्रुत्वा किमाहुः पाञ्चाल्यं तन्ममाचक्षु मञ्जय ।

२११४

॥ मञ्जय उवाच ॥ श्रुत्वा द्रुपदपुत्रस्य ता वचः क्रूरकर्षणः । तृष्णीभूतास्मादा राजन् सर्वे एव विशाल्यते ।

अर्जुनस्तु कटाक्षेण जिह्वे विप्रेत्य पार्थिवं । सवाप्यमतिनिःश्वस्य धिग्धिगित्येव चाब्रवीत् ।

युधिष्ठिरस्य भोमस्य यमौ कृष्णतयाऽपरे । आसनं सुभोजिता राजन् मात्यकिस्तमवोदिदं ।

न ह्यस्मि पुरुषः कथिष्य दभं पापपूरुषं । भावमाणमकन्याणं श्रीवं हन्यात्स्वराधमं ।

एते त्वं पाण्डवाः सर्वे कुत्सयन्ति वितुत्सया । कर्षणाऽनेन पापेन शपाकं ब्राह्मणं हव ।

२११५

एतन् कृत्वा महत् पापं निन्दितः सर्वसाधुभिः । न लज्जमे कथं वक्तुं ममिति प्राप्य शोभनां ।

कथञ्च शतधा जिज्ञा न ते मूर्खेऽवदार्थ्यते । गुरुनामैः शतः क्षुद्र न चाधर्मेण पात्यमे ।

वाच्यस्त्वमपि पार्थिव सर्व्वेभ्यश्चकट्टिभिः । यत् कर्म कलुषं कृत्वा स्नाद्यपि जनमंसदि ।
 अनार्य्यं तादृशं कृत्वा पुनरेव गुहं दिषन् । बध्यस्त्वं न त्वया र्योऽस्ति मुहूर्त्तमपि जीता ।
 कस्तदध्यवधेदार्य्यस्त्वदन्यः पुरुषाधमः । निर्य्यक्त केशेषु बधं गुणेधर्म्यं त्वानः मतः ।
 सन्नावरे तथा पूज्यं बान्धवास्ते निपातिताः । यश्च सा च परित्यक्तास्त्वं प्राप्य कुलपाशनं ।
 उक्तवांसापि यत् पार्थं भीष्ममृति नरर्षभं । तथाऽन्तो विहितस्तेन स्वयमेव महात्मना ।
 तस्यापि तव मोदय्या निहन्ता पापकृत्तमः । नान्यः पाञ्चालपुत्रेभ्यो विद्यते भुवि पापकृत् ।
 स चापि सृष्टः पित्रा ते भीष्मस्यान्तकरः किन । शिखण्डो रजितस्तेन स च मृत्युर्भद्रात्मनः ।
 पाञ्चालाश्चलिता धर्मात् क्षुद्रा मित्रगुरुदुहः । त्वं प्राप्य सहमोदय्यधिककृते मर्षमाधुभिः ।
 पुनस्तेदोदृशीं वाचं मत्समीपे वदित्वा । शिरस्ते पातयित्वा मि गदया वज्रकल्पया ।
 त्वाञ्च ब्रह्महणं दृष्ट्वा जनः सूर्य्यमवेक्षते । ब्रह्महत्यां हि ते पाप प्रायश्चित्तार्थमात्मनः ।
 पाञ्चालक सुदुष्टं त्वमैव गुरुमयतः । गुरोर्गुरुबधं भूयः क्षिप्रैरेव सज्जते ।
 तिष्ठ तिष्ठ महत्सैकं गदापातमिमं मम । तत्र वापि सहिष्ये ऽहं गदापाताननेकशः ।
 सात्त्वतेनैवमाक्षिप्तः पार्थतः पुरुषाचरं । संख्यं मात्यकिं प्राह भंकुदुः प्रहसन्निव ।
 ॥ छट्टुञ्च उवाच ॥ श्रूयते श्रूयते चापि चम्यते चेति साधव । सदाऽनाथ्याऽऽश्रुमः साधुं पुरुषं चेष्टुमिच्छामि ।
 क्षमा प्रशस्यते लोकै ननु पापाऽर्हति क्षमा । क्षमावन्तं हि पापात्मा जितोऽयमिति मन्यते ।
 स त्वं क्षुद्रमाचारो नोचात्मा पापनिश्चयः । आक्रोशायात्रखायाश्च वक्तव्ये वक्तुमिच्छामि ।
 यत्स भूरिश्रवाश्चित्रभुजः प्रायगतस्त्वया । वार्य्यमाणेन निहतस्ततः पापतरं नु किं ।
 व्यूढमनो मय द्रोणे दिव्येनास्त्रेण मयुगे । विस्मृष्टस्त्वा निहतः किन्तत्र कूर दुस्त्रुतं ।
 अयुधमानं यस्त्वात्रौ तथा प्रायगतं मुनिं । क्षिप्रबाहुं परैरन्यात् मात्यके स कथं वदेत् ।
 निहत्य त्वं पदा भूमौ सं विक्रामंति बोर्य्यवान् । किन्तदा न निहंस्येनं भूत्वा पुरुषमत्तमः ।
 त्वया पुनरनार्य्येण पूज्यं पार्थिव निजितः । यदा तदा हतः प्रहूरः सौमदन्तिः प्रतापवान् ।
 यत्र यत्र च पाण्डूनां द्रोणो द्रावयते शत्रुं । किरञ्करसहस्राणि तत्र तत्र प्रयस्यहं ।
 स त्वमेवंविधं कृत्वा कर्म चाण्डालवत् स्वर्ध । वक्तुमिच्छामि वक्तव्यः कस्मैत्वं पुरुषाश्रय ।
 कर्त्ता त्वं कर्मणा । शस्त्रं नाहं वृष्णि कुलाधम । पापानाञ्च त्वमावामः कर्मणां मा पुनर्व्वद ।
 जोषमास्त्र न मां भयो वक्तुमर्हस्यतः परं । अधरोत्तरमेतद्धि न मां त्वं वक्तुमर्हसि ।
 अथ वक्ष्यामि मां मौखाङ्गूयः पुरुषमोदृशं । गमयिष्यामि वाणैस्त्वा युद्धे वैवस्वतचयं ।
 नचैवं मूर्खे धर्म्येण केवलेनैव शक्यते । तेषामपि ह्यधर्म्येण चेष्टितं शृणु यादृशं ।
 वक्षितः पाण्डवः पूज्यमधर्म्येण युधिष्ठिरः । द्रौपदी च परिक्रिष्टा तथा धर्म्येण सात्यके ।
 प्रव्राजिता वने सर्व्वे पाण्डवाः सह कृष्णया । सर्व्वस्त्रमपकृष्टञ्च तथाऽधर्म्येण बालिना ।
 अधर्म्येणाऽपकृष्टञ्च मद्राजः परेरितः । अधर्म्येण तया बालः सौमत्री विनिपातितः ।

८५०

८५१

८५२

८५३

८५४

८५५

हृतीऽप्यधर्मैर्न हतो भीष्मः कुहपितामहः । भूरिश्रवा श्लाघ्यैर्न त्वया धर्मविदा हतः ॥

एवं परैराचरितं पाण्डुरथैश्च संयुगे । रक्षमाणैर्जयं वीरैर्धर्मज्ञैरपि सात्वत ।

दुर्जयः स परो धर्मलयाऽधर्मः सुदुर्विन्दः । युध्यस्व कौरवैः सार्द्धं मा-गाः पिबन्निवेशनम् ।

२१०.

॥ संप्रय उवाच ॥ एवमादीनि वाक्यानि क्रूराणि पुरुषाणि च । आवितः सात्यकिः श्रीमानाकम्पिन इवाऽभवत् ।

तच्छ्रुत्वा क्रोधात्तासावः सात्यकिश्चाददे गर्दा । विनिःश्वस्य यथा सर्पः प्रणिधाव रथे धनुः ।

ततोऽभिपत्य पाञ्चाल्यं संरक्षणेदमब्रवीत् । न त्वां वक्ष्यामि पुरुषं हनिष्ये त्वां बधक्ष्मम् ।

तमापतन्तं सहसा महाबलममर्षणं । पाञ्चाल्याद्याभिसंक्रुद्धमन्त्रकायान्तकोपमं ।

चोदितो वासुदेवेन भीमसेनो महाबलः । अवभृत्पुत्रश्चात्तूर्णं बाहुभ्यां समवारयत् ।

२११.

द्रवमाणं तथा क्रुद्धं सात्यकिं पाण्डवो बली । प्रस्यन्दमानमादाय जगाम बलिनं बलात् ।

स्त्रिंशत् विष्टम् चरणौ भीमेन शनिपुङ्गवः । निगृहीतः पदे वष्टे बलेन बलिनाम्बरः ।

अवभृत्पुत्रश्चात्तन्तु प्रियमाणं बलीयसा । उवाच क्षत्रण्या वाचा सहदेवो विस्मयते ।

अस्माकं पुरुषव्याघ्र मित्रमन्यन्न विद्यते । परमन्त्रकटृष्णभ्यः पाञ्चालेभ्यश्च माधव ।

तथैवान्त्रकटृष्णानां तथैव च विवेषतः । कृष्णस्य च तथास्मनो मित्रमन्यन्न विद्यते ।

२१२.

पाञ्चालानाञ्च वार्ष्णेय समुद्रान्तं विचिन्वतां । नान्यदस्ति परं मित्रं यथा पाण्डवदृष्टयः ।

स भवानीदृशं मित्रं मत्प्रेषु च तथा त्वम् । भवन्तस्य यथास्माकं भवताञ्च यथा वयम् ।

स एवं सर्वधर्मैश्च मित्रधर्ममनुसरन् । निष्पश्य मन्युं पाञ्चाल्यान् प्रभाम्य शनिपुङ्गव ।

पार्षतस्य चम त्वं वै चमताश्चैव पार्षतः । वयं चमयितारस्य किमन्यत्र समाद्भवेत् ।

प्रशाम्यमाने श्रैनेये सहदेवेन मारिष । पाञ्चालराजस्य सुतः प्रहसन्निदमब्रवीत् ।

२१३.

मुञ्च मुञ्च शिनेः पौत्रं भीम युद्धमदान्वितं । आसादयतु मामेष धराधरमिवानिलः ।

यावदस्य श्रितैर्व्याजैः संरक्षं पातयाम्यहम् । युद्धश्रद्धाञ्च कौन्तेय जीवितश्लास्य संयुगे ।

किञ्च शक्यं मया कर्तुं कार्यं यदिदमुद्यतं । सुमहतं पाण्डुपुत्राणामाचार्य्येते हि कौरवाः ।

अथ वा फाल्गुनः सर्वान् वारयिष्यति संयुगे । अहमप्यस्य मूर्खानं पातयिष्यामि सायकैः ।

मन्यते श्चिन्नबाहुं मां भूरिश्रवसमाहवे । उत्सृजेनमहश्चैनमेव मां वा हनियति ।

२१४.

शृण्वन् पाञ्चालवाक्यानि-सात्यकिः पर्यवत् श्रमन् । भीमबाहुन्तरे सक्तो निष्कुरत्यनिर्गं बला ।

तौ वृषाविव नर्दन्तौ तलिनौ बाहुशालिनौ । त्वरया वासुदेवश्च धर्मराजस्य मारिष ।

दक्षेन मज्जता, वीरौ वारयामासतुर्ध्रुवं । निवार्य परमेष्वाधो क्रोधधरकलोचनौ ।

युयुत्सुपराण् मल्लो प्रतीयुः क्षत्त्रियर्षभाः ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणस्तोत्रोपनिषणि धृष्टद्युम्नसात्यकिर्कोषे नवमवर्त्याधिकशोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

॥ संप्रय उवाच ॥ ततः सकदन्तश्चक्रे रिपूणां द्रोणनन्दनः । युगान्ते सर्वभूतानां कालमृष्ट इवान्तकः ।

२१५.

ध्वजद्रुमं शस्त्रशृङ्गं हतनागमहाशिरः । अश्वकिम्बुदवाकीर्णं शरासनलतावृक्षं ।

वक्तव्यादसङ्गुभं भूतच्छिगणकुलं । निहत्य श्रावयाम् भक्षीः सोऽचिनोद्देहपर्वतं ।
 ततो वेगेन गृहता विनय भरतर्षभ । प्रतिज्ञां श्रावयामास पुनरेव तत्रात्मज ।
 येष्माद्युध्यन्तमाचार्यैर्धर्मकस्युक्तमाश्रितः । सुखं ब्रह्ममिति प्राह कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 तस्मात्सम्यग्गतस्य द्वावयिष्यामि वाहिनीं । विद्राव्य सर्वान् हन्तास्त्रि पाञ्चाल्यं पापमेव च । ८२०
 सुर्वानेतान् हनिष्यामि यदि योत्स्यन्ति मां रणे । सत्यं ते प्रतिजानामि परावर्त्तय वाहिनीं ।
 तच्छ्रुत्वा तव पुत्रस्तु वाहिनीं पर्यवर्त्तयत् । सिंहनादेन मंहता व्यपोन्न मुमहङ्गय ।
 ततः समागमो राजन् कुरुपाण्डवेनयोः । पुनरेवाऽभवत्तीव्रः पूरुषागरयोरिव ।
 संरम्भा हि स्थिरीभूता द्रोणपुत्रेण कौरवाः । उदयाः पाण्डुपाञ्चालौ द्रोणस्य निधनेन च ।
 तेषां परमदृष्टानां जयमात्मनि पश्यतां । संरम्भानां महावेगः प्रादुर्गभीष्टाणजिरे । ८२०५
 यथा शिलोच्चये प्रेलाः सागरेः सागरा यथा । प्रतिहन्त्यत राजेन्द्र तथासन् कुरुपाण्डवाः ।
 ततः ब्रह्मसहस्राणि भेरीणामयुतानि च । श्रवादयन्त संदृष्टाः कुरुपाण्डवैर्निकाः ।
 यथा निर्मथ्यमानस्य सागरस्य सुनिस्वनः । श्रभवत्तस्य सैन्यस्य सुमहानहुतोपमः ।
 प्रादुश्यके ततो द्रौणिरेखं नारायणं तदा । अभिसन्भाय पाण्डूनां पाञ्चालानाञ्च वाहिनीं ।
 प्रादुरासेस्ततो वांणा दोष्तायाञ्च सहस्रयः । पाण्डवान् क्षपयिष्यन्तो दोष्तास्या इव पक्षगाः । ८२१०
 ते दिग्गः खस्य सैन्यस्य समावृणन् महाहवे । मुहुर्त्ताङ्गास्करस्येव राजन् लोके गभस्तयः ।
 तथापरे द्योतमाना ज्योतीर्वीवास्मरे ऽमले । प्रादुरासन्तहीपाल कार्णायसमया गुडाः ।
 चतुर्दिग्गं विचित्राश्च व्रतघ्नोऽयं गुडा गदाः । चक्राणि च चुराकानि मण्डलानीव भास्ततः ।
 शस्त्राकृतिभिराकीर्णमतीव भरतर्षभ । दृष्ट्वाऽन्तरीक्षमाविष्टाः पाण्डुपाञ्चालसृञ्चयाः ।
 यथा यथा क्षयुध्यन्त पाण्डवानां महारथाः । तथा तथा तदस्त्रं वै व्यवर्द्धत जनाधिप । ८२१५
 बध्यमानास्तथाऽस्त्रेण तेन नारायणेन वै । दह्यमानानलेनैव सर्वतोऽभ्यर्हिता रणे ।
 यथा हि त्रिजिह्वापाये दहेत्कचं उताग्रनः । तथा तदस्त्रं पाण्डूनां ददाह ध्वजिनीं प्रभो ।
 जगाम परमं चासं धर्मराजो युधिष्ठिरः । आपूर्यमाणेनास्त्रेण सैन्ये क्षीयति च प्रभो ।
 द्रवमाणम् तत्सैन्यं दृष्ट्वा विगतचेतनं । मथ्यस्तताञ्च पार्थस्य धर्मपुत्रोऽब्रवीदिदं ।
 दृष्टुं यत्नं पलायस्य सद्यः पाञ्चालसेनया । सात्यके लस्य गच्छस्व दृष्टव्यमकृततः स्वयं । ८२२०
 वासुदेवोऽपि धर्मात्मा करिष्येत्पात्रमनः क्षमं । उपदेष्टुं समर्थोऽयं लोकस्य जितुर्नाम्नः ।
 संग्रामस्तु न कर्त्तव्यः सर्वसैन्यान् ब्रवीमि वः । अहं हि सद्यः सोदर्थैः प्रवेत्ये हव्यवाहनं ।
 भीमद्रोणार्णवं तीर्त्वा संपादये भीमदुलारे । विमज्जिष्यामि बलिले सगणे द्रौणिगोष्पदे ।
 कामः सव्ययतामस्य राक्षी दुर्व्योधनस्य च । कक्षाणवृत्तिराचार्यो मया युधि निपातितः ।
 येन बालः स भीमद्रे युद्धानामविभारदः । समर्थैर्भजैर्मिः कूर्मैर्घातितो नाभिपालितः । ८२२५
 येन विभ्रुवती प्रभं यथा हृष्या रभागता । उपेक्षिता सपुत्रेण दासभावं नियच्छती ।

जिघांसुर्धार्तराष्ट्र आमेत्यन्येषु फाल्गुनं । कुवेचन तथा युक्तो रक्षार्थं सैन्यवत् च ।
 येन ब्रह्मास्त्रविदुषा पाञ्चालाः सत्यजिष्णुखाः । कुर्वाणा मज्जथे यत्नं समुत्ता विनिपातिताः ।
 येन प्रव्राज्यमानाश्च राज्यादयमधर्षतः । निवार्यमाणा न वयं नानुयातास्तदैषिणः ।
 योऽभावत्यन्तमस्त्राकं कुर्वाणः शौचदं परं । इतस्तदस्त्रमरणं करिष्यामि यथाश्रमः । ८२३
 एवं भ्रुवति कोन्तेये दाशार्हस्तरितस्ततः । निवार्य सैन्यं बाहुभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ।
 शीघ्रं न्यस्यत ब्रह्माणि बाह्वभ्यामवरोहत । एव योऽंगोऽत्र विहितः प्रतिषते महात्मना ।
 द्विपाश्वस्यन्दनेभ्यश्च क्षितिं सर्वेऽवरोहत । एवमेतस्त्रवो हन्यादस्त्रं भूमौ निरायुधान् ।
 यथा यथा ह्यर्थुभ्यन्त ये वा ह्यस्त्रबलम्भृति । तथा तथा भवन्त्येते कौरवा बलवन्तराः ।
 निचेष्ट्यामि च ब्रह्माणि बाह्वभ्यामवरोह्य ये । तावैतदस्त्रं संयामे निहनिष्यति मानवान् । ८२४
 ये लेतत् प्रतियोक्ष्यामि मनसापीह केचन । निहनिष्यति तान् सर्वान् रसातलगतानपि ।
 ते वचस्तस्य तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य भारत । एषन् सर्वं समुत्सृष्टुं मनोभिः करणेन च ।
 तत उत्सृष्टुकामांस्तच्छ्रुत्वाष्टालोक्य पाण्डवः । भीमसेनोऽब्रवीद्राजसिद्धं संवर्धयन्ममः ।
 त कथञ्चन ब्रह्माणि भोक्तव्यानीह केनचित् । अहमावारदिष्यामि द्रोणपुत्रास्त्रमाश्रुगेः ।
 गृह्णाऽप्यनया गुह्या हेमविग्रहा रणे । कालवद्विचरिष्यामि द्रोणेरस्त्रं विघातयन् । ८२५
 न हि मे विक्रमे तुल्यः कसिदस्त्रि पुमानिह । यथैव सवितुस्तुल्यं ज्योतिरन्वज्ज विद्यते ।
 पश्यध्वं मे दृष्टीं बाहू नागराजकरोपमौ । समर्थौ पर्वतस्थापि श्रैष्ठिरस्य निपातने ।
 नागायुतसमप्राणे ह्यहमेको नरेऽब्जह । शक्रो यथाप्रतिहन्ते दिवि देवेषु विभ्रुतः ।
 अद्य पश्यन्तु मे वीर्यं बाह्वाः पीनांसयोर्धुधि । जलमानस्य दोषस्य द्रोणेरस्त्रस्य वारणे ।
 यदि नारायणास्त्रस्य प्रतियोद्धा न विद्यते । अद्येनं प्रतियोक्ष्यामि पश्यन्तु कुहपाण्डुषु । ८२६
 अञ्जुनार्जुन बीभत्सो न न्यस्यं गाण्डिवं त्वया । ब्रह्मास्त्रेव ते कोपं नैर्ऋत्यं पातयिष्यामि ।
 ॥ अञ्जुन उवाच ॥ भीम नारायणास्त्रे मे गोषु च ब्राह्मणेषु च । एतेषु गाण्डिवं न्यस्यमेतद्भिः व्रतमुत्तमं ।
 एवमुत्सृष्टतो भीमो द्रोणपुत्रमनिन्दमः । अभ्यान्मोक्षबोधेण रथेनादित्यवर्धना ।
 स एनमिषुजालेन लघुत्वाच्छीघ्रविक्रमः । निभेवमावेणापाद्य कृत्वापुनोऽभवाकिरत् ।
 ततो द्रोणिः प्रहस्येनं द्रवन्ममभिभाष्य च । अवाकिरत् प्रदोषाग्रेः शरैस्तैरभिमन्विनैः । ८२७
 पद्मगैरिव दोषास्त्रैर्मूर्ध्निभिर्द्भिर्हरत् रणे । अवकीर्णोऽभवत्पार्थः स्रुलिङ्गैरिव काष्ठनैः ।
 तस्य रूपमभूद्राजन् भीमसेनस्य संयुगे । खद्योतैरावृतस्तेव पर्वतस्य दिग्वर्धने ।
 तदस्त्रं द्रोणपुत्रस्य तस्मिन् प्रति समस्तम् । अवर्द्धत महाराज यथाग्निरग्निलोद्धतः ।
 आवर्द्धमानमालम्ब्य तदस्त्रं भीमविक्रमं । पाण्डुसैन्यमृते भीमं सुमहद्वधमाविव्रत् ।
 ततः ब्रह्माणि दिव्यानि समुत्सृज्य महीतले । अवारोहयधेभ्यश्च तुरगेभ्यश्च सर्वैः । ८२८
 तेषु मिचित्तस्त्रेषु बाह्वभ्याम्युत्तेषु धि । तदस्त्रं वीर्यं विपुलं भीममूर्द्धन्वधप्रतप्तम् ।

हाहाकृतानि भूतानि बाण्डवाश्च विशेषतः । भीमसेनमपश्यन् तेजसा संहृते तदा ।

इति श्रीमहाभारते द्रोणपर्वणि नारायणस्तोत्रपर्वणि पाण्डवधन्यास्तथागे दिव्यतोऽध्यायः ॥ १०० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ भीमसेनं समाकीर्णं दृष्ट्वाऽस्त्रेण धनञ्जयः । तेजसः प्रतिघातायै वारुणेन समावृणोत् ।

• मालसद्यत तत् कश्चिदाहणास्त्रेण संहतं । अर्जुनस्य लघुवाच संहृतत्वाच्च तेजसः ।

स्त्रास्त्रतरथो भीमो द्रोणपुत्रास्तसंहृतं । अग्नावग्निरिव न्यस्तो ज्वालामाली सुदुर्गुणः ।

८११०

यथा रात्रिचये राजन् ज्योतीर्यस्तगिरिभ्यति । ममापेतुस्तथा वारुणा भीमसेनरथभ्यति ।

स हि भीमो रथस्यास्य हवाः सुतस्य मारिषः । संहतो द्रोणपुत्रेण पावकान्मर्गतोऽभवत् ।

यथा जग्ध्वा जगत्कृत्स्नं समये सचराचरं । गच्छेदग्निर्विभोरास्यं तथाऽस्त्रं भीममावृणोत् ।

सूर्यमग्निप्रविष्टः स्वाद्यथा चाग्निं दिवाकरः । तथा, प्रविष्टं तत्तेजो न प्राजायत किञ्चन ।

विकीर्णमस्त्रं तद्दृष्ट्वा तथा भीमरथभ्यति । उदीर्यमाणं द्रोणिं च निष्प्रतिदङ्गमाहवे ।

सर्वमेन्यनि पाण्डुनां न्यस्तस्त्रस्त्राण्यनेकशः । युधिष्ठिरपुरोगांश्च विमुखांस्तान्महारथान् ।

अर्जुनो वासुदेवश्च त्वरमाणो महाद्युती । अवसृत्य रथादीरौ भीममाद्रवतां तदा ।

ततस्तौ द्रोणपुत्रस्तु तेजोऽस्त्रबलसम्भवे । विगाह्य तौ सुबलिनौ मायामाविशतां तदा ।

न्यस्तस्त्रस्तौ ततस्तौ तु नाददत् सोऽस्त्रजोऽनलः । वारुणास्तप्रयोगाच्च वीर्यवत्त्वाच्च कृष्णयोः ।

ततश्चक्रेषुतुर्भीमं तस्य सर्वायुधानि च । नारायणस्तत्रान्यथं नरनारायणौ बलात् ।

८११०

आकृत्यमाणः कौन्तेयो नदत्येव महारथः । बद्धंते चैव तद्द्वारं द्रोणेरस्त्रं सुदुर्जयं ।

तमब्रवीदासुदेवः किमिदं पाण्डुनन्दन । वार्यमाणोऽपि कौन्तेय यद्युद्वाश्रित्वित्तंसे ।

यदि युद्धेन जेषाः स्युरिमे कौरवमन्दनाः । वयमप्यत्र युध्येम तथा चेमे नरवर्भाः ।

रथेभ्यस्त्ववतीर्षाः स्मः सर्वे एव हि तावकाः । तस्मात्त्वमपि कौन्तेय रथान्तूर्णमथाक्रम ।

एवमुक्त्वा ततः कृष्णो रथाङ्कुमिमपाहरत् । निश्चयन् यथा नागं क्रोधसंरक्तलोचनं ।

८११५

यदाऽपकृष्टः सरथाव्यासितस्त्रायुधं युधि । ततो नारायणस्तं तत् प्रज्वालन् ब्रुवतापमं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिन् प्रज्वाले विधिना तथा तेजसि दुःसहं । बभूवृष्विमलाः सर्वा दिशः प्रद्विज एव च ।

प्रवृक्षन्निवा वाताः प्रज्वालन् मृगपक्षिणः । वाहनानि प्रहृष्टानि योधाश्च मनुजेश्वर ।

अपोढे च ततो घोरं तस्मिन्नेजसि भारत । भौमो भीमो निष्ठापाये धीमान् सूर्य इवादिनः ।

हतश्रेष्ठं बलं तत्र पाण्डवानामन्तिष्ठत । अस्त्रव्युपरमं दृष्ट्वा तव पुत्रजिघांसया ।

८१२०

व्यवस्थिते बले तस्मिन्स्त्रे प्रतिहते तथा । दुर्व्याधनो महाराज द्रोणपुत्रमथाब्रवीत् ।

अश्वत्यामन् पुनः श्रीधर्मस्तमेतत् प्रयोजय । व्यवस्थिता हि पाञ्चालाः पुनरेव जयैषिणः ।

अश्वत्यामा तथोक्तुस्तत् पुच्छेण मारिषं । सुदीर्घमतिनिःश्वस्य राजानमिदमब्रवीत् ।

नेतदावर्तते राजसूयं दिगोपपद्यते । आकृते हि निहत्येतत् प्रयोक्तारं न संशयः ।

एवञ्चाकृतीघातं वासुदेवः प्रयुक्तवान् । अतो न विवितः सज्जो बधः प्रयोक्तारिणि ।

पराधयो वा मृत्युर्वा भेषो मृत्युर्न निर्जयः । निर्जिताधारयो ह्येते श्लोत्सर्गाक्षतोत्तमाः ।

॥ दुर्वोधोऽयं उवाच ॥ आचार्यपुत्रं वयोमतं हिरण्यं न प्रयुज्यते । अस्मैर्गुह्यं बभूवतामखरकविदाभर

मपि दिव्यानि चास्त्राणि शस्त्रके चामितौजसि । इच्छतो हि न ते मुञ्चेत् कुट्टो ह्यपि पुरन्दरः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तस्मिन्मते प्रतिवर्ते द्रोणे चोपाधिना हते । तथा दुर्वोधाभोक्तो द्रौणिः किमकरोत्युतः ।

बृह्मा पाथोऽसु संयामे बुद्ध्या वमुपस्थितान् । नारायणास्त्रनिर्भक्तां सरतः धृतनामुचे ।

२९८

॥ वञ्चय उवाच ॥ जानन् पितुः स निधनं सिंहशङ्खलकेतनः । वक्तो धो भवन्मुञ्च्य मोऽभिदुद्राव पर्वते ।

अभिद्रुत्य च विंशत्या बुद्धकाणां नरवर्धनः । पञ्चभिश्चातिवेगेन विव्याध पुरुषवर्धनः ।

धृष्टद्युम्नस्तो राजन् ज्वलन्ममिव पावकं । द्रोणपुत्रं चतुःषष्ट्या राजन् विव्याध पचिषां ।

धारयिञ्चास्त्रं विंशत्या स्पर्शपुङ्खैः शिलाश्रितैः । हयांस चतुरोऽविध्यचतुर्भिर्निश्रितैः शरैः ।

विज्ञा विज्ञा नदन् द्रौणिं कम्पयन्निव मेदिनीं । आददे सर्वलोकक प्राणानिव महारथे ।

२९९

पार्श्वतस्तु बली राजन् कृतान्धः कृतनिश्चयः । द्रौणिमेवाभिदुद्राव कृत्वा मृत्युनिवर्त्तनं ।

ततो वाणमयं वर्षे द्रोणपुत्रस्य मूर्ध्नि । अवाहजदमेयात्मा पाश्चात्त्र्ये रथिनाम्बरः ।

तं द्रौणिः समरे कुट्टं ह्लादयामास पचिभिः । विव्याध चेनं दशभिः पितृर्ध्वजमनुस्मरन् ।

शाम्बाञ्च सुविद्यष्टाभ्यां चुराभ्यां ध्वजकार्मुके । क्षिप्त्वा पाश्चात्तराजस्य द्रौणिरथ्यैः समाह्वयत् ।

अश्वसूतत्रयस्यैव द्रौणिसूक्तमहाहवे । तस्य चानुचरान् सर्वान् कुट्टः प्राच्यादयश्चरैः ।

२९०

प्रदुद्राव ततः संन्ये पाश्चात्तानां विग्राम्यते । सम्प्राप्त्यारूपमार्त्तंश्च शरवर्षपरिचरतं ।

बृह्मा तु विमुखान् योधान् धृष्टद्युम्नश्च पीडितं । त्रेनेयसोदयत्तूष्णं रथं द्रौणिरथमगतिः ।

अष्टभिर्निश्रितैश्चैव बोऽप्यत्यामानमाह्वयत् । विंशत्या पुनराहत्य नानाकूपैरभर्विषं ।

विव्याध च तथा स्रुतं चतुर्भिश्चतुरो हवान् । धनुर्ध्वजश्च संयत्तैश्चिच्छेदः कृतहस्तवत् ।

च सार्धं व्यपगमचापि रथं हेमपरिष्कृतं । इदि विव्याध समरे विंशता सायकैश्चैव ।

२९१

शवं च पीडितो राजसूतस्यात्मा महाबलः । शरजालैः परिहृतः कर्त्तव्यं नात्पयसतः ।

श्वकृते गुरोः पुत्रे तव पुत्रो महारथः । छपकर्षादिभिः सार्द्धं शरैः चात्ततमावृणोत् ।

दुर्वोधनस्तु विंशत्या रूपः गरुदक्षिभिः । कृतवर्षाऽथ दशभिः कर्षः पश्चात्तता शरैः ।

दुःशासनः प्रतेनैव वृषधेयश्च सप्तभिः । वात्याकिं विव्यधुस्त्रैश्चैव समन्ताभिजितैः शरैः ।

ततः स सात्यकी राजन् सर्गनेव महा-वान् । विरथान् विमुखांश्चैव चण्डनेत्राकरोक्षुपः ।

२९२

अश्वत्यामा तु सम्प्राप्य चेतनां भरतवर्धन । ऐक्ययासाञ्च दुःखात्तानिःसंबन्ध पुनः पुनः ।

ततो रथान्तरं द्रौणिः समाह्वय परानपः । आत्मा गरुधामास किरणरश्मिनां वज्रम् ।

तमापतत्तं सम्प्रेक्ष्य भारद्वाजसूतं रथे । विरथं विमुखांश्चैव पुनस्तपे महारथः ।

ततो पाण्डवा राजन् बृह्मा सात्यकिविक्रमं । ब्रह्मशब्दान् श्रुत्वा चतुः सिंहशङ्खलकेदिरी ।

— विव्यधुस्त्रैश्चैव विव्यधुस्त्रैश्चैव विव्यधुस्त्रैश्चैव विव्यधुस्त्रैश्चैव ।

२९३

